

प्रकरणं	पंक्तौ	प्रकरणं	पंक्तौ
अर्जुनवाणेन धनुःप्रक्षतोनां हृदिनादि ...	२४	अथत्यामात्राणेन पाण्डुस्य कर्णप्रथितेच्छदनं	२८
द्रौपिपराक्रमं दृष्ट्वाऋजुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	२४	पाण्ड्यानुचरैरयत्याम्नायुद्धवर्षणं	२८
श्रीकृष्णवाक्येन द्रौपिं प्रत्यर्जुनस्य वाणवर्षणं	२४	अथत्यामकृतपाण्डुस्यवधादि ...	३०
अर्जुनवाणविक्षुभ्य द्रौणेरपदानं ...	२४	पाण्डो हनेऽर्जुनं किमकरोदि धृतराष्ट्रप्रभ्रं	३०
अथत्यामानं विजित्य भंगशक्यत्वं प्रति		पाण्डो हनेऽर्जुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्ये	
क्रेमार्जुनधर्मननादि ...	२५	सञ्जयोक्तिः	३०
पाण्डवधेनाथां ध्विनियवणादौ सञ्जयोक्तिः	२५	श्रीकृष्णवाक्येन कर्णसमीपेऽर्जुनस्यागमनं	३०
ध्विनं श्रुत्वाऋजुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	२५	कर्णाऋजुनमभागमे तुमुलमंशमकथनं	३०
मागधराजस्यार्जुनं प्रत्यागमनं	२५	कर्णकृतशत्रुमारणादि ..	३०
मागधराजार्जुनयोर्युद्धवर्षणं	२५	कर्णं प्रति पाञ्चालराजादीनां गमनादि	३१
मगप्रस्य मागधराजस्य वधं दृष्ट्वा तद्गतुर्दण्ड		मकुलयुद्धवर्षणं ...	३१
स्वागमनं ...	२५	धृष्टद्युम्नं प्रति प्राच्यादीनां गमने सञ्जयोक्तिः	३१
दण्डार्जुनयोर्युद्धवर्षणं ...	२५	धृष्टद्युम्नवाह्यायार्थं पाण्डुमाञ्चालानां गम	३१
अर्जुनस्यार्जुनवाणेन दण्डस्य वधादि ...	२५	नादि ...	३१
अर्जुनं प्रति स्वभैर्यानां वाक्यं ...	२६	उभयोः मकुलयुद्धवर्षणं	३२
पुनःभंगशक्यत्वं प्रत्यर्जुनस्वागमने सञ्जयोक्तिः	२६	सहदेवं प्रति दुःशामनस्यागमने सञ्जयोक्तिः	३२
अर्जुनकृतभंगशक्यत्वनागादि ...	२६	सहदेवदुःशामनयोर्युद्धवर्षणं	३२
अर्जुनस्ययुद्धक्रीडां दृष्ट्वा श्रीकृष्णवाक्यं	२७	सहदेववाणेन दुःशामनस्य मोहादि	३३
श्रीकृष्णवाक्येनाऋजुनस्य वननाशने तत्राकर		नकुलं प्रति कर्णस्वागमने सञ्जयोक्तिः	३३
णादि: ...	२७	कर्णं प्रति नकुलस्य विकल्पनवाक्य	३३
जनवयं दृष्ट्वाऋजुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	२७	नकुलं प्रति कर्णस्य सङ्गोधावाक्यं	३३
अर्जुनं प्रसस्य दुर्योधनवशां प्रति श्रीकृष्णस्य		कर्णनकुलधोमुमुनयुद्धवर्षणं ...	३३
रथप्रेषणं ...	२८	कर्णनकुलयोः शरैरुभयमेनाद्रावणादि	३४
पाण्डुस्यकृतयुद्धवर्षणार्थं धृतराष्ट्रप्रभ्रः	२८	कर्णवाणेन नकुलस्य धनुः शारव्यादीना	३४
पाण्डुपराक्रमकथने सञ्जयोक्तिः	२८	नागः ...	३४
पाण्डुस्यकृतयुद्धवर्षणं ...	२८	पराजितं नकुलं प्रति कर्णस्य भर्तृनावाक्यं	३५
पाण्डुपराक्रमं दृष्ट्वा तं प्रत्ययत्याम्ना गमनं	२८	कुन्तीवाक्यस्मरणेन वग्रीकृतस्यापि नकुलस्य	३५
पाण्डो प्रत्ययत्याम्ना वाक्यं ...	२८	कर्णकृतत्यागः ...	३५
अथत्यामपण्डुस्योः ...	२८	नकुलस्य बुधिरारयागिरादि	३५

॥ श्रीमद्भारतीयतृतीयखण्डः नर्गतकर्णपर्वसूचीपत्रं ॥

क्र.सं.	पृष्ठ	पंक्ति	प्रकरण	पृष्ठ
प्राज्ञाज्ञान प्रति कर्णस्य गमनादि	३५	११	युधिष्ठिरं प्रति दुर्व्योधनस्य गमने सञ्जयोक्ति	४०
कर्णवाणेन वागानां प्राज्ञादिकथनं	३५	१६	युधिष्ठिरदुर्व्योधनयोर्युद्धवर्णनं	४०
कर्णवाणपोडिताना योधानां व्यतिक्रम कथनं	३६	१	विग्न्य दुर्व्योधने दृष्ट्वा कर्णादीनामागमनं	४०
युयुत्सु प्रत्यलूकस्यागमने सञ्जयोक्ति	३६	८	युधिष्ठिरमाहाय्यार्थं पाण्डवादीनामागमन	४०
युयुत्सुलूकयोर्युद्धवर्णनं	३६	८	उभयसेनयोर्दृष्ट्युद्धकथनं	४०
हतध्वजादेयुयुत्सोरपयानं	३६	८	सङ्कुलयुद्धवर्णनं	४१
दुर्युधे निर्जित्य पाञ्चालादीन् प्रत्यलूक्य गमनं	३६	१४	सञ्जय प्रति युधिष्ठिरदुर्व्योधनयोर्युद्धश्रवणार्थं धृतराष्ट्रप्रश्न	४२
प्रतानीकयुतकर्णयोर्युद्धवर्णन	३६	१८	दुर्व्योधनस्य रयान्तरारोहणे सञ्जयोक्ति	४२
गुणनिमुतशोमयोर्युद्धवर्णन	३६	२०	युधिष्ठिरसमोपगमनार्थं शारथ्य प्रति दुर्व्योधनवाक्यं	४२
धृष्टद्युम्नं प्रति रुद्रस्य गमने सञ्जयोक्ति	३७	२५	युधिष्ठिरदुर्व्योधनयोर्युद्धवर्णनं	४२
धृष्टद्युम्नसमीपे रूपं दृष्ट्वा घोषाना वाक्यं	३७	२३	युधिष्ठिरगत्तयादुर्व्योधनस्यभूमाहादि	४३
रुद्रवाणपोडितस्य धृष्टद्युम्नस्य मोहादि	३८	२७	मुग्धं दुर्व्योधनं दृष्ट्वा युधिष्ठिर प्रति भीम वाक्यं	४३
मुग्ध धृष्टद्युम्नं प्रति शारथिवाक्य	३८	५	भीमवाक्येन युधिष्ठिरस्य दुर्व्योधनवधानि वृत्तिस्य	४३
शारथ्य प्रति धृष्टद्युम्नस्य समयवाक्यं	३८	८	हतवर्षाभीमघोषे, समागमकथनं	४३
धृष्टद्युम्नवाक्येन शारथेरपयान	३८	११	कर्ण पुरस्कृत्य कौरवाणां युद्धे सञ्जयोक्ति	४३
शिवखण्डिहादिकयोर्युद्धवर्णन	३८	१४	सात्यकिं प्रति कौरवाणां गमनादि	४३
हतवर्षाभयात् शिवखण्डिनोऽपयानं	३८	१	वर्षापात्यक्योर्युद्धवर्णनं	४३
विगमनादीनामञ्जुनं प्रत्यागमने सञ्जयोक्ति	३८	५	कौरववत् प्रति कौशवाञ्जुनयोरामगमनं	४३
मत्स्यसेनादिभिरञ्जुनस्य युद्धवर्णनं	३८	२२	सेना नामयन्तानञ्जुनं प्रति दुर्व्योधगद्या गमन	४४
अञ्जुनवाणेन शत्रुञ्जयादीना नाम मत्स्यसेनास्त्रविद्धस्य हृत्पस्य हस्तात् प्रतोदस्य पतनादि	३८	१८	अञ्जुनवाणेन दुर्व्योधनप्रभृतीना धनुरादि हृत्पद	४४
विभिन्नाङ्ग वासुदेवं प्रत्याञ्जुनवाक्यं	३८	२२	सात्यकिं हिलाञ्जुनं प्रति कर्णस्य गमनादि	४४
अञ्जुनस्य मत्स्यसेनादिवधादि	३८	२५	नादि	४४
अञ्जुनस्य मत्स्यसेनादिवर्णनं	४०	१	सात्यकिप्रभृतीनां कर्णं प्रति वाण	४४
अञ्जुनस्य मत्स्यसेनादिवर्णनं	४०	३		
अञ्जुनस्य मत्स्यसेनादिवर्णनं	४०	१६		

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तिः	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तिः
दुर्व्याधौ शरास्त्रिवायौ कर्णस्य पाण्डवीय			दुर्व्याधेन प्रति शस्त्रस्य सक्रोधवाक्यं ...	४८	२२
मेनानाशनादि ४४	१७		आत्मशापाकारूपं शस्त्रवाक्यं ..	४८	२०
अर्जुनास्त्रप्रभावेण कौरवसैन्यानां मोक्षकय			कस्मात् युनक्ति सारथ्ये इत्यादि शस्त्रवाक्यं	४८	१
नादि ४४	२०		सक्रोधस्य शस्त्रस्य मभायानिर्गमने मञ्जयोक्तिः	४८	१२
अर्जुनभयात् कौरवेष्वपधातेषु पाण्डवानां			प्रणयात् शस्त्रं धृत्वा दुर्व्याधनस्य विनयवाक्यं	४८	१३
स्त्रिविरगमनादि ४४	२७		वासुदेवात् भवानभधिक इत्यादि दुर्व्याधन		
अर्जुनं प्रणस्य पद्यादुर्व्याधनः किमकरो			वाक्यं ४८	१८	१८
दिति धृतराष्ट्रप्रश्नः ४५	४		तदाक्येन दृष्टस्य शस्त्रस्य सारथ्यकर्णस्योक्कार		
शिविरस्थानां कौरवाणां परस्परमन्त्रणायां			वाक्यं ४८	२३	
सञ्जयोक्तिः ४५	८		शस्त्रस्य समयकरणं ४८	२५	
तत्र दुर्व्याधेन प्रति कर्णस्य सक्रोधवाक्यं	४५	११	दुर्व्याधनस्य शस्त्रममयस्योक्कारे मञ्जयोक्तिः	४८	२६
कर्णवाक्यं स्त्रीहृत्य शिविरगतानां धोधानां			पुनः शस्त्रं प्रति देवासुरसंग्रामे दुर्व्याधनवाक्यं	४८	२८
पुनर्पुत्राय निर्गमनं ४५	१४		तत्र निर्भ्रान्तानां देवानां तपश्चाचरणं ...	५०	२
सञ्जयं प्रति कर्णपुद्गलविषये धृतराष्ट्रप्रश्नः	४५	२०	अथ शस्त्रं तन्माम् प्रति तन्मूर्खोवाक्यं	५०	५
दुर्व्याधननिन्दाकार्यं धृतराष्ट्रस्य सन्तापवाक्यं	४५	२४	त्रोर्निर्भ्रान्तपि मन्मत्वाद्य महीमिमं विच		
धृतराष्ट्रनिन्दाकार्यं सञ्जयवाक्यं ..	४६	२	रिव्यामोत्यादिवरमार्यना ५०	८	
दुर्व्याधने प्रत्यर्जुनस्य प्रतिष्ठाकार्यं कर्णवाक्यं	४६	१०	मयदानवनिर्भ्रान्तचित्पुराणां विशेषकथनं	५०	१४
तत्र कर्णस्यात्मशापाकार्यवाक्यं ४६	१५		अमुराणां अमृतवापोप्रसिद्धचान्तकथनं	५०	२४
अस्त्रस्य सारथ्यकर्णनिर्दोषाथं कर्णप्रार्थनादि	४७	३	चिपुराण्यात्रियामुराणां गतिकथनं ...	५०	३०
कर्णस्य स्वगच्छयः प्रथमार्कथनं ४७	६		चिपुरनाशोपाचार्यं देवानां प्रद्वानं प्रति		
कर्णवाक्यं सुततो दुर्व्याधनस्य हर्षादेः			-जिज्ञासा ५१	६	
सञ्जयोक्तिः ४७	१५		देवान् प्रति प्रद्वानोवाक्यं ५१	८	
कर्णं प्रति दुर्व्याधनवाक्यं ४७	१६		प्रद्वाना मय देवानां महादेवस्य समीप		
कर्णवाक्यं स्वोदृत्य प्रत्यसमीपे दुर्व्याधनस्य			गमनादि ५१	१३	
गमनादेः सञ्जयोक्तिः ४७	१८		देवकृतमहादेवस्तवकथनं ५१	२२	
शस्त्रं प्रति दुर्व्याधनस्य मन्त्रिनयवाक्ये			देववाक्येन महादेवप्रसन्नतादि ५२	१	
सञ्जयोक्तिः ४७	२०		देवादीन् प्रति महादेवस्यभयदानादेः दुर्व्या		
दुर्व्याधनवाक्यं श्रुत्वा शस्त्रस्य क्रोधे			... .. ५२	३	
सञ्जयोक्तिः ४८	२०		नादिमा ५२	४	

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
देवान् प्रतिक्रमत्यर्थं महादेववाक्यं	५२	८	परशुराममहेश्वरयोक्तिप्रत्युक्ती	५७	१
देवानां महादेवस्य च संवादः	५२	१०	शिववाक्यं श्रुत्वा पुद्गेद्यतस्य रामस्य दैत्यान् प्रति वाक्यं	५७	३
महादेवस्य देवानां वसार्द्धपक्षे दुर्व्यो धनोक्तिः	५२	१४	रामं प्रति तुष्टस्य महादेवस्य वरदागादि	५७	८
देवान् प्रति महादेववाक्यं	५२	१६	रामस्य वरप्राप्त्यादौ दुर्व्योधनोक्तिः	५७	११
रथकल्पनार्थं देवानां वाक्यं	५२	१८	रामशिवस्यैव कर्णप्रशंसारूपं दुर्व्योधनवाक्यं	५७	१३
त्रिपुरारथकल्पनाप्रकारकथनं	५२	२०	सारथ्यकर्मकरणार्थं शक्यं प्रति दुर्व्योधनस्य		
रथाच्छस्य महादेवस्य सिद्धादिदत्तच्छक्तिः	५४	२	सदृष्टान्तवाक्यं	५७	२१
कः सारथिर्भवेदित्यादि देवान् प्रति महादेववाक्यं	५४	५	दुर्व्योधनं प्रति शक्यवाक्यं	५७	२६
शिववाक्यं	५४	८	शक्यं प्रति दुर्व्योधनवाक्ये सञ्जयोक्तिः	५८	४
शिववाक्यं श्रुत्वा ब्रह्माणं प्रति सारथ्यार्थं देवानां प्रार्थना	५४	८	कर्णप्रशंसारूपं दुर्व्योधनवाक्यं	५८	५
देवान् प्रति सारथ्यकर्मखोकाररूपं ब्रह्मणे वाक्यं	५४	१०	शक्यप्रशंसारूपं दुर्व्योधनवाक्यं	५८	१४
रथमारुह्य देवान् प्रति शिववाक्यं	५२	१०	सारथ्यं खोक्तव्यं दुर्व्योधनं प्रति शक्यवाक्यं	५८	२०
त्रिपुरवधार्थं देवगणैः सह शिवस्य गमनादि	५५	१२	दुर्व्योधनस्य शक्यमयस्योकारादौ सञ्ज योक्तिः	५८	२३
गवादीनां सुरुदैधीभाव्यादौ कारणकथनं	५५	१०	दुर्व्योधनकर्णयोक्तिप्रत्युक्ती	५८	२५
महादेवव्रतत्रिपुरनाशप्रकारकथनं	५५	२२	कर्णवाक्येन शक्यं प्रति पुनर्दुर्व्योधनस्य विनय वाक्यं	५८	२८
प्रकृतिमापद्यानां देवानां मित्राश्रया स्वभवन गमनादि	५६	१	शक्यस्य दुर्व्योधनालिङ्गनादौ सञ्जयोक्तिः	५८	३१
यथा शिवस्य सारथ्यं ब्रह्माकरिचक्षया त्वमपि कर्णस्य सारथ्यं सुर्विति दुर्व्योधनवाक्यं	५६	१	दुर्व्योधनं प्रति शक्यवाक्यं	५८	३५
शक्यप्रशंसारूपं दुर्व्योधनवाक्यं	५६	४	कर्णशक्ययोक्तिप्रत्युक्ती	५८	४०
शक्योपदेशार्थं दुर्व्योधनस्य परशुराम वृत्तान्तकथनं	५६	१२	शक्यप्रशंसारूपं कर्णं प्रति दुर्व्योधनवाक्यं	५८	१४
तत्र रामं प्रति मनुष्टस्य महादेवस्य वाक्यं	५६	१७	हयसंयमगार्थं शक्यं प्रति दुर्व्योधनवाक्ये सञ्जयोक्तिः	५८	१७
शिवशक्येन रामस्य तरःकरणादौ दुर्व्योधनोक्तिः	५६	१९	शक्यकर्णयोपरिचर्यादि	५८	२३
दैत्यानामार्थं रामं प्रति महादेववाक्यं	५६	२५	रथाच्छं कर्णं प्रति दुर्व्योधनवाक्यं	५८	३०
			शक्यप्रैयणार्थं शक्यं प्रति कर्णवाक्यं	६०	७
			कर्णं प्रति पाण्डवप्रशंसारूपं शक्यवाक्यं	६०	११
			कर्णं दृष्ट्वा सहर्षाणां कौरवाणां द्रुपुमिनिर्घो		

प्रकरण	पृष्ठे	पंक्ति	प्रकरण	पृष्ठे	पंक्ति
पादौ मञ्जयोक्तिः	६०	१८	कर्णाधिचेपार्थं शब्दस्य संस्कारादीनां पाठ्यान्	६०	१
कर्णं युद्धाय निर्गतिं पृथिवीचालनाद्यनि	६०	१९	कथनं	६६	२४
मित्तकथनं	६०	२२	तत्र संमानं दृष्ट्वा काकं प्रति कुमारारणां	६६	२०
शब्दमाश्राय्य कौरवान् प्रति कर्णवाक्यं	६१	१	वाक्यं	६६	२०
पाण्डवमनोपगमनार्थं शब्दं प्रति कर्णविक	६१	१३	कुमारवाक्येन निपतनार्थं काकस्य संघा	६७	३
त्यनवाक्यं	६१	२५	ज्ञानादि	६७	६
कर्णमवहस्य शब्दस्य प्रत्युत्तरे मञ्जयोक्तिः	६१	२७	काकं प्रति संमानां वाक्यं	६७	६
श्रद्धुं प्रशस्य कर्णमर्तेनारूपं शब्दवाक्यं	६१	३	संमानं प्रति उद्योनादिगतिकथनेन काक	६७	१०
परुषवाक्यं श्रुत्वा शब्दं प्रति कर्णवाक्ये	६२	६	स्यात्समाधावावयं	६७	१०
मञ्जयोक्तिः	६२	८	काकवचनं श्रुत्वा कस्य संघस्य वाक्यं	६७	१८
श्रद्धुं नदं नार्थं कर्णवाक्यं श्रुत्वा शब्दस्य निर	६२	१२	स्यार्थं काकसंघयोः पतनादि	६७	२३
त्तरादौ मञ्जयोक्तिः	६२	१३	समुद्रमतिक्रामन्ते हर्मं दृष्ट्वा काकस्य	६८	१
पाण्डवान् प्रति कर्णस्य प्रत्युत्तरे मञ्जयोक्तिः	६२	५	मयादि	६८	१
कर्णवाक्यं श्रुत्वा पृथस्य दुर्थाधनस्य दुस्तुमि	६३	११	समुद्रमध्ये निपतन्ते काकं दृष्ट्वा संमत्य	६८	८
घोषादि	६३	२१	वाक्यं	६८	८
कर्णमर्तेनारूपं शब्दवाक्यं	६३	२२	श्रांतस्य काकस्य जनस्यार्थो मञ्जयोक्तिः	६८	१२
शब्दं प्रति कर्णस्य श्रुताधवाक्यं	६३	२३	श्रामरत्नार्थं संघं प्रति काकस्य कातरवाक्यं	६८	१४
कर्णप्रकीर्णार्थं शब्दवाक्ये मञ्जयोक्तिः	६३	२४	संस्कारादीनां प्रत्युत्तरे	६८	१७
कर्णाधिचेपरूपं शब्दवाक्यं	६३	१७	निमज्जन्तं काकं पृष्ठे लला संस्य तन्म्याना	६८	२३
शब्दवाक्येन कर्णस्य क्रोधादौ मञ्जयोक्तिः	६४	१८	गमनादि	६८	२३
शब्दं प्रति मर्तेनारूपं कर्णवाक्यं	६४	२१	तद्दृष्टान्तेन कर्णाधिचेपरूपं शब्दवाक्यं	६८	२६
कर्णस्यात्मज्ञाघाकरणादि	६४	२२	उत्तरगोयहादियुद्धममूय कर्णं प्रति प्रशस्य	६८	२६
सद्रूपदेवोत्सवानां निन्दारूपं कर्णवाक्यं	६५	२	तिरस्कारवाक्यं	६८	२८
श्रात्ममूढान् प्रकाशय शब्दनिन्दारूपं कर्ण	६६	१	शब्दं प्रति कर्णविकत्यनवाक्ये मञ्जयोक्ति	६८	१५
वाक्यं	६६	१	तत्र कर्णस्य परश्रामदत्तप्रापणं कारण	६८	१८
कर्णवाक्यं श्रुत्वा शब्दस्य निदर्शनवाक्ये	६६	१५	कथनादि	६८	१८
मञ्जयोक्तिः	६६	१६	भीमादिजयायंवाक्यं हि कर्णं शब्दं	६८	२५
कर्णाधिचेपरूपं शब्दवाक्यं	६६	१६	कर्णस्य धरूपप्रापणं तद्वाप्यं चान्तरकथनं	७०	२८
शब्दवाक्येन योग्यताप्रकाशकवाक्यं	६६	२०	धनादिना प्राज्ञान्तरं प्रमादाभावकथनं	७१	२

प्रकरणं	एखे	पंक्तौ	प्रकरणं	एखे	पंक्तौ
शस्त्रं प्रति कर्णवाक्ये सञ्जयोक्तिः	७१	१२	युधिष्ठिरवाक्येनार्जुनस्य चमूमुखगमनादौ		
शस्त्रमात्रिण्य कर्णस्य विकल्पनवाक्यं	७१	१२	सञ्जयोक्तिः	७६	१३
कर्णाधिकेपरूपं शस्त्रवाक्यं	७१	२२	अर्जुनस्य दृष्ट्वा कर्णं प्रति शस्त्रवाक्यं	७६	१६
शस्त्रं प्रति कर्णस्य दिगुणपरूपवाक्ये			तत्र शस्त्रस्य कर्णेभ्यप्रदर्शकवाक्यं	७६	२०
सञ्जयोक्तिः	७१	२४	अर्जुनप्रशंसारूपं शस्त्रवाक्यं	७७	३
वाहीकादिदेशनिन्द्यायां धृतराष्ट्रवाङ्मण			शस्त्रवाक्यं श्रुत्वा कर्णस्य सक्तोधवाक्यं	७७	२०
संवादेनशस्त्रान्तिरस्काररूपं कर्णवाक्यं	७१	२५	कर्णं प्रति अर्जुनस्यभिद्यत्कथने सञ्जयोक्तिः	७७	२२
पुनः शस्त्रं प्रति कर्णवाक्यं	७३	११	भीमादिप्रशंसारूपं शस्त्रवाक्यं	७७	२६
श्राद्धाणमुखात् श्रुतानां वाहीकादिदेशानां			कर्णाञ्जुनयोः प्रथमयुद्धश्रवणार्थं धृतराष्ट्र		
निन्दारूपं कर्णवाक्यं	७३	१२	प्रश्नः ।	७८	५
पत्र देशे हतायाः सत्याः शपेन सर्वास्त्रियो			अर्जुनयूद्धरचनादौ सञ्जयोक्तिः	७८	७
सम्भक्त्यरत्यादिकर्णवाक्यं	७३	२०	संग्रहकौरुर्जुनस्य युद्धवर्णनादि	७८	१२
अन्येतिहासच्छ्लेन शस्त्रान्तिरस्काररूपं कर्ण			सङ्कुलयुद्धवर्णनं	७८	२०
वाक्यं	७४	२	कर्णयुद्धश्रवणार्थं धृतराष्ट्रप्रश्नः	७८	३०
तत्र कश्चापपादसरसि निमज्जतो रात्रस्य			पाञ्चालान् प्रति कर्णस्य गमने सञ्जयोक्तिः	७८	२
वाक्यं	७४	४	पाञ्चालैः सह कर्णस्य युद्धवर्णनं	७८	४
प्राच्यादिदेशं प्रशस्य मद्रदेशनिन्दारूपं कर्ण			कर्णकृतः भानुदेवादिपञ्चपाञ्चालवधः	७८	१२
वाक्यं	७४	१४	कर्णरचकार्यां तक्षुषेणादिपुत्राणां युद्धवर्णनं	७८	१७
अद्रदेशनिन्द्या कर्णान्तिरस्काररूपं शस्त्र			कर्णेन युद्धार्थं भीमादीनां गमनादि	७८	१८
वाक्यं	७४	२५	सुषेणभीमयोर्युद्धवर्णनं	७८	२३
दुःश्याधनस्य कर्णशस्त्रयोर्निवारणादौ			भीमवाणेन कर्णस्यतस्य भानुदेवस्य वधादि	७८	२६
सञ्जयोक्तिः	७५	२	सुषेणकुल्लयोर्युद्धवर्णनं	८०	३
कर्णस्य पाण्डवयूधदभनादौ सञ्जयोक्तिः	७५	६	दृष्टमेनमात्यस्त्रोर्युद्धवर्णनं	८०	११
यूहरचनादिप्रवारयवणार्थं धृतराष्ट्रप्रश्नः	७५	१०	अपयाय पुनरागतस्य दृष्टमेनस्य त्रैापदेया		
यूहरचनाप्रकारकथने सञ्जयोक्तिः	७५	१६	दीन् प्रति वाणवर्णनं	८०	१५
कर्णं दृष्ट्वाञ्जुने प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	७६	५	धृष्टद्युम्नादिभिः कर्णस्य युद्धवर्णनं	८०	२१
युधिष्ठिरवाक्यसोकाररूपमर्जुनवाक्यं	७६	८	युधिष्ठिरं प्रति कर्णागमने सञ्जयोक्तिः	८१	८
कर्णादीन् प्रशस्यन् भीमादीनां युद्धार्थं युधिष्ठिर			कर्णकृतत्राविडादिभ्येवधधादि	८१	११
वाक्यं	७६	१०	कर्णं प्रति युधिष्ठिरस्य सक्तोधवाक्यं	८१	१८

प्रकरण	पृष्ठ	पंक्ति	प्रकरण	पृष्ठ	पंक्ति
धुधिष्ठिरकर्णयोर्द्विवर्णं	८१	२१	दिति धतराश्रपश्र, ...	८६	१
धुधिष्ठिरवाणेन कर्णमोहादिवर्णं	८१	२८	मोदर्थ्यान् प्रति दुर्व्योधनवाक्ये सञ्जयोक्तिः	८६	२
पुनर्युधिष्ठिरकर्णयोर्द्विवर्णं	८२	६	श्रुतवत्प्रभृतीनां दुर्व्योधनभ्रातृणां भोमं		
युधिष्ठिरसाहाय्यार्थं सात्विकप्रभृतीनां			प्रत्यागमनं ...	८६	५
गमनादि ...	८२	८	भोमवाणेन विविमुप्रभृतीनां वधादि ...	८६	१०
पाण्डवैष्टं तस्य कर्णस्य युद्धवर्णनं	८२	१५	कौरवान् हतान् दृष्ट्वा भोमं प्रति पुन. कर्णं		
कर्णभयाद्युधिष्ठिरापयानादि	८२	२६	स्वागमनं ...	८६	१८
राजानं यहीतुमिच्छन्तं कर्णं प्रति शश्वत्स्य			कर्णभोमयोस्तुमुल्लयुद्धवर्णनं	८६	२०
निवारणवाक्यं	८२	३०	विरयस्य भोमस्य गदायुद्धवर्णनं	८७	११
युधिष्ठिने प्रति कर्णस्य प्रगल्भवाक्यं	८३	१	अयं रथमारुह्य कर्णं प्रति भोमस्य गमनादि	८७	२६
पराशुखं पाण्डवभैर्यं दृष्ट्वा कौरवाणां			भोमकर्णयोस्तुमुल्लयुद्धवर्णनं	८७	२८
हर्षादि ...	८३	७	उभयसेनयो. मद्गुल्लयुद्धवर्णनं	८८	८
युधिष्ठिराज्ञया पुनर्भोमादीनां कर्णं प्रति			परस्परवधैपिणां धैर्यानां युद्धे सञ्जयोक्तिः	८८	२०
गमनादि ...	८३	११	हतधैर्यादिमिरायोधनस्य शोभाकथनादि	८८	२७
उभयो मद्गुल्लयुद्धवर्णनं	८३	१४	परस्परभीतानां धैर्यानां पलायनादिवर्णनं	८८	८
आगच्छतो भोमप्रदीन् दृष्ट्वा कौरवभैर्यानां			ह्निन्नानां भुजानां वेष्टनादिकथनं	८८	१४
पलायनादौ सञ्जयोक्तिः	८४	८	युद्धस्वल्पे शोषितनदीवर्णनादि	८८	१८
कर्णस्य भोमं प्रति गमनादि	८४	२२	अर्जुनगाण्डोवगद्दशवणादौ सञ्जयोक्ति	८९	४
युधिष्ठिरैचार्यं सात्विक्यादीन् प्रति भोम			भंगप्रकर्षार्जुनस्य युद्धवर्णनं	८९	६
वाक्यं ...	८४	१६	भंगप्रकारानां पराक्रमं दृष्ट्वा श्रीकृष्णं प्रत्यर्जुन		
आगच्छन्तं भोमं दृष्ट्वा कर्णं प्रति शश्वत्वाक्यं	८४	२२	वाक्यं ...	८९	२२
कर्णं प्रति भोमस्यागमनादौ सञ्जयोक्तिः	८४	२६	अर्जुनकृष्णयोः शङ्खध्वनिं श्रुत्वा योधानां		
शश्वत् प्रति भोमप्रसंगारूपं कर्णवाक्यं	८४	२८	भयादि ...	८९	२६
शश्वत्कर्णयोक्तिसप्रत्युक्ती	८५	६	पादयन्त्रनेन निश्चेष्टानां योधानां नागादि	८९	२८
भोमकर्णसमागमौ सञ्जयोक्तिः	८५	१०	भौपर्णास्त्रेण नागप्राशयुक्तानां योधानां		
भोमकर्णयोस्तुमुल्लयुद्धवर्णनं	८५	१३	मर्जुन प्रत्याक्रमणं	८९	३
सूक्ष्मेतं कर्णं गृहीत्वा शश्वत्प्रापयानं	८५	२६	अर्जुनेन मोहिते भंगप्रकारानां रथादि	८९	८
कर्णपयानं श्रुत्वा विस्मयेन धतराश्रवाक्यं	८५	२८	भङ्गां लभ्यतोऽर्जुनैस्त्रैः शङ्खेण भंगप्रकाराणां		
पराजितं कर्णं दृष्ट्वा दुर्व्योधनं किमकरो			कथनं ...	८९	११

प्रकरण	पृष्ठ	पंक्तौ	प्रकरण	पृष्ठ	पंक्तौ
अर्जुनं प्रति हतवर्षादीनामागमने			सकुलयुद्धवर्णनं	८५	२५
सञ्जयोक्तिः	८१	२२	पाञ्चालैः सह कर्णस्य युद्धवर्णनं	८५	२७
शिखण्डिहृदयार्थयुद्धवर्णनं	८१	२६	कर्णवर्णनानां गजादीनां चेटाकयनादि	८६	६
शिखण्डिपरामर्शं दृष्ट्वा कर्णं प्रति गच्छती			पाञ्चालान् प्रान्तं कर्णं प्रति युधिष्ठिरादौ		
हृदयुष्मत् हतवर्षावरणं	८२	४	नामागमनं	८६	१८
आगच्छतां युधिष्ठिरादीनां द्रौणिप्रभृति			युधिष्ठिरादिभिः कर्णस्य युद्धवर्णनं	८६	२२
हननिवारणं	८२	५	भीमस्य कौरवसैन्यनाशादि	८६	२५
पुनः शिखण्डिहृदयार्थयुद्धवर्णनं	८३	८	भीममयात् सैन्यानां निरुत्साहलकयनं	८७	१
हृदय पराक्रमं दृष्ट्वा शिखण्डिनोऽपयानं	८२	१४	श्रीकृष्णं प्रत्यर्जुनवाक्यं	८७	८
सुकैतुहृदयार्थयुद्धवर्णनं	८२	१५	कौरवनाशार्थं कर्णं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	८७	११
हृदयवर्णनं सुकैतुवधादि	८२	१८	कौरवसैन्यमध्ये श्रीकृष्णस्य रथप्रेषणादि	८७	१३
हतवर्षादृष्टयुष्मदार्थयुद्धवर्णनं	८२	२२	गच्छतीः कृष्णाञ्जनयोः शोभाकयनं	८७	१८
हतवर्षापरामर्शादि	८३	२	सेनानाशयन्तमर्जुनं प्रति दुर्व्याधुना अशत्रुक		
युधिष्ठिरं प्रति द्रौणिसंगमनादी सञ्जयोक्तिः	८३	५	बलप्रेषणं	८७	२२
द्रौणिवर्णनाकाशाच्छादनादि	८३	६	अर्जुनस्य अशत्रुकवलनाशादि	८७	२७
द्रौणिवर्णनं दृष्ट्वा तं प्रति मात्यकिप्रभृती			संभोजनानां दशमस्य वनादि इत्याञ्जनस्य		
नां गमनादि	८३	१५	कान्तिजयलनाशादि	८८	१
मात्यकिप्रभृतिभिर्द्रौणियुद्धवर्णनं	८३	१८	कांतिजान् नाशयन्तमर्जुनं प्रति द्रौणि		
अश्वत्थामानं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	८४	५	रागमनादि	८८	१३
द्रौणिवर्णनं दृष्ट्वा युधिष्ठिरस्यापयाने	८४	११	द्रौणिवर्णनमर्जुनकृष्णयोराच्छादनादि	८८	१८
भीमादीनां कर्णावरणे सञ्जयोक्तिः	८४	१६	द्रौणिवर्णनमर्जुनकृष्णयोराच्छादनादि	८८	२०
भीमस्य कर्णं हतवर्षादिप्रभृतिनाश	८४	१७	अर्जुनपराक्रमस्य न्यूनतया श्रीकृष्णयोपादि	८८	२८
बर्णं विहाय भीमस्य कौरवसेनाभाषार्थं गमनं	८४	१८	अर्जुनं प्रति कृष्णस्य श्रीकृष्णस्य वाक्यं	८८	३०
अर्जुनस्य कर्णं दृष्ट्वा युधिष्ठिरवर्णनं	८४	२२	हृदये श्रीकृष्णस्य न्यूनतया वाणैर्द्रौणियधमुरादि		
हृदयुष्मदुर्व्याधनयोऽहृदवर्णनं	८५	५	श्रीदमं	८८	४
हृदयुष्मदालिनं दुर्व्याधनस्य धमुरादिच्छेदनं	८५	१७	विभ्रंशश्च द्रौणिकर्जुनमयादपयानं	८८	७
दुर्व्याधनस्य स मन्त्राणां मागमनादि	८५	२१	महदस्य युद्धवर्णनं	८८	८
कृष्णस्य शिवा हृदयुष्मदं प्रति कर्णस्य			कर्णादीनां प्रति दुर्व्याधनस्यैव मन्त्रयोक्ति	८८	१५
शुभ्रवर्णनादि	८५	२२	दुर्व्याधनस्यैव शृष्टान् योधान् प्रति द्रौणि		

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
वाक्यं	८८	१८	श्रीकृष्णस्य कर्णागमनादिकथनं ...	१०५	१७
तत्र धृष्टद्युम्ननाशार्थं द्रौणि. प्रतिज्ञादि ...	८८	२३	कर्णेन युद्धकरणार्थंमर्जुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	१०५	२४
उभयोर्महासंगामकथने मञ्जयोक्ति ...	१००	२	भीममथायुधिष्ठिरसेनाद्रावणादौ श्रीकृष्ण		
द्रवन्तीं स्तमेनां दृष्ट्वा श्रीकृष्णं प्रत्यर्जुनवाक्यं	१००	४	वाक्यं	१०६	२
जनवधं दृष्ट्वाञ्जुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं ...	१००	११	पाञ्चालानां कौरवसेनाक्रमणादौ कृष्णवाक्यं	१०६	१०
युधिष्ठिरसमीपगमनार्थं श्रीकृष्णस्य रथप्रेष			भीमवाणेन नागादीनां नागादौ श्रीकृष्ण		
णादि	१०१	१४	वाक्यं	१०६	१८
युधिष्ठिरादोन् दृष्ट्वाञ्जुनं प्रति श्रीकृष्ण			भीमस्य कर्षं दृष्ट्वाञ्जुनस्य शत्रुनाशप्रवृत्तौ		
वाक्यादि	१०१	१६	मञ्जयोक्ति	१०६	३०
कुरुक्षेत्रयादीनां पुनर्युद्धादौ मञ्जयोक्तिः	१०१	२६	मदीयवलीघे द्रवमाणे कुरवः किमकुर्वन्त		
मङ्गलद्युद्धवर्णनं	१०१	२७	इति धृतराष्ट्रप्रश्नः	१०७	५
धृष्टद्युम्नकर्णयोर्युद्धवर्णनं	१०२	२	भीमं प्रति कर्णस्यागमनादौ मञ्जयोक्तिः	१०७	७
सात्यकिकर्णयोर्युद्धवर्णनं	१०२	१०	कर्णादीन् प्रति शिखण्डिप्रश्नोनां गमनं	१०७	१५
धृष्टद्युम्नं प्रति द्रौणिर्गमनादि	१०२	१५	शिखण्डिकर्णयोर्युद्धवर्णनं	१०७	२०
धृष्टद्युम्नं दृष्ट्वा क्रुद्धस्य द्रौणोक्तं प्रति			धृष्टद्युम्नदुःशासनयोर्युद्धवर्णनं	१०७	२८
भर्तृनावाक्यं	१०२	२२	धृष्टद्युम्नरक्षार्थं दुःशासनं प्रति पाञ्चालानां		
द्रौणिं प्रति धृष्टद्युम्नस्य प्रत्युत्तरवाक्यं ...	१०२	२६	गमनादि	१०८	८
धृष्टद्युम्नरक्षार्थंमर्जुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	१०२	१३	नकुलदृष्टसेनयोर्युद्धवर्णनं	१०८	१०
शुभत्याजानं प्रत्याञ्जनस्य वाणवर्षणं ...	१०३	१८	सहदेवेनोन्नतस्यारुणाशनादि	१०८	१६
अर्जुनं दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नं परित्यज्य द्रौणिगमन			सात्यकिशत्रुकुत्सोर्युद्धवर्णनं	१०८	१८
नादि	१०३	२०	विरयस्य शत्रुनेत्रपघान	१०८	२३
अर्जुनाशत्यागोर्द्युद्धवर्णनं	१०३	२३	भीममथात् क्षतयुद्धस्य दुर्व्योधनस्वापघानं	१०८	२६
मुग्धं द्रौणिं श्लक्ष्णं भयान् मारयेरपया			युधामन्युःप्रयोर्युद्धवर्णनं	१०८	२८
नादि	१०३	२८	दार्दिन्यात्तैमात्रेण समागमकथनं ...	१०८	१
अर्जुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्ये मञ्जयोक्तिः ...	१०४	४	दुर्व्योधनं विजित्य भीमस्य गजानोकृनागादि	१०८	६
तत्र युधिष्ठिरनाशार्थं दुर्व्योधनचेष्टाकथनं	१०४	७	भीममथात् गजानां पलायनादि ...	१०८	१५
दुर्व्योधनादीनां वाणवेगादौ श्रीकृष्णवाक्यं	१०४	१५	अर्जुनस्यगमनादौ मञ्जयोक्ति.	१०८	२१
कर्णेन पाण्डवसेनानाशादौ श्रीकृष्णवाक्यं	१०४	३०	मङ्गलद्युद्धवर्णनं	१०८	२३
कर्णस्य पाञ्चालादिजयादौ श्रीकृष्णवाक्यं	१०५	७	सहदेवाख्यविद्धं दुर्व्योधनं दृष्ट्वा कर्णस्य		

प्रकरणं	पृष्ठे	पङ्क्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पङ्क्तौ
व्यागादि	११०	४	गमनादि	११४	११
कर्णयुधिष्ठिरयोर्द्विवर्णनं	११०	१२	अञ्जनस्य स्वधैर्यालोकनादौ मञ्जयोक्ति.	११४	१७
कैऋतः सह कर्णस्य युद्धे मञ्जयोक्ति	११०	२६	युधिष्ठिरमदृष्ट्या भोमं प्रत्यञ्जनजिज्ञासा	११४	२०
युधिष्ठिरं प्रति कर्णस्यागमनादि	११०	२८	अञ्जनं प्रति भीमवाक्यं	११४	२१
कर्णवाक्येन युधिष्ठिरनकुलयोर्द्वयादीनां नाम	१११	६	युधिष्ठिरसमोपप्रेषणार्थमञ्जनमीमयोः		
विश्वेया पाण्डवौ दृष्ट्वा हृदया कर्णं प्रति शक्य			संवादः	११४	२२
वाक्यं	१११	८	युधिष्ठिरदर्शनाय श्रीकृष्णं प्रत्यञ्जनवाक्यं	११५	३
अञ्जनेन युद्धकारणार्थं कर्णं प्रति शक्यवाक्यं	१११	१६	भीममुक्ताञ्जनस्य गमने मञ्जयोक्ति.	११५	४
अश्ववाक्येन भीमं प्रति कर्णस्य गमनादि	१११	२५	छष्याञ्जनयोर्दुधिष्ठिरपादवन्दनादि.	११५	८
कर्णे गते युधिष्ठिरादीनामपयानादि	१११	२७	कर्णं हतं मत्वा छष्याञ्जुनी प्रति युधिष्ठिर		
माद्रेयुधेा प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	१११	३०	वाक्ये मञ्जयोक्ति.		
युधिष्ठिरवाक्येन भीममाहाव्यार्थं मञ्जुमसह			हत. कर्णदृष्ट्यादि युधिष्ठिरवाक्यं	११५	१७
देवदोर्गमनं	११२	२	तत्र युधिष्ठिरस्य कर्णपराक्रमकथनं	११५	१८
अञ्जनं प्रति द्रौपदेरागममादौ मञ्जयोक्ति.	११२	६	कर्पनाशार्थमञ्जनं प्रति युधिष्ठिरस्य चिन्ता		
द्रौपदिमञ्जुपयोर्द्विवर्णनं	११२	८	वाक्यं	११६	३
अञ्जनेन कैरववधनाश्रयणादि	११२	१४	कर्पपराजितस्य युधिष्ठिरस्य मन्वेद्वाक्यादि.	११६	६
पुनर्द्रौपदीययोर्द्विवर्णनं	११२	२०	कर्पमरणं निश्चित्य युधिष्ठिरवाक्यं	११६	११
पुनर्भारतगङ्गाविलिपराज्यादि	११२	६	कर्पप्रतिज्ञाकथनार्थिना युधिष्ठिरवाक्यं	११६	२३
पाण्डवमघान्तु कैरववैन्द्यानां पलायमादि	११७	८	अञ्जनस्य युधिष्ठिराकाशश्रवणादौ		
विश्वकर्मा कैमो दृष्ट्वा कर्णं प्रति दुर्योधन			मञ्जयोक्तिः	११७	११
वाक्यं	११७	१४	युधिष्ठिरं प्रत्यञ्जनवाक्यं	११७	१३
पुनश्च कर्णं दृष्ट्वा कर्णं प्रति कर्णस्य विश्वकर्मा			तथाञ्जुमग्नं द्रौपिणा मह हतपुष्टस्य		
वाक्यं	११७	१८	वर्णनादि	११७	१५
कर्णस्य पराक्रमसदृशं हि	११७	२२	अञ्जनस्य कर्णदीनां पराक्रमकथनं	११८	१
कर्णपराक्रममादिना पाण्डवपितानां पृष्ट्वा			नदीमाहाव्याञ्जनस्य प्रतिज्ञाकरणं	११८	४
वाक्यं	११७	२८	श्रीकृष्णस्य गुप्ता युधिष्ठिरकोषादौ		
कर्णस्य हतं दृष्ट्वा कौटिल्य मञ्जुमसहस्यं	११८	४	मञ्जयोक्ति.	११८	११
कर्णस्य प्रति कौटिल्यस्य	११८	६	अञ्जनं प्रति युधिष्ठिरस्य निरमरणावाक्यं	११८	१३
कौटिल्यस्य कौम युधिष्ठिरदर्शनाथं मञ्जुमसह			अञ्जनस्य मन्वेद्वाक्यादिना पराक्रमकथनं		

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
युधिष्ठिरवाक्यं ११८	२५		परंपर्यायविलासुनस्य चिन्तादि		
युधिष्ठिरनिन्दितस्वार्जुनस्याभिपद्ये			सञ्जयोक्तिः १२३	१८	
सञ्जयोक्तिः ११८	१४		अनुतापेन पुनर्यतोतासिमञ्जुं प्रति		
अर्जुनस्य कोपं दृष्ट्वा तं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं ११८	१५		श्रीकृष्णवाक्यं १२३	२०	
गाण्डीवत्यागार्थमुपदेष्टुः शिरोहरामीत्याद्य			श्रीकृष्णं प्रत्यक्षं हनिष्ये स्वयरीरमित्याद्य		
ज्जुनवाक्यं ११८	२२		ज्जुनवाक्यं १२३	२२	
श्रीकृष्णकृतार्जुनधिक्षारे सञ्जयोक्तिः ... ११८	२८		अर्जुनं प्रति श्रीकृष्णसोपादेयवाक्यं ... १२३	२३	
अर्जुनेनापदेशार्थं श्रीकृष्णवाक्यं ... ११८	३०		श्रीकृष्णपदेशेन युधिष्ठिरं प्रत्यर्जुनस्यात्म		
अर्जुनं प्रति श्रीकृष्णस्य धर्मरक्षसोपादेशः १२०	१३		साधावाक्यं १२३	२७	
वलाककौशिकयोः पापपुण्यप्राप्तिप्रकार			कर्णवधार्थमर्जुनप्रतिज्ञावाक्यं १२४	७	
श्रवणार्थमर्जुनप्रश्नः १२०	२१		अर्जुनस्यास्वत्यागादौ सञ्जयोक्तिः ... १२४	८	
अर्जुनं प्रति वासुदेवस्य वलाकोपाख्यान			युधिष्ठिरप्रसादार्थमर्जुनवाक्यं १२४	१०	
कथनं १२०	२२		दुःखितस्य युधिष्ठिरस्वार्जुनं प्रति सखेद		
तत्र सर्वत्रनापकारकस्य आपदेस्य नाशेन			वाक्यं १२४	१६	
थायस्य स्वर्गमनादि १२०	२४		वनाय गन्तुमुद्यतं युधिष्ठिरं प्रति श्रीकृष्णस्य		
श्रीकृष्णस्य कौशिकोपाख्यानकथनं ... १२०	२८		विनयवाक्यं १२४	२२	
तत्र दक्षुमयान् पलायितानामुद्दिग्दकथनेन			युधिष्ठिरसमोपे कर्णवधार्थं श्रीकृष्णप्रतिज्ञा	१२४	२८
कौशिकस्य नरकप्राप्त्यादि १२१	१		प्रणतं कृष्णमुखाय युधिष्ठिरस्य वाक्यं ... १२५	१	
अर्जुनं प्रति श्रीकृष्णस्य धर्मपदार्थोप			अर्जुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्ये सञ्जयोक्तिः ... १२५	६	
देशादि १२१	७		विमग्नममर्जुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं ... १२५	८	
श्रीकृष्णप्रशंसास्यमर्जुनवाक्यं १२१	२१		युधिष्ठिरप्रसादार्थमर्जुनकृतपादप्रदणदि	१२५	१६
मम व्रतं जामाधीत्याद्यर्जुनवाक्यं ... १२१	२६		अर्जुनमालिङ्ग्य युधिष्ठिरस्य वाक्यं ... १२५	२१	
अर्जुनप्रतिज्ञारचार्यं श्रीकृष्णसोपायकथनं १२२	१		युधिष्ठिरसमोपे कर्णवधार्थमर्जुनप्रतिज्ञा	१२५	२६
मानार्थं प्रति त्वमिति कथनेन तस्य मरण			श्रीकृष्णं प्रति कर्णवधार्थमर्जुनवाक्यं ... १२५	२८	
नित्यादि श्रीकृष्णोपदेशः १२२	७		अर्जुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं १२५	३०	
अर्जुनकृतश्रीकृष्णवाक्यप्रशंसादौ सञ्जयोक्तिः १२२	१८		युधिष्ठिरं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं १२६	२	
युधिष्ठिरं प्रत्यर्जुनस्य भर्षणावाक्यं ... १२२	२०		अर्जुनं प्रति युधिष्ठिरस्य सविनयवाक्यं	१२६	६
भोमप्रशंसास्यमर्जुनवाक्यं १२२	२८		अर्जुनस्य युधिष्ठिरपादप्रदणपादौ सञ्जयोक्ति	१२६	८
युधिष्ठिरं प्रत्यर्जुनस्य परपदाक्यं ... १२३	५		युधिष्ठिरं प्रति कर्णवधप्रतिज्ञास्यमर्जुन		

पदव्यं	पृष्ठ	श्लो	प्रकरण	पृष्ठ	पङ्क्तौ
वाक्यं	१२६	११	कर्णवधार्थमर्जुनस्य सक्रोधवाक्यं	१२६	१
अर्जुनं प्रति युद्धार्थं युधिष्ठिरानुज्ञादौ सञ्जयोक्तिः	१२६	१५	अर्जुनस्यात्मज्ञाघातारूपं वाक्यं	१२६	१०
रथसञ्चारार्थं श्रीकृष्णं प्रत्यर्जुनवाक्ये सञ्जयोक्तिः	१२६	१८	पाण्डवसैन्यघट्टादौ सञ्जयोक्तिः	१२६	२६
युद्धार्थमर्जुनस्य रथारोहणादि	१२६	२५	सङ्कुल्युद्धवर्णनं	१२४	१
अर्जुनस्य स्वेददर्शनेन चिन्तादि	१२७	३	सारथिं प्रति भीमवाक्ये सञ्जयोक्तिः	१२४	१५
चिन्तितमर्जुनं प्रति तक्रोधं सारूपं वासुदेव			कौरववसैर्भीमस्य युद्धवर्णनं	१२४	१८
वाक्यं	१२७	७	स्वपरज्ञानाभावाद्दौ सारथिं प्रति भीमवाक्यं	१२४	२७
कर्णनाशार्थमर्जुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	१२७	२३	विशोकसारथिभीमयो संवाद	१२५	६
अर्जुनं प्रति पुनः श्रीकृष्णवाक्ये सञ्जयोक्तिः	१२८	१	श्रीर्षं रथप्रेषणार्थमर्जुनवाक्ये सञ्जयोक्तिः	१२५	१०
अर्जुनप्रशंसास्य श्रीकृष्णवाक्यं	१२८	२	अर्जुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यादिः	१२६	११
भीमयुद्धमनूयाः अर्जुनसमाश्लेषरूपं श्रीकृष्णवाक्यं	१२८	२८	कुक्षसैन्यमर्जुनस्य प्रवेगादि	१२६	२०
द्रोणयुद्धमनूय श्रीकृष्णस्य समाश्लेषवाक्यं	१२८	१२	कौरवसैन्यैरर्जुनस्य युद्धवर्णनं	१२६	२२
अथ द्रयपथमनूयाः अर्जुनप्रशंसास्य श्रीकृष्णवाक्यं	१२८	१५	अर्जुनभयात् कौरवसैन्यानां पलायनादि	१२६	२८
वाक्यं	१२८	१६	अर्जुनस्य सूतानोक्तं प्रति गमनादि	१२७	१
अथत्यामादिपञ्चवीरनाशार्थं श्रीकृष्णवाक्यं	१२८	२५	अर्जुननागमनं श्रुत्वा दृष्टस्य भीमस्य कुक्षसैन्यावमर्दानादि	१२७	४
कर्णनिन्दारूपं श्रीकृष्णवाक्यं	१२९	४	भीमाहितान् जनान् दृष्ट्वा दुःखोधनवाक्यं	१२७	८
भीममनूयधमनूयाः अर्जुनक्रोधार्थं श्रीकृष्णवाक्यं	१३०	१२	दुःखोधनवाक्येन कुक्षसैन्यानां भीमावरणादि	१२७	१६
द्रोणपक्षं प्रति कर्णवाक्यमनूयाः अर्जुनक्रोधार्थं श्रीकृष्णवाक्यं	१३०	२३	भीमनाशितसैन्यैर्भीमं संख्याकथनं	१२७	१८
धर्मवधार्थमर्जुनं प्रति श्रीकृष्णापदेशं	१३०	२७	भीमहतमोषितनदीवर्णनं	१२७	२८
कर्णविद्रावितान् पक्षालादीन् दृष्ट्वा श्रीकृष्णवाक्यं	१३१	८	भीमस्य कर्षं दृष्ट्वा शकुनिं प्रति दुःखोधनवाक्यं	१२७	२७
कर्णवधार्थं पाण्डवसमोद्धारार्थं श्रीकृष्णवाक्यं	१३१	१७	दुःखोधनवाक्येन भीमं प्रति शकुनेरागमनादि	१२७	२८
श्रीकृष्णवाक्येन अर्जुनविशोकदौ सञ्जयोक्तिः	१३१	२८	भीमपौवल्लयार्थं युद्धवर्णनं	१२८	१
कौरवस्य प्रत्यर्जुनस्य घातकारणादि	१३२	१	भीमनाशमूर्च्छितस्य पौवल्लस्य भीमभयादपयानं	१२८	१८
कर्णवधार्थमर्जुनप्रतिज्ञादि	१३२	६	भीमपराजितं दृष्ट्वा दुःखोधनस्यापयानं	१२८	२२

प्रकरण	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरण	पृष्ठे	पंक्तौ
विद्वान् राजानं दृष्ट्वा कुरुसैन्यानां भयादिद्विः			खाण्डवदाहादीननुद्यत्कर्णस्यैवपराक्रमप्रसंगं		
वर्णादि २३८	२४		साकरणं १४२	२०	
भद्रेषु सैन्येषु दुर्व्योधनादयः किमनुवचि			अर्जुनावरणार्थं दुर्व्योधनादीन् प्रति कर्णं		
त्यादि धृतराष्ट्रप्रश्न १३८	१९		वाक्यं १४३	११	
मोमकै सह कर्णस्य युद्धे सञ्जयोक्ति ... १३८	७		कर्णोद्देश्या कौरवाणामर्जुनं प्रति गमनादि १४३	१५	
पाञ्चालान् प्रति गमनार्थं शल्यं प्रति कर्णं			कौरवैः सहार्जुनस्य युद्धवर्षनं १४३	१८	
वाक्यं १३८	७		द्रौप्यादिभिरर्जुनस्य सङ्कुलयुद्धवर्षनं ... १४३	२८	
रथनिनादेन सञ्जान् संवस्य कर्णस्य पाण्डव			शिखण्डिप्रभृतिभिः कौरवाणां युद्धवर्षनं १४४	१४	
५ वननाशनादि १३८	१३		सैन्यसागरमग्रास्य भोमस्योद्दारादौ सञ्ज		
शिखण्डिप्रभृतीनां कर्णं प्रति गमनादि १३८	१६		योक्ति १४४	२०	
शिखण्डिमात्यकिप्रभृतीन् निवार्य कर्णस्य			अर्जुनस्य कौरवसैन्यनाशादि १४४	२३	
पाञ्चालसैन्यनाशनं १३८	१९		इतसैन्यादिभिः प्रयिवोमोमाकयनादि १४४	२५	
सात्याक्यादीन् विमुञ्चोक्त्य पाञ्चालादिभि			धनञ्जयशरैः कौरवसैन्यविदारणादि ... १४५	५	
कर्णस्य युद्धकरणं १३८	२६		कुहूपु भद्रेषु भोमिनार्जुनस्य मन्त्रणादि १४५	१९	
कर्पपराक्रमं दृष्ट्वा देवादीनां प्रशमादि १४०	१		अर्जुनकृतदशदुर्व्योधनभ्रातृनाश ... १४५	१५	
कर्णस्य पाण्डवीयसैन्यनाशनादि ... १४०	६		कुहूणां नवतिवीरैरर्जुनावरणे सञ्जयोक्ति १४५	२३	
पाण्डवीयसैन्यभङ्गं दृष्ट्वा दुर्व्योधनादीना			कर्णस्य प्रति गच्छन्तमर्जुनं प्रति सग्रसकाना		
हर्षादि १४०	१८		वाणवर्षणं १४५	२६	
पोञ्चालान् विजितुं कर्णस्य प्रभावर्षणं ... १४०	२३		सैन्धवादिभिरर्जुनस्य युद्धवर्षणं .. १४६	३	
दुर्व्योधनादीनां पाण्डवीयसैन्यनाशनादि १४०	२८		धनञ्जयसाहाय्यार्थं भोमस्य गमनादि ... १४६	१२	
अर्जुनकृतशोणितनदीवर्षणं सञ्जयोक्ति १४१	६		भोमस्य गदया कौरवसैन्यनाशादि ... १४६	१०	
कर्णस्य रथकेतुं दृष्ट्वा श्लोकं प्रत्यर्जुनं			भोमस्य गजानोत्तरावराणादि ... १४६	२४	
वाक्यं १४१	१२		अर्जुनवाणपीडितानां कुहूणामार्तनादादि १४७	९	
अर्जुनस्य कर्णसमोपगमनादि १४१	१८		अर्जुनभयात् कौरवाणां पलायनादि .. १४७	७	
अर्जुनस्य कर्णं दृष्ट्वा कर्णं प्रति शल्यवाक्यं १४१	२३		अर्जुनवापपीडितान् कुहून् दृष्ट्वा कर्णस्य		
अर्जुनसमोपगमनार्थं शल्यस्य कर्णप्रसंगा			भयदानादि १४७	१३	
करणं १४२	३		पाञ्चालान् प्रति कर्णस्य गमनादि ... १४७	१६	
शल्यं प्रति कर्णस्यत्यामदाघोस्रकवाक्यं ... १४२	१५		पाञ्चालादिभिः कर्णस्य युद्धे सञ्जयोक्ति १४७	२१	
अर्जुनस्यार्जुनस्य कर्णं प्रति शल्यवाक्यं ... १४२	१८		सङ्कुलयुद्धवर्षणं १४७	२५	

प्रकरण	श्लो	पंक्ति	प्रकरण	श्लो	पंक्ति
दृष्टचक्षुषु ज्ञेयते कर्णेषमीपगमनाद्यंमञ्जुं			शब्दवाच्येन भीमं प्रति दृष्टसेनस्य गमनादि	१५१	१४
प्रति श्रीरूपवाक्यं १४८			नकुलदृष्टसेनयोर्दृष्टवर्णनं १५१		१७
अञ्जुनस्य कर्णेषमीपगमनादि १४८			विरथस्य नकुलस्य भीमरथारोहणादि	१५२	४
उत्तमौजवादिभिः कर्णस्य युद्धवर्णनं ... १४८			नकुलभीमाभ्यां दृष्टसेनस्य युद्धवर्णनं ... १५२		६
रूपादिभिः सात्यकेयुद्धवर्णनं १४८			दृष्टसेनेन युद्धार्थमञ्जुं प्रति भीमवाक्यादि	१५२	८
भीमदुःशासनयोर्दृष्टवर्णनं १४८			सद्गुलयुद्धे सञ्जयोक्तिः ' १५२		१२
भीमदुःशासनयोर्दृष्टे सञ्जयोक्तिः	१४९		उभयसैन्यानां तुमुलसङ्गुलयुद्धवर्णनं ... १५२		१६
भीमदुःशासनयोगंदायुद्धवर्णनादि	१४९		अञ्जुनादीन् प्रति दृष्टसेनस्य वाणत्यागादि	१५३	१६
भीमस्य गदया पीडितं दुःशासनं दृष्ट्वा			पीडितान् नकुलादीन् दृष्ट्वा दृष्टसेनं प्रत्य		
पाञ्चालादीनां भिन्नादादि ... १४९		१८	ञ्जुनस्य गमनादि १५३		२०
द्रौपदीकेशयक्षणादि सखा भीमस्य			दृष्टसेनाञ्जुनयोर्दृष्टवर्णनं १५३		२२
क्रोधादि १४९		२४	कर्णं प्रति क्रुद्धसाञ्जुनस्य वाक्यं १५३		२६
कौरवान् प्रति निहन्ति दुःशासनमथेत्यादि			अञ्जुनवाच्येन दृष्टसेनवादि १५४		१
भीमवाक्यं १४९		२६	पुत्रवधं दृष्ट्वा सन्तप्तस्य कर्णस्यागमनादौ		
भीमस्य दुःशासनवचस्य शोषितयानं ... १४९		२८	सञ्जयोक्तिः १५४		८
गतासु दुःशासनं प्रति क्रोधात् भीमस्य			अगच्छन्तं कर्णं दृष्ट्वाञ्जुं प्रति श्रीरूपा		
वाक्यं १५०		२	वाक्यं १५४		८
तदा भीमं दृष्टवता भयादिवर्णनं ... १५०		६	कर्णेन युद्धार्थमञ्जुनप्रशंसारूपं श्रीरूप्य		
भीमं राक्षसं ज्ञात्वा कौरवाणां पलायनादि	१५०	८	वाक्यं १५४		२०
युधामन्युश्चिबसेनयोर्दृष्टे चिबसेननामादि	१५०	१०	श्रीरूप्यं प्रति कर्णवधप्रतिशारूपमञ्जुन		
दुःशासनं हत्वा कालकृत्भीमनाचनय कौर			वाक्यं १५४		२४
वान् प्रति भीमवाक्यं १५०		१४	कर्णाञ्जुनसमागमकथने सञ्जयोक्तिः ... १५५		४
छण्डाञ्जुना प्रति प्रतिज्ञायाः सत्यत्वे भीम			कर्णाञ्जुनौ दृष्ट्वा सैन्यानां विषयादि ... १५५		८
वाक्यं १५०		२२	सुर्यपाण्डवयोस्त्वयै दिवाचवर्णनं ... १५५		१२
निवृत्तिप्रसूतीनां दशदृष्टराष्टपुत्राणां भीमाव			कर्णाञ्जुनयोर्दृष्टवर्णनं १५५		१६
रथे सञ्जयोक्तिः १५०		२८	उभयोः समपराक्रमकथनं १५५		२०
भीमवाच्येन दशदृष्टराष्टपुत्रवध	१५१	१	कर्णाञ्जुनवाह्यायार्थमुभयसैन्यानामागम		
भीमपराक्रमं दृष्ट्वा कर्णस्य भयादि	१५१	४	नादि १५६		२
समथं कर्णं प्रति द्रष्टापदेशवाच्यं ... १५१		६	कर्णाञ्जुनसमागमदर्शनार्थमागतानां पक्ष		

प्रकरणं	पृष्ठे	पङ्क्तौ	प्रकरणम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
प्रतिपत्तनकथनं	१५६	८	कर्णाञ्जनममागमे सञ्चयोक्तिः	१६०	२६
अञ्जनस्य कर्णस्य च प्रत्येकजयायिनोः शक			समागममयमे कर्णाञ्जनयोर्कृत्ववर्णनादि	१६०	२८
सुख्याविवादः	१५७	९	कर्णाञ्जनयोः पत्रपातिनां वाक्यं	१६१	८
कर्णाञ्जनममागमे विलोकानां कर्पादि	१५७	५	कर्णाञ्जनयोर्द्वारद्वारवर्णनं	१६१	१२
उभयोः समजयार्थं ब्रह्माणं प्रति देवानां			पाश्चालादिभिः कर्णस्य युद्धवर्णनं	१६२	१
प्रार्थना	१५७	७	कर्णपराक्रमं दृष्ट्वाञ्जनं प्रति भीमस्य		
देववाक्यं श्रुत्वाञ्जनजयायै ब्रह्माणं प्रति			सक्रोधवाक्यं	१६२	८
शकवाक्यं	१५७	१०	कर्णाक्तं संसृत्य तं जहोत्यादि भीमवाक्यं	१६२	१४
शकं प्रत्यञ्जनजयरूपं ब्रह्मेशानयोर्वाक्यं	१५७	११	कर्णपराक्रमं दृष्ट्वा तद्वधार्थमञ्जनं प्रति		
छप्पाञ्जनप्रशंसारूपं ब्रह्मेशानयोर्वाक्यं	१५७	२२	श्रीछप्पावाक्यं	१६२	१७
रुद्रवाक्यं श्रुत्वा सर्वभूतानां विस्मयादि	१५७	३०	महास्त्रप्रयोगार्थं श्रीछप्पे प्रत्यञ्जनवाक्यं	१६२	२५
कर्णाञ्जनयोर्ध्वजादिवर्णनं	१५८	६	अञ्जनप्रयुक्तनाह्यास्त्रस्य नाभेन भीमस्य		
कर्णाञ्जनयोर्ध्वजादीनां परस्परयुद्धवर्णनं	१५८	८	सक्रोधवाक्यं	१६२	२८
शक्यं प्रति कर्णवाक्यं	१५८	१५	पुनरञ्जनकणयोस्तुमुलयुद्धवर्णनं	१६२	३०
कर्णं प्रति छप्पाञ्जनागार्थं शक्यस्य प्रतिज्ञा			अञ्जनवाणपीडितानां कौरवाणां कर्णं प्रति		
वाक्यं	१५८	१७	वाक्यं	१६३	१४
अञ्जनं प्रति श्रीछप्पावाक्ये सञ्चयोक्तिः	१५८	१८	कर्णाञ्जनयोः परस्परसैन्याभ्रनादि	१६३	१६
श्रीछप्पे प्रत्यास्त्रश्लाघारूपमञ्जनवाक्यं	१५८	२१	वासुदेवादीन् प्रति कर्णस्य वाणवर्षणादि	१६३	२४
अञ्जनकर्णयुद्धदर्शनाथं देवनागासुरादीनां			अञ्जनत्यक्तवाणैर्दिग्गन्धकारतादिकथनं	१६४	२
समागमे सञ्चयोक्तिः	१५८	३	अञ्जनकर्णयोः परस्परवाणवर्षणं	१६४	५
उभयसैन्यानां वादिवादिवादनं	१५८	६	अञ्जनास्त्रप्रयात् कर्णं त्यक्त्वा कौरवाणां		
कर्णाञ्जनास्त्रेणाकाशाच्छादनादि	१५८	८	पलायनादि	१६४	१६
कर्णाञ्जनयोः शोभावर्णनादि	१५८	११	कौरवप्रयाणादौ सञ्चयोक्तिः	१६४	१८
कर्णाञ्जनयोस्तद्विषयीययुद्धारम्भः	१५८	१७	कर्णाञ्जनयोः कश्चित् कश्चिदाधिक्य		
धनञ्जयं प्रति दुष्येधनादीनां वाणवर्षणं	१५८	१८	कथनं	१६४	२८
अञ्जनवाणैर्दुष्येधनादीनां धनुरादिच्छेदनं	१५८	२०	विद्यतस्थाना कर्णाञ्जनममंघावाक्यं	१६५	१
शमविधानार्थं दुष्येधनं प्रति द्रैषिविवाक्यं	१५८	२२	अञ्जनेन कृतवैरस्य अश्वमेननागस्य पाताला		
अश्वत्यामानं प्रति दुष्येधनस्थासम्पत्तिवाक्यं	१६०	१६	दुत्यानादि	१६५	२
तत्र कर्णप्रशंसारूपं दुष्येधनवाक्यं	१६०	२१	शराभितप्तस्य कर्णस्याञ्जनवधाय नागवत्		

प्रकरणं	पृष्ठे	पङ्क्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पङ्क्तौ
शुक्रवाणवर्षणं	१६५	११	निमज्जनादि	१६८	२६
कर्णस्य धनुषि प्रयुक्तं नागं दृष्ट्वा देवादीनां			मुहूर्त्तप्रतिपालनार्थमज्जुं प्रति कर्णवाक्यं	१६८	३०
हाहाकारादि	१६५	१५	कर्णं प्रति श्लोक्षस्य पश्यवाक्ये सञ्जयोक्ति	१६८	१२
नागवल्लुग्नवाणं दृष्ट्वा कर्णं प्रति शल्यवाक्यं	१६५	१८	द्रौपदीवल्लुहरणादीनूद्य कर्णं प्रति श्लोक्ष		
तद्ज्ञानतः कर्णस्य शब्धं प्रति वाक्यं ...	१६५	१८	वाक्यं	१६८	१४
कर्णमन्थितवाणं दृष्ट्वा श्लोक्षस्य प्रथिव्यां			श्लेषवाक्यं श्रुत्वा सलज्जस्य कर्णस्य निरुक्त		
किञ्चिद्रथावगाहनादि	१६५	२२	रादौ सञ्जयोक्ति	१६८	२८
रथे निमग्नं कर्णवाणेनार्जुनस्य क्रिरोटश्चे			कर्णस्य शोषनाशार्थं श्लोक्षस्य वाक्यं	१६०	२०
दनं	१६५	२७	पुन कर्णार्जुनयोर्दुह्ववर्णनं	१७१	२
अर्जुनक्रिरोटस्य वृत्तान्तकथनादि	१६५	२८	कर्णप्रयुक्तवाणेनार्जुनस्य मोहः	१७०	१२
कर्णं प्रत्यक्षेननागस्य वाक्यं	१६६	१२	मुग्धमज्जुनं दृष्ट्वा कर्णस्य रथचक्रोद्धारणं		
नागं प्रति कर्णस्य प्रत्याख्यानवाक्यं ...	१६६	१६	यत्र	५७०	१४
कर्णप्रत्याख्यातस्य नागस्यार्जुननाशार्थं			संज्ञा लभ्यतेऽर्जुनस्य वाणेन कर्णरथध्वशा		
गमनं	१६६	१८	दिनाशः	१७०	१६
नागं दृष्ट्वा तत्रार्थं श्लोक्षस्य वाक्यं ...	१६६	२०	कर्णवधायार्जुनपृथगरथस्य प्रभाकथनादि	१७०	२३
कश्य नाग इत्यर्जुनस्य जिज्ञासा	१६६	२१	शरं घोषयित्वाऽर्जुनस्य शपयवाक्यं	१७०	२८
श्लोक्षस्य नागपरिचयदानं	१६६	२२	अर्जुनवाणेन कर्णस्य गिरच्छेदनादि	१७१	१४
अर्जुनदृष्ट्वाऽपेननागादौ सञ्जयोक्ति ...	१६६	२५	कर्णवधं दृष्ट्वा पाण्डवानां शङ्कादिवादयं	१७१	१०
कर्णार्जुनयोः परस्परवाणवर्षणादि	१६६	२८	द्विवमस्तकस्य कर्णस्य शरीरप्रभाकथनादि	१७१	१५
अर्जुनवाणेन कर्णस्य मोहादि	१६७	१२	कर्णपतितं दृष्ट्वा शशस्य गमनं	१७१	२१
अर्जुनं प्रति श्लोक्षोपदेशवाक्यं	१६७	१५	कर्णं हतं दृष्ट्वा कौरवाणां पलायनादि ...	१७१	२२
श्लोक्षस्य अपेनार्जुनस्य मुग्धं वर्षणं प्रति वाण			कर्णं हते शशस्य गमनादौ सञ्जयोक्ति	१७१	२५
वर्षणादि	१६७	२०	दुर्ध्याधनादीनां शोकादिवर्षणं	१७१	२८
पेदंशान्तस्य कर्णस्यार्जुनं प्रति वाणवर्षणं	१६७	२८	भीमादीनां मादेन शशिबीजस्यमादि	१७२	२
कर्णस्य वधवाक्ये भार्गवपापादस्य विस्मरणं	१६८	१	दुर्ध्याधनमसौपे दुःखितस्य शल्यस्य वाक्यं	१७२	६
शान्तरथाप्राप्त्यस्य निमग्नता	१६८	२	कर्णार्जुनपुङ्खे कुहस्यप्रयागं रूपं कीदृगिति		
रथविस्मयादिना कर्णस्य विशादादि	१६८	४	पृथगरथप्रश्नः	१७२	१५
कर्णं ज्ञुनदोर्णात्संभवादि	१६८	१०	कुहपाण्डवयोर्बलवधे सञ्जयोक्तिः	१७२	१७
कर्णस्य वधस्य इत्यस्य परस्य			तत्र कर्णं हने कौरवाणां पलायनादिकथनं	१७२	२२

प्रकरण	पृष्ठे	पंक्ति	प्रकरण	पृष्ठे	पंक्ति
कर्णशोकाकुलस्य दुर्व्योधानस्य ब्रह्मं प्रति			अर्जुनं प्रति सर्पात् श्रीकृष्णवाक्ये सञ्जयोक्ति	१००	२४
विकल्पनवाक्ये १०३	१		सैनिकान् प्रति श्रीकृष्णवाक्ये १०८	२	
भोमस्य गदायुद्धवर्णनं १०३	८		छप्पाञ्जुनयोर्धुधिष्ठिरचरणपद्मपद्मादि ... १०८	५	
भोमस्य गदया पद्मविंशतिमाहस्यमैत्र्यनाम्नादि १०३	१४		युधिष्ठिरं प्रति कर्णनाम्नादिकथनं		
आपान्तमर्जुनं दृष्ट्वा कैरवाणां पलायनादि १०३	१८		श्रीकृष्णोक्ति १०८	१०	
सकुलयुद्धवर्णनं १०३	२९		कर्णबंधं श्रुत्वा युधिष्ठिरस्य सर्पादौ		
मैत्र्यभङ्गं दृष्ट्वा पाण्डवे सह दुर्व्योधानस्य			सञ्जयोक्ति १०८	१०	
युद्धकरणं २०४	१		श्रीकृष्णं प्रति युधिष्ठिरस्य वाक्ये ... १०८	१८	
पलायनपरान् धोधान् प्रति दुर्व्योधानवाक्यं १०४	७		छप्पाञ्जुनमग्रांभारुं युधिष्ठिरवाक्यं .. १०८	२१	
राजवाक्यं श्रुतवतां मैत्र्याणां पलायने			मृतकणस्य दर्शनार्थं युष्ठिरस्य युद्धभूमि		
सञ्जयोक्ति १०४	१६		गमनादि १०८	२०	
मैत्र्याणां भयं दृष्ट्वा दुर्व्योधानं प्रति शस्त्रवाक्ये			कणैः दृष्ट्वा श्रीकृष्णं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	१०८	४
सञ्जयोक्ति: १०४	१८		कर्णे हने पाण्डुशानोः सर्वे सञ्जयोक्ति ... १०८	१०	
दुर्व्योधानं प्रति यत्नचर्पादौ शस्त्रवाक्यं ... १०४	२०		तत्र छप्पाञ्जुनो मृत्वा न कुलादीनां स्वशिविर		
कर्णाञ्जुनयुद्धे अग्रमूर्च्छपया प्रयित्वा वर्षे			गमनादि १०८	१२	
नादि १०५	१		कर्णेन नूनं श्रुत्वा धृतराष्ट्रविसृष्ट्यादौ		
कर्णशोकाकुलं दुर्व्योधानं प्रति श्रेणिप्रसू			वैशम्पायनोक्ति १०८	१०	
तोनां समाश्रासवाक्ये १०५	१६		कर्णाञ्जुनयुद्धश्रवणफलकथनं १०८	२०	
अर्जुनभयान् कैरवाणां भिविरगमनादि १०५	१८		कार्यसंबन्धवशफलकथनं १८०	४	
मृतस्य कर्णस्य शरीरप्रमाकथनादि ... १०५	२५		कार्यसंबन्धमाप्ति १८०	५	
कर्णप्रमं धारुणं सञ्जयवाक्यं १०६	२		ग्रन्थसंस्कारम्, ... १८१	१	
कर्णे हने नद्यादीनां प्रसवणाभावादि, .. १०६	११		कर्णे निपातिते ज्ञप्पाविष्ट्याः कुरव किमकुर्वं		
छप्पाञ्जुनयोः शस्त्रध्वनिवर्णनादि ... १०६	२३		तेत्यादि जनमेजयप्रश्नः १८१	२	
छप्पाञ्जुनयोः रूपवर्णनादि १०३	२६		कर्णशोकपन्नस्य दुर्व्योधानस्य स्वशिविर		
अर्जुनभयान् कैरवाणां पलायनादौ			गमनादौ वैशम्पायनोक्ति १८१	५	
सञ्जयोक्ति १००	५		ग्रन्थमेनापति कृत्वा दुर्व्योधानादीनां युद्धाय		
महिषीपयुद्धावसारे हने हतवाहोदीनां			निर्गमन दिक्कथनं १८१	८	
स्वशिविरगमनादि १००	८		युधिष्ठिरस्य ग्रन्थन्यायादिकथनं ... १८१	११	

प्रकरणम्	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणम्	पृष्ठे	पंक्तौ
सञ्जयस्य पुरप्रवेशादि	१८१	१५	कथनादि	१८५	२२
धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयस्य सभापवाक्यं ..	१८१	१७	अञ्जनभयात् कारवाणां पलायनादिकथनं ..	१८५	२०
धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयस्य शन्यादीनां नाशकथनं	१८२	७	भीमभयाद्भवमाणं सैन्यं दृष्ट्वा सूतं प्रति दुर्व्योधनवाक्यं	१८६	३
सञ्जयस्य दुर्व्योधननाशकथनादि ..	१८२	१०	दुर्व्योधनवाक्येन सूतस्य सुहृदर्थं रथानयनादि	१८६	७
सञ्जयवाक्यं श्रुत्वा धृतराष्ट्रादीनां निपतनादौ वैशम्पायनोक्तिः	१८२	२१	कौरवसैन्ये सद्य भीमपार्यन्तयोर्दुर्द्वर्षणं ..	१८६	८
शंभोः सन्ववनेऽ धृतराष्ट्रस्य विदुरं प्रति शक्यं	१८३	१६	भीमस्य गुदायुद्धवर्षणं	१८६	१२
राजानमाहूतं दृष्ट्वा सञ्जयादीनां रोदनादि ..	१८३	११	उभयसैन्ययोः सहूलयुद्धवर्षणं	१८६	१८
स्त्रीणां विमर्जनार्थं विदुरं प्रति धृतराष्ट्रवाक्यादि	१८३	१२	पाण्डवभयात् कौरववलभङ्गादि	१८७	२
धृतराष्ट्रविलापेऽपि वैशम्पायनोक्तिः ..	१८३	२	दुर्व्योधनस्य स्वभिन्याङ्गानादि	१८७	४
दुर्व्योधननाशं श्रुत्वा धृतराष्ट्रस्य विलापवाक्यं ..	१८३	११	पलायनपरान्नं घोधानं प्रति दुर्व्योधनवाक्यादि	१८७	८
दुर्व्योधनवाक्यमनूय धृतराष्ट्रस्य विलापवाक्यं ..	१८३	१४	रथादीनां निपतनादौ सञ्जयोक्तिः ..	१८७	२१
भीमादीनां वधमनूय धृतराष्ट्रविलापवाक्यं ..	१०४	८	तत्र दुर्व्योधनादीनां पलायनादिकथनं ..	१८७	२३
वज्रमनाथं धृतराष्ट्रस्य वाक्यं	१८४	१४	विमुखं दुर्व्योधनं प्रति कथवाक्यं	१८७	२५
दुर्व्योधनादीनां वधमनूय धृतराष्ट्रस्य विलापवाक्यं	१८४	२६	अञ्जनादिप्रससारूपं रूपवाक्यं	१८८	५
श्रेयसनाशस्य रामो मोहादौ वैशम्पायनोक्तिः	१८४	१०	कर्णोदीनं स्नात्वा दुर्व्योधनं प्रति रूपवाक्यं	१८८	२०
सर्वे धर्मिणो भेदापनिमकुर्वन्तेति धृतराष्ट्रस्य प्रश्नः	१८५	३	अञ्जनपराजयाभावादिकथनं	१८८	२३
विदुरवाक्यं श्रुत्वा धृतराष्ट्रस्य मत्तापवाक्यं ..	१८५	७	मन्थिकरणार्थं कृपा चार्थवाक्यं	१८८	१
सर्वे निपान्तिभ्यो भेदापनिरित्यादि धृतराष्ट्रवाक्यं	१८५	११	हृष्याक्यं श्रुत्वा दुर्व्योधनस्य खेदादौ सञ्जयोक्तिः	१८८	१४
सुहृदस्य विदुरवचनस्य धृतराष्ट्रप्रश्नः ..	१८५	१४	रूपं प्रति दुर्व्योधनवाक्यं	१८८	१६
दुर्योधनस्य अञ्जनस्य कथनं सञ्जयोक्तिः ..	१८५	१८	क्षणं कथमप्राप्तं विधमदित्यादि	१८८	२१
सर्वे धर्मिणो भेदापनिरित्यादि धृतराष्ट्रस्य प्रश्नः	१८५	१८	दुर्व्योधनस्य मन्थप्रतिभायाभावकथनं ..	१८९	१
			युद्धेन शूतस्य सविषयस्य कौरवादिकथनं ..	१८९	१४
			भीमादिप्राप्तमागच्छेत्थेयस्तकथनं	१८९	२३

प्रकरणं	पृष्ठं	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठं	पंक्तौ
चित्रियाणां दुर्व्योधानवाक्याभिनन्दनादि	१८१	१	शब्दयुद्धवृत्तान्ते सञ्जयोक्तिः	१८४	१०
कौरवाणां पुनर्युद्धयोगे सञ्जयोक्तिः	१८१	८	शब्दकृतसम्बन्तीभद्रयुद्धस्य प्रकारकथनं	१८४	१८
शब्दस्य सेनापत्यार्थं दुर्व्योधानं प्रति योधानां वक्तव्यं	१८१	१२	पाण्डवानां शब्दानोक्तं प्रति गमनादि	१८४	२३
अथत्वाच्चः पराक्रमादिवर्णनं	१८१	१४	सेनापतस्य युधिष्ठिरस्य शब्दं प्रति गमनं	१८४	२५
अथत्यामानं प्रति कः सेनापतिर्भवेदिति दुर्व्योधानस्य जिज्ञासा	१८१	२४	कृतवर्मादीन् प्रत्यङ्गुनादीनां गमनं ...	१८४	२६
शब्दस्य सेनापत्यार्थं द्रौणिवाक्यं	१८१	२६	कुहपाण्डवयोर्मलं किमवशिष्टमिति धृतराष्ट्र मन्त्रः	१८४	३०
शब्दं प्रति दुर्व्योधानस्य सविनयवाक्यं ...	१८२	१	अवशिष्टवलकथने सञ्जयोक्तिः	१८५	२
शब्दस्य सेनापत्यस्वीकाररूपवाक्यं	१८२	४	कौरवाणामवशिष्टवलसंज्ञाकथनं	१८५	३
शब्दाभिप्रेकार्यं योधानं प्रति दुर्व्योधानवाक्यं	१८२	५	पाण्डवानामवशिष्टवलसंख्याकथनं ...	१८५	५
दुर्व्योधानं प्रति शब्दवाक्ये सञ्जयोक्तिः ...	१८२	८	उभयोर्युद्धारम्भे सञ्जयवाक्यं	१८५	७
शब्दस्य विकल्पनवाक्यं	१८२	१२	कुहसञ्जयानां युद्धवर्णने सञ्जयोक्तिः ...	१८५	१२
दुर्व्योधानस्य शब्दाभिप्रेचनं	१८२	१५	सकुलयुद्धवर्णनं	१८६	५
शब्दे ऽभिप्रेक्तिं सिद्धनादादिकथनं	१८२	१७	योधान् भोदयित्वा भीमाङ्गुनयोः शब्दा वादनादि	१८६	१७
शब्दप्रशंसारूपं योधानां वाक्यं	१८२	२०	पाण्डवस्य पीडितानां योधानां पलायनादि	१८६	२३
योधानं प्रति शब्दस्य सवर्षवाक्यं	१८२	२०	प्रमत्तं वलं दृष्ट्वा भारयिं प्रति शब्दवाक्ये सञ्जयोक्तिः	१८६	३०
शब्दाभिप्रेक्तिं योधानां हर्षादीं सञ्जयोक्तिः	१८२	२८	युधिष्ठिरं प्रति शब्दस्य गमनं दृष्ट्वा कौरव योधानां पुनरागमनं	१८७	६
कौरवाणां शब्दं श्रुत्वा श्रीकृष्णं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	१८३	१	चित्रसेननकुलस्योर्युद्धवर्णनं	१८७	८
शब्दप्रशंसारूपं श्रीकृष्णवाक्यं	१८३	४	नकुलकृतचित्रसेनवधादि	१८७	१८
शब्देन युद्धार्थं युधिष्ठिरं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	१८३	१०	नकुले प्रति सुषेणसत्यसेनयोरोगमनं ...	१८७	२१
श्रीकृष्णस्य शिविरगमनादि	१८३	१८	सुषेणसत्यसेनाभ्यां नकुलस्य युद्धवर्णनं	१८७	२४
प्रभाते योधानं प्रति दुर्व्योधानवाक्ये सञ्जयोक्तिः	१८३	२५	नकुलकृतसत्यसेनवधादि	१८८	७
दुर्व्योधानवाक्येन धैर्यानां युद्धसंज्ञाकरणं	१८३	२६	भ्रातृवधं दृष्ट्वा दृष्टस्य सुषेणस्य युद्धकरणं	१८८	१०
कौरवयोधानां समयकरणादि	१८४	२	नकुलसहाय्यार्थं सुतसेनास्य गमनादि	१८८	१३
शब्दं पुरस्कृत्य कौरवाणां युद्धाय निगमनं	१८४	५	नकुलसुतसेनाभ्यां सुषेणस्य युद्धवर्णनं ...	१८८	१६
शब्दः कथं हत इत्यादि धृतराष्ट्रमन्त्रः	१८४	८	नकुलवाणेन सुषेणवधादि	१८८	२०

प्रकृत्य	पृष्ठे	पङ्क्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पङ्क्तौ
सङ्कलपुद्गवर्णनं	१८८	२६	श्रेणिवाणेन चरयवधादि	२०६	१८
सङ्कलपुद्गवर्णने सञ्चयोक्ति	१८८	१०	सुरयं हत्वा पुनरक्तुं प्रति श्रेणिगंमभादि	२०६	२३
शब्दस्य पाण्डवान् प्रति गमनादि	१८८	१८	दुर्व्योधनष्टदुष्ययोर्दुष्टे सञ्चयोक्ति.	२०६	२८
शब्दयुद्धे दुर्निमित्तकथनं	१८८	२३	सङ्कलपुद्गवर्णनं	२०७	४
युधिष्ठिरादिभिः शब्दस्य युद्धकरणं	१८८	२०	युधिष्ठिरादिभिः शब्दस्य युद्धकरणं	२०७	१३
शब्दयुधिष्ठिरयोर्दुष्टवर्णनं	२००	८	शब्दपराक्रमप्रबंधादि	२०७	२५
युधिष्ठिरसाहाय्यार्थं भीमादीनां शब्दं प्रति			सात्त्विकिशब्दयोर्दुष्टवर्णनादि	२०७	२६
वाणवर्षणं	२००	११	मद्रारभं पुरस्त्राय पाण्डवान् प्रति सैन्यानां		
शब्दसाहाय्यार्थं कृतवर्षादीनामागमनादि	२००	१४	गमनादौ सञ्चयोक्ति	२०८	१२
उभयसेनयोः सङ्कलपुद्गवर्णनं	२००	१६	छपादौ प्रति कुह्लुस्त्राज्जुनस्य वाणवर्षणं	२०८	१५
भीमगदायावर्षणं	२००	२८	सङ्कलपुद्गवर्णनादि	२०८	१८
भीमस्य गदया शब्दायोदीनां नाभादि	२०१	७	शब्दपराक्रमं दृष्ट्वाज्जुनादीन् प्रति युधि		
यन्तारं पतितं दृष्ट्वा शब्दस्य गदायवर्षणादौ			ष्ठिरस्य सन्नोधवाक्य	२०८	२६
सञ्चयोक्ति	२०१	१५	योधान् प्रति युधिष्ठिरस्य शब्दयुद्धमतिज्ञा		
गदायुद्धप्रेतकाणां शब्दादिध्वनिवर्णनादि	२०१	१८	करणं	२०८	३
भीमशब्दयोर्गदायुद्धवर्णनं	२०१	२२	युधिष्ठिरशब्दसमागमे शब्दादिध्वनिकय		
भीमगदापीडितस्य शब्दस्थापयानं	२०२	८	नादि	२०८	८
कौरवाणां पाण्डवान् प्रति गमनादि	२०२	११	शब्दयुधिष्ठिरयोस्तुमुलपुद्गवर्णनं	२०८	१३
दुर्व्योधनकृतपेकितानवधादि	२०२	१४	भीमं प्रति दुर्व्योधनस्य वाणवर्षणादि	२०८	२०
सङ्कलपुद्गवर्णनं	२०२	२२	भीमवाणेन दुर्व्योधनस्य मोक्षादि	२०८	२३
शब्दयुधिष्ठिरयोर्दुष्टवर्णनं	२०३	१	भीमवाणेन दुर्व्योधनसारथेनांश.	२०८	२४
युधिष्ठिरे पीडिते सात्त्विकादीनामागमने			दुर्व्योधनसाहाय्यार्थं श्रेण्यादीनामागम		
सञ्चयोक्ति	२०३	१८	नादि	२०८	२६
भीमादिभिः शब्दस्य युद्धवर्णनं	२०३	२२	युधिष्ठिरस्य कौरवसैन्यानाशनादि	२०८	३०
शब्दपराक्रमं दृष्ट्वा दुर्व्योधनस्य हर्षादि	२०४	१८	शब्दयुधिष्ठिरयोर्दुष्टवर्णनं	२१०	६
श्रेण्यादिभिरक्तुंनस्य युद्धे सञ्चयोक्ति	२०५	८	शब्द गच्छोला श्रेण्येयपयान	२१०	१७
अर्चुनकृतकौरवबलनाशनादि	२०५	१८	रथान्तरमारुह्य शब्दस्य पुनरागमनं	२१०	१८
श्रेण्याज्जुनयोर्दुष्टवर्णनं	२०५	२०	पुन शब्दस्य युधिष्ठिरादिभिर्मुद्धे सञ्चयोक्ति	२१०	२१
श्रेण्येयसुरयोर्दुष्टवर्णनं	२०६	१४	शब्दवधाद्यं युधिष्ठिरस्य शक्तिरक्षणदि	२१२	११

प्रकरणं	पृष्ठे	पङ्क्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पङ्क्तौ
शक्तिप्रभाववर्णनादि	२१२	४	गमनं	२१६	५
युधिष्ठिरकृतशल्यवधादि	२१२	१३	पलायनपरान् योधान् दृष्ट्वा सारथिं प्रति		
युधिष्ठिरवापै, कौरवभैरवनाशादि ...	२१२	२३	दुर्योधनवाक्य	२१६	१०
भ्रातृवधं दृष्ट्वागतस्य शल्यानुजस्य नामादि	२१२	२६	भीमिन कौरवभैरवनाया युद्धवर्णनं	२१६	२०
शल्यानुजस्य सधं दृष्ट्वा कौरवभैरवनायां पलायन	२१३	१	भीमिनैकविश्रुतिषष्ठस्यपदातिनाशकयनादि	२१६	२८
द्वाद्दिक्यवात्यक्योर्युद्धवर्णनं	२१३	५	पलायने कृतवुद्धिं सैन्य दृष्ट्वा दुर्योधनस्य		
विरथं द्वाद्दिक्यं रथमोरारथं रूपस्थापयानं	२१३	१२	निवारणवाक्यं	२१७	५
शल्ये हते पराङ्मुखं श्वसं दृष्ट्वा दुर्योधनस्या			दुर्योधनवाक्येन सैन्याना पुनरागमनादि	२१७	१४
गमनादि	२१३	१६	पाण्डवान् प्रति शाल्वेहागमनादौ		
पुन कृतवर्षणं आगमनं	२१३	२८	सञ्जयोक्ति	२१७	३०
युधिष्ठिरवाणपीडितं द्वाद्दिक्यं गृहीत्वा			शल्यस्य प्रभाववर्णनादि	२१७	२२
द्वैषेपरपयानादि	२१३	२१	शल्यमयात् पाण्डवभैरवनायां पलायनादि	२१६	२७
शल्ये हते पाण्डवानां शल्यवादानादि	२१३	२४	पाण्डवभैरवभङ्गं दृष्ट्वा कौरवाणां शल्यवादि		
युधिष्ठिरनामार्थं शल्यवलानां निर्गमनादौ			वादन	२१७	२८
सञ्जयोक्ति	२१३	२७	कौरवीयशल्यवर्णनं श्रुत्वा दृष्ट्युन्मत्तनाम		
युधिष्ठिरवाहायार्थमञ्जुनादीनामागमनं	२१४	३	नादि	२१८	१
शल्यवलानामाक्रोशवाक्यं	२१४	८	शल्यदृष्ट्युन्मत्तयोर्युद्धवर्णनं	२१८	२
पाञ्चालादिभिः शल्यवलानांशादि	२१४	१०	दृष्ट्युन्मत्तं पीडितं दृष्ट्वा भीमादीनामोगमनं	२१८	१०
बलवर्षं दृष्ट्वा दुर्योधन प्रति शकुनिवाक्य	२१४	१४	दृष्ट्युन्मत्तगदया शल्यनामस्य नामादि ..	२१८	१४
दुर्योधनशकुन्यादृक्प्रत्युक्ती	२१४	१८	सात्यकिशरणेन शल्यस्य नाशादि ..	२१८	१७
शकुनिवाक्येन दुर्योधनस्य युद्धार्थं निर्गमनादि	२१४	२२	कौरवभैरवभङ्गे सञ्जयोक्ति	२१८	२०
नादि	२१४	२२	भैरवभङ्गं दृष्ट्वा कृतवर्षणं आगमनादि	२१८	२१
सकुलपुद्धवर्णनं	२१४	२३	कृतवर्षणं सात्यक्योर्युद्धवर्णनं	२१८	२८
शल्ये हते कौरवविमुखादौ सञ्जयोक्ति	२१५	८	विरथं कृतवर्षणं गृहीत्वा रूपस्थापयान	२१८	१८
कौरवभैरवनाया पलायनादिकथन ..	२१५	१६	दुर्योधनवलाना पलायनादि	२१८	२०
पाण्डवानां कौरवभैरवाभिगमनादि ..	२१५	२०	सैन्यभङ्गं दृष्ट्वा दुर्योधनस्य पाण्डवान् प्रत्या		
पाण्डवादीना परस्परकथोपकथन ..	२१५	२२	गमनादि	२१८	१२
पराङ्मुखयोधान् प्रत्याञ्जुनादीनां दृष्टोत्तमि			दुर्योधनपुद्धे सञ्जयोक्ति	२१८	२८
			युधिष्ठिरादिभिर्दुर्योधनस्य युद्धवर्णनं	२१९	६

प्रकरण	पृष्ठ	पङ्क्ति	प्रकरण	पृष्ठ	पङ्क्ति
त्रैणिभोमयोर्दुह्ववर्णनं	२२०	१०	घोधानां गमनं	२२५	४
शकुनियुधिष्ठिरयोर्दुह्ववर्णनं	२२०	२०	उद्यतकार्मुकान् घोधान् दृष्ट्वा श्रीहृष्यं प्रत्य		
शतवर्षादिभिः सायक्यादीनां युह्ववर्णनं	२२०	२८	क्षेमं वाक्यं	२२५	०
कौरववल्लभज्ञादा सञ्जयोक्ति	२२१	१८	दुर्व्योधानादीनां मिन्द्रारूपमञ्जुमशाक्यं	२२५	१२
कौरवैर्युधिष्ठिरस्य युह्ववर्णनं	२२१	२३	अञ्जुनस्य दुर्व्योधानेभ्यः मध्यप्रवेगे सञ्जयोक्ति	२२६	१०
युधिष्ठिरसाहाय्यार्थं शिखण्डिप्रसूतीनामा गमनं	२२१	२८	पार्थशयकेर्दिगाण्शादनादि	२२६	१०
शकुलपुह्ववर्णनं	२२२	१	अञ्जनवापेण कौरवसेनागनादि	२२६	२४
सुदारुणं युद्धं वर्तमानं देविकायुत्पत्तौ कथनं	२२२	१	अञ्जुनयुद्धे सञ्जयोक्ति	२२६	२०
शैनिकान् प्रति शकुनिवाक्यादि	२२२	१३	अञ्जनभयात् कौरवसेन्यानां पलायनादि	२२७	२
शकुनिवापेण पाण्डवीयवल्लभज्ञादि	२२२	१८	शकुलपुह्ववर्णनं	२२७	१३
भग्नं स्ववलं दृष्ट्वा सहदेवं प्रति युधिष्ठिरं वाक्यं	२२२	२१	धृष्टद्युम्नदुर्व्योधानयोर्दुह्ववर्णनं	२२७	१०
युधिष्ठिरवाक्येन शकुनिं प्रति सहदेवस्य गमनादि	२२२	२५	विरथस्य दुर्व्योधानेखापयानं	२२७	२२
शौवल्लवले सहदेववल्लानां युह्ववर्णनं	२२२	२८	भीमस्य गदायुह्ववर्णनं	२२७	२८
पाण्डवानीकं प्रति शकुनेरागमनादौ सञ्जयोक्ति	२२३	१८	युधिष्ठिरादीनां गजानीकनाशनादि	२२८	५
वाण्डवीयघोधानां परस्परवाक्यादि	२२३	१८	दुर्व्योधानं दृष्ट्वा कौरवाणां परस्परवाक्यं	२२८	८
धृष्टद्युम्नं प्रति शकुनेर्गमनादि	२२३	२४	अश्वत्थामादीनां शकुनिसमीपगमनादि	२२८	१५
शकुलपुह्ववर्णनं	२२३	२६	धृष्टद्युम्नादीनां कौरववल्लानागनादि	२२८	१७
पाण्डवैः कौरववल्लानागनादौ सञ्जयोक्ति	२२४	२३	शकुलपुह्ववर्णनं	२२८	२२
क्षत्रु राज्ञा इत्यादि घोधान् प्रति शकुनिं वाक्यं	२२४	२५	अश्वत्थामादीनां दुर्व्योधानान्वेषणादि	२२८	२०
शकुनिं प्रति घोधानां वाक्यं	२२४	२६	अञ्जुनादिभिर्गजानीकनाशनादौ सञ्जयोक्ति	२२८	४
दुर्व्योधानमभावे शकुनेर्गमनं	२२४	२८	भीमं प्रति दुर्व्योधानभ्राह्मणमागमनादि	२२८	६
दुर्व्योधानं प्रति शकुनिवाक्यं	२२५	१	दुर्व्योधानभ्राह्मणां नामकथनादि	२२८	०
शकुनिवाक्येन पाण्डवान् प्रति धृष्टकार्मुकाणां			दुर्मर्षणादिभिर्भीमस्य युह्ववर्णनं	२२८	१०
			शुतान्नाप्रसूतीनां दुर्व्योधानभ्राह्मणा क्रमेण नाशकथनं	२२८	१४
			श्रुतवर्षभोमयोर्दुह्ववर्णनं	२२८	२४
			भीमकृतश्रुतवर्षधादि	२३०	४
			शुभ्रवर्षं दृष्ट्वा कौरवाणां भीमावरणं	२३०	६
			भीमनाशितसेन्यानां सङ्घाकथनादि	२३०	१०

प्रकरण	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरण	पृष्ठे	पंक्तौ
दुर्व्योधानावस्थाने सञ्जयोक्ति	२३०	१७	पाण्डवानां गङ्गावादानादि	२३४	२०
दुर्व्योधानं दृष्ट्वाञ्जुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	२३०	१८	शस्यपञ्चान्तर्गतद्वादशप्रवेशपञ्चारम्भ.	२३४	२३
श्रीकृष्णं प्रत्यञ्जुनवाक्यं	२३०	२८	पाण्डवान्प्रति सौमल्लवलाभां गमने सञ्ज		
अञ्जुनस्य कौरवावशिष्टबलानां संख्याकथनं	२३१	१	योक्ति	२३४	२४
कौरवाणां नाशार्थमञ्जुनप्रतिज्ञा	२३१	५	अञ्जुनकृतसौमल्लवधादि	२३४	२५
दुर्व्योधानबलं प्रति श्रीकृष्णस्य रथप्रियणादि	२३१	१३	शेषान् घोधान् प्रति दुर्व्योधानवाक्यं	२३४	२८
सुदर्शनादिभिर्भीमादीनां युद्धवर्णनं	२३१	१७	कौरवसर्वभैरव्यानां नाशकथनादि	२३५	५
सुशर्मोञ्जुनयोर्युद्धवर्णनं	२३१	२७	सर्वभैरव्यानां दृष्ट्वा दुर्व्योधानस्य मोहादि	२३५	१०
अञ्जुनकृतसुशर्मवधादि	२३२	२	किन्तु शेषममूदिति धृतराष्ट्रप्रश्न	२३५	१४
सुदर्शनादिभिर्भीमस्य युद्धवर्णनं	२३२	५	अवशिष्टकौरवल्लवलाभानां सञ्जयोक्ति.	२३५	१७
सहदेवं प्रति सौमल्लस्यागमने सञ्जयोक्ति	२३२	१६	दुर्व्योधानस्य द्विदशप्रवेशाभिप्रायकथनादि	२३५	२१
भीमसहदेवौ प्रत्यल्लूकस्य वाणवर्षणं	२३२	१८	सञ्जयं प्रति दुर्व्योधानवाक्यं	२३६	१४
सहस्रयुद्धवर्णनं	२३२	२८	दुर्व्योधानस्य द्विदशप्रवेशादि	२३६	१८
क्षतभैरवैरायोधनाच्छादनकथनं	२३२	२७	द्विदशप्रवेशं श्रुत्वा द्रैणेष्विच्छापवाक्यं	२३६	२५
शकुनिवाणपीडितं सहदेवं दृष्ट्वा भीमेन			सर्वभैरव्यधं श्रुत्वा योषितां विलापादि	२३७	१
कौरवसैन्यनिवारणादि	२३२	२	राजदारान् गृहीत्वा दुर्व्योधानामात्यानां		
भीममयात् द्रवतो घोधान् दृष्ट्वा दुर्व्योधान			नगरगमनादि	२३७	५
वाक्यं	२३२	५	विद्रवत सर्वान् दृष्ट्वा युयुत्सोच्चिन्नादि	२३७	१३
दुर्व्यो धिन सैन्यानां प्रत्यागमनादि	२३२	७	युधिष्ठिरानुज्ञया राजदारैः सह युयुत्सोर्ह		
सङ्कुल्युद्धवर्णनं	२३२	१०	स्निनापुरागमनं	२३७	२०
सहदेवत्राणेनोल्कस्य सधादि	२३२	१६	तद्विषययुद्धकृतान्तर्भवणार्थं युयुत्सुं प्रति		
पुत्रवधं दृष्ट्वा शकुनिर्विदुरवाक्यक्षरणादि	२३२	२८	विदुरवाक्यं	२३७	२४
शकुनिसहदेवयोर्युद्धवर्णनं	२३२	२०	दुर्व्योधानापक्रमणादौ युयुत्सुवाक्यं	२३७	२६
शकुनिं समर्थं दृष्ट्वा कौरवाणां पलायनादि	२३२	२७	युयुत्सुं प्रति विदुरवाक्यं	२३८	१
घातमनुञ्च शकुनिं प्रति सहदेवस्य प्रथम			दुःखितस्य विदुरस्य प्रवेशादि	२३८	६
वाक्यं	२३२	४	अवशिष्टा कृतवर्मादय किमकुञ्चन्ति		
सहदेवशकुन्योर्युद्धवर्णनं	२३४	८	धृतराष्ट्रप्रश्न	२३८	१२
सहदेववाणैः शकुनिवधादि	२३४	१५	द्रैणिसम्भूतानां वयाणां द्विदशमोपगमनादौ		
शकुनिं क्षतं दृष्ट्वा कौरवाणां पलायनं	२३४	१८	सञ्जयोक्ति	२३८	१४

प्रकरणं	पृष्ठ	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठ	पंक्तौ
युधिष्ठिरादीनां दुर्योधनावेषणं	२३८	१६	प्रत्ययपञ्चान्तर्गतगदायुद्धपर्यावरणः	२४३	८
इदंनिमज्जन्तं दुर्योधनं प्रति छपट्ट्रेणिकत			भक्तिनां दुर्योधनः किममवोदित्यादि छत		
वर्षाणां वाक्यं	२३८	२१	'राष्ट्रप्रभ'	२४३	९
छपादीनां प्रति दुर्योधनवाक्यं	२३८	२६	दुर्योधनस्य इदानींमनादौ सञ्जयोक्तिः	२४३	१५
ट्रेणिसास्रसवाक्ये सञ्जयोक्तिः	२३९	१	इदानींमनादौ युधिष्ठिरं प्रति दुर्योधनवाक्यं	२४३	१७
तस्मिन् इदं जलपानार्थं व्याधानामागमनं	२३९	५	दुर्योधनस्य विकल्पनवाक्यं	२४३	२२
व्याधानां तद्गृहोवचनश्रवणादि	२३९	७	एकैकेन युद्धार्थं दुर्योधनं प्रति युधिष्ठिर		
रहोवचनं श्रुत्वा लुब्धकानां पाण्डवोपमिति			वाक्यं	२४४	३
रागमनादि	२३९	१७	गदायुद्धकरणार्थं दुर्योधनवाक्यं	२४४	७
भीमघनेन प्रति लुब्धकानां दुर्योधनवृत्तान्त			मां योधयेत्यादि युधिष्ठिरवाक्यं	२४४	१३
कथनं	२३९	२२	दुर्योधनस्य गदाग्रहणादौ सञ्जयोक्तिः	२४४	१५
युधिष्ठिरं प्रति भीमस्य दुर्योधनस्य इदं			पाण्डवान् प्रति दुर्योधनस्य सकोधवाक्यं	२४४	२६
प्रवेशादिकथनं	२३९	२५	गृहीतगदस्य दुर्योधनस्य शोभाकथने		
युधिष्ठिरादीनां द्वैपायनइदंमोपगम			सञ्जयोक्तिः	२४४	२७
नादि	२३९	२८	दुर्योधन युधिष्ठिरयोपेक्षितप्रत्युक्तौ	२४५	१
तस्मिन् इदं श्रुत्वा दुर्योधनं विज्ञाय छपादौ			दुर्योधनस्य वर्षादिग्रहणे सञ्जयोक्तिः	२४५	१२
नामपयानादि	२४०	१३	पाण्डवान् प्रति दुर्योधनस्य विकल्पनवाक्यं	२४५	१४
छपादीनामपयानादौ सञ्जयोक्तिः	२४०	२२	युधिष्ठिरवाक्येन सहदेवकोधे सञ्जयोक्तिः	२४५	२३
श्रीकृष्णं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	२४०	२४	युधिष्ठिरं प्रति क्रुद्धस्य श्रीकृष्णस्य वाक्यं	२४५	२४
दुर्योधनमाशोपायकथने वासुदेववाक्यं	२४०	२८	श्रीकृष्णं प्रति भीमस्य सास्रसवाक्यं	२४६	९
श्रीकृष्णवाक्येन दुर्योधनं प्रति युधिष्ठिरवाक्ये			श्रीकृष्णकृतवृत्तौदरसम्माने सञ्जयोक्तिः	२४६	१४
सञ्जयोक्तिः	२४१	८	भीमप्रशंसाहर्षं श्रीकृष्णवाक्यं	२४६	१५
दुर्योधनावेषरूपं युधिष्ठिरवाक्यं	२४१	११	युधिष्ठिरं प्रति भीमस्य सास्रसवाक्यं	२४६	२२
युधिष्ठिरवाक्यं श्रुत्वा दुर्योधनोत्तरे			गृहीतगदयोर्भीमदुर्योधनयोः समागम		
सञ्जयोक्तिः	२४१	१९	कथनं	२४६	२८
युधिष्ठिरं प्रति दुर्योधनवाक्यं	२४१	२०	दुर्योधनं प्रति भीमवाक्यं	२४७	४
युधिष्ठिरदुर्योधनयोः संवादः	२४२	४	भीमं प्रति दुर्योधनस्य विकल्पनवाक्यं	२४७	१४
इदंमधेयपर्वशंभानि	२४३	७	गदायुद्धस्यने वलरामश्यागमनादौ		
			सञ्जयोक्तिः	२४७	२२

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
वलरामं प्रति युधिष्ठिरादीनां वाक्यं ...	२४७	२४	भार्यासु वनं वनंस्त्रिति चन्द्रं प्रति दक्षवाक्यं	२५०	६
श्रीकृष्णं प्रति वलरामस्य गदायुद्धदर्शनाभि-			रोहिण्यासक्तं चन्द्रं दृष्ट्वा पुनश्चन्द्रपत्नीनामा		
प्रायवाक्यं ...	२४७	२६	गमनादि ...	२५०	८
भोमदुर्योधनयोर्दुःभूम्यागमनादिकथनं	२४७	२८	दक्षशापेन चन्द्रस्य यक्षरोगावेशादिकथनं	२५०	१५
युधिष्ठिरादिभिर्वलरामस्यान्निद्रनादि			चन्द्रे वीर्यमाणे श्रापयथभवि जाते प्राणिव		
कथनं ...	२४७	२८	यादि ...	२५०	१८
वलरामागमने वैशम्पायनं प्रति जनमेजयः			चन्द्रं प्रति देवानां वाक्यं	२५०	२०
प्रश्नः ...	२४८	२५	चन्द्रमुखान्तं शापवृत्तान्तं श्रुतवतां देवानां		
शर्मथं धृतराष्ट्रं प्रति श्रीकृष्णस्य गमनादौ			दक्षं प्रति वाक्यं	२५०	२३
वैशम्पायनोक्तिः ...	२४८	२८	देवान् प्रति दक्षवाक्यं	२५०	२७
प्रत्यागतस्य श्रीकृष्णस्य पाण्डवबलविभा			दक्षवाक्यं श्रुत्वा शोमस्य प्रभासतीर्थछाना		
गादि ...	२४८	२३	दिना शापमोचनादि	२५१	६
कौरवबलविभागार्थं रामे वदति तदकरणेन			चन्द्रं प्रति दक्षस्योपदेशवाक्यं	२५१	५
बलदेवक्रीधादि	२४८	२५	बलदेवस्य चमकोद्देशेदतीर्थगमनादिकथनं	२५१	११
तीर्थयात्रापरकरणानथनार्थं प्रेष्यान् प्रति			वलरामस्य चितोदपानतीर्थगमनादौ		
वलरामवाक्यं	२४८	३०	वैशम्पायनोक्तिः	२५१	१६
बलदेवतीर्थयात्रागमनकथनादि	२४८	३	चित्तस्य कूपपतनादिवृत्तान्तश्रवणार्थं जनमे		
बलदेवस्य भागाविधद्रव्यदानकथनं	२४८	८	जयप्रश्नः	२५१	२०
सारस्वतादितोर्थानां गुणोत्पत्तिश्रवणार्थं			चित्तस्य कूपपतनोपाख्यानकथने वैशम्पाय		
जनमेजयप्रश्नः	२४८	२२	नोक्तिः	२५१	२३
तीर्थमाहात्म्यकथनार्थं वैशम्पायनप्रतिज्ञा	२४८	२४	पशूनलन्धा एकतद्वित्तितानां भ्रातृणां		
प्रभासतीर्थछानेन चक्षिणश्चन्द्रस्य शाप			प्राचीदिग्गमनादि	२५२	४
मोचनादि	२४८	२५	चित्तस्य कर्मफलमसम्मानयोरेकतद्वित्तयो		
शोमः कथं यक्षणा यक्ष इत्यादि जनमेजयः			चिन्ताकथनादि	२५२	७
प्रश्नः	२४८	२७	पथि दृक्तं दृष्ट्वा भयाक्षितस्य कूपे पतनादि	२५२	१०
शोमाभिशापवृत्तान्तकथने वैशम्पायनोक्तिः	२४८	२८	पतिर्तं चित्तं ज्ञात्वा भाचिर्गमनादि	२५२	१२
तत्र पत्नीषु मध्ये रोहिण्यां शोमस्य प्रीति			कूपे पतितस्य चित्तस्य चेटाकथनादि	२५२	१६
कथनं	२५०	१	कूपमध्ये चित्तस्य यक्षकरणादि	२५२	१८
पितरं दक्षं प्रति चन्द्रपत्नीनां वाक्यादि	२५०	४	चित्तस्य शब्दे श्रुत्वा देवानामुद्देशादि	२५२	२२

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
पुनः शब्दं श्रुत्वा देवान् प्रति दृष्ट्वा त्वाक्यं	२५२	२४	सप्तसरस्वतीसंयोगेन विमालये सारस्वततीर्थं		
चित्तस्य सतीये देवानां गमनादि ...	२५५	२६	कथनं	२५६	१८
देवानां वरेण कृपास्त्रिगत्यानादि ...	२५६	१	मङ्गणकस्य सिद्धिदृष्टान्तकथनं ...	२५६	२१
एकतद्विती भ्रातरौ प्रति चित्तस्थाभिप्राय			स्वीदर्शनेन मङ्गणकस्य प्रसक्त्याद्रेतात् सप्त		
प्रदानं	२५३	५	पुत्रोत्पत्तिकथनं	२५६	२२
रामस्य विनशनादितीर्थगमनादौ वैशम्पाय			कुम्भघतकरे शाकरसदर्शनेन मङ्गणकस्य		
नोक्तिः	२५३	१२	नृत्यादि	२५६	२८
सुभूमिकतीर्थप्रभावकथनादि	२५३	१४	नृत्यनिवारणार्थं महादेवं प्रति देवादीनां		
रामस्य गान्धर्वतीर्थगमनादिकथनं ...	२५३	२१	विज्ञापनादि	२५६	३०
रामस्य गर्गस्रोतस्वीर्थगमनादिकथनं ...	२५३	२५	नृत्यन्तं मङ्गणकं प्रति महादेववाक्यं ...	२५७	३२
रामस्य ब्रह्मतीर्थगमनादि	२५३	३०	मङ्गणकमहादेवयोर्वृत्तिप्रत्युक्तौ ..	२५७	५
रामस्य दैतवनगमनादि	२५४	८	शिवकुड्याभिर्गतं भस्म दृष्ट्वा मङ्गणकस्य		
नागवर्त्मतीर्थदृष्टान्तकथनादि	२५४	११	श्रीडादि	२५७	७
रामस्य प्राचीदिग्भवसप्ततीर्थदर्शनादि ...	२५४	१५	महादेवं प्रति मङ्गणकस्य स्तुतिवाक्यं ...	२५७	८
सरस्वती कथं प्रादुर्मुखी निवृत्ता इत्यादि			मङ्गणकं प्रति महादेवस्य वरदानादि ...	२५७	१५
जनमेजयप्रश्नः	२५४	२०	शमस्य सारस्वतीतीर्थवासादौ वैशम्पायनोक्तिः	२५७	२१
सरस्वतीनिवृत्तिदृष्टान्तकथने वैशम्पाय			रामस्यौशनसतीर्थगमनादि	२५७	२४
नोक्तिः	२५४	२२	शौशनसतीर्थस्य कपालमोचननाम्ब. कारणादि		
रामस्य भैमिवीयतीर्थदर्शनादि	२५५	८	ज्ञानार्थं जनमेजयप्रश्नः	२५७	२८
सरस्वतीतीर्थवर्णनादि	२५५	१२	कपालमोचननाम्बो दृष्टान्तकथने वैशम्पाय		
सप्तसरस्वतं कश्मात् कस्य मङ्गणकोमुनि			नोक्तिः	२५७	३०
गित्यादि जनमेजयप्रश्नः	२५५	२०	रामस्य रुचङ्गोरश्रमगमनादि	२५८	१५
सप्तसरस्वतीदृष्टान्तकथने वैशम्पायनोक्तिः	२५५	२२	रुचङ्गतमुत्थागतजान्तकथनादि ...	२५८	१८
सरस्वत्या. सुप्रभादि सप्तनामकथनं ...	२५५	२३	आर्हृषियः कथं तपस्तप्तवानित्यादि जनमे		
पुष्यरतीर्थं पितामहस्य सप्तोत्सवकथनादि	२५५	२४	जयप्रश्नः	२५८	१
अपिशाष्येण ब्रह्मण. सरस्वतीगमरणं ...	२५६	१	आर्हृषियेणसप्तोदृष्टान्तकथने वैशम्पायनोक्तिः	२५८	३
तप सरस्वत्या सुप्रभागागप्राद्यादि ...	२५६	२	मिन्दुद्वीपदेवायोस्तपसा प्राज्ञाणलप्राप्ति		
भैमियादिषु काश्चात्प्रादि सरस्वती दृष्टान्त			कथनं	२५८	१०
पथमं	२५६	५	विश्वामित्रस्य प्राज्ञाणलप्राप्तिदृष्टान्तकथनं	२५८	११

प्रकरण	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरण	पृष्ठे	पंक्तौ
रामस्य वकाशमगमनादौ वैशम्पायनोक्तिः	२६०	५	नादौ वैशम्पायनोक्तिः	२६२	२०
दाहभयकस्य वृत्तान्तकथनं	२६०	६	सरस्वतीं प्रति तीर्थमेविनाशयोषो वाक्यं	२६३	८
पशुयाचनार्थं धतराष्ट्रमपीपगमनादि	२६०	१०	अधिभिराराधितस्य महादेवस्य प्रसादेन		
धतराष्ट्रवाक्यं श्रुत्वा दाहभयस्य चिन्ता	२६०	१२	सरस्वतीश्रापमोचनादि	२६२	१३
धतराष्ट्रं ज्ञानाशार्थं दाहभयस्य होमकरणादि	२६०	१५	मुनीन् प्रति जुषितां रावसानां वाक्यं	२६३	१७
धतराष्ट्रं प्रति प्राञ्चिकानां राज्यनाशवृत्तान्त			राजसभोज्यान्नभागकथनादि	२६३	२६
कथनं	२६०	२४	सरस्वतीप्रसादेन रावसानामुद्धार	२६३	२८
वर्षिप्रसादार्थं धतराष्ट्रवाक्यं	२६०	२६	किमर्थं शक्रो ब्रह्मवध्यामात्रवानित्यादिजनमे		
धतराष्ट्रवाक्येन प्रसन्नस्य वकस्य राज्यं मोच			जयप्रश्न	२६४	३
यित्वा गमनादि	२६०	३०	शकस्य ब्रह्मवध्याप्राप्त्युपाख्यानकथने वैशम्पाय		
तस्मिन् तीर्थेऽसुररूपार्थं दृष्टेस्तत्सपत्न्याः			नोक्तिः	२६४	४
कथनादि	२६१	३	महादेवस्य तत्तीर्थगमनादौ वैशम्पायनोक्तिः	२६४	१७
तस्मिन् तीर्थे ययातियज्ञकथनादि	२६१	७	कुमारस्याभिषेकादिश्रवणार्थं जनमेजय		
वशिष्ठस्यापवाहोऽथौ भीमवेग, कथमित्यादि			प्रश्नः	२६४	२५
जनमेजयप्रश्नः	२६१	१७	कार्तिकेयजन्मवृत्तान्तकथने वैशम्पाय		
विश्वामित्रवशिष्ठयोर्विरतादौ वैशम्पाय			नोक्तिः	२६४	२८
नोक्तिः	२६१	१८	कुमारदर्शनार्थं महादेवप्रभृतीनामागम		
वशिष्ठानयमार्थं विश्वामित्रस्य चिन्ताकथनं	२६१	२७	नादि	२६५	१८
विश्वामित्रस्य सरस्वतीधरणादि	२६१	२८	कार्तिकेयं दृष्ट्वा महादेवस्य विनर्क	२६५	२८
सरस्वतीं प्रति वशिष्ठानयनार्थं विश्वामित्र			चतस्रोमूर्त्तिः, प्रकल्प कुमारस्य ब्रह्मादीन्		
वाक्यं	२६२	३	प्रति गमनादि	२६६	२
विश्वामित्रवाक्येन सरस्वत्याचिन्तादि	२६२	५	ब्रह्माणं प्रति महादेवादीनां वाक्यं	२६६	८
सरस्वतीं प्रति वशिष्ठवाक्यं	२६२	१०	कार्तिकेयस्याधिपत्यदानार्थं ब्रह्मणश्चिन्ता	२६६	११
कृष्णापहारेणोद्दामानस्य वशिष्ठस्य सरस्वती			कार्तिकेयभिषेकार्थं ब्रह्मादीनां हिमालया		
स्तुतिरूपवाक्यं	२६२	१५	गमगादि	२६६	१६
आनोतं वशिष्ठं दृष्ट्वा विश्वामित्रस्य खड्गान्पेप			कार्तिकेयभिषेकमहास्त्रे देवादीनामा		
णादि	२६२	२०	गमने वैशम्पायनोक्तिः	२६६	२०
सरस्वतीं प्रति विश्वामित्रस्य श्रापवाक्यं	२६२	२३	ब्रह्मादीनां स्कन्दपारिपदादि	२६७	१२
विश्वामित्रश्रापेन सरस्वत्याः शोणितवध			यमादीनां कार्तिकेयानुचरदानं	२६७	१८

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्ति	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्ति
कार्तिकेयस्य सैन्यानां नामकथनं	२६८	१४	मोक्ति	२७५	१२
नानाविधवज्राणां सैन्यानां नामकथनं	२६९	८	वदरपाचनतीर्थतृप्तान्तकथने कन्यायाः शक्रः		
स्कन्दसैन्यानां प्रहरणादिनामकथनं	२७०	७	निमित्तप्रतकथनं	२७५	१३
कुमाराभिषेके द्रुपुः सैन्यानां मृत्यादि	२७०	१०	वशिष्टरूपेण कन्यासमीपे शक्रस्यागमनादि	२७५	१६
मातृगणकथनप्रतिज्ञायां वैशम्पायनोक्तिः	२७०	१७	वशिष्टरूपधारिणं शक्रं प्रति कन्यायावाक्यं	२७५	२०
मातृणां प्रभावत्यादिनामकथनं	२७०	१८	कन्यां प्रति शक्रस्य वाक्यं	२७५	२३
मातृणां विकृतिरूपवर्णनादि	२७१	१७	पञ्चवदरपाकायं कन्यां प्रति शक्रवाक्यादि	२७५	२७
कुमाराय शक्रस्य ब्रह्मखदानादि	२७१	२०	प्रीतस्य शक्रस्य कन्यां प्रति वरदानादि	२७६	१०
कार्तिकेयस्य महादेवस्य सेनादानादि	२७२	२	वदरपाचनतीर्थतृप्तान्तस्य प्रकारान्तर		
विष्णुप्रभृतीनां वैजयन्त्यादिदानं	२७२	५	कथनं	२७६	१४
देवसेनां प्राप्तस्य स्कन्दस्य प्रभाववर्णने	२७२	१०	वदरपाचनतीर्थवाक्फलकथनादि	२७७	८
दैत्यविनाशाय कार्तिकेयस्य गमनं	२७२	११	कन्यायाजन्मदृष्टान्तान्यवधार्यं जनमेजयप्रश्न	२७७	१५
देवादीनां कार्तिकेयस्य वादि	२७२	१५	सुतावतीजन्मदृष्टान्तकथने वैशम्पायनोक्तिः	२७७	१६
कार्तिकेयं द्रुपुः दैत्यानां पलायनं	२७२	२३	बलरामस्येन्द्रतीर्थगमनादौ वैशम्पायनोक्तिः	२७७	२२
कार्तिकेयस्य तारकप्रभृतिदैत्यनाशनं	२७२	२८	रामतीर्थतृप्तान्तकथनादि	२७७	२६
कार्तिकेयमयाहाणस्य कौञ्चपर्वतस्थितिः	२७३	८	आदित्यतीर्थतृप्तान्तकथनादि	२७८	७
कौञ्चपर्वतं प्रति कार्तिकेयस्य शक्तित्यागादि	२७३	१०	आदित्यतीर्थं देवलवासादौ वैशम्पायनोक्तिः	२७८	१६
कार्तिकेयस्य कौञ्चपर्वतभेदनादि	२७३	१९	देवलप्रशंसाकथनादि	२७८	१७
देवानां दुन्दुभिवादानादि	२७३	२१	देवलाश्रमे जैगीषयस्य मुनेरागमनादि	२७८	२०
रामस्य तैजसतीर्थगमनादि	२७४	१	जैगीषयं प्रति देवलस्य मानसि चिन्तायाः		
अपामतेरभिषेकश्रवणार्थं जनमेजयप्रश्न	२७४	७	कथनं	२७८	२७
वरुणाभिषेकदृष्टान्तकथनाय वैशम्पायनोक्तिः	२७४	११	जलानयनार्थं सुमुद्रगतस्य देवलस्य जैगीषय		
वरुणं प्रति देवतानां वाक्य	२७४	१२	दर्शनं	२७८	३०
जलाधिपत्ये वरुणाभिषेकादि	२७४	१६	तत्र जैगीषयदर्शनेन देवलस्य चिन्तादि	२७९	१
बलरामस्योत्प्रेततीर्थगमनादि	२७४	१८	जैगीषयस्य तप प्रभावं द्रुपुः देवलस्य विस		
किमर्थमग्निं प्रणतं हत्यादि जनमेजयप्रश्न	२७४	२३	यादि	२७९	४
अग्निप्रनाशदृष्टान्तकथने वैशम्पायनोक्तिः	२७४	२४	देवलस्य ब्रह्मविषाक्षोक्तिप्रत्युक्तौ	२८०	१
ब्रह्मविषाक्षीर्थतृप्तान्तकथनं	२७४	२८	देवलं प्रति भिद्धानां वाक्ये वैशम्पायनोक्तिः	२८०	४
रामस्य वदरपाचनतीर्थगमनादौ वैशम्पाय			भिद्धानां वाक्येन देवलस्य पुनराश्रमगमनादौ		

प्रकरण	पृष्ठ	पङ्क्ति	प्रकरण	पृष्ठ	पङ्क्ति
वैशम्पायनोक्ति.	२८०	७	जिज्ञासा	२८३	२६
अश्रमस्य जैगोपयस्य प्रति देवस्यवाक्यं	२८०	१०	कुर्वचेवृत्तान्तकथने मुनीनां वाक्यं	२८३	२७
देवस्य प्रति जैगोपयस्य योगोपदेशादि	२८०	११	रुद्रकुण्डराजयोगप्रत्युक्ती	२८३	२८
रामस्य तीर्थगमने वैशम्पायनोक्ति.	२८०	१२	शकं प्रति देवानां वाक्यं	२८४	३
कथं द्वादशवर्षाधिक्यामनादृश्यां शरस्वती			कुहराजं प्रति शकवाक्यं	२८४	५
मुनिरस्थापयामास इति जनमेजयप्रश्नः	२८१	१	कुर्वचेवृत्तान्तमाहात्म्यकथनं	२८४	१०
द्वादशवर्षाधिक्यानादृष्टवृत्तान्तकथने वैशम्पाय			कुर्वचेवृत्तान्तनिर्णयकथनादि	२८४	१८
नोक्ति	२८१	२	रामस्य कुर्वचेवायमदर्शनार्थं वैशम्पाय		
तत्र पुच्छं गृह्णीता दधीचमुनिं प्रति शरस्वती			नोक्ति	२८४	२२
नदीशक्यं	२८१	२	राम प्रति मुनीनामाश्रमवृत्तान्तकथनं	२८४	२५
पुच्छं लब्ध्वा शरस्वतीं प्रति मुनेर्वरदानादि	२८१	१३	रामस्य मित्रावरुणायामगमनादि	२८५	५
दधीचमुनिवृत्तपरस्वतीश्रुतिः	२८१	१६	रामस्य ममोषे नारदस्यागमनं	२८५	८
देवासुरसंघाम् देवानां दधीचास्त्रिप्रार्थनादि	२८१	२२	कुर्वचेवयुद्धवृत्तान्तत्रवर्णार्थं नारदं प्रति		
द्वादशवर्षाधिक्यामनादृश्यां लुधांशानां श्वधीषां			रामवाक्यं	२८५	१४
पलायनादि	२८२	४	रामं प्रति नारदस्य भोष्मादीनां मरणकथनं	२८५	१७
श्वपिभिसु शरस्वतीमुनेरुक्तिप्रत्युक्ती	२८२	१३	कौरववनावशिष्टानां श्रुपादीनां नामकथनं	२८५	२०
कथं कुमारी भगवन् तपोयुक्ता इत्यादि जनमे			दुर्व्योधनभीमयोर्दुर्व्योधने रामस्य गमनार्थं		
जयप्रश्नः	२८२	२३	नारदवाक्यं	२८५	२२
गर्गस्य मनसा सुतोत्पत्त्यादौ वैशम्पायनोक्ति.	२८२	२५	रामस्यानुयायिनिर्जनादौ वैशम्पायनोक्ति	२८५	२७
गर्गकन्यायास्तपश्चरणादिकथनं	२८२	२७	रामस्य शरस्वतीमाहात्म्यकथनं	२८५	२८
परलोकां गन्तुं श्रुतां कुमारीं प्रति नारद			गदायुद्धदर्शनार्थं रामस्यागमनं	२८६	९
वाक्यं	२८३	३	रामे सन्निहिते दुर्व्योधने कथं भीमं प्रत्य		
गालवपुत्रेण समर्थं लब्ध्वा कुमारीविवहादि	२८३	६	युध्यतेति धृतराष्ट्रप्रश्नः	२८६	६
गालव्यं प्रति कुमारीवाक्यं	२८३	११	धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयवाक्यं	२८६	७
कुमारीतीर्थवासफलकथनं	२८३	१३	युधिष्ठिरं प्रति रामस्य वाक्यं	२८६	८
रामस्य मुनीन् प्रति कुर्वचेवयुद्धवृत्तान्त			रामवाक्येन सर्वेषां समन्तपञ्चकागमनादि	२८६	१५
कथनं	२८३	२०	गदाधारिणेर्भीमदुर्व्योधनयोः प्रभाकथनं	२८६	२३
रामं प्रति मुनीनां वाक्यं	२८३	२३	दुर्व्योधनभीमयोः परस्परहाजानादि	२८६	२८
किमर्थं कुर्वणा कष्टमित्यादि रामस्य			भीमदुर्व्योधनयोर्व्यवर्णनं	२८७	१

पञ्चदश	एष्टे	यत्ती	पञ्चदश	एष्टे	यत्ती
युधिष्ठिरं प्रति दुर्व्योधनवाक्यं	१८०	१८	देवादीनां खलानगमनादि ...	१८३	१०
युद्धदर्शनानुपवेशनादि ...	१८०	१९	तं पतितं दृष्ट्वा पाण्डवानां हर्षादौ ..		
वाग्युद्धादौ वैशम्पायनोक्ति ...	१८०	२०	सञ्जयोक्ति ...	१८४	४
धृतराष्ट्रस्यामुतापवाक्यं ...	१८०	२१	पतितं दुर्व्योधनं प्रति भोमस्य पदपवाक्यं	१८४	६
दुर्व्योधनस्य भीमाङ्गानादौ सञ्जयोक्ति	१८०	२	भोमस्य पादेन दुर्व्योधनशिरस्यंशदि ...	१८४	८
तदा निर्घातवाताद्यनिमित्तकथनादि ...	१८०	५	दुर्व्योधने प्रति पुनर्भीमवाक्यं ...	१८४	१०
युधिष्ठिर प्रति भोमस्य साहसवाक्यं ...	१८०	१९	युधिष्ठिरादीन् प्रति भोमस्य सहर्षवाक्यं	१८४	१३
द्रौपदीसभानयनाद्यनुषङ्गदुर्व्योधने प्रति			भीमे प्रति युधिष्ठिरस्य वाक्यं ...	१८४	१८
भोमस्य सज्जोधवाक्यं ...	१८०	२६	दुर्व्योधन प्रति युधिष्ठिरस्य सन्नापवाक्यं	१८४	२५
भीमं प्रति दुर्व्योधनस्य सज्जोधवाक्यं ...	१८०	४	युधिष्ठिरविलापि सञ्जयोक्ति ...	१८५	६
दुर्व्योधनवाक्यं श्रुत्वा सर्वेषां तपसंघनं ...	१८०	८	अधर्मेण हतं दृष्ट्वा राम किमप्रवीदिति		
भीमदुर्व्योधनयोर्गदायुद्धारम्भे सञ्जयोक्ति	१८०	१५	धृतराष्ट्रप्रश्न ...	१८५	८
भोमस्य मञ्जुलादिगतिकथनादि ...	१८०	१	शिरस्यभित्तं दृष्ट्वा रामस्य क्रोधे सञ्जयोक्ति	१८५	१०
भीमदुर्व्योधनयोस्समुत्सवदायुद्धवर्णनं ...	१८०	८	भीमनिन्दारूप वल्लरामवाक्यं ...	१८५	११
त्योर्मुहूर्त्तं दृष्ट्वा श्रोत्रेण प्रत्यञ्जनवाक्यं			कुहूँ वल्लराम प्रति श्रीकृष्णवाक्यं ...	१८५	१८
सञ्जयोक्ति ...	१८१	३०	श्रीकृष्णं प्रति वल्लदेववाक्यं ...	१८५	२५
भीमदुर्व्योधनयोर्वल्लकथने वासुदेवोक्ति	१८१	२	रामस्य क्रोधनिवारणार्थं श्रीकृष्णवाक्यं ..	१८५	२८
मायायुद्धकरणार्थं अर्जुन प्रति श्रीकृष्णेप			श्रीकृष्णं प्रति रामवाक्ये सञ्जयोक्ति ...	१८६	१
देश ...	१८२	४	रामस्य द्वारकागमनादिकथन ..	१८६	५
श्रीकृष्णस्य युधिष्ठिरापराधकथनं ...	१८२	८	चिन्तितं युधिष्ठिर प्रति वासुदेववाक्य ...	१८६	८
श्रीकृष्णशक्तिशान्तिमस्य बाभेहपोडनादि	१८२	२०	राजमुहूर्त्तं पादसम्भनमसहमानस्य युधि		
उभयोर्बैश्विकमञ्जुलादिगतिकथन ..	१८२	२१	ष्ठिरस्य वाक्य ...	१८६	१०
भोमगदया दुर्व्योधनोद्भववादि ...	१८२	१४	युधिष्ठिरं प्रति श्रीकृष्णवाक्यादौ सञ्जयोक्ति	१८६	१४
दुर्व्योधने पतिते उल्लासात्तादिकथनं ...	१८३	१८	युधिष्ठिरं प्रति शृष्टस्य भोमस्य वाक्य ...	१८६	१७
दुर्व्योधने पतिते यधराजस्यदोषा महानाद			भोमवाक्यानुमोदानेन युधिष्ठिरवाक्य ...	१८६	२२
कथनं ...	१८३	२१	दुर्व्योधन हतं दृष्ट्वा पाण्डवा किमकुर्वन्ति		
दुर्व्योधने पतिते भीष्मादीनां धनिकथनं	१८३	२३	धृतराष्ट्रप्रश्न ...	१८६	२५
ऋतुतोषात्तान् दृष्ट्वा पाण्डवादीनामुद्दि			पाण्डवानां हर्षादौ सञ्जयोक्ति ...	१८६	२६
गादि ...	१८३	२८	भीममर्षं वारुणं वीराणां वाक्यं ...	१८७	३

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्ति	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्ति
पाञ्चानान् प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	२८०	११	भयादि	३००	३०
दुर्योधननिन्दारूपं श्रीकृष्णवाक्यं	२८०	१४	वासुदेवं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	३०१	६
अधिवेपवाक्यं श्रुत्वा दुर्योधनस्यत्यागनादि	२८०	१०	गान्धार्थ्याः प्रममनार्थं युधिष्ठिरवाक्यं	३०१	१४
श्रीकृष्णं प्रति दुर्योधनस्य पक्षपवाक्यं	२८०	२१	युधिष्ठिरवाक्येन श्रीकृष्णस्य हस्तिनापुर		
दुर्योधनं प्रति श्रीकृष्णस्य पक्षपवाक्यं	२८८	४	गमनादि	३०१	२३
श्रीकृष्णं प्रति दुर्योधनवाक्यं	२८८	१५	धृतराष्ट्रं दृष्ट्वा श्रीकृष्णस्य रोदनादि	३०१	२८
दुर्योधनं प्रति पुण्यवर्षादौ सञ्जयोक्ति	२८८	१८	धृतराष्ट्रं प्रति श्रीकृष्णस्योपदेशवाक्यं	३०१	३०
दुर्योधनपूजां दृष्ट्वा चिन्तितान् पाण्डवान्			गान्धारी प्रति श्रीकृष्णस्योपदेशवाक्यं	३०२	२०
प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	२८८	२४	श्रीकृष्णं प्रति गान्धारीवाक्यं	३०२	२७
श्रीकृष्णवाक्यं श्रुत्वा सर्वेषां वर्षादि	२८८	४	द्रौप्याभिप्रायप्रकाशने धृतराष्ट्रं प्रति श्रीकृष्ण		
सर्वेषां निवापगमनादौ सञ्जयोक्ति	२८८	८	वाक्यं	३०२	२
रथादवतीर्य पाण्डवानां दुर्योधनशिबिरप्रवे			श्रीकृष्णस्य हस्तिनापुरादागमनं	३०३	७
गादि	२८८	११	भग्नसक्त्या दुर्योधन किमभापत इत्यादि		
गाण्डीवावतरणार्थमर्जुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	२८८	१५	धृतराष्ट्रप्रश्न	३०३	१२
श्रीकृष्णवाक्येन शशाङ्कस्यार्जुनस्य रथादवरो			दुर्योधनच्यवनादौ सञ्जयोक्ति	३०३	१४
हणं	२८८	१७	सञ्जयस्य दुर्योधनोक्तविलापकथनं	३०३	१८
अर्जुनध्वजस्य कपेरन्तर्धानं	२८८	१८	गान्धारीवोक्तमनूच दुर्योधनवाक्यं	३०४	१७
अर्जुनरथस्य दाहण भस्मीभूतत्वकथनं	२८८	२०	दुर्योधनं हतं श्रुत्वा अश्रुत्यामादीनां पुङ्ख		
भस्मीभूतं रथं दृष्ट्वा श्रीकृष्णं प्रत्यर्जुनवाक्यं	२८८	२२	स्नानगमनं	३०४	२७
अर्जुनं प्रति श्रीकृष्णस्य रथदोहकारण			पतितस्य दुर्योधनस्य स्नानगमनं	३०४	३०
कथनं	२८८	२५	दुर्योधनं प्रत्यश्रुत्य स्यां विज्ञापवाक्ये	३०५	८
युधिष्ठिरं प्रति श्रीकृष्णस्य सक्षेपवाक्यं	२८८	२८	अश्रुत्यामादीन् प्रति दुर्योधनस्य समदीचि त		
श्रीकृष्णप्रसंगारूपं युधिष्ठिरवाक्यं	३००	६	वाक्यं	३०५	१७
युधिष्ठिरं प्रति श्रीकृष्णवाक्यादि	३००	१४	अश्रुत्य मादीन् प्रति दुर्योधनस्य प्रबोध		
गान्धारीमान्धार्थ्यं श्रीकृष्णस्य हस्तिनापुर			वाक्य	३०५	२४
गमनं	३००	१८	दुर्योधनं दृष्ट्वा कुड्म्याद्यस्यो वाक्यं	३०५	२८
कथं वासुदेव प्रेषित इत्यादि जनमेजयप्रश्न	३००	२२	जनपूर्णदुःखप्रथमार्थं जनं प्रति दुर्योधन		
जनमेजयमद्रोभिनन्दनादौ वैशम्पायनोक्ति	३००	२८	वाक्यं	३०६	४
अन्यापहृतं दुर्योधनं दृष्ट्वा युधिष्ठिरस्य			कुम्भिभ्रान्तिने द्रौप्यपुष्पामिरेक ये दुर्योधन		

प्रकरण	पृष्ठे	पंक्ति	प्रकरण	पृष्ठे	पंक्ति
युधिष्ठिरं प्रति दुर्व्योधनवाक्यं	२८०	१८	देवादीनां स्थाणामनादि ...	२८३	२०
युद्धदर्शनामुपवेशनादि ...	२८०	२२	तं पतितं दृष्ट्वा पाण्डवानां हर्षादौ-		
वायुद्वन्द्वौ वैश्यायनोक्तिः ...	२८०	२८	सञ्जयोक्तिः ...	२८४	४
धृतराष्ट्रस्थानुतापवाक्यं ...	२८०	२८	पतितं दुर्व्योधनं प्रति भीमस्य पक्षवाक्यं	२८४	६
दुर्व्योधनस्य भीमाह्वानादौ सञ्जयोक्तिः	२८८	३	भीमस्य पादेन दुर्व्योधनशिरःस्पर्शादि ...	२८४	८
तदा निर्घातवाताद्यनिमित्तकृत्यनादि ...	२८८	५	दुर्व्योधनं प्रति पुनर्भीमवाक्यं ...	२८४	१०
युधिष्ठिरं प्रति भीमस्य साहसवाक्यं ...	२८८	१२	युधिष्ठिरादौ प्रति भीमस्य सहर्षवाक्यं	२८४	१३
द्रौपदीसभानयनाद्यनूय दुर्व्योधनं प्रति			भीमं प्रति युधिष्ठिरस्य वाक्यं ...	२८४	१८
भीमस्य सक्रोधवाक्यं ...	२८८	२६	दुर्व्योधनं प्रति युधिष्ठिरस्य सन्तापवाक्यं	२८४	२५
भीमं प्रति दुर्व्योधनस्य सक्रोधवाक्यं ...	२८८	४	युधिष्ठिरविलापे सञ्जयोक्तिः ...	२८५	६
दुर्व्योधनवाक्ये श्रुत्वा सर्वेषां तत्प्रसंगं ...	२८८	८	अथर्वणं हतं दृष्ट्वा राम किमत्रवोदिति		
भीमदुर्व्योधनयोग्यादायुद्धारम्भे सञ्जयोक्तिः	२८८	१५	धृतराष्ट्रमंत्रः ...	२८५	८
भीमस्य मण्डलादिगतिकृत्यनादि ...	२८०	१	शिरस्यमिहतं दृष्ट्वा रामस्य क्रोधे सञ्जयोक्तिः	२८५	१०
भीमदुर्व्योधनयोस्तुमुलगादायुद्धवर्णनं ...	२८०	८	भीमनिन्दारूपं सनरामवाक्यं ...	२८५	११
तद्योयुद्धं दृष्ट्वा श्रीकृष्णं प्रत्यञ्जनवाक्ये			क्रुद्धं बलरामं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं ...	२८५	१८
सञ्जयोक्तिः ...	२८१	३०	श्रीकृष्णं प्रति बलदेववाक्यं ...	२८५	२५
भीमदुर्व्योधनयोर्बलावलकथने वासुदेवोक्तिः	२८२	२	रामस्य क्रोधनिवारणार्थं श्रीकृष्णवाक्यं	२८५	२८
मायायुद्धकरणार्थं अर्जुनं प्रति श्रीकृष्णाय			श्रीकृष्णं प्रति रामवाक्ये सञ्जयोक्तिः ...	२८६	१
देश ...	२८२	४	रामस्य द्वारकागमनादिकथनं	२८६	५
श्रीकृष्णस्य युधिष्ठिरापराधकथनं ...	२८२	८	चिन्तितं युधिष्ठिरं प्रति वासुदेववाक्यं ...	२८६	८
श्रीकृष्णवाक्येनार्जुनस्य वाभोरुपीडनादि	२८२	२०	राजमुहूर्त्तं पादस्पर्शनमसहमानस्य युधि		
उभयोर्वचित्रमण्डनादिकतिकथनं ...	२८२	२१	ष्ठिरस्य वाक्यं ...	२८६	१०
भीमगदया दुर्व्योधनोद्ध्वानादि ...	२८३	१४	युधिष्ठिरं प्रति श्रीकृष्णवाक्यादौ सञ्जयोक्तिः	२८६	१४
दुर्व्योधने पतिते उत्क्रापातादिकथनं ...	२८३	१८	युधिष्ठिरं प्रति शृष्टस्य भीमस्य वाक्यं ...	२८६	१०
दुर्व्योधने पतिते चरंराजवादीनां महानाद			भीमवाक्यानुभावेन युधिष्ठिरवाक्यं ...	२८६	२२
वचनं ...	२८३	२१	दुर्व्योधनं हतं दृष्ट्वा पाण्डवाः किमकुर्वन्तेति		
दुर्व्योधने पतिते मेथोदीनां ध्वनिकथनं	२८३	२३	धृतराष्ट्रमंत्रः ...	२८६	२५
अनुतोत्पातान् दृष्ट्वा पाद्यास्तादीनामुदे			पाण्डवानां हर्षादौ सञ्जयोक्तिः ...	२८६	२६
गादि ...	२८३	२८	भीमप्रसंगारूपं वीराणां वाक्यं ...	२८७	१

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
पाञ्चालान् प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	२८०	११	भयादि	३००	३०
दुर्व्योधननिन्दारूपं श्रीकृष्णवाक्यं	२८०	१४	वासुदेवं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	३०१	६
अधिचेपवाक्यं श्रुत्वा दुर्व्योधनस्योत्थानादि	२८०	१०	गान्धार्थी प्रथमनार्यं युधिष्ठिरवाक्यं	३०१	१४
श्रीकृष्णं प्रति दुर्व्योधनस्य परुषवाक्यं	२८०	२१	युधिष्ठिरवाक्येन श्रीकृष्णस्य हस्तिनापुर		
दुर्व्योधनं प्रति श्रीकृष्णस्य परुषवाक्यं	२८०	४	गमनादि	३०१	०३
श्रीकृष्णं प्रति दुर्व्योधनवाक्यं	२८०	१५	धृतराष्ट्रं दृष्ट्वा श्रीकृष्णस्य रोदनं	३०१	२८
दुर्व्योधनं प्रति पुण्यवर्षादेः सञ्ज्ञायोक्ति	२८०	१८	धृतराष्ट्रं प्रति श्रीकृष्णस्योपदेशवाक्यं	३०१	००
दुर्व्योधनपूजां दृष्ट्वा चिन्तितान् पाण्डवान्			गान्धारी प्रति श्रीकृष्णस्योपदेशवाक्यं	३०२	२०
प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	२८०	२४	श्रीकृष्णं प्रति गान्धारीवाक्यं	३०२	२०
श्रीकृष्णवाक्यं श्रुत्वा सर्वेषां चर्षादि	२८१	४	द्रौप्याभिप्रायप्रकाशेन धृतराष्ट्रं प्रति श्रीकृष्ण		
सर्वेषां निवासगमनादीं सञ्ज्ञायोक्ति	२८१	८	वाक्यं	३०३	२
रथादवतीर्थं पाण्डवानां दुर्व्योधनमिष्टिविरप्रवे			श्रीकृष्णस्य हस्तिनापुरादागमनं	३०३	०
शादि	२८१	११	भग्नमक्या दुर्व्योधनं किमभापत इत्यादि		
गाण्डोवावतरणार्थमर्जुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	२८१	१५	धृतराष्ट्रप्रश्न	३०३	१२
श्रीकृष्णवाक्येन समस्तस्यार्जुनस्य रथादवती			दुर्व्योधनव्यपनमादौ सञ्ज्ञायोक्ति	३०३	१४
हणं	२८१	१०	मञ्जयस्य दुर्व्योधनेनाक्तविलापकथनं	३०३	१८
अर्जुनध्वजस्य कपेरन्तर्धानं	२८१	१८	गान्धारीशोकमनूय दुर्व्योधनवाक्यं	३०४	१०
अर्जुनरथस्य दाहेण भस्मीभूतेत्वकथनं	२८१	२०	दुर्व्योधनं हतं श्रुत्वा अत्रत्यामादीनां युद्ध		
भस्मीभूतं रथं दृष्ट्वा श्रीकृष्णं प्रत्यर्जुनवाक्यं	२८१	२२	स्नानगमनं	३०४	२०
अर्जुनं प्रति श्रीकृष्णस्य रथदर्शकारण			पतितस्य दुर्व्योधनस्य हृत्प्रवेशं	३०४	३०
कथनं	२८१	२५	दुर्व्योधनं प्रत्यश्रुत्याश्रया विलापवाक्यं	३०५	८
युधिष्ठिरं प्रति श्रीकृष्णस्य सधैरवाक्यं	२८१	२८	अश्रुत्यामादीन् प्रति दुर्व्योधनस्य समयोचिन		
श्रीकृष्णप्रथमरूपं युधिष्ठिरवाक्यं	३००	६	वाक्यं	३०५	१०
युधिष्ठिरं प्रति श्रीकृष्णवाक्यादि	३००	१४	अश्रुत्यामादीन् प्रति दुर्व्योधनस्य प्रवेध		
गान्धारीवाक्यमार्थं श्रीकृष्णस्य हस्तिनापुर			वाक्यं	३०५	२४
इमनं	३००	१८	दुर्व्योधनं दृष्ट्वा क्रुद्धत्यागस्य शो वाक्यं	३०५	२८
कथं वासुदेवं प्रेषितं इत्यादि जनमेजयप्रश्न	३००	२२	जनपूर्णदुःखानुभवनाथं हृत्वं प्रति दुर्व्योधन		
जनमेजयप्रश्नाभिनन्दनादौ वैशम्पायनोक्ति	३००	२८	वाक्यं	३०६	४
अन्यापहतं दुर्व्योधनं दृष्ट्वा युधिष्ठिरस्य			कुमेध्वानोत्तं द्रौप्यनुष्ठाभिप्रेक ये दुर्व्योधन		

प्रकरण	पृष्ठ	पंक्ती	प्रकरण	पृष्ठ	पंक्ती
वाक्यं ३०६	६		प्रसूत्रानां पाण्डवानां नाम विधास्यामीत्यादि		
दुर्व्योधनवाक्येनाश्रय्यात् सनापत्याभिषेकादि ३०६	६		द्वैषिणवाक्यं ३११	२२	२२
गदायुद्धप्रसंगमाप्तिः शस्त्रप्रसंगमाप्तिश्च ... ३०६	१२		रात्रौ विश्रामार्थं द्वैषिणं प्रति छपवाक्यं	३१२	५
सौप्तिकप्रबन्धम्. ३०७	१		अश्रयत्यात्मप्रशंसाखण्डं छपवाक्यं ३१२	११	११
आश्रयत्यामादीनां शिविराभ्यासागमनादौ			छपं प्रत्यश्रयत्याश्च सक्ताधवाक्यं ३१२	२५	२५
सञ्चयोक्तिः. ३०७	२		दुर्व्योधनोत्सहङ्गमनूद्य द्वैषिणवाक्यं ... ३१३	२	२
सञ्चयं प्रति छतराष्ट्रस्य विलापवाक्यं ... ३०७	८		अश्रयत्याद्यो विकत्यनवाक्यं ३१३	६	६
अधर्मेण दुर्व्योधने हते छतवर्षादयः किम			अश्रयत्यामानं प्रति छपस्योपदेशवाक्यं ... ३१३	११	११
कुर्वन्तेति छतराष्ट्रप्रश्नः ३०७	१७		सुप्रानां पाण्डवानां बधनिवारणार्थं छप		
पाण्डवमहात छतवर्षादीनां वननिवासादौ			वाक्यं ३१३	२०	२०
सञ्चयोक्तिः. ३०७	१८		पाण्डवहतान्यायबधमनूद्य द्वैषिणवाक्यं	३१३	२८
दुर्व्योधमूलोपविष्टानां द्वैष्यादीनां कथोप			अश्रयत्यास्यः पाण्डवनाशार्थं गमनादौ		
कथनं ३०८	८		सञ्चयोक्तिः ३१४	१०	१०
छतवर्षछपयोनिर्द्वादि कथनं ३०८	१२		छपं प्रति द्वैषिणः स्वामिप्रायकथनं ... ३१४	१३	१३
अश्रयत्यासोवायसहृदयपोधस्य दर्शनं ... ३०८	१६		छतवर्षछपयोर्द्वैषिणैरुगमनादि ... ३१४	१८	१८
सुप्तेषु काकेषुलूकस्यागमनादिदर्शनं ... ३०८	१८		अश्रयत्यास्यः पाण्डवशिविरद्वारदेशे स्थिति		
एकेनामुकेन सञ्चवायसनाशदर्शनादि ... ३०८	२१		कथनं ३१४	२०	२०
बलकछतसोपधकर्म दृष्ट्वा द्वैषिण्यिन्नादि ३१८	२५		द्वैषिणमवस्थितं वीक्ष्य भोजकृषौ किमकुर्व		
रात्रौ सुप्रानां पाण्डवानां नाशने द्वैषि			तामिति छतराष्ट्रप्रश्नः ३१४	२२	२२
निश्चयकरणं ३०८	२		छपछतवर्षाण्यौ सन्ध्याश्च द्वैषिणैर्गमनादौ		
छतवर्षछपयः प्रवेशनादि ३०८	८		सञ्चयोक्तिः ३१४	२३	२३
प्रसुप्तौ तौ प्रत्यश्रयत्याद्योवाक्यं ... ३०८	८		पाण्डवद्वारपालस्य महादेवस्याश्रय्यामहत		
अश्रयत्यामानं प्रति छपस्योपदेशवाक्यं ... ३०८	२२		दर्शनं ३१४	२४	२४
दुर्व्योधमनिन्दारूपं छपवाक्यं ३१०	१६		महादेवस्य रूपवर्णनादि ३१४	२५	२५
छतराष्ट्रादीनां धर्मोपगमनार्थं छपवाक्यं ३१०	२३		द्वैषिण्यिन्नानामस्त्राणां महादेवहतवासः	३१५	१
छपवाक्येनाश्रयत्यामोकादौ सञ्चयोक्तिः ३१०	२८		छपवाक्यमनुसृत्य गिरायुधस्य द्वैषिणवाक्यं	३१५	८
छतवर्षछपौ प्रत्यश्रयत्याद्योवाक्यं ... ३१०	२८		देवेन महादेवस्य तोषार्थं द्वैषिण्यिन्नादि	३१५	१७
अश्रयत्यास्यसहृदयनिन्दनादि ३११	१८		महादेवशरणार्थं द्वैषिण्यिन्नादि ... ३१५	२३	२३
			अश्रयत्याद्यो रयादवतरणादौ सञ्चयोक्तिः	३१५	२८

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
अथत्यामकृतमहादेवस्तव	३१५	२८	रागमनं	३१८	१२
अथत्याम् समीपे काञ्चनवेद्युत्पत्तिः	३१६	१०	युधामन्युं हता सुप्तान् चोधान् प्रति द्रौणि		
तथा वेद्यां महाभूतगणोत्पत्तिकथनं	३१६	१२	गमनादि	३१८	१४
भूतगणानां रूपादिवर्णनं	३१६	१३	अथत्याची द्रौपदीपुत्रदर्शनादि	३१८	२३
द्रौणिभयार्थं भूतगणानां तं प्रति धावनादि	३१७	१५	अथत्यामानं प्रति द्रौपदीपुत्राणां वाणवयं		
भूतगणान् दृष्ट्वा द्रौणिर्यथाभावकथनादि	३१७	१८	णादि	३१८	२४
खदेहेन होमकरणार्थां द्रौणेरभिप्रायस्य			अथत्यामकृतप्रतिविन्ध्यप्रसूतिद्रौपदीपुत्र		
कथनं	३१७	१८	पुत्रवधादि	३१८	२८
महादेवं प्रति द्रौणिवार्थं	३१७	१३	अथत्यामकृतशिशुषिडवधादि	३२०	८
अथत्यामानं दृष्ट्वा महादेवस्य वाक्यं	३१७	२८	पाण्डवसैन्यानां कालरात्रिदग्मनं	३२०	१५
महादेवस्य द्रौणिशरीरावेगादि	३१८	३	द्रौणिकृतपाण्डवीयवज्रसैन्यानाप्रकथनं	३२०	२०
महादेवावेगेन द्रौणे प्रभाकथनं	३१८	४	निद्रान्त्वानां सैन्यानां व्याकुलनकथनं	३२१	४
द्रौणपुत्रे प्रयाते रूपमौञ्जी न व्यवर्त्ततामित्या			दा.स्यादीनां पलायनादिकथनं	३२१	१७
दि धतराश्रमम्	३१८	७	शिविरान् पलायनपराणां सैन्यानां कृपकृत		
कृपकृतवर्षणोः शिविरदारि स्थितिकथने			वर्षणार्था नामः	३२१	२२
वज्रयोक्तिः	३१८	११	कृपकृतवर्षणोः पाण्डवीयशिविरैऽभिप्रादा		
कृपकृतवर्षणो प्रति द्रौणिवार्थं	३१८	१२	मादि	३२१	२५
द्रौणे पाण्डवशिविरप्रवेगादि	३१८	१५	द्रौणिकृतवज्रवीरनागादि	३२१	२७
अथत्यामो धृष्टद्युम्नश्च दामननादि	३१८	१७	द्रौणिकृतसैन्यदेहेः प्रथिव्यावरणं	३२१	३०
पादसंश्लेषेन धृष्टद्युम्नप्रबोधनादि	३१८	२०	भयार्त्तानां वीराणां विक्रोशादि	३२२	७
उत्थितानां धृष्टद्युम्नश्चीलापाणिभ्यां निम्ने			शोणितसिकायां प्रथिव्यां रज शान्तिकथनं	३२२	१४
यादि	३१८	२२	रजन्यङ्गेन वज्रसैन्यानाप्रकथनं	३२२	१८
अस्त्रेण नाशार्थं धृष्टद्युम्नस्य द्रौणिं प्रति			नरमांसभोजनार्थं रज पिशाचानां तत्स्थाना		
प्रार्थना	३१८	२६	गमनं	३२२	२८
धृष्टद्युम्नं प्रति द्रौणिवार्थं	३१८	२८	रज पिशाचानां रूपवर्णनं	३२२	२९
धृष्टद्युम्नं हत्वा द्रौणे शिविरान्तरगमनादि	३१८	२	सर्वान् हत्वा शिविरान्निर्गत्य कृपमौञ्जी प्रति		
धृष्टद्युम्नं निहतं दृष्ट्वा स्त्रीणां विलापादि	३१८	५	अथत्यामोवाक्यं	३२३	३
द्रौणिकृतोत्तमौञ्जानागादि	३१८	११	प्रागेव द्रौणिरेतत् कथं नाकरोदिति		
उत्तमौञ्जसं हतं मत्वा द्रौणिसमीपे युधामन्यो			धतराश्रमम्	३२३	८

॥ श्रीमहाभारतीयतन्त्रयोगखण्डान्तर्गतमौक्तिकपर्वच्छोपनिषत् ॥

प्रकरण	पृष्ठ	पंक्तौ	प्रकरण	पृष्ठ	पंक्तौ
पाथानामसमवे कृतमेतदित्यादि मञ्ज			पुष्पादीन् निहतान् दृष्ट्वा युधिष्ठिरमन्त्रापे		
योक्ति	३२३	१०	वैशम्पायनोक्ति	३२७	९
रुपादीनां त्रयाणां ह्येणालिङ्गनादि ...	३२३	१२	युधिष्ठिरसमीपे द्रौपद्यागमनादिकथनं ..	३२७	४
रुपकृतस्यैव प्रति द्रौणिवक्त्रं	३२३	१४	युधिष्ठिरं प्रत्ययत्याद्येनामाशयैर्द्रौपदीविनाप		
दुर्योधनसमीपे द्रौण्यादीनामागमने			वाक्य	३२७	८
मञ्जयोक्ति	३२३	१८	द्रौपदी प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	३२७	१०
दुर्योधनस्य तदानीन्तनावस्थावर्णनं ...	३२३	२०	द्रौण्यपुत्रं हतो गिरः स्वमणिसाहरोत्यादि		
दुर्योधनं दृष्ट्वा रूपस्य विलापवाक्यं ..	३२३	२८	द्रौपदीवाक्यं	३२७	२०
दुर्योधनं प्रति द्रौणिविलापवाक्ये			भीमसेनं प्रति द्रौपदीवाक्यं	३२७	२२
मञ्जयोक्ति	३२४	६	द्रौपदीवाक्येन द्रौणिवधार्थं भीमस्य गमनं	३२७	२०
दृष्ट्वाञ्जननिन्दारूपमश्रुत्यामवाक्यं ...	३२४	१८	भीमनिवारणार्थं युधिष्ठिरं प्रति श्रीकृष्णवाक्ये		
दुर्योधनं प्रमथ्यान्निन्दारूप द्रौणिवक्त्रं	३२४	२०	वैशम्पायनोक्ति	३२८	४
दुर्योधनं प्रत्ययत्याद्य पुनर्वाक्ये मञ्ज			द्रौण्येनैव गिरिनामास्वमासिद्धत्वात् कथनं	३२८	७
योक्ति	३२५	५	अश्रुत्यामानं प्रति द्रौण्योक्तस्य कथनं ...	३२८	१०
भौतिके छटशुभादिनामष्टतान्त्रिकयनं ...	३२५	६	दारकामागत्य श्रीकृष्णसमीपे द्रौण्ये रक्ष		
द्रौणिवक्त्रं श्रुत्वा तत्सम्भाररूपं दुर्योधन			प्रार्थना	३२८	१५
वाक्यं	३२५	११	अश्रुत्यामानं प्रति श्रीकृष्णोक्तस्य कथनं ..	३२८	१८
दुर्योधनस्य प्राणपरित्यागादि	३२५	१४	अश्रुत्याद्य सुदर्शनचक्रोत्तोलनाद्यसमर्थता		
दुर्योधने हते मञ्जयस्य दिव्यदर्शिलनाम			कथनं	३२८	२३
कथनं	३२५	२०	अश्रुत्यामभर्तव्यत्वात् श्रीकृष्णवाक्यं ...	३२८	२८
पुत्रवधं श्रुत्वा धृतराष्ट्रस्य चिन्तायां वैशम्पाय			श्रीकृष्णं प्रति द्रौणे प्रत्युत्तरवाक्यं ..	३२८	८
भोक्ति	३२५	२१	श्रीकृष्णप्रश्नोना रयारोहणादौ वैशम्पाय		
भौक्तिकपञ्चान्तर्गतैवोक्तपञ्चतरस्य			नोक्ति	३२८	१६
युधिष्ठिरं प्रति छटशुभकारये भौक्तिककृत्ता			भीमादीन् दृष्ट्वा द्रौण्येनैव गिरिकृत्यागादि	३२९	२
भक्तयमे वैशम्पायनोक्ति	३२५	२४	द्रौण्ये रभिसमायं बुद्ध्याञ्जनं प्रति श्रीकृष्णवाक्ये		
द्रौपदेद्यादीनां नामकथने सूत्रवाक्ये ...	३२५	२५	वैशम्पायनोक्ति	३२९	१०
पुत्रवधं श्रुत्वा युधिष्ठिरस्य पत्न्यादि ..	३२६	२	रयादवतोर्था द्रौण्यं प्रत्यञ्जुनस्य दिव्यास्त्र		
युधिष्ठिरस्य विलापवाक्यं	३२६	५	त्यागादि	३३०	१३
युधिष्ठिरस्य गिरिवरदर्शनादि ...	३२६	२४	द्रौण्यञ्जुनयोनिवारणार्थं नामद्वयासयो		

प्रकरणं	श्लो	पंक्तौ	प्रकरण	श्लो	पंक्तौ
रागमनादि	३२०	२०	श्रीकृष्णं प्रति युधिष्ठिरमन्त्रः .. .	३३३	१४
द्रौण्यर्जुनौ प्रति नारदव्यासयोर्वाक्यं ..	३२०	२५	द्रौणिं प्रति महादेवमहादे श्रीकृष्णवाक्यं	३३३	१८
अर्जुनकृतान्तरसंज्ञा वैशम्पायनोक्ति	३२०	२८	महादेवप्रथमवाक्यं श्रीकृष्णवाक्यं	३३३	२०
नारदव्यासौ प्रत्यर्जुनवाक्यं	३२०	२९	सृष्टिकरणार्थं महादेवं प्रति ब्रह्मणो वाक्यं	३३३	२२
अस्त्रसंज्ञानुसममर्थस्य द्रौण्यर्जुनोक्ति	३३१	८	ब्रह्मणो वाक्येन शिवस्य सृष्ट्यर्थं तपस्वर		
अथत्यामानं प्रति व्यासवाक्यं	३३१	१६	णादि	३३३	२३
अर्जुनाय मणिप्रदानार्थं द्रौणिं प्रति व्यास			सृष्ट्याः प्रजा, दृष्ट्यात्वितस्य रुद्रस्य क्रोधादि	३३४	२
वाक्यं	३३१	२४	महादेवं प्रति ब्रह्मणोवाक्यं	३३४	४
मणिं प्रशस्य व्यासं प्रति द्रौणिववाक्यं ..	३३१	२५	ब्रह्मणं प्रति महादेववाक्यं	३३४	६
द्रौणिं प्रति व्यासवाक्यं	३३२	१	देवानां यज्ञकल्पनादौ श्रीकृष्णवाक्य	३३४	१०
उत्तराग्रे द्रौणेरक्षपपरिव्यागे, वैशम्पाय			स्वभागमदृष्ट्या रुद्रस्य क्रोधादि	३३४	१३
नोक्ति.	३३२	२	गृहीतकार्मुकं महादेवं दृष्ट्वा श्रियवो		
अथत्यामानं प्रति श्रीकृष्णवाक्ये वैशम्पाय			कस्यादि	३३४	१८
नोक्ति, ...	३३२	४	महादेवमयात्सृष्टगर्ह्यं धृता यज्ञस्य पलायनं	३३४	२२
श्रीकृष्णं प्रति द्रौणिववाक्यं	३३२	८	शिवप्रकृतौनां क्षिप्रवाक्त्रादीनां पलायनं	३३४	२५
अथत्यामानं प्रति शापप्रदानार्थं भगव			देववाक्येन महादेवमहादादि	३३४	२८
हाक्यं	३३२	११	सौप्तिकपर्वान्तर्गतैपोकपर्वसमाप्ति.	३३५	५
अथत्यामानं प्रति व्यासस्य शापानुमोदन			सौप्तिकपर्वसमाप्ति	३३५	६
वाक्ये	३३२	२१			
व्यासं प्रत्यथत्यामवाक्यं	३३२	२३	अथस्त्रीपर्वारम्भ	३३६	१
मणिं दत्त्वा द्रौण्यर्जुनमनादौ वैशम्पाय			स्त्रीपर्वान्तर्गतत्रयप्रदानिकपर्वारम्भ ..	३३६	१
नोक्ति	३३२	२४	दुर्व्याघने हते धृतराष्ट्र किमकरोदित्यादि		
पाण्डुनां शिविरागमनादौ वैशम्पाय			जनमेजयमन्त्र.	३३६	३
नोक्ति	३३२	२७	धृतराष्ट्रमन्त्रापादौ वैशम्पायनोक्ति ..	३३६	६
द्रौपदी प्रति भीमवाक्यं	३३३	१	धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयस्य मान्त्वगावाक्य ..	३३६	८
भीमे प्रति द्रौपदीवाक्यं	३३३	८	पुत्रादिवधार्हितस्य धृतराष्ट्रस्य पत्न्ये वैशम्पाय		
सौप्तिके सैन्येषु हतेषु युधिष्ठिरशोकं वैशम्पाय			नोक्ति:	३३६	१२
नोक्ति	३३३	१२	धृतराष्ट्रस्य विलापवाक्यं	३३६	१२
कथं द्रौणिना मम पुत्रा निहता इत्यादि			त्रिलपन्ते धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयस्य शोकनिवारण		

प्रकरणं :	पृष्ठे	पङ्क्ति	प्रकरण	पृष्ठे	पङ्क्ति
वाक्ये वैशम्पायनोक्तिः	२३७	३	विष्णुवाक्यं	२४२	२४
तत्र दुर्व्योधनमिन्द्रारूपं सञ्जयवाक्यं ...	२३७	१२	कलिरंगेन दुर्व्योधनमन्नादौ व्यासवाक्यं ...	२४३	२८
धृतराष्ट्रमिन्द्रारूपं सञ्जयवाक्यं	२३७	१५	युधिष्ठिरराजस्ये नारदाक्षस्ये कयनेन		
धृतराष्ट्रसमायासादौ वैशम्पायनोक्तिः ...	२३७	२५	धृतराष्ट्रसान्त्वनं	२४४	६
धृतराष्ट्रं प्रति विदुरस्य प्रबोधवाक्यं ...	२३७	२८	धृतराष्ट्रं प्रशस्य तत्सान्त्वनाय व्यासवाक्यं	२४४	१२
विदुरवाक्येन विशाकस्य धृतराष्ट्रस्य वाक्यं	२३८	६	व्यासं प्रति धृतराष्ट्रवाक्ये वैशम्पायनोक्तिः	२४४	१८
धृतराष्ट्रं प्रति विदुरस्य तत्त्वोपदेशवाक्यं ...	२३८	८	धृतराष्ट्रं समाश्रयत् द्वेष्यु व्यासस्थानार्धानं	२४४	२२
कथं संसारगहनं विज्ञेयमित्यादि धृतराष्ट्र			व्यासि गते धृतराष्ट्र किमचेष्टेत्यादि जनमे		
प्रश्न	२३८	२७	जयप्रश्नः	२४४	२४
भूतानां गर्भवासप्रभृतिवृत्तान्ते विदुरवाक्यं	२३८	२८	धृतराष्ट्रसमीपे सञ्जयस्य गमने वैशम्पाय		
जीवस्य सोभादिस्वभावे विदुरवाक्यं ...	२४०	८	नोक्तिः	२४४	२७
सुद्धिमागंश्रवणार्थं धृतराष्ट्रप्रश्नः ...	२४०	१८	सर्वेषां प्रेतकार्यकरणार्थं धृतराष्ट्रं प्रति		
संसारस्य गहनत्वकथनार्थं विदुरप्रतिज्ञा	२४०	२०	सञ्जयवाक्यं	२४४	२८
संसारस्य वनमादृश्येन विदुरवाक्यं ...	२४०	२१	सञ्जयवाक्येन धृतराष्ट्रस्य पतेन वैशम्पाय		
श्रद्धां खलु मद्बहु खमित्यादि धृतराष्ट्रप्रश्न	२४१	१४	नोक्तिः	२४५	१
मोक्षविदुपमितकाम्ना रादिशब्दानां धारयार्थं			धृतराष्ट्रं प्रति विदुरस्यापदेशवाक्यं ..	४४५	३
कथनं	२४१	१७	गान्धार्यादीनामानयनार्थं धृतराष्ट्रवाक्ये		
पुनर्विदुरवाक्यश्रवणार्थं धृतराष्ट्रप्रश्न ...	२४१	२८	वैशम्पायनोक्तिः	२४५	१८
धृतराष्ट्रं प्रति तत्त्वमागोपदेशार्थं विदुर			धृतराष्ट्रसमीपे कुन्त्यादिभिः सह गान्धार्या		
प्रतिज्ञा	२४१	३०	गमनं	२४५	२१
विदुरस्य तत्त्वोपदेशवाक्यं	२४२	१	गान्धार्यादीनां रोदनादि	२४५	२४
शोकवन्तस्य धृतराष्ट्रस्य पतनादौ वैशम्पाय			स्त्रीभिः परितृप्तस्य धृतराष्ट्रस्य युद्धस्थाना		
नोक्तिः	२४२	४०	गमनादि '	२४६	३
सम्भ्रमंशस्य धृतराष्ट्रस्य विज्ञापवाक्यं ...	२४३	४	धृतराष्ट्रस्य छपादीनां त्रयाणां दर्शने वैशम्पाय		
धृतराष्ट्रं प्रति व्यासस्योपदेशवाक्यं ...	२४३	१२	नोक्तिः	२४६	८
धृतराष्ट्रं प्रति व्यासस्य देववृत्तविधिकथन	२४३	१८	धृतराष्ट्रं प्रति छपादीनां वाक्यं ...	२४६	११
तपेन्द्रसभायां देवाभ्यं प्रति भारभंहारायं			गान्धारो प्रति छपादीनां वाक्यं ...	२४६	१२
इयिदीशक्यं	२४३	२२	गान्धारो प्रति छपादीनां भौतिकवृत्तान्त		
धृतराष्ट्रस्य स्पष्टपृथक् कार्यं करिष्यतीत्यादि			कथनं	२४६	१८

प्रकरण	पृष्ठे	पङ्क्तौ	प्रकरण	पृष्ठे	पङ्क्तौ
पाण्डवभयात् क्षपादीनां स्वस्नानगमनादि	३४६	१२८	निन्दारूपवाक्यं	३५०	१२
स्नानपुरात् निर्वाण धृतराष्ट्रं श्रुत्वा दुग्धि			अद्भुत्यपे गान्धार्थ्यादृष्टिपानेन युधिष्ठिरस्य		
छिरा गमने वैशम्पायनोक्ति.	३४७	४	कुन्तिलिख्ययनं	३५०	१५
स्त्रीभिः परिवृतायाः त्रैपद्या युधिष्ठिरानु			गान्धार्थ्यानुभया युधिष्ठिरादीनां कुन्तीसमी		
गमनादि	३४७	१०	पागमनादि	३५०	१८
युधिष्ठिरादीनां धृतराष्ट्रवन्दनादि ...	३४७	१२	युधिष्ठिरादीन् प्रति त्रैपदीविलापवाक्यं	३५०	२४
शालिङ्गनकलेन भीमनाशार्थं धृतराष्ट्रमि			त्रैपद्या सद्य कुन्या गान्धारीसमीपगमनादि	३५०	२६
प्रायादि	३४७	१६	कुन्ती प्रति गान्धार्थ्यैरदेशवाक्यं	३५०	२८
धृतराष्ट्रमिप्रायं ज्ञात्वा श्रीकृष्णस्य सौह			कालप्रदानकपूर्ववमाप्ति	३५१	३
निश्चितं भीमप्रदानं	३४७	१८			
सौहार्दनिश्चितंभीमं वाङ्मया भङ्गा धृतराष्ट्रस्य			स्त्रीपर्वान्तगतस्त्रीविलापपूर्वधारणा ...	३५१	४
पतनादि	३४७	२०	दिव्यचतुया गान्धार्थ्यां युद्धस्यानदर्शनदौ		
गन्तव्यं धृतराष्ट्रं प्रति वासुदेववाक्यं ...	३४७	२५	वैशम्पायनोक्ति	३५१	५
धृतराष्ट्रस्य भौचादौ वैशम्पायनोक्ति.	३४८	५	युद्धस्नानार्णनादि	३५१	८
धृतराष्ट्रं प्रति श्रीकृष्णापदेशवाक्यं ...	३४८	६	धृतराष्ट्रादीनामायोधनदर्शनार्थं गमनं ...	३५१	१३
श्रीकृष्णं प्रति धृतराष्ट्रवाक्ये वैशम्पायनोक्ति	३४८	१६	आयोधनं दृष्ट्वा श्रीकृष्णं प्रति गान्धारीविलाप		
धृतराष्ट्रस्य भीमस्यर्थादि	३४८	२१	वाक्यं	३५१	२१
गान्धारीं प्रति पाण्डवानामागमने वैशम्पाय			दुर्योधन दृष्ट्वा गान्धार्थ्यां, पतनादौ वैशम्पा		
नोक्ति.	३४८	२२	यनोक्ति	३५३	७
गान्धार्थ्या पाण्डवान् प्रति प्रापदानामिप्रायं			दुर्योधनमालिङ्ग्य गान्धार्थ्यां विलापवाक्यं	३५३	८
ज्ञात्वा व्यासस्य गमनं	३४८	२५	श्रीकृष्णं प्रति गान्धारीविलापवाक्यं ...	३५३	११
गान्धारीं प्रति व्यासवाक्यं	३४८	२८	दुर्योधनपत्नी दृष्ट्वा गान्धार्थ्यां विलापवाक्यं	३५४	१
व्यासं प्रति गान्धारीवाक्यं	३४८	६	निश्चयान् पुत्रान् दृष्ट्वा श्रीकृष्णं प्रति गान्धारी		
भीमस्य गान्धारीवैशम्पायनवादे वैशम्पाय			विलापवाक्यं	३५४	१०
नोक्ति	३४८	१५	स्त्रीणां विलाप दृष्ट्वा गान्धार्थ्यां विलापवाक्यं	३५४	१३
गान्धारीमान्वनार्थं भीमस्य वाक्यं ...	३४८	१६	दुःशामनं दृष्ट्वा गान्धार्थ्यां विलापवाक्यं ...	३५४	२८
गान्धारीभीमयोः कृत्स्नतुष्टी	३४८	२६	विकर्षं दृष्ट्वा श्रीकृष्णं प्रति गान्धार्थ्यां विलाप		
गान्धार्थ्यायुधिष्ठिरान्वेषणे वैशम्पायनोक्ति.	३५०	१०	वाक्यं	३५५	८
गान्धारीं प्रति प्रापमोक्ष युधिष्ठिरस्यात्म			दुःखं दौर्घ्यं दृष्ट्वा गान्धारीं विलापवाक्यं	३५५	१५

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्ति	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्ति
श्रुतिमन्वु दृष्ट्वा गान्धारीविलापवाक्यं	३५६	१	गान्धारीप्रसोधार्थं श्रीकृष्णवाक्यं ...	३६२	१७
श्रीकृष्णं प्रत्युत्तराविलापवाक्यं गान्धार्युक्ति	३५६	८	श्रीकृष्णवाक्येण गान्धारीकृष्णोभावाद्वा		
विराटं दृष्ट्वा तत्स्त्रीणां विलापे गान्धार्युक्ति	३५७	१	वैशम्पायनोक्ति.	३६२	२२
कर्णं दृष्ट्वा श्रीकृष्णं प्रति गान्धारीविलाप			धृतराष्ट्रं प्रति चतुर्नामं सुहृत्पाण्डवभयानां		
वाक्यं	३५७	७	संख्याकथनं	३६२	२६
आश्वत्थं दृष्ट्वा गान्धारीविलापवाक्यं ...	३५७	२२	धृतराष्ट्रयुधिष्ठिरयोः संवाद.	३६२	२८
जयद्रथं दृष्ट्वा गान्धारीविलापवाक्यं ...	३५७	२८	चतुर्नामं प्रेतकार्यार्थं युधिष्ठिरं प्रति धृतराष्ट्र		
शख्यं दृष्ट्वा श्रीकृष्णं प्रति गान्धारीविलाप			वाक्यं	३६२	८
वाक्यं	३५८	११	प्रेतकार्यकरणार्थं घौम्पादीन् प्रति युधिष्ठि		
भगदत्तं दृष्ट्वा गान्धारीविलापवाक्यं ...	३५८	२०	रादेशं वैशम्पायनोक्ति	३६३	१२
भीष्मं दृष्ट्वा गान्धारीविलापवाक्यं ...	३५८	२४	दुर्योधनादीनां प्रेतकार्यकरणार्थं	३६३	१८
द्रोणं दृष्ट्वा गान्धारीविलापवाक्यं ...	३५८	६	मृगामामुदकक्रियाकथनं वैशम्पायनोक्ति.	३६४	४
भूरिश्रवणं दृष्ट्वा गान्धारीविलापवाक्यं ...	३५८	२४	कर्णसोदकक्रियाकरणार्थं युधिष्ठिरं प्रति		
शोमदत्तं प्रति तत्पत्न्युक्तविलापस्य कथनं	३५८	२७	कुन्तीवाक्यं	३६४	८
दुपध्वजपत्नीनां विलापे गान्धारीवाक्यं	३६०	८	दुःखितस्य युधिष्ठिरस्य कुन्तीं प्रति वक्तव्यं	३६४	१७
शकुनिं दृष्ट्वा गान्धारीविलापवाक्यं ...	३६०	१५	कर्णं भातरं शान्ता युधिष्ठिरस्य विलापः	३६४	२२
काम्योजमार्थविलापे गान्धारीवाक्यं ...	३६०	१४	कर्णस्योदकक्रियाकरणार्थं	३६४	२८
भागधपत्नीनां विलापे गान्धारीवाक्यं ..	३६०	२०	स्त्रीपर्वान्तर्गतश्राद्धपर्वसमाप्ति	३६५	२
धृष्टद्युम्नपुत्रादीन् दृष्ट्वा गान्धारीवाक्यं ...	३६१	६	स्त्रीपर्वसमाप्ति	३६५	४
विन्दानुविन्दादीन् दृष्ट्वा गान्धारीविलाप					
वाक्यं	३६१	२१	प्रान्तिपर्वं रश्म	३६६	१
सर्वान् चतान् दृष्ट्वा गान्धार्यां पतनाद्वा			प्रान्तिपर्वान्तर्गतराजधर्मपर्वारम्भ ...	३६६	२
वैशम्पायनोक्ति.	३६१	२०	कृतादकानां पाण्डवानां गङ्गानिवासाद्वा		
श्रीकृष्णं प्रति गान्धारीवाक्यं	३६२	२	वैशम्पायनोक्ति	३६६	४
श्रीकृष्णाय गान्धार्यां शापदानादि ...	३६२	६	युधिष्ठिरसमीपे वैपायननारदादीनामागम		
गान्धारीं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं वैशम्पायनोक्ति	३६२	१०	नादि	३६६	६
स्त्रीविनापपर्वसमाप्ति	३६२	१२	युधिष्ठिरं प्रति नारदवाक्यं	३६६	११
			नारदं प्रति युधिष्ठिरस्यापत्नीपवाक्यं ...	३६६	१५
स्त्रीपर्वान्तर्गतश्राद्धपर्वारम्भ	३६२	१६	युधिष्ठिरस्य कुन्तीमन्त्रप्रकरणसुप्तान्ताकथनं	३६६	२०

प्रकरण	पृष्ठ	पंक्ति	प्रकरण	पृष्ठ	पंक्ति
नारदं प्रति युधिष्ठिरस्य पूर्वोक्तकथंश्रुत्वा			कर्णेन युद्ध्यर्थं भागधत्याङ्गानादौ नारद		
संवादकथनं ३६७	८		वाक्यं ३७०	२५	
कर्णाभ्यां न युधिष्ठिरस्य सन्नापवाक्यं ... ३६७	१७		पराजितस्य मगधस्य कर्णाय मान्तिनीनगर		
कर्णाभ्यामपटुत्तान्श्रवणार्थं नारदं प्रति			दानादि ३७१	१	
युधिष्ठिरमश्रुः ३६७	२४		देवमायाविमोहितस्य कर्णस्यैश्वर्य वर्य		
कर्णपटुत्तान्कथयन्तं युधिष्ठिरं प्रति नारद			कुण्डलदानादि ३७१	७	
वाक्यं ३६७	२८		नारदस्य विरामादौ वैशम्पायनोक्ति	३७१	१२
धनुर्वेदशिक्षार्थं द्रोणं प्रति कर्णवाक्यं ... ३६८	६		शोचन्त युधिष्ठिरं प्रति कुन्तीवाक्य	३७१	१३
द्रोणस्यासम्भतिवाक्यं श्रुत्वा राममनोपि कर्णस्य			कुन्तीं प्रति युधिष्ठिरवाक्य	३७१	२०
गमनादि ३६८	१०		सर्वां स्त्रियः प्रति म सुक्ष्मं धारयिष्यतीति		
ब्राह्मणाऽश्मिन्त्युक्त्वा कर्णस्यास्त्रमिवादि ३६८	१२		युधिष्ठिराभिगमप ३७१	२२	
क्षोभधेनुं हत्वा ब्राह्मणप्रसादार्थं कर्णवाक्यं ३६८	१७		कर्णं स्थावा युधिष्ठिरसन्नापे वैशम्पायनोक्ति	३७१	२६
कर्णं प्रति ब्राह्मणाभिगमपदानादि .. ३६८	२०		श्रज्जुनं प्रति युधिष्ठिरविलापवाक्यं ... ३७१	२८	
कर्णस्य वीर्यादिना रामस्य हर्षं दौ नारद			इतान् ज्ञातीनुसृत्य युधिष्ठिरविलाप		
वाक्यं ३६८	२८		वाक्यं ३७२	१	
कर्णोत्सङ्गे रामे सुप्ते कौटिल्ये कर्णोत्सङ्गेनादि ३६८	२		दुर्योधननिन्दारूप युधिष्ठिरविलापवाक्यं ३७२	१७	
रामस्य दृष्टिपातेन कौटिल्ये राचषट्पत्राश्या			पापमयायुधिष्ठिरस्य वनवासाभिप्रायकथन ३७२	१	
दिकथनं ३६८	११		श्रज्जुनप्रत्युत्तरे वैशम्पायनोक्ति	३७२	११
राम प्रति राचषट्पत्र वाक्यं ३६८	१२		युधिष्ठिरं प्रत्यज्जुनवाक्यं .. ३७२	१२	
राम प्रति राचषट्पत्र कौटिल्यशपकाभिगमप			श्रयं प्रशंसा रूपमज्जुनवाक्यं .. ३७२	२५	
दृत्तान्तकथनं ३६८	१६		भिलाश्रमप्रशंसारूप युधिष्ठिरवाक्य	३७४	२०
कर्णं प्रति रामस्य सक्रोधवाक्यं ३६८	२१		भिलाश्रमप्रशंसारूप युधिष्ठिरवाक्यं	३७५	१
शपथमयेन कर्णस्यात्मपरिचयदानं ... ३६८	२२		भिलाश्रमसूत्रभाववर्णनं ३७५	३	
कर्णं प्रति रामस्याभिगमपदानादि ... ३६८	२६		सषारप्रतिकारणकथनं ३७५	१८	
दुर्योधनेन कर्णस्य सखादौ नारदवाक्यं ३७०	२		संभारत्यागिन सुलोक्यनादि ३७५	२३	
सद्यस्मरदंशंनार्थं सकर्णदुर्योधनादौनां			युधिष्ठिरं प्रति भीमोपदेशवाक्यं ... ३७५	२८	
कलिङ्गदेशगमनादि ३७०	६		युधिष्ठिर प्रत्यज्जुनस्य तापवधकथनवाक्यं		
दुर्योधनस्य कलिङ्गरामकन्याहरणादि ... ३७०	१४		तिहासकथनं ३७६	२८	
राजभिः सद्यः कर्णदुर्योधनयोर्दुष्टवर्णनं ३७०	१७		तत्र पचिरूपलोत्सङ्गमुनीन् प्रति वाक्य .. ३७७	१	

प्रकरणं	पृष्ठं	पंक्तिः	प्रकरणं	पृष्ठं	पंक्तिः
शकुनिना च्यवीणां संवादकथनं	३७७	३	अनकृष्टान्तेन युधिष्ठिरं प्रत्यनुनवाक्य	३८६	१
इन्द्रवाक्येन मुनीनां गांधर्वाश्रमकरणाद्			अर्जुनं प्रति युधिष्ठिरस्य राज्यत्यागाभिप्राय		
वर्जुनवाक्यं	३७७	१४	वाक्यं	३८६	७
नकुलोपदेशे वैशम्पायनोक्ति	३७७	२७	वनवासिनां प्रसंख्यं युधिष्ठिरवाक्यं	३८६	१०
युधिष्ठिरं प्रति नकुलोपदेशवाक्यं	३७७	२८	युधिष्ठिरं प्रति देवस्थानोपदेशवाक्य	३८७	५
युधिष्ठिरं प्रति सहदेवोपदेशवाक्य	३७८	६	यज्ञप्रसंख्यं देवस्थानवाक्यं	३८७	१३
युधिष्ठिरं प्रति द्रौपदीवाक्ये वैशम्पाय			इन्द्रदृष्टसतिबंधाद रूपेतिहासकथनेन देवे		
नोक्ति	३७८	२०	स्थानवाक्य	३८७	२२
युधिष्ठिरं प्रति द्रौपद्युपदेशवाक्यं	३७८	२५	भूतानामभिप्रायस्य नामान्ते देवस्थानवाक्यं	३८७	२७
राज्यभोगार्थं युधिष्ठिरं प्रति द्रौपदीवाक्य	३८०	८	राज्यपालनार्थं युधिष्ठिरं प्रति देवस्थानवाक्यं	३८८	४
द्रौपदीवाक्यं श्रुत्वा पुनरर्जुनवाक्ये			युधिष्ठिरं प्रति पुनरर्जुनवाक्ये वैशम्पायनोक्ति	३८८	१४
वैशम्पायनोक्ति	३८१	१	अर्जुनवाक्यं श्रुत्वा युधिष्ठिरस्य तूष्णींभवे		
युधिष्ठिरं प्रति दण्डप्रसंख्यारूपार्जुनवाक्य	३८१	२	वैशम्पायनोक्ति	३८८	२०
अर्जुनवाक्यं श्रुत्वा भीमवाक्ये वैशम्पाय			राज्यकरणार्थं युधिष्ठिरं प्रति व्यासवाक्यं	३८८	१
नोक्ति	३८३	१	गृहस्थाश्रमप्रसंख्यारूपं व्यासवाक्यं	३८८	३
युधिष्ठिराचिष्यरूपं भीमवाक्य	३८३	२	व्यासस्य ब्राह्मणधर्मोपदेशवाक्यं	३८८	७
युधिष्ठिरं प्रति भीमस्य शारीरगदिदु खंया			व्यासस्य चतुर्यधर्मं कथनं	३८८	८
धिकथन	३८३	८	ब्राह्मणचतुर्यधर्ममुद्दिश्य गृहस्थतिगोताया		
द्रौपदीसंभानयनाधूनय युधिष्ठिर प्रति			गाथायां कथनं	३८८	१४
भीमवाक्यं	३८३	१८	केन कर्मणा सुयुक्तं सिद्धिमाप्तवानिति युधि		
राज्यनिन्दारूपं युधिष्ठिरवाक्यं	३८४	१	ष्ठिरप्रश्न	३८८	१६
वनवासिप्रसंख्यारूपं युधिष्ठिरवाक्यं	३८४	११	शङ्खलिखितयार्हत्तान्तकथनेन व्यासवाक्यं	३८८	१७
युधिष्ठिरस्य जनकोक्तगाथाकथनं	३८४	१८	शङ्खस्थाश्रमं गत्वा लिखितस्य फलभक्त्यादि	३८८	१८
तूष्णींभूते रात्रि धनत्रयसन्नापादौ वैशम्पा			लिखितं प्रति शङ्खवाक्यं	३८८	२२
यनवाक्य	३८४	२६	माननुज्ञा फलं गृहीतवता तेषां क्षेत्रं कृत		
युधिष्ठिरं प्रति भाष्येयाविदेहराजस्य सनाद्			मिति ब्रह्मवाक्यं	३८८	२४
रूपं पुनरर्जुनवाक्यं	३८४	२७	लिखितस्य सुयुक्तस्य राज्ञः समीपगमनादि	३८८	२७
राज्यत्यागिन भैष्पटलि जनकं प्रति तत्पत्नी			लिखितं प्रति सुयुक्तस्य वाक्यं	३८८	३८
वाक्यं	३८४	३०	सुयुक्तस्योपे लिखितं द्वास्तापराधकथनं	३८८	३०

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
लिखितं प्रति सुद्युज्जवाक्यं	१८०	२	नोक्तिः	१८५	२७
लिखितस्य हस्तदमच्छेदमरूपदण्डकथने			व्याख्यानशमनकंधवादरूपेतिहासकथने	१८५	२८
व्यासोक्तिः	१८०	४	ज्ञातीनां द्रविणस्य चागमापाये कल्याण		
धनदण्डं लिखितं प्रति शङ्खस्य वाक्यं	१८०	७	मिच्छता नरेण कथं प्रतिपत्तयामिति		
श्राद्धदानदीक्षानेन लिखितस्य हस्तला			जनकस्य प्रश्न	१८५	३०
भादि	१८०	१८	जनकं प्रत्यगोपदेशवाक्यं	१८६	३१
लिखितशङ्खयोक्तप्रत्युक्ती	१८०	१२	सर्वेषां कालाधीनमरुथनेनाग्नस्य तत्त्वोप		
लिखितस्य दण्डकरणेन राज्ञः विद्विप्राप्यादौ			देशः	१८६	३७
व्यासोक्तिः	१८०	१४	भूतममागमस्थानित्यताकथनेनाग्नस्योपदेशः	१८७	३२
युधिष्ठिरं प्रति पुनर्यामवाक्यं	१८०	१८	अगोपदेशं श्रुत्वा विभोरुस्य विदेशस्य गृह		
युधिष्ठिरं प्रति व्यासस्य राजधर्मोपदेश			गमनं	१८७	३५
कथनं	१८०	२६	जनकदृष्टान्तेन शोकत्यागार्थं युधिष्ठिरं प्रति		
युधिष्ठिरस्य प्रत्युत्तरे वैशम्पायनोक्तिः	१८२	१	व्यासवाक्यं	१८७	३६
त्यासं प्रति शोकाकुलस्य युधिष्ठिरस्य वाक्यं	१८२	२	युधिष्ठिरशोकापनोदायं श्रीकृष्णं प्रत्यञ्जुन		
क्वालप्रशंसया व्यासस्योपदेशवाक्यं	१८२	५	वाक्यं	१८७	३८
श्वेनजित्कथिततत्त्ववाक्यानुवादेन व्यासोक्तिः	१८२	१८	श्रीकृष्णस्य कथनाभिप्राये वैशम्पायनोक्तिः	१८८	३९
युधिष्ठिरं प्रति व्यासस्य राजधर्मोपदेश	१८३	८	युधिष्ठिरं प्रतिशोकापनोदायं श्रीकृष्णोपदेशः	१८८	४५
अञ्जुनं प्रति वनवासप्रशंसासुखं युधिष्ठिर			सञ्जयनारदसंवादरूपेतिहासकथनेन		
वाक्यं	१८३	२०	श्रीकृष्णवाक्यं	१८८	४७
युधिष्ठिरस्य ययातिगोतग्राकथनं	१८४	१	तत्र पुत्रयोः कसन्तं सञ्जयं प्रति नारदवाक्यं	१८८	४९
धननिन्दासुखं युधिष्ठिरवाक्यं	१८४	५	सर्वस्यमत्तियुक्तस्य मरुत्तस्य मरणकथनेन		
अभिमुखवधाद्यनुसु युधिष्ठिरस्यमनापवाक्यं	१८४	१२	सञ्जयशोकापने दंत	१८८	५५
भोग्यपराक्रमकथनेन युधिष्ठिरविलाप			सर्वस्यसद्विषयस्य सुशोचस्य मरणकथनेन		
वाक्यं	१८४	२८	सञ्जयशोकापनोदानं	१८८	२२
द्रोणव्यास्यमनुसु युधिष्ठिरस्य विलापवाक्यं	१८५	७	अज्ञादिराजानां मरणकथनेन सञ्जयशोकाप		
शुभ्रशोकविह्वलं युधिष्ठिरं प्रति व्यासवाक्यं			नोदानं	१८८	२८
वैशम्पायनोक्तिः	१८५	१८	द्वारद्वयेऽपि मरणकथनेन नारदकृतसञ्जय		
युधिष्ठिरं प्रति व्यासस्य तत्त्वोपदेशवाक्यं	१८५	२०	शोकापनोदानं	१८८	३८
व्यासकृतयुधिष्ठिरशोकापनोदाने वैशम्पाय			भगीरथस्य मरणकथनेन सञ्जयशोकाप		

प्रकरण	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
नौदरं ४००	१		विद्वन्मूर्त्ति कन्या प्रति पर्वतशक्यं ... ४०४	११	
दिक्षीपमरणकथनेन सञ्जयभोकापनौदन			एष वदस्यति ते इष्टदति श्रोक्ष्यन्नाक्यं ... ४०४	१५	
वाक्य ४००	८		नारदं प्रति युधिष्ठिरवाक्ये वैशम्पायनोक्तिः ४०४	१७	
भान्वाढमरणकथनेन नारदकृतसञ्जयभोकापनौदनं ४००	१६		सञ्जयस्य पुत्रलाभदत्तान्तकथनार्थं युधिष्ठिरं प्रति नारदवाक्यं ४०४	१८	
ययातिप्रमोहाकथनं ४०१	२		पर्वतनारदयोस्त्रिप्रत्युक्तौ ४०४	२२	
ययातिमरणकथनेन सञ्जयभोकापनौदनं ४०१	७		वरदानार्थं सञ्जयं प्रति पर्वतवाक्यं ... ४०४	२७	
अन्नरीयमरणकथनेन सञ्जयभोकापनौदनं ४०१	८		सञ्जयपर्वतयोस्त्रिप्रत्युक्तौ ४०४	२८	
शक्रविन्दोराधिपत्यवर्णनं ४०१	१२		पुत्रार्थं सञ्जयस्य पर्वतसमीपे प्रार्थना ... ४०५	१	
शक्रविन्दुमरणकथनेन सञ्जयभोकापनौदनं ४०१	१८		अत्याद्युपुत्रदानार्थं पर्वतवाक्यादि ... ४०५	२	
गणमसृतीना राशो मरणकथनेन सञ्जयभोकापनौदनं ४०१	१८		सञ्जयस्य पुत्रलाभादि ४०५	८	
संगरस्य कौत्सिकथनं ४०२	१६		सञ्जयपुत्रनाशार्थं शक्रस्य चिन्तादि ... ४०५	११	
तन्मरणकथनेन सञ्जयभोकापनौदनं ... ४०२	८		इन्द्रप्रसितव्याघ्रेण सञ्जयपुत्रनाशादि ... ४०५	१७	
पृथुमरणकथनेन सञ्जयभोकापनौदनं ... ४०२	१४		पुत्रनाशं दृष्ट्वा सञ्जयस्य नारदस्मरणदि ४०५	२२	
नारदं प्रति सञ्जयस्य पुत्रप्रार्थनावार्क्यं ... ४०२	१४		नारदकृतपुत्रवंशोवनादि ४०५	२७	
सञ्जयं प्रति नारदवाक्यं ४०२	१५		सुवर्णद्वीविना राज्यकारणादि ... ४०५	२८	
काश्चनद्वीवो कथं सञ्जयस्य सुतइत्यादि			शोकत्यागार्थं युधिष्ठिरं प्रति नारदवाक्यं ४०६	२	
युधिष्ठिरप्रश्नं ४०३	२८		दूष्णीमानं युधिष्ठिरं प्रति व्यासवाक्ये वैशम्पायनोक्ति ४०६	५	
नारदपर्वतयोदत्तान्तकथने श्रोक्ष्योक्तिः ४०३	१		राज्यप्रतिपालनार्थं युधिष्ठिरं प्रति व्यासवाक्यं ४०६	६	
सञ्जयसमीपवाधार्थं नारदपर्वतयोवाक्यं कन्यायाः परिषंभ्या नारदस्य सञ्जयोदयादि ४०३	१०		व्यासं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं ४०६	१४	
नारदाभिप्रायं बुद्ध्या पर्वतस्य वाक्यं ... ४०३	१६		दशरथनियुक्तेन पृथ्वेय साश्ववाधु वा कियत इत्यादि व्यासोपदेशं ४०६	१६	
नारदपर्वतयो परस्परभिप्रायप्रदानं ... ४०३	१८		व्यासं प्रति युधिष्ठिरस्य विज्ञापवाक्यं ... ४०७	१	
नारदस्य कन्यालाभादि ४०३	२०		युधिष्ठिराद्याधार्थं व्यासोपदेशवाक्यं ... ४०७	१४	
नारदं प्रति प्रापेनापनार्थं पर्वतवाक्यं ... ४०४	५		युधिष्ठिरप्रमोहाधार्थं व्यासस्य देवासुरसंथामदत्तान्तकथनं ४०७	२५	
नारदवाक्येनैवमप्रापिदृष्टिः ४०४	७		प्रायश्चित्तस्याश्रमभयश्रमकरणार्थमुपदेशं ४०८	८	

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
कानि कर्माणि कृत्वा नर प्रायश्चित्तीयते			१ प्रश्न	४१३	०८
इत्यादि युधिष्ठिरवाक्यं	४०८	५०	भीष्मं प्रति गमनार्थं व्यामवाक्ये वैशम्पाय		
विहितार्करणादिना प्रायश्चित्तार्थत्वस्य कथं			२ नैक्ति	४१३	१३
नादि	४०८	५१	भीष्मप्रशंसारूपे व्यामवाक्ये		१५
प्रायश्चित्तार्थव्यक्तिनिरूपणादि	४०८	५२	भीष्मसमीपे गन्तुं सन्नञ्जस्य युधिष्ठिरस्य		
क्रियमाणेषु पापकर्म्मसु पापाभावनिमित्तं			३ व्यासं प्रति वाक्य	४१३	२६
कथनादि	४०८	५५	युधिष्ठिरं प्रति वासुदेववाक्यं	४१३	२८
व्यासस्य ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तकथनं	४०८	५४	पुरप्रवेशार्थं युधिष्ठिरोत्थाने वैशम्पायनोक्ति	४१४	४
सुरापानप्रायश्चित्तकथनं	४१०	५६	युधिष्ठिरस्य पुरप्रवेशरौतिककथनं	४१४	१०
गुरुतन्त्रगणस्य प्रायश्चित्तकथनं	४१०	१३	युधिष्ठिर इष्टदूष्णां जनानामागमने		
परदारामिभर्षिण प्रायश्चित्तकथनं	४१०	१८	४ वैशम्पायनोक्ति	४१४	२८
परिवेत्तुप्रभृतीनां प्रायश्चित्तकथनं	४१०	२०	स्त्रीणां द्रौपदीप्रशंसाकरणदि	४१५	४
ब्राह्मणादीनां प्रायश्चित्तस्य गुरुत्वावयव			युधिष्ठिरप्रशंसारूपं प्रकृतौनां वाक्यं	४१५	७
प्रकारकथनं	४१०	२५	पुरप्रविष्टस्य राज्ञोब्राह्मणपूजादि	४१५	१२
श्रगम्यागमनप्रायश्चित्तकथनादि	४१०	२८	पुरं प्रविष्टे राज्ञि पुण्यधोपादिवर्णनं	४१५	१७
भक्ष्याभक्ष्यव्यञ्जानिन स्वल्पप्रायश्चित्तकथं			भिवुरुपेण दुर्व्याधनप्रसस्य चार्व्वाक्यसागम		
नादि	४११	७	नादि	४१५	२०
युधिष्ठिरस्य प्रत्युत्तरे वैशम्पायनोक्ति	४११	१४	युधिष्ठिरं प्रति तन्निन्दारूपं चार्व्वाक्यवाक्यं	४१५	२४
भक्ष्याभक्ष्यादिज्ञानार्थं युधिष्ठिरप्रश्न	४११	१६	ब्राह्मणान् प्रति युधिष्ठिरवाक्य	४१५	२८
भक्ष्याभक्ष्यादिनिरूपणार्थं व्यासस्य सिद्धमेतु			युधिष्ठिरं प्रति ब्राह्मणानां वाक्ये वैशम्पाय		
संवादरूपेतिहासकथन	४११	१७	नैक्ति	४१५	२८
भस्मं प्रति श्वपीणकाथ्याकार्यविषयकप्रश्न	४११	१८	चार्व्वाक्यस्य परिचयदाने ब्राह्मणानां वाक्यं	४१६	१
श्वपीणं प्रति मनोरूपदेशवाक्यं	४११	२१	ब्राह्मणानां ऊह्यारैचार्व्वाक्यस्य नाम वैशम्पाय		
ब्राह्मणानामभक्ष्यद्रव्यनिरूपणं	४१२	७	नैक्ति	४१६	४
मेतास्त्रोदिभक्ष्यदोषकथनं	४१२	१४	युधिष्ठिरं प्रति श्रीकृष्णवाक्ये वैशम्पायनोक्ति	४१६	७
गृह्णाश्रमिणेो देवादीनां पूजापूर्वकृमोज			तत्र श्रीकृष्णस्य चार्व्वाक्यधोपायकथनं	४१६	८
मादिकथन	४१२	३०	ब्राह्मणवरदर्पितस्य चार्व्वाक्यस्य देवाभामनिष्ट		
गृहस्थस्य दाननियमकथनं	४१२	३२	करणं	४१६	१०
राजधर्मादिश्रवणार्थं व्यास प्रति युधिष्ठिर			चार्व्वाक्यधार्थिनेो देवान् प्रति ब्रह्मणोवाक्य	४१६	१४

प्रकरणं	पृष्ठ	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठ	पंक्तौ
युधिष्ठिरादीनामुपवेशादौ वैशम्पायनोक्तिः	४१६	२१	युधिष्ठिर्य श्रीकृष्णसमीपगमनादि	४२०	६
युधिष्ठिरस्य राज्याभिषेके आभिषेचनिक			श्रीकृष्णरूपवर्णनं	४२०	८
द्रव्यकथनं	४१६	२८	श्रीकृष्णं प्रति 'युधिष्ठिरवाक्यं'	४२०	११
युधिष्ठिरराज्याभिषेकोत्सववर्णनं	४१७	२	ध्यायन् श्रीकृष्णं दृष्ट्वा विस्मितस्य युधि		
युधिष्ठिरप्रसंगपूर्वकनाम्नाणामीर्त्वाद्	४१७	१०	ष्ठिरस्य वाक्यं	४२०	१७
अमात्यान् प्रति युधिष्ठिरवाक्ये वैशम्पाय			भीष्मेनां ध्यायति तद्गतं मनइत्यादि श्रीकृष्ण		
नोक्तिः	४१७	१६	वाक्यं	४२०	२७
भीमस्य धौवराज्याभिषेकः	४१७	२४	भीष्मप्रसंगारूपं श्रीकृष्णवाक्यं	४२०	२८
मन्त्रणादिषु कर्मसु विदुरादीनां यथायथं			श्रीकृष्णेन सह भीष्मसमीपगमनार्थं युधिष्ठिर		
नियोजनं	४१७	२५	वाक्यं	४२१	१०
धृतराष्ट्रस्यमानार्थं विदुरादीन् प्रति युधि			श्रीकृष्णरथयोजनादौ वैशम्पायनोक्तिः	४२१	१७
ष्ठिरवाक्यं	४१८	२	भीष्म. कथं देहमुत्सृष्टवानित्यादि जनमेजय		
मृतानां श्राद्धकरणादौ वैशम्पायनोक्तिः	४१८	६	प्रश्नः	४२१	२४
श्रीकृष्णं प्रति युधिष्ठिरवाक्ये वैशम्पाय			याचनारदादीना भीष्मसमीपस्थितिकथ		
नोक्तिः	४१८	२०	नादौ वैशम्पायनोक्तिः	४२१	२५
युधिष्ठिरस्यश्रीकृष्णस्यैव	४१८	२२	भीष्मस्यश्रीकृष्णस्यैवराज	४२२	१०
युधिष्ठिरादीनां गृहप्रवेशे वैशम्पायनोक्तिः	४१८	८	भीष्माय श्रीकृष्णस्यचैकाल्यदर्शनज्ञानदाने		
भीमादीन् प्रति युधिष्ठिरस्य शान्त्वनावाक्यं	४१८	८	वैशम्पायनोक्तिः	४२५	६
भीमस्य दुःखोपशमयत्येव वासाय युधिष्ठिरा			श्रीकृष्णादीनां कुक्ष्येचन्द्रार्थमागमनं	४२५	११
गुहा	४१८	१३	श्रीकृष्णादीना कुक्ष्येचन्द्रदर्शनं वैशम्पायनोक्तिः	४२५	१७
दुःशामनयत्येवमुक्तस्य वासाय युधिष्ठिरा			युधिष्ठिरं प्रति रामस्य विक्रमकथनार्थं		
गुहा	४१८	१५	श्रीकृष्णवाक्यं	४२५	१२
दुर्गवैषण्य गृहे मनुजस्य वासादि	४१८	१७	रामपराक्रमज्ञानार्थं युधिष्ठिरप्रश्नः	४२५	२६
दुर्गवैषण्य गृहे मरुदेवस्य वासादि	४१८	१८	श्रीकृष्णस्य युधिष्ठिरं प्रति रामपराक्रमकथने		
राज्य प्राप्य युधिष्ठिराद्यदकरोत्कृत्स्नयथ्यादि			वैशम्पायनोक्तिः	४२६	२
जनमेजयप्रश्नः	४१८	२५	रामस्य प्रभावादिकथने श्रीकृष्णवाक्यं	४२६	६
जनमेजयं प्रति वैशम्पायनवाक्यं	४१८	२७	रामस्य जगत्प्रदानकथनं	४२६	८
सप्तर्षीसंवादाद्यथोपनिषत्प्रदानकरणादि	४१८	२८	भार्या मत्वाती प्रति अश्वीकवाक्यं	४२६	१४
धोः आदिभ्यो धनदानादि	४२०	१	सत्यवतीमातृशुद्धाश्रमममनादि	४२६	१८

प्रकरणं	पृष्ठे	यत्तो	प्रकरणं	पृष्ठे	यत्तो
शुचीकविभक्तचक्षुदयव्यासादि	४२६	२०	युधिष्ठिरस्य सर्वधर्मोपदेशार्थं भोमं प्रति		
गर्भयत्यासदर्थेन सत्यवतीं प्रति शुचीक			श्रीकृष्णवाक्यं	४२८	२०
वाक्यं	४२६	२२	भीमस्य श्रीकृष्णवाक्यश्रवणादौ वैशम्पाय		
शुचीकसत्यवतीसंवादः	४२६	२८	नोक्तिः	४३०	१८
जमदग्निविशामिषयोजनकथनादौ वासु			भीमस्य श्रीकृष्णसमीपे गतिप्रार्थना	४३०	२०
देवोक्तिः	४२७	५	भोम प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	४३०	२८
कामदस्यस्य महादेवादस्त्रप्राप्तादि	४२७	८	श्रीकृष्णं प्रति भीमवाक्यं	४३१	१३
सैद्यधाधिपस्यार्जुनस्य पराक्रमकथनं	४२७	११	स्नानिमुखानिवाशरणार्थं भोमं प्रति श्रीकृष्णस्य		
सैद्यं प्रति आपवस्थाभिगमापप्रदानादि	४२७	१८	वरदानं	४३१	२५
सैद्यजामदस्ययोर्युद्धवृत्तान्तकथनं	४२७	२२	व्यासादिभिः श्रीकृष्णसंक्षाने वैशम्पायनोक्तिः	४३२	३
अर्जुनसुतकृतजमदग्निषधादि	४२७	२५	शुचनेत्याम इत्युक्त्वा युधिष्ठिरादीनां वृथा		
निश्चिन्यादृष्टीकरणार्थं रामस्य प्रतिज्ञा	४२७	२८	गमनं	४३२	१०
वनवासिन परशुरामं प्रति पराववोराखेप			युधिष्ठिरादीनां गतिसम्बद्धिवर्णनं	४३३	१२
वाक्यं	४२८	३	श्रीकृष्णस्य श्रयणादौ वैशम्पायनोक्तिः	४३२	२१
परावसववाक्येन क्रुद्धस्य रामस्य पुनश्चक्षिय			श्रीकृष्णस्य प्रातः कथ्यकरणादि	४३२	२७
नाशनं	४२८	६	युधिष्ठिरं प्रति श्रीकृष्णप्रेषितस्य सत्यवती		
कश्यपाय श्रियवीं दत्त्वा रामस्य समुद्रतोर			वाक्यं	४३३	१५
वासादि	४२८	१०	अर्जुनं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	४३३	५
अराजके लोकप्रजानां दुःखकथनं	४२८	१५	युधिष्ठिरादीनां श्रीकृष्णसमीपगमनादौ		
श्रियव्या लब्धनिनाम्नो वृत्ताप्तकथनं	४२८	१८	वैशम्पायनोक्तिः	४३३	८
अवगृह्यलक्षियगणैरात्मरक्षायै कश्यपं प्रति			शरतस्यगते भोमं का कथा समवर्त्तनेत्यादि		
श्रियवीवाक्यं	४२८	२१	जनमेजयप्रश्नः	४३३	२१
श्रियवीवाक्येन चक्षियथायां राज्याभियेके			भीमसमीपे श्रुतिप्रसूतीनामागमनादौ		
वासुदेवोक्तिः	४२८	४	वैशम्पायनोक्तिः	४३३	२४
युधिष्ठिरादीनां क्रुद्धेवदर्शनं वैशम्पाय			पाण्डवान् प्रति सर्वधर्मशिक्षार्थं नारद		
नोक्तिः	४२८	६	वाक्यं	४३३	२७
रामविक्रमं श्रुत्वा विस्मितस्य युधिष्ठिरस्य			भोमं प्रति जिज्ञासार्थं श्रीकृष्णं प्रति युधि		
वाक्यं	४२८	१०	ष्ठिरवाक्यं	४३४	२
युधिष्ठिरादीनां पुनर्भासिषमीपगमनं	४२८	१३	भोमं प्रति वासुदेवस्य सुखप्रश्नादि	४३४	५

प्रकरण	पृष्ठ	पङ्क्तौ	प्रकरण	पृष्ठ	पङ्क्तौ
भीष्मस्य वैश्वधर्मकथनं ...	४४६	१	इन्द्रं प्रति मान्धातुः प्रश्नः ...	४५२	७
भीष्मस्य शूद्रधर्मकथनं ...	४४६	७	मान्धातरं प्रति तदुत्तरत्वेनेन्द्रवाक्यं ...	४५२	८
शूद्रस्य वृत्तिकथनादि ...	४४६	११	मान्धातरमुपदिश्य विष्णोर्गमनेन भीष्माक्ति	४५२	१६
श्रद्धाप्रसंसारूपगायाकथनं ...	४४७	१	चतुराश्रमधर्मास्थानश्रवणार्थं युधिष्ठिर		
युधिष्ठिरं प्रति भीष्मस्याश्रमधर्मकथनं ...	४४७	१०	'प्रश्न ...	४५२	२१
वाणप्रत्याश्रमधर्मकथनं ...	४४७	१२	लिङ्गान्तरगतस्य भिचुकादिभवाश्रमादिधर्म		
गृहस्याश्रमधर्मकथनं ...	४४७	१८	कथनेन भीष्माक्ति ...	४५२	२२
नारायणगेतगृहस्याश्रमधर्मकथनं ...	४४७	२४	गाह्यस्यधर्मविशेषकथनं ...	४५३	११
ब्रह्मचर्याश्रमधर्मकथनं ...	४४८	१	राज्ञोविशेषधर्माणां कथनं ...	४५३	१८
कस्मिन् कस्मिन्नाश्रमे कस्य वर्णस्याधिकार			वाणप्रस्थान्श्रमप्रसंभाकथनादि ...	४५३	२६
इति युधिष्ठिरप्रश्न ...	४४८	६	प्रजापालनायै युधिष्ठिरं प्रति भीष्मोपदेश	४५३	२८
भीष्मस्य ब्राह्मणानाञ्चतुराश्रमकथनादि	४४८	८	राष्ट्रस्य यत्कृत्यतमं ब्रूहीति युधिष्ठिरप्रश्न.	४५४	५
ब्राह्मणस्य वृत्तियादिवृत्तिपहणे दोष			राज्ञोभिषेचनेन राष्ट्रस्य अर्थःकथनादि	४५४	६
कथनादि ...	४४८	११	अराजकस्य राष्ट्रस्य दोषकथनादि ...	४५४	८
स्वधर्मकारिणो ब्राह्मणस्य प्रसंवादि ...	४४८	१४	पूर्वैश्चराजके वृत्ति दुःखितानां प्रजानां		
ब्राह्मणस्याकरणीयधर्मकथनेन भीष्मवाक्यं	४४८	२१	ब्रह्मणं प्रति गमनादि ...	४५४	२१
ब्राह्मणस्य विहितधर्मकथनादि ...	४४८	१	प्रजाः प्रति ब्रह्मनिर्दिष्टस्य मनोवाक्यं ...	४५४	२०
वर्णाश्रमधर्मकथनादि ...	४४८	८	मनुं प्रति प्रजानां वाक्ये भीष्माक्ति	४५४	२८
चतुराश्रमधर्मकथनेन भीष्मवाक्यं	४५०	३	राजान प्रति प्रजानां वृत्तिकथनादि ...	४५५	८
धर्मार्थनिश्चयार्थं मान्धातुप्रस्तावकथनं ...	४५०	१३	राजानं किं दैवतमाङ्गरित्योदि युधिष्ठिर		
विष्णोर्देशनायै मान्धातुर्थश्रमकरणादि ...	४५०	१४	'प्रश्न ...	४५५	१६
इन्द्ररूपेण विष्णोराविर्भावादि ...	४५०	१६	भीष्मस्य गृहस्यतिवसुमनसोः संवादरूपेति		
मान्धातरं प्रति शक्ररूपस्य विष्णोर्वाक्यं	४५०	१८	'हामकथनं ...	४५५	१७
इन्द्ररूपविष्णुं प्रति मान्धातुर्वाक्यं ...	४५०	२५	केन भूतानिवर्द्धन्नादित्यादि गृहस्यति प्रति		
मान्धातरं प्रतोद्भवार्थं ...	४५०	२८	वसुमनसोवाक्यं ...	४५५	२१
वृत्तियधर्मप्रसंभारूपमिन्द्रवाक्यं ...	४५१	१४	राजमूलोधर्मदित्यादि गृहस्यतिवाक्यं	४५५	२३
यवनादीनां धर्मोन् श्रौतुमिन्द्रं प्रति मान्धा			राज्ञोभावे प्रजानां दोषकथनादि	४५५	२५
तु प्रश्न ...	४५१	२०	राज्ञ प्रजारक्षणे गुणकथनं ...	४५६	१६
यवनादीनां दस्यूनां धर्मकथनेन इन्द्रवाक्यं	४५२	१	प्रजापालकस्य राष्ट्र प्रसंभाकथनादि ...	४५६	२२

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्ती	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्ती
राज्ञोऽन्यादिस्वरूपताकथनं ...	४५६	२७	प्रश्नः ...	४६१	५
राज्ञा प्रजानां दत्तकथनादि ...	४५७	२८	राज्ञः पट्टत्रिगुणकथने भोक्तावाक्यं ...	४६१	६
पार्थिवेन किं कार्यं कथं वा जनपदारक्ष्य			युधिष्ठिरस्य भोक्तावाक्यानुष्ठाने वैशम्पाय		
इत्यादि युधिष्ठिरप्रश्नः ...	४५७	२८	नाक्तिः ...	४६१	१८
भोक्त्वा राजकर्तव्यकर्मणां कथनं ...	४५७	२९	कथं राजा आधिवन्धेन न युज्यतइत्यादि		
राज्ञोगुणानां कथनादि ...	४५८	२९	युधिष्ठिरप्रश्नः ...	४६१	२२
भिक्षुकादीनां वद्विष्करणादि ...	४५८	३०	संचेषेण राजधर्मकथने भोक्तावाक्यं ...	४६१	२३
राज्ञोऽर्थसञ्चयादिकथनं ...	४५८	३४	लोभाभ्यागार्थं युधिष्ठिरं प्रति भोक्तापदेशः	४६२	२४
राज्ञा रत्नपीयानामात्मादिसप्तानां कथनं ...	४५८	२९	प्रजारवणेन राज्ञः फलकथनादि ...	४६२	२४
राज्ञः पादुष्यादिगुणकथनादि ...	४५८	२४	राजकृतपापपुण्ययोर्भोगाधिक्यकथनं ...	४६२	२८
पादुष्यस्य लक्षणकथनं ...	४५८	२५	भोक्त्वा रेलमातरित्यनोः संवादरूपेतिहास		
त्रिवर्गस्य लक्षणकथनं ...	४५८	२७	कथनं ...	४६२	२६
राज्ञः प्रजापालने, भोक्त्वा वृक्षस्यतिगीत			कुत, खिद्राङ्गणे जात इत्यादिवामुं प्रति		
श्लोकद्वयकथनं ...	४५८	३०	पुष्करवसोवाक्यं ...	४६२	२८
दण्डनीतिज्ञानार्थं भोक्त्वा प्रति युधिष्ठिर			मातरित्यनो ब्राह्मणादिवर्णनो जन्मवृत्तान्त		
प्रश्नः ...	४६०	२	कथनं ...	४६२	२८
दण्डनीत्यागुणकथने भोक्तावाक्यं ...	४६०	३	द्विजस्य वृत्तियस्य वा कस्येयं पृथ्वीति पुष्क		
दण्डनीत्यां वर्त्तमाने राज्ञि छतयुगवप्रशा			रवसः प्रश्नः ...	४६२	४
चिमकथनादि ...	४६०	८	द्विजस्य सर्वमेवैतदिति वायुवाक्यं ...	४६२	५
दण्डनीत्यां व्यंग्यंशेन वर्त्तमाने राज्ञि चेता			राजपुरोहितस्य लक्षणकथने भोक्तावाक्यं	४६२	२६
युगवप्रशाचिमकथनादि ...	४६०	१५	भोक्त्वा लक्षणकथने संवादरूपेतिहासकथनं	४६२	२८
दण्डनीत्यां भद्रैःशेन वर्त्तमाने राज्ञि द्वापर			कथनं प्रति पुष्करवसः प्रश्नः ...	४६२	२८
दण्डप्रशाचिमकथनादि ...	४६०	१७	मद्वाच्यवियथाः परस्पररचाकथने कथन		
राज्ञो दण्डनीतिपरित्यागे क्लियुगवप्रशा			योक्तिः ...	४६४	६
नाममद्रलादि ...	४६०	१८	रेलकथनपयोः संवादकथनं ...	४६४	१२
इत्यादिचतुर्गुणानां राज्ञः कारणताकथनं	४६०	२६	राजप्रशंसारूपं भोक्तावाक्यं ...	४६४	१२
इत्यादि युगवत् प्रजापालकस्य राज्ञो गुण			भोक्त्वा मुपुकुन्द्ये प्रवचयोः संवादकथनं	४६५	१४
दोषकथनं ...	४६०	२७	तत्र मुपुकुन्दं प्रति धनदस्य वाक्यं ...	४६५	१८
दण्डनेन राज्ञः गुणमिहादि युधिष्ठिर			धनदं प्रति मन्त्रोधस्य मुपुकुन्दस्य वाक्यं	४६५	२२

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
धनदमुचुकुन्दयोश्चक्रिप्रत्युक्ती	४६५	२६	दानादिना सर्वे क्षेममिच्छेयुरित्यादि भीष्म		
लक्षधर्मोत्थितं राजानं दृष्ट्वा धनदस्य विस्मया			वाक्यं	४६८	१८
दौ भीष्मवाक्यं	४६५	३०	ब्राह्मणं दूषयतः क्षत्रियस्य कः शस्तेति		
भीष्मं प्रति युधिष्ठिरप्रश्नः	४६६	५	" युधिष्ठिरप्रश्नः	४६८	२३
भीष्मस्य क्षत्रियाणां विग्रहलक्षणकथनं	४६६	६	दुष्टक्षत्रियदमनार्थं तपश्चाद्युपायकथने भीष्म		
सूत्रस्य राज्यत्यागार्थं भीष्मं प्रति युधिष्ठिर			वाक्यं	६६८	२४
वाक्यं	४६६	२०	ब्राह्मणपरिविणो क्षत्रियाणां गतिकथनं ...	४७०	१
राज्यकरणार्थं भीष्मस्योपदेशः	४६६	२३	दस्युवनाद्युत्याने प्रजारचाप्रकारज्ञानार्थं		
किं परमं स्वर्गमित्यादि युधिष्ठिरप्रश्नः	४६७	८	" युधिष्ठिरप्रश्नः	४७०	१०
आक्रितप्रतिपालनेन स्वर्गजित्दित्यादि भीष्म			प्रजारविणोः सख्यत्वाद्दौ भीष्मवाक्यं ...	४७०	१३
वाक्यं	४६७	८	क्षत्रिणां लक्षणज्ञानार्थं युधिष्ठिरप्रश्नः	४७०	२१
स्वकर्माविकर्षरतातां विग्रहं कथयेति			पुरोहितानां लक्षणकथने भीष्मवाक्यं ...	४७०	२२
युधिष्ठिरप्रश्नः	४६७	१४	भीष्मं प्रति युधिष्ठिरप्रश्नः	४७०	२७
भीष्मस्य स्वकर्माकारिणो ब्राह्मणानां प्रमंसा			युधिष्ठिरं प्रति भीष्मोत्तरवाक्यं ...	४७०	३०
कथनं	४६७	१५	सचिन्वस्य लक्षणज्ञानार्थं युधिष्ठिरप्रश्नः ...	४७१	१३
विकर्षरतानां जिन्दाकथनं	४६७	१७	राज्ञां चतुर्विधमित्राणां विग्रहकथने भीष्म		
केषां वित्तसाधिकारो राजेति युधिष्ठिरप्रश्नः	४६७	२८	वाक्यं	४७१	१५
अनाङ्गणादीनां धनाधिकारी राजेति भीष्म			अमित्रस्य लक्षणकथनं	४७१	२५
वाक्यं	४६७	३०	उत्तममित्रस्य लक्षणकथनं	४७१	३०
भीष्मस्य केशधराजस्येति ह्यसकथनं ...	४६८	४	अमात्यानां लक्षणकथनं	४७२	८
रावधं प्रति केशधराजस्येति कथनं ...	४६८	६	ज्ञातिभिः सद्यः राज्ञा व्यावहाररोतिकथनं	४७२	१४
केशधराजं प्रति रावपस्य वाक्यं ...	४६८	२८	ज्ञातिप्रसूतिषु राज्ञा कीदृशो भावः करणीयः		
भीष्मस्य ब्राह्मणादिरचारुपराजधर्मकथनं	४६८	१	" इति युधिष्ठिरप्रश्नः	४७२	२५
युधिष्ठिरभीष्मयोः प्रश्नात्तरे	४६८	५	वासुदेवनारदयोः संवादरूपेतिहासकथने		
ब्राह्मणानां आपदि विक्रयद्रव्यस्य ज्ञानार्थं			भीष्मोक्तिः	४७२	२६
युधिष्ठिरप्रश्नः	४६८	७	ज्ञातिवाक्यमख्यपीडितस्य वासुदेवस्य नारदं		
ब्राह्मणस्याविक्रयसुरालवणाद्विद्रव्यकथने			प्रति वाक्यं	४७२	२७
भीष्मवाक्यं	४६८	८	श्रीकृष्णं प्रति नारदोपदेशः	४७३	७
भीष्मं प्रति युधिष्ठिरप्रश्नः	४६८	१६	अनाद्यभेन सस्तेषु कथं शिशुमुहुरेदति		

प्रकरण	पृष्ठे	पङ्क्तौ	प्रकरण	पृष्ठे	पङ्क्तौ
श्रीदृष्ट्यप्रश्न	४७३	१४	भोमस्य दृष्टस्यतिशक्तमवाद्दृष्टेतिहामकयने	४७८	७
अनायसशस्त्रादिकथनेन नारदोपदेश ..	४७३	१५	किमाचरन् सर्वभूतप्रियो भवतीति शक्त		
असात्यिपु किदृग्गोभाव करणीयइत्यस्योचर			प्रश्न	४७८	८
कथने भोग्गवाक्यं	४७३	१७	शक्त प्रति दृष्टस्यतिवाक्यं	४७८	८
कासकटुचीयमुनिना कौशस्थस्य सवादकयने			दृष्टस्यतिवाक्यानुसारेण शक्तस्याचरणेभोस		
भोग्गवाक्यं	४७४	१	वाक्यं	४७८	१७
काकं गृहीत्वा सर्वज्ञस्य मुने कौशस्थस्य			प्रजा. पालयन् राजा कथं कीर्त्तिमाप्नोती		
समीपागमनादि	४७४	२	तियुधिष्ठिरप्रश्न	४७८	१८
इतकोपस्थामात्यस्य वाङ्मेन काकस्य नाशदि	४७४	११	राज्ञश्चमात्यादिकरणरौतिकयने		
काकं विद्ध दृष्ट्वा राजार्थं प्रति मुनेरभय			भोग्गोक्ति	४७८	२१
प्रार्थनादि	४७४	१२	राज्ञो दण्डविधानरौतिकयन	४७८	७
मुनिं प्रति राज्ञोऽभयदाणादि	४७४	१७	दूतादीनां सचणकयनं	४७८	१६
राजान प्रति असात्यदोषकथने मुनिवाक्यं	४७४	१८	कथविध पुर राजा वस्तुमईतीति युधिष्ठिर		
दुष्टामात्यभयादन्येव गमनार्थं राजान			प्रश्न	४५८	२४
प्रति मुनेवाक्यं	४७५	३	राज्ञ पृथ्या पद्धिधुर्गुनिमोक्षणदौ भोग्ग		
राजानं प्रति मुनेरुपदेशवाक्यं	४७५	७	वाक्यं	४७८	२५
स्वयमेव वामार्थं मुनिं प्रति राज्ञोवाक्यं ..	४७५	२४	पुरस्थापितद्रव्यसञ्चयकयनं	४८०	४
असात्यगणनाशेन राज्यरक्षार्थं राजान प्रति			भोग्गस्य युधिष्ठिरं प्रति राजधर्मोपदेश	४८०	१२
मुनिवाक्यं	४७५	२७	राष्ट्रगतिं राजधर्मस्य कथयति युधिष्ठिर		
राजमभीपि मुनेरात्मपरिचयदानं ..	४७५	३०	प्रश्न	४८०	२८
सभामदादय कीदृशा स्मरति युधिष्ठिर			राष्ट्रगतिप्रकारकयने भोग्गवाक्यं ..	४८०	२८
प्रश्न	४७६	८	राज्ञं करादानरौतिकयनं	४८१	११
सभासदादीनां सचणकयने भोग्गवाक्यं ..	४७६	८	राजा कथं प्रजासु वर्त्ततइति युधिष्ठिरप्रश्न	४८२	१०
राज्ञ श्रेयोसचणकयनं	४७६	२०	राज्ञ प्रजानुशाननरौतिकयने भोग्गवाक्यं	४८२	१२
असात्यानां गुणागुणपरोक्षार्थं युधिष्ठिरं			पानागारादीनां नियमादिकयनं	४८२	२३
प्रति भोग्गोपदेश	४७६	२५	दण्डास्यादण्डेन राज्ञोदोषकयनादि ..	४८२	२६
मन्त्रिणां सचणकयनं	४७६	३०	राजधर्मकयनं भोग्गवाक्यं	४८३	१४
मन्त्रवचनधोषागम्यस्य सचणकयनं ..	४७७	१२	भोग्ग प्रति युधिष्ठिरप्रश्न	४८४	४
मन्त्रवचनधोषागम्यस्य सचणकयनादि ..	४७७	१८	राष्ट्रमुत्साहप्रदेशार्थं भोग्गवाक्यं	४८४	५

॥ श्रीमहाभारतीयतृतीयखण्डान्तर्गतशान्तिपर्वसूचीपत्रं ॥

प्रकरणं	पृष्ठे	पङ्क्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पङ्क्तौ
उत्तथ्योक्त राजधर्मकथने भीष्मवाक्य	४८४	१२	चत्त्रियेषु कथं युद्धं करणीयमिति युधिष्ठिर		
मान्धातारं प्रति उत्तथ्यस्य राजधर्मोपदेशः	४८४	१४	प्रश्नः ४८०	९०	
पापनिवारणार्थं धनः करणीय इत्याद्युत्तथ्य			युद्धरोतिकथने भीष्मवाक्यं	४८०	२१
वाक्यं ४८४	४८४	१८	अधर्मयुद्धस्य दीपकथने भीष्मवाक्यं	४८१	८
राज्यस्य धर्ममूलताकथनादि	४८४	२०	युधिष्ठिरं प्रति राजधर्मोपदेशः	४८१	१८
शस्त्रयादित्यागार्थं मान्धातारं प्रति उत्तथ्योप			चत्त्रियधर्मज्ञानार्थं युधिष्ठिरप्रश्नः	४८२	२
देशः ४८५	४८५	७	चत्त्रियधर्मकथने भीष्मवाक्यं	४८२	५
राज्ञि प्रमत्ते अधर्मोत्थानादिकथने	४८५	१०	युद्धान्तिरिक्तरूपेण चत्त्रियस्य निन्द्याकथनं	४८२	२५
मान्धातारं प्रत्युत्तथ्योपदेशः	४८५	२४	युद्धे मृतानां वीराणां के सोकाभवन्तीति		
राज्ञे प्रमादे सर्वैर्था प्रमादकथनं	४८५	३०	युधिष्ठिरप्रश्नः	४८२	६
अन्यायदण्डादिना राज्ञोविनाशकथनादि	५८६	११	अम्बरोपशमकथां दक्षपतिहासकथने		
मान्धातारं प्रति राजधर्मोपदेशः	४८६	२०	भीष्मोक्तिः	४८३	७
राज्ञोभूतिकरमहादिकथनं	४८७	२०	शकं प्रत्यम्बरोपवाक्यं	४८३	११
मान्धातुदृष्टान्तेन युधिष्ठिरं प्रति भीष्मवाक्यं	४८७	२६	अम्बरोपं प्रतोन्द्रवाक्यं	४८३	१६
धर्मो स्थातुमिच्छन् राजा कथं वर्तेतेति			युद्धयज्ञप्रकारज्ञानार्थमम्बरोपप्रश्नः	४८३	१८
युधिष्ठिरप्रश्नः	४८७	२८	युद्धयज्ञस्य अल्बिगादिकथने शकशक्यं	४८३	२०
अत्र वामदेवगोत्रेतिहासकथने भीष्मवाक्यं	४८७	३०	युद्धे मृतानां लोकप्राप्तिरूपं	४८४	१५
वामदेवं प्रति वसुमन्स्य प्रश्ने भीष्मवाक्यं	४८८	१	आहवस्यतया भीष्मचलकथनादि	४८४	१८
धर्ममेवानुवर्तस्वेत्यादि वामदेवस्योपदेशः	४८८	४	प्रतर्दनमैथिलनग्नोपमरूपेतिहासकथने		
राज्ञोविनाशस्य कारणकथने वामदेव			भीष्मोक्तिः	४८४	२८
वाक्यं ४८८	४८८	६	सर्गादिदर्शनार्थं योधान् प्रति जनकस्य		
वामदेवस्य राजधर्मोपदेशवाक्यं	४८८	१८	वाक्यं	४८५	१
राज्ञोगुणकथनादि	४८८	२५	युधिष्ठिरं प्रति भीष्मस्य युद्धधर्मकथनं	४८५	८
राज्यवृद्धिकारणकथनादि	४८८	२२	जयार्थेना यथा सेनां नयन्ति तत्कथयेति		
राजधर्मोपदेशे वामदेववाक्यं	४८८	३०	युधिष्ठिरप्रश्नः	४८५	१८
युधिष्ठिरं प्रति मान्धातुदृष्टान्तेन भीष्म			भीष्मस्य युधिष्ठिरं प्रति राजधर्मान्तर्गयुद्ध		
वाक्यं ४८०	४८०	१२	धर्मोपदेशः	४८५	२०
विजयधर्मज्ञानार्थं युधिष्ठिरप्रश्नः	४८०	१४	श्रयादीनां युद्धार्थं भूमिनिष्पणादि	४८६	८
विजयधर्मकथने भीष्मवाक्यं	४८०	१६	सैन्याधिपतिसेन्याकथनादि	४८६	१८

प्रकरण	छे	पङ्क्ति	प्रकरण	छे	पङ्क्ति
युद्धमये योधान् प्रति वक्रव्यस्य कथनादि	४८६	२१	नीतिजिज्ञासायं चेमदर्शिनं प्रश्न	५०३	१८
युद्धयोग्यानां जनानां लक्षणज्ञानार्थं			चेमदर्शिनं प्रति मुनेर्नीतिविषयोपदेश.	५०३	२०
युधिष्ठिरप्रश्न	४८७	११	कलादिना जीवितुं नोखद्ये इत्यादि मुनिं		
चैरक्षय्येयुद्धमहास्येण निरूपणे भीष्मोक्ति	४८७	१२	प्रति चेमदर्शिवार्कं	५०४	१२
महावसानां सैन्यानां लक्षणकथनं	४८७	१६	चेमदर्शिनं प्रति मुनेरुपदेशान्तरं	५०४	१५
अयिन्या. सेनायालक्षणज्ञानार्थं युधिष्ठिर			माहात्म्यादीनां धर्मव्यवहारादिज्ञानार्थं		
प्रश्न	४८८	३	युधिष्ठिरप्रश्न.	५०५	११
असलक्षणकथने भीष्मवाक्य	४८८	४	युधिष्ठिरं प्रति भीष्मस्योपदेशवाक्यं	५०५	२०
भीष्मस्य युद्धधर्मोपदेश'	४८८	१	धर्म्याणां किमनुद्येतममिति युधिष्ठिरप्रश्न'	५०६	१४
दृष्टौ तीक्ष्णे वा विषये राजा कथं वर्त्तेतेति			माचादीनां पूजारूपधर्मकथने भीष्मवाक्यं	५०६	१६
युधिष्ठिरप्रश्न'	४८८	१८	आचार्यादीनां गुरुलनिरूपणे भीष्मवाक्यं	५०६	२८
दृष्टस्य तीक्ष्णवादादरूपेतिहासकथने			पिबादिभक्तस्य फलकथनादि	५०७	८
भीष्मोक्ति	४८८	२०	आचार्यादिद्रुहस्यानिष्कृतिकथनादि	५०७	१५
दृष्टस्य तं प्रतीक्ष्य प्रश्न	४८८	२२	धर्मैस्त्वातुमिच्छन्नरः कथं वर्त्तेतेति युधिष्ठिर		
प्रचुदमनरीतिकथने दृष्टस्यतिवाक्यं	४८८	२५	प्रश्न.	५०७	२२
'दृष्टं प्रति दृष्टस्यतेराजधर्मोपदेश	५००	११	सत्यासत्यनिश्चयाभं भीष्मस्योपदेशवाक्यं	५०७	२५
दुष्टस्य कानि लक्षणानि भवन्तीति शक्य			धर्मनिश्चयार्थं भीष्मोपदेशवाक्यं	५०८	१
प्रश्न	५०१	६	प्राणात्ययादौ मिथ्याकथनेन दोषाभाव		
दुष्टस्य लक्षणकथने भीष्मोक्ति'	५०१	७	' कथनं	५०८	१०
दृष्टस्य दृष्टस्यतिवाक्यस्वीकारादौ भीष्मोक्ति' ५०१	५०१	१४	स्वधर्मविरोधिनोपजीवितुर्दण्डकथनादि	५०८	१४
'अमात्यादिभिः प्रवाधितो राजा सुखमिच्छन्			येन भावेन दुर्गोष्ठतितरेत्तत्कथयेति		
कथं चरेदिति युधिष्ठिरप्रश्न'	५०१	१७	युधिष्ठिरप्रश्न	५०८	२४
चेमदर्शयित्वाकथनेन युधिष्ठिरं प्रति			आश्रमिणां दुर्गतितरणे भीष्मोपदेश'	५०८	२५
भीष्मोपदेशः	५०१	१८	साध्वसाधु कथं विद्यामहे इति युधिष्ठिरप्रश्न	५०८	२५
कारुण्यदृष्टीयमुनिं प्रति चेमदर्शिनो वाक्यं	५०१	२१	श्यामगोमायुमंवादरूपेतिहासकथने		
'चेमदर्शिनं प्रति मुनेरुपदेशवाक्यं	५०१	२८	भीष्मवाक्यं	५०८	२६
मुनिं प्रति चेमदर्शिनं प्रश्न	५०२	१६	पौरिकनृपस्य गोमायुवभ्रातृकथनादि	५०८	२७
चेमदर्शिनं प्रति मुनेरुपदेशवाक्यं	५०२	१५	तं प्रति क्षत्रातीनामुपदेशवाक्यं	५१०	२
'राज्यधिनश्चरुतार्थं चेमदर्शिनं प्रतिमुनिवाक्यं ५०३	५०३	१५	धर्म्यान् शृंगालान् प्रति गोमायोपदेशवाक्यं	५१०	६

प्रकरण	पृष्ठ	पंक्ति	प्रकरण	पृष्ठ	पंक्ति
गोमायुं प्रति शाहूलखवाक्य ५१०	५१०	१२	अपि प्रति व्याघ्रादीनां सर्वशत्वानां सुख		
शाहूलं प्रति गोमायोवपदेशवाक्य ... ५१०	५१०	१५	प्रश्नादि ५१५	५१५	२८
गोमायुं प्रति शाहूलकोधादौ भोगोक्तिः ५११	५११	१२	अपिपमोपे कुक्षुरस्य वाषादि ५१६	५१६	२
कुहूं शाहूलं प्रति पूर्वमन्त्रिणां वाक्यं ... ५११	५११	१५	हृत्क्षानमागतं दृष्ट्वा भयात् मुनिं प्रति कुक्षु		
गोमायुवधे कृताभिप्रायं शाहूलं प्रति तन्मात्र			रस्य वाक्यं ५१६	५१६	७
वाक्यं ५११	५११	२१	शानं प्रति हस्तीभवेति मुने रामोऽन्वादादि	५१६	११
गोमायोः प्रायोपवेद्याभिप्रायकयनादि ... ५१२	५१२	७	अपिप्रमादेन शूनो व्याघ्ररूपप्रास्यादि ... ५१६	५१६	१५
शाहूलं प्रति गोमायुवाक्यं ५१२	५१२	८	शून कर्मण विंहरूपप्रास्यादौ भोगवाक्यं	५१६	२१
पार्यवेन किं कर्त्तव्यमित्यादि युधिष्ठिर			शरभं दृष्ट्वा भोतस्य विंहरस्य शरभलप्राप्ति		
प्रश्न ५१२	५१२	२६	कयनं ५१७	५१७	३
राजकर्त्तव्यनिरूपणादौ भोगवाक्यं ... ५१२	५१२	२७	मुनिं हन्तुमिच्छन्तं शरभ प्रति मुनेरभि		
भोगस्य राजधर्मोपदेशार्थमुद्रस्य वृत्तान्त ...			शापः ५१७	५१७	८
कयनं ५१२	५१२	२८	तदृष्टान्नेन भोगलोपदेशवाक्यं ... ५१७	५१७	१६
पितामहं प्रति वरप्रार्थनार्थमुद्रवाक्यादि ५१२	५१२	३	सचिवस्य संबन्धकयनं ५१७	५१७	२२
आलस्येनोद्देश्य नाशकयनेनोपदेशः ... ५१२	५१२	५	राज्ञो गुणकयनादि ५१८	५१८	१
कुहूँ विजयमूलताकयनेनोपदेशः ... ५१२	५१२	१४	योधानां गुणकयनादि ५१८	५१८	१०
राजाश्रमिन्नेष कथं परेदिति युधिष्ठिरप्रश्न ५१२	५१२	२१	युधिष्ठिरं प्रति राजधर्मोपदेशे भोगवाक्यं	५१८	१५
भोगस्य मरित्वांगरधवाद्दरूपेतिहामकयनं ५१३	५१३	२२	राज्ञः पारिपदादौना सवयकयनं ... ५१८	५१८	२२
सरितः प्रति शगरस्य वाक्यं ५१३	५१३	२४	विस्तरेण राजधर्मज्ञानार्थं युधिष्ठिरप्रश्न	५१८	६
मागरं प्रति गङ्गावाक्यं ५१३	५१३	२८	प्रजारक्षणादिराजधर्मकयने भोगवाक्य	५१८	८
युधिष्ठिरं प्रति भोगवाक्यं ५१४	५१४	२	भोगस्य राजनीतिकयनं ५२०	५२०	१
मुखेन सद् विद्वान् कथं परेदिति युधिष्ठिर			राज्ञोऽगण्टिकारणकयनादि ... ५२०	५२०	१२
प्रश्न ५१४	५१४	६	लुब्धस्य निन्दाकयनादि ५२१	५२१	१
तदुत्तरकयने भोगोपदेशवाक्यं ५१४	५१४	७	दण्डस्य विभेयज्ञानार्थं युधिष्ठिरप्रश्न ... ५२१	५२१	१८
पह्लितं राष्ट्रतन्त्रस्य कुलस्य च सुषोऽद्य ...			दण्डस्य विभेयकयनार्थं भोगवाक्यं ... ५२१	५२१	२६
तत्सर्वं कथयेदि युधिष्ठिरप्रश्न ... ५१५	५१५	१	क्रिंरूपोदण्डस्योत्तरकयनं ५२२	५२२	२
भोगस्य राजधर्मोपदेश ५१५	५१५	१३	दण्डस्य नामकयनादि ५२२	५२२	८
युधिष्ठिरोपदेशार्थमितिहासकयने भोग			दण्डस्य यद्गुरूपताकयनादि ५२२	५२२	१२
वाक्यं ५१५	५१५	२५	दण्डस्य प्रयोजनताकयनं ५२२	५२२	२१

प्रकरणं :	पृष्ठे	पंक्ती	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्ती
दण्डाष्टनामकयनादि	५२२	२८	धृतराष्ट्रं प्रति दुर्योधनवाक्यं	५२६	२६
अष्टाङ्गबलकयनादि	५२३	२	दुर्योधनं प्रति धृतराष्ट्रोपदेशः	५२६	२६
राज्ञापूज्यतमोदण्डइत्यादि भीष्मवाक्यं	५२३	७	शीलं कथं प्राप्यते तत्तत्रोतुमिच्छामीति		
मात्रादीनामपि दण्डाधिकारित्कथनं	५२३	१८	दुर्योधनप्रश्नः	५२६	३०
अङ्गराजस्येतिहासकथनार्थं भीष्मवाक्यं	५२३	२०	शीलेन प्रज्ञादस्य राज्यप्राप्तिरूपेतिहास		
अङ्गराजस्य मुञ्जपृष्ठगमनादिकथनं	५२३	२१	कथने धृतराष्ट्रवाक्यं	५२७	१
पट्टच्छागतं मान्वातारं प्रति वसुधोमथ			दृश्यति प्रति शक्य प्रश्नः	५२७	६
प्रश्नः	५२३	२६	शकं प्रति दृश्यतेरूपदेशवाक्यं	५२७	६
दण्डप्रकारज्ञानार्थं वसुधोमं प्रति मान्वांस			प्राज्ञाणरूपेण शकस्य प्रज्ञादसमीपगमनादि	५२७	१०
वाक्यं	५२३	३०	वैलोकराज्यं कथं प्राप्तमिति शकप्रश्नः	५२७	१५
दण्डस्योत्पत्तिप्रकारकथने वसुधोमवाक्यं	५२४	३	प्राज्ञाणरूपेण शकं प्रति प्रज्ञादस्योपदेश		
देवादीनामाधिपत्यवर्धेषु शकादीनां नियोगादिकथनं	५२४	१५	वाक्यं	५२७	१७
दण्डस्य परम्पराप्राप्तिकथनं	५२४	२५	भवतः शीलं प्राप्तमिच्छामीति प्राज्ञाणवाक्य	५२७	२५
सन्धिं जागरणे दण्डाधिकारणताकथनं	५२५	१	वरं दत्त्वा प्रज्ञादस्य चिन्त्यादि	५२७	२७
सुधिरं प्रति भीष्मवाक्यं	५२५	१४	स्वशरीरान्निर्गतं शीलं प्रति प्रज्ञादस्य		
सन्धिार्थकामानां श्रेतुमिच्छामिनिश्चय			वाक्यादि	५२७	२८
मित्यादिसुधिरप्रश्न	५२५	१७	प्रज्ञादं प्रति शरीरान्निर्गतस्य धर्मस्य वाक्यं	५२८	२
अर्थादीनां धर्मसूत्रताकथनार्थं भीष्मवाक्य			प्रज्ञादं प्रति शरीरान्निर्गतस्य सत्यस्य वाक्यं	५२८	५
देशकथनं	५२५	२०	प्रश्न दमरोरादृत्तादीनां क्रमेण निर्गमनादि	५२८	७
आङ्गिरिकामन्दकथोः धनादरूपेतिहास			शरीरान्निर्गतां त्रिवं प्रति प्रज्ञादवाक्यं	५२८	१२
कथने भीष्मवाक्यं	५२५	२०	प्रज्ञादं प्रति शिष्योवाक्यं	५२८	१६
कामन्दकं मत्यङ्गिरस्य प्रश्नः	५२५	२८	ययाशीलं प्राप्यते तदुपायं वेदेतिदुर्योधन		
धर्मोपपरिष्यागेन राजे पञ्चदोपताकथने			प्रश्ने भीष्मवाक्यं	५२८	१७
कामन्दकवाक्यं	५२६	१	दुर्योधनं प्रति धृतराष्टस्य शीलप्राप्तिपाय		
शुभस्य विवेकज्ञानार्थं सुधिरप्रश्नः	५२६	१३	कथनं	५२८	१८
शुभस्य विवेककथनार्थं भीष्मस्य दुर्योधन			सुधिरिर् प्रति भीष्मवाक्यं	५२८	२५
धृतराष्ट्रं वादरूपेतिहासकथनं	५२६	१६	आगमायाः स्वरूपज्ञानार्थं सुधिरप्रश्नः	५२८	२७
विभवत्पत्ये पुत्र्यादि धृतराष्ट्रप्रश्नः	५२६	३०	अथमनुमिश्रयोः संवादरूपेतिहासकथने		
			भीष्मवाक्यं	५२८	३६

प्रकरणं	छेदः	पंक्तिः	प्रकरणं	छेदः	पंक्तिः
युधिष्ठिरं प्रति भीष्मवाक्यं	५२८	२५	तत्र भीष्मस्य कोपमञ्जयाद्युपायधर्मकथनं	५२९	२५
आशयाः स्वरूपज्ञानार्थं युधिष्ठिरप्रश्नः	५२८	२७	आपद्धर्माद्युपदेशवाक्यं	५२९	२९
अपमद्गमित्रयोः संवादरूपेतिहासकथने			राज्ञः कोपमूनताकथनादि	५३२	२९
भीष्मवाक्यं	५२८	४	राजधर्मोन्मासधनपूर्वधमतिः	५३४	८
सुमित्रस्य मृगयावर्णनं	५२८	५			
मृगस्य मद्यारण्यप्रवेगादौ भीष्मवाक्यं	५२८	१०	आपद्धर्मपूर्वधारणः	५३४	११
मृगान्वेषणार्थमरण्यगतं राजानं प्रति मुनीनां			वीणस्य दीर्घसूत्रस्य किं कार्यमवप्रियत		
वाक्यं	५२८	२१	इत्यादि युधिष्ठिरप्रश्नः	५३४	१२
अपीनू प्रति सुमित्रस्य परिचयदानादि	५२८	२२	राज्ञश्चापद्धर्मविषये भीष्मवाक्यं	५३४	१५
आशयाविवरणज्ञानार्थं यपीनू प्रति			अभ्यन्तरप्रकृतितादेः किं कार्यमिति		
सुमित्रस्य प्रश्नः	५३०	१	युधिष्ठिरप्रश्नः	५३४	२०
राजानं प्रति अपमस्य मुनेर्वाक्ये भीष्मोक्तिः	५३०	७	भीष्मस्योत्तरवाक्यं	५३४	२१
सुमित्रं प्रति अपमस्य मुनेरितिहास			अपदि ब्राह्मणः केन जीवेदिति युधिष्ठिर		
कथनं	५३०	२७	प्रश्नः	५३४	२७
मुनीन् प्रति वीरदुःखस्यात्मपरिचयदानादि	५३१	५	अपदि ब्राह्मणस्य कर्त्तव्यकथनादि	५३४	२८
वीरदुःखवाक्यं युवा मुनेरनुत्तरादौ अपम			प्रसायाभावेन राज्ञा मदमन्त्र विचारणीय		
वाक्यं	५३१	७	मियादि भीष्मोपदेशः	५३५	७
आशयाद्यज्ञानज्ञानार्थं तनुनामानमृदधि			भीष्मस्य राजधर्मोपदेशवाक्यं	४३५	२१
प्रति वीरदुःखवाक्यं	५३१	१२	युधिष्ठिरोपदेशार्थं भीष्मस्य पुराविदास्य		
तनुवीरदुःखयोक्तृप्रत्युक्ती	५३१	१४	कथनं	५३५	१२
राजानं प्रति लक्षस्य वाक्यं	५३१	१८	काचयथेनदस्यूनो संवादरूपेतिहासकथने		
तनुं प्रतिराशोवाक्यं	५३१	२५	भीष्मवाक्यं	५३५	२०
युधिष्ठिरस्योक्तिनिवारणार्थं भीष्मोपदेशः	५३२	१	काचयथे प्रति दस्यूनो वाक्यं	५३७	१०
धर्मश्रवणार्थं भीष्मं प्रति युधिष्ठिरप्रश्नः	५३२	५	दस्यूनं प्रति काचयथस्य वाक्यं	५३७	१२
भीष्मस्य गीतमध्यममवादरूपेतिहासकथनं	५३२	७	काचयथस्योक्तेन दस्यूनो मिद्विप्राप्तौ भीष्म		
गीतमध्यममवादोक्तिप्रत्युक्ती	५३२	१३	वाक्यं	५३७	२४
मित्रैश्च, नक्षत्रैश्च राज्ञः का गतिरि			राज्ञो कोपमञ्जयाद्यर्थं भीष्मस्य गायकथनं	५३७	२८
त्यादिपुधिष्ठिरप्रश्नः	५३२	१७	अनागतेविधिभ्रमप्रत्युत्पन्नमिदोर्ध्वसु पापानि		
युधिष्ठिरं प्रति भीष्मोपदेशः	५३२	२२	तिहासकथनेन भीष्मोपदेशः	५३८	१०

प्रकरणं	श्लो	पंक्तौ	प्रकरणं	श्लो	पंक्तौ
दीर्घसूत्रव्यापन्नमती प्रति दीर्घदर्शिनो			विश्वसं विना राजा कथं वर्त्तेतत्यादि युधि		
वाक्यं ५३८	१५		छिरप्रत्रः ५४६	१६	
उभयोर्वाक्यं युवा दीर्घदर्शिनो वाक्यं ... ५३८	१८		पुत्रनीमद्भद्रदत्तर्षवादिन भीमश्लोपदेशवाक्यं	५४६	१८
दीर्घसूत्रस्य सामादिकयनं ... ५३८	२६		राजपुत्रदत्तं खपुत्रं दृष्ट्वा चत्त्रियनिन्दारूपं		
यथा युवा राजा न मुञ्चेत तां श्रुतु			पुत्रन्यावाक्यं ५४६	२०	
निष्कामीति युधिछिरप्रत्रः ... ५३८	५		राजपुत्रस्य नेत्रे उद्वृत्य पुत्रन्यावाक्यं ... ५४७	५	
युधिछिरं प्रति भीमश्लोपदेशः ... ५३८	१६		ब्रह्मदत्तं प्रति पुत्रन्या उपदेशवाक्यं ... ५४७	८	
मास्त्रारमूषिकसंवादरूपेतिहासकथनेन			ब्रह्मदत्तं प्रति पुत्रन्या उपदेशवाक्यं ... ५४८	३	
भीमोपदेशः ५३८	२२		पुत्रन्या दिगन्तरगमने भीमोक्तिः ... ५५०	८	
उलूकनकुलदर्शनेन भीतस्य मूषिकस्य चिन्ता			भीमं प्रति युधिछिरप्रत्रः ५५०	१२	
कथनं ५४०	८		भारद्वाजग्रन्थयुयोः संवादरूपेतिहासकथ		
मास्त्रारं प्रति मूषिकस्य वाक्यं ५४०	२२		नेन भीमोपदेशः ५५०	१३	
मूषिकमास्त्रारयोः संवादकथनं ५४१	८		भारद्वाजं प्रति ग्रन्थयुयस्य प्रत्रः ५५०	१६	
मास्त्रारकोट्टे मूषिकस्य वासादौ भीम			ग्रन्थयुयं प्रति भारद्वाजश्लोपदेशवाक्यं ... ५५०	१८	
वाक्यं ५४१	२६		तत्र भारद्वाजस्य राजनीतिकथनं ... ५५०	२२	
दत्तस्य मासं मूषिकं प्रति मास्त्रारस्य वाक्यं	५४२	५	परमके धर्मोद्घोने राजा कथं वर्त्तेतिति		
स्य मासं मास्त्रारं प्रति मूषिकस्य वाक्यं	५४२	७	युधिछिरप्रत्रः ५५२	२६	
मूषिकं प्रति मास्त्रारस्य वाक्यं ५४२	१५		योगदर्शनोद्घोने राजमूलतकथने भीमवाक्यं	५५२	३
मास्त्रारं प्रति मूषिकस्य वाक्यं ५४२	२०		विद्यामित्रपण्डालयोः संवादरूपेतिहास		
य एतं दृष्ट्वा भीमस्य मास्त्रारस्य मूषिकं			कथनं भीमवाक्यं ५५२	७	
प्रति वक्तुं ५४२	२८		तत्र द्वादशशयिकवनाशुष्या श्रियया नष्टमाय		
दृष्ट्वा प्रति मास्त्रारस्य मूषिकस्य संवादः ... ५४२	८		ताकथनं ५५२	८	
मित्रतायाः कारणकथने मूषिकोपदेशः	५४४	४	दुष्पापीहितस्य विद्यामित्रस्य पाण्डालस्य हनन		
मास्त्रारस्य धर्मोत्तमं कारणं दत्तायुष			नारि ५५३	२१	
हेतुः ५४५	१		यसंभवात् सौम्यं करणार्थं विद्यामित्रस्य		
मूषिकं प्रति दत्तायुषस्य संवादं ... ५४५	८		विश्वसि ५५४	१	
मास्त्रारं प्रति मूषिकस्य प्रत्याख्यं वाक्यं	५४५	१४	दत्तविराट् मित्रयोग्यं कियत्युक्तौ ५५४	१०	
मास्त्रारमूषिकदृष्ट्वा भीम युधिछिरं प्रति			ययत्रं प्रति विद्यामित्रस्य वाक्यं ... ५५४	१५	
भीमोपदेशः ५४५	२४		दत्तपयोनिषण्णः विश्वस्योपदेशे विद्यामित्रं		

प्रकरण	पङ्क्ति	पङ्क्तौ	प्रकरण	पङ्क्ति	पङ्क्तौ
प्रति चाण्डालवाक्यं	५५४	२०	अग्निप्रविष्टं कपोतं दृष्ट्वा लुब्धकस्य विवादः	४६१	६
चाण्डालं प्रति विश्वामित्रस्य वाक्यं ...	५५४	२६	लुब्धकस्य विवादवाक्ये भीष्माक्ति	५६१	१०
श्वपचविश्वामित्रयोः सवादः	५५५	२	लुब्धकस्य महाप्रत्यानगमनादि	५६१	१८
विश्वामित्रस्य श्वजाघनोभचण्णादीं भीष्माक्तिः	५५६	१२	मर्त्तार संसृत्य कपोत्याविलापे भीष्माक्ति	५६१	२२
भीष्मं प्रति पुनर्युधिष्ठिरप्रश्नः	५५६	२५	मन्त्रेणाकिन कपोत्या अग्निप्रवेश	५६२	१
युधिष्ठिरं प्रति भीष्मासापदि राजधर्मोप			स्वर्गच्छन्तौ तौ दृष्ट्वा लुब्धकस्य चिन्तादि	५६२	६
देशः	५५६	२७	लुब्धकस्य महारणप्रवेशादि	५६२	११
वार्धस्त्वोपदेशेन भीष्मवाक्यं	५५७	११	वनाग्निना दग्ध्यस्य लुब्धकस्य स्वर्गमनादि	४६२	१६
भार्गवोक्त्वापदेशेन भीष्मवाक्यं	५५७	१६	कपोतलुब्धकमवादेशवर्णफलकयनं	५६२	२२
अस्तिचेदिह मर्यादेत्यादि युधिष्ठिरप्रश्नः	५५७	२८	अपुष्टिपूर्वज्ञात् पापात् कथं मुच्येनेति		
युधिष्ठिरं प्रति भीष्मवाक्यं	५५८	१	युधिष्ठिरप्रश्नः	५६२	२७
शरणागतत्वकस्य योधर्मसं ब्रूहीत्यादि			जनमेजयं प्रति शौनकात्म्य कथने		
युधिष्ठिरप्रश्नः	५५८	५	भीष्माक्ति	५६२	२८
शरणागतत्वकधर्मकथने भीष्मवाक्यं ...	५५८	६	अपुष्टिपूर्वकमद्वा इत्यां प्रातःवेतो जनमेजयस्य		
शरणागतत्वकस्य कपोतस्य वृत्तान्तश्रवणार्थं			वनगमनादि	५६२	२८
युधिष्ठिरप्रश्नः	५५८	८	जनमेजयं प्रति शौनकस्य मर्त्येनाववाक्यं	५६३	५
भार्गवोक्त्वाकपोतवृत्तान्तकथनार्थं भीष्मवाक्यं	५५८	१०	शौनके प्रति जनमेजयवाक्ये भीष्माक्ति	५६३	१७
मुचुकुन्द प्रति कपोतवृत्तान्तकथनार्थं भार्गव			शौनकजनमेजययोः सवादः	५६३	२६
मुनिवाक्यं	५५८	१२	जनमेजयं प्रति शौनकस्योपदेशवाक्यं	५६४	१०
श्रीतवातेग कपोत्या भूमौ पतनादि	५५८	२८	पापनाशार्थं जनमेजयं प्रति शौनकस्योपदेश		
वनस्पर्तिं प्रति लुब्धकस्य वाक्यं ..	५५८	६	वाक्यं	५६४	२७
भार्याया अनागमनेन पविषो विलापादौ .			अज्ञानपापनाशार्थं वृहस्पतिवाक्यं	५६५	१६
भीष्मवाक्यं	५५८	१०	जनमेजयस्य मध्यमशकरणादौ भीष्मवाक्यं	६६५	२१
कपोतवाक्येन वृष्टाया कपोत्या वाक्यं ...	५५८	२८	वृत्त पुनरुज्जीवितं, कथिह वृत्ति युधिष्ठिर		
विलपन्तं कपोतं प्रति व्याध्ग्ट होनाया.			प्रश्नः	५६५	२५
कपोत्या वाक्यं	५६०	२	वृत्तप्रश्नस्य कर्मवादर्शुपेतिहासकथने भीष्मवाक्यं	५६५	२६
कपोतोवाक्यं श्रुत्या शाकुनिकं प्रति कपोत			वृत्त श्रुत्याने न्यस्य गन्तुममर्थान् प्राकृष्टान		
वाक्ये भीष्माक्ति	५६०	१३	प्रति वृत्तवाक्यं	५६६	१
लुब्धककपोतयोः संवादकथनं	५६०	२१	वृत्तसमुच्चय गदरतज्ञान प्रति जन्मरूप वाक्यं	५६६	१२

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
जम्बुकवाक्येन निवृत्तान्ब्राह्मणान् प्रति			समीपागमने भीष्मवाक्यं	५७१	२०
मृगवाक्यं	५६६	२६	शास्त्रलिं प्रति वायुवाक्यं	५७१	२१
मृगवाक्येन विवृतान् तान् प्रति जम्बुकस्य			वायुं प्रति शास्त्रनेः साहज्जारवाक्ये		
वाक्यं	५६७	१०	भीष्माक्तिः	५७१	२४
पुनर्ब्राह्मणान् प्रति मृगवाक्यं	५६७	१८	शास्त्रलिंकृतस्रशाखाच्छेदने भीष्माक्तिः	५७२	७
मृगवाक्येऽविद्यासार्थं ब्राह्मणान् प्रति जम्बुक			शास्त्रसिसमीपे क्रुद्धस्य वायोरोगमनं	५७२	८
वाक्यं	५६७	२०	शास्त्रलिं प्रति वायुवाक्यं	५७२	११
पुत्राभ्रात्यागार्थं मृगस्योपदेशवाक्यं	५६८	७	शास्त्रलिङ्कृष्ट्यान्नेन युधिष्ठिरं प्रति भीष्म		
गमननिवारणार्थं जम्बुकस्योपदेशवाक्यं	५६८	२१	स्योपदेशवाक्यं	५७२	१२
मृगजम्बुकविरोधे भीष्मवाक्यं	५६८	१	पापस्य यदधिष्ठानमित्यादि युधिष्ठिरप्रश्नः	५७२	२३
तान् प्रति मृगस्य भयप्रदर्शकवाक्यं	५६८	२	पापस्याधिष्ठानकथने भीष्मवाक्यं	५७२	२४
स्योपार्थं नेह भेतव्यमित्यादि जम्बुकवाक्यं	५६८	११	अज्ञानं श्रोतुमिच्छामोति युधिष्ठिरप्रश्नः	५७३	३०
मृगजम्बुकविवादे भीष्मवाक्यं	५६८	१४	अज्ञानस्थानर्थताकथने भीष्मवाक्यं	५७४	१
मृगजाने मृहृरस्थागमनादि	५६८	१८	अज्ञानस्य प्रवृत्त्यादिश्रोतुमिच्छामोति		
मृहृरसमीपे मृगपुच्छस्य जीवनरूपवरप्रार्थ			युधिष्ठिरप्रश्नः	५७५	२
नादि	५६८	२०	अज्ञानम्वानकथनादौ भीष्मवाक्यं	५७५	५
मृहृरवरणे शीवन्तं पुत्रमादाय ब्राह्मणानां			स्वाध्यायव्रतयज्ञस्य किं श्रेय इत्यादि युधिष्ठिर		
गमनादि	५६८	२५	प्रश्नः	५७५	१५
भीष्मं प्रति युधिष्ठिरप्रश्नः	५६८	३०	जनमेजयं प्रति धैर्याप्यनवाक्यं	५७५	२१
शास्त्रलिपयर्षवाददृष्टेतिहानकथने भीष्म			युधिष्ठिरं प्रति भीष्मस्य तपःप्रभावकथनं	५७५	२४
वाक्यं	५७०	६	सत्यं श्रोतुमिच्छामोति युधिष्ठिरप्रश्नः	५७६	८
शास्त्रलिं प्रति नारदवाक्यं	५७०	१२	सत्यधर्मकथने भीष्मवाक्यं	५७६	१०
सञ्जनादृष्ट वा सञ्जारादित्यादि नारदवाक्यं	५७०	२६	सत्यसमादौनां परस्परतापत्तिकथनं	५७६	२१
नारदं प्रति सञ्जनिवाक्यं	५७०	३०	सत्याय फलाधिक्यकथनं	५७७	१
सञ्जनिं प्रति नारदवाक्यं	५७१	४	यतः क्षामादयः प्रभवन्ति तत्कथयति		
वायुसमीपे नारदस्य गमने भीष्मस्य वाक्यं	५७१	१६	युधिष्ठिरप्रश्नः	५७७	५
वायुं प्रति शास्त्रनेः मृहृरनासार्थं नारद			कोपादौनां दुर्जयनकथने भीष्मवाक्यं	५७७	७
वाक्यं	५७१	१७	कोपादौनाः गुणान्निप्रकारकथनं	५७७	१०
नारदवाक्यं सुता क्रुद्धस्य एमीरस्य सञ्जनि			धर्मसर्षभानार्थं युधिष्ठिरप्रश्नः	५७७	२८

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
मूढसधर्मकथने भीष्मवाक्यं	५७८	९	सन्धियज्ञानां सव्यकथने भीष्मवाक्यं	५८६	३७
दाग्पाचस्य कथने भीष्मवाक्यं	५७८	१३	मिवद्रेऽस्मिप्रयतीनां सव्यप्रज्ञानार्थं युधिष्ठिर		
श्रापदि युधिष्ठिरं प्रति भीष्मस्य राजधर्मो			प्रश्नः	५८७	१२
पदेशः-	५७८	२३	दुर्जनसम्बन्धस्य दोषकथनार्थं भीष्मोक्तिश्चाथ		
ब्राह्मणानां श्रेष्ठतकथने भीष्मवाक्यं	५७८	२०	कथनं	५८७	१३
प्रायश्चित्तोपायाख्यानकथने भीष्मवाक्यं	५७८	८	दस्युसमताप्राप्तस्य प्राप्तिद्वयस्य गृहे कस्यचि		
जनमेजयं प्रति वैशम्पायनवाक्यं ..	५८१	७	द्विजस्य गमनादि	५८७	२४
युद्धेषु किं प्रहरणं श्रेष्ठमिति भीष्मं प्रति			दस्युताप्राप्तं द्विजं प्रति ब्राह्मणस्य वाक्यं ...	५८७	२०
नकुलप्रश्नः	५८१	८	द्विजं प्रति गौतमस्य प्रत्युत्तरवाक्यं ...	५८८	३
भीष्मोत्तरकथने वैशम्पायनवाक्यं	४८१	१३	द्विजोपदेशेन गौतमस्य दस्युष्टहासिगमनादौ		
नकुलं प्रति सृष्टिप्रकारकथने भीष्मवाक्यं	५८१	१६	भीष्मवाक्यं	५८८	८
खड्गोत्पत्तिप्रकारकथने भीष्मवाक्यं	५८२	२०	समुद्रं गच्छतो गौतमस्य न्यापोऽपहवर्दानादि	५८८	१८
रुद्रादिभ्यश्चमिस्राप्तिपरम्पराकथनं	५८३	१२	नाडीजडस्य वकस्य तद्वृत्तवासादि	५८८	२०
कामादोषां कोमगीयान् इति भाट्टन् प्रति			ब्राह्मणं प्रति राजधर्मनाम्नि वक्तव्यं वाक्यं	५८८	९
युधिष्ठिरवाक्ये वैशम्पायनोक्तिः	५८४	८	गौतमं प्रति राजधर्मश्रवणत्परिचयदानं	५८८	५
युधिष्ठिरं प्रति क्रिदुरवाक्यं	५८४	१२	गौतमाय राजधर्मणः मत्कारद्रव्यदानादौ		
युधिष्ठिरं प्रत्यर्जुनवाक्ये वैशम्पायनोक्तिः	५८४	१७	भीष्मोक्तिः	५८८	६
युधिष्ठिरं प्रत्यर्जुनेवाक्यं	५८४	१८	राजधर्मगौतमयोक्तृप्रत्युक्तौ	५८८	१५
युधिष्ठिरं प्रति नकुलसहदेवयोर्वाक्ये			राजधर्मवाक्येन धनार्थिनां गौतमस्य विरुपा		
वैशम्पायनोक्तिः	५८४	२८	चरासप्तसमीपगमनादि	४८८	२४
युधिष्ठिरं प्रति नकुलसहदेवयोर्वाक्यं	५८४	३०	गौतमं प्रति राजधर्मोपायं वाक्यं	५८८	२६
युधिष्ठिरं प्रति भीमसेनवाक्ये वैशम्पायनोक्तिः	६८५	६	विरुपासप्तमीपे गौतमयोपवेशादौ भीष्मोक्तिः	५८०	१
युधिष्ठिरं प्रति भीमसेनवाक्यं	५८५	७	राजधर्मगौतमयोक्तृप्रत्युक्तौ	५८०	४
भाट्टन् प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	५८५	२५	विरुपासप्त चिन्नादौ भीष्मवाक्यं	५८०	६
युधिष्ठिरवाक्येन भाट्टणां हर्षादौ वैशम्पाय			विरुपासप्त ब्राह्मणभेदानामादि	५८०	१८
नोक्तिः	५८६	७	ब्राह्मणान् प्रति विरुपासप्त वाक्यं	५८०	२१
कीदृशा मानवाः भौम्यदत्त्यादि युधिष्ठिर			स्वर्णभारमादाय गौतमस्य राजधर्मसमाप		
प्रश्नः	५८६	१४	गमनादि	५८०	२८
सन्धियज्ञानां सव्यकथने भीष्मवाक्यं	५८६	१८	हृतप्रथं गौतमस्य राजधर्मनामाद्यं चिन्नादि	५८१	९

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्ता	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्ता
विद्यते राजधर्माणं हत्वा तन्नाशमादाय			सेनजितं प्रति ब्राह्मणस्योपदेशवाक्यं	५०	५८३
गौतमस्य गमनादौ भोषवाक्यं	५८१	७	पिङ्गलागीतगायकयनं	५०	५८५
राजधर्माणमदृष्ट्वा चिन्तितस्य विरूपाचस्य			सेनजिह्वोकापनोदौ भोषवाक्यं	५०	५८५
पुत्रं प्रति वाक्यं	५८१	११	कालोत्तिकामति किं श्रेय इति युधिष्ठिर		
राजधर्माणं हतं बुध्वा दुःखितस्य विरूपाच			प्रश्नः	५०	५८५
पुत्रस्य प्रत्यागमनादि	५८१	१७	पितृपुत्रसंवादरूपेतिहासकथने भोषवाक्यं	५८५	१३
गौतमं गृहीत्वा राचमानां विरूपाचसमीपा			मेघधर्मज्ञानार्थं पितृपुत्रयोः संवादकथनं	५८५	१६
गमनं	५८१	१८	पितरं प्रति पुत्रस्योपदेशवाक्यं	५८५	२२
गौतमस्य वधार्थं पुत्रं प्रति विरूपाचस्य			पुत्रवाक्येन पितृज्ञानोदये भोषवाक्यं	५८६	२५
वाक्यं	५८१	२३	सधननिर्धनेन सुखदुःखगोमपुधिष्ठिरप्रश्न	५८६	२७
गौतमं खपत्रमन्वित्वा दक्षुभ्यः प्रदानादि	५८१	२०	श्रमाकोक्तगीतकथनेन भोषोपदेशः	५८६	२८
विरूपाचस्तत्रराजधर्मेणा दाहादौ भो			धनाशामिभूतः किं कुर्वन् सुखो भवतीति		
शोक्तिः	५८२	५	युधिष्ठिरप्रश्नः	५८७	२२
चित्तार्थां सुरभिमुपच्युतफेनस्य पातेन			सुखदुःखिनोर्निर्घुषणे भोषवाक्यं	५८७	२३
राजधर्मेणः पुनर्मृत्नादि	५८२	७	मद्भिगीतकथनेन भोषस्योपदेशः	५८७	२५
विरूपाचपुरमाण्य तं प्रतीश्रवाक्यं	५८२	१०	मद्भिर्निर्घुषवाक्यं	५८७	३०
गौतमस्य जीवनायं शकं प्रति राजधर्मेणा			जनकगीतेन भोषस्योपदेशवाक्यं	५८८	१७
वाक्यं	५८२	१५	बोध्यनाश्रयसंवादरूपेतिहासकथने भोष		
गौतमं प्रति द्वाजानामभिप्रायः	५८२	२१	वाक्यं	५८८	१८
आपहृत्यं रथसमतिा वैश्यायमवाक्यं	५८३	१	नाश्रयं प्रति बोध्यस्योपदेशवाक्यं	५८८	२२
			बोध्यगीतकथनेन भोषवाक्यं	५८८	२४
इति पर्वस्य बोधधर्मेणोपदेशः	५८४	४	केन हृतेन वीतमे कथरेदिति युधिष्ठिर		
मेघधर्मज्ञानार्थं भोषं प्रति युधिष्ठिरप्रश्न	५८५	५	प्रश्नः	६००	५
युधिष्ठिरं प्रति भोषोपदेशः	५८५	६	आश्रयप्रश्नादयंवादरूपेतिहासकथने भोष		
धमादौ गृहे यथा ब्रह्मा शोकं कुरुतेऽदृशीति			वाक्यं	६००	९
युधिष्ठिरप्रश्न	५८५	१०	आश्रयं प्रति प्रश्नादयं प्रश्नः	६००	४
सेनजिह्वोकापनोदौ दृष्टेतिहासकथने भोष			प्रश्नादं प्रति आश्रयप्रश्नवाक्ये भोषोक्ति	६००	८
वाक्यं	५८७	११	आश्रयस्य स्वभावकथनादि	६००	१८
शकं प्रति विसृति प्रश्न	५८५	१६	आश्रयप्रश्नव्यपकथने मुनिवाक्यं	६००	२५

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
आजगरव्रतमाहात्म्यकथने भीष्मवाक्यं	६०१	१३	शुचिद्यादीनां गुणकथने शृगुवाक्यं	६०६	१६
वाग्भवादीनां मध्ये नरस्य का प्रतिष्ठेति			आरीरवायोगतिज्ञानार्थं भरद्वाजवाक्यं	६०७	१७
युधिष्ठिरप्रश्नः	६०१	१६	वायोगत्यादिकथने शृगुवाक्यं	६०७	१८
प्रश्नायाः प्रतिपालकथने भीष्मवाक्यं	६०१	१७	यदि प्राणयते वायुस्तदाजोवोनिर्धेक		
वैश्यापमानितकार्यं प्रति शृगालरूपेणैन्द्रस्य			इत्यादि भरद्वाजप्रश्नः	६०८	६
वाक्यं	६०१	१२	न प्रनाशोति जीवस्येत्यादि शृगुवाक्यं	६०८	२३
जीवानामाशयाः प्रश्ननाभावाद्वा शकृत्सोप			जीवविषये भरद्वाजश्रुतौः संवादः	६०८	२५
देशः	६०२	८	जीवस्य स्वरूपज्ञानार्थं भरद्वाजप्रश्नः	६०८	४
इन्द्रं प्रति विगतशोकस्य ब्राह्मणस्य वाक्यं	६०२	८	जीवस्वरूपकथने शृगुवाक्यं	६०८	१२
यद्यसि दक्षमिष्टं वेति युधिष्ठिरप्रश्नः	६०२	१२	ब्राह्मणादिवर्षभेदेन सृष्ट्यादौ शृगुवाक्यं	६०८	२७
युधिष्ठिरं प्रति भीष्मसोपदेशवाक्यं	६०२	१२	कष्माद्गणैस्त्रिमज्यदइत्यादि भरद्वाजप्रश्नः	६१०	२
क्षुतः सृष्टिमिदं विधमिद्यादि युधिष्ठिर			ब्राह्मणादिवर्षानां कारणकथने शृगुवाक्यं	६१०	६
प्रश्नः	६०४	३	केन कर्मणा ब्राह्मणादयो भवन्तीति भरद्वाज		
शृगुभरद्वाजसंवादरूपेतिहासकथने भीष्म			प्रश्नः	६१०	१८
वाक्यं	६०४	७	ब्राह्मणस्य सत्त्वकथनादौ शृगुवाक्यं	६१०	१८
शृगुं प्रति सृष्टिविषये भरद्वाजप्रश्नः	६०४	८	सत्यादिधर्मकथने शृगुवाक्यं	६११	७
मानसस्य महत्तत्त्वादिदृष्टिर्लक्ष्मणकथने			यदेतद्भवतामिहितं सुखानां परमा स्थिति		
शृगुवाक्यं	६०४	१२	रित्यादिभरद्वाजप्रश्नः	६११	१८
गगनादीनां परिमाणज्ञानार्थं भरद्वाजप्रश्नः	६०४	२५	शृगोस्तदुत्तरवाक्यं	६११	२४
गगनादीनां परिमाणदिकथने शृगुवाक्यं	६०४	२६	दासस्य किं फलं प्राङ्गरित्यादि भरद्वाज		
पुष्करब्रह्मणोः पूर्व्यापरलक्षानाय भरद्वाज			प्रश्नः	६१२	४
प्रश्नः	६०५	८	होमादिफलकथने शृगुवाक्यं	६१२	५
पुष्करमध्यस्थस्य ब्रह्मणः सृष्टिकरणदौ शृगु			आश्रमविषये भरद्वाजश्रुतौः प्रश्नोत्तरं	६१२	८
वाक्यं	६०५	१०	दानप्रत्याप्तमष्टतान्तकथने शृगुवाक्यं	६१२	२
सृष्टिविषये भरद्वाजश्रुतौः संवादः	६०५	१३	परित्राजकाचारकथने शृगुवाक्यं	६१२	१०
आवरणः कथं पाञ्चभौतिकत्वाद्वाति भरद्वाज			परलोकं ज्ञातुमिच्छामीति भरद्वाजप्रश्नः	६१२	१८
प्रश्नः	६०६	६	भरद्वाजज्ञतशृगुमन्त्रानादा भीष्मवाक्यं	६१४	१०
स्थावरणां पाञ्चभौतिकत्वकथनादौ शृगु			आचारविधिज्ञानार्थं युधिष्ठिरप्रश्नः	६१४	१२
वाक्यं	६०६	१०	आचारधर्मकथने भीष्मवाक्यं	६१४	१४

प्रकरणं.	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
सृष्टिविशेषज्ञानार्थं युधिष्ठिरप्रश्नः	६१५	१८	दवाकुराजब्राह्मणयोः संवादः	६२१	१५
श्राध्याय्यादिसृष्टिकथने भोमवाक्यं	६१५	२०	श्रविवादेऽथ युवयोरित्यादि धर्मवाक्यं	६२२	२५
मानिकादिगुणानां लक्षणकथनं	६१६	१६	उभौ प्रति खर्गस्य वाक्यं	६२२	२६
सत्तुब्धिंध्यानयोगकथने भोमवाक्यं	६१७	२३	खर्गप्रत्याख्यानरूपमिचाकुवाक्यं	६२२	२७
जापकफलप्राप्त्यादिज्ञानार्थं युधिष्ठिरप्रश्नः	६१८	१६	खर्गफलास्त्रीकारे ब्राह्मणवाक्यं	६२२	२८
यमब्राह्मणसंवादरूपेतिहासकथने भोमवाक्यं	६१८	२१	ब्राह्मणं प्रतिचाकुराजस्य वाक्यं	६२३	१
जापकानां गतिकान्यावास्तीति युधिष्ठिरप्रश्नः	६१८	२०	विकृतवेगपुरुषद्वयविवादे भोमवाक्यं	६२३	४
जापकानां गतिविशेषकथने भोमवाक्यं	६१८	२१	राजानं प्रति विरूपवाक्यं	६२३	८
जापकविषये युधिष्ठिरभोमयोर्हृत्प्रत्युक्तौ	६१८	२१	राजानं प्रति विकृतवाक्यं	६२३	८
रागादिना जापकस्य कोट्टुशोभिरयोर्भवतोति युधिष्ठिरप्रश्नः	६१८	२४	विरूपं किं धायमेदत्यादि विरूपं प्रति राज्ञो वाक्यं	६२३	१०
जापकनयकरूपणादौ भोमवाक्यं	६१८	२५	राजानं प्रति विरूपस्य विवाददृष्टान्तवाक्यं	६२३	११
कालादिभिरिचःकोर्विवादे युधिष्ठिरप्रश्नः	६२०	६	दवाकुविकृतविरूपाणां परस्परकथोपकथनं	६२३	१८
कालादिभिरिचःकोः संवादरूपेतिहासकथने भोमवाक्यं	६२०	७	तद्विवादे श्रुत्वा राजानं प्रति ब्राह्मणस्य वाक्यं	६२३	२५
प्रश्नः माविचो प्रति कस्यचिज्जापकस्य वाक्यं	६२०	१४	दवाकुराजब्राह्मणयोर्हृत्प्रत्युक्तौ	६२३	२६
ब्राह्मण प्रति माविचोवाक्यं	६२०	१६	दवाकुराजं प्रति विरूपस्य वाक्यं	६२४	५
दत्तवशाया, माविद्यागमनादौ भोमवाक्यं	६२०	२३	जापकानां फनावान्निकथने भोमवाक्यं	६२४	८
जपन्त ब्राह्मणं प्रति धर्मस्य वाक्यं	६२०	२६	दवाकुराजब्राह्मणौ किं सकतुरिति युधिष्ठिरप्रश्नः	६२४	२०
जापकत्र द्वाणधर्मयोः संवादः	६२०	२८	युधिष्ठिरं प्रति भोमवाक्यं	६२४	२२
ब्राह्मणमभीषे यमादीनामागमनादौ भोमवाक्यं	६२१	५	ब्राह्मणं प्रतिचाकुराजवाक्यं	६२४	२६
यमादीना ब्राह्मणस्य चेः हृत्प्रत्युक्तौ	६२१	६	तुल्यफलावावां गच्छावो यत्र नो गतिरिति ब्राह्मणवाक्यं	६२४	२७
गच्छन्त्यानि दधाकोरागमनादौ भोमवाक्यं	६२१	१०	ब्राह्मणभूतानां सर्वेषां तत्रागमनादि ब्राह्मणं प्रति खर्गस्य वाक्यं	६२४	२८
दव दुर्गाभे प्रति ब्रह्मस्य जिहासा	६२१	१४	दवाकुब्राह्मणयोर्योग्यव्युत्पत्त्युक्त्यादि ब्रह्मलोकगतमभयोल्लेभो दृष्ट्वा ब्रह्मणोः वाक्यं	६२५	६

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
स्वयम्भुवं प्रति देवस्य वाक्यं	६२५	१६	दद्याद्विजन्मवृत्तान्तकथनादि	६२२	५
ब्रह्मलोकप्राप्तपादकथने ब्रह्मणोवाक्यं ...	६२५	१८	अदित्यां देवानां जन्मकथनं	६२२	१३
देवादीनां स्वधामगमने भीमवाक्यं	६२५	२२	श्रीहृष्यस्य मुखादिभ्यो ब्राह्मणादिवचोनां		
किं फलं ज्ञानयोगस्तेत्यादि युधिष्ठिर			वृष्टिकथनादि	६२२	१८
प्रश्नः	६२५	२६	के प्रजानां पतयश्चासन्नित्यादियुधिष्ठिर		
मनुवृहस्पतिशंवादरूपेतिहासकथने भीम			प्रश्नः	६२२	८
वाक्यं	६२५	२७	ब्रह्मण पुत्राद्युत्पत्तिकथने भीमवाक्यं ...	६२२	८
मनुं प्रति वृहस्पति प्रश्नः	६२५	२८	दवादीनां नामनिरूपणे भीमवाक्यं ...	६२२	१४
कर्माविध्यादिप्रवृत्तिकारणकथने मनुवाक्यं	६२६	६	देवानां नामनिरूपणादि	६२२	२१
वृहस्पतिं प्रति मनोरूपदेशवाक्यं	६२६	११	देवानां मध्ये ब्राह्मणादिचातुर्वर्ण्येषु निरूप		
अचरान्त्वमित्यादिवृष्टिविशेषकथने			पथं	६२२	३०
मनुवाक्यं	६२६	२०	प्राचीदिगव्यव्यतानां सप्तब्रह्मर्षीणां नाम		
वृहस्पतिं प्रति मनोस्तत्त्वोपदेशवाक्यं ...	६२७	५	निरूपणं	६२४	३
आत्मतत्त्वनिर्देशे मनुवाक्यं	६२७	२८	दक्षिणदिगव्यव्यतानां सप्तर्षीणां नाम		
मनमोदोषेण परमस्थाप्राप्त्यादौ मनुवाक्यं	६२८	२५	निरूपणं	६२४	५
ब्रह्मप्राप्तपादकथने मनोर्भावाक्यं	६२८	१०	पश्चिमदिगव्यव्यतानां सप्तर्षीणां नाम		
दुःखस्य नैयत्याद्युपदेशादौ मनुवाक्यं ...	६२८	१६	निरूपणं	६२४	७
शंभारस्य स्थिरत्वकथनेनातत्त्वापदेशे मनु			उत्तरदिगव्यव्यतानां सप्तर्षीणां नाम		
वाक्यं	६२८	१८	निरूपणं	६२४	८
मनसा पञ्चभूतयोगे ब्रह्मदर्शनं भवतोत्यादि			ऊष्णस्य चरिते कात्स्नेय्येन श्रोतृमिच्छामीति		
मनुवाक्यं	६२०	१३	युधिष्ठिरप्रश्नः	६२४	६०
श्रीहृष्यस्य तत्त्वं श्रोतृमिच्छामीति युधिष्ठिर			कथ्यपकथितां श्रीऊष्णकथया कथयितुं भीम		
प्रश्नः	६२१	१८	वाक्यं	६२४	१८
श्रीहृष्यतत्त्वकथनार्थं भीमवाक्यं	६२१	२०	दानवपीडितानां देवानां ब्रह्मण्यं प्रति		
अनन्ताश्रयिणो भगवतोनामिपक्षे ब्रह्मण्येऽजस्य			वाक्यं	६२४	२६
कथनादि	६२१	२६	देवान् प्रति ब्रह्म गोवाक्यं	६२४	२६
मधुसूदननाम्ने वृत्तान्तकथनं	६२२	१	दानवदमनार्थं विष्णोर्भारहृरूपधारणादि	६२५	१
ब्रह्मण, शकाशान्मोच्यादीनां सप्तानां जन्म			वराहरूपिणो भगवतोनादेस मुग्धानां देवानां		
प्रकारकथनं	६२२	४	ब्रह्माण्यं प्रति वाक्यं	६२५	१४

प्रकरणं .	पृष्ठे	पत्रो	प्रकरण	पृष्ठे	पत्रो
देवान् प्रति पितामहस्य वाक्यं	६३५	१७	भोमस्योक्तिः	६३८	४
भोक्तृयोगश्चातुर्मिच्छामो न युधिष्ठिरः			युधिष्ठिरं प्रति भोमस्य मधुसूदादीनां वृद्धिः		
प्रश्नः	६३५	२५	कारत्वकथनं	६३८	१५
भोक्तृयोगपदेशार्थं गुरुप्रियवचनं दृष्ट्वेतिहासः			युधिष्ठिरं प्रति भोमस्य जनानां रजोगुणादिः		
कथने भोमवाक्यं	६३५	२६	साधत्वकथनं	६३८	२०
तत्र कश्चिद्भक्तिं प्रति कल्यचिदाक्षे			युधिष्ठिरं प्रति भोमस्य महद्भूवादिकथनं	५४८	२२
भोमोक्तिः	६३५	२७	युधिष्ठिरं प्रति भोमस्य देवादिकथनं	६३८	२५
शिशुं प्रति गुरोरुपदेशवाक्यं	६३६	२	भोमवाक्यं युवा युधिष्ठिरप्रश्नः	६३८	२७
तदिदं ब्रह्मवाच्यं यमितिहासं शृणुष्व मे			भोम प्रति युधिष्ठिरस्य सन्देशजिज्ञासा	६३८	२
इत्यादि शिष्यं प्रति गुरोरुपदेशं	६३६	६	युधिष्ठिरजिज्ञासायां भोमस्य प्रत्युत्तरः		
गुरोः, शिष्यं प्रति सदर्शनां वेदस्वामादि			वाक्यं	६३८	२
कथनं	६३६	१५	युधिष्ठिरं प्रति भोमस्य लोकानां रजसुभोगुण		
यदुक्तं तदुपास्यतामिति गुरोः, शिष्यं प्रत्युप			त्यागकथनं	६३८	४
देशं	६३६	१८	युधिष्ठिरं प्रति भोमस्य सत्त्वगुणावलम्बिनो		
विशेषं व्यापकं चित्तमिति शिष्यं प्रति गुरोः			प्रशंसाकथनं	६३८	८
इत्युपदेशवाक्यं	६३६	२५	युधिष्ठिरं प्रति भोमस्य क्रोधादिपरित्यागात्		
अप्रदेशरूपनोपदेशदिव्यादि शिष्यं प्रति गुरोः			शुचिरित्यायुक्तिः	६३८	११
यं गकथनं	६३७	२५	युधिष्ठिरं प्रति भोमस्य क्रोधात् क'न'त		
सप्रश्ना वाच्यते पूर्व्यमित्यादि शिष्यं प्रति			वाचायेत्यायुक्तिः	६३८	१४
गुरोरुपदेशं	६३७	१९	युधिष्ठिरं प्रति भोमस्य मानवानां जन्माद्य		
युधिष्ठिरं प्रति भोमस्य चतुर्भिधानि भूतानोः			वसाकथनं	६३८	१६
त्यायुक्तिः	६३७	२५	युधिष्ठिरं प्रति भोमस्य कर्मशाकामयुक्तित्या		
युधिष्ठिरं प्रति येनेतत् वर्णने. चक्रमित्यादि			प्रादेशं	६३८	२४
भोमस्य वाक्यं	६३७	२९	युधिष्ठिरं प्रति भोमस्य चतुरादीनां रूपादि		
स्यैकारणभयमेव महत्तरित्यादि			पाहकत्वमित्याद्युपदेशं	६३८	२७
भोमोक्तिः	६३७	२५	युधिष्ठिरं प्रति भोमस्य जीवानां देहयापन		
अभासानुषणया युष्मद् इत्यादि युधिष्ठिर			कथनं	६३८	२८
प्रति भोमोक्तिः	६३७	२९	युधिष्ठिरं प्रति भोमस्य त्यागात्संभ्रान्तिरोध		
इत्युक्तस्य गोप्यत्वादि युधिष्ठिरं प्रति			त्यादित्याद्युपदेशः	६३८	२९

प्रकरणं .	पृष्ठे	पङ्क्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पङ्क्तौ
युधिष्ठिरजिज्ञासायां भीमस्यैतिहासकथनं	६४४	६	जनकं प्रति पञ्चशिखस्योच्छेदनिष्ठयाद्युप		
युधिष्ठिरं प्रति भीमस्य पञ्चशिखमुनेर्मिथि			देश	६४५	२०
लागमनकथनं	६४४	१०	जनकं प्रति पञ्चशिखस्य त्रिविधकार्यभंगपद		
युधिष्ठिरं प्रति भीमस्य पञ्चशिखमुनेः कापि			कथनं	६४६	३
स्वैयलकथनं	६४४	२०	जनकं प्रति पञ्चशिखस्य पञ्चेन्द्रियकथनं ...	६४६	५
युधिष्ठिरं प्रति एतन्मै भगवानाहेत्यादि			जनकं प्रति पञ्चशिखस्य त्वं गरवहीत्याद्युप		
भीमस्य कथनं	६४४	२१	देश.	६४६	१२
भीमस्य युधिष्ठिरं प्रति जनकमोक्षप्राप्ति			जनकं प्रति पञ्चशिखस्य कर्भेन्द्रियकथनं	६४६	१६
कथनं	६४४	२४	जनकं प्रति पञ्चशिखस्य विवेकसत्तेत्यादि		
भीमस्य युधिष्ठिरं प्रति जनकमोक्षोपदेश			कथनं	६४६	२३
कथनं	६४४	२६	जनकं प्रति पञ्चशिखस्य त्वं लक्ष्मणोऽप्युप		
युधिष्ठिरं प्रति भीमस्य पञ्चशिखमुनेराज			देश	६४६	२८
प्रशंसाकथनं	६४४	२८	जनकं प्रति पञ्चशिखस्य लौकिकव्यवहार		
युधिष्ठिरं प्रति भीमस्य पञ्चशिखोक्तनासि			कथनं	६४६	३०
काचारकथनं	६४५	२	पञ्चशिखस्य जनकं प्रतीन्द्रियक्षपीत्याद्युप		
सोभमाद्ययोः पुनर्जन्मवोज्ज्वलनमिति पञ्च			देशवाक्यं	६४७	१
शिखोक्तापदेशकथनं	६४५	६	जनकं प्रति पञ्चशिखस्य यथास्वगत्याद्युप		
भीमस्य युधिष्ठिरं प्रति पञ्चशिखोक्तलौकिक			देश	६४७	७
व्यवहारादिकथनं	६४५	१६	पञ्चशिखस्य जनकं प्रति श्रुतिप्रमाणेत्यादि		
युधिष्ठिरं प्रति भीमस्य जन्मना दुःखप्राप्ति			नोपदेश	६४७	१२
कथनं	६४५	२८	जनकस्य पञ्चशिखोक्त्यादिवाक्यश्रवणं ...	६४७	१८
युधिष्ठिरं प्रति भीमस्य योस्तवेत्याद्युपदेश	६४५	२०	भीमस्य प्रश्नोत्तरकरणे पुनर्युधिष्ठिरप्रश्न	६४७	२२
भीमस्य युधिष्ठिरं प्रति मर्त्यस्वत्यागे प्रशंसा			युधिष्ठिरप्रश्ने भीमोक्ति	६४७	२३
कथनं	६४५	२१	युधिष्ठिरं प्रति भीमस्य तेषां निरूपानि		
जनकस्य पञ्चशिखे प्रति पुनर्जिज्ञासायां			वच्यानीत्यादिकथनं	६४७	३०
युधिष्ठिरं प्रति भीमोक्ति	६४५	२५	भीमस्य युधिष्ठिरं प्रति प्राय लोकोक्तेत्यादि		
पञ्चशिखं प्रति जयस्य जिज्ञासा	६४५	२६	नोपदेश.	६४८	४
पञ्चशिखस्य कथनविषये युधिष्ठिरं प्रति			भीमस्योत्तरकरणे पुनर्युधिष्ठिरप्रश्न	६४८	१३
भीमशक्ति	६४५	२८	युधिष्ठिरजिज्ञासायां भीमोक्ति	६४८	१४

प्रकरणं	पृष्ठे	पङ्क्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पङ्क्तौ
भीमं प्रति पुनर्युधिष्ठिरस्य जिज्ञासा	६४८	२१	द्वन्द्वं प्रति ब्रह्मणः वलेनांशप्रतिपत्त्यक्रोक्तिः	६५०	१८
युधिष्ठिरजिज्ञासायां भीमोक्तिः	६४८	२२	युधिष्ठिरं प्रति भीमस्येन्द्रदिदेवानां वलि		
भीमस्य युधिष्ठिरं प्रति न भवेत् दृष्टामोक्ष			निकटगमनकथनं	६५०	२०
मित्याद्युपदेशः	६४८	२४	वलिं प्रति शक्रोक्तिः	६५०	२१
भीमस्य युधिष्ठिरं प्रति सत्यातियोर्न भोज			कथमद्येयादि वलिं प्रति पुनरिन्द्रोक्तिः	६५०	२८
यिला योभुङ्क्ते तत्प्रशंसकथनं	६४८	२५	द्वन्द्वं प्रति वलेरुक्तिः	६५१	४
भीमं प्रति युधिष्ठिरस्य पुरुषजयजिज्ञासा	६४८	१	युधिष्ठिरं प्रति भीमस्य पुनर्वलिना सह		
युधिष्ठिरजिज्ञासायां भीमस्येतिहासकथनं	६४८	२	शक्रोक्तिकथनं	६५१	११
प्रज्ञादं प्रति शक्रोक्तिः	६४८	८	वलिं प्रति शक्रोक्तिः	६५१	११
द्वन्द्ववाक्यं श्रुत्वा प्रज्ञादोक्तिः	६४८	१४	शक्रं प्रति वलेरुक्तिः	६५१	१४
तत्र प्रज्ञादस्य शुभाशुभादिगुणायपाशां			शक्रं प्रति वले, खोक्तोपदेशज्ञानां निन्दा		
मानशून्यताकथनं	६४८	२२	करणं	६५१	१८
द्वन्द्वं प्रति प्रज्ञादस्य शुभाशुभानां कर्मजन्य			द्वन्द्वं प्रति वलेरथोदीनां स्वस्य भोचनाभाव		
त्वकथनं	६४८	२४	कथनं	६५१	१९
द्वन्द्वं प्रति प्रज्ञादस्य भूतानित्यता दृष्ट्या			द्वन्द्वं प्रति वले, पुनरुपदेशवाक्यं	६५२	६
भोचनाभावकथनं	६४८	२८	शक्रं प्रति वलेरात्मनो भरणे भोचनाभाव		
द्वन्द्वं प्रति प्रज्ञादस्य अथसोक्तं परश्वतो जनस्य			कथनं	६५२	१०
प्रशंसाकथनं	६४८	३०	द्वन्द्वं प्रति वलेन कर्म भवतोत्यादिविषय		
प्रज्ञादं प्रतीकस्य शान्तिप्रज्ञादिप्राप्तिजिज्ञासा	६५०	१	वाक्यं	६५२	१५
द्वन्द्वं प्रति प्रज्ञादस्य प्रज्ञादिप्राप्तिकथनं	६५०	४	वलेरिन्द्रं प्रति स्वभूलनिवृत्तिकथनं	६५२	२२
प्रज्ञादवाक्ये शक्रस्य विस्मयः	६५०	६	द्वन्द्वं प्रति वले, हरेर्भूतपर्याप्तिकथनं	६५२	२८
भीमं प्रति युधिष्ठिरस्य सहोपावलिविधिभ्रमण			द्वन्द्वं प्रति वले, खिरोभवदत्याद्युक्तिः	६५२	६
प्रकारजिज्ञासा	६५०	१८	युधिष्ठिरं प्रति भीमस्येतिहासकथनं	६५२	११
युधिष्ठिरं प्रति भीमस्येतिहासकथनं	६५०	१०	वलिदेशनिर्गतां शिषं दृष्ट्वा शक्रोक्तिः	६५२	१२
प्राज्ञास्यं प्रतीकस्य तं वलिं नाधिगच्छामी			शियं प्रति कालनित्यादिशक्रस्य प्रशंकरणं	६५२	१६
त्यादिकथनं	६५०	१४	द्वन्द्वं प्रति शियां आत्मपरिषयकथनं	६५२	१७
भैतभे साधुभगवन्निश्चादि शक्रं प्रति			शियं प्रतीन्द्रोक्तिः	६५२	१८
मन्त्रवाक्यं	६५०	१६	द्वन्द्वं प्रति शिया, स्वस्य सत्यदानं दिवसित्व		
प्राज्ञास्यं प्रति शक्रस्य वलिनांशप्रकारकथनं	६५०	१८	कथनं	६५२	२२

प्रकरणं.	एते	पंक्ति	प्रकरणं	एते	पंक्ति
श्रियं प्रति शक्रोक्तिः	६५३	१६	इन्द्रं प्रति वल्लोचने शकलजयोऽपस्य पराजयः		
शक्रं प्रति श्रिया देवादीनां स्वसहनाभाव			इतिकथनं.	६५६	१५
कथनं	६५३	२७	नैतदस्मात्प्रतमित्यादि वल्लेरिन्द्रं प्रति		
तिष्ठेया मयि नित्यमिति श्रियं प्रती			कथनं	६५६	१७
श्रोकः	६५३	२८	इन्द्रं प्रति वल्ले काष्ठवगेन जयाजया		
इन्द्रं प्रति श्रिया उक्तिः	६५३	२८	वित्यादिकथनं	६५६	२६
श्रियं प्रतीश्रोकः	६५३	३०	अल्पबुद्ध्या प्रलयं न जानासं त्वादीन्द्रं प्रति		
इन्द्रं प्रति श्रिया पुनरुक्तिः	६५४	२	वल्लेरुक्तिः	६५६	२७
इन्द्रस्य श्रिया अग्निस्मृतौथपादमिति कथनं	६५४	६	इन्द्रं प्रति वल्लेरिन्द्रत्वं प्राप्यात्मानं ब्रह्ममन्यसे		
इन्द्रं प्रति धावतपुरस्तात्प्रतयेदित्यादिकथनं	६५४	११	इति कथनं	६५७	३
वल्लिं प्रतीन्द्रस्य ब्रह्मात्मनश्चननिषेधकथनं	६५४	१४	अल्पधियात्मानं ब्रह्ममन्यसे इत्यादीन्द्रं प्रति		
पुधिष्ठिरं प्रति भोग्लेन्द्रस्य दक्षिणादि			वल्लेरुक्तिः	६५७	४
दिग्गमनोक्तिः	६५४	१८	समेधमित्यादीन्द्रं प्रति वल्लेरुक्तिः	६५७	६
पुधिष्ठिरं प्रति भोग्लेस्तिहासकथनं	६५४	२१	पूर्वं भुक्तमहोन्नजानान् नपश्यामीत्यादीन्द्रं		
इन्द्रं प्रति नमुचेरुक्तिः.	६५४	२४	प्रति वल्लेरुक्तिः	६५७	१०
इन्द्रं प्रति वल्ले स्वगोचनाभावकथनं	६५४	२५	समखेत्यादीन्द्रं प्रति वल्लेरुक्तिः	६५७	२८
इन्द्रं प्रति वल्लेरुक्ते कर्त्तविकथनं	६५४	२८	आत्मानं ब्रह्ममन्यसे इत्यादीन्द्रं प्रति वल्ले		
इन्द्रं प्रति वल्लेरुपदेशवाक्यं	६५५	४	रुक्तिः	६५७	२८
वल्लेरिन्द्रं प्रति भोग्लेयोऽपमित्याद्युपदेश	६५५	५	तेन गर्जसि देवेन्द्र इत्यादीन्द्रं प्रति वल्ले		
वल्लेरिन्द्रं प्रति मन्त्रबलादिनार्थप्राप्तिकथनं	६५५	१५	रुक्तिः	६५७	३०
इन्द्रं प्रति वल्ले सुषुप्तु खादिप्राप्तिकथन	६५५	१८	वल्लेरिन्द्रं प्रति कालस्य कर्त्तृत्वादिकथनं	६५८	४
भोग्लं प्रति पुधिष्ठिरस्य राज्याश्रे मति			आत्मानादेवनिर्जिता इत्यादीन्द्रं प्रति वल्ले		
जनानां किं श्रेय इतिकथनं	६५५	१९	ध्वाक्यं	६५८	८
राज्यादिनाश्रे एति श्रेयशोत्यादि भोग्लस्य			नहि त्वां माश्रयामीत्यादीन्द्रं प्रति वल्ले		
पुधिष्ठिरं प्रति कथन	६५५	२३	रुक्तिः	६५८	११
प्राज्ञानां शान्तिको एत्याश्रयकथनं	६५५	२५	कलेहनयथेत् बुद्धिरित्यादीन्द्रं प्रति वल्ले		
पुधिष्ठिरं प्रति भोग्लेन्द्रस्य वसिष्ठसनादि			रुक्तिः	६५८	११
कथनं	६५६	२	धुवं नयथेदत्यादीन्द्रं प्रति वल्लेरुक्तिः	६५८	१२
इन्द्रं प्रति वनेरुक्तिः.	६५६	१२	वल्लेरिन्द्रं प्रति भूतानां स्वस्त्वकथनं	६५८	१५

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्ति	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्ति
इन्द्रं प्रति वल्लो. कालस्य व्यतिक्रमाभाव			मानसमानकथने	६६२	३०
कथनं	६५८	२८	श्रिया इन्द्रं प्रति पुरुषाणां स्त्रीविशेषधरित्व		
इन्द्रं प्रति वल्लोत्पदेशकथनं	६५८	२८	कथनं	६६२	१
कालस्य सर्वकारित्वमस्योत्थादोन्द्रं प्रति			इन्द्रं प्रति श्रियास्त्वपार्थितां मामित्यादि		
वल्लोत्पत्तिः	६५८	३०	कथने	६६२	१५
कालस्य प्रनापहरणचमलमित्यादोन्द्रं प्रति			नारदशकयोर्देवैर्यग्यगमनादि	६६२	१८
वल्लोत्पदेशवचनं	६५८	१	देवादोनां भगवद्भ्रमं	६६२	२१
दल्लोत्पत्तिं प्रति सर्वस्य वस्तुनाऽनित्यत्व			इन्द्रस्य स्वर्गगमनं	६६२	२२
कथनं	६५८	३	भोगं प्रति युधिष्ठिरस्य किं कालः किं सवा		
वल्लो. कालज्ञानां प्रशंसाकरणं	६५८	७	चारइत्यादिजिज्ञासा	६६३	४
भोगं प्रति युधिष्ठिरस्य जिज्ञासा	६५८	२४	युधिष्ठिरं प्रति भोगस्य प्रतीक्षारूपकरणं	६६३	५
युधिष्ठिरं प्रति भोगस्य प्रतीक्षारूपकरणं	६५८	२५	भोगस्येतिहासकथनं	६६३	६
युधिष्ठिरं प्रति भोगस्येतिहासकथनं	६५८	२६	भोगं प्रति देवस्य जिज्ञासा	६६३	८
युधिष्ठिरं प्रति भोगस्य देवविषोक्तत्वाच्च			देवलं प्रति भोगस्योक्तिः	६६३	८
कथनं	६६०	२	देवलं प्रति जैगोपयोक्तिः	६६३	१०
श्रियं प्रतीन्द्रस्य कालमित्यादिपरिचय			भोगं प्रति युधिष्ठिरस्य पुनरुक्तिः	६६३	२०
जिज्ञासा	६६०	१२	युधिष्ठिरं प्रति भोगोक्तिः	६६४	१
इन्द्रं प्रति श्रिया. परिचयदानं	६६०	१३	वासुदेवं प्रत्युपधेनवाक्यं	६६४	२
वल्लोत्पत्तिरस्यापिनो कथयित्वा श्रियं प्रति			उपधेनं प्रति वासुदेववाक्यं	६६४	३
शकस्य जिज्ञासा	६६०	२१	श्रावणं सर्वभूतानां श्रातुमिच्छामोत्यादि		
इन्द्रं प्रति श्रिया प्रतीक्षारूपकरणं	६६०	२२	भोगं प्रति युधिष्ठिरोक्तिः	६६४	२५
श्रिया दादप्रसूतीनां प्रशंसाकरणं	६६०	२७	यदित्येव बुद्धिरित्यादि भोगं प्रति		
यदादि वदतां धर्ममित्यादोन्द्रं प्रति श्रियाः			युधिष्ठिरोक्तिः	६६४	२७
उक्तिः	६६१	२	युधिष्ठिरं प्रति भोगोक्तिः	६६४	२०
धर्मज्ञानां विषयत्वाभावकथनं	६६१	५	व्याघ्रं प्रति शुकप्रश्नः	६६५	३
नित्यं दानकारिणां श्रियाः प्रशंसाकरणं	६६१	८	शुकं प्रति व्यासवाक्यं भोगोक्तिः	६६५	४
मिथां नदत्त्वाया उच्चभुङ्क्तेष्विन्द्राकारणं	६६१	२०	शुकं प्रति व्यासोक्तिः	६६५	५
इन्द्रं प्रति श्रियाः सर्वैकोत्थानोत्थाद्युपदेश	६६१	२२	शुकं प्रति व्यासस्य शुकं मनस्करानि		
इन्द्रं प्रति श्रिया वेदशानामज्ञानास्यमाना			त्यादिकथनं	६६५	१४

प्रकरणं	पृष्ठे	पङ्क्ति	प्रकरणं	पृष्ठे	पङ्क्ति
शुक्लं प्रति व्यासोक्तानि साधयतानीत्यादि			मङ्गलस्य धर्मोक्त क्रिया वक्तव्य इत्यादि		
कथनं ६६५	१०		कथनं ६७०	१०	१०
शुक्लं प्रति व्यासोपदेश ६६५	१८		ब्राह्मणानां पुरातनाचारविधानकथनं ... ६७०	१४	१४
मनः सृष्टिं विक्रुते इत्यादि व्यासोक्तिः ६६६	२		व्यासोपादेशवाक्यं ६७०	१८	१८
गुणां पूर्वोक्तेत्यादि व्यासस्य कथनं ... ६६६	६		वेदान्तये जानन्ति ते वृद्धदया तरन्तीत्यादि		
सर्वसृजति भूतानीत्यादि व्यासस्य वाक्यं ६६६	१२		कथनं ६७०	२५	२५
तान्येव प्रतिपद्यन्ते इत्यादि व्यासवचनं ... ६६६	१५		ब्रह्मप्राप्त्युपायादिकथनं ६७१	१	१
भूतविनियोगं ब्रह्मा सृजतीत्यादि व्यासवाक्यं ६६६	१७		देहात् विमुक्तस्य पुरुषस्य पूर्वरूपप्राप्ति		
व्यासस्य वेदेष्वेकसिद्धिप्रकारकथनं ... ६६६	२७		कथनं ६७१	६	६
तदन्तेषु यथेत्यादि व्यासवाक्यं ६६६	२८		व्याक्याव्यक्तविवरणकथनं ६७१	१७	१७
वेदविक्रयकारिणां निन्दाकरणं ६६७	८		पञ्चविंशतितत्त्वानां विशेषकथनं ... ६७१	१८	१८
व्यासस्य प्रत्याहारकथनं ६६७	१५		विपरोतमनोऽव्यक्तमित्यादिकथनं ... ६७१	२०	२०
प्रथिया यानि भूतानीत्यादिव्यासोक्तिः ... ६६७	१७		पतुर्वर्गकथनं ६७१	२१	२१
आकाशस्य शब्देऽगुण इत्यादिव्यासवाक्यं ६६७	२७		ब्रह्मचर्यस्य प्रशंसाकरणं ६७१	२८	२८
तदात्मगुणमाविश्येत्यादि व्यासवाक्यं ... ६६७	२८		भूतैर्व्यर्हिंसाकारिणां प्रशंसाकरणं ... ६७१	२८	२८
व्यासस्य कालस्य विज्ञानकारित्वमखीत्याद्युप			व्यासस्य ज्ञानिना मुक्तिप्राप्तिकथनं .. ६७२	७	७
देशं ६६७	३०		यासं प्रति शुक्लस्य किन्तज्ज्ञानमित्यादि		
एवं सर्वानीत्यादिव्यासोक्तिः ६६८	२		जिज्ञासा ६७२	४	४
व्यासस्य ब्राह्मणकृत्यादिकथनं ६६८	६		शुक्लं प्रति व्यासोक्तिः ६७२	५	५
यावदस्य भवत्यस्मिन्नित्यादिव्यासवाक्यं ६६८	१५		कुसुमभाषो विनाशकारणमित्यादिकथनं ६७२	८	८
मष्टया प्रतिगृहीयादित्यादिव्यासवाक्यं ६६८	१६		प्रज्ञया राज्ञां राज्यभुक्तिकथनं ... ६७२	११	११
महातेजसोलोकात्तन्मगमनं ६६८	२७		संभारे विद्या धरमा गतिरित्यादिकथनं ६७२	१२	१२
तेषां प्रतिष्ठितेत्यादि व्यासस्य वाक्यं ... ६६८	१२		धर्मज्ञानिनो दिविधलकथनं ६७२	१८	१८
षडोविद्यामवेचेतेत्यादिव्यासोपादेशः ... ६६८	१५		वेदज्ञानिनो दिविधलकथनं ६७२	२०	२०
सत्त्ववतां ब्रह्मदर्शनकथनं ६६८	१७		ब्रह्मज्ञानयुक्तौ ब्राह्मण इत्याद्युपदेशवाक्यं ६७२	२४	२४
व्यासस्य तेजोसृष्टिकथनं ६६८	२२		व्यासस्य ब्राह्मणानां पुरातनाचारकथनं ६७२	२८	२८
ज्ञानागमेन कर्मस्य भिक्षुकथनं ६६८	२५		कलियुगस्य वेदानां स्थायित्वमन्ते चास्या		
प्रज्ञाना गुणदोषज्ञान इत्यर्थं ६७०	२		पिलमित्यादिकथनं ६७३	१३	१३
प्रज्ञानां यथात्मनां प्रशंसाकरणं ६७०	८		वेदानां प्रशंसावाक्यं ६७३	१५	१५

प्रकरण	एके	प्रकी	प्रकरण	एके	प्रकी
कालादीनां विशेषकथनं	६०३	१८	ब्रह्मचर्याश्रयिणामाचारकथनं	६०३	१
शुकस्य भोजनधर्मादिजिज्ञासायां भोभोक्तिः	६०३	२१	विद्वज्जनायां कस्मान्मास्यतेत्यादि व्यासं प्रति		
शुकस्य प्रज्ञावतां ब्रह्मप्रगतिजिज्ञासा	६०३	२२	शुकस्य जिज्ञासा	६०३	४
शुकजिज्ञासायां व्याभोक्तिः	६०३	२५	भोषस्य युधिष्ठिरं प्रति शुकजिज्ञासाकथनं	६०३	६
धृष्टिव्यादिभगिनो देहादीत्यादिकथनं	६०३	२७	शुकस्यवानप्रस्थ्यादीनां परमगतिप्राप्ति		
दन्द्रियाणां मन एवेश्वरमित्यादिकथनं	६०४	२	कथनं	६०३	७
मनोदापिनो ब्रह्मप्रकायकथनं	६०४	६	श्रियाणां गुरुषुवाक्यं	६०३	१६
सर्वमतेषु ब्रह्मदर्शनेन ज्ञानप्राप्तिरित्यादि			ब्रह्मचर्यधारिणो ययाकृत्यकथनं	६०३	२१
कथनं	६०४	११	व्यासस्य गृहमेधोनां कृत्यकथनं	६०४	२६
व्यासस्य ज्ञानोपदेशवाक्यं	६०४	२६	शुकस्यानामनियमेवाकथनं	६०४	३
योगकृत्यकथनं	६०४	२७	यज्ञमेवममृतममित्यादिकथनं	६०४	८
योगकारिणां कामादित्यागकथनं	६०४	३०	दुहितृदासवर्गेण मह विवाहकरणे दोष		
सत्वगुणावसन्निनन्दामुच्छेत्तुमहंती			इत्यादिकथनं	६०४	११
त्यादिकथनं	६०५	१	व्येष्टभ्राता पितु सम इत्यादिकथनं	६०४	१५
योगदोषादिशयकथनं	६०५	३	शुकस्यानां स्वर्गलोकप्राप्तिकथनं	६०४	२३
हिंसायुक्तवाक्यव्यागकथनं	६०५	४	युधिष्ठिरं प्रति भोभोक्तिः	६०४	२७
दन्द्रियाणां निषेधेण तेजोदृष्टिरित्यादिकथनं	६०५	६	व्यासस्य गृहस्थानां धर्मादिकथनं	६०४	३०
योगविदां मनसि पञ्चेन्द्रियस्थापनकथनं	६०५	१३	वाणप्रस्थ्याश्रमे चतस्रोऽस्तय इत्यादिवाक्यं	६०८	४
योगविदां हृदि ब्रह्मप्रकाशकथनं	६०५	१४	मत्कारिणां भोगनादिपदार्थनिर्देशः	६०८	८
मनसःस्थिरीकरणोपायकथनं	६०५	२२	धर्माणुवृत्तानां स्वर्गप्राप्तिरित्य दिवाक्यं	६०८	१४
शुकस्य वेदवचनप्रयोगाकरणं	६०६	१	श्रायुषः शेषेवानप्रस्थ्याश्रमत्याग इत्यादि		
शुकस्य सुतं प्रति जिज्ञासायां भोभोक्तिः	६०६	६	कथनं	६०८	१८
पतीनां कर्मप्रशंसावीजकथनं	६०६	१०	शुकस्य व्यासं प्रति वानप्रस्थविशेषजिज्ञासा	६०८	२८
येकैकं प्रशंसन्ति तेषां निन्दाकरणं ..	६०६	१३	शुकजिज्ञासायां व्याभोक्तिः	६०८	३०
सत्त्वादीनां जीवगुणलकथनं	६०६	२२	वानप्रस्थानां भवणनिर्देशः	६०८	१
शुकस्य बुद्धेश्वर्यादीनामात्मनिष्ठलकथनं	६०६	२५	मिदून्माचारकथनं	६०८	५
व्यासं प्रति शुकस्य सदुक्तिजिज्ञासा	६०६	२६	प्राज्ञानां निन्दाकरणे दोष इत्यादिवक्यं	६०८	८
शुकजिज्ञासायां व्यासस्य सदुक्तिकथनं	६०६	२८	क्रोधादिशून्यायः स प्राज्ञाय इत्याद्युपदेश		
परमर्षीणां ब्रह्मचर्येण जय इतिकथनं	६०६	३०	वाक्यं	६०८	१२

प्रकरणं	पृष्ठे	मंज्ञी	प्रकरणं	पृष्ठे	पंथो
सर्वभूतभ्यो ब्राह्मणैर्भीतिर्नकार्येत्याद्युप			कामगोचरेन्द्रियैरात्मानुपपत्त इत्यादि		
देशः	६८०	१५	वाक्यं	६८१	१६
सर्वेषुजादिभ्यो रक्षितोयः सम्राज्ञाण इत्यादि			ब्रह्मप्रकाशकयनं	६८१	१७
वाक्यं	६८०	२०	योगिनां प्रशंसाकरणं	६८१	२०
येषां जीवितं धर्मायं ते ब्राह्मणा इत्यादि			सत्यवचनयोर्भेदकयनं	६८१	२४
कयनं	६८०	२१	सत्यं गुणकारित्वकयनं	६८१	२८
व्यासस्य प्रकृतिविकारप्रसङ्गजिज्ञासा	६८१	१२	गुणानां शर्म्भनकयनं	६८१	३०
घटादय इन्द्रियेभ्यो ऽन्या घटादिभ्यो ऽन्यं मम			यथात्मानं प्राप्नोति तत्कयनं	६८४	२
इत्यादिकयनं	६८१	१५	ब्रह्मज्ञानिनां प्रशंसाकरणं	६८४	३
सूचदधिनां ब्रह्मदर्शनकयनं	६८१	१७	आत्मज्ञानादौ प्रकृतसुखप्राप्तिकयनं	६८४	७
इन्द्रियवशगानां दूतं मृत्युरित्यादिकयनं	६८१	२०	ब्राह्मणानां यथाविधि कर्त्तव्यत्वकयनं	६८४	८
आत्मनि प्रसन्नात्मनां प्रशंसाकरणं	६८१	२२	व्यासं प्रति शुकस्य जिज्ञासा	६८४	१५
दध्नायथा नवनीतं तथाविदुषां ज्ञानमित्या-			शुकजिज्ञासायां व्यासस्य धर्मादि		
दिकयनं	६८१	२०	कयनं	६८४	१६
तपस्वीनां शान्तत्वकयनं	६८१	३०	इन्द्रियप्रसङ्गकयनं	६८४	१७
महोदानकारिणां शुकमित्याद्युपदेशः	६८२	२	उत्कृष्टधर्मकयनं	६८४	१८
अलौकिकमथाख्यं वक्ष्यामीति व्यासोक्तिः	६८२	४	पुण्यवतां पापशून्यत्वकयनं	६८४	२५
शुकस्थाथात्यजिज्ञासा	६८२	७	भवरूपनदीतरणकयनं	६८४	३०
शुकजिज्ञासायां व्यासस्थाथाख्येकयनं	६८२	८	श्रद्धालुसर्वाणां संसारान्तरणकयनं	६८५	१
महाभूतकयनं	६८२	८	भूतानां जन्मादिकयनं	६८५	३
शुकस्य महाभूतप्रसङ्गजिज्ञासा	६८२	१२	आत्मज्ञानस्य गुह्यताकयनं	६८५	४
शुकजिज्ञासायां व्यासोक्तिः	६८२	१४	सर्वविदानामथयनकयनं	६८५	१४
पवनस्य गुणकयनं	६८२	१५	कर्मेणा मनसा वाचा ब्रह्मप्राप्तिकयनं	६८५	१८
सोमादयोरजोगुणकारणमितिकयनं	६८२	२०	संसारपातिनां दुःखकयनं	६८५	२८
हृदयं प्रियाप्रिये जानातीत्यादि व्यासस्य			कर्मेणा देहिनां स्वर्गप्राप्तिकयनं	६८५	२३
कयनं	६८२	२	मनसोनिष्प्रचारत्वकयनं	६८५	३०
कुहिराक्षित्यादिकयनं	६८२	५	व्यासस्योपदेशवाक्यं	६८६	८
इन्द्रियाणां विशेषकयनं	६८२	८	श्यामापदार्थनिष्कयनं	६८६	१०
इन्द्रियाणि विजेतयानीत्याद्युपदेशः	६८२	१२	रसादयो जलस्य गुणा इत्यादिकयनं	६८६	१५

प्रकरणं	पृष्ठे	प्रकरणं	पृष्ठे	प्रकरणं	पृष्ठे
रत्नियाणां विवेककथनं	६८६	प्रभासंहाराद्यं नारीं प्रति प्रह्लादोवाक्यं	६८८	प्रभासंहाराद्यं नारीं प्रति प्रह्लादोवाक्यं	२०
धर्मसंज्ञकोऽथैव इत्यादिकथनं	६८६	मद्भाषणं प्रति नार्यांवाक्ये नारदोक्तिः	६८८	मद्भाषणं प्रति नार्यांवाक्यं	२१
यामस्य शरीरमध्यस्थस्यशरीरकथनं	६८६	मद्भाषणं प्रति नार्यांवाक्यं	६८८	मद्भाषणं प्रति नार्यांवाक्यं	२०
सुदेहप्रदेहविदां जनानां स्वप्नेऽपि सुखदुःख		मृत्युरूपां नारीं प्रति पितामहस्य		मृत्युरूपां नारीं प्रति पितामहस्य	
ज्ञानकथनं	६८०	वाक्यं	६८०	वाक्यं	४
यामस्योपदेप्रवाक्यं	६८०	मृत्युरूपाया कन्यायास्तपकरण्यादि	६८०	मृत्युरूपाया कन्यायास्तपकरण्यादि	११
नमोऽर्जुनोऽभिषेककथनं	६८०	मृत्युरूपां कन्यां प्रति प्रभासंहाराद्यं पुन		मृत्युरूपां कन्यां प्रति प्रभासंहाराद्यं पुन	
युधिष्ठिरं प्रति भोऽश्लोक्तिः	६८०	मद्भाषणोवाक्यं	६८०	मद्भाषणोवाक्यं	२२
इष्टिवीगुणकथनं	६८०	कन्याया संहाराभिप्रायाभावं दृष्ट्वा पुनर्मद्भाषणे		कन्याया संहाराभिप्रायाभावं दृष्ट्वा पुनर्मद्भाषणे	
जलानां गुणकथनं	६८०	वाक्यं	६८०	वाक्यं	२८
अग्नेगुणकथनं	६८०	कोपं धर्मं कुतोऽधर्मं इत्यादि युधिष्ठिर		कोपं धर्मं कुतोऽधर्मं इत्यादि युधिष्ठिर	
वायोर्गुणकथनं	६८८	प्रश्नः	६८१	प्रश्नः	१०
आकाशस्य गुणकथनं	६८८	धर्मसंज्ञरूपनिरूपणे भोऽश्लोक्तिः	६८१	धर्मसंज्ञरूपनिरूपणे भोऽश्लोक्तिः	१८
युधिष्ठिरस्य भोऽशं प्रति कथं पञ्चगुणा बुद्धि		तस्मादनाभवे बुद्धिर्न कार्येत्यादि भोऽश्लो		तस्मादनाभवे बुद्धिर्न कार्येत्यादि भोऽश्लो	
रित्यादिजिज्ञासा	६८८	देश	६८२	देश	१
युधिष्ठिरजिज्ञासायां भोऽश्लोक्तिः	६८८	भोऽश्लो प्रति युधिष्ठिरस्य धर्मसंज्ञप्रश्न	६८२	भोऽश्लो प्रति युधिष्ठिरस्य धर्मसंज्ञप्रश्न	१६
युधिष्ठिरस्य भोऽश्लो प्रति मद्योपासनां प्रसङ्ग		तुलाधारराजसिखवाद्दृष्टेतिशायकथने		तुलाधारराजसिखवाद्दृष्टेतिशायकथने	
जिज्ञासा	६८८	भोऽश्लोवाक्यं	६८२	भोऽश्लोवाक्यं	७
युधिष्ठिरजिज्ञासायां भोऽश्लोवाक्यकथनं		तत्र वनचरस्य जाजनेत्यनादि	६८३	तत्र वनचरस्य जाजनेत्यनादि	१०
चरितवचनं	६८८	जाजनें प्रति पिशाचानां वाक्यं	६८३	जाजनें प्रति पिशाचानां वाक्यं	१३
अनुकल्पमहीपते पुत्रशोककथनं	६८८	तुलाधारस्य दर्शनार्थं वाराणस्यां जाजने		तुलाधारस्य दर्शनार्थं वाराणस्यां जाजने	
पुत्रशोकात्पै राजानं प्रति नारदोक्तिः	६८८	शेननादि	६८३	शेननादि	१५
भगवत्कोपजातस्याग्ने प्रसङ्गकथनं	६८८	केन कथंवा जाजलिं निर्दिष्टं प्राप्तवति युधि		केन कथंवा जाजलिं निर्दिष्टं प्राप्तवति युधि	
स्वापोऽशंशादेवं प्रति जिज्ञासा	६८८	ष्ठिरप्रश्न	६८३	ष्ठिरप्रश्न	१८
स्यानुप्रजापत्यां भवादः	६८८	जाजनेऽनुप्रकरण्यादिकथने भोऽश्लोवाक्यं	६८३	जाजनेऽनुप्रकरण्यादिकथने भोऽश्लोवाक्यं	२०
स्वापोऽशंशोऽग्ने मद्भाषणोऽस्यस्ययादे		अभिमानिने जाजनिं प्रत्याकाशवाचो	६८४	अभिमानिने जाजनिं प्रत्याकाशवाचो	१८
नारदोक्तिः	६८८	जाजनेऽनुप्रकरण्यादिकथने भोऽश्लोवाक्यं	६८४	जाजनेऽनुप्रकरण्यादिकथने भोऽश्लोवाक्यं	२१
मद्भाषणे रोपयन्निना महारकारिणीनारी		जाजनिं प्रति तुलाधारस्य वाक्यं	६८४	जाजनिं प्रति तुलाधारस्य वाक्यं	२४
सृष्टिकथनं	६८८	तुलाधारं प्रति जाजलिं च भोऽश्लोक्तिः	६८५	तुलाधारं प्रति जाजलिं च भोऽश्लोक्तिः	१

प्रकरणं	पृष्ठे	पङ्क्ति	प्रकरणं	पृष्ठे	पङ्क्ति
तुलाधारं प्रति आजलिवाक्यं	६८५	२	कथं कार्यं परीचेतेत्यादि युधिष्ठिरप्रश्नः .	६८८	२८
आजलिं प्रति तुलाधारवाक्ये भीष्मोक्तिः	६८५	४	चिरकारवृत्तरूपेतिहासकथने भीष्मवाक्यं-	६८८	२८
आजलिं प्रति तुलाधारश्लोपदेशवाक्यं ...	६८५	६	तत्र चिरकारिनामनिवृत्तिकथनं ..	७००	१
योगिनश्चरित्रकथनादौ तुलाधारवाक्यं	६८५	१४	चिरकारिणं प्रति जहीमां जननोमित्युक्ता		
द्विसकवृत्तिनिन्दारूपादितुलाधारवाक्यं	६८६	८	गौतमस्य वनगमनं .	७००	४
नक्षत्रं प्रति ऋष्यशृङ्ग कथनेन तुलाधारश्लोप			पितृव्याक्यं खोक्तव्यं चिरकारिणश्चिन्तादि	७००	६
देशवाक्यं	६८६	२०	पितृगौरवकथने चिरकारिणोवाक्यं ...	७००	१४
तुलाधारं प्रत्ययं प्रवर्त्तितोऽधर्मदत्यादि आज			मातृगौरवकथने चिरकारिणोवाक्यं ...	७००	२२
लिवाक्यं	६८६	२८	पुत्रपत्यापराधकथनेन चिरकारिण		
आजलिं प्रति तुलाधारश्लोपदेशवाक्यं ...	६८७	२	श्चिन्तादि	७०१	५
आदित्याव्यायते वृष्टिग्न्यादि तुलाधार			वृक्षकाले गते गौतमस्य पुनराश्रमगमनादि	७०१	११
वाक्यं	६८७	२०	चिरकारिणं प्रति गौतमस्य वाक्यं ...	७०१	१३
आत्मतत्त्वोपदेशवाक्यं	६८७	२०	पितरं दृष्ट्वा चिरकारिणः प्रणामादि ...	७०१	२७
मुनीनां तत्त्वश्रवणार्थं तुलाधारं प्रति आज			चिरकारिप्रश्नं वारुणं गौतमवाक्यं ...	७०२	४
लिप्रश्नः	६८८	६	कथं राजा प्रजारचेदित्यादि युधिष्ठिरप्रश्नः	७०२	१७
आजलिं प्रति तुलाधारश्लोपदेशवाक्यं ...	६८८	१०	शुभस्नेनसत्यवरोः संवादरूपेतिहासकथने		
तुलाधारधर्मप्रश्नवाक्यं भीष्मव क्यं ...	६८८	१५	भीष्मवाक्यं	७०२	१८
आजलिं प्रति तुलाधारवाक्यं ..	६८८	१७	शुभस्नेनसत्यवरोः संवादकथनं ...	७०२	२१
आजलिपमाहृतानां पविषाणां वाक्ये			अविरोधेन भूतानां ध्या धर्मलक्ष्ययेत्यादि		
भीष्मोक्तिः	६८८	२१	युधिष्ठिरप्रश्नः	७०३	२५
शुद्धाप्रसादरूपपरायणकथनं	६८८	२८	गार्हपत्ययोगधर्मोपासनेरूपेण भीष्मवाक्यं ...	७०३	२७
तुलाधारस्य स्वर्गनादौ भीष्मवाक्यं ...	६८८	७	कपिलस्य गोशुभं संवाद रूपेतिहासकथने		
विषय्युगोतिहासकथने भीष्मवाक्यं ...	६८८	१२	भीष्मवाक्यं	७०३	२८
मन्वादिषा धर्मधर्मोऽपि ध्यायतीत्यादि			कपिलं प्रति गवि प्रविष्टस्य स्युमरगर्भवाक्यं	७०४	३
कथनं	६८८	१७	स्युमरगर्भं प्रति कपिलस्य वाक्यं ...	७०४	६
शरीरस्य राज्ञः कथं भेदोति युधिष्ठिर			यथादीनां चक्षुषोपदेशेन स्युमरगर्भवाक्यं	७०४	१२
प्रश्नः	६८८	२५	यथादिधर्मेषु परमलोकाप्राप्तेर्गार्हस्नेन किं		
यथा शरीरं न ज्ञायेदित्यादि भीष्मोप			प्रयोजनं निति कपिलवाक्यं ...	७०५	६
देशं	६८८	२६	मन्वादिषाणां शृद्ध्यायमस्य प्राधान्यकथनाद्यं		

प्रकरणं	पृष्ठे	पङ्क्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पङ्क्तौ
स्युमरग्निवाक्यं	७०५	१०	धनार्थिन कल्पचिद्राज्ञणस्य तप करणादि	७०८	११
गृहश्यायमयनिरिकेण शीतानां भोचो नास्ती			ब्राह्मण प्रति कुण्डधारवाक्यं	७०८	१८
त्यादि स्युमरग्निवाक्यं	७०५	१५	ब्राह्मणस्य स्वप्नावप्यायां सर्वभूतदर्शनादि	७०८	२१
दर्शस्य पौर्णमास्येत्यादि कपिलवाक्यं ...	७०५	२५	माणिभद्रं प्रति कुण्डधारवाक्यं ...	७०८	२०
अजितेन्द्रियस्य धर्मकर्मिणो वैकन्यकथनं	७०६	६	भूमौ पतितं कुण्डधारं प्रति माणिभद्रवाक्यं	७०८	२८
ब्राह्मणस्य स्वहृपनचणकथने कपिलवाक्यं	७०६	७	ब्राह्मणस्य धर्मं रत्यर्थं माणिभद्रं प्रति कुण्ड		
देवप्रामाण्यादिज्ञानार्थं स्युमरग्ने प्रश्न ...	७०६	१६	धारस्य प्रार्थना	७१०	२
प्रत्यवसिद्ध पश्यन्तोत्यादि कपिलस्य वाक्यं	७०६	१७	ब्राह्मणस्य धर्मफलरान्यादिभोगार्थं माणि		
आत्मपरिचयदानादौ स्युमरग्नि वाक्यं ...	७०६	१८	भद्रवाक्यं	७१०	५
चतुर्थांशमाश्रमाणां प्रवृत्तिषु किं निरामय			तत्तत्तदेव वक्ष्येइत्यादि भोगवाक्यं ...	७१०	६
मिति स्युमरग्ने प्रश्न	७०६	२६	श्रीतासि देवताः सर्वैरित्यादि माणिभद्र		
स्युमरग्निं प्रति कपिलस्योपदेशवाक्यं ...	७०६	२७	वाक्यं	७१०	७
सर्वभूतन्यायां ब्रह्मन्वित्यादि स्युमरग्निवाक्यं	७०७	६	निर्विषस्य ब्राह्मणस्य वनगमनाभिप्राय		
मोक्षधर्मज्ञानार्थं स्युमरग्ने प्रश्न	७०७	१७	वाक्यं	७१०	१०
वेदा प्रमाणं सौकानामित्यादि कपिलस्योप			त्यक्तधनस्य ब्राह्मणस्य वनगमनादौ		
देशवाक्यं	७०७	२०	भीषोक्ति	७१०	११
प्रायश्चित्ताहंशां समदर्शिनो प्रथमाकथनं	७०७	२४	कुण्डधारवाक्येन ब्राह्मणस्य निरयस्वराजगण		
एव वज्रविधा त्रिप्रादत्यादि कपिलोपदेश	७०८	४	दर्शनादि	७१०	२१
भोगदास्यगादिकारिणां मध्ये कथनं स्वर्ग			ब्राह्मणं प्रति कुण्डधारवाक्यं	७१०	२३
जित्तमदति स्युमरग्ने प्रश्न	७०८	२३	ब्राह्मणस्य कामक्रोधलाभादीनां दर्शनं		
परिचया प्रथमा सर्वे इत्यादि कपिलस्योप			भीषोक्ति	७१०	२५
देशवाक्यं	७०८	२५	रतैर्लौकाः सुमंरुह्यादत्यादि कुण्डधारवाक्यं	७१०	२६
भूर्भुवामाश्रमाणा निशायास्येक्यतायवशाथं			कुण्डधारं प्रति ब्राह्मणस्य प्रणामादौ		
स्युमरग्ने प्रश्न	७०८	२६	भोषोक्ति	७१०	२८
शरीरपक्ति कर्मणोत्यादि कपिलस्योप			भोगं प्रति युधिष्ठिरस्य प्रश्न	७११	६
देशवाक्यं	७०८	२८	उच्छृङ्खलीयोपाख्यानकथने भोगवाक्यं	७११	७
चित्रगोणां मध्ये कल्पशाभो विजिष्टइति			उच्छृङ्खले कल्पचिद्रिगण्य वक्ष्यकरणादौ		
युधिष्ठिरप्रश्न	७०८	८	नारदेक्ति	७११	८
कुण्डधारोपाख्यानकथने भोगवाक्यं ...	७०८	१०	विंशत्यश्विनिकाकथनं	७११	१०

प्रकरणं पृष्ठे पंक्तौ
 कथं भवति पापमित्यादि युधिष्ठिरप्रश्नः ७११ १२०
 मोक्षोपायपदेशाय युधिष्ठिरं प्रति भीष्म ॥ ७११ १२०
 वाक्यं ७११ १२०
 कथं भवति पापमित्यस्त्रोत्तरकथने भीष्म ७११ १२०
 वाक्यं ७११ १२०
 कथं धर्मं प्रवृत्तं इत्यस्त्रोत्तरकथने भीष्म ७११ १२०
 वाक्यं ७११ १२०
 मोक्षोपायज्ञानार्थं युधिष्ठिरप्रश्नः ७१२ १२१
 मोक्षोपायोपदेशे भीष्मवाक्यं ७१२ १२१
 नारददेवलासितानां संवादरूपेतिहासः ७१२ १२१
 कथनेन भीष्मोपदेशः ७१२ १२२
 कुतः सृष्टमिदं विद्यमित्यादि देवस्य प्रति
 नारदवाक्यं ७१२ १२४
 नारदं प्रति सृष्टिदत्तानुक्तकथनेऽसितस्य
 वाक्यं ७१२ १२५
 अयं दृष्ट्वा निवृत्तिप्रकारज्ञानार्थं युधिष्ठिर
 प्रश्नः ७१३ १२३
 माण्डव्यं प्रति जनकगीतेतिहासस्य कथने
 भीष्मोपदेशः ७१३ १२५
 तत्त्वज्ञानजनकजनकराजगीतकथने ७१३ १२६
 अतिक्रमव्यभिचारे काले किं श्रेय इति युधि
 ७१३ १२५
 युधिष्ठिरोपदेशाय पितृपुत्रसंवादरूपेतिहासः ७१५ १२७
 कथने भीष्मवाक्यं ७१५ १२८
 धीरः किं विज्ञातं कुर्व्यादित्यादिपितरं ७१५ १२७
 प्रतिपुत्रस्य प्रश्नः ७१५ १२७
 ब्रह्मर्ष्यादिकरुणायमधोपदेशं पुत्रं प्रति ७१५ १२७
 पितृर्भावं ७१५ १२८
 स्वमभ्यासो मोक्षे किं धीर इव भावमेव इति ७१५ १२८

प्रकरणं पृष्ठे पंक्तौ
 पुत्रस्य वाक्यं ७१५ १२८
 कथमभ्यासो मोक्ष इत्यादि पुत्रं प्रति पितुः
 प्रश्नः ७१५ १२८
 शत्रुनाभ्यासो मोक्ष इत्यादि पितरं प्रति
 पुत्रस्योपदेशवाक्यं ७१५ १२८
 पुत्रवाक्येनपितृज्ञानेनादयं भीष्मवाक्यं ७१५ १२८
 किं मोक्षो ब्रह्मणः स्थानं प्राप्नोतीति युधिष्ठिर
 प्रश्नः ७१६ १२९
 मोक्षधर्मोपनिर्देशं ब्रह्मणः स्थानमाप्नोतीत्यादि
 भीष्मोपदेशः ७१६ १२९
 धन्याधन्यादतिजनाः सर्वेऽस्मान् वदन्ती
 त्यादि युधिष्ठिरप्रश्नः ७१७ १३०
 सर्वभावपदार्थानामसत्त्वत्वं नास्तीत्यादि
 भीष्मोपदेशवाक्यं ७१७ १३०
 अद्वैत्यव्यवहारीकथनेन भीष्मोपदेशः ७१७ १३०
 एवं प्रत्युत्पन्नस्य वाक्यं ७१७ १३०
 संनारस्य नित्यताकथनेन वृषवाक्यं ७१७ १३२
 धीमान् दुष्टप्रलापांस्त्वं कथं भाषसे इत्युत्
 नस्य वाक्यं ७१७ १३२
 प्रत्युत्पन्नस्य वदत्यादि वृषवर्षवाक्यं ७१७ १३२
 विष्णुमाहात्म्यकथनप्रतिज्ञायामुत्पन्नस्य
 वाक्यं ७१७ १३२
 वृषोत्पन्नस्यः समीपे सनत्कुमारस्य गमनादि ७१७ १३५
 विष्णुमाहात्म्यकथनार्थं सनत्कुमारं प्रत्युत्पन्न
 स्य वाक्यं ७१७ १३७
 एवं प्रति सनत्कुमारस्य विष्णुमाहात्म्यकथनं ७१७ १३८
 सर्वगते भे न विषादोऽस्ति कश्चिदित्यादि
 वृषवाक्यं ७१९ १४०
 वृषवाक्येन परमस्थानप्राप्तौ भीष्म

प्रकरणं	पृष्ठं	पंक्तिः
१ वाक्यं	७२१	६
अयं स भगवान् देव इत्यादि युधिष्ठिर	७२१	७
प्रश्नः	७२१	७
भगवत्तत्त्वकथने भोगवाक्यं	७२१	८
वृषेणात्मनोगतितृष्टेत्यादि युधिष्ठिरप्रश्नः	७२१	१४
पाण्डवप्रश्नार्थं भोगवाक्यं	७२१	१८
द्वयं प्रश्नस्य तद्भ्रमकारज्ञानार्थं युधिष्ठिर	७२१	२१
प्रश्नः	७२१	२१
वृषवधप्रकारकथने भोगवाक्यं	७२१	२०
दृष्टवधोर्धुद्वयवर्णनं	७२१	२
मोक्षं प्रति वशिष्ठस्य वाक्यं	७२२	१२
वशिष्ठवाक्येन शकस्य वृद्धादौ भोगिनि	७२२	१०
शकं प्रति महेश्वरस्य वाक्यं	७२२	१५
महेश्वरं प्रति शकस्य वाक्यं	७२२	२०
माहेश्वरं वृषशरीरं प्रविष्टे देवादीनां	७२२	१
दर्पादौ भोगवाक्यं	७२२	१
श्वराविष्टस्य वृषस्य शरीरभूतानिकथने भोग	७२२	३
वाक्यं	७२२	३
वृषेण वृषे हते वृषशरीरान्निर्गताया वृद्धा	७२३	१६
वध्याया रूपवर्धनं	७२३	१६
वृद्धवध्याप्राप्तस्य शकस्य विरूपतादि	७२३	२२
वृद्धवध्या प्रति पितामहस्य वाक्यं	७२३	२८
निवाप्तस्थानप्रार्थनायां वृद्धाणं प्रति वृद्ध	७२४	१
वध्यावाक्यं	७२४	१
वृद्धाणां वृद्धवध्याद्यावन्निर्भागाभिप्रायादौ	७२४	४
भोगवाक्यं	७२४	४
वृद्धवध्याचतुर्भागावध्याधर्ममिं प्रति वृद्धाणो	७२४	७
वाक्यं	७२४	७
भमवृद्धवध्यामोचोपायदिभ्यतामित्यभि	७२४	७
वाक्यं	७२४	७
अग्नेर्ब्रह्मवध्यामोचोपायकथने ब्रह्मणोवाक्यं	७२४	८
अग्नेः शकप्रविष्टवृद्धवध्याचतुर्भागपद	७२४	११
णादि	७२४	११
ब्रह्माणं प्रति वृषोपधिष्ठानां वाक्यं	७२४	१४
वृषादीनां ब्रह्मवध्यामोचोपायकथने	७२४	१६
ब्रह्मणोवाक्यं	७२४	१७
वृषोपधिष्ठानां विभक्तवृद्धवध्यास्त्रीकारादौ	७२४	१८
भोगवाक्यं	७२४	१८
अश्वमेधवृद्धाणोदक्तिप्रत्युक्तौ	७२४	२१
अश्वमेधं शकवृद्धवध्यास्त्रीकारे भोगवाक्यं	७२४	२२
ब्रह्माणं प्रत्ययां वाक्यं	७२४	२८
अथां ब्रह्मवध्यामोचोपायकथने ब्रह्मणे	७२४	३०
वाक्यं	७२४	३०
वृषस्य वृषिरेण शिष्यपिष्टवृद्धवध्यादि	७२५	६
वृषवधयवणफलकथनादि	७२५	१०
श्वरोत्पत्तिं श्रोतुमिच्छामीति युधिष्ठिर	७२५	११
प्रश्नः	७२५	११
श्वरोत्पत्तिप्रकारकथनार्थं दशयज्ञप्रस्ताव	७२५	१६
कथने भोगवाक्यं	७२५	१६
महेश्वरोभयोः संवादः	७२५	२०
दशयज्ञविनाशप्रकारकथने भोगवाक्यं	७२५	२२
महेश्वरं प्रति ब्रह्मणोवाक्यं	७२५	२८
श्वरो नामैव धर्मश्चेत्यादि ब्राह्मणोवाक्यं	७२५	३०
श्वरस्य नानाविधकथनं	७२७	४
श्वरोत्पत्तिप्रकारकथनफलकथनं	७२७	१६
दशयज्ञद्वयभेदः कथं विनष्टदत्तं जनमेजय	७२७	१८
प्रश्नः	७२७	१८
जनमेजयं प्रति दशयज्ञदत्तान्तकथने वैशम्पय	७२७	१८

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणम्	पृष्ठे	पंक्तौ
मोक्ति	७२७	२९	गुरुपूजादिना तस्य श्रेयोभावोदित्यादि भीष्मा		
दक्षयज्ञे शिवमदृष्ट्वा हृष्टस्य दधीचेर्वाक्य	७२८	१	पदेश	७२७	१४
दक्षदधीचेर्याकृतिप्रत्युक्तौ	७२८	८	गालवमारदमवादरूपेतिहासकथने भीष्म		
देवीमहेश्वरयोः सवाद	७२८	१४	वाक्य	७२७	१५
महेश्वरस्यैव वीरभद्रेण दक्षयज्ञमाग्नप्रकार			तत्र नारद प्रति सद्यश्चेद्दार्ढ्यागामवस्यजिज्ञामा	७३०	१०
कथन	७२८	२५	गालव प्रति नारदस्य श्रेयउपदेशवाक्य ...	७३०	२४
प्रह्लादीन् प्रति वीरभद्रस्य वाक्य	७२८	१४	अस्मदिधो युक्तं प्रथिवीं कथयरेदिति युधि		
अग्निस्तुष्ठादुत्थितं पुरुषं प्रति दक्षस्य			ष्ठिरप्रश्न	७३८	१७
वाक्य	७२८	२८	सगरारिष्टनेमिसवादरूपेतिहासकथने भीष्म		
यैनामभिर्दक्ष सुतवान् तानि श्रोतुमिच्छा			वाक्य	७३८	१४
मोति युधिष्ठिरप्रश्न	७३०	६	अरिष्टनेमिं प्रति सगरस्य प्रश्न	७३८	१५
दक्षकृतमहादेवमहस्यनामस्तवकथन भीष्म			सगर प्रत्यरिष्टनेमिउपदेशवाक्ये भीष्मोक्ति	७३८	१६
वाक्य	७३०	७	भार्गव सुराणामप्रियकरोऽसुराणां प्रिय		
स्वनेन तुष्टस्य महादेवस्य दत्त प्रति वाक्य	७३४	२	कर कथमित्यादि युधिष्ठिरप्रश्न	७४१	१
दक्षकः स्वप्रशंसापूर्वकस्तवणादि फल			भार्गवस्य देवानामप्रियकरत्वे कारणकथने		
कथन	७३४	१३	भीष्मवाक्य	७४१	६
अध्यात्म्य नाम यदिदमित्यादि युधिष्ठिर			महादेवस्य जठरे किमर्थमुग्रना व्यचरदिति		
प्रश्न	७३४	२७	युधिष्ठिरप्रश्न	७४१	११
युधिष्ठिरप्रत्यक्ष्य त्मत्त्वापदेशे भीष्मवाक्य	७३४	२८	उग्रनेजठरस्थितियोग्यताकारणकथने भीष्म		
सत्त्वादिगुणानां कार्यविशेषकथनादि	७३५	२२	वाक्य	७४१	२२
युधिष्ठिर प्रति भीष्मस्य तत्त्वापदेशवाक्य	७३६	६	उग्रनेमः शुक्रेति नामो निश्चिन्तयन् ...	७४२	२
प्राणिनां मृत्युसुखदुःखान्यतमो यथा न			शुक्राक्य हृष्ट मृष्टादेव प्रति देवीवाक्य ...	७४२	५
स्वात्तन् कथयति युधिष्ठिरप्रश्न ...	७३६	१६	किं कर्म कृत्वा पुरुष श्रेय प्राप्नोतीति		
नारदमद्भवादर्हपेतिहासकथने भीष्मवाक्य	७३६	१७	युधिष्ठिरप्रश्न	७४२	१०
समग्रं प्रत्युत्थेव प्रणमथे इत्यादि नारद			जनकपराशरसवादरूपेतिहासकथने भीष्म		
वाक्य	७३६	१८	वाक्य	७४२	१२
नारद प्रति समग्रस्य स्वस्य शोकराहित्ये			तत्र किं श्रेय सर्वभूतानामित्यादि पराशर प्रति		
कारण विन्यस्य तत्त्वापदेश	७३६	२०	जनकप्रश्न	७४२	१३
अतस्मिन्नादे कथं श्रेय इति युधिष्ठिरप्रश्न	७३७	१३	धर्मैरवगतं श्रेयानित्यादि जनक प्रति पराशरो		

प्रश्नस्य	उत्ते	पंक्ति	प्रश्नस्य	उत्ते	पंक्ति
गीतोपदेशवाक्यं ०४२	१५		परामरं प्रति जनकस्य पुनःप्रश्ने भीष्मोक्तिः	०५१	३
परामरस्य तत्त्वोपदेशवाक्यानि ०४३	८		किं श्रेयः का गतिर्ब्रह्मत्रिव्यादि जनकप्रश्ने	०५१	४
जनकं प्रति दृढस्वधर्मोपदेशे परामरगीता			श्रेयोमूलकयनादौ परामरोपदेशवाक्यं ...	०५१	५
कथनं ०४४	६		माप्नोति सुदुर्तरात्मित्यादि परामरवाक्यं	०५२	१
सत्सङ्गप्रसंगादौ परामरगीताकथनं ०४५	१		परामरवाक्येन जनकस्य हर्षमाप्नोती भीष्म		
परामरस्य ब्राह्मणादीनां प्रतिपद्यद्विद्वन्ति			वाक्यं ०५२	२०	
कथनं ०४५	२३		भीष्मं प्रति युधिष्ठिरप्रश्नः ०५२	२८	
जनकं प्रति कर्तव्यकर्षणां निरूपणे परामरं			साध्यानां हंसस्य च संवादरूपेतिहासकथने		
वाक्यं ०४६	१६		भीष्मोक्तिः ०५२	३०	
दृढस्वस्य क्रमशोभमत्वादिना सन्तापकथनं	०४६	२६	हंसं प्रति साध्यानां प्रश्नः ०५३	२	
तपोविधिकथनार्थं परामरोपदेशवाक्यं	०४७	६	मोक्षधर्मोपदेशार्थं हंसवाक्यं ०५३	५	
वर्षां विशेषवर्णनां केन जायतइत्यादि जनक			केनायमादृतोऽसौ इत्यादि साध्यानां प्रश्नः	०५४	१०
प्रश्नः ०४८	५		अज्ञानेनावृत्तेः शोक इत्यादि संघवाक्यं	०५४	१८
येन जातः स एव च इत्यादि वर्षधर्मोपदेशः	०४८	७	साध्यानां हंसस्य चोक्तिप्रत्युक्तौ ०५४	१८	
ब्रह्मण्येकेन ज्ञातानां ज्ञानार्थं गोचतः कथ			साध्यहंससंवादापसंहारे भीष्मोक्तिः ...	०५४	२५
मित्यादिजनकप्रश्नः ०४८	१४		साह्ये योगे च विशेषं वक्तुमर्हतीत्यादि युधि		
गोचापां दृढवृत्तकारणकथने परामरवाक्यं	०४८	१६	ष्ठिरप्रश्नः ०५४	२०	
वर्षाणां विशेषधर्मानां सामान्यधर्मोऽस्य कथ			साह्ययोगयोर्विशेषकथनार्थं भीष्मवाक्यं	०५४	२८
येतिजनकप्रश्नः ०४८	२३		यदि तुल्यं मत्तं भोजमित्यादि युधिष्ठिर		
वर्षाणां विशेषधर्मकथने परामरवाक्यं ...	०४८	२४	प्रश्नः ०५५	६	
वर्षाणां साधारणधर्मकथने परामरवाक्य	०४८	२०	रागं मोहं तथा खेदमित्यादि भीष्मोप		
किं कर्षं द्रुपत्येवमित्यादि जनकप्रश्नः	०४८	६	देशः ०५५	०	
कर्षं जतिश्चेत्युभयं दोषकारकमित्यादि			आहारं कीदृशं श्लाघा योगो बलमाप्नोती		
परामरोपदेशः ०४८	७		त्यादि युधिष्ठिरप्रश्नः ०५६	८	
कानि कर्षाणि धर्मयोगीति जनकप्रश्नः	०४८	१०	योगिनां भक्ष्यद्रव्यादिविषेयकथने भीष्म		
धर्मकर्मनिरूपणे परामरवाक्यं ०४८	११		वाक्यं ०५६	८	
पितामहायोगुरवइत्यादि परामरश्लेष			साह्यविधिविशेषार्थं युधिष्ठिरप्रश्नः ...	०५७	१
देशवाक्यं ०४८	१०		साह्यविधिकथनेन भीष्मोपदेशः ...	०५७	३
परामरवाक्योपसंहारे भीष्मोक्तिः ...	०५१	१	कान् खगाचोद्भवन् दोषान् पश्यषोनि		

प्रकरणं.	पृष्ठे	पंक्ति	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्ति
युधिष्ठिरप्रश्नः	७५८	२३	विविधध्यानस्य लक्षणकथनं	७६६	१८
देवस्य कामादिपञ्चदोषकथने भोगवाक्यं	७५८	२४	आत्मदर्शनप्रकारकथनं	७६६	१७
कामादिच्छेदमोपायकथने भोगवाक्यं	७५८	२६	जनकं प्रति वशिष्ठस्य साक्षात्ज्ञानोपदेशः	७६७	७
शरीरस्य दोषकथनादौ भोगवाक्यं	७५८	२६	विद्याविद्ययोर्विभेदकथनार्थं वशिष्ठवाक्यं	७६८	३
स्थानमुत्तममासाद्यत्यादि युधिष्ठिरप्रश्नः	७५८	२१०	सर्गप्रलयधर्मोपादित्यादि वशिष्ठोपदेशः	७६८	१५
भोगस्य युधिष्ठिरप्रश्नाभिनन्दनं	७५८	२४	योद्धमज्ञानधर्मोपादित्यादि वशिष्ठोपदेशः	७६८	१
अचापितलं परमं शृण्वित्यादिभोगसाक्षात्	७५८	२५	युद्धायुद्धयोर्विभेदकथनेन वशिष्ठोपादेशः	७६८	१२
तत्त्वोपदेशः	७५८	२५	पञ्चविंशतितत्त्वानोपादित्यादि वशिष्ठोपादेशः	७७०	६
ज्ञानप्रसंभारूपं भोगवाक्यं	७६०	१८	ज्ञानदानस्य योग्यायोग्यपाचस्य निरूपणं	७७०	१२
अचरचरयोर्वैश्वानरायै युधिष्ठिरप्रश्नः	७६१	४	युधिष्ठिरं प्रति भोगोपदेशः	७७१	८
वृश्चिष्ठकरालजनकसंवादरूपेतिहासकथने	७६१	२१	ब्रह्मादिभ्यः परस्परया ज्ञानगामिक्रयणं	७७१	१२
भोगवाक्यं	७६१	१०	युधिष्ठिरोपदेशार्थं भोगेतिहासकथनं	७७१	२०
नैऋत्यश्चानश्रवणार्थं जनकस्य प्रश्नः	७६१	११	भार्गववर्षं प्रति वसुमतः प्रश्नः	७७१	२२
अचरचरयोर्वैश्वानरायै वशिष्ठवाक्यं	७६१	१६	वसुमन्तं प्रति भार्गवसंवादसंवाक्यं	७७१	२४
चतुर्विंशतितत्त्वकथने भोगवाक्यं	७६१	२४	वसुमनोधर्मज्ञाने भोगोक्तिः	७७२	१४
यच्चभूतादिधर्मदेहानामविभेदकथने भोग	७६२	४	धर्मोधर्मोविभक्तं यत्तत्कथयत्येत्यादि युधिष्ठिरः	७७२	२६
वाक्यं	७६२	४	प्रश्नः	७७२	२६
पञ्चविंशतिमोविष्णुरित्याद्यचरोपदेशः	७६२	११	जनकयाज्ञवल्क्यसंवादरूपेतिहासकथने भोग	७७२	१८
जनकं प्रति वशिष्ठस्य तत्त्वज्ञानोपदेशः	७६२	२४	वाक्यं	७७२	१८
स्वर्गप्राप्तिनिन्दाकथनादिना वशिष्ठस्य	७६४	१९	कतोऽश्रियाण कतिप्रश्नयदत्यादि जनक	७७२	१२
तत्त्वोपदेशः	७६४	१९	प्रश्नः	७७२	१२
अचरचरयोरेव द्वयोः सन्त्यद्वयनद्वयादि	७६५	१	जनकं प्रति याज्ञवल्क्योपादेशसंवाक्यं	७७२	२३
जनकप्रश्नः	७६५	१	अष्टप्रकृतिसंख्यरूपकथनं	७७२	२५
जनकप्रश्नाभिनन्दनेन तत्त्वप्रसंभारूपं वशिष्ठ	७६५	१२	धोडशविकारनिरूपणे याज्ञवल्क्यवाक्यं	७७२	२७
वाक्यं	७६५	१२	कालसंख्यादिकथने जनकं प्रति याज्ञवल्क्य	७७२	१३
तुष्मान्धं शृणु राज्ञेत्यादि वशिष्ठोपादेश	७६५	१८	वाक्यं	७७२	१३
वाक्यं	७६५	१८	हिरण्यगर्भादीनां अष्टप्रकारकथनं	७७२	१५
नामानैकनमित्युक्तिमत्यादि जनकस्य प्रश्नः	७६६	१२	जनानां संहारप्रकारकथने याज्ञवल्क्यवाक्यं	७७४	१५
पागशयोपदेशे वशिष्ठवाक्यं	७६६	१७	अथात्मादिविभेदकथनादौ याज्ञवल्क्यवाक्यं	७७४	२३

प्रकरण	पृष्ठ	पंक्ति	प्रकरण	पृष्ठ	पंक्ति
प्रकृतिकाव्यगुणानां सत्त्वादीनां कथनं	७७५	७	कथं सृष्टुमतिकामेदित्यादि युधिष्ठिरप्रश्न	७८३	१
सत्त्वस्थानन्दादिगुणकथनं	७७५	८	पञ्चमिच्छजनकषवाद्दरूपेतिहासकथने भोक्त		
रजोगुणस्य रूपमिमानादिगुणकथनं	७७५	१३	१० वाक्यं	७८३	३
तमोगुणस्य भवणाद्यभिरोचनानादिगुणकथनं	७७५	१८	तत्र केन उत्तमं जगन्नाकारविक्रामेदितिपद्य		
एते प्रधानस्य गुणारत्यादि याश्च वक्तव्याः	७७५	२२	११ मिथं प्रति जनकपत्र	७८३	४
सत्त्वादिगुणयुक्तानां प्रायस्त्वानकथनं	७७५	२८	जनक प्रति पञ्चमिच्छोपदेशवाक्यं	७८३	६
कथमेकैकान्नेतनयेननावानेक कथमित्यादि			गाह्यमपरित्यज्य सोऽथ भूमिं क प्राप्स्यत्यदि		
जनकस्य प्रश्न	७७६	५	युधिष्ठिरप्रश्न	७८३	१०
आत्मतत्त्वोपदेशार्थं याश्च वक्तव्याः सौख्यज्ञानं			जनकस्य सुलभायाय भंवादरूपेतिहासकथने		
कथनं	७७६	१३	भोक्तवाक्यं	७८३	१८
योगज्ञानकथनार्थं याश्च वक्तव्याः उपदेश	७७७	४	सुलभायाविदेहपुरीगमनादि	७८३	२५
मनोधारणादियोगकृत्यकथनं	७७७	१३	भिक्षुको सुलभा प्रति जनकस्य प्रश्न	७८४	६
योगिनोविशेषाधनेन वैष्णवस्थानादि प्राप्ति			सुलभासमीपे प्राप्तिज्ञानस्य जनकस्य परिचय		
कथने याश्च वक्तव्याः	७७८	४	दानं	७८४	१०
जनकोपदेशार्थं स्वस्य ज्ञानप्राप्तिप्रकारकथनं			सङ्ख्यागस्य दुष्करत्वकथनेनोपदेश	७८४	३०
याश्च वक्तव्याः	७७८	२६	सुलभायाश्च भिषायाकथनार्थं जनकोक्ति	७८५	८
स्रज्यात् स्वस्य वेदप्राप्तिप्रकारकथनं	७७८	२८	सुलभां प्रति जनकोपदेशवाक्यं	७८५	१५
विश्वावसुनाः पृथाना पञ्चविंशतिप्रश्नानां			सुलभाया जनकवाक्यं वचनार्थं भोक्तोक्ति	७८६	३
कथनं	७७९	२५	जनकं प्रति सुलभायाभिवोपयोगिवाक्य	७८६	५
विश्वाविश्वेत्यादिप्रश्नानामुत्तरवाक्यं	७८०	१	दर्शनार्थं हेतुकथनेनोपदेशवाक्य	७८६	२०
याश्च वक्तव्यं प्रति विश्वावसोः प्रश्न	७८०	२३	शरीरिणाः शुक्रमोपितप्रश्नवाक्यस्थाना		
अयुधमात्रां प्रकृतिं सुभ्यते पञ्चविंशत्प्रश्नादि			कथनं	७८७	१२
याश्च वक्तव्याः	७८१	४	शरीरिणाः सन्नाभावकथनेन सुलभाया		
याश्च वक्तव्यं प्रति विश्वावसोर्वाक्यं	७८१	१८	वाक्य	७८७	२१
विश्वावसोः स्वर्गसनादौ याश्च वक्तव्याः	७८१	२१	सङ्ख्यानकथने सुलभाक्ति	७८७	२०
ब्रह्मणोऽर्थादिभिर्माह्वानादीनां सृष्टि			राशः स्वतन्त्रताभावकथनार्थं सुलभाक्ति	७८८	५
कथनं	७८२	१	सर्वं स्वेत्येवैराजेत्यादि सुलभापदेश		
उपदेशं श्रुत्वा जनकस्य हर्षादौ भोक्तोक्ति	७८२	८	वाक्यं	७८८	१३
युधिष्ठिर प्रति भोक्तोपदेशवाक्यं	७८२	१८	सनात्वा राश्याङ्गानां कथनार्थं	७८८	२१

प्रकरण .	एके	पंक्ती।	प्रकरणं	एके	पंक्ती
जनकभर्तृनारूपं सुलभावाक्यं	...	७८८	२८	अपिप्रणीतधर्मकथने भीष्मवाक्यं	... ७८४ १३
सुलभायाः स्वस्थाः परिचयदानं	...	७८८	२८	शुकस्य जन्मयोगफलकथने भीष्मवाक्यं	... ७८४ १०
जनकोत्तराभावे भीष्मोक्तिः	...	७८८	२८	पुत्रार्थं व्यासस्य मेरुद्रष्टृ तपयथीकथनादि	७८४ १८
शुकः कथं निर्वेदमापवदति युधिष्ठिर	..	७	१	व्यासं प्रति महादेवस्य वरप्रदानादि	.. ७८५ १
प्रश्नः	...	७८८	३०	व्यासस्य पुत्रप्राप्तिरूपवरलाभे भीष्मोक्तिः	' ७८५ १८
व्यासस्य शुकानुशासने भीष्मोक्तिः	.....	७८९	२	पृताधीनामाप्सरसोदरगनेन व्यासस्य मनः	'
शुकं प्रति व्यासस्योपदेशवाक्यं	...	७८९	३	चौभादि	... ७८५ १०
ब्राह्मणस्य तु देवोद्यमित्यादि व्यासोप	"	"	"	अरषीमन्वनेन शुकस्य जन्मादिकथनं	... ७८५ १६
देशः	.....	७९०	२२	शुकस्य जन्मात्सर्वे गन्धर्वादीनां मृत्यादि	'
महापदानि कत्यसेन चाप्यवेचसे पर	'	'	'	कथनं	... ७८५ २१
मित्यादि व्यासोपदेशः	...	७८९	२१	एहस्यतिसमीपे शुकस्य वेदाध्ययनादि	'
धर्मरूपधनोपाजर्णार्थं शुकं प्रति व्यासोप	'	'	'	कथनं	... ७८५ ३०
देशः	.....	७८९	२३	पितरं प्रति मोक्षार्थिनः शुकस्य प्रश्ने	'
धर्मनिदर्शनेऽन्यादयः सावित्रो भवन्ती	'	'	'	भीष्मोक्तिः	... ७८६ ३
त्यादि व्यासवाक्यं	...	७८९	२	पितृवार्त्कोन शुकस्य योगशास्त्रग्रहणादि	७८६ १८
शक्यायंनद्यकुर्वन्तित्यादि व्यासोपदेशवाक्यं	...	७८९	२१	नोचधर्मं प्राप्तुं जनकवमोपे शुकस्य गमनादौ	'
नास्तिकादीन् वामतः श्वाधर्मं कुर्वन्तित्यादि	'	'	'	व्यासोपदेशः	... ७८६ १३
व्यासवाक्यं	...	७८९	२३	मिथिलायां शुकस्यागमनादि	' ७८६ १८
भोगान् परित्यज्य धर्मकारिणं फलाधिक्य	'	'	'	प्रथमतोदारपालनिवारितस्य शुकस्य पत्या	'
कथनं	...	७८९	३	जनकपुरोप्रवेशादि	... ७८७ १
कालेन भूतानां पाककथनादि	'	७८९	१२	शुकस्य जनकपुर्यां प्रमदावनप्रवेशादि	७८७ ८
व्यासवाक्येन व्यासं त्यक्त्वा शुकस्य गमनादौ	'	'	'	प्रमदावनस्थानां कामिनोनां ह्यवरणनादि	' ७८७ ८
भीष्मवाक्यं	...	७८९	१५	जनकनृतशुककथनानादौ भीष्मोक्तिः	... ७८७ २३
गुरुणां उड्युधाप्रकारज्ञानार्थं युधिष्ठिरप्रश्नः	७८७	१७	१७	शुकं प्रति जनकस्य कुमलप्रश्नादि	' ... ७८८ ११
युधिष्ठिरं प्रति भीष्मस्योपदेशवाक्यं	...	७८९	१८	जनकं प्रति शुकस्य वाक्यं	... ७८८ १३
पुत्रैरुत्तकर्मणां भोगव्यतिरेकेण स्याभाव	'	'	'	जनकं प्रति किं कार्यं ब्राह्मणेनेष्टेत्यादि	'
कथनादि	...	७८४	१९	शुकप्रश्नः	... ७८८ १६
शुकस्य जन्मादिदृष्टान्तप्रवर्णनं युधिष्ठिर	'	'	'	ब्राह्मणकर्मण्यकर्मणामुपदेशार्थं शुकं प्रति	'
प्रश्नः	...	७८४	८	जनकवाक्यं	... ७८८ १७

प्रकरणं	श्लो	पङ्क्तौ	प्रकरणं	श्लो	पङ्क्तौ
ज्ञानविज्ञाने उत्पन्ने गार्हस्थ्यदिपु त्रिव्याश्रमेपु			नादै भौभोक्ति ८०२		१
कथं वक्ष्यमिति शुकप्रश्न ७८८	१७		वायुविचेष्टितज्ञानार्थं व्याधं प्रति शुकस्य		
शुकं प्रतिजनकस्योपदेशवाक्यं ७८८	१५		प्रश्न. " ८०२		५
मौचधर्माविषये पयातिगायाकथनेन जनक			वायुनां नामगत्यादिविशेषकथने व्यास		
स्योपदेश. ७८८	२४		५ वाक्यं - ८०२		७
शुकप्रशसारूपं जनकवाक्यं ७८८	५		व्यासाश्रमे पुनर्नारदागमनादौ भौभोक्ति.	८०३	८
छतनिश्चयस्य शुकस्य हिमालयगमनादौ	११		शस्मिन् श्लोके हितं यत् स्थानं तेन मां योक्तु		
भौभोक्ति ७८८	१६		' महेश्वरिणोऽपि शुकप्रश्न. ८०३		११
हिमालयस्य वर्णनादि ७८८	१८		सनत्कुमारोऽकवाक्येन शुकं प्रति नारदस्योप		
कात्तिकेयस्य पराक्रमप्रकाशार्थमितिहास			देश. ८०३		१२
कथनं ७८८	२४		सांसारिकदुःखरूपनेन नारदस्योपदेश.	८०४	१२
शङ्खचोखनेऽवमानितस्य प्रह्लादस्य तप.			शुकस्य वैराग्यार्थं नारदोपदेशः .. ८०४		१०
करणादि ८००	४		शरीरस्य निन्दनादिना नारदोपदेशः ... ८०४		१८
हिमालयस्योत्तरस्थां दिशि व्यासाश्रमादि			त्रिवर्गमुखं दुःखमेवेत्यादि नारदवाक्यं .. ८०४		२४
कथनं ८००	१०		शुकस्य वैराग्यार्थं नारदोपदेश ... ८०५		८
शुकस्य व्यासाश्रमगमनादि ८००	१३		दुःखोपघाने शरीरे इत्यादि नारदोप		
व्याधं प्रति व्यासश्रियाणां वाक्यं ... ८००	२१		देश. ८०५		१८
पठ श्रियाणो हि स्वाति गच्छेदिति श्रियाणां			इन्द्रियरक्षाप्रकारकथने नारदोक्ति ... ८०६		६
प्रार्थना ८००	२५		शरीरस्य रोगादिदुःखाश्रयत्वकथनादिना		
श्रियाणु प्रति स्वाध्यायविधिकथने व्यास			नारदोपदेशः ८०६		१०
वाक्यं ८००	२८		शरिरे बालिश्या, सन्तःश्रयादि नारदोक्ति	८०६	२०
व्यासवाक्येन श्रियाणां स्वर्वादे भौभोक्ति	८०१		जोषानां संभारामत्तिप्रकारकथने नारदोप		
वेदविभागार्थं व्याधं प्रति श्रियाणां वाक्यं	८०१		देश ८०७		४
व्यासानुश्रया श्रियाणां मद्भागतानां चातु			जीवानां स्वभानादिकथने नारदोक्ति. ... ८०७		१५
ध्रुवकल्पनादि ८०१	१६		कर्मभङ्गिषु फलवैषम्यकथनेनोपदेश' ... ८०७		२०
धानपरं व्याधं प्रति नारदवाक्यं ... ८०१	२०		नारदवाक्यं श्रुत्वा शुकस्य धिनादि ... ८०७		२५
नारदं प्रति व्यासस्य वाक्यं ८०१	२५		शुकस्य कर्त्तव्यनिश्चयकरणं ; ८०८		१
वेदादीनां मलकथनेन नारदोपदेशः ... ८०१	२८		नारदमनुश्राप्य शुकस्य पित्रमभ्युपगमनादि	८०८	१०
नारदवाक्येन व्यासस्य शुकस्य च वेदाध्यय			शुकं प्रति व्यासवाक्यं ८०८		१२

प्रकरणं	श्लो	पंक्ति	प्रकरणं	श्लो	पंक्ति
चितरं परित्यज्य शुक्ल कौलामपर्वतगमनादि	८०८	१५	भूतानां किं लक्षणमित्यादि युधिष्ठिर	८१३	८
शुक्ल गिरिशृङ्गरोहणादौ भोभोक्ति	८०८	१७	युधिष्ठिरप्रश्नोत्तरकथने भोभवाक्य	८१३	११
नारदं प्रति शुक्ल वाक्य	८०८	१४	उपरिचरख राजोद्यत्तान्तरकथनं	८१३	१२
शुक्ल सर्वलोकदर्शनादि	८०८	१६	नारायणप्रभादेन मरीच्यादिमुनीनां वेदाध्यय		
शुकं दृष्ट्वा सर्वेषां विष्णवादिप्रकथनं	८०८	१	नादिकथनं	८१३	२४
मलयपर्वतागतं शुकं दृष्ट्वा सर्वेश्यादीनां विष्णवादि	८०८	१७	श्वधीन् प्रति नारायणस्य वाक्यं	८१४	४
देवतां प्रति शुक्ल वाक्य	८०८	१४	नारायणवाक्येन मुनीनां धर्मशास्त्र		
शुकं प्रति दिगादीनां प्रत्युत्तरवाक्यं	७०८	१६	करणादि	८१४	१८
शुक्ल सिद्धिप्राप्तिकथनादौ भोभोक्ति	८०८	१६	दृष्टस्यत्यादिअमृतज्ञानकथने भोभ		
शुके ब्रह्मपथस्य उल्पापातादिकथनं	८०८	१६	वाक्यं	८१४	२३
शुक्ल पर्वतान्तिक्रमणं देवादीनां कौलाह्लादि	८१०	१२	उपरिचरवमोरथमेधयज्ञदत्तान्त		
व्यासश्च शुक्ल पद्याङ्गमनादि	८१०	१८	कथनादि	८१४	२६
शुकानुगतं व्यासं दृष्ट्वा पुराणसंज्ञादि	८१०	१७	किमर्थमिह न प्राप्नोदर्शनं स हरिरिति युधि		
व्यासमपि महादेवलागमनं	८१०	२०	ष्ठिरप्रश्न	८१५	८
व्यासं प्रति महादेवस्य वाक्यं	८१०	२१	हरिमदृष्ट्वा दृष्टस्यै.कौधादौ भोभवाक्य	८१५	८
सिद्धि प्राप्नुमिच्छन् का देवता यजेतेत्यादि युधिष्ठिरप्रश्न	८११	४	दृष्ट दृष्टस्यिं प्रति मुनीनां वाक्यं	८१५	१०
युधिष्ठिरं प्रति भोभवाक्यं	८११	८	नारायणस्याद्दृष्टस्यकथने मुनीनां वाक्यं	८१५	१७
नारदनारायणविषंवादर्शपेतिहासकथने भोभोक्ति	८११	११	श्वधीन् प्रति देवस्य वाक्य	८१६	१५
नारदनारायणजन्मादिदृष्टतान्तकथनं	८११	१२	श्वधीणादृष्टस्यत्यनुनयकथनं	८१६	२२
नारायणायमे नारदस्य गमनादि	८११	१८	भागवतो राजा वयस्वर्गाङ्गदृष्टति युधिष्ठिर		
नारायणार्थं प्रति नारदवाक्य	८११	१६	प्रश्न	८१६	२०
नारदं प्रति श्रीनारायणार्थवाक्यं	८१२	३	श्वधीणां विद्वानां संवादरूपेतिहासकथने		
नारायणं प्रति नारदवाक्ये भोभोक्ति	८१२	१२	भोभवाक्य	८१७	१
नारायण प्रति नारदवाक्यं	८१२	१४	अनेन दृष्टव्यमिति श्वधीन् प्रति देवाना		
			वाक्यं	८१७	२
			वीजैर्यद्यन्य न पश्यनेत्यादि श्वधीणा वाक्यं	८१७	३
			उपरिचरवसुदर्शनादौ भोभोक्ति	८१७	५
			उपरिचर प्रति देवानामृषीणाञ्च प्रश्न	८१७	८

पङ्क्तयः	श्लो	पङ्क्तौ	प्रकरण	श्लो	पङ्क्तौ
उपरिचरं प्रत्युभयमतकथन ...	८१७	१२	नारायणस्य स्वकृत्यकर्माणां कथनादि	८२१	२२
देवपञ्चमाश्रितोपरिचरस्योत्तरकथने भीष्म			नारायणस्यान्तर्धानादौ भीष्मोक्तिः ...	८२२	२५
वाक्यं ' ... ' ...	८१७	१३	नारायणमाहात्म्यं ब्रह्मा कथं न जानोति		
उपरिचरं प्रति षडौषामभिशाप ...	८१७	१४	इत्यादि युधिष्ठिरप्रश्न, ...	८२२	२८
शापमोचनार्थमुपरिचरं प्रति देवानां			महाकल्पसहस्राणीत्यादिभीष्मवाक्यं ...	८२३	२
वाक्यं ...	८१७	१८	नारायणोद्योपाख्यातस्य परम्पराप्रतिकथने		
भूमेर्विवर्गस्य राज्ञाभगवद्भवनवाक्यं ...	८१७	२८	भीष्मोक्तिः ...	८२३	४
उपरिचरवधोरानयनार्थं गच्छं प्रति			जनमेजयस्य नारायणपरत्नकथनादौ		
विष्णुवाक्यं ...	८१८	२	वैशम्पायनोक्तिः ...	८२३	२०
उपरिचरस्य राज्ञो ब्रह्ममेकगमनादि ...	८१८	६	युधिष्ठिरं प्रति भीष्मवाक्यं ...	८२३	२४
नारदो यया येतद्वीप गतस्तत्प्रवक्ष्यामीति			षड्योन् प्रति सूतस्य वाक्यं ...	८२७	२५
भीष्मप्रतिज्ञा ...	८१८	११	भैरति प्रति कथं स भगवान् यज्ञोत्सवहर		
नारदस्य स्वेतद्वीपगमनादौभीष्मोक्तिः ...	८१८	१४	इत्यादि भौनकप्रश्न ...	८२३	३०
नारदस्तनारायणोद्यमहापुरुषस्तव, ...	८१८	१७	भौनकं प्रति भैरतिवाक्यं ...	८२४	४
नारदसमोपे नारायणाविर्भावादौ			इमे स ब्रह्मका सोकाइत्यादि जनमेजय		
भीष्मोक्तिः ...	८१८	६	प्रश्न, ...	८२४	६
तत्र नारायणस्य रूपवर्णनं ...	८१८	७	अधोगूढतम प्रश्नरत्यादिभौनकवाक्यं ...	८२४	१६
वरदानार्थं नारदं प्रति नारायणवाक्यं	८१८	१७	सुमन्तुप्रथतीन् पञ्च शिष्यान् प्रति व्यामन्य		
नारायणं प्रति नारदवाक्यं ...	८१८	२१	वाक्यं ...	८२४	२४
नारदं प्रति नारायणवाक्ये भीष्मोक्तिः	८१८	२३	शिष्यान् प्रति व्यामन्य चैकालिकज्ञानोप		
नारदं प्रति नारायणस्य भगवन्माहात्म्य			देश ...	८२४	२६
कथनं ...	८१८	२६	शुश्रूष्यादिसृष्टिप्रकारकथनं ...	८२५	६
नारदं प्रति नारायणस्यात्प्राप्तत्वापदेश ...	८२०	२	ब्रह्माणं प्रति किं हितमभाकमिति रुद्रादि		
भगवतो हिरण्यगर्भादिसृष्टिकथनं ...	८२०	२५	देवानां वाक्यं ...	८२५	८
नारदस्य शरीरे नारदस्य सर्वविभूति			देवान् प्रति हितोपायकथने ब्रह्मणोवाक्यं	८२५	११
दृशनादि ...	८२१	१	घोरसमुद्रतोरे ब्रह्मादीनां तपकरण्यादि	८२५	१४
ब्रह्माणं प्रति स्तोकवरस्य कथनादि ...	८२१	६	ब्रह्मादीन् प्रति यज्ञकरणार्थं श्रीभगव		
नारायणस्य नारदं प्रत्युद्देशवाक्यं ...	८२१	१२	वाक्यं ...	८२५	१८
भगवत्प्रत्युद्देशमूर्त्तिकार्यकथनादि ...	८२१	१७	देवानां वैष्णवयज्ञानुष्ठानवैशम्पायनवाक्यं	८२५	२३

पदसंख्या	पद	पंक्ति	प्रकरणं	पद	पंक्ति
कल्पितयज्ञभागान् देवान् प्रति खल्वस्य			विश्वरूपं दृष्ट्वा चिञ्चितानामिन्द्रादिदेवानां		
भगवतोवाक्यं ८२५	२७		ब्रह्मण्यसमीपगमनं ८२६	२५	
सत्यादियुगधर्मकृत्येन भगवद्वाक्यं ... ८२६	२९		ब्रह्मण्यं प्रति देवानां वाक्यं ८२९	२७	
कल्पियुगे किं कर्त्तव्यमस्माभिरिति देवानां			दधोचाखिलयाच्यार्थं देवान् प्रति ब्रह्मणो		
प्रश्नः ८२६	२६		वाक्यं ८३१	२८	
यथाधर्मो नास्ति स देश संवितव्यइति			इन्द्रादिदेवान् प्रति दधोचवाक्यं ... ८३२	१	
श्रीभगवद्वाक्यं ८२६	२८		ब्रह्मवत्याभयेन शकस्य विषमप्यिप्रवेशादि	८३२	५
देवानां खल्वानगमनादौ व्यासोक्तिः ... ८२६	३०		शके प्रनष्टे देवानामुत्पातादि ... ८३२	७	
ब्रह्मणोभगवद्रूपदेशनादि ८२७	१		देवान् प्रति नञ्जपवाक्यं ८३२	१०	
व्यगोवहृषिणे दृष्ट्वा ब्रह्मण्यं प्रणामादौ			नञ्जपव्यैरुक्तिप्रत्युक्ती ८३२	११	
व्यासोक्तिः ८२७	२		शर्चो प्रति वृहस्पतिवाक्यं ८३२	१५	
ब्रह्मण्यं प्रति भगवद्वाक्यं ८२७	५		उपयुत्या सद्यश्चाः शकसमीपगमनादि	८३२	१७
भगवत्सुखकृत्येन व्यासवाक्यं ८२७	११		इन्द्रश्चैरुक्तिप्रत्युक्ती ८३२	२०	
जनमेजयं प्रति वैशम्पायनवाक्यं ... ८२७	२३		नञ्जपं प्रत्यगस्तस्याभिशापादि ८३२	२४	
एतत्सुखवशनादिफलकयनं ८२७	२६		पुनरिन्द्रस्य राज्यकरणेनादि ८३३	३	
भगवन्नामनिर्हृत्प्रवणार्थं जनमेजयवाक्यं	८२८	४	देवानां सृष्टिप्रकारकयनादि ८३३	६	
कर्त्तुनाय भगवान् यदाह तत्कथयामीति			दधदुहितृणां विवाहादिदृष्टान्तकयनं	८३३	८
वैशम्पायनवाक्यं ८२८	६		सुखशिरसस्तप, करणादि ८३३	१७	
भगवन्नामनिर्हृत्प्रवणार्थं श्रीशर्चो प्रत्यञ्जुन			शुभुचिमतोरुक्तिप्रत्युक्ती ८३३	२५	
प्रश्न ८२८	८		सुखीचन्द्रमभैः चलुरित्याद्यञ्जुनं प्रति		
अञ्जुनं प्रति भगवन्नामनिर्हृत्प्रवणार्थं	८२८	११	भगवदुपदेशवाक्यं ८३३	२८	
अग्नीशोमैः कथं पूज्येनेकयोनी प्रवर्त्ति			शुभुचिप्रवणार्थेनामनिर्हृत्प्रवणं	८३४	२६
तावित्यञ्जुनप्रश्नः ८३०	५		अग्निं युद्धे को जयं लब्धवानित्यञ्जुन		
अञ्जुनं प्रति भगवदुपदेशवाक्यं ... ८३०	६		प्रश्न ८३५	२३	
तत्र मन्त्रयाद्युपदेशवाक्यं ८३०	८		इन्द्रनारायणात्मनोर्पुंजुल्ले चान्तकयने		
इन्द्रादिनिर्हृत्प्रवणनेन भगवदुपदेशः ... ८३१	९		भगवद्वाक्यं ८३५	२४	
विश्वरूपमात्रं प्रश्नपुराणां प्रायेणादि	८३१	१२	युद्धप्रश्नमार्थं इन्द्रं प्रति ब्रह्मणोवाक्यं	८३५	३०
विश्वरूपस्य तप करणादि ८३१	२०		इन्द्रं प्रति नारायणवाक्यं ८३६	८	
व्यासोभिविश्वरूपश्लोक्तिप्रत्युक्ती ... ८३१	२१		नारायणजयादौ भगवद्वाक्यं ८३६	११	

प्रकरण	पृष्ठे	श्लो	प्रकरण	पृष्ठे	पंक्तौ
शैतिं प्रति शौनकावाक्यं	८३६	२१	वैशम्पायनं प्रति जनमेजयप्रश्नं	८४२	५
शौनकं प्रति सूतस्य वाक्यं	८३६	२८	जनमेजयं प्रति वैशम्पायनस्यापदेशवाक्यं	८४२	६
भगवद्वाक्यं ध्यायता नारदेन किं चेष्टितं			मधुकैटभयोर्जन्मादितृत्तान्तकथनं	८४२	२०
मित्यादि जनमेजयप्रश्नं	८३६	३०	मधुकैटभाभ्यां वेदे हतिं प्रप्लुणोविलाप		
भगवत्तत्त्वज्ञानार्थं जनमेजयवाक्यं	८३७	५	वाक्यं	८४२	२०
भगवत्तत्त्वकथने वैशम्पायनवाक्यं	८३७	७	भगवत्सूक्तिरूपं ब्रह्मणे वाक्यं	८४३	३
भारदस्य वदथ्याश्रमगमनादौ जनमेजय			भगवतो ह्ययथोवावतारकथनं	८४३	१२
प्रश्नं	८३७	१६	ह्ययथोवस्य रूपवर्णनादि	८४३	१४
भारायणं दृष्ट्वा नारदस्य सुमेरुपर्वतागमना			ह्ययथोवस्य वेदानाह्यय ब्रह्मणे प्रदानादि	८४३	२२
दौ वैशम्पायनोक्तिः	८३७	२०	अनन्तप्रव्यागयितं भगवन्तं दृष्ट्वा मधुकैट		
नरनारायणयोः रूपवर्णनं	८३७	२४	भयोर्वाक्यं	८४३	२८
नारदं प्रति नरनारायणयोर्वाक्यं	८३८	७	मधुकैटभाभ्यां नारायणस्य युद्धकथनादि	८४४	५
नरनारायणौ प्रति नारदवाक्यं	८३८	८	ह्ययथोवावताररुत्तान्तश्रवणफलकथनादि	८४४	१०
नारदं प्रपश्य नरनारायणयोः रूपदेशवाक्यं	८३८	२८	नारायणमाहात्म्यकथनादि	८४४	१६
नरनारायणोपदेशेन नारदस्य तप करणादौ			वैशम्पायनं प्रति जनमेजयप्रश्नं	८४५	५
वैशम्पायनवाक्यं	८३८	२५	जनमेजयं प्रति वैशम्पायनस्यापदेशवाक्यं	८४५	१२
नारदस्य देवपित्रकर्माकरणादौ वैशम्पायन			जगत्सृष्टिमिच्छेन्नारायणस्य ज्ञातृत्वरूपसृष्टि		
वाक्यं	८३८	२८	कथनादि	८४६	१
नारायणं प्रति नारदवाक्यं	८४०	२	ब्रह्मणोक्तिकसृष्टिकथनादि	८४६	८
नारदं प्रति नरनारायणयोः रूपदेशवाक्यं	८४०	१०	नारायणमुपात्तं वेदाध्ययनप्रवृत्तिपरम्पर		
पित्रकर्माकरणाथं वृषाकपिवाक्यं	८४०	१६	कथनं	८४६	१५
वृषाकपिरेन्तर्धानादौ नारायणवाक्यं	८४०	२१	यतिधर्मसृष्टितृत्तान्तकथनं	८४६	२८
नरनारायणोपदेशेन नारदस्य भक्तिनाभे			वैशम्पायनं प्रति जनमेजयप्रश्नं	८४७	१२
वैशम्पायनोक्तिः	८४०	२८	जनमेजयं प्रति वैशम्पायनस्यापदेशवाक्यं	८४७	१४
नारायणोपोपायानोपसंहारे भैतिर्वाक्यं	८४१	१२	कथं वैकारिको गच्छेत् पुरपमित्यादि		
भारायणमाहात्म्यकथनेन शैतेराश्रीर्वा			जनमेजयप्रश्नं	८४७	२६
दादि	८४१	१५	श्राद्धतत्त्वोपदेशे वैशम्पायनवाक्यं	८४७	२७
सूतं प्रति शौनकावाक्यं	८४१	२५	सायुष्ययोगादीनां विवेकशान्तिनां जनमेजय		
शौनकं प्रति सूतस्य वाक्यं	८४२	३	प्रश्नं	८४८	७

प्रकरणं .	छे	पंक्तौ	प्रकरणं	छे	पंक्तौ
व्यासप्रणतिरूपं वैशम्पायनवाक्यं ...	८४८	८	प्रश्नः ...	८५२	२२
व्यासस्य पूर्वजन्मदृष्टान्तप्रवर्णार्थं जनमेजय प्रश्नः ...	८४८	१३	युधिष्ठिरोपदेशार्थं भीमवाक्यं ...	८५२	२३
व्यासस्य पूर्वदृष्टान्तकथने वैशम्पायनोक्तिः	८४८	१६	दञ्जोक्तकगतं नारदं प्रति शकवाक्यं ...	८५२	२८
श्रियान् वैशम्पायनादीन् प्रति व्यासस्य नारायणञ्जन्मदृष्टान्तकथनं ...	८४८	२३	शैभोपाख्यानकथने भीमवाक्यं ...	८५३	४
नारायणब्रह्मणोक्तप्रत्युक्तौ व्यासवाक्यं	८४८	२६	अतिथिं प्रति ब्राह्मणस्य प्रश्नः ...	८५३	१४
भारतक्रान्तां प्रथिवीं ज्ञात्वा भगवतश्चिन्तादि ...	८४८	६	शैभ्यं ब्राह्मणं प्रत्यतिथिवाक्यं ...	८५३	२२
अपान्तरतमर्षेजन्मादिकथनं ...	८४८	१६	शैभ्यं ब्राह्मणं प्रत्यतिथेरुपदेशवाक्यं ...	८५४	१
अपि प्रति भगवदाक्यं ...	८४८	२१	अतिथिं प्रति तत्प्रश्नारूपं ब्राह्मणवाक्यं	८५४	१३
व्यासस्य पूर्वपुरुषशब्दादिकथने भगवदाक्यं ...	८४८	२७	शैभ्यश्चेतिथेरुपदेशादौ भीमवाक्यं ...	८५४	२०
श्रियान् प्रति स्वजन्मदृष्टान्तकथने व्यासवाक्यं ...	८५०	७	ब्राह्मणस्य वनगमनादौ भीमोक्तिः ...	८५४	२५
साक्षादिशाखाणां नानामतत्वकथने वैशम्पायनवाक्यं ...	८५०	१२	नागभार्या प्रति ब्राह्मणस्य वाक्यं ...	८५५	१
पुरुषार्थो कः श्रेष्ठतयादि जनमेजय प्रश्नः ...	८५०	२६	ब्राह्मणं प्रति नागभार्यायावाक्यं ...	८५५	३
जनमेजयं प्रति वैशम्पायनव्यापदेशवाक्यं	८५०	२७	नागभार्या प्रति ब्राह्मणवाक्यं ...	८५५	५
पुरुषार्थेनिरूपणार्थं ब्रह्मसिद्धयोः संवादरूपे निश्चामकथनं ...	८५१	३	ब्राह्मणं प्रति नागबन्धुनां गभने भीमोक्तिः	८५५	१०
वैशम्पायनवर्षतमाभीनस्य ब्रह्मणः समीपे सिद्ध्या गमनादि ...	८५१	५	नागान् प्रति ब्राह्मणस्य वाक्यं ...	८५५	१४
गदादेवं प्रति विनामस्य खामतप्रश्नादि	८५१	१०	नागान् प्रति ब्राह्मणस्य वाक्यं ...	८५५	१८
ब्रह्माणं प्रति दृष्ट्वा वाक्यं ...	८५१	१२	भार्या प्रति पद्मस्य जिज्ञासादौ भीमोक्तिः	८५५	२४
दृष्ट्वा दृष्टान्तिरूपणार्थं ब्रह्मसिद्धयोः संवादः	८५१	१७	नागं प्रति नागभार्यावाक्यं ...	८५५	२८
महापुरुषसिद्धये ब्रह्मणोः वाक्यं ...	८५१	२४	नागनागभार्यायैकप्रत्युक्तौ ...	८५६	११
वाच्यसिद्धः संज्ञं पश्यं ब्रह्मसर्वधीनि युधिष्ठिर			नागं प्रति स्वाभिप्रायकथने ब्राह्मणवाक्यं	८५७	१५
			ब्राह्मणमागतयोः संवादः ...	८५७	२०
			दिवं गते ब्राह्मणं दृष्ट्वा सूर्यस्य वाक्यं ...	८५८	१०
			ब्राह्मणनागयोरेकप्रत्युक्तौ ...	८५८	१८
			युधिष्ठिरं प्रति भीमवाक्यं ...	८५८	२८
			शान्तिपर्वसमाप्तिश्रुतौ पद्मस्य संवादात्	८५८	८

THE MAHABHARATA,

AN EPIC POEM,

WRITTEN BY

THE CELEBRATED VEDA VYASA RISHI.

VOL. III.

CONTAINING

PART VIII.—KARNA PARVA.

IX.—SAILA PARVA.

X.—SAUPTIKA PARVA.

XI.—STRI PARVA.

XII.—SANTI PARVA.

EDITED AND CAREFULLY COLLATED WITH THE BEST MANUSCRIPTS IN THE LIBRARY OF THE
SANSKRITA COLLEGE OF CALCUTTA, BY NIMAGRAND SIROMANI AND JAYA
GOPALA TIRKALANKA, PANDITS OF THE COLLEGE, AND RAMA
GOVINDA, PANDIT TO THE ASIATIC SOCIETY.

AND

PUBLISHED BY THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

Calcutta:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS, CIRCULAR ROAD.

श्रीमहाभारतं

श्रीमन्महाप्रवेदव्यासविरचिता

श्रीमन्महाभारतसंचिता

कणेशसाम्प्रिकस्तीशान्तिपर्वघटितः

दशोपचपः ।

साधारणविद्यादृष्टयकसमितिधनव्ययन सुदितुभारभक्षत्परित्यकनात्

गोडदेगोपाया अस्वातिकाख्यसभाया अनुभया

वसिकाताख्यसभाया अनुभयाख्ये

मुद्रितः

सूतपात्रशाखाख्यपण्डिताश्री श्रीनिमोहचन्द्रशिरामविश्वोअयगोपाधतकाद्वाराभा

षयातिकाख्यसभाख्यपण्डितेन श्रीरामगोविन्दतर्करत्नेनापि

संशोधितम्

शकाब्दाः १७५६

२०१८१७

श्रीमहाभारतं

॥ कर्णपर्व ॥

नारायण नमस्कृत्य नरक्षेत्र नरोत्तम । देवीं सरस्वतीक्षेत्र ततो ज्ञयमुदीरयेत् ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो द्रोणे हते राजन् दुर्व्याधनमुखा नृपा । श्मश्रुमुद्दिग्मनसो द्रोणपुत्रमुपागमन् ।
ते द्रोणमुद्योचन्त कम्बलाभिर्हौजय । पथ्युपागन्त शौकार्त्तास्तत शारदतीसुतं ।
ते मुद्गर्त्तं समाश्रय्य हेतुभिः शास्त्रममितै । राव्यागमे महीपालना स्नानि वेग्नानि भेजिरे ।
ते वेग्नन्यपि कैरव्य पृथ्वीशा नाश्रुवन् सुखं । चिन्तयन्त चय तोष दुःखशोकममन्विता ।
विशेषतः सूतपुत्रो राजा चैव सुयोधनं । दुःशामनश्च शकुनि शैवलनश्च महाबल ।
उपितास्ते निशान्तान् दुर्व्याधननिवेशिने । चिन्तयन्त परिक्रेशान् पाण्डवाना महात्मना ।
यत्तद्द्रोते परिक्रिय्य कृष्णा चानयिता सभा । तत् क्षरन्ती ऽनुशोचन्ती श्मश्रुमुद्दिग्प्रचेतम ।
तथा तु सचिन्तयता तान् क्लेशान् घूतकारितान् । दुःखेन क्षणदा राजन् जगामाद्भ्यतोपमा ।
तत प्रभाते विमने स्थिता दिष्टस्य ग्रामने । चक्रुरावगयक सर्वे विधिदृष्टेन कर्मणा ।
ते हत्वावगयकार्याणि ममाश्रय्य च भारत । योगमाशापयामासुर्व्युद्हाय च विनिर्युत् ।
कर्णं मेनापति हत्वा हतकौतुकमङ्गला । पूजयित्वा द्विजश्रेष्ठान् दधिपात्रघृताचरै ।
निकैर्गोभिर्हिरण्यैश्च वामोभिश्च महाधनै । दन्वमान जघाशोभिः सूतमागधवन्दिभिः ।
तथैव पाण्डवा राजन् हतपूर्णाङ्गिक्रिया । शिविरान्निर्व्ययुस्त्रणं युद्हाय हतनिघया ।
ततः प्रवृत्ते युद्धे तुमुभं भोमहर्षण । कुरुणा पाण्डवानाश्च परम्बरजयैपिणा ।
तयोर्दौ दिवसौ युद्धं कुरुपाण्डवभेनया । कर्णं मेनापतौ राजन् सश्रगाहुतदर्शनं ।
ततः शत्रुचयं हत्वा सुमहान्त रणे ह्य । पश्यता धार्तराष्ट्राना फाल्गुनेन निपातित ।
ततस्तु मन्त्रयः सर्वं गत्वा नागपुरं द्रुत । आचष्टे हतराष्ट्राय यदुक्तं कुरुजाङ्गमे ।
॥ जनमेजय उवाच ॥ आपगेय हत शुला द्रोणश्चापि महारथ । अजगाम परमार्त्तिं दृष्ट्वा राजाऽनिकायुत ।
स शुला निहत कर्णं दुर्व्याधनहितैपिण । कथं दिजवर प्राणानधारयत दुषित ।

तस्माद्भावी भावी वा भवेदर्थो नरं प्रति । अप्राप्तौ तस्य वा प्राप्तौ न कश्चिद्भयते बुधः ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ न व्ययाम्बधिना काचित् विद्यते मम सञ्जय । दिष्टमेतत्पुरा मन्ये कथयस्व यथेष्टकम् ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि सञ्जयधृतराष्ट्रसंवादे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ हते द्रोणे महेष्वासि तव पुत्रा महारयाः । वभूवुरस्वस्वमुखा विपन्ना गतचेतसः ।

श्रवाश्रुत्वाः शस्त्रभृतः सर्वे एव विश्राम्यते । श्रवेणमाणाः शोकार्त्ता नाभ्यभायन् परस्परं ।

तान् दृष्ट्वा व्यथिताकारान् सैन्यानि तव भारत । ऊर्द्धमेव निरैतन् दुःखत्रस्तान्यनेकगः ।

शस्त्राख्येयान् राजेन्द्र शोणिताम्नानि सर्वशः । प्राश्रयन्त करारिभ्या दृष्ट्वा द्रोणं हतं युधि ।

तानि हृन्दान्परिष्टानि सम्ममानानि भारत । अदृश्यन् महाराज नवत्राणि यया दिवि ।

तथा तु क्षामितं दृष्ट्वा गतमल्लमिव न्यित । वलं तव महाराज राजा दुर्व्याधेनोऽब्रवीत् ।

भवतां याङ्गवीर्यञ्च समाश्रित्य मया युधि । पाण्डवेयाः समाहृता युद्धेऽदं प्रवर्त्तितं ।

तद्दिदं निहते द्रोणे विपन्नमिव लक्ष्यते । युध्यमानाश्च समरे योधा बध्नन्ति सर्वशः ।

जयो वाऽपि बधो वाऽपि युध्यमानस्य संयुगे । भवेत् किमत्र चित्रं वै युध्यञ्च सर्व्वेतामुखाः ।

परश्वधञ्च महात्मानं कर्णं वैकर्त्तनं युधि । प्रचरन्तं महेश्वासं दिव्यैरक्षैर्माहाबलं ।

यस्य वै युधि सन्ताप्यात् कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः । निवर्त्तते सदा मन्दः मिहात् सुद्रुह्यगा यया ।

येन नागायुतप्राणो भीमसेनो महाबलः । मानुषैषैव युद्धेन तामवम्यां प्रवेष्टितः ।

येन दिव्यास्त्रविष्णुरी मायावी स घटोत्कचः । अमोघया रणे शक्या निहतो भैरवाद्भद्रन् ।

तस्य दुर्वावरवीर्यस्य सत्यमन्धस्य धीमतः । बाहोर्द्रविष्णुमचव्यमच द्रुक्ष्यय संयुगे ।

द्रोणपुत्रस्य विक्रान्तं राधेयस्यैव चोभयोः । परश्वन्तु पाण्डुपुत्रास्ते विष्णुवामवयोरिव ।

सर्व्वे एव भवन्तश्च शक्ताः प्रत्येकगोऽपि वा । पाण्डुपुत्रान् रणे हन्तुं समैन्यान् किमु मघताः ।

वीर्यवन्तः कृतास्त्राश्च द्रुक्ष्ययाच परस्परं ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमुक्त्वा ततः कर्णं चक्रे सेनापतिं तदा । तत्र पुत्रो महावीर्यो आश्रयिः सहितोऽनघः ।

सेनापत्यमवाप्याय कर्णो राजन् महारथः । सिंहनादं विनयोसैः प्रादुष्यत रणेत्कटः ।

ससञ्जयानां सर्व्वेषां पाञ्चालानाञ्च मारिय । कैकयानां विदेहानां चकार कदमं महत् ।

तन्युपधाराः शतशः प्रादुरासन् शरामनात् । अयोपुङ्खेऽपु संसृता यथा भ्रमरपङ्क्तयः ।

स घोडयित्वा पाञ्चालान् पाण्डवाञ्च तरस्त्रिनः । हत्वा सहस्रशो योधान्कुन्तेन निपातितः ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संजयवाक्ये तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा महाराज धृतराष्ट्रोऽनिकासुतः । शोकान्तात्ममपश्यन् वै हतमेने सुयोधनं ।

विह्वलः पतितो भूमौ नष्टचेता हव द्विपः । तस्मिन्निपतिते भूमौ विह्वले राजमत्तमे ।

शार्त्तनादो महानासीत् स्त्रीणां भरतमत्तमः । स शब्दः पृथिवीं लक्ष्मं पूरयानाग सर्व्वशः ।

शोकाणैव महोधारे निमग्नः भरतस्त्रियः । हस्तदुर्दुःखशोकार्त्तां शृगमुदिग्रपेतसः ।

राजानञ्च समासाद्य गान्धारी भरतर्षभ । निःसञ्जा पतिता भूमौ मर्त्याद्यान्तःपुराणि च ।
ततस्ताः सञ्जयो राजन् समाश्रायदातुराः । मुह्यमानाः सुषड्गो मुञ्चन्तीर्नारि मेवजं ।
समाश्रयस्तास्त्रियस्तास्तु वेपमाना मुञ्चर्षुङ्गः । क्रुदस्य इव वातेन धूयमानाः समन्ततः ।
राजानं विदुरस्यापि प्रज्ञाचलुपमीश्वरं । आश्राययामास तदा सिद्धंश्लोथेन कौरवं ।
स सन्ध्या शनकैः संज्ञां ताद्य दृष्ट्वा स्त्रियो नृपः । उन्मत्त इव राजेन्द्र स्थितसूष्णीं विग्राभ्यते ।
ततो ध्यात्वा चिरं कालं निःशस्य च पुनः पुनः । खान् पुत्रान् गर्हयामास वज्र मेने च पाण्डवान् ।
गर्हयंश्यात्मनो बुद्धिं शकुनेः शैबलस्य च । ध्यात्वा तु सचिरं कालं वेपमानो मुञ्चर्षुङ्गः ।
सन्धय च मनो भूयो राजा धैर्यममन्वितः । पुनर्गावलाणिं सूतं पर्य्यष्टच्छत सञ्जयं ।
यत्त्वया कथितं वाक्यं श्रुतं सुञ्जय तन्मया । कचिदुर्व्योधनः सूत न गतो वै धमलयं ।
जये निराशः पुत्रो मे सततं जयकामुकः । ब्रूहि सञ्जय तत्तेन पुनस्त्वां कथामिमां ।
एवमुक्तोऽब्रवीत्सुतो राजानं जनमेजय । इतो वैकर्त्तनो राजन् सह पुत्रैर्भ्रष्टारयः ।
भ्रातृभिर्य महेस्वाधैः सूतपुत्रैस्तनुत्यजैः । दुःशासनस्य निहतः पाण्डवेन यशस्विना ।
पोतञ्च रुधिरं कौपाङ्गीमघेनेन संयुगे ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि धृतराष्ट्रशोकौ नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इति श्रुत्वा महाराज धृतराष्ट्रे ऽनिकासुतः । अत्रवीत्सञ्जयं सूतं शोकसन्निग्रमानसः ।
दुष्प्रणीतेन मे तात पुत्रस्यादीर्घदर्शिनः । हतं वैकर्त्तनं श्रुत्वा शोकौ मर्भाणि क्लन्तति ।
तस्य मे संशयं द्विन्वि दुःखपारं तितोर्धतः । कुरूणां सञ्जयानाञ्च के च जीवन्ति के स्ताः ।
॥ मञ्जय उवाच ॥ इतः शान्तनवो राजन् दुराधर्षः प्रतापवान् । हत्वा पाण्डवयोधानामर्षुदं दशभिर्द्विभैः ।
तया द्रोणेण महेस्वामः पाञ्चालानां रयत्रजान् । निहत्य युधि दुर्द्धर्षः पथाद्रक्करयो हतः ।
इतशेषस्य भीष्मेण द्रोणेन च महात्मना । अर्द्धं निहत्य सैन्यस्य कर्णो वैकर्त्तनो हतः ।
विबिंशतिर्भ्रष्टाराज राजपुत्रो महारथलः । श्वानर्त्तयोधान शतशो निहत्य निहतो रणे ।
तया पुत्रो विकर्षन्ती चघ्नमतमनुस्मरन् । शौणवाहायुध शूरः स्थितोऽभिमुखतः परान् ।
घोररूपान् परिक्लेबान् दुर्व्योधनशतान् बहून् । प्रतिज्ञां स्मरताश्चैव भीमभेनेन पातितः ।
विन्दामुविन्दावावर्षेया राजपुत्रो महारथो । हत्वा त्वसुकरं कर्भं गतौ वैवस्वतचयं ।
मिन्पुराद्रमुमानोह दशराशानि दानि ह । वशे तिष्ठन्ति वीरस्य चः स्थितस्तव शासने ।
अर्षोहिणीर्दंशेकाश्च विनिर्जित्य श्रितैः शरैः । अर्जुनेन हतो रांजन् महावोर्व्या जयद्रथः ।
तया दुर्व्योधनसुतपरस्त्री पुङ्गुर्धुर्धदः । वर्त्तमानः पितुः शास्त्रे शौभद्रेण निपातितः ।
तया दैःशामनिः शूरो बाणशाली रणेत्कटः । द्रौपदेधेन संगस्य गमितो यमसादनं ।
किंगतामामधिपतिः कागरानूपवासिना । देवराजस्य धर्मात्मा प्रियो वज्रमतः सखा ।
भगदन्ता मधोपामः सघ्नधर्भरतः मदा । धनञ्जयेन विक्रम्य गमितो यमसादनं ।

तथा कौरवदायादौ न्यस्तशस्त्रौ महाधृशाः । हतो भूरिभ्रवा राजन् शूरः सात्यकिना युधि ।
 श्रुतायुरपि चाम्बधः क्षत्रियाणां धुरन्धरः । चरन्नभीतवत् संख्ये निहतः सव्यसाचिना ।
 तव पुत्रः सदासर्धो हतास्त्रो युद्धदुर्मदः । दुःशासनो महाराज भीमसेनेन पातितः ।
 यस्य राजन् गजानीकं बह्ममाहस्त्रमङ्गुलं । सुदक्षिणः स संयामे निहतः सव्यसाचिना ।
 कैलामानामधिपतिर्हला बह्ममतान् परान् । सौभद्रेषुह विक्रम्य गमितो यमसादनं । ११०
 बह्मशो योधयित्वा तु भीमसेनं महारथं । चित्रमेगस्तव सुतो भीमसेनेन पातितः ।
 मद्रराजात्मजः शूरः परेषां भयवहून्तः । अमिचर्कधरः श्रीमान् सौभद्रेण निपातितः ।
 समः कर्णस्य समरे यः स कर्णस्य पश्यतः । वृषसेनो महातेजाः शीघ्रस्त्रो वृद्धविक्रमः ।
 अभिमन्योर्बन्धं श्रुत्वा प्रतिज्ञामपि चात्मनः । धनञ्जयेन विक्रम्य गमितो यमसादनं ।
 नित्यं प्रसक्तवैरो यः पाण्डवैः वृथिवीपतिः । विश्राय्य वैरं पार्थेन श्रुतायुः स निपातितः । १११
 शल्यपुत्रस्तु विक्रान्तः सहदेवेन मारिष । हतो रुक्मरथो राजन् भ्राता मातुलजो युधि ।
 राजा भगीरथो वृद्धो वृहत्स्रजश्च कैकयः । पराक्रमनौ विक्रान्तौ निहतौ वीर्यवत्तैराः ।
 भगदत्तसुतो राजन् हतप्रज्ञो महाबलः । श्येनवधरतां संख्ये नकुलेन निपातितः ।
 पितामहस्तव तथा वाहिकः सह वाहिकैः । निहतौ भीमसेनेन महाबलपराक्रमः ।
 जयस्येनस्तथा राजन् जारासन्धिमर्षहाबलः । मागधो निहतः सख्ये सौभद्रेण महात्मना । ११२
 पुत्रस्तो दुर्मुखो राजन् दुःसहय महारथः । गदया भीमसेनेन निहतो गूरमान्नौ ।
 दुर्मर्षणो दुर्विषहो दुर्ध्वजय महारथः । हला तपुकरं कर्म गतौ वैवस्वतचर्यं ।
 उभौ कलिङ्गवृषकौ भ्रातरौ युद्धदुर्मदौ । हला चासुकरं कर्म गतौ वैवस्वतचर्यं ।
 सचिवो वृषवर्धो ते शूरः परमवीर्यवान् । भीमसेनेन विक्रम्य गमितो यमसादनं ।
 तथैव पौरवो राजा नागाद्युतवलो महान् । समरे पाण्डुपुत्रेण निहतः सव्यसाचिना । ११३
 वस्रातोया महाराज दिग्महसाः प्रहारिणः । शूरसेनाश्च विक्रान्ताः सर्वे युधि निपातिताः ।
 अभीपाहाः कवचिनः प्रहरन्तो रणेत्कटाः । शिवपथ रयोदाराः कनिङ्गमहिता हताः ।
 मोलुमे नित्यमंटेह्यो युद्धे परमकोपनाः । तेष्वप्युत्तकवीराश्च निहताः सव्यसाचिना ।
 श्रेणयो बह्ममाहसाः संशप्रकगणाय ये । ते सर्वे पार्थमासाद्य गता वैवस्वतचर्यं ।
 श्यासौ तव महाराज राजानौ वृषकाचनौ । तदर्थमतिविक्रान्तौ निहतौ सव्यसाचिना । ११४
 उपकर्मो महेश्वामो नामतः कर्षतस्तथा । शाल्वराजो महापाण्डुर्मिसेनेन पातितः ।
 श्रेणवांस्य महाराज वृहन्तः सहितौ रणे । पराक्रमनौ मिचार्ये गतौ वैवस्वतचर्यं ।
 तथैव रथिनो श्रेष्ठः जेमधून्निर्विगास्यते । निहतो गदया राजन् भीमसेनेन मयुगे ।
 तथा राजन्महेष्वाभो जन्मसन्धो महाबलः । सुमहत् कदनं हला हतः सात्यकिना रणे ।
 अस्तन्यो राघवेन्द्रः खरबन्धुरपानवान् । घटोत्कचेन विक्रम्य गमितो यमसादनं । ११५

राधिय स्रतपुत्रस्य भ्रातरस्य महारथा । कैकेया सर्वशय्यापि निहता सयसाधिना ।
 मालवा मद्रकाथैव द्रविडाद्यैर्यकर्मिण । धौधेयाद्य सलित्याद्य दुद्रकाद्यापुत्रिणरा ।
 मविष्यकास्तुष्टिकेरा सावित्रीपुत्रकाद्य ये । प्राच्यादीत्या प्रतीच्याद्य द्राविणात्याश्च भारिय ।
 पत्नीना निहता सहा हयाना प्रयुतानि च । रथप्राताश्च निहता हताश्च भरवारणा ।
 सध्वजा सायुधा शूरा सर्वशोभिरभ्युपणा । कालेन महता यत्ना कुशलेयै च वद्धिता ।
 ते हता समरे राजन पौर्येनास्त्रिष्टकर्मणा । अन्ये तयाऽमितबला परस्परवधैषिण ।
 एते चान्ये च बहवो राजान सगणा रणे । हता सहस्रशो राजन् यन्मा त्व परिशुच्छसि ।
 एतमेव चेतो वृत्त कर्षाङ्गुनसमागम । महेंद्रेण यया वृधो यया रामेण रावण ।
 यया हृष्येन नरको मुरश्च निहतेो रणे । कार्त्तवीर्यस्य रामेण भार्गवेण यया हत ।
 यज्ञातिवाश्वव शूरा समरे युद्धदुर्भेद । रणे हत्वा महायुद्ध घोर चैलिकमेाहन ।
 यया स्कन्देन महिषो यया रुद्रेण चान्बक । तथाऽङ्गुनेन सहिता दैरयो युद्धदुर्भेद ।
 सामात्यवान्श्वो राजन कर्ष प्रहरता वर । जयाशा धार्तराष्ट्राणा वैरस्य च मुख यत ।
 तीर्णस्रत पाण्डवो राजन यत पुरा नावबुधेभे । उच्यमानो महाराज बन्धुभिर्हितकाक्षिभिः ।
 तदिदं समनुप्राप्त व्यसन सुमहात्ययं । पुत्राणा राज्यकामानां त्वया राजन् हितैषिण ।
 अहिताभ्येव चीर्णानि तेया तत्फलमागत ।
 इति श्रीमहाभारते कर्षपर्वणि सञ्जयवाक्ये पञ्चमोऽध्याय ॥ ५ ॥

॥ छतराष्ट्र उवाच ॥ आख्याता मामकालान् निहता युधि पाण्डवै । हताश्च पाण्डवैयाना मामकैर्भूहि सञ्जय ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ कुन्तयो युधि विक्रान्ता महोयत्ना महाबला । सानुबन्धा सहामात्या गाङ्गयेन निपातिता ।
 शारायणा मालभद्रा शूराश्च शतेशोपरै । अनुरक्षाश्च वीरेण भीष्मेण युधि पातिता ।
 धम किरीटिना सख्ये वीर्येण च बलेन च । सत्यजित् सत्यसन्धेन द्रोणेन निहतो युधि ।
 पाश्यास्ताना महेष्याशा सर्वे युद्धविशारदा । द्रोणेन सह सगम्य गता वैवस्वतक्षय ।
 तथा विराटद्रुपदै हृष्टै सहस्रतौ नृपौ । पराक्रमनौ मित्रार्थे द्रोणेन निहतौ रणे ।
 यो बाल एव समरे समित सयसाधिना । केशवेन च दुर्हर्षा बलदेवेन वा विभो ।
 परंपा कदन हत्वा महारथविशारद । परिवार्य महामानै पङ्क्ति परमकैर्यै ।
 अश्रुवद्धिवीभयुमभिम दुर्धिंपातित । हत त विरथ वीरं सप्तधर्मै व्यवस्थितं ।
 दौ शामनिर्भराराज योभद्र हतवापणे । सपत्न्या निहन्ता च महत्या गेनया हत ।
 अन्वष्टस्य श्रुत श्रीमान् मिचहेतो पराक्रमन । त्यासाद्य सप्तत्रय वीर दुर्व्याधनसुतं रणे ।
 सुमहत कदमं हत्वा गतो वैवस्वतक्षय । वृहन्त सुमशेष्याम हतास्त्रो युद्धदुर्भेद ।
 दुःशाधनेन विक्रम्य गमिता धमसादन । मणिमान् दण्डपारथ राजभौ युद्धदुर्भेदौ ।
 पराक्रमनौ मित्रार्थे द्रोणेन युधि पातितौ । अश्रुमान् भोजराजश्च सहसैभ्यो महारथ ।

राधियः सुतपुत्रस्य भ्रातरस्य महारथाः । कैकेयाः सर्व्वश्यापि निहताः सयसाचिना ।
 मालवा मद्रकाश्चैव द्रविजाश्चोत्कर्म्मिणः । धौधेयाश्च ललित्याश्च दुद्रकाश्चायुष्मीनराः ।
 मावेल्बकास्तुष्टिकेराः सावित्रीपुत्रकाश्च ये । प्राच्यादीच्याः प्रतोच्याश्च दाक्षिणात्याश्च मारिष ।
 पत्तीनां निहताः सहा ह्ययानां प्रयुतानि च । रथप्राताश्च निहता हताश्च बरवारणाः ।
 सध्वजाः सायुधाः शूराः सर्व्वभ्रान्तरभूषणाः । कालेन महता यत्ताः कुम्भलैर्यं च वर्द्धिताः ।
 ते हताः समरे राजन् पांथेनाक्लिष्टकर्म्मणा । श्रन्त्ये तथाऽमितबलाः परस्परबधैषिणः ।
 एते चान्ये च बहवो राजानः सगणा रणे । हताः सहस्रशो राजन् यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
 एवनेषु चोद्यो वृत्त कर्णोऽर्जुनसमागमे । महेन्द्रेण यया वृचो यया रामेण रावण ।
 यया छपेण नरको मुरश्च निहते रणे । कार्तवीर्य्यश्च रामेण भार्गवेण यया हतः ।
 सञ्जातिवान्धवः शूरः समरे युद्धदुर्भेदः । रणे हला महायुद्धं घोरं चैलोक्यमोहनं ।
 यया स्कन्देन महिषो यया रुद्रेण चान्धकः । तथाऽर्जुनेन सहितो दैरयो युद्धदुर्भेदः ।
 सामात्यवान्धवो राजन् कर्णः प्रहरतां वरः । जयाया धार्तराष्ट्राणां वैरस्य च मुञ्चं यतः ।
 तीर्णक्षत् पाण्डवो राजन् यत् पुरा नावबुधेभः । उच्यमानो महाराज बन्धुभिर्हितकाङ्क्षिभिः
 तदिदं समनुप्राप्तं व्यसनं सुमहात्ययं । पुत्राणां राज्यकामानां त्वया राजन् हितैषिणः ।
 अहितान्येव शीर्षानि तेषां तत्फलमागतं ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्व्वणि सञ्जयवाक्ये पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ श्राप्याता मामकास्तात निहता युधि पाण्डवै । हताश्च पाण्डवेषां
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ कुन्त्यो युधि विक्रान्ता महासत्त्वा महाबलाः । सानुबन्धाः स
 धारायणा बालभद्राः शूराश्च शतेशाऽपरे । अनुरक्ताश्च वीरेण भीमेण युधि पा
 र्थः किराटिना सख्ये वीर्य्येण च बलेन च । सत्यजित् सत्यसन्धेन द्रोणेन नि
 पाद्यासाना महेष्वासाः धन्वं युद्धविशारदाः । द्रोणेन सह संगम्य गता वैवस्वतः
 तथा विराटद्रुपदो वृद्धो सहस्रतौ नृपौ । पराक्रमनौ मित्रार्थे द्रोणेन निहते
 यो बाल एवं समरे भमितः सयसाचिना । कुम्भने च दुर्भेदा बलदैवेन वा विभो
 परेपा कदनं हला महारथविशारदः । परिवार्य्यं महामात्रैः पङ्क्तिं परमकैर्ये
 ष्वक्रुवद्विबीभत्युमभिमन्दुर्धिपातितः । हतं तं विरथं वीरं चक्षुधर्मं धवस्थितं ।
 दौःश्रावनिर्ध्वंशाराज वैभद्रं हतवापणे । सपत्नाना निहन्ता च महात्या सेनया हत
 श्मश्रुश्च सुतः श्रीमान् मित्रहेताः पराक्रमन् । श्रावाय सङ्घर्षं वीरं दुर्व्योधनसुतं रं
 धुमहत् फरतं हला गतो वैवस्वतक्षयः । वृष्टन्तः सुमहेव्यापः हतास्तौ युद्धदुर्भेदः ।
 दुःश्रावधनं विक्रम्य गमिता धमसादन । मणिमान् दण्डधारश्च रामाणौ युद्धदुर्भेदौ ।
 पराक्रमनौ मित्रार्थे द्रोणेन युधि पातितौ । अग्रमान् भोजराजश्च सहस्रेभ्यो महारथः ।

प्राप्तवान् परमं दुःखं पुत्रव्यसनजं महत् । तस्मिन् यदुक्तवान् काले तन्ममाचक्षु वृक्षतः ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ श्रुत्वा कर्णस्य निधनमथद्वेयमिवाहुतं । भूतसंभोजन भीमं मेरोः संवर्षं यथा । ११०
 चित्रमोहमिवायुक्तं भागवस्य महामते । पराजयमिवेन्द्रस्य द्विपद्मा भीमकर्णस्यः ।
 दिवः प्रपतनं भानोद्व्यंमिव महाद्युतेः । संशोपणमिवाचिन्धं समुद्रस्यावयाग्भसः ।
 महीप्रियद्विगन्तूनां सर्व्वनाशमिवाहुतं । कर्मणामिव वैफल्यमुभयोः पुण्यपापयोः ।
 सञ्चिह्न्य निपुणं बुद्ध्या धतराज्ञो जनेश्वरः । नेदमस्तीति सञ्चिन्ध कर्णस्य समरे वषं ।
 प्राणिनाभेवमन्येषां स्यादपीति विनाशनं । शोकाग्निना दह्यमानो धम्बमान इवाशये । १११
 विद्यसाङ्गः श्वसन् दीनो हाहेत्युक्त्वा सुदुःखितः । विललाप महाराज धतराज्ञोऽम्बिकासुतः ।
 ॥ धतराज्ञ उवाच ॥ सञ्चयाधिरयिवारिः सिंहद्विरदविक्रमः । वृषभप्रतिमत्कन्धो वृषभाजगतिश्वरम् ।
 वृषभो वृषभस्त्रेव यो युद्धे न निवर्त्तते । शत्रोरपि महेन्द्रेऽस्य वज्रसंहरनो युवा ।
 यस्य ज्योतिष्मन्वेन शरदृष्टिरिवेष च । रयाश्वनरमातङ्गा नावतिष्ठन्ति संयुगे ।
 यमाश्रित्य महाबाहुं विदिषां जयकाङ्क्षया । दुर्ध्याधनोऽकरोद्वरं पाण्डुपुत्रैर्भारथैः । । ११२
 स कथं रथिनां श्रेष्ठः कर्णः पार्थिव संयुगे । निहतः पुरुषव्याधः प्रसङ्गासङ्घविक्रमः ।
 यो नामन्यत वै नित्यमश्नुतस्य धनञ्जयं । न वृष्णीन् सञ्चितानन्यान् स्वबाहुवलदर्पितः ।
 शार्ङ्गगाण्डिवधन्वानौ सञ्चितावपराजितौ । अहं दिव्याद्रथादेकः पातयिष्यामि संयुगे ।
 इति यः सततं मन्दमेवाचल्लोभमोहिते । दुर्ध्याधनमवाचोर्न राज्यकामुकमातुरं ।
 यो जयेत् सर्व्वकाम्बोजानावनन्यान् कर्त्तव्यः सह । गान्धाराभद्रकान्त्यांस्त्रिगर्त्तंस्त्रङ्गणान् गकान् । ११३
 पाञ्चालांश्च विदेहांश्च कुलिन्दान् काशिकोत्सलान् । सुञ्जानङ्गांश्च बह्मूच निपादान् पुण्ड्रचीनकान् ।
 वत्सान् कलिङ्गांस्तारलान्यसकानृपिकानपि । क्षितैतान् समरे वीरान् चक्रे बलिभृतः पुरा ।
 शरव्रतैः सुनिश्चितैः सुतीक्ष्णैः कद्गपत्रिभिः । दुर्ध्याधनस्य वृद्धायं राधेयो रथिनां वरः ।
 दिव्यास्त्रविभ्रहतेजाः कर्णो वैकर्त्तनो वृषः । सेनागोपश्च स कथं शत्रुभिः परमास्त्रवित् ।
 घातितः पाण्डुवैः शूरेः समरे वीर्य्यशालिभिः । वृषो महेन्द्रे देवेषु वृषः कर्णो नरेष्वपि । ११४
 द्रतोयमन्यं लोकेषु वृषं नैवानुशुभ्रुम । उषैःश्रवा वरोऽप्यानां राश्यां वैश्रवणो वरः ।
 वरो महेन्द्रे देवानां कर्षः प्रहरतां वरः । योजितः पार्थिवैः शूरेः प्रमथ्यैर्धैर्य्यशालिभिः ।
 दुर्ध्याधनस्य वृद्धायं कृष्णामुर्ध्वमथाजयत् । य लम्बा मागधो राजा मान्त्वमानोऽय वैश्वदेः ।
 श्रौतस्त्रीत् पार्थिवं चक्ष्मते यादवकौरवान् । तं श्रुत्वा निहतं कथं देरये मय्येषाविना ।
 शोकाण्ये निमग्नोऽहं मित्रा गौरिव सागरे । तं वृषं निहतं श्रुत्वा देरये रथिनां वरः । ११५
 शोकाण्ये निमग्नोऽहमसुवः सागेर यथा । ईदृभैर्यस्य दुर्ध्वेन विनश्यामि सञ्चय ।
 वज्राहटतरं मन्ये वृद्धयं मम बुभुक्षिद । शान्तिघ्नन्मिमित्राणामिभं श्रुत्वा परामव ।

स्तेषु हि मृत्युश्च ये त्वया परिकीर्त्तिताः । येषु जीवन्ति ते सर्वे मृता इति मतिर्भ्रमः ।
 ॥ सञ्चय उवाच ॥ यस्मिन्महास्त्राणि समर्पितानि चित्राणि शूभ्राणि चतुर्विधानि । दिव्यानि राजन् विहितानि चैव श्रेष्ठेण
 वीरे द्विजसत्तमेन ।

महारथः कृतिमान् विप्रहस्रो दृढायुधो दृढमुष्टिर्दृढेयुः । स वीर्यवान् द्रोणपुत्रसारथी व्यवस्थितो योद्धुकामस्त्वदर्थं ।
 आनर्त्तवासी हृदिकात्मजोऽयै महारथः सत्वतानो वरिष्ठः । खंय भोजः कृतवर्मा कृतास्त्रो व्यवस्थितो योद्धुकामस्त्वदर्थं ।
 आत्तायनिः समरो दुःप्रकल्पः सेनायणीः प्रथमस्त्रावकर्ता । यः स्वस्वीयान् पाण्डवेयान् विष्टव्य सत्या वाचं स्वाधि
 कीर्षुस्तरस्त्री ।

तेजो बधं सूतपुत्रश्च संख्ये प्रतिश्रुत्याजातश्चक्रोः पुरस्तात् । दुराधर्षः शक्रसमानवीर्यः शस्त्रः स्थितो योद्धुकामस्त्वदर्थं ।
 आजातीयै, सैन्धवै पार्वतीयैर्नदीजकाम्नाजवनायुजैश्च । गान्धारराजः स्वबलेन युक्तो व्यवस्थितो योद्धुकामस्त्वदर्थं । १००
 शारदतो गौतमश्चापि राजन् महाबाहुर्बाहुचिवास्त्रयोधो । धनुश्चित्रं सुमहद्भारसंघं व्यवस्थितो योद्धुकामस्त्व
 दर्थं ।

महारथः कैकयरजपुत्रः सदश्वयुक्श्च पताकिनश्च । रथं समारुह्य कुरुप्रवीरु व्यवस्थितो योद्धुकामस्त्वदर्थं ।
 तया सूतस्ते ज्वलनाकंठे रथं समास्त्राय कुरुप्रवीरः । व्यवस्थितः पुरमित्रो नरेन्द्र व्यभ्रे सूर्यो भ्राजमानो यथा खे ।
 दुर्ध्याधनो नागकुलश्च मध्ये व्यवस्थितः सिंघ इवावभाषे । रथेन जाम्बूनदभूवेषेण व्यवस्थितः समरो योत्स्यमानः ।
 स राजमध्ये पुरुषप्रवीरो रराज जाम्बूनदचित्रवर्मा । पद्मप्रभो बह्निरिवात्पथूमो मेघान्तरे सूर्य इव प्रकाशः । १०५
 तया सुपथोऽप्यमिचकर्मपाणिस्त्रात्मजः सत्यमेनश्च वीरः । व्यवस्थितो चित्रमेनेन साङ्गे हृष्टात्मनौ समरो योद्धुकामौ ।
 द्रोनिपेवो भारतराजपुत्र उधायुध, क्षणभोजो सुदर्भः । जारासन्ध्रिः प्रथमश्चादृढश्च चित्रायुध श्रुतिवर्मा जयश्च ।
 शूलश्च मत्प्रदतुः शसौ च सर्वास्त्रिताः सहधैन्या नराय्याः । कैतव्यानामधिपः शूरमानो रणे रणे शत्रुहा राजपुत्रः ।
 रथो हयो नागपत्तिप्रयाथी व्यवस्थितो योद्धुकामस्त्वदर्थं । वीरः श्रुतायुध धृतायुधश्च चित्राङ्गदक्षिणनेनश्च वीरः ।
 व्यवस्थिताः सहधैन्या नराय्याः प्रहारिणी मानिनः सत्यमन्थाः । कर्णात्मजः सत्यमन्थो महात्मा व्यवस्थितः समरो योद्ध
 कामः ।

तयापरो कर्णधृतो वरासौ व्यवस्थितौ लघुहस्तौ नरेन्द्र । महद्दलं दुर्भेदमन्वपोर्यैः समास्थितौ योद्धुकामैस्त्वदर्थं ।
 रथेय मुष्णैरपरेय राजन् योधप्रवीरैरमितप्रभाषैः । व्यवस्थितौ नागकुलश्च मध्ये यथा महेन्द्रः कुरुराजो जयाय ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ आख्याता जीवमाना ये परेभ्योऽन्ये ययाययं । इतोदभवगच्छामि व्यक्रमर्याभिपत्तितः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं ब्रुवन्नेव तदा धृतराष्ट्रोऽनिकासुतः । हतप्रवीरो विद्वन्तं किञ्चिच्छ्रेयं स्वकं वलं ।

युना यामोहमागच्छ्येकोकयाकुलितेन्द्रियः । मुह्यमानोऽप्रवोचापि मुहूर्त्तं तिष्ठ सञ्चय ।

याकुलं मे ममस्नात युना सुमहदप्रियं । मनो मुह्यति चाङ्गानि न च शक्योऽसि धार्तिर्तुं ।

इत्येवमुक्त्वा वचनं धृतराष्ट्रोऽनिकासुतः । भ्रान्तचित्तस्ततः सोऽय वभूव अगतोपतिः ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि सञ्चयवाक्ये सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

॥ अममत्रय उवाच ॥ युना कर्णे हतं युद्धे पुंशां वैवापत्तायिनः । नरेन्द्रः किञ्चिदास्त्रसो द्विजश्रेष्ठ किमप्रवीतु ।

प्राप्तवान् परमं दुःखं पुत्रव्यसमजं महत् । तस्मिन् यदुक्तवान् काले तन्ममाचक्षु वृक्षतः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ श्रुत्वा कर्णस्य निधनमग्रद्वेषमिवाहुतं । मृतसंभोहन भीमं मेरोः संसर्पंथं यथा ।

११०

चित्तमोहमिवायुक्तं भार्गवस्य महामते । पराजयमिवेन्द्रस्य द्विपद्मे भोमकर्णशः ।

दिवः प्रपतनं भोनाख्यामिव महाद्युतेः । संशोपणमिवाचिन्धं समुद्रस्याचवाभ्रसः ।

महीविद्यद्दिगम्नोर्न सन्धनाममिवाहुतं । कर्मणामिव वैफल्यमुभयोः पुण्यपापयोः ।

सञ्चित्य निपुंथं बुद्ध्या धृतराष्ट्रो जनेश्वरः । नेदमस्तीति सञ्चिन्ध कर्णस्य समरे वधं ।

प्राणिनाभेवमन्येषां स्यादपीति विनाशनं । शोकाग्निना दह्यमानो धम्यमान इवावये ।

११५

विशसाङ्गः दधन् दौनो ह्यहेत्युक्त्वा सुदुःखितः । विचलाप महाराज धृतराष्ट्रोऽमिकासुतः ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ सञ्जयाधिरुचिर्वारः सिंहेन्द्रिन्दुःशिक्रमः । वृषभप्रतिभस्करोऽहो वृषभप्रणतिश्रुत् ।

वृषभो वृषभस्येव यो वुद्धे न निवर्त्तते । शत्रोरपि मेहेन्द्रस्य वज्रसंघननो युवा ।

यस्य ज्योतलमग्नेन शरदृष्टिरवेष च । रथान्धुरनमातङ्गा नावतिष्ठन्ति संयुगे ।

यमाश्रित्य महाबाहुं विदिषां जयकाङ्क्षया । दुर्व्याधेनाऽकरोद्भ्रं पाण्डुपुत्रैर्भेदारथैः ।

११०

स कथं रथिनां श्रेष्ठः कर्णः पार्थेन संयुगे । निहतः पुरुषव्याघ्रः प्रसङ्गासङ्गविक्रमः ।

यो नामन्यत वै नित्यमच्युतश्च धनञ्जयं । न हृष्णीन् संहितानन्यान् स्वबाहुवलदपितः ।

शाङ्गुभाणुजीवधन्वानौ संहितावपराजितौ । अहं दिव्याद्रथादेकः पातयिष्यामि संयुगे ।

इति यः सततं मन्दमवाचसोभमोहितं । दुर्व्याधनमवाचोर्न राज्यकामुकमातुरं ।

यो जयेत् सन्धकाम्बोजानावन्ध्यान् कर्णैश्च । गान्धाराभद्रकाम्बुस्योऽस्त्रिगर्त्ताप्लाङ्गणान् शकान् ।

११५

पाञ्चालांश्च विदेहांश्च कुलिन्दान् काशिकोशलान् । सुज्जानङ्गांश्च बङ्गाय निपादान् पुण्ड्रचीनकान् ।

वत्यान् कलिङ्गांश्चरलानगकानृषिकानपि । श्लैतान् समरे वीरान् चको बलिभृतः पुरा ।

शरप्रतैः सुनिश्चितैः सुतीक्ष्णैः कद्रुपचिभिः । दुर्व्याधनस्य वृद्धार्थं राधेयो रथिनां वरः ।

दिव्यास्त्रविम्वहतिजाः कर्णो वैकर्त्तनो वृषः । सेनागोपश्च स कथं शत्रुभिः परमास्त्रवित् ।

घातितः पाण्डवैः शूरैः समरे वीर्यशालिभिः । वृषो महेश्चैव देवेषु वृषः कर्णो नरेभ्यपि ।

११०

इतोयमन्यं लोकेषु वृषं नैवानुशुभ्रुम । उच्येऽथवा वरोऽप्यानां रात्रां वैश्वयो वरः ।

वरो महेश्चैव देवानां कर्णः प्रहरतां वरः । योजितः पार्थिवैः शूरैः समर्थैर्भीर्यशालिभिः ।

दुर्व्याधनस्य वृद्धार्थं कृष्णामुर्ध्वमघाजयत् । यं लब्ध्वा मामधो राजा शान्त्वमनाऽय मौहृदेः ।

श्रीराम्हीत् पार्थिवं सचमृते पादवकौरवान् । तं श्रुत्वा निहतं कर्णं देरये मय्यभाषिना ।

शोकाग्नेयं निमग्नोऽहं मित्रा नैरिव सागरे । तं वृषं निहतं श्रुत्वा देरये रथिनां वरः ।

११५

शोकाग्नेयं निमग्नोऽहमस्रवः सागरे यथा । ईदृशैर्यथहं दुःखेन विनय्यामि सञ्जय ।

वज्राहूतनरं मन्ये हृदयं मम बुर्भुद । शान्तिषमन्धिभिन्नाणामिभं श्रुत्वा पराभव ।

को मदन्त्यः पुमाशोके न अद्यात् सूत जीवितं । विषमग्निप्रपातश्च पर्वतापादहं दृषे ।

नहि शृत्वाणि दुःखानि भोदुं कष्टानि सञ्चय ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि धृतराष्ट्रवाक्ये अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

॥ सञ्चय उवाच ॥ श्रिया कुलेन यशसा तपसा च युतेन च । त्वामद्य सन्तो मन्यन्ते यथातिमिव नाड्यं ।

युते भर्षिप्रतिमः कृतकृत्याऽपि पार्थिव । पथ्वस्त्वापयात्मानं मा विपादे मनः कृयाः ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ दवमेव परं मन्ये धिक्पौरुषमनर्थकं । यत्र शालप्रतीकाशः कर्णेऽहन्यत सयुगे ।

हत्वा युधिष्ठिरानीकं पाञ्चालानां रथमजान् । प्रताप्य शरवर्षेण दिशः सर्वा मशारथः ।

भोरयित्वा रणे पार्थान् वञ्चहस्त इवासुरान् । स कथं निहतः श्रेते वायुरुद्र इव द्रुमः ।

शोकस्थान्तं म प्रश्यामि पारं जलनिधिरिव । चिन्ता मे वर्द्धतेऽतीव मुमूर्षा वाऽपि ङायते ।

कर्णस्य निधनं श्रुत्वा विजयं फाल्गुनस्य च । अत्रद्वेयमहं मन्ये बधं कर्णस्य सञ्चय ।

वञ्चसारमयं नून इदय दुर्भिक्षं मम । यत् श्रुत्वा पुरुषव्याघ्रं हतं कर्णं न दीर्घते ।

आयुर्नूनं सुदीर्घं मे विहितं दैवतैः पुरा । यत्र कर्णं हतं श्रुत्वा जीवामीह सुदुःखितः ।

धिग्जीवितमिदं चैव सुहृद्दीनस्य सञ्चय । अद्य चाहं दशमेतां गतैः सञ्चय गर्हितं ।

छपणं वर्त्तयिष्यामि शोच्यः सर्वस्य मन्दधीः । अश्रमेव पुरा भ्रुत्वा सर्वलोकस्य सत्कृतः ।

परिभूतः कथं सूत परैः शृत्वामि जीवितु । दुःखात् सुदुःखं व्यसनं प्राप्तवानस्मि सञ्चय ।

भीष्मोऽणवधेनैव कर्णस्य च महात्मानः । नावशेषं प्रपश्यामि सूतपुत्रे हते युधि ।

सहि पारं महानासोत् पुत्राणां मम सञ्चय । युद्धे हि निहतं शूरो विष्टजन् सायकान् बद्धन् ।

को हि मे जीवितेनार्थं स्रष्टते पुरुषधर्मं । रथादधिरथिर्नूनं न्यपतत् सायकांर्हितः ।

पर्वतस्त्रेव शिखर वञ्चपातादिदारितं । स श्रेते प्रयिवो नूनं शोभयन् र्धरोचितः ।

मातङ्ग इव सत्तेन दिपेन्द्रेण निपातितः । यो बलं धार्तराष्ट्राणां पाण्डवानां यते भयं ।

शोऽङ्गनेन हतः कर्णः प्रतिमानं धनुष्मतां । स हि वीरो महेष्वासेः मित्राणामभयङ्करः ।

श्रेते विनिहतो वीरो देवेन्द्रेण इवाचलः । पञ्जरिवाध्वगमन दरिद्रस्त्रेव कामितं ।

दुर्व्योधनस्य चाक्रुतं दयितस्त्रेव विभ्रुपः । अन्यथा चिन्तितं कार्थमन्यया तनु जायते ।

अशो नु पलवदैर्धं कालस्य दुरतिक्रमः । पलायमानः छपषो दीनात्मा दीनपौरुषः ।

षिदिनिहतः सूत पुत्रो दुःशासनो मम । कश्चिन्न दीनाचरित कृतवांस्तात संयुगे ।

कश्चिन्न निहतः शूरो यथाऽन्ये चञ्चियर्धभाः । युधिष्ठिरस्य वचनं मा युध्यस्विति सर्वदा ।

दुर्व्योधनो नाप्यष्टपाशूङ्गः पथ्यमिदौषधं । शरतन्त्रे श्रयानेन भीष्मेश सुमहात्मना ।

पानीधं याचितः पार्थः शोऽविध्यन्नेदीनोतलं । जलस्य धारां जनितां दृष्ट्वा पाण्डुसुतेन च ।

अश्रवोत् स महापाण्डुतात संश्राम्य पाण्डवैः । प्रभ्रमाद्भिर्भवेच्छान्तिर्षदं नं युद्धमसृष्ट वः ।

१५

१५

१५

१५

१०

१०

भाटभावेन पृथिवी भुङ्क्ते पाण्डुसुतोः सह । अकुर्वन् वचनं तस्य नूनं शोचति पुत्रकः ।

तदिदं समनुप्राप्तं वचनं दोषदर्शिनः । अहनु निहतामात्यो हतपुत्रश्च सञ्जय ।

द्यूततः कृष्णमापन्नो लूनपत्र इव दिजः । यथा हि शकुनिं गृह्णन् हित्वा पत्नी च सञ्जय ।

विसर्जयन्ति संघृष्टास्ताड्यमानाः कुमारकाः । लूनपत्रतया तस्य गमनं नोपपद्यते ।

तथाऽहमपि संप्राप्तो लूनपत्र इव दिजः । क्षीणः सर्वार्थहीनश्च निर्शातिर्बन्धुवर्जितः ।

को दिवं प्रतिपत्स्यामि दीनः शत्रुवयं गतः ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि धृतराष्ट्रविलापे नवमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इत्येवं धृतराष्ट्रेऽयं विलप्य बहूदुःखितः । प्रोवाच सञ्जयं भूयः शोकव्याकुलमानसः ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ योऽजयत् सर्वकामो जानमशान् कैकथैः सह । मान्भारंश्च विदेहाय जित्वा कार्थार्यमापते ।

दुर्थाघनस्य दृष्टार्थं योऽजयत् पृथिवी प्रभुः । स जितः पाण्डवैः शूरैः समरे बाड्याक्षिभिः ।

तस्मिन् हते महेश्वासे कर्णे युधि किरीटिना । के वीराः पर्यतिष्ठन्त तन्ममाचक्षु सञ्जय ।

कश्चिन्नैकः परित्यक्तः पाण्डवैर्बिहते रणे । उक्तं तया पुरा ज्ञातं यथा वीरो निपातितः ।

भीमप्रतिपुथन्तं शिखण्डो सायकोत्तमैः । पातयामास समरे सर्वशस्त्रभृता यरं ।

तथा द्रौपदिना द्रोणे न्यस्तभर्थापुधो युधि । उक्तयोगो महेश्वासः शरैर्ब्रह्मिभिराचितः ।

निहतः उन्नमुद्यम्य दृष्टयुधेन सञ्जय । अन्तरेण हतावेतो हस्तेन च विशेषतः ।

श्रौपमहमेतदै भीमद्रोणि निपातितौ । भीमद्रोणौ हि समरे न हन्यादङ्गभृत् स्वयं ।

न्यायेन युधमानौ हि तदै सत्यं प्रवोमि ते । कर्णन्वस्यन्तमस्त्राणि दिव्यानि च बहुनि च ।

कथमिन्द्रापमं वीरं मृत्युधुङ्गे समसृयात् । यस्य विशुभ्रभां शक्तिं दिव्यां कनकभूषणां ।

प्रायश्चद्विपतां हन्तीं कुण्डलाभां पुरन्दरः । यस्य सर्वमुखो दिव्यः शरः काञ्चनभूषणः ।

स श्रेते निहतः सङ्घे कर्णस्वरिरिन्द्रदनुः । भीमद्रोणमुखान् वीरान् योऽवमन्य महारथान् ।

जामदग्न्यान्महाघोरं ब्राह्म्यमस्त्रमभिहत । यय द्रोणमुखान्दुष्टा विमुखानर्हितान् शरैः ।

सौभद्रस्य महाबाहुर्व्यधमन् कार्मुकं श्रितैः । यय नागायुतप्राणं वज्ररहसमच्युतं ।

विरयं सहसा कृत्वा भीमभेनमयाहसत् । सहदेवश्च निज्जिह्व शरैः सन्नतपर्णभिः ।

कृपया विरयं कृत्वा नाघनदूर्ध्वचिन्तया । यस्य मायासहस्राणि विकुर्वाण्यथैविषे ।

घटोत्कचं राचेमेन्द्रं शक्रशक्या निज्जमिवान् । शतोश्च दिवसान् यस्य युद्धे भीतो धनञ्जयः ।

नागमद्वैरयं वीरः स कथं निहतो रणे । रथभङ्गो न चतस्र धनुर्वा न व्यगोर्धत ।

नचेदस्त्राणि निर्भेतुः स कथं निहतः परैः । को हि शक्यो रणे कर्णे विभुशानं महद्भुजः ।

विमुञ्चन्तं शरान् घोरान् दिव्यान्वस्त्राणि चाहवे । जेतुं पुरुषमार्दून् शार्दूलसिन्धु वेगिनं ।

धुवं तस्य धनुस्त्रिंशत् रथो व.पि मध्ये गतः । अस्त्राणि वा प्रपष्टानि यथा शंससि मे हतं ।

न ह्यन्यदपि पर्याप्ति कारणं तस्य नागने । निहन्ति फाल्गुनं यावत्तावत् पादौ न धावये ।

- इति यस्य महाघोरं व्रतमासीन्महात्मनः । यस्य भीतो रणे निद्रा धर्मराजो युधिष्ठिरः । १०५
 त्रयोदशसमा नित्यं नाभजत् पुरुषर्षभः । यस्य वीर्यवतो वीर्यमुपास्त्रिय महात्मनः ।
 मम पुत्रः सभा भार्थ्या पाण्डूनां नीतवान् बलात् । तत्रापि च सभामथे पाण्डवानाञ्च पश्यतां ।
 दासभार्य्येति पाञ्चालीमप्रवीत् कुरुसन्निधौ । न सन्ति पतयः कृष्णं सर्व्वं षण्णतिलैः समाः ।
 उपतिष्ठस्व भर्त्तारमन्यं वा वरवर्षिणि । इत्थं यः पुमान् वाधो रूचाः संयावयन्नुपा ।
 सभायां सूतजः कृष्णां स कथं निहतः परैः । यदि भीष्मा रणञ्चाधी द्रोणे वा युधि दुर्भेदः । ११०
 न हनियति कौन्तेयान् पक्षपातात् सुयोधन । सर्व्वानेव हनिय्यामि व्येत ते मानसे ज्वरः ।
 किं करिष्यति गाण्डीवमकथ्यौ च महेपुधी । क्षिप्रचन्दनदिग्बन्धु मत्सरस्थाभिधावतः ।
 स नूनमृपमस्कन्धेन द्युञ्जुनेन कथं दतः । यस्य गाण्डीवमुक्तानां स्वश्रेष्ठमयचिन्तयन् ।
 अप्रतिहंसि कृष्णेति दुवन् पार्थानवैवत । यस्य नासोद्भयं पार्थः सपुत्रैः सजनाद्दैनैः ।
 स्वबाहुवलमाश्रित्य मुङ्गर्षमपि सञ्चय । तस्य नाहं वधं मन्ये देवैरपि मवासवैः । ११५
 प्रतीपमभिधावद्धिः किं पुनस्तौत पाण्डवैः । नहि ज्ञ्यां संसृष्टानस्य तनुवं वाऽपि गृह्यतः ।
 पुमानाधिरयेः स्यात् कथितं प्रमुखतोऽर्हेति । अपि स्वान्मेदिनी हीना सेनसूत्यैप्रभांऽग्निभिः ।
 न वधं पुरुषेन्द्रस्य संयुगेष्वपलायिनः । येन मन्दः सहायेन भाचा दुःशासनेन च ।
 वासुदेवस्य दुर्भुङ्क्षिः प्रत्यास्थानमरोचत । स नूनं वृषभस्कन्धं कर्षं दृष्ट्वा निपातितं ।
 दुःशासनस्य निहतं मन्ये शोचति पुत्रकः । हतं वैकर्त्तनं राजा द्वैरथे सव्यसाचिनां । १२०
 जयतः पाण्डवान् दृष्ट्वा किं खिदुर्य्योधनोऽब्रवीत् । दुर्भर्षणे हतं दृष्ट्वा वृषसेनञ्च संयुगे ।
 प्रभग्नस्य वसं दृष्ट्वा बन्धमानं महारथैः । पराङ्मुखाय राज्ञस्तु पलायनपरारथान् ।
 विद्वत्तान् रयिनो दृष्ट्वा मन्ये शोचति पुत्रकः । अनेयद्याभिमानी च दुर्भुङ्क्षिरजितेन्द्रियः ।
 हतोऽसार्धं वसं दृष्ट्वा किं खिदुर्य्योधनोऽब्रवीत् । स्वयं वैरं महत्कृत्वा वार्य्यमाणः सुहृद्गणैः ।
 प्रपन्ने हतभृशेष्ठे । किं खिदुर्य्योधनोऽब्रवीत् । घृतं कृत्वा पुरा ब्रष्टो वञ्चदिला च पाण्डवान् ।
 श्रुतुनिः शेषसत्तात हते कर्षे किमब्रवीत् । हतवर्षां महेष्वासः सालतानां महारथः ।
 हतं वैकर्त्तनं दृष्ट्वा हार्दिक्यः किमभाषत । ब्राह्मणाः चक्षिया वैश्यां यस्य शिवानुपासते
 धनुर्भेदं चिकीर्षन्तो द्राणपुत्रस्य धीमतः । युवा रूपेण सम्यज्ञो दर्शनीयो महायज्ञाः ।
 श्रद्धत्यामा हते कर्षे किमभाषत सञ्चय । आचार्य्यो यो धनुर्भेदे गौतमो रथसन्तमः ।
 वृषः शारहतस्तान् हते कर्षे किमब्रवीत् । मद्रराजो महेष्वासः ब्रह्म्यः समितिशोभनः । १२५
 दृष्ट्वा विनिहतं कर्षं शारथ्यं रयिना वरः । किमभाषत शैवीरो मद्राणांमधिपा बली ।
 दृष्ट्वा विनिहतं कर्षं योधा याहनदुर्भयाः । ये च कंदन राजानः प्रयियां योद्धुमागताः ।
 वैकर्त्तनं हतं दृष्ट्वा कान्यभाषन् सञ्चय । कर्षे तु निहते धीरे रथयाधे नरर्षभे ।
 नै वा मुचमनीकनामापन् सञ्चय भागवतः । मद्रराजः कथं ब्रह्मो नियुक्तो रयिनां वरः ।

वैकर्त्तनस्य मारुत्ये तन्ममाचक्ष सञ्जय । कैरत्तन् दक्षिणं चक्रं सूतपुत्रस्य पुथतः ॥

११३

वाम चक्रं ररत्तुर्वा क वा वीरस्य पृष्ठतः । के कर्णं न जङ्घः शूराः के कुद्राः प्राद्रवंसतः ।

• कयञ्च वः समेतानां हतः कर्णो महारथः । पाण्डवाश्च कथं शूराः प्रत्युदीयुर्गहारयाः ।

सृजनः श्रवर्धाणि वारिधारा इवामुदाः । स च सर्पमुखो दिव्यो महैपुप्रवरसदा ।

व्यर्थं कथं समभवत्तन्ममाचक्ष सञ्जय । मामकस्यास्य सैन्यस्य हतोत्साहस्य सञ्जय ।

अवशेषं न पश्यामि कजुदे मृदिते मति । तौ हि वीरौ महेश्वाभौ मदर्थे व्यक्तजीवितौ ।

११०

भीमद्रोणौ हतौ शुला को त्वयं जीवितेन मे । पुनः पुनर्न मृत्यामि हतं कर्णञ्च पाण्डवेः ।

यस्य बाहोर्वलं तुल्यं कुञ्जराणां शतं शतैः । द्रोणे हते कौरवाणां तन्ममाचक्ष सञ्जय ।

यथा कर्णस्य कैन्तयेः सह शुद्धमयोजयत् । तथा च द्वियता हन्ता रणे शान्तस्तदुच्यते ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि एतराष्ट्रप्रदे दशमाध्यायः ॥ १० ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ हते द्रोणे महेश्वासे तस्मिन् हनि भारत । हते च भोघमंकन्ये द्रोणपुत्रे महारथे ।

द्रुवमाथे महाराज कौरवाणां बलाथेवे । व्यूह्य पाथंः स्वकं सैन्यमतिष्ठद्वाहमिर्हतः ।

११५

तमवस्थितमाशाय पुत्रस्ये भरतर्षभ । विद्रुतं स्ववलं दृष्ट्वा पौरुषेण न्यवारयत् ।

खमनोकमवस्थाय बाह्वीर्धमुपाधितः । युद्धा च सुचिरं कालं पाण्डवैः सह भारत ।

लम्बलक्ष्यैः पौरुष्टैथ्यायच्छङ्गिश्चिरन्तदा । सन्ध्याकालं समासाद्य प्रत्याहारमकारयत् ।

एताव्वहारं सैन्यानां प्रविश्य शिविरं स्वकं । कुरवः महिता मन्त्रं मन्त्रयाञ्चकिरे मियः ।

पर्यङ्केषु पराङ्गेषु खड्गास्तरणवत्सु च । वरामनेषूपविष्टाः सुखप्रत्याखिवामराः ।

११०

ततो दुर्ध्याधनो राजा साय्वा परमवल्लुना । तानामाथ्य महेश्वासान् प्राक्कालमभापत ।

मंत मतिमतां श्रेष्ठाः सर्व्वे प्रव्रत मा चिरं । एवं गते तु किं कार्यं किञ्च कार्यतरं नृपाः ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमुक्ते नरेन्द्रेण नरमिहा सुपुत्रवः । चतुर्नानाविधायेष्टाः विहासनगतास्तदा ।

तेषां निग्रम्येङ्गितानि सुदृष्टे प्राणान् जुह्वयतां । समुदीच्य मुखं रामो बालार्कसमवर्षभं ।

आचार्यपुत्रो मेधावी वाक्यो वाक्यमाददे । रामो योगसादा दाक्ष्यं नयत्येवञ्च साधकाः ।

११५

उपायाः पण्डितैः प्रोक्तास्ते तु देवमुपाश्रिताः । लोक्रप्रवीरा येऽस्माक देवकन्या महारथाः ।

नोतिमन्तसाया युक्ता दत्ता रक्ताश्च ते हताः । नलत्र कार्यं नैराश्रयमस्माभिर्विश्रथं प्रति ।

सुनोतैरिह सर्वाथैर्देवमथनुलोम्यते । ते वथं प्रवरं नृणां सर्व्वंगुणगर्भुतं ।

कर्षमेवाभियेच्छामः सैनापथेन भारत । कथं सेनापतिं हत्वा प्रनयिष्यामहे रिपून् ।

एष ह्यतिबलः शूरः हतास्त्रो सुदुर्धमदः । वैवस्वत इवामद्गः शक्रो अंतु रणे रिपून् ।

११०

एतदाचार्यतनयात् शुला राजंस्ववात्मजः । आश्राञ्च महतींश्चके कथं प्रति स वै तदा ।

हतो भीमे च द्रोणे च कर्था जयति पाण्डवान् । तामांश इदथे हत्वा ममाप्यस्य च भारत ।

ततो दुर्ध्याधनः प्रीतः प्रियं शुलाऽस्य तद्वचः । प्रीतिस्तत्कारथेयुक्ते तथ्यमात्महितं शूभ ।

- खं मनः समवस्थाप्य बाहुवीर्यमुपाश्रितः । दुर्थाधनो महाराज राधेयमिदमवधीत् ।
 कर्णं जानामि ते वीर्यं सौष्टवं परम मयि । तथापि तं महाबाहो प्रवक्ष्यामि हित वचः । ११५
- जुवा ययेष्टञ्च कुरुवीर यत्तव रोचते । भवान् प्राश्रतमो नित्य मम चैव परा गतिः ।
 भीष्मद्रोणावतिरथैा हतौ सेनापतौ मम । सेनापतिर्भवानश्च ताभ्या द्रविणवत्तरः ।
 दृष्ट्वा च तौ महेश्वासैः सापेयैा च धनञ्जये । मानितौ च मयावीरौ राधेय वचनात्तव ।
 पितामहलं संग्रेव्य पाण्डुपुत्रा महारणे । रक्षितास्तात भीष्मेण दिवसानि दशैव तु ।
 न्यस्तशस्त्रे च भवति हतौ भीष्मः पितामहः । शिखण्डिनं पुरस्कृत्य फाल्गुनेन महाहवे । १२०
 हते तस्मिन् महेश्वासि शरतल्पगते तदा । लयोक्ते पुरुषव्याघ्र द्रोणो ह्यासीत् पुरःशरः ।
 तेनापि रक्षिताः पार्थाः शिखलादिति मे मति । स चापि निहतो दृष्ट्वा धृष्टद्युम्ने सत्तरं ।
 निहताभ्या प्रधानाभ्यां ताभ्याममितविक्रम । लक्ष्यं समरे योधं नान्यं पश्यामि चिन्तयन् ।
 भवानेव तु नः शक्नो विजयाय न संग्रयः । पूर्वं मध्ये च पश्चाच्च तथैव विहितं हित ।
 स भवान् धूर्त्तवत् शस्त्रै धुरमुद्गोदुमर्हति । अभिषेचय सेनान्ये स्वयमात्मानमात्माना । १२५
 देवतानां यया स्कन्दः सेनानोः प्रभुरख्ययः । तथा भवानिमां सेनां धार्तराज्ञी विभक्तुं वै ।
 अहि शत्रुगणान् सर्वान् महेन्द्रै दानवानिव । श्वस्यितं रणे दृष्ट्वा पाण्डवास्तां महारथाः ।
 द्रविण्यन्ति च पाञ्चाला विष्णु दृष्टेव दानवाः । तस्मात्त्वं पुरुषव्याघ्र प्रकैर्पिता महाचमूं ।
 भवायवस्यिते यत्ने पाण्डवा मन्दचित्तसः । द्रविण्यन्ति महामात्याः पाञ्चालाः सञ्जयाश्च च ।
 यया द्रमुदितः सूर्यः प्रतपन् खेन तेजसा । व्यपोहति तमखीमं तथा शत्रून् प्रतापय । १३०
- ॥ सञ्जय उवाच ॥ आत्मा बलवती राजन् पुत्रस्य तव साऽभवत् । हते भीष्मे च द्रोणे च कर्णो ज्येयति पाण्डवान् ।
 तामानां हृदये ह्यवा कर्णमेव तदावधीत् । सूतपुत्र न ते पार्थः खिन्वाऽपि मयुद्युस्यति ।
 ॥ कर्ण उवाच ॥ उक्तनेतन्मया पूर्वं गाभ्यारे तव सन्निधौ । ज्येयामि पाण्डवान् सर्वान् सपुत्रान् सजनाह्वानान् ।
 सेनापतिर्भवियामि तवाह नात्र सञ्जयः । क्षिरा भव महारोज गिजिगान् गिद्धि पाण्डवान ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ स्वमुक्ती महाराज ततो दुर्थाधनो नृपः । उक्त शौ राजभिः सार्द्धं देवैरिव शतकृतः । १३५
 सेनापत्येन सत्कथं कथं स्कन्दमिवामराः । ततोऽभिमिषिषुः कथं विधिदृष्टेन कर्णसा ।
 दुर्थाधनमुषा रात्रन् राजानो विजयैषिषुः । शतकुम्भमथैः कुम्भभेदिषेयानुमन्यतेः ।
 तापपूर्थेदंशेषश्च द्विपञ्चमहर्षभैः । मफिमुक्तायुतैदान्यैः पुण्यगन्धैस्त्रयोपथैः ।
 पाण्डुभरे सुपाथेनमाथेन सौमभं हते । शालदृष्टेन त्रिधिना धमारेय सुषभुते ।
 प्राङ्गणाः षड्भिषा वेत्यास्तया ब्रूद्राय धमता । तुष्टुदुर्त्तं महात्मानमभिरिक्त वरागण । १४०
 ततोऽभिरिक्तो राजेन्द्र निधेनोऽभिधेनेन च । वाचयामास विनाय्यायाद्येवः परवीरहा ।
 प्रथ पार्थः श्च गतोऽन्दिनाम् आभुगोष्ठान्दहाहृषे । इति तं वन्दितः प्राङ्गद्वैत्राय पुरुषर्षभ ।
 अहि पार्थः श्च पाञ्चालान् राधेय विजयाय नः । उद्ययिषु सदा भानुऽनान्धुपैर्भमिठिभिः ।

नह्यलं तद्विद्युष्टानां शराणां वै मकेयवाः । उलूकाः सूर्यरश्मीनां ज्वलतामिव दग्ने ।
 नहि पार्थाः मघाञ्जालाः स्थातुं शक्तास्तवापतः । आत्तमस्त्रस्य समरे महेन्द्रस्य दानवाः ।
 अभिविक्तस्तु राधेयः प्रभया सोऽमितप्रभः । अत्यरिच्यत रूपेण दिवाकर इवापरः ।
 सैन्यापत्ये तु राधेयमभिविच्य सुनस्तत्र । अमन्यत तदात्मानं कृतार्थं काक्षचादितः ।
 कर्णोऽपि राजन् संग्राह्य सैन्यापत्यमरिन्दम । योगमाज्ञापयामास सूर्यश्लोदधनं प्रति ।
 तव पुत्रद्वेतः कर्णः शूद्रभे तव भारत । देवैरपि यथा स्कन्दः संपामि तारकामये ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णाभिवेके एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ सैन्यापत्यन्तु संग्राह्य कर्णो वै कर्त्तव्यस्तदा । तयोक्त्व स्वयं राजा क्षिप्रं भ्रातृसमं वचः ।
 योगमाज्ञाप्य सेनानामादित्येऽभ्युदिते तथा । अकरोत् किं महाराज्ञस्तन्मनाचक्ष सञ्चय ।
 ॥ सञ्चय उवाच ॥ कर्णस्य मतमाज्ञाप्य पुत्राक्षे भरतर्षभ । योगमाज्ञापयामासुर्नन्दित्पूर्वपुरावरं ।
 महत्यपररात्रे च तव सैन्यस्य मारिष । योगयोगेति महसा प्रादुरासीन्महाह्वयः ।

कस्यतां नागमुष्यानां रथानाञ्च वरूयिनां । सन्नह्यतां पदातीनां वाजिनाञ्च विभाष्यते ।
 क्रोशताश्चैव योधाना नरिताना परस्परं । बभूव तुमुलः शब्देऽ दिवस्पृक् सुमहोत्सवतः ।
 ततः श्वेतपताकेन बलाकावर्षवाजिना । हेमपृष्ठेन धनुषा नागकदेषे केतुना ।
 तूष्णीरग्रतपूर्णेन साङ्गदैर्न वरूयिना । शतम्रीकिङ्किणीशक्तिशूलतोमरधारिणा ।
 काशुकैरुपपन्नेन विर्मलादित्यवर्षसा । रथेनाभिपताकेन सुतपुष्टोऽभ्युदय्यत ।
 भापयन् वारिजं राजन् हेमजालविभूषितं । त्रिधुन्वानो महस्यपं कांसंस्तरविभूषितं ।
 दृष्ट्वा कर्णं महेश्वासं रथस्थं रथिनां वरं । भानुमन्तमिवोद्यन्तं तमो निघ्नन् दुरासदं ।
 न भीष्मवपनं केचिन्नापि त्रैणस्य मारिष । नान्येषां पुरुषव्याघ्र मेनिरे तत्र कौरवाः ।
 ततस्तत्वरथन् योधान् शङ्खशब्देन मारिष । कर्णो निष्कषयामास कौरवाणां महदहं ।
 व्यूहं व्यूह महेश्वासो मकरं अनुतापनः । प्रत्युद्यथो तथा कर्णः पाण्डवान् विजिगीषया ।
 मकरस्य तु तृण्डे वै कर्णो राजन् व्यवस्थितः । नेत्राभ्यां शकुनिः शूद्र उलूकश्च महारथः ।
 त्रैणपुत्रस्त गिरिषि धीवाधां सर्वसोऽद्राः । मध्ये दुर्व्याधनेऽ राजा वसेन महता हतः ।
 वामपादे तु रात्रेऽक्षतवर्षा व्यवस्थितः । नारायणवक्ष्यैको गोपालिर्धुंद्दुर्धरदैः ।
 पदे तु दक्षिणे राजन् गौतमः सत्यविक्रमः । विगर्तैः सुमहेश्वासैर्दक्षिणार्थेऽथ संहतः ।
 अनुपादस्तु यो वामस्तत्र अथो व्यवस्थितः । महत्या सेनया साहं मद्रदगममुत्थया ।
 दक्षिणे तु महाराज सुपेणः सत्यधनुषः । हतो रथसहस्रेण दन्तिनाश्च विभिः शनैः ।
 पुष्केश्वाक्षा महावीर्यो धातरी पायिर्वी तदा । विचक्ष विचसेनस्य मद्रा सेनया हृतैः ।
 तथा प्रयाते राजेन्द्र कर्णे नरवरोत्तमे । धनञ्जयमभिप्रेक्ष्य धर्मराजोऽपि गदितः ।
 पश्य पार्थ यथा सेना धार्तराष्ट्रीह संयुगे । कर्णेन विचिता बीरमुष्ठा शौर्यैः कौरवैः ।

हतवीरतमा श्रेया धार्तराष्ट्रो महाचमूः । फल्गुश्रेया महाबाधो विजयस्तत्र फान्गुन ।

उद्धृतश्च भवेच्छ्रेयो मम द्वादशवार्षिकः । एवं ज्ञात्वा महाबाधो यूधं यूधं धयेच्छसि ।

भातुरेतद्वचः श्रुत्वा पाण्डवः श्रेतवाहनः । अर्द्धचन्द्रेण यूधिने प्रत्ययूह्यत तां चमूं ।

४१३

वामपार्श्वे तु तस्थाय भीमसेनो व्यवस्थितः । दक्षिणे च महेश्वासो दृष्टद्युधो व्यस्थितः ।

मध्ये यूधस्थ राजा तु पाण्डवश्च धनञ्जयः । नकुलः सहदेवश्च धर्मराजश्च पृष्ठतः ।

चकर्त्तौ तु पाञ्चाल्यौ युधामन्यूनभोजधौ । नार्क्युन जहत्तुर्धुङ्गे पाख्यमानौ क्रुरीटिना ।

श्रेया नृपतथो वीराः स्त्रिता यूधस्थ दंशिताः । यथाभागं यथास्त्राभं धयाद्यज्ञश्च भारत ।

एवमेतन्महायूधं यूध्न भारत पाण्डवाः । तावकाश्च महेश्वासा युद्धैव मनो दधुः ।

४१४

दृष्ट्वा यूढान्तव चमूं सूतपुत्रिण सयुगे । निहतान् पाण्डवान्नेने धार्तराष्ट्रः सवाभ्यवः ।

तथैव पाण्डवो सेनाः यूढां दृष्ट्वा युधिष्ठिरः । धार्तराष्ट्रान् हतान्नेने सकर्षान् वै जनाधिपः ।

ततः शङ्खाद्य भवेत्यंघ्रं पनवानकदुन्दुभिः । डिण्डिमाद्याप्यहन्यन्त झर्झराद्य समन्ततः ।

सेनयोद्भवोराजन् प्रावाचन्त महास्त्रनाः । सिंघनादश्च संजज्ञे शूराणां जयगृह्णिनं ।

हयहेषितशब्दाश्च वारणानाश्च टंहता । रयनेमिस्त्र नाशोया सम्भृजुर्ज्ज्वनाधिप ।

४१५

न द्रोणयसने कश्चिज्जानीते भरतर्षभ । दृष्ट्वा कर्षं महेश्वासं मुखे यूधस्थ दश्रिंतं ।

उभो सैन्ये महाराज प्रहृष्टनरसंजुले । योद्धकामे स्थिते राजन् हनुमन्योन्यभोजया ।

तच्च यत्तौ सुधरभ्यौ दृष्ट्वाऽन्यान्यं व्यवस्थितौ । अनीकमध्ये राजेन्द्र चरतुः कुरुपाण्डवौ ।

नृत्यमाने च ते सेने समेयातां परस्परं । तेषां पथैः प्रपथेश्च निर्ज्जंमुखे युयुत्सवः ।

ततः प्रवृत्ते युद्धं नरवारणवाजिनां । रथानाश्च महाराज अन्योन्यमपि निज्रतां ।

४१६

इति श्रीमहाभारते कर्पवर्षिण्युधनिर्घोषे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ ते सेनेऽन्यान्यमासाद्य प्रहृष्टान्नरदिपि । वृहत्तौ सम्प्रजग्रते देवासुरसमप्रभे ।

ततो नररथायेभ्योः पत्तयद्योपविक्रमा । संप्रहारान् भृशं चक्रुर्देहप्राग्प्रणश्रनान् ।

पूषंश्चाकंपद्मानां कान्तिभिर्गन्धतः समैः । उत्तमाङ्गैर्भुविंशाना नृसिंशस्तस्रश्चक्षौ हो ।

अर्द्धचन्द्रेस्तया भक्षैः क्षुरमैरमिपट्टिभैः । परवधैद्याप्यहन्तचुत्तमाङ्गानि युथतां ।

व्यायतायतवाङ्गनां व्यायतायतवाङ्गभिः । वाहवः पातिता रेजुधरशंभो सायुधाङ्गदैः ।

४१७

तेः स्फुरन्निर्घोषो भाति रक्ताङ्गुलितक्षैलश्या । गदडप्रहितैरथैः पञ्चक्षैर्गैरिव ।

द्विरदस्यन्दनाशेभ्यः पेतुर्वीरा दिवद्भृताः । विमानभ्यो यथा चीये पुष्पे स्वर्गसदस्तया ।

गदाभिरन्ये गुर्ज्वभिः परिधेम्पलैरपि । योयिताः प्रतप्रः पेतुर्वीरा वीरतरैरथे ।

रणे रथैर्बिमथिता मत्ता मत्तैर्दिपा द्विपैः । सादिनः सादिमिथैव तस्मिन् परमथङ्गुले ।

रथैर्नरा रथा नागैरशारोहाद्य पत्तिभिः । श्वारोभैः पदाताय निहता युधि श्रेते ।

४१८

रथश्चपत्तेया नागै रथाश्वेभाद्य पत्तिभिः । रथपत्तिद्विपाद्याश्वैरथैद्यापि नरदिपाः ।

रथाद्येभनरायान् नराद्येभरथैः कृतं । पाणिपादैश्च यस्मैश्च रथैश्च कदनं महत् ।
 तथा तस्मिन् बले शूरैर्वैद्यमाने हतेऽपि च । अस्मानभ्याययुः पार्यां वृकोदरपुरोगमाः ।
 धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च द्रोणपदेयाः प्रभद्रकाः । सात्यकिश्चेकितानश्च द्राविडैः सैनिकैः सह ।
 दृताव्यूहेन महता पाण्ड्याद्योलाः संकेरलाः । व्यूढोरस्का दीर्घभुजाः प्रांग्रवः प्रयुज्जोचनाः ।
 आपीडिनो रक्तदन्ता मत्तमातङ्गविक्रमाः । नानाविरागवसना गन्धचूर्णवर्षुर्णताः ।
 बद्धासयः पाण्डुहस्ता वारणप्रतिवारणाः । समानमृत्युवो राजन्नात्यजन् परस्परं ।
 कलापिनश्चापहस्ता दीर्घकेशाः मिथैवदाः । पत्तयः सादिनयान्ये घोररूपपराक्रमाः ।
 अथापरं पुनः शूराद्येदिपाञ्चालकैकयाः । काह्वयाः कोमलाः काह्व्या मागपाशापि दुद्रुवुः ।
 तेषां रथाश्च नागाश्च प्रवराद्योगपत्तयः । नानावाद्यधरैश्चैष्टा नृत्यन्ति च हसन्ति च ।
 तस्य सैन्यस्य महतो महामावबैरैरृतः । मध्ये वृकोदरोऽभ्याथालदीयाप्रागधूर्गतः ।
 स नागप्रबोऽत्युपो विधिवन् कल्पिता वभौ । उदयायाद्रिभवनं यथाभ्युदितभास्करं ।
 तस्यायस्य वर्षभरं बररत्नविभूषितं । ताराव्याघ्रस्य नभसः शारदस्य समन्वितं ।
 स तोमरव्यंकरश्चासौलिखलद्रुतः । शरन्मथन्दिनाकांभतेजसा व्यदहद्रिपून् ।
 तं दृष्ट्वा विरदं दूरात् सेमधूर्त्तिर्दिपस्थितः । आह्वयन्नभिदुद्राव प्रमनाः प्रमनस्तरं ।
 तयोः समभवद्युद्धं द्विपयोश्चरूपयोः । यदृच्छ्या द्रुमवतोर्ध्वहापंभतयोरिव ।
 संसक्तनागौ तौ वीरौ तोमरैरितरेतरं । बलवत्सूर्यरश्म्यामैर्भित्ताऽन्यान्यं विनेदतुः ।
 व्यपद्यत तु नागाभ्या मण्डलानि विचैरतुः । प्रगृह्य चोमौ धनुषी जगृतर्त्नं परस्परं ।
 छेडितास्कोटितरवैर्ध्वाणशब्दैस्तु सर्वतः । तौ जंनं शर्षपन्तौ च सिंहनादं प्रचक्रतुः ।
 समुद्यतकराभ्यानौ दिपाभ्यां कृतिनावुभौ । वातोद्भूतपताकाभ्यां युयुधाते महाबलौ ।
 तावन्त्योन्यस्य धनुषी क्षिन्वाऽन्यान्यं विनेदतुः । शक्तितामरवर्षेण प्रावृक्षेधाविवात्मुभिः ।
 सेमधूर्त्तिसदा भीमं तोमरेण स्नानान्तरे । निविभेदातिविगेन यद्विद्यायपरैर्नन्दन् ।
 स भीमधेनः शूर्युभे तोमरैरङ्गमाश्रितः । क्रोधदीप्तवपुर्धंधैः सन्नसन्निरिवांशुमान् ।
 ततो भास्करवर्षाभमञ्जोगतिमयस्त्रयं । ससर्च्चं तोमरं भीमः प्रत्यमिवाय चयवान् ।
 ततः कुनूताधिपतिश्चापमानस्य सायकैः । दशभिक्षोमरं भित्त्वा यस्या विव्याध पाण्डवं ।
 अथ कार्ष्णिकमादाय भीमो अलदनिःस्वनं । रिपोरभ्यर्द्धदन्नागमुचदन् पाण्डवः शरैः ।
 स शरीरघाहितो नागो भीमधेनेन संयुगे । गृह्यमाणोऽपि नातिदृष्टातोद्भूत इवामुदः ।
 तमभ्यधावद्विरदं भीमो भीमस्य नागराट् । महावातेरितं मेघं वातोद्भूत इवामुदः ।
 सन्निवाथ्यात्प्रना नागं सेमधूर्त्तः प्रनापवान् । विव्याधाभिद्रुतं वाणैर्भीमधेनेन कुशरं ।
 ततः साधुविद्युष्टेन सुरेणानतपर्षया । क्षिन्वा शरासनं शत्रोर्नामं सामिपमाहृतम् ।
 ततः क्रुद्धो रथे भीमं सेमधूर्त्तः परामिनत् । जघान चाथ विरदं नारायैः सर्वमर्षदम् ।

१२३

१०

१६

१००

१०२

१०३

स पपात महानागो भीमसेनस्य भारत । पुरा नागस्य पतनादवमुत्थ स्थितो मही ।
 तस्य भीमोऽपि बिरदं गदया समप्रापयत् । तस्मात् प्रमथिताद्भागान् सेमधूर्त्तिमवमुत्तं ।
 उद्यदायुधमायान्तं गदया हन् उकोदरः । स पपात हतः सासिर्व्यसृष्टमभितो द्विपं
 वज्रप्रभमचलं सिंही वज्रहता यया । तं हतं नृपतिं वृष्ट्वा कुस्रुतानां यशस्करं ।
 पाद्भ्रवद्भयिता सेना लदीया भरतर्षभ ।
 इति श्रीमहाभारते कर्षपर्वणि सेमधूर्त्तिवधे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः कर्षो महेष्वासः पाण्डवानामनीकिनो । जघान समरे शूरः शरैः सन्नतपर्वभिः ।
 तथैव बाण्डवा राजंस्त्रय पुत्रस्य बाहिनी । कर्षस्य प्रमुचे क्रुद्धा निगम्यसे महारथाः ।
 कर्षोऽपि राजन् समरे व्यहनत् पाण्डवीं चमूं । नाराधिरकैवर्णभैः कर्षारपरिमाञ्जिनैः ।
 तत्र भारत कर्षेन नाराचैस्त्राडिता गजाः । नेदुः सेदुञ्च मञ्जुव बभ्रमुय दिग्धा दश ।
 बधमाने बले तस्मिन् सूतपुत्रेण मारिय । नकुलोऽभ्यद्रवर्णुणं सूतपुत्रं महारणे ।
 भीमसेनस्याया द्रौणिं कुर्वाणं कर्षं दुष्करं । विन्दांनुविन्दौ कैकेयौ सात्यकिः समवारयत् ।
 श्रुतकर्माणमायान्तं चिचसेनो महीपतिः । प्रतिविन्ध्यस्यथा चिचं चिचकेतनकाभुङ्कं ।
 दुर्थाधनस्य राजानं धर्मपुत्रं युधिष्ठिरं । संश्रक्तगणान् क्रुद्धो धर्मधवाद्ब्रह्मज्जय ।
 धृष्टद्युम्नं छपेणाय तस्मिन् वीरवरचये । शिखण्डी हतवर्माणं समासादयदच्युतं ।
 श्रुतकीर्त्तिस्तथा श्रेयं माद्रीपुत्रः सुतन्त्रव । दुःशरानं महाराज सहदेवः प्रतापवान् ।
 कैकेयौ सात्यकिं युद्धे शरवर्षेण भासता । सात्यकिः कैकेयौ चापि च्छादयामास भारत ।
 तावेनं भ्रातरौ वीरौ जघ्नतुर्हृदये भृशं । विषाणाभ्यां यथा नागौ प्रतिनागं महावने ।
 शरसम्भ्रवर्णौथौ तावुभौ भ्रातरौ रणे । सात्यकिं सत्यकर्माणं राजन् विविधतुः शरैः ।
 तौ सात्यकिर्महाराज प्रहसन सर्व्वता दिग्भः । छादयन् शरवर्षेण वारयामास भारत ।
 वार्यमाथौ ततस्तौ हि श्रेनेयशरदृष्टिभिः । श्रेनेयस्य रथं त्वर्यौ छादयामासतुः शरैः ।
 तयोस्तु धनुषी चिचे क्लिप्ता शैरिर्महायशः । अथ तौ सायकैस्तीक्ष्णैश्चरयामास संयुगे ।
 तयान्ये धनुषी चिचे प्रगृह्य च महाशरान् । सात्यकिं छादयन्तौ तौ चेरतुलंघुं सुष्टु च ।
 ताभ्यां मुक्त्वा महावाणाः कङ्कवर्षिणवाससः । द्योतयन्तो दिग्भः सर्वाः समेतुः स्वर्णश्रृङ्गाः ।
 वाष्पान्भकारमभवत्तयोराराजश्चहाम्बधे । श्रान्यान्यस्य धनुशैव चिच्छिदुस्तौ महारथाः ।
 ततः क्रुद्धो महाराज सात्यकिर्धुद्बुध्दः । धनुरन्यत् समादाय सज्यं कृत्वा तु संयुगे ।
 जुगम्रेष मुनोस्तेषु श्रुविन्दशिरोऽह्वरत् । अपतत्तच्छिरो राजन् कुण्डलोपचितं महत् ।
 शनरस्य शिरो यद्विद्यतस्य महारणे । शोचयन् कैकयान् सर्व्वान् जगामाशु वसुन्धरा ।
 तं वृष्ट्वा निहतं शूरं भ्राता तस्य महारथः । सज्यमन्यद्ब्रुतुः कृत्वा श्रेनेय पथैवारयत् ।
 स पथा सात्यकिं विद्या स्वर्णपुङ्खैः । त्रिसाश्रितैः । मनाद बलवान्नादं तिष्ठतिष्ठति चात्रवोत् ।

४५४

४५५

४५६

४५७

४५८

४५९

सात्यकिश्च ततस्त्वं कैकेयानां महारथः । शरैरेकेषाहस्त्रैर्वाहोहरसि चापयत् ।

स शरैः क्षतमर्वाङ्गः सात्यकिः सत्यविक्रमः । रराज समरे राजन् सपुण्य इव किंशुकः ।

सात्यकिः समरे विद्वः कैकेयेन महात्मना । कैकेयं पञ्चविंशत्या वियाध प्रहसन्निव ।

तावन्न्योन्यस्य समरे संह्रिय धनुषी गृभे । हत्वा च सारथी तूर्णं हथाय रयितान्वरो ।

विरथावसिपुङ्गाय समाजगमतराहवे । शतचन्द्रचितं गृह्य चर्मणो सुभुजो तथा ।

व्यरोचेतां महारथे निस्त्रिंशवरधारिणौ । यथा देवासुरे युद्धे जम्भगौ महाबलौ ।

मण्डलानि ततश्चो तु विचरन्तौ महारथे । अन्यान्यमभितस्त्वं समाजगमतराहवे ।

अन्यान्यस्य वधे चैव चक्रतुर्थं मुत्तमं । कैकेयस्य द्विधा चर्मं ततश्चिच्छेद मालतः ।

सात्यकेषु तथैवाधौ चर्मं चिच्छेद पार्ययः । चर्मं चिच्छ्वा तु कैकेयक्षारागणव्रतैर्द्वं ।

चचार मण्डलान्येव गतप्रत्यागतानि च । तच्चरन्तं महारथे निस्त्रिंशवरधारिणं ।

अपहस्येन चिच्छेद शैनेयस्वरयाऽन्वितः । सर्वमां कैकेयो राजन् द्विधा चिच्छेन्नो महारथे ।

निपपात महेष्वासो वज्राक्षत इवाचलः । तं निहत्य रणे गूरः शैनेयो रथमत्तमः ।

युधामन्युरयं तूर्णमाशरोह परन्तपः । ततोऽन्यं रथमास्त्राय विधिवत् कल्पितं पुनः ।

कैकेयानां महर्षेभ्यं व्यधमन् सात्यकिः शरैः । सा बध्यमाना समरे कैकेयानां महाचमूः ।

तमुभुज्य रथे शत्रुः प्रदुद्राव दिशो दश ।

इति श्रीमहाभारते कथपत्रं विन्दानुविन्दवधे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

॥ मञ्जय उवाच ॥ शुककर्मो ततो राज्ञि वसेन महोपतिं । आजन्ने समरे कुहूः पद्माशक्तिः शिलीमुखीः ।

अभिषारयुतं तं राजन् नवभिर्नतपत्रभिः । शुककर्मोपमाहृत्य सूतं वियाध पञ्चभिः ।

शुककर्मो ततः कुहूश्चिवसेनं चमूमुखे । नाराचेन सुतीक्ष्णेन मर्धं देधे समार्पयत् ।

सोऽतिविद्वो महाराज नाराचेन महात्मना । मूर्च्छामभिययौ वीरः कम्बलक्ष विवेगश्च ।

एतस्मिन्नन्तरे चैने शुककोत्तिर्भ्राह्मणः । नवत्या जगतोपालं ह्लादयामास पत्रिभिः ।

प्रतिबभूव ततः सत्रां चित्रसेनो महारथः । धनुश्चिच्छेद भस्त्रेण तस्य वियाध सत्रिभिः ।

सोऽन्यत् कर्भुकमादाय वेगघ्नं रुक्माभूपितं । चित्ररूपधरश्चक्रे चित्रधेनं शरोर्ध्रिभिः ।

स शरैर्द्वित्रितो राजा चित्रमास्त्रधरो युवा । युवेव समरेऽगोभद्रेऽधोमध्ये खलद्रुतः ।

शुककर्मोपमय वै नाराचेन स्नान्तरे । विभेद तरसा भूयस्त्रिभ्रतिभेति चामवीत् ।

शुककर्मोऽपि समरे नाराचेन समर्पितः । सुखाव रुधिरं तव गैरिकाश्रं इवाचलः ।

ततः स रुधिरान्गुहो रुधिरं च हतच्छविः । रराज समरे वीरः सपुण्य इव किंशुकः ।

शुककर्मो ततो राजन् शत्रुणा समभिद्रुतः । शत्रुभंगारणं कुहूो दिधा चिच्छेद कार्भुकं ।

श्रयैर्न ह्रियधन्वानं नाराचानां शनैस्त्रिभिः । ह्लादयन् समरे राजन् वियाध च सुपत्रिभिः ।

ततोऽपरेण भस्त्रेण तीक्ष्णेन निमित्तेन च । जहार सभिरस्त्रायं गिरस्तस्य महात्मनः ।

तच्छिरो न्यपत झूमौ चित्रसेनस्य दीप्तिमत् । यदृच्छया यथा चन्द्रस्युतः स्वर्गान्महीतलं ।
 राजानं निहतं दृष्ट्वा तेषामिहाराणु मारिय । अभ्यद्रवन्त वेगेन चित्रसेनस्य सैनिकाः ।
 ततः क्रुद्धो महोष्वाससौम्यं प्राद्रवच्छरैः । अन्तकाले यथा क्रुद्धः सर्वभूतानि प्रेतराट् ।
 ते बधमानाः समरे तव पौत्रेषु धन्विना । व्यद्रवन्त दिशस्त्रुणं दावदग्भा इव दिपाः ।
 तांस्तु विद्रवतो दृष्ट्वा निरुत्साहान् द्विपञ्चये । द्रावयन्निपुमिस्त्रीक्ष्णैः सुतकर्मा व्यरोचत ।
 प्रतिविन्ध्यस्ततस्त्रिंशत् भित्त्वा पञ्चभिराग्गुणैः । सारथिञ्च त्रिभिर्विद्ध्वा ध्वजमेकेषुष्णामपि च ।
 तं चित्रो नवभिर्मल्लैर्ब्रह्मोत्तरसि चार्पयत् । स्वर्णयुद्धैः प्रसन्नतैः कङ्कवर्हिषवाजितैः ।
 प्रतिविन्ध्या धनुष्कित्वा तस्य भारत सायकैः । पञ्चभिर्निश्रितैर्व्याघैरथैनं स हि जम्बिवान् ।
 ततः शक्तिं महाराज स्वर्णघण्टां दुरासदां । प्राहिषोत्तव पौत्राय धोरामग्निशिखामिव ।
 तामापतन्तो सद्यसा महोत्साहप्रतिभां तदा । दिधा चिच्छेद समरे प्रतिविन्ध्या हसन्निव ।
 सा यपात दिधा च्छिन्ना प्रतिविन्ध्यशरैः श्रितैः । युगान्ते सर्वभूतानि चासयन्ती यथाऽग्रनिः ।
 शक्तिं तां प्रहतां दृष्ट्वा चित्रो गच्छ महारागदां । प्रतिविन्ध्याय विक्षेप रुक्मजातविभ्रंपितां ।
 सा जघान हयांस्तस्य सारथिञ्च महारथे । रथं प्रवृत्तं वेगेन धरणीमन्वपद्यत ।
 एतस्मिन्नेव काले तु रयादाभुव्य भारत । शक्तिं चिक्षेप चित्राय स्वर्णदण्डमलङ्कृतं ।
 तामापतन्तो जघाद् चित्रो राजन्महामनाः । तनसामेव चिक्षेप प्रतिविन्ध्याय पार्थिव ।
 समासाद्य रथे शूरं प्रतिविन्ध्यं महाप्रभा । निर्भयं दक्षिणं बाङ्गं निपपात मद्योतले ।
 पतिताऽभासयथैव तं देवमग्रनिर्धया । प्रतिविन्ध्यसोता राज्ञोलोमरं हेमभ्रुवितं ।
 प्रिययामास शंकुद्रुयित्रस्य मधकाङ्क्षया । स तस्य वर्षावरणं भित्त्वा हृदयमेव च ।
 जगाम धरणीं हूर्णं महोरग इवाग्रयं । स यपात तदा राजा तोमरेण समाहतः ।
 प्रसार्य विपुलैः वाङ्ग पौनौ परिघषन्निभौ । चित्रं संप्रेक्ष्य निहतं तावका रथमोगिनः ।
 अभ्यद्रवन्त वेगेन प्रतिविन्ध्यं समन्ततः । स्रजन्तो विविधान् वाष्णान् प्रतप्रीत्य सक्तिद्विषीः ।
 तमवच्छादयामासुः स्वयंमध्वगणा इव । तान् विधम्य महाबाहुः प्रराजालेन संयुगे ।
 व्यद्रवयन्तव चर्मं वज्रहस्त इवाशुरी । ते मथ्यमानाः समरे तावकाः पाण्डवैर्नृप ।
 विप्रकोयंभ सद्यसा वातनुश्रा पना इव । विप्रद्रुते बले तस्मिन् मथ्यमाने समन्ततः ।
 द्रौषिर्देवाऽभ्ययानुषे भीमधेनं महाबलं । ततः समागमो पोरो वज्रव सद्यसा तयोः ।
 यथा देवासुरे युद्धे दृक्त्वामवधोरिव ।

५०

५१

५२

५३

५४

५५

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि चित्रवधे षट्सर्गोऽध्यायः ॥ १४ ॥

॥ मध्यय उवाच ॥ भीमधेनं ततो द्रौषीराजन् विव्याध पत्निषा । परया लक्ष्या युष्मो दक्षयस्वस्वसाधनं ।
 चर्द्वेन पुनराग्रे भवत्या निमित्तैः शरैः । सर्वमथापि संप्रेक्ष्य मर्मगोत्रा लपुहस्तवत् ।
 भीमधेनं समाकोशं द्रौषिणा निमित्तैः शरैः । रराज समरे राजन् रश्मिवानिव भास्करः ।

ततः शरसहस्रेण सुप्रयुक्तेन पाण्डवः । द्रोणपुत्रमवच्छाद्य सिंहनादममुञ्चत ।
 शरैः शरान्स्ततो द्रौणि । संवाच्यं युधि पाण्डवं । ललाटेऽभ्यहनद्राजन् नाराचेन क्षयञ्चिव । १००
 ललाटस्थं ततो वापं धारयामास पाण्डवः । यथा गृह्णं वने दृष्टः खड्गा धारयते नृप ।
 ततो द्रौणिं रणे भीमो यतमानं पराक्रमी । विभिन्बिन्धाद्य नाराचैर्ललाटे विस्मयञ्चिव ।
 ललाटेक्षुण्णतो वाणैर्ब्राह्मणाऽसौ व्यशोभत । प्रावृषीव यथा भिक्खिःशुभ्रः पर्वतोत्तमः ।
 ततः शरशतैर्द्रौणिरर्द्धयामास पाण्डवं । न चैनं कल्पयामासु मातरियिव पर्वतं ।
 तथैव पाण्डवो युद्धे द्रौणिं शरशतैः शितैः । नाकल्पयत संहृष्टो वार्योष इव पर्वतं । १०१
 तावन्त्येनं शरैर्धारेच्छादयामौ महारथौ । रथवर्थागतौ वीरौ गृह्णुभान्ते बलोत्कटी ।
 आदित्याविव संदीप्तौ लोकलघकरावुभौ । खरयिभिःखिवाच्येन्येन्ये तापयन्तौ शरोत्तमैः ।
 ततः प्रतिहतो यत्नं कुर्वाणौ तौ महारणे । हतप्रतिहते यत्नौ शरशतैरभीतवत् ।
 व्याघ्राविव च संग्रामे चेरतुसौ नरोत्तमौ । शरदंष्ट्रौ दुरार्थ्यौ चापवक्रमथङ्करी ।
 अभ्रतान्तावदुद्यौ च शरजालौ समन्ततः । मेघजालैरिवाच्छनौ गगने चन्द्रभास्करौ । १०२
 चक्राश्रिते भुङ्क्तेन ततस्त्वावप्यरिन्दमौ । विमुक्तावभ्रजालेन श्रृङ्गारकुधाविव ।
 अथ तत्रैव संग्रामे वर्त्तमाने सुदारणे । अप्रमथ्यन्ततश्चक्रे द्रौणिसिख उल्कादरं ।
 किरञ्करशतैरुद्युङ्गाराभिरिव पर्वतं । न तु तन्मष्टये भीमः श्चोर्बिजयलघणं ।
 प्रतिचक्रे ततो राजन् पाण्डवोऽप्यपसव्यतः । मण्डलानां विभागेषु गतप्रत्यागतेषु च ।
 बभूव तुमुजं युद्धं तयोः पुरुषसिंहयोः । चरित्वा विविधान् मार्गान् मण्डलस्थानमेव च । १०३
 शरैः पूर्णायतोत्पुष्टैरन्योन्यमभिजगृहतुः । अन्यान्यस्य बधे चैव चक्रतुर्थजमुत्तमं ।
 र्दपतुर्विरयं चैव कर्तुमन्योन्यमाहवे । ततो द्रौणिर्भ्राह्मणाणि प्रादुश्यके महारथ ।
 तान्यक्षैरेव समरे प्रतिजग्रेऽप्य पाण्डवः । ततो धारं महाराज शस्त्रयुद्धमवर्त्तत ।
 पश्युद्धं यथा धारं भ्राह्मणैरेण क्षम्यत् । ते वाणाः समसञ्चलन् मुक्तास्ताभ्यान्तु भारत ।
 द्योतयन्तो दिशः सर्वान्त्वाव सैन्यं समन्ततः । वाणशङ्कैर्घृतं धारमाकारं समपद्यत । १०४
 उल्कापाताघृतं युद्धं प्रजानो संदधे नृप । वाणाभिघातात् संश्रजे तत्र भारत पावकः ।
 स विस्फुलिङ्गो दीप्ताग्निर्धोऽदहदाहिनीदय । तत्र सिद्धो महाराज सम्यतन्तोऽनुवन् वचः ।
 युद्धानामतिस्वर्षंथा युद्धमेतदिति प्रभो । सर्वयुद्धानि चैतस्य कलां नार्हन्ति योऽग्रौ ।
 नेदृशश्च पुनर्धुङ्क्ते भवियति कदाचन । अहो ज्ञानेन सम्यग्वावुभौ ब्राह्मणचक्षिणौ ।
 अहो शौर्येण सम्यग्वावुभौ चोपपराक्रमौ । अहो भीमबलो भीम एतस्य च एतास्यता । १०५
 अहो वीर्येण सम्यग्वावुभौ शैष्टवमेतयोः । स्त्रितावितौ हि समरे कालान्तकयमोपमौ ।
 हृष्टौ दाविव सन्तानौ यथा दाविव भास्करौ । यमौ वा पुन्यथाघी धाररूप्यावुभौ रणे ।
 इति वाचः स्रुयन्ते सिद्धानां वै मुञ्जशुङ्गः । सिंहनादयः संग्रमे रुभेतांता दिवोकथां ।

अद्भुतज्ञाप्यचिन्त्यञ्च वृष्टा कर्ष्यं तयो रणे । विद्वचारणसङ्गानां विस्मयः समपद्यत ।
 प्रथमं तदा देवाः सिद्धाश्च परमर्षयः । साधु द्रौणो महाबाहो साधु भीमोति चानुवन् ।
 तौ प्रहारी समरे राजन् परस्परकृतागमौ । परस्परमुदैकेतां क्रोधादुद्रृत्य चतुर्वी ।
 क्रोधात्कैचपौ तौ तु क्रोधात् प्रस्फुरिताधरौ । क्रोधात् सन्दष्टदशने तयेव दशनच्छदौ ।
 शून्यान्व्यं ज्ञादयनौ स्र शरदृश्या महारथौ । शरान्मुधारौ समरे शस्त्रविद्युत्प्रकाशिनौ ।
 तावन्तोन्वं ध्वजं विद्धा मारयिञ्च महारथे । शून्यान्यस्य हयान् विद्धा विभिदति परस्परं ।
 ततः क्रुद्धौ महाराज वापौ गृह्य महाहवे । उभौ चिचिपतुच्छूर्णमन्यान्यस्य बधैपिणैः ।
 तौ वायवैर्षं हारात्र द्योतमानौ चमूमुखे । आजन्नतः समावाच वज्रवेगौ दुरासदौ ।
 तौ परस्परवेगाद्य शरभ्याश्च श्वाहतौ । निपेततुम्हं हावीर्यौ रथोपस्थे तयोस्तदा ।
 गतस्तु मारयिष्मन्ता द्रौणपुत्रमचेतनं । अपोवाह रथाद्राजन् सर्वभैर्यस्य पश्यतः ।
 तदेव पाण्डवं राजन् विज्जलन्ते भुङ्गमुङ्गः । अपोवाह रयेनात्रौ मारयिः श्वनुतापनं ।
 इति श्रीमहाभारते कर्षपर्वणि श्वन्त्यामभीमघेनदुष्टे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

१०

११

१२

॥ धृतराज उवाच ॥ यथा संश्रमकैः सार्द्धं मञ्जुनद्याभवद्रणः । शून्याश्च महीपानां पाण्डवैस्तद्वीरिभिः ।
 श्वन्त्याधाय संपुद्गमधुनस्य च पश्यय । शून्याश्च महीपानां पाण्डवैस्तद्वीरिभिः मे ।
 ॥ पश्यय उवाच ॥ गृह्य राजन् यथा वृत्तं धंयामं भुवतो मम । वीराणां श्वनुभिः सार्द्धं देहप्राणविनाशनं ।
 प णः संश्रमकसं प्रविश्याधं रथयिभं । व्यदोभयदमिचप्रो महाबात इवाधंवे ।
 शिरीषस्य वीराणां शिरीषैर्धनशयः । पूंशं श्रमभवात्तानि स्रिचिभूरभ्रमनि च ।
 यन्नाशरिदिति स्थितं विनाशैर्निनिर्गिव । घृष्टमानापतान् पुष्टान् चन्दनागुबभ्रवितान् ।
 सापुष्टान् यतवशांय पद्याकारगपथिमान् । बाहून् धुरैरमिवाशो चिच्छेद समरेऽभ्युनः ।
 धूर्त्वात् धूर्त्वात्तान् सुतान् ध्वंश्यापानि सायकात् । पाथीन् शरदानसक्तन् भक्षैचिच्छेद पाण्डवः ।
 रथान् रिपान् रथादेव सागेहानभ्युनो मुधि । शरैरेकेपाशधैर्निने राजन् यमपथं ।
 तं शराः सुशरमा भर्त्माना इवधंभाः । यावितार्थनिव कुडुमभिम्रुय गंदास्तृटाः ।
 निश्रमभिम्रुयं शरैः श्रेष्ठैरिवधंभाः । तस्य तं राक्ष तपुद्गमभवहोमवधंषं ।
 पंजाकृत्स्नवपे परदेहानां श्व वक्षसा । शरैरपदायि धंशान् विपतो धर्मोताऽङ्गुमः ।
 इत्युत्तं श्रमिभुवं विद्धा साधान् अहार थः । इत्यचिरेणुचकालान् रथपीधान् ध्यारथीन् ।
 शिवाधोऽपुष्टपीशान् धमृशदितकेतनाम् । कश्चिधयोऽङ्गुलीकान् विरक्षयान् विरूवरान् ।
 शिवाधोऽपुष्टपीशान् धमृशदितकेतनाम् । कश्चिधयोऽङ्गुलीकान् विरक्षयान् विरूवरान् ।
 शिवाधोऽपुष्टपीशान् धमृशदितकेतनाम् । कश्चिधयोऽङ्गुलीकान् विरक्षयान् विरूवरान् ।
 शिवाधोऽपुष्टपीशान् धमृशदितकेतनाम् । कश्चिधयोऽङ्गुलीकान् विरक्षयान् विरूवरान् ।
 शिवाधोऽपुष्टपीशान् धमृशदितकेतनाम् । कश्चिधयोऽङ्गुलीकान् विरक्षयान् विरूवरान् ।
 शिवाधोऽपुष्टपीशान् धमृशदितकेतनाम् । कश्चिधयोऽङ्गुलीकान् विरक्षयान् विरूवरान् ।

१३

१४

१५

यै सदा विभ्रतुर्वीराविमो तौ केयवाञ्जुना । ब्रह्मेशानाविवाज्यैा वीरावेकरये स्थितौ ।
 सर्वभूतरौ वीरौ नरनारायणविमौ । इत्येतन्महदास्यं दृष्ट्वा शुभा च भारत ।
 अथत्यामा सुसंयत्तः कृष्णावभ्यद्रवद्रुणे । अथ पाण्डवमखन्तमि वप्रकराञ्चक्रान् ।
 सेयुषा पाणिनाह्वय प्रहसन् द्रौणिरब्रवीत् । यदि मां मन्यसे वीर प्रातमर्हमिहातिथिं ।
 ततः सर्वात्मना त्वद्युद्धातिथ्यं प्रयच्छ मे । एवमाचार्य्यपुत्रेण समाहृतो युयुत्सया ।
 वज्रमेतेऽञ्जुनोत्तानमिति चाह जनार्दनं । संश्रक्तस्य मे वध्या द्रौणिराह्वयते च मां ।
 यद्बानन्तरं प्राप्तं शंस मे तद्धि माधव । श्रान्तियकर्मभ्युत्थाय दीयता यदि मन्यसे ।
 एवमुक्तोऽवहत् पार्यं कृष्णा द्रोणात्मजान्तिके । जैत्रेण विधिनाहतं वायुरिन्द्रमिवाध्वरे ।
 तमाम श्यै कमनसं केशवो द्रौणिमब्रवीत् । अथत्यामन् स्थिरो भूत्वा प्रहराशु महस्र च ।
 निर्बद्धं भर्तृपिण्डं हि काशोऽयमुपजोविनां । सूक्ष्मो विवादो विमाणां सूक्ष्मो चासौ जयाजयौ ।
 यामभ्यर्धयसे मोहाद्द्विष्यं पार्यस्य सत्क्रियां । तामामुमिच्छन् युधस्र स्थिरो भूत्वाऽप्य पाण्डवं ।
 इत्युक्तो वायुदेवेन तथेत्युक्त्वा द्विजोत्तमः । विद्याध केशवं पश्या नाराचैरञ्जुनं त्रिभिः ।
 तस्याञ्जुनः सुशंकुद्धस्त्रिभिर्बणैः शराम्न । चिच्छेद चान्यदादत्त द्रौणिर्षौरतरं धनुः ।
 सज्यं कृत्वा निमेषाच त्रिव्याधाञ्जुनकेशवै । त्रिभिः शतैर्ब्रामुदेवं महस्रेण च पाण्डवं ।
 ततः शरसहस्राणि प्रयुतान्यर्ब्युदानि च । सज्जे द्रौणिरायान्तं संस्रस्य च रणेऽञ्जुनं ।
 द्युधिधनुषद्वैव ज्यायाश्चैवाय मारिय । बाहोः कराभ्यामुरसे वदनघ्राणेनचत ।
 कर्णाभ्यां शिरसोऽङ्गभ्यो लोमवर्षाभ्य एव च । रथञ्जैभ्यश्च शरा निष्पितृर्ब्रह्मवादिनः ।
 शरजालेन महता विद्धा माधवपाण्डवै । ननाद मुदितो द्रौणिर्महामिधौघनि स्वनं ।
 तस्य तं निनदं शुभा पाण्डवोऽच्युतमब्रवीत् । पश्य माधव दौराक्यं गुरुपुत्रकं मां प्रति ।
 वधं प्राप्नो मन्यते नौ प्रावेद्य शरवेऽगनि । एषोऽस्मि हन्मि सङ्ख्यं शिवया च बलेन च ।
 अथत्याच. शरानस्ताग् द्विनैकैकं विधा विधा । अथमङ्गरतथेयो नोहारमिव माहत् ।
 ततः संश्रक्तान् भूय, सायस्रतरथविपान् । ध्वजपत्तिगणानुपैर्ज्यैर्विव्याध पाण्डव ।
 ये ये ददृशिरै तत्र यद्यद्रूपास्तदा जनाः । ते ते तत्र शरैर्यातं मेनिरौत्तानमात्मना ।
 ते गाण्डीवप्रमुक्ताश्च नानारूपाः पतन्निष । क्रोधे सार्ये स्थितान् प्रन्ति द्विपंथ्यं पुरुषायणे ।
 भल्लैश्चक्रन्ः कराः पेतु करिणां मदवर्धिषां । यथा वने परशुभिर्निःकृताः मुमसाद्रुमाः ।
 पश्यान्तु शैलवत् पेतुक्षे गजाः स्रह सादिभिः । वज्रिवज्रप्रमथिता यथैवाद्रिचयास्तया ।
 गन्धर्व्वनगराकारायथाथैव सकल्पितान् । विनोतैर्ज्व्वनैर्धुक्कानास्तितान् युद्धदुर्भदः ।
 शरैर्विशकलोक्तुर्ज्व्वमिवानभ्यवीटयत् । खलद्रुतानयसादीन् पत्तोद्याहन् धनञ्जय ।
 धनञ्जयधुगान्ताकं संश्रक्तमहापुंवं । व्यशेषयत दुःशोषं तोन्ः शरगभक्षिभिः ।
 पुनर्द्रौणिर्षादभिलं नाराचैर्ब्रह्मस्रिभै । निर्विभेद महविगैस्वरन् वज्रोव पर्वतं ।

११०

१११

११२

११३

११४

११५

तमाचार्यैःसुतः क्रुद्धः साययन्तारमाशुभैः । द्युत्सुरागमघोर्द्धं पार्थस्तानश्चिनश्चरान् ।

ततः परमधेनुदुः पाण्डवेऽस्त्राणवासृजत् । अश्वत्यामाभिस्त्रपाय गृह्णानतियथे यया ।

अथ संश्रप्तान्त्वक्त्रा पाण्डवो द्रैणिमभ्यगात् । अप्रांक्षेयानिव त्यक्त्वा दाता पाण्डेयमर्यिनं ।

१०

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि अश्वत्यामाशुभयुद्धे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः समभवद्युद्धं शूद्राङ्गिरसवर्धषोः । नवममभितो व्याधि शूक्राङ्गिरसयोरिव ।

सन्तापयन्तावन्द्योन्वं दोषैः शरगभस्त्रिभिः । शोकत्रासकरावासां विमार्गंभ्यो पहाविव ।

ततोऽविध्यङ्गुवर्धषे नाराचेनाशुनो मथं । स तेन विवभौ द्रैणिषुर्द्धरस्मि श्रया रविः ।

अथ ऊष्यौ शरगतैरश्वत्यास्त्राद्विती मथं । खरगिजालविक्रौ युगान्ताकोविवामतुः ।

ततोऽञ्जुनः सर्वताधारमस्तमवासृजदासुदेवमिभृते । द्रैणायनिश्चाभ्यहनत् प्रथक्त्वैच्चाप्रिवैवस्ततदपडकस्यैः । ११

स केशवश्चाञ्जुनश्चातिनेजा विव्याध मर्षस्त्रितरोद्रकर्षा । वाणैः सुपुङ्खैरतिप्रवेगैश्चैराहतौ मृत्युरपि व्यथत ।

द्रैणैरिपूनुञ्जुनः सन्निवाथं व्यायच्छतस्तद्विगुणैः सुपुङ्खैः । तं साश्वस्तध्वजमेकवीरमावृत्त्य संश्रप्तकथेन्यमार्च्छत् ।

धनूंषि वारानिपुधुर्धनुष्या पाषोन् भुजान् पाणिगतश्च शस्त्रं । कृचाणि केदंस्तरगान् रथेषां वस्ताणि माल्यान्वथ भूय
णानि ।

सुकल्पिताः खन्दनवाजिनागाः समाश्रिता यत्नकृतैर्नृवीरैः । पार्थैरितैश्चाणश्रतैर्निस्त्राक्षोरैव शार्ङ्गं नुवरा निपेतुः ।

पद्माकंपूर्णैन्दुनिभाननानि किरोटमाल्याभरणेष्वज्वलानि । भ्लाङ्गं चन्द्रतुरकान्तितानि प्रपेतुर्दब्ध्यां नुशिरास्त्रजस्रं । १०

अथ द्विर्द्वैवरिपुदिपाभेद्वैवारिदर्पापहमत्युदपं । कलिङ्गवङ्गोङ्गनिषादवीरा जिघांसवः पाण्डवमभ्यधावन् ।

तेषां द्विपानां निचकर्त्त पार्था वर्ष्माणि चर्ष्माणि करान्त्रियन्तृन् । ध्वजान् पताकाश्च ततः प्रपेतुर्वैच्चास्तानीव निरे

शिराणि ।

तेषु प्रभग्नेषु गुरोस्त्रनूजं वाणैः किरिटी नवसुथ्ववर्षैः । प्रच्छादयामास महाभ्रजासैर्बाणुः समुद्यन्तमिवांशुमन्तं ।

ततोऽञ्जुनेषु निपुमिर्निश्च द्रैणिः शितैरञ्जुनवासुदेवौ । प्रच्छादयित्वा दिवि चन्द्रसूर्यां ननाद शम्भोद इवातपान्ते ।

तमञ्जुनसंशय पुनस्तदोयानभर्द्दितसैरभिसृत्य शस्त्रैः । वाषाण्भकारं सहधैव कृत्वा विव्याध सर्वानिपुमिः सुपुङ्खैः । १०

नायाददत् सन्दधधैव मुञ्चन् वाषाण् रथे दृश्यत सव्यधाची । रथाय नांगस्तरगान् पदातोन् संसूनदेहान्दृष्ट्वा र्द्धतांश्च ।

मन्वाय नाराचपरान्द्राशु द्रैणिस्त्ररनेकमिवोत्सस्र्च । तेपाञ्च पद्माञ्जुनमभ्यविथन् पद्माच्युतं निम्बिभिदुः सुपुङ्खाः ।

तैराहतौ सर्वमनुद्यमुखावसृक् स्वनौ धर्मदंष्ट्रकस्यौ । समाप्तविधेन तथाभिभूतौ हतौ रथे ताविति मेनिरेऽस्ये ।

अयाञ्जुनं प्राञ्च दशाहनाथः प्रमारुमे किं जहि योधमेतं । लुथ्याङ्गि देवं समुपेक्षितोऽयं कष्टे भवेद्वाधिरीवाक्रियवान् ।

तयेति चेत्काऽच्युतमप्रमादो द्रैणिं प्रयत्नादिपुमिस्ततच । भुजौ वरौ चन्दनशरदिग्धौ वचः शिरोऽयाप्रतिमौ तथोक्तुः । ११

गाण्डोवभुगैः कुपितो विक्रैर्द्रैणिं शरैः संयति निम्बिभेद । किल्ला तु रथोस्तरगानविथ्येत्तं तं रणाडूरतीव रूपं ।

स तैर्वेता वातश्वैस्तरङ्गैर्द्रैणिं दृढं पार्थशरभिभूतः । रथेयं नावृत्त्य पुनस्तु योर्द्धं पार्थेन शार्ङ्गं मतिमान् विमृश्य ।

जानन् जयं नियतं वृष्णिवरे धनञ्जये प्राङ्गिरसां वरिष्ठः । विवेश शरथस्य यत्नं तरस्यौ धीशोक्तायः क्षीरवाणाक्षयोगः ।

नियम्य स हथान् द्रैणिः ममाश्वस्य च मारिय । रथायनरसमाधं कर्षेत्स प्राविशद्वलं ।

प्रतीपकारिणि रणाद्वत्याग्निं हते हयैः । मन्त्रौपधिक्रियाथोगैर्याधौ देहादिवाहते ।

मन्त्रकानभिमुखौ प्रयातौ केशवाञ्जुंभौ । वातोद्भूतपताकेन खन्दनेनौघनादिना ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वण्यथवत्यामपराजये अतदधोऽध्यायः ॥ १७ ॥

॥ सम्यग उवाच ॥ अथोत्तरेण पाण्डूनां सेनायां ध्वनिरुत्थितः । रयानाग्रायपत्तानां दण्डधारेण वध्यतां ।

निवर्त्तयित्वा तु रथं केशवोऽञ्जुंभमत्रवोत् । वाश्यक्षेत्रे तुरगान् गरुडानिलरंभसः ।

माधवोऽप्यतिविक्रान्तो द्विरदेन प्रमायिता । भगदत्तादनवरः श्रितया च बलेन च ।

एते हत्वा निहन्ताऽपि पुनः संशप्तकानिति । वाक्यान्ने प्रापयत् पार्थ दण्डधारानिकं प्रति ।

४ मागधानां प्रवरोऽङ्गुशब्दे पक्षे प्रवष्टौ विक्रवो यथा यदः । सपन्नयेनां प्रममाय दाहणे मही समयां विक्रवो

यथा यदः ।

सुकृष्टितं दानवनागसन्निभं महाभ्रनिर्हादमनिवमर्द्धनं । रथायमातङ्गगणान् सद्यस्त्रयः समाखितो हन्ति शरैर्नरानपि ।

रयानधिष्ठाय सवाजिसारथीन्त्ररांश्च पादैर्द्विरदो व्यपोययत् । द्विपांश्च पङ्गां मग्धे करेण द्विपोत्तमो हन्ति च कालवक्रवत् ।

नरांस्तु कार्ष्णायसर्वभृश्रणान् निपात्य सायानपि पत्तिभिः सह । व्यपोययद्द्विबरेण ग्ध्रिभिरा सम्यद्वत् स्थूलनलं

यथा तथा ।

अथाऽञ्जुनं व्यातलनेमिनिःस्त्रेण म्दद्भभेरीवज्रगज्जुनादिते । रथायमातङ्गसद्यस्त्रयः सद्यस्त्रयः रथोत्तमेनाभ्यपतद्द्विपोत्तमं ।

ततोऽञ्जुनं दादशभिः शरोत्तमैर्ज्जुनार्द्धनं षोडशभिः समापयत् । स दण्डधारस्तुरगांश्चिभिस्त्रिभिस्रतो ननाद प्रवर्षांश्च

चाऽस्रत् ।

ततोऽस्य पार्थः सगुणेषुकार्मुकं चकृत् भलैर्ध्वजमथ्यलङ्कृतं । पुनर्नियन्तून् सह पादगोपून् ततः स चुक्रोध गिरिप्रज्वरः ।

ततोऽञ्जुनं भिन्नकटेन दन्तिना घनाघनेनानिलतल्लवर्षसा । अतीव चुषोभयिपुञ्जनार्द्धनं धनश्रयद्याभिन्नघान तोमरैः ।

अथाऽस्य बाह्वु द्विपहस्तसन्निभौ गिरस्य पूर्णेन्दुनिभाननं त्रिभिः । सुरैः प्रचिच्छेद सद्यै पाण्डवक्षतो दिपं वाणमतैः

समापयत् ।

४ पार्थवाथैसापनोयभूपणैः सगाचितः काञ्चनवर्षभद्रिपः । तथा चकाशे निमि पर्वतो यथा दावाग्निना प्रज्वलितौ

पधिद्रुमः ।

४ वेदनात्तोऽम्बुदनिःस्त्रेणो नदस्यरन् भ्रमन् प्रसृजितान्तरो द्रवन् । पपात स्रग्ः सनियन्कृष्णया यथा गिरिर्ब्रह्मवि

दारितक्षया ।

हिमावदतेन सुवर्षमालिना हिमाद्रिकूटप्रतिमेन दन्तिना । हते रथे भातरि दण्ड आश्रज्जिघांसुरिन्द्रावरजं धनश्रयं ।

४ तोमरैरकंकरप्रभैश्चिभिर्ज्जुनार्द्धनं पक्षभिरञ्जुनं त्रिभैः । समपंथित्वा विननाद नर्द्धयक्षतोऽस्य बाह्वु निचकृत् पाण्डवः ।

धुरप्रळत्तो सुध्वंश्रुतोमरौ ग्ध्रभाङ्गदौ चन्दनरुषितौ भुजौ । गमात् पतनौ युगपद्विरेजतुत्थयाऽद्रिद्वद्गद्गद्गुचिरोम

धोरगौ ।

तथाऽङ्गुचक्ष्रेण हतं क्तितीटिना पपात दण्डस्य गिरिः क्षितिं द्विपात् । स्त्रेणोषिताद्रं निपतद्विरेजे दिवाकरोऽस्मादिव प

दिमं दिपं ।

अयाञ्जुंनं रथवरं त्वदीयाः मर्मभिद्रवन् । नानाजनपदाध्वजाः सगणा जातप्रन्थवः ।
 उद्धमामा रयाद्यैभैः पत्तयश्च जिधामवः । समन्वधावन्नस्मन्तो विविधं विप्रमायुधं ।
 तदायुधमहावर्षं युक्तं योधमहाम्बुदैः । व्यधमन्त्रिश्रितैर्वाणैः विप्रमञ्जुंनमारुतः ।
 साश्रमन्त्रिद्विपरथं महाशस्त्रैर्वाधशकुलं । स ह्यसौ सन्तितीर्थन्तं पायंश्चास्त्रसमेतुना ।
 अयात्रवीद्वासुदेवः पार्यं किं क्रीडसेऽनघ । समं प्रकान् प्रमथ्येनांस्ततः कर्णवधे त्वर ।
 तथेत्युक्त्वाऽञ्जुनः कर्णं गिष्टान् संग्रहकांस्तदा । आचिष्य शस्त्रेण बलाद्द्वैत्यामिन्द्र इवावधीत् ।
 आददन् मन्दधन्नेयून् दृष्टः कैयिद्रुणेऽञ्जुनः । विमुञ्चन् वा वरान् शोभं दृश्यतेऽवचितैरपि ।
 आद्यर्थमिति गोविन्दः सममन्यत भारत । ह्येवाग्निगौरास्ते सेना संघाः सर इवाविग्रह ।
 ततः संयामभूमिश्च वर्त्तमाने जनवये । श्रवेचमाणे गोविन्दः सयसाचिन्मत्रवीत् ।
 एष पार्यं महारौद्रेऽवर्त्तते भरतवयः । प्रयियां पार्यवानां वै दुय्योधनकृते महत् ।
 पश्य भारत चापानि रक्काश्टानि धन्विनां । महताश्चापविद्धानि कलापानिपुधीक्षया ।
 ज्ञातरूपमयैः पुद्गैः शरान्य नतपर्वणः । तैलधैतांशु नाराचान् विमुक्कानिव पद्मगान् ।
 आकीर्णसोमराद्यापि विचित्रान् हेमभूपितान् । रथ्याणि चापविद्धानि रक्काश्टानि भारत ।
 सुवर्णविह्वतान् प्रामान् शक्तीः कनकभूपिताः । जाम्बूनदमयैः पद्मैर्बद्धाश्च विपुला गदाः ।
 नातरूपमयीद्युष्टैः पट्टिशान् हेमभूपितान् । दण्डैः कनकचिचैश्च विप्रविद्धान् परशुधान् ।
 परिधान् भिन्दिपालांश्च भुग्शुण्डोः कण्ठपायिनः । अयस्कुन्तांश्च पतितान् मुपलानि गुरुणि च ।
 नानाविधानि शस्त्राणि प्रष्टश्च जयशृङ्गिनः । जीवन्त इव दृश्यन्ते गतसन्नास्तरस्मिनः ।
 गदाविमयितैर्गात्रैर्मृगलैर्भिन्नमलकान् । गजवाजिरथैः सुष्ठान् परशु धोधान् महस्त्रयः ।
 मनुय्यगजवाजीनां शरशकृष्टितोमरैः । निस्त्रिभैः पट्टिशैः प्रासेर्नखरैर्लंगुडैरपि ।
 शरीरैर्बद्धाश्च द्विभैः शोणितौघपरिभ्रुतैः । गताभुभिरमिवत्र संवृता रणभ्रमयः ।
 वाज्जमियन्दनादिभैः शार्ङ्गदैः शूभ्रभूपणैः । सतलचैः सकेयूरैर्भाति भारत मेदिनी ।
 साङ्गुचिभैर्मृगापैश्च विप्रविद्धैरलङ्कृतैः । हस्तिहस्तोपमैर्निस्त्रिभैरुभिय तरस्मिनां ।
 बद्धवडामणिवरैः शिरोभिय सकुण्डलैः । रथांश्च बद्धा भग्नान् हेमकङ्कणिनः शूभ्रान् ।
 अथांश्च बद्धा परशु शोणितेन परिभ्रुतान् । अनुकर्षानुपासङ्गान् पताका विविधान् ध्वजान् ।
 घोधानाश्च महाशङ्खान् पाण्डुरांश्च प्रकीर्णकान् । निरस्तजिह्वास्मातत्रान् श्रयानान् पर्वन्तोपमान् ।
 वैश्रयन्तीर्बिचित्राश्च हतांश्च गजयोधिनः । वराणानां परिक्षोमान् मुद्युक्तानिव कम्बलान् ।
 विपाटिता विचित्राश्च रूपचित्राः कुयास्तया । भिन्नाश्च बद्धा घण्टाः पतद्भिद्युर्षिता ऋभैः ।
 वैदूर्यमण्डिदण्डांश्च पतितांश्चाकुमान् भुवि । अथानाश्च युगापोऽयश्चित्राङ्गुलान् ।
 विद्वाः मादिध्वजपिपु मुवर्णविह्वताः कुयाः । विचित्रान्मण्डिचित्रांश्च ज्ञातरूपरिभ्रुतान् ।
 अथास्तरपरिक्षोमान् राड्भवान् पतितान् भुवि । चूडामणोन्नरेत्राणां विचित्राः क्राड्धनकृत् ।

२११

२६

२२

२३

२४

ह्वाणि चापविद्वानि चामरव्यजनानि च । चन्द्रनक्षत्रभाषेभ्य वदनीशारुकुण्डलैः ।

कृतप्रभुभिराकीर्णं पूर्णचन्द्रनिर्भाषीं । कुमुदोत्पलपद्माना खण्डैः फुल्लयथा सर ।

तथा महीश्रतां वल्लैः कुमुदोत्पलसन्निभैः । तारामणविचित्रस्य निर्मलेन्दुयुतिलिपिः ।

पश्येमा नभसस्तुल्या शरन्नलत्रमालिनी । एतत्तवैवानुसृत्य कर्माञ्जुन मद्याहवे ।

दिवि वा देवराजस्य तया थत्कृतमाहवे । एव ता दभ्रयन् कृण्वो युद्धभूमिं किरीटिने ।

गच्छन्नेवाष्ट्रणेच्छब्दं दुर्व्याधनबले महत् । शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषं भेरीपणवनि स्वनं ।

रथायगजनादाश्च शस्त्रशब्दाश्च दारुणान् । प्रविश्य तद्वलं कृष्णसुरगैर्नान्वेगिति ।

पाण्डोनाभ्यर्हितं सैन्यं तदोद्य वीर्यं विस्मितं । स हि नानाविधैर्बन्धैरिव्यस्त्रप्रबरो युधि ।

न्यहनद्विपतां पृगान् गतास्त्रनन्तको यथा । गजत्राजिमनुय्याणां शरीराणि शितैः शरैः ।

भिन्ना प्रहरतां श्रेष्ठे विदेहास्त्रनातयत् । शत्रुप्रवीरैरस्त्राणि नानाशस्त्राणि सायकैः ।

ह्रित्वा तानवधीच्छन्नून् पाण्ड्य शक इवासुरान् ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संकुलयुद्धे अनविशोऽध्याय ॥ १८ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ प्रोक्तस्त्वया पूर्वमेव प्रवीरो लोकविश्रुतः । न त्वस्य कर्म सङ्गमे त्वया सञ्जय कीर्तितं ।

तस्य विलसन्मो ब्रूहि प्रवीरस्याद्य विक्रमं । शिवां प्रभावं वीर्यंश्च प्रमाणं दर्शमेव च ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ भीमश्रेष्ठोऽप्यश्रेष्ठोऽपि कर्णोऽन्येन जनाईनान् । समाप्तविशान् धनुषि श्रेष्ठान् यान्मन्थसे रथान् ।

यो ह्याविपति वीर्येण सर्वानेतान्महारथान् । न भेने चात्मना तुल्य कञ्चिदेव जनेश्वरं ।

तुल्यतां श्रेणभीभ्राभामात्मनो यो न मृष्यते । वासुदेवाञ्जुनाभ्याश्च न्यूनता तैश्चतात्मसि ।

स पाण्ड्यो नृपतिश्रेष्ठः सर्वशस्त्रभृताम्बर । कर्णस्यामीकमहनत् पराभूत् इवान्तक ।

तदुदीर्णरथाश्च पत्तिप्रहसद्बुल । कुलालषकवद्भ्रान्तं पाण्ड्येनाभ्याहृत वलात् ।

अश्वस्ततश्चजरथान् विप्रविद्वान्युधदिपान् । सन्धगक्षैः शरैः पाण्ड्यो वायुभेद्योऽग्निवाचिपत् ।

द्विरदान् द्विरदारो हान् विपाताकायुधध्वजान् । स पादरचानहनद्वेक्षणश्रीनिवाह्रिहा ।

सङ्क्रिप्राश्लेषीरानशारो हान् हयानपि । पुलिन्दसखवाह्नीकनिपादाभ्रककुन्तलान् ।

दाक्षिणात्याद्य भोजाय शूरान् मङ्गामकर्कशां । विशस्त्रकवचान् वाणैः क्लवा चैवाकरोद्वाह्वान् ।

चतुरङ्गवन्धं वाणैर्धिप्रन्त पाण्ड्यमाहवे । दृष्ट्वा श्रेष्ठिरसभ्रान्तमसभ्रान्तस्ततोऽभ्ययात् ।

श्राभाय चैनं मधुरमभीतज्जमभीतवत् । प्राह प्रहरता श्रेष्ठः स्मितपूर्वं समाङ्गयन् ।

राजन् कमलपत्राच विप्रिष्टाभिजनश्रुत । वज्रसदनप्रख्य प्रख्यातवलपौरुष्य ।

मुष्टिप्रिष्टायतचक्ष व्यापताभ्या मघङ्गनु । दोर्भां विस्कारयन् भाषि महाजलहृद्बहुम् ।

शरवर्षं शरैरैमिवानभिवर्षत् । मदन्वघ्नानुपस्थामि प्रतिवीरं तवाहवे ।

रथद्विरदपत्यशनेकं प्रमथमे बहन् । मृगमहानिवारण्ये विभीर्भिसवलो हरि ।

महता रथधोषेण दिव भूमिंश्च नादयन् । वर्धन्ते शस्त्रहा भेधो भासि ह्यादीव पार्थिव ।

संयुक्तानः शरांक्षीच्छण्डादाग्नीविषोपमान् । मयैवैकेन युथस्व व्यमकेनान्यको यया ।
 एवमुक्तस्तथैतुक्त्वा प्रहरति च ताडितः । कर्षिणा द्रौणतनयं विद्याध मलयध्वजः ।
 मर्षभेदिभिरत्युष्यैर्वाथैरिग्रिगिषोपमैः । स्रग्वन्नभ्यहनत् द्रौणिः पाण्डुमाचार्यधत्तमः ।
 ततोऽपराज सुतोच्छण्डान्नाराचाश्रमभेदिनः । गत्या दृग्न्या संयुक्तानयत्यामाऽप्यवाहजत् ।
 तान् शरानच्छिन्नत् पाण्डो नवभिर्निशितैः शरैः । चतुर्भिरह्यघवाद्यानाशुत् त्वयसोऽभवन् ।
 अथ द्रौणस्तस्त्रेयुंस्तान्क्वित्वा निशितैः शरैः । धनुष्यां विततां पाण्डुस्त्रिच्छेदादित्यतेजसः ।
 दिव्यं धनुरयाधिष्यं हत्वा द्रौणिरभिवचा । प्रेक्ष्य चाशु रथे युक्तान् शरैरन्यान् हयोत्तमान् ।
 ततः शरसहस्राणि प्रेषयामास वै द्विजः । इपुसन्नाधमाकाशमकरोद्विज एव च ।
 ततस्तानस्रतः सर्वान् द्रौषेर्ब्रह्माण्डात्प्रान्नः । जानानोऽप्यवधान् पाण्डोऽश्नातयत् पुरुषवर्षभः ।
 प्रयुक्तोक्षान् प्रयत्नेन च्छित्वा द्रौणेरिपूनरिः । चक्ररथौ रथे तस्य श्रापुदन्निशितैः शरैः ।
 अथारैर्होषधं दृष्ट्वा मण्डलोत्तकाशुकः । प्रास्व द्रौणमुक्ता वाणान् दृष्टि पूयात्प्रजा यया ।
 अष्टावष्टावान्युक्त्वा शकटानि यदायुधं । अश्रद्धदष्टभागेन द्रौषिच्छिषेप मारिष ।
 तमन्तकमिव क्रुद्धमन्तकस्तान्तकोपमं । ये ये ददृशिरै तत्र विषंजाः प्रायशोऽभवन् ।
 पर्य्यन्य इव धर्मानो दृष्ट्वा साद्रिद्रुमां महीं । आचार्यपुत्रस्तां सेनां वाणदृष्ट्या अथोदृषत्
 द्रौणिष्वध्वंन्यमुक्तान्तो वाणदृष्टि मुदुःसदां । वायव्यास्त्रेण सन्निध्य मुदा पाण्ड्यानि लोऽनुदत् ।
 तस्य नानदतः केतुं चन्दमागुदभ्यषितं । मलयप्रतिमं द्रौणिश्चित्वाऽद्योऽसुरतो हयान् ।
 स्रतमेकेषुणा हत्वा महाजलदनिःस्रनं । धनुश्चित्वाऽर्द्धचन्द्रेण तिलमो व्यधमद्रथं ।
 अशैरश्वाणि संवार्य च्छित्वा सर्वान्युधानि च । प्राप्तमप्यहितं द्रौषिर्न जघान रणेऽसया ।
 एतस्मिन्नन्तरे कर्णे गजानीकमुपाद्रवत् । द्रावयामास स तदा पाण्डवानो महहंल ।
 विरथाद्यथिनश्चैक गजानयथां भारत । गजान् चञ्चभिरानर्ध्वच्छरैः स्रतपर्य्यभिः ।
 अथद्रौषिर्षह्येवासः पाण्डोऽनुनिवर्हयं । विरथं रयिनं अथे नाहनयुद्धकाङ्क्षया ।

२८

२९

३०

३१

ते वारणं वारणयुद्धकोविदो दिपोत्तमं पर्य्यतयानुसन्निभं । समाभ्यतिष्ठन्मलयध्वजस्वरन् ययाद्रिगृहं हरिहरदन्तया ।
 इतेऽथो दन्तिवरः सुकल्पितस्वराऽभिरुष्टः प्रतिशब्दगो बली । तमाद्र्वद्वैषिण्यशराहतस्वरन् केव न हत्वा प्रतिहसि
 गर्जितं ।
 स तेमरं भास्कररश्मिरर्षं मत्तास्त्रसंगोत्तमयत्नमनुभिः । सस्रं श्रोत्रं परिषोऽयन् गणं गुरोः सुताथाद्रिपतोऽथो
 नदन् ।

३२

मणिप्रवेकोत्तमवज्रहाटैकरसङ्घतं शशुकमास्यमौक्तिकैः । हतो हतोऽशोत्यसकमुदा नदन् पराहनद्रौणिवराङ्गभूषणं ।
 तदर्कचन्द्रपदावकनिधं श्रुतियातात्पतितं विचूर्णितं । महेन्द्रवज्रमिहंतं महास्रनं ययाद्रिगृहं धरणीतले तदा ।
 ततः प्रज्वालत्परेण मनुना पदावतो नामपतिरथया तथा । समादेद चान्तकदण्डवशिभानियूनमिवाचार्त्तिकं यत्तु रथं ।

द्विपस्य पादापकरणं स पञ्चभिर्नृपस्य बाह्वु च शिरोऽप्य च चिभिः । जघान पद्भिः पञ्चनृत्तमद्विपः स पाण्डुराजानुचरान्म
शरथान् ।

सुदीर्घदृष्टौ वरचन्दनोजितौ सुवर्णमृत्कामणिवज्रभूषणौ । भुजौ धरायां पतितौ नृपस्य तौ विचेष्टतुस्तार्क्ष्यताविवोरणौ ।
शिरस्य तत् पूर्वशशप्रभाननं शरोपताघायतनेचमुत्तमं । चितावपि भ्राजति तत् सकुण्डलं विशाखयोर्ग्रन्थगतं श्रमो यया ।
स तु द्विपः पञ्चभिर्नृत्तमेषुभिः कृतः पडंशश्यतुरो नृपस्त्रिभिः । कृतौ दशम्यः कुलिशेन युद्यता यथा हविस्तद्भद्रदैवतं यथा ।
स पादयो राक्षभभोजनान् वहन् प्रदाय पाण्डोऽश्वमनुयकुञ्जरान् । स्वधामिवाप्य ज्वलनः पिदप्रियसूतः प्रमान्तः सलिल
प्रहारतः ।

समाप्तविद्यन्तु गुरोः सुतं नृपः समाप्तकर्णाण्णमुपेत्य ते सुतः । सुहृदुतौऽप्ययमपूजयन्मुदा जिते बलौ विष्णुमिवामरेश्वरः । २०
इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि पाण्ड्यावधे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ पाण्ड्यो हते क्रिमकरोदकुर्वो युधि सञ्जय । एकवीरेण कर्णेन द्रावितेषु परेषु च ।

समाप्तविधौ बलवान् युक्तो वीरः सपाण्डवः । सर्वभूतेष्वनुज्ञातः शङ्करेण महात्मना ।

तस्मान्महद्भयं तीव्रममिचप्राद्वनञ्जयात् । स यत्तत्राकरोत्पार्यस्तन्ममाचल सञ्जय ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ इते पाण्ड्योऽकुर्वन् कृष्णस्वरत्नाह वचे इति । पश्यामि नोहं राजानमपयातांश्च पाण्डवान् ।

निवृत्तैश्च पुनः पार्यैर्भग्नश्चुबलं महत् । श्वयत्याश्वस्य सङ्ख्यात् हताः कर्णेन सञ्जयाः ।

तथाश्वरयनागानां कृतञ्च कदन् महत् । सर्वमाख्यातवान् वीरो वायुदेवः किरीटिनः ।

एतच्छुला च दृष्ट्वा च भ्रातृर्धरं महद्भयं । वाहयाद्यान् ह्यवीकेश विप्रमित्याह पाण्डवः ।

ततः प्रायात् ह्यवीकेशो रथेनाप्रतियोधिता । दारुणञ्च पुनस्तत्र प्रादुरासीत् समागमः ।

ततः पुनः समाजमुपभोताः कुरुपाण्डवाः । भीमसेनमुखाः पार्थाः सुतपुत्रमुखा वर्यः ।

ततः प्रवहते भूयः संपामी राजसत्तम । कर्णस्य पाण्डवानाञ्च श्रमराष्ट्रविवर्द्धनः ।

धनुर्वि वाणान् परिधानपिपट्टिशतोमरान् । मुपलानि भुङ्क्षुण्डोश्च सशङ्खुष्टिपरस्यधान् ।

गदाः प्रासान् शितान् कुन्तान् भिन्दिपालान् महादुमान् । मष्टञ्च विप्रमार्पेतुः भरस्वरजिधांसया ।

वाणज्यातलशब्देन धां दिशः प्रदिशो वियत् । श्रुयिषो नमिघोपेण नादयन्तोऽभ्यशुः परान् ।

तेन शब्देन महता संघट्टायकुराह्वं । वीरा वीरैश्चहाधोरं कलहान्तं तितोर्धवः ।

आतलत्रधनुःशब्दः कुञ्जराणाञ्च दृंहता । पादातानाञ्च पततां नृषां नादो महानभूत् ।

तालशब्दांश्च विविधान् शूराणाञ्चाभिगर्ध्वतां । श्रुत्वा तत्र भृशं चेमुः पेतुर्भ्यशुय सैनिकाः ।

तेनां निनदतां शैव शस्त्रवर्षञ्च मुञ्चतां । बहूनाधिरियिर्षीरः प्रममाथेषुभिः परान् ।

पञ्च पाञ्चालवीराणां रथान्द्रश्च पञ्च च । सायसूतभ्रजान् कर्पः शरैर्निन्धेयमवयं ।

धोधमुष्या महावीर्याः पाण्डुनां कर्णमाहवे । शोभास्ता दिवमाटव्य परिव्रुः समन्ततः ।

ततः कर्णो द्विपसेनं शरवर्धंश्चिदोडयन् । विजगाहाण्डजाकोर्षं पद्मिनीमिव यूयपः ।

द्विपद्ममनस्कन्ध राधेयो धनुस्सन्तम् । विधुन्वान् । द्वितैर्वाणौ शिरासुन्मथ पातयन् ।
 चर्मवर्माणि सच्छिन्नान्यपतन् भुवि देहिनां । विवेकनाम्न संसर्गं द्वितोयस्य पतत्रिणम् ।
 वर्षद्वेहासमयनैर्धनुष प्रच्युतैः शरैः । भौर्व्या तलवेष्वचनत्कपया वाजिनो यया ।
 पाण्डुसञ्जयपाञ्चालान् शरगोचरमागतान् । ममर्ह तरसा कर्णः सिंहेो मृगगणानिव ।
 तत पाञ्चालराजस्य श्रेयपदेयाश्च मारिष । यमा च युयुधानस्य संहिताः कर्णमभ्यथुः ।
 तेषु व्याघ्रकमानेषु कुहपाञ्चालपाण्डुषु । प्रियानसूत्रणं त्यक्त्वा योध्म जघ्न, परस्वरं ।
 सुसन्नद्धाः कवचिनः, सशिरस्त्राणभूषणाः । गदाभिर्भुषलैश्चान्यैः परिधैश्च महाबलाः ।
 समभधावन् मृगं कालदण्डैरिवोद्यतौ । नर्हन्तश्चाङ्गयन्तश्च प्रवल्गान्तश्च मारिष ।
 ततो निर्वृत्तुरन्यान्यं पेतुश्चान्यान्यताडिताः । व्रमन्तो रुधिरं गावैर्विंमक्षिकेचणायुधाः ।
 दन्तपूर्णे सहधिरैर्ब्रह्मैर्द्वाडिमसन्निभैः । जीवन्त इव चाथेके तस्य प्रसोपटं हिताः ।
 परश्वधेयाश्च परे पट्टिशैरिमिभिस्रया । शक्तिभिर्भिन्दिपालैश्च नखरप्रासतोमरैः ।
 ततश्चुर्दिच्छिद्युश्चान्ये विभिदुर्विचिपुस्तया । सद्यकचुंश्च जग्मुश्च मुहुः । रणमहाण्वे ।
 पेतुरन्यान्यनिहता व्यसवो रुधिरौ हिताः । चरन्त सहस्रा रक्तं प्रकृत्ताश्चन्दना इव ।
 रथैरथा विनिहता हस्तिभिश्चापि हस्तिनः । नैर्नरा हताः पेतुरैश्चरथा सहस्रमः ।
 ध्वजाः शिरासि ह्वाचाणि द्विपहस्ता नृणा भुजाः । सुरभैर्ह्लाद्भुवत्रैश्च च्छिन्नाः पेतुर्महीतले ।
 नरास्य नागान् चरथान् हयान्मष्टदुराहवे । अथारोर्धैर्हताः शूरास्त्रिभुवहस्ताश्च दन्तिनः ।
 सपताका ध्वजाः पेतुर्विशेषा इव पर्वताः । पत्तिभिश्च समामुख्य द्विरदाः स्यन्दनास्तया ।
 हताश्च ह्यन्मानाश्च पातिताश्चैव सर्वमगः । अथारोहाः समायाच त्वरिताः पत्तिभिर्हताः ।
 शदिभिः पत्तिमहाश्च निहता युधि शेरते । मृदितानीव पद्मानि पद्माना इव च स्रजः ।
 हतानां वदमान्यासन् गात्राणि च महाहवे । रूपाश्चल्यर्थकान्तानि द्विरदाश्चनृणां नृप ।
 समुच्चानीव वस्ताणि त्रयुर्दुर्दंशतां परां ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि सङ्कलयुद्धे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ हस्तिभित्तु महामाचान्तव पुत्रेण चोदिता । धृष्टद्युम्नं त्रिधायन्तः कुह्लाः पातवमभ्युः ।

प्राच्याश्च दाक्षिणात्याश्च प्रवरा गजयोधिनः । अङ्गा बङ्गाश्च पुण्ड्राश्च मागधास्तासवित्तकाः ।

मेकलाः कोशला मद्रा दशार्णा निपधास्तया । गजयुद्धेषु कुशलाः कलिङ्गे षड् भारत ।

ब्रह्मतेजस्रनारायणैर्दृष्टिमन्त इवामुदाः । विपियुक्ते ततः सर्वे पाञ्चालयलमाहवे ।

तान् मिमूर्धयिषुष्वागान् पार्श्वशुक्लाङ्गुलान् । चोदितान् पार्श्वतो वाथैर्नारायैरभयोद्वेषत् ।

एकैकं दशभिः पट्टिशैरुत्थामिषि भारत । द्विरदानभिर्विद्याध विभैर्गिरिनिभान् शरैः ।

प्रच्छाद्यमान द्विरदैर्भैरिव दिवाकरं । प्रपयु पाण्डुपाञ्चाला नदन्तो निगितायुधाः ।

ताद्यागानभिवर्षन्तो व्यातन्वोत्तघनादिते । वीरनुत्थं प्रनृत्यन्तः शूरास्तपस्रमेदितैः ।

नकुलः सहदेवश्च द्रौपदेयाः प्रभद्रकाः । सात्यकिश्च शिखण्डो च चंकितामय वीर्यवान् ।
 समन्तात् सिपिचुर्वीरा मेधास्तोयैरिवाचलान् । ते श्वेच्छैः प्रेषिता नागा नरानश्याचयानपि ।
 श्लैराश्लिष्य ममृदुः पङ्क्तिश्यापतिमन्यवः । विभिदुश्च विषाणायैः समालिष्य च चिचिपुः ।
 विषाणश्चाप्यायन्ये परिपेतुर्विभीषणाः । प्रमुखे वत्तमानान् दिपमङ्गश्च सात्यकिः ।
 नाराचेनोपवेगेन भिक्षा मर्षांश्छापतयत् । तस्यावर्धितकायश्च द्विरदादुत्पतियतः ।
 नाराचेनाहनदचः सात्यकिः सोऽपततद्भुवि । पुण्ड्रस्यापततो नागं चलन्तमिव पथ्यते ।
 सहदेवः प्रयत्नास्तेनाराचैरहनन्निभिः । विपनाकं वियनारं विमर्षभञ्जश्रीवितं ।
 तं हत्वा द्विरदं भूयः सहदेवोऽङ्गमभ्ययात् । सहदेवान् नकुलो वारयित्वाङ्गमार्दयत् ।
 नाराचैर्मदपङ्कामेस्त्रिभिर्नागं शतेन च । दिवाकरकरप्रस्थानङ्गश्चिपेप तोमरान् ।
 नकुलाय शतान्यष्टौ चिधैकैकान् सोऽर्च्छिनत् । तयाङ्गुचन्द्रेण शिरस्यश्चिच्छेद पाण्डवः ।
 स पपात हतो श्वेच्छस्तेनैव सह दन्तिना । श्याङ्गपुत्रे निहते हस्तिशिचविशारदे ।
 शङ्गाः क्रुद्धा महामात्रा नागेर्नकुलमभ्ययुः । चलत्पताकैः समुखैर्मकजातनुच्छदैः ।
 मिमर्द्दिन्तस्त्रिताः मदीरैरिव पथ्यतैः । मेकलोत्कलकारलिङ्गं नियथास्त्रायस्त्रिकाः ।
 शरतोमरवर्षाणं विमुञ्चन्तो जिघांसवः । तैश्चाद्यमानं नकुलं दिवाकरमिवामुदैः ।
 परिपेतुः सुसंख्याः पाण्डुपाञ्चालयोगकाः । ततस्सदभवयुङ्गं रयिनां हस्त्रिभिः सह ।
 यजतां शरवर्षापि तोमरांश्च सहस्रमः । नागानां प्रासुकुटं कुम्भा मर्षाणि विविधानि च ।
 दन्ताद्यवानि विद्वानां नाराचैर्भ्रूषणानि च । नैषामष्टौ महानागाञ्चतुःपञ्चा सुतेजसैः ।
 सहदेवो जघानासु तेऽपतन् सह सादिभिः । शस्त्रोत्तिभिरायस्य प्रयत्नाङ्गनुत्तमैः ।
 नाराचैरहवागान् नकुलः कुलनन्दनः । ततः पाञ्चालशैनेया द्रौपदेयाः प्रभद्रकाः ।
 शिखण्डो च महानागान् सिपिचुः शरदृष्टिभिः । ते पाण्डुयोधाम्भुधरैः मनुद्विरदपथ्यताः ।
 वाणवैर्षहताः पेतुर्वञ्जवैर्वैरिवाचलाः । एवं हत्वा तव गजास्ते पाण्डुरयकुञ्जराः ।
 द्रुतं धेनामवैचनं भिन्नकूलासिवापगां । तां ते सेनां समालोद्य पाण्डुपुत्रश्च सैनिकाः ।
 विवोभयित्वा च पुनः कथं समभिदुद्रुवुः ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि शकुलपुङ्गे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

॥ सञ्चय उवाच ॥ सहदेवं तया कुङ्कं दहन्तं तव वाहिनीं । दुःशासनो महाराज भ्राता भातरमभ्ययात् ।
 तौ शनैतौ महायुद्धे दृष्ट्वा तव महारायाः । शिंहनादरवांसकुर्वांसंश्यादुधुवुश्च ।
 ततो भारत कुङ्कं तव पुत्रेण धम्पिना । पाण्डुपुत्रश्चिभिर्वाणैर्वल्लभितो बलो ।
 सहदेवस्ततो राजन् नाराचेन तवात्मन् । विद्धा क्वियाथ सप्रत्या मारयिष्य चिभिः शरैः ।
 दुःशासनस्तदापि हित्वा राजश्याहवे । सहदेवं त्रिषतत्या माहोरारपि चार्पयत् ।
 सहदेवस्तु शंङ्कः यत्र यत्र महाहवे । श्वानिथ प्राह्यभ्रूषं तव पुत्ररथं प्रति ।

' समागणगुणं चापं किञ्चा तस्य महानसिः । निपपात ततो भूमौ च्युतः सर्थ इवाम्बरात् ।
 अयान्यद्भुनुरादाय सहदेव, प्रतापवान् । दुःशामनाय चिन्नेव वाणमन्तकर ततः ।
 तमापतन्तं विशिखं दमदण्डोपमनिधं । खड्गेन श्रितधारेण द्विधा चिच्छेद कौरवः ।
 ततस्तं निशितं खड्गमाविध्य युधि सत्वर । धनुस्त्रान्यत् समादाय शरं जपाह वीर्यवान् ।
 तमापतन्तं सहसा निशितं निशितैः शरैः । पातयामास समरे सहदेवो ह्यश्विव ।
 ततो वाणांश्चतुःपष्टिं तव पुत्रो महारथे । सहदेवरथं दूषे प्रिययामास भारत ।
 तच्छरान् समरे राजन् वेगेनापततो बहून् । एकैकं पञ्चभिर्बाणैः सहदेवो न्यहन्तत ।
 शक्तिवार्थं महावाणांस्तव पुत्रेण प्रेषितान् । अयासौ सुवहन् वाणान् प्रिययामास भंयुगे ।
 तान् वाणांस्तव पुत्रोऽपि चिच्छेत्कैकैकं त्रिभिः शरैः । ननाद सुमहानादं दारयाणो वसुधरं ।
 ततो दुःशासनो राजन् विज्ञा पाण्डुघृतं रथे । शरार्थिं नवभिर्बाणैर्भ्रात्रेयस्य समापयत् ।
 ततः क्रुद्धो महाराज सहदेवः प्रतापवान् । समाधत्त शरं घोदं शृङ्गकालान्कोपमे ।
 विह्वल्य बलवचापं तव पुत्राय सोऽष्टजत् । स तं निर्भिद्य वेगेन भित्त्वा च कवचं महत् ।
 प्राविशद्भरणीं राजन्बलमीकमिव, पन्नगः । ततः संमुमुहे राजंस्तव पुत्रो महारथः ।
 मूढश्चैनं समलोक्य शरार्थिस्त्वरितो रथं । श्रपोवाह श्वं चलो बन्धमानः श्रितैः शरैः ।
 पराजित्य रथे तन्तु कौरव्यं पाण्डुनन्दनः । दुर्व्याधनबलं दृष्ट्वा प्रममाय समन्ततः ।
 पिपीलिकपुटं राजन् यथा मृदुश्वरो ह्या । तथा सा कौरवो येना मृदिता तेन भारत ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि सहदेवदुःशासनयुद्धे चयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ नकुलं रमभं युद्धे द्रावयन्तं वरुथिनीं । कर्णो वैकर्तनो राजन् वारयांमास वै ह्या ।
 नकुलस्त ततः कर्णं प्रहसन्निदमन्नवीत् । चिरस्य वत दृष्टोऽहं दैवतैः सौम्यचक्षुषा ।
 पश्य मां त्वं रथे पाप चक्षुर्बिषयमागतं । त्वं हि मूलमनर्यानां वैरस्य कलहस्य च ।
 तद्दोषात् कुरवः क्षीणतः समासाद्य परस्परं । तामद्य समरे हत्वा हतकृत्योऽसि विज्वरः ।
 स्वमुक्तः प्रत्युवाच नकुलं सूतनन्दनः । सदृशं राजपुत्रस्य धन्विनस्य त्रिशेपतः ।
 प्रहरस्य च मे वीर पश्यामस्तव पौरुषं । कर्मां हत्वा रथे शूद्र ततः कथितुमर्हसि ।
 अनुज्ञा समरे तात शूद्रा युष्मन्ति शक्तिनः । प्रयुध्यस्व मया शक्या हनिष्ये दर्पमेव ते ।
 इत्युज्ञा प्राहरत्तूर्णं पाण्डुपुत्राय सूतज । विव्याध धनं समरे त्रिसप्तत्या मिलीमुखीः ।
 नकुलस्त ततो विद्धः सूतपुत्रेण भारत । श्रुत्वाश्रीवियप्रथैः सूतपुत्रमविविधत ।
 तस्य कर्णो धनुन्दिह्वा स्वर्णपुङ्खैः शिलाश्रितैः । विंशता परमेष्वायः शरैः पाण्डवमर्हन् ।
 ते तस्य कवचं भित्त्वा पपुः शोषितमाश्वे । आशोविषा यथा नागा भित्त्वा गां शक्तिं वधुः ।
 अयान्यद्भुनुरादाय हेमशृङ्गं दुरासदं । कर्णं विव्याध विंशत्या भारथिश्च त्रिभिः शरैः ।
 ततः क्रुद्धो महाराज नकुलः परवीरसा । सुरभेय सुतोत्तरेण कर्णस्य धनुःशून्

अथैनं ह्यिन्द्रधन्वानं सायकानां श्रुतैस्त्रिभिः । आजग्रे प्रहसन् वीरः सर्वलोकमहारथं ।
 कर्णमभ्यर्हितं दृष्ट्वा पाण्डुपुत्रेण मारिष । विस्मयं परमं जग्मूरयिनः सह दैवतः ।
 श्रयान्यद्गुरुरादय कर्णो वैकर्त्तनसदा । नकुलं पञ्चभिर्वाणैर्वृन्दुदेशे समार्पयत् ।
 तत्रक्षैरथ तैर्वाणैर्मोद्रीपुत्रो व्यरोचयत् । स्वरस्मिभिरिवादित्यो भुवनं विशृजन् प्रभं ।
 नकुलस्य ततः कर्णे विद्वा सप्तभिराग्निः । श्रयास्य धनुषः कोटिं पुनन्दिच्छेद मारिष ।
 सोऽन्यत् कार्मुकमादाय समरे वेगवत्तरं । नकुलस्य ततो वाणैः समन्ताच्छादयन्दिशः ।
 सञ्काद्यमानः सहसा कर्णचापच्युतैः शरैः । चिच्छेद च शरांस्त्वर्णं शरैरेव महारथः ।
 ततो वाणमयं जालं विततं योषि दृश्यते । खद्योतानामिव त्रैतः सम्यतस्त्रियथानभः ।
 तैर्निर्मुक्तैः शरश्रुतैश्चादितं गगनं तदा । श्लथानां यथा त्रैतैस्सदासोदिश्राग्यते ।
 ते शरा हेमविहताः सम्यतन्तो मुञ्जर्भुजः । श्रेणीकृता व्यकामन्त मौस्राः श्रेणीकृता इव ।
 वाणजालादृते योषि च्छादिते च दिवाकरे । न स्र सम्यतते भ्रुव्यां किञ्चिदप्यन्तरीवगं ।
 निरुद्धे तत्र मार्गे च शरस्रैः समन्ततः । व्यरोचितां महात्मानौ कालस्यैव विवोदितौ ।
 कर्णचापच्युतैर्वाणैर्बन्धमानास्य सोमकाः । श्रवालीयन्त राजेन्द्र वेदनात्तां श्रुत्यार्हितः ।
 नकुलस्य तथा वाणैर्हन्यमाना चमूत्सव । व्यशीर्यत दिशो राजन् वातनुषा इवानुदाः ।
 ते घने हन्यमनि तु ताम्बा दिव्यैर्भस्त्राशरैः । शरपातमपाक्रम्य तञ्जतुः प्रेक्षिके तदा ।
 प्रोत्सारितजने तस्मिन् कर्णपाण्डवयोः शरैः । अविद्येतां महात्मानावन्व्येन्यं शररुष्टिभिः ।
 विदर्भयनौ दिव्यानि श्रद्धाणि रणमूर्द्धनि । च्छादयनौ च सहसा परस्परवधैरिषिषौ ।
 नकुलेन शरा मुक्ताः कङ्कवर्हिषवाषसः । सूतपुत्रमवच्छाद्य व्यतिष्ठत यथामरे ।
 तथैव सूतपुत्रेण प्रेषिताः परमाहवे । पाण्डुपुत्रमवच्छाद्य व्यतिष्ठन्ताम्बरे शराः ।
 शरवेष्मप्रविष्टौ तौ ददृशते न केचन । सूर्याचन्द्रमसौ राजन् क्षाद्यमानौ घनैरिव ।
 ततः कुट्टो रणे कर्णः कृत्वा घोरतरं वपुः । पाण्डवं क्षादयामास समन्ताच्छररुष्टिभिः ।
 सोऽतिच्छेद्यो महाराज सूतपुत्रेण पाण्डवः । न चकार व्यधा राजन् भास्करो जलदैर्दयया ।
 ततः प्रहस्ताधिरयिः शरजालानि मारिष । प्रेषयामास समरे शतशोऽथ सशस्त्राः ।
 एकच्छापमभूत् सर्वं तस्य वाणैश्च हात्मनः । अधश्चाथैव सञ्जग्ने सम्यतस्त्रिः शरैरत्तमैः ।
 ततः कर्णो महाराज धनुन्दिक्त्वा महात्मनः । क्षारयिं पातयामास रथनोजाङ्गुसञ्चिव ।
 ततोऽप्यायतुरथास्य चतुर्भिर्दिश्रितैः शरैः । यमस्य भवनं तूर्णं प्रेषयामास भारत ।
 श्रयास्य गं रथं दिवं तिस्रशो व्यधमच्छरैः । पताकाद्यकरचांस्य गदां चक्रुश्च मारिष ।
 इतश्चन्द्रश्च तद्यथं यर्मोपकरफानि च । हतायो विरथयैव विवर्षां च विश्राग्यते ।
 शत्रुतीर्थं रयाचूर्णं परिधं गृह्य धिष्ठितः । तमुघ्नन् महार्घात् परिधं तस्य सूतकः ।
 व्यहनत् क्षाप्येराजन् घृतीक्ष्णैर्भारवाधनैः । व्यापुधक्षेनमासस्य शरैः सपतपर्शभिः ।

६९०

६९१

६९२

६९३

६९४

६९५

अर्द्धयदङ्गभिः कर्णो न चैव समपीडयत् । स हन्यमानः समरे कृतास्त्रेण वृत्तो यथा ।
 प्राद्रवत् सरसा राजव्रकुलो व्याकुलेन्द्रियः । तमभिद्रुत्य राधेयः प्रहसन् वै पुनः पुनः ।
 सज्यमस्य धनुः कण्ठे व्यासृजत भारत । ततः च शूद्रश्रेभे राजन् कण्ठापकमहङ्गनुः ।
 परिवेशमनुप्राप्तो यथा स्याद्भ्रात्रि चन्द्रमाः । यथैव चावितो मेघः शक्रचापेन शोभितः ।
 तमत्रवोत्ततः कर्णो व्यर्षं व्याहृतवानसि । वदेदानीं पुनर्हृष्टो बन्धमानः पुनः पुनः ।
 मायोत्कीः कुहभिः सार्द्धं बलवद्भिश्च पाण्डव । षट्श्रेस्तात युधस्व क्रौडां मा कुह पाण्डव ।
 गृहे वा गच्छ मद्रिय यत्र वा कृष्यफाल्गुनौ । एवमुक्त्वा महाराज व्यसञ्जय तं तदा ।
 बधप्राप्तनु तं शूरो नाहनङ्गर्भविजिता । सख्या कुन्त्या वधो राजंलत रजं व्यसञ्जयत् ।
 विस्मष्टः पाण्डवो राजन् सूतपुत्रेण धन्विना । श्रोतृविव्रिज जगामाय सुधिद्विररयं प्रति ।
 आरुरोह रथञ्चापि सूतपुत्रप्रतापितः । निःशसन दुःखसन्तप्तः कुम्भान्य इव पदगः ।
 तं विजित्वाऽथ कर्णोऽपि पाञ्चालांस्तग्निः यथै । रथेनातिपताकेन चद्रवर्षं हयेन च ।
 तत्राकन्दे महानापीत् पाण्डवानां विशाम्यते । द्रुपुः सेनापतिं यान्तं पाञ्चालानां रथप्रज्ञान् ।
 तत्राकरोन्महाराज कदनं सूतनन्दनः । मथं प्राप्ते दिनकरे चद्रवद्विचरन् प्रभुः ।
 भग्नचक्ररथैः कथितं क्षिन्नध्वजपताकिभिः । हताथैर्हतशूरेषु प्रभग्रावेषु मारिष ।
 द्विपमानानपश्याम पाञ्चालानां रथप्रज्ञान् । तत्र तत्र च सम्भ्रान्ता विचेरुरथकुञ्जरान् ।
 दावाग्निपरिदग्धाङ्गा यथैव सुर्महावने । भिन्नकुम्भार्द्रैरधिराश्विन्नहस्ताश्च वारणाः ।
 क्षिन्नगात्रावराशैव क्षिन्नबालधयोऽपरे । क्षिन्नाभ्राणो व सन्पतुर्हन्यमाना महात्मना ।
 श्वरे चाविता नागा नाराचशरतोमरैः । तमेवाभिमुखं जग्मुः शलभा इव पावकं ।
 श्वरे निष्टनन्तश्च व्यदृश्यन्त महाद्रिपाः । चरन्तः शोषितं गात्रैर्नागा इव जलखवाः ।
 उरश्चद्विभ्रंशकाश्च नासबन्धैश्च वाजिनः । राजतैश्च तथा कांशैः शैवैर्षणैश्च भूपैः ।
 शोनांश्चाभरणैश्चैव सङ्कोनैश्च विवर्जितान् । चामरैश्च कृयाभिश्च तृणैः यतितैरपि ।
 निहतैः सादिभिश्चैव शूरेराहवशोभितैः । अपश्याम रथे तत्र भ्रात्यमानान् हयोत्तमान् ।
 प्रायैः खड्गैश्च भङ्गूतानृष्टिभिश्चापि भारत । हयवादीनपश्याम कन्नकोष्णोपधारिणः ।
 निहतान् बन्धमानांश्च वेपमानांश्च भारत । नानाङ्गावयवैर्दोनांश्च तथैव भारत ।
 रथान् हेमपरिष्कारान् भङ्गूकान् जवैनर्हयैः । भ्रात्यमानानपश्याम हतेषु रथेषु द्रुतं ।
 भग्नचक्रवरान् कांशिद्विप्रशकांश्च भारत । विपताकध्वजाद्यानान् क्षिपेदापड्वन्सुरान् ।
 विहताद्ययिनश्च धावमानांस्ततस्ततः । सूतपुत्रशरैस्कोत्सैर्हन्यमानान् विशाम्यते ।
 विप्रशकांश्च तथैवान्यान् शरशलांश्च हतान् शङ्कन् । तारकाजालसंस्कृष्टान् बरघण्डाविशोभितान् ।
 मानावर्णविचित्राभिः पताकाभिरलङ्कृतान् । वारधाननुपश्यामो धावमानान् समन्ततः ।
 मिरांसि बाहून्सूत्रं चिह्नानन्यास्तथैव च । कर्णचापयुतेर्नाथैरपश्याम समन्ततः ।

८८

८९

९०

९१

९२

९३

महान् व्यतिकरो रौद्रो योधानामन्यपद्यत । कर्णमायकनुदानां युध्तास्य श्रितैः श्रैः ।

ते बन्धमानाः समरे स्रुतपुत्रेण सृञ्जया । तमेतन्निमुखं यान्ति पतन्ना इव पावकं ।

तं दहन्तमनीकानि तत्र तत्र महारथं । चक्षिया वञ्जयामासुर्युगान्ताग्निमिवोत्थनं ।

हतशेषान्शु धे वीराः पाञ्चालानां महारथाः । तान् प्रभगान् द्रुतात्वीरः पृथतो विकिरञ्चरैः ।

अभ्यधावत तेजस्वी विभीर्षकवचध्वजान् । पातयामास तान् वापैः स्रुतपुत्रो महाबलः ।

मथ्यन्दिनमनुप्राप्तो भूतानीय तमोनुद ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णयुद्धे चतुर्विंशतितमोऽध्यायः ॥ २४ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ युयुत्सुं तव पुत्रस्य द्रावपतं बलं महत् । उलूको न्यपतन्तूर्णं तिष्ठतिष्ठति चामरीन् ।

युयुत्सुश्च ततो राजन् श्रितधारेण पचिणा । उलूकं ताडयामास वज्रशेषे महाबलं ।

उलूकस्तु तत कुड्मस्तव पुत्रस्य संयुगे । दुरणेण धनुस्त्रिन्वा तापयामास कर्षिणा ।

तदपास्य धनुस्त्रिन्वं युयुत्सुर्व्यगवत्तरं । अन्यदादत्त सुमहत्पापं धरतलोचन ।

शालुनिस्तु तत पश्चा विव्याध भरतर्षभ । सारथिं विभिरानर्च्छन्तश्च भूयो न्यविधत ।

उलूकस्तान् विंशत्या विद्धा स्पर्शविभूषितैः । श्रयास्य समरे कुड्डो ध्वजश्चिच्छेद काञ्चनं ।

स च्छिन्नयष्टिं सुमहान् शीर्थमानो महाध्वजः । पपात प्रमुखे राजन् युयुत्सोः काञ्चनध्वज ।

ध्वजमुन्नाथितं दृष्ट्वा युयुत्सुं क्रोधमूर्च्छितः । उलूकं पञ्चभिर्बाणैराजयान सनान्तरे

उलूकस्तस्य समरे तैलधैतेन मारिय । शिरश्चिच्छेद भवेन यन्तुर्भरतसत्तम ।

तच्छिरसपतद्भूमा युयुत्सोः सारथ्येस्तदा । तारारूपयथा चित्रं निपपात महीतले ।

जयान् चतुरोऽप्यास्य तच्च विव्याध सप्तभिः । भेऽतिविद्धो बलवत् प्रत्यपाथाद्रथान्तरं ।

तं निष्क्रित्य रथे राजन्लूकस्तरितो यथा । पाञ्चालान् सृञ्जयाश्चैव विनिघ्नविश्रितैः श्रैः ।

शतानीकं महाराज श्रुतकर्मा सुतस्तव । व्यस्रुतरथञ्चको निनेषाद्भूदादसम्भ्रमः ।

हतयि तु रथे तिष्ठन् शतानीको महारथः । गदां चिलेप संकुड्मस्तव पुत्रस्य मारिय ।

स कृत्वा सन्दनं भग्न हयाश्चैव समारथीन् । पपात धरणीं दूर्णं दारयन्तीव भारत ।

तावुभौ विरथौ वीरौ कुरूणां कीर्त्तिवर्द्धना । व्याकमेतां युद्धान्तुः प्रेक्ष्यमाथौ परस्परं ।

पुष्टम् तव सम्भ्रान्तो विंशिशो रथमारूहत् । शतानीकोऽपि लरितः प्रतिविन्ध्यरथं गतः ।

सुतधोमन्तु शकुनिविद्धा तु निश्रितैः श्रैः । नाकम्पयन् सुसंकुड्डो वाय्यैश्च इव पर्वतं ।

सुतधोमन्तुं तं दृष्ट्वा पितृरत्यन्वैरिणं । श्रैरनेकबाह्वैस्त्र्यदयामास भारत ।

तान् शरान् शकुनिर्द्ध्वं चिच्छेदान्यै पतविभिः । लघ्वस्त्रयि वयोधो च जितकाशो च संयुगे ।

निवाय्य समरे चापि शरान्ताद्विश्रितैः श्रैः । आजयान सुसंकुड्डः सुतधोमन्त्रिभिः श्रैः ।

तस्यायान् केतनं स्रुतं तिष्ठशो व्यधमञ्चरैः । शशास्त्रव माहाराज तत उचुकुःपुञ्जानाः ।

हतयो विरथयैव त्रिघ्नकृत्य मारिय । धन्वी धनुर्धरं गृह्य रयाद्भूमावतिष्ठत ।

यद्यजत् सायकांश्चैव खर्षपुङ्गवान् शिलाशितान् । कादयामास समरे तव श्यालस्य तं रथं ।
 शलभानामिव प्रातान् शरप्रातान्महारथः । रथोपगान् समोक्ष्वैव विव्यये नैव शैवलः ।
 प्रममाय शरांस्तस्य शरप्रातैर्भहायशाः । तत्रातुष्यन्त योधाश्च भिद्वाद्यापि दिवि स्थिताः
 सुतसोमस्य तत् कर्म दृष्ट्वा अद्भ्यथमद्भुतं । रथस्यं प्रकुनिं यत्तं पदातिः समयोपयत् ।
 तस्य तोक्ष्णैर्भहायैर्भक्षैः सन्नतपर्जसिः । व्यहनत् कार्मुकं राजंस्त्रयीरांरथैव सर्वशः ।
 स च्छिन्नधन्वा विरथः खड्गमुचम्य चानदत् । वैदूर्व्यात्पलवर्षाभं दन्तिदन्तमयत्सरं ।
 भ्राम्यमाणं ततस्तन्नु विमलान्तरवर्षसं । कालदण्डोपमं भेने सुतसोमस्य धीमतः ।
 सोऽचरत् सहसा खड्गी मण्डलानि सहस्रशः । चतुर्दंश महाराज शिवावलसमन्वितः ।
 भ्रान्तमुद्गान्तमाविद्धभासुतं विभुतं हतं । सत्यातं समुदीर्णस्य दर्शयामास संयुगे ।
 शैबलस्य ततस्तस्य शरांश्चिवेष वीर्यवान् । तानापतत श्वाशु चिच्छेदं परमाग्निना ।
 ततः क्रुद्धो महाराज शैबल पुनरेव च । प्राहिणोत् सुतसोमाय शरानाशेषोपयामान् ।
 चिच्छेद तांस्तु खड्गेन शिचया च बलेन च । दशार्धेन लाघवं युद्धे ताह्यैतुष्यपराक्रमः ।
 तस्य सशरतो राजन्मण्डलावर्तने तदा । सुरप्रेष सुतो व्लेण खड्गं चिच्छेद सुप्रभं ।
 स च्छिन्नः सहसा भूमौ निपपात महानसिः । अर्द्धमस्य स्थितं हस्ते सुहरोस्तत्र भारत ।
 द्विभ्रमाश्रया निषिंशमवमुत्वा पदानि पट् । प्राविथत ततः श्रेय सुतसोमो महारथः ।
 स च्छिन्वा समुण्छायारं रणे तस्य महात्मनः । पपात धरणीं हूषीं खर्षवञ्जविभूषितं ।
 सुतसोमस्यतोऽगच्छ्कृतकीर्त्तैर्भहारथं । शैबलोऽपि धनुर्द्वन्द्व घोरमन्यत् सुदुर्जयं ।
 अभ्ययात् पाण्डवानोक्तं निग्नन् शत्रुगणान् बह्वन् । तत्र नादो महानाशोत् पाण्डवानां विश्राम्यते ।
 शैबलं समरे दृष्ट्वा विचरन्तमभोतवत् । तान्यनोक्तानि दृप्तानि प्रक्ष्ववन्ति महान्ति च ।
 द्राव्यमाषान्यदृश्यन्त शैबलेन महात्मना । यया दैत्यचमूं राजन् देवराजो ममर्ह ह
 तथैव पाण्डवी सेना शैबलसेया व्यनाशयत् ।

१००

१०१

१०२

१०३

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि सुतसोमशैबलपुद्धे षष्ठविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ दृष्टवुषं स्वपौ राजन् वान्दयामास संयुगे । यया दृष्ट्वा वने भिन्न शरभो वारयैषुधि ।
 निबद्धः पार्थतलेन गौतमेन बल्लोयसा । पदात्पदं विचलितं नाशकत्तत्र भारत ।
 गौतमस्य रथं दृष्ट्वा दृष्टदुषपरयं प्रति । विचेसुः सर्वभूतानि चयं प्रापन्न मेनिरे ।
 तत्रावीचन् विमनसा रथिनः सादिनक्षया । द्रोणस्य निधनाच्चूनं संक्रुद्धो विपदान्तरः ।
 शारत्वंतो महातत्रा दिव्यास्त्रविदुदारथोः । अपि स्तस्त्रि भवेदद्य दृष्टवुषस्य गौतमात् ।
 अपोयं वाहिनीं छद्वा मुच्येत महतो भयात् । अयथं प्राप्युषः सर्वेषां नो हन्यात् समगतान् ।
 यादृशं दृश्यते रूपमनक्तप्रतिभं धर्मं । गमित्यद्यद्य पदवीं भारद्वाजस्य गौतमः ।

१०४

आचार्यः प्रिप्रहस्य विजयी च सदा युधि । अस्त्रवान् वीर्यसम्पन्नः क्रोधेन च समन्वितः ।
 पार्षतस्य महायुद्धे निमुखाऽद्यामिलच्छति । इत्येवं विविधा वाचस्त्रावकानां परैः सह ।
 व्ययूयन्त महाराज तयोस्तत्र समागमे । विनिःश्वस्य ततः क्रोधात् रूपः प्रारत्नतो नृप ।
 पार्षतश्चाह्वयामास निश्रेष्ठं सर्वमर्षसु । स हन्यमानः समरे गौतमेन महात्मना ।
 कर्त्तव्यं न स्म जानाति मोहेन महता द्रुतः । तमब्रवीत्ततो यन्ता कश्चित् सेनानु पार्षत
 इन्द्रं व्यसनं युद्धे न ते दृष्टं मया कश्चित् । देवयोगाक्तु ते वाणा न्यपतन्मर्षभेदिनः ।
 प्रेषिता द्विजमुख्येन मर्षांशुद्विष्य सर्वतः । व्यवर्त्तये रथं त्वर्षे नदीवेगमिवार्षवात् ।
 अबध ब्राह्मणं मन्वे धेन ते विक्रमो द्रुतः । धृष्टद्युम्नसतो राजन् शनकैरध्वनीदधः ।
 मुद्घते मे मनस्तात गाचस्त्रेदस्य जायते । वेपथुस्य शरीरे मे रोमहर्षस्य जायते ।
 वर्ज्यन् ब्राह्मणं युद्धे शनैर्याधि यतोऽर्जुनः । अर्जुनं भीमसेनं वा समरे प्राप्य सारथे ।
 सेनमद्य भवेदेवमेवा मे गौडिकी मतिः । ततः प्रायान्महाराज सारथिस्वरयन् हृद्यान् ।
 यतो भीमो महेश्वासो युयुधे तव सेनिकैः । प्रदुतस्य रथं दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नस्य मारिष ।
 किरन् भरद्वाजस्य गौतमोऽनुययौ तदा । शङ्खञ्च पूरयामास मुङ्गभुङ्गरिन्दमः ।
 पार्षतं चासयामास महेन्द्रो नमुचिं यया । शिखण्डिननु समरे भीमस्यंत्यु दुरासदं ।
 शार्ङ्गिका वारयामास स्रयत्रिव मुङ्गभुङ्गः । शिखण्डो तु समासाद्य हृदिकानां महारथं ।
 पञ्चभिर्विश्रितैर्मर्षैर्ज्वलुद्रेम समाहनत् । कृतवर्षा तु संकुड्डो भिला यथा पतचिभिः ।
 धनुरकेन चिच्छेद हसनं राजन्महारथः । अयान्यद्भनुरादाय द्रुपदस्तात्मनो बली ।
 तिष्ठतिष्ठति पयुड्डो शार्ङ्गिक प्रत्यभापत । ततोऽस्य नवतिं वाणां रुक्मपुत्रान् सुतेजनान् ।
 प्रेषयामास राजेश्च तेऽध्याधग्यन्त वर्षणः । श्रितयांसान् समासस्य पतितोऽस्य महीतले ।
 क्षुरमेघ सुनोऽष्टेन कार्भुं कश्चिद्दे श्वशं । अथैनं द्विधध्वानं भग्नद्वद्भ मिश्रभं ।
 अमोघ्या नागैः कुड्डो याज्ञोदरसि चार्पयत् । कृतवर्षा तु संकुड्डो मातंगैः क्षतविषतः ।
 वज्रम धरि र गाभिः कुम्भस्रग्नादिषोदकं । हृदिरेष परिक्रियः कृतवर्षा नराजत ।
 वर्षेण क्षेदिता राजन् यथा गैरिकपर्जनः । अयान्यद्भनुरादाय धमागणयुगं प्रभुः ।
 द्विषण्डिम वापगणैः स्कन्धदंष्ट्रे यताडयत् । स्कन्धदंष्ट्रे स्थितैर्भाषैः शिखण्डो तु नराजत ।
 श्राघाप्रभाषाविपुनः सुमहान् पादपो दया । तावन्मोन्धं श्वशं शिखा हृदिरेष समुचिता ।
 अन्धोऽद्वद्भ मिश्रतो रेजतुधं वभाषि । अन्धोऽन्यथ यथ यज कुम्भाषौ तो महारथौ ।
 रथाभ्यां चैरातुषत्र मग्जलानि सङ्घट्टतः । कृतवर्षा नचारात्र पार्षतं निश्रितैः शरैः ।
 रणे विद्याप हतया स्रग्पुङ्गैः शिखाश्रितैः । मतोऽस्य हर्मरं प्राचं भाजः प्रहरतान्वरः ।
 अश्रितः अकर धोरं व्यष्टप्रहरयाः श्रितः । य तेषामिश्रतो राजन् मूर्ध्नामाड्य समाविहत् ।

१०४

१०५

१०६

१०७

१०८

१०९

ध्वजयष्टिञ्च सद्यसा मिश्रिते कम्पलादृतः । अपोवाह रणात्पूर्णे सारथीरथिनाम्बरं ।
 चाईक्ष्यग्रसन्तं निःशसन्तं पुनः पुनः । पराजिते ततः शूरे द्रूपदस्यात्मजे प्रभो ।

व्यद्रवन् पाण्डुभीमेना बध्यमाना समन्ततः ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संकुलयुद्धे पञ्चिंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ शैताथ्योऽथ महाराज व्यथमत्तावकं बलं । यथा वायुः समासाद्य हूलराग्निं समन्ततः ।

प्रत्युद्ययुस्त्रिगर्नांस्ते मित्रयः कौरवैः सह । शान्ताः शंश्रुकाद्यैव नारायणबलञ्च यत् ।

सत्यमेनयद्भवेति मित्रदेवः सुतञ्जयः । भौत्युतिथिवमेनय मित्रवर्मा च भारत ।

सुशर्मा वसुधर्मा च सुवर्मा चैव भारत । त्रिगर्त्तराजः समरे भ्रातृभिः परिवारितः ।

पुत्रैश्चैव महेश्वरैर्भानाग्रस्त्रविशारदैः । व्यसृजन्त शरघातान् किरन्तोऽर्जुनमाह्वे ।

अभ्यवर्त्तन्त सद्यसा वार्थ्याणा इव सागरं । ते लज्जुर्न समासाद्य योधाः शतसहस्रशः ।

अगङ्गन् विलयं सर्वे तार्क्ष्ये दृष्ट्वेव पन्नगाः । ते हन्यमानाः समरे नाजङ्गः पाण्डवं रणे ।

हन्यमाना महाराज शलभा इव पावकं । सत्यमेनस्त्रिभिर्वापैर्बिम्बिद्याद्युधि पाण्डवं ।

मित्रदेवस्त्रिपथा तु चन्द्रमेनस्त सप्तभिः । मित्रवर्मा त्रिसप्तत्या भौत्युतिथ्यापि सप्तभिः ।

शत्रुञ्जयस्तु विंशत्या सुशर्मानवभिः शरैः । स विद्धो बडभिः संख्ये प्रतिविव्याध तावृषान् ।

भौत्युति सप्तभिर्बिद्धा सत्यमेनं त्रिभिः शरैः । शत्रुञ्जयञ्च विंशत्या चन्द्रदेवं तथाऽष्टभिः ।

मित्रदेवं प्रतिनैव श्रुतमेनं त्रिभिः शरैः । नवभिर्भिवर्माणां सुशर्माणां तथाऽष्टभिः ।

शत्रुञ्जयञ्च राजानं हला तत्र शिलाशितैः । भौत्युतेः सशिरस्त्वार्षं शिरः कायादपाहरत् ।

त्वरितश्चन्द्रदेवञ्च शरैर्विन्धे यमचयं । तथेतरान्महाराज यतमानान्महारायान् ।

पञ्चभिः पञ्चभिर्वापैरैकैकं प्रत्यवारयत् । सत्यमेनस्तु संकुटलोमरं व्यसृजन्महत ।

समुद्दिश्य रणे कृष्णं विह्वनादं ननाद च । स निर्भिद्य भुञ्जं मय्यं माधवस्य महात्मनः ।

अयस्मयो हेमदण्डो जंगाम धरणीं तदा । माधवस्य तु विद्वस्य तोमरेण महारणे ।

प्रतोदः प्रापतद्भुक्त्वास्त्रगमयस्य विशाम्पते । वासुदेवं विभिन्नाङ्गु दृष्ट्वा पार्थो धनञ्जयः ।

क्रोधमाहारयत्प्रोत्र कृष्णश्चेदमुवाच च । प्रापयाद्यान्महावाहो सत्यमेनं प्रति प्रभो ।

यावदेदं शरैस्त्रीक्ष्णैर्नयामि यमसादनं । प्रतोदं गृह्य सोऽन्यन्तु रग्नो नपि यया पुरा ।

वाहयान्नास तानयान् सत्यमेनरयं प्रति । विष्वक्मेनन्तु निर्भिन्ने दृष्ट्वा पार्थो धनञ्जयः ।

सत्यमेनं शरैस्त्रीक्ष्णैर्वारयित्वा महारयः । ततः सुनिशितैर्भक्षै राश्रस्यस्य महश्चिरः ।

कुण्डलोपचितं कायात् चकत्ते घृतनान्तरे । तं निठत्य श्रितैर्वापैर्भिवर्माणांमहाधिपत् ।

वसदन्तेन तीक्ष्णन सारथिस्त्रास्य मारियः । ततः शरैर्भुञ्जथः शंश्रुत्कगणान् वनो ।

पातयामास संकुद्ः शतशोऽथ सहस्रशः । ततो रजतपुङ्खेन राजन् शीघ्रं महात्मनः ।

सिचमेनस्य चिद्भेदं धुरमेण महारयः । सुशर्माणां सुसंकुद्धो जनुदेवो समाह्वनत् ।

ततः संग्रहकाः सर्वे परिवार्य धनञ्जयं । शस्त्रोपैर्धर्मदुःकुह्ला नादयन्तो दिशो दग्ध ।

श्रम्यद्विंशत् तैर्विष्णुः शक्रतुल्यपराक्रमः । रैन्द्रमस्तममेयात्मा प्रादुश्यके महारथः ।

ततः शरसहस्राणि प्रादुरासन् विश्राम्यते । ध्वजानां द्विद्यमानानां कार्मुकाणाञ्च मारिष ।

रथानां सपताकानां त्र्योराणां युगैः सह । श्रुवाणामथ चक्राणां घोत्राणां रश्मिभिः सह ।

कूवराणां वरुथानां प्रवत्कानाञ्च संयुगे । श्रयानां पतताञ्चापि प्राधानाद्यष्टिभिः सह ।

गदानां परिघाणाञ्च शक्तितामरपट्टिभिः । शतश्रीनां सचक्राणां भुजाणाञ्चैरुभिः सह ।

कण्ठसूत्राङ्गदानाञ्च केयूराणाञ्च मारिष । हाराणामथ निष्काणां तनुत्राणाञ्च भारत ।

कृचाणां व्यजनानाञ्च शिरसां मुकुटैः सह । श्रयूयत महाशब्दस्तत्र तत्र विश्राम्यते ।

सकुण्डलानि स्वचाणि पूर्णचन्द्रनिभानि च । शिरांस्तुर्ध्वमेदृश्यन्त ताराजालमिवामरे ।

सुस्रज्जीनि सुवासंसि चन्दनेनावितानि च । शरीराणि व्यदृश्यन्त निहतानां महोत्तरे ।

गन्धर्वनगराकारं धारमायोधनं तदा । निहतै राजपुत्रैश्च चक्षिथैश्च महाबलैः ।

हस्तिभिः पतितैश्चैव हरङ्गैश्चामवन्मही । श्रगम्यरूपा समरे विशीर्यै रिव पर्वतैः ।

नाभीशक्रपयस्तत्र पाण्डवस्य महात्मनः । निहतः शात्रवान् भूतैर्हृदयैश्च चास्यतो महत् ।

श्रातद्वाद्दिव सीदन्ति रयचक्राणि मारिष । चरतस्तस्य संगामे तस्मिन् लोहितकर्दुमे ।

सोदमानानि चक्राणि समूहस्तुरगा भृशं । श्रमेण महता युक्ता मनोमात्सरंरथः ।

व्यथमानन्तु तन्वैत्ये पाण्डुपुत्रेण धन्विना । प्रायशो विमुखं सर्वं नावतिष्ठत भारत ।

तान् शिवा समरे जिष्णुः संग्रहकाणां चङ्गन् । विरराज तदा पाँशो विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ।

दति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संग्रहकण्ठे सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ युधिष्ठिर महाराज विद्वजन्तं शरान् चङ्गन् । स्वयं दुर्व्योधिनो राजा प्रत्यगृष्टादभीतवत् ।

तमापतन्त सद्यसा तव पुत्र महारथ । धर्मराजो द्रुत विद्धा तिष्ठतिष्ठति चाबबोत् ।

स तु त प्रतिवियाध नवभिर्निमितैः शैः । मारयिष्यास्य भवेन भृशं कुड्रेऽभ्यताडयत् ।

ततो युधिष्ठिरोऽराजन् स्वर्णपुत्रान् शिखीमुखान् । दुर्व्योधनाय चिचेप चयोदश शिलाश्रितान् ।

चतुर्भिश्चतुरो वार्धसस्तस्य हना महारथः । पञ्चमेन शिरः क्रापान् शरयेय समाविषत् ।

पठेत् तु ध्वजं राश्रं सप्तमेन तु कार्मुकम् । श्रधमेन तया खड्गं पातयामास भुवने ।

पञ्चभिर्नृपतिषापि धर्मराजोऽर्ह्यद्भुशं । हताशान्तु रथात्तस्मादवपुश सुतस्तव ।

उत्तमं व्यसनें प्राप्नो भूमावेशवतिष्ठत । तन्नु छद्मगतं दृष्ट्वा कर्णोऽग्निरुत्पादयः ।

श्रभवतन्तं सद्यसा परीश्रनो नराधिपं । श्रय पाण्डुमुताः सर्वे परिवार्ये युधिष्ठिरं ।

श्रम्युः समरे राश्रपतो दुद्रुमवर्जत । ततस्त्र्यसहस्राणि प्रावाचन्त महाश्रये ।

ततः क्लिप्तशिराभ्यः प्रादुरामोश्रसोपते । यत्राभ्यगच्छन् समरे पाश्यासाः कौरवैः सह ।

परा भोः धम श्रमुन्माराथा वरवारथैः । रथाश्च रथिभिः शार्ङ्गैश्च यथाद्ययादिभिः ।

द्वन्द्वान्यासन्नहारज प्रेवपीयानि संयुगे । विविधान्वथचिन्वानि ब्रह्मवन्मुक्तमानि च ।

ते शूराः समरे सर्वे चित्रं लघु च सुष्ठु च । अयुधन्त महावेगाः परस्परवधैषिणः ।

अन्यान्यं समरे जघ्रुर्थाधत्तमनुष्ठिताः । न हि ते समरं चक्रुः श्रुतो वै कथञ्चन ।

मुहूर्त्तमिव तद्युद्धमाश्रीमधुर्दशेन । नत उन्नात्तवद्राजन्निर्मथ्यादमवर्जत ।

रथो नागं समासाद्य दारयन्निश्चितैः शरैः । प्रेषयामास कालाय शरैः मन्त्रपर्वभिः ।

नागा हयान् समासाद्य विक्षिपन्तो बह्वयणे । दारयामामुरत्युपं तत्र तत्र तदा तदा ।

हयारोहाद्य बहवः परिवार्यं हयान्तमान् । तल्लघ्नद्वयरांशुकुः स्यतन्तस्ततस्ततः ।

धावमानान्तातस्त्रास्तु द्रवमानान्महागजान् । पार्श्वतः श्रुतयैव निजघ्रुर्हयसादिनः ।

विद्राव्य च बह्वनयात्रागा राजन्महात्कटाः । विपाषेद्यापरं जघ्रुर्भ्रष्टदुद्यापरं भ्रष्टं ।

सायारोहाद्य तरगान् विपाषेष्मिंविधूषया । अपरे चिचिपुष्पैर्गान् प्रष्टद्यातिवशात्तदा ।

पादातीराहता नागा विवरेषु समन्ततः । चक्रुरार्त्तस्त्रं घोरं दुद्रुवुञ्च दिशो दश ।

पदातीनान्नु सहसा प्रद्रुतानां महाहवे । उन्मृश्याभरणं तूर्धमववमूरुषागिरे ।

निमित्तं मन्यमानान्मु परिणाम्य महागजाः । जग्दुर्भ्रिभिदुयैव चित्राष्वाभरणानि च ।

तांस्तु तत्र प्रमत्कान् वै परिवार्यं पदातयः । हस्तारोहाच्चिजघ्रुसे महावेगा वलात्कटाः ।

अपरे हृत्तिमिच्छैः खे विलिप्ता महाहवे । निपतन्तो विपाषाणैर्भ्रष्टं विद्राः मुश्चितैः ।

अपरे महसा गच्छ विपाषैरेव स्मदिताः । सेनान्तरं समासाद्य कंचित्तत्र महागजैः ।

दुष्पगवा महााराज विक्षिप्य च पुनः पुनः । अपरं व्यजनातीव विभ्रन्व निहता मृधे ।

पुरःसराद्य नागानामपरेधां विग्राह्यते । शरीराप्यतिविद्धानि तत्र तत्र रणागिरे ।

प्रतिमानेषु कुम्भेषु दन्तवैष्टेषु चापरे । निष्टहीता भ्रष्टं नागाः प्राणतोमरशक्तिभिः ।

निष्टग्य च गजाः कंचित् पार्श्वस्थैर्भ्रष्टदाक्षिणैः । रयाद्य सादिमिस्तत्र भंङ्कित्रा न्यपतन् मुवि ।

सहयाः सादिनस्तत्र तस्मिन् महामृधे । भूमावमृद्रन् वेगेतः सचर्माणं पदातिनं ।

तया सावरणान् कंचित्तत्र तत्र विग्राह्यते । रयाद्यागाः समासाद्य परिष्टग्य च मारिप ।

व्याधिपन् सहसा तत्र धोररूपे भयानके । नाराचैर्ध्विहताद्यापि गजाः पतुर्ध्वहावलाः ।

पञ्चतस्थेव गिखरं वज्रहयं महोत्तले । योधा योधान् समासाद्य मुष्टिमिन्वेहनन् युधि ।

केशव्येन्यमानाविष्य चिचिपुष्मिभिदुय च । उद्यम्य च भुजानन्दे नि चियं च महोत्तले ।

पदा घोरः समाकन्य स्फुरन्तोऽपाहरज्जिरः । पततद्यपरो राजन् विज्रहाराशिना गिरः ।

जीवतस्य तथैवान्यः शक्तं कार्ये न्यमञ्जयत् । मुष्टियुद्धं महसाश्रीत योधानां तत्र भारत ।

तया क्रमपहयैषो वाङ्मृद्रुद्ध भैरवं । समासकथ्य चान्दिन श्रविष्ठातपाया परः ।

अहार समरे प्राणाद्यानामक्षैरनेकथा । भंभ्रेषु च येधिषु वर्त्तमाने च सद्रुले ।

कवभ्यान्त्युत्थितानि स्युः शतशोऽप्य सहस्रशः । शोणितैः विच्यमानानि ब्रह्माणि कवचानि च ।

महारागानुरागानि यद्वाणीयं यथाश्रिते । एवमेतन्महापुत्रं राक्षसं द्रष्टव्यमुत्तमं ।

उत्तमत्तगङ्गाप्रतिभं शब्देनापूरयज्यागत् । नैव स्त्रे न परे राज्ञन् विशाद्यन्ते द्वारातृगाः ।

योद्धव्यमिति युष्मन्ते राजानो जययद्भिः । म्यान् क्षेत्रं अपूर्वमहाराज पराशैव धमागतान् ।

उभयोः धेनयोर्विरेयोक्तुं समपद्यत । रथैर्भंगैर्भङ्गाराज वारथैश्च निपातिते ।

हयैश्च पतितैश्च नरैश्च विनिपातितैः । श्रगमरुषा इधिवी क्षेपेन समपद्यत ।

१११६

चषेनाशोन्महीपालयतजौषमवर्तिनी । पाशालानहन्त्कर्षधिगर्ताय धनञ्जय ।

भीमधेनः कुह्याजन् हस्यनीकश्च शर्मन् । एवमेव धयो वृत्त कुहपाण्डवधेनयोः ।

अपराह्णे गते सूर्ये काङ्क्षतां विपुत्र यत्र ।

इति श्रीमहाभारतं कर्षपर्वणि मधुसूयुद्धे अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ अतिनीत्राणि दुःप्रानि दुःसहानि बद्धनिच । ततोऽप्यं सञ्चयाशेषं पुत्राणाञ्चैव सङ्कथं ।

यथा त्व मे कथयसे यथा युद्धमवत्तंत । न सन्नि स्रत कौरव्या इति मे निश्चिता मतिः ।

१११७

दुर्योधनश्च विरथः छतस्तत्र महारथः । धर्मपुत्रः कथयके तस्य वा नृपतिः कथं ।

अपराह्णे कथं युद्धमभवसौमद्यपणं । तन्ममाचक्ष्व तन्नेन कुशलौ ध्यामि सञ्जय ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ सप्तकेषु तु श्रेष्ठेषु बन्धमानेषु भागवः । रथमन्यं समाश्राय पुत्रस्तत्र विगम्यते ।

क्रोधेन महता युक्तं सविषो भुजंगो यथा । दुर्योधनः समालक्ष्य धर्मराजं युधिष्ठिरं ।

प्रोवाच सूतं त्वरितो याहि याहीति भारत । तत्र मां प्रापय चित्र वारथे यत्र पाण्डवः ।

१११८

धियमाणातपवेण राजा राजति दंभित । स सूतश्चोदितो राज्ञा राज्ञः सन्दनमुत्तमं ।

युधिष्ठिरस्यामिमुखं प्रेषयामास संयुगे । ततो युधिष्ठिरः कुङ्कः प्रभिव इव कुङ्करः ।

वारथिद्योदयामास याहि यत्र सुयोधनः । तौ समाजगमतुर्वीरौ भातरौ रथसत्तमौ ।

समेत्य च महावीरौ सरथौ युद्धदुर्मदा । ववर्षतुर्ध्वंहेष्वाशौ श्रैरन्त्यान्यमाश्रवे ।

ततो दुर्योधनो राजा धर्मशौलस्य मारिय । शिलाशितेन भक्षेन धनुश्चिञ्चेद संयुगे ।

१११९

तत्रास्यत्त संकुङ्क्षे क्षवमान युधिष्ठिरः । अपविध्य धनुस्त्रिंशः क्रोधसरकलोचनः ।

अन्यत्कार्मुकमादाय धर्मपुत्रस्यमूखे । दुर्योधनस्य चिञ्चेद ध्वजं कार्मुकमेव च ।

अयान्यद्वनुरादाय प्रविध्य च युधिष्ठिरं । तावन्त्यान्वः सुसकुङ्क्षे शस्त्रवर्धाण्यमुच्चतां ।

सिंहाविव सुमंरथौ परस्परजिगीयसा । जग्नतसौ रणेऽन्योन्यं नर्दमानौ वृषाविव ।

अन्तरं मार्गमाशौ च चेरतसौ महारथौ । ततः पूर्णायतोत्सृष्टे शरैस्तौ तु छतप्रपौ ।

११२०

विरजतुर्ध्वं हाराज किङ्ककाविव पुष्पितैः । ततो राजन् विमुञ्चनौ सिंहनादान् मुञ्चन्मुञ्च ।

तलयोश्च तथा शब्दान् धनुषश्च महाहवे । शब्दं शब्दवराशैव चक्रतसौ नरैर्यरौ ।

अन्योन्यं तौ महाराज पीडयाञ्चक्रतुर्ध्वम् । ततो युधिष्ठिरौ राजा पुत्रं तत्र शरैस्त्रिभिः ।

आजघानौरसि कुङ्क्षे वञ्चयेर्दुरासदै । प्रतिविव्याध त दूर्ध्वं तव पुत्रो महीपतिः ।

पञ्चभिर्निशितैर्वापै खर्णपुङ्खैः शिलाशितैः । ततो दुर्व्योधनो राजा शक्तिं चिचेप भारत ।
 सर्वपारसवी तीक्ष्णं महोक्त्वाप्रतिभां तदा । तामापतन्तीं सहसा धर्मराजः शितैः शरैः ।
 त्रिभिस्त्रिंशेद सहसा तच्च विव्याध पञ्चभिः । निपपात ततः साऽय खर्षदण्डा महासूना ।
 निपतन्ती महोक्त्वेव्यराजं च्छिंसन्निभा । शक्तिं विनिहतां दृष्ट्वा पुत्रस्य विश्राप्यते ।
 नवभिर्निशितैर्भैर्निजघान युधिष्ठिरं । सोऽतिविद्धो बलवता शत्रुणा शत्रुतापयनः ।
 दुर्व्योधनं समुद्दिश्य वापं जयाह सवरः । समाधत्त च तं वापं धनुर्मध्ये महाबलः ।
 चिचेप च महाराज ततः कुङ्कः पराक्रमी । स तु वापः समासाच तव पुत्रं महारथं ।
 व्यामोहयत राजानं धरणीञ्च जगाम ह । ततो दुर्व्योधनः कुङ्को गदामुचयन् वेगितः ।
 विधित्तुः कलहस्थान्तं धर्मराजमुपाद्रवत् । तमुद्यतगदं दृष्ट्वा दण्डहस्तनिवान्तकं ।
 धर्मराजा महाशक्तिं प्राहिणोक्तव सूनवे । दीपमानां महावेगां मुद्गेष्वां ज्वलितामिव ।
 रथस्थः स तथा विद्धो मर्षं भित्त्वा सनान्तरे । श्यं संविग्रहदयं पपात च मुमोह च ।
 शीमलमाह च ततः प्रतिज्ञामनुचिन्तयन् । नायं बध्यस्तव नृप इत्युक्तः संन्यवसैत ।
 ततस्त्वरितमागम्य कृतवर्षां तवात्मजं । प्रत्यपद्यत राजानं निमग्नं व्यसनार्थिवे ।
 गदामादायं भोमो हि हेमपट्टपरिष्कृता । अभिदुद्राव वेगेन कृतवर्षाणसाहवे ।
 एवन्तदभवद्युद्धं तदीयानो परैः सह । अत्राहं महाराज काङ्क्षां विजयं युधि ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि सद्गुलपुङ्खे एकान्विशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

११०
११८
११९

॥ सञ्चय उवाच ॥ ततः कर्णं पुरस्कृत्य तदीया युद्धदुर्घादाः । पुनराद्युय सङ्ग्रामं चकुर्वेवासुरोपमं ।
 द्विरदनररथाश्चक्रुश्च शब्दैः परिहयिता विविधैश्च शस्त्रपातैः । द्विरदरथपदातिषादिबद्धाः परिकुपिताभिमुखाः प्रजग्निरै ते ।
 शितपरश्वधसाषिपट्टिशैरिपुभिरनेकविधैश्च क्षदिताः । द्विरदरथयथा महाहवे भरपुरुषैः पुरुषाश्चवाहनैः ।
 कमलदिनकरेन्दुधन्निभैः शितदशनाः सुसुखाचिनासिकैः । हचिरमुकुटकुण्डलैर्बन्धो पुरुषशिरामिरासृता बभौ ।
 परिधुमपलशक्तिसोमरैर्ध्वजखरभुज्युण्डिगदाशतैर्हताः । द्विरदनरहयाः सहस्रशो हधिरनदीप्रवहासदाऽभवन् ।
 प्रहतरथनराश्चकुञ्जरं प्रतिभयदर्शनमुल्बणव्रणं । तदंभिहतमयावभौ बलं पिष्टपतिराश्रमिव प्रजाजये ।
 अथ तव नरदेव सैनिकस्राव च सुताः सुरसूनुधन्निभाः । अमितवलपुरःशरा रथे कुहट्टयभाः शिनिपुत्रमभ्ययुः ।
 तदतिहचिरभीममावभौ पुरुहवराश्वरथदिकाकुलं । लवणजलसमुद्भूतस्त्रनं बलममराधिपैथन्यप्रभं ।
 सुरपतिमनविक्रमस्तत्स्त्रिदम्बरारबरोपमं युधि । दिनकरकिरणप्रभैः प्रत्यक्तै रवितनयोऽम्बहनञ्छिन्निप्रवीरं ।
 तमपि सरथवाजिभारार्थं शिनिष्टयभो विविधैः शरैस्त्वरन् । भुजगविवशमप्रभ रथे पुरुषवरं सनवासृणोत्तदा ।
 शिनिष्टयभप्रपीडितास्तव सुहृदा वसुवेषमभ्ययुः । तरितमनिरथा रथार्थं द्विरदरथायपदातिभिः सह ।
 तदुदधिनिभमाद्रवद्वलं तरिततरैः समभिक्षुतं परैः । द्रुपदसुतमुखैस्त्रादाभवन् पुरुषरथायगजचयौ महान् ।
 अथ पुरुषवैरा कृताह्निकौ भवमभिपूज्य यथाविधि प्रभुं । अरिवधकृतनिश्चयौ द्रुतं तव वसन्मर्जुनकेशवौ सतौ ।

११५
११६
११७
११८
११९

जलदनिन्दनिःसर्नं रथं पवनविधूतपताककेतनं । पितृहयमुपयान्तमन्तिकं प्रतमनधो ददुग्दसदाऽरयः ।

अथ विस्वायं गाण्डोवं रथे नृत्यन्निवारुणः । शरमन्वाधमकरोत् खं दिग्गः प्रदिग्गया ।

रथान् विमानप्रतिमान् मञ्जथन् सायुधध्वजान् । समारथीसदा वधैरभ्यापीवानिनोऽवधीत् ।

गजावाजप्रणेदं रथे वैजयन्त्यायुधध्वजान् । सादिनोऽश्वीय पत्नीं च शरैर्निभ्ये यमवयं ।

तमन्तकामिव क्रुद्धमनिवार्यं महारथं । दुर्योधनोऽभययादेको निग्नन् वाधैरजिभैः ।

तस्माञ्जुनो धनुः क्षतमशान् केतुश्च सायकैः । हत्वा सन्नभिरैकेन च्छ्वं चिच्छेद पचिणा ।

नवमश्च समाधाय व्यसृजत् प्राणघातिनं । दुर्योधनाचेयुवरं तं द्रौणिः सप्तधाऽञ्जितम् ।

ततो द्रौणिधेनुक्त्वा हत्वा चायवराञ्चरैः । कृपस्यापि तदत्युषं धनुश्चिच्छेद पाण्डवः ।

हाङ्गिकस्य धनुक्त्वा ध्वजश्चाश्वोसदाऽवधीत् । दुःशासनखेब्वसनं क्त्वा रोधयमभ्ययात् ।

अथ सात्यकिमुमुञ्च त्वरन् कर्षोऽञ्जुनं चिभिः । विद्धा विव्याध विंगत्या कृष्णं पार्थं पुनः पुनः ।

न ग्वानिरासीत् कर्णस्य चिपुतः सायकान् बल्लन् । रणे विनिग्नतः शत्रून् क्रुद्धस्वैव प्रतक्रतोः ।

अथ सात्यकिरागत्य कर्णं विद्धा शितैः शरैः । नवत्या नवभिच्छैथिः प्रतेन पुनरापर्ययत् ।

ततः प्रवोराः पाश्र्वाणा सर्वे कर्णमपोडयन् । युधामन्युः शिखण्डी च द्रौपदेयाः प्रभद्रकाः ।

उत्तमौजा युयुमुञ्च यमौ पार्थत एव च । चेदिकारूपमत्स्यानां केकयानाञ्च यद्वलं ।

चेकितानश्च बलवान् धर्मराजश्च सुव्रतः । एते रथाश्चद्विरदैः पत्तिभियोपविक्रमैः ।

परिवार्यं रणे कर्णं नानाशस्त्रैरवाकिरन् । भाषन्तो वाग्निह्याभिः सर्वे कर्णबधे वृताः ।

तो शस्त्रवृष्टिं बद्धधा कर्णं क्त्वा शितैः शरैः । श्रपोवाहास्तवीर्येण द्रुमं भञ्जोव माहतः ।

रुथिनः समहामात्रान् गजानशान् समादिनः । पत्तिव्रातांश्च संक्रुद्धे निग्नन् कर्णो व्यदृश्यत ।

तद्बध्यमानं पाण्डूनां बलं कर्णास्ततेजसा । विशस्त्रयन्त्रेदेहास्त्रं प्राथ श्रयोत् प्राश्रुत् ।

अथ कर्णास्त्रमक्षेप्य प्रतिहत्यार्जुनः स्मयन् । दिग्गः खड्गैव भूमिञ्च प्रावृणोऽरुवृष्टिभिः ।

मुपस्रानोव संपेतुः परिधा इव चेषवः । भ्रतन्नर इव चापन्ये वज्राण्युषाणि चापरे ।

तैर्बध्यमानं तन् धैन्यं सपत्यशरयदिपं । निमीलिताचमत्यर्थं बभ्राम च ननाद च ।

निकैरन्यं तदा युद्धं प्रापुरथनरदिपाः । हन्यमानाः शरैरात्तासदा भीताः प्रदुःकृः ।

त्वदीयानां तदा युद्धे संस्रक्तानां जयैविषेण । गिरिमस्त्रं समासाद्य प्रत्यपद्यत भानुमान् ।

तमसा च महाराज रजसा च विभ्रेयतः । न किञ्चित् प्रत्यपस्याम शूभं वा यदि वाशुभं ।

ते चरन्तो महिम्नसा रात्रियुद्धस्य भारत । अययानं ततः क्रुद्धः सहिता सर्वयोधिभिः ।

शैरेव्यपपातेषु तदा राजन् दिनवधे । जयं सुमनसं प्राप्य पार्थाः स्वशिविरं ययुः ।

वादिचमन्त्रैर्विधिषेः सिंहनादैः समर्जितैः । परानुपहसन्तश्च स्ववन्तश्चाच्युतार्जुनैः ।

कृतोऽपहारो तैर्वीरैः भैनिकाः सर्व एव ते । श्राभीर्वाचः पाण्डवेषु प्रायुञ्जन्त नरेश्वराः ।

ततः छतेऽवहारे च प्रष्टुष्टास्तत्र पाण्डवाः । निशायां शिविरं गत्वा न्यवसन्त नरेश्वराः ।
ततो रच.पिशाचाश्च स्वापदाथैव संघशः । जम्बुरायोधन घोरं रुद्रस्त्राकोडसन्निभं ।

५ इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि प्रथमयुद्धदिवसे त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ स्नेन च्छन्देन न मर्त्यान्वधोऽक्रमस्जुनः । न ह्यस्य समरे मुच्येदन्तकोऽप्याततायिनः ।

पार्थथैकोऽहरद्भङ्गमेकयाग्रिमतर्पयत् । एकथेमां महो जिला चको वसिष्ठता नृपान् ।

११९०

एको निवातकत्रचानहनद्विकामुंके । एकः किरातरूपेण स्थितं शर्व्वसयोधयत् ।

एको ह्यरचद्भरतानेको भवमतोपयत् । तेनैकेन जिताः सर्व्वे महोपा क्षुपतेभ्रसा ।

ततोऽनिन्द्याः प्रशस्त्राशे यत्ते चक्रुर्भवीहि तत् । ततो दुर्य्योधनं सूत पश्चात् किमकरोत्तदा ।

॥ मञ्जय उवाच ॥ हतप्रहृतविश्वस्तविमर्षायुधवाहनाः । दोनस्त्ररा द्रुपमाना मानिनः शत्रुनिर्व्वितः ।

शिविरस्थाः पुनर्भन्त्रं मन्त्रयन्ति स्म कौरवाः । भद्रदृश हतविपाः पादाक्रान्ता द्वेवारगाः ।

११९५

तानव्रवीत्ततः कर्णः क्रुद्धः सर्पं इव श्वसन् । करं करेण निष्यीद्य प्रेवमाणस्तवात्मजं ।

यत्तो दृढश्च दृढश्च धृतिमानर्जुनः सदा । सम्बोधयति चापि नं यथाकालमधोचक्रं ।

सहसाऽस्त्रविशेर्णेण वयन्तेनाद्य वक्षिताः । श्वस्तहन्तस्य म्रुद्धन्त्ये सर्व्वं हन्ता महोपते ।

एवमुक्त्वथेत्युक्त्वा सोऽनुजज्ञे नृपोत्तमान् । तेऽनुज्जाता नृपाः सर्व्वे स्वानि वेगानि मेजिरे ।

५ सुखोपितास्त्रां रजनीं दृष्ट्वा युद्धाय निर्ययुः । तेऽपश्यन् विहितं यूहं धर्म्वराजेन दुर्जयं ।

११९०

प्रयत्नात् कुशमुख्येन वृहस्पत्यग्रनेमते । श्रय प्रतीपकर्त्तारं प्रवीरं परवीरहा ।

संभरन् द्रुपमस्तन्वं कर्णं दुर्य्योधनस्तदा । पुरन्दरसमं युद्धे मद्रणसमं बले ।

कान्तवीर्य्यसमं वीर्य्यं कर्णं राज्ञोऽगमन्मनः । सर्व्वेषाञ्चैव सैन्यानां कर्णं मेवागमन्मनः ।

सूतपुत्रं महेश्यासं वन्धुमात्यधिकैस्त्रिवि ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ ततो दुर्य्योधनः सूत पश्चात् किमकरोत्तदा । यदोऽगमन् मनो मन्दाः कर्णं वैकर्त्तनं प्रति ।

११९५

श्रयपश्यत राधेयं श्रोतान्तं इव भास्करं । छतेऽवहारे धैर्यानां प्रवृत्ते च रणे पुनः ।

कर्णं वैकर्त्तनः कर्णस्तत्रायुथत मञ्जय । कर्णं वा पाण्डवाः सर्व्वे युयुधुस्तत्र सूतजं ।

कर्णे ह्येको महाबाहुर्धन्यात् पार्थान् मसृष्टयान् । कर्णस्य भुजयोर्वीर्य्यं प्रकृत्विशुभमं युधि ।

तस्य प्रष्ठाणि घोरानि विक्रमस्य महात्मनः । कर्णमाश्रित्य संघामे मत्तो दुर्य्योधनो नृप ।

दुर्य्योधनं तदा दृष्ट्वा पाण्डवेन भूषाहितं । पराक्रान्तान् पाण्डुसुतान् दृष्ट्वा चापि महारयः ।

११९०

कर्णमाश्रित्य संघामे मन्दा दुर्य्योधन पुनः । जेतुमुत्सहते पार्थान् सपुत्रान् सह कैशवान् ।

शशो वत महदुःखं यत्र पाण्डुसुतासथे । नातरद्भ्रमसः कर्णा देवं नूतं परासथं ।

शशो द्यूतस्य निष्ठेयं घोरा अप्रति वर्त्तते । शशो तोत्राणि दुःशानि दुर्य्योधनकृतान्दहं ।

प्रसङ्गामि सुषोराणि श्चक्रभूतानि मञ्जय । शैवलस्य तथा नात नीतिमानिति मन्धते ।

कर्णस्य रभशे नित्यं राजानश्चाप्यनुमतः । यदेयं वर्त्तमानेषु महायुद्धेषु मञ्जय ।

११९५

श्रेयसं निहतान् पुत्रादित्यमिव च निश्चितान् । न पाण्डवानां समरे कश्चिदधि निवारकः ।
 स्त्रीमध्यमिव गार्हने देवन्नु यत्नवत्तरं ।
 ॥ सन्नय उवाच ॥ राजन् पूम्बनिमित्तानि धर्मिणानि विचिन्तय । अतिक्रान्ते हि यत् कार्यं पसात् चिन्तयते नरः ।
 तथास्य न भवेत् कार्यं चिन्तया च विनय्यति । तदिदं तव कार्यं धनुः दूरप्राप्त विज्ञानता ।
 न हतं यत्तया पूम्बं प्राप्ताप्राप्तविचारणं । उक्तोऽपि यद्गुणा राजन् मा युध्यस्विति पाण्डवेः । ११८
 गृह्णीये न च तस्माद्वादचनस्य विज्ञास्यते । त्वया पापानि धाराणि मनाचीर्षानि पाण्डुपु ।
 दत्तानि वृत्तानि घोरः पार्यिवानं जनलयः । तत्सिद्धानीमतिक्रान्ते मा गृह्ये भरतर्भ ।
 गृह्णु सर्वं यथा वृत्तं धारं वैशसमप्युत । प्रभातायां रजन्यान्तु कर्षा राजानमभ्यधात् ।
 समेत्य च महावाङ्मर्दुर्योधनमयाव्रजोत् ।
 ॥ कर्ष उवाच ॥ अद्य राजन् समेय्यामि पाण्डवेन यश्चिना । निहिनय्यामि तं वीरं स वा मां निहिनय्यति । ११९
 बल्लान्मम कार्याणां तथा पार्येस्य भारत । नाम्भूत् समागमो राजन् मम शैशानुंनस्य च ।
 ददन्तु मे यथाप्रज्ञं गृह्णु वाक्ये विज्ञास्यते । अनिहत्य रणे पार्यं नाहनेय्यामि भारत ।
 हतप्रवीरे सैन्येऽस्मिन् मयि चावस्थिते युधि । अभियास्यति मां पार्यः शक्रकर्मविनाशतं ।
 ततः श्रेयस्करं यद्य तं निबोध जनघर । आयुधानाञ्च मे वीर्यं दिव्यान्मर्जुनस्य च ।
 कार्येस्य महतो भेदे स्नापवे दूरपातने । शैष्टवे चास्त्रपाते च सव्यघातो न मत्समः । १२०
 प्राणै शौर्ध्वेऽप्य विज्ञाने विक्रमे चापि भारत । निमित्तज्ञानयोगे च सव्यघातो न मत्समः ।
 सर्वायुधमहामानं विजयं नाम तद्गुणः । इन्द्रार्थं प्रियकामेन निर्मितं विद्यकर्मणा ।
 येन दैत्यगणान् राजन् जितवान् वै शतक्रतुः । यस्य घोषेण दैत्यानां व्यामुह्यन्त दिग्वा दम्न ।
 तद्भागवाय प्रायश्चक्रकः परमसम्मतं । तद्विद्यं भार्गवो महामदद्गुणुहत्तमं ।
 तेन योस्ये महावाङ्मर्जुनं जयताम्बरं । यद्येन्द्रः समरे सर्वान् दैतेयान् वै समागतान् । १२१
 धनुर्घोरं रामदत्तं गाण्डीवात्तद्विशिष्यते । त्रि.सप्तशतः पृथिवी धनुषा येन निर्जिता ।
 धनुषो ह्यस्य कर्माणि दिव्यानि प्राह भार्गवः । तद्रामो ह्यददन्मह्यं येन योस्यामि पाण्डवं ।
 अद्य दुर्योधनाहं त्वां नन्दयिष्ये सवान्धवं । निहत्य समरे वीरमर्जुनं जयताम्बरं ।
 सपर्वतवनद्वीपा हतवीरा समागरा । पुत्रपौत्रप्रतिष्ठा ते भवियत्यद्य पार्यिव ।
 नाशकं विद्यते मेऽद्य लभियार्थं विशेषतः । सव्यघर्षानुरक्तस्य सिद्धिरात्मवतो यथा । १२२
 न हि मां समरे भेदुं स शक्तोऽस्मिं तदर्थया । अवश्यं हि मया वाच्यं येन होनेऽस्मि फाल्गुनात् ।
 ज्या तस्य धनुषो दिव्या तथाऽलव्ये महैपुधी । मारयिस्तस्य गोविन्दो मम तादृक् विद्यते ।
 तस्य दिव्यं धनुः श्रेष्ठं गाण्डोवमजितं युधि । विजयस्य महद्विष्य ममापि धनुःसत्तमं ।
 तत्राहमधिकं पार्योद्धनुषा तेन प र्थिवे । येन चाप्यधिको वीरः पाण्डवसं निबोध मे ।
 रमित्प्राहृद्य दशाशुः सर्वलोकनमस्कृतः । अग्निदत्तश्च वै दिव्यो रयः काञ्चनभूपणः १२३

अर्च्यः सर्वथा वीर वाजिनश्च मनोजवाः । ध्वजश्च दिव्यो युतिमान् वानरो विस्मयङ्करः ।
 कृष्णश्च खट्वा जगती रथं तमभिरचति । रथैर्द्वैथैरहं हीनो योद्धुमिच्छामि पाण्डवं ।
 श्रयन्तु सद्गुणैः शौरैः शल्यः समितिशोभनः । भारथ्यं यदि मे कुर्व्यात् भुवस्ते विजयो भवेत् ।
 तस्य मे सारथिः शल्यो भवत्वसुकरः परैः । नाराचान् गार्हपत्रांश्च शकटानि वहन्तु मे ।
 रथाश्च मुख्या राजेन्द्र युक्ता वाजिभिरुत्तमैः । आयान्तु पश्चात् सततं मानेव भरतपर्यम् ।
 स्वमभ्यधिकः पार्याङ्गवियामि गुणैरहं । शल्योऽप्यभ्यधिकः कृष्णादर्जुनादपि चाप्यहं ।
 यथाऽप्यहदयं वेद दाशार्हः परवीरहा । तथा शल्योऽपि जानीते ह्यज्ञानं महारथः ।
 बाह्ववीर्ये समो नास्ति मद्रराजश्च कथन । तथाऽस्त्रैर्मन्समो नास्ति कश्चिदेव धनुर्धरः ।
 तथा शल्यसमो नास्ति ह्यज्ञाने हि कथन । सोऽप्यमभ्यधिकः कृष्णाङ्गवियति रथो मम ।
 एवं कृते रथसोऽहं गुणैरभ्यधिकोऽङ्कुनात् । भवे युधि जयेयश्च फाल्गुनं कुरुसन्तमम् ।
 समुद्यातं न शक्यन्ति देवा अपि सवासवाः । एतत्कृतं महाराज त्वयेऽस्मि परन्तप ।
 क्रियतामैव कामो मे मा वः कास्त्रोऽप्यगादृष्यं । एवं कृते कृतं सद्मं सर्वकामैर्भविष्यति ।
 ततो द्रक्ष्यन्ति संयामे यत्करिष्यामि भारत । सर्वथा पाण्डवान् खल्वि विजये वै समागतान् ।
 न हि मे सनरे शक्ताः समुद्यातं सुरासुराः । किम् पाण्डुसुता राजन् रथे मानुषयोनयः ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ स्वमुक्तज्ञानं सुतः कर्णेनाहवयोभिना । सम्यग् चंप्रहयात्मा ततो राधेयमत्रवीत् ।
 ॥ दुर्योधन उवाच ॥ स्वमेतत् करिष्यामि यथा लं कर्षं मन्यसे । सोपासद्वा रथाः साथाः स्तनुयास्वन्ति संयुगे ।
 नाराचान् गार्हपत्रांश्च शकटानि वहन्तु मे । अनुयास्यामि कर्णेना वयं सर्वे च पार्यिवाः ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ स्वमुक्ता महाराज तव पुत्रः प्रतापवान् । अभिगम्यात्त्रवीद्राजा मद्रराजमिदं वचः ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णदुर्योधनसंवादे एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ पुत्रस्तव महाराज मद्रराजे महारथं । विनयेनोपसङ्गन्व्य प्रणयादाक्यमत्रवीत् ।
 सद्यप्रत महाभाग द्विपतां तापवर्द्धन । मद्रैश्च रथं शूर परभैरभ्यभ्यङ्कर ।
 युतवानपि कर्णश्च सुवतो वदतां वर । यथा नृपतिषिंहानां मध्ये लां वरधे स्वयं ।
 तत्त्वामप्रतिवीर्याश्च शत्रुपवत्तयाय ह । मद्रैश्च प्रयत्नेऽहं शिरसा विनयेन च ।
 तस्मात् पार्यिवाग्राथ्यं हितार्थं मम चैव हि । सारथ्यं रथिनां श्रेष्ठ प्रणयात् कर्तुमर्हसि ।
 त्वयि यत्करि राधेया विद्विषो मे विज्ञेयते । अभीपूषा हि कर्णश्च यहीताऽन्यो न विद्यते ।
 श्चेति हि लां महाभाग वासुदेवसमं युधि । च पाहि सर्वथा कर्षं यथा मद्भा मेहेश्वरं ।
 यथा च सर्वथापस्तु वार्ष्णेयः पाति पाण्डवं । तथा मद्रैश्चराद्यत्वं लं राधेयं प्रतिपालय ।
 भीमो द्रोणः कृपः कर्णो भवान् भोजश्च वीर्यवान् । प्रकुनिः शौवलो द्रागिरहमेव च नो बलं ।
 स्वभैष्ये कृतो भागो नवधा श्रियवीपते । न च भागोऽत्र भीमश्च । द्रोणश्च च महात्मानः ।
 ताभ्यामतोत्य तौ भागौ निहता मम शत्रवः । दृष्ट्वा हि तौ महेष्वापौ हस्तेन निहतौ युधि ।

छला न सुकरं कर्मं गतौ स्वर्गमितोऽनघ । तथाऽन्ये पुरुषय्याघ्राः परैर्बिन्दिहता दुधि । ११११
 श्रमदीयाश्च बहवः स्वर्गोद्योगता रणे । त्वत्ता प्राणान् यथाशक्ति चेष्टो छला च पुष्कलां ।
 तदिदं हतभृथिष्ठं बलं मम नराधिप । पूर्वमन्यन्कैः पार्थिहंतं किमुत धाप्रतं ।
 बलवन्तो महात्मानः कौन्तेयाः सत्यविक्रमाः । बलं श्रेयं न हन्युर्मै यथा तत् कुह पार्थिव ।
 हतवीरनिदं शैल्यं पाण्डवैः समरे विभो । कर्णोऽहोको महावाडरस्रमियसहिते रतः ।
 भवांश्च पुरुषय्याघ्र सर्वलोकमहारयः । ब्रह्म कर्णोऽञ्जुनिनाथ योद्धुमिच्छति संयुगे । १११२
 तस्मिन् जयाशा विपुला मद्रराज नराधिप । तस्याभीपुयह्वरो नान्योऽस्ति भुवि कश्चन ।
 पार्थस्य समरे छणो यथाऽभोपुपहो वरः । तथा त्वमपि कर्णस्य रथेऽभीपुपहो भव ।
 तेन युक्तो रणे पार्थो रक्ष्यमाणश्च पार्थिव । यानि कर्माणि कुरुते प्रत्यचाणि तथैव तत् ।
 पूर्व्यं नः समरे श्लेषमवधीदञ्जुनो रिपून् । ददानो विक्रमो ह्यस्य छण्येन सहितस्य च ।
 छण्येन सहितः पार्थो धान्तराष्ट्रीं महाचमूं । अहन्यहनि मद्रेश्च द्रावयन् दृश्यते युधि । १११५
 भागोऽवशिष्टः कर्णस्य तव चैव महायुते । तं भागं सह कर्णेन युगपन्नाशयाच्च ह ।
 श्रहणेन यथा सार्द्धं तमः सूर्या व्यपोहति । तथा कर्णेन सहितो जहि पार्थं महाहवे ।
 उद्युनौ च यथा सूर्यो बालसूर्यसमप्रभौ । कर्णश्चलौ रणे दृष्ट्वा विद्वन्तु महारयाः ।
 सूर्योऽसौ यथा दृष्ट्वा तमे नश्यति मारिष । तथा नश्यन्तु कौन्तेयाः सपाञ्चालाः ससृज्जयाः ।
 रथिना प्रवरः कर्णो दन्तुथां प्रवरो भवान् । संयोगे युवथोलाके नाभूत् च भविव्यति । १११६
 यथा सर्वास्त्रस्त्रासु वार्ष्णेयः पाति पाण्डवं । तथा भवान् परिचातु कर्णं वैकर्तनं रणे ।
 तया सारथिना ह्येव श्रमष्टयो भविव्यति । देवतानामपि रणे सशक्राणां महोपते ।
 किं पुनः पाण्डवेयानां नाविशद्दीर्घबो मम ।
 ॥ सञ्चय उवाच ॥ दुर्योधनवचः श्रुत्वा ब्रह्मः क्रोधममन्वितः । विप्रिखां शुकुटौ छला धुन्वन् हतौ पुनः पुनः ।
 क्रोधरक्ते महानेत्रे परिहृत्य महाभुजः । कुलैर्यथ्ययुतवसैर्दृष्टः शञ्जोऽब्रवीदिदं । १११७
 ॥ ब्रह्म उवाच ॥ श्रवमन्यसि गान्धारे भुवश्च परिब्रह्मणे । यन्मो त्रवीषि विखम्बं सारथ्यं क्रियतामिति ।
 श्रमन्तोऽभ्यधिकं कर्णं मन्यमानः प्रशंससि । न चाहं युधि राधेयं गणये तुभ्यमात्मनः ।
 आदिश्यतामभधिको ममांशः श्रियवीपते । तमहं समरे जित्वा गमिष्यामि यथागतं ।
 श्रयवा षेक रवाधं योक्त्यानि कुरुनन्दन । पश्य वीर्यं नमोच त्वं वपामि दहतो रिपून् ।
 पथाऽभिमानं कौरव्य निधाय हृदये पुमान् । श्रमद्दिधः प्रवर्तते मा मां त्वमभिश्चक्षियाः । १११८
 युधि वाऽप्यवमानामे न कर्तव्यः कथञ्चन । पश्य पीनो मम भुजौ बद्धधंश्चननोपमौ ।
 धनुः पश्य च मे चित्रं ब्रगंदाभोपियोपमान् । रथं पश्य च मे कर्णं सदृशं तवैगितैः ।
 गदाश्च पश्य गान्धारे हेमपहविभ्रंपतां । दारथेयं मदीं छत्रो विक्रियेयश्च पत्येतान् ।
 भापेयं समुद्राय तत्रसा स्त्रेन पार्थिव । तं मनोवैपिधिं राजन् धमयं मरिनिपहे ।

कस्माद्युनक्ति सारथ्ये नीचस्त्वाविरथे रणे । न मामपुरि राजेन्द्र नियोजुं तमिहार्हसि ।
 न हि पापोयसः श्रेयान् भूत्वा प्रेथत्नमुत्सहे । थे द्रभ्युपगतं प्रीत्या गरीयांसं वरे क्षित ।
 वशे पापोयसो धत्ते तत्पापमधरोत्तरं । ब्रह्मणा ब्राह्मणा, सृष्टा मुखात् चक्षुष्य ब्राह्मणः ।
 ऊरुस्थामसृजद्वैश्यान् शूद्रान् पद्भ्यामिति श्रुतिः । तेभ्यो वर्षत्रिंशेषाञ्च प्रतिशोभानुलोमनाः ।
 श्रयान्श्रान्श्रय संयोगाच्चातुर्वर्षस्य भारत । गोग्रारः संगृहीतारो दातारः बक्षियाः स्रताः ।
 याजनाथापनैर्विप्रा विशुद्धैश्च प्रतिपद्यैः । लोकस्वानुपहार्याय स्थापिता ब्राह्मणा भुवि ।
 कृषिञ्च पाशुपान्मञ्च विंशो दानञ्च धर्म्मतः । ब्रह्मचक्षुर्विशो शूद्रा विहिताः परिचारकाः ।
 ब्रह्मचक्षुश्च विहिताः स्रता वै परिचारकाः । न चक्षियो वै स्रतानां शृणुयाच्च कथञ्चन ।
 श्रद्धं मूर्द्धामिधिका हि राजर्षिकुलजो नृप । महारथः समाल्यातः सेथः स्रुत्यञ्च वन्दिना ।
 सोऽहमेताद्भूतो भूत्वा नेहारिवल्लसूदन । स्रतपुत्रस्य संज्ञामि सारथ्यं कर्तुमुत्सहे ।
 श्रवमानमहं प्राथ्य न योत्स्यामि कथञ्चन । आशुदे त्वाऽद्य गान्धारे गमिष्यामि शृङ्गाय वै ।

१२१२

१२१०

१२१४

॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमुक्त्वा महाराज शन्यः समितिशोभन । उत्थाय प्रययौ त्वष्टं राजमथ्यादमर्षितः ।

प्रणयाद्ब्रह्मनाथ तं निगृह्य सुतस्तव । श्रववीन्मधुर वाक्यं शान्ता सवार्थ्यसाधकं ।

यथा शल्य विजानोषे एवमेतदसंशयं । श्रमिप्रायस्तु मे कश्चित् तन्निबोध जनेश्वर ।

न कर्षोऽभ्यधिकस्त्वतो न शूद्रो त्वाञ्च पार्थिव । न हि मद्रेश्वरो राजा कुर्थाद्यदनुत् भवेत् ।

श्रुतमेव हि पूर्व्यास्ते वदन्ति पुरुषोत्तमाः । तस्मादात्तायनि प्रेक्षो भवानिति नतिर्मम ।

शान्धुभूतस्तु श्रुत्वा यस्मालं युधि मानद । तस्माच्छ्रेयां हि ते नाम कथ्यते श्रियवीतले ।

यदेतद्वाहृतं पूर्वं भवता भूरिदक्षिण । तदेव कुरु धर्मज्ञ मदर्थं यद्यदुच्यते ।

न च त्वतो हि राधेधो न चाहमपि वीर्थवान् । वृष्टेऽहं त्वा ह्यथाश्रयां यन्तारमिह संयुगे ।

मन्ये चाभ्यधिकं शन्यं गुणैः कर्णं धनञ्जयात् । भवन्तं वास्तुदेवाच्च लोकोऽयमिति मन्यते ।

कर्षो द्रभ्यधिकं पार्यादसैरेव नरर्षभ । भवानभ्यधिकं कृष्णादश्रजाने वले तया ।

यथाऽश्वददर्थं वेद वास्तुदेवो महामना । द्विगुणत्वं तथा वेत्सि मद्रराजेश्वरात्मज ।

॥ शल्य उवाच ॥ यन्मां प्रवीपि गान्धारे मध्ये धैर्यस्य कौरव । विप्रिदं देवकोपुत्रान् प्रीतिमानघ्यर्हं त्वयि ।

एष सारथ्यमतिष्ठे राधेयस्य यशस्विनः । युधतः पाण्डवाश्रेण यथा त्वं वीर मन्वसे ।

सनयय हि मे वीर कश्चिदैकर्त्तन प्रति । उक्तृज्यं यथाश्रद्धमहं बाधोऽस्य सधिषी ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ तथेति राजन् पुत्रमेव यद्दुर्जनं भारत । श्रववीन्मद्रराजस्य मतं भरतधत्तम ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि शल्यसारथ्ये द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

॥ दुर्थाधन उवाच ॥ भूय एव तु मद्रेश्वर यत्ने वक्ष्यामि तच्छृणु । यथा पुरादत्तमिदं युद्धे देवासुरे विभो ।

य दुःकृत्वान् पितृर्ष्वर्धं मार्कण्डेयो महानृपिः । तदश्रेण ब्रुवती मन राजर्षिधत्तम ।

निबोध मनसा चात्र न ते कार्था विचारणा । देवानामसुराणाञ्च परस्परशिशोः यथा ।

सभूव प्रथमो राजन् भङ्गामस्यारकामयः । निर्जिताय ततो देव्या देवैरेरिति नः श्रुतिः ।
 निर्जितेषु च दैत्येषु तारकस्य सुताप्ययः । तारास्यः कमनापय विद्युन्नाम्नो च पार्षित्व । ११६
 तप उषं समास्त्राय निधमे परमे स्थिताः । तपसा कथयामासुर्दृष्टान् स्वान् प्रभुतापनु ।
 दमेन तपसा चैव नियमेन मृमाधिना । तेषां पितामहः प्रीतो वरदः प्रदेदौ वरं ।
 श्रयथलं च ते राजन् सर्वभूतस्य सर्वदा । सहिता वरयामासुः सर्वभाक्पितामहं ।
 तानत्रवीक्षदा देवो लोकानां प्रभुरीश्वरः । नास्ति सर्वामरत्वं वै निवर्त्तध्वमिताऽमुगः ।
 श्रुत्वं वरं ह्यनुध्वं वै यादृशं सम्प्रेराचते । ततस्ते सहिता राजन् सम्प्रधार्थासद्व्रभुम् । ११७
 सर्वलोकेश्वरं वाच्यं प्रणम्यदमयावुवन् । अग्रभयं तं वरं देव संप्रयच्छ पितामह ।
 वयं पुराणि त्रीण्येव समास्त्राय महीमिमं । विचरिय्याम लोकैःस्मिन् त्वप्रयादात् पुरस्कृताः ।
 ततो वर्षसहस्रे तु सभेय्यामः परस्परं । एकोभावं गमिष्यन्ति पुराण्येतानि चानघ ।
 समागतानि चैतानि यो हन्याद्भगवंस्तदा । एकेयुषा देववरः स नो मृत्युर्भविष्यति ।
 एवमस्त्विति तान् देवः प्रत्युक्त्वा प्राविशद्विं । ते तु लभ्यवराः प्रीताः संप्रधार्थं परस्परं । ११८
 पुरत्रयविष्टस्यै मयं वज्रस्र्महासुरं । त्रियकर्माणमजरं दैत्यदानवपूजितं ।
 ततो मयः स्वतपसा चक्रे धीमान् पुराणि च । त्रीणि काञ्चनमेकं वै रौप्यं कार्श्यायसन्त्या ।
 काञ्चनं दिवि तत्रापीदन्तरीचे च राजतं । श्रापसद्योभवद्भोम चक्रुस्ते श्रयिवीपते ।
 एकैकं योजनशतं विस्ताराधामतः समं । गृह्णाद्दालकसंयुक्तं बज्रप्रकारतोरणं ।
 गृहप्रवरसम्बाधं समम्बाधमहापथं । प्रासादैर्निविधैश्चापि द्वारैश्चैवोपशोभितं । ११९
 पुरेषु चाभववाजन् राजानो वै श्रयक् श्रयक् । काञ्चनं तारकाख्यस्य चित्रमाषोन्महात्मनः ।
 राजतं कमलाख्यस्य विद्युन्मालिन श्रापस । त्रयसो दैत्यराजानस्त्रोलोकानस्त्वतेजसा ।
 श्राकस्य तस्युक्चुस्य कस्य नाम प्रजापतिः । तेषां दानवमुख्यानां प्रयुतान्यम्बुदानि च ।
 कोश्याश्चाप्रतिवीराणां समाजमुत्ततस्ततः । मांसाग्निः सुहृत्प्राय सुरैर्निनिकृताः पुरा ।
 महदैत्यैर्मिच्छन्तस्त्रिपुरं दुर्गमाश्रिताः । सर्वेषाञ्च पुनश्चैषां सर्वयोगवहो मयः । १२०
 तमाश्रित्य हि ते सर्वे वर्त्तयन्तेऽङ्कुतोभयाः । यो हि चन्वानसा कामं दधौ चिपुरसत्रयः ।
 तस्मै कामं मयस्तनं विदधे मायया तदा । तारकासुतो वीरो हरिर्नाम महाबलः ।
 तपस्येप परमकं येनातुयन् पितामहः । सन्तुष्टमदृणोद्देवं वापी भवतु नः पुरे ।
 प्रसन्नैर्निहता यत्र लिप्ताः सुवर्णवक्त्रराः । स तु लब्ध्वा वरं धीरस्त्वारकासुतो हरिः ।
 सद्ये तत्र वापी तां मृतानां जीवनी प्रभो । येन रूपेण दैत्यस्त येन वेशेन चैव हि । १२१
 मृतसत्त्वां परिचित्रसाद्गुणैव जज्ञिवान् । तां प्राप्य ते पुनस्त्वांसु लोकान् सर्वान् यवाधिरे ।
 नहता तपसा सिद्धाः सुराणां भयवर्द्धनाः । न तेषामभवत्त्राजन् चयो युद्धे कदाचन ।
 ततस्ते लोभमोहात्थामभिभूता विचेतवः । निर्हीकाः संस्थिताः सर्वे स्थापिताः समलूलुपन् । १२२

विद्राघ्य भगणान् देवांस्त्रयं तत्र तदा तदा । विचेरुः स्त्रिन कामिन वरदानेन दपिताः ।
 देवोद्यानानि सर्व्वाणि प्रियाणि च दिवैकमां । चधीणामाग्रमान् पुखान् रग्यान् जनपदांस्तथा ।
 यनाश्रयन्त मर्यादां दानवा दुष्टचारिणः । पीडयमानेषु लोकेषु ततः शक्रो मरुद्वृतः ।
 पुराश्यायोधयाश्चक्रे वज्रपातैः समन्ततः । नाशकत्तान्यभेद्यानि यदा भेजुं पुरन्दरः ।
 पुराणि वरदत्तानि धात्रा तेन नराधिपः । तदा भीतः सुरपतिमुक्त्वा तानि पुराण्यथ ।
 तैरेव विवृधैः साङ्गं पितामहमरिन्दमः । जगामाथ तदाख्यातुं विप्रकारं सुरैतरैः ।
 तं तत्त्वं सर्व्वमाख्याय शिरोभिः संप्रणम्य च । वधोपायमष्टच्छन्त भगवन्तं पितामहं ।
 श्रुत्वा तद्भगवान् देवो देवानिदमुवाच ह । ममापि सोऽपराध्नाति यो युष्माकमसीम्यकृतः ।
 अमुरा हि दुरात्मानः सर्व्व एव सुरद्विषः । अपराध्यन्ति सततं ये युष्मान् षोडशयुतः ।
 अहं हि तुल्यः सर्व्वेषां भूतानां नात्र संशयः । अधार्मिकास्तु हन्तव्या इति मे ब्रतमाहितं ।
 रकेपुणा विभेद्यानि तानि दुर्गाणि नान्यथा । न च स्थाणुमृते शक्रो भेजुमेकेपुणा परः ।
 तेषु येषु स्थाणुमीशानं जिशुमस्त्रिकारिणं । योऽङ्गारं दृणुतादित्याः स तान् हन्ताऽभुरेतरान् ।
 इति तस्य वचः श्रुत्वा देवाः शक्रपुरोगमाः । ब्रह्माणमग्रतः कृत्वा वृषाङ्गं शरणं ययुः ।
 तपोनियममास्त्राय गृह्यन्तो ब्रह्म श्रायतं । अविभिः सह धर्मज्ञा भवं सर्व्वमात्मना गताः ।
 तुष्टुवर्वाग्निहृद्याभिर्भेद्येष्वभयदं नृप । सर्व्वमात्मानं महात्मानं घेनाप्तं सर्व्वमात्मनाः ।
 तपोविशेषैर्ब्रह्मविधैर्योगं धा वेदं चात्मनः । यः सांख्यमात्मनो वेत्ति यस्य चात्मा व्रमे सदा ।
 तं ते ददुःशुरीशानं तंजोराशिमुमापतिं । अनन्यशुद्धं श्लोके भगवन्तमकल्पयं ।
 एकञ्च भगवन्तमे नानारूपमकल्पयन् । आत्मनः प्रतिरूपाणि रूपाण्यथ महात्मनि ।
 परस्परस्य चापश्यन् सर्व्वे परमविष्मिताः । सर्व्वभूतमयं दृष्ट्वा तमजं गजतः पतिं ।
 देवा ब्रह्मर्षयश्चैव शिरोभिर्धरणी गताः । तान् स्तुतिवादेनाभ्यर्च्य समुत्थाप्य च शक्रैरः ।
 ब्रूतं ब्रूतेति भगवान् छाधेमानोऽभ्यभाषत । व्यम्बकेनाभ्यनुज्ञाता स्ततश्चे स्तस्त्वचितमः ।
 नमो नमो नमस्तेऽस्तु प्रभो इत्यमुवन् वचः । नमो देवाधिदेवाय धन्विने वनमालिने ।
 प्रजापतिमहत्प्रथम प्रजापतिभिरीज्यते । नमः स्तुताय स्तुत्याय स्तुयमानाय शश्वे ।
 विलोहिताय हृदाय नीलवीवाय शूलिने । अमोघाय मृगाक्षय प्रवरायुधयोधिं
 अर्हाय धैव शूद्राय लयाय क्रथनाय च । दुर्भारणाय क्रायाय ब्रह्मणे प्रह्लादाय
 ईशानाय प्रमेयाय नियन्त्रे चर्मवासवे । तपोरताय पित्राय व्रतिने कृत्स्नवासवे ।
 कुमारपिचे व्यवाय प्रवरायुधपाणिने । प्रपञ्चात्तिविनाशाय ब्रह्मद्विष्टाय पातिने ।
 वनस्थतोनां पतये नारीणां पतये नमः । गवाश्च पतये नित्यं यज्ञाणां पतये नमः ।
 नमोऽस्तु ते सर्व्वेभ्यो व्यम्बकायामितौजसे । नमो वाक्कर्ष्यभिर्देव र्वा प्रपञ्चान् भ्रमस्त नः ।

ततः प्रमथो भगवान् स्वागतेनामिनस्य च । प्रोवाच यीतुं यदाभी दून किं करण्यि वः ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि चिपुराप्यनि चपद्विंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

दुर्योधन उवाच ॥ पित्रदेवर्षिसङ्घेऽभये दत्ते महात्मना । सहाय्यं ब्रह्मरं प्राह ब्रह्मा भोक्त्रिहंतं वचः ।

त्वातिमर्गाद्द्वेषं प्राजापत्यमिदं पदं । मयाऽपि तिष्ठता दत्ता दानवेभ्यो महान् वरः ।

तानतिक्रान्तमर्थोदान् नान्यः सहस्रंमर्हति । त्वाग्नेते भृतभेयं त्वं क्षेपां प्रत्यर्षिभ्ये ।

स त्वं देव प्रपचानां याचताश्च दिवोकसं । कुरु प्रसादं देवेभ्य दामवान् जहि ब्रह्मरं ।

त्वप्रसादाज्जगत् सर्वं मुञ्जमाप्नोतु मानद । अरण्यस्तं हि भोक्त्रिहं ते वयं अरण्यं गताः ।

॥ स्थाणुस्वाच ॥ हन्त्याः श्रवः सर्वं युष्माकमिति मे मतिः । न त्वेक उक्थे च ननु बलस्या हि मुग्धयिः ।

ते दूर्यं संहताः सर्वे मदोयेनार्द्धतेजसा । जयध्वं युधि तान् ब्रह्मन् सङ्घातो हि महाबलः ।

॥ देवा ऊचुः ॥ अस्मत्तेजो वलं यावत्तावद्भिगुणमाहवे । तेषामिति हि मन्यामो दृष्टतेजोवला हि ते ।

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ बध्नास्ते सर्वतः पापा ये युष्मास्वपराधिनः । मम तेजोवलाद्धैन सर्वान् निघ्नत शाचवान् ।

॥ देवा ऊचुः ॥ विभक्तुं तव तेजोऽर्द्धं न शक्यामो महेत्वर । सर्वेषां नो वलाद्धैन त्वमेव जहि शाचवान् ।

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ यदि शक्तिं वः काचित् विभक्तुं मामकं वलं । अहमेतान् हनिष्यामि युष्मत्तेजोऽर्द्धं हंतितः ।

॥ दुर्योधन उवाच ॥ ततस्तथेति देवेशैरुक्ता राजसत्तम । अर्द्धमादाय सर्वेषां तेजसाभ्यधिकोऽभवत् ।

स तु देवो बलेनासीत् सर्वेभ्यो वलवत्तरः । महादेव इति ख्यातस्ततः प्रभृति ब्रह्मरं ।

ततोऽब्रवीन्महादेवो धनुर्बाणधरो ह्यह । हनिष्यामि रयेनाजौ ताचिपून् वो दिवोकसः ।

ते दूर्यं मे रथक्षेत्रं धनुर्बाणं तथैव च । पश्यध्वं यावद्वैतान् पातयामि महीतले ।

॥ देवा ऊचुः ॥ मूर्त्ताः सर्वाः समाधाय त्रैलोक्यस्य ततस्ततः । रथं ते कल्पयिष्यामो देवेश्वर सुवर्धसं ।

तथैव बुद्ध्या विहिते विश्वकर्मेकतं शृभं । ततो विवधशार्दूलस्तं रथं समकल्पयन् ।

विष्णुं सोमं ऊतामस्य तस्यैषुं समकल्पयन् । शृङ्गमग्निर्वध्वास्त्र-भक्तं सोमो विश्राम्यते ।

कुण्डलश्चाभवद्विष्णुसिन्धुनिपुवरे तदा । रथं वसुध्वरां देवो विशालपुरमालिनीं ।

सपर्वतवनदीपां चक्रुर्भूतधरान्तदा । मन्द रः पर्वतस्यावं जडा तस्य महानदी ।

दिशश्च प्रदिशश्चैव परिवारो रयस्य तु । र्दया नवचवंग्राह्य युगः क्षतयुगोऽभवत् ।

कूर्वरश्च रयसाषीदासुक्तिर्भुजगोत्तम । अपस्करमधिष्ठाने हिमवान् विन्ध्यपर्वतः ।

उदयास्त्यावधिष्ठाने गिरी चक्रुः सुरोत्तमः । समुद्रमचमसृजन् दानवालयमुत्तमं ।

सप्तर्षिमण्डलक्षैव रयसासीत् परिष्करः । गङ्गा सरस्वती विन्धुर्पुरमाकाशमेव च ।

उपस्कारो रयसासन्नापः सर्व्वाश्च निघ्नाः । अहोरात्राः कलाशैव काष्ठाश्च चतवस्तया ।

अनुकथं पद्मा दीप्ता वरुणश्चापि तारकाः । धर्मार्थकामसंधुक्ताः त्रिवेणुं चापि वन्धुं ।

श्यापधीर्वाहधैव घण्टाः पुण्यफलोपगाः । सूर्याचन्द्रमघौ कला चक्रु रथवरोत्तमे ।

पथौ पूर्व्यापरौ तत्र ह्यते राव्यहनी शुभे । दश नागपतीनीषां धतराद्रमुखास्तदा ।
 योक्ताणि चक्रुर्नोगांश्च निश्चयन्ता मशोरगान् । धां युगं युगचर्माणि इन्मन्त्रकवलाहकान् ।
 कालप्रदोऽय नञयः कर्कटकधनञ्जयो । इतरे चामवजागा ह्यथानां वासवन्धनाः ।
 दिशश्च प्रदिशश्चैव रश्मयो रथवाजिनं । सन्धां धृतिश्च मेधाश्च क्षितिं सञ्जतिमेव च ।
 पद्मनचंचताराभिमुखं चित्रं नभसलं । सुरगन्धुमेतवित्तानां पथीन् लोकेश्वरान् हयान् ।
 सिनीवालीमनुमतिं कुडं राकाश्च स्रजतां । योक्ताणि चक्रुर्बाहानां रोहकांस्तत्र कष्टकान् ।
 धर्मः सत्यं ततोऽर्थश्च विहितास्तत्र रश्मयः । श्रधिष्ठानं मनसाभेत् परिरथ्या सरस्वती ।
 नानावर्णांश्च चित्रांश्च पताकाः पवनेरिताः । विद्युदिन्द्रधनुर्नहं रथं दिव्यं व्यदीपयन् ।
 वपटकारः प्रतोदोऽभून्नयनी शीर्षवन्धना । यो यज्ञे विहितः पूर्व्यभोगानश्च महात्मनः ।
 संवत्सरी धनुस्तद्वै शक्तिवो ज्या महात्मना । दिव्यश्च वर्धं विहितं महाहर्द्रभूमिपतिं ।
 अभ्येधं विरजस्तं वै कालचक्रवह्निष्कृतं । ध्वजपट्टिरभून्नेदः शोभान् भैनाकपर्वतः ।
 पताकाद्याभवनैघास्तडिङ्गिः समलङ्कृताः । रेजुरध्वर्युमथस्या ज्वनन्त एव पावकाः ।
 कृत्तं तु तं रथं दृष्ट्वा विस्मिता देवताऽभवन् । सर्व्वलोकेश्च तेषां सिद्धुक्स्थानि मारिप ।
 युक्तं निवेद्यासामुर्द्धं वाससैः महात्मने । एवं तस्मिन्महाराज कथिते रथसत्तमे ।
 देवैर्भनुजगार्हूल द्विपतामभिमर्द्धने । स्नान्यायुधानि मुख्यानि न्यदधाच्छङ्करो रथे ।
 ध्वजपट्टिं विपत्कृत्वा स्थापयामास गौहृषं । ब्रह्मदण्डः कालदण्डो रुद्रदण्डस्तथा ध्वजः ।
 परिस्कन्दा रथस्थान् सर्व्वतोदिशमुद्यताः । श्रयव्याङ्गि रथावासां चक्ररथौ महात्मनः ।
 श्वमेदः सामवेदश्च पुराणाश्च पुराः सराः । इतिहासयजुर्वेदौ पृथरथौ बभूवतुः ।
 दिव्या वाचश्च विद्याश्च परिपार्थचराः स्थिताः । सोचादयश्च राजेन्द्र वपटकारश्चैव च ।
 शोकारश्च मुखे राजन्नशिशाभाकरोऽभवत् । विचित्रमृतमिः पद्भिः कृत्वा संवत्सरं धनुः ।
 ह्यायमेवात्मनयुक्ते धनुर्व्यामचयं रथे । काञ्चो हि भगवान् रुद्रश्चास्य संवत्सरो धनुः ।
 तस्माद्रैद्रौ कालरात्रौ ज्या कृता धनुवोऽजरा । इयुष्यायभवद्विष्णुर्ज्वलनः सोम एव च ।
 श्रयोषेतां जगत् कर्त्तुं वैष्णवं शोच्यते जगत् । विष्णुयात्मा भगवती भवस्यामितेजसः ।
 तस्माद्भनुर्व्याधिसर्षं न विपेङ्कहंरस्यं ते । तस्मिन् श्वरे तिममन्नुं सुभेत्वासद्वमोचरः ।
 ध्वजङ्गिरो मनुभवं शोधाप्रिमतिदुःसहं । स नीललोहितो धूमः हनिवामा भयङ्करः ।
 आदित्यायुतसद्वायुक्षेत्रोज्ज्वलाद्यतो ज्वलन् । दुष्ट्यावप्यावनो जेता हन्ता मद्गादिषां हरः ।
 नित्यं चातां च हन्ता च धर्माधर्माथिताम्बरान् । प्रमाथिभिर्भिनितवर्त्तैर्मामरूपैर्भन्ताजरीः ।
 विभाति भगवान् स्थाणुक्षेत्रेवात्मगुणैर्हतः । तस्याङ्गानि समाश्रित्य क्षितं विश्वमिदं जगत् ।
 जङ्गमाजङ्गनं राजन् शुशुभेऽस्तुतदर्शनं । दृष्ट्वा तु तं रथं युक्तं कवचो समरामनी ।
 वाष्पमादाय तं दिव्यं सोमविद्यप्रिमन्भयं । तस्य राजंस्तरा देवाः कल्पयाञ्चकिर प्रभो ।

१५५

१५६

१५७

१५८

१५९

१६०

पुण्यगन्धर्वहं राजन् शयने देवसत्तमे । तमास्त्राय महादेवस्तासयन् देवानान्यपि ।

आहरोह तदा यत्तः कल्पयन्निव मेदिनीं । तमारुह्युं देवैर्ग्रं तुष्टुवः परमर्षयः ।

गन्धर्वा देवसंघाद्य तथैवास्तरसां गणाः । ब्रह्मर्षिभिः स्त्रयमानो बन्धमानश्च बन्दिभिः ।

तथैवास्तरसां रुन्दैर्नृत्यङ्गिनृत्यकोविदैः । स शोभमानो वरदः खड्गो वाष्पी शरासनी ।

हमन्निवाब्रवीद्देवः सारथिः को भविष्यति । तामप्युवन् देवगणा यं भवान् संनियोज्यते ।

स भविष्यति देवेभ्य सारथिले न संग्रहः । तानब्रवीत् पुनर्हवी मत्तः श्रेष्ठतरो हि यः ।

तं सारथिं कुरुष्व मे स्वयं सञ्चिन्त्य मा चिरं । यत्कृत्वा ततो देवा वाक्यमुक्तं महात्मना ।

गत्वा पितामहं देवाः प्रसाद्येदं वचोऽब्रुवन् । यथा तत्कथितं देव त्रिदशारिविनिघडे ।

तथा च छतमस्त्राभिः प्रसन्नोऽप्यभध्वजः । रथस्य विहितोऽस्त्राभिर्बिचित्रायुधसंघतः ।

सारथिस्य न जानोमः कः स्थात्तस्त्रिययोत्तमे । तस्म दिधीयतां कथितं सारथिद्वेषसत्तमे ।

सफलान्ता गिर देव कर्त्तुमर्हसि नो विभो । एवमज्जासु हि पुरा भगवज्जुक्त्वानसि ।

हितं कर्त्ताऽस्मि भवतामिति तत्कर्त्तुमर्हसि ।

स देवयुक्ता रथसत्तमे नो दुराधरो द्रावणः श्राचवाधा । त्रिनाकपाणिर्बिहितोऽत्र योद्धा विभीषण्यन् दानवानुयतोऽसौ ।

तथैव वेदाद्यत्तुरो ह्ययाथा धरा शंभला च रथो महात्मनः । नवत्रवंशानुगतो बहुर्यो हरो योद्धा सारथिर्नाभिलक्ष्यः ।

तत्र सारथिरेष्टव्यः शंभैरतैर्बिशेषवान् । तत्रनिष्ठो रथो देव ह्यथा योद्धा तथैव च ।

कवचानि सशस्त्राणि कार्मुकञ्च पितामहः । त्वाग्ने सारथिं तत्र नान्यं परस्मामेह वयं ।

त्वं हि सर्वगुणैर्युक्ता देवतेभ्योऽधिकः प्रभो । स रथं तूष्णमाह्वय संवच्छ परमान् हयान् ।

जयाय त्रिदिवेशानां बधाय त्रिदशद्विषां । इति ते शिरसा गत्वा त्रिलोक्यं पितामहं ।

देवाः प्रसादयामासुः सारथ्यायेति नः श्रुतं ।

॥ पितामह उवाच ॥ नात्र किञ्चिन्मृगा वाक्यं यदुक्तं त्रिदिवोकसः । संयच्छामि हयानेय युध्यते वै कपर्दिनः ।

ततः स भगवान् देवा लोकाकृष्टा पितामहः । सारथ्ये कल्पिता देवैरीशानस्य महात्मनः ।

तस्मिन्नारोहति क्षिप्रं स्यन्दनं लोकपूजिते । शिरोभिरगमन् भूमिं ते ह्यथा वातरंहसः ।

आह्वय्य भगवान् देवो दीप्यमानः स्त्रतेजसा । श्रभोयून् हि प्रतोदश्च शजयाह पितामहः ।

तत उत्याय भगवांस्तान् हयान्निलोपमान् । बभधि च तदा स्थाणुमारोहेति सुरोत्तमः ।

ततस्तमिपुसादाय त्रिष्णुभामाग्निमग्नवं । आहरोह तदा स्थाणुधनुषा कल्पयन् परान् ।

नमारुहन्तु देवेर्ग्रं तुष्टुवुः परमर्षयः । गन्धर्वा देवसंघाद्य तथैवास्तरसां गणाः ।

स शोभमानो वरदः खड्गो वाष्पी शरासनी । प्रदीपयथये तक्षो चीन् लोकां स्त्रेन तेजसा ।

ततो मूयोऽब्रवीद्देवो देवानिन्द्रपुरोगमान् । न हन्यादिति कर्त्तव्यो न शोको वः कथञ्चन ।

हतानिव्येव जानीत वषिणानेन चामुरान् । ते देवाः शयन्निव्याहर्निहता इति चाब्रुवन् ।

न च तद्वचनं निव्या यदाह भगवान् प्रभुः । इति सञ्चिन्त्य वै देवाः परां तुष्टिमवाब्रुवन् ।

ततः प्रयातो देवमः सर्वैर्द्वैवगपैर्दृतः । रयेन महता राजनुपमा नाशि यस्य च ।

क्षेत्र्य पारिषदेर्द्वैवः पूज्यमानो महायज्ञाः । नृत्थङ्गिरपरैश्चैव मांसमसैर्दुरासदे ।

धावमानैः समन्ताच्च तर्ज्यमानैः परस्परं । अथयस्य महाभागोपोयुक्ता महागुणाः ।

आश्रमुर्बिजयं देवा महादेवस्य सर्वमः । एवं प्रयाते देवेभ्यो लोकानामभयद्वरं ।

तृष्टमाशोच्चगतं सर्वं देवताय नरोत्तम । अथयस्य देवेभ्यं सुवन्तो वज्रभिः क्षत्रैः ।

११५

तेजसासैर्वैर्यन्तो राजन्नामन् पुनः पुनः । गन्धर्वाणां सङ्ख्याणि प्रयुतान्यर्शुदानि च ।

वाद्यन्ति प्रयाणेषु वाद्यानि विविधानि च । ततोऽधिकरुडे वरदे प्रयाते चामुरान् प्रति ।

साधुमाञ्चिनि विश्वमः सम्यमानोऽभ्यभाषत । याहि देव यतो दैव्याद्योदयायानतन्त्रितः ।

पश्य बाह्यैर्बलं मेऽथ निग्रतः श्राववाचणे । ततोऽथाद्योदयामास मनोमास्तरं ह्यवः ।

येन तन्निपुरं राजन् दैव्यदानमरचितं । पिबद्भिरिव चाक्राभं तैर्हृथैर्लोकपूजितैः ।

११६

जगाम भगवान् विप्रञ्जयाय विद्वैकेशं । प्रयाते रयमास्याद्य त्रिपुराभिमुखे भवे ।

ननाद सुमहद्वाद्यं वृषभः पूरयन् दिशः । वृषभस्यास्य निन्दतं श्रुत्वा भयकरं महत् ।

विनाशमगर्भंस्तत्र तारकाः सुरश्चक्रवः । अपरेऽवस्थितास्तत्र युद्धायाभिमुखास्तदा ।

ततः स्थापुर्षाहाराजं शूलधक् क्रोधमूर्च्छितः । त्रस्तानि सर्वभूतानि चैतोक्षं भूः प्रकल्पते ।

निमित्तानि च घोराणि तत्र सन्दधतः शरं । तस्मिन् घोमाप्रिविष्णुनां क्षेमेन ब्रह्मवद्वयोः ।

११७

शरयो धनुयः घोभादतीव ह्यवसीदति । ततो नारायणस्तस्माच्चरभागादिनि ह्यतः ।

वृषरूपं समास्थाय उज्जहार महारयं । शीदमाने रये चैव नईमानेपु व्रजुपु ।

स सङ्गमात्तु भगवान्नादच्छने महाबलः । वृषभस्य खितो मूर्च्छि ह्यपृष्ठे च मानद ।

तदा स भगवान् रुद्रे निरैवदानवंपुरं । वृषभस्यास्थिता रुद्रे ह्यस्य च नरोत्तम ।

शंभास्तदा शतयत्तं सुराद्यैव द्विधाकरोत् । ततः प्रभृति भद्रन्ते गवा दैधौकताः सुराः ।

११८

हयानाश्च क्षताराजंक्षदां प्रभृति नाभवन् । पीडितानां बलवता रुद्रेणाहुतकर्षणा ।

तथाऽधिग्यं पुनः कृत्वा शब्दः सन्नाय तं शरं । युक्ता पाशुपतास्त्रेण त्रिपुरं समचिन्तयत् ।

तस्मिन् खिते महाराज रुद्रे विष्टतकाभुक्ते । पुराणि तानि कानेन जम्बुरैकैकतां तदा ।

रक्षीभावं गते चैव त्रिपुरलमुपागते । बभूव तुमुक्तो ह्येष देवतांश महात्मनः ।

ततो देवगणाः नर्भै सिद्धाय परमर्षयः । जयति वाचो मुमुक्षुः संस्तवन्तो महेश्वरं ।

११९

ततोऽपतः प्रादुरभूत्त्रिपुर निग्रतोऽमुरान् । अनिर्द्वैश्यायप्रपुने देवस्यमद्यतेऽग्रमः ।

सतद्विह्वय भगवान् दिव्यं सोक्तेशरो धनुः । त्रैलोक्यमानं तमिषु मुमोच त्रिपुरं प्रति ।

उत्सृष्टे वै महाभाग तस्मिन्निपुवरे तदा । महानाशंस्त्रो घ्नामीत् पुराणा पततां भुवि ।

तान् मोऽमुरगणान् दग्ध्वा प्रातिपत् पयिमांथेव । स्वन्नं त्रिपुरं दग्धं दानवाद्यायमेपतः ।

महेश्वरेण क्रुद्धेन त्रैलोक्यस्य हितैरिषा । स चात्मकाधरो वज्रिर्शत्रेयुक्ता निशान्तः ।

१२०

माकार्षीर्मक्षमासोक्तानिति व्यसोऽब्रवीच तं । ततः प्रकृतिमापन्ना देवा लोकास्तथर्षयः ।

तुष्टुर्वाग्निहस्ताभिः स्थाणुमप्रतिमौजभं । तेऽनुज्ञाता भगवता जग्मुः सर्वे यथागतं ।

कृतकामाः प्रयत्नेन प्रजापतिमुखाः सुराः । एवं स भगवान् देव लोककृष्टा महेश्वरः ।

देवासुरगणाथशो लोकानां विदधे शिवं । यथैव भगवान् ब्रह्मा लोकधाता पितामहः ।

सारथ्यमकरोत्तत्र रुद्रस्य परमोऽप्ययः । तथा भवानपि चित्रं रुद्रस्यैव पितामहः ।

संयच्छतु हयानस्य राधियस्य महात्मनः । तं हि कृष्णाच्च कर्णाच्च फाल्गुनाच्च विशेषतः ।

विशिष्टो राजगार्हूक्ष नास्ति तत्र विचारणा । युद्धे ह्ययं रुद्रकल्पस्यैव ब्रह्मसमो नयः ।

तस्माच्छक्तो भवान् जेतुं मच्छत्रं स्तानिवासुरान् । यथा ब्रह्माय कर्षोऽयं श्वेताश्वं कृष्णसारथिं ।

प्रमथ्य हन्यात् कौन्तेयं तथा श्रीघ्नं विधीयतां । त्वयि मद्भ्रमं राज्याशा जीविताशा तथैव च ।

विजयथ तथैवाद्य कर्षमाचिद्यकारितः । त्वयि कर्षस्य राज्यस्य वयस्यैव प्रतिष्ठिताः ।

विजयथैव संग्रामे संयच्छाद्य ह्येतात्तमान् । इदञ्चायपरं भूय इतिहासं विवोधमे ।

पितृवर्मम सकाक्षे यद्ब्राह्मणः प्राह धर्मं वित् । श्रुत्वा चैतद्वचसिचं हेतुकार्थार्थं धिक्वितं ।

कुह ब्रह्म विनिश्चित्य मामभूद्वच विचारणा । भार्गवानां कुले जाता यमदग्निर्ह्ययथाः ।

तस्य रामेति विख्यातः पुत्रस्तेजोगुणान्वितः । स तीघ्रं तप आस्थाद्य भसादयितवान् भवं ।

श्वस्तहेतोः प्रसन्नात्मा नियतः संयतेन्द्रियः । तस्य तुष्टो महादेवो भक्त्वा च प्रथमेन च ।

श्रुत्तञ्चास्य विज्ञाय दर्शयामास शङ्करः ।

॥ महेश्वर उवाच ॥ राम तुष्टोऽग्नि भद्रन्ते विदितं मे तवेक्षितं । कुह्वन् पूतमात्मानं चर्ममेतदवाप्त्यसि ।

दास्वामि ते तदाऽस्ताणि यदा पूतो भविष्यसि । अपात्रमसमर्थस्य दृश्यन्त्यस्ताभिर्भाग्यैव ।

इत्युक्तो जामदग्न्यस्य देवदेवेन शूलिना । प्रत्युवाच महात्मानं शिरसाऽवनतं प्रभुः ।

यदा जानासि देवेश पात्रं मामस्तधारणे । तदा शून्ययवेऽस्ताणि भवान्के द्रुपुमर्हति ।

॥ दुर्व्योधन उवाच ॥ ततः स तपसा चैव दमेन नियमेन च । पूजोपशान्तिनिर्दिष्टं मन्त्रपुरस्कृतैः ।

आराधयितवान् सर्वं बहन् वर्षगणं सदा । प्रसन्नश्च महादेवो भार्गवस्य महात्मनः ।

अत्रनोत्तस्य बद्धशो गुणान् देव्याः सतीपतः । भक्तिमानेव सततं सतीपतिमा दृढमतः ।

एवं तस्य गुणान् प्रीतो बद्धशोऽकथयत् प्रभुः । देवतानां निदृश्यन् सर्वं सतीपतिरसदन् ।

सतस्मिन्नेव काले तु देव्यां स्नायन् महावसात् । तदा देवर्षिमाहाद्यैरबध्यन्त द्विवाकसः ।

ततः सभूय विनुधाप्तान् हनुं शक्यमित्यथा । चक्रुस्तत्रैव यत्नेन स शुक्रेण तमेव तान् ।

अभिगम्य ततो देवा महेश्वरमुमापतिं । प्रासादं येषदा भतवा अदिं ब्रह्मगणानिति ।

प्रतिश्राय ततो देवा देवतानां रिपुर्जयं । सतीपतिर्वावता ह्ययं शोऽवभाषत शङ्करः ।

रिपून् भार्गव देवानां अदिं सन्तान् प्रासागतान् । लोकानां क्षिप्तकार्थं मन्त्रोत्पद्यं तथैव च ।

एवमुक्त्वा प्रत्युवाच व्यमक्तं वरदं प्र

॥ राम उवाच ॥ का शक्तिर्भ्रम देवैश्च श्रुतास्त्वस्य संयुगे । निहन्तु दानवान् सर्वान् कृतास्त्वान् दुष्टदुर्मदान् ।

॥ महेश्वर उवाच ॥ गच्छत्व मदनज्ञाता निहनित्यसि प्राचवान् । विशिष्य च रिपून् सर्वान् गुणान् प्रास्यसि पुष्कलान् ।

• • एतत् युता तु वचनं प्रतिगृह्य च सर्वशः । रामः कृतस्त्वस्यधनः प्रथमै दानवान् प्रति ।

श्रुत्वा देवशब्दंस्तान् मददर्धवसान्वितान् । मम दुष्टं प्रयच्छध्वं दैत्या दुष्टमदोक्तदाः ।

प्रेषितो देवदेवेन वा विजितुं महाभूराः । इत्युक्त्वा भार्गवनाथ दैत्या दुष्टं प्रचक्रुः ।

स तात्रिहृत्य समरे दैत्यान् भार्गवनन्दनः । वज्राग्निमस्यैवः प्रहारैरेव भार्गवः ।

स दानवैः क्षततनुर्जामदन्त्या दिशोत्तमः । संसृष्टः स्थाणुना सद्यो निर्दणः समजायत ।

प्रीतश्च भगवान् देवः कर्मणा तेन तस्य वै । वरान् प्रादाद्दृष्टविधान् भार्गवाय महात्मने ।

उक्त्य देवदेवेन प्रीतिदुष्केन शूचिना । निपातात्तव शस्ताणां शरीरे याऽभवद्भुजा ।

तथा ते मानुषं कर्म व्यपोढं भृगुनन्दन । गृह्णाणांश्चापि दिव्यानिमत्सकाशाचयेषितं ।

॥ दुर्योधन उवाच ॥ ततोऽस्त्राणि समस्तानि वरान्च मनसेषितान् । सन्धा बद्धविधाध्यामः प्रणम्य शिरसा भवं ।

श्रुनुं प्राप्य देवेशाञ्जगाम स महातपाः । स्वमेतत् पुराहृतं तदा कथितवानृषिः ।

भार्गवाऽपि ददौ दिव्यं धनुर्ब्रह्म महात्मने । कर्णाय पुरुपद्माय सुप्रोतेनान्तरात्मना ।

वृजिनं हि भवेत् किञ्चिदपि कर्णस्य पायिवं । नागैश्च स्त्राणि दिव्यानि प्रादात्सद्भृगुनन्दनः ।

नापि सूतकुले जातं कर्णं मन्ये कथञ्चन । देवपुत्रमत्र मन्ये चक्षियाणां कुलोद्भव ।

विशिष्टं महतो गोचादिति मे नैदिकी मतिः । सर्वथा न ह्यर्थं शल्य कर्णः सूतकुलेद्भवः ।

सकुण्डलं सकवचं दीर्घबाहुं महारथं । कथमास्त्रिसदृशं शूरी व्याधे कथियति ।

यया ह्यस्य भुजौ पीनौ नागराजकरोपभौ । वचं पश्य विगालश्च सर्वशत्रुनिवहणं ।

न तेषः प्राकृतः कथित् कर्णो वैकर्त्तना ह्यपः । महात्मा धैर्यं राजेन्द्र रामशिशुः प्रतापवान् ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि विपुलवधेऽध्यायाने त्रुत्स्त्रिंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

॥ दुर्योधन उवाच ॥ एवं स भगवान् देवः सर्वलोकेपितामहः । सारथ्यमकरोत्तव शूरा रुद्रोऽभवद्भूयो ।

रयिनोऽभ्यधिको वीरः कर्णोऽपि रथमारवि । तस्मान्नं पुरुपत्याच नियच्छं तुरगान् दुधि ।

यथा देवगणैस्त्व हतो यज्ञात् पितामहः । तथाऽस्त्राभिर्भवान् यज्ञात् कर्णोऽपि धिका हतः ।

यथा देवैर्भारराज ईश्वरादधिका हतः । तथाभवानपि विभे रुद्रैस्त्व पितामहः ।

नियच्छं तुरगान् दुष्टे राधेयस्य महावत ।

॥ शल्य उवाच ॥ मयाऽधितत्तुरत्रैव बद्धो रश्मिर्हयोः । कथ्यमानं श्रुतं दिव्यामध्यात्ममतिमान् ।

यया च चक्रे सारथ्यं भवस्य प्रपितामहः । यथाऽसुराश्च निहता इत्युष्केन भागत ।

कृष्यस्य चापि विदितं सर्वमेतत् पुरा भूभुवः । यया पितामहो जज्ञे भगवन् भारयिष्ठदा ।

इनागतमतिक्रान्तं वेदं ह्यगोऽपि तन्नतः । सादर्थं विदित्वाऽपि सारथ्यमुपजग्मिवान् ।

स्वयम्भूरिव इन्द्रस्य कृष्णः पार्यक्ष भारत । यदि हन्याद्य कैनेत्यं सुतपुत्रः कयञ्चन ।
 दृष्ट्वा पार्थं दि निहतं स्वयं धोत्स्यति केचन । शङ्खचक्रगदापाणिधैर्यैस्तै तव वाहिनो । ११९
 न चापि तस्य कुड्मस्य वार्ष्णेयस्य महात्मानः । स्थास्यते प्रत्यनोकेषु कश्चिद न नृपस्यव ।
 ॥ मञ्जय उवाच ॥ तं तथाभाषमाणन्नु मद्रराजमरिन्दम । प्रत्युवाच महाबाहुरदीनात्मा सुतस्यव ।
 माऽवमेत्या महाबाहो कर्ष वैकर्त्तनं रणे । सर्व्वशस्त्रभृतां श्रेष्ठं सर्व्वशस्त्राण्यपारगं ।
 यस्य ज्योत्स्ननिर्घोषं श्रुत्वा भयकरं भङ्गत् । पाण्डवेयानि सैन्यानि विद्रवन्ति दिशो दम ।
 प्रत्यवने महाबाहो यथा राचौ घटोत्कच । मायाभ्रतानि कुर्वाणो ह्यतो मायापुरस्कृतः । १२०
 न चातिष्ठत योभामु प्रत्यनोके कयञ्चन । शतांश्च दिवसान् सर्व्वान् भयेन महता वृतः ।
 भीमघनेन बलवान् धनुष्योव्याऽभिचोदित । उक्तस्य संज्ञया राजन् मूढ श्रौदरिको यया ।
 माद्रीपुत्री तथा शूरौ येन जिला महारणे । कमथर्थं पुरस्कृत्य न हतौ युधि मारिष ।
 देन दृष्णिवप्रवोरस्य सात्यकिः शालताम्बरः । निर्जित्य समरे वीरौ विरथस्य बलात् हतः ॥
 सञ्जयादितरे सर्व्वं दृष्टयुक्त्वापुरोगमा । अशकञ्चिञ्जिता. संख्ये स्वयमानेन संयुगे । १२१
 तं कथं पाण्डवा युद्धे विजेष्यन्ति महारथं । यो हन्यात् समरे कुड्मो वज्रहस्तं पुरन्दरं ।
 तच्च सर्व्वशस्त्रविदोरः सर्व्वविद्यास्तपारगः । बाहुवीर्य्येण तत्तुल्यः पृथिव्यां नास्ति कयन ।
 त्व शब्दभ्रतः शत्रूणांमविषयः पराक्रमे । ततस्त्वंमुच्यसे राजन् शब्द इत्यरिन्दन ।
 तव बाहुबलं प्राप्य न श्रेकः सर्व्वशालताः । तव बाहुबलाद्राजन् किन्तु कृष्णो बलाधिक ।
 यथा हि कृष्णेन बलं धार्य्य वै फाल्गुने हते । तथा कर्षात्ययोभावे लया धार्य्य महद्वलं । १२२
 किमर्थं समरे सैन्यं वासुदेवा न्यवारयेत् । किमर्थञ्च भवान् सैन्य न हनिष्यति मारिष ।
 तत्कृते पदवीं गन्तुमिच्छस्यं युधि मारिष । सोदराणाञ्च वीराणां सर्व्वपाञ्च महीसितां ।
 ॥ शब्द उवाच ॥ दन्त्यां ब्रवीषि गान्धारे अये सैन्यस्य मानद । विमिष्टं देवकीपुत्रात् प्रीतिमानस्य हं त्वयि ।
 एष मारव्यमातिष्ठे राधेयस्य यशस्विनः । युध्यत पाण्डवाद्येण यथा तं वीर मन्यसे ।
 समयस्य हि मे वीर कश्चिदैकर्त्तनं प्रति । उत्सृजेय ययाश्चद्रमहं वाचोऽस्य सन्निधौ । १२३
 ॥ मञ्जय उवाच ॥ तथेति राजन् पुत्रस्यै सह कर्षेण मारिष । अत्रवीरमद्रराजान् सर्व्वघत्तस्य सन्निधौ ।
 मारव्यस्याभ्युपगनाच्छब्देनायासितस्तदा । दुर्व्योधनस्तदा दृष्टः कर्षं तमभिषस्रजे ।
 अत्रवीच पुनः कर्षं जूयमान. सुतस्यव । जहि पार्थान् रणे सर्व्वान् महेंद्रो दानवानिव ।
 स शब्देनाभ्युपगते इषामां सक्षियच्छने । कर्षो दृष्टमना भूयो दुर्व्योधनमभापत ।
 नाग्निदृष्टमना श्रेय मद्रराजोऽभिभापते । राजगंधुरया वाचा पुनरेतं ब्रवीहि वै । १२४
 ततो राजा महाभय. सर्व्वशस्त्रकुशलो बली । दुर्व्योधनोऽमत्रोच्छब्धे मद्रराजे महीपति ।
 पुरंयधिष्ये कोशे मेघगन्धोरया गिरा । शब्द कर्षोऽजुनेनाद्य द्योद्वयमिति मन्यते ।

तत्र त्वं पुत्रपत्याश्च नियच्छ तुरगान् युधि । कर्णो ह्येतान् सर्वान् फाल्गुनं चक्षुमिच्छति
तस्माभ्युपयस्ये राजन् प्रसादे तं पुनः पुनः । पार्थस्य सचिवः ह्यसौ ययाभ्युपयस्ये वरः ।

• तथा त्वमपि राधेयं सर्वतः परिपालय ।

॥ मञ्जय उवाच ॥ तत् शब्दः परिव्यव्य सुतं ते वाक्यमत्रवोत् । दुर्योधनमनिवृत्तं प्रीतो मद्राधिपसदा ।

॥ शब्द उवाच ॥ एवं चेन्नान्यसे राजन् गान्धारे प्रियदर्शन । तस्मान्नि यत् प्रियं किञ्चित्तत् सर्वं करवाण्यहं ।

यथास्मि भरतयेष्ट योग्यः कर्णोऽपि कर्हिचित् । तत्र सर्व्वात्मना युक्तो वल्ले कार्यधुरं तत्र ।

यत्तु कर्णमहं त्रूयां हितकामः प्रियाप्रिये । मम तन् व्रमतां सर्वं भवान् कर्णस्य सर्वशः ।

॥ कर्ण उवाच ॥ ईशानस्य यया ब्रह्मा यया पार्थस्य क्रियवः । तथा नित्यं ह्नि युक्तो मद्राज भवस्व नः ।

॥ शब्द उवाच ॥ आत्मनिन्दात्मपूजा च परनिन्दा परस्त्रवः । अनाचरितमार्थाणां वृत्तमेतच्चतुर्विधं ।

यत्तु विद्वन् प्रवक्ष्यामि प्रत्ययार्थमहन्तव । आत्मनस्तव संयुक्तं तन्निबोध ययातयं ।

अहं शक्य सारथ्ये योग्या मातलिबत् प्रभो । अप्रमादप्रयोगाच्च ज्ञानविद्याचिकित्साः ।

ततः पार्थेन संयामे युध्यमानस्य तेऽनघ । वाहयिष्यामि तुरगान् विज्वरो भव सूतज ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि शब्दसारथ्यलोकारे पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

॥ दुर्योधन उवाच ॥ अयने कर्णं सारथ्यं मद्राजः करिष्यति । कृष्णादभ्यधिको यन्ता देवैश्चैव मातलिः ।

यया हरिहृद्यैर्धुक्तं संटहति स मातलिः । शब्दस्यया तवाद्याथं संदन्ता रयवाजिनां ।

योधे त्वयि रथस्ये च मद्राजे च सारथ्यौ । रथश्रेष्ठो ध्रुवं सख्ये पार्थानभिभविष्यति ।

॥ मञ्जय उवाच ॥ ततो दुर्योधनो भूयो मद्राजं तरस्त्रिनं । उवाच राजन् संयामेऽप्युपिते पशुपक्षिते ।

कर्णस्य यच्छ संयामे मद्राज इत्येतात्तमान् । त्वयाऽभिमता राधेयो विज्ञेयति धनञ्जयं ।

इत्युक्तो रथमाश्लाय तथेति प्राह भारत । शब्देऽभ्युपगते कर्णः सारथ्यं मुमनाऽब्रवीत् ।

तं सूतस्यन्दनं मद्भ्रं कन्धयेत्यसकृत्परन् । ततो जैत्रं रथवरं गन्धर्वनगरोदसें ।

विधिवत् कल्पितं मद्भ्रं जंयेत्युक्त्वा न्यवेदयत् । तं रथं रथिनां श्रेष्ठः कर्णोऽभ्युपयस्ये ययाविधि ।

सन्पादितं मद्भ्रविदा पूर्वमेव पुरीधसा । कृत्वा प्रदक्षिणं यद्वादुपस्थाप्य च भास्करं ।

समीपस्थं मद्राज सारथ्यं स्वमयाऽब्रवीत् । ततः कर्णस्य दुर्द्धं स्यन्दनप्रहरं महत् ।

आसुरोऽह महानेजाः शब्दः विहं इवाचन् । ततः शब्दाश्रितं दृष्ट्वा कर्णः स रथमुत्तमं ।

अश्रितशय्याऽभेदं चिदुत्तमं दिवाकरः । तावेकरयमाच्छावादित्याग्निमन्त्रिभौ ।

अभोजितो यया मेधं सुर्थाप्रो षड्दितौ दिवि । संस्रयमानौ तौ वीरौ तदासां सुतिमत्तमौ ।

अलिक्कमदक्षैरिन्द्राग्रौ स्वयमाणाविवाध्वरे । स शब्दसंश्रुतौ तयो रथे कर्णः श्रिता वभौ ।

धनुर्भस्त्रारथन् धोरं परिवेषीव भास्करः । आश्रितः स रथश्रेष्ठं कर्णः शरगभस्त्रिमान् ।

प्रयभौ पुरुषयानो मन्दरस्य इवाऽगुमान् । तं रथस्य महावाञ्छं युद्धायामितनेत्रं ।

दुर्योधनस्य राधेयमिदं वचनमब्रवीत् । अश्रितं द्रोणभोग्राम्भो दुस्करं कर्णं संदुगे ।

१९०

१९१

१९२

१९३

१९४

कुह्याधिरथे वीर म्रियतां सर्वधन्विनां । मनोगतं मम ऋषीन्द्रोमद्रेऽथै मधारथै ।
 अर्जुनं भीमसेनञ्च निघ्नन्ताराविति ध्रुवं । ताभ्यां यदक्षतं वीर वीरकर्म महामुधे ।
 तत् कर्म कृणु राधेय वज्रपाणिरिवापरः । गृह्णाण धर्मराजं वा जहि वा त्वं धनञ्जय ।
 भीमसेनञ्च राधेय माद्रीपुत्रो यमावपि । जयय तेऽसु भद्रान्ने प्रयाहि भरतर्षभ ।
 पाण्डुपुत्रस्य सैन्यानि कुर्व सर्वानि भस्मसात् । ततस्त्वर्थमहम्राष्टि भेरीणामयुतानि च ।
 वाद्यमानान्योरचन मेघशब्दा यथा दिवि । प्रतिगृह्णा तु तद्वाक्यं रथस्यो रथमन्तमः ।
 अभ्यभाषत राधेयः शब्दं दुद्भुविश्रारदं । चोदयान्महाबाहो यावदुन्नि धनञ्जयं ।
 भीमसेनं यमौ चोभौ राजानञ्च दुधिष्ठिरं । अथ परम्यत मे शन्य वाज्रवीर्यं धनञ्जयः ।
 अस्मत्तः कङ्कपत्राणां सहस्रानि प्रतानि च । अथ धिष्याम्यहं शस्य शरान् परमतेजसान् ।
 पाण्डवानां विनाशाय दुर्व्योधनजयाय च ।

१९९

१९९

॥ शब्द उवाच ॥ सूतपुत्र कथं नु त्वं पाण्डवानवमन्यसे । सर्वस्वज्ञानमहेष्वासान् सर्वानिव महावस्त्रान् ।
 अनिर्वर्तिनो महाभागानजयाम् सत्यविक्रमान् । अपि सन्नयथेयुर्यं भयं साचाच्छतक्रतोः ।
 यदा श्रेयसि निर्धायं विस्फूर्जितमिवाशने । राधेय गाण्डिवस्यागौ तदा नैवं वदियसि ।
 यदा द्रुप्यसि भीमेन कुञ्जरानोकमाह्वे । विशीर्णदन्तं निहतं तदा नैवं वदियसि ।
 यदा द्रुप्यसि मथाम्से धर्मपुत्रं यमौ तथा । शितैः पुत्रकैः कुर्वाणसमक्ष्यायानिवस्त्रैः ।
 अस्मत्तः क्षिप्रतस्यारोन् लघुप्लान् दुरामदान् । पार्यिवानपि चान्योस्त्वं तदा नैवं वदियसि ।
 ॥ मञ्जय उवाच ॥ अनानृत्य तु तद्वाक्यं मद्रराजेन भाषितं । यास्योत्थेवात्रवीदाक्यं मद्रराजं तरस्त्रिणं ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णश्लोकसंवादे षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

१००

१००

१००

॥ मञ्जय उवाच ॥ दृष्ट्वा कर्णं महेश्वरं युटुलुं समवस्थितं । सुदुग्धः कुरवः सर्वे हृष्टरूपाः समन्ततः ।
 ततो दुन्दुभिनिर्धामैर्मरीणां निनदेन च । बाणशब्देन्य विविधैर्गञ्जितैश्च तरस्त्रिणां ।
 निर्धंसुहावकां युद्धे श्लथुं हत्वा निवर्त्तनं । प्रयाते तु ततः कर्णं योधेयु मुदितेयुं च ।
 चक्षाल हृदिवी राजन् रराष च मुविस्तर । निस्तरन्तो व्यदृश्यन्त स्रथात् षष्ठ महापथाः ।
 उल्कापाताय मञ्जमुदिभां दाहासाधैव च । प्रुक्काग्रन्यस्य समेतुर्त्वंवुर्वाताय भैरवाः ।
 मृगपक्षिगथाद्यैव पूतनां वज्रशस्तव । अयस्यं तदा चक्रुर्भेदयन्तो महाभयं ।
 प्रक्षितस्य च कर्णस्य निपेतसुरगा भुवि । अस्त्रिवर्षेण पतितमन्तरीरौघाद्भयानकं ।
 ज्वलसुधैव प्रक्षालि ध्वजाद्यैव चक्रन्परे । अश्रूणि च व्यमुञ्चन्त वाहनानि विग्राम्यते ।
 रणे चान्ये च बहव उत्पातान्नात्र दाहणाः । समुत्पेतुर्बिनाशाय कौरवाणां सुदारुणाः ।
 न च तान् गणयामासुः सर्वे दैवेन मोहिताः । प्रन्यितं सतपुत्रञ्च जयत्युत्थैराधिपाः ।
 निर्जितान् पाण्डवाद्यैव मेनिरि तत्र कौरवाः ।

ततो रथस्य परवीरहता भीमद्रेऽथैवतिवोर्व्यां स्त्रीष्य । रुमुञ्जघन्नास्तरपावकाभो वैकर्त्तनोऽथौ रथदुश्चरो नृप । १०१

स शल्यमागाथ जगाद वाचं पार्थल्य कर्मतिप्रथं विचिन्व । मानेन दर्पेण विदधमानः क्रोधेन दीप्यन्निव नियमय ।
 नाहं महेश्चरदपि वज्रपाणे । मुञ्जाविभेभ्यायुर्धवाचयस्य । दृष्ट्वा हि भीमप्रमुखान् शयानानतीव मां ह्यस्त्रिरता जहाति ।
 महेश्चरविशुप्रतिमावनिन्दितौ रयाजनागप्रपरप्रमायिनौ । श्रवण्यकन्धे निहतौ यदा परैस्तौ न मेऽप्यस्ति रणेऽद्य साध्वे ॥ १०९ ॥
 समीच्य संख्येऽनिलवाचराधिपान् पसूतमातङ्गरयान् परैर्हतान् । कथं न सर्वान् हितालयेऽप्यधीमहास्त्रविद्राघ्नाणपुङ्गवो गुरुः ।
 स संस्मरन् द्रोणमहं महाहवे ब्रवीमि सत्यं कुरवो निभोधत । न वो मदन्त्यः प्रषेद्रेणेऽर्जुने समागतं श्लुत्युमित्रोयोरुपिणं ।
 शिखा प्रसादय बलं धृतिय द्रोणे महाप्लार्षि च सन्नतिय । स चेदगन्तुयुवमं महात्मा सर्वानन्यानातरानयं मन्ये ।
 नेह धुवं किञ्चिदपि प्रचिन्तयन् विद्यां लोके कर्मणे देवयोगात् । सूत्यादये को हि विमुक्तधर्मयो भावं कुर्वन्तिच गुरौ नि
 पातिते ।

न नूनमस्त्राणि बलं पराक्रम . क्रिया सुनीतं परमायुधानि वा । अलं मनुष्यस्य सुखाय वर्जितं तथा हि युद्धे निहत . परै
 गुहः । १०९

ऊतामनादित्यसमानतेजसं पराक्रमे विश्वपुरन्दरोपमं । नये दृष्टस्यत्युग्रनोः सदा धमे नं पैमसलं तदुपास्य दुःसहं ।
 सम्याकुष्टे रुदिते स्त्रीकुमारे पराभूते पौरुषे धार्तराष्ट्रे । मया कृत्यमिति जानामि शल्य प्रयाहि तस्माद्रिपतामनोकं ।
 यत्र राजा पाण्डव . सत्यसन्धेा व्यवस्थितौ भीमसेनार्जुनौ च । वासुदेव . सात्यकि सञ्जयाय यमौ च कष्टान् विषहेन्मदन्य . ।
 तस्मात् विप्रं मद्रूपते प्रयाहि रणे पाञ्चालान् पाण्डवान् सञ्जयाय । तान् वा हनिष्यामि समेत्य संख्ये यास्यामि वा द्रोणप
 या यमाय ।

न त्वेवाहं न गमिष्यामि मध्ये तेषां द्रुराणामिति मां शल्य विद्धि । भिचद्रोहो मर्षणोयो न मेऽप्यं त्यक्त्वा प्राणाननुयास्यामि
 द्रोणं । ११०

प्राञ्चस्य मूढस्य च जीवितान्ते नास्ति प्रमोडाऽन्तकपल्लतस्य । अतो विदधन्नभियास्यामि पार्थान् द्रिष्ट न शक्यं व्यतिवर्जितं वै ।
 कस्याण्टतः सततं हि राजा वैचित्रवीर्यस्य सुते ममासीत् । तस्मार्यसिद्धयर्थमहं त्यजामि प्रियान् भोगान् दुःखत्रं जीवितयः ।

वैयाघ्रचर्मोपमकूजनावं हेमचिक्रोशं रजतत्रिवेणुं । रथप्रबहे तुरगप्रबहैद्युक्तं प्रादान्मद्गमिमं हि रामः ।
 धनूंषि चित्राणि निरीच्य शल्य ध्वजान् गदाः सायकांशोयोरुषान् । श्रविष्ठा दीप्तं परमायुधञ्च शल्यञ्च शूभं खनवन्तमुद्यं
 पताकिनं वज्रनिपातनि . खनं शितायुयुक्तं द्रुमद्वयशोभितं । इमं समाहाय रथं रथधर्मं रणे हनिष्यामि इमर्जुनं सलात् ॥ १११ ॥
 तस्मै नृन्त्यु सर्वं हरोऽभिरपेतु सदा प्रमत्तः समरे पाण्डुपुत्रं । तं वा हनिष्यामि रणे समेत्य यास्यामि वा भीष्ममुखो यमाय ।
 यमवश्यकुवेरवासवा वा यदि युगपत् सगणा महाहवे । जुगुपिपव दहाद्य पाण्डवं किं बध्ना सव तैर्जयामि तं ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ इति रणरभसस्य कथ्यतस्तदुपनिगम्य वचः स मद्रराट् । श्रवहसदवमन्य वीर्यवान् प्रतिपिपिधे च जगाद
 चोत्तरं ।

॥ शल्य उवाच ॥ विरम विरम कथं कथ्यनादतिरभेऽप्यतिवाचमुक्त्वान् । क्व च हि नरवरो धनञ्जय क्व पुनरशो पुरुवा
 धमो भवान् ।

यदुसदनमुपेन्द्रपालितं चिदिवमिवानरंराज्रचितं । प्रसभमतिविलोच्य को हरेत् पुरुषवरावरजासृतेऽर्जुनात् । ११२
 विभुवनविभूमोत्थरेयं क्व इह पुमान् भवमाह्वयेयुधि । मृगवधकलशे अतेऽर्जुनात् सुरपतिवोर्धसमप्रभवतः ।

असुरसुरमहोरगाक्षरान् गह्वरपिशाचस्यचराचवान् । इदुभिरजयदमिगौरवान् खगिस्तपितश्च क्षविर्ददौ जयः ।
 क्षरमि ननु यदा परैर्हतं स च धृतराष्ट्रमुतोऽपि भोवितः । दिनकरमदृशः शरोत्तमैर्दुधा कुरुपु वद्धन् विनिर्हृत्य तानरीन् ।
 प्रथममपि पलायिते त्वयि प्रियकलशा धृतराष्ट्रखनवः । क्षरमि ननु यदा प्रनोषिताः खचरगणानवगित्य पाण्डवैः ।

समुदितबलवाचनाः पुनः पुरुषवरेण जिताः स्व गोपधे । सगुरुगुरुसता, सभीष्मकाः किमुत जित, स तदा नयाऽर्जुनः । १०७

इदमपरमुपस्थितं पुनस्तव निधनाय सुपुङ्गवधै । यदि न रिपुभयान् पलाययसे समरगतोऽद्य हतोऽसि सूतज ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ इति बह्वर्ष्यं प्रभाषति प्रमनसि मद्रूपतौ रिपुस्त्वैव । मृशमभिरुषित, परन्तपः कुरुश्रतनापतिराह मद्रूपं ।

॥ कर्ण उवाच ॥ भवतु भवतु किं विकल्पसे ननु मम तस्य हि युद्धमुद्यतं । यदि स जयति मामिहास्वै तत इदमस्य मुक्

त्वित तव ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ स्वमस्त्विति मद्रूप उक्त्वा नोत्तरमुक्त्वान् । यास्वि शक्येति चाप्येनं कर्णः प्राह युयुत्सया ।

स रथ, प्रययौ शत्रुन् श्रेतायः शक्यसारथिः । निप्रन्नमिवाङ्गु समरे तमो ह्रन् सविता यया । १०८

ततः प्राधात् प्रीतिमान् वै रथेन वैयात्रेण श्रेतयुजाऽय कर्णः । स चासौक्य ध्वजिनो पाण्डवानां धनञ्जयं लरया पर्थष्टच्छत् ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णब्रह्मसंवादे सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ प्रयाणे च तत, कर्णो हर्षयन् वाचिर्नो तव । एकैकं समरे दृष्ट्वा पाण्डवान् पर्थष्टच्छत् ।

यो ममाद्य महात्मानं दर्शयेच्छ्रेतवाहनं । तस्मै दद्यामभिप्रेतुधने यन्मनवेच्छति ।

न चेत्तदभिमन्येत तस्मै दद्यामहं पुनः । शकटं रत्नसंपूर्णं यो मे ब्रूयाद्भनञ्जयं । १०९

न चेत्तदभिमन्येत पुरुषोऽर्जुनदर्शिवान् । शतं दद्यां गवां तस्मै नैत्यकं कांस्यदोहनं ।

शतं घामवराश्वैव दद्यामर्जुनदर्शिनं । तथा तस्मै पुनर्दद्यां श्रेतमद्यतरीरयं ।

युगमञ्जमकेशोभिर्थां मे ब्रूयाद्भनञ्जयं । न चेत्तदभिमन्येत पुरुषोऽर्जुनदर्शिवान् ।

अन्यं तस्मै पुनर्दद्यां सैवर्षं हस्तिपङ्कवं । तथाऽप्यस्मै पुनर्दद्यां स्त्रीणां शतमलङ्कृतं ।

श्यामानां निष्ककण्ठोनां गीतवाद्यविपश्चितां । न चेत्तदभिमन्येत पुरुषोऽर्जुनदर्शिवान् । ११०

तस्मै दद्यां शतं नागान् शतं घामान् शतं रथान् । सुवर्णस्य च मुखस्य हृद्याथाणां शतं शतान् ।

षड्धा गुणैः सुदन्ताद्य धूर्ववाद्यान् सुशिवितान् । तथा सुवर्णशृङ्गोनां गोधिनुनां चतु शतं ।

दद्यां तस्मै सुवस्त्रानां यो मे ब्रूयाद्भनञ्जयं । न चेत्तदभिमन्येत पुरुषोऽर्जुनदर्शिवान् ।

अन्यदस्मै वरं दद्यां श्रेतान् पञ्चशतान् हयान् । हेमभाण्डपरिच्छेदान् सुश्रष्टमणिभूषणान् ।

सुदन्तानपि चैवाहं दद्यामष्टादशपरान् । रथस्य सुश्रे सैवर्षं दद्यान्तस्मै स्त्रलङ्कृतं । १११

युक्तं परमकामोर्जुनां मे ब्रूयाद्भनञ्जयं । न चेत्तदभिमन्येत पुरुषोऽर्जुनदर्शिवान् ।

अन्यदस्मै वरं दद्यां कुञ्जराणां शतानि यद् । काञ्चनैर्त्विविधैर्भाण्डैराश्च वान् हेममालिनः ।

उपयानपरान्णोपु विनोतान् हस्तिशिवकैः । न चेत्तदभिमन्येत पुरुषोऽर्जुनदर्शिवान्

अन्यं तस्मै वरं दद्यां नैय्यग्रामाश्चतुर्दश । सुस्त्रीतान् धनसंयुक्तान् प्रत्यासन्नवनेदकान् ।

अकुतोभयान् समन्त्रयाप्राप्तभोज्याश्चतुर्दश । दाधीनां निष्ककण्ठोनां भागधीनां शतन्तया । ११२

प्रत्यप्रवषां दद्यां यो मे त्रयाद्भनञ्चयं । न चेत्तदभिमन्येत पुत्रयोऽञ्जुनर्दयिवान् ।
 अन्यं तस्मै वरं दद्यां यमैषा कामयेत् स्वयं । पुत्रदारान् 'विहारंश्च यदन्यदित्तमस्ति मे ।
 तव तस्मै पुनर्दद्यां यद्यच्च मनसि च्छति । इत्वा च सद्दितौ कृष्णो तयोर्विञ्जितानि सर्व्वशः ।
 तस्मै दद्यामर्द्धं यो मे त्रयात् किरवाञ्जुना । रता वाचः सुवज्रशः कर्ण उचारयन् दुधि ।
 दधौ सागरसभूतं सुखरं ब्रह्ममुत्तमं । ता वाच' सूतपुत्रस्य तथा युक्ता निगम्य तु ।
 दुर्थोधनो महाराज संष्टः मानुगोऽभवत् । ततो दुन्दुभिनिर्धोषो मृदङ्गानाञ्च सर्व्वशः ।
 सिंहनादः सवादिचः कुञ्जराणाञ्च निःस्वनः । प्रादुरासीत्तदा राजन् लवैभ्ये पुत्रपर्यभ ।
 योधानां सम्पुष्टाणां तथा समभवत् स्वनः । तथा प्रष्टे षेभ्ये तु श्रवमानं महारथं ।
 विक्लव्यमानञ्च तदा राधेयमरिर्कर्णं । मद्रराजः प्ररक्षेदं वचनं प्रत्यभापत ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्व्वणि कर्णावलेपे अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

१००५

१००५

॥ शब्द उवाच ॥ मा सूतपुत्र दानेन धैवर्णं इक्षिपन्नवं । प्रयञ्ज पुत्रपायाद्य द्रक्ष्यसि तं धनञ्चयं ।
 बाह्यादिह तं त्यजसि वसु वैश्ववेषो यथा । अयक्षेनैव राधेय द्रष्टास्वयं धनञ्चयं ।
 पराष्टजसि यद्विचिं किञ्चित्तं वज्र मूढवत् । अपावदाने ये दोषास्तन्नाहावावबुध्यधे ।
 यत्नं प्रेरयसे विचिं वज्र तेन खलु तया । शक्यं वज्रविधैर्भैर्येष्टुं सूत यजस्य तैः ।
 यच्च प्रार्थयसे इन्तु कृष्णो मोहादृथैव तत् । न हि श्शुभम सन्मर्द्धे कोऽत्र सिंहे निपातिते ।
 अत्रार्थितं प्रार्थयसे सुष्टे न हि सन्ति ते । ये तां निवारयन्त्याशु प्रपतन्तं ज्ञताशनैः ।
 कार्याकार्यं न जानीषे कालपक्वोऽस्त्रधर्ययं । ब्रह्मवद्भूमकर्णयं को हि ब्रूयाञ्जिजीविषु ।
 समुद्रतरणं दोर्भां कण्ठे बद्धा यया मिला । गिर्यपादा निपतनं तादृक् तव चिकीर्षितं ।
 सहितः सर्व्वधोपैस्त्वं व्यूढानीकैः सुरचितः । धनञ्चयेन युष्यस्य श्रेयसेत् प्राप्नुमिच्छसि ।
 हितार्थं धात्तंराष्ट्रञ्च ब्रवीमि त्वां न हिंमया । अद्भुतैव मया प्रोक्तं यदि तेऽस्ति जिजीविषा ।
 ॥ कर्ण उवाच ॥ खयाडवोर्धमात्थित्य प्रार्थयान्धञ्जुनं रथे । तन्नु मित्रमुखः ब्रह्मर्षी भोयपित्तमिच्छसि ।
 न मामस्मादभिप्रायात् कश्चिदद्य निर्वन्तयेत् । अपीन्द्रा वज्रमुद्यम्य किमु मर्त्यः कथयन् ।
 ॥ शब्द उवाच ॥ इति कर्णस्य वाक्यान्ते शब्दः प्राक्षेत्तरं वचः । कुक्षोपयिपुरत्थयै कर्ण मद्रेश्वरः पुनः ।

१००५

१००५

यदा वै त्वां फाल्गुनवैगयुक्ता न्याचोदिता हस्तवता विष्टृष्टाः । अन्वितारः कद्रुपत्राः श्रितायास्तदा तस्यस्त्रञ्जुनव्यानुयोगान् ।
 यदा दिवं धनुरादाय पार्यं प्रतापयन् इतनां सव्यषाचो । त्वां मर्द्धपिथत्रिमिते इत्यकैरुदा पदात्तस्त्रने सूतपुत्र । १००५
 बालद्वयं मातुरेभ्यः शयानो यथा कश्चित् प्रार्थयतेऽपहर्णुं । तदन्नाहान् घोतमानं रथस्यं स प्रार्थयन्मर्द्धुं जितमथ ।
 विश्रुत्समाश्रित्य सुतोऽक्षधारे सर्व्वार्थिणो गात्राणि निघर्षन्ति तं । सुतोऽक्षधारोपमकर्णशो तं सुदुःसभे धोऽञ्जुनेनाद्य कथं ।
 कुर्द्धं सिंहे कैमरिथं वृहन्न बालो मूढः क्षुद्रमृगशरस्त्रो । समाङ्गयेत्तद्वदेतत्तवाच भमाशानं सूतपुत्राञ्जुनस्य ।
 मा सूतपुत्राङ्गय राजपुत्रं महावीर्यं कैमरिणं यथैव । वने शृगाळ पिशितेन वृत्रे मा पार्यमायाद्य तिनङ्गि तं ।
 रंपादन्तं महानागं प्रभिन्नकरटामुषं । शरको जयसे दुर्द्धे कर्णं पार्यं धनञ्चयं ।

१००५

विलम्बं कृष्णसर्पं लं वास्यात् काठिन वि श्मि । महाविं पुण्यंकोपं यत् पायं थेऽमुमि न्दसि ।

सिंहं कौशरिणं क्रुद्धमतिक्रम्याभिनर्दधे । शृङ्गाल इव मूडस्त्वं नृसिंहं कर्णं पापुडवं ।

सुपर्णं पतगश्रेष्ठं वैनतेय तरस्त्रिनं । भोगोवाङ्मयधे पति कर्णं पायं धनञ्जयं ।

सर्व्याभसां निधिं भीमं मूर्त्तिमन्तं ज्ञयायुतं । चन्द्रादये विवर्द्धन्तमञ्जवः सन् तितोर्धसि ।

अपभं दुन्दुभियोवं तोच्छृणुद्वप्रहारिणं । वय आङ्मयधे युद्धे कर्णं पायं धनञ्जयं ।

महामेघं महाधारं दर्दुरः प्रतिनर्दति । कामतोयप्रदं लोके नरपरजन्मञ्जुनं ।

यथा च खड्गहस्त या व्याघ्र वनगतं भपेत् । तया लं भयधे कर्णं नरव्याघ्रं धनञ्जयं ।

शृङ्गालोऽपि वने कर्णं शशैः परिरुतो वसन् । मन्यते सिंहमात्मानं यावत् सिंहं न पश्यति ।

तया त्वमपि राधेय सिंहमात्मानमि न्दसि । अपश्यन् ग्रजुदमनं नरव्याघ्रं धनञ्जयं ।

व्याघ्रं त्व मन्यसेत्मानं यावत् कृष्णो न पश्यसि । समास्त्रितावेकरथे सूय्याचन्द्रमहाविव ।

यावद्वाण्डोवधोयं लं न शृणोषि महाहवे । तावदेव त्वया कर्णं ग्रन्थं वक्तुं यथे न्दसि ।

रज्जुग्रन्थधनुः शब्देर्नादयन्तं दिशो दश । नर्दन्तमिव शार्दूलं दृष्ट्वा क्रोष्टा भवियसि ।

नित्यमेव शृङ्गालस्त्वं नित्यं सिंहो धनञ्जयः । वीरप्रदेयणाभूद् तस्मात् क्रोष्टेव लक्ष्यधे ।

यथाशु खगिडाशस्य या व्याघ्रस्य बलाबले । यथा शृङ्गालः सिंहस्य यथा शशककुञ्जरा ।

यथाऽनुतस्य सत्यस्य यथा चापि विपामृते । तथा त्वमपि पार्थस्य प्रख्यातावात्मकर्त्तभिः ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णोधिधेये ऋनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ अर्धचित्तस्य राधेयः श्लथेनामितेजसा । श्लथमाह मुषंकुड्डो वाक्श्लथमवधारयन् ।

॥ कर्ण उवाच ॥ गुणान् गुणवता श्लथ गुणवान् वेत्ति नागुणः । लनु श्लथ गुपैर्हीनः किं ज्ञास्यसि गुणगुणं ।

अर्जुनस्य महाश्लाघि क्रोधं वीर्यं धनुः शरान् । अहं शल्याभिजानामि विक्रमञ्च महात्मानः ।

तया कृष्णस्य माहात्म्यं अपभस्य महीचितां । यथाऽहं श्लथ जानामि न लं जानामि तत्तथा ।

एवमेवात्मनो वीर्यामहं वीर्यंश्च पाण्डवे । जानन्नेवाङ्मये दुष्टे श्लथ गाण्डोवधारिणे ।

अस्त्रि चायमियुः श्लथ सुपुङ्खे । रक्तभोजनः । एकदृष्टीशयः पत्रो मुधौतः समलक्षुतः ।

शेते चन्दनचूर्णेषु पूजिता वज्रलाः समा । आहेशो विपवानुधो नराभ्यद्विपसह हा ।

घोररूपो महाहैरिद्रस्तनुवास्त्रिविदारणः । निर्भिन्धा येन तृष्टोऽहमपि मेहं महागिरिं ।

तमहं जातु नास्त्रेयमन्यस्मिन् फाल्गुनादृते । कृष्णादा देवकीपुत्रान् सत्यघ्रापि शृणुष्व मे ।

तेनाहमिपुषा श्लथ वामुदेवधनञ्जयो । योत्स्ये परमसंक्रुद्धस्तात्कर्म सद्रुचं मम ।

सर्वेषां दृष्टिवीराणां कृष्णे लक्ष्मोः प्रतिष्ठिता । सर्वेषां पाण्डुपुत्राणां जयः पार्थे प्रतिष्ठितः ।

उभयपनु समाषाच को निवर्त्तितुमर्हति । तावैतो पुरुषय्याग्नौ समेतौ शब्दने स्थितौ ।

मामेकमभिहंपतीतु मुज्जातं पश्य श्लथ मे । पितृव्यसामातुलजौ भ्रातरावपरजितौ ।

मणो सूच इव भ्रातौ द्रष्टासि निहतौ मया । अर्जुने गाण्डिने कृष्णे चक्रं ताम्बैकपिध्वजौ ।

भोरूणां चायजननं शन्य इर्धकरं मम । तन्तु दुष्प्रकृतिर्भूढो महायुद्धैवकोपिदः ।
 भयावदीर्णः संवासादवह्ने बज्र भापेभ । संक्षौपि तौ नु केनापि हेतुना तं कुदेभज ।
 तौ हत्वा समरे हन्ता लामथ सहवान्धवं । पापदेशज दुर्बुद्धे क्षुद्र चक्षिणयोन्नमन ।
 सुहृद्भूत्वा रिपुः किं मां कृष्णाभ्यां भोपयिष्यसि । तौ वा मामथ हन्तारौ हनिष्ये वाऽपि तावहं ।
 नाह विभिमि कृष्णाभ्यां विज्ञानवात्मनो बलं । वापुदेवमहसं वा फाल्गुमानां शतानि वा ।
 अहमेको हनिष्यामि जोषभास्व कुदेभज । स्त्रियो बालाश्च दृढाश्च प्रायः क्रीडागता जनाः ।
 या गाथाः सम्यगायन्ति कुर्वन्तोऽध्ययनं यथा । ता गाथाः शृणु मे शन्य मद्रकेषु दुरात्मसु ।
 ब्राह्मणैः कथिताः पूर्वं यथावद्राजप्रसिद्धौ । श्रुत्वा चैकमना मूढ चम वा ब्रूहि योत्तरं ।
 मित्रघुञ्जद्रका नित्यं यो नो देष्टि मे मद्रकः । मद्रके सङ्गतं नास्ति लुद्रवाच्ये नराधमे ।
 दुरात्मा मद्रको नित्यं नित्यमानृतिकोऽनृजुः । यावदन्धं हि दौरात्म्यं मद्रकेविति नः श्रुतं ।
 पिता पुत्रश्च माता च अश्रूयश्रुरमातुलाः । जामाता दुहिता भ्राता नप्तान्ये ते च बान्धवाः ।
 वयस्याभ्यागताद्यान्ये दासीदामश्च सङ्गतं । मुंभिर्विमिया नार्यथ्य ज्ञाताज्ञाताः स्वयच्छया ।
 येषां गृह्णेष्विष्टानां सक्तुमस्याग्निना तथा । पोला सोधु सगोमांसं क्रन्दन्ति च हसन्ति च ।
 गायन्ति चाप्यवह्नानि प्रवर्तन्ते च कामतः । कामप्रलापिनोऽन्योन्यं तेषु धर्मं कथयन्वते ।
 मद्रकेष्ववल्लिप्तेषु प्रख्याताऽऽभकर्मसु । नापि वैरं न शौहाहं मद्रकेषु समाचरेत् ।
 मद्रके सङ्गतं नास्ति मद्रको हि सदा मलः । मद्रकेषु च संगृह्यं शौचं गान्धारकेषु च ।
 राजयाजकयाज्ये च नष्टं दत्तं हविर्भवेत् । शूद्रसंस्कारको विप्रो यथा याति पराभव ।
 यथा ब्रह्मदिपो नित्यं गच्छन्तीह पराभवं । तथैव सङ्गतं हत्वा नरः पतति मद्रकैः ।
 मद्रके सङ्गतं नास्ति हतं वृद्धिक ते विषं । अथर्त्तणेन मन्त्रेण यथा शान्तिः कृता मया ।
 इति वृद्धिकदृष्टश्च विषवेगहतस्य च । कुर्वन्ति भेषजं प्राशाः सन्त्यं तच्चापि दृश्यते ।
 एवं विदन् जोषमाम्ब्य शृणु चात्रोत्तरं वचः । वासांस्तुसृज्य नृत्वन्ति स्त्रियो या मद्यमोहिताः ।
 मैद्युनेऽप्येताद्यापि यथाकामवराय ताः । तासां पुत्रः कथं धर्मं मद्रको बक्तुमर्हेति ।
 यास्तिष्ठन्वः प्रेमहन्ति यथैवोद्देशेरकाः । तासां विभ्रष्टधर्माणां निर्लज्जानां ततस्ततः ।
 त्वं पुत्रसादृशानां हि धर्मं वक्तुमिच्छसि । सुवीरकं याचमाना माद्रिका कर्मतं स्मिन् ।
 अदातुकामां वचनमिदं वदति दारुणं । मा मां सुवीरकं कश्चिद्याचतां ददित मम ।
 पुत्रं दद्यां पतिं दद्यां न तु दद्यां सुवीरकं । शौर्थां वृहत्सो निर्द्वैका माद्रिका कन्वनाहताः ।
 धम्मरा नष्टशौचाश्च प्राय इत्यनुशुभम् । स्वभादि मयाऽन्येभ्यः प्रथं वक्तुं भवेद्दृढं ।
 आकेभाघनलापाघ वेक्येषु लुककर्मसु । मद्रकाः मिन्युर्बोवीरा धर्मं विद्युः कथन्ति ह ।
 पापदेशोद्भवा चेन्ना धर्माषामविचवणाः । एष मुख्यतमो धर्मः क्षत्रियकेति नः श्रुतं ।
 यदाज्ञौ निहतः धेते सद्भिः समभिपूजितः । आद्युधानां साम्प्रदाये यन्मुच्येयमहं ततः ।

१५०

१५१

१५२

१५३

१५४

१५५

ममैवः प्रथमः कल्पे निधने स्वर्गमिच्छतः । सोऽयं प्रियः भवा चासि धार्तराष्ट्रस्य धीमतः ।

१८०

तदर्थं हि मम प्राणा यच्च मे विद्यते वसु । यत्नं त्वमयुपचितः पाण्डवैः पापदेव्यज ।

यथा चामिचवत् सर्वं त्वमस्मासु प्रवर्त्तसे । कामं न खलु शक्योऽहं त्वदिधानां शतैरपि ।

सङ्ग्रामाद्दिमुखः कर्तुं धर्मज्ञ इव नासिकैः । सारङ्ग इव धर्मान्तः कामं विलपयत्युच्यते ।

नाहं भीषयितुं शक्यः चक्रवर्त्तने व्यवस्थितः । तनुव्यजां नृसिंहानामाहवेष्यनिवर्त्तिनां ।

या गतिर्गुरुणा प्रोक्ता पुरा रामेण तां स्मरे । तेषां त्राणार्थमुद्यत्तं वधार्थं दिपतामपि ।

१८१

विद्धि मामास्थितं वृत्तं पौरुवरवसमुत्तमं । न तद्भूतं प्रपश्यामि विषु लोकेषु मद्रप ।

यो मामस्मादभिप्रायाद्दारयेदिति मे मतिः । एवं विद्वन् जीपमास्त्रं त्रामात् किं बद्ध भायसे ।

न त्वां हत्वा प्रदास्यामि क्रव्याज्ञो मद्रकाधम । मिचप्रतीक्षया शक्यं धृतराष्ट्रस्य चोभयोः ।

अपवादति तिचाभिस्त्रिभिरैतैर्हि जीवसि । पुनस्वेदोद्दृशं वाक्यं मद्रराज वदित्यसि ।

शिरस्ते पातयिष्यामि गदया वज्रकल्पया । श्रोतारस्त्रिदमयेह दृष्टारो वा कुदेव्यज ।

१८२

कर्णं वा जग्रतुः कृष्णो कर्णो वा निजघान तौ । एवमुक्त्वा तु राधेयः पुनरेव विशाम्यते ।

अत्रवीनमद्रराजानं याहि याहीत्यसम्भ्रमं ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वाणि कर्णमद्राधिपसंवादे चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

॥ सञ्चय उवाच ॥ मारिषाधिरथेः श्रुत्वा वाचो युद्धाभिनन्दिनः । शक्योऽत्रवोत पुनः कर्णं निदर्शनमिदं वचः ।

जातोऽहं यज्वनां वंशे संधामेध्वनिवर्त्तिनां । राज्ञां मूर्खाभिपिकानां स्वयं धर्मपरायणः ।

यथैव मत्तो मद्येन त्वं तथा लक्ष्यसे वृष । अयाऽयं त्वं प्रमाद्यन्तं चिकित्सेयं मुहत्तया ।

१८३

इमां काकोपमां कर्णं प्रोच्यमानां निबोध मे । श्रुत्वा यथेष्टं कुर्यास्त्वं निहीनः कुलपांसव ।

नाहमात्मनि किञ्चिद्वै किञ्चिपं कर्णं संस्मरे । येन मां त्वं महावाचो हनुमिच्छस्यनागस ।

अवगमन्तु मया वाच्यं बुध्यतां तद्भित्ताहितं । विशेषतो रथस्थेन राश्वथेव चित्तैषिणा ।

समञ्च विपमधैव रथिनस्य बलावलयं । अमः खेदस्य मततं हयानां रथिना सह ।

आयुधस्य परिज्ञानं हतञ्च स्तगपविषां । भारस्याप्यतिभारस्य शक्यानाञ्च प्रतिक्रिया ।

१८४

अस्त्रयोगस्य युद्धस्य निमित्तानि तथैव च । सर्वमेतन्मया ज्ञेयं रथस्थास्य कुटुम्बिना ।

अतस्त्वां कथये कर्णं निदर्शनमिदं पुनः । वैश्यः किल समुद्रान्तं प्रभूतधनधान्यवान् ।

यज्जा दानपतिः शान्तः स्वकर्षस्त्रीऽभवच्छुचिः । बद्धपुत्रः प्रियापत्यः सर्वभूतानुकम्पकः ।

राशो धर्मप्रधानश्च राष्ट्रे वसति निर्भयः । पुत्राणां तस्य बालानां कुमारानां यशस्विनां ।

काको बहूनामभवदुच्छ्रष्टकृतभोजनः । नमो सदा प्रथञ्छन्ति वैश्यपुत्राः कुमारकाः ।

१८५

मांशोददं दधि क्षीरं पायसं मधुसर्पिणी । स चोच्छ्रिष्टभृतः काको वैश्यपुत्रैः कुमारकैः ।

सदृशान्याचिषो इतः श्रेयसदाधिचिषिषे । अयं हंशाः समुद्रान्तं कदाचिदतिपातिनः ।

गच्छत्य गतौ तुज्यायकाङ्गां शष्टचेतमः । कुमारकास्तदा हंशान् दृष्ट्वा काकमथायुवन् ।

भवानेव विमिश्रा हि पतत्रिभ्यो विहङ्गम । प्रतार्थमाणक्षैः सर्वैरन्यवुद्धिभिरण्डजः ।
 तद्वचः सत्यमित्येव मौख्याद्दर्पाच्च मन्यते । तान् सोऽभिपत्य जिज्ञासुः क एषां श्रेष्ठभागिति ।
 उच्छिष्टदर्पितः काको वङ्गना दूरपातिना । तेषां च प्रवरं मेने हंशानां दूरपातिनां ।
 तमाङ्गपत दुर्बुद्धिः पताक इव पविणं । तच्छुना प्राहसन् हंशा ये तत्रासन् समागताः ।
 भापतो वज्र काकस्य वलिनः पतताम्बराः । इदमूचुः स चक्राङ्गा वचः काकं विहङ्गमाः ।
 ॥ हंशा ऊचुः ॥ वयं हंशाचरामेमां पृथिवीं मानशौकसः । पविणाञ्च वयं नित्यं दूरपातिन पूजिताः ।
 कथं नु हंसं वलिनं चक्राङ्ग दूरपातिनं । काको भूत्वा नियतने समाङ्गयसि दुर्भते ।
 कथं त्वं पतिता काक सहास्माभिर्ब्रवीहि तत् । अथ हंसवचो मूढः कुत्वयित्वा पुनः पुनः ।
 प्रजगादोत्तरं काकः कत्यनो जातिलाघवात् ।

॥ काक उवाच ॥ श्रतमेकञ्च पातानां पतिताऽस्मि न संशय । श्रतयोजनमेकैकं त्रिचित्रं विविधं तथा ।
 उड्डीनमवडीनञ्च प्रडीनं डीनमेव च । निडीनमय संडीनं तिर्यग्डीनगतानि च ।
 विडीनं परिडीनञ्च पराडीनं सुडीनकं । अतिडीनं महाडीनं खडीनपरिडीनकं ।
 श्रवडीनं प्रडीनञ्च संडीनं डीनडीनकं । सडीनोड्डीनडीनञ्च पुनर्डीनं विडीनकं ।
 सप्यातं समुदोर्ध्वञ्च ततोऽन्यद्वातिरिक्तं । गतागतं प्रतिगतं वङ्गीयत्तिलुकीनिकाः ।
 कर्त्ताऽस्मि मियतां वोऽद्य ततो द्रक्ष्यय मे वलं । तेषामन्यतमेनाहं पतियामि विहायसं ।
 प्रदिशध्वं यथान्यायं केन हंशाः पतान्यहं । ते वै भ्रुवं विनिन्दित्य पतध्वं न मया सह ।
 पातैरभिः खलु खगाः पतितुं खे निराश्रयै । खमूके तु काकिन प्रहस्यैको विहङ्गम ।
 उवाच काक राधेय वचनं तं निवीध मे ।

॥ हंस उवाच ॥ श्रतमेकञ्च पातानां त्वं काक पतिता ध्रुवं । एकमेव तु यं पातं विदुः सर्वे विहङ्गमाः ।
 तमहं पतिता काक नान्य जानामि कश्चन । पत तमपि ताश्चाच येन पातेन मन्यसे ।
 अथ काकाः प्रजहसुर्थं तत्रासन् समागताः । कायमेकेन पातेन हंसः पातशतं जयेत् ।
 एकैनेव शतस्यैव पातेनाभियतियति । हंसस्य पतितं काको बलवानाऽविक्रमः ।
 प्रपेततुः सूर्द्धया च ततसौ हंसवाथसौ । एकपाती च चक्राङ्गः काक पातशतेन च ।
 पतिता वाऽय चक्राङ्गः पतिता वाऽय वाथसः । विस्मिन्नापयियुः पातराचचारोऽत्मनः क्रियाः ।
 अथ काकस्य चित्राणि पतितानि मुञ्जमुंङ्कः । दृष्ट्वा प्रमुदितः काका विनेदुरधिकैः खरैः ।
 हंशाश्चावहसन्ति स्य प्रावदन्नप्रियाणि च । उत्पत्यात्पत्य च मुञ्जमुंङ्कन्मिति चेति च ।
 वृषाद्येभ्यः स्यलेभ्यश्च निपतन्त्यत्पतन्ति च । कुर्वाणा विविधाधावानाशंसन्तो जयन्त्याः ।
 हंसस्त स्तुर्नैकेन विक्रान्तमुपचक्रमे । प्रत्यहीयत काकाश्च मुञ्जन्मिन्निव सारिप ।
 श्रवमन्य च हंशालानिदं वचनममुवन् । योऽशाबुत्पतिता हंसः सोऽशवेवं प्रहोयते ।
 अथ हंसः स तच्छुत्वा प्रापतत् पद्भिर्भा दिशं । उपर्युपरि वेपेन सागरं भकरालयं ।

१८०

१८१

१८२

१८३

१८४

१८५

ततो भो प्राविशत् काकं तदा तत्र विचेतसं । द्रौपद्रुमानपश्यन्तं निपातार्थे अमाश्रितं ।
 निपतेयं क नु आन्त इति तस्मिन् जलार्थवे । अविषद्यः समुद्रो हि वज्रसत्वगणालयः ।
 महासन्ततोद्गासी नभसोऽपि विशिष्यते । गान्धोर्थाद्धि समुद्रस्य न विशेषं हि सूतज ।
 दिगम्बराभ्यां कर्णं समुद्रस्य विदुर्जनाः । विदूरपातात्तोयस्य किं पुनः कर्णं वायस ।
 अयं हंसोऽप्यतिक्रम्य मुहूर्त्तमिति चेति च । अवेक्षमाणस्तं काकं नाशकद्वयपरिपुं ।
 अतिक्रम्य च चक्राङ्गः काकं तं समुदैक्षत । यावद्गत्वा पतत्येव काको मामिति चिन्तयन् ।
 ततः काको मृश्र आन्तो हंसमभ्यागमन्तदा । तन्त्या हीयमानान्तु हंसो दृष्ट्वा ऽब्रवीदिदं ।
 उच्चिदीर्घनिमज्जन्तं स्मरन् सत्पुरुषव्रतं ।

१८९

१९२

॥ हंस उवाच ॥ वज्रनि पतितानि त्वाचचाणि मुहूर्त्तं । पातस्याव्याहरंश्चिदं न नो गुह्यं प्रभाषसे ।
 किं नाम पतनं काक यत्त्वं पतसि साम्प्रतं । जलं स्पृशसि पचाभ्यां तुण्डेन च पुनः पुनः ।
 प्रवृष्टि कतमेतत्र पाते वर्त्तसि वायस । एक्षेहि काक शीघ्रं त्वमेष त्वा प्रतिपालये ।
 ॥ अस्य उवाच ॥ स पचाभ्यां स्पृशन्नार्त्तस्तुण्डेन च जलं तदा । दृष्ट्वा हंसेन दुष्टात्मनिदं हंसं ततोऽब्रवीत् ।
 अपश्यन्नभसः पारं निपतंश्च अमाश्रितः । पातवेगप्रमथितो हंसं काकोऽब्रवीदिदं ।
 वयं काकाकृतो नाम चरामः काकजान्वयाः । हंस प्राथैः प्रपथे त्वामुदकान्तं नयस्व मां ।
 स पचाभ्यां स्पृशन्नार्त्तस्तुण्डेन च महाः । काको दृढपरिआन्तः सहा निपपात ह ।
 सागराभ्यां सितं दृष्ट्वा पतितं दीनचेतसं । क्षियमाणमिदं काकं हंसो वाक्यमुवाच ह ।
 शतमेकञ्च पातानां पतान्त्वहमनुस्मर । ज्ञाद्यमानस्त्वमात्मानं काक भाषितवानसि ।
 स त्वमेकशतं पातं पतन्नभ्यधिको मया । कथमेवं परिआन्तः पतितोऽसि महाश्वे ।
 प्रत्युवाच ततः काक शीर्दमान इदं वचः । उपरिष्ठात्तदा हंसमभिवोक्ष्य प्रसादयन् ।
 ॥ काक उवाच ॥ उच्चिदृष्टदर्पितो हस मन्येत्मानं सुपर्णवत् । अवमथे वल्लंसाहं काकानन्याथ पविणः ।
 प्राथं हंस प्रपथे त्वां दीपान्तं प्रापयस्व मां । यद्यहं स्वस्तिमान् हंस स्वदेशं प्रापुयां विभो ।
 न किञ्चिदवमन्येऽप्यमापदे मां समुद्रर । तमेवं वादिनं दीनं विलपन्तमचेतनं ।
 काककाकैति रामन्त निमज्जन् महाश्वे । छपसादाय हंसस्य जलक्षिप्य मुदुर्दृशं ।
 पद्मासुप्तिय वेगेन शृणुमागोपदृष्टनैः । आगोय शृष्टे हंसस्य काकं त्वृणं विचेतनं
 आश्राम पुनर्वापं स्पृष्टुया पेततुर्यतः । भङ्गाय तद्यापि पुनः समायास्य च खेचर ।
 गतो यथेष्टानं देशं हंसो मन इवाश्रयः । यवमुच्चिदृष्टपुष्टः स काको हंसपराजितः ।
 पत्र वीर्यं मरुत् कथं त्यक्त्वा चान्निमुपागतः । उच्चिदृष्टभोजनः काको यथा वैश्रुकुले पुरा ।
 सर्वं समुच्चिदृष्टतो धार्तराष्ट्रं शत्रुपः । मद्रुशान् श्रेयसयापि धर्त्तान् कर्णवमन्ये ।
 द्रोणद्रेणुद्वेषेभ्यो भाषेणान्ये कैरवैः । विराटनगरे पार्यमेक किं नापधोसदा ।
 यथ पलाः समुदाय निर्जनाः स्व किरीटिना । शृणुमान इव भिंसेन स ते वीर्यमभूत्तदा ।

१९३

१९४

१९५

आतरं निहतं दृष्ट्वा ममरे मय्यसाचिना । पश्यतां कुहवीराणां प्रथमं त्व पलादित ।
 तथा दैतवने कर्णे गन्धर्व्ये समभिद्रुत । कुहून् ममयानुत्तम्य प्रथमं त्वं पलायित ।
 हला जिला च गन्धर्व्याश्चित्रभेनमुखाचणे । कर्णे दुर्व्याधन पार्थ सभार्थ्य सममोक्षयत ।
 पुनः प्रभाव पार्थस्य पौराण, केणवस्य च । कथित कर्ण रामेण सभायां राजसंभदि ।
 सततञ्च त्वमश्रेयोर्बर्चनं द्रोणभीमयो । श्रवथी वदत छप्यौ मन्विधौ च मन्हीवितां ।
 क्रियन्तं तत् प्रवक्ष्यामि येन येन धनञ्जय । त्तोऽतिरिक्त सर्वेभ्यो भूतेभ्यो ब्राह्मणो यया ।
 ददानोमेव द्रष्टासि प्रधाने स्थन्दने स्थितौ । पुत्रञ्च वसुदेवस्य कुन्तोपुत्रञ्च पाण्डवं ।
 ययाग्रयत चक्राङ्गं वायुधो बुद्धिमान्प्रियत । तथाग्रयस्य वार्ष्णेयं पाण्डवञ्च धनञ्जयं ।
 यदा तं युधि विकान्तौ वासुदेवधनञ्जयौ । द्रष्टास्येकरयो कर्णे तदा नेवं वदित्यसि ।
 यदा शरशतै, पार्थो दूर्पं तव वधिय्यति । तदा त्वमन्तरं द्रष्टा आत्मनश्चाञ्जुनस्य च ।
 देवासुरमनुष्येषु प्रख्यातौ यौ नरोत्तमौ । तौ मावमस्या मौर्ख्यात्त खद्योत इव रोचनी ।
 सूर्याचन्द्रमधौ यद्वत्तददञ्जुनकेशवौ । प्रकाशेनाभिविख्यातौ त्वन्तु खद्योतवद्गुण ।
 एवं विदन्नाश्वमंस्था, स्रतपुष्पाच्युताञ्जुनौ । नृषिषौ तौ महात्मानो जोषमास्य विकल्पने ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि हंसकाकीर्षोपाख्याने एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

१८१
१८२
१८३
१८४
१८५

॥ सञ्जय उवाच ॥ मद्राधिपस्थाधिरथिर्भक्तान्ता वचो निग्रन्याप्रियमप्रतीत । उवाच शन्यं विदितं समेतद्ययाविधावर्जुनवामुदेवौ ।
 शैरी रथं वाहयतेऽञ्जुनस्य वलं महास्त्राणि च पाण्डवस्य । अहं विजानामि यथावदद्य परोक्षभूतं तव तन्तु शन्य ।
 तौ चाप्यहं शस्त्रभृतां वरिष्ठौ व्यपतनीर्योर्धधियव्यामि छप्यौ । सन्तापयत्यभ्यधिकन्तु रामाच्छपोऽद्य मां ब्राह्मणसत्तमाच ।
 श्रवभं वै ब्राह्मणच्छेद्यनऽहं रामे पुरा दियनफलं चिकीर्षुः । तत्रापि मे देवराजेन विप्लो हितार्थिना फाल्गुनक्षेत्र शन्य ॥ १८५ ॥
 हतो विभेदेन ममोत्सवेत्य प्रविश्य कीटस्य तनुं विक्षुपां । ममोत्सवेत्य प्रविभेद कीटः सुते गुरौ तत्र शिरो निधाया ।
 जलप्रेभदाच महान् वभूत् शरीरतो मे घनगोणितोप । गुरोर्भयाच्चापि न चेलिवानहं ततो विबुद्धो दबुधे स विप्र ।
 स धैर्ययुक्तं प्रसमोक्ष्य मा वै न त्वं विप्र, कोऽमि सत्यं वदेति । तस्यै तदात्मानमहं यथावदाख्यातवान् स्रतवदेत्य शन्य ।
 य मां निग्रम्याय महातपस्वी संश्रववाचोपपरीतचेता । स्रतोपथावाप्तमिदं तपात्वं न कर्षकाले प्रतिभाश्रुति तं ।
 अन्यत्र तस्मान्प्रव सत्युक्त्वात्लादब्राह्मणे ब्रह्म न हि ध्रुवं स्यात् । तद्वद पर्याप्तमतीव चक्षुसस्मिन् संश्रामे तुमुनेऽतीवभीसे ॥ १८६ ॥
 घोऽयं शन्य भरतेयपुत्र, प्रकांश सर्वहरोऽतिभीम । सोऽभिमन्ये चक्रियाणां प्रवीरान् प्रतापिता वनवान् वै विमहः ।
 शश्लोपथन्वानमहं वरिष्ठं तरस्मिन् भोमसमन्ववोर्ध्वं । सत्यप्रतिज्ञं युधि पाण्डवैर्धनं धनञ्जयं सत्युमुखं नयिये ।
 अत्वं हि मे तत् प्रतिपन्नमद्य येन चक्षे ममरे श्चपुमान् । प्रतापिनं बलवानं क्षतास्त तमुपथन्वानममितीवशश्च ।
 क्रूरं क्रूरं, रौद्रममिवसाहं धनञ्जय संयुगेऽहं हनिये । अपास्यतिर्भगवानभ्रमेयो निमज्जयियन् वडना प्रजाय ।
 महावीरं सकुहते समुद्रो विला धेनं धारयत्यभेमेयं । प्रमुञ्चन्तं वाणसघानमेयान् मर्षच्छिदो वीरहन सुपवान् । १८७ ॥
 कुन्तोपुत्र यत्र योत्सामि युद्धे व्याकर्षतामुत्तममद्य लोके । एवं बलेनातिबलं महास्त्र समुद्रकल्प सुदुरापमुयं ।
 शरौघिषं पार्यिवान्मज्जयन्तं वेलेव पार्थमिपुभिः संभक्षिष्ये । श्रदाह्वे यस्य न तुल्यमन्त्रं न्ये मनुवं धनुराददान ।

सुरासुरान् युधि वै यो जयेत तेनाद्य मे पश्य युद्धं सुधारे । अतीव मानो पाण्डवो युद्धकामो ह्यमानुषैरेव्यति मे महास्यै ।
तस्यास्त्रमकैः प्रतिहत्य संख्ये वाणात्तमे । पातयिष्यामि पाथै । सद्यस्त्रप्रतिमं ज्वलन्तं दिग्दशु सख्याः प्रपतन्तमुप ।

तमोनुदं मेघ इवातिमाधं धनञ्जयं ह्यदयिष्यामि वापै । वैशानरं धूमशिखं ज्वलन्तं तजस्त्रिनं ज्ञोकमिमं दहन्तं । १८८

पर्जन्यभृतः शरवर्षैर्घथाऽग्निं तथा पार्थं शमयिष्यामि युद्धे । आश्रोविषं दुर्द्धरमप्रमेयं सुतोच्छ्रदंष्ट्रं ज्वलनप्रभावं ।

क्रोधप्रदीप्तं लहितं महान्तं कुन्तोपुत्रं शमयिष्यामि भक्षै । प्रमाथिनं बलवन्तं प्रहारिणं प्रभञ्जनं मातरित्यानमुप ।

युद्धे सहिष्ये हिमवानिवाचलो धनञ्जयं कुड्ढममृष्यमाणं । विगारदं रथमार्गेषु शक्तं धुर्थं नित्यं समरेषु प्रवीरं ।

लोकै वरं सर्वधनुर्धराणां धनञ्जयं संयुगे संसहिष्ये । अद्याह्वे यस्य न तुल्यमन्यं मन्ये मनुष्यं धनुराददानं ।

सर्वानिमां यः श्रुधिवी विजिगीषे तेन प्रयोद्धाऽग्निं संमेय संख्ये । यः सर्वभृतानि सदैवकानि प्रस्येऽजयत् खाण्डवे सय
साची । १८९

को जीवितं रत्नमाणां हि तेन युद्धेऽस्यै मान्यते मानुषोऽन्यः । मानो हतास्त्रः हतहस्तयोगो दिव्यास्त्रविच्छेदहयः प्रमाथी ।

तस्याहमघातिरयस्य कायाच्छिरो हरिष्यामि शितैः श्रपकैः । घोष्यान्धेनं शस्य धनञ्जयं वै मृत्युं पुरस्कृत्य रणे जयं वा ।

अन्या हि न ह्येकरथेन नत्यों युध्येत यः पाण्डवमिन्द्रकल्पं । तस्याह्वे पौरुषं पाण्डवस्य ब्रूयां हृष्टः समितौ चक्षियाणां ।

किं त्वं मूर्खः प्रसभं मूढचेता ममावाचः पौरुषं फाल्गुनस्य । अप्रियो यः पुरुषो निद्रुरो हि कुद्रः क्षेत्ताचमिणस्याचमावान् ।

हन्यामहं त्वाद्गानां शतानि चमान्यहं क्षमया कालयोगात् । श्रवोचस्त्र पाण्डवार्थं प्रियाणि प्रथधेयन्मा मूढवत्याप
कर्षन् । १९०

मयाऽंवे जिह्मनतिहंतस्त्वं मित्रद्रेऽही साध्रपदं हि मैत्रं । कालस्त्रय प्रत्युपयाति दारुणे दुर्ध्याधनो युद्धमुपागमयत् ।

तस्यार्थसिद्धिं त्वभिकाङ्क्षमाणस्तन्मन्ये यत्र नैकान्त्यमस्ति । मित्रं मिन्देर्नन्दते, प्रीयतेर्वा सन्नायतेर्मिनुतेर्षीदतेर्वा ।

मवीमि ते सर्वमिदं ममास्ति तद्यापि सर्वं समवेत्ति, राजा । शत्रुः शदे, शासतेर्वा, स्यतेर्वा, शृणोतेर्वा श्रपतेः
सीदतेर्वा ।

उपसर्गाद्दृष्ट्वा स्रुदतेषु प्रायेण सर्वैर्यस्य तत्र मह्यं । दुर्ध्याधनार्थं तत्र च प्रियार्थं यशोऽर्थमात्मार्यमपीश्वरार्थं ।
तस्मादहं पाण्डव्यासुदेषो योस्ये यत्रात् कर्षं तत् पश्य मेऽद्य । अद्याणि पश्याद्य समोत्तमानि ब्राह्म्याणि दिव्यान्यथ
मानुषाणि । १९१

श्रावादयिष्याम्यश्मुपवीर्यं द्विपो द्विपं मत्तनिवातिमत्तः । अक्षं ब्राह्म्यं मनसा यद्वाज्यं चेत्ये पार्थायामनेयं जयाय ।

तेनापि मे नैव मुच्यत युद्धे न चत् पतेद्विपमे मेऽद्य चक्रं ।

वैश्रतान् दण्डश्लादश्लादाऽपि पाशिनः । मगदादा धनपतेः स्वज्ञादाऽपि वासवात् ।

अन्यथादपि कर्माभिमिवादाततायिनः । इति मन्त्रं विज्ञानोहि यथा नाहं विभेस्यतः ।

तस्माद्य मे भयं पाथोद्यापि चैव जनाहंनान् । सद्य युद्धं हि मे ताभ्यां साम्प्रथे भविष्यति ।

कदाचिद्विजयस्तदाहमस्महेतोरटयुप । अज्ञाभाङ्गि क्षिपन् याणान् घोरस्त्रान् भयानकान् ।

शोभेभ्या वस्तमस्य प्रमत्त इषुणऽहर्न । शरान् विजने ब्रह्म ततोऽनुयाजहार मं ।

दप्लाभया प्रमत्तेन शोभेभ्या हतः सुतः । शत्रे मे पतताश्चक्रमिति मं ब्राह्मणेऽप्रशोत् ।

पुथमानस्य सद्रामि प्राज्ञस्यैकायनं भयं । तस्माद्दिभिमि वल्लवद्राङ्गणव्याहतादहं ।
रते हि सोमराजान दंशराः सुखदुःखयोः । अद्रं तस्मै गोषहसं वलीवदींय पट्टतान् ।

१०१

प्रषादं न सभे श्रुत्वा ब्राह्मणान्द्रकेयर । ईपादन्तान् सप्रगतान् दाभीदासप्रगतानि च ।
ददतो दिजमुख्ये मे प्रषादं न चकार सः । छप्यानां येनवसानां सहस्राणि चतुर्दश ।

आहरन्न सभे तस्मात् प्रषादं दिजसत्तमात् । अहं गृह सर्वकामैर्बन्धु मे वसु किञ्चन ।
तत् सर्वमसौ सत्तत् प्रषादमि न चेत्ति । ततोऽनवीकां याचनमपराधं प्रयजनः ।

१०२

व्याहृतं यन्मया सूत तत्तया न तदन्यथा । अनूताकं प्रजां हन्यात्ततः पापमवापुयां ।
तस्माद्भ्यांभिरिच्छायं नानृतं वक्तुमुत्सहे । मा त्वं ब्रह्मर्षिं हिस्थाः प्रायश्चित्तं हतं तया ।

मदास्यं नानृतं लोके कथितं कुर्व्यात् समाप्नुहि । इत्युत्तं मया प्रोक्तं चिन्तनापि मुह्यतया ।
जानानि त्वां विचिन्तं जीपमाम्बोत्तरं शृणु ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णश्रवणंवादे द्वाचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः पुनर्षहाराज मद्रराजमरिन्दमः । अन्धभायत राधेयः सन्निवार्थोत्तरं वचः ।
यत्नं निदर्शनार्थं मां श्रुत्वा जल्पितवानसि । नाहं शक्यस्तया वाचा विभीषयितुमाहवे ।

१०३

यदि मां देवताः सर्वान् योधयेयुः सवाषवाः । तथापि मे भयं न स्यात् किन्तु पार्थान् शक्यंवात् ।
नाहं भीषयितुं शक्यो वाङ्मात्रेण कथञ्चन । अन्ये जानोहि यः शक्यस्तया भीषयितुं रणे ।

नीचस्य वनमेतावन् पारुष्यं यत्तमात्य मां । अश्रुतो मद्रुषान् वक्तुं वल्लभे वक्तुं दुर्धतं ।
न हि कर्णः समुद्धृता भयार्थमिह मद्रक । विक्रमार्थमहं जातो यमोऽर्थश्च तयात्मनः ।

सखिभावेन योहाहांस्मिन्नभावेन चैव हि । कारुण्येति भिरितैस्त्वं शक्य जीवसि साम्प्रतं ।
राश्रय धार्तराष्ट्रस्य कार्यं सुमहदुद्यतं । नयि तच्चाहितं शक्य तेन जीवसि मे वर्यं ।

१०४

हतयधमपुः पूर्वं चन्तयं विप्रिथं तव । अतं शक्यमहसंखे विजयेयमहं परान् ।
मित्रद्रोहस्त पापीयानिति जीवसि साम्प्रत ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णश्रवणंवादे विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

॥ श्रुत्वा उवाच ॥ ननु प्रलापाः कर्णतेन त्रवीपि परान् प्रति । अतं कर्णश्रवणं शक्यं जेतुं परान् युधि ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ तथा भुवनं परुषं केशं मद्राधिपन्तया । पश्य दिगुषं भुयः प्रेवाचाप्रियदर्शनं ।

१०५

॥ कर्ण उवाच ॥ इदन्तु मे त्वमेकायः शृणु मद्रजनाधिप । सन्निधा धृतराष्ट्रस्य प्रोच्यमानं मया श्रुतं ।
देशाय विविधासिवात्नं पूर्वदत्तान्य पार्थिवान् । ब्राह्मणाः कथयन्ति स धृतराष्ट्रनिवेद्येन ।

तत्र वृद्धः पुरोवृत्ताः कथाः कथि द्विजोत्तमः । वाहीकदेशान् मद्राय कुलयन् वाक्यमब्रवीत् ।
वह्निष्कृता हिमवता गङ्गया च वह्निष्कृताः । सरस्वत्या यमुनया कुर्वन्नेष चापि ये ।

पञ्चाना सिन्धुपशाना नदीनां येऽन्तराश्रिताः । तान् धर्षयाम्बान्मद्रुषान् वाहीकान् परिवर्षयेत् ।
गोवर्द्धनी नाम वटः सुभद्रं नाम शूलरं । रतद्रात्रकुलदारमाकुसारात् स्मराम्बहं ।

१०६

सुरासुरान् युधि वै यो जयेत तेनाद्य मे पश्य युद्धं सुधेरं । अतीव मानो पाण्डवो युद्धकामो ह्यमानुषैरेव्यति मे महासैः ।
 तस्यास्त्रमसैः प्रतिहत्य संख्ये वाणेनमैः पातयिष्यामि पार्थैः । सहस्ररश्मिप्रतिभं ज्वलन्तं दिग्भ्य स्वर्थाः प्रपतन्तमुयं ।

तमोनुदं मेघ इवातिमाचं धनञ्जयं ह्यदयिष्यामि वाणैः । वैशानरं धूमशिखं ज्वलन्तं तजस्विनं लोकमिमं दहन्तं । १८२

पर्जन्यभूतः शरवर्षैर्यथाऽग्निं तथा पार्थं शमयिष्यामि युद्धे । आग्नीविषं दुर्द्धरमप्रमेयं सुतीक्ष्णदंष्ट्रं ज्वलनप्रभावं ।

क्रोधप्रदीप्तं लक्षितं महान्तं कुन्तोपुत्रं शमयिष्यामि भस्त्रैः । प्रमाथिनं वलवन्तं प्रहारिणं प्रभञ्जनं मातरिद्यानमुयं ।

युद्धे सहिव्ये हिमवानिवाचलो धनञ्जयं कुद्धममृष्यमाणं । विशारदं रथमार्गेषु शक्तं धुष्यं नित्यं समरेषु प्रवीरं ।

लोके वरं सर्वधनुर्धराणां धनञ्जयं संघुगे संसहित्ये । अद्याह्वे यस्तु न तुल्यमन्यं मन्ये मनुष्यं धनुराददानं ।

सर्वाभिमां यः श्रुतिर्वीं विगिग्ये तेन प्रयोद्धाऽऽसि भेमन्य संख्ये । यः सर्वभूतानि सदैवकानि प्रस्थेजयत् खाण्डवे सद्य
 साची । १८५

को जीवितं रत्नमाणे हि तेन युद्धेऽस्मै दै मास्तुते मानुषोऽज्यः । मानो कृतास्तः कृतहस्तयोगो दिव्यास्त्रविच्छेदहयः प्रमाथी ।

तस्याश्मद्यातिरथस्य कायाच्छिरो हरिव्यामि शितैः श्रपत्कैः । योत्स्यान्धिनं शल्य धनञ्जयं वै मृत्युं पुरस्कृत्य रणे जयं वा ।

अन्या हि न श्लेकरयेन नर्तौ युधेत यः पाण्डवमिन्द्रकल्पं । तस्याह्वे पौरुषं पाण्डवस्य ब्रूयां ह्यष्टः समितौ चक्षियाणां ।

किं त्वं मूर्खः प्रथमं मूढचेता ममावोचः पौरुषं फाल्गुनस्य । अग्निषो यः पुरुषो निधुरो हि धुरः क्षेप्राचमिण्ण्णाचमावान् ।

हन्वामहं न्वाद्भ्रान्तान् शतानि क्षमास्यं हं क्षमया कालयोगात् । श्वोचस्त्वं पाण्डवार्थं प्रियाणि प्रथमं यन्मां मूढवत्पाप
 कर्षन् । १८८

मयाऽपि जिह्ममतिरुतच्छं मित्रद्रोही साप्रपदं हि मैवं । कालक्षयं प्रत्युपयाति दाहणे दुर्योधनो युद्धमुपागमद्यत् ।

तथाऽर्धमिद्धिं त्वमिहास्त्रमाश्रमन्त्ये यच्च नैकाक्षयमस्ति । मिधं मिन्देर्गन्दते प्रीयतेर्वा सन्वायतेर्गिनुतेर्वाऽदतेर्वा ।

प्रवीमि ते सर्वमिदं ममास्ति तथापि सर्वं समवेत्ति राजा । श्चुः श्चदेः श्चसतेर्वा स्यतेर्वा श्चतेर्वा श्चषतेः
 सोदतेर्वा । १९०

उपयन्तं श्चधा सुदनेय प्रायेण सर्वं त्वयि तद्य मह्यं । दुर्योधनार्थं तत्र च प्रियार्थं यत्रोऽर्थमात्माऽर्थमपौश्वरार्थं ।

तप्तादहं पाण्डवामुदेषौ धोम्ये यत्रात् कर्षं तत् पश्य मेऽद्य । अस्त्राणि पश्याद्य ममोत्तमानि प्राहृष्याणि दिव्यान्वय
 मानुषाणि । १९१

श्चामादपिष्याम्यहमुपवीर्यं दिपो दिपं मच्चमिवातिमत्तः । अर्षं प्राहृष्यं मनसा यद्भ्रजथं चेत्ये पार्थाप्राप्तये जयाय ।

तेनापि मे नैव मुष्येत युद्धे न चेतु पतेदियमे मेऽद्य चक्रे ।

संस्मृतात् दृष्टशलाहृषादाऽऽपि पाशिनः । मगदादा धनपतेः कुर्यादाऽपि वाषवात् ।

श्वरुपादपि कृष्णाशिरमिषादाततायिनः । इति श्वर्य विजानीहि यथा नाशं विभेस्यतः ।

तप्यऽपि मे भयं पार्थाद्यापि पौरु अनाहृनात् । सह युद्धं हि मे ताभ्यां माभ्यराधे भविष्यति ।

हृदाश्चिद्विद्वद्यथारमधहृतेतरटपुत्र । अग्रामाश्चि जिपन् वाषान् धोरुष्यान् भयानकान् ।

पामेपेना वरुमस्य प्रमत्त इपुषाऽऽहर्न । चरन्ते श्चिने श्वर्यतेऽनुष्याजशर मां ।

दक्षाम्भवा इमर्तन दामेपेना इतः सुतः । श्वये ते पततास्तुमिति मां प्राहृष्याऽऽशरोत् ।

युधमानस्य सङ्गमि प्रातस्त्रैकायन भय । तस्मादिभेमि वलवद्वाङ्मण्यव्याहतादह ।
 सते हि सोमराजान ईश्वरा सुखदु खयो । अदा तस्मै गोसहस्र बलीवदीह घट्टगतान् ।
 प्रसाद न लभे शल्य ब्राह्मणान्मद्रकेश्वर । र्दपादन्तान सप्तगतान् दायीदासगतानि च ।
 ददतो दिजमुख्यो मे प्रसाद न चकार स' । छप्याना शैतवत्याना सहस्राणि चतुर्दश ।
 ० आहरच लभे तस्मात् प्रसाद दिजघत्तमात् । सङ्घट्टह सर्वकामैर्थस्य मे वसु किञ्चन ।
 तत् सर्वमस्यै सल्यत् प्रयच्छामि न चेच्छति । ततोऽब्रवीन्मा याचन्तमपराध प्रयत्नत ।
 व्याहृत यन्मया सूत तत्तथा न तदन्यथा । अनृताक्त प्रजा हन्यात्तत पापमवाप्नुया ।
 तस्माद्भूमिभिरचार्यं नानृत वक्तुमुत्सहे । मा त्व ब्रह्मगति हिंसा प्रायश्चित्त कृत त्वया ।
 मदान्न नानृा लोके कश्चित् कुर्यात् समामुहि । इत्येतत्ते मया प्रोक्त विनेनापि मुह्यतया ।
 जानामि त्वा विविपन्त जायमास्त्रोत्तर शृणु ।

१०२

११०

इति श्रीमहाभारते कर्षपर्वणि कर्षशल्यसवादे दाचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ तत पुनर्षहाराज मद्रराजमरिन्दम । अभ्यभावत राधेय सन्निवार्थोत्तर वच ।
 यत्न निर्दर्शनार्थं मा शल्य जल्पितवानवि । नाह शक्यस्त्वया वाचा विभीषयितुमाहवे ।
 यदि मा देवता सर्वा योधयेसु सवासवा । तथापि मे भय न स्यात् किमु पार्थान सकेववात् ।
 नाह भीषयितु शक्यो वाङ्मन्त्रेण कयञ्चन । अन्य जानीहि य शक्यस्त्वया भीषयितु रणे ।
 नीचस्य बलमेतावत् पाहस्य यत्त्वमत्य मा । अश्रेतो मद्गुणान् वक्तु वलसे वज्र दुर्मते ।
 न हि कर्ष समुद्भूतो भयार्थमिह मद्रक । विक्रमार्थमह जातो यशोऽर्थञ्च तथात्मन ।
 सखिभावेन यौद्धर्दान्मिचभावेन चैव हि । कारणैस्त्रिभिरैतैस्त्व शल्य जीवसि साम्प्रत ।
 ११५
 राज्ञश्च धार्तराष्ट्रस्य कार्यं सुमहदुच्यत । मयि तच्चाहित शल्य तेन जीवसि मे चय ।
 हतय सभय' पूर्वं वन्तस्य विप्रिय तव । श्चते शल्यसहस्रेण विजयेयमह परान् ।
 मिचद्रोहस्य पापीयानिति जीवसि साम्प्रत ।

इति श्रीमहाभारते कर्षपर्वणि कर्षशल्यसवादे विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥
 ॥ शल्य उवाच ॥ ननु प्रलापा कर्षतेन ब्रवीसि परान् प्रति । श्चते कर्षसहस्रेण शक्या जेत परान् युधि ।
 ११८
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ तथा ध्रुवन्त परुष कर्षो मद्राधिपन्तया । परुष दिगुण भूय प्रेवाचामियदर्शनं ।
 ॥ कर्ष उवाच ॥ इदन्तु मे लभेकाय शृणु मद्रजनाधिप । सन्निधा धृतराष्ट्रस्य प्रोच्यमान मया श्रुत ।
 देभाय विविधाश्रितान् पूर्व्वदन्नाय पायिवान । ब्राह्मणा कययन्ति स धृतराष्ट्रनिवेशने ।
 तत्र दृष्ट पुरोहृत्ता' कथा' कश्चिद्भिजोत्तम । वाहीकदेशान् मद्राज कुम्भयन् वाक्यमब्रवीत ।
 वहिष्कृता हिभवता गङ्गया च वहिष्कृता' । ऋस्रत्वा यमुनया कुरुक्षेत्रेण चापि ये ।
 पञ्चाना विन्धुपशाना नदीना येऽन्तराश्रिता । तान धर्मावाद्धान्शुषीन् वाहीकान् परिवर्जयेत ।
 ११९
 गोवर्द्धनो नाम वट' सुभद्र नाम चत्वर । रतद्राजकुलदारमाकुमारात् साराम्यह ।

कार्य्येणत्यर्थगूढेन वाहीकेयूपितं मया । तत रथां समाधारः संवासाद्विदितो मया ।
 शाकलं नाम नगरमापगा नाम त्रिभुगा । जर्तिका नाम वाहीकालोपां वृत्तं मुनिन्दितं ।
 धाना गौड्यासव पीला गोमांसं लक्ष्मणैः सह । अपूपमांसमद्यानामाग्निः श्रीलवर्जिताः ।
 गायन्वय च नृत्यन्ति स्त्रियो भक्ता विवासवः । नगरागारवप्रेषु वर्हिर्भ्रात्यानुलेपनाः । ११६
 मत्तावगीतेर्विधैः खरोद्गनिनदापमैः । श्रनाटता मैथुने ताः कामचाराद्यसर्वश्रमः ।
 आडरन्यान्यसूक्तानि प्रब्रुवाणा मदीत्कटाः । हे हेत हे हतयेवं स्वामिभर्तृहतेति च ।
 आक्रोशन्त्यः प्रनृत्यन्ति ब्राह्म्याः पर्वस्वसंयताः । तासां किञ्चावल्लिप्तानां निवसन् कुरुजाङ्गले ।
 कश्चिदाशोकदुष्टानां नातिहृष्टमना जगौ । सा नूनं वृहती गौरी सूक्ष्मरुक्मलवाशिनी ।
 मामनुस्मरतो शैते वाहीकं कुरुजाङ्गले । शतद्रुकामहं तीर्त्वा ताम्बु रम्याभिरावृतौं । ११७
 गत्वा खेदेशं द्रक्ष्यामि स्थूलबद्धाः । शुभाः स्त्रियः । मनःशिलोज्ज्वलापाङ्गो गार्थस्त्रीककुदीञ्जनाः ।
 कन्वलाजिनसंवाताः क्रन्दन्त्यः प्रियदर्शनाः । मृदङ्गानकग्रह्णानां मर्द्दलानाञ्च निःस्वनेः ।
 खरोद्गाद्यतरंशैव भक्ता स्यात्सामहं सुखं । शमीपीलुकरीराणां वनेषु सुखवर्त्मसु ।
 अपूपान् सक्तुपिण्डाञ्च प्राशन्ते मयितान्वितान् । पयि सुप्रबला भूला कृदा सत्यततोऽध्वगान् ।
 पैलापहारं कुर्वाणस्ताडयिष्याम भूयशः । एवंश्रीलेषु ब्राह्म्येषु वाहीकेषु दुरात्मसु । ११८
 कथेतयानो निवसेत् मुहूर्तमपि मानवः । इदृशा ब्राह्मणेनोक्ता वाहीका मोघचारिणः ।
 येषां पद्मानवर्षा त्वमुभयोः शुभपापयोः । इत्युक्त्वा ब्राह्मणः साधुश्चरं पुनश्कवान् ।
 वाहीकेष्विनीतेषु प्रोच्यमानं निबोध तत् । तत्र सारलसी गीतिः सदा कृष्णचतुर्दशैर् ।
 नगरे शाकले स्थीते आसत्य निशि दुन्दुभिं । कदा वाहीकिका गायः पुनर्गोष्थामि शाकले ।
 गव्यस्य नृणां मांसस्य पीला गौडं सुरासवं । गारीभिः सह नारीभिर्दृहतीभिः स्थूलदृता । ११९
 पलापडुगपडूपयुतान् खादन्तो पैडकान् बद्धन् । वाराहं कौकुटं मांसं गव्यं गार्द्भमौद्रिकं ।
 शेडञ्च येन खादन्ति तेषां जन्म निरर्थकं । इति गायन्ति ये भक्ताः शोधुना शाकलाञ्च ये ।
 सवाल्लट्टाः क्रन्दन्तौषेषु धर्मः कथमभवेत् । इति शक्य विजानीहि हन्त भूयो प्रवीमि ते ।
 यदन्तोऽप्युक्तानफान् ब्राह्मणः कुरुसंषदि । पञ्च नद्यो बहन्त्येता यत्र पीलवनान्युत ।
 शतद्रुच्य विपाशा च हतीथैरावती तथा । चन्द्रभागा वितला च मिश्रुपष्टा वर्हिर्गिरिः । १२०
 आरहा नाम ते देवा नष्टधर्मा न तान् भ्रूयत् । ब्राह्म्यानां दासभोयानां वाहीकानामपञ्चनां ।
 न देवाः प्रतिगृह्णन्ति पितरो ब्राह्मणास्तथा । तेषां प्रमष्टधर्म्याणां वाहीकानामिति श्रुतिः ।
 ब्राह्मण्येन तथा मोक्षं विदुषा माधुर्मसदि । काष्ठकुपेषु वाहीका मूण्णयेषु च भुञ्जते ।
 सन्मघवाशिप्रेषु श्वबन्धेषु निपृष्याः । आत्रिकशौद्रिकश्चैव धीरं गार्द्भमेव च ।
 तद्विकारंश्च वाहीकाः खादन्ति च पिबन्ति च । पुत्रसद्वरिणां जाल्साः सर्वान्यधीरभोजनाः । १२१
 आरहा नाम वाहीका वर्धनीया विपश्चिता । हन्त मस्य विजानीहि हन्त भूयो प्रवीमि ते ।

यदन्वोऽप्युक्तवान्महं ब्राह्मणः कुरुसंघदि । युगन्वरे पयः पीत्वा प्रोच्य चाप्यच्युतस्यले ।

तद्ब्रूतिलपे स्वात्वा कथं स्वंगं गमिष्यति । पञ्च नद्यो वदन्धेता यच नि ह्यत्य पर्वतात् ।

आरद्वा नाम वाहीका न तेष्वर्थो ह्यं वसेत् । वहिद्य नामहीकस्य विप्राशयां पिशाचकौ ।

तयोरपथं वाहीका नैया दृष्टिः प्रजापते । ते कथं विविधान् धर्मान् ज्ञास्यन्ते हीनयोनयः ।

१०१

कारस्करान् माह्विकान् कालिङ्गान् केरलांशया । कर्कोटकान् वीरकांश्च दुर्धर्माश्च विवर्जयेत् ।

इति तीर्थानुसर्तारं राक्षसी काचिदब्रवीत् । एकराचशयो गेहे महोत्खलमेखला ।

आरद्वा नाम ते देशा वाहीकं नाम तज्जलं । ब्राह्मणापसदा यत्र तुल्यकालाः प्रजापतेः ।

वेदा न तेषां वैद्यश्च यत्रो यजनमेव च । प्रात्यानां दासमीयानामन्नं देवा न भुञ्जते ।

प्रखला मद्रगान्धारा आरद्वा नामतः खशाः । वषातिस्त्रिभुवैवोरा इति प्रथोऽतिकुक्षिताः ।

१०२

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णश्रवणसंवादे चतुस्रवारिणोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

॥ कर्ण उवाच ॥ हन्त श्रल्य विजानोहि हन्त भूयो ब्रवीमि ते । उच्यमानं मया मन्वक् त्वमेकायमनाः शृणु ।

ब्राह्मणः किल नो गेहमध्यगच्छत् पुराऽतिथिः । आचारं तत्र सम्येह्य प्रीतो वचनमब्रवीत् ।

मया हिमवतः शृङ्गनेकेनाध्युषितं चिरं । दृष्टाश्च बहवो देशा नानाधर्मसमाहृताः ।

न केनचिदधर्मेण विरुध्यन्ते प्रजा इमाः । सर्वं हि तेऽब्रुवन् धर्मं यदुक्तं वेदपारगैः ।

श्रुता तु ततो देशान् नानाधर्मसमाकुलान् । आगच्छता महाराज वाहीकेषु निशामितं ।

१०३

तत्र वै ब्राह्मणे भूत्वा ततो भवति चक्षियः । वैश्यः शूद्रश्च वाहीकज्जो भवति नापितः ।

नापितश्च ततो भूत्वा पुनर्भवति ब्राह्मणः । द्विजो भूत्वा च तथैव पुनर्दोषोऽभिजायते ।

भवत्येकः कुले विप्रः प्रसृष्टाः कामचारिणः । गान्धारमद्रकायैव वाहीकायान्पचेतमः ।

एतन्मया श्रुतं तत्र धर्मसद्भारकारकं । छत्रामटिला श्रियिर्वा वाहीकेषु विपर्ययः ।

हन्त श्रल्य विजानोहि हन्त भूयो ब्रवीमि ते । यदप्यन्योऽब्रवीदाकं वाहीकानाञ्च कुक्षितं ।

१०४

धतो पुरा धता काचिदारद्वात् किल दस्युभिः । अधर्मातशोपयाता सा तानभ्यसपत्तः ।

वालां बन्धुमनो यन्नामधर्मेशोपगच्छत । तस्मात्प्राय्यै भविव्यन्ति वन्धुव्यो वै कुलस्य च ।

न वैषासात् प्रमोचस्व घोरान् पापाञ्जराधमाः । तस्मान्तेषां भागहरा भागिन्या न सन्वव ।

कुरवः सद्यपाञ्चालाः शाला मस्याः सनैमियाः । कोसलाः काशपोद्गाश्च कालिङ्गा मालधास्तया ।

षेदयश्च महाभागा धर्मं जानन्ति श्रायतं । नानादेशेऽव्यसन्तश्च प्रायो वाद्धान्नयादृते ।

१०५

मन्स्येभ्यः कुरुपाञ्चालदेश्या आनैमियाषेदयो धे विमिष्टाः । धर्मं पुण्यमुपश्रीवन्ति मन्तो मन्त्रादृते पाञ्चनदाय

जिह्वान् ।

वे विदान् धर्मक्यासु राजस्त्रेष्णीभूतो जडवच्छल्य भूपः । त्वं तस्य गोप्ता च जनस्य राजा पद्मागहन्ता शूभदुष्कृतम् ।

अथवा दुष्कृतस्य त्वं हन्ता तेषामरचिता । रचिता पुण्यभाषाया प्रजानां त्वं ध्नुपुष्टभाक् ।

पूज्यमाने पुरा धर्मं सर्वदेशेषु श्रायते । धर्मं याचनदं दृष्ट्वा धिगित्याश्च पितामहः ।

प्राच्यानां दासभीयानां छतेऽप्यशुभकर्मणां । ब्रह्मणा निन्दिते धर्मं मत्वं लोके किमप्रीः ।

१९०

इति पाञ्चनदं धर्मभवमेने पितामहः । स्वधर्मस्त्रेषु वंशेषु सोऽप्येतात्रभ्यपूजयत् ।

इत्तं श्रुत्वा विजानीषि हन्त भूयो ब्रवीमि ते । कल्पापपादसरसि निमज्जयात्सोऽब्रवीत् ।

उत्तिरस्य मत्वं मैत्र्यं ब्राह्मणस्त्राप्रतं मत्वं । मत्वं श्रियया वा शीका स्त्रीणां मद्रक्षितो मत्वं ।

निमज्जमानमुद्गत्य कश्चिद्ग्राशा निग्राचरं । आहच्छन्तेन चाप्यातं प्रोक्तवांसत्रिविधमे ।

मानुषाणां मत्वं श्रेष्ठां श्रेष्ठानामौश्रिका मत्वं । श्रौचिकानां मत्वं पण्डाः पण्डाणां राजयाजकाः ।

१९१

राजयाजकयाज्यानां मद्रकापाञ्च यन्मत्वं । तद्भवेद्दे तव मत्वं यद्यस्मान् विमुञ्चसि ।

इति रजोपच्छेदेषु विपवीर्यै हतेषु च । राक्षसं भैषजं प्रोक्तं संसिद्धवचनोत्तरं ।

ब्राह्मं पाञ्चालाः कौरवेयान् धर्म्यं सत्यं मत्स्याः शूररथेनाद्य यज्ञं । प्राच्या दासा द्रुपला दाविणत्यास्तेना धारोक्ताः सङ्गरा
वैसुराशः ।

छतप्रता परवित्तापहारो मद्यपानं गुरुदारावमर्हः । वाक्प्राख्यं गोवधो राविचर्यां वहिर्नहं परवस्त्रोपभोगः ।

येषां धर्मस्त्वान् प्रति नाख्यधर्मो ह्यारुद्धानां पञ्चनदान् धिगस्तु । आपाञ्चालिन्यः कुरवो नैमिषाद्य मत्स्याश्चैतेऽप्यय जानन्ति
धर्म्यं ।

१९२

श्रयोदीच्याञ्चाङ्गका मागधाद्य शिष्टान् धर्मानुपजोवन्ति वृद्धाः ।

प्राची दिग्ं जित्वा देवा जातेवेदःपुरोगमाः । दक्षिणं पितरो गुप्तां यमेन शूभकर्मणा ।

प्रतीचो वरुणः पाति पासयानः सुरान् बली । उदीचो भगवान् भोमो ब्राह्मणैः सह रचति ।

तथा रचपिशाचाद्य हिमवन्तं नगोत्तमं । गुह्यकाद्य महाराज पर्वतं गन्धमादनं ।

ध्रुवः सर्व्वाणि भूतानि विष्णुः पाति जनार्दनः । दक्षिणतत्राथ मगधाः प्रेचितत्राद्य कोशलाः ।

१९३

श्रद्धोक्ताः कुरुपाञ्चालाः शालाः छस्त्रानुशासनाः । पार्ष्वतोयाद्य विपना दृथैव शिवयस्तथा ।

सर्व्वज्ञा यवना राजन् शूरराथैव विशेषतः । श्रेष्ठाः स्वसंज्ञानियता नानुक्तमितरे जनाः ।

प्रतिवद्भान्तु वारोक्ता न च केचन मद्रकाः । स लभेतादृशः श्रेष्ठ नोत्तरं वक्तुमर्हसि ।

श्रियया सर्व्वदेशानां मद्रको मलमुच्यते ।

सीधोः पान गुह्यतन्पावमर्हो भूयश्चाया परवित्तापहारः । येषां धर्मस्त्वान् प्रति नाख्यधर्मो ह्यारुद्धानां पञ्चनदान् धिगस्तु । १९४

रतश्चाला जीपमास्तु प्रतीपं मा सवै कृथाः । मा त्वां पूर्व्वमर्हं हला हनिथ्ये केमवाक्कुंती ।

॥ श्रुत्वा उवाच ॥ आतुराणां परित्यागः स्वदारसुतविक्रयः । शृङ्गे प्रवर्तते कर्षं येपामधिपतिर्भवान् ।

रयातिरयमप्यांधा यत्नां भीष्मस्तदाऽब्रवीत् । तान् विद्विलात्मनो दोषान् निर्भ्रन्मुर्भव मा कुधः ।

सर्व्वत्र ब्राह्मणाः सन्ति सन्ति सर्व्वत्र क्षत्रियाः । वैश्याः शूद्रास्तथा कर्षं स्त्रियः साध्यय सुव्रताः ।

रमन्ते धोपहसिन्त पुहपाः पुहपैः सह । श्रुत्योन्मदशररुत्तो देभे देभे समैयुनाः ।

१९५

परवाच्येषु निपुणं सर्व्वं भवति सर्व्वदा । आत्मवाच्यं न जानीते ज्ञानदपि च मुद्यति ।

सर्व्वत्र सन्ति राजानः स्वं स्व धर्ममनुव्रताः । दुर्भन्यान्निगच्छन्ति सन्ति सर्व्वत्र धार्मिकाः ।

न कर्णं देशसामान्यात् सर्व्वः पापं निषेवते । यादृशः स्वस्वभावेन देवा अपि न तादृशाः ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततो दुर्व्योधनो राजा कर्णं ब्रह्माववारयत् । सखिभावेन राधेय ब्रह्मं स्वाह्वयकेन च ।

ततो निवारितः कर्णो धार्तराष्ट्रेण मारिय । कर्णोऽपि नोत्तरं प्राह ब्रह्मोऽप्यभिमुखः परान् ।

ततः प्रहस्य राधेयः पुनर्याहीत्येषोदयत् ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णब्रह्मधंवादे पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः परानोकसहं ब्यूहमप्रतिमं कृतं । समीक्ष्य कर्णः पार्थानां दृष्टयुष्माभिरचितं ।

प्रययौ रथेषोष्णे सिंहनादरवेण च । वादिवाणाञ्च भिनदैः कन्ययन्त्रिव मेदर्शितं ।

वेपमान इव क्रोधासुदुःशौण्डः परन्तपः । प्रतिब्यूहो महातिजा यथावद्भरतर्षभ ।

व्यधमत् पाण्डवीं सेनामासुरीं मधवानिव । युधिष्ठिरञ्चाप्यहनदपस्यस्रकार ह ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ कथं सञ्जय राधेयः प्रत्यब्यूहत पाण्डवान् । दृष्टयुष्मखान् सर्वान् भीमसेनाभिरचितान् ।

सर्व्वानेव महेष्वासानजयानमरैरपि । के च प्रपयौ पत्नौ वा मम धैत्यस्य सञ्जय ।

प्रतिभज्य यथान्यायं कथं वा समवस्थिताः । कथं पाण्डुसुताद्यापि प्रत्यब्यूहत सामकान् ।

कथञ्चैव महद्युद्धं प्रावर्त्तत सुदारुणं । क्व च वीभक्षुरभवत् यत् कर्णोऽप्ययुधिष्ठिरं ।

को ह्यर्जुनस्य सान्निध्ये शोभाऽभ्येतुं युधिष्ठिरं । सर्व्वभूतानि यो ह्येकः खाण्डवे जितवान् पुरा ।

कलमन्यस्त राधेयात् प्रतियुधेऽञ्जिविपुः ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ शृणु ब्यूहस्य रचनामर्जुनय यया गतः । परिवार्य्य नृपं खं खं सङ्ग्रामद्याभवयया ।

छपः शारदतो राजन् मागधाय तरस्त्रिनः । सालतः छतवर्षा च द्विविधं पलमायिताः ।

तेषां प्रपद्ये शकुनिलूकस्य महारथः । सादिभिर्द्धिमलप्रभैस्त्रयानोकमरचतां ।

गान्धारिभिरसङ्गानैः पार्वतीधैश्च दुर्ज्जयैः । शलभानामिव प्रातैः पिशाचैरिव दुर्दुर्गैः ।

चतुर्विंशत्सहस्राणि रथानामनिवर्त्तिनां । भङ्गप्रका सुदुःशौण्डा वामं पार्थमपालयन् ।

समन्वितास्त्व सन्तैः कृष्णाञ्जुनजिघांसवः । तेषां प्रपद्याः कान्ध्याजः शक्याय यवनैः सह ।

निदेशात् सतपुत्रस्य सरयाः सायपत्तयः । आह्वयन्तोऽर्जुनं तस्युः केमनश्च महावलं ।

मध्ये सेनामुखे कर्णोऽप्यवतिष्ठत दर्शितः । चित्रवर्षाद्भद्रकः खमनो पालयन् वाहिनीमुखं ।

रचमाधैः सुधरभैः पुत्रैः शस्त्रमृताम्बरः । वाहिनीप्रमुपे वीरः सम्यकर्पत्रशोभत ।

अभयवर्णनराबाहुः सूर्य्यवैशानरप्रभः । महाद्विपस्कन्वगतः पित्राद्यः प्रियदर्शनः ।

दुःशासनो दृढः धैर्यैः स्थितो ब्यूहस्य पृष्ठतः । तमन्वयान्महाराज स्वयं दुर्व्योधनो नृपः ।

विशालैश्चिवसन्नादैः सोदरैरभिरक्षितः । रक्ष्यमाणो महावीर्य्यैः सद्यितैर्भद्रकैर्कथैः ।

अशोभत महाराज देवैरिव शतकृतः । अवत्यामा कुण्डलाश्च यं प्रवीर महारथाः ।

नित्यं सन्तप्य मातङ्गाः शूरैश्चिच्छेदः समन्विताः । अन्वयुत्सद्रयानोक्तं चरन्त रव तोयदाः ।

ते ध्वजैश्चैत्रयन्तीभिर्ज्वलद्भिः परमायुधैः । सादिभिश्चास्त्रितानैर्जुर्दुर्मनवा द्वाचलाः ।

तेषां पदातिनागानां पादरथाः सङ्घस्रमः । पद्भिर्वाधिभराः शूरा यन्तुरनिर्वर्तिनः ।

वादिनिः स्रन्दनेनागैरधिकं समलङ्कृतैः । स्यूहरात्रो विजभौ देवासुरचमूपमा ।

वापङ्क्याः सुविहितो नापङ्केन विपदिता । नृत्यतोव महायूष्ः परेषां भयमादधत् ।

तद्य पटनपटनो निम्नतनि युद्धस्रवः । हस्त्यरथमातङ्गाः प्राट्टपीव बलाहकाः ।

११४

ततः केनमुजे कर्षं दृष्ट्वा राज्ञा दुधिष्ठिरः । धनञ्जयमनिवप्रमेकवोरमुवाच च ।

पद्भ्याधुन महायूष् कर्षेन विहितं रथे । दुर्गं पञ्च प्रपथेय परानोकं प्रकाशते ।

तदेतद् देव्यापञ्च प्रयमिषं महद्दत्तं । यथा नाभिभङ्गयथासाया गीतिभिधीयतां ।

स्वनुभोर्धुनीं राज्ञा प्राञ्चिनुपमप्रवीन् । यथा भवानाह तथा तत्सर्वं न तदन्यथा ।

पद्भ्यासु विहितो धनञ्जय करिष्यामि भारत । प्रधानवध स्वाम्य विनाशयं करोम्यहं ।

११५

७ दुधिष्ठिर उवाच ॥ तत्राज्ञमेव राधेयं भीमनेकः सुधाधने । वृषभेनस्र नकुलः सप्तदशोऽपि शेषले ।

दुःखाधने इतामोको वादिषं किमिच्छुः । पाण्ड्यो श्रेष्ठसुतं यानेन रूपं योस्मान्महं हपं ।

श्रेष्ठदेवा धार्तराष्ट्रान् द्विष्टः स्वस्र द्वियष्टिना । तेते च संतास्तान् चरितानमघाकं प्रभु मामकाः ।

८ सस्रथ उवाच ॥ इत्युभो परंपात्रेव तथेयुक्ता धनञ्जयः । वाःसिदेव स्वभैरानि रूपयामासमूमुषं ।

चर्द्धिर्नरः पूर्णो ब्रह्मेन्दुः चरितां मत्तः । तत्राज्ञः प्रयमं ज्ञातुं देवा प्राध्वषं विदुः ।

११६

ब्रह्मेन्दुश्चरितान् बभूवो योऽनरन् पुरा । त्मापं रथमासाय प्रदातो ब्रह्माधुनी ।

अथ तं रथमादानं दृष्ट्वा हस्त्यरथेन । उवाचाधिपतिं ब्रह्मः पुनश्चे युद्धदुषेदे ।

अथ च रथ चापातः शूराः कश्चिन्नरपि । दुर्भारः कर्षयन्वाना विराटः कर्षयामि च ।

निद्रस्रमिषं च कोकोदा ये कर्षं परिश्रमिषि । कूपते तुमुलः इति यदा मेपुष्पतो मरान् ।

पुष्टमेतो मरः ततो च परंरथपथयैः । रथं रथुः क्षुद्रुतां द्विभमाशुय मिश्रति ।

११७

एतदेतदुपेव कल्पते कर्षं केरिनी । केरिन्देव महासाधुः श्रितस्रव इ विपथे ।

अथ हा च रथेनैव यथाः स्रन्दानेनैव । पाञ्च कर्षं महापतेः रथपथे सांमरथं ।

कर्षयन्मरुत्तु म म नुभोऽप्यर्षिः । पाञ्च कूपेनैव केरिन्देवसां कर्षयं द्विभ ।

कर्षयन् कर्षे इ द्विभे दिष्टोऽनिश्रितोऽहते । एतु कर्षयन्मरुत्तु कर्षयन्मरुत्तु ।

श्रितो चरिमुषु कर्षे इ कर्षयन्मरुत्तु चरु । चरिगतं च मरा दुःखं रथं महापते ।

११८

११९ ॥ ११९ ॥ ११९ ॥ ११९ ॥ ११९ ॥ ११९ ॥ ११९ ॥ ११९ ॥ ११९ ॥ ११९ ॥

१२० ॥ १२० ॥ १२० ॥ १२० ॥ १२० ॥ १२० ॥ १२० ॥ १२० ॥ १२० ॥ १२० ॥

१२१ ॥ १२१ ॥ १२१ ॥ १२१ ॥ १२१ ॥ १२१ ॥ १२१ ॥ १२१ ॥ १२१ ॥ १२१ ॥

१२२ ॥ १२२ ॥ १२२ ॥ १२२ ॥ १२२ ॥ १२२ ॥ १२२ ॥ १२२ ॥ १२२ ॥ १२२ ॥

१२३ ॥ १२३ ॥ १२३ ॥ १२३ ॥ १२३ ॥ १२३ ॥ १२३ ॥ १२३ ॥ १२३ ॥ १२३ ॥

११९

१२४ ॥ १२४ ॥ १२४ ॥ १२४ ॥ १२४ ॥ १२४ ॥ १२४ ॥ १२४ ॥ १२४ ॥ १२४ ॥

पश्य कर्षाञ्जुनस्यैताः सौदामिन्य इवासुदे । ध्वजाः कणकणायने, वतिनाभिषमो रिताः ।
विभाजन्ति रषे कर्षे विमाने देवते यथा । सपताका, रयाश्चैते पाञ्चालाना महात्मनां ।

पथ्य कुन्तोसुतं वीरं वीभक्तुमपराजितं । प्रधर्षयितुमायानं कपिप्रवरकैतनं ।

एष ध्वजाये पार्थस्य प्रेवणीय, समन्ततः । दृश्यते वानरो भीमो द्विपतामपवर्द्धनः ।

१९०

एतच्चक्रं गदा शार्ङ्गं शङ्खं कृष्णस्य धीमतः । अत्यर्थं भाजते कृष्णे कौमुभक्तु मथिलतः ।

एष शार्ङ्गगदापाणिर्वासुदेवोऽतिवीर्यवान् । वाहयन्नेति तुरगान् पाण्डुरान् वातरंहम ।

एतत् क्रूरजति गाण्डीवं विकृष्टं सव्यसाचिना । एते हस्तवता मुक्ता प्रन्थमिचान् मिताः शराः ।

विगाला यत्र ताषाचैः पूर्णचन्द्रनिभाननैः । एषा भू, कीर्यते राज्ञां शिरैरभिरपलायितं ।

एते सुपरिधाकाराः पुष्पगन्धानुलेपनाः । उद्यतायुधशौण्ड्यानां पात्यन्ते सायुधा भुजाः ।

१९१

निरस्तनेत्रजिह्वाश्च वाजिनः सह सादिभिः । पतिता, पात्यमानाश्च चित्ता चीणाश्च श्रेते ।

एते पर्वततट्टाणां तुल्यरूपा इता द्विपा । संक्षिप्रभिन्नाः पार्येन प्रचरन्त्यद्रथे यथा ।

गन्धर्वनगराकारा रया इतनरेद्यराः । विमानानोव पुष्पान्ते स्वर्गिणां निपतन्त्यमो ।

व्याकुलीकृतमत्यर्थं पश्य सैन्यं किरोटिना । नानामृगसहस्राणां दूर्यं केमरिषा यथा ।

प्रन्थेते पार्यिवान् वीराः पाण्डवाः समभिद्रुताः । नागाद्यरयपत्नोपांस्त्वावकान् समभिद्रुत ।

१९२

एष सूर्य इवाभोदैन्द्वन्नः पार्या न दृश्यते । ध्वजायं दृश्यते तस्य ज्याशब्दयापि श्रूयते ।

अथ द्रष्टासि तं वीरं श्रेताश्रं कृष्णसारयिं । निद्रन्तं प्राचवान् संख्येयं कर्षं परिपृच्छसि ।

अथ तौ पुरुषव्याघ्रो लोहितौ परन्तपौ । वासुदेवाञ्जुनौ कर्षं द्रष्टाश्चक्रयं स्थितौ ।

सारयिथस्य वार्ष्णेयो गाण्डीवं यस्य कार्ष्णिकं । तद्येद्वन्तासि राधेय तत्रो राजा भविव्यसि ।

एष संग्रक्राहृतक्षानेवाभिमुखो गतः । करोति कदनक्षैसा संपामे द्विपता वनी ।

१९३

इति भुवाष मद्रेशं कर्षं प्राह्णतिमन्युना । पश्य संग्रक्रैः क्रुद्धैः सर्वतः समभिद्रुत ।

एष सूर्य इवाभोदैन्द्वन्नः पार्या न दृश्यते । एतदन्तोऽञ्जुनः शत्रु निमग्नो घोषसागरं ।

॥ शत्रु उवाच ॥ वरुषं कोऽभ्रवा हन्यादिन्वनेन च पाव नं । को वाऽग्निं नित्यञ्जोयात् पिवेदा को महाशैव ।

दंडुपमहं मन्ये पार्थस्य युधि निग्रहं । नहि शक्योऽञ्जुने जेतुं युधि सैत्रैः सुरासुरैः ।

अथवा परिनेपक्षे वापेक्षा सुमना भव । न स शक्यो युधा जेतुमन्यं कुह मनैरय ।

१९४

माङ्गभ्यामुद्धरेद्धूमिं दधेत्कुड् इमाः प्रजाः । पातयेत्तिदिवाद्देवान् योऽञ्जुनं समरे जयेत् ।

पश्य कुन्तोसुतं वीरं भीममक्रियकारिणं । प्रभासन्तं महावाङ्मं स्त्रित मेहमिवापरं ।

अमर्षं नित्यसंरम्भसिं वरमनुस्रगन् । एष भीमो जयं प्रेषुर्दुधि तिष्ठति वीर्यवान् ।

एष धर्मश्रुता वेद्यो धर्मराजो दुधिष्ठिरः । तिष्ठत्यसुरैः संख्ये परैः परपुरश्चयः ।

एतौ च पुरुषव्याघ्रावधिनापिच मोदरौ । नकुल, अहदेवंश तिष्ठन्तौ युधि दुर्जये ।

१९५

अमो क्षिता द्रौपदेयाः पञ्च पद्माचला इव । व्यवस्थिता योद्धुकामाः सर्वेऽञ्जुनवना युधि ।

एते द्रुपदपुत्राश्च धृष्टद्युम्नपुरोगमाः । स्त्रीताः सत्यजितो वीरास्त्रिदन्ति परमौजसः ।

अश्विन्द्र इवासह्यः सात्यकिः सालताम्वरः । युयुत्सुहपयात्यस्मान् क्रुद्धान्तकथम, पुरा ।

इति संवदतोरेव तयोः पुरुषसिंहयोः । ते सेने समसज्जेता गङ्गायमुनवद्भृशं ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्बणि कर्णब्रह्मसंवादे पट्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ तथा व्यूढेध्वनीकेषु संवकेषु च सञ्चय । संश्रप्तकान् कथं पाथो गतः कर्णश्च पाण्डवान् । १११

एतद्विस्तरेण युद्धं प्रवृद्धिं कुशलं ज्ञप्सि । न हि ब्रह्मिणी वीराणां प्रष्टव्यानां विक्रमावपि ।

॥ सञ्चय उवाच ॥ तदास्मितमवज्ञाय प्रत्यमिचबलं महत् । अश्रून्सहस्रानि व्यूहं पुच्छस्व तव दुर्भये ।

तस्मादिनागकलिलं पदातिरयसङ्कुलं । धृष्टद्युम्नमुञ्च व्यूहमशोभत महदलं ।

पारावतसवर्णशयश्चन्द्रमदित्यसमद्युतिः । पार्थतः प्रवभौ धन्वो कालो विग्रहवानिव ।

पार्थतं जुगुपः सर्भे त्रैपदेया युयुत्सवः । दिव्यवर्मायुधधराः शार्दूलसमविक्रमाः । ११२

सानुगा दीपप्रवपुषश्चन्द्रं तारागणा इव । अथ व्यूढेध्वनीकेषु प्रेक्ष्य संश्रप्तकावपि ।

क्रुद्धोऽस्मिन्नेऽभिदुद्राव व्याविपन् गाण्डिवं धनुः । अथ संश्रप्तकाः पार्थमंभ्यधावन वधैषिणः ।

विजये धृतसङ्घन्या मृत्युं कृत्वा निवर्तनं । तन्नराशौघवज्रलं मन्तनागरयाकुलं ।

पत्तिमश्रूवरीधं द्रुतमञ्जुनमार्द्ध्यत् । स सम्यहारसुमुल्लेपामाधीत् किरीटिना ।

तल्लैव नः श्रुतो यादृक् निवातकवधैः सह । रयानयान् ध्वजाभ्रागान् पत्तोचण्गतातपि । ११३

रघून् धनूषि खट्वाय चक्राणि च परश्वधान् । सायुधानुद्यतान् वाहन् विविधान्यायुधानि च ।

विश्वेदे दिपतां पार्थः शिरांसि च सहस्रशः । तस्मिन् सैन्यमहावर्त्ते पातालतलसञ्चिमे ।

निमग्नान् रथं मला नेदुः संश्रप्तकालथा । स पुनस्तानरीन् सत्वा पुनश्चरतोऽवधीत् ।

दक्षिणेन च पयाष क्रुद्धो रुद्रः पश्यन्निव । अथ पाञ्चालचेदीनां चञ्चयानाञ्च मारिय ।

तदीयेः सह संघाम आधीत् परमदारुणः । छपय छतवर्मां च शकुनियामि धैरवतः । ११४

इष्टधेना मुभंरन्वा रथानोकप्रसारिणः । कौशलेः काश्यपस्यैव काश्यपैः कैकेयैरर्षि ।

शूरभनेः शूरवरधुंयुधुयुद्धुधुंधराः । तेषामन्तकरं युद्धं देहपात्रासुनाशनं ।

ध्वजविद्रुश्रुवीराणां धर्म्यै स्वयं यमस्कर । दुर्व्योधनोऽथ मक्षितो भ्राटमिभंरतर्षभ ।

गुप्तः कुरुप्रवीरैश्च मद्राणाञ्च महारथैः । पाण्डवैः सह पाञ्चालैर्येदिभिः सात्यकेन च ।

युधमानं रणे कथं कुरवीरोऽन्यपालयत् । कर्णोऽपि निमित्तैर्नापैर्निहित्य महाचमूं । ११५

प्रष्टथ च रथशेठान् युधिष्ठिरमयोऽयत् । विवधरथदेहासून् कृत्वा शून् सहस्रशः ।

युक्ता कर्णशेठोऽथ च स्वर्भो मुदमुदावहत् । एवं मारिय संघामो नरयाजितजयः ।

युद्धवां प्रष्टयानाञ्च देवासुरयोऽभवत् ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्बणि सद्रुल्लुद्धे सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ यत्तत् प्रविश्य पाथानां धैर्यं कुर्भन् जनसयं । कर्णो राजानमयेद्य तन्ममाचञ्च सञ्चय ।

के च प्रवीराः पार्थानां युधि कर्णमवारयन् । काञ्च प्रमथ्याधिरयिर्धुधिष्ठिरमपोडयत् ।

११३

॥ सञ्जय उवाच ॥ धृष्टद्युम्नमुखान् पार्थान् दृष्ट्वा कर्णो व्यवस्थितान् । समभ्यधावत्त्वरितः पाञ्चालान् प्रवृत्तकर्मणः ।

तन्तुर्धमभिधावन्तं पाञ्चाला जितकायिनः । प्रत्युद्युषुर्मात्मानं हंसा इव महार्णवं ।

ततः शङ्खमहस्त्राणां निस्स्रनो हृदयङ्गमः । प्रादुरासीदुभयतो भेरीशब्दान्श्च दारुणाः ।

नानावाणनिपाताश्च द्विपादरयनिस्स्रनः । सिंहेनादश्च वीराणामभवद्वाहणस्तदा ।

साद्रिद्रुमार्षवा भूमिः सवाताम्बुदमम्बरं । सर्केन्दुपहनवचा दौघ्य व्यक्तं विद्युर्धिता ।

११४

इति भृतानि तं शब्दं मेनिरे ते च विव्ययुः । यानि चाप्यन्त्यसत्त्वानि प्रायस्तानि मृतानि च ।

अथ कर्णो शृंगं क्रुद्धः शोभमस्त्रमुदीरयन् । जघान पाण्डवीं सेनामासुरी मघवानिव ।

स पाण्डवबलं कर्णः प्रविश्य विस्त्रजञ्जरान् । प्रभद्रकाणां प्रवरानदहत् मत्सप्ततिं ।

ततः सुपुङ्खैर्द्विशितैरथश्रेष्ठो रयेपुमिः । श्रवधोत् पञ्चविंशत्या पाञ्चालान् पञ्चविंशतिं ।

सुवर्णपुङ्खैर्नाराचैः परकायविदारुणैः । चेदिकानवधीदोरः शतशोऽप्य सहस्रयः ।

११५

तं तथा समरे कर्णं कुर्वाणमतिमानुषं । परिव्रुम्भंश्चाराज पाञ्चालानां रथव्रजाः ।

ततः मन्थाय विमिखान् पञ्च भारत दुःसहान् । पाञ्चालानवधोत् पञ्च कर्णो वैकृत्तनीं दृपः ।

भानुदेवं चित्रसेनं सेनाविन्दुश्च भारत । तपनं शूरसेनञ्च पाञ्चालानहनद्रेण ।

पाञ्चालेषु च शूरैर्यु बन्धमानेषु शायकैः । हाहाकारो महानासीत् पाञ्चालानां महाहवे ।

परिव्रुम्भंश्चाराज पाञ्चालानां रथा दश । पुनरेव च तान् कर्णो जघानाशु पतन्निभिः ।

११६

चक्ररेवा तु कर्णस्य पुत्रो मारिय दुर्जया । सुपेणः सत्यसेनश्च त्यक्त्वा प्राणानयुद्युतां ।

शृणोता तु कर्णस्य ज्येष्ठः पुत्रो महारथः । दृपसेनः स्वयं कर्णं पृथतः पर्यपालयत् ।

धृष्टद्युम्नः सात्यकिश्च द्रौपदेया वृकोदरः । जलमेजयः शिखण्डो च प्रवीराश्च प्रभद्रकाः ।

चेदिकेकेयपाञ्चाला यमो मन्थाश्च दंशिताः । समभ्यधावन्नाधेयं जिघांसन्तः प्रहारिणं

त एनं विविधैः शस्त्रैः प्ररधाराभिरिव च । अभयवर्णं विमर्दन्तं प्राड्योवाणुदा गिरि ।

११७

पितरन्तु परीक्षन्तः कर्णपुत्राः प्रहारिणः । लदीयाद्यापरे राजन् वीरा वीरानवारयन् ।

सुप्रेणो भीममेतस्य च्छिन्त्वा स्फेनं क्रुद्धं । ताराञ्चै मत्सिन्धिंश्च दृष्टि भीमं ननाड इ ।

अथान्यद्गुरुरादाय सुदृढं भोमविक्रमः । शङ्खं वृकोदरः कृत्वा सुपेणस्थाच्छिनद्गुनु ।

विव्याध चैनं दशभिः क्रुद्धो नृत्यन्निवेपुभिः । कर्णञ्च द्रुणं विव्याध त्रिसप्तत्या श्रितैः शरैः ।

भानुसेनश्च दशभिः शायस्तथायुधध्वजं । पश्यतां सुषुदां मध्ये कर्णपुत्रमपातयत् ।

११८

सुरप्रणुनं तान्त्व शिरस्यन्निभाननं । शूभदशनमेवाभीत्रालभदृष्टिनिवामुनं ।

हत्वा कर्णघ्नतं भीमस्त्रावकान् पुनराहृदयत् । छपहाहृिकयोश्छिन्त्वा शौपा तावप्ययाहृदयत् ।

दुःशासनं विमिच्छिंश्चा शकुनिं पद्मिरायथैः । उन्मूकञ्च पतन्निश्च शकार विरयावुभौ ।

हा सुपेण हतोऽसीति ब्रुवन्नादत्त शायकं । तमस्य कर्णसिन्धुदं त्रिभिद्यैनमताडयत् ।

अथान्यं परिजपाह सुपर्वानं सुतेजन । सुषेणायाम्बुजद्वीमत्तमयस्त्राच्छिनदृशः ।
 पुनः कर्णस्त्रिमत्तया भोमभेनमयेपुभिः । पुत्रं परीक्षन् वियाध मूरं क्रूरैस्त्रिधांभया ।
 सुषेणसु धनुर्दृष्ट्य भारसाधनमुत्तमं । नकुलं पञ्चभिर्ब्रह्मैर्ब्रह्मैर्ब्रह्मैश्चि चार्थयत् ।
 नकुलसन्तु विशया विद्धा भारसैर्दृढैः । ननाद बलवन्नादं कर्णस्य भयमादधत् ।
 तं सुषेणो महाराज विद्धा दशभिराशुगैः । चिच्छेद च धनुः शीघ्रं क्षुरमिष महारथः ।
 अथान्यद्वनुरादाय नकुलः क्रोधमूर्च्छितः । सुषेणं नवभिर्ब्रह्मैर्ब्रह्मैरयामास संयुगे ।
 स तु वाणैर्हिंशो राजन्नाच्छाद्य परचोरहा । आजन्ते सारथिश्चासु सुषेणञ्च ततस्त्रिभिः ।
 चिच्छेद चासु मुदृढं धनुर्भस्त्रिभिरिधा । अथान्यद्वनुरादाय सुषेणः क्रोधमूर्च्छितः ।
 अविद्य नकुलं पश्चा सहदेवञ्च सप्तभिः । तद्युद्धं समुहहोरमासीद्देवामुरोपमं ।
 निप्रता सार्थकैस्त्र्यंभन्व्यान्स्य वधं प्रति । सात्यकिवृषभेनस्य सूतं हत्वा त्रिभिः शरैः ।
 धनुश्चिच्छेद भोजन जयानायंयं सप्तभिः । अश्रमैकेपुणेन्मस्य त्रिभिसं ह्यथताडयत् ।
 अथावसवः स रथे मुङ्गन्नात् पुनरुत्थितः । स रणे युयुधानेन विसूताश्वरथव्यजः ।
 हतो जिघांसु भैनेयं खड्गचर्मदृग्गभ्ययात् । तस्य चाश्रवतः शीघ्रं वृषभेनस्य सात्यकिः ।
 वराहकर्णैर्द्वभिरविथदमिचकर्णो । दुःशासनसु तं दृष्ट्वा विरयं व्यायुधं हतं ।
 आरोप्य स्वरयं हर्षमपोवाह रयान्तरं । अथान्यं रयमास्त्राय वृषभेनो महारथः ।
 द्रौपदेयांश्चिमत्तया युयुधानस्य पञ्चभिः । भोमभेनस्यतःपश्चा सहदेवञ्च पञ्चभिः ।
 नकुलं त्रिभ्रता वाणैः शतानोरुञ्च सप्तभिः । मिषपिडनञ्च दशभिर्धर्मराजं श्रेतेन च ।
 एतांयान्याश्च राजेन्द्र प्रभोरान् जपयद्विनः । अभर्द्धयन्महेव्यामः कर्णपुत्रो विमान्वते ।
 कर्णस्य दुषि दुर्धर्षतः श्टमपालयत् । दुःशासनञ्च भैनेयो विद्धा नवभिरायुधैः ।
 विसूताश्वरथं हत्वा रुनाटे त्रिभिरार्षयत् । स तस्य रयमास्त्राय विधिवत् कन्पितं पुनः ।
 युयुध पाण्डुभिः सार्द्धं कर्णमाप्याययन् वधं । दृष्टयुयुस्ततः कर्णमविभ्रद्वदभिः शरैः ।
 द्रौपदेयांश्चिमत्तया दुयुधानसु सप्तभिः । भोमभेनस्यतःपश्चा सहदेवञ्च सप्तभिः ।
 त्रिषण्डो दशभिर्भिरा धर्मराजः श्रेतेन च । रते चान्ये च राजेन्द्र प्रभोरा जपयद्विनः ।
 अभर्द्धयन्महेव्यामं सूतपुत्रं महावृधे । तान् सूतपुत्रो विनिर्धर्द्धमभिर्द्धमभिः शरैः ।
 रथेभ्याश्चरन् शेरः प्रायति यदरिन्दमः । तवाश्वशोथं कर्णस्य सापवञ्च महात्मनः ।
 पयस्यास महाभाग तदहतुतमिगभयत् । न चाश्वरानं ददृशुः मन्दधानस्य पापकान् ।
 विमुद्यन्नाथ धर्मभादपयस्या हतामरोन् । पौर्णिकदुर्द्धिभ्यश्च प्रपूर्णा भिजितेः शरैः ।
 अरथाभारताकार तस्मिन्देभे यमो विपत् । मृगयन्नि हि राधिययापवत्तः प्रतापवान् ।
 दैर्भ्यं ह्यः सत्यविभ्रानेर्देवं विगुणैः शरैः । श्रेतेय दशनिधेताम्पुनर्बिज्ञा मनाद् च ।
 सापवत्तस्य च आश्वशोथं शिरं ददुः । तान् प्रमथ महोवासापापेयः शरदृष्टिभिः ।

११५

११६

११७

११८

११९

१२०

गजानीकमबंधाधे प्राविमच्छत्रुकर्षणः । स रथोक्षिप्रतं हत्वा चेदोनामनिवर्तिना ।
 राधियो निशितैर्बाणैस्ततोऽभ्यर्च्छेयुधिष्ठिर । ततस्ते पाण्डवा राजजिक्खण्डो च समवात्यकि ।
 राधेयात् परिरचन्तो राजानं पर्व्यवारयन् । तथैव तावकाः सर्व्वे कर्णं दुर्व्वारणं रणे ।
 यत्ताः शूरा महेश्वासाः पर्व्यरचन्त सर्व्वम् । नानावादित्रघोषास्य प्रादुरासन् विग्राम्यते ।
 विहनादस्य संजज्ञे शूराणामभिगर्जतां । ततः पुनः समाजमुग्रभीताः कुरुपाण्डवाः ।
 युधिष्ठिरमुखाः पार्थाः स्रतपुत्रमुखा वयं ।

११५
११६

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्व्वणि सङ्कुलयुद्धे श्रष्टचत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४८ ॥
 ॥ मञ्जय उवाच ॥ विदार्थ्य कर्णलां सेना युधिष्ठिरमयाद्रवत् । रयहस्ययपत्तीना सहस्रै परिवारितः ।
 नानायुधसहस्राणि श्रेरितान्यरिभिर्द्वयः । क्षिप्त्वा वाणश्रतैरुपैलानविध्यदसन्नमात् ।
 निचकर्त्त शिरारिषया वाह्ननूळं च स्रतजं । ते हता वसुधा पेतुर्भग्नान्वात्ये प्रदुद्रुव ।
 द्रविजास्त निपादास्त पुनः सात्यकिचेदिता । अभ्यद्रवन् जिघांसन्तः पत्तय कर्णमाहवे ।
 ते विवाज्जशिरस्त्राणाः प्रहताः कर्णसायकैः । पेतुः शयिव्या युगपच्छिन्नं शालवनं यथा ।
 एव योधव्रतान्याजौ महस्राण्युतानि च । हतानीयुर्भक्षो देहैर्भ्रमसा पूरयन् दिशः ।
 अय वैकर्त्तनं कर्णं रणे मुद्गमिवान्तक । हृद्युः पाण्डुपाञ्चाला व्याधिं मन्यौपधैरिव ।
 स तान् प्रमृद्याभ्यपतत् पुनरेव युधिष्ठिरं । मन्यौपधिक्रियाऽतोतो व्याधिगुल्लणो यथा ।
 स राजगृद्धिभीरुद्धः पाण्डुपाञ्चालकैकथै । नाशकत्तानतिक्रान्तु मृत्युमैत्राविदो यथा ।
 ततो युधिष्ठिरः कर्णमदूरस्थं निवारितं । अभ्यधीत् परवीरघ्नं क्रोधधरं कलौचन ।
 कर्णं कर्णं दृष्टे स्रतपुत्रं वच शृणु । सदा स्वर्धधि संघाने फाल्गुनिम तरखिना ।
 तथाऽस्मान् बाधधे नित्यं धार्तराष्ट्रमते स्थित । यद्वचं यच्च ते वीर्य्यं प्रदेधो यस्तु पाण्डुयु ।
 तत् सर्व्वं दशंयस्त्राच पौरुषं महदास्त्रित । युद्धयद्वाह्य तेऽद्याधं विनेव्यामि महाह्वे ।
 एवमुक्त्वा महाराज कर्णं पाण्डुसुतसदा । सुवर्णपुंक्षै इमभिर्बिर्ब्याधायस्त्रयै शरैः ।
 तं स्रतपुत्रो दशभिः प्रत्यविध्यदरिन्दमः । वसुदन्तैर्भक्षैश्वासः प्रहमन्निव भारत ।
 सोऽवशाय तु निर्बिद्धिं स्रतपुत्रेण मारिप । प्रजञ्जाल ततः क्रोधाद्दुर्विधेव इतामन ।
 ज्वालामालापरिविज्ञो राधो देहे व्यदृश्यत । युगाने दग्धकामस्तु सम्बर्त्ताप्रेरित्वापर ।
 ते प्रदीप्तायुधधरा दीप्तस्त्रस्तान्मरस्त्रजः । सैनिकास्तय राजेन्द्र व्यद्रवन्त दिशो दग्ध ।
 ततो विस्त्रास्ये सुमहद्यापं हेमपरिष्कृत । समाधत्त द्वितं वाण गिरीणामपि दारणं ।
 ततः पूर्णाघतोत्कृष्टं यमदण्डनिभं शरं । सुनोच लरितो राजा स्रतपुत्रजिघांसया ।
 स तु बंगवता मुक्षी वाणो यद्याग्रनिस्त्रनः । विवेग्य सहसा कर्णं सव्ये पार्थे महारथं ।
 स तु तेन प्रहारेण पीडितः प्रमुमोह वै । सुसगात्रो महावाज्रधनुर्बभूवुष्य धन्द्वेन ।
 ततो हाहाहत धैर्य्यं धार्तराष्ट्रवत् महत् । विवर्णमुसभ्रयिष्ठं कर्णं दृष्ट्वा तयागतं ।

११७
११८
११९
१२०
१२१
१२२

सिंहानादथ सञ्ज्ञे ज्वेलाः किलकिलास्यया । पाण्डवानां महाराज वृष्ट्या रात्रिः पराक्रमः ।
 प्रतिलभ्य तु राधेयः भञ्जो नातिचिरादिव । दग्धे राजविनाशाय मजः क्रूरपराक्रमः । १११८
 स हेमविक्रतं चापं विस्कार्थं विजयं महत् । श्रवाक्रिरदमेयात्मा पाण्डवं निशितैः शरैः ।
 ततः सुराभ्यां पाञ्चाल्या चक्ररौचा महात्मनः । जपान चन्द्रदेवञ्च दण्डधारञ्च संयुगे ।
 तावुभौ धर्मराजस्य प्रवीरौ परिपार्थतः । रयाभ्याधि चक्राश्रिते चन्द्रसेव पुनर्बन्धुः ।
 युधिष्ठिरः पुनः कर्णमविध्यन्निशितैः शरैः । सुषेणं मत्पसेनञ्च त्रिभक्तिभिरताडयत् ।
 शूलं मवत्या विव्याध त्रिसप्तत्या च सूतजं । तांस्तस्य गोप्तृन् विव्याध त्रिभक्तिभिरजिह्वगैः । १११९
 ततः प्रहस्याधिरथिर्विधुन्वानः स कार्मुकं । क्षित्वा भस्मिन् राजानं विद्धः पथ्याऽनदत्तदा ।
 ततः प्रवीराः पाण्डूनामभ्यधावन्नमविताः । युधिष्ठिरं परीक्षन्तः कर्णमभ्यर्हयञ्चरैः ।
 सात्यकिश्चेकितानञ्च युयुसुः पाण्ड्य एव च । धृष्टद्युम्नः शिखण्डो च द्रौपदेयाः प्रभद्रकाः ।
 यमौ च भीमसेनञ्च शिरःपुलालस्य चात्मजः । काकूपा मत्स्यश्रेयाश्च कैकेयाः काशिकोब्रह्मलाः ।
 एते च लरिता वीरा वसुश्रेणमताडयन् । जनमेजयस्य पाञ्चाल्यः कर्णं विव्याध सायकैः । ११२०
 वराहकण्ठनाराचैनालीकैर्निशितैः शरैः । वत्सदन्तैर्विपाठैश्च सुरभैर्युक्तकामुधैः ।
 नानाप्रहरणैर्यैरयहस्ययसादिभिः । सर्वैतेऽभ्यर्चन् कर्णं परिवार्यं जिघांसाय ।
 स पाण्डवानां प्रवरैः सर्वैतः समभिद्रुतः । उदीरयत् ब्राह्ममल्लं शरैरापूरयन् दिशः ।
 ततः शरमहाज्वालो वीर्योष्मा कर्णं भावकः । निर्हृहन् पाण्डुवनं वीरः पर्यचरद्रणे ।
 स सन्धाय महास्त्राणि महेश्वासेः मुहामनाः । प्रहस्य पुरुषेन्द्रस्य शरैश्चिच्छेद कार्मुकं । ११२१
 ततः सन्धाय नवतिं निभेयान्नतपर्वणं । विभेद कवचं राज्ञो रणे कर्णः त्रितैः शरैः ।
 तदर्धं हेमविक्रतं रत्नचिचं वभो पतत् । सवियुदभं सवितुः श्लिष्टं वातहतं यथा ।
 तदन्नात् पुरुषेन्द्रस्य अष्टं वर्षं व्यरोचत । रत्नैरलङ्कृतं दिव्यैर्बभूव निशि यथा मभः ।
 द्विजवर्मा शरैः पार्थो रुधिरिण समुक्षितः । ततः सर्वायसो शक्तिं चिक्षेपाधिरथिं प्रति ।
 तां ज्वलन्तीमिवाकाशे शरैश्चिच्छेद सप्रभिः । सा क्षित्वा भूमिमगमन्महेश्वासस्य सायकैः । ११२२
 ततो वाङ्मेधलाचैव श्दिचैव युधिष्ठिरः । चतुर्भिस्त्रामरैः कर्णं ताडयित्वाऽनदन्मुदा ।
 उद्विग्यरुधिरः कर्णं क्रुद्धसर्पं द्रव शसन् । ध्वजं चिच्छेद भङ्गेन त्रिभिर्विब्याध पाण्डवं ।
 इपुधी चास्य चिच्छेद रेयस्य तिलगोऽष्किन्तु । कालवालास्त ये पार्थोऽभ्युपायास्य निहतः पार्थिवारथिः ।
 तैर्धुक् रथमासाय प्रायाद्राज्ञा पराङ्मुखः । एवं पार्थोऽभ्युपायास्य निहतः पार्थिवारथिः ।
 श्रमकुवन् प्रमुखतः स्यात् कश्चन दुर्मनाः । श्रमिद्रुत्य तु राधेयः पाण्डुपुत्रं युधिष्ठिरं । ११२३
 वञ्चयन् चाहुषैर्यस्यैर्भञ्ज्याऽनुजादिभिः । लघुशैरुपपन्नैः पाण्डुनाः पाण्डुनन्दनं ।
 पवित्रोक्तुंमात्मानं स्वर्ध्वं सस्युय्य पाणिना । यद्योतमिन्द्रन् स बलान् कुन्तीवाक्यञ्च सेऽक्षरत् ।
 तं शस्यः प्राह मा कर्णं शशोयाः पार्थिवोत्तमं । गृहीतमावो ज्ञत्वा तां मा करिष्यति भयसात् ।

अत्रभीन् प्रहसयान् कुत्सयन्निव पाण्डवं । कथं नाम कुले जात. चक्षधर्म्यवस्त्रित ।
 प्रजघ्नात् समरं भीत. प्राणान्वन्महास्रवे । न भवान् चक्षधर्म्येषु कुग्रतो ह्येति मे मति । १११६
 द्रोहो बले भवान् युक्त स्नाथ्याये यज्ञकर्षणि । मा स्र युधाम्न्यै कौन्तेय मा स्र वीरान् समासद ।
 मा चैतान्प्रिय ब्रूहि मा वै ब्रज महारणं । एवमुक्त्वा तत पार्थं विद्वज्ज च महावल् । १११७
 न्यहन्त् पाण्डवी सेनां बज्रहस्त इवासुरी । ततोऽप्यायादुन्नं राजन् द्रोडन्निव नरेश्वर ।
 श्रयापयांत राजानं भवाऽन्वीयुस्त्वमभ्युत । चेदिपाण्डवपाञ्चाला सात्यकिश्च महारथ ।
 द्रौपदेयास्तथा शूरा माद्रौपुत्रै च पाण्डवै । ततो युधिष्ठिरानोकं दृष्ट्वा कथं परान्मुखं । १११८
 कुरुभि. संहिता वीरः प्रहृष्ट इततोऽन्नगात् । मेरीमङ्गलं हृदङ्गाना कार्मुकापाञ्च निस्त्रन ।
 बभूव धार्तराष्ट्राणां सिंहनादरवस्तया । युधिष्ठिरस्तु कौरव्य रथमारुह्य स्वतरं ।
 श्रुतकीर्त्तंभेहाराज दृष्टवान् कर्णविक्रमं । काश्यमान बलं दृष्ट्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 खान् योधानत्रवोत् क्षुब्धे निम्नतैतान् किमासत । तेषु राज्ञोऽभ्यनुज्ञाताः पाण्डवानां महारथाः । १११९
 भीमसेनमुखा. सर्वे पुत्रांस्ते प्रत्युपाद्भवन् । श्रभवत्सुमुल. शब्दो योधानां तत्र भारत ।
 रथहस्त्यथपत्नीनां शस्त्राणाञ्च ततस्तत. । उत्तिष्ठत प्रहरत प्रेताभिपततेति च ।
 इति ब्रुवाणा ह्यन्योन्यं जम्बुर्थाधा महारणे । अभ्रञ्जायैव तत्रासी ऋरुष्टिभिरुत्तरे ।
 समाहृतैर्नरवरैर्निम्नङ्किरितेतरं । विपताकञ्जञ्चक्रवा ययस्ततायुधा रथे ।
 व्यङ्गाङ्गावयवाः पेतुं चिंता चीणा. चितीश्वरा । प्रवणादिव शैलानां शिखराणि द्विपोत्तमाः ।
 यारोहा निहता. पेतुर्ब्रह्मिन्ना इवाद्रय. । क्षिप्रमिन्नविपर्यन्तैर्ब्रह्मालङ्कारभूपणै. । ११२०
 प्रतिवोरैश्च संभई पत्तिशङ्काः सहस्रश. । विशालायततासाचै. पद्भन्दुसद्भाननै ।
 शिरोभिर्दुःशौषणानां सर्वत. संहता मही । यथा भुवि तथा व्येधि निस्त्रन श्रुत्युत्सर्जनाः ।
 विमानैरस्त्ररः शङ्कैर्गतवादि चनिस्त्रनै. । हतानभिमुखान् वीरान् वीरै. श्रतमहस्रशः ।
 श्रोत्रोप्यारोप्य गच्छन्ति विमानैश्चसुरोगणाः । तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्यं प्रत्यक्षं स्वर्गलिषया ।
 प्रहृष्टमनस शूरा. चिप्रं जम्बु परस्परं । रयिनो रथिभिः साई चिचं युयुधराश्वे । ११२१
 पत्तय पत्तिभिर्भ्रंगा. सह नगैर्हथैर्हयाः । एवं प्रहृष्टे सङ्क्रान्ते गजवाजिनरवये ।
 शैन्वेन रजसा हृन्ते स्त्रे खान् जम्बु परे परान् । कचाकचि युद्धमासीद्भ्रमादन्ति नखानखि ।
 मुष्टियुद्धं निदुःखं देहपाप्मानुनाशनं । तथा वर्त्तन्ति मङ्गलमे गजवाजिनरवये ।
 नराश्वनागदेहेभ्यः प्रसृता लोहितापगा । गजाश्वनरदेहान् सा युवाह पतितान् पद्मन् ।
 नराश्वगजसन्नाथे नराश्वगजसादिना । लोहितोदा महाघोरा मांसशोषितकर्दमा । ११२२
 नराश्वगजदेहानां वहन्ती भीरुभीषणा । तस्या पारम्पारश्च प्रजन्ति विजयैविषः ।
 गंधेन चापवन्तश्च निमज्ज्याम्बुय चापरे । ते तु लोहितदिग्धाङ्गा रक्तवर्मायुधाम्बरा. ।
 सञ्जुस्तसां पपुशसां मपुश्व भरतर्षभ । रथानश्चान्नराश्वानायाधुधाभरणानि च ।

वधनान्यथ कर्माणि वध्यमानान् हतानपि । भूमिं खं घान्दिश्रथैव प्रायः पश्याम लोहितैर्ता ।

लोहितस्य तु गन्धेन स्वर्गेन च रथेन च । रूपेण चातिरिक्तेन शब्देन च विपर्यता ।

११८

विपादः सुमहानासीत् प्रायः सैन्यस्य भारत । तच्च विप्रहृतं भैरवं भीमसेनमुखास्तदा ।

भूयः सभाद्रवन् वीराः सात्यकिप्रमुखास्तदा । तेषामापततां वेगमविमद्यं महात्मनां ।

पुच्छाशां ते महासैन्यमासीद्राजन् पराङ्मुखं । तत्रक्रोधैरचाप्येभिं नरवाजिसमाकुलं ।

विध्वस्तकर्माक्रवचं प्रविद्धाद्युधकार्मुकं । व्यद्रवन्तावकं भैरवं लोढामानं समन्ततः ।

सिंहाद्द्वितमिवारणे यथा गजकुले तथा ।

११९

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि सङ्कलपुङ्गे जनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ तानभिद्रवतो दृष्ट्वा पाण्डवास्तावकं बलं । दुर्योधनो महाराज वारयामास सर्वशः ।

योधास्य स्वबलश्चैव समन्ताद्भरतर्षभ । क्रोधतस्तव पुत्रस्य न स राजन् न्यवर्त्तत ।

तत पच प्रपवस्य शकुनिस्थापि सौवसलः । तदा समस्ताः कुरवो भीममभ्यद्रववणे ।

कर्णेऽपि दृष्ट्वा द्रवतो धार्तराष्ट्रान् सराजकान् । मद्रराजमुवाचेदं याहि भीमरथस्युति ।

श्वमुकस्य कर्णेन शस्यो मद्राधिपस्तदा । संस्वर्णान् हयानग्यान् प्रैषीचत्र उक्रोदरः ।

१२०

ते प्रेरिता महाराज शस्येनाह्वयैर्भोजना । भीमसेनरथे प्राप्य समसञ्जन वाजिन ।

दृष्ट्वा कर्षं समायान्तं भीमः क्रोधसमन्वितः । मतिजुके विनाशाय कर्षस्य भरतर्षभ ।

सोऽब्रवीत् सात्यकिं वीरं छृष्टद्युवच्च पार्थतं । यूयं रतत राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिर ।

संश्रयान्महता मुक्तं कयश्चित् प्रेषतो मम । अपतो मे हतो राजा किञ्चिन्मर्षपरिच्छदः ।

दुर्योधनस्य प्रीत्यर्थं राधेयेन दुरात्मना । अन्तमद्य गमिष्यामि तस्य दुःखस्य पार्थतं ।

१२१

हन्ताऽस्यद्य रथे कर्षं स वा मां निहनिष्यति । सद्रामेण सुघोरेण सत्यमेतत् ब्रवीमि ते ।

राजानमद्य भवतो न्यासभूतं ददानि वै । तस्य संरक्षणे सर्व्वं यत्तद्ध्वं विगतज्वराः ।

श्वमुक्ता महाबाहुः प्रायादाधिरथिं प्रति । सिंहनादेन महता सर्वाः सत्रादयन् दिशः ।

दृष्ट्वा लरितमायान्तं भीमे युद्धाभिनन्दिनं । स्रतपुत्रमयोवाच मद्राणामोशरो विभुः ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ पश्य कर्णं महाबाहुं संकुर्द्धं पाण्डुनन्दनं । दीर्घकालाञ्जितं क्रोधं भोक्तृकासं त्वयि ध्रुवं ।

ईदृमं नाथ रूपं मे दृष्ट्पूर्ध्वं कदाचन । अभिमन्यौ हते कर्णे राधेय च घटोत्कचे ।

वैशोम्भस्य समस्तस्य शक्तः कुद्धो निवारणे । विभर्त्ति सदृशं रूपं युगान्ताद्रिसमग्रमे ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ इति भवति राधेये मद्राणामोशरे नृप । अभ्यवर्त्तते वै कर्णं क्रोधदीप्तो उक्रोदरः ।

श्रयागनन् धम्पस्य भीमं युद्धाभिनन्दिनं । अत्रवीदपनं शस्यं राधेयः प्रहसन्निव ।

पदुक्तं वपन मेऽप्य लया मद्रगनेश्वर । भीमसेनं प्रति विभो तत् सत्यं नाव भंगय ।

एष यूरय वीरय क्रोधनय उक्रोदरः । निरपेचमरीरं च प्राणतस्य बलाधिकः ।

अश्रातवः स वसता विराटनगरे तदा । द्रौपद्याः प्रियकामेन केवलं बाणप्रययान् ।

१२२

गूढभावं समाश्रित्य कौचकः सगणो हतः । सीऽद्य संपामशिरसि संनद्धः क्रोधमूर्च्छितः ।
 किङ्करीघातदण्डेन मृत्युनाऽपि मग्नेद्रथं । चिरकालाभिलषितो ममायन्तु मनोरथः ।
 अर्जुनं समरे हन्यां मां वा हन्याद्भनञ्चयः । स मे कदाचिदद्यैव भयेद्भीमसमागमात् ।
 निहते भीमसेने वा यदि वा विरथोक्तते । अभियास्यति मां पार्थसन्ने साधु भविष्यति ।
 अत्र यन्मन्यसे प्राप्तं तच्छ्रीं संप्रधारय । एतच्छ्रुत्वा तु वचनं राधेयस्मान्निताजसः ।
 उवाच वचनं शब्दः सूतपुत्रं तयागतं । अभियाहि महाबाहो भीमसेनं महाबलं ।
 निरस्य भीमसेनन्तु ततः प्राप्यसि फाल्गुनं । यत्ने कामोऽभिलषितयिरातु प्रथति चक्रतः ।
 सैव संपस्यति कर्णं सत्यमित्तु व्रवीमि ते । एवमुक्ते ततः कर्णः शब्दं पुनरभाषत ।
 हन्ताऽहमर्जुनं संख्ये मां वा हन्याद्भनञ्चयः । युद्धे मनः समाधाय याहि यत्र वृकोदरः ।

११५

११०

११८

११९

११५

११५

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः प्रापाद्रथेनाग्नेः शब्दस्तत्र विश्राम्यते । यत्र भीमो महेष्वासो व्यद्रावयत वाहिनी ।
 ततस्त्वयिनादाय भेरीणाञ्च महास्वनः । उदतिष्ठ च राजेन्द्र कर्णभीमसमागमे ।
 भीमसेनोऽथ संकुट्टस्तस्य सैन्यं दुरामदं । नाराचैर्विमलैस्तीक्ष्णैर्द्विजैः प्राद्रावयद्दली ।
 स शशिपातस्तुमुलो घोररूपो विश्राम्यते । आसीद्ग्रीडो महाराज कर्णपाण्डवयोर्द्वेषे ।
 ततो मुहुर्ताद्रजेन्द्र पाण्डवः कर्णमाद्रवत् । समागतन्तं सम्येक्ष्य कर्णो वैकर्तना वृषः ।
 आजघान सुसंकुट्टो नाराचेन सनान्तरे । पुनश्चैनमभेयात्मा शरवैरवाकिरत् ।
 स विद्वः सूतपुत्रेण च्छादयामास पविभिः । विव्याध निशितैः कर्णं नवभिर्नतपर्वभिः ।
 तस्य कर्णो धनुर्ध्वेषे द्विधा चिच्छेद पविभिः । अथैनं क्षिप्रधन्वानं प्रत्यविध्यत् सनान्तरे ।
 नाराचेन सुतोऽह्णेन सर्वावरणभेदिना । भोज्यत् कार्मुकमादाय सूतपुत्रं वृकोदरः ।
 राजन् मर्षसु मर्षशो विव्याध निशितैः शरैः । ननाद बलवन्नादं कल्पयन्निव रोदसी ।
 तं कर्णः पञ्चविंशत्या नाराचेन समार्पयत् । मद्रोत्कटं बने दृप्तमुक्त्वाभिरिव कुञ्जरं ।
 ततः सायकभिक्षाद्गुः पाण्डवः क्रोधमूर्च्छितः । संरन्धामर्षतासात्तः सूतपुत्रवधेषुषया ।
 स कार्मुके महाविगं भारसाधनमुत्तमं । गिरीणामपि भेत्तारं सायकं समयोजयत् ।
 विद्वथ्य बलवधापमाकर्णोदतिमास्रतिः । तं मुमोच महेष्वासः क्रुद्धः कर्णजिघांसया ।
 स विद्वष्टो बलवता वाणो वज्राशनिस्वनः । अदारयद्रणे कर्णं वज्रवेगो ययाऽचलं ।
 भीमसेनेनाभिस्रतः सूतपुत्रः क्रुद्धश्च । निपसाद रथोपख्ये विषंश्च शतनापतिः ।
 ततो मद्राधिपो दृष्ट्वा विषंश्च, सूतनन्दनं । अपोवाह रथेनाजौ कर्णमाहवयोभिर्न ।
 ततः पराजितं कर्णं धात्तराशौ महाचर्मम् । व्यद्रावयद्भीमसेना यथेन्द्रो दानवान् पुरा ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णपयाने पञ्चाध्यायाः ॥ ५० ॥

॥ धतराश्च उवाच ॥ सुदुष्करमिदं कर्णं कृतं भीमेन सञ्जय । येन कर्णो महाबाहुरथोपख्ये निपातितः ।
 कर्णो ह्येको रथे हन्ता पाण्डवान् सञ्जयैः सह । इति दुर्थाधनः सूत प्रात्रवीनामुज्जुङ्ग ।

११५

पराजितान् राधेयं दृष्ट्वा भीमेन संयुगे । ततः परं किमकरोत् पुत्रो दुर्योधनो मम ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ विमुख प्रेक्ष्य राधेयं सूतपुत्रं महाहवे । पुत्रस्त्व महाराज धीदर्शान् समभाषत ।

श्रीधं गच्छत भद्रं वो राधेयं परिरिचत । भीमसेनभयागाधि मज्जन्तं व्यसनापि ॥

ते तु राज्ञा समादिष्टा भीमसेनं जिधांसवः । अभ्यवर्तन्त संकुद्धाः पतङ्गाः पावकं यया ।

१४६

श्रुतवान् दुर्धरः क्राया विविक्षुर्विकटाः प्रम । निपङ्गी कवची पाशौ तया नन्दोपनन्दकौ ।

दुग्धधर्यः सुवाङ्मय वातवेगसुवर्षधौ । धनुर्धरौ दुर्धदस्य जलधम्भः शलः सहः ।

रुतैरथैः परिवृता बीर्यवन्तो महाबलाः । भीमसेनं समासाद्य समन्तात् पथ्यवारयन् ।

ते व्यमुञ्चञ्चराम्नातानालिङ्गान् समन्ततः । स तैरभ्यर्थामानस्त भीमसेनो महाबलः ।

तेषामापततां विप्रं सुतानां ते जनाधिप । रथेः पञ्चदशैः शार्ङ्ग पञ्चाशदक्षत्रयान् ।

१४७

विक्रिप्तोस्त ततः क्रुद्धो भस्मेनापाह्वरञ्चरः । भीमसेनो महाराज तत् पपात हतं मुवि ।

सकुण्डलशिरस्त्राणं पूर्णचन्द्रेपभं तया । तं दृष्ट्वा निहतं शूरं श्रातरः सव्यतः प्रभो ।

अश्वद्रवन्त समरे भीमं भीमपराक्रमं । ततोऽपराग्धा भस्त्राभ्यां पुत्रयोस्ते महाहवे ।

जहार समरे प्राणान् भीमो भीमपराक्रमः । तौ धरामनुपद्येतां वातरुद्राविव द्रुमौ ।

विक्रुतस्य समशोभौ देवपुत्रसमौ नृप । ततस्तु त्वरितौ भीमः क्रायं निन्ये यमक्षयं ।

१४८

नाराधिनं सुतोऽग्नेन स हतो न्यपतद्भुवि । चाहाकारस्तस्त्रीमः संभवूव जनेधर ।

बधमानेषु बीरेषु तत्र पुत्रेषु धन्विषु । तेषां सुदुहितैश्चैव्ये पुनर्भीमा महाबलः ।

नन्दोपनन्दौ समरे प्रैययद्यमसादतं । ततसे प्राद्रवन् भीताः पुत्रास्ते विक्रुलोक्ताः ।

भीमसेनं रथे दृष्ट्वा कालान्तकयभोपभं । पुत्रास्ते निहतान् दृष्ट्वा सूतपुत्रः सुदुर्धनाः ।

हंसवर्णान् हयान् भूयः प्रैययद्यच्च पाण्डवः । ते प्रेषिता महाराज मद्रराजेन वाजिनः ।

१४९

भीमसेनरथमप्याय समसञ्जन्त वेगिताः । स रुद्रिपातस्तमुलोऽधोरूपो विशाम्यते ।

आकीट्रेद्रो महाराज कर्णपाण्डवयोर्ध्वे । दृष्ट्वा मम महाराज तौ सेनौ महारथौ ।

आभीदुष्टिः कथं युद्धमेतदद्य भविव्यति । ततो भीमो रणक्षोभी क्रादयामास पचिभिः ।

कर्णं रणे महाराज पुत्राणां तव पर्यतां । तत कर्णो शृण्वं क्रुद्धो भीमं नवभिराद्यथैः ।

विव्याध परमाक्षोभो भवैः स्रज्जतपर्वभिः । आहतः स महापाण्डवमो भीमपराक्रमः ।

१५०

आकण्ठपूर्वर्षिभिश्चैः कर्णं विव्याध सप्तभिः । ततः कर्णो महाराज आभीविप इव ययन् ।

शरैर्यथ मरुता स्त्रादयामास पाण्डवं । भीमाऽपि तं शरप्रतैश्चादपित्वा महारथं ।

पर्यतां कीरवेपाणां पिननहं महाबलः । ततः कर्णो शृण्वं क्रुद्धो दृढमादाय कर्णभुक्कं ।

भीमं विव्याध दशभिः कदपयैः शिलाश्रितैः । कार्मुकघ्रास्य चिच्छेद भस्मेन निश्रितेन च ।

ततो भीमो मरुताश्रमपइन्निभितं । परिधं धारमादाय श्ययुदण्डमिवापरं ।

१५१

कर्णं निपनाकाक्षो चिजेपातिभ्यो नदन् । तस्मापतन्तं परिधं वञ्चाश्रमिधमस्त्रन ।

चिच्छेद यज्जधा कर्षः शरैराशोविशोपमैः । ततः कार्मुकमादाय भीमो दृढतरं तदा ।
 कादयामास विशिखैः कर्ष परबलाह्नं । ततो युद्धमभृद्दोरं कर्षपाण्डवयोःसुधैः ।
 शरीन्द्रयोरिव मुञ्जः परस्परवधैषिणोः । ततः कर्षो महाराज भीमघेनं चिभिः शरेः ।
 आर्कषमूलं विव्याध दृढमायम्य कार्मुकं । सोऽतिविद्धो महेव्यासः कर्षेण वलिनाम्बरः ।
 घोरमादत्त विशिखं कर्षकायावदारणं । तस्य भित्त्वा तनुत्राणं भित्त्वा कायञ्च सायकः ।
 प्राविशद्दूरर्षी राजन् वल्ग्रीकमिव पन्नगः । स तेनातिप्रहारेण व्यथितो विङ्गलन्निव ।
 सञ्चाल रये कर्षः चितिकल्पे यथा ऽचलः । ततः कर्षो महाराज रोपामर्षसमन्वितः ।
 पाण्डवं पञ्चविंशत्या नाराचानां समर्पयत् । आजग्ने वज्रभिर्नार्णैश्चक्रमेकेपुषाऽहनत् ।
 सारथिश्चास्य भवेन प्रेषयामास स्यवै । हित्त्वा च कार्मुकं त्वरं पाण्डवस्वाराग्न पविषा ।
 ततो मुञ्जत्ताद्राजेत्र नातिष्ठच्छ्राद्धमन्त्रिण । विरयं भीमकर्णोऽपि भीमं कर्षयकार ह ।
 विरयो भरतयोऽथ प्रहसन्ननिलोपनः । गदां गृह्य महाबाहुरपतस्यन्दनोत्तमात् ।
 श्रवसुत्य च वेगेन तव सैन्यं विशास्यते । व्यधमद्गदया भीमः शरैश्चेधानिवानिलाः ।
 नागान् सप्तशताद्याजन्वीपादन्तान् प्रहारिणः । व्यधमत्सहसा भीमः कुड्कूपः पुरन्तपः ।
 दन्तवेषेषु नेत्रेषु कुम्भेषु च कटेषु च । मर्षसूपि च मर्षजस्त्रान्नागानवधीदली ।
 ततस्त्रै प्राद्रवन् भीताः प्रतीपं प्रहृिताः पुनः । महाभावेस्तमावन्नुर्धेधा इव दिवाकरं ।
 तान् स सप्तशतान्नागान् सारोहायुधकैरकान् । भूमिष्ठो गदया जैत्र वज्रेणैत्र इवाचलान् ।
 ततः सुबलपुत्रस्य नागान्तिबलान् पुनः । पोथयामास कौन्तेयो द्विपञ्चाशदरिन्दमः ।
 तथा रयशतं सायं पत्नीञ्च प्रतप्तोऽपरान् । न्यहनत् पाण्डवो युद्धे तापयंस्तव वाहिनीं ।
 प्रताथमानं सुर्थेण भीमेन च महातप्तना । तव सैन्यं मसुकोच चर्षाग्रावाहितं यथा ।
 ते भीमभयसन्तप्तोष्णावका भरतर्षभ । विहाय समरे भीमं दुद्रुवुर्न द्विशो दम ।
 रथाः पञ्चशतान्यान्वै ह्यदिनयुर्ध्वजर्षिणः । भीममभ्यद्रवन् ध्वन्तः शरपूगे, समन्ततः ।
 तान् स सप्तशतान् वीरान् मपताकध्वजायुधान् । पोथयामास गदया भीमो विष्णुरिवामुरान् ।
 नतः शकुनिर्निर्दिष्टः सादिनः शूरसम्पता । त्रिणाहसा ययुर्भूमिं शकृष्टिप्रासपाण्डवः ।
 प्रत्युद्भय जवेनाग्न सायारोक्षास्त्रदाऽरिहा । विविधान् विचरन् मार्गान् गदया समपोथयत् ।
 तेषामाभीन्महाशब्दस्ताडितानाञ्च सर्वशः । अग्नभिर्बन्धमानानां नागानानिव भरत ।
 एवं सुबलपुत्रस्य त्रिणाहसान् हयोत्तमान् । हत्वाऽन्यं रयमास्त्राय क्रुद्धो राधेयमभ्यथात् ।
 कर्षोऽपि समरे राजन् धर्मपुत्रमरिन्दमं । स शरैश्चादयामास सारथिञ्चाप्यपातयत् ।
 ततः स प्रवृत्तः संख्ये रयं दृष्ट्वा महारथः । अन्वधावत् किरन् वाधैः कड्कपचैरजिह्वगीः ।
 राजानममिधावन्तं शरैराहत्य रोदधी । कुड्कः प्रच्छादयामास मरजालेन मारुतिः ।
 चञ्चित्तप्ततस्त्रं राधेयः शत्रुकर्षणः । भीमं प्रच्छादयामास ममन्ताञ्चिभ्रैः शरैः ।

१२५

१२६

१२७

१२८

१२९

१३०

भीमसेनरथं प्रातं कर्णं भारत सात्यकिः । अभ्यर्ह्यदमेयात्मा पाप्मिण्यहणकारणात् ।

अभ्यर्चत कर्णसमर्हितोऽपि शरैर्भृशं । तावन्व्योन्व समासाद्य वृषभौ सर्वधन्विनां ।

विद्युज्जली शरान् दीप्तान् विभ्राजितो मनस्विने । ताभ्यां विपति राजेन्द्र विततो भीमदर्शनं ।

क्रौञ्चपृष्ठारुणं रौद्रं वाणजालं व्यदृश्यत । नैव सूर्यप्रभा राजन् न दिशः प्रदिशस्तथा ।

प्राज्ञाधिप वयने वा शरैर्भुक्तैः सहस्रशः । मथाङ्गे तपतो राजन् भास्करस्य महाप्रभाः ।

हताः सर्वाः शरैर्घैलैः कर्णपाण्डवयोस्तथा । शैवलं छतवर्षाणं द्राणिमाधिरथिं कृपं ।

संस्कान् पाण्डवैर्दृष्ट्वा निवृत्ताः कुरवः पुनः । तेषामापततां शब्दस्तोम आसीद्विशाम्पते ।

उदृत्तानां यथा वृक्षा सागरार्णां भयावहः । ते सेने श्चप्रसंगे कृष्ट्वाऽन्यान्यं महाहवे ।

हर्षेण महता युक्ते परिगृह्य परस्परं । ततः प्रवृत्ते युद्धं मध्ये प्राप्ते दिवाकरे ।

यादृशं न कदाचिद्धि दृष्टपूर्वम् न च श्रुतं । बलौघस्तु समासाद्य बलौघं सहस्राख्ये ।

उपास्यत वेगेन वाय्वीष इव सागरं । आसीन्ननादः सुनहान् वाणैधानां परस्परं ।

रक्षीभावमनुप्राप्ते नद्यात्रिव समागमे । ततः प्रवृत्ते युद्धं धीररूपं विशाम्पते ।

कुक्ष्यां पाण्डवानाश्च लिपता मुमहद्यशः । शूराणो गच्छेतां तत्र श्चविभेदकृता गिरः ।

श्रूयन्ते विविधा राजन् नामान्युद्दिश्य भारत । यस्य यद्धि रथे व्यङ्गं पिबता माळतोऽपि वा ।

कर्मतः भीनतो वाऽपि स तच्छ्रावयते युधि । तान् दृष्ट्वा समरे शूरास्तर्जमानान् परस्परं ।

अभवन्मे मतोराजन् नैवामस्यति जीवितं । तेषां दृष्ट्वा तु कुड्डानां वपुंश्चिततेजसां ।

अभवन्मे भयं तीमं कथमेतद्भवति । ततश्च पाण्डवा राजन् कौरवाश्च महारथाः ।

ततः सायकैस्तौर्दण्डिर्निन्ना हि परस्परं ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि सद्गुणयुद्धे एकपद्याध्यायः ॥ ५१ ॥

॥ सद्गुण उवाच ॥ अघ्नियस्ते महाराज परस्परबधैविषः । आन्व्यान्यं समरे जनुः छतवैराः परस्परं ।

रथापाद्य रथापाद्य नरैपाद्य समन्ततः । गजैपाद्य महाराज समकाय परस्परं ।

गदानां परिपाषाद्य कुषपानाद्य विपन्तां । प्राधानां भिन्दिपालानां भुशुण्डोनाद्य सर्वशः ।

धन्वातद्यानुपगमः सद्गुणैः शूरादौ । शनभा इव सन्धितः शरद्व्याः समन्ततः ।

नागा नामान् समासाद्य व्यधमन्त परस्परं । यथा हथाय समरे रथिनो रथिनस्तथा ।

पत्तयः पत्तयः पत्तयः पत्तयः । पत्तयो रथमांतङ्गापयइत्ययमेव च ।

नागाय समरे व्यङ्ग ममदुः शीवगा नृप । बन्धतां तत्र शूराणां क्रोधात्तथा परस्परं ।

धोमोधिपने अशे पाशुनां पैश्वं यथा । रथिषु समाश्रीर्वा भाति भारत मेरिभो ।

इतोपमल्लोर्वा शरयोः यथा धरा । यथा वा वाचपी गृह्णे महाराजनाश्रिते ।

विभूपादुरतो गमभा मदराधोऽगुत्तरा । मं पत्तैः कितविवेव श्रातपुधमदीव च ।

भिन्नाः दीपनाः शूराः शूराः शूराः । पुच्छतां प्रदृशं भुशुण्डनाद्य भारत ।

११५

११६

११७

११८

११९

१२०

निष्काशामय शूराणां शरीराणाञ्च धन्विनां । चर्मणां सपताकानां सहास्रत्रापतन् भुवि ।
 गजा गजान् समामास्य विषाणैरार्द्धयन्त्रुप । विषाणाभिहतास्तत्र भ्राजन्ते विरदास्तथा ।
 रुधिरैषावसितान्ना गौरिकप्रसवा इव । यथा भ्राजन्ति स्रन्दन्तः पर्वता धातुमण्डिताः ।
 तोमरोन् भुजनिर्मुक्तान् प्रतीपानास्थितान् बहून् । हृष्टैर्बिचैरुक्ते नागा बभञ्जुद्यापरे तथा ।
 नाराचैर्निहन्त्रवशाणे भ्राजन्ति स्म गजोत्तमाः । हिमागमे यथा राजन् व्यभ्रा इव महीधराः । १४२
 शरैः कनकपुङ्खैश्च चित्रा रेजुर्गजोत्तमाः । उल्काभिः सम्प्रदीप्तयाः पर्वता इव भारत ।
 केचिदभ्याहता नगैर्नागा नगनिभोपमाः । विनेशुः समरे तस्मिन् पवत्रन्त दवाद्भ्यः ।
 अपरे प्राद्वन्नागाः शल्यार्त्ताः त्रणपीडिताः । प्रतिमानैश्च कुभैश्च पेतुरथ्या महाहवै ।
 विनेदुः सिंहवचान्ये नन्दन्तो मौरवायवान् । बभ्रमुर्म्यहवो राज्ञ्युक्रुशुद्यापरे गजाः ।
 हयाश्च निहता वाणैर्हमभाष्यविभूषिताः । निषेदुश्च मसुश्च बभ्रमुश्च दिशो दश । १४३
 अपरे ह्यथमाण्यश्च विचेष्टन्तो महीतले । भावान् बह्विधांयुक्रुहाडिताः शरतोमरै ।
 नरास्तु निहता भूमौ कुञ्जन्तस्तत्र मारिप । दृष्ट्वा च बान्धवानन्ये पितृनये पितामहान् ।
 धावमानान् परांशान्ये दृष्ट्वाऽन्ये तत्र भारत । गोचनानामि ख्यातानि शशंसुरितरेतरं ।
 तेषां ह्यिहा महाराज भुजाः कनकभूषणा । उदेष्टन्ते विचेष्टन्ते पतन्ते चैत्पतन्ति च ।
 निपतन्ति तथैवान्ये स्फुरन्ति च सहस्रशः । वेगांशान्ये रणे चक्रुः पद्माख्या इव पद्मगाः । १४४
 ते भुजा भोगिभोगाम्नायन्दनात्ता विश्राप्त्यते । लोहितार्द्रैर्भृशै रेजुस्तपनोयध्वजा इव ।
 वर्त्तमाने तथा घोरैः सङ्कुले सव्यतो दिशं । अविज्ञाताः स्म युध्यन्ते विनिप्रन्तः परस्परं ।
 भौमेन रजशा कीर्णैश्चपत्रस्यत्तसंकुले । नैव स्त्रे न परे राजन् व्यज्ञायन्त तमोहृताः ।
 तथा तदभवदुद्धं घोररूपं भयानकं । लोहितोदा महानद्यः प्रससुस्तत्र चासकृतं ।
 शीघ्रंवापाण्यर्षङ्कवाः केशशैवालशादला । अस्त्रिमीनसमाकीर्णा धनुःशरगदोडुभाः । १४५
 मांसशोणितपङ्क्तिया घोररूपाः सुदारुणाः । नदोः प्रवर्त्तयामासुः शेषितौघविबर्द्धिनीः ।
 भीरुविचासकारिष्णुः शूराणां हर्षवर्द्धनाः । ता नद्यो घोररूपास्त नयन्त्या यमसादनं ।
 श्रवगाढान्जल्पन्त्यः चक्रस्त्याजनयन् भयं । क्रव्यादाना नरव्याघ्र नर्दन्तां तत्र तत्र च ।
 घोरमायोधनं जज्ञे प्रेतराजपुरोपम । उत्थितान्यगणयानि कवन्थानि समन्ततः ।
 नृत्यन्ति वै भूतगणाः मुद्रता मांसशोणितैः । पीत्वा च शोणितं तत्र वशां पीत्वा च भारत । १४६
 मेदोमज्जावधामन्तासृता मांसस्य चैव च । धावमानाः स्म दृश्यन्ते काकगट्टप्रकालया ।
 शूरास्तु समरं राजन् भयं त्यक्त्वा सुदुस्सुत्रं । योधप्रतं समाख्यातायकु कर्षाण्यभीतवत् ।
 शरशक्तिसमाकीर्णं क्रव्यादगणसङ्कुले । यचरन्त रणे शूराः ख्यापयन्तः स्तूपीरुपं ।
 अन्येन्ये श्रावयन्ति स्म नामनीचार्णि भारत । पितृनामानि च रणे गोचनानामानि वा विभो ।
 श्रावयाण्यश्च बहवस्तत्र योधा विश्राप्त्यते । इतस्ततश्च बहवस्तत्र योधा विश्राप्त्यते । १४७

अन्यान्यमवष्टदन्तः शक्तिभारपट्टिशैः । वर्त्तमाने तथा युद्धे धाररूपे सुदारुणे ।

व्यधीदत् कौरवो सेना भिन्ना नैरिव सागरे ।

इति श्रीमहाभारते कर्षपर्वणि सङ्कलयुद्धे द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ वर्त्तमाने महायुद्धे कृत्त्रियाणां निमज्जने । गाण्डीवस्य महाघोपः श्रूयते युधि मारिय ।

संश्रप्तकानां कदनमकरोद्यव पाण्डवः । कौशलानां तथा राजनारायणबलस्य च ।

संश्रप्तकालु समरे शरदृष्टीः समन्ततः । अघातयन्पार्थमूर्ध्नि जयदृष्ट्याः समन्वयः ।

२१५

ता दृष्टीः सहसा राजसंहरसा धारयन् प्रभुः । व्यगाहत रणे पार्था विनिघ्नचयिनाम्बरान् ।

विगाह्य तद्रूयानीकं कङ्कपत्रैः शिलाशितैः । आसघाद ततः पार्थः सुश्रभाणं वरायुधं ।

स तस्य शरवर्षाणि ववर्ष ययिनाम्बरः । तथा संश्रप्तकाश्चैव पार्थ वाणैः समार्षयन् ।

सुश्रभां तु ततः पार्थ विद्धा दशभिराशुगैः । जनार्दन विभिर्बानैरहनदृषिणे भुजे ।

ततोऽपरेण भङ्गेन केतुं विव्याध मारिय । स वानरवरो राजन् विश्वकर्माकृतो महान् ।

२१६

ननाद सुमहानादं भीषयाणो जगज्जं च । कपेस्तु निनदं श्रुत्वा सन्त्रस्तो तव वाहिनी ।

भयं विपुलमाधाय नियेष्टा समपद्यत । ततः सा शूद्रशुभे सेना नियेष्टाऽवस्थिता नृप ।

नानापुष्यसमाकीर्णं यया चैवरथं वनं । प्रतिलभ्य ततः संज्ञा योधास्ते कुरुसत्तम ।

श्रुज्जुनं सिपिचुर्बाणैः पर्वतं जलदा इव । परिव्रुसतः सर्वे पाण्डवस्य महारथं ।

निगृह्य तं प्रचक्रुःशुभंयमानाः शितैः शरैः । ते हयावयचक्रे च रथेषाम्नापि मारिय ।

२१७

निघहीतमुपाक्रामन् क्रोधाविष्टाः समन्ततः । निगृह्य तं रथं तस्य योधास्तेषु सहस्रशः ।

निगृह्य बलवत्सर्वे सिहनादमयानदन् । अपरे जगद्वैव केशवस्य महामुञ्जा ।

पार्थमन्ये महाराज रथस्यं जगदुमुदा । केशवस्तु ततो बाह्वु विश्वन्वणमूर्द्धनि ।

पातयामास तान् सर्वान् दुष्टहस्तीव शस्तिपान् । ततः क्रुद्धो रथे पार्थः सदृशैर्महारथैः ।

निगृह्य तं रथं दृष्ट्वा केशवश्चाप्यभिद्रुतं । रथारूढांस्तु सुबह्वन्पदातीयाप्यपातयत् ।

२१८

आवश्याद्य ततो योधाश्चरैराश्वयोधिभिः । कादयामास समरे केशवश्चेदमश्रवीत् ।

पश्य कृष्ण महाबाहा संश्रप्तकगणान् बह्वन् । कुर्वाणान् दारुणं कर्म वथमानान् सहस्रशः ।

रथबन्धमिमं धारं हृदिस्थां नास्ति कथन । यः सक्षेत् पुमास्त्रोके मदन्वो यदुपुत्रव ।

इत्येवमुक्त्वा भीममूर्ध्वदत्तमयाधमत् । पाञ्चजन्यञ्च कृष्णाऽपि पूरयन्निव रोदसी ।

तन्नु ब्रह्मस्त्रं श्रुत्वा शंश्रप्तकवहृदिनी । सद्यश्चास महाराज विश्रप्ता पाद्रवद्वृषं ।

२१९

पादबन्धनतदर्थं पाण्डवः परदीर्घा । नागमसं महाराज मम्यकीर्त्ये मुमुक्षुः ।

ते भद्राः पादबन्धेन पाण्डवेन महात्माना । नियेष्टा चाभवत्पाञ्चजन्यकारमया इव ।

नियेष्टांस्तु ततो योधावधीत् पाण्डुनन्दन । यद्येन्द्रः समरे दैत्यासारकस्य बधेपुरा ।

ते बधमानाः धमरे मुमुक्षु रथोत्तम । आशुपानि च सर्वान्पि विघ्नयुमुपचक्रुः ।

१. ते बहूः पादवन्धेन न प्रेकुयेष्टितुं नृप । ततस्तानवधोत्पार्यं शरैः सम्रतपर्वभिः ।
 सर्वयोधा हि समरे भुजगैर्वेष्टिता भवन् । यानुद्दिग्ध रणे पार्यं पादवन्धं चकार ह ।
 २. ततः सुशर्मा राजेन्द्र गृध्रीतां वीक्ष्य वाहिनी । सौपर्णमस्तत्वरितः प्रादुश्यके महारथः ।
 ततः सुपर्थाः सम्येत्तर्भचयन्तो भुजङ्गमान् । ते वै विदुद्गुणान्गा दृष्ट्वा तान् खेचराचूष ।
 ३. चमौ बले तदिमुक्तं पादवन्धादिग्राम्यते । मेघच्छन्दाद्यथा मुक्तो भास्करस्तापयन् प्रजाः ।
 विप्रमुक्तास्तु ते योधाः फाल्गुनस्य रथम्प्रति । सद्युज्ज्वलाणसङ्गांश्च शस्त्रसङ्गांश्च मारिय ।
 ४. विविधानि च शस्त्राणि प्रत्यविभ्यन्त सर्वशः । तां महास्रमयो दृष्टिं सञ्चिद्य शरदृष्टिभिः ।
 न्यवधीञ्च ततो योधान् वासविः परवीरहा । सुशर्मा तु ततो राजन् वाणेमानतपर्वणा ।
 ५. अर्जुनं हृदये विद्ध्वा विव्याधान्नेष्टिभिः शरैः । स गाढविद्धे व्यथितो रयोपस्य उपविशत् ।
 तत उष्णकुशुः सर्वै हतः पार्यं इति स्म ह । ततः शङ्खनिनादश्च भेरीशब्दाश्च पुक्कलाः ।
 ६. नानावादिचनिनदाः सिंहनादाश्च जञ्जिरे । प्रतिलभ्य ततः संश्रं येतास्यः क्षणसारथिः ।
 ७. ऐन्द्रमस्त्रमभेयात्मा प्रादुश्यके तरान्वितः । ततो वाणसहस्राणि समुत्पन्नानि मारिय ।
 ८. सर्वदिक्षु व्यदृश्यन्त निघ्नन्ति तव वाहिनीं । हयावध्यांश्च समरं ब्रह्मैः शतसहस्रमः ।
 ९. वध्यमाने ततः सैव्ये भयं सुमहदाविशत् । संश्रतक्रगणानाञ्च गोपालानाञ्च भारत ।
 १०. न हि तत्र पुमान् कश्चिद्योऽर्जुने प्रत्यविभ्यत । पश्यतो तत्र वीराणामहन्यत बले तत्र ।
 ११. हन्यमानमपश्यस्य निघेष्टं स्म पुराक्रमे । अर्जुने तत्र योधानां हता पाण्डुमुतो रणे ।
 १२. व्यभाजत महाराज विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् । चतुर्दशसहस्राणि यानि दृष्टानि भारत ।
 १३. रथानामयतञ्चैव त्रिसाहस्राद्य दन्तिनः । ततः शंश्रतका भूयः परिवन्धुर्धनञ्जयं ।
 १४. मर्त्तव्यमिति निश्चित्य जयं वाऽप्यनिवर्त्तनं । तत्र युद्धं महद्योत्तावकानां विग्राम्यते ।
 १५. शूरेणं बलिना साङ्गं पाण्डवेन किरीटिना ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संकुलयुद्धे त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥
 १६. ॥ सञ्जय उवाच ॥ हतवर्षां ह्येषां श्रेणिः सुतपुत्रश्च मारिय । उनूकः सैवन्नयेव राजा च मधुभीदरेः ।
 १७. सीदमानाश्चमू दृष्ट्वा पाण्डुपुत्रभयाहितं । ममुज्ज्वलः स्म वेगेन भिन्ना नावमिवाण्वि ।
 १८. ततो युद्धमतीवशीत् सुद्वर्त्तमिव भारत । भीरुणां चासजननं शूरार्था हर्षवर्द्धनं ।
 १९. ह्येषेण शरवर्षाणि प्रतिमुक्तानि संयुगे । सञ्जयान्काद्यायामासुः श्लभानां प्रजा रव ।
 २०. शिखण्डी च ततः क्रुद्धे गौतमत्वरितो यथै । ववर्ष शरवर्षाणि समन्तात् दिग्गुप्तव ।
 २१. ह्यपस्तु शरवर्षन्तदिनिहत्य महास्रवित् । शिखण्डिनं रणे क्रुद्धो विव्याध दग्धभिः शरैः ।
 २२. ततः शिखण्डी कुपितः शरैः समभिराहवे । ह्यं विव्याध कुपितं कदपचैरग्निद्वगैः ।
 २३. ततः ह्यः शरैस्तोत्र्यैः भोऽतिविद्धे महारथः । व्ययस्ततस्त्वयञ्चके शिखण्डिनमयो द्विक्रः ।
 २४. शतायान्तु ततो यानादवपुत्य महारथः । खड्ग चर्षं तथा गृह्य शतं ब्राह्मणं दधौ ।

तमापतन्त सहसा शरैः सन्नतपूर्वभिः । आदयामास समरे तदद्भुतमिवाभवत् ।
 तत्राद्भुतमपयाम गिलानां सवनं यथा । निधेष्टुश्च रणे राजञ्छिखण्डो समतिष्ठत् । ११०
 रूपेण च्छादितं दृष्ट्वा नृपोत्तमं शिखण्डिनम् । प्रत्युद्यथां रूपं तूर्णं दृष्टुद्युधो महारथम् ।
 दृष्टुद्युधु ततो यान्तं शरदत्तरथं प्रति । प्रतिजयाह वेगेन कृतवर्धम् महारथम् ।
 दुषिधिरमथायान्तं शरदत्तरथं प्रति । सपुत्रं सहधैन्वच्च द्रोणपुत्रो न्यवारयत् ।
 नकुलं सहदेवञ्च त्वरमाणौ महारथौ । प्रतिजयाह ते पुत्रं शरवर्षेण वारयन् ।
 भीमधेन कर्णुपायं कैकयान् सह सञ्चये । कर्णो वैकर्त्तनो युद्धे वारयामास भारतम् । ११५
 शिखण्डिनस्ततो वाणान् रूपं शरदत्ततो युधि । प्राक्षिणोत्तरया युक्तौ दिधर्तुरिव मारिषम् ।
 ताञ्छरान् प्रवितालोत्तमं समन्तात् स्वरं भूपितान् । चिच्छेद खड्गमाविध्म भ्रामयथ पुन पुनम् ।
 शतचन्द्रश्च तथर्षेण गौतमस्तस्य भारतम् । व्यथमत सायकैश्चरुं तत उचुकुशुभ्रजनाम् ।
 स त्विचर्षां महाराजं खड्गपाणिरूपाद्रवत् । रूपस्य वशमापन्नो न्यवारोत्तरास्त्वमिवात्तुरम् ।
 शरदत्तशरैर्धैक्षं क्षिप्र्यमानं महाबलम् । चित्रकेतुस्ततो राजन् सुकेतुस्स्वरितो यथा । १२०
 विक्रान्तं ब्राह्मणं युद्धे बज्रभिर्निर्जितम् शरैः । अभ्यापतदमेयात्मा गौतमस्तस्य रथं प्रति ।
 दृष्ट्वा च युक्तं तं युद्धे ब्राह्मणस्वरितमत्रम् । अपयतस्तत्स्वरुं शिखण्डो राजसत्तमम् ।
 सुकेतुस्ततो राजन् गौतमं नवभिः शरैः । विद्धा विव्याध सप्तया पुनश्चैनं त्रिभिः शरैः ।
 श्रयास्त्यं सशरश्चापं पुनश्चिच्छेद मारिषम् । सारयिञ्च शरैणास्त्यं श्वश्रुं मर्षं खताडयत् ।
 गौतमस्ततः तद्दृष्ट्वा धनुर्गच्छं नव दृढम् । सुकेतुं त्रिशता वाणैः सर्वमर्षं खताडयत् । १२५
 स विद्धलितमर्षाद्ब्रह्म प्रचचाल रथोत्तमम् । भूमिकल्पे यथा वृत्तश्चचाल कल्पितो मथम् ।
 चलतस्तस्य कायात्सु भिरौ ज्वलितकुण्डलं । सोऽप्यौप सग्निरस्ताण्डुरप्रेण त्वपातयत् ।
 तञ्छिरं प्रापतद्भूमौ श्येनाहृतमिवामिषम् । ततोऽस्य काया वमुधा पश्यन्त प्रापतदप्युतम् ।
 तस्मिन् धृते महाराजं चलास्तस्य पुरोगमात् । गौतमं समरे त्यक्त्वा दुद्रुवुस्त्रिंशो दशम् ।
 दृष्टुद्युधुत्सु समरे सन्निवार्यं महारथम् । कृतवर्षांऽज्रवीडुदृष्ट्वा त्रिंशो भारतम् । १३०
 तदभूत्सुमुत्सु युद्धे वृष्णिपार्थतयो रणे । आमिषार्थं यथा युद्धे श्येनयो कुड्कयोर्नृपम् ।
 दृष्टुद्युधुत्सु समरे हार्दिकं नवभिः शरैः । आजघानोरमि कुड्कं पीडयन् हृदिकात्मजम् ।
 कृतवर्षां तु समरे पार्थतेन दृढाहृतम् । पार्थत सरथं सायं आदयामास सायकैः ।
 स रथश्छादितो राजन् दृष्टुद्युधो न दृश्यते । मेधैरिव परिच्छेन्नो भास्कोरो जलधारिभिः ।
 विभूषणं वाणगणं शरैः कनकभूषणैः । व्यरोचत रणे राजन् दृष्टुद्युधुः कृतवर्षम् । १३५
 ततश्च पार्थतं कुड्कं श्वखट्टि सुदारुणा । कृतवर्षाणामासाद्य व्यसृजन् हतनापतिम् ।
 तामापतन्तीं सहसा श्वखट्टि सुदारुणा । शरैरनेकषास्त्रैर्धैर्दिकीया व्यथमद्युधि ।
 दृष्ट्वा तु वारिता युद्धे श्वखट्टि दुरासदा । कृतवर्षाणामासाद्य वारयाम स पार्थतम् ।

सारयिञ्चास्य तरसा प्राह्मिणोद्यममादने । भवेन श्रितधारेण स हतः प्रापतद्रथात् ।
 धृष्टद्युम्नस्य बलवान् जिवा प्रभुं महाबलं । कौरवान् समरे त्वर्षे वारयामास सायकैः ।
 ततस्ते तावका योधा धृष्टद्युम्नमुपाद्रवन् । सिंघनादरवं कृत्वा ततो युद्धमवर्त्तत ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संजुलपुद्गे चतु पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ द्रौणिर्धुधिष्ठिरं दृष्ट्वा शैनेयेनाभिरक्षितं । द्रौण्यदेयैस्तया शूरैरभ्यवर्त्तत हृष्टवत् ।
 किरन्निपुणशान् घोरान् स्वर्षपुङ्गवान् शिलाश्रितान् । दर्शयन् विविधान् मार्गान् शिवाद्य लघुहस्तवत् ।
 ततः खं पूरयामास शरैर्दिव्यास्त्रमन्त्रितैः । युधिष्ठिरञ्च समरे परिवार्य महास्त्रवित् ।
 द्रौणायनिशरच्छत्रं न प्राज्ञायत किञ्चन । वाष्पभृतमभ्युत्सव्यमयोधनक्षिरो महत् ।
 वाणजालं दिवि च्छत्रं स्वर्णजालविभ्रपितं । शूद्रशूभे भरतयेष्ट वितानमिव धिडितं ।
 तेन च्छत्रं नमो राजन् वाणजालेन भास्वता । अभ्रच्छादेव भंजये वाणशङ्के नभस्तले ।
 तत्राच्छत्रमपग्राम वाणभृते तथाविधे । न स्र भंपतते भृतं किञ्चिदेवान्नरोचनं ।
 सात्यकिर्धेतमानस्त धर्मराजस्य पाश्र्वव । तथैतराणि शैन्यानि न स्र चक्रुः पराक्रमं ।
 लाघवं द्रौण्यपुत्रस्य दृष्ट्वा तत्र महारथाः । व्यस्यन्ते महाराज न चैनं प्रत्युदोवितुं ।
 श्रेकुले सर्वराजानक्षपन्तमिव भास्करं । वध्यमाने ततः शैन्ये द्रौण्यदेया महारथाः ।
 सात्यकिर्धर्मराजस्य पञ्चाशत्पुत्राः । त्वत्त्वां मृत्युभयं घोरं द्रौण्ययन्निमुपाद्रवन् ।
 सात्यकिः सप्तविंशत्या द्रौणिं विद्धा शिलीमुखेः । पुनर्विब्याध नाराचैः सप्तभिः स्वर्षभ्रुपितैः ।
 युधिष्ठिरस्त्रिसप्तत्या प्रतिविन्ध्य सप्तभिः । श्रुतकर्मो विभिर्नारैः श्रुतकीर्त्तिञ्च सप्तभिः ।
 सुतभोमस्त नवभिः शतानीकस्य सप्तभिः । अन्ये च यद्यवः शूरा विविधुस्तं समन्ततः ।
 स तु कुहूस्ततो राजन्नाशोविप इव यवन् । सात्यकिं पञ्चविंशत्या प्राविध्यत शिलीमुखे ।
 श्रुतकीर्त्तिञ्च नवभिः सुतभोमस्य पञ्चभिः । अष्टाभिः श्रुतकर्मोऽथ प्रतिविन्ध्य त्रिभिः शरैः ।
 शतानीकस्य नवभिर्धर्मपुत्रस्य पञ्चभिः । तथैतरांस्ततः शूरान् द्वाभ्यां द्वाभ्यामताडयन् ।
 श्रुतकीर्त्तिंस्तथा चापं चिच्छेद निश्चिते शरैः । अयान्यद्भुनुरादाय श्रुतकीर्त्तिर्भ्रुंकारय ।
 द्रौणायनिं विभिर्विद्धा विधाधन्विः श्रितैः शरैः । ततो द्रौणिक्रिंहाराज शर्वैरेण मारिप ।
 ह्लादयामास तलैव्य समन्ताद्भरतर्षभ । ततः पुनरमेयात्मा धर्मराजस्य कार्युक्तं ।
 द्रौणिं चिच्छेद विधसन् विव्यध च शरैस्त्रिभिः । ततो धर्मसुतो राजन् प्रष्टयान्यन्महद्भुत् ।
 द्रौणिं विव्याध सप्तत्या बाणैश्चरमि चापयत् । सात्यकिस्त तत कुहूरे द्रौणे, प्रहरतो रणे ।
 शूद्रचन्द्रेण तोह्णेन धनुश्चित्वाऽनदद्भुम् । क्षिप्रधन्वा ततो द्रौणिः शशा मत्किमतामरः ।
 सारयिं पातयामास शैनेयस्य रयाद्भुतं । अयान्यद्भुनुरादाय द्रौण्यपुत्रः प्रतापवान् ।
 शैनेय शर्वैरेण च्छ्लादयामास भारत । तस्यादाः प्रद्रुताः संख्ये पतिते रयसारथी ।
 तत्र तत्रैव धावन्तः समद्रुयन्त भारत । युधिष्ठिरपुरोगान्शु द्रौणिं प्रक्षभृताम्बरं ।

११५

११६

११७

११८

११९

१२०

अभ्यवर्तन् वेगेन विस्मजन्तः शिताञ्जरान् । आगच्छमानांस्तान् दृष्ट्वा क्रुद्धरूपान् परन्तपः ।

प्रहसनं प्रतिजघाह द्रोणपुत्रो महारथे । ततः शरशतज्वालः सेनाकवं महारथः ।

द्रोणहिंदाह समरे कचमग्रिर्यथा वने । तद्वलं पाण्डुपुत्रस्य द्रोणपुत्रः प्रतापितं ।

१९०

चुतुभे भरतश्रेष्ठ तिमिनेव नदीमुखं । दृष्ट्वा चैव महाराज द्रोणपुत्रपराक्रमं ।

निहतान् मेनिरै सर्वान् पाण्डून् द्रोणसुतेन वै । युधिष्ठिरस्तु लरितो द्रोणत्रिय्यो महारथः ।

अब्रवीद्द्रोणपुत्राय रोपामर्षमन्वितः । नैव नाम तव प्रीतिर्नैव नाम रुतघ्नता ।

यतस्त्वं पुरुषपथाद् मामिवाद्य जिघांससि । ब्राह्मणेन तपः कार्यं दानमध्ययनन्तया ।

रुचिषेण धनुर्नाभ्यं स भवान् ब्राह्मणश्रुव । नियतसो महाबाहो युधि ज्ञेयामि कौरवान् ।

१९१

कुहस्य समरे कर्षं ब्रह्मवन्धुरसि भुवं । एवमुक्तो महाराज द्रोणपुत्रः साधुश्रिव ।

युक्तं तत्त्वञ्च सञ्चिन्त्य नोत्तरं किञ्चिद्ब्रवीत् । श्रुनुक्त्वा च ततः किञ्चिच्छरवर्षेण पाण्डवं ।

बादयामास समरे क्रुद्धेऽन्तक इव प्रजाः । स ष्वाद्यमानस्तु तदा द्रोणपुत्रेण मारिप ।

पार्यापयान्तः शीघ्रं वै विहाय महती चमूं । श्रययाते ततस्तस्मिन् धर्मपुत्रे युधिष्ठिरे ।

द्रोणपुत्रस्ततो राजन् प्रत्यगात् स महामनाः । ततो युधिष्ठिरो राजस्यक्त्वा द्रौणिं महाह्वे ।

१९२

प्रथयौ तावकं सैन्यं युक्तः क्रूराय कर्मणि ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि पार्यापयाने पञ्चपञ्चमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ भीमसेनश्च पाञ्चाल्यं चेदिकैकेयसंततं । वैकर्त्तनः स्वयं रुद्धा वारयामास सायकैः ।

ततस्तु चेदिकाकूपान् सञ्जयांश्च महारथान् । कर्णो जघान समरे भीमसेनस्य परथतः ।

भीमसेनस्ततः कर्णं विहाय रथसक्तमं । प्रथयौ कौरवं सैन्यं कचमग्रिरिव ज्वलन् ।

सूतपुत्रोऽपि समरे पाञ्चालान् कैकेयास्तथा । सञ्जयांश्च महेश्वामास्त्रिजघान सहस्रशः ।

१९३

संग्रसक्रेपु पारथस्य कौरवेपु टकोदरः । पाञ्चालिपु तथा कर्णे, चयञ्चक्रुर्महारथाः ।

ते रुचिष्या दद्यामानास्त्रिभिसौ, पावकोपभैः । जग्मूर्विनाशं समरे राजन् दुर्मन्विते तव ।

ततो दुर्योधनः क्रुद्धो नरुलं नवभिः शरैः । विव्याध भरतश्रेष्ठ चतुरास्यं वाजिनः ।

ततः पुनरभियात्मा तव पुत्रो जनाधिप । सुरेण सहदेवस्य ध्वजश्चिच्छेद काञ्चनं ।

नरुलस्तु ततः क्रुद्धस्तव पुत्रश्च सप्तभिः । जघान समरे द्वाजन् सहदेवस्य पञ्चभिः ।

१९४

तामुभौ भरतश्रेष्ठो श्रेष्ठो सर्वधनुश्रतां । विव्याधोरसि संक्रुद्धः पञ्चभिः पञ्चभिः शरैः ।

ततोऽपरारभ्यो भगभ्यां धनुषी समस्तन्ततः । यमयो, सहस्रा राजन् विव्याध च त्रिसप्तभिः ।

तावन्धे धनुषी श्रेष्ठे शकचापनिभिः शूभे । प्रगटन् रजतः शूरो देवपुत्रसभौ युधि ।

ततस्यौ रभसौ युद्धे च्चांतरौ भ्रातरं युधि । शरैर्नष्टपटुपौरैर्महाभैधौ ययौ ज्वलं ।

ततः क्रुद्धो महाराज तव पुत्रो महारथः । पाण्डुपुत्रो महेश्वामौ वारयामास पत्रिभिः ।

१९५

धनुर्भण्डमेवास्त्र दृश्यते युधि भारत । सायकश्चैव दृश्यते नियरन्तः समन्ततः ।

आच्छादयन् द्विजः सन्धाःसूयंस्त्रिंशत्तत्र यथा । बाणभूते ततस्तस्मिन् सञ्चर्चे च नभस्तले ।
 यमयोर्द्वन्द्वे रूपं कालान्तक्यमोपमं । पराक्रमन्तु तं दृष्ट्वा तत्र स्त्रोत्रोन्नहारयाः ।
 मृद्योरुपान्तिकं प्राप्ते माद्रीपुत्रौ स मेनिरे । ततः सेनापतीराजन् पाण्डवस्य महारथः ।
 पार्थतः प्रययौ तत्र यत्र राजा सुयोधनः । माद्रीपुत्रौ ततः शूरी व्यतिक्रम्य महारथौ ।
 १३०
 धृष्टद्युम्नस्य सुतं वारयानास भायकैः । तमविद्यदमेयात्मा तत्र पुत्रो ह्यमर्षणः ।
 पाञ्चाल्यं पञ्चविंशत्यां प्रहस्य पुर्यर्षभः । ततः पुनरमेयात्मा तत्र पुत्रो ह्यमर्षणः ।
 विद्धा ननाद पाञ्चाल्यं पश्चा पञ्चभिरिव च । तत्राऽस्य सगरं चापं हस्तावापञ्च मारिय ।
 चुरभ्रेण मुतीञ्चैन राजा चिच्छेद् संयुगे । तदपास्य धनुस्त्रिंशं पाञ्चाल्यः शुकुपर्षणः ।
 १३५
 श्रव्यदादत्त वेगेन धनुर्भारसहं नवं । प्रञ्चलन्निव वेगेन संरन्धाद्रुधिरैरणः ।
 श्रयोभत महेष्वासो धृष्टद्युम्नः कृतव्रणः । स पञ्चदश नाराचान् ययतः पन्नगानिव ।
 जिधामुर्भरतश्रेष्ठं धृष्टद्युम्ना व्यपाद्यजत् । ते वर्यं हेमविक्रतं भित्वा राज्ञः शिलाश्रिताः ।
 विविशुर्ध्वमुधां वेगात् कङ्कवर्हिणवाससः । सोऽतिविद्धो महाराज पुत्रस्त्रोऽतिव्यराजत ।
 वसन्तकाले सुमहान् प्रफुल्ल द्रव किंशुकः । सञ्चिन्नवर्ष्मा नाराचप्रहारैर्जर्मरोकृतः ।
 १३९
 धृष्टद्युम्नस्य भङ्गेन कुडुश्चिच्छेद कार्मुकं । श्रयं ह्यिन्नधन्वानं त्वरमणिं महोपतिः ।
 सायकैर्दशभोराजन् भुञ्जोर्ष्ये समर्पयत् । तस्य तेषोभयन् वल्लं कर्णारपरिमाञ्जिताः ।
 प्रफुल्लपद्मं यद्भ्रमरा मधुलिखवः । तदपास्य धनुस्त्रिंशं धृष्टद्युम्नो महामनाः ।
 श्रव्यदादत्त वेगेन धनुर्भङ्गाय योडय । ततो दुर्ध्याधनस्यायान् हत्वा सुतस्य पञ्चभिः ।
 धनुश्चिच्छेद भङ्गेन जातरूपपरिष्कृतं । रथे सोपष्करं क्वचंशक्तिं सत्रं गदां ध्वजं ।
 १४१
 भक्षैश्चिच्छेद दशभिः पुत्रस्य तव पार्थतः । तपनोयाद्गदं चित्रं नागं मणिमयं शूभं ।
 ध्वजं कुक्षपतेन्त्रिंशं ददुःशः सर्धपाथिवा । दुर्ध्याधनन्तु विरथं क्षिप्रवर्ष्मायुधं रणे ।
 भ्रातरः पथैरचन सोदरा भरतर्षभ । तमारोप्य रथे राजन् दण्डधरो जनाधिपः ।
 श्रापहरदशमन्तो धृष्टद्युम्नस्य पर्यतः । कर्णस्तु सात्यकिं जिला राजशूद्रो महाबलः ।
 द्रोणहन्तारभुयोयं सभारामिमुखो रणे । तं शृष्टेताऽभ्ययान्तुं षट्त्रिंशो वितुदञ्चरैः ।
 १४५
 वारणं जघनोपान्तिं विपाषाभ्यामिव द्विजः । स भारत महानासोयोधानां सुमहात्मनां ।
 कर्णपार्थयोर्ष्ये तदीयानां महारणः । न पाण्डवानां नाम्नाकं योधः कथित् पराशुघ्नः ।
 प्रत्यदुःशततः कर्णः पाञ्चानांस्तरितो यथै । तस्मिन् चये नरथेठ गजत्राजिजनवयः ।
 मादुरासोदुर्भयतोराजन्मथं गतेऽहनि । पाञ्चालास्तु महाराज त्वरिता शिशिगोपवः ।
 ते सर्वेऽभ्यद्रवन् कर्णं पतन्निव द्रव द्रुमं । तांश्याधिर्हस्यः कुडुो यतमानान्मनस्त्रिनः ।
 १४९
 विश्वस्त्रिव वापौधैः सभासादयदपगान् । व्याकृष्टं सुश्रभाण चित्रं पोषायुधं जयं ।
 शूकस्य रोचमानस्य सिंहेनस्य दुर्जयं । ते वीरा रथमार्गेण परिवमुर्नरोत्तमं ।

सृजन्तं सायकान् क्रुद्धं कर्णमाह्वयमिभिनं । युध्यमानंस्तु तान् शूरान् मनुजेन्द्रः प्रतापवान् ।
 अष्टाभिरष्टौ राधेयोऽभ्यर्हयन्निशितैः शरैः । श्रयापरान्महाराज सुतपुत्रः प्रतापवान् ।
 गघान वज्रसाहचान् योधान् युद्धविशारदान् । जिष्णुञ्च जिष्णुकर्मणं देवापिं भद्रमेव च ।
 दण्डश्च राजन् समरे चिचं चित्रायुधं हरिं । सिंहेकैतुं रोचमानं श्लभञ्च महारथं । १०९
 निजघान सुसंकुष्टयेदीनाञ्च महारथान् । तेषामाददन्तःप्राणानामोदाधिरयेर्ष्युः ।
 शेरिताभ्युचिताङ्गस्य रुद्रस्येवोजितं महत् । तत्र भारत कर्णेन मातङ्गास्ताडिताः शरैः ।
 सर्वतोऽभ्यद्रवन् भीताः कुर्बन्तो महदाकुलं । निपेतुर्ध्यां समरे कर्णसायकताडिताः ।
 कुर्बन्तो विविधान्नादान् वज्रनुवाद्वाचलाः । गजवाजिमनुथैश्च निपतङ्गिः समन्ततः ।
 रथैश्चाधिरदेश्मिर्गं समास्त्रोर्थत मेदिनी । नैव भोग्ना न च त्रेणिा नाप्यन्ये युधि तावकाः । ११०
 चक्रुः स्म तादृशं कर्म यादृशं वै कृतं रणे । स्रुतपुत्रेण नागेषु ह्येषु च रथेषु च ।
 नरेषु च महाराज कृतं स्म कदनं महत् । मृगमध्ये यया सिंहेो द्युत्यते निर्भयस्वरन् ।
 पाञ्चालानां तथा मध्ये कर्णोऽचरदभोतवत् । यया मृगगणंस्तस्मान् सिंहेो द्रावयते दिशः ।
 पाञ्चालानां रथव्रातान् कर्णेो व्यद्रावयत्तया । सिंहास्रञ्च यया प्राप्य न जीवन्ति मृगाः क्षचित् । १११
 तथा कर्णमनुप्राप्य न जिजीवुषंश्चारयाः । वैशानरं यया प्राप्य प्रतिदहन्ति वै जनाः ।
 कर्णप्रिना वने तदहम्भा भारत एञ्चयाः । कर्णेन चेदिकैकेयपाञ्चालेषु च भारत ।
 विश्राय नाम निहता बहवः शूरसंमताः । मम रामीश्वतीराजन् दृष्ट्वा कर्णस्य विक्रमं ।
 नैकोऽप्याधिरयेर्भवन् पाञ्चालो मोक्ष्यते युधि । पाञ्चालान् व्यथमत्स्ये खतपुत्रः पुनः पुनः ।
 पाञ्चालानय निप्रन्तं कर्णं दृष्ट्वा महारथे । अभ्यधावसुसंकुष्टो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 धृष्टदुष्य राधेयं द्रौपदेयाद्य मारिय । परिवमुरमिवन्नं श्रतप्रयापरं जनाः । ११२
 प्रियपत्नी स्रष्टेयस्य नकुन्ता नावुलिष्ठया । जनमेजयः विनेर्नन्ना स्रष्टयस्य प्रभद्रकाः ।
 सते पुरोगमा भूत्वा धृष्टदुष्य संयुगे । कर्णमखलनिव्यक्षेर्त्विचररमितोऽजयः ।
 तांस्तथाधिरथिः संख्ये चेदिपाञ्चालपाण्डवान् । शको यश्रनभ्यपतत् गदलान् पवगानिव ।
 तः कर्णस्तभवपुङ्गुं धोरस्य विद्यामते । तादृग्यानुक् पुरा कृतं देवानां दानैः स्रष्ट ।
 तान् शमेतान् महेश्यासान् शरैर्गोपयर्षिणः । रको क्षामस्रष्टयस्यसामोच दिशःकरः । ११३
 भोमपेनञ्च संभञ्ज राधेये पाण्डवे स्रष्ट । सर्वतोऽभ्यहनन् क्रुद्धो रथमदृष्टनिभैः शरैः ।
 वाष्टोक्त्वां केडपाय् मस्यान् वावात्यान् मद्रुषेन्ववान् । एकः संख्ये महेश्यासो दोषयन् पञ्चशोभत ।
 तत्र संख्ये भोमन मागधेस्ताडिता मश्राः । प्रपतन्तो वतारोहाः कल्पयन्ति स्म मेदिनीं ।
 शक्तिवय इतांगथाः पतयत्य गतामवः । शरतो युधि निर्भित्वा वगन्तो र्धिरं चञ्च ।
 स्रष्टस्रष्ट र्धिनः पतिताः पतितादुषाः । ते पताः समदृश्यन् भीमभीता मतामवः । ११४
 र्धिनः शरिभिः सतेः पादातेन्नास्त्रिभिर्गजैः । भीमसेनशरैश्चैराश्वथा वगुधाऽभवत् ।

तत्सम्भितनिवातिष्ठद्भोमघेनभयाहितं । दुर्व्याधनबलं मन्वे निहत्साहं हतवर्णं ।
 निक्षेष्टन्तु बलं दीनं वभौ तस्मिन्महारणे । प्रमन्नसलिले काले यथा स्वात् सामरो नृप ।
 तद्भक्तव बलं तद्वै नियलं समवस्थितं । मन्युवीर्यवलोपितं दर्पात् प्रत्यवरोपितं ।
 अभवन्तव पुत्रस्य तथैव्यं निष्प्रभं तदा । तद्दलं भरतश्रेष्ठ बध्यमानं परस्पर ।
 रुधिरौघपरिक्रिन्नं रुधिरार्द्रं बभूव ह । जगाम भरतश्रेष्ठ बध्यमानं परस्परं ।
 स्रुतपुत्रो रणे क्रुद्धः पाण्डवानामनोकिनीं । भीमसेनः क्रुद्ध्यापि द्रावयन्तौ विरेजतुः ।
 वर्त्तमाने तथा रौद्रे संग्रामेऽहुतदर्शने । निहृत्य घृतनामध्ये संग्रतकगणान् बहन् ।
 अर्जुनो जयतां श्रेष्ठा वासुदेवमयात्रवोत् । प्रभम्रं चलमेतद्धि योत्स्यमानं जनार्दन ।
 एते द्रवन्ति सगणाः संग्रतक्रमहारयाः । अत्रारयन्तो मद्राणान् सिंघग्रन्दं दृग्मा हव ।
 दीर्यंते च महत्सैन्यं सञ्चयानां महारणे । हस्तिकक्षौ घासौ कृष्य केतुः कर्णस्य धोमतः ।
 दृश्यते राजसैन्यस्य मध्ये विचरतो मुदा । न च कर्ण रणे शक्ता जेतुमन्ये महारयाः ।
 जानीतेहि भवान् कर्णं वीर्यवन्तं पराक्रमे । तत्र याहि यतः कर्णो द्रावयत्येव नो बलं ।
 वर्जयित्वा रणे याहि स्रुतपुत्रं महारथं । एष मे रोचते कृष्य यथा वा तव रोचते ।
 एतच्छुला वचसस्य गोविन्दः प्रहसन्निव । अत्रवोदसुंने त्वर्णं कौरवान् जहि पाण्डव ।
 ततस्तव महासैन्यं गोविन्दप्रेरिता हयाः । हंसवर्णाः प्रविशियुर्बहन्ताः कृष्यपाण्डवौ ।
 केशवप्रेरितैरस्यैः श्वेतैः काञ्चनभूपथैः । प्रविशन्तिस्तव बलं चतुर्दशमभियत ।
 मेषस्तनिनिद्गादः स रथो वानरध्वजः । चलत्पताकस्तां सेनां विमानं घाम्निवाविश्रत् ।
 तौ विदार्य महासिनां प्रविष्टौ केशवाञ्जुनौ । क्रुद्धौ संरक्षारक्तासौ व्यभाजतां महाद्युतौ ।
 युद्धशौषेष्ठा समाहृतावागतौ तौ रणाभ्वरं । यच्चभिर्बिन्धिना हतौ मखे देवाविवाशिनौ ।
 क्रुद्धौ तौ तु नरयाधौ योगत्रनौ बभूवतुः । तलग्रन्देन रुषितौ यथा नागौ महावने ।
 विगाह्य तु रथानीकमदशङ्कां फाल्गुनः । व्यचरन् घृतनामध्ये पाण्डवस्य इवान्तकः ।
 तं दृष्ट्वा युधि विक्रान्तं सेनायां तव भारत । संश्रतकगणान् भूयः पुत्रले समचूचुदत् ।
 ततो रथसश्वेषु दिरदानां विभिः शतैः । चतुर्दशसहस्रैस्तु ररगानां महाहवे ।
 दाभ्यां शतसहस्राभ्यां पदातीनाञ्च धनिनां । शूराणां सञ्चलवाणां विदितानां समकम् ।
 अभवन्तन्त कानोयं ह्यदयन्तो महारयाः । शरवैधंधेहाराज सन्ततः पाण्डुनन्दनं ।
 स च्छाद्यमानः समरे श्वैः परचलाईनः । दंशयधौद्रमात्मानं पाण्डवस्य इवान्तकः ।
 निग्नन् भंग्रकान् पार्थः प्रेषणीयतरोऽभवत् । ततो विद्युन्मैर्वाणैः कार्तस्त्रजिह्वितैः ।
 निरन्तरनिवाकाग्रमाशौ च्छंधं किरीटिना । किरीटिभुजनिमुग्धैः सन्ततजिह्वितैः ।
 समान्दधं वभौ सभ्यं काद्रवेदीरिव प्रभो । ह्यकपुत्रान् प्रघघायान् शरान् कर्णकण्ठैः ।
 अवाद्यदमेयात्मा दिशु सन्नासु पाण्डव । मधो वियदिस्यः सन्नाः कर्णकण्ठैः शरैः ।

१००

१०५

१०६

१०७

१०८

स्फुटन्तीति जना जमुः पार्यत्य तलनिःस्रनात् । हत्वा दम्बसहस्राणि पार्यिगानां महारयः ।
संशप्तकानां वैन्नेयः प्रत्ययं त्वरितोऽभ्ययात् । प्रत्यबन्ध ममापाद्य पार्यः कान्मिञ्जरिति ।

प्रममाय वलादापैर्द्वान्नानिव वासवः । प्रचिच्छेदाद्भ्रं भक्षेन द्विपतामाततायिनां ।

शस्त्रपाणिं तथा बाध तयाऽपि च शिरास्युत । श्रृङ्गाङ्गावयवैस्त्रिभैर्यां युधाक्षेऽपतन् भुवि ।

विष्यन्तातामिभं भग्ना वज्रशाखा इव द्रुमाः । हस्यथरयपत्तीनां प्राताग्निप्रन्तमज्जुं ।

सुदविषादवरजः शरदृष्ट्याऽभवीष्टपत् । तस्यास्त्वतोऽर्द्धे चन्द्राभ्यां वाङ्ग परिषमन्निभौ ।

पूर्णचन्द्राभवन्नञ्च क्षुरेणाभ्यक्षरच्छरः । स पपात ततो वाहात् मुलोहितपरिष्ववः ।

मनःशिलागिरेः गृह्णं वज्रेणैवावदारितं । सुदविषादवरजं कान्मिञ्ज ददृमुर्हतं ।

प्रांयं कमलपत्रात्मन्यर्थं प्रियदर्शनं । काञ्चनक्षत्प्रमदृग्ं भिन्नं हेमगिरिं यथा ।

ततोऽभवन् पुनर्धुञ्जं धोरमत्यर्थमहुतं । नानावस्त्राय योधानां बभूवुस्तत्र युध्यतां ।

एकेपुनिहतेरथैः कान्मिञ्जैर्धवैः शकैः । शोणितान्कैछदा रक्तं सर्वमाशोदिश्राम्यते ।

रथैर्हतास्यस्तैश्च हतारोर्ध्व वाग्निभिः । दिरदैश्च हतारोर्ध्वैश्चामात्रैर्हतद्विपैः ।

अश्वेभ्यश्च महाराज कृतो धीरो जनशयः । तस्मिन् प्रपद्ये पद्ये च निहते सव्यसाचिना ।

अञ्जेन जयतां श्रेष्ठं त्वरितो द्रौणिर्भ्ययात् । विधुन्वानो महश्चापं कार्त्तस्वरविभूयितं ।

श्राद्धदानः शरान् धोरान् स्वरग्नीनिव भास्करः । क्रोधाभयं विवृत्तास्थो सोहितावो वभौ बली ।

श्रनकाले यथा क्रुद्धो मृत्युः किङ्करदण्डभृत् । ततः प्राञ्जदुयाणि शरवर्षाणि सङ्गमः ।

तैर्निष्टदृष्टैर्महाराज यद्रवत् पाण्डवो चमूः । स दृष्ट्वैव तु दामार्हं सन्दिग्धं विश्राम्यते ।

पुनः प्राञ्जदुयाणि शरवर्षाणि मारिष । तैः पतद्भिर्महाराज द्रौणिमुक्तैः समन्ततः ।

सञ्कादितौ रथैश्चा तावुभौ कृष्णधनञ्जयौ । ततः शरशतैस्त्रौश्चैरश्वत्यामा प्रतापवान् ।

निघैष्टौ तावुभौ युद्धे कृत्वा माधवपाण्डवौ । हाहाहतमभूत् सर्वं स्वावरं जङ्गमन्तया ।

चराचरस्य गोशारौ दृष्ट्वा सञ्कादितौ शरैः । सिद्धचारणसहाय्य सम्येतुक्ते समन्ततः ।

चिन्तयन्तो भवेदद्य लोकानां स्वल्पपोति च । न मया तादृशो राजन् दृष्टपूर्वः पराक्रमः ।

संपाप्नो यादृशो द्रौणेः कृष्णो सञ्कादयिष्यतः । द्रौणेषु धनुषः श्रद्धमहितचासनं रणे ।

श्रथैपं वज्रगो राजन् सिंहस्य निन्दो यथा । ज्या चास्य चरतो युद्धे सव्यदक्षिणमस्यतः ।

विद्युदमुदमथस्या भाजमानिव साऽभवत् । स तथा विप्रकारी च दृढहस्तश्च पाण्डवः ।

प्रमोहं परमं गत्वा प्रेक्ष्य तं द्रौणञ्ज ततः । विरुमं विहतं मेने श्रात्मनः, स महायथाः ।

तस्यास्यं समरं राजन् वपुरासीत् मुदुर्दृग्ं । द्रौणिपाण्डवथैरिवं वर्त्तमाने महारणे ।

वर्द्धमाने च राजेन्द्र द्रौणपुत्रे महाबले । होयमाने च कौन्तेये कृष्णे रौपः समाविशत् ।

स रौपाग्निःशमवाजन् निर्द्वेषधिव चक्षुषा । द्रौणिं क्षपश्यत् संगामे फाल्गुनञ्च मुञ्जुर्भुङ्गः ।

ततः क्रुद्धोऽनवीत् कृष्णः पार्यं सम्रण्यं तदा । श्रत्यहुतमिदं पार्थ तव परशामि संदुगे ।

१८०

१८१

१८२

१८३

१८४

१८५

अतिरेको हि यत्र त्वा द्रौणपुत्रोऽद्य भारत । कश्चिदीर्यं यया पूर्वं भुजयोर्व्या वलं तव ।
 कश्चित्ते गाण्डिवं हस्ते रथे तिष्ठति चार्जुन । कश्चित् कुम्भलिनी वाह्य मुष्टिर्वा न व्यशोर्ध्वत ।
 उदीर्यमानं हि रथे पश्यामि द्रौणिमाह्वे । गुरुपुत्र इति ह्येनं मानयन् भरतर्षभ ।
 उपेक्षां कुरु मा पार्थ नायं काल उपेक्षितुं । एवमुक्तञ्च कृष्णेन गृह्य भलांयतुर्दृष्टम् ।
 त्वरमाणस्तराकाले द्रौणेश्वनुरयाच्छिनत् । ध्वजं कर्चं पताकाश्च रथं शक्तिं गदां तथा ।
 जनुदेश्च च सुभृशं वत्सदनैरताडयत् । स मूर्च्छं परमां गत्वा ध्वजयष्टिं समाश्रितः ।
 तं विभ्रंजं महाराज शत्रुणा भृशपीडितं । श्रपोवाह रथात् हृतो रथमाषो धनञ्जयात् ।
 रतस्मिन्नेव काले च विजयः शत्रुतापनः । यद्हनत्तावकं धैर्यं शतशोऽय स्रहस्रशः ।
 पश्यतस्त्रस्य वीरस्य तव पुत्रस्य भारत । एवमेव वधो वृत्तस्तावकानां परैः सह ।
 क्रूरो विशमनो घोरो राजन् दुर्धनिते तव । मंग्रप्रकांश्च कौन्तेयः कुण्ड्यापि वृकोदरः ।
 वसुपेणश्च पाञ्चालान् चलेन व्यधमद्रथे । वर्त्तमाने तथा रौरुं राजन् वीरवरचये ।
 उत्थितान्यगथेयानि कवन्धानि समन्ततः । युधिष्ठिरोऽपि संग्रामे प्रहार्गैर्गाढवेदनः ।
 क्षोभसात्रमक्रन्व तस्यै भरतसत्तम ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संकुलमुद्धे षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ दुर्ध्याधनज्ञतः कर्णमुपेत्य भरतर्षभ । श्रवणोन्मद्राजञ्च तथैवान्यांश्च पार्थिवात् ।

यद्दुर्धनैतत्संप्राप्तं स्वर्गदारमपाटलं । सुखिनः क्षत्रियाः कर्णं लभन्ते युद्धमीदृशं ।

सदृशैः क्षत्रियैः शूरैः शूराणां युथता युधि । इष्ट भवति राधेय तदिदं समुपस्थितं ।

हता च पाण्डवान् युद्धे स्त्रोतानुर्वीमवास्थय । निहता वा परैर्युद्धे वीरलोकमवास्थय ।

दुर्ध्यानस्य तच्छ्रुत्वावचनं क्षत्रियर्षभा । हृष्टा मादानुदक्रोशन् वादिचाषि च सर्वशः ।

ततः प्रमुदिते तस्मिन् दुर्ध्याधनवले तदा । हर्षयस्त्रावकान् योधान् द्रौणिसर्वचननप्रवीन् ।

प्रत्यक्षं सर्वसैन्यानां भवताञ्चापि पश्यतां । न्यस्रगृहो मम पिता हृष्टयुवेन पातितः ।

स तेनाहममर्षेण मित्रार्थं चापि पार्थिव । सत्यं वः प्रतिजानामि तदाक्य मे निबोधत ।

हृष्टयुधमद्वलाश्च न विमोक्षामि दंशनं । अनृतायां प्रतिज्ञाया नाहं स्वर्गमवाप्नुया ।

अस्मिन्ने भोमहेनय योधा यो रक्षिता रथे । हृष्टयुधस्य तं भंख्ये निहमियामि सायकैः ।

एवमुक्त्वा ततः सर्वा रुक्षिता भरती चमू । अभ्यद्रवत कौन्तेयोस्तथा ते चापि पाण्डवाः ।

स क्षत्रिपातो रथययूपानां बभूव राजत्रतिभीमरूपः । जनवयः कालजुगान्मकपः प्रावर्त्तताये कुरुसञ्चर्यानां ।

ततः प्रहृष्टे युधि भंगहारे भूतानि सर्वानि सदैवतानि । आसन्नं समेतानि महाशरोभिर्दिव्यैश्चमामाणि नरप्रवीरान् ।

दिव्यैश्च माल्यैर्भिविधैश्च गन्धैर्दिव्यैश्च रत्नैर्भिविधैर्नाराय्यान् । रथे स्वकर्णोदहतः प्रवीरानवाकिरन्प्रसरसः प्रहृष्टाः ।

समोरणशोश्च निपेत्य गन्धान् शिपेच सर्वानपि योधमुत्थान् । निनेयमाणास्त्रनिलेन योधाः पश्वरप्रा धरर्षे निपेतुः ।

सा दिव्यमाल्यैरवकीर्त्तमाणा सुश्रवणपुङ्खैश्च प्ररैर्भिविचिरेः । नवचर्षधैरिव चित्रिता धौः वितिर्भभैर योधवरैर्दिविचा । १ १६

स्फुटन्तीति जना जसुः पार्यस्थ तलनिःस्नानात् । हत्वा दशसहस्राणि पार्यिवाणां महारयः ।
 संग्रहकानां दौन्तेयः प्रत्यक्षं त्वरितोऽभ्ययात् । प्रत्यक्षञ्च समासाद्य पार्यः काम्बोजरवितं ।
 प्रमत्ताय बलादाथैर्हानवानिव वासवः । प्रचिच्छेदाग्रं भ्रमेण दिपतामाततायिनां ।
 ब्रह्मपाणिं तथा बाण्ड तथाऽपि च शिरांस्तुत । अङ्गाङ्गावयवैन्दिक्त्रैर्यायुधास्त्रैःपतन् भुवि ।
 विश्वमातामिहं भग्ना वड्ढाखा इव द्रुमाः । हस्त्यथरयपत्नीनां प्रातान्निघ्नन्तमर्जुनं ।
 सुदक्षिणादवरजः भरदृश्याऽभ्यवोऽपत् । तस्यास्थतोऽङ्गं चन्द्राभ्यां वाङ्ग परिघसन्निभौ ।
 पूषं चन्द्राभवद्वज्रं चुरेणभ्यहरिच्छिरः । स पपात ततो वाहात् सुलोहितपरिखवः ।
 मनःमिलागिरेः शृङ्गं वज्रेणैवावदारितं । सुदक्षिणादवरजं काम्बोजं ददृग्मुहं ।
 प्रांशुं कमलपत्रालमग्रार्थं प्रियदर्शनं । काञ्चनसाम्भसदृशं भिन्नं हेमगिरिं यथा ।
 ततोऽभवत् पुनर्धुङ्गं धारमत्यर्थमहुतं । नानावस्त्राद्य योधानां, बभूवुस्तत्र युधतां ।
 रक्षेयुनिहतैरथैः कम्बोजैर्बनैः शकैः । श्रेणिताकैलदा रक्तं सर्वमासीद्विश्राप्यते ।
 रथैर्हतायस्त्रैश्च क्षतारोहैश्च वाग्निभिः । दिरदैश्च क्षतारोहैर्भहामाचैर्हतदिपैः ।
 अश्विन्येन महाराज क्षतो धारो जनउयः । तस्मिन् प्रपवे पवे च निहते सयथाचिना ।
 अश्विनं जयतां श्रेष्ठं त्वरितो द्रैक्षिरभ्ययात् । विधुत्वानो महृषापं कान्तस्वरविभूषितं ।
 आददान्, वरान् धारान् स्वरग्भीनिव भास्करः । क्रोधाभयंविद्वेषाद्यो लोहिताद्यो बभौ बली
 अन्तकाले यथा मुहुः शृङ्गं किञ्चरदण्डभृत् । ततः प्राञ्जदुयाणि श्रवर्षाणि सङ्गः ।
 तैर्निघट्टैर्षं हाराज व्यद्रवत् पाण्डवो चमूः । स दृष्ट्वैव तु दाशार्हं सान्दनस्यं विश्राप्यते ।
 पुनः प्राञ्जदुयाणि श्रवर्षाणि मारिष । तैः पतद्भिर्भहारज द्रैक्षिमूकैः समन्ततः ।
 सञ्चरदितौ रथयो तावुभौ लष्पधनञ्जयी । ततः श्रवणैस्त्रैश्चैरुपत्यामा प्रतापवान्
 निर्दोष्टोऽनुभौ युद्धे कृत्वा माधवपाण्डवौ । हाहाहनमभूत् सर्वं स्वावर्जं कुमनया
 पराचरस्य गोशरीरं दृष्ट्वा सञ्चरदितौ शरैः । सिद्धचारणमहाय सन्त्युत्से समन्-
 धिनपन्तो भवदद्य शोकानां म्बक्ष्यतीति च । न मया तादृशो राजन् दृष्टपूर्वं
 धद मा पादुशो श्रेष्ठैः लष्पैः सञ्चरदिय्यतः । श्रेष्ठैस्त्व धनुषः ब्रह्मसहित
 शर्पांश्च शक्यो राजन् सिंहस्य निन्दो यथा । आशाश्च शरतो युद्धे सय
 विदुरमुदमथस्या भाजमानेव साऽभवत् । स तथा विप्रकारी च दृढहृ-
 द्भ्यैर्हं परमं गताप्रियं ते द्रौण्यं ततः । विह्वलं विह्वलं मेने चात्मानः स
 तस्मात्क्षं धमरे राजन् वपुःशोभोत् मुदुःखं । द्रैक्षिपाण्डवयोर्वेवं वरंमत्तं
 कर्तुं मानं च शंभुः द्रौण्यपुत्रे महाबले । शोचमाने च कैर्नाथे लष्पे
 शं वीराधिः पश्य च न् निर्हं ह्यिदं चतुरा । द्रैक्षिं श्रमयन्तं धंशमे पादुशुम्
 ततः कुहः शरीरं ६५८. पापं सञ्चरवतारा । अद्यतमिहं पार्थं तत्र पञ्चसि ६

विपाटितविचित्रांश्च ह्यचिचिचान् रथाङ्कुशान् । भिन्नाश्च वज्रधा घण्टा महद्भिः पतितैर्गजेः ।
 वैदूर्यैर्दण्डांश्च गृह्णान् पतितानङ्कुशान् भुवि । बद्धाः साद्भिर्भुजापेयु सुवर्णविक्रताः कथाः ।
 विचित्रमणिविचित्रांश्च जातरूपपरिष्कृतान् । अथास्तरपरिष्तोमायाङ्कुवान् पतितान् भुवि ।
 चूडामणीनरेन्द्राणां विचित्राः काञ्चनसजः । ह्यस्त्राणि चापविद्धानि चामरव्यजनानि च ।
 चन्द्रनववभासैश्च वदनैश्चासकुण्डलैः । कृतगमशुभिरत्यर्थं वीराणां समलङ्कृतैः ।

१०५

वदनैः पश्य सञ्चन्ना मही शोषितकर्दमां । सजोवांश्चापरान् पश्य कूजमानान् समन्ततः ।
 उपास्मानान् वज्रगो न्यस्तमस्त्रैर्बिभ्रात्पते । शान्तिभिः सहितांश्च रोदमानैर्मुञ्जमुञ्ज ।
 सुत्क्रान्तानपरान् योधांश्चादयिता तरस्त्रिनः । पुनर्दुष्टाय गच्छन्ति जयगद्गाः समन्यवः ।
 अपरे तत्र तथैव परिधावन्ति मानवाः । शान्तिभिः पतितैः शूरैर्योच्यमानास्त्रयोदकं ।

१०६

जलायश्च गताः केचिन्निष्प्राणा बह्वैर्वाङ्मूनि । सन्निवृत्ताश्च ते शूरराक्षान् वै दृष्ट्वा विचेतसः ।
 जलं त्यक्त्वा प्रधावन्ति क्रोशमानाः परस्परं । जलं पीत्वा मृतान् पश्य पिवन्तोऽन्यांश्च मारिष ।
 परित्यज्य म्रियानन्धे बान्धवान् बान्धवप्रियाः । सुत्क्रान्ताः समदृश्यन्त तत्र तत्र महारणे ।
 तथा परान्नरश्रेष्ठ सन्ददौष्टपुटान् पुनः । भुकुटोक्तुल्लैर्बन्धैः प्रेवमशान् समन्ततः ।
 एवं नृवंशदा ह्येषा यथा यत्र युधिष्ठिरः । अर्जुनस्यापि नृपतेर्दंबनार्थं महारणे ।

१०७

याद्दि यादोति गोविन्दं मुञ्जमुञ्जरचोदयत् । तां युद्धभूमिं पार्यंश्च दर्शयित्वा च माधवः ।
 स्वरमाशस्ततः कृष्णः पार्यंमाह शनैरिदं । पश्य पाण्डव राजानमुपयातांश्च पार्यिवान् ।
 कर्षं पश्य महारङ्गे ज्वलन्मिव पावकं । श्वैो भोमो मखेवासः संनिवृत्तो रणं प्रति ।
 तमेते विनिवर्त्तन्ते हृष्टद्युम्भपुरोगमाः । पाञ्चालसञ्जयानाञ्च पाण्डवानाञ्च ये मुखं ।
 निवृत्तैश्च पुनः पार्यंभ्रं शत्रुबलं महत् । कौरवान् ब्रवतो ह्येष कर्षो रोधयतेऽर्जुन
 अन्तकप्रतिमो वेगे यक्रतुस्त्रपराक्रमः । श्वैो गच्छति कौरव्य श्रेणिः शस्त्रभ्रताम्वरः ।

तमेव प्रदुतं संख्ये हृष्टद्युषो महारयः । अनुप्रयाति सङ्ग्रामे हतान् पश्य च सञ्जयान् ।
 सर्वंमाह सुदुर्द्धो वसुदेवः किरोटिने । ततो राजन्महाधारः प्रादुराभीन्महारणः ।
 धिहनादरवाथैव प्रादुरासन् समागमे । उभयोः सेनयोराजन् मृत्युं हत्वा निवर्त्तनं ।
 एवमेव श्वैो वृत्तः श्रियंथां श्रियिवीपते । तावकानां परेपाञ्च राजन् दुर्गन्धिते तव ।
 इति श्रीमहाभारते कर्षणपर्वणि वासुदेववाक्ये श्लेषश्चागोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः पुनः समाज्जमुनभोताः कुहसञ्जयाः । युधिष्ठिरमुखाः पार्याः स्तपुत्रमुखा वर्य ।
 ततः प्रवृत्ते भोमः सङ्ग्रामो लोमहर्षणः । कर्षंश्च पाण्डवानाञ्च धमराश्रविवर्द्धनः ।
 मस्त्रिन् प्रवृत्ते संयामे तमुले शोषितोदके । संशत्रकेषु शूरैषु किञ्चिच्छिष्टेषु भारत ।
 हृष्टद्युषो महाराज वृत्तः सर्वराशभिः । कर्षमेवाभिदुद्राव पाण्डवाश्च महारयाः ।
 आगच्छमानांश्चान् संख्ये प्रवृष्टा विव्रथैपिषः । दधारैको रणे कर्षो अस्त्रैः पानिव पर्वतः ।

१०८

ततोऽन्तरीवादपि साधुवादैर्वादित्रयोधैः । ऋमुदीर्थमाणः । ज्योषोषेनेमिखननदचित्रः समःकुलः सोऽभवत्सम्प्रहारः ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि अत्रत्यामप्रतिज्ञायां सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ रथमेव महानस्रोत्संगामः । प्रयिवीचिता । क्रुद्धेऽर्जुने तथा कर्णे भीमसेने च पाण्डवे ।

द्वौऽण्पुत्रं परित्यज्य जिला चान्दान्महारथान् । अत्रवीदूर्जुना राजन् वसुदेवमिदं वचः ।

पश्य छण्य महाबाहो द्रवन्तीं पाण्डवी चमूं । कर्षं पश्य च संघामे कालयन्तं महारथान् ।

न च पश्यामि दाशार्हं धर्मराजं युधिष्ठिरं । नापि केतुर्धुंधां श्रेष्ठ धर्मराजस्य दृश्यते ।

चिभागद्यावशिष्टोऽयं दिवसस्य जनार्दन । न च मां धार्तराष्ट्रेण कश्चिद्युथति संयुगे ।

तस्मान्तं ममियं कुर्वन् यासि यत्र युधिष्ठिरः । दुष्टा कुशलिनं युद्धे धर्मपुत्रं सदानुजं ।

पुनर्योद्धाऽस्मि वार्ष्णेय शत्रुभिः सह संयुगे । ततः प्रायाद्रथेनाशु वीभत्सोर्बचनार्द्धरिः ।

ततो युधिष्ठिरो राजा सञ्जयाच्च महारथाः । अयुथंस्त्रावकौ शार्ङ्गं मृत्युं क्लृवा निवर्तनं ।

ततः संघामभूमिं तां वर्त्तमाने जनवयं । श्रवेणमाथो गोविन्दः सव्यसाचिदमत्रवीत् ।

पश्य पार्थ महारौद्रं वर्त्तते भरतवयः । पृथिव्यां क्षत्रियाणां वै दुर्व्योधानकृते महान् ।

पश्य भारत चापानि रक्ष्यशठानि धन्विनां । मृतानामग्निविद्भानि कलापांसु महाधनान् ।

जातरूपमथैः पुष्टैः शरांश्चानतपर्व्वणः । तैलधौतांश्च नाराचात्रिभुक्तान् पन्नगाश्रिव ।

हस्तिदन्तास्फुरन् खड्गान् जातरूपपरिष्कृतान् । चर्मणाणि चापविद्भानि रक्ष्यगर्भानि भारत ।

सुवर्णविकृतान् प्राधान् शशी कनकरूपिणाः । जाम्बूनदमथैः पद्मैर्बन्धुश्चाथ विपुला गदाः ।

जातरूपमयोद्युष्टैः पट्टिमान् हेमभूषणान् । दण्डैः कनकचित्रैश्च विप्रविद्भान् प्ररथधान् ।

अथ कुन्तींश्च पतितान् मुपलानि गुरुणि च । शतशोः पश्ये चित्राश्च विपुलान् परिधांसुया ।

चक्राणि चापविद्भानि तोमरांश्च महारथे । नानानिधानि शस्त्राणि श्रेष्ठान् जयशृङ्गिनः ।

श्रीवन्त इव दृश्यन्ते गतसत्त्वास्तरसिनः । गदाविमघितैर्गोविभुंषलैर्भिन्नमहाकान् ।

गजवाजिरथकुशान् पश्य योधान् सहस्रशः । मनुयश्चयनागानांश्च हयगात्रवृष्टिपट्टिशैः ।

परिधैरायधैर्धैरैरथःकुनैः परशुधैः । शरोरैर्बल्लमिन्दिधैः श्लोषितौघपरिभुतैः ।

गतासभिरमिवप्रधंष्टता रणभूमयः । बाहुभियन्दनादिधैः साङ्गैर्देहेमभूषणैः ।

धतलवैः संकूपैर्भानि भारत मेदिनी । साङ्गुलित्रैर्भुजाधैश्च विप्रविद्धैरसङ्गुतैः ।

एतिसोपभेन्दिधैश्चभिय तरसिनां । यद्दुष्टानामणिवरैः शिरोभिय सकुण्डलैः ।

पतितैश्चभयापाशं विराजति वसुन्धरा । कथन्तैः शोषितादिधैर्निष्प्रगात्रशिरोधरैः ।

भूतानि भरतश्रेष्ठ शान्ताचिर्भिरिकाग्निभिः । रथांश्च यशुधा भग्नान् हेमकिङ्किजिनः शूभान् ।

शशिनश्च शतान् पश्य निष्कोशंस्त्रान् शराहतान् । अशुकशंभुपामशूनां पताका विविधध्वजान् ।

रथिनश्च महाशूतान् पाण्डुरांश्च प्रकीर्षकान् । निरक्षत्रिणान् भग्नान् शयानान् पत्नीतपमान् ।

देहपत्नीविचित्राश्च शतांश्च गजशशिनः । वारुषानां परिशोभांश्चयैवाश्रित इत्यन्तान् ।

विपाटितविचित्रांश्च ह्य्यचिचान् रयाकुशान् । भिन्नाश्च वज्रधा घण्टा मधुभिः पतितैर्गजैः ।
 वैदूर्यदण्डांश्च शूभान् पतितान्कुशान् भुवि । वज्राः सादिभुजाधेयु सुवर्णविठता. कशाः ।
 विचित्रमणिचित्रांश्च जातरूपपरिष्कृतान् । अश्वास्तरपरिष्कोमावाङ्गवान् पतितान् भुवि ।
 चूडामणीन्नरैर्द्राणा विचित्राः काञ्चनस्रजः । कृष्णाणि चापविह्वानि चाभरव्यजनानि च ।
 चन्द्रनवचभाधैश्च वदनैश्चाण्डकुपडलैः । कृत्तगम्भुभिरत्यर्यं बीराणां समलङ्कृतैः ।
 वदनैः पश्य सञ्जन्ना मर्धौ शोणितकर्दमां । सजीवांश्चापरान् पश्य कूजमानान् समन्ततः ।
 उपासमानान् वज्रयो न्यस्तशस्त्रैर्बिशाप्यते । ज्ञातिभिः सद्दितांस्तत्र रोदमानैर्मुञ्जमुञ्ज ।
 व्युत्क्रान्तानपरान् योधांश्चाददित्वा तरस्त्रिनः । पुनर्घुङ्गाय गच्छन्ति जयदृष्ट्याः समन्वयः ।
 अपरे तत्र तत्रैव परिधावन्ति मानवाः । ज्ञातिभिः पतितैः शूद्रैर्योच्यमानास्तयोदकं ।
 जलार्थंश्च गताः केचिन्निष्ठाया वदन्वाऽञ्जुन । सन्निवृत्ताश्च ते शूद्रास्तान् वै दृष्ट्वा विचिन्तय ।
 जलं त्यक्त्वा प्रधावन्ति क्रोशमानाः परस्परं । जलं पीत्वा मृतान् पश्य पिवन्तोऽन्योश्च मारिष्य ।
 परित्यज्य म्रियानन्ये बान्धवान् बान्धवप्रियाः । व्युत्क्रान्ताः समदृश्यन्त तत्र तत्र महारणे ।
 तथा परान्नरश्रेष्ठ सन्दृष्ट्वाऽष्टपुटान् पुनः । भुक्तुटीलुटिलैर्बन्धैः प्रेक्षमाणान् समन्ततः ।
 एवं भ्रुवंस्तदा कृष्णो यथै यत्र युधिष्ठिरः । अञ्जनयापि नृपतेर्दर्शनार्थं महारणे ।
 याद्भि याधीति गोविन्दं मुञ्जमुञ्जरचोदयत् । तां युद्धभूमिं पार्यस्य दर्शयित्वा च माधवः ।
 खरमाणस्ततः कृष्णः पार्यमाह शनैरिदं । पश्य पाण्डव राजानमुपयातांश्च पार्यिवान् ।
 कर्णं पश्य महारथे ज्वलन्मिव पावकं । अशै भीमो महेष्वासः संनिवृत्तो रणं प्रति ।
 तमेने विनिवर्त्तन्ते धृष्टद्युम्नपुरोगमाः । पाञ्चालसञ्जयानाश्च पाण्डवानाश्च ये मुखं ।
 निवृत्तस्य पुनः पार्थैर्भद्रं शत्रुबलं महत् । कौरवान् द्रवतो द्वेष कर्णो रोधयतेऽञ्जुन
 अन्तकप्रतिभो वेगे शकतुक्ष्मपराक्रम । अशै गच्छति कौरव्य द्रैणिः शस्त्रमृताम्बरः ।
 तमेव प्रद्रुतं संख्ये धृष्टद्युषो महारथः । अनुप्रधाति सङ्ग्रामे हतान् पश्य च सञ्जयान् ।
 सर्वमाह सुदुर्द्धो वासुदेवः किरोटिने । ततो राजन्महाधोरः प्रादुराशोन्महारणः ।
 सिंहनादरवाशैव प्रादुरासन् समागमे । उभयोः सेनयोरान्जन् मृत्युं कृत्वा निवर्त्तनं ।
 एवमेव चयो वृत्तः श्रियया श्रियवोपते । तावकानां परेषाञ्च राजन् दुर्धम्यन्विते तव ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि वासुदेववाक्ये अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

१०२

१०३

१०४

१०५

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः पुनः समाज्जमुरभीताः कुहसञ्जयाः । युधिष्ठिरमुखाः पार्याः सतपुत्रमुषा वयं ।
 ततः प्रवृत्ते भीमः सङ्ग्रामो सोमवर्धणः । कर्णस्य पाण्डवानाश्च धमराश्विवर्द्धनः ।
 मस्मिन् प्रवृत्ते धंशामे तुमुले शोषितोदके । संश्रमकेषु शूद्रेषु किञ्चिच्छिष्टेषु भारत ।
 धृष्टद्युषो महाराज सद्दि. सर्वराजभिः । कर्णमेवाभिद्रुद्राव पाण्डवाश्च महारथाः ।
 आगच्छमानांस्तान् संख्ये प्रपृष्टात् विजयैषिणः । दधारैका रणे कर्णो जलैःपानिव पर्वतः ।

१०६

समासाद्य तु ते कर्णं व्यश्रीर्यन्तं महारथाः । यथाऽचलं समासाद्य वाव्याधाः सर्वतोदिग्म् ।
 तयोरासीन्महाराज संयामो सोमशूर्पणः । धृष्टद्युम्नस्तु राधेयं श्रेष्णानतपर्वणम् । १८५
 ताडयामास समरं तिष्ठतिष्ठति चाब्रवीत् । विजयस्य धनुः श्रेष्ठं विधुन्वानो महारथः ।
 पार्थतस्य धनुस्त्रिंशत् शरांश्चाश्रीविधोपमान् । ताडयामास संकुड्डः पार्थतं नवभिः शरैः ।
 ते वर्यं हेमविक्रतं भित्त्वा तस्य महात्मनः । शोषिताक्ता व्यराजन्त शक्रगोपां दवानघ ।
 तदपास्य धनुस्त्रिंशत् धृष्टद्युम्नो महारथः । श्रयान्यद्गुरुरादाय शरांश्चाश्रीविधोपमान् ।
 कर्णं विव्याध सप्तत्या शरैः सन्नतपर्वभिः । तथैव राजन् कर्णोऽपि पार्थतं शत्रुतापनं । १८६
 ह्लादयामास समरे शरैराश्रीविधोपमैः । द्रोणशत्रुर्ध्वंहेव्यासो विव्याध निश्चितैः शरैः ।
 तस्य कर्णो महाराज शरं कनकभूर्पणं । प्रेययामास संकुड्डो मृत्युदण्डमिवापरं ।
 तमापतन्तं सहसा घोररूपं विशास्यते । चिच्छेद सहसा राजन् शैनेयः कृतहस्तवत् ।
 दृष्ट्वा विनिश्चतं वाणं शरैः कर्णो विशास्यते । सात्यकि शरवर्षेण समन्तात् पर्यवारयत् ।
 विव्याध चैनं समरे नाराचैस्तत्र सप्तभिः । तं प्रत्यविध्यच्छैनेयः शरैर्हमपरिष्कृतैः । १८७
 ततो युद्धं महाराज चतुःशोबभयानकं । शशोद्धारस्य चित्रस्य प्रेचणेशं समन्ततः ।
 सर्वेषां तत्र भूतानां सोमशूर्योऽभ्यजायत । तद्दृष्ट्वा समरे कर्णं कर्णशैनेययोर्नृप ।
 रतस्त्रिजगत्तरे द्रोणिर्भययात्कुमहाबलं । पार्थतं शत्रुदमनं शत्रुबोर्ध्याग्गुनाशनं ।
 अभभायत संकुड्डो द्रोणिः परपुरञ्चयः । तिष्ठ तिष्ठाय ब्रह्मन्न न मे जीवन् विमोक्ष्यसे ।
 इत्युक्त्वा मुग्धं शरं शोषकजिज्ञितैः शरैः । पार्थतं ह्लादयामास घोररूपैः सुतेजसैः । १८८
 यतमानं परं शक्या यतमानो महारथः । यथा हि समरे द्रोणः पार्थतं वोक्ष्य मारिय ।
 तथा श्रेष्ठिं रथे दृष्ट्वा पार्थतः परवीरहा । नातिहृष्टमना भूत्वा मयते मृत्युमात्मनः ।
 स प्रात्वा समरेत्मानं शक्येणवाध्यमेव तु । यदनाभ्यायथौ श्रेष्ठिं कालः कालमिदं लभे ।
 श्रेष्ठिंश्च दृष्ट्वा राजेन्द्र धृष्टद्युम्नवसिष्ठतं । क्रोधेन निःश्वसन् शीरः पार्थतं समुपाद्भवत् ।
 तावन्मोन्मन्नु द्रुपैव संरग्धं जग्मतः परं । श्रयाप्रवीर्यमहाराज द्रोणमुत्तः प्रतोपवान् । १८९
 धृष्टद्युम्नं समोपस्यं स्वरमाशो विशास्यते । पाञ्चालापथदाद्यत्वं प्रेषदिव्यामि मृत्यवे ।
 पार्थं हि यत्नया कर्म प्रता द्रोणं पुरा कृतं । अद्य त्वां लस्यते तदै यथा न कुमस्यं तथा ।
 शरत्समाशः पार्थेन यदि तिष्ठसि संयुगे । नापकामसि वा मूढ सत्यमेतद्भवीसि ते ।
 स्वमुक्त्वा प्रयुवाद्य धृष्टद्युम्नः प्रतापवान् । प्रतिवाक्यं स श्वासिष्मामको दाक्षते तव ।
 धैनेव ते पिप्लवर्धं यतमानस्य संयुगे । यदि तावन्नया द्रोणो निश्चतो ब्राह्मणमुपः । १९०
 नार्जुनदानीं कथं युद्धे न हनिष्यामि विक्रमात् । स्वमुक्त्वा महाराज सेनापतिरमरणः ।
 निश्चितेनादिशस्येन द्रोणिं विव्याध पार्थतः । ततो द्रोणिः मुग्धकुड्डः शरैः सन्नतपर्वभिः ।
 चाञ्चलादपदिशो राजन् धृष्टद्युम्नस्य संयुगे । नवान्मारीषं न दिशो भापि योधाः समन्ततः ।

दृश्यन्ते वै महाराज शरैःशुक्लाः सहस्रशः । तथैव पार्थितो राजन् द्रौणिमाह्वगोभिर्न ।
 शरैः संहादयामास सूतपुत्रस्य पश्यतः । राधियोऽपि महाराज पाञ्चालान् सह पाण्डवैः ।
 द्रौपदेयान् युधामनुं सात्यकिञ्च महारथं । एकः संवारयामास प्रेक्षणीयः समन्ततः ।
 धृष्टद्युम्नस्य समरे द्रौणेश्चिच्छेद कार्मुकं । तदपास्य धनुर्द्रौणिरन्यदादाय कार्मुकं ।
 वेगवान् समरे धीरं शरंशुभ्रोऽत्रिंशोपमान् । स पार्थतस्य राजेन्द्र धनुः शक्तं गदां ध्वजं ।
 हयान् सूतं रथञ्चैव निमेषाद्ब्रधमच्छरैः । स च्छिन्नधन्वा विरथो हताथो हतसारथिः ।
 खड्गमादत्त विपुलं शतचन्द्रञ्च भानुमत् । द्रौणितदपि राजेन्द्र भस्मैः चिर्न महारथः ।
 चच्छेद समरे धीरः विप्रहस्तो दृढायुधः । रथादनवच्छेद्य तदद्भुतमिवाभवत् ।
 धृष्टद्युम्नं चि विरथं हताथं किञ्चकार्मुकं । शरैश्च वज्रधा विद्धमक्षैश्च प्रकलीकृतं ।
 नाशकद्भरतश्चैव यतमानो महारथः । तस्थान्तमिभूमीराजन् यदा द्रौणिर्न अश्रिवान् ।
 अथ त्वत्पा धनुर्धरैः पार्थितं तरितोऽन्वगात् । आसीदाश्रवते वेगसस्य राजन्महात्मनः ।
 गह्वरक्षेव पततो जिघृक्षोः पन्नगोत्तमं । एतस्मिन्नेव काले तु माधवोऽर्जुनमवब्रवीत् ।
 पश्य पार्थ यथा द्रौणिः पार्थतस्य वधं प्रति । यत्नं करोति विपुलं हन्याचैनं न संशयः ।
 तं मीचय महाबाहो पार्थितं शत्रुकर्षण । द्रौणिरास्यमनुप्राप्तं मृत्वीरारुहगतं यथा ।
 एवमुक्त्वा महाराज वामुदेवः प्रतापवान् । प्रैवयन्तुरगोक्षत्र यत्र द्रौणिर्यथैवस्थितः ।
 ते हयाद्यन्त्रसङ्घाशाः केशवेन प्रचोदिताः । आपिबन्त इव व्योम जग्मुर्द्रौणिरथं प्रति ।
 दृष्ट्वा यानौ महावीर्यावुभौ कृष्णधनञ्जयो । धृष्टद्युम्नवधे यत्रं चको राजन् महाबलः ।
 विक्रममाणं दृष्ट्वैव धृष्टद्युम्नं नरेश्वर । शरंशुभ्रं वै पार्थो द्रौणिं प्रति महाबलः ।
 ते शरान्शुभ्रमविक्रता गाण्डीवप्रेषिता भृशं । द्रौणिमासाद्य विश्वशुम्बलोऽकमिव पन्नगाः ।
 स विद्धश्वैः शरैर्धौरेर्द्रौणपुत्रः प्रतापवान् । उज्ज्वल्य समरे राजन् पाञ्चालस्यमितौजसं ।
 रथमारूढदे वीरो धनञ्जयमरार्दितः । प्रगच्छ च धनुः श्रेष्ठं पार्थ विव्याध सायकैः ।
 एतस्मिन्ननरे वीरः सहदेवो जनाधिप । श्रपोवाह रथेनाशौ पार्थितं शत्रुतापनं ।
 अर्जुनोऽपि महाराज द्रौणिं विव्याध पविभिः । तं द्रौणपुत्रं शंक्रुद्धो वाङ्मोहरमि चार्थयत् ।
 क्रोधितस्तु रणे पार्थो नाराचं कालमस्मितं । द्रौणपुत्राय चित्तपे कालदण्डमिवापरं ।
 ब्राह्मणस्यास्यदेवे स निपपात महायुतिः । स विद्धलो महाराज शरवैगेन सयुगे ।
 निपशाद रथोपखे वैक्लव्यश्च परं यथौ । ततः कर्णो महाराज व्याधिपदिजयं धनुः ।
 अर्जुनं समरे युद्धः प्रेवमाणो मुद्गमुद्गः । देरथस्यापि पार्थेन कामयानो महारथे ।
 विद्धलं तनु वीव्याध द्रौणपुत्रञ्च सारथिः । श्रपोवाह रथेनाशौ वरमाणो रणाजिगत् ।
 श्रयोत्कृष्टं महाराज पाञ्चालैर्मितक मिभिः । मोक्षितं पार्थितं दृष्ट्वा द्रौणपुत्रञ्च योक्षितं ।
 वादिचाणि च दिव्यानि प्रावाद्यन्त सहस्रशः । शिंङ्गनादांश्च चक्रुषे दृष्ट्वा संख्ये तदद्भुतं ।

१०४

१०५

१०६

१०७

१०८

स्वं कृत्वाऽब्रवीत्यार्यो वासुदेवं धनञ्जयः । याहि भंशत्रकान् क्षुष्य कार्थमितत् परं मम ।

ततः प्रयातो दशार्धं, कृत्वा पाण्डवभाषितं । रथेनातिपताकेन मनोमाहतरं हृषा ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि द्रौण्यपयाने जनपटोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ रत्नसिन्धुनरे कृष्यः पार्यं वचनमब्रवीत् । दर्शयन्निव कौन्तेयं धर्मराजं युधिष्ठिरं ।

स्य पाण्डव ते भ्राता धार्तराष्ट्रैर्महाबलैः । जिघांसुभिर्भ्रष्टैश्चाभैर्द्रुतं पार्थोऽनुमार्थते ।

तच्चानुयान्ति भंरन्वाः पाञ्चाला युद्धदुष्मदाः । युधिष्ठिरं मत्तात्मानं परोक्षतो महाबलाः ।

स्य दुर्ध्याधन पार्यं रथानोकेन दंशितः । राजा सर्वस्य लोकस्य राजानमनुधावति ।

जिघांसुः पुरुषव्याघ्र भ्रातृभिः सहितो बलौ । आश्रयविपसमस्यैर्भः सर्वयुद्धविभारदैः ।

एते जिघ्रुवो वासुदेवं द्विपाश्वरथपत्तयः । युधिष्ठिरं धार्तराष्ट्रं रत्नोत्तमनिवारिणः ।

पश्य सालतभीमाभ्यां निरुद्धा धिष्ठिताः पुनः । जिघोर्धनोऽमृतं दैत्याः, शक्राग्निभ्यामिवाबलत् ।

एते बल्ललात्परिताः पुनर्गच्छन्ति पाण्डवं । समुद्रमिव वार्योघाः प्रावृट्काले महारथाः ।

नदन्तः, सिंहेनादांसु धमन्त्यापि वारिजान् । बलवन्तो महेष्वासा विधुन्वन्तो धनूंषि च ।

सृष्टोर्मुखगतं मन्ये कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरं । उतमग्नौ च कौन्तेयं दुर्ध्याधनवशं गतं ।

यथाविधमनोकन्तु धार्तराष्ट्रस्य पाण्डवः । नास्य शक्रोऽपि मुष्येत सम्प्रुतो वाणगोचरं ।

दुर्ध्याधनस्य वीरस्य शरौघान् शीघ्रमस्यतः । संकुट्टस्थानकस्यैव को वेगं संसहेद्गणे ।

दुर्ध्याधनस्य वीरस्य द्रौणेः सारदतस्य च । कर्णस्य चयुवेगो वै पर्वतानपि श्रातयेत् ।

कर्णेन च कृतो राजा विमुखः श्चुतापनः । बलवान् लघुहस्तस्य कृतो युद्धविभारदः ।

राधेयः पाण्डवश्रेष्ठं शक्र पीडयितुं रणे । सहितो धृतराष्ट्रस्य पुत्रैः, शूरैर्महाबलैः ।

तस्यैभिर्दुर्ध्यामानस्य सङ्ग्रामे शंशितात्मनः । अन्यैरपि च पार्थस्य कृतं कर्म महारथैः ।

उपवासकृतो राजा श्रेष्ठं भरतसत्तमः । ब्राह्मे बले खितो ह्येव न चात्रे हि बले विभुः ।

कर्णेन चाभियुक्तोऽयं भूपतिः प्रवृत्तापनः । संग्रयं समनुप्राप्तः, पाण्डवो वै युधिष्ठिरः ।

न जीवति महाराजो मन्ये पार्थं युधिष्ठिरः । यद्गोमघेनः सद्यते सिंहेनादसृग्मघंषणः ।

नर्दतो धार्तराष्ट्राणो पुनः पुनररिन्दमः । धमतासु मद्गायद्भ्यान् मद्गामे जितकाशिनां ।

युधिष्ठिरं पाण्डवेयं हतेति भरतरंभ । सद्योदयत्यसौ कर्णो धार्तराष्ट्रान् महाबलान् ।

स्युष्णार्कैर्द्रजालेन पार्यपाशुपतेन च । प्रच्छादयन्ति राजानं शस्त्रजालैर्महारथाः ।

आतुरो हि कृतो राजा यन्निपन्त्य भारतः । यथैनमनुवर्त्तन्ते पाञ्चालाः सह प्राण्डवे ।

नरमाणास्तराफाले सर्वशस्त्रशृताम्बराः । मञ्जन्तमिव पातले बलिगोऽप्युज्जिहोर्धवः ।

न क्रतुर्दृश्यत राशः कर्णेन निहतः शरैः । परशतोऽर्धमघोः, पार्थसाद्यकेय शिखण्डिनः ।

धृष्टद्युम्नस्य भीमस्य श्रतानोकस्य वा विभोः । पाञ्चालानासु सर्वेषां चेदोऽग्रावै भारतः ।

स्य कर्णो रणे पार्थं पाण्डवाना मनोकिर्णो । शरैर्द्विर्ध्वंयथति वै नृत्वनोमिव कुश्रः ।

एते द्रवन्ति रयिन्स्वदीयाः पाण्डुनन्दन । पश्य पश्य यया पार्यं गच्छन्त्येते महारथाः ।
 एते भारत मातङ्गाः कर्णेनाभिहताः शरैः । शार्त्तनादान् विकुब्बाणा विद्रवन्ति दिशो द्रम । १०१

रथानां द्रवते दृन्दमेतच्चैव समन्ततः । द्राव्यमाणं रथे पार्यं कर्णेनामिवकर्षिणा ।
 हस्त्रिकवां रथे पश्य चरन्तीं तत्र तत्र ह । रथस्य स्रतपुच्छस्य केतुं-केतुमतां वरः ।
 असौ धावति राधेयो भीमसेनरथं प्रति । किरन् शरशतान्वेव विनिघ्नस्तव वाहिनीं ।
 एतान् पश्य च पाञ्चालान् द्राव्यमाणान् महारथान् । शक्रेणैव यया दैत्यान् इत्यमानान् महाहवे ।
 एष कर्णो रथे जित्वा पाञ्चालान् पाण्डुच्छत्रयान् । दिशो विप्रवते सर्वास्वदर्यमिति मे मतिः । १०२

तया पार्यं धनुः श्रेष्ठं निकर्षन् साधुशोभते । शत्रुं जित्वा यया शक्रो देवसंधैः समाहृतः ।
 एते नदन्ति कौरव्या दृष्ट्वा कर्षस्य विक्रमं । चासयन्तो रथे पाण्डून् सृञ्चयाद्य समन्ततः ।
 एष सर्वात्मना पाण्डून् चासयित्वा महारथे । अभिभाषति राधेयः सर्वधैर्यानि मानद ।

अभिद्रवत भद्रं वो द्रुतं द्रवत कौरवाः । यया जीवन्न वः कस्यिन्मुयेत युधि सृञ्चयाः ।
 तथा कुरुत सपत्न्या वयं यास्याम वृष्टतः । एवमुक्त्वा गतो ह्येष वृष्टतो विकिरञ्चरान् । १०३

पश्य कर्णं रथे पार्यं श्रेतच्छत्रविराजितं । उदर्यं पर्वतं यदच्छशाङ्केनाभिशोभितं ।
 पुण्यचन्द्रनिकाभेन मूर्द्धिं ऋत्रेण भारत । धियमाणेन समरे शीमच्छतशलाकिना ।
 एष त्वां प्रेवते कर्णः सङ्कटाख्यं विशास्यते । उत्तमं जवमास्त्राय ध्रुवमेत्यति संयुगे ।
 पश्य ह्येनं महाबाहो विधुन्वानं मघड्डुनः । शरंश्याभीविपाकारान् विद्धजन्तं महारथे ।
 असौ निवृत्तो राधेयो दृष्ट्वा ते वानरध्वजं । प्रार्ययन् समरे पार्यं लया सह परन्तपः । १०४

वधाय चात्मनोऽभ्येति दीप्तासं शलभो यया । कर्षमकाकिनं दृष्ट्वा रथानोकेन भारत ।
 रिरविषुः सुसंष्टतो धार्तराज्ञो निवर्त्तते । सर्वैः सहैभिर्दुष्टात्मा वधथाञ्च प्रददतः ।
 लया यश्च राज्यञ्च सुवृद्धोत्तममिच्छता । अदीनयोर्विज्युतयोर्ध्रुवयोर्धौस्तमानयोः ।
 देवासुरेपार्यं मध्ये देवदानवयोरिव । त्वाञ्च दृष्ट्वाऽतिशंरन्ध्रं कर्षञ्च भरतर्षभ ।
 असौ दुर्ध्याधनः क्रुद्धो नोत्तरं प्रतिपद्यते । आत्मानञ्च कृतात्मानं समीच्य भरतर्षभ । १०५

कृतागसञ्च राधेय धर्षात्मनि युधिष्ठिरे । प्रतिपद्यस्व कौन्तेय प्राप्रकालमनगरं ।
 आर्यां युद्धे मर्ति कृत्वा प्रत्येहि रथयूथपं । पञ्च ह्येतानि मुख्यानि रथानां रथसत्तम ।
 शतान्यायान्ति समरे बलिनान्निग्नतेजसां । पञ्च नागसहस्राणि द्विगुणा वाजिनस्तथा ।
 अभिसंहत्य कौन्तेय पदातिप्रयुतानि च । शब्दान्तरचितं वीरवल् त्नामभिवर्त्तते ।
 स्रतपुच्छं महेश्वांसं दर्शयात्मानमात्मना । उत्तमं जवमास्त्राय प्रत्येहि भरतर्षभ ।
 असौ कर्णः सुसंरम्भः पाञ्चालानभिधावति । केतुमस्य हि पय्यामि वृष्टयुधरथं प्रति ।
 समुपैत्यति पाञ्चालानिति मन्ये परन्तप । आचचचे प्रियं पार्यं तवेदं भरतर्षभ ।
 राजाऽसौ कुञ्जली शीमान् धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः । असौ भीमो महाबाहूः संनिवृत्तदसूयुधः । १०६

वृतः स्रुजयस्यैवेन श्रीनेयेन च भारत । यद्यन्त एते समरे कौरवा निश्चितैः प्ररैः ।
 भीमसेनेन पौन्त्य पाञ्चालैश्च महात्मभिः । सेना हि धार्तराष्ट्रस्य विमुखा प्राद्रवद्रुणे । १०६
 विप्रधावति वेगेन भोमखाभिहता शरैः । विपन्नशस्त्रैव महौ रुधिरैश्च समुचिता ।
 भारती भरतयेव सेना ह्यपणदर्शना । नृद्वन्तं पश्य कौन्त्ये भीमसेनं युधां पतिं ।
 आश्रीविशमिव क्रुद्धं द्रावयन्तं वक्ष्यन्ती । पीतरक्तासितसितास्वाराचन्द्रार्कमण्डिताः ।
 पताका विप्रकीर्यन्ते कृपाश्लेतानि चार्जुन । सौवर्णा राजताश्चैव तेजसाश्च यूयस्त्रिधाः ।
 केतवोऽभिनिपात्यन्ते हृद्यदञ्च प्रकीर्यते । रथेभ्यः प्रपतन्त्येते रथिनो विगतासवः । १०७
 नानावर्णैर्हता वाणैः पाञ्चालैरपलायिभिः । निर्मनुष्यान् गजानयान् रथैश्चैव धनञ्जय ।
 समाद्रवन्ति पाञ्चाला धार्तराष्ट्रास्तरस्त्रिनः । विमृद्धान्ति नरव्याघ्रा भीमसेनबलाश्रयात् ।
 वलं परेषां दुर्द्रुषास्त्रया प्राणानरिन्दम । एते नर्दन्ति पाञ्चालां प्रापयन्ति च वारिजान् ।
 अग्निद्रवन्ति च रथे मृद्गन्तः शयकैः परान् । पश्यस्वैपाञ्चं महाहय्यं पाञ्चालानां हि पराक्रमान् ।
 धार्तराष्ट्रान् विनिघ्नन्ति क्रुद्धाः सिंहा इव द्विपान् । ब्रह्मसाञ्छिद्य शत्रूणां मायुधानां निरायुधाः । १०८
 तेष्वैतानमीधास्त्रास्त्रिघ्नन्ति च नदन्ति च । शिरास्थितानि पात्यन्ते शत्रूणां वाह्वोऽपि च ।
 रथनागहृद्या वीरा यशस्याः सर्व्व एव च । सर्व्वतयाभिपन्नैषा धार्तराष्ट्री महाचमूः ।
 पाञ्चालैर्धानासादेत्य दैर्भैर्गङ्गेव वेगितैः । सुभ्रशस्त्र पराक्रान्ताः पाञ्चालानां निवारणैः ।
 ह्यपकर्णदयो वीरा च्यपभाणामिवर्षभाः । भीमास्त्रेण सुनिर्भ्रान् धार्तराष्ट्रमहदारयान् । १०९
 धृष्टद्युम्नमुखा वीरा ज्ञन्ति शत्रून् सहस्रमः । पाञ्चालोव्यभिभूतेषु द्विपङ्गिरपभेर्नदन् ।
 शत्रुपक्षमवस्कृत्य श्रानस्यति मासुति । विपन्नभृद्विहतरा धार्तराष्ट्री महाचमूः ।
 रथाश्चैते सुविबन्ता भीमसेनभयाहृिताः । पश्य भीमेन नाराचैर्भिन्ना नग्नाः पतन्त्यमी ।
 वञ्चिवञ्चाहतानीव शिखराणि धराभृताः । भीमसेनस्य निर्व्विद्धा वाणैः सन्नतप्रच्छ्रंभिः ।
 खान्यनीकानि स्फुटन्तो द्रवन्त्येते महागजाः । अभिजानीहि भीमस्य पिंघनादं सुदुःसहं ।
 नदन्तोऽञ्जुन संघामे वीरस्य जितकाशिनः । एष नैपादिरभ्येति द्विपमुख्येन पाण्डव । ११०
 जिधांसुसोमरैः क्रुद्धे दण्डपाणिरिवान्तक । सतोमरावस्य भुजौ त्विद्धौ भीमेन गर्ज्जतः ।
 तोत्स्वैरग्निरविप्रयेर्नाराचैर्दंशभिर्हितः । हस्तिनं पुनरायाति नागानन्यान् प्रहारिणः ।
 पश्य नीलाम्बुदग्निमान् महामात्रैरधिष्ठितान् । शक्तितोमरसंघातैर्विनिघ्नन्तं शुकोदरं ।
 मत्त मत्त च नांगलान् वैजयन्तीश्च मध्वजाः । निहत्य निश्चितैर्वाणैस्त्रिधाः पायायजन ते ।
 दशभिर्दंशभिदैको नाराचैर्निहतो गजः । न चाशौ धार्तराष्ट्राणां यूयते निनदस्तया । १११
 पुरन्दरसमे क्रुद्धे निटते भरतः । श्रौद्धिष्यस्तया तिस्रो धार्तराष्ट्रस्य संहताः ।
 मुद्गेन भीमसेनेन नराधिहेन वारिताः ।
 ॥ यश्च यथाच ॥ भीमसेनेन तत् कर्षं हतं दृष्ट्वा सुदुष्करं । अर्जुनो व्यधमच्छिष्टानहिताग्निश्रितैः शरैः ।

ते वथ्यमानाः समरे संव्रजकण्ठाः प्रभो । प्रभग्नाः समरे भीता द्विशो दश महावलाः ।

प्रकृत्वातिथितां गत्वा विशोका ह्यभ्रंवलदा । पार्थश्च पुरुपव्याज श्रैः सन्नतपर्वभिः ।

१८४

जघान धार्तराष्ट्रस्य चतुर्विधवलां चमू ।

दति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संकुलपुङ्खे पष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

॥ धतराद्र उवाच ॥ निवृत्ते भीमसेने च पाण्डवे च युधिष्ठिरे । वथ्यमाने वले चापि मामके पाण्डुदृश्यैः ।

द्रवमाणे वलौघे च निरानन्दे मुञ्जमुञ्ज । किमकुर्वन्त कुरवस्तन्ममासन्न सञ्चय ।

॥ सञ्चय उवाच ॥ दृष्ट्वा भीमं महावाङ्मं सूतपुत्रः प्रतापवान् । क्रोधरक्तेशो राजन् भीमसेनमुपाद्रवत् ।

तावक्तुन्व वलं दृष्ट्वा भीमसेनात् पराङ्मुखं । यत्नेन सहता राजन् पर्ववस्त्रापयदन्वी ।

१८५

व्यवस्थाय महावाङ्मस्य पुत्रस्य वाहिनीं । प्रत्युद्ययौ तदा कथं पाण्डवान् युद्धदुर्मदान् ।

प्रत्युद्ययुन्म रथिधं पाण्डवानां महारथाः । धुन्वानाः कार्मुकाप्याजौ, विचित्रन्तश्च सायकान् ।

भीमसेनः सिनेर्नरा मिश्रण्डो जनमेजयः । धृष्टद्युम्नश्च बलवान् सर्वं चापि प्रभद्रकाः ।

जिघांसनो नरव्याघ्राः समन्तात्तत्र वाहिनीं । अभ्यद्रवन्त मङ्कुड्वाः समरे जितकाशिनः ।

तथैव तावक्का राजन् पाण्डवानामनीकिनीं । अभ्यद्रवन्त त्वरिता जिघांसनो महारथाः ।

१८६

रयनागाशुकलिङ्गं पत्तिध्वजसमाकुलं । बभूव पुरुपव्याधे धैर्यमहूतदर्शनं ।

मिश्रण्डो च यथै कर्णं धृष्टद्युम्नः सुतं तत्र । दुःशामनं महाराज महत्यासेनया हृतं ।

नकुलो वृषसेनान्तु चित्रसेनं युधिष्ठिरः । उलूकं समरे राजन् सहदेवः समभ्यधात् ।

सात्यकिः मकुनिश्चापि द्रौपदेयाश्च कैारवान् । अर्जुनश्च रणे यत्नो द्रौणपुत्रो महारथः ।

युधामन्युं महेष्वासं गौतमोऽभ्यपतद्रथे । कृतवर्मा च बलवानुत्तमौजसमाद्रवत् ।

१८७

भीमसेनः कुहून् सर्वान् पुत्रांश्च तत्र मारिय । सदानोकान्महावाङ्मरेक एव न्यवारयत् ।

मिश्रण्डो तु ततः कर्णं विचरन्तमभौतवत् । भीमहन्ता महाराज वारथामाश्च पत्रिभिः ।

प्रतिवद्वक्षतः कर्णो रोषान् प्रस्फुरिताधरः । मिश्रण्डिनं त्रिभिर्वापैर्भुवोर्भयिभ्यताडयत् ।

धारथंभु स तान् वाणान् मिश्रण्डो बद्धशोभत । राजतः पर्वतो यद्वत्रिभिः प्रहृष्टैरिवात्स्वितैः ।

सोऽतिविद्धो महेष्वासः सूतपुत्रेण संयुगे । कर्णं विव्याध समरे नवत्या निशितैः शरैः ।

१८८

तस्य कर्णो हयान् हत्वा मारयिञ्च त्रिभिः शरैः । उन्ममाय ध्वजस्यैश्च कुरप्रेण महारथः ।

हताश्वानु ततो यानादवमुत्थ महारथः । शक्तिश्चिरेप कर्णाय संकुड्वाः श्रुततापनः ।

तां हिला समरे कर्णश्चिभिर्भारत सायकैः । मिश्रण्डिनमयात्रियध्वमभिर्निमित्तैः शरैः ।

कर्णचापप्युत्तान् वाणान् वर्ज्यथंभु नरोत्तम । अपयानस्ततस्त्वं मिश्रण्डो भूभ्रविह्वलः ।

ततः कर्णो महाराज पाण्डुभैरन्यान्पातयत् । दूलरार्मिं समावाद्य यथा वायुर्भ्रंशयत्तः ।

धृष्टद्युम्नो महाराज तत्र पुत्रेषु पीडितः । दुःशामनं त्रिभिर्वाथैः प्रत्यवियत् क्षानान्तरे ।

तस्य दुःशामनो वाङ्मं सर्वं विव्याध मारिय । स तेन स्फुरपुत्रेण भस्मेनानतपर्वया ।

धृष्टद्युम्नस्तु निर्दिष्टः शरं घोरममर्षणः । दुःशासनाय संकुङ्कः प्रेषयामास भारत ।
 आपतन्तं महाविगं धृष्टद्युम्नसमीरितं । शरैश्चिच्छेद पुत्रस्ये चिभिरिव विग्रास्यते ।
 अथापरैः सप्तदशैर्भैः कनकभूषणैः । धृष्टद्युम्नं समासाद्य बाह्योत्तरसि चापघत् । ११०
 ततः स पार्षतः क्रुद्धो धनुश्चिच्छेद मारिष । चुरभेण सुतीक्ष्णेन तत उच्चक्रुश्रुर्जनः ।
 अथान्यद्दुनुरादाय पुत्रस्ये प्रहसन्निव । धृष्टद्युम्नं शरज्जातैः समन्तात् पर्यवारयत् ।
 तव पुत्रस्य ते दृष्ट्वा विक्रमं सुमहात्मनः । व्यस्यन्त रणे योधाः सिद्धाश्चापरसप्तया ।
 धृष्टद्युम्नं न पश्याम घटमानं महाबलं । दुःशासनेन संरुद्धं सिंहेनैव महागजं ।
 ततः सरयनागाथाः पाञ्चालाः पाण्डुपूरुषंज । सेनापतिं परोक्षतो रुरुधुस्तनयं तव । १११
 ततः प्रवृत्ते युद्धं तावकानां परैः सह । घोरं प्राणभृतां काले भीमरूपं परन्तप ।
 नकुलं दृष्टसेनस्तु भिन्ना पञ्चभिरायसैः । पितुः समीपे तिष्ठन् वै चिभिरन्यैरविध्यत ।
 नकुलस्तु ततः शूरो दृष्टसेनं हसन्निव । नाराचिन सुतीक्ष्णेन विव्याध हृदये भुगं ।
 सोऽतिविद्धो बलवता शत्रुणा शत्रुकर्षणः । शत्रुं विव्याध विग्रात्या स च तं पञ्चभिः शरैः ।
 ततः शरसहस्रेण तावुभौ पुरुषर्षभौ । अन्योन्यमाच्छादयतामसोऽभज्यत वाहिनी । ११२
 स दृष्ट्वा प्रद्रुतां सेनां धार्तराष्ट्रस्य सूतजः । निवारयामास बलादनुद्यत्य विशास्यते ।
 निवृत्ते तु ततः कर्पे नकुलः कौरवान् ययौ । कथंपुत्रस्तु समरे हिला नकुलमेव तु ।
 जुगोप चक्रं लरितो राधेयश्चैव मारिष । उल्लूकस्तु रणे क्रुद्धः सहदेवेन वारितः ।
 तस्यायांयतुरौ हत्वा सहदेवः प्रतापवान् । सारथिं प्रेषयामास यमस्य सदनं प्रति ।
 उल्लूकस्तु ततो यानादवमुत्य विशास्यते । चिगर्त्तानां बलं द्रुष्यं जगाम पिबनन्दनः । ११३
 सात्यकिः शकुनिं विद्धा विश्रव्या निभ्रितैः शरैः । ध्वजं चिच्छेद भल्लेन सौबलस्तु हृषन्निव ।
 सौबलस्तस्य समरे क्रुद्धो राजा प्रतापवान् । विदार्थ्य कवचं भूयो ध्वजश्चिच्छेद काञ्चनं ।
 अथैनं निभ्रितैर्बाणैः सात्यकिः प्रत्यविध्यत । सारथिञ्च महाराज चिभिरिव समापयत् ।
 अथास्य बाह्यांस्तरितः शरैर्त्रिन्ये यमस्यं । ततोऽवमुत्य सहसा शकुनिर्भरतर्षभ । ११४
 आहरोह रथं द्रुष्यं मुलूकस्य महात्मनः । अप्रवाहाय शीघ्रं स भैनेयायुद्धमालिनः ।
 सात्यकिस्तु रणे राजंलावकानामनौकिनी । अभिदुद्राव वेगेन ततोऽनीकमभज्यत ।
 भैनेयशरसंक्षयं तव धैर्यं विशास्यते । भजे द्रम दिशस्त्रुषं न्यपतच्च गतासुवत् । ११५
 भीमधेनं तव सुतो वारयामास संयुगे । तन्तु भीमो मुङ्गैर्नैव व्ययस्ततरथध्वजं ।
 चक्रे सौकेयरं तत्र तेनातुष्यन्वै जनाः । ततोऽपायाक्षृपस्तत्र भीमधेनस्य गोचरान् ।
 कुरुधैर्यं ततः सभ्यं भीमधेनमुपाद्रवत् । तत्र नादो महानामीत् भीमवेने जिघांसतो । ११६
 युधामन्युः शपं विद्धा धनुरस्याग्ने चिच्छेद । अथान्यद्दुनुरादाय रूपः शस्त्रभूताम्बरः ।
 युधामन्योर्ध्वजं सूतं ऊचक्ष्वापातयत् वितौ । ततोऽपायाद्रथेनैव युधामन्युर्षशारयः ।

उत्तमोज्ञाय हार्दिकं भीमं भीमपराक्रमं । ह्यादयामास महसा मेधा वृथैव प्लवंतं ।
 तद्युद्धमासौ न सुमहत् पीरह्यं परन्तप । यादृशं न मया युद्धं दृष्टपूर्वं विगामते ।
 शतवर्षा ततो राजनुत्तमौऋमाह्वे । इदि विव्याध महसा रथोपस्य उपाविशत् ।
 सारविशंमरोवाह रथेन रयिनाम्बरं । कुर्वन्नेव तत सर्वं भीमनेनमुपाद्रवत् ।
 दुःशासन. सीवलस्य गजानीकेन पाण्डवं । महता परिवर्थिव सुद्रकैरभ्यताडयत् ।
 ततो भीम. शरघ्नैर्दुःथाधनममर्षणं । विमुखीकृत्य तरसा गजानीकमुपाद्रवत् ।
 तमापतन्तं महसा गजानीकं उकोदरः । इष्टैव सुभुवं क्रुद्धो दिव्यमस्त्रमुदैरयत् ।
 शरैर्गजानभ्यहनद्वेषेन्द्र द्वाभुरान् । ततोऽन्तरीचे वायोधैः शलभैरिव पावकं ।
 ह्यादयामास समरे गजान्निघ्नन् उकोदरः । तत. कुञ्जरयूयानि शमेतानि सवृषयः ।
 व्यधमत्तरसा भीमो मेघसङ्घानिवािनिलः । मुवशंजालपिहित्ता मणिशालैश्च कुञ्जराः ।
 रेजुरभ्यधिकं शंखे विद्युलन्त इवासुदा. । ते वथ्यमाना भीमेन गजा राजन् विद्रुद्रुवु. ।
 केचिद्विभिन्नहृदयाः कुञ्जरा न्यपतन् भुवि । पतितैर्नपतद्विद्य गन्धैर्मविभ्रष्टिते. ।
 अगोमतमसौ तत्र विगोर्षे रिव पर्वतैः । दोषभैरवद्विद्य पतितैर्गजयोधिभिः ।
 रराज भूमि. पतिते. घोणपुष्पैरिव स्रष्टैः । ततो भिन्नकटा नागा भिन्नकुशकरास्तथा ।
 दुद्रुवु. प्रतप. शंखे भीमसेनवराहताः । केचिदमन्तो रुधिरं भयात्ताः पर्वतोपमाः ।
 यद्रवञ्जरविद्धा धातुचिवा इवाचलाः । महाभुजगसङ्घाै चन्दनागुहृष्टपिता ।
 अपरं भीमसेनस्य धनुर्विबिपतौ भुजौ । तस्य व्यातलनिर्घोषं श्रुत्वाऽग्निधमसूत्रं ।
 विमुञ्चन्तं शठन्यूनं गजा प्रादुद्रुवुर्भुवं । भीमसेनस्य तत् कर्म राजनेकस्य धीमतः ।
 निप्रत. सर्वभूतानि इद्रस्तेव च निर्धमौ ।

११५

११६

११७

११८

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संकुल्लयुद्धे एकपटोऽध्याय. ॥ ६१ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ तत. येतायमंयुक्ते नारायणसमाहिते । तिष्ठन् रथवरे श्रीमानर्जुनः समपद्यत ।
 तद्वलं नूपतियेठ तावकं विजयो रथे । व्यबोभयदुदोर्णस्यंमहोदधिनिवािनिलः ।
 दुःथाधनसुव सुतः प्रमत्ते शेतवाहने । अन्येत्य महसा क्रुद्धः सेनार्द्धनाभिमंलतः ।
 पर्यवारयदायान्तं युधिष्ठिरममर्षण. । सुरप्राणां त्रिसप्तत्या ततोऽविद्यत पाण्डवं ।
 शुकुतत भुवं तव कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिर. । स भङ्गाधिं प्रतच्छ्रं तव पुत्रे न्यग्रयत ।
 ततोऽधावन्त कौरव्या जिघृषन्तो युधिष्ठिरं । दुष्टभावान् परान् शाला शमेवता महत्तः ॥
 आक्रमन्तं परोसुतः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरं । नकुल. सहदेवश्च धृष्टद्युष्य पर्यतः ।
 श्रौहिष्या परिहृतान्तोऽभ्यधावन् युधिष्ठिर. । भीमसेनश्च समरं नृद्रं सव महत्तः ॥
 अभ्यधावद्भिमेष्टुराजान् प्रभुभिर्हतं । तांस्तु सर्वान् नरेव्यामान् कर्णोऽभ्यधावत् ॥
 भरतपुंशे महता प्रत्यवारयदागतान् । शरीधान् विष्टप्रन्तश्चे मेघयन्तश्च ॥

११९

म श्रेष्ठ्युत्पन्नोऽपि राधियं प्रतिशेषितुं । तस्य कर्मान् महेष्वाभान् मन्त्रं प्रदादावपारम्भान् ।

महता श्रवणं राधियं, प्रत्यवारयत् । दुर्धोधनश्च विंशत्या श्रीप्रमत्तमुदीरयत् ।

श्रविष्णुर्ऋग्विद्यं सहदेवः प्रतापवान् । म विदुः, महदेवेन रराशापमश्रित्थिम ।

प्रभियं ह्यमातङ्गो वधिरणपरिभुत् । दृष्ट्वा तत्र सुतं तत्र मादविदुं सुतंश्रुते ।

श्रमधावदुष्टं कुड्डे राधियं राधियामरः । दुर्धोधन तदा दृष्ट्वा श्रीप्रमत्तमुदीरयं यः ।

तेन योधिष्ठिरं सैन्यमवधीत् पापं तया । ततो योधिष्ठिरं देव्यं मथमानं महात्मना ।

सहसा प्राश्रयद्राजन् सुतपुत्रमराहितं । त्रिविधा विप्रियाश्च मन्थनत्, परस्पर ।

फले, पशुान् समाश्रयुः सुतपुत्रधनुस्तुताः । अनरोवे श्रौपापां पतताश्च परस्परं ।

सर्वेषु महाराज पावकः समभायत । ततो दम दिमः कर्णं, बलभैरिव पायिभिः ।

श्रमध्रंसरसा राजन् श्रैः परश्ररीरगेः । रक्तचन्दनसन्दिशै मषिहेमभूपितौ ।

पाङ्क व्यत्यविपत् कर्णः परमाद्यं विदभयन् । तत, कर्णा दिशो राजन् सायकैर्बिंशतिभिर्ययन् ।

श्रयोऽप्यदुष्टं कर्णा धर्मराजं युधिष्ठिरं । तत, कुड्डे महाराजं धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।

निर्मितैरिषुभिः कर्णं पञ्चाशद्भिः समापयत् । वाणाञ्जकारमभवत्तदुद्धं धीरदंशने ।

हाहाकारो मशानासीत्तावकानां विभ्रायते । यथमाने तदा सैन्ये धर्मपुत्रेण मारिय ।

सायकैर्बिंशतिस्तैः कड्कपत्रैः शिलाशितैः । अभैरनेकैर्बिंशति, शकृष्टिमुपलैरपि ।

यत्र यत्र स धर्मात्मा दृष्ट्वा दृष्टि व्यसजयत । तत्र तत्र व्यभोर्धन्त तावका भरतर्षभ ।

कर्णाऽपि भृशं कुड्डे धर्मराजं युधिष्ठिरं । नाराधैरदंशन्त्रैश्च वत्सदन्तैश्च भुयुगे ।

श्रमर्धं क्रोधनश्चैव रोपप्रस्तुरिताननः । सायकैरप्रमेयात्मा युधिष्ठिरमभिद्रवत् ।

युधिष्ठिरश्चापि सुतं स्पर्शपुङ्खे, शितै, श्रैः । प्रहसन्निव त कर्णं, कड्कपत्रै, शिलाशितैः ।

उरखविध्रजानं विभिर्भक्षैश्च पाण्डवं । स पीडितो भृशं तेन धर्मराजो युधिष्ठिरः ।

उपविश्य श्योपखे सुतं याहीत्येवाद्यत् । प्राक्रोशन् ततः सर्वे धार्तराष्ट्राः सर्जाजकाः ।

श्लोभन्मिति राजानमभ्यधावन् सर्वशः । ततः शता, सप्तदश कैकेयानां प्रहारिणं ।

पाञ्चालै, सहिता राजन् धार्तराष्ट्रान् न्यवारयन् । तस्मिन् सुतमुले युद्धे वर्त्तमाने जनवधे ।

दुर्धोधनश्च भीमश्च समेयातां महावज्रै ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि शंकुलपुद्धे दिपष्टोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ कर्णाऽपि श्रजालेन कैकेयानां महास्थान् । व्यधमत् परमेष्वासानयत्, पर्यवस्थितान् ।

तेषां प्रयतमानानां राधेयस्य निवारणे । रथान् पञ्चशतान् कर्णं, प्राहिणोद्यममादत्तं ।

श्रविष्णुं ततो दृष्ट्वा राधेयं युधि योधिनः । भीमसेनमुपागच्छन् कर्णवाणप्रपीडिताः ।

रथानोकं विदाय्यं श्रजालैरनेकधा । कर्णं रकरथेनैव युधिष्ठिरमुपाद्रवत् ।

सेनानिवेशमाच्छेन्नं मार्गैः चतचित्तं । यमयोर्धर्म्यं वीरं शनैर्योन्नं चित्तं ।

समासाद्य तु राजानं दुर्व्योधनचित्तेशया । सूतपुत्रस्त्रिभिसौहार्दंस्त्रिविधा परमेधुभिः ।
 तथैव राजा राधेयं प्रत्यविध्यत् सनान्तरे । शरैस्त्रिभिर्य यन्तारं चतुर्भ्यस्तुरो हयान् ।
 चक्ररथौ तु पार्थस्य माद्रीपुत्रौ परन्तपौ । तावद्यथावतां कथं राजानं मा बधोरिति ।
 तौ पृथक् शरवर्षाभ्यां राधेयमग्न्यवर्षतां । नकुलः सहदेवश्च परमं यत्नमाश्रितौ ।
 तथैव तौ प्रत्यविध्यत् सूतपुत्रः प्रतापवान् । भगवाभ्यां श्रितधाराभ्यां महात्मानावरिन्दमौ ।
 दन्तवर्षास्तु राधेयो निजघान मनोजवान् । युधिष्ठिरस्य मङ्गले कालवालान् ह्येतान्मान् ।
 ततोऽपरेण भजेन शिरस्ताणमपातयत् । कौन्तेयस्य महेष्वासः प्रहसन्नैव सूतजः ।
 तथैव नकुलस्यापि हयान् हत्वा प्रतापवान् । ईषां धनुश्च चिच्छेद् माद्रीपुत्रस्य धीमतः ।
 तौ हताश्चै चतरथौ पाण्डवौ मृगविवृतौ । भ्रातरावामरुहतुः सहदेवरथं तदा ।
 तौ दृष्ट्वा मातुलस्तत्र विरथौ परवीरहा । अश्रुभापत राधेयं मद्रराजोऽनुकम्पया ।
 योद्भव्यमद्य पार्थेयं फाल्गुनेन तया सह । किमर्थं धर्मराजेन युष्मभे शत्रोरपितः ।
 क्षीणशस्त्रास्त्रकवच-क्षीणवाणो विवाणधिः । शान्तमारयिवाहय च्छेन्नाऽश्वैररिभिस्रया ।
 पार्थनामाद्य राधेय उपहास्यो भविव्यसि । एवमुक्तोऽपि कर्णस्तु मद्रराजेन संयुगे ।
 तथैव कर्णः शंभो युधिष्ठिरमताडयत् । शरैस्त्रीक्ष्णैः पराविध्यत् माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
 प्रहस्य शमरे कर्णश्चकार विमुखं शरैः । ततः शस्यः प्रहस्यदं कर्णं पुनरुवाच च ह ।
 रथस्यमतिमंरथं युधिष्ठिरस्ये मृगं । यदर्थं धार्तराष्ट्रेण सततं मान्तिता भवान् ।
 तं पार्थं जहि राधेय किनेन हत्वा युधिष्ठिरं । ब्रह्मयोर्भातयोः शब्दः सुमहानेप लण्ययोः ।
 शूयते चापघातोऽयं प्राहृषीवान्मुदस्य ह । अथै निम्नवयोदारानञ्जुनः शरदृष्टिभिः ।
 सर्व्यां यमति नः सेनां कर्णं पर्यैनमाह्वे । इतरथौ तु शूरस्य युधामन्यूत्तमौजथौ ।
 उत्तरश्चास्य वै शूरस्यं रवति मात्यकिः । छल्युषस्तया चास्य चक्रं रवति दक्षिणं ।
 भीमसेनश्च वै राधा धार्तराष्ट्रेण युध्यते । यथा न हन्यात्तं भीमः सर्वेषां नोऽद्य पर्यतां ।
 तया राधेय क्रियतां राजा सुच्यत नो यया । पर्यैनेनं भीमसेनेन शतमाह्वशोभिनं ।
 यदि त्वामाद्य मुष्येत विस्मयः सुमहानभूत् । परिचोऽन्नमभ्येव्यं शंभयं परमं गतं ।
 किन्तु माद्रीमुतौ हत्वा राजानश्च युधिष्ठिरं । इति शन्यवचः श्रुत्वा राधेयः शयिवीपते ।
 दृष्ट्वा दुर्व्योधनश्चैव भीमपत्वं महाह्वे । राजद्रष्टुं भृगुश्चैव शन्यवाक्यमपवादितः ।
 अज्ञातमनुमृश्य माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ । तव पुत्र परिचातुमभधावत वीर्यवान् ।
 मद्रराजप्रदितैरशैराकाशगैरिव । गते कर्णं तु कौन्तेयः पाण्डुपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 अपायाञ्चवर्नैरथैः सहदेवश्च भारिप । ताभ्या स सहितश्चूर्णं श्रोतृन्निव नरैर्यतः ।
 प्राय धेनानिवेद्य मागधीः क्षतविवतः । श्रवतीर्णो रथान्तूर्णमविमृच्छयनं शूभं ।
 अपनीतमश्रुः सुभ्रं दृच्छन्नाभिनियोजितः । सोऽप्रवीह्यतरौ राजा माद्रीपुत्रो महारथी ।

११५

११६

११७

११८

११९

अनीकं भीमसेनस्य पाण्डवावाग्नु गच्छतां । जीमूत इव नईस्तु युध्यते स दृकोदरः ।
 ततोऽप्यं रयमास्याय नकुलो रयपुङ्गवः । सहदेवश्च तेजस्वी धातरौ मनुजकर्षणौ ।
 तुरगैर्वातरंहेभिर्धात्वा भीमस्य शृङ्गिणौ । पश्यन्तौ विविधान् योधान् पातितान् दुषिर्विक्रमात् ।
 श्रीकैः संहितौ तत्र धातरौ समवस्रितौ ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संकुलयुद्धे विपद्योऽध्यायः ॥ ६३ ॥

॥ मञ्चय उवाच ॥ श्रैष्णिव रयवंगेन महता परिवारितः । अपतत् सहसा राजन् यत्र पाँथा व्यवस्रितः । १११४
 तनापतन्तं सहसा शूरः शैरिचहायवान् । दधार सहसा पाँथा वेल्लव मकरालयं ।
 ततः कुट्टो नशाराज श्रेष्णपुत्रः प्रतापवान् । अर्जुनं वासुदेवश्च च्छादयामास सायकैः ।
 श्वत्सु शौ ततः दृष्ट्वा दृष्ट्वा तत्र मध्वरयाः । विस्मयं परमं गत्वा प्रेक्षन्तः कुरवस्तदा ।
 अर्जुनमु ततो दिव्यमस्य चक्रे हृमद्यिव । तदस्त्रं वारयामास ब्राह्मणो युधि भारत ।
 यद्यस्ति व्याविपयुद्धे पाण्डवोऽप्यं त्रिपांसया । तत्तदस्त्रं महेश्वाभो श्रेष्णपुत्रो व्यनातयत् । १११५
 अस्त्रयुद्धे ततो राजन् वर्त्तमाने नरामये । अपगमाम रणे श्रैष्णिं व्यात्ताननमिवानाकं ।
 स दिशः प्रदिशदैव च्छादयिन्वा घ्नन्निघ्नौगैः । यामुदेवं चिभिन्वाँषैरविश्वदृष्टिषु भुञ्जे ।
 ततोऽर्जुनो हृषान् हत्वा सर्व्वासस्य मदात्मनः । चकार समरे भूमिं शोषितौघतरङ्गिणीं ।
 कर्मभोक्तवशां रौद्रां परभोक्तवशां नदीं । सरयापयिनः सर्वान् पार्यषापयुतैः श्रैः ।
 श्रेष्णिरपहन्तान् संय्ये ददुग्मुः स च तां तथा । प्रावर्त्तयन्महाधोरौ नदी परवर्षा तथा । १११६
 तंदासु व्याकुले युद्धे श्रेष्णिः पार्यस्य दाहणे । अमर्यादं दोषयन्तः पर्यधावन् इहतः ।
 श्रेष्णिरावृत्तैश्च हतासौहृद्य वाशिभिः । विरदैश्च हतासौहृद्यमावेहंतद्विपैः ।
 पार्येन समरे राजन् हतो धोरौ जनशयः । निहता गयिनः पेतुः पार्यषापयुतैः श्रैः ।
 हृषाय पर्यधावन्त मुक्थोऽस्त्रास्तजताः । तदृष्ट्वा कर्षं पार्यस्य श्रेष्णिराहवश्रेणिनः ।
 अर्जुनं प्रपत्तां विदे वृत्तिनाऽप्येव बोधं वान । विपुयानो महृषायं कार्त्तम्वरविभूदितं । १११७
 अशक्तिरपतो श्रेष्णिः कननाद्रिक्रितेः श्रैः । भूयोऽर्जुने नशाराज श्रेष्णिरापत्य परिषा ।
 श्वेतदेवे भूतं पार्यं ताडयामास निर्दयं । भ्रातृविपुत्रो रणे तेन श्रेष्णपुत्रेण भारत ।
 तापशोभयथा शूनं हतं सर्वदाराधीः । अस्याय समरे श्रेष्णि विपेद हृषास्य कर्षुं कं ।
 य च्छेदयन्ता परिषं वृक्षकर्षुं कं दुषि । आदाय विंशत तदा श्रेष्णपुत्रः किराटिनं ।
 तामपयन्त परिषं क्रमून् इपरिभृताः । विदेद हृषसा राजन् महभयिव पाण्डवः । १११८
 स पयान तदा भूतो विह्वलः पार्यषापकैः । विकार्षेः पन्तो राजन् पया वेष्यतामितिः ।
 मत्तः कुट्टो मशाराज श्रेष्णपुत्रो महाशयः । शौरेण चाक्षरंगेन योभान्मु कर्मशक्तिरत् ।
 श्वेतदेवस्य वतनं कथोप्य पार्यं राजन् मायात्मः इदं च । श्रेष्णं च मत्तव इव सारथो वराशमादाय मत्तवृष्येत् ।
 विरक्षे मत्तव समरेऽन्युक पार्यं शौरेः श्रेष्णिरस्य श्रेण । अश्वदपयः स मनीन्नुपय श्रेष्णिरा पार्यं वराशमादाय ।

विगाह्य तां पाण्डववाण्यष्टिं शरैः परं नाम ततः प्रकाशय । श्रुतेन कथं महषाभ्यविद्यन्निभिः शरैरर्जुनं सुद्रकायां । ११०
ततोऽर्जुन, सायकानां श्रुतेन गुरोः सुनं मर्मसु निर्ध्वभेद । श्रयोद्य स्रुतञ्च तथा धनुश्यामवाकिरन् पश्यतां तावकानां ।

स विद्धा मर्मसु द्रैरिणिं पाण्डव, परवीरहा । सारयिञ्चास्य भङ्गेन रयनोडादपातयत् ।

स संग्रह्य स्वयं वाहान् कृष्यौ प्राच्छादयञ्चरैः । तत्राङ्गुतनपश्याम द्रैथिराशु पराक्रमं ।

प्रायच्छत्तुरगान् यत्र फाल्गुनञ्चाप्ययोधयत् । तदस्य समरे राजन् सर्व्वं योधाः प्रपूजयन् ।

तत प्रहस्य वीमलुद्रौणपुत्रस्य संयुगे । विप्रं रग्नोनयाद्यानां चुरप्रैद्विच्छिदे जयः ।

११५

प्राद्रयंक्षुरगाले तु शरवैगप्रयोडिताः । ततोऽभ्यन्निनदेर धारस्तव सैन्यस्य भारत ।

पाण्डवान् जयं लब्ध्वा तव सैन्यं समाद्रवन् । समन्तान्निमितान् वापान् विमुञ्चन्तो जयैविष ।

पाण्डवैस्तु महाराज धार्तराष्ट्रो महाचमू । पुनः पुनरयो वीरैः संयुगे जितकाशिभिः ।

पश्यतां ते महाराज पुत्राणाञ्चित्रयोधिनां । ब्रुकुने, शैवलेयस्य कर्णस्य च विशाम्यते ।

वार्थमाणा महामेना पुत्रैस्तत्र जनेश्वर । न चानिष्ठत संघामे पौत्रयमाना समन्ततः ।

११६

श्रभवद्वाकुलं भीतं पुत्राणां ते महदलं । तिष्ठ तिष्ठति च ततः स्रुतपुत्रस्य जल्पत ।

नावतिष्ठति सा सेना बध्यमाना महात्मभिः । श्रयोत्कुष्टं महाराज पाण्डवैर्विजितकाशिभिः ।

धार्तराष्ट्रबलं दृष्ट्वा विद्रुतं वै समन्ततः । ततो दुष्योधन, कर्णमत्रवीत् प्रणयाद्विब ।

पश्य कर्णं महामेना पाञ्चालैरर्दिता भृशं । लयि तिष्ठति सन्नासात् पलायनपरायण्य ।

एतगञ्जाला महाबाहो कालप्राप्तमरिन्दम । महस्राणि च योधानां त्वाभेव पुष्योत्तम ।

११७

क्रोमन्ति समरे वीर द्रव्यमाणानि पाण्डवैः । एतन् श्रुत्वा तु राधेय दुष्योधनवचो महत् ।

मद्राजमिदं वाक्यमब्रवीत् प्रहृषन्निव । पश्य मे भुजयोर्वीर्य्यमक्लाणाञ्च जनेश्वर ।

अथ हन्मि रणे सर्व्वान् पाञ्चालान् पाण्डुभिः सह । वाहयान्वाप्नरव्याघ्र भद्रैषैव न संशयः ।

एवमुक्त्वा महाराज स्रुतपुत्रः प्रतापवान् । प्रष्टव्यं विजयं वीरो धनुः श्रेष्ठं पुरातनं ।

सज्यं क्त्वा महाराज संग्रह्यं च पुन, पुनः । सन्निवार्य्यं च योधान् स मत्पेन श्रपयेन च ।

११८

प्रायोजयदमेयात्मा भार्गवास्त्रं महाबल । ततो राजन् महस्राणि प्रयुतान्यर्जुदानि च ।

कोटिशय्य शरास्त्रीक्ष्णा निरगञ्जन्महामुधे । ज्वलितैशैः शरैर्धैरैः कडुवर्षिणवाजितैः ।

संख्या पाण्डवी सेना न प्राप्तायत किञ्चन । हाहाकारो महानसोत्पाञ्चालानां विमाम्यते ।

पोडितानां वलवता भार्गवास्त्रेण संयुगे । निपतद्भिर्गौराजन्नथैद्यापि महस्रगः ।

रथैद्यापि नरव्याघ्र नैर्यापि समन्तत । प्राकम्पत मही राजञ्चिह्नैशैः समन्तत ।

११९

व्याकुलं सर्व्वमभवत् पाण्डवानां महदलं । कर्णस्तेजो युधार्थं श्रेष्ठो विधूम इव पावकः ।

दहन् शत्रून्परव्याघ्र गृह्णन्नेष परन्तप । ते वध्यमानाः कर्णेन पाञ्चालायेदिभिः सह ।

तत्र तत्र श्यमुद्यन्त वनदाहे यथा द्विपाः । दुःकृशुश्रु नरव्याघ्र यथा व्याघ्रा नरोत्तमाः ।

तेपानु क्रोशतामपीहोतानां रणमूर्द्धनि । धावताञ्च ततो राजंस्त्वन्तानञ्च समन्ततः ।

आर्त्तनादो महाशूच भूतानामिव संश्रवे । बध्यमानास्तु तान् वृष्ट्वा सूतपुत्रेण मारिय । ११०
 वित्रेषुः सर्वभूतानि तिर्यग्यानिगतान्यपि । तेषु बध्यमानाः समरे सूतपुत्रेण दृश्ययाः ।
 अर्जुनं वासुदेवञ्च क्रोशन्ति च मुहुर्मुहुः । प्रेतराजपुरे यदत्तेतराजं विचेतवः ।
 युवा तु निन्दं तेषां बध्यतां कर्षणायकैः । अथात्रवीहासुदेवं कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ।
 भार्गवास्त्वं महाघोरं वृष्ट्वा तत्र समीरितं । परशु कृष्ण महाबाहो भार्गवास्त्वस्य विक्रमं ।
 नैतदस्त्वं हि समरे शक्यं हन्तुं कथञ्चन । सूतपुत्रञ्च संरभ्यं परशु कृष्ण महारणे । १११
 अन्तकप्रतिमं वीर्यं कुर्वाणं कर्ष्यं दारुणं । अभीक्ष्णोश्चादधन्नयान् प्रेषते मां मुहुर्मुहुः ।
 न च शक्यामि समरे कर्षस्य प्रपलायितुं । जीवन् प्राप्नोति पुरुषः संख्ये जयपराजयौ ।
 मृतस्य तु ह्योक्तेः भङ्ग एव कृतो जयः । एवमुक्तस्तु पार्थेन कृष्णो मतिमतां वरं ।
 धनञ्जयमुवाचेदं प्राज्ञकालमरिन्दम । कर्षेण हि दृढं राजा कुन्तीपुत्रः परिवृतः ।
 तं वृष्ट्वाद्यास्य च पुनः कर्षं पार्थं बधिव्यसि । एवमुक्त्वा पुनः प्रायात् द्रष्टुमिच्छन् युधिष्ठिरं । ११२
 श्रमेण ग्राहयिष्यस्य दुष्टे कर्षं विशास्यते । ततो धनञ्जयो द्रष्टुं राजानं वाष्पपीडितं ।
 रयेन प्रययौ क्षिप्रं संग्रामान् क्रोशवाज्रया । गच्छन्नेव तु कौन्तेयो धर्मराजदिदृशया ।
 सेन्यमालोकयामास नापश्यत्तत्र चापजं । युद्धं कृत्वा तु कौन्तेयो द्रोणपुत्रेण भारत ।
 दुःसहं वज्रिणा संख्ये पराजित्य गुरोः सुतं ।
 इति श्रीमहाभारते कर्षणपर्वणि संकुलयुद्धे चतुःषष्टेऽध्यायः ॥ ६४ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ द्रौणिं परित्यज्य ततोऽप्यधन्वा कृत्वा महदुष्करं शूरकर्षं । आलोकयामास ततः सखेभ्यं धनञ्जयः श्रु
 भिरप्रष्टव्यः । ११२

अयुध्यमानान् पृतनामुखस्थान् शूरान् शूरो हर्षयन् सव्यसाधो । पूर्वप्रहारैर्क्षयितान् प्रशंसन् स्थितान्महात्मा सरथाननेकान् ।
 अपश्यमानस्तु किरोटमास्त्री युधिष्ठिर भ्रातरराजमीढं । उवाच भीमं तरसाऽभ्युपेत्य राज्ञः प्रष्टत्तिं विह कुच राजा ।
 ॥ भीममेव उवाच ॥ अप्रयात इतो राजा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः । कर्षणाणामितहाड्यो यदि जीवेत् कथञ्चन ।
 ॥ अर्जुन उवाच ॥ तस्माद्वावान् शीघ्रमितः प्रयातु राज्ञः प्रष्टत्तौ कुहसन्नमस्य । नूनं स विद्धेऽतिभृशं श्रुत्वैः कर्षेण राजा
 क्षिप्रं गतोऽपि ।
 यः सम्प्रहारैर्निमित्तैः पृथक्कैर्द्रौणिं विद्धेऽतिभृशं तरस्वी । तस्यै स तत्रापि जयप्रतीको द्रोणोऽपि यावच्च हतः किलासीत् ॥ ११३ ॥
 स मंत्रं यं गमितः पाण्डवाय्यः संख्येऽद्य कर्षेण महानुभावः । ज्ञातुं प्रयाद्याम् तमद्य भीमं स्यात्सन्धेर्भ्रुवुगणक्षिप्य ।
 ॥ भीममेव उवाच ॥ त्वमेव जानोहि महानुभाव राज्ञः प्रष्टत्तिं भरतर्षभस्य । अहं हि यद्यर्जुनं याम्बनिवा वदन्ति मां भीत
 इति प्रवीराः ।

ततोऽप्रवीदुर्जुनो भीममेव समप्रकाः प्रत्यनीकस्थिता मे । एतान्कृत्वाऽद्य मया न शक्यमितोऽपयातुं रिपुसङ्गोष्ठात् ।
 अयामप्रवीदुर्जुनो भीममेवः स वीर्यमासाद्य कुहप्रवीर । समप्रकाऽन्तियेत्क्षामि संख्ये सर्वानहं यासि धनञ्जय त्वं ।

तद्भीममेव चो निग्रन्ध मुदुष्करं भ्रातरमिव मध्ये । समप्रकानीकमसङ्गमेकः मुदुष्करं धारयामीति पार्थः । ११४

अथोद्गाहं वर्षाणि यस्माद्भूतो धनञ्जय । न स निद्रां लभे रात्रौ न चाहनि मुखं कपित् ।

तस्य देयेण मयुक्त् परिदग्ने धनञ्जय । आत्मनो मरणे यातो वाप्रो नम इव दिशः ।

तस्यायमगमत् काचचिन्तियानस्य मे चिरं । कथं कर्षो मया शक्यो युद्धे धययितुं भवेत् ।

जायत्सुप्रंच कौन्तेय कर्षमेव सदा द्वाहं । पर्यामि तत्र तत्रैव कर्षभृतमिदं जगत् ।

यत्र यत्र हि गच्छामि कर्षाद्भूतो धनञ्जय । तत्र तत्र हि पश्यामि कर्षमेवापत् । स्थितं ।

योऽहन्नेनैव वीरेण समरेव्यपलायिना । सहय. भरयः पार्थ जित्वा जीवन् विमर्शितः ।

को नु मे जीवितेनार्थो रञ्जिनार्थो भवेत् पुनः । ममैवं विचतस्याद्य कर्षेनाहवशोभिना ।

न प्राप्तपूर्वं यद्भीष्मात् क्षपाट्टेणाच संयुगे । तन्नाश्रमद्य मे युद्धे सूतपुत्रान्नहारयात् ।

स त्वां पृच्छामि कौन्तेय यथाऽद्य कुशलं तथा । तन्ममाचक्ष्व कात्स्वैन यया कर्षो हतस्त्वया ।

शक्रतुल्यबलो युद्धे यमतुल्यः पराक्रमे । रामतुल्यश्रयाऽस्त्रेण स कथं वे निस्सूदितः ।

महारथः समाख्यातः सर्वयुद्धविशारदः । धनुर्धराणां प्रवरः सर्वपानिक्रपूपः ।

पूजितो धृतराष्ट्रेण सपुत्रेण विशास्यते । लक्ष्यमेव राधेयः स कथं निहतस्त्वया ।

धार्तराष्ट्रो हि योधेषु सर्वेष्वेव सदाऽर्जुनः । तव मृत्युं रणे कर्षं मन्यते पुत्रपथं ।

स त्वया पुरुषय्यात्र कथं युद्धे निस्सूदितः । तन्ममाचक्ष्व कौन्तेय यया कर्षो हतस्त्वया ।

युष्मानस्य च शिरः पश्यतां मुहदा हतं । त्वया पुरुषशार्दूल भिंहिनेव यया हरोः ।

यः पर्युपासीत् प्रदिशो दिग्भ्य त्वां सूतपुत्रः समरे परोक्षम् । दिक्षु. कर्षं. समरे हस्तिपट्कं च. स ह्रीदानी कद्रुपैः

सुतोऽह्यैः ।

त्वया रणे निहतः सूतपुत्रः कश्चिच्छेते भूमितले दुरात्मा । प्रियश्च मे परमो वै कृतोऽयं त्वया रणे सूतपुत्रं निहत्य ।

य. सर्व्वत पर्यपतल्लक्ष्ये सदाऽर्चितो गर्भितः सूतपुत्रः । स शूरमानी समरे समेत्य कश्चित्त्वया निहतः संयुगेऽसौ ।

रौक्म वर हस्तिगवायुयुक्तं रथं प्रदिसुर्थ्यः परेभ्यस्त्वर्थं । सदा रणे स्फूर्द्धते यः स पापः कश्चित्त्वया निहतस्तात् युद्धे ।

योऽसौ सदा शूरमदेन मत्तो विकल्पते ससदि कारवाणां । प्रियोऽय्यर्थं तस्य सुयोधनस्य कश्चित् स पापो निहतस्त्वयाऽयम् ।

कश्चित् समागम्य धनुः प्रयुक्तैस्तप्रीयितैर्लाहिताङ्गैर्विचङ्गैः । श्रेते पाप. मुविभिन्नगात्रः कश्चिद्भ्रौ धार्तराष्ट्रस्य बाह्व ।

योऽसौ सदा द्वापते राजमथ्य दुर्थाधनं हर्षयन् दर्पपूर्णः । अहं हन्ता फाल्गुनस्थेति मोहात् कश्चिद्वचस्तस्य न वै तथा तत् ।

नाहं पादौ धावयिष्ये कदाचिद्यावत् स्थितः पार्थ इत्यल्पबुद्धेः । व्रतं तथैतत् सर्व्वदा शक्रसूनो कश्चित्त्वया निहतः

सोऽद्य कर्षः ।

योऽसौ कृष्णामवबोद्धुष्टुद्धिः कर्षः सभायां कुरुवीरमयो किं पाण्डवंस्त्वं न जहासि कृष्णे सुदुर्बलान् पातितान् हीन

सत्वान् ।

योऽसौ कर्षं. प्रत्यजान्नाल्लक्ष्यं नाहं हन्ता सह कृष्णेन पार्थ । इहोपधातेति स पापबुद्धिः कश्चिच्छेते शरभंभिन्नगात्रः ।

कश्चित् संघामो विदितो वै तथाद्य समागमे सञ्जयकौरवाणां । यत्रावस्थामीदृशो प्रापितोऽह कश्चित्त्वया सोऽद्य हतो

दुरात्मा ।

कच्चिल्या तस्य सुमन्दबुद्धेर्गाण्डोवमूकैर्विशिष्यैश्चलङ्घि । सकुण्डलं भानुमदुत्तमाङ्गं कायात्प्रवृत्तं युधि सव्यपाचिन् ।
यत्तन्मया वाणसन्निर्पितेन ध्यातोऽसि कर्णस्य वधाय वीर । तन्मे त्वया कच्चिदमोचमद्य ध्यानं कृतं कर्णेनिपातनेन । १११०
यद्दर्पपूर्णः स सुयोधनोऽस्मानुदीचते कर्णेसमाश्रयेण । कच्चिल्या सोऽद्य समाश्रयोऽस्य भयः पराक्रम्य सुयोधनस्य ।
यो नः पुरा पर्यङ्कितलानवोचत् सभामध्ये कौरवाणां समवं । सुदुर्मतिः कच्चिदुपेत्य संख्ये त्वया हतः सूतपुत्रो ह्यमर्षी ।
यः सूतपुत्रः प्रहसन् दुरात्मा पुराऽत्रवीचिर्जितो भौवलेन । स्वयं प्रसङ्घानय याञ्चयेनीमपीह कच्चित् स हतस्त्वयाऽद्य ।
यः शस्त्रधृक्श्रेष्ठतमं प्रथिव्यां पितामहं व्याचिपदन्पचेताः । संख्यायमानोऽर्द्धुरथः स कच्चिल्या हतोऽद्याधिरयिर्माहात्मन् ।
अमर्षजं निहतिसमीरणेरितं हृदि क्षितं ज्वलनमिमं वदा मन । हतो नया सोऽद्य समेत्य कर्ण इति ब्रुवन् प्रथमय मेऽद्य

फाल्गुन ।

१११५

ब्रवीहि मे दुर्लभमेतदद्य कय त्वया निहतः सूतपुत्रः । अनुध्याये त्वां सतत प्रवीर त्वचे हतोऽसौ भगवानिन्द्रेन्द्रः ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि युधिष्ठिरवाक्ये षट्षष्टोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ तद्दर्शनीशलय वचो निशम्य राज्ञः कुड्गुस्त्रातिरयो महात्मा । उराच दुर्द्धर्मदीनसत्वं युधिष्ठिरं जिष्णुर
नन्तवोर्यः ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ संग्रहकैर्धुधमानस्य मेऽद्य सेनाययायो कुक्षैर्न्ययु राजन् । आश्रीविपाभान् खगमान प्रमुञ्चन् द्रौणिः पुर
क्षात् सहसाऽभ्यतिष्ठत् ।

दृष्ट्वा रथं मेघरवं ममैव समस्तसेनावरणेऽभ्यतिष्ठत् । तेषामहं पञ्चशतानि हत्वा तया द्रौणिमगमं पार्थिवाय्य ।
स मः समासाद्य नरेन्द्र यत्तः समाभ्ययात् । वं ह भिव द्विपेन्द्रः । अकार्षीं च ययिनामुज्जिहीषीं महाराजवधतां कौरवाणां । १११८
ततो रणे भारत दुष्प्रकम्प आचार्यपुत्रः प्रवरः कुङ्कुणः । मामर्हयामास शितैः प्रपत्कैर्जनाईनश्चैव विपामिकन्यैः ।
अष्टागवामष्ट शतानि वाणान् मया प्रयुङ्गस्य वईन्ति तस्य । तांस्त्रिंशन्मुक्कानहमस्य वाणैर्येनाग्रथं वायुरिवाऽभ्रजालं ।
ततोऽपरान् वाणसद्वाननेकानाकर्णपूर्णाथतविप्रमुक्कान् । ससर्च्चं शिवास्त्रबलप्रयत्नैस्तया यया प्रावृषि कालमेघः ।
नैवादादानं न च सन्दधानं जानीमहे कतरेणास्त्रतीति । वामेन वा यदि वा दक्षिणेन स द्रोणपुत्रः समरे पर्यवर्तन् ।
तस्याततं मण्डलमेव सव्यं प्रदृश्यते कार्भुकं द्रोणसूनोः । सोऽविश्वन्मा पञ्चभिर्द्रौणपुत्रः शितैः शरैः पञ्चभिर्वासुदेवं । ११२५
अहं ह्यि तं चित्रता वज्रकथैः समाईयन्निमिषस्तान्तरेण । क्षणात् श्यावित् समरूपो बभूव समाईतो मद्विष्टैः
प्रपत्कैः ।

स विद्वरजुधिरं सर्व्वगानैरयानोक्तं सूतसूनोर्विबेशः । मयाऽभिभूतान् सैनिकानां प्रवधानमौ प्रपय्यजुधिरप्रदिग्धान् ।
ततोऽभिभूतं युधि वीक्ष्य सैन्यं वित्रस्ययोधं द्रुतवाजिनागं । पञ्चाशता रथमुखैः समेत्य कर्णस्तरन् मामुपायात् प्रमायो ।
तान् सूददित्वाऽहमपास्य कर्णं द्रष्टुं भवन्तं त्वरयाऽभियातः । सर्व्वं पाञ्चाला ह्युदिजने स कर्णाहृष्टो गावः केसरिणे ययैव ।
मृत्योरासं व्यात्तमिवाभ्यपद्यन् प्रभद्रकाः कर्णमासाद्य राजन् । रयांस्य तान् सप्तशतान्निमिषात्पदा कर्णः प्राहिषोऽन्वृ
त्युषद्य ।

११२०

न चाप्यभूत् क्लान्तमनाः स राजन् यावन्नास्मान् बृष्टवान् सूतपुत्रः । युत्वा तु त्वां तेन दृष्टं समेतमथत्याधा पूर्व्वतरं
चतस्र ।

त्रयोदशार्धं वर्षाणि यस्माद्भूतो धनञ्जय । नृणां निद्रां नभे राधो न चाहन्ति मुयं कथित् ।
तस्य देवेण सयुक्तः परिदधे धनञ्जय । आत्मनो मरणे यातो वाभीनम दवदिशः ।

तस्यायमगमत् कालश्चिन्तयानस्य मे चिरं । कथं कर्णो मया प्रको युद्धे धययितुं भवेत् ।
जायस्वप्रपञ्च कौन्तेय कर्णमेव सदा घ्नं । पश्यामि तत्र तत्रैव कर्णभृतमिदं जगत् ।

यत्र यत्र हि गच्छामि कर्णाद्भूतो धनञ्जय । तत्र तत्र हि पश्यामि कर्णमवापतः स्मितं ।
योऽहन्नैनव वीरेण समरेव्यपलायिना । सहयः सरयः पार्थ जित्वा जीवन् विमर्शितः ।

को नु मे जीवितिनार्थो राज्यनार्थो भवेत् पुनः । ममैवं विचतस्याद्य कर्णेनाहवगोभिना ।
न प्राप्तपूर्वम् यद्भूमात् क्षपाद्द्विषाच संयुगे । तन्प्राप्तमद्य मे युद्धे सूतपुत्रान्नाहारायात् ।

स तां पश्यामि कौन्तेय यथाऽद्य कुशलं तथा । तन्ममाचक्ष्व कात्स्न्येन यथा कर्णो हतस्तया ।
शक्रतुल्यबलो युद्धे यमतुल्यः पराक्रमे । रामतुल्यस्रयाऽस्त्रेण स कथं वै निस्सूदितः ।

महारथः समाख्यातः सर्वयुद्धविशारदः । धनुर्धराणां प्रवरः सर्वयामिक्रमरूपः ।
पूजितो धृतराष्ट्रेण सपुत्रेण विद्यायते । त्वदर्थमेव राधेयः स कथं निहतस्तया ।

धार्तराष्ट्रो हि योधेयु सर्वैवेव सदाऽर्जुनः । तव मृत्युं रणे कर्णे मन्वते पुत्रपर्यभ ।
स तया पुह्वयात्र कथं युद्धे निस्सूदितः । तन्ममाचक्ष्व कौन्तेय यथा कर्णो हतस्तया ।

युधमानस्य च शिरः पश्यतां मुहदां हतं । तया पुह्वयार्द्रूल भिंभनेन यथा हरोः ।
यः पर्युषासीत् प्रदिशो दिशश्च तां सूतपुत्रः समरे परीसन् । दिक्षुः कर्णः समरे हस्तिपट्कंथः स क्षीदानीं कइपवैः

सुतो द्यैः ।

तया रणे निहतः सूतपुत्रः कश्चिच्छंते भूमितले दुरात्मा । प्रियञ्च मे परमो वै हतोऽयं तया रणे सूतपुत्रं निहत्य ।
यः स्वन्तः पर्यपतत्त्वदर्थं सदाऽर्चितो गर्भितः सूतपुत्रः । स शूरमातुली समरे समेत्य कश्चित्त्था निहतः संयुगेऽसौ ।

रौक्मं वर हस्तिगवाद्ययुक्तं रथं प्रदित्युर्थः परेभ्यस्तदर्थं । सदा रणे स्युद्धंते यः स पापः कश्चित्तया निहतस्त्याऽद्य ।
योऽसौ सदा शूरमर्देन मत्तो विकल्पते संसदि कारवाणां । प्रियोऽत्यर्थं तस्य सुयोधनस्य कश्चित् स पापो निहतस्तस्याऽद्य ।

कश्चित् समागम्य धनुः प्रयुक्तैस्तमैवितैर्लक्षिताद्भ्रुविंश्चैत्रैः । सुते पापः सुविभिन्नगात्रः कश्चिद्भूमौ धार्तराष्ट्रस्य बाह्व ।
योऽसौ सदा क्षापते राजमैत्र्य दुर्व्याधनं हर्षयन् दर्पपूर्णः । श्रुत्वा हन्ता फाल्गुनश्चेति मोहात् कश्चिद्वचस्तस्य न वै तथा तत् ।

नाहं पादौ धावयिष्ये कदाचिदावत् स्मितः पार्थ इत्यह्ययुद्धेः । व्रतं तथैतन् सर्वदा शक्रसूनो कश्चित्तया निहतः
भोऽद्य कर्णः ।

योऽसौ कृष्णामन्नवीरुदुष्टमुद्दिः कर्णः सभायां कुहवीरमर्थो किं पाण्डवांस्त्वं न जहासि कृष्णे सुदुर्बलान् पातितान् हीन
सत्त्वान् ।

योऽसौ कर्णः प्रत्यजानात्त्वदर्थं नाहं हला सह कृष्णेन पार्थ । इक्षोपयातेति स पापमुद्दिः कश्चिच्छंते शरभंभिन्नगात्रः ।
कश्चित् संयागो विदितो वै तवायं समागमे सञ्जयकौरवाणां । यत्रावसामोद्भूमौ प्रापितोऽह कश्चित्तया भोऽद्य हतो

दुरात्मा ।

कचिल्या तस्य सुमन्दबुद्धेर्गाण्डोवमृतेर्बिशिष्टैर्बलङ्गि । सकुण्डलं भानुमदुत्तमाङ्गं कायात्मदत्तं युधि स्वयमाचिन् ।
 यत्तन्मया बाणधनपिर्नितं ध्यातोऽसि कर्णस्य वधाय वीर । तन्मे त्वया कचिदमोघमद्य ध्यानं कृतं कर्णेनिपातनेन । ११२
 यद्दर्पपूर्णः स सुयोधनोऽस्मानुदोचते कर्णसमाश्रयेण । कचिल्या सोऽद्य ममाश्रयोऽस्य भयः पराक्रम्य सुयोधनस्य ।
 यो नः पुरा पण्डितिलानवोचत् सभामध्ये कौरवाणां समवं । सुदुर्मतिः कचिदुपेयं संख्यं त्वया हतः सूतपुत्रो ह्यमयी ।
 यः सूतपुत्रः प्रहसन् दुरात्मा पुराऽत्रवीजिर्जितो भौवलेन । स्वयं प्रसङ्गान्नय याञ्जयेनोमपोह कचित् स हतस्त्वयाऽद्य ।
 यः शस्त्रप्रकरोष्ठतमं पृथिव्यां पितामहं व्याधिपदस्येचेताः । संख्यायमानोऽर्द्धुरयः स कचिल्या हतोऽद्याधिरयिर्ब्रह्मात्मन् ।
 अमर्षज निष्ठितसमीरणेरितं हृदि स्थितं ज्वलनमिमं सदा मम । हतो मया सोऽद्य समेत्य कर्णं इति ब्रुवन् प्रथमय मेऽद्य
 फाल्गुन । ११५

ब्रवीहि मे दुर्द्धभमेतदद्य कथं त्वया निहतः सूतपुत्रः । अनुश्राये त्वां सततं प्रवीर उच्ये हतोऽसौ भगवानिन्द्रेः ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि युधिष्ठिरवाक्ये षट्षष्टोऽध्यायः ॥ ६६ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ तद्दर्शंशैलस्य वचो निशम्य राज्ञः क्रुद्धस्त्वातिरयो महात्मा । उवाच दुर्द्धभमदीनसत्वं युधिष्ठिरं जिष्णुर
 नन्तवीर्यैः ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ संश्रक्तैर्धुंध्यमानस्य मेऽद्य सेनाययाद्यो क्रुद्धमन्यपु राजन् । आशोविषामान् खगमान प्रमुञ्चन् द्रौणिः पुर
 स्नात् महसाऽभ्यतिष्ठत् ।
 दृष्ट्वा रथं मेघरवं ममैव समस्रजेनावरणेऽभ्यतिष्ठत् । तेषामहं पञ्चग्रतानि हत्वा तया द्रौणिमगमं पार्थिवाय्य ।
 स मं समासाद्य नरेन्द्र यत्तः समाभ्ययात् । संश्रमिव द्विपेन्द्रः । अकार्षीं च रयिनामुज्ज्वीर्षीं महाराजबन्धतां कौरवाणां । ११२
 ततो रणे भारत दुष्प्रकम्प आचार्यपुत्रः प्रवरः क्रुष्णां । मामर्हयामास शितैः शपत्कैर्जनाहंनञ्चैव विषाग्निकन्यैः ।
 श्रद्धागवामहं ग्रतानि वाणान् मया प्रयुद्धस्य वहन्ति तस्य । तांस्तेन मुक्तानहमस्य वाणैर्येनाश्रये वायुरिवाऽभ्रजालं ।
 ततोऽपरान् वायसद्वाननेकानाकर्णपूर्णायतविप्रमुक्तान् । ससर्जं शिवास्त्रसप्रथनैलया यया प्रादृषि कासमेधः ।
 नैवादादानं न च सन्दधानं जानीमहे कतरेणास्यतीति । वामेन वा यदि वा दक्षिणेन स द्रौणपुत्रः समरे पथ्यवर्तन्त ।
 तस्याततं मण्डलमेव सज्यं प्रवृश्यते कार्ष्णिकं द्रौणसूनोः । सोऽविध्यन्मा पञ्चभिर्द्रौणपुत्रः शितैः शरैः पञ्चभिर्वासुदेवं । ११५
 अर्हं हि तं विद्यता वज्रकन्यैः समाहंयन्निमित्पयस्त्वातरेण । जणात् यावित् समरूपो बभूव समाहितो मद्विष्टटैः
 श्रुत्वाः ।

स विवरबुधिरं सर्वगात्रैरयानोक्तं सूतसूनोर्बिबेश । मयाऽभिभूतान् सेनिकानां प्रवहानसौ प्रपश्यन्बुधिरप्रदिग्धान् ।
 ततोऽभिभूतं युधि वीक्ष्य सैन्यं विवस्त्रयोधं द्रुतवाजिनागं । पञ्चाग्रता रयमुख्यैः समेत्य कर्णस्वरन् मामुपायात् प्रमायो ।
 तान् सूददित्वाऽहमपास्य कर्णं द्रष्टुं भवन्तं लरयाऽभियातः । सर्वे पाञ्चाला ह्युदिजन्ते स कर्णाहृष्टा गावः केशरिणं ययैव ।
 सृष्टोरारक्ष्यं व्यात्तमिवाभ्यपचन् प्रभद्रकाः कर्णमासाद्य राजन् । रथान्धं तान् मश्रगताञ्जिमग्रांस्तदा कर्णः प्राद्विषोन्मु
 त्युसद्य । ११०

न चायभूत् क्लान्तमनाः स राजन् यावन्नास्मान् दृष्टवान् सूतपुत्रः । शुभा तु त्वां तेन दृष्टे समेतमयस्याद्या पूर्णतरं
 चतस्र ।

मन्ये कालमपयानस्य राजन् क्रूरात्कर्णोत्तेऽहमचिन्त्यकर्मन् । मया कर्णस्यास्मिदं पुरसाद्युद्धे दृष्टं पाण्डव चित्ररूपं ।
 न ह्यद्यान्यो विघ्ने सञ्चयानां महारथं योऽद्य सधेत कर्ण । शैनेयो मे मात्वकियत्करघोऽष्टद्युधयापि तथैव राजन् ।
 युधामन्युयोत्तमो जाय शूरो पृथ्वी मां रचतां राजपुत्रो । रथप्रवीरेण मद्धानुभाव दिपसिन्ये वंशता दुन्दुरेण ।
 समेत्याहं सूतपुत्रेण संख्ये वृत्रेण वज्रीव नरेन्द्रमुख्य । योस्थान्वहं भारत सूतपुत्रमग्निन् संघामे यदि वै दृग्गतेऽद्य । ११५
 आयाधि प्रश्याद्य युयुत्समानं मां सूतपुत्रश्च रणे जयाय । महर्षभस्येव मुखं प्रपन्नाः प्रभद्रकाः कर्णमभिद्रवन्ति ।
 वद्धा हता भारत राजपुत्राः स्वर्गाय लोकाय रणे निमग्नाः । कर्ण न चेदद्य निहन्मि राजन् सवान्धव युधनानं
 प्रसङ्ग ।

प्रतिश्रुत्याऽकुर्वता वै गतिं चा कष्टा याता तमहं राजसिंह । आमन्त्रये त्वां ब्रूहि जयं रणे मे पुरा भीमं धार्तराष्ट्रा यमन्ते ।
 भैतिं हनिष्यामि नरेन्द्रसिंहं सैन्यन्तथा शत्रुगणान्य भर्त्सान् ।

इति श्रीमद्वाभारते कर्णपर्वणि अर्जुनप्रतिज्ञायां सप्तपद्योऽध्यायः ॥ ६० ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ श्रुत्वा कर्णं कल्पमुदारवीर्यं क्रुद्धः पार्यः फाल्गुनस्यामितौजाः । धनञ्जयं वाक्यमुवाच चेदं युधिष्ठिरः
 कर्णं धराभितप्तः । ११६

विप्रद्रुतातात चमूखदीपा तिरस्कृता चाद्य यथा न साधु । भीतो भीमं त्यज्य चायास्तया त्वं यन्नाग्रकः कर्णमयो
 निहन्तुं ।

स्यस्त्याया पार्यं कृतः श्याया गर्भं समाविश्य यथा न साधु । त्यक्त्वा रणे यदपायाः स भीमं यन्नाग्रकः सूतपुत्रं
 निहन्तुं ।

यत्तदाकथं दैतवने त्वयोक्तं कर्णं हन्ताऽस्म्येकरथेन सत्यं । त्यक्त्वा तद्वै कथमद्यापयातः कर्णोद्घोतो भीमसेनं विहाय ।
 इदं यदि दैतवनेऽप्यचवः कर्णं योद्धुं न प्रयच्छे नृपति । वयन्ततः प्राप्नोतकालश्च सर्वे छत्यान्युपैष्याम तथैव पार्यं ।

मयि प्रतिश्रुत्य बर्धं हि तस्य न वै कृतं तच्च तथैव वीर । आनीय नः शत्रुमर्थं स कष्मत्तं समुत्क्षिप्य स्वर्णिले प्रत्य
 पिष्टाः । ११७

अथाग्निं वयमर्जुन त्वयि यियासवो बद्ध कल्याणमिष्ट । तस्यः सर्वं विफलं राजपुत्र फलार्थिनामफल दयातिपुष्यः ।
 प्रच्छादिते वडिग्रमिवाविषेण सञ्छादितं गरलनिवाग्नेनेन । अनर्थकं मे दशितवानसि त्वं राज्यार्थिनो राज्यरूपं
 विनाशं ।

त्रयोदशमा हि समा. सदा वयं त्वामन्वजीविष्य धनञ्जयाशया । काले वर्षं देवमिषोन्नवीजं तत्रः सर्वात्करके न्यमज्जः ।
 अत्तप्यावागुवाचान्तरोचे मन्नाहजाते त्वयि मन्दबुद्धौ । जातः पुत्रो वासवविक्रमोऽयं सर्वान् शूरान् प्राचवान् जेष्य
 तीति ।

अयं जेता खाण्डवे देवसंघान् सर्वाणि भूतान्यपि चोत्तमौजाः । अयं जेता मद्रकलिङ्गकेकयानयं कुरूवागमथे
 निहन्ता । ११८

अस्मात् परो नो भविता धनुर्धरो नैनं भूतं किञ्चन जातु जेता । इच्छन्नयं सर्वभूतानि कुर्त्याद्वेषे वशी सर्वभमात्रविद्यः ।
 कान्था मन्नाहस्य अवेन वायोः श्वैर्येण मेरोः वमया शृशियाः । सूर्यस्य भासा धनदस्य लक्ष्म्या शैथिल्येण शक्रस्य बलीनेविद्योः ।

तुल्यो महात्मा तव कुन्ति पुत्रो जातो दितेर्बिष्णुरिवारिहन्ता । खेपां जयाय द्विपतां वधाय ख्यातोऽमितौजाः कुल
तन्नुकर्त्ता ।

इत्यन्तरीचे शतशुद्धमूर्द्धितपस्विनां शृण्वतां वागुवाच । एवविधं तच्च नाभूत्तथा च देवापि नूनमनृतं वदन्ति ।
तया परेषामपि सत्तमानां श्रुत्वा गिरः पूजयतां यदा त्वां । न सञ्जतिं प्रैमि सुयोधनस्य न त्वां जानाम्याधिरेभयार्त्ता । १११
तद्वा कृतं वाहमकूजनाचं शुभमसमाख्याय कपिध्वजन्तं । खड्गं गृह्णीता हेमपट्टावहनङ्गं धनुश्छेदं गाण्डिवं तालमात्रं ।
स केशवेनोद्धमानः कथं त्वं कर्णाद्भ्रीतो व्यपयातोऽसि पार्थ । धनुय तत् केशवाय प्रयच्छ यन्ता भविव्यस्त रणे क्रेशवस्य ।
तदाऽहनिव्यत् केशवः कर्णमुयं मद्यत्पतिवृत्रमिवात्तवज्जः । राधियमेतं यदि नाथ शक्रसुरन्तमुयं प्रतिधावनाय ।
प्रयच्छान्यस्त्रैर्गाण्डिवमेतदहं तन्नो धोऽस्त्रैरभ्यधिको नरेन्द्रः । अस्माच्चैवं पुत्रदारैर्बिहीनान् सुखाद्भ्राष्ट्रावाच्यनाशाश्च भूयः ।
द्रष्टा लोकः पतितानप्यगाधे पापैर्युष्टे नरके पाण्डवेय । मासेऽपतियः पद्ममे त्वं सुकृष्टे न वा गर्भेऽयभविव्यः प्रयायाः । ११२
तत्ते श्रेयो राजपुत्राभविव्यन्न चेत् मयांमादपयानं दुरात्मन् । धिग्गाण्डिवं धिक् च ते वाङ्मोक्षं न संख्येयान् वाणगंधांश्च
धिक्ते ।

धिक्ते केतुं केशरिणः सुतस्य कृशानुदत्तस्य रथस्य धिक्ते ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि युधिष्ठिरवाक्ये अष्टषष्टोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ युधिष्ठिरैश्वरमुक्तः कौन्तेयः श्रेतवाहनः । अस्मिं जगद् संकुडो जिघांसुर्भरतर्षभ ।

तस्य कोपं समुद्धोक्ष्य चित्तज्ञः केशवस्तदा । उवाच किमिदं पार्थ गृह्यतेः खड्ग इत्युत ।

न हि पश्यामि योद्धव्यं तया किञ्चिद्बन्धस्य । ते यस्मा धार्तराष्ट्रं हि भीमसेनेन धीमता । ११३

अपयातोऽसि कौन्तेय राजा द्रष्टव्य इत्यपि । स राजा भवता दृष्टः कुगलो च युधिष्ठिरः ।

स दृष्ट्वा नृपमार्दूलं शार्दूलसमविक्रमं । हर्षकाले च संप्राप्तिं किमिदं मोहकारितं ।

न तं पश्यामि कौन्तेय यत्ने वध्ये भविव्यति । प्रहर्तुमिच्छसे कस्मात् किं वा ते चित्तविभ्रमः ।

कस्माद्भवान् मद्याखड्गं परिगृह्णाति सत्वरः । तत्त्वां पृच्छामि कौन्तेय किमिदन्ते चिकीर्षितं ।

परान्दपसि यत् कुडुः खड्गमद्भुतविक्रमः । एवमुक्तस्य कृप्येन प्रेक्षमाणो युधिष्ठिरं । ११४

अर्जुनः प्राह गोविन्दं कुडुः सर्प इव यमन् । अन्यस्त्रैर्देहि गाण्डोवमिति मां योऽभिचादयेत् ।

मिन्द्याम्यहं तस्य शिर इत्युपांशुप्रतं मम । तदुक्तं मम चानेन राज्ञोऽस्मितपरकम ।

समर्षं तव गोविन्दं न तत् चण्डुमिहोत्सहे । तस्मादेनं वधिय्यामि राजानं धर्मभीरुकं ।

प्रतिज्ञां पालयिष्यामि हलैनं नरसत्तमं । एतदर्थं मया खड्गो गृह्यते यदुनन्दन ।

सोऽहं युधिष्ठिरं हत्वा सत्यस्थाननृष्ण्यां गतः । विशोको विञ्जरस्यापि भविव्यामि जगार्दन । ११५

किं वा त्वं मन्यसे प्राप्नोमस्मिन् काल उपस्थिते । त्वमस्य जगतस्त्वात् वेत्य मय्यं गतागतं ।

तत्तथा प्रकरिष्यामि घया मां वक्ष्यते भवान् ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ धिग्धिगित्येव गोविन्दः पार्थमुक्त्वाऽत्रवीर्युनः ।

॥ कृप्य उवाच ॥ इदानीं पार्थ जानामि न दृष्ट्वा, सेवितास्तया । काभिन पुरयथात्र मंगलं यद्भवत्यहम् ।

न हि धर्मविभागज्ञः कुर्यादेवं धनञ्जय । तथा त्वं पाण्डवाद्येह धर्मभीरुरपण्डितः ।

१२५०

इकार्याणां क्रियाणाञ्च संयोगं यः करोति वै । कार्याणामक्रियाणाञ्च स पाथं पुरुषाधमः ।

अनुसृत्य तु यं धर्मं कवयः समुपस्थिताः । समासविल्लरविदं न तेषां वेत्ति नित्यं ।

अनिश्चयज्ञो हि नरः कार्याकार्यविनिश्चये । अत्रज्ञो मुह्यते पाथं यथा त्वं मूढ एव तु ।

न हि कार्यमकार्यं वा सुखं ज्ञातुं कथञ्चन । अनेन ज्ञायते सर्वं तच्च त्वं नावबुध्यसे ।

अविज्ञानाद्भवान् यच्च धर्मं रचति धर्मवित् । प्राणिनां लंबबंधं पाथं धार्मिको नावबुध्यसे ।

१२५१

प्राणिनामवधसात् सर्वज्ञायान्मते मम । अनृतं वा वदेद्वारं न तु हिंसात् कथञ्चन ।

स कथं भानरं ज्यैष्ठं राजानं धर्मकोविदं । हन्याद्भवान्चरयेष्टं प्राक्तनोऽन्यः पुमानिव ।

अयुधमानस्य वधसाया श्वेद्य मानद । पराङ्मुखस्य द्रवतः शरणञ्चापि गच्छतः ।

छताञ्जलेः प्रपन्नस्य प्रमत्तस्य तथैव च । न वधः प्रप्यते सद्भिस्तच्च सर्वं गुरौ तव ।

तथा चैव व्रतं पाथं बालेनेव छतं पुरा । तस्मादधर्मबंधुक्तं मौख्यात् कर्म व्यवस्यति ।

१२५२

स गुहं पाथं कस्मात्वं हन्तुकामोऽभिधावसि । अत्रप्रधार्यं धर्माणां गतिं स्वस्मां दुरत्ययां ।

इदं धर्मरहस्यञ्च तव वक्ष्यामि पाण्डव । यद्भूयात्तव भीमो हि पाण्डवो वा सुधिष्ठिरः ।

विदुरो वा तया चत्ता कुन्तो वाऽपि यश्चस्तिनी । तस्मै वक्ष्यामि तत्त्वेन निबोधेन धनञ्जय ।

सत्यस्य वदिता साधुर्न सत्याद्विद्यते परं । तन्नेनैव सुदुर्ज्ञेयं पश्य सत्यमनुष्ठितं ।

सत्यमेव तु वक्तव्यं वक्तव्यमनृतं भवेत् । यत्रानृतं भवेत् सत्यं सत्यज्ञायनृतं भवेत् ।

१२५३

विवाहकाले रतिबंधयोगे प्राणात्यये सर्वधनापहारे । विप्रस्य चार्थं ज्ञानृतं वदेत् पञ्चानृतान्याडरपातकानि ।

तादृशं मन्यते बाले यस्य सत्यमनुष्ठितं । सत्यानृते विनिश्चित्य ततो भवति धर्मवित् ।

किमाद्यर्थं छतप्रश्नः पुरुषोऽपि सुदारुणः । सुमहत्प्राप्तुयान् तु पुष्टं बलाकोऽन्ववशादिव ।

किमाद्यर्थं पुनर्मूढोऽधर्मकामो ह्यपण्डितः । सुमहत्प्राप्तुयात्पापमापगास्त्रिव कौशिकः ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ आचल्य भगवन्नेतद्यथा विन्दान्यहं तथा । बलाकस्यानुसमन्त्रं नदीनां कौशिकस्य च ।

१२५४

॥ वासुदेव उवाच ॥ पुरा व्याधोऽभवत् कश्चिदनाको नाम भारत । याचार्यं पुत्रदारस्य मृगान् हन्ति न कामतः ।

दृष्ट्वा च मातापितरौ विभर्त्सन्त्याय संश्रितान् । स्वधर्मनिरतो नित्यं सत्यवागनस्यकः ।

स षड्राष्ट्रिभृगं लिप्सुर्नाभविन्दन् मृगं कश्चित् । अपः पिवन्तं ददृशे श्यापदं प्राणचतुर्षु ।

अदृष्टपूर्वमपि तत् सभं तत्र हतं तदा । अन्धं हते ततो ज्योयः पुष्यवर्षं पपात च ।

अपरो गोतवादिर्बैर्नादितश्च मनोरमं । विमानमागमत् स्वगोमृगव्याधनिरोपया ।

१२५५

तद्भूतं सर्वभूतानामभावाद्य किन्नार्जुन । तपस्तप्ता वरं प्राप्तं छतसभं स्वयम्भुवा ।

तद्भूया संभंश्रुतानामभावश्छतनित्यं । ततो बलाकः स्वरगादिव धर्मः सुदुर्बिन्दः ।

कौशिकोऽन्ववद्विप्रस्यस्त्री नो बह्वश्रुतः । नदीनां सद्रूपेण धामाददूरात् स किलावसत् ।

सत्यं मया धदा वाच्यमिति तद्योभवदुतं । नायवादीति पिष्यतः स तदाधीह्वनञ्जय ।

अथ दक्षुभयात् केचित्त्वा तद्वनमाविशन् । तत्रापि दक्षव. कुङ्गास्नानमार्गन्त यत्नतः ।

अथ कौशिकमभ्येत्य प्राज्ञसो सत्यवादिनं । कतमेन पथा याता भगवन् वद्वो जनाः ।

सत्येन प्रष्टुः प्रब्रूहि यदि तान् वेत्स्य शस नः । स प्रष्टुः कौशिकः सत्यं वचनं तानुवाच ह ।

वज्रहृत्सत्तागुल्फमेतद्वनमुपाश्रिता । इति तान् ख्यापयामास तेभ्यस्तत्त्वं स कौशिकः ।

ततस्तौ तान् समासाद्य कूरा जङ्गरिति श्रुतिः । तेनाधर्म्येण महता वाग्दुहक्रेण कौशिकः ।

गतः स कष्टं नरकं सुल्लाधर्म्यैकोविदः । यया चान्पश्रुतो मूढो धर्माणामविभागवित् ।

दृष्ट्वाणश्रुता मन्देहं महत् यभमितोऽर्हति । तत्र ते लक्षणेद्देशः कथितेवं भवित्यति ।

दुष्करं परमं ज्ञानं तर्केणानुव्यवस्यति । श्रुतेर्दुर्धमं इति श्लोके वदन्ति वद्वो जनाः ।

तत्ते न प्रत्यसूयामि न च सर्वं विधीयते । प्रभवार्थाय भूतानां धर्मप्रवचनं कृतं ।

यस्यादधिर्धापंशुकं स धर्मं इति निययः । अधिर्धार्थाय दिक्ष्णाणां धर्मप्रवचनं कृतं ।

धारणाद्दर्शमित्याद्दर्शनां धारयते प्रजः । यस्याद्धारणसंयुक्तं स धर्मं इति निययः ।

ये न्ययिन जिहोर्ध्वतो धर्ममिच्छन्ति कर्हिचित् । अकृजनेन मोचो वा नानुकृजेत् कथञ्चन ।

श्रवणं कूजितये वा शब्देरुपकूजतः । श्रेयस्तत्रानृतं वक्तुं तत्सत्यमविचारितं ।

यः कार्यभ्यां व्रते एत्वा कर्मश नोपरादयेत् । न तत् फलमवाप्नोति स्वमाज्जर्णोपिषाः ।

प्राणात्यये विवाहे वा सर्वज्ञातिवधात्यये । कर्मस्थभिप्रष्टने वा न च प्राक् सृष्ट्या भवेत् ।

अधर्मं नात्र परस्मिन् धर्मतत्त्वार्थदर्शनः । यः श्लेने सह समन्वान् मुच्यते शपथैरपि ।

श्रेयस्तत्रानृतं वक्तुं तत्सत्यमविचारितं । न च तेभ्यो धर्मेदर्थं शक्ये मति कथञ्चन ।

पापेभ्योऽपि धनं दत्तं दातारमपि पीडयेत् । तस्माद्दर्शार्थमनन्तमुक्त्वा नानृतभाग्भवेत् ।

एष ते लक्षणेद्देशो मया दिष्टो यथाविधि । यथाधर्मं यथानुद्धि मयाऽथ वै हितार्थिना ।

एतत् श्रुत्वा ब्रूहि पार्थ यदि बन्धो युधिष्ठिरः ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ यथा ब्रूयान्महाप्राज्ञो यथा ब्रूयान्महामतिः । हितक्षेत्रे यथाऽस्माकं तथैतदचनं तव ।

भवान् माद्वसमोऽस्माकं तथा पितृवमोऽपि च । गतिश्च परमा कृष्य लमेव च परायणं ।

न हि ते त्रिषु लोकेषु विचिन्तेऽविदितं क्वचित् । तस्माद्भवान् परं धर्मं वेद सर्वं यथातथं ।

श्रवणं पाण्डवं मन्ये धर्मराज युधिष्ठिरं । अस्मिंस्तु मम सङ्कल्पे ब्रूहि किञ्चिदनुपदं ।

इदं वापरमेव शृणु शतस्य विवर्जितं ।

जानामि दाशर्हं मम व्रत ल यो मां ब्रूयात् कथन मानुषेयु । अन्यस्मै त्वं गाण्डिवं देहि पार्थ ततोऽस्त्रैर्व्या वीर्यतो वा वि

ब्रिष्टः ।

हन्यामर्हं केशव तं प्रसन्न भीमो हन्यान्नुवरकेति चोक्तः । तस्मै राजा प्राक्कवाचो समर्थं धनुर्द्विधीयस्यत् तृष्णिकीर ।

तं हन्याश्चेत् केशव जीवजोको ह्याता नाहं कालमत्याप्यमात्रं । आत्मा नूनं ज्ञेयया चापि मुक्तो बन्धं राज्ञो भयवोर्व्यं विचेताः ।

यथा प्रतिज्ञा मम लोकबुद्धौ भवेत्सत्या धर्मभूता बरिष्ठ । यथा जीवेत् पाण्डवोऽहञ्च कृष्य तथा नुद्धिं दातुमयर्हसि त्वं ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ राजा आन्तो विवतो दुःखितय कर्णेन संख्ये निमित्तेर्भ्याणषट्कैः । यद्यानिब्रं स्रुतपुत्रेण धीर श्रैर्भृङ्गं तद्वि
तो युध्यमान ।

अतस्त्वनेतेन श्रेयमुक्तो दुःखान्त्रितेनेदमयुक्तरूपं । आकोपितो ह्येष यदि स्र संख्ये कर्षे निहन्त्यादिति चाप्रवीत् सः ॥ १२० ॥
जानाति तं पाण्डव एष चापि पार्थ लोके कर्षेमसह्यमन्यैः । अतस्त्वमुक्तो भूयस्त्वपिनेन राज्ञा समं पर्याणि पार्थ ।
नित्योद्युक्ते सततश्चाप्रसह्ये कर्षे द्यूतं ह्यद्य रथे निवद्धं । तस्मिन् हते कुरवेः निश्चिन्ताः स्युरेवं बुद्धिः पार्थिवे धर्मपुत्रि ।
ततो बधं नार्हति धर्मपुत्रस्त्वया प्रतिज्ञाऽर्जुन पालनीया । जीवन्नयं येन स्तो भवेद्धि तन्ने निषेधिह तवानुहं ।
यदा मानं लभते माननार्हस्तदा स वै जीवति जीवलोके । यदाऽवमानं लभते महान्तं तदा जीवन्मृत इत्यु
च्यते सः ।

संमानितः पार्थिवोऽयं सदैव त्वया च भीमेन तथा यमाभ्यां । वृद्धैश्च लोके पुत्रपैश्च शूरैस्तस्यापमानं कलया प्रयुक्तं ॥ १२० ॥
त्वमित्यत्र भवन्तं हि ब्रूहि पार्थ युधिष्ठिर । त्वमित्युक्तो हि निहता गुरुर्भवति भारत ।
एवमाचरं कौन्तेय धर्मराजे युधिष्ठिरे । अधर्मयुक्तं संयोगं कुरुध्वेनं कुरुद्वह ।
अथर्थाङ्गि रवी श्लेषा युतीनामुत्तमा युतिः । अविचार्यैव कार्याया अयस्कामैर्नरैः सदा ।
अवनेन वधः प्रोक्तो यदुक्तस्त्वमिति प्रभुः । तद्ब्रूहि त्वं यन्मयोक्तं धर्मराजस्य धर्मवित् ।
बधं ह्ययं पाण्डव धर्मराजस्त्वतो युक्तं वेत्स्यते चैवभेष । ततोऽस्य पादावभिवाच पद्यात् समं ब्रूयाः शान्तचित्त्वा
च पार्थ ।

भ्राता प्राज्ञस्त्व कोपं न जातु कुर्याद्राजा धर्ममवेव्य चापि । मुक्तोऽमृताज्ञात्ववधाच पार्य षट्कैः कर्षे त्वं जहि स्रुतपुत्रं ।
इति श्रीमहाभारते कर्षपर्वणि कृष्णाञ्जुनशंवादे ऊनसप्तताड्यायः ॥ ६६ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ इत्येवमुक्तस्तु जनार्द्दनेन पार्थे । प्रशस्त्राय सुहृद्वचस्तत् । ततोऽस्रवीदञ्जुनो धर्मराजमनुकूप्यं पदं
प्रसह्य ।

॥ अञ्जुन उवाच ॥ मा त्वं राजन् व्याहर व्याहरस्व यस्मिष्ठे क्रोधमात्रे रणाद्धै । भीमस्तु मामर्हति गर्हणाय यो युध्यते
सर्वलोकप्रवीरैः ।

काले हि शत्रुन् परिषोद्य संख्ये हत्वा च शूरान् शयिवीपतीस्तान् । रथप्रधानोत्तमनागमुख्यान् सादिप्रवेकानमि
तोय वीरान् ।

यः कुञ्चराणामधिकं सहस्रं हत्वा नदंस्तमुलं सिंहनार्दं । काम्बोजानामयुतं पार्थवीयान् मृगान् विंशति विनिहत्येव चाशौ ॥ १२१ ॥
युदुष्करं कर्षं करोति वीरः कर्षुं यथा नार्हसि त्वं कदाचित् । रयादवसुय्यं गदां पराम्दर्पसाया निहत्याश्वरथ
दिपाशले ।

बराशिना वाजिरथायकुञ्चरांस्तया रयाद्धैधनुपाऽद्वहत्परान् । प्रष्टश्च पद्भ्यामहितान् निहन्ति पुनस्तु दोन्ध्या श्रतमस्यु
विरमः ।

महाबलो वैश्वशान्तकोपमः प्रसह्य हत्वा दिपतामनोकिनीं । स भीमभेनोऽर्हति गर्हणो मेन त्वं नित्यं रक्ष्यथे यः सुहृद्भिः ।
महाशरयाद्यागववान् रथाश्च पदातिमुष्यानपि च प्रमथ्य । एको भीमो धात्ताराष्ट्रेषु मग्नः स मातुपालभुमरिन्दमोऽर्हति ।

कलिङ्गवङ्गाङ्गनिषादमागधान् सदा मदाश्रीखवलाहकोपमान् । निहन्ति यः शत्रुगणाननेकान् स मामुयात्सुमरिन्द
माऽर्हति ।

१२०

स युक्तयास्त्राय म्यं हि काले धनुर्विधुन्वन् शरपूर्णमुष्टिः । सजयसौ शरवर्षाणि वीरो महाह्रवे मेघ इवानुधाराः ।
शतान्यष्टौ वारणानामवश्यं विशातितैः कुम्भकरापहसैः । भीमेनासौ निहंतान्यद्य वासैः स मां क्रूरं वक्तुमर्हत्यरिप्रः ।
वसन्तु वाचि द्विजसक्तमानां चाक्षं बुधा वाङ्मवलं वदन्ति । त्वं वाग्वशो भारत निदुरय त्वमेव मां वेत्य ययत्वलोऽहं ।
यत्तं हि नित्यं तव कर्तुमिष्टं दारैः सुतेर्जिवितेनात्मना च । एवं यन्मां वाग्निशब्देन हंसि तत्तः सुऽन वंशं विद्य
किञ्चित् ।

मा माऽवमंखा द्रौपदीतल्पबंधो महारयान् प्रतिहन्मि त्वदर्थं । तेनाविग्रहो भारत निदुरोऽपि तत्तः सुखं नाभिजानानि
किञ्चित् ।

१२५

प्रोक्तः स्वयं मत्यधन्वेन मृत्युस्तव प्रियार्थं नरदेव युद्धे । वीरः शिखण्डो द्रौपदोऽसौ महात्मा मयाऽभिगुप्तेन हतश्च तेन ।
न चाभिनन्दामि तवाधिराज्यं यतस्त्वमशेष्वहिताय मरुः । स्वयं कृत्वा पापमनार्थं जुष्टमस्माभिस्त्वा तर्कमिच्छस्वरींस्तं ।
अनेषु दोषा बहवो विधर्माः श्रुतास्त्वया महद्देवोऽब्रवीद्यान् । तात्रैपि त्वं त्यक्तुमशामुजुष्टंस्तेन सा सर्वं निरयं प्रपन्नाः ।
सुखं त्वतो नाभिजानोमि किञ्चिद्यतस्त्वमर्थैर्दिवितुं सम्प्रमत्तः । स्वयं कृत्वा व्यसनं पाण्डव तमस्मांस्तोत्राः श्रावयस्वद्य वाचः ।
श्रुतेऽस्माभिर्निहता शत्रुसेना द्वित्रैर्गैर्बभूवमितले नदन्ती । त्वया हि तत् कर्म कृतं नृग्रहं यस्माद्दोषः कौरवाणां वधयः । १२५
हता उदोच्या निहताः प्रतोच्या नष्टाः प्राच्या दाविणत्या विग्रस्ताः । कृतं कर्माप्रतिरूपं महाद्भिस्तेषां धैर्यैरस्मदोपैथ
युद्धे ।

त्वं देविता त्वद्वते राज्यनाशस्त्वस्त्वध्वं नो व्यसनं नरेन्द्र । माऽस्मान् क्रूरैर्वाक्प्रतोदैस्तुद त्वं भूयो राजन् कोपयेस्त्वन्पभाग्यः ।
॥ मञ्जय उवाच ॥ एता वाचः पक्षपाः मय्यसाधौ स्त्रिरप्रज्ञः श्रावयित्वा तु रूढाः । बभूवौ विमना धर्मनोरः कृत्वा प्राज्ञः
पातकं किञ्चिदेवं ।

तदाऽनुतेपे सुरराजपुत्रो विनियुषंश्चासिमयोदवर्षः । तमाह कृष्णः किमिदं पुनर्भवान् विक्रोशमाकाशनिभं करोत्यसिं ।
ब्रवीहि मां त्वं पुनश्चरं वचस्रया प्रवक्ष्यान्व्यहमर्थसिद्धये । इत्येवमुक्तः पुह्योत्तमेन सुदुःखितः केवममर्जुनोऽब्रवीत् ॥ १२६ ॥
अहं हृत्विधे स्मरतीरमेव प्रवक्ष्यामिनाहितमाचरं वै । निशम्य तत्प्रायं वचोऽब्रवीद्विदं धनञ्जयं धर्माधतां वरिष्ठः ।
राजानमेतं त्वमितीदमुका किं कर्म त्वं प्राविशः पार्थ घोरं । त्वच्छात्मानं हन्तुमिच्छस्विरिप्र नदं सद्भिः सेवितं वै किरीटिन् ।
धर्मात्मानं भ्रातरं ज्येष्ठमद्य खड्गेन चैनं यदि हन्या नृवीर । धर्माङ्गीतस्तत्कर्म नाम ते स्यात् किञ्चोत्तरं वाकरियस्त्वमेव ।
स्त्वस्त्रो धर्मो दुर्विदश्चापि पार्थं विभ्रयतोऽग्नेः प्रोच्यमानं निबोध । हलात्मानमात्माना प्राप्नुयास्त्वं वधाद्वातुर्नरकं चाऽतिघोरं ।
ब्रवीहि वा चाद्य गुणानिहात्मनसाया हतात्मा भविताऽसि पार्थ । तथाऽप्य हृत्पत्यभिनम्य तद्वचो धनञ्जयः प्राह धनुर्वि
नाम् ।

१२९

युधिष्ठिरं धर्मभृतां वरिष्ठं शृणुष्व राजञ्जिति शकस्वतुः । न मादृशोऽन्यो नरदेव विद्यते धनुर्धरो देवमृते पिनाकिर्न ।
अहं हि तेनानुमतो महात्मा जणेन हन्यां सचराचरं जगत् । मया हि राजन् सदिगीयरा दिशो विजिय सर्वो भवतः कृता
वधे ।

य राजद्वन्द्वस्य समाप्तदक्षिणः कृषा च दिव्या भवती ममैजसा । पाणौ इदत्का निशिता ममेव धनुश्च रुज्यं विततं सवाणं ।
पादौ च मे सरौ रुध्रजौ च न मादृशं सुदृगतं जयन्ति । हता जदीच्या निहताः प्रतीच्याः प्राच्या निरस्ता दाक्षिणात्या
विशसाः ।

संभ्रतकानां किञ्चिदेवासि शिष्टं सर्वस्य सैन्यस्य हतं मयाऽह्ने । ज्ञेते मया निहता भारतीयं चमू राजन् देवचर्मपक्षा । १११५
ये चास्त्रज्ञास्तानहं हन्मि चास्त्रैलक्षास्त्रोकानेष करोमि भस्म । जैत्रं रथं भीममास्त्राय लृप्स्य यावः शीघ्रं हतपुत्रं निहन्तुं ।
राजा भवत्य सुनिर्हताऽयं कर्षं रथे नाशयिताऽस्मि वाणैः । इत्येवमुक्त्वा पुनराह पार्यो युधिष्ठिरं धर्मभृता वरिष्ठं ।
श्रयापुत्रा हतमाता भवित्री कुन्ती हते वा मयि चावहृष्टा । सत्यं वदाम्यत्र न कर्षमाञ्जौ श्रैरहला कवचं विमोक्ष्ये ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ इत्येवमुक्त्वा पुनरेव पार्यो युधिष्ठिरं धर्मभृता वरिष्ठं । विमुच्य शस्त्राणि धनुर्बिद्युज्य क्रोधे च खड्गं विनि
धाय दूर्ण ।

स प्रोडया नवशिराः किरीटी युधिष्ठिरं प्राञ्जलिरभ्युवाच । प्रसीद राजन् क्षमयन् मयोक्तं काले भवान् वेत्स्यति तत्र
मते । १११६

प्रसाद्य राजानमभिचसाहं स्त्रितोऽब्रवीथैव पुनः प्रवीरः । नेदं चिरात् विप्रमिदं भविष्यत्यावर्ततेऽसावभियामि चैनं ।
याम्येव भीमं समरत् प्रमोक्तुं सर्व्वात्मना हतपुत्रश्च हन्तुं । तव प्रियार्थं मम जीविते हि ब्रवीमि सत्यं तदवेहि राजन् ।
इति प्रयास्यनुपगच्छ पादौ समुत्थिता दीप्तनेजाः किरीटी । एतत् श्रुत्वा पाण्डवो धर्मराजो भातुर्बाक्यं पर्युषं फाल्गु
नस्य ।

उत्थाय तस्माच्छ्रयनादुवाच पार्यं ततो दुःखपरीतचेताः । हतं मया पार्थ यथा न साधु येन प्राप्तं यमनं वः सुघोरं ।
तस्माच्छिरश्चिन्धि ममेदमद्य कुलान्तकक्षाधमपूरुषस्य । पापस्य पापव्यसनान्वितस्य विमूढबुद्धेरस्यस्य भीरोः । १११७
दृष्ट्वावमन्तुः परुषस्य चैव किन्ते प्रियं मे हानुस्यत्यं खवं । गच्छाम्यहं वनभेवाद्य पापः सुखं भवान् वर्ततां मद्विहीनः ।
धीमो राजा भीमसेना महात्मा क्षीवस्य वा मम किं राज्यद्वयं । न चापि शकः परुषाणि शोढं पुनस्त्वेमानि ह्यपि
तस्य ।

भीमश्च राजा मम जीवितेन न कार्त्तमथावमतस्य वीर । इत्येवमुक्त्वा सहस्रोत्पपात राजा ततस्तच्छ्रयनं विहाय ।

इयेप निर्गन्तुमयो वनाय तं वामुदेवः प्रणतोऽभ्युवाच ।

राजन् विदितमेतदेव यथा गाण्डीवधन्वन । प्रतिज्ञा सत्यधन्वस्य गाण्डीवं प्रति विश्रुता । १११८

ब्रूयाद्य एवं गाण्डीवमन्यक्षे देयमित्युत । यथोऽस्य स पुंसोक्ते त्वया चोक्तोऽयमोदृथं ।

ततः सत्यं प्रतिज्ञा तां पार्थेन प्रनिरुचता । मन्दन्दादवमानोऽयं हतस्तव महीपते ।

गुरुणाममानो हि बध इत्यभिधीयते । तस्मान्न वै महावाहो मम पार्थस्य चोभयोः ।

यतिद्रममिमं राजन् सत्यसंरक्षितं प्रति । शरणं त्वां महाराज प्रपशौ ह्य उभावपि ।

एतन्मर्ममि मे राजन् प्रणतस्याभिपाचतः । राधेयस्याद्य पापस्य भूमिः पाप्यति ज्ञेयिणं । १११९

स र्थं ते प्रतिजानामि हते विद्याद्य एतज्जं । यस्त्रेच्छमि बधं तस्य गतमयस्य जीवितं ।

इति हृष्यइवः पुनः धर्मराजो युधिष्ठिरः । समग्रं न इषीक्रेममुत्थाय प्रणतं तदा ।

कृताञ्जलिस्ततो वाक्यमुवाचानन्तरं वचः । एवमेव यथात्य लमख्येपोऽतिरुमो मम ।
 अनुनीतोऽस्मि गोविन्द तारितयास्मि माधव । मोक्षिता व्यसनाहोरादयमद्य लयाऽच्युत ।
 भवन्तं नाथमासाद्य द्वावा व्यसनसागरात् । घोरादद्य समुत्तीर्णानुभावज्ञानभौक्षितौ ।
 लङ्घ्यस्वममासाद्य दु खमोकार्णवादथं । समुत्तीर्णाः महामात्याः सनायाः स्म लयाऽच्युत ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि युधिष्ठिरप्रवाधने सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

११६०

॥ मञ्जय उवाच ॥ धर्मराजस्य तच्छ्रुत्वा प्रीतियुक्त वचस्ततः । पार्थ प्रेवाच धर्मात्मा गोविन्दो यदुनन्दनः ।
 इति स्म कृष्णवचनान् प्रत्युच्चार्य युधिष्ठिरं । बभूव विमना पार्थः किञ्चित्कृत्विव पातकं ।
 ततोऽब्रवीद्वासुदेवः प्रहसन्निव पाण्डवं । कथं नाम भवेदेतद्यदि त्वं पार्थ धर्मज्ञं ।

अस्मिना तीक्ष्णधारेण हन्या धर्मं व्यवस्थित । लमित्युक्त्वाऽप्य राजानमेवं कर्मलनामविग्नः ।
 हला तु नृपतिं पार्थ अकरिष्य किमुत्तरं । एवं हि दुर्विदा धर्मी मन्दप्रज्ञैर्विशेषतः ।
 स भवान् धर्मभीहलाद्भवमैयन्महत्तम । नरकं घोररूपञ्च भातुर्ज्यैष्ठस्य वै वधात् ।
 स त्वां धर्मभृतां श्रेष्ठं राजानं धर्ममंहित । प्रसादय कुह्येष्टमेतद्वच मत्तं मम ।

११६५

प्रसाद्य भक्त्वा राजान् प्रीते चैव युधिष्ठिरे । प्रयावस्वरितौ योद्धुं क्षतमुत्तरयं प्रति ।
 हला तु समरे कर्णं लमद्य निश्चितैः शरैः । त्रिपुलां प्रीतिमाधत्स्व धर्मपुत्रस्य मानदः ।
 एतद्वच महाबाहो प्राप्तकालं मत्तं नमः । एवं कृते कृतञ्चैव तव कार्यं भविष्यति ।
 ततोऽर्जुनो महाराज लज्जया वै समन्वितः । धर्मराजस्य चरुषौ प्रपद्य गिरसा ततः ।

११६९

उवाच भरतश्रेष्ठं प्रसीदेति पुनः पुनः । जमस्व राजन् यत्क्रोधा धर्मक्रान्तेन भीरुणा ।
 दृष्ट्वा तु पतित पद्भ्यां धर्मराजो युधिष्ठिरः । धनञ्जयममित्रहं रुदन्तं भरतर्षभ ।
 उत्याप्य भ्रातरं राजा धर्मराजो धनञ्जयं । समाश्रिय च सखेष्ट प्रहरोद् महीपतिः ।

११७६

इदिला सुचिरं कालं भ्रातरौ सुमहाच्युतौ । कृतघ्नौ चैव महाराज प्रीतिमन्तौ बभूवतुः ।
 तत आश्रित्य तं प्रेम्णा मूर्च्छं चाश्राय पाण्डव । प्रीत्या परमया युक्तो विभ्रयंथ पुनः पुनः ।
 अत्रवीच महेश्वास धर्मराजो धनञ्जयं । कर्णेन मे महाबाहो सर्वधैन्यस्य पश्यतः ।
 कवचञ्च ध्वजश्चैव धनुः शक्तिर्धयाः शराः । शरैः कृत्वा महेश्वास यतमानस्य मयुगे ।

११८०

क्षोऽहं जाला रणे तस्य कर्णं दृष्ट्वा च फाल्गुनः । व्यवसीदामि दु खेन न च मे जीवितं मिथं ।
 न चेदद्य हि त वीरं निहन्मि मयुगे । प्राणानेव परित्यज्ये जीवितार्थो हि को मम ।
 श्वमुक्तः प्रत्युवाच विजयो भरतर्षभ । सत्येन ते शपे राजन् प्रसादेन तथैव च ।
 भीमेन च नरश्रेष्ठ धमाभ्याञ्च महीपते । ययाऽद्य समरे कर्णं हनिष्यामि हतोऽपि वा ।
 महीतले पतिष्यामि सत्येनायुधमालभे । एवमाभाष्य राजानमब्रवीन्माधव वचः ।

अथ कर्ण रणे कृष्णं सूदधिये न भंगयः । तव बुद्ध्या हि भद्रं ते वधस्तस्य दुराक्रमः ।
 श्वमुक्तोऽब्रवीत्पार्थ कोशवो राजधत्तम । शक्नोऽसि भरतश्रेष्ठ हन्तुं कर्णं महाबलः ।

एष चापि हि मे कामो नित्यमेव महारथ । कथं भयापणे कर्णे निघ्न्यादिति सत्तम ।
 भयस्योवाच मतिमान् साधवो धर्मनन्दनं । युधिष्ठिरेभं वीभक्तुं नं सान्वयितुमर्हसि ।
 अनुज्ञातुश्च कर्णश्च वधायाच दुरात्मनः । युवा ध्वजमयश्चैव त्वां कर्णशरपीडितं ।
 प्रवृत्तं ज्ञातुमायाताविहावां पाण्डुनन्दन । दिव्याऽग्निं राजन्न हतो दिव्या न गृह्य गतः ।
 परिसान्वय वीभक्तुं जयमाश्राधि चानघ ।

११५

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ रञ्जोहि पार्थ वीभक्तो मों परिव्यज पाण्डव । वक्तव्यमूतोऽग्निं हित लया चान्तश्च तन्मया ।
 अहं तामनुजानामि जहि कर्णं धनञ्जय । मनुश्च मा कृथाः पार्थ यन्मयोकोऽसि दारुणं ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ ततो धनञ्जयो राजन् शिरसा प्रणतस्तदा । पादौ जगह पाणिभ्या भ्रातृज्यैश्च मारिय ।
 तमुत्थाय ततो राजा परिव्यज्य च पीडितं । मूर्ध्निपाशाय चैवैनमिदं पुनरुवाच ह ।

११६

धनञ्जय महाबाहो मानितोऽग्निं दृढं लया । माहात्म्यं विजयश्चैव भयः प्राप्नुहि श्रायतं ।
 ॥ अर्जुन उवाच ॥ अथ तं पापकर्षाणं सानुबन्धं रणे शरैः । नयास्यन्तं समासाद्य राधेयं बलगन्धितं ।
 येन तं पीडितो वाणैर्दृढमायस्य कार्मुकैः । तस्याद्य कर्षणैः कर्णैः फलमाप्स्यति दारुण ।
 अथ तामनुपश्रामि कर्णं हला महोपते । सभाजयितुमाक्रन्दादिति सत्यं ब्रवीमि ते ।
 नाहत्वा विनिवर्त्तये कर्णमद्य रणाजिरात् । इति सत्येन ते पादौ स्पृशामि जगतीपते ।

११७

॥ सञ्जय उवाच ॥ इति ब्रुवाणं सुमना । किरीटिनं युधिष्ठिरः प्राहवचो वृहत्तरं । शोककथयं जीवितमीक्षितनो जयं सदावीर्थं
 मरिचयं तदा ।

प्रयाहि बुद्धिश्च दिग्गुदेवता यथाऽहनिन्धामि तवास्तु तत्तथा । प्रयाहि शीघ्रे जहि कर्णमास्त्रे पुरन्दरो वृचमिवात्मवृद्धये ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्बणि युधिष्ठिरार्जुनसंवादे एकसप्ततोल्ल्यायः ॥ ७१ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ प्रसाद्य धर्मराजानं प्रहृष्टेनान्तरात्मना । पार्थ मोवाच गोविन्दं सूतपुत्रवधोद्यतः ।
 कल्पतां मे रथो भूयो युज्यन्ताश्च हयोत्तमाः । आयुधानि च धन्वाणि सज्यन्तां मे महारथे ।
 उपाट्टन्ताद्य तुरगाः । विवितास्याश्वसादिभिः । रथोपकरणैः सञ्जा उपायान्तु त्वराचिताः ।

११८

प्रयाहि शीघ्रे गोविन्द सूतपुत्रजिघांसया । श्वमुक्ते महाराज फाल्गुनिन महात्मना ।
 उवाच दारुकं कृष्ण । कुरु सर्वं यथाऽब्रवीत् । अर्जुनो भरतश्रेष्ठः श्रेष्ठ सर्वधनुश्रतां ।

आज्ञप्रस्त्वथ कृष्येन दारुको राजसत्तम । योजयामास स रथं वैयाधे शत्रुतापनं ।

सञ्जं निवेदयामास पाण्डवश्च महात्मनः । युक्त्वा तं रथं दृष्ट्वा दारुकेश महात्मना ।

आहृष्ट्य धर्मराजानं ब्राह्मणान् स्तुतिवाच्य च । सुमद्बलं स्वस्यदनमाशरोह रथोत्तमं ।

११९

तस्य राजा महाप्राप्तो धर्मराजो युधिष्ठिरः । आशिपोऽयुक्तं स ततः प्राथान् कर्णरथं प्रति ।

तमाघान्तं महेश्वारं दृष्ट्वा भूतानि भारत । निवर्तं मेनिरे कर्णं पाण्डवेन महात्मना ।

समृद्धिर्ममताः सर्वा दिव्यो राजन् समन्ततः । चापाद्य प्रतपन्नाद्य क्रौञ्चाश्चैव जनेश्वर ।

प्रदधिष्टमकुर्वन्त तदा वै पाण्डुनन्दनं । सद्यः पविषो राजन् पुत्रामानः शूभाः शिवाः ।

नरयन्तोऽर्जुन युद्धे इष्टरूपा ववाशिरः । कङ्का गृध्रा वक्ताः श्येना वायसाश्च विशाम्पते ।
 अपतलस्य गच्छन्ति मांसहेतोर्भयानकाः । निमित्तानि च धन्यानि पाण्डवस्य शशंसिरे ।
 विनाशमरिषैभ्यानां कर्णस्य च वधं प्रति । प्रयातस्थाय पार्थस्य महान् खेदा व्यजायत ।
 चिन्ता च विपुला जज्ञे कथञ्चेदं भविष्यति । ततो गाण्डीवधन्वानमम्रवीन्मधुसूदनः ।
 दृष्ट्वा पार्थं तथा आन्तं चिन्तापरिगतं तदा ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ गाण्डीवधवन् संगामे थे तया धनुषा जिताः । न तेषां मानुषो जेता त्वदन्य इह विद्यते ।

दृष्ट्वा हि बहवः शूराः शक्रतुल्यपराक्रमाः । त्वां प्राप्य समरे शूरा ये गताः परमां गतिं ।
 को हि श्रेणस्य भीमस्य भगदत्तस्य भारिप । विन्दानुविन्दावावन्धौ कान्तेजस्य सुदविषं ।
 श्रुतायुषं महावीर्यं मच्युतायुषमेव च । प्रत्यङ्गम्य भवेत् जेमी यो न स्वात्तमिव प्रभो ।
 तव ह्यस्त्राणि दिव्याणि साधवं बलमेव च । असंमोहस्य युद्धेषु विज्ञानस्य च सञ्चतिः ।
 वेधः पातस्य लक्ष्येषु योगयैव तर्गाञ्जुन । भवान् देवान् सगन्धर्वान् हन्यात् सह चराचरान् ।
 इथिव्यान्तु रणे पार्थ न योद्धा त्वत्समः पुमान् । धनुषाहा हि थे केचित् । क्षत्रिया युद्धदुर्भन्दाः ।
 आदेवात्त्वत्समन्तेषां न पश्यामि गृध्नीनि च । ब्रह्मणा च प्रजाः खृष्टा गाण्डीवस्य महद्भुजुः ।
 येन त्वं युष्मेषु पार्थ तस्माच्चास्ति तया समः । अत्रश्वन्तु मया वार्थं यत् पथं तव पाण्डव ।
 माऽवमंस्था महाबाहो कर्णमाहवशोभिर्न । कर्णाऽहि बलवान् दृप्तः कृतात्त्वस्य महारथ ।
 कृतो च चित्रयोधो च देशकालस्य कोविदः । यज्ञनाऽच किमुक्तेन शङ्खेपात् गृणु पाण्डव ।
 त्वत्समं त्वद्विशिष्टं वा कर्णं मन्ये महारथं । परमं यन्नमास्थाय तया वशो महाहवे ।
 तेजसा बद्धिसदृशो वायुनेगसमो जवे । अन्तकप्रतिमः क्रोधे सिंहसंहननो बली ।
 अष्टरन्ध्रिर्माहाबाह्वर्ध्नीरस्त्रः सुदुर्जयः । अभिमानो च शूरस्य प्रवीरः प्रियदर्शन ।
 सर्वैर्योऽधगैर्युक्तो मित्राणामभयङ्करः । सततं पाण्डवदेवो धार्तराष्ट्रहृते रतः ।
 सर्वैरवशो राधेयो देवैरपि सवासवैः । सते त्वामिति मे बुद्धिस्तदद्य जहि सूतज्ञं ।
 देवैरपि हि संयत्तैर्निर्भ्रङ्गिर्मांसमोषितं । अशक्यः स रथो जेतुं सर्वैरपि युयुत्सुभिः ।

दुरात्मानं पापघ्नं नृशंसं दुष्टप्रभं पाण्डवेषु नित्यं । होनस्त्रार्थं पाण्डवैर्विरेरधि हत्वा कर्णं नियितार्थो भवाद्य ।
 तं सूतपुत्रं रथिमान्तरिष्ठं निष्कालिकं कालवधं नयाद्य । तं सूतपुत्रं रथिमान्तरिष्ठं हत्वा प्रीतिं धर्मराजे कुर्वस्य ।
 जानामि ते पार्थ वीर्यं ययावदुत्सृजणीयस्य सुरासुरैश्च । सदाऽवजानानि हि पाण्डुपुत्रानमौ दर्पात् सूतपुत्रो दुरात्मा ।
 आत्मानं मन्यते वीरं येन पापः सुयोधनः । त्वमद्य मूलं पापानां जहि सैति धनञ्जयः ।
 सङ्गजिह्वं धनुराश्वं शरदंष्ट्रं तरस्त्रिनं । दृप्तं पुरुषशार्दूलं जहि कर्णं धनञ्जय ।
 अहं त्वामनुजानामि वीर्येण च बलेन च । जहि कर्णं रणे शूरं मातङ्गमिव केशरी ।
 यस्य वीर्येण वीर्यन्ते धार्तराष्ट्राऽवमन्यते । तमद्य पार्थ संगामे कर्णं वैकर्त्तनं जहि ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कृष्णाञ्जुनधवादे द्वादशोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः पुनरभेयात्मा केमवोऽर्जुनमत्रवीत् । कृतमद्भ्यमप्यानां बधे कर्णस्य भारत ।

अथ सप्रदशहानि वर्त्तमानस्य भारत । विनाशस्थानिधोरस्य नरवारणवाजिना ।

१६९

भूला हि विपुला सेना तावकानां परैः सद्यः । श्रान्तान्यं समरं प्राप्य किञ्चिच्छ्रेया विग्राम्यते ।

भूला वै कौरवाः पार्यं प्रभूतगजवाजिनः । त्वां वै शत्रुं समासाद्य विनष्टा रणमूर्द्धनि ।

रते ते श्रियवीपासाः सृञ्जपाय समागताः । त्वां समासाद्य दुर्द्धर्षं पाण्डुमाय व्यवस्थिताः ।

पाश्चालैः पाण्डवैर्भस्त्रैः क रूषैश्चेदिभिः सह । लया गुप्तैरमित्रैः कृतः शत्रुगणवधः ।

को हि शक्तो रणे जेतुं कौरवांस्तात संयुगे । अन्यत्र पाण्डवायुद्धे लया गुप्तान्महारयात् ।

१७०

शक्तस्त्वं हि रणे जेतुं समुरासरमानुषान् । श्रीशोकान् समरे युक्तान् किं पुनः कौरवं वलं ।

भगदत्तश्च राजानं कोऽन्यः शक्तस्त्वया विना । जेतुं पुद्गपशार्दूल योऽपि स्यादाश्ववोपमः ।

तथेमां विपुला सेनां गुप्तां पार्यं लयाऽनघ । न श्रेष्ठः पार्यिवाः सर्वं चतुर्भिरपि वीक्षितं ।

तथैव सततं पार्यं रविताभ्यां त्वया रणे । धृष्टद्युम्नश्चिखण्डिभ्यां भीष्मद्रौणौ निपातितौ ।

को हि शक्तो रणे पार्यं भारतानां महारथैः । भीष्मद्रौणौ युधा जेतुं शकतन्त्यपराक्रमैः ।

१७१

को हि शन्नानवं भीष्मं द्रौणं वैकर्त्तनं कृपं । द्रौणिञ्च सैमदत्तिञ्च कृतवर्माणभव च ।

सैन्धवे मद्रराजान् राजानञ्च सुयोधनं । वीरान् कृताख्तान् समरे सर्वानेवानिवर्त्तनः ।

श्रवैर्हिषीपतोनुषान् संघतान् दुर्दुर्ध्मदान् । त्वाभ्यते पुत्रयथात्र जेतुं शक्तं पुमानिह ।

श्रेयश्च बज्रलाः क्षीणाः प्रदीर्णाश्च रयद्रिपाः । नानाजनपदासौथाः क्षत्रियाणाममर्षिणां ।

गोवासदासमीयानां वशातोनाञ्च भारत । प्राच्याना वाटधानानां भोजानाञ्चभिमानिनां ।

१७२

उदीर्णाश्चगजा सेना सर्व्ववत्तस्य भारत । त्वां समासाद्य निधनं गता भीमवृ भारत ।

उषाश्च भीमकर्षाणस्तपारा यवनाः खम्भाः । दार्व्याभिसरा दरदाः शका रामउकैङ्कणाः ।

अश्रकाश्च पुलिन्दश्च किराताशोयविक्रमाः । श्लेच्छाश्च पार्व्वतीयाश्च सागरानुपवासिनः ।

संरम्भिणा दुर्दुर्ध्मैश्च बलिना दण्डपाणयः । रते सुयोधनस्वार्थं संरम्भाः कुहभिः सह ।

न शक्या युधि निर्जितं लदन्त्येन परन्तप । धार्तराष्ट्रमुदयं हि व्यूढं दृष्ट्वा महाबलं ।

१७३

यत्र त्वं न भवेत्सतात प्रतीयात् को नु मानवः । तत्सागरनिवेशेऽङ्गुलं रजसा संघटतं बलं ।

विदार्य्य पाण्डवैः क्रुद्धैस्त्वया गुप्तैर्हतं विभो । मागधानामधिपतिर्जयत्सेना महाबलः ।

अथ सप्रैर चाहानि हतः सख्येऽभिमन्दुना । ततो दशसहस्राणि गजानां भीमकर्षणं ।

णपान गदया भीमस्तस्य राज्ञः परिप्लव्दं । ततोऽन्येऽभिहता नागा रयाश्च शतशो बलात् ।

तदेवं समरे पार्यं वर्त्तमाने महाभर्ये । भीमसेनं समासाद्य त्वाञ्च पाण्डव कौरवाः ।

१७४

सर्व्वत्रियमातङ्गा म्ययुलोकमिता गताः । तथा सेनामुखे तत्र निहते पार्यं पाण्डवैः ।

भीष्मः प्रायश्चरुयापि शरजास्रानि मारिय । स चेदिकाशिपाश्चास्रान् करुयान्मस्यकैकयान् ।

शरैः प्रपञ्चाद्य मिधनमनयत् परमास्त्रवित् । तस्य चापच्युतैर्भाषैः परदेहविदारणैः ।

पूर्णमाकाशमभवद्भुक्त्वापुञ्जे रजिद्वगैः । हन्याद्रयसहस्राणि एकैकेनैव मुष्टिना ।
 लव नरद्विपान् हत्वा समेतान् स महावलान् । गत्या दग्धन्या ते गत्वा जपुर्बोजिरयद्विपान् ।
 १
 २
 ३
 ४
 ५
 ६
 ७
 ८
 ९
 १०
 ११
 १२
 १३
 १४
 १५
 १६
 १७
 १८
 १९
 २०
 २१
 २२
 २३
 २४
 २५
 २६
 २७
 २८
 २९
 ३०
 ३१
 ३२
 ३३
 ३४
 ३५
 ३६
 ३७
 ३८
 ३९
 ४०
 ४१
 ४२
 ४३
 ४४
 ४५
 ४६
 ४७
 ४८
 ४९
 ५०
 ५१
 ५२
 ५३
 ५४
 ५५
 ५६
 ५७
 ५८
 ५९
 ६०
 ६१
 ६२
 ६३
 ६४
 ६५
 ६६
 ६७
 ६८
 ६९
 ७०
 ७१
 ७२
 ७३
 ७४
 ७५
 ७६
 ७७
 ७८
 ७९
 ८०
 ८१
 ८२
 ८३
 ८४
 ८५
 ८६
 ८७
 ८८
 ८९
 ९०
 ९१
 ९२
 ९३
 ९४
 ९५
 ९६
 ९७
 ९८
 ९९
 १००

कृतवर्माणमासाद्य न मेव्यसि यमचयं । भ्रातरं मातुरासाद्य शल्यं मद्रजनाधिपं ।
 यदि त्वमरविन्दाद्य दयावान्न जिघांससि । इमं पापमतिं दुद्रमत्यन्तं पाण्डवान् प्रति । १८८
 कर्णमद्य नरश्रेष्ठ जह्वाण्ड निशितैः शरैः । एतत्ते सुकृतं कर्म नात्र किञ्चन युज्यते ।
 वयमप्यनुजानीमे नात्र दोषोऽस्ति कथन । दहने यत् सपुत्राया निमि मातुस्तवानघ ।
 द्यूतार्थं यच्च युष्मासु प्रावर्त्तत सुयोधनः । तस्य सर्वस्य दुष्टात्मा कर्णो वै मूलमित्युत ।
 कर्णाद्भि मन्वते चापं नित्यमेव सुयोधनः । ततो मामपि संरभ्ये नियहोतुं प्रचक्रमे ।
 खिरा बुद्धिर्नरेन्द्रस्य धार्तराष्ट्रस्य ज्ञानद । कर्णे. पाधाद्येण सर्वान् विजेयति न संशयः । १८९
 कर्णमाश्रित्य कौन्तेय धार्तराष्ट्रेण विपद्यः । रोचितो भवता सार्द्धं जानताऽपि बलं तव ।
 कर्णोऽपि भायते नित्यमहं पार्थान् समागतान् । वासुदेवञ्च दाशार्धं विजेष्यामि महारथं ।
 प्रोत्साहयन् दुरात्मान धार्तराष्ट्रं सुदुर्मतिं । समितौ गर्जते कर्णस्तमद्य जहि भारत ।
 यच्च युष्मासु पापं वै धार्तराष्ट्रः प्रयुक्तवान् । तच्च सर्वत्र दुष्टात्मा कर्णः पापमतिमूर्खं ।
 यच्च तद्धारतराष्ट्रस्य क्रूरोः पङ्क्तिर्महारथैः । अपश्यं निहतं वीरं सौभद्रमृषमेवचणं । १९०
 द्रोणद्रोणिक्लृपान् वीरान् कर्षयन्त नरधमान् । निर्भ्रानुयांस्य मातङ्गान् त्रिरथांस महारथान् ।
 व्यश्रोतोधाञ्च तुरगान् पत्तौन् व्यायुधजोविनः । कुर्वन्तमृषमस्त्वन् कुर्वृष्टिण्यगस्कर ।
 विधमन्तमनोकानि व्यथयन्त महारथान् । मनुष्यवाजिमत्तङ्गान् प्राच्छिखन्तं गमस्यं ।
 शरैः सौभद्रमायान् दहन्तमिव वाहिनी । तन्मे दहति गात्राणि सखे सत्येन ते शपे ।
 यत्तत्रापि च दुष्टात्मा कर्णोऽभ्यद्रुह्यत प्रभो । अगक्रुवंद्याभिमन्वोः कर्णं स्वातुं रणेऽप्यतः । १९१
 सौभद्रशरनिर्भिक्षे निरस्रः शोणितोवितः । नि.यसन् क्रोधधदोप्तो विमुखः सायकाहितं ।
 अपमानहतेऽत्माघो निराश्रयापि जोविते । तस्यै सुविह्वल. संख्ये प्रहारजनितयमः ।
 अथ द्रोणस्य समेर तत्कालसदृशं तदा । श्रुत्वा कर्णे वचः क्रूरं ततद्विच्छेद कामुकं ।
 ततन्दिश्यायुधं तेन रणे पञ्च महारथाः । तस्यैव निकृतिप्रज्ञा. प्राचनञ्चरदृष्टिभिः ।
 तस्मिन् विनिहते वीरे सर्वेषु दुःखमाविशत् । प्राहसन् स तु दुष्टात्मा कर्ण. स च सुयोधनः । १९२
 यच्च कर्णोऽब्रवीत् कृष्णा सभाया पश्यं वचः । प्रमुखे पाण्डवेषानां कुहूणाञ्च नृधंसवत् ।
 विनष्टा. पाण्डवाः कृष्णे श्रायतं नरकं गताः । पतिमन्वं प्रयुशोणि दृष्टोष्व मृदुभात्रिणि ।
 एषा त्वं धृतराष्ट्रस्य दाक्षीभूता निवेशनं । प्रविशामलपञ्चाविन सन्ति पतयस्तव ।
 इत्युक्तवानधर्मज्ञस्तदा परमदुर्मति. । पाप. पापं वचः कर्णः प्रहृतस्तव भारत ।
 अथ पद्मस्य तदाक्यं सुवर्णविक्रताः शराः । शमयन्तु शिलाधैतास्तस्याऽस्ता जोवितच्छिदः । १९३
 यानि चान्यानि दुष्टात्मा पापानि कृतवांस्तस्यि । तान्यद्य जीवितञ्चास्य शमयन्तु शरास्तव ।
 गाण्डोवप्रसितान् धौरानद्य गात्रैः. सूत्रञ्चरान् । कर्णः शरत दुष्टात्मा वचनं द्रोणभीमयोः ।
 सुवर्णपुत्रा नाराचाः ब्रह्मणा वैद्युतप्रभाः । त्वयाऽस्तास्तस्य वर्माणि भित्वा पाशन्ति शोषितं ।

उयास्त्वहुजनिर्भुक्ता मर्धे भित्वा महाशराः । अद्य कर्ण महावेगाः प्रेषयन्तु यमस्यं ।
अद्य हाहाकृता दीना विपन्नास्तच्छराद्धिताः । प्रपतन्तं रयात् कर्ण पश्यन्तु वंसुधाधिपाः ।

१०९५

अद्य भोषितसंमंत्रं शयानं पतितं भुवि । अपविद्धायुधं कर्ण दीनाः पश्यन्तु वाम्बवाः ।
हस्तिर्कवो महानस्य भङ्गेनोन्मथितस्त्वया । प्रकल्पमानः पततु भ्रमावाधिरयेर्ध्वज ।
लया शरशतैश्चिह्नं रथं रमेविभ्रूपितं । हतयोद्धारमुत्सृज्य भीतः शल्यः पलापतां ।
ततः संयाचनां दृष्ट्वा हतमाधिरथं लया । निराशो जीविते लघु राज्ये चैव भवत्वरिः ॥

एते द्रवन्ति पाञ्चाला वधमानाः श्रितेः शरैः । कर्णेन भरतश्रेष्ठ पाण्डवान्निष्कृष्टीर्षवः ।
पाञ्चालान् द्रैपदेयंश्च छष्टयुषश्छिखण्डिनौ । छष्टयुषतनूजांश्च व्रतानोकश्च नाकुलिं ।
नकुलं महदेवश्च दुर्भुखं जनमेजयं । मुधर्भाथं सात्यकिश्च विद्धि कर्णवशङ्कतान् ।

१०९६

अभ्याहतानां कर्णेन पाञ्चालानामथै रथे । यूयते निनदो धारस्वदन्भूनां परन्तप ।
न त्वेव भीताः पाञ्चाला भीष्माद्यान् पराङ्मुखाः । न हि मृत्युं महेश्वासा गणयन्ति महारथे ।

य एक पाण्डवो भेनो शरैरथै समवेष्टयत् । तं समाशय पाञ्चाला भीष्माद्यान् पराङ्मुखाः ।
तया ज्वलन्तमच्छामि गुम् चर्भधनुप्रता । निर्दहन्तश्च ममरे दुर्द्धर्षं द्रोणभोजभा ।

१०९७

ते नित्यमुदिता जेतुं म्धे यन्मुमरिन्दम । न जात्वाधिरथेर्भिताः पाञ्चालाः स्युः पराङ्मुखाः ।
तेयामापततां शूरः पाञ्चालाना तरस्त्रिनां । आदत्तासून् शरैः कर्णः पतङ्गानामिवानलः ।

तांस्त्रयाभिमुखान् वीरान् मित्रार्थं त्यक्तजीवितान् । स्यं नयति राधेयः पाञ्चालान् व्रतशो रथे ।
तद्भारत मेहृष्यः स नगाधे मञ्जोताऽपवे । कर्णार्थं सुवो भूत्वा पाञ्चालांस्त्रातुमर्धमि ।

१०९८

अस्त्रं हि रामात् कर्णेन भार्गवाद्भिसत्तमात् । यदुपात्तं महाधारे तस्य रूपमुदीर्यते ।
तापनं चर्भधन्यानां धाररूपं सुदारुणं । समाट्य महाशेनां ज्वलन्तं स्त्रेन तेजसा ।

एते चरन्ति संघभि कर्णचापच्युताः शराः । भ्रमराणामिव व्रतात्सापयन्ति स्र तावकान् ।
एते द्रवन्ति पाञ्चाला दिन्तु सर्वामु भारत । कर्णस्त्रं समरे प्राप्य दुर्विवायंमनात्तमिः ।

एष भोगो दृढकोपो व्रतः पार्थ समन्ततः । स्रज्जपेयाधयन् कर्णं पीड्यते निमित्तैः शरैः ।
पाण्डवान् स्रज्जपेयैव पाञ्चालेयैव भारत । हन्यादुपेक्षितः कर्णो रोगो देहमिवागतः ।

१०९९

नान्ये लत्ता हि पश्य मि योधं यैत्रिष्ठिरे वले । यः समाशय राधेयं स्त्रिणमानामजेद्गुहं ।
तमद्य निश्रितैर्बानैर्विनिहत्य नरर्षभ । ययाप्रतिघ्नं पार्थ तं हला कीर्त्तिमराजुधि ।

त्वं हि शक्तो रथे जेतुं सकर्षानपि कौरवान् । नान्यो युधि युधाश्रेष्ठ सत्यमेतद्भवोमि ते ।
एतन् हला मरुत् कर्म हला कर्णं महारथं । कृतास्तः सकलः पार्थ सुखो भव नरोत्तम ।

११००

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि श्रुञ्जोपदेशे त्रिसप्ततोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ स केवश्वस्य यो नाम्नु, शुत्वा भारत भाषितं । विभोक्त, सम्यग्दृष्टस्य चयेन समवचन ।
ततो ज्यमभिष्टज्याशु व विपद्वाण्डवं धनुः । दग्ने कर्णविनाशाय केवश्वश्चाभ्यापत ।

तया नायेन गोविन्द भुव इव जयो मम । प्रसन्नो यश्च मे ऽद्य तं लोकं भुनभविष्यत् ।
त्वत्सहायो ह्यहं कृष्ण गोक्षोकांश्चैव समागतान् । प्रापयेयं परं लोकं किमु कर्णं महाहवे ।

पश्यामि द्रवती सेनां पाञ्चालानां जनाईन । पश्यामि कर्णं ममेरि विचरन्तमभीतवत् ।

भार्गवास्त्रञ्च पश्यामि ज्वलन्तं कृष्ण सर्व्वम् । सृष्टं कर्णेन वार्ष्णेय प्रकोपेण घयाऽऽग्निं ।

अयं खलु म सङ्ग्रामो यत्र कर्णं मया हतं । कययिष्यन्ति भूतानि यावद्भूमिर्धरिष्यति ।

अथ कृष्ण विकर्णं कर्णं नेष्यन्ति ऋत्यवे । गाण्डोवमुक्ताः क्षिप्रन्तो मम हस्तप्रसोदिताः ।

अथ राजा धृतराष्ट्र स्तां बुद्धिमवमंस्तते । दुर्व्याधनमराज्यार्थं घया राज्येऽभ्विष्ययत् ।

अथ राज्यात् सुखाश्चैव श्रियो राजान्तया पुरात् । पुत्रेभ्यश्च महावाहो धृतराष्ट्रो विमोक्ष्यति ।

अथ दुर्व्याधनो राज्योऽजीविताश्च निराश्रकः । भविष्यति हते कर्णे कृष्ण मत्वं प्रवोमि ते ।

अथ दृष्ट्वा मया कर्णं शरैर्बिभ्रकलीकृतं । स्मरतां तव वाक्यानि श्रमं प्रति जनशरः ।

अद्यापौ सैवसः कृष्ण ज्वहान् जानातु वै शरान् । दुरोदरश्च गाण्डोर्वं मण्डलश्च अयं मम ।

अथ कुन्तीसुतोऽपि दूढं राज्ञः प्रजागरं । व्यपनेष्यामि गोविन्दं हला कर्णं श्रितैः शरैः ।

अथ कुन्तीसुतो राजा हते सूतसुते मया । सुप्रहृष्टमनाः प्रीतश्चिरं सुखमवाप्स्यति ।

अथ चाहमनाप्यर्थं केशवाप्रतिभं शरैः । उत्सृज्यामीह यः कर्णं जीविताङ्गुभ्रियिष्यति ।

यस्य चैतद्व्रतं मद्यं वधे किल दुरात्मनः । पादौ न धावये तवचावद्व्या न फाल्गुनं ।

मृदा कृत्वा व्रतं तस्य पापस्य मधुसूदन । पातयिष्ये रथात् कायं शरैः सन्नतपर्शभिः ।

योऽपि रणे नरं नान्यं श्रिय्यामनुमन्यते । तस्याद्य सूतपुत्रस्य भूमिः पास्यति शोणितं ।

अप्रतिष्ठांश्चि शण्येति सूतपुत्रो यदब्रवीत् । धृतराष्ट्रमेतं कर्णः स्थापमानः स्वकान् गुणान् ।

अनृतं तत्करिष्यन्ति मामका निश्रिताः शराः । आग्नीविपा इव क्रुद्धास्तस्य पास्यन्ति शोणितं ।

मया हस्तवता मुक्ता नाराया वैद्युनविरः । गाण्डोवच्छृष्टा दास्यन्ति कर्णस्य परमं गतिं ।

अथ तस्यति राधेयः पाञ्चालीं यत्तदाऽब्रवीत् । समामथे वचः क्रूरं कुस्ययन् पाण्डवान् प्रति ।

ये वै पण्डितस्तास्रव भवितरोऽद्य ते तिलाः । हते वैकर्त्तने कर्णे सूतपुत्रे दुरात्मनि ।

अहं वः पाण्डुपुत्रेभ्यस्त्राम्यामीति यदब्रवीत् । धृतराष्ट्रसुतान् कर्णं स्थापमानोऽत्मनो गुणान् ।

अनृतं तत् करिष्यन्ति मामका निश्रिताः शराः । हन्ताऽहं पाण्डवान् सर्वान् सपुत्रानिति योऽब्रवीत् ।

तमद्य कर्णं हन्ताऽस्मि मितपा सर्वधन्विनां । यस्य वीर्यं समाथित्य धार्तराष्ट्रो महामनाः ।

अज्ञानम्यत्त दुर्बुद्धिर्नित्यमज्ञानं दुरात्मवान् । अथ कर्णे हते कृष्ण धार्तराष्ट्रं सराजकाः ।

मिद्रयन्तु दिशो भीताः मिहृत्सलाः मृगा इव । अथ दुर्व्याधनो राजा आत्मानञ्चानुशोचन्तां ।

हते कर्णे मया संख्ये मपुत्रे मसुहृज्जने । अथ कर्णं हतं दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रोऽत्यमर्षणः ।

जानातु मा वणे कृष्ण प्रवरं सर्वधन्विनां । मपुत्रपौत्रं नामात्वं मभूत्यश्च निराश्रयं ।

अथ राज्यं करिष्यामि धृतराष्ट्रं जनशरं । अथ कर्णस्य चक्राद्वाः क्रत्यादाय श्रयविधाः ।

शरैश्चिह्नानि गात्राणि विचरिष्यन्ति केशव । अद्य राधासुतस्याहं संयामे मधुसूदन ।
शिरश्चेत्यामि कर्णस्य मिततां सर्वधन्विनां । अद्य तीक्ष्णैर्विपाठैश्च सुरैश्च मधुसूदन ।
रूपे द्वेष्यामि गात्राणि राधेयस्य दुरात्मनः । अद्य राजा महत् कृच्छ्रं मन्यच्छति युधिष्ठिरः ।

१०८१

सन्तानं मानसं वीरशिरसंभूतमात्मनः । अद्य केशव राधेयमहं हत्वा सवाभवं ।
नन्दयिष्यामि राजानं धर्मपुत्रं युधिष्ठिरं । अद्याहमनुगान् कृष्य कर्णस्य कृपयान् युधि ।
हन्ता ज्वलनमद्वाग्नेः शरैः सर्पवियोगमैः । अद्याहं हेमविक्रैर्गार्ङ्गपत्रैरजिह्वगैः ।

संहरिष्यामि गोविन्द वसुधां वसुधाधिपेः । अद्याभिमन्योः श्रवणां सर्वेषां मधुसूदन ।
प्रमथिष्यामि गात्राणि शिरसि च शितैः शरैः । अद्य निर्धातंर्रांश्चाश्च भावे दास्यामि मेदिनीं ।

१०८०

निरञ्जनां वा शयित्रीं केशवार्जुनचरिष्यसि । अद्याहमनृषः कृष्य भविष्यामि धनुर्भृता ।
कोपस्य च कुरुषाञ्च शरणां गाण्डिवस्य च । अद्य दुःखमहं मोक्ष्ये त्रयोदशस्यमार्जितं ।
हलां कर्णं रूपे कृष्य सम्वरं मघवानिव । अद्य कर्णं हते युद्धे मोमकानां महारथाः ।

कृतं कार्यस्य मन्यन्तां मित्रकार्येषुवो युधि । मम चैव कथं प्रीतिः श्रेणियस्याच माधव ।
भविष्यति हते कर्णे मयि चापि जयाधिके । अहं हत्वा रूपे कर्णं पुत्रश्चास्य महारथं ।
प्रीतिं दास्यामि भोमस्य यमयोः सात्यकस्य च । धृष्टद्युम्नश्चिखण्डिभ्यां पाञ्चालानाञ्च माधव ।

१०८२

अयानृष्यं गमिष्यामि हत्वा कर्णं महाहवे । अद्य परशुन्तु संयामे धनञ्जयममर्षणं ।
युध्यन्तं कौरवान् संख्ये पातयन्तश्च स्रुतजं । भवत्सकशि वक्ष्ये च पुनरेवात्मसंख्यं ।

धनुर्वेदे मत्समो नास्ति लोके पराक्रमे वा मम कोऽस्ति तुल्यः । को वाऽयन्यो मत्समोऽस्ति समवांस्तया क्रोधे सदृशोऽन्यो
न मेऽस्ति ।

अहं धनुष्मानसुरान् सुराश्च सर्वाणि भृतानि च मद्रतानि । स्ववाज्जयोर्थाद्भ्रमये पराभवं मत्पौरुषं विद्धि परं परम्यः । १०८०
शरार्चिषा गाण्डिवेनाहमेकं सर्वाण्कुक्ष्वाङ्गिकांशमिहत्वा । क्षिमात्यये कश्चनोपयाऽग्निस्तया दृश्येयं सगणान् प्रसङ्ग ।
पाणौ श्रुत्वा क्षिप्रिता ममेते धनुश्च दिव्य विततं सवाणं । पादौ च मे संरथौ सन्धजौ च न मादृशं युद्धगत जपन्ति ।
इत्येवमुक्त्वाऽर्जुन एकवीरः क्षिप्रं रिपुत्रः क्षतजोपमावचः । भीमं मुमुक्षुः समरे प्रयातः कर्णस्य कायाच शिरो जिह्वोर्षुः ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि अर्जुनश्वाघायां चतुःसप्ततोलोकायः ॥ ७४ ॥

॥ धतराष्ट्र उवाच ॥ समागमे पाण्डवसञ्जयानां महाभये मामकानामगमि । धनञ्जये तात रणाय यानि कर्णेन तद्युद्ध
मतोऽत्र कीदृक् ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ तेषामनोकानि दृहद्वजानि रूपे सद्युद्धानि समागतानि । गर्जन्ति भेरीनिनदान्मुहानि नैदर्यथा
मेघगणास्तपान्ते ।

१०८३

महागजाभ्राकुलमस्ततोयं वादिचनेमोतलशब्दवच । शिरश्चिवायुधवियुतंश्च शरामिनाराचमहास्त्रधारं ।
तद्भोमेवेगं हृदिरीघवादि खड्गकुलं चक्षियजीवधाति । अनान्तं क्रूरमनिष्टवर्षं बभूव तत् संहरणं प्रजानां ।
एकं रथं सन्परिवार्यं मृत्युं नयन्धनेके च रथाः समेताः । शकस्तथैकं रथिनं रथाश्रयसाया रथस्यापि रथाननेकान् ।

रथं ससृतं सद्यश्च कश्चित्कश्चिद्रथी मृत्युवधं निनाय । निनाय चाप्येकजने कश्चिद्रथान् बह्वभ्युवधे तथाऽद्यान् ।
रथान् ससृतान् सद्यश्च गजांश्च सर्वानरोन्मृत्युवधं श्रौधे । निन्ये हयांश्चैव तथा ससादीन् पदातिमहांश्च तैश्च
पार्थः ।

छपः शिखण्डी च रणे समैता दुर्व्याधनं सात्यकिरध्वजच्छत् । श्रुतश्चवा द्रोणपुत्रेण साङ्गं युधामन्युश्चिवसेनेन साङ्गं ।
कर्णस्य पुत्रन्तु रथो सुपेणं समागतं सञ्जयश्चोक्तमौजा । गान्धारराजं सद्यदेवः धुधान्तो महर्षभं सिंह इवाभ्यधावत् ।
शतानीको नाकुलिः कर्णपुत्रं युधुधानो हृषभेन श्रौधे । समार्पयत् कर्णपुत्रस्य शूरः पाञ्चालेयं शरवैरनेकैः ।
रथर्षभः कृतवर्माएमांश्चन्द्राद्रीपुत्रो नकुलश्चिवयोधी । पाञ्चालानामधिपो याज्ञमिनिः सेनपतिः कर्णमाध्वत्वैव्यं ।

दुःशामनो भारत भारतीव संश्रक्तकानं पृतना समूहः । भीमं रणे ब्रह्मभृतां बरिष्ठं समासदद्भारत भीमव्रैगं । १८१
कर्णात्मजं तत्र जघान वीरलया च्छिन्नशोक्तमौजाः प्रसन्न । तस्योक्तमाङ्गं निपपात भूमौ निनादयन् गं निनदेन खञ्ज ।
सुपेणभीरं पतितं पृथिव्यां विलोक्य कर्णोऽय तदार्तरूपः । क्रोधाद्गुहांस्तस्य रथं ध्वजस्य वापेः सुधारेर्निमित्तिरकृतत ।
स त्वत्तमौजा निशितैः पृथक्कैर्बिधाद्य खड्गेन च भास्वरेण । पार्थिवप्रहांश्चैव छपस्य हत्वा शिखण्डिवाहं स ततोऽध्वरोहत् ।
छपन्तु दृष्ट्वा विरथं रथस्यो नैःश्चरैस्त्रैलोक्यितं शिखण्डी । तद्भ्रैशिरिवाच्यं रथं छपस्य समुज्ज्वले पङ्कगतं यथा गं ।
द्विरक्ष्वस्यो निशितैः पृथक्कैस्त्रैलोक्यानामनिलात्मजो वै । अपातयत् सैन्यत्रयीं रभोनः कावो शूपा मथ्यगतो यथाऽक्रः । १८२
इति श्रीमहाभारते कर्णपर्षणि संकुलपुङ्गे पञ्चमसर्गोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ अथ लिदानीं तुमुले विमर्द्दे दिपद्भिरेको बज्रमिः समावृतः । महारणे सारथिमित्युवाच भीमस्य
मां वाहय धार्तराष्ट्री ।

सं सारथे याधि जनेन वाधैर्नयाप्येतान् धार्तराष्ट्रान् यमाय । सञ्चोदितो भीमसेनेन चैव स सारथिः पुत्रवत्स
त्वदीयं ।

प्रायाक्ततः सत्वरमुपवेगो यतो भीमस्तद्वत् गन्तुमैच्छत् । ततोऽपरे नागरयाश्रयपत्तिभिः प्रत्युद्युक्तो कुरवः समन्तात् ।
भीमस्य वाहाग्रमुदरवेगं समन्ततो वाणगणैर्निर्भूतः । ततः शरानापततो महात्मा चिच्छेद वाणैस्तपनीयमुखैः ।
ते वै निपेतस्तपनीयपुङ्गा दिधा चिधा भीमशरैर्निःश्रुताः । ततो राजन्नागरयाश्रुतां भीमाहतानां वरराजमथे । १८३
घोरो निनादः प्रभवौ नरेन्द्र वज्राहतानामिव पर्वतानां । ते बध्यमानाश्च नरेन्द्रमुख्या निर्भिद्यन्तो भीमशरप्रवेगैः ।
भीमं समन्तान् समरोऽध्वरोहनं हवं शकुन्ता इव पुष्यहेताः । ततोऽभियाने तव सैन्ये सभौमः प्रादुश्यते वेगमनन्तवेग ।
यथाऽन्तकाले क्षपयन् दिधुद्धभूतान्कृतत् काल इवात्तदण्डः । तस्थान्तिवेगस्य रणेऽतिवेगं नाशकुर्वन् धारयितुं त्वदीया ।
अरत्ताननव्यापततो यथैव काशस्य काले हरतः प्रजायै । ततो मत्तं भारत भारतानो प्रदह्यमानं समरे महात्मा ।
भोतं दिशोऽकीर्णं भीमनुर्धं महानिलेनाभ्रगणा यथैव । ततो धीमान् सारथिमब्रवीद्वलीभ भीमसेनः पुनरेव हृष्टः । १८४
सूताभिज्ञानोधि स्रकान् परान् वा रथान् ध्वजांश्चापततः समेतान् । युध्यन् क्षधं नाभिज्ञानामि किञ्चिन्मा सैन्यं खञ्ज
ददियेपुपत्कैः ।

शरोन् विप्रोकाभिनिगोच्य सर्वतो रथो ध्वजयापि धुनोति मे श्वभं । राजातरो नागमचत् किरीटी बह्वनि दुःखान्
भिधातोऽग्नि सृत ।

एतदुःखं सारथी धर्मराजो यन्मां हित्वा यातवान् शत्रुमध्ये । नैनं जीवन्नाद्य जानाम्यजीवन् वीभंशु वा तन्मम
 चान्तिदुःखं ।

सोऽहं द्विपत्न्यमदृग्दक्ष्यं विनाशयित्वा परमप्रतीतः । एतन्निहत्याजिमधे समेतं प्रीतो भविष्यामि सद्य त्वयाऽद्य ।
 सर्व्वास्त्राणान् सायकानामवेक्ष्य किं शिष्टं स्यात् सायकानां रथे मे । का वा जातिः किं प्रमाणञ्च तेषां ज्ञात्वा व्यक्तं तत्समाच
 च्छसत ।

१८२५

॥ विशोक उवाच ॥ यन्मार्गेषामनुयातानि वीर जुरास्य भस्माद्य तयायुताख्याः । नाराचार्नां द्वे सहस्रे च वीर त्रीश्वे च
 प्रदराणां स्य पायं ।

अस्त्यायुधं पाण्डवेयावशिष्टं न यदेहच्छकटं यत्र वीर्यं । एतद्विदन् मुञ्च सहस्रशोऽपि गदाऽश्विवाज्द्रविणञ्च तेऽस्ति ।
 प्रासाद्य मुद्गराः शक्यसोमरास्य मा भैवोस्त्वं संवयादायुधानां ।

॥ भीमसेन उवाच ॥ सूताद्यैर्न पश्य भीमप्रयुक्तैः संभिन्दद्भिः पार्थिवानां सुवेगैः । ह्यत्रं वाथैराहवं, धोरुष्यं नष्टदिव्यं
 स्युस्त्वोत्केन तुल्य ।

अद्वैतद्वै विदितं पार्थिवानः भविष्यति ह्याकुमारश्च सत । निमग्नो वा समरे भीमसेन एकः कुर्वन् वा समरे व्यगैरीत् । १८०
 सर्वं संख्ये कुरवो निष्पतन्तु मां वा लोकाः कौर्त्तयन्त्वाकुमारं । सर्वानेकस्तानहं पातयिष्येति वा सर्वं भीमसेनं तुदन्तु ।
 आशासारः कथं चायुक्तमे ये तन्मे देवाः केव नं साधयन्तु । आयाति ह्याद्यन्तं, प्रवृध्वातो शक्यस्यै यज्ञ देवापह्नतः ।
 ईचक्षेतां भारती दीर्घान्शमिने कम्पाद्विद्रवन्ते नरेन्द्राः । व्यक्तं धोमान् सथषाची नरास्यः सैन्यं ह्येतच्छादयत्याग्रु वापैः ।
 पश्य ध्वजंश्च द्रवते विशोक नागान् हवान् पत्तिबंधांश्च संख्ये । रथान् विकीर्णान् शरशक्तिताडितान् पश्यस्यैतान् रयिन्
 शैव सत ।

आपूर्यते कौरवी चाप्यभीर्त्सुं सेना क्षभौ सुभ्रं हन्यमाना । धनञ्जयस्याश्रितुस्त्ववेगैर्धला शरैः काञ्चनवर्चिर्जालैः । १८१
 एते द्रवन्ति स रथायनागा पदातिबंधानतिमर्हयन्तः । संमुह्यमानाः कौरवाः सर्व एव द्रवन्ति नागा इव दाहभीताः ।
 हाहाहताश्चैव रणे विशोक मुञ्चन्ति नादान् विपुलान् गजेन्द्राः ।

॥ विशोक उवाच ॥ किं भीम नैनं त्वमिहागृह्योपि विस्कारितं गाण्डिवस्थातिधोरं । क्रुद्धेन पार्थेन विद्ययतीऽद्य कश्चिन्नेभौ
 तव कर्षो विभष्टौ ।

सर्वे कामाः पाण्डव ते समुद्राः कपिर्द्धंभी दृग्द्यते हस्तिसैन्ये । नीलाहनाद्विद्युतमुच्चरन्तीं तया पश्य विस्फुरन्ती धनुर्ग्या ।
 कपिर्द्धंभी वोच्छते सर्वतो वै भवशायमाह्वानधनञ्जयस्य । त्रिवाचयन् द्विपत्तंधान् त्रिमर्द्दं त्रिमेत्यसादात्मनै गामिवोच्छ । १८२
 विभ्राजते चातिनावं किरीटं विचित्रमेतच्च धनञ्जयस्य । दिवाकराभा मखिरैप दिव्यो मिभ्राजते चैव किरीटबंधः ।
 पार्थं भीमं पाण्डुराभ्रप्रकाशं पश्यत् शङ्खं देवदत्तं सुधोयं । श्रभोपुहस्यस्य जनाईनस्य विगाहमानस्य चमूं परधं ।
 रविप्रभं वज्रनाभञ्जुरानां पार्थं स्थितं पश्य जनाईनस्य । चक्रं यशोवर्द्धनं केगवस्य सदाऽर्धितं यदुभिः पश्य वीर ।
 महाद्विपानां सरत्तद्रुमोपमः करा निठत्ताः प्रपतन्वमी सुरैः । किरीटिना तेन पुनः सचादिनः शरैर्निठत्ताः कुलिशैरिवा
 द्रयः ।

तथैव हृष्यस्य च पाञ्चजन्यं महाईनेतद्द्विजराजवर्षं । कौन्तेय पश्योरपि कैः सुभञ्ज जाञ्च जमनं विजयां सजत्र । १८३

ध्रुवं रथाग्र्यः समुपैति पार्थो विद्रावयन् सैन्यमिदं परेषां । श्रिताभ्रवर्षैरसितप्रयुक्तैर्दयैर्षर्हाईरयिनाम्भरिष्ठ ।

रथान् हयान् पत्तिगणान्श सायकैर्बिदारितान् पश्य पतन्त्यती यथा । तवाभुजेनामरराजतेजसा महावनानीव सुगणवायुना ।
चतुःप्रतान् पश्य रथानिमान् हतान् सवाजिस्तान् समरे किरोटिना । महदुभिः सन्नप्रतानि दन्तिनां पदातिषादीश्च रथा
ननेकप्रः ।

अयं समन्थेति तवान्तिकं बली निग्रन् कुर्वन्श्चिच इव यशोऽर्जुन । समृद्धकामोऽसि हतास्तवाहिता बलं तवायुश्च चिराय व
र्द्धतां ।

॥ भीमघेन उवाच ॥ ददानि ते यामवरांस्यतुर्दश प्रियाख्यानि सारथे सुप्रसन्नः । दामोद्व्रतञ्चापि रथांश्च विंशति यदर्जुनं वेद
यथे विभोक्त ।

१२९

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि भीमघेनविभोक्तखंवादि षट्सप्ततोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ श्रुत्वा तु रथनिर्घापं सिंघनादश्च संयुगे । अर्जुन, प्राह गोविन्दं शीघ्रं नोदय वाजिनः ।

अर्जुनस्य वच श्रुत्वा गोविन्देऽर्जुनमब्रवीत् । 'स्य गच्छामि सुचिप्रं यत्र भीमो व्यवस्थितः ।

तं यान्तमथैर्हिमश्रुवर्षैः सुवर्णमुक्तामणिजालनदैः । जगं जिघांसं प्रमृष्टीतवच्च जयाय देवेन्द्रमिवोद्यमसुं ।

रथाद्यमातङ्गपदातिघंशा वाणस्त्रनैर्नैमिषुरस्त्रनैश्च । सन्नादयन्तो वसुधां दिशश्च कुड्गा नृसिंहा जयमभ्युदीयुः ।

तेषाम्नाथं पार्थश्च समागमोऽभूत् देहास्यपापपणं सयुद्धं । त्रैलोक्यहेतोरसुरैर्यथाशोदैवस्य विष्णोर्ज्ययतां वरस्य ।

१२९

नैरस्तमुषावचमायुधन्तमेक, प्रचिच्छेद किरोटमाली । सुरार्द्धचन्द्रैर्निश्चितैश्च भक्षैः शिरांसि तेषां बद्धधा च बाह्वन् ।

कृवाणि वालव्यजनानि केद्वलयान् रथान् पत्तिगणान् दिपांश्च । ते पेतुष्वथैव बद्धधा विरूपा वातप्रणुच्चानि यथा वनानि ।

सुवर्णजालावतता महागजाः श्वैरजयन्ती ध्वजयोधकल्पिताः । सुवर्णपुङ्खैरिपुभिः समार्चितायकागिरे प्रज्वलिता यथाऽचला ।

विदार्य नागाश्चरथान्भनस्रयः शरोत्तमैर्वांसववच्चसन्निभैः । द्रुतं ययौ कर्णजिघांसया तथा यथा महत्वान् बलभेदने
पुरा ।

ततः स पुरुषव्याघ्रस्तव सैन्यमरिन्दमः । प्रविशेह महाबाहुर्षकरः सागरं यथा ।

१३०

तं हृष्टाष्टावका राजवयपत्तिभमचिताः । गजायसादिवद्धलाः पाण्डवं समुपाद्भवन् ।

तेषामापततां पार्थमारावः सुमहानभूत् । सागरक्षेत्रं पुन्धस्य यथा स्यात् ससिलस्वनः ।

ते तु तं पुरुषव्याघ्रं व्याघ्रा इव महारथाः । अश्वद्रवन्तं संपामे त्वाहा प्राणकृतं भयं ।

तेषामापततां तत्र शरवर्षांश्चि मुद्यतां । अर्जुनो व्यधमत् सैन्यं महावतो घनानिव ।

तेऽर्जुनं भङ्गिता भूत्वा रथंश्रैः प्रहारिणः । अभियाय महेश्याया विष्यपुर्निश्चितैः शरैः ।

१३१

ततोऽर्जुन, महस्त्राणि रथवारणवाजिनं । प्रेषयामास्य विभिशैर्धमस्य सदनं प्रति ।

ते बधमानाः समरे पाद्यं पापयुते, शरैः । तत्र तत्र छा नोद्यन्ते भयं जति महारथाः ।

तेषाद्युद्धं प्रतान् वीरान् पतमानान्प्रहारयान् । अर्जुनो निश्चितैर्वापैरनयदमसादनें ।

ते बधमानाः समरे नागासिद्धैः क्रितैः शरैः । अर्जुनं समभियाय्य दुद्रुवुर्ध्वं दिशो दश ।

तेषां क्रभैः महानाशो ह्वयतां वाहिनीमुजे । महौपस्थेन ब्रह्मपेरिगिरिमाषाद्य दीर्यतः ।

१३२

तान्नु सेनां भृगं विद्धा द्रावयित्वाऽर्जुनः शरैः । प्रायादभिमुखः पार्थः स्रतानीकं हि मारिष ।
 तस्य शब्दे महानासीत् परानभिमुखस्य वै । गरुडस्त्वेव पततः पन्नगार्थं यथा पुरा ।
 तन्नु शब्दमभियुत्य भीमसेना महाबल । बभूव परमप्रीतः पार्थदशैनलालव ।
 युलैव पार्थमायानां भीमसेनः प्रतापवान् । त्यक्त्वा प्राणान्महाराज सेना तव ममदृंह ।
 स वायुवीर्यप्रतिभो वायुवेगसमे जवे । वायुवद्वाचरङ्गीमो वायुपुत्रः प्रतापवान् ।
 तेनार्धमाना राजेन्द्र सेना तव विश्रान्तते । व्यभ्रस्यत महाराज भिन्ना नौरिव सागरे ।
 तान्नु सेनां तदा भीमो दर्शयन् पाणिलाघवं । शरैरवचकर्त्तैथैः प्रेषयिष्यन् यमत्रयं ।
 तत्र भारत भीमस्य बलं दृष्ट्वाऽतिमानुषं । व्यभ्रमन्त रणे योधाः कालस्त्वेव युगचये ।
 तथाऽर्हितान् भीमबलान् भीमसेनेन भारत । दृष्ट्वा दुर्व्योधानो राजा इदं वचनमब्रवीत् ।
 सैनिकांश्च महेष्वासान् योधांश्च भरतर्षभ । समादिशद्रूपे सर्वान् हत भीममिति स्म ह ।
 तस्मिन् हते हतं मन्ये पाण्डुसैन्यमशेषतः । प्रतिगृह्य च तामाञ्चां तव पुत्रस्य पार्थिवा ।
 भीमं प्रच्छादयामासुः शरवर्षैः समन्ततः । गजाश्च बज्रला राजन् नराश्च जयगृह्णिनः ।
 रथे खिताश्च राजेन्द्र परिववृष्टकोदरं । स तैः परिहृत शूरैः शूरो राजन् समन्ततः ।
 गृह्णन् भरतश्रेष्ठो नववैरिव बन्द्रमाः । परिवधो यथा सोमः परिपूर्णा विराजते ।
 स रराज तथा संख्ये दर्शनीयो नरोत्तमः । निर्दिशेधो महाराज यया हि विजयस्तया ।
 तस्य ते पार्थिवा सर्वे शरदृष्टिं सेनासृजन् । क्रोधरक्तोक्षणाः प्रहूरा हनुक्का मा ट्कोदरं ।
 तां विदार्य महासेनां शरैः सन्नतपर्वभिः । निस्सकाम रपाङ्गीमो मख्यो जल दिवाभ्रसि ।
 हत्वा दशसहस्राणि गजानामनिवर्त्तिनां । नृणां शतसहस्रे द्वे द्वे शते चैव भारत ।
 पञ्च चादशसहस्राणि रथानां शतमेव च । हत्वा प्राख्यन्द्यत् भीमो नदी शोषितवाहिनी ।
 शोषितोदा रथावर्त्ता क्षुब्ध्याहसमाकुलां । नरमीनाद्यनक्रान्तां केप्रशैवालप्रादलां ।
 सञ्चिन्नभुजनागेन्द्रां बज्ररक्षापहारिणी । उरुदाहं मज्जपङ्का ग्रीषोपसलमाहृतां ।
 धनु काशां शरावापां गदापरिघकेतनां । हंसच्छ्ववध्वजोपेतामुष्योपवरफेनिलां ।
 हारपद्माकराक्षैव भूमिरेणून्निनालिनी । श्वार्थवृत्तवतां संख्ये सुतरां भीरुदुस्तरां ।
 योधयाहवती संख्ये वदन्ती पिलसाङ्गं । ज्ञणेन पुनपव्याप्तः प्रावर्त्तयत निशगां ।
 यथा वैतरणीमुष्ठा दुस्तराम्रजवात्मभिः । तथा दुस्तरणीं घोरां भीरुष्ठा भयवर्द्धिनी ।
 यतो यत पाण्डवेयः प्रविष्टो रयफुत्तम । तत्सतोऽघातयत योधाञ्छतसहस्रशः ।
 एवं दृष्ट्वा हतं कर्षं भीमसेनेन संयुगे । दुर्व्योधानो महाराज शकुनि वाक्यमब्रवीत् ।
 जय मातुल सङ्ग्रामे भीमसेनं महाबलं । शस्त्रिन् जिते जितं मन्ये पाण्डवेयं महाबलं ।
 ततः प्रायान्महाराज धैवलेयः प्रतापवान् । रणाय नद्यते युक्तो भ्यात्सिः परिवारिन् ।
 स समाचाद्य सङ्ग्रामे भीमं भीमपराक्रम । वारयामास तं वीरो वेल्लेव मकराक्षयः ।

१८५

१८६

१८७

१८८

१८९

धन्यवर्तत तं भीमा वार्थमाणः श्रितैः शरैः । शकुनिसस्य राजेन्द्र वामपार्थं स्तनान्तरे ।
 प्रेषयामास नाराचान् रुक्मपुङ्गवान् शिलाशितान् । वर्षं भित्त्वा तु ते धोराः पाण्डवस्य महात्मनः ।
 न्यमञ्जन्त महाराज कङ्कवर्षिणवाससः । सोऽतिविद्धो रणे भीमः शरं एक्यविभूषितं ।
 प्रेषयामास स ह्या सौबलं प्रति भारत । तप्तमायान्तं शरं घोरं शकुनिः शत्रुतापनः ।
 चिच्छेद सप्तधा राजन् कृतहस्तो महाबलः । तस्मिन्निवर्तिते भूमौ भीमः क्रुद्धो विग्राह्यते । १८१
 धनुस्त्रिच्छेद भङ्गेन सौबलस्य हृषत्रिव । तदपास्य धनुस्त्रिच्छ्रं सौबलेयः प्रतापवान् ।
 अन्यदादाय वेगेन धनुर्भङ्गाय षोडश । तैस्त्रयस्तु महाराज भङ्गैः सन्नतपर्वभिः ।
 द्वाभ्यां स सारथिं ह्यार्च्छेद्भीमं सप्तभिरिव च । ध्वजमेकेन चिच्छेद द्वाभ्यां ह्यत्रं विश्राह्यते ।
 चतुर्भिश्चतुरो वाहान् विव्याध सुवलात्मजः । ततः क्रुद्धो महाराज भीमसेनः प्रतापवान् ।
 शक्तिं त्रिवेष समरे एक्यदण्डामयस्यथौ । सा भीमभुजनिर्मुक्ता नागजिह्वेव चञ्चला । १८२
 निपपात रणे त्वं सौबलस्य महात्मनः । ततस्तामेव संगृह्य शक्तिं कनकभूषणं ।
 भीमसेनाय चिर्वेष क्रुद्धरूपो विग्राह्यते । सा निर्भिद्य भुजं सव्यं पाण्डवस्य महात्मनः ।
 निपपात तदा भूमौ यथा विद्युन्नभञ्च्यता । श्रयोत्कुष्टं महाराज धार्तराष्ट्रैः समन्ततः ।
 न तु तं ममूत्रे भीमः विंहनादं तरस्त्रिणां । अन्यदृष्ट्वा धनुः सव्यं चरमाणो महाबलः ।
 मुङ्गर्नादिव राजेन्द्र त्वाद्यामास सायकैः । सौबलस्य बलं संख्ये त्वज्जात्मानं महाबलः । १८३
 तस्यायांश्चतुरो हला सूतश्चैव विश्राह्यते । ध्वजश्चिच्छेद भङ्गेन त्वरमाणः पराक्रमी ।
 हतायं रथमुत्सृज्य त्वरमाणो नरोत्तमः । तस्त्रौ विस्वारयंश्यायं क्रोधरत्नेक्षणः श्वसन् ।
 शरैश्च वज्रधा राजन् भीममार्च्छेत्समन्ततः । प्रतिहत्य तु वेगेन भीमसेनः प्रतापवान् ।
 धनुस्त्रिच्छेद संक्रुद्धो विव्याध च श्रितैः शरैः । सोऽतिविद्धो बलवता शत्रुणा शत्रुकर्षणः ।
 निपपात तदा भूमौ किञ्चिन्नाथो नराधिप । ततस्तं विङ्गलं ज्ञात्वा पुच्छस्तव विश्राह्यते । १८४
 श्रपोवाह रथेनाभौ भीमसेनस्य पश्यतः । रथस्थे तु नरव्याघ्रे धार्तराष्ट्राः पराक्रुधाः ।
 प्रदुःखुर्दिग्भौ भीता भीमाप्लाति महाभये । सौबले निश्चिते राजन् भीमसेनेन धन्विना ।
 भयेन महता विष्टः पुच्छो दुर्व्योधनस्तव । श्रपायाञ्जवेनैरथैः सापैषो मातुलं प्रति ।
 पराङ्मुघन्तु राजानं दृष्ट्वा सैन्यानि भारत । विप्रजग्मुः समुत्सृज्य दैरथानि समन्ततः ।
 तान् दृष्ट्वा विक्रुतान् सर्वान् धार्तराष्ट्रान् पराङ्मुखान् । जवेनाभ्यापतद्भीमः किरन् शरशतान् वज्रन् । १८५
 ते यथमाना भीमेन धार्तराष्ट्राः पराङ्मुखाः । कथंमासाद्य समरे स्त्रिता राजन् समन्ततः ।
 स हि तेषां महावीर्यो द्योपोऽभूत् सुमहाबलः । मिथ्यनैका यथा राजन् द्योपमासाद्य निरृताः ।
 भवन्ति पुरुषप्यात्र भाविकाः कालपर्यन्ते । तथा कथं समासाद्य तावकाः पुरुषपथं ।
 समापन्ताः क्षिता राजन् पम्पहृष्टाः परस्परं । समाजग्मुय युद्धाय मृत्युं कृत्वा निवर्तनं ।
 इति श्रीमहाभारते कथं पर्वणि सौबलेयपराजये सप्तमप्रतीक्यायः ॥ ७७ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ ततो भग्नेषु सैन्येषु भीमसेनेन संयुगे । दुर्व्याधनोऽववोत् किन्तु सौवलो वाऽपि सञ्जय । २१०
कर्णे वा जयतां श्रेष्ठे योधा वा मामका युधि । छपो वा कृतवर्मा च द्रैण्डुं शबनोऽपि वा ।

अत्यद्भुतमर्धं मन्ये पाण्डवेयस्य विक्रमं । यदेकं समरे सर्वान् योधयामास मामकान् ।

यथाप्रतिशं योधानां राधेयः कृतवानपि । कुरूणामय सर्वेषां कर्णं, शत्रुनिसूदनः ।

शर्मं वर्षं प्रतिष्ठा च जीविताग्रा च सञ्जय । तत् प्रभग्नं बलं दृष्ट्वा कैमिथेनामितैजसा ।

राधेयो वाऽप्याधिरयिः कर्णं, किमकरोद्युधि । पुत्रा वा मम दुर्दुर्धा राजानो वा महारथाः । २१५

॥ सञ्जय उवाच ॥ अपराह्णे महाराज सूतपुत्र, प्रतापवान् । जघान शोभकान् सर्वान् भीमसेनस्य पश्यतः ।

भीमोऽप्यतिबलं सैन्यं धार्तराष्ट्रं व्यपोययत् । अय कर्णोऽब्रवीच्छस्त्रं पाञ्चालान् प्रापयस्य मां ।

द्राव्यमाणं बलं दृष्ट्वा भीमसेनेन धीमता । यन्तारमब्रवीत् कर्णं, पाञ्चालानेव मां वद ।

मद्राजस्ततः शस्त्रः शेतानयाम्महाजवान् । प्राहिणोचेद्रिपाञ्चालान् कारुष्याद्य महाबलः ।

प्रविश्य च महस्यैवं शस्यः परवलाद्न । न्ययच्छकुरगान् दृष्टो यत्र यत्रैच्छेदघणी । २१५*

तं रथं मेघसद्भाशं वैषाघ्रपरिवारणं । संदृश्य पाण्डुपाञ्चालास्तस्मात् ह्यासन् विशास्यते ।

ततो रयस्य निनद, प्रादुरासीन्महारथे । पर्जन्यसमनिर्घोष, पर्वतस्त्रिव दीर्यत ।

ततः शरशतैस्त्रीरैरकारकणैर्कर्णेन सूतैः । जघान पाण्डवबलं शतशोऽथ सहस्रतः ।

तत्तथा समरे कर्म कर्ष्याणमपराजितं । परिवृण्मर्भदेव्यासाः पाण्डवानां महारथाः ।

तं शिखण्डी च भीमस्य दृष्टद्युधय पार्धतः । नकुल सहदेवश्च द्रौपदेयाश्च सात्यकिः । २१६*

परिवनुर्ज्विघांयन्नो राधेय शरवृष्टिभिः । सात्यकिस्त तदा कर्णं विश्रया निमित्ते, शरैः ।

अताडयद्रुषे शूरो जवुद्रे नरीत्तमः । शिखण्डी पञ्चविंशत्या दृष्टद्युधय सप्तभिः ।

द्रौपदेयस्यतु पथ्या सहदेवस्य सप्तभिः । नकुलस्य शतेनाजौ कर्णं विव्याध सायकैः ।

भीमसेनस्त राधेयं नवत्या नतपर्वणं । विव्याध समरे कुड्डो जवुद्रे महान्वल ।

अय प्रच्छाधिरयिर्व्याधिपङ्कनुत्तमं । मुमोच निशितान् वाणान् पीडयन् सुमहाबलः । २१७*

तान् प्रत्यविध्यद्राधेय, पञ्चभिः, पञ्चभिः शरैः । सात्यकेस्त धनुन्वित्ता ध्वजश्च भरतर्षभ ।

तन्तथा नवभिर्वाणैराजघान स्तनान्तरे । भीमसेनं तत, कुड्डो विव्याध विंशता शरैः ।

सहदेवस्य भङ्गेन ध्वजश्चिच्छेद मारिषि । सारयिञ्च त्रिभिर्वाणैराजघान परन्तप, ।

विरथाद्रौपदेयाश्च चकार भरतर्षभ । अश्लेष्णिभेषमात्रिण तदद्भुतमिवाभवत् ।

विमुखीकृत्य तान् सर्वान् शरैः सन्नतपर्वणि । पाञ्चालानहनञ्जूरंशेदीनाञ्च महारथान् । २१८*

ते बध्ममाना, समरे चेदिसत्त्वा विशास्यते । कर्णेमेकमभिद्रुत्य शरस्रैः समार्पयन् ।

तान् जघान श्रितैर्वाणैः, सूतपुत्रो महारथ । रतदत्यद्भुतं कर्म दृष्टवानस्मि भारत ।

यदेकं समरे शूरान् सूतपुत्र प्रतापवान् । यतमानान् परं शक्त्या योधयानांश्च धन्विनः ।

पाण्डवयाम्महारज शरैर्वा रितवाश्रणे । तत्र भारत कर्षस्य साधवेन महात्मनः ।

तुष्टुर्वैवताः सर्वाः सिद्धाश्च सह चारणेः । अपूजयन्महेष्वासा धार्तराष्ट्रा नरोत्तमं ।

१८०

कर्षं रथवरश्रेष्ठं श्रेष्ठं सर्वधनुधतां । ततः कर्षो महाराज ददाह रिपुवाचिर्नि ।

कचमिद्धेः यथावन्निर्निदाधे ज्वलिता महान् । ते वध्यमानाः कर्षेण पाण्डवेयास्ततस्ततः ।

प्राद्रवन्त रणे भीताः कर्षं वृष्ट्वा महारथं । तत्राक्रन्दे महानासीत् पाञ्चालानां महारणे ।

बधतां सायकैस्त्रीक्ष्णैः कर्षेणपापवरच्युतैः । तेन शब्देन वित्रस्ता पाण्डवानां महाचमूः ।

कर्षंनेकं रणे योधं मेनिरं तत्र शाचवाः । तत्राहृतं पुनयुक्ते राधेयः शत्रुकर्षण ।

१८१

यदेनं पाण्डवाः सर्वे न श्रेकुर्भिवीचिंतुं । ययौघः पर्वतश्रेष्ठमासाद्याभिप्रदीर्यते ।

तथा तत् पाण्डवं सैन्यं कर्षमासाद्य दीर्यते । कर्षोऽपि समरे राजन् विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ।

दहन् तस्यै महावाङ्गः पाण्डवानां महाचमूः । शिरांसि च महाराज कर्षंक्षैव सकुण्डलान् ।

वाह्यश्च वीरो वीराणां चिच्छेद लघु चेपुभिः । हस्तिदन्तस्करुन् खड्गान् ध्वजाच्छक्तीर्हयान् गजान् ।

रथांश्च विविधावाजन् पताका व्यजनानि च । श्ववज्ज युगयोक्ताणि चक्राणि विविधानि च ।

१८२

चिच्छेद बहधा कर्षो योधप्रतमगुष्ठितः । तत्र भारत कर्षेण निहतैर्भञ्जवाजिभिः ।

श्रगम्यरूपा शृगिवो भांसशोणितकूर्हमा । विपमञ्च समञ्चैव हतैरथपदातिभिः ।

रथैश्च कुञ्जरैश्चैव न प्राज्ञायत किञ्चन । नापि स्त्रे न परं योधाः प्राज्ञायन्त परस्परं ।

घोरे शरान्धकारे तु कर्षास्त्रे च विजृम्भिते । राधेयपापनिर्मुक्तैः श्रैः काञ्चनभूपैः ।

शंकादिता महाराज पाण्डवानां महारथाः । ते पाण्डवेयाः समरे राधेयेन पुनः पुनः ।

१८३

श्रमभ्यन्त महाराज यतमाना महारथाः । मृगशहान् यथा क्रुद्धः धिक्चो द्रावयते वने ।

पाञ्चालानां रथश्रेष्ठान् द्रावयन् शाचवास्तथा । कर्षस्तु समरे योधांस्त्रासयन् सुमहायुगाः ।

कालयामास तत् सैन्यं यथा पशुगणान् वृकः । वृष्ट्वा तु पाण्डवी सेनां धार्तराष्ट्राः पराङ्मुखी ।

तत्र जम्भुर्देष्वासा स्वनेना भैरवायवान् । दुर्व्यधिनेो हि राजेन्द्र मुदा परमया युतः ।

वादायामास संहृष्टो नानावाचानि सर्वशः । पाञ्चालापि महेष्वासा भद्रास्त्राश्च नरोत्तमाः ।

१८४

न्यवर्तन्त यथा शूरः स्युर्त्युं हत्वा निवर्तन् । तास्त्रिष्टप्ताश्वेषु शूराश्वधियः श्रुतातपनः ।

श्रनेकमो महाराज यमञ्च पुरुपर्धभः । तत्र भारत कर्षेण पाञ्चाला विशतीरथाः ।

निहताः सायकैः क्रोधाचेदयस्य परः प्रताः । हत्वा शून्याश्वयोपस्थान् वैशिष्टेयाश्च भारत ।

निम्ननुष्यान् गशक्कन्धान् पदातीर्थेव विद्रुतान् । आदित्य इव मध्याह्ने दुर्निरीक्ष्यः परन्तपः ।

काष्ठान्तकवपुः शूरः स्रुतपुष्टोऽम्भराजत । सयमेतन्महाराज नरवाशिरयदिपान् ।

१८५

हत्वा मथो महेष्वास्य कर्षोऽरिगणसूदनः । यथा श्रुतगणान् हत्वा कालनिदेन्महाबलः ।

तथा स भोमकान् हत्वा तन्व्यावक्रो महारथः । तत्राहृतमपश्यान् पाञ्चालानां पराक्रमं ।

वध्यमानापि यत् कर्षं नाशङ्करणमूर्द्धनि । राजा दुःशासनश्चैव ह्यपः शारदतस्तथा ।

अयत्पामा हतवर्षां शकुनिय महाबलः । न्यहनन् पाण्डवैर्भेनां प्रतप्तोऽय सप्तशतः ।

कर्णपुत्रौ तु राजेन्द्र भ्रातरौ सत्यविक्रमौ । निजघ्नते बलं क्रुद्धौ पाण्डवानामितस्ततः ।
तत्र युद्धं महद्वासीत् क्रूरं विगमनं महत् । तथैव पाण्डवाः शूरा धृष्टद्युम्नशिखण्डिनौ ।
द्रौपदेयाद्यु संक्रुद्धा अभ्यङ्गस्तावकं बलं । एवमेव च यो वृत्तः पाण्डवानां ततस्ततः ।
तावद्दानामपि रणे भीमं प्राप्य महाबलं ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संकुलयुद्धे अष्टमप्रतोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ अर्जुनस्तु महाराज हत्वा सैन्यञ्चतुर्विधं । सूतपुत्रञ्च संक्रुद्धं दृष्ट्वा चैव महारणे ।
श्रेष्ठितोदां मद्मे कृत्वा मांसमज्जास्थिपङ्क्तिं । मनुष्यश्रीर्षपाषाणां हस्त्यश्वक्रतरोधसं ।
शूरास्त्रिचयसङ्कीर्णं काकगटप्रानुनादितां । ह्यत्रधंसस्रवोपेतां वीरवृषापह रिणं ।
शरपद्माकरवतीमुष्णीयवर्षेणिलां । धनुःशरध्वजोपेतां नरसुद्रकपालिनीं ।
चर्मवर्षधमेपेतां रयोडुपसमाकुलां । जधैषिणाञ्च सुतरां भोरूणाञ्च सुदुस्तरां ।
नदी प्रावर्त्तयित्वा च वोभक्तुः परवीरहा । वासुदेवमिदं बाक्वमब्रवीत् पुरुषार्धभः ।
॥ अर्जुन उवाच ॥ एष केन्द्ररणे कृष्ण सूतपुत्रस्य दृश्यते । भीमसेनादयथैते योधयन्ति महारथं ।
एते द्रवन्ति पाञ्चालाः कर्णं चत्वा जनाह्नन । एष दुर्व्योधिनो राजा श्वेतऋषेण राजते ।
कर्णेन भग्नान् पाञ्चालान् द्रावयन् वज्र शोभते । कृपय कृतवर्षा च द्रौणिष्येव महारथः ।
एते रक्षन्ति राजानं सूतपुत्रेण रक्षिता । श्रवथमानास्तेऽस्माभिर्धत्तयिष्यन्ति शोमक्रान् ।
एष श्रेष्ठो रथोपस्थे रग्निमद्धारकोविदः । सूतपुत्ररथं कृष्ण वाहयन् वज्र शोभते ।
तत्र मे बुद्धिस्तयान्ना वाहयात्र महारथं । नाहत्वा समरे कर्णं निवर्त्तिष्ये कथञ्चन ।
राधेयो ह्यन्याया पार्थान् सञ्जयाद्य महारथान् । नि शेषान् समरे कुर्व्यात् परश्रुतां मे जनाह्नन ।
ततः प्रायाद्रथेनाग्रे केशवसाव वाहिनी । कर्णं प्रति महेश्वासं द्वैरथे सत्यसाचिना ।
प्रयातस्य महावाङ्गः पाण्डवानुञ्जया हरिः । आश्यासयवधेनैव पाण्डुसैन्यानि सर्व्वश्रः ।
रथघोषः स सगामे पाण्डवेयस्य सन्वभौ । वासवाश्रनितुन्वस्य महौघश्लेघ मारिय ।
महता रथघोषेण पाण्डवः सत्यविक्रमः । अभयादप्रमेयात्मा निर्जयंस्तव वाहिनी ।
तमायान्तं समी च्छ्वैव श्वेताथं कृष्णसारथिं । मद्रराजोऽप्रवीत् कर्णं केतुं दृष्ट्वा महात्मनः ।
अयं स रथ आयाति श्वेताश्वः कृष्णसारथिः । निम्नवमिचान् समरे यं कर्णं परिशृङ्खवि ।
एष तिष्ठति कौन्तेयः संस्पृशन् गाण्डिवं धनुः । तं ह्यनिष्यसि चेदद्य तत्रः श्रेयो भविष्यति ।
त्वामभिप्रेसुरायति कर्णं निम्नन् वराचयान् । अमह्यमानो राधेय तं याहि प्रति भारत ।
एषा विदार्यते सेना धार्तराष्ट्री समन्ततः । अर्जुनस्य भयान्तूर्ष निम्नतः प्राचवान् वहन् ।
वर्जयन् सर्व्वसैन्यानि त्वरते हि धनञ्जयः । त्वदर्थमिति मत्सेऽहं यथाऽस्मोदीर्यते वपुः ।
न ह्यवस्त्रास्थते पार्था युयुत्सुः केनचित् सद्यः । त्वागृते क्रोधदीप्तो हि पीडमानो वृकोदरे ।
विरथं धर्मराजन्तु दृष्ट्वा सुदृढविवर्तं । शिखण्डिनं सात्यकिञ्च धृष्टद्युम्न पाधतं ।

द्रौपदीयान् युधामन्युमत्तमौजसमेव च । नकुलं सहदेवञ्च भ्रातरौ दौ समीक्ष्य च ।
सहसैकरयः पार्थस्त्वामभ्येति परन्तपः । क्रोधरक्तवर्णः क्रुद्धो जिघांसुः सर्वपापिधान् ।
लरितोऽभिपतत्यस्त्रास्वजा धैर्यान्यसंग्रयं । त्वं कर्णं प्रति याज्ञेन नास्वभ्या हि धनुर्द्धरः ।
न तं पश्यामि लोकेऽस्मिंस्त्वत्तो ह्यन्यं धनुर्द्धरं । अर्जुनं समरे क्रुद्धं यो वेलामिव धारयेत् ।
न चास्य रचां पश्यामि पार्थते न च वृष्टतः । एक एवाभियाति त्वां पश्य साकल्यमात्मनः ।

त्वं हि कृष्णो रणे भक्तः संसाधयितुमाहवे । तवैव भारो राधिय प्रत्युद्याहि धनञ्जयं ।
समानो ह्यसि भीष्मेण द्रोणद्रौ णिक्रपेण च । सव्यसाचिनमायान्नं निवारय महारणे ।
लेलिहानं यया सर्पं गर्जन्तमृपमं यया । वनस्थितं यया व्याघ्रं जहि कर्णं धनञ्जयं ।

एते द्रवन्ति समरे धार्तराज्ञा महारथाः । अर्जुनस्य भयान्कूर्णं निरपेवा जनाधिपाः ।
द्रवतामय तेषान् नान्योऽस्ति युधि मानवः । भयह्यं यो भवेदोरस्त्राढ्यते सूतनन्दन ।
एते त्वा कुरवः सर्वे दीपमासाद्य संयुगे । धिष्ठिता पुरुषव्याघ्र लज्जतः शरणाकङ्क्षिणः ।

वैदेह्याम्बुकाभोजास्त्रया नम्रजितास्त्रया । गान्धाराय यया धृत्या जिताः संख्ये सुदुर्जयाः ।
तां धृतिं कुरु राधेय ततः प्रत्येहि पाण्डवं । वासुदेवञ्च वार्ष्णेयं प्रीयमाणं किरीटिना ।
प्रत्युद्याहि महाबाहो पौरुषे महति स्थितः ।

॥ कर्ण उवाच ॥ प्रकृतिस्योऽपि मे शस्त्र इदानीं सभतस्तया । प्रतिभासि महाबाहो माभैपीस्वं धनञ्जयात् ।
पश्य बाहोर्बलं भोज्य शिचित्तस्य च पश्य मे । एकोऽद्य निहन्निव्यामि पाण्डवानां महास्रमूं ।
कृष्णो च पुरुषव्याघ्रो ततः सत्यं ब्रवीमि ते । नाहला युधि तौ वीरौ व्यपयास्ये कथञ्चन ।

शिश्ये वा निहन्त्याभ्यामनित्यो हि रणे जयः । कृतार्थोऽद्य भविष्यामि हत्वा वाऽप्यय वा हतः ।

॥ शक्य उवाच ॥ अजयमेनं प्रवदन्ति युद्धे महारथाः कर्णं रथप्रवीरं । एकाकिनं किमु कृष्णामिगुप्तं विजेतुमेनं क दहोत्सहेत ।

॥ कर्ण उवाच ॥ नैतादृशो जातु बभूव लोके रथोत्तमो यावदुपयुक्तं नः । तमोदृशं प्रतियोत्स्यामि पार्थं महाह्वे पश्य च
पौरुषं मे ।

रथे चरत्येव रथप्रवीरः श्रितैर्हथैः कौरवराजपुत्रः । स वाऽद्य मां नीयति कृच्छ्रमेतत्कर्णस्यान्तादेतदन्तास्तु सर्वे ।

अस्त्रेदिनौ राजपुत्रस्य हस्ताववपमाथौ जातकिनौ दृष्ट्वा । वृडायुधः कृतिमान् विप्रहस्ता न पाण्डवैरेन समोऽस्ति
धोधः ।

मृच्छात्यनेकानपि कश्यपवानेकं यया तान् प्रतियोव्य चाग्रे । ते क्रोशमाचे निरतनयमोघाः कश्चन धोधोऽस्ति समः
शयिन्याः ।

अतोपयन् खाण्डवे धो जत धं कृष्णद्वितीधोऽतिरयस्तस्वी । सेभे चकं यत्र कृष्णो महात्मा धनुर्गाण्डोयं पाण्डवः सव्यसाची ।
येतायपुरुकञ्च सुधोपमुधं रथं महापाञ्जरदीनमलः । महपुधी चाचयदिय्यरूपे शस्त्राणि दिव्यानि च हव्यमाहातु ।

नदेभ्रसोके निप्रधानं दैत्यानभंघयान् फालकेयांय सर्भान् । समे शूरां देवदत्तं स तत्र को नाम तेनाभ्यधिकः
शयिन्याः ।

महादेवं तोपयामास कोऽप्यैः साचाक्षुयुद्धेन महानुभावः । लोभे ततः पाण्डुपत्तं सुघोरं त्रैलोक्यमहारकरं महास्रं । ११
 पृथक् पृथक् लोकापालाः समेता ददुर्भहास्त्राण्यप्रमेयाणि संख्ये । धैर्यान् जयानाग्द रणे नृविहः सकालकेयानसुरान् समे
 तान् ।

तथा विराटस्य पुरे समेतान् सर्वानसूनेकरयेन जित्वा । जहार तद्गोधनमाजिमध्ये वस्त्राणि चादत्त महारथेभ्यः ।
 तमोदृशं वीर्यगुणोपपन्नं कृष्णदितोयं परमं नृपाणं । तमाङ्गयन् साहसमुत्तमं वै जाने स्वयं सर्वलोकस्य शस्य ।
 अनन्तवीर्येण च केशवेन नारायणेनाप्रतिभेन गुप्तः । वर्धायुतैर्यस्य गुणा न प्रक्या वक्तुं समेतैरपि सर्वलोकैः ।
 महात्मनः शङ्ख चक्राभिराणेर्विष्णाजिष्णाव्सुदेवात्मगस्य । भयञ्च मे जायतेऽसाध्वसञ्च दृष्ट्वा कृष्णविकरये समेतौ । १२
 अतोव पार्यो युधि कार्मुकभ्या नारायणश्चाप्रतिमञ्च युद्धे । एवंविधौ पाण्डववासुदेवौ चलेत्सुदेवशङ्खिमवात्र कृष्यौ ।
 उभौ हि शूरो वलिनौ दृढायुधौ महारथौ बन्धननोपपन्नौ । स्तादृशौ फाल्गुनवासुदेवौ कोऽन्यः प्रतीयान्मदृते तु शस्य ।
 मनोरथो यस्य ममाद्य तस्य मद्रथे युद्धं प्रति पाण्डवस्य । नैवं चिरादाग्द भवित्यतोदमत्यद्वृतं चित्रमतुल्यरूपं ।
 स्तौ च हत्वा युधि पातयिष्ये मां वाऽपि कृष्या निह्नियतोऽद्य । इति ब्रुवन् शस्यममित्रहन्ता कर्णो रणे मेघ इवोचनान्द ।
 श्रुत्वैत्य पुत्रेण तवाभिनन्दितः समेत्य चोवाच कुरुप्रवीरं । रूपञ्च भोजञ्च महानुभावं तथैव गान्धारपतिं महानुजं । १३
 गुरोः सुतश्चावराजं तथात्मनः पदातिनेऽयं द्विपसादिनश्च तान् । निह्नयतामिद्रवताच्युताकुर्वनौ श्रमेण संशो जयताग्द
 सर्वस्यः ।

यथा भवद्भिर्भङ्गविलतावुभौ सुखेन हन्यामहमद्य भूमिपाः । तथेति चोक्त्वा त्वरिताः स्म तेऽर्जुनं जिघांसवो वीरतराः समा
 ययुः ।

शरैश्च जमुपुंथितं महारथा धनञ्जयं कर्णनिदेशकारिणः । नदीनदं भरिजलं महापर्वो यथा तथा तान् समरैऽर्जुनो
 ऽययत् ।

न सन्दधानो न तथा शरोत्तमान् प्रमुञ्चमानो रिपुभिः प्रदृश्यते । धनञ्जयास्त्रेणु शरैर्बिंदारिता हता निपेतुर्धरवाजि
 कुञ्जराः ।

शरार्थिपं गाण्डिवचारुमण्डलं युगान्तसुख्यप्रतिमानतेजसं । न कौरवाः श्रेकुरुदीक्षितं जयं यथा रविं व्याधितचक्षुषो
 जनाः । १४

शरोत्तमान् स प्रहितान् महारथैश्चिच्छेद पार्थः प्रहसञ्करैरिधैः । भूयश्च तानहनदाणश्वान् गाण्डोवधनायतपूर्णमण्डलं ।
 यथोपरग्निः श्चिश्चिश्चरुमथ्यगो सुखं विवस्त्रान् हरते जलैघान् । तथाऽर्जुनो ज्ञाणगणान्त्रिरस्य ददाह मेनां तव पादिवेन्द्र ।
 तमभ्यधावदिसृजन् रूपः शरंस्तथैव भोजसत्तव चात्प्रशयः स्वयं । महारथो द्रोणमुत्तम सायकैरवाकिरंशोयधरा ययाऽस्रत्सं ।
 जिघांसुभिलान् कुबलः शरोत्तमान् महाह्वे सम्प्रहितान् प्रयत्नतः । शरैः प्रचिच्छेद स पाण्डवस्त्रहन् पराभिनदवमि चिपुभि
 त्विभिः ।

स गाण्डिवव्यायतपूर्णमण्डलस्तपविपूनर्जुनभास्करो वभौ । शरोपरग्निः श्चिश्चिश्चरुमथ्यगो यथैव सुख्यं परिवेषनास्त्रया । १५
 श्रयागधवाणैर्दृशंभिर्धनञ्जयं पराभिनद्वैऽपमुतोऽप्युत्तं विभिः । चतुर्भिरस्योच्यतरः कपिनतः शरैश्च नाराचवरैरवाकिरत् ।
 तथाऽपि तं प्रस्फुरदान्तकार्मुकं विभिः शरैर्धन्तृशिरः क्षुरेण । हयोद्यतमिंश्च पुनस्त्रिभिर्धन्त्रं धनञ्जयो द्रोणिरयादपातयत् ।

स रायपूर्णा मणिवज्रघाटकेरलङ्कृतं तत्कर्मभोगवर्धनं । महाधनं कार्मुकमन्यदाददे यया महाहिप्रवरं गिरिस्तटात् ।
स्वमायुधं चापनिकीर्य भृतसे धनुश्च कृत्वा समुपं गुणाधिकः । समाह्वयत्तावजितौ नरोत्तमौ शरोत्तमैर्द्रोणिरविद्यदन्ति
कात् ।

कृपश्च भोजश्च तवात्मजश्च ते श्रैरनेकैर्युधि पाण्डवर्षभं । महारयाः संयुगमूर्द्धनि स्थितास्त्वामानुदं वारिधरा दवापतन् । १००
कृपश्च पार्थः समरं शरासनं हयान् ध्वजान् सारथिमेव पत्तिभिः । समार्पयद्वाङ्मण्डलविज्रमलया यथा वज्रधरः पुरा
वलेः ।

स पार्थवाणैर्बिनिपातितायुधो ध्वजावर्मेहं च कृते महाहवे । कृतः कपो वाणसहस्रयन्त्रितो यथापगेयः प्रथमं किरोटिना ।
श्रैः प्रचिच्छेद तवात्मजंश्च ध्वजं धनुश्च प्रचकर्त्त नदंतः । जघान चाश्वान् कृतवर्मणः शुभान् ध्वजश्च चिच्छेद ततः प्रताप
वान् ।

सवाजिह्वतेव्यसनान् संक्रेतनान् जघान नागाशरयांस्त्वरंश्च सः । ततः प्रकीर्णं सुमहद्वलं तव प्रदारितं सेतुमिवाश्वधो
यया ।

ततोऽञ्जुनस्त्राशु रथेन केवद्वकार ब्रह्मनपसथ्यमातुरान् । ततः प्रघातं लरितं धनञ्जय शतकतुं दृचनिजमुपं यया । १०१
समन्वधावतु पनस्त्रितैर्ध्वजैरथैः सुयुक्तैरपरं युयुत्सवः । श्याभिषट्य प्रतिवार्यं तानरोन् धनञ्जयत्वाभिमुखं महारथाः ।
मिच्छन्पिभ्येययमाः शितैः श्रैर्विदारयन्तो व्यनदन् सुभैरवं । ततोऽभिजगुः क्षुपिताः परस्परं श्रैस्तदाऽञ्जागतिभिः सुते
जनैः ।

कुरुप्रवीराः सह सञ्चर्यैरथाऽमुराः पुरा देवगैर्यथाहवे । जयेष्ववः स्वर्गमनाय चोत्सुकाः पतन्ति नागाशरयाः परन्तप ।
जगज्जुह्वैर्ध्वजैश्च विद्युः श्रैः सुमुक्तैरितरेतरं प्रयत् । ब्रह्मन्धकारे तु महात्मभिः कृते महाशब्धे योधवरैः परस्परं ।
चतुर्दिशो वै विदिशश्च पार्थिवं प्रभा चसृज्यश्च तमोदृतोऽभवत् ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संकुलपुङ्गे ऊनामोतितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

॥ मञ्जय उवाच ॥ राजन् कुरुषो प्रवरैर्ध्वजैर्ममभिक्षुतं । मञ्जन्तमिव कौन्तियभुञ्जिषीधुर्धनञ्जयः ।

विष्टस्य सतपुत्रश्च मेनां भारत सायकः । प्राक्षिणोऽग्न्युभोकाय परवीरान् धनञ्जयः ।

ततोऽष्टामरमाश्रित्य शरजालानि भागवतः । श्रुदृश्यन्त तयाऽन्ये च निजमुत्सव वाहिनीं ।

धर्पिपमहाशरितमादाश्रं परयन् श्रुतैः । धनञ्जयो महावाङ्मः कुरुषामन्तकोऽभवत् ।

ततो भधैः क्षत्रैश्च नाराचैर्ममैरपि । गात्राणि प्राञ्चिन्तु पार्थः त्रिंशति च चकर्त्त ह ।

द्वियगार्धैर्मकरैर्मिन्द्रिण्डैः समन्ततः । पतितेषु पतद्भिश्च योधैरामोद्यमादृता ।

धनञ्जयब्रह्मश्वेः खन्दनाशरद्विधैः । मन्दिशभिधविध्वंस्यं दृष्ट्वाऽवयधैश्च यथा ।

धुङ्गुः सा मुविग्मा पोराऽप्यथं मद्दुङ्गुमा । रणभूमिरभूद्राजन् महावैतरणो यथा ।

इवाशकावभयेय व्यैः सादेषु यथात्तं । सादृतेर्बतयतेय रथेऽलोऽभवत्प्ररो ।

धुर्वर्षं कथापेयैः कनकभूरुधैः । चाक्षिता हतवर्षाणि मद्रा निव्यमद्रा दिपाः ।

कुडाः कुरैर्ध्वजान्तरैः पाण्डुश्रुध्रयोरिताः । चतुं प्रताः शरवरैरेताः पितुः किरोटिना ।

पर्थ्यस्तानीव शृङ्गाणि समृद्धानि महागिरैः । धनञ्जयशराभ्यसौक्ष्मीर्णा भूर्ध्वरवारणैः ।
 - समन्ताञ्जलदप्रस्थान् वारणान् मदवर्षिणः । अभिपदेऽर्जुनरथो घनान् भिन्दन्निवाग्दमान् ।
 हतैर्गजमनुब्याधैर्भिन्नेषु बड्ढधा रथैः । विमल्यन्त्रकवचैर्युद्धौण्डेगतामुभिः ।
 अपविद्धायुधैर्भाग्भक्षीर्णाऽभूत्फाल्गुनिन वै । विस्फारयन् वै गाण्डोव मुमहृद्भैरवं रवं ।
 घोरवज्रविनिर्व्येपस्तनयित्वोरिवाम्बरे । ततः प्रादोर्यत्त चमूर्द्धनञ्जयशराहता ।
 महावातसमाविद्धा महानौरिव सागरे । नानारूपाः प्राणहराः शरा गाण्डोवचादिताः ।
 अलातोत्काशनिप्रख्यास्तव सैन्यं विनिर्द्दहन् । महागिरौ वेणुवनं निमि प्रञ्चलितं यया ।
 तथा तव महासैन्यं प्रास्फुरच्छरपीडितं । सन्धिदग्धविध्वस्तं तव सैन्यं क्रिरीटिना ।
 छतं प्रविहृतं वाणैः सर्वतः प्रद्रुतं दिशः । महावनं श्वगणा दावामित्राविता यया ।
 कुरवः पर्थ्यवर्त्तन्त निर्द्दग्धाः स्यसाचिना । उत्सृज्य च महावाङ्ग भीमभेनं तथा रणे ।
 बलं कुरूणामुद्दिग्गं सर्वमासीत् पराङ्मुखं । ततः कुरुपु भग्नेषु वीभक्षुरपराजितः ।
 भीमभेनं समासाद्य मुद्गर्त्तं मोऽभ्यवर्त्तत । समागम्य च भीमेन मन्त्रयित्वा च फाल्गुनः ।
 विग्रह्यमहज्जाभैर् कययित्वा युधिष्ठिरं । भीमभेनाभ्यनुज्ञातस्तनः प्रायाद्भनञ्जयः ।
 नादयवयघोषेण प्रथिवो द्याञ्च भारत । ततः परिहृतो वीरैर्द्दग्धभिर्योद्यपुङ्गवैः ।
 दुःशासनादवरैजस्तव पुत्रैर्धनञ्जयः । ते तमभ्यर्द्दयन् वाणैरुक्ताभिरिव कुञ्जरं ।
 श्राततेव्यासनाः शूरा नृत्यन्त इव भारत । अपमयांस्त तांश्चक्रे रथेन मधुसूदनः ।
 नियुक्तान् हि स तान् मेने यमायाशु क्रिरीटिना । ततस्ते प्राद्रवन् शूराः पराङ्मुखरथेऽर्जुने ।
 तेषामापततां केतून्यांश्यापानि सायकान् । नाराचैरर्द्दचञ्चैश्च विप्रं पाथौ न्यपातयत् ।
 अयान्यैर्द्दग्धभिर्भक्षैः शिरास्तेषामपातयत् । रोपमरुत्केनचाणि सन्दष्टौष्ठानि भूतले ।
 तानि वक्त्राणि विवभुं कम्पलानीव भूरिशः । तांस्तु भक्षैर्हावेगैर्द्दग्धभिर्द्दग्ध कौरवान् ।
 रुक्माङ्गदायुष्मपुङ्गवैर्हला प्रायादमिचक्षा ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संकुलपुङ्गे अशोतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ तं प्रयातं महावेगैरथैः कपिवरध्वजं । युद्धायाभ्यद्रवन् वीराः कुरूणां नवतीरयाः ।
 कृत्वा भंशप्रकृा धारं शपथं पारसौकिकं । परिव्रजन्तैरव्याघ्रा नरव्याघ्रं रणेऽर्जुनं ।
 कृष्णः श्रोतान्महाविवेगानयान् काञ्चनभूषणान् । मुक्ताजालप्रतीच्छद्धान् प्रथैवोत्कर्षयं प्रति ।
 ततः कर्णरथं यान्तमरिन्नन्तं धनञ्जयं । वाणवैर्परिभिन्नतः भंशप्रकरया ययुः ।
 त्वरमाणांस्तु तान् सर्वान् सखतेव्यासनञ्जान् । जघान नवतिं वीरानर्जुनो निमित्तैः शरैः ।
 तेऽपतन्त हता वाणैर्नानारूपैः क्रिरीटिना । सविमाना यथा सिद्धाः स्वर्गात् पुण्ड्रचये तथा ।
 ततः सरयनगाथाः कुरवः कुरुसत्तमं । निर्भया भरतश्रेष्ठमभ्यवर्त्तन्त फाल्गुनं ।
 तदायस्तमनुब्याधमुदीर्णवरवारणं । पुत्राणां ते महासैन्यं समराक्षीद्भनञ्जयं ।

४१४

४१५

४१६

४१७

४१८

४१९

शङ्कृष्टितोमरप्राधैर्गदानिधिंश्रमायकैः । प्राञ्छादपन्नद्वेष्यामाः खुरवः युष्मन्न्दमं ।
 तामन्तरीये विततोऽश्वत्थं समन्ततः । यद्यमत् पाण्डवो वाथैश्वर्यमः सूर्य इवाङ्गुलिः ।
 ततोऽप्रेक्ष्योः स्थिता मत्सैख्योदग्रभ्रतेभ्यैः । पार्थतो व्यसनापार्थं तव पुधुश्च श्रापनात् ।
 कर्षिणासोकनाराचैकोमरप्राश्रमिभिः । मुपभेभिर्न्दिपसैश्च रथक्षं पार्थमाह्वयन् ।
 ततोऽश्वत्थं प्रतिपद्यते दिपक्षैः प्रवेरितां । चिच्छेद निशितैर्भैरिद्रुषैश्चैश्च फाल्गुनः ।
 अथ तान् द्दिरदान् सन्धानान्निद्रुः श्रौत्तमैः । सपताकध्वजरोहान् गिरीन् वज्रैरिवाहृतत् ।
 ते हेमपुङ्खैरिपुभिरर्हिता धेममालिनः । हताः पेतुर्ष्वहानागाः साग्निभ्यान्वा इवाद्भयः ।
 ततो गाण्डीवनिर्धोषो महानासोदिशाम्यते । स्रनतां कूजताञ्चैव ममूय्यगजवाजिनां ।
 कुञ्जराश्च हता राजन् दुद्रुवुक्षे समन्ततः । अथाथ पथं धावन्त हतारोहा दिभो दम ।
 रथा धीना महाराज रथिभिर्वाजिभिस्ताया । गन्धर्भ्यनगराकारा दृश्यन्ते श्व महस्रमः ।
 अथारोहा महाराज धावमाना इतस्ततः । तत्र तथैव दृश्यन्ते निहताः पार्थमायकैः ।
 तस्मिन् चणे पाण्डवश्च बाहोऽन्वेलमदृश्यत । यत् सार्दिभो वारणांश्च रथाथैकोऽजययुधि ।
 ततस्त्वङ्गेष महता बलेन भरतर्षभ । दृष्ट्वा परिष्टतं राजन् भीमसेनः किरीटिनं ।
 हतावशेषानुकृष्य लदीयान् कतिचिद्रथान् । जनेनाभ्यद्रवद्राजन् धनञ्जयरथं प्रति ।
 ततस्तप्राद्रवन् सैन्यं हतभूयिष्ठमातुरं । दृष्ट्वाऽर्जुनं तदा भीमो जगम भातरं प्रति ।
 हतावशिष्टास्तरगानञ्जुर्नैन महावलान् । भीमो व्यधमद्भ्रान्तो गदापाणिर्भहाह्वेव ।
 कालरान्निमिवात्पुंशं नरनागाश्चभोजनां । प्राकाराद्रपुरदारदारणीमतिदारुणां ।
 ततो गदां नृनागाश्वेषांश्च भीमो व्यवाहृतत् । स जघान बह्वनयानयारोहांश्च मारिप ।
 क्राव्यायसतनुवाणाङ्गरानथांश्च पाण्डव । पोथयामास गदया समग्रं तेऽपतन् हताः ।
 दनैर्दंशन्तो वसुधां भेरते क्षतजोक्षिताः । भग्नमूर्द्धास्त्रिचरणाः क्रव्यादगणभोजनाः ।
 अष्टस्र्वासवसाभिश्च हस्तिमभ्यागता गदा । अस्त्रोन्मथ्यश्रती तस्यौ कालराचीव दुर्दृश ।
 सहस्राणि द्रवाश्यानां हला पत्नीश्च भूयशः । भीमोऽभ्यधावत् संकुद्धो गदापाणिरितस्ततः ।
 गदापाणिं ततो भीमं दृष्ट्वा भारतं तावकाः । मेनिरे समनुप्राप्तं कालदण्डोद्यतं धमं ।
 स मत्त इव मातङ्गः संकुद्धः पाण्डुनन्दनः । प्रविवेश गजानीकं मकरः सागरं यथा ।
 विगाह्य च गजानीकं प्रष्टञ्च महतीं गदां । क्षणेन भीमः संकुद्धस्तन्त्रिये यमसादनां ।
 गजान् सकण्ठान् मत्तान् शरोहान् सपताकिनः । पततः समप्रशाम सपत्नान् पर्वतानिव ।
 हला तु तद्गजानीकं भीमसेनो महाबलः । पुनः स रथमास्त्राय प्रथतोऽर्जुनमभ्यवात् ।
 हतं पराङ्मुखप्रार्थं निरुत्थाहं परं बलं । बलम्वत महाराज प्रायश्वं शस्त्रवेष्टितं ।
 विसम्भमानं तत् सैन्यमप्रगल्भमवस्थितं । दृष्ट्वा प्राञ्छादयदाणैरर्जुनः प्राणतारणैः ।
 नराश्वरथमातङ्गा सुधि गाण्डीवध्वन्या । शरव्रातैश्चिता रेजुः कदम्बा इव केशरैः ।

११५

११६

११७

११८

११९

१२०

ततः कुरूणामभवदानेनादौ महाभूय । नरायनागामुहुरैर्बन्धतामर्जुनेषुभि ।
 हाहाहत भृशं चक्षुः लीयमानं परस्पर । अलातचक्रवत् भैर्यं तदाभ्रमत तावक ।
 ततस्तुष्टुमभवत् कुरूणा सुमहद्वलैः । न द्यावापृथ्वीनिर्मित्रो रथ सादौ ह्येवा गज ।
 आदीप्तमिव तद्वैन्यं शरैश्चिन्नतनुच्छदं । आसीत् सुशोणितकिन्नरं फुल्लामोक्चन यथा ।
 त दृष्ट्वा कुरवस्तत्र विक्रान्त सव्यसाचिन । निराशा समपद्यन्त सर्वे कर्णस्य जीविते ।
 अविपद्भ्यन्तु पार्थस्य शरसंघातमाहवे । मत्वा न्यवर्त्तन् कुरवो जिता गाण्डोवधन्वना ।
 ते हित्वा समरे कर्णं बन्धमानास्य सायकैः । प्रदुद्रुवुर्दिशो भीतायुकुण्डल्यापि सूततज ।
 अभ्यद्रवत तान् पार्थं किरन् शरशतान वह्नन । हर्षयन् पाण्डवान् योधान् भीमसेनपुरोगमान् ।
 पुच्छास्तु ते महाराज जमु कर्णरथ प्रति । अगाधे मञ्जता तेषां दीप कर्णोऽभवत्तदा ।
 कुरवो हि महाराज निर्बिषया पन्नगा इव । कर्णमेवोपलौयन्त भयाद्गाण्डोवधन्वना ।
 यथा सर्वाणि भूतानि मृत्योर्भीतानि मारिष । धर्ममेवोपलौयन्ते कर्णवन्ति हि यानि च ।
 तथा कर्णं मेहेत्वाभ पुच्छास्तव नराधिप । उपालीयन्त भवासात पाण्डवस्य महात्मन ।
 ताञ्छेषितपरिकिन्नान विपमस्याञ्छरातुरान । माभैष्टेत्यप्रवृत्तौ कर्णो द्युभितो मामितेति च ।
 सम्भ्रमं हि बल दृष्ट्वा वलात पार्थेन तावक । धनुर्बिस्कारयन् कर्णस्यैवा श्रुजिघामया ।
 तान् प्रद्रुतान् कुरून् दृष्ट्वा कर्णं शस्त्रभृताम्बर । सञ्चिन्तयित्वा पार्थस्य वधे दग्धे मन श्वसन् ।
 विस्मयार्थं सुमहद्व्याप ततद्याधिरयिष्टव । पाञ्चालान् पुनराधावत् पश्यत सव्यसाचिन ।
 ततः क्षणेन चिन्तिष्या चतजप्रतिमेवणा । कर्णं वृष्टपूर्वाणैर्धैर्यथा मेघा महीधर ।
 ततः शरसहस्राणि कर्णमुक्त्वा नि मारिष । व्ययोजयन्त पाञ्चालान् प्राणैः प्राणभृताम्बर ।
 अत्र शब्दो महानाधीत् पाञ्चालाना महामते । बन्धता सूतपुत्रेण मित्रार्थं मित्रव्यङ्गिना ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि षड्कुलयुद्धे सकाशीतोऽध्याय ॥ २२ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः कर्णं कुरुषु प्रद्रुतेषु बह्व्ययिना येतहयेन राजन । पाञ्चालपुत्रान् व्यथयन् सूतपुत्रो महेषुभि
 र्वात इवाभ्रमद्वान् ।

सूत रथादञ्जलिर्निर्वाप्य जघान चायान जनमेजयस्य । शतानीक मुतयोमश्च भक्षैरवाकिरद्भुनुपो चाप्यत्नन्त् ।
 धृष्टद्युम्न निर्बन्धेदाथ यद्विजघानाश्रास्तरमा तस्य सख्ये । इत्वा चायान सात्यके सूतपुत्रं कैकेयपुत्रं न्यवधोद्विशोक्त ।
 तमभ्यधावन्निहतं कुमारं कैकेयमेनापतिरुपकम्पा । शरैर्बिधुन्वन् भृशमुपवेगैः कर्णं तमजस्राप्यहनत् प्रसेन ।
 तस्याङ्गैश्चैस्त्रिभिरुचकर्त्तं प्रहस्य बाह्यं च शिरस्य कर्णं । स खन्दनाद्दामगमत गतासु परस्यैश्च शान् इवावर्ण्य ।
 इतायमञ्जोगतिभिः प्रसेनं शिनिप्रवीरं निशिते पपत्कैः । प्रच्छाद्य नृत्यन्निव कर्णपुत्रं शैनेयवाणाभिहतं पपात ।
 पुष्टे हते क्रोधापरीतचेता कर्णं शिनीनामृपभजिधासु । हतोऽसि शैनेय इति श्रुत्वन स व्याद्यजदाणममित्रसाह ।
 तमस्य चिच्छेद शरं शिखण्डो विभिस्त्रिभिश्च प्रततोद कर्णं । शिखण्डिनं कर्णमुक्त्वा ध्वजश्च चित्वा दुराभ्या न्ययत्
 सूतता ।

द्रव्यद्वितीमरप्रामेगदानिचिंशमायकेः । प्राञ्चदयग्रहव्यासाः कुरवः कुरवन्दर्भ ।
 तामन्तरोचे विततो शस्त्रदृष्टिं समन्ततः । पृथमतः पाण्डवो बाणशमः सूर्यं हवांशुभिः ।
 ततो धेष्ठाः श्रिता भौतस्वयोदममतेग्रेः । पार्थो व्यधत्पार्थं तव पुष्यत्राधनात् ।
 कर्षिनालीकनाराचैक्षामरप्रासशक्तिभिः । मुपक्षेभिन्दिपालैश्च रथैश्च पार्यमाह्वयन् ।
 तो शस्त्रदृष्टिमतुला दिपक्षैः प्रवेरितो । चिच्छेद निमित्तभैरैरुपश्रयैश्च फास्गुनः ।
 अथ तान् द्दिरदान् सन्धान् नानानिष्ठैः शरोक्षैः । सपताकध्वजरोहान् गिरीन् वञ्चैरिवाहृतम् ।
 ते हेमपुङ्खैरिपुभिरर्हिता धेममालिनः । हताः पेतुर्भहानागाः माग्निश्यामा इवाद्रयः ।
 ततो गाण्डीवनिर्धोपो महानामोदिशाम्पते । क्षानतां क्रुजताश्चैव मनुष्यगजवाहिनां ।
 कुञ्जराश्च हता राजन् दुद्रुपुषो समन्ततः । अथाथ पर्यधावन्त हतारोहा दिशो दश ।
 रथा क्षीना महाराज रथिभिर्वाजिमिश्रया । गन्धर्भनगराकारा दृग्भन्ते स्म महच्छमः ।
 श्वारोहा महाराज धावमाना इतस्ततः । तत्र तथैव दृश्यन्ते निहताः पार्यभायकैः ।
 तस्मिन् क्षणे पाण्डवश्च वाङ्मोक्षमदृश्यत । यत् सादिना वारण्यं रथांथैकोऽजयसुधि ।
 ततस्त्वङ्गेष महता बलेन भरतर्षभ । दृष्ट्वा परिरुतं राजन् भीमसेनः किरीटिनं ।
 हतावशेषानुकृष्य लदीयान् कतिचिद्रथान् । जनेनाभ्यद्रवद्राजन् धनञ्जयरथं प्रति ।
 ततस्त्रात्रवत् सैन्यं हतभूयिष्ठमातुरं । दृष्ट्वाऽर्जुनं तदा भीमो जगाम भातरं प्रति ।
 हतावशिष्टास्तरगानर्जुनेन महाबलान् । भीमो व्यधमदयान्तो गदापाणिर्भहाह्वेव ।
 कालरात्रिभिवात्युषां नरनागाश्वभोजनां । प्राकाराष्टपुरदारदारणीमतिदारुणां ।
 ततो गर्दो नृनागाश्वेष्वाशु भीमो व्यवाहृतम् । स जघान बहून्थानयारोहैश्च मारिय ।
 काष्णायसतनुत्राणाञ्जुरान्शंश्च पाण्डव । पोथयामास गदया सन्नद्धे त्पतन् हताः ।
 दनैर्दशन्तो वसुधां भेरते क्षतजोचिताः । भग्नमूर्द्धास्त्रिचरणाः क्रव्यादगणभोजनाः ।
 अस्त्रज्वालसवसाभिश्च वृश्मिभ्यागता गदा । अस्योन्यश्रुती तस्यौ कालरात्रीव दुर्दृशा ।
 महस्त्राणि दशायानां हला पत्नीश्च भूयशः । भीमोऽभ्यधावत् संकुद्धो गदापाणिरितस्ततः ।
 गदापाणिं ततो भीमं दृष्ट्वा भारत तावकाः । मेनिरे समनुप्राप्तं कालदण्डेऽद्यतं धमं ।
 स मत्त इव मातङ्गः संकुद्धः पाण्डुनन्दनः । प्रविवेश गजानीकं मकरः सागरं यथा ।
 विगाह्य च गजानीकं प्रगृह्य महतीं गर्दां । क्षणेन भीमः संकुद्धस्त्रान्त्रिन्ये यमसादनं ।
 गजान् सकण्ठान् मत्तान् सारोहान् क्षपताकिनः । पततः समप्रशाम सपक्षान् पर्जनानिव ।
 हला तु तद्गजानीकं भीमसेनो महाबलः । पुनः स रथमाख्याय पृष्ठतोऽर्जुनमभ्यव्यात् ।
 हतं पराङ्मुखप्रापं निरुत्साहं परं बलं । व्यलम्बत महाराज प्रायशः शस्त्रवेष्टितं ।
 विलम्बमानं तत् सैन्यमप्रगल्भवस्थितं । दृष्ट्वा प्राञ्चदयद्वाणैरर्जुनः प्राणतापनैः ।
 नराश्वरथमातङ्गा सुधि गाण्डीवधन्वा । शरव्रातैश्चिता रेजुः कदम्बा इव केशरैः ।

१४७

१४८

१४९

१५०

१५१

१५२

तवात्मजस्याथ हृकोदरस्वरन्वनु चुराभ्यो ध्वजमेव चाच्छिनत् । ललाटमप्यस्य विभेद पविषाशिरस्य कायात्प्रगृह्यार सारये ।
 स राजपुत्रोऽन्यदवाप्य कार्मुकं हृकोदरं दादश्रमिः पराभिनत् । स्वयं नियच्छुरगानजिह्वगैः श्रैस्व भीमं पुनरप्यवीर्यपत् ।
 ततः शरं स्वर्ध्वमरोचिमप्रभं सुवर्णवज्रात्तमरजभूपितं । मधेन्द्रवज्राशनिपातदुःखं मुमोच भीमाद्बिदारणचर्म ।
 स तेन निर्बिहृततुहृकोदरो निपातितः खस्ततनुर्गतासुवत् । प्रसाथ्य बाहू रथचर्यमाश्रितः पुनः स संश्रामुपसम्भ्र
 चानदत् ।

१११६

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि दुःशासनभीमसेनयुद्धे ज्ञानीतोऽध्यायः ॥ २२ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ तत्राकरोत् दुष्करं राजपुत्रो दुःशासनस्तमुलं युध्यमानः । चिच्छेद भीमस्य धनुः शरेण पश्या शरैः सारथि
 मप्यविधत् ।

स तत् हला राजपुत्रस्तरखी विव्याध भीमं नवभिः श्यपकैः । ततोऽभिनद्वज्रभिः चिममेव बरेपुभिर्भीमसेनं महात्मा ।
 ततः कुद्धो भीमसेनस्तरखी शक्तिश्रेयां प्राहिणेते सुताय । तामापतर्णो सहस्राऽतिघोरां दृष्ट्वा स्तनखे ज्वलितामिवोल्तां ।
 आकर्ण्यपूर्वैरियुभिर्गंहात्मा चिच्छेद पुत्रो दशभिः श्यपकैः । दृष्ट्वा तु तत् कर्म कृतं सुदुष्करं प्रापूजयन् सर्वथोपाः प्रपृष्टाः ।
 अयाशु भीमञ्च शरेण भूयो गाढं स विव्याध सुतस्त्वदीयः । जुक्रोध भीमः पुनराशु तस्मै भृशं प्रजज्वाल हयाऽभि
 वोक्ष्य ।

१११७

विद्धोऽग्नि वीराशु भृशं लयाऽथ सहस्र भूयोऽपि गदाप्रहारं । उकैवमुखैः कुपितोऽय भीमो जग्राह तां भीमगदां वराय ।
 उवाच चाचाहमहं दुरात्मन् पास्वामि ते शोषितमाजिमथे । श्रयैवमुक्तस्तनयस्तयोरा शक्तिं वेगात् प्राहिणेन्मृत्युरुपां ।
 आविध्य भीमोऽपि गदां सुघोरां विचिन्तिपे रोपपरोतमूर्च्छिः । सा तस्य शक्तिं महसा विरज्य पुत्रं तवाज्ञो ताडयामास मूर्च्छिं ।
 स विवरत्राग इव प्रभिजेः गदामघ्नै तुमुले प्राहिणोदै । तयाऽश्वरद्भ्रमन्तराणि दुःशासनं भीमसेनः प्रपृष्ट ।
 तथा हतः पतितो वैपमानो दुःशासने गदया वेगवया । हयाः सस्तता निहता नरेन्द्र चूर्णीकृतयास्व रथः पतन्वा । १११८
 विभ्रस्तवर्षाभरणाम्बरसक् विचेष्टमानो भृशवेदनातुरः । दुःशासनं पाण्डवाः प्रेक्ष्य सर्वे हृष्टाः पाश्यालाः सिधनादान
 मुञ्चन् ।

तं पातयित्वाऽय हृकोदरोऽय जगर्ज हर्षेण विनादयन् दिशः । नादेन तेनाखिलपार्श्ववर्तिनिः मूर्च्छोऽनुलाः पतिताश्चाजनीड ।
 भीमोऽपि वेगादवतीर्थं यानाद्दुःशासनं वेगवानभ्यधावत् । ततः स्मृत्वा भीमसेनस्तरखी सापयकं यत् प्रयुक्तं मुतोक्षे ।
 तस्मिन् धारे तुमुले वर्त्मने प्रधानभूयिष्ठशरैः समन्तात् । दुःशासनं तत्र समीच्य राजन् भीमो महाबाहुरचिन्त्यकर्षी ।
 स्मृत्वाऽय केमप्रहणश्च देव्या वस्त्रापहारश्च रजस्वलायाः । श्रनागयो भर्षेपराङ्मुखाया दुःशानि दत्तान्पि विप्रचिन्व्य । १११९
 जज्वाल क्रोधादय भीमसेन आज्यप्रसिकां हि यया छताश्र । तत्राह कर्णश्च मुयोधनश्च छपं द्रोणिं कृतवर्षाणमेव ।
 निहन्नि दुःशासनमद्य पापं संरक्ष्यतामद्य समस्तयोपाः । इत्येवमुक्त्वा सहसाऽप्यधावविहन्तुकराभोऽतिविलस्ररखी ।
 तथा तु विक्रम्य रणे हृकोदरो महागजं कैमरो यददेय । निगृह्य दुःशासननेकवीरः सुयोधनस्याधिरथेः समवं ।
 रयादवमुद्य गतः स भूमौ यदेन तस्मिन् प्रजिधाय चतुः । श्रमिं समुद्यन् श्रितं मुधारं कण्ठे पदाक्रम्य च वैपमानं ।
 उल्लस्य बवः पतितस्य भूमावयापिवक्त्राणितमस्य क्रोष्णं । ततो निपात्यास्य शिरोऽपहृत्य तेनासिना तव पुत्रस्य
 राजन् ।

१११९

शिक्षिष्ठं पद्मिणिविधुद्यो धार्ष्ट्युद्येः स गिरियोषकर्त । तयाऽभिनत्युतसोमं शरेण मुमंशितेनाधिरयिर्महात्मा ।
 श्रयाकन्दे तुमुले वर्त्तमाने धार्ष्ट्युद्ये निहते तव रूपेण । अपासाख्यं क्रियते याहि पार्थ कर्णं जहोत्यवरीद्राजसिंह ।
 ततः प्रहस्याशु नरप्रवीरो रथं रथेनाधिरयेर्जगाम । भये तेषां चाणमिच्छन् सुवाङ्मरुभाद्यतानां रथपूयपेन । १४८
 विस्कार्यं गाण्डोवमयोयोषोषं ज्यया समाहृत्य तले भृशश्च । वाणान्धकारं सहधैव कृत्वा जघान नागाश्चरथध्वजांश्च ।
 प्रतिश्रुतः प्राचरन्नन्तरीचे गुहा गिरीशामपतन् वयोसि । यन्मण्डलज्येन विजृम्भमाणो रौद्रे मुञ्जन्तैऽभ्यपतत् किरीटो ।
 तं भीमशेनेऽनुययौ रथेन पृष्ठे रत्नं पाण्डवमेकदोरः । तौ राजपुत्रौ त्वरितौ रथाभ्या कर्णाय यातावरिभिर्विपत्तौ ।
 तवान्तरं सम हान् राजपुत्रद्वये युद्धं सोमकान् संग्रह्य । रथान्यमातङ्गगणान् जघान प्रच्छाद्यासाम शरैर्द्विगश्च ।
 तमुत्तमौजा जनमेजयश्च कुड्डौ युधामन्युश्चिखण्डिनौ च । कर्णं विभेदुः सहिताः प्रपत्कैः समर्द्धमानाः सह पापितेन । १४९
 ते पक्ष पञ्चालरथप्रवीरा वैकर्त्तनं कर्षमभिद्रवन्तः । तस्माद्रथाद्यावथितुं न श्रेकुर्द्वैवात्कृतात्मानमिवेन्द्रियार्याः ।
 तेषां धनूंषि ध्वजवज्रिस्रतांस्वर्णं पताकाश्च निहत्य वापैः । तान्पक्षभिस्त्वभ्यहनत् प्रपत्कैः कर्षस्ततः सिंह इवोच्चनाद् ।
 तस्यास्वतस्तानभिनिलतश्च ज्यावाणहस्तश्च धनुःस्वनेन । साद्रिद्रुमा स्थात् प्रथिवी विभीर्षेत्यतीव मत्वा जनता व्यधोदत् ।
 स शक्रचापप्रतिभेन धन्वना भृशायतेनाधिरयिः शरान् सजन् । वभौ रणे दीप्तमरोचिमण्डलो ययांशुमाली परिवेश्रवां
 सत्या ।

शिक्षिष्ठं द्वादशभिः पराभिनन्दितैः शरैः पद्मिण्योत्तमौजसं । त्रिभिर्मुधामन्युमविधुदाशुगैस्त्रिभिरिन्द्रिभिः सोमकपार्थता
 तमजैः । १५०

पराजिताः पक्ष महारथास्तु ते महाह्वे स्तसुतेन मारिष । निहयमास्तस्युरभिनन्दना यथेन्द्रियायात्मवता पराजिताः ।
 निमञ्जतस्तानय कर्णसागरे विपन्ननावो वशिष्ठो यथाऽप्येव । उद्गिरि नौभिरिवार्षबाद्रथैः सुकल्पितैर्द्वैपदिजाः स्वमात
 लान् ।

ततः श्विनोः नृपभः श्वितैः शरैर्निहत्य कर्णप्रहितानिहून् वल्लन् । विदार्य कर्णं निशितैरदस्यधैस्त्वाम्भं ज्येष्ठमविधुद
 टभिः ।

कपोऽथ भोजश्च तवात्मजस्य स्यस्य कर्णं निशितैरतुडयत् । स तैश्चतुर्भिर्मुधुधे यदूत्तमो दिगोशरैर्द्वैत्यपतिरथया तया ।
 समाततेन यचनेन कूजता श्रयायतेनामितवाणवर्षिणा । वभञ्ज दुर्द्धतरः स सात्यकिः शरन्वभोमध्यगतो यया रविः । १५१
 पुनः समास्त्राय रथान् सुदंशिताः श्विनिप्रवीरं जुगुप्सुः प्ररन्तापः । समेत्य पाञ्चालमहारथा रणे महद्गणाः शक्रमिवारि
 निपद्ये ।

ततोऽभवदुद्गमतीव दारुणं तवाहितानां तव भैतिकैः सह । रथाश्चमातङ्गविनाशनं तया यथा सुराणामसुरैः पुराऽभवत् ।
 रथदिपा वाजिपदातयक्षया भवन्ति नानाविधमखवेष्टिताः । परस्परैणाभिद्यताश्च ससुखुस्विनेदुरात्ता व्यसवाऽपतस्तथा ।
 तथा गतं भीममभीस्तवात्मजः ससार राजावरजः क्रौञ्चरैः । तमभ्यधावत्वरितो टकोदरो महाहर्षं सिंह इवाभिपेदि
 वान् ।

ततस्तयोर्दुद्गमतीव दारुणं प्रदीव्यतेः प्राणदुरादरं द्वयोः । परस्परैणाभिनविष्टरोपयोद्दस्येयोः शम्बरप्रक्रयोर्धया । १५२
 शरैः शरीरार्चिकरैः सुतेजवैर्निजप्रतुष्टावितरेतरं श्रंशं । सट्प्रमिन्नाविव वासितान्तरं महागजै मन्त्रयधक्चेतभौ ।

तवात्मजस्य ष्टकोदरस्वरन्धनुःपुराभ्या ध्वजमेव चाच्छिनत् । ललाटमप्यस्य विभेद पविषाशिरस्य कायात्प्रजहार सारथे ।
 स राजपुत्रोऽप्यदवाप्य कार्मुकं ष्टकोदरं द्वादशभिः पराभिनत् । स्वयं नियच्छुनुरगानजिह्वैः शरैश्च भीमं पुनरप्यवीर्यवत् ।
 ततः शरैः सूर्यमरोचिप्रभं सुवर्णवज्रोन्नमरजभूपितं । महेन्द्रवज्राग्निपातदुःसहं मुमोच भीमाङ्गविदारणसमं ।
 स तेन निर्बद्धतनुष्ट्रकोदरो निपातितः खलतनुर्गतासुवत् । प्रसार्य बाहू रथचर्यमाश्रितः पुनः स संज्ञामुपलभ्य
 चानदत् ।

५१३

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि दुःशासनभीमसेनयुद्धे द्वितीयाध्यायः ॥ २२ ॥

॥ सञ्चय उवाच ॥ तवाकरोत् दुष्करं राजपुत्रा दुःशासनमुमुलं युध्यमानः । चिच्छेद भीमस्य धनुः शरेण यथा शरैः सारथि
 मण्यविध्यत् ।

स तत् कृत्वा राजपुत्रस्तरुखी वियाध भीमं नवभिः श्रपत्कैः । ततोऽभिनद्वज्रभिः विप्रमेव बरेषुभिर्भीममेवं महात्मा ।
 ततः क्रुद्धो भीमसेनस्तरुखी शक्तिश्रेयां प्राक्षिणोत्ते सुताय । तामापतन्तो महसाऽतिघोरां दृष्ट्वा सुतस्ते ज्वलिताग्निवोल्का ।
 आकर्षणैर्पूरिषुभिर्भ्रष्टात्मा चिच्छेद पुत्रेः दशभिः श्रपत्कैः । दृष्ट्वा तु तत् कर्म कृतं सुदुष्करं प्रापूजयन् सर्वयोधाः प्रहृष्टाः ।
 शयाशु भीमञ्च शरेण भूयो गाढं स वियाध सुतस्त्वदीयः । चुभेध भीमः पुनराशु तस्मै भृशं प्रजज्वाल ह्याग्निं
 वोद्य ।

५१४

विद्धोऽस्मि वीराशु भृशं लयाऽप्य सत्सु भूयोऽपि गदाप्रहारं । उक्त्वैवमुचैः कुपितोऽप्य भीमो जघाह तां भीमगदां यथाय ।
 उवाच चाथाहमहं दुरात्मन् पाशामि ते शोषितमाजिमथे । श्रथैवमुत्तस्तनयस्ययोया शक्तिं वेगात् प्राक्षिणोऽभूत्सुहृषां ।
 श्रविध्य भीमोऽपि गदां सुघोरां विचित्रिषे रोपपरोतमूर्त्तिः । सा तस्य शक्तिं सहसा विवश्य पुत्रं तवाजो ताडयामास मूर्ध्नि ।
 स विवरन्नाग इव प्रभिवो गदामस्त्रै तुमुले प्राक्षिणोदै । तयाऽश्चरद्दशधन्वन्तराणि दुःशासनं भीमसेनः प्रसन्न ।
 तथा हतः पतितो विपमानो दुःशासना गदया वेगवया । हयाः ससृता निहता नरेन्द्र चूर्णीकृतस्यास्य रथः पतन्त्या । ५१५
 विश्वस्तवर्भाभरणान्तरसक्तं विचेष्टमानो भृशवेदनातुरः । दुःशासनं पाण्डवाः प्रेक्ष्य सर्वे हृष्टाः पाञ्चालाः सिंघनादान
 मुञ्चन् ।

तं पातयित्वाऽप्य ष्टकोदरोऽप्य जगर्ज हर्षेण विनादयन् दिशः । नादेन तेनाखिलपार्श्ववर्तिने मूर्च्छाकुलाः पतिताश्चजमीड ।
 भीमोऽपि वेगादवतीर्थं यानादुःशासनं वेगवानभ्यधावत् । ततः कृत्वा भीमसेनस्तरुखी सापन्नकं यत् प्रयुक्तं मुनेस्ते ।
 तस्मिन् घोरि तुमुले वर्तमाने प्रधानभूयिष्ठतैः समन्तात् । दुःशासनं तत्र शमीं च राजन् भीमो महावाङ्मरिचिन्धकर्म ।
 कृत्वाऽप्य केदयश्चक्षुषं देव्या वस्त्रापहारश्च रजस्रलायाः । अनागयो भर्षपराङ्मुखाया दुःखानि दत्तान्यपि विप्रचिन्ध । ५१६
 जज्वाल क्रोधादप्य भीमसेन श्रव्यप्रसिक्ते हि यथा ऊताशः । तवाह कर्णश्च न्युधाधनश्च रूपं त्रीणि कृतवर्धणमेव ।
 निहन्ति दुःशासनमथ पापं संरक्ष्यतामथ समस्तयोधाः । इत्येवमुक्त्वा सहसाऽभ्यधावविहन्तुकामोऽतिवलस्तरुखी ।
 तथा तु विक्रम्य रणे ष्टकोदरो महागर्जं केदरो यददेव । निगृह्य दुःशासनमेकवीरः सुयोधनस्त्राधिरथेः समर्थं ।
 रथादवपुत्र्य गतः स भूमौ यद्वेन तस्मिन् प्रणिधाय चतुः । श्रमिं समुद्यम्य मितं मुधारं कण्ठे पदाकृत्य च विपमानं ।
 उत्सृज्य वचः पतितस्य भूमावयापिवच्छाणितमस्य कोष्णं । ततो निपात्यास्य शिरोऽपहत्य तेनाधिना तव पुत्रस्य

राजन् ।

५१६

सत्यां चिकीर्षुर्भक्तिमान् प्रतिष्ठां भीमोऽपि वच्छोषितमस्य कोप्यं । आसाद्य चासाद्य च योऽप्यमाणः क्रुद्धो हि चैनं निजगाद
वाप्यं ।

स्तन्यस्य मातुर्भुसर्षिभोर्वा माध्वीकपानस्य च सख्यतस्य । दिव्यस्य वा तेत्यरसस्य पानात्पयोदधिभ्यां मयिताश्च मुखात् ।
अन्यानि पानानि च यानि शोके सुधामृतसादुरसानि तेभ्यः । सर्वभ्य एवाभ्यधिको रक्षोऽयं ममाद्य चास्याहितलोहितस्य ।

अथाह भीमः पुनर्यकर्म्या दुःशासनं क्रोधपरीतचेताः । गतामुमालोक्य विदम्य मुखरं किं वा कुर्या मृत्युना रचितोऽसि ।
एवं ब्रुवाणं पुनराद्रवन्तमासाद्यमानं तमतिप्रहृष्टं । ये भीमघनेन ददृग्मुखादानी भयेन तेऽपि व्यथिता निपेतुः । १२

धे चापि नाशन् व्यथिता मनुष्यास्तेषां करेभ्यः पतितं हि ब्रह्मं । भयाच्च सद्युकुण्डरस्त्रैस्ते निमोलितासा ददृग्मुः स्मन्तः ।
ये तत्र भीम ददृग्मुः स्मन्ताहौःशासनं तद्रुधिरं पिवन्तं । सर्वेऽपलायन्त भयाभिपन्ना न वै मनुष्याऽप्यमिति ब्रुवाणाः ।

तस्मिन् कृते भीमघनेन रूपे दृष्टा जनः शोषणितपोयमानः । सम्प्राद्रवंदिवचनेन सार्द्धं भीमं रचोभायमाणा भयार्ताः ।
युधामन्युः प्रदुर्तं चित्रघनेन सहानीकस्त्रभयद्रागपुत्रः । विव्याध चैनं निश्चितैः पृथक्कैथंयतभीः सप्तभिरागुमुक्तैः ।

संकान्तभोग इव श्लेसिहानो मधोरगः क्रोधविषं पिबच्चुः । निवृत्त्य पाञ्चालजमभ्वथिथिभिः शरैः सारयिमस्य यद्भिः । १३
ततः सुपुङ्खेन सुयन्त्रितेन सुभंगिताघेण शरेशूराः । आकंमुक्तेन समाहितेन युधामन्युस्य शिरो जहार ।

तस्मिन् हते भ्रातरिचित्रघने क्रुद्धः कर्णः पौरुषं दर्शयान् । प्राद्राजयत् पाण्डवानामनेकं प्रत्युद्यतो नकुलेनामिताजाः ।
भीमोऽपि हत्वा तत्रैव दुःशासनममर्षणं । पूरयित्वाऽञ्जलिं भूयो रुधिरश्लोघनिखनः ।

शृण्वतां शोकवीराणामिदं वचनमब्रवीत् । एष ते रुधिरं कष्टात्पिबामि पुरुषाधम ।
ब्रुहीदानोन्तु संहृष्टः पुनर्गौरिति गौरिति । ये तदाऽस्मान् प्रनुव्यन्ति पुनर्गौरिति गौरिति । १४

तान् वधं प्रतिमृत्यामः पुनर्गौरिति गौरिति । प्रमाणकोत्था शयनं कालकूटस्य भोजनं ।
दंशनञ्चाक्षिभिः कृष्णैर्दाहस्य जतुवेष्मनि । द्यूतेन राज्यहरणमरथे वसतिश्च या ।

द्रौपद्याः केशपचस्य पदपञ्च मुदारुषं । इत्यस्तासि च संधामेध्वसुखानि च वेष्मनि ।
विराटभवने यस्य क्रोमोऽस्माकं प्रयतिवधः । ब्रह्मनेधार्त्ताराद्रस्य राधेयस्य च मन्त्रितः ।

अनुभूतानि दुःखानि तेषां हेतुस्त्वमेव हि । दुःखान्येतानि जानीमो न सुखानि कदाचन ।
धृतराष्टस्य दौरात्म्यात् सपुत्रस्य सदा वयं । इत्युक्त्वा वचनं राजन् जयं प्राप्य वृकोदरः ।
पुनराह महाराज सभयंशौ केशवाजुंशौ ।

असृग्दग्धो विस्तरजोहितसाः क्रुद्धोऽययं भीमघनेस्तरस्त्री । दुःशासने यद्रणं संयुतं मे तद्वै सत्यं कृत्यमद्येह वीरैः ।
अत्रैव दास्यान्वपरं विनीथं दुर्योधनं यज्ञपुत्रं विशस्य । शिरो मृदित्वा च पदा दुरात्मनः शान्तिं क्षस्ये कौरवाणां ससर्वं ।

एतावदुक्त्वा वचनं प्रथष्टो ननाद पौषैरुधिरार्द्रगावः । ननर्ह वैवातिवत्सो महात्मा त्वं निहतेव सद्यस्त्रनेत्रः । १५
इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि दुःशासनवधे व्यभीतोऽध्यायः ॥ २२ ॥

॥ मन्त्रय उवाच ॥ दुःशासने तु निहते तव पुत्रा महारथाः । महाक्रोधविधा वीराः समरेष्वपलायिनः ।
दद्य राजन्महावोर्थं भीमं प्राच्छादयञ्जुरैः । निपद्नो क्वचो पाशो दण्डधारो धनुर्बुधः ।

अनुषोपः सद्यः पश्चात् वातवेगमुपसंधेः । एते समेत्य संहिता भाद्रव्यसनकर्षिताः ।

भीमसेनं महाबाहुं मार्गले, समवारयन् । स वार्थमाणा विशिखे, समन्तात्सैर्षं हारयैः ।

भीमः क्रोधाग्निरकाच, क्रुद्धः काल इवावभौ । तांस्तु भवैर्षं हविर्गैर्षभिर्दृश भारतान् ।

२१८

* रक्ष्याद्गदान् रक्ष्यपुङ्खैः, पार्यो नित्ये यमचर्यं । हतेषु तेषु वीरेषु प्रदुद्राव बलं तव ।

पश्यतः सूतपुत्रस्य पाण्डवस्य भयाद्दितं । ततः कर्षो महाराज प्रविशेद्य महद्गुपं ।

दृष्ट्वा भीमस्य विक्रान्तमन्तकस्य प्रजास्त्रिव । तस्य लाकारभावज्ञः गत्यः ममितिशोभनः ।

उवाच वचनं कर्षं प्राप्नोतकालमरिन्दमं । मा व्यथां कुरु राधेय मैवं लघुपपद्यते ।

एते द्रवन्ति राजानो भीमसेनभयाद्दिताः । दुर्व्याधनय संमूढो भ्रातृव्यमनकर्षितः ।

२१९

दुःशासनस्य रुधिरं पीयमाने महात्मना । व्यापन्नचेतस्यैव शोकोपहतचेतसः ।

दुर्व्याधनमुपासन्ते परिवार्य समन्ततः । छपप्रभृतयश्चैते हतश्रेयाः सहोदराः ।

पाण्डवा लभ्यलचाय धनञ्जयपुरोगमाः । तामेवाभिमुखाः शूरा युद्धाय समुपस्थिताः ।

स तं पुद्गुप्रादूर्ल पौरुषेण समास्थितः । चक्षधर्मं पुरस्कृत्य प्रत्युदाहि धनञ्जयं ।

भारो हि धार्तराष्ट्रेण लयि सर्व्वः समाहितः । तमुद्दह महाराज्ञो ययाशक्ति ययाबलं ।

२२०

जये स्याद्विभूला कीर्त्तिर्भुवः स्वर्गः पराजये । वृषसेनस्य राधेय संक्रुद्धस्तनयस्तव ।

लयि मोहं समापन्नं पाण्डवानभिधावति । एतत् युवा तु वचनं श्रद्धस्यामिततेजसः ।

इदि चावश्यकं भावं चक्रे दृष्ट्वाय सुखिरं ।

ततः क्रुद्धो वृषसेनोऽभ्यधावदवस्थितं प्रमुखे पाण्डवं तं । वृकादरं कालमिवात्तदण्डं गदाहस्तं धोषधन्तं लदीयान् ।

तमभ्यधावन्नकुलः प्रवीरो रोयादमित्रं प्रतुदन् इत्यकैः । कर्णस्य पुत्रं समरे प्रहृष्टं पुरा जिघांसुर्षयवेव जयं ।

२२१

ततो ध्वज स्फटिकविचित्रकञ्चुकं चिच्छेद वीरो नकुलः धुरेण । कर्षात्मजसेव्यवसनस्य चित्रं भङ्गेन जानून् दपिचनङ्गं ।

अयान्यदादाय धनुः स शीघ्रं कर्षात्मजः पाण्डवमभ्यविध्यत् । दिव्यैर्भद्रास्त्रैर्नकुलं हतास्त्रो दुःशासनम्यापचिति यियामुः ।

ततः क्रुद्धो नकुलस्तं महात्मा शरैर्भद्रैश्चाप्रतिमिरविध्यत् । दिशैरस्त्रैरभ्यवर्ष चोऽपि कर्णस्य पुत्रो नकुलं हतास्त्रः ।

शराभिघाताच्च हया च राजन् स्त्रया च भासास्त्रमसीरणाच्च (जज्वल कर्णस्य मुतोऽतिमात्रमिद्धा ययाञ्चाङ्कतिभिर्हतायः ।

कर्णस्य पुत्रो नकुलस्य राजन् सर्वानद्यानविणोदुत्तमाकैः । वनायुजान् वै नकुलस्य शूभ्रानुदयगान् हेमजालवनङ्गान् ।

२२२

ततो हतायादवब्रह्म यानादादाय चर्मात्मलरुक्मचन्द्रं । आकाशमङ्गाग्रममिं प्रदृष्ट्वा दौधुधमानः खगवच्चचार ।

ततोऽन्तरीचे च रथायनागं चिच्छेद द्रुषं नकुलस्यिचयोधो । ते प्रापतन्नशिताङ्गा विश्रया ययाऽयमेधे पश्यवः शमित्रा ।

दिशाश्चक्षुः पतिता युद्धशौण्ड्या नानादेस्याः सुभृताः फल्यमन्थाः । एकेन संख्ये नकुलेन छत्ताजयेषुनाऽनुत्तमचन्दनाङ्गाः ।

तमापतन्तं नकुलं शोऽभिपत्य समन्ततः सायकैः प्रत्यविध्यत् । स तु ह्यमानो नकुलः इत्यर्कं किं व्याध वीरं मुचुक्कोप विद्धः ।

महाभये रक्ष्यमाणे महात्मा भ्रात्रा भीमेनाकरोत्तत्र भीमं । तं कर्षुपुतो यधमत समेतं नरायमातङ्गरथाननेकान् ।

२२३

क्रीडन्तमष्टादशभिः इत्यर्कं किं व्याध वीरं नकुलं शरोपः । स तेन विद्धोऽतिभृशं तरस्त्रो महाहवे वृषसेनेन राजन् ।

क्रुद्धेन धावन् समरे जिघांसुः कर्षात्मजं पाण्डुमुतो नुवीरः । वितत्य पथो महया पतन्तं श्वेनं यथैवाग्निपनुभ्रमागौ ।

श्रगाकिरपुषेनस्ततस्तं शितैः शरैर्नकुलमुदारवीर्य्यं । स तान् मोघांस्तस्य कुम्भं चरौघान् चचार मार्गान्नकुलस्यिवरूपान् ।

अयाम्प त्वण्शरतो भरेन्द्र खड्गेन चिचं नकुलस्य तस्य । महेषुभियंधमत् फणंपुष्पो महाहो र्धं महश्चतारं ।
 तद्वायसं निमित्तं तोच्छृणारं विकोपमुषं गुरुभारमाहं । द्विपच्छरीरान्नाकरं मुधोरमाधुनतः कर्षंमिरोरुदधं । १२
 विषं शरैः पङ्क्तिरमिचमाहयकर्तं खड्गं निश्चितैः सुवेगैः । पुनस्य दीप्तैर्निमित्तैः प्रपत्कैस्त्वान्तरे गाढमयाभ्यथित्यत् ।
 एता तु तदुक्तरमार्थंशुष्टमथैर्नरैः कर्षं रणे महश्चत्वा । यथौ रथं भीमसेनस्य राजन् शराभितप्तौ नकुलम्वरान्यान् ।
 स भीमसेनस्य रथं हतास्यो माद्रीमुतः कर्षंशराभितप्तः । आपुपुवे भिंश्च इवाचनाधं मम्येद्व्यमाणस्य धनञ्जयम् । १३
 ततः क्रुद्धो हृषभेनो महात्मा ववर्ष ताविपुजालेन वीरः । मक्षारयविकरथे समेतौ शरैः प्रभिन्दद्विप पाण्डुवैथौ । १४
 तस्मिन् रथे निहते पाण्डवस्य चिप्रस्य खड्गे विमिषैर्बिंशत्के । अन्ये च भंश्य कुरुप्रवीरास्ततो निप्रञ्च्यर्वर्षरूपेथ्य । १५
 तौ पाण्डुवैथौ परितः समन्तात् संह्रयमानाविव ह्यशशौ । भीमाञ्जुंनो हृषभेनाय क्रुद्धो ववर्षतः प्रववर्षं मुधोरं ।
 अथाब्रवीन्मार्सुतिः फाल्गुनस्य पश्यक्षेत्रं नकुलं पौत्रमानं । अथस्य नो बाधते कर्षंपुत्रस्यग्राहवान् प्रत्युपयातु कार्षिं ।
 स तन्निशान्धैव वचः किरीटी रथं समागच्छ ह्यकोदरस्य । अथाब्रवीन्नकुलो वीक्ष्य वीरमुपागतं ज्ञातय श्रीघमेतं ।
 इत्येवमुक्तः सहसा किरीटी भ्रात्रा समसं नकुलेन संख्ये । कपिध्वजं केशवभंश्चहीतं प्रैषीदुदयो हृषभेनस्य वाहं ।
 इति श्रीमहाभारते कर्षपर्वणि हृषभेनयुद्धे नकुलपराजये चतुरशीतोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ नकुलमय विदित्वा च्छिन्नवाषासनानिं विरयमरिशरार्त्तं कर्षंपुत्रास्त्वमग्रे । पवनधुतपताकाद्भ्रान्दिनैः व
 स्मिताया वरपुरुषनिघुक्तास्ते रथैः श्रीघमोयुः । १२

द्रुपदसुतवरिष्ठाः पञ्च श्रैनेयपथा द्रुपददुहितृपुत्राः पञ्च चामित्रसाहाः । द्विरदरधनरुप्यान् सुदयन्तस्त्वदीयान् भुजगपतिनि
 काशैर्भोगैरिन्नात्तस्त्रस्ताः । १३

अथ तव रथमुख्यास्तान् प्रतीयुस्त्वन्तः ह्यपद्दिकमुतौ च त्रैण्णिदुर्थैर्धनौ च । शकुनिमुतह्यौ च क्रायदेवाह्यौ च द्विरद
 जलदघोषैः स्रन्दनैः कार्ष्णिकैश्च । १४

तव नृप रथिवीरास्तौ दशैकश्च वीरा नृवरशरवरायैस्ताडयन्तोऽभ्यहन्वन् । नवजलदसर्वैर्षस्त्रिमिसानुदोदुर्गिरिश्छिरानि
 काशैर्भोगैः कुलिन्दाः । १५

मुक्त्वित्वा हैमवता मदोल्कटा रणाभिकामैः ह्यतिभिः समास्त्रिताः । सुवर्णजालैर्भित्ता वभुर्गजास्त्रया यथा खे जलदाः
 सविद्युतः । १६

कुलिन्दपुष्पो दशभिर्भक्षायसैः ह्यपं ससृतायमवीडयद्भुवं । ततः शरदसुतघायकैर्हतः सैव नागेन पपात भूतले । १७

कुलिन्दपुष्पावरजस्त तोमरैर्द्विवाकरांगुप्रतिमैरथस्यस्यै । रथञ्च चिषेप ननाद नईतस्ततोऽस्य गान्धारपतिः शिरोऽचरत् ।
 ततः कुलिन्देयु हतेषु तेभ्यश्च प्रहृष्टकृष्णास्तव ते महारथाः । भृशं प्रदभुर्लवणाग्निसम्भवान् परांश्च वाषासनपाणयोऽभ्ययुः ।
 अयाभवयुद्धमतीव दारुणं पुनः कुहूपो मह पाण्डुसञ्जयै । शराशिशृङ्गिणदापररथैर्नरायनागासुहरं भूशकुलं ।

रयायमातङ्गपदातिभिरातः परस्परं विप्रहताः पतन् वितौ । यथा सविद्युत्सन्निता वलाहकाः समाहता दिग्भ्य इवापमाहृतौ ।
 ततः श्रतानोकमतान् महागजांश्चया रयान् पत्तिगणांश्च तान् वहन् । जघान भोजन्तु हयानयापतन् क्षणाद्विप्रस्ताः
 छतयभ्यंशः शरैः । १८

अथापरे त्रैण्णिहता महाद्विपास्त्रयः ससञ्जायुधयोधकेतना । निवेतुस्त्वयां व्यसवो निपातितास्तथा यथा वञ्चिता महाऽचलाः । १९

कुलिन्दराजावरादनन्तरस्तान्तरे पत्रिवरैरताडयत् । तवात्मजं तस्य तवात्मजः शरैः शितैः शरीरं व्यहनद्विपद्य तं ।
 स नागराजः सह राजसूनुना पपात रक्तं बद्ध सर्वतः चरन् । महेंद्रवज्रप्रहताऽऽनुदागमे यया जलं गैरि कपर्ध्वतस्तया ।
 कुलिन्दं पुत्रप्रदितोऽपरो द्विपः कायं ससृताश्वरथं व्यपोषयत् । ततोऽपतत् कायगराभिघातितः सधेश्वरो वज्रहता यया
 गिरिः ।

रथो द्विपथेन हतोऽपतच्छरैः कायाधिपः पर्वतत्रेण दुर्जयः । सवाजित्तोऽवचनध्वजस्तया यया महावातहतो महा
 द्रुमः ।

वृको द्विपस्य गिरिराजवासिनं भृशं शरैर्दादशभिः पराभिनत् । ततो वृकं साश्वरथं महादिपा द्रुतश्चतुर्भिश्चरथैर्व्यपोषयन् ।
 स नागराजः सनियन्तुकोऽपतत् शराहतो बभ्रुमुतिपुमिर्भृशं । स चापि देवावृधसूनुर्द्वितः पपात नुचः सहदेवसूनुना ।

विषाणगात्रारयोधपातिना गजेन हन्तुं शकुनिं कुलिन्दजः । जगामवेगेन भृशार्हयंश्च तं ततोऽस्य गान्धारपतिः शिरोऽहरत् ।
 ततः कुलिन्देषु हतेषु तेषु प्रद्वष्टरूपास्तवने महारथाः । भृशं प्रदधुर्लक्षान्मुसम्भवान् परांश्च वाषासनपाण्योऽभ्युः ।

श्रयाभवद्युद्धमतीव दारुणं पुनः कुरूषां सह पाण्डुसञ्चयेः । शरगनिगच्छृष्टिगदापर्यधैरयाश्रयनागामुहरं भृशकुलं । ११५
 रयायमातद्रूपदातयस्ततः परस्परं विप्रहताः पतन् शितौ । यया सविद्युत्सनिना वलाहकाः समाहता दिग्भ्य इवोपमाहताः ।

ततः शतानीकहता महागजा हया रयाः पत्तिमण्यश्च तावकाः । सुपर्वताप्रहता ययोरमास्तया गता मां विरसा विचूर्णिताः ।
 ततोऽभ्यविश्वद्वष्टभिः शितैः शरैः कुलिन्दपुत्रो नकुलात्मजं स्मयन् । ततोऽप्य कायादिचकर्त्त नः कुलिः शिरः सुरेषानुजय
 विभाननं ।

ततः शतानीकमविशदायसैस्त्रिभिः शरैः कर्णमुतोऽर्जुनं त्रिभिः । त्रिभिश्च भीमं नकुलश्च शत्रुभिर्जनाह्नं दादशभिश्च
 मायकैः ।

तदस्य कर्णातिमनुय्यकर्माणः समीक्ष्य शृष्टाः कुरवोऽभ्यपूजयन् । पराक्रमज्ञास्त धनञ्जयस्य ये ऊनोऽपमग्राविति ते तु
 मेनिरैः ।

ततः किरिटी परवीरघातो हताश्रमालोक्य नरप्रवीरः । माद्रीपुत्रं नकुलं लोकमत्रे ममीक्ष्य कृष्यं भृगुश्चितश्च ।
 समभ्यधावदृषमेनमाहवे स सतत्रद्य प्रमुखे स्थितस्तदा । तमापतन्ते नरवीरस्युषं महाहृद्रे वाणवहस्रधारिणं ।

श्रम्यापतत्कर्णमुतो महारथं यया महेंद्रं नमुचिः पुरा तथा । ततो द्रुतोऽनेकवरेण पार्यं शितेन विद्धा युधि कर्णपुत्रः ।
 मनाद नार्दं सुगहानुभावे विद्वेष शकं नमुचिः स वीरः । पुनः स पार्यं दृषमेन उधैर्वाणैश्चिद्यद्गुज्जुलं तु सख्यं ।

तयैव कृष्यं नवभिः समाह्वयेत् पुनश्च पार्यं दशभिर्गणान् । पूर्व्यं यया दृषमेनप्रयुक्तेरभ्याहतः श्वेतहयः शरैस्तैः । ११६
 शंभ्रामीपद्ममिनो बधाय कर्णात्मजस्याय मनः प्रदधे । ततः किरिटी रूपमूर्द्धि कोपात् एना विग्राशं भृकुटीं सलाटे ।

सुमोच कृष्यं विशिखान् महारथा बधे धतः कर्णमुतस्य संख्यं । शररुनेवानकमवहना उवाच कर्णं भृगुमुत्प्रथंस्तदा ।
 दुर्व्योधनं श्रेष्ठीपिमुखाय सन्मानहं रणे दृषमेनं नमुषं । सम्यगतः कर्षं तवाद्य संख्ये नयामि भोक्तं निमित्तैः प्रवक्तैः ।

यवश्च तावद्विजना वदन्ति सर्वभैवद्विभ्रं सखुर्हंतोऽपौ । रको रयो मदिधोनेश्वरसो अहं हनिये भवतां समवं ।
 शंरघ्यंता रयसंस्तः सुतोऽप्यं अहं हनिये दृषमेनमुषं । पद्यादधिथे तामपि भंममूढ अहं हनियेऽर्जुन आश्रिमथे । ११७

नामद्य मूलं कलहस्य संख्ये दुर्व्योधनापाश्रयजातदर्थं । नामद्य हन्ताऽग्नि रणे प्रसद्य अश्वैव हन्ता युधि भीमधेनः ।

दुर्थाधनस्थाधमपूरुषस्य यस्थानयादेय महान् चयोऽभूत् । स रयमुक्ता विनिमूज्य चापं स्रष्टुं पि कृत्वा वृषसेनमाजौ ।
 ससर्ज वाणात्रिशितान्महात्मा वधाय राजन् कर्णमुतस्य संख्ये । विव्याध चैनं दशभिः प्रपत्कैर्मथैस्त्रयदं प्रहसन् किरौटो ।
 चिच्छिद चाख्येव्यवनं भुजौ च चुरैद्यतुर्भिर्निशितैः शिरस्य । स पायंवाणाभिहतः पपात रयाद्विपाङ्गिर्बिभ्रा धरायां ।
 सुपुष्यितो वृचवरोऽतिकाथो वातेरितः शास्त्र दवाद्भिः शूरात् । संप्रेक्ष्य वाणाभिहतं पतन्तं रयात् सुतं सुतजः विप्रकारी । ८५
 रथे रथेनाशु जगाम रोषात् किरौटिनः पुत्रवधाभितप्तः । ततः समचं स्वसृतं विलोक्य कर्णो हतं श्वेतदधेन संख्ये ।

धर्ममागत्य परं महात्मा कृष्णाङ्गुनौ सहसैवाभ्यधावत् ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि वृषसेनवधे पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ तमायान्तमभिप्रेक्ष्य वेलोदृत्तमिवार्षेवं । गर्जन्तं सुमहाकायं दुर्निवारं सुरैरपि ।

श्रज्ज्वलं प्राह दाशार्धः प्रहस्य पुरुषर्षभः । अयं स रथ आयाति श्वेतत्वः ब्रह्मसारथिः ।

येन ते सद्य योद्धव्यं स्थिरो भव धनञ्जय । पश्य चैनं समायुक्तं रथं कर्णस्य पाण्डव ।

श्वेतवाजिधमायुक्तं युक्ते राधासुतेन च । नानापताककलिलं किङ्किणीजालमालिनं ।

उद्धामानमिवाक्रौ विमानं पाण्डुरैर्हथैः । ध्वजस्य पश्य कर्णस्य नागकवं महात्मानः ।

आखण्डलधनुःप्रख्यमुत्खिन्नमिवाम्बरं । पश्य कर्णं समायान्तं धार्तराष्ट्रप्रियैषिणं ।

शरधारा विमुञ्चन्तं धारासारमिवाम्बुदं । रथ भेदशरो राजा रथोपे पर्थवस्थितः ।

नियच्छति ह्यानस्य राधेयस्वामितौजसः । शूणु दुन्दुभिनिर्धायं शङ्खशब्दस्य दंशणं ।

धिहनादांस्य विविधान् शूणु पाण्डव सर्वतः । अन्तर्द्वाय महाशब्दान् कर्णेनामिततेजसा ।

दोषधूयमानस्य शृगं धनुषः शूणु निःस्वनं । रते दीर्यन्ति सगणाः पाञ्चालानां महारथाः ।

दृष्ट्वा केशरिणं क्रुद्धं शृगा इव महावने । सर्वधनेन कौन्तेय हन्तुमर्शमि सुतजं ।

न हि कर्णशरानन्यः सोढुमुत्सहते नरः । सदेवामुरगन्धर्व्वास्त्रीश्लोकान् सचराचरान् ।

न हि जेतुं रणे शक्यस्यैव विदितं मम । भीममुपं महात्मानं त्र्यवं शर्भं कपर्दिनं ।

न ब्रह्मा द्रुपुमोशाने किं पुनर्योधिते प्रभुं । तया सोचान्महादेवः सर्वभूतमिवः शिवः ।

युद्धेनाराधितः स्थाणुर्होवाद्य वरदास्यव । तस्य पार्थ प्रसादेन देवदेवस्य शूलिनः ।

जहि कर्ण महाबाहो नमुचिं वृचहा यथा । श्रेयसोऽस्तु भद्रा पार्थ युद्धे जयमवाप्नुहि ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ भुव रथजयः कृष्ण मम नास्त्यत्र भंगयः । सर्वलोकगुरुर्यत्स्वं तुष्टोऽसि मधुसूदन ।

षोडशान्तरान् हृषीकेश रथं मम महारथ । नाहत्वा समरे कर्षं निवर्तियति फाल्गुनः ।

अथ कर्षं हतं पश्य मच्छरैः प्रकलोकृतं । मां वा द्रक्ष्यसि गोविन्द कर्णेन निहतं शरैः ।

उपस्थितमिदं धारं युद्धं त्रैलोक्यमोहनं । यञ्जनाः कथयिष्यन्ति यावद्भूमिधरिष्यति ।

एवं ब्रुवन्सदा पार्थः कृष्णमक्रिष्टकारिणं । प्रत्युद्यथा रथेनाशु गर्जं प्रतिगञ्जा यथा ।

पुनरथाश्च तेऽस्त्री पार्थः कृष्णमरिन्दमं । षोडशान्तरान् हृषीकेश कालोऽयमतिवर्तते ।

रयमुक्त्वादा तेन पाण्डवेन महात्माना ।

क्षणेन सन्नूय स पाण्डवं तदा प्रधादयामास ह्यपान् मनोजवान् । स पाण्डुपुत्रस्य रथो मनोजवः क्षणेन कर्णस्य रथाघतोऽ
भवत् ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णाञ्जुनदैरथे यज्ञभोतोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

॥ सन्नय उवाच ॥ त्वपसेनं हतं दृष्ट्वा शोकामर्षममन्वितः । पुत्रोक्तोद्भवं वारि नेत्राम्भौ समवासृजत् ।

रथेन कर्णस्येजस्री जगामाभिमुखी रिपुं । पुङ्गवामर्षताघातः समाह्वय धनञ्जयं ।

तौ रथौ सूर्यभङ्गाभौ वैयाघ्रपरिवारितौ । समेतौ ददृग्मुस्तुव द्वाविवार्कौ समुद्रतौ ।

शेताशौ पुत्रशौ दिव्यावास्त्रितावरिमर्द्दनी । गृग्गुभान्ते महात्मनौ चन्द्रादित्यौ यथा द्विवि ।

तौ दृष्ट्वा विस्मयं जम्मुः सर्वसैन्यानि मारिष । वैलोक्यविजयं यत्ताविन्द्रवैरोचनाविव ।

रथज्यातलनिर्द्वाद्देव्याणसिंहरवैक्षया । तौ रयावभ्यधावन्तौ ममालोक्य मशौचिन्तां ।

ध्वजौ च दृष्ट्वा संसक्तौ विस्मयः समपद्यत । हस्तिकवक्ष कर्णस्य वानरस्य किरीटिनः ।

तौ रथौ संप्रसक्तौ तु दृष्ट्वा भारत पार्थिवाः । सिंहनादबरांश्चक्रुः साधुवादांश्च पुष्कलान् ।

दृष्ट्वा च दैरयं तान्धा तत्र योधाः सहस्रशः । चक्रुर्बाहुलनयैव तथा चेलावधूननं ।

श्राजनुः कुरवस्तत्र वादिवापि समन्ततः । कर्णं प्रहर्षयिष्यन्तः शङ्कान् दभुय सर्वशः ।

तथैव पाण्डवाः सर्वे हर्षयन्तो धनञ्जयं । त्वर्थशङ्कानिनादेन दिशः धन्याभ्यनादयन् ।

खेडितास्योऽटितोत्कृष्टमुलं सर्वन्तोऽभवत् । बाहुशब्दैश्च गुरुराणां कर्णाञ्जुनममागमे ।

तौ दृष्ट्वा पुहयव्याघ्रौ रथस्यौ रथिनाम्बरौ । प्रमृहीतमहाचापौ शरशक्तिध्वजायुतौ ।

वर्निशौ बहूनिस्त्रिभौ शेताशौ शङ्कभोमितौ । तूष्णीरवरसम्पन्नौ दावय्येतौ सुदर्शनौ ।

रक्तचन्दनदिग्धग्नौ समदौ गोवृथाविव । चापविद्युद्गुणैपेतौ शस्त्रमन्त्रित्योधिना ।

चामरव्यजनेपेतौ श्वेतः शोपशोमितौ । कृष्णशस्त्ररयोपेतौ तुल्यरूपौ महारथौ ।

सिंहस्कन्ध्या दीर्घभुजौ रजस्रौ हेममालिनौ । सिंहस्कन्धप्रतोकाशौ व्यूढोरस्कौ महावन्धौ ।

अन्योन्यवधमिच्छन्तावन्त्येन्यजयकाङ्क्षिणौ । अन्योन्यमभिधावन्तौ गोष्ठे गोष्ठ्यभावित्र ।

प्रभिक्षाविव मातृशौ सुभंरन्धाविवाचक्षौ । श्राशोविपश्मिगृग्गुपक्ष्यौ यमकालान्तकोपमे ।

इन्द्रवृथाविव क्रुद्धौ मुथ्याचन्द्रमसप्रभौ । महापहाविव क्रुद्धौ युगान्ताय समुत्थितौ ।

देवगर्भौ देववली देवतन्धौ च रूपतः । यदृच्छ्या समायातौ सूर्याचन्द्रमथौ यया ।

बलिनौ समरे दृष्टौ नानाशस्त्रधरो मुधि । तौ दृष्ट्वा पुहयव्याघ्रौ शार्दूनाविव पिष्टितौ ।

बभूव परमो हर्षस्तावकानां विशासते । श्रेष्ठयः सर्वभूतानां विजये समपद्यत ।

समंतौ पुहयव्याघ्रौ मेघ्य कर्षधनञ्जयो । उभौ बरायुधधरावुभौ रणहतश्रमौ ।

उभौ च बाह्मप्रद्वेन नादयन्तौ नभस्तलं । उभौ वियुतकक्ष्यौषो पार्षथेय बसेन च ।

उभौ च सद्गुरौ युद्धे मन्तरामरराजयोः । कार्त्तवीर्यमभौ चोभौ तथा दाशरथेः समौ ।

विष्णुशैथिल्यभौ चोभौ तथा भवचमौ मुधि । उभौ श्वेतशैथौ राजन् रथप्रवरवाहिने ।

शरद्विप्रवरैः चैव तयोराक्षां महारथे । ततो दृष्ट्वा महाराज राजमानौ महारथौ ।
 सिद्धचारणसङ्घानां विस्मयः समपद्यत । तव पुत्रास्ततः कर्षे सर्वला भरतर्षभ ।
 परिवनुर्भ्रं हात्मानं चिप्रमाह्वशोभिन् । तथैव पाण्डुमा दृष्ट्वा दृष्टसुखपुरोगमाः ।
 परिवनुर्भ्रं हात्मानं पार्थनप्रतिमं युधि । तावकांशं रथे कर्षे ग्वहो द्वासीद्विग्रास्यते ।
 तथैव पाण्डवेयानां ग्वहः पार्योऽभवत्तदा । त एव सभ्यास्तवासन् प्रेवकाद्याभवन् स्म ते ।
 तत्रैषां ग्वहमानानां भ्रुवौ जयपराजसौ । जऽप्यां द्यूतं समासक्तं विजयायेतरांय वा ।
 अस्माकं पाण्डवानाञ्च स्त्रितानां रथमूर्द्धनि । तौ तु स्त्रितौ महाराज समरे युद्धमालिनौ ।
 अन्येऽपि प्रतिशंरन्भाव्योन्यवधकाङ्क्षिणौ । तावुभौ प्रजिहीर्षन्ताविन्द्रवृषाविव प्रभो ।
 भीमरूपधरावाक्षां महाधूम्राविव शशौ । ततोऽन्तरीचे साचेपा विश्वादा भरतर्षभ ।
 मियो भेदाश्च भुनानामांसन् कर्षाञ्जुनान्तरे । व्यश्रूयन्त मियो भिन्नाः सर्वलोकान्तु मारिप ।
 देवदानवगन्धर्वाः पिशाचोरगरावसाः । प्रतिपद्यहं चक्रुः कर्षाञ्जुनसमागमे ।
 द्यौरासीत् स्रतपुत्रश्च पवे मातेव धिष्ठिता । भूमिर्द्धनञ्चयस्यासीत् मातेव जयकाङ्क्षिणी ।
 गिरयः सागराश्चैव नद्यश्च जलदास्तथा । वृवाश्चौषधयश्चैव व्याश्रयन्त परस्परं ।
 श्रमुरा यातुधानाश्च गुह्येऽकाश्च परन्तप । ते कर्षे समपद्यन्त दृष्टरूपाः समन्ततः ।
 मुनयद्यारणाः सिद्धा वैनतेया वर्यासि च । रत्नानि निधयः सर्वे वेदाद्याख्यानपञ्चमाः ।
 सोपवेदोऽपनिपदः सरहस्याः संशयहाः । वासुकिक्षिच्येनश्च तचको मणिकुस्तया ।
 सर्पाश्चैव तथा सर्वे काद्रवेयाश्च सान्धवाः । विषवन्तो महाराज नागाद्याञ्जुनतोऽभवन् ।
 सेरावताः शौरभेयाः वृत्रालेयाश्च भोगिनः । एतेऽभवत्तञ्जुनतः युद्धसर्पाश्च कर्षन्त ।
 ईशान्मृगा व्यालमृगा माद्रुध्याश्च मृगद्विजाः । पार्थस्य विजये राजन् सर्वे रवाभिसंख्यताः ।
 वसवो महतः साध्या रुद्रा विद्येऽधिना तथा । अश्रित्न्द्रश्च सोमश्च पवनोऽय दिग्भो दश ।
 धनञ्जयश्च ते पवे आदित्याः कर्षन्तोऽभवन् । विश्वः शूद्राश्च स्रताश्च ये च सङ्करजातयः ।
 सर्वंश्ले महाराज राधेयमभजंस्तथा । देवान्तु पितृभिः शार्ङ्गं सगणाः सपदानुगाः ।
 यमो वैश्रवणश्चैव वरुणश्च यतोऽर्जुनः । ब्रह्मसत्तश्च यन्नाश्च दक्षिणाशार्जुनं यिताः ।
 प्रेताश्च पिशाचाश्च द्रव्यादाश्च मृगाण्डजाः । रावसाः सह यादोभिः शूद्रमृगाश्चाश्च कर्षन्तः ।
 देवब्रह्मनृपर्षिणां गणाः पाण्डवतोऽभवन् । तुम्बुह्रममुखा राजन् गन्धर्वाश्च यतोऽर्जुनः ।
 प्राधियाः सह मौनेया गन्धर्वाश्चरसां गणाः । ईशान्मृगाः पविगणाः द्विपाश्च रथपत्तिभिः ।
 उद्धमानास्तथा मेधैर्मायुना च मनोपिणः । दिदृशुवः समाजग्मुः कर्षाञ्जुनसमागमं ।
 देवदानवगन्धर्वा मागधयाः पतत्रिणः । महर्षयो वेदविदः पितरश्च स्त्रधाभुजः ।
 तयो विद्यास्तथैषधो नामारूपपलाश्विताः । अन्तरीचे महाराज विनदन्तोऽवतस्त्रिरे ।
 ब्रह्मा ब्रह्मर्षिभिः शार्ङ्गं प्रत्रापतिभरेव च । भवयैव स्त्रिता यानि दिव्यं तं देहमागमत् ।

समेतीं तौ महात्मनौ वृष्ट्वा कर्णधनञ्चये । अर्जुना जयतां कर्णमिति श्रोकोऽनुरोचदा ।
 जयतामर्जुनं कर्णं इति सुख्येऽभ्यभाषत । हत्वाऽर्जुनं मम सुतः कर्णे जयतु मयुगे ।
 हत्वा कर्णं जयत्वच मम पुत्रो धनञ्जयः । इति सुख्यस्य शैवामोदिकादो वाषवस्य च ।
 पक्षसंखितयोस्तत्र तेषां त्रिभुधर्मिण्योः । दैप्यमासीद्देवानाममुराणाञ्च भारत ।
 समेतीं तौ महात्मनौ वृष्ट्वा कर्णधनञ्चये । अरुणन्त चयो लोकाः सहदेवपिचारणः ।
 सर्वे देवगणाश्चैव सर्वभूतानि यानि च । यतः पार्यस्ततो देवा यतः कर्णस्ततोऽमुराः ।
 रथयूयपयोः पौत्रो कुरुपाण्डवोरयोः । वृष्ट्वा प्रजापतिं देवाः स्वयम्भुवमघोदयन् ।
 कोऽनयोऽर्जुनो देव कुरुपाण्डवयोर्धयोः । समोऽस्तु विजयो देव रतयोर्नरत्रिंशयोः ।
 कर्णाऽर्जुनविष देन सर्वं शंस्यति जगत् । स्वयम्भो ब्रूहि नस्यमेतयोर्बिजय प्रभो ।
 स्वयम्भो ब्रूहि तदाकं समोऽस्तु विजयोऽनयोः । तदुपयुत्य मघवा प्रथिपत्य पितामहं ।
 विज्ञापयतु देवमिदं मतिमताम्बरं । पूर्वं भगवता प्रोक्तं छण्योर्बिजयो भुवः ।
 तत्तयाऽस्तु नमस्तेऽस्तु प्रसीद भगवन्मम । ब्रह्मेगानावयो वाक्यमूचतुस्त्रिदशैश्वरं ।
 विजयो भुव एवास्य विजयस्य महात्मनः । खाण्डवे येन ज्ञतभुक् तोषितः मयसाचिना ।
 स्वर्गस्य समनुप्राप्य साहाय्यं शक्यते कृतं । कर्णस्य दानवः पक्ष श्रतः कार्यः पराजयः ।
 एवं कृति भवेत् कार्यं देवान भव न्यसितं । आत्मकार्यस्य सर्वेषां गरीयस्त्रिदशैश्वर ।
 महात्मा फाल्गुनश्चापि सत्यधर्मरतः सदा । विजयस्तस्य नियतं जायते नात्र संशयः ।
 तोषितो भगवान् येन महात्मा वृषभध्वजः । कथं वा तस्य न जज्ञे जायते कृतलोचन ।
 यस्य चक्रे स्वयं विष्णुः सारथ्यं जगतः प्रभुः । मनस्वी बलवाञ्छूरः कृतास्त्रोऽय तपोधनः ।
 विभर्त्ति च महानेजा धनुर्वेदमश्रेयतः । पार्थः सर्वगुणोपेतो देवकार्यमिदं यतः ।
 क्लिश्यन्ते पाण्डवा नित्यं वनवासदिभिर्भृशं । सम्यक्सुपसा चैव पर्याप्तः पुरुषर्षभः ।
 अतिक्रमेण महतादिष्टमर्थस्य पर्यथं । अतिक्रान्ते च लोकानामभावा नियतं भवेत् ।
 न विद्यते व्यवस्थानं क्रुद्धयोः छण्योः कश्चित् । मृशारौ जगतश्चैव सततं पुरुषर्षभै ।
 नरनारायणयितौ पुराणाष्टविभक्तनौ । अनियम्यो नियन्तारवितौ तस्मात् परन्तौ ।
 नैतयोस्तु ममः कश्चित् द्विवि वा मानुषेपु वा । अनुगन्तु चयो लोकाः सह देवपिचारणैः ।
 सर्वे देवगणाश्चापि सर्वभूतानि यानि च । अनयोस्तु प्रभावेश वर्त्तते निखिलं जगत् ।
 कर्णे लोकानर्थं मुस्यानाप्रोक्तं पुरुषर्षभः । कर्णे वैकर्त्तनः शूरो विजयस्तस्य छण्योः ।
 वक्षन्तां समलोककलं मरुतां वा समाप्नुयात् । सद्दितो द्वाणभोष्ठाश्वं नाकलीकमशानुयात् ।
 इत्युक्त्वा देवदेवाभ्यां सहस्राजोऽमवोद च । आमस्य सर्वभूतानि ब्रह्मेगानानुमासनं ।
 युतं भयद्विर्धमोक्तं भगवद्वा जगद्दितं । तत्तया नान्यथा तस्मिन् तिष्ठन् विगतश्वराः ।
 इति सुलेश्वरधनं सर्वभूतानि मारिष्य । विघ्नितान्यभयवात्रन् पशुधाञ्चकिरे तदा ।

६१०

६११

६१२

६१३

६१४

६१५

व्यस्रजं च सुगन्धीनि पुष्पवर्षाणि हर्षिताः । नानारूपाणि विबुधा देवदृश्यांश्च वादयन् ।
 दिदृचव्यामप्रतिमं दैरयं नरसिंहयोः । देवदानवगन्धर्वाः सर्वे एवावतस्त्रिरे । ११४
 रथौ तयोः श्वेतहथौ दिव्यौ युक्तौ महात्मनोः । यौ तौ कर्णोऽर्जुनौ राजन् प्रहृष्टौ यवतिष्ठतां ।
 समागता लोकवीराः शङ्खान् दधुः प्रयक् प्रयक् । वासुदेवार्जुनौ वीरौ कर्णश्चौ च भारत ।
 तद्भौएम्बासकरं युद्धं घनभवत्तदा । अन्योन्यस्फूर्तिनोरूपं शक्रगन्धर्वयोरिव ।
 तयोर्ध्वजौ वीतमनौ गुरुरभति रथे स्थिता । राजकेन्द्र यथाक्रोभे उदितौ जगतः क्षये ।
 कर्णश्चाभौविपनिभा रत्नवारमयो दृढा । पुरन्दरधनुःप्रख्या हस्त्रिकला विराजते । ११५
 कश्चिन्नेष्टन्तु पार्थस्य व्यादितास्य इवान्तकः । दंष्ट्राभिर्भाषयन् भासिर्दुर्निरीचो रविर्थथा ।
 युद्धाभिलापुक्तौ भूत्वा ध्वजो गण्डोवधन्वनः । कर्णध्वजमुपातिष्ठत् स्वस्थानादेगवान् कपिः ।
 उत्पपात महावीरः कलामभ्यहनत्तदा । नक्षत्रदशनैश्चैव गह्वः पन्नगं यया ।
 सा किङ्किणीकाभरणा कानपाशोपमायथी । अभ्यद्रवत् मुधंरथा हस्त्रिकलाजय तं कपिं ।
 तयोर्घोरतरं युद्धे दैरये द्यूत आश्रिते । प्राकुर्भतां ध्वजौ युद्धं पूर्णं पूर्णतरं तदा । ११६
 हया हयानभ्येक्षन् स्फूर्तिमानाः परस्परं । अविध्यन्त पुण्डरीकाक्षः शब्धे नयनसायकैः ।
 श्रन्त्यय पुण्डरीकाक्षं तथैवाभिसमैलत । तवाजयदामुदेवः शब्धं नयनसायकैः ।
 कर्णश्चापजयहृष्टा कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः । श्रयात्रवीत् स्रतपुत्रः श्रव्यमाभाय सफ्रितं ।
 यदि पार्यो रथे हन्यादद्य मामिहै कर्हंचित् । किं करिष्यसि सद्गामे श्रव्य सत्यमयोप्यतां ।
 ॥ अथ उवाच ॥ यदि कर्णं रथे हन्यादद्य तं श्वेतवाहनः । उभावेकरथेनाशं हन्यां माधवपाण्डवै । ११७
 ॥ सद्यश् उवाच ॥ स्वमेव तु गोविन्दमर्जुनः प्रत्यभाषत । तं प्रहस्याश्रवीत् क्षण्यः सत्यं पार्थमिदं वचः ।
 पत्नेहिवाकरः स्थानाद्भुव्येदपि मद्बोदधिः । श्रव्यमग्निरियाय तं हन्यात् कर्णो धनञ्जय ।
 परि पितृ कयस्यन्त्यात् शोकवर्षासनं भवेत् । हन्यां कर्णं तया शत्रुं बाह्यभामेव संपुगे ।
 इति एष्टवचः कृता प्रहसन् कपिकेतनः । श्रज्जुगः प्रत्यवाचेदं क्षण्यमस्त्रिकटकारिणं ।
 मम तादृशपत्नीति कर्णशरौ अनाहंन । परताकवत्रं कर्णं शत्रुञ्चरथयाजिनं । ११८
 कश्चिदप्यकथयति करकिञ्चरकाम्युक्ते । द्रष्टाऽप्यद्य रथे एष्ट्य शैरिन्द्यमनेकथा ।
 अप्यैव मरुतं शत्रुं मन्त्रिभ्रातृवासुधे । सद्युर्षितमिवारथे पादपं रन्तिना यथा ।
 अद्य गण्डेभाम्यंशो वैधव्ये मनुपस्त्रितं । पुंस्त्रुप्रैषमिष्टानि तामिदंष्ट्राणि माधव ।
 द्रष्टाऽपि भुवमप्यैव रिधमः कर्णोपशितः । न चि ने श्रान्ते म युर्षरेनम पुरा कृतं ।
 एष्ट्यां समागता दृष्ट्वा मूर्ध्नादीपंरत्निना । शमोऽस्योऽस्य इहमता विपता अ पुनः पुनः । ११९
 अद्य द्रष्टाऽपि गोविन्द सत्यमुस्त्रितं मया । वारपेभ्य मजेल मुष्पिते जगतोर्षधं ।
 अद्य ता मपुत्रा वचः शैलापि मपुष्टहन । दिव्या अथपि वाप्येव इति कर्णे निपातिते ।
 अद्य निमन्नुत्तमं शरशः शान्तदिव्येभिः । मुन्ये रिपयशश्च यदृष्टः सन् अनाहंन ।

अथ वाष्पमुखीं कृष्णां सान्त्वयिष्यसि माधव । वाग्भियामृतकृत्वाभिर्धर्मराजश्च पाण्डवं ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णोच्चैर्नद्वैरये सप्ताशीतोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ तदेवनागामुरसिद्धयवैर्गन्धर्वैरवोऽस्परसाञ्च-सङ्घैः । ब्रह्मरिंराजर्षिमुपर्णयुष्टं यमै विद्यदिस्रयनोय
रूपं ।

नानद्यमानं निनदैर्धर्मोर्ध्वैर्वादि वगीतस्तितनृत्त्यहासैः । सर्वेऽन्तरोचं ददृशुर्मनुष्याः स्वस्याय तदिस्रयनोयरूपं ।

ततः प्रहृष्टाः कुरुपाण्डुवीधा वादिवयत्नं खनसिंहनादैः । विनादयन्तो वमुधा दिशश्च खनेन सर्वान् दिपतो निजग्नः ।
नरायमातङ्गरथैः समाकुलं शराभिश्चतृष्टिनिपातदुःसहं । अभीरुजुष्टं हतदेहसकुलं रणाजिरं लोहितमावभौ तदा ।
बभूव युद्धं कुरुपाण्डवानां यथा सुराणाममुरैः सहाभवत् । तथा प्रहृत्ते तुमुले मुदाहृषे धनञ्जयस्याधिरयेय सायकैः ।
दिशश्च सैन्यञ्च गितैरजिह्वैर्गैः परस्परं प्राटणुतां मुदंभितैः । ततस्त्रदीयाय परे च सायकैः कृतोऽन्धकारे ददृशुर्न
किञ्चन ।

भयातुरा एकरथौ समायथं स्रतोऽभवत्बहुतमेव सर्वतः । ततोऽस्त्रमस्त्रेश परस्परनौ विधूयमानाविव पूर्वपरिधौ ।
घनान्धकारे वितते तमोनुदै यथेदिता तद्वदतीव रेजुत् । न चाभिमर्त्त्यमिति प्रचेदिताः परे त्वदीयाय तयाऽवनसिरे ।
महारथौ तौ परिवार्थं सर्वतः सुरासुराः शम्बरवासवाविव । सृष्टङ्गभेरीपणवानकखनैः, ससंहनादैर्विभुर्नरोत्तमैः ।
ग्रहाङ्गस्र्थार्थिवमेवनि, खनैर्विरेजुत्सौ पुरुषर्षभौ तदा । महाधनुर्भण्डलमध्यागुभौ मुपर्णसैः वाषष्ठस्रदीधितौ ।
दिध्वभाषौ सचराचरं जगद्युगान्तस्र्थार्थिव दुःसहौ रथे । उभावजेयावहितान्तकावुभाभुभौ जिषांसू कृतिनौ पर
सरं ।

महाहवे वोतभयौ समीयतुर्षधेन्द्रजम्भाविव कर्णपाण्डवौ । ततो महास्त्राणि महाधनुर्धरौ विमुञ्जमानाविपुभिर्भयानकैः ।
नरायनागाननिताजिजगत्तः परस्परञ्चापि महारथौ नृप । ततो विमसुः पुनरुदिता नरा नरोत्तमाभ्यां कुरुपाण्डवाञ्चया ।
सनागपत्थश्चरथा दिशा दश तथा यथा सिंहहता वनोःकषः । ततस्तु दुर्घोषधनभोजशौबलाः क्षेपेण शारदतस्तनुना सह ।
महारथाः पञ्च धनञ्जयाच्युतौ शरैः शरोरार्त्तिंकरैरताडयन् । धनूनि तेषामिपुधीन् ध्वजान् हयान् रथाश्च सूताञ्च धन
ञ्जयः शरैः ।

सम प्रमथ्याऽऽ परान् समन्ततः शनैस्तमैर्दादृशमिद्य स्रतजं । अयाभ्यधावस्तरिताः शतं रथाः शतङ्गबाहुर्धनमातता
यिनः ।

शक्तास्तया वा जवनान्तु सादिनः सधैव काम्बोजपरैर्जिवांनवः । वरायुधान् पाषिणतं शरैः सह सुरैर्बन्धनकृतिः शिरोमिच ।
ह्यायं नागांश्च रथांश्च युधतां धनञ्जयः शत्रुगणान् जितौ विभेत् । ततोऽन्तरोचं सुरद्वन्द्वनिष्कणः कणाधुवादा हृषिकै
समीरिताः ।

निपेतुरप्युत्तमपुन्यदृष्टयः सुगन्धिगन्धाः पत्रनेरिताः शूभाः । तद्वृत्तं देवमनुष्यमाविकं कनोञ्च शूरान् विविदिशुद्वरैः ।
नवात्मज्ञ स्रतस्तुतश्च न यथा न विस्मयं जन्मतुरेकनियथैः । अयानवोद्वेष्टपुमनन्तवाक्कर्मकरं केश प्रतिपीड्य कञ्चन
प्रथोद दुर्घोषधन श्राव्य पाण्डवैरलं विरोधिन धिगस्त विघहं । धेता मुहूर्त्तप्रकम्पे नक्षत्रचित्तदेव मो
रथाः ।

अहन्ववधो मम चापि मातुल' प्रभाधि राज्यं सह पाण्डुरैश्चिरं । धनञ्जय श्वाभ्यति वारितो मया जनाङ्गो नैव विरोध
मिच्छति ।

युधिष्ठिरो भूतहिते रत सदा एकोदरोऽप्यमृगशय्या यभौ । त्वया तु पार्थिव्यं कृते च सम्बिदे प्रजाः शिवं प्राप्नुयुरि
प्सया तव ।

मज्जन्तु श्रेयाः स्वपुराणि वान्धवा निवृत्तयुद्धाश्च भवन्तु सैनिका । न चेद्दच, श्योष्यसि मे नराधिप भुवं प्रतप्तोऽपि हतोऽ
रिभिर्युधि ।

इदञ्च दृष्टं जगता मह त्वया कृतं यदेकेन किरीटमालिना । यथा न कुर्व्याद्वलभिव्य चान्नको न च,पि धाता भगवान्
यचराट् ।

अतोऽपि भूयान् स्वगुणैर्धनञ्जयो न पातिवर्त्तिव्यति मे वचोऽखिलं । तवानुयाचाञ्च सदा करिष्यति प्रवीद राजेश्च इम
त्वमाशुचि ।

ममापि मान परम' सदा त्वयि ब्रवीन्मत्तस्ता परमाच शौहृदात् । निवारयिष्यामि च कर्णमप्यहं यदा भवान् सप्रणयो
भविष्यति ।

वदन्ति मित्र सहज विचक्षणस्तथैव साक्षा च धनेन चार्जितं । प्रतापतयोपनतश्चतुर्भिर्धं तदस्ति सर्व्वं तव पाण्डवेपु ।
निर्घर्तले तव वीर वान्धवाः पुनश्च साक्षा समवाशुचि प्रभो । त्वयि प्रसन्ने यदि मित्रतां गता हित कृतं स्वाञ्जगत
स्त्वयाऽतुलं ।

स स्वमुक्तं सुहृदा वचो हितं विचिन्त्य निश्चयश्च दुर्धनाऽप्रवीत् । यथा भवानाह स्वखे तथेव तन्ममापि विज्ञापयतो
वचं शृणु ।

निहत्य दुःशासनमुक्तवान् वचं प्रसन्नं शार्ङ्गलवदेप दुर्मति । एकोदरस्तद्दृश्ये मम स्थित न तत्परोच भवत कुत
शभं ।

न चापि कर्णं प्रसन्नं द्रष्टेऽङ्गुनो महागिरिं भेरुमिवोयमाहृत । न चाश्वसिष्यन्ति श्यात्मजा मयि प्रसन्नं वैरं बड्धो
विचिन्त्य ।

म चापि कर्णं गुरुपुत्र सद्युगा दुपारमेत्यर्धमि वकुमच्युत । श्रेणेष युक्तो महताऽप्य फाल्गुनस्तमेप कर्णं प्रसभं हनिष्यति ।
तमेवमुक्त्वाऽप्यनुनीय चाषट् तवात्मजं स्वाननुशस्ति सैनिकान् । समाहिताभिद्रवताहितात्मम सवाप्यहृष्टा किमु
जापमासत ।

इति श्रीमद्भागवते कर्णपर्वण्ये अत्रत्यामवाक्ये अष्टाशोतोऽध्यायः ॥ २८ ॥

॥ मञ्जय उवाच ॥ तौ शूद्रभैरोनिनदे समूहे समीपत येतस्यौ नराश्या । वैकर्तन स्रतपुष्पोऽङ्गुनश्च दुर्धन्तिते तव
पुत्रश्च राजन् ।

यथा मज्जो हेमवतो प्रभैशौ प्रहृष्टदन्ताविव वामितार्यौ । तथा समाजमतुरुषवीर्यौ धनञ्जयचाधिरयिय वीरौ । ॥१५
बधाहर्द्धनेन महावलाशंको यद्दृश्यया वा गिरिषा यया गिरिः । तथा धनुर्धोतलनेमिनि स्वने समीपतुस्त्राविपुवर्ष
वर्षिषौ ।

प्रद्वन्द्वद्भ्रुममीषधौपधौ प्रद्वन्द्वानाविधनिर्घ्नैरौक्यैः । यथाऽचनावाचलितौ महाबलौ तथा महास्त्रैरितरेतरं हतः ।
 स सन्निपातस्तथोक्त्वाहानभूत् सुरैर्बवैरोचनयोर्थं पुरा । शरैर्बिन्दुनाङ्गनियन्तृवाहयोः सद्युःसहोऽप्यै कटुमोषितोदकः ।
 प्रभूतपद्मोत्पलमत्स्यकच्छपौ महाद्भ्रुदौ पश्चिमैरिवाटतौ । सुसञ्चित्पटावनिशोद्धतौ यथा तथा रथौ तौ ध्वजिनौ
 समीपतुः ।

उभौ महेन्द्रस्य समानविक्रमावुभौ महेन्द्रप्रतिभौ महारथौ । महेन्द्रवज्रप्रतिभेय सायकैर्भेद्वेन्द्रवचिवि सम्पुत्रव्रतुः । १२०
 सनागपत्न्यशरये शूभे बले विचित्रवर्माभरणाभरायुधे । चक्रपतुर्विस्मयनीयस्यै वियङ्गताप्याङ्गुनकर्षसंपुणे ।

भुजाः सवस्त्राङ्गुलयः समुच्छ्रिताः ससिहनादैर्हपितैर्दिदृशुभिः । यदङ्गुनो मस इव द्विषो द्विषं समभ्यादाधिरयिं जिघां
 स्या ।

उदक्रोशन् सोमकास्तत्र पार्थ पुरःशराद्याङ्गुन भिन्धि कर्णं । हिन्ध्यक्ष मूर्ध्नामलञ्चिरेण शृङ्गाञ्च राज्याद्दुतराश्रुतनोः ।
 तयाऽस्त्राकं बहवस्तत्र योधाः कर्णं तथा याहि याहोत्यवोचन् । जह्वर्जुनं कर्षं शरैः सुतीक्ष्णैः पुनश्चैनं यान्तु चिराय
 पार्थाः ।

ततः कर्णं प्रथमं तत्र पार्थं महेषुभिर्दृशभिः प्रत्यविध्यत् । तद्याङ्गुनः प्रत्यविद्यञ्जितपैः कशान्तरे दशभिः संप्रहस्य । १२१
 परस्परं तौ विब्रुवैः सुपुङ्खैस्ततश्चतुः सतपुत्रोऽङ्गुनश्च । परस्परं तौ विभिदुर्विभेदैः सुभीममभ्यापततुश्च हृष्टौ ।

ततोऽङ्गुनः प्राच्छत्रदुपधन्वा भुजायुभौ गाण्डिवं चानुमृश्य । नाराचनालीकवराहकर्षान् चुरांस्तया साञ्चलिकार्द्धचन्द्रान् ।
 ते सर्वतः समकीर्यन्त राजन् पार्थिववः कर्षंरथ विग्रन्तः । श्रवाङ्गुलाः पश्चिणा दिनान्ते विग्रन्ति केतार्थमिवाऽऽवृवं ।
 यानङ्गुनः सभुक्तुटीकटाद्यं कर्षाय राजन्नसृजञ्जितारिः । तान् सायकैर्यधते स्रतपुच्छः चित्तान् चित्तान् पाश्र्वरक्षेपुषट्टान् ।

ततोऽस्त्रमाश्रेयममि रवाधनं मुमोच कर्णाय महेन्द्रसनुः । भूमन्तरीवे च दिशोऽर्केमार्गं प्रावृत्त्यदेहोऽप्य्च बभूव दौशः । १२२
 योधास्य सर्वे ज्वलितान्मरा भृशं प्रदुद्रुवुस्तत्र विदग्धवस्त्राः । श्रन्दश्च घोरोऽतिवभूव तत्र यथा वने वेणुवनस्य दह्यतः ।

तद्वोदस्य कर्णो ज्वलनास्त्रमच्युतं स वारुणं तत्रशमार्थमाहवे । समुत्सृजन् स्रतमुतः प्रतापवान् स तेन वञ्चिं प्रमयान्मभूव ।
 बलाहकैषद्य दिग्भक्षरस्त्री चकार सर्व्वास्तिमिरेण संवृताः । ततो धरिचोधरतुन्वरोधसः समन्तो वै परिवार्यं वारिणा ।

तैश्चापि रोषात् तथाविधोऽपि नीतः शनं वञ्चिरतिप्रचण्डः । बलाहकैश्च दिग्मन्तराणि व्याप्तानि सर्वाणि तथा नभश्च ।
 तथा च सर्वास्तिमिरेण वै दिशो मधैर्दृता न प्रदृश्येत किञ्चित् । श्रययोवाहास्त्रमर्घास्ततस्तान् वायव्याख्येण ततः स

कर्णात् ।

ततोऽप्यक्षं दयितं देवराश्रः प्रादुश्यके वज्रप्रतिमप्रभावं । गाण्डिवं ज्वां विग्रिंखांयानुमद्य धनञ्जयः शत्रुभिरप्रभृद्यः ।
 ततः चुरप्राञ्चनिकार्द्धचन्द्रा नालीकनाराचवराहकर्षाः । गाण्डोवतः प्रादुरासन् सुतीक्ष्णः सहस्रमौ वज्रसमानवेगाः ।

ते कर्षमास्त्राद्य महाप्रभावाः सुतेजना गाण्डिववाः सुवेगाः । गात्रेषु सर्वेषु हृद्येषु चापि शरासने युगचक्रे ध्वजे च ।
 निर्भिद्य तेषु विविग्दुः सुतीक्ष्णास्त्रार्थवत्सा भूमिमिवोरगास्ते । शराशिताङ्गा हृषिरार्द्रगात्रः कर्षस्तदा रोपविद्वत्तनेवः ।
 वृद्धज्यमानस्य समुद्रघोषं प्रादुश्यके भार्गवास्त्रं महात्मा । महेन्द्रशस्त्राभिसुखान् विमुक्तान् हित्वा कर्णः पाश्र्वरक्षेपु

सहान् ।

तस्त्रास्त्रमक्षेप निहत्य सोऽयं जपान संख्ये रयनागपत्नीन् । श्रम्यमाश्रय महेन्द्रकर्षा महारथे भार्गवास्त्रप्रतापान् ।

पाञ्चालानां प्रवरान्वापि योधान् क्रोधाविष्टः सूतपुत्रश्चरस्वी । वाणैर्बिंब्याधाधने सुप्रमुक्तैः शिलाशितैरुक्मपुङ्खैः प्रगृह्य ।
तत्पाञ्चालाः सोमकाश्चापि राजन् कर्णेनाजौ पीड्यमानाः शरौघैः । क्रोधाविष्टा विव्यधुस्तं समन्तात्तीक्ष्णैर्बाणैः सूतपुत्रं
समेताः ।

तान् सूतपुत्रो निजघान वाणैः पाञ्चालानां रयनागायधंधान् । अश्वहृयद्वाणगणैः प्रसह्य विद्ध्वा र्धधात् सङ्घरे सूतपुत्रः ।
ते भिन्नदेहा व्यथेवा निपेतुः कर्णेषुभिर्भूमिनले स्वनन्तः । कुड्केन सिंहेन यथेभयूया महावने भीमवलेन तदहत् । १५५
पाञ्चालानां प्रवरान् सन्निहत्य प्रसह्य द्रोधानखिलानंदीन । ततः स राजन् विरराज कर्षो ययाऽम्बेर भास्कर उग्ररश्मिः ।
कर्णस्य मत्वा तु जयं त्वदीयां परां मुदं सिंहेनादांश्च चक्रुः । सर्वे ह्यमन्यन्त भृशश्चैता च कर्णेन कृष्णाविति कैारवेत्त्र ।
तत्तादृशं प्रेक्ष्य महारथस्य कर्णस्य वीर्यञ्च परैरसह्यं । दृष्ट्वा च कर्णेन धनञ्जयस्य तथा जिमये निहतं तदहत् ।
ततस्त्वमर्षी क्रोधासंरक्तनेत्रे वातात्मजः पाणिना पाणिमाच्छन् । भीमोऽश्ववीर्यजुनं सत्यमन्धममार्थितो निःशसन् जात
मन्युः ।

कथं नु पापोऽयमपेतधर्मः सूतात्मजः समरेऽय प्रसह्य । पाञ्चालानां योधमुख्याननेकाच्चिजघ्निवांस्तुव जिष्णो समवं । १५६
पूर्व्यं देवैरजितं कालक्षेपे, साक्षात् स्याणोन्माज्जसंस्पर्शमेव । कथं नु त्वां सूतपुत्रः किरोटिचयेषुभिर्हृग्भिः प्रागविधत् ।
नया चिन्तोऽयसद्वाणसद्वाणान् यथैतत्प्रतिभाति मेऽद्य । कृष्णापरिक्रेशमनुस्मर लं ययाऽश्ववीत् पण्डितिलान् स्रवाचः ।
रूचाः मुतोऽप्यद्य हि पापमुद्भिः सूतात्मजोऽयं गतभीर्दुरात्मा । संभृत्य सर्वं तदिहाद्य पापं जह्याद्गु कर्णं युधि
स्यसाचिन ।

कफादुपेयां कुरूपे किरीटिन्नुपेक्षितुं नायमिहाद्य कालः । यया धृत्या सर्वभूतान्यजेषीर्षाधं ददत् खाण्डवे पावकाय ।
तया धृत्या सूतपुत्रं जहि तं श्वहृद्येन गदया पोषयिष्ये । अयाश्वरोऽनुदेवीऽपि पायं दृष्ट्वा रथेयून् प्रतिहन्यमानान् । १५७
अमीमृदत् सर्वथा तेऽद्य कर्णे द्रक्षैरसं किमिदं भोः किरीटिन् । स वीर किं मुद्गधि नावधत्से नदन्नेते कुरवः
सम्प्रशयाः ।

कर्णे पुरस्कृत्य विदुर्हि सर्वं तवास्वमसौर्भिनिपात्यमानं । यया धृत्या निहतात्मानमाद्य युगे युगे राचसाश्चापि घोराः ।
दभोद्गवाद्यापुत्राद्याश्चैवेषु तया धृत्या जहि कर्णं त्वमद्य । अनेन चास्य धुरनेमिनाऽद्य धंकिन्धि मूर्द्धानमरेः प्रसह्य ।
मया विघट्टेन मुदनेन वक्ष्ये शक्रो नमुपेक्षितारः । किरातरूपी भगवान् सुधृत्या तया महात्मा परितोऽपितोऽभूत् ।
तां तं पुनर्चरि धृतिं श्यधीत्या सवातुयन्धं जहि सूतपुत्रं । ततो मर्षी शगरमेजसो लं सपत्तनां यामवतीं समृद्धं । १५८
प्रयच्छ रामे निरतारिमहं यत्रय पाथंतुसमाद्गुहि लं । स श्वमुक्तोऽतिमलो महात्मा चकार युद्धं हि यथाय धीतेः ।
स धोहितो भीमप्रनार्दान्धां फ्लाता तयात्मानभवेत्स्य धर्मं । दशात्मनयागमने विदित्वा प्रयोजनं केवसवित्युवाच ।
प्रादुम्बरोऽयं महास्वमुपं शिवाय शोकस्य यथाय धीतेः । तन्नेऽनुजानातु भवान् सुरास्य प्रह्ला भवो वेदविद्युधर्मं ।
इत्युच्य देवं स तु धव्यथाशो नमस्कृत्या प्रपूजे शोऽनिततात्मा । तदुत्तमं प्राप्यमयधमसं प्रादुयद्भे जनसा दधिधेयं ।
तदस्य ह्ना विरराज कर्षो मुक्ता जगन्नेत्र हव, मुधाराः । समीप्य कर्षेन किरीटिनस्य तथा जिमये निहतं तदहत् । १५९
मनोऽमर्षं कथयन् क्रोधादीनां भागोऽश्ववीर्यजुनं सत्यधर्मं । म नु साऽज्जिदितारं महाधं प्रःश्रुय विधेयं परमं अनाकृत् ।
तज्जानन्दोऽत्रय धव्यवाचिभित्ति शोकोऽयत्तयत् धव्यथाशो । ततो दिग्भः प्रदिव्रवापि धर्माः सगात्तुषोत् सायकैर्निरिताः ।

गाण्डोवमुन्मैर्भुजैरिविगैर्द्वाकारांशुप्रतिभैर्ज्वलद्भिः । स्रष्टान्त वाणा भरतपर्मेष ग्रन् शतानीव मुवर्षुपुत्राः ।
 प्राच्छादयत् कर्णरथं चणेन युगान्तवस्त्रनर्ककरप्रकाशाः । ततश्च शूलानि परयथाणि चक्राणि नाराचग्रतानि चैव ।
 निर्यक्रमुर्धारतराणि योधासतो ह्यहन्यन्त समन्ततोऽपि । क्षिप्रं शिरः कलुचिदाग्निमध्ये पपात योधास्य परस्य कायात् । १५०
 भयेन सोऽयाशु पपात भ्रमावस्यः प्रनष्टः पतितं विलोक्य । अन्यस्य शक्तिर्निर्पपात कृत्वा योधास्य वाङ्गः करिहस्ततुल्यः ।
 अन्यस्य सव्यः सह चर्भणा च क्षुरप्रवृत्तः पतितो धरण्यां । एवं समस्तानपि योधमुख्यान् विश्वंमयामास किरीटमासी ।
 शरैः शरीरान्तकैः सुधोरैर्दौर्ध्याधनं सैन्यमग्रेपमेव । वैकर्त्तनेनापि तयाजिमथे सहस्रशो वाणगणा विस्मृताः ।
 तेधोपिणः पाण्डवमभ्युपेतुः पुष्पैर्न्यमुक्त्वा इव वारिधाराः । ततः सठ्थञ्च किरीटिनञ्च दृक्कोदरज्ञापतिमप्रभावः ।
 त्रिभिक्षिभिर्भिवलो निहत्य ननाद घोरं महता स्त्ररेण । स कर्णवाणाभिहतः किरीटो भीमं तया प्रेत्य जनाह्ननञ्च । १५१
 श्रम्यमाणः पुनरेव पार्थः शरान् दग्धाष्टौ च समुदवर्ह । स केतुमेकेन श्रेण विद्धा शन्यञ्चतुर्भिक्षिभिरेव कर्ण ।
 ततः सुमुहैर्दग्भिर्जघान सभापतिं काञ्चनवर्धनञ्च । स राजपुत्रो विशिरा विवाङ्गविवाजिसूतो विधेनुर्विकेतुः ।
 हतो रदायादपतत् स रण्यः परन्वैधः शाल इवावकृतः । पुनश्च कर्णं त्रिभिरष्टमिथ दग्धाञ्चतुर्भिर्दग्भिश्च विद्धा ।
 चतुःशतान् विरयान् सायुधान् वै हत्वा रथानष्टशतान् जघान । सहस्रशोऽयाश्च पुनः स सादीनष्टौ सहस्राणि च पत्ति
 वीरान् ।

कर्णं सस्रतं सरयं सकेतुमदृश्यमञ्जोगतिभिः प्रचक्रे । श्रयाक्रोशन् कुरवो वध्यमाना धनञ्जयेनाधिरथिं समन्तात् । १५२
 मुञ्चामि विधाञ्जुनमाशु कर्णं वापैः पुरा हन्ति कुहून् समयान् । स चेदितः सर्व्ययनेन कर्षो मुमोच वाणान् मुजङ्गनभीत्सु ।
 ते पाण्डुपाञ्चालगणाञ्जिगम्युर्ध्वैर्ध्वजैः शोणितपांशुदिग्धाः । तावन्तमौ सर्वधनुर्धराणां महाबलौ सर्वमपन्नमहे ।
 निजप्रतुद्याहितसैन्यमुपमन्यान्यमयस्तविदौ महासू । श्रयोपघातस्तरितो दिदृक्षुर्भन्तापधोभिर्विभ्रजो विमद्यः ।
 नासत्यदस्त्रात्रिमतेाङ्गवाद्यैरष्टाङ्गविधासनमुदहद्भिः । श्रावद्वपदृप्रणवच चेता यया मुरेशो दितिभैः चताङ्गः ।
 कृतः मुञ्चद्भिर्पजात्वरिष्ठैर्धुधिष्ठिरस्तत्र मुवर्षवर्षा । तयोपघातं दुधि धर्मराजं दृष्ट्वा मुदा सर्वभृतान्यनन्दन् । १५३
 राक्षोर्विमुक्तं विमलं समपं चन्द्र यथैवाभ्युदितं तथैव । दृष्ट्वा तु मुख्यावय युध्यमानौ दिदृक्षुवः शूङ्गवरावरिभौ ।
 कर्णश्च पार्थश्च विलोकयन्तः स्वःस्वा महो ह्याश्च जनावतस्युः । स कार्ष्णक्यातलमन्निपातः सुमुक्त्वाणस्तुमलो भभूव ।
 प्रतोस्त्रायाऽन्यान्यमिपुप्रवेकैर्धनञ्जयस्त्राधिरथेयश्च तत्र । ततो धनुर्व्यां सहसाऽतिष्ठष्टा सुधोपमर्षिच्यत पाण्डवस्य ।
 तस्मिन् चणे पाण्डवं स्रतपुत्रः सभाचिनोत् चद्रकाष्ठां श्रतेन । निर्भ्रुकमर्षप्रतिमैरभोच्छं तैलप्रधौते खगपत्रराजैः ।
 पथा विभेदाशु च वामुदेवमनन्तरं फाल्गुनमष्टमिथ । पूपात्तजो मर्षं नु निर्विभेद महसुतं चापुतश्च शराथैः । १५४
 दृष्ट्वाश्च पार्थश्च तथा ध्वजश्च पार्थानुगान् शोमकान् पातयंश्च । प्राच्छादयंश्चे निमित्तैः प्रपत्कैर्निमित्तमहा नभसोर सूर्य्य ।
 श्रागच्छतस्तान् विशिधैरनेकैर्यष्टभयान् स्रतपुत्रः कृतासुः । तैरस्रमखैर्विनिहत्य सर्वं जघान तेषां रयवाजिनगान् ।
 तथा तु सैन्यप्रवरांश्च राजचभर्हयन्मागैः स्रतपुत्रः । ते भिन्नदेहा व्यसवो निपेतुः कर्षेणुभिर्भूमनले स्तनन्तः ।
 क्रुद्धेन विंहेन यथा श्रयूया महाबला भीमवनेन तदन् । पुनश्च पाञ्चालनरास्तयाज्ये तदन्तरे कर्षधनञ्जयश्च ।
 प्रस्कन्दतो वसिन्ना सायुमुक्त्वा कर्णेन वापैर्निहताः प्रसद्य । जयं मत्वा विपुलं वै तदोद्यात्सत्ताञ्जिगुः सिहनादांश्च
 नेतुः ।

सर्वं ह्यमन्यन्त वयं कृतौ तौ कथेन कृष्णविति ते विमर्द्दौ । ततो धनुर्ज्यामवनाम्यश्रीं ब्रानन्तानाधिरथेर्विधम्य ।
 सुसंरथः कर्णशरचताङ्गो रणे पार्थः कौरवान् प्रत्यगृह्णात् । ज्याघ्नानुगृह्णान्यहनन्तन्ने वाषाण्यकारं महसा च चक्रे ।
 कर्णश्च शल्यश्च कुलञ्च सर्वान् वापैरवस्थित् प्रथमं किरीटो । न पश्चिणो यभ्रमुरन्तरोधे तदा महाक्षेत्रे कृतान्धकारे ।
 वायुर्विद्यत्सैरितो भूतसङ्घैश्वाच दिव्यः सुरभिक्षदानो । शल्यश्च पार्यो दग्भिः प्रपत्कैर्द्वं तनुचे प्रहमथविध्यत् ।
 ततः कर्णं दादग्भिः समुक्तेर्विद्वा पुनः सन्नभिरभ्यविध्यत् । स पार्थवाषाणसन्नेगमुक्तेर्दृष्टाहतः पत्रिभिरुपवेगैः । ४९
 विभिन्नगात्रः क्षतजोक्षिताङ्गः कर्णो बभौ स्र द्वाततेयुः । प्रकोडमानोऽप्यग्ममानमध्ये रौद्रे मुहूर्त्तं हृदिर्दार्द्रगात्रः ।
 ततस्त्रिभिसं विदग्धाधिपोपमं शरैर्बिम्बेदाधिरार्यद्वेनञ्चयं । शरंश्च पञ्च ज्वलितानिवातृगान् प्रवेशयामास जिवांस
 याऽप्युतं ।

ते वध्नं भिन्ना पुरुषोत्तमस्य सुवर्णचित्रा न्यपतन् सुयुक्ताः । वेगेन गामाविविग्रुः सुवेगाः स्वात्वाच कर्णदिमुखाः प्रतोयुः ।
 तान् पञ्च भक्षेर्द्दग्भिः समुक्तेस्त्रिधा त्रिधैकैकमथाचकर्त्तं । धनञ्जयस्यै न्यपतन् प्रथियां महाहयस्रचक्रपुत्रपदाः ।
 ततः प्रजन्वास्त्र किरीटमालो क्रोधेन कर्णं प्रदहन्निवाग्निः । तथा विनुष्माङ्गमवेक्ष्य कृष्णं सर्वयुग्मिः कर्णभुजप्रसृष्टैः । ५०
 स कर्णमाकर्णविक्रष्टसृष्टैः शरैः शरीरान्तकरैर्ज्वलन्निः । मर्षस्त्रविध्यत् स चचाल दुःखाद्देवादवातिष्ठत धैर्यबुद्धिः ।
 ततः शरैर्धैः प्रदिशो दिग्धय रवेः प्रभाः कर्णरथस्य राजन् । अदृग्भ्यामधीत् कुपिते धनञ्जये तृपारनीहाराहृतं यथा नमः ।
 सचक्ररक्षानयपादरक्षान् पुरःसरान् पृष्ठगोपांश्च सर्वान् । दुर्व्याधेनेनानुमतानरिप्रः समुद्यतान् सरथान् सारभूतान् ।
 द्विसाहस्रान् समरे सव्यमाधी कुलप्रवीरानृपभः कुरूणा । चणेन सर्वान् सरयायसूतान् निनाय राजन् लयमेकवीरः ।
 ततः पलायन्तविहाय कर्णं तवात्मजाः कुरवो ये च शिष्टाः । हतानपाकीर्थं शरचतांश्च शाल्यममानास्त्रनयान् पितृञ्च । ५१
 स सर्वतः प्रेक्ष्य दिशो विशूल्या भयावदीर्षैः कुरुभिर्बिधीनः । न विव्यथे भारत तत्र कर्णः प्रहृष्ट एवाञ्जुनमभ्यधावत् ।
 इति श्रीमद्भागवतं कर्णपर्वणि कर्णञ्जुनयुद्धे जननवतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः प्रयाताः शरपातमाचमवस्थिताः कुरवो भिन्नधेनाः । विद्युत्पकाशं ददृशुः समन्ताद्भुनञ्जयास्त्रं
 समुदीर्थमाणं ।

तदञ्जुनास्त्रं यस्मिन् स कर्णो विद्युद्गतैर्घोरतरैः शरैस्ततः । कुङ्गेन पार्येन भृशामिच्छष्टं बधाय कर्णस्य महाविमर्द्दौ ।
 उदीर्थमाणं स कुरून् दहन्तं सुवर्णपुङ्खैर्बिम्बिषैर्विम्बे । कर्णस्त्रेमाधिष्यसमं दृढव्य विस्फारयित्वा विस्त्रंज्ज्वरौघान् ।
 रामादुपात्तेन महामहिम्ना ह्यायर्ष्येणारिविनाशनेन । तदञ्जुनास्त्रं व्यधमद्दहन्तं कर्णस्तु वापैर्निश्चितैर्धत्वात्मा । ५२
 ततो विमर्द्दः सुमहान् बभूव तत्राञ्जुनस्याधिरथेय्य राजन् । अन्यान्यमासादयतोः प्रपत्कैर्बिषाणघातैर्द्विपयारिवेगैः ।
 तवास्त्रसङ्घातभमाहृतं तदा बभूव राजन् तुमुलं स सर्वतः । तत्कर्णपार्थो शरदृष्टिर्धैर्निरन्तरं चक्रतुरन्तरं तदा ।
 ततो जातं वाणमयं महानं मध्येऽद्राक्षुः कुरवः सोमकाय । नान्यस्य भूतं ददृशुस्तदा ते वाषाण्यकारे तुमुलोऽप्य किञ्चित् ।
 तौ बन्धधानावनिग्रहं राजन् समसन्तौ चापि शराननेकान् । सन्दर्भेथोता युधि मार्गान् विचिचान् धनुर्धरौ तौ
 विविधैः कृतान्धैः ।

नयारेवं युथोतरान्निमध्ये सूतात्मशोऽभूदधिकः कदाचित् । पार्थः कदाचिन्धिकः किरीटो वीर्यास्त्रमायाबलपौरुषेण । ५३
 दृष्ट्वा तयोर्धं युधि यम्भुशरं परस्परस्थान्तरमौचमाणयोः । घोरं तयोर्दुर्बिपक्ष रणेऽप्ये योधाः सर्वे विस्मयमभ्यगञ्चन् ।

ततो भूतान्तरौचिखितानि तौ कर्णपार्थो प्रभ्रंशुर्नरेन्द्र । भोः कर्णे साध्वर्जुन साधु चेति वियत्सु वाणे श्रूयते सर्वतोऽपि ।
 तस्मिन् विमर्द्दं रथवाजिनागैस्तदाऽभिघातैर्दलिते भूतले च । ततस्तु पातालतने श्रयानो नागोऽयमेनः कृतवैरोऽर्जुनेन ।
 राजंश्रदा खाण्डवदाहनुक्तो विवेक कोपादसुधातले यः । सनागवोरोऽय समुच्यितोऽप्यतो मातुर्बन्धं संस्मरंश्च स्रवेरं ।
 श्रयाद्विजातोऽर्जुनित्तवेन संदृग्ग्य कर्णोऽर्जुनयोर्विमर्द्दं । अयं हि कालोऽस्य दुरात्मनो वै पार्थस्य वैरप्रतियातनाय । १८१
 सन्निध्य त्वयं प्रविवेकं चैव कर्णस्य राजन् शररूपधारी । ततोऽस्यसङ्घातसमाकुचं तदा बभूव जालं विततांशुजालं ।
 तौ कर्णपार्थौ शरसङ्घदृष्टिभिर्निरन्तरं चक्रतुरस्वरं तदा । तदाणजालैकमयं महान्तं सर्वेऽवसन् कुरवः सोमकाश्च ।

नान्यत् किञ्चिद्दृग्गुः स्यतदै वाणान्धकारे तुमुलेऽतिमात्रं ।
 ततस्तौ पुन्रपयाधौ सर्वलोकधनुर्ह्रौ । त्यक्तप्राणौ रणे वीरौ युद्धयममुपागतौ ।
 समुत्सवैर्वाच्यमौषा सितौ चन्दनवारिणः । सवास्यज्यनैर्द्विवैर्द्विविश्वैरुपरोमणैः । १८२
 शकस्यैकराजाभ्यां प्रमाज्जितंमुखावुभौ ।

कर्णोऽय पार्थ न विशेषयेच्छदा भृशञ्च पार्थेन शराभितप्तः । ततस्तु वीरः शरविचिताङ्गो दध्ने मनो ह्येकशयस्य तस्य ।
 ततो रिपुर्न समधत्त कर्णं सुषञ्चितं सर्पमुखं ज्वलन्तं । रौद्रं शरं सन्नतमुपघातं पार्थार्यमत्यर्थचिरामिगुप्तं ।
 सदाऽर्चितं चन्दनपूर्णशायितं सुवर्णद्वेषोरशयं महाबिम्बं । आकर्णपूर्णञ्च विक्रय कर्णः पार्थोऽमुखः सन्दधे चोत्तभाजाः ।
 प्रदीप्तमैरावतवंशमभ्रवं शिरो जिह्वोर्धुंमुधि सव्याचिनः । ततः प्रजज्वाल दिग्भो नभश्च उल्हास्य घोराः शतशः प्रपेतुः । १८३
 तस्मिन्सु नामे धनुषि प्रमुक्तो ह्याहाहता लोकपालाः समक्राः । न चापि तं बुबुधे स्ततपुत्रो वाषे प्रविष्टं योगवलेन नामं ।
 दशघातनयनोऽर्षिं दृश्य वाषे प्रविष्टं निहत इति सुतो मे बलगात्रो बभूव । जलजकुसुमयोनिः श्रेष्ठभावा जितात्मा चिद्
 श्रपतिमवोचत् मा व्यथिष्ठा जयेथी ।

ततोऽब्रवीन्मद्राजो महात्मा दृष्ट्वा कर्णं प्रहितेर्षु तमुयं । न कर्णं गीवामिपुरेण लप्यते समोऽस्य सन्त्यक्ष शरं शिराग्नं ।
 अथात्रवोत् क्रोधधरंरक्तनेत्रो मद्राधिपं स्ततपुत्रस्यारखी । न सन्त्यक्षे दिःशरं शस्य कर्णो न मादृशा जिह्वापुद्गो भवन्ति ।
 इतोऽमुक्त्वा विषसञ्जितं शरं प्रयद्यतो वर्धगणाभिपूजितं हतोऽर्षि वै फाल्गुन इत्युवाच त्वरन् स राजन् विजयार्थमुद्यतः । १८४
 स सायकः कर्णभुजस्रष्टोऽस्तामनाकं प्रतिमः सुधारः । गुणच्युतः कर्णधनुःप्रमुक्तो वियद्गतः प्राज्वलदन्तरीचे ।
 तं प्रेत्य दीप्तं पुषि माधवस्तु त्वरान्वितः सत्वरयैव लोलया । पदा विनिव्यिच्य रयेत्तमं स प्राविशयत्पृथिवीं किञ्चिदेव ।
 व्रितं गता जानुभिस्तेऽय वाहा हेमच्छ्वायन्मरोचिवर्षाः ।

सन्वीयमानं भुजगं दृष्ट्वा कर्णेन माधवः । आक्रमत्यन्दनं पद्गां घलेन बलिनानरः ।
 अवगाढे रये भूमौ जानुभ्यामगमन् रथाः । १८५

ततोऽन्तरीचे स्तमहासिनादः स्यज्जनार्थं मधुसूदनस्य । दिव्याश्च वाचः स्रष्टुषा बभूवुर्दिव्यानि पुष्पाण्यस्य चिरेनादाः ।
 तस्मिन्सथा वै धरणी निमग्रे रये प्रयदात्तमुसूदनस्य । ततः शरः सोऽभवदन्तं किरौटं तस्येन्द्रदत्तं सुदृढञ्च धीमतः ।
 अयाञ्जुनस्योत्तमगात्रभृशणं धराविधद्योषनलेपु वियुतं । व्यालाक्षसर्गात्तमयजमनुभिः श्रेणैर्मूत्रैः प्रजहार स्ततमः ।
 दिवाकरेन्दु ज्वलनप्रभलिवं सुवर्णमुक्तामणिवज्रभूषितं । पुरन्दरार्यं तपसा प्रयजतः स्वय दूतं यद्विभुना स्वयभुवा ।
 महाहंरूपे दिपतां भयङ्करं विभक्तुरत्ययं सुखं मुगन्धिनं । जिधासते देवैरिपून् मुरेन्द्रतः स्वयं ददौ यत् सुमनाः किरोटिने । १८६

धराभ्याषण्डलवित्तगोभूमिः पिणाकपाशाशनिषायकोत्तमैः । सुरोत्तमैरप्यविपन्नमर्दितं प्रसद्य नागेन अहार यदृपः ।
 स दृष्टभावे वितथप्रतिश्रः किरीटमत्यहृतमर्जुनस्य । नागो महाहर्षं तपनीयचित्रं पार्थोत्तमाङ्गात्प्रहरत्तस्वी ।
 तद्धेमजालावततं सुधैरं जाञ्चल्यमानं निपपात भूमौ । तदुत्तमैरुन्मयितं विपाग्निना प्रदीतमर्षिभद्रयोजितौ प्रियं ।
 पपात पार्थस्य किरीटमुत्तमं दिवाकरोऽस्त्रादिव रक्तमण्डल । स वै किरीटं यञ्ज्रदभूयित अहार नागोऽञ्जुनमूर्द्धतो बलात् ।
 गिरेः सुजाताङ्कुरपुष्पितद्रुमं मधेन्द्रवज्रः शिखरोत्तमं यथा । सचीवियदौः सलिलसञ्च वायुना प्रसद्यमुपं विनिर्दूषितं
 यथा ।

श्रतीव शब्देऽभुवनेषु वै तदाजनाध्यवस्यन् व्ययिताय चसुलुः । विना किरीटं श्मश्रुभे स पार्थः श्यामो युवानो ल दवेः श्मश्रुः ।
 ततः समुद्रस्य सितेन वाससा स मूर्द्धैरानव्ययितसादाऽञ्जुनः । विभासितः सूर्यमरोचिना दृष्टं शिरोगतेनोदयपर्वतो यथा ।
 गोकर्णं समुद्रीकृतेन द्रुपुणा गोपुत्रसंप्रेषिता गोशब्दात्मजभूषणं सुविहितं मुयकगोसुप्रभं ।
 दृष्ट्वा गोमत्कं जहार मुकुटं गोशब्दगोपुरि वै गोकर्णासनमर्द्दन्स्य न यथावप्राप्य मृत्योर्ध्वयं ।
 स सायकः कर्णभुजप्रसृष्टो जताशनाकर्मप्रतिभो महाहर्षः । महोरगः कृतवैरोऽञ्जुनेन किरीटमाहृत्य ततो व्यतीयात् ।
 तच्चापि दग्ध्वा तपनीयचित्रं किरीटमाकृत्य तदर्जुनस्य । इयेप गन्तुं पुनरेव तर्षेण दृष्टस्य कर्णेन ततोऽप्रवृत्तं ।
 मुरुस्त्वयाऽहं त्वसमीप्य कर्णं शिरो हतं यत्र मयाऽञ्जुनस्य । समीप्य मां मुञ्च रणे त्वमाशु हन्ताऽस्मि शत्रुं तव चात्मनस्य ।
 स एवमुक्तो युधि सतपुत्रस्तमब्रवीत् को भवानुरूपः । नागोऽत्रवीद्विद्धि कृतागस मां पार्थेन मातुर्ध्वजजातवैरं ।
 यदि स्वयं वज्रधरोऽस्य गोप्ता तयाऽपि याता पि भुजवेगमनि ।

॥ कर्ण उवाच ॥ न नाग कर्णोऽद्य रणे परस्व बलं समाख्याय जयं नुभूयते । न सन्दर्था दिः शरश्चैव नाग यद्यञ्जुन
 नां शतमेव हन्त्यां ।
 तमाह कर्णः पुनरेव नागं तदाजिमध्ये रविस्त्रनुसत्तमः । व्यालास्त्रसर्गोत्तमयद्रमनुभिर्हन्ताऽस्मि पार्थं समुखो ब्रज त्वं ।
 इत्येवमुक्तो युधि नागराजः कर्णेन रोषादसहस्रस्य वाक्यं । स्वयं प्रायात् पार्थवधाय राजन् छलेपुरुषं विजिघांसुर्यः ।
 ततः कृष्णः पार्थमुवाच संख्ये महोरगं कृतवैरं जहि त्वं । स एवमुक्तो मधुसूदनेन गाण्डीवधन्वा रिपुवोर्ध्वसाहः ।
 उवाच को ह्येय ममाद्य नागः स्वयं य श्याद्गुह्यस्य वक्रं ।
 ॥ कृष्ण उवाच ॥ योऽसौ लया खाण्डवे चित्रभानुं सन्तर्पयानेन धनुर्धरोऽय । विद्यद्गतो जननीगुप्रदेशे मलैककल्पं निहताऽस्य
 माता ।

स एव तद्भैरमनुष्मरन् वै तं प्रार्थयत्यात्मवधाय नूनं । नभस्युतां प्रञ्चलितामिवोक्तां पश्यैनमायान्तममिवसाह ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः स जिष्णुः परिहृत्य रोषात् चिच्छेद पङ्क्तिर्निमित्तैः सुधारैः । नागं विपत्तिर्युगिवात्पतन्तं संक्षिप्तगा
 चो निपपात भूमौ ।

इते च तस्मिन् भुजगेकिरीटिना स्वयं विभुः पार्थिव भूतलादयः समुज्जहारानु महाभुजः स तं रथं भुजाभ्यां पुरुषोत्तमस्ततः ।
 श्रमिन् मुहूर्त्तं दशमिः प्रपत्केः शिलाशितैर्बर्षिण्यवर्षवाजितौ । विव्याध कर्णः पुरुषप्रवीरो धनञ्जय तिर्यग्वेत्स्यमाणः ।
 ततोऽञ्जुनो दादशमिः समुत्कैर्बराहकैर्निमित्तैः समर्थः । नाराचमाश्रीविपतुल्यवेगमाकर्णपूर्णाथतमुत्ससजं ।
 स चिचवर्षेपुषरो विदार्यं प्राणात्त्रिरस्त्रव्रिष साधुमुक्तः । कर्णस्य पीला हविर् विविग वसुध्वरो शोणितदिग्धवाजः ।

ततो वृषो वाणिपातकोपितो महोरगो दृष्टविघट्टितो यया । तदाशुकारी व्यसजच्छरीरत्तमान् महाविषः सर्पं रवोत्तमं
विपं ।

जनाहंनं दादशभिः पुराऽभिनतु नवैनेवत्या च भ्रैन्त्याऽर्जुनं । श्रेण घोरिण पुनश्च पाण्डवं विदार्थं कर्णो व्यनदञ्चस च ।
तमस्य हृषं मन्थे न पाण्डवो विभेद मर्षाणि ततोऽस्य मर्षं वित् । परः भूतैः पश्चिभिरिन्द्रविरुमसत्या यथेन्द्रे । बलमोजस राषे ।
ततः शराणां नवतिं तदाऽर्जुनः समर्षं कर्णं शुककण्डपडमन्त्रिभां । तैः पश्चिभिर्बिन्दुतनुः स विष्ये तथा यया वज्रविदारितो
ऽचलः ।

मणिप्रवेकोत्तमवज्रहाटकैरलंघतं चास्य वराङ्गभृषणं । प्रविद्धमुख्यां निपपात पश्चिभिर्द्वन्द्वयेनोत्तमकुण्डनेऽपि च ।
महाधनं श्लिप्यरैः प्रयत्नतः छतं तदस्योत्तमवर्षं भास्वरं । मुदीर्धकालेन ततोऽस्य पाण्डवः चपेन वापैर्ध्वज्ज्वा व्यग्रातयत् ।
स तं विवर्षाणमयोत्तमेपुभिः शितैश्चतुर्भिः कुपितः पराभिनत् । स विष्येऽत्यर्थमरिप्रताडितो ययातुरः पित्तकफानिल
ञ्चरैः ।

महाधनुर्षण्डलनिःसृतैः शितैः क्रियाप्रयत्नप्रहितैर्बलेन च । ततश्च कर्णं वज्रभिः शरोत्तमैर्बिम्बेद मर्षंस्वपि चार्जुनस्वरन् ।
दृढाहतः पश्चिभिरुद्वेगैः पार्थेन कर्णो विविधैः शिताधैः । वभौ गिरिर्गिरिकधातुरक्तः चरन् प्रपातैरिव रक्तमम्भः ।
ततोऽर्जुनः कर्णमवक्रगैर्नयैः सुवर्णपुङ्खैः सुदुर्धैरयस्यैः । यमाग्निदृष्टप्रतिमैस्तनान्तरे पराभिनत् कौञ्चमिवाद्रिमग्निजः ।
ततः शरावापमपास्य स्रतजो धनुश्च तच्छक्रगरासोपमं । ततो रथस्यः स मुमोह च स्रजस्रन् प्रग्रीर्षमुष्टिः सुष्टुग्राहतः प्रभो ।
न चार्जुनस्य बलने तदैविवान्निहन्तुमार्थः पुष्टप्रतैः स्थितः । शुकमिन्द्रावरजः सुसम्भमादुवाच किं पाण्डव हे प्रमाद्यसे ।
नैवाहितानां सततं विपद्यितः क्षणं प्रतोचन्यपि दुर्बलोद्यमं । विमेषतोऽरोन् व्यसनेषु पश्चिता निहत्य धर्षंश्च यष्य
विन्दते ।

तदेकवीरं तव चाहितं सदा त्वरस्य कर्णं सहसाऽभिमर्हितं । पुरा समर्थः समुपैति स्रतजो विष्य तमेनं नमुचिं यया
हरिः ।

ततस्तदेवेत्यभिपूज्य सत्वरं जनाहंनं कर्णमविध्यदर्जुनः । शरोत्तमैः सर्वकुष्ठमस्तस्वरन् तथा यया श्नरहा पुरा यत्निं ।
साश्रन्तु कर्णं शरयं किरौटी ससाचिनाद्गारत वत्सदनैः । प्रच्छादयामास दिशश्च वापैः सर्वप्रयत्नान्तपनीयपुङ्खैः ।
स वत्सदनैः श्रुयुपोनवचाः समाहितः सौधिरर्यिर्बिभाति । सुपुष्पितागोक्षपलाशमाल्ललिर्यथाऽचलस्यन्दनकाननाद्युतः ।
शरैः शरीरं वज्रभिः समर्पितैर्बिभाति कर्णः समरे विग्रास्यते । महीरुहेराचितसानुकन्दरो यया गिरोन्द्रः सुदृकर्षिका
रवान् ।

शवापसंधान् सञ्जघा यथासृजन् विभाति कर्णः शरजास्ररग्निवान् । सत्साहितो रक्तमक्षिमण्डलो दिवाकरोऽस्ताभिमुखो
यथा तथा ।

पाङ्गन्नादाधिर्येर्बिभुक्तान् वाषाण्महाहोनिव दीप्यमानान् । व्यधस्यदर्जुनवाङ्मुखाः शराः समासाद्य दिशः शितापाः ।
ततः स कर्णः समवाप्य धैर्यं वाषाण् विमुञ्चन् कुपितादिकल्पान् । विषाध पार्थं दशभिः श्रुत्वैः छण्डश्च यत्निः कुपिता
दिकल्पैः ।

ततः किरौटी श्रुश्रुपनिःस्रन् महाशरं सर्पविपानसोपम । श्रयक्षयं रौद्रमहाश्रसम्भृतं महाहवे चेशुमना महामतिः ।

कालो ह्यदृशो नृप विप्रकोपादिदर्शयन् कर्णवधं ब्रुवाणः । भूमिस्तु चक्रं पथतीत्यवोचत् कर्णस्य तस्मिन् बधकाल आगतः ।
 ततस्तदस्व मनसः प्रनय यद्भागवतोऽपि प्रददौ महात्मा । वामं चक्रं पथते मेदिनी स्या प्राप्ते तस्मिन् वधकाले नृवीर । १००
 ततो रथो घूर्णितवानरेन्द्रे शापात्तदा ब्राह्मणसत्तमस्य । ततश्चक्रमपतत्तस्य भूमौ स विह्वलः समरे सूतपुत्रः ।
 सधैदिकश्चैव इवातिमात्रः सुपुम्पिता भूमितले निमग्नः । घूर्णं रथे ब्राह्मणस्याभिशापाद्रामादुपात्तं त्वविभाति चास्त्रे ।
 द्विन्द्रे शरं सर्पमुखे च घोरं पार्येन तस्मिन् विपसाद कर्णं । अमृत्यमाणो व्यसनानि तानि हसौ विधुवन् सविगर्हमाणं ।
 धर्मप्रधानं किल पाति धर्मं इत्यब्रुवन् धर्मविदः सदैव । वयञ्च धर्मं प्रयताम नित्यं यथाबलं शक्तियया युतस्य ।
 स चापि निग्नानि न पाति भक्कान् मन्ये न नित्यं परिपाति धर्मं । एवं ब्रुवन् प्रसृजलितायसूतो विद्याल्यमानोऽर्जुनवा
 षपात्तैः ।

१०१

मर्माभिधाताच्छिखिलः क्रियासु पुनः पुनर्धर्ममथै जगहै ।

ततः शरैर्भूमितरैरविथ्यत्तिभिराश्वे । हस्ते कृष्णं तथा पार्थमभ्यविध्य च सप्तभिः ।

ततोऽर्जुनः सप्तदश तोयवेगानजिह्वगान् । इन्द्राग्निनिघमान् घोरानसृजत् पावकोपमान् ।

निर्मिद्य ते भीमवेगा ह्यपतन् श्रयिवीतले । कम्पितात्मा ततः कर्णः शक्त्वा चिष्टामदर्शयत् ।

वलेनाय स सप्तभ्य ब्रह्माक्षं समुदैरयत् । ऐन्द्रं ततोऽर्जुनस्यापि तं दृष्ट्वाऽभ्युपमन्त्रयत् ।

गाण्डोवं ज्याञ्च वाश्राय्य सोऽनुमन्त्र्य परन्तपः । व्यसृजच्छरवर्षाणि वर्षाणोऽपु पुरन्दरः ।

ततस्तेजोमया वाणा रयात् पार्थस्य निःसृताः । प्रादुरासन्नहावोर्ध्याः कर्णस्य रयमनिकाताः ।

तान् कर्णस्त्वपतो न्यह्वान् भोधायुक्ते महारयः । ततोऽब्रवीदृष्णिवीरस्तस्मिन्नस्त्रे विनाशिते ।

विद्यज्जाखं परं पार्थ राधेयो यस्मिन् शरान् । ततो ब्रह्मास्त्रमात्पुयं संमन्त्र्य समयोगयत् ।

ह्लादयित्वा ततो वाणैः कर्णं प्रत्यस्त्रदर्जुनः । ततः कर्णः श्रितैर्वाप्यैर्ज्या चिच्छेद सुतेजनैः ।

द्वितीयाश्च तृतीयाश्च चतुर्थीं पद्ममीन्तया । पठोमयास्य चिच्छेद सप्तमीञ्च तथाऽष्टमी ।

नवमीं दशमीञ्चास्य तथैवैकादशीं दृष्यः । ज्याशतं शतसन्धानः स कर्णो नावबुध्यते ।

ततो ज्यां विनिधायान्यामभिमन्त्र्य च पाण्डवः । शरैरवाकिरत् कर्णं दीपमानैरिवाहिभिः ।

तस्य ज्याच्छेदनं कर्णो ज्यावधानञ्च संयुगे । नान्वबुध्यत श्रीधत्तात्तदहुतमिवाभवत् ।

अस्त्रैरस्त्राणि राधेय प्राहणत् सव्यसाचिनः । चक्रे चाप्यधिकं पार्थात् स्ववीर्यमतिदर्शयन् ।

ततः कृष्योऽर्जुन दृष्ट्वा कर्णास्त्रेषु च पीडितं । अभ्यसेत्यब्रवीत् पार्थमातिघातं प्रजैति च ।

ततोऽग्निषट्शुभ्रं घोरं शरं सर्पविषोपमं । अग्निसारमयं दिव्यमभिमन्त्र्य परन्तपः ।

रौद्रमर्धं फमाधाय षेजुकामः किरोटवान् । ततोऽपसम्भवी चक्रं राधेयस्य तदा नृप ।

ततोऽवतीर्थं राधेयो रयादाशू समुद्यतः । चक्रं भुजाभ्यामारुम्य समुत्सृज्मिथेषु सः ।

सप्तदीपा वसुमती शशैलवनकानना । गोशंकरा समुत्तिष्ठा कर्णेन चतुरङ्गुलं ।

पञ्चचक्रस्य राधेयः शोधाद्भूष्यरत्नयत् । अर्जुनं वीक्ष्य भरभूमिदं वचनमब्रवीत् ।

भो भो पार्थ महेश्वर मुद्वर्षं परिपासय । पावचक्रमिदं यस्मद्दुरामि महोत्तमात् ।

१०२

सव्यचक्रं महीपक्षं वृष्ट्या दैवादिदं मम । पार्थ कापुरुषाचीर्षमभिसन्धिं विषकर्म्यः ।
 न त्वं कापुरुषाचीर्षे मार्गमाख्यातुमर्हसि । ख्यातस्त्वमगि कौन्तेय विगिष्टो रणकर्मण्युः ।
 विगिष्टतरमेव त्वं कर्तुमर्हसि पाण्डव । प्रकीर्णकेषु विमुखे ब्राह्मणेऽय कृताञ्जली ।
 शरणागतं न्यस्तग्रस्ते याचमाने तयाऽर्जुन । श्रवाणे भ्रष्टकवचे भ्रष्टभग्नार्थुधे तया ।
 न विमुञ्चन्ति गस्ताणि शूराः साधुव्रते स्विताः । तच्च शूरतरमो लोके साधुव्रतञ्च पाण्डव ।
 श्रमिन्नो युद्धधर्माणां वेदान्तावष्टयासुतः । दिव्यास्त्रविदेभयात्सा कर्त्तव्योऽर्थसमा युधि ।
 यावचकर्मिदं यस्तमुद्भूयति महाभुज । न मा रयस्त्रो भूमिष्ठे विकलं हन्तुमर्हसि ।
 न वासुदेवात्स्वतो वा पाण्डवेय विभेम्यधं । त्वं हि ब्रह्मिदायादो महाकुलविवर्द्धनः ।
 अतस्त्वं प्रव्रवीन्नेप मुहूर्त्तं चम पाण्डव ।

८०३

८०३

परामवो मात्स्यगुद्विजैरैः समुद्रपर्यङ्कधरा महाद्रिभिः । कृतो ममार्यं नहि नस्तया कृतो नतेऽभिसानं भविता च नो भुवं ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णरयचक्रयसने नवतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

॥ मञ्जय उवाच ॥ तमत्रवीद्वासुदेवो रयस्त्रो राधेय दिव्या स्मरसोह धर्मं । प्रायेण नीचा व्यसनेषु मग्ना निन्दन्ति दैवं
 कुट्टत न तु स्तं ।

यद्वैपदीमेकवक्त्रा सभायामानाथयस्त्वञ्च सुयेधनय । दुःशासनः शकुनिः भौवलज्य नत्वां कर्णं प्रत्ययात्तत्र धर्मः ।
 यदा सभायां राजानमनवजं युधिष्ठिरं । श्रेयोऽङ्गकुनिर्ज्ञानात् क ते धर्मस्तदा गतः ।
 वनवासं व्यतीते च कर्णं वर्षे चयोदधे । न प्रयच्छवि यद्राज्यं क ते धर्मस्तदा गतः ।
 यद्भोमधेनं सर्वैश्च विषयुक्रैश्च भोजनैः । आचरत्त्वयते राजा क ते धर्मस्तदा गतः ।
 यद्दारणावते पार्थान् सुतान् जतुस्यहे तदा । आदीपयस्त राधेय क ते धर्मस्तदा गतः ।
 यदा रजस्तलां कृष्णां दुःशासनवधे स्थितां । सभायां प्राहसः कर्णं क ते धर्मस्तदा गतः ।
 यदनार्थैः पुरा कृष्णा क्रियमानामनागमं । उपप्रेवसि राधेय क ते धर्मस्तदा गतः ।
 विनष्टाः पाण्डवाः कृष्णं शान्तं नरकं गताः । पतिमस्य वृथोऽपि वदस्व गजगानिनी ।
 उपप्रेवसि राधेय क ते धर्मस्तदा गतः । राज्यलुब्धः पुनः कर्णं सनाद्दयसि पाण्डवान् ।
 यदा शकुनिमाश्रित्य क ते धर्मस्तदा गतः । यदाऽभिमन्युं बहवो युद्धे जगुर्धरारयाः ।
 परिवार्य रणे सालं क ते धर्मस्तदा गतः ।

८०४

८०४

यद्येव धर्मस्तत्र न विद्यते हि किं सर्व्वया तालुविशेषेण । श्रेयस धर्माणि विपत्तलं सूत तयाऽपि जीवन्न विमोक्ष्यसे हि ।
 नेला श्ववैर्निर्जितः पुष्करेण पुनर्यथा राज्यमत्राप वोथ्यात् । प्राज्ञास्तया पाण्डव बाहुवोथ्यात् सर्व्वं समस्ताः परिवृत्तलाभाः ।
 निहत्य श्वचूनं सनरे प्रहृष्टान् सधोमकान् राज्यमत्रापुयुते । तया गता धार्तराष्ट्रा विनाशं धर्माभिगुप्तेः सततं वृषिहै ।

॥ मञ्जय उवाच ॥ एवमुक्त्वादा कर्णो वासुदेवेन भारत । सञ्जयाऽवनेना भूत्वा गोचरं किञ्चिदुक्त्वात् ।
 क्रोधात् प्रस्फुरमाणोऽथ धनुस्त्वाम् भात । योर्धयोमास वै पार्थ महावेगपरारुमः ।
 ततोऽत्रवीद्वासुदेवः फाल्गुनं पुरुपर्धमं । दिव्यास्त्रेषुैव निर्भिद्य पातयस्त महाबल ।

८०५

श्वमुक्तस्य देवेन क्रोधमागात्तदाऽर्जुनः । मन्युमभ्याविग्रहोत्तरत्वा तत्तु धनञ्जयः ।
 तस्य क्रुद्धस्य सर्व्वेभ्यः, खेतोभ्यसोजघोऽर्षिभ्यः । प्रादुराभंसादा राजघादद्भुतमिवाभवत् ।
 तत्समीच्छ ततः कर्णो ब्रह्मास्त्रेण धनञ्जयं । श्रमवर्धत् पुनर्थंजमकरोद्रयमञ्जने ।
 ब्रह्मास्त्रैषैव तं पार्यो ववर्ध शरवृष्टिभिः । तदस्त्रमस्त्रेणादार्यं प्रजहार च पाण्डव ।
 ततोऽन्यदस्त्रं कौन्तेयो ददितं जातवेदसः । मुनेश्च कर्णमुद्दिश्य तन्मज्ज्वाल तेजसा ।
 वारुणेन ततः कर्णः शमयामास पावकं । जीमूतैश्च दिशः सर्वाशुके तिमिरदुर्दिनाः ।
 पाण्डवेयस्त्रसंभ्रान्तो वायव्यास्त्रेण वीर्यवान् । श्रपोवाह तदाऽभ्राणि राधेयस्य प्रपश्यतः ।
 ततः शरं महाघोरं ज्वलन्तमिव पावकं । आददे पाण्डुपुत्रस्य सूतपुत्रो जिघासया ।
 योज्यमाने ततस्तस्मिन् वाणे धनुषि पूजिते । चचाल श्रयिवो राजन् सशैलवनकानना ।
 दवौ मशकरो वायुर्दिग्भश्च रजसाष्टताः । हाहाकारश्च शंजज्ञे सुराणां दिवि भारत ।
 तमिषुं सन्धितं दृष्ट्वा सूतपुत्रेण मारिय । विपादं परभं जग्मुः पाण्डवा दीनचेतसः ।

स सायकः कर्णभुजप्रमुक्तः शक्राश्रनिप्रख्यरचिः श्रितापः । भुजान्तरं प्राप्य धनञ्जयस्य विवेकं बल्लोकनिवीरगोत्तमम् । -
 स गाढविद्धः समरे महात्मा विघूर्णमानः झयदस्तगाण्डिवः । चचाल योभसुरभिवमर्दनं चित्ति प्रकल्पे च यथाऽचलोत्तमः ।
 तदन्तरं प्राप्य वृषो महारथो रथाङ्गमुर्ध्वागतमुज्ज्विहीर्षुः । रथादवबुल्य निगृह्य दोर्भा शशाकं देवान् महाबलोऽपि ।
 ततः किरीटो प्रतिपद्य संभ्रां जघाह वाणं यमदण्डकल्पं । ततोऽर्जुनः प्राञ्जलिकं महात्मा ततोऽज्ञोद्वासुदेवोऽपि पार्थ ।
 क्षिन्ध्यस्य मूर्द्धानमरः शरेण न यावदारोहति वै रथं वृषः । तथैव संपृष्य स तत्रचः प्रभारतः सुरं प्रज्वलितं प्रगृह्य ।
 जघान कवाममलाकंबुषा महारथे रथचक्रे विमग्रे । तं हस्त्रिकवाप्रवरञ्च केतुं सुवर्णमुक्तामणिवज्रशृङ्गं ।
 ज्ञानप्रकर्षोत्तमश्रित्ययुक्तैः कृतं सुरूपं तपनीयचित्रं । जयास्यदन्तव सैन्यस्य नित्यममित्रत्रिवासनमीड्य रूपं ।
 विख्यातमादित्यसमस्य लोके लिया सम पावकभानुचन्द्रैः । ततः सुरप्रेष सुमशितेन सुवर्णपुङ्गेन ऊताश्रिवर्धना ।
 श्रिया ज्वलन्तं ध्वजमुक्तामाय महारथस्थाधिरयैः, किरीटो । यत्रयदर्पश्च तदा प्रियाणि सर्वाणि कार्याणि च तेन केतुना ।
 साकं कुरुषा हृदयानि चापतद्बभूव हाहेति च नि खूनो महान् । दृष्ट्वा ध्वजं पातितनाशुकारिणा कुरुप्रवीरेण निष्ठ
 तमाहवे ।

नाशंसिरे सूतपुत्रस्य सर्व्वे जयं तदा भारत ये लदीयाः । श्रय लरन् कर्णवधाय पार्यो महेश्वरज्ञानलदण्डसन्निभं ।
 आदत्त पार्योऽञ्जलिकं निपद्वात् स हस्त्ररथैरिव रश्मिमुत्तमं । मर्ष्यद्दिदं शोषितभांसदिग्धं वैद्यानारकप्रतिभं मुहार्हं ।
 नरायनागासुरहन्तरथिं दह्याजमश्रोगतिमुपवेगं । सहस्रनेत्राश्रनितुल्यवोर्ये कालानने व्यात्तमिवातिघोरं ।
 पिनाकनारायणचक्रसन्निभं भयङ्करं प्राणश्रंतां विनाशनं । जघाह पार्थः स्वशरं प्रष्टो यो देवशरैरपि दुर्धिंवार्यः ।
 संपूजितो यः सतत महात्मा देवासुरान् यो विजयेन्द्रहेपुः । तं वै प्रगृहं प्रमथीत्य युद्धे चचाल सर्व्वं सचराचरं जगत् ।
 स्तस्ति जगत्सादृश्यः प्रदधुःश्रुसमुद्यतं प्रेक्ष्य महाधेपुः । ततस्तु तं वै शरमप्रमेयं गाण्डीवधन्वा धनुषि व्यथोजयत् ।
 युक्ता महास्त्रेण परेषु चापं निदध्य गाण्डीवमुवाच गन्तं । श्रय महाहस्त्रप्रतिभो महाशरः शरीरश्चासुरस्य दुर्धरः ।
 तेषां त्रिंशत् गुरवश्च तेऽपिता मया यदीष्टं सुपदां श्रुतं तथा । अनेन सत्येन निहन्त्ययं शरः सुसंश्रितं कर्णमरिं ममोर्जितं ।

रत्यूचिवांशं प्रमुमोच वाण धनञ्जयः कर्णवधाय घोरं । कृत्यामयञ्जोत्रिरक्षीभिवोयां दीपामसङ्गा युधि मृत्युनाऽपि ॥०६॥
 ब्रुवन् किरौटी तमतिप्रहृष्टो ह्यथं शरो मे विजयावहोऽस्तु । जिघांसुरकैन्दुसमप्रभावः कर्णं मयाऽक्षो नयतां यमाय ।
 तेनेपुवोर्थेण किरौटमाली प्रहृष्टरूपेया विजयावहेन । जिघांसुरकैन्दुसमप्रभेण चक्रे विपत्तं रिपुमातातयो ।

तथा विमुक्तो वलिनाऽर्केतेजाः प्रञ्चालयामास दिगो नभस्य । ततोऽर्जुनस्तस्य गिरो अहार ट्वस्य वज्रेण यया महेन्द्रः ।
 शरोत्तमेनाञ्जलिकेन राजन् तदा । महास्त्रप्रतिमन्त्रितेन । पायोऽपराहे गिर उचकर्त्त वैकर्त्तनस्तया महेन्द्रसूनुः ।
 तत्रापतञ्चान्तिकेन किन्नमयास्य कायो निपपात पथात् । तदुच्यतादित्यसमानतेजसं शरन्नभामध्यगभास्करोपमं । ॥०७॥

वराङ्गमुर्ध्यामपतच्चमूखे दिवाकरोऽस्त्रादिव रत्नमण्डलः । ततोऽस्य देहं सततं सुखोचितं मुरुपमत्यर्गमुदारकर्म्मणः ।
 परेण कृष्टेण गिरः समत्यजद्रुचं महर्द्धैवसुसंगमीचरः । शरैर्बिभिक्षं व्यसु तत् सुवर्चसः पपात कर्णस्य शरीरमुच्छ्रितं ।
 स्वप्रणं गैरिक्तोयविस्रवं गिरैर्धेयावज्रहंतं महागिरः । देहाच कर्णस्य निपातितस्य तेजः सूर्यं खं वितत्याविभेय ।
 तदद्भुतं सर्वमनुभयोधाः संदृष्टवन्तो निहते स्म कर्णे । ततः शङ्कान् पाण्डवा दभु रूषैर्दृष्ट्वा कर्णं पातितं फाल्गुनेन ।

तथैव कृष्णस्य धनञ्जयस्य हृष्टौ यमौ दभ्रतुञ्जोरिजातौ । तं सोमकाः प्रेक्ष्य हतं शयानं सैन्यैः सार्द्धं सिंहादात्तं प्रचक्रुः ॥०८॥
 त्थ्याणि संजगुरतीव हृष्टा वासांसि पैवादुधुनुर्भुजाय । संवर्द्धयन्तस्य नरेन्द्रयोधाः पार्थ समाज्जगुरतीव हृष्टाः ।
 यत्नान्विताच्चापरे ह्यप्रनृत्यन्नयोन्मामास्रिय नदन्त ऊचुः । दृष्ट्वा तु कर्णं भुवि चाविपन्नं कृतं रयात् सायकैरर्जुनस्य ।

महानिलेनाद्रिमिवाविपुङ्खं यज्ञावसानेऽग्निमिव प्रभान्तं । रराज कर्णस्य गिरो निःकृतमसत्तं गतं भास्कररूपेव विभं ।
 प्रताप्य सेनां स तु पाण्डवो रणे शरंभुभिर्भास्करतुल्यदोधितिः । किरौटिकालेन सुवर्णभास्करोऽप्यनीयतासं दिवसावसाने ।
 शरैरचितसर्वाङ्गः शोणितौघपरिप्लुतः । विभाति देहः कर्णस्य स्वरग्निरभिरिवाङ्गुमान् । ॥०९॥

प्रताप्य सेनामामिचो दीप्तैः शरगभलिभिः । वलिनाऽर्जुनकालेन नीतेऽस्य कर्णभास्करः ।
 अस्तं मच्छन् यथादित्यः प्रभामादाय गच्छति । तथा जोवितमादाय कर्णस्त्रेपुर्जगाम सः ।
 अपराहेऽपराङ्मुख्य सतपुत्रस्य मारिष । किन्नमञ्जलिकेनो योऽश्वेधमपतच्छिरः ।
 उपर्युपरि सैन्यानामस्य शचोस्तदाऽञ्जसा । गिरः कर्णस्य शोऽश्वेधमिपुः सोऽप्यहरत् द्रुतं ।

कर्णं तु शूरं पतितं श्रियव्यां शराचितं शोणितदिग्भगाचं । दृष्ट्वा शयानं भुवि मद्रराजश्चिन्नध्वजेनाय यथै रयेन । ॥१०॥
 हते कर्णे कुरवः प्राद्रवन्त भयाहिता गादविद्वाद्य धंखे । श्वेचमाना मुञ्जरर्जुनस्य ध्वजं महान्तं वपुषा स्वसन्तं ।
 सहस्रनेत्रप्रतिमानकर्म्मणः सहस्रनेत्रप्रतिमानं शुभं । सहस्ररश्मिर्दिनसप्तये यया तथाऽपतत्कर्णशिरो वमुत्थरं ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णवधे एकनवताऽध्यायः ॥ ६१ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ शल्यस्तु कर्णं निहते किरौटिना वर्षं वलं प्रसनीव्यान्तंरूपं । यथै हते चाधिरयो पदानुगे रयेन कञ्चि
 क्षपरिच्छेदेन ।

शल्यस्तु कर्णाऽर्जुनयोर्बिभेदं यत्नानि दृष्ट्वा स्मदितानि वाप्ये । यथै परोतो भूदमनुनाऽर्धो रयेन संक्षिप्रपरिच्छेदे
 निपातितस्यन्दनवाशिनागं बलञ्च दृष्ट्वा हतस्रतपुङ्खं । दुर्ध्याधनोऽशुपरिपूर्णनेत्रो दीनो मूर्च्छन्श्रमदाभङ्ग्यः ।
 कर्णं तु शूरं पतितं श्रियव्यां शराचितं शोणितदिग्भगाचं । यदृच्छया सूर्यं रवावन्निश्चिद्रुच्यतः संदग्निर्ब्रह्मन् ॥

प्रहृष्टविवस्वविपन्नविपिनास्तयाऽपरे शोकहता रवाभवन् । परे तदोदाय परस्त्रांश्च ददायथैवां तद्विच्छेदं ॥

प्रविद्धवर्षाभरपाभरायुधं धनञ्जयेनाभिहतं मरुजं । निशम्य कर्णं कुरवः प्रदुद्रुवुर्धतर्भमा गाव इवाजने वने ।
भीमश्च भीमेन तदा खनेन नादं कृत्वा रोदधौ कम्पयानः । आस्रोऽटयन् वलाते नृत्यते च हते केशे चामयन् धाञ्चराट्टान् ।
तथैव राजन् भेत्तः सञ्जयाय शङ्खान् दधुः सखगुह्यापि मर्षं । परस्परं चक्षिया इष्टरूपाः सुतात्मजैर्षु निहते
तदानां ।

१५१

कृत्वा विमर्द्दं महदञ्जनेन कर्णो हतः केशरिपेव नागः । तीर्षां प्रतिज्ञा पुरुषर्षभेण वैरस्थान्तं गतवाञ्छापि पार्यः ।
मद्राधिपस्यापि विमूढचेतास्वर्षं रथेनापहतध्वजेन । दुर्व्योधनस्थान्तिकमेव्य राजन् सवाप्यदुःखादचनं वभाये ।

विशोषनागाश्चरयप्रवीरं बलं तदीयं यमराष्ट्रकल्पं । श्रम्येन्यमासाद्य हतं महद्भिर्नारायणगैर्गिरिकूटकन्यैः ।
नैतादृशं भारत युद्धमासीद्यथा तु कर्णञ्जनयोर्व्यभूव । यक्षो हि कर्णेन समेव्य कृष्णाः बन्धे च मर्षं तव शत्रवो ये ।
द्वैवं ध्रुवं पाथवमात् प्रवृत्तं यत् पाण्डवान् पाति दिनसिं चास्मान् । तवार्थं सिद्धयैकरास्त मर्षं प्रसज्य वीरा निहता
दिपङ्क्तिः ।

१५२

कुवेरैवैवस्तवासवांना तुल्यप्रभावा नृपते सुवीराः । वीर्येण शौर्येण बलेन तेजसा तैस्तेषु युक्ता विविधैर्गुणैः ।
श्रवथकृष्णा निचता नरेन्द्रास्त्वार्यकामा युधि पाण्डवेषु । तन्मा शुभो भारत दिष्टेनतत् पर्यायस्य लं न सदाऽसि सिद्धिः ।
एतदेषा मद्रपतेर्निग्रम्य स्वं चायनीतं मनसा निगिञ्च । दुर्व्योधनो दीनमना विभङ्गः पुनः पुनश्च्यसदात्तं रूपः ।

इति श्रीमद्भागवते कर्णपर्वणि कर्णबधे द्वावतोलोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

॥ एताराष्ट्र उवाच ॥ तस्मिंस्तु कर्णञ्जनयोर्विमर्द्दं दग्धस्य रौद्रेऽहनि विद्रुतस्य । वभ्रव रूपं कुरुसञ्जयानां बलस्य वाणेश्च
यितस्य कौटुकं ।

• ॥ सञ्जय उवाच ॥ शृणु राजश्रवहितो यथा वृत्तो महाचयः । धीरो मनुष्यदेहानामाजौनरवरचयः ।
यत्तत्कर्णं हते पार्यः सिंहेनादमयाकरोत् । तदा तव सुतान् राजन्नाविवेश महद्भयं ।

१५३

न सन्धातुमनोकानि नचैवाशुपराक्रमे । आसीदुद्धिर्हते कर्णं तव योधस्य कर्हिचित् ।
वशिजे नावि भिस्त्रायामगाधे विश्वे ये यथा । अपारे पारमिच्छन्तो हते द्वीपे क्रिरीटिना ।
सूतपुत्रे हते राजन् विचक्षाः शस्त्रविक्रताः । शनाथा नाथमिच्छन्तो मृगाः सिंहेरिवाहितः ।
भग्नशूद्रा वृषा यदङ्गप्रदंश इवीरगाः । प्रत्यपायाम सायाङ्गे निर्मिताः सव्यसचिना ।

१५४

• हतप्रवीरा विध्वस्ता निःश्रिता निश्रिताः शरीः । सूतपुत्रे हते राजन् पुत्रास्ते द्रुद्रुर्भयात् ।
विस्मदायन्तकवचाः कान्दिगूता विचेतसः । श्रम्येन्यमवसृद्रन्तो वीक्ष्यमाणा भयाहितः ।
सामेव नूनं धीभत्युर्धमिश्च च वृकोदरः । अभियातोति मन्वानाः पेतुर्धुञ्चुय सभ्रमात् ।
इयानन्ये गजानन्ये रयानन्ये महारथाः । आरुष्ण जवसम्यन्नाः पदातीन् प्रजङ्गर्भयात् ।

१५५

कुञ्जरैः श्वन्दनाः लुषाः मादिनश्च महारथैः । पदातिधंधाद्याशेषैः पलायङ्गिर्भयाहितैः ।
बालतस्करसहोर्षे मार्यहीना यथा वने । सूतपुत्रे हते राजन्तव योधास्त्रायाऽभवन् ।
हतारोहा यथा नागानिष्प्रहस्ता यथा नराः । सर्वे पार्थमर्षं लोकं सम्यग्गता भयाहितः ।
सन्त्येस्य द्रवतः सर्वान् भीमधेनभयाहितान् । तान् वृष्टा विद्रुतान् सर्वान् योधास्तव सहस्रगः ।

दुर्व्योधानोऽय स्रूतं खे द्वाहा छलेदमत्रवोत् । नातिकमिथ्यते पार्थो धनुष्याणिमवस्थितं ।
जघान सर्वैभ्यनानि शनैरयान् प्रचोदय । युध्यमानं हि कौन्तेयं हनिव्यामि न संशयः ।
नोत्सहे मामतिक्रान्तुं वेलामिव मघोदधिः । अघाञ्जुं न संगोविन्दं मानिनञ्च उक्कोदरं ।
हृन्त्यां शिष्टांस्तथा शत्रून् कर्षस्थानृष्यमाश्रुयां । तच्छुत्वा कुशराजस्य शूराथ्यसदृशं वचः ।
स्रूते ह्येनपरिच्छन्नाच्छनैरयानचोदयत् । रथाश्वनागहोनासु पादातास्तव मारिष ।
पञ्चविंशतिसाहस्रा युद्धायैव व्यवस्थिताः । तान् भीमसेनः संकुद्धो दृष्टद्युम्नश्च पार्षते ।
वल्लेन चतुरङ्गेण संदृष्ट्याजन्नतः शरैः । प्रत्ययुध्यन्त समरे भीमसेनं सपार्थतं ।
पार्थेपार्थतयोद्यान्ये जगदुल्लास नामनी । अक्रुध्यत रणे भीमसैलदा पथ्यवस्थितौ ।
सोऽवतीर्थं रथाच्छूर्णं गदापाणिरयुध्यत । न तान् रथस्यो भूमिष्ठान् धर्म्मपिषो उक्कोदरः । ।
योधयामास कौन्तेयो भुजनीर्थ्यवपाश्रयः । जातरूपपरिच्छन्नां प्रमदन्न मर्त्तुं गदां ।
श्रवधोत्तावकान् सर्वान् दण्डपाणिरिवान्तकः । पदातिनोऽपि सन्ध्यात्वा मियं जोवितमात्मनः ।
भीममभ्यद्रवन् संख्ये पातङ्गा ज्वलने यथा । आसाद्य भीमसेनानु धरन्त्या युद्धदुग्धदाः ।
विनेशु, सहसा दृष्ट्वा भूतयामा इवान्तकं । श्येनवद्विचरन् भीमो गदाहस्तो महाबलः ।
पञ्चविंशतिसाहस्रांस्तावकानवप्रीययत् । ह्ला तत् पुण्यानीकं भीमः सत्यपराक्रमः ।
दृष्टद्युम्बं पुरस्कृत्य तस्यौ तत्र महावनः । धनञ्जयो रथानीकमभ्यवर्त्तत वीर्यवान् ।
माद्रोपुत्रौ तु प्रकुनिं धाव्यक्रिसु महारथः । जनेनाभ्यपतन् दृष्ट्वा प्रनौ दौर्व्योधानं यत्नं ।
तस्यायसादौ न सुवहंस्ते निहत्य मितै शरैः । समभ्याधावंस्तरितास्तत्र युद्धमभून्नहत् ।
धनञ्जयोऽपि चाभ्येत्य रथानीकं तत्र प्रभो । विद्युतं विपु लोकेषु गाण्डोवं विविपन् धनुः ।
छण्षमारयिमायान्तं दृष्ट्वा श्वेतहयं रयं । अर्क्षुनञ्चापि योद्धारं लदीया, प्राद्रवन् भयात् ।
विप्रहीनरथाश्चैव शरैश्च परिकर्षिताः । पञ्चविंशतिसाहस्राः कालमाच्छेन् पदातयः ।
ह्ला तान् पुरपथ्याघ्र, पाञ्चालानां महारथः । पुत्र, पाञ्चालराजस्य दृष्टद्युम्बो महामनाः ।
भीमसेनं पुरस्कृत्य न चिरान् प्रत्यदृश्यत । महाधनुर्धर, श्रोमानमिचगण्ठतापनः ।
पारावतसर्वार्थं कौविदारमयध्वजं । दृष्टद्युम्बं रणे दृष्ट्वा लदीयाः प्राद्रवन् भयात् ।
गान्धारराजं श्रीघ्राणमनुसृत्य यश्चस्त्रिनौ । न चिरान् प्रत्यदृश्येतां माद्रीपुत्रौ सषात्थकी ।
चेकितानः शिखण्डी च श्रौपदेयाश्च मारिष । ह्ला तदीयं मुमहत् धैर्यं श्रद्धांस्तयाऽधमन् ।
ते सर्वे तावकान् प्रेक्ष्य द्रवतोऽपि पराङ्मुखान् । अभ्यवर्त्तन्त धरन्भान् उपान् जिवा यथा दृष्टः ।
सेनावशेषं ते दृष्ट्वा तत्र धैर्यस्य पाण्डवः । अवस्थितं सद्यसाधो पुकोप वलवान्धुव ।
धनञ्जयो रथानीकमभ्यवर्त्तत वीर्यवान् । विद्युतं विपु लोकेषु व्यापिण्डाण्डिवं धनुः ।
तत एतं शरत्रातैः सहसा समवाक्रिरत् । तमसा संहतेनाय न क्ष किञ्चिददृश्यत ।
अन्वकारीरुते लोके रज्जोभूते महीतसे । योधाः सर्वे महाराज तावकाः प्राद्रवन् भयात् ।

संभ्रम्यमानि सैन्ये तु कुरुक्षेत्रे विशास्यते । परानभिमुपांशैव चतुर्धे समुपाद्रवत् ।
 ततो दुःस्थोधनः सर्वानाजुहावाय पाण्डवान् । युद्धाय भरतश्रेष्ठ देवानिव पुरा वसिः । १८८
 त एनमभिगजन्तः संहिताः समुपाद्रवन् । नानाशस्त्रभृतः क्रुद्धा भर्तव्यतो मुञ्जर्मुञ्जः ।
 दुर्योधनोऽप्यमशान्तस्तान् रथे निभितैः शरैः । तत्रावधीत्ततः क्रुद्धः शतशोऽय सहस्रमः ।
 तत् सैन्यं पाण्डवेषां यो धयामास सर्वतः । तत्राहतमपस्थाम तत्र पुत्रस्य पौरुषं ।
 यदेकः संहितान् सर्वान् रथेऽप्युधत्त पाण्डवान् । ततोऽपश्यन्मघात्मा सः स्वसैन्यं भृशदुःखितं । १८९
 ततोऽवस्थाप्य राजेन्द्र कृतबुद्धिस्त्वात्मजः । रथयन्त्रिव तान् योधागिदं वचनमब्रवीत् ।
 न तं देवं प्रपश्यामि यत्र याता भयादिताः । गतानां यत्र वै मोक्षः पाण्डवात् किं गतेन वः ।
 श्रवणञ्च बलभेतेषां ह्येषा च भृशविचिता । अत्र सर्वान् हनिष्यामि भ्रुवो हि विजयो भवेत् ।
 विप्रयातांस्ततो भिन्नान् पाण्डवाः कृतकिल्बिषान् । अनुसृत्य बधिष्यन्ति श्रेयान्नः समरे वधः । १९०
 सुखं साङ्गामिकां मृत्युः चक्षुर्भ्रंशेण युज्यते । मृतो दुःखे न जानीते प्रेत्य चानन्यमद्युते ।
 शृणुष्वं क्षत्रियाः सर्वं यावन्तः स समागताः । यदा शूरश्च भीरुश्च मारयत्यन्तकोपमः । १९१
 को नु मूढो न युधेत मादृशः क्षत्रियव्रतः । दिपतो भीमघेनस्य क्रुद्धस्य वधमेव्यय ।
 पितामहैराचरितं न धर्मं हातुमर्हथ । न स्वधर्मोऽस्ति पापीयान् क्षत्रियस्य पलायतः ।
 न युद्धधर्मात् श्रेयो हि पत्याः स्वर्गस्य कौरवाः । अचिरेण हता लोकान् सद्यो योधाः समयुत ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ एवं ब्रुवति पुत्रे ते सैनिका श्मश्रुवित्ताः । अनवेद्यैश्च तदाकं प्राद्रवन् सर्वतो दिग्गः ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्षणि कौरवसैन्यपलायने चिनवतोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ दृष्ट्वा तु सैन्यं परिवर्त्तमानं पुत्रेण ते मद्रपतिस्तदानीं । संवस्तरूपः परिमूढचेता दुर्योधनं वाक्यमिदं
 बभाषे । १८८

॥ शब्द उवाच ॥ पश्यदमुषं नराजिनागैरायोधनं वीरभ्रतैः सुपूर्णं । महो धरामैः पतितैश्च नागैः सकृत्प्रभिनैः शरभिनन्दैश्चैः ।
 संविद्धलङ्घित्य गुतासुभिश्च प्रध्वस्तवभ्योयुधचर्मखड्गैः । वज्रापविद्धैरिव चाचलोकतमैर्निभिन्रपायाणमहाद्रुमौषधैः ।
 प्रदृष्ट्वा घण्टादुश्रतोमरध्वजैः सहजगालैरिधौघसंभ्रुतैः । ब्रारवाभिनैः पतितैश्चरत्नैः शसङ्गिराजैः क्षतजं वमङ्गिः ।
 दीनं स्तनङ्गिः परितृप्तनैर्कैश्चो दमङ्गिः कृपणं नदङ्गिः । तथापविद्धैर्गजवाजियोधैर्बलपविद्धैरथवीरसङ्गैः ।
 मन्दासुभिनैश्च महो महाहृद्वे न्यूनं यथा वैतरणीव भाति । गजैर्निज्जलैर्नरहस्तिगात्रैरुदपमानैः पतितैः श्रियन्वा । १८९
 विभ्रोर्धदनाैः क्षतजं वमङ्गिः स्फुरद्गिराजैः कर्षणं नदङ्गिः । निष्ठकचकेपुयुधैः सयोक्तृभिः प्रदृष्ट्वा षीरपताककेतुभिः ।
 सुवर्धजास्त्रावतैर्भृगाहृत्कैश्च हारयोधैर्जलदैरिवाद्यता । यश्चस्त्रिभिरागरथाप्ययोधिभिः पदान्तिभिश्चाभिमुखैर्दतैः परैः ।
 विभ्रोर्धवर्धभरणमन्वरायुधैर्हता प्रशान्तरिव पावकैश्चो । शरप्रहारामिहैर्कहाचलैरवेक्ष्यमाणैः पतितैः सहस्रमः ।
 दिवस्युतैर्भरतिदितिमङ्गिनैश्च पृथैर्धैरमलप्रदीप्तैः । प्रनष्टसंभ्रैः पुनरुत्सृष्टसङ्गैश्चो बभूवानुगतैरिवाक्षैःभिः ।
 कर्णाञ्जुनाभ्यां शरभिन्रगावर्धनैः प्रवीरैः कुरुसञ्जयानां । शरान्त कर्णाञ्जुनवाज्जमुक्ता विदार्य नागाद्यमन्युदेक्षान् । १९०
 माषाक्षिरस्त्राश्च महो प्रतोयुर्भ्रंशोरगा वासमिवाभिनघाः । हतैर्भन्युव्याद्यगजैश्च सङ्घो शरापविद्धैश्च नरैर्नरेन्द्र । १९१

धनञ्जयस्याधिरयेथ सागणैरगम्यरूपा वसुधा यमुव । रथैर्धरेदुन्मयितैः सुकन्यैः सधेधमस्तेषु वरायुधैर्धनेः ।
 विप्रिर्षयोऽन्वित्तिनित्तवन्धनेनित्तत्तच्छक्राच्युगविबेषुभिः । विमुक्तमस्वैय तया व्युपस्करैदतानुकैर्भविनिपङ्गवन्धनेः ।
 प्रभम्रनोऽैर्ष्येहिमभूवित्तिस्तता मही धौरिव शारदैर्धनेः । चिह्नय्यमात्सैर्जवनेष्टरङ्गमैर्दतेश्वरैराजरथैः सुकल्पितैः ।
 मनुष्यमातङ्गरयाश्राग्निभिर्द्रुतं व्रजनो वज्रधा विचूर्णिताः । सहेमपट्टाः परिषाः परश्वधाः श्रिताश्च शूला मुपलानि
 मुद्राः ।

५८०

पेतुश्च खड्गा विमला विकोपा गदाश्च जाम्बूनदपट्टनद्धाः । चापानि रक्षाङ्गदभूपणानि शराश्च कार्त्तिकरचित्रपुङ्गाः ।
 षष्ठ्यश्च पीता विमला विकोपाः प्रासाद्य दण्डैः कनकावभोधैः । ऋचाणि वाल्यजनानि पुङ्गाण्डिश्चपविज्जयश्चजे
 विचित्राः ।

कृपाः पताकाम्बरभूपणानि किरीटमालामुकुटाश्च शूभाः । प्रकोर्णका विप्रकीर्णश्च राजन् प्रवालमुक्तातरलाश्च हाराः ।
 श्यापोतकेयूरवराङ्गदानि यैवेयनिष्काः सुसुवर्णद्ववाः । मण्युत्तमा वज्रसुवर्णनुक्ता रत्नाणि चोचावचमङ्गलानि ।
 गात्राणि चात्यन्तसुखोचितानि शिरांसि चन्दुप्रतिमाननानि । देहांश्च भोगांश्च परिच्छेदांश्च त्यक्त्वा मनोज्ञानि सुखानि
 चैव ।

५८१

स्रधर्षनिष्ठां महतीमवाथ व्याप्याशु लोकान् यशसा गतासौ । निवर्त्त दुर्घोधन यान्तु सैनिका व्रजस्य राजन् भिरविराथ
 मानद ।

दिवाकरोऽप्येव सिलन्ते प्रभो पुनस्त्वमेशात्र नरेन्द्र कारुणं । इत्येवमुक्त्वा विरराम शल्यो दुर्घोधनं शोकपरीतचेताः ।
 हा कर्ण हा कर्ण इति ब्रुवाणमार्त्तं विभङ्गं मृगमयुनेवं । तं द्रोणपुत्रप्रमुखा नरेन्द्राः सर्वे समाश्रास्य मुञ्चः प्रयान्ति ।
 निरोचमाणा मुञ्चरङ्गुनस्य ध्वजं महान्तं यशसा ज्वलन्तं । नराद्यन्मातङ्गररीरजेन रक्तेन सिक्ताश्च तथैव भूमिं ।
 रताम्बरस्रक्तपनीययोगाञ्चारो प्रकाशानिव सर्वगन्धाः । प्रच्छन्नरूपा रुधिरेश राजन् शैश्वरे मुङ्गर्त्तंऽतिविराजमाने ।
 नैवावतस्युः कुरवः समोक्ष्य प्रमाजिता देवलोकया सर्वे । वधेन कर्णस्य तु दु खितासौ हा कर्ण हा कर्ण इति ब्रुवाणाः ।
 द्रुतं प्रयाताः भिरविराणि राजन् दिवाकरं रक्तमवेद्यमाणाः । गाण्डोवमुक्तैश्च सुवर्णपुङ्खैः शिलासहितैः शोणितदिग्धवाजैः ।
 शरैश्चिताङ्गैः युधि भाति कर्णे हतोऽपि सन् सूर्य्य दवांशुमाली । कर्णस्य देहं रुधिरात्किञ्च भक्तानुकम्पी भगवान् विवस्वान् ।
 स्यूष्टंऽश्रुभिर्लोहितरक्तं रूपं शिलासुरभ्येति परं समुद्रं । इतीव शस्त्रिणश्च सुरार्थिषंवाः संप्रस्थिता यान्ति ययानिकेतनं ।
 धेचिन्तयित्वा जनता विमलुर्घयासुखं स्रज्ज महीतलस्य । तदद्भुतं प्राणभृतां भयङ्करं निशम्य सुदुर्लभं कुशवीर्यमख्येयाः ।

५८२

धनञ्जयस्याधिरयेथ विप्रिताः प्रभंसमानाः प्रययुस्तदा जनाः ।
 शरभङ्क्तवर्षाणं रुधिरौचितवासयं । गतासुमपि राधेयं नैव सञ्जोर्विमुञ्चति ।
 तप्तजाम्बूनदनिभं ज्वलनार्कवमप्रभं । जीवन्तमिव तं शूरं सर्वभूतानि मेरिरे ।
 सतस्यापि महाराज सूतपुत्रस्य संयुगे । वित्रेसुः सर्वता योधाः धिंहस्तेवैतरं स्रगाः ।
 सतोऽपि पुरुषयाग्रे जीववानिति सञ्चते । नाभवद्विद्यतिः काचिद्धतस्वपि महात्मनः ।
 चारुवेमधर वीरं चारुभौसिभिरोधरं । तन्मुञ्चं सूतपुत्रस्य पूर्णपत्रमयद्युति ।
 नानाभरणवान् रावञ्छाप्रजाम्बूनदाङ्गदः । हतो वैकर्त्तनः श्रैते पादयोः दुःखवानिव ।

५८३

फनकोत्तमसङ्काशो ज्वलन्निव विभावसुः । स श्रान्तः पुरुषव्याघ्रः पार्थसायकधारिणा ।

यथा हि ज्वलनो दीप्तो जलमासाद्य शान्त्यति । कर्णाग्निः समरे तदत् पार्थमेवेन श्रामितः ।

श्राहृत्य च यशो दीप्तं सुप्रद्वेनात्मनो भुवि । विस्मज्य शरवर्षाणि प्रताप्य च दिशो दम्य ।

सपुत्रः समरे कर्णः स श्रान्तः पार्थतेजसा । प्रताप्य पाण्डवान् सर्वान् पाद्यालांस्तत्र तेजसा ।

वर्षित्वा शरवर्षेण प्रताप्य रिपुवर्हिनीं । श्रीमानिव सहस्रांश्चरुर्जगत् सर्व्वं प्रताप्य च ।

हतो वैकर्त्तनः कर्णः सपुत्रः सहवाहनः । अर्थिनां पक्षिर्षपस्य कल्पद्वेषो निपातितः ।

ददानोत्थिव यो वाचं न नास्तीत्यर्थितोऽर्थिभिः । सद्भिः सदा सत्पुरुषः स हतो दैरये द्रुपः ।

यस्य ब्राह्मणसात् सर्व्वं वित्तमाशोन्महात्मनः । नादेयं ब्राह्मणेष्वामीचस्य स्वमपि जीवितं ।

सदा स्त्रीणां प्रियो नित्यं दाता चैव महारथः । स वै पार्थास्त्वनिर्दग्धो गतः परमिकां गतिं ।

यमाश्रित्याकरोदैरं पुत्रसो स गतो दिवं । आदाय तव पुत्राणां जयायां शर्म वर्य्यं च ।

हते कर्णे सरितो न प्रसस्युर्जंगम चासं सविता दिवाकरः । गृहस्य तिर्य्यक्ज्वलनार्कवर्णः भोमस्य-पुत्रोऽभ्युदियाय तिर्य्यक्

नभः पफालेव ननाद चोर्ब्धिं वनुश्च वाताः पृथयाः सुधोराः । दिग्धो वभ्रुर्ज्वलितः सधूमा महाशंवाः सखनुश्चुभुश्च ।

सकाननाद्याद्रिचयास्यकपिरे प्रविव्ययुर्भूतगणाश्च सर्व्वे । दृहस्यतिः संपरिवार्य्यं रोहिणी वभ्रु चन्द्रार्कसमो विश्राम्तिः ।

हते तु कर्णे विदिशोऽपि जन्जलुसामोदृता धौर्बिकचचाल भूमिः । पपात चोल्का ज्वलनप्रकाशा निशाचराश्याप्यभवन् प्रदृष्टः ।

शश्रिप्रकाशाननमर्जुनो यदा क्षुरेण कर्णस्य शिरो न्यपातयत् । तदाऽन्तरीचे सहस्रैव शब्दो बभूव हाधेति सुरैर्बिभुक्तः ।

स देवगन्धर्व्वमनुष्यपूजितं निहत्य कर्णं रिपुमाह्वयेऽर्जुनः । रराज राजन् परभेण वर्षसा यथा पुरा द्रुपवधे शतक्रतुः ।

ततो रथेनाभ्युददृन्दनादिना शरन्नभोमथ्यदिवाकराब्धिषा । पताकिना भीमनिनादकेतुना हिमेन्दुगङ्गास्फटिकावभासिना ।

मधेन्द्रवाहप्रतिभेन तावुभौ भेद्वेन्दवीर्य्यप्रतिमानपौरुषौ । सुवर्णमुक्तामपिवज्रविद्रुभैरलङ्कृतावप्रतिभेन रंहसा ।

नरोत्तमो केशवपाण्डुनन्दनौ तदाहितवग्निदिवाकराविव । रणाजिरे वीतभयौ विरेजतुः समानयानाविव विष्णुवासवौ ।

ततो धनुर्ज्यातलवाणनि स्वनैः प्रसन्न शला च रिपून् हतप्रभान् । सञ्ज्ञादयित्वा तु कुहून् शरोत्तमैः कपिध्वजः पतिवर्

ध्वजश्च ।

दृष्टौ ततस्त्वावनितप्रभावौ मनास्वरोणाभवदारयनौ । सुवर्णजालावततौ महास्वनो हिमावदातौ परिगृह्य पाणिभिः ।

चुचुम्बतुः शङ्खवरो नृषाम्नरौ वराननाभ्या युगपच्च दभ्रतुः ।

पाञ्चजन्यस्य निर्धापो देवदत्तस्य चोभयोः । पृथिवीक्षान्तरीचश्च दिग्दशैवानुनादयन् ।

विवस्त्राश्याभवन् सर्व्वे कौरवा राजसत्तमः । शङ्खगन्धेन तेनाथ माधवस्त्रार्जुनस्य च ।

तौ शङ्खगन्धेन निनादयन्तौ वनानि शैलान् सरितो गुहाश्च । त्रिचासयन्तौ तव पुत्रभेनां युधिष्ठिरं नन्दयन्तौ सरिष्ठौ ।

ततः प्रयाताः क्षुरयो जयेन युनैत्र शङ्खस्वनिमोर्ध्माणं । विहाय मद्राधिपतिं पतिश्च दुर्ध्याधनं भारत भारतान्त ।

महाह्वये तं वञ्च रोचम्राप्तं धनञ्जयं भूतगणाः समेताः । तदात्मोदात्तजगद्गन्धं दिवाकरायभृदिता यथैव ।

समाहितौ कर्णशरैः परन्तपावुभौ व्यभातां समरेऽप्युताञ्जुनौ । तमो निहत्याभ्युदितौ यथाऽमलौ शशाङ्कस्यैथ दिवि रश्मि

मालिना ।

वेहाय तान् वाष्पसानयागतौ मुह्यतावप्रतिमानविक्रमौ । सुखं प्रविष्टौ भिविरं खनीश्वरौ सदसद्गताविव विष्णुवाचवौ ।
 ता देवगन्धर्वमनुष्यचारुषैर्बर्हर्षिर्मिथ्यचमहोरगैरपि । जयाभितृड्या परयाऽभिपूजितौ हते तु कर्षे परमाहवे तदा ।
 परयाऽनुस्यं प्रतिपूजितासुभौ प्रब्रह्मनाः स्रष्टनैर्मुषैधैः । ननन्दतुसौ वसुहृदसौ तदा बलिं नियन्वेव सुरेप्रकेषवौ ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि भिविरगमने चतुर्धत्तोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

॥ वृक्षय उवाच ॥ हते वैकर्त्तने राजन् कुरवो भयपीडिताः । वीरमाणा दिग्भः कर्षाः पथ्यपितुः सहस्रतः ।
 कर्षन्तु निहतं दृष्ट्वा ब्रुवुभिः परमाहवे । भीता दिग्भोऽन्वकोर्धन्त तावकाः क्षतविवताः ।

ततोऽवहारं चकुक्षु योधाः कर्षे समन्ततः । निवार्येनाषासोदियासावका भृमदु खिताः ।
 तेषां तन्मत्तमाज्ञाय पुत्रो दुर्व्योधनस्त्वव । श्रवहारं ततयुक्ते प्रस्रखानुनते नृप ।

क्षतवर्षां रथैस्त्र्येष हतो भारत तावकैः । नारायणावग्रपेष भिविरायैव दुद्रुवै ।
 गान्धाराणां सहस्रेषु प्रकृतिः परिवारितः । हतमाधिरयिं दृष्ट्वा भिविरायैव दुद्रुवै ।

क्षयः शारदतो राजन्नागानोक्तेन भारत । महामेघनिभेनागु भिविरायैव दुद्रुवै ।
 श्रद्धत्यामा ततः शूरो विनियस्य पुनः पुनः । पाण्डवानां जयं दृष्ट्वा भिविरायैव दुद्रुवै ।

संग्रहकावसिष्टेन बलेन महता हतः । सुमर्षाऽपि यथौ राजन् वीरनाषो भयार्हितः ।
 दुर्व्योधनोऽपि नृपतिर्हतवर्षस्त्वान्भवः । यथौ शोकसमाविष्टसिन्तयन् विमना बद्ध ।

हिन्दुर्ध्वजेन ब्रह्मन्त रथेन रथिनाम्बरः । प्रयथौ भिविरायैव वीरनाषो दिग्भो दग्ध ।
 ततोऽपरं सुवहवो भारतानां महारथाः । प्राद्रवन्त भयवत्सा द्विपाविष्टा विचिनवः ।

शस्रकं चरन्तः कीदृग्ना वैपमानास्तयातुगाः । कुरवो दुद्रुवुः कर्षे दृष्ट्वा कर्षे निपातितं ।
 प्रबंसन्तोऽञ्जुनं केचित् केचित्कर्षे महारथाः । व्यद्रवन्त दिग्भो भीताः कुरवः कुहसन्तनू ।

तेषां योधसहस्राणां तावकानां महामृषे । नाषोत्तत्र पुमान् कश्चिथो दृष्ट्वाय मनो दधे ।
 हते कर्षे महाराज निरामाः कुरवोऽभवन् । जीवितेष्वपि राव्येषु शरेषु च धनेषु च ।

ताम् धमानीय पुच्छसे पजेन महता विभुः । निवेहाय मनो दधे दुःखशोकमन्विनः ।
 तव्याग्नां मिरसा योधाः परिष्टस्य विशाम्यते । विवर्षवदना राजन्व्यविप्रन्त महारथाः ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कौरवपलायने पञ्चमर्वाऽध्यायः ॥ ८५ ॥

॥ वृक्षय उवाच ॥ तथा नियतिं कर्षे परधैव्ये च विद्रुते । आदिव्य पार्थ दामार्शौ र्धर्पादचनमवरोत् ।

हतो वज्रभृता दृवस्तया कर्षे धनञ्जय । दृवकर्षेबंधं धारं कथयिष्यन्ति मानवाः ।
 वज्जेह निहतो दृवः संयुगे भेरितेजसा । तथा तु निहत कर्षे धनुग निमित्तैः शरैः ।

तमिमं विक्रमं लोके प्रयिंते यमस्वरं । निरेदयावः कौन्तेय कुरगजस्र धीनतः ।
 बंधं कर्षेस्य सङ्गामे दोषैकालचिकीर्षितं । निवेद्य धर्षराजय तन नृष्य गनिबन्धि ।

वर्त्तमाने महायुद्धे तव कर्षेस्य चोभयोः । द्रष्टुमापोधनं पूर्वनागतो धर्षेनन्दनः ।
 भृमन्तु गाढविद्वलाज्ञापकत् स्थातुमाहवे । ततः स भिविरं गत्वा क्षितवान् पुरपर्यभः ।

फनकोत्तमसङ्काशो ज्वलन्निव विभावसुः । स शान्तः पुरुषव्याघ्रः पार्थसायकवारिणा ।

यथा हि ज्वलनो दीप्तो जलमासाद्य शान्त्यति । कर्णोऽग्निः समरे तदन्तु पार्थमेवेन प्रामितः ।

आहृत्य च यशो दीप्तं सुपुङ्गेनात्मनो भुवि । विच्छद्य शरवर्षाणि प्रताप्य च दिशो दध ।

सपुत्रः समरे कर्णः स शान्तः पार्थतेजसा । प्रताप्य पाण्डवान् सर्वान् पाश्चात्स्यञ्च तेजसा ।

वर्षिणा शरवर्षेण प्रताप्य रिपुवह्निनी । श्रीमानिव सहस्राङ्गुलं सर्वं प्रताप्य च ।

हतो वैकर्तनः कर्णः सपुत्रः सहवाहनः । अर्थिनां पविर्षयस्य कल्पदृष्टो निपातितः ।

ददातीत्येव यो याचं न नास्तीत्यर्थितोऽर्थिभिः । सङ्घिः सदा सत्पुरुषः स हतो दैरये दृपः ।

यस्य ब्राह्मणसान् सर्वं वित्तनाशोन्महात्मनः । नादेयं ब्राह्मणेष्वामोघस्य स्वमपि जीवितं ।

सदा स्त्रीणां प्रियो नित्यं दाता चैव महारथः । स वै पार्थास्तनिर्द्वेषो गतः परमिकां गतिं ।

यमाद्यित्याकरोदैरं पुत्रसे स गतो दिवं । आदाय तव पुत्राणां जयायां श्रथं वर्धय च ।

हते कर्णे भरिता न प्रसस्युर्जगम चासं सविता दिवाकरः । यदस्य तिर्यक्ज्वलनार्कवर्षः शोमस्य पुत्रोऽभुदियाय तिर्यक् ।

भभः पफालेव ननाद चोर्न्वी वसुध वाता, पक्षपाः सुघोराः । द्विभो वधुर्ज्वलितः सधूमा महाशवाः सखनुदुलुभुय ।

सकाननाद्याद्रिचयास्यकपिरे प्रविच्युर्धनगणास्य सर्वे । दृहस्पतिः संपरिवार्य रोहिणीं वधुञ्चन्द्रार्कसमो विद्यास्यते ।

हते तु कर्णे विदिशोऽपि जञ्जलुसमीढृता शौर्बिचचाल भूमिः । पपात चोल्का ज्वलनप्रकाशा निशाचराद्यायभवन् प्रदृष्टः ।

शशिप्रकाशाननमर्जुनो यदा सुरेण कर्णस्य शिरो न्यपातयत् । तदाऽन्तरीचे सहस्रैव शब्दो बभूव हाधेति सुरैर्बिभुक्तः ।

स देवगन्धर्वमनुष्यपूजितं निहत्य कर्णं रिपुमाहवेऽर्जुनः । रराज राजन् परभेण वर्षसा यथा पुरा दृचवधे शतक्रतुः ।

ततो रथेनामुददृन्दनादिना शरन्भोममथ्य दिवाकरार्षिषा । पताकिना भीमनिनादकेतुना हिमेन्दुशङ्ख स्फटिकावभासिना ।

महेन्द्रवाहप्रतिभेन तावुमौ महेन्द्रवीर्यप्रतिमानपौरुषौ । सुवर्षमुक्तामणिवज्रविद्रुभैरलङ्कृतावप्रतिभेन रंहसा ।

नरोत्तमो केशवपाण्डुनन्दनौ तदा हितावग्निदिवाकराविव । रणजिरे वीतभयौ विरेजतुः समानयानाविव विष्णुवासवौ ।

ततो धनुर्ज्यातलवाणनिःस्रभैः प्रसन्न शला च रिपून् हतप्रभान् । सञ्ज्ञादधित्वा तु लुलून् शरीरान्तमैः कपिध्वजः पविवर

ध्वजय ।

दृष्टौ ततश्चापमितप्रभावौ मनांस्यरोष्णमवदारयन्तौ । सुवर्षजास्त्रावततौ महाखनौ हिमावदातौ परिदृष्टञ्च पाणिभिः ।

चुचुम्बतुः शङ्खवरौ नृणाम्बरौ वराननाभ्यां युगपच दधतुः ।

पास्यजन्यस्य निर्धोपो देवदत्तस्य चोभयाः । पृथिवीचान्तरीवञ्च दिग्दशैवानुनादयन् ।

विवक्षाद्याभवन् सर्वं कौरवा राजघत्तम । शङ्खशब्देन तेनाद्य माधवखार्जुनस्य च ।

तौ शङ्खशब्देन निनादयन्तौ वनानि शैलान् भरितौ गुहास्य । विचासयन्तौ तव पुत्रभेनौ सुधिष्ठिरं नन्दयन्तौ वरिष्ठौ ।

ततः प्रयाताः सुरयो अनेन श्रुतैव शङ्खस्वनमौर्धमाथं । विहाय मद्राधिपतिं पतिञ्च दुर्धोधनं भारत भारतान्ग ।

महाश्वे तं यज्ञ रोचमानं धनश्रयं भूतगणाः समेताः । तदान्भोदान्त जनार्दनस्य दिवाकरावभुदितौ यथैव ।

यमाचितौ क्रथंशरेः परन्तपावुभौ व्यभातां समरेऽच्युताङ्कुनौ । तमौ निहत्याभुदितौ ययाऽमलौ शशाङ्कस्यैथौ दिवि रग्नि

मासिना ।

विहाय तान् वाणगणानयागतौ मुह्यद्गतावप्रतिमानविक्रमौ । मुखं प्रविष्टौ शिविरं स्वमोक्षरौ सदस्यद्वताविव विष्णुवासवौ ।
तौ देवगन्धर्वमनुष्यचारणैर्ष्वर्षिभिर्धनमहोरगैरपि । जयामिदृश्या परयाऽभिपूजितौ हते तु कर्णे परमाहवे तदा ।
यथाऽनुसृष्टे प्रतिपूजितावभौ प्रयच्छमानौ स्वकृतैर्गुणैर्धैः । ननन्द्रतुसौ समुहद्वेषौ तदा बलिं नियम्येव मुरेशकेशवौ ।
इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि शिविरगमने चतुर्नवतोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ हते वैकर्त्तने राजन् कुरवो भयपीडिताः । वीचमाणा दिशः सर्वाः पर्यापेतुः सहस्रशः ।

कर्णन्तु निहतं दृष्ट्वा शत्रुभिः परमाहवे । भीता दिशोऽन्वकीर्यन्त तावकाः क्षतविक्षताः ।

ततोऽवहारं चक्रुस्ते योधाः सर्वे समन्ततः । निवार्यमाणासोद्दिग्नास्त्रावक्रा भृशदुःखिताः ।

तेषां तन्मतमाज्ञाय पुत्रो दुर्थाधनक्षत्र । श्रवहारं ततश्चक्रे शल्यस्थानुमते नृप ।

कृतवर्मा रथैस्त्रैण हतौ भारत तावकैः । नारायणावशेषैश्च शिविरायैव दुद्रुवै ।

गान्धाराणां सहस्रेण शकुनिः परिवारितः । हतमाधिरथिं दृष्ट्वा शिविरायैव दुद्रुवै ।

क्षपः शारदतो राजन्नागानोकेन भारत । महामेघनिभेनाग्ने शिविरायैव दुद्रुवै ।

श्रयत्यामा ततः शूरो विनिश्चय पुनः पुनः । पाण्डवानां जयं दृष्ट्वा शिविरायैव दुद्रुवै ।

संग्रहकावशिष्टेन बलेन महता हतः । सुशर्माऽपि यथौ राजन् वीचमाणे भयार्हितः ।

दुर्थाधनोऽपि नृपतिर्हतसर्वस्त्रवान्धवः । यथौ शोकसमाविष्टश्चिन्तयन् विमना बद्ध ।

क्षिन्नध्वजेन शल्यस्तु रथेन रथिनाम्बरः । प्रयथौ शिविरायैव वीचमाणे दिशो दश ।

ततोऽपरं सुबहवो भारतानां महारथाः । प्राद्रवन्त भयत्रस्ता द्विधाविष्टा विचेतसः ।

श्रद्धक् चरन्तः भेदिग्ना वेपमानास्तयातुराः । कुरवो दुद्रुवुः सर्वे दृष्ट्वा कर्णं निपातितं ।

प्रशंसन्तोऽञ्जुं केचित् केचित्कर्णं महारथाः । व्यद्रवन्त दिशो भीताः कुरवः कुहसत्तन ।

तेषां योधसहस्राणां तावकानां महामृधे । नासीत्तत्र पुमान् कश्चिदपि युद्धाय मनो दधे ।

हते कर्णे महाराज निराशाः कुरवोऽभवन् । जीवितेऽपि राज्येषु दरिषु च धनेषु च ।

ताम् समानीय पुत्रक्षेप्येन महता विभुः । निवेशय मनो दधे दुःखोत्कममन्वितः ।

तथाह्नां शिरसा योधाः परिमृष्ट्वा विशास्यते । विवर्षवदना राजन् न्यविशन्त महारथाः ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कैरवपलायने पञ्चनवतोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ तथा निपातिते कर्णे परमैरेव च विद्रुते । आद्विष्य पार्थ दामार्हो हर्षादचनमप्रयोत् ।

हतो वज्रभृता वृत्रस्तया कर्णे धनञ्जय । वृत्रकर्णवधं धारं कययिष्यन्ति मानवाः ।

वज्रेण निहतो वृत्रः संयुगे भूरितेजसा । तया तु निहतः कर्णो धनुया निमित्तैः शरैः ।

तमिमं त्रिकुलं लोकं प्रयितंते यमस्करं । निरेदयावः कौन्तेय कुरुराजस्य धीमतः ।

मधं कर्षस्य सङ्ग्रामे दोषंकासचिकीर्षितं । निवेश धर्षराजाय तनानृषं गनिष्यन्ति ।

यत्तमाने महायुद्धे तव कर्षस्य धोभयोः । द्रष्टुमायोधनं पूर्वभागतो धर्मनन्दनः ।

भृशन्तु गादविद्वल्नास्त्रायक्तं स्थातुमाहवे । गतः स शिविरं गत्वा श्लितवान् पुष्यपर्षभः ।

तथेत्युक्तं केशवस्तु पार्थिवं यदुपपन्नवः । पर्यवर्त्तयदव्ययो रथं रथपरस्तु तं ।
 स्वमुक्त्वाऽङ्गुलं कृष्य, भैनिकानिदमब्रवीत् । परानभिमुक्त्वा यत्तात्त्रिदशं भद्रमस्तु वः ।
 धृष्टद्युम्नं युधामन्युं माद्रीपुत्रौ वृकोदरं । युयुधानश्च गोविन्द इदं वचनमब्रवीत् ।
 यावदाविचते राज्ञे हतः कर्णेऽङ्गुलेन वै । तावद्भवद्भिर्धत्तेस्तु भवितव्यं नराधिपैः ।
 स तैः शूरैरनुज्ञातो यथौ राजनिवेशनं । पार्यमादाय गोविन्दा ददर्श च युधिष्ठिरं ।
 शयानं राजग्राहूलं काञ्चने शयनोत्तमे । अगृह्णीताश्च मुदितौ चरथौ पार्थिवश्च तौ ।
 तयोः प्रथर्षमात्स्य हर्षादभ्रूष्ववर्त्तयत् । राधेयं निहतं मत्स्य समुत्तस्यौ युधिष्ठिरः ।
 उवाच च महाबाहुः पुनः पुनररिन्दमः । वासुदेवाङ्गुनौ प्रेम्णा तावुभौ परिपश्यजे ।
 तत्तप्तौ यथया वृत्तं वासुदेवः सञ्चार्युनः । कथयामास कर्णस्य निधनं यदुपपन्नवः ।
 द्रुपदुत्सवायमानसु कृष्यो राजानमब्रवीत् । युधिष्ठिरं हतानिब्रं कृताञ्जलिपरयाच्युतः ।
 दिव्या गाण्डीवधन्वा च पाण्डवश्च वृकोदरः । लज्जापि कुग्रन्थी राजन् माद्रीपुत्रौ च पाण्डवी ।
 मुक्त्वा वीरचयादस्मान् सङ्ग्रामास्त्रोमहर्षणान् । विप्रमुत्तरकालानि कुरु कार्यार्थिणि पाण्डव ।
 हतो वैकर्त्तनो राजन् सूतपुत्रो महारथः । दिव्या जयशि राजेन्द्र दिव्या वर्द्धिभि भारत ।
 यस्तु द्यूतजितो कर्पा प्राहसत्पुरुषाधमः । तस्यास्य सूतपुत्रस्य भूमिः शिवति शोभितं ।
 श्रुतेऽथै शूरपुङ्गवः ब्रह्मणे कुरुपुङ्गव । तं पश्य पुत्रपव्यात्र विभिन्नं वज्रभिः शरैः ।
 हतामित्रानिम मुर्खैर्मनुशाधि महाभुज । यत्तो भूला सहास्राभिर्भुङ्क्षु भोगांश्च पुष्कलान् ।
 ॥ सञ्चय उवाच ॥ इति श्रुत्वा वचसास्य केशवस्य महात्मनः । धर्मपुत्रः प्रहृष्टात्मा दामार्धं वाक्यमब्रवीत् ।
 दिव्या दिव्योति राजेन्द्र वाक्शस्त्रेदमुवाच च । नैतच्चिचं महाबाहो त्वयि देवकिन्दन ।
 त्वया शारयिना पाँथा यत्नवानहनच तं । न तच्चिचं महाबाहो युष्मद्भिः प्रसादजं ।
 प्रगृह्य च कुरुश्रेष्ठ सङ्गदं दक्षिणं भुजं । उवाच धर्मभृताय उभौ तौ केशवाङ्गुनौ ।
 नरनारायणौ देवौ कथितौ नारदेन मे । धर्मात्मानौ महात्मानौ पुराणाद्विषत्तमौ ।
 अशक्यमपि मेधावी कृष्यद्वैपायनो मम । कथामेतां महाभागं कथयामास तत्त्वित् ।
 तव कृष्य प्रसादेन पाण्डवो हि धनञ्जयः । जिगायाभिमुखः ब्रह्मन् न चाद्योद्विमुखः कचित् ।
 जयथैव भ्रुवोऽस्माकं न तस्माकं पराजयः । यदा त्वं युधि पार्थस्य सारथ्यमुपजगिष्वान् ।
 भीमो द्रोणश्च कर्णश्च महात्मा गीतमः कृपः । अन्ये च बहवः शूरा ये च तेषां पदानुगाः ।
 तद्बुद्ध्या निहतं कर्णे हता गोविन्द सर्व्वया । इत्युक्त्वा धर्मराजस्तु शयं शैवविभूषितं ।
 श्रेतवेषैर्धर्मपुङ्गुं कालवालेर्धर्मोजैः । आस्थाय पुत्रपव्यात्रः स्वलेनो निषंष्टतः ।
 प्रयथौ स महापाङ्गर्द्धुमायोधनं तदा । कृष्णाङ्गुनाभ्यां वीराभ्यामनुमम्य ततः प्रियं ।
 आभायमाणसौ वीरावुभौ साधवकालुगौ । स ददर्श रणे कर्ण शयानं पुरुषर्षभं ।
 यथा कदमकुपुनं केशरैः सर्व्वतो वृत्तं । चितं शरशतैः कर्णं धर्मराजो ददर्श सः ।

गन्तैलावभिकाभिः काञ्चनीभिः सहस्रशः । दीपिकाभिः कृतोद्योतं पश्यते वै ह्यं तदा ।

सङ्घ्नमिन्नकत्रचं वापैश्च विदलीकृतं । सपुत्रं निहतं दृष्ट्वा कर्णं राजा युधिष्ठिरः ।

सञ्जातप्रत्ययोऽतीव वीक्ष्य वैवं पुनः पुनः । प्रश्रंशं नरव्याघ्राकुभौ माधवपाण्डवौ ।

अथ राजाऽस्मि गोविन्दं प्रथिव्यां भ्रातृभिः सह । त्वया नायेन वीरेण विदुषा परिपालितः ।

हृतं शुला नरव्याघ्रं राधेयमतिमानिनं । निराशोऽद्य ह्ये कर्णे धार्तराष्ट्रो भविष्यति ।

जीविते वैव राज्ञि च हते राधात्मजे रणे । तत्रसादादयश्चैव कृतायाः पुरुपर्धभ ।

दिश्या जयषि गोविन्दं दिश्या शत्रुनिर्पातितः । दिश्या गाण्डोवधन्वा च विजयी पाण्डुनन्दनः ।

त्रयोदश संमास्तोर्षां जागरेण मुदुःखिताः । स्वस्थानोऽद्य मुखं रावौ तत्रसादान्महाभुज ।

एवं स वज्रशो राजा प्रश्रंशं जनार्दनं । अर्जुनश्च कुरुक्षेत्रं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ दृष्ट्वा च निहतं कर्णं सपुत्रं पार्यसायकैः । पुनर्जातनिवात्मानं मेने च स महोपतिः ।

समेत्य च महाराज कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरं । हर्षयन्ति स्म राजानं हर्षयुक्ता महारथः ।

नकुलः सहदेवश्च पाण्डवश्च वृकोदरः । सात्यकिश्च महाराज वृष्णीनां प्रवरो रथः ।

धृष्टद्युम्नः द्विषण्डो च पाण्डुगण्डालच्छ्रयाः । पूजयन्ति स्म कौन्तेयं निहतं सूतनन्दनं ।

ते वदन्त्यिला नृपतिं धर्मात्मानं युधिष्ठिर । जितकामिनो लब्धलक्ष्या युद्धशोषाः प्रचारिणः ।

स्त्वन्ताः स्वययुक्ताभिर्भ्रातृभिः कृष्णैः परन्तपैः । जम्मु स्वशिरिराथैव मुदा युक्ता महारथाः ।

एवमेव तयोः हृतः सुमहसोमहर्षणः । तत्र दुर्मन्त्रिते राजन् किमर्थमनुगोचषि ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ श्रुत्वा नदमित्यं राजा धृतराष्ट्रोऽनिकाशुतः । पपात भूनेः निदोष्टश्चक्षुर्मूल इव द्रुमः ।

तथा सा पतिता देवो गान्धारी दीर्घदर्शिनी । शूशोच वज्रलालापैः कर्णश्च निधनं युधि ।

तां पथ्यंष्टहाद्रिदुरो नृपतिं सञ्जयस्यथा । पथ्याश्वासयताश्चैव तावुभावेव भूमिप ।

तथैवात्यापयामासुर्गान्धारी कुरुथोपितः । स दैवं परमं मत्वा भवितव्यञ्च पारिव्यः ।

परं पीडां समाश्रित्य नष्टचित्तो महातपाः । चिन्ताशोकपरोतात्मा न जज्ञे मोहपीडितः ।

स समाश्रयितो राजा वृष्णोमासोद्विचिंतनः ।

इदं महायुद्धमखं महात्मनोर्द्धनधञ्जयस्थाधिरेथेय यः पठेत् । स सन्निष्टश्च मखश्च यत्फलं तदाप्नुयात् संशयशोच भारत ।

मखो हि विष्णुर्भगवान् धनातनो वदन्ति तषाम्यनिलिन्दुमानव । अतो ऽनस्युः शृष्टुयान् पठेच्च यः स सर्वलोकानुवरः

सुखी भवेत् ।

तां सर्वदा भक्तिमुपागता नराः पठन्ति पुण्यां वरसंहितामिमां । धनेन धान्येन यमशा च मानुषा नन्दन्ति ते नाऽव रिचा

रणशक्ति ।

अतोऽनस्युः शृष्टुयान् सदा तु वै नरः स सर्वेषु सुखानि चाप्नुयात् । विष्णुः स्वयम्भूर्भगवान् भवत्य तुयन्ति ते तस्य नरो

त्तमस्य ।

वेदावाग्निर्भोग्गणखेव दृष्ट्वा रणे मत्तं वृद्धियाथां जयो युधि । धनञ्जयैवापि भवन्ति वैभवाः शूद्रा अरिर्भ्य माप्नुवन्तीह सर्व्वैः ।
 तथैव विष्णुर्भगवान् सनातनः स चाऽप देवः परिकीर्त्यते यतः । ततः स कामान् सभते मुषी नरो महामुनेस्तस्य वचोऽर्षितं
 यया ।

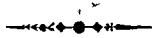
८०५

कपिलानां सवत्सानां वर्धमेकं निरन्तरं । यो दद्यात् मुहूर्तं तद्धि श्रवणात् कर्णपर्व्वणः ।

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्रं संहितायां वैयासिभ्यां कर्णपर्व्वणि युधिष्ठिरहर्षे सप्तमवतोलऽध्यायः ॥ ८७ ॥

॥ समाप्तश्चेदं कर्णपर्व्वं ॥

श्रीमहाभारतं

॥ शस्त्यपर्व ॥

नारायणं भस्मकृत्य नरक्षेत्रे नरोत्तमं । देवीं सरस्वतींश्चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

॥ जनमेजय उवाच ॥ एवं निपातिते कर्णे समरे शय्यमाचिना । अश्यावमिष्टाः कुरवः किमकुन्तं वै दिग् ।
उदीर्यमाणश्च बलं स्वकं ब्रुवा सुयोधनः । पाण्डवैः प्राप्तकालश्च किं प्रापद्यत कौरवः ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तदाचक्ष्व द्विजोत्तम । गृहि दयामि पूर्वेषां गृह्णानश्चितं मुने ।
॥ वीशम्पाधन उवाच ॥ ततः कर्णे हते राजन् धार्तराष्ट्रः सुयोधनः । भृशं शोकार्थं वै ममो निमित्तः सर्वतोऽभवत् ।
हा कर्षं हा कर्षं दत्ति शोचमानः पुनः पुनः । छच्छात् स्वभिविरं प्रायाद्गतमेवैर्नृपैः सह ।
स समाद्यास्यमानोऽपि हेतुभिः शास्त्रनिश्चितैः । राजभिर्नास्त्रमच्छ्वभं स्रतपुत्रबधं स्मरन् ।
स देवं बलवन्मत्ना भवितव्यश्च पार्थिवः । सङ्ग्रामे निययं क्त्वा पुनर्युद्धाय निययौ ।
ग्रथं सेनापतिं क्त्वा विधिवद्राजपुङ्गवः । रणाय निययौ राजन् हतमेवैर्नृपैः सह ।
ततः सुतमुत्तं युद्धं कुरुपाण्डवसेनयोः । अभवद्भरतश्रेष्ठ देवासुररथोपमं ।
ततः प्रत्यो महाराज क्त्वा कन्दनमाश्रये । हतमेन्योऽय मथास्त्रे धर्षराजेन पातितः ।
ततो दुर्योधनो राजा हतबभ्रूर्णाशिरात् । अपश्यत्य ह्रदं धोरं विवेगं रिपुजाह्नवात् ।
अथापराञ्च तस्याः परिवार्य महारथैः । ह्रदादाह्वय वेगेन भीमसेनेन पातितः ।
तस्मिन् हते महेष्वासे हतमिष्टास्त्वयो रयाः । संभ्राविसि राजेन्द्र जगु पाञ्चालभैरिकात् ।
ततः पूर्वोत्तमसमे भिविरादेत्य शस्त्रयः । प्रविवेगं पुरं दूनो दुःखशोकसमन्वितः ।
प्रविश्य च पुरं सतो भुजाजुच्छ्रित्य दुःखितः । वेपमानस्ततो राश्रः प्रविवेगं निवेशनं ।
हरोद स नरव्याघ्र हा राजशिति दुःखितः । अशो बल विनष्टाः स्त्रो निधनेन महात्मनः ।
अशो सुबलवान् काशो गतिश्च विपत्ता तथा । शक्रतुष्यबलाः सर्वे यथाबन्धना पाण्डवैः ।
ब्रुष्टैव तु पुरो राजन् जनः सर्वः शशस्त्रयः । क्लेशेन महता युद्धं सर्वतो राजबन्धनम् ।
महरोद भुभोद्विभो हा राजशिति बल्लरं । आकुमार नरव्याघ्र तत्पुं वै समन्ततः ॥

श्रात्तनादं ततश्चक्रे शुक्ला विनिहतं नृपं । धावतस्याप्यपश्यामस्तत्र स्त्रीपुरुषांस्तदा ।
 नष्टचित्तानिवीन्रस्तान् शोकेन भृशपीडितान् । तथा स विह्वलः स्रुतः प्रविश्य नृपतिवर्षं ।
 ददर्श नृपतिव्रिष्टं प्रज्ञाचक्षुषमोक्षरं । तथा चाधीनमनघं समन्तात् परिवारितं ।
 सुयामिर्भरतश्रेष्ठ गान्धार्या विदुरेण च । तयाऽन्यैश्च सुहृद्भिश्च ज्ञातिभिश्च हितैः सदा ।
 तमेव चार्थं ध्यायन्तं कर्णस्य निधनं प्रति । रुदन्नेवाब्रवीद्वाक्यं राजानं जनमेजय ।
 नातिदृष्टमनाः स्रुतो वाप्यसन्दिग्धया गिरा । सञ्जयोऽहं नरव्याघ्र नमस्ते भरतर्षभ ।
 मद्राधिपो हतः प्रत्यः शकुनिः सौवलसस्यथा । उल्लूकः पुरुषव्याघ्र कैतव्या दृढविक्रमः ।
 शंश्रका हताः सर्वे कामोजाश्च शकैः सह । स्रेच्छाश्च पार्वतीयाश्च यवनाश्च निपातिताः ।
 प्राच्या हता महाराज दाक्षिणात्याश्च सर्वशः । उदीच्या निहताः सर्वे प्रतीप्याश्च नराधिप ।
 राजानो राजपुत्राश्च सर्वेशो निहता नृप । दुर्योधनो हतो राजा यथोक्तं पाण्डवेन ह ।
 भद्रमक्यो महाराज भते पाण्डुपु रुषितः । दृष्टद्युम्नो हतो राजन् शिखण्डो चापराजितः ।
 उत्तमौजा सुधामन्युस्यथा राजन् प्रभद्रकाः । पञ्चालाश्च नरव्याघ्र चेदयश्च निरुदिताः ।
 तव पुत्रा हताः सर्वे द्रौपदेयाश्च भारत । कर्णपुत्रो हतः द्रुपदो वृषभेनो महाबलः ।
 नरा विनिहताः सर्वे गजाश्च विनिरुदिताः । रथिनश्च नरव्याघ्र हयाश्च पतिता युधि ।
 किञ्चिच्छेषश्च शिविरं तावक्रानां हतं विभो । पाण्डवानां कुरूणाञ्च शमासाच परस्परं ।
 प्रायः स्त्रीशेषमभवत् जगत् कालेन मोहितं । यत्र पाण्डवतः शेषा धार्तराष्ट्रास्तथा त्रयः ।
 ते चैव भातरः पञ्च वामुदेवश्च सात्यकिः । रूषश्च हतवर्मो च द्रौणिश्च जयतो वरः ।
 तवाथिते नरव्याघ्र रथिना नृपसत्तम । श्रवौधिष्णिनां सर्वसां समेतानो जनेश्वर ।
 स्ते श्रेया महाराज सर्वेऽन्ये निधनं गताः । कालेन निहतं सर्वं जगद् भरतर्षभ ।
 दुर्योधनं वै पुरतः हला वैरश्च भारत ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ शतश्रुत्वा वचः क्रूरं धृतराष्ट्रो जनेश्वरः । निपपात महाराज गतसत्त्वो महीतले ।
 तस्मिन्निपतिते भूमौ विदुरोऽपि महाद्यमः । निपपात महाराज शोकव्यथनकर्षितः ।
 गान्धारो च नृपश्रेष्ठ सर्वेश्च कुरुधोषितः । पतिताः सहसा भूमौ शुक्ला क्रूरं वचश्च ताः ।
 निःशंघं पतितं भूमौ तदासीद्राजमण्डलं । प्रलापयुक्तं महति चिचवन्तं पटं यथा ।
 छप्रेण तु ततो राजा धृतराष्ट्रो महीपतिः । शनैरलभत् प्रापान् पुत्रव्यथनकर्षितः ।
 सन्धां तु स नृपः शंशां वैपमानः सुदुःखितः । उदीच्य च दिशः सर्वाः सन्तारं वाक्यमब्रवीत् ।
 विदन् पत्तण्शप्राज्ञं तं गतिर्भरतर्षभ । ममानायश्च मुभृशं पुत्रैर्हितश्च सर्वशः ।
 स्वमुक्ता तनो भूयो विभंभो निपपात ह । तं तया पतितं दृष्ट्वा बान्धवा येऽप्य केचन ।
 शोतेऽपि विविशुक्षोपैर्दिव्यमुद्यन्नेरपि । च तु दीर्घेण कालेन प्रत्याश्रितो महीपतिः ।
 त्वय्यौ दधी महीपाल पुत्रव्यथनकर्षितः । मिःयमन् पद्मग हव कुम्भविता विशासते ।

सञ्जयोऽयददत्तत्र दृष्ट्वा राजानमातुरं । तथा सर्वैः स्त्रियश्चैव गान्धारी च यश्चस्त्रिनी ।
 ततो दीर्घेण कालेन विदुरं वाक्यमब्रवीत् । धृतराष्ट्रो नरत्रेष्ठ मुह्यमानो मुहुर्भुङ्क्तः ।
 गच्छन्तु द्योषितः सर्वे गान्धारी च यश्चस्त्रिनी । तथेमे सुहृदः सर्वे भ्रष्टते मे मनो भृशं ।
 एवमुक्त्वातः क्षत्ता ताः स्त्रियो भरतर्षभ । विसर्ज्यामास शनैर्व्यपमानाः पुनः पुनः ।
 निद्रकमुक्षतः सर्वोक्ताः स्त्रियो भरतर्षभ । सुहृदश्च ततः सर्वे दृष्ट्वा राजानमातुरं ।
 ततो नरपतिं तन्तु लब्धसंज्ञं परन्तप । श्रवैवत् सञ्जयो दीनो रोदमानं भृशमातुरं ।
 प्राञ्चलिनंश्चपन्तश्च तं नरेन्द्रं मुहुर्भुङ्क्तः । समाश्रापयत् क्षत्ता वचसा मधुरेण च ।
 इति श्रीमहाभारते शक्यपर्वणि धृतराष्ट्रप्रमोहे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ विष्टष्टास्त्रय नारीषु धृतराष्ट्रोऽनिकासुतः । विललाप महाराज दुःखादुःखतरं गतः ।
 सधूममिव निद्रस्य करौ धुन्वन् पुनः पुनः । विचिन्त्य च महाराज ततो वचनमब्रवीत् ।
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ श्रेष्ठ वत महद्दुःखं यदहं पाण्डवान् रणे । वेमिषद्याव्ययाश्चैव लक्षः सूत शृणोमि वै ।
 वज्रधारमयं नूनं हृदयं सुदृढं मम । यच्छ्रुत्वा निहतान् पुत्रान् दीर्यते न महस्रथा ।
 चिन्तयित्वा वयस्त्रिणां बालक्रीडां च सञ्जय । अद्य श्रुत्वा हतान्पुत्रान् भृशं मे दीर्यते मनः ।
 श्रन्धत्वाद्यदि तेषान् न मे रूपनिदर्शनं । पुत्रस्येहकृता प्रीतिर्नित्यमेतेषु धारिता ।
 बालभावमतिक्रान्तान् यौवनस्थाश्च तानहं । मध्यप्रांशंस्त्रया श्रुत्वा हृष्ट आसं तदाऽजगध ।
 तानद्य निहतान् श्रुत्वा हनैथर्थान् हतौजसः । न लभे वै कश्चिच्छान्तिं पुत्राधिभिरभिजुतः ।
 रक्षोहि पुत्र राजेन्द्र ममानाद्यस्य धाम्प्रतं । तया हीनो महाबाहो कां नु यास्यान्वहं गतिं ।
 कथं त्वं श्रुत्वा पाशांस्त्रयज्ञा तात समागतान् । श्रेष्ठे विनिहता भूमौ प्राहतः कुनूपो यथा ।
 गतिर्भूत्वा महाराज ज्ञातीनां सुहृदां तथा । श्रन्धं हृद्भ्रष्टं मां वीर विहाय कामिगच्छसि ।
 सा कृपा सा च ते प्रीतिः सा च राजन् सुमानिता । कथं विनिहतः पार्थैः संयुगेष्वपराजितः ।
 को नु मामुत्थितं काले तात तातेति वक्ष्यति । महाराजति सततं लोकनाथेति चामहत् ।
 परिष्वज्य च मां कण्ठे खेहेनास्त्रिभ्रजोचन । श्रनुशाधीति कौरव्य तस्याधु वद मे वचः ।
 ननु नामाहमश्रेष्ठं वचनं तव पुत्रक । भृदसो मम पृथोयं यथा पार्थस्य नो तथा ।
 भगदत्तः कृपः शक्य श्रावण्योऽय जयद्रथ । शूरिश्चवाः शलश्चैव भीमदत्तोऽथ वाहिकः ।
 अद्यत्यामा च भोजय मागधय महाबलः । वृहद्वलश्च काशीयः शकुनियपि धौबलः ।
 खेच्छाश्च वज्रबाहूः शकाश्च यवनेः सह । सुदक्षिणश्च काम्बजस्त्रिगताधिपतिस्त्रया ।
 भीमः पितामहश्चैव भारद्वाजोऽथ गौतमः । श्रुताद्युत्थाद्युतायुश्च व्रतायुश्चैव वीर्यवान् ।
 जलसन्धोऽथार्थशृङ्गी राक्षसदायल्लायुधः । शलस्यो महाबाहुः भुनाडय महारथः ।
 एते चान्ये च बहवो राजानो राजसत्तम । मदर्थमुद्यताः सर्वे प्राणस्यज्ञा महारणे ।
 तेषां मध्ये क्षितो सुदृष्टे भ्रातृभिः परिवारितः । योधधियान्वहं पार्थान् पाश्याकांशैव सर्वशः ।

चेदींश्च नृपगार्हूलं द्रौपदेयांश्च संयुगे । सात्यकिं कुन्तिभोजश्च राक्षसश्च घटोत्कचं ।
 रक्षोऽप्येषां महाराज समर्थः सन्निवारणे । समरे पाण्डवेयानां संकुल्लेऽप्यभिधावतां । ८०
 किं पुनः सहिता वीराः कृतवैराश्च पाण्डवैः । अथवा सर्वं स्वतैः पाण्डवस्थानुयायिभिः ।
 योत्स्यन्ते सह राजेन्द्र हनिष्यन्ति च तान्मूढे । कर्णस्त्रैको मया शार्ङ्गं निहनिष्यति पाण्डवान् ।
 ततो नृपतयो वीराः स्थास्यन्ति मम ग्रासने । यस्य तेषां प्रणेता वै वासुदेवो महाबलः ।
 न स मय्यद्भते राजचिति मामत्रवीद्वचः । तस्याहं वदतः सूत वज्रशो मम सन्निधौ ।
 शक्तिनो धनुपग्रामि निहतान् पाण्डवान् मूढे । तेषां मध्ये खिता यत्र हन्यन्ते मम पुत्रकाः । ८१
 व्यापृच्छमानाः समरे किमन्यद्भागधेयतः । भीमश्च निहतो यत्र लोकनाथः प्रतापवान् ।
 शिशुपिडं समासाद्य मृगेन्द्र इव जमुकं । द्रोणश्च ब्राह्मणो यत्र सर्वशस्त्रास्त्रपारगः ।
 निहतः पाण्डवैः संख्ये किमन्यद्भागधेयतः । भूरिश्रवा हतो यत्र सोमदत्तश्च संयुगे ।
 वाङ्मोकश्च महाराजः किमन्यद्भागधेयतः । भगदत्तो हतो यत्र गजयुद्धविशारदः । ८२
 व्यद्रथय निहतः किमन्यद्भागधेयतः । सुदर्शिणो हतो यत्र जलसन्धश्च पौरवः ।
 श्रुतायुद्यायुथायुय किमन्यद्भागधेयतः । महाबलक्षया पाण्डवः सर्वशस्त्रभृतान्तरः ।
 निहतः पाण्डवैः संख्ये किमन्यद्भागधेयतः । वृहदलो हतो यत्र मागधश्च महाबलः ।
 उषायुधय विक्रान्तः प्रतिमानंधनुश्रतां । श्वान्यैो निहतौ यत्र चैगर्तय नराधिपः ।
 संश्रक्तकाय बहवः किमन्यद्भागधेयतः । शलन्मयक्षया राजा राक्षसयाप्यलायुधः ।
 शार्ङ्गदृष्टिय निहतः किमन्यद्भागधेयतः । नारायण हतो यत्र गोपाला युद्धदुर्धराः । ८३
 देव्याय वज्रसाक्ष्याः किमन्यद्भागधेयतः । शकुनिः शैबलो यत्र कैतयश्च महाबलः ।
 निहतः सर्वलो वीरः किमन्यद्भागधेयतः । यत्र शूरा महात्मानः सर्वशस्त्रास्त्रपारगाः ।
 बभूवो निहताः सूत महेन्द्रमविक्रान्ताः । नादिश्रममादृत्ताः क्षत्रिया यत्र सक्षय ।
 निहताः समरे सर्वं किमन्यद्भागधेयतः । पुत्राय मे विनिहताः पौष्पाद्यैव महाबलाः ।
 वयस्या धातरदेव किमन्यद्भागधेयतः । भागधेयमयायुक्तो भुवमुत्पद्यते नरः । ८४
 यस्तु भागधमयायुक्तः स शूभं ब्राह्मणाधरः । अहं विमुक्तः खैर्भाग्यैः पुणैरेवैव सक्षय ।
 कदमद्य भविष्यामि वृद्धः प्रपुत्रवृद्धगः । नान्ददत्त परश्वन्ये वनवासादृते प्रभो ।
 भोऽहं वनं गमिष्यामि निबन्धुश्रान्तिबंधये । न हि मेऽन्यद्गोत्रेणैवा वनाय गमनादृते ।
 रमामवशो प्राप्यश्च नृपपक्ष्य सक्षय । दुर्धोषोऽहो यत्र प्रस्थय निहतो युधि ।
 दुःशाधो विजयश्च विकर्षय महाबलः । कथं हि भीमधेनय योर्वैशं प्रप्यमुत्तमं । ८५
 रक्षेव समरे देव वर्तं पुत्रदत्तं मम । अकृत्स्नरतस्तथ दुर्धोषधेनयश्च ।
 तु पश्येत्सामिषमशो न शक्ये पक्ष्या गिरः ।
 ६ वैशम्पयन उवाच ॥ एवं स हो कथमत्रः पार्थिवो वतवान्तरः । मुष्टधुष्टधुष्टमानः पुष्पाधिभिरभिभुतः ।

विलय सुचिरं कालं धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः । दीर्घमुष्णञ्च निरस्य चिन्तयित्वा पराभवं ।

शोकैर्न महताविष्टः सन्तो भूय भूयः । पुनर्गन्तव्यार्णं सूतं पर्यष्ट्स्वयथागतं ।

११०

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ भीमद्रेणैव हतौ युवा सुतपुत्रञ्च पातितं । सेनापतिं प्रेषितारं कमकुर्वन्त मामकाः ।

यं यं सेनाप्रणेतारं युधि कुर्वन्ति मामकाः । अचिरैषैव कालिन तं तं निग्नन्ति पाण्डवाः ।

रणमूर्द्धि हतौ भीमः परश्रतां वः किरीटिना । स्वमेव हतौ द्रैणः सर्वेपामेव परश्रतां ।

स्वमेव हतः कर्णः सुतपुत्रः प्रतापवान् । सराजकानां सर्वेषां परश्रतां वः किरीटिना ।

पूर्वमेवाहमुक्तो वै विदुरेण महात्मना । दुर्व्योधानपराधेन प्रजेयं विनश्यति ।

१११

केचिन्न सन्त्यक् पश्यन्ति मूढाः सन्त्यक्वेच्छ च । तदिदं मम मूढस्य तयाभूतं वचसु तत् ।

यद्ब्रवीत्य धर्म्यात्मा विदुरः सर्वधर्मवित् । तत्तथा समनुप्राप्त वचनं सत्यमोरितं ।

दैवोपहतचित्तेन यन्मया न कृतं पुरा । अनयस्य फलं तस्य ब्रूहि गावस्त्वेष पुनः ।

को वै मुखमनोकानामासीत्कर्णे निपातिते । अशूनं वामुदेवञ्च को वा प्रत्युद्ययौ रथौ ।

केऽरुचन्दशिषं चक्रं मद्रराजस्य संयुगे । वामं वा योद्धुकामस्य के वा वीरस्य पृथतः ।

११२

कथञ्च वः समेतानां मद्रराजो महाबलः । निहतः पाण्डवैः संखे पुत्रो वा मम मञ्जय ।

ब्रूहि सर्वं यथा तलं भरतानां महाबयं । यथा च निहतः संखे पुत्रो दुर्व्योधानो मम ।

पाञ्चालास्य तया सर्वं निहत्य, सपदानुगाः । पृष्टयुष, शिखण्डी च द्रौपद्याः पञ्च चात्मजाः ।

पाण्डवास्य यया मुक्तास्तयोभौ सान्तौ युधि । कृपस्य कृतवर्षा च भारद्वाजस्य चात्मज ।

यद्ययया यादृमञ्च युद्धं वृत्तमभूत्ततः । अखिलं श्रोतुमिच्छामि कुमलो ध्वनि सञ्जय ।

११३

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि धृतराष्ट्रविलापे द्वितीयेऽध्यायः ॥ २ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ शृणु राजन्वदितो यथा वृत्तौ जनवयः । कुर्ष्यां पाण्डवानाञ्च समाशय परस्परं ।

निहते सुतपुत्रे तु पाण्डवेन महात्मना । विद्रुतेषु च भैर्येषु समानोतेषु चासकृत् ।

घोरै मनुष्यदेहानामात्रौ गजवरक्ष्ये । यत्तत्कर्णं हते पार्ये, सिंहेनादमयाकरोत् ।

तदा तव सुतान् राजन् तत्कृतं प्राविशद्भयं । न सन्धातुमनोकानि न चैवाय पराक्रमे ।

आशोद्बुद्धिर्हन्ते कर्णे तव योधस्य कस्य चित् । वणिजो नावि भग्नयाः मगधे विद्यवा इव ।

११४

अपारे पारमिच्छन्तो हन्ते द्वीपे किरीटिना । सुतपुत्रे हन्ते राजन् विचक्षा, ब्रह्मविचिताः ।

अनाया नायमिच्छन्तो मृगाः सिंहाद्दिता इव । भग्नशृगा इव वृषाः शोषदेहा इवेरगाः ।

प्रत्युपायाम सायाञ्छे निर्जिताः सव्यसाचिना । हतप्रवीरा विध्वस्ता निठत्ता निश्चितैः शरैः ।

सुतपुत्रे हन्ते राजन् पुत्राले प्राद्रवन् भयात् । विशस्तकत्रचाः सर्वे कान्दिशोका विपेतसः ।

अश्वेन्यमभिनिग्नन्तो वीर्यमाणा भयाद्दिशः । मसिन् नूनं बीभक्षुर्भामेव च हृकोदरः ।

११५

अभियातीति मन्वानाः पेतुर्भस्त्रुश्च भारत । हयानन्वे रथानन्वे गजानन्वे महारथाः ।

आरुह्य जवहन्त्रान् पादातानाजडभयात् । कुञ्जरैः स्रन्दना भग्नाः सादिनस्य महारथैः ।

पदातिषट्पाद्याद्यौघैः पलायङ्गिभूमिं हताः । ब्यालतस्करसङ्कीर्णैः सार्यधीना यथा वने ।
 तथा लदीया निहते स्रतपुत्रे तदाऽभवन् । हतारोहास्तदा नागाश्चिन्नहस्तास्त्रयाऽपरे ।
 सर्वं पार्यमयं लोकमपश्यन् वै भयातुराः । ताग्मेत्य द्रवतः सर्वान् भीमसेनभयाद्दितान् । १०
 दुर्व्याधनोऽयं खं स्रतं चाहा कृत्वेदमन्नवोत् । नातिक्रमिष्यते पार्थो धनुष्याणिमवस्थितं ।
 जघने वर्तमानं मां तूर्णमयान् प्रषोदय । समरे युध्यमानं हि कौन्तेयो मां धनञ्जय ।
 नात्सद्देहभतिक्रान्तान् वेलाभिव महार्णवः । अद्याञ्जनं समोविन्दं मानिनश्च लुकोदरं ।
 निहत्य मिष्टान् यत्रैव कर्णैस्तानुष्यमाप्नुयो । तच्छ्रुत्वा लुहराजस्य शूराभ्यंसदुशं वचः ।
 स्रतो हेमपरिच्छन्नाञ्जनैरन्यानचोदयत् । गजाश्वरथहीनाय पादाताशैव मारिप । ११
 पञ्चविंशतिषाष्टस्यः प्राद्रवञ्जनकैरिव । तान् भीमसेनः संकुडो धृष्टद्युञ्जय पार्थतः ।
 बलेन चतुरङ्गेण परिविष्याद्यनच्छरैः । प्रत्ययुध्यन्त ते सर्वे भीमसेनं सपार्थतं ।
 पार्थपार्थतयोद्यान्ये जगृह्णन्व नामनी । अकुथत रणे भीमसौभेधे पर्थवस्त्रितैः ।
 यो ऽवतीर्थं रयान्तूर्णं गदापाणिरयुध्यत । न तावयस्यो भूमिष्ठान् धर्भापिवो लुकोदरः ।
 योऽप्ययाम्नास कौन्तेयो भुजवीर्यं मसाश्रितः । जातरूपपरिच्छन्नां प्रत्यक्षं सहतो गर्दा । १२
 न्यवधीत्तावकान्वर्षान् दण्डपाणिरिवान्नकः । पदातयोऽतिघ्नरन्ध्रास्य तजोविनवान्धवाः ।
 भीममभ्यद्रवन् सर्वे पतङ्गा ज्वलनं यथा । आसाच्च भीमसेनं ते शरन्ध्रा युद्धदुर्भेदाः ।
 विनेष्टुः मद्युषा हृष्टा भूतयामा इवान्तकं । श्येनवद्वाचरङ्गीमः खड्गेन गदया तथा ।
 पशुविंशतिषाष्टस्यैवाकानामपीयथत् । हत्वा तत्पुरुषानोक्तं भीमः सत्यपराक्रमः ।
 धृष्टद्युषं पुनस्कृत्य पुनस्तथैव महारथः । धनञ्जयो रयानोऽकमन्वसदत वीर्यवान् । १३
 माद्रोपुषौ तु शकुनिं सात्यकिय महारथः । ऽवेनाभ्यपतन् घृष्टा हन्तुकामा महाबलाः ।
 तत्राऽऽववाहान् सुबद्धंशे निहत्य भित्तैः शरैः । तमन्वधार्थंस्वरितास्तत्र युद्धमभून्मत् ।
 ततो धनञ्जयो राजन् रयानोऽकमगाहत । विभ्रुतं विभ्रु लोकेषु गाण्डिभं प्राविशन्मनु ।
 छष्यमारयिमायानं हृष्टा श्वेतक्षयं रथं । अर्जुनं चापि धोद्धारं लदीयाः पर्थवारयन् ।
 विरधोरनरयायाय शरैश्च परिवारिताः । पश्चविंशतिषाष्टस्यः पार्थमार्हन्वदातयः । १४
 हत्वा तत्पुरुषानोक्तं पद्यानामां महारथाः । भीमसेनं पुनस्कृत्य न विरात्मन्यपद्यत ।
 महाधनुर्द्वरैः श्रीमानमिनगणच्छदनः । पुत्रः पद्माक्षराजस्य धृष्टद्युषो महाययाः ।
 पागवापरजान्धं के विदारथरध्वजं । धृष्टद्युषं रणे हृष्टा लदीयाः प्राद्रवन्भयात् ।
 गात्राररात्रं शोभाक्षमनुष्टय्य यन्निनी । न विरात्मन्यहस्योमां माद्रोपुषौ यमात्यको ।
 पंचिनः निःशयो श्रेष्ठपदेयाय मरिप । हत्वा लदीयं मुनश्चैत्यं शूद्रालयाधमन् । १५
 ते धर्माधाराकं न प्रेष्य द्रवतो वै पराप्नुवन् । अभ्यधावन्त निघ्नोऽयं शिला यथा वृषाः ।
 शरैश्च ते हृष्टा तत्र पुष्यस्य पाण्डवः । अरस्त्रिंशं कथमापी दुर्कोप बभूवतद्रुप ।

तत एनं शरैराजन् महसा समवाकिरन् । रजसा चोद्गतेनाय न स किञ्चन दृश्यते ।
 अन्वकारीकृतं लोके शरभते महीतले । दिशः सर्व्वा महाराज तावका प्राद्रवन् भयात् ।
 भव्यमानेषु सैन्येषु कुरुराजो विश्रान्यते । परेषामात्मनस्यैव समन्तात्समुपाद्रवत् । १७०
 ततो दुर्थाधनः सर्व्वामाजुहावाय पाण्डवान् । युद्धाय भरतश्रेष्ठो देवानिव पुरा वलिः ।
 त एनमभिमर्शन्तं संहिता समुपाद्रवन् । नानामखसृजः क्रुद्धा भर्षयन्तो मुद्गसृष्ट ।
 दुर्थाधनोऽप्यसम्भ्रान्तस्नानरीन् व्यधमच्छरैः । तत्राद्भुतमपश्याम तव पुत्रस्य पौरुष ।
 यदेनं पाण्डवा सर्वे न श्रेष्ठुरभिवर्त्तितु । नातिदूरापयातन्तं कृतवर्द्धं पलायने ।
 दुर्थाधनः स्वसं सैन्यमपश्यद्भृशविद्यत । ततोऽवस्थाप्य राजेन्द्र कृतवर्द्धिसखात्मज । १७१
 हर्षयन्निव तान् योधानिदं वचनमब्रवीत् । न ते देश प्रपश्यामि श्रिययां पर्वतेषु च ।
 यत्र याताम् वो हस्युः पाण्डवा किं ह्यनेन व । स्वयं चापि बलंतेषां कृष्णो च भृश विचरौ ।
 यदि सर्वेऽत्र तिष्ठामो भुवो नो विजयो भवेत् । विप्रयातांस्तु वो भिन्नान् पाण्डवा कृतकिल्बिषाः ।
 अनुसृत्य हनिष्यन्ति श्रेयो न समरे बधः । सुख सांयामिको मृत्युः चक्षुर्धर्मेषु युध्यतः ।
 श्वेतो दुःखं न जानीते प्रेत्य चानन्यमश्रुते । शृणुतनु चक्षियाः सर्वे यावन्तो वै समागताः । १७२
 द्विपतो भीमसेनस्य क्रुद्धस्य वज्रमेव्यथ । पितामहैराचरित न धर्मं हातुमर्हथ ।
 न च कर्मास्ति पापीयः चक्षियस्य पलायनात् । न युद्धधर्मात् श्रेयान् हि पन्थाः स्वर्गस्य कौरवाः ।
 सुविरैर्षार्जितान् लोकान् मयो योधः समश्रुते । तस्य तद्वचनं राज्ञ पूजयित्वा महारथाः ।
 पुनरेवाभ्यवर्त्तन्त चक्षियाः पाण्डवान्पति । पराजयममृत्युन्तः कृतचित्ताश्च विक्रमे ।
 तत प्रवृत्ते युद्धं पुनरेव मुदारुणं । तावकानां परेषाञ्च देवामुररक्षोपम । १७३
 सुधिविरपुरोगांश्च सर्वसैन्येन पाण्डवान् । अन्व गतन्व महाराज पुत्रो दुर्थाधनस्रव ।
 इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि कौरवसैन्यापयानि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ पतितान् रथनोडांश्च रयात्यापि महात्मना । रणे विनिहतान्दृष्ट्वा नागान्यत्तीक्ष्णमारिप ।
 आयोधनं चातिधार रुद्रस्वामी उच्यन्निभः । अप्रख्यातिं गतानाञ्च राश्यां शतवत्स्रस्रम् ।
 विमुखे तव पुत्रे तु शोकोपहतचेतसि । श्वश्रेष्ठिषु सैन्येषु दृष्ट्वा पार्थस्य विक्रमं ।
 ध्यायमानेषु सैन्येषु दुःखं प्राप्तेषु भारत । बलात्तां मय्यमानां श्रुत्वा निनदमुत्तमं । १७४
 अभिज्ञानं नरेन्द्राणां विचत प्रेक्ष्य शयुगे । कृपाविष्टः कृपां राजन् वयः शीलसमन्वितः ।
 श्रव्नोत्तत्र तेजस्वी सोऽभिष्टय्य जनाधिपं । दुर्थाधन मन्दुवगादचनं वचनसम ।
 दुर्थाधन निबोधेदं यत्त्वा वक्ष्यामि भारत । श्रुत्वाः कुरु महाराज यदि ते रोचतेऽजघ ।
 न युद्धधर्माच्छ्रेयान् वै पन्था राजेन्द्र विद्यते । यं समाश्रित्य युध्यन्ते चक्षियाः बलिवर्धन ।
 पुत्रो माता पिता चैव सखीयो मातुलसत्या । सम्बन्धिवान्धवाश्चैव योधा वै शत्रुश्रीविनाः ।
 वधे चैव परो धर्मक्षयाऽधर्मं पलायने । तस्माद्दोरा समापन्ना जीविकां शोक्रिदधिन् ।

तत्र त्वां प्रतिवक्ष्यामि किञ्चिदेव हितं वचः । हृते भीष्मे च द्रोणे च कर्णे चैव महारथे ।
 जयद्रथे च निहते तव भ्रातृषु चानघ । लक्षणे तव पुत्रे च किं श्रेयं पर्युपास्यहे ।
 येषु भारं समासाद्य राज्यं मतिमकुर्महि । ते सन्यज्य तनूदीप्ताः शूरा ब्रह्मविदां गतिं ।
 वयं लिह विना भृता गुणवद्भिर्भहारथैः । कृष्णे वर्त्तयिष्यामः पातयित्वा नृपान्यहन् ।
 सर्वैरपि च जोदद्भिर्भित्सुरपराजितः । कृष्णेनेव महाबाहुर्द्वैरपि दुरासदः ।
 इन्द्रकार्मुकवज्राभिमिद्रेकेतुमिवोच्छ्रितं । वानरं केतुमासाद्य सञ्चाल महाचमूः ।
 र्शिंहनादेन भीमस्य पाञ्चजन्यस्त्रनेन च । गाण्डोवस्य च निर्धोपासंहयन्ति मनांसि नः ।
 चरन्तीव महाविद्युन्मुष्णन्ती नयनप्रभां । अलातमिव चाविद्धं गाण्डोवं समदृश्यत ।
 जाम्बूनदविचित्रश्च धूयमानं महद्गुणः । दृश्यते दिवु सर्वांसु विद्युदध्वघनेष्विव ।
 श्रेताश्ववेगसम्पन्नाः शशिकाशसमप्रभाः । पिवन्त इव चाकाशं रथे युक्तासु वाजिनः ।
 उद्गमानासु कृष्णेन वायुनेव बलाहकाः । जाम्बूनदविचित्राङ्गा वरुन्ते चार्जुनं रथे ।
 तावकं तद्वलं राजन्नर्जुनोऽस्त्रविदान्वरः । गहने शिविरे कवं ददाद्वाग्निरिवोत्थितः ।
 गाहमानमनोकानि महेन्द्रसदृशप्रभं । धनञ्जयमपश्याम चतुर्द्वैरमिव द्विपं ।
 विजोभयन्तं सेनान्ते चासयन्तसु पार्थिवान् । धनञ्जयमपश्याम नलिनीमिव कुञ्जरं ।
 चासयन्तं तया योधान् धनुर्धोषेण पाण्डवं । भूय एनमपश्याम सिद्धं मृगगणा इव ।
 सर्वलोकमद्वेषाैः कृपभौ सर्वधन्विनां । आमुककवचौ कृष्यौ लोकमध्ये व्यराजतां ।
 अथ सप्तदशहानि वर्त्तमानानि भारत । सङ्ग्रामस्थानिघोरस्य बथ्यतां चाभितो युधि ।
 वायुनेव विधूतानि तवानोकानि सर्वशः । शरदग्भेदाजालानि व्यबोध्यन्त समन्ततः ।
 तान्नावमिव पर्येक्षां वातभ्रान्तामिवाथर्वे । तव सेनां महाराज सव्यसाचीव्यरूपयत् ।
 क नु ते हृतपुत्रोऽभूत् क नु द्रोणः सहानुगः । अहं क च क चात्मा ते हार्दिक्यस्य तया क नु ।
 दुःशामनस्य भ्राता ते भ्रातृभिः सहितः क नु । बाणगोचरसम्प्राप्तं प्रेक्ष्य चैव जयद्रथं ।
 सन्निभस्तया भ्रातृन् सहायान्नातुलांशया । सर्वान् विक्रम्य मियतो लोकं चाक्रम्य मूर्द्धनि ।
 जयद्रथो हतो राजा किञ्चु प्रेषमुपास्यहे । को वेष स पुमानस्त्रि यो विज्ञेयति पाण्डवं ।
 तस्य चास्त्राणि दिव्यानि विविधानि महात्मनः । गाण्डोवस्य च निर्धोपो वीर्याणि हृते हि नः ।
 नष्टपन्था यथा राविः भेनेयं हतनायका । नागभयद्रुमा शृङ्गा नदीवाकुलतां गता ।
 धर्मिण्या हतेनैवार्था यथेष्टं शेतवाहनः । चरिष्यति महाबाहुः कवेऽग्निरिव भंज्यनन् ।
 साद्यकैर्देव यो वेगो भीममेनस्य चोभयोः । दारयेत् गिरीन् सर्वान् शोषयेत् च सागरान् ।
 उवाच वार्यं पद्मीमः सभामध्ये जिज्ञास्यते । कृतस्य सकलं तेन भूयथैव करिष्यति ।
 प्रभुवन्ने तदा कथो भवं पाण्डुरराजिनं । दुरासदं तया गुप्तं वृद्धं गाण्डोवंधम्बना ।
 दुर्गाभिलानि चोभानि पान्पमापूनि माधुपु । अकारण्यतायेव तेषां वः फलम, गतं ।

आत्मनो ऽयं तया लोको यद्वतः सर्व्व आहृतः । स ते समर्पितश्चात् आत्मा च भरतर्षभ ।
 रच दुर्व्योधनात्मानमत्मा सर्व्वस्य भाजनं । भिन्ने हि भाजने तात दिगो गच्छति तद्गतं ।
 शीयमानेन वै सन्धि पर्य्येष्ट्य्य समेन च । शिष्यो बद्धमानेन नीतिरेषा वृक्षस्यते ।
 ते वयं पाण्डुपुत्रेभ्यो हीनाः खल्वलम्बित । तदच पाण्डवै सार्द्धं सन्धि मन्थे त्वमं विभो ।
 न जानोते हि यः श्रेयः श्रेयमज्ञावमन्यते । स क्षिप्रं भ्रष्टते राज्यान्न च श्रेयोऽनुविन्दति ।
 प्रणिपत्य हि राजानं राज्यं यदि लभेमहि । श्रेयं स्यान्न तु भाक्षेन राजन् गन्तुं परामर्षं ।
 वैचित्रवीर्य्यवचनान् कृपाशीलो युधिष्ठिरः । विनिघुञ्जोत राज्यं तं गोविन्दवचनेन हि ।
 यद्भूयाद्भि ह्यीकेक्षो राजानमपराजितं । अर्जुनं भीमसेनञ्च सर्व्वे कुर्युरसंशयं ।
 नातिक्रमिष्यते कृपेया वचनं कौरवस्य ह । धृतराष्ट्रस्य मनु्ये ऽहं नापि कृष्णस्य पाण्डव ।
 एतत्त्वममहं म चो तव पार्थेर्न विषहं । न त्वं ब्रवीमि कापेष्वात्र प्राणपरिरक्षणत् ।
 पथं राजन् ब्रवीमि तं तत्परामु स्मरिष्यमि । इति वृद्धो विसर्पैतत्कृप्यः शारदतो वचः ।
 दीर्घमुष्णञ्च नियामं मुभो च च मुमोह च ।

११०
१११
११२

इति श्रीमहाभारते शाल्यपर्व्वेऽपि दुर्व्योधनप्रबोधने चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

॥ सञ्चय उवाच ॥ एवमुक्तस्त्वते राजा गौतमेन यशस्विना । निदृश्व दीर्घमुष्णञ्च त्वृष्णीमाघीदिशामते ।
 ततो मुद्धर्त्त स थ त्वा धार्तराष्ट्रो महामनाः । कथं शारदतं वाक्कमित्युवाच परन्तप ।
 यत्किञ्चिन्मुहदा वार्च्यं तत्सर्व्वं आरितो ह्यहं । कृतं च भवता सार्द्धं प्राणान् सन्धय्य युधता ।
 गाहमानमनोकोनि युध्यमानं महारथैः । पाण्डवैरतितेजोभिर्भोक्त्वा मनुजमिव नृ ।
 सुहदा यदिदं वाक्यं भवता आवृते ह्यहं । न मां प्रीणाति तत्सर्व्वं मुमुर्धारिव भेषजं ।
 धेतकारणमुक्तं हितं वचनमुत्तमं । उच्यमानं महावाहो न मे विराग्य रोचते ।
 राज्यादिनिर्कृते ऽस्माभिः कथं यो ऽस्मासु विद्येते । अलक्ष्णेन नृपतिर्ज्जितो ऽस्माभिर्नृपाधनः ।
 स कथं मम वाक्यानि श्रद्धयाद्भूय एव तु । तया दैत्येन सम्प्राप्तः कृष्णः पार्थहिते रतः ।
 विप्रलब्धो ह्यीकेक्षस्तच्च कर्माविचारितं । स च मे वचनं ब्रह्मन् कथनेनोभियद्यते ।
 विललाप हि यत्कृष्णा सभानन्धे समेयुपी । तत्र मर्षयते कृष्णो न राज्यहरणं तया ।
 एकप्राणानुभौ कृष्णावन्धेऽप्रतिबद्धतौ । पुरा यच्छ्रुतमेवाघीदच परशामि तत्रभौ ।
 रूढोयञ्च हतं श्रुत्वा दुःखं स्वपिति केशव । कृतागधो वयं तस्य स मर्दर्थं कथं चमेतु ।
 अभिमन्याब्धिनाशेन न ब्रह्मं लभतेऽर्जुन । स कथं मद्धिते यद्य प्रकरिष्यति याचितः ।
 नथमः पाण्डवस्तौ ह्येण भीमसेनो महाबल । प्रतिज्ञातञ्च तेनोपभ्रजेतापि न संशमेतु ।
 उभौ तौ बद्धनिस्त्रिंशानुभौ चाबद्धकङ्कटौ । कृतवैरावुभौ वीरौ यमावपि यमोपमौ ।
 धृष्टयुञ्ज शिखण्डो च कृतवैरौ मया सह । तौ कथं मद्धिते यद्य प्रकुर्याता द्विजोत्तम ।
 दुःशासनं यत्कृष्णा एकवप्ला रजस्तखा । परिक्रिष्टा सभामन्थे सर्व्वलोकस्य परमृतः ।

११०
१११
११२

तथा विवशनां दीनां स्मरन्वद्यापि पापुवाः । न निवारयितुं ब्रह्माः संपामाप्ते परन्तपाः ।
यदा च द्वैपदी क्लिष्टा मदिनाशाय दुःखिता । उपतपे तपः कृष्णा भर्तृणामर्यं सिद्धये ।
सुखिञ्जे नित्यदा ज्ञेते यावदैरस्य यातनं । निःशिय मानं दर्पञ्च वासुदेवसहोदरा ।
छण्णायाः प्रेष्यद्भूला द्युक्षुयां कुरुते षदा । इति सर्व्व समुपह्वं न निर्भाति कथञ्चन ।
अग्निमन्त्रोविनाशेन स सन्धेयः कथं मया । कथञ्च नाम भुक्तोमो श्रियैवो सागरामरं ।
पापुवाणां प्रसादेन भोक्ष्ये राज्यमहं कथं । उपर्युपरिवै राश्यां ज्वलित्वा भास्करो यथा ।
दुधिष्ठिरं कथं पयादनुयास्यामि दासवत् । कथं भुक्त्वा स्वयं भोगान् दत्त्वा दायोश्च पुष्कलान् ।
छपञ्चं वर्त्तयिष्यामि छपणैः षड्जीविकां । नाभ्यस्यामि ते वाक्कमुक्तं शिञ्चं हितं लया ।
न तु अग्निमहं मन्ये प्रातःकालं कथञ्चन । सुनीतमनुपश्यामि सुयुद्धेन परन्तप ।
नाथं क्रोवापितुं क्वाथः संयोद्धुं कास एव नः । दष्टं मे पञ्चभिर्धैरैश्चा विभियु दधिष्णाः ।
प्राप्ताः क्वासाः कुता वेदाः ब्रह्मूणां मूर्ध्नि च खितं । भृत्या ने सुभृतास्त्वात दीनाद्याभ्युदृता जनाः ।
नास्त्वरेद्य द्विजश्रेष्ठ पापुवान् वक्रमोहृभं । जितानि परराष्ट्राणि स्वराष्ट्रमनुपालितं ।
भुश्राय विविधा भोगास्त्रियः क्वेचितो मया । पितृणां गतमानुषं चक्षधर्षं च पोभयोः ।
म युधं प्रथमशोह कुतो राज्यं कुतो यमः । इह कोर्त्तिर्विधातया धा च युद्धेन नान्यथा ।
दृष्टे वाश्वसिपदासि निधनं तदिगर्हितं । अधर्षः मुमहानेव यत्स्वप्यामरणं मये ।
अरुचे धो विमुञ्चेत संजामे सा तनुं नरः । क्युत्नाहव्य मरुतो महिमामं स गज्वति ।
छपञ्चं विवशयान्तां जरथा इमिपरिद्रुतः । दियते बदतां मथे श्वातीना न स पूरवः ।
दृष्ट्वा तु विविधान् भोगान् गतानां परनां गतिं । अपोरादीं मुदुद्धेन गच्छेयं ब्रह्मलोकतां ।
शूराकामाः संयुधानां संजामेव निर्वसिंसां । धीमता कथयन्त्यानां सन्धेयां कतुयात्रिनां ।
अध्यावभृदुत्तनां प्रुवं वाक्शिविष्टये । मुदा मूवं प्रथमनि युद्धे अस्मरथा गथाः ।
पद्मनि भूवं तितारः पूजितान् पूरुषं परि । अचरोमिः परित्तान् मोदनामः शिविष्टये ।
पद्मः स्वमोरेदानं शूरेदेव निर्वसिभिः । अति तेः धैर्यं मानं वचमयः क्वेवमिह ।
पितृभ्यश्च दृष्टुं न तथा शक्यं धीमता । अपद्रुसेन कर्त्तव्यं तथा दुःशमनेन च ।
अरुमावा मरुषं अस्मिन् जगता शूरा नराधिपताः । ज्ञेते संःविताः शूराः श्रियथां करविष्णाः ।
अजमभ्युत्थिताः शूरा पदेः क्वमुपाविकः । पद्मः प्राणान् पदमन्यापनिभ्रषण्डतपिषिताः ।
तेषां च श्रियः पद्मः दुःखो हि पुनर्मरेत् । क्वसतद्भिर्षं हांनेत्यां क्विन्निरिच षदतिं ।
न मरुषं जता शूराः तथा एतमनुपारन् । अत्र अतिमनुधानो न राज्यं मय आदये ।
एतदपि ता उपपद्ये च दृष्टुं न विन मरुषः । क्विन्निरिच परि रवच वेः शोभा मरुदेदुर्गं ।
अदृष्टुं न दृष्टुं न च म मरुषः क्विन्निरिः । क्विन्निरिच दुर्गद्विच परिपद्य च पापुर्वी ।
चैः शूराः दृष्टुं न दृष्टुं न च म मरुषः । पुदुद्धुं न दृष्टुं न च म मरुषः ।

११

११

११

११

११

११

एवं दुर्व्योधनेनोक्ताः सर्वे सम्पूज्य तद्वचः । साधु सन्धिति राजानं चञ्चिथाः सन्भूपिरे ।
 पराजयमग्राचन्तः कृतचित्ताश्च विक्रमे । सर्वे विनिश्चिता योद्धुमुदयमन्वेषो ऽभवन् ।
 ततो वाहान् समान्वाह्य सर्वे युद्धाभिनन्दिनः । ऊने द्वियोजने गत्वा प्रत्यतिष्ठन्त कौरवाः ।
 आकाशे विद्रुमे पुण्ये प्रस्ये ह्मिवतः शूभे । आरुणां सरस्वतीं प्राप्य पयः ससुद्य तत्सलं ।
 तव पुत्रकृतोत्साहाः पर्यवर्त्तन्त ते ततः । पर्यवस्थाप्य चात्मानमन्यान्वेषेन पुनस्तदा ।
 सर्वे राजश्रवत्तन्त चञ्चिथाः कालचोदिताः ।

१८०

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि दुर्व्योधनवाक्ये पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ अथ हैमवते प्रस्ये खित्वा युद्धाभिनन्दिनः । सर्वे एव महाराज योधास्तत्र समागताः ।

शल्यश्च चित्रसेनश्च शकुनिय महारथः । श्रयत्यामा कृपश्चैव कृतवर्मा च सालतः ।
 सुषेणोऽरिष्टसेनश्च धृतसेनश्च वीर्यवान् । जयत्सेनश्च राजानस्ते राविमुपितास्ततः ।
 रणे कर्णे हते वीरे चासिताः जितकाशिमिः । नालभन् शर्शं ते पुत्रा हिमवन्तमृते गिरि ।
 ते ऽब्रुवन् सहितास्तत्र राजानं शल्यसन्निधौ । कृतयन्त्रा रणे राजन् सम्पूज्य विधिवत्तदा ।

१८१

कृत्वा सेनाप्रणेतारं परास्त्रं योद्धुमर्हसि । येनाभिगुप्ताः सद्गमि जयमासुहृदो वयं ।

ततो दुर्व्योधनः खित्वा रथे रथबरोत्तमं । सर्वेयुद्धविभावज्जमन्तकप्रतिमं युधि ।

स्वङ्गं प्रच्छन्नशिरसं कम्पयीवं प्रियन्वदं । व्याकोशपद्मपत्राचं व्याघ्रास्त्रं मेरुगौरवं ।

स्त्राणोर्ध्वपथ सद्गृहं स्कन्धनेत्रगतिस्वरैः । सुष्टाञ्जिष्टायतभुजं सुविस्तीर्णवनोरसं ।

जवे बले च सद्गृहसङ्गणानुजवातयैः । आदित्यस्त्रार्चिणा तुल्यं बुद्ध्या चोन्नतया समं ।

कान्तिरूपमुखैर्यथैस्त्रिभ्यश्चन्द्रमया समं । काञ्चनोत्पलसङ्घतैः सद्गृहं क्षिप्तमन्त्रिकं ।

सुष्टतोऽरुक्टीजङ्गं सुपादं स्वङ्गुलीनखं । स्मृत्वा स्मृत्वैव तु गुणान् धावा यन्नादिनिर्षितं ।

सर्वैश्चलणसम्पन्नं निपुणं श्रुतिसागरं । जेतारं तरसाऽरोशामजेयं शत्रुभिर्बलात् ।

दशाङ्गं यद्यत्सुप्यादमिञ्चस्त्रं वेद तत्त्वतः । साङ्गाश्च चतुरो वेदान् सम्यगाख्यानपञ्चमान् ।

आराध्य व्यम्बकं यन्नाद्वैतैर्धर्महातपाः । अथे निजायामुत्पन्नो द्वेषेनोयानिजेन यः ।

तमप्रतिमकर्षार्थं रूपेषासद्गृहं भुवि । पारगं सर्वविद्यानां गुणाण्वमरिन्दमं ।

तमभ्येत्यात्मजखण्डंमथत्यामानमब्रवीत् । यं पुरस्कृत्य सहिता युधि जेष्याम पाण्डवान् ।

गुरुपुत्रोऽद्य सर्वेषामस्त्रां कं परमा गतिः । भवांस्तस्मान्नियोगात्ते कोऽस्तु सेनापतिर्मम ।

॥ द्वैष्टिहवाच ॥ अयं कुलेन वीर्येण तेजसा यशसा ज्ञिया । सर्वैर्गुणैः समुदितः श्रेण्या नो ऽस्तु चमुपतिः ।

भागिनियाञ्जिजांस्त्रया कृतज्ञोऽस्त्रानुपागतः । महासेनो महाबाहुर्धर्महसिन् इवापरः ।

एवं सेनापतिं कृत्वा नृपतिं नृपसत्तमाः । शत्रुः प्राप्सुं जयोऽस्मि भिर्देवैः स्कन्दमिवाजितं ।

तथोक्ते द्वेषणपुत्रेण सर्वे एव महारथाः । परिवार्य खित्वाः शल्यं जयगन्दांश्च चक्रिरे ।

युद्धाय च मतिं चक्रुरावेश्च परं ययुः । ततो दुर्व्योधनः शल्यं भूमा खित्वा रथे क्षितं ।

१८२

१८३

उवाच प्राञ्चलिर्भूत्वा द्रोणभीष्मसमं रणे । अयं स कालः सम्प्रतो मित्राणां मित्रवत्सल । ११५
 यच्च मित्रममित्रं वा परोक्षेने बुधा जनाः । स भवानस्तु नः शूरः प्रणेता वाहिनीमुखे ।
 रथं यति च भवति पाण्डवा मन्दचेतसः । भविष्यन्ति सहामात्याः पाञ्चालाश्च निरुद्यमाः ।
 ॥ शस्त्र उवाच ॥ पत्वं मां मन्यसे राजन् कुरुराज करोमि तत् । त्वमियार्थं हि मे सर्वं प्राणा राज्यं धनानि च ।
 ॥ दुर्योधन उवाच ॥ सैन्यपत्वेन वरये त्वामहं मातुलातुलं । सोऽस्मान् पाहि युधां श्रेष्ठ स्वन्देा देवानिवाह्वे ।
 अभिपिच्यस्व राजेन्द्र देवानामिव पावकि । जहि शत्रून् रणे वीर महेंद्रे दानवानिव । ११६
 इति श्रीमहाभारते शस्त्रपर्वणि दुर्योधनवाक्ये पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ रतच्छ्रुत्वा वचो रामो मद्रराजः प्रतापवान् । दुर्योधनं तदा राजन् वाक्यमेतदुवाच ह ।
 दुर्योधन महाबाहो ष्टष्ण वाक्यविदाम्बर । यावतो मन्यसे ह्येषा रथसैा रथिनाम्भरे ।
 न मे तुल्यावुभावेतौ बाहुवीर्ये कथञ्चन । उद्यतां प्रथिवीं सर्वां समुरासुरमानवां ।
 योऽधेयं रणमुखे धंक्रुः किमु पाण्डवान् । विज्ञेये च रणे पाथान् सोमकंठ्य समागतान् ।
 अर्धं धेनाप्रणेता ते भविष्यामि न संशयः । तच्च व्यूहं विधास्यामि न तरिष्यन्ति यं परे । ११७
 इति सत्यं ब्रवीत्येव दुर्योधन न भंशयः । स्वमुक्त्वतो राजा मद्रधिपतिमञ्जया ।
 अभिमिञ्चत सेनार्यां मये भरतसत्तम । विधिना शस्त्रदृष्टेन षष्टरूपो विज्ञास्यते ।
 अभिपिक्ते ततर्षामिन् भिंद्नादेा महानभूत् । तव सैन्येष्ववाद्यन्त वादित्राणि च भारत ।
 हृष्टायासंक्षतो घोषा मद्रकाय मशरयाः । तुष्टुवुद्यापि राजानं शश्वताह्वभोगिनं ।
 जय रामेंद्रिं जीव जहि शत्रून् समागतान् । तव बाहुबलं प्राप्य धार्तराज्ञ महारुताः । ११८
 निखिलां प्रथिवीं सर्वां प्रज्ञासन्तु एतदिपः । त्वं हि शक्यो रणे जेतुं समुरासुरमानवान् ।
 मर्धधर्षण इह तु किमु भोमकच्छयान् । एवं सख्यमानस्तु मद्राणामधिपो बली ।
 हर्षं प्राप तदा वीरो दुरापमष्टतामभिः । अद्य चाहं रणे सर्वान् पाञ्चालान् सह पाण्डवैः ।
 निहिन्यामि राजेन्द्र स्वभं पाछामि वा हतः । अद्य पश्यन्तु मां लोका विचरन्तमभीतवत् ।
 अद्य पाण्डुगताः सर्वे वामुदेयः समात्यकिः । पाञ्चालाद्येदथैव त्रापदेयाय सर्वश्रमः । ११९
 एष्टपुत्र, मित्रपटो च सर्वे चापि प्रभद्रकाः । विक्रमे मम पश्यन्तु धनुषय मरुदलं ।
 पापपद्मापरोर्ध्वं भुजधाय वभं युधि । अद्य पश्यन्तु मे पार्थाः सिद्धाय सह चारणैः ।
 पादद्वं मे धधे काष्ठैः समदलेषु दा च मे । अद्य मे विक्रमे दृष्ट्वा पाण्डवानो महारयाः ।
 मगोकारपरा भूत्वा घेहन्ता गिबिधाः क्रियाः । अद्य धैर्यं नि पावदूनां त्रावयिष्ये समन्ततः ।
 द्रोऽभीष्मवति विभो यत्पुत्रय भंडुगे । विषरिष्ये रथे द्रुपन् प्रियार्थं तव कैरव । १२०
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ अभिपिक्ते तया शश्रे तव सैन्येषु मानद । न कथंयपनं कंचिष्येतिरे भरतर्षभ ।
 एष्टाः सुममथपैर बभूवुष्टथ पैनिकाः । मेनिरे निहतान् पार्थान् मद्रराजपुत्रतान् ।
 इहं मय्य भेसा तु तजको भगर्षभ । ता रारिं सुविनो मुद्रा मुक्षयिषता च शाऽभरत् ।

सैन्यस्य तत्र तं शब्दं युवा राजा युधिष्ठिरः । वाष्येयमन्नवोदाक्यं सर्व्वचक्षस्य पश्यत ।
 मद्राजः छतः ब्रह्मै धार्तराष्ट्रेण साधव । सेनापतिर्महेश्वासः सर्व्वसैन्येषु पूजितः ।
 रतं गङ्गाया ययाभूतं कुह साधव यत्कर्म । भवाश्रिता च गोप्ता च विधत्सु यदनन्तरं ।
 तमन्वरीन्महाराज वासुदेवो जनाधिपं । आर्त्तायनिमहं जाने तत्त्वेन भरतर्षभ ।
 वीर्य्येवाय महातेजा महात्मा च विभेषतः । कृतो च चित्रयोधो च संयुक्तो लाघवेन च ।
 यादृग्गोप्तो यया श्रेष्ठो यादृक्कर्णस्य संयुगे । तादृग्ब्रह्मदिशिष्टो वा मद्राजो मतो मम ।
 युध्मनास्य तस्माज्जा विनायस्त्रिव भारत । योद्धारं नाधिगच्छामि तुल्यरूपजनाधिप ।
 शिखण्डाञ्जुनभीमानां सालतस्य च भारत । धृष्टयुधस्य च तथा बलेनाभ्यधिकी रणे ।
 मद्राजो महाराज सिंघद्विरदविक्रमः । विवरिथ्यत्यभी काले काले क्रुद्धः प्रजास्रिव ।
 तस्माद्य न प्रपश्यामि प्रतियोद्धारमाहवे । त्वास्मिन् पुरुषव्याघ्र शार्ङ्गलक्षमविक्रमं ।
 सदेवलोके कृत्स्नेऽस्मिन्नान्यस्तत्तः पुमानिह । मद्राजं रणे क्रुद्धं यो हन्यात्कुण्डनन्दन ।
 अहन्यहनि युध्मन्तं सोभयन्तं बलं तर । तस्मान्त्वहिर रणे शब्दं मघवानिर ब्रह्मरं ।
 अजेयथायुधैः वीरो धार्तराष्ट्रेण सत्कृतः । तत्रैव विजयो नूनं हते मद्रैर्यरे युधि ।
 तस्मिन् हते हतं सर्व्वं धार्तराष्ट्रबलं महत् । रतच्छ्रुत्वा महाराज वचनं मम साम्पृतं ।
 प्रत्युद्याहिर रणे पार्थ मद्राजं महारथं । जहि पैनं महाबाहो वासवो नमुचिं यया ।
 न चैवाव दद्या कार्यां मातुलोऽयं ममेति वै । वज्रधर्मं पुरस्कृत्य जहि मद्रजनेश्वरं ।
 भीमश्रेष्ठापार्थं तोर्त्ना कर्णपातालवश्वभं । मा निमञ्जस्य सगणः शस्त्रमासाद्य गोप्यदं ।
 यद्य ते तपसो वीर्य्यं यद्य छात्रबल तत्र । तद्दर्शय रणे सर्व्वं जहि पैनं महारथं ।
 एतावदुक्त्वा वचनं केवव परवीरहा । जगाम शिविरं सायं पूज्यमानोऽय पाण्डवै ।
 केशवे तु तदा याते धर्मराजो युधिष्ठिरः । विसृज्य सर्व्वान् भ्रातृन् पाञ्चालानय भीमकान् ।
 मुष्वाप रजनी तान्नु विशश्व इव कुञ्जरः । ते च सर्व्वे महेश्वासाः पाञ्चालाः पाण्डवास्तथा ।
 कर्णस्य निधने ह्यष्टाः सुपुपुक्षां निगां तदा । गतञ्जरं महेश्वाभं तीर्णपारं महारथं ।
 बभूव पाण्डवेयानां सैन्यं प्रमुदितं निशि । सुतपुत्रस्य निधने जयं लब्ध्वा च मारिय ।
 इति श्रीमहाभारते शल्यपर्व्वणि शब्दसैनापत्ये सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

॥ सद्यप उवाच ॥ सतीतायां रज्यान्तु राजा दुर्घोऽधनस्रदा । अत्रतोत्तावकान् सर्व्वान् सन्नद्यन्तां महारथाः ।
 राजस्य मतमाहाय्य समनद्यन्त सा चमूः । अयोजयन् रथोत्कर्षं पर्य्यधावंलयां परे ।
 अक्रन्पन्त च मातङ्गाः समनद्यन्त पत्तयः । रथानास्तरथेपितायकुरन्ते स्रक्षस्य ।
 वादिवापास्य निन्दः प्रादुरासोदिशाम्बते । योधानार्य्यं हि सैन्यानां योधानां चाप्युदीर्य्यतां ।
 ततो बलानि सर्व्वानि सेनाविष्टानि भारत । सब्रह्मन्वेव ददृग्मुमुक्षुं कृत्वा निवर्षनं ।
 शब्दं सेनापतिं कृत्वा मद्राजं महारथाः । प्रविभज्य बने सर्व्वभनोकेषु व्यवहितः ।

ततः सर्वं समागत्य पुत्रिण तव धैनिकाः । क्षपय क्षतवर्षां च द्रौणिः शम्भोऽय धैरवत्तः ।
 अन्ये च पार्थिवाः श्रेयाः समयस्यकिरे तदा । न तु एकेन योद्धव्यं कदाचिदपि पाण्डवैः ।
 यो ह्येकः पाण्डवैर्युद्धे वा युध्यन्तमुत्सृजत् । स पञ्चभिर्भवेद्युक्तः पातकैश्शेषपातकैः ।
 अन्येभ्यं परिरचङ्घिर्धोद्धव्यं संहितैश्च नः । एवं ते समयं कृत्वा सर्वे तत्र महारथाः ।
 मद्रराजं पुरस्कृत्य त्वर्षमाभद्रवच्यवान् । तथैव पाण्डवाः सर्वे व्यूहं सैन्यं महारथैः ।
 अभ्ययुः कौरवान् राजन् धोक्त्यमानाः समन्ततः । तद्वत् भरतयेष्ट सुखार्थैवसमन्वतः ।
 समुद्रतार्थं कारमुद्रतरयकुञ्जर ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ द्रौणस्य चैव भीमस्य राधियस्य मया युतं । पातनं शंभ मे भयः शल्यस्याय सुतस्य मे ।
 कथं रथे हतः शल्यो धर्मराजेन सञ्जय । भीमसेनेन बलिना पुत्रो दुर्धोधनो मम ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ जयं मनुज्यदेहानां तथा नागायसङ्घयं । शृणु राजन् खिरोभ्रत्वा सङ्ग्रामं शंसतो मम ।
 आशा बलवती राजन् पुत्रार्थां तेऽभवत्तदा । हते द्रैश्चैव भीमे च सुतपुत्रे च पातिते ।
 शल्यः पार्थान् रथे सर्वान्निहनियति मारिय । तामाशां हृदये कृत्वा सनात्यस्य च भारत ।
 मद्रराजं च शनरे समाश्रित्य महारथैः । नाथवनां तदात्मानममन्या सुतस्यतः ।

यदा कर्णे हते पार्थाः सिंहनादं प्रचकिरे । तदा राजन् धार्तराष्ट्रानाविवेश महद्भयं ।
 तान् समान्यास्य च तदा मद्रराजः प्रतापवान् । व्यूहं व्यूहं महाराज सर्वतोभद्रस्त्रिभुम् ।
 प्रत्युद्यथौ रथे पार्थान् मद्रराजः प्रतापवान् । त्रिधुन्वन् कार्भुं कं चित्रं भारद्वाजं वैश्वत्तरं ।
 रथप्रवरमास्त्राय भैरववांच्य महारथः । तस्य सुतो महाराज रयक्षोऽग्रेभयद्रयं ।

तेन संहृतो वीरो रथेनामित्रकर्षणः । तस्यै शूरो महाराज पुत्राणां ते भयप्रणुत् ।
 प्रयाणे मद्रराजोऽभ्रमुखं व्यूहस्य दंभितः । मद्रकैः संहितो वीरैः कृत्स्नपक्षैश्च दुर्धवैः ।
 दुर्धोधनोऽभवन्मथ्ये रजितः कुरुपुङ्गवैः । सर्वेऽभूत्कृतवर्मा च विर्गैः परिवारितः ।
 गौतमो दक्षिणे पार्थे शकैश्च यवनेः सह । अथथ मा शृष्टतोऽभूत्क म्बुजैः परिवारितः ।
 ह्यजानोकेन महता धैवसद्यपि संहृतः । प्रयथौ सर्वधैर्येन कैतव्यश्च महारथः ।

पाण्डवाश्च महेश्वासा व्यूहं सैन्यमरिन्दमाः । जिधा भूत्वा महाराज तव सैन्यनुपाद्रवन् ।
 धृष्टद्युम्नः मिश्रण्डो च सात्यकिश्च महारथः । शल्यस्य वाहिनी त्वर्षमभिदुद्रुवुराह्वे ।
 ततो युधिष्ठिरो राजा खेनाजोकेन संहृतः । शल्यमेवाभिदुद्राव जिधासुमरतर्धम ।
 घाटिन्त्ये त महेश्वासमर्जुनः शत्रुपूगहा । शंभुपूगणां देव वेगितोऽभिप्रदुद्रुवै ।
 गौतमं भीमसेनो वै शोमकाश्च महारथाः । अभ्यद्रवन् राजेन्द्र जिधांसन्तः परान् युधि ।
 माद्रीपुत्रो तु शकुनिमुलूकश्च महारथं । सैन्यौ सहसेनौ तानुपतस्यतुराह्वे ।
 तथैवायुतमो योधास्त्रावकाः पाण्डवान् रथे । अभ्यवर्षन्त संकुट्टा विविधायुधपाणयः ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ हते भीमे महेश्वासे श्रेणै कर्णे महारथे । कुरुखन्यावशिष्टेषु पाण्डवेषु संयु ।

सुसुरभ्येषु पार्थेषु पराक्रान्तेषु सञ्जय । मामकानां परेषाञ्च किं शिष्टमभवद्गनं ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ यया वयं परे राजन् युद्धाय समवस्थिताः । यावच्चासौदलं शिष्टं सङ्ग्रामे तद्विविधमे ।

एकादशसहस्राणि रथानां भरतर्षभ । दश दन्तिसहस्राणि सप्त चैव शतानि च ।

पूर्णे शतसहस्रे द्वयानां भरतर्षभ । नरकोव्यस्यया तिस्रो बलमेतत्तवाभवत् ।

रथानां पटसहस्राणि पटसहस्राश्च कुञ्जराः । दश चाश्वसहस्राणि पत्तिकाटो च भारत ।

एतद्वलं पाण्डवानामभवच्छ्रेयमाहवे । एत एव समाज्जमुर्युद्धाय भरतर्षभ ।

एवं विभज्य राजेन्द्र मद्रराजमते स्थिताः । पाण्डवान् प्रत्युदीयाम जयगृह्णा । प्रमथ्व ।

तथैव पाण्डवाः शूराः सङ्ग्रामे जितकाशिनः । उपायाता नरव्याघ्राः पाञ्चालाश्च यशस्विनः ।

एवमेते महाराज परस्परवधैर्षिषः । उपयाता नरव्याघ्राः पूर्था सन्धा प्रति प्रभो ।

ततः प्रवृत्ते युद्धं धोररूपं भयानकं । तावकानां परेषाञ्च निप्रतामितरेतरं ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि ब्यूहनिर्माणे अष्टमेऽध्यायः ॥ ८ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः प्रवृत्ते युद्धं कुरूणां भयवर्द्धनं । सञ्जयैः सह राजेन्द्र धोरं देवासुरोपमं ।

नरा रथा गजौघाश्च सादिनश्च सहस्रशः । वाजिनश्च पराक्रान्ताः समाज्जमुः परस्परं ।

नागानां भीमरूपाणां द्रवतां नि स्त्रेण महान् । अमूयत यया काले जलदानां नभस्तले ।

नागैरभ्याहताः केचित् सरया रयिनोऽपतन् । व्यद्रवन्त रणे वीरा द्वाभ्यमाणा मदात्कटैः ।

हृथौघान् पादरचाञ्च रयिनस्तत्र शिञ्जिताः । शरैः सम्प्रेययामासुः परलोकाय भारत ।

सादिनः शिञ्जिता राजन् परिवार्य महारथान् । विचरन्ता रथेऽभ्यग्नन् प्राशयत्कृष्टिमिस्रया ।

धन्विनः पुष्टपाः केचित् परिवार्य महारथान् । एकं बहव आसाद्य प्रेषेयुर्धमवयं ।

नागं रयवराद्यान्ये परिवार्य महारथाः । सान्तरा दुधि तञ्जमुर्द्रवमाणं महारथं ।

तथा च रयिनं क्रुद्धं विकिरन्तं शरान् वहन् । नागा जग्मन्महाराज परिवार्य समस्ततः ।

नागो नागमतिद्रुय रथो च रयिनं रणे । शक्तितोमरनाराचैर्द्विजने तत्र भारत ।

पादातानवमृद्गन्ता रयणारणवाजिनः । रथमध्ये व्यदृश्यन्त कुम्भेना महदाकुलं ।

हयाश्च पर्थधावन्त चामरैरुपशोभिताः । हसा हिमवतः प्रस्ये पिवन्त इव मेदिनी ।

तेषान्नु वाजिनां भूमिः सुरैश्चिञ्चा विशासते । अगोभत यथा नारी करगैः क्षतविद्यता ।

वाजिनां सुरशब्देन रयनेमिस्त्रेण च । पत्तीनां चापि शब्देन नागानां वृंक्षितेन च ।

वादिचाषाश्च धैर्षिण शङ्खानां निस्त्रेण च । अभवन्नादिता भूमिर्ध्रिर्धातैरिव भारत ।

धनुषां कूजमानानां निस्त्रिंशानाश्च दीप्यतां । क्वचानां प्रभाभिश्च न प्राज्ञायत किञ्चन ।

सहस्रो साहस्रिभ्यो नागराजकरोपमाः । उर्देष्टन्ता विचेष्टन्ता वंगं कुम्भन्ति दाहण ।

शिरसाश्च महाराज पततां वसुधातले । च्युतानामिव तासेभ्यः फलानां यूयते स्तनः ।

शिरौभिः पतितैर्भाति हृदि रार्धं चम्बरा । तपनीयनिभैः काले मन्दिनैरिव भारत ।

उदृत्तनयनैस्त्वैषु गतसत्तैः सुविद्यतैः । व्यभ्राजत मही राजन् पुण्डरीकैरिवाद्यता ।
 बाह्वभिर्यन्त्रनादिरथैः सकेयूरैर्महाधनैः । पतितैर्भाति वसुधा यथा शक्रध्वजैस्तथा ।
 ऊरुभिर्य नरेन्द्राणां विनिष्ठैर्मेहाह्वैः । हस्तिहस्तोपमैरन्यैः संदृतं तद्रणार्द्रम् ।
 कवभ्रशतसङ्कीर्णं क्वचामरसङ्कुलं । सेनावनन्तच्छुशुभे वर्णं पुष्याचितं यथा । १११
 तत्र घोधा महाराज विचरन्तो ह्यभीतवत् । वृश्चमेत रुधिराक्ताङ्गा पुष्यिता इव किंशुन्ताः ।
 मातङ्गाश्चायुदृश्यन्त शरतोमरपोडिताः । पतन्तस्तत्र तत्रैव च्छिन्नाभ्रसदृशा रणे ।
 गजानीकं महाराज वध्यमानं महात्मभिः । व्यदोर्यन्त दिशः सर्वा वातनुन्ना घना इव ।
 ते गजा मेघसङ्काशाः पेतुरथ्या समन्ततः । वज्ररुग्णा इव विभो पर्वता युगसङ्घये ।
 ह्ययानां सादिभिः साङ्के पतितानां महीतले । रागयः स्य प्रदृश्यन्त गिरिमात्रास्ततस्ततः । ११२
 संजो रणभूमौ तु परलोकावहा नदी । शोणितोदा रथावत्ता ध्वजदृशास्त्रिशर्करा ।
 भुजन्का धनुःस्रोता हस्तिशैला ह्योपला । मेदामञ्जाकर्दमिनी क्वचंघा गदेडुपा ।
 क्वचोष्णीपसम्पन्ना पताकाश्चिरद्रुमा । चक्रचक्रावलीजुष्टा त्रिवेणुदृष्टकाद्यता ।
 शूराणां हर्षजननी भीरुर्षा भयवर्द्धनी । प्रावर्त्तत नदी रौद्रा कुरुक्षेत्र्यसङ्कुला ।
 तां नदीं पितृलोकाय वहन्तीमतिभैरवां । तेर्षाहतनौभिस्त्रि शूराः परिघवाहवः । ११३
 वर्त्तमाने तथा युद्धे निर्धर्म्यादे विग्रास्यते । चतुरङ्गचये घेरे पूर्व्वं देवासुरोपमे ।
 व्यक्रोशन् वाम्बवांशान्ये तत्र तत्र परन्तप । क्रोशद्भिर्ब्याम्बवैशान्ये भयार्त्तानि ववर्त्तिरे ।
 निर्धर्म्यादे तथा युद्धे वर्त्तमाने भयानके । अर्जुनो भीमसेनश्च मोहयाञ्चक्रुः परान् ।
 सा वध्यमाना महती सेना तव जनाधिप । अमुद्भक्तत्र तत्रैव योविन्मदवशादिव ।
 मोहयित्वा च तां सेनां भीमसेनधनञ्जयो । दध्नतुर्ब्यारिजौ तत्र सिंघनादाय नेदतुः । ११४
 युनेव तु महानादं दृष्टयुष्मिखण्डिनौ । धर्मराजं पुरस्कृत्य मद्रराजमभिरुतौ ।
 तवाद्यर्थमपश्याम घोररूपं विग्रास्यते । शस्त्रेण सन्नताः शूरा यदमुद्यन्त भागशः ।
 माद्रोपुत्रौ तु रभसौ छतासौ युद्धदुर्गदैः । अभ्ययातां लरायुक्तौ जिगोपनौ बलन्तत्र ।
 ततो न्यवर्त्तत बलं तावकं भरतर्षभ । शरैः प्रणुजं वज्रधा पाण्डवैस्त्रिंशत्कारिभिः । ११५
 बध्यमाना जम्बू या तु पुत्राणां प्रेवतान्तव । भजे दिशो महाराज प्रणुया शरदृष्टिभिः ।
 हाहाकारो मशान् जग्ने योधानां तत्र भारत । तिष्ठतिष्ठति चाप्यासोत् पाण्डवानां महात्मनां ।
 घमियाणां तदाज्येयं धंयुगे जयमिच्छतां । प्राद्रवन्नेव भग्रास्त पाण्डवैस्तव सेनिकाः ।
 त्यक्त्वा युद्धे भियान् पुत्रान् भ्रातृमय पितामहान् । मातृभान् भागिनैथाय तथा सम्बन्धिवान् । ११६
 हयान् दिपांस्तरयन्तां योधा जम्बू समन्ततः । आत्मत्राणलतोत्साहाक्तावका भरतर्षभ ।
 इति श्रीमहाभारते प्रथमपर्वणि षष्ठोऽध्यायः ॥ ८ ॥
 ॥ षष्ठ्य उवाच ॥ तत्रभर्षं बन्धं दृष्ट्वा मद्रराजः प्रतापवान् । उवाच धारयिं दूर्ध्वं धोदयायात्मनेजवान् । ११७

एय तिष्ठति वै राजा पाण्डुपुत्रो युधिष्ठिरः । क्वेषेण प्रियमाणेन पाण्डुरेण विराजता ।
 अत्र प्रापय मां चित्रं पश्य मे सारथे बलं । न समर्था हि मे पार्थाः स्थातुमद्य पुरो युधि ।
 एवमुक्तस्ततः प्रायान्मद्राजस्य सारथि । यत्र राजा सत्यमेवा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 आपतत्तत्र सहस्रा पाण्डवानां महद्वलं । दधारैको रणे शल्यो बलौकृतमिवापण्वं ।
 पाण्डवानां बलौघस्तु शल्यमाषाद्य सारथि । व्यतिष्ठत तदा युद्धे सिन्धोर्व्येगं द्वाचक्षं ।
 मद्राजान्मु समरे दृष्ट्वा युद्धाय धिष्टितं । कुरवः संन्यवर्त्तन्त मृत्युं कृता निवर्त्तनं ।
 तेषु राजन्निष्टत्तेषु व्यूढानोकेषु भागशः । प्रावर्त्तत महारौद्रः सङ्ग्रामः शोषितोदकः ।
 समार्कश्चित्रसेनन्तु नकुलो युद्धदुर्भदः । तौ परस्परमाषाद्य चित्रकाम्युक्कधारिणौ ।
 मेधाविव यथोदृतौ दक्षिणोत्तरवर्षिणौ । शरतेःथैः सिपिचतुस्तौ परस्परमाश्वे ।
 नान्तरं तत्र पश्यामि पाण्डुस्येतरस्य वा । उभौ कृतास्तौ वलिनौ रयचर्याविशारदौ ।
 परस्परवधे यत्नौ च्छिद्रान्वेषणतत्परौ । चित्रसेनस्तु भङ्गेन पीतेन निश्चितेन च ।
 नकुलस्य महाराज मुष्टिदेवश्चिक्नङ्गुन । अथैनं क्षिप्रधन्वांन हृष्यपुङ्गुः शिलाशितेः ।
 त्रिभिः शरैरसंभ्रान्तो सजाटो वै समारपयत् । हयाद्यास्य शरैस्त्रोह्यैः प्रेषयामाद्य मृत्यवे ।
 तथा ध्वजं सारथिस्तु त्रिभिस्त्रिभिरपातयत् । स यवभुजनिर्मुक्तेर्ललाटस्थैस्त्रिभिः शरैः ।
 नकुलः शूद्रप्रभे राजंस्त्रिगुणं द्रव पर्वतः । स क्षिप्रधन्वा विरयः खड्गमादाय चर्भे च ।
 रयादवातरदीरः शैलापादिव केशरी । पद्भ्यामापततस्तस्य शरदृष्टिं समासृजत् ।
 नकुलोऽप्यप्रसन्तां वै चर्मणा लघुविक्रमः । चित्रसेनरथं प्राप्य चित्रयोधो जितयत्रमः ।
 आदरोह महाबाहुः सर्वसैन्यस्य पश्यतः । सकुण्डलं समकुण्डं सुनयं स्थायतेचपं ।
 चित्रसेनशिरः कायादपाहरत पाण्डवः । स पपात रथोपस्थे दिवाकरसममभः ।
 चित्रसेनं विशसन्तु दृष्ट्वा तत्र महारथाः । साधुवादस्वनाद्यकुः सिंहनादाद्यपुष्कलान् ।
 विश्रान्तं भातर दृष्ट्वा कर्णपुत्रो महारथै । सुषेण सत्यमेनय मुञ्चन्तौ विविधान् शरान् ।
 ततोऽप्यधावतां तूर्णं पाण्डवं रयिनाम्भरी । जिघांसन्तौ यया नागं व्याघ्रौ राजन्महावने ।
 तावभ्यवर्षतां तीक्ष्णदंशयेन महारथं । शरौघान् सम्यगश्वनौ जामूतौ वलिष्ठं यया ।
 स शरैः सर्वन्तो विद्धः प्रहृष्ट इव पाण्डवः । अन्तत् काम्येकमादाय रयमादन्न वीर्यवान् ।
 अतिष्ठत रणे वीरः कुड्मरूप इवान्तकः । तस्य तौ भातरौ राजन् शरैः मयतपर्वभिः ।
 रथं विशकलीकर्णुं समारथौ विश्राण्यते । ततः प्रहस्य नकुलस्यतुर्भियतगो रथे ।
 अपान निश्चितेर्भाषैः सत्यसेनस्य बाजिन । ततः शन्धाय नाराच हृष्यपुङ्गुं त्रिनाशितं ।
 धनुश्चिच्छेद् राजेन्द्र सत्यसेनस्य पाण्डवः । शयान्यं रयमास्याय धनुरादाय चापरं ।
 सत्यसेनः सुषेणस्य पाण्डवं पथ्यं धावतां । अविध्यत्तावसंभ्रान्तो माद्रीपुत्रः प्रतापवान् ।
 दाश्यां दाश्यां महाराज शरार्थां रथमूर्द्धनि । सुषेणस्तु ततः कुडुः पाण्डवस्य महदङ्गुन ।

५११

५१०

५१५

५१४

५१३

५१२

चिच्छेद प्रहसन् युद्धे सुरप्रेषे महारथ । अयान्यद्भुनुरादाय नकुल, क्रोधमूर्च्छित, ।
 सुपेणं पञ्चभिर्विद्धा ध्वजमेकेन चिच्छेदे । सत्यसेनस्य च धनुर्दृष्ट्वापञ्च मारिय ।
 चिच्छेदे तरसा युद्धे तत उच्चक्रुर्गुर्जनाः । अयान्यद्भुनुरादाय शत्रुघ्नं भारसाधनं ।
 शरैः सञ्क्रादयामास समन्तात् पाण्डुनन्दनं । सन्निवार्यं तु तान् वाष्पान्नकुलः परवीरहा ।
 सत्यसेनं सुपेणञ्च द्वाभ्यां द्वाभ्यामविथत् । तावेनं प्रत्यविथेतां प्रयक् प्रयगजिह्वगै, । ४४
 मारयिञ्चास्य राजेन्द्र श्रितैर्द्विविधतुः शरैः । सत्यसेनो रथेषान् नकुलस्य धनुस्तया ।
 प्रयक् शराभ्यां चिच्छेद हतहस्त, प्रतापवान् । स रथेऽतिरथस्त्रिभुव रथशक्तिं परामृशन् ।
 स्वर्षेदण्डामकुण्डायां तैलधौतां सुनिर्मलां । लेलिहानामिव विभेः नागकन्यां महाविप्रां ।
 समुद्यन्व च चिबेप सत्यसेनस्य संयुगे । सा तस्य हृदयं संख्ये विभेद प्रतथा नृप ।
 स पपात रयाङ्गिर्म गतशूलोऽल्पचितन, । भ्रातरं निहतं दृष्ट्वा सुपेण, क्रोधमूर्च्छित, । ४५
 अभ्यवर्षञ्चरैस्त्रेण पादात् पाण्डुनन्दनं । चतुर्भिर्यतुरो वाहान् ध्वजं क्षित्वा तु पञ्चभिः ।
 त्रिभिर्वै सार्युर्भुव कर्षणुत्तो ननाद ह । नकुलं विरथं दृष्ट्वा द्रौपदेयो महारथ, ।
 सुतसोमोऽभिद्रुद्राव परीषन् पितरं रणे । ततोऽधिपुच्छ नकुल, सुतसोमस्य तं रथं ।
 शूद्रशुभे भरतश्रेष्ठे गिरिस्थ इव केगरी । सोऽन्यत् कार्मुकमादाय सुपेणं समयोधयत् ।
 तावभौ श्रवधर्षाभ्या समासाद्य परस्परं । परस्परबधे यज्ञस्रकतुः सुमहारथौ । ४६
 सुपेणश्च ततः क्रुद्धः पाण्डवं विशिखैस्त्रिभिः । सुतसोमस्य विश्रय्या बाह्योरपरि चापेयत् ।
 ततः क्रुद्धो महाराजं नकुल, परवीरहा । शरैस्त्रय दिशः सर्वाः सञ्क्रादयामास वेगवान् ।
 ततो ष्टहीला तोऽह्णायमर्द्धचन्द्रं मुनेजनं । स वेगयुक्तं चिबेप कर्षणुत्ताय संयुगे ।
 तस्य तेन शिर, कायाञ्जहार नृपसत्तम । पश्यातां सर्भैर्भूयानां तदद्भुतमिवाभूवत् ।
 स हत प्रापतद्राजन्नकुलेन महात्मना । नदीवेगादिवारुणस्त्रीरज पादपो महान् । ४७
 कर्षणुत्तवधं दृष्ट्वा नकुलस्य च विक्रमं । प्रदुद्राव भयात्सेना तावकी भरतर्षभ ।
 तान्नु सेनां महाराज मद्रराज, प्रतापवान् । अपालयद्रुणे शूद्रः सेनापतिरिन्द्रमः ।
 अभीक्ष्णैश्च महाराज ध्वजस्त्राय च वाहिनी । सिंघनाद शृंगं कृत्वा धनु शब्दं च दारुणं ।
 तावका, समरे राजन् रक्षिता दृढधन्वना । प्रत्युद्यपुरातीक्षं समन्तादिगतय्यया, ।
 मद्रराजं महेष्वाधं परिवार्य समन्तत, । क्षिता राजन्महात्वानो योऽङ्कमाः समन्ततः । ४८
 भात्यकिर्भोमसेनस्य माद्रौपत्नैश्च पाण्डवौ । युधिष्ठिरं पुरस्कृत्य श्रोत्रिभेयमरिन्द्रमं ।
 परिवार्य रथे वीग, सिंघनादं प्रचक्रिरे । वाणमन्द्रवांशेपान् खेडाय विविधामुद्र, ।
 तथैव तावकाः शंभुं मद्राधिपतिमञ्जसा । परिवार्य समरम्भा, पुनर्योऽद्भुमरोचयन् ।
 तत प्रवयते युद्धं भीरुणा भयवर्द्धनं । तावकाणां परेषाञ्च मृत्युं कृत्वा निवर्त्तन ।
 पया देवामरं युद्धं पूष्यमाहीदिप्राप्यते । अभीक्ष्णानां तया राजन् यनद्राश्विविद्धं न । ४९

ततः कपिध्वजे राजन् हत्वा मंगलकान् रणे । अभ्यद्रवत तां सेनां कौरवीं पाण्डुनन्दनः ।
 तथैव पाण्डवाः सर्वे धृष्टद्युम्नपुरोगमाः । अभ्यधावन्त तां सेनां विद्यजन्तः शितान् भरान् ।
 पाण्डवैरवकीर्णानां संमोहः समजायत । न च जहुरनीकानि दिशो वा विदिग्मस्तथा ।
 आपूर्य्यमाणा निश्चितैः शरैः पाण्डवचोदितैः । हतश्रीरा विभ्रस्ता कीर्य्यमाणा समन्ततः ।
 कौरव्यबन्धत चमू पाण्डुपुत्रैर्महारथैः । तथैव पाण्डवी सेना शरैराजन् समन्ततः ।
 रणेऽहन्यत पुत्रैस्ते शतशोऽप्य सहस्रशः । ते सेने, मृगमन्त्रक्षेत्रे बन्धमाने परस्परं ।
 व्याकुले समपद्येतां वर्षामु भरिताविव । आविवेग ततस्त्रोत्रं तावकानां महद्भयं ।
 पाण्डवानाञ्च राजेन्द्र तयाभ्रते महाहवे ।

इति श्रीमहाभारते शतस्यपर्वणि सद्गुलपुङ्गे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ तस्मिन् विलुण्ठिते सैन्ये बन्धमाने परस्परं । द्रवमाणेषु योधेषु निनदासु च दन्तिषु ।

कूजतां स्तनतां चैव पदातीनां महाहवे । विद्रुतेषु महाराज हयेषु वज्रधा तदा ।

प्रचये दाक्षणे जाते बंहारे सर्वदेहिनां । नानाशस्त्रममावाये व्यतिपकरयद्विषे ।

स्यंणे युद्धशैखडानां भीरुणां भयवर्द्धने । गाहमानेषु योधेषु परस्परवधैरिषु ।

प्राणादाने महाशोरे वर्त्तमाने दुरोदरे । संघामे धोरुष्ये तु यमराष्ट्रविजर्द्धने ।

पाण्डवास्तावकं सैन्यं व्यधमन्त शितैः शरैः । तथैव तावका योधा जङ्ग पाण्डवसैनिकान् ।

तस्मिंस्तथा वर्त्तमाने युद्धे भीरुभयावधे । पूर्वोद्धि चैव संप्राप्ते भास्कोरोदयनं प्रति ।

लब्धलक्ष्याः परे राजन् रवितास महात्मना । श्रयोधयंस्तव वधं मृत्युं कृत्वा निवर्त्तनं ।

बलिभि पाण्डवैर्दुर्भैरलब्धलक्ष्यैः प्रहारिभिः । कौरव्यवीदत् पृतना मृगीवाग्निमकुला ।

तां दृष्ट्वा शीदती सेनां पश्ये गामिव दुर्ध्वलां । उज्जिह्वीपुंसदा शन्यः प्रायात् पाण्डुचर्मं प्रति ।

मद्रराजस्य संकुद्धे गृहीत्वा धनुस्तमं । अभ्यद्रवत संघामे पाण्डवानाततापिन ।

पाण्डवानि महाराज समरे जितकाशिनः । मद्रराजं समायाच त्रिबुधुर्निश्चितैः शरैः ।

ततः शरघ्नैस्त्रिभुवैः शरैः शरैः । अर्हयामास तां सेना धर्मराजस्य पश्यतः ।

प्रादुरासंघतो राजन्दुर्निमित्तान्वनेकशः । चञ्चल शब्दं कुर्वाणा मही चापि सपन्वता ।

सदृग्दृशुना दीप्ताया दीर्य्यमाणा, समन्ततः । उल्हा भूमिं दिवः पेतुरास्य रविमखन् ।

मृगाय मक्षिपाद्यापि पचिगय विद्यास्यते । श्रपसयं तदा चक्रु सेनां ते वज्रशो नृप ।

भृगुसनुधरापुत्रौ शशिजेन समन्वितौ । चरसं पाण्डुपुत्राणां पुरस्तात्सर्वभुजौ ।

शरयोष्यभवज्ज्वाला नेत्राष्टास्य वर्षती । शिरसलोपत शयं कान्कोलूकञ्च केतुषु ।

ततस्तद्गुह्यमत्युपमभवत्सङ्घारिणां । ततः सर्वोपनीकानि सविपत्य ज्वाधिर ।

अभ्ययुः कौरवा राजन् पाण्डवानामनोकिनीं । शन्यस्त भरवपेण वर्षक्षिप्रं शरसङ्घं ।

अभ्यवर्षददीनात्मा कुन्तीपुत्रं पुथिठिरं । भीमसेनं शरैर्यापि रत्नपुङ्गेः शिच शिचैः ।

द्रौपदेयांस्तथा सर्वान्माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ । धृष्टद्युम्नं च शैनेयं शिशुपिडनमयापि च । ११
 एकैकं दशभिर्बालैर्ब्रिव्याध स महाबलः । ततोऽसृजद्वाणवर्षं घर्मानो महवानिव ।
 ततः प्रभद्रकां राजन् शोभकाञ्च सहस्रशः । पतिताः पात्यमानाश्च नश्यन्ते शल्यपायकैः ।
 भ्रमराणामिव ज्ञाता, शलभानामिव ज्ञाताः । ह्लादिन्य इव मेघेभ्यः ब्रह्मस्य न्यततश्चरः ।
 द्विरदासुरगाद्यान्तां, पत्तयो रथिनस्तथा । शल्यस्य वाणैर्न्यपतन् व्यभ्रमन् व्यनदंस्तथा ।
 आविष्ट इव मद्ग्रेभो मन्थुना पौरुषेण च । प्राच्छादयद्दीर्गं सङ्घे कालस्रष्ट इवान्तकः । १११
 विनर्दमानो मद्ग्रेभो मेघह्लादो महाबलः । सा बध्यमाना शल्येन पाण्डवानामनोकिनी ।
 अजातशत्रुं कौन्तेयमभ्यधावद्युधिष्ठिरं । तां समर्थं ततः संख्ये लघुहस्त, श्रितैः शरैः ।
 श्रवणैश्च महता युधिष्ठिरमपीडयत् । तमापतन्तं पत्यथै, कुड्डो राजा युधिष्ठिरः ।
 श्रवारथश्चरैस्त्रीस्त्रैर्मन्तं द्विपमिवाकुशैः । तस्य शल्यः शरं घोरं मुमोचाम्रीविषोपमं ।
 स निर्भिद्य महात्मानं वेगेन न्यपत च गां । ततो दृकोदरः क्रुद्ध, शल्यं विव्याध सश्रमिः । ११२
 पञ्चभिः सहदेवसु नकुलो दशभिः शरैः । द्रौपदेयाञ्च शत्रुह्नं शूरमार्त्तायनिं शरैः ।
 अभ्यवर्धन्नहावेग मेघा इव महीधरं । ततो दृष्ट्वा तुघमानं शल्यं पार्थैः समन्ततः ।
 छतवर्षां छपथैव संकुड्ढावभ्यधावतां । जलूकश्च महावीर्यः शकुनिश्चापि शौबलः ।
 समागम्याय शनैर्यत्यामा महाबलः । तव पुत्राश्च कार्त्स्न्येन जुगुप्सु शल्यमाह्वे ।
 भीमसेनं चिभिर्बिज्जा छतवर्षां शिलीमुखैः । वाणवर्षेण महता कुड्ढरूपमवारयत् । ११३
 धृष्टद्युम्नं ततः कुड्डो वाणवर्षैरपीडयत् । द्रौपदेयाञ्च शकुनिर्धैमा च द्रौणिरभ्ययात् ।
 दुर्योधनो युधा श्रेष्ठ आहवे केशवाञ्जुनौ । समभ्ययादुयतेजा शरैश्चाप्यहनद्वली ।
 एवं दन्द्रशतान्यासंस्वदीधानां परैः सह । घोररूपाणि चिवाणि तत्र तत्र विश्रावते ।
 च्छलवर्षां न जघानाश्वान् भोजो भीमस्य संयुगे । सोऽवतीर्थं रथोपसृज्यतायः पाण्डुनन्दनः । ११४
 कालो दण्डमिवोद्यम्य गदापाणिरयुध्यत । प्रमुखे सहदेवस्य जघानाश्याञ्च मद्रराट् ।
 ततः शल्यस्य तनय सहदेवोऽसिनाऽजघीत् । गौतम, पुनराचार्यो धृष्टद्युम्नमयोधयत् ।
 अश्वधन्तमसम्भ्रन्ति यज्ञवान् धयवचरं । द्रौपदेयांस्तथा वीरानेकैकं दशभिः शरैः ।
 अविद्यदाचार्यं युतो नातिकुड्ढं सयन्निव । पुनश्च भीमसेनस्य जघानाश्यांस्तदाह्वे ।
 सोऽवतीर्थं रथाचूर्णं शतायः पाण्डुनन्दनः । कालो दण्डमिवोद्यम्य गदां कुड्डो महाबलः ।
 पोथयामास तुरगान् रथस्य छतवर्षाणः । छतवर्षां त्ववसुत्य रथात्तस्मादपाकमन् । ११५
 शशोऽपि राजन् संकुड्डो निप्रन् शोभकपाण्डवान् । पुनरेव श्रितैर्नोपैथुं युधिष्ठिरमपीडयत् ।
 तस्य कुड्डो रथे भीमं मन्ददृष्टश्च ज्येष्ठः । विनाश्राघामिसन्धाय गदामादत्त वीर्यवान् ।
 यमदण्डप्रतीकाशो काशराचिनिवोद्यता । मज्जजिमनुष्याणां प्राणान्तकरथोमति ।
 श्वेपहपरिष्पृशामुर्खा मञ्जलितामिव । शैक्या व्याधोमिवाद्युषां वज्रकृष्णामथोमथीं ।

चन्दनागुक्ष्यङ्गां प्रमदामीक्षितामिव । वसामेदेखदिग्धाङ्गीं जिङ्गा वैवसतोमिव ।

यदुघृष्टाश्रतरवां वासवोमग्रनोमिव । निर्मुक्ताशोविषाकारा वृक्षा गजमदैरिव ।

चाषनी रिपुसैन्याना स्वधेन्यपरिदुर्धर्षो । मनुष्यलोके विख्याता गिरिशृङ्गविदारिणी ।

यथा कैलासभवने महेश्वरसख वली । आङ्गवामास कौन्तिय सकुङ्कमलकाधिपम् ।

यथा मायामयान् कृतान् सुवङ्कन्तु गन्धमादने । जघान गुह्यकान् कुड्डो मन्दरार्थे महाबल ।

वार्यमाषोऽपि वङ्कभिर्द्रोपथा प्रियमास्वित । ता वज्रमणिरत्नाभ्यामष्टासि वज्रगौरवाम् ।

समुद्यस्य महावाङ्ग शल्यमभ्यद्रवद्रुणे । गदया युङ्कुगुह्यस्रया दारुणमादया ।

पोथयामास शल्यस्य चतुरोऽन्वाम्नोऽजवान् । तत शल्यो रणे कुङ्क पीने ववसि तोमरं ।

निचखान नदन्वीरो वर्म मिन्नाऽस्य सोऽभ्यगात् । शृङ्कोदरस्त्वभ्यान्तस्मैवोद्दृत्य तोमर ।

यन्तार मद्रराजस्य निर्बन्धेद ततो हृदि । स भिन्नमर्मा रुधिर वमन् विवसमानस ।

पपातामिसुखो दीनो मद्रराजस्त्वपाकमत् । कृतप्रतिशत दृष्ट्वा शल्यो विस्मितमानस ।

गदामाश्रित्य धीरात्मा प्रत्यभिव्रमवैचत । तत सुमनस पार्था भीमसेनमपूजयन् ।

तद्दृष्ट्वा कर्म सङ्गमि धारमस्त्रिकर्मण ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि सङ्कुलयुद्धे एकदादेशोऽध्याय ॥ ११ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ पतित प्रेक्ष्य यन्तार शल्य सर्व्यायसीं गदा । आदाय तरसा राजसस्यौ गिरिरिवाचल ।

तं दीप्तमिव क्वासाग्नि पाशहस्तमिवान्तक । सप्रदृङ्गमिव कैलास सवज्रमिव वासवं ।

सप्रदृङ्गमिव हृद्यं वने मत्तमिव द्विप । जवेनाभ्यागमङ्गीम प्रगृह्य महती गदा ।

तत शल्यप्रणादस्र तृर्व्याष्णाञ्च सहस्रम् । विह्वनादस्र सञ्जये शूराणा हर्षवर्द्धनम् ।

प्रेवन्त सर्वन्तक्षौ हि योधा योधमहादिपौ । तावकाद्य परे चैव साधु साध्वित्यपूजयन् ।

न हि मद्राधिपादस्यै रामाद्वा यदुनन्दनात् । सोढुमुसहते वेग भीमसेनस्य सद्यगे ।

तथा मद्राधिपस्यापि गदावेग महात्मन । सोढुमुसहते नान्यो युधि योधा शृङ्कोदरात् ।

तौ वृषाविव नहन्तौ मण्डलानि विचैरतु । आवलिताौ गदाहस्तौ मद्रराजशृङ्कोदरौ ।

मण्डलावर्तनार्थेषु गदाविहरणेषु च । निर्विघ्नपममूद्युद्धं तथो पुरुषविहयो ।

तत्रहेममथै शूद्रैर्बन्धुव भयवर्द्धनौ । अग्निज्वालैरिवाविद्धा पट्टै शल्यस्य सा गदा ।

तथैव चरते मार्गान्मण्डलेषु महात्मन । विद्युद्भ्रमप्रतोकाशा भीमस्य शूद्रशूभे गदा ।

ताडिता मद्रराजेन भीमस्य गदया गदा । दह्यमानेव खे राजन् सञ्जये पावकाधिपे ।

तथा भीमेन शल्यस्य ताडिता गदया गदा । अङ्गारवर्धे मुञ्चन्तो तदद्भुतमिवाभवत् ।

दत्तैरिव महानागौ शूद्रैरिव महर्षिभौ । तौचैरिव तदाऽन्यान्य गदाभ्याभ्या निजप्रतु ।

तौ गदानिहतैर्गात्रै चण्डेन रुधिरौचितौ । प्रेचणोयतरावाप्ता पुष्पिताविव किशुङ्कौ ।

गदया मद्रराजेन ध्वयदक्षिणमाहतं । भीमसेनो महावाङ्मर्न चचाचाचलोपमं ।

तथा भीमगदविगैस्ताद्यमानो मुञ्जर्मुञ्जः । श्लथो न विव्यये राजन् दन्तिनेव महागिरिः ।
 प्रुद्युवे दिक्षु सर्वासु तयोः पुरुषसिंहयोः । गदानिपातसंज्ञाद्वे वज्रयोरिव निःस्वनः । १०
 निवृत्य तु महावीर्यौ समुच्छ्रितगदावुभौ । पुनरन्तरमार्गस्था मण्डलानि विचरेतु ।
 अथाभ्येत्य पदान्यष्टौ सन्निपातोऽभवत्तयोः । उद्यम्य लोहदण्डाभ्यामतिमानुपकर्मणि ।
 प्रार्थयानौ तदाऽन्योन्यं मण्डलानि विचरेतु । क्रियाविशेषं कृतिनौ दर्शयामासतुस्तदा ।
 अथोद्यम्य गदे घोरे सगृह्णाविव पर्वतौ । तावाजप्रतुरन्यान्यं यथा भूमिचलेऽचलौ ।
 तौ परस्परसंरम्भाद्गदाभ्यां भृशविवतौ । युगपत्पेततुर्वीरावुभाविन्द्रध्वजाविव । ११
 उभयोः सेनयोर्वीरास्तदा हाहाकृतोऽभवन् । भृशमर्मेष्यभिघ्नतावुभावास्तां सुविङ्गलौ ।
 ततः स्वरथमारोप्य मद्राणां वृषभं वली । अपोवाह छपः शब्धं त्वर्णमाघोधिनादय ।
 धीववत् विङ्गलत्वात्तु निमेषात् पुनस्त्यितः । भीमशेनो गदापाणिः समाह्वयत मद्रूपं ।
 ततस्तु तावकाः शूरा नानामस्त्रसमायुताः । नानावादित्रशब्देन पाण्डुसेनामयोधयन् ।
 भुजादुच्छ्रित्य शस्त्रञ्च शब्देन महता ततः । अभ्यद्रवन्महाराज दुर्योधनपुरोगमाः । १२
 तदनीकमभिप्रेक्ष्य ततस्ते पाण्डुनन्दनाः । प्रययुः सिंंहनादेन दुर्योधनपुरोगमान् ।
 तेषामापततां त्वर्णं पुत्रस्ते भरतर्षभ । प्राप्तेन चेकितानं वै त्रिधाध इदये भृशं ।
 स पपात रथोपस्थे तव पुत्रेण ताडितः । रुधिरौघपरिक्षिन्नः प्रविश्य विपुलं तमः ।
 चेकितानं हतं दृष्ट्वा पाण्डवानां महारथाः । अशक्तमभ्यवर्धन्त शरवर्षाणि भागशः ।
 तावकानामनीकेषु पाण्डवा जितकामिनः । व्यचरन् महाराज प्रेचणीयाः समन्ततः । १३
 छपश्च छतवर्भा स सैवलस्य महाबलः । अयोधयन् धर्मराजं मद्रराजपुरस्कृताः ।
 भारद्वाजस्य हन्तारं भरिवीर्यपराक्रमं । दुर्योधनो महाराज धृष्टयुधमयोधयत् ।
 त्रिसाहस्रा रथा राजंस्तव पुत्रेण चोदिताः । अयोधयन्त विजयं त्रेणपुत्रपुरस्कृताः ।
 विजये धृतसद्भव्याः समरे त्यक्तजीविताः । प्राविशंस्तावका राजन् हंसा इव महत्सरः ।
 ततो युद्धमण्डितारं शरस्वरवधैषिणं । अन्योन्यवधसंयुज्जमन्योन्यप्रीतिवर्द्धनं । १४
 तस्मिन् प्रवृत्ते संग्रामे राजन्वीरवरचये । अनिलनेरितं घोरमुत्तस्रौ पार्यिवं रजः ।
 श्वषान्नामधेयानां पाण्डवानां च कीर्तनात् । परस्परं विजानीनो यद्युद्यन्मभीतवत् ।
 तद्रजं पुरुषव्याघ्र शोणितेन प्रशामितं । दिग्धय विमला जग्मुस्तस्मिंस्तमवि शामिते ।
 तथा प्रवृत्ते संग्रामे घोरे भीरुभयानके । तावकानां परेषाश्च नाशोत् कथितं पराश्रुतः । १५
 ब्रह्मलोकपरा भूला प्रार्थयन्तो जयं युधि । सुयुद्धेन पराक्रान्ता नराः स्वर्गमभीषुव ।
 भर्तृपिण्डविमोचार्थं भर्तृकार्ये विनिश्चिताः । स्वर्गसकलमनघो योधा युयुधिरे तदा ।
 नानारूपाणि शस्त्राणि विघ्नज्जतो महारथाः । अन्योन्यमभिगर्जन्तः प्रहरन्तः परस्परं ।
 इत त्रिपथं गृह्णोत प्रहरन्धे निवृत्तत । रति स्तवाचः युयन्ते तव तेषाश्च वै बले ।

ततः शल्यो महाराज धर्मराजं युधिष्ठिरं । विव्याध निमित्तैर्वाणैर्हनुकामो महारथं ।
 तस्य पार्थो महाराज नाराचान् वै चतुर्दश । मर्षाष्णुद्दिश्य मर्षांशो निचखान चक्रन्निव ।
 प्रावार्य पाण्डवं वाणैर्हनुकामो महायथाः । विव्याध समरे कुड्हे यज्ञभिः कडूपत्रिभिः ।
 अथ भूयो महाराज प्ररणानतपर्वणा । युधिष्ठिरं समाजग्ने मन्वंसेन्स्य पश्यतः ।
 धर्मराजोऽपि संकुड्हे मद्रराजं महायथाः । विव्याध निशितैर्वाणैः कडुवर्षणवाजितैः ।
 चन्द्रसेनं च सप्तत्या सुतस्य नवभिः शरैः । द्रुममेनक्षतुःपथा निजयान महारथः ।
 चक्ररथे हते शल्यः पाण्डवेन महात्मना । निजयान ततो राजश्रेदीनै पञ्चविंशतिं ।
 सात्यकिं पञ्चविंशत्या भीमसेनं च सप्तभिः । माद्रीपुत्रौ प्रतेनजौ विव्याध निशितैः शरैः ।
 एवं विचरतस्तस्य रथमि राजसन्तम । संप्रेययच्छितान्पार्थः शरानाशोविपोपमान् ।
 ध्वजायज्ञास्य समरे कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । प्रमुखे वर्त्तमानस्य भवेनापाहरद्रयात् ।
 पाण्डुपुत्रेण वै तस्य केतुश्छिन्नो महा हवे । निवतन्तमपर्याम गिरिगृह्णन्निवाहतं ।
 ध्वजं निपतितं दृष्ट्वा पाण्डवस्य व्यवस्थितं । संकुड्हे मद्रराजोऽभूत् शरवर्षं मुमोच ह ।
 शल्यः सायकवर्षेण पर्जन्यं दव दृष्टिमान् । अभ्यवर्षदमेयात्मा क्षत्रियान् चक्षियर्षभः ।
 सात्यकिं भीमसेनञ्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ । एकैकं पञ्चभिर्बिन्दुं युधिष्ठिरमपोडयत् ।
 ततो वाणमयं जालं व्रिततं पाण्डवैरभिः । अयापयं महाराज मेघजालमिवोद्गतं ।
 तस्य शल्यो रणे कुड्हे वाणैः सन्नतपर्वभिः । प्रच्छादयामास दिशः प्रदिशस्य महारथः ।
 ततो युधिष्ठिरो राजा वाणजालेन पीडितः । बभूव हतविक्रान्तेः जभो वृत्रहणा यया ।
 इति श्रीमहाभारते शल्यर्षणि मङ्गलपुङ्गे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥
 ॥ सञ्चय उवाच ॥ पीडिते धर्मराजे तु मद्रराजेन मारिप । सात्यकिर्भीमसेनश्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
 परिवार्य रथैः शल्यं पीडयामासुराहवे । तमेकं यज्ञभिर्दृष्ट्वा पीडयमानं महारथैः ।
 साधुवादां महान् जज्ञे सिद्धायामन् प्रहर्षिताः । आयुर्व्यमित्यभापन् मुनयद्यपि सञ्चिताः ।
 भीमसेनो रणे शल्यं शल्यभूतं पराक्रमे । एकैकं विद्धा वाणेन पुनर्विव्याध सप्तभिः ।
 सात्यकियं प्रतेनैव धर्मपुत्रपरीक्षया । मद्रेश्वरमथाकीर्यं सिंहनादमयानदत् ।
 नकुलः पञ्चभिश्चैव सहदेवश्च सप्तभिः । विद्धा तन्नु तत स्तूर्ध्वं पुनर्विव्याध पञ्चभिः ।
 स तु गूढो रणे यत्तः पीडितैर्धर्महारैः । विठय कार्मुकं धारं वेगग्रं भारसाधनं ।
 सात्यकिं पञ्चविंशत्या शल्यो विव्याध मारिप । भीमसेनं त्रिसप्तत्या नकुलं सप्तभिस्तया ।
 ततः सविश्रितं चापं सहदेवस्य धन्विनः । द्वित्वा भोजेन समरे विद्धा पैतं त्रिसप्तभिः ।
 सहदेवस्तु समरे मातुलं भरिवर्षभं । सज्यमन्यद्रुनुः कृत्वा पञ्चभिः समताडयत् ।
 शरैराशोत्रियाकारैर्ज्वलज्ज्वलनसन्निभैः । सारथिद्यास्य समरे शरणानतपर्वणा ।
 विव्याध भृगुसंकुडुस्तस्य भूपस्त्रिभिः शरैः । भीमसेनस्तु सप्तत्या सात्यकिर्नवभिः शरैः ।

१०

११

१२

१३

१४

१५

धर्मराजस्तथा पक्षा गात्रे शल्यं समाधायत् । ततः शल्यो महाराज निर्विद्वद्धैर्महारथैः ।
 सुखाव रुधिरं गात्रैर्गैरिकं पर्वतो यथा । तस्य सर्वान् महेष्वासान् पद्मभिः पद्मभिः शरैः ।
 विव्याध तरसा राजंस्तद्व्रतमिवाभवत् । ततोऽपरिण भस्त्रेण धर्मपुत्रस्य मारिप । १०
 धनुश्चिच्छेद समरे सज्यं स तु महारथः । श्रथान्यद्गुरुरादाय धर्मपुत्रो महारथः ।
 सायस्रतध्वजरथं शल्यं प्राच्छादयच्छरैः । स च्छाद्यमानः समरे धर्मपुत्रस्य सायकैः ।
 युधिष्ठिरमयाविष्यद्दशभिर्निशितैः शरैः । सात्यकिस्त ततः क्रुद्धो धर्मपुत्रं वराहितिं ।
 मद्राणामधिपं शूरं शरैश्चै समवारयत् । स सात्यकैः प्रविच्छेद क्षुरप्रेण महद्गुणुः ।
 भीमसेनमुखास्त्राञ्च त्रिभिवल्लिभिरताडयत् । तस्य क्रुद्धो महाराज सात्यकिः सत्यविक्रमः । ११
 तोमर प्रेययामास स्वर्णदण्डं महाधनं । भीमसेनाऽप्य नाराचं ज्वलन्तमिव पद्मगं ।
 नकुलः समरे शक्तिं सहदेवो गदां शूभो । धर्मराजः शतश्रीञ्च जिघांसुः शल्यमाश्रवे ।
 तानापतत रवाशु पद्मानां वै भुजच्युतान् । वारयामास समरे शल्यसङ्घान् स मद्राट् ।
 सात्यकिप्रहितं शल्यो भल्लैश्चिच्छेद तोमरं । भीमेन प्रहितं चापि शरं कनकभूषणं ।
 द्विधा चिच्छेद समरे कृतहस्तः प्रतापवान् । नकुलप्रेरिता शक्तिं ह्येमदण्डा भयावहं । १२
 गदाञ्च सहदेवेन शरैश्चै समवारयत् । शराभ्याञ्च शतश्रीनां राज्ञश्चिच्छेद भारत ।
 पश्यातां पाण्डुपुत्राणां सिंहनादं ननाद च । नास्त्रपत्तव श्रैनेयः शत्रोर्विजयमाश्रवे ।
 श्रथान्यद्गुरुरादाय सात्यकिं क्रोधमूर्च्छितः । दाभ्यां मद्रेश्वरं विद्धा मारयिञ्च त्रिभिः शरैः ।
 ततः शल्यो महाराज सर्वान्स्थान् दशभिः शरैः । विव्याध सुभ्रं क्रुद्धसौत्रैरिव महाद्विपान् ।
 तै वार्थमाणाः समरे मद्रराज्ञा महारथाः । न श्रेकः प्रमुखे ख्यातं तस्य शत्रुनिपूदनाः । १३
 ततो दुर्योधनो राजा दृष्ट्वा शल्यस्य विक्रमं । निहतान् पाण्डवान्निने पाञ्चालानय सृञ्चयान् ।
 ततो राजन्महाबाहोर्भीमसेनः प्रतापवान् । सन्त्यज्य मनसा प्राणाभ्यद्राधिपमयोधयत् ।
 नकुलः सहदेवस्य सात्यकिश्च महाबलः । परिवार्यै ततः शल्यं समन्ताद्भक्तिरच्छरैः ।
 स चतुर्भिर्महेष्वापैः पाण्डवानां महारथैः । द्रुतस्थान् योधययामास मद्रराज प्रतापवान् ।
 तस्य धर्मसुतो राजन् क्षुरप्रेण महाश्रवे । चक्ररथं जघानाशु मद्रराजस्य पाथिवं । १४
 तस्मिंस्त निहिते शूरे चक्ररथे महारथे । मद्रराजोऽतिबलवान् शैनिकांस्तस्मिच्छरैः ।
 समाच्छ्रयोस्ततस्तोस्त राजन् वीर्यं स शैनिकान् । चिन्तयामास समरे धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 कथं नूनं भयेत्यस्य तन्माधववचो महत् । न हि क्रुद्धो रणे राजन् क्षपयत बल मम ।
 ततः सरयनागायाः पाण्डवाः पाण्डुपुत्र्यज । मद्रेश्वर समाशेदुः पीडयन्तः समन्ततः ।
 नानाशस्त्रोपबद्धां शरदृष्टिं समुत्थितां । व्यधमसमरे राजा महाभ्राणिव माश्रतः । १५
 ततः कनकपुद्गान्तां शत्रुविजितां वियद्गतां । शरदृष्टिमपश्याम शलभानामिवायतिं ।
 ते शरा मद्रराजेन प्रेषिता रणमुद्धृनि । सत्यन्तः य इदृश्यन्ते शकुनानां प्रजा इव ।

मद्राजधनुर्मुक्तेः शरः कनकभृशैः । निरन्तरमिनाकाशं सम्भूय जनाधिप ।
 न पाण्डवानां नास्माकं तत्र कश्चिददृश्यत । वाणान्धकारे महति छते तत्र महार्हवे ।
 मद्राजेन बलिना लाघवाच्छरवृष्टिभिः । लोढामानं तथा वृष्ट्वा पाण्डवानां बलापिबं ।
 विस्मयं परमं जम्बूद्वीपान्बन्ध्वदानवाः । स तु तान् सर्वतो यदाच्छरेः सपोष्य मारिय ।
 धर्मराजमवच्छाद्य विंशत्रयानदभ्युज्ज । ते च्छन्नाः समरे तेन पाण्डवानां महारथाः ।
 न श्रेकुन्ते तदा युद्धे प्रत्युद्युतं महारथं । धर्मराजपुरोगास्तु भीमसेनमुखा रथाः ।
 न जङ्गः समरे शूरं शल्यमाहवशोभिन् ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि शल्ययुद्धे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ अर्जुनो द्रैणिना विद्धो युद्धे बज्रभिरायसैः । तस्य चानुचरैः शूरैस्त्रिगतां महारथैः ।

द्रैपिं विव्याध समरे त्रिभिरेव शिलोमुखैः । तथेतरान्महेष्वासान् द्वाभ्यां द्वाभ्यां धनञ्जयः ।

भृशचैव महाराज शरवर्षैर्वाकिरत् । शरकण्डकितिलितं तु तावका भरतर्धभ ।

न जङ्गः पार्थमासाद्य ताडयानाः शितैः शरैः । अर्जुनं रथवेगेन द्रोणपुत्रपुरोगमाः ।

अयोधयन्तः समरे परिवाच्यं महारथाः । तैस्तु विन्नाः शरा राजन् कात्क्षरविभूषिताः ।

अर्जुनस्य रथोपसं पूरयामाद्यरञ्जसा । तथा कृष्या महेश्वापैा वृषभैा सर्वधन्विनां ।

शरैर्वीक्ष्य त्रितन्नाड्वा प्रचष्टा युद्धदुर्मदाः । क्रूरं रथचक्राणि रंयायोक्ताणि वि विभो ।

युगधैवानुकर्षस्य शरभूतमभूत्तदा । नैतादृशं वृष्टपूर्वं राजश्वेषु न युतं ।

यादृशं तत्र पार्थस्य तावकाः सम्प्रचक्रिरे । सरथः सर्वतो भाति चित्रपुङ्खैः शितैः शरैः ।

उष्काभ्रतैः सम्प्रदीप्तं विमानमिव भूतले । ततोऽर्जुनो महाराज शरैः सन्नतपर्वभिः ।

अवाकिरन्तां पृतनां मेघो वृष्ट्या यथाऽचक्षं । तं वधमानाः समरे पार्थनामाङ्कितैः शरैः ।

पार्थभूतममन्यन्त प्रेक्ष्यमाणालयाविधं । कोपोद्भूतमरज्ज्वलो धनुःशब्दानिलो महान् ।

सैन्येभ्यं ददाहाशु तावकं पार्थपावकं । चक्राणां पततां वाऽपि युगानाञ्च धरातले ।

दृषीराणां पताकानां ध्वजानाञ्च रथैः सह । रंयाणामनुकर्षाणां त्रिविण्णनाञ्च भारतं ।

अवाणामथ घोक्ताणां प्रतोदानाञ्च सर्वशः । शिरसां पतताञ्चापि कुण्डलोष्ठीपधारिणां ।

भुजानाञ्च महाभाग स्तन्भानाञ्च समन्ततः । क्वाणां व्यजनैः सार्द्धं मुकुटानाञ्च रामेयः ।

समदृश्यन्त पार्थस्य रथमार्गेषु भारतं । ततः क्रुद्धस्य पार्थस्य रथमार्गे विद्यान्ते ।

अगम्यरूपा इयिषी मंथशोणितकर्दमा । सभू भरतयेष्ठ रुद्रखाक्रीडन यथा ।

भीकृणां चाशजननं शूरराणां शर्षवर्द्धनं । हला तु समरे पार्थः सहस्रं दे परनापः ।

रथानां सवह्वयानां विधूमोऽधिरिवेऽज्वलन् । यथा हि भगवान्प्रिभंगदग्धा शराशरं ।

विधूमो दृश्यते राजश्लया पार्थो धनञ्जयः । द्रैपिस्तु समरे वृष्ट्वा पाण्डवस्य पराश्रमं ।

रथेनातिपतकेन पाण्डवं प्रत्यवारयत् । तावुभा पुरुषयोभौ तावुभौ धनिकःश्वौ ।

समीपतुस्तदाऽन्योन्य परस्परवधैर्पिथैः । तयोरासीन्महाराज वाष्पवर्षं सुदारुणं ।
 भीमूतयोर्यथा दृष्टिस्तपान्ते भरतर्षभ । अन्योन्यस्पर्द्धिर्नैता तु शरैः सघ्नतपर्वभिः ।
 ततस्तुस्तदाऽन्योन्यं शृङ्गाश्वीं वृषभाश्विव । तयोर्युद्धं महाराज चिरं सममिवाभवत् ।
 शलाष्ठां सङ्गमद्यैव घोरस्तत्राभवत्पुनः । ततोऽर्जुनं दादशभीक्ष्णपुङ्खैः सुतेजैः ।
 वासुदेवञ्च दशभिव्यिव्याध भरतर्षभ । ततः प्रहस्य बीभत्सुर्ज्योचिपद्गाण्डिवं धनुः ।
 मानयित्वा मुङ्गर्त्तन्तु गुरुपुत्रं महाह्रदेव । व्यञ्जस्यतरयञ्चक्रे सव्यसाचो परन्तप ।
 मृदुपूर्व्यं ततश्चैनं पुन पुनरताडयत् । हताश्वे तु रथे तिष्ठन् द्रौणपुत्रस्तदाऽस्मयन् ।
 मुपलं पाण्डुपुत्राय चिचिप परिघोपम । तमापतन्तं सद्यसा हेमपद्मविभूषितं ।
 चिच्छेद सप्तधा वीरः पार्थं शत्रुनिवहंष । स च्छिन्न मुपलं दृष्ट्वा द्रौणिः परमक्रोपन ।
 आददे परिघ घोर नगेन्द्रशिखरोपम । चिचिप चैव पार्थाय द्रौणिर्युद्धविशारदः ।
 तमन्तकमिव क्रुद्ध परिघं प्रेक्ष्य पाण्डव । अर्जुनस्तरिती जग्ने पञ्चभिः सायकोत्तमैः ।
 स च्छिन्नः पतितो भूमौ पार्थवपैश्वर्याहवे । द्रावयन् पृथिवीन्द्राणां मनांसोव च भारत ।
 ततोऽपरैस्त्रिभिर्भैक्षैर्द्रौणि विव्याध पाण्डव । सोऽतिविद्धो बलवता पार्थेन सुमहात्मना ।
 नाकल्पत ततो द्रौणिः पौरुषे खे व्यवस्थित । सुरयन्तु ततो राजन् भारद्वाजो महारथः ।
 अवाकिरच्छरत्रातेः सर्वैश्चक्रस्य पश्यत । ततश्च सुरथो द्वाजो पाञ्चालानां महारथ ।
 रथेन मेघघोषिण द्रौणिमेवाभ्यधावत । विकर्षन् वै धनुः श्रेष्ठं सर्वभारसहं दृढं ।
 ज्वलनाशीविषनिभैः शरैश्चैनमवाकिरत् । सुरथं वीक्ष्य संक्रुद्धमापतन्तं महारथः ।
 चुकोप समरे द्रौणिर्युद्धाहत दवोरग । त्रिभिर्घां भुङ्कुटीं कृत्वा स्रक्वणो परिसंलिहन् ।
 उद्धीक्ष्य सुरथं कोपाद्भुङ्गुर्ज्याभवमृज्य च । सुमोष तीक्ष्णं नाराच यमदण्डोपमद्युतिः ।
 स तस्य हृदय भित्त्वा प्रविशेयातिवेगित । प्रकाशनिरिवोत्सृष्टा विदार्य धरणीतलं ।
 ततः स पतितो भूमौ नाराचैन समाहत । वज्रेण च यथा शृङ्गं पर्वतस्यैव हो र्यतः ।
 तस्मिन् विनिहते वीरैः द्रौण्यपुत्रः प्रतापवान् । आहरोह रथं द्रुष्यं तमेव रथिनाम्बरः ।
 ततः सञ्जो महाराज द्रौणिराहवदुर्षदः । अर्जुन योधयामास शंशप्रकटंते रणे ।
 तत्र युद्धं महसायोदक्खुनस्य परैः सह । मथन्दिमगते सूर्य्यं यमराष्ट्रविहङ्गं ।
 तत्रायथ्यमपश्याम दृष्ट्वा तेषां पराक्रमं । यदेको युगपदीरान् समयोधयद्वर्जुन ।
 विमहः सुमहानासोदेकस्य मञ्जभिः सह । शतकतार्थथा पूर्व्यं महत्या दैत्यसेनया ।
 इति श्रीमहाभारते शक्यपर्वणि सकुलयुद्धे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥
 ॥ धर्मय उवाच ॥ दुष्येधमो महाराज धृष्टद्युम्नस्य पार्थतः । चक्रतः सुमहद्युद्धं शरशक्तिप्रमाकुलं ।
 तयोरासीन्महाराज शरधाराः सहस्रशः । अनुदानां यथा काले जलधाराः समन्ततः ।
 रात्रा च पार्थनं विद्धा शरैः पञ्चभिराशुभैः । द्रौण्यहन्तारमुपेयं पुनर्विव्याध सप्तभिः ।

धुष्टयुषसु समरे बलवान् दृढविक्रमः । सप्तत्या विशिखानां वै दुर्व्याधनमपीडयत् ।
 पीडितं वीक्ष्य राजानं सोदर्या भरतर्षभ । महत्या भेनया साङ्ख्यं परिव्रुः स पार्थिवं ।
 स तैः परिहृतः शूरः सर्वतोऽतिरथैर्भृशं । व्यचरत् समरे राजन् दर्शयन्नस्रस्त्राधवं ।
 शिखण्डो हतवर्षीण गौतमश्च महारथं । प्रभद्रकैः समायुक्तौ योधयामास धन्विनौ ।
 तत्रापि सुमहद्युद्धं घोररूप विश्राम्यते । प्राणान् सन्धयन्तां युद्धे प्राणयुताभिदेवने ।
 शक्यः सायकवर्षीणि विमुञ्चन् सर्वतो दिशं । पाण्डवान् पीडयामास ससात्यकिदृकोदरान् ।
 तथा तौ च यमी युद्धे यमतुल्यापराक्रमौ । योधयामास राजेन्द्र वीर्येषास्त्वलेन च ।
 शक्यसायकनुस्त्राणां पाण्डवानां महानृपे । घातारं नाभगञ्जन् केचित्तत्र महारथाः ।
 ततस्तु नकुलः शूरो धर्मराजे प्रपीडिते । अभिदुद्राव वेगेन मातुसं माद्रिनन्दनः ।
 सञ्क्राय समरे वीरं नकुलः परवीरहा । विव्याध धूमं दशभिः सयमानः स्नानन्तरे ।
 सर्वपाण्डवैर्वापैः कर्मरपरिमाञ्चितैः । स्वर्णपुङ्खैः शिखाधैतैर्धनुर्धन्मप्रचोदितैः ।
 शक्यस्य पीडितस्तेन स्वस्त्रीयेण महात्मना । नकुलं पीडयामास पत्रिभिर्नतपर्वभिः ।
 ततो युधिष्ठिरो राजा भीमसेनाऽप्य सात्यकिः । सहदेवश्च माद्रियो मद्रराजमुपाद्रवन् ।
 तानापतत एवाशु पूरयाणाथयस्त्रे । दिशश्च प्रदिशश्चैव कल्पयानांश्च मेदिनी ।
 प्रतिजपाद्य समरे सेनापतिरमित्रजित् । युधिष्ठिरं त्रिभिर्बिद्धा भीमसेनश्च पञ्चभिः ।
 सात्यकिश्च शतेनाञ्च सहदेवं त्रिभिः शरैः । ततस्तु सशरश्चापं नकुलस्य महात्मनः ।
 मद्रेश्वरः क्षुरमेष तदा चिच्छेद मारिष । तदशौच्यं त विच्छिन्नं धनुः शक्यस्य सायकैः ।
 अयान्यद्गुनुरादाय माद्रीपुत्रो महारथः । मद्रराजस्थं त्वर्णं पूरयामास पत्रिभिः ।
 युधिष्ठिरस्तु मद्रेशं सहदेवश्च मारिष । दशभिर्दशभिर्वापैश्चरथेनमवस्थितां ।
 भीमसेनस्तं पश्चात् सात्यकिर्दशभिः शरैः । मद्रराजमभिद्रुत्य जग्रतः कद्रुपत्रिभिः ।
 मद्रराजघातः कुङ्कः सात्यकिं नवभिः शरैः । विव्याध भूयः सप्तत्या शरणां नतपर्वणां ।
 अयास्य सशरश्चापं मुष्टौ चिच्छेद मारिष । हयास्य चतुरः सख्ये प्रषयामास मृत्यवे ।
 विरयं सात्यकिं दृष्ट्वा मद्रराजो महारथः । विशिखानां श्रतेनैनामाजघान समन्ततः ।
 माद्रीपुत्रौ च संरथौ भीमसेनश्च पाण्डवं । युधिष्ठिरश्च कौरव्यो विव्याध दशभिः शरैः ।
 तत्राहुतमपश्याम मद्रराजस्य पौरुषं । यदेनं श्रिताः पार्था नाभ्यवर्तन्त सपुंगे ।
 अयान्यं रथमास्थाय सात्यकिः सत्यविक्रमः । पीडितान् पाण्डवान् दृष्ट्वा मद्रराजवशङ्कतान् ।
 अभिदुद्राव वेगेन मद्राणामधिपं बली । आपतन्तं रथन्तस्य शक्यः समितिशोभनः ।
 प्रत्युत्थौ रथेभेव मनो मत्तमिव द्विप । सषड्त्रिपातस्तमुन्वा बभूवाहुतदर्शनः ।
 सात्यकैश्च शूरस्य मद्राणामधिपस्य च । याद्रुतो वैपुरा लताः श्रमरामरराजयोः ।
 सात्यकिः प्रेक्ष्य समरे मद्रराजमवस्थितं । विव्याध दशभिर्नापैस्त्रिषष्ठि तिष्ठति चात्रोत् ।

१०

११

१२

१३

१४

१५

मद्राजस्य सुभृगं विद्वत्सेन मदात्मना । सात्यकिं प्रतिविव्याध चित्रपुङ्खैः श्रितैः श्रैः ।
 ततः पार्था महेष्वासाः सात्वतामिच्छतं नृपं । श्रभयवर्तन् रथैस्तूष्णीं मातुलं वधकाङ्क्षया ।
 तत आसीत् परामर्हसुमुलः श्रोणिनादकः । शूराणां युधमानानां सिंघानामिव नर्दतां ।
 तेषामाधीन्यहाराज व्यतिषेपः परस्परं । सिंघानामामिषेष्णां क्रूजतामिव संयुगे ।
 तेषां वाणसहस्राघैराकीर्णा वसुधाऽभवत् । अन्तरोत्सृज्य सद्यः वाणभूत भूतदा ।
 वाणान्धकारे वज्रधा छले तैत समन्ततः । अभ्यर्क्षत्येव संग्रहे श्रैर्भुक्तैर्षहात्मभिः ।
 तत्र राजञ् श्रैर्भुक्तैर्निष्कैरिव पन्नगैः । स्वर्धपुङ्खैः प्रकाशद्विर्धैरोचन्त दिशस्तदा ।
 तत्राहुतं परस्रक्ते मल्यः मञ्चुनिवर्धणः । यदेकः समरे शूरो योधयामास वै वहन् ।
 मद्राजभुजे त्वष्टैः कङ्कवर्हिणवाजितैः । संपतङ्गिः श्रैः घोरैरेवाकीर्णत मेदिनो ।
 तत्र शब्दरथं राजञ् विचरन्तं मदाहवे । अपरग्याम यया पूर्वं शकस्यासुरसंघये ।
 इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि संकुलयुद्धे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

॥ पञ्चम उवाच ॥ ततः सैन्यास्तव विभो मद्राजपुरस्कृताः । पुनरभ्यद्रवन् पार्थान् वेगेन महता रथे ।
 षोडशोऽस्त्रावकाः सर्वे प्रधावन्तो रणोत्कटाः । चणैव च पार्थास्ति वज्रलात्ममलौढयन् ।
 ते युधमानाः कुहभिः पाण्डवा नावतस्त्रिरे । निवार्यमाणो भीमेन पर्यतोः क्षण्यपार्थयोः ।
 ततो धनञ्जयः क्रुद्धः कृपं सद्य पदानुगैः । श्रवाकिरच्छरौघेण कृतवर्ध्माणमेव च ।
 प्रकुर्वन् सद्यदेवत सद्यसैन्यमवाकिरन् । नकुलः पार्थतः शिखा मद्राजमवैवहन् ।
 द्रौपदेया नरेन्द्रोद्य भूयिष्ठान् समव्धारयन् । द्रोणपुत्रश्च पाञ्चाख्यः शिखण्डो समवारयन् ।
 भीमसेनश्च राजानं गदापाणिरवारयत् । मल्लश्च सद्य सैन्येन कुनोपुष्टो युधिष्ठिरः ।
 ततः समभवद्युद्धं संघर्षं तत्र तत्र च । तावकानां परेषाञ्च संघामेध्वनिवर्त्तिनां ।
 तत्र परग्यान्वर्हं कर्षं शक्यस्यातिमहदृथे । यदेकः सर्वसैन्यान्ति पाण्डवानामयुध्यत ।
 यद्गृह्यत तदा शक्यो युधिष्ठिरसमीपतः । रथे चन्द्रमथोऽस्त्राधे शनैर्यैर इव ययः ।
 पौरुषदिता तु राजानं श्रैर्गाम्भीरिणोपमैः । अभ्यधावत्पुनर्भूमिं शरवैरैरवाकिरत ।
 तथ तत्रावर्षं दृष्ट्वा तथैव च कृतास्रतां । अपूज्य जनोक्ताणि परेषां तावकानि च ।
 पीडयन्नासु शक्येन पाण्डवा श्मश्रुपीडिताः । प्राद्रवन्तु रथं शिवा क्रोमम ने युधिष्ठिरे ।
 शक्यमानेध्वनीकेषु मद्रारक्षिभ पाण्डवः । शमयंश्चमापुर्थो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 गतः पौरुषमाश्रय मद्राजमताडयत् । जयो वाऽसु यथो वाऽसु हतमुद्धिर्धर्षारयः ।
 शमाहवाश्रयोऽथान् धावन् शक्यश्च माधवं । भीमो द्रोणश्च कर्षय ये शान्ये श्रियोषितः ।
 केरुशार्पे पराकाशाः संघामे निधनश्रुताः । यथाभामं पर्योतावर्धं भवन्तः हतपौरुषवाः ।
 भासोऽवशिष्ट रथेऽर्थमम शक्यो महारथः । घोरहमय युधा जितुमार्थं मद्रकापिपं ।
 मद्य पक्षान्धं मद्य मद्यार्थं निगदाभि वः । चक्ररथविभो वीरो मान माद्रवतामुतै ।

श्रजेया वासवेनापि समरे शूरसम्पत्तौ । साध्विमौ मातुल युद्धे चक्षधर्मपुरस्कृतौ ।
मदर्धे प्रतियुध्येतां मानार्हौ सत्यसङ्गरी । मा वा श्लोो रणे हन्ता त वाऽह मद्रमस्तु व ।
इति सत्यामिमा वाशौ लोकवीरा निबोधत । योऽस्ये इह मातुलेनाद्य चक्षधर्मैण पार्थिवा ।
स्वय समभिस्त्र्याय विजयायेतराय च । तस्य मेऽप्यर्धिकं शस्त्र सर्वोपकरणानि च ।

• सयुज्यन्त रथे चिप्र शास्त्रवद्रययोजका । शैनेया दक्षिणश्चक्र धृष्टद्युम्नस्तयोत्तर ।
शृष्टगोपी भवलद्य मम पार्थी धनञ्जयः । पुर शरो ममाद्यास्त भीमः शस्त्रभृताम्बरः ।
एवमभ्यधिकं श्ल्याङ्गविय्यामि महामृधे । एवमुक्तास्तथा चक्रुस्त्वा राज्ञ प्रियैपिण ।
तत प्रदर्थं सैन्याना पुनरासीत्तदा मृधे । पाञ्चालाना सोमकाना मत्स्यानाञ्च विधेपत ।
प्रतिज्ञा ता तदा राजा कृत्वा मद्भ्रमभ्ययात् । तत शङ्खाय भेरीयश्च शतशैव पुष्कलान् ।

श्रयादयन्त पाञ्चाला सिन्धुनादाश्च नेदिरे । तेऽभ्यधावन्त सरन्वा मद्रराज तरस्त्रिन ।
महता हर्षजेनाय नादेन कुरुपुत्रवा । ह्यादेन गजघण्टाना शङ्खाना निनदेन च ।

तूर्थंश्रद्धेन महता नादयन्तश्च मेदिनी । तान् प्रत्यगृह्णात् पुत्रक्षे मद्रराजश्च वीर्यवान् ।
महाभेघानिव बहन् शैलावशोदयाविव । शल्यस्तु समरश्याघी धर्मराजमृरिन्दम ।

ववर्धं श्रवर्षेण वर्षेण मघवानिव । तथैव कुरुराजो ऽपि प्रगृह्ण हचिर धनु ।
द्रोणोपदेशान् विविधान् दर्शयानो महामना । ववर्धं श्रवर्षाणि चित्र लघु च सुदु च ।

न चास्य विवर कश्चिद्दर्शं चरतो रणे । तावुभौ विविधैर्ध्याणैस्ततः परस्पर ।
शार्दूलावामिप्रेषू पराक्रान्तात्रिवाहवे । भीमस्तु तव पुत्रेण युद्धशैलेन सङ्गत ।

पाञ्चाल्य सात्त्विकिधैव माद्रोपुत्रौ च पाण्डवौ । शकुनिप्रमुखान वीरान् प्रत्यगृह्णन् समन्तत ।
तदासीन्नुमुल युद्ध पुनरेव जयैपिण । तावकाता परेषाञ्च राजन् दुर्मन्त्रिते तव ।

दुर्थाधनस्त भीमस्य श्रेणानतपवर्षण । चिच्छेदादिश्य सङ्ग्रामे ध्वज हेमपरिष्कृत ।
सकिष्णोपकजालेन महता चारुदर्शन । पपात हचिरः सख्ये भीमभेनस्य पश्यत ।

पुनद्यास्य धनुश्चिव गजराजकरोपम । क्षुरेण शितधारेण प्रचकर्त्त नराधिप ।
स च्छिन्नधन्वा तेजस्वी रथशल्वा सुतन्तव । विभेदारसि विक्रम्य स रथोपस्य श्राविशत् ।

तस्मिन्मोहमनुप्राप्ते पुनरेव लकोदर । धन्तुरेव शिरः कापान् क्षुरप्रेषणाश्चरत्तदा ।
हतस्तता हयास्तस्य रथमादाय भारत । व्यद्रवन्त दिशो राजन् हाहाकारक्षदाऽभवत् ।

तमभ्यधावन्नापार्थ द्रोणपुत्रो महारथ । कृपय हतवन्मा च पुत्र तव परीश्वव ।
तस्मिन् विलुप्तिते सैन्ये चस्तास्तस्य पदानुगा । गाण्डीवधन्वा विस्कार्य धनुस्त्रानहनच्छरै ।

युधिष्ठिरस्तु मद्भ्रमभ्यधावदमर्षितः । स्वय सञ्चोदयन्नयान् दन्तवर्षान्मनोऽजवान् ।
तचाश्चर्मपस्त्राम कुन्तोपुत्रे युधिष्ठिरे । पुरा भूत्वा मृदुर्हान्तो यत्तदा दारुणोऽभवत् ।
विष्टत्तावस्तु कौन्तेया वैपमानस्य मनुना । चिच्छेद योधात्रिश्रितैर्भक्षै शतसहस्रम् ।

चां द्या प्रत्युद्यैवा भेना तां तं ज्येष्ठः स पाण्डवः । शरैरपातयद्राजन् गिरीन् वञ्चैरिवोत्तमैः ।
 सायस्रतध्वजरयान् रथिनः पातयन् बद्धन् । अक्रौडदेको बलवान् पवनशोयदानिव ।
 सायारिहास्य तुरगान् पत्नीथैव सहस्रधा । व्यपोययत मद्भ्रामे कुड्गे रुद्रः पशूनिव ।
 शून्यमायोधनं कृत्वा शरवर्षैः समन्ततः । अभ्यद्रवत मद्देशं तिष्ठ शल्येति श्वाप्तवीत् ।
 तस्य तद्वरितं दृष्ट्वा मद्भ्रामे भीमकर्षणः । विनेसुनावकाः सर्व्वे शन्नस्त्वेनं समभ्ययात् ।
 ततस्तौ भृशशंक्रुड्गे प्रभाष्य सलिलोद्भवौ । समाह्वय तदाऽन्यान्य भर्त्सयन्तौ ममीयतु ।
 शल्यस्तु शरवर्षेण पीडयामास पाण्डवं । मद्रराजन्तु कौन्तेयः शरवैरवरवाकिरत् ।
 अद्रुशेतां तदा राजन् कङ्कपचिभिराचितौ । उद्धिन्नरुधिरौ शूरो मद्रराजयुधिष्ठिरौ ।
 पुथ्येतौ शूद्रशूभान्तं वै वसन्ते किद्रुशौ यथा । दीप्यमानौ महात्मानौ प्राणयूतेन दुर्मदौ ।
 दृष्ट्वा सर्व्वोणि सैन्यानि नाधवस्त्यस्तयोर्ज्यैव । हत्वा मद्राधिपं पार्य्यो भाच्छतं द्रव वसुन्धरौ ।
 शल्यो वा पाण्डवं हत्वा दद्यादुर्थ्यो धनया गां । दतीव निययेः नाभ्युद्योधानां तव भारत ।
 प्रदक्षिणमभूत् सर्व्वं धर्मैराजस्य युधतः । तत शरशतं शल्यो मुमोचाय युधिष्ठिरे ।
 धनुश्चास्य शितायेण सुरेण निरकृन्तत । सोऽन्यत् कार्मुकमादाय शल्यं शरशतैस्त्रिभिः ।
 अविथत् कार्मुकश्चास्य सुरेण निरकृन्तत । अथास्य निजघानायाश्चतुरो नतपर्व्वभिः ।
 द्वाभ्यामय शितायाभ्यामुभौ तु पार्य्यिधारथी । ततोऽस्य दीप्यमानेन पोतेन निशितेन च ।
 प्रमुखे वर्त्तमानस्य भङ्गेनापाहरद्भजं । तत प्रभयं तल्लेन्यं दैव्यो धनमरिन्दम् ।
 ततो मद्राधिपं द्रौणिरभ्यधावत्तयाकृतं । आरोष्य चैनं खरये खरमाणः प्रदुद्रुवै ।
 मूङ्गर्त्तमिव तौ गत्वा नर्दमाने युधिष्ठिरे । ख्लिवा ततो मद्रपतिरुन्मस्यन्दनमास्थित ।
 विधिवत्कल्पित शूद्रं महासुदनिनादित । सज्जयन्तोपकरणं द्विपता लोमहर्षण ।
 इति श्रीमहाभारते शल्यपर्व्वणि शल्ययुधिष्ठिरयुद्धे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

॥ सञ्चय उवाच ॥ अथान्यद्भनुरादाय बलवान् वेगवत्तरं । युधिष्ठिरं मद्रपतिर्भित्वा सिंह इवानदत् ।

तत स शरवर्षेण पर्जन्य इव वृष्टिमान् । अभ्यवर्षदमेयात्मा चक्षियान् चक्षित्यर्षभः ।

सात्यकिं दशभिर्बिद्धा भीमसेन त्रिभिः शरैः । सहदेवं चिभिर्बिद्धा युधिष्ठिरमपीडयत् ।

ताक्षानन्यान्महेव्याभान् सायान् सरयजूवरान् । अर्दयामास विशिखैरुक्ताभिरिव कुञ्जरान्

कुञ्जरान् कुञ्जरारोहानयानयप्रयायिन । रथंश्च रथिभिः साङ्गैर्जघान रथिनाम्बर ।

यार्धंश्चिच्छेद तरया सायधान् केर्तेनानि च । चकार वै मदी धौषी सोर्षा वेदी कश्चैरिव ।

तथा तमरिभ्यैः प्रन्त मृत्युमिवान्तकं । परिव्रुभृशं क्रुद्धाः पाण्डुपञ्चालभोमका ।

त भीमसेनय शिनेय नत्ता मायाय पुत्तौ पुरुषप्रवीरौ । समागत भीमसेनेन राज्ञा पथ्यात्रमन्योन्यमाङ्गयन्त ।

तनसु शूराः समरं नरेन्द्र-नरेण्यरं प्राप्य युधां वरिष्ठं । आचार्य्यं चैनं समरं नृवीरं जघ्नुः शरैः पचिभिरुपवेगैः ।

धरचितौ भीमसेनेन राज्ञा माद्रीसुताभ्यामय माधवेन । मद्राधिपं पचिभिरुपवेगैः खानान्तरे धर्मसुतो निजग्रे ।

ततो रणे तावकानां रथौघाः समीक्ष्य मद्राधिपतिं व्रार्त्तं । पथ्यावन्नः प्रवरान्नि सुमञ्चा दुर्व्याधनस्नानुमते पुरस्तात् ।
 ततोऽद्भुतं मद्रजनाधिपो रणे युधिष्ठिरं सप्तभिरभ्यविध्यत् । तच्चापि पार्थो नवभिः पूषकैर्बिष्याध राजञ्च मुलेमहात्मा । १०१
 आकर्षणपूर्वायतनसम्प्रयुक्तैः शरैरुदा संयति तैलधौती । श्रन्यान्यमाच्छादयतां महारथैर्मद्राधिपत्यापि युधिष्ठिरस्य ।
 ततस्तु त्वर्यं समरे महारथौ परस्परस्थान्तरभोजमाषौ । शरैर्भृशं विव्ययतुर्भृषोक्तमौ महावलौ शत्रुभिरप्रभृथौ ।
 तथोर्ध्वनुर्ध्यातलनिःस्त्रनो महान् महेश्चक्राभनितुच्छनिःस्वनः । परस्परं वाणैर्धैर्यहात्मनोः प्रकर्षतामद्रपपाण्डुवीरयोः ।
 तौ चेरतुर्वाघ्रशिरप्रकाशौ महावनेव्यामिपगृह्णित्वाविव । विपाणिनौ नागवराविबोभौ ततश्चतुः संयुगजातदर्पोः ।
 ततस्तु मद्राधिपतिर्भहात्मा युधिष्ठिरं भीमवलं प्रगृह्य । विव्याध वीरं हृदयेऽतिवेगं श्रेण सुख्योग्रिसमप्रभेण । १०२
 ततोऽतिविद्वेहाऽय युधिष्ठिरोऽपि सुसंप्रयुक्तेन श्रेण राजन् । जघान मद्राधिपतिं महात्मा मुदञ्च लेभे चर्यभः कुरुणां ।
 ततो मूहृत्तादिव पार्थिवेन्द्रे लब्ध्वा संज्ञां क्रोधसंरक्तनेत्र । श्रतेन पार्थं त्वरितो जघान सहस्रेनेत्रप्रतिमप्रभावः ।
 त्वरंस्ततो धर्मसुतो महात्मा शल्यस्य कोपाववभिः शपत्कैः । भिक्षा चोरस्नापनीयञ्च वर्षे जघान पङ्क्तिस्त्वपरीः प्रपत्कैः ।
 ततस्तु मद्राधिपतिः प्रहृष्टो धनुर्बिहत्य व्यस्रजत् पुपत्कान् । द्वाभ्यां शराभ्याञ्च तथैव राजश्चिच्छेद चापं कुरुपुङ्गवस्य ।
 नवं ततोऽन्यत् समरे प्रगृह्य राजा धनुर्घोरतरं महात्मा । शल्यं हि विव्याध शरैः समन्तात् यथा महेन्द्रे नमुषिं
 मितायै । १०३

ततस्तु शल्यो नवभिः पूषकैर्भीमस्य राजस्य युधिष्ठिरस्य । निहत्य रौक्मे पटुवर्षेणो तपोर्बिंदारयाम्नाभ भुञ्जे महात्मा ।
 ततोऽपरेण ज्वलनार्कतेजसा जुरेण राज्ञो धनुस्त्रमाथ । कृपस्य तस्यैव जघान सुतं पङ्क्तिः शरैः सौ ऽभिमुखं पपात ।
 मद्राधिपत्यापि युधिष्ठिरस्य शरैश्चतुर्भिर्निजघान वाहान् । वाहांस्य हत्वा व्यक्रोन्महात्मा योधवयं धर्मसुतस्य राज्ञः ।
 तथा कृते राजनि भीमभेनेना मद्राधिपत्याशु ततो महात्मां । क्षित्वा धनुर्बिगवता श्रेण दान्गामविध्यत् सुभृशं नरेन्द्रं ।
 तथा परेणास्य जहार यन्तुः कायाच्छिरः स्रग्हनोयमध्यात् । जघान चाश्रांस्यतरः सुगोधं तथा भृशं कुपितो भीम
 सेनः । १०४

तमपथीः सर्वधनुर्द्वाराणामेकश्चरन्तं समरेऽतिवेगं । भीमः श्रतेन व्यकिरच्छराणां माद्रौपुचः सहदेवसथैव ।
 तौः सायकैर्घोहितं वीक्ष्य शल्यं भीमः शरैरस्य चकर्त्त वर्षं । स भीमभेनेन निहतत्वर्षां मद्राधिपत्यर्थं सहस्रतारं ।
 प्रगृह्य खड्गञ्च रथान्महात्मा प्रकृत्यो कुन्तीसुतमभ्यधावत् । क्षित्वा रथेषां नकुलस्य सोऽय युधिष्ठिरं भीमवलोऽथ
 धावत् । १०५

तच्चापि राजानमयोत्पतन्तं क्रुद्धं यथैवान्तकंमापतन्तं । धृष्टयुधो द्वैपदेयाः मिषख्यो मिनेय नत्ता महसा परोयुः ।
 श्रयाऽस्य चक्षाप्रतिमं न्यक्तन्तुज्ञोमो महात्मा नवभिः पूषकैः । खड्गञ्च भभैर्निचकर्त्त मुष्टौ नदन् प्रहृष्टत्वाव सैन्यमथे । १०६
 तत् कर्म भीमस्य समीक्ष्य हृष्टोऽस्य पाण्डवानां प्रवग रथौघां । नादञ्च चक्रुर्भ्रममुत्स्रयन्तः श्रद्धांश्च दधुः श्रियसिद्विज्ञान् ।
 तेनाय शब्देन विभीषणेन तयाऽभिगुप्तं बलमप्रभृथं । कान्दियभूतं वधिरैणेचितान् विघ्नकल्पञ्च तदा विषयं ।
 स मद्रराजः स्रक्साऽवकीर्षो भीमस्यैः पाण्डवयोधमुख्यैः । युधिष्ठिरस्त्वाभिमुखं जेवेन विंशो यथा शृगहेतोः प्रयातः ।
 स धर्मराजो निहतास्यसतः क्रोधेन दोतो ज्वलनप्रकाशः । इष्ट्वा तु मद्राधिपतिञ्च त्वर्यं समभ्यधावन्नमरिं बधेन ।
 गोविन्दवाक्यं त्वरितं विचिन्त्य दध्रे मतिं श्रयविनाशनाय । स धर्मराजो निहतास्यसतो रथे ति १०७

तथापि शल्यस्य निशम्य कर्म महत्तमो भागमयावशिष्टं । सत्त्वा मनः शल्यवधे मशाम्ना ययोक्तनिद्रावरजस्य चक्रे ।
 स धर्मराजा मणिहेमदण्डा जयाद्य शक्तिं कनकप्रकाशां । नेत्रे च दीप्तिं सहसा विदुष्य मद्राधिपं कुङ्कुमना, निरैचत् ।
 निरोचितो उमा नरदेवराजा पूतात्मना निहत्तकल्मषेण । आसीन्न यद्भ्रमसाम्नामद्राजसदद्भुतं मे प्रतिभाति राजन् ।
 ततस्तु शक्तिं रुचिरेयदण्डं मणिमवेकौज्ज्वलितां प्रदीप्तां । चिरेप वेगात्सुभृशं महात्मा मद्राधिपाय प्रवरः कुक्ष्यां ।
 दीप्तमयैर्ना महता बलेन सविस्फुलिङ्गा सहसा पतन्ती । प्रैवन्त सर्वैः कुरव, समेता दिवो युगान्ते महतीमिवोल्कां । १५
 तां कालराजोनिव पाशहस्तां यमस्य धात्रीमिव चोपरूपां । स ब्रह्मदण्डप्रतिमाममोघां ससर्ज्व यत्ना युधि धर्मराजः ।
 गन्धस्वगव्यासनपानभोजनैरभ्यर्चितां पाण्डुसुतेः प्रयत्नात् । सन्वर्त्तकामिप्रतिमां ज्वलन्ती कृत्यामयाश्वाङ्गिरसीमिवोषां ।
 ईशानहेतोः प्रतिनिश्चितां तां तद्वा रिपूषामसुदेहभयां । भूम्यन्तरीचादिजलाशयानि प्रगृह्य भूतानि निहन्तुमीशां ।
 घष्टापताक्राम शिवज्जनालां वैदूर्यचिन्तां तपनोयदण्डां । तद्वा प्रयत्नान्नियमेन कृतां ब्रह्मदिपामन्तकरीममोघां ।
 बलप्रयत्नादधिहृदवेगां मन्त्रैश्च घोरैरभिमन्त्र्य यत्नात् । ससर्ज्व मार्गेण च तां वरेण वधाय मद्राधिपतेस्तदानौ । १६
 हतो ऽसि पापेत्वभिगञ्जमानो रुद्रे ऽन्धकायान्तकरं यथेषुं । प्रसार्ये वाङ्गं सुदृढं सुपाणं क्रोधेन नृत्यन्निव धर्मराजः ।
 तां सर्वशक्ता प्रहितां सुशक्तिं युधिष्ठिरेणाप्रतिवार्यवोर्यां । प्रतिपहायाभिननहं शल्यः सन्मसुतामिप्रिवाज्यधारां ।
 सा तस्य मर्माणि विदार्ये शुभ्रमुरो विशालस्य तथैव भित्त्वा । विवेश गां तोयमिवाप्रसक्ता यशो विशालं नृपतेर्भ
 हन्ती ।

नासाचिक्रुणांस्त्वविनि स्यतेन प्रसन्दता च व्रणसम्भवेन । संसिक्तगात्रो रुधिरेश सो ऽभूत् क्रौञ्चो यथा स्तन्दहतो महाश्रिः ।
 प्रसार्ये वाङ्गं च रयाङ्गतो गां सञ्चिह्नवर्ष्मां कुएनन्देनेन । मधेन्द्रवाद्यप्रतिमां महात्मा वचाहते गृह्यन्निवाचलस्य । १७
 बाङ्गं प्रसार्योभिमुखे धर्मराजस्य मद्राट् । ततो निपतितो भूमिमिन्द्रध्वज इवोच्छ्रितः ।
 स तथा भिन्नसर्वाङ्गो रुधिरेश समुचितः । प्रत्युद्गत इव प्रेम्णा भूयां स नरपुङ्गवः ।
 प्रियया कान्तया कान्त पतमान इयोरसि । चिरं भुङ्गा वसुमती मियां कान्तामिव प्रभुः ।
 सर्वैरङ्गैः समास्रिय प्रभुस इव चाभवत् । धर्म्ये धर्मात्मना युद्धे निहतो धर्मसुनुना ।
 सम्यगुत इव स्विष्टः प्रशान्तोऽप्रिवाध्वरे । शक्त्या विभिन्नहृदयं विप्रविद्धायुधध्वजं । १८
 प्रशान्तमपि मद्भ्रे सप्तोर्ध्वं विमुञ्चति । ततो युधिष्ठिरस्यापमादायेन्द्रधनु,भ्रं ।
 पथमद्रिपतः संख्ये खगराडिव पद्मगान् । देहान् मुनिश्रितेभैरिपुषां नाशयत् सणात् ।
 ततः पाथेन्य गार्शोपैरावृताः भैरिकास्तव । निमीलितपादाः क्षिणन्तो भ्रमन्श्यान्मर्हिताः ।
 परतो रुधिरं देरेर्भिमगतासुधज्जीविताः । तत शन्धे निपतिते मद्राजानुजो युवा ।
 भातुसुन्दरगुणे, सर्वैरयो पाण्डवमभ्येयात् । विद्याध च नरथेष्टो नारायैर्भङ्गभिस्वरन् । १९
 इतस्तपसिर्भित् भातुयिकोर्धुर्दुर्धुर्धदः । तं विद्याधार्शुगे, पद्भिर्धर्मराजस्तरधिव ।
 कःशुभ्रघास्य चिष्येद सुरांदा धर्ममेव च । ततोऽप्य दोषमानेन सुदृष्टेन स्मितेन च ।
 भ्रमुषु वर्तमानस्य भङ्गनापापरिद्वरः । मकुपडलं तद्दृष्टे पतमानं शिरो रयात् ।
 सुपुत्रवदममुरास्य पतन् स्वर्गारिव श्रुतः । तस्यापष्टष्टश्रीर्धनु शरीरं पतितं रयात् ।

इधिरेष च घिकाङ्गं दृष्ट्वा धैन्यमभज्यत् । विचिचकवचे तस्मिन् हते मद्रनृपानुजे ।

१९०

शाहाकारं प्रकुञ्चोष्णं कुरवा विप्रदुद्रुवुः । शल्यानुजे हते दृष्ट्वा तावकास्वक्रजोविताः ।

विवेसु पाण्डवमयाद्रजोष्वस्तासदा भृशं । तोस्तया भज्यमानांस्त कौरवान् भरतर्षभ ।

श्रिनिर्गता किरन् वाणैरभ्यवर्त्तत सात्यकिः । तमाथान्तं महेश्वासमप्रधृष्य दुरासदं ।

हार्दिकस्वरिति राजन् प्रत्यग्यद्वादभोतवत् । तौ समेतौ महात्मनौ वाष्पेयावपेराजितौ ।

हार्दिक्यः सात्यकिश्चैव सिंहाविव बलोत्कटौ । इपुभिर्बिम्बलाभाभैश्चादयन्तौ परस्परं ।

१९१

अर्धंभिरिव सूर्यस्य दिवाकरसमप्रभौ । चापमार्गबलोद्भूतान् मार्गणान् दृष्णिसिद्धयोः ।

आकाशगानपश्याम पतङ्गानिव शोषगान् । सात्यकिं दशभिर्बिन्दुा ह्ययांयास्य विभिः शरैः ।

चापमेकेन चिच्छेद हार्दिक्या नतपर्शना । तं निहतं धनु श्रेष्ठमपास्य श्रिनिपुङ्गव ।

अन्यदादत्त वेगेन वेगवत्तरमायुधं । तदादाय धनु श्रेष्ठं वरिष्ठं सर्वधन्विनां ।

हार्दिक्यं दशभिर्बाणैः प्रत्यविध्यत् स्तनान्तरे । ततो रथं युगेपास्य ह्निना भ्रै सुसंयतैः ।

१९२

अथांस्तस्त्राबधोत्सूर्शुभौ च पार्ष्णिपारथौ । ततसं विरथं दृष्ट्वा ह्यपः शरदत्तं प्रभौ ।

अपोवाह तत चिभ्रं रथमारोप्य वीर्यवान् । मद्रराजि हते राजन् विरथे हतवर्धणि ।

दुर्योधनबलं सर्वं पुनरासीत् पराङ्मुखं । तत्परे नाश्वबुध्नत् धैन्ये च रजसा हते ।

बलस्य हतभूयिष्ठं तत्तदासीत् पराङ्मुखं । ततो मुहूर्त्तान्तेऽपश्यवज्रो भौमं समुत्थितं ।

विविधैः श्रेष्णितस्त्रावैः प्रसिक्तं पुहपर्यभ । ततो दुर्योधनेन दृष्ट्वा भयस्य बज्रमन्ति कात् ।

१९३

श्वेनापततः पार्थानेकः सर्वानवारयत् । पाण्डवान् शरयान्दृष्ट्वा धृष्टदुष्यस्य पार्षते ।

आनत्तस्य दुराधर्षं श्रितैर्बाणैरवापत् । तं परे नाभ्यवर्त्तन्त मर्याः मृत्युमिगगतं ।

अथान्यं रथमास्थाय हार्दिक्योऽपि न्यवर्त्तत । ततो युधिष्ठिरो राजा त्वरमाणे महारथः ।

चतुर्भिर्निगेषानान्यान् पविभिः हतवर्धेभ्यः । विव्याध गौतमस्यपि पङ्क्तिर्भक्षे सुतेजनैः ।

अथत्याम्ना तथा रात्रा हताय विरथोद्धतं । तमपोवाह हार्दिक्यं स्वरथेन युधिष्ठिरात् ।

१९४

ततः शरदत्त पङ्क्तिः प्रत्यविध्ययुधिष्ठिरं । विव्याध चायात्रिश्रितैस्तयाऽष्टाभिः शिखीमुखैः ।

श्वमेतन्महाराज युद्धश्रेयमवर्त्तत । तव दुर्धन्निने राजन् सहपुत्रस्य भारत ।

तस्मिन् महेश्वासपरं विमले सङ्ग्राममध्ये कुहूपुङ्गवेन । पार्था समेताः परमप्रद्यष्टाः शल्यानुप्रदधुर्हतमीक्ष्य ब्रह्मं ।

युधिष्ठिरस्य प्रथमं सुराजौ पुरा हते हृचयधे ययद्भ्र । चक्रुस्यं नानाविधेवाद्यमस्मान् निनादयन्तौ वसुधां ममन्तारः ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि प्रथमधे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

॥ सधय उवाच ॥ शब्धोऽय निहते राजन् मद्रराजपदानुगाः । रथाः सपत्रता वीरा निर्व्यथुर्भेहते यन्तात् ।

१९५

दुर्योधनस्त विरदमारुह्याचनसत्रिभं । इत्येष प्रियमाणेन बोध्यमानस्य चामरैः ।

न गन्तथे न गन्तथमिति मद्रानवारयत् । दुर्योधनेन ते वीरा वार्यमाणाः पुनः पुनः ।

युधिष्ठिरं जिघांसन्तः पाण्डूनां प्राविशद्वधं । ते तु शूरा महाराज हतचित्ताय योधने ।

धनु शब्दं महत् कृत्वा महायुधन् पाण्डवैः । युवा च निहतं शल्यं शल्यपुत्रञ्च पीडितं ।
 मद्रराजप्रिये युक्तेर्भद्रकाणां महारथैः । श्राजगान ततः पार्थो गाण्डोर्वी विविपन् धनुः । ९९
 पूर्यवयघोर्येण दिग् सर्व्वा महारथः । ततोऽर्जुनश्च भीमश्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
 सात्यकिश्च नरव्याघ्रो द्रौपदेयाश्च सर्व्वशः । धृष्टद्युम्नः शिखण्डो च पाञ्चालाः सह सोमकैः ।
 युधिष्ठिरं परीक्षन्तः समन्तात्पर्य्यवारयन् । ते समन्तात्परिचृताः पाण्डवाः पुरुषर्षभाः ।
 चोभयन्ति स्म धेनां तां मकराः सागरं यथा । वृषानिव महावाताः कम्पयन्ति स्म तावकान् ।
 पुरोवातेन गङ्गेव चोभमाणा महानदी । श्रवोभ्यत तदा राजन् पाण्डूनां ध्वजिनी पुनः । १००
 प्रस्कन्ध धेनां महती महात्मानो महारथाः । यस्वयुकुण्डुस्तत्र क स राजा युधिष्ठिरः ।
 भ्रातरौ वास्य ते शूरा हय्येने नेह केचन । धृष्टद्युम्नाऽयं शैवेवो द्रौपदेयाश्च सर्व्वशः ।
 पाञ्चालाश्च महावीर्याः शिखण्डो च महारथः । स्वं तान् वादिनः शूरान् द्रौपदेयां महारथाः ।
 श्रम्यन्तं युयुधानश्च मद्रराजपदानुगान् । चक्रेर्बिमथिताः केचित् केचिच्छैर्भद्राध्वजैः ।
 प्रत्यङ्मुख्यन्त समरे तावका निहताः परैः । आलोक्ष्य पाण्डवान् युद्धे योधान् राजन् समन्ततः । १०१
 वार्य्यमाणा ययुर्भेगात् पुत्रेण तत्र भारत । दुर्योधनस्तु तान् वीरान् वारयामास सान्त्वयन् ।
 न चास्य श्रासनं केचित् तत्र चकुर्भहारयाः । ततो गान्धारराजश्च पुत्रः शकुनिरब्रवीत् ।
 दुर्योधनं महाराज वचनं वचनवचनः । किं नः सम्प्रेषणाणानां मद्राणां हन्यते बलं ।
 न युक्तमेतत् समरे त्वयि तिष्ठति भारत । सहितैर्यापि योद्धव्यमियेष समयः कृतः ।
 श्रय कस्मात् परानेव प्रतो मर्षयतेऽनघ । १०२
 ॥ दुर्योधन उवाच ॥ वार्य्यमाणा मया पूर्व्वं नेते चकुर्भधा मम । एते विनिहताः सर्व्वे प्रस्कन्धाः पाण्डुवाहिनी ।
 ॥ प्रकुनिरवाच ॥ न भर्तुः श्रासनं वीरा रणे कुर्भन्मर्षिताः । श्लं कोर्दुं न धैतथा नायं काक्ष उपेक्षितं ।
 याम् सर्व्वं च समूय भवाजिरयकुञ्जराः । परिचातं महेष्यासान्द्रमद्रराजपदानुगान् ।
 श्रयान्ये परिरक्षाम यथेन महता नृप । शयं सर्व्वं तु शक्तिश्च प्रययुर्ध्वं धेनिकाः ।
 स्वमुक्तस्तो राजा यन्नेन महता एतः । प्रययौ विंशत्तान् कल्पयधिय मेदिर्षि । १०३
 एत विध्यत श्शुचौत प्रहरर्षं निहन्तत । दद्याधीकुमुभः श्रद्धस्तव धैर्य्यस्य भारत ।
 पाण्डवास्तु रणे वृष्टा मद्रराजपदानुगान् । शक्तितामभ्यवर्षन्त गुण्दमास्त्राय मध्यम ।
 ते मुक्तोऽत्रणे वीरा वृष्टावृष्टि विद्यावते । निहताः प्रत्यङ्मुख्यन्त मद्रराजपदानुगाः ।
 ततो भ धंप्रयातानां एतमद्राचारस्त्रिनः । शष्टाः किञ्चिन्निष्ठाऽर्जुनं शक्तिताः परे ।
 उदितानि कवन्थानि समङ्गुयन्त सर्व्वशः । पपात महती पोल्ला मथेनादिगमश्चान्ता । १०४
 रंयंभेर्दुगापिच निहतेषु महारथैः । श्रधैर्भपतिर्तदेषु श्रद्धयाभूदनुत्थरा ।
 श्रद्धयाभूदनुत्थरा । श्रद्धयाभूदनुत्थरा । श्रद्धयाभूदनुत्थरा ।
 श्रद्धयाभूदनुत्थरा । श्रद्धयाभूदनुत्थरा । श्रद्धयाभूदनुत्थरा ।

तत्र तत्र व्यदृश्यन्त योऽत्रिः, त्रिष्टाः स्रवाजिनः । रयिनः पतमानाश्च दृश्यन्ते स्रनरोत्तम ।

गगनात्प्रच्युताः सिद्धाः पुशानामिव संचये । निहतेषु च शूरेषु मद्रराजानुगेषु वै ।

अस्मानापततस्यापि दृष्ट्वा पाथी महारथाः । अभ्यवर्त्तन्त वेगेन जयगद्गुः प्रहारिणः ।

अणशब्दरवान् छत्वा विमित्थान् शङ्खनिःस्रवैः । अस्मास्तु पुनरासाद्य लम्बलक्ष्याः प्रहारिणः ।

शरासनानि धुन्वानाः सिंघनादान् प्रचुकुग्दुः । ततो हतमभिप्रेक्ष्य मद्रराजवलं महत् ।

मद्रराजश्च समरे दृष्ट्वा शूरं निपातितं । दुर्व्योधनवलं सर्वं पुनरासोत्पराक्षुषं ।

बन्धमानं महाराज पाण्डवैर्जितकाश्रिभिः । दिशो भेजेऽय सम्भ्रान्तं त्रासितं दृढधन्विभिः ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वेणि सङ्कलपुद्गे अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ पातिते युधि दुर्दुर्षे मद्रराजे महारथे । तावकास्तव पुत्राय प्रायशो विमुखाऽभवन् ।

वर्षिणो नावि भग्रायां यथाऽगाधेऽस्रवेऽर्धवे । अपारे पारमिच्छन्तो हते शूरे महात्मना ।

मद्रराजे महाराज विचक्षाः शरविचताः । अनाया नायमिच्छन्तो मृगाः सिंहादिता इव ।

वृषा यथा भग्नशृङ्गा शीर्षदन्ता यथा गजाः । मध्याङ्गे प्रत्यपायाम निर्जिताऽजातशत्रुणा ।

न सन्धातुमनोकानि न च राजन् पराक्रमे । आसोद्गुद्धिर्हति शस्ये भूयो योधास्य कथयित् ।

भोग्नि द्रैषि च निहते सूतपुत्रे च भारत । यद्दु खं तव योधानां भयस्यामीक्षिष्यते ।

तद्भयं स च न, भोग्नि भूय स्वाभ्यवर्त्तन्त । निराश्राय जयं तस्मिन् हते शस्ये महारथे ।

हतप्रवीरा विव्वस्ता निष्ठत्ताय श्रितैः शरैः । मद्रराजे हते राजन् योधास्ते प्राद्रवन् भयात् ।

अद्यानये गजानये रयानये महारथाः । आरुह्य अवसम्पन्नाः पादाताः प्राद्रवन्त यथा ।

दिसाहस्राद्य मातङ्गा गिरिरूपाः प्रहारिणः । संप्राद्रवन् हते शस्ये अद्भुतानुष्ठनेदिताः ।

ते रणाङ्गरतयेष्ठ तावकाः प्राद्रवन् दिशः । धावतस्याप्यपश्याम श्वसमानान् शराहतान् ।

तान् प्रभग्नान् द्रुतान्द्रुष्ट्वा हतोत्साहान् पराजितान् । अभ्यद्रवन्त पाञ्चालाः पाण्डवाश्च जयैषिणः ।

वाणशब्दरवास्यैव सिंघनादाश्च पुष्कलाः । शङ्खशब्दश्च शूराणां दारुणः समपद्यत ।

दृष्ट्वा तु कीरवं धैर्यं भयत्रस्तं प्रविद्रुतं । अन्योन्यं समभाषन्त पाञ्चालाः पाण्डवैः मह ।

अथ राजा सत्यधृतिर्हतामित्रो युधिष्ठिरः । अथ दुर्व्योधनो दीनो दीतया नृपतित्रियया ।

अथ युवा हतं पुत्रं धृतराष्ट्रो जनेश्वरः । विव्वलः पतितो भूमौ क्लिप्तं प्रतिपद्यतां ।

अथ जानातु कैन्तेषु समर्थं सर्वधन्विनां । अद्यात्मानन्तु दुर्व्योधा गर्हयिष्यति पापकृत् ।

अथ क्षन्तुर्वचः सत्यं विजानातु महोपति । अद्यप्रभृति पाथेश्च प्रेष्यभूत उपाचरन् ।

विजानातु नृपो दुःखं यत्प्राप्त पाण्डुनन्दनैः । अथ छण्डस्य माहात्म्य जानातु स महोपतिः ।

अद्यार्जुनधनुर्घोषं पौरं जानातु सपुत्रे । अघ्राणाश्च बन्धं सर्वं वाङ्मेघं चलमाहवे ।

अथ श्राव्यन्ति भीमस्य बन्धं पौरं महात्मनः । हते दुर्व्योधने युद्धे शक्रेणिराष्ट्रे बन्धे ।

यत्कृतं भीमधेनेन दुःशासनवधे तदा । नान्यः कर्त्तव्यः श्लोकैः शस्त्रिन्श्चते भीमाम्हायनात् ।

अथ ज्येष्ठस्य जानीतां पाण्डवस्य पराक्रमं । मद्रराजं हतं श्रुत्वा देवैरपि सुदुःसहं ।
 अथ ज्ञास्यति सङ्गमे माद्रीपुत्रौ सुदुःसहौ । निहते शीवले वीरे गान्धारेषु च सर्व्वशः । ।
 कथं जया न तेषां स्यादेषां योद्धा धनञ्जय । सात्यकिर्भीमसेनश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्यतः । १९०
 द्रौपद्यास्ननया पञ्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ । शिखण्डी च महेष्वासो राजा चैव युधिष्ठिरः ।
 येपाञ्च जगतो नाथो नाथ ऊष्णो जनाईनः । कथं तेषां जयो न स्यादेषां धर्मो व्यपाश्रयः ।
 भीष्मं द्रौपद्यञ्च कर्णञ्च मद्रराजानमेव च । श्रयान्यान् नृपतीन् वीरान् शतशोऽप्य सङ्घस्रजः ।
 कोऽन्यः शक्नो रणे जेतुष्यते पार्थायुधिष्ठिरान् । यस्य नाथो हृषीकेशः सदा सत्ययज्ञोनिधिः ।
 इत्येवं वदमानास्ते हर्षेण महता युताः । प्रभग्नास्तावकान् योधान् प्रसृष्टाः पृथतोऽन्ययुः । १९१
 धनञ्जयो रथानीकमभ्यवर्त्तत वीर्यवान् । माद्रीपुत्रौ च शकुनिं सात्यकिश्च महारथः ।
 तान् प्रेक्ष्य द्रवतः सर्व्वान् भीमसेनभयाद्दितान् । दुर्व्योधनस्तदा सतममवोद्विग्नयन्निव ।
 मामतिक्रमते पार्थो धनुष्याणि रवस्थितः । जघने सर्व्वधैन्यानां ममाश्वान् प्रतिपादय ।
 जघने युध्यमानं हि कैनोथो मां धनञ्जय । नोत्सहेदभ्यतिक्रान्तु वेलामिव मघोदधिः ।
 पश्य धैर्यं महत् सत पाण्डवैः समभिद्रुतं । सैन्यैरुं समुद्रूतं पश्यंस्त्वेवं समन्ततः । १९२
 सिंहनादांश्च बद्धशः शृणु धोरान्महाभयान् । तस्माद्याहि शनैः सत जघनं परिपालयन् ।
 मयि स्थिते च समरे निरुद्धेषु च पाण्डुषु । पुनरावर्त्तते त्वं मामकं वसमोजश ।
 तत् श्रुत्वा तव पुत्रस्य शूराय्यमद्रुं वचः । सारयिर्हेमसम्हृष्टान् शनैरश्वान् चोदयत् ।
 गजाश्वरथिभिर्दिनास्यक्तात्मानं पदातयः । रकाविशति सा हस्ताः संयुगायावतस्त्रिरे ।
 नानदिशसमुद्रूता नानानगरवासिनः । श्रवस्थितास्तदा योधाः प्रार्थयन्तो महद्यशः । १९३
 तेषामापतता तव संघटानां परस्परं । सप्यईः समहान् जग्ने धोररूपो भयानकः ।
 भीमसेनस्तदा राजन् धृष्टद्युम्नश्च पार्यतः । वसेन चतुरङ्गेण नानादेश्यानवारयत् ।
 भीमसेनाभ्यवर्त्तन रणेऽप्ये तु पदातयः । प्रखेडास्केटाटसंघटा वीरलोकं धियाशव ।
 आसाद्य भीमसेनन्तु संरन्धा युद्धदुर्भंदाः । धार्जनेराश्व विनेदुर्हि नान्यामकययत् कथा ।
 परिवार्य्य रणे भोमं निशम्रुक्ते समन्ततः । स वध्यमानः समरे पदातिगणसंघटतः । १९४
 न चक्षान तत स्थानाभेनात्क इव पर्व्वतः । ने तु कुड्गा महाराज पाण्डवाना महारथाः ।
 निपद्योतं प्रसृष्टा हि योधाद्यान्यानवारयन् । अरुप्यन रणे भीमशैलस्तदा पर्व्ववस्थितैः ।
 कोऽवतीर्य रथार्चून् पदातिः समवस्थितः । ज्ञातरूपपरिच्छेत्वा प्रसृष्टम महतीं गदां ।
 श्वधीन्तावकान् योधान्दण्डपाणिरिवान्तरुः । विप्रधीनरथायां स्तानवधीन् पुष्टपर्व्वभः ।
 रक्षसिंशितापराभ् पदातीन् समपोययत् । हंसा तत्पुष्टधानोक्तं भोमः स यपराक्रमः । १९५
 पूष्टपुंश्च पुग्मन्त्य न शिरःप्रत्यङ्गम्यत । पादाता निहता भूयो विप्रिग्रेदे रथिरोजिताः ।
 यथा इव बनिन कर्षिकाराः सपुम्पिताः । शानाप्रपयमनायुक्ता शानाकुण्डलपारिषः ।

नानाजात्या हतासत्र मानादेवसमागताः । पताकाध्वजमप्यत्रं पदातीनां महद्बलं ।
 निवृत्तं विवभौ रौद्रं घोररूपं भयावहं । युधिष्ठिरपुरोगाय सहसैन्या मन्वारयाः ।
 अभ्यधावन्महात्मानं पुत्रं दुर्व्योधनं तव । ते सर्वे तावकान् दृष्ट्वा महेश्वान् पराङ्मुखान् ।
 नात्यवर्त्तन्त ते पुत्रं विलेव मकरालयं । तदद्भुतमपस्याम तव पुत्रस्य पौरुषं ।
 यदेकं संहितां पार्या न भेकुरतिवर्त्तितं । नातिदूरापयातन्तु हतबुद्धिपलायने ।
 दुर्व्योधनः स्वकं सैन्यमत्रवोद्भूश्विचतं । न तं दंभं प्रपयामि श्रियां पर्वन्तेषु वा ।
 यत्र याताञ्च वी हन्युः पाण्डवाः किं ह्यनेन वः । अल्पैश्च बलमेतेषां कृपया च भृशविचिता ।
 यदि सर्वेऽत्र तिष्ठामो भुवं नो विजयो भवेत् । विप्रयातांस्तु वो भिन्नान् पाण्डवाः हतविप्रियाः ।
 अनुसृत्य हनिष्यन्ति श्रेयाञ्चः समरे बधः । शृणुन्तु चक्षियाः सर्वे यावन्तोऽत्र समागताः ।
 यदा शूरश्च भीरुश्च मारयत्यन्तकः सदा । को नु मूढो न युथेत पुरुषः चक्षियां भुवं ।
 श्रेयो नो भीमधेनस्य क्रुद्धस्याभिमुखे स्थिते । सुखः साङ्गानिको मृत्युः चक्षधर्मेषु युधतां ।
 मर्त्येनावस्यमर्त्यं यद्वेष्यपि क्रदाचन । युधतः चक्षधर्मेषु मृत्युरेष समातनः ।
 जित्वेह सुखमाप्नोति हतः प्रेत्य महन् फलं । न युद्धधर्मान् श्रेयान् वै पन्थाः स्वर्गस्य कौरवाः ।
 अचिरेणार्जितान् लोकान् हतो युद्धे समश्रुतो । श्रुत्वा तद्वचनं तस्य पूजयित्वा च पार्थिवाः ।
 पुनरेवाभ्यवर्त्तन्त पाण्डवानाततायिनः । तानापतत यवाशु व्यूढानोकाः प्रहारिणः ।
 प्रत्युद्युस्तादा पार्या जयशृङ्गाः प्रमन्यव । धनञ्जयो रथेनाजावभ्यवर्त्तत वीर्यवान् ।
 विश्रुत चिपु लोकेषु व्यासिपन् गाण्डिवं धनुः । माद्रोपुत्रौ च प्रकुनिं सायकिय महाबलः ।
 जवेनाभ्यपतन् दृष्ट्वा यतो वै तावकं बलं ।
 इति श्रीमहाभारते शन्यपर्वणि मकुलयुद्धे जनविशोऽध्यायः ॥ १६ ॥
 ॥ मञ्जय उवाच ॥ सन्निवृत्तं जनौधे तु शाल्वो वृज्जगणाधिपः । अभ्यवर्त्तत संकुद्रः पाण्डवानां महद्बलः ।
 आस्राय सुमहानागे प्रभिन्नं पर्वन्तेपतनं । दृष्टमैरावतप्रख्यममित्रगणमर्हन् ।
 योऽसौ महान् भद्रकुले मखतः समूजितो धार्तराष्ट्रेण नित्यं । सुकल्पितः शास्त्रविनिश्चयज्ञे भद्रोपवाचनः समरेषु राजन् ।
 तमास्थितो राजवरो बभूव ययोदयस्य सविता चपान्ते । स तेन नागप्रवरेण राजन्नभ्युद्यथौ पाण्डुसुतान् समेतान् ।
 प्रितैः पृथक्त्वैर्बिन्ददार वैश्वैर्भेद्वेत्तवज्जप्रतिभैः सुधोरैः । ततः शरान् वै विष्टञ्जन् महारणे योधांश्च राजन्नयतो यमानथे ।
 नाखान्तरं ददृशुः स्त्रे परे वा यथा पुरा वज्रधरस्य दैत्याः । शैरावणस्यश्च समूर्ध्वमर्हं दैत्याः पुरा वासवस्यैव राजन् ।
 ते पाण्डवाः सोमकाः ह्यज्ञयाथ तमेकनागं ददृशुः समन्तात् । महच्छत्रो वै विचरन्तेमेकं यथा महेश्वरश्च गजे समीपे ।
 स द्राव्यमाचण्णु बलं परेषां परीतकर्यं विवभौ समन्तात् । न चावतले समरे भृशं भयाद्विमर्हमानन्तु परस्परं तदा ।
 ततः प्रमद्वा सदृशा महाचक्रुः सा पाण्डवी तेन नराधिपेन । दिग्बन्धुतः महमा प्रधापिता गन्धर्वैर्गन्तमपारयन्ती ।
 दृष्ट्वा च तां वेगवतीं प्रमद्वां सर्वे लदीया दुधि योधमुखाः । समूजयंते तु नराधिपं तं दभुय ब्रह्मान् प्रमिगञ्जि

शुला निनादं लय कौरवाणां हर्षादिमुक्तं स ह्यश्रुशब्दैः । सेनापति, पाण्डवस्यज्ञयानां पाञ्चालपुत्रो मन्वयेन भाषितं ।
ततस्ततं वै दिरदं महात्मा प्रत्युद्यथौ वरमाणो जयाय । जम्भो यथा शक्रसमागमादि नागेन्द्रमैरावणमिन्द्रवाह्यं ।
तमापतन्तं सहसा तु दृष्ट्वा पाञ्चालपुत्रं युधि राजसिंहः । तं वै द्विपं प्रेषयामास ह्येष वधाय राजन् द्रुपदात्मजस्य ।
स तं द्विपेन्द्रं सहसापतन्तमविधदप्रिप्रतिभैः, प्रयत्नैः । कर्म्मरथैर्नैर्निश्रितैर्ज्वलद्भिर्नाराचमुखीस्त्रिभिरुपवेगैः ।
ततोऽ परान् पञ्च शिष्टान्महात्मा नाराचमुख्यान् विषसर्व्यं कुम्भे । स तैस्तु विद्मः परमद्विपो रथे तदा पराट्टस्य भ्रष्ट
प्रदुद्रुवै ।

तं नागराजं सहसा प्रणुञ्चं विद्राव्यभाषं विनिवर्त्तन् शान्त् । तोत्रोच्चुभैः प्रेषयामास ह्येष पाञ्चालराजस्य सुतं प्रदिग्म ।
दृष्ट्वापतन्तं सहसा तु नागं घट्टयुष्मः खरयाच्छीघ्रमेव । गदां प्रयत्नोपयजेन वीरो भूमिं प्रपद्यो भयविज्ञलाङ्गः ।
स तं रथं हेमविभ्रुपिताङ्गं सायं समूतं सहसा विमृद्य । उन्विय ह्यनेन नदन्महाद्विपो विषोपयामास वसुन्धरातले ।
पाञ्चालराजस्य सुतश्च दृष्ट्वा तदाऽर्द्धितं नागवरेण तेन । तमभ्यधावत्सहसा ज्वेन भीमः शिखण्डी च शिनेत्य नत्ता ।
शरैश्च वेगं सहसा निर्यच्छ तस्याभितो ह्यापततो गजस्य । स संगृहीतो रथिभिर्गजा वै चचाल तैर्ब्यर्थ्यमाणश्च संख्ये । १०५
ततः प्रयत्नान् प्रववर्ष राजा सूच्यौ यथा रमिजालान् समन्तात् । तैराशुभैर्बन्धमाना रथोघाः प्रदुद्रुवुः सृष्टितास्तवत् ।
तत्कर्म्म शालस्य समीप्य सर्वं पाञ्चालमस्या नृप स्यञ्जयात् । हाहाकारैर्नादयन्तश्च सर्वं द्विपं समन्तात् सृष्टधुर्नराग्याः ।
पाञ्चालपुत्रस्तरितस्य शूरो गदां प्रयत्न्याचलदृङ्गकथ्यां । ससभ्रमं भारतशुक्रघातो ज्वेन वीरोऽनुसधार नागं ।
ततस्तु नागं धरणीधराभं मदं स्ववन्तं जलदप्रकाशं । गदां समासाद्य भ्रष्टं जघान पाञ्चालराजस्य सुतस्तरौ ।
स भिन्नकुम्भं सहसा विनद्य मुखाग्रभृतं सतजं विमुञ्चन् । पपात नागो धरणीधराभः सितिप्रकम्पाचलितो यथाऽद्रिः । १०६
निपात्यमाने तु तदा गजेन्द्रे हाहाकृतं तव पुत्रस्य सैन्ये । स शालराजस्य शिनिप्रवीरो जहार भङ्गेन शिरः शिनेन ।
कृत्तात्तमाङ्गो युधि शालतेन पतात भूमौ सह नागगञ्जा । यथा ऽद्रिदृङ्गं समहन् प्रणुञ्चं वीज्ज् देवाधिपचोदितेन ।
इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि शाल्यबधे विंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ तस्मिंस्तु निहतं शूरे शाल्ये समितिशोभने । तवाभ्यवदलं वेगादातेनेव महाद्रुमः ।

तत् प्रभङ्गं बलं दृष्ट्वा कृतवर्षा महाशरयः । दधार समरे शूरैः शत्रुसैन्यं महाबल ।

सन्निवृत्तास्तु ते शूरा दृष्ट्वा शान्ततमाक्ष्वे । प्रैलापमं स्थितं राजन् कोथ्यमाणं शरैर्युधि । १०७

ततः प्रवृत्तं युद्धं कुरुणां पाण्डवैः सह । निवृत्ताणां महाराज मृत्युं क्त्वा निवर्त्तन् ।

तथायथ्यमभ्युद्धं शान्ततस्य परैः सह । यदेको वारयामास पाण्डुपेनां दुरासदां ।

तेषामन्योन्यसहदां कृतं कर्म्मणि दुष्करे । सिंधनादः प्रक्षयानां दिवस्पृक् सुमहानभूत् ।

तेन शब्देन विवश्याः पाञ्चाला भरतर्षभ । शिनेर्नत्ता महाबाहुरन्वपद्यत सात्यकिः ।

स समासाद्य राशाभं सेमकीर्त्तिं महाबलं । स्रग्भिर्निश्रितैर्ब्यापैरनयद्यमयादनं । १०८

तमापाभं महाभाणं प्रविपन्तं शिष्टान् शरान् । ज्वेनाभ्यपतद्भोमान् शार्दिकः शिनिपुङ्गवं ।

साम्पतौ तौ महावीर्यौ धन्विनो रथिनां यतौ । श्रयोन्वमभिधयितौ प्रथमपरार्थात्थौ ।

पाण्डवाः सह पाञ्चालैर्षाधायान्ये नृपोत्तमाः । प्रवृद्धाः समरद्यन्त तयोर्पारं समागमे ।

नाराचैर्बद्धदन्तैश्च दृष्ट्वन्बकमहारथी । अभिजन्नतुरन्योन्यं प्रहृष्टाविव कुञ्चरी ।
 घरन्तौ विविधान् मार्गान् हार्दिक्यशिनपुङ्गवौ । मुञ्जरन्तर्हितावैतौ वाणदृष्ट्वा परस्परं । ११०
 चापवेगवलोद्भूतान् मार्गणान् दृष्ट्विसिंहयोः । आक्रान्ति समपग्राम पतङ्गानिव भ्रोजगान् ।
 तमेकं सत्यकर्षाणमासाद्य हरिकात्मजः । अविध्यन्निमित्तैर्बन्धैश्चतुर्भिश्चतुरो हृष्यान् ।
 स दीर्घबाहुः संकुड्ढनोत्तार्हित इव दिपः । अष्टाभिः छतवर्षाणमविध्यत् परमेपुभिः ।
 ततः पूर्णायतोत्सृष्टैः छतवर्षां शिलाशितैः । सात्यकिं त्रिभिराह्वय धनुरेकेन चिच्छिदे ।
 निरुक्तं तद्भुजःश्रेष्ठमपास्य शिनिपुङ्गवः । अन्यदादत्त वेगेन शैनेयः शबरं धनुः । १११
 तदादाय धनुःश्रेष्ठं वरिष्ठः सर्वधन्विनां । आरोग्यं च महावीर्यं महाबुद्धिर्माहाबल ।
 अन्यथ्यमाणो धनुषश्चेदनें छतवर्षणः । ततो राजन् महेश्वामः छतवर्षाणमभ्यधात् ।
 ततस्तु निमित्तैर्बन्धैर्दृशभिः शिनिपुङ्गवः । जघान सूतमथायं ध्वजश्च छतवर्षणः ।
 ततो राजन्महेश्वामः छतवर्षां महारथः । हताश्वसूतं संप्रेक्ष्य रथं हेमपरिष्कृतं ।
 रोषेण महताविष्टः शूडलमुद्यम्य मारिष । चिषेप भुजवेगेन जिघांसुः शिनिपुङ्गवं । ११२
 तच्छूलं सान्तो ह्यौ निर्मिद्य निमित्तैः शरैः । श्रूणितं पातयामास मोहयन्निव माधवं ।
 ततोऽपरेण भवेन हृद्येन समताडयत् । स युद्धे युयुधानेन हताशो हतमारयिः ।
 छतवर्षां हताश्लेष धरणीमन्वपद्यत । तस्मिन् सात्यकिना वीरैर्द्वैरथे विरयीकृते ।
 समपद्यत सर्वेधा सैन्यानां सुमहद्भयं । पुच्छस्य तव सात्यर्यं विपादः समजायत ।
 हतसूते हताश्वे तु विरये छतवर्षणि । हताश्वश्च समालक्ष्य हतसूतमरिन्दम् । ११३
 अभ्यधावत् छपो राजन् जिघांसुः शिनिपुङ्गवं । तमारोग्य रथोपस्थे मियतां सर्वधन्विनां ।
 अपोवाह महापाङ्गं द्रुष्यमायोधनादपि । शैनेयाधिष्ठिते राजन् विरये छतवर्षणि ।
 दुर्योधनवचं सर्वं पुनरासीत्परान्मुखं । तत्परे नावबुध्यन्त सैन्येन रजसा वृताः ।
 तावकाः प्रद्रुता राजन् दुर्योधनमृते नृपं । दुर्योधनस्तु सम्येक्ष्य भयं खनलमनिकान् ।
 जवेनाभ्यपतन्पूर्णं सर्वस्यैको न्यवारयत् । पाण्डूय सर्वान् संकुड्ढा धृष्टद्युम्नं स पार्थनं । ११४
 त्रिखण्डिनं द्रौपदेयान् पाञ्चालानाञ्च ये गणाः । कैकेयान् सोमकांश्चि व सञ्जयानाञ्च मारिष ।
 अपस्मृमं दुराधर्यः शितैर्बाणैरवारयत् । अनिष्ठदाह्वे यत्तः पुच्छस्त महाबलः ।
 यथा यश्चे महानग्निर्धन्वपूतः प्रतापयन् । तथा दुर्योधनो राजा मङ्गुमे शन्तेताऽभवत् ।
 तं परे नाभ्यवर्त्तन्त मर्यां गृह्युमिवाह्वे । अयान्यं रथमान्याय हार्दिक्य समपद्यत ।
 इति श्रीमहाभारते ब्रह्मपर्वणि कौरवसैन्यापयनि शकटिप्रोऽध्यायः ॥ २१ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ पुच्छन्त ते महाराज रथश्लो रयिनाम्बरः । दुरुष्णाशो वभौ युद्धे यथा हृद्ः प्रतापवान् । ११५
 तस्य वाणसहस्रेस्तु प्रच्छन्ना ह्यभयमहो । परांश्च सिपिषे वापैर्धाराभिरिव पर्वतान् ।
 न च सोऽस्ति पुमान् कथित्पाण्डवानां वलाणवे । हयो गमो रथो वाऽपि योऽस्य वाधैरविवतः ।

चं यं हि समरे योधं प्रपश्याम विद्यामते । स स वाणैश्चितो ऽभूद्धै पुत्रेण तव भारत ।
 यथा सैन्येन रजसा समुद्भूतेन वाहिनी । प्रत्यदृश्यत सञ्चक्रा तथा वाणैर्महात्मन ।
 वाणभूतामपश्याम पृथिवीं पृथिवीपते । दुर्व्याधनेन प्रकृता चिप्रहसिने धन्विना ।
 तेषु योधसहस्रेषु तावकेषु परेषु च । एको दुर्व्याधनो ह्लासीत स पुमानिति मे मति ।
 तवाहुतमपश्याम तव पुत्रस्य विक्रम । यदेन संहिता पार्था नाभ्यवर्त्तन्त भारत ।
 युधिष्ठिर शतेनाजौ विव्याध भरतर्षभ । भीमसेनञ्च सप्तत्या सहदेवञ्च सप्तभि ।
 नकुलञ्च चतुःपथ्या दृष्टद्युम्नञ्च सप्तभि । सप्तभिर्द्रौपदेयाश्च त्रिभिर्बिंब्याध सात्यकि ।
 धनुश्चिच्छेद भस्मिन् सहदेवस्य मारिष । तदपास्य धनुस्त्रिज्वल माद्रीपुत्र प्रतापवान् ।
 अथद्रवत राजान प्रष्टन्नान्यन्महद्भु । ततो दुर्व्याधन संख्यं विव्याध दशभि शरैः ।
 सकुलस्य ततो वीरो राजान नवभि शरैः । घोररूपैर्महावाणैर्बिंब्याध च ननाद् च ।
 सात्यकिसैव राजान शरेणानतपर्वणा । द्रौपदेयास्त्रिसप्तत्या धर्मराजश्च पञ्चभि ।
 अशीत्या भीमसेनस्य शरैराजानमाद्भयत् । समन्तात् कीर्त्यमाणस्य वाणसधैर्महात्मभि ।
 न चचाल महाराज सर्वसैन्यस्य पश्यत । लाघव भौष्टवञ्चापि वीर्यञ्चापि महात्मन ।
 अतिसञ्ज्ञापि भुनानि ददृशु सर्वमानवा । धार्तराष्ट्रा हि राजेन्द्र योधास्तु स्वल्पमन्तरैः ।
 अपश्यमाना राजाने पर्यवर्त्तन्त दग्धिता । तेषामापतता घोरस्तुमुल समपुथत ।
 जुम्बस्य हि समुद्रस्य प्रावृट्काले यया स्वन । समासाद्य रणे ते तु राजानमपराजित ।
 प्रत्यद्युपर्णशेषासा पाण्डवानाततायिन । भीमसेन रणे कुडू द्रोणपुत्रो ज्वारयत् ।
 नानावाणैर्महाराज प्रमुक्तैः सर्वतो दिग्भ । प्राज्ञायन्त रणे वीरान् न दिग्भ प्रदिग्गलया ।
 तावभौ क्रूरकर्षाणावभौ भारत दुःसधौ । घोररूपमयुधेता हतप्रतिहतैपिणौ ।
 चासयन्तौ दिग्भ सर्वा व्यासेपकठिनलचैः । शकुनिस्त रणे वीरो युधिष्ठिरमपीडयत् ।
 तस्याद्याद्यतुरो हता सुबलस्य सुतो बलो । नादस्यकारं बलवत् सर्वसैन्यानि काश्यपन् ।
 सतप्रिग्रन्तरे वीर राजानमपराजित । अपोवाह रयेनाजौ महदेव प्रतापवान् ।
 अयान्य रयमास्याय धर्मपुत्रो युधिष्ठिर । शकुनि नवभिर्बिंब्या पुनर्बिंब्याध पञ्चभि ।
 जनाद् च महानाद् प्रथम सर्वधन्विना । तद्युद्धमभवत्त्रिघ्न घोररूपञ्च मारिष ।
 प्रेयता वृत्तिजनन सिद्धुधारणधेवित । उलूकस्तु महेव्याधं नकुल पुटदुर्धम् ।
 अथद्रवदमेपात्मा शरवर्षं समन्तत । तथैव नकुल शूरा भौवलस्य मुन रणे ।
 शरवर्षेण महता समन्तात् पर्यवारयत् । तौ तव समरे वीरो कुत्सपुत्रो महारथौ ।
 धाधयन्तावपश्येता हतप्रतिहतैपिणौ । तथैव हतवधाण शैमेय श्रुतापान ।
 योधयन्तुः शुभ्रं राशम् वामं शक हवाहवे । दुर्व्याधनो धनुस्त्रिज्वला दृष्टद्युषस्य सद्युगे ।
 अथैनं सिद्धधन्वानं विव्याध निवृत्तौ शरैः । दृष्टद्युषोऽपि समरे प्रष्टन्न परमायुष ।

१११

११०

११९

११८

११७

११६

राजानं योधयामास पश्यतां सर्वधन्विनां । तयोर्धुङ्कं महधानोत् संप्रामे भरतपम ।
 प्रभिन्योर्ययासक्तं मत्तयोर्विनहस्तिनाः । गौतमस्य रणे कुड्डोऽद्रैःपदेयाम्नामलान् ।
 विव्याध वज्रभिः शूराः शरैः सन्नतपर्वभिः । तस्य तैर्भवद्युङ्कमिन्द्रियैरिव देहिनः । १११
 घोररूपमसंघार्थं निर्भर्यादमवर्त्तत । ते च सम्योडयामासुरिन्द्रियाणोव वालिगं ।
 स च तान् प्रतिशंरब्धः प्रत्ययोधयदाहवे । एवञ्चित्रमभूद्युङ्कं तस्य तैः सह भारत ।
 उत्थायोत्थाय हि यथा देहिनामिन्द्रियैर्बिम्बैः । नराद्यैव नरैः माङ्गैर्दन्तिना दन्तिभिक्षया ।
 हया हयैः समामक्ता रथिना रथिभिः सह । संकुलञ्चाभवद्भूयो घोररूपं विशान्ते ।
 इदञ्चित्रमिदं घोरमिदं रौद्रमिति प्रभो । युद्धान्यासन् महाराज घोरारणि च वज्रनि च । ११२
 ते समामाद्य समरं परस्परमरिन्दमाः । विव्यधुयैव जम्बुञ्च समामाद्य महाहवे ।
 तेषां शस्त्रसमुद्भूतं रजस्रोम्रमवर्त्तत । वानेन चोद्भूतं राजन् धावद्विद्याश्रमादिभिः ।
 रथनेभिसमुद्भूतं नियाधैद्यापि दन्तिनां । रजः सन्ध्याञ्चकलिलं दिवाकरपयं यथै ।
 रजसा तेन संशुक्तो भास्करो निप्रभः क्षतः । सञ्च्यदिताऽभवद्भूमिक्षे च शूरा महारथाः ।
 मुङ्गर्त्तादिव संद्वृतं नीरजस्कं समन्ततः । वीरश्रेणितविक्रायां भूमौ भरतसक्तम । ११३
 उपाग्रास्य ततस्तोत्रं तद्रजो घोरदर्शनं । ततोऽपश्यमहं भूयो इन्द्रयुद्धानि भारत ।
 ययाप्राणं ययात्रेष्ठं मध्याह्ने वै सुदारुणं । वर्याणां तत्र राजेन्द्र च्युत्स्यन्तोऽज्वलाः प्रभाः ।
 शब्दस्य तुमुलः सङ्घे प्रराणां पततामभूत् । महावेणुवनस्येव दह्यमानस्य पर्वतैः ।
 इति श्रीमहाभारते शाल्यपर्वणि संकुलपुङ्कं द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥
 ॥ सञ्चय उवाच ॥ वर्त्तमाने तया युद्धे घोररूपे भयानके । अभ्यज्यत बलं तत्र तव पुत्रस्य पाण्डवैः ।
 तांस्तु यन्नन महता सन्निवार्यं महारथान् । पुत्रस्ते योधयामास पाण्डवानामनोकिनीं । ११४
 निवृत्ताः सहसा योधास्तव पुत्रजयैपिण । सन्नित्तैपु तैस्त्वेव युद्धमासीत् सुदारुणं ।
 तावकानां परेषाञ्च देवासुररणेऽपमं । परेषां तत्र सैन्ये वा नामोत्कथित्यपराभुव ।
 अनुमानेन युधन्ते संज्ञामिद्य परस्परं । तेषां चयो महानासीद्युधतामिदरेतरं ।
 ततो युधिष्ठिरो राजा क्रोधेन महता युतः । जिगोपमाणः संप्रामे धार्तराष्ट्रान् मराजकान् ।
 चिभिः प्रारदतं विद्वान् रुक्मपुङ्गवैः शिलाश्रितैः । चतुर्भिर्निजपानायान्धाराचैः क्षतवर्ष्मणैः । ११५
 अथत्यामा तु हार्दिकमपोवाह यशस्विनं । अथ प्रारदतोऽष्टाभिः प्रत्यविथ्ययुधिष्ठिरं ।
 ततो दुर्व्योधेना राजा रथान् मत्प्रगतायणे । प्रेययञ्च राजासौ धर्मयुतो युधिष्ठिरः ।
 ते रथा रथिभिर्युक्ता मनोमारुतरहसः । अभ्यद्रवन्त मङ्गामे क्रौन्तेयस्य रथं प्रति ।
 ते समन्तान्महाराज परिवार्यं युधिष्ठिरं । अदृश्यं सायकैश्चकुर्वन्त्या इव दिवाकरं ।
 ते दृष्ट्वा धर्मराजानं कौरवैथैस्तया क्षतं । नामुपन्त सुशंरन्थाः निष्पण्डिप्रमुखा रथाः । ११६
 रथैरस्ववरैर्युक्ताः क्रिद्धिणोजालसंघटैः । आजग्मुरभिरचन्तः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरं ।

ततः प्रवृत्ते रीद्वः सङ्ग्रामः श्रोणितोदकः । पाण्डवानां कुरुष्णाद्य यमरात्रिविद्वान् ।
 रथान् सप्तशतान् हत्वा कुरुष्णाभाततापिनां । पाण्डवाः सह पाञ्चालैः पुनरेवाभ्यवर्तयन्
 तत्र युद्धं महद्वापीतव पुद्गल पाण्डवै । न च नष्टादुभं दृष्टं नैव चापि परियुतं ।
 वर्त्तमाने मद्यायुद्धे निर्मथ्यादे समन्ततः । बध्नानेपु योधेषु तावकेष्विनेरेपु च । ११८
 विनदसु च योधेषु शङ्खवैद्यैश्च पूरितैः । उत्कृष्टैः सिंहेनादैद्य गन्धितेन च धन्विनां ।
 अतिप्रयुद्धे युद्धे च जिज्जमानेषु मर्कसु । धावमानेषु योधेषु जयदृष्टिषु मारिषु ।
 संहारे सर्वतो याते श्रियव्यां शोकसम्भवे । बह्वीनामुत्तमस्तोशां सोमन्तोद्गरथे तदा ।
 निर्मथ्यादे ततो युद्धे वर्त्तमाने सुदारुणे । प्रादुरासंस्तदेत्याता दिविभूतो सुदारुणाः ।
 चचाल शब्दं कुर्व्याणा सपर्वतवना मही । सदृष्टाः, भेल्युका राजन् कौथ्यमाणाः समन्ततः । ११९
 उक्त्वा, पेतुर्द्विवे भूमावाहृत्य रविमण्डलं । विश्ववाताः प्रादुरामन् नीचैः शर्करवर्षिण ।
 अश्रूणि मुमुचूर्वाणा वैपयुञ्जास्युश्च भृशं । एतान् घोराननादृत्य समुत्पातान् सुदारुणान् ।
 पुनर्युद्धाय संमथ्य चक्षिंसास्तस्युरव्यया । रमणीये कुरुक्षेत्रे पुष्पे स्वर्गं यियासव ।
 ततो गान्धारराजस्य पुत्रं शकुनिरब्रवीत् । सुधध्वमथो योधाः पृथतो हन्मि पाण्डवान् ।
 ततो न. सम्प्रायातानां मद्रयोधास्तरस्त्रिनः । हृष्टा किलकिलाशब्दमकुर्वन्नापरे तथा । १२०
 अस्मांसु पुनरासाद्य लम्बलवा दुरासदाः । शरासनानि धुन्वन्त शरवैर्परवाकिरन् ।
 ततो हन् परैराजन् मद्रराजबलं तदा । दुर्योधनबलं दृष्ट्वा पुनरासीत् पराङ्मुख ।
 गान्धारराजस्य पुनर्बोकासाह ततो बली । निवर्त्तध्वमधर्माज्ञा सुधध्वं किं सृतेन वः । १२१
 अनीकं द्रशसाहस्रमयानां भरतर्षभ । आसीद्गान्धारराजस्य विद्यालप्राप्तयाधिनां ।
 बलेन तेन विक्रम्य वर्त्तमाने जनवथे । पृथतः पाण्डवानोक्तमभ्यग्नजिज्ञितैः शरैः । १२२
 तदभ्रमिव वातेन क्षिप्रमाणं समन्ततः । अभज्यत महैराज पाण्डूनां मुमहहलं ।
 ततो युधिष्ठिरः प्रेक्ष्य भग्नं खलमन्तिकान् । अभ्यचोदयदव्यप सहदेवं महाबल ।
 अथैः सुबलपुत्रो नो जपनं पोष्यं दंशितः । सैन्यानि सूदयत्येव पश्य पाण्डव दुर्भर्ति । १२३
 गच्छ त्वं त्रैपदेयैश्च शकुनिं सैवलं जहि । रथानीकमहं धत्से पाञ्चालमहितोऽनघ ।
 गच्छन्तु कुञ्जराः सर्वे वाजिनस्य सह तया । पादाताय विसाहस्राः शकुनिं तैर्दृते जहि । १२४
 ततो गजाः सप्तशताद्यापपाणिभिराहृताः । पञ्च चाश्वसहस्राणि सहदेवस्य बोधवन् ।
 पादाताय विसाहस्रा त्रैपदेयाय सर्वशः । रणे ह्यभ्यद्रवन्तो तु शकुनिं युद्धदुर्भर्दं ।
 ततस्तु सैवलं राजवभ्यतिक्रम्य पाण्डवः । जघान पृथत, सेनां जयदृष्ट्वा प्रतापवान् ।
 अश्वारोहान्तरन्थाः पाण्डवानां तरस्त्रिनां । प्राविशन् सौबलानीकमभ्यतिक्रम्य तावथान् ।
 ते तत्र मादिन, शूरा सौबलस्य महहलं । रणमथे व्यतिष्ठन्त शरवैर्परवाकिरन् । १२५
 तदुपगतदापाममहापुरुषभेक्तिं । प्रावर्त्तन्त महद्युद्धं राजन् दुर्भन्सितं तव ।

उपारमन् व्याशब्दाः श्रेयका रथिनोऽभवन् । न हि म्वेषां परेषां वा विमेषः प्रत्यदृश्यत् ।
 शूरवाज्विद्युष्टानां शक्तीनां भरतर्षभ । ज्योतिषामिव मन्पातमपश्यन् कुरुपाण्डवाः ।
 च्छितिभिर्विमलाभिस्य तत्र तत्र विशाम्यते । सप्ततन्तीभिराकाशमाहतं वज्रशोभत ।
 प्रासानां प्लुता राजन् रूपमासीत् समन्ततः । शलभानामिवाकाशे तदा भरतसत्तम ।
 रुधिरोचितसर्वाङ्गा विप्रविद्धाद्य पचिभिः । हृद्याः परिपतन्ति स्म शतशोऽय सहस्रशः ।
 अन्योन्यं परिपिष्टाश्च समासाद्य परस्परं । आविद्यताः स्म दृश्यन्ते वमन्तो रुधिरं मुखैः ।
 ततोऽभवत्तमो धोरं सैन्येन रजसा हृते । तानपक्रमतोऽद्राचंतस्माद्दिग्वादर्निन्दम् ।
 श्रयाणाजन्मन्यथांश्च रजसा संहृते मति । भूमौ निपतिताश्चान्ये वमन्तो रुधिरं वज्र ।
 केशकेशि समास्राज न श्रेकुद्येष्टितुं नराः । अन्योन्यमवपृष्ठेभ्यो विकर्षन्ते महाबलाः ।
 मल्ला दव समासाद्य निजगुरित्तरतरं । अथैव्य व्यपकथयन्त बह्वोऽत्र गतासवः ।
 भूमौ निपतिताश्चान्ये बहवो विजयैरपिणः । तत्र तत्र व्यदृश्यन्त पुरुषाः शूरमानिनः ।
 रक्तोचितैस्त्रिभुजैरपकथयित्वा रुधैः । व्यदृश्यन्त मही कीर्णां शतशोऽय सहस्रशः ।
 दूरं न शक्यं तत्रासीद्गन्तुमयेन केनचित् । साशरोरुहैर्हतेरथैराहतं वसुधातले ।
 रुधिरोचितसन्नाहैरात्तशस्त्रैर्ददायुधैः । नामाप्रहरणैर्धैरैः परस्परवधैरपिभिः ।
 सुमन्त्रिणैः सङ्ग्रामे हतभूयिष्ठभैरिक्तैः । स मुहूर्त्तं ततो युद्धा सौबलोऽय विशापते ।
 पट्साहस्रैर्हथैः शिष्टैरुपायाच्छकुनिलतः ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि संकुलपुद्गे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ तथैव पाण्डवानां रुधिरैः समुत्थितं । पट्साहस्रैर्हथैः शिष्टैरुपायाच्छान्तवाहनं ।

अशरोरुहाश्च पाण्डुनामब्रुवन् रुधिरोजिताः । सुमन्त्रिणैः सङ्ग्रामे भूयिष्ठे त्यक्तजोविताः ।
 चैव शक्यं रथैर्धौर्दुं कुत एव महागजैः । रथानिव रथा यान् कुञ्जराः कुञ्जरानपि ।
 प्रतिपातो हि शत्रुनिः क्लमनीकमवस्थितः । न पुनः सौबलो राजन् युद्धमभागमिथ्यति ।
 ततस्तु त्रैपदेयाद्य ते च मन्ता महादिपाः । प्रययुर्थं च पाञ्चाल्यो धृष्टकुर्मो महारथः ।
 सद्यदेवोऽपि कौरव्य रजोमिधे समुत्थिते । सकाको प्रययौ तत्र यत्र राजा युधिष्ठिरः ।
 ततस्तपु प्रयातेतु शकुनिः सौबलः पुनः । पार्थन्तेऽभ्यहनत् कुह्रो धृष्टद्युम्नश्च बाह्विनी ।
 तत् पुनस्तमुलं युद्धं प्राणंस्वकाऽभ्यवर्त्तत । तावकानां परेषाञ्च परस्परवधैरपिणं ।
 ते ह्यन्यान्यमैवन्त तस्मिन् वीरमभागमे । धोधाः पर्थपतन् राजन् शतशोऽय सहस्रशः ।
 अस्मिन्निष्क्रियमानानां मिरसां लोकमल्लये । प्रादुरामोन्महाशब्दखालानां पततामिव ।
 विमुक्तानां शरीराणां क्षिप्रानां पततां भुवि । सायुधानाञ्च याङ्गनामूरुणाश्च विशाम्यते ।
 आसीचटचटाशब्दस्तमुलो लोमहर्षणः । निग्नतैः निग्नतैः शस्त्रैर्भातन् पुत्रान् पितृनपि ।
 धोधाः परिपतन्ति स्म ययामिपकृते खगाः । अन्योन्यं प्रतिधरन्त्याः समासाद्य परस्पर ।

१११५

१११६

१११७

१११८

१११९

११२०

अहं पूर्वमहं पूर्वमिति न्यूनन् सहस्रशः । सङ्घर्षणासनाङ्घ्रैरश्वारोर्हर्गतासुभिः ।
 हयाः परिपतन्ति स्र शतोभोऽय सहस्रशः । स्फुरतां प्रतिपिष्टानामश्वानां शीघ्रगामिनां ।
 खनताश्च मनुश्याणं सन्नद्धानां विशाम्पते । शतवृष्टिपाशशब्दस्त तुमुलः समपद्यत ।
 भिन्दतां परमर्षाणि राजन्दुर्कंनिते तप । अमाभिभूताः संरन्धाः आन्तवाहाः पिपासवः ।
 विवनाश्च शितैः शक्षैरभ्यवर्त्तन्त तावकाः । मत्ता रुधिरगन्धेन बहवोऽपि विचेतसः । ११५
 जघ्नः परान् स्वकांश्चैव प्राप्तान् प्राप्ताननन्तरान् । बहवश्च गतप्राणाः क्षत्रिया जयगद्गिनः ।
 भृसावभ्यपतन्नाजन् शरवृष्टिभिराहताः । दृकग्टप्रशृगालानां तुमुलै मोदनेऽहनि ।
 श्वाभीक्ष्णवयो घोरस्तव पुत्रस्त पश्यतः । नराश्वकायैः सञ्जना भूमिरासीद्विशाम्पते ।
 रुधिरोदकचित्रा च भीक्षुणां भयवर्द्धिनी । श्मिभिः पट्टिभैः शूलैस्तचमाणाः पुनः पुनः ।
 तावकाः पाण्डवेयाश्च न न्यवर्त्तन्त भारत । प्रहरन्तो यथाशक्ति यावत् प्राणस्त धारयं । ११६
 योधाः परिपतन्ति स्र वमन्तो रुधिरं व्रणैः । शिरो गृहीत्वा क्रोधेषु कबन्धश्च व्यदृश्यत ।
 उद्यन् च श्रितं खड्गं रुधिरैश्च समुचितं । श्रयोत्यितेषु बज्रपु कबन्धेषु नराधिप ।
 तथा रुधिरगन्धेन योधाः कण्ठलमाविशन् । मन्दीभूते ततः शब्दे पाण्डवानां महद्वलं ।
 श्रवावग्रीष्टैस्तुरगैरभ्यवर्त्तन्त धौवलः । ततोऽभ्यधावस्तरिताः पाण्डवा जयगद्गिनः ।
 पदात्तयश्च नागाश्च सादिनस्रोद्यतायुधाः । कौष्ठकौष्ठ्य चापेन परिचिय च सर्वशः । ११७
 शूर्पानाविधैर्जघ्न्युर्द्वुपारं तितोर्ध्व । लदीयांस्तान् सम्प्रेक्ष्य सर्वन्तः समभिद्रुतान् ।
 रयात्पत्तिदिरदाः पाण्डवानभिदुद्रुवुः । केचिन् पदातिनः पट्टिभृष्टिभिर परस्परं ।
 निजघ्नुः समरे शूराः क्षीणश्लासिताऽपतन् । रयेभ्यो रधिगः पेतुर्दिग्भ्यो हस्तिपादिनः ।
 त्रिजानेभ्ये दिवो भृष्टाः सिद्धाः पुष्पवपादिव । रवनभ्योन्वमान्याश्च योधा जघ्नर्षहाह्वे ।
 पितृन् भ्रातृन् वयस्त्राश्च पुत्रानपि तथा परे । रवमाधूदमर्थोर्दं युद्धं भरतवत्तम । ११८
 प्रासासिवाणकलिसे वर्त्तनाने सुदारणे ।

इति श्रीमहाभारते शक्यपर्वणि सङ्कलपुष्टे चतुर्विंशतोऽध्यायः ॥ २४ ॥

॥ सद्यश्च उवाच ॥ तस्मिन् शब्दे शब्दो जाते पाण्डवैर्निहते वले । श्वैः सप्तशतैः शिष्टैः पावर्त्तन्त यौवलाः ।

स याला बाधिनो तूर्णमप्रवादे तरन् युधि । युध्यन्मिति यं दृष्टाः पुनः पुनररिन्दमाः ।

श्वशक्तुश्च श्रियांस्तश्च नु राजा महारथः । शकुनेस्त वचः श्रुत्वा त ऊचुर्भरतर्षभ ।

श्वैः तिष्ठति कौरव्यो रथमध्ये महारथः । यदेतत् सुमहच्छत्रं पुण्यं पद्मसमप्रभं । ११९

यदेते भूतशुभाया रथास्तिष्ठन्ति दंशिताः । यथैव तुमुलः शब्दः पर्जन्यनिमदोपमः ।

तश्च गच्छ श्रुन् राजन् ततो द्रक्ष्यसि कौरवं । रवमुत्सृजती योधिः शकुनिः भेषलस्यया ।

प्रयंदा तर यथाधि पुष्पव मराधिप । शरतः सर्वतो वीरैः समरे चित्रयोधिभिः ।

ततो युर्ध्वधनं शृणु रथानोर्ध्वं वस्त्रिते । भरथां स्तावकास भन्तान् सर्वपन् शकुनिहतः ।

दुर्योधनमिदं वाक्यं दृष्टरूपो विशाम्यते । कृतकार्यंमिवात्मानं मन्यमानोऽत्रवीचृषं ।
 जहि राजध्वयानोकमथा सर्वं जिता मया । नात्यक्ता जीवितं सख्ये प्रक्या जंतुं युधिष्ठिरः ।
 हते तस्मिन्वयानोके पाण्डवेनाभिपालिते । गजानेतान् हनिष्यामि पदातीक्षितरास्यया ।
 शुला तु वचनं तस्य तावका जयगङ्गिन् । रथेनाभ्यपतन् दृष्टा पाण्डवानामनोकिनीं ।
 सर्वं विधृतदृणीराः प्रयहीतशरामना । शरामनानि धुन्वानाः सिंघनादान् प्रचक्रिरे ।
 ततो ज्योतुर्लनिर्घोषं पुनराभीद्विशाम्यते । प्रादुराभीच्छराणाञ्च सुमुक्तानां सुदारुण्य ।
 तान् समीपगतान् दृष्ट्वा जवेनोद्यतकार्मुकान् । उवाच देवकीपुत्रं कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ।
 चोदयाथानमन्मान्तं प्रविशैन वलार्थव । अन्तमद्य गमियामि शत्रूणां निशिते शरैः ।
 अष्टादश दिनान्द्यद्युद्धस्यास्य जनार्दन । वर्त्तमानस्य सहतु समावाच परस्परं ।
 अनन्तकृत्वा ध्वजिनीं भूला ह्येषां महात्मनां । जयमद्य गता युद्धे पश्य देव ययाविधं ।
 समुद्रकल्पञ्च वल धार्तराष्ट्रस्य माधव । अस्मान्माषाद्य संजातं गोप्यदोपममच्युत ।
 हते भीष्मे तु सन्दध्याच्छिवं स्याद्विह माधव । न च तत् कृतवान् मूढो धार्तराष्ट्रं सुबालिः ।
 उक्तं भीष्मेण यदाकथं हितं पय्यञ्च माधव । तथाऽपि नाऽसौ कृतवान् वीतबुद्धिः सुयोधनः ।
 तस्मिन्नु तुमुले भीष्मे प्रच्युते धरणीतले । न जाने कारणं किन्तु येन युद्धमवर्त्तत ।
 मूढांस्तु सर्वथा मन्वे धार्तराष्ट्रान् सुबालिश्चान् । पतिते शान्तनोः पुत्रे येऽर्कापुं शङ्करं पुनः ।
 अनन्तरञ्च निहते द्रोणे ब्रह्मविदात्मरे । राधये च विकर्णे च नैवाशाम्यत वैशसं ।
 अल्पावशिष्टे सैन्येऽस्मिन् स्रतपुत्रे च पातिते । तत्पुत्रे च नरत्याघ्रे नैवाशाम्यत वैशसं ।
 श्रुतायुधि हते वीरे जलसन्धे च पौरवे । श्रुतायुधे च नृपती नैवाशाम्यत वैशसः ।
 शूरिअवशि शल्ये च शाल्ये चैव जनार्दन । श्रान्त्येषु च वीरेषु नैवाशाम्यत वैशसः ।
 जयद्रथे च निहते राक्षसे चाप्यलायुधे । वाह्निके सोमदत्ते च नैवाशाम्यत वैशसः ।
 भगदत्ते हते प्रहारे काम्बोजे च सुदक्षिणे । दुःशासने च निहते नैवाशाम्यत वैशसः ।
 दृष्ट्वा च निहतान् प्रहूरान् प्रयत्नाण्डलिकानृपान् । बलिनद्य रणे कृष्ण नैवाशाम्यत वैशसं ।
 श्रवैहिणीपतीन् दृष्ट्वा भीमसेनेन पातितान् । मोहादा यदि वा सोभाशैवाशाम्यत वैशसः ।
 को नुराजा कुले जातः शौरवेयो विशेषतः । निरयं क महदैर कुर्व्यादन्य सुधोधनान् ।
 गुणतोऽप्यधिकं शान्ता वसतः शौर्यतोऽपि वा । अमूढः को नु युध्येत जानन् प्राज्ञो हितार्द्रितः ।
 यद्य तस्य मनो ह्याधीनयोक्तस्य हितं वच । प्रथमे पाण्डवै सार्द्धं सोऽन्यस्य प्रष्टुण्यान् कथं ।
 येन शान्तनवो वीरौ द्रोणे विदुः स्व च । प्रत्याख्याताः प्रमथार्यं किन्तु तस्याद्य भेषज ।
 भौव्याद्येन पिता दृष्टः प्रत्याख्यातो जनार्दन । तथा माता हितं वार्त्थं भापमाणा हितेपिथो ।
 प्रत्याख्याता ह्यभक्त्युत्थं स क्षमद्रिचयेद्वच । कुलान्तकरणीं त्यक्तं जात एष जनार्दन ।
 तथाऽस्य दृश्यते चेष्टा नीतियैव विगम्यते । नैव दास्यति नो राज्यमिति मे मनिरच्युत ।

१९०

१९१

१९२

१९३

१९४

१९५

उक्तोऽहं वदुःशशात विदुरेण महात्मना । न जीवन्दास्यते भागं धार्तराष्ट्रस्य मानद ।

११५

यावत् प्राणा धरिष्यन्ति धार्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः । तावद्युष्मास्त्रपापिषु प्रचरिष्यति पातकं ।

न च युक्तोऽन्यथा जेतुमृते युञ्जेन माधव । इत्यब्रवीत् सदा मां हि विदुरः सत्यदर्शनः ।

तत् सर्वमद्य जानामि ध्यवसायं दुरात्मन । यदुक्तं वचनं तेन विदुरेण महात्मना ।

यो हि श्रुत्वा वचः पथं जामदग्न्याद्ययातयं । श्रवामन्यत दुर्बुद्धिर्भुवं नाममुपस्थितं ।

उक्तं हि बह्व्यः सिद्धैर्जातमात्रे सुयोधने । स्वं प्राप्य दुरात्मानं चयं चर्चं गमिष्यति ।

११६

तदिदं वचनं तेषां निरुक्तं वैजनाईन । चयं गता हि राजानो दुर्व्याधनकृते भूमि ।

सोऽद्य सर्वत्राचरे योधाविहनिष्यामि माधव । छत्त्रियेषु हतेष्व्वायुः शून्ये च गिरिरे छते ।

वधाय चात्मनोऽस्माभिः संयुगे रोचयिष्यति । तदन्तं हि भवैरमनुमानेन माधव ।

स्वं पश्यामि वार्ष्णेय चिन्तयन् प्रज्ञया स्वया । विदुरस्य च वाक्येन चेष्टया च दुरात्मनः ।

तस्माद्याहि चमूं वीर यावद्दन्नि श्रितैः शरैः । दुर्व्याधनं महाबाहो वाहिनीञ्चास्य संयुगे ।

११७

सिममद्य करिष्यामि धर्मराजस्य माधव । हसितदुर्भूलं धैर्यं धार्तराष्ट्रस्य पश्यतः ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ श्रभोयुहसो दाशार्हस्योक्तः सव्यसाचिना । तद्बलौघमग्निवाणामभोतः प्राविशद्दलान् ।

गदाखड्गशरैर्घोरं शक्तिकण्टकसङ्कुलं । गदापरिघपन्थानं रथनागमहाद्रुमं ।

ह्यपत्तिलताकीर्णं गाहमानो महायशसः । व्यचरत्तत्र गोविन्दे रथेनातिपताकिना ।

ते हयाः पाण्डुरा राजन् वदन्ताऽर्जुनमाहवे । दिषु सर्वास्त्रदृश्यन्त दाशार्हेण प्रचोदिताः ।

११८

ततः प्रायाद्रथेनाजौ सव्यसाचो परन्तपः । किरन् शरप्रतांसोच्छ्रणन् वारिधारा घनो यथा ।

प्रादुरासीन्महाशब्दः शराणां नतपर्ष्वणां । इयुभिश्चाद्यमानानां समरे सव्यसाचिना ।

श्रवञ्जलस्तनुवेषु शरौघाः प्रपतन् भुवि । इन्द्राग्निमसस्यशं गाण्डोवर्षेपिताः शराः ।

नराद्यामान् समाहृत्य हयांदापि विगम्यते । श्रपतन् रणेवाणाः पतद्वा इव घोषिणः ।

आघोत् सर्वमवच्छ्रंभं गाण्डोवर्षेपितैः शरैः । न प्राज्ञायन्त समरे दिशो वा प्रदिशोऽपि वा ।

११९

सर्वमाधोव्यगत् पूषं पार्थनामाङ्कितैः शरैः । ह्यमपुष्टैः सैलधैतैः कर्भूरपरिमाञ्जितैः ।

ते दृष्टमानाः पार्थेन पावकनेत्र कुञ्जराः । पार्थेन प्रजङ्घंरार वध्यमानाः श्रितैः शरैः ।

शरपापधरः पार्थः प्रज्वलन्निव भास्करः । ददाह समरे योधान् कलमग्निरिव ज्वलन् ।

पथा वनानि वनगैर्निच्छेदः कचं दहेत् छण्णगतिः सुघोषः । भूरिद्रुमं शूष्कलतावितानं श्वशं सट्टुञ्ज ज्वलनः प्रतपो ।

स्वं च नाराचगणप्रतापी शराश्चिह्वावचतिग्मतेजाः । ददाह सर्वान्तः पुत्रसेनामसृथ्यमाणक्षरमा तरुलो ।

१२०

तथेवः भाण्डरारः सुमुक्ता श्वासञ्जन् वै वरुणमुह्यमपुष्टाः । न स द्वितीयं प्रमुमोच वारुणं नरं ह्ये वा परमदिपे वा ।

अनेकहृत्कर्मिभिर्हि वैश्वैर्धारादानीकमनुप्रविग्मः । स एव एकस्तत्र पुत्रसेनां जघान दैत्यानिव वज्रपाणिः ।

इति श्रीमहाभारते शक्यपर्वणि सट्टुसट्टु पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ शठतां पतामानानां शूराजामनिवर्तिनां । सङ्कल्पमक्रोग्मोषं गाण्डोत्रेन धनश्रयः ।

इन्द्राग्निमस्यर्शनविषद्यान्महीजसः । विष्टजन् वृश्यते वाष्पान् धारा मुञ्चन्निवान्मुदः ।
 तत् सैन्यं भरतश्रेष्ठ बध्यमानं किरीटिना । सम्यदुद्राव संयामात्तव पुच्छस्य पश्यतः ।
 पिहन् भ्राह्मन् परित्यज्य वयस्त्रानपि चापरे । हतधूर्त्या रथाः केचिद्धतस्त्रास्त्रयाऽपरे ।
 भग्नाच्युगचक्रियाः केचिदासन् विद्यास्यते । अन्येषां सायकाः वीणास्त्रयाऽन्ये वाष्पपीडिताः ।
 अक्षता युगपत् केचित् प्राद्वन् भयपीडिताः । केचित् पुत्रानुपादाय हतभूयिष्ठवान्भवाः ।
 विचुकुण्डः पिहन्त्ये महायानपरे पुनः । वान्धवाय नरव्याघ्र भ्राह्मन् समन्धिनस्तया ।
 दुद्रुवः केचिदुत्सृज्य तत्र तत्र विद्यास्यते । बहवोऽत्र भृशं विद्वा मुञ्चमाना महारथाः ।
 निशमन्तः स दृश्यन्ते पार्थवाण्हता नराः । तानन्ये रयमारोष आयास्याव मुहूर्तकं ।
 विद्यान्नाद्य विद्यतास्य पुनर्युद्धाय जग्मिरे । तानपास्य गताः केचित् पुनरेव युयुत्सवः ।
 कुर्वन्तस्तव पुत्रस्य शासनं युद्धदुर्मदाः । पानोयमपरे पोता पर्यायास्य च वाहनं ।
 वर्णापि च समारोष्य केचिद्धरतसत्तम । समायास्यापरे भ्राह्मन् निश्चिथ मिविरे खके ।
 पुत्रानन्ये पिहन्त्ये पुनर्युद्धमरोचयन् । सञ्चयित्वा रयान् केचित् ययामुख्यं विद्यास्यते ।
 आयुष्य पाण्डवानोक्तं पुनर्युद्धमरोचयन् । ते शूराः किङ्किणीशायै समाच्छवा बभासिरे ।
 वैलोक्यविजये युक्ता यथा दैतेयदानवाः । आगम्य महसा वेचित् रथैः स्वर्णविभ्रपितैः ।
 पाण्डवानामनोकेयुष्टद्युधमयोधयन् । दृष्टद्युधोऽपि पाञ्चान्यः मिश्रणो च महारथः ।
 नाकुलिय शतानोक्तो रयानोक्तमयोधयन् । पाञ्चान्यस्त ततः कुडुः सैन्येन महता दृतः ।
 अभद्रवत्सुंशुकुद्धस्तावकान् हन्तुमुद्यतः । ततस्त्रापततसास्य तव पुत्रो जनाधिपः ।
 वाणसद्वाननेकान् वै प्रेषयामास भारत । दृष्टद्युधक्षतो राज्ञस्तव पुत्रेण धन्विना ।
 नाराचैरुनाराचैर्भ्रजभिः चित्रकारिभिः । वत्सदन्तैश्च वाष्पैश्च कर्षारपरिमाञ्चितैः ।
 श्रयांश्च चतुरी हला बाह्निहरसि चार्पयत् । सौंतिविद्धो महेस्वासक्षोत्राद्वित इव द्विपः ।
 तस्यायांश्चतुरी वाष्पैः प्रेषयामास मृत्यवे । सारथेयापि वाष्पेन मिरः कायादपाहरत् ।
 ततो दुर्थाधेना राजा पृथमात्तव वाजिनः । अपाक्रमद्वतरयो नातिदूरमरिन्दमः ।
 दृष्ट्वा तु हतविक्रान्तं स्वमनोक्तं महाबलः । तव पुत्रो महाराज प्रययौ यत्र धैवलः ।
 ततो रथेषु भग्नेषु चिन्हास्य महादिपाः । पाण्डवान्वयिनः पञ्च समन्तात् पर्यवारयन् ।
 ते दृताः समरे पञ्च गजानोक्तं भारत । शशोभन्त महाराज ग्रहा व्याघ्रा घनैरिव ।
 ततोऽञ्जुनी महाराज लभल्लवो महाभुजः । विनिर्धयो रथेनैव श्वेतायः छण्णसारथिः ।
 स समन्तात् परिरुतः कुञ्जरैः पर्यन्तोपमेः । नाराचैर्लिचिधैस्त्री त्स्त्रैर्गजानोक्तमपाययत् ।
 तत्रैकवाष्पनिहतानपग्र्याम् महागजान् । पतितान् पात्यमानांश्च निर्भिन्नान् मय्यमाचिना ।
 भीमधेनस्त तान्दृष्ट्वा नागान्मत्तगजोपमः । करेणादाय महतीं गदामभ्यपतद्वनी ।
 श्रयानुत्थ रयानूर्ध्वं दण्डपाणिरिवान्तकः । समुद्यतगदं दृष्ट्वा पाण्डवानां महारथं ।

११०

१११

११२

११३

११४

११५

वित्रेसुतावकाः सैन्याः शक्यभूते प्रसुसुज्जु । अविश्वस्य वलं सर्व्वं गदाहस्तो हृकोदरे ।

गदया भीमसेनेन भिन्नकुम्भाचजखलान् । धावमानानपश्याम कुञ्जरान् पर्व्वतोपमान् ।

११०

प्राद्रवन् कुञ्जरास्ते तु भीमसेनगदाहताः । पितुरार्त्तस्वरं कृत्वा च्छिन्नपत्वा इवाद्रयु ।

प्रभिन्नकुम्भान् सुवहन् द्रवमाणानितस्रतः । पतमानांश्च संभ्रेल्य वित्रेसुसव प्रैनिकाः ।

युधिष्ठिरोऽपि संकुञ्चो माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ । गार्हपत्रे शितैर्ब्यांशैर्निन्सुर्व्वै यममादन् ।

धृष्टद्युम्नश्च समरे पराजित्य नराधिपं । अपक्रान्ते तव सुते ह्यघृष्टं ममाश्रिते ।

दृष्ट्वा च पाण्डवान् सर्व्वान् कुञ्जरैः परिवारितान् । धृष्टद्युम्नो महाराज सहसा समुपाद्रवन् ।

१११

पुत्र. पाञ्चालराजश्च जिधांसु कुञ्जरान् यथै । अदृष्ट्वा तु रथानीके दुर्व्योधनमरिन्दम ।

अयत्यामा रुपस्यैव हतवर्षा च सान्तत । अग्रजन् चन्त्रियास्तत्र क न दुर्व्योधनेन गतः ।

तेऽपश्यमाना राजानं वर्त्तमाने जनस्ये । भ्रान्ताना निहतं तत्र तत्र पुत्रं महारथाः ।

विवर्णवदना भूला पर्य्यपृच्छन्त ते सुतं । आङ् केचिद्भूते सुते प्रयातो यत्र सौवलः ।

अपरे त्वमुवंशत्र चन्त्रिया भृशविचिता । दुर्व्योधनेन किं कार्य्यं द्रच्छध्वं यदि जीवति ।

११२

युधध्वं संहिता. सर्व्वे किं वो. राजा करियति । ते चन्त्रियाः सतेर्गौचैर्हतभूयिष्ठवाहनाः ।

शरैः सन्धीद्यमानास्तु नातिव्यक्रमयाज्रवन् । इदं सर्व्वं वलं हन्तो येन स परिवारिताः ।

सुते सर्व्वे गजान् हत्वा उपायान्ति स पाण्डवाः । अत्रा तु वचने नेषामन्यत्यामा महावलः ।

हत्वा पाञ्चालराजश्च तदनीकं दुरुत्सवं । रुपय हतवर्षा च प्रययुर्थ्वं सौवलः ।

रथानीके परित्यज्य शूराः सुदृढधन्विनः । ततश्चोपु प्रयातेषु धृष्टद्युम्नपरकृताः ।

११३

आययुः पाण्डवा राजन् विनिग्नन्त. स तावकान् । दृष्ट्वा तु तानापतत सम्पृष्ट्वात्सहारथान् ।

पराक्रान्तांस्तथा वीराञ्चिरागं जीविते तदा । विवर्णमुखभूयिष्ठमभवत्तावकं बलं ।

परिवीणयुधान्दृष्ट्वा तागृष्टं परिवारितान् । राजन् बलेन झञ्जेन् त्यक्त्वा जीवितमात्मनः ।

आत्मना पशुमोऽयुर्थं पाञ्चालस्य बलेन च । तस्मिन्दिग्धे व्यवृत्त्यायु यत्र शारदत स्थित ।

संपद्रुता वयं पञ्च किरोटिशरपीडिताः । धृष्टद्युम्नं महारौरुं तत्र नोऽभूच्छ्री महान् ।

११४

स्त्रिास्तेन वयं सर्व्वे ह्यपयाम रणात्तत । अथापय्यं सात्यकिं तमुपायातं महारथं ।

रथैश्चत. प्रतैर्वीरो मामभ्यद्रवदाहवे । धृष्टद्युम्नादधं मुक्तः कयश्चिञ्जानवाहनात् ।

पतितो माधवानोके दुष्कृतो नरक यया । तत्र युद्धमभूद्द्वारं मुद्गन्तमतिदारुणं ।

सात्यकिश्च महाबाहुर्लभ हत्वा परिच्छदं । जीवग्राहमदृष्टान्नामं मूर्च्छितं पतित भुवि ।

ततो मुद्गन्तोदिव तद्गजानीकमवधत । गदया भीमसेनेन गारापैरर्ज्जुनेन च ।

११५

ते प्रष्टुः महाभागाः धमन्तात् पर्व्वतोपमाः । नातिप्रसिद्धैव गति. पाण्डवानामश्रायत ।

रथमार्गोऽक्षया धके भीमसेनो महावलः । पाण्डवानां महाराज व्यपकंश्वहागजान् ।

अपत्यामा रुपस्यैव हतवर्षा च सान्ततः । अग्रजन्तो रथानीके दुर्व्योधनमरिन्दमं ।

राजानं मृगयामामुक्त्व पुत्रं महारथं । परित्यज्य च पाञ्चाख्यं प्रयाता यव सौबलः ।

राज्ञो दर्शनसविभ्रा वर्तमाने जनचये ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि दुर्व्योधानपधाने पद्मिभोऽध्यायः ॥ २६ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ गजानोके हते तस्मिन् पाण्डपुत्रेण भारत । बन्धमाने बले चैव भीमसेनेन संयुगे ।

चरन्तश्च तथा दृष्ट्वा भीमसेनमरिन्दमं । दण्डहस्तं यथा कुड्ममन्तकं प्राणहारिणं ।

समेत्य समरे राजन् हतशेषाः सुतास्तव । श्रद्धयमाने कौरव्ये पुत्रे दुर्व्योधने तव ।

सौदर्याः सहिता भूत्वा भीमसेनमुपाद्रवन् । दुर्मर्षणः श्रुतान्तश्च जैत्रो मूरिवलो रविः ।

जयसेनः सुजातश्च तथा दुर्बिषहोऽरिहा । दुर्बिमोचननामा च दुष्टमर्षस्तथैव च ।

श्रुतव्वां च महाबाहुः सर्वैश्च युद्धविभारदाः । इत्येते सहिता भूत्वा तव पुत्राः समन्ततः ।

भीमसेनमभिद्रुत्य रुरुधुः सर्वतो दिशं । ततो भीमो महाराज खरव्यं पुनरास्थितः ।

मुमोच निशितान् वाषाण् पुत्राणान्त्व मर्मसु । ते कीर्यमाणा भीमेन पुत्रास्तव महारथे ।

भीमसेनमुपाशेदुः प्रवणादिव कुञ्जरं । ततः कुड्डो रणे भीमः शिरो दुर्मर्षणस्य ह ।

चुरम्रेण प्रमथ्याशु पातयामास भूतले । ततोऽपरेण भस्त्रेण सर्वावरणभेदिना ।

श्रुतान्तमवधीड्भूमस्तव पुत्रं महारथ । जयसेनं तथा विद्धा नाराचिन हृषत्रिव ।

पातयामास कौरव्यं रथोपस्थादरिन्दमः । स पपात रयाद्भूमौ राजंस्त्वर्षं ममार च ।

श्रुतव्वां तु ततो भीमं कुड्डो विव्याध भारिप । शनेन गृह्णवाजानां शशांशं नतपर्वशां ।

ततः कुड्डो रथे भीमो जैत्रं शूरिवल रविं । चीनेतांस्त्रिभिरानर्च्छद्विषाग्निप्रतिभैः शरैः ।

ते हता न्यपतन्भूमौ स्यन्दनेभ्यो महारथाः । वमन्ते पुष्यश्रवला निरुक्ता इव किंशुकाः ।

ततोऽपरेण भस्त्रेण तीक्ष्णेन च परन्तपः । दुर्बिमोचनमाहृत्य प्रेपयामास मृत्यवे ।

स हतः प्रापतद्भूमौ खरयाद्रयिनाम्बरः । गिरेस्त कूटजा भग्नो माहतेनेव पादपः ।

दुष्प्रपथं ततथैव सुजातश्च सुतन्नाव । एकैकं न्यवधीत् संख्ये दाम्था दाम्थां चमूमुखे ।

तो शिलोमुखविद्धाङ्गौ पेतद्वरथसत्तनौ । ततः पतन्तं समरे श्रिबिद्यश्च भुतन्नाव ।

भस्त्रेण पातयामास भीमो दुर्बिषह रणे । स पपात ततो वाहान् परश्वतं सर्वधन्विनां ।

दृष्ट्वा तु निहतान् भाट्टन् बहूनेकेन संयुगे । अमर्षवशमापन्नः श्रुतव्वां भीममभ्ययात् ।

विचिपन् समहृषापं कान्तंस्वरविभूपितं । विष्टजन् शायकाश्चैव विषाग्निप्रतिमान् वङ्गन् ।

स तु राजन् धनुस्त्रिंश्वान् पाण्डवस्त महाश्लथे । श्रैयं क्षिप्रघन्वानं विंशत्या समवाकिरत् ।

ततोऽन्यद्भुरादाय भीमसेनो महाबलः । श्रवाकिरन्तव सुतं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ।

सहदाधीतयोर्युद्धं चित्ररूप भयानकं । यादृशं समरे पूर्वं जम्बवाशयोर्भूमौ ।

तयोस्तत्र श्रितैश्चैतैर्मदण्डनिभैः शरैः । समाच्छ्रवा धरा भव्यां यं दिशो विदिश्रथया ।

ततः श्रुतव्वां यंकुड्डो धनुरादाय शायकैः । भीमसेन रणे राजन् माञ्जोऽरसि शाययत् ।

११७

षोडशविद्धो महाराज तव पुच्छेण धन्विना । भीमः सञ्जुहुमे क्रुद्धः पर्जन्योव मसौदधिः ।
 ततो भीमो रूपाविष्टः पुच्छस्य तव मारिय । मारयिञ्चतुरश्राय शरैर्विन्धे यमस्यं ।
 विरयं तं समासस्य विंशैर्बलैर्मावाहिभिः । श्रवाकिरदमेयात्मा दर्शयन् पाण्डिनाथवं । ११९
 श्रुतर्षा विरयो राजन्नाददे खड्गचर्मणी । श्रयासाददतः खड्गं शतचन्द्रश्च भानुमत ।
 चुरग्रेण गिरः कायात् पातयामास पाण्डवः । क्लिञ्जेत्तमाङ्गस्य ततः चुरग्रेण महाद्वान्ना ।
 पपात कायः स रयाद्दसुधामनुनादयन् । तस्मिन्निपतिते वीरे तावका भयनोहिताः ।
 श्रम्यद्रवन्त संगामे भीमसेनं युयुत्सवः । तानापतत एवाशु हतशेषाद्वलाणैवात् ।
 दंशितान् प्रतिजग्राह भीमसेनः प्रतापवान् । ते तु तं वै समासाद्य परिवन्तुः समन्ततः । १२०
 ततस्तु संहृतो भीमस्तावकैर्निर्मितैः शरैः । षोडशामास तान् सर्वान् सहस्रात् इवासुरान् ।
 ततः पञ्चशतान् हत्वा श्वरूथान्महारथान् । जघान कुञ्जरानीके पुनः सप्तशतं युधि ।
 हत्वा शतसहस्राणि पत्नोनां परमेयुभिः । वाजिनाशु शतान्यथै पाण्डवः स विराजते ।
 भीमसेनस्तु कौन्तेयो हत्वा युद्धे सुतांस्तव । मेने कृतार्थमात्मानं सफलं जन्म च प्रभो ।
 तन्नाथा युधमानं वै विनिघ्नन्तश्च तावकान् । दंशितुं नोत्सहन्ते स्म तव शैत्या । नराधिप । १२१
 विद्राघ्य च क्रुद्धन् सर्वैस्तांश्च हत्वा पदानुगान् । दोभ्यां शब्दे ततश्चके चापयानो महाद्वियान् ।
 हतभूयिष्ठयोधा तु तव सेना विश्रायते । किञ्चिच्छ्रेया महाराज रूपणा समपद्यत ।
 इति श्रीमहाभारते शतपथर्षिणि संकुलयुद्धे सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ १२२
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ दुर्योधनो महाराज दुर्द्धर्पश्चापि ते सुतः । हतशेषो तदा श्रेष्ठ्यै वाजिमथे व्यवस्थितौ ।
 ततो दुर्योधनं हृष्ट्या वाजिमथे व्यवस्थितं । उवाच देवकीपुत्रः कुन्तोपुत्रं धनुःश्रयं ।
 शशवो हतभूयिष्ठा ज्ञातयः परिवारिताः । स्थलीना सञ्जयज्ञाश्रीं निहततः शिनिपुङ्गवः । १२३
 परिव्रान्तय नकुलः सहदेवय भारत । योधयित्वा रथे योधान् धार्तराष्ट्रान् सहानुगान् ।
 दुर्योधनमभित्यज्य वय एव व्यवस्थिताः । कृपय कृतवर्षा चः द्रैगिण्डीव महारथः ।
 शभो तिष्ठति पाञ्चाक्षः त्रिया परमया युतः । दुर्योधतश्च हत्वा सह सर्वैः प्रभद्रकैः ।
 शभो दुर्योधनः पार्य वाजिमथे व्यवस्थितः । कृषेण प्रियसाणेन मेवमाणो मुहुर्मुहुः ।
 प्रतियुद्ध सत्वं सर्वं रणमध्ये व्यवस्थितः । एनं हत्वा प्रित्तोऽथैः कृतकृत्यो भविष्यति । १२४
 गजानीक एतं हृष्ट्या न्याश प्राप्तमरिन्दमं । यावद्य विद्रवन्त्येते तावच्छहि सुयोधनं ।
 यातु कश्चिन् पादाभ्यां क्षिप्रमागम्यतामिति । परिव्रान्त्यवलजावत् नैव मुच्येत किञ्चिदो ।
 हत्वा तत्र यनं सर्वं भङ्गमे धृतशङ्खज । जितान् पाण्डुमुतान् मया ह्यपं धारयते महत् ।
 निहतं स्रवत्सं हृष्ट्या योऽहितश्चापि पाण्डवैः । ध्रुवमेयति सगामे यथाधैवत्तमो नृप ।
 स्वमुक्तः पाण्डुमनु कृष्य वचनमश्रवोत् । धार्तराष्ट्रमुता मन्त्रे हता भोमेन साधव । १२५
 धावतावाहितो दृष्ट्य तावच न भविष्यतः । हतो भीमो हतो द्रौप्यः कर्षा वैकृत्तनो हतः ।

मद्राजो हतः शक्यो हतः कृष्य जयद्रथः । हयाः पञ्चशताः श्लिष्टाः शकुनेः सौवलस्य च ।
रयानान्तु श्रुते श्लिष्टे द्वे एव तु जगद्भिन् । दन्तिनाञ्च श्रुतं सार्धं चिन्नाच्छवाः पदातयः ।
अथत्यामा रुपयैव त्रिगर्त्ताधिपतिश्चया । उल्लूकः शकुनियैव छतवर्णा च सार्वतः ।
रतद्वलमभूच्छ्रेयं धार्तराष्ट्रस्य माधव । मोक्षो न नूनं कालान्तु विद्यते भुवि कश्चित् ।
तया विनिहते सैन्ये परस्य दुर्व्योधनं स्थितं । अद्याहनि महाराजो हतामित्रो भविष्यति ।
न हि मे मोक्ष्यते कश्चित् परेषामिह चिन्तये । ये लघु समरं कृष्य न हास्यन्ति मदीकटाः ।
तान् वै सर्वान् हनिष्यामि यद्यपि सुर्भे मानुषाः । अथ युद्धेपु संकुद्धे दीर्घं राज्ञः प्राजागरं ।
अपनेष्यामि गान्धारं धातयित्वा श्रितैः शरैः । निरुत्था वै दुराचारो यानि रत्नानि सौवस्रः ।
सभायामहरद्भूते पुनस्तान्याहराम्यहं । अथ ता अपि वेत्सन्ति सर्वान् नागपुरे क्षियः ।
श्रुत्वा पतोश्च पुत्रांश्च पाण्डुरैर्निहतान् युधि । समग्रमद्य वै कर्म सर्वं कृष्य भविष्यति ।
अथ दुर्व्योधनो दीर्घः त्रिंशं प्राणांश्च मोक्ष्यति । नापयाति भयात् कृष्य संपामाद्यदि चेन्मम ।
निहतं विद्धि वार्ष्णेय धार्तराष्ट्रं सुखालिभं । समं क्षैतदग्रतं वै वाजिदन्मरन्दम ।
षोडशं व्यातलनिर्घोषं धाह्य थावन्निहन्म्यहं । एवंशुकुक्षुं दामार्शः पाण्डवेन यशस्विना ।
अचोदयद्भयान् राजन् दुर्व्योधनवल्लं प्रति । तदनीकमभिप्रेक्ष्य त्रयः शक्या महाराथाः ।
भौमभेनोऽर्जुनयैव सहदेवश्च मारिय । प्रथयुः सिंहनादेन दुर्व्योधनजिघांसयो ।
तान् प्रेक्ष्य सहितान् सर्वान् प्रवेनोद्यतकार्मुकान् । सौवस्रोऽभ्यद्रवयुद्धे पाण्डवानाततापिनः ।
सुदर्शनस्तव सुतो भौमभेन समभ्ययात् । सुशर्मा शकुनियैव युयुधाते किरीटिना ।
सहदेवं तव सुतो हयवृष्टगतोऽभ्ययात् । ततो द्वि यन्नतः त्रिंशं तव पुत्रो जनाधिप ।
प्रथेन सहदेवस्य शिरसि प्राहरद्भुजं । सोऽपाविद्यद्रथोपस्थे तव प्रुत्त्रेण ताडितः ।
रुधिरानुतसर्वाङ्गं आसीन्निप इव ययन् । प्रतिलभ्य ततः संश्र्मा सहदेवो विग्राह्यते ।
दुर्व्योधने शरैस्तोच्छ्रेः संकुद्धः समवाकिरत् । पार्थोऽपि युधि विक्रम्य कन्तीपुत्रो धनञ्जयः ।
शूराणामयवृष्टेभ्य शिरांसि निचकृत्त ह । तदनीक तदा पार्थो व्यधमद्भुजभिः शरैः ।
पातयित्वा हयान् सर्वास्त्रिगर्त्ताना रथान् यथौ । ततश्चे सहिता भूत्वा त्रिगर्त्तानां महाराथाः ।
अर्जुनं वासुदेवश्च सर्वैर्परवाकिरन् । मत्स्यकर्मण्यमाविष्य सुरप्रेष महायथाः ।
ततोऽस्य खन्दनस्थेयं चिच्छेद पाण्डुनन्दनः । श्लिष्टाश्रितेन च विभो सुरप्रेष महायथाः ।
शिरश्चिच्छेद सहसा तत्रकुण्डलभूषणं । स वै पतन्मूढे राजन् योधानां मियतान्त्व ।
यथा चिह्नो वने राजन् मृगं परियुभुजितः । तं निहत्य ततः पार्थः सुशर्माश्च त्रिभिः शरैः ।
विद्धा तानहनन् सर्वान् रथीन् शक्यान्निभूयितान् । ततः प्रायात्वरन् पार्थो दोषेकालं सुमहत्तं ।
मुञ्चन् क्षोभविंतींतीं प्रस्यन्नाधिपतिं प्रति । तमर्जुनं श्वत्कानां प्रतेन भरतवर्भे ।
पूरयित्वा ततो वाहान् प्राहरत्तस्य धर्मिनः । ततः शरं समाधाय यमदण्डोपमं तदा ।

१५०

१५१

१५२

१५३

१५४

१५५

सुशर्मांषं समुद्दिश्य चिवेपाग्रं हसन्निव । स शरः प्रेषितस्तेन क्रोधदीप्तेन धन्विना ।

सुशर्मांषं समासाद्य भिभेद् दृढयं रणे । स गतासुर्भहारज पपात धरणीतले ।

मन्दयन् पाण्डवान् सर्वांन् व्यययंथापि तावकान् । सुशर्मांषं रणे हत्वा पुञ्जानस्य महारथान् ।

सप्त चाष्टौ च त्रिंशच्च सायकैरनयत् क्षयं । ततोऽस्य निश्रितैर्बाणैः सर्वांन् हत्वा पदानुगान् ।

श्रम्यगाद्भारतीं सेनां हतश्रेयां महारथैः । भीमस्तु समरे क्रुद्धः पुच्छं तव जनाधिप ।

मुद्गर्शनमद्भ्यन्तं शरैश्चक्रे हसन्निव । ततोऽस्य प्रहसन् क्रुद्धः शिरः कायादपाचरत् ।

क्षुरप्रेषण सुतीक्ष्णेन स हतः प्रापतक्नुवि । तस्मिन् निहतं वीरे ततस्तस्य पदानुगाः ।

परिव्रूयणे भीमं किरन्नो विविधान् शरान् । ततस्तु निश्रितैर्बाणैश्चवानोक्तं वृकोदरः ।

इन्द्राग्निमसस्यैः समन्तात् पर्थवाकिरत् । ततः क्षणेन तद्भीमो न्यहनद्भरमर्षभ ।

तेषु तु च्छिद्यमानेषु सेनाध्यावा मंहारथाः । भीमसेनं समासाद्य ततोऽप्युधन्तं भारत ।

स तान् सर्वांन् शरैर्घोरैरवाकिरत् पाण्डवः । तथैव तावकान् राजन् पाण्डवेयान् महारथान् ।

शरवर्षेण महता समन्तात् पर्थवारयन् । आकुञ्चं तदभ्यत् सर्वां पाण्डवानां परैः सह ।

तावकानाञ्च समरे पाण्डवेयैर्युत्सृतां । तत्र योधास्तदा पेतुः परस्परसमाहताः ।

उभयोः सेनयोरारजन् संशोचन्तः स्वबान्धवान् ।

इति श्रीमहाभारते ब्रह्मपर्वणि सुशर्मबधे अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ तस्मिन् प्रवृत्ते संशामे मञ्जवाजिनरचये । शकुनिः शैवलो राजन् सहदेवं समभ्ययात् ।

ततोऽस्थापततस्त्रुणं सहदेवः प्रतापवान् । शरैधान् प्रेषयामास पतङ्गानिव शोप्रगान् ।

उलूकस्य रणे भीमं विव्याध दशभिः शरैः । सायकानां नवत्या वै सहदेवमवाकिरत् ।

ते शूराः समरे राजन् समासाद्य परस्परं । विविधुर्निश्रितैर्बाणैः क्रुद्धवर्षिणवाजितैः ।

स्वर्णपुङ्खैः शिलाधैतैराकर्षात् प्रक्षितैः शरैः । तेषाञ्चापभुजोत्सुधा शरदृष्टिर्बिभ्राम्पते ।

श्राद्धादयद्दिशः सर्वा धारा इव पयामुचः । ततः क्रुद्धा रणे भीमः सहदेवस्य भारत ।

चेरतः कदनं सख्यं कुर्वन्तो समहावसौ । ताभ्यां शरशतैश्चक्रं तदक्षं तव भारत ।

अन्धकारमिवाकाशमभवत्तत्र तत्र ह । अथैर्बिपरिधावद्भिः शरैश्चैर्बिभ्राम्पते ।

तत्र तत्र वृत्तो मार्गो विकर्षंद्भिर्हंतान् वहन्न । निहतानां हयानाञ्च सहेव हयवादिभिः ।

चर्मभिर्भिक्षितैश्च प्रापैन्दिशैश्च मारिप । अष्टभिः शक्तिभिश्चैव सासिप्रासपरश्वधैः ।

सञ्जना श्रियवो जज्ञे कुसुमैः श्वसत् इव । योधास्तत्र महाराज समासाद्य परस्परं ।

उदुत्तनयनैरौपात सन्दृष्टौष्ठपुटैर्मुखैः । सक्ण्डलैर्धर्मैश्च च्छा पप्रक्षिञ्चक्रष्वजिभिः ।

भुञ्जन्दिशैर्भहारज नागराजकरोपमैः । साङ्गदैः सतनुवैश्च सासिप्रासपरश्वधैः ।

क्षम्यैरुत्थितैर्निष्क्रेत्रैर्व्यद्विद्यापरैर्युधि । क्रव्यादगणसञ्जना घोरान्भृत् श्रियवोपते ।

अस्याप्रिष्टे धैर्ये तु कौरवेयान्महाहवे । प्रहृष्टाः पाण्डवा भूत्वा निन्द्यैर्यमसादनं ।

रतस्मिन्नन्तरे शूरः शैबलेयः प्रतापवान् । प्रायेण महदेवस्य शिरभि प्राहरद्भुजम् ।
 सविह्वलो महाराज रयोपस्य उपाविभत् । सहदेवं तथा वृष्टा भीमसेनः प्रतापवान् ।
 सर्वसैन्यानि सकुट्टे वारयामास भारत । निर्भिभेदं च नाराचि, प्रतभोऽय सहस्रयः ।
 विनिर्मिद्याकरोश्चैव सिंघनादमरिन्दमः । तेन शब्देन विवस्ताः सर्वे महयवारुणाः ।
 प्राद्रवन् सधमा भीताः प्रकुनेश्च पदानुगाः । प्रभग्नानय तान् वृष्टा राजा दुर्व्येधनोऽनवीत् ।
 निवर्त्तध्वमधर्मज्ञा युध्यध्वं किं ह्यतेन व । इह कीर्त्तिं समाधाय प्रेत्य लोकान् समद्भुत ।
 प्राणान् जहाति यो वीरो युद्धे पृथमदर्शयन् । स्वमुक्तासु ते राजा शैबलस्य पदानुगाः ।
 पाण्डवानभ्यवर्त्तन्त मृत्युं कृत्वा निवर्त्तनं । द्रवद्विस्तव राजेन्द्र कृत, शब्देऽतिदाहण ।
 क्षुब्धगगरसङ्घामः क्षुभित सर्वतोऽभवत् । तांस्ततः पुरतो वृष्टा शैबलस्य पदानुगान् ।
 प्रत्युद्युर्गो महाराज पाण्डवा विजयोद्यताः । प्रत्याशस्य च दुर्द्धैः सहदेवो विगम्यते ।
 शकुनिं दशभिर्विंड्या हयाद्यास्य चिभिः शरैः । धनुश्चिच्छेद च शरैः शैबलस्य हसन्निव ।
 श्रयान्यद्भुनुरादाय शकुनिर्दुद्धुर्मदः । विव्याध नकुलं पथ्या भीमसेनश्च सप्तभिः ।
 उल्लूकोऽपि महाराज भीमं विव्याध सप्तभिः । सहदेवन्तु सप्तत्या परीषन् पितरं रणे ।
 तं भीमसेनः समरे विव्याध नवभिः शरैः । शकुनिश्च चतुः पथ्या पायंभ्यांश्च विभिक्षिभिः ।
 ते हन्यमाना भीमेन नाराचैसौलपायिते । सहदेवं, रणे, क्रुद्धान्छादयन् शरदृष्टिभिः ।
 पर्वतं वारिधारानिः सविद्युत् इवानुदा । ततोऽध्यापतत, शूरः सहदेप, प्रतापवान् ।
 उल्लूकस्य महाराज भयेनापाहरन्क्रिः । स जगाम रयाद्भूमिं सहदेवेन पातितः ।
 रुधिराभूतसर्वाङ्गो नन्दयन् पाण्डवान् युधि । पुत्तन्तु निहतं वृष्टा शकुनिलव भारत ।
 शायुकण्ठो विनियस्य क्षुब्धवाक्यमनुस्मरन् । चिन्तयित्वा मुहूर्त्तं स वाय्पपूर्णेक्षणः दधन् ।
 सहदेवं समावाद्य चिभिर्विव्याध वायकैः । तानपात्य शरान्मुक्त्वा शरसङ्घैः प्रतापवान् ।
 सहदेवो महाराज धनुश्चिच्छेद भुंयुगे । किञ्च धनुर्वि राजेन्द्र शकुनि, शैबलसदा ।
 प्रगृह्य विपुलं खड्गं सहदेवाय प्राहिणोत् । तमापतन्तं महमा घोररूपं विगम्यते ।
 दिधा चिच्छेद समरे शैबलस्य हसन्निव । श्रिंश्च वृष्टा तथा चिच्छेद प्रगृह्य महतो गर्दा ।
 प्राहिणोत् सहदेवाय सा मोघान्यपतद्भुवि । तत, शक्तिं महाघोरं कालराविमिवोद्यता ।
 प्रेययामास भङ्कुडुः पाण्डवं प्रति शैबलः । तामापतन्तो महमा शरैः कृतकभूयथैः ।
 त्रिधा चिच्छेद समरे सहदेवो हसन्निव । सा पपात त्रिधा चिच्छेत्ता भुम्भे कृतकभूयथा ।
 शोच्यमाणा यया दोषा गगनैर्द्वि प्रतपदा । शक्तिं विनिहतां वृष्टा शैबलस्य भयाहितं ।
 दुद्रुवुष्ठावक्ताः सर्वे भये जाते सशैबलाः । शयोरकुष्ट सहचामोन् पाण्डवैर्जितकाश्रिभिः ।
 धार्तराष्ट्रास्ताः सर्वे प्रायशो विमुञ्जन् । तान् शैबलस्य विमनयो वृष्टा मास्त्रोपुत्रः प्रतापवान् ।
 शरैरेकवाहसैर्भारयामास धंयुगे । ततो गान्धारकैर्मुञ्चं पुष्टैर्यैर्विधैः धृतं ।

११९

११९

११९

११९

११९

११९

आसपाद रणे यान्तं सहदेवोऽयं सौवर्भ । स्वमग्रमवतिष्ठन्तं सङ्गुण्य शकृन्नि नृप ।

रथेन काञ्चनाङ्गेन सहदेव समभ्ययात् । अधिग्न्य बलवत् छत्वा व्याधिपत् सुमघट्टनु ।

स सौवर्भलमभित्युत्थ गार्हपथै शिलाश्रिते । भृशमभ्यहनत् सुदुष्टोत्तौवैरिव मद्यादिप ।

उवाच सैन मेधावो निगृह्य क्षारयन्निव । चतुर्धर्मै खिरो भूत्वा युयुत्सु पुरुषो भव ।

यत्तदा हृथथे मूढ म्लहन् चै समातले । फलमद्य प्रपयस्व कर्मणस्तस्य दुष्कृते ।

निहतस्ते दुरात्मानो येऽस्मि नवदमन् पुरा । दुर्योधन कुलाङ्गार शिष्टस्तथास्तथातुल ।

अद्य ते निह्नियामि चुरेषोन्मथित शिर । वृचात् फलमिवाविद्ध लगुडेन प्रमायिता ।

एवमुक्त्वा महाराज सहदेवो महाबल । सकुड्मो रणशार्दूलो वेगेनाभिजघान त ।

अभिगम्य सुदुर्द्धर्ष सहदेवो युधा पति । विषय बलवधाप क्रोधेन प्रञ्चलन्निव ।

शकुनि दशभिर्विद्धा चतुर्भिर्बाण्य वाजिन । ह्यच ध्वज धनुष्यास्य स्थिन्त्वा सिह इवानदत् ।

द्विवध्वजधनुश्च सहदेवेन सौवर्भ । ततोऽर्जितविद्धो वज्रभि सर्वमर्षस्य सायकै ।

ततो भूयो महाराज सहदेव प्रतापवान् । शकुने प्रेपयामास शरदृष्टि दुरासदा ।

ततश्च कुड्म सुबलस्य पुत्रो माद्रीसुन सहदेव विमर्ह । प्रायेण जाम्बूनदभूयणेन जिघांसुरेकोऽभिपपात शीघ्र ।

माद्रीसुतस्तस्य समुद्यत त प्रासं सुदृत्तौ च भुञ्जे रणये । भक्षैस्त्रिभिर्युगपत् सञ्चकर्त्त ननाद चाक्षैश्चरसाजिमथे ।

तस्याशुकारो सुसमाहितेन सुवर्षुपुङ्गेन दृढायसेन । भङ्गेन सर्ववारणातिगेन शिर शरीरात् प्रममाय भूय ।

शरेण कार्त्तस्वरभूषणेन दिवाकराभेन सुसहितेन । हतोत्तमाद्वो युधि पाण्डवेन पपात भूमौ सुबलस्य पुत्र ।

स तच्छिरो वेगवता शरेण सुवर्षुपुङ्गेन शिवाश्रितेन । प्रवैरयत कुपित पाण्डुपुत्रो यत्तत कुहूण मनयस्य मूल ।

हतोत्तमाङ्ग शकुनि समीक्ष्य भूमौ श्रयान रुधिरार्द्रगात्र । योधास्त्वदीयो भयनष्टसत्त्वा दिश प्रज्ज्मु प्रगृहीतशस्ता ।

विप्रद्रुता शुष्कमुखा विमञ्जा शाण्डोवघोषेण समाहताय । भयार्द्रिता भग्गरथास्य नागा पदातयथैव सधात्तंराज्ञा ।

ततो रथाञ्जकुनि पातयित्वा मुदान्विता मारत पाण्डवेया । शङ्कान् प्रदधु समरेऽर्जितदृष्टा सकेब्रान् सैनिकान् हर्षयन्त ।

तच्चापि सर्वे प्रतिपूजयन्तो दृष्ट्वा ब्रुवाणा सहदेवमाजो । दिव्या हतो नैकतिका दुरात्मा सहात्तमो वीर रणे त्वधिति ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि शकुन्युलूकवर्षे जनत्रिंशोऽध्याय ॥ २८ ॥

॥ अथ हृदप्रवेशपर्व ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः कुड्मा महाराज सौवर्भस्य पदनुगा । त्यक्त्वा जीवितमाक्रन्दे पाण्डवान् पथ्यवारयन् ।

तानर्जुन प्रत्यगृह्णात् सहदेवजये धृत । भीमर्षेण च तेजसो कुड्मामोविपदर्शन ।

शकृष्टिप्रासहृत्ताना सहदेव जिघासता । सङ्कल्पमन्त्रो भे घ गाण्डोनेन धनुश्चय ।

सगृहीतायुधान् पाशन् घोधानामभिधावता । भक्षैश्चिच्छेद यो नमु शिरास्त्रेपि हयानपि ।

ते हता प्रयपद्यन् वमुधा विगतासव । चरता ले कनोरेण प्रहता सव्यर्थावना ।

ततो दुर्योधनो राजा वृष्ट्वा ह्यस्यसङ्घय । हतशयान् सनानीय कुो रयणान् यत्नम् ।

कुञ्जराय हयाद्यैव पादाताञ्च समन्तत । उवाच संहितान् सर्वान धर्त्तराष्ट्र इद वच ।
समासाद्य रणे सर्वान् पाण्डवान् ससुहृद्गणान् । पाञ्चालञ्चापि सवल हत्वा शीघ्र निवर्त्तत ।
तस्य ते शिरसा गृह्य वचन युद्धदुर्मदा । अभ्युद्ययूरणे पार्यान् तत्र पुत्रस्य ग्रामनात ।
तानभ्यापतत शीघ्र हतशेषान महारणे । शरैराशोविधाकारै पाण्डवा समवाकिरन् ।
तत् सैन्य भरतश्रेष्ठ मुङ्गर्त्तेन महात्मभिः । श्रवधृत रथ प्राप्य चातार नाभ्यविन्दत ।
प्रतिष्ठमानन्तु भयाघ्रावतिष्ठति दशित । श्रद्धैर्बिम्बिपरिधावद्भि सैन्येन रजसा रृतै ।
न प्राज्ञायन्त समरे दिग्दश्य प्रदिग्दशया । ततस्तु पाण्डवानीकानि स्यद्य वधेवा जना ।
अभ्यप्रास्तावकान् युद्धे मुङ्गर्त्तदिव भारत । ततो नि श्रेयसभयस्तत् सैन्य तत्र भारत ।
श्लोचिष्य समेतास्तु तत्र पुत्रस्य भारत । एकादश हता युद्धे ता प्रभो पाण्डुसृञ्जयै ।
तेषु राजसहस्रेषु तावक्रेषु महात्मसु । एको दुर्व्योधनो राजन्नदृश्यत स्य चत ।
ततो वीक्ष्य दिग् सर्वान् दृष्ट्वा शून्याञ्च मेदिनो । विहोना सर्वधैर्येषु पाण्डवान वीक्ष्य सयुगे ।
मुदितान् सर्वत सिद्धान् नर्दमानान् समन्तत । बाणशब्दरवाद्यैव श्रुत्वा तेना महात्मना ।
दुर्व्योधनो महाराज कर्मनेनाभिसृष्टत । श्रपयाने मनश्चक्रे विहोनवलवाहन ।
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ निहते म मन्त्रे सैन्ये नि शेषे शिरिवे कृते । पाण्डवाना वले हत किन्तु श्रेयमभ्युत्तदा ।
एतन्ने पृच्छतो ब्रूहि कुशलो ह्यभि सञ्जय । यच्च दुर्व्योधनो मन्द कृतवाप्तनयो मम ।
वलचय तदा दृष्ट्वा स एक श्रियिवोपति ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ रयानां दे सहस्रं तु मत्त नागगतानि च । पञ्च चान्यसहस्राणि पत्नीनाञ्च शतं शता ।
एतच्छ्रेयमभ्युत्तोजन पाण्डवाना महद्दल । परिष्टह्य हि षट्पुत्रे धृष्टद्युम्नो व्यवस्थित ।
एकाको भरतश्रेष्ठ ततो दुव्याधनो नृप । नापश्यत् समरे कञ्चित् सहाय रयिनाम्बर ।
नर्दमानान् परान्दृष्ट्वा खवलस्य च सञ्जय । तया दृष्ट्वा महाराज स एक श्रियिवोपति ।
हत स्रहयमुत्सृज्य प्राक्चुव प्राद्रवद्भयात् । एकादशचमूभक्तौ पुत्त्रो दुर्व्योधनस्यव ।
गदामादाय तेजसो पदाति प्रखितो ब्रूद । नातिदूर ततो गत्वा पञ्चमेव नराधिप ।
सस्मार वचन वचुर्धर्मशीलस्य धीमत । इद नून महाप्राज्ञो विदुरो दृष्टवान पुरा ।
नहर्दशसमस्त्राक चक्षियाणाञ्च सयुगे । एव विचिन्त्य नस्य प्रविचिर्गुर्द नृप ।
दु उषन्तस्तदयो दृष्ट्वा राजन् वलचय । पाण्डवान् महाराज धृष्टद्युम्नपुरोगमा ।
अभ्यद्रवन्त सङ्गुद्धास्तव राजन् वल प्रति । शस्त्रदृष्टिप्रासहस्ताना बलानामभिगर्जन्ता ।
सङ्कल्पमकरोन्मिषा गाण्डीवेन धनञ्जय । तान् हत्वा निबिन्दीर्षयै सामव्यान् सद्य वन्मुभिः ।
रथे श्रेतहये तिष्ठन्कुनेन यङ्गशोभत । सुवलस्य हते पुत्रे सवाजिरयकुञ्जरे ।
महावनमिव च्छिन्नमभवत्तावक वल । शनैकयतमाहस्ये बले दुर्व्योधनस्य ह ।
नान्यो महारथो राजन् जीवमानो व्यदृश्यत । श्रेणपुद्रादृते वीरान्तयैव कृतवर्षण ।

११५५

११५६

११५७

११५८

११५९

११६०

कृपाच गौतमाद्राजन् पारिविवाच तवात्मजात् । धृष्टद्युम्नसु मा दृष्ट्वा सद्यः सात्यकिनाऽप्रवीत ।
 किमेतेन गृध्रीतेन नानेनार्योऽस्ति जीवता । धृष्टद्युम्नवच श्रुत्वा शिनेर्भता महाारय ।
 उच्यन्निशित खड्गं हन्तु मामुद्यतस्तदा । तमागम्य महाप्राज्ञं कृष्णद्वैपायनोऽप्रवीत । ११८
 मुच्यता सञ्जयो जीवन् न हन्तव्यं कथञ्चन । द्वैपायनवच श्रुत्वा शिनेर्भता कृताञ्जलि ।
 ततो मामप्रवीनुक्त्वा खल्लि सञ्जय साधय । अनुज्ञातस्त्वहं तेन न्यस्तवर्षां निरायुध ।
 प्रातिष्ठ येन नगरं सायाञ्छे हृदिरोचितं । क्रोशमाचमपक्वानां गदापाणिमवस्थित ।
 एकं दुर्व्याधनं राजन्नपश्यं गृश्वित्त । स तु मामभ्रूपूर्वाशो नाग्रकोदभिवोचिर्त्तु ।
 उपप्रेषत मा दृष्ट्वा तथा दीनमवस्थित । तच्चाहमपि शोचन्तं दृष्ट्वैकाकिनमाहवे । ११९
 मुङ्गन्तं नाग्रकदकुमतिदुःखपरिभुत । ततोऽस्मै तदहं सर्व्वमुक्त्वानुग्रहणं तदा ।
 द्वैपायनप्रसादाच्च जीवतो मोक्षमात्मनः । स मुङ्गन्तंमिदं ध्यात्वा प्रतिलभ्य च चेतना ।
 भ्रातृस्य सर्व्वभैर्यानि पथ्यपुञ्जत स्मृता ततः । तस्मै तदहमाचवे सर्व्वप्रत्यक्षदशिवान ।
 भ्रातृस्य निहतान् सर्व्वान् सैन्यञ्च विनिपातित । चयं किल रथा शिष्टास्तावकानां नराधिप ।
 इति प्रस्थानकाले मा कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् । स दीर्घमिव नियस्य प्रत्यवेक्ष्य पुनः पुनः । १२०
 अथै मा पाणिना स्यूया पुच्छसे पथ्यभाषत । तदन्यो नेह सङ्ग्रामे कश्चिज्जीवति सञ्जय ।
 दितोय नेह पश्यामि ससहायास्य पाण्डवा । ब्रूया सञ्जय राजानं प्रजाचक्षुषमोचरं ।
 दुर्व्याधनस्तव सुतः प्रविष्टो हृद इत्युत । सुहृद्भिस्तादृशैर्हैनं पुच्छेर्भ्रातृभिरेव च ।
 पाण्डवैश्च हन्ते राज्ये को नु जीवते मादृश । आचक्षीथा सर्व्वमिदं माघ मुक्तं महाहवात् ।
 तस्मिंस्तोयहृदे गुप्तं जीवन्तं भृशविवत । स्वमुक्त्वा महाराज प्राविशत्त महाहृद । १२१
 अस्तम्यत तोयञ्च माययामनुजाधिप । तस्मिन् हृदे प्रविष्टे तु चोचयान् आन्तवाहनान् ।
 अपश्यं संहितानेकस्तं देशं समुपेयुष । कृपं शारदत वीरं द्रौणिञ्च रयिनाम्बर ।
 भोजश्च कृतवर्षाणं संहितानं शरविक्रतान् । ते सर्व्वे मामभिप्रेक्ष्य तूर्णमथानेचोदयन् ।
 उपयाय च मामुचुर्दृष्ट्वा जीवसि सञ्जय । अष्टच्छैव मा सर्व्वेषु तव जनाधिप ।
 कश्चिदुर्व्याधनेन राजा स नो जीवति सञ्जय । आख्यातवानहं तेभ्यस्तदा कुम्भिलिन नृप । १२२
 तथैव सर्व्वमाचक्ष यन्मा दुर्व्याधनेऽब्रवीत् । हृदक्षैवाहमाचक्षे यः प्रविष्टो नराधिप ।
 अथत्यामा तु तद्राजन् निगम्य वचनं मम । त इदं विपुलं प्रेक्ष्य कर्णः पथ्यं देवयत् ।
 यक्षो धिङ्मनः स जानाति जीवतोऽस्मात्तराधिप । पथ्यान्तां द्विवधं तेन सह यो धयितुं परान् ।
 ते तु तत्र चिन्म कालं विलयन्तु महारथाः । प्राद्रवन्वयिना श्रेष्ठा दृष्ट्वा पाण्डुसुतावणे ।
 ते तु मा रथमारोप्य स्तपस्य सुपरिष्कृत । धेनानिनेमगाजमुद्भूतशेषास्त्रेषा रथाः । १२३
 तत्र गुण्ठा पश्चिन्ना सूर्य्यं चास्तमिते सति । सर्व्वे विभुमुग्रं श्रुत्वा पुद्गाणां तव सञ्जय ।
 ततो दृष्ट्वा महाराजं योऽपितः रक्षिष्ये नराः । राजदारानुपादाय प्रययुर्भंगः प्रति ।

तत्र विक्रोममानानां रुदन्तीनाञ्च सव्यगः । मादुरामोन्महाप्रन्दः युवा तद्वलमङ्गुर्थं ।
 ततस्तां योषितो राजन् रुदन्तीं वै मुञ्जमुञ्जः । कुरथ्ये इव प्रन्देन नादयन्त्यो महोतलं ।
 आजगुः करजैद्यापि प्राणिभ्यः शिरांस्तुतः । ललुञ्चुय तदा कियान् क्रोधान्यस्तत्र तत्र च ।
 द्वाहाकारविनादिन्यो विनिप्रन्य उरौषि च । शोचन्त्यस्तत्र रुदुः क्रन्दमाना विद्याम्यते ।
 ततो दुर्व्योधनामात्याः सायुकण्ठा भयातुराः । राजदारानुपादाय प्रययुर्नगरं प्रति ।
 वेचव्यासकहस्ताश्च द्वाराथवा विद्याम्यते । प्रययौयानि शुभ्राणि स्वद्वारात्तरणवन्ति च ।
 समादाय पुनस्वर्षं नगरं जनरक्षणं । आस्त्रायायतरीयुक्तान् स्वन्दनानपरे पुनः ।
 स्नान् स्नान् दारानुपादाय प्रययुर्नगरं प्रति । अद्भुष्टपूर्व्यां या नार्थो भास्करेणापि वेगसु ।
 ददृग्गुप्ता महाराज जना घाता पुरं प्रति । तास्त्रियो भरतयेष्ट भौकुमाथ्यममन्विताः ।
 प्रययुर्नगरं त्वर्षं हतस्त्रजनवान्शवाः । आगोपाला विपालेभ्यो द्रचन्तो नगरं प्रति ।
 ययुर्मनुष्याः सध्मान्ता भीमभेनभयादिताः । अपि चैषां भयं तोत्रं पाथंभ्योऽभूत् सुदारुणं ।
 प्रेषमाणसादान्योन्यमधावनगरं प्रति । तस्मिन्सया वत्समाने विद्वेभे भृगुदारुणे ।
 युयुत्सुः शोकसंमूढः प्राप्रकालमचिन्तयत् । जितो दुर्व्योधनः संख्ये पाण्डवेर्भीमविक्रमैः ।
 एकादशचमूर्त्तौ भातरस्यास्य सूदिताः । हताश्च कुरुवः संख्ये भीमद्वेष्टेणपुरःसराः ।
 अहमेको विमुक्तस्तु भाग्ययोगाद्यद्दृच्छया । विद्रुतानि च सव्योणि शिविराणि समन्ततः ।
 इतस्ततः पलायन्ते हतनाया हतौजसः । अद्भुष्टपूर्व्यां दुःखान्ता भयव्याकुललोचनाः ।
 हरिणा इव विचस्ता वीचमाणा दिशो दग्ध । दुर्व्योधनस्य सचिवा ये केचिद्वभेषिताः ।
 राजदारानुपादाय प्रययुर्नगरं प्रति । प्राप्रकालमहं मन्ये प्रवेग्नैः सह प्रभो ।
 युधिष्ठिरमनुज्ञाय भीमभेनं तथैव च । एतदर्थं महाबाहुभयोः सन्वेदेदयत् ।
 तस्य प्रीतिऽभवद्राजा नित्यं कर्हणवेदिता । परिख्यञ्च महाबाहुभ्यामुपतं व्यमञ्जयत् ।
 ततः स रयमास्थाय द्रुतमग्यानचोदयत् । शंवाह्यितवांस्यापि राजदारानुपुरं प्रति ।
 तथैव सद्भितः विप्रमस्रं गच्छति भास्करे । प्रविष्टो ह्यस्त्रिनपुरं वायुकण्ठाऽश्रुलोचनः ।
 अपश्यत् महाप्राज्ञं विदुरं मायुलोचनं । राज्ञः समोपालिविष्कान्तं शोकोपहतचेतसं ।
 तमप्रवीत् सत्यप्रतिः प्रणतं त्रयतः क्षित्तं । दिव्या कुहचये हृत्ते अग्निस्त्वं पुत्र जीवसि ।
 विना राघ्नः प्रवेग्नैर्वै किमपि नमिहागतः । एतद्वै कारणं सर्वं विद्वरेण निवेदय ।
 ॥ युयुत्सुस्वाच ॥ निहते गजुनौ तत्र सञ्जातिसुतवान्शवे । हतमेपयरीशरो राजा दुर्व्योधनसुतः ।
 स्वकं स ह्ययमुत्सृज्य प्राञ्जुषः प्राद्रवद्गयात् । अपकान्ते तु नृपतौ स्वन्वावारनिवेशनात् ।
 भयव्याकुलिते सर्वे प्राद्रवन्नगरं प्रति । ततो राज्ञः कस्यचाणि धाट्ठणां चास्य सर्वशः ।
 वाहनेषु समारोप्य अश्ववाः प्राद्रवन् भयात् । ततोऽहं ममनुज्ञाय राजानं महक्रेग्वं ।
 प्रविष्टो ह्यस्त्रिनपुरं रघुन् साकान् प्रधावितान् । एतच्छ्रुत्वा तु वचनं वैश्यापुत्रेण भाषितं ।

१११

११०

११२

११३

११४

११५

प्राज्ञकालमिदं सर्वं विदुरः सर्वधर्मवित् । अपूजयद्भवेद्यात्मा युयुत्सुं वाक्यमजवोत् ।
 प्राज्ञकालमिदं सर्वं भवतो भरतचये । रचितं कुलधर्मस्य सानुक्रोशतया त्वया । ११
 दिक्षा त्वामिह संयामादस्मादीरभयात्पुरं । समागतमपश्याम ह्यंशुमन्तमिव प्रजाः । १११
 श्वस्यस्य नृपतेर्यथैर्लुब्धस्वादीर्घदर्शिनः । पञ्चमो वाच्यमानस्य दैवोपचतचेतसः । ११२
 त्वमेक्रो व्यथनात्तस्य जीवमे पुत्र सव्यस्य । अथ त्वमिह विद्यान्तः श्रोऽभिगन्ता युधिष्ठिरं ।
 सतावदुक्ता, वचनं विदुर साश्रुलोचन । युयुत्सुं समनुप्राथ्य प्रविवेकं नृपचयं ।
 पौरजानपदैर्दुःखाद्वा हेति भृशनादित । निरानन्दं गतश्रीकं हताराममिव जयं ।
 शून्यरूपमपध्वंसं दुःखाद्दुःखतरोऽभवत् । विदुरः सर्वधर्मज्ञो विक्रमेनान्तरात्मना । ११३
 विवेश नगरं राजन् निश्चयं शनैः शनैः । युयुत्सुरपि तां रात्रिं स्वहृद्वे न्यवसत्तदा ।
 वन्द्यमानः स्वकैद्यापि नाभ्यनन्दत् सुदुःखितः । चिन्तयान्, जयं तीर्थं भारताणां परस्परं ।
 इति श्रीमहाभारते श्राल्पपर्वाणि ब्रह्मपर्वणपर्वाणि युयुत्सुगमने विंशोऽध्यायः ॥३०॥
 ॥ धृतराज उवाच ॥ हतेषु सर्वसैन्येषु पाण्डुपुत्रैरणाजिरे । मम सैन्यवशिष्टासौ किमकुर्वन्त सञ्जय ।
 कृतवर्मा कृपश्चैव द्रोणपुत्रश्च वीर्यवान् । दुर्योधनस्तु मन्दात्मा राजा किमकरोत्तदा ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ सम्प्राद्रवत्सु दारेषु चत्विषाणां महात्मनां । विद्रुते भिविरे शून्ये श्वश्रुदिग्ग्रास्यो रथाः । ११४
 निश्वस्य पाण्डुपुत्राणां तदा वै जयिना स्वनं । विद्रुतं भिविरं दृष्ट्वा सायाक्त्रे राजगृह्णिनः ।
 स्थानं नारोचयंस्तत्र ततश्च हृदमभ्ययुः । युधिष्ठिरोऽपि धर्मोत्तमा आत्मनिः संहिता रणे ।
 हृष्टः पथंचरद्राजन् दुर्योधनवधेषया । मार्गमाणस्तु त कुरुक्षेत्रे पुत्र जयैषिण ।
 यत्नतोऽन्वेपमाणस्तै नैवापश्यन् जनाधिपं । स हि तीव्रेण वेगेन गदापाणिरपाकमत् ।
 तं हृदं प्राविशत्पाणि विष्टभापः स्वमाद्यया । यदा तु पाण्डवाः सर्वं सुपरिभ्रान्तवाचना । ११५
 ततः स्वशिविरं प्राथ्य व्यतिष्ठन्त सैनिकाः । ततः कृपश्च द्रोणश्च कृतवर्मा च सात्त ।
 सन्निविष्टेषु पार्थेषु प्रयातास्तं हृदं शनैः । ते तं हृदं समासाद्य यत्र शनैः जनाधिपः ।
 अभ्यभापन्त दुर्द्धं राजानं सुप्रमत्तमिव । राजवृत्तिष्ठ युध्वस्य सहासामिर्धुधिष्ठिर ।
 जित्वा वा श्रियो भुङ्क्ष्व हते वा स्वर्गमाप्नुहि । तेषामपि यत्नं सर्वं हतं दुर्योधन त्वया ।
 प्रतिविद्धाथ भृशद्युधे शिष्टास्तव सैनिकाः । न ते वेगं विपश्चितुं शक्नोस्तव विद्यात्तव । ११६
 अस्माभिरभिगुप्तस्य तस्मादुत्तिष्ठ भारत ।
 ॥ दुर्योधन उवाच ॥ दिक्षा पश्यामि वो मुक्कानीदृश्यात् पुरुषपथान् । पाण्डुकौरवसंमर्द्धाञ्जीवमानान्तरर्षभान् ।
 विजेष्यामो वथ सर्वं विद्यान्ता विगतहृत्माः । भवन्तस्य परिभ्रान्ता वयस्य भृशविचिताः ।
 उदीर्घं च यत्नं तेषां तेन युद्धं न रोचये । न सेतदद्भुतं वीरा यद्यो मरुद्विदं मनः ।
 अस्माच्च परा भक्तिर्न ह्यकाच पराक्रमे । विद्यामैका निगमद्य भवतिः संहिता रणे । ११७
 प्रतिघोऽस्माद्युधं प्रचूम्थे न मेऽप्यत्र संशयः ।

॥ सन्नय उवाच ॥ स्वमुक्तोऽब्रवीद्द्वीषीराजानं युद्धदुर्मदं । उत्तिष्ठ राजन् भद्रन्ते विजिज्यामी वयं परान् ।
 इष्टापूर्तेन द्यनेन सत्येन च जयेन च । अपि राजन् यया ह्यद्य निहनिष्यामि मीमहान् ।
 मा स्म युद्धकृतां प्रीतिमाप्नुया सज्जनोचिद्रां । यदोमां रजनी व्युष्टा न हि हन्मि पराक्षणे ।
 नाहत्वा सर्वपाञ्चालान् विमोक्ष्ये कवचं विभो । इति सत्यं ब्रवीष्येतत्तन्ने शृणु जनाधिप ।
 तेषु सभायमाणेषु व्याधासुं देशमाययुः । मांसभारपरित्रान्ताः पानीयार्थं यद्दृश्या ।
 ते हि नित्यं महागज भीमवेनस्य लुब्धकाः । मांसभारानुपाजहुर्भतया परमया विभो ।
 ते तत्राधिष्ठितास्तेषां सर्वं तद्रचनं रक्षः । दुर्योधनपचयैव शृणुतु, सङ्गता मिय ।
 तेऽपि सर्वे महेश्वासा अयुद्धार्यिनि कौरवे । निर्व्यथं परमसुभुमदा वै युद्धकाङ्क्षिणः ।
 तांशुया समुदीच्याय कौरवाणां महारथान् । अयुद्धमनसश्चैव राजानं न्यितमभक्षि ।
 तेषां श्रुत्वा च संवादं राजस्य सलिले सतः । व्याधाऽभ्यजानन् राजेन्द्र सलिलस्यं सुयोधनं ।
 ते पूर्व्वं पाण्डुपुत्रेण पृष्टा ध्यासन् सुतन्त्रव । यद्दृष्टापगतास्त्रव राजानं परिमर्गता ।
 ततस्ते पाण्डुपुत्रस्य स्मृत्वा तद्वापितं तदा । अन्वोन्यमब्रुवन् राजन्वाव्याधाः प्रनैरिदं ।
 दुर्योधनं ख्यापयामो धनं दास्यति पाण्डवः । अयकमिह नः ख्यतो ह्रदे दुर्योधनो नृपः ।
 तस्माद्गच्छामहे सर्वे यत्र राजा युधिष्ठिरः । आख्यातं सलिले मुग्धं दुर्योधनममर्षणं ।
 धृतराष्ट्रात्मजं तस्मै भीमधेनाय धीमते । शयानं सलिले सर्वे कथय मेा धनुर्भूते ।
 स नो दास्यति सुप्रोतो धनानि वज्रान्युत । किं नो मांसेन शृङ्गैश्च परिजिष्टेन शोषिणा ।
 स्वमुक्ता तु ते व्याधाः सम्यक्पृष्टा धनार्यिनः । मांसभारानुपादाय प्रययुः शिविरं प्रति ।
 पाण्डवापि महाराज लुब्धलचाः प्रहारिणः । अपश्यमानाः समरे दुर्योधनमवस्थितं ।
 निष्ठतेस्तस्य पापस्य ते पारं गमनेसुव । चारान् सन्नेपयामासुः समन्तात्प्रजगिरे ।
 आगम्य तु ततः सर्वे नष्टं दुर्योधनं नृप । न्येदयन्त संहिता धर्मराजस्य बैनिका ।
 तेषां तद्रचनं श्रुत्वा चाराणां भरतर्षभ । चिन्तामग्भगमत्तोत्रा निश्वस च पार्थिवः ।
 अयं स्थितानां पाण्डूनां दीनानां भरतर्षभ । तस्माद्देशदपरुम्य त्वरिता लुब्धका विभो ।
 आश्रमु शिविरं हृष्टा हृष्टा दुर्योधनं नृप । वार्धमाणाः प्रविष्टाय भीमधेनस्य पर्यतः ।
 ते तु पाण्डवमासाद्य भीमधेन महावलं । तस्मै तत् सर्वमाचख्युर्धृत्वां यत्र वैश्रुतं ।
 ततो वृकादरो राजन् दत्त्वा तेषां धनं बज्र । धर्मराजाय तत् सर्वमाचचचे परन्तपः ।
 श्वौ दुर्योधनो राजन् विज्ञातो मम लुब्धकैः । संसभ्य सलिले भेते यस्माथं परितपस्ये ।
 तद्वचो भीमधेनस्य मिथं श्रुत्वा विद्यामते । अज्ञातयत्र, कौन्तेयो हृष्टोऽभ्यत् सद्य सोदरीः ।
 तस्य श्रुत्वा सर्वेष्वामं प्रविष्टं सलिले ह्रदं । विमभेव ततोऽगच्छत् पुरस्कृत्य जनाह्रदं ।
 ततः किल क्लिप्तामय्यः प्रादुरासीद्विद्यःसते । पाण्डव नां प्रपथानां पाञ्चालानाञ्च सर्वदः ।
 विधेनादांस्त्रातदक्रुः ह्येजाय भरतर्षभ । त्वरिताः सन्ति या राजन् जग्मुर्दपादनं ह्रदं ।

११

१००

१०९

१०९

१०९

१०९

ज्ञातः पापो धार्तराष्ट्रो दृष्टयेत्यमलद्रणे । प्राक्रोशनं भामकास्तत्र दृष्टरूपाः समन्ततः ।
 तेषामाग्रे प्रयातानां रथानां तत्र वेगिनां । बभूव तुमुलः शब्दो दिवस्पृक् प्रयिवीपते ।
 दुर्योधनं परीक्षन्तस्तत्र तत्र युधिष्ठिरं । अन्वयुस्त्वरितास्तौ वै राजानं श्रान्त्वान्नाहनाः ।
 अश्रुना भीमसेनश्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ । दृष्टदुष्टश्च पाञ्चालः शिखण्डो चापराजितः । १०५
 उत्तमौजा युधामन्युः सात्यकिश्च महारथः । पाञ्चालानाञ्च ये सिद्धा द्रौपदेयाश्च भारत ।
 हयाश्च सर्वे नागाश्च शतशश्च पदातयः । ततः प्राप्तिं महाराज धर्मराजः प्रतापवान् ।
 द्वैपायनद्वन्दं घोरं यत्र दुर्योधनोऽभवत् । शीतलमलजलं हृद्यं द्वितीयमिव सागरं ।
 मायया सलिलं सन्धं यत्राभूत् तं स्थितः सुतः । अत्यद्भुतं विधिना देवयोगेन भारत ।
 सलिलान्तर्गतः श्वेतो दुर्लभः कस्यचित् प्रभो । मानुषस्य मनुष्येन्द्र गदाहस्तौ जनाधिपः । १०६
 ततो दुर्योधनो राजा सलिलान्तर्गतो वसन् । इत्युवे तुमुलं शब्दं जलदोपमनिखनं ।
 युधिष्ठिरस्त राजेन्द्र तं द्वन्दं सह सोदरैः । आजगाम महाराज तत्र पुत्रवधाय वै ।
 महता शङ्खनादेन रथनेमिखनेन च । ऊर्ध्वं धुन्वन् महारेणुं कम्पयथापि मेदिनीं ।
 योधिष्ठिरस्य सैन्यस्य युवा शब्दं महारथाः । कृतवर्मा कृपो द्रौणीराजानमिदमब्रुवन् ।
 इमे ह्यायान्ति संदृष्टाः पाण्डवा जितकाशिनः । अपयास्थामहे तावदनुजानास्तु नो भवान् । १०७
 दुर्योधनस्त तच्छ्रुत्वा तेषां तत्र तरस्विनां । तथेत्युक्त्वा द्वन्दं तं वै माययाऽस्तम्भयन्नभो ।
 ते वनज्ञास्य राजानं श्वश्रुं शोकपरायणाः । जग्मुर्दूरं महाराज कृपप्रभृत्पुत्रौ रथाः ।
 ते गत्वा दूरमध्वानं न्यधेयं प्रेक्ष्य भारिय । न्यविशन्त श्वश्रुं श्रान्तास्त्रिन्युक्तौ नृपे प्रति ।
 विष्टम्भ सलिलं सुप्तो धार्तराष्ट्रो महाबलः । पाण्डवाद्यापि संप्राप्तान् देव युद्धमीश्वरः । १०८
 कथं नु युद्धं भविता कथं राजा भविष्यति । कथं नु पाण्डवा राजानं प्रतिपत्स्यन्ति कौरव ।
 इत्येवञ्चिन्तयान्नास्त रथेभ्योऽस्थान् विमुच्य ते । तत्रासाञ्चक्रि रराजन् कृपप्रभृतयो रथाः ।
 दति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि द्वन्दप्रवेशपर्वणि दुर्योधनान्त्रेण सकृन्निशेऽध्यायः ॥ ३१ ॥
 ॥ मध्वय उवाच ॥ ततस्त्वेषयानेषु रथेषु त्रिषु पाण्डवाः । तं द्वन्दं प्रत्यपद्यन्त यत्र दुर्योधनोऽभवत् ।
 आसाद्य च कुरुक्षेत्रं तदा द्वैपायनं द्वन्दं । सन्धितं धार्तराष्ट्रेण दृष्ट्वा तं सलिलाश्रयं ।
 वासुदेवमिदं वाक्पमब्रवीत् कुरुगन्दनः । पश्येमां धार्तराष्ट्रेण मायामसु प्रयोजितां । १०९
 विष्टम्भ सलिलं श्वेतं नास्य मानुषतो मधे । देवां मूर्ध्निमिमां कृत्वा सलिलान्तर्गतो ह्ययं ।
 निरुत्था निरुत्तिप्रज्ञो नः श्रेजोवन् विमोक्ष्यते । ययस्य समरे मघ्नं कुरुते वज्रस्तस्यधं ।
 तयाऽप्येनं इतं युद्धं लोकान् द्रक्ष्यन्ति माधव ।
 ॥ वासुदेव उवाच ॥ मायाविन इमां मायां मायया जहि भारत । मायावो मायया बध्यः सत्यमेतद्युधिष्ठिर ।
 क्रियाभ्युपायैर्ध्वञ्जमिमां पामसु प्रयाज्य च । जहि त्वं भरतक्षेत्रे मायात्मानं सुयोधनं ।
 क्रियाभ्युपायैरेष्टेण निहता देवदानवाः । क्रियाभ्युपायैर्ध्वञ्जमिभ्यं सिलिध्वं महात्मना । ११०

क्रियाभ्युपायैर्बर्द्धभिर्धरंश्चातो महासुरः । हिरण्यकशिपुश्चैव क्रियदेव निरुदितौ ।
 वृत्रश्च निहतौ राजन् क्रिययैव न संग्रयः । तथा पौलस्त्यतनयो रावणो नाम राक्षसः ।
 रामेण निहतौ राजन् सानुबन्धुः महानुगः । क्रियया योगनास्त्राय तथा लमपि विक्रम ।
 क्रियाभ्युपायैर्निहतौ मया राजन् पुरातनौ । तारकश्च महादैत्यो विप्रचित्तश्च वीर्यवान् ।
 वातापिरिल्लस्यैव विशिराश्च तथा विभो । सुन्दोपसुन्दावसुरौ क्रिययैव निरुदितौ ।
 क्रियाभ्युपायैरिन्द्रेण विदिवं भुज्यते विभो । क्रिया यत्नवती राजन्प्रान्त्यत् किञ्चिदुधिष्ठिर ।
 दैत्याश्च दानवाश्चैव राक्षसाः पार्थिवास्तथा । क्रियाभ्युपायैर्निहताः क्रियास्तस्मात् समाचर ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ दत्युक्तो वासुदेवेन पाण्डवः संमितव्रतः । जलस्थं तं महाराज तव पुत्रं महाबलं ।
 अभ्यभाषत कौन्तेयः प्रहृषन्निव भारत । सुयोधन किमर्थोऽयमारम्भोऽप्यु कृतस्तथा ।
 सर्वं चतुर्षु घातयित्वा स्वकुलञ्च विग्राह्यते । जलाग्रयं प्रविष्टोऽथ वाञ्छन् जीवितमात्मनः ।
 उत्तिष्ठ राजन् युध्वास्व महात्माभिः सुयोधन । म ते दर्पो नरश्रेष्ठ स च मानः क ते गतः ।
 यस्त्वं संक्षाम्य सलिलं भोतौ राजन् व्यरक्षितः । सर्वैर्लं शूर दत्येवं जना जन्पन्ति संमदि ।
 व्ययं तद्भवतो मन्ये शौर्यं सलिलाग्रायिनः । उत्तिष्ठ राजन् युध्वास्व चक्षियोऽसि कुलोद्भव ।
 कौरवेषु विभेषेण कुलं जन्म च संभार । स कथं कौरवे वधे प्रथमं जन्म चात्मनः ।
 युद्धाङ्गीतस्तत्सौम्यं प्रविश्य प्रतितिष्ठसि । अशुद्धमव्यवस्थानं नैप धर्मः सनातनः ।
 अनाथैर्जुष्टमस्वर्ग्यं रणे राजन् पलायनं । कथं पारमगला हि युद्धे लं वै जिजीविषुः ।
 दमान्प्रितान्दुष्टा पुत्रान् भ्रातृन् पिदंस्तथा । सम्बन्धिनो वयस्योश्च मातुलान् वान्धवांश्चया ।
 घातयित्वा कथं तात द्वेदे तिष्ठसि साम्प्रतं । शूरमानो न शूरस्त्वं मृषा वदसि भारत ।
 शूरोऽहमिति दुस्संज्ञे सर्वलोकाश्च शृणुतः । न हि शूराः पलायन्ते ब्रह्मदुष्टा कथञ्चन ।
 ब्रूहि वा लं यथा धृत्या दूरं त्यजसि सङ्गरं । स त्वमुत्तिष्ठ युध्वास्व विनीय भयमात्मनः ।
 घातयित्वा सर्वैर्धैर्यं भ्रातृशैव सुयोधन । नेदानीं जीविते बुद्धिः कार्या धर्मक्षिकीर्षणा ।
 चक्षुधर्ममपाश्रित्य तदिधेन सुयोधन । यत्तु कर्णमपाश्रित्य शकुनिश्चापि, शैवलं ।
 अमर्त्य इव संभोहान् लमात्मानं न बुद्धवान् । तत्पापं मुमहत् कृच्छं प्रतियुध्वास्व भारत ।
 कथं हि तदिधेो मोहाद्दोषेयत पलायनं । क ते तत् पौरुषं यातं क च मानः सुयोधन ।
 क च विक्रान्ता याता क च विस्फूर्जितं महत् । क ते कृताकृता याता किञ्च श्रेपे जलाग्रये ।
 स त्वमुत्तिष्ठ युध्वास्व चक्षुधर्मैश्च भारत । अस्मांसु वा पराश्रित्य प्रशाधि पृथिवीमिमं ।
 अथ वा निहतोऽस्माभिर्भूमौ स्वस्थमि भारत । स्य ते परमो धर्मः दृष्टो धावामहात्मना ।
 तं कुर्व्य ययातव्यं राजा भव महारथ ।

१०२

१०३

१०४

१०५

१०६

॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमुक्तो महाराज धर्मपुत्रेण धीमता । सन्निवृत्तस्तत्र सुत इदं वचनमब्रवीत् ।
 ॥ सुयोधन उवाच ॥ नैतच्चिच्चं महाराज यद्गोः प्राणिनाविवेत् । न च प्राणभयाद्गोतो व्यपयातोऽग्निं भारत ।

अथयज्ञानिषु च निहत. पार्ष्णिपारथि. । एकयज्यगण. मंत्रे प्रत्याथासमोचर्ष।
 म प्राणहेतोर्न भयाद्य विपादादिमाभते । इदमग्नः प्रविष्टोऽग्निं श्रमात्विदमनुष्ठितं ।
 स्यात्प्रविष्टि कौनोप ये धायनुगताभाव । अहमुत्याय व. मर्धान् प्रतिपोऽयामि मंडुगे ।
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ आचक्षा एव मर्धं प्र चिरं सं मृगयामहे । तदिदानीं मनुजित युध्म्वह मुदोपन ।
 हत्वा वा समरे पार्थोन् ग्धोतं राजदामासुहि । निहतो वा रणेऽस्माभिर्भ्रातृभ्योऽहं वप्यमि । १५
 ॥ दुर्योधन उवाच ॥ यदर्थं राज्यमिच्छामि कुशुषां कुहनन्दन । त इमे निरता. मर्धं धातरा मे व्रतेश्वर ।
 क्षीणरथाश्च पृथिवीं हतश्चक्षियपुत्रवा । न युष्महागहं भोभुं विधयामि व धावितं ।
 अद्यापि त्वहमाभे तं विजितं युधिष्ठिर । भद्रा पाद्यान्पापद्रुनामुत्साहं भग्नपथं ।
 न त्विदानोमहं मन्ये कार्यं युद्धेन कर्षिचित् । द्राणे कर्षं च मंत्रानि निहतं च पितामहे ।
 अस्मिदानोमिधं राजन् केरला पृथिवी तव । अमहाया हि को राजा राज्यमिच्छेत् प्रहामितं । १६
 मुहदस्तासुभान् हत्वा पुत्रान् धातुन् पितृनपि । भवद्विज हते राज्ये को नु जीवेत मासुह ।
 अहं वनं गमिष्यामि क्षत्रिणै. प्रतिवाधित. । रतिर्हि नास्ति मे राज्ये हतवयस्य भारत ।
 हतवान्भवभूयिष्ठा हताया हतकुश्वरा । स्या ते पृथिवी राजन् भुङ्क्तेऽन विगतश्वरः ।
 वनमेव गमिष्यामि वसानो मृगचर्मणो । नहि मे निर्जनस्थानि जीवितेऽद्य स्पृहा विभो ।
 गच्छ तं भुङ्क्ते राजेन्द्र पृथिवीं निहतेश्वरा । हतयोधा नष्टरथां क्षीणवप्रां ययामुषं । १७
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ दुर्योधनं तव मुतं षलिलस्य महायशः । युता तु कर्षणं वाक्यमभायत युधिष्ठिरः ।
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ आर्षप्रलापान्मा तात षलिलस्य. प्रभापिथाः । नैतन्मनसि मे राजन् वासित प्रकुनेरिव ।
 यदि वाऽपि समर्थः स्वास्वं दानाय मुयोधन । नाहमिच्छेयमवर्जितं लया दत्तां प्रशामितुं ।
 अधर्मेण न गृह्णीयां लया दत्तां महीमिमं । न हि धर्मः स्मृतो राजन् क्षत्रियस्य प्रतिपदः ।
 लया दत्तां न चेच्छेयं पृथिवीमखिलामहं । तान्नु युद्धे विनिर्जित्य भोक्ताऽस्मि वसुधामिमं । १८
 अनीश्वरस्य पृथिवी कथं लं दातुमिच्छसि । लयेयं पृथिवी राजन् किं न दत्ता तदैव हि ।
 धर्मतो याचमानानां शर्मार्थं क्षुल्लस्य च । वार्ष्णेयं प्रथमं राजन् प्रत्याख्याय महावचं ।
 किमिदानीं ददानि तं को हि ते चित्तविभ्रम' । अभियुक्तु को राजा दातुमिच्छेद्भि मेदिनी ।
 न लमय मर्षी दातुमीश. कौरवनन्दन । आच्छेत्तुं वा बलाद्राजन् स कथं दातुमिच्छसि ।
 मानु निर्व्विष्य संयामे पालयेमां वसुन्धरां । सूचयेणापि यद्भूभैरपि धीयेत भारत । १९
 तन्मात्रमपि चेन्मद्यं न ददाति पुरा भवान् । स कथं पृथिवीमेतां प्रददासि विशाश्रुते ।
 सूच्यं नात्यज पूर्णं स कथं त्यजसि विति । एवमैयर्थमासाद्य प्रशास्य पृथिवीमिमं ।
 को हि मूढो थवस्तेत शत्रोर्दातु वसुन्धरां । तनु केवलमौर्ख्येण विमूढो नावबुधैव ।
 पृथिवीं दातुकामोऽपि जीवितेन विमोक्ष्यसे । अस्मान् वा त्वं पराजित्य प्रशाधि पृथिवीमिमं ।
 अथ वा निहतोऽस्माभिर्भ्रातृभ्योऽहो काननुत्तमान् । आवयोर्जीवितो राजन् मयि च त्वयि च भुवं । २०

संशयः सर्वभूतानां विजये नो भविष्यति । जीवितं तव दुष्पञ्च मयि सम्पृति वृत्तते ।

जीवयेयमहं कामं न तु त्वं जीवितुं क्षमः । दहने हि कृतो यत्नस्त्वयाऽस्मासु विशेषतः ।

आग्नीविधैर्विष्यैद्यापि जले चापि प्रवेशनैः । तथा विनिष्ठता राजन् राज्यस्य हरेणेन च ।

अप्रियाशास्त्र वचनैर्द्रौपद्याः कर्षणेन च । एतस्मात् कारणात् पाप जीवितं ते न विद्यते ।

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ युधस्य युद्धे श्रेयो भविष्यति । एवन्तु विविधा वाचो जययुक्ता । पुनः पुनः ।

कीर्त्तयन्ति स्म ते वीरास्तत्र जनाधिप ।

• इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि ऋद्रप्रवेशपर्वणि दुर्योधनभर्तृने द्राचिर्विषोऽध्यायः समाप्तश्च ऋद्रप्रवेशपर्व ॥ ३२ ॥

॥ अथ गदायुद्धपर्व ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ एवं सन्तर्ज्यमानसु मम पुत्रो महोपतिः । प्रकृत्या मन्सुमान् वीरः कयमाशोत्परन्तपः ।

नहि सन्तर्ज्जना तेन श्रुतपूर्वा कथञ्चन । राजभावेन मान्यस्य सर्वलोकस्य षोऽभवत् ।

यस्यातपत्रच्छायाऽपि स्वका भागोस्तया प्रभा । खेदायैवाभिमानीलान् सहेत्यैरं कयङ्गिरः ।

इयञ्च पृथिवी सर्वा सखे श्छाटविका भृशं । प्रसोदाद्विद्यते यस्य प्रत्यक्षं तव सञ्जय ।

स तथा तर्ज्यमानसु पाण्डुपुत्रैर्विशेषतः । विहीनस्य स्वकैर्मृत्युनिर्ज्जने चाट्टो भाशं ।

स श्रुत्वा कटुका वाचो जययुक्ता । पुनः पुनः । किमत्रवीत्याण्ड्रेयांस्तन्ममाचक्ष सञ्जय ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ तर्ज्यमानस्तदा राजसुदकस्यसत्वात्मज । युधिष्ठिरेण राजेन्द्र भावमि । सहितेन ह ।

श्रुत्वा स कटुका वाचो विपमस्रो जनाधिपः । दीर्घमुष्णञ्च निदस्य सलिलस्यः पुनः पुनः ।

सलिलावर्गिता राजा धुम्बन् हस्तौ पुनः पुनः । मनश्चकार युद्धाय राजानश्चाभ्यभाषत ।

यूयं ससुद्धदः पार्थाः सर्वे सरयवाहनाः । अहमेकः परिदूरो विरथो हतवाहनः ।

आत्तशक्षैरथोपैर्बन्धुभिः परिवारितः । कथमेकः पदानि सन्नशक्ता योद्धुमुद्यहे ।

एकैकेन तु मां यूयं योधयध्वं युधिष्ठिरः । न ह्येको वज्रभिर्बिरैर्नैव्या योधयितुं युधि ।

विशेषतो विकवचः श्रान्तश्चापत्समाश्रितः । भृशं विलतगाचय श्रान्तवाहनवैनिकः ।

न मे लत्तो भयं राजन् च पार्थादुकोदरात् । फाल्गुनाद्दामुदेवाद्वा पाञ्चान्भेऽय वा पुनः ।

यमाभ्यां युयुधानादा येऽप्ये तत्र च सैनिकाः । एकः सर्वानधं कुड्डो वारयिष्ये युधि स्थितः ।

धर्ममूला मतां कीर्त्तिर्भनुष्याणां नराधिप । धर्मक्षेविह कीर्त्तिश्च पालयन् मन्त्रवीर्य हं ।

अहमुत्पाय सर्वान् वै प्रतिशोभ्यामि संयुगे । श्रान्तगत्यागतान् सर्वान्कूटन् संवसरे । यथा ।

अद्य व सरथान् सान्धानमस्तो विरथोऽपि सन् । नचवाणीव सर्वान्णि सहिता रात्रिसङ्घये ।

तेजसा नाशयिष्यामि न्यिरीभवत पाण्डवाः । अद्यानृशं गमिष्यामि छत्रियाणां यश्चिन्ता ।

वाङ्गीकट्टोपभोगाणां कर्षस्य च महात्मनः । जयद्रथस्य शूरस्य भगदत्तस्य चोभयोः ।

मद्रराजस्य द्रव्यस्य भूरिश्रवस रथ च । पुधाणां भरमथेष्ट शकुने शौवसस्य च ।

मित्राणां सुप्रदाक्षैव वान्धवानां तथैव च । आनृण्ममद्य गच्छामि हत्वा त्वां भ्रातृभिः सह ।

एतावदुक्ता वचनं विरराम नराधिप ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ दिव्या त्वमपि जानीये चतुर्धर्मं सुयोधन । दिव्या ते वर्तते बुद्धियुद्धयैव महाभुज । १८१

दिव्या शूरोऽपि कारव्य दिव्या जानासि मङ्गरं । यस्त्वमेको हि नः सर्वान् संयुगे योद्धुमिच्छसि ।

एक एकेन सङ्गम्य त्ते समतमायुधं । तं त्वमादाय युथस्व प्रेचक्राप्ते वयं स्थिताः ।

अयेमिष्टञ्च ते कामं वीर भूयो ददाम्यहं । हलैकं भवता राज्य हता वा स्वर्गमाप्नुहि ।

॥ दुर्योधन उवाच ॥ एकयेयोद्धुमाक्रन्दे शूरोऽद्य मम दीयतां । आयुधानामियथापि हृता त्वत्सक्तं गदा ॥

हलैकं भवतामिकं शक्यं मां योऽभिमान्यते । पदातिर्गदया संख्ये स युध्यत मया सह । १८२

हृत्तानि रययुद्धानि विचित्राणि पदे पदे । इदमेकं गदायुद्धं भवत्वयाहृतं महत् ।

अस्त्राणामपि पर्यायं कर्तुमिच्छन्ति मानवाः । युद्धानामपि पर्याया भवत्वनुमते तव ।

गदया त्वां महाबाहो विजेष्यामि सहानुज । पाद्यालान् सृञ्चय्यांश्वेव ये चान्ये तव सैनिकाः ।

न हि मे सम्भ्रमे जातु प्रक्रादपि युधिष्ठिर ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गान्धारे मां योधय सुयोधन । एक एकेन सङ्गम्य संयुगे गदया वली । १८३

पुरुषो भव गान्धारे युथस्व मुषमाहित । अद्य ते जीविने नास्ति यदिन्द्रेऽपि तवाश्रयः ।

॥ सञ्चय उवाच ॥ एतत् स नरशार्दूलो नामृत्युन तवात्मज । सलिलान्तर्गत. श्वभे महानाग इव श्वसन् ।

तथाऽसौ वाक्प्रतिदेन तुद्यमान. पुन. पुनः । वचो न ममोयं राजवृत्तमाय. कश्चासिव ।

सङ्क्षेभ्य सलिलं वेगाद्गदामादाय वीर्यवान् । अद्रिधारमयीं गुर्भीं काञ्चनाद्गदभ्रवणां ।

अनर्ज्वलात् समुत्तस्रौ नागेन्द्र इव निश्वसन् । स मित्वा स्तम्भिनं तोयं स्क्त्रेण कृत्वायवीं गदं । १८४

उदतिष्ठत पुच्छस्ते प्रतपचम्बिवानिव । तत. श्रेक्यायपी गुर्भीं जातरूपपरिष्कृतां ।

गदां परामृयुद्धोमान् धात्तैराग्ने महामल । गदाहस्तान्तु तं दृष्ट्वा सशङ्कमित्र पर्वतं ।

प्रजानामिव संकुट्टं शूलपाणिमवस्थितं । सगदो भारते भाति प्रतपन् भास्करो यया ।

ददृशुः सर्वपाद्यालाः पुत्रं तव जनाधिपं । तमुत्तीर्षन्तु सम्येक्ष्य समहयन्त सर्वशः ।

पाद्याला पाण्डवेयाश्च तेऽन्येऽन्यस्य तस्मान् ददुः । अश्वहासन्तु त मला पुत्त्रो दुर्योधनस्तव । १८५

उद्धृत्य नयमे कुट्टे दिधत्तुरिव पाण्डवान् । विमिश्रां भुक्तुं कृत्वा सन्दष्टदशनच्छदः ।

प्रत्युवाच ततस्तान् वै पाण्डवान् सृष्टकर्मवान् ।

॥ दुर्योधन उवाच ॥ अश्वहासस्य फुलं प्रतिभेच्छय पाण्डवाः । गमिष्यय हता. सद्यः सपाद्याला यमवयं ।

॥ सञ्चय उवाच ॥ उत्थितय जलान्तस्तात्पुत्रो दुर्योधनस्तव । अतिष्ठत गदापाणोरुधिरेष समुचितः ।

तस्य श्रेष्ठितदिग्दस्य शस्त्रिणेन समुचितं । शरीरं स्य तदा भाति स्ववन्निव महोपरः । १८६

तमुद्यतगदं वीरं मेघिने तव पाण्डवा. । वैवस्वतमिव कुट्ट किङ्करोद्यतपाणिनं ।

स भेदनिनदो शपायर्दधिव च गोदृषः । आज्ञाव तवः पार्यान् गदया युधि वीर्यवान् ।

॥ दुर्व्योधन उवाच ॥ एकैकेन च मां युयमासीदत युधिष्ठिर । न ज्ञेकी वज्रभिर्न्योव्यो वीरो धोधयितुं युधि ।

न्यस्तवन्मां विशेषेण आन्त्यासु परिसुतः । भृशं विचतगावश्च हतवाहनभैरविक्रः ।

श्रवणमेव योद्धुव्ये सर्वैरेव मया सह । युक्तन्वयुक्तमित्येतदेसि त्वेषैव सर्वदा ।

१८१

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ माम्भूदियं तव भ्रात्रा कथमेवं मुयोधन । यदाऽभिमन्युं वहवो जगुर्धुधि महारयाः ।

चक्षधर्मं श्रेष्ठं क्रूरं निरपेक्षं मुग्धिर्घुणं । अन्यथा तु कथं ह्यनुरभिमन्युं तयागतं ।

सर्वे भवन्तो धर्मज्ञाः सर्वे प्रहूरास्तनुत्यजः । न्यायेन युधतां प्रोक्ता शकलौकगतिं पुरा ।

यद्येकमु न हन्त्येता वज्रभिर्दुर्षा एव तु । तदाऽभिमन्युं वहवो निमग्नस्तन्वते कथं ।

सर्वो विमुषते जन्तुः कृच्छ्रस्यो धर्मदर्शनं । पदस्यः पिहितं द्वारं परलोकस्य पश्यति ।

१८२

आमुञ्च कवचं वीर मूर्द्धंजान् यमयस्य च । यच्चान्यदपि ते नासि तदप्यादत्स्य भारत ।

इममेकश्च ते कामं वीर भूयो ददाम्यहं । पञ्चानां पाण्डवेयानां येन तं योद्धुमिच्छसि ।

ते हता वै भवाद्याजा हतो वा स्वर्गमाप्नुहि । श्वेते च जीवितादीर युद्धे किं कुर्मं ते प्रिय ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततस्तव सुतो राजन् वरुणं जयाह काञ्चनं । विचित्रश्च शिरस्ताणं जानूनदपरिष्कृतं ।

योऽवबद्धशिरस्ताणः शूभकाञ्चनवर्णमधत् । रराज राजन् पुत्रस्ते काञ्चनः शैलराजिव ।

१८३

सन्नद्धः सगदो राजन् सञ्जः संप्राममूर्द्धनि । अत्रवीत् पाण्डवान् सर्वान्पुत्रो दुर्व्योधनस्तव ।

धातृणां भवताभेको युधतां गदया मया । सहदेवेन वा योत्ये भीमेन नकुलेन वा ।

श्रय वा फाल्गुनेनाथ त्वया वा भरतरुभ । योत्येऽहं सङ्करं प्राप्य विजये च रणागिरे ।

अहमद्य गमित्यामि वैरस्थानं सुदुर्गमं । गदया पुरुषस्थाप हेमपङ्कनिवद्धया ।

गदायुद्धे न मे कश्चित् सद्भ्रोऽस्तीति चिन्तये । गदया वो हनित्यामि सर्वानेव समागतान् ।

१८४

न मे समर्थाः सर्वे वै धोद्धुं न्यायेन केन च । न युक्तमात्मना वक्तुमेवं गर्वाद्धतं वच ।

श्रय वा सफलं श्रेतत् करिष्ये भवतो पुरः । अस्मिन्नुद्धर्ते मत्वं वा मित्या वैतङ्गविव्यति ।

ऋच्छातु च गदो यो वै योत्यतेऽद्य मया सह ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि युधिष्ठिरदुर्व्योधनसंवादे त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ सर्वं दुर्व्योधने राजन् गर्जमाने मुद्धर्मुद्धः । युधिष्ठिरस्य संकुटो बासुदेवोऽत्रवीदिदं ।

यदि नाम श्वथं युद्धे वरयेत् त्वां युधिष्ठिर । अर्जुनं नकुलश्चैव सहदेवमयापि वा ।

१८५

किमिदं साहसं राजस्त्वया व्याचनमीदृशं । एकमेव निहत्यामि भव राजा कुहव्यिति ।

न समर्थानहं मन्ये गदाह्वनस्य भुंयुगे । एतेन हि कृता योग्यां वर्णाशीह त्रयोदश ।

आयसे पुरुषे राजन् भीमधेनशिपासया । कथं नाम भवेत् कार्यमपामिभिरतरुभ ।

साहसं कृतवांस्तनु ज्ञानक्रोधाद्युपेततम । श्वेते वृकोदरात् पार्यान्तु म च नातिकृतयमः ।

तदिदं घूतमारुषं पुनरेव यया पुरा । विषमं ब्रह्मणेव तत्र वैव विभाष्यते ।

१८६

बली भीमः समर्थश्च कृतो राजा मुयोधनः । बलवान् वा कृतो वेति कृतो राजन् विप्रियते ।

शोऽयं राजंस्त्वया शत्रुः म मे पथि निवेशितः । न्यखद्यात्मा मुविषमे कृच्छ्रमापादिता वयं ।
 कोऽनु सर्वान् विनिर्गन्ध शत्रून्नेन वैरिणा । कृच्छ्रशत्रेन च तया हारयेद्राज्यमागतं ।
 न हि पश्यामि तं लोके योऽथ दुर्योधनं रणे । गदाहस्तं विजितुं वै शक्तः स्वादमरोऽपि हि ।
 न त्वं भीमो न नकुलः सहदेवोऽथ फाल्गुनः । जेतुं न्यायेन शक्नो वै हतो राजा सुयोधनः ।
 स कथं वदसि शत्रून् युधस्व गदयेति हि । एकञ्च नो निहत्याजौ भव राजेति भारत ।
 दृकोदरं समासाद्य संशयो वै जये हि नः । न्यायतो युधमानानां हतो ह्येष महाबलः ।
 शकं वाऽध्यानिहत्य त्वं भव राजेति वै पुनः । नूनं न राज्यभागेया पाण्डोः कुन्त्याञ्च सन्ततिः ।
 श्रत्यन्तवनवापाय स्रष्टा भैलाय वा पुनः ।

॥ भीमसेन उवाच ॥ मधुसूदन माकार्षींस्त्रिंशदादं यदुनन्दन । अथ पारं गमिष्यामि वैरस्थं मृशदुर्गमं ।

अहं सुयोधनं संख्ये हनिष्यामि न संशयः । विजये वै पुनः कृष्ण धर्मराजस्य दृश्यते ।

अथर्हूनं गुणैर्नयं गदा गुरुतरी मम । न तथा धार्तराष्ट्रस्य माकार्षीमं धैव व्यथा ।

अहमेतं हि गदया संयुगे योद्धुमुत्सहे । भवन्त, प्रेषका, सर्वे मम सन्तु जनार्दन ।

सामरानपि लोकांस्तोन् नानाशस्त्रधरान् युधि । योधयेयं रणे कृष्ण किमुताद्य सुयोधनं ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ तथा सन्नायपमाण्णु वामुदेवो दृकोदरं । हृष्टः स्फूर्जयामास व वनञ्चैदमब्रवीत् ।

त्वामाश्रित्य महाबाहो धर्मराजो युधिष्ठिरः । निहतारिः स्वकां दीप्तां श्रियं प्राप्नो न संशयः ।

तया विनिहताः सर्वे धार्तराष्ट्रा महाहारे । राजानो राजपुत्राश्च नागाश्च विनिपातिताः ।

कलिङ्गा मागधाः प्राच्या गान्धाराः कुरवस्तथा । त्वामासाद्य महायुद्धे निहताः पाण्डुनन्दन ।

हत्वा दुर्योधनञ्चापि प्रयच्छेन्वीं समागरं । धर्मराजाय कौन्तेय यया विष्णुः शचीपतेः ।

त्वाञ्च प्राथ्य रणे पापो धार्तराष्ट्रो विनङ्गरति । त्वमस्य सक्थिनी भङ्गा प्रतिज्ञां पालयिष्यसि ।

यत्नेन तु गदा पार्थ योद्धव्यो धतराष्ट्रजः । हतो च बलवन्धैव युद्धशौण्ड्यञ्च नित्यदा ।

ततश्च सात्यकीराजन् पूजयामास पाण्डवं । पाञ्चालाः पाण्डवेषाञ्च धर्मराजपुरोगमाः ।

तदेषो भीमसेनस्य सर्वे स्वाभ्यपूजयन् । ततो भीमपत्नो भीमो युधिष्ठिरमयाब्रवीत् ।

सधैः सह तिष्ठन्तं तपन्तमिव भास्करं । अहमेतेन सङ्गन्धं युगे योद्धुमुत्सहे ।

न हि शक्नो रणे जेतुं मामेव पुहपाधमः । अथ क्रोधं विमोक्ष्यामि निश्चितं हृदये मध्वं ।

सुयोधने धार्तराष्ट्रे खाण्डवोऽग्निमिवात्सुनः । श्लथमथोद्गुरिष्यामि तव पाण्डव इच्छयं ।

निहत्य गदया पापमद्य राजन् सुखी भव । अद्य कीर्त्तिमयी मालां प्रतिमोक्ष्ये तवानघ ।

प्राधान् विपद्य राज्यञ्च मोक्ष्ये तेऽथ सुयोधनं । राजा च धतराष्ट्रोऽद्य श्रुत्वा पुत्रं मया हतं ।

धरिष्यन्ममैवं कथं यत्तच्छकुनिमुद्भिजं । इत्युक्त्वा भरतश्रेष्ठो गदामुद्यमं वीर्यवान् ।

उदतिष्ठत युद्धाय श्रेष्ठो कृपरिभारयन् । तदाङ्गलमगमन् वै तव पुष्टोऽग्निवोर्यवान् ।

श्रुत्युपस्थित रवाग्म मत्तो मन्मथि वदियं । गदाहस्तं तत्र मुनं युद्धाय धमुपस्थितं ।

ददृशुः पाण्डवाः सर्वं कैलासमिव प्रदङ्गिणं । तमेकाकिनमाघाद्य धोर्त्तराष्ट्रं महाबलं ।
 वियूथमिव मातङ्गं समद्वयन्त पाण्डवाः । न समभ्रमो न च भयं न च ग्लानिर्न च व्यथा ।
 आघोद्व्यौधनस्यापि स्थितः सिंह इवाहवे । समुद्यतगदं दृष्ट्वा कैलासमिव प्रदङ्गिणं ।
 भीमसेनसदा राजन् दुर्व्यौधनमयात्रवीत् । राज्ञाऽपि ह्यतराष्ट्रेण लया चास्मात् यत् कृतं ।
 स्मर तदुष्कृतं कर्म यद्भूतं वारणावते । द्रौपदी च परिक्रिष्टा सभामथे रजस्रसा ।
 द्यूते यद्विजितो राजा शकुनेभ्युद्विग्नित्ययात् । यानि चान्यानि द्रुपत्सन् पापानि हतवानसि ।
 अनागः सु च पार्थेयु तस्य पश्य महत् फलं । तत्कृते निहतः शंते शरतस्ये महायशसाः ।
 गाङ्गेयो भरतश्रेष्ठः सर्वेषां नः पितामहः । हतो द्रोणस्य कर्णस्य हतः शल्यः प्रतापवान् ।
 वैरस्य चादिकर्ताऽधै शकुनिर्निहतो रथे । श्वातरस्ये हताः शूराः पुत्राश्च सहस्रैः किकाः ।
 राजानस्य हताः शूराः समरेष्वनिवर्त्तिनः । एते चान्ये च निहता बहवः क्षत्रियर्षभाः ।
 प्रतिकामी तथा पापो द्रौपद्याः क्रोधकृद्भूतः । अवशिष्टस्त्वमेवैकः कुलप्रोऽधमपूरुषः ।
 त्वामप्यद्य हनिष्यामि गदया नात्र संशयः । अद्य तेऽह रणे दर्पं सर्वं नाशयिता नृपः ।
 राज्याश्च विपुलां राजन् पाण्डवेषु च दुष्कृतं ।

॥ दुर्व्यौधन उवाच ॥ किं कल्पितेन वज्रना युथस्त्राद्य मया सद्यः । अद्य तेऽहं विनेष्यामि युद्धयुद्धं हृत्कोदरः ।
 किं न पश्यसि मां पाप गदायुद्धे व्यवस्थितं । हिमवच्छिखराकारं प्रसन्नं महती गदां ।
 गदिनं कोऽद्य मां पाप हन्तुमुद्यते पुनः । न्यायतो युथमानस्य देवेष्वपि पुरन्दरः ।
 मा वृथा गर्ज्ये कौन्तेय शारदाभ्रमिवाजसं । दर्शयस्व बलं युद्धे यावत्तत्तेऽद्य विद्यते ।
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा पाण्डवाः सहस्रञ्जयाः । सर्वे सम्पूत्रयामामुत्तदधो विजिगीषवः ।
 उन्मत्तमिव मातङ्गं तलशब्देन मानवाः । भूयः सहर्षयामासुराजन् दुर्व्यौधनं नृपं ।
 दृष्ट्वन्ति कुञ्जराक्षत्र हया रूपाणि चामकृत । शस्त्राणि सम्पूद्रोषणे पाण्डवानां जयैर्षिणां ।
 इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि भीमसेनदुर्व्यौधनसंवादे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ तस्मिन् युद्धे महाराज सुसंभृते सुदारणे । उपविष्टेषु सर्वेषु पाण्डवेषु महासप्त ।
 ततस्तालध्वजो रामलघोर्दुद्धे उपस्थिते । श्रुत्वा तच्छिष्ययोरराजत्राजगाम हलायुधः ।
 तं दृष्ट्वा परममीता पाण्डवाः सहकेशवाः । उपगम्योपसंभृत्वा विधिवत् प्रायजूयधन् ।
 पूजयित्वा ततः पद्यादिदं वचनमब्रुवन् । शिष्ययोः कोशलं युद्धे पश्य रामेति पार्थिव ।
 अत्रवीच तदा रामो दृष्ट्वा लक्ष्म्य सपाण्डवं । दुर्व्यौधनस्य कौरव्यं गदापाणिमवस्थितं ।
 चलः रिशदहान्यद्य द्वे च मे निःसृतस्य वै । पुत्रस्य संप्रयातोऽस्मि अवशे पुनरागतः ।
 शिष्ययोर्बलं गदायुद्धं त्रुणुकाभोऽस्मि माधव । ततस्तदा गदाहस्तौ दुर्व्यौधनदृकोदरौ ।
 युद्धभूमिं गतो बोराबुभवेव विरेजतुः । ततो युधिष्ठिरो राजा परिव्रज्य हृष्टायुधं ।
 स्नागतं कुञ्जराक्षी पर्यशुच्ययान्तयं । कृष्यौ चापि मन्वेयासावभिवाद्य हस्तायुधं ।

सख्यते परिप्रोते प्रीयमाणौ यश्चिन्तौ । माद्रीपुत्रौ तथा शूरो द्रौपद्याः पञ्च चात्मजाः ।

अभिवाच खिता राजन् रौहिणेयं महाबलं । भीमसेनेऽय बलवान् पुत्रस्य जनाधिप ।

तथैव सोद्यतगदौ पूजयामासतुर्भूलं । स्वागतेन च ते तत्र प्रतिपूय्य समन्ततः ।

पश्य युद्धं महाबाहो इति ते राममनुवन् । एवमूचुर्महात्मानं रौहिणेयं नराधिपाः ।

परिष्वज्य तदा राम पाण्डवान् सञ्जयानपि । अश्चकृत् कुशलं सर्वान् पारिवीर्यामिनौजसः ।

११९

तथैव ते समासाद्य पत्रञ्जुसमनामयं । प्रत्यभ्यर्च्य हृत्वी सर्वान् चरित्याञ्च महात्मनः ।

कृत्वा कुशलमयुक्तां संविदञ्च यथावय । जनाह्वनं सात्यकिञ्च प्रेम्णा स परिपव्यजे ।

मूर्ध्नि पैतावुपाभाय कुशलं पर्यश्चकृत् । तौ च तं विधिवद्राजन् पूजयामासतुर्गुरुं ।

ब्रह्माणमिव देवेश मिश्रेपित्रौ मुदाश्रितौ । ततोऽब्रवीद्वर्षमुतो रौहिणेयमरिन्दमं ।

इदं श्रोतव्यं हायुद्धं पश्य रामेति भारत । तेषां मध्ये महाबाहो, श्रीमान् केशवपूष्वजः ।

१२०

न्यविशत् परमप्रीतः पूज्यमानो महारथैः । स वभौ राजमध्यस्थो नीलवासा, वितप्रभः ।

दिवीव नववगणैः परिकीर्णो निशाकरः । ततलथोः सन्निपातस्तमुलो क्षामहर्षण ।

श्रीसीदन्तकरो राजन् वैरस्य तत्र पुत्रयोः ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि बलदेवागमने पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

॥ जनमेजय उवाच ॥ पूष्वमेव घदा रामस्यमिन् युद्ध उपस्थिते । आमस्य केशवं यातो वृष्णिभिः सहितः प्रभु ।

साहाय्यं धार्तराष्ट्रस्य न च कर्त्ताऽस्मि केशव । न चैव पाण्डुपुत्राणां गमिष्यामि यथागतं ।

१२१

एवमुक्त्वा तदा रामो यात, सन्ननिवर्षणः । तस्य चागमनं भूयो ब्रह्मन् श्रवितुमर्हसि ।

आख्याहि मे विस्तरत, कथं राम उपस्थितः । कथञ्च दृष्टवान् युद्धं कुशलो ह्यभि सत्तम ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ उपश्ये निविष्टेषु पाण्डवेषु महात्मसु । प्रीतौ धृतराष्ट्रस्य सनोपं मधुसूदनः ।

श्रमं प्रति महाबाहो हितार्थं सर्वदेहिनां । स गत्वा ह्यस्त्रिनपुरं धृतराष्ट्रं समेत्य च ।

उत्सवान् वचनतंथ्यं हितस्यै विभेषतः । न च तत् कृतवाचाजा यथाख्यातं हि तत्पुर ।

१२२

अनवाप्य श्रमं तत्र हृष्यं पुष्पसत्तमः । श्रागच्छत महाबाहोऽपसत्यं जनाधिप ।

तत प्रत्यागत, हृष्यो धार्तराष्ट्रविमर्जितः । अक्रियाया नरव्याघ्र पाण्डवानिदमब्रवीत् ।

न कुर्वन्ति वचो मह्यं कुरवः कानषोदिता, । निर्गच्छथं पाण्डवेषां, पुष्येण सहिता मया ।

ततो विभश्यमानेषु संनेषु वल्लिनाम्बरः । प्रोवाच भ्रातरं हृष्यं रौहिणेयो महात्मनाः ।

तेषामपि महाबाहो साहाय्यं मधुसूदन । क्रियतामिति तत् हृष्यो नास्य चक्रे वचसदा ।

१२३

ततो मन्सुरीतासा जगाम घटुनन्दब, । तीर्थयात्रां हृष्टधरः सरस्वत्या महाययाः ।

मैत्रनवचयोमेन सहितः मर्षधादयै । आश्रयामास भोजस्तु दुर्व्याधनमरिन्दमः ।

युष्मधानेन सहितो वामुदेवस्तु पाण्डवान् । रौहिणेये गते शूरे पुष्येण मधुसूदन ।

पाण्डवयान् पुरस्कृत्य यथावभिमुप, कुरुन् । गच्छेद्यत्र पयिष्यन् राम, प्रेष्यागुवाच च ।

सम्भारंस्तीर्थयात्रायां सर्वोपकरणानि च । आनयन् दारकायामग्रीन् वै याजकांस्तथा ।

१६२

सुवर्ष रजतश्चैव धेनुर्वासांमि वाजिनः । कुञ्जराश्च रयांश्चैव खरोद्भवाश्चनानि च ।

त्रिप्रसानीयतां सर्वं तीर्थहितोः परिच्छदं । इति चेत्तः सरस्वत्या गच्छन् श्रीव्रगामिनः ।

श्चत्विजयानयन् वै शतशस्य द्विजर्षभान् । एवं सन्दिश्य तु प्रेष्यान् वलदेवो महाबलः ।

नीर्ययात्रां यथै राजन् कुरूणां वैशमे तदा । सरस्वतीं प्रतिश्रोतः समन्तादभिजग्मिवान् ।

श्चत्विग्मिश्च मुहद्विजय तथाऽन्यैर्द्विजपत्तमैः । रथैर्गजैस्तथाऽश्वैश्च प्रेष्यैव भरतर्षभ ।

१६३

गोखरोद्भप्रसूक्तैश्च यानैश्च वज्रभिर्भूतः । आन्तानां क्लान्तवपुषां शिशूनां त्रिपुलायुषा ।

देशे देशे तु देयानि दानानि विविधानि च । श्रुत्वाथै चार्थिनां राजन् कृत्तानि वज्रशय्या ।

यो यो यत्र द्विजो भोज्यं भोक्तुं कामयते तदा । तस्य तस्य तु तत्रैवमुपजहुस्तदा नृप ।

तत्र तत्र स्थिता राजन् रौहिण्यस्य श्रायनात् । भक्ष्यपेषस्य कुर्वन्ति राशोन्मत्र समन्ततः ।

वासांश्च स महाहाशि पर्यङ्गास्तरणानि च । पूजार्थं तत्र कृत्तानि निभाषां मुखमिच्छतां ।

१६४

यत्र यः स्मरते विप्रः चक्षियो वाऽपि भारत । तत्र तत्र तु तत्रैव सर्वं कृत्तमदृश्यत ।

यथासुखं जनः सर्वो याति तिष्ठति वै तदा । यातुकामस्य यानानि पेयानि वितित्त च ।

बुभुक्षितस्य चान्दानि स्वादूनि भरतर्षभ । उपाजहुर्नरास्तत्र वस्त्राभ्यारभणानि च ।

स पन्थाः प्रथमौ राजन् सर्वलैव मुखावहः । स्वर्गोपमस्तदा वीर नराणां तत्र गच्छता ।

नित्यप्रमुदितोपेतः स्वादुभक्ष्यः शूभान्वितः । विपश्चापपपश्चानां नानाजनगतैर्दृतः ।

१६५

नानाद्रुमलतोपेता नानारत्नविश्र्ववितः ।

ततो महात्मा नियमे स्थितात्मा पुण्येषु तीर्थेषु वसति राजन् । ददौ द्विजैः क्रतुदक्षिणांश्च यदुपवीरो हलभूत् प्रतीतः ।

दोग्ध्रोश्च धेनुश्च सद्यश्चो वै सुवाससः काञ्चनवद्गृह्णतः । ह्ययांश्च नानाविधदेवजातान् यानानि दासांश्च शूभान् द्विजैः ।

रत्नानि मुकामणिविद्रुमद्योग्यं सुवर्ष रजतं मुग्धुच्छं । श्रयक्षय तासमयश्च भाण्डं ददौ द्विजातिप्रवरेषु रामः ।

एवं स वित्तं प्रददौ महात्मा सरस्वतीतीर्थवरेषु भूरि । यथै क्रमेषान्निमग्नभावस्ततः कुशपत्रमुदारवृत्तिः ।

१६६

॥ जनमेजय उवाच ॥ शरस्वतानां तीर्थानां गुणोत्पत्तिं वदस्व मे । फलञ्च द्विपदां श्रेष्ठ कर्मनिर्दोषं मे च ।

यथाक्रमेण भगवन्तीर्थानामनुपूर्वशः । ब्रह्मन् ब्रह्मविदां श्रेष्ठ परं कैवल्यं हि मे ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तीर्थानां वित्तरं राजन् गुणोत्पत्तिञ्च सर्वशः । मयोच्यमानं वै पुण्यं श्रेष्ठु राजेन्द्र ह्यक्षयः ।

पूर्वं महाराज यद्प्रवीर श्चत्विग्मुश्चद्विप्रगणैश्च शार्ङ्गैः । पुञ्च प्रभासं समुपाजगाम यत्राबुराट् यञ्जका क्रियमानः ।

विमुक्तशपः पुनराश्रय तत्रैः सर्वं अगद्ग्राभयते नरेन्द्र । एवन्तु तीर्थप्रवरं श्रियिष्या प्रभाषनात्सत्यतः प्रभाषः ।

१६७

॥ जनमेजय उवाच ॥ कथञ्च भगवान् शोभो यच्छया समस्तज्ञतः । कथञ्च तीर्थप्रवरे तस्मिंश्चन्द्रो न्यमञ्जतः ।

कथमायुश्च तस्मिन् पुनराश्रायितः शोभो । एतन्मे सर्वनाचक्ष्य वित्तरेण महामनुने ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ दक्षस्य तनया थास्ताः प्रादुरासन् विद्याभ्यते । स सप्तमिंशतिं कन्या दत्तः शोभाय वै ददौ ।

नृपत्रयोरानिरताः संख्यानार्यश्च ताऽभवन् । पन्था वै तस्य राजेन्द्र शोभस्य शूभकर्मशः ।

तास्तु सर्वा विशाखाच्चो रूपेणप्रतिमां भुवि । श्रयैरिच्यत तासाञ्च रोहिणी रूपसम्पदा । १५
 ततस्तस्यां स भगवान्प्रीतिञ्चक्रे निशाकरः । साऽस्य हृद्या मधुवाय तस्मात्तां बुभुजे सदा ।
 पुरा हि सोमो राजेन्द्र रोहिण्यामभवच्चिरं । ततस्त्राः कुपिताः सर्वा नक्षत्राणां महात्मनः ।
 ता गत्वा पितरं प्राजः प्रजापतिमतन्द्रिताः । सोमो वसति नास्मासु रोहिणे भजते सदा ।
 ता वयं सहिताः सर्वास्वस्तकाग्ने प्रजेयुर । वक्ष्यामो नियताहाराः क्षपयन्तत्पराः ।
 श्रुत्वा तासान्नु वचनं दत्त, सोममथाब्रवीत् । समं वर्त्तस्व भार्यासु मा त्वाऽधर्षो महान् सृशेत् । १६
 तास्तु सर्वाः प्रवोदुषो गच्छन्धं शशिनोऽन्तिकं । समं वस्यति सर्वासु चन्द्रमा मम शासनात् ।
 विष्टष्टास्तास्यया जम्बु, शीतोऽद्भुभवन् तदा । तथाऽपि सोमो भगवान् पुनरेव महीपते ।
 रोहिणे निवसत्येव प्रीयमाणो मुजुर्भुङ्गः । ततस्त्राः सहिता, सर्वा भूय, पितरमनुवन् ।
 तव ऋतूपणे युक्ता वक्ष्यामो हि तवान्तिके । सोमो वसति नास्मासु नाकरोदचनं तव ।
 तासां तद्वचनं श्रुत्वा दत्त, सोममथाब्रवीत् । समं वर्त्तस्व भार्यासु मा त्वा शस्ये विरोचन । १७
 श्रनादृत्य तु तदाक्यं दत्तस्य भगवान् शशो । रोहिण्या साङ्गमवसत् ततस्त्राः कुपिता, पुनः ।
 गत्वा च पितरं प्राज, प्रणम्य शिरसा तदा । सोमो वसति नास्मासु तस्मान्न शरणं भव ।
 रोहिण्यामेव भगवान् सदा वसति चन्द्रमा । न त्वदची गणयति नास्मासु चेहमिच्छति ।
 तस्मान्नस्त, हि सर्वा वै यया नः सोम आविशेत् । तच्छ्रुत्वा भगवान् क्रुद्धो यस्मान् प्रथिवीपते ।
 सवर्जं रीपात् सोमायं स चोऽनुपतिमाविशत् । स यक्षणाऽभिभृतात्माऽधीयताहरहः शशो । १८
 यज्ञज्ञापकरोऽराजन् मोवार्थं तस्य यक्षः । दष्टेष्टिभिर्भे हाराण विविधाभिर्निशाकरः ।
 न चामुच्यत शापाद्दै वयज्ञैवाभ्यगच्छत । चीयमाणे ततः सोमे श्रोपथो न प्रजञ्जिरे ।
 निरास्त्रादरसाः सर्वा हृतवीर्याश्च सर्वतः । श्रोपथीनां चये जाते प्राणिनामपि संलय ।
 छत्राद्यासन् प्रजाः सर्वा चीयमाणे निशाकरे । ततो देवाः समागम्य सोममूचुर्धशीपते ।
 किमिदं भवतो रूपमोदुशं न प्रकाशते । कारणं ब्रूहि नः सर्वं येनेदन्ने न हृदयं । १९
 श्रुत्वा तु वचनं ततो विधास्यामस्ततो वयं । खवमुक्तः प्रत्युवाच सर्वास्ताञ्चशलक्षणः ।
 शापस्य कारणं चैव यस्मान्नाञ्च तथात्मनः । देवास्तथा वच, श्रुत्वा गत्वा दत्तमयाब्रुवन् ।
 प्रथोद भगवन् सोमे शापोऽयं विनिवर्त्यते । श्रैषो हि चन्द्रमा, चीण, किञ्चिच्छेषो हि लक्ष्यते ।
 क्षयाश्चैवाद्य देवेभ्य प्रजादेव गताः क्षयं । वोक्ष्येऽपि पथयचैव वोजानि विविधानि च ।
 तेषां क्षये क्षयाऽस्माक विनाऽस्माभिर्जगच्च किं । इति श्रुत्वा जेकगुरो प्रसादं कर्तुमर्हसि । २०
 खवमुक्तस्ततो देवान् प्राञ्च वाक्च प्रजापति । नैतच्छक्यं मम वधो व्यावर्त्तयित्तुमन्यथा ।
 शेतुना तु महाभागा निरन्तरं किं न चिन्तु । समं वर्त्ततु सर्वासु शशो भार्यासु नित्यम् ।
 धर्मज्ञाया शरतोर्धे उग्रमञ्जुश्चमनक्षणः । पुनर्बद्धिं त्यत देवास्तद्दे सत्यं वधो मम ।
 माशाङ्गं धर्मं धीमो नित्यमेव गमिष्यति । माशाङ्गं नुमदा दृष्टिं मयमेतदधो मम ।

समुद्रं पश्चिमं गत्वा सरस्वत्यश्विसङ्गमं । आराधयतु देवेशं ततः कान्तिमवाप्स्यति ।
 सरस्वतीन्ततः, सोमः स जगामर्षिशासनात् । प्रभासं प्रथमं तीर्थं सरस्वत्या जगाम ह ।
 अमावास्या महातेजास्तत्रोन्नञ्जन्महाद्युतिः । लोकान् प्रभासयामास शीतोत्पुलकमवाप च ।
 देवास्त सर्वे राजेन्द्र प्रभासं प्राप्य पुष्कलं । सोमैः सञ्चिता भूत्वा दक्षस्य प्रमुखेऽभवन् ।
 ततः प्रजापतिः सर्वो विमसर्वाय देवता । सोमञ्च भगवान् प्रीतो भूयो वचनमत्रवीत् ।
 माऽवमंस्त्रास्त्रियः पुत्र मा च विप्रान् कदाचन । गच्छ युक्तं सदा भव्या कुर्व वै शासनं मम ।

स विद्यष्टो महाराज जगामाय स्वमालयं । प्रजाय मुदिता भूत्वा पुनस्तस्यैरथा पुरा ।
 स्वन्ते सर्वमाख्यातं यथा श्रोत्रो निशाकरः । प्रभासञ्च यथा तीर्थं तीर्थानां प्रवरं ह्यभूत् ।
 अमावास्या महाराज नित्यं शं भ्रमन्तक्षणः । स्वात्वा ह्याप्यायते श्रीमान् प्रभासे तीर्थं सत्तमे ।
 अतश्चैनं प्रजानन्ति प्रभासमिति भूमिप । प्रभां हि परमं लेभे तस्मिन्नुन्नम्य चन्द्रमाः ।
 ततस्तु चमसोद्भेदमच्युतस्त्वगमदलो । चमसोद्भेद इत्येवं यं जना, कथयन्त्युत ।

तत्र दत्त्वा च दानानि विविष्टानि हन्यायुधः । उपित्वा रजनीमेकां स्वात्वा च विधिवत्तदा ।
 उदपानमयागच्छत्तरावान् केववायज । आद्यं स्वस्ययन्त्रैव यत्रावाप्य मसत् फलं ।
 छिग्धत्वादेापथीनाञ्च भूमैश्च जनमेजय । जानन्ति सिद्धा राजेन्द्र नष्टानपि सरस्वती ।
 इति श्रीमरामारते ब्रह्मपर्वणि गदायुद्धपर्वणि बलदेवतीर्थयाचाया चन्द्रशापोपाख्याने पट्टचिंशाऽध्याय ॥ ३६ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तस्मान्ब्रह्मदीमतस्त्रापि ह्युदपानं यन्नस्त्रिनः । त्रितस्य च महाराज जगामाय हन्यायुधः ।
 तत्र दत्त्वा वज्रद्रव्यं पूजयित्वा तथा दिजान् । उपसृश्य च तत्रैव प्रदष्टो मुपलायुधः ।
 तत्र धर्मपरो ह्यासीत् त्रितः स सुमहातपाः । कूपे च वसता तेन सोमः पीतो महात्मना ।
 तत्र चैनं समुत्सृज्य भ्रातरौ जग्मतुर्गृहान् । ततस्तौ वै शशापाय त्रितो ब्राह्मणमत्तमः ।
 ॥ जनमेजय उवाच ॥ उदपानं कथं ब्रह्मन् कथञ्च सुमहातपाः । पतितः किञ्च सन्धको भ्रातृभ्यां दिजमत्तन ।
 कूपे कथञ्च धित्वैनं भ्रातरौ जग्मतुर्गृहान् । कथञ्च याजयामास पैषा सोमञ्च वै कथं ।
 रतदाचक्षु मे ब्रह्मन् श्रोतव्यं यदि मन्दमे ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ आमन् पूर्व्ययुगे राजन मुनयो भ्रातरस्त्वय । एकतय दितश्चैव त्रितयादित्यमग्निभाः ।
 सर्वे प्रजापतिप्रमाः प्रजावन्तस्तथैव च । ब्रह्मलोकाकजितः सर्वे तपसा ब्रह्मवादिनः ।
 तेषाञ्च तपसा प्रीतो नियमेन दमेन च । अभवद्भ्रौतमो नित्यं पिता धर्मगतः सदा ।
 स तु दीर्घेण कालेन तेषां प्रीतिमवाप्य च । जगाम भगवान् स्वानमनुष्पमिशागमनः ।
 राजानस्तस्य यो ह्यासन् याञ्चा राजन् महात्मनः । ते सर्वे स्वर्गते तस्मिंस्तस्य पुत्रानपूजयन् ।

तेषान्तु कर्मणा राजस्तथा चाप्यथेन च । त्रितः स श्रेष्ठतां प्राप यथैवास्त पितरं तथा ।
 तथा सर्वे महाभागा मुनयः पुष्पनक्षणाः । अपूजदन्महाभागं यथाऽस्य पितरं पुरा ।
 कदाचिद्धि ततो राजन् भ्रातरावेकतद्वितौ । यज्ञार्थं चरुदक्षिन्ता तथा त्रितार्थमेव च ।

तयोर्बुद्धिः समभवत् चित्तं गृह्य परन्तप । याज्यान् सर्वानुपादाय प्रतिगृह्य पशून्सतः ।

सोमं दास्यामहे हृष्टाः प्राप्य यज्ञं महाफलं । चक्रुश्चैवं तथा राजन् भ्रातरस्त्रय एव च ।

तथा तु ते पराक्रन्व याज्यान् सर्वान् पशून् प्रति । याजयित्वा ततो याज्यान् लब्ध्वा तु सुवहून् पशून् ।

याज्येन कर्मणा तेन प्रतिगृह्य विधानतः । प्राचीं दिशं महात्मान आजग्मुन्ते महर्षयः ।

चित्तेस्थां महाराज पुरस्ताद्याति हृष्टवत् । एकतस्य दितश्चैव पृथतः कालथन् पशून् ।

तयोश्चिन्ता समभवत् दृष्ट्वा पशुगणं महत् । कथञ्च सुरिमा गाव आवाभ्यां हि विना चित्तं ।

तावन्योन्व्यं समाभाष्य एकतस्य दितस्य ह । यदूचतुर्भिर्भ्यः पापैा तन्निबोध जनेश्वर ।

चित्ते यज्ञेषु कुशलस्त्रितो वेदेषु निष्ठितः । अन्यास्तु वज्रला गावस्त्रितः समुपलस्यते ।

तदा वां सहितौ भूत्वा गाः प्रकाष्य प्रजावहे । चित्तेऽपि गच्छतां काममावाभ्यां वै विनाश्रुतः ।

तेषामागच्छतां राचौ पयिस्थानां वृकोऽभवत् । तत्र कूपो विदूरेऽभूत् सरस्वत्यास्तटे महान् ।

अथ चित्तो वृकं दृष्ट्वा पयि तिष्ठन्तमगतः । तद्गथादपघर्षन् वै तस्मिन् कूपे पपात ह ।

अगाधे सुमहाघोरे शर्बभूतभयङ्करे । चित्तसतो महाराज कूपस्था मुनिमत्तमः ।

आर्त्तनादन्ततयकं तौ तु श्शुश्रुवतुर्मुनी । तं ज्ञात्वा पतितं कूपे भ्रातरावैकतदितौ ।

वृकचाषाच सोभाश्च समुत्सृज्य प्रजग्मतुः । भ्रातृभ्यां पशुलुब्धाभ्यामुत्सृष्टः स महातपाः ।

उदपाने तदा राजन् निर्जले पांशुसंवृते । चित्त आत्मानमालक्ष्य कूपे वीरुत्तूषावृते ।

निमग्नं भरतश्रेष्ठ नरके दुष्कृतो यथा । स बुद्ध्याऽगणयन्प्राञ्जो मद्योर्भितो श्लोभमपः ।

सोमः कयन्तु पातव्य इहस्त्रिन मया भवेत् । स एवमभिनियित्य तस्मिन् कूपे मक्षतपाः ।

ददर्श वीरुधं तव सन्नमानां यदृच्छया । पांशुपक्षे ततः कूपे विचिन्त्य सलिल मुनिः ।

अग्नीन् शंकरूपयामास सोचे चात्मानमेव च । ततस्तं वीरुधं सोमं शकस्य सुमहातपाः ।

अथो यश्रुवि सामानि मनसाऽचिन्तयन्मुनिः । गावाणः शर्कराः श्रुत्वा प्रचक्रेऽभियवं नृप ।

अश्वश्च सलिलशुके भागांश्च विदिवौकथां । सोमस्थाभियवं श्रुत्वा चकार तमुत्तं ध्वनिं ।

स चाविश्रुत्स्त्रियं राजन् पुनः शब्दस्त्रितस्य वै । समयाथ च तद्यज्ञं ययोक्तं प्रह्लावादिभिः ।

वर्त्तमाने तथा यज्ञे चित्तस्य सुमहात्मानः । आग्निं चिदिवं शर्बं कारणञ्च न धुष्यते ।

ततः पुतमुनं शब्दं श्शुश्रुत्वा च वृहस्पतिः । श्रुत्वा पेशाप्रवीत् सर्वान् देवान् देवपुरोहितः ।

चित्तस्य वर्त्तते पशुशुच गच्छामर्षे मुराः । स हि क्रुद्धः अष्टेदन्यान् देवानपि मघातपाः ।

तच्छ्रुत्वा वचनस्य श्रुतिताः शर्बदेवताः । प्रययुस्तव यथाधो चित्तयज्ञः प्रवर्त्तते ।

मे तव गत्वा विबुधाश्च कृपं यव स दिग्गः । ददृशुस्तं महात्मानं दीजितं यज्ञक्रथंभु ।

दृष्ट्वा येन महात्मानं शिष्या परमया धुनं । ऊचुषुयाय महाभागं प्राप्ता भागाधिनीं वषं ।

अथ त्रशोर्दृष्टिंशान् पश्यन्थ मां दिवैकवः । अग्निन् प्रतिमये कूपे निमग्नं गृष्टेचतवं ।

तत्प्रितो महाराज भागं शेषा यथादिधि । मन्दायुक्तान् धमददन्ते च प्रीतास्तदाऽभवन् ।

ततो यथाविधि प्राप्तान् भागान् प्राप्य दिवोकथः । प्रीतात्मानो ददुस्तस्मै वरान् यान् मनसेच्छति ।

स तु वने वरान् देवास्तातुमर्हय मामितः । यद्येहेपस्युगेत् कूपे स सोमपगतिं लभेत् ।

१११०

तत्र चोर्ध्वमतो राजनुत्पपात सरस्वती । तयोत्त्रिभः समुत्तस्यो पूजयंस्त्रिदिवोकथः ।

तयेति चोक्ता विवुधा जम्बूराजन् यथागताः । चित्त्याभ्यागमत् प्रीतः स्मरन् निलयं तदा ।

शुद्धस्तु स समासाद्य तच्छपी भ्रातरौ तदा । उवाच पर्युषं वाक्यं शशाप च महातपाः ।

पशुलुप्तौ युवा यस्मान्मामुत्सृज्य प्रधावितौ । तस्माद्दृक्काकृतौ रौद्रौ दंष्ट्रिणावभितस्यरौ ।

भवितारौ मया शत्रौ पापेनानि कर्मणा । प्रसवस्यैव युवयोर्गोलाङ्गूलर्धवानराः ।

११११

इत्युक्ते तु तदा तेन चणादेव विश्रायते । तथाभूतावदृश्येतां वचनात् सत्यवादिनः ।

तत्राप्यमितविक्रान्तः सृष्ट्वा तोर्यं हलायुधः । दत्त्वा च विविधान्दादोन् पूजयित्वा च वै दिजान् ।

उदपानञ्च तं वोच्य प्रगस्य च पुनः पुनः । नदीगतमदीनात्मा प्राप्नो विनश्रन् तदा ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि बलदेवतोर्ययाचाद्यां तोर्यकथने सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो विनश्रन् राजन् जगामाय हलायुधः । शूद्राभोरान् प्रति देपाद्यत्र नष्टा सरस्वती ।

तस्मात्तु च्ययो नित्यं प्राङ्ज्विनश्रनेति च । तत्राप्युपसृश्य बलः सरस्वत्यां महाबलः ।

१११२

सुभूमिकं ततोऽगच्छत् सरस्वत्यास्ते वरे । तत्र चापरसः शूभ्रा नित्यकालमत्त्रिताः ।

क्रीडाभिर्निर्मलाभिश्च क्रीडन्ति विमलाननाः । तत्र देवाः सगन्धर्वा मासि मासि जनेश्वर ।

श्रमिगच्छन्ति तत्तीर्थं पुष्यं ब्राह्मणसेवितं । तत्रादृश्यन्त गन्धर्वास्तथैवापरवाज्रणाः ।

समेत्य सहिता राजन् यथाप्राप्तं यथासुखं । तत्र मोदन्ति देवाश्च पितरश्च सर्वोत्थः ।

पुष्यैः पुष्यैः सदा दिव्यैः कीर्थमाणाः पुनः पुनः । आक्रोडभूमिः सा राजन् तामामपरसां शूभ्रा ।

१११३

सुभूमिकेति विख्याता सरस्वत्यास्ते वरे । तत्र खात्वा च दत्त्वा च वसु विप्राय माधवः ।

शुला गीतश्च तद्विष्यं वादिचाणाञ्च निस्स्रं । कायाद्य विपुला दृष्ट्वा देवगन्धर्वरचसां ।

गन्धर्वाणां ततस्तीर्थमागच्छद्रौहिणीसुत । विद्यावसुमुखास्तत्र गन्धर्वास्तपसाऽन्वितः ।

नृत्यवादिचगीतञ्च कुर्वन्ति सुमनोरमं । तत्र दत्त्वा हलधरो विप्रिभ्यो विविधं वसु ।

श्रजाविकं गोश्वरोरुं सुवर्षं रजतं तथा । भोजयित्वा दिजान् कामैः सन्तर्ष्य च महाधने ।

१११४

प्रथमो सहितो विप्रैस्त्रयमानश्च माधवः । तस्माद्गान्धर्वन्तोर्थां च महावाज्रररिन्दमः ।

गर्गस्योतो महातोर्थमाजगामैककुण्डली । तत्र गर्गं वृद्धेन तपसा भावितात्मना ।

कालज्ञानगतस्यैव ज्योतिषाश्च व्यतिक्रमः । उत्पाता दाहणाद्यैव शूभाद्य जनमेजय ।

सरस्वत्याः शूभो तोर्यं विदिता वै महात्मना । तस्य नाद्या च तत्तीर्थं गर्गस्योत इति स्मृतं ।

तत्र गर्गं महाभागमृषयः सुप्रता नृप । उपासाञ्चकिरे नित्यं कालज्ञानं प्रति प्रभो ।

१११५

तत्र गत्वा महाराज बलः शेतानुलेपनः । विधिवद्भि धनं दत्त्वा मुनीनां भावितात्मनां ।

उषावर्षास्तथा भक्ष्यान् विप्रिभ्यो विप्रदाय सः । नीलवासास्तदागच्छच्छुतोर्थं महाययाः ।

तत्रापयस्त्रयमहाशङ्खं महामेघमिवोच्छ्रितं । श्वेतपद्मं तमद्वाग्रमृषिसङ्घैर्निर्धेवितं ।
 सरस्वत्यासाष्टे जाते नगं तालध्वजो वसले । यथा विद्याधरायैव राघमायामितौजसः ।
 पिशाचाश्चामितवला यत्र सिद्धाः सहस्रशः । ते सर्वे ह्यग्नं त्यक्त्वा फलन्तश्च वनस्थतः । ११०
 व्रतैश्च नियमैश्चैव काले काले स भुञ्जते । प्राज्ञैश्च नियमैश्चैर्ध्वजचरन्तः प्रयक्त्वा प्रयक्त्वा ।
 अद्भुतमाना मनोजैश्चरन् पुहपर्यभ । एवं ख्यतो नरव्याघ्र सोऽफेऽग्निम् वनस्थतिः ।
 ततस्तीर्थं सरस्वत्याः पावनं लोकविद्युतं । तस्मिंश्च यदुशाङ्कुलो दत्त्वा तीर्थं पयस्विनीः ।
 ताद्यायसानि भाद्रजानि वक्ष्याणि विविधानि च । पूजयित्वा द्विजांश्चैव पूजितश्च तपोधनीः । १
 पुण्ड्रं दैतवनं राजन्नाजगम हृत्पायुधः । तत्र गत्वा मुनीन् दृष्ट्वा नानाविधधरान् वलः । ११५
 श्वासुत्य सलिले चापि पूजयामास वै द्विजान् । तथैव दत्त्वा विप्रैश्च परिभोगान् सुपुष्कलान् ।
 ततः प्रायाद्दत्त्वा राजन् दक्षिणेन सरस्वतीं । गत्वा चैवं महायाज्जनातिदूरे महायथा ।
 धर्मात्मा नागवत्मानं तीर्थमागमदच्युतः । यत्र पन्नगराजश्च वामुकेः सन्निवेशनं ।
 महाद्युतेर्महाराज वज्रभिः पन्नगैर्दृतं । श्वयीथां हि सहस्राणि तत्र नित्यं चतुर्दश ।
 यत्र देवाः समागम्य वामुकिं पन्नगोत्तम । सर्वे पन्नगराजानमभ्यविशन् यथाविधि । ११६
 पन्नगभ्यो भयं तत्र विद्यते न स पौरव । तत्रापि विधिवद्त्वा विप्रैश्चैव रत्नसञ्चयान् ।
 प्रायात् प्राचीं दिशं तत्र तथा तीर्थान्यनेकशः । सहस्रगतसंख्यानि प्रयित्तानि पदे पदे ।
 श्वासुत्य तेषु तीर्थेषु ययोक्तं तत्र चर्षिभिः । कृत्वापवाचनियमं दत्त्वा दानानि सर्वश्रम ।
 श्मिवाद्य मुनीस्तान् वै तत्र तीर्थनिवासिनः । उद्दिष्टमार्गः प्रयथै यत्र भूयः सरस्वती ।
 प्राङ्मुखं वै निवहते दृष्टिर्वातहतता यथा । श्वयीथां नैमिषियाणामवेवार्थं मुष्णत्सनां । ११७
 निवृत्तानां सरिच्छ्रेष्ठां तत्र दृष्ट्वा तु साङ्गुली । बभूव विस्मितो राजन् बली श्वेतुः सुलेपनः ।
 ॥ जनमेजय उवाच ॥ कस्मान् सरस्वतीं ब्रह्मन् निवृत्ता प्राङ्मुखो तत्र ॥ व्याख्यातुमेतदिच्छामि सर्व्वमन्वर्थ्युत्तम ।
 कस्मिंश्चित् कारणे तत्र विस्मितो यदुनन्दनः । निवृत्ता हेतुना केन कथमेव सरिद्धरा ।
 ॥ वैदम्याग्न उवाच ॥ पूर्वं हतयुगे राजन् नैमिषियास्तपस्विनः । वर्त्तमाने सुविपुले सत्रे द्वादशवारिके ।
 श्वयीथा बह्वो राजन् तत् सत्रमभिपेदिरे । उपित्वा च महाभाग्यास्तस्मिन् सत्रे यथाविधि । ११८
 निवृत्तं नैमिषीथे वै सत्रे द्वादशवारिके । आजगमुर्ध्वयसश्च वक्ष्यस्वीर्यकारणात् ।
 श्वयीथां वज्रलवात्तु सरस्वत्यां विश्राम्यते । तीर्थानि नगरायुधो कूलैः पृथक् पृथक् तदा ।
 समन्तापद्मकं यावत्तापकं द्विजभृशुमाः । तीर्थलोभाच्चरव्याघ्र नद्यासीरं समाधिताः ।
 जुञ्जतां तत्र तेषां तु मुनीनां भवित्वात्मनां । स्नाथयित्वा निमहता बभूवुः पूरिता दिशः ।
 श्मिषोचैतन्तोषा नियमैर्महात्मनां । श्वरोभक्त सरिच्छ्रेष्ठा दीयमानैः समन्ततः । ११९
 मरिचि शिख्या महाराज अगस्तुहाय तापसाः । दन्तोलूखलिन्यान्थे प्रसंख्यात्तास्तथा परे ।
 वायुभसा जलाक्षराः पर्यभचाय तापसाः । नानानियमयुक्ताश्च तथा खड्गिस्तपस्विनः ।

आसन् वै मुनयस्त्रय सरस्वत्याः समीपतः । शोभयन्तः सरिच्छ्रेष्ठा गङ्गामिव दिवाकष ।
 शतश्रेय समापेतुच्छ्रेयस्य सत्रयाजिन । तेऽवकाशं न ददुःशुः सरस्वत्या महाव्रताः ।
 ततो यज्ञोपवीतैस्ते तन्तीर्थं निर्धमलाय वै । शुद्धयुवाग्निहोत्राय चक्रुः विविधाः क्रियाः ।
 ततश्चन्द्रविश्रवात् न निराश्रयन्त्याऽन्वितं । दर्शयामास राजेन्द्र तेषामर्थं सरस्वती ।
 ततः कुञ्जान् बहून् कृष्टा स्रितृत्ता सरिद्धरा । चपोर्षा पुण्यतपसा कारुष्याञ्जनभेजय ।
 ततो निष्टय राजेन्द्र तेषामर्थं सरस्वती । भूयः प्रतीच्यभिमुखो प्रसुखाव सरिद्धरा ।
 श्रमोपागमनं कृत्वा तेषां भूयो ब्रजाम्यहं । इत्यद्भुतं महचक्रो तदा राजन्महानदी ।
 एवं स कुञ्जो राजन् वै नैमिषीय इति स्मृत । कुक्षेत्रे कुक्षेत्रे कुक्षेत्रे महतीं क्रियां ।
 तत्र कुञ्जान् बहून्कृष्टा निष्टृताश्च सरस्वती । बभूव विष्णुपक्षत्र रामस्याय महात्मनः ।
 उपसृज्य तु तत्रापि विधिवद्यदुनन्दन । दत्त्वा दायान् द्विजातिभ्यो भाण्डानि विविधानि च ।
 भक्ष्यं भोज्यञ्च त्रिविधं ब्राह्मण्येभ्यः प्रदाय च । ततः प्रायाहलो राजन् पूज्यमानो द्विजातिभिः ।
 सरस्वतीतीर्थवरं नानादिजगणायुतं । वदरेद्भुदकाग्न्यर्थं ब्रह्मायत्यविभीतकै ।
 कङ्कोलैश्च पलाशैश्च करीरै पीलुभिस्तथा । सरस्वतीतीररुहैस्तर्हिर्बिम्बिर्विधैस्तथा ।
 कश्यपकरीरैश्च विजैराघातकैस्तथा । श्रतिमुक्तशण्डैश्च पारिजातैश्च शोभितं ।
 कदलीवनभूयिष्ठं दृष्टिकान्तं मनोहरं । वायुफलपर्णादैर्दन्तोलूखलिकैरपि ।
 तथाऽग्निकुक्षेत्रैर्वाग्नेयैर्भूमिभिर्ब्रह्मिर्बृंहितं । स्वाध्यायधोपसंपुष्टं शृगयूथप्रताकुलं ।
 अर्हस्यैर्धर्मपरमैर्नृभिरत्यर्थं भवितं । सप्त सारस्वतं तीर्थमाजगाम हलायुधः ।
 यत्र महङ्गकः सिद्धस्तपस्तेषु महामुनि ।

११०

११०५

११०५

११०५

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि बलदेवतीर्थयात्राया सारस्वतोपाख्यानं अष्टविंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

॥ जनमेजय उवाच ॥ सप्त सारस्वतं कश्मात् कथं महङ्गको मुनि । कथं विदुः स भगवान् कथं च नियतोऽभवत् ।
 कथं वेधे समुत्पन्न किञ्चाधीतं द्विजोत्तम । सतदिच्छाम्यह श्रोतुं विधिवद्भिज्जवत्तम ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ राजन् सप्त सरस्वती याभिर्ब्राह्मिणोऽजगत् । आह्वता बलवद्भिर्हि तत्र तत्र सरस्वती ।
 सुप्रभा काष्ठमाचो च विद्याला च मनौरमा । सरस्वती धोषवती सुरेणुर्निर्जोदका ।
 पितामहस्य महतो वर्तमाने महामखे । व्रितते यत्रवाटे च सन्निष्ठेपु द्विजातिपु ।
 पुण्याहपोषिर्बिम्बिलैर्दानां निन्दस्तथा । देवेषु चैव व्यथेपु तस्मिन् यत्रविधौ तदा ।
 तत्र चैव महाराज दोषिणं प्रपितामहे । दजतस्तस्य मन्त्रेण सर्वकामसमृद्धिना ।
 मनसा चिन्तिता धर्मा धर्मार्थं कथं चैस्तदा । उपतिष्ठन्ति राजेन्द्र दिजातीस्तत्र ह ।
 जगुः तत्र गन्धर्वा मनुतृत्याश्चरोगणाः । वादिवाणि च दिव्यानि वादयामासुरश्चसा ।
 तस्य यश्च यस्यात्ता तत्रपुर्व्वैता अपि । विष्णवं परमं जगुः किमु न नुपयोनयः ।
 यत्तनःनेतया यज्ञे पुष्करक्षे पितामहे । अनुवन्द्याथो राजप्रायं यज्ञो महगुणः ।

११०

११०५

न दृश्यते शरिच्छ्रेष्ठा यस्मादिह सरस्वती । तच्छ्रुत्वा भगवान् प्रीतः सप्याराय सरस्वतीं ।
 पितामहेन यजता आहृता पुष्करैषु वै । सुप्रभा नाम राजेन्द्र नाम्ना तत्र सरस्वती ।
 तां दृष्ट्वा मुनयस्तष्टास्तरायुक्ताः सरस्वती । पितामहं मानयन्ती क्रतुन्ते वज्र मेनिरै ।
 स्वमेया शरिच्छ्रेष्ठा पुष्करैषु सरस्वती । पितामहार्थं सम्भूता तु शर्यश्च मनोपिणा । ११०
 नैमिषे मुनयो राजन् समागन्त्य समासते । तत्र चित्राः कथा ह्यासन् वेदं प्रति जनेश्वर ।
 यत्र ते मुनयो ह्यासन् नानास्वाध्यायवेदिनः । ते समागन्त्य मुनयः सत्सर्वैः सरस्वती ।
 सा तु धाता महाराज च्छविभिः सत्रयाजिभिः । समागतानां राजेन्द्र सहायार्थं महात्मनां ।
 आजगाम महाभागा तत्र पुण्या सरस्वती । नैमिषे काञ्चनाची तु मुनीनां यत्र याजिनां ।
 आगता सरितां श्रेष्ठा तत्र भारत पूजिता । गयस्य यगमानस्य गयेष्वेव महाक्रतुं । १११
 आहृता सरितां श्रेष्ठा गययज्ञे सरस्वती । विशालान्तु गयस्त्राज्ज्वलयः समितप्रताः ।
 सरित् सा हिमपत्तार्थैश्च प्रक्षुता श्रोत्रगामिनो । श्रौहासकेत्यया यज्ञे यजतस्य भारत ।
 समेते सर्वतः स्वीते मुनीनां मण्डले तदा । उत्तरे कोमलाभागे पुष्ये राजन् महात्मनः ।
 उद्हासकेन यजता पूर्वं धाता सरस्वती । आजगाम शरिच्छ्रेष्ठा तद्दृग्गम्यधिकारणात् ।
 पूष्यमाना मुनिगणैर्बल्लजिनसंघटैः । मनोरमेति विख्याता सा हि तैर्भनषा कृता । ११२
 सुरेणुचंपभे द्वीपे पुष्ये राजषिभेविते । कुरोय यजमानस्य कुरुचेत्रे महात्मनः ।
 आजगाम महाभागा शरिच्छ्रेष्ठा सरस्वती । शोधवत्यपि राजेन्द्र वशिष्ठेन महात्मना ।
 समाहृता कुरुचेत्रे दिव्यतोया सरस्वती । दक्षेण यजता चापि गङ्गादारैः सरस्वती ।
 सुरेणुरिति विख्याता प्रसुता श्रोत्रगामिनो । विमलोदा भगवती ब्रह्मणा यजता पुनः ।
 समाहृता यथा तत्र पुष्ये शैमवते गिरौ । एकीभूतास्ततष्ठास्त तस्मिंल्लोच्ये समागताः । ११३
 सप्तमारस्वतं तीर्थं ततस्तु प्रयितं भुवि । इति सप्त सरस्वत्यो नामतः परिकीर्तिताः ।
 सप्तमारस्वतश्चैव तीर्थं पुण्यं तथा स्मृतं । शृणु मद्गुणकथापि कौमारब्रह्मचारिणः ।
 आपगामवगादस्य राजन् प्रकीर्तितं महत् । दृष्ट्वा यदृच्छया तत्र क्षियमभक्षि भारत ।
 क्षापनींश्चिरापात्री दिव्यासप्तमनिन्दिताः । सरस्वत्यां महाराज च्छकन्दे वोर्थमभक्षि ।
 तत्रैतः स तु अर्पाण कल्पभे वै महातपाः । सप्तधा प्रविभागन्तु कनकस्ये जगाम ह । ११४
 तथर्षेयः सप्त जाता अग्निरे महताङ्गपाः । वायुवेगी वायुबन्धो वायुहा वायुसपडलः ।
 वायुश्वाधा वायुवेता वायुसहस्र वोर्थवान् । स्वमेते समुत्पथा महतां जनविष्णवः ।
 इदमद्युतं राजन् शृणुष्याद्यत्तरं भुवि । सधर्षेयारितं पादुक् बिपु भोकेपु वियुतं ।
 पुरा मद्रक्षु पिडुः कुशारेपेति वियुतं । एतः किञ्च करे रात्रंक्षस्य माकरयोःस्रजन् ।
 स वै मन्त्ररथं दृष्ट्वा शर्षासिद्धिः प्रनृत्तवान् । ततस्तस्मिन् प्रनृत्ते वै क्षारत्रं अङ्गमद्य यत् । ११५
 प्रनृत्तमभर्षं शीरे गत्रथातस्य मासिते । प्रह्लादिभिः शुरैरात्रत च्छविमिद्य तथाधेनैः ।

विश्रान्ता वे महादेव च्छपेरथं नराधिप । नार्थं नृत्येद्यया देव तया त्वं कर्तुमर्हसि ।
ततो देवा मुनिं दृष्ट्वा हर्षाविष्टमतीव ह । सुराणां हितकार्मार्यं महादेवोऽथभाषत ।
भो भो ब्राह्मण धर्मज्ञ किमर्थं नृत्यते भवान् । हर्षस्थानं किमर्थं च त्वेदमधिकं मुने ।
तपस्त्रिनोर्धर्मपथे स्तितस्य द्विजसत्तम ।

॥ च्छपिषवाच ॥ किन्तु परमसि मे ब्रह्मन् कराञ्चाकरसं श्रुते । यं दृष्ट्वाहं प्रनृत्तोऽपि हर्षेण महता विभो ।
तं प्रहस्ताप्रवीहेवो मुनिं रागेण मोहितं । अहं न विस्मयं विप्र गच्छामोति प्रपश्य सं ।

एवमुक्त्वा मुनिश्रेष्ठ महादेवेन धीमता । अद्भुत्येण राजेन्द्र स्वाद्भुष्टाडितोऽभवत् ।
ततो भयं क्षताद्राजन् निर्गतं हिमसन्निभं । तद्दृष्ट्वा ब्रीडितो राजन् स मुनिः पादयोर्गतः ।
मेने देवं महादेवमिदंश्चावाच विस्मितः । नार्थं देवादहं मन्ये रुद्रात् परतरं महत् ।

सुरासुरस्य जगतो गतिस्त्वमसि शूलसृष्टकृ । तया सृष्टमिदं विश्वं वदन्तीह मनीषिणः ।
त्वामेव सर्वं विगतिं पुनरेव युगवये । देवैरपि न शक्यस्त्वं परिभ्रातुं कुतो मया ।

त्वयि सर्वं कृ दृश्यन्ते भावा ये जगति स्त्रिताः । तामुपाशन्त वरदं देवा ब्रह्मादयोऽनघ ।
सर्वस्त्वमसि देवानां कर्ता कारयिता च ह । तत्रपादात् सुराः सर्वे मोदन्तीहाकुतोभयाः ।

एवं स्वत्वा महादेवं स च्छपिः प्रणतोऽभवत् । यदिदंश्चापत्वं देव हतमेतन् कथादिकं ।
ततः प्रसाद्यामि त्वां तपो मे न शरेदिति । ततो देवः प्रीतमनास्त्रष्टयिं पुनरब्रवीत् ।

तपस्ते बर्हृतां विप्र भद्रसादात् महच्छधा । आश्रमे चेह कस्यामि तया साङ्गमहं सदा ।
सप्त सारस्वते चाग्निं यो मामर्चिष्यते नरः । न तस्य दुर्मभं किञ्चिद्भ्रवितेह परत्र वा ।

सारस्वतस्य ते लोकं गमिष्यन्ति न संग्रयः । एतन्नाङ्गणकक्षापि चरितं भूरिजेजवः ।
स हि पुत्रः मुकन्यायामुत्पन्नो मातरिश्चना ।

इति श्रीमहाभारते शक्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि बलदेवतीर्थयात्रयां सारस्वतोपाश्याने जनचलारिर्मोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ उपलिता तत्र रामस्तु सम्पूज्याश्रमवासिनः । तथा मङ्गणके प्रीतिं शूभासके हलायुधः ।
दत्त्वा दानं विजातिभ्यो रजनीं तामुपोष्य च । पूजितो मुनिसङ्घेऽथ प्रातस्तयाय स्वाङ्गुली ।

अनुज्ञाय मुनीन् सर्वान् स्पृष्ट्वा तोयञ्च भारत । प्रयथौ त्रिरतो रामस्तीर्थहेतायै हावसः ।
तत्सौभाग्यं तीर्थमाजगाम हलायुधः । कपालमोचनं नाम यत्र मुक्तो महामुनिः ।

महता त्रिरका राजन् पक्षजङ्घे महादरः । राक्षसस्य महाराज रामचित्रस्यै पुरा ।
तत्र पूर्व्वं तपस्तप्तं काव्येन सुमहात्मना । यत्रास्य नीतिरखिला प्रादुर्भूता महात्मनः ।

यत्रस्त्वचिन्तयामास दैत्यदानवविषहं । तत् प्राप्य च बल्लो राजन् तीर्थप्रचरन्नुत्तमं ।
विधिवदै देवै वित्तं ब्राह्मणानां महात्मनां ।

॥ जनमेजय उवाच ॥ कपालमोचनं ब्रह्मन् कथं यत्र महामुनिः । मुक्तः कथञ्चास्य त्रिरो सप्तं केन च हेतुना ।
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ पुरा वै दण्डकारण्ये राधेवेष महात्मना । वषथा राजमार्गं तत्र राक्षसान् श्रमयिष्यता ।

जनस्थाने शिरस्त्रिभुवं राक्षसस्य दुरात्मनः । सुरेण शितधारेण तत्पपात महावने ।
 महोदरस्य तस्मै जहायां वै घट्टच्छया । वने विचरतो राजत्रिभुंभित्त्वाऽस्फुरत्तदा ।
 स तेन क्षमेन तदा दिजातिर्न भ्रमाक ह । अभिगन्तुं महाप्राज्ञस्त्रीयान्यायतनानि च ।
 सपूर्तना विस्वता वेदनाचौं महामुनिः । जगाम सर्वतीर्थानि पृथिव्याञ्चेति नः श्रुतं ।
 स गला सरितः सर्वाः समुद्रान्य महातपाः । कययामास तत् सर्वं चषीषां भावितात्मनां । ११५
 आप्तः सर्वतीर्थेषु न च भोक्षमवाप्तवान् । स तु शूश्राव विप्रेन्द्रा मुनीनां वचनं महत् ।
 सरस्वत्यास्त्रीर्यवरं ख्यातमौशनसं तदा । सर्वपापप्रशमनं सिद्धिदेत्रमनुत्तमं ।
 स तु गला ततस्तत्र तीर्थमैश्वर्यं, दिजः । ततः श्रीश्वर्यं तीर्थं तस्मात्पस्युत्तदा ।
 तच्छिरश्चर्यं मुक्ता पपातान्तर्ज्वलं तदा । विमुक्तलेन शिरसा परं सुखमवाप ह ।
 स चाप्यन्तर्ज्वले मूर्द्धा जगामादर्शनं विभो । ततः स विशिरा राजन्, पूतात्मा वीतकल्मषः । ११६
 श्राजगामाश्रमं प्रीतः कृतकृत्यो महोदरः । सोऽय गलाश्रमं पुष्पं विप्रमुक्तो महातपाः ।
 कययामास तत् सर्वं चषीषां भावितात्मनां । ते श्रुत्वा वचनं तस्य ततस्त्रीर्यस्य मानद ।
 कपालभोचनमिति नाम चक्रुः समागताः । स चापि तीर्थप्रवरं पुनर्गत्वा महानृषिं ।
 पीत्वा पयः सुविपुलं सिद्धिमायात्तदा मुनिः । तत्र दत्त्वा बह्वन् दादान् विप्रान् सपूज्य माधवः ।
 जगाम वृष्णिप्रवरो रूपङ्गैराश्रमं तदा । यत्र तत्र तपो घोरमाष्टिषेण भारत । ११७
 ब्राह्मण्यं सन्ध्यांश्च विद्यामिषो महामुनिः । सर्वकामसमृद्धञ्च तदाश्रमपदं महत् ।
 मुनिभिर्ब्राह्मणैश्चैव सेवितं सर्वदा विभो । ततोऽहलधरः श्रीमान् ब्राह्मणैः परिवारितः ।
 जगाम तत्र राजेन्द्र रूपङ्गुस्तनुमत्यजत् । रूपङ्गुर्वाङ्गाणो वृद्धस्तपोनित्यश्च भारत ।
 देहत्यासे कृतमना विचिन्त्य बड्धधा तदा । ततः सर्वानुपादाय तनयान् वै महातपाः ।
 रूपङ्गुरप्रवीत्तत्र नयध्वं मां शूयूदकं । विशयातीतवयसं रूपङ्गुं ते तपोधनाः । ११८
 तस्य तीर्थमुपानिन्युः सरस्वत्यास्तपोधन । स तैः पुत्रैस्तदा धीमानानोतो वै सरस्वतीं ।
 पुष्या तीर्थं तपोधनां विप्रसङ्गैर्निवेदितां । स तत्र विधिना राजन्नामुत्य सुमहातपाः ।
 शान्ता तीर्थगुणाद्यैव प्राहेदमृषिसत्तमः । सुप्रीतः पुरुषय्यास्य सर्वान् पुत्रानुपासतः ।
 परस्त्वयुत्तरे तीरे यस्य जेदात्मनस्तनुं । पृथूदके जयपरो नैनं श्रेः मरणं तपेत् ।
 तत्रानुत्य स धर्मात्मा उपसृग्य हस्तयुध । दत्त्वा चैव बह्वन् दायान् विप्राणां विप्रवत्सलः । ११९
 षष्ठ्यं यत्र भगवाणोक्तोऽप्युपितामहः । तत्राष्टिषेणः क्षौरस्य ब्राह्मण्यं भक्तिमतः ।
 तपसा महता राजन् प्राप्नवान् विषत्तमः । मिश्रुदोमस राजपिर्द्वापिच महातपाः ।
 ब्राह्मण्यं सन्ध्यांश्च विद्याभिरक्षया मुनिः । महातपस्वी भगवानुपतेशा महातपाः ।
 तत्राजगाम षष्ठवान् षष्ठमद्भ्यः प्रतापमान् ।

इति श्रीमहाभारते अथर्वपर्वणि गदायुद्धपर्वणि बह्वैवतीर्थायां शारङ्गोपाख्याने चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

॥ जनेमजय उवाच ॥ कथमादिष्टेषो भगवान् विपुलं तत्रार्क्षयः । सिन्धुदीपः कथञ्चापि ब्राह्मणं लभ्यमांशदा ।
 देवापितृ कथं ब्रह्मन् विद्यामित्रय सत्तम । तन्ममाचक्ष भगवान् परं कैटवहलं हि मे ।

॥ वैश्यायन उवाच ॥ पुरा कृतयुगे राज्ञादिष्टेषो द्विजोत्तम । वसन् गुरुकुले नित्यं नित्यमव्ययने रतः ।
 तस्य राजन् गुरुकुले वसतो नित्यमेव च । समारिं नागमदिद्या नापि वेदा विद्यान्ये ।
 स निर्विच्छन्तो राज्ञस्तपस्तेषु महातपाः । ततो वै तपसा तेन प्राप्य वेदाननुत्तमान् ।
 स विद्वान् वेदयुक्त्य सिद्ध्याष्टुपिसत्तमः । तत्र तोर्यै वरान् प्रादात्तोनेव सुमहातपाः ।
 अस्मिंस्तोर्यै महानया अद्यप्रभृति मानवः । आसुतो वाज्रमेधस्य फलं प्राप्स्यति पुष्कलं ।
 अद्यप्रभृति नैवात्र भयं व्यालाङ्गविव्यति । अपि चान्येन कालेन फलं प्राप्स्यति पुष्कलं ।
 स्वमुक्त्वा महातेजा जगाम त्रिदिवं मुनिः । एवं सिद्धः स भगवानादिष्टेषः प्रतापवान् ।
 तस्मिन्नेव तदा तोर्यै सिन्धुदीपः प्रतापवान् । देवापितृ महाराज ब्राह्मणं प्रापतुर्न हत् ।
 तथा च कौशिकेनात तपोनिर्व्या जितेन्द्रियः । तपसा वै सुतप्तेन ब्राह्मणलमराप्तवान् ।
 गाधिर्नाम महामाधोत् चक्षियः प्रथितो भुवि । तस्य पुत्रोऽभवद्राजन् विद्यामित्रः प्रतापवान् ।
 स राजा कौशिकेनात महायोग्यभवत् किल । स पुत्रमभिमिथ्याय विद्यामित्रं महातपाः ।
 देहत्यागेषु मनस्यैकं तमूयः प्रथताः प्रजाः । न गन्तव्यं महाप्राज्ञं त्रिहि चास्मान्महाभयान् ।
 स्वमुक्तः प्रत्युवाच ततो गाधिः प्रजास्ततः । विश्वस्य जगतो गोप्ता भविव्यति मुने मम ।
 इत्युक्त्वा तु ततो गाधिर्विद्यामित्रं निवेद्य च । जगाम त्रिदिवं राजन् विद्यामित्रोऽभवन्नृपः ।
 न स शक्नोति पृथिवी यत्रवानपि रचितुं । ततः शूश्राव राजा स राचसेन्यो महाभयं ।
 निर्धैत नगराचापि चतुरङ्गवलन्वितः । स यात्वा दूरमध्वानं वशिष्ठोऽग्रमभ्ययात् ।
 तस्य ते सैनिका राज्ञश्चक्रुस्तत्रालयान् वरुण् । ततस्तु भगवान् विप्रो वशिष्ठो ब्रह्मण्यः सुत ।
 ददुग्नेऽय ततः सर्वं भयमानं महावनं । तस्य क्रुद्धो महाराज वशिष्ठो मुनिमत्तमः ।
 स्रजस्य शवरान् धोरान् इति स्त्राङ्गामुवाच च । तयोक्तां साऽष्टवहेनुः पुरुषान् धोरदर्शनान् ।
 ते च तद्वनमासाद्य बभूजुः सर्वतो दिशं । तच्छ्रुत्वा विद्वन् सैन्यं विद्यामित्रस्तु गाधिज ।
 तपः परं नवमानस्तपस्तेषु नतो द्यौः । कौशिकीवर्षरे राजन् सरस्वताः क्कमजितः ।
 नियमैः शोपवाधैश्च कर्षयन् देवमात्मानः । जज्ञाहारो वायुभुवः पर्षाहारय सोऽभवत् ।
 तथा स्रष्टिलवाधी च ये चान्ये नियमाः पूयकृ । अस्रष्टतस्य देवासु प्रतविप्र प्रचक्रिरे ।
 नचास्य नियमाद्द्विपरपयाति महात्मानः । तत परेण यत्नेन तस्मा वद्धविधिं तपः ।
 तेजसा भास्कराकारो गाधिजः समपद्यत । तपसा तु तथा युक्तं विद्यामित्रं पितामहः ।
 अमन्यत महातेजा वरदो वरमस्य तत् । स तु वने वरं राजन् स्वामहं ब्राह्मणस्त्विति ।
 तयैति चान्नवीदृष्ट्वा सर्वलोकपितामहः । स लब्ध्वा तपयोगेषु ब्राह्मणत्वं महाययाः ।
 विचचार मदी दृक्त्वा कृतकामः सुरोपमः । तस्मिंस्तोर्यैवरे रामः प्रदाय विविधं वसु ।

११५

११६

११७

११८

११९

११९

पयस्विनीभया धैर्यमानि प्रथमानि च । यय यथाष्टनन्दारं भक्ष्यं पिययं प्राभन ।

११३

अददग्मुदितो राजन् पूजयित्वा द्विजोत्तमान् । यथै राजशतौ रामो वक्रव्याधममनिकात् ।

यच तेपे तपस्त्रोमं दान्भ्या यक्र इति श्रुतिः ।

इति श्रीमहाभारते ब्रह्मपर्वणि गदायुद्धपर्वणि बलदेवतीर्थयात्राया मारुतोपाख्यानं एकवत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ प्रप्राधोपैरवाकीर्षे जगाम यदुनन्दनः । यच दान्भ्या यक्रै राजप्रायमन्वितो महातपाः ।

जुहाव धृतराष्ट्रस्य राष्ट्रं वैपिचवीर्य्येण । तपसा धोररूपेण कर्षयन्दृष्टमात्मनः ।

क्रोधेन महताविष्टो धर्मोत्तमा वै प्रतापवान् । पुरा हि नेमिपीयाशां सचे द्वादशवारिकं ।

११४

वृत्ते विपश्चितोऽज्ञो वै पाञ्चालानूपधोऽगमन् । तत्रैश्वरमथाचन्त दधिशायं मनीषिणः ।

यत्प्राप्तितान् वसंतरान् निन्द्याधीनेकविभ्रंति । तानत्रवीदको दास्येया विभ्रज्यं पशून्निति ।

पशून्तेतानहं त्यक्त्वा भिखिये राजसत्तमं । स्वमुक्त्वा ततो राजन् अशून् मन्थान् प्रतापवान् ।

जगाम धृतराष्ट्रस्य भवनं प्राङ्मणोत्तमः । स समीपगते भूत्वा धृतराष्ट्रे जनेश्वरं ।

श्रयाचत पशून् दाल्यः स पैने रवितोऽप्रवीत् । यदृच्छया मृता दृष्ट्वा गान्नादा नृपसत्तमः ।

११५

एतान् पशून्स्य विभ्रं ब्रह्मण्येयो यदोच्छ्रंसि । अविस्तया वचः श्रुत्वा चिन्तयामास धर्मवित् ।

अहो वत नृशर्षं वै वाक्यमुक्त्वाऽस्मि भंसदि । चिन्तयित्वा मुद्गन्तौ न रोषाविष्टो द्विजोत्तमः ।

मत्सिद्धेके विनाशाय धृतराष्ट्रस्य भूपतेः । स दृढव्य मृतानां वै भाषानि मुनिषत्तमः ।

जुहाव धृतराष्ट्रस्य राष्ट्रं नरपतेः पुरा । श्रवकीर्षे सरस्वत्यास्त्रोर्षे प्रज्वाल्य पावकं ।

बको दान्भ्यो महाराज नियम परमं स्थित । स तैरेव जुहावास्य राष्ट्रं मांशैर्माहातपाः ।

११६

तस्मिंस्तु विधिवत् सचे सम्प्लवृत्ते सुदारुणे । श्रवीयत ततो राष्ट्रं धृतराष्ट्रस्य पार्थिवः ।

ततः प्रवीयमाणस्तद्राज्यं तस्य महीपते । द्विद्यमानं यथाऽनन्तं वनं परशुना विभे ।

बभूवापद्गतं तच्च व्यवकीर्णमचेतनं । दृष्ट्वा तयाऽवकीर्षेन्तु राष्ट्रं स मनुजाधिपः ।

बभूव दुर्मना राजंश्चिन्तयामास च प्रभुः । मोक्षार्थमकरोद्यत्तं प्राङ्मणैः सहितः पुरा ।

न च श्रेयोऽथ्यगच्छन्तु चीयते राष्ट्रमेव च । यदा स पार्थिवः खिन्नस्ते च विप्रास्तदाऽनघः ।

११७

यदाचापि न शक्नोति राष्ट्रं मोक्षयितुं नृपः । अयं वै प्राश्निकांस्तच्च प्रच्छ जनेमेजय ।

ततो वै प्राश्निका प्राञ्ज पशून्विप्रकृतस्त्वया । मांशैरभिजुहोतीति तव राष्ट्रं मुनिर्भक्तः ।

तेन ते ह्ययमानस्य राष्ट्रस्यास्य चयो महान् । तथैतत्तपसः कर्म येन तेऽयं चयो महान् ।

अपां कुञ्जे सरस्वत्यासं प्रसादय पार्थिव । सरस्वती ततो गत्वा स राजा बृकमत्रवीत् ।

निपत्य शिरसा भूमौ प्राञ्जलिर्भरतुर्धमः । प्रसादये त्वां भगवन्नपराधं चमस्व मे ।

११८

मम दीनस्य सुखस्य मौख्येण हतचेतसः । त्व गतिस्त्वच्च मे नाथ प्रसादं कर्तुमर्हसि ।

तं तथा विक्षपन्तान् शोकोपहतचेतसः । दृष्ट्वा तस्य कृपा जज्ञे राष्ट्रं तच्च व्यभोचयत् ।

अपि प्रसन्नस्तस्याभून् संरम्भञ्च विहाय स । मोक्षार्थं तस्य राष्ट्रस्य जुहाव पुनराकृतिः ।

मोक्षयित्वा ततो राष्ट्रं प्रतिगृह्य पशून् बहून् । हृष्टात्मा नैमिशारण्यं जगाम पुनरेव च ।

धृतराष्ट्रोऽपि धर्मात्मा स्वच्छेता महामना । स्वमेव नगरं राजा प्रतिपेदे महर्द्धिमत् ।

तत्र तोर्यं महाराजं वृहस्यतिरुदारधी । अमुराणामभावाद्य भवाय च द्विवाक्यं ।

माधैरभिजुह्वेष्टिमवीयन्त ततोऽसुराः । देवतैरपि मक्षगा जितक्रागिभिराह्वे ।

तत्रापि विधिवद्भूत्वा ब्राह्मणेभ्यो महायथा । वाजिनः कुञ्जरंयैव रयंयात्पयतरोयुतान् ।

रत्नानि च महाशंखि धनं धान्यञ्च पुष्कलं । यथै तोर्यं महावाज्ययीचान्तं शृयिवोपते ।

तत्र यज्ञे ययातेय महाराज सरस्वतो । सर्पिं पयस्य सुखाव नाड्यपस्य महात्मन ।

तत्रेष्ट्या पुरुषव्याघ्रो यथाति शृयिवोपति । आक्रामदूर्द्धं मुदिता लेभे लोकाञ्च पुष्टलान् ।

पुनस्तत्र च राजस्तु ययातिर्भजत प्रभो । श्रौदार्यं परम कृत्वा भक्तिव्यात्मनि शायतो

ददौ कामान् ब्राह्मणेभ्यो यान् यान् यो मनषेऽति । यो यत्र स्थित एवेह आहृता यः प्रसरे ।

तस्य तस्य सरिच्छ्रेष्ठा गृह्णादि शयनादिकं । पद्मसं भोजनञ्चैव दानं नानाविधन्तथा ।

ते मन्यमाना राजस्तु सम्प्रदानमनुत्तमं । राजानं तुष्टुवु प्रोता ददुश्चैवागिप शुभा ।

तत्र देवा समन्धर्वा प्रोता यज्ञस्य सन्पदा । विस्मिता मानुषाथामन् दृष्ट्वा तां यज्ञसम्पदं ।

ततस्तालकेतुर्गर्हाद्यर्भकेतुर्गर्हात्मा कृतात्मा महादाननित्य । वशिष्ठापवाद महाभोमवेग हृतात्मा हितात्मा समभ्या जगाम ।

इति श्रीमहाभारते शन्न्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि वलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्यानं द्वाचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

॥ जनमेजय उवाच ॥ वशिष्ठस्यापाहोऽसौ भोमवेग कथं नु स । किमर्थञ्च सरिच्छ्रेष्ठा तदपि प्रत्यवाहयन् ।

कथमस्याभवद्वैरं कारणं किञ्च तत् प्रभो । शस्येष्टो महाप्राञ्चन हि ब्रह्म्यामि कथ्यतां ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ विद्यामित्रस्य विप्रर्षेर्वशिष्ठस्य च भारत । भृगं वैरमभूद्राजस्तपःसर्द्धाकृत महन् ।

आश्रमो वै वशिष्ठस्य स्थाणुतीर्थेऽभवन्महान् । पूर्वंत पार्श्वतयाषीद्वियामित्रस्य धीमत ।

यत्र स्थाणुर्ष्वशाराज तप्तवान् परमं तप । यत्रास्य कर्षे तद्द्वारं प्रवदन्नि मनीषिण ।

यत्रेष्ट्या भगवान् स्थाणु पूजयित्वा सरस्वतो । स्थापयामास ततोर्थं स्थाणुतीर्थमिति प्रभो ।

तत्र तीर्थं सुरा स्क्रन्दमभ्यपिस्त्रवरधिप । यैनापत्येन सहता सुरारिरिविनिर्वहण्य ।

तस्मिन् मारस्वते तीर्थे विद्यामित्रो महामुनि । वशिष्ठञ्चालयानाम तपस्येयिष तच्छृणु ।

विद्यामित्रवशिष्ठो तावदहन्यहनि भारत । सर्द्धा तप ठतां तोत्रा चक्रतुसौ तपोधनौ ।

तत्राप्यधिकसन्तप्तौ विद्यामित्रो महामुनि । दृष्ट्वा तेजो वशिष्ठस्य चिन्तामित्रिणाम ह ।

तस्य बुद्धिरिव ज्ञानीदूर्ध्वनिव्यस्य भारत । दयं सरस्वतो दुर्ध्वं मसमीप तपोधनं ।

आनयिष्यति योगेन वशिष्ठ जपतान्तरं । इहागत दिनत्रेऽहनिच्य मित्र समय ।

एवं निदिशय भगवन् विद्यामित्रो महामुनि । मय र सरितां त्रैजं क्रोधधरं क्लोत्पन ।

या ध्याता मुनिना तेन व्याजुल्लव जगम ह । जज्ञे पैन महापौर्य मराकोपस भाविनो ।

तत एनं वेपमाना विवर्णा प्राञ्चलिसदा । उपतस्थे मुनिररं विश्वामित्रं सरस्वती ।
 हतवीरा यथा नारी साऽभवद्दुःखिता मृगं । ब्रूहि किं करवाणीति श्रोवाच मुनिवृत्तने ।
 तामुवाच मुनिः क्रुद्धो वशिष्ठो शीघ्रमानय । यावदेनं निहन्यथ तच्छ्रुत्वा व्यथिता नदी ।
 प्राञ्चलिन्यु ततः कृत्वा पुण्डरीकनिभेषणा । प्राकल्पत भृगं भीता वायुनेराहता स्तः ।
 तथाह्वयन्तु तां दृष्ट्वा मुनिराह महानदी । श्रवितारं वशिष्ठं त्वमानयस्त्वान्तिकं मम ।
 सा तस्य वचनं श्रुत्वा ज्ञात्वा पापचिकीर्षितं । वशिष्ठस्य प्रभावञ्च जानन्त्यप्रतिमं भुवि ।
 साऽभिगम्य वशिष्ठञ्च दममयमचोदयत् । यदुक्त्वा सरितां श्रेष्ठा विश्वामित्रेण धीमता ।
 उभयोः शपयोर्भीता वेपमाना पुनः पुनः । चिन्तयित्वा महाप्रापं च विविचयिता भृगं ।
 तां कृत्वाञ्च विवर्णाञ्च दृष्ट्वा चिन्ताममन्वितां । उवाच राजन् धर्मात्मा वशिष्ठो द्विपदान्वरः ।
 ॥ वशिष्ठ उवाच ॥ पाञ्चात्मानं सरिच्छ्रेष्ठे वह मां शीघ्रगामिनि । विश्वामित्रः प्रपेक्षित्वा मां कृत्यास्त्वं विचारणं ।
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कृपाशीलस्य सा सरित् । चिन्तयामास कौरव्य किं कृत्वा सुकृतं भवेत् ।
 तस्याचिन्ता समुत्पन्ना वशिष्ठो मन्यतीव हि । कृतवान् हि दयां नित्यं तस्य कार्यं हितं मया ।
 श्रय कृत्वा स्वकं राजन् जगन्मृषिसत्तमं । जुष्टानं कौशिकं मेष्ट्यु सरस्वत्यभ्यचिन्तयत् ।
 इदमन्तरमित्येव ततः सा सरितान्वरा । कृलापहारमकरोत् स्वेन वेगेन सा सरित् ।
 तेन कृलापहारेण भैवावशेषिरोऽह्यत । उद्धमानः स तृष्ट्याव तदा राजन् सरस्वती ।
 पितामहस्य सरसः प्रवृत्ताऽपि सरस्वति । व्यातधेदं जगत् सर्व्वं तत्रैवाग्नेभिरुत्तमैः ।
 त्वनेत्राकाशग्रा देवि मेघेणूनृजभे पयः । सर्वाद्यापस्त्वमेवेति त्वत्तेः वयमधीनधि ।
 पुष्टिर्धूमिहाया कीर्त्तिः सिद्धिर्भुङ्क्षिमता यथा । त्वमेव वाणी स्वाहा त्वं तवायत्तमिदं जगत् ।
 कृमेव सर्व्वभूतेषु वमसोह पतुर्भिधा । एवं सरस्वती राजञ्छ्रयमाना मरुषिणा ।
 वगेनोषोह तं विभं विश्वामित्रायमं प्रति । न्येदयत् चामोच्छ्र्य विश्वामित्राय तं मुनिं
 तमाहूतं सरस्वत्या दृष्ट्वा कोपममन्वितः । शयान्वेपत् प्रहरणं वशिष्ठानकरं तदा ।
 तन्नु कृष्टतुभिमेष्ट्यु मन्मथव्याभयात्त्रदी । श्रोवाहा वशिष्ठन्नु प्राप्ती दिश्रमत्प्रित्तिता ।
 उभयोः कृष्णतो वाक्त्रं वपुयित्वा च गाधिभं । ततोऽपयाहितं दृष्ट्वा वशिष्ठमृषिसत्तमं ।
 कर्मोदुषधंभुङ्क्षु विश्वामित्रो दमर्षणः । यस्याः मां सं सरिच्छ्रेष्ठे वक्षयित्वा पुनर्गता ।
 मेऽहितं वधः कश्चिदसि रजोदानिषमक्षत । ततः सरस्वती भद्रा विश्वामित्रेण धीमता ।
 शरव्याशितोऽग्निधेः तोषं संशरत् तदा । शयपयथ देवाय गन्धर्व्याः समहाया ।
 कर्मन्ति तदा दृष्ट्वा वभूताऽध्वृ विता । एवं वशिष्टायसाक्षे लोकै र्व्यातो जनाधिप ।
 शरव्याश्च पुनर्भोगे सत्याव कृत्वाऽन्वरा ।

एतत् तदन्तरागागने म प्रपन्नं किं गदायुस्त्वभि मभेदं ततो रंध्यायाथं सारस्वतोराज्यानि पिपत्वारिश्रोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

६६२ म दन ३३.५ ॥ ४३ ॥ ४३ ॥ तेन कृत्वा विश्वामित्रेण धीमता । तस्मिन्सीदपरे ऋषे भोक्तिं समुपावहत् ।

अयाजमुसतो राजन् राक्षसास्त्र भारत । तत्र ते शोणितं सर्वं पिबन्तः सुखमासते ।
 हस्त्राय सुभृशं तेन सुखिता विगतज्वराः । नृत्यन्तश्च हसन्तश्च यथा स्वर्गजितस्तथा ।
 कल्पचिन्त्य कालस्य ऋषयः सुतपोधनाः । तीर्थयात्रां समाजगुः सरस्वत्यां महीपते ।
 ते तु सर्वेषु तीर्थेषु लासुत्य मुनिपुङ्गवाः । प्राप्य प्रीतिं परास्त्रापि तपोलुब्धा विगारदाः ।
 प्रययुर्हि ततो राजन् येन तीर्थमस्य गृहं । अयागम्य महाभागास्त्रतीर्थं दारुणं तदा ।
 दृष्ट्वा तीर्थं सरस्वत्याः शाणितेन परिसृतं । पीयमानञ्च रचोभिर्बुद्धिभित्तुपमत्तम ।
 तान् दृष्ट्वा राक्षसाञ्चान् मुनयः सन्निव्रताः । परित्राण्ये सरस्वत्याः परं चक्रं प्रचक्रिरे ।
 ते तु सर्वे महाभागाः समागम्य महाव्रताः । आह्वयं सरितां श्रेष्ठानिदं वचनमब्रुवन् ।
 कारपं ब्रूहि कन्याणि किमर्थं ते हृदोद्भयं । एवमाकुसतां यात युवा चास्यामहे वयं ।
 ततः सा सर्वमाचष्ट यथा वृत्तं प्रवेपती । दुःखितामय तां दृष्ट्वा ऊचुस्ते वै तपोधना ।
 कारुणं श्रुतमस्माभिः श्रापयैव श्रुतोऽनघे । करिव्यामो वयं यद्यं सर्वं एव तपोधनाः ।
 एवमुक्त्वा सरिच्छ्रेष्ठामूचुस्तेऽथ परस्परं । विमोचयामहे सर्वं श्रापदेतां सरस्वती ।
 ते सर्वे ब्राह्मणा राज्ञोऽपिभिर्नियमेस्तथा । उपवाभैश्च विविधैर्धमे कष्टव्रतैस्तथा ।
 आराधय पशुभर्तारं नद्यादेवं जगत्पतिं । मोक्षयामासुस्तां देवी सरिच्छ्रेष्ठां सरस्वती ।
 तेषान् तु सा प्रभावेण प्रकृतिम्या सरस्वती । प्रमन्नमलिला जज्ञे यया पूर्व्वं तथैव हि ।
 विमुक्ता च सरिच्छ्रेष्ठा विवभौ सा यथा पुरा । दृष्ट्वा तीर्थं सरस्वत्या मुनिभिर्लैलया कृतं ।
 तानेव शरणं जग्मुराचषाः क्षुधितास्ताया । वज्राऽञ्जलिन्ततो राजवाचसा लुधयाऽर्दिताः ।
 ऊचुस्तान् वै मुनीन् सर्वान् छपायुक्तान् पुनः पुनः । वयं हि क्षुधितायेव धर्मोद्धीनाश्च शायतात् ।
 न च नः कामकारोऽयं यदयं पापकारिणः । युष्माकञ्च प्रसादेन दुष्कृतेन च कर्मणा ।
 यत् पापं वद्धेतेऽस्माकं यतः स्त्रो ब्रह्मराक्षसाः । योऽपिताश्चैव पापेन योऽनिदोषकृतेन च ।
 एवं हि वैश्यशूद्राणां क्षत्रियाणां तथैव च । ये ब्राह्मणात् प्रदिपन्ति ते भवन्तीह राक्षसाः ।
 आचार्यमृत्विजश्चैव गुरुं वृद्धजनं तथा । प्राणिनां योऽवमन्यन्ते ते भवन्तीह राक्षसाः ।
 तत् कुक्षमिहास्माकं तारणे दिग्गमत्तना । अक्ता भवन्तः सर्वैरेव लोकानामपि तारणे ।
 तेषान् तु मुनयः श्रुत्वा तुष्टुवस्तां महानदीं । मोक्षार्थं रक्षसां तेषामूचुः प्रयतमानवाः ।
 क्षुतं कीटावपन्नञ्च यथोच्छ्रिष्टान्ति भवेत् । सकेशमवधूतञ्च रुदिनेपहतञ्च यत् ।
 एभिः संक्षुष्टमन्नञ्च भागोऽभी रक्षयामिह । तस्माज्ज्ञात्वा सदा विद्वानेतान् यत्नादिवर्चयेत् ।
 राक्षसाग्रमभौ भुङ्क्ते यो भुङ्क्ते अन्नमोदृशं । शोर्धायात्वा ततश्छीर्षं ऋषयस्ते तपोधनाः ।
 मोक्षार्थं राक्षसानाञ्च नदीं तां प्रत्यचोदयत् । नक्षर्याणां मतं ब्राल्वा ततः सा सरिताम्बरा ।
 अरुणामानयामास स्या तनुं पुरुषर्षभ । तस्मां ते रक्षसाः खाल्वा तनुं त्यक्त्वा दिवं गताः ।

२५५

२५०

२५५

२५०

२५५

श्रवणायां महाराज ब्रह्मवथापहा हि सा । एतमर्थमभिज्ञाय, देवराज, शतक्रतु । ११०

तस्मिंस्तोयवरे स्वात्वा विमुक्त पात्रना किल ।

॥ जनमेजय उवाच ॥ किमर्थं भगवान्शक्रो ब्रह्मवथामवाप्तवान । कयमस्मिंश्च तोयं वै आशुत्याकल्पधोभवत् ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ गृणुष्वैतदुपाख्यानं यथा वृत्तं जनेश्वर । यथा विभेद समयं जमुचेर्वासव पुर ।

नमुचिर्वासवाज्ञीत सूर्यारगि समाविशत् । तेनेन्द्रः सख्यमकरोत् समयञ्चेदमत्रवोत् ।

न चार्द्रेण च गुरुक्षेण न रात्रौ नापि चाहनि । वधियान्यसुरयेष्ठ सखे सत्येन ते श्रपे । १११

एवं स कृत्वा समयं दृष्ट्वा नीहारमोदर, । चिच्छेदाख्य शिरो राजन्नपीं फेनेन वासव ।

तच्छिरो नमुचेत्किञ्च पृष्ठत शकमन्विधात् । भो मित्रहन पापेति त्रुवाण शकमन्तिकात् ।

एवं स शिरसा तेन चोद्यमान पुन पुन । पितामहाय सन्तत एतमर्थं न्यवेदयत् ।

तत्रब्रवील्लोकगुरुरणायं यथाविधि । इष्टोपसृष्ट देवेन्द्र तोयं पापभयापहै ।

एषा पुण्यजला शक कृता मुनिभिरेव तु । निगूढमस्यागमनमिहासोत् पूर्व्वमेव तु । ११२

ततोऽभ्येत्यारुणं देवो ज्ञावयामास वारिणा । सख्यत्यारुणयाश्च पुष्पोऽयं सङ्गभो महान् ।

इह त्वं यज देवेन्द्र दद दानान्यनेकश । अवाप्तय, सुघोरान् त्वं पातकादिप्रभोक्ष्यथे ।

इत्युक्त स मरुस्त्या कुञ्जे वै जनमेजय । इष्ट्वा यथावद्वनभिदरुणायामुपासृष्टत् ।

समुक्त पात्रना तेन ब्रह्मवथाकृतेन च । जगाम सङ्घटमनास्त्रिदिव त्रिदशेश्वर ।

शिररुचापि नमुचेत्सैवैवानुत्य भारत । लोकान् कामदुधान् प्राप्तमवययाञ्जुषत्तम । ११३

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तत्राप्युपसृष्ट्य बलो सहात्मा दत्त्वा च दानानि पृथग्विधानि । अवाप्य धर्म परमार्थकर्मा जगाम

सोमस्य महत् सुतीर्थ ।

यवापयद्वाजसुर्येन सोम मात्वात् पुरा विधिवन् पार्यवेत्र । अत्रिर्धिमान् विप्रमुख्यो बभूव क्षीता यस्मिन् क्रतुमुख्ये

सहात्मा ।

यथान्नेऽश्रुत् सुमहद्दानवाना दैतयानां राचमनाश्च देवै । यस्मिन् युद्धं तारकाख्यं सुतीर्थं यत्र स्कन्दस्वारकाख्य

अधान ।

मैनापत्यं सभवान् देवतानां महाभेना यत्र दैत्यान्तकर्त्ता । सावाधैव न्यवसन् कार्तिकेय, सदा कुमारो यत्र स ज्वराज ।

इति श्रीमहाभारते ब्रह्मपर्बणि गदायुद्धपर्बणि वनदेवतोयथावाया मारुतोपाख्याने चतुश्वारिणोऽध्याय ॥ ४४ ॥

॥ जनमेजय उवाच ॥ मरुस्त्या प्रभावाऽयमुक्तस्य दिग्मन्तम । कुमारस्त्राभिषेकान् ब्रह्मन् व्याख्यातमर्हसि । ११४

यस्मिन् देशे च कान्ते च यथा च यदनाम्बर । येषामिषिक्ता भगवान् विधिना येन च प्रभु ।

स्कन्दा यथा च दैत्यानामकरेणुकदन् महत् । तया मे मर्त्यमाचख पर किं त्वत्पुत्रं हि मे ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ कुक्ष्यग्रह्णुषुभं कैः लहन्निदग्भव । इममुपादयत्यत्रवचो मे जनमेजय ।

एतं ते कथयिष्यामि श्रुत्वा तत्र गन्धिप । श्रुतिपिक्त कुमार व्रतभावनं प्र महात्मन ।

तेजो माहेश्वरं स्कन्धमग्नौ प्रपतितं पुरा । तत्सर्वभयो भगवान्नाशकद्रुमुचयं ।
 तेनापीदितेतेजसो दीप्तिमान् ह्यववाचनः । न चैव धारयामास गर्भं तेजोमयं तदा ।
 स गङ्गामभिसङ्गम्य नियोगाद्ब्रह्मणः पुरा । गर्भमाहितवान् दिव्यं भास्वरोंपमेतेजसं ।
 अथ गङ्गाऽपि तं गर्भमसहन्ती विधारणे । उत्ससञ्ज गिरौ रम्ये हिमवत्यमराचिते ।
 स तत्र वटधे लोकानादृत्य ज्वलनात्मजः । ददृशुर्ज्वलनाकारं तं गर्भमथ कृत्तिकाः ।
 शरसाम्बे महात्मानमनलात्मजमीश्वरं । ममायमिति ताः सर्वाः पुत्रार्थिन्याऽभिवचुःशुः ।
 तासां विदित्वा भावन्तं मादृशां भगवान् प्रभुः । प्रसूतानां पयः पङ्क्तिर्वदनैरपिवत्तदा ।
 तं प्रभावं समालोक्य तस्य बालस्य कृत्तिकाः । परं विस्मयमापन्ना देव्यो दिव्यवपुर्द्वराः ।
 यत्रोत्सृष्टः स भगवान् गङ्गाया गिरिमुखेनि । स शैलः काञ्चनः सर्वः स वभौ कुरुसत्तम ।
 ब्रह्मता चैव गर्भेण श्रियवो तेन रञ्जिता । अतश्च सर्वे संश्रुता गिरयः काञ्चनाकराः ।
 कुमारः सुमहावीर्यैः कार्तिकेय इति खतः । गात्रेयः पूर्वमभवन्महायोगबलान्वितः ।
 शमेन तपसा चैव धीर्येण च समन्वितः । वटधेऽतीव राजेन्द्र चन्द्रवस्त्रियदर्शनः ।
 स तस्मिन् काञ्चने दिव्ये शरसाम्बे श्रियावृतः । खद्यमानः सदा श्रेते गन्धर्वैर्मुनिभिक्षया ।
 तथैवमन्वन्तृत्यन्त देवकन्याः सहस्रशः । दिव्यवादिन्नृत्यज्ञाः स्वबन्धयारुदशर्णाः ।
 अन्वाहो च नदी देवं गङ्गा वै सरिताम्बरा । दधार श्रियवो चैनं विभ्रती रूपमुत्तमं ।
 जातकर्मादिकास्तत्र क्रियायुक्तो बृहस्पतिः । वेदसैनञ्चतुमूर्तिरुपतस्यो कृताञ्जलिः ।
 धनुर्वेदस्यतुष्पादः शस्त्रगामः संप्रसहः । तत्रैनं समुपातिष्ठत् साचातु वाणी च केवला ।
 स ददर्श महावीर्यां देवदेवमुमापतिं । शैलपुत्रा समापीनं भूतसहस्रतेज्वृतं ।
 निकाया भूतसहानां परमाद्भुतदर्शनाः । विकृता विकृताकारा विकृताभरणध्वजाः ।
 व्याघ्रसिंहर्धवदना विडालमकराननाः । वृषदंशमुखाद्यान्ये गजोद्भवदनास्तथा ।
 उलूकवदनाः केचित् शृगणोमादुदर्शनाः । क्रौञ्चपारावतनिभैर्वदनैराहवैरपि ।
 श्राविच्छल्यकगोधानामजैडकगवा तथा । सद्ब्रह्मि वपुंयन्ये तत्र तत्र व्यधारयन् ।
 केचिच्छैलान्मुदप्रस्थायकोद्यतगदायुधाः । केचिदञ्जनपुञ्जाभाः केचिच्छैताचलप्रभाः ।
 सप्त मादृगणायैव समाजगुम्बिशास्ते । साध्या विश्वेऽथ मरुतो वसवः पितरस्तथा ।
 इन्द्रादित्यास्तथा सिद्धा भुजङ्गा दानवाः खगाः । ब्रह्मा स्वयम्भुर्भगवान् सपुत्रः मह विष्णुवा ।
 शक्रस्तथाऽथ्यादृष्टुं कुमारवरसच्युतं । नारदप्रमुखाद्यापि देवगन्धर्वभक्तमाः ।
 देवर्धयश्च सिद्धाश्च बृहस्पतिपुरोगमाः । पितरो जगतः श्रेष्ठा देवानामपि देवताः ।
 तेऽपि तत्र समाजगुर्धामा धामाश्च सर्वशः । स तु बालोऽपि बलवान् महाशैलस्यन्वितः ।
 अन्वाजगाम देवं शं गूलहस्तं पिनाकिनं । तस्माज्जन्तमालक्ष्य शिवस्त्रीकेश्वरैः ।
 युगपच्छैलपुत्राश्च गङ्गायाः पावकस्य च । कन्तु पूर्वमयं बालो गौरवदन्तुरैरुदरैः ।

२३५

२३६

२३७

२३८

श्रपि मामिति सर्वेषां तेषामाधीन्मनेगतं । तेषामेतमभिप्रायं चतुर्धामुपलक्ष्य सः । ११५
 युगपद्योगमास्त्राय ससर्ज विविधास्तनूः । ततोऽभवच्चतुर्मूर्तिः क्षणेन भगवान् प्रभुः ।
 तस्य शाखा विशाखस्य नैगमेयस्य पृष्ठतः । एवं स कृत्वा ह्यात्मानं चतुर्धा भगवान् प्रभुः ।
 धतो रुद्रस्ततःस्कन्दो जगामाहुतदर्शनः । विशाखस्तु यथौ येन देवो गिरिवरात्मजा ।
 शाखो यथौ च भगवान् वायुमूर्तिर्विभावसुं । नैगमेयोऽगमद्गङ्गा कुमारः पावकप्रभः ।
 सर्वे भासुरदेहास्ते चलारः समरूपिणः । तान् समभ्ययुरव्यथास्तदद्भुतमिवाभवत् । ११६
 हाहाकारो महानापीद्देवानवरसंधो । तदृष्ट्वा महदायथ्यमद्भुतं सोमहर्षणं ।
 ततो रुद्रस्य देवो च पावकश्च पितामहं । गङ्गया सहिताः सर्वे प्रणिपेतुर्व्यंगत्यर्तिं ।
 प्रणिपत्य ततस्ते तु विधिवद्वाजपुङ्गव । इदमूचुर्वचो राजन् कार्तिकेयप्रियेस्यया ।
 अथ बालस्य भगवन्नाधिपत्यं यथोक्तं । अस्मत्प्रियार्थं देवेश सदृशं दातुमर्हसि ।
 ततः स भगवान् धोमान् सर्वलोकपितामहः । मनसा चिन्तयामास किमयं लभतामिति । ११७
 श्रेयर्थोऽपि च सर्वोऽपि देवगन्धर्व्वरक्षसं । भूतयत्नविचक्षणानां पन्नगानाञ्च सर्वशः ।
 पुंश्वमेवादिदेशासौ निकायेषु महात्मनः । समर्थञ्च तमैथर्थ्यं महामतिरनन्यत ।
 ततो मुहूर्त्तं स ध्यात्वा देवानां श्रेयसि स्थितः । धैनापत्यं ददौ तस्मै सर्वभूतेषु भारत ।
 सर्वदेवनिकायाणां ये राजानः परिश्रुताः । तान् सर्वान् व्यादिदेशासौ सर्वभूतपितामहः । ११८
 ततः कुमारमादाय देवा ब्रह्मपुरोगमाः । अभियेकार्थमाजगुः शैलेन्द्रं सहितास्ततः । ११९
 पुण्यां धैमवतीं देवी सरिच्छ्रेष्ठां सरस्वती । समन्तपक्षके या वै त्रिषु लोकेषु विद्युता ।
 तत्र तीरे सरस्वत्याः पुण्ये सर्वगुणान्विते । निपेदुर्द्वैवगन्धर्वाः सर्वे सम्पूर्णमानसाः ।

इति श्रीमहाभारते ब्रह्मपर्वणि गदायुद्धपर्वणि वनदेवतोयियात्रायां सारस्वतीपाख्यानं पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

॥ वैशम्पयन उवाच ॥ ततोऽभिपेक्षन्भारान् सर्वान् समभ्युद्य शास्वतः । दृष्टव्यसिः रुनिद्धेऽग्रीं जुहावाग्निं यथाविधि ।

ततो हिनवता इत्ते मणिप्रवरशोभिते । दिव्यरत्नाचिते पुण्ये निपद्य परमाद्भवे ।

सर्वमङ्गलसम्भारैर्विधिमन्त्रपुरस्कृतं । आभिषेचनिकं ब्रह्मं गृह्णीत्वा देवतागणाः । १२०

इन्द्रविष्णु महावीर्यां सूच्याचन्द्रमथै तया । धाता पैव विधाता च तथा धैवानिलानलौ ।

पूष्पा भेदनार्थं च शंशेन च विवस्वता । रुद्रस्य सहिता धीमान्निर्वेण वरुणेन च ।

रुद्रेभ्युभिरादित्यैरश्विभ्याश्च वृतः प्रभुः । विर्यदेवैर्महद्भिश्च माथैश्च पित्रभिः सह ।

गन्धर्व्वरक्षोभिय यधराचमपद्मभैः । देवर्षिभिरमंश्यातैस्त्रया ब्रह्मर्षिभिस्तया ।

वेगानभैर्वास्त्रिभ्रमंश्याहारैर्मनीचिषैः । भृगुमिशार्त्तुरोभिय यतिभिय महात्मभिः । १२१

सर्षपिंटाधरैः पुष्यैर्गण्डिभिरुजया वृतः । पितामहः पुनस्त्वय पुनश्च महानृपाः ।

अद्विराः पश्यपोः शिव नरोऽधिभृंगुरेव च । क्रतुर्धमः प्रपेताश्च मनुर्द्विजस्यैव च ।

चन्द्रय यशंश्च नृपातोवि च शिवः स्यते । मूर्तिमत्स्य मरिता वेदाथैः मनातनः ।

समुद्राश्च ह्यदाश्चैव तोर्यानि विविधानि च । पृथिवी दौर्द्विश्यैव पादपात्र्य जनाधिप ।
 अदितिर्द्वैवमाता च ह्यीः श्रीः स्वाहा सरस्वती । उमा शची भिनीवाली तथा चानुमतिः कुङ्कः ।
 राका च धिपणा चैव पुत्र्यश्यान्वा दिवौकषा । हिमवांश्वेव विन्ध्यश्च मेरुशालेनैरुद्रवान् ।
 शैरावतः सानुचरः कलाः काष्ठास्तयैव च । मासाद्भ्रमाश्च श्वतवस्तया राव्यहनी नृप ।
 उच्चैःश्रवा हयश्रेष्ठो नागराजश्च वासुकिः । अरुषी गरुडश्चैव वृक्षाद्यौपधिभिः सह ।
 धर्मश्च भगवान्देवः समाजगुर्धि मङ्गताः । काशो यमश्च मृत्युश्च यमस्थानुचराश्च ये ।
 बङ्गललाच नोक्ता ये विविधा देवतागणाः । ते कुमारामिपैकार्यं समाजमुत्ततस्ततः ।
 जगद्वस्ते तंदा राजन् सर्वैरव दिवौकषः । आभिनेचनिकं भाण्डं मङ्गलानि च सर्वश्रवः ।
 दिव्यसम्भारसंयुक्तैः कलशैः काञ्चनैर्नृप । सरस्वतीभिः पुत्र्याभिर्द्विभ्यतोयाभिरिव तु ।
 अश्वपिञ्चन् कुमारान् वै सम्यदृष्टा दिवौकषः । सेनापतिं महात्मानमसुराणां भयङ्करं ।
 पुरा यथा महाराज वरुणै वै जलेश्वरं । तयाऽश्वपिञ्चङ्गवान् वज्रा लोकापितामहः ।
 कश्यपश्च महातेजा ये चान्ये लोकाकीर्तिताः । तस्मै ब्रह्मा ददौ प्रीतो बलिना वातरंहसः ।
 कामवीर्यधरान् सिद्धान् महापारिपदान् प्रभुः । नन्दिसेनं लोहितानं च घण्टाकर्णञ्च सम्यतं ।
 चतुर्थमस्थानुचरं ख्यातं ह्यमुदमःनिनं । ततः स्थाणुर्षाहतिजा महापारिपदं प्रभुः ।
 मायाव्रतधरं कामं क मरीर्यवलान्वितं । ददौ स्कन्दाय राजेन्द्र सुरारिविनिवर्हणं ।
 स हि देवासुरे युगे दैत्यानां भोमकर्षणं । जघान देभ्यां संकुद्धः प्रयुतानि चतुर्दश ।
 तथा देवा ददुस्तस्मै सेनां नैर्द्वैतमङ्गलां । देवब्रह्मवयकरोमश्यां विष्णुरुषिणी ।
 जयशब्दं तथा चक्रुर्देवाः सर्वे स्वामवाः । गन्धर्व्या यत्तरसांसि मुनयः पितरस्तथा ।
 ततः प्रादादनुचरौ यमः कालोपमावुभौ । उन्मायञ्च प्रमायञ्च महावीर्यौ महायुतौ ।
 सुभ्राजो भास्वरश्चैव यौ तौ सूच्यानुयायिनौ । तौ सूच्यः कार्तिकेयाय ददौ प्रीतः प्रतापवान् ।
 कैलासशृङ्गपङ्कजाभौ श्वेतमाख्यानलेपनौ । सेनाऽश्वनुचरौ प्रादान्दण्डिं सुमण्डिवे च ।
 व्यालाजिह्वा तथा श्योतिरात्मजाय ऊताशनः । ददावनुचरौ प्रूरौ परश्वैप्रतापिनौ ।
 परिघञ्च वटश्चैव भोमश्च सुमहाबलं । दक्षतिं दहनश्चैव प्रचण्डौ वीर्यबन्धनौ ।
 श्रेष्ठाऽश्वनुचरान् पञ्च ददौ स्कन्दाय धीमते । उत्तमोश्च पञ्चकश्चैव ब्रह्मरण्डधरानुभौ ।
 ददावनलपुत्राय वासवः परवीरहा । तौ हि शत्रून् महेन्द्रश्च जगत्रुः समरे वङ्गन् ।
 चक्रं विक्रमकश्चैव शंभ्रमश्च महाबलं । स्कन्दाय चीननुचरान् ददौ विष्णुर्षाहायप्राः ।
 वर्द्धनं मन्दनश्चैव सर्वविद्याविद्यारदौ । स्कन्दाय ददतु प्रीतावशिनौ भियजाम्बरौ ।
 कुन्दश्च कुसुमश्चैव कुमुदश्च महायप्राः । उम्भराजम्बरौ चैव ददौ धाता महात्मने ।
 चक्रानुचक्रौ बलिनौ मेघचक्रौ वशोत्कटौ । ददौ तष्टा महामातौ स्कन्दायानुचरानुभौ ।
 सुव्रतं सत्यमन्वञ्च ददौ सिन्धो महात्मने । कुमाराय महात्मानौ तर्षाविद्याधरौ प्रभुः ।

२६८

२६९

२७०

२७१

२७२

२७३

सुदर्शनोयै वरदौ चिपु लोकेषु विश्रुतौ । सुप्रतञ्ज महात्मानं शुभकर्मणमेव च ।
 कार्त्तिकेयाय संप्रदादिधाता लोकविश्रुतौ । पाणीतकं पाणिकञ्च महाभाषाविनावुभौ । ११५
 पूषा च पार्थदौ प्रादात् कार्त्तिकेयाय भारतम् । वलञ्चातिवलञ्चैव महावलौ ।
 प्रददौ कार्त्तिकेयाय वायुर्भरतसत्तम । यमञ्चातियमञ्चैव तिमिवत्तौ महावलौ ।
 प्रददौ कार्त्तिकेयाय वरुणः भृत्यसङ्गरः । सुवर्चसं महात्मानं तथैवाप्यतिवर्धसं ।
 विभवान् प्रददौ राजन् ज्ञताग्रनमुताय वै । काञ्चनञ्च महात्मानं मेघमालिनमेव च ।
 ददावनुचरौ मेरुप्रिपुत्राय भारत । स्थिरञ्चातिस्थिरञ्चैव मेरुरेवापरौ ददौ । ११६
 महात्मा लप्रिपुत्राय महावलपराक्रमौ । उञ्चुञ्चञ्चातिशुद्धञ्च महापापाण्योर्धनौ ।
 प्रददावप्रिपुत्राय विन्ध्यः पारिपदावुभौ । संपर्हं विधश्चैव समुद्रोऽपि गदाधरौ ।
 प्रददावप्रिपुत्राय महापारिपदावुभौ । उन्मादं पुष्यदन्तञ्च शङ्कुकर्णं तथैव च ।
 प्रददावप्रिपुत्राय पार्वती शुभदर्शना । ज्यं महाजयञ्चैव नागौ ज्वलनसूतवे ।
 प्रददौ पुरुषव्याघ्र वासुकिः पन्नगेश्वरः । एवं साध्याश्च रुद्राश्च वसवः पितरस्तथा । ११७
 शगराः शरितञ्चैव गिरयश्च महावललाः । ददुः सेनागणाध्वान् शूलपट्टिशधारिणः ।
 दिव्यप्रहरणेपतान् नानावेद्यविभूषितान् । शृणु नामानि चाप्येषां येऽन्ये स्तन्दस्त्र सैनिकाः ।
 विविधायुधसम्पन्नाश्चिन्नाभरणवर्षिणः । शङ्कुकर्षी निकुम्भश्च पद्मः कुमुद एव च ।
 श्रननो दादशभुजकृत्वा रुष्योऽप्यरुष्णकौ । प्राणश्रवाः प्रतिस्कन्धः काञ्चनश्चा जलन्धुमः ।
 श्रवः सन्तर्ज्जनो राजन् कुनदीकसामोऽन्तर्कृतः । एकाक्षो दादशघञ्च तथैवैकजटः प्रभुः । ११८
 शशसवाड्भ्रिकटो व्याघ्राचः चित्तिकम्पनः । पुण्ड्रनामा सुनामा च सुचक्रः प्रियदर्शनः ।
 परिश्रुतः कौकनदः प्रियमाश्रानुलेपनः । गजोदरो गजशिराः स्कन्धाचः शतलोचनः ।
 ज्वालाजिह्वः करालाचः शित्तिकेशो जटी हरिः । परिश्रुतः कौकनदः रुष्यकेशो जटाधरः
 चतुर्दशैज्जिह्वश्च मेघनादः प्रयुयवः । विद्युताक्षो धनुर्बन्तौ जाठरो मारुताग्रनः ।
 उदराक्षो रयाचश्च वज्रनाभो वसुप्रदः । समुद्रवेगो राजेन्द्र शैलकम्पी तथैव च । ११९
 शृपो मेघप्रवाहश्च तथा नन्दोपनन्दकौ । धूमः श्वेतः कलिन्दश्च सिद्धार्थो वरदस्तथा ।
 प्रियकक्षैव नन्दश्च गानन्दश्च प्रतापवान् । श्रानन्दश्च प्रमोदश्च स्वस्तिको भुवकस्तथा ।
 शोमवाहः सुवाहश्च सिद्धपात्रश्च भारत । गोमजः कनकापीडो महापारिपदेश्वरः ।
 गायनो हृषमदैव वाणो मृत्रश्च वीर्यवान् । वैताली गतिताली च तथा कयकवातिकौ ।
 शंभ्रः पद्मदिग्भाटः समुद्रोन्मादनश्च । रपोत्कटः महाशय श्वेतसिद्धश्च नन्दकः । १२०
 कालकण्ठः प्रभाशय तथा कुम्भाण्डकोऽपरः । कालकाचः शित्तैव भूतानां मयनेस्तथा ।
 पद्मशाचः प्रवाहश्च देवयोधो च शोमपः । मध्वसश्च मद्यतिजाः क्रयकौथो च भारत ।
 उषश्च उषश्चश्च पिचदेवश्च वीर्यवान् । मधुरः सुप्रसादश्च किरीटी च महायसः ।

बत्सलो मधुपर्णस्य कलषोदर एव च । धर्मदो मन्त्रयन्तरः स्वधीवक्तव्य वीर्यवान् ।
 श्वेतवक्त्रं भुवक्तव्यं चारुवक्तव्यं पाण्डुरः । दण्डबाहुः सुबाहुश्च रजः कौकिलकस्तया ।
 अचलः कनकाचयः बालानामपि यः प्रभुः । सञ्चारकः कौकिलनदी श्यपचक्षु जम्बुक ।
 लोहाजवक्त्रो जवनः कुम्भवक्तव्यं कुम्भकः । स्वर्णधीवयं कृष्णौजा हसवक्तव्यं चन्द्रभः ।
 पाण्डिकूर्वा च यन्मूकः पञ्चवक्तव्यं शिचकः । चासवक्तव्यं जम्बूकः शाकवक्तव्यं कुञ्जलः ।
 योगयुक्ता महात्मानः सततं ब्राह्मणप्रियाः । पैतामहा महात्मानो महापारिपदाश्च ये ।
 धैवानस्त्राश्च बालाश्च दृष्ट्वाश्च जनमेजयः । सहस्रशः पारिपदाः कुमारमवंतखिरे ।
 वक्त्रैर्नानाविधैर्यं तु शृणु तान् जनमेजयः । कूर्मकुक्कुटवक्त्राश्च शशैलूकमुखास्तया ।
 खरोद्रवदनास्थान्ये वराहवदनास्तया । मार्जारदशवक्त्राश्च दोर्धवक्त्राश्च भारतः ।
 मकुलोलूकवक्त्राश्च काकवक्त्रास्तयाऽपरे । आसुवभुक्कुवक्त्राश्च मयूरवदनास्तया ।
 मत्स्यमेपाननास्थान्ये, अजाविर्माहपाननाः । अक्षशार्ङ्गलवक्त्राश्च द्वीपिषिधाननास्तया ।
 भीमा गजाननाश्चैव तथा नक्रमुखाश्च ये । गरुडाननाः कद्रुमुखा वृककाकमुखास्तया ।
 मोक्षरोद्रमुखाश्चान्ये वृषदंश्रमुखास्तया । महाजठरपादाङ्गाक्षारकाश्चाश्च भारतः ।
 पारावतमुखाश्चान्ये तथा वृषमुखाः परेः । कौकिलाभमुखाश्चान्ये श्वेततित्तिरिक्काननाः ।
 एकलाश्रमुखाश्चान्ये विरजोऽम्बरधारिणः । व्यालवक्त्राः शूलमुखाश्चण्डवक्त्राः शूभाननाः ।
 आशीविषाक्षीरधरा गौनासहदनास्तया । स्यूलोदराः कृशाङ्गाश्च स्यूलाङ्गाश्च कृशीदराः ।
 इक्षुगीवा महाकर्णा नानाव्यालविभूषणाः । गजेन्द्रचर्मवदनास्तया कृष्णाजिनाम्बराः ।
 क्तान्ये मुखा महाराज तथाऽप्युदरतो मुखाः । पृष्ठे मुखा हनुमुखास्तया जट्टामुखा अपि ।
 पार्थाननाश्च वधवो नानादेश्रमुखास्तया । तथा कीटपतङ्गानां सट्टशास्त्रा गणेश्वराः ।
 नानाव्यालमुखाश्चान्ये भङ्गवाङ्गमिरोदराः । नानावृवभुजाः केचित् कटिशीर्षास्तयाऽपरे ।
 भुजङ्गभोगवदना नानामुष्मनिवाधिनः । चीरसदृतगात्राश्च नानाकनकवाससः ।
 नानाविश्रधराश्चैव नानामाल्यानुलेपनाः । नानावस्त्रधराश्चैव चर्मवासस एव च ।
 उष्णीषिषो मकुटिनः सुधीवाश्च सुगर्भसः । किरीटिनः पञ्चशिखास्तया काञ्चनमूर्ङ्गाः ।
 त्रिशिखा द्विशिखाश्चैव तथा सप्तशिखाः परेः । शिखण्डिनो मुकुटिनो मुण्डाश्च जटिलास्तया ।
 चित्रमालाधराः केचित् केचिन्नेमाननास्तया । विपक्षेकराश्च नित्यमजेया सुरसत्तमैः ।
 कृष्णा निर्भासवक्त्राश्च खूलशृङ्गास्तनूदराः । खूलशृङ्गा इक्षुशृङ्गा, प्रलम्बोदरमेहनाः ।
 महाभुजा इक्षुभुजा इक्षुगात्राश्च वामनाः । कुजाश्च इक्षुजहाश्च वृत्तिकर्णमिरोधराः ।
 हस्तिनासा, कूर्मनासा वृकनासास्तया परे । दीर्घाच्छासा दीर्घजङ्गा विकराला क्षीधोमुखा ।
 महाद्रंष्टा इक्षुदंष्ट्राश्चतुर्दंष्ट्रास्तयाऽपरे । वारणेन्द्रनिभ्राश्चान्ये भीमा राजन् सहस्रशः ।
 सविभक्तमरीचाश्च दीप्तिमन्तः खलकुताः । पिङ्गाद्याः शङ्कुकर्णश्च रक्तनासाश्च भारतः ।

२६७

२६८

२६९

२७०

२७१

२७२

प्रयुद्धं महादंष्ट्रां सुलोभाः हरिमूर्द्धजाः । नानापादौष्ठदंष्ट्राश्च नानाक्षत्रशिरोधराः ।
 नानाचर्मभिराच्छन्ना नानाभाषाश्च भारत । क्रशला देशमापासु जल्पनीऽन्वोन्मयीधराः । १११
 दंष्ट्राः परिपतन्ति स्म महापारिपदास्तथा । दीर्घशीवा दीर्घनखा दीर्घपादशिरोभुजाः ।
 पिङ्गाका नीलकण्ठाश्च लम्बकर्णाश्च भारत । दृकोदरनिभः शैव केचिदञ्जनसन्निभाः ।
 श्वेताका लोहितशीवाः पिङ्गाचाश्च तथाऽपरे । कल्पापा बहवो राजञ्चित्रवर्णाश्च भारत ।
 चामरापीडकनिभाः श्वेतलोहितराजयः । तानःवर्णाः श्वर्णाश्च मयूरसदृशप्रभाः ।
 पुनः प्रहरणान्धेषां कोर्त्तमानानि भेऽष्टणु । श्रैष्टैः कृतः पारिपदैरायुधानां परिग्रहः । ११२
 पाभोधतकराः केचित् व्यादितास्थाः खराननाः । पृष्ठाका नीलकण्ठाश्च तथा परिग्रवाहवः ।
 शतश्रीचक्रहस्ताश्च तथा मुषलपाण्यः । अग्निभृद्गृह्णाश्च दण्डहस्ताश्च भारत ।
 गदाभुग्ण्डिहस्ताश्च तथा तोमरपाणयः । आयुर्ध्विर्विधैर्धैरैर्भङ्गात्मानो महाजवाः ।
 महाबला महावेगा महापारिपदास्तथा । अग्निभक्तं हमारस्त्रं वृष्ट्वा हृष्टा रणप्रियाः ।
 घण्टाजालपिनद्धाः ननुतुले महोजसः । श्तेः चान्ये च बहवो महापारिपदानुप । ११३
 उपतस्तुर्ध्वं त्मानं कान्तिकेयं यशस्विनं । दिव्याद्याप्यन्तरोचाश्च पार्थिव्याद्यानिशोपमाः ।
 अदिष्टा देवतैः शूराः स्कन्दस्यानुचराऽभवन् । तांद्गानोः सहस्राणि प्रयुतान्यर्जुदनिं च ।
 अग्निभक्तं महात्मानं परिवार्यापतस्त्रिरे ।

इति श्रीमहाभारते श्लयपर्वणि गदायुद्धपर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्येने पट्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

॥ वैशम्पयन उवाच ॥ ८७ ॥ मातृगणाचारं कुमाराणुचरानिमान् । कोर्त्तमानान् मया वीर सपञ्जगणसुदनां ।
 यशस्विनीनां मातृणां ८७ ॥ नामानि भारत । याभिर्यात्रास्त्रयो लोकाः कन्यांषीभिर्य भागशः । ११४
 प्रभावती विशालाची पालिता गोस्तनी तथा । श्रोमती वज्रला चैव तथैव वज्रपुत्रिका ।
 अमुजाता च गोपाली वृहदमालिका तथा । जयवती मालतिका भुवर्वा भयङ्करी ।
 वसुदामा सुदामा च विशोका नन्दिनी तथा । एकचूडा महाचूडा चकनेनिय भारत ।
 उत्तेशनी जयसेना कमलाक्षय्य शोभना । शतञ्जया तथा चैव क्रोधना शलभो खरी ।
 साधवी गृभवश्या च तीर्थनिय भारत । गीतरिया च कल्याणी चद्रोमाऽमिताशना । ११५
 मेघसना भोगवती मुभूय कनकावती । अलातची वीर्थवती विद्युज्जिह्वा च भारत ।
 पद्मावती मुनवत्ता कन्दरा वृद्धयोजना । मन्तानिका च कौरव्य कमला च महाबला ।
 सुदामा वज्रदामा च मुमभा चोद्यमस्विनी । नृत्यप्रिया च राजेन्द्र शतोन्मुखलमेखला ।
 शतघण्टा शतानन्दा भगनन्दा च भाविनी । वपुशती चन्द्रशिला भद्रकाली च भारत ।
 श्यामलिका निष्कटिका वामा चत्वरामिनी । सुमङ्गला स्वस्तिमती मुद्गिका मा जयप्रिया । ११६
 धनदा मुमसादा च भवदा च जनेश्वर । रङ्गी भंडी मनेडी च वेतालजनिनी तथा ।
 कण्ठतिः काशिका चैव देवमिषा च भारत । वसुध्रीः कौटिरा चैव चित्रवती तथाऽप्युता ।

कुकुटिका शङ्खलिका तथा शकुनिका नृप । कुण्डारिका कौकुलिका कुम्भिकाऽय शतोदरी ।
 उत्क्रांयिनी जलेला च महविगाऽय कङ्कणा । महाजवा कण्टकिनी प्रघषा पूतना तथा ।
 कैयन्ती वृष्टिर्नामा क्रोशनाऽय तडिप्रभा । मन्दोदरी च मुण्डो च कोटरा मेघवाहिनी । १२१
 सुभगा लम्बिनी लम्बा ताम्रचूडा त्रिकाशिनी । ऊर्ध्ववैषीधरा चैव पिङ्गाची लोहमेखला ।
 प्रयुवन्ना मधुलिका मधुकुम्भा तथैव च । पञ्चालिका मत्कुषिका जरायुर्ज्वरानना ।
 ख्याता दहदहा चैव तथा धमधमा नृप । खण्डखण्डा च राजेन्द्र पूषणा मणिकुट्टिका ।
 श्रमोघा चैव कौरव्य तथा लम्पयोधरा । वैष्णवीषाधरा चैव पिङ्गाची लोहमेखला ।
 शोभोलूकमुखी कृष्णा खरजडा महाजवा । शिशुमारमुखी श्रेता लोहिताची विभीषणा । १२२
 जाटालिका कामचरी दीर्घजिह्वा पलोत्कटा । कान्तिहिका वामनिका मुकुटा चैव भारत ।
 लोहिताची महाकाया हरिपिण्डा च भूमिप । एकलचा सुकुसुमा कृष्णवर्णा च भारत ।
 सुरकर्षी चतुर्कर्षी कर्षप्रावरणा तथा । चतुष्पयनिकेता च गोकर्षा महिषानना ।
 खरकर्षी महाकर्षी भेरीखनमहाखना । शङ्ख कुम्भश्रवाथैव भगदा च महाबला ।
 गणा च सुगणा चैव तथा भीष्मय कामदा । चतुष्पयरता चैव भूतितीर्थाऽन्यगोचरा । १२३
 पशुदा वित्तदा चैव सुखदा च महायथा । पयोदा गोमहिषदा सुविगाला च भारत ।
 प्रतिष्ठा सुप्रतिष्ठा च रोचमाना सुरोचना । गौकर्षी शिवकर्षी च वसुदा मन्थिनी तथा ।
 एकवन्ना मेघरवा मेघमाला विरोचना । एताद्यान्वाद्य बहवो मानरी भरतर्षभ ।
 कान्तिकेयानुयायिन्यो नानारूपाः सहस्रशः । दीर्घनख्यो दीर्घदन्त्यो दीर्घतुण्डाश्च भारत ।
 शबला मधुराथैव यौवनश्याः खलङ्कताः । माहात्म्येन च संयुक्ताः कामरूपधरास्तथा । १२४
 निर्भासगात्राः श्रेताश्च तथा काञ्चनशन्निभाः । कृष्णमेघनिभाश्यान्वा धूम्राश्च भरतर्षभ ।
 श्रवणाभा महाभाग दीर्घकेय्यः पितम्बराः । ऊर्ध्ववैषीधराथैव पिङ्गाक्ष्यो लम्बमेखलाः ।
 लम्बोदर्या लम्बकण्ठास्तथा लम्पयोधराः । ताम्राक्ष्यलास्रवर्णाय हर्ष्यक्ष्यश्च तथाऽपराः ।
 वरदाः कामचारिण्यो नित्यं प्रमुदितास्तथा । याम्या रौद्रास्तथा शोभ्याः कैवैर्योऽय महाबलाः ।
 वारुण्योऽय च माहेन्द्र्यस्तथाग्नेयः परन्तप । वायव्यथाऽय कौमार्या ब्राह्म्यश्च भरतर्षभ । १२५
 वैष्णव्यश्च तथा भैरव्या वाराह्यश्च महाबलाः । रूपेणाश्ररधानुश्या मनोहात्या मनोरमाः ।
 परपुष्टोपमा बान्ध्वे तथर्द्धा धनदोपमाः । प्रकवोर्योपमा युद्धे दोत्रा वञ्छिषमास्तथा ।
 श्रवणा विप्रहे नित्यं भयदास्ता भवन्त्युत । कामरूपधराथैव जने वायुममास्तथा ।
 श्रचिन्त्यबलवोर्याश्च तथाऽपिन्त्यपराक्रमाः । वृषचलरवामिन्यश्चतुष्पयनिकेतनाः ।
 मुहाभ्रशानवाग्निन्यः शैलप्रखवणालयाः । नानाभरणधारिण्यो नानामाल्याम्बरास्तथा । १२६
 नाना विचित्रेशाश्च नानामापास्तथैव च । एते चान्ये च बहवो गणाः शुकुच्यङ्कराः ।
 अनुजमुर्ध्वाक्षतानं चिदभेन्द्रस्य सम्यते । ततः शतशतमददङ्गवान् पाकशासनः ।

गुहाय राजगार्हूलं विनाशाय सुरद्विपां । महासनां महाघण्डां द्योतमानां सितप्रभां ।
 अरुणादित्यवर्षाञ्च पताकां भरतर्षभ । ददौ पशुपतिस्तस्मै सर्वभूतमहाचमूं ।
 उद्यां नानाप्रहरणां तपोवीर्यवसान्वितां । अजेयां सुगुणैर्युक्तां नाद्या भेनां धनञ्जयां । ११६
 रुद्रतुल्यवर्षैर्युक्तां घोषानामयुतैस्त्रिभिः । न सा विजानाति रणात् कदाचिद्विनिवर्त्तितुं ।
 विष्णुर्ददौ वैजयन्तीं मांसां वल्लविवर्द्धिनीं । उमा ददौ विरजयो वाससो रविघमने ।
 गङ्गा कमण्डलुं दिव्यममृतोद्भवमुत्तम । ददौ प्रीत्या कुमाराय दण्डञ्चैव वृहस्पतिः ।
 गरुडे दयितं पुत्रं मयूरद्वित्रवर्द्धिणं । अरुणस्यास्रचूडञ्च प्रददौ चरणायुधं ।
 नागान् वरुणो राजा वल्लवीर्यैश्चमन्वितं । क्षुप्याजिनं ततो ब्रह्मा ब्रह्मण्याय ददौ प्रभुः । ११७
 समरेषु जयञ्चैव प्रददौ लोकभावनः । सैनापत्यमनुप्राप्य स्कन्दो देवगणस्य ह ।
 शूद्रशूभ्रे ज्वलितोऽर्षिभ्यान् द्वितीयं दत्त पावकः । ततः पारिपदैवैव माह्वभिञ्च समन्वितः ।
 यथैा दैत्यविनाशाय ह्यादयन् सुरपुङ्गवान् । सा सेना वैश्वेती भीमा सघण्डोच्छ्रितकेतना ।
 समेरोरुग्नमुरजा मायुधा सपताकिनी । शारदी चौरिवाभाति ज्योतिर्भरिव ग्राभिता ।
 ततो दैवनिकायास्ते भानाभूतगणस्तथा । वादपामामुरव्यग्रा भेरीः शङ्खांश्च पुष्कलान् । ११८
 पटहान् स्रग्धरांश्चैव क्रकचान् गोविपाणिकान् । आडम्बरान् गोमुखाञ्च डिण्डिमांश्च महास्रान् ।
 तुष्टुवन्ते कुमारान् सर्वे देवाः सवासवाः । जगुश्च देवगन्धर्वा ननृतुश्चाप्सरोगणाः ।
 ततः प्रीतो महासेनस्त्रिदशेभ्यो वरं ददौ । रिपून् क्षन्ताऽस्मि समरे थे वो बधत्सिकीर्षवः ।
 प्रतिगृह्य वरं देवास्तस्माद्विबुधसत्तमान् । प्रीतात्मानो महात्मानो मेनिरे निहन्तान् रिपून् ।
 सर्वेषां भूतसङ्घानां हर्षान्नादः समन्वितः । अपूरयत् लोकांस्तीन् वरे दत्ते महात्माना । ११९
 स निर्यथैा महासेनो महत्या भेनया दृतः । वधाय दुधि दैत्यानां रचार्यञ्च दिवौकसां ।
 व्यवसायो जयो धर्मः सिद्धिर्लक्ष्मीर्दतिः स्मृतिः । महासेनस्य सैन्यानामपि जगमुन्राधिय ।
 स तथा भीमया देवः शूलमुद्गरहस्तया । ज्वलितासातधारिण्या चित्राभरणकथां ।
 गदासुपलनाराचक्रकितोन्नरहस्तया । दृष्टसिंहनिनादिन्या विनद्य प्रयथैा गुहः ।
 तं दृष्ट्वा सर्वदैतेया राक्षसा दानवास्तथा । व्यग्रयन्त दिग्गः सर्वा भयोद्विग्नाः समन्ततः । १२०
 अभ्यद्रवन्त देवास्तान् विविधायुधपाणयः । दृष्ट्वा च म ततः क्रुद्धः स्कन्दस्तेजोवसान्वितः ।
 शक्तधर्म भगवान् भीमं पुनः पुनरवाकिरत् । अदधधाम्नस्येभ्यो हविरेड् इवानलः ।
 अभ्यद्रवन्ते शक्तधर्मे स्कन्देनामिततेजसा । उल्काज्वाला मक्षराज पपात वसुधातले ।
 शंघ्राददन्त्यतया निर्यताद्यापतन्वितैा । ययाऽन्तकालसमये मुधेराः स्युत्तथा नृप ।
 धिक्ता धेक्का यदा प्रकिः सुपोराऽनलसनुना । ततः कैःप्यो विनिवृत्तः शक्तीनां भरतर्षभ । १२१
 ततः प्रीतो महासेनो जपान भमयन् प्रभुः । दैत्यैश्च तारकं नम महावल्लपराक्रमं ।
 दत्तं दैवायुतैर्वैरिभ्यश्चिभिर्दम्भिर्नृप । महिषघ्नाष्टभिः पथैभ्युतं धत्ये निजप्रिवान् ।

त्रिपादश्चापुतशतैर्जघान दशभिर्भृतं । इदोदरं निखञ्चैद्य हतं दशमिरोधरः । ,
जघानानुचरैः साङ्गैर्विविधायुधपाणिभिः । तथा कुर्वन्ति विपुलं नादं बधत्सु शत्रुषु ।
कुमारानुचरा राजन् पूरयन्तो दिशो दश । ननृतुश्च वल्लुश्च जहसश्च मुदाऽन्विताः । १८५
शतस्यस्य तु राजेन्द्र ततोऽर्षिभिः समन्ततः । चैलोक्यं चासितं सर्वं, जृम्भनाणाभिरेव च ।
दग्धाः सहस्रशो दैत्या नादैः स्कन्दस्य चापरे । पताकयाऽवधूताय हताः केचिसुरद्विपः ।
केचिद्वह्णारवक्षसा निवेदुर्बन्धुधातले । केचित् प्रहरणैर्गन्धर्वा विनिपेतुर्गतायुषः ।
एवं मुरद्विषोऽभेकान् बलवानाततायिनः । जघान समरे वीरः कार्त्तिकेयो महाबलः ।
वाणो नानाऽय दैतेया बलेः पुत्रो महाबलः । क्रौञ्चपर्वतमाश्रित्य देवसङ्घः नवाधत । १९०
तमभयान्नाह्लाभिनः सुरशत्रुमुदारधीः । स कार्त्तिकेयस्य भयात् क्रौञ्चं शरण्यमीयिवान् ।
ततः क्रौञ्चं महामन्युः क्रौञ्चनादनिनादिनं । शतया विभेद भगवान् कार्त्तिकेयोऽग्निदत्तया ।
स शालस्कन्धश्रवणं वक्षवानरवारणं । प्रोञ्चो नोद्धान्तविहगं विनिप्यतितपन्नगं ।
गोलाङ्गुलर्षस्रैश्च द्रुवङ्गिरनुनादितं । कुरङ्गगतिभिर्धौवविनादितवल्गान्तरं ।
विनिप्यतङ्गिः शरभैः विधैश्च सहसा द्रुतैः । शोच्याः मपि दशा प्राप्ता रराजैव स पर्वतः । १९५
विद्याधरा समुत्पेतस्य शृङ्गनिवासिनः । क्लिन्नराय समुद्रिमाः शक्तिपातखोद्भूताः ।
ततो दैत्या विनिप्यतुः शतशोऽय सहस्रम् । प्रदीपान् पर्वतश्रेठाद्विचित्राभरणस्रजः ।
तान्निजमुरतिक्रम्य कुमारानुचरा मृधे । स चैव भगवान् क्रुद्धो दैत्येन्द्रस्य मुतं तदा ।
सहानुजं जघानाग्नौ हृत्वं देवपतिर्धया । विभेद शतया क्रौञ्चस्य पावकिः परवीरहा ।
वज्रधा चैकधा चैव कृत्वात्मान महाबलः । शक्तिः चिन्ता रणे तस्य पाणिभेति पुनः पुनः । २००
एवं प्रभावो भगवांस्ततो भूयस्य पावकिः । शैर्यैर्द्विगुणयोगेन तेजसा यशसा श्रिया ।
क्रौञ्चस्तिन विनिर्मिन्धो दैत्याश्च शतशो हताः । ततः स भगवान्देवो निहत्य विबुधद्वियः ।
सभाज्यमानो विबुधैः परं हर्षमवाप ह । ततो दुन्दुभयो राजश्वेदुः शङ्खाय भारत ।
मुमुचुर्देवयोयाय पुष्पवर्षमनुत्तमं । योगिनामीयरं देवं शतशोऽय सहस्रशः ।
द्विस्वगन्धर्मुपादाय रश्मैः पुष्पस्य जाकृतः । नन्दस्यैस्सुपुत्रैर्देवं यज्जानतश्च सहस्रयः । २०५
केचिदेवं व्यवसन्ति पितामहमुतं प्रभुं । सनत्कुमारं सर्वैरां ब्रह्मयोगिन् तमपन्नं ।
केचिन्महेश्वरमुतं केचित् पुत्र विभावधोः । उमायाः कृत्तिकानाञ्च गङ्गायाश्च वदन्त्युत ।
एकधा च द्विधा चैव चतुर्धा च महाबलं । योगिनामीयरं देवं शतशोऽय सहस्रशः ।
एतत्ते कथितं राजन् कार्त्तिकेयाभिरेचनं । प्रदणु चैत्र सरस्वत्यासौर्षवर्षस्य पुष्यतां ।
कभ्रत तोर्यश्रवरं हतेषु मुरशत्रुषु । कुमारेश महाराज त्रिविष्टपसिवापरं । २१०
शेखर्याणि च तत्रस्था ददावीर्यः प्रयक् प्रयक् । ददौ नैर्ष्यतमुख्येभ्यस्त्वैलोक्यं पावकात्माजः ।
एवं स भगवांसिद्धिस्तोर्थं दैत्यकुलान्तकः । श्रमिषिक्ता महाराज देववेनापति मुरैः ।

तैजसं नाम तत्तीर्थं यत्र तीर्थं अपाम्यतिः । अभिषिक्तः सुरगणैर्ब्रह्मणे भरतर्षभ । ।
 तस्मिंस्तीर्थवरे खान्वा स्कन्दश्चाभ्यर्च्य लाङ्गली । ब्राह्मणेभ्यो ददौ स्वर्गं वामांस्त्राभरणानि च ।
 उषिता रजनीं तत्र माधव, परवीरहा । पूज्य तीर्थवरे तत्र स्मृत्या तोयञ्च लाङ्गली । ११५
 षष्टः प्रीतमनाद्यैव ह्यभवन्माधवोत्तमः । एतत्तत्र सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिश्रुञ्चसि ।
 यथाऽभिषिक्तो भगवान् स्कन्देऽर्च्यैः समागतैः ।

इति श्रीमहाभारते ब्रह्मपर्वणि गदायुद्धपर्वणि बलदेवतीर्थयाचायां सागस्वतोपाख्यानं सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

॥ जनमेजय उवाच ॥ अत्यद्भुतमिदं ब्रह्मन् श्रुतवानस्मि तत्त्वतः । अभिषेकं कुमारस्य विश्वरेण यथाविधि ।
 यच्छ्रुत्वा पूतनात्मानं विजानामि तपोधन । प्रहृष्टानि च रोमाणि प्रसन्नञ्च मनो मम ।
 अभिषेकं कुमारस्य दैत्यानाञ्च वधं तथा । युवा मे परमा प्रीतिर्भूयः कैदाहलं हि मे । ११६
 अपाम्यतिः कथं ह्यस्मिन्नभिषिक्तः पुरा सुरैः । तन्मे ब्रूहि महाप्रज्ञ कुशलो ह्यसि सत्तमः ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ शृणु राजन्निदं चित्रं पूर्वकल्पे यथातथं । आदिो ह्यतपुगे राजन् वर्तमाने यथाविधि ।
 वरुणं देवताः सर्वा समेत्येदमयानुवन् । यथाऽस्मान् मुरराट् शक्रो भयेभ्यः पाति सर्वदा ।
 तथा त्वमपि सर्वामां शरितां वै पतिर्भव । वाषय ते सदा देव सागरे मकरालये ।
 समुद्रोऽयं तव वशे भविष्यति नदीपतिः । योमेन सार्द्धं तव हानिदृष्टो भविष्यतः । ११७
 ह्यवमस्त्विति तान् देवान् वरुणो वाक्यमब्रवीत् । समागम्य ततः सर्वे वरुणं सागरालये ।
 अपाम्यतिं प्रचरुर्षु विधिदृष्टेन कर्मणा । अभिषिष्य ततो देवा वरुणं सादृशाम्यतिं ।
 अमुं स्वान्वेयं स्थानानि पूजयित्वा जलेश्वरं । अभिषिक्तस्ततो देवैर्ब्रह्मणोऽपि महाप्रभाः ।
 शरितः सागरोऽदेव नदांयापि भरांश्चि च । पालयामास विधिना यथा देवान् प्रतकृतः ।
 ततस्तवाप्युपसृज्य दत्त्वा च जिनिधं वसु । अग्नितीर्थं महाप्राप्तो जगामाद्य प्रलम्बहा । ११८
 मष्टो न वृणोते यत्र शमीगर्भेऽस्तामनः । सौकालोऽकविनसि च प्रादुर्भूते तदाऽनये ।
 उपतप्तुः सुता यत्र सर्वलोकापितामहं । अग्निः प्रनष्टो नमस्तान् कारुण्येन निषेधे ।
 सर्वभूतस्यो माभून् मयाऽस्य विभोऽनर्ध ।

॥ जनमेजय उवाच ॥ किमर्थं भगवानग्निः प्रनष्टो सौकमायनः । विज्ञातव्यं कथं देवैस्तस्मात्पञ्च तत्त्वतः ।

४ वैशम्पायन उवाच ॥ यतोः प्रायाद्भुवः प्रीतो प्रातरेवाः प्रतापवान् । शमीगर्भमथापाद्य ननात्र भगवांश्छतः । ११९
 प्रभृष्टं तु महा वरुणो देवाः सर्वे शशापशाः । अनेपना महा नष्टं जलमं भूशुद्धिगाः ।
 गतोऽग्निर्नाथं महाप्राद्य शमीगर्भेऽनये चि । वरुणोऽप्यनभं तत्र यवमानं यथाविधि ।
 देवा सर्वे नरत्वाद्य वरुणोऽपि पुरोऽगताः । जलतं ते समापाद्य प्रीताभून् यथापवाः ।
 पूजयेदानीं अमुं सर्वभूतस्य प्रीताम्यन् । भूतोः प्रायाद्भुवः प्रीतोऽप्यनये चि । १२०
 महाप्राद्योऽप्यग्निः प्रनष्टोऽनये चि । सर्वार्थं भगवान् यत्र सर्वलोकापितामहः ।
 तथाऽप्युच्यते ततो ब्रह्मा यत्र देवैः प्रभुः पुरा । सर्वार्थं तौर्दानि तथा देवताणां यथाविधि । १२१

तत्र खाला च दत्त्वा च वस्त्रानि विविधानि च । कैवैरं प्रयथै तीर्थं तत्र तस्मा महत्तपः ।
 धनाधिपत्यं सम्प्राप्तौ राजनैलबिलः प्रभुः । तत्रस्वमेव तं राजन् धनानि निधयस्तथा ।
 उपतस्थुर्नरश्रेष्ठ तत्तीर्थं साङ्गलो ततः । गत्वा खाला च विधिवद्वाङ्मणेभ्यो धनं ददौ ।
 ददुश्चे तत्र तत् खानं कैवैरे काननोत्तमे । पुरा यत्र तपस्तप्तं विपुलं सुमहात्मना ।
 यत्तत्राज्ञा कुवैरेण वरा लभ्याश्च पुष्कलाः । धनाधिपत्यं सख्यञ्च रुद्रेणामिततेजसा ।
 सुरतं लोकपालं पुत्रञ्च नलकूवरं । यत्र स्त्रेभे महावाशे धनाधिपतिरञ्जसा ।
 अभिप्रेतञ्च तत्रैव समागत्य मरुद्गणैः । वाहनञ्चास्य तद्दत्तं हेमयुक्तं मनोजवं ।
 विमानं पुष्पकं दिव्यं नैर्घ्नीयर्थमेव च । तत्रामुद्य बलो राजन् दत्त्वा दायांश्च पुष्कलां ।
 जगाम वरितो रामस्तीर्थं शैतानुलेपन । निषेवितं सर्वसत्त्वनाथो वदरपाचनं ।
 नानर्जुकफलोपेतं सदा पुष्पफलं सहत् ।

१०५५

१०६०

इति श्रीमहाभारते शाल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्यानं अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततस्तोर्थवरं रामो यथै वदरपाचन । तपस्त्रिषिद्धचरितं यत्र कन्या धृतव्रता ।
 भरद्वाजस्य दुहित्वा रूपेणप्रतिष्ठा भुवि । श्रुतावतो नाम विभो कुमारो ब्रह्मचारिणी ।
 तपश्चचार साङ्गुयं नियमैर्ब्रह्मिष्ठता । भर्ता मे देवराजः स्यादिति निश्चित्य भाविनी ।
 समास्तस्या व्यतिक्रान्ताः शतं कुरु कुलोद्भव । चरन्त्या नियमास्त्रांस्तान् स्त्रीभिर्भोजान्मुदुचरन् ।
 तस्यास्तु तेन दृष्टेन तपसा च विश्राम्यते । भक्ता च भगवान् प्रीतः परया पाकशासन ।
 आजगामाश्रमं तस्मास्त्रिदशधिपतिः प्रभुः । आस्याद्य रूपं विप्रर्षेर्ब्रह्मिष्ठस्य महात्मन ।
 सा तं दृष्ट्वापतपसं वशिष्ठं तपताम्बरं । आचारैर्मुनिभिर्दिष्टैः पूजयामास भारत ।
 उवाच नियमज्ञा च कल्याणी सा प्रियंवदा । भगवन्मुनिशाङ्गैः किमाज्ञापयसि प्रभो ।
 सर्वमद्य यथाशक्ति तव दास्यामि सुव्रत । शक्रभक्त्या च ते पाणि न दास्यामि कयश्चन ।
 ब्रतैश्च नियमैश्चैव तपसा च तपोधन । शक्रस्त्रोपचितव्यो वै मया विभुवनेश्वरः ।
 दत्त्युक्तो भगवान् देव स्रयन्निव निरोक्ष्य तां । उवाच नियमं ज्ञात्वा सान्त्वयन्निव भारत ।
 उयं तपश्चरसि वै विदिता मेऽसि सुव्रते । यदर्थमयमारम्भस्तव कल्याणि इद्वत ।
 तत्र सर्वं यथाभूतं भविष्यति वरानने । तपसा लभ्यते सर्वं यथाभूतं भविष्यति ।
 यथास्नानानि दिव्यानि विबुधानां श्रुभानने । तपसा तानि प्राप्याणि तपोमूलं महत्सुख ।
 इति कृत्वा तपो धारं देहं सशस्य मानवाः । देवलं यान्ति कल्याणि शृणुस्त्वैकं वचो मम ।
 पञ्च चैतानि श्रुभगे वदराणि श्रुभव्रते । पेचत्युक्त्वा च भगवान् जगाम बलसूदनः ।
 श्रामय तान् कल्याणी तत्र जयं जजाप मः । अविदूरे ततस्तस्मादाश्रमात्तीर्थमुत्तमं ।
 इन्द्रतीर्थंति विख्यातं त्रिपु लोकेषु मानदः । तस्य जिज्ञासनायै च भगवान् पाकशासनः ।
 वदराणामपचनं चकार विबुधाधिपः । ततः प्रतप्ता सा राजन् वाग्यता विगतकृमा ।

१०६५

१०७०

१०७५

१०८०

तत्परा शुचिसंवीता पावके समधिश्यत् । अथ तद्राजशार्ङ्गल वदराणि महाव्रता ।
 तस्याः पचन्याः सुमहान् कालोऽगात् पुरुषर्षभ । न च सा तान्यपच्यन्त दिनञ्च चयमभ्यगात् ।
 उताग्रनेन दग्धश्च यत्नसाः काष्ठमञ्जयः । अकाष्ठमग्निं सा दृष्ट्वा स्वगरीरमयाद हत् ।
 पादौ प्रविष्य सा पूर्वं पावके चारुर्धना । दग्धौ दग्धौ पुनः पादावुपावर्त्तयतानघा ।
 चरणौ दृष्ट्वा मनौ च नाचिन्तयदनिन्दिता । कुर्वाणा दुष्करं कर्म महर्षिप्रियकाम्यया । १
 न वैमनस्यं तस्मात्स मुखभेदोऽय वाऽभवत् । शरीरमग्निनादीद्य जलमध्येऽवहर्षिता ।
 तस्मात्सा वचनं नित्यमवर्त्तद्भुदि भारत । सर्वथा वदराण्येव पक्त्वयानीतिं कन्यका ।
 सा तन्मनसि क्लैव महर्षेर्बन्धनं शुभा । अपचददराण्येव न चापच्यन्त भारत ।
 तस्मात्सु चरणौ वद्भिर्द्वादश भगवान् स्वयं । न च तस्या मनोदुःखं स्वल्पमथभवत्तदा ।
 अथ तत्कर्म दृष्ट्वाऽस्याः प्रीतस्त्रिभुवनेश्वरः । ततः सन्दर्भयामास कन्यायै ह्यमात्मनः । २
 उवाच च सुरयेष्टसां कन्या सुदृढव्रतां । प्रीतोऽस्मि ते शुभे भक्त्या तपसा नियमेन च ।
 तस्माद्योऽभिमतः कामः स ते समत्यते शुभे । देहं त्यक्त्वा महाभागे त्रिदिवेभ्यि वक्षसि ।
 इदञ्च ते तीर्थवरं खिरं लोके भविष्यति । सर्वरापापहं सुभुनात्सा वदरापचनं ।
 विख्यातं त्रिषु लोकेषु ब्रह्मर्षिभिरभिद्युतं । अस्मिन् खलु महाभागे शुभे तीर्थवरं जनये ।
 त्यक्त्वा सप्तर्षयो जग्मुर्हिमवन्तमहन्ती । ततस्त्रैव महाभागा गत्वा तत्र सुश्रिताः । ३
 वृत्त्यर्थं फलमूलानि समाहर्त्तुं ययुः किल । तेषां वृत्त्यर्थिनां तत्र वसतां हिमवदने ।
 अनाट्टिष्टनुप्राप्ता तदा द्वादशवार्षिकी । ते कल्पा चाश्रम तत्र न्यवसन्त तुपस्विनः ।
 अहन्त्यपि कल्याणी तपोनित्याऽभवत्तदा । अहन्तीं ततो दृष्ट्वा तोर्मै नियममस्त्रितां ।
 अयामस्त्रिभुवनः सुप्रीतो वरदस्वदा । ब्राह्मणं रूपं ततः शला महादेवो महाययाः ।
 तामभ्येत्याश्रवीह्वेवो भिवामिच्छाम्यहं शुभे । प्रत्युक्त्वाच तत सा तं ब्राह्मणञ्चारुर्धना । ४
 क्षीणोऽश्रमश्च यो विप्र वदराणीह भव्य । ततोऽश्रवोन्मशादेव पक्षैतानि सुव्रते ।
 इत्युक्त्वा साऽपचत्तानि ब्राह्मणप्रियकाम्यया । अधिष्ठिय सन्निद्धेऽग्रे वदराणि यशस्विनी ।
 दिव्यामनोरमाः पुण्याः कयाः शुश्राव सा तदा । अतोता सा लनाट्टिष्टीरा द्वादशवार्षिकी ।
 अनन्नन्याः पचन्याश्च शृण्वन्त्याश्च कयाः शुभाः । दिनेपमं स तस्याश्च कालो भूतः सुदारुणः ।
 ततस्त्रै मुनयः प्राप्ताः फलान्यादाय पर्वतात् । तत स भगवान् प्रीतः प्रोवाचारुहन्ती ततः । ५
 उपसर्पन् धर्मश्रेयशपूर्णं निमानुवीन् । प्रीतोऽस्मि तत्र धर्मश्रे तपसा नियमेन च ।
 ततः सन्दर्भयामास स्वरूप भङ्गज्ञानं हरः । प्रीतोऽश्रवीत्तदा तेभ्यश्चक्षुषु चरितं महत् ।
 भर्त्सित्वा मत्पुत्रे यत्तपः समुपाज्जितं । अन्याय यत्तपो विप्रा न सम तन्मते मम ।
 अभया हि तपस्विन्या तपस्यते सुदुश्चरं । अनन्नन्या पचन्या च ममा द्वादश पारिताः ।
 ततः प्रोवाच भगवाणोऽभिशन्तीं पुनः । वर वृषीय कञ्चापि यत्तेऽभिलषितं वदि । ६

साऽज्रवीत् प्रयुताघ्राजो देवं सप्रर्षिषंषदि। भगवान् यदि मे प्रीतस्त्रीयं स्यादिद महुतं ।
 विद्धदेवर्षिर्दयित नास्वा वदरपाचनं । तथाऽस्मिन्देवदेवेय विराचमुपितः शुचिः ।
 प्राप्नुयादुपवाधेन फलं द्वादशवार्षिकं । एवमस्त्विति तां देव, प्रत्युवाच तपस्विनी ।
 सप्रर्षिभिसुतो देवस्ततो नाकं यथौ तदा । अथयो विस्मयः जग्मुषं वृष्ट्वा चाप्यहन्वतो ।
 अश्रान्ताङ्गाविवर्णैश्च कुट्टिपासासमायुतां । एवं सिद्धि, परा प्राप्ता अहन्वत्या विशुद्धया ।
 यथा त्वया महाभोगे मदर्थं शंसितव्रते । विभ्रैवो हि त्वया भद्रे व्रते श्चिन्नि समर्षित ।
 तथा चेदं ददाम्यद्य नियमेन सुतोपित । विशेषं तव कल्याणि प्रपञ्चामि वर वरे ।
 अहन्वत्या वरस्तस्या यो दत्तो वै महात्मना । तस्य चाहं प्रभावेण तव कल्याणि तेजसा ।
 प्रवक्ष्यामि पर भूयो वरसत्र यथाविधि । यस्त्वेकां रजनी तीर्थे वसते सुसमाहित ।
 स क्षान्ता प्राप्स्यते लोकान् देहन्यासात्सुदुर्लभान् । इत्युक्त्वा भगवान् देव, सद्यश्च, प्रतापवान् ।
 श्रुतावती ततः पुण्यां जगाम चिदिवं पुन । गते वज्रधरे राजन् तव वर्षे पपात ह ।
 पुण्यां न भरतश्रेष्ठ दिव्यानां पुण्यगन्धिनां । देवदुन्दुभयद्यापि नेदुस्तव महासूना ।
 मारुतस्य वयौ पुण्य, पुण्यगन्धो विग्राम्यते । उल्लुञ्ज्य तु शुभा देहं जगामास्य च भार्थ्यतां ।
 तपसोयेण तं लब्ध्वा तेन रेमे महाच्युत ।

१५५

१५६

॥ जनमेजय उवाच ॥ का तस्य भगवन्माता क संदृष्टा च शोभना । श्रोतुमिच्छाम्यहं विप्र परं कौतूहलं हि, मे । १५५

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ भरद्वाजस्य विप्रर्षेः स्कत्रं रेतो महात्मनः । वृष्ट्वाऽस्त्रसमापात्नी घृतार्चो प्रयुज्जोचनं ।
 स तु जग्राह तद्रेतु, करेण जपताम्बर । तदाऽपतत्पर्णपुटे तव सा सम्भवसुता ।
 तस्यास्य जातकर्मादि ह्यला सर्वै तपोधनः । नाम चास्या, स हतवान् भरदाजो महासुनि ।
 श्रुतावतीति धर्मोत्तमा देवर्षिगणसंसदि । स्त्रे च तामाश्रमे न्यस्य जगाम हिमवदनं ।

तत्राप्युपस्थस्य महानुभावो बहूनि दत्त्वा च महाद्विजस्य । जगाम तीर्थं सुसमाहितात्मा शक्येष्टुष्णिप्रवरस्तदानी । १५६

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्येन जनपद्मशिशोऽध्याय ॥ ४८ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इन्द्रतीर्थं जतो गत्वा यदूना प्रचरो बलः । विप्रैश्चो धनरजानि ददौ खाला यथाविधि ।
 तत्र ह्यमरराजोऽसावोजे क्रतुश्रतेन च । वृहस्पतेस्त देवेश' प्रददौ विपुलं धन ।
 पूर्यामास विधिवत् तत, ख्यात श्रतक्रतु । तस्य नाषा च तत्तीर्थं शिवं पुण्यं सगतनं ।
 इन्द्रतीर्थमिति ख्यात सर्वपापप्रमोचनं । उपस्थस्य च तत्रापि विधिवन्मुपलासुध ।
 ब्राह्मणान् पूजयित्वा च सदाच्छादनभोजनै । शुभं तीर्थं वरं तस्माद्रामतीर्थं जगाम ह ।
 यत्र रामो महाभोगो भार्गव सुमहातपाः । असकृत् प्रथिवो जित्वा हतवच्चियपुङ्गवां ।
 उपाध्यायं पुरस्कृत्य कश्यपं मुनिमत्तमं । अयजद्वाजिमैधेन सोऽप्यमेषश्रतेन च ।
 प्रददौ दक्षिणाश्चैव शृषिवो वै सप्तगरां । दत्त्वा च दानं विविधं नानारजसमन्वितं ।
 सगोहास्त्रिकदाधीकं साजावि गतवान् वरं । पुण्ये तीर्थं वरं तव देवब्रह्मर्षिसंविते ।

१५७

मुनीशैवाभिवाद्याय यमुनातीर्थमागमत् । यचानयामास तदा राजद्वयं महीपते । १५०
 पुत्रीऽदितिर्षहाभामो वरुणा वै सितप्रभः । तत्र निर्जित्य शंभो मनुपात्नं देवतासुया ।
 वरं क्रतुं समाजज्ञे वरुणं परवीरशः । तस्मिन् क्रतुररे दृष्टे शंभोः समजायत ।
 देवाना दानवाना ज प्रैलोचयस्य भयावह । राजद्वये क्रतुश्रेष्ठे निदृष्टे जनमेजय ।
 जायते सुमहाधोरः सङ्गाम चक्षियान् प्रति । तवापि लाङ्गुलो देव श्चरोनभ्यर्थं पूजया ।
 इतरंग्याऽप्यदादानमर्थिभ्य कामदेो विभुः । वनमाली ततो वृष्टः स्वपमानो महर्षिभिः । १५१
 तस्मादादित्यतीर्थेऽजगाम कमलेक्षणः । यवेश्वा भगवान् ज्योतिर्भास्करो राजसत्तम ।
 ज्योतिषामाधिपत्यश्च प्रभावश्चाप्यपद्यत । तस्या नद्यान्त तीरे वै सर्वे देवाः सवासवा ।
 विश्वेदेवाः समरुतो गन्धर्वाऽपसरस्य ह । दैपायनः प्ररुथैव लण्यथ मधुसूदन ।
 यत्नाथ राचसाद्यैव पिशाचाय विश्राम्यते । रते चान्ये च वरुणो योगसिद्धाः सहस्रशः ।
 तस्मिन्तीर्थे सरस्वत्या शिवे पुण्ये परन्तपः । तत्र हत्वा पुरा विष्णुरसुरा मधुकैटभौ । १५२
 श्चासुव्य भरतश्रेष्ठ तीर्थप्रवर उत्तमे । दैपायनस्य धर्मात्मा तत्रैवासुव्य भारत ।
 सम्प्राप्य परमं योगं सिद्धिश्च परमाङ्गतः । श्रितो देवलस्यैव तस्मिन्नेव महातपाः ।
 परमं योगमास्थाय च्छपिथोगमवाप्तवान् ।
 इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि सारस्वतोपाख्याने पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥ १५३
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तस्मिन्नेव तु धर्मात्मा वसति स्त तपोधन । गार्हस्थ्यं धर्ममास्थाय श्रितो देवलः पुरा ।
 धर्मनित्यं प्रसिद्धिर्दानो न्यस्यदण्डो महातपा । कर्मणा मनसा वाचा सम सर्वेषु जन्तुषु । १५४
 श्रद्धाधनो महाराज तुल्यनिन्दात्मशंखति । प्रियाप्रिये तुल्यदृष्टिर्न्यमवर्तु समदर्शनः ।
 क्वाञ्चने लोष्टभावे च समदर्शी महातपा । देवानपूजयन्नित्यमतिथीयु द्विजै सह ।
 प्रह्लाचर्यते नित्यं सदा धर्मपरायणः । ततोऽभ्येत्य महभाग योगमास्थाय भिक्षुक ।
 जैगोषव्यो मुनिर्धोमास्त्रिंशतीर्थे समाहितः । देवलस्याश्रमे राजन् प्रवचन् स महाद्युति ।
 योगनित्यो महाराज सिद्धिं प्राप्नो महातपा । तं तत्र वसमानन्तु जैगोषव्य महासुनिं । १५५
 देवलो दर्शयन्नेव नैवामुञ्चत धर्मतः । एवं तथोर्ध्वमहाराज दीर्घकालो व्यतिक्रमन् ।
 जैगोषव्य मुनिवरं न ददर्शाय देवल । आहारकाले मतिमान् परिब्राड्जनमेजय ।
 उपातिष्ठत धर्मज्ञो भैरुकाले च देवलः । स दृष्ट्वा भिक्षुरूपेण प्राप्ते तत्र महासुनिं ।
 गौरवं परमश्चक्रे प्रीतिश्च विपुलान्तया । देवलस्य यथाशक्ति पूजयामास भारत ।
 च्छपिष्टेन विधिना समा बद्धो समाहितः । कदाचित्तस्य नृपते देवलस्य महात्मनः । १५६
 चिन्ता समरुतो जाता मुनिं दृष्ट्वा महाद्युतिं । समास्तु समतिक्रान्ता वक्त्रं पूजयतो नमः ।
 नचायमलक्षो भिक्षुरभ्यमापत किञ्चन । एवं विगणयन्नेव स जगाम महोदधिं ।
 अन्तरीचवरः श्रीमान् कलशं गृह्य देवलः । गच्छन्नेव स धर्मात्मा समुद्रं संरिताम्यतिं ।

जैगीपथ्यं ततोऽपश्यद्गतं प्रागेव भारत । ततः सविस्मयश्चिन्तां जगामाथामितप्रभः ।
 कथं भिचुरयं प्राप्तः समुद्रे स्नात एव, च । इत्येवश्चिन्तयामास मद्दर्पिरक्षितस्तदा ।
 स्नात्वा समुद्रे विधिबद्धुचिर्च्यं जज्ञाप ह । कृतजयाङ्गिकः श्रीमानाश्रमस्य जगाम ह ।
 क्लृप्तं जलपूर्णं वै गृह्णीता जनमेजय । ततः स प्रविशन्नेव स्वमाश्रमपदं मुनिः ।
 आसीनमाश्रमे तत्र जैगीपथ्यमपश्यत । न व्याहरति चैवेनं जैगीपथ्यं कथञ्चन ।
 काष्ठभूताश्रमपदे वसति स्म नहातपाः । तं दृष्ट्वा चाजुतं तेषु सागरे सागरोपमं ।
 प्रविष्टमाश्रमश्चापि पूर्वंमेव ददर्श स । अस्मिन् देवलो राजेश्चिन्तयामास बुद्धिमान् ।
 दृष्ट्वा प्रभावं तपसो जैगीपथ्यस्य योगजं । चिन्तयामास राजेन्द्र तदा स मुनिसत्तमः ।
 मया दृष्टः समुद्रे च आश्रमे च कथन्त्वयं । एवं विगणयन्नेव स मुनिर्भक्तपारगः ।
 उत्पपाताश्रमात्तस्मादन्तरीचं विश्राभ्यते । जिज्ञासार्थं तदा भिचोर्जैगीपथ्यस्य देवलः ।
 सोऽन्तरीचचरान् सर्वान् समपश्यत्समाहितान् । जैगीपथ्यस्य ते सिद्धेः पूज्यमानमपश्यत ।
 ततोऽसितः सुसंरम्भो व्यवसायी दृढव्रतः । अपश्यद्वै ततो यान्तं जैगीपथ्यं स देवलः ।
 तस्मात्तु पिढेलोकं तं व्रजन्तं सोऽन्वेषयत । पिढेलोकाच्च तं यान्तं यान्तं लोकमपश्यत ।
 तस्मादपि समुत्पत्य मोमलोकमभिसुतं । व्रजन्तमन्वेषयत् स जैगीपथ्यं मशामुनिं ।
 लोकान् समुत्पतन्तान् शुभानेकान्तयाजिनां । ततोऽग्निदेविषां लोकान्स्तथात्युत्पपात ह ।
 दशैश्च पौरैरमासश्च ये यजन्ति तपोधनाः । तेभ्यः स दृष्टे धोमान् लोकेशः पशुयाजिनां ।
 व्रजन्तं लोकमसन्नमपश्यद्देवपूजितं । चतुर्भास्त्रैर्ष्वैर्विधेयजन्ते च तपोधनाः ।
 तेषां स्थानं ततो यान्तं तथाऽग्निष्टोमयाजिनां । अग्निष्टुभेन च तथा ये यजन्ति तपोधनाः ।
 तत्स्थानमनुसम्प्राप्तमनुपश्यत देवलः । वाजपेयं क्रतुवरं तथा वज्रसुवर्षकं ।
 आहरन्ति मद्याप्रज्ञः स्त्रियां लोकेष्वपश्यत । यजन्ते राजसूयेन पुण्डरीकेण चैव ये ।
 तेषां लोकेष्वपश्यच्च जैगीपथ्यं स देवलः । अश्वमेधं क्रतुवरं नरमेधन्तयैव च ।
 आहरन्ति नरश्रेष्ठस्त्रियां लोकेष्वपश्यत । सर्वभेदश्च दुष्प्रापं तथा भौत्रामणिस्रं ये ।
 तेषां लोकेष्वपश्यच्च जैगीपथ्यं स देवलः । दादृशाश्चैव सर्वैर्यं यजन्ति शिविधैर्नृप ।
 तेषां लोकेष्वपश्यच्च जैगीपथ्यं स देवलः । मित्रावरुणयोर्लोकान्नादित्यानां तथैव च ।
 सलोकतामनुप्राप्तमपश्यत ततोऽसितः । रुद्राणाञ्च वसुनाञ्च स्थानं यच्च दृहस्यते ।
 तानि सर्वान्व्यतीतानि समपश्यत्ततोऽसितः । आरुह्य च गवा लोकं प्रयातो ब्रह्मविषां ।
 लोकानपश्यद्ब्रह्मन्तं जैगीपथ्यं ततोऽसितः । त्रीलोकान्परान् विप्रमुकुञ्जन्तं स्वतेजसा ।
 पतिव्रतानां लोकांश्च व्रजन्तं सोऽन्वेषयत् । ततो मुनिवरं भूयो जैगीपथ्यमयासितः ।
 नाश्वपश्यत लोकस्यमन्तं हितमरिन्दम । सोऽचिन्तयन्महाभागो जैगीपथ्यस्य देवलः ।
 प्रभावं सुव्रतत्वञ्च सिद्धिं योगस्य चातुर्लां । अस्मितोऽप्युद्धत तदा सिद्धान् लोकेषु सत्तमान् ।

१००

१०१

१०२

१०३

१०४

१०५

प्रयतः प्राञ्चलिर्भूत्वा धीरस्नान् ब्रह्मसविणः । जैगोपथं न पश्यामि तं शंसध्वं महौजसं ।

रतदिच्छन्धं श्रेतुं परं कौटुहलं हि मे । शृणु देवल भूतार्थं शंसतां नो दृढव्रत ।

जैगोपथः स वै लोकं श्रायते ब्रह्मणो गतः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ स श्रुत्वा वचनं तेषां सिद्धानां ब्रह्मसविणां । श्रमिता देवलस्त्रैरुत्पपात पपात च ।

ततः सिद्धास्त्रमुबुर्हि देवलं पुनरेव ह । न देवल गतिस्त्व तव गन्तुं तपोधन ।

ब्रह्मणः सद्ने विप्र जैगोपथो यदाश्रवान् ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा सिद्धानां देवलः पुनः । आनुपूर्व्येण लोकांस्नान् सर्वानवततार ह ।

स्वमाश्रमपदं पुष्टमाजगाम पतत्रिवत् । प्रविशन्नेव चापश्यञ्जैगोपथं स देवलः ।

ततो बुद्ध्या व्यगणयद्देवलो धर्मदुःकृया । दृष्ट्वा प्रभावं तपसो जैगोपथस्य योगजं ।

ततोऽश्रवोन्महात्मानं जैगोपथं स देवलः । विनयावनतो राज्ञुपसर्ष्य महामुनिं ।

मोक्षधर्मं समास्तातुमिच्छेधं भगवन्नरुहं । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा उपदेशश्चकार सः ।

विधिस्य योगस्य परं कार्याकार्यस्य शास्त्रतः । धन्यामकृतबुद्धिर्न ततो दृष्ट्वा महातपाः ।

सर्वाद्यास्य क्रियायुक्ते विधिदृष्टेन कर्मणा । धन्यामकृतबुद्धिर्न भूतानि पित्रभिः सह ।

ततो दृष्ट्वा प्रहृष्टदुःकोऽस्मान् संविभजियति । देवलस्त वचः श्रुत्वा भूतानां कर्षणं तथा ।

दिशो दम व्याहरतां मोक्षे त्यक्तुं मनो दधे । ततस्तु फलमूलानि पविचाषि ष भारत ।

पुन्याद्योपधयस्यैव रोक्ष्यन्ति सद्यश्चक्रः । पुनर्नो देवलः सुदो नूनं च्छेत्सति दुर्भक्तिः ।

श्रमयं सर्वभूतेभ्यो यो दत्त्वा नापमुष्यते । ततो भूयो व्यगणयत् स्वनुद्धा मुनिवचनमः ।

मोक्षे गार्हस्थ्यधर्मं वा किमु श्रेयस्करं भवेत् । इति निश्चित्य मनसा देवलो राजसक्तम ।

त्यक्त्वा गार्हस्थ्यधर्मं स मोक्षधर्ममोक्षयत् । स्वमादीनि सश्रिय देवलो निदपपात्ततः ।

श्रावयन् परमां सिद्धिं परं योगस्य भारत । ततो देवाः समागम्य वृहस्पतिपुरोगमाः ।

जैगोपथं तपसाद्य प्रशंसन्ति तदस्मिन् । अयामरोडुविपरो देवान् वै गाक्षवन्तया ।

जैगोपथं तपो मासि विश्रापयति योषितं । तमेवं शदिनं धीरं प्रत्युक्षुक्षे दिशोऽक्षः ।

नेत्रभ्रमेव शंसतां जैगोपथं महामुनिं । मातः परतरं विश्विस्तुष्टमसि प्रभायतः ।

नेत्रभ्रमपदाद्युःयोगस्य महामात्मनः । शंसन्तमोक्षे धर्मात्मा जैगोपथस्योऽमितः ।

तयोऽदिदं श्वानवरं तोषस्यैव महात्मनोः ।

ततःपुनरुत्स्य ततो महात्मा दत्त्वा च विनं वलवद्विभ्रयोः । अत्राप्यधर्मं परमां वरुणां जगाम योमस्य भरकुतीर्थे ।

इति श्रीमहाभारते ब्रह्मसविणि मदायुजपर्वणि बलदेवताद्वेषाध्याये सारस्वतोपाख्याने एकपद्याध्याये ॥ ११ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ स परं श्रितः सुदुपनाशत्रयुधम भारत । तस्मिंक्षीयं महाभागं योऽजामकारकमयः ।

ततःपुनरुत्स्य शनो दम्य दामनि चाश्रयान् । शारङ्गस्य धर्मात्मा मुनेर्षीयं जगाम च ।

तव हृदयं हि संभवात्संभवं दिशोऽजमान् । दिशन्त्यापदाः साधुपरा शरखतो मुनिः ।

॥ जनमेजय उवाच ॥ कथं द्वादशवापिन्ध्यामनाद्युषां तपोधन । अयोनध्यापयामास पुरा सारस्वतो मुनिः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ आसीत् पूर्व महाराज मुनिर्द्विमाचहातपाः । दधीच इति विख्यातो ब्रह्मचारी जितेन्द्रिय ।

तस्यातितपसः शक्रो विभेति सततं प्रभो । न स लोभयितुं प्रकथ फलैर्ब्रह्मविधैरपि ।

१२०

प्रलोभनार्थं तस्याय प्राक्षिणोत्पाकशसनः । दिव्यामण्डपरसं पुण्यां दर्शनोद्यामलक्ष्णुषां ।

तस्य तर्पयती देवान् सरस्वत्यां महात्मनः । समोपतो महाराज सोपातिष्ठत भोविनी ।

तां दिव्यवपुषं दृष्ट्वा तस्मैर्भोवितात्मनः । रेतः स्तत्रं सरस्वत्यां तस्या जगद् निषगा ।

कुशौ चाथदधद्दृष्ट्वा तत्रैतं पुरुषर्षभ । सा दधार च तं गर्भं पुच्छहेतोर्म्हानदी ।

सुपुत्रे चापि समये पुत्रं सा सरिताम्बरा । जगाम पुत्रमादाय तंष्टुपिं प्रति च प्रभो ।

१२१

अपि संभदि तं दृष्ट्वा सा नदी मुनिवचनम् । ततः प्रोवाच राजेन्द्र ददती पुत्रमस्य तं ।

ब्रह्मर्षे तव पुत्रोऽयं लङ्गत्या धारितो मया । दृष्ट्वा तेऽश्वरसे रेतो यत् स्तत्रं प्रागलक्ष्णुषां ।

तत्कुचिषा वै ब्रह्मर्षे लङ्गत्या धृतवत्यहं । न विनाशमिदं गच्छेत्तज्ज इति निश्चयात् ।

प्रतिगृहीत्व पुत्रं स्वं मया दत्तमनिन्दितं । दत्युक्तः प्रतिशपाह प्रीतिञ्चावाप पुष्कलां ।

१२२

स्वसुतञ्चाप्यजिवत्तं मूर्द्ध्नि प्रेम्णा द्विजोत्तमः । परिष्वज्य चिरं कालं तदा भरतपत्तम ।

सरस्वत्यै वरं प्रादान् प्रीयमाणो महामुनिः । विद्येदेवाः सपितरो गन्धर्वाऽऽपरसाङ्गणाः ।

द्विप्रिं यास्वन्ति सुभगे तर्षमाणास्त्रवाक्मया । दत्युक्त्वा स तु तृष्टाय वचोभिर्षं महानदी ।

प्रीतः परमदृष्टात्मा यथावच्छृणु पार्थिव । प्रसुताऽसि महाभागे सरगो ब्रह्मण पुरा ।

जानन्ति त्वां सरिच्छ्रेष्ठ मुनयः संशितव्रताः । मम प्रियकरो चापि सततं प्रियदर्शने ।

१२३

गम्नात् सारस्वतः पुत्रो महास्ते वरवर्णिनि । तवैव नाम्ना प्रयित पुत्रस्ते लोकभावन ।

सारस्वत इति ख्यातो भविष्यति महातपाः । एष द्वादशवापिन्ध्यामनाद्युषां दिजर्षभान् ।

सारस्वतो महाभागो वेदानध्यापयिष्यति । पुण्याभ्यश्च सरिद्धस्त्वं सदा पुश्रुतमा शुभे ।

भविष्यति महाभागे मप्रनादात्सरस्वति । एवं सा संसृता तेन वरं लब्ध्वा महानदी ।

पुत्रमादाय मुदिता जगाम भरतर्षभ । एतस्मिन्नेव काले तु विरोधे देवदानवैः ।

१२४

शक्रः प्रहरणात्पेदी लोकास्त्रीन् विचचार ह । न सोपलेभे भगवान् शक्रः प्रहरणं तदा ।

यद्वैतेषां भवेद्योग्य वधाय त्रिवुधदिपां । ततोऽजरोत् सुराञ्चक्रौ न मे प्रक्या महासुराः ।

अतोऽस्त्रिभिर्दधीचस्य निहन्तुं चिदमदिपः । तस्माद्गवा अदिशेष्टो याच्यता मुरसन्तमाः ।

दधीचास्त्रीनि देहोति तेर्भधिथ्यामधे रिपुन । स च तैर्थाचितोऽस्त्रीनि यन्नादृषिवरसदा ।

प्राणत्यागं कुशुश्रेष्ठ चकारैवाविचारयन् । स लोकानवयान् प्राप्नो देवप्रियकरसदा ।

तस्यास्थिभिरथो शक्र संप्रहृष्टमनासदा । कारयामास दिव्यानि नानाप्रहरणानि च ।

१२५

वज्राणि चक्राणि गदा गुरून् दृष्ट्वाश्च मुष्कलान् । स हि तीव्रेण तपसा संभूतः परमपिशा ।

मजापतिमुतेनाथ शृगुणा लोकभावन । अतिकायः स तेऽस्त्री लोकासरो विनिर्मित ।

यज्ञे शैलगुरुः प्राग्भूमिदिव्या प्रथितः प्रभुः । नित्यमुद्दिजते चास्य तेजसः पाकशासनः ।
 तेन वज्रेण भगवान् मन्त्रयुक्तेन भारत । विचक्रोश्च विस्मृष्टेन ब्रह्मतेजोद्भवेन च ।
 दैत्यदानववीराणां जघान नवतीक्ष्णैव । अथ काले व्यतिक्रान्ते महत्यतिभयङ्करे । १०१
 अनादृष्टिरनुप्राप्ता राजन् द्वादशवार्षिकी । तस्यां द्वादशवार्षिकांमनादृश्या महर्षयः ।
 हृत्पथं प्राद्रववाजन् कुधार्ताः सर्वतो दिग्ं । दिग्भ्यस्तान् प्रद्रुतान्द्रष्टृा मुनिः सारस्वतसदा ।
 गमनाय मनिञ्चक्रे तन्मैवावाच सरस्वती । न गन्तव्यमितः पुत्र तवाहारमहं सदा ।
 दास्वामि मास्यप्रवरानुप्यतानिह भारत । इत्युक्त्वर्षयामास स पितृन् देवतास्तथा ।
 आश्विनमकरोद्विष्ये प्राणान् वेदांश्च धारयन् । अथ तस्माननादृश्यामतीतायां महर्षयः । १०२
 अन्वेत्यं परिपप्रच्छुः पुनः स्थायादकारणात् । तेषां कुधापरीतानां नष्टां वेदाभिधावतां ।
 सर्वेषामेव राजेन्द्र न कदिप्रतिभानमान् । अथ कश्चिद्दृषिलोपां सारस्वतमुपेधिवान् ।
 कुर्षांश्च शंसितात्मानं स्थायायत्यपिसत्तमं । स गत्वाचष्ट तेभ्यश्च सारस्वतमतिप्रभं ।
 स्थायाद्यममरप्रथं कुर्षांश्च विजने वने । ततः सर्वे समागमूत्सव राजन् महर्षयः ।
 सारस्वतं मुनिश्रेष्ठमिदमुदुः समागताः । अस्मान्स्थापयस्वति तानुवाच ततो मुनिः । १०३
 शिष्यत्वमुपगच्छथ विधिवद्भिर् नमेत्युत । तद्यथावन्मुनिगणा वालस्तममि पुषक ।
 स तानाह न मे धर्मो नश्रेदिति पुनर्मुनीन् । यो ह्यधर्म्येण वै मूयाद्भृष्टोयाद्योऽधर्म्यतः ।
 धीर्देता तासुभौ चिप्रं स्थातां वा वैरिणासुभौ । न हायनेनं पलितेनं विसिन न यन्मुभिः ।
 अययदकिरे धर्मं योऽनूचानः स भो महान् । एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य मुनयस्तं विधानतः ।
 तस्मादिदानमुप्राप्य पुवर्द्धंश्च प्रचक्रिरे । पठिर्मुनिमहर्ष्याणं शिष्यत्वं प्रतिपेदिरे । १०४
 सारस्वतस्य विप्रैर्देवस्थायाथकारणात् । मुष्टिं मुष्टिं ततः सर्वे दर्भाणान्ने क्षुपाहरन् ।
 तस्मान्नार्थं विप्रैर्देवस्थायापि यत्रे स्थिताः ।

तत्रापि हन्वा वसु रौरिरेयो महावलः क्रम्यगूर्भभोऽय । जगाम तोर्थं नुरितः क्रमेण ख्यातं महद्बुद्धकन्या यत्तथ ।
 इति श्रीमहाभारतं ब्रह्मपर्वणि महायुद्धपर्वणि वनवैशम्पतीयपात्रायां भारवन्तोपाख्याने द्वापद्युष्माध्यायः ॥ ५२ ॥
 ॥ अमोक्षप्र उवाच ॥ कथं कुमारी भगवन् तपोपुङ्गा ह्यभूत्पुरा । किमर्थं तपस्ये को वासा निदमोऽभूत् ।
 मुदुन्वमिरे ब्रह्मस्त्रभाः श्रुतमनुत्तमं । आख्याश्चि तन्मनसि विलं पया तपसि सा स्थिता । १०५
 क्रमेण तप्यन् उवाच ॥ अतिराक्षीत्प्र हावीर्थः कुशिकीं महाययाः । भ तस्या विपुले रात्रंस्तपो वै तपधानतः ।
 मनसाः च सुतां पुत्रं समुत्पादितेवाम् प्रभुः । ताश्च दृष्ट्वा मुनिः प्रीतः कुशिकीं महाययाः ।
 अगम विरिध राजन् चमदन्तेह अनेवरे । मुदुः सा ह्यथ यन्वाषो पुत्ररीकनिभेषणा ।
 महता तपसे च एवासात्तानिन्दिता । उपशान्तेः मुदुपत्तो पितृन् देवाश्च धा पुत्रा ।
 महायु तपसे चैव सारस्वतं च जेः दगाक्षुप । सा विवा दीपमःनाः वि मष मेथदनिन्दिता । १०६
 च क्रमः पृष्टंश्च मु मन्तः चोपराजत । ततः धा तपसोपेव रोददिमाःस्यनसुन् ।

पितृदेवार्चनरता बभूव विजने वने । प्रात्मान मन्यमानाऽपि कृतकृत्यं श्रमाश्रिता ।

वाङ्मूकेन च राजेन्द्र तपसा चैव कथिता । सा नाशकचदा गन्तुं पदात् पदमपि स्वयं ।

चकार गमने बुद्धिं परलोकाय वै तदा । मौक्तुकामान्तुं तां दृष्ट्वा शरीरं नारदेऽब्रवीत् ।

श्रयंस्कृतायाः कन्यायाः कुतो लोकास्तवानघे । एवन्तु श्रुतमभ्राभिर्दिवलोकि महाव्रते ।

तपः परमकं प्राप्तं न तु लोकास्त्वया जिताः । तन्नारदवचः श्रुत्वा साऽब्रवीद्बुधिसंभदि ।

तपसोऽर्द्धं प्रयच्छामि पाषियाहस्य सत्तम । इत्युक्तो चास्य जघाह पाणिं गालवसम्भव ।

अपिः प्राकश्टङ्गवान्नाम समयञ्चेदमब्रवीत् । समयेन तवाद्यार्चं पाणिं स्पृश्यामि शोभने ।

यद्येकराचं वसुधं त्वया सह भयेति ह । तथेति सा प्रतिश्रुत्य तस्मै पाणिं ददौ तदा ।

यथादृष्टेन विधिना कृत्वा चाग्निं विधानतः । चक्रे च पाषियहणं तस्त्रोद्गाहञ्च गालवि ।

सा रात्रावभवद्राजन्तरुणो वरवर्णिनी । दिव्याभरणवस्त्रा च दिव्यगन्धानुलेपना ।

तां दृष्ट्वा गालविः प्रीतो दीपयन्तोमिव श्रिया । उवाच च जपामेकां प्रभति साऽब्रवीच्च तं ।

यस्त्वया भूमयो विप्र कृतो मे तपताम्बर । तेनोपिताऽस्मि भद्रन्ते स्वस्ति तेऽनु ब्रजाम्यहं ।

सा निर्गताऽब्रवीद्भूयो योऽग्निंस्तोर्ये समाहितः । वसते रजनीमेकां तर्पयित्वा दिवौकष ।

चत्वारिंशत्तमैश्चै च द्वा चाष्टौ सम्यगाचरेत् । घो ब्रह्मचर्यं त्रधापि फलं तस्य लभेत सः ।

एवमुक्त्वा ततः साध्वो देवं त्यक्त्वा दिवं गता । अपिरप्यभवद्दीनस्तस्त्रा रूपं विचिन्त्यन् ।

समयेन तपोऽर्द्धञ्च श्चक्रात्प्रतिष्ठहीतवान् । साधयित्वा तदात्मानं तस्त्राः स गतिमन्वियात् ।

दुःखितो भरतश्रेष्ठ तस्त्रा रूपबलात्कृत । एतत्ते दृष्टकन्याया व्याख्यातञ्चरितं मद्भत् ।

तथैवाब्रह्मचर्यञ्च स्वर्गस्य च गतिः शुभा । तत्रस्वयापि शुश्राव हतं श्रयं हलायुधः ।

तत्रापि दत्त्वा दानानि विजातिभ्यः परन्तपः । शुश्राव श्रयं सधामे निचतं पाण्ड्वैस्तदा ।

समन्तपञ्चकदारो ततो निष्कृत्य माधवः । पप्रच्छर्षिणोणात्वात्स कुरुचेत्रस्य यत्फलं ।

ते पृष्ट्वा यदुसिद्धेन कुरुचेत्रफल विभो । समाचक्षुर्भहात्मानस्तस्मै सर्वं यथातथं ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतीपाख्यानं त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

॥ अथय ऊचुः ॥ प्रजापतेरक्षरवेदिरुच्यते सनातनो राम समन्तपञ्चकं । समोजिरे तत्र पुरा दिवौकषो वैरेण चञ्चल महा

वरप्रदा ।

पुरा च राजर्षिवरेण धीमता बहूनि वर्षाण्यमितेन तेजसा । प्रकृष्टमेतत् कुरुणा महात्मना ततः कुरुचेत्रमितीह पप्रये ।

॥ राम उवाच ॥ किमर्थं कुरुणा कृष्टं चेत्रमेतन्महात्मना । एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं कथ्यमानं तपोधनाः ।

॥ अथय ऊचुः ॥ पुरा किल कुर्वं राम कर्षन्तं सततोत्थितं । श्रमेत्य शकस्त्रिदिवात् पथ्यंश्च्छत कारणं ।

॥ इन्द्र उवाच ॥ किमिदं वर्त्तते राजन् प्रयत्नेन परेण च । राजर्षे किमभिप्रेतं येनेधं कृष्यते चित्तं ।

॥ कुरुवाच ॥ इह ये पुरुषा चेत्रे सरियन्ति शतकतो । ते गमियन्ति सुकृतान् लोकान् पापविवर्जितान् ।

अवहस्य ततः शक्रे जगाम चिदियं पुनः । राजर्षिरयनिर्बिम्बः कर्षयेव वसुधरां ।

आगम्यागम्य चैवैनं भूयो भूयोऽवहस्य च । अतः क्रतुरनिर्विषं वृष्ट्वा वृष्ट्वा जगाम ह । १०५
 यदा तु तपसोपेण चक्रधं वसुधां नृपः । ततः शक्रोऽप्रवीहवाप्राजैर्यथिक्रीडितं ।
 एतच्छ्रुत्वाऽनुबन्धेवा, सहस्रावमिदं वचः । वरेण च्छन्दतां शक्र राजर्षिर्धदि प्रकथित ।
 यदि ह्यत्र प्रमीता वै स्वर्गं गच्छन्ति मानवाः । अप्रमानिपूरा क्रतुभिर्भागो नो न भविष्यति ।
 आगम्य च ततः शक्रस्तदा राजर्षिमब्रवीत् । अलं खेदेन भवतः क्रियतां वचनं मम ।
 मानवा ये निराहारा देहे त्यक्ष्यन्थतन्द्रिताः । युधि वा निहताः सम्यगपि तिर्यग्गता नृप । १०६
 ते स्वर्गभाजो राजेन्द्र भविष्यन्ति महामते । तथाऽस्त्विति ततो राजा कुरुः शक्रमुवाच ह ।
 ततस्तमभ्यनुज्ञाय प्रहृष्टेनान्तरात्मना । जगाम त्रिदिशं भय, विप्र बलनिस्रदनः ।
 स्वमेतद्यदश्रेष्ठं कष्टं राजर्षिणा, पुरा । शक्रेण चाभ्यनुज्ञातं ब्रह्माथैश्च सुरैस्तथा ।
 नात, परतरं पुण्यं भूमे, स्थानं भविष्यति । इह तस्यन्ति ये केचित् तप, परमकं नराः ।
 देहत्यागेन ते सर्वे यास्वन्ति ब्रह्मणः चयं । ये पुन, पुण्यभाजो वै दानं दास्यन्ति मानवा । १०७
 तेषां सहस्रगुणितं भविष्यत्यचिरेण वै । ये चेह नित्यं मनुजा निवस्यन्ति शूभ्रेषिणः ।
 यमस्य विषयं ते तु न द्रक्ष्यन्ति कदाचन । यत्स्यन्ति ये च क्रतुभिर्षष्टिर्भूनुजश्वराः ।
 तेषां त्रिविष्टपे वासो यावद्भूमिर्धरिष्यति । अपि चात्र स्वयं शक्रो जगौ गाथां सुराधिप ।
 कुरुचेत्रनिबद्धं वै तं शृणुष्व हलायुध । पांशवोऽपि कुरुचेत्राद्वाद्युजा समुदीरिता ।
 अपि दुष्कृतकर्माणं नयन्ति परमां गतिं । १०८

सुरर्षभा ब्राह्मणसत्तमाश्च तथा नृगाद्या नरदेवमुख्याः । दृष्ट्वा महाहै, क्रतुभिर्नुषिंश्च संत्यज्य देहान्मुगतिं प्रपन्ना ।
 तरन्नुकारान्कथोर्धेदन्तरं रामहृदानान्मुचक्रकस्य । एतत् कुरुचेत्रसमन्पादकं प्रजापतेरुत्तरपेदिहृच्यते ।
 शिवं महापुण्यमिदं दिवोकसां सुसंमतं सर्वगुणै, समन्वितं । अतश्च सर्वे निहता नृपा एषे यास्वन्ति पुण्यां यतिमर्ष्यां वदा ।
 इत्युवाच स्वयं शक्रः सह ब्रह्मादिभिक्षया । तथानुमोदितं सर्वं ब्रह्मविष्णुमहेश्वरैः ।
 इति श्रीमहाभारते शक्यपर्वाणि गदायुद्धपर्वाणि बलदेवतीर्थयात्रायां चतु,पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ कुरुचेत्रं ततो दृष्ट्वा दत्त्वा दार्थांश्च सालतः । आश्रमं सुमहद्विद्यमगमज्जनभेजय । १०९
 मधूकाक्षवनेपेतं मुचन्वयोधसद्गुलं । चिरविलयुतं पुण्यं पनसार्जुनसद्गुलं ।
 तं दृष्ट्वा यादवश्रेष्ठ, प्रवरं पुण्यलक्षणं । पप्रच्छ तानृपोन् सर्वान् कस्ययमवरस्त्वयं ।
 ते तु सर्वे महात्मान ऊचुराजन् हलायुधं । शृणु विस्तरतो राम यस्यायं पूर्वमायमः ।
 अत्र विष्णु पुरा देवस्तत्रवांस्तप उत्तमं । अत्रास्य विधिवद्यज्ञाः सर्वे वृत्ताः सनातनाः ।
 अत्रैव ब्राह्मणो शिद्धा कौमारब्रह्मचारिणी । योगयुक्ता दिवं याता तप शिद्धा तपस्विनी । ११०
 यभूव श्रीमतो राजन् शाष्टिन्धस्य महात्मन, । सुता धृतव्रता साध्वी नियता ब्रह्मचारिणी ।
 सा तु तन्ना तपो धारं दुर्यं स्वीजनेन ह । गता स्वर्गं महाभागा देवब्राह्मणपूजिता ।
 श्रुत्वा अधीषां वचनमाश्रमं तं जगाम ह । अर्धोत्तानभिवाद्याय पार्थे हिमवतोऽप्युत ।

सन्धाकार्याणि सर्वाणि निर्वर्त्यास्वहे ऽचलं । नातिदूरं ततो गत्वा नगं तालध्वजो बलो ।

पुण्यं तीर्थवरं दृष्ट्वा विस्मयम्परमङ्गतम् । प्रभावश्च सरस्वत्याः प्रवप्रसवणं बलम् ।

२०५

सम्प्राप्तं कारपवनं प्रवरं तीर्थमुत्तमं । हलायुधस्तत्र चापि दत्त्वा दानं महाबलम् ।

आयुतम् । सलिले पुण्ये सुप्रोते विमले ऽशुभे । सन्तर्पयामास पितृन्देवांश्च रणदुर्न्दम् ।

तत्रैत्र्यकान्तु रजनी यतिभिर्वाङ्मयै, सह । मित्रावरुणयोः पुण्यं जगामाश्रममच्युतम् ।

इन्द्रेऽग्निरर्थमा चैव यत्र प्राक् प्रीतिमाप्नुवन् । तं देवं कारपवनाद्यमुनायां जगाम ह ।

स्वात्मा च तत्र धर्मात्मा परां प्रीतिमवाप च । स्यपिभिश्चैव विद्वैश्च नहितो वै महाबलम् ।

२०६

उपविष्टः कथाः श्लोकाः श्लोकाव यदुपुङ्गवम् । तथा तु तिष्ठतां तेषां नारदो भगवानृषिः ।

आजगामाय तं देशं पञ्च रामो व्यञ्जितम् । जटामण्डलसंवीतः स्वर्णचीरो महातपा ।

हेमदण्डधरो राजन् कनकण्डलधरस्तथा । कञ्जपी सुवस्त्रान्तां गृह्य वीणां मनोरमां ।

नृत्यगीते च कुम्भलो देवव्राह्मणपूजितः । प्रकृता कलहानाश्च नित्यञ्च कलहप्रियम् ।

तं देशमगमय च श्रीमाध्वामो व्यञ्जितम् । प्रत्युत्पाय तु तं सम्यक् पूजयित्वा यतव्रतम् ।

२०७

देवेषु पर्येष्यञ्चत् स यथावृत्तं कुरुन् प्रति । ततोऽस्वाकथयद्राजवार्दः सर्वधर्मवित् ।

सर्वमेतद्यथावृत्तमतीव कुरुष्वङ्गयं । ततोऽब्रवीद्वैद्विषेधो नारदं दोनया गिरा ।

किमवल्यन्तु तत् सप्तं ये तं तत्राभवन्पुत्राः । श्रुतमेतन्नया पूर्वं सर्वमेव तपोधनम् ।

विस्रयश्च ये जातं कौतूहलमतीव मे ।

॥ नारद उवाच ॥ पूर्वमेव हतो भोगो द्रेणः सिन्धुपतिस्तथा । हतो वैकान्तं कर्णः पुत्राद्याश्च महारथाः । २०८

भूरिश्रवा रौहिणेय मद्रराजश्च वीर्यवान् । एते चान्ये च वषवस्तत्र तत्र महाबलाः ।

प्रियान् प्राणान् परित्यज्य जयार्थं कौरवस्य वै । राजानो राजपुत्राश्च समरेष्वनिर्वाननः ।

अहतांस्तु महाबाहो षट्शु मे तत्र माधव । धार्तराष्ट्रबले श्रेयास्तयः समितिमर्दनाः ।

कृपश्च कृतवर्षा च द्रेणश्च वीर्यवान् । तेऽपि वै विद्रुता राम दिशो दग्ध भयात्तदा ।

दुर्योधनो हते शल्ये विद्रुतेषु कृपादिषु । इदं द्वैपायनं नाम विवेकभृद्भुङ्गुखितम् ।

२०९

अथानं धार्तराष्ट्रन्तु सन्निभे सलिले तदा । पाण्डवाः सह कृष्णेन वाग्मिहयाभिरार्द्धयन् ।

सन्तुषमानो बलवान् वाग्मीराम समन्ततः । उल्लितः स ह्रदादीरः प्रगृह्य महती गदा ।

स चाप्युपगतो योद्धुं भीमेन सह साम्प्रतं । भविष्यति तयोरद्य युद्धं राम सुदारुणम् ।

यदि कौतूहलं तेऽस्ति प्रज माधव मा चिरं । परय युद्धं महाघोरं श्रित्यधोर्वेदि मन्यसे ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ नारदस्य वचं श्रुत्वा तानभ्यर्थं दिग्भ्रमाम् । सर्वाण्यं विमर्जयामास ये तेनाभ्यागताः सह । २१०

गम्यतां द्वारकां चेति मेऽन्वयादनुयायिनः । सोऽवतीर्या चसथेष्टात् प्रवप्रसवणात् ऽशुभात् ।

ततः प्रीतमना राम श्रुत्वा तीर्थफलं महत् । विप्राणां सन्निधौ श्लोकमगाद्यदिममच्युतम् ।

सरस्वतीवाससमा कुतो रतिः सरस्वतीवाससमा कुतो गुणाः । सरस्वती प्राप्य दिवं गताजनाः यदा स्मरिष्यन्ति नदीं सरस्वतीं ।

सरस्वती सर्वानदीषु पुष्पा सरस्वती लोकप्रभावहा मदा । सरस्वती प्राथ जनाः सुदुष्कृतं सदा न शोचन्ति परत्र चेह स ।
 ततो मुञ्जर्मुञ्जः प्रीत्या प्रेक्षमाणः ' सरस्वतीं । ह्यैर्युक्तं रथं प्रहृष्टमातिष्ठत परन्तपः । १५५
 स शोचगामिना तेन रथेन यदुपुङ्गवः । दिदृचुरभिसम्प्राप्तः श्रिययुद्धमुपस्थितं ।
 इति श्रीमहाभारते ब्रह्मपर्वणि गदायुद्धपर्वणि बलदेवतीर्ययाचायां सारस्वतीपाख्यनि पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥
 ॥ वैश्राम्यायन उवाच ॥ सर्वं तदभवद्युद्धं तुमुलं जनमेजय । यत्र दुःखान्वितो राजा धृतराष्ट्रोऽश्रवीदिदं ।
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ रामं सविहितं दृष्ट्वा गदायुद्धं उपस्थिते । नम पुत्रः कथं भीमं प्रत्ययुधत सञ्जय ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ रामसन्निध्यमासाद्य पुत्रो दुर्व्याधनखव । युद्धकामो महाबाहुः समहृद्यत वीर्यवान् ।
 दृष्ट्वा लाङ्गलिनं राजा प्रत्युत्थाय च भारत । प्रीत्या परमया युक्तः समभ्यर्थ्य यथाविधि । १५६
 आसनञ्च ददौ तस्मै पर्यङ्कञ्चदनामथं । ततो युधिष्ठिरं रामो वाक्यमेतदुवाच ह ।
 मधुरं धर्मसंयुक्तं शूराणां हितमेव च । मया श्रुतं कथयतां च्यवोषां राजसत्तम ।
 कुरुचेन्न परं पुण्यं पावनं स्वर्गमेव च । देवतैश्चपिभिर्भुङ्क्षुं ब्राह्मणैश्च महात्मभिः ।
 तत्र वै योत्स्यमाना ये देहं त्यज्जन्ति मानवाः । तेषां स्वर्गे भुवो वासः शक्रेण सह मारिय ।
 तस्मान् समन्तपञ्चकमितो याम श्रुतं नृप । प्रथितोत्तरवेदो सा देवलोके प्रजापतेः । १५७
 तस्मिन्महापुण्ड्रतमे त्रैलोक्यस्य सनातने । संघामे निधनं प्राथ भुवं स्वर्गोऽभिव्यति ।
 तथेत्युक्त्वा महाराज कुन्तोपुत्रो युधिष्ठिरः । समन्तपञ्चकं वीरः प्रायादभिमुखः प्रभुः ।
 ततो दुर्व्याधनो राजा प्रगृह्य महतीं गदां । पद्भ्याममर्षाद्युतिमानगच्छत् पाण्डवैः सह ।
 तमायानं गदाहस्तं चर्षणा चापि दंशितं । श्रन्तरोत्तपरा देवाः साधु साध्वित्यपूजयन् ।
 वातिकाधारण ये तु दृष्ट्वा ते हर्षमागताः । स पाण्डवैः परित्ततः कुराराजसवात्मजः । १५८
 मत्तस्त्रेव गजेन्द्रस्य गतिमाख्याय सोऽब्रजत् । ततः ब्रह्म निनादेन भेरीणाञ्च महास्रवणैः ।
 सिंघनादैश्च शूराणां दिशः सर्वाः प्रपूरिताः । ततस्ते तु कुरुचेन्नं प्राप्ता नरवरोत्तमाः ।
 प्रतोच्यभिमुखं देशं यथोद्दिष्टं सतेन ते । गत्वा हतः परिचिन्तः समन्तास्वर्षतां शिथं ।
 दक्षिणेन सरस्वत्याद्यापरं तोर्यमुत्तमं । तस्मिन् देशे लरिधूषे ते तु युद्धमरोचयन् ।
 ततो भीमो महाकोटिं गदां गृह्णाय वर्षमथत् । विभद्रूपं महाराज सदृशं हि गदत्ततः । १५९
 श्रवणमिरस्त्राणः संख्यं काञ्चनवर्षमथत् । रराज राजन् पुत्रस्ते काञ्चनः शैलराडिव ।
 वर्षमथा संवृतौ वीरौ भीमदुर्व्याधनावुभौ । संयुगे च प्रकाशेते संरम्भाविव कुञ्जरौ ।
 रणमण्डलमध्यस्थौ भ्रातरौ तौ नर्यभौ । अशोभेतां महाराज चन्द्रसूर्याविवोदितौ ।
 तावन्व्यान्यं निरोचेतां कुङ्गाविव महाद्विषौ । दहनौ लोचनेराजन् परस्परवधैषिणौ ।
 संप्रहृष्टमना राजन् गदामादाय कौरवः । गृह्णन्तीं संलिहन् राजन् कौधरकेचणः श्वसन् ।
 ततो दुर्व्याधनो राजा गदामादाय वीर्यवान् । भीमसेनमभिप्रेक्ष्य गजो गजमिवाङ्गयत् ।
 अद्रिधारमर्षो भीमघयैवादाय वीर्यवान् । आह्वयामास नृपतिं सिंहः सिंहं यथा वने । १६०

तावद्यतगदापाणौ दुर्व्योधनद्रकोदरौ । संयुगे च प्रकाशेतां गिरी मखिखराविव ।

तावुभौ समतिकुङ्कुवुभौ, भीमपराक्रमौ । उभौ शिथौ गद्गायुद्धे रोहिण्येयस्य धीमतः ।

उभौ सदृशकर्मणां यमवाधवयोर्विव । तथा सदृशकर्मणां वरुणस्य महावली ।

वासुदेवस्य रामस्य तथा वैश्रवणस्य च । सदृशौ तौ मद्भाराजमधुकैटभयोर्दुग्धि ।

उभौ सदृशकर्मणां तथा सुन्दोपसुन्दयोः । रामरावणयोश्चैव ब्रालिसुयोवयोस्तथा ।

तथैव कालस्य समौ सृष्ट्याश्चैव परन्तपौ । अन्योन्यमभिधावनौ मत्ताविव महादिपौ ।

वासितासङ्गमे दृष्टौ शरदीव मदोत्कटौ । मत्ताविव, जिगीषनौ चरणे भरतर्षभौ ।

उभौ कोधविषं दीप्तं वमन्तावुरगाविव । अन्येऽन्यमभिसंरन्ध्रौ प्रेवमाणावरिन्दनौ ।

उभौ भरतशार्दूलौ विक्रमेण समन्वितौ । सिंहाविव दुरार्थपौ गदायुद्धविवारदौ ।

नखदंशयुधौ वीरौ व्याघ्राविव दुरुक्तौ । प्रजामंहरणे क्षुभौ समुद्राविव दुश्चरौ ।

लोहिताङ्गाविव कुङ्कौ प्रतपनौ महारथौ । पूर्वपश्चिमौ भ्रैषो वायुना क्षुभितौ यथा ।

गर्जमानौ सविपमं चरन्तौ, प्राष्टपीव हि । रश्मियुक्तौ महात्मानौ दोषिमनौ महाबलौ ।

ददृशाते कुरुश्रेष्ठौ कालसूय्यैर्विवोदितौ । व्याघ्राविव सुघंरन्ध्रौ जर्जन्ताविव तोयदौ ।

जह्याते महाबाहू शिथौ केसरिणाविव । गजाविव सुघंरन्ध्रौ ज्वलितविव पावकौ ।

ददृशाते महात्मानौ सप्रह्वीविव, पर्वतौ । रोपात् प्रस्फुरमाणौ निरोचनौ परस्परं ।

तौ समेतौ महात्मानौ गदाक्षौ नरोत्तमौ । उभौ परमसंघ्नौ उभौ परमसन्नौ ।

सदस्याविव क्षेपनौ वृंहन्ताविव कुञ्जरौ । हृषभाविव गर्जनौ दुर्व्योधनद्रकोदरौ ।

दैत्याविव बलान्मतौ रजतुसौ नरोत्तमौ । ततो दुर्व्योधने राजत्रिदमाह युधिष्ठिरं ।

भ्राष्टभिः सहितश्चैव छण्णन च महात्माना । रामेषानितवीर्येण वाक्यं शौटीर्यसम्मतं ।

केकथैः छञ्जथैर्दृप्तं पाञ्चाक्षिय महात्मभिः । इदं व्यवसितं युद्धं मम भोमस्य चोभयोः ।

उपोपविष्टाः पश्यन्धं सहितैर्नृपपुङ्गवैः । श्रुत्वा दुर्व्योधनवचः प्रत्यमद्यन्त तत्तथा ।

ततः समुपविष्टन्तत् सुमहद्भ्राजमण्डलं । विराजमानं ददृशे, दिवोवादित्यमण्डलं ।

तेषां मध्ये महाबाहुः श्रीमान् केशवपूर्वजः । उपविष्टो महाराज पूज्यमान, समन्ततः ।

गुणगुणैः राजमथस्यौ नोलवासाः सितप्रभः । नखचैरिव सस्यूर्णौ हतौ निग्रि निशाकरः ।

तौ तथा तु महाराज गदाक्षौ सुदुःसहौ । अन्योन्यं वाग्मिस्फामिच्छसमार्थौ व्यवस्थितौ ।

अभियाणि ततोऽन्योन्यमुक्त्वा तौ कुरुषत्तमौ । उदीचनौ स्थितौ तव वृत्रशकौ यथाह्वे ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि गदायुद्धे षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो वाग्युद्धमभवत्तुमुलं जनमेजय । यत्र दुःशान्तो राजा धृतराष्ट्रोऽजवीदिदं ।

धिगस्त खलु मानुष्यं यस्य निष्ठयमोद्भूयो । एकादशचमूर्त्तौ यत्र पुत्रो मन्नामघ ।

आज्ञाय सर्वान्पुत्रान् भुक्त्वा चेमां वसुन्धरां । गदामादाय वेगेन पदाति, प्रस्थितो रणे ।

११५

११७

११९

११९

११७

भूला हि जगतो नाथो ह्यनाय इव मे मुतः । गदामुद्यम्य ये याति किमन्यद्भागधेयतः ।
 अहो दुःखं महत् प्राप्त् पुत्रेण मम सञ्जय । एवमुक्त्वा मुदुःखार्त्तौ विरराम जनाधिपः ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ म मेघनिनदो हर्षाञ्जिनदश्चिव गोदपः । आजुहाव तदा पार्थ युद्धाय युधि वीर्यवान् ।
 भीममाङ्गयमाने तु कुरुराजे महात्मनि । प्रादुरासन् सुघोराणि रूपाणि विविधान्युत । १११८
 ववुर्वाता, सनिर्घाताः पांशुवर्षं पपात च । बभूवुद्य दिशः सर्वास्किमिरेण समावृताः ।
 महास्रनाः मुनिर्घातास्तमुना लोमहर्षणाः । पेतुस्तयोक्ताः प्रतयः स्फोटयन्थो नभस्तलात् ।
 राज्ञ्याद्यसदादित्यमपर्वणि विशाम्यते । चकमे च महाकर्म्यं पृथिवी मवनद्रुमा ।
 दीप्ताश्च वाताः प्रववुर्नर्चैः शर्करुर्कर्पिणः । गिरोषां शिखराश्वेव न्यपतन्ना महीतले ।
 मृगा बज्रविधाकाराः सम्यतन्ति दिशो दृश । दीप्ताः शिवाद्याथनदन् धोररूपाः मुदारुणाः । १११९
 निर्घाताश्च महाघोरा बभूवुर्लोमहर्षणाः । दीप्तायां दिशि राजेन्द्र मृगायाश्चभवेदिनः ।
 उदपानगतास्त्रयो व्यवहृन्त समन्ततः । अशरीरा महानादाः श्रूयन्ते स्म तदा नृप ।
 एवमादीनि दृष्ट्वाऽप्य निमित्तानि लोकोदरः । उवाच भ्रातरं ज्येष्ठं धर्मराजं युधिष्ठिरं ।
 नैव शक्तो रणे जेतुं मन्दात्मा मां सुयोधन । अथ क्रोधं विमोह्यामि निगूढं हृदये चिरं ।
 सुयोधने कौरवेन्द्रे खाण्डवे पावको यया । शब्दमद्योद्धरिष्यामि तव पाण्डव च्छक्यं । ११२०
 निहत्य गदया पापमिमं कुरुकुलाधमं । अथ कीर्त्तिमयी मालां प्रतिमोह्याम्यहं त्वयि ।
 हृत्वेमं पापकर्माणं गदया रणमूर्द्धनि । अद्याश्च शतधा देहं भिनन्नि गदयाऽनया ।
 नायं प्रवेद्या नगरं पुनर्नारणसाङ्गयं । सर्पात्सङ्गल्य शयने विपदानस्य भोजने ।
 प्रमाणकोथ्या पातस्य दाहस्य जतुवेग्ननि । सभायामवहासस्य सर्वस्वहरणस्य च ।
 वर्षमज्ञातवासस्य वनवासस्य चानघ । अद्यान्तमेपां दुःखानां गन्ताऽहं भरतर्षभ । ११२१
 शकाङ्गा विनिहत्येमं भविष्याम्यात्मनोऽनृण, । अद्यायुर्धार्त्तराष्ट्रस्य दुर्भर्तरकृतात्मनः ।
 समाप्तं भरतश्रेष्ठ मातापित्रौच दर्शनं । अथ सौख्यन्तु राजेन्द्र कुरुराजस्य दुर्भर्ते ।
 समाप्तञ्च महाराज नारीणां दर्शनं पुनः । अद्यायं कुरुराजस्य शान्तनोः कुलपांश्वनः ।
 माणान् श्रियञ्च राज्यञ्च त्यक्त्वा श्रेयति भूतले । राजा च धृतराष्ट्रोऽप्य युवा पुत्रं निपातितं ।
 स्मरित्यत्यग्नं कर्म यत्तच्छकुनिवुद्धिजं । इत्युक्त्वा राजग्राहूलं गदामादाय वीर्यवान् । ११२२
 अभितिष्ठत युद्धाय शक्रो वृत्रमिवाङ्गयन् । तमुद्यतगदं दृष्ट्वा कैलासनिव शृङ्गिणं ।
 भीमधेनः पुन कुद्धो दुर्ध्याधनमुवाच ह । राज्ञश्च धृतराष्ट्रस्य तथा लमपि चात्मनः ।
 स्मर तदुष्कृतं कर्म यदुत्तं वारणावते । द्रौपदी च परिक्रिष्टा सभामध्ये रजस्रला ।
 धृतं च यश्चितो राजा यत्नया भौवलेन च । वने दुःखञ्च यत्प्राप्तमस्माभिस्तत्कृतं महत् ।
 विराटनगरं चैव योऽन्यन्नरगनैरिव । तत्कर्म पातयाम्यद्य दिव्या दृष्टोऽपि दुर्भर्ते । ११२३
 नत्कृतोऽभौ हत, श्रुते शरतन्वे प्रतापवान् । माङ्गदो रथिना श्रेष्ठे निहते याञ्जसेनिवा ।

हतो द्रौण्य कर्ष्य तथा शल्य, प्रतापवान् । वैरिद्रोरादिकर्त्ताऽसौ शकुनिः शैबलो हतः ।
 प्रातिकामी तत पापो द्रौपद्या क्रोधकृतः । भातरस्ते हताः सर्वे शूराः विक्रान्तयोधिन् ।
 एते चान्ये च बहवो निहतास्त्रहतो नृपाः । त्वामथ निहनिष्यामि गदया नात्र संशयः ।
 इत्येवमुचैराजेन्द्र भापमाण वृकोदरः । उवाच गतभीराजन् पुच्छस्ते संत्यविक्रमः ।
 किं कल्पनेन वज्रना युध्यस्व त्वं वृकोदरः । अथ तेऽहं विनेष्यामि युद्धयद्वा क्लृप्ताधमः ।
 न हि दुर्व्योधनः कुत्र केनचित्त्रिधिने वै । शक्यस्तावथितं वाचा यथाऽन्यः प्राकृतो नरः ।
 चिरकालेऽपि दृष्ट्वा हृदयस्वामिदं मम । त्वया सत्तु गदायुद्धं त्रिदशैरुपपादितम् ।
 किं वाचा वज्रनोक्तेन कल्पितेन च दुर्व्यति । वाणो मन्पाद्यतामेपा कर्मणा मां चिरं ह्वया ।
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सर्वे एवाभ्यपूजयन् । राजान, धोमकायैव ये तत्रासन् समागताः ।
 तत सम्पूजितः सर्वे सम्प्रहृतनरूहः । भूयो धीरां मतिश्चक्रे युद्धाय कुरुनन्दनः ।
 उन्मत्तमिव मातङ्गं तलशब्दैर्नराधिपाः । भूय संहर्यथाञ्जमुर्व्योधनममर्षणम् ।
 त महात्मा महात्मान् गदामुद्यम्ब पाण्डवः । अभिदुद्राव वेगेन धार्तराष्ट्र वृकोदरः ।
 वृंहन्ति कुञ्जारास्य च हया चेषन्ति चामकृत् । श्लथाणि चाप्यदीप्यन्त पाण्डवाना जयैषिणाः ।
 इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि गदायुद्धे सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ ततो दुर्व्योधनो दृष्ट्वा भीमसेनं तथागतं । प्रत्युद्ययावदीनात्मा वेगेन महता नदन् ।
 समापिततुरन्वोन्वो गृह्णित्वा गोवृषाविव । महानिर्घातघोषस्य प्रहाराणामजायत ।
 अभवच्च तथोर्ध्वं तुमुल लोमहर्षणं । जिगीवतोर्धुधाऽन्योन्यमिन्द्रप्रघ्नादयोरिव ।
 रुधिरोचितसर्वाङ्गौ गदाहस्तौ मनस्विनौ । ददृशते महात्मानौ पुष्यिताविव किंशुकौ ।
 तथा तस्मिन्हायुद्धे वर्त्तमाने सुदृढरूपे । खखोतमङ्गैरिव खं दर्शनीयं व्यरोचत ।
 तथा तस्मिन् वर्त्तमाने सङ्कुले तुमुले मृगं । उभावपि परित्याप्तौ युध्यमानावरिन्दमौ ।
 तौ मुहूर्त्तं समाश्रय्य पुनरेव परन्तपौ । अभ्यहारयतान्योन्यं संप्रगृह्य गदं शूभे ।
 तौ तु दृष्ट्वा महावीर्यौ समाश्रितौ नरर्षभौ । बलिनौ वारणौ यद्ददासितार्थं मदेत्कटौ ।
 समानवीर्यौ सम्प्रेत्य प्रगृह्णीतगदासुभौ । विस्मय परम जग्मुर्दिवगन्धर्व्यमानवाः ।
 प्रगृह्णीतगदौ दृष्ट्वा दुर्व्योधनवृकोदरौ । शशय सर्वभृतानां विजये समपद्यत ।
 समागन्व ततो भूयो भातरौ बलिनाम्बरौ । अन्योन्यस्थान्तरं श्रेषू प्रचक्रातेऽन्तरं प्रति ।
 यमदंष्ट्रापमा गुर्वीमिन्द्राग्निमिवोद्यताः । ददृग्मुः प्रेरका राजन् रौद्रीं विग्रहनी गदा ।
 आविथतो गदां तस्य भीमसेनस्य सयुगे । शब्दं सुतमुलो धीरो मुहूर्त्तं समपद्यत ।
 आविथन्तमरिः प्रेक्ष्य धार्तराष्ट्रोऽप्यपाण्डवः । गदामतुलवेगान्ता विस्मितः समभूव ह ।
 चरस्य विविधान्मार्गान् मण्डलानि च भारतम् । अयोभत तदा वीरो भूय एव वृकोदरः ।
 तौ परस्परमाघाद्य यन्तावन्योन्यरक्षणे । मार्जारौ भवितुं ततघाते मुहूर्त्तम् ।

११९

११०

११५

११८

११८

११८

अघरत्नीमघेनतु भार्गवस्य प्रविशोपाया । मण्डलानि विधिषाणि गतप्रत्यागतानि च ।
 अक्षयनवाणि धिषाणि खानानि विधिषानि च । परिशोषे प्रक्षाराणां यथैवं परिवार्ष ।
 अभिद्रवणमापेपमाख्यान मविद्यत् । परायर्त्तनञ्चैतन्मुपगतमवृत्तम् ।
 उपन्यसामपन्यदा गदादुर्लभिणारदौ । एवं भी विचरन्ती तु न्यत्रतां वै परस्परं ।
 वज्रपाणि पुनरीव पेरतुः कुरुक्षेत्रगौ । विक्रोडनी भुयलिनी मखलानि विचरतुः । ११८
 तौ दर्शयन्तौ समरे युद्धकोडा समन्ततः । गदाभ्यां सहसाऽन्यान्यमाजप्रतुररिन्दभौ ।
 तौ परस्परमासाद्य दंष्ट्राभ्यां द्विरदौ यथा । अशोभेतां महाराज शोषितेन परिभुतौ ।
 एवं तदभवदुद्धं धोररूपमधंष्टतं । परिहृत्तेऽहनि क्रूरं वृत्रवासवोरिव ।
 गदाशुभौ ततश्चौ तु मण्डलावन्वितौ मलौ । दपिच मखन् राजन् धार्तराष्ट्राऽथवसंत ।
 कथन्तु मण्डलन्तत्र भीमशेनोऽथवसंत । तथा तु चरन्त्यास्य भीमस्य रथमूर्द्धनि । ११९
 दुर्योधनो महाराज पार्थद्वेषेऽभ्यताडयत् । आहत्य तु तौ भीमः पुत्रेण तव भारत ।
 आविध्यत् गदां गुर्वीं प्रहारं तमचिन्तयत् । इन्द्राग्रनिषमां धारां यमदण्डमिवोद्यतां ।
 ददृशुस्तु महाराज भीमशेनस्य तां गदां । आविध्यन्तां गदां दृष्ट्वा भीमशेनं तवात्मजः ।
 समुद्यन्त्य गदां धारां प्रत्यविध्यत् परन्तपः । गदामाहतवेगं तव पुत्रस्य भारत ।
 शब्द आधीत सुतमुलक्षेजस्य समजायत । स चरन् विविधान्मार्गान्मण्डलानि च भागप्रः । १२०
 समशोभत तेजस्वी भूयो भीमात् सुयोधनः । आविद्धा सर्ववेगेन भीमेन महती गदा ।
 सधूमं सार्धियं धाम्निं मुमेचोयमहाखना । आधूतं भीमशेनेन गदां दृष्ट्वा सुयोधनः ।
 अद्रिहारमयी गुर्वीमाविध्य बह्वशोभत । गदामाहतवेगं हि दृष्ट्वा तस्य महात्मन ।
 भयं विधेय पाण्डूस्तु सर्वानेव सधोमकान् । तौ दर्शयन्तौ समरे युद्धकोडां समन्ततः ।
 गदाभ्यां सहसाऽन्यान्यमाजप्रतुररिन्दभौ । तौ परस्परमासाद्य दंष्ट्राभ्यां द्विरदौ यथा । १२१
 अशोभेतां महाराज शोषितेन परिभुतौ । एवं तदभवदुद्धं धोररूपमधंष्टत ।
 परिहृत्तेऽहनि क्रूरं वृत्रवासवोरिव । दृष्ट्वा व्यवस्थितं भीमं तव पुत्रो महाबल ।
 चरंश्चितरान् मार्गान् कौन्तेयमभिदुद्रुवे । तस्य भीमो महाविगोः जाम्बूनदपरिवृता ।
 अभिकुङ्कस्य कुङ्कस्त ताडयामास तां गदा । स निष्कुलिष्ठो निष्ठादक्षयौस्तत्राभिधातजः । १२२
 प्रादुराभोन्महाराज सृष्टयोर्बद्धयोरिव । वेगवत्या तथा तत्रभीमशेनप्रमुक्तया ।
 निपतन्त्या महाराज शृथिवो समक्रम्यत । तन्मन्व्येत कौरव्यो गदा प्रतिहतां रथे ।
 मत्तो द्विप इव कुङ्क प्रतिकुञ्जरदर्शनात् । स सयं मण्डलं राजा उद्धान्य कृतनिश्चय ।
 आश्रे मूर्द्ध्नि कौन्तेयं गदया भीमवेगया । तथा लभितो भीमः पुत्रेण तव पाण्डवः ।
 नाकस्यत महाराज तदहृतमिवाभवत् । आश्चर्यञ्चापि तद्राजन् सर्वैश्चैन्यान्यपूजयत् ।
 यद्गदाभिहतौ भीमो नाकस्यत पदात्पदं । ततो गुरुतरी दीप्तां गदां हेमपरिवृता । १२३

दुर्योधनाय व्यसज्जीमो भीमपराक्रमः । त् प्रहारमर्धन्तो लाघवेन महानलः ।
 मोघं दुर्योधनश्चक्रे तत्राभूद्विस्त्रयो महान् । सा तु मोघा गदा राजन् पतन्तो भीमचोदिता ।
 चालयामास पृथिवी महानिर्घातनिस्त्रना । आस्थाय कौशिकान्मार्गानुत्पतन् स पुन पुन ।
 गदानिपात प्रज्ञाय भीमसेनश्च वञ्चितं । वक्ष्यिला तथा भीम गदया कुरुसत्तम ।
 ताडयामास सकुड्रो वचोदेशे महानलः । गदया निहतो भीमो मुह्यमानो महारथिः । १९१५
 नाभ्यमन्यत कर्त्तव्यं पुत्रेपाभ्याहृतक्षव । तस्मिन्क्षया वर्त्तमाने राजन् सोमकपाण्डवा ।
 श्योपहतसङ्कल्पान् न ह्यष्टमनसोऽभवन् । स तु तेन प्रहारेण मातङ्ग इव रोपित ।
 हस्तिवद्धस्त्रिसङ्क्राममिदुद्राव ते सुतं । ततश्च तरसा भीमो गदया तनयन्तुव ।
 अभिदुद्राव वेगेन सिंहे धनगजं यथा । उपसृत्य तु राजान गदामोचविशारद ।
 आविधत गदा राजन् समुद्दिश्य सुतानव । अताडयद्भीमसेन पार्थे दुर्योधन तदा । १९१६
 स विक्रल प्रहारेण जानुभ्यामगमन्मर्शं । तस्मिन् कुरुकुलश्रेष्ठ जानुभ्यामवनीङ्गते ।
 उदतिष्ठन्तो नाद सञ्जयाना जगत्पते । तेषान्नु निन्दन्नुला सञ्जयाना नरर्षभ ।
 अमर्षोद्भरतश्रेष्ठ पुत्रस्य समकुप्यत । उत्थाय तु महाबाहूर्महानाम इव यवन् ।
 दिधवन्निव नेत्राभ्या भीमसेनमवैषत । तत स भरतश्रेष्ठो गदापाणिरभिद्रवन् ।
 प्रमथियन्निव शिरो भीमसेनस्य सयुगे । स महात्मा महात्मान् भीम भीमपराक्रम । १९१७
 अताडयच्छङ्खदेशे न चचालाचलोपम । स भूय प्रुप्रुभे पार्थस्ताडितो गदया रणे ।
 उङ्गिन्नरुधिरो राजन् प्रभिन्न इव कुञ्जर ।

ततो गदा वीरहृषीमघोमयी प्रष्टेद्यवज्ञाशनितुल्यनिस्त्रता । अताडयच्छत्रुमभिचकर्षणो बलेन विक्रम्य धनञ्जयापज ।
 स भीमसेनाभिहतस्तवात्मज पपात सङ्कल्पितदेहबन्धन । सुपुष्यिता भारतेवेगताडिता वने यथा शाल इवावधूर्षित ।
 तत प्रणेषदुर्जङ्घस्य पाण्डवा समीक्ष्य पुत्रं पतितं विवौ तव । तत सुतस्य प्रतिस्त्रभ्य चेतना समुत्पपात दिरदो यदा
 ब्रूदत । १९१८

स पार्थिवो नित्यममर्षितस्तदा महारथ्य शिशितवत् परिभ्रमन् । अताडयत्याण्डवमपत स्थित स विक्रलाङ्गो जगतीमुपा
 स्पृशत ।

स सिंहनाद विननाद कौरवो निपात्य भूमौ युधि भीममोजसा । विभेद चेवाशनितुल्यतेजसा गदानिपातेन शरीररक्षणं ।
 ततोऽनारोहे निन्दो महानभूद्वैक्यामश्वरसाच्च नेदुपा । पपात चोच्चैरमप्रवेरित विचित्रपुष्पात्तरवर्षमुत्तम ।
 तत परानाविशदुत्तम भय समीक्ष्य भूमौ पतित नरोत्तम । अक्षीयमानश्च बलेन कौरव निग्रम्य भेद मुद्गुडस्य वर्ष्मण ।
 ततो मुद्गुत्तादुपलभ्य चेतना प्रमृष्य वक्त्रो युधि भारतात्मज । धृति समालम्ब्य विष्टव्य लोचने बलेन सस्रभ्य ठकोदर
 स्थित । १९१९

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि गदायुद्धे अष्टपञ्चाशोऽध्याय ॥ ५८ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ समुदीर्य ततो दृष्ट्वा ययाम कुरुमुख्ययोः । तथाऽत्रतोदङ्कुनस्य वासुदेव यमस्मिन् ।

अन्वयोर्निरयोर्दुर्द्धे को व्यायान् भवतो मतः । कस्य वा को गुणो भूयानेतद्द जनार्दन ।
 ॥ वामुदेव उवाच ॥ उपदेशोऽनयोस्तस्यो भीमस्तु बलवन्तरः । कृतो यत्परस्वैप धार्तराज्ञो ह्यकोदरात् ।
 भीमसेनस्तु धर्मेषु युधमानो न जेष्यति । अन्यथेन तु युधन् वै हन्यादेव सुयोधनं ।
 मायया निभ्रिता देवैरसुरा इति नः श्रुतं । विरोचनस्तु श्रेष्ठेण मायया निभ्रितः स वै ।
 मायया चाधिपत्तेऽत्र वृत्स्य यन्सुदेनः । तस्मान्मायामयं भीम आतिष्ठतु पराक्रमं ।
 प्रतिज्ञातन्तु भीमेन सूतकासे धनञ्जय । ऊरु मेत्यामि ते सर्वं गदयेति सुयोधनं ।
 शोऽयं प्रतिज्ञांताद्यापि पास्यपलकिर्षणः । मायाविनन्तु राजानं माययैव निष्ठस्तु ।
 ददेष बलमान्नाय न्यायेन प्रहरिष्यति । विपमस्यसती राज्ञा भविष्यति दुषिष्ठिरः ।
 पुनरपि तु वक्ष्यामि पाण्डवेय निबोध मे । धर्मराजापराधेन भयं नः पुनरागतं ।
 हत्वा हि सुमहत् कर्म हत्वा भीष्ममुपात् । कुरुन् । अयः प्राप्नो यज्ञः प्राप्यं वैरस्य प्रतियातिं ।
 तदेवं विजयः प्रातः पुनः संब्रियतः कृतः । श्रुवद्विरेषा महतो धर्मराजस्य पाण्डव ।
 ददेकत्रियेषु पुंस्तु पणितं पौरमोदुम् । सुयोधनः कृतो वीर रक्षायनगतस्यया ।
 अपि चोद्गता गीतः श्रूयतेऽयं पुरातनः । द्योक्त्वास्तान्देषैर्षितसन्ने निगदतः शृणु ।
 पुनरावर्भमानानां भद्रानां शोचितीविषां । भेतय्यनस्त्रिषाणां रक्षायनगता हि ते ।
 क्षात्रयोत्पत्तिनामाश्च निराज्ञानाश्च शोचिती । न प्रकथयतः स्थातुं श्रेष्ठास्त्रिभुवस्यय ।
 बुधोऽपभ्रमिभं भयं इतिभ्यं इदं गते । पराभितं यन्नेषुं निरासं राख्यसभने ।
 को मेव संयुगे प्राशः पुनरुद्द भग्नाद्देत् । अपि नो निभ्रितं राख्यं नृहरत सुयोधनः ।
 दशधोरदशधोऽपि गदया कृतनिदधः । गरात्पुंस्तु तिप्यंश्च भोगेनजिप्रांयथा ।
 इदंशेष महावाङ्मन्येन इतिभ्यः । स्य वा धैरवो राज्ञा धार्तराज्ञे भद्रियति ।
 धनञ्जयस्तु कुर्वेत्तत् केदवस्य महाक्रमः । प्रियतो भीमसेनश्च कृदमुहमताडयत् ।
 मस्य धर्मो ततो भागो महता कथयद्रथं । मरुत्तानि विधिषापि धमकभोतराणि च ।
 इषिय मण्डले धर्मो मस्यमदापि च । कथरत् पाण्डवो राजधिर धर्मोऽप्यथिव ।
 तदेव महपुत्रोऽपि गतामो विहायदः । अथशृणु विप्रस्य भीमसेनजिप्रांयथा ।
 शत्रुपत्नीं तद् देवैर्पुत्रं गुरुव्रजिने । विरोचनपराधेनो एव कुशविजनाको ।
 कर्म कर्मो विव कर्मोऽतो पुरधर्मो । दुष्पुत्रोऽपि कर्मो यदा नारागिभेविषी ।
 मरुत्तानि विधिषापि कथते नृजनाभयोः । इहाकन्यातकाधुव द्रव्यं पावकाधिपः ।
 धर्मोऽहमेव एव शृणुतेऽन्विकिनेऽपि । पुत्रोऽतोऽपि युवा वः शत्रु इदोऽपि कमुद्रयोः ।
 तदेव श्रुतेऽप्यस्य मलकुशलेऽनुरा । तद् विधेःतवश्रुतं देवराजोऽस्य दत्त ।
 एतस्य दा कर्म एव एवैव कुशलेऽपि । उक्तं विधिषापि कमुद्रमः वरिन्दमो ।
 नो कुशलेऽपि कमुद्रमः पराधोः । कथर इदतोऽपि कुशलेऽपि मरुत्तानि मर्दं ।

११०
 १११
 ११२
 ११३
 ११४
 ११५
 ११६
 ११७
 ११८
 ११९
 १२०

तयोः समभवद्युद्धं घोररूपमसंहृतं । गदानिपातैराजेन्द्र तत्ततोर्ध्वं परस्परं ।
 समरे प्रद्वृत्तौ तौ तु दृष्टभाचौ तरस्त्रिनौ । अन्योन्यं जघ्नतुर्कारिणौ पङ्क्तौ महिपाविव ।
 जर्जरौरुतसर्ब्वेद्भौ रुधिरैषामिसमुतो । ददृश्याते क्षिभवति पुष्पिताविव किंशुकौ ॥
 दुर्व्योधनस्तु पाप्येन विवरे संप्रदर्शिते । ईपदुन्मिपमाणस्तु सक्षसा प्रससार ह ।
 तमभ्यासगतं प्राज्ञो रणे प्रेक्ष्य ट्टकोदरः । श्वाचिपिद्गदां तस्मिन् वेगेन महता वक्षी ।
 आचिपन्तनु तु दृष्ट्वा पुत्रस्तव विशास्यते । श्वासर्पन्ततः स्थानात् सा मोघा न्यपतन्नुवि ।
 मोक्षयित्वा प्रहारं तं सुतस्तव सुसम्भ्रमात् । भीमसेनञ्च गदया प्राहरत् कुरुसत्तम ।
 तस्य निखन्दमानेन रुधिरैषामितौजसः । प्रहारगुरुपाता च मूर्च्छैव समजायत ।
 दुर्व्योधने न तं वेद पीडितं पाण्डवं रणे । धारयामास भीमोऽपि शरीरंमपि पीडितं ।
 श्रमन्यत क्षितं क्षेपं प्रहरियन्तमाहवे । श्रतो न प्राहरत्तस्मै पुनरेव तवात्मज ।
 ततो मुहूर्त्तमाश्रय्य दुर्व्योधनमुपस्थितं । वेगेनाभ्यपतद्गजं भीमसेन प्रतापवान् ।
 तमापतन्त समेक्ष्य संरम्भममितौजसं । मोघमस्य प्रहारं तं चिकीर्षुर्भरतर्षभ ।
 श्वस्थाने मतिं कृत्वा पुत्रस्तव महामनाः । द्रयेपोत्पतितुं राजंश्चलयिष्यन् ट्टकोदरं ।
 श्रुत्वा भीमसेनसद्ग्राह्यस्तस्य चिकीर्षितं । श्वास्य समभिद्रुत्य समुत्क्रुष्य च सिद्धवत् ।
 मुत्स्यं वक्ष्यती राजन् पुनरेवोत्पतिय्यतः । ऊरुभ्यां प्राहिणोद्गजं गदां वेगेन पाण्डव ।
 सा वञ्चनिष्येपसमा प्रहिता भीमकर्षणा । ऊरु दुर्व्योधनस्याथ बभञ्ज प्रियदर्शनै ।
 स पपात नरयाघो वसुधामनुनादयन् । भग्नोरुर्भीमसेनेन पुत्रस्तव महोपते ।
 ववुर्वाताः सनिर्घाताः पांगुवर्ष पपात च । चचाल प्रथिवी चापि सट्टचवनपर्व्वता ।
 तस्मिन्निपतिते वीरे पत्न्यै सर्व्वमहोचितां । महास्त्रना पुनर्हीना सनिर्घाता भयङ्करौ ।
 पपात चोल्का महती पतिते प्रथिवीपतौ । तथा श्रोणितवर्षेञ्च पांगुवर्षेञ्च भारत ।
 ववर्ष मघांस्तत्र तव पुत्रे निपातिते । यत्पापां राक्षसानाञ्च पिशाचानां तथैव च ।
 श्रन्तरीये महानाद श्रूयते भरतर्षभ । तेन शब्देन घोरैण मृगाणामय परिघां ।
 जज्ञे घोरतरः शब्दे वज्रनां सर्व्वतो दिशं । ते यत्र वाजिन श्रेया गजाश्च मनुजै सह ।
 समुचुस्ते महानादं तव पुत्रे निपातिते । भेरीशङ्ख मृदङ्गानामभव च खनो महान् ।
 श्रन्तर्भूमिगतैथैव तव पुत्रे निपातिते । वज्रपादैर्व्वज्रभुजै कसन्धैर्धारदर्शनै ।
 नृत्यङ्गिर्भयदैर्थात्रा दिशस्तत्राभवन्नृप । ध्वजवन्नोऽस्तवन्तश्च शस्त्रवन्तस्तथैव च ।
 प्राकम्पन्त ततो राजंस्तव पुत्रे निपातिते । इदाः कूपाश्च रुधिरमुद्गमुर्मुपसत्तम ।
 नद्यश्च सुमहावेगा प्रतिश्रोतोवहाऽभवन् । पुंलिङ्गा इव नार्यस्त स्त्रीलिङ्गाः पुरुषाऽभवन् ।
 दुर्व्योधने तदा राजन् पतिते तनये तव । दृष्ट्वा तानद्भुतोत्पातान् पाञ्चाला पाण्डवै सह ।
 आचिपन्नमसः सर्व्वं बभूवर्भरतर्षभ । ययुर्देवा यथाकामं गन्धर्वाऽऽसरसस्तया ।

१२००

१२०१

१२०२

१२०३

१२०४

१२०५

कथयन्तोऽद्भुतं युद्धं सुतयोस्त्वव भारत । तथैव सिद्धा राजेन्द्र तथा वातिकचारणाः ।

नरसिंहौ प्रशसन्तो विप्रजम्भुर्ययागतं ।

इति श्रीमहाभारते श्लेषपर्वणि गदायुद्धे दुर्योधनवधे ऊनवष्टोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ तं पातितं ततो दृष्ट्वा महाशालमिवोद्गतं । प्रहृष्टमनसः सर्वे ददृशुस्तत्र पाण्डवाः ।

उन्मत्तमिव मातङ्गं सिंहेन विनिपातितं । ददृशुर्हृष्टरोमाणः सर्वे ते चापि सोमकाः ।

ततो दुर्योधनं हत्वा भीमसेन प्रतापवान् । पातितं कौरवेन्द्रन्तमुपागम्येदमब्रवीत् ।

गौर्गौरिति पुरा मन्दं त्रैपदीमेकवासभं । यत्सभायां हसन्नस्रोस्तदा वदसि दुर्भित् ।

तस्त्वावहासस्य फलमद्य त्वं समवोषुहि । एवमुक्त्वा स वामेन पदा मौलिमुपासृजत् ।

शिरस्य राजसिंहस्य पादेन समलोडयत् । तथैव क्रोधसंरक्तो भीमः परवसाईव ।

पुनरेवाब्रवीदाकथं यत्तच्छृणु नराधिप । येऽस्मान् पुरोपनृत्यन्त मूढा गौरिति गौरिति ।

तान् वयं प्रतिनृत्यामः पुनर्गौरिति गौरिति । नोस्माकं निष्ठतिर्व्यङ्गिर्नाचधूत न वक्ष्णा ।

स्वाञ्जवलमाश्रित्य प्रवाधाभौ वयं रिपून् ।

शोऽजाय वैरस्य परस्य पारं हृकोदरः प्राह शनैः प्रहस्य । युधिष्ठिरं केशवसृञ्चयांश्च धनञ्जयं माद्रवतीसुतौ च ।

रजस्तस्य त्रैपदीमानयन् ये ये चायकुर्वन्त सदस्त्वज्ज्वा । तान् पर्यर्ध्वं पाण्डवैर्धार्तराष्ट्रावणे हतांस्तपसा याज्ञिन्याः ।

ये न पुरा पण्डितिलानवोचन् क्रूरा राज्ञो धृतराष्ट्रस्य पुत्राः । ते नो हता भगणाः सानुवन्धाः कामं सर्गं नरकं वा पतान् ।

पुनर्य राज्ञः पतितस्य भूमौ स तां गदां स्कन्धगतां प्रमृष्ट्य । वामेन पादेन शिरः प्रगृह्य दुर्योधनं नैष्ठतिकं न्यवोषत् ।

इष्टेन राजन् कुहसत्तमस्य बुद्ध्यात्मना भीमसेनेन पादं । दृष्ट्वा कृतं मूर्खेन नाभ्यनन्दन् धर्मात्मानः । सोमकानां प्रवर्हाः ।

तव पुत्रं तथा हत्वा कत्यमानं हृकोदरं । नृत्यमानस्य वज्रसो धर्मराजोऽनवीदिदं ।

गतोऽसि वैरस्नानृष्यं प्रतिज्ञा पूरिता तया । इभेनैवाऽभेनाथ कर्षणा विरमाधुना ।

मा शिरोऽस्य पदा मर्द्दास्मां धर्मलोऽतिगो भवेत् । राजा श्रान्तिहेतुवार्यं नैतज्यायं तवानघ ।

एकादशचमूनायं कुहणासधिपं तथा । मा स्यात्तीर्भमिं पादेन राजानं ज्ञातिमेव च ।

इतमन्युर्हतामात्यो भ्रष्टमन्यो हतो गृध्रे । सभाकारेण शोच्योऽय नावहास्योऽपमोचरः ।

बिम्बसायं हतामात्या इतभ्राता इतमजः । उत्सन्नपिप्लोऽ भ्राता च नैतज्यायं कृतं त्वया ।

धाधिंके भीमसेनोऽसावित्याञ्जस्वा पुरातनाः । स कस्माद्भीमसेन त्वं राजानमधितिष्ठसि ।

इत्युक्त्वा भीमसेनं पादुकुण्ठा युधिष्ठिरः । उपसृष्टप्राग्ग्रीहीनो दुर्योधनमरिन्दमं ।

तात मन्दुर्न ते कर्षो भाव्या श्रेयस्त्वया तथा । नूनं पूर्वोक्तं कर्षं सुपौरमनुभूयते ।

धाधिपदिष्टं विषमं नूनं कञ्जमधेयकृतं । यदयं भो जिषोऽभामस्तथाप्राज्ञानं कुहसत्तम ।

थात्मनोऽपराधेन मयश्चमनमादृम । प्राप्त्वानमि यस्तेभाग्यदाहास्याच भारत ।

धत्तयिना वपश्चाद्य न्यातय किंश्चया । पुत्रान् पीभान्मया शान्तिशोऽसि निधमइतः ।

महापराधादस्य निर्वन्तरथं निपतितः । निहता ज्ञातययापदिष्टं मन्ये दुरत्ययं ।

नात्माऽनुशोचनीयस्ते ज्ञाद्यो मृत्युस्त्वानघ । वयमेवाधुना शोच्याः सर्ववस्त्रासु कौरव ।
 छपणं वत्तंयिथ्यामसैर्हीना वन्धुभिः प्रियैः । भ्रातृणाश्चैव विम्राणा तथा वै शोकविड्वलाः ।
 कथं द्रच्छामि विधवा वधूः शोकपरिसुताः । तमेकं प्रस्थितो राजन् स्वर्गं ते निजयो भुवः ।
 वयं नरकसंज्ञा वै दुःखं भोक्ष्याम दास्यं । सुजाय प्रसुयाद्यैव धृतराष्ट्रश्च विड्वलाः ।
 गर्हयिष्यन्ति नो नूनं विधवाः शोककर्षिताः ।

२२७

॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमुक्त्वा स दुःखार्त्ता निश्वस्य स पार्थिव । विललाप विरञ्चापि धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि युधिष्ठिरविलापे पष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ अधर्मैव हतं दृष्ट्वा राजानं माधवीन्तम । किमब्रवीत्तदा सूत बलदेवो महाबलः ।
 गदायुद्धविशेषज्ञो गदायुद्धविशारदः । कृतवानौहिषेणो यत्तन्ममाचक्ष सञ्जय ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ गिरस्थमिहतं दृष्ट्वा भीमसेनेन ते सुतं । रामः प्रहरतां येषुशुक्रोश्च बलवद्वली ।
 ततो मध्ये नरेन्द्राणामुद्धृवाङ्गहलायुधः । कुर्वन्नात्तंस्तरं पौरं धिग्धिभीमेत्युवाच ह ।

२२८

अथो धिग्मदधो नाभेः प्रहतं धर्मवियहे । नैतद्दृष्टं गदायुद्धे कृतवान् यद्वक्रोदरः ।
 अधीनाभ्या न हन्तव्यमिति शास्त्रस्य निययः । अथत्त्वशास्त्रविद्मूढः स्वच्छन्दात् सम्प्रवर्त्तते ।

तस्य तत्तद्गुणाणस्य रोपः समभवन्महान् । ततो लाङ्गलमुद्यम्य भीममभ्यद्रवद्वली ।
 तस्मोद्ध्वनाहोः सदृशं रूपमासीन्महात्मनः । वज्रधातुविचित्रस्य श्वेतस्य महागिरिः ।

२२९

तमुत्पतन्तं जग्राह केशवो विनयान्वितः । वाज्रभ्या पीनवृत्ताभ्यां प्रयत्नाह्लवद्वली ।
 सितासितौ यदुर्वरौ रघुशुभान्तेऽधिकं तदा । नभोगतौ यथा राजंश्चन्द्रसूर्यौ दिनचर्यौ ।

उवाच चैनं संरथं प्रमथन्निव केशवः । आत्मदृष्टिर्भिवदृष्टिर्मिचमिचोदयसाया ।
 विपरीतं द्विपत्स्तेतत् मद्भिधा दृष्टिरात्मनः । आत्मन्यपि च मित्रेषु विपरीतं यदा भवेत् ।

तदा विद्म्यात्मनो ग्लानिमाग्दुःशान्तिकरो भवेत् । अस्माकं सहजं मित्रं पाण्डवा युद्धपौरपाः ।
 स्वकाः पितृस्वस्र पुत्राश्चि परैर्निकृता भृशं । प्रतिज्ञापालनं धर्मं चन्नियस्येह विप्रो ह ।

२३०

सुयोधनस्य गदया भङ्गाऽख्यूरू महाहवे । इति पूर्व्वं प्रतिज्ञानं भोमेन हि सभानेले ।
 मैत्रेयेणाभिप्रसज्य पूर्व्वमेव महर्षिणा । ऊरू भेक्ष्यति ते भीमो गदयेति परन्तप ।

अतो दार्यं न पश्यामि मा कुधस्वं प्रसन्नहन् । यैनैः क्षैस्त्वय हर्द्वैद्य समन्व सह पाण्डवैः ।
 तेषां दृष्ट्वा हि दृष्टिर्नो मा कुधः पुधुर्धमः । वासुदेववचः श्रुत्वा शौरभृत् प्राह धर्मवित् ।

धर्मं सुचरितः सद्भिः स च दान्धो नियच्छति । अर्थयात्यर्थसुश्रम्य कामायातिप्रसन्निनः ।
 धर्मार्थौ धर्मकामौ च कामार्थौ चाप्यपीडयन् । धर्मार्थकामान योऽप्येति भोऽत्यन्तं सुखमनुते ।

२३१

तदिदं व्याकुलं सर्व्वं कृतं धर्मस्य पीडनात् । भीमसेनेन गोविन्द काम त्वन्तु यथास्य मां ।
 ॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ श्रोतवेषो हि धर्मात्मा सततं धर्मवत्सलः । भवान् प्रख्यायते लोके तस्मात् धर्मान्य मा कुधः ।
 प्रातं कलिपुत्रं विद्धि प्रतिज्ञां पाण्डवस्य च । आनृत्यं यातु वैरस्य प्रतिज्ञायाद्य पाण्डवः ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ धर्मार्हलसमपि श्रुत्वा केशवात् स विशास्यते । नैव प्रीतमना रामो वचनं प्राश्न संवदि । ११८
 हत्वाऽधर्मैष राजानं धर्मात्मानं सुयोधनं । जिह्मयोधीति लोकेऽस्मिन् ख्यातिं यास्यति पाण्डवः ।
 दुर्योधनोऽपि धर्मात्मा गतिं यास्यति शायते । श्वश्रुयोधी हतो राजा रान्तराश्रो नराधिपः ।
 युद्धदीचां प्रविश्याञ्चै रणयज्ञं वितत्य च । ज्ञत्वात्मानमभिवाम्ना प्राप चावभृयं यशः ।
 इत्युक्त्वा रथमास्याय रौहिणेयः प्रतापवान् । श्रेताभ्युत्थिताकारः प्रययौ द्वारकां प्रति ।
 पाञ्चालान्त्सु सवार्षेयाः पाण्डवान् विशास्यते । रामे द्वारवतीं याति नातिप्रमननोऽभवन् । ११९
 ततो युधिष्ठिरं दीने चिन्तापरमधामुखं । श्लोकोपहतभङ्गकल्पं वामुदेवोऽप्रवीदिदं ।
 ॥ वामुदेव उवाच ॥ धर्मराज किमर्थं लसधर्ममनुमन्यसे । हतवन्द्यैर्धेदेतस्य पतितस्य विचेतसः ।
 दुर्योधनस्य भीमेन मृद्यमान शिरः पदा । उपप्रेक्षसि कस्मात्तं धर्मैः सन्नराधिप ।
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ न ममैतत् प्रियं कृष्ण यद्गजानं वृकोदरः । पदा मूर्ध्नि स्पृशत् क्रोधात् न च हृद्ये कुलवये ।
 निहत्या निहता नित्यं धृतराष्ट्रमुतैर्बन्धुं । बह्वनि परपाण्डुका वनं प्रस्थापिताः स्म ह । १२०
 भीमसेनस्य तद्दुःखमतोव हृदि वर्तते । इति सञ्चिन्त्य वार्ष्णेय मयैतत् समुपेक्षितं ।
 तस्माद्भ्रूत्वा कृतप्रज्ञं लुब्धं कामवशानुगं । लभतां पाण्डवाः कामं धर्मैऽधर्मै च वा कृते ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ इत्युक्त्वा धर्मराजेन वामुदेवोऽप्रवीदिदं । काममस्तेतदिति वै कृष्णायदुकुलोद्बहः ।
 इत्युक्त्वा वामुदेवेन भीमप्रियहितैषिणा । श्रन्वमोदत तत् सर्वं यद्भोनेन कृतं युधि ।
 भीमसेनोऽपि हत्वाञ्चै तव पुत्रममर्षण । अभिवाद्यागतः स्थित्वा संप्रहृष्टः कृताञ्जलिः । १२१
 श्रोवाच सुमहातेजा धर्मराजं युधिष्ठिरं । हर्षादुत्फुल्लनयनो जितकामो विशास्यते ।
 तवाद्य पृथिवी राजन् धेमा निहतकण्डका । तं प्रशाधि महाराज स्वधर्ममनुपालय ।
 यस्तु कर्त्ताऽस्य वैरस्य निहत्या निहतिप्रिय । सोऽयं विनिहतः श्रेते पृथिव्यां पृथिवीपते ।
 दुःशासनप्रभृतयः सर्वे ते चोपवादिन । राधेयः शकुनिश्चापि निहतास्तव शत्रवः ।
 सेयं रत्नसमाकीर्णा मही सवनपर्वता । उपायुक्ता महाराज त्वामद्य निहतदिपं । १२२
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ गतो वैरस्य निधनं हतो राजा सुयोधनः । कृष्णस्य मतमास्याय विजितैर्धं वसुन्धरा ।
 दिव्या गतस्त्वमानुषं मातुः कोपस्य शोभयोः । दिव्या जयसि दुर्दुर्षं दिव्या शत्रुनिपातितः ।
 इति श्रीमहाभारते श्रन्थपर्वणि गदायुद्धपर्वणि बलदेवसन्वनायामेकषष्टोऽध्यायः ॥ ६१ ॥
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ हतं दुर्योधनं दृष्ट्वा भीमसेनेन संयुगे । पाण्डवाः सञ्जयाद्यैव किमकुर्वन्त सञ्जय ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ हतं दुर्योधनं दृष्ट्वा भीमसेनेन संयुगे । विंशेनेव महाराज मत्तं वनगजं यथा ।
 प्रहृष्टमनसस्तव कृष्णेन सह पाण्डवाः । पाञ्चालाः सञ्जयाद्यैव निहते कुहनन्दने । १२३
 श्राविधनुत्तरीयाणि पिंशनादाय नेदिरि । नैतान् हर्षसमाविष्टानियं सेहे वसुन्धरा ।
 धनुष्यन्धे व्याधिपन्त व्यासायन्धे तयाक्षिपन् । दधुरन्धे महाशङ्खानन्धे जम्बु दुन्दुभी ।
 पिश्रीडुय तथैवान्ये जहमुय तवाहिताः । श्रमुवंद्यासकृद्भोरा भीमसेनमिदं वच ।

दुष्करं भवता कर्षं रणेऽद्य सुमद्यत् क्षतं । कैवरेन्द्रं रणे हला गदयाऽतिकृत्यम् ।
 दन्द्रेणैव हि वृत्रस्य वधः परमस्युगे । लया कृतसमन्थत् शत्रोर्व्यधमिमं जनाः ।
 शरन्तं विविधानाम्गान् मण्डलानि च सर्वशः । दुर्व्योधनमिमं शूरं कोऽन्यो हन्यात् वृकोदरात् ।
 वैरस्य च गतः पारं लमिहान्यैः सुदुर्गमं । अशक्यमेतदन्वेन सप्यादयितुमोदृशम् ।
 कुञ्जरणेव मत्तेन वीर संपाममूर्द्धनि । दूर्व्योधनशिरो दिव्या पादेन मृदितं लया ।
 सिंहेन महिषखेव कला सङ्गरमञ्जुतं । दुःशर्मनस्य रुधिरं दिव्या पीतं लयाऽनघ ।
 ये विप्रचक्रुराजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरं । मूर्द्धिं तथां क्षतः पादो दिव्या ते स्नेन कर्षणा ।
 श्रमित्राणामधिष्ठानाद्दुर्घादूर्व्योधनस्य च । भीम दिव्या शयियान्ते प्रयितं सुमहद्यशः ।
 एवं नूनं हते वृत्रे शकं नन्दन्ति बन्दिनः । तथा तां निहतामिच्चं वधं नन्दाम भारत ।
 दुर्व्योधनवधे यानि रोमाणि हृदितानि नः । अद्यापि न विकृत्यन्ते तानि तद्विद्धि भारत ।
 द्रत्यनुवनं भीमसेनं वातिकाम्पत्र सङ्गताः । तान् वृष्ट्वा पुरुषव्याघ्रान् पाञ्चालान् पाण्डवैः सह ।
 भुवतोऽसदृशस्यैव प्रोवाच मधुसूदनः । न न्यायं निहतं शत्रुं भूया हन्तुं नराधिपाः ।
 असह्यदग्निहत्याभिनिहता क्षेपं मन्दधीः । तदेवैष हतः पापी यदेव निरुपवपः ।
 लुप्त्यः पापसहायस्य मुहुरं शशनातिगः । बह्वशो विदुरद्रोणकपगङ्गेयसञ्जयैः ।
 पाण्डुभ्यः प्रार्थयानोऽपि पित्र्यमंथं न दत्तवान् । नैव योग्योऽद्य मित्रं वा शत्रुर्वा पुरुषाधमः ।
 किमनेनातिभुगेन वाग्भिः काष्ठसधर्षणा । रयेव्यारोहत चित्रं गच्छामो वसुधाधिपाः ।
 दिव्या हतोऽयं पापात्मा सामात्यज्ञातिबान्धवः । इति श्रुत्वा लघिविरं कृष्यादूर्व्योधनो नृपः ।
 अमर्धवशमापन्न उदतिष्ठद्विश्रान्ते । सिग्देभेनोपविष्टः स दार्भ्या विष्टभ्य मेदिनी ।
 दृष्टिं भ्रूयङ्कटां कला वासुदेवे न्यपातयत् । अर्द्धीन्नतशरीरस्य रूपमादीनुपस्य तु ।
 क्रुद्धस्याग्नीविषखेव च्छत्रपुच्छस्य भारत । प्राणान्तकरणैः घोरं वेदानामथचिन्तयन् ।
 दुर्व्योधनो वासुदेवं वाग्मिरयाभिरार्हयत् । कंसदासस्य दायाद न ते सञ्जैत्यनेन वै ।
 अधर्षेण गदायुद्धे यदहं विनिपातितः । ऊरु भिन्वीति भीमस्य सति मिथ्या प्रयच्छता ।
 किं न विज्ञातमेतन्मे यदञ्जेनमवाचियाः । घातयित्वा महोपाखानुजयुङ्गान् सहस्रशः ।
 जिह्वैरुपाथैर्बिधैर्न ते सञ्जाः न ते घृणा । अहन्त्यहनि शूरराणां कुर्वाणः कदनं महत् ।
 शिखण्डिनं पुरस्कृत्य प्रातितस्ते पितामहः । श्रयत्यास्रः सनामानं हला नागं सुदुर्धतं ।
 आचार्यो न्यायितः शस्त्रं किन्तञ्च विदितं मया । स चानेन नृशर्षेण धृष्टसुभेन वीर्यवान् ।
 पात्यमानस्त्वया दृष्टो न चैनं लमवारयः । वधार्थं पाण्डुपुत्रस्य याचितो शक्तिमेव च ।
 घटोल्के च व्यंघयतः कालतः पापक्षत्तमः । जिह्वहस्तप्रायगतस्तया भूरिथवा बली ।
 लयां निमृष्टेन हतः श्रेनेयेन महात्मना । कुर्वाणश्चोत्तमे कर्म कर्णः पार्यगिभोपया ।
 व्यभनेनाश्वमेनस्य पञ्चगेन्द्रसुतस्य वै । पुनस्य पतिते चक्रे व्यसनार्तः पराजितः ।

पातितः समरे कर्णश्चक्रव्योऽरणोर्नृणां । यदिमाञ्चापि कर्णश्च भीमद्वैतौ च संयतो ।

श्चनुना प्रतियुध्येया न ते स्वादिजये भुवं । तया पुनरनार्येण जिह्ममार्गेण पार्थिवाः ।

स्वधर्ममनुतिष्ठन्तो वयश्चान्ये च घातिताः ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ हतस्त्वमपि गाञ्चारे सभ्राह्मणसुतवान्भवः । सपणः ससुहृदैव पापमार्गमनुष्ठितः ।

तवैव दुष्कृतैर्वीरौ भीमद्वैतौ निपातितौ । कर्णश्च निहतः संख्ये तव श्रीलानुवर्त्तकः ।

याच्यमानं मया मूढं पित्र्यमंशं न दिक्षसि । पाण्डवेभ्यः स्वराज्यञ्च लोभात् शकुनिनिश्चयात् ।

विपन्ने भीमसेनाय दत्तं सर्व्वं च पाण्डवाः । प्रदीपिता जतुगृहे मीचा सह सुदुर्मते ।

सभायां याज्ञसेनो च क्लिष्टा धृते रजस्रला । तदैव तावदुष्टात्मन बन्धस्त्वं निरपत्रयः ।

अनघञ्च धर्मज्ञं सौवर्सेनाश्वेदिना । निहत्या यत्पराजैषीस्त्वस्मादसि हतो रणे ।

जयद्रथेन पापेन यत्क्षणां क्लेशिता वने । यतिषु मृगयाञ्चैव ब्रह्मविन्दारयाश्रमं ।

श्रिमिमन्स्य यद्दाल रक्ता वज्रभिराहवे । तद्दोषैर्निहतः पापं तस्मादपि हतो रणे ।

यान्यकार्याणि चास्माकं कृतानीति प्रभारपसे । वैगुण्येन तवात्यर्थं सर्व्वं हि तदनुष्ठितं ।

शृणुतेह्यनयो नोपदेशः श्रुतस्त्वया । दृष्ट्वा नोपासितासैव चिंतं वाक्यं न ते श्रुतं ।

लोभेनातिवलेन त्वं दृष्याया च वमोहतः । कृतवानस्यकार्याणि त्रिपाकलस्य भुञ्जतां ।

॥ दुर्व्योधन उवाच ॥ अधीतं विधिवद्दत्तं भूः प्रशासा सयागरा । मूर्द्ध्नि खितममिच्छाणां को नु खन्ततरो मया ।

यदिष्टं चक्षवन्भूनां स्वधर्ममनुपश्यतां । यदिदं निधनं प्राप्तं नु खन्ततरो मया ।

देवाहा मानुषा भोगाः प्राप्ता अमुलभा नृपैः । ऐयर्थेज्ञात्तमं प्राप्तं को नु खन्ततरो मया ।

समुद्भूतानुजयैव स्वर्गं गन्ता ऽहमच्युत । यूयं निहतसङ्कल्पाः शोचन्तो वक्तव्यियय ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ अस्व वाक्यस्य निधने कुहराजस्य धीमतः । अपतत् सुमहद्वर्षं पुण्याणां पुण्यगन्धिनां ।

अवाद्यन्त गन्धर्व्वां वादिचं सुमनोहरं । जगुश्चाप्सरसो रश्मिा यशः सन्वद्भुमेव च ।

धिद्धाय मुमुचुर्ब्वावः साधु साधिति भारतः । ववौ च सुरभिर्ब्वायुः पुण्यगन्धो मृदुः सुखः ।

प्यराजंश्च दिशः सर्व्वा नभो वैदुर्यंसन्निभं । अत्यहुतानि ते दृष्ट्वा वासुदेवपुरोगमाः ।

दुर्व्योधनस्य पूजान्तु दृष्ट्वा प्रोडामुपागमन् । हुताद्याधर्मतः श्रुत्वा शोकात्ताः प्रश्रुशुचिर्हि ते ।

भीमं द्रोणं तथा कर्णं शूरिश्रवसमेव च । तांस्तु चिन्तापरान् दृष्ट्वा पाण्डवान् दीनचेतसः ।

प्रावाचेदं वचः कृष्णो मेघदुन्दुभिनिखनः । नैव शक्याऽतिभीमास्त्वस्ते च सर्व्वे महारथाः ।

श्चजुपुङ्गेन विहान्ता हन्तुं युष्माभिराहवे । नैव शक्यः कदाचित्तु हन्तुं धर्मैव पार्थिवः ।

ते वा भीममुयाः सर्व्वं महत्यासा महारथाः । मयाऽनेकेषुपायैस्तु मायायोगेन चासकृत् ।

शताधि सर्व्वे एवात्रो भवतां चितनिच्छता । यदि नैवंविधं जातु कुर्व्वां जिह्ममहं रणे ।

कुतो वा वित्रयो नृपः कुतो राज्यं कुतो धनं । ते हि सर्व्वे महात्मानसत्वारोऽतिरया भुवि ।

अ शक्या धर्मतो हन्तुं शोकपापैरपि क्षयं । तथैवायं गदापाणिधार्त्तराष्ट्रो गतकृमः ।

न शक्यो धर्मेता हन्तुं कालेनापीह दण्डिना । न च वो हृदि कर्त्तव्यं यदयं घातितो रिपुः ।

मिथ्या बध्यास्तयोपायैर्बन्धवः शत्रवोऽधिकाः । पूर्वैरनुगतो मार्गो देवैरसुरघातिभिः ।

सद्भिन्नानुगतः पन्थाः सर्वैरेवानुगम्यते । कृतकृत्वाः स्य सायाज्ञे निवासं रोचयामहे ।

साश्वनागरथाः सर्वे विप्रमानो नराधिपाः । वासुदेववचः श्रुत्वा तदानीं पाण्डवैः सह ।

पाञ्चाला भृशसंहृष्टा विनेदुः सिंहसङ्घवत् । ततः प्राभापयन् शङ्खान् पाञ्चजन्यञ्च माधव ।

हृष्टा दुर्योधनं दृष्ट्वा निहतं पुरुपर्षभ ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि कृष्णपाण्डवसवादे द्विपद्येऽध्यायः ॥ ६२ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततस्ते प्रययुः सर्वे निवासाय, महीधितः । शङ्खान् प्रभापयन्तो वै हृष्टाः परिघवाहवः ।

पाण्डवान् गच्छन्त्यापि शिविरं नो विश्राम्यते । महेश्वायोऽन्वगात् पद्माद्युत्सुः सात्यकिस्तथा ।

दृष्टद्युधु, शिखण्डी च त्रेऽपदेदाथ सर्वग्र । सर्वे चान्ये महेष्वासा ययुः स्वशिविराश्रुत ।

ततस्ते प्राविशन् पार्था हतलिङ्गं हतेश्वरं । दुर्योधनस्य शिविरं रङ्गवद्विभुते जने ।

हतोत्सव पुरमिव हतनागमिव ह्रदं । स्त्रीवर्षवरभूयिष्ठं दृष्ट्वामाद्यैरधिष्ठितं ।

तथैतान् पशुं पातिष्ठन् दुर्योधनपुरःसराः । कृताञ्जलिपुटा राजन् काशायमल्लिनाम्बराः ।

शिविरं समनुप्राप्य क्षुरराजस्य पाण्डवाः । श्रवतेरुर्ध्वं हाराज रथेभ्यो रथचत्तमाः ।

ततो गाण्डीवधन्वानमभ्यभाषत केशवः । श्रितः प्रियहितो नित्यमतीव भरतर्षभ ।

श्रवरोपय गाण्डीवमचथैा च महेयुधो । अयाहमवरोक्ष्यामि पद्माङ्गरतथत्तम ।

स्वयञ्चैवावरोह तमेतत् श्रेयस्त्वानुघ । तच्चाकीरान्तया वीरः पाण्डुपुत्रो धनञ्जय ।

अथ पद्यात्ततः कृष्णो रम्भीनुमृज्य वाजिनं । श्रवरोहृत मेधावी रथाङ्गाण्डीवधन्वनः ।

अथावतीर्णं भृतानामीश्वरं समहात्मनि । कपिरन्तर्द्धि दिव्यो ध्वजो गाण्डीवधन्वनः ।

स दग्धो त्रेऽणकर्धग्धा दिव्यैरक्षैर्महारथ । अनादीतमिना ह्यारु प्रजञ्चाल मंहोपते ।

सोपासङ्ग, सरश्मिन् चान्य सयुगवस्थुर । भस्मीभूतोऽपतङ्गुमी रथो गाण्डीवधन्वनः ।

तं तथा भस्मभूतन्तु दृष्ट्वा पाण्डुसुताः प्रभो । श्रभवन् विस्मिता राजन्नर्जुनस्येदमब्रवीत् ।

कृताञ्जलिः सप्रणयं प्रणिपत्याभिवाद्य ह । गोविन्द कस्माद्भगवचयो दग्धोऽयमग्निना ।

किमेतन्महदायुष्यमभवद्यदनुन्दन । तन्ने ब्रूहि महावाहो श्रोतव्यं यदि मन्यसे ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ श्रस्त्रैर्बहुविधैर्दग्ध, पूर्व्येभेवायमर्जुन । मदधिष्ठितलात् समरे न विग्रीर्षे, परन्तप ।

इदानीन्तु विग्रीर्षोऽयं दग्धो ब्रह्मास्त्रतेजसा । मया विमुक्तं कैनेत्य लब्धय कृतकर्मणि ।

ईपदुतस्त्रयमानसु भगवान् केशवोऽरिहा । परिञ्चय्य च राजानं युधिष्ठिरमभाषत ।

दिव्या जयसि कैनेत्य दिव्याते शत्रवो हताः । दिव्या गाण्डीवधन्वा च भीमसेनश्च पाण्डवः ।

लञ्जापि कुशलो राजन् माद्रीपुत्रो च पाण्डवो । मुक्तौ वीरचयादस्मात् संशामान्निहतद्वियः ।

चित्तमुत्तरकालानि कुरु कार्योणि भारत । उपजातमुपसृत्यं सह गाण्डीवधन्वा ।

श्रानीय मधुपर्कं मां यत्पुरा तमवोचिथाः । एष भ्राता सखा चैव तव ह्यस्य धनञ्जयः ।
 रक्षितव्यो महाबाहो सर्व्वास्त्रापत्स्विति प्रभो । तव चैवं भुवाणस्य तथेत्येवाहमद्रुवं ।
 स मय्यसाची गुप्तसौ विजयो च जनेश्वर । भ्राद्वभिः सद्य राजेन्द्र प्रूरः सत्यपराक्रमः ।
 मुक्तो वीरश्चादस्मात् संघामाश्लोमर्षणान् । एवमुक्त्वत्तु ह्यप्येन धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 हृष्टरोमा महाराज प्रत्युवाच जनार्दनं ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ प्रमुक्तं त्रीणकृष्णभ्यां ब्रह्मास्त्रमरिमर्दन । कस्त्वदन्यः मधेत् साचादपि वञ्ची पुरन्दरः ।

भवतस्तु प्रसादेन संश्रप्रकगणा जिताः । महारणगतः पार्थो यच्च नाघोत् पराङ्मुखः ।

तथैव च महाबाहो पर्थ्यायैर्बुद्धभिर्मया । कर्मणामनुसन्तानं तेजस्य गतिं प्रभो ।

उपसृष्ट्ये महर्षिर्भो कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् । यतो धर्मैस्तत कृष्णो यत कृष्णस्ततो जयः ।

इत्येवमुक्ते ते वीरा श्रिविरिं तव भारत । प्रविश्य प्रत्यपघन्त कोपरत्तर्द्धिसञ्चयान् ।

रजते जातरूपञ्च मणोनय च भौक्तिकान् । भृषणान्यय मुख्यानि कम्बलान्यजिनानि च ।

दासीदासमसंख्यं रात्र्यापकरणानि च । ते प्राप्य धनमचव्यं लदीयं भरतर्षभ ।

उदक्रोशन्महाभागा नरेन्द्रा विजितारय । ते तु वीराः समाश्रय्य वाहनान्यवमुच्य च ।

श्रुतिष्ठन्त मुञ्ज सर्व्वे पाण्डवाः सात्यकिस्तथा । श्रयाब्रवीन्महाराज वासुदेवो महायथाः ।

श्रद्धाभिर्भङ्गलार्थाय वस्तव्यं श्रिविराददधि । तथेत्युक्त्वा हि ते सर्व्वे पाण्डवाः सात्यकिस्तथा ।

वासुदेवेन सहिता मङ्गलार्थं वद्विर्य्युः । ते समासाद्य सरितं पुष्कामिषवती नृप ।

न्यवसन्नय तां रात्रिं पाण्डवा हतश्रवच । ततः सम्प्रेषयामासुर्य्यादवं नागसाङ्घयं ।

तत प्रायाञ्ज्वेनाग्रु वासुदेवः प्रतापवान् । दाहकं रथमारोप्य येन राजाऽभिकासुतः ।

तमूचुः सम्प्रयासन्तं श्रेष्ठ्यसुधीववाहनं । प्रत्याश्रासय गान्धारी हतपुत्रां यशस्विनीं ।

स प्रायात् पाण्डवैरुक्तस्तपुरं सत्त्वताम्बरः । श्रामसाद तन क्षिप्रं गोन्धारी निहतताम्रजां ।

इति श्रीमहाभारते श्रल्यपर्व्वणि गदायुद्धपर्व्वणि वासुदेववाक्ये त्रिपष्टोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

॥ जनमेजय उवाच ॥ किमर्थं द्विजशार्दूल धर्मराजो युधिष्ठिरः । गान्धार्थाः प्रेषयामास वासुदेवं परन्तपं ।

यदा पूर्वं गतः कृष्णः प्रमार्थं कौरवान् प्रति । न च तं लब्धवान् कामं ततो युद्धमभूद्विदं ।

निहतेषु तु योधेषु हते दुःर्य्याधने तदा । श्रयिष्यां पाण्डवेयस्य निःसपत्नै हते युधि ।

विदूते श्रिविरे प्रहृत्ये प्राप्ति यशसि चोत्तमे । किन्तु तत् कारणं ब्रह्मन् येन कृष्णो गतः पुनः ।

न चैतत् कारणं ब्रह्मन्नलं विप्रतिभाति मे । यथागमदमेयात्मा स्वयमेव जनार्दन ।

तत्त्वतो वै समाचख्य सर्व्वमध्वर्य्युषत्तम । यथाव कारणं ब्रह्मन् कार्य्यसास्य विनिश्चय ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ लघुक्तोऽयमनुप्रोत्रो यन्मो षुच्छसि पार्थिव । तत्रेऽंशं सम्प्रवक्ष्यामि यथावद्भरतर्षभ ।

इतं दुःर्य्याधनं दृष्ट्वा भीमसेनेन सयुगे । व्युत्क्रम्य समयं राजन् धार्तराष्ट्रं महाबलं ।

श्रन्यायेन हत दृष्ट्वा गदायुद्धेन भारत । युधिष्ठिरं महाराज महद्भयमयाविभत् ।

चिन्तयानो महाभागो गान्धारीं तपसाऽचित्वा । घोरेण तपसा युक्ता वैलोक्यमपि सा दृष्ट्वा ।
 तस्य चिन्तयमानस्य बुद्धिः समभवत्तदा । गान्धार्याः क्रोधदीप्तायाः पूर्वं प्रगमनं भवेत् ।
 सा हि पुत्रवधं श्रुत्वा क्षतमस्त्राभिरोदृग्रं । मानभेनाग्निः कुद्धा भस्मसात्रः करिष्यति ।
 कथं दुःखमिदं तोत्रं गान्धारी सम्प्रसृज्यति । श्रुत्वा विनिवृत्तं पुत्रं क्लेशेनाजिह्वयोधिनं ।
 एवं विचिन्त्य वज्रधा भयद्रोकमन्वितः । वामुदेवमिदं वाक्यं धर्मराजोऽभ्यभाषत ।
 तव प्रसादान्नोविन्दे राज्यं निहतकण्ठकं । अप्रार्थं मनसाऽपीदं प्राप्तमस्त्राभिरच्युत ।
 प्रत्यक्षं मे महाबाहो मङ्गलं लोमहर्षणे । विमर्हः सुमहान् प्राप्तस्त्वया यादवनन्दम् ।
 तया देवासुरेभ्युद्भूतं बधार्थममरदिपां । यया मङ्गं पुरा दत्तं क्षताय विप्रुधद्विपः ।
 मङ्गं तया महाबाहो दत्तमस्त्राकमच्युत । सारथ्येन च वाष्पेय भवता हि धृता वयं ।
 यदि न त्वं भवेन्नायः फाल्गुनस्य महारणे । कथं शक्यो रणे जेतुं भवेदेष वलार्णवः ।
 गदाप्रहारा विपुलाः परिधैश्यापि ताडनं । शक्तिभिर्भिन्दिपालैश्च तोमरेः सपरश्वधैः ।
 अस्त्रात्कते तया कृष्य वाचः सपरुषाः श्रुताः । शस्त्राणाञ्च निपाता वै वज्रशर्मोपमा रणे ।
 ते च ते सफलं जाता हते दुर्थाधनेऽच्युत । तत् सर्वं न यया शक्येत् पुनः कृष्य तया कुम् ।
 सन्देहदोलां प्राप्तं नश्येतः कृष्य जये सनि । गान्धार्या हि महाबाहो क्रोधं युज्यन् माधव ।
 सा हि नित्यं महाभागा तपसोऽपि कथिता । पुत्रपौत्रवधं श्रुत्वा भ्रुवं नः सम्प्रुधस्यति ।
 तस्याः प्रसाधनं वीर प्राप्तकालं मतं मम । कस्य तां क्रोधताच्छास्त्रं पुत्रस्यमन-कथितां ।
 वीचितुं पुत्रपः शक्यस्त्वामृते पुरुषोत्तम । तत्र मे गर्भनं प्राप्तं रीचते तव माधव ।
 गान्धार्याः क्रोधदीप्तायाः प्रशमार्थमरिन्दम् । तं हि कर्त्ता विकर्त्ता च लोकानां प्रभवाव्ययः ।
 हेतुकारणसंयुक्तैर्बन्धैः कालसमीरितैः । विप्रमेव महाबाहो गान्धारी शमयिष्यमि ।
 पितामहस्य भगवान् कृष्णस्तत्र भविष्यति । सर्वथा ते महाबाहो गान्धार्याः क्रोधनाशनं ।
 कर्त्तव्यं सान्त्वतां श्रेष्ठ पाण्डुरानां हितार्थिना । धर्मराजस्य वचनं श्रुत्वा यदुकुलोदाहः ।
 आमस्य दारुकं प्राह रथः सञ्जो विधीयतां । कैमवस्य वचः श्रुत्वा त्वमाथाऽय दारुकः ।
 न्यवेदयद्रथे सञ्जे कैमवाच महात्मने । तं रथं यादवश्रेष्ठः समाह्वय परन्तगः ।
 जगाम क्षान्तिपुरं लरितः कैमरो विभुः । ततः प्राच्यन्महाराज माधवो भगवाचयौ ।
 नागसाङ्घयन्मासाद्य प्रविशेत् च वीर्यवान् । प्रविश्य नगरं वीरो रथसोपिण्ड नादयन् ।
 विदितो धृतराष्ट्रस्य सोऽवतीर्थं रथोत्तमात् । अभ्यगच्छद्दीनात्मा धृतराष्ट्रनिवेशनं ।
 पूर्वं ज्ञाभिगतन्तव धोऽप्यगच्छदुपिसत्तमं । पादौ प्रयोद्य कृष्णस्य राधास्यपि जनार्दनः ।
 अभवाद्यदयद्वयो गान्धारीयापि कैमवः । ततस्तु यादवश्रेष्ठो धृतराष्ट्रमधाचजः ।
 पाणिमासन्व्य रजिन्द्र सुखरं प्रहरोद ह । स मङ्गलां दिवोऽमृत्यु वाक्यं शोकप्रमुद्वहं ।
 प्रचाञ्च वारिणा भवे च्छाचस्य च यथाविधि । उवाच प्रसृतं वाक्यं धृतराष्ट्रनरिन्दम् ।

१११२

१११०

१११६

१११०

न तेऽस्यविदितं किञ्चिद्भूतभयस्य भारत । कालस्य च यथा वृत्तं तत्तं सुविदितं प्रभो ।
 यदिदं पाण्डवै सर्वैश्च वित्तानुरोधिभिः । कथं कुलवयो न स्यात्तया चक्षुष्य भारत ।
 भ्रातृभिः समर्थं कृत्वा क्षान्तवान् धर्मवत्सल । द्यूतप्लुतजितैः शूद्रैर्व्यनवाशोऽयुपागतः ।
 अज्ञातवासचर्या च मानविशसमावृते । अन्ये च बहवः क्लेशास्तशकैरिव सर्वदा । १११
 मया च स्वयमागम्य युद्धकाल उपस्थिते । सर्वलोकस्य सन्निधेयं ग्रामास्तं पञ्च याचितः ।
 त्वया कालोपसृष्टेन लोभतो नापि वर्जिताः । तवापराधान्नृपते सर्वं चर्त्तं चयं गतं ।
 भीक्षेण शोमदत्तेन वाह्नोकेन कृपेण च । द्रोणेन च सपुत्रेण विदुरेण च धीमता ।
 याचितस्त्वं शर्मं नित्यं न च तत्कृतवानसि । कालोपहतचित्ता हि सर्वं मुह्यन्ति भारत ।
 यथा मूढो भवान् पूर्वमस्मिन्नर्थे समुद्यते । किमन्यत् कालयोगाद्भि दिष्टमेव परायणं । ११२
 मा च दोग्धान्हाप्राञ्च पाण्डवेषु निवेशय । श्रव्योऽप्यतिक्रमो नास्ति पाण्डवानां महात्मनां ।
 धर्मतो न्यायतश्चैव खेहतश्च परन्तप । एतत् सर्वन्तु विज्ञाय ह्यात्मदोषकृतमते ।
 असूयं पाण्डुपुत्रेषु न भवान् कर्तुमर्हति । कुल वश्य पिण्डश्च यच्च पुत्रकृतं फलं ।
 गान्धार्थ्यास्तव चैवाथ पाण्डवेषु प्रतिष्ठितं । तत्रैव कुरुगार्हूल गान्धारी च यशस्विनी ।
 मा शूचेनरगार्हूल पाण्डवान् प्रति क्लिपं । एतत्सर्वमनुश्यात्वा श्रात्मनश्च यतिक्रम । ११३
 शिवेन पाण्डवान् पाहि नमस्ते भरतर्यम । जानामि च महाबाहो धर्मराजस्य था त्वयि ।
 भक्तिभरतगार्हूल खेहस्यापि स्वभावतः । एतच्च कदनं कृत्वा शत्रूणांमपकारिणं ।
 दहते स दिवारराजैः न च शर्माधिगच्छति । तत्रैव नरगार्हूल गान्धारीश्च यशस्विनी ।
 सशेचन्नरगार्हूल शान्तिं नैवाधिगच्छति । द्विया च परयाविष्टो भवन्तं नाधिगच्छति ।
 पुत्रशोकाभिसन्तप्त बुद्धिव्याकुलितेन्द्रियं । एवमुक्त्वा महाराज धृतराष्ट्र यदूत्तम । ११४
 उवाच परमं वाक्यं गान्धारीं शोककर्मिणां । शौबलेयि निषेधं त्वयन्तां वक्ष्यामि तच्छृणु ।
 त्वत्पता नास्ति लोकैःस्मिन्नर्थे शीमन्तिनो शूभे । जानामि च यथा राज्ञि सभायां मम सन्निधौ ।
 धर्माथैर्षणं वाक्यमभयोः पचयोर्हितं । उक्तवत्यसि कल्याणि न च ते तनयैः कृतं ।
 दुर्योधनस्तया चोक्ता जयार्या परुष वच । शूणु मूढ वचो मर्षं यतो धर्मलतो जयः ।
 तदिदं ममनुप्राप्तं तव वाक्यं नृपात्मजे । एवं विदित्वा कल्याणि मा स्य शोके मनः कृयाः । ११५
 पाण्डवनापिमात्राप मा ते बुद्धिः कदाचन । शक्रा चासि महाभागे श्रियर्वै सचराचरं ।
 यदुया क्रोधदोसेन निर्दिग्धुं तपसो बलात् । वासुदेववचः श्रुत्वा गान्धारी वाक्यमत्रवोत् ।
 श्वमेतन्महाबाहो यथा वदसि केशव । आधिभिर्दृष्टमानाया मति सञ्चलिता मम ।
 या मे व्यवस्थिता युसा तव वाक्यं जनाईन । राज्ञस्त्वन्वस्य दृष्टस्य हतपुत्रस्य केशव ।
 मत्प्रतिः संहितंभरिः पाण्डोर्दिपदाम्बर । एतावदुक्त्वा वचनं मुखं प्रच्छाद्य वासवा । ११६
 पुत्रशोकाभिसन्तप्ता गान्धारी भररोद च । तत एनां महाबाहो केशव शोककर्मिणां ।

हेतुकारणसंयुक्तैर्वाक्त्रैराद्यासयत् प्रभुः । समाशास्य च गान्धारीं धृतराष्ट्रं माधवः ।

द्रेणिमद्भक्तितं भावमवबुध्यत केवचः । ततस्त्वरित उत्याय पादौ मूर्ध्ना प्रणम्य च ।

द्वैपायनस्य राजेन्द्र ततः कौरवमब्रवीत् । आष्टच्छे त्वां कुरुश्रेष्ठ मा च शोके मनः कृत्याः ।

द्रेणिः पापोऽस्त्यभिप्रायस्तेनास्मि महभोत्थितः । पाण्डवानां वधेः रात्रौ वुद्धिस्तेन प्रदर्शितः ।

११०१

एतच्छ्रुत्वा तु वचनं गान्धार्या सहितोऽब्रवीत् । धृतराष्ट्रो महाबाहुः केवचं केमिसूदनं ।

शोभं गच्छ महाबाहो पाण्डवान् परिपालय । भूयस्त्वया समेत्यामि चित्रमेव जनाईन ।

प्रात्यात्ततस्तत्वरितो दारुकेश सचाच्युतः । वासुदेवे गते राजन् धृतराष्ट्रं जनेयवं ।

आद्यासयदमेयात्मा व्याधो लोकनमस्कृतः । वासुदेवोऽपि धर्मात्मा कृतकृत्या जगाम ह ।

शिविरं चाक्षिणपुरात् दिदृक्षुः पाण्डवानृप । आगम्य शिविरं रात्रौ सोऽभ्यगच्छत पाण्डवान् ।

११००

तत्र तेभ्यः समाख्याय सहितलौः समाहितः ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि धृतराष्ट्रगान्धारीप्रबोधने चतुःषष्टोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ अघिष्ठितः पदा मूर्च्छिं भग्नसकथो महीकृतः । शौटीर्यमानी पुत्रो मे किमभायत सञ्जय ।

अत्यर्थकोपनो राजा जातवैरस्य पाण्डुपु । व्यसनं परमं प्रातः किमाह परमाहवे ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ गृष्टुण राजन् प्रवक्ष्यामि यथा वृत्तं नराधिप । राज्ञा यदुक्तं भग्नैः तस्मिन् व्यसनं आगतं ।

भग्नसकथो नृपो राजन् पाण्डुना सोऽवगुण्ठितः । यमपयमूर्च्छं जाल्म्यं वीक्ष्य शैव दिशो द्रव ।

११०५

किञ्चात्रियस्य यत्नेन नियस्यनुसरो यथा । संरम्भायुपरोताभ्यां नेचाभ्यामभिवोक्ष्य मां ।

बाहू धरण्या निष्पिष्य मुञ्जर्भन्त इव द्विपः । प्रकीर्षान् मूर्च्छंजान् धुम्बन् दनोईन्तानुपस्पृशन् ।

महयन् पाण्डवं ज्येष्ठं नियस्येदमथाब्रवीत् । भोग्ने शान्तगवे नाथे कौं शस्त्रभृताम्बरे ।

गौतमे शकुनौ चापि द्रेणिं चास्त्रभृताम्बरे । अथत्यासि तथा शक्ये शूरे च छतवर्षणि ।

इमामवस्थां प्राशोऽस्मि कालो वै दुरितत्रमः । एकादशचमभृतां सोऽहमेतां दशं गतः ।

११००

कालं प्राप्य महाबाहो न कश्चिदभिवर्त्तते । आख्यातव्यं मदीयानां येऽस्मिन् जीवन्ति संयुगे ।

यथाऽहं भीमसेनेन व्युत्क्रम्य सेमयं हतः । बद्धनि सुनृशंसानि छतानि खलु पाण्डवेः ।

भूरित्रवसि कर्णे च भोग्ने द्रेणिं च शोर्मति । रदञ्चाकोर्त्तिजे कर्म नृपैषेः पाण्डवेः हतेः ।

येन ते समु निर्व्वेदं गमिष्यन्ति हि मे मतिः । का प्रीतिः सत्ययुक्तस्य छलोपाधिष्टनञ्जं ।

को वा समयभेत्तारं बुधः संमनुमर्षति । अथर्षेण जयं सन्धा को नु पश्येत् पटिष्ठः ।

यथा भंश्यते पापः पाण्डुपुत्रो ह्येकोदरः । किञ्च चित्रमतस्त्वद्य भग्नसकथं शक्यम् ।

कुङ्कलं भीमसेनेन पादेन सृष्टितं गिरः । प्रतपन्तं त्रिया श्रुष्टं वर्त्तमानश्च बभूव ।

एवं कुर्यान्नरो यो हि स वै सञ्जय पूजितः । अभिभौ युद्धपर्यन्तं मनःशक्तं किञ्च न मे ।

तौ हि सञ्जय दुःखार्त्तौ निघाण्यौ वचनद्वि मे । इष्टं भूया भूयः कल्प्यतेऽस्माकं यदाऽनन्तः ।

मूर्च्छिं स्थितमनिवाणं जीवतानिव सञ्जय । दत्ता दद्यात् पयार्त्तं किञ्चिद्विदं इदं ।

अमित्रा वाधिताः सर्वे को नु खन्तरो मया । सान्निता बान्धवाः सर्वे दृश्यः संपूजितो जनः ।

चितयं सेवित सर्वे को नु खन्तरो मया । आञ्जनं नृपमुख्येषु मानः प्रातः सुदुर्लभः ।

अजानेयैस्तया यातं को नु खन्तरो मया । यातानि परराष्ट्राणि नृपा भुक्ताश्च दासवत् ।

प्रियेभ्यः प्रकृतं साधु को नु खन्तरो मया । अधीतं विधिवद्दत्तं प्राप्तमायुर्निरामयं ।

स्वधर्मविजिता लोका को नु खन्तरो मया । दिव्या नार्हं जितं संख्ये परान् प्रैव्यवदाश्रितः ।

दिव्या मे विपुला लक्ष्मोऽस्ति त्वन्यगता विभो । यदिष्टं चत्तवन्धूनां स्वधर्ममनुतिष्ठतां ।

निधनं तन्मया प्राप्तं को नु खन्तरो मया । दिव्या नार्हं परादृष्टो वैरातुः प्राकृतवञ्जितः ।

दिव्या नावमिति काश्चिद्भ्रजित्वाऽनुपराजितः । सुप्तं वाऽथ प्रमत्तं वा यथा हन्याद्विषेण वा ।

एवं व्युत्क्रान्धर्मेण व्युत्क्रम्य समयं हतं । अश्रुत्यामा महाभाग, कृतवर्था च सात्त्वतः ।

द्वयः सारद्वतसैव वक्तव्या वचनान्मम । अधर्मेण प्रवृत्तानां पाशडवानामनेकशः ।

विद्यासं समयप्रानां न यूयं गन्तुमर्हथ । दतिकान्स्त्रात्रवीद्राजा पुत्रले सत्यविक्रम ।

अधर्माद्भोमधेनेन निहतोऽहं यथा रणे । सोऽहं त्राणं स्वर्गते कर्णप्रभ्यावुभौ तथा ।

दृष्टेनं महावैर्यं शकुनिश्चापि शैवलं । जलसन्धं महावैर्यं भगदत्तश्च पार्थिवं ।

सोमदत्तं महेश्वाभं सैन्धवश्च जयद्रथं । दुःशासनपुरोगांश्च भ्रातृनात्मसमोस्तया ।

दौःप्रासनिश्च विक्रान्तं लक्ष्मणश्चात्मशत्रुभौ । रताद्यान्याश्च सुवङ्गनदोपांश्च सहस्रशः ।

पृष्ठतोऽनुगमिष्यामि सार्यहीना यथाऽश्वगः । कथं भ्रातृन् हतान् श्रुत्वा भर्तारश्च स्वसा मम ।

रोरुदमाणा दुःपार्तां दुःशला सा भविष्यति । सुपाभिः प्रघुपाभिय दृष्ट्वा राजा पिता मम ।

गान्धारीसहितैव कां गर्ति प्रतिपस्यति । नूनं लक्ष्मणमाताऽपि हतपुत्रा हतेयरा ।

विनाशं यास्यति विभं कन्याषो व्रयुलोचना । यदि जानाति चार्थाक, परित्राड्वाग्निशरदः ।

करिष्यति महावाहो भुवद्यापचितं मम । समन्तपञ्चके पुण्ये त्रिषु लोकेषु विश्रुते ।

अहं निधनमायाच लोकां प्रोक्ष्यामि शायतान् । ततो जनसदस्यापि वाप्यपूर्षानि मारिष ।

प्रस्ताप नृपते, श्रुत्वा व्यद्रवन्त दिवो दश । समागरवना घोरा पृथिवी सचराचरा ।

षषासाय सनिर्ज्ञादा दिशदैवाविलाऽभवन् । ते द्रोणपुत्रमायाच यथा वृत्तं न्यवेदयन् ।

परशारं गदायुद्धे पार्थिवश्च पालनं । तदाप्याय ततः सर्वे द्रोणपुत्रस्य भारत ।

ध्यात्वा च मुचिर क्वाश्च जमुरात्तां ययागतं ।

इति श्रीमहाभारते मद्रथपर्वणि गदायुद्धपर्वणि दुर्योधनविनाये पद्यपद्योऽध्यायः ॥ ६५ ॥

॥ मध्यप उवाच ॥ पतिकाना सकाम्यन्तु श्रुत्वा दुर्योधनं हतं । हतविष्टाधरयो राजन् कैरवाप्यो महारथाः ।

विभिभिन्दा द्वैर्धर्मैर्दानीमरन्निभिः । अश्रुत्यामा दृष्टयैव कृतवर्था च सात्त्वतः ।

भरतिः स्वनेरधैरैकोऽधनमुपागमन् । तत्रापस्त्रास्त्रास्त्रान् धातृन् राक्षं निपातिते ।

दृभयं वाऽदुर्भेगेन महाद, सं यथा वने । भूमौ विषेष्टमानसं हपिरंश्च समुपितं ।

महागजमिवारण्ये व्याधेन विनिपातितं । विवर्त्तमानं वज्रयो रुधिरौघपरिभुतं ।
 यदृच्छया निपतितं चक्रमादित्यगोचरं । महावातसमुत्थेन शंखुष्कमिव सागरं ।
 पूर्णचन्द्रमिव व्योम्नि तुषारावृतमण्डलं । रेणुध्वस्तं दीर्घभुजं मातङ्गसमविक्रमं ।
 द्रुतं भूतगणैर्घोरैः क्रव्यादैश्च समन्ततः । यथा धनं लिप्यमानैर्भ्रैरुपतिषत्सप्तमं ।
 भुकुटीकृतवह्नात्सं क्रोधादुदृत्तचक्षुषं । सामर्पणं नरव्याधं व्याधं निपतितं यथा ।
 तेतं दृष्ट्वा महेश्वासा भूतले पतितं नृपं । मोहमभ्यागमन् सर्व्वे ह्यप्रमत्तयो रथाः ।
 श्वतीर्थं रथेभ्यश्च प्राद्रवपाजसन्निधौ । दुर्व्याधनद्य सम्प्रेक्ष्य सर्व्वे भूमानुपाविशन् ।
 ततो द्रौणिसंहराज वाप्यपूर्णचणः यमन् । उवाच भरतश्रेष्ठ सर्व्वलोकेश्वरेश्वरं ।
 न नूनं विद्यते सत्यं मानुषे किञ्चिदेव हि । यत्र त्वं पुरुषव्याघ्र श्रेषे पांशुपु रूपितः ।
 भूत्वा हि नृपतिः पूर्वं समाज्ञाय च मेदिनीं । कथमेकोऽथ राजेन्द्र तिष्ठथे निर्जने वने ।
 दुःशासनं न पश्यामि नापि कर्णे महारथं । नापि तान् सुहृदः सर्व्वान् किमिदं भरतर्षभ ।
 दुःखं नूनं क्षतान्तस्य गतिं ज्ञातुं कथञ्चन । लोकानाञ्च भवान् यत्र श्रेषे पांशुपु रूपितः ।
 स्य मूर्द्ध्निभिषिकानामपे गला परन्तपः । स भृशं यसते पांशुं पश्य कालस्य पर्यर्थं ।
 क्व ते तदमलं च्छत्रं व्यजनं क्व च पार्थिव । सा च ते महती सेवा क्व गता पार्थिवोत्तम ।
 दुर्विज्ञेया गतिर्नूनं कार्याणां कारणान्तरे । यद्वै लोकगुरुभूत्वा भवानेतां दशाङ्गतः ।
 श्रुत्वा धर्ममर्थेषु भुवं श्रीरुपलक्ष्यते । भवतो व्यपनं दृष्ट्वा श्रकविस्मिर्द्विगो मृगं ।
 तस्य तदचनं श्रुत्वा दुःखितस्य विशेषतः । उवाच राजन् पुत्रक्षे प्राप्तकालमिदं वचः ।
 विमृश्य मेने पाणिभ्यां शोकजं वाप्यमुत्सृजन् । ह्यपादीन् स तदा वीरान् सर्व्वानेव नराधिपः ।
 इदृशो मर्त्यधर्मोऽयं धात्रा निर्दिष्ट उच्यते । विनाशः सर्व्वभूतानां कालपर्यायमागतः ।
 सोऽयं मां समनुप्राप्तः प्रत्यक्षं भवतां हि यः । श्रयिवो पालयित्वाऽहमेतां निष्ठामुपागतः ।
 दिव्या नाहं परावृत्तो युद्धे कस्यचिदापदि । दिव्याऽहं निहतः पापैश्चल्लेनैव विशेषतः ।
 उत्साहस्य क्रुतो नित्यं मया दिव्या युयुत्सता । दिव्या चास्मिन् हतो युद्धे निहतमतिशान्भवः ।
 दिव्या च वोऽहं पश्यामि मुक्कानस्माञ्जनचपात् । स्फुटिपुकांश्च कक्षांश्च तन्मे प्रियमनुत्तमं ।
 मा भवन्तोऽत्र तथन्तां भैरुदात्रिधनेन मे । यदि वेदाः प्रमाणं वोऽजिता लोका मयाऽक्षयाः ।
 मन्यमानः प्रभावश्च ह्युपस्थामिततेजसः । तेन न च्यावितयाहं चतुर्धर्मात् स्खनुष्ठितात् ।
 स मया समनुप्राप्तो नास्मि श्रेष्ठ्यः कथञ्चन । कृतं भवद्भिः सदृशमनुरूपमिवात्मानं ।
 पतितं विजये नित्यं दैवन्तु दुरतिक्रमं । रतावदुक्ता वचनं वाप्यव्याकुललोचनः ।
 द्रुष्णो बभूव राजेन्द्र रज्ज्वाञ्जौ विद्धलो भृशं । तथा तु दृष्ट्वा राजानं वाप्यशोकसमन्वितं ।
 द्रौणिः क्रोधेन ज्वाल यथा वह्निर्जगत्स्ये । स तु क्रोधसमाविष्टः पाणौ पाणिं निपीड्य ह ।
 वाप्यविह्वलया वाधा राजानमिदमब्रवीत् । पिता मे निहतः कुद्वैः सुनृशंघेन कर्मणा ।

६१

६१२

६१०

६१५

६१६

६१३

न तथा तेन तथामि यथा राजस्वयाऽद्य वै । शृणु चेदं वचो मद्गो मत्पुत्रेण वदतः प्रभो ।
 दृष्टापूतनं दानेन धर्मैण मुञ्चतेन च । अथाहं सर्वपाप्मालान् वामुदेवस्य पश्यतः ।
 सर्वपापैर्हि मेवामि प्रेतराजनिवेशनं । अनुष्ठान्तु महाराज भवान्मे दातुमर्हति ।
 इति श्रुत्वा तु वचनं द्रोणपुत्रस्य कौरवः । मनसः प्रीतिजननं कृपं वचनमब्रवीत् ।
 आचार्य्यं शीघ्रं कलशं जलपूर्णं समानय । स तद्वचनमाज्ञाय रात्रौ ब्राह्मणवत्तमः ।
 कलशं पूर्णमादाय राजोऽन्तिकमुपागमत् । तमब्रवीन्महाराज पुत्रस्तव विशाप्तये ।
 ममाज्ञया द्विजश्रेष्ठ द्रोणपुत्रोऽभिपिच्यतां । सैनापत्येन भद्रन्ते मम चेदिच्छसि प्रिये ।
 राज्ञी नियोगाद्योद्धृत्य ब्राह्मणेन विशेषतः । वर्त्तताः चक्षुर्धर्मेषु श्रेवं धर्मविदेा विदुः ।
 राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा रूपः शारद्वतस्तुतः । द्रौणिं राज्ञी नियोगेन सैनापत्येऽभ्यषेचयत् ।
 शोऽभिपिक्तो महाराज परित्यज्य नृपोत्तमं । प्रथयौ सिंहनादेन दिशः सर्वा विनादयन् ।
 दुर्योधनोऽपि राजेन्द्र शोणितेन परिलुतः । तां निशां प्रतिपेदेऽय सर्वस्रुतभयावहां ।
 अपकम्बं तु ते हृष्यं तस्मादायोधनानृप । शोकधंविग्रमनसश्चिन्ताध्यानपराऽभवन् ।
 इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि अथत्यामसैनापत्याभिषेके षट्षष्टोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

॥ समाप्तश्चेदं शल्यपर्वणं ॥

श्रीमहाभारतं

॥ सौप्तिकपर्व ॥

नारायणं नमस्कृत्य नरक्षैव नरोत्तमं । देवीं सरस्वतीक्षैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततस्ते सहिता वीरा प्रयाता दक्षिणामुखा । उपास्तमनवेलायां शिविराभ्यासमागताः ।

विमुच्य वाचांस्वरिता भीता, समभवंस्तदा । गहनं देशमाधाद्य प्रच्छन्ना न्यविशन्त ते ।

सेनानिवेशमभितो नातिदूरमवस्थिता । निष्कृत्वा निशितै, शस्त्रै समन्तात् घतविचिता ।

दीर्घमुष्णञ्च नियस्य पाण्डवान्वचिन्तयन् । श्रुत्वा च निनदं घोरं पाण्डवानां जयैषिणा ।

अनुसारभयाद्भीता, प्राञ्जुखा, प्राद्रवन् पुनः । ते मूढकर्त्तान्ततो गत्वा श्रान्तवाहा, पिपासिता ।

नामृष्यन्त महेश्वासा, क्रोधासर्षवप्रवृत्ता । राक्षो वधेन सन्तप्ता मुहूर्त्तं समवस्थिता ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ अश्रद्धेयमिदं कर्षं कृतं भीमेन सञ्जय । यत्स नागायुतप्राणं पुत्रो मम निपातितः ।

अवश्य सर्वभूताना वञ्चयंश्चनो युवा । पाण्डवै समरे पुत्रो निहतो मम सञ्जय ।

नादिष्टमभतिक्रान्तुं शक्य गावलाणे नरे । यत्समेत्य रणे पौर्यै पुत्रो मम निपातितः ।

अद्रिधारमयं नूनं हृदयं मम सञ्जय । हतं पुत्रघतं श्रुत्वा यत्र दीर्घं सस्रधा ।

कथं हि हृद्भूमियुग हतपुत्रं भविष्यति । न ह्यहं पाण्डवेयस्य विषये वस्तुमुत्सहे ।

कथं राज्ञ पिता भूत्वा स्वयं राजा च सञ्जय । प्रेक्ष्यभूतं प्रवृत्तं पाण्डवेयस्य शासनात् ।

आज्ञाय शयिवो सर्वां स्त्रिया मूर्द्धनि सञ्जय । येन पुत्रघतं पूर्णमेकेन निहतं मम ।

कृतं सत्यं वचस्यस्य विदुरस्य महात्मन । अकुर्वता वचलेन मम पुत्रेण सञ्जय ।

कथमस्य भवित्यामि प्रेष्यभूतो दुरन्तकृत् । कथं भीमस्य वाक्यानि श्रोतुं शक्यामि सञ्जय ।

अधर्षेण हते तात पुत्रे दुर्व्यो धने मम । कृतवर्षां क्षपो द्वौणिः किमकुर्वन्त सञ्जय ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ गत्वा तु तावका रामन्नातिदूरमवस्थिता । अपश्यन्त वनघोरं नानाद्रुमव्रतादृष्टं ।

ते मुहूर्त्तान्तु विश्रम्य सन्ततोर्धेर्धेरात्तमे । सूर्यास्तमनवेलायां समासेदुर्गहृदयं ।

नानामृगगणैर्जुष्टं नानापविगणायतं । नानाद्रुमस्रताच्छ्रं नानावाहलनिर्वचिनं ।

नानातेयैः समाकीर्णं नानापुण्यापशोभितं । पद्मिनीशतसञ्चर्यं नोन्नत्यलसमायुतं ।
 प्रविश्य तदनं धीरं वोचमाणाः समन्ततः । शाखासहस्रसञ्चर्यं न्योषं ददृशुस्ततः ।
 उपेत्य तु तदा राजन् न्योषं ते महारथाः । ददृशुर्दिपदां श्रेष्ठाः श्रेष्ठं तं वै वनस्थितिं ।
 तेऽततोर्थे रथेभ्यश्च विप्रमुच्य च वाजिनः । उपस्यूय्य यथान्यायं सन्ध्यामन्वासत प्रभो ।
 ततोऽस्य पर्वतश्रेष्ठमनुप्राप्ते दिवाकरे । सर्वस्य जगते धात्री शर्व्वरी समपद्यत ।
 गहनवचताराभिः सन्पूर्णाभिरलङ्कृतं । नभोऽंशुकमिवाभाति प्रेक्षणीयं समन्ततः ।
 इच्छया ते प्रवृत्तान्ति ये सत्त्वा रात्रिचारिणः । दिवाचराय्य ये सत्त्वास्ते निद्रावशमागताः ।
 रात्रिचराराणां सत्त्वानां निर्धायोऽभूमुदारुणः । क्रत्यादाश्च प्रमुदिता धीरा प्राप्ता च शर्व्वरी ।
 तस्मिन्नात्रिमुखे घोरं दुःखशोकसमन्विताः । कृतवर्षा कृपो द्रौणिरुपोपविबिभ्रुः समं ।
 तत्रोपविष्टाः शोचन्तो न्योषोधस्य समीपतः । तमेवार्थमतिक्रान्ते कुरुपाण्डवयोः क्षयं ।
 निद्रया च परीताङ्गा निषेदुर्झरणीतले । श्रमेण सुष्टुढं युक्ता विचिता विविधैः शरैः ।
 ततो निद्रावशं प्राप्ता कृपभोजौ महारथौ । सुखोपितावदुःखार्थं निवसौ धरणीतले ।
 तौ तु सुप्तौ महाराज श्रमशोकसमन्वितौ । महाहृदयनोपेतौ भ्रमावेव ह्यनाथवत् ।
 क्रोधाधमर्षवशं प्राप्ते द्रोणपुत्रस्त भारत । न वै स्रस जगामाद्य निद्रां शर्ष इव यस्मिन् ।
 न लेभे स तु निद्रां वै दह्यमानो हि मत्सुना । वीबाह्यके महाबाह्मसहस्रं घोरदर्शनं ।
 वीचमाणो वनेदिशं नानासत्त्वैर्निवेदितं । श्रपश्यत् महाबाह्मन्योषं वायुशैल्यैतं ।
 तत्र काकसहस्राणि तां निशां पर्यन्नाथयन् । सुखं स्वपन्ति कौरव्य इत्यकृप्यगुपाश्रयाः ।
 सुप्त्यु तेषु काकेषु विश्रब्धेषु समन्ततः । सोऽपश्यत् स हृषायान्ममुलूकं घोरदर्शनं ।
 महास्त्रनं महाकार्यं हृद्यं वं वभुपिङ्गलं । सुदीर्घोष्णानखरं सुपर्णिव वैगित ।
 सोऽय शर्व्वं मृदुं कृत्वा लीयमान दवाण्डजः । न्योषोधस्ततः शाखां प्रार्थयामास भारत ।
 शत्रिपत्य तु शाखायां न्योषोधस्य विहङ्गमः । प्राप्रान् जघान सुवह्मन् वायसान् वायसान्तक ।
 केपाद्दिदच्छिनत्यचाञ्जिरांसि च चकर्त्त ह । चरणाञ्चैव केपाद्दिदमभ्रं चरणायुधः ।
 चपेनाद्यय चलवान् येऽस्य दृष्टिपथे स्थिताः । तेषां शरीरावयवैः शरीरैश्च विशास्यते ।
 न्योषोधमण्डले सर्व्वं सञ्चर्यं सर्व्वतोऽभवत् । तांस्तु हत्वा ततः काकान् कौशिको मुदितोऽभवत् ।
 प्रतिष्ठय यथाकामं श्रुचूणां श्रुसुदनः । तदृष्ट्वा शोषं कर्म्म कौशिकेन कृतं निश्चि ।
 तद्भावे कृतसहस्रो द्रौणिरैकोऽनुचिन्तयत् । उपदेशः कृतोऽनेन पक्षिणा मम संयुगे ।
 श्रुचूणां क्षयणे युक्तः प्राज्ञः काक्षय मे मतः । नाद्य शक्यां मया हन्तुं पाण्डवा जितकाशिनः ।
 यत्नन्तः कृतोऽप्राज्ञः प्रातल्लजाः प्रहारिणः । राज्ञः सकामान्तेपान्तु मर्त्तशान्तौ यधो मया ।
 पतन्नाग्निमर्मां दृष्ट्वास्त्रयात्प्रकिञ्चिन्निर्वा । न्यायतो युध्यमानस्य प्राणत्वागो न क्षुभ्रयः ।
 दहना च भवेत् भिक्षिः श्रुचूणास क्षयो महान् । ततः संश्रयितादर्थोऽद्योऽर्थो निःश्रयो भवेत् ।

ते जना वज्र मन्वन्ते ये च शास्त्रविशारदाः । यच्चाप्यत्र भवेदाक्यं गर्हितं लोकनिन्दितं ।
कर्त्तव्यं तन्मनुष्येण चतुर्धर्मेण वर्त्तता । निन्दितानि च सर्वेषां कुस्मितानि पदे पदे ।
सोपधानि कृतान्येव पाण्डवैरकृतात्मभिः । अस्मिन्नर्थे पुरा गीताः श्रूयन्ते धर्मचिन्तकैः ।
श्लोका न्यायमनेकस्त्रिंशत्तार्थास्तत्त्वदर्शिभिः । परिस्थाने विदीर्षे वा भुञ्जान् वाऽपि शत्रुभिः ।
प्रस्थाने वा प्रवेगे वा प्रहर्त्तव्यं रिपोर्बलं । निद्रार्त्तमङ्गुराचै च तथा नष्टप्रणायकम् ।

भिक्षुयाद्यं बलं यच्च दिधा युक्तञ्च यद्भवेत् । इत्येवं नियमं चक्रे सुप्तानां निशि मारणे ।
पाण्डूनां सह पाञ्चालैर्द्रोणपुत्रेण प्रतापवान् । स क्रूरां मतिमास्थाय विनिश्चित्य मुहुर्मुहुः ।
सुप्तौ प्राबोधयन्तौ तु मातुलं भोजमेव च । तौ प्रबुद्धौ महात्मानौ कृपभोजौ महाबलौ ।
नोत्तरं प्रतिपद्येतां तत्र युक्तं द्विया दृते । स मुहूर्त्तमिव ध्यात्वा वाप्यविज्जलमवरोत् ।
इतो दुर्व्योधनो राजा एकवीरो महाबलः । यस्त्वार्यं वैरमस्माभिरासक्तं पाण्डवैः सह ।

एकाकी वज्रभिः दुर्द्वैराह्वेऽङ्गुलविक्रमः । पातितो भीमसेनेन एकादशचमूपतिः ।
दृकोदरेण सुद्रेण सनुशंसमिदं कृतं । मूर्द्धाभिपिकृत्य शिरः पादेन परिस्फुटा ।
विनर्हन्ति च पाञ्चालाः खेलन्ति च हसन्ति च । धमन्ति शङ्खान् शनोश्च दृष्ट्वा घ्नन्ति च दुन्दुभीन् ।

वादित्रघोषस्तमुलो विमिश्रः शङ्खनिःस्रवः । अनिलेनेरितो धारो दिशः पूरयतीव ह ।
अश्वानां घेपमानानां गजानाञ्चैव दृहतां । सिंहनादश्च गुरुराणां श्रूयते सुमहानयं ।
दिशं प्राची समाश्रित्य दृष्टानां गच्छतां भृशं । रथनेमिस्त्रनाञ्चैव श्रूयन्ते लोमहर्षणाः ।
पाण्डवैर्धातृन्तराष्ट्राणां यदिदं कदमङ्गुलं । वयमेव त्रयः शिष्टा अस्मिन्नाहति वैशभे ।

केचिन्नागशतप्राणाः केचित् सर्वास्त्रकोविदाः । निहताः पाण्डवैस्ते मन्वे कालस्य पर्थयं ।
एवमेतेन भाव्यं हि नूनं कार्येण तत्ततः । यथा ह्यस्त्रेऽशौ निष्ठा कृते कार्येऽपि दुष्करे ।
भवतोस्तु यदि प्रज्ञा न मोहादपनीयते । व्यापन्नेऽस्मिन्महत्वर्ये यत्र श्रेयस्तदुद्यतां ।
इति श्रोमहाभारते सौप्तिकपर्वणि त्रैण्णिमन्त्रणार्था प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

॥ कृप उवाच ॥ श्रुतन्ते वचनं सर्वं यद्यदुक्तं त्वया विभो । ममापि तु वचः किञ्चिच्छृणुष्याद्य महाभुजः ।

श्रावद्वा मानुषाः सर्वे निवद्वाः कर्मणोर्दयोः । दैवे पुरुषकारे च परं ताभ्यां न विद्यते ।
नहि दैवेन मिथ्यन्ति कार्याप्येकेन सत्तम । न चापि कर्मणैकेन दाभ्यां सिद्धिस्तु योगतः ।
ताभ्यामुभाभ्यां सर्वार्थां निवद्वा अथमोत्तमाः । प्रवृत्ताश्चैव दृश्यन्ते निवृत्ताश्चैव सर्वशः ।
पर्वन्त्यः पर्वन्ते वर्धन् किन्तु साधयते फलं । कृष्टे चैव तथा वर्धन् किं न साधयते फलं ।

उत्थानञ्चापि दैवस्य ह्यनुत्थानञ्च दैवतं । व्यर्थं भवति सर्वत्र पूर्वस्तत्र विनिययः ।
सुदृष्टे च यथा दैवे सम्यक् चैव कर्षिते । वीजं महागुणं भूयात्तया सिद्धिर्हि मानुषो ।
तयोर्दिवं विनिश्चित्य स्वयश्चैव प्रवर्त्तते । प्राज्ञाः पुरुषकारे तु वर्त्तन्ते दाक्ष्यमाश्रिताः ।
ताभ्यां सर्वे हि कार्यार्था मनुष्याणां नरर्षभ । विषेष्टन्तः स्य दृश्यन्ते निवृत्तास्तु तथैव च ।

कृतः पुरुषकारश्च योऽपि दैवेन सिध्यति । तथाऽस्य कर्मणः कर्तुरभिनर्त्तते फलं ।
 उत्थानञ्च मनुष्याणां दक्षाणां दैववर्जितं । अफलं दृश्यते लोके सम्यग्युपपादितं ।
 तत्रालसा मनुष्याणां ये भवन्त्यमनस्विनः । उत्थानन्ते विगर्हन्ति प्राज्ञानान्त्र राचते ।
 प्रायशो हि कृतं कर्म नाफलं दृश्यते भुवि । अकृत्वा च पुनर्दुःखं कर्म्यपश्यन्महाफलं ।
 चेष्टामकुर्वन्नभते यदि किञ्चिदृच्छया । यो वा न लभते कृत्वा दुर्दृशो तावुभावपि ।
 शक्नोति जीवितुं दक्षो लालसः सुखमेधते । दृश्यन्ते जीवलोकैऽभिन्दन्वाः प्रायेः हितैषिणः ।
 यदि दक्षः समारम्भात् कर्मणि नाश्रुते फलं । नास्व वाच्यं भवेत् किञ्चित् लब्ध्वयं वाऽधिगच्छति ।
 अकृत्वा कर्म यो लोके फलं विन्दति धिष्ठितः । स तु वक्तव्यतां याति दैव्यो भवति भूयशः ।
 स्वमेतदनादृत्य वर्त्तते यस्वतोऽन्यथा । स करोत्यात्मनोऽनर्थानेष बुद्धिमतां नयः ।
 हीनं पुरुषकोरेण यद् दैवेन वा पुनः । कारणाभ्यामर्थैताभ्यामुत्थानमफलं भवेत् ।
 हीनं पुरुषकारेण कर्मन्विह न सिध्यति । दैवतेभ्यो नमस्कृत्य यस्वर्थान् सम्यगोहते ।
 दक्षो दाक्षिण्यमप्यत्रो न स भोषैर्ब्रिंहन्त्ये । सम्यगोहा पुनरियं यो वृद्धानुपभवेत् ।
 आपृच्छति च यच्छ्रेयः करोति च हितं वचः । उत्थायोत्थाय हि सदा प्रष्टव्य वृद्धसम्भवाः ।
 ते स योगे परं भून् तन्मूला सिद्धिरुच्यते । वृद्धानां वचनं श्रुत्वा योऽभ्युत्थानं प्रयोजयेत् ।
 उत्थानस्य फलं सम्यक् तदा स लभते चिरान् । रागात् क्रोधाद्भयास्त्रेभ्योऽर्थानीदृति मानवः ।
 श्रुतौ यदावमानी च म श्रीचं भ्रम्यते त्रियः । मोऽयं दुर्व्योधनेनार्थो लुब्धेनादीर्घदर्शिना ।
 असमर्थः समारथो मूढत्वादपि चिन्तितः । हितबुद्धीननादृत्य संमव्यासाधुभिः सह ।
 वार्यमापोऽकरोदैरं पापइवैर्गुणवत्तरैः । पूर्वमप्यतिदुःखो लो न धैर्यं कर्तुमर्हति ।
 तपार्थं विपन्ने हि मित्राणां न कृतं वचः । अनुवर्त्तामहे यस्तु तं वयं पापपूरुषं ।
 अस्मानप्यनयस्तस्मान् प्रीतिऽयं दारुणो महान् । अनेन तु ममाद्यापि व्यसनेनोपतापिता ।
 बुद्धिचिन्तयतः किञ्चित् संशेषो नावबुध्यते । मुञ्जता तु मनुष्येण प्रष्टव्याः सुहृदो जनाः ।
 तत्रास्य बुद्धिचिन्तयत्तत्र श्रेयश्च पश्यति । ततोऽन्य मूलं कार्याणां बुद्ध्या निश्चित्य वैबुधाः ।
 तेऽथ शृष्टा यथा ब्रूयन्तत्कर्त्तव्यं तथा भवेत् । ते वयं शतराष्ट्रस्य गान्धारोश्च समेतश्च ।
 उपशृङ्गामहे गत्वा विदुरश्च महामतिं । ते शृष्टान्त्तु यदेयुर्धृष्टेय्यो न समनन्तरं ।
 तदप्राप्तिः पुनः कार्यं इति मे नैष्टिकी मतिः । अनारम्भान्तु कार्याणां नार्थः सपद्यते कश्चित् ।
 कृतं पुरुषकारं तु येषां कार्यं न सिध्यति । दैवतोपहतास्ते तु नात्र कार्या विचारणा ।
 इति श्रीमहाभारते भौतिकपर्वणि त्रेणिकपर्वणादे द्वितीयाऽध्यायः ॥ २ ॥
 ॥ अथ उपशृङ्गाय ॥ इत्यथ वचनं श्रुत्वा धर्मार्थसहितं गृह्णं । अथत्यामा महाराज दुःखप्रोक्तसमन्वितः ।
 दृष्टमान्त्तु भोक्तेन प्रदोऽनादिना यथा । क्रूरं मनस्यतः कृत्वा तावुभौ प्रथभापत ।
 पुरुषे पुरुषे बुद्धिः पा भवति प्रीभना । तुदन्ति च प्रयत्नं प्रथया ते स्वधा स्वधा ।

- ५ सर्व्वे हि मन्यन्ते लोक आत्मानं बुद्धिमत्तरं । सर्व्वस्यात्मा वङ्गमतः । सर्व्वात्मान प्रशंसति ।
 सर्व्वस्य हि स्वका प्रजा साधुवादे प्रतिष्ठिता । परबुद्धिश्च निन्दन्ति स्वं प्रशंसन्ति चासहत् ।
 कारणान्तरयोगेन योगे येषां समागतिः । अन्योन्वेन च तुष्यन्ति वङ्गमन्यन्ति चासहत् । ११०
- तस्यैव तु मनुष्यस्य सा सा बुद्धिसदा तदा । कालयोगे विपर्य्यासं प्राथ्यान्योन्यं विपद्यते ।
 त्रिचिन्तानु चिन्तानां मनुष्याणां विशेषतः । चित्तवैकल्यामासाद्य सा सा बुद्धिः प्रजायते ।
 यथा हि वैद्यः कुशलो ज्ञात्वा व्याधिं यथाविधि । भैषज्यं कुरुते योगात् प्रशमार्यमिति प्रभो ।
 एवं कार्यस्य योगार्थं बुद्धि कुर्वन्ति मानवाः । प्रजया हि स्वया युक्तास्ताश्च निन्दन्ति मानवाः ।
 अन्यया यौवने मर्त्या बुद्ध्या भवति मोहितः । मध्येऽन्यया जरायान्तु शोऽन्यां रोचयते मतिं । ११५
- व्यसनं वा महाघोरं सन्दुद्धिश्चापि तादृशी । श्रवाण्य पुरुषो भोज कुरुते बुद्धिवैकतिं ।
 एकस्मिन्नेव पुरुषे सा सा बुद्धिसदा तदा । भवत्यकृतकर्म्मत्वात् सा तस्यैव न रोचते ।
 निश्चित्य तु यथाप्रज्ञं यां मतिं साधु पश्यति । तया प्रकुरुते भावं सा तस्योद्योगकारिका ।
 सर्व्वा हि पुरुषो भोज सार्व्वेतरिदिति निश्चितः । कर्त्तमारभते प्रीतो मारणादिषु कर्म्मसु ।
 सर्व्वं हि बुद्धिमाज्ञाय प्रजाश्चापि स्वकां नरा । चेट्ठने विविधाश्चेष्टां हितमित्येव जानते । १२०
- उपजाता व्यसनजा येयमद्य मतिर्भ्रमः । युवयोस्तां प्रवक्ष्यामि मम शोकनिनाशिनी ।
 प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वा कर्म्म तामु विधाय च । वर्षं वर्षं समाधत्ते द्येककं गुणभाग्गुणं ।
 ब्राह्मणे वेदमग्न्यन् चन्त्रिये तेज उत्तमं । दाक्ष्यं वैश्वे च शूद्रं च सर्व्ववर्षानुकूलता ।
 शदान्तो ब्राह्मणोऽसाधुर्विस्त्रेजाः चत्त्रियोऽधमः । श्रद्धया निन्द्यते वैश्व शूद्रश्च प्रतिकूलवान् ।
 भोऽस्मि जातः कुलश्रेष्ठे ब्राह्मणानां सृपूजिते । मन्दभाग्यतयास्येयं चक्षधर्ममनुष्ठितः । १२५
- चक्षधर्मं विदित्वाऽहं यदि नाच्छाण्णमाश्रितः । प्रकृथा सुमहत् कर्म्म न मे तत् साधुसम्मतं ।
 धारथय धनुर्दिव्य दिव्यान्यस्त्राणि चाहवे । पितरं निहतं दृष्ट्वा किं नु वक्ष्यामि संशदि ।
 भोऽहमद्य यथाकामं चक्षधर्ममुपास्य तं । गन्ताऽस्मि पदवीं राशं पितृश्यापि महात्मन ।
 अद्य स्वस्थानि पाञ्चाला विश्वस्ता जितकाशिनः । विमुक्तयुग्यकवचा इदंथं च समन्वितः ।
 जयं मवात्मनदैव श्रान्ता व्यायामकृपिताः । तेषां निमि प्रमुद्गानां सुखाभा शिविरं स्वकीं । १३०
- श्रवस्कन्दं करिष्यामि शिविरस्थाद्य दुष्करं । तानवस्कान्ध शिविरं प्रेतभूतान् विचेतयम् ।
 सुदयिष्यामि विक्रान्त मघवानिव दानवान् । अद्य तान् महितान् सर्व्वान् पृष्ठद्युषुरोगमान् ।
 सुदयिष्यामि विक्रान्त कचं दीप्तदवानस । निहत्य चैव पाञ्चालान् शानि सन्धाऽस्मि मत्तम ।
 पाञ्चालेषु भविष्यामि सुदयषय भंशुगे । पिताकपाणिः मंरुद्ध स्वय रुद्रः पश्यस्विव ।
 अद्याहं सर्व्वपाञ्चालान्निहत्य च निष्ठत्य च । अहंयिष्यामि भंशुष्टां रणे पाण्डुसुतांस्तया । १३५
- अद्याहं सर्व्वपाञ्चालैः क्त्वा भूमिं शरीरिणी । प्रहृत्यैकैकमस्तेषु भविष्यान्मनूषः पितुः ।
 दुःशोधनस्य कर्म्मस्य भोऽप्रभैःश्रवणैरपि । गमयिष्यामि पाञ्चालान् पदवीमद्य दुर्गमा ।

अथ पाञ्चालराजस्य धृष्टद्युम्नस्य वै निशि । न चिरात् प्रमथिय्यामि पशोन्निव श्विवो बलात् ।
 अथ पाञ्चालपाण्डूनां श्रयितानात्मजास्त्रिणि । खड्गेन निश्रितेनाजौ प्रमथिय्यामि गौतम ।
 अथ पाञ्चालसेनानां निहत्य निशि सौप्तिके । छतकृत्य सुखी चैव भविय्यामि महामते ।
 इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि द्रौणिमन्वणायां ब्रह्मयोगोऽध्यायः ॥ ३ ॥

॥ छप उवाच ॥ दिव्या ते प्रतिकर्त्तव्ये मतिधैतेयमच्युत । न त्वां वारयितुं शक्नो वञ्चपाणिरपि स्वयं ।
 अनुयास्यावहे त्वान्नु प्रभाते सञ्चिताकुभौ । अथ रात्रौ विश्रमस्य विमुक्तकवचध्वजः ।
 अहं त्वामनुयास्यामि छतवर्ष्मां च सालतः । परानभिमुखं यान्तं रथावास्याय दंशितौ ।
 श्वावाभ्यां सञ्चितः शूचून् श्वे निहन्ता समागमे । विकस्य रथिनां श्रेष्ठ पाञ्चालान् सपदानुगान् ।
 शक्रस्त्वमसि विकस्य विश्रमस्य निश्रामिमा । चिरन्ते जाणतस्नात स्वप तावन्निश्रामिमां ।
 विश्रान्तस्य विनिद्रस्य सुखचित्तस्य मानदः । समेत्य समरे शूचून् बधिय्यसि न संशयः ।
 नहि त्वां रथिनां श्रेष्ठं प्रष्टहीतवरायुधं । जेतुमुत्सहते श्रयदपि देवेषु वासवः ।
 छपेण सञ्चित यान्तं गुप्तञ्छ छतवर्ष्मां । कौ द्रौणिं युधि सरन्धे योधयेदपि देवराट् ।
 ते वयं निशि विश्रान्ता विनिद्रा विगतञ्चरगः । प्रभातायां रजन्त्या वै निहिनय्याम श्राचवान् ।
 तव ह्यस्त्राणि दिव्यानि मम चैव न संशयः । सालतोऽपि महेश्वाशे नित्यं युद्धेषु कोविदः ।
 ते वयं सञ्चितास्नात सर्वान् शूचून् समागतान् । प्रसङ्ग समरे हत्वा प्रीति प्राप्स्याम पुण्ड्रकां ।
 विश्रमस्य त्वमथपः स्वप चेमां निश्रां सुखं । अहस्य छतवर्ष्मां च त्वां प्रयान्तं नरोत्तमं ।
 अनुयास्याव सञ्चितौ धन्विनौ परतापनौ । रथिनं त्वरया यान्तं रथमास्याय दंशितौ ।
 स गत्वा शिविरं तेषां नाम विश्राय्य चाहवे । ततः कर्त्ताऽसि शूचूणां युध्मता कदेनं महन् ।
 हत्वा च कदमं तेषां प्रभाते विमलेऽहनि । विहरस्य यया शक्र सुदयित्वा महासुरान् ।
 तं हि शूको रणे जेतुं पाञ्चालानां वर्ययिर्नो । दैत्यसेनामिव क्रुद्धः सर्वदानवसूदनः ।
 मया त्वां सञ्चितं संख्ये गुप्तञ्छ छतवर्ष्मणा । न सदेत विभुः श्वाचादञ्जपाणिरपि स्वयं ।
 न चाहं समरे तात छतवर्ष्मां न चैव हि । अनिर्बन्धे रणे पाण्डूयस्य यास्यामि कर्द्द्विचिन्त ।
 हत्वा च समरे क्रुद्धान् पाञ्चालान् पाण्डुभिः सह । निवर्त्तिय्यामहे सर्वं हत्वा वा स्वर्गमा वयं ।
 सर्वोपाधेः पश्चात्पाशे प्रभाते वयमाहवे । सत्यमेतममहाबाहो प्रवोमि तत्रानघ ।
 स्वमुक्तगतो द्रौणिकर्त्तुत्वेन हित वषः । अत्रवोग्मातुत्वं राजन् क्रोधाधरकलोचनः ।
 आतरथ्य कुतो निद्रा नरस्यामपितस्य च । अर्थादिनपतयापि कामयानस्य वा पुनः ।
 तदिह धमनुयात्रं पश्य मेऽथ चतुष्टयं । पश्य भागदत्तयो मे स्वप्नमन्त्राय माश्रयेत् ।
 किं नाम दूष्य चोद्धेऽस्मिन् पितृभ्यधमनुस्मरन् । वदयं निर्दहन् मेऽथ रात्यशामि न शाम्यति ।
 पदा च निहत्य पापे पिना मम विवेकतः । प्रत्यधमपि ते सर्वं तन्मै सर्वोपि स्मरति ।
 सर्वं हि मन्त्रमेव ते मुक्तंमपि ज्योति । द्रौणो जेतति यदाचः पायासाना दृष्ट्वांस्वहं ।

छट्युधमहत्वा तु नाहं श्रोवितुमुत्सहे । स मे पितृर्बन्धाद्बन्धुः पाञ्चाला ये च सङ्गताः ।
 विलापो भग्नसकथस्य यन्तु रात्रौ मया श्रुतः । स पुनर्हृदयं कस्य कूरुस्वापि न निर्दहेत् ।
 कस्य ह्यकरुपास्वापि नेवाभ्यामशु नाव्रजेत् । नृपतेर्भग्नसकथस्य श्रुत्वा तादृग्बन्धुः पुनः ।
 यस्यायं भिवपचो मे मयि श्रौवति निश्चितः । शोकं मे वर्द्धयत्येव वारिविग्न इवार्थेव ।
 एकाग्रमनसो मे च कुतो निद्रा कुतः सुखं । वासुदेवाकुर्वाभ्यां च तानहं परिरक्षितान् ।
 अविपन्नतमान्मन्ये महेश्रेष्ठापि सत्तम । न चापि शक्तं संयन्तुं कोपमेतं समुत्थितं ।
 तं न पश्यामि लोकेऽस्मिन् धो मां कोपात्त्रिवर्त्तयेत् । तथैव निश्चिता बुद्धिरेषा साधुमता मम ।
 वार्तिके कथ्यमानस्तु मित्राणां मे पराभवः । पाण्डवानाञ्च विजयो हृदय दहतीव मे ।
 अहन्तु कदमं कृत्वा शत्रूणामय सौप्तिके । ततो विश्रमिता चैव स्वप्ना च विगतज्वरः ।
 इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि श्रेष्ठिमन्त्रपात्र्यां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥
 ॥ रूप उवाच ॥ शुश्रूषुरपि दुर्मेधा, पुरुषो नियतेन्द्रियः । नासं वेदयितुं कृत्स्ना धर्मार्थाविति मे मतिः ।
 तथैव तावन्मेधावी विनयं धो न शिञ्चते । न च किञ्चन जानाति शोऽपि धर्मार्थनिश्चयं ।
 चिरं ह्यतिजडः शूरः पण्डितं पर्युपास्य ह । न स धर्मान् विजानाति दर्शं स्वपरसानिव ।
 मुञ्चन्तमपि तं प्राञ्ज, पण्डितं पर्युपास्य हि । चिप्रं धर्मान् विजानाति जिज्ञा स्वपरसानिव ।
 शुश्रूषुश्चैव मेधावी पुरुषो नियतेन्द्रियः । जानीयादागमान् सर्वान् पाण्डुं न च विरोधयेत् ।
 अनेयस्त्ववमानी धो दुरात्मा पापपूरुष । दिष्टमुत्सृज्य कल्याणं करोति वज्र पापकं ।
 नाथवन्तन्तु सुहृदः प्रतिषेधन्ति पातकात् । नियन्तं तु लक्ष्मीवान्नालक्ष्मीवात्रिवर्त्तते ।
 यथा ह्युषावचैर्वाक्यैः, चिप्रचिन्तो नियम्यते । तथैव सुहृदा शक्यो न शक्यस्त्ववसोदति ।
 तथैव सुहृदं प्राञ्जं कुर्वाणं कर्म पापकं । प्राञ्जा, सम्प्रतिषेधन्ति यथाशक्ति पुनः पुनः ।
 स कल्याणं मनः कृत्वा नियम्यात्मानमात्मना । कुर्व मे वचनं तात येन पथाच्च तथते ।
 न बध् पूज्यते लोके सुप्तानामिह धर्मतः । तथैवापास्तमप्लाशां विमुक्तमथवाजिनं ।
 ये च ब्रूयुषावाप्नोति ये च सुः शरणागताः । विमुक्तमूर्द्धजा ये च ये चापि हतवाहनाः ।
 अथ स्वस्थानि पाञ्चाला विमुक्तकवचा विभो । विश्रला रजनी सर्वे प्रेता इव विचेतवः ।
 यक्षोपा तदवस्थानं दृष्ट्वेत पुरुषोऽनृजुः । व्यक्तं स नरको मञ्जेदगापे विपुलेऽस्रवे ।
 सर्वस्वविदुषां लोके श्रेष्ठस्त्वमसि विश्रुतः । न च ते जातु लोकेऽस्मिन् सुसुप्तमपि किञ्चिपं ।
 त्वं पुनः सुख्यंश्चाग्र, योभूत उदिते रवौ । प्रकाशे सर्वभूतानां विभेता युधि शत्रवान् ।
 अस्मावितरूपं हि त्वयि कर्म विगर्हितं । शुक्ले रात्रिभिव न्यस्तं भवेदिति मतिर्धमः ।
 ॥ अथत्यागोवाच ॥ एवमेव ययात्य त्वं मातुलेह न संशयः । तेन्य पूर्वमयं सेतुः प्रतथा विदलोहृतः ।
 प्रत्यक्षं भूमिपास्तानां भवताद्यापि सविधिः । न्यस्ताश्रयो मम पिता, धृष्टयुञ्जिन पातितः ।
 कर्ष्यं पतिते चक्रे रयस्य रथिनाम्बरः । उक्तमे व्यसने मग्नो हतो गाण्डीवधन्वना ।

तथा शान्तनवो भीष्मो न्यस्तशस्त्रो निरायुधः। शिखण्डिनं पुरस्कृत्य हतो गाण्डीवधन्वा ।
भूरिश्रवा महेष्वाससत्या प्रायगतो रणे। क्रोशतां भूमिपालानां युयुधानेन पातितः ।
दुःस्थोधनस्य भीमेन समेत्य गदया रणे। पश्यतां भूमिपालानामधर्मेण निपातितः ।
एकाको बडभिसात्र परिवार्य महारथैः। अधर्मेण नरव्याघ्रो भीमसेनेन पातितः ।
विलापो भग्नसवयस्य यो मे राज्ञः परिश्रुतः। वार्तिकानां कथयतां स मे मर्षाणि कृण्वति ।
एवञ्चाधार्मिकाः पापाः पाञ्चाला भिन्नसेतवः। तानेवं भिन्नमर्यादान् किं भवान् विगर्हति ।
प्रिवहन्नुनहं हत्वा पाञ्चालाच्चिभि मौक्तिके। कामं कोटः पतङ्गो वा जन्म प्राप्य भवामि वै ।
त्नरे चाहमनेनाद्य यदिदं मे चिकीर्षितं। तस्य मे त्वरमाणस्य कुतो निद्रा कुतः सुखं ।
न स जातः पुमासोको कश्चिन्न स भविव्यति। यो मे व्यावर्त्तयेदेतां वधे तेषां कृतां मतिं ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमुक्त्वा महाराज द्रैणपुत्रः प्रतापवान्। एकान्ते योजयित्वाऽश्वान् प्रायादभिमुखः परान् ।
तमव्रूतां महात्मानो भोजशारदतावुभौ। किमर्थं खन्दनो युक्तः किञ्च कार्यञ्चिकीर्षितं ।
एकवार्यप्रयातौ खस्तया सह नरपंभ। समदुःखसुखौ चापि नावां शङ्कितुमर्हसि ।
अथत्यामा तु संकुड्डः पितृर्ध्वमनुस्मरन्। ताभ्यां तथैव तथाचक्षौ यदस्यात्माचिकीर्षितं ।
हत्वा व्रतसंहस्त्राणि योधानां निशितैः शरैः। न्यस्तशस्त्रो मम पिता धृष्टद्युम्नेन पातितः ।
तं तथैव हनिष्यामि न्यस्तशस्त्राणमद्य वै। पुत्रं पाञ्चालराजस्य पापं पापेन कर्मणा ।
कथञ्च निहतः पापः पाञ्चाल्यः पशुवन्मया। शस्त्रेण विजितासोकात्प्रापुयादिति मे मतिः ।
चिपं सन्नङ्गकवचौ सखद्गावान्तकाशुंका। मामास्त्राय प्रतीचेतां रथवर्षैः परन्तपै ।
इत्युक्त्वा रथमास्त्राय प्रायादभिमुखः परान्। तमन्वयात् कृपो राजन् कृतवर्मा च सत्वतः ।
ते प्रयाता व्यरोचन्त परानभिमुखास्तयः। ह्ययमाना यथा यज्ञे सतिद्धा ह्यव्याहनाः ।
ययुश्च शिविरं तेषां सम्युत्पन्नजनं विभो। द्वारदेशन्तु सम्प्राप्य द्रैणिसत्त्वौ महारथः ।
इति श्रीमहाभारते शैलिकपर्णेषु द्रैणिसमेने पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ द्वारदेशे ततो द्रैणिसमखितमवेच्छ्य तौ। अकुर्वतां भोजकृपौ किं सञ्जय वदस्व मे ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ कृतवर्माणमामञ्च कृपञ्च स महारथः। द्रैणिसंस्तुपरीतात्मा शिविरदारभागमत् ।

तत्र भूतं मशकाकं चन्द्रार्कं सद्भ्रश्रुतिं। सोऽपश्यद्दूरमाश्रित्य तिष्ठन्तं लोमहर्षणं ।

वसानं चर्म वैयाघ्रं महारथिरविखवं। कृष्णाजिनोत्तरासङ्गं नागयज्ञोपवीतितं ।

बाहुंभिः स्थापते, पीनेनानाप्रहरणोद्यतैः। यद्वाङ्मदमहार्मपं ज्वालामालाकुलानलं ।

दंष्ट्राकरालवदनं व्यादिताश्वं भयानकं। नयनानां सहस्रैस्त विचित्रैरभिभूयितं ।

नेव तम्र वपुः श्वपं प्रवक्तुं वेम एव च। सर्वथा तु तदालक्ष्य स्फुटैरुपि पर्वताः ।

तदाश्वनाभिकाभ्याश्च श्वनाभ्याश्च सर्वश्वः। तेभ्यश्चाचिसहस्रेभ्यः प्रादुरासन् महार्थिवः ।

तथा तंभारोचिभ्यः मयुः चक्रगदाधरः। प्रादुरासन् हृषीकेशाः शतभ्योऽप्य सहस्रश्वः ।

तदत्यहुतमालोक्य भूतं लोकभयङ्करं । त्रैणिरव्यथितो दिव्यैरस्त्रवर्षैरवाकिरत् ।
 त्रैणिमुक्ताञ्करांसांस्तु तद्भूतं महदधसत् । उदधेरिव वार्यथाघान् पावको वडवामुखः ।
 अपसत्तांस्तया भूतं त्रैणिना प्रहिताञ्करान् । अश्वत्यामा तु सम्प्लेक्ष्य शरींघांस्तान्निरर्थकान् ।
 रथशक्तिं मुनेषां चैव दीप्तामग्निशिखामिव । सा तमाहृत्य दीप्ताया रथशक्तिरदीर्यत ।
 घृगान्ते सूर्य्यमाहृत्य महोक्तेव दिवश्च्युता । अथ हेमत्सदं दिव्यं खड्गमाकाशवर्षं ।
 कोशात् समुदवर्हाशु विलादोत्तमिवोरगं । ततः खड्गवरं धीमान् भूताय प्राहिणोत्तदा ।
 स तदासाध भूतं वै विलं नकुलवद्ययौ । ततः स कुपितो त्रैणिरिन्द्रकेतुनिभो गदा ।
 ज्वलन्तो प्राहिणोत्तस्त्री भूतं तामपि चापसत् । ततः सर्व्यायुधामावेवोचमाणसतसतः ।
 अपश्यत् कृतमाकाशमनाकाशं जनाईनेः । तदहृततमं दृष्ट्वा त्रैण्युचो निराद्युधः ।
 अब्रवीदतिषन्तप्तः कृपवाक्यमनुस्मरन् । भुवतामप्रिय पथं सुचर्दा न शृणोति यः ।
 स प्रोचत्यापदं प्राप्य ययाऽहमतिवर्त्ये तौ । शास्त्रदृष्टानविद्वान् यः समतोव्य जिघांसति ।
 स पयः प्रच्युतो धर्मात् कुपथे प्रतिहन्यते । गोब्राह्मणनृपस्त्रोपु स्युर्भ्रातृगुरोस्तया ।
 हीनप्राणजडाश्वेषु सुप्रभोतीत्यितेषु च । मत्तोन्मत्तप्रमत्तेषु न शस्त्राणि च पातयेत् ।
 इत्येव गुरुभिः पूर्वमुपादिष्टं नृणां सदा । सोऽहमुत्क्रम्य पन्थानं शास्त्रदृष्टं सनातनं ।
 अमार्गेष्वेवमारभ्य घोरामापदमागतः । ताच्चापदं घोरतरां प्रवदन्ति मनोपिणः ।
 यदुद्यम्य महत् छतयं भयादपि निवर्त्तते । अग्रक्रथैव तत् कर्त्तुं कर्म शक्तिवसादिह ।
 न हि देवाद्गुरोरीयो वै मानुषं कर्म कथ्यते । मानुष्यं कुर्वन्तः कर्म यदि देवान् शिथ्यति ।
 स पयः प्रच्युतो धर्म्यादिपदं प्रतिपद्यते । प्रतिज्ञानं ह्यविज्ञानं प्रवदन्ति मनोपिणः ।
 यदारभ्य क्रियां काञ्चिद्भयादिह निवर्त्तते । तदिदं दुष्प्रणोतेन भयं मां समुपस्थितं ।
 न हि त्रैण्यसुतः सख्ये निवर्त्तत कथञ्चन । इदञ्च सुमहद्भूतं देवदण्डमिवोद्यतं ।
 न चैतदभिजानामि चिन्तयन्नपि सर्व्वया । भुवं येयमधर्मं मे प्रवृत्ता कलुषा मतिः ।
 तस्याः फलमिदं घोरं प्रतिघाताय कथ्यते । तदिदं देवविहितं मम संख्ये निवर्त्तनं ।
 नान्यत्र देवादुष्कृतमिह शक्यं कथञ्चन । सोऽहमद्य महादेवं प्रपद्ये अरुषं विभुं ।
 देवदण्डमिमं घोरं स हि मे नाशयिष्यति । कपदिनं देवदेवमुमापतिमनामयं ।
 कपालमालिनं रुद्रं भगनेचहरं हरं । स हि देवोऽप्यगादिवंस्तपमा विक्रमेष च ।
 तस्माच्छरणमभ्येभि गिरियं शूलपाणिनं ।

११५

११०

११५

११०

११५

११०

इति श्रीमहाभारते सौमिकपर्व्वेणि त्रैणिचिन्तायां षष्ठाऽध्यायः ॥ ६ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ एवं सञ्चिन्तयित्वा तु त्रैण्युचो विग्राह्यते । श्रवतीर्थं रथोपस्थाद्देवैश्च प्रणतः क्षितः ।
 ॥ त्रैणिरुवाच ॥ उपं स्थाणुं शिवं रुद्रं शम्भोमानमोश्वरं । गिरियं वरदं देवं भवभावनमोश्वरं ।
 प्रितिकण्डमजं शूद्रं दक्षरुतहरं हरं । विथरुषं विरुपाक्षं बहुरूपमुमापतिं ।

मन्वानवासिने ब्रह्मं महागणपतिं विभु । घट्टाङ्गधारिणं चन्द्र गटिचं मन्त्रधारिणं ।
 मनसा सुविशुद्धेन दुष्करेणाख्यधेतसा । भोऽहमात्मोपधारिणं यत्पुत्रे त्रिपुरधानिनं । १५
 स्तुतं स्तुत्य ख्यमानममोघं छन्तिवासधं । विनोहितं भोक्तृकण्ठमपद्यं दुर्भिवारणं ।
 शक्तं प्रच्छजं प्रच्छ मच्छचारिणमेव च । प्रतरन्तं तपोनिष्ठमनसं तपताङ्गतिं ।
 यच्छरूपं गणाध्यवं व्यवं पारियदमिधं । धनाध्यवं चितिमुखं गौरीसुदयवन्नमं ।
 कुमारपितरं पिङ्गं गोष्ठ्योत्तमसाहनं । तनुवाग्रपसमत्युग्रमुमाभूषणतत्परं ।
 परं परेभ्यः परमं पर यत्प्राप्य विद्यते । द्यव्योत्तमभक्तारं दिगन्तं देवरपिणं । १६
 शिरण्यकवचं देवं चन्द्रमौलिविभूषणं । प्रपद्ये शरणं देवं परमेष समधिना ।
 इमासेदापदं घोरां तराम्यथ सुदुष्करां । मन्त्रोद्गतोपहारैष यथ्येऽङ्गं शुचिना शुचिं ।
 इति तस्य व्यवसितं ज्ञाना योगात्मकर्मणः । पुरस्तात्काश्यनो वेदो प्रादुराभोऽन्नशात्मनः ।
 तस्यां वेधां तदा राजंश्चित्रभानुरजायत । च दिवो विदिशः खद्य ज्वालाभिरिव पूरण् । १७
 दीप्तास्थनयनाद्याच नैकपादशिरोभुजाः । रत्नचित्राङ्गदधरा. समुद्यतकरास्तथा ।
 दिपत्रैलप्रतीकाया. प्रादुरासन् महागणाः । श्वराहोद्वेष्याय हयगोमायुगोमुखाः ।
 श्वलमार्जारवदना व्याघ्रदीपिमुखास्तथा । काकवक्त्राः स्रवमुखा. शुकवक्त्रास्तथैव च ।
 महाजगरवक्त्राश्च हंसवक्त्राः श्रितप्रभाः । दार्व्याघाटमुखाद्यापि चासवक्त्राश्च भारत ।
 क्रूर्मनक्रमुखाश्चैव शिशुमारमुखास्तथा । पारावतमुखाश्चैव मद्रुवक्त्रास्तथैव च ।
 शरिवक्त्राः क्रौञ्चमुखाः कपोतिभमुखास्तथा । महामकरवक्त्राश्च निमिवक्त्रास्तथैव च । १८
 पाणिकर्णाः स्रह्मालास्तथैव च भद्रोदरा । निर्भासाः काकवक्त्राश्च श्येनवक्त्राश्च भारत ।
 तथैवाश्रिभो राजवृषवक्त्राश्च भारत । प्रदीप्तनेत्रजिह्वाश्च ज्वालाकर्षीस्तथैव च ।
 ज्वालाकेशाश्च राजेन्द्र ज्वलद्रेमचतुर्भुजाः । मेघवक्त्रास्तथैवान्ये तथा कागमुखा नृप ।
 शङ्खामा. शङ्खवक्त्राश्च शङ्खकर्षीस्तथैव च । शङ्खमालाः परिकराः शङ्खध्वनिषमस्तनः ।
 जटाधराः पञ्चशिखास्तथा मुण्डा. क्षत्रोदरा. । त्रतुर्दंष्ट्राश्चतुर्जिह्वाः ब्रह्मकर्णा. किरीटिन. । १९
 मौञ्चोदराश्च राजेन्द्र तथा कुक्षितमूर्द्धजाः । उष्णीषिणो मुकुटिनश्चारवक्त्रा. खलङ्कृताः ।
 पद्मोत्पलापोडधरास्तथा मुकुटधारिण. । माहात्म्येन च संयुक्ताः श्रतयोऽथ सद्दक्षराः ।
 श्रतप्रोवज्रहस्ताश्च तथा भुयलपाणय. । भुशुण्डोपाग्रहस्ताश्च दण्डहस्ताश्च भारत ।
 शृष्टेषु बद्धेषुधयश्चित्रवाणोक्तटास्तथा । सध्वजा. सपताकाश्च सध्वजाः सपरशुधाः ।
 महापाशोद्यतकरास्तथा लगुडपाणय. । स्तूणाहस्ता. खल्लहस्ता' सर्पोच्छ्रितकिरीटिन' । २०
 महासर्पाङ्गदधराश्चित्राभरणधारिण. । रजोध्वजाः पद्मदिग्धाः सर्वे शुकाम्बरस्रजः ।
 नीलाङ्गा. पिङ्गलाङ्गाश्च मुखवक्त्रास्तथैव च । भेरीशङ्ख' मृदङ्गाश्च स्रर्वरानकगोमुखान् ।
 श्वाद्यन् पारियदा. प्रचष्टा. कनकप्रभाः । गायमानास्तथैवान्ये नृत्यमानास्तथाऽपरे ।

कुर्वता तात सम्मानं लाञ्छ जिज्ञासता मया । पाञ्चाला सह्या मुग्धा मायाश्च वज्रं कृता । ।
 छतल्लखैव सद्गान पाञ्चालावचता मया । अभिभूतास्तु कालेन नैयामयाक्षि जीवित । १११
 स्वमुक्ता महात्मान भगवानात्मानलानुं । आविवेकं ददौ चास्मै विमल खड्गमुत्तम ।
 अद्याविष्टो भगवता भूयो जञ्जाल तेजसा । वेगवांद्याभवद्युद्धे देवसृष्टेन तेजसा ।
 तनदृश्यानि भूतानि रचासि च समाद्रवन् । अभित शत्रुशिविर यान्त साक्षाद्विवेकर ।
 इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि द्रौणिश्रिवाचने सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ तत प्रयाति शिविर द्रौणपुत्रे महारथे । कश्चित् रूपश्च भोजश्च भयार्त्तौ न व्यवर्तता ।
 कश्चिन्न वारितौ चुद्रे रविभिर्नोपलवितौ । असह्यमिति मन्वानौ न निवृत्तौ महारथौ । ११२
 कश्चिदुन्मथ्य शिविर हत्वा सोमकपाण्डवान् । दुर्व्योधनस्य पदवी गतौ परमिकां रथे ।
 पाञ्चालैर्न हतौ वीरौ कश्चिन्तु खपता वितौ । कश्चिन्ताभ्या कृत कर्म तन्माचञ्चल सञ्जय ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ तस्मिन् प्रयाते शिविर द्रौणपुत्रे महात्मानि । रूपश्च कृतवर्मा च शिविरद्वार्यतिष्ठता ।
 अयत्माना तु तौ दृष्ट्वा यद्वचनौ महारथौ । प्रहृष्ट शनकैराजनिदं वचनमब्रवीत् ।
 यतौ भवतौ पर्याप्तौ सर्व्वलक्ष्य नाशने । किं पुनर्यौधश्रेयस्य प्रसुप्तस्य विशेषतः । ११३
 अह प्रवेक्ष्ये शिविर चरिष्यामि च कालवत् । यथा न कश्चिदपि वां जीवनमुच्येत मानव ।
 तथा भवद्भ्या कार्यं स्यात् इति मे निश्चिता मति । इत्युक्त्वा प्राविशद्द्रौणि पार्थैना गिविरं महत ।
 अदारेणाभ्यवस्कन्ध विहाय भयमात्मान । स प्रविश्य महावाङ्महेश्वरश्च तस्य ह ।
 धृष्टद्युम्नस्य निलयं शनकैरभ्युपागमत् । ते तु कृत्वा महत कर्म श्रान्ताश्च बलवद्रूपे ।
 प्रसुप्ताश्चैव विद्वृत्त्वा समेत्य परिधाविता । अथ प्रविश्य तदेव धृष्टद्युम्नस्य भारत । ११४
 पाञ्चाल्य शयने द्रौणिरपश्यत् सुप्तमन्त्रिकात् । सौमावदाते महति स्वर्द्धास्तरणसृष्टौ ।
 माल्यप्रवरसयुक्ते धूपैर्दूर्णैश्च वासिते । त शयान महात्मान वियभ्रमकुतोभयं ।
 प्रबोधयत पादेन शयनस्य मञ्जीपते । सन्बुध्य चरणसर्षादुत्थाय रणदुर्महद ।
 अभ्यजानदमेयात्मा द्रौणपुत्र महारथ । तमुत्पतन् शयनादश्रयतामा महाबल ।
 केशेभ्योऽस्य पाणिभ्या निष्पिपेय मञ्जीतले । सबलं तेन निष्पिष्टं साध्वसेन च भारत । ११५
 निद्रया चैव पाञ्चाल्यो नाशकषेष्टितु तदा । तमाक्रम्य पदा राजन् कण्ठे चौरसि चोभयो ।
 नदन्त विस्फुरन्तश्च पशुमारममारयत् । तुदन्नखैश्च स द्रौणिं नातिथ्यक्रमुदाहरत् ।
 आचार्यपुत्र श्लेषेण जहि मा मा चिर कृया । लल्लते सकृताभोकान् गच्छेयं द्विपदा वर ।
 स्वमुखा तु वचन विरराम परन्तप । सुत पाञ्चालराजस्य आक्रान्तो बलिना भुञ्ज ।
 तपस्यकाम्ना ना वाध धृष्यत् द्रौणिरब्रवीत् । आचार्यपातिना लोका न शन्ति कुलपासन । ११६
 तस्माच्छ्लेषेण निधनं न तमर्हसि दुष्मते । एव ब्रुवाणन् वीरं सिद्धी मन्त्रमिव द्विप ।
 मर्षस्वभ्यनपीतु कुड्म पादाधीसे पुदारुणे । तस्य वीरस्य मन्देन मार्थमाणस्य येमनि ।

अनुधन्त महाराज क्षत्रिया ये चास्य रचिणः । ते दृष्ट्वा धर्षयन्तान्तमतिमानुषविक्रमं ।
 भूतमेवाध्ववसन्तो न स्य प्रव्याहरन् भयात् । तन्तु तेनाभ्युपायेन गमयित्वा यमस्यं ।
 अध्वतित्त तैजसी रथं प्राप्य सुदर्शनं । स तस्य भवनाद्राजन्निक्रम्य नादयन् दिशः । ११५
 रथेन शिविरं प्रायाञ्जिघांसुर्द्विषेता वली । अपकान्ते ततस्तस्मिन् द्रौण्यपुत्रे महाराथे ।
 सहितैरचिभिः सर्वैः प्रणेदुर्योधनस्तदा । राजानं निहतं दृष्ट्वा भृशं शोकपराधणाः ।
 व्याक्रोशन् क्षत्रियाः सर्वे धृष्टद्युम्नस्य भारत । तासान्तु तेन ब्रध्देन समीपे सन्निधयर्भाः ।
 चिमञ्च समनद्यन्त किमेतदिति चाब्रुवन् । स्त्रियस्तु राजन् विवस्ता भारद्वाजं निरीक्ष्य ताः ।
 अब्रुवन् दीनकण्ठेन चिममाद्रवतेति वै । राक्षसा वा मनुष्यो वा नैनं जानीमहे वयं । ११६
 हत्वा पाञ्चालराजानं रथमारुह्य तिष्ठति । ततश्च योध्मस्याश्च सद्यसा पर्यवारयन् ।
 स तानापततः सर्वान् हृद्रास्त्रेण व्यपोययत् । धृष्टद्युम्नश्च हत्वा स तांशैवास्य पदानुगान् ।
 अपश्यच्छयने सुप्तमुत्तमौजसमन्तिके । तमथाक्रम्य पादेन कण्ठे चौरसि तेजसा ।
 तथैव मारयामास विनर्द्धन्तमरिन्दमं । युधामन्युश्च सम्प्राप्तो मत्वा तं रचवा हतं ।
 गदामुद्यम्य वेगेन हृदि द्रौणिमताडयत् । तमभिद्रुत्य जघाह वितौ चैनमपातयत् । ११७
 विष्फुरन्तश्च पश्यन्वक्त्यैवैनममारयत् । तथा स वीरो हत्वा तं ततोऽन्यान् समुपाद्रवत् ।
 संसृप्तानेव राजेन्द्र तत्र तत्र मचारयान् । स्फुरतो वेपमानांश्च समितेव पश्यन्मखे ।
 ततो निस्त्रिंशसादाय जघानान्यान् श्ययकृ श्यक् । भागशो विचरन् मार्गानसिपुद्भविभारदः ।
 तथैव गुप्ते संप्रेक्ष्य शयानान्मध्यगौस्त्रिकान् । श्रान्तान् न्यस्तायुधान् सर्वान् चणेनैव व्यपोययत् ।
 योधान्दान् द्विपाशैव प्राश्चिन्वन् वरासिना । रुधिरौषितसर्वाङ्गः कालसृष्ट दवान्तकः । ११८
 विष्फुरद्भिय तैर्द्रीणिर्निर्दिशंश्छोक्तमेव च । आक्षेपणेन पैवासेस्त्रिधा रक्तोक्षितोऽभवत् ।
 तस्य सौहितरक्तस्य दीप्तखड्गस्य युध्यतः । श्रमानुष दवाकारो वभौ परमभीषणः ।
 ये लजापत कौरव्य तेषुप ब्रध्देन मोहिताः । निरीचमाणा श्रान्तान्यं दृष्ट्वा दृष्ट्वा प्रविय्युः ।
 तद्रूपं तस्य ते दृष्ट्वा क्षत्रियाः श्रचक्रषिणः । राक्षसं मन्यमानान् नयनानि न्यभीलयन् ।
 स धोरक्ष्यो व्यचरत् कालवच्चिविरे ततः । अपश्यद्द्वैपदीपुषान् श्रविष्टोऽयं शेगमकान् । ११९
 तेन ब्रध्देन विवस्ता धनुर्धस्ता महारथाः । धृष्टद्युषं हतं श्रुत्वा द्रौपदेया विभ्रायते ।
 श्रवाकिरन् प्रभ्रातैर्भारद्वाजमभीतवत् । ततस्तेन निनादेन सम्प्रबुद्धाः प्रभद्रकाः ।
 शिलीमुखैः श्लिषण्डो च द्रौण्यपुत्रं समाह्वयन् । भारद्वाजः स तान् दृष्ट्वा ब्रवर्थाणि वषेतः ।
 ननाद वसन्त्याद्वर्द्ध जिघांसुस्तान्महारथाः । ततः परमसंकुद्धः पितृभ्रंथमनुसरन् ।
 श्रवद्वद्भ्य रथोपस्थान्तरमाणोऽभिद्रुष्टुवे । मष्टश्चन्द्रविमलं गृहीत्वा चर्भं संयुगे । १२०
 खड्गश्च विमलं दिव्य जातरूपपरिष्कृतं । द्रौपदेयाननिद्रुत्य सन्निधं व्यधमदली ।
 ततः च नराह्वंसं प्रतिविन्धं सहाहवे । कुत्सिदेभ्योऽपधीद्राजन् स हतो न्यतस्तुवि ।

प्राप्तेन विद्धा द्रौणिन्नु सुतसोमः प्रतापवान् । पुनश्चासिं समुद्यम्य द्राणपुत्रमुपाद्रवत् ।
 सुतसोमस्य सासिं तं वाञ्छं च्छित्वा नरर्षभः । पुनरप्याचनत् पार्थिवं स भिन्नहृदयैः।।पतत् ।
 नाकुलिम्बु शतानीको रथक्रीणः वीर्यवान् । दोर्धामुत्तिथ्य वीगेन वरुसेनमता डयत् ।
 श्रताडयच्छतानीकं मुकुचकं द्विजसु मः । स विद्धजो यथौ भूमिं ततोऽस्यापाहरच्छिरः ।
 श्रुतकर्मां तु परिधं गृहीत्वा समताडयत् । अभिद्रुत्य यथौ द्रौणिं ध्वये सफलकं शयं ।
 स तु तं श्रुतकर्माणमास्ये जग्ने वरासिना । स हतो न्यपतद्भूमौ विमूढो विकृताननः ।
 तेन शब्देन वीरसु श्रुतकीर्त्तिर्भ्रंशारथः । श्रथत्यामानमाघाच शरवैर्परवाकिरत् ।
 तस्यापि शरवर्षाणि चर्मणा प्रतिवार्थं मः । सकुण्डलं शिरः कायाङ्गजमानमपाहरत् ।
 ततो भीष्मनिहन्तारं सह सर्वैः समद्रुकैः । अहनत् सर्वतो वीरं नानाप्रहरणैर्बली ।
 शिलीमुखेन चान्येन भुवोर्मध्ये समार्पयत् । स तु क्रोधसमाविष्टो द्रौणपुत्रो महाबलः ।
 शिखण्डिनं समासाद्य द्विधा चिच्छेद सोऽसिना । शिखण्डिनं ततो हत्वा क्रोधाविष्टः परन्तपः ।
 प्रभद्रकृष्णान् सर्वानभिदुद्राव वेगवान् । यच्च शिष्टं विराटस्य बलन्तु भृशमाद्रवत् ।
 द्रुपदस्य च पुत्राणां पौत्राणां सुहृदामपि । चकार कदनं घोरं दृष्ट्वा दृष्ट्वा महाबलः ।
 श्रन्यानन्यासु पुरुषानभिस्त्रत्याभिस्त्रत्य च । न्यकन्तदसिना द्रौणिरधिमार्गं विशारदः ।
 काली रक्ताखनयनो रक्ताम्यानुलेपनो । रक्ताम्बरधरामेको पाशवृक्षां कुदुम्बिनी ।
 ददृशुः कालरात्रिं ते गायमानामवखितं । नराशुकुञ्जरान् पाशैर्बन्ध्वा धौरैः प्रत्यूष्यो ।
 वहन्ती विविधान् प्रेतान् पाशवद्भान् विमूर्द्धजान् । तथैव च सदृशं शस्त्रशस्त्रान् महारथान् ।
 स्रजे सुत्रान्नबली तां रात्रिष्वन्यासु मारिष । ददृशुर्धूमस्यैः श्लेष्मन् द्रौणिञ्च सर्वदा ।
 यतः प्रभृति संघामः कुरुपाण्डवसेनयोः । ततः प्रभृति तुं क्रन्वामपश्यद्रौणिमेव च ।
 तांसु देवहतान् पूर्वं पश्चाद्द्रौणिर्योपातयत् । त्रासयन् मुर्च्छन्तानि विनदन् भैरवावणे ।
 तदनुसृत्य ते वीरा दग्धं पूर्वंकालिकं । इदं तदितिं मरुन्त देवेनोपनिषोडिता ।
 ततस्तेन निनादेन प्रत्ययुध्यन्त धन्विनः । शिविरे प्राणुवेयानां प्रतशोऽय महस्रम ।
 सोऽश्निन्त कक्षचित् पादौ जघनञ्चैव कक्षचित् । कुञ्चिद्विभेद पार्थिवु कालसृष्ट इवान्तक ।
 श्रुत्युपप्रतिषिष्टैश्च नदद्भिश्च श्शयोत्कटैः । गजाश्वस्यितैश्चान्यैर्महो कोर्णोऽभवत् प्रभो ।
 क्रोशतां किमिदं कोऽय क शब्दः किं नु किं कृतं । श्रवं तेषां तथा द्रौणिरन्तकः समपद्यत ।
 श्रपेतश्चमन्त्राहान् मन्त्रज्ञान् पाण्डुसृञ्जयान् । प्राक्षिणोन्मृत्युलोकाद्य द्रौणिः प्रहरतो वरः ।
 ततस्तच्छब्दविषया उत्पतन्तो भयातुराः । निद्रान्धा नष्टमञ्जाय तत्र तत्र निजिन्विरै ।
 ऊरुशर्मगृध्रोताय कम्बलाभिहतौजस्रः । विनदन्तौ श्शं चत्वा समाघोदन् परस्परं ।
 ततो रयं पुनर्द्रौणिराश्रितो भीमनि खनं । धनुष्याणिः प्ररैरन्यान् प्रियवदं यमवयं ।
 पुनरुत्पततयापि दूरादपि नरोत्तमान् । शूरान् सम्यततयान्यान् कालराद्यै न्यवेदयत् ।

तथैव खन्दनापिण प्रमथन् स विधावति । शरवर्षेय विविधैरवर्षं च्छात्रवांस्ततः ।
 पुनश्च सुविचित्रेषु श्रतचन्द्रेषु चर्मणः । तेन चाकाशवर्षेण तथाऽचरत सोऽसिना ।
 तथा स शिविरं तेषां द्रौणिराहवदुर्गदः । व्योमभयत राजेन्द्र महाद्भद्रमिव द्विपः ।
 उत्पेतुस्तेन शब्देन योधा राजन् विचेतसः । निद्रार्त्ताश्च भयात्तांश्च व्यधावन्तस्ततस्ततः ।
 विश्वरं चुक्रुद्गुह्यान्वे वङ्गवद्धं तथाऽवदन् । न च स्म प्रत्यपद्यन्त शस्त्राणि वसनानि च ।
 विमुक्तकेश्याप्यन्वे नाभजानन् परस्परं । उत्पतन्तोऽपतन् आन्ताः केचित्चाभ्रमंस्तदा ।
 पुरीषमसृजन् केचित् केचिन्मूवं विसुखुवुः । वन्धनानि च राजेन्द्र संच्छिद्य तुरगा द्विपाः ।
 समं पथ्यर्पतथान्ये कुर्बन्तो महदाकुलं । तत्र केचिन्नरा भीता बल्योयन्त महीतले ।
 तथैव तान्निप्रतितानपिपन् गजवाजिनः । तस्मिंस्तथा वर्त्तमाने रवांसि पुरुषपथम् ।
 हृष्टानि व्यमदन्नुचैर्मुदा भरतपत्तम । स शब्दः पूरितो राजन् भूतसङ्घैर्मुदापुतैः ।
 अपूरयन्दिशः सर्वा दिवद्वातिमहान् स्वनः । तेषामार्त्तस्वरं श्रुत्वा वित्रस्ता गजवाजिनः ।
 मुक्ताः पथ्यर्पतवाजन् सृष्टन्तः शिविरे अमं । तैस्तत्र परिधावद्द्विचरषोदीरितं रजः ।
 अक्रोरोच्छिविरे तेषां रजन्यां द्विगुणं तमः । तस्मिंस्तमसि संजाते प्रमूढाः सर्वतो जनाः ।
 नाजानन् पितरः पुत्रान् भाद्रन् भातर एव च । गजो गजानतिक्रम्य निर्भ्रनुव्या हया हयान् ।
 श्रताड्यस्तथाभङ्गस्तथासृष्टंश्च भारत । ते भग्नाः प्रपतन्ति स्म निम्नन्तश्च परस्परं ।
 न्यपातयंस्तथा चान्यान् पातयित्वा तंदाऽपिपन् । विचेतसः सनिद्राश्च तमसा चादृता नराः ।
 जग्मुः स्वानेव तत्राथ कालेनैव प्रचोदिताः । त्यक्त्वा द्वााराणि च द्वाःस्त्रास्तथा गुम्फानि गौच्छिकाः ।
 प्राद्ववन्त ययाशक्ति कान्दिशोका विचेतसः । विप्रनष्टाश्च तेऽन्यान्यं नाजानन्त तथा विभो ।
 क्रोमन्तस्तानुपुच्छेति दैवोपहतचेतसः । पलायतो दिग्ग्लेषो स्नानयुक्त्युज्य धान्धवान् ।
 गोत्रनामभिरन्योन्यमाक्रन्दन्त ततो जनाः । हाहाकारश्च कुर्वाणाः श्रुत्यां शेरते परे ।
 तान् बुद्धा रणमध्येऽथै द्रोणपुत्रो न्यवारयत् । तत्रापरे वध्यमाना मुञ्चन्मुञ्चरचेतसः ।
 शिविरान्निष्यतन्ति शशुक्लियाभयपीडिताः । ताम्बु निष्यातितांस्ततान् शिविरात् जीवितैपिणः ।
 कृतवर्षो ह्यथैव दारदेभे निजप्रतुः । विश्वनायन्तकवचान्मुक्तकेशान् कृताञ्जलीन् ।
 वेपमानान् चित्तौ भीतान्चैव कांसिदमुच्चतां । नामुच्चत तयोः कश्चिद्विष्वान् शिविरादहिः ।
 ह्यथैव महाराज हादिकथ्यैव दुर्मतिः । भूयथैव चिकीर्षनी द्रोणपुत्रस्तथैव प्रियं ।
 त्रिषु देशेषु ददतः शिविरस्य ऊताशनं । ततः प्रकाशे शिविरे सङ्घेन पिथनन्दनः ।
 श्रथत्यामा महाराज व्यचरन् कृतहस्तवत् । कांसिदापततो वीरानपराधैव धावतः ।
 व्ययोजयत सङ्घेन प्राशैर्द्विजपरोत्तमः । कांसिबोधान् स ददन् मध्ये सञ्चिद्य वीर्यवान् ।
 अपातयद्द्रोणपुत्रः भरन्धस्तिलकाण्डवत् । विनदद्भिर्गशापशैर्नराद्यद्विपदात्तमेः ।
 पतिनैरभवत् कौर्षो मेदिनी भरतपथम् । मानुषाणां सङ्घेषु हतेषु पतिनेषु च ।

उदतिष्ठन् कवन्भानि बहन्नुत्थाय सापतन् । सायुधान् साङ्गदान् बाहून् विसकर्त्त शिरांसि च ।
 हस्तिहस्तापमानरून् हस्तान् पादांश्च भारत । पृष्ठच्छिन्नान् पार्श्वच्छिन्नान् शिरस्च्छिन्नांस्तथा परान् ।
 स महात्माऽक्रोद्वैरिणः काञ्चिच्चपि पराङ्मुखान् । मध्येदेशे नरानन्यांश्चिक्चेदात्यांश्च कथंतेः ।
 अंशदेशे निहत्यान्यान काये प्राविश्यच्छिरः । एवं विचरतस्तस्य निघ्नतः सुबह्वन्नरान् ।
 तमसा रजनी घोरा बभौ दारुणदर्शना । किञ्चित्प्राणैश्च पुरुषैर्हतैश्चान्यैः सहस्रशः ।
 वज्रना च गजायेन भूरभूङ्गीमदर्शना । यत्नरचःसमाकीर्णं रथायद्विपदारुणे ।
 क्रुद्धेन द्रोणपुत्रेण सञ्चिन्नाः प्रापतन् भुवि । भ्राह्मणन्ये पितृणन्ये पुत्रानन्ये विपुक्रुण्डः ।
 केचिदूर्ध्वं तत् क्रुद्धैर्द्धीन्तराद्वै । कृतं रणे । यत् कृतं नः प्रसूताना रचोभिः क्रूरकर्भभिः ।
 अमानिध्याद्धि पार्थानामिदं नः कदनं कृतं । न चासुरैर्न गन्धर्वैर्न यवैर्न च राक्षसैः ।
 शक्यो विजेतुं कौन्तेयो गोप्ता यथ्य जनाह्ननः । ब्राह्मण्यः सत्यवाग्दानतः सर्वभूतानुकम्पकः ।
 न स सुप्तं प्रमत्तं वा न्यस्तशस्त्रं कृताञ्जलिं । धावन्तं मुक्तकैर्भं वा हन्ति पार्थो धनञ्जयः ।
 तदिदं नः कृतं घोरं रचोभिः क्रूरकर्भभिः । इति लालयमानाः स्म शेरते बहवो जनाः ।
 स्तनताश्च मनुष्याणां अपरेपाञ्च कृजतां । ततो मुहूर्त्तान् प्राशाम्यस्य शब्दस्तमुलो महान् ।
 शोषितयत्तिसिकायां वसुधायाश्च भूमिप । तद्भ्रजस्तमुलं घोरं च्येनान्तरधीयत ।
 स चेष्टमानानुदिशान्निहत्याहान् सहस्रशः । न्यपातयन्नरान् क्रुद्धः पशून् पशुपतिर्यथा ।
 अन्योन्यं कम्परिष्वज्य शयानान् द्रवतोऽपरान् । शंलोनान् युध्यमानांश्च सन्वान् द्रौणिरपोथयत् ।
 दक्षमनाज्जताघ्नेन बध्यमानांश्च तेन ते । परस्परं तदा योधाननयद्यमभादन् ।
 तस्या रजन्यास्सर्द्धेन पाण्डवानां महद्दर्शनं । गमयामास राजेन्द्र द्रौणिर्यमजिर्विश्वं ।
 निशाचराणां मन्त्रानां राविः सा र्षपवर्द्धिनी । आसीन्नरगजायानां रौद्री चयकरी भृशं ।
 तथादृश्यन्त रक्षांसि पिशाचाश्च शयम्बिधाः । खादन्तो नरमांसानि पिबन्तः शोषितानि च ।
 करालाः पित्रुलोद्येव शैलदन्ता रज्ज्वलाः । जटिला दीपैश्चक्ष्वाय पद्मपादा मशोदराः ।
 पयादङ्गुल्यो रक्षा विरूपा भैरवस्वनाः । घण्टाजालावमकाश्च नौलकण्ठा विभीषणाः ।
 मणुष्यदाराः सकूराः सुदुर्दंभाः सुदुर्षणाः । विविधानि च रूपाणि तथादृश्यन्त रक्षसां ।
 पोला च शोषिते वृष्टाः प्रान्दूयन् गजशोऽपरे । इदं परमिदं मेथमिदं स्यादिति चाभुवन् ।
 मंदोमश्याप्सिरक्तानां वक्षानाश्च भृशप्रिताः । परमोमानि खादन्तः कषादा मोषजीविनः ।
 वषाधैशपरे पोला पथ्यधारन् विकुचिकाः । नानापद्माभया रौद्राः कषादाः पिप्रितामनाः ।
 आपुषानि च तथायन् प्रयुतायभुर्दानि च । रक्षसां घोररूपाणां महतां क्रूरकर्षां ।
 मुरिमांशो विप्रशाना तस्मिन्मरुति वैरिभे । समेतानि यद्यन्दायन् भूतानि च जनापिप ।
 आयुषकानि शिविरान् प्रतिगन्तुमिधेष सः । नृशोषितावधिकृष्ट द्रोखेताधीर्दधिवहः ।
 पाषिमा स च भद्रिष्ट रक्षोभूत इव प्रभो । दुर्गमां पदवीं गत्वा शिररत्न जनये ।

युगान्ते सर्वभूतानि भस्म छलेव पावकः । यथाप्रतिज्ञं तत्कर्म कृत्वा द्रौणायणिः प्रभो ।
दुर्गमां पदवीं गच्छन् पितुराम्नीदृतञ्जरः । यथैव संसृजने शिविरे प्राविमन्निधि ।
तथैव हत्वा निःशब्दे निश्चक्राम नरर्षभः । निष्क्रम्य शिविरात्तस्मात्ताभ्यां सङ्गम्य वीर्यवान् । ४६
आचख्यौ कर्म तत् सर्वं ह्यष्टः संदर्षयन् विभो । तावयाचख्यतुस्तस्मै प्रियं प्रियकरौ तदा ।
पाञ्चालान् सञ्जयांश्चैव विनिहत्तान् सहस्रगः । प्रीत्या चोचैवदक्रोशंस्तथैवास्क्रोटयंस्तलान् ।
एवंविधा हि सा राजिः सोमकानो जनवधे । प्रसृजानां प्रमत्तानामासीत् सुभृगदाख्या ।
असंशयं हि कालस्य पर्यायो दुरतिक्रमः । तादृशा निहता यत्र हत्वाऽस्माकं जनवधं ।
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ प्रागेव सुमशतु कर्म द्रौणिरेतन्महारथः । नाकरोदोदृश्यं कस्मान्मात्पुत्रविजये धृतः । ४७
अथ कस्माद्भूते दुष्टे कर्मैर्दं कृतवानसौ । द्रौणपुत्रो महात्मा स तन्मो शंसितुमर्हसि ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ तेषां नूनं भयान्नामौ कृतवान् कुपनन्दन । असाञ्जिथाङ्घ्रि पार्यानां केवलय च धीमतः ।
सात्त्विकेद्यापि कर्मैर्दं द्रौणपुत्रेण साधितं । को हि तेषां समं तान् हन्यादपि महत्पतिः ।
एतदीदृशकं हतं राजन् सप्तजने विभो । ततो जनवधं हत्वा पाण्डवानां महाव्यथं ।
दिश्यां दिशैव चान्येभ्यो समेत्योदुर्षमहारथाः । पर्याखजत्तो द्रौणिक्षाभ्यां सम्पूतिनन्दितः । ४८
इदं हर्षान्तु सुमहदाददे वाक्पुत्रममं । पाञ्चाला निहताः सर्वे द्रौपदेयाश्च सर्वगः ।
सोमका मत्स्यग्रेपाथ सर्वे विनिहता मया । इदानीं कृतकृत्याः स्म याम तथैव मा चिरं ।
यदि जीवति नो राजा तस्मै शंसामहे वयं ।
इति श्रीमहाभारते सौमिकपर्वणि रात्रियुद्धे पाञ्चालादिवधे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ ते हत्वा सर्वपाञ्चालान् द्रौपदेयाश्च सर्वगः । आगच्छन् सहितास्तत्र यत्र दुर्व्याधनो हतः ।
गला चैनमपश्यन् किञ्चित्प्राणं जनाधिपं । ततो रथेभ्यः प्रस्कृत्य परिव्रजत्तवात्मजं । ४९
तं भग्नमथ राजेष्ट्रं हृच्छ्राणमचेतसं । वसन्तं रुधिरं वक्त्रादपश्यन् वपुधातले ।
हतं समन्ताद्ब्रह्मिभिः श्यापदैर्धरदृग्भैः । शालावृकगणैश्चैव भवयिथ्यङ्घ्रिर्निकान्तः ।
निवारयन्तं हृच्छ्रात्तान् श्यापदांश्च सिखादिषून् । विचिष्टमानं मद्गात्रं सुभृगं गाढ्विवदनं ।
तं शयानं तया वृष्ट्या भूमौ सुधरिरोचितं । हतमिष्टास्तयो वीराः शोकात्तः पर्यवारयन् ।
अश्रुत्यामा हृष्यैव कृतवन्मो च सात्ततः । तस्मिन्निः शोणितादिगैर्निश्वसद्भिर्धरैः । ५०
शुश्रुभे स हतो राजा वेदो विभिरिवाग्निभिः । तं तं शयानं संप्रेक्ष्य राजानमतथोचितं ।
अविमन्नेन दुःखेन ततस्तै ररुदुस्त्रयः । ततस्तु रुधिरं हृक्षैर्मुखाच्चिर्दृश्यं तस्य हि ।
रणे राज्ञः शयानस्य हृषणं पर्यदेवयन् ।
॥ हृष उवाच ॥ न दैवस्थातिमारोऽस्ति यदर्थं रुधिरोल्लितः । रक्तादश्चसुभर्त्ता श्रेते दुर्व्याधनो हतः ।
पश्य चामोकराभस्य चामोकरविभूषितां । गदां गदाप्रियक्षेमां समीपे पतितां भुवि । ५१
इयमेतं गदा शूरं न जहाति रणे रणे । स्वर्गायापि व्रजन्ते हि न जहाति यमस्त्रिनं ।

पश्येमां सद्यो वीरेण जाम्बूनद्विभूषितां । शयानं शयने चर्ष्ये भाय्यां प्रीतिमतीमिव ।
 योऽयं मूर्द्धाभिपिकानां श्रेयो जातः परन्तपः । स श्वेता दसते पांग्रून पश्य कालस्य पर्यथं ।
 येनाजौ निहतता भूमावभेरत हतद्विपः । स भूमौ निहतः श्वेते कुहराजः परैरयं ।
 भयाक्षमन्ति राजानो यस्य स्र्म शतसङ्घमः । स वीरशयने श्वेते क्रव्याद्भिः परिवारितः ।
 उपासत द्विजाः पूर्व्वमर्थहेतोर्यमोश्चरं । उपासते च तं ह्यद्य क्रव्यादा मांसहेतवः ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ तं शयानं कुह्येष्टं ततो भरतसत्तम । श्रयत्यामा समालोक्य करुणं पर्यदेवयत् ।
 श्राद्धस्त्रां राजशाईल मुखं सर्व्वधनुश्रतां । धनाध्यक्षोपमं युद्धे श्रियं प्रङ्कर्षणस्य च ।
 कथं विवरमद्रावीङ्गीमेषेनस्तवानघ । बलिनं कृतिनं नित्यं स च पापात्प्रवाच्युप ।
 कालो नूनं महाराज लोकेश्चिन्म वलवत्तरः । पश्यामो निहतं त्वाञ्च भीमसेनेन संयुगे ।
 कथं त्वां सर्व्वधर्मैर्भ्रं क्रुद्धः पापो वृकोदरः । निकृत्या हतवान्कन्देनूनं कालो दुरत्ययः ।
 धर्मयुद्धे श्रद्धार्थेण समाङ्गयौजसा स्वधे । गदया भीमसेनेन निर्भ्रंशे सक्रियनो तव ।
 श्रद्धार्थेण हतस्त्राजौ मृद्यमानं प्रदा शिरः । य उपेक्षितवान् कुर्द्धं धिक्कृष्णं धिगुधिष्ठिरं ।
 युद्धेष्वपवदिव्यन्ति योधा नूनं वृकोदरं । यावत् स्थास्वन्ति भूतानि निकृत्या ह्यसि पातितः ।
 ननु श्मिन्प्रवोद्राजन् त्वां सदा यदनुन्दनः । दुर्व्योधनधर्मो नास्ति गदया इति वीर्यवान् ।
 ज्ञाघते त्वां हि वार्थयो राजन् संसप्तु भारत । स श्रिय्या मम कैरव्यो गदायुद्धे इति प्रभो ।
 यो गतिं चक्षियस्थाङ्गः प्रशस्तो परमर्षयः । हतस्त्राभिमुखस्त्राजौ प्राप्तस्त्वमसि तां गतिं ।
 दुर्व्योधन न शोचामि त्वामहं पुरुषर्षभ । हतपुत्रो तु शोचामि गान्धारी पितरञ्च ते ।
 भिलुकौ विचरिष्येते शोचनौ प्रथिवीमिमं । धिगस्तु कृष्णं वार्थधमञ्जुं नृचापि दुर्भ्रंतिं ।
 धर्मश्रमानिनौ यौ त्वां वध्यमानमुपेक्षतां । पाण्डवाद्यापि ते सर्व्वे किं वक्ष्यन्ति नराधिप ।
 कथं दुर्व्योधनोऽस्माभिर्हत इत्यनपचपाः । धन्यस्त्वमसि गान्धारे यस्त्वमायोधने हतः ।
 प्रायशोऽभिमुखः श्रूयन् धर्मैश्च पुरुषर्षभ । हतपुत्रो हि गान्धारी निहतज्ञातिवान्धवा ।
 प्रश्नाचलुय दुर्द्धयः को गतिं प्रतिपत्यते । धिगस्तु हतवर्षोणं मां कृपञ्च महारयं ।
 ये वयं न गताः स्वर्गं त्वां पुरस्कृत्य पार्थिवं । दातारः सर्व्वकामानां रक्षितारं प्रजाहितं ।
 यदयं नानुगच्छामस्तां धिगस्माच्चराधमान् । कृपस्य तव वीर्येण मम श्वेव पितृस्य मे ।
 यस्त्याना नरव्याघ्र रज्वन्ति इन्द्राणि च । तव प्रसादादस्माभिः समिधैः सह वाञ्छवैः ।
 शवाप्ताः क्रतवो मुख्या यस्वेषु भूरिदक्षिणाः । कुतश्चापोद्गं पापाः प्रवर्त्तियामहे वयं ।
 यादुसेन पुरस्कृत्य त्वं गतः सर्व्वपार्थिवान् । वयमेव च यो राजन् गच्छन्तं परमां गतिं ।
 यदे त्वां नानुगच्छामहेन धक्ष्यामहे वयं । तान् स्वर्गक्षीना क्षीनार्थाः स्मरन्तः सुकृतस्य ते ।
 किं नाम तद्भवं कर्म येन त्वां न प्रजाम वै । दुःखं नूनं कुह्येष्ट चरियाम महीमिमं ।
 भीनानो नक्षपा राजन् कुतः शान्तिः कुतः सुखं । गतेव तु महाराज समेत्य च महारथान् ।

यथाञ्चैवं यथाश्रेष्ठं पूजयेत्स्वचनान्मम । आचार्यं पूजयित्वा च केतुं सर्वधनुस्ततां ।
 हतं मयाऽद्य शंभेया दृष्टद्युत्वं नराधिप । परित्यजेया राजानं वाह्निकं सुमहारथं ।
 सैन्धवं सोमदत्तञ्च भूरित्रयवधमेव च । तथा पूर्वगतानन्यान् स्वर्गे पार्थिवसत्तमान् ।
 अस्मद्वाक्यात् परित्यज्य संपृच्छे स्वमनामयं ।

१२९

॥ सञ्जय उवाच ॥ इत्येवमुक्त्वा राजानं भद्रसकथमचेतनं । अश्रुत्यामा समुदीच्य पुनर्वचनमब्रवीत् ।
 दुर्योधन जीवसि त्वं वाक्यं श्रोत्रसुखं शृणु । सप्तपाण्डवतः श्रेया धार्तराष्ट्रास्त्वयो वयं ।
 ते चैव भ्रातरः पञ्च वासुदेवोऽय सात्यकिः । अहञ्च छतवर्षा च छपः सारदत्तस्य्या ।
 द्रौपदेया हताः सर्वे दृष्टद्युत्स्य चात्मजाः । पाञ्चाला निहताः सर्वे मंस्यशेषाद्य भारत ।
 छते प्रतिछतं पय्य हतपुत्रा हि पाण्डवाः । सौप्तिके शिविरं तेषां हतं सनरवाहनं ।
 मया च पापकर्माऽसौ दृष्टद्युत्सो महोपते । प्रविश्य शिविरं रात्रौ पश्यन्मारेण मारितः ।
 दुर्योधनस्तु तां वाचं निश्चम्य मनसः प्रियं । प्रतिलभ्य पुनद्येत इदं वचनमब्रवीत् ।
 न भेऽकरोत्तद्गङ्गियो न कर्णे न च ते पिता । यस्त्वया छपभोजाभ्यां संहितेनाद्य मे छतं ।
 स च सेनापतिः क्षुद्रो हतः सार्द्धं शिखण्डिना । तेन मन्ये मघवता सममात्मानमद्य वै ।
 खलि प्राश्रुत भद्रं वः स्वर्गे नः सङ्गमः पुनः । इत्येवमुक्त्वा दृष्ट्वां स क्षुरराजो महामनाः ।
 प्राणानुपाच्छजद्वीरः स्रहर्दा दुःखमुत्सृजन् । अपाक्रामद्विवं पुण्यां शरीरं चितिमाविभ्रत् ।
 एवं ते निधनं यातः पुत्रो दुर्योधनो नृप । अग्रे यान्ता रणे शूरः पद्याङ्घ्रिनिहतः परैः ।
 तथैव ते परिक्रान्ताः परित्यज्य च ते नृप । पुनः पुनः प्रेक्षमाणाः स्वकानारुद्धरयान् ।
 इत्येवं द्रोणपुत्रस्य निश्चम्य कर्षणां गिरं । प्रत्यूपकात्से शोकात्ताः प्राद्रुवन्नगरं प्रति ।
 एवमेव चयो छतः कुरुपाण्डवसेनयोः । धीरा विग्रसन्तौ रौद्रे राजन् दुर्मन्त्रिते तव ।
 तव पुत्रे गते स्वर्गे शोकात्तस्य ममानघ । स्यपिदत्तं प्रणष्टं तद्विद्यदर्शिलमद्य वै ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इति श्रुत्वा स नृपतिः पुत्रस्य निधनन्तादा । निशस्य दोर्धमुष्णञ्च ततश्चिन्तापरोऽभवत् ।
 इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वेणि दुर्योधनप्राणत्यागि नवमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

१३०

१३१

१३२

॥ अथ ऐपीकपर्व ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तस्यां राव्यां यतीतायां दृष्टद्युत्स्य सारथिः । शशंश धर्मराजाय सौप्तिके कदमं छतं ।
 ॥ सुत उवाच ॥ द्रौपदेया हता राजन् द्रुपदस्यात्मजेः सह । प्रमत्ता निमि विश्वक्ताः श्वपन्ताः शिविरं स्वके ।
 छतवर्षाणां नृपसेन गौतमेन छपेण च । अश्रुत्यामा च पापेन हतं वः शिविरं निमि ।
 एतैर्नरगजाभ्यानां प्रासशक्तिपरस्यधैः । सहस्राणि निदन्तङ्घ्रिनिःश्वेपन्ते वलं छतं ।
 क्षिप्रमानस्य महतो वनस्यैव परस्यधैः । शृशुर्वे सुमहान् शब्दो वसस्य तव भारत ।

१३३

अहमेकोऽवशिष्टस्य तस्मात् सैन्यान्महामते । मुक्तः कथञ्चिद्भृगोत्तमान् व्ययस्य कृतवर्मणः ।
 तच्छ्रुत्वा वाक्यमग्निं वृन्तोपुत्रो युधिष्ठिरः । पपात मह्ना दुर्दुर्षः पुत्रशोकसमन्वितः ।
 पतन्तं तमतिक्रम्य परिजपाद्य, सात्यकिः । भीमसेनोऽर्जुनश्चैव माद्रोपुत्रौ च पाण्डवौ ।
 लभ्यतेतासु कौन्तेयः शोकविह्वलया गिरा । जिला शत्रून् जितः पश्चात् पर्यदेवयदात्तं वत् ।
 दुर्विन्दा गतिरर्थानामपि ये दिव्यचक्षुषः । जीयमाना जयन्त्येव जयमाना वयं जिताः ।
 ह्ला भ्रातृन् वयस्यां पितृन् पौत्रान् सुहृद्गणान् । बन्धून्मात्यान् पौत्रांश्च जिला सर्वान् जिता वयं ।
 अनर्थो ह्यर्थसङ्घाशस्तयाऽनर्थोऽर्थदशेनः । जयो यमजयाकारो जयस्तस्मात् पराजयः ।
 यञ्जिता तथते पश्चादापन्न इव दुर्मतिः । कथं मन्येत विजयं ततो जिततरः परैः ।
 घेषामर्थाय पापं स्वादिजयस्य सुहृद्द्वैः । निर्जितैरप्रमत्तैर्हि विजिता जितकाशिनः ।
 कर्णिनाल्लोकदंष्ट्रस्य खड्गजिह्वस्य संयुगैः । चापव्यान्तास्त्ररौद्रस्य ज्यातलसखननादिनः ।
 कुड्मस्य नरविंशस्य संयामेवपलायिनः । ये व्यमुञ्चन्त कर्षस्य प्रमादात्त इमे हताः ।
 रथहृदं शरवर्षोर्मिमन्तं रत्नाचितं वाहनवाजियुक्ते । शकृष्टिमीनध्वजनागनक्रं प्ररासनावर्त्तमहेपुकेण ।
 संयामचन्द्रोदयवेगवेलं द्रोणार्थं ज्यातलनेमिधोषं । ये तेषुधावचशस्त्रनौभिस्ते राजपुत्रा निहताः प्रमादात् ।
 न हि प्रमादात् परमस्ति कश्चिद्बधो नराणामिह जीवलोके । प्रमत्तमर्थो हि नरं समन्तात् त्यजन्त्यनर्थस्य समाविशति ।
 ध्वजोत्तमायोश्चित्तधूमकेतुं शराश्चिषं, कौपमहासमीरं । महाधनुर्ज्यातलनेमिधोषं तनुवनानाविधशस्त्रहोमं ।
 महाचमूकषट्कवाभिपन्नं महाहवे भीष्मयाप्रिदाहं । ये सेजरात्तायुधतोच्छ्रवणं ते राजपुत्रा निहताः प्रमादात् ।
 न हि प्रमत्तं नरेण शक्यं विद्या तप श्रीर्विपुलं यमो वा । पर्याप्रमादेन निहत्य शत्रून् सर्वान्महेन्द्रं सुखमेधमानं ।
 इन्द्रोपमान् पार्थिवपुत्रपौत्रान् पश्याविशेषेण क्षतान् प्रमादात् । तीर्त्वा समुद्रं वणिजः सगृह्णा मग्नाः कुनद्यानिव हेत
 मानाः ।

मानाः ।

अमर्षितैर्ये निहताः शयाना निःसंशयने त्रिदिवं प्रपन्नाः । भ्रातृंश्च पुत्रांश्च हताग्निग्रम्य पाञ्चालराजं पितरश्च दृष्ट्वा ।
 भुवं विषंशा पतिता श्रुयिष्यां सा श्रेयस्ते शोककृश्राङ्कयष्टिः । तच्छोकजं दुःखमपारयन्तो कथं भवित्युत्पिता सुखानां ।
 पुत्रवपभ्रात्येषधप्रणुत्रा प्रदद्यामानिव हताग्नेन । इत्येवमार्तः परिदेवसन् स राजा कुरूणां नकुलं वभाषे ।
 गच्छानधैनामिह मन्दभाग्यो समाद्यवकानिति राजपुत्र्ये । माद्रोसुतस्तत् परिगृह्य वाकं धर्मैण धर्मरतिमस्य राज्ञः ।
 यथो रयेनाचपमाश्रु देव्याः पाञ्चालराजस्य च यद्य दाराः । प्रस्थाप्य माद्रोसुतराजमोठः शोकाह्वित्तथैः सर्वा
 सुषष्टिः ।

सुषष्टिः ।

रोष्यमाणः प्रथमो सुतानामायोधनं भूतगणानुकीर्णं । स तत् प्रविश्याशिवसुयक्ष्णं ददं पुत्रान् सुषट्कः सर्वोय ।
 भूमा शयानान् अधिरात्रंगाचान् विभिद्यदेहान् प्रथतोत्तमाङ्गान् । स तांश्च दृष्ट्वा श्मशानार्त्तं ह्यो युधिष्ठिरो धर्मधत्तान्तरि ।
 उचैः प्रथुकोऽथ कौरवाद्यः पपात पौत्र्यां मगथो विमद्भः ।
 इति श्रीमहाभारते धैतिकपर्वणि श्रेयोक्षपर्वणि युधिष्ठिरस्य त्रिविरदधने दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ स दृष्ट्वा निहतान् संख्ये पुत्रान् पौत्रान् सखीस्तथा । महादुःखपरोतात्मा बभूव जनमेजय ।
ततस्तस्य महान् शोकः प्रादुराभो नमस्तत्पुत्रान् । स्मरन् पुत्रपौत्राणां भ्रातृणां स्वजनस्य च । १२१
तमशुपरिपूर्णात्वं वेपमानमचेतसं । सुहृदो भ्रष्टसंविद्राः सान्त्वयाम्यक्षिरं तदा ।
ततस्तस्मिन् चणे कस्यो रथेनादित्यवर्षया । नकुल, छप्पाया सार्द्धमुपायात् परमार्त्तया ।
उवस्रत्वं गता सा तु श्रुत्वा सुमहदप्रियं । तदा विनाशं सर्वेषां पुत्राणां व्यथिताऽभवत् ।
कम्पमानेव कदली वानेनाभिसमीरिता । छप्पा राजानमासाद्य शोकात्ता न्यपतद्भुवि ।
बभूव वदनं तस्याः सहसा शोककपितं । फुल्लपद्मपलाशाद्यास्तमोपस्त द्वांशुमान् । १२२
ततस्तां पतितां दृष्ट्वा संरन्ध्रो सत्यविक्रमः । बाङ्गन्थां परिजपाह समुत्पत्य वृकोदरः ।
सा समाश्रयिता तेन भीमसेनेन भामिनी । रुदती पाण्डवं छप्पा सह भानरमब्रवीत् ।
दिश्या रामस्रवाधेमामखिलां भोक्ष्यसे मद्यो । आत्मजान् चक्षुधर्मैण सम्पुदाय यमाय वै ।
दिश्या त्वं कुशली पार्थ मत्तमातङ्गगामिनं । श्रवाय श्रियवो क्रुत्वा सौमद्र न स्मरिष्यसि ।
आत्मजान् चक्षुधर्मैण श्रुत्वा शूरान्निपातितान् । उपस्रव्ये मया सार्द्धं दिश्या त्वं न स्मरिष्यसि । १२३
प्रसुप्तानां वधं श्रुत्वा द्रौणिना पापकर्षणा । शोकस्तपति मां पार्थ जताग्रन दवाश्रयं ।
तस्य पापहतो द्रौणेन चेदद्य तया रणे । द्वियते मानुवन्धस्य युधि विक्रम्य जोजितं ।
इहैव प्राथमाश्रित्ये तन्निबोधत पाण्डवाः । न चेत् फलमवाप्नोति द्रौणिः पापस्य कर्मणः ।
एवमुक्त्वा ततः छप्पा पाण्डव प्रत्युपाविशत् । युधिष्ठिरं याज्ञसेनो धर्मराजं यशस्विनी ।
दृष्ट्वापविष्टां राजर्षिं पाण्डवो महिषीं प्रियं । प्रत्युवाच स धर्मात्मा द्रौपदीं चारुदर्शनां । १२४
धर्म्यं धर्मैण धर्मज्ञे प्राप्तास्ते निधनं शूभे । पुत्रास्ते भ्रातरश्चैव ताञ्च शोचितुमर्हसि ।
स कल्याणि वनं दुर्गं दूरं द्रौणिरितो गतः । तस्य त्वं पातनं संख्ये कर्यं श्राव्यसि शोभने ।
॥ द्रौण्युवाच ॥ द्रौण्युवाच सृष्टो मणिः शिरसि मे श्रुतः । निहत्य धृष्टं ते पापं पर्येयं मणिमाहृतं ।
राजन् शिरसि मे कृत्वा जोजेयमिति मे मतिः । इत्युक्त्वा पाण्डवं छप्पा राजानश्चारुदर्शना ।
भीमसेनमयागत्य परमं वाक्यमब्रवीत् । चातुमर्हसि मां भीम चक्षुधर्ममनुस्मरन् । १२५
जहि तं पापकर्माणं शम्बरं मधवानिव । न हि ते विक्रमे तुल्यः पुमानस्त्रीह कथन ।
श्रुतं तत् सर्वलोकेषु परमव्यसने यथा । द्वीपोऽभूत्स्वं हि पार्यानां नगरे वारणावते ।
हिडिम्बदर्शने चैव तथा त्वमभवो गतिः । तथा विराटनगरे कोचकेन भृशार्हिता ।
मामप्युद्धृतवान् छप्पात् पौलोमो मधवानिव । यथैतान्युक्तयाः पार्थ महाकर्माण्यि वै पुरा ।
तथा द्रैणिममिचक्षं विनिहत्य सुखो भव । तस्या यद्भविधं दुःखं निशम्य परिदेवितं । १२६
न चामर्षत कौन्तेयो भीमसेनो महाबल । स काश्चनविचित्राङ्गमारुरोह महारथं ।
आदाय हचिराश्वं समार्गण्युषं धनुः । नकुलं सारथ्यं कृत्वा द्रौण्युपस्रव्ये धृतः ।
विस्वारथं सशरश्चापं त्वर्षमशानचोदयत् । ते हयाः पुदपयाश्च चोदिता वातरहसः ।

वेगेन तरिता जग्मुर्धरयः शीघ्रगामिनः । शिविरात् खाद्रुहीना म रयस्य पदमच्युतः ।

द्रौणपुत्ररथस्थाग्र्य ययौ वेगेन वीर्यवान् ।

इति श्रीमहाभारते भौतिकपर्वणि शैवीकपर्वणि द्रौणिवधार्धभीमगमने एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तस्मिन् प्रयाने दुर्दुर्षे यदूनाभ्युपभसतः । अश्वीत पुण्डरीकाक्षः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरं ।

स्य पाण्डव ते भ्राता पुत्रशोकपरायणः । जिघांसुर्द्रौणमाक्रन्दे एक एवाभिधावति ।

भीमः प्रियस्ये सर्वेभ्यो भ्रात्रेभ्यो भरतर्षभ । तं हृष्टगतमद्य त्वं कस्मान्नाभ्युपपद्यसे ।

यत्तदाचष्ट पुत्राय द्रौणः परपुत्रञ्चयः । अस्त्रं ब्रह्मशिरो नाम दहेत शयिवीमपि ।

तन्महात्मा महाभागः केतुः सर्वधनुभ्रातां । प्रत्यपादयदाचार्यः प्रीयमाणो धनञ्जयं ।

तं पुत्रोऽप्येक एवैनमन्वयाचदमर्षणः । ततः प्रोवाच पुत्राय नातिहृष्टमना इव ।

विदितश्चापलं ह्यासीदात्मजस्य दुरात्मनः । सर्वधर्मविदाचार्यः सोऽन्वभ्रातृ स्वसुतं ततः ।

परमापद्गतेनापि न स तात खया रणे । इदमस्त्रं प्रयोक्तव्यं मानुषेषु विधेयतः ।

इत्युक्तवान् गुरुः पुत्रं द्रौणः पश्चादथोक्तवान् । न त्वं जातु सुतां मार्गं ख्यातेति पुरुषर्षभ ।

स तदाज्ञाय दुष्टात्मा पितृव्यं च नमप्रियं । निराशः सर्वकल्याणैः शोकात् पथं चरन्मर्ही ।

ततस्तदा क्रुश्रेष्ठ वनस्ये लघि भारत । अवसद्भारकामेव्य वृष्णिभिः परमार्चितः ।

स कदाचित् समुद्रान्तं वसन् द्वारवतीमनु । एक एकं समागत्य मामुवाच हसन्निव ।

यत्तदुद्यं तपः कृष्ण चरन् सत्यपराक्रमः । अगस्त्याद्भारताचार्यः प्रत्यपद्यत मे पिता ।

अस्त्रं ब्रह्मशिरो नाम देवगन्धर्वपूजितं । तदद्य मेधि दासार्हं यथा पितरि मे तथा ।

अस्मत्तत्तदुपादाय दिव्यमस्त्रं यदूत्तम । ममोप्यस्त्रं प्रयच्छ त्वं चक्रं रिपुहर्षणं रणे ।

स राजन् प्रीयमाणेन मेयोऽप्युक्तः कृताञ्जलिः । थाचमानः प्रयत्नेन मत्तोऽस्त्रं भरतर्षभ ।

देवदानवगन्धर्वमनुष्यपतंगोरगाः । न समा मम वीर्यस्य श्रतांशेनापि पिच्छिताः ।

इदं धनुर्विद्यं शक्तिरिदञ्चक्रमिधं गदा । यद्यदिच्छसि चेदस्त्रं भक्तस्तत्तद्दामि ते ।

यच्छक्रोपि सनुयन्तुं प्रयोक्तुमपि वा रणे । तद्गृहाण विनाऽन्वेषेण यन्मे दातुमभीष्टसि ।

स सुनानो सहस्रारं वज्रनाभमयस्त्रयं । वज्रे चक्रं महाभागो मत्तः सद्भैरवस्य सह ।

गृहाण चक्रमित्युक्त्वा मेयां तु तदनन्तरं । जयाहोत्यस्य सहसा चक्रं सन्धेन पाणिना ।

न चैनमग्रकृतं स्वानात् सञ्चालयितुमप्युत । अथैनं दक्षिणेनापि गृहीतुमुपचक्रमे ।

सर्वयत्नवलेनापि गृह्णन्नेवमिदं तत । ततः सर्ववलेनापि यदैर्न न शशाक ह ।

उद्यन्तुं वा चालयितुं द्रौणिः परमदुर्मानाः । कृत्वा यत्नं परित्यान्तः संन्यवचैत भारत ।

निट्टमनसं तस्मादभिप्रायाद्विचेतसं । अहमात्मस्य सविग्रमथत्यामानमनुवं ।

यः सदैवमनुष्येषु प्रमाथं परसं गतः । गाण्डीवधन्वा श्रेतायः कपिप्रवरकेतनः ।

यः साक्षाद्देवैर्वैभं शितिकण्ठमुमापतिं । दन्दयुद्धे पराजिष्युस्त्रोपयामास शङ्करं ।

यस्मात् प्रियतरो नास्ति ममान्यः पुरुषो भुवि । नादेयं यस्य मे किञ्चिदपि दाराः सुतास्तया ।
 तेनापि मुह्यद्वा ब्रह्मन् पार्थिनास्त्रिकर्मणा । नोक्तपूर्वमिदं वाक्यं यत्तं मामभिभाषसे ।
 ब्रह्मचर्यं मद्दहोर्न तीर्त्वा दादश्वार्पिकं । हिमवत्याशेभास्त्राय यो मया तपसाऽस्मितः ।
 समानव्रतचारिण्यां रक्षिष्यां योऽन्वजायत । वनत्कुमारस्तेजस्वी प्रद्युषो नाम मे सुतः ।
 तेनाप्येतन्मरुद्विद्यं चक्रमप्रतिमं रणे । न प्रार्थितमभून्मूढ यदिदं प्रार्थितं लया ।
 रामेणातिबलेनैतद्योक्तपूर्वं कदाचन । न गदेन न शान्तिन यदिदं प्रार्थितं लया ।
 द्वारकावाग्निभ्यान्वैष्टेष्यन्धकमहारथैः । नोक्तपूर्वमिदं ज्ञातु यदिदं प्रार्थितं लया ।
 भारताचार्यपुत्रस्वं मानितः सर्वयादवैः । चक्रेण रयिनां श्रेष्ठं कं नु तात युयुत्सवे ।
 एवमुक्त्वा मया त्रैणिर्मानिदं प्रत्युवाच ह । प्रयुज्य भवते पूजां योत्स्ये कृष्य लया सह ।
 प्रार्थितं नो मया चक्रं देवदानवपूजितं । अजेयः स्थासिति विभो सत्यमेतद्भवीमि ते ।
 तन्नोऽहं दुर्लभं काममनवाथैव केशव । प्रतियास्यामि गोविन्द शिवेनाभिवदस्व मां ।
 एतन् सुभीतं भीमानान्द्रुपभेष लया धृतं । चक्रमप्रतिचक्रेण भुवि नान्योऽभिपद्यते ।
 एतावदुक्त्वा त्रैलिष्यां युग्यानशान् धनानि च । आदायोपययौ काले रत्नानि विविधानि च ।
 स संरम्भो दुरात्मा च चपलः क्रूर एव च । वेद चाहं ब्रह्मशिरस्त्रेणाद्रुक्षेऽहोदरः ।
 इति श्रोमहाभारते सौप्तिकपर्वणि सौप्तिकपर्वणि युधिष्ठिरकृष्णसंवादे दादशेषोऽध्यायः ॥ १२ ॥
 ॥ वैशम्पयान उवाच ॥ एवमुक्त्वा युधां श्रेष्ठः सर्वयादवनन्दनः । सर्वोपुध्वरोपेतमाहरोह रथोत्तमं ।
 युक्तं परमकम्बेः जैस्तरुगैर्हममालिभिः । आदित्यादयवर्षस्य धुरं रयवगच्छ तु ।
 दक्षिणामवहच्छैव्यः सुयोवः सव्यतोऽभवत् । पार्थिवाद्यैः तु तस्यास्तां मेघपुष्यबलाहकैः ।
 विश्वकर्माकृता दिव्या रत्नधातुविभूयिता । उच्चित्तेव रथे माया ध्वजयष्टिरदृश्यत ।
 वैनतेयः स्थितस्तस्यां प्रभामण्डलरश्मिवान् । तस्य सत्त्वतः केतुर्भुजगारिरदृश्यत ।
 अयरोरुद्धुपीकेशः केतुः सर्वधनुस्तं । अर्जुनं संत्यक्तुर्वा च कुरुराजो युधिष्ठिरः ।
 श्रेष्ठमेतां महात्मानौ दाशार्हमभितः स्त्रितौ । रयस्यं शार्ङ्गधन्वानमदिना विव वासवं ।
 तानुपारोथ दाशार्हः सन्दनं लोकनूजितं । प्रतोदेन जवोपेतान् परमाशान् योदयत् ।
 ते हवाः सदधोपेतुर्गहोला सन्दनोत्तमं । आस्थितं पाण्डवेयान्धो यदूनाम्द्रुपभेष च ।
 वहर्ता शार्ङ्गधन्वानमशानां शीघ्रगामिनां । प्रादुराक्षीन्महाशूद्रः पविर्णां पततामिव ।
 ते समाच्छ्वरव्याघ्राः क्षणेन भरतर्षभ । भीमसेन महेश्वाच समनुद्वय वेगिनः ।
 क्रोधदीप्तान् कौन्तेयं द्विपदर्थं समुद्यतं । नाशनुवन् वारयितुं समेत्यापि मचारयाः ।
 स तेषां प्रेक्षतामेव श्रीमतां दृढधन्विनां । यथौ भागोरयोनीरं हरिभिर्ध्रुवेगितिः ।
 यत्र स श्रूयते त्रैणिः पुत्रहन्ता महात्मानं । स ददश महात्मानमुदकानो यश्चस्त्रिनं ।
 कृष्णदैपायनं व्यासमासोमसृष्टिभिः सह । तत्रैव क्रूरकर्मणं पुताकं कुम्भचोरिणं ।

१११

११०

११५

११०

११६

११०

रजसा ध्वलामासोर्न ददर्श द्रौणिमन्तिके । तमभ्यधावत् कौन्तेयः प्रष्टुं सगरं धनुः ।
 भीमधेने महाबाहुस्त्रिष्ठितिं चात्रवोत् । स दृष्ट्वा भीमधन्वानं प्रष्टुं हीतशराशनं ।
 आतरौ पृथतश्चास्य जनाईनरथे स्थितौ । व्यथितात्माऽभवद्द्रौणिं प्राप्नोवेदममन्यत ।
 स तद्दिव्यमदीनात्मा परमास्त्रमचिन्तयत् । जगद् च स चेधोकां द्रौणिः सव्येन पाणिना ।
 स तामापदमासाद्य दिव्यमस्त्रमुदैरयत् । अमृद्यमाणस्तान् प्रहूरान् दिव्यायुधधरान् स्थितान् ।
 अपाण्डवायेति स्या व्यसृजद्गद्गारुणं वचः । इत्युक्त्वा राजशाहूँल द्रौणपुत्रं प्रतापवान् ।
 सर्वलोकप्रमोहायं तदस्त्रं प्रमुमोच ह । ततस्तस्यामिषीकायां पावकं समजायत ।
 प्रपद्यन्निव लोकांस्तौन कालान्तकयमोपम ।
 इति श्रीमहाभारते धौतिकपर्वणि श्लोकीकपर्वणि ब्रह्मशिरोऽख्यत्यागे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इन्द्रितेनैव दाशार्क्षस्तमभिप्रायमादितः । द्रौणेष्वेव्ज्जा महाबाहुंरज्जुर्न प्रत्यभाषत ।
 अज्जुनाज्जुन यद्विव्यमस्त्रन्ते यद्दि वर्तते । द्रौणोपदिष्टं तस्यैव कालः सम्प्रति पाण्डव ।
 भ्रातृणामात्मनयैव परिचाणाय भारत । विद्वजैतत्त्वमयाजावस्त्रमस्त्रनिवारणं ।
 केशवेनैवमुक्तोऽय पाण्डवः परवीरहा । श्रवतरद्रयान्ूर्ग प्रष्टुं सगरं धनुः ।
 पूर्वमाचार्यपुत्राय ततोऽनन्तरमात्मने । भ्रातृभ्ययैव सर्वभ्यः स्वस्तीत्युक्त्वा प्रणतपः ।
 देवताभ्यो नमस्कृत्य गुरुभ्ययैव सर्वभ्यः । उत्समर्जं शिवं ध्यायन्नस्त्रमस्त्रेण शान्भतो ।
 ततस्तदस्त्रं सहसा सृष्टं गाण्डीवधन्वना । प्रजज्वाल महाधिष्ण्युगान्तानलमग्निभं ।
 तयैव द्रौणपुत्रस्य तदस्त्रं तिग्मतेजसः । प्रजज्वाल महाज्वालं तेऽगामण्डलभेदतं ।
 निर्धाता वरुवदासन् पितृशुक्लाः सहस्रशः । महद्भयञ्च भूतानां सर्वेषां समजायत ।
 सशब्दमभवद्भोम ज्वालामाशक्तुलं स्रभं । पचाल च मही क्षत्रा सपर्वतवनद्रुमा ।
 ते सस्त्रतेजसो लोकांस्त्रापयन्तो व्यवस्थिते । सहर्षां संहितौ तत्र दर्शयामासुस्तदा ।
 नारदः सर्वभूतात्मा भरतानां पितामहः । उभौ श्रमयितुं वीरौ भारद्वाजधनञ्जयौ ।
 तौ मुनौ सर्वभूमेशोः सर्वभूतक्षितियथौ । दीप्तयोरस्त्रयोर्बन्धे स्थितौ परमतेजसौ ।
 गदन्तरमयाष्टव्यावुपगम्य यश्चस्त्रिनौ । आस्तामृषिवरौ तत्र ज्वलितः विव पावकौ ।
 प्रापमृद्धिरनाष्टयैः देवदानपद्मकतौ । अस्त्रतेजः श्रमयितुं नोक्तानां हितकाम्यया ।
 ॥ अथो ऊपतु ॥ नानाऽस्त्ररिदः पूर्व्यं येऽप्यतोता सहारयाः । नैतदस्त्रं मनुष्येषु तेः प्रयुक्तं कयञ्चन ।
 इतिदिः सायधं योगे हतवन्ता महात्ययं ॥
 इति श्रीमहाभारते धौतिकपर्वणि श्लोकीकपर्वणि अज्जुनाख्यत्यागे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ दृष्ट्वा सरशार्क्षं तावत्प्रिमतेजसौ । भंजहार शरं दिव्यं त्वरमाशो धनञ्जयः ।
 उवाच भरतश्रेष्ठ तादृशो राधन्विलदा । प्रयु इमस्त्रमप्येष शान्त्यामिति वै मया ।
 कहेते परमं शं । शिन् सर्वानलानमेवत । पापकर्ता भुव द्रौणिः प्रपद्यन्निव लोकांस्तौ ।

यदत्र हितमस्माकं लोकानाञ्चैव सर्वया । भवन्तौ देवसङ्घाशौ तथा संमन्तुमर्हयः ।

१८०

इत्युक्त्वा संजहारार्थं पुनरेव धनञ्जयः । संहारो दुष्करस्तस्य देवैरपि हि संयुगे ।

विस्मृष्टस्य रणे तस्य परमास्त्रस्य संयुगे । अग्रक्त. पाण्डवादन्त्य. साचादपि प्रतक्रतुः ।

ब्रह्मतेजोद्भवं विद्धि विस्मृष्टमकृतात्मना । न शक्यमावर्त्तयितुं ब्रह्मचारिप्रतादृते ।

अचौर्षेब्रह्मचर्य्या य. सृष्ट्वावर्त्तयते पुनः । तदखं सानुबन्धस्य मूर्द्धानं तस्य कृन्तति ।

ब्रह्मचारी व्रतो चापि दुराचारमवाप्य तत् । परमव्यमनात्तैःपि नाञ्जुनाऽखं व्यमुञ्चत ।

१८१

सत्यमतधरः शूरो ब्रह्मचारी च पाण्डवः । गुरुवर्त्ता च तेनास्त्रं सञ्चकाराञ्जुनः पुन ।

द्रौणिरीयथ सम्प्रेक्ष्य तादृषी पुरतः स्थितौ । न ब्रह्मक पुनर्घोरमस्त्रं संहर्त्तुमीजसा ।

अग्रक्त. प्रतिबंधारे परमास्त्रस्य संयुगे । द्रौणिर्हृदिमना राजन् दैपायनमभाषत ।

उत्तमव्यसनार्त्तं प्राणत्राणमभीषुना । मथैतदस्त्रमुत्सृष्टं भीमसेनभयान्मुने ।

अधर्षस्य कृतेऽनेन धार्त्तराष्ट्रं जिघांसता । मिय्याचारेण भगवन् भीमसेनेन संयुगे ।

१८२

अतः सृष्टमिदं ब्रह्मन् मयाऽख्तमकृतात्मना । तस्य भूयोऽच संहारं कर्त्तुं नाहमिहोत्सहे ।

निस्सृष्टं हि मया दिव्यमेतदस्त्रं दुरासदं । अपाण्डवायेति मुने ब्रह्मतेजोऽनुमस्य वै ।

तदिदं पाण्डवेयानामनकायाभिर्बद्धितं । अथ पाण्डुमुतान् सर्वान् जीविताङ्गुगिययिति ।

कृतं पापमिदं ब्रह्मन् रीपाविष्टेन वेतसा । वधमाश्रास्य पार्थानां मयाऽख्तं सृजता रणे ।

॥ व्यास उवाच ॥ अखं ब्रह्मशिरसात् विद्वान् पार्थो धनञ्जय । उल्लुष्टवाच रोपेण न नाशाय तत्राह्वे ।

१८३

अस्त्रमक्षेपेण तु रणे तव शश्रमयिष्यता । विस्मृष्टमञ्जुनेनेदं पुनस्य प्रतिबंधतं ।

ब्रह्मास्त्रमयवायैतदुपदेशात् पितृस्तत्र । लक्षधर्मोन्महावाङ्मनोकथ्यत धनञ्जय ।

एव धृतिमनः साधोः सर्वास्त्रविदुषः क्षत. । सभ्राह्मवन्धोः कस्मालं वधमस्य चिकीर्षसि ।

अस्त्रं ब्रह्मशिरो यत्र परमास्त्रेण बध्यते । समा द्वादश पर्जन्यस्तद्राष्ट्रं नाभिवर्षति ।

एतदर्थं महाबाहो. शक्तिमानपि पाण्डव. । न विह्वान्तदस्त्रन्तु प्रजाहितचिकीर्षया ।

१८४

पाण्डवास्त्रस्य राष्ट्रस्य मदा संरक्ष्यमेव हि । तस्मान् संहर दिव्यं स्वमक्षतेन्महाभुज ।

श्रीरोयस्तव पैवाशु पार्थाः सन्तु निरामयाः । न ह्यधर्षेण राजधिं. पाण्डवो जेतुमिच्छति ।

मणिश्चैव प्रयच्छाद्य यस्ते शिरसि तिष्ठति । एतदादाय ते प्राणान् प्रतिदास्यन्ति पाण्डवाः ।

॥ द्रौणिह्रवाच ॥ पाण्डवैर्ध्यानि रत्नानि यच्चान्यत् कौरवैर्द्धन । अत्राप्रमिह तेभ्योऽयं मणिर्भम पिमिष्यते ।

यमावध्य भयं नास्ति प्रस्तथाधिनुधाग्रयं । देवेभ्यो दानवेभ्यो वा नागेभ्यो वा कथञ्चन ।

१८५

नच रघोःगणभयं न तस्करभयन्तया । एवं वन्धौ मणिरयं न मे त्याज्य. कथञ्चन ।

यत्तु मे भगवानाह तन्मे कार्यमनन्तरं । अयं मणिरयं चाहमिथोका तु पतियति ।

गर्भेषु पाण्डवेयानामभोधैतदुत्तमं । न च ब्रह्मेऽस्त्रि भगवन् संहर्त्तुं पुनरुद्यते ।

एतदस्त्रमतस्यैव गर्भेषु विस्मृजाम्बहं । न च वाक्य भगवतो न करिष्ये मसामुने ।

॥ व्यास उवाच ॥ रथं कुरु न चान्या तु बुद्धिः कार्या त्वयाऽनघ । गर्भेषु पाण्डवेषां विद्वज्जैतदुपारम । ५०
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः परममस्त्रन्तु द्रौणिहृद्यतमाहवे । दैपायनवचः श्रुत्वा गर्भेषु प्रममोच ह ।
 इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि श्लोकापर्वणि ब्रह्मशिरोऽख्यस्य पाण्डवेयगर्भप्रवेशने पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तदाज्ञाय हृषीकेशो विस्मृतं पापकर्मणः । ह्यम्याण ददं वाक्यं द्रौणिं प्रत्यब्रवीत्तदा ।
 विराटस्य सुता पूर्व्यं सुया गाण्डीवधन्वनः । उपस्यव्यगतां दृष्ट्वा व्रतवान्म्राङ्गणोऽब्रवीत् ।
 परिवीरेषु कुरुषु पुत्रस्यैव भविष्यति । एतदस्य परिचित्वं गर्भस्यस्य भविष्यति ।
 तस्य तदचनं साधोः सत्यभेतद्भविष्यति । परिचिद्भविता क्षेपां पुनश्चैश्वरः सुतः ।
 एवं ब्रुवाणं गोविन्दं सालतां प्रवरं तदा । द्रौणि, परमगंरथ, प्रत्युवाचिदमुत्तरं ।
 नैतदेव यद्यात् त्वं पत्रपातेन केव । वचनं पुण्डरीकाक्षं न च मदाक्यमन्यया ।
 पतियति तदस्त्रं हि गर्भे तस्या मयोद्यतं । विराटदुहितुं कृष्य यं त्वं रवितुमिच्छसि ।
 ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अमोघपरमास्त्रस्य पातनास्य भविष्यति । स तु गर्भो मृतो जातो दीर्घमायुरवास्यति ।
 त्वान्तु कापुर्ष्यं पापं विदुः सर्वैर् मनोपिणः । अश्रुत्वापकर्षाणं बालजोवितपातकं ।
 तस्मात्तमस्य पापस्य कर्मण, फलमाप्नुहि । ज्ञेहि वर्षसहस्राणि चरियसि महोमिमं ।
 अभ्राजुवन् कश्चित् काञ्चित् समिदं जातु केनचित् । निर्जनानसहायस्त्वं देशान् प्रविचरियसि ।
 भवित्रो नहि ते बुद्ध जनमध्येषु संस्थितिः । पूयशोणितगन्धो च दुर्गकानारभंशयः ।
 विचरियसि पापात्मा सर्व्व्याधिषमन्वितः । वयः प्राप्य परिचिन्तु विदव्रतमवाप्य च ।
 क्षपात्तारदतात्कूरः सर्व्व्यास्त्राप्युपपत्यते । विदित्वा परमास्त्राणि ब्रह्मधर्मव्रते स्थित ।
 दष्टिं वर्षाणि धर्मात्मा वमुधां पालयिष्यति । इतश्चोद्धं महावाङ्ग, कुरुराजो भविष्यति ।
 परिचिन्नाम नृपतिर्म्मिमतस्ते मुदुर्म्मने । अहं तं जीवयिष्यामि दम्यं शस्त्राग्निजेषा ।
 पश्य मे तपथो वीर्य्यं सत्यस्य च नराधम ।
 ॥ व्यास उवाच ॥ यस्मादनादृत्य कृते त्वयाऽस्मान् कर्म दारुणे । ब्राह्मणस्य सतथैव यस्मात्ते वृत्तमीदृशं ।
 तस्मात्सदेवकीपुत्र उक्रवानुत्तमं वचः । असंशयान्ते तद्भावि चक्रधर्मस्त्वयाश्रितः ।
 ॥ अथत्यामोवाच ॥ सदैव भवता ब्रह्मन् न्यास्यामि पुरुषेस्विह । सत्यवागम्भ भगवानयद्य पुरुषोत्तमः ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ प्रदायाय मणिं द्रौणिः पाण्डवानां महात्मानं । जगाम विमनास्त्रेषां सर्व्वेषां पश्यतां वरं ।
 पाण्डवायापि गोविन्दं पुरस्कृत्य हतद्विपः । कृष्यदैपायनश्चैव नारदश्च महासुनिं ।
 द्रोणपुत्रस्य सहजं भस्मिमादाय सर्व्वराः । द्रौपदीमभ्यधावन्त प्रथोपितां मनस्विनां ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततश्चे पुरुषयाघाः सदशैरनिजोपमैः । अभ्युद्य, सहदामार्शः शिविरं पुनरैव हि ।
 अरतीर्थं रथाभ्यान्तु त्वरमाणा महारथाः । ददृशुर्द्रौपदीं कृष्णामार्त्तमार्त्ततराः स्वयं ।
 तामुपेत्य निरानन्दं दुःसमोक्षमन्वितां । परिवार्य्यं व्यतिष्ठन्त पाण्डवाः सहकेशवाः ।
 ततो रात्राभ्यनुस्मानो भीमघ्नो महाबलः । प्रददौ तं मणिं दिव्यं वचनद्येदमब्रवीत् ।

अथ भद्रे तव मणि, पुत्रहन्ता जित, स ते । उत्तिष्ठ शोकमुत्सृज्य क्षत्रधर्मसमुत्तर ।
 प्रयाणे वासुदेवस्य शमार्यमभितेषणे । यान्युक्तानि त्वया भीरु वाक्यानि मधुघातिनि ।
 नैव मे पतय, सन्नि न पुत्रा भ्रातरौ न च । न वै त्वमिति गोविन्द श्रमच्छ्रिति राजनि ।
 उक्तवत्यसि नोप्राणि वाक्यानि पुरुषोत्तमं । उन्नधर्मानुरूपणि तानि संस्मरुंमर्हसि ।
 हतो दुर्व्योधन पापो राज्यस्य परिपन्थिक । दुःशामनस्य हृदिरं पीतं विष्णुरतो मया ।
 वैरस्य गतमानुष्यं न स्या वाच्या विवचता । जित्वा मुक्तो द्रौणपुत्रो ब्राह्मण्याङ्गैरवेण च ।
 यशोऽस्य पातितं देवि शरीरन्ववशेषितं । वियोजितस्य मणिना भ्रमिन्तस्त्रायुधं भुवि ।

०५०

०५१

॥ द्रौपद्युवाच ॥ केवलानृष्यमात्राऽस्मि गुरुपुत्रो गुरुर्हम । शिरस्येतं मणिं राजा प्रतिवप्रातु भारत ।
 तं गृहीत्वा ततो राजा शिरस्यैवाकरोत्तदा । गुरोर्हृच्छिष्टमित्येव द्रौपयथा वचनादपि ।
 ततो दिव्यं मणिवरं शिरसा धारयन् प्रभुः । शूद्रस्य मे स तदा राजा सचन्द्र इव पर्वत ।
 उत्तस्यो पुत्रशोकात्तां तत् कृष्या मनस्विनो । कृष्यापि महावाङ् परिपपच्छ धर्मराट् ।
 इति श्रीमहाभारते सौमिकपर्वण्यैवोक्तपर्वणि द्रौपदीमान्वायां पौण्ड्रशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इतेषु सर्वसंश्लेषु सौमिके तैरथैस्त्रिभि । श्रापन् मुधिष्ठिरो राजा दामार्हमिदमब्रवीत् ।

०५०

कथं नु कृष्य पापेन बुद्ध्रेणात्तकर्मणा । द्रौणिना निहतः सर्वं मम पुत्रा महारथाः ।
 तथा क्षतास्त्रा विकान्ताः सहस्रशतयोधिनः । द्रुपदस्यात्मजाश्चैव द्रौणपुत्रेण पातिताः ।
 यस्य द्रौणो महेष्वासि न प्रादादाहवे मुखं । निजग्रे रथिनां श्रेष्ठं छष्टयुधं कथं नु स ।
 किञ्च तेन क्षतं कर्म तयायुक्तं नर्यभ । यदेक समरे सर्वानवधीत्रो गुरोः सुत ।

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ नूनं स देवदेवानामीश्वरेश्वरमव्यय । जगाम शरणं द्रौणिरैकक्षेनावधीद्वज्रम् ।
 प्रसजो हि महादेवो दद्यादमरतामपि । वीर्यञ्च गिरिशो दद्याद्येन्द्रमपि प्रातथेत् ।
 वेदाहं हि महादेवं तत्त्वेन भरतर्षभ । यानि चास्य पुराणानि कर्माणि विविधानि च ।
 आदिरेष हि भूतानां मध्यमन्तस्य भारत । विद्येते जगद्येदं सर्वमस्यैव कर्मणा ।
 एवं सिद्धयुर्भूतानि ददर्श प्रथमं विभुः । पितामहोऽब्रवीत्सैनं भूतानि ह्यज माचिरं ।
 हरिकेशस्यैत्युक्त्वा भूतानां दोषदर्शिवान् । दीर्घकाल तपसोपे मग्नाऽस्मिन् महातपाः ।
 सुमहान्तं ततः काल प्रतीक्ष्येनं पितामह । सृष्टारं सर्वभूतानां सर्वथ मनसाऽमरं ।
 योऽब्रवीत् पितरं द्रष्टुं गिरिशं सुप्रमथसि । यदि मे नापजोऽस्त्वन्वक्षत खड्गाम्यहं प्रजाः ।
 तमब्रवीत् पिता नास्ति त्वदन्य पुरुषोऽग्रज । स्थाणुरेव जली मग्ना विक्षयः कुरु वैशत ।
 भूतान्यस्य ह्यजत् सन्न दद्यादोमत् प्रजापतो न् । यैरिम व्यकरोत् सर्वं भूतयाम चतुर्भिर्ध ।
 ताः सृष्टमावाः कुधिताः प्रजा सर्वोः प्रजापतिं । विभवयिष्येवो राजन् सद्यसा प्राद्रवन्सदा ।
 स भक्ष्यमाणस्त्राण्यर्थां पितामहमुपाद्रवत् । आभ्यो मां भगवास्तात् द्वितिरामा विधीयतां ।
 ततस्त्राभ्यां ददावन्नमोयधोः स्थावराणि च । जद्रमानि च भूतानि दुर्बलानि यतोयथा ।

०५१

०५०

०५१

विहितान्ना प्रजास्तासु जगु सृष्टा ययागतं । ततो वष्टधरे राजन् प्रीतिमत्य स्वयेनिपु ।
 भूतयामे विष्टे तु तुष्टे लोकागुरावपि । उदतिष्ठञ्जलाज्येष्ठः प्रजायेमा ददर्श सः ।
 सङ्ख्यायाः प्रजाः सृष्टा विष्टद्वाय स्वतेजसा । चुक्रोध भगवानुद्रो लिङ्गं स्रष्टाप्यविथत ।
 तत्रविद्धं तथा भूमौ तथैव प्रत्यतिष्ठत । तमुवाचाव्ययो ब्रह्मा ब्रचेभिः शनयन्निव ।
 किं कृतं सलिले शर्वं चिरकालस्त्रितेन ते । किमर्थं चेदमुत्पाद्य लिङ्गं भूमौ प्रवेष्टितं ।
 सोऽब्रवीज्जातसंरम्भसत्या लोकगुरुर्गुरुं । प्रजाः सृष्टा, परेणमा, किं करिष्याम्यनेन वै ।
 तपसाऽधिगतज्ञानं प्रजार्यं मे पितामह । श्रौयथः परिवर्त्तेरन् यथैवं सततं प्रजाः ।
 श्वमुक्त्वा स. सक्रोधो जगाम विमना भव. । गिरेर्मुञ्चयत. पादं-तपसाम् महातपाः ।
 इति श्रीमहाभारते धैतिकपर्वण्डैषीकपर्वणि युधिष्ठिरकृष्णधर्वादे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥
 ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ततो देवसुगोऽतीते देवा वै संमकन्ययन् । यज्ञं वेदप्रमाणेन विधिवद्युत्सोऽसुव ।
 कल्पयामासुरय ते साधनानि हवीषि च । भागार्हा देवैताश्चैव याज्ञियं द्रव्यमेव च ।
 ता वै रुद्रमजानन्त्या यांयातय्येन देवताः । नाकल्पयन्त देवस्य स्थाणोर्भागं नराधिप ।
 सोऽकल्पयमाने भागे तु ह्यन्तिवासा मखेऽमरैः । तत, साधनमन्विच्छन् धनुरादौ ससर्ज ह ।
 लोकयज्ञः क्रियायज्ञो गृहयज्ञः शनातन । पञ्चभूतनृपयज्ञश्च यज्ञे सर्वमिदं जगत् ।
 लोकयज्ञैर्नृपयज्ञैश्च कपर्दी विदधे धनुः । धनुः सृष्टमभूत्स पञ्चकिष्क, प्रमाणत ।
 वपुद्धारोऽभवद्यज्ञा तु धनुपस्य भारत । यज्ञाङ्गानि च चत्वारि तस्य स्रष्टेऽभवन् ।
 तत, क्रुद्धो महादेवस्तदुपादाय कार्मुकं । आजगामाय तत्रैव यत्र देवा, समीजिरे ।
 तमात्तकार्मुकं दृष्ट्वा ब्रह्मचारिणमव्यय । विषये श्रियवो देवो पर्वताश्च चकम्पिरे ।
 न ववौ पवनश्चैव नाग्निर्ज्वाल चैधितः । व्यभमखापि संविद्य दिवि नचत्रमण्डलं ।
 न बभौ भास्करस्यापि सोमः श्रीमुक्तमण्डलः । तिमिरेणाकुलं सर्वमाकाशश्चाभवदुतं ।
 अभिभूतास्ततो देवा विपयान्न प्रजशिरे । न प्रत्यभाश्च यज्ञ, स देवतास्त्रेसिरे तथा ।
 तत, स यज्ञं विव्याध रौद्रेण च्छदि पचिणा । अपक्रान्तस्ततो यज्ञो मृगो भूत्वा सपावकः ।
 स तु तेनैव रूपेण दिव प्राप्य व्यराजत । श्रन्धोयमानो रुद्रेण युधिष्ठिर नमस्त्रे ।
 अपक्रान्ते ततो यज्ञे संशो न प्रत्यभात् सुरान् । नष्टसंशेषु देवेषु न प्राशायतकिञ्चन ।
 व्यन्तक शवितुर्धाष्ट भगस्य नयने तथा । पूष्यश्च दशनान् क्रुद्धो धनुष्कोत्वा व्यभ्रातयत् ।
 प्राद्रवन्त ततो देवा यज्ञाङ्गानि च सर्वशः । केचित्तत्रैव धूर्णन्ता गतासु इवाभवन् ।
 स तु विश्राय्य तन् मन्थं श्रितिकृष्टोऽवहस्य च । श्रवण्य धनुष्कोटिं शरोप विनुधांस्ततः ।
 ततो वागमरेऽस्त्राभ्यान्नास्य धनुषोऽच्छिनत् । श्रय तत् सहसा राजन् च्छिद्यञ्च विष्कुरङ्गनुः ।
 ततो विधनुषं देवा देवश्रेष्ठमुपागमन् । शरणं सह यशेन प्रसादं चाकरोत् प्रभुः ।
 ततः प्रसधो भगवान् श्वाय क्रौप जलाशये । स्रष्टं पावको भूत्वा शोपयत्यनिर्गं प्रभा ।

भगस्य नयने चैव ब्राह्म च सवितुस्तया । प्रादात् पूष्यस्य दग्धनान् पुनर्यज्ञांश्च पाप्सव ।
 तत सुखमिदं सर्वं बभूव पुनरेव हि । सर्वाणि च हवीयस्य देवा भागमकल्पयन् ।
 तस्मिन् क्रुद्धेऽभवत् सर्वमसुखं भुवनं प्रभो । प्रसन्ने च पुन सुखं प्रसन्नाऽस्य च वीर्यवान् ।
 ततस्ते निहताः सर्वे तव पुत्रा महारथा । अन्ये च बहव शूराः पाञ्चालस्य पद्मसुताः ।
 न तन्मनसि कर्त्तव्यं न च तैर्द्रोणिना कृतं । महादेवप्रसादेन कुरु कार्यमनन्तरं ।
 इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वेऽथैपीकपर्वणि पुधिष्ठिरार्जुनसंवादे अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

॥ समाप्तोऽहं सौप्तिकपर्व ॥

श्रीमहाभारतं

॥ अथ स्त्रीपर्व ॥

नारायणं नमस्कृत्य नरक्षैव नरोत्तमं । देवीं सरस्वतींश्चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

॥ जनमेजय उवाच ॥ हते दुर्योधने चैव हते सैन्ये च सर्वशः । धृतराष्ट्रो महाराजः श्रुत्वा किमकरोत्कुले ।
तथैव कौरवो राजा धर्मपुत्रो महामनाः । हृत्पप्रभृतयश्चैव किमकुर्वन् ते तत्रयः ।

अश्वत्थासः श्रुतं कर्म श्रापादन्योन्यकारितात् । वृत्तान्तमुत्तरं ब्रूहि यदभाषत सञ्जयः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ हते पुत्रशते दीनं च्छिन्नशाखमिव द्रुमं । पुत्रशोकाभिसन्तप्तं धृतराष्ट्रं महीपतिं ।

ध्यानमूकत्वमापन्नं चिन्तया समभिलुतं । अभिगम्य महाराजं सञ्जयो वाक्यमब्रवीत् ।

किं शोचसि महाराज नास्ति शोके सहायता । श्रौंष्टिष्यो हताश्याष्टौ दश चैव विशाम्बते ।

निर्व्विनयं वसुमती शून्या सम्प्रति केवला । नानादिग्भ्यः समागम्य नानादिश्या नराधिपाः ।

सहैव तव पुत्रेण सर्वे वै निधनं गताः । पित्राणां पुत्रपौत्राणां ज्ञातीनां सुवदान्ता ।

गुरूणाञ्चानुपूर्व्वेण प्रेतकार्याणि कारय ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तच्छ्रुत्वा करुणं वाक्यं पुत्रपोषवधादितः । पपात भुवि दुर्द्धयो वाताहत इव द्रुमः ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ हतपुत्रो हतामात्या हतसर्वमुपचञ्चनः । दुःखो नूनं भविष्यामि विचरन् पृथिवीमिमां ।

किं नु वन्मुषिहीनस्य जीवितेन ममाद्य वै । लूनपत्नस्य इव मे जराजीर्णस्य पविणः ।

हतराज्यो हतवन्नुर्हतचलुय वै तथा । न भ्राजिये महाप्राज्ञ चीपरस्मिन्निवांशुमान ।

न हतं मुहूर्तां वाक्यं जामदग्न्यस्य जल्पतः । नारदस्य च देवर्षेः कृष्णदैपायनस्य च ।

सभामप्ये तु कृष्णेन यक्ष्ण्योऽभिहितं मम । अक्षं वैरेण ते राजन् पुत्रः संश्लक्ष्णतामिति ।

तत्र वाक्यमटलाऽहं भृशं तप्यामि दुर्मतिः । न हि श्रौताऽस्मि भो शस्य धर्मयुक्तं प्रभाषितं ।

दुर्योधनस्य च मया हृत्पप्रभेव नर्दतः । दुःशामनवधं श्रुत्वा करुष्यस्य च विपर्य्ययं ।

द्रोणस्युक्त्यापरागम्य इदयं मे विदीर्यते । न शराम्यात्मनः किञ्चित् पुरा सञ्जय दुष्कृतं ।

पक्षेदं पक्षमप्येह मया मूढेन भुज्यते । नूनं व्यपहतं किञ्चिन्नया पूर्व्वेषु जन्मभु ।

देव मां दुःखभागेषु धाता यथैष दुःखवान् । परिणामस्य वयसः सर्व्वयन्नुचयस्य मे ।

सुखन्मित्रविनाशश्च दैवयोगादुपागतः । कोऽन्योऽस्ति दुःखिततरो मत्तोऽन्यो हि पुमान् भुवि ।

तन्ग्रामश्चैव पश्यन्तु पाण्डवाः शंशितप्रताः । विदुतं ब्रह्मलोकस्य दीर्घमध्वानमास्थितं ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तस्य लालयमानस्य वज्रशोकं वितन्वतः । शोकापहं नरेन्द्रस्य सञ्चये वाक्यमब्रवीत् ।

शोकं राजन् व्यपनुद श्रुतास्ते वेदनिश्चयाः । शास्त्रागमाश्च विविधा दृष्टेभ्यो नृपसत्तम ।

दृश्येयुः पुत्रशोकान्ते यद्वृत्रमुनय, पुरा । यथा यौवनजं दर्पमास्थिते ते सुते नृप ।

न त्वया सुहृदां वाक्यं भुवतामवधारितं । स्वार्थस्य न कृतं कश्चिन्नृपेण फलस्यद्धिना ।

असिनैवैकधारेण खनुज्या तु विचेष्टितं । प्रायशोऽष्टत्तसम्पन्नाः सततं पर्थुपासिताः ।

यस्य दुःशासनो मन्त्रो राधेयस्य दुरात्मवान् । शकुनियेव दुष्टात्मा चित्रसेनस्य दुर्मतिः ।

शस्त्रस्य येन त्रै सर्वं शस्त्रभूतं कृतं जगत् । कुरुदृष्टस्य भीमस्य गान्धार्थ्या विदुरस्य च ।

द्रोणस्य च महाराज कृपस्य च शरदत्तः । कृष्णस्य च महाराज नारदस्य च धीमतः ।

अपीणाश्च तयाऽन्येषां व्यासस्यामिततेजसः । न कृतं तेन वचनं तव पुत्रेण भारत ।

अस्मद्विद्विरहद्वारो नित्यं युद्धमिति भुवन् । क्रूरो दुर्मूर्धणो नित्यमसन्नुष्टय वीर्यवान् ।

श्रुतवानसि मेधावी सत्यवाचैव नित्यदा । न मुञ्चन्तीदृशाः सन्तो बुद्धिमन्तो भवाद्दृशाः ।

न धर्मोः सत्कृतः कश्चिन्नित्यं युद्धमिति भुवन् । क्षयिता, क्षयिता, सर्वं ब्रवूणां वद्धितं यशः ।

॥ मन्थस्त्रोऽसि त्वमयाचोर्न चर्मं किञ्चिदुक्तवान् । दुर्दुरेण त्वया भावस्तुलया न समं धृतः ।

प्रादाविव मनुष्येण वर्चित्तवं ययाचमं । यया नातीतमर्थं वै पश्यात्तापेन युज्यते ।

पुत्रस्यद्ध्या त्वया राजन् प्रियन्तस्य चिकीर्षितं । पश्यात्तापमिमं प्राप्नो न त्वं शोचितुमर्हसि ।

मधु ध. केवलं दृष्ट्वा प्रपातं नानुपश्यति । स भ्रष्टो मधुलोभेन शोचत्येवं यया भवान् ।

अर्थात् शोचन् प्राप्नोति न शोचन् विन्दते फलं । न शोचन् प्रियमाप्नोति न शोचन् विन्दते परं ।

स्वयमुत्पादयित्वाऽग्निं वस्त्रेण परिवेष्टयन् । दक्षमानो मनस्त्रापं भजते न स पण्डितः ।

त्वयैव ससुतेनायं वाक्यवायुमोरितः । लोभाज्येन च संसिक्तो ज्वलितः पार्थपावकः ।

तस्मिन् समिद्धे पतिता श्लभा इव ते सुताः । तान् वै शराग्निर्दग्धात्त त्वं शोचितुमर्हसि ।

यथाशुपातात् कालिलं वदनं वक्षसे नृप । अशास्त्रदृष्टमेतद्धि न प्रशंसति पण्डिता ।

विस्फुल्लिङ्गा इव धेतान् दक्षति किञ्च मानवान् । जहीहि मन्यु बुज्या वै धारयात्मानमात्मना ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमान्वासितक्षेण सञ्चयेन महात्मना । विदुरो भूय एवाह बुद्धिपूर्वं परन्तपः ।

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि जनप्रदानिकपर्वणि धृतराष्ट्रविशोकं प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततोऽमृतसमैर्वाक्यैर्द्वन्द्वेन पुरुषर्षभं । वैचित्रवीर्यं विदुरो यदुवाच निरोध तत् ।

॥ विदुर उवाच ॥ उत्तिष्ठ राजन् किं श्रेये धारयात्मानमात्मना । एषा वै सर्वसत्त्वानां लोकेश्वरपरा गतिः ।

सर्वं क्षयान्ता निश्चया पतनान्ताः समुचर्या । संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तश्च जीवितं ।

यदा शूरश्च भीरुश्च यमः कर्षति भारत । तत् किं न योऽस्ति हि ते चक्षियाः क्षयिर्षभ ।

अयुधमानो चियते युधमानश्च जीवति । कालं प्राप्य महाराज न कश्चिदतिरन्तते ।
 अभावादीनि भूतानि भावमध्याग्निं भारत । अभावनिधनान्येव तत्र का परिदेवता ।
 न शोचन्मृतमन्वेति न शोचन् चियते नरः । एवं सोमिन्द्रिके लोके किमयंमनुशोचसि ।
 कालः कर्षति भूतानि सर्वान्णि विविधान्युत । न कालस्य प्रियः कश्चिय देव्यः कुरुसत्तम ।
 यथा वायुसृष्ट्यापि संवर्त्तयति मन्वशः । तथा कालवन् यान्ति भूतानि भरतपंभ ।
 एकसार्यप्रयातानां सर्वेषां तत्र गमिनां । यस्य कालः प्रधात्यये तत्र का परिदेवता ।
 न चाथेतान् हतान् युद्धे राजन् शोचितुमर्हसि । प्रमाणं यदि शास्त्रापि गतास्ते परमां गतिं ।
 सर्वे स्वाध्यायवन्ता हि सर्वे च चरितप्रताः । सर्वे चाभिमुखाः क्षीणास्तत्र का परिदेवता ।
 अदर्शनादापत्तिताः पुनश्चादर्शनं गताः । नीते तत्र न तेषां त्वं तत्र का परिदेवता ।
 हतोऽपि सभते स्वर्गं हत्वा च सभते यमः । उभयं नो वडगुणं नास्ति निष्कलता रणे ।
 तेषां कामदुषांशोकानिन्द्रः सङ्कल्पयिष्यति । इन्द्रस्थानिययो ह्येते भवन्ति पुरुषपंभ ।
 न यत्रैर्दक्षिणावद्भिर्न तपोभिर्न विचर्या । स्वर्गं यान्ति तथा मर्त्या यथा शूरा रणे हताः ।
 शरीराग्निपु शूराणां जुड्वस्ते प्रराड्गताः । इयमानाञ्ज्वरायैव श्रेष्ठसेजस्विना मियः ।
 एवं राज्ञस्तवाचचे स्वर्गपन्वानमुत्तमं । न युद्धादधिकङ्किञ्चित् क्षणियस्येह विद्यते ।
 क्षत्रियास्य महात्मानः शूराः क्षमितिशोभनाः । आशिषं परमां प्राप्ता न शोच्याः सर्वे एव हि ।
 आत्मानमात्मानायाश्च मा शुचः पुरुषपंभ । नाद्य शोकाभिभूतस्त्वं कार्यमुत्सृज्यमर्हसि ।
 मातापित्रदृष्ट्याणि पुत्रदारशतानि च । संशरिष्वनुभूतानि कस्य ते कस्य वा वयं ।
 शोकस्थानसदृशाणि भयस्थानशतानि च । दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितं ।
 न कालस्य प्रियः कश्चिन्न देव्यः कुरुसत्तम । न मध्यस्थः कश्चित् कालः सर्वे कालः प्रकर्षति ।
 कालः पचति भूतानि कालः मंहरते प्रजाः । कालः सुप्तेषु जागर्ति कालो हि दुरतिक्रमः ।
 अनित्यं यौवनं रूपं जीवितं द्रव्यमच्छयः । आरोग्यं प्रियसंवासा मृथ्येदेषु न पण्डितः ।
 न जानपदिकं दुःखमेकः शोचितुमर्हसि । अथभावेन युज्येत तत्रास्त्रं न निवर्त्तते ।
 न शोचन् प्रतिकुर्वीत यदि नश्यत्पराक्रमात् । भेषज्यमेतद्दुःखस्य यदेतज्जानुचिन्तयेत् ।
 चिन्तयमानं हि न श्यति भयश्चापि प्रवर्द्धते । अग्निष्टम्भप्रयोगाच्च विप्रयोगात् प्रियस्य च ।
 मानुषा मानवेदुःखैर्दृष्टान्ते साध्यबुद्धयः । नार्यो न धर्मो न सुखं यदेतदनशोचसि ।
 न च नापैति कार्यायां क्षिप्रगोचैव हीयते । अन्यामन्यां धनावस्थां प्राप्य वैशेषिकीं नराः ।
 अयन्नुष्टाः प्रमुद्घन्ति सन्तोषं यान्ति पण्डिताः । प्रज्ञया मानसं दुःखं हन्याच्छरीरमौषधैः ।
 शतशृङ्गानस्य सामर्थ्यं नवान्यैः समतामियात् । शयानश्चानुश्रुते हि निघ्नन्श्चानुतिष्ठति ।
 अनुधावन्ति धावन्ते कर्ष्यं पूर्वाङ्कतं नरः । यस्यां यस्यामवस्थायां यत्करोति शूभाशुभं ।
 तथा तस्यामवस्थायां तत्फलं समुपाप्नुते । येन येन शरीरेण यत्कर्म करोति यः ।

तेन तेन शरीरेण तत्फलं समुपायते । आत्मैव द्यात्मनो मित्रं आत्मैव रिपुरात्मनः ।

आत्मैव द्यात्मन साक्षी छतस्यायुक्तस्य च । शुभेन कर्मणा सौख्यं दुःखं पापेन कर्मणा ।

छतं लभति सर्वत्र नाछतं भुज्यते कश्चित् । न हि ज्ञानविरुद्धेषु वज्रपापेषु कर्मसु ।

मूलघानिषु सर्वान्ते बुद्धिमन्तो भवद्दिधाः ।

इति श्रीमहाभारते स्तोपर्वणि अलप्रदानिकपर्वणि धतराष्ट्रविभोके द्वितीयाध्यायः ॥ २ ॥

॥ धतराष्ट्र उवाच ॥ सुभाषितैश्चंद्राप्रश्न शोकाऽयं विगतो मम । भूय एव तु वाक्यानि श्रोतुमिच्छामि तत्ततः ।

अनिष्टानामसंशयैर्दिष्टानाञ्च विसर्जनात् । कथं हि मानसैर्दुःखैः प्रमुच्यते तु पण्डिताः ।

॥ विदुर उवाच ॥ यतो यतो मनैः सखात् सुखादा विप्रमुच्यते । ततस्ततो नियमैतच्छान्तिं विन्देत वै बुधः ।

अथाद्यतमिदं सर्वं चिन्तयमान नरर्षभ । कदलीषत्रिभो लोकः शरो ह्यस्य न विद्यते ।

यदा प्राज्ञाश्च मूढाश्च धनवन्तोऽयं निर्द्वेना । सर्वे पिबन्तं प्रायः स्वपन्ति त्रिगतज्वराः ।

निर्भाषैरस्त्रिभूयिष्ठैर्गर्वैः सायुनिबन्धिभिः । किं विश्वेधं प्रपश्यन्ति तव तेषां परे जनाः ।

येन प्रत्यवगच्छेयुः कुलरूपविशेषणं । कस्मादन्योन्यामिच्छन्ति विप्रलभ्यधियो नराः ।

मृदापीव हि मर्त्यानामाज्जर्दघानि पण्डिताः । कालेन विनियुज्यन्ते सत्त्वमेकानु शायतं ।

यथा कीर्णमजोर्षं वा वसं त्यक्त्वा तु पूरय । अन्यद्रेचयते वल्लमेवं देहाः शरीरिणां ।

वैचित्र्योर्थं साध्यं हि दुःखं वा यदि वा सुखं । प्राप्नुवन्तीश्च भूतानि स्रुतैर्नैव कर्मणा ।

कर्मणा प्राप्यते स्वर्गं सुखं दुःखञ्च भारत । ततो वहनि त भारमवशं स्वर्गोऽपि वा ।

यथा च मृण्मयं भाण्डं चक्राकूटं विपद्यते । किञ्चित्कियमाणं वा छतमात्रमयापि वा ।

ञ्चिन्नं वाय्वरोयन्तद्वतोर्णमयापि वा । शार्द्रं वाऽप्यथ वा शुष्कं पच्यमानमयापि वा ।

अवतार्यमाणमापाकादुद्धृतञ्चापि भारत । अथ वा परिभुज्यन्तेमेवं देहाः शरीरिणां ।

गर्भस्यो वा प्रसूतो वाऽप्यथ वा दिवसान्तरः । शूद्रं मासगतो वाऽपि मामसाचगतोऽपि वा ।

श्वत्सरगतो वाऽपि दिशं वत्सर एव वा । यौवनस्योऽप्यमध्यस्या दृष्टो वाऽपि विपद्यते ।

प्राक्कर्मभिस्तु भूतानि भवन्ति न भवन्ति च । एव सांशुद्रिके लोके किमर्थमनुत्पद्ये ।

यथा तु सलिलं राजन् कीडार्थमनुसङ्घरन् । उन्मत्तं च निमत्तं च किञ्चित्सल नराधिप ।

एवं संसारगहनं उन्मत्तनिमत्तने । कर्मभोगेन बध्यन्ते क्रियन्ते चान्पबुद्धयः ।

ये तु प्राज्ञाः स्थिताः सन्ते संसारेऽस्मिन् हितैविष । समागमज्ञां भूतानां ते यान्ति परमाकृतिं ।

इति श्रीमहाभारते स्तोपर्वणि अलप्रदानिकपर्वणि धतराष्ट्रविभोके द्वितीयाध्यायः ॥ २ ॥

॥ धतराष्ट्र उवाच ॥ कथं संसारगहनं विश्वेयं वदताम्बर । एतदिच्छाम्यंश्च श्रोतुं तत्त्वमाख्याहि पृच्छतः ।

॥ विदुर उवाच ॥ अन्मत्रभृति भूतानां क्रिया संश्यापनक्ष्यते । पूर्वर्त्तवैह कलिले वसते किञ्चिदन्तरं ।

ततः स पश्येत्प्रीते मासे वासमकल्पयत् । ततः सञ्जाहस्यसूयां गर्भा वै स तु जायते ।

अमेधमधो वसति मासत्रोपितलेपने । ततस्त वायुवेगेन ऊर्ध्वापादेऽप्यधिराः ।

धेनिदारमुपागम्य वज्रक्रेत्रान् सम्यच्छति । धेनिवम्पीडमाचैव पूर्व्वकर्मनिरन्वित ।
 तस्मान्मुक्त स ससारादन्यान् पश्यत्युपद्रवान् । यद्वाह्यमुपगच्छन्ति सारमेया द्रवामिपं ।
 तत प्राप्नोत्तरे काले व्याधयश्चापि त तथा । उपसर्पन्ति जीवन्त वाध्यमान स्तकर्मभि ।
 त वद्धमिन्द्रियै पाशैः सङ्गखादुभिरावृत । व्यसनान्यपि वर्त्तन्ते विविधानि नराधिप ।
 वाध्यमानश्च तैर्भूयो नैव ह्यतिमुपैति स । तदा नावैति चैवाय प्रकुर्वन् साध्यमाधु वा ।
 तथैव परिरत्नन्ति ये ध्यानपरिनिष्ठिता । अय न बुध्यते तावद्यमलोकमथागतं ।
 यमदूतैर्बिंशत्यश्च मृत्यु कालेन गच्छति । वाग्धोनस्त्व च यन्माघ दृष्टानिष्ट कृत मुखे ।
 भूय एवात्मनात्मान बध्यमानमुपेक्षते । अर्हे विनिष्ठतो लोको लोभेन च वशीकृत ।
 लोभक्रोधभयान्क्रान्तो नात्मानमवबुध्यते । कुलीनत्वे च रमते दुष्कुलीनान् विकृत्ययन ।
 धनदर्पेण दृप्तश्च दरिद्रान् परिकृत्ययन् । मूर्खानिति परानाह नात्मान समवेक्षते ।
 दोषान् विपति चान्येषा नात्मान श्नास्तुमिच्छति । यदा प्राज्ञश्च मूर्खाश्च धनवन्तश्च निर्द्वेना ।
 कुलीनाद्याकुलीनाश्च मानिनोऽथाप्यमानिन । सर्व्वे पिबवन् प्राप्ता स्तपन्ति विगतज्वराः ।
 निर्माभैरस्त्रिभूयिष्ठैर्गोत्रै च्चायुनिबन्धनै । विशेषेण प्रपश्यन्ति तत्र तेषा परे जना ।
 धेन प्रत्यवगच्छेयु कुलरूपविशेषण । यदा सर्व्वे सम न्यसा स्तपन्ति धरणोतने ।
 कस्मादन्नोन्वामिच्छन्ति प्रलभ्यमिह दुर्बुधा । प्रत्यवच्च परीचञ्च धेो निश्चय्य श्रुतित्विमा ।
 जन्मप्रवृत्ति वर्त्तते प्राप्नुयात् परमा गति । एव सर्व्वे विदित्वा वै यस्मात्समनुवर्त्तते ।
 सप्रमोक्षयते सर्व्वान् पन्थानो मनुजेश्वर ।

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्व्वणि जलप्रदानिकपर्व्वणि धतराष्ट्रविशोके चतुर्थोऽध्याय ॥ ४ ॥

॥ धतराष्ट्र उवाच ॥ यदिद धर्मगहनं बुद्ध्या समनुगम्यते । तद्धि विश्वरत सर्व्वबुद्धिभागं प्रशंस मे ।

॥ विदुर उवाच ॥ तत्र ते वर्त्तयिष्यामि नमस्त्रया स्त्रयभुवे । यथा ससारगहनं वदन्ति परमर्षय ।

कथिन्नाहति ससारे वर्त्तमानो द्विज किल । महद्दुर्गमनुप्राप्तो वन क्रत्यादसकुल ।

मिथ्याप्रागज कोर्धमतिघोर महास्त्रे । समन्तात्सर्वरिविप्र यत स्म दृष्ट्वा त्रषेधम ।

तदस्य दृष्ट्वा हृदयमुदेगमगमत् पर । अभ्युच्छ्रयस्य रोम्या वै विक्रियाश्च परन्तप ।

स तद्वनं यनुमरन मन्मथावच्छित्तस्तत । वीचमाणो दिग् सर्व्वा भ्ररण कभवेदिति ।

स तेषाञ्छिद्रमन्विच्छन् प्रदुतो भयपीडित । न च निर्धायति वै दूर न वा तैर्बिप्रमुच्यते ।

अयापय्यद्वन घोर समन्ताद्वागुत्प्लुत । बाङ्गभा मस्परिचित्त क्षिया परमघोरया ।

पद्मघोर्धरैर्नामै शैलैरिव समुद्रतै । नभस्यैर्महाधोरे परिचित्त महावन ।

वृनमर्थे च तत्राभूदुदपानं समावृत । वसोभिक्षणञ्च आभिर्दृढाभिरिव महत ।

पपात स दिग्घात्र निगूढे मलिनाशये । जिलग्रयाभवत्तस्मिन् सतामन्तानधदुले ।

पनस्य यथा जात दृन्वद्महापल । स तथा सन्ते तत्र धृज्जपादो ध्रुव शिरा ।

अथ तत्रापि चान्योऽस्य भूयो जात उपद्रवः । कूपमध्ये महानागमपश्यत महावल्गं ।

कूपवीनाद्वेषलायामपश्यत महागजं । पञ्चत्वं दृष्ट्वावर्षेण द्विपङ्कपदचारिणं ।

क्रमेण परिसर्यन्तं वल्लोद्वल्लभमावृतं । तस्य चापि प्रशाखासु वृक्षशाखावलम्बिनं ।

नानारूपा मधुकरा घोररूपा भयावहाः । आभते मधु संवृत्य पूर्वमेव निकेतजाः ।

भूयो भूयः समीहन्तं मधूनि भरतपथं । खादनीयानि भूतानां वैश्वालो विप्रकृत्यते ।

तेषां मधूनां वज्रधा धाराः प्रखवते सदा । शालम्बमानः स पुमान् धारां पिवति सव्वदा ।

न चास्य दृष्ट्या विरता पिवमानस्य मङ्कटे । अभीसति तदा नित्यमहस्तः स पुनः पुनः ।

न चास्य जीविते राजन् निर्वन्दः समग्रायत । तत्रैव च मनुष्यस्य जीविताग्रा प्रतिष्ठिता ।

दृष्ट्याः श्येताय नं दृचं कुड्डयन्ति च मूपिकाः । व्यालैश्च वनदुर्गानि स्त्रिया च परमोपया ।

कूपाधस्ताश्च नागेन वीनाद्दे कुञ्जरेण च । वृषप्रपाताश्च मयं मूपिकैश्च पञ्चमं ।

मधुलोभान्मधुकरैः पटमाज्जसदङ्गुलं । एवं स वसते तत्र चित्तः संसारसागरे ।

न चैव जीविताग्रायां निर्वन्दमुपगच्छति ।

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि धृतराष्ट्रविशोके पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ अहो खलु महद्दुःखं दृक्त्वापश्य तस्य ह । कथं तस्य रतिसत्त्वं तुष्टिर्वा बदताम्बर ।

स देशः क नु यत्रासौ वसते शर्मभङ्गटे । कथं वा स विमुच्येत नररक्षणमहाभयात् ।

एतन्मे सर्वमाचक्ष्व माधुं चष्टामहे तदा । कृपा मे महती जाता तस्याभ्युदरेण हि ।

॥ विदुर उवाच ॥ उपमानमिदं राजन् मोक्षविधिबदाहृतं । सुकृतं विन्दते येन परलोकियु मानवः ।

उच्यते यत्तु कान्तारं महासंसार एव सः । वनं दुर्गं हि तत्रैतत् संसारगहनं हि तत् ।

ये च ते कथिता व्याला व्याधयस्ते प्रकीर्त्तिताः । या सा भारी वृहत्काया अथतिष्ठत तत्र वै ।

तामाज्जसु जरां प्राञ्चो वर्षरूपविनाशिनीं । यत्तत्र कूपा नृपते स तु देहः शरीरिणां ।

यत्तत्र वसतेऽधस्तान्महाहिः काल एव सः । अन्तकः सर्वभूतानां देहिनां सर्वहाथीथो ।

कूपमध्ये च या जाता वल्लो यत्र स मानवः । प्रतानुं लम्बते लग्नो जीविताग्रा शरीरिणां ।

स यस्तु कूपवीनाद्देते वृचं परिसरति । पञ्चत्वं कुञ्जरो राजन स तु भवत्सरः सततः ।

षण्मुखा च्चतवो मासाः पादाः द्वादश कीर्त्तिताः । ये तु वृचं निहन्ति मूपिकाः पञ्चगास्तया ।

राव्यहानि तु तान्माज्जभूतानां परिचिन्तकाः । ये ते मधुकरास्तत्र कामासौ परिकीर्त्तिताः ।

यास्तु ता वज्रशो धाराः खर्वन्ति मधुनिखर्वे । तास्तु कामरसान् विद्याद्यत्र मञ्चन्ति मानवाः ।

एनं संसारचक्रस्य परिदृत्तं विदुर्बुधाः । येन संसारचक्रस्य प्राग्निन्दन्ति वै बुधाः ।

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि धृतराष्ट्रविशोके पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ अहोऽभिहितंमाख्यामं भवता तत्त्वदर्शिना । भूय-एव तु मे हर्षः शुक्ला वागमस्तं तव ।

॥ विदुर उवाच ॥ शृणु भूयः प्रवक्ष्यामि मार्गशैतस्य विस्तारं । यच्चतुना विप्रमुच्यते संसारोभ्या विषयधणाः ।

यथा तु पुरुषो राजन् दीर्घमध्वानमास्वितः । क्वचित् क्वचित् श्रमाच्छ्रान्तः कुपते वासमेव च । १०
 एवं संसारपर्याये गर्भवासिषु भारत । कुर्वन्ति दुर्बुधा वासं मुच्यन्ते तत्र पण्डिताः ।
 तस्मादध्वानेवैतमाहुः शास्त्रविदो जनाः । यत्तु संसारगहनं वनमाज्जर्मनोदिषुः ।
 सोऽयं लोके समावर्त्तौ मर्त्यानां भरतर्षभ । चराणां स्यावराणाञ्च न गृध्नेत्तत्र पण्डितः ।
 शरीरा मानसाश्चैव मर्त्यानां ये तु व्याधयः । प्रत्यक्षाश्च परौक्षाश्च ते व्यासाः कथिता भुवि ।
 किंशमानाश्च तैर्नित्यं वार्यमाणाश्च भारत । स्वकर्मभिर्ष्वहाप्यैर्लैर्गद्विजन्त्यल्पबुद्धयः । १०
 अथापि तैर्बिमुच्येत व्याधिभिः पुरुषो नृप । आवृणोत्येव तं पद्माञ्जरा रूपविनाशिनो ।
 शब्दरूपस्पर्शैर्बिषयैर्बिबिधैरपि । मञ्जमांसमहापङ्के निरालम्बिसमन्ततः ।
 संवत्सराश्च मासाश्च पक्षाश्चैरात्रसन्धयः । क्रमेणस्थोपयुञ्जति रूपमायुस्त्वैव च ।
 एते कालश्च निधयो नैतान् जानन्ति दुर्बुधाः । धात्राऽभिलिखितान्याहुः सर्वभूतानि कर्मणा । ११
 रयः शरीरं भूतानां सत्त्वमाज्जसु सारथिं । इन्द्रियाणि हयानाहुः कर्मबुद्धिश्च रम्ययः ।
 तेषां हयानां यो वेगं धावतामनुधावति । स तु संसारचक्रेऽस्मिञ्चक्रवत्परिवर्त्तते ।
 यस्तान् संयमते बुद्ध्या संयतो न निवर्त्तते । स तु संसारचक्रेऽस्मिञ्चक्रवत्परिवर्त्तते ।
 भ्रममाणा न मुञ्चति संसारेण भ्रमन्ति ते । संसारे भ्रमतां राजन् दुःखेन तद्भि जायते ।
 तस्मादश्च निवृत्त्यर्थं यद्रमेवाचरेत् बुधः । उपेक्षा नात्र कर्त्तव्या शतश्राव्य प्रवर्त्तते ।
 यतेन्द्रियो नरो राजन् क्रोधलोभनिराकृतः । सन्नुष्टः सत्यवादी यः स शान्तिमधिगच्छति । १२
 याम्बनाद्दरयं ह्येनं मुञ्चन्ते धेन दुर्बुधाः । स चैतत् प्राप्नुयाद्राजेन यत्न प्राप्तो जराधिप ।
 राज्यनाम सुहृन्नाम सुतनामश्च भारत । अनुतप्येत्कमेवैतद्दुःखं भवति भारते ।
 साधुः परमदुःखानां बुद्धिभैषज्यमाचरेत् । शानौपधमनाप्येह दूरपारं महौषधं ।
 चिन्त्याहुः खमहाव्याधि नरः संयतमानसः । न विक्रमो न चाप्यर्थो न मित्रं न सुहृच्चक्रुः ।
 तेषाम्भोचयते दुःखाद्यथात्मा स्थिरसंयमः । तस्मान्मैत्रं समाप्त्याय शीलमापद्य भारत । १३
 दमस्यागोऽप्रमादश्च ते चयो ब्रह्मणा हयाः । शीघ्ररग्निधमायुक्तः स्थितो यो मानसे रथे ।
 व्यक्ता मृत्युभय राजन् ब्रह्मलीकं स गच्छति । अभयं सर्वभूतैर्मेयो यो ददाति महोपते ।
 स गच्छति परस्मान् विष्ट्याः परमनामर्थः । न तत्क्रतुसहस्रेण नोपवसिश्च नियमः ।
 अभयश्च स दानेन यत्फलं प्राप्नुयान्नरः । न ध्यात्मान, प्रियतं किञ्चिद्भूतेषु निश्चितं ।
 अनिष्टं सर्वभूतानां मरणं नाम भारत । तस्मात् सर्वेषु भूतेषु दया कार्या विपश्चिता । १४
 नानामिहाहमयायुक्ता बुद्धिजालेन भर्तृताः । असूक्ष्मदृष्टेया मन्दा भ्राम्यन्ते तत्र तत्र च ।
 सुसूक्ष्मदृष्टेया राजन् प्रजन्ति यश्रु प्रायतं ।
 इति श्रीमहाभारते ध्यीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि धृतराष्ट्रविश्राद्धे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥
 ॥ वेदशासन उवाच ॥ विदुरश्च तु तदाकथं निब्रवीत् कुरुसत्तम । पद्मशोकमिमनातः पपात भुवि मूर्च्छित-

तं तथा पतितं भूमौ नि संज्ञं प्रेक्ष्य बान्धवाः । कृष्णदैपायनश्चैव चत्ता च विदुरस्तथा ।
 सन्धय. सुहृदस्त्वान्नि दा'स्या ये चास्य सन्धता. । जलेन सुखशीतेन तालवृत्तौ च भारत ॥ १५
 पस्यंशुय करैर्गात्रं वीज्यमानाश्च यत्नत' । आग्रास्य तु चिरं कालं धृतराष्ट्रं तथागतं ।
 अय दोर्धस्य कालस्य लभ्यसंज्ञो महीपतिः । विललाप चिरं कालं पुत्रार्थिभिरभिप्लुत ।
 धिगस्त खलु मानव्यं न मुनेषु परिग्रहं । यतो मूलानि दु'खानि सम्भवन्ति मुञ्जमुक्कः ।
 पुत्रनाशेऽर्धनाशे च ज्ञातिषम्बन्धिनामथ । प्राप्यते सुमद्दु.खं विप्राग्निप्रतिम विभो ।
 येन दहन्ति गात्राणि येन प्रज्ञा विनश्यति । येनाभिभूतः पुत्रो मरणं वज्र मन्यते । १००
 तदिदं व्यसनं प्राप्तं मया भाग्यविपर्ययात् । तस्मान्न नाभिगच्छामि सन्धते । प्राणविमोक्षणात् ।
 तथैवाहं करिष्यामि अथैव द्विजसन्तम । इत्युक्त्वा तु महात्मानं पितरं ब्रह्मचित्तमं ।
 धृतराष्ट्रोऽभवन्मूढ. स शोकं परमं गत । अभूच्च, तृष्णीं राजाऽथै ध्यायमानो महीपते ।
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कृष्णदैपायन' प्रभु । पुत्रशोकाभिसन्तप्तं पुत्रं वचनमब्रवीत् ।
 ॥ व्यास उवाच ॥ धृतराष्ट्र महाबाहो यत्त्वां वक्ष्यामि तच्छृणु । श्रुतवानसि मेधावो धर्मार्थकुशलं प्रभो । १०५
 न तेऽस्त्वविदित किञ्चिदेदित्य परन्तप । अनित्यतां हि मर्त्यानां विमानासि न संशयः ।
 अभ्रुवे जीवलोके च स्थाने वा प्राप्यते सति । जीविते मरणान्ते च कस्माच्छोचसि भारत ।
 प्रत्यक्षं तव राजेन्द्र वैरस्यास्य समुद्भव. । पुत्रान्ते कारणं कृत्वा कालयोगेन कारित ।
 अवश्यं भवितव्ये च कुरुणां, वैशेषे नृप । कस्माच्छोचसि ताञ्जूरान् गतान् परमिक्तां गतिं ।
 जानता च महाबाहो विदुरेण महात्मना । यतितं सर्व्वयत्नेन शमं प्रति जनेश्वर । ११०
 न च दैवकृते मार्ग. शक्यो भूतेन केनचित् । घटताऽपि चिरं कालं नियन्तुमिति मे मति ।
 देवतानां हि यत्कार्यं मया प्रत्यक्षत श्रुतं । तत्तेऽहं सम्प्रवक्ष्यामि यथा श्रेयर्थं भवेत्तत ।
 पुराऽहं लरितो यातं सभामैश्रीं जितकृमः । अपश्यं तत्र च तदा समवेतान् दिवैकस ।
 नारदप्रमुखाद्यापि सर्व्वदेवर्षीऽनघ । तत्र चापि मया वृष्टा श्रियो श्रियोपते ।
 कार्यार्थमिव सम्प्राप्ता देवतानां सन्तोपत । उपमस्य तदा धात्रो देवानाह समागतान् । ११५
 यत्कार्यं मम युष्माभिर्ब्रह्मणः सद्ने तदा । प्रतिज्ञातं महाभागस्तच्छेष्टं सविधीयतां ।
 तस्यासद्वचनं श्रुत्वा विष्णुर्लोकमस्कृत । उवाच वाक्यं प्रहसन् श्रियो देवसंघदि ।
 धृतराष्ट्रस्य पुत्राणां यस्तु ज्येष्ठ. शतस्य वै । दुर्त्योधन इति खात स ते कार्यं करिष्यति ।
 तस्य प्राप्य महीपालं कृतकृत्या भविस्यसि । तस्यार्थे श्रियोपाला कुरुचेत्रं समागता ।
 अन्योन्यं घातयिष्यन्ति वृद्धै. शक्यै. प्रहारिण' । ततस्ते विदितं देवि भारतस्य युधि नाशमं । १२०
 गच्छ श्रीघं स्वकं स्थानं लोकान् धारय शोभने । यद्यपि ते सुतो राजन् लोकांश्चहारकारणात् ।
 कलेरंशः सन्तत्यन्ते गान्धार्या जठरे नृप । अमर्षां चपलयापि क्रोधेनो दुष्प्रसाधन. ।
 दैवयोगात्समुत्पन्ना भ्रातरस्यास्य तादृशा. । मनुनिर्मातुल्यैव कर्णश्च परम. सखा ।

समुत्पन्ना विनाशार्थं प्रथिव्या सहिता नृपाः । यादृशो जायते राजा तादृशोऽस्य जनो भवेत् ।
 अधर्मा धर्मता याति स्वामिं चेद्भ्रातृभ्रंशो भवेत् । स्वामिनो गुणदोषाभ्या भृत्याः स्वर्नाच्च संग्रयः । १११
 दुष्टं राजानमासाद्य गतास्ते तनया नृप । रतमर्थं महाबाहो नारदो वेदं तत्त्ववित् ।
 श्रद्धात्मापराधात् पुत्रास्ते विनष्टा प्रथिवीपते । मा तान् शोचस्व राजेन्द्र नहि शोकोऽस्ति कारण ।
 नहि ते पाण्डवा स्वल्पमपराथन्ति भारत । पुत्रास्तव दुरात्मानो यैरियं घातिता महो ।
 नारदेन च भद्रन्ते पूर्वमेव न संग्रयः । युधिष्ठिरस्य समितौ राजसूये निवेदित ।
 पाण्डवा कौरवा सर्वे समासाद्य परस्परं । न भवियन्ति कौन्तेय यत्ते कृत्यं तदाचर । ११२
 नारदस्य वचं श्रुत्वा तदाऽशोचन्त पाण्डवा । एवन्ते सर्वमाख्यातं देवगुह्यं सनातनं ।
 कथन्ते शोकनाशं स्वात्प्राणेषु च द्रव्या प्रभो । खेदस्य पाण्डुपुत्रेषु ज्ञात्वा दैवकृतं विधिं ।
 एष चाथो महाबाहो पूर्वमेव मया श्रुतः । कथितो धर्मराजस्य राजसूये क्रतुत्तमे ।
 यतित धर्मपुत्रेण मया गुह्ये निवेदिते । अविद्यहे कौरवाणां दैवन्तु बलवत्तरं ।
 अनतिक्रमणीयो हि विधीराजन् कथञ्चन । कृतान्तस्य तु भूतेन स्वावरेण चलेन च । ११३
 भवान् धर्मपरो यच्च बुद्धिश्चेष्टस्य भारत । मुह्यते प्राणिना ज्ञात्वा गतिज्ञागतिमेव च ।
 त्वान्तु शोकेन सन्तप्तं मुह्यमानं मुञ्चभ्रुङ्ग । ज्ञात्वा युधिष्ठिरो राजा प्राणानपि परित्यजेत् ।
 कृपालुर्नैत्यशो धीरस्त्रियैर्योनिगतैर्वपि । स कथं त्वयि राजेन्द्र कृपा वै न करिष्यति ।
 मम चैव नियोगेन विधेद्याय्यनिवर्त्तनात् । पाण्डवानाञ्च कारुण्यात् प्राणान् धारय भारत ।
 एवन्ते वर्त्तमानस्य लोके कीर्त्तिर्भविष्यति । धर्मार्थं सुमहासात तप्तं स्वाच्च तपश्चिरात् । ११४
 पुत्रशोकसमुत्पन्नं कृताञ्च ज्वलितं यथा । प्रज्ञाभ्रसा महाभाग निर्वापय सदा मम ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तच्छ्रुत्वा तस्य वचनं व्यासस्वामिततेजसः । मुहूर्त्तं समनुधाय धृतराष्ट्रोऽभ्यभाषत ।
 महता शोकजालेन प्रणवोऽस्मि दिजोत्तम । नात्मानमवबुधामि मुह्यमानो मुञ्चभ्रुङ्ग ।
 ददन्तु वचनं श्रुत्वा तव दैवनिर्योगज । धारयिष्याम्यहं प्राणान् घटित्ये नतु शोचितु ।
 रतच्छ्रुत्वा तु वचनं व्यास सत्यवतीसुत । धृतराष्ट्रस्य राजेन्द्र तत्रैवान्तरधीयत । ११५
 दति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि धृतराष्ट्रविभोक्तिं अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥
 ॥ जनमेजय उवाच ॥ गते भगवति व्यासे धृतराष्ट्रो महोपति । किमचेष्टत विप्रर्षे तन्मैव्याख्यातुमर्हसि ।
 तयैव कौरवो राजा धर्मपुत्रो मधामना । कृपप्रभृतयश्चैव किमकुर्वन्ते ते त्रय ।
 १ अथत्याघं श्रुतं कर्म पापदान्यान्वकारित । वृत्तान्तमुत्तरं ब्रूहि यदभायत सञ्चय ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ श्वेते दुर्थाधने चैव श्वेते धैर्ये च सर्वशः । सञ्चयो विगतप्राज्ञो धृतराष्ट्रमुपस्थित ।
 ॥ सञ्चय उवाच ॥ श्रागम्य मानादेश्चैन्यो नानाजनपदेश्वरा । पिबलोकं गता राजन् सर्वे तव सुतेः सह । ११६
 द्वाप्यमानेन सततं तव पुत्रेण भारत । पातिता प्रथिवी सर्वा वैरस्थानो विधिमत ।
 पुत्राणामयं पौष्पाथा पित्रेणाञ्च मधीपते । शानुपूर्व्येण सर्वेषां प्रेतकार्याणि कारय ।

भोजं जग्मुः पुरा याः । स्र गखीनामपि योषितः । एकत्रध्याय निधन्नाः शशुर्षा पुरतोऽभवन् ।
 परस्परं सुखमेवु भोकेष्यायासथंधदा । ताः भोक्विद्भवा राजधवेधना परस्परं ।
 ताभिः परितृती राजा बदनभोगः पदधमः । निधयो मगराद्गमधुर्धमायाधनं प्रति ।
 त्रिस्त्रिनो वणिजो वैश्याः सर्वं धंधापत्रोविनः । ते पार्थिवं पुरंशुग्य निधयुनगरादधिः । १५
 तासां विक्रोयमानाभामात्तांता कुहसत्त्वये । प्रादुराधोभ्रशान्दधो व्यययन् भुवनान्युत ।
 युगान्ताकाले सम्प्राप्ते भूतानां दृष्टतामिव । अभावः ध्यादधं प्राप्त इति भूतानि मेभिर ।
 भुगमुद्विगमनमक्षो पैराः कुहसत्त्वये । प्राक्रोन्नत महाराज स्तनुरन्यदृष्टा भूधं ।
 इति श्रीमहाभारते धीपर्वणि अक्षप्रदानिकपर्वणि छतराष्ट्रगमने दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥
 ॥ वैश्यायन उवाच ॥ क्रोशमानं ततो गत्वा ददृशुस्तान् महारथान् । प्रारदंत छये द्रौपिं छतराक्षपमेव च ।
 ते तु दृष्ट्वैव राजानं प्रशाचलुपमोथरं । अशुकपथा विनियस्य बदनमिदमब्रुवन् । १६
 सुतस्तव महाराज छत्वा कर्म सुदुष्करं । गतः सानुषरो राजन् शकलोकं मधीपते ।
 दुर्व्योधनवसान्मुक्ता वयमेव चयो रथाः । सर्वमन्यत् परिचीर्य धैर्येनो भरतपंथ ।
 इत्येवमुक्त्वा राजानं छपः प्रारदतस्ततः । गान्धारीं पुत्रशोकात्तामिदं वचनमब्रवीत् ।
 अग्नीता युध्यमानास्ते प्रन्तः शचुगणान् बह्वन् । वीरकर्षाणि कुर्वाणाः पुष्पास्ते निधनव्रताः ।
 ध्रुवं सम्प्राप्य लोकांस्ते निधनान् शस्त्रनिर्व्वितान् । भासुरं देहमास्थाय विचरन्पमरा इव । १७
 न हि कश्चिद्भिः शूराणां युध्यमानः पराश्रुतः । शस्त्रेण निधनं प्रगोता न च कथित छताश्चलिः ।
 एवं तां चक्षियस्याड्य पुराणाः परमां गतिः । शस्त्रेण निधनं शक्ये तत्र शोचितमहंसि ।
 न चापि शत्रवस्त्रोवाग्धृन्ते राक्षि पाण्डवाः । शृणु यत्छतमस्माभिरश्रयत्वामपुरोगमैः ।
 अर्धर्षेण हतं श्रुत्वा भोमसेनेन ते सुतं । सुभ्रं शिविरमाविश्य पाण्डूनां कदनं छतं । १८
 पाद्माला निहता सर्वे धृष्टद्युम्नपुरोगमाः । रुद्रपदस्यात्मजाद्यैव द्रौपदेयाय पातिताः ।
 तथा विशसनं छत्वा पुत्रशत्रुगणस्य ते । प्रद्रवाम रणे स्यातं न हि शक्यामहे चयः ।
 ते हि शूरा महेश्वासा क्षिप्रमेथ्यन्ति पाण्डवाः । अमर्षवशमापन्ना वैरं प्रतिजिहीर्षवाः ।
 ते हतानात्मज्ञान् श्रुत्वा प्रमत्ताः पुरुषपर्यभाः । निनोपन्तः पदं शूराः क्षिप्रमेव यमस्त्रिनि ।
 तेपान्नु कदनं छत्वा संखातु नोत्सहामहे । अनुजानीहि नो राक्षि मा च शोके मनः छयाः ।
 राजंस्त्वमनुजानीहि धैर्यमातिष्ठ शोक्तमं । निष्ठान्तं पश्य चापि लं चात्रं धर्षंश्च केवलं । १९
 इत्येवमुक्त्वा राजानं छत्वा चाभिप्रदक्षिणं । छपय छतवर्षां च द्रौणपुत्रयश्च भारत ।
 अवेवमाणा राजानं छतराष्ट्रं मनोपिष । गङ्गामनु महत्तानस्त्रर्षमद्यानचोदयन् ।
 अपक्रम्य तु ते राजन् सर्व एव महारथाः । श्रामध्यान्योन्यमुदियास्त्रिधा ते प्रययुस्तदा ।
 जगाम क्षान्तिपुरं छप प्रारदतस्तदा । क्षमेव राष्ट्रं हार्दिको द्रौणिव्योषाश्रम यथौ ।
 एवं ~~~~~ महत्तानां । २०

समेत्य वीरा राजानं तदा लनुदिते रवौ । विप्रजम्भुर्धराराज ययेच्छकमरिन्दमाः ।
 समासाधाय वै द्रौणिं पाण्डुपुत्रा महारथाः । व्यजथस्ते रणे राजन् विरुम्य तदनन्तरं ।
 इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि कृपद्रौणिभिर्भाजदर्शने एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ हतेषु तेषु सैन्येषु धर्मराजो युधिष्ठिरः । शुक्रेषु पितरं दृष्ट्वा चिर्यातं नागसाङ्गयात् ।
 सोऽभ्यधात् पुत्रभोक्तार्त्तः पुत्रभोक्तपरिसुतं । शोचमानं महाराज आदभिः सहितस्तदा ।
 अन्वीक्षमानो वीरेण दाशार्हण महात्मना । युयुधानेन च तथा तथा चैव युयुत्सुना । ११५
 तमन्वधात् सुदुःखार्त्तां द्रौपदी शोककर्मिता । सह पाञ्चालयोषिर्द्विर्योस्तबासन् समागताः ।
 सगङ्गामनुदन्दानि स्त्रीणां भरतसन्तम । कुररीणामिवात्तानां क्रोशन्तीनां दर्शय ह ।
 ताभिः परिदृष्टो राजा क्रोशन्तोभिः सखशः । उर्ध्वबाह्वभिरारत्ताभोरुदन्तोभिः प्रियाप्रियैः ।
 क नु धर्मज्ञता राज्ञः क नु साऽद्यानृशंसता । यथावधीत् पितृन् भातृन् गुरुपुत्रान् सखीनपि ।
 घातयित्वा कथं द्रौणिं भीमश्चापि पितामहं । मनसोऽभून्महाराज ह्ला चापि जयप्रयं । ११६
 किन्तु राज्येन ते कार्थं पितृन् भातृनपश्यतः । अभिमन्युश्च दुर्द्धर्ष द्रौपदेयाश्च भारत ।
 अतीत्य ता महावाङ्मः क्रोशन्तीः कुररीरिव । ववन्दे पितरं ज्येष्ठं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 ततोऽभिविवाद्य पितरं धर्मैणामित्रकर्मणः । न्यवेदयन्त नामानि पाण्डवास्तेऽपि सर्वेश्वरः ।
 तमात्मशान्तकरपं पिता पुत्रवधाद्वितः । अग्रोयमाणः शोक्तार्त्तः पाण्डवं परिपश्यजे ।
 धर्मराजं परिख्यञ्च सान्त्वयित्वा च भारत । दुष्टात्मा भीममन्विच्छन् दिधक्षुरिव पावकः । ११७
 स कोपपावकस्तस्य शोकवायुसमीरितः । भीमसेनमयं दावं दिधक्षुरिव दृश्यते ।
 तस्य सङ्कल्पमाज्ञाय भीमं प्रत्यशुभं हरिः । भीममाविश्य पाणिभ्या प्रददौ भीममायसं ।
 प्रागेव तु महावृद्धिर्बुद्ध्या तस्तेऽहितं हरिः । संविधानं महाप्राज्ञस्तत्र चक्रे अनार्हणः ।
 तं गृहीत्वैव पाणिभ्या भीमसेनमयस्ययं । वभञ्च बलवाद्याजा मन्यमानो वृकोदरं ।
 नागायुतबलप्राणः स राजा भीममायसं । भङ्गा विमयितोरस्तुः सुखाव रुधिरं मुखात् । ११८
 ततः पपात मेदिन्या तथैव रुधिरोक्षितः । प्रपुष्पिताधमिखरः पारिजात इव द्रुमः ।
 प्रत्यगृह्णाच्च तं विद्वान् सन्तो गावलाणिसदा । मेवमित्यम्रवोत् चैनं ग्रमयन् सान्त्वयन्निव ।
 स तु कोपं समनुव्य गतमनुर्ध्वं हामनाः । द्वाहा भीमिति चुक्रोश नृप शोकसमन्वितः ।
 तं विदित्वा गतक्रोधं भीमसेनवधाद्वितं । वासुदेवो वरः पुंसामिदं वचनमब्रवीत् ।
 सा शुक्रेण धृतराष्ट्रं नैप भीमस्तया हत । श्रायसी प्रतिमा ह्येषा तया राजन्निपातिता । ११९
 त्वां क्रोधवशमापन्नं विदित्वा भरतरथंभ । मयाऽपकृष्टः कैन्तेया मृत्योर्दधानन्तरं गत ।
 न हि ते राजगार्हूल बले तुल्योऽस्ति कश्चन । कं वहेत महावाहो वाक्त्रेऽन्विद्यहृषं नरः ।
 ययान्तकमनुप्राप्य जीवन् कश्चिन्न मुच्यते । एवं वाङ्मन्तरं प्राप्य तव जीवेत्र कश्चन ।
 तस्मात् पुत्रेण या तेऽसौ प्रतिमा कारितायसी । भीमस्य सेयं कौरस्य तवैवोपचता मया ।

पुत्रशोकाभिसन्तप्तं धर्षादपहतं मनः । तदा राजेन्द्र तेन त्वं भीमसेनं जिघांससि । १०
 न त्वेते क्षेमं राजन् हन्यास्व यद्दुकोदरं । न हि पुत्रा महाराज जीवेयुस्ते कथञ्चन ।
 तस्माद्यत् कृतमस्माभिर्मन्यमानैः शर्मं प्रति । अनुमन्यस्व तत् सर्व्वं मा च शोके मनः कथाः । ११
 इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्व्वणि जलप्रदानिकपर्व्वणि आद्यसंभोमभङ्गे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तत एनमुपातिष्ठन् शौचार्यं परिचारकाः । कृतशौचं पुनश्चैनं प्रोवाच मधुसूदनः ।
 राजन्नधीता वेदास्ते शास्त्राणि विविधामि च । श्रुतानि च पुराणानि राजधर्म्मास्य केवलाः ।
 एवं विद्वान् मद्भाषाज्ञः समर्थः सन् बलाबले । आत्मापराधात् कस्मान्नं कुरुषे कोपमोदृशं । १२
 उक्तवांस्त्वां तदैवाहं भीमद्रेणैव च भारत । विदुरः सञ्जयश्चैव तन्नु राजन्न तत्कथाः ।
 स वार्यमाणो नास्माकमकार्षीर्व्वचनं तदा । पाण्डवानधिकाच्चाजन् बले शौर्य्ये च कौरव ।
 राजा हि यः खिरप्रज्ञः स्वयं दोषानवेक्षते । देशकालविभागञ्च परं श्रेयः स विन्दति ।
 उच्यमानस्तु यः श्रेयो गृह्णीते नो ह्यिताहिते । आपदः समनुप्राप्य स शोचत्यनये स्थितः ।
 ततोऽन्यदृत्तमात्मानं समवेदस्व भारत । राजस्वं ह्यभिधेयात्मा दुर्व्योधनवशे स्थितः । १३
 आत्मापराधादापन्नस्तत् किं भीम जिघांससि । तस्मात् संयच्छ कोपं त्वं स्वमनुकृत्य दुष्कृतं ।
 यस्तु तां सख्यंया ह्युदः पाञ्चालीमानयत् सभा । स हतो भीमसेनेन वैरं प्रतिजिह्वीर्यता ।
 आत्मनोऽतिक्रमं पश्य पुत्रस्य च दुरात्मनः । यदनागसि पाण्डूनां परित्यागः परन्तप ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्तस्तु कृष्णेन सर्व्वं सत्यं जनाधिप । उवाच देवकीपुत्रं धृतराष्ट्रो महीपतिः ।
 एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि माधव । पुत्रस्येहस्य धर्म्मात्मन् धैर्यान्नां समचालयत् । १४
 दिश्या तु पुरुषस्याघो यत्नवान् सत्यविक्रमः । तद्भुक्ता नागमत् कृष्ण भीमो बाङ्गनरं मम ।
 इदानीं त्वहमेकाग्रो गतमन्युर्गतञ्चरः । मध्यमं पाण्डवं वीरं प्रष्टुमिच्छामि केवच ।
 इतेषु पाद्विन्द्रेषु पुत्रेषु निष्ठेषु वै । पाण्डुपुत्रेषु वै धर्मं प्रीतियाद्यवतिष्ठति ।
 ततः स भीमश्च धनस्यस्य माश्राय पुधो पुरुषप्रवीरो । पश्यशं गावैः प्रददन् सुगात्रानान्यास्य कल्याणमुवाच चैतान् ।
 इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्व्वणि जलप्रदानिकपर्व्वणि धृतराष्ट्रकोपविमोचने त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञातास्ततो कुरुपाण्डवाः । श्रभ्ययुर्भातरः सर्व्वं गान्धारीं सहकेशवाः । १५
 ततो ज्ञान्वा जतामिरं धर्षेराजं युधिष्ठिरं । गान्धारी पुत्रभोकाक्तां म्रमूमेद्ददनिन्दिता ।
 तस्याः पापमभिप्रायं विदित्वा पाण्डवान् प्रति । षड्विः सत्यवतीपुत्रः प्रागेव समबुध्यत ।
 स गङ्गापामुपप्लव्य पुष्टगन्धि पयः श्रुत्वा । तं देवमुपसंदि परमर्षिभेनोजवः ।
 विप्रेण चपुत्रा पश्यन् मनसा गद्गदेन च । सर्व्वप्राणधृतं भावं स तप समबुध्यत ।
 म पुत्रमप्रधीत् फालेकश्रवादी महातपाः । शापकालमशब्धिषु धमाकालमुदरेयत् । १६
 न कोपः पाण्डवेऽप्यसौ गान्धारि मममाश्रुति । वषो निगृह्यतामैतत् तद्गुणैर्देवं वषो मम ।
 उक्त्वाऽहं तदाशानिपुत्रेषु जयमिच्छता । द्विवमाश्रयसे मातर्पुंथ्यमानस्य म्रधुभिः ।

सा तथा वाच्यमाना त्वं काले काले जयैषिषा । उक्तवत्यग्नि गान्धारि यतो धर्मस्ततो जय ।
 न वाच्यतीतां गान्धारि वाचं ते वितथामहं । स्मरामि तोषमानायास्तया प्राणिहिता क्षमि ।
 विषहं तुमुले राज्ञां गता पारमसंभयं । जितं पाण्डुसुनैर्युद्धे नूनं धर्मस्ततोऽधिकम् ।
 लम्बाश्रीला पुरा भूला स्याद्य न समसे कथं । अधर्मो जहि धर्मज्ञे यतो धर्मस्ततो जय ।
 खञ्ज धर्म परिस्मृत्य वाचस्योक्ता मनस्विनि । कीपं संयुक्तं गान्धारि नैव भू सत्यवादिनि ।

१०*

॥ गान्धार्युवाच ॥ भगवन्नाभ्यस्तयामि नैतानिच्छामि नश्यतः । पुत्रशोकैः तु बलात्मानो विकलतीव मे ।
 यथैव कुन्त्या कौन्त्या रक्षितव्यास्तया मया । तथैव धृतराष्ट्रेण रक्षितव्या मया यथा ।
 दुर्योधनापराधेन शकुने, भौबलस्य च । कर्णदु, शमनाभ्याश्च हतोऽप्य कुरुसङ्घय ।

१०*

नापराधन्ति योभक्तुर्न च पाप्या वृकोदरः । नकुलः सद्देवो वा नैव जातु युधिष्ठिरः ।
 युधमाना हि कैरव्याः हतमानाः परस्पर । निहताः सहिताश्चाथैस्तत्र नास्वप्रियं मम ।
 किन्तु कर्माकरोद्भोमे वासुदेवस्य पश्यतः । दुर्योधनं समाह्वय गदायुद्धे महामना ।
 शिक्षयाऽभ्यधिक ज्ञालाः चरन्तं वज्रधा रणे । अधो नाभ्या प्रहृतवान् तन्मे कोपमवर्द्धयत् ।
 कथं नु धर्म धर्मज्ञैः समुद्दिष्टं महात्मभिः । त्यजेयुराह्वये प्रहूरा, प्राणचेतोः कथञ्चन ।
 इति श्रीमहाभारतेः स्त्रीपर्वणि जन्मप्रदानिकपर्वणि गान्धारोमान्धनायः चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

१०*

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्या भीमसेनोऽप्य भीतवत् । गान्धारी प्रत्युवाचेदं वच सानुनयं तदा ।
 अधर्मो यदि वा धर्मस्त्रामात्तत्र मया हत । आत्मानं चातुकामेन तन्मे त्वं जगुमर्षिभिः ।
 न हि धर्मेषु पुत्रस्ते पातितीऽप्यै महाबलः । न शक्य केनचिद्धन्तुमतो विपममां चरं ।
 सैन्यसैकोऽवशिष्टोऽप्य गदायुद्धेन वीर्यवान् । मा हला न हरेद्राज्यमिति वै तत् हतं मया ।
 अधर्मैश्च जित पूर्यै तेन चापि युधिष्ठिरः । निहताश्च सदैव स्म ततो विरममाचरं ।

१०*

राजपुत्रीश्च पाञ्चालीमेकवध्नां रजस्वलां । भवत्या विदितं सर्वं मुक्तवान् यत् सुतस्तव ।
 दुर्योधनसंसंयच्छ न शक्या भू, सपागरा । केवला भोक्तुमस्माभिरतद्यैतत् हत मया ।
 तथाऽप्यप्रियमस्माक पुत्रस्ते समुदाचरत् । द्रौपद्या यत् सभामथे सख्यमूर्सुमदर्शयत् ।
 तदैव वध्द्य सोऽस्माकं दुराचारश्च ते सुत । धर्मराजाश्रया चैव स्थिता स्म समये तदा ।
 वैरमुद्दीपितं रात्रिपुच्छेण तव तन्महत् । क्रोशिताश्च वने नित्य तत एतत् हतं मया ।
 वैरस्वास्त्य गत पारं हला दुर्योधनं रणे । राज्यं युधिष्ठिर प्राप्नो वयश्च गतमन्यव ।

१०*

॥ गान्धार्युवाच ॥ न तस्यैप यधन्नात यत् प्रशंसमि मे सुत । हतवांदापि तत् सर्वं यदिदं भापसे मयि ।
 हताथे नकुले यत्तु वृषधनेन भारत । अपि च शोणित सख्ये दु शासनशरीरजं ।
 सञ्चिद्विगर्हितं घोरमनाथ्यंजनमेवित । कूर् कर्माकरोलस्मात्तदयुक्त वृकोदर ।

॥ भीमसेन उवाच ॥ अन्यस्यापि न पातयं हृदिरे किं पुन स्वकं । यथैवात्मा तया भ्राता विशेषेणास्ति कथन ।

१०*

रुधिरं न व्यतिक्रामद्न्तोष्ठादन्व मा श्लघ. । वैवस्वतस्तु तदेदं हृत्सौ मे रुधिरोवितौ ।

क्षतायं नकुलं दृष्ट्वा दृष्ट्वा दृष्ट्वा संयुगे । भ्रातृणां संग्रहणानां त्रास. संजनिता मया ।

केशपत्रपरामर्शे श्रौपद्या धूतकारिते । क्रोधाद्यदनुवच्चाहं तच्च मे हृदि वर्त्तते ।

चक्षुर्धर्मच्युतो राज्ञि भवेयं श्रायतीः समा. । प्रतिज्ञान्तामनिस्त्रोर्थं ततस्तत् क्षतवानहं ।

न मामहंसि गान्धारि दीपेण परिशङ्कितं । अनिश्चल्य पुरा पुत्तानस्मान्नपराधिषु ।

अधुना किं नु दीपेण परिशङ्कितमहंसि ।

॥ गान्धार्युवाच ॥ दृष्ट्वास्व ग्रतं पुत्तान्विभ्रंस्त्वमपराजितः । कस्मान्न श्रेपथेः कश्चिद्येनाल्पमपराधितं ।

गन्तान्मावयोस्मात् दृष्ट्वा योर्हृतराज्ययो. । कथमभ्यदयस्वास्व यष्टिरेका न वर्जिता ।

श्रेपे द्यवस्थिते तात पुत्ताणामन्तके त्वयि । न मे दुःखं भवेदेतद्यदि त्वं धर्ममाचरेः ।

॥ वैदम्यायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा तु गान्धारो युधिष्ठिरमश्रुत् । क्व च राजेति सकोधा पुत्रयोत्तवधादिता ॥

तामभ्यगच्छद्राजो द्रो वेपमानः क्षताञ्जलिः । युधिष्ठिर इदक्षेतां मधुरं वाक्यमब्रवीत् ।

पुत्रहन्ता नृशंघोऽहं तव देवि युधिष्ठिरः । श्रापार्हः श्रियवोनाश्रे शेतभूत शपस्व मां ।

न हि मे जीवितेनार्थो न राज्येन धनेन वा । तादृशान् सुषुदेो हला मूढस्वास्व सुषुष्टुह. ।

तमेवंवादिनं भीतं सधिकर्षगतं तदा । नेवाच किञ्चिद्गान्धारो नित्यासपरमा श्रमं ।

तच्छावननदेहस्य पादयोनिंपतित्यतः । युधिष्ठिरस्य नृपतेर्धर्मशा दीर्घदर्शिनो ।

अक्रुन्त्यपि दद्रुमे देवोपज्ञान्तरेण वा । ततः स कुण्डीभूतो दर्शनीयनखो नृपः ।

तं दृष्ट्वा चार्जुनोऽगच्छदाग्दुदेवस्य श्रुत् । एवं सद्येष्टमानांस्तानितयेतथ भारत ।

गान्धारो विगतक्रोधा सान्त्वयामास माश्रवत् । तथा ते समनुज्ञाता मातरं योरमातरं ।

अभ्यगच्छन्ता सहिता. श्रयां श्रयुलवचसः । चिरस्य दृष्ट्वा स्य पुत्तान् पुत्ताधिभिरभिमुता ।

वाप्यमाहारदहेवो वस्त्रेषादृत्यै सुशं. । ततो वाप्यं धमुमुम्य सद्युपिष्य वै श्रया ।

अश्रय्य देतान् शरोः श्रेयैर्धृष्टा परिविचतान् । सा तानिःश्रेयः पुत्तान् संग्रहन्तो पुनः पुनः ।

अप्यशेषत दु छांता श्रौपदीद्य क्षतामश्रां । हृदन्तोमथ पात्तापो ददर्शं पतितां भुवि ।

॥ श्रौपद्युवाच ॥ आर्यपुत्राः क्ष मे शर्मै येभद्रसहिता गताः । न त्वानिःश्यामिगच्छन्ति चिरं दृष्ट्वा तपस्विनीं ।

विद्यु राज्येनैवै कार्यं विशोभायाः सुतैर्धम । तां समाप्यामयामास श्रया श्रयुलजोपना ।

उत्वाय पाश्र्मथेनो नु हर्दनीं शोक्तवितं । तथैव सहिता चापि पुधेरनुगता नृप ।

अभ्यगच्छन्ता गान्धारोऽन्तामाश्रितरा मय । तामुगच्छन्ता गान्धारो यद्य पथा यशस्विनीं ।

मैः पुशोति दु छांता पश्य मामपि दु पितं । मन्ये शोक्तवितान् श्रेयं श्रावयन्त्यां यथोदित. ।

अश्रय्यमाशो धम्यश्र. क्षमाशाश्राम हर्षणः । हृदन्तात् धमनुमानं निदुरस्य नपो महर् ।

अदिश्रानुनये दृश्ये यदुवाच मह. मति. । तस्मिन्परिहार्यैः यै व्यताते च विभवेन ।

मा शुचो न हि शोच्यास्ते संयामे निधनं गताः । यथैव ल तथैवाहं को वान्नाद्यासयिष्यति ।
ममैव ह्यपराधेन कुलमयं विनाशितं ।

४५३

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि प्रयापुत्रदर्शने पञ्चदशोऽध्यायः १५ ॥ समाप्तञ्च जलप्रदानिकपर्वं ॥

॥ अथ स्त्रीविलापपर्व ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा तु गान्धारी कुरूणामत्रकर्तनं । अपश्यत्तत्र तिष्ठन्ती दूराद्दिव्येन चक्षुषा ।

पतिव्रता महाभागा समानव्रतचारिणी । उद्येनं तपसा युक्ता सततं ब्रह्मचारिणी ।

वरदानेन कृष्णस्य महर्षेः पुण्ड्रकर्मणः । दिव्यज्ञानवलापेता विविधपथ्यदेवपत् ।

ददर्श सा बुद्धिमती दूरादेव यथाऽन्तिके । रणार्जिरं नृवोराणामद्वृत लोमहर्षणं ।

४५०

श्रुत्वाऽपि परिस्त्रीषु शोषितौघपरिभ्रुतं । शरीरैर्बन्धुघाहसैर्बिम्बिकोर्षं समन्ततः ।

गजाश्वरथयोधानामाहतं हृधिराविलैः । शरीरैरशिरस्त्रैश्च विदेहैश्च शिरोरगणैः ।

गजाश्वरनरातीर्णा नि खनैरभिसंघृतं । शृगालवक्त्राकाकोलकङ्काकार्कानपेवित ।

रक्षसा पुरुपादानां मोदनं कुरराकुल । श्रिवाभिः शिवाभिय नादितं शृश्रुषेवितं ।

ततो व्यासाभनुज्ञातो धृतराशे महोपतिः । पाण्डुपुत्राय ते शर्व्यं युधिष्ठिरपुरोगमाः ।

४५५

वासुदेवं पुरस्कृत्य हतबन्धुञ्च पार्थिवं । कुरुस्त्रियः समासाद्य जगुरारयोधन प्रति ।

समासाद्य कुरुक्षेत्रं तास्त्रियो निहतेश्वराः । अपश्यन्त हतांस्तत्र भाट्टन् पुत्रान् पिहन् पतीन् ।

क्रव्याद्भिर्बन्धुमाषान् वै गोमायुवलवायसैः । भूतैः पिशाचैरक्षोभिर्बिम्बिविधैश्च निशाचरैः ।

रुद्रांक्रोडनिभं दृष्ट्वा तदा विशसनं स्त्रियः । महार्हेभ्याऽप्य धानेभ्यो विक्राशन्त्यो निपेतिरे ।

अदृष्टपूर्वं पश्यन्तो दुःखान्तां भरतस्त्रियः । शरीरैर्बन्धुखलजन्त्या न्यपतंथापरा भुवि ।

४५०

श्रान्तानाश्चाथयान्यासां नासीत् काचन चेतना । पाञ्चालकुरुयोपाणां कृषणं तदभूमहत ।

दुःखोपहतचित्ताभिः समन्तादनुनादितं । दृष्ट्वायोधनमत्युषं धर्मशा सुवलात्मजा ।

ततः सा पुण्डरीकाक्षमामस्य पुरुपोत्तमं । कुरुणां वैश्रवं दृष्ट्वा दुःखादचनमब्रवीत् ।

पश्येता पुण्डरीकाक्षं क्षुजा मे निहतेश्वराः । प्रकीर्णक्रीडां क्रोशन्त्यः कुरुर्यं एव माधव ।

अमूस्ताऽभिमसामग्न्य स्मरन्त्यो भरतर्षभान् । प्रयगेवाभ्यधावन्थ पुत्रान् भाट्टन् पिहन् पतीन् ।

४५५

वीरसुभिक्षावाहो हतपुत्राभिराहतं । कश्चिच्च वीरपत्नीभिर्हतवीराभिराहतं ।

शोभितं पुरुषव्याघ्रैर्भाङ्गकर्णाभिमन्युभिः । द्रोणद्रुपदशक्यैश्च ज्वलद्भिरिव पावकैः ।

काञ्चनैः कवचैर्द्वैर्मणिभिय महात्मनां । अङ्गदैर्हलकेयूरैः सभिय समलङ्कृतं ।

वीरावाङ्निघट्टाभिः शक्तिभिः परिधैरपि । खड्गैश्च विविधैस्त्रीषुः समरैश्च शरस्रैश्च ।

क्रव्यादशकैः सहितैस्त्रिद्विबिम्बिविधैः कश्चित् । कश्चिदाक्रोडमानैश्च शयानैरपरैः कश्चित् ।

४५०

एतदेवविधं वीर सप्यशयोधन विभो । पश्यमाना हि दहामि शोकनाहं जनाईन ।

पाञ्चालानां कुरुषाञ्च विनाशे मधुसूदन । पञ्चानामपि भूतानामहं बधमचिन्तयं ।
 तान् सुपर्णाद्य गृध्राद्य विकर्षन्त्यसृग्चिताः । निगृह्य चरषी गृध्रा भवयन्ति सहस्रम् ।
 जयद्रथस्य कर्णस्य तथैव द्रोणभीष्मयोः । अभिमन्योर्बिर्नाशञ्च कश्चिन्त्यितमश्नुति ।
 श्रवथकल्पान्निहतान् दृष्ट्वाऽहं मधुसूदन । गृध्रकङ्कवकश्येनशृङ्गालादनीकृतान् ।
 श्रमर्षवशमापन्नान् दुर्व्योधानवशे खितान् । पश्यैतान् पुरुषव्याघ्रान् संशान्तान् पावकानिव ।
 शयनान्मुचिताः सर्वे मृदूनि विमलानि च । विपद्वास्तेऽद्य वसुधां विदृतामधिशेरते ।
 वन्दिभिः सततं काले स्ववह्निभिनन्दिताः । शिवानांमश्रिवा घोराः शृण्वन्ति विविधा गिरः ।
 ये पुरा शेरते वीराः शयनेषु धगस्त्रिनः । चन्दनागुरुद्रिग्धाङ्गास्तेऽद्य पांग्रुपु शेरते ।
 तेषामाभरणान्येते गृध्रा गोमासुवायसाः । आक्षिपन्त्यश्रिवा घोरा विनदन् पुनः पुनः ।
 बाणान् विनिशितान् पीतान् निखिग्रान् विमला गदा । युद्धाभिमामिनः प्रीता जीवन्त इव विभ्रति ।
 सुहृत्पवर्षा बहवः क्रव्यादैस्वघडिताः । अयंमप्रतिरूपाश्च शेरते हरितस्रजः ।
 अपरे पुनरालिङ्ग्य गदाः परिषवाहवः । शेरतेऽभिमुखाः शूरा दयिता इव योषितः ।
 विभ्रतः कवचाभ्यन्ते निर्मलान्यायुधानि च । न धर्ययन्ति क्रव्यादा जीवन्तीति जनाईन ।
 क्रव्यादैः क्षयमाणानामपरेषां महात्मनां । शतकौम्यः स्रजश्चिवा विनिकीर्षाः समन्तत ।
 स्ते गोमायवो भीता निहतानां मर्शात्मनां । कण्ठान्तरगतान् हाराज्जिमन्ति सहस्रम् ।
 सर्वेष्वपररात्रेषु यामनन्दत वन्दिनः । सतिभ्य परार्द्धाभिरुपचारैश्च शिञ्चिताः ।
 तानिमाः परिदेवन्ति दुःखान्ताः परमाङ्गनाः । कृपणं दृष्ट्वाऽहं दुःखशोकादिता म्भं ।
 रक्तोत्पलवनानीव विभ्रान्ति रुचिराणि च । मुखानि परमदोषां परिशुष्काणि केशव ।
 रुदितोपरता श्रेता ध्यायन्त्यः मन्वरिभृता । कुरुक्षेत्रेऽभिगच्छन्ति तेन तेनैव दुःखिताः ।
 सतान्यादित्यवर्षानि तपनीयनिभानि च । रोपुरोदनताद्याणि यक्षाणि कुरुभोषितां ।
 आषामपरिपूर्णांश्च निमग्न्य परिदेवितं । इतरतरमरुन्दाद्य विजानन्ति योषितः ।
 सतादोर्षं विनिशस्य विषय्य च पुनः पुनः । विसृन्दमाना दुःखेन वीरा अर्चन्ति जीवितं ।
 यज्ञेना दृष्ट्वा शरीराणि क्रोशन्ति विनपन्ति च । पाणिभिर्यापरा प्रन्ति शिरामि मृदुपाणयः ।
 शिरोभिः पान्तिनैश्चैः सर्वैश्चैऽहम्भुजैः एते । इतरतरममृकैराक्षीर्षा भाति मेदिनी ।
 विमिरन्दानघो कायान् दृष्ट्वा पीराभिनन्दिनः । मुग्धन्यमुचिता नायै विदेष्टानि शिरोभि च ।
 शिरः कायेन यन्माय प्रेषमाणो विनेतवः । अयमग्नेऽपरतश्च नन्दमश्नुति दुःखिताः ।
 बाह्वहृत्परामन्दान् विशिषोऽन्वयितान् प्रयत्नः । मन्दधर्मोऽनुवापिष्टा मूर्खान्येताः पुनः पुनः ।
 उत्सृज्य शिरमदान् विजगन्तु गृहपतिभिः । दृष्ट्वा काचिप जानन्ति मर्तन् भ्रमयैषितः ।
 पाणिभिदापरा प्रन्ति शिरोभि मधुसूदन । प्रेक्ष्य भ्रातृन् पित्रन् पुत्रान् पत्नींश्च निहतान् परैः ।
 माश्रित्य धर्मैश्च शिरोभिश्च मत्पुत्रैः । ऋगन्मन्त्राश्च पृथिवी गोःकशोदितकर्मिणा ।

न दुःखेपूचिताः पूर्वं दुःखं गच्छन्त्यनिन्दिताः । भ्रातृभिः पित्रभिः पुत्रैरपकीर्षा वसुन्धरा ।
 यूथानीव किशोरीणां सुकेशीनां जनाईन । सुभाषा एतराद्रक्ष पश्य वृन्दान्यनेकवः ।
 इतो दुःखतरं किञ्चु केशव प्रतिभाति मे । यदिमाः कुर्वन्ते सर्व्या रूपमुच्चावचं स्त्रियः ।
 नूनमाचरितं पापं मया पूर्वंपु जन्मसु । या पर्यामि हतान्पुत्रान्पौत्रान्भ्रातृन् केशव ।
 एवमार्त्ता विलपती दर्दमं निहतं सुतं ।

३५४

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि स्त्रीणां युद्धभूमिदर्शने पौत्रशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो दुर्व्योधानं दृष्ट्वा, गान्धारी शोकमूर्च्छिता । सद्यसा न्यपतद्भूमौ किञ्चिदकदली वने ।
 सा तु लब्धा पुनः संशो विरुध्य च पुनः पुनः । दुर्व्योधानमभिप्रेत्य शयानं हृदिरोचितं ।।
 परिख्यञ्च च गान्धारी रूपं पर्यदेवयत् । सा हा पुच्छेति शोकात्ता विललापाकुलेन्द्रिया ।
 सुगूढजत्रु-विपुलं चारनस्त्रिनिपेवितं । वारिणा नैवजेनोरः मिश्रन्ती शोच्यतापिता ।
 सभोपस्थं हृषीकेशमिदं वचनमब्रवीत् । उपस्थितेऽस्मिन् संश्रामे ज्ञातोना संचये विभो ।
 मामयं प्राह वार्ष्णेयं प्राञ्जलिर्नृपसन्तमः । अस्मिन् शान्तिममुद्धर्षे जयमन्वा ब्रवीतु मे ।
 इत्युक्ते जानती सर्व्यमहं स्वय्यधनागमे । अत्रुव पुष्टपय्याच्च येता धर्मसतो जायः ।
 यया च युध्यमानस्त्वं न वै मुञ्चसि पुत्रक । भुवं शस्त्रजितान् लोकान् प्रास्यस्यमरवत् प्रभो ।
 इत्येवमनुवं पूर्वं नैनं शोचाम्यहं सुत । एतराद्रक्ष शोचामि रूपं हतवान्भव ।
 श्रमपथं युधां श्रेष्ठं कृतास्त्वं युद्धदुर्मदं । शयानं वीरशयने पश्य माधव मे सुतं ।
 योऽयं मूर्द्धाभिपत्कानामपे याति परन्तपः । योऽयं पांगुपु श्रेतेऽद्य पश्य कालस्य पर्ययं ।
 भुवं दुर्व्योधानो वीरो गतिं न सुलभां गत । तथा ह्यभिमुखः श्रेते शयने वीरसेविते ।
 यं पुरा पर्युपासीना रमयन्ति वरस्त्रियः । ते वीरशयने सुतं रमयन्त्यग्निवाः श्रियाः ।
 यं पुरा पर्युपासीना रमयन्ति मनोपिणः । महीतलस्यं निवृत्तं श्चप्राक्षं पर्युपासते ।
 यं पुरा व्यजनेरथैरुपवीजन्ति धोपितः । तमद्य पच्यजनेरुपवीजन्ति पक्षिणः ।
 एष श्रेते महाबाहुर्ध्वंसवान् मृत्यविक्रमः । सिंहेनेव दिपः संख्ये भीमसेनेन पातितः ।
 पश्य दुर्व्योधानं कृष्णं शयानं हृदिरोचितं । निहतं भीमसेनेन गदां संयुज्य भारत ।
 अचौहृषीर्भहावाङ्महैर्भ्र शैकाश्च केशव । श्रानयद्यः पुरा संख्ये सोऽनयात्रिधनं गत ।
 एष दुर्व्योधानः श्रेते महेश्यामे महारथः । शार्ङ्गल इव सिंहेन भीमसेनेन पातित ।
 विदुर ह्यवमन्यैव पितरश्चैव मन्दभाक् । बालो वृद्धावमानेन मन्दा म्थयुवयं गत ।
 नि सपत्ना मशौ यस्य चयोदशसभाः स्त्रिता । सुश्रेते निहतो भूमौ सुतो मे श्रियिवोपतिः ।
 अपश्यं कृष्णं श्रियिर्वो धान्तराद्रानुशामितां । पूर्णा हस्तिगवाथैश्च वार्ष्णेय न तु तच्चिरं ।
 तामेवाद्य महाबाहो परशाम्यन्यानुशामनां । हीनां हस्तिगवाथेन किञ्चु जीवामि माधव ।
 इदं छच्छतरं पश्य पुत्रस्यापि वधान्नम । यदिमाः पर्युपासन्ते श्रुताञ्जुरायणे स्त्रियः ।

३५५

३५६

३५७

३५८

३५९

पाञ्चालानां कुरुणाञ्च विनाभि मधुसूदन । पञ्चानामपि भूतानामसं वधमचिन्तयं ।
 तान् सुपर्णाय गृभ्राय विकर्षन्वष्टगुचिताः । निगृह्य चरणी गृभ्रा भवयन्ति महच्छमः ।
 जयद्रथस्य कर्णस्य तथैव द्रोणभीष्मयोः । अभिमन्योर्विनाशश्च कश्चिन्नायितुमर्हति ।
 श्रवणकन्यान्निहतान् दृष्ट्वाऽहं मधुसूदन । गृभ्रकङ्कधकस्त्रेणयद्गंगालादनोद्धतान् ।
 श्रमर्षवशमापन्नान् दुर्योधनवशे स्थितान् । पश्यैतान् पुरुषव्याघ्रान् संग्रान्तान् पावकानिव ।
 शयनानुचिता, सर्वे मृदूनि विमलानि च । विपन्नास्तेऽद्य वसुधां विदुतामधिभरते ।
 वन्दिभिः सततं काले स्ववद्भिरभिनन्दिताः । शिवांशामप्रिवा घोरारः गृह्णन्ति विविधा गिरः ।
 ये पुरा शेरते वीराः शयनेषु पशस्विनः । चन्दनागुरुदिग्धाङ्गास्तेऽद्य पाण्डुपुत्रेरते ।
 तेषामाभरणन्येते गृभ्रा गोमायुवायसाः । आचिपन्यश्रिवा घोरार विनदन्तः पुनः पुनः ।
 वाणान् विनिश्रितान् पीतान् निस्त्रिंशान् विमला गदा । युद्धाभिमानिनः प्रीता जीवन्त इव विभक्ति ।
 सुरूपवर्णा बहवः क्रव्यादैस्त्वघडिताः । स्वर्षभप्रतिरूपाश्च शेरते हरितस्रजः ।
 अपरे पुनरालिङ्ग्य गदाः परिघवाहवः । शेरतेऽभिमुखाः शूरा दयिता इव योषितः ।
 विभ्रतः कवचान्ये निर्मलान्यायुधानि च । न धर्षयन्ति क्रव्यादा जीवन्तीति जनार्दन ।
 क्रव्यादैः कथ्यमाणानामपरेषां महात्मनां । श्रातकौम्यः स्रजश्चिवा विनिकीर्णाः समन्ततः ।
 एते गोमायवे भीता निहतानां महात्मनां । कण्ठान्तरगतान् हारान्नाश्रिमन्ति महच्छमः ।
 सर्वेष्वपररात्रेषु यामनन्दत वन्दिनः । सन्तिभिय पराङ्गाभिरुपचारैश्च शिविताः ।
 तानिमाः परिदेवन्ति दुःखान्ताः परमाङ्गनाः । रूपं दृष्ट्वाऽहं दुःखमोहादिता म्भ्यं ।
 रभ्रोत्पलवनानीव विभान्ति रुचिराणि च । मुखानि परमस्त्रीणां परिशुष्काणि केशव ।
 रुदितोपरता ह्येता ध्यायन्त्य सन्परिसुता । कुरुक्षेत्रेऽभिगच्छन्ति तेन तेनैव दुःखिताः ।
 एतान्यादित्यवर्णानि तपनोयनिभानि च । रोपुरेऽदन्तासाणि यन्नाणि कुक्ष्येयितां ।
 आषामपरिपूर्णार्थं निशन्त्य परिदेवितं । इतरैतरसंकन्दाच्च विज्ञानन्ति योषितः ।
 एता दीर्घं विनियस्य विलस्य च पुनः पुनः । त्रिस्तुन्दमाना दुःखेन वीरां जहति जीवितं ।
 वहेना दृष्ट्वा शरीराणि क्रोशन्ति विलपन्ति च । पाणिभियापरा प्रन्ति शिरांसि मृदुपाणयः ।
 शिरांसि, पातितैर्हस्ते, सर्वैर्दूष्यमः कृतैः । इतरैतरसम्यक्शिराकोषां भाति मेदिनी ।
 शिरिरस्कानयो कायान् दृष्ट्वा घोरामिनन्दिनः । मुञ्चन्त्यनुचिता नाथ्यो विदेहानि शिरांसि च ।
 गिरः कायेन सन्ध्याय प्रथमाणा विधेतवः । अपरस्यन्याऽपरतत्र नेदमस्तेति दुःखिताः ।
 याद्गुरुचरणानन्यान् विशिषोन्नयितान् प्रयक्त्वा । सन्दधत्योऽसुखाविष्टा मूर्च्छन्त्येताः पुनः पुनः ।
 उन्मथ्य शिरभयान्यान् विजग्धान् मृगपविभिः । दृष्ट्वा काश्चिन् जानन्ति भर्तृन् भरमयोषितः ।
 पाणिभियापरा प्रन्ति शिरांसि मधुसूदन । प्रेक्ष्य भ्रातृन् पिदन् पुत्रान् पतींश्च निहतान् परैः ।
 माश्रयिष्य सर्वैश्च शिरोभिय मरुत्पले । अगन्वकन्मा शृण्वी भासशोषितकर्दमा ।

• न दुःखेपूचिताः पूर्वं दुःखं गार्हन्त्यनिन्दिताः । भ्रातृभिः पित्रभिः पुत्रैरुपकीर्षा वसुन्धरा ।
 यूथानीव किमोरीषां सुकेशीनां जनाईन । सुपाषा धतराद्रश्च पश्य वृन्दान्यनेकम् ।
 इतो दुःखतरं किन्तु केशव प्रतिभाति मे । यदिमाः कुर्वन्ते सर्व्या रूपमुच्चावचं स्त्रियः ।
 नूनमाचरितं पापं मया पूर्वंपु जन्मसु । या पश्यामि हतान्पुत्रान् पैत्रान् भ्रातृन्थ केशव ।
 एवमात्ता विलपती ददर्श निहतं सुतं ।

३५४

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि स्त्रीषां युद्धमूर्धदेशे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो दुर्व्योधनं वृष्टा, गान्धारी शोकमूर्च्छिता । सद्यसा न्यपतद्भूमौ द्विवेव कदली वने ।

सा तु लब्धा पुनः संश्र्वा विक्रुय्य च पुनः पुनः । दुर्व्योधनमभिप्रेत्य शयानं वधिराशितं ।
 परिख्यञ्च च गान्धारी कृपणं पर्यदेवयत् । हा हा पुत्रेति शोकात्ता विललापाकुलन्त्रिया ।

३५५

सुगूढजन्तु विपुलं धारनिष्कनिषेवितं । वारिष्ण नेत्रेणोरः सिञ्चन्ती शोकतापिता ।
 समीपस्थं हृषीकेशमिदं वचनमब्रवीत् । उपस्थितेऽस्मिन् संश्र्वामे ज्ञातानां संशये विभा ।
 मामयं प्राह वार्ष्णेय प्राञ्जलिर्भूपसन्तमः । अस्मिन् ज्ञातिसमुद्भवे जयमत्वा ब्रवीतु मे ।
 इत्युक्ते जानती सर्व्वमहं स्वयधनागमं । अत्रुव पुरुषप्याप्त यतो धर्मसतो जयः ।

यया च युधमानस्त्वं न वै मुद्गासि पुत्रक । भुवं शस्त्रजितान् लोकान् प्राप्स्यस्मरवत्प्रभो ।
 इत्येवमनुवंपूर्वं नैनं शोचान्वहं मुत । धतराद्रश्च शोचामि कृपणं हतवान्वव ।
 अमर्यादं सुधां श्रेष्ठं कृतास्त्वं युद्धदुर्भेदं । शयानं वीरशयने पश्य माधव मे सुतं ।

३५६

योऽयं मूर्द्धामिपिक्तानामपे याति परन्तपः । सोऽयं पाण्डुपु श्रेतेऽद्य पश्य कालस्य पर्ययं ।
 भुवं दुर्व्योधनो वीरो गतिं न सुलभां गतः । तथा, ह्यभिमुखः श्रेते शयने वीरशेविते ।
 य पुरा पर्युपासीना रमयन्ति वरस्त्रियः । तं वीरशयने सुप्तं रमयन्त्यग्निवाः शिवाः ।
 यं पुरा पर्युपासीना रमयन्ति मनोपिणः । महीतलस्यं निहतं श्मश्रास्त्वं पर्युपासते ।
 यं पुरा व्यजनैरथैरुपवीजन्ति योपितः । तमद्य पच्यज्यनैरुपवीजन्ति पक्षिणः ।

३५७

एष श्रेते महावाङ्मूलवान् प्रत्यविक्रमः । सिंहेनेव द्विपः संख्ये भीमसेनेन पातितः ।
 पश्य दुर्व्योधनं कृष्ण शयानं वधिराशितं । निहतं भीमसेनेन गदां संयुज्य भारत ।

अशौचिणीर्महावाङ्मूलं नैकाञ्च केशव । आनयद्यः पुरा संख्ये सोऽनयात्रिधनं गतः ।
 एष दुर्व्योधनः श्रेते महेन्वासो महारथः । शार्ङ्गल इव सिंहेन भीमसेनेन पातितः ।

३५८

विदुर ध्रुवमन्यैप पितरश्चैव मन्दभाक् । बालो वृद्धावमानेन मन्दा गृह्यवृषभं गतः ।
 नि सपत्ना मही यस्त्र चयोदशसमाः स्थिता । स श्रेते निहतो भूमौ सुतो मे श्रियवोपतिः ।
 अपश्यं कृपणं श्रियर्वी, धार्तराष्ट्रानुश्रयिता । पूर्णा हस्तिगवाथैश्च वार्ष्णेय न तु तच्चिरं ।
 तामेवाद्य महाबाहो पश्यान्वयानुश्रयिता । शीनां हस्तिगवाथेभ किन्तु शोचामि माधव ।
 इदं कञ्चतरं पश्य पुत्रस्यापि बधान्नम । यदिमाः पर्युपासन्ते हताञ्जुरायथे स्त्रियः ।

३५९

प्रकीर्णकेशां सुश्रीणीं दुर्व्योधनशुभाङ्गान् । रुक्मवेदीनिभां पश्य छण्ड्य लुक्मणमातरं ।
 नूनमेया पुरा बाला जीवमाने महाभुजे । भुजावाश्रित्य रमते सुभुजस्य मनस्विनी ।
 कथयु शतधा नेदं हृदयं मे विदीर्यते । पश्यन्त्या निहतं पुत्रं पुत्त्रेण सहितं रणे ।
 पुत्रं रुधिरसंश्लिष्टमुपजिह्वत्यनिन्दिता । दुर्व्योधनन्तु वामोरु, पाणिना परिमार्जति ।
 किन्नु शोचति भर्तारं पुत्रस्यैवा मनस्विनी । तथा ह्यवसिता भाति पुत्रञ्चाप्यभिविच्य सा ।
 खमिर, पञ्चशाखाभ्यामभिहत्यायतेवणा । पतत्युरसि वीरस्य कुरुराजस्य माधव ।
 पुण्डरीकनिवाभाति पुण्डरीकान्तरप्रभा । मुखं प्रमृज्य पुत्रस्य भर्तुश्चैव तपस्विनी ।
 यदि वाप्यागमा, सन्ति यदि वा श्रुतयस्यया । ध्रुवं लोकानवाप्तीत्यं नृपो वाङ्मवलाङ्गितान् ।
 इति श्रीमद्भागवते स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि दुर्व्योधनदर्शने सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥
 ॥ गान्धार्युवाच ॥ पश्य माधव पुत्रान्ने शतसंख्यान् जितकृमान् । गदया भीमसेनेन भूयिष्ठ निहतावणे ।
 इदं दु खतरं मेऽद्य यद्विमा मुक्तमूर्द्धजा । शतपुत्रा रणे बालाः परिधावन्ति मे सुवाः ।
 प्रासादतलचारिण्यखरैर्भूषणान्वितैः । आपन्ना यत् स्पृशन्तीमा रुधिराङ्गी वसुभरां ।
 श्वभ्रानुत्सारयन्त्यस्य तथा गोमायुवायसान् । शोकेनान्ता विघूर्णन्त्ये मत्ता इव चरन्त्युत ।
 स्या वै ह्यनवद्याङ्गी करमण्डितमथ्यमा । घोरं तद्वैश्वं दृष्ट्वा निपतत्यतिदु खिता ।
 दृष्ट्वा मे पार्ष्विवेमुतामेतां लक्ष्मणमातरं । राजपुत्रीं महावासे मनो न ह्युपशान्यति ।
 भ्रातृशान्याः पतीशान्याः पुंशंस्य निहतावणे । दृष्ट्वा परिपतन्त्येताः प्रमृज्य सुभुजा भुजान् ।
 मध्यमानान्तु नारीणां वृद्धानां पापराजित । आक्रन्दं हतनम्भूनां दारुणे वैश्वे शृणु ।
 रथनीडानि देशंस्य हतानां गजराजिनः । आश्रिताः यममोक्षार्त्ता, श्लिताः पश्य महाबल ।
 श्रम्याश्चापहतं कायात् चारुकुण्डलमुग्रधं । सस्य वन्धाः शिर, छण्ड्य गृह्णीत्वा पश्य तिष्ठतीं ।
 पूर्वजातिष्ठतं पापं मन्ये नान्पमिवानप । शताभिरनवद्याभिर्मया धेवाव्यमेधया ।
 यद्विद् धर्मराजेन पातितं ना जनाह्नं । न हि नाशोऽस्ति वाप्येध कर्षुणो, शुभपापयोः ।
 प्रत्यपघतयैव दर्शनीयकुशोदराः । तुल्येपु ज्ञाता ह्रीमत्यः छण्ड्यपत्न्याचिमूर्द्धजा ।
 पश्यन् इरभविष्ठा कुपशोकप्रमोक्षिताः । शरस्य इव रासम्यः पतिता, पश्य माधव ।
 पुष्यघनक, मानि पुण्डरीकाप योषितां । अनवद्यानि वद्वानि तापयथैव रग्निवान् ।
 इंधुंश मम पुष्याषा वासुदेवावरोधनं । मत्तमातङ्गदर्शनां पश्यन्त्यस्य धृयजनाः ।
 कनकश्यामि पश्चांश्चि ध्वश्यादित्यवधिभान् । रौप्याणि चैव यथांश्चि निवृणानपि च काशयान् ।
 शोषपाशाभि धितानि पुष्याषां मे महातले । पश्य रीतानि गोविन्द पापकान् सुश्रुतानिव ।
 सद्य द्वा शक्यं हेतुं शृणुष्यामिपचातिना । पीतशोणितवर्धनाङ्गा युधि भीमेन पातितः ।
 इदया भीमसेनेन पश्य माधव मे पुत्रे । पुत्रेऽज्ञानमुप्राय श्रेयसा चोदितेन च ।
 इयां हनेन पापश्यां धमाया दूतनिर्भिता । निपयिष्यीष्यतां भात, कथंश्च च जनाह्नं ।

सदैव सहदेवेन नकुलेनाकुनेन च । दासभार्याऽपि पाञ्चालि चित्रप्रविश्र नी गृह्ण ।
 ततोऽहमनुवं कृष्य तदा दुर्व्योधनं नृपं । मृत्युपात्रपरिचितं शकुनिं पुत्र वर्ज्यय ।
 निवोधेनं सुदुर्बुद्धिं मातुलं कलहप्रियं । क्षिप्रमेनं परित्यज्य पुत्र श्राम्यस्य पाण्डवैः ।
 न बुधधेवं दुर्बुद्धे भीममेनममर्षणं । वाङ्माराचिन्तदस्त्रीरूपेऽस्त्वाभिरिव कुञ्जरं ।
 तानेवं रक्षसि कुड्ढो वाक्शान्दानवधारयन् । उत्समज्जं विदं तेषु सर्वे गोत्रैर्भवेत्स्विव ।
 स्य दुःशासनः श्रेते विविष्य विपुलौ भुञ्जौ । निहतो भीममेनेन विंशेनेव महागजः ।
 अत्ययमकरोद्भ्रातृं भीमसेनाऽत्यमर्षणः । दुःशासनस्य यत् कुड्ढोऽपिवच्छोषितमाहवे ।
 इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि गान्धारीवाक्ये अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥
 ॥ गान्धार्युवाच ॥ स्य माधव पुत्रो मे विकर्णः प्राज्ञसम्यतः । भूमौ विनिहतः श्रेते भीमेन प्रतथा कृतः ।
 गजमध्ये हतः श्रेते विकर्णो मधुसूदन । नीलमेघपरिविभ्रः शरदीव निग्राकर ।
 अस्य चापयज्ञैव पाणिः कृतकिणो महान् । कथञ्चिच्छिद्यते गृध्रैरनुकामैस्तत्रवान् ।
 अस्य भार्यामिप्रेषून् गृध्रानेतान् तपस्विनी । वारयत्यनिभं वासा न च शक्नोति माधव ।
 युवा हृन्दारकः शूरो विकर्णः पुरुषर्षभ । सुखोपितः सुखार्ह्य श्रेते पांडुपु माधव ।
 कर्षिनालीकनाराधैर्भिन्नमर्षाणमाहवे । अद्यापि न जहात्येनं लक्ष्मोर्भरतसत्तमं ।
 स्य सद्गामशूरेण प्रतिज्ञाः पालयिष्यता । दुर्मुखो विमुखः श्रेते हतोऽरिगणेश रणे ।
 अस्यैतदददं कृष्य त्रापदैरुर्द्धमचितं । विभात्यभ्यधिकं तात यत्रम्यामिव चन्द्रमाः ।
 शूरेण हि रणे कृष्य पश्याननमयेद्गृध्रं । स कथं निहतोऽमिधैः पांडून् गमति मे सुतः ।
 यस्याहवमुखे सैन्य स्याता नैत्रोपपद्यते । स कथं दुर्मुखोऽमिधैर्हतो विबुधलोकाजित् ।
 चित्रधेनं हतं भूमौ शयानं मधुसूदन । धान्तराद्रमिमं पश्य प्रतिमानं धनुश्रतां ।
 तं चित्रमास्त्राभरणं युवत्यः शोककर्षिताः । क्रम्यादसहैः सहिता रुदन्यः पर्युपासते ।
 स्त्रीणां रुदितनिर्धोपः त्रापदानाञ्च गर्जितं । चित्ररूपमिदं कृष्य विचित्रं प्रतिभाति मे ।
 युवा हृन्दारको नित्यं प्रवरस्त्रीनिषेवितः । विविश्रतिरसौ श्रेते ध्वस्तः पांडुपु माधव ।
 शरशंकृतवर्षाणं वीरं विशसने हतं । परिवार्यासते गृध्राः परिविश्रं द्विविश्रंति ।
 प्रविश्य समरे वीरः पाण्डवानामनोकिर्नो । स वीरप्रयने श्रेते परः सत्युत्प्रेषितो ।
 क्षिप्तोपपन्नं सुनसुं श्मु ताराधिपोपमं । अतीव शूभ्रं वदनं पश्य कृष्य विविश्रतेः ।
 यं क्षतं पर्युपासन्ते वसुं वासवयोपितः । क्रोडन्तमिव गन्धर्वं देवकन्याः सहस्रजः ।
 हन्तारं वीरसेनानां शूरे समितिशोभनं । निवर्षणममिचाणां दुःसहं विप्रेते कः ।
 दुःसहसैतदानांति शरीरं संघृतं शरैः । गिरिरात्मरुषैः फुल्लैः कर्षिकारैरिवाहतः ।
 प्रातकौम्यशा खजा भाति कवचेन च भासता । अग्निनेव गिरिः श्रेते गतामुरपि दुःसहः ।
 इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि गान्धारीवाक्ये ऊनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

५००

५५५

५५०

५५५

५५०

५५५

॥ गान्धार्युवाच ॥ अथर्द्धगुणमाहर्द्ध वले शैथ्यं च केवच । पित्रा तया च दाशार्धं दृप्तं सिद्धिमिवीत्कटं ।

यो विभेद चमूमेकौ मम पुत्रस्य दुर्भेदां । स भूला मृत्युरन्येपामयं मृत्युवमं गतः ।

तथोपलब्धये कृष्ण कार्पण्यरमिततेजसः । अभिमन्योर्हृतस्थापि प्रभा नैकोपशान्त्वति ।

एषा विराटदुहिता सुधा गाण्डीवधन्वनः । आर्त्ता बालं पतिं वीरं दृष्ट्वा शोचत्यनिन्दिता ।

तमेया हि समासाद्य भार्या भर्त्तारमन्तिके । विराटदुहिता कृष्ण पाणिना परिमार्ष्ट्वति ।

तस्य वक्त्रमुपाघ्राय सौभद्रस्य मनस्विनी । विबुद्धकमलाकारं कम्बुवृत्तशिरोधरं ।

काम्यरूपवती चैषा परिव्यजति भाग्निने । लज्जमाना पुरा चैनं माध्वीकमदमूर्च्छिता ।

तस्य चतुर्धन्दिग्धं जातरूपपरिष्कृतं । विमुच्य कत्रचं वीर शरीरमभिवीक्ष्यते ।

श्रवचमाणा सा बाला कृष्ण त्वामभिभाषते । श्रयन्ते पुण्डरीकाक्ष सद्गुणाच्चो निपातितः ।

बले वीर्यं च सदृशस्रेजसा चैव तेऽनघ । रूपेण च तथाऽत्यर्थं श्रेते भुवि निपातितः ।

श्रयन्तसुकुमारस्य राड्वाजिनशायिनः । कर्षदस्य शरीरन्ते भूमौ न परित्यजेते ।

मातङ्गभुजवर्षाणौ व्याघ्रेपकठिनत्वचौ । काञ्चनाङ्गदिनौ श्रेते निधिय विपुसौ भुजौ ।

व्यायम्य वज्रधा नूनं सुखमुग्र अमादिव । एवं विनपतोमार्त्ता न हि मामभिभाषसे ।

न क्षराम्यपराधने किं मां न प्रतिभाषसे । न तु मां लं पुरा दूरादभिवोक्ष्याभिभाषसे ।

न क्षराम्यपराधं मे किं मां न प्रतिभाषसे । आर्योन्मार्थ्यं सुभद्रां त्वमिमांश्च चिदशोपमान् ।

पितृन् माधैव दुःखार्त्तां विश्राय क्व गमिष्यसि । नख शोणितदिग्धान् वै केशानुद्यम्य पाणिना ।

उसङ्गे वक्त्रमाधाय जीवन्तमिव दृच्छति । स्वर्गीयं वासुदेवस्य मुतं गाण्डीवधन्वन ।

कथं त्वां रणमथस्त्वं जमुरोते महारथाः । धिगम्य क्रूरकर्हस्तान् छपकर्णजयद्रुचान् ।

द्रोणश्रीपापनी चोभौ धैरसि व्यनोद्धतः । नरर्यभाषां सर्वेषां कथमाघोत्तदा मनः ।

बालं त्वां परिवार्यैकं नम दुःखाय जमुपतं । कथं नु पाण्डवेयानां पाञ्चालानाञ्च पश्यतां ।

त्वं वीर निधनं प्राप्नो नायवान् सन्ननायवत् । दृष्ट्वा च वज्रभिः संख्ये हतं वीर पिता तव ।

वीरः पुरुषशार्दूल कथं जीवति पाण्डवः । न राज्यलामो विपुलः प्रचूर्णां वा पराभवः ।

भ्रीतिं पाण्डति पार्श्वानां त्वामृते पुष्करेण । तव शशजितासोकान् धर्मेषु च दमेन च ।

विप्रमन्वागमियामि तव मां परिपालय । दुर्धरं पुनरप्राप्ते लोके भवति केनचित् ।

पददं तं एषे दृष्ट्वा हतं जीवामि दुर्भंगा । कामिदानौ नरव्याघ्र स्रष्टव्या फ्रितया गिरा ।

पितृशोकं धमेत्यान्यां मामिवामन्तपियसि । नूनमश्वरगं स्वर्गं मंगंसि प्रमथियसि ।

परमेष्ठे च रूपेण गिरा च श्रितपूर्वभया । प्राप्य पुण्ड्रतासोकानशुतोभिः समथिवान् ।

धौमद्र विवरन् काले शरैः, सुष्ठतामि मे । स्तत्तवानिह संवामो विहितमेत मया सद्य ।

पञ्चाधान् पश्यते मासि न वीर निधनं गतः । इत्युक्त्वचनमितामपकर्षन्ति दुःखितां ।

उत्तरा मोपयकृत्वा भास्वराङ्गुलप्रियः । उत्तरामपठ्येनामार्त्तामार्त्ततराः स्वयं ।

विराटं निहतं दृष्ट्वा क्रोशन्ति विलपन्ति च । त्रीणास्तत्ररसकृतं शयानं हृदिरोचितं ।

विराटं विनदन्त्येते गृध्रगीमायुवायसाः । विनयमानं विहृगैर्बिराटमपितेवण ।

न शक्नुवन्ति विवशा विवर्त्तयितुमातुराः । आसामातपतप्तानामायाशेन च योषितो ।

श्रमेण च विवर्णानां वक्त्राणां विमुतं वपुः । उत्तरञ्चाभिमन्युञ्च कान्माजञ्च सुदविणं ।

शिष्टूलेतान् हतान् पश्य लक्ष्मञ्च सुदर्शनं । आयोधमश्रीरोमध्ये शयानं पश्य माधव ।

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि गान्धारीवाक्ये विंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥

॥ गान्धार्युवाच ॥ एष वैकर्त्तनः श्रेते महेष्वासो महाबलः । ज्वलितानलवत् संख्ये संग्रान्तः पार्थतेजसा ।

पश्य वैकर्त्तनं कर्णं निहत्यातिरयान् वद्धन् । शोणितौघपरीताङ्गं शयानं पतितं भुवि ।

श्रमधीं दीर्घरोपस्य महेष्वासो महारयः । रणे विनिहतः श्रेते शूरो गण्डोवधन्वना ।

यं स पाण्डवसंचासान्नाम पुत्रा महारयाः । मायुश्चन्त पुरस्कृत्य मातङ्गा इव यूययं ।

शार्दूलमिव सिंहेन समरे सव्यसाचिना । मातङ्गमिव सत्तेन मातङ्गेन निपातितं ।

समेताः पुरुषय्यात्र निहतं शूरमाहवे । प्रकीर्णमूर्द्धजाः पत्न्यो रुदन्यः पर्युपासते ।

उद्दिग्धः सततं यस्माद्भ्रमराजो युधिष्ठिरः । त्रयोदश समा निद्रां चिन्तयन्नाथगच्छत ।

अनाद्यस्यः परैर्युद्धे शत्रुभिर्भोधवानिय । युगान्ताग्निरिवाग्निमान् हिमवानिव च स्थिरः ।

स भूला शरणं वीरो धार्तराष्ट्रस्य माधव । भूमौ विनिहतः श्रेते वातरुण्य इव द्रुमः ।

पश्य कर्णस्य पत्नी तं वृषसेनस्य मातरं । लालथ्यमानां कर्णं रुदती पतिता भुवि ।

आचार्य्यश्रापोऽनुगता भ्रवं तां यदपसचक्रमिधं धरा ते । ततः शरेणापहतं शिरसे धनञ्जयेनाहवश्रुमध्ये ।

हाहा धिगेवा पतिता विभंशा समीक्ष्य जाम्बूनदयद्भुक्तं । कर्णं महावाङ्मदीनसलं सुप्रेणमाता रुदती मृशान्ता ।

अप्यावशेषोऽपि कृतो महात्मा शरीरभयैः परिभचयद्भिः । द्रुष्टुं न नः प्रीतिकरः शशोव कृष्णस्य पचस्य चतुर्हृशश्चि ।

या वर्त्तमाना पतिता पृथिव्यामुत्थाय दीना पुनरेव चैवा । कर्णस्य वक्त्रं परिजिन्नमाणा रोक्यते पुत्रवधाभितप्ता ।

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि गान्धारीवाक्ये एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

॥ गान्धार्युवाच ॥ आवन्यं भीमसेनेन भवत्यन्ति निपातितं । गृध्रगीमाथव शूरं वज्रशुभनशुवन् ।

तं पश्य कदनं कृत्वा प्रचूर्णं मधुसूदन । शयानं वीरशयने हृदिरेण समुचितं ।

तं शूगालाय कङ्कय क्रव्यादाय शृथग्विधाः । तेन तेन विकर्षन्ति पश्य कालस्य पर्यथं ।

शयानं वीरशयने वीरसाकन्दकारिणं । आवन्यं महिता नाय्यो रुदन्यः पर्युपासते ।

प्रतिपथं महेष्वासं हतं भक्षेन वाहिकः । प्रसुप्तमिव शार्दूलं पश्य कृष्णमनस्त्रिनं ।

अतोव मुखवर्णोऽस्य निहतस्यापि शोभते । शोमस्येवाभियुषस्य पौर्णमास्यां समुद्यतः ।

पुत्रशोकाभितप्तेन प्रतिज्ञां परिरचता । पाकशासनना संख्ये वाङ्मचकिर्निपातितः ।

एकादशचमूर्भिन्चा रक्ष्यमाणं महात्मना । सत्यञ्चिकीर्षता पश्य हतनेनं जयद्रथं ।

चिन्तुषौवीरभर्त्तारं दर्पयुथं मनस्त्रिनं । भवत्यन्यथिवा गृध्रा जनाईन जयद्रथं ।

संरक्ष्यमाणं भार्याभिरनुरक्ताभिरच्युत । वसन्त्या व्यवकर्षन्ति गहनं निमग्नमन्त्रिकात् ।
 तमेताः पर्युपासन्ते रक्ष्यमाणं महाभुजं । विन्धुषीवीरभर्तारं कामोजयवनस्त्रियः ।
 यदा छण्णामुपादाय प्राद्रवत् केकथैः सह । तदैव वन्धः पाण्डूनां जनार्दन जयद्रथः ।
 कथमद्य न तां छण्णामानयन्ति स ते पुनः । दुःश्लामानयन्निष्ठ यदा त्यक्तो जयद्रथः ।
 सैषा मम सुता बालां विलपन्तो मुदुःखिता । प्रमोपयति चात्मानमाक्रोशन्तो च पाण्डवान् ।
 किं नु दुःखतरं छण्ण परं मम भवित्यति । मत्सुता विधवा बाला सुपाथ्य निहतेश्वराः ।
 हा हा धियदुःशलां पश्य वीतशोकमयामिव । शिरो भर्तुरनासाद्य धावमानामितस्ततः ।
 वारयामास यः सर्वान् पाण्डवान् पुत्रमृद्धिनः । हत्वा स विपलां सेनां स्वयं मृत्युवशं गतः ।
 तं मत्तमिव मातङ्गं वीरं परमदुर्जयं । परिवार्य्य रुदनैयताः स्त्रियश्चेत्पमाननाः ।
 इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वाणि स्त्रीविलापपर्वाणि गान्धारीवाक्ये द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥
 ॥ गान्धार्युवाच ॥ एष शस्त्रो हतः ज्ञेते मावाप्यकुलमातुलः । धर्मज्ञेन हतस्तात धर्मराजेन संयुगे ।
 यस्तया खड्गंते नित्य सर्वत्र पुरुपर्धभ । स एष निहतः ज्ञेते मद्रराजो महारथः ।
 येन मंसङ्घता तात रथमाधिरयथुधि । जयार्थं पाण्डुपुत्राणां तदा तैजोबधः कृतः ।
 हा हा धिक् पश्य बन्धस्य पूर्णचन्द्रसुदर्शनं । सुयं पद्मपलाशाचं काकैराट्टमत्रणं ।
 श्वस्य चामोकराभस्य तप्तकाञ्चनसमभा । आख्याद्विनिःछता जिह्वा भक्तते छण्ण पश्चिभिः ।
 दुधिष्ठिरेण निहतं बन्धं ममितिज्ञोभनं । रुदन्यः पर्युपासन्तो मद्रराजं कुलस्त्रियः ।
 रताः सुधुस्त्रयमना मद्रराजं नरर्षभं । क्रोमन्त्याऽय समासाद्य चक्षियाः पश्चियर्षभं ।
 बन्धं निपतितं शूरं परिवार्य्यामिति श्रिताः । वासितामृष्टयः पश्ये परिमग्नमिव द्विषं ।
 बन्धं वरपदं शूरं परमैर्न रथसज्जतं । ब्रथानं वीरवयने प्ररंभ्विंशकलीकृतं ।
 एष शैभालयो राजा भगदत्तः प्रतापवान् । गत्राद्गुग्गधरः यैष्ठः ज्ञेते भुवि निपातितः ।
 एष रथमथो मासा शिरसेषा विराजते । यापदेभंस्त्यमाणस्य शोभयन्तोव मूर्द्धंजान् ।
 रतेन किञ्च पादेषु दुद्रुमासोत् मुदारुणं । शोभ सर्वेषुसमार्थं प्रकस्य धनिना यथा ।
 येषाधिना महाबाहुरेव पायं धनस्ययं । संवयं समधिला च कुन्तोपुच्छेण पातितः ।
 यस्य नास्ति धर्मो नोऽके शौर्वी जीर्णं च कदम्ब । स एष निहतः ज्ञेते भीष्मो भोमृष्टदाश्रवे ।
 पश्य शालनव छण्ण हवानं सुदुःखर्षभं । दुमान्ना इव कामिन पतितं सूर्य्यसम्भरात् ।
 एष मद्रा एषे मधुं ब्रथतपिन बोध्यमान् । भरतुर्ध्याऽऽश्रमयेति सूर्य्योऽप्लमित्र केसव ।
 मरुतपतनं वीरं पर्य्यं देवापिना भयं । ब्रथान वीरवयने पश्य शूरमिपचिते ।
 धर्मिनं श्रीकृष्णागरेषु शौर्वी रुदनोक्तभे । आविश्य ज्ञेते भगशम् रुदन्यः सरवले यथा ।
 रुतलपुत्रे शत्रुपश्चिभिर्नाथे समन्विते । उपधासोपपात्रार्थं दत्तं माष्ट्यावधवभा ।
 एष हतः रितु हापमूर्द्धंता महापथा । एष शालनवः ज्ञेते माधराप्रतिभा दुधि ।

धर्मात्मा तव धर्मज्ञः पारावर्त्येण निर्धये । अमर्त्य इव मर्त्यः सत्त्वैः प्राणानधारयत् ।
 नास्ति युद्धे क्षती कश्चिन्न विदाम्न पराक्रमो । यत्र शान्ततत्रैवाभीष्टं शिरोऽय निहतः परैः ।
 स्वयमेतेन प्रहारेण पृच्छमानेन पाण्डवै । धर्मज्ञेनाहवे मृत्युराख्यातः सत्यवादिना ।
 प्रनष्टकुसुमैः स पुनर्येन समुद्धृतः । स गतः कुसुमिः सार्द्धं महाबुद्धिः परामव ।
 धर्मेषु कुरवः कानु परिप्रच्यन्ति माधव । गते देवत्रोते क्षमं देवकल्पे नरपथे ।
 अर्जुनस्य विनेतारमाचार्यं सात्यकेशया । तं पश्य पतितं द्रोणं कुसुमां दिग्गजतमं ।
 अस्त्वं चतुर्विधं वेद यथैव चिद्देश्वरः । भागवो वा महावीर्यस्य द्रोणाऽपि माधव ।
 यस्य प्रमादादोभयः पाण्डवः कर्म दुष्करं । चकार स हतः शिरो नैनमप्याप्यपालयन् ।
 यं पुरोधाय कुरव आह्वयन्ते स्म पाण्डवान् । साऽयं ब्रह्मभृतां श्रेया द्रोणः शस्त्रैः परिक्रुतः ।
 यस्य निर्दहतः सेनां गतिरग्रेरिवाभवत् । स भूमौ निहतः शिरो भ्रान्ताश्चिरिव पावकः ।
 धनुर्मुष्टिरग्रेणैव हस्तावापय माधव । द्रोणस्य निहतस्यापि दृश्यते जीवतो यथा ।
 वेदा यस्माच्च चलारः सर्वाप्याणि च केशव । अनपेतानि वै प्रहारायैवादौ प्रजापतेः ।
 वन्दनाहोविमो तस्य वन्दिभिर्यन्दिता गृभो । गोमायवो विकल्पन्ति पादौ शिष्यगणार्थितैः ।
 द्रोणं हृपदपुत्रेण निहतं मधुसूदन । कृपो हृपथमन्वाप्ते दु खोपहतचेतना ।
 तां पश्य पतितामाज्ञां मुक्तकेशोमघोमुखीं । हतं पतिमुपासन्तीं द्रोणं ब्रह्मभृताम्बरं ।
 वाणैर्भिन्नतनुत्राणं धृष्टद्युम्नेन केशव । उपसिते वै मध्ये द्रोणं जटिला ब्रह्मचारिणी ।
 श्रेतकृत्ये च यतते कृपो हृपथमातुरा । हतस्य समरे भर्तुः सक्तुमारी यमस्त्रिणी ।
 अग्निमाहृत्य विधिवचितानं प्रज्वाल्य सर्व्वशः । द्रोणमाधाय गायन्ति त्रीणि सामानि सामगाः ।
 कुर्वन्ति च चितामेते जटिला ब्रह्मचारिणः । धनुर्भिः शक्तिभिर्यैव रयनीडैश्च माधव ।
 शस्त्रैश्च विविधैरन्यैर्धृष्ट्यन्तो भूरितेजसं । इति द्रोणं समाधाय शंसन्ति च हृदन्ति च ।
 सामभिस्त्रिभिरन्तश्चैरनुशंसन्ति चापरैः । अग्नावग्निं समाधाय द्रोणं हत्वा जतामाने ।
 गच्छन्त्यभिमुखा गङ्गां द्रोणशिश्या दिजातयः । अपसव्यां चितिं कृत्वा पुरस्कृत्य कृपो तदा ।
 इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि गान्धारीवाक्ये त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥
 ॥ गान्धार्युवाच ॥ सोमदत्तघ्नं पश्य युयुधानेन पातितं । वित्तुचमानं विश्वैर्ब्रह्मभिर्माधवान्तिके ।
 पुत्रशोकाभिघ्नन्तः सोमदत्तो जनाह्वेन । युयुधानं महेश्वरं गर्हयन्निव दृश्यते ।
 अथै हि भूरिश्रवणो माता परमदुःखिता । आत्मासयति भर्तारं सोमदत्तमनिन्दिता ।
 दिश्या नैन महाराज दारुणं भरतजयं । कुसुमंक्रन्दनं धीरं युगान्तमनुपश्यति ।
 दिश्या द्रुपध्वजं वीरं पुत्रं भूरिसहस्रदं । अनेकक्रतुयज्वानं निहतं नाद्य पश्यसि ।
 दिश्या क्षुपाणामाक्रन्दे धीरं विलपितं यत्न । न शृणोसि महाराज सारवीनामिवाणिवे ।
 शकवस्तानुवंशीताः प्रकीर्णाः वितमुद्गंजाः । क्षुपालो परिधावनि हतापत्या हनेश्वराः ।

११२

११३

११४

११५

११६

११७

श्रापदैर्भक्ष्यमाणं लमक्षो दिष्ट्या न पश्यसि । शिष्याणां नरव्याघ्रमञ्जुनिन निपातितं ।
 ब्रह्मं विनिहतं संख्ये भूरिश्रममेव च । युवाय विविधाः सर्वां वृष्टा नाद्येव पश्यसि । १५
 दिष्ट्या तत् फास्यन ह्येवं यूपकेतोर्महात्मग । विनिर्कीर्णं रयोपमेगं गमदन्तेन पश्यसि ।
 अमूस्तु भूरिश्रमो भार्या । सात्यकिना हतं । परिवार्यानुशोचन्ति भर्तारमपितृधणाः ।
 एता विलस्य वज्रलं भर्तुः शोकैर्न कथिताः । पतन्त्यभिमुखं भूमौ हृषणं तर क्रमव ।
 घोभायुरतिवोभासं कर्मैर्दमकरैत् कथं । प्रमत्तस्य यदन्वेत्योत् वाग्ं शूरस्य यज्यन ।
 ततः पापतरं कर्म हतवानपि सात्यकि । तस्मात् प्रायोपविष्टस्य प्राश्नापितं प्रतितात्मनः । १६
 एको द्वाभ्या हतः श्रेपे लमधर्मेष धार्मिक । इति यूपध्वजशैता । ध्वजः क्रौञ्चान्ति माधव ।
 भार्या यूपध्वजशैया करसमितमथमा । श्रुत्वोत्पन्नो भुज भर्तुः हृषणं पथ्येयवत् ।
 अयं स रमनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दन । नाभ्युदजघनस्पर्शा नीत्रिविश्रमनः करः ।
 अयं स हन्ता शत्रूणां मित्राणामभयप्रदः । प्रदाता गोसहस्राणां क्षत्रियान्नकरः करः ।
 वासुदेवस्य सान्निध्ये पार्थेनास्तिष्टकर्मणा । युध्यतः समरेऽन्येन प्रमत्तस्य निपातितः । १७
 किं नु वद्वसि संसप्तु कयासु च जनार्दन । अर्जुनस्य महत् कर्म स्वयं वा स किरीटवान् ।
 इत्येवं गर्हयित्वासा हृषीमासि वराङ्गना । तामेतामनुशोचन्ति सपत्न्यः स्वामिव सुपां ।
 गान्धारराजः शकुनिव्वलवान् सत्यविक्रमः । निहत सद्यदेवेन भागिनेयेन सातुलः ।
 यः पुरा हेमदण्डाभ्या व्यजनाभ्या स्र वोज्यते । स एव पश्चिभिः पक्षैः श्रयान उपवोज्यते ।
 यः स्वरूपाणि कुरुते घतशोऽय स हस्यव । तस्य मायाविनेो माया दग्धाः पाण्डवृतेजसा ।
 मायया निहतप्रज्ञो जितवान् यो युधिष्ठिरं । सभार्या विपुल राज्ये स पुत्रुर्गोविन्दे जितः ।
 शकुन्ताः शकुनिं हृष्य समन्तात् पथ्युपासते । कैतव मम पुत्राणां विनेऽप्रायोपनिहितः ।
 रतेनैतस्य हृदैर् प्रसक्त पाण्डवैः सह । वधाय मम पुत्राणामात्मनः स्वगणस्य च ।
 युथैव मम पुत्राणां लोकः शस्तजिता विभो । एवमस्वापि दुस्सुहृत्क्रीलाकाः प्रक्षेपे वै जिताः । १८
 कथञ्च नायं तवापि पुत्रान्ने भ्राष्टभिः सह । विरोधयेद्भुजुप्रज्ञाननृजुर्धुसुदन ।
 इति श्रीमहाभारते स्तोपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि गान्धारीवाक्ये चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥
 ॥ गान्धार्युवाच ॥ कामोजं पश्य दुर्द्वेषं कामोजास्तरणोचितं । श्रयानमृषमस्तुन्दं हतं पांशुपु माधव ।
 यस्य चतुर्ध्वजैर्वा वाह्य चन्दनभूषितौ । अवेत्स्य हृषणं भार्या विलपत्यतिदु खिता ।
 इमौ तौ परिधमस्त्रौ वाह्य शूभतलाङ्गुली । ययोन्विंवरमापन्नं न रतिर्मा पुराजहात् ।
 का गति नु गमिष्यामि लया हीना जनैश्चर । हतवन्धुरनाथैव वेपन्तो मधुरस्वरा ।
 आतपे क्लान्तमानानां विविधानामिव स्वजा । क्लान्तानामपि नारीणां न श्रीस्त्वजति वै तनुं । १९
 श्रयानममित शूरं कालिङ्गं सधुसुदन । पश्य दीताङ्गदयुगप्रतिवद्धमहाभुजं ।
 सासधानामधिपतिं जपत्सेनं जनार्दन । परिवाथ्यं प्रहृदिता मागंथ पश्य योषितः ।

आशामायतनेनाणां सुखराणां जनार्दन । मनःश्रुतिहरो नादो मनो मोहयतोव मे ।
 प्रकीर्णसर्वाभरणा रुदन्य, श्लोकार्थिता । आस्तीर्णशयनोपेता मागध, शेरते भुवि ।
 कोशलानामधिपतिं राजपुत्रं वृहद्वलं । भर्तारं परिवार्यैता इत्यक् प्रसदिता स्त्रियः । ११५
 अस्त्र गात्रगतान् वाणान् काष्ठीवाङ्गवलाप्यितान् । उद्धरन्त्यसुखाविष्टा मूर्च्छमाना पुनः पुनः ।
 आशां सर्वानवधानामातपेन परित्यमात् । प्रस्थानवलिनाभानि भान्ति वक्त्राणि माधव ।
 द्रोणेन निहताः शूराः शेरते रुचिराङ्गदा । धृष्टद्युम्नसुता, सर्वे शिशवो हेममालिनः ।
 रथान्यगारस्त्रापार्थिः शरदृष्टिगदेन्धन । द्रोणमासाध निर्दग्धा, बलभा इव पावकं
 तथैव निहताः शूराः शेरते रुचिराङ्गदाः । द्रोणेनाभिमुखाः सर्वे भ्रातर, पञ्च केकया । ११६
 तत्रकाञ्चनवर्षीणश्चालध्वजरयस्त्रज । भासयन्ती मही भाषा ज्वलिता इव पावकाः ।
 द्रोणेन द्रुपदं सङ्घे पश्य माधव पातितं । मद्या द्विपमिवारण्ये शिष्टेन महता हतं ।
 पाञ्चालराक्षो विमलं पुण्डरीकाक्ष पाण्डुरं । श्रातपत्रं समाभाति शरदोव निर्गोकर ।
 एतासु द्रुपदं दृङ्क्षु मायाः सुदुःखिताः । दग्धा गच्छन्ति पाञ्चाल्यं राजानमपसव्यतः ।
 धृष्टकेतुं महेश्यासं चेदिपुङ्गवमङ्गना । द्रोणेन निहतं शूरं हरन्ति हतचेतस । ११७
 द्रोणस्तमभिहलैव विमर्दे मधुसूदन । महेश्यासो हत, शेरते नद्याहत इव द्रुम ।
 एष चेदिपतिः शूरो धृष्टकेतुश्चैहारयः । शेरते विनिहतं संघे हला भ्रून् स हस्त्रश ।
 विशिष्टमान विहैगसं भार्याः प्रत्युपस्थिताः । चेदिराजं क्षपीकेय सुवेशस्त्रालुण्डलं ।
 दाशार्धपुत्रजं वीरं शयानं सत्यविक्रमं । आरोप्याङ्के रुदन्येतार्थेदिराजं वराङ्गनां ।
 अस्त्र पुत्रं क्षपीकेय सुकेयश्चाखुण्डलं । द्रोणेन समरे पश्य निहतं वज्रभा शरैः । ११८
 पितरं नूनमाजिस्त्र सुधमान परैः सह । नाजहात् पितरं वीरमद्यापि मधुसूदन ।
 एवं ममापि पुत्रस्य पुत्र, पितरमन्वगात् । दुर्व्योधानं महावाहो लक्ष्मण परवीरहा ।
 विन्दानुविन्दावावन्धौ पतितौ पश्य केशव । हिमान्ते पुष्यितौ शालौ महता गलिताविव । ११९
 काञ्चनाङ्गदवर्षीणौ रणे खड्गधनुर्दुरौ । अद्यभप्रतिरूपाद्यौ शयानौ विमलसजौ ।
 अथर्थाः पाण्डवाः क्षण्य सर्वे एव तया सह । ये मुक्ता द्रोणभीष्माभ्यां कर्णात् वैकर्त्तनात् क्षपात् । १२०
 दुर्व्योधनाद्रोणसुतात् वैश्ववाच मंहारयात् । सोमदत्तादिकर्णाच्च शूराच्च हतवर्षीण, ।
 ये हन्युः शस्त्रवेगेन देवानपि नरर्षभा । त इमे निहता, सर्वे पश्य कालस्य पर्येयं ।
 नातिभारोऽस्ति दैवस्य भुवं माधव कथन । यदिमे निहता शूरा, क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभाः ।
 तदैव निहताः, क्षण्य मम पुत्राणारस्त्रिन, । यदैवाहतकामस्तमुपसव्यं गतं पुन ।
 शान्तनोश्चैव पुत्रेण प्राज्ञेन विदुरेण च । तदैयोक्ताऽस्ति मा खेहं कुर्वस्वात्मसुतेस्विति । १२१
 तथोर्न दर्शने तात मिथ्या भवितुमर्हति । अक्षिरेणैव पुत्रा मे भस्मोभूता जनार्दन ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इत्युक्त्वा न्यपतद्भूमौ गाभ्यारी शोकमूर्च्छिता । दुःखोपहतविज्ञाना धैर्यमुत्सृज्य भारत ।

ततः कोपपरीताङ्गी पुत्रशोकपरिभुता । जगाम शौरिं दौषेण गान्धारी व्यथितेन्द्रिया ।

॥ गान्धार्युवाच ॥ पाण्डवा धार्तराष्ट्रास्य दग्धाः क्षुण्ण परस्परं । उपेक्षिता विनश्यन्तस्तथा कस्माज्जनाह्नं ।

शक्नो वज्रभ्रत्येन विपुले तिष्ठता वले । उभयत्र ममर्थेन श्रुतवाक्येन चैवं ह ।

इच्छतेपेक्षिता नामः कुरुणां मधुसूदन । यस्मात्तया महाबाहो फलं तस्मादवाप्नुहि ।

पतिशुश्रूषया यन्मे तपः किञ्चिदुपास्जितं । तेन त्वां दुरवापेन प्रश्लेषे चक्रमदाधर ।

यस्मात् परस्परं ज्ञेना ज्ञातयः कुरुपाण्डवाः । उपेक्षितास्तौ गोविन्द तस्माज्ज्ञातीन् वधिष्यसि ।

त्वमयुपस्थिते वर्षे पट्टविश्वे मधुसूदन । हतज्ञातिहेतामात्या हतपुत्रो वनेचरः ।

कुक्षितेनायुषापयेन निधनं समवास्थसि । तवाप्येवं हतघ्नता निहतज्ञातिवान्भवाः ।

स्त्रियः परितपिष्यन्ति यथैव भरतस्त्रियः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा तु वचनं वासुदेवा महामनाः । उवाच देवी गान्धारीमीपदभुक्त्वापुत्रिव ।

संहर्त्तां दृष्टिचक्रस्य मदन्तो नेह विद्यन्ते । जानेऽहमेवमप्येवं चीर्षीं चरसि क्षत्रिये ।

श्रवभ्यास्ते नरैरन्यैरपि वा देवदानवैः । परस्परकृतं नाशं यतः प्राप्स्यन्ति यादवाः ।

इत्युक्त्वति दामार्हे पाण्डवास्त्वस्तचेतवः । बभूवुर्धर्मसंविद्यां निराप्राद्यापि जीविते ।

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि गान्धारीप्रापदाने पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

समाप्तश्चेदं स्त्रीविलापपर्वणः ॥

॥ अथ आह्वयपर्वः ॥

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गान्धारि मा च शोके मग्नः कृपाः । तवैव क्षपराद्येन वक्ष्ये तिथनं गताः ।

यत्त्वं पुत्रं दुरात्मानमीपुंमत्यन्तमानिनं । दुर्व्याधनं पुरस्कृत्य दुष्कृतं साधु मन्यथे ।

निदुरं वैरपक्ष्यं दृष्ट्वा नां ग्रामनातिगं । कथमात्मकृतं दौषं मय्याधत्तमिहेच्छसि ।

रुदं वा यदि वा नष्टं योऽतीतमनुशोचति । दुःखेन सभते दुःखं दावनर्थी प्रपद्यते ।

तपोऽर्थयं ब्राह्मणी धत्त गर्भं शौर्वाहदारं धावितारं तुरङ्गी । प्रहृष्टा दाशं पश्यपालञ्च वैश्या वधार्थायं तदिधा राम
पुत्रो ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तच्छ्रुत्वा वासुदेवस्य पुनरुक्तं वचोऽग्रियं । त्वर्षीं बभूव गान्धारी शोकव्याकुललोचना ।

धृतराष्ट्रश्च राजर्षिर्जिह्वेष्टावसुजिज्ञं तमः । पर्येष्यच्छत धर्मात्मा धर्मराजं मुषिष्ठिरं ।

शौबता परिमाणञ्च धैर्यानामपि पाण्डव । हतानां यदि ज्ञानोपे परिमाणं पदस्व मे ।

॥ मुषिष्ठिर उवाच ॥ दयायुतानामयुतं महत्प्राणि च विमतिः । कोऽयः पटिद्य शट्टं च येऽस्मिन् राजभूषे जनाः ।

अक्षय्याणाम्नु जीराणां महत्प्राणिं चतुर्दश । दश चान्यानि राजेन्द्र शतं पटिद्य पञ्च च ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ मुषिष्ठिर गतिं कां ते गताः पुत्रपण्तम । आचक्षु मे महाबाहो धर्मशो धामि मे मतः ।

॥ मुषिष्ठिर उवाच ॥ धैर्यानि शरीराणि शठैः परमसंयुगे । देवराज्यमान् शोकान् गताश्चैव तद्विदमाः ।

ये त्वदृष्टेन मनसा मर्त्यव्यमिति भारत । युधमाणा हताः संस्थे द्वे गन्धर्वैः समागताः ।
 ये च धंशमभूमिडा याचमाना पराङ्मुखाः । श्लेष्णे निधनं प्राप्ता गतास्ते गुह्यकान् प्रति । ,
 पात्यमाना परैर्यं तु हीयमाना निरायुधाः । शीनिषेवा महात्माना परानभिमुखा रणे । २३
 क्लिप्तमाना श्रिते श्लैः सतपस्यपरायणाः । गतास्ते तद्ब्रह्मदनं हता वीरा स्रवर्षव । ,
 ये तत्र निहता राजन्नरारायोधनं प्रति । यथाकर्षाच्चित्ते राजन् प्रंप्राप्तास्त्वत्तरान् कुरुन् ।
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ केन ज्ञानवलेनैवं पुत्र पश्यसि सिद्धवत् । तन्मे वद महाबाहो श्रोतव्यं यदि मन्यसे ।
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ निदेशाद्भवत पूर्व्वं वने विचरता मया । तीर्थयात्राप्रसङ्गेन सम्प्राप्तिः श्यमनुग्रहः ।
 देवर्षिर्लोमशो दृष्टस्ततः प्राप्नोऽस्म्यनुसृतिः । दिव्यं चचुरनुप्राप्तं ज्ञानयोगिन वैपुरा । २४
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ येऽज्ञानाया जनस्यास्य सनाया ये च भारत । कश्चित्तपो शरीराणि ध्वंस्वन्ति विधिपूर्व्वकं ।
 न येषां सन्ति कर्त्तारो न च येऽवाहिताग्रयः । वयञ्च कस्य कुर्यामो यज्ञत्वान्नात कर्मण ।
 यान् सुपर्थाय यथास्य विकर्षन्ति यतस्ततः । तेषां नु कर्मणा लोका भविष्यन्ति युधिष्ठिर ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा महाप्राज्ञः । सुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । आदिदेश सुधर्म्यां धैर्यं सूतञ्च सञ्जय ।
 विदुरञ्च महानुद्धिं युयुत्सुञ्चैव कौरवं । दन्द्रसेनमुखाञ्चैव शत्यान् सूतांश्च सर्व्वशः । २५
 भवन्त कारयन्तेषां प्रेतकार्याण्यनेकशः । यथा चानाद्यवत् किञ्चिच्छरीरं न विनश्यति ।
 शासनाद्गर्भराजस्य सत्ता सूतश्च सञ्जय । सुधर्मा धैर्यवहितं दन्द्रसेनादयस्तथा ।
 चन्दनागुक्ताष्टानि तथा कालीयकान्युत । घृतं तैलञ्च गन्धाञ्च चैमाणि वसनानि च ।
 समाह्वय महाबाणि दारुणाञ्चैव सञ्जयान् । रयाञ्च सूदितांस्तत्र नानाप्रहरणानि च ।
 चितां कृत्वा प्रयत्नेन ययामुष्यान्तराधिपान् । दाहयामासुरथ्यापि विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ २६
 दुर्योधनञ्च राजानं भ्रातृश्यास्य शताधिकान् । शल्यं शलञ्च राजानं भूरिश्रवसेव च ।
 जयद्रथञ्च राजानमभिमन्युञ्च भारत । दौ शासनं लक्ष्मणञ्च धृष्टकेतुञ्च पार्थिवं ।
 वृहन्तं सोमदत्तञ्च सृञ्जयाञ्च शताधिकान् । राजानं जेमधन्वानं विराट्कुपदै तथा ।
 शिखण्डिनञ्च पाञ्चाल्यं धृष्टद्युम्नञ्च पार्थिवं । युधामन्युञ्च विक्रान्तमुत्तमौजमेव च ।
 कौशल्यं श्रेयपदेयाञ्च शकुनिञ्चैव भौवलं । श्चलं वृषकक्षैव भगदत्तञ्च पार्थिवं । २७
 कर्णं वैकर्त्तनञ्चैव सहपुत्रममर्षं । केरुयाञ्च महेष्वासान् विगर्त्ताञ्च महारथान् ।
 घटोत्कचं रावभेद्रं बकभोतरसेव च । श्रलमुपं रावभेद्रं जलसन्धञ्च पार्थिवं ।
 अन्याञ्च पार्थिवाद्याञ्च शतशोऽप्य सहस्रशः । घृत्तर्धाराङ्गैर्दीपै पावकैः समदाहयन् ।
 पिबन्मेधाञ्च केप्राश्चिद्वर्त्तन्त महात्मानां । सामभिक्षाप्यागयन्त तेष्वन्वेषन्त चापरैः ।
 साध्मान्मुचाञ्च नादेन स्त्रीणाञ्च रुदितस्त्रि । कश्यपं सर्व्वभूतानां निशायां समजायत । २८
 ते विधूमा प्रदीप्राञ्च दोष्यमानाञ्च पावकाः । नभधीवान्बृहस्पन्त यहास्तन्वभ्रसंहताः ।
 ये चाप्यनाथास्तत्राचन नानादेशममागताः । तांश्च सर्व्वान् समानाप्यराश्रीन् कृत्वा सहस्रशः ।

चित्ता दारुभिरव्ययैः प्रभूतैः स्नेहपाचितैः । दाहयामास विदुरो धर्मराजस्य शासनात् ।
कारयित्वा क्रियाक्षेपां कुरुराजो युधिष्ठिरः । धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य गङ्गामभिमुखाऽगमत् ।
इति श्रीमहाभारते खोपर्वणि त्राह्मण्ये कुरूणामाज्जैर्दक्षिणे पश्चिमाश्रयाद्यः ॥ २६ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तं समासाद्य गङ्गान्तु शिवां पुण्ड्रजलोचितां । इदं नोद्य प्रसन्नाश्च महाकृपां तत्रावलां ।

भूषणान्युत्तरीयाणि वेष्टनान्यवमुच्य च । ततः पितृणां भ्रातृणां पौत्राणां स्वजनस्य च ।

पुत्राणामान्यकाणाञ्च पतीनाञ्च कुरुस्त्रियः । उदकक्षकिरे सर्व्वे रदनयो रश्रुदः खिताः ।

सुहृदाश्चापि धर्मज्ञाः प्रचक्रुः सुल्लिक्रियाः । उदके क्रियमाणे तु वीराणां वीरपत्निभिः ।

सूतपतीयांभवद्गङ्गा भूयो त्रिप्रससार च । तन्महादधिपङ्कजं निरानन्दमनुसवं ।

वीरपत्नीभिराकीर्णं गङ्गातीरमगामत । ततः कुन्ती महाराज सद्यसा शोककर्षिता ।

रदन्ती मन्द्या वाचा पुत्रान् वचनमब्रवीत् । यः स शूरो मेह्रवासा रथयूथपथयुथः ।

अज्ञेनेन हतः संख्ये वीरलक्षणलक्षितः । यं सूतपुत्रं मन्यन्ते राधेयमिति पाण्डवाः ।

यो ब्यराजस्रममये दिवाकर इव प्रभुः । प्रत्ययुध्यत यः सर्व्वान् पुरा वः सपदानुगान् ।

दुर्व्योधनवल्लं सर्व्वं च प्रकर्षन् व्यरोचत । यस्य नास्ति समो वीर्य्ये प्रथिव्यामपि कश्चन ।

यो वृषीत यमः शूरः प्राणैरपि सदा भुवि । सत्यमन्वस्य शूरस्य संशामेव्यपलायिनः ।

कुरुध्वमुदकं तस्य भ्रातुरक्लिष्टकर्मणः । स हि वः पूर्व्वजो भ्राता भास्करानाम्यजायत ।

कुण्डलो कवचो शूरो दिवाकरसमप्रभः । श्रुत्वा तु पाण्डवाः सर्व्वे मातृव्यचनमप्रियं ।

कर्णमेवान्वशोचन् भूयश्चात्तराऽभवन् । ततः स पुरुषव्यात्रः कुन्तोपुत्रो युधिष्ठिरः ।

उवाच मातरं वीरो निश्चयप्रिव पत्न्यः । यः शरोन्मिर्ध्वजावर्त्ता महाभुजमश्रयहः ।

तलमन्वानुनदिता महारथमहाह्रदः । यस्येपुपातमासाद्य नान्यस्त्रिभेद्वनक्षयात् ।

भवत्याः स कथं पुत्रो देवगर्भः पुराऽभवत् । यस्य बाहुप्रतापेन तापिताः सर्व्वेता वधे ।

तमप्रिमिव वक्ष्ये कथं ह्यदितवत्यपि । यस्य बाहुबले नित्यं धार्तराष्ट्रैरुपासितं ।

उपासितं ययाऽस्माभिर्व्यलं गाण्डीवधन्वनः । भूमिपानाञ्च सर्व्वेषां वलं वलवताम्बरः ।

नान्यः कुन्तोमुगात् कर्णादष्टघ्राद्रथिनां रथी । स नः प्रयमजो भ्राता सर्व्वश्रेष्ठताम्बरः ।

अस्य तं भवत्येव कथमद्भुतविक्रमं । अथा भवत्या मन्त्रस्य गुरुनेन वयं हताः ।

निधमेन हि कर्ष्यस्य पीडिताः स्मृ सप्तान्धवाः । अभिमन्योर्विनाशेन त्रापदेयवधेन च ।

पाद्याक्षानाञ्च नाशेन कुक्षुणां पतनेन च । ततः प्रतगुणं दुःखमिदं मामस्युग्रदुग्धं ।

एतंमग्नान्मोषन् हि मन्त्रघ्रात्प्राविवाहितः । निष्टं ह्य किञ्चिदप्राप्य भवेदपि दिवि स्थितं ।

न च एव वैशंप पादं धौरवान्कर्तुं भवेत् । एवं विलस्य पञ्चलं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।

विदधन् दुःखिता राज्ञ्यकाराशोदकं प्रभुः । ततो चिनेदुः सहसा धियस्ताः खलु मय्यंशः ।

चर्मिता पा स्थिताश्च तस्मिन्पुदककर्मणि । तत आनाययामास कर्ष्यस्य सपरिचर्याः ।

चित्रा दारुभिरव्यग्रै प्रभूतैः स्नेहपाचितैः । दाहयामास विदुरो धर्मराजस्य शासनात् ।
कारयित्वा क्रियास्नेहो कुपराजो युधिष्ठिर । धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य गङ्गामभिमुखोऽगमत् ।
इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि श्राद्धपर्वणि कुरूणामौहूर्द्धेदिके षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ते समासाद्य गङ्गान्तु शिवां पुण्ड्रजलोचितां । इदं दीक्ष्य प्रसन्नाश्च महाहृष्टो महाबलां ।

भूयणान्युत्तरीयाणि वेष्टनान्यवमुच्य च । ततः पिद्वेणां भ्रातृणां पौत्राणां स्वजनस्य च ।
पुत्राणामार्यकाणाञ्च पत्नीनाञ्च कुरुस्त्रियं । उदकञ्चकिरे सर्वा रुदन्यो गृह्यद् दुःखिताः ।
सुहृदाश्चापि धर्मज्ञा प्रचक्रुः सलिलक्रिया । उदके क्रियमाणे तु वीराणां वीरपत्निभिः ।
सप्ततीर्थाऽभवद्गङ्गा भूयो विप्रसभोर च । तन्महादधिसङ्काशं निरानन्दमनुत्सवं ।
वीरपत्नीभिराकीर्णं गङ्गातीरभोगभूत । ततः कुन्ती महाराज सहसा शोककपिता ।
रुदन्ती मन्द्या वाचा पुत्रान् वचनमब्रवीत् । य स शूरो महेश्वरो रथयुथपथयुप ।
अर्जुनेन हत मंख्ये वीरलक्षणे लक्षिते । यं सूतपुत्रं मन्यन्धं राधेयमिति पाण्डवा ।
यो व्यराजच्चमूमे दिवाकर इव प्रभु । प्रत्ययुथत य सर्वान् पुरा व सपदानुगान् ।
दुर्थाधनवलं सर्वं य प्रकर्षन् व्यरोचत । यस्य नास्ति समो वीर्ये इयियामपि कश्चन ।
यो ऋणीत यश्च शूरः प्रापैरपि सदा भुवि । सत्यमन्वस्य शूरस्य संयामेख्यपलायिन ।
कुरुष्वमुदकं तस्य भ्रातुरक्लिष्टकर्मेण । स हि वः पूर्वज्ञो भ्राता भास्करान्मयजायत ।
कुण्डलो कवचो शूरो दिवाकरसमप्रभ । श्रुत्वा तु पाण्डवा सर्वे मातुर्वचनमप्रियं ।
कर्णेमेवान्मशोचन्त भूयश्चात्तरोऽभवन् । ततः स पुरुषव्याघ्रः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिर ।
उवाच मातरं वीरो निश्चसन्निव पन्नग । य शरोर्मिर्ध्वजावन्तो महाभुजमहायह ।
तलशब्दानुनदितो महारथमहाहृद् । यस्येपुपातमासाद्य नान्यस्त्रिभुङ्क्त्वात् ।
भवत्याः स कथं पुत्रो देवगर्भः पुराऽभवत् । यस्य बाहुप्रतापेन तापिताः सर्वतो वयं ।
तमग्निनिव वस्त्रेण कथं ह्यदितवत्यसि । यस्य बाहुबलं नित्यं धार्तराष्ट्रैरुपासितं ।
उपासितं यथाऽस्माभिर्ध्वलं गाण्डीवधन्वन । भूमिपानाञ्च सर्वेषां वलं वलवताम्बर ।
नान्यः कुन्तीभृतात् कर्षोदगृह्णाद्रथिनां रथी । स न प्रथमज्ञो भ्राता सर्वेशस्तम्भताम्बर ।
असत तं भवत्येव कथमद्भुतविक्रमं । अहो भवत्या मन्त्रस्य गूहनेन वयं हता ।
निधमेन हि कर्षस्य षोडिता स्र सवान्धवाः । अभिमन्योर्भिनाशेन त्रैपदेयवधेन च ।
पाशान्मनाञ्च नाशेन कुह्वलां पतनेन च । ततः शतगुणं दुःखमिदं मामसृष्टगृहं ।
वर्षमेवानुशोचन् हि मन्द्योऽस्माद्विराहित । नेह स किञ्चिदप्राप्य भवेदपि दिवि स्थितं ।
स च स्र वैशं पौरं कौरवान्तकरं भवेत् । एव विन्यस्य बज्रलं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
विदहन् दुःखितो गजयकारास्योदकं प्रभु । ततो विनेदुः सहसा त्रियक्षा खलु सर्वशः ।
अभितो या ग्यितामाच तस्मिन्मुदककर्षणि । ततः आगाद्ययामास कर्षस्य सपरिच्छदाः ।

याद्व प० । अध्याय २७ ।]

॥ स्त्रीपर्व ॥

स्त्रियं कुरुपतिर्धोमान् भ्रातुः प्रेम्णा युधिष्ठिरः । स ताभिः सह धर्मात्मा प्रेतदत्यमनन्तर ।
कृत्वात्ततार गङ्गायाः सन्निधादाकुलेन्द्रियः ।
इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि आह्वपर्वणि कर्णस्य गूढजलकथने सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

॥ समाप्तश्चेद् स्त्रीपर्वः ॥

—

श्रीमहाभारतं

॥ अथ शान्तिपर्व ॥

नारायणं नमस्कृत्य नरश्चैव नरोत्तमं । देवो सरस्वतीश्चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ छतोदकाले सुघृतां सर्वेषां पाण्डुनन्दनाः । विदुरो धृतराष्ट्रश्च सर्व्वाश्च भरतस्त्रियः ।
तत्र ते सुमहात्मानो न्यवसन् पाण्डुनन्दनाः । शौचं निर्व्यक्तं यिष्यन्तो माममात्रं वक्षिं पुरातः ॥
छतोदकन्तु राजानं धर्मराजं युधिष्ठिरं । अभिजगमुर्महात्मानः विद्वद्वा ब्रह्मविषत्तमाः ।
द्रौपायनो नारदश्च देवलश्च महानुषिः । देवखानश्च कण्वश्च तेषां शिष्याश्च सत्तमाः ।
अन्ये च वेदविद्वांसः छतप्रज्ञा द्विजातयः । गृहस्थाः छातकाः सन्तो ददृशुः कुरुसत्तमं ।
तेऽभिगम्य महात्मानः पूजिताश्च यथाविधि । आसनेषु महाहैषु विविशुस्तैः महर्षयः ।
प्रतिगृह्य ततः पूजान्तात्कालमदृशौ तदा । पथुपासन्यायान्यायं परिवार्यायं युधिष्ठिरं ।
पुण्ये भागीरथीतीरे शोकव्याकुलचेतमं । आश्रामयन्तो, राजेन्द्रं विप्राः शतसहस्रजः ।
नारदस्त्वमवीत्काले धर्मपुत्रं युधिष्ठिरं । यथाय्य मुनिभिः सार्द्धं कृष्णद्रौपायनादिभिः ।
भवन्तो बाह्वीर्येण प्रसादात्प्राधवत्स च । जितेयमवनिं कृत्वा धर्मैव युधिष्ठिरं ।
दिद्या मुक्तु संग्रामादस्त्रासौकभयह्वरात् । सप्तधर्मरतयापि कर्षिन्धोदसि पाण्डव ।
वर्षिण निरतामिव प्रीणामि सुपदो मृप । कश्चिच्छ्रियमिमां प्राप्य न त्वां शोकं प्रवाधते ।
॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ विजितेयं मही हत्वा कृष्णबाह्ववसाययात् । ब्राह्मणानां प्रसादेन भीमार्जुनबलेन च ।
इदम् मे महत् दुःखं वर्तते हृदि नित्यदा । हत्वा शान्तिव्ययमिमां महान्तं सोभकारितं ।
शोभन्तं द्रौपदेयाश्च घातयित्वा मुनान् प्रियान् । जयोऽप्यमशयाकारो भगवन् प्रीतिभाति मे ।
किन्नु वक्ष्यति वार्ष्णेयो वधुर्मे मधुसूदनं । दारकावादिनी कृष्णमितः प्रतिगतं चरिं ।
द्रौपदी इतपुत्रियं कृपणा इतपान्धवा । अज्ञप्रियहिने पुना भूय षोडशतीव मं ।
इदमन्वेष भगवन् यथा वक्ष्यामि नारद । मन्वधं वरैरेणाग्निं कुन्या दु खेन योजितः ।
यः स नागापुत्रवभो लोकैः प्रतियथा रणे । भिंहदपंगनिर्हृमाम्-भृशो-दाता यतप्रतः ॥

अत्रयो धार्तराष्ट्राणां मानी तीक्ष्णपराक्रम । अमर्षी नित्यसरको चिन्ताऽस्य कं रणे रणे ।
 श्रीघ्रास्त्रश्चित्रयोधी च हन्ती चाहृतविक्रम । गूढोत्पन्न सुत कुन्त्या भ्राताऽस्य कमसौ किल ।
 तोयवर्म्मणि त कुन्ती कथयामास स्वर्थज । पुत्र सर्वगुणैपितमवकीर्ण जले पुत्र ।
 मञ्जूपायां समाधाय गङ्गास्रोतस्त्रमञ्जयत । यं सुतपुत्र लोकोऽप्य राधेयञ्च भ्यनन्यत ।
 स व्येष्टपुत्र कुन्त्या वै भ्राताऽस्माकञ्च मादज । अजानता मया भ्राता राज्यलुभेन घातित ।
 तन्मे दहति गात्राणि त्वलराग्निमिवानल । न हि तं वेद पार्योऽपि भ्रातर श्वेतवाहन ।
 नाहं न भोमो न यमौ स त्वस्मान्नेद सुव्रत । गता किल पृथा तस्य सकाशमिति न श्रुत ।
 अस्माकं श्रमकामा वै त्वञ्च पुत्रो ममेत्यय । प्रयाया न हत कामदेन चापि महात्मना ।
 अय पद्यादिदं मातर्थवोचदिति न श्रुतं । न हि अस्याभ्यहृन्त्यङ्गु नृपं दुर्योधन रणे ।
 अनार्थं त्व नृशंखञ्च हतम्व त्व हि मे भवेत् । युधिष्ठिरेण सन्धिं हि यदि कुर्वीषा भते तव ।
 भोतो रणे श्वेतवाहादिति मां मखले जन । सोऽहं विजित्य समरे विजयं सहक्रेमवं ।
 सन्धास्ये धर्मपुत्रेण पद्यादिति च सोऽब्रवीत् । तमुवाच किल प्रया पुनः प्रयुलवचसं ।
 चतुर्णां मेऽभयन्देहि कामं युधस्त्र फाल्गुन । सोऽब्रवीन्नातरं धीमान्पेमानां कृताञ्जलि ।
 प्राप्तान्विषद्वाशुदरो न हनिष्यामि ते सुतान । पक्षैव हि मुता देवि भविष्यन्ति तव भुवा ।
 सार्जुना वा हते कर्णे सकर्षा वा हतेऽङ्गुने । त पुत्रगृह्णिनी भूयो माता पुत्रमयाब्रवीत ।
 भ्रातृणां स्वस्ति कुर्वीषा येयां स्वस्ति चिकीर्षसि । एवमुक्त्वा किल प्रया विष्टज्योपययौ गृहान् ।
 सोऽङ्गुनेन हतो वीरो भ्राता भ्रात्रा सहोदरः । न चैव विवृतो मन्त्र प्रथायास्तस्य वा विभो ।
 अय शूरो महेश्वास पार्यनाजौ निपातित । अहन्पश्चात्सिषं पद्यात्सुषोदर्थं द्विजोत्तम ।
 पूर्वजं भ्रातरं कर्णं प्रथाया वचनामभो । तेन मे दूयते तीव्रं हृदयं भ्रातृघातिन ।
 कर्णार्जुनसहायोऽहं जयेयमपि वासवं । सभायां क्षिप्र्यमानस्य धार्तराष्ट्रैर्दुरात्मभि ।
 सहस्रोत्पतित क्रोधं कर्णं दृष्ट्वा स शान्त्यति । यदा ह्यस्य गिरो ह्रवाः शूरोमि कटुकोदया ।
 सभाया गदतो घूते दुर्योधनहृत्तैषिणः । तदा नश्यति मे क्रोध पादौ तस्य निरीक्ष्य ह ।
 कुन्त्या हि सदृशौ पादौ कर्णस्येति मतिर्षम । सादृश्यहेतुमविच्छेन प्रथायास्तस्य चैव ह ।
 कारणं नाधिगच्छामि कथञ्चिदपि चिन्तयन् । कथन्तु तस्य सपामे प्रथिवी चक्रमपयत् ।
 कथन्तु श्रोत्रो भ्राता मे तन्मे त्व वक्तुमर्हसि । श्रोत्रमिच्छामि भगवस्त्वत्त सर्वं यथातथ ।
 भवान् हि सर्वविदिपो लोकै वेद कृताकृतं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधम्मोनुशासनपर्वणि कर्णाभिधाने प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ स एवमुक्त्वा मुनिर्नारदो वदताम्बर । कथयामास तत्सर्वं यथा शशः स सुतज ।
 ॥ नारद उवाच ॥ एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत । न कर्णार्जुनयोः किञ्चिदविषय्य भवेत्प्रणे ।
 गुह्यमेतत्तु देवानां कथयिष्यामि तेऽनघ । तच्चिबोध महाबाहो यथा वृत्तमिदं पुरा ।

धत्तं स्वर्गं कथञ्चैच्छेत्कृतपूतमिति प्रभो । सङ्घर्षजननक्षणात्कन्यागर्भो विनिर्मितः ।
 स बालक्षेत्रजा युक्तः सूतपुत्रत्वमागतः । चकाराङ्गिरसं श्रेष्ठाद्भुवन्दे गुरोस्वदा ।
 स बलं भीमसेनस्य फाल्गुनस्य च लाघव । बुद्धिश्च तव राजेन्द्र समयोर्भिर्गर्भं तथा ।
 सख्यश्च वामुदेवेन बाल्ये गार्गीवधन्वनः । प्रजानामनुरागश्च चिन्तयाजो व्यदक्षत ।
 स सख्यमकरोद्बाल्ये राज्ञा दुर्व्याधनेन च । युष्माभिर्नित्यसंदिष्टो देवाचापि स्वभायतः ।
 सर्वधिक्रमयालस्य धनुर्वन्दे धनञ्जयं । द्रोणं रहस्युपागम्य कर्णो बचनमप्रवीत ।
 ब्रह्माख्यं वेत्तुमिच्छामि सरहस्यनिवर्त्तनं । अर्जुनेन समञ्चाहं युधेयमिति मे मतिः ।
 समः श्रियेषु च खेह. पुत्रे चैव तव प्रभवं । लक्ष्मणादान्य मां ब्रूयुरज्ञातसं विचक्षणः ।
 द्रोणस्तयोक्तः कर्णेन सपितृः फाल्गुनं प्रति । दैराढ्यश्चैव कर्णस्य विदित्वा तमुवाच ह ।
 ब्रह्माख्यं ब्राह्मणो विद्यात् यथावसरित्प्रतः । श्रुतियो वा तपस्वी यो नाम्यो विद्यात्कथञ्चन ।
 इत्युक्तोऽङ्गिरसं श्रेष्ठमामस्य प्रतिपूज्य च । जगाम सहसा रामं महेन्द्रं पथतम्प्रति ।
 स तु राममुपागम्य शिरसाऽभिप्रणम्य च । ब्राह्मणो भार्गवोऽस्मीति गौरवेणाभ्यगच्छत ।
 रामस्त प्रतिप्रयाह पृष्टा गोवादि सर्वशः । स उक्तः स्वागतश्चेति प्रीतिमांशुभावदुर्ध्वं ।
 तत्र कर्णस्य वसतो महेन्द्रे स्वर्गसंक्षिते । गन्धर्वैराचसैर्ब्रह्मैर्वैद्यासीत्समागतः ।
 स तत्रैवस्वमकरोद्भुगुश्रेष्ठत् यथाविधि । प्रियज्ञाभवदत्यर्थं देवदानवरचर्षां ।
 स कदाचित्समुद्रान्तं विचचाराश्रमान्तिके । एकः खड्गधनुष्याणिः परिचक्राम सूर्यजः ।
 सोऽग्निहोत्रप्रसक्तस्य कस्यचिद्ब्रह्मवादिन । जपानुज्ञानतः पार्थ होमधेनुं यदृच्छया ।
 तदज्ञानकृतं मत्वा ब्राह्मणाय न्यवेदयत् । कर्णः प्रसादयत्यैवमिदमित्याप्रवीद्वचः ।
 अबुद्धिपूर्व्वं भगवन् धेनुरेया हता तव । मया त्वं प्रसादश्च कुरुष्वेति पुनः पुनः ।
 तं स विप्राऽब्रवीत्कुह्यो वाचा निर्भल्ययन्निव । दुराचार बधाहंस्त्वं फलं प्राप्नुहि दुर्गते ।
 येन त्विस्रुद्धं नित्यं यदर्थं घटसे भूयं । युष्यत्स्तेन ते पाप चक्रं भूमिर्षमिष्यति ।
 ततश्चक्रे महीशक्ते मूर्द्धानं ते विचेतसः । पातयिष्यति विक्रम्य शत्रुगच्छं नराधम ।
 घयेयं गार्धता मूढ प्रमत्तेन त्वया मम । प्रमत्तस्य तयाऽरातिः शिरसे पातयिष्यति ।
 प्रतः प्रसादयामास ततस्तं दिग्गजसत्तमं । गोभिर्हृन्नेश्च रत्नैश्च स चैनं पुनरब्रवीत् ।
 न हि मे व्याहृतं कुर्व्यात्सर्वलोकोऽपि वै शृणु । गच्छ वा तिष्ठ वा यदा कार्यन्तत्ते समाचर ।
 इत्युक्तो ब्राह्मणेनाय कर्णो दैन्यादधोमुखः । राममभ्यगमद्भोजितस्तदेव मनसा स्मरन् ।
 इति श्रीमद्भागवते ज्ञानिपर्वाणि राजधर्मानुशासनपर्वाणि कर्णशापकथने द्वितीयाध्यायः ॥ ११ ॥
 ॥ भारद् उवाच ॥ कर्णस्य बाणवीर्येण प्रणयेन देभेन च । तुमोप भृगुबाणैस्तो गुरुऽयुष्यां तथा ।
 तपस विधिपुस्तुत्वं प्रद्वार्षं वनिवर्त्तनं । प्रोवाचाखिलसमर्थं तपस्वी तत्तपस्विने ।
 विदित्वास्तनतः कर्णो रममाणोऽयमो भूगोः । चकारैवन्धनुर्वन्दे यत्प्रमत्तविक्रमः ।

तत कदाचिद्रामस्तु चरन्नाश्रममनिकात् । कर्णेन सहितो धोमानुपवासेन कथित ।
 सुखाप जामदग्न्या वै विश्वोत्पन्नमौहृद । कर्णस्योत्सङ्ग आधाय शिः क्लान्तमना गुरुः ।
 अयं कृमिः क्षेप्रेनेदंभोसंशोणितभोजन । दारुणी दारुणस्वर्गं कर्णस्योभ्यासमागत ।
 स तत्रोत्थमयासाद्य विभेद रुधिराग्रज । न चैनमग्रकन् क्षुप्तु हन्तुं वापि गुरोर्भयात् ।
 स दग्धमानस्तु तथा कृमिणः तेन भारत । गुरोः प्रवोधनाग्रङ्गी तमुपैचत सूर्यज ।
 कर्णस्तु वेदनां धैर्यादसङ्गां विनिगृह्य तां । अकल्पयन्नव्यययन् धारयामास भार्गवं ।
 यदास्तु रधिग्लान्त्रं परिसृष्टं भृगूदह । तदाऽनुधत्त तेजस्वी मन्त्रस्तथैदमब्रवीत् ।
 अष्टोऽस्यगुण्युचिताम्प्राप्त किमिदं क्रियते तया । कथयस्व भयं त्यक्त्वा याथातथ्यमिदं मम ।
 तस्य कर्णस्तादाचष्ट कृमिणा परिभक्षणं । ददर्श रामस्तु चापि कृमिं शूकरसन्निभं ।
 अष्टपादनीचलदंष्ट्रं सूचीभिरिव संष्टत । रामभिः सत्रिहङ्गाङ्गमर्लकं नाम नामत ।
 स दृष्टमात्रो रामेण कृमिं प्राणानवासृजत् । तस्मिन्नेवास्त्रजि क्लिन्नलदहृतमिवाभवत् ।
 ततोऽन्तरीचे ददृशे विस्वरूप करालवान् । गच्छो लोहितयोव कृष्णङ्गी मेघवाहन ।
 स रामं प्राञ्जलिभ्रूत्वा वभापे पूर्णमानस । स्वलि ते भृगुशार्दूल गमिष्यामि यथागतं ।
 मोक्षितो नरकादस्मद्भवता मुनिषत्तम । भद्रञ्च तेऽस्तु वन्दे त्वां प्रिय मे भवता कृतं ।
 तमुवाच महाबाहोर्जामदग्न्य प्रतापवान् । कर्षं कम्पाच्च नरकं प्रतिपन्नो ब्रवीहि तत् ।
 सोऽब्रवीदहमाधं प्राग्देशो नाम महासुरः । पुरा देवयुगे तात भृगोस्तुल्यवया इव ।
 सोऽहं भृगोः सुदयितो भार्यामपहरं बलात् । महर्षेरभिग्रापेन कर्मभूतोऽपत भुवि ।
 अब्रवीद्धि स मां क्रोधात्तत्र पूर्वपितामह । मूचञ्चेन्म्राशन पाप निरयं प्रतिपत्यथे ।
 शापस्थानो भवेद्ब्रह्मन्निव्येवं तमयाशुवं । भविता भार्गवाद्रामादिति मामब्रवीद्भृगु ।
 सोऽहमेतां गतिं प्राप्नोत यथा क्षत्रुशूलस्तया । तया साधो समागन्त्य विमुक्त पापयोनित ।
 यवमुक्त्वा नमस्कृत्य धैर्यो राम महासुर । राम कर्णञ्च सकोधमिदं वचनमब्रवीत् ।
 अतिदुःखमिदं मूढं ज्ञातुं ब्रह्मण सहैत् । उत्तियस्त्वैव ते धैर्यं कामया सत्यमुच्यता ।
 तमुवाच ततं कर्षं शापभीत प्रसादयन् । ब्रह्मवचनान्तरे जातं सुत मां विद्धि भार्गव ।
 राधेय कर्षं इति मां प्रवदन्ति जना भुवि । प्रसादं कुरु मे ब्रह्मवचनसुख्यस्य भार्गव ।
 पिता गुरुर्न सन्देहो वेदविद्यामदं प्रभु । अतो भार्गव इत्युक्तं मया गोपं तवान्किते ।
 तमुवाच भृगुश्चेद सरोय प्रहसन्निव । भूमौ निपतितं दीन वेपमानं कृताञ्जलिं ।
 यस्मान्निथोपवृत्तिो ह्यस्त्रलोभादिह तया । तस्मादेतन्न ते मूढं ब्रह्मास्त्रं प्रतिभासति ।
 अथ्यव बधकालान्ते मद्दृशेन समेयुष । अब्राह्मणेन हि ब्रह्म भुवं तिष्ठेत्कदाचन ।
 गच्छेदानीं भ ते स्थानमनृतस्यैह विद्यते । न तया सदृशो युद्धे उत्तियो भविता युधि ।

एवमुक्तः स रामेण न्यायेनोपजगाम ह । दुर्व्याधनमुपागम्य कृतास्त्रिःश्लोति प्राववौत् ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मोपनिषद्विंशोऽध्यायः ॥ १॥

॥ नारद उवाच ॥ कर्णस्य समराप्येवं शस्त्रं भार्गवमन्दनात् । दुर्व्याधनेन महिता मुमुदे भरतर्षभ ।

ततः कदाचिद्राजानः समाजग्मः स्वयम्बरैः कलिङ्गविषये राजन्-राशोचिवाङ्गदस्य च ।

श्रीमद्राजपुरं नाम नगरं तत्र भारत । राजानः शतशस्य कन्यार्यं समुपागमन् ।

शुक्ला दुर्व्याधनस्य समेतान् सर्वपायिवान् । रथेन काञ्चनाङ्गुलैः कर्णेन महिता ययौ ।

ततः स्वयम्बरैः तस्मिन् सम्पृष्टो महोत्सवैः समापितुर्नृपतयः कन्यार्यं नृपसत्तम ।

शिरःपुषालो जरासन्धो भीष्मको वक्र एव च । कपोतरामो नीलस्य हृको च दृढविक्रमः ।

शृगालस्य महाराजः स्वोराज्याधिपतिश्च यः । शशोकः शतधन्वा च भोजो वीरस्य नामतः ।

रतेऽप्यन्ये च महवो दक्षिणा दिग्माश्रिताः । सेनापार्याय राजानः प्राच्योदीच्याश्च भारत ।

काञ्चनाङ्गुलिनः सर्वे शूद्रजाम्बूनदप्रभाः । सर्वे भासुरदेहास्य व्याघ्रा इव वज्रोत्कटाः ।

ततः समुपविष्टेषु तेषु राजसु भारत । विवेश रङ्गं सा कन्या धाघोवर्षवराञ्जिता ।

ततः संश्राव्यमाणेषु राज्ञो नामसु भारत । अत्यकामहोत्तराङ्गं सा कृत्वा वरवर्षिणी ।

दुर्व्याधनस्य कौरव्यो नामर्षयत् लङ्घनं । प्रत्यधधच तां कन्यामसक्त्यै नराधिपान् ।

स वीर्यमदमत्तत्वाङ्गीभद्राणावुपाश्रितः । रथमारोप्य तां कन्यामाजहार नराधिपः ।

तमन्यवाद्रथो खड्गो बद्धगोधाङ्गुलिचवान् । कर्णः शस्त्रभृताः श्रेष्ठः पुरुषधर्म ।

ततो विभेदः समहान् राज्ञामपीदुयुत्सवतां । सन्नद्धतां तनुधाणि रथान् योजयतामपि ।

तेऽभ्यधावन् सकोधाः कर्णदुर्व्याधनवभौ । शरवर्षाणि मुञ्चन्तो मेघाः पथ्यतयोरिव ।

कर्णोपामापाततामेकैकेन शरेण ह । धनुषि च शराद्युन्यान्पातयामास भूतले ।

ततो विधनुषः काञ्चित्काञ्चिदुधतकामैकान् । काञ्चिदुद्धृता वाणान् रथशक्तिगदालया ।

साधवादाकुलीकृत्य कर्णः प्रहरतां वरः । इतस्ततांश्च भूयिष्ठान् स विजिग्यै नराधिपान् ।

ते स्वयं बाहयन्तोऽग्रान् दाहि याहीति वादिनः । शूषेयुस्ते रथं हिला राजानो भग्नमानसाः ।

दुर्व्याधनस्य कर्णेन पाश्वसामोऽभ्युपासदा । दृष्टः कन्यामुपादाय नगरं नागसाङ्घ्यं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मोपनिषद्विंशोऽध्यायः स्वयम्बर कन्याहरणे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

॥ नारद उवाच ॥ आदिकृतवल्सं कर्णं शुक्लां राजा समागमः । आङ्गयदौ रथेनाजौ जरासन्धो महोपतिः ।

तयोः समभवद्युद्धं दिव्यास्त्रविदुषोर्दयोः । युधि नानाप्रहरणैरन्योन्यमभिवर्षिताः ।

शोणवाणौ विधनुषौ भग्नखड्गौ महो गताः । माङ्गभिः समसञ्जेतामुभावपि वलाञ्जिताः ।

याःशक्यकपुङ्गव तस्य कर्णोऽप्य युध्यतः । विभेदः सन्धि देहस्य जरया श्रेयितस्य हि ।

अ विकारं शरीरस्य दृष्ट्वा नृपतिरात्मनः । प्रीतोऽस्मोत्यश्रवीत्कर्णं धैरमुत्सृज्य भारत ।

प्रोत्था ददौ स कर्णाय मालिनो नगरोमय । अग्नेषु नरशार्दूलस्य राजाभीत् सपन्नजित् ।

पालयामास चत्वार्यक्षकण्ठं परवशार्द्धेन । दुर्व्याधनस्थानुमते तवापि विदितं तथा ।-

स्वं-शक्तप्रतापेन प्रयित सौभवंत्वितौ । लङ्घिताथ सुरेन्द्रेण मित्तिं वर्षकुण्डले ।

स दिव्यं महजं प्रादात् कुण्डले परमार्चिते । महजं कवचं चापि मोहितो देवमायया ।

विमुक्तं कुण्डलाभ्याञ्च महजेन च वर्षणा । निहतो विजयेनाज्ञौ वासुदेवस्य परयत् ।

ब्राह्मणस्यापि शापेन रामस्य च महात्मन । कुन्धाय वरदानेन मायया च प्रतक्रतो ।

भीष्मावमानासंख्यायां रयम्यार्द्धानुकीर्त्तनात् । शन्यतेजोवधाचापि वासुदेवनयेन च ।

रुद्रस्य देवराजस्य यमस्य वरुणस्य च । कुबेरद्रोणयोश्चैव क्षपस्य च महात्मन ।

अस्त्राणि दिव्यान्यादाथ युद्धे गाण्डीवधनना । हृतो वैकर्त्तनं कर्णो दिवाकरममुत्तित् ।

स्वं शक्तस्तव भ्राता वज्रमिद्यापि वञ्चित । न शोच्य स नरव्याघ्रो युद्धे हि निधनं गत ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि कर्णवीर्यकथने पञ्चमोऽध्याय ॥ १॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एतावदुक्त्वा देवर्षिर्बिम्बराम् स नारदः । युधिष्ठिरस्तु राजर्षिर्द्वेष्या शोकपरिभुत् ।

तन्देनमनसं प्रुभ्र शोकोपहतमातुरं । निःश्वसन्तं यथा जगं पथेश्रुनयनं तथा ।

कुन्तो शोकपरोताङ्गी दुःखोपहतचेतना । अत्रवीन्मधुराभाया काले वचनमर्थवत् ।

युधिष्ठिर महावाहो नैन शोचितुमर्हसि । जहि शोकं महाप्राज्ञ प्रहृणुष्वेदं वचो मम ।

यतित म मया पूर्वं भ्रात्र्यं ज्ञापयितुं तव । भास्कोरुणं च देवेन पित्रा धर्मभृता वर ।

यदाद्यं हितकमेन मुहदा हितमिच्छता । तथा दिवाकरेणैका स्त्रजान्ते मम चापत् ।

न चैनमशक्रद्गानुरहं वा खेहकारणै । पुग प्रत्यनुनेतुं वागन्तुं वाऽप्येकर्ता लया ।

तत कालपरोत म वैरहोद्भूरणे रत्न । प्रतीपकारी युष्माकमिति चोपेक्षितो मया ।

इत्युक्तो धर्म्मरज्जु माचा वाप्याकुलचेतन । उवाच वार्क्यं धर्म्मात्मा शोकथाकुलचेतन ।

भवत्या गूढमन्त्रलात्पोडितोऽस्मीत्युवाच तां । शशाप च महातेजा सन्वलोकेषु योषित ।

न गुह्यं धार्ग्यथ्यन्तोद्यैव दुःखमन्वित । स राजा युत्सुपौत्राणां मन्मन्धिमुहदां तथा ।

स्मरन्नुद्विग्नश्चदयो बभूवोद्विगचेतन । तत शोकपरोतात्मा सधूम इव पावक ।

निर्विदमगमद्ग्रीमान् राजा सन्तापपीडित ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि स्तोत्रोपे पञ्चोऽध्याय ॥ १॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ युधिष्ठिरस्तु धर्म्मात्मा शोकथाकुलचेतन । प्रुभोच दुःखमन्त्रे स्मृत्वा कर्णं महारथं ।

आविष्टो दुःखशोकाग्धा निःश्वसंश्च पुनः पुन । दृष्ट्वाऽङ्गुनमुवाचिदं वचनं शोककर्षितम् ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यद्वैष्यमाचरिष्यामि हृष्यन्धकपुरे वर्यं । ज्ञातोन् निष्पुष्ट्यान् हत्वा नेमो प्रास्थान दुर्गति ।

अभिवा न समृद्धार्था वृत्तार्था कुवर हता । आत्मानमात्मना हत्वा किं धर्म्मरुनसाधुम् ।

धिगस्तु चात्तमाचारं धिगस्तु बलपौरुष्यं । धिगस्तुर्न धेनेमामापदं गमिता वधे ।

साधु लमा दमः शौचं च वैराग्यं क्षामसरः । अहिंसा मत्यवचनं नित्यानि वनचारिणः ।
 वयं तु लोभोन्मोहाच्च दग्धं मानं च संश्रिताः । इमामवश्यामापन्ना राज्यलाभवृभुञ्जया ।
 वैशोऽप्युत्थापि राज्येन नास्मान् कथिक्वहर्षयेत् । बान्धवान्निहतान्दृष्ट्वा प्रथिव्यां विगथैपिणः ।
 ते वयं प्रथिवीहेतोरवथान् प्रथिवीश्वरान् । सम्परित्यज्य जीवामो हीनार्यां हतवाग्धवाः ।
 आसिंषे षट्शतमानानामशुभं नः शुभामिव । आसिंषं चैव नो हीष्टमामिपस्य विवर्जितं ।
 न प्रथिव्या मज्जस्य न हिरण्यस्य राशिभिः । न गवाश्वेन मर्ज्जेण ते त्याज्या य इमे हताः ।
 काममन्युपरीतोक्षे क्रोधहर्षसमन्विताः । मृत्युयानं समारुह्य गता वैवस्वतचर्यं ।
 यंजकान्द्यापसंयुक्तानिन्दन्ति पितरः सुतान् । तपसा ब्रह्मचर्येण सत्येन च तितिवया ।
 उपवासैसायेज्याभिर्ब्रतकौतुकमङ्गलैः । अभन्ते मातरो गर्भास्त्रान्नामान्द्रश्च विभ्रति ।
 यदि खल्वि प्रजायन्ते जाता जीवन्ति वा यदि । सम्भाविता जातबलास्ते दयुर्धदि नः सुखं ।
 इह वाऽमुत्र वा चेति कृपणाः फलहेतुकाः । तामामथं समारभ्यो निर्दृत्तः क्वलोऽफलः ।
 यदासां निहताः पुत्रा सुवानो मृष्टकुण्डलाः । अभुङ्क्ता पार्थिवान् भोगान् खणान्यनपहाय च ।
 पिबन्ना देवताभ्यश्च गता वैवस्वतचर्यं । यदेपामन्युपितरो जातकामावुभाविपि ।
 मञ्जातवलरूपेषु तदैव निहता नृपाः । संयुक्ताः काममन्युभ्यां क्रोधहर्षासमञ्जसः ।
 न ते जन्मफलं किञ्चिद्भोक्तारो जातु कश्चित् । पाञ्चालानां कुरुषाश्च हता रव्यः हि ते हताः ।
 न चेत्यर्थानयं लोकान् प्रपश्येत् स्वकर्मणा । वयमेवास्य लोकस्य विनाशे कारणं स्मृताः ।
 धृतराष्ट्रस्य पुत्रेषु तत् सर्वं प्रतिमस्यति । सदैव निरुतिप्रज्ञो दृष्टः सोऽप्यपीवृणः ।
 मिथ्यावृत्तस्य सततमस्माखनपकारिषु । न सक्तासा वयं ते च न चास्माभिर्न तज्जितं ।
 न तैर्भुङ्क्तेदमवनिर्न नार्यां गीतवादिनं । नामात्यसुहृदा वाक्यं न च श्रुनवता श्रुतं ।
 न दन्तानि पराङ्मानि न भूर्भुवः त्रविषागमः । अस्मद्दिवेषणसन्तप्रः सुखं नक्षिपु विन्दति ।
 दृष्टिमस्मास तां दृष्ट्वा विवर्षा हरिणः कश्चिः । धृतराष्ट्रस्य नृपतिः शैवल्लेन निवेदितः ।
 तं पितापुत्रमृष्टिह्लादनमनेऽन्तये स्थितं । अनेवक्ष्येव विदुरं गाङ्गधश्च महामतिं ।
 अर्धमयं लयं राजा यथैवाहं तदाश्रुतः । अनियम्याशुचिं लुब्धं पुत्रं कामवशानुगं ।
 पतितो यमभो दीप्तान् पातयिष्यामि महादरान् । दमौ हि वृद्धौ शोकात्प्रो प्रथिय स सुयोधनः ।
 अप्रप्रदेपमन्त्रः पापनुद्धिः सदैव हि । को हि मनुः कुलीनः शंलयां प्रयासुहृज्जने ।
 यथाऽभावुकवान्याकं युयुक्तुः कृष्णमग्निधौ । आत्मनो हि वयं दोषादिनृष्टाः श्रायतोः समाः ।
 प्रदहन्तो दिशः मर्त्या भास्करा इव तेजसा । मोऽस्माकं वैरपुत्रयो दुर्मतिः प्रयच्छं गतः ।
 दुर्धोषान्कृते धेतकुलं नो विनिपातितं । अमथ्यानां मधं क्त्वा लोकं प्राप्ताः स्म वाप्यतां ।
 कुमथ्याष्टान्दकरणं दुर्मतिं पापकारिणं । राजा राष्ट्रेश्वरं क्त्वा धृतराष्ट्रोऽथैवोचत ।
 वताः शूराः कृतं पापं विपयः स्त्रो विनाशितः । हला नो विगतो मनुः शोको मां हन्ययत्यथै ।

१११
 ११२
 ११३
 ११४
 ११५
 ११६
 ११७
 ११८
 ११९
 १२०

धनञ्जय कृतं पापं कस्यैरेवोपाहन्यते । ख्यापनेनानुतापेन दानेन तपसाऽपि वा ।

निवृत्त्या तौर्यगमनात् श्रुतिस्रुतिजपेन वा । त्यागवाञ्छ पुनः पापं नालं कर्तुमिति श्रुतिः ।

त्यागवान् जन्ममरणे नाज्ञोतीति श्रुतिर्यदा । प्राप्तवर्त्मा कृतमतिर्भङ्ग सम्यचने तदा ।

स धनञ्जय निर्देहा मुनिर्ज्ञानसमन्विन । वनमामक्य वः सर्वान् गमिष्यामि परन्तप ।

न हि हृत्स्त्रतमो धर्मः शक्यः प्राप्तुमिति श्रुतिः । परिर्यहवता तन्मे प्रत्यक्षमरिसूदन ।

मया सृष्टं तु पापं हि परिर्यहमभीसता । जन्मवयनिमित्तञ्च शक्यं प्राप्तुमिति श्रुतिः ।

स परिर्यहमुत्सृज्य हृत्स्त्रं राज्यं तथैव च । गमिष्यामि विनिर्मुक्तो विभोक्तो विञ्चरस्तथा ।

प्रमाधि त्वमिमामुर्ध्वीं चेमां निहतकृष्टकं । न मनार्थिऽसि राज्येन भोगैर्वा कुहसक्तम ।

इत्येवमुक्त्वा वचनं धर्मराजा युधिष्ठिरः । धुपारमत तं पार्थः कनीयान् प्रत्याभापत ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि युधिष्ठिरपरिदेवतायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अयार्जुन उवाचेदमधिकं दवाचमी । अभिनीततरं वाक्यं दृढवाट्पराक्रमः ।

दर्शयन् स तदात्मानमुपपराक्रमः । सयमानो महातेजाः सङ्करो परिशंसिहन् ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ अहो दुःखमहो कञ्चमहे वैकथमुत्तमं । यत्कलामानुजं कर्म त्यजेयाः श्रियमुत्तमां ।

शत्रून्हेत्वा मही सन्धा स्वधर्मोपादिनां । सर्वविधं कथं सर्वं त्यजेया बुद्धिस्त्वाघवात् ।

क्षीवस्तेह कुतो राज्यं दीघसूत्रस्य वा पुनः । किमर्थं च महीपालानवधोः क्रोधमूर्च्छितः ।

यो ह्याजिजीविषुर्भैक्ष्यं कर्मणा येन केनचित् । समारम्भान् वुभूेत हतस्त्रिारकिञ्चन ।

सर्वलोकेषु विख्यातो न पुत्रपशुर्लहितः । कापालो नृप पापिष्ठं दृष्टिमामाद्य जीवतः ।

सन्त्यज्य राज्यमृद्धन्ते लोकोऽयं किं वदियति । सर्वारम्भं न्परित्यज्य हतस्त्रिारकिञ्चन ।

कष्पादाशेषे भैक्ष्यं कर्तुं प्राकृतवज्रमो । अस्त्रिवाजकुले जातो जिला हृत्ता वसुन्धरं ।

धर्मार्थावखिलौ हिवा वनं भौर्थात्प्रतिष्ठे । यदिमानि हवीपोह विमयिथन्यसाधव ।

भवता विप्रहीणानि प्राप्तं त्वामेव किल्बिषं । आकिञ्चन्यमनाश्रंसमिति वै नङ्गोऽप्रवोत् ।

हत्वा नृशंखं धाधने धिगस्तधनतामिह । अथस्तनमृषीणां हि विद्यते वेद तद्भवान् ।

यन्निर्ममं धर्ममित्याडुर्देनादेश प्रवर्त्तते । धर्मं संहरते तस्य धर्मं हरति यस्य स ।

द्वियमाधे धने राजन् वयं कस्य सममहि । अभिशसं प्रपश्यन्ति दरिद्रं पार्थतः खितं ।

दारिद्र्यं पातकं लोके न तच्छंसितमर्हति । पतितः शोचते राजविर्द्धनस्यापि शोचते ।

विशेषं नाधिगच्छामि निर्द्धनस्यावरस्य च । अर्थेभ्यो हि विष्टद्वैभ्यः सम्भूतेभ्यस्ततस्ततः ।

क्रियाः सर्वाः प्रवर्त्तन्ते पर्वतेभ्य इवापगाः । अर्थोद्धर्षस्य कामय स्वर्गश्चैव नराधिप ।

प्राणयात्राऽपि लोकस्य विनाऽर्थं न प्रसिध्यति । अर्थेनेह विहीनस्य पुहृपस्याख्यमेधम ।

विष्टिद्यन्ते क्रियाः सर्वा योभे कुशरिता यया । यस्यार्यास्तस्य मित्राणि यस्यार्यास्तस्य बान्धवाः ।

यस्यार्थाः स पुमान् लोके यस्यार्थाः स च पण्डितः । अधनेनार्थंश्रामेन नार्थं शक्त्यो विधिस्तता ।

१८६

१००

१०५

११०

११४

११९

अर्थैरथा निबधन्ते गजैरिव महागजाः । धर्मो कामय हर्षय धृतिः क्रोधः श्रुतं मदः ।
 अर्थैदितानि सर्वेषां प्रवर्त्तन्ते नराधिप । धनात्कुन्ते प्रभवति धनाद्गर्भः प्रवर्द्धते ।
 भाधनस्वास्थ्यं लोकान परः पुरुषोत्तम । नाधनो धर्मदृष्ट्यानि धयावदनुतिष्ठति ।
 धनाद्गर्भः प्रभवति शैलादभि नदी यथा । यः क्षयायः क्षयगवः क्षयमृत्युः क्षयातिथिः ।
 स वै राजन् क्षयो नाम न शरीरक्षयः क्षयः । अवेत्स ययान्यायं परं देवासुरं यथा ।
 राजन् किमन्यञ्जातीनां बंधाद्भृष्यन्ति देवताः । न चेद्भर्त्तव्यमन्यस्य कथं तद्भर्त्तमारभेत् ।
 एतावानेव वेदेषु निययः कविभिः कृतः । अथेतथा त्रयी नित्यं भवितुं विपश्चिता ।
 सर्वथा धनमाहार्यं यद्यत् चापि यत्नतः । द्रोहाद्देवैरवाप्तानि दिवि स्थानानि सर्वशः ।
 द्रोहात्किमन्यञ्जातीनां गृह्यन्ते येन देवताः । इति देवा व्यवहिता वेदवादाश्च शाश्वताः ।
 अधीयन्तेऽध्यापयन्ति यजन्ते याजयन्ति च । कृत्स्नं तदेव तच्छ्रेयो यद्व्याददतेऽन्यतः ।
 न पर्यामोऽनपकृतं धनं किञ्चित्कचिदयं । एवमेव हि राजानो जयन्ति धृतिर्जीमिमा ।
 जिला समयं ब्रुवते पुत्रा इव पितुर्द्वने । राजर्धेयाऽपि ते स्वर्ग्या धर्मो ह्येषा निरुच्यते ।
 यथैव पूर्णदुग्धेः स्यन्दन्त्यापो दिशो दश । एवं राजकुलादित्तं पृथिवीं प्रति तिष्ठति ।
 आसीदियं दिलीपस्य नृगुण नञ्जष च । अन्वरीपस्य मान्वातुः पृथिवी मा लपि रियता ।
 स त्वां द्रव्यमयो यज्ञः सम्प्राप्तः सर्वदक्षिणः । तन्नैक यज्ञे राजन् प्राप्तस्त्वं राज्यकल्पिण ।
 येषां राजाऽश्वमेधेन यजते दक्षिणावता । उपेत्य तस्यावश्यं पूर्ताः सर्वे भवन्ति ते ।
 विश्वरूपो महादेवः सर्वमेधे महामखे । जुहाव सर्वभूतानि तेषां त्मानमात्मना ।
 शशतोऽयं भूतिपथो नास्थान्तमनुग्रह्युम । महान् दाशरयः पन्था मा राजन् कुपयं गमः ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि अञ्जनवाक्ये अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥
 ॥ शुधिष्ठिर उवाच ॥ मुहूर्त्तं तावदेकाया मनः शान्तेऽनारात्मनि । धारयस्व तं तच्छुल्का रोचेत वचनं मम ।
 साधुगन्धमहं मागे न जातु लङ्घते पुनः । गच्छेयं तं गमिष्यामि हिला शान्तिसुखान्युत ।
 चेत्यैकाकिना गन्धः पन्थाः कोऽस्तीति वृष्ट्व मां । अथवा मेच्छसि प्रष्टुमेष्वृष्ट्वपि मे प्रष्टु ।
 हिला यान्त्युखाचारं तथमानो महत्तपः । श्रुण्वे फलमूलाशो चरित्वामि मृगेः सह ।
 कुञ्जोऽग्निं यथाकासमुभौ कालावुपसृगन् । क्षयः परिमिताहारस्य चरिजटाधरः ।
 शीतवातातपमहः क्षुत्पिपासोश्चमुत्तमः । तपसा विधिदृष्टेन शरीरमुपशोषयन् ।
 मनःकर्णमुखा नित्यं गृह्णन्मुखावचा गिरः । मुदितानामरुणेषु वसतां मृगपक्षिणां ।
 आश्रित्येयमान् गन्धान् फुद्धानां वृचवीरुधा । नानारूपान्धने परशन् रैमणोयान्धनोक्तसः ।
 वामप्रक्षजनभ्यापि देशं कुलवासिनां । नाप्रियाण्याचरिष्यामि किं पुनर्थमवासिनां ।
 एकान्तशीलो विशदशन्पकापकोन वचंयन् । पितृन्देवाय वन्देन वाग्भिर्द्वय तपंयन् ।
 श्वमारुण्यशास्त्राणामुद्युतं विधिं । भवमानः प्रतीक्ष्ये देहस्थास्य समापनं ।

अथ वैकोऽहमेकाहमेकैकस्मिन्वनस्यते । चरन् भैवं सुनिर्मुण्ड, चपयिष्ये कलेवरं ।

पांशुमिः समभिच्छन्नं शून्यागारप्रतिश्रयः । शृचमूननिकेता वा त्यक्तसर्वप्रियाप्रियः ।

१६

न शोचन्न प्रद्व्यथ्य तुन्वनिन्दात्ममंश्रति । निराशोर्विषमे भूत्वा निर्दंष्ट्रा निव्यरिष्यह ।

आत्मारामः प्रमत्तात्मा जडान्धवधिराश्रुति । अकुर्वीण परैः काञ्चिदस्मिदं जातु कैरपि ।

जङ्गमाजङ्गमान् सर्वानविद्धिमंश्रतुर्विधान् । प्रजाः सर्वाः स्वधर्मात्मा समं प्रापभृतं प्रति ।

न चायवहस्य कश्चिन्न कुर्वन् भृकुटी, कश्चित् । प्रमत्तवदनो नित्य सर्वेन्द्रियमुषयत ।

अपृच्छन् कस्यचिन्मार्गं प्रमत्तमेव केनचित् । नादेशं न दिशं काञ्चिद्गन्तुमिच्छन्निशेपत ।

१७

गमने निरपेक्ष्य पद्मादनवलोकयन् । शृजुः प्रणिहितो गर्ह्यं स्वमस्त्यावरवञ्जकः ।

स्वभावन्तु प्रयात्यथ प्रभवन्त्यनान्यपि । दन्दानि च विद्वद्भित्तानि सर्वैर्यत्किन्तयन् ।

अन्यं वा स्वादुभोज्यं वा पूर्वालाभेन जातुचित । अन्येष्वपि चरन् लाभमलाभे सप्त पूरयन् ।

विधूमे न्यस्तमुषले व्यङ्गारे भुक्तवञ्चने । अतीतपाचसञ्चारे काले विगतभिचुके ।

एककालं चरन् भैवं चीनय द्वे च पञ्च वा । स्यूहापात्रं विमुच्यार्हं चरिष्यामि महीमिमां ।

१८

अलाभे सति वा लाभे समदर्शो महातपाः । न जिजोविषुवत्किञ्चिन्न समुर्ध्ववदाचरन् ।

जीवितं मरणश्चैव नाभिनन्दन्न च द्विपन् । वासिकं तत्ततो वाऽञ्जनेनैकमुचत ।

नाकन्यापं न कन्यार्णं चिन्तयन्नुभयोस्तयोः । याः काञ्चिज्जीवता शक्त्वाः कर्तुमभ्युदयक्रियाः ।

सर्वास्ताः समभिव्यज्य निमेषादिव्यवस्थित । तेषु नित्यमगताश्च त्यक्तसर्वेन्द्रियत्रियः ।

अपरित्यक्तसूक्ष्मं सुनिर्निक्तात्मरूढम् । विमुक्तः सर्वसङ्गेश्च व्यतीतः सर्वबागुराः ।

१९

न वशे कस्य चित्तिटन् सधर्मा मातरिश्चन । वीतरागश्चरन्नेवं तुष्टिं प्राप्स्यामि शान्दतीं ।

दृष्यायाहि महत्पापमज्ञानादग्नि क'रित । कुशलोकुशलान्दिके हत्वा कर्मणि मानवाः ।

कार्यकारणभङ्गिष्ठे स्तजन् नाम विभ्रति । श्रौयुषोऽन्ते प्रहायेदं क्षीणप्राणं कलेवरं ।

प्रतिव्यष्टति तत्पापं कर्तुं कर्मफलं हि तत् । एवं संसारचक्रोऽस्मिन् व्यावहृते रथचक्रवत् ।

समेति भूतपामोऽथं भूतपामेषु कार्यवान् । जन्ममृत्युजराव्याधिर्वेदनाभिरिभ्रुतं ।

अपारमिव चास्त्रभ्यं संमारं त्यजत, मुखं । दिव, पीताम्बु देवेषु म्यानेभ्यश्च महर्षिषु ।

को हि नाम भवेनार्थो भवेत्कारणतत्त्ववित् । हत्वा हि त्रिविधं कर्म तत्तद्विधिलक्षणं ।

पार्थिवैर्नृपति' स्वन्यैः कारणैरेव यथेन । तन्मात्रज्ञाद्यतनिदं चिरान्नाम्प्रत्युत्पन्थितं ।

तन्प्राय प्रार्थये स्वानमययं प्रायतं भुवं । रतया सततं हृत्या चरन्नेवंप्रकारया ।

२०

जन्ममृत्युजराव्याधिर्वेदनाभिरितिद्रुतं । देहं संस्थापयिष्यामि निभयं मार्गमाश्रित ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि शृङ्गिष्ठेऽर्वाचने नवमोऽध्यायः ॥ १० ॥

॥ भोमनेन उवाच ॥ श्रेऽचियन्वेव ते राजन् मन्दकलाविदधित । अनुवाकहता बुद्धिर्नया तर्क्यायदग्निनी ।

आसद्ये हतचित्तस्य राजधर्मानसृपत । विनाशे धात्तराश्राणां किं फलं भरतर्षभ ।

क्षमाऽनुकम्पा कारुण्यमानुशंस्य न विद्यते । चाक्षमाचरतो मार्गमपि बन्धोस्वर्दन्तरे ।
 यदोमा भवतो बुद्धिं विद्याम वयमोदृशी । शस्य न वै यद्दोष्यामो न यधिय्याम कक्षन । १००
 भैत्यमेवाचरिष्याम शरीरस्याविमोक्षणात् । न चेद् दारुण युद्धमभविष्यन्महीक्षिता ।
 प्राणस्यान्नमिदं सर्वमिति वै क्वयो विदुः । स्वावर जङ्गमश्चैव सर्वं प्राणस्य भोजन ।
 आददानस्य चेद्राज्यं ये केचित्परिपन्थिन । हन्तव्यास्त इति प्राज्ञा' छत्रधर्मविदो विदुः ।
 ते मदीया हतास्माभीराचस्य परिपन्थिन । तान् हत्वा भुङ्क्षुधर्मेषु युधिष्ठिर महीमिमा ।
 यथा हि पुरुष' खान्वा कूपमप्राप्य सोदकं । पङ्कदिग्धो निवर्त्तत कर्मैदं नक्षयोपमं । १०१
 यथारुह्य महादृढमपहृत्य ततो मधु । अत्राश्व निधनं गच्छेत्कर्मैदं नक्षयोपमं ।
 यथा मृहान्तमध्वानमाश्रया पुरुषो ब्रजन । स निराशो निवर्त्तत कर्मैतन्नक्षयोपमं ।
 यथा ब्रूयन् घातयित्वा पुरुष कुहनन्दन । आत्मानं घातयेत्पश्चात्कर्मैदं नक्षयाविध ।
 यथाऽञ्जं सुधितो लब्ध्वा न भुञ्जीयाद्यदृच्छया । कामी च कामिनी लब्ध्वा कर्मैदं नक्षयोपमं ।
 यथमेवात्र गर्हां हि यदयं मन्दचेतसं । त्वा राजन्ननुगच्छामो ज्येष्ठोऽयमिति भारत । १०२
 वध हि वाङ्मवलिन कृतविद्या मनस्विन । क्षीवस्य वाक्ये तिष्ठामो यथैवाशक्तयस्या ।
 श्रगतीकगतीनस्मान्नष्टार्थोनयंश्चिद्धये । कथं वै नानुष्येयुर्जना परैर्यत यादृशं ।
 आपत्काष्ठे हि धन्यास कर्त्तव्य इति श्रियते । जरयाऽभिपरीतेन श्रुमिथैमितेन वा ।
 तस्मादिह कृतप्रज्ञास्त्रागं न परिचरते । धर्मैतिक्रमश्चैव मन्यन्ते सूक्ष्मदर्शिन ।
 कथं तस्मात्समुत्पन्नान्निष्ठास्तदुपाश्रया । तदेव निन्द्य भाषेयुधाता तत्र न गच्छेत् । १०३
 श्रिया विहीनैरधनेर्नास्तिक्रै मम्प्रवर्त्तितं । वेदवादस्य विज्ञान सत्याभासमिवानृतं ।
 शक्यन्तु भौण्ड्यामास्याय विभ्रतात्मानमात्मना । धर्मच्छ्रेय समास्याय श्ववितु न तु जीवितुं ।
 शक्यं पुनररक्षेयु सुखमेकेन जीवितुं । अविभ्रता पुत्रपौत्रान्द्वैर्षैर्नितियीन्यिदम् ।
 नेमे श्चगा स्वर्गजितो न वराहा न पविण । तयाऽन्येन प्रवरैरेण पुण्यमाङ्गर्न ते जना ।
 इदि धन्यासत भिक्षि राजन् कस्यिदवाप्नुयात् । पर्लतास्य द्रुमाशैव क्षिप्र भिक्षिसवाप्नुयुः । १०४
 इति हि नित्यधन्यासा दृश्यन्ते निहपद्रवा । अपरिपश्यन्त्यय सतत ब्रह्मचारिण ।
 अयं पितृभ्यामग्नेषु मान्येण भिक्षिमयुते । तस्मात्कर्मैव कर्त्तव्य नास्ति भिक्षिरकर्मण ।
 शौदका' छटपथैव जन्तव भिक्षिमाप्नुयुः । येषामात्मैव भर्त्तव्यो नान्य कथन विद्यते ।
 अवेक्ष्य यथा सै' सै' कर्मैर्भित्थापुत जगत् । तस्मात्कर्मैव कर्त्तव्य नास्ति भिक्षिरकर्मण ।
 इति श्रीमहाभारते भ्रान्तिपर्वाणि राजधर्मोनुशासनपर्वाणि भीमसेनवाक्ये दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥
 ॥ शंभुन उवाच ॥ अर्षेवादाशरन्तोममितिहास पुरातन । तापैश्चाप सवाद् शकस्य भरतपथ । १०५
 केचिद्गहान् परित्यज्य वनमभ्यागमन्दिशा । अज्ञातगतयवो मन्दा कुलो जाता' प्रवमगु ।
 धर्मं ऽदमिति मन्थ न शक्यद्वा ब्रह्मचारिण । त्यक्त्वा भ्रातृन् पितृंश्चैव तानिन्द्रेऽप्यश्रयापथ ।

तानावभाये भगवान्पद्मो भूत्वा हिरण्ययः । सुदुष्करं मनुष्यैश्च यत्कृतं विघमाग्निभिः ।
 पुण्यं भवति कर्मैर्दं प्रकलञ्चैव जीविनं । सिद्धार्यास्ते गतिं मुखा प्राप्ता धर्मपरायणाः ।

॥ अथप्य ऊचुः ॥ अश्रो वताऽयं शकुनिर्विघमाग्रान् प्रशंसति । अस्मात्तुनमयं द्वास्ति वयं च विघमाग्निः । ११०

॥ शकुनिहवाच ॥ नाहं युष्मान् प्रशंसामि पद्मदिग्भान् रजसूतान् । उच्छिष्टभोजिना मन्दाह्नवैवो विघमाग्निः ।

॥ अथप्य ऊचुः ॥ इदं श्रेयः परमिति वयमेवाभ्युपासहे । शकुने ब्रूहि यच्छ्रेयो भृशं वै श्रद्धामहे ।

॥ शकुनिहवाच ॥ यदि मां नाभिःशुद्धं विभज्यात्मानमात्मना । ततोऽहं व. प्रवक्ष्यामि यायातथं हितं वचः ।

॥ अथप्य ऊचुः ॥ शृणुमस्ते वचनात् पन्थानो विदितास्तव । नियोगे चैवं धर्मात्मन् स्यात्तुमिच्छाम गाधि नः ।

॥ शकुनिहवाच ॥ चतुस्पदां गौः प्रवरा सोहानां काञ्चनं वरं । श्वानां प्रवरो मन्त्रो ब्राह्मणो दिपदां वरः । १११

मन्त्रोऽयं जातकर्मादिर्ब्राह्मणस्य विधीयते । जीवतोऽपि यथाकालं गृहयाननिधनादिभिः ।

कर्माणि वैदिकान्यस्य स्वर्ग्यः पन्थाः कृत्तमः । कथं मे सर्वकर्माणि मन्त्रसिद्धानि चक्रीरे ।

आत्मानं दृढवादीति तथा सिद्धिरिच्छेते । मासाह्नुमासा अतव आदित्यशशितारकं ।

ईहन्ते सर्वभूतानि तदिदं कर्मसंश्रितं । सिद्धिचैवमिदं पुण्यमयमेवाश्रमो महान् ।

अथ ये कर्मनिन्दता मनुष्याः कापर्यं गताः । भूदानामर्यहीनानां तेषामेनस्य विदते । ११२

देववंशान्पितृवंशान् ब्रह्मवंशांश्च श्रायतान् । सन्पुत्र्य भूटा वक्तन्ते ततो पान्यश्रुतोपयं ।

एतदोऽस्तु तपो युक्तं ददामीत्यृपिषोदितं । तस्मान्तत्तद्भवस्थानं तपस्वितप उच्यते ।

देववंशान् ब्रह्मवंशान्पितृवंशांश्च श्रायतान् । संविभज्य गुरोश्चर्यान्तद्वै दुष्करमुच्यते ।

देवा वै दुष्करं क्त्वा विभूतिं परमां गताः । तस्माद्गार्हस्थ्यमुदोऽदुःस्करं प्रव्रवोमि व. ।

तपः श्रेष्ठं प्रजानां वै मूलमेतन्न धंशयः । कुटुम्बविधिनाऽनेन यस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितं । ११३

एतदिदमुपो विभ्रा दन्तातीता विमत्सराः । तस्माद्भूतं मथ्यमनु लोकेषु तप उच्यते ।

दुराधर्षपदश्चैव गच्छन्ति विघमाग्निः । सायम्प्रातर्बिभज्यान्ते सुकुटुम्बे यथाविधि ।

दत्त्वाऽतिथिभ्यो देवेभ्यः पितृभ्यः स्त्रजनस्य च । अत्रसिद्धानि येऽन्नन्ति तानाङ्गिर्विघमाग्निः ।

तस्मात्सर्वधर्मास्त्राय सुव्रताः सत्यवादिनः । लोकस्य गुरवो भूत्वा ते भवन्त्यनुपकृताः ।

त्रिदिवं प्राप्य प्रकस्य स्वर्गलोके विमत्सराः । वसन्ति श्रायताम्यर्षान् वना दुष्करकारिणः । ११४

॥ अश्रुन उवाच ॥ ततस्तै तदर्थ. श्रुत्वा धर्माधर्मसहितं हितं । असूत्र्य मासोति गता गार्हस्थ्ये समुपायिताः ।

तस्मात्समपि धर्मज्ञ धैर्यमालम्ब्य श्रायतं । प्रभाधि श्रुयिर्वै कृत्वां हतामिवाश्वराधिय ।

एति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि अष्टमशकुनिर्वादाक्षयेन एकादशोऽध्यायः ॥१२॥ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अश्रुनस्य वच. श्रुत्वा नकुलो वाक्यमब्रवीत् । राजानमभिमन्थेत्सु सर्वधर्मश्रुतात्मरः ।

अनुस्य महाप्राज्ञो भ्रातृद्विज्जमरिन्दमः । व्यूढारस्त्रो महाबाहुलावाशो मितभाषिता ।

॥ नकुल उवाच ॥ विशाखयुगे देवानां सर्वेषामप्रययिताः । तस्मादिद्धि महाराज देवाः कर्मफले न्यिताः । ११५

अनास्तिकानां भूतानां प्राणुदाः पितरस्य ये । तेऽपि कर्मैव कुर्वन्ति विधिं सम्येत्सु पापिव ।

वेदवादापविद्धांश्च तान्विद्धि भृशनास्तिकान् । न हि वेदोक्तमुमुञ्च विप्रः सर्वेषु कर्मणुः ।
 वेदधानेन नाकस्य पृथमाप्नोति भारत । अत्यायमानयं सर्वान्तिद्याज्वैदग्निदद्याः ।
 ब्राह्मणाः श्रुतिमप्यन्नास्त्रास्त्रिवोध जनाधिप । विज्ञानि धर्मलभ्यानि क्रतुमुल्लेखवास्तृजन् ।
 हतात्मा स महाराज स वै त्यागी स्मृतेः नरः । अन्वेद्य सुखादानं तथैवाहं प्रतिष्ठितः ।
 आत्मत्यागी महाराज स त्यागी तामसः प्रभो । अनिकेतः परिपतन् वृद्धमूलाश्रयो मुनिः ।
 अयाचक सदा योगी स त्यागी पार्थ भिक्षुकः । क्रोधहर्षावनादृत्य पैशुन्यं च विशेषतः ।
 विप्रो वेदानधीते यः स त्यागी पार्थ भिक्षुकः । आश्रमांस्तुलया सर्वान् धृतानाज्जर्मनीपिणः ।
 एकतय त्रयो राजन् गृहस्थाश्रम एकतः । समीक्ष्य तुलया पार्थ कामं स्वर्गंश्च भारत ।
 अयं पत्या महर्षीणामियं लोकविदा गतिः । इति यः कुरुते भावं स त्यागी भरतर्षभ ।
 न यः परित्यज्य गृहान् वनमेति विमूढवत् । यदा कामान् समीक्षेत धर्मवैतंशिको नरः ।
 अथैनं मृत्युपाशेन कण्ठे बध्नाति मृत्युराट् । अभिमानकृतं कर्म नैतत् फलवदुच्यते ।
 त्यागयुक्तं महाराज सर्वमेव महाफलं । श्रमो दमस्तया धैर्यं सत्यं शौचमथार्जवं ।
 यज्ञो धृतिश्च धर्मश्च नित्यमार्थो विधिः स्मृतः । पित्रदेवानियिक्तं समारम्भोऽत्र शस्यते ।
 अथैव हि महाराज त्रिवर्गं, केवलं फलं । एतस्मिन्वर्त्तमानस्य विधावप्रतिषेधिते ।
 त्यागिनः प्रसूतस्यैह नोच्छिन्तिर्विद्यते क्वचित् । असृजद्वै प्रजा राजन् प्रजापतिरकल्पयः ।
 मां यत्सन्तोति धर्मात्मा यश्चैर्विधदक्षिणैः । बोरुधैव वृक्षाश्च यज्ञार्थं वै तथैवाधीः ।
 पशून्धैव तयामेथान्यज्ञार्थानि हवीषि च । गृहस्थाश्रमिणस्तत्र यज्ञकर्म विरोधकं ।
 तस्माद्वाहंस्थमेवेह दुष्करं दुर्लभं तया । तस्मिन्प्राय गृहस्था ये परुधान्यधनान्विताः ।
 न यजन्ते महाराज शाश्वतं तेषु किल्बिषं । स्वाध्याययज्ञा षडयथो ज्ञानयज्ञाश्चाऽपरैः ।
 अथाऽपरै महायज्ञान् मनस्येव वितन्वते । एवं मनःसमाधानं मार्गमातिव्रते नृप ।
 दिजातेर्महामृतस्य स्पृहयन्ति दिवाकसः । शरद्वानि विचित्राणि सद्गतानि ततस्ततः ।
 मखेध्वनभिसन्यज्य मान्दिक्यमभिजन्त्यपि । कुटुम्बमास्थिते त्यागं न पश्यामि नरराधिप ।
 राजसूयाश्रमेधेषु सर्वमेधेषु वा पुनः । ये चान्ये क्रतवस्तात ब्राह्मणैरभिपूजिताः ।
 तीर्थजल मदीपास शक्नो देवपतिर्धिया । राज्ञः प्रमाददोषेण दस्युभिः परिमुष्यतां ।
 अमरणः प्रजानां यः स राजा कलिरुच्यते । अयान् गार्थैव दास्येय करेणूश्च स्खलङ्कृताः ।
 यामान् जनपदांश्चैव चेत्राणि च गृहाणि च । अप्रदाय दिजातिभ्यो माकर्म्याविष्टचेतसः ।
 वधं ते राजरूपयो भवियाम विद्यान्ते । अदातारोऽमरण्याश्च राजकिल्बिषभागिनः ।
 द्रोणाणामेव भोक्तारो न मुखानां कदाचन । अनिष्टा च महायज्ञैरुदत्वा च पित्रस्वधा ।
 तोद्व्यनभिभंगुय प्रमश्रियमि चेन्नभोः । द्विधाभ्रमिव गन्ताऽसि विलयं मार्कतेरितं ।
 लोकयोहभयोर्भ्रष्टे छन्नरासे व्यवस्थितः । अन्तर्भ्रष्टश्च यत्किञ्चिन्ननोयागसङ्कारकं ।

११

१२

१३

१४

१५

१६

परित्यज्य भवेत्यामी न हिला प्रतिष्ठति । एतस्मिन्वर्त्तमानस्य विधावप्रतिवेधिते ।
ब्राह्मणस्य महाराज भोच्छित्तिर्बिघते क्वचित् ।

निहत्य शत्रून्हरसा समृद्धान् शक्रो यथा दैत्यबलानि संख्ये । क पाथं शोचन्विरतः स्वधर्मं पूर्वं, श्रिते पाथिविशिष्टं जुष्टे ।
घात्रेण धर्मैः पराक्रमेण जिला मही मन्त्रविद्वान् प्रदाय । नाकस्य पृष्ठेऽपि नरेन्द्र गन्ता न शोचितस्य भवताऽप्य पाथं । १०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नजुलवाक्ये द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥
॥ सहदेव उवाच ॥ न वाद्यं द्रव्यमुत्सृज्य सिद्धिर्भवति भारत । शरीरं द्रव्यमुत्सृज्य सिद्धिर्भवति वा न वा ।

वाद्यद्रव्यविमुक्तस्य शरीरैव्यनुगृह्यत । यो धर्मो यत्सुखं वा स्वाद्धिपतां तत्तथाऽस्तु न ।

शरीरं द्रव्यमुत्सृज्य पृथिवीमनुशासत । यो धर्मो यत्सुखं वा स्वात्सुहृदां तत्तथाऽस्तु न ।

ज्ञावरस्य भवेन्नृत्युस्त्ववरं ब्रह्म शायतं । ममेति च भवेन्नृत्युर्न ममेति च शायतं ।

ब्रह्ममृत्युं ततो राजन्नात्मन्येव समाश्रितौ । अदृश्यमानौ भूतानि योधयेतामसंशयं । ११

अविनाशोऽस्य सत्त्वस्य नियतो यदि भारतं । हला शरीरं भूतानां न हिंसां प्रतिपश्यते ।

अयाऽपि च सहेतुपत्तिः सत्त्वस्य प्रलयस्तथा । नष्टे शरीरे नष्टं स्वादृया च स्वात् क्रियापथः ।

तस्मादेकान्तमुत्सृज्य पूर्वं पूर्वतरैश्च यः । पन्था निधेवितः सद्भिः स निधेयो विज्ञानता ।

सन्धाऽपि शयिवीं कृत्वां सहस्रावरजङ्गमां । न भुङ्क्ते यो नृपः सम्यङ्निष्कलं तस्य जीवितं ।

अय वा वसतो राजन्वने वन्येन जीवतः । द्रव्येपु यस्य ममता मृत्योराख्ये स वर्त्तते । १२

वाद्यान्तरञ्च भूतानां स्वभावं पश्य भारत । ये तु परयन्ति तद्भूतं मुच्यन्ते ते महाभयात् ।

भवान् पिता भवांस्वता भवान्भ्राता भवान्गुरुः । दुःखप्रलापानाहात्तस्मात्मे त्वं वनुमर्हसि ।

तथं वा यदि वाऽतथं यन्मप्येतन्नभावितं । तदिद्धि पृथिवीपाल भक्त्या भरतपत्तन ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि सहदेववाक्ये त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अथाहरति कौन्तेये धर्मराजे युधिष्ठिरे । आहृणां भ्रुवता ताम्बान्विधात्वेदनिश्चयान् ।

महाभिजनसम्पन्ना श्रीमत्यायतलोचना । अश्वभाषत राजेन्द्र त्रैपदी योपिताम्बरा । १४

आसीनमृपभं राज्ञां आहृभिः परिवारितं । सिंहाहूँलमदृशैर्वारणैरिव यूथपं ।

अभिमानवती नित्यं विधेयेण युधिष्ठिरे । सलिला सततं राज्ञा धर्मज्ञा धर्मदशिगी ।

शामच्य विपुलशोणी साधा परभवत्पुना । भर्त्तारमभिसम्प्रेक्ष्य ततो वचनमब्रवीत् ।

॥ त्रैपद्युवाच ॥ इमे ते भानरः पाथं शस्यन्ते स्रोक्का इव । रागस्यमानानिठन्ति न पैतानभिनन्दभे ।

नन्दयैतान्महाराज मत्तानिव महादिपान् । उपपन्नेन वाक्येन सततं दुःखभागिनः । १५

कथं दैतवने राजन्पूर्वमुक्ता तया वच । आहृनेतान् स्र संहितान् शीतवातातापाहितान् ।

वपं दुःखोधानं हता मृधे भोक्त्याम मेदिनी । मयूषा सव्यकामानामाहवे विप्रयैपिण ।

विरयांशु रयान् हला निहत्य च महागजान् । संक्षीर्य च गथैर्भूमिं सहादिभिररिन्दमाः ।

पञ्जां विविधैर्यज्ञैः समृद्धैरासदविणैः । वनवासकृतं दुःखं भविष्यति सुखाय व ।

इत्यतानेवमुक्त्वा त्वं स्वयं धर्मभृतां वर । कथमद्य पुनर्वीर विनिहंमि मनांसि नः ।
 न क्लीवो वसुधां भुङ्क्ते न क्लीवो धनमश्रुते । न क्लीवस्य गृहे पुत्रा मत्स्याः पद्म इवावती ।
 नादण्ड, चक्षिषे भाति नादण्डो भूमिमश्रुते । नादण्डस्य प्रजा राज्ञः सुखं विन्दन्ति भारत ।
 मित्रता सर्वभूतेषु दानमध्ययनं तपः । ब्राह्मणस्यैव धर्म, स्यान्न राज्ञो राजधत्तम ।
 अशतां प्रतिषेधस्य सताञ्च परिपालनं । एष राज्ञां परो धर्मः समरे चापलायनं ।
 यस्मिन् क्षमा च क्रोधस्य दानादाने भयाभये । निग्रहानुग्रहौ चेभौ स वै धर्मविदुश्चते ।
 न श्रुतेन न दानेन न सान्त्वेन न चेज्यया । त्वयेयं पृथिवी लब्धा न सङ्कोचेन चायुत ।
 यत्तद्वलममिवाणं तथा वीर समुद्यतं । हस्त्यश्वरथसंपन्नं विभिरङ्गैरनुत्तमं ।
 रक्षितं त्रिणकण्ठाभ्यामन्यत्याम्ना कृपेण च । तत्त्वया निहतं वीर तस्माद्द्वन्द्वं वसुध्वरं ।
 जम्बूद्वीपो महाराज नानाजनपदायुतः । त्वया पुरुषशार्ङ्गं दण्डेन मृदितः प्रभो ।
 जम्बूद्वीपेन सदृश, कौञ्चद्वीपो नराधिप । अधरेण महामेरोर्दण्डेन मृदितस्त्वया ।
 कौञ्चद्वीपेन सदृशः शाकद्वीपो नराधिप । पूर्वेण च महामेरोर्दण्डेन मृदितस्त्वया ।
 उत्तरेण महामेरोः शाकद्वीपेन सञ्चितः । भद्राश्वः पुरुषव्याघ्र दण्डेन मृदितस्त्वया ।
 द्वीपाय सान्तरद्वीपा नानाजनपदाश्रयाः । विगाह्य यागरं वीर दण्डेन मृदितास्त्वया ।
 एतान्यप्रतिमेयांनि कृत्वा कर्माणि भारत । न प्रीयसे महाराज पूज्यमानो दिजातिभिः ।
 स तं भाह्वनिमान्द्रष्टुं प्रतिनन्दस्व भारत । अथभानिव सखत्तान् गजेन्द्रानूर्जितानिव ।
 अमरप्रतिमाः सर्वे शत्रुसाहाः परन्तपाः । एकोऽपि हि सुखायैधा ममं स्यादिति मे मतिः ।
 किं पुनः पुरुषव्याघ्र पतयो मे नरवर्षभाः । समस्तानोन्द्रियाणीव शरीरस्य विचेष्टने ।
 अन्तं नामवीक्ष्युः सर्वज्ञा सर्वदर्शिनी । युधिष्ठिरस्तां पाञ्चालि सुखे धास्यत्यनुत्तमे ।
 हत्वा राजसहस्राणि बह्व्याश्वपराक्रमः । तद्व्यर्थं सम्यग्रश्यामि मोहात्तव अनाधिप ।
 घेषामुन्नक्तको ज्येष्ठः सर्वे तेऽप्यनुसारिणः । तवोन्मादान्महाराज सोन्मादाः सर्वपाण्डवाः ।
 यदि हि स्युरनुन्मत्ता भ्रातरक्षे नराधिप । बद्धा तां नाखिकैः शार्ङ्गं प्रशामेयुर्वसुध्वरं ।
 कुर्वते मूढ एवं हि यः श्रेयो माधिगच्छति । धूपैरञ्जनयोगैश्च नस्यकर्माभिरव च ।
 भेषजैः स चिकित्साः खाद्य उग्रमार्गेण गच्छति । साऽहं सर्वधाधमा लोके स्त्रीणां भरतसत्तम ।
 तथा विनाकृता पुनैर्धाऽहमिच्छामि जीवितुं । एतेषां यतमानानां न मेऽद्य वचनं मृषा ।
 तं तु सर्वं मर्षं त्यक्त्वा कुरुषे स्वयमापदं । ययास्तां सम्मतां राज्ञां पृथिव्यां राजसत्तमौ ।
 मोन्माता चामरीपद्य तथा राजश्विराजधे । प्रशाधि श्रियवी देवी प्रजा धर्मैर्षं पालयन् ।
 यप्यन्तवनदीपां मा राजन्विमना भव । यजन्म विविधैर्धैःपुंथ्यस्वारीन् प्रयच्छ च ।
 धनानि भोगाभ्यासांमि दिजातिभ्यो नृपोत्तम ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मनुशासनपर्वणि त्रैपदीवक्रये चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ याज्ञमेत्यावचः शुला पुनरेवाशुनीऽप्रवीत् । अनुमान्य महावाङ्मं ज्येष्ठं भ्रातरमच्युतं ।
 ॥ अर्जुन उवाच ॥ दण्डः प्राप्ति प्रजाः सर्व्वा दण्ड एवाभिरक्षति । दण्डः सुतेषु जागर्ति दण्डं धर्मं विदुम्बुधाः । ३८४
 धर्मं संरक्षते दण्डस्यैवायं जनाधिप । कामं संरक्षते दण्डस्त्रिवर्गो दण्ड उच्यते ।
 दण्डेन रक्ष्यते धान्यं धनं दण्डेन रक्ष्यते । एवं विद्वन्नुपादत्सु भावं पश्यसु लौकिकं ।
 राजदण्डभयादेके पापाः पापं न कुर्वन्ति । यमदण्डभयादेके परलोकभयादपि ।
 परस्परभयादेके पापाः पापं न कुर्वन्ति । एवं सांघिके लोके सर्वे दण्डे प्रतिष्ठितं ।
 दण्डस्यैव भयादेके न खादन्ति परस्परं । अन्वे तमपि मञ्जेयुषि दण्डो न पालयेत् । ३८५
 यस्माददान्तान्दमयत्यगिष्टान्दण्डयत्यपि । दमनाद्दण्डनाचैव तस्माद्दण्डं विदुम्बुधाः ।
 वाचा दण्डो ब्राह्मणानां क्षत्रियाणां भुजापर्यं । दानदण्डाः स्मृता वैश्या निर्दण्डः शूद्र उच्यते ।
 अर्थमेवाहाय मर्यादानामर्थसंरक्षणाय च । मर्यादा स्थापिता लोके दण्डसंज्ञा विशास्यते ।
 यत्र श्यामो सौहित्याचो दण्डश्चरति सूयतः । प्रजास्तत्र न मुञ्चन्ते मेता चेत्साधु पश्यति ।
 ब्रह्मन्वारी गृहस्थश्च वानप्रस्थश्च भिक्षुकः । दण्डस्यैव भयादेते मनुष्या वर्तन्ति स्थिताः । ३८६
 नाभीतो यजते राजन् नाभीतो दातुमिच्छति । नाभीतः पुरुषः कश्चित्समये खातुमिच्छति ।
 नाच्छित्त्वा परमर्षीणि नाटला कर्म दुष्करं । नाहत्वा मत्स्यघातीव प्राप्नोति महती श्रियं ।
 नाग्नतः कोत्तिरस्त्रीह न दत्तं न पुनः प्रजाः । दन्त्रे वृत्रवधेभैव महद्दत्रः समपद्यत ।
 य एव देवा हन्तागस्तान् लोकोऽर्चयते श्रेयं । हन्ता रुद्रस्तथा स्कन्दः शक्रोऽग्निर्वरुणो धमः ।
 हन्ता कालस्तथा मृत्युर्व्यायुर्वैश्रवणो रविः । वसवो महतः साध्या विधेदेवाश्च भारत । ३८७
 यतान्देवान्प्रमथन्ति प्रतापप्रणता जनाः । न ब्रह्माणं न धातारं न पूषाणं कथञ्चन ।
 मध्यस्थान्सर्वभूतेषु दान्तान् प्रमपरायणान् । यजन्ते मानवाः केचिन्नमसाः सर्वकर्मसु ।
 न हि पश्यामि जीवन्तं लोके कश्चिदहिंसया । सत्सै मत्वा हि जीवन्ति दुर्भलैर्बलवत्तराः ।
 नकुलो मूषिकान्ति विडालो नकुलं तथा । विडालमत्ति श्चा राजन् श्वानं व्यासष्टगस्तथा ।
 तान्ति पुरुषः सर्वान्पश्य कालो यथागतः । प्राणस्थान्मिदं सर्वं जडमं स्वावश्च यत् । ३८८
 विधानं दैवविहितं तत्र विदाञ्च मुञ्चति । यथा सृष्टोऽसि राजेन्द्र तथा भवितुमर्हसि ।
 विनीतक्रोधहर्षा हि मन्दा वनमुपाश्रिताः । विना वर्धं न कुर्वन्ति तापसाः प्राणयापनं ।
 उदके बहवः प्राणाः पृथिव्यां च फलेषु च । न च कश्चिन्न तान्दन्ति किमन्प्राणेषु यथापनात् ।
 सृष्टयोनीनि भूतानि तर्कागम्यानि कानिचित् । पक्ष्णोऽपि निपातेन येषां स्यात् स्तस्यपर्ययः ।
 यामान्निष्कन् मूनयो विगतक्रोधमत्सराः । वने कुटुम्बधर्षीणो दृश्यन्ते परिमोहिताः । ३८९
 भूमिं भिनैयधोऽन्दिच्छा वृषादीनण्डजान्पशून् । मनुष्यास्तन्वते यज्ञांस्तो स्वर्गं प्राप्नुवन्ति च ।
 दण्डनीत्यां प्रणोतायां सर्वे मिथ्यनदुपक्रमाः । कौन्तेय सर्वभूतानां तत्र मे नाम्नि संग्रहः ।
 दण्डयेच्च भवेत्लोके विनश्येदुरिमाः प्रजाः । जने मर्यानिवामद्भ्यन्तुर्बलान् वसवत्तराः ।

सत्यं वेदं ब्रह्मणा पूर्णमुक्तं दण्डः प्रजा रक्षति साधुनात् । परयाग्नयश्च प्रतिग्राम्य भीताः प्रन्वसिता दण्डभयाञ्च
सन्ति ।

अन्यन्तम् इवेदं स्यान्न प्राञ्जायेत किञ्चन । दण्डयेन्न भवेन्नैके विभजन् साध्वसाधुनी । १११
 घेऽपि सन्निव्रमर्थादा नास्तिका वेदनिन्दकाः । तेऽपि भोगाय कल्पन्ते दण्डेनाशु निपीडिताः ।
 सर्वे दण्डजतो लोके दुर्लभो हि शुचिर्जनः । दण्डस्य हि भयाद्भीतो भोगायैव प्रवर्तते ।
 चातुर्वर्ण्यप्रभेदाय सनीतनेयनाय च । दण्डो विधात्रा विहितो धर्मार्थावभिरवित्तं ।
 यदि दण्डान्न विभ्येयुर्व्यसि श्रापदानि च । शत्रुः पशून्मनुष्यांश्च यशार्थानि हवींषि च ।
 न ब्रह्म चापयोधीत कक्षार्णं न दुहेत गो । न कन्यादहनं गच्छेद्यदि दण्डो न पालयेत् । ११०
 विश्वलोपः प्रवर्तते मिथेरन्सर्व्वसेतवः । ममलं न प्रजानीयुर्द्यदि दण्डो न पालयेत् ।
 न संवत्सरसत्राणि तिष्ठेयुरकुतोभयाः । विधिवद्दृष्टिणावन्ति यदि दण्डो न पालयेत् ।
 चरेयुर्नाश्रमे धर्मं यथोक्तं विधिमाश्रिता । न विधां प्राप्नुयात् काञ्चित् यदि दण्डो न पालयेत् ।
 न चोद्वा न बलीवद्वा आयाञ्चतरगर्हमाः । युक्ता वहेयुर्थानानि यदि दण्डो न पालयेत् ।
 न प्रेथा वचनं कुर्युर्भे वाला जातु कर्हिचित् । तिष्ठेत्पिद्वमतो धर्मं यदि दण्डो न पालयेत् । ११५
 दण्डे स्थिता प्रजाः सर्वे दण्डे सर्वे विदुर्व्यधाः । दण्डे स्वर्गो मनुष्योऽणो लोकोऽप्यस्य प्रतिष्ठितः ।
 न तत्र कूटं पापं वा वञ्चना वाऽपि दृश्यते । यत्र दण्डः सुविहितश्चरत्परिविनाशनः ।
 हविः श्राऽपि लिङ्हेद्दृष्ट्वा दण्डयेन्नैघतो भवेत् । हरेत्काक पुरोडाशं यदि दण्डो न पालयेत् । ११४
 यदिदं धर्मतो रान्यं विहितं यद्यधर्मतः । कार्यसत्र न शोके वै भुञ्ज भोगान् व्यवस्य च ।
 सुखेन धर्मं श्रीमन्तयारन्ति शूचिवाससः । संवसन्तः प्रियैर्दरैर्भुञ्जानायाश्चमुत्तमं । ११३
 अर्थे सर्व्वं समारम्भा समायत्ता न संशयः । स च दण्डे समायत्तः पश्य दण्डस्य गौरवं ।
 लोकयाचार्यमेवैह धर्मप्रवचनं ह्यतः । अहिंसा माधुर्हिंसेति श्रेयान् धर्मपरिग्रहः ।
 नात्यन्तं गुणवत्किञ्चिन्न चाप्यत्यन्तनिर्गुणं । उभयं सर्व्वकार्येषु दृश्यते साध्वसाधु च ।
 पशूनां वृषणं ह्यिवा ततो भिन्दन्ति मत्तकं । वहन्ति वधवो भारान् धमन्ति दमयन्ति च ।
 एवं पर्याकुले लोके वितये जञ्जरीकृते । तैलेर्न्यायैर्ध्वंशाराज पुराणं धर्ममाचर । ११२
 यत्र देहि प्रजा रच धर्मं समनुपालय । अमित्राञ्चहि कौन्तेय मित्राणि परिपालय ।
 मा षे ते निप्रतः शत्रून् मन्युर्भवतु पार्थिव । न तत्र किल्बिषं किञ्चित्कुर्तुं भवति भारत ।
 आततायी हि घो हन्यादाततायिनमागतं । न तेन भूणश्चा स खान्मन्युसन्मन्युश्चरति ।
 श्रमथ्यः धर्मभूतानामन्तरात्मा न संशय । श्रमथे चात्मनि कथं यथो भवति कश्चित् ।
 यथा हि पुरयः शार्ङ्गो पुनः सम्प्रविशेन्नवा । एवं जीव शरीराणि तानि तानि प्रयच्छते । ११०
 देहात्पुराणानुसृत्य नवान्धम्प्रतिपद्यते । एवं मृत्युमुखान्याऊर्जना ये तत्तदर्थिनः ।
 रति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि राजधर्मानुशासनपर्व्वणि अश्विनवाक्ये पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

' वैश्यायनं उवाच ॥ अर्जुनस्य वचः श्रुत्वा भीमसेनोऽत्यमर्षणः । धैर्यमास्त्राय तेजस्वी ज्येष्ठं भ्रातरमब्रवीत् ।
 राजन्विदितधर्मोऽसि न तेऽस्यविदितं कश्चित् । उपश्लिषामि ते वृत्तं सदैव न च शत्रुमः ।
 न वक्ष्यामि न वक्ष्यामीत्येवं मनसि मे स्थितं । अतिदुःखानु वक्ष्यामि तन्निबोध जनाधिप ।
 भवतः धम्पुमोहेन सर्व्वं भंगयितं कृतं । विक्रवत्वं च न प्राप्तमवलत्वं तथैव च ।
 कथं हि राजा लोकस्य सर्व्वशास्त्रविशारदः । मोहमापद्यसे दैन्याद्यया कापुंसपक्षया ।
 अगदितश्च गतिश्चैव लोकस्य विदिता तव । श्रायत्यां च तदात्वे च न तेऽस्यविदितं प्रभो ।
 एवं गते महाराज राज्यं प्रति जनाधिप । हेतुमत्र प्रवक्ष्यामि तमिदं कननाः शृणु ।
 द्विविधा जायते व्याधिः शारीरो मानसस्तथा । परस्परं तयोर्जनं निर्दहं नोपलभ्यते ।
 शारीराज्जायते व्याधिर्मानसो नात्र भंगयः । मानसाज्जायते चापि शारीर इति निश्चयः ।
 शारीरं मानसं दुःखं योऽनीतमनुशासति । दुःखेन लभते दुःखं दावनयौ च विन्दति ।
 शीतोष्णौ चैव वायुश्च चयः शारीरजा गुणाः । तेषां गुणानां सान्द्यं यत्तदाङ्गः स्वस्वत्ववर्णं ।
 तेषामन्यतमोऽत्रैके विधानमुपदिश्यते । उष्णेन वाध्यते शीतं शीतेनोष्णं प्रवाप्यते ।
 सत्वं रजस्तम इति मानसाः सुस्तयो गुणाः । तेषां गुणानां सान्द्यं यत्तदाङ्गः स्वस्वत्ववर्णं ।
 तेषामन्यतमोऽत्रैके विधानमुपदिश्यते । हर्षेण वाध्यते शोको हर्षः शोकेन वाध्यते ।
 कश्चिमुखे वर्त्तमानो दुःखस्य स्मर्त्तुमिच्छति । कश्चिद्दुःखे वर्त्तमानः सुखस्य स्मर्त्तुमिच्छति ।
 स त्वं न दुःखी दुःखस्य न सुखी च सुखस्य वा । न दुःखी सुखजातस्य न सुखी दुःखजस्य वा ।
 स्मर्त्तुमर्हसि कौरव्य दिष्टं हि वनवत्तरं । श्रयवा ते स्वभावोऽयं येन पार्थिव क्लियसे ।
 दृष्ट्वा समागतां कृष्णामेकवस्त्रां रजस्वलां । मिततां पाण्डुपुत्राणां न तस्य स्मर्त्तुमर्हसि ।
 प्रम्राजन् च नगरादजिनैश्च विवासनं । महारण्यनिवासस्य न तस्य स्मर्त्तुमर्हसि ।
 जटासुरात्परिक्रेशं चिचकेनेन चाह्वं । धैर्यवाच परिक्रेशं कथं विस्मृतवानसि ।
 पुनरज्ञातचर्यायां क्रीचकेन पदा बधं । द्रौपद्या राजपुत्र्यास्य कथं विस्मृतवानसि ।
 पथ ते द्रौणभीष्माभ्यां युद्धमाभोदरिन्दम । मनसैकेन योद्धव्यं तत्ते युद्धमुपस्थितं ।
 यव नाम्नि शूरेः काथ्ये न मित्रत्र च वन्धुभिः । आत्मनैकेन योद्धव्यं तत्ते युद्धमुपस्थितं ।
 तस्मिन्ननिर्जिते युद्धे प्राणान्यदि विमोक्ष्यसे । अन्यं देहं समास्त्राय तत्सुरैरपि योत्स्यसे ।
 तस्मादधैव गन्तव्यं युधस्य भरतर्षभ । परमव्यक्रूरपस्य व्यक्रं त्वया स्मृत्तमभिः ।
 तस्मिन्ननिर्जिते युद्धे कामवस्त्रां गमिष्यसि । एतज्जित्वा महाराज कृतकृत्यो भविष्यसि ।
 यतां बुद्धिं विनिश्चित्य भूतानामागतिं गतिं । पित्रपैतामहे वृत्ते श्राधि राज्यं ययोचितं ।
 दिव्या दुर्योधनः पापो निहतः सानुगो युधि । द्रौपद्याः केमपांशस्य दिव्या त्वं पदवीं गतः ।
 यज्ञस्य वाजिमेधेन विधिबद्धशिषावता । वयं ते किङ्कराः पार्थ वासुदेवश्च वीर्यवान् ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि राजधर्मानुशासनपर्व्वणि भीमसेनवाक्ये षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ असनीयः प्रमादश्च मदी राजोऽप्रशान्तता । वलं मोहोऽभिमानश्चाप्युद्वेगश्चैव सर्वेशः ।
 रभिः पापभिराविष्टो राव्यं लमभिकाङ्क्षसे । निरामिषो विनिमुक्तः प्रशान्तः सुसुखो भव ।
 य इमानखिलां भूमिं श्रियादेको महीपतिः । तस्याप्युदरमेकं वै किमिदं त्वं प्रशंससि ।
 नाङ्गा पूरयितुं शक्यां न मासेर्भरतपथम् । अपूर्थां पूरयन्निष्कामायुषापि न शक्यात् ।
 यथेष्टः प्रञ्जलयन्निरसमिद्धः प्रशाम्यति । अत्याहारतया तन्नि श्रमयोदर्थमुत्थिनं ।
 आत्मादरकृते प्राज्ञः करोति विघसं वज्र । जयोदरं प्रयियात्ते त्रेया निश्चितया जितं ।
 मानुषान् कामभोगास्त्वमैश्वर्यंश्च प्रशंससि । अभोगिनोऽवलासैव यान्ति स्थानमनुत्तमं ।
 योगवेमय राष्ट्रश्च धर्माधर्मौ लयि स्थितौ । मुच्यस्व महतो भारात्प्रागमेवामिदंश्रय ।
 एकोदरकृते व्याघ्रः करोति विघसं वज्र । तमन्येषुपजीवन्ति भन्दा लोभवशा मृगाः ।
 विषयान् प्रतिशंख्यन् संन्यासं कुर्वते यदि । न च तुष्यन्ति राजानः पश्य बुद्धन्तरं यथा ।
 पत्राहारैरमकुट्टैर्दृन्तोलूखलिकैस्तथा । अभवेर्भावयुमवैश तैरथं नरको जितः ।
 यथेमां वसुधां कृत्वा प्रशासेदखिलां नृपः । तुल्यामकाद्यनो यद्य स कृतार्थो न पाथिवः ।
 स हृदयेषु निरारभो निराभो निर्ममो भव । श्रमोक्तं स्थानमातिष्ठन्नित्थं चामुच चाययं ।
 निरामिया न भोषन्ति शोचसि त्वं किमासिथं । शरित्यज्यासिथं सर्वं मृषा वादात्मनो ह्येषे ।
 पन्थाभौ पिष्टयानश्च देवयानश्च विभृता । राजानः पिष्टयामेन देवयानेन भोषिणः ।
 तपसा ब्रह्मचर्येण स्वाध्यायेन महर्षयः । विमुच्य देहासौ यान्ति मृत्योरविविधं गताः ।
 आमिथं बन्धनं शोकं कर्मशोको तयामिथ । ताभ्या विमुक्तः पापाभ्यां पदमभिगति तत्पर ।
 अपि गाथां पुरा गीतां जनकेन वदन्पुत । निर्द्वन्द्वेन विमुक्तेन मोचं समनुपश्यता ।
 चमन्तं वत मे विचं यस्य मे नास्ति किञ्चन । मिथिस्त्रायां प्रदीप्रायां न मे दृष्टति किञ्चन ।
 प्रशाप्रासादमाह्वय न भोष्यान् भोषतो जनाम् । जगतीस्थानिवादिश्रित्यो मन्दबुद्धिर्न चेतो ।
 दृश्यं पर्यति यः पर्यगम् बहुश्राव्य बुद्धिमान् । अज्ञातानाञ्च विज्ञानात्कर्मधादुद्धिष्यति ।
 यस्तु वापं विजानाति यज्जमानमियास्त वै । ब्रह्मभावप्रपन्थानां घैदानां भावितात्मनां ।
 यदा भूतपृथग्भावमेकस्यमनुपश्यति । तत्र तत्र च विस्तारं ब्रह्म मन्वयते तदा ।
 मे जगतां गतिं यान्ति नाविदोभोऽप्यचेतनाः । माबुद्धयो मातपमः सर्वं बुद्धौ प्रतिष्ठितं ।
 इति श्रीमहाभारते ज्ञानिपर्वणि । राजधर्मोनुशासनपर्वणि युधिष्ठिरवाचो कथ्येदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

॥ वैशम्पयन उवाच ॥ तृप्तो भूते तु राजानं पुनरेवाभुर्नोऽप्रवीत् । मन्त्रतः शोकदुःखाभ्यां राशोवाच्यक्यपीडितः ।

॥ यश्चुन उवाच ॥ कथयन्ति पुराटत्तमितिहासमिमं जनाः । विदेहराशः शंशदं भायंया सह भारत ।
 उमाश्व शंभं भौव्याथं हतबुद्धिं नरेन्दरं । विदेहराजमदिपी दुःषिता यदभापत ।
 धनान्दपयं दाराश्च यत्रानि विविधानि च । पन्दाभं पावकं हिसा जनको भौव्यात्प्राश्रितः ।
 भं ददं प्रिया भाषां भैष्टटजिमकिञ्चमं । धानमुष्टिमुवाभोभं मितीचं मतमणरं ।

तमुवाच समागम्य भर्तारमकुतोभय । क्रुद्धा मनस्विनी भार्या विविके हेतुमदच ।
 कथमुत्सृज्य राज्य स्व धनधान्यममन्त्रित । कापाली वृत्तिमास्त्राय धानामुष्टिनै ते वर ।
 प्रतिज्ञा तेऽन्यथा राजन्विचेष्टा चान्यथा तप । यद्राज्य महदुत्सृज्य स्वल्पे लुभंभि पाथिव ।
 नैते नातिथयो राजन देवर्षिपितरस्ताया । अथ प्रव्यास्यथा भर्तुं मोघसौष्ठ्यं परिग्रम ।
 देवतानियमिथैव पिष्टभिश्चैव पार्थिव । सर्वैरते परित्यक्त परिग्रजसि निष्क्रिय ।
 यस्व नैविद्यदुर्गमां प्राङ्गणाना महस्त्रय । भर्ता भूवा च लोकस्यसोऽथ तैर्भूतिमिच्छसि ।
 त्रियं द्विवा प्रदीप्ता त्वं श्रवसम्प्रतिवोक्ष्यसे । अपुत्रा जननी तेऽथ कौशल्या चापतिस्त्वया ।
 अमी च धर्मकामास्त्रा वक्षिथाः पर्युपासते । त्वदाशामभिकाङ्क्षन् ह्यपणाः फलोहेतुका ।
 तांश्च त्व विफलान कुर्वन् कं नु लोके गमिष्यसि । राजन् संशयिते मोवे परतन्त्रेषु देहिपु ।
 नैव तेऽस्ति परो लोके नापरः पापकर्मण । धर्म्यान् दारान्वरिष्यस्य यस्त्वमिच्छसि जीवितु ।
 स्वजो गन्वानलङ्कारान्तांसांसि विविधानि च । किमर्थमभिसन्त्यज्य परिग्रजसि निष्क्रिय ।
 निपान सर्वभूतानां भूत्वा त्व पावन महत् । आद्यो वनस्यतिर्भूत्वा सोऽन्यस्त्व पर्युपाससे ।
 छादन्ति हस्तिन न्याभे क्रयादा वहवोऽप्युत । वहव क्रिमयश्चैव किं पुनस्त्वामनर्थकं ।
 य इमां कुण्डिकां भिन्द्याद्विविष्टभ्यश्च यो हरत् । वासथापहरेरत्नसिन्धुं कथं ते मानघ भवेत् ।
 यस्त्वयं सर्वमुत्सृज्य धानामुष्टेरनुग्रह । यदाऽनेन धर्मं सर्वं किमिदं ज्ञवभीयते ।
 धानामुष्टिरिदार्थेऽत्र प्रतिज्ञा ते विनश्यति । का चाहं तुव को मे त्व कथं ते मय्यनुग्रह ।
 प्रशाधि धृयिवी राजन्वदि तेऽनुग्रहो भवेत् । प्रासादं शयनं यानं वासांस्तामरणानि च ।
 त्रिया विहीनैरधनैस्त्वकमिवैरकिञ्चनै । धौखिकैः सम्भूतानर्थान् य मन्यजति किन्नु तत् ।
 योऽत्यन्तं प्रतिगृह्णीयाद्यद्य दद्यात्सदैव हि । तयोस्त्वमन्तरं विद्धि त्रेयांस्ताभ्यां क उच्यते ।
 सदैव याचमानेषु तथा दम्भान्त्रितेषु च । रतेषु दक्षिण दत्ता दावाद्याविव दुर्जत ।
 जान्तेवा यथा राजन्नादरध्वैवोपमान्यति । सदैव याचमानो हि तथा ग्रान्यति वै द्विजः ।
 सतां वै ददतोऽत्रश्च लोकेऽस्मिन् प्रकृतिर्भवा । न चेद्राजा भवेद्दत्ता कुत स्युर्वाचकाङ्क्षिण ।
 अत्राद्गृहस्था लोकेऽस्मिन् भिषवस्तत एव च । अत्रात्प्राण प्रभवति अत्रदं प्रापदेा भवेत् ।
 गृहस्थेभ्यो विनिर्मुक्ता गृहस्थानेव भंयिता । प्रभवश्च प्रतिष्ठाश्च दान्ता विन्दन्त आसते ।
 त्यागान्न भित्तुकं विद्यान्न मोएष्याञ्च च याचनात् । अजुम्बु योऽर्थं त्यजति न सुखं विद्धि भिक्षुक ।
 आसक्त मत्तवद्भ्रष्टचित्तोऽस्ति मुक्तवन्धन । मम श्रैवा च मिवे च मवै मुक्ता महीपते ।
 परिग्रजन्ति दानार्थं मुण्डां कापायवामम । सिगा वज्रविधै पाभै मच्चिन्वतो वृयामियं ।
 त्रयोश्च नाम वार्ताञ्च त्यक्त्वा पुत्रान् प्रजन्ति ये । विविष्टभ्यश्च वासद्य प्रतिगृह्णन्त्युद्ग्रह ।
 अनिष्कपाये कापायमीहार्थमिति विद्धि त । धर्मध्वजाना मुण्डानां ह्यतार्थमिति मे मति ।
 कापायैरजिभेद्यैरेर्नान्मुण्डान् जटाधरान् । विभ्रत् माधून् महाराज अथ लोकान् गितेन्द्रिय ।

अग्न्यधियानि गुर्वर्थं ऋतून् सपरुदक्षिणान् । ददात्यहरहः पूर्वं कीं नु धर्मरतसतः । १०
 ॥ अर्जुन उवाच ॥ तत्त्वज्ञो जनको राजा लोकैःस्मिन्निति गीयते । बोध्यस्मिन्नाहसम्पन्नो मा मोहवशमन्वगाः ।
 एवं धर्ममनुकान्तं सदा दानपरैर्नैरैः । अनृशंस्यगुणोपेताः कामक्रोधविचर्षिताः ।
 प्रजानां पालने युक्ता दानमुत्तममाश्रिताः । दृष्टासोकानवास्यामो गुरुद्वेष्टोपचायिनः ।
 देवतातिथिभूतानां निर्व्वन्तं यथाविधि । स्थानमित्तमवास्यामो ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः ।
 इति श्रीमद्भागवते शान्तिपर्व्वणि राजधर्मानुशासनपर्व्वणि अर्जुनवाक्ये अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ वेदाहं तात शास्त्राणि अपराणि पराणि च । उभयं वेदवचनं कुरु कर्म त्यजेति च । ११
 आकुलानि च शास्त्राणि हेतुमिच्छिन्तितानि च । निश्चयस्यैव यो मन्वे वेदाहं तं यथाविधि ।
 तन्तु केवलमस्तन्नो वीरव्रतसमन्वितः । शास्त्रार्थं तन्त्वतो गन्तुमसमर्थः कथञ्चन ।
 शास्त्रार्थसूक्ष्मदर्शी यो धर्मनिश्चयकोविदः । तेनाप्येवं न वाच्याऽहं यदि धर्मं प्रपश्यसि ।
 भ्रातृभ्यामुदमास्याय यदुक्तं वचनं त्वया । न्याय्यं युक्तञ्च कौन्तेय प्रीतोऽहं तेन तेऽर्जुन ।
 युद्धधर्मेषु सर्व्वेषु क्रियाणां नैपुण्येषु च । न त्वया सदृशः कश्चिच्चिपु लोकैषु विद्यते । १२
 धर्मं सुस्मतरं वाच्यं तच्च दुष्मतरं त्वया । धनञ्जय न मे बुद्धिमभिगच्छितुमर्हसि ।
 युद्धशास्त्रविदेव त्वं न दृष्टाः सेवितास्त्वया । सञ्चित्तु विस्तरविदो न तेऽं वेत्सि निश्चयं ।
 तपस्यामोऽर्ध्वधिरिति निश्चयस्त्वैव धोमतां । परं परं ज्ञाय स्वर्थां स्वर्थां नै ज्ञेयसो मतिः ।
 यन्वितन्मन्वे पार्थ न ज्ञायोऽस्ति धनादिति । तच्च ते वर्त्तयिष्यामि यथा नैतन्नधानतः ।
 तपः स्वाध्यायशीला हि दृश्यन्ते धार्थिंस्तु जनाः । अपयस्तपसा युक्ता येऽं लोकाः सनातनाः । १३
 अजातशत्रुवो धीरास्तथाऽन्वे वनव मिनः । अरुणो बहवस्यैव स्वाध्यायेन दिवङ्गताः ।
 उत्तरेण तु पन्थानमार्था विशयनिपघ्नात् । अबुद्धिभं तमस्यज्ञा लोकास्त्वयगवतां गताः ।
 दक्षिणेण तु पन्थानं यं भालन्तं प्रचरन्ते । स्ते क्रियावतां लोका ये स्मरानानि भेजिरे ।
 अनिर्द्दग्ना गतिः सा तु थां प्रपश्यन्ति मोक्षिणः । तस्माद्योगः प्रधानेष्टः स तु दुःखं प्रवेदितुं ।
 अनुपय तु शास्त्राणि कवयः समवस्थिताः । अपोह स्यादपीह स्वात्कारासागदिदृचया । १४
 वेदवादानतिक्रम्य शास्त्राण्यारण्यकानि च । विपात्य कदलीसर्गं सारं ददृशरे न ते ।
 तथैकान्तबुदभेन शरीरे पाशुभैतिके । दृष्ट्वादिपममायुनमात्मानं प्राञ्जिरिङ्गितैः ।
 अपाप्तं षट्पुत्रा सुस्मरनिर्द्दश्यं च तद्भिरा । कर्षधितुपुरस्कारं भूतेषु परिवर्त्तते ।
 कृत्वाशेगोचरं हत्वा मनहृष्यां मिष्टहा च । कर्षवन्तानिमुन्मृश्यायिरासम्पन्नः सुखी ।
 अजिनेयं सुस्मरन्ते मार्गं सङ्गिर्धियेविते । कथमर्थमनर्थान्मभुन सं प्रशंसति । १५
 पूर्व्वशाश्वविदोऽर्थैर्बं जनाः पश्यन्ति भावत । क्रियामु निरता निथं दाने यज्ञे च कर्मणि ।
 भवन्ति यदुरावर्त्तां हेतुमन्तोऽपि पश्यताः । दृष्टपूर्व्वं एता मूडा नैतदस्तीति वादिनः ।
 अष्टनष्टानमन्तारो यन्तारो जनमं वदि । अरन्ति वसुधां हृष्यां वावदूका पश्यन्तुता ।

पार्थ यत्र विज्ञानीमः कक्षान् चातुमिहाहमि । एवं प्राज्ञान् मतश्चापि महतः ज्ञास्ववित्तमान् ।

तपसा महदाप्नोति बुद्ध्या वै विन्दते महत । त्यागेन सुखमाप्नोति सदा कौन्तेय तत्त्वित् ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि युधिष्ठिरवाक्ये जनविश्वोऽध्याये ॥ १६ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तस्मिन्वाक्यान्तरे वक्ता देवस्थानो महातपा । अभिनीततरं वाक्यमित्युवाच युधिष्ठिरं ।

॥ देवस्थान उवाच ॥ यद्वच फाल्गुनेनांक्तं न ज्ञायोऽस्मि धनादिति । अत्र ते वर्त्तयिष्यामि तदेकाग्रमना शृणु ।

अज्ञातवक्षो धर्मेषु कृत्वा च वसुधा जिना । तां जिवा च त्वया राजन् न पणित्यं कुमर्हसि ।

चतुष्पदी हि निःश्रेणी ब्रह्मश्रेया प्रतिष्ठिता । तां क्रमेण महावाक्त्रे यथावञ्जय पार्ष्णिब ।

तस्मात्पार्थ महाथञ्जैर्यज्ञसु बद्धदक्षिणै । स्वाध्याययज्ञा च्यव्यो ज्ञानयज्ञास्तथाऽपरै ।

कर्म्मनिष्ठैश्च बुधेयास्तस्मानिच्छास्य भारत । वैखानमानां कौन्तेय वचनं श्रूयते यथा ।

इदं धनहेतोर्यस्यैस्तस्मानिच्छा गरीयसी । भूयान्दोषो हि बद्धं यस्तं धर्ममुपाश्रयेत् ।

कृत्स्नसु त्रयसंहारं कुर्वन्ति विधिकारणात् । आत्मानं दूषितो बुद्ध्या भूयस्त्वया न बुध्यते ।

अनर्हं यद्दाति न ददाति यदहंति । अर्हानर्हापरिज्ञानात् दानधर्मोऽपि दुष्करः ।

यज्ञाय सृष्टानि धनानि धात्रा यज्ञो दिष्टं पुष्ट्यै रक्षिता च । तस्मात्सर्वं यज्ञ एवोपेयाञ्च धनं ततोऽनन्तरएव कामः ।

यज्ञैरिन्द्रो वि वैधैरजवद्भिर्देवान् सर्वं नत्ययाद्भृगुतेजा । तेनेदं प्राप्य विभ्राजतेऽपौ तस्माद्यज्ञे सर्वमेवोपेयाञ्च ।

महादेव सर्वयज्ञ महात्मा ज्ञात्वात्मानं देवदेवो बभूव । विज्ञात्वाकान् व्याप्य विष्टभ्य कोत्स्य विराजते द्युतिमान् कृत्वा वासा ।

आविष्टितं पार्थिवोऽपौ महत्तच्छ्रद्धा शकं योजयेद्देवराजं । यज्ञे यस्य श्री स्वयं सन्निविष्टा यस्मिन् भाष्यं काञ्चनं सर्वमासीत् ।

हरिद्वजः पार्ष्णिबेन्द्र श्रुतेने यज्ञैरिष्टा पुष्पाम्बोतशोक । श्रद्धा शकं योजयन्मानुष्य संलप्साद्यज्ञे सर्वमेवोपेयाञ्च ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि देवस्थानवाक्ये विश्वतिनेनाऽध्याये ॥ २० ॥

॥ देवस्थान उवाच ॥ अत्रैवोदाहरन्तीमितिहामं पुरातनं । इन्द्रेण सनये षष्ठो यदुवाच त्वहस्यति ।

सन्तोषो वै स्वर्गैतम सन्तोषं परमं सुख । सुष्टेर्षं किञ्चित्पगतं सा सन्त्यक् प्रतिनिष्ठति ।

यदा संहरते कामान् कूर्षोऽङ्गानोव सर्वेश । तदात्मज्योतिरचिरात्स्वात्मज्यैव प्रसीदति ।

न विभेति यदा चायं यदा चास्मान्न विभ्यति । कामदेवो च जयति तदात्मानं प्रपश्यति ।

यदाऽपौ सर्वभूतानां न द्रुहति न काङ्क्षति । कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म सन्त्यते तदा ।

एवं कौन्तेय भूतानि तं तं धर्मं तथा तथा । तदात्मना प्रपश्यन्ति तस्माद्बुधसु भारत ।

अन्ये साम प्रशंसन्ति व्यायाममपरे जना । नैकं न चापरे केचिदुभय च तथाऽपरे ।

यज्ञमेके प्रशंसन्ति सन्यासमपरे जना । दानमेके प्रशंसन्ति केचिथैव प्रतिपद्यं ।

केचिक्वर्षं पणित्यञ्च त्वस्योन्धायन्त आसते । राज्यमेके प्रशंसन्ति प्रजानां परिपालनं ।

हिला च्छित्त्वा च भित्त्वा च केचिदेकान्तग्रीलिनः । एतत्सर्वं समांलोक्य युधानामेव निश्चयः ।
 अद्रोहेणैव भूतानां यो धर्मः स सतां मतः । अद्रोहः सत्यवचनं संविभागे दद्यादम । १०१
 प्रजनं स्त्रेषु दारेषु मार्दवं क्षीरपापलं । एव धर्मं प्रधानेष्टं मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ।
 तस्मादितन्प्रयत्नेन कौन्तेय परिपालय । यो हि राज्ये स्थितः शश्वदगो तुल्यप्रियाप्रियः ।
 चक्षियो यश्चक्षिष्ठागो राजग्राह्यार्थतत्त्ववित् । असाधुनिग्रहरतः साधूनां प्रथहे रतेः ।
 धर्मवर्त्मनि संस्मर्य प्रजा वर्त्तते धर्मतः । पुत्रसंक्रामितश्रीश्च वने वन्येन वर्त्तयन् ।
 विधिना श्रावणेनैव क्षुत्यात्कर्मोपहतञ्चित् । य एव वर्त्तते राजा राजधर्मविनिश्चितः । १०२
 तम्यायश्च परयैव लोकः स्वात्मफलोदयः । निर्व्वाणं हि मुदुष्पापं बह्विष्वस्य मे मतं ।
 एवं धम्ममनुकान्ताः सत्यदानतपःपराः । आनृशंस्यगुणैर्युक्ताः कामक्रोधविवर्जिताः ।
 प्रजानां पालने युक्ता धर्ममुत्तममाश्रिताः । गोब्राह्मणार्थं युध्यन्तः प्राप्ता गतिमनुत्तमाः ।
 एवं रुद्राः श्वमयस्तयादित्याः परन्तप । साध्या राजर्विसहाय्य धर्ममेतं समाश्रिताः ।
 अप्रमत्तास्तान् स्वर्गं प्राप्ताः सुष्ठेः स्वरुमभिः । १०३
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि देवस्थानवाक्ये एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अस्मिन्निवान्तरे वाक्यं पुनरेवाङ्मनोऽब्रवीत् । निर्विबलमनसं ज्येष्ठमिदं भातरमच्युतं ।
 चक्षुर्धर्मज्ञ धर्मज्ञ प्राप्य राज्यं मुदुर्लभं । जित्वा चारीचरश्रेष्ठ तप्यते किं भूयं भवान् ।
 चक्षियाणां महाराज संधामे निधनं मतं । विशिष्टं बह्विर्भ्यैः चक्षुधर्मविधिः स्मृतः ।
 ब्राह्मणानां तपस्यागुः प्रेत्य धर्मविधिः स्मृतः । चक्षियाणाञ्च निधनं संधामे विहितं प्रभो ।
 पाद्मधर्मो महाराजः शस्त्रनित्य इति स्मृतः । बधय भरतश्रेष्ठ काले शस्त्रेण संयुगे ।
 ब्राह्मणस्यापि चित्राजन् चक्षुधर्मो वर्त्तते । प्रसक्तं जीवितं लोके चक्षं हि ब्रह्मसम्भवं ।
 न त्यागी न पुनर्धेना न तपो मनुजेश्वर । चक्षियस्य विधीयन्ते न परस्वापजीवने ।
 स भवान् सर्वधर्मज्ञो धर्मात्मा भरतर्षभ । राजा मनोपो निपुणो लोके हृष्टपरापारः ।
 श्रया भन्तापजं शोकं दंशितो भव कर्मणि । चक्षियस्य विशेषेण सदर्थं वज्रमक्षिभ ।
 जित्वाऽग्निं चक्षुधर्मो प्राप्य राज्यमकण्डकं । विजितात्मा मनुष्येन्द्र यज्ञदानपरो भव । १०४
 इष्टो वै ब्रह्मण पुत्रः चक्षियः कर्मणाऽभवत् । शान्तिनां पापशक्तानां जपान् नवतो भव ।
 तथाप्य धर्मं पूष्यश्च प्रमस्यश्च विग्राह्यते । तनेन्द्रत्वं समापेदे देवानामिति नः श्रुतं ।
 स सं यज्ञैर्भहारज यजन् बह्वदक्षिणैः । ययैवेष्टो मनुष्येन्द्र चिराय त्रिगतश्चर ।
 मा स्वर्गे गते किञ्चिच्छ्रेयसा चक्षियर्षभ । गतास्ते चक्षुधर्मोश्च शरत्पूताः परां गतिं ।
 भवितव्यं तदा तद्य पदुर्लभं भरतर्षभ । दिष्टं हि राजमार्दवं न शक्यमतिवर्त्तितं । १०५
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि अर्जुनवाक्ये द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ स्वमुत्पन्नं बान्धवो मुहाकुरेन पापश्रवः । नावाच किञ्चित्कीरकलतो दीपायनोऽब्रवीत् ।

॥ व्यास उवाच ॥ वीभत्सोऽर्चनं सौम्य सत्यमेतद्युधिष्ठिर । शस्त्रदृष्ट' परो धर्मो स्थिता गार्हस्थ्यमाश्रित'
 स्वधर्मं चर धर्मज्ञ ययाशास्त्र ययाविधि । न हि गार्हस्थ्यमुत्सृज्य तवारण्यं विधीयते ।
 गृहस्थं हि सदा देवा' पितरोऽतिययस्तया । भृत्याद्येवोपजीवन्ति तान् भग्न्न महोपते ।
 तयापि पशवद्यैव भूतानि च जनाधिप । गृहस्थैरेव धार्थ्यन्ते तन्नाच्छ्रेष्ठो गृहस्थस्त्री ।
 सोऽयं चतुर्णामेतेषामश्रमाणां दुराचर' । तं चराच विधिं पार्थ दुश्च' दुर्म्बलेन्द्रियै ।
 वेदज्ञानञ्च ते कृत्स्न तपज्ञाचरित महत । पित्रपैतामहं राज्य धूर्यवद्वाद्गुमर्हसि ।
 तपो यज्ञ' चमा विद्या भैक्षमिन्द्रियमथय । ध्यानमेकान्तमीलन तुष्टिर्ज्ञानञ्च शक्ति' ।
 ब्राह्मणानां महाराज चेष्टा मंसिद्धिकारिका । चत्त्रियाणानु वच्छामि तवापि विदितं पुन' ।
 यज्ञो विद्या समुत्पानममन्तोप' श्रिय प्रति । दण्डधारणमुयत् प्रजाना पङ्गपालन ।
 वेदज्ञान तया कृत्स्न तप' सुचरित तया । ऋविणोपार्जन भूरि पात्रे च प्रतिपादनं ।
 रतानि राज्ञां कर्माणि सुप्रतानि विद्यास्यते । दम लोकममुञ्चैव साधयन्तीति न श्रुतं ।
 रथां ज्ञायन्तु कौन्तेय दण्डधारणमुच्यते । बलं हि चक्षिये नित्य वसे दण्ड' समाहित ।
 रताद्येष्टा' चत्त्रियाणां राजन् मंसिद्धिकारिका' । श्रपि गायामिमाद्यैव दृहस्यतिरगायत ।
 भूमिमेतौ निगिरति सप्यौ विलययानि च । राज'नं चाविरोद्धारं ब्राह्मणं चाप्रवामिनं ।
 सुदुश्चक्षुषि राजर्धि' श्रूयते दण्डधारणात् । प्राप्तवान्गर्मां सिद्धि दच' प्रपेतोषा यया ।
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ भगवन् कर्मणा केन सुयुक्तो वसुधाधिप' । ससिद्धि परमा प्राप्त' श्राद्धमिच्छामि त नृप ।
 ॥ व्यास उवाच ॥ श्रवाणुदाहरन्मीमितिहासं पुगातन । शङ्ख'स्य लिखितश्चास्मा भ्रातरौ शसितव्रतो ।
 तयोरावसयावास्तां गमलीयौ प्रथक प्रथक । नित्य पुष्पफलैर्द्वैतपैतौ वाज्रदामनु ।
 तत' कदाचिमिखित' शङ्ख'स्याश्रममागत । यदृच्छ्याऽय शङ्खे'ऽपि निश्चान्तोऽभवदाश्रमात् ।
 सोऽभिगम्याश्रम भ्रातु शङ्ख'स्य लिखितस्तदा । फलानि पातयामास सन्दक परिणतान्युत ।
 श्रभ्युपादाय विसृज्यो भवयामास स द्विज । तस्मिन् भवयत्येव शङ्खे'ऽप्याश्रममागत ।
 भवयन्तनु तं दृष्ट्वा शङ्खे' भ्रातृगमत्रवीत् । कुत' फलान्यवाप्तानि हेतुना केन खादसि ।
 सोऽब्रवीद्भ्रातरं व्येऽमुपप्लव्याभिवाद्य च । इत एव गृहीतानि मयेति प्रहसन्निव ।
 तमब्रवीत्तया शङ्ख'स्त्रीत्रोपसम्भित' । क्षेय तया कृतमिदं फलान्याददता स्वय ।
 गच्छ राज्ञानमामाद्य स्वकर्म कथयस्व वै । अदत्तादानमेव हि कृत पार्थिवमन्तम ।
 क्षेत्र मा त्वं विदिता च स्वधर्ममनुपालयन् । शीघ्र धारय पौरुख मम दण्डं नराधिप ।
 इत्युक्तमस्य वचनात्सुदुश्च स नराधिप । अभ्यमच्छन्महामागो लिखित' शसितव्रत ।
 सुयुक्तस्त्वन्पालोभ्य शुला लिखितमागतं । श्रभ्याच्छत्तहामाद्य' पश्यामेव जनैश्चर ।
 तमब्रवीत्समागतस्य स राजा धर्मवित्तम । किमागमनमाचञ्च भगवन् कृतमेव तत् ।
 एवमुक्त' स विप्रपिं सुयुक्तमिदमब्रवीत् । प्रतिश्रुत्य करिष्येति शुला तत्कतुमर्हसि ।

११३
११४
११५
११६
११७
११८
११९
१२०

अग्निष्टथानि गुह्या फलानि मनुजर्षभ । भक्तितानि महाराज तत्र मा प्राधि मा चिर ।
 ॥ सुदुघ उवाच ॥ प्रमाण चेन्मतो राजा भवतो दण्डधारणे । अनुज्ञायामपि तथा हेतु स्याद्वाङ्मण्यर्षभ ।
 स भवानभ्यनुज्ञात शुचिकर्मो महाव्रत । ब्रुहि कामानतोऽन्यास्व करिष्यामि हि ते वच ।
 ॥ व्यास उवाच ॥ सप्लन्धमानो ब्रह्मार्थि पायिवेन महात्मना । नान्य स वरयामास तस्माद्दण्डादृते वर । १५
 तत स श्रुतिवीर्यो लिखितस्य महात्मनः । करौ प्रच्छेदयामास धृतदण्डो जगाम स ।
 स गत्वा भ्रातर शङ्खमार्त्तं रूपोऽब्रवीदिदम् । धृतदण्डस्य दुर्वृद्धैर्भवांस्तत्त्वन्तुमर्हसि ।
 ॥ शङ्ख उवाच ॥ न क्लृप्ये तव धर्मज्ञानं ल दूषयसे मम । धर्मन्ते तु व्यतिक्रान्तस्ततस्ते निवृत्ति कृता ।
 स गत्वा वाङ्मदः शीघ्र तर्पयस्व यथाविधि । देवानृषीन् पितृशैव मा चाधर्मं मन कृया ।
 तस्य तदचन श्रुत्वा शङ्खस्य लिखितस्तदा । श्रवणाद्वापगा पुण्यामुदकार्थं प्रचक्रमे । १६
 प्रादुरात्मा ततस्तस्य करौ जलजसन्निभौ । तत स विस्मितो भ्रातुर्दर्शयामास तौ करौ ।
 ततस्तमत्रवो ऋह्वस्तपभेद कृत मया । मा च तत्र विगद्वाऽभूद्दैवमत्र विधीयते ।
 ॥ लिखित उवाच ॥ किं नु नाह त्वया पूत पृथ्वीमेव महाद्युते । यस्य ते तपसो बौधैर्मोदृश द्विजसत्तम ।
 ॥ शङ्ख उवाच ॥ एवमेतन्मया कार्यं नाह दण्डधरस्तत्र । स च पूतो नरपतिस्त्वज्ञापि पितृभिक्षुह ।
 ॥ व्यास उवाच ॥ स राजा पाण्डवश्रेष्ठ श्रेयानेतेन कर्मणा । प्राप्नोत्वान्यरमा विद्धि दृच प्रचित्तो यथा । १७
 स्य धर्मं चक्षियाणा प्रजाना परिपालन । उत्पथोऽन्यो महाराज मा स शोके मन कृया ।
 भ्रातुरस्य हित वाक्यं शृणु धर्मज्ञ सत्तम । दण्ड एव हि राजिन्द्र क्षत्रधर्मो न मुण्डन ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि व्यासर्षभे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ पुनरेव महर्षिस्त कृष्णद्वैपायनो मुनि । अज्ञातश्च कौन्तेयमिदं वचनमब्रवीत् ।
 श्रष्टे वसता तात भ्रादृणा ते मनस्विना । मनोरथा महाराज चेत्तवात्मन् युधिष्ठिर । १८
 तानिमे भरतश्रेष्ठ प्राप्नुवन्तु महाराया । प्रप्राधि श्रुतिवो पार्थ श्रुत्यातिरिव नाङ्गय ।
 श्रष्टे दु खवसतिरनुभूता तपस्विनि । दु खत्यान्ते मरव्यापं मुखान्यनुभवन्तु वै ।
 धर्ममर्थस्य कामस्य भ्रादृभिः सह भारत । अनुभूय तत पश्यान्प्रत्याताऽसि विश्राप्यते ।
 श्रुतिनास्य पितृणाञ्च देवताणाञ्च भारत । आनृष्यं शस्त्रं कैन्तेय तत्सर्वंश्च करिष्यसि ।
 सधर्मैधाश्रमेधाभ्या एजस्य कुहनन्दन । तत पश्यान्महाराज गमिष्यसि परा गतिं ।
 भ्रादृय सन्धान् ब्रह्मिन् मद्योज्य ब्रह्मदक्षिणे । सम्प्राप्तं कौन्तिमतुना पाण्डवेय भविष्यसि । १९
 विदते पुरयथाप वेचनं कुहसत्तम । शृणुष्वैवं यथा कुन्तेय धर्मोऽश्रुते नृप ।
 आदाय सन्धान् विपद्यस्य युधिष्ठिर । समानधर्मं कुमता म्यापयन्ति नरेभ्यः ।
 देवदत्तप्रतोषो यो दण्ड्युत्पद्यते नृप । मारुता मुद्धिमात्याय पुज्यते नैमसा हि स ।
 आदाय बलिपद्माय यो राष्ट्रं नाभिरुचति । प्रतिव्यदति तत्पापं चतुर्धाग्नेन भूमिप ।
 निषेधं च यथा तिष्ठ धर्मोऽथ्यते नृप । निषेधात् धर्मं शारणाणामनुदध्ययते नृप । २०

कामक्रोधावनादृत्य पितेव समदर्शनः । शास्त्रज्ञां बुद्धिमास्थाय युज्यते नैनसा हि सः ।

दैवेनाभ्याहृतो राजा कर्मकाले महाद्युते । न साधयति यत्कर्म न तत्राडरतिकर्म ।

तरसा बुद्धिपूर्व्वं वा निगच्छा एव शत्रवः । पापैः सह न सन्ध्याद्वाङ्गं पुण्यञ्च कारयेत् ।

शूराश्चाथ्याश्च सत्कार्या विदांसश्च युधिष्ठिर । गोमिनो धनिनश्चैव परिपाल्या विशेषतः ।

यवहारेषु धर्मेषु योक्तव्याश्च वज्रसुताः । गणयुक्तेऽपि नैकस्मिन्विश्रमेत विचक्षणः ।

अरचिता दुर्विनीतो मानो सन्धोऽभ्यस्यकः । रनसा युज्यते राजा दुर्दान्त इति चाच्यते ।

येऽरक्ष्यमाणा होयन्ते दैवेनाभ्याहता नृप । तस्करैश्चापि मृद्यन्ते सर्व्वे तद्राजकिल्बिष ।

सुमन्तितं सुनीतञ्च सर्व्वतद्योपपादिते । पौरुषे कर्मणि कृते नास्त्वधर्मा युधिष्ठिर ।

विच्छिद्यन्ते समारम्भाः सिध्यन्ते चापि दैवतः । कृते पुरुषकारे तु नैनः स्मृतिरित्यथिवं ।

अत्र ते राजशार्दूल वत्तयिष्ये कथामिमां । यदृक्तं पूर्व्वराजपैर्हृद्यपीवस पाण्डव ।

श्रवन् हुता हतस्याजौ शूरस्याक्रिष्टकर्मणः । असहायस्य सङ्गामे निर्जितस्य युधिष्ठिर ।

यत्कर्म वै निग्रहे शत्रवणां योग्यञ्चतः पालने मानवानां । कृत्वा कर्म प्राप्य कीर्त्तिं स युद्धाद्वाजिपीवो मोदते स्वर्गलोके ।

सन्ध्यात्मा समरेधाततापी शस्त्रैर्गिजेो दस्युभिर्व्वधमानः । अशपीवः कर्मशीलो महात्मा संसिद्धार्यो मोदते स्वर्गलोके ।

धनुर्धूपो रसना ज्या शरः सुकृ श्रवः खड्गो रुधिरं यत्र चाज्यं । रयो वेदो कामजो युद्धमभिद्यातुर्होचं चतुरो वाजिसुख्याः ।

कृत्वा तस्मिन्निजवक्रावयारीन्पापान्मृता राजसिंहसारस्वी । प्राणान् कृत्वा चावश्ये रणे स वाजिपीवो मोदते देवलोके ।

राष्ट्रे रचन्बुद्धिपूर्व्वं नयेन सन्ध्यात्मा यज्ञशीलो महात्मा । सर्व्वलोकान्याय्य कीर्त्तो मनस्वो वाजिपीवो मोदते देवलोके ।
देवो सिद्धिः मानुषी इण्डनीतिं योगन्यायैः पालयित्वा महीञ्च । तस्माद्राजा धर्मशीलो महात्मा वाजिपीवो मोदते देवलोके ।

विदास्त्यामी अद्धानः कृतज्ञस्त्यजा लोकं मानुष कर्म कृत्वा । मेधाविना विदुषां सभतानां तनुव्यां लोकमाक्रन्त्य राजा ।
सम्यग्वेदान् प्राप्य शास्त्राण्यधीत्य सम्यगान्यैः पालयित्वा महात्मा । चातुर्वर्ण्यं स्थापयित्वा स्वधर्मं वाजिपीवो मोदते देवलोके ।

जित्वा सङ्गामान्पालयित्वा प्रजाश्च सोमपीला तर्पयित्वा द्विजाग्रान् । दुःखा दण्डं धारयित्वा प्रजानां युद्धे क्षीणे मोदते देवलोके ।

दृक्तं यस्य प्राघनीघं मनुष्याः सन्तो विदांसश्चैह्यन्तर्हणोयं । स्वर्गं जित्वा वीरलोकानवाप्य सिद्धिं प्राप्तः पुण्यकीर्त्तिं र्माहात्मा ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि राजधर्मानुशासनपर्व्वणि व्यासवाक्ये चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ हैपायनवचः श्रुत्वा कृपिते च धनञ्जये । व्यासमामञ्च कौन्तेयः प्रत्युवाच युधिष्ठिरः ।

युधिष्ठिर उवाच ॥ न पार्थिवमिदं राज्यं न भोगाद्य प्रयत्निधाः । प्रोषयन्ति मनो भेद्य ज्ञानो मां हन्धयत्ययं ।

श्रुत्वा वीरविहीनानामपुत्राणाञ्च योषिताः । परिदेवयमानानां शान्तिं नोपलभे मुने ।

इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं व्यासो योगविदान्वरः । युधिष्ठिरं महाप्राज्ञो धर्मज्ञो वेदपारंगः ।

२५१

व्यास उवाच ॥ न कर्मणा लभ्यते चैज्यमा वा नाप्यसि दाता पुरुषस्य कश्चित् । पर्याययोगादिहिते विधात्रा कालेन सर्वं लभते मनुज्यः ।

न युद्धिशास्त्राध्ययनेन शक्यं प्राप्तुं विघ्नैर् मनुजैरकाले । मूर्खैऽपि चाप्नोति कदाचिदर्थान् काला हि कार्यं प्रति निर्विघ्नैः ।

नाभूतिकालेषु पानं ददन्ति शिष्यानि मन्त्राद्य तथैषधानि । तान्येव कालेन समाहितानि सिद्ध्यन्ति वर्द्धन्ति च भूतिकानि ।

कालेन शीघ्राः प्रवहन्ति वाताः कालेन दृष्टिज्जलदानुपैति । कालेन पद्मात्पुलवञ्जलञ्च कालेन पुष्यन्ति नगा वनेषु ।

कालेन कृष्णाश्च मिताश्च राव्यः कालेन चन्द्रः प्रतिपूर्णविम्बः । नाकालतः पुष्यफलं द्रुमाणां नाकालवेगाः सरिता वहन्ति ।

२५२

नाकालमत्ताः सगपत्रगाश्च भृगुदिपाः शैलमृगाश्च लोके । नाकालतः स्त्रीषु भवन्ति गर्भा नादान्यकाले गिरिरेण्यवर्थाः ।

नाकालतो घियते जायते वा नाकालतो व्याहरते च बालः । ना कालतो धावनमभ्युपैति नाकालतो रोहति वीजमुत्रे । नाकालतो भानुर्हपैति योगे नाकालतोऽन्तं गिरिमभ्युपैति । नाकालतो क्षीयते वर्द्धते च चन्द्रः समुद्रोऽपि महोर्मिमाली ।

अथायुदाहरन्कोममितिहामं पुरातनं । गीते राज्ञा भेनजिता दुःखान्तं युधिष्ठिर ।

सर्वानिवैव पर्यायो मर्त्यान् स्पृशति दुःसहः । कालेन परिपका हि विद्यते सर्वपरिधाः ।

२५३

यन्निमित्तं भवेच्छैकशासो वा दुःखमूर्च्छितः । आयासो वाऽपि दन्मूलनदेकाङ्गमपि त्यजेत् ।

सुखं वा यदि वा दुःखं प्रियं वा यदि वाऽप्रियं । प्राप्तं प्राप्तमुपासीत हृदयेनापगजित् ।

ईयदयङ्ग दागणां पुद्गाणामचरन् प्रियं । ततो ज्ञाप्यमि कं कस्य केन वा कयमेव च ।

ये च मूढतमा लोके ये च बुद्धेः परङ्गताः । त एव सुखमेधने मथम क्रियते जन ।

दत्त्यन्वोन्महाप्राज्ञो बुधिष्ठिर स मेनजित् । पगपरशो लोकस्य धर्मविसुखदुःखवित् ।

पग्दु सेन यो दुःखो न स जातु सुखो भवेत् । दुःखानां हि लघो नानि जायते ह्यपरात्परं ।

मुखञ्च दुःखञ्च भवामभौ च लाभालाभौ मरणं क्षीवितञ्च । पर्यायत, सर्वमवाप्नुवन्ति तस्माद्धीरो नैव हृष्यन्
श्रेयिन् ।

दीवां राक्षं संयुगे दुष्टमाड्यैर्गं राज्ये दण्डनीत्याञ्च सम्यक् । वित्तत्यागो दक्षिणानाञ्च यज्ञे सम्यक् ज्ञानं पावना
नीति विद्यात् ।

रचन् राष्ट्रं बुद्धिपूर्व्व नयेन संन्यक्तात्मा यज्ञमीलो महात्मा । सर्वलोकांश्च धर्मदृष्ट्या चरन्त्यापूर्व्वं देहान्मादते दे
वलोके ।

जित्वा संघामान्पालयित्वा च राष्ट्रं सोमं पीत्वा वर्द्धयित्वा प्रजाय । युत्या दण्ड धारयित्वा प्रजानां युद्धे क्षीणे मो
दते देवलोके ।

सम्यग्देवान् प्राप्य शास्त्राण्यधीत्य सम्यगार्थं पालयित्वा च राजा । चातुर्वर्त्यं स्थापयित्वा स्वधर्मं पूतात्मा वै मोदते
देवलोके ।

यद्य वृत्तं न मन्यन्ति स्वर्गस्वर्गापि मानवाः । पौरजानपदामात्यांश्च राजा राजधत्तमः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मोक्तशासनपर्वणि मेनजिदुपाख्यान पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अस्मिन्नेव प्रकरणे धनञ्जयमुदारधी । अभिनोततरुं वाक्यमित्युवाच बुधिष्ठिरः ।

यदेतन्मन्ये पायं न ज्ञायोऽस्ति धनादिति । न स्वर्गो न सुखं नार्थो निर्हूनयेति तन्मया ।

स्वाध्याययज्ञशर्मिष्ठा दृश्यन्ते बहवो जनाः । तेषोरताञ्च मुनयो येषां लोकाः सनातनाः ।

श्रेयोणां समय ग्रह्ये च नृत्ति धनञ्जय । अश्रिता, सर्वधर्मज्ञा देवान्मान द्वाङ्गणान्दुः ।

स्वाध्यायनिष्ठान्श्च श्रेयोन् ज्ञाननिष्ठास्तयाऽपरान् । बुध्या मत्तं चापि धर्मनिष्ठान्धनञ्जय ।

ज्ञाननिष्ठेषु कार्येण प्रतिष्ठापानि पाण्डव । वैद्यःनसनां वचनं यया मे विदितं प्रभो ।

अज्ञाञ्च प्रदयथैव मिकनाथैव भारत । अरुणा, केनयथैव स्वाध्यायेन दिवङ्गताः ।

अवायैनानि कर्माणि वेदोक्तानि धनञ्जय । दानमध्ययनं यज्ञो नियमश्चैव दुर्ग्रहः ।

दक्षिणेन च पन्थानमर्थस्यो ये दिवं गताः । स्तान् क्रियावतां लोकानुक्रान्तु पूर्व्वमयहः ।

उत्तरेण तु पन्थानं नियमार्थं प्रपश्यमि । स्तेनोपास्यगर्माप्रेति सनीपात्यगर्मं मुञ्चं ।

ततोत्तरा गतिं पार्थ प्रशंसन्ति पुराविद् । सनीपात्यगर्माप्रेति सनीपात्यगर्मं मुञ्चं ।

तुष्टेर्न किञ्चित्परमं सा सम्यक् प्रतिनिष्ठति । क्रोधहर्षविनीतस्य सततं सिद्धिरुत्तमा ।

अवापुदाहरन्तीमा गाया गीता ययातिना । याभिः प्रत्याहरत्कामान् क्रुर्मोऽङ्गानीव सर्व्वगः । ०८०
 यदा चाद्यं न विभेति यदा चास्मान्न विभ्यति । यदा नेच्छति न देष्टि ब्रह्म सम्पद्यते तदा ।
 यदा न भावं कुर्वते सर्व्वभूतेषु पापकं । कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म सम्पद्यते तदा ।
 विनीतमानमोहस्य बद्धमङ्गविवर्जितः । तदात्मज्योतिषः साधोर्निर्वाणमुपपद्यते ।
 इदन्नु ष्टुणु मे पार्थ ब्रुवतः संयतेन्द्रियः । धर्ममन्ये वृत्तमन्ये धनमोहन्ति चापरे ।
 धनहेतोर्व्यं ईहेत तस्थानी हा गरीयषी । भूयान्दोषो हि वित्तस्य यद्य धर्मस्तदाश्रयः । ०८१
 प्रत्यक्षमनुपश्याम त्वमपि द्रष्टुमर्हसि । वर्ज्जनं वर्ज्जनीयानामोहमानेन दुष्करं ।
 ये वित्तमभियद्यन्ते सम्यक् तेषु दुर्लभं । द्रुह्यत प्रैति तन्नाडः प्रतिकूलं यथातथं ।
 यस्तु सन्निवृत्तः स्याद्दीतशोकभयो नरः । अल्पेन ह्यपितो द्रुह्यन् भ्रूणहत्यां न बुध्यते ।
 दुष्यन्त्याददतो भृत्या नित्यं दस्युभयादिव । दुर्लभं च धनं प्राप्य भृशं दत्त्वाऽनुतथते ।
 अघनः कस्य किं वाच्या विमुक्तः सर्व्वगः सुखी । देवसमुपगृह्यैव धनेन न सुखी भवेत् । ०८२
 तत्र गाथां यज्ञगीतां कीर्त्तयन्ति पुराविदः । ययोमपाश्रितां लोके यज्ञसंस्तरकारिकां ।
 यज्ञाय सृष्टानि धनानि धात्वा यज्ञाय सृष्टः पुरुषो रचिताः च । तस्मात्सर्व्वं यज्ञ रचोपयोज्यं धनं न कामाय हितं
 प्रशस्तं ।
 रतत्स्वार्थं च कैनेत्य धनं धनवताम्बर । धाता ददाति मर्त्येभ्यः यज्ञार्थमिति विद्धि तत् ।
 तस्माद्बुध्यन्ति पुरुषा न हि तत्कस्यचित्तु भुवं । अहधानस्ततो लोके दद्याच्चैव येजेत च ।
 लभ्यथ त्यागमेवाङ्गं भोगं न च मद्भयं । तस्य किं सञ्जयेनार्थः कार्य्यं ज्यायसि तिष्ठति । ०८३
 ये स्वधर्मादपेतेभ्यः प्रयच्छन्त्यन्यसुहृदयः । शतं वर्षाणि ते प्रेत्य पुरीषं भुञ्जते जनाः ।
 अनर्हन्ति यद्ददाति न ददाति यदहर्ति । अर्हानर्हापरिग्रानाहानधर्मोऽपि दुष्करः ।
 सत्यानामपि वित्तानां धोह्यैः दावतिक्रमैः । अपाचे प्रतिपत्तस्य पाचे चाप्रतिपादनं ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि राजधर्मानुशासनपर्व्वणि युधिष्ठिरवाक्ये षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अभिमन्यो हते वाले द्रौपद्यालनयेषु च । छष्टेषु विराटे च द्रुपदे च महीपते ।
 वदुषेणे च धर्मज्ञे छष्टकेतौ च पार्थिवे । तयाऽप्येषु नरेऽप्येतेषु नानादेशेषु संयुगे । ०८४
 न च मुद्यति मां शोको ज्ञातिघातिगमाहुरं । राज्यकामुकमत्युषं स्ववशोऽप्येदकारिणं ।
 यथाहो श्रीदमनेन मया वै परिवर्त्तितं । ममया राज्यमुत्थेन गाङ्गेया युधि पातितः ।
 यदा क्षेमं विपुञ्जन्तमपश्यं पार्थसायकैः । कल्पमानं यथा वशैः प्रेक्ष्यमाणं शिखण्डिना ।
 जीषं भिरमिव शीघ्रनरमिहं पितामहं । कीर्त्त्यमाणं गरुर्हीतिर्दृष्टुं मे व्यथितं मनः ।
 प्राङ्मुखं भीदमानस रथे पररयाङ्गं । पूर्णमांस यथा प्रैभं तदा मे कर्मलोऽभवत् । ०८५
 य मशालधन्व्याणित्योऽपयामास भागवं । भङ्गन्यहानि कैरव्यः कुरुक्षेत्रे महागृधे ।
 ममेतं पार्थिवं चापं धारणस्तं नदीगुप्तः । कन्याधर्माश्च यदीरा रथेनेकेन संयुगे ।

येन चोपायुधो राजा चक्रवर्ती दुरासदः । दग्धयास्त्रप्रतापेन स मया युधि धातितः ।
स्वयं मृत्युं रक्षमाणः पाश्चात्स्वं यः शिखण्डिनं । न वाणैः पातयामास सोऽर्जुनेन निपातितः ।

यदेनं पतितं भूमावपग्न्यं रुधिरौचितं । तदैवाविशदत्युयो ज्वरो मां मुनिवत्तम ।
येन संवर्द्धिता याला येन स्र परिरक्षिताः । स मया राज्यलुब्धेन पापेन गुरुधातिना ।

अन्यकालस्य राज्यस्य कृते मूढेन धातितः । आचार्य्यस्य महेश्वासः सर्वपार्थिवपूजितः ।
अभिमन्यु रथे मित्या पापेनोक्तः सुतं प्रति । तन्मे दहति गात्राणि यन्मां गुरुभापत ।

सत्यमाख्याहि राजंस्त्वं यदि जीवति मे सुतः । सत्यमामर्षयन्विप्रो मयि तत्परिपृष्टवान् ।
कुञ्जरञ्चान्तरं कृत्वा मित्योपचरितं मया । सुभ्रं राज्यलुब्धेन पापेन गुरुधातिना ।

सत्यकञ्चुकमुन्मथ्य मया स गुरुराहवे । अन्वत्यामा हत इति मयोक्तः कुञ्जरे हते ।
काष्ठाकान्नु गमित्यामि कृत्वा कर्म सुदुष्करं । अघातयञ्च यत्कर्णं समरेव्यपलायिनं ।

ज्येष्ठं भ्रातरमत्युघं कौ भक्तः पापकृत्तमः । अभिमन्युञ्च यद्दालं जातं मिहमिवाद्रिपु ।
प्रावेशयमहं लुब्धो वाहिनी द्रोणपालितां । तदा प्रथति धीमत्सुं न शक्नोमि निरीक्षितुं ।

अप्यञ्च पुण्डरीकाक्षं किन्विपरो भूष्णहा यया । द्रौपदीं चापि दुःखार्तां पञ्चपुत्रैर्विनाकृतां ।
शोचामि पृथिवीं हीनाम्बुज्जमिः पर्वतैरिव । सोऽहमागस्करः पापः पृथिवीनामकारकः ।

आमीन एवमेवेदं शोपयिथ्ये कलेवरं । प्रायोपविष्टं जानीध्वनय मां गुरुधातिनं ।
जातिध्वन्यास्त्रपि यथा न भवेयं कुलान्तरत् । न भोक्ष्ये न च पानीयमुपभोक्ष्ये कथञ्चन ।

शोपयिथ्ये प्रियान् ब्राह्मणानिहस्योऽहं तपोधन । यथेष्टं गम्यतां काममनुजाने प्रसाद्य व ।
सर्वे मामनुजानीत त्यक्त्यामीदं कलेवरं ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तमेवं वादिनं पार्थं बन्धुशोकेन विह्वलं । मैत्रिमित्यमवीक्षणो निगृह्य मुनिवत्तमः ।

॥ व्यास उवाच ॥ अतिवैलं महाराज न शोकं कर्तुमर्हसि । पुनरुक्तनु वक्ष्यामि दिष्टमेतदिति प्रभो ।

संयोगा विप्रयोगान्ता क्षातानां प्राणिनां भुवाः । बुधुदा इव तोयेषु भवन्ति न भवन्ति च ।
सर्वे चयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः । संयोगा विप्रयोगान्ता मरणानां हि जीवितं ।

सुखं दुःखान्तमालयं दाह्यं दुःखं सुखादयं । भूतः श्रीर्हीष्टेतिः कीर्तिर्देवं वमति नालभे ।
नालं सुखाय सुहृदो नालं दुःखाय भ्रवत् । न च प्रज्ञाऽलमर्थेभ्यो न सुखेभ्यो क्षान्त्यनं ।

यथा सृष्टोऽसि कौन्तेय धात्रा कर्मसु तत्कुरु । अत एव हि सिद्धासौ नेमस्तं कर्मणां नृप ।
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधन्मानुशासनपर्वणि व्यासवाक्ये सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ शान्तिशोकामितत्रस्य प्राणान्भुत्सिष्टवतः । ज्येष्ठस्य पाण्डुपुत्रस्य व्यासः शोकमपानुदत् ।

॥ व्यास उवाच ॥ अत्रासुंदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । अगतगीतं नरव्याघ्र तन्निर्वाधं युधिष्ठिर ।

अस्मानं प्राङ्गलं प्राशं वैदेहेऽनेका नृप । संशयं परिपश्यन् दुःखमोकमनन्वितः ।

॥ जनक उवाच ॥ आगमे यदि वाऽपार्थे शान्तीनां इद्विषस्य च । नरेण प्रतिपत्तयं कृत्याणं कथमिच्छता ।

एवमेव मनुष्याणां सुखदुःखे नरर्यभ । नौपधानि न मन्त्राद्य न होमा न पुनर्क्षपाः ।
 चायन्ते मृत्युनेपितं जरया चापि मनवं । यथा काष्ठञ्च काष्ठञ्च ममेयातां महोदधौ ।
 समेत्य च व्यपेयातां तदद्भूतसमागमः । ये चैव पुरुषाः स्त्रीभिर्गीतवाधैरुपस्थिताः ।
 ये चानायाः परान्नादाः कालक्षेपु समक्रिय । मातापितृसहस्राणि पुत्रदारशतानि च ।
 संसारेष्वनुभूतानि कस्य ते कस्य वा वयं । नैवास्य कश्चिद्भविता नार्यं भवति कस्यचित् ।
 पथि सद्गतमेवेदं दारबन्धुसुहृद्जनैः । काश्चि कच गमिष्यामि को त्वहं किमिह स्थितः ।
 कष्मात्किमनुशोचेष्यमित्येवं स्थापयेन्ननः । श्रित्ये प्रियसंवाधे संसारे चक्रवद्गतौ ।
 पथि सद्गतमेवैतद्गता माता पिता सखा । न दृष्टपूर्वं प्रत्यहं परलोकं विदुर्बुधाः ।
 आगमांस्त्वनतिक्रम्य अद्भूतार्थं सुभूयता । कुर्वीत पितृदैवत्वं धर्म्याणि च समाचरेत् ।
 यजेच विदाश्विधिवस्त्रिवर्गं चायुपाचरेत् । सन्निज्जन्मगदिदं गभीरे कालसागरे ।
 जराभृत्युमदाग्रे न कश्चिदवबुध्यते । आयुर्बेदमधीयानाः केवलं सपरिग्रहाः ।
 दृश्यन्ते बहवो वैद्या व्याधिभिः समभियुताः । ते पितृन् कथायांश्च स्पर्षोपि विविधानि च ।
 न मृत्युमतिवर्तन्ते वेलामिव महोदधि । रमायनविदस्यैव सुप्रयुक्तरसायनाः ।
 दृश्यन्ते जरया भग्ना नगा नागैरिवोत्तमैः । तथैव तपसोपिताः स्वाध्यायाभ्यसने रताः ।
 दातारौ यज्ञशोलाश्च न तरन्ति जरान्तकौ । न ह्यहानि निवर्तन्ते न भासा न पुनः समाः ।
 ज्ञातानां सर्वभूतानां न पचा न पुनः स्याः । सोऽयं विपुलमध्वनि कालेन प्रवमभ्रुवः ।
 नरोऽवग्रः समभ्येति सर्वभूतनिषेवितं । देहो वा जीवतोऽत्येति जीवो वाऽत्येति देहतः ।
 पथि सद्गतमेवेदं दारैरन्यैश्च बन्धुभिः । नायमत्यन्तसंवाधो सभ्यते जातु केनचित् ।
 अपि स्नेन शरीरेण किमुतान्येन केनचित् । कानु तेऽद्य पिता राजन् कानु तेऽद्य पितामहाः ।
 न त्वं पश्यसि तानश्च न त्वां पश्यन्ति तेऽनघ । न चैव पुरुषो द्रष्टा स्वर्गस्य नरकस्य च ।
 आगमस्य सताश्चलुर्गृपते तमिहाचर । चरितप्रद्वेष्यो हि प्रजायेत यजेत च ।
 पितृदेवमनुष्याणामानुष्यादनसूयकः ।

८००

८०१

८०२

८०३

स यज्ञशोक्तः प्रजने निर्विष्टः भाग्नद्रव्यचारी प्रविविक्तचतु । आराधयेत् स्वर्गमिमञ्च लोकं परश्च मुक्ता हृदयगन्दीकं ।
 समं हि धर्मं चरतो नृपस्य द्रव्याणि चाभ्याहरतो यथावत् । प्रवृत्तधर्मस्य यशोऽभिवर्द्धते सर्वेषु लोकेषु चराचरेषु ।
 इत्येवमाज्ञाय विदेहराजो वाक्यं समग्रं परिपूर्णं हेतु । अग्नानमामद्य विशुद्धबुद्धिर्थायै गृह्ये स्वं प्रतिमान्नाशकं ।
 तथा लमप्यच्युत मुञ्च भोक्तुमिच्छ शक्रोपम हर्षमेहि । चाज्ञेः धर्मोऽस्य मही जिता ते तां भुङ्क्तुन्तोमुत माऽवमंस्या ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि व्याघवाक्ये अष्टाविंशोऽध्यायः ॥-२८ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अथाहरति राजेन्द्र धर्मपुत्रे युधिष्ठिरे । शुद्धाकिंभा इषोकेऽगममयायत पाण्डव ।
 ॥ अर्जुन उवाच ॥ ज्ञातिशोकाभिसन्तोषो धर्मपुत्रः परन्तपः । एष भोकार्षेवेमप्राश्रयात्वावय माधव ।
 सर्वे स्म ते संशयिताः पुनरेव जनाहंन । अथ शोकं मयाकरो मयायितुमर्षसि ।

८०४

८०५

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्तस्तु गोविन्दा विजयेन महात्मना । पर्थवर्षत राज नं पुण्डरीकेक्षणेऽप्युत ।
 अनतिक्रमणीयो हि धर्मराजस्य केशव । वाढ्यात्प्रभृति गोविन्द प्रीत्या चाभ्यधिकीऽर्जुनात् ।
 मम्युदह्य महावाङ्मुञ्जं चन्दनभूपितं । शैलसुलोपमं शैरिखाचाभिविनोदयन् ।
 प्रुष्टुमिव वदनं तस्य सुदृष्टं चारुलोचन । व्याकोशमिव विस्मष्टं पद्म सूर्य्यं ह्योदिते ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ मा कृष्या पुरुषय्यात्र शोक त्वं गात्रशोषणं । न हि ते सुष्ठमा भूयो ये हताऽग्नि रणजिरे । ६०

सुप्रसन्ना यथा लाभा वितया प्रतिबोधने । एव ते क्षत्रिया राजन् ये व्यतीता महारणे ।
 सर्वेऽप्यभिमुखा शूरा विजिता रणेभोभिन । नैषां कश्चित्पृष्ठतो वा पलायन् वाऽपि पातित ।

सर्वे व्यक्तात्मन प्राणान्युद्धा वीरान्महावृधे । शस्त्रपूता दिवं प्राप्ता न ताञ्छ्वेचितुमर्हसि ।

क्षत्रधर्मरता शूरा वेदवेदाङ्गपारगा । प्राप्ता वीरगतिं पुण्यां ताव शोचितुमर्हसि ।

मृतान्महानुभावोस्तु श्रुत्वा श्रियवीपतीन् । श्रवैवादाहरन्तीमितिहासं पुरातनं । ६१

सृष्ट्यं पुत्रशोकार्त्तं यथाऽयं नारदाऽब्रवीत् । सुखदुःखैरहं त्वच्च प्रजा सर्वस्य सृष्टय ।

श्रविमुक्ता मरिष्यामस्तव का परिदेवता । महाभाग्यं पुरा राज्ञां कोत्सेमान मया शृणु ।

यथाऽवधान नृपते ततो दुःखं प्रहास्यसि । एतान्महानुभावोस्तु श्रुत्वा श्रियवीपतीन् ।

श्रममानय मन्तारं शृणु विलरशय मे । क्रूरयद्याभिश्चननमायुर्ध्वं ननुत्तमं ।

श्रयिमाणा चित्तिभ्रामुमुपादानं मनोहरं । श्रवित्विदं महत्तं वै मृतं सृष्टय प्रुष्टुम । ६२

यस्य मेन्द्रा सवहृणा दृष्टपतिपुरोगमा । देवा विश्वेजा राज्ञो यश्रमीयुर्हं महात्मन ।

य स्पृहंयाऽजयच्छक्र देवराजं पुण्डरं । शक्रप्रियेयो यं विद्वान् प्रत्याचष्ट वृहस्पति ।

शंभुर्नो याजयामास यवीयान् म दृष्टपते । यद्भिः प्रशासति मर्हो नृपते राजमत्तम ।

श्रष्टष्टपथ्या श्रियवो विवभौ शैयमालिनी । श्रवित्वितस्य वै सचे विश्वेदेवा सभासद ।

महत् परिविष्टारः साध्याद्यासग्नहात्मन । मरुद्गणा मरुत्तस्य यन्त्राममपिवंस्त । ६३

देवाग्नुमद्याग्नुश्वानत्वारिच्यन्त दविषा । स शैयमार सृष्टय चतुर्भद्रतरस्तथा ।

पुधात्पुष्टतरथैव मा पुष्टमनुतप्यया । मुंक्षीवथैवानितियिनं मृत प्रुष्टुम सृष्टय ।

यद्भिः हिरण्यं वष्टये मयदा परिवत्सरं । मत्तनामा वसुमती य प्राथामोऽज्ञनाधिपं ।

हिरण्यमवदद्यस्तग्नि जमपदेशरे । कुर्मान्कर्मटकाश्रयामकाराश्चिःशुक्रानपि ।

नदीभ्यपातयद्राग्नुयथा साकपूजित । हिरण्यात्पातितान् दृष्टु मम्यामक्रकच्छपान् । ६४

मरुदहोऽय स्तमस्ततोऽज्ञयदयोर्जगिषि । मद्भिः श्रमयर्थेनामाष्टत्तं कुहजाङ्गने ।

इज्जो वितते पद्मो भाद्रलोभ्य समार्प्य दत्त । स शैयमार सृष्टय चतुर्भद्रतरस्तथा ।

पुधात्पुष्टतरथैव मा पुष्टमनुतप्यया । श्रदयि मयस्य म भैरं शंशाम्य मा प्रुष्टय ।

श्रुष्ट दृष्टयैव शैव मृत मृष्टय प्रुष्टुम । य महस सवहृणा शैयानदानवाष्टयन् ।

मरुदस्य सवहृणाः कन्द इमारिष्टता । इज्जो वितते पद्म दशियामाद्यकामयन् । ६५

य सहस्रं सहस्राणां गजानामनिपद्भिनां । इंजाना वितते यश्चे दक्षिणामत्यकालयत् ।

शतं शतसहस्राणां वृषाणां हेममालिना । गवां सहस्रानुचरं दक्षिणामत्यकालयत् ।

अङ्गुली चन्मानस्य तदा विष्णुपदे गिरौ । अमाद्यदिन्द्र सोमने दक्षिणभिर्द्विजातयः ।

यस्य धत्तेषु राजेन्द्र शतसंख्येषु वे पुरा । देवान्मनुष्यान्गान्धर्वानत्यरिचिन्त दक्षिणा ।

न जातो जनिता चान्य पुमान्यल्लप्रदास्यति । यदङ्ग प्रददौ विचं भोमसंख्यासु सप्तसु ।

स चेन्ममार सञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया । पुत्रात्पुष्यतरस्यैव मा पुत्रमनुतथया ।

शिविभौगोनरस्यैव मृतं सञ्जय श्शुश्रुम । य इमां प्रथिवी सर्वां चर्षवत्वमवेष्टयत् ।

महता रथघोषेण प्रथिवीमनुनादयन् । एकच्छत्रं मध्वी चक्रे जैत्रैकैरथेन य ।

यावदस्य गवाय म्यादारणैः पशुभिः सह । तावतो प्रददौ गा स शिविरौगोनरोऽश्वरौ ।

न वाटारं धुरं तस्य कश्चिन्नेन प्रजापति । न भूत न भविष्यच्च सर्व्वराजसु सञ्जय ।

अन्यत्रौगोनराश्चैव्याद्राजर्षेरिन्द्रविक्रमात् । अदक्षिणभयचानं मा पुत्रमनुतथया ।

स चेन्ममार सञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया । पुत्रात्पुष्यतरस्यैव मा पुत्रमनुतथया ।

भरतस्यैव दौशन्ति मृतं श्शुश्रुम सञ्जय । शाकुन्तलं महात्मानं भूरिद्रविणमश्वर्यं ।

यो वज्रा चित्रतं चाश्वान्देवेभ्यो यमुनामनु । सरस्वतीं विंशतिञ्च गङ्गामनु चतुर्दश ।

अयमेधसहस्रेण राजसूयघनेन च । दृष्टवान् स महातेजा दौशन्तिभरतः पुरा ।

भरतस्य महत्कर्षं सर्व्वराजसु पार्थिवा । स्वर्षाया इव वाङ्मया नानुगन्तुमशक्नुवन् ।

परं सहस्राद्यो वह्नान् दयान्वेदीर्वितत्य च । सहस्रं यत्र पद्माना काश्याय भरतो ददौ ।

स चेन्ममार सञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया । पुत्रात्पुष्यतरस्यैव मा पुत्रमनुतथया ।

राम दाशरथिस्यैव मृतं श्शुश्रुम सञ्जय । योऽन्वक्रमत वै नित्य प्रजा पुत्रानिधोरसान् ।

विधवा यस्य विषये नानाया काञ्चनाभवन् । सदैवामीत्पितृवसो रामो राज्यं यदाऽन्वगात् ।

कालवर्षी च पर्व्वन्यः शस्थानि ममुपादयत् । नित्य सुभिजमेवासीद्रामे राश्वं प्रशासति ।

प्राणिनो नाशु मञ्जन्ति नान्यया पावकोऽदहत् । रुजा भयं न तवासीद्रामे राज्यं प्रशासति ।

आमन्वर्षसहस्रिष्यस्तया पुत्रमशसिका । श्रौगा सर्व्वसिद्धार्या रामे राज्यं प्रशासति ।

नान्योऽन्येन विवादेऽभूत् स्त्रीणामपि कुतो नृणाः । धर्मनित्या प्रजायामन् रामे राज्यं प्रशासति ।

मनुष्टा सर्व्वसिद्धार्या निर्भया खैरचारिण । नराः सत्यप्रतायासन् रामे राज्यं प्रशासति ।

नित्यपुष्यफलास्यैव पादपा निरुपद्रवा । सर्वा द्रेणुदुघा गावो रामे राज्यं प्रशासति ।

स चतुर्दश वर्षाणि वने प्रोष्य महातपाः । दशयमेधाञ्चाकृष्यानाजहार निरर्गनान् ।

युवा श्यामो लोहितोचो मातङ्ग इव द्यूथप । आजानुवाञ्च समुप सिंहस्तन्वे महाभुजः ।

दशवर्षवदशणि दशवर्षगतानि च । अयोध्याधिपतिर्भूत्वा रामो राज्यमकारयत ।

स चेन्ममार सञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया । पुत्रात्पुष्यतरस्यैव मा पुत्रमनुतथया ।

भगीरथश्च राजानं मृतं श्रुत्वा सञ्जयः । यत्नेन वितते यज्ञे सोमं पीत्वा मदीकटः ।
 असुराणां सहस्राणि बहूनि सुरसत्तमः । अजयद्वाङ्गवीर्येण भगवान्पाकशासनः ।
 यः सहस्रं सहस्राणां कन्या हेमविभूषिताः । ईजानो वितते यज्ञे दक्षिणामत्यकालयत् ।
 सर्वा रथगताः कन्या रथाः सर्वे चतुर्युजः । शतं शतं रथे नागाः पद्भिना हेममालिनः ।
 सहस्रमथा एकैके हस्तिनं पृष्ठतोऽन्वयुः । गवां सहस्रमध्येऽप्ये सहस्रं गव्याविकं । १९
 उपकरं निवसतो यस्माद्धे निपशद ह । गङ्गा भगीरथो तस्मादुर्ध्वंश्चो ह्यभवत्पुरा ।
 भूरिदक्षिणैस्त्राङ्गं यजमानं भगीरथं । त्रिलोकपयगा गङ्गा दुहित्वमप्येयुषी ।
 स चेन्ममार सञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया । पुत्रात्पुण्यतरथैव मा पुत्रमनुत्थयाः ।
 दिल्लीपञ्च महात्मानं मृतं श्रुत्वा सञ्जयः । यस्य कर्माणि भूरीणि कथयन्ति दिजातयः ।
 य इमं वसुधामूर्खो वसुधां वसुधाधिपः । ददौ तस्मिन्महायज्ञे ब्राह्मणेभ्यः समाहितः । २०
 दक्षिणं यजमानस्य यज्ञे यज्ञे पुरीहितः । सहस्रं वारणान् हेमान् दक्षिणामत्यकालयत् ।
 यस्य यज्ञे महानासीद्युपः श्रीमान् हिरण्मयः । तं देवाः कर्म कुर्वाणाः ब्रह्मैव उपाश्रयन् ।
 चपाले यस्य शैवेषु तस्मिन् यूषे हिरण्मये । ननृतुर्देवगन्धर्वाः यत् सहस्राणि सप्रधा ।
 श्रवादयत्तत्र वीणां मध्ये विद्यावसुः स्वयं । सर्वभूतान्यमन्यन्त मम वादयतीत्यर्थं ।
 रतद्राज्ञो दिल्लीपस्य राजानो नानुचकिरे । यत्नेना हेमसञ्चक्रा पयि मत्ताः सा शेरते । २१
 राजानं शतधन्वानं दिल्लीपं सत्त्ववादिनं । येऽपश्यन् मुमहात्मानं तेषुि स्वर्गजितो नराः ।
 चयः शब्दा न जीर्थन्ते-दिल्लीपस्य निवेशने । स्नाथ्यायघोषो व्याघोषो दीयतामिति वै चयः ।
 स चेन्ममार सञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया । पुत्रात्पुण्यतरथैव मा पुत्रमनुत्थयाः ।
 मान्धातारं धैत्यनाथं मृतं श्रुत्वा सञ्जयः । यं देवा मरुतो गर्भं पितुः पार्श्वोदपाहरन् ।
 नमूढो युवनाश्रय जठरे घो महात्मनः । प्रपदाञ्जोद्धवः श्रीमोक्षिलोकाविजयो नृपः । २२
 यं दृष्ट्वा पितुरुत्सङ्गे भयानं देवहृषिणं । श्रम्यान्मनुवन् देवाः कमयं धास्यतीति वै ।
 मामेव धास्यतीत्येवमिन्द्रोऽप्याभ्युपपद्यत । मान्धातेति ततस्तस्य नाम चक्रे शतक्रतुः ।
 गतस्य पथो धारं पुष्टिहेतोर्भृहात्मनः । तस्याप्ये धैवनाशस्य पाणिन्द्रस्य चासवन् ।
 तं पितृणांमिन्द्रस्य शतमङ्गं व्यवहृतं । स आभोद्वादशसो दादशश्चिन् पायिवः ।
 तमिमं श्रियवी सर्वा एकाक्रा समपद्यत । धर्मात्मानं महात्मानं शूरमिन्द्रसमं युधि । २३
 पयाङ्गारन्तु मृपतिं मरुत्तमसितङ्गयं । अङ्गं दृष्ट्वा यथैव मान्धाता ममरेऽजयत् ।
 धैवनाथो यदाऽङ्गारं ममरे प्रत्ययुध्यत । विस्कारैर्धनुषो देवा धैरभेदोति भनिर ।
 यत्र यथे उदेति एत यत्र च प्रतितिष्ठति । सर्वं मरौवनाशस्य मान्धातुः श्रेत्रमुच्यते ।
 अथमधरन्नेष्टा राजस्यशतेन च । अददद्रोहितंमम्यान् ब्राह्मणेभ्यो विनाशयति ।
 शेरान्मोक्षोपापायतान् दशयोजनं । अतिरिक्त्वादिजातिभ्यो व्यभर्जस्वितरं जनाः । २४

स चेन्नमार सञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया । पुत्रात्पुत्रतरश्चैव मा पुत्रमनुत्पया ।
 यदाति नाड्य चैव मृतं शुश्रुम सञ्जय । य दमा श्रियो वृत्तां विजित्य महामारं ।
 मन्वापातिनाम्हतीयादेदीमिद्विषयम्हो । ईजान क्रतुभिर्मुखै पर्यगच्छद्दसुम्भरां ।
 इष्टा क्रतुमहमेण वाजोपयतेन च । तर्पयामास विभ्रेन्द्रास्त्रिभिः काञ्चनपञ्चैः ।
 व्यूढेनासुरयुद्धेन हत्वा दैतेयदानवान् । व्यभजतृषिषी वृत्तां ययातिर्नड्यात्मज ।
 अन्वेषु पुत्रात्रिचिष्य यदुद्गुह्युपगमान् । पूर्ण-राज्येऽभिपिच्य खे सदार प्राविशदने ।
 स चेन्नमार सञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया । पुत्रात्पुत्रतरश्चैव मा पुत्रमनुत्पया ।
 तद्वस्वरोपक्ष नाभागि मृतं शुश्रुम सञ्जय । य प्रजा वधिरं पुष्यं गोष्ठारं नृपमत्तमं ।
 य महस्रं महस्त्राणां राज्ञामयुतयाजिनं । ईजानो वितते यज्ञे ब्राह्मणेभ्य सुमहित ।
 नैतत्पूर्व्वे जनासुनुरं करिष्यन्ति चापरं । इत्यम्बरोप नामागिमन्मोदन्त दविषा ।
 शतं राजसहस्राणि शत राजप्रतानि च । सर्व्वेऽश्वमेधेरीजानोस्तऽन्वयुर्दविषायनं ।
 स चेन्नमार सञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया । पुत्रात्पुत्रतरश्चैव मा पुत्रमनुत्पया ।
 शश्विन्दुं चैत्रयथं मृतं शुश्रुम सञ्जय । यस्य भार्यासहस्राणां शतमाषीन्महात्मन ।
 सहस्रानु सहस्राणा यस्यामन् शश्विन्दव । हिरण्यकवचा सर्व्वे सर्व्वे चोत्तमधन्विन ।
 शत कन्या राजपुत्रमेकैकं प्रथमन्वयु । कन्या कन्या शतं नागा नाम नागं शतं रथा ।
 रथे रथे शत चात्या देशजा हेममालिन । अथे अथे शत गावो गवां तद्वज्राविकीर्ण ।
 सतद्गुणमपर्यन्तमथमेधे महामखे । शश्विन्दुर्गहाराज ब्राह्मणेभ्य समार्थयत् ।
 स चेन्नमार सञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया । पुत्रात्पुत्रतरश्चैव मा पुत्रमनुत्पया ।
 गय धामूर्नररथं मृतं शुश्रुम सञ्जय । य स वर्षशतं राजा ऊतमिष्टाश्रनोऽभवत् ।
 यमै बलिर्धरं प्रादात्ततो वेत्रे वरुण्य । ददतो मेऽत्यं त्रिन्तं धर्षे अह्ना च वर्त्ततां ।
 मनो मे रसतां सत्ये वत्प्रसादाद्भुताशन । लेभे च कामास्त्रान्मन्वात्पावकादिनि न श्रुतं ।
 द्यौं च पूर्णसमे च चातुर्मास्ये पुन पुन । अयजद्द्वयसेधिन सहस्रं परिवत्सरान् ।
 शत गवा सहस्राणि शतमश्वतराणि च । उत्पायोत्याय वै प्रादात्सहस्र परिवत्सरान् ।
 तर्पयामास धोमेन देवान्त्रिचैर्दिज्ञानपि । पितृन्स्वधाभि कामैश्च क्षिय स पुरुपर्यभ ।
 सौवर्णं श्रियो वृत्ता दशयामा द्विराचता । दक्षिणमदद्राजा वाजिनेधे महाकृतौ ।
 यावन्त मिकता राजगङ्गाया पुरुपर्यभ । तावतीवे गा प्रादादानूर्नरद्वेनो गय ।
 स चेन्नमार सञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया । पुत्रात्पुत्रतरश्चैव मा पुत्रमनुत्पया ।
 रन्निदेवश्च साहृत्वा मृतं शुश्रुम सञ्जय । मन्वगागथ य शक्रादरं लेभे महातपा ।
 अन्नश्च नो भङ्ग भवेदतिशीय सभेमहि । अह्ना च नो मा अगमन्मा च याचित्प्र कञ्चन ।
 उपतिठय पशव स्त्वय त ममितप्रतं । याम्वाग्पन्ना महात्मान गन्तिदेवं यमन्विन ।

६०

६१

६००

६०५

६१०

६१६

महानदी चर्मराशेरुहोदात्मसुवे यत । ततश्चर्मणतीत्येवं विख्याता सा महानदी ।
 ब्राह्मणेभ्यो ददौ निष्कान् सदसि प्रतते नृप । तुभ्यं निष्कन्तुभ्यं निष्कमिति क्रोमन्ति वै द्विजाः ।
 सहस्रं तुभ्यमित्युक्त्वा ब्राह्मणान् संप्रपद्यते । अस्वाहाय्योपकरणं द्रव्योपकरणञ्च यत् ।
 घटाः पाव्यः कटाहानि स्यात्स्य पिठराणि च । नामोत्किञ्चिदधीवर्षं रन्तिदेवस्य धीमतः ।
 साङ्गतेरन्तिदेवस्य यां राचिमवसन् गृहे । आसभ्यन्त शतं गावः सहस्राणि च विंशतिः । १२०
 तत्र सा सूदा क्रोमन्ति समुष्टमण्डलाः । स्रपभूयिष्ठमद्रोधं नाच मांसं यथा पुरा ।
 स चेन्ममार सञ्जय चतुर्भद्रतरस्वया । पुत्रात्पुण्ड्रतरस्यैव मा पुत्रमनुत्तयथा ।
 सगरञ्च महात्मानं स्तुतं शृणुम सञ्जय । रेखाङ्गं पुरुषव्याघ्रमतिमानुपविक्रमं ।
 पृष्टिः पुत्रमहस्राणि यं यान्तमनुजग्मिरे । नलवरजि वर्षान्ने व्यधे ज्योतिर्गणा इव ।
 एकच्छवा मदी यस्य प्रतापादभवत्पुरा । योऽश्वमेधसहस्रेण तर्पयामास देवताः । १२१
 यं प्रादात्कनकस्रग्भं प्रामादं सर्वकाञ्चनं । पूर्णपद्मदलाचीर्णां स्तोत्रां शयनसङ्कुलं ।
 द्विजातिभ्योऽनुरूपेभ्यः कामांश्च विविधान्वज्जन् । यस्यादेशेन तदिदं व्यभजन्त द्विजातयः ।
 खनयामास च कोपात्पृथिवी सागराद्धितां । यस्य नाश्वा समुद्रश्च सागरत्वमुपागतः ।
 स चेन्ममार सञ्जय चतुर्भद्रतरस्वया । पुत्रात्पुण्ड्रतरस्यैव मा पुत्रमनुत्तयथा ।
 राजानञ्च हृद्यं वैश्वं स्तुतं शृणुम सञ्जय । यमभ्यपिञ्चन् सन्भूय महारणे महर्षयः । १२२
 प्रययिष्यति वै लोकान् पृथुरित्यिव शब्दितः । चतारो वै त्रायतीति तस्मात्स्वचित्तियः स्तनः ।
 पृथुवैश्वं प्रजा हृष्टा रक्ताः स्मेति यदमुं वन् । ततो राजेति नामास्य अनुरागादजायत ।
 अहृष्टपथ्या श्रियिवी पृष्टके पृष्टके मधु । सर्वा द्रोणदुषा गविा वैश्वस्यासन् प्रमासत ।
 श्रोगाः सर्वसिद्धार्था मनुया अकुतोभया । यथाऽभिकाममवसन् भवेपु च गृहेषु च ।
 श्रापस्तम्भिनरे चास्य समुद्रमभियासतः । सरित्तयान्दोर्यन्त ध्वजभङ्गस्य नाभवत् । १२३
 शैरणास्त्रिनलीमेधान्वयैतानेकविंशतिं । ब्राह्मणेभ्यो ददौ राजा योऽश्वमेधे महामखे ।
 स चेन्ममार सञ्जय चतुर्भद्रतरस्वया । पुत्रात्पुण्ड्रतरस्यैव मा पुत्रमनुत्तयथा ।

किं वा त्वं ध्यायामि मृञ्जय त्वं न मे राजन्याचमिमां शृणोषि । न चेन्मोधे विप्रलभं ममेदे पथं मुमुर्गेरिव सम्पद्युक्तं ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ शृणोमि ते नारद वाचसेनां विचित्रार्थैः स्वगमिव पुण्ड्रकथाः । राजर्षिणां पुण्ड्रकथां महात्मना कीर्त्या
 पुत्रानां शोकनिर्नाशनायं ।
 न ते मोधे विप्रलभं महर्षे हृष्टेनाहं नारद तं विभोक्तं । शृणुयंते वचनं प्रह्लादादिभ्यः तेषां तेषां पानान् । १२४
 यमोपदक्षिणम चैत्रमादं सुतापदग्धस्य विभो प्रकुर्यात् । सुतस्य भंजीवनमद्य मे म्यात्तव प्रमादात्सुतमङ्गमद्य ।
 ॥ नारद उवाच ॥ पत्ने पुत्रो गमिनोऽयं विज्ञातः स्वर्णधीवो यमदात्पथैतस्ये । पुनस्तु ते पुत्रमहं ददामि हिरण्यनाभं
 वःसद्विणयः ।

इति श्रीमद्भागवतं भागिपर्वणि राजधर्मोद्घासनपर्वणि योद्धमराजिकोपाख्याने एकविंशोऽध्यायः ॥२८॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ स कथं दास्यन्महीवी सञ्जयस्य सुतेऽभवत् । पर्वतेन किमर्थं वा दत्तस्तेन ममार च ।
यदा वर्षमहस्रायुलदा भवति मानव । कथमप्राप्तकैः सागं सञ्जयस्य सुतो मृत ।

उताहो नाममात्रं वै भुवर्णधीविनेऽभवत् । कथं वा कास्यन्महीवीत्येतदिच्छामि वेदितुं । १०५

॥ श्रीष्टय उवाच ॥ अत्र ते वर्णयिष्यामि यथावृत्तं जनैश्च । नारदं पर्वतेशैव द्वाष्टनी लोकसत्तमौ ।

मातुलो भागिनेयस्य देवलोकादिहागतौ । विहर्तुं कामो मम्प्रीत्या मानुषेषु पुरा विभो ।

हवि पवित्रभोज्येन देवभोज्येन चैव हि । नारदेऽ मातुलश्चैव भागिनेयस्य पर्वत ।

तावुभौ तपशोपेतावजनीतलचारिणौ । भुञ्जानौ मानुषान् भोगान्यवावत्यर्थैर्धावतां ।

प्रीतिमनौ मुदा दुःको समयश्चैव चक्रत । यो भवेद्दुदि मरुत्पुं शुभो वा यदि वाऽऽशुभ । १०६

अन्योन्यस्य स आख्ययोः शृया शापोऽन्यया भवेत् । तौ तयेति प्रतिज्ञाय महर्षिं लोकपूजितौ ।

सञ्जयं श्रैत्यमभ्येत्य राजानमिदमूचत । आवां भवति वस्यार कञ्चित्कल हिताय ते ।

यथावत्प्रियवीपाल आचर्यो प्रगुणी भव । तथैव कृत्वा राजा तौ सत्त्वशोपचचार ह ।

तत कदाचित्तौ राजा महात्मनौ तपोधनौ । अत्रवीत्परमप्रोत सुनेय वरवर्षिणौ ।

एकैव मम कथंया युवां परिचरिष्यति । दर्शनोयाऽगवद्यात्री शीलवृत्तसमाहिता । १०७

मुकुमारी कुमारी च पद्मकिञ्चलपुत्रभा । परमं सौम्यमित्युक्तं ताभ्यां राजा शशाप तां ।

कथं विप्रावुपचर देववत्पितृवच ह । सा तु कन्या तयेत्युक्त्वा पितर धर्मचारिणी ।

यथानिदिशं राज्ञोऽ सत्त्वत्यापचचार ह । तस्यास्तेनोपचारेण रूपेणाप्रतिभेन च ।

नारदं हृदयस्वर्षं सहस्रैवाभ्यपद्यत । वटधे हि ततलस्य हृदि कामो महात्मन ।

यथा शुक्रस्य पत्न्यः प्रवृत्तौ चद्रमा शनैः । न च तन्भागिनेयाय पर्वताय महात्मने । १०८

शशं हृदयन्त्रीं प्रीडमानं स धर्मवित् । तपसा चेद्भित्तैश्चैव पर्वतोऽय युवोऽथतं ।

कामार्त्तन्नागदं क्रुद्धं शशापैनन्ततो भृश । कृत्वा समयमयशो भवान् चै सहितो मया ।

यो भवेद्दुदि मरुत्पुं शुभो वा यदि वाऽऽशुभ । अन्योन्यस्य स आख्येय इति तद्वै मृषा कृत ।

भवता वचनं ब्रह्मसाध्यादेप शपाम्यहम् । न हि कामं प्रवर्त्तन् भवानाचष्ट मे पुरा ।

मुकुमार्थी कुमार्थी ते तस्मादेप शपाम्यहं । ब्रह्मचारी गुरुर्व्यक्तात्तपस्वी ब्रह्मज्ञय मन् । १०९

अकार्त्तस्यमभ्रमवाभ्या य कृतो मिथः । शस्ये तस्मात्सुसंकुद्धो भवन्तं तं निबोध मे ।

मुकुमारी च ते भार्या भविष्यति न संशय । वामरश्चैव ते रूपं विवाहात्प्रकृति प्रभो ।

संश्रुष्यन्ति नराद्यान्ये स्वरूपेण विनाश्रनं । स तदाक्यन्तु विज्ञाय नारदं पर्वतं तया ।

अथपत्तमपि क्रौधाङ्गागिनेयं स मातुल । तपसा ब्रह्मचर्येण सत्येन च दर्शनेन च ।

दुःकोऽपि नित्यधर्मय न वै स्वर्गतवास्ससि । तौ तु शशाप भृशं क्रुद्धौ परस्परमपयो । ११०

प्रतिज्ञामनुत्त्यान्यं क्रुद्धाविव गजोत्तमौ । पर्वतं प्रियं कृत्वा विचचार महामतिः ।

पूज्यमानो यथान्यायं तेजसा स्तेन भारत । अथ तामलभक्त्यां नारदं सञ्जयात्मजां ।

धर्मेण विप्रप्रवरः सुकुमारीमनिन्दितां । सा तु कन्या यथाप्रापं नारदं तं ददर्श ॥ १०३

पाण्डिपद्ममन्त्राणां नियोगाद्देव नारदं । सुकुमारी च देवर्षिं वाग्वरप्रतिमाननं ।

नैवावमन्यत तदा प्रीतिमद्येव चामवत् । उपतक्षे च भर्तारं न शयान् मनसाऽप्यगात् ।

देवं मुनिं वा यत्नं वा पतिले पतिवत्सला । ततः कदाचिद्भगवान्पर्वतोऽनुचचार ॥ १०४

वनविरहितं किञ्चित्चापश्यात् नारदं । ततोऽभिवाद्य प्रोवाच नारदं पर्वतसदा ।

भवान् प्रसादं कुरुतात्सर्गादेशाय मे प्रभो । तमुवाच ततो दृष्ट्वा पर्वतं नारदमथा ।

क्षताञ्जलिमुपासीनं दीनं दीनतरः स्वयं । तयाऽहं प्रथमं प्रभो वानरखलं भविष्यथि ।

इत्युक्तेन संया पश्चाच्छत्रस्त्रमपि मत्परात् । अद्यप्रभृतिवैवाशं स्वर्गं नावास्त्वयिति ॥ १०५

तत्र नैतद्भिः सदृशं पुत्रस्थानं हि मे भवान् । निवर्त्तयन्तं तौ प्रापावत्यान्येन तदा मुनी ।

श्रीसदृशं तदा दृष्ट्वा नारदं देवरूपिण । सुकुमारी प्रदुद्राव परपत्यभिगच्छया ।

ता पर्वतसतो दृष्ट्वा प्रद्ववन्तीमनिन्दितां । अत्रवीक्ष्य भर्तृप नाच कार्या विचारणा ।

ष्वपि परमधर्मात्मा नारदो भगवान्प्रभुः । तवैवाभेद्यदयो मा तेऽभूच्च संशयः ।

साऽनुनीता बद्धविधं पर्वतेन महात्मना । प्रापदोषञ्च तं भर्तुं श्रुत्वा प्रहृतिमागता ।

पर्वतोऽयं ययौ स्वर्गं नारदोऽभ्यगमद्गुहान् ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ प्रत्यक्षकर्ता सर्वस्य नारदो भगवानृषिः । एष वक्ष्यति ते श्रेष्ठो यथावृत्तं नरोत्तम ।

इति श्रीमद्भागवते शान्तिपर्वणि राजधर्मोपनिषत्सु नारदपर्वतेऽष्टोत्तशतिकायां विंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३० ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो राजा पाण्डुसुतो नारदं प्रत्यभाषत । भगवन् श्रोतुमिच्छामि सुवर्णश्रीविषम्वं ।

एवमुक्तस्तु स मुनिर्हर्षराजेन नारदः । आचक्षे यथावृत्तं सुवर्णश्रीविन प्रति ।

॥ नारद उवाच ॥ एवमेतन्महावाहो यथाऽयं केशवोऽब्रवीत् । कार्यस्यास्य तु यच्छेषं तत्ते वक्ष्यामि शृणुत ।

अहञ्च पर्वतस्यैव स्त्रीयो मे महामुनि । वस्तुकानावभिगतौ सञ्जय जयतां वर ।

तत्रावा पूजितौ तेन विधिदृष्टेन कर्मणा । सर्वकामे मुविहितौ निवसावोऽस्य वेभनि ।

यत्किन्तान्तामु वर्षासु समये गमनस्य च । पर्वतो मामुवाचिदं काले वचनमथैवत ।

आवामस्य नरेन्द्रस्य गृहे परमपूजितौ । उपितौ समये ब्रह्मसिद्धिचिन्तय साम्भृतं ।

ततोऽहमनुव राजन्पर्वतं श्रुभद्रेण । सर्वमेतत्त्वयि विभो भागिनोपपद्यते ।

वरेणश्च्युतां राजा सभतां यद्यदिच्छति । आवयोस्तपसा सिद्धिं प्राप्नोत यदि मन्ये मे ।

तत आह्वय राजान सञ्जयं जयताम्बर । पर्वतोऽनुमतं वाक्यमुवाच कुरुपुङ्गव ।

प्रीतौ स्त्रो नृप सत्कारैर्भवदाह्वयमभूतैः । आवाभ्यामभ्यनुज्ञातो वरं नृवर चिन्तय ।

देवानामविद्विषयाथं न भवेन्नान्यवयं । तद्गृहाण महाराज पूजाहो नौ मतो भवान् ।

॥ अग्रप्र उवाच ॥ प्रीतौ भवनौ यदि मे हतमेतावता मम । एष एव परो लाभो निर्दृष्टो मे महाफल ।

तमेवंवादिन भूय पर्वत प्रत्यभाषत । वृणीष्व राजन् संकल्पं यत्ते यदि चिरं स्थित ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ अग्नीष्वाग्निं सुतं वीरं वीर्यवान् वृद्धव्रतं । आदुर्गन्तं महाभागं देवराजधमद्युतिं ।
 ॥ पर्वत उवाच ॥ भूविद्यत्येव ते कामो नवायुषान् भविष्यति । देवराजाभिमुख्यं संकल्पोद्येव ते हृदि ।
 ख्यातः सुवर्षेष्ठीवीति पुत्रस्तव भविष्यति । रक्ष्यस्य देवराजास्य देवराजधमद्युतिः ।
 तच्छ्रुत्वा मृञ्जयो वाक्छु, पर्वतस्य महोत्तमनः । प्रसादयामास तदा नैतदेवं भवेदिति । ११५
 आयुष्मान्मे भवेत्पुत्रो भवतस्तपसा मुने । न च तं पर्वतः किञ्चिदुवाचेन्द्रव्यपेक्षया ।
 तमहं नृपतिं दीनमशुवं पुनरेव च । क्षत्त्रियोऽस्मि महाराज दर्शयिष्यामि ते सुतं ।
 अहन्ते दयितं पुत्रं प्रतराजव्रतं । पुनर्दास्यामि तद्रूपं मा शूचः ष्टयिवीपते ।
 एवमुक्त्वा तु नृपतिं प्रयातौ स्त्रां चयेषितं । सञ्जयश्च ययाकामं प्रविवेगं स्वमन्दिरं ।
 मृञ्जयस्याय राजर्षेः कस्मिंश्चित्कालपर्यये । जज्ञे पुत्रो महावीर्यस्तेजसा प्रज्वलन्निव । ११६
 वरुधे स यथाकालं सरसीव महोत्पलं । बभूव काञ्चनष्ठीवी यथार्थं नाम तस्य तत् ।
 तदद्भुततमं लोके पश्येत् कुसुमसत्तम । सुबुधे तच्च देवेन्द्रो वरदानं महर्षितं ।
 ततः स्वाभिभवाद्गीतो वृहस्पतिमते स्थितः । कुमारस्थान्तरप्रेक्षी बभूव बलवृत्रहा ।
 चोदयमास शङ्खं दिव्याखं मूर्त्तिमत्स्थितं । व्याघ्रो भूत्वा जहीमं तं राजपुत्रमिति प्रभो ।
 प्रवृद्धः किल कार्येण मामेषोऽग्निभविष्यति । मृञ्जयस्य सुतो वज्र यथैतं पर्वताऽनवीत् । ११७
 एवमुक्तस्य शक्रेण वज्रः परंपुरञ्जयः । कुमारमन्तरप्रेक्षी नित्यमेवावपद्यत ।
 सञ्जयोऽपि सुतं प्राप्य देवराजधमद्युतिं । इष्टः सान्तःपुरो राजा वननित्यो बभूव ह ।
 ततो भागीरथीतोर्गं कदाचिन्निर्जने वने । धात्रीद्वितीयो बालस्य क्रीडार्थं पर्यधावतं ।
 पञ्चवर्षकदेशीयो बालो नागेन्द्रविक्रमः । सहस्रोत्पतितं व्याघ्रमामसाद महाबलं ।
 स बान्धनेन निम्पिष्टो वेपमानो नृपात्मजः । व्यसुः पपात मेदिन्यां ततो धात्रो विचुकुम्भे । ११८
 हत्वा तु राजपुत्रं स तत्रैवान्तरधीयत । शार्दूलो देवराजस्य भाययाऽन्तर्हितस्सदा ।
 धाव्यासु निनदं श्रुत्वा रुदन्याः परमार्त्तवत् । अभ्यधावत तं देशं स्वयमेव महोपतिः ।
 मदर्द्रं शयानं तं गतासुं पीतशोणितं । कुमारं विगतानन्दं निशाकगमिव श्रुतं ।
 सुतमुत्सङ्गमारोप्य परिपीडितमानसः । पुत्रं रुधिरसंश्लिष्टं पर्यदेवयदातुरः ।
 ततस्ता मातरस्तास्य रुदन्यः शोककथिताः । अभ्यधावन्त तं देशं यत्र राजा स मृञ्जयः । ११९
 ततः स राजा मक्षारं मामेव गतमानसः । तदाऽहं चिन्तनं श्रुत्वा गतवांस्यस्य दर्शनं ।
 मयैतानि च वाक्यानि श्रावितः शोकनामसः । यानि ते द्युवीरेण कथितानि महोपते ।
 मञ्जोवितश्रापि, पुनर्बाग्वाद्गुमते तदा । भवितव्यं तया तप न तच्छक्यमतोऽन्यथा ।
 तत ऊर्ध्वं कुमारस्य स्वर्णशोभो महाययाः । चित्तं प्रसादयामास पितुर्भातुय वीर्यवान् ।
 कारयामास राज्ञं च पितरि स्वर्गते नृप । वर्षाणां शतमेकस्य मरणं भीमविक्रमः । १२०
 तत ईजे महायशैर्भङ्गमिभूरिदक्षिणैः । तर्पयामास देवांश्च पितृदैव महाद्युतिः ।

११५
११६
११७
११८
११९
१२०

उत्पाद्य च बह्वन्युत्तान् सुलसन्धानकारिणः । कालेन महता राजन् कालधर्ममुपेयिवान् ।

अ त्वं राजिन्द्र सञ्जातं शोकमेतं निवर्तय । यथा त्वां केशवः प्राह ध्यामस्य सुमहातपः ।

पितृपैतामहं राज्यमास्त्राय धुरमुदह । इष्ट्वा पुण्यैर्माहायज्ञैरिष्टं लोकमवास्थसि ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि सुवर्णशोविमश्रवोपाख्यानैः एकविंशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ दृष्ट्वाभूतं तु राजानं शोचमानं युधिष्ठिरं । तपसो धर्मतत्त्वज्ञः क्षणद्वैपायनोऽब्रवीत् । १११

॥ ध्यास उवाच ॥ प्रजानां पालनं धर्मो राज्ञां राजोवलोचन । धर्मः प्रमाणं लोकस्य नित्यं धर्मानुवर्तिनः ।

अनुतिष्ठस्य तद्भ्राजन्वितृपैतामहं पदं । ब्राह्मणेषु तपो धर्मः स नित्यो वेदनिश्चितः ।

तत्रप्राणं ब्राह्मणाणां शान्तं भरतर्षभ । तस्य धर्मस्य हृत्स्वस्य चक्षिणः परिरक्षिता ।

ध. स्वयं प्रतिहन्ति स्य शासनं विपद्ये रतः । स याज्जभ्यां विनिघाद्यो लोकयाचाविघातकः ।

प्रमाणमप्रमाणं यः कुर्व्यान्मोहवशज्जितः । मृत्यो वा यदि वा पुत्रलपत्नी वाऽप्य कश्चन । ११२

पापान् सर्वैरुपायैस्तान्निघ्नच्छातयीत वा । श्रुतोऽन्यथा वर्त्तमानो राजा प्राप्नोति किञ्चिदं ।

धर्मं विनश्यमानं हि धो न रक्षेत् धर्महृदा । ते त्वया धर्महन्तारो निहताः सपदानुगाः ।

ध्वधर्मं वर्त्तमानस्त्वं किन्नु शोचसि पाण्डव । राजा हि हन्याद्दृष्ट्या च प्रजा रक्षेच्च धर्मतः ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ न तैः अभिगच्छे वषणं यद्भवीषि तपोधन । अपरोक्षो हि ते धर्मः सर्वधर्मविदान्वर ।

मया स्वध्याया वचनैः घातिता राज्यकारणात् । तानि कर्मणि मे ब्रह्मन्दहन्ति च पचन्ति च । ११३

॥ व्यास उवाच ॥ ईश्वरो वा भवेत्कर्त्ता पुरुषो वाऽपि भारत । इदो वा वर्त्तते लोके कर्मणो वा फलं स्वतं ।

ईश्वरेण नियुक्तो हि साध्यसाधु च भारत । कुरुते पुरुषः कर्म फलमोश्वरगामि तत् ।

यथा हि पुरुषस्त्रिन्द्यादुलं परशुना वने । केचुरेव भवेत्पार्ष्णपरशोनं कथञ्चन ।

अथवा तदुपादानाग्राभ्यात्कर्मणः फलं । दण्डशस्त्रहतं पापं पुरुषे तत्र विद्यते ।

न चेतदिष्टं कौन्तेय यदन्त्येन हतं फलं । प्रायुयादिति यस्माच्च ईश्वरे तन्निवेशय । ११४

अथापि पुरुषः कर्त्ता कर्मणोः शुभपापयोः । न परो विद्यते तस्मादेवमेतच्छुभं हतं ।

न हि कश्चित्कचिद्भ्राजन्दिष्टाश्रितिनिवर्त्तते । दण्डशस्त्रहतं पापं पुरुषे तत्र विद्यते ।

यदि वा मन्येन राजन् हतमेकम्प्रतिष्ठितं । स्वमन्यशुभं कर्म न भूतं न भविष्यति ।

अथाभिपत्तिस्तौकस्य कर्त्तव्या शुभपापयोः । अभिपद्यमिदं लोके राजामुद्यतदण्डनं ।

तयाऽपि भोके कर्मणि समावर्त्तन्ति भारत । शुभामुभं फलं चैते प्राप्नुवन्तीति मे मतिः । ११५

१ स्वमन्यशुभं कर्म कर्मणोऽन्तकनात्मकं । त्यज त्वं राजशार्दूल मीत्रं शोके मनः हयाः ।

ध्यामस्य वर्त्तमानस्य भाषयादेऽपि भारत । स्वमात्मपरित्यागस्तव राजस्य शोभनः ।

विदितानि हि कौन्तेय प्रायश्चित्तानि कर्मणः । शरीरवाप्तानि कुर्यादश्वरोरः पराभवेत् ।

तद्भ्राजन् शोभमानस्य प्रायश्चित्तं सन्ध्यादिभिः । प्रायश्चित्तमठत्वा तु भेष्य तत्रामि भारत ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि प्रायश्चित्तोपाख्यानैः द्वाविंशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ हता पुत्राद्य पौत्राद्य भ्रातरः पितरस्ताया । शशुगा गुरवदेव मातुलाद्य पितामहाः ।

चत्त्रियाद्य महात्मान, मन्वन्विसृष्टदत्तया । वयस्या भागिन्यास्य ज्ञातयस्य पितामह ।

बहवश्च मनुष्येन्द्रा मानादेशसमागताः । घातिता राज्यलुब्धेनमथैकेन पितामह ।

तांस्तादृशानहं हत्वा धर्मनिर्व्याम्नहीचित' । अग्रहत्वीमपान् वीरान् किं प्राश्यामि तेषाधन ।

दद्यान्विज्जमद्यापि चिन्तयानः पुनः पुनः । हीनां पारिवर्तिहैतैः श्रोमद्भिः प्रथिवीमिमं ।

दृष्ट्वा ज्ञातिवधं घोरं हतांश्च गतशः परान् । कौटिशश्च नरानन्यान्प्रतिरथे पितामह ।

१० का नु तासां वरस्त्रीणामवस्थाऽद्य भविष्यति । विहीनानां तु तनयैः प्रतिभिर्भ्रातृभिलया ।

अस्मानन्तकरणं घोरान् पाण्डवान् चृष्णिमंहतान् । आक्रोशन्त्यः कृशा दीना प्रपतियन्ति भूतले ।

अपरशयन् पिदन् भ्रातृव्यतीन् पुत्राद्य योषितः । त्यक्त्वा प्राणान् स्वियः सर्व्वा गमिष्यन्ति यमचर्यं ।

वत्सलत्वाद्भिज्येष्ठ तत्र मे नास्ति संशयः । व्यक्तं सौम्याच्च धर्मस्य प्राश्याम' स्त्रीवधं वयं ।

यदयं सुहृदो हत्वा कृत्वा पापमनन्तकं । नरके निपतियामो ह्यहं शिरस एव ह ।

शरीराणि विमोक्ष्यामनपसोयेण सत्तम । आश्रमार्णं विशेषंस्त्वमयाचक्ष पितामह ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ युधिष्ठिरस्य तद्वाक्यं युक्ता द्वैपायनस्यदा । निरीक्ष्य निपुणं बुद्ध्या ऋषिः प्रोवाच पाण्डवं ।

॥ श्याम उवाच ॥ मा विपारं कृया राजन् क्षत्रधर्ममनुस्मरन् । स्वधर्मेण हता ह्येते चत्त्रियाः चत्त्रियर्षभ ।

काङ्क्षमाणाः श्रियं कृत्वां प्रथियां च मद्ययः । कृतान्तविधिसंयुक्ताः कालेन निधनं गताः ।

न त्वं हन्ता न भीमोऽयं नार्जुनो न यमावपि । कालः पर्यायधर्मेण प्राणानादत्त, देहिने ।

न तस्य मातापितरौ नानुग्राहो हि कश्चन । कर्मसाची प्रजानां यत्नेन कालेन संघताः ।

हेतुमात्रमिदं तस्य विहितं भरतर्षभ । यद्गन्ति भूतभूतानि तदसौ रूपमैश्वरं ।

कर्मसंचात्मकं विद्धि साचिणं शुभपापयोः । मुखदुःखगुणोदङ्गं कालं कालफलप्रदं ।

तेषामपि महाबाहो कर्माणि परिचिन्तय । विनाशहेतुकानि त्वं यैस्ते कालवशङ्कताः ।

आत्मनश्च विज्ञानोहि नियतव्रतग्रामनं । यदा त्वमीदृशं कर्म विधिनाकस्य कारितः ।

त्वष्टेव विहितं यन्वं तया चेष्टयितुंश्रे । कर्मणा कालयुक्तेन तयेदं चेष्टेते जगत् ।

पुरुषस्य हि दृष्टुमामुत्पत्तिमनिमित्ततः । यदृच्छ्या विनाशश्च शोकहर्षावनयर्थकौ ।

थलीकमपि यत्तच्च चिन्तवैतंधिकं तत्र । तदयंनियते राजन् प्रायश्चित्तं तदाचर ।

११ ईदन्तु श्रूयते पार्थ युद्धे देवामुरे पुरा । अमुरा भ्रातरौ व्येष्टा देवाशपि यवीर्यमः ।

तेषामपि श्रोनिमित्तं महानापीत्ममुच्छ्रयः । युद्धं वर्धमहमाणि दाविंशदभवन्किन ।

स्कार्थवा मध्ये कृत्वा रुधिरेश परिमुतां । जहृद्वैत्यांलया देवास्त्रिदिवं पाभिनेभिरे ।

तथैव प्रथिवी सञ्जा प्रादुषा वेदपरग्याः । शंश्रिता दानवानां वै मद्गार्थं दर्पमोहिताः ।

शाम्पाक्या इति ख्यातास्त्रियु लोकेषु भाग्यतः । अष्टाशोदिमहखाणि ते चापि विवृषैर्हतः ।

धर्मयुद्धिन्तिमिच्छन्तो येषधर्मस्य प्रवर्त्तकाः । इन्तव्यास्ते दुरात्मानो देवेर्देव्या ह्वात्सयाः ।

११०

१११

११२

११३

११४

११५

एकं हत्वा यदि कुले मिष्टानां स्यादनामयं । कुलं हत्वा च राष्ट्रं च न तद्भुक्तोपघातेकं । ११०
 अधर्मेरूपे धर्मो हि कश्चिदस्ति नराधिप । धर्मसाधर्म्यरूपाऽस्ति तत्र भेष्य विपश्चिता ।
 तस्मात्संस्तमयात्मानं श्रुतवानसि पाण्डव । देवैः पूर्वगतं मार्गमनुयातोऽसि भारत ।
 न हीदृशा गमिष्यन्ति नरकं पाण्डवर्षभ । भाटनान्थासथैतांस्त्व सुहृदश्च परन्तप ।
 यो हि पापममारभे कार्ये तद्ग्राहभाषितः । कुर्वन्वपि तथैव स्यात् हत्वा च निरपचयः ।
 तस्मिंस्तत्कलुषं सर्व्वं समाप्तमिति शब्दितं । प्रायश्चित्तं न तस्मात्सि इमां वा पापकर्मणः । ११५
 तन्तु शुक्लाभिजातीयः परदोषेण कारितः । अनिच्छमानः कर्मदं हत्वा च परित्यजे ।
 अश्वमेधा महायज्ञः प्रायश्चित्तमुदाहृतं । तमाहर महाराज विपापैवं भविष्यसि ।
 महद्भिः सह जित्वाऽरीन् भगवान्पाकशासनः । एकैकं क्रतुमाहृत्य शतकलः शतक्रतुः ।
 धृतपाप्मा जितस्त्रीणां लोकान्प्राय सुखादयान् । महद्भयद्वृतः शत्रूः शुश्रूभे भासयन्दिशः ।
 स्वर्गलोकां महीयन्तमसुरोभिः शचीपतिं । अययः पथ्युपायन्ते देवाश्च विबुधेश्वर । १२०
 सेयं त्वामनुसम्प्राप्ता विक्रमेण वसुन्धरा । निजिताश्च महीपाला विक्रमेण तयाऽनय ।
 तेषां पुराणि राश्राणि गत्वा राजेन् सुहृद्वृतः । आटन्पुत्राश्च पौत्राश्च स्त्रे स्त्रे राज्यभियेचय ।
 बालानपि च मार्गस्थान् सान्त्वेन सदुदाचरन् । रञ्जयन्प्रकृतीः सर्व्वाः परिपाहि वसुन्धरा ।
 कुमाराः नास्ति येषाञ्च कन्यास्तत्राभिषेचय । कामाश्रयो हि स्त्रीवर्गः शोकमेवं प्रहास्यसि ।
 एवमाश्वासनं कृत्वा सर्व्वराश्रेषु भारत । यजस्व वाजिमेधेन ययेन्द्रा विजधी पुरा । १२५
 अशाच्यास्ते महात्मानः क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ । स्वकर्षभर्गिता शशं हतान्तपल्लोमाहिताः ।
 अवाप्तः सत्तधर्मते राज्यं प्राप्तमैकच्छकं । रत्नं धर्मं कौन्तेय श्रेयान्यः प्रत्य भारत ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि राजधर्मानुशासनपर्व्वणि प्रायश्चित्तोपायाख्येने त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कांश्चि हत्वेह कर्माणि प्रायश्चित्तोयते नरः । किं कृत्वां मुच्यते तत्र नग्ने ब्रूहि पितामह ।
 ॥ व्यास उवाच ॥ अकुर्व्वन्निहितं कर्म प्रतिषिद्धानि चोचरन् । प्रायश्चित्तोयते ज्ञेवं नरो मित्यानुवर्त्तधन् ।
 सूर्य्येणामुदितो यश्च ब्रह्मचारी भवत्युत । तथा सूर्य्याभिनिसुक्तः कुनखी श्यावदन्त्यपि । ११०
 परिविन्निः परिवेत्ता ब्रह्मज्ञो यश्च कुत्सकः । दिधिपूपपतिर्धः स्यादयेदिधिपुरेव च ।
 अचकीर्णं भवेद्यश्च द्विजातिवधकस्तथा । अतीर्यं ब्राह्मणस्यागो तीर्थं चाप्रतिपादकः ।
 पामपातो च कौन्तेय नांसस्य परिविक्रयो । यथाग्नीन्परिमुच्यत तथैव ब्रह्मविक्रयो ।
 गुरुषोभधको यश्च पूर्व्वः पूर्व्वंस्तु गदितः । वृथापशुसमालम्बो गृहदाहस्य कारकः ।
 अमृतोनापवर्त्तां च प्रतिरोद्धा गुरोस्तथा । एतान्येनांसि संख्याणि व्युक्तान्तपमंथश्च यः । ११५
 अकार्याणि तु वक्ष्यामि यानि तानि निबोध मे । लोकवेदविरुद्धानि तान्येकापमनाः शूण ।
 स्वधर्मस्य परिग्यागः परधर्मस्य च क्रिया । अयाज्ययाजनश्चैव तयाऽभक्षस्य भक्षणं ।
 प्ररणागतमनदागो गृहत्याग्यभरणं तथा । रसानां विक्रयस्यापि तित्यग्योनिवधस्तथा ।

आधानादीनि कर्माणि शक्तिमात्रं करोति यः । अप्रपंचं च कर्माणि नित्यदेयानि भारत ।
 दक्षिणानामदानञ्च ब्राह्मणस्याभिमर्षणं । सर्वोपेतान्यकार्याणि प्राङ्मूर्धनिवेदो जनाः ।
 पित्रा विवदते पुत्रो यश्च स्याद्गुरुतल्पग । अप्रजायन्नरव्याघ्रं भवत्यधार्मिको नरः ।
 उक्तान्येतानि कर्माणि विस्तरेणैतरेण च । यानि कुर्वन्नकुर्वन् प्रायश्चित्तीयते नरः ।
 एतान्देव तु कर्माणि क्रियमाणानि मानवाः । येषु येषु निमित्तेषु न लिप्यन्तेऽथ तान् शृणु ।
 प्रष्टव्यं ब्रह्ममायान्तमपि वेदान्तं रणे । जिघासन्तं जिघासीयान् तेषु ब्रह्महा भवेत् ।
 इति चाप्यत्र कैनेत्य मन्त्रा वेदेषु पथते । वेदप्रमाणविहितं धर्मं च प्रब्रवीमि ते ।
 अपेतं ब्राह्मणं वृत्ताद्यो हन्यादातताधिने । न तेन ब्रह्महा स स्यान्मनुस्मान्मनुश्चरति ।
 प्राणात्यये तथाऽज्ञानादाचरन्मदिरामपि । आदेशितो धर्मपरैः पुनः संस्कारमर्हति ।
 एतन्तं सर्वमाख्यातं कैनेत्यामस्यमवधं । प्रायश्चित्तविधानेन सर्वमेतेन श्रुयति ।
 गुरुतन्मं हि गुर्भर्षे न दूषयति मानवं । उद्दालकं श्वेतकेतुं जनयामास शिष्यतः ।
 सोऽयं कुर्वन्श्च गुर्वर्थमापस्यु न निषिध्यते । बंद्गः कामकारेण न चेद्यः सम्प्रवर्तते ।
 अन्यत्र ब्राह्मणस्त्रेभ्य आददानो न दुष्यति । स्वयमप्रायिता यश्च न स पापेन लिप्यते ।
 प्राणव्याण्डनृतं वाच्यमात्मनो वा परस्य च । गुर्वर्थं स्त्रीषु चैव स्याद्विवाहकरणेषु च ।
 नावर्तते व्रतं स्त्रेषु श्रुकमेवे कयश्चन । आश्वमेधो मन्त्रिणोऽप्यौ प्रायश्चित्तं विधीयते ।
 पारिवित्यन्तु पतिते नास्ति प्रव्रजिते तथा । भिविते पारदाथ्येऽथ तद्व्यस्ये न दूषकं ।
 वृथापशुसमालम्भं नैव कुर्व्यान्न कारयेत् । अनुपहं पशूनां हि संस्कारो विधिनोदितः ।
 अनर्हं ब्राह्मणे दत्तमज्ञानात्तत्र दूषकं । भक्ताराणां तथा तीर्थं नित्यं वाऽप्रतिपादनं ।
 स्त्रियास्तयाऽपचारिण्या निष्कृतिः स्याददूषिका । अपि सा पूयते तेन न तु भर्ता प्रदुष्यति ।
 तत्त्वं ज्ञाना तु मोमस्य विक्रयः स्याददोषवान् । असमर्थस्य मृत्युस्य विवर्गः स्याददोषवान् ।
 वनदाद्यो गवामर्थे क्रियमाणे न दूषकः । उक्तान्येतानि कर्माणि यानि कुर्वन्न दुष्यति ।
 प्रायश्चित्तानि वक्ष्यामि विस्तरेणैव भारत ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि प्रायश्चित्तीयोपाख्यानं चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥
 ॥ व्यास उवाच ॥ तपसा कर्माभिश्चैव प्रदानेन च भारत । पुनाति पापं पुरुषः पुनश्चैव प्रवर्तते ।
 एककालं तु भुञ्जीत चरन् भैक्ष्यं सकर्षणतः । कपालपाणिं खट्वाङ्गीं ब्रह्मचारीं संदेवित्यतः ।
 अनस्युरथ शायी कर्षं लोके प्रकाशयन् । पूर्वैर्दादशभिर्भवेन्नैव ब्रह्महा विप्रमुच्यते ।
 सस्यः प्रसन्नभृता वा स्याद्विदुयामिच्छयात्मनः । प्रच्छेदात्मनमग्रीं वा मन्त्रिणं विरवाकुशिराः ।
 अपत्याऽन्यतमं वेदं धोजनानां व्रतं प्रजेत् । सर्वस्य वा वेदविदे ब्राह्मणायोपपादयेत् ।
 धनं वा जीवनायासं गृहं वा सपरिष्कृतं । मुच्यते ब्रह्महत्याया गोप्रा गोत्राह्मणस्य च ।
 पद्भिर्भयं कृच्छ्रभोजी ब्रह्महा पूयते नरः । माषे माषे समश्रंसु चिभिर्भयैः प्रमुच्यते ।

१११

११२

११३

११४

११५

११६

शंखसरेण मासाग्नी पूयते नात्र शंखय । तथैवोपवसधाजन् स्वल्पेनापि प्रपूयते ।
 ऋतुना वाऽश्वमेधेन पूयते नात्र शंखय । ये चाथवभृयच्छाता केचिदेवविधा नरा ।
 ते सर्वे धूतपात्राणां भवन्तीति परा श्रुति । ब्राह्मणार्थे हतो युद्धे मुच्यते ब्रह्महत्याया ।
 गवा शतसहस्रान्तु पात्रेभ्य प्रतिपादयेत् । ब्रह्महा विप्रमुच्यते सर्वपापेभ्य एव च ।
 कपिसानां सहस्राणि यो दद्यात्पञ्चविंशति । दोग्ध्रीणां स च पापेभ्य सर्वेभ्यो विप्रमुच्यते ।
 गोसहस्र सवत्सानां दोग्ध्रीणां प्राणशय्ये । साधुभ्यो वै दरिद्रेभ्यो दत्त्वा मुच्यते किल्बिषात् ।
 शतं वै यस्तु काम्बोजान् ब्राह्मणेभ्य प्रयच्छति । नियतेभ्यो महोपास स च पापात्ममुच्यते ।
 मनोरयन्तु यो दद्यादेकस्मिन् भारत । न कीर्त्तयेत् दत्त्वा यः स च पापात्ममुच्यते ।
 सुरापानं महत्तत्र वा योऽग्निवधा सुरा पिवेत् । स पावत्यथात्मानमिह लोके पर च ।
 मेघप्रपातं प्रपतन् ज्वलन-वा समाविद्यन् । महाप्रख्यानमातिष्ठन् मुच्यते सर्वेकिल्बिषे ।
 वृहस्पतिमवेनेष्ट्वा सुरापो ब्राह्मण पुनः । समितिं ब्राह्मणो गच्छेदिति वै ब्रह्मण श्रुति ।
 भूमिप्रदानं कुर्याद्य सुरां पोत्वा विमत्सवः । पुनत्र च पिवेद्भ्राजन् संस्कृत स च श्लथ्यति ।
 गुप्ततन्प्री शिला तत्रामायसीमभिरंविशेत् । अवहत्यात्मन येन प्रभजेदूर्द्ध्वदर्शन ।
 शरीरस्य विमोचेन मुच्यते कर्त्तव्योऽऽऽभात् । कर्त्तव्यो विप्रमुच्यते यता श्वत्सर स्त्रिय ।
 महाप्रतं चरेद्यस्तु दद्यात्सर्वस्वमेव तु । गुह्यं वा हतो युद्धे स मुच्येत्कर्त्तव्योऽऽऽभात् ।
 श्रुतेनोपवर्त्ति चेत् प्रतिगोह्य गुरोस्ताया । उपादाय प्रिय तस्मै तस्मात्पापात्ममुच्यते ।

अहःसु सततं तिष्ठेद्भयाकाशं निशां स्वपन् । त्रिरङ्गि चिर्निशायाश्च सवासा जलमाविशेत् ।
 स्त्रीशूद्रं पतितं चापि नाभिभाषेद्भूताम्बितः । पापान्यज्ञानतः कृतां मुच्येदेवंव्रतो द्विजः ।
 शुभारुमुभक्तं प्रेत्य क्षमते भूतघातिकं । अतिरिच्येत यो यत्र तत्कर्त्ता क्षमते फलं ।
 तस्माज्ज्ञानिन तपसा कर्मणा च फलं शुभं । ब्रह्मदेदशुभं कृत्वा यथा खादतिरेकवान् ।
 कुप्यांश्चुभानि कर्षाणि निवर्त्तन्त्यापकर्षणः । दद्यान्नित्यञ्च वित्तानि तथा मुच्येत किल्बिशात् ।
 अरुह्यं हि पापस्य प्रायश्चित्तमुदाहृतं । महापातकवर्जन्तु प्रायश्चित्तं विधीयते ।
 भक्ष्याभक्ष्येषु चान्द्रेषु वाच्यावाच्ये तथैव च । अज्ञानज्ञानयोराराजन् विहितान्यनुज्ञानतः ।
 जानता तु कृतं पापं गुरु सर्व्वं भवत्युत । अज्ञानत्स्वल्पको दोषः प्रायश्चित्तं विधीयते ।
 शक्यते विधिना पापं यथोक्तं व्यपोहितं । आस्तिके अदधाने च विधिरेव विधीयते ।
 नास्तिकाश्चदधानेषु पुरुषेषु कदाचन । दम्भदेवप्रधानेषु विधिरेव न दृश्यते ।
 श्रिट्टाचारश्च श्रिट्टश्च धर्मो धर्मभूताम्बर । सेवितव्यो नरव्याघ्र प्रेत्येष्ट च सुखेसुना ।
 स राजन्मोक्ष्यसे पापान्तेन पूर्व्वेण हेतुना । प्राणार्थं वा धनेनैषामयवा नृप कर्मणा ।
 अयवा ते घृणा काचित् प्रायश्चित्तं चरिष्यसि । मां त्वेवानार्थ्यजुष्टेन मन्युना निधनद्रुमः ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा भगवता धर्मराजो धुधिष्ठिरः । चिन्तयित्वा मुहूर्त्तेन प्रत्युवाच तपोधनं ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि राजधर्मानुशासनपर्व्वणि प्रायश्चित्तोद्योगाख्येन पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

॥ धुधिष्ठिर उवाच ॥ किं भक्ष्यञ्चाप्यभक्ष्यञ्च किञ्च देयं प्रशस्यते । किञ्च याचमपात्रं धातमे ब्रूहि पितामह ।
 ॥ व्यास उवाच ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । सिद्धानाञ्चैव संवादं मनोऽथैव प्रजापतेः ।
 ऋषयस्तु व्रतपराः समागत्य परं विभु । धर्मं पप्रच्छुरासीनमादिकाले प्रजापतिं ।
 कथमन्नं कथं पात्रं दानमध्ययनं तपः । कार्याकार्य्यञ्च यत्सर्व्वं श्रमं वै त्वं प्रजापते ।
 तैरेवमुक्त्वा भगवान् मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् । शुश्रूषञ्च यथावृत्तं धर्मं व्याससमामतः ।
 अनादेशेऽप्यो होम उपवासस्तथैव च । आत्मज्ञानं पुण्यनद्यो यत्र प्रायश्च तत्पराः ।
 दिष्टान्येतानि पुण्यानि पुण्याश्च धरणीभूतः । सुवर्णप्राशनमपि रत्नादिस्नानमेव च ।
 देवस्थानाभिगमनमाज्यप्राशनमेव च । एतानि मेर्य्यं पुरुषं कुर्व्वन्त्यागु न संशयः ।
 न गर्भेण भवेत्प्राशः कदाचिदपि मानवः । दीर्घमायुरद्येच्छन्ति त्रिरात्रेषां षण्णपो भवेत् ।
 अदकस्थानुपादानं दानमध्ययनं तपः । अहिंसा सत्यमक्रोध इत्या धर्मस्य सत्पणं ।
 स एव धर्मस्योऽधर्मादेशकाले प्रतिष्ठितः । आदानमननं हिंसा धर्मो ह्यावशिकः स्मृतः ।
 द्विविधौ चाप्युभावेतौ धर्मोऽधर्मो विजानतां । अप्रवृत्तिः प्रवृत्तिश्च द्विविधौ लोकावेदयोः ।
 अप्रवृत्तेरमर्त्तत्वं मर्त्तत्वं कर्मणः फलं । अशुभस्याशुभं विद्यात् शुभस्य शुभमेव च ।
 एतयोद्योगभेदाः स्थातां शुभाशुभतया तथा । देवश्च देवभयुक्तं प्राणस्य माणदस्य च ।
 अपेक्षापूर्व्वं करणादशुभानां शुभं फलं । उज्ज्वं भवति सन्देहादिह दृष्टार्थमेव च ।

११०

१११

११२

११३

११४

११५

अपेक्षापूर्वकरणात् प्रायश्चित्तं विधीयते । क्रोधमोहकृतं चैव दृष्टान्नागमहेतुभिः ।

शरीरानामपक्षेभ्यो मनसश्च प्रियाप्रिये । तदीपधैश्च मन्त्रैश्च प्रायश्चित्तैश्च साम्यति ।

उपवासमेकरात्रं दण्डोत्सर्गं मराधिपः । विगुण्येदात्मगुह्यार्थं विरावे तु पुरोहितः ।

चयं शोकं प्रकृष्यणो न धियेत यदा नरः । गस्तादिभिरुपाविष्टस्त्रिरात्रं तत्र निर्दिशेत् ।

जातिश्रेण्यधिवासानां कुलधर्माश्च सर्व्वत । वर्ज्जयन्ति च ये धर्मं तेषां धर्मो न विद्यते ।

दश वा वेदेगोत्रज्ञास्त्रयो वा धर्मपाठकाः । यद्भूयुः कार्य्यउत्पन्नेषु धर्मो धर्मसंग्रहे ।

अनङ्गानृत्तिका चैव तथा सुद्रूपपीलिका । स्नाभ्रातकस्तथा विप्रैरभक्ष्यं विषमेव च ।

अभक्ष्या ब्राह्मणैर्भक्ष्याः शकैर्यं वै त्रिवर्जिता । चतुष्पात्कच्छपादभ्या मण्डूका जलजाश्च ये ।

भासा हंसाः सुपर्णाश्च चक्रवाका श्वा भकाः । काको मद्रुश्च गृध्रश्च श्येनानूकस्तथैव च ।

क्रव्यादा दंष्ट्रिनः सर्व्वं चतुष्पात्पविणश्च ये । येषां चोभयतो दन्तास्तदुद्देश्य सर्व्वगः ।

एडकाश्चखरोश्रीणां सूतिकाणां गवामपि । मानुषीणां मृगीणां च न पिवेद्ब्राह्मणः पयः ।

प्रेतान्नं सूतिकात्रं च यश्च किञ्चिदनिर्दमं । अभोज्यञ्चाप्यपेयश्च धेनादुग्धमनिर्दमं ।

राजात्रं तेज आदत्ते शुद्रान्नं ब्रह्मवर्धसं । आयुः सुवर्णकारात्रमवीरायाश्च योपितः ।

विष्टा बाहुविकस्यान्नं गणिकात्रमयेन्द्रियं । मृशन्ति ये चोपपतिं स्त्रीजिताश्च सर्व्वगः ।

द्वीक्षितश्च कदर्य्यश्च क्रतुविक्रयिकश्च च । तच्छण्डर्षाविकर्तुंश्च पुंशब्द्या रजकश्च च ।

चिकित्सकश्च यश्चात्रमभोज्यं रविणस्तथा । गणग्रामाभिग्रस्तानां रङ्गस्वोजीविनां तथा ।

परिविक्तानां पुंसाश्च वन्दिधूतविदान्तथा । वामहस्ताहतञ्चात्रं भर्त्सं पर्युवितश्च यत् ।

सुरानुगतमुच्छिष्टमभोज्यं शेषितश्च यतः । पिष्टश्च चेतुसाकानां विकाराः पयसस्तथा ।

सक्रुधानाकरन्म्राणां नोपभोग्याश्चिरस्थिताः । पायसं ह्यसं भोगमपूपाश्च दृष्याकृताः ।

अपेयाद्याप्यभक्ष्याश्च ब्राह्मणैर्गर्हमेधिभिः । देवानुषीम्ननुश्याश्च पिबन् मृश्याश्च देवताः ।

पूजयित्वा ततः पद्यात् गृहस्थो भोक्तुमर्हति । यया मन्नजितो भिक्षुस्तथैव स्त्रे गृहे वसेत् ।

एवं वृत्तं प्रियैर्दारैः संवमन् धर्ममाप्नुयात् । न दद्याद्यग्ने दानं न भयाजोपकारिणे ।

न मृत्युमीतद्वीलेषु ह्यसक्रेषु च धार्मिकं । न मत्ते चैव नोन्नते न स्त्रेण च न कुक्षके ।

न वाग्मेने विवर्णे वा नाङ्गहोने न वामने । न दुर्जने दौष्कुले वा प्रेतैः वा न संस्कृतः ।

न शोविषयते दानं प्राह्वले ब्रह्मवर्जिते । अमम्यक् चैव यद्दत्तममम्यक् च प्रतिपद्ये ।

उभयं स्यादनुषोय दातुरादातुरेव च । यया खादिरमालग्यं शिलां वाऽऽर्णवन्तरन् ।

मज्जेत मज्जेतसददाता यश्च प्रतिपद्ये । काष्ठैराद्र्यया बह्निरुपसीर्णां न दीप्यते ।

नप स्वाध्यायचारिचैरेव हीन प्रतिपद्ये । कपाले यद्ददापः सु खट्वीत च यथा पयः ।

आशयम्यानदोषेषु वृत्तहीने तथा श्रुतं । निर्भक्तो निर्भक्तो यः स्यादशास्त्रज्ञोऽन सूयकः ।

चमुकोशाप्रदातयं हीनेश्वरतिकेषु च । न वै देयमनुकोशाहीनात्तातुरैकैष्वपि ।

आप्ताचरितइत्येव धर्मइत्येव वा पुन । निष्कारणं स्मृतं दत्तं ब्राह्मणे ब्रह्मवर्जिते ।
 भवेदपाचदोषेण न चात्रासि विचारणा । यथा दारुमयो हंसी यथा चर्ममयो मृग ।
 ब्रह्मणयानधीयानस्त्रयसे नाम पितृति । यथा षष्ठोऽफले स्तोषु यथा गौर्गवि चाफला ।
 ब्रह्मनिर्वं ज्यपच स्तोत्रिर्मन्त्रो ब्राह्मणस्तथा । यामधान्यं यथा ब्रह्मं यथा कूपस्य निर्वजल ।
 यथा ऊतमनग्रा च तथैव स्यान्निराकृतौ । देवतानां पित्र्योश्च ह्य्यकव्यविनाशक ।
 शत्रुरर्धहरो मुखो न लोकान्प्राप्तुमर्हति । एतन्ते कथितं सर्वं यथावृत्तं युधिष्ठिर ।
 समासेन महद्भ्योतच्छ्रोतव्यं भरतर्षभ ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि ध्याव्याख्ये षटत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ श्रोतुमिच्छामि भगवन् विसृतेण महामुने । राजधर्मान् द्विजैश्च चातुर्वर्ण्यस्य चाखिलान् ।
 आप्तु च यथानीति प्रणेतव्या द्विजोत्तम । धर्ममालक्ष्य पन्थानं विजयेयं कथं महीं ।
 प्रायश्चित्तकथा क्षेपा भक्ष्याभक्ष्यविवर्जिता । कौटुहलानुग्रवणा हर्षं जनयेतीव मे ।
 धर्मचर्या च राज्यञ्च नित्यमेव विरुध्यते । एवं मुञ्चति मे चेतश्चित्तयानस्य नित्यश ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तमुवाच महाराज व्यासो वेदविदाम्बर । नारदं समभिप्रेक्ष्य सर्वज्ञानो पुरातन ।
 श्रोतुमिच्छसि चेद्दुर्लभं निखिलेन नराधिप । त्रैह्यि भीष्म महाबाहो वृद्धं कुरुपितामह ।
 स ते धर्मरहस्येषु संश्रयान्ननसि स्थितान् । ह्येता भागीरथीपुत्र सर्वज्ञ सर्वधर्मवित् ।
 जनयामास यं देवो दिव्या त्रिपथगा नदी । साचाद्दृष्ट्वा यो देवान् सर्वानिन्द्रपुरोगमान् ।
 वृहस्पतिपुरोगांस्तु देवर्षिनसहस्रभुम् । तोषधित्वापचारेण राजनीतिमधीतवान् ।
 उग्रनावेद यद्भ्रातृन् यच्च देवगुरुर्द्विज । यच्च धर्मं सर्वैवाख्यं प्राप्तवान् कुरुषत्तम ।
 भार्गवाच्चवनाचापि वेदानज्ञोऽपटुहितान । प्रतिपिदे महावाङ्मयिश्छात्ररितप्रत ।
 पितामहसुतं ज्येष्ठं कुमारं दीप्तनेजसं । अथात्मगतितत्त्वज्ञमुपाश्रितत य पुरा ।
 मार्केण्डेयमुवात्कतत्तं धतिधर्ममवाप्तवान् । रामादस्त्राणि शक्राच प्राप्तवान् पुरुषर्षभ ।
 मृत्युरात्मेऽयं या दस्य जातस्य मनुजैर्वपि । यथाऽनपत्यस्य सत पुण्या लोका दिवि श्रुता ।
 यस्य ब्रह्मर्षय पुण्या नित्यमसन् सभाषद । यस्य नाविदितं किञ्चित् ज्ञानज्ञेयेषु विद्यते ।
 स ते वक्ष्यति धर्मज्ञः स च धर्मार्धतत्त्ववित् । तमभेहि पुरा प्राणान् स विमुञ्चति धर्मवित् ।
 एतमुक्त्वा कौन्तेयो दीर्घप्रज्ञो महामति । उवाच वदता श्रेष्ठ व्यास सत्यवतीसुत ।
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ वैशमं सुमहत्तत्त्वा ज्ञानीना रोमहर्षणं । आगच्छासर्वलोकस्य श्रियीवीनामकारक ।
 घातयित्वा तमेवाजी हलेनाग्निद्वयोधिने । उपसम्पृष्टुमर्हामि तमश्च केन हेतुना ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तत्सं नृपतिश्रेष्ठ चातुर्वर्ण्यहितं च यथा । पुनराह महाबाज्यदुःश्रेष्ठो महामति ।
 ॥ वासुदेव उवाच ॥ नेदानोमेतिनिर्व्यथं त्रैके त्वै कर्तुमर्हमि । यदाह भगवान् व्यासस्तु कुरुव नृपोत्तम ।
 ब्राह्मणास्त्वा महाबाहो भ्रातरश्च महौज्ज्व । पर्जन्यमिव धर्मान्ते नाद्यमाना उपासते ।

हतमिष्टाय राजानः हतं चैव समागतं । चातुर्वर्त्यं महाराज राश्रं ते कुरुजाङ्गलं ।
 प्रियार्थमपि धैतेयां ब्राह्मणानां महात्मनां । नियोगादस्य च गुरोर्व्यासस्यामिततेजसः ।
 सुश्रुतामस्मदादीनां श्रौपथाश्च परन्तप । कुह प्रियममिन्न लोकास्य च हितं कुह ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा स कृष्णेन राजा राजीवलोचन । हितार्थं सर्वलोकस्य समुत्तमैः ।
 भोऽनुनीतो नरव्याघ्रो विष्टरश्रवसा स्वयं । द्वैपायनेन च तयो देवस्थानेन जिष्णुना । ११७
 एतैरभ्यैश्च वज्रभिरनुनीतो युधिष्ठिरः । खजहाम्भानसं दु खं सन्तापञ्च महायथाः ।
 श्रुतवाक्यः श्रुतनिधिः श्रुतश्रथविशारदः । ततः स मनसः शान्तिमगच्छत्पाण्डुनन्दनः ।
 स तेः परिवृत्तो राजा नववैरिव चन्द्रमाः । घृतराश्रं पुरस्कृत्य स्वपुरं प्रविशेत् ह ।
 प्रविवितुः स धर्मज्ञः कुन्तोपुत्रो युधिष्ठिरः । अर्चयामास देवांश्च ब्राह्मणांश्च सहस्रशः ।
 ततो नवं रथं शूभ्रं कम्पनाजिनसंवृतं । युक्तं घेण्डशभिर्गोभिः पाण्डुरैः शूभ्रलक्षणैः । ११८
 मन्त्रैरभ्यर्चितं पुण्यैः खयमानैश्च । वन्दिभिः । आरुरोह रथश्चैव सोमोऽमृतमयं यथा ।
 जयाह रम्भो न कान्तयो भीमो भीमपराक्रमः । अर्जुनः पाण्डुरं क्वचं धारयामास भानुमत् ।
 प्रियमाणश्च तच्छूचं पाण्डुरं रथमूर्ध्वनि । शूभ्रशूभे तारकाकीर्णं सितमभ्रनिवासरे ।
 घामरव्यजने तस्य वीरौ जग्महतुम्भदा । चन्द्ररग्निप्रभे शूभ्रे माद्रीपुत्रावलङ्कृते ।
 ते पञ्च रथमाख्याय भ्रातरः समलङ्कृताः । भूतानीव ममलानि राजन् ददुश्चिरे तदा । ११९
 आस्याय तु रथं शूभ्रं युक्तमथैर्मनोजवे । अश्वयात्पृष्ठतो राजन् युयुत्सुः पाण्डवाग्रश्रे ।
 रथं हेममयं शूभ्रे भैवसुषीवधोजितं । मह सायकिना कृष्य, समास्यापान्थथात्कुहून् ।
 नरयानेन तु ज्यैष्ठ्यं पिता पार्थिव्य भारत । अयतो धर्मराजस्य गान्धारीमहिता यथैः ।
 कुरुक्षेत्रे ततः सर्वाः कुन्तो कृष्णा तथैव च । यानैश्चावैर्जमुर्बिन्दुरेण पुरस्कृताः ।

मृहाणि राजमार्गेषु रत्नवन्ति महानि च । प्राकल्पन्तीव भारेण स्त्रीणां पुष्पाणि भारत ।

१८६

ताः शनैरिव मग्नोऽं प्रशंसंमुर्धुधिष्ठिरं । भीमघेनाजुनौ चैव माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।

धन्या तमसि पाञ्चालि या तं पुरुषसत्तमान् । उपतिष्ठसि कन्याणि महर्धनिव गौतमी ।

तव कर्माण्यमोघानि व्रतचर्या च भाविनि । इति कृष्णां महाराज प्रशंसुस्तदा स्त्रियः ।

प्रशंसावचनैस्तां मियः शब्दैश्च भारत । प्रीतितैश्च तदा शब्दैः पुरमाघोषमाकुलं ।

तमतीत्य थयायुक्तं राजमार्गं युधिष्ठिरः । अलङ्कृतं गोभमानमुपायाद्राजवेग्न ह ।

१८७

ततः प्रकृतयः सर्व्याः पौरजानगदास्तादा । ऊचुः कर्णमुखा वाचः समुपेत्य ततस्ततः ।

दिश्या जयसि राजेन्द्र शत्रुञ्ज्वलुनिपूदन । दिव्या राज्यं पुनः प्राप्तं धर्मैश्च च बलेन च ।

भव नस्त्वं महाराज राजेव शरदां शतं । प्रजाः पालय धर्मैश्च यथेन्द्रखिदिवं तथा ।

एवं राजकुलदारि मङ्गलैरभिपूजितः । आशीर्वादान् दिजेत्कान् प्रतिगृह्य समन्ततः ।

प्रविश्य भवनं राजा देवराजमृहापमं । श्रद्धाविजयसंयुक्तं रथात्पञ्चादवातरत् ।

१८८

प्रविश्याभ्यन्तरं श्रोमान् दैवतान्यभिगम्य च । पूजयामास रत्नैश्च गन्धमाक्षैश्च सर्व्यैः ।

निश्चकाम ततः श्रोमान् पुनरेव महायज्ञाः । ददर्श ब्राह्मणंश्चैव सोऽभिरूपानवस्थितान् ।

स भंष्टतस्तादा विप्रैराशीर्वादविवलुभिः । शृणुभे विमलसन्नसारारणपटोता यथा ।

तांस्तु वै पूजयामास कौन्तेयो विधिवद्विजान् । धैर्यं गुरुं पुरस्कृत्य ज्येष्ठं पितरमेव च ।

मुमनोमोदकैरत्नैर्हिरण्येन च भूरिणा । गोभिर्वस्त्रैश्च राजेन्द्र विविधैश्च किमिच्छकै ।

१८९

ततः पुष्पाहघोषोऽभूद्दिवं सन्धेव भारत । सुहृदां प्रीतिजननः पुण्यः स्तुतिमुखावहः ।

हंसवन्नेदुषां राजा द्विजानां तत्र भारती । शृणुवे वेदविदुषां पुष्कलायपदाचरं ।

ततो दुन्दुभिनिर्घोषः शङ्खानाश्च मनोरमः । जयं प्रवदतां तत्र स्वनः प्रादुरभून्नृप ।

निःशब्दे च स्थिते तत्र ततो विप्रजने पुनः । राजानं ब्राह्मणञ्चैवा चार्थ्यकौ रावभोऽप्रवीत् ।

तत्र दुर्धौधनमखा भिक्षुरूपेण भंष्टतः । सावः शिखी विदपडो च धृष्टो विगतसाध्वसः ।

१९०

दृतः सर्वैसाया विप्रैराशीर्वादविवलुभिः । परं महसैरराजेन्द्र तपोनियममंत्रितैः ।

स दुष्टः पापमाशंसः पाण्डवानां महात्मनां । अनामश्चैव तान् विभ्राह्मणुवाच महीपतिं ।

॥ चार्थ्यक उवाच ॥ इमे प्राञ्चर्हिजास्तुञ्च समाराण्य वचो मयि । धियवन्तं कुनृपतिं शान्तिघातिमस्तु वै ।

किं तेन ख्याङ्गि कौन्तेय कृत्स्नं शान्तिमङ्गलं । घातयित्वा गुरुंश्चैव मृतं श्रेयो म जीवितं ।

इति ते वै द्विजाः श्रुवा तस्य दुष्टव्य रचमः । विषयुधुक्रुशुयैव तस्यवाक्यमधर्षिताः ।

१९१

ततस्त ब्राह्मणाः सर्व्ये स च राजा युधिष्ठिरः । प्रीडिताः परमोदिसास्तुष्पीमासन् विशास्यते ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ प्रसीदन्तु भवन्तो मे प्रणतस्याभियाचतः । प्रत्यासन्नस्यमनिनं न मां धिक्कर्तुमर्हथ ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो राजन् ब्राह्मणानि सर्व्ये एव विशास्यते । ऊचुर्षतदघोऽन्नाक्तं शीरस्तु तव पायिबं ।

अशुशैव महात्मानस्ततस्तु शानचक्षुषा । ब्राह्मणा वेदविदांघक्षुषोऽभिनिसन्वीकृताः ।

॥ ब्राह्मणा ऊचुः ॥ स्य दुर्व्योधनसखा चार्वाको नाम राक्षसः । परित्राजकरूपेण हितं तस्य चिकीर्षति । १११४
न वयं ब्रूम धर्मात्मन्थ्येत ते भयमीदृशं । उपतिष्ठतु कन्यार्षं भवन्तं भ्रातृभिः सह ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततस्ते ब्राह्मणाः सर्वे ऊद्धारैः क्रोधमूर्च्छिताः । निर्भर्त्सयन्तः प्रुचयो निजघ्नुः पापराक्षसं ।

स पपात विनिर्द्दयस्तेमया ब्रह्मवादिनां । माहेन्द्राग्निनिर्दग्धः पादपोऽद्भुरवानिव ।

पूजिताद्य ययुर्विप्रा राजानमभिनन्द्य तं । राजा च हर्षमापेदे पाण्डवः ससुहृज्जनः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि चात्मानन्दे अष्टचिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततस्त्वत्तु राजानं तिष्ठन्तं भ्रातृभिस्सह । उवाच देवकोपुत्रः सर्वदर्शी जनाह्वनः । १११५

॥ वासुदेव उवाच ॥ ब्राह्मणात्नात लोकेऽस्मिन्नर्चनीयाः सदा मम । एते भूमिचरा देवा वाग्बिषाः सुप्रसादकाः ।

पुरा कृतयुगे राजंश्चार्वाको नाम राक्षसः । तपस्तेषु महाबाहो वदथ्या ब्रह्मवार्धिकं ।

वरिष ऋद्धमानस्य ब्रह्मणा च पुनः पुनः । अभयं सर्वभूतेभ्यो वरयामास भारत ।

इजान्मानान्दन्वय प्रादादरमनुत्समं । अभयं सर्वभूतेभ्यो ददौ तस्मै जगत्पतिः ।

स तु नम्यवरः पापो देवानमितविक्रमः । राक्षमस्तापयामास तीव्रकर्षो महाबलः । १११६

ततो देवाः समेतास्य ब्रह्माण्डमिदमनुवृत् । यथाय रक्षमस्तस्य बलविप्रकृतास्तदा ।

तामुवाचाप्ययो देवो विहितस्तत्र वै मया । यथाऽस्य भविता स्य द्युरचिरेणेति भारत ।

राजा दुर्व्योधनो माम मर्यास्य भविता नृपु । तस्य स्तेषावपह्लोऽपौ ब्राह्मणानवमंस्यते ।

तत्रैवं क्वचिन्ना विप्रकारप्रघर्षिताः । धृष्यन्ति वाग्बलाः पापं ततो नाग्ने गमिष्यति ।

स स्य निहतः श्रेते ब्रह्मदण्डेन राक्षसः । चार्वाको नृपतिश्रेष्ठ मा प्रुचयो भरतर्षभ । १११७

इतान्ने सप्तधर्षेण श्रातयन्मव पार्थिव । स्वर्गतास्य महात्माभो वीराः क्षत्रियपुङ्गवाः ।

शमीपिप्लपालागमिधो मधुमर्षिणी । श्रुव श्रीदुम्बरः शङ्खस्तया ह्यमविभूषितः ।
दाशाहैणाभ्यनुज्ञातमाव धौम्यः पुरोहितः । प्रागुदकभवने वेदी लवणेनोपलिख्य च ।
ष्यान्नचर्मोत्तरे शुक्लो सर्वतोभद्र आसने । दृढपादप्रतिष्ठाने ऊताशनसमन्विति ।
उपवेश्य महात्मानं कृष्णाञ्च द्रुपदात्मजं । जुहाव पावकं धीमान् विधिमन्त्रपुरस्कृतं ।
ततउत्थाय दाशाहं शङ्खमादाय पूजितं । अभ्यपिञ्चत्पतिं पृथ्वा कुन्तोपुत्रं युधिष्ठिरं ।
धतराष्ट्रय राजर्षिं सर्वज्ञः प्रकृतयस्तया । अनुज्ञातोऽय एष्येन भादभिः सह पाण्डवः ।
पाञ्चजन्याभिमिकञ्च राजाऽमृतमुषोऽभवत् । ततोऽनु वादयामासुः पणवानकदुन्दुभीन् ।
धर्मराजोऽपि तस्मै प्रतिजयाह धर्मतः । पूजयामास तांश्चापि विधिवद्भूरिदक्षिणः ।
ततो निष्कसहस्रेण ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयन् । वेदाध्ययनसत्यवान् धृतिशीलसमन्वितान् ।
ते प्रीता ब्राह्मणा राजन् स्वस्त्युचुर्जयमेव च । हंसा इव च नईन्तः प्रशंशं सुधुधिष्ठिरं ।
युधिष्ठिर महावाहो दिव्या जयसि पाण्डव । दिव्या स्वधर्मं प्राप्तोऽसि विक्रमेण महायुते ।
दिव्या गाण्डीवधन्वा च भीमसेनश्च पाण्डव । त्वञ्चापि कुशली राजन् माद्रौपुत्री च पाण्डवौ ।
मुक्ता वीरचर्यां चत्साम्ब्रामाद्विजितद्विषः । विप्रमुत्तरकार्योऽपि कुरु सर्वोऽपि भारत ।
ततः प्रत्यर्चितं सद्भिर्धर्मराजो युधिष्ठिरः । प्रतिपेदे महद्द्राज्यं सुहृद्भि सह भारत ।
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि युधिष्ठिरारिषेके चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ प्रकृतोनाञ्च तदाक्यं देवकालोपहृंहितं । युत्वा युधिष्ठिरो राजा सोऽन्तरं प्रत्यभाषत ।
धन्याः पाण्डुमुता नूनं तेषां ब्राह्मणपुत्रवाः । तयान्वाप्यय वातय्यान् गुणानाहुः समागतः ।
अनुयाह्या वयं नूनं भवतामिति मे मतिः । यदैवं गुणसम्यन्वानस्मान् नृषु विमातराः ।
धृतराष्ट्रो महाराजः पिता मे दैवतं परं । शासनेऽस्य प्रियं चैव खेयं मन्त्रियकाङ्क्षिभिः ।
एतदर्थं हि जीवामि कृत्वा ज्ञातिवधं महत् । अस्य शुश्रूषणं कार्यं मया नित्यमनन्दिना ।
यदि चाहमनुयाहो भवतां सुहृदां तथा । धृतराष्ट्रे यया पूर्व्वं वृत्तिं वर्त्तितुमर्हस्य ।
एष नाथो हि जगतो भवताञ्च मया सह । अस्मैव प्रियवी कृत्स्ना पाण्डवाः सर्वे एव च ।
एतन्मनसि कर्तव्यं भवद्भिर्बन्धनं मम । अनुज्ञाप्याय तान् राजा यथेष्टं गन्तव्यमिति ।
पौरजानपदान् सर्वान् विष्टस्य कुरुमन्दन । धैवराज्येन कौन्तेयं भीमसेनमयोऽजयत् ।
मन्त्रे च नित्ये चैव पाण्डुष्वस्य च चिन्तने । विदुरं बुद्धिस्वरूपं प्रीतिमान् सुसमादिशत् ।
कृताकृतपरिज्ञाने तयाद्यव्ययचिन्तने । सर्वत्रयं योजयामास दृष्टं सर्वंगुणैर्युतं ।
बलस्य परिमाले च भक्तवैतनयोस्तया । नकुलं व्यादिशद्द्राजा कर्मणाश्चाश्ववेषणे ।
परचक्रोपरोधे च दुष्टानाञ्चावमर्देन । युधिष्ठिरो महाराजः पौलस्त्यं व्यादिदेश ह ।
दिजानां देवकार्येषु कार्यव्यन्येषु चैव ह । धौम्यं पुरोधसं अष्टं नित्यमेव समादिशत् ।
सहैरेवं समीपस्थं नित्यमेव समादिशत् । तेन गोप्यो हि नृपतिः सर्व्वावस्था विश्राप्सते ।

११६

११८

११९

१२०

१२१

१२२

यान्यामन्यदोग्यांश्च येषु येष्विह कर्मसु । तांस्तोस्तेष्वेव युयुजे प्रीद्यमाणो महीपतिः । *
 विदुरं सञ्जयश्चैव युयुत्सुश्च महामतिं । अत्रवीत् परवीरज्ञो धर्मात्मा धर्मवत्सलः ।
 उत्थायात्याय तत्कार्यमस्य राज्ञः पितृर्षीम । सर्वं भवद्भिः कर्तव्यमप्रमत्तैर्यथायथं ।
 पौरजानपदानाञ्च यानि कार्याणि सर्वशः । राजानं समनुज्ञाय तानि कार्याणि भागशः । १५८
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मोपनिषत्सु भीमादिकर्मनियोगे एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा ज्ञातीनां ये हता युधि । आह्वानि कारयामास तेषां पृथग्द्वारधीः ।
 धृतराष्ट्रो ददौ राजा पुत्राणामौर्द्धदेहिकं । सर्वकामगुणोपेतमन्नं गाव्य धनानि च ।
 रत्नानि च विचित्राणि महाहोणि महायथाः । युधिष्ठिरस्तु द्रेणस्य कर्णस्य च महात्मनः ।
 धृष्टद्युम्नाभिमनुभ्यां हैहिनस्य च रचसः । विराटप्रभृतीनाञ्च सुहृदामुपकारिणां ।
 द्रुपदद्रौपदेयानां द्रौपद्या संहितो ददौ । ब्राह्मणानां सहस्राणि पृथगैकैकमुद्दिशन् । १५९
 धनेरत्रैश्च गोभिश्च यक्षैश्च समतर्पयत् । ये चान्ये पृथिवीपाला येषां नास्ति सुदृञ्जनः ।
 उद्दिग्धाद्द्विग्य तेषाञ्च चक्रे राजौर्द्धदेहिकं । सभा प्रपाद्य विविधास्तडागानि च पाण्डवः ।
 मुहृदां कारयामास सर्वेषामौर्द्धदेहिकं । य तेषामनृषो भूत्वा गत्वा लोकेष्ववाच्यतां ।
 एतच्छयोऽभवद्राजा मजा धर्मैश्च पालयन् । धृतराष्ट्रं ययापूष्यं गाभ्यारी रिदुरं तथा ।
 सर्वथा कौरवाग्नान्यान् भृत्यांश्च समपूजयत् । याश्च गत श्लियः काचिद्भूतवीरा हतात्मजाः । १६०
 सर्वथाः कौरवो राजा सम्युच्चापालयदंपुषो । नीपान्यरूपणानाञ्च नृषाच्छादनभोजनैः ।
 यामृगंस्परो राजा सकारानुग्रहं प्रभुः । स विजित्य सर्वो हृत्वामानुष्यं प्राप्य वैरिपुः ।
 नि सपन्नः सुखी राजा पित्रहार युधिष्ठिरः ।

स्त्रिष्टष्टिपञ्चावर्त्तं कपिनस्त्रवामनः । यज्ञो भुवः पतङ्गश्च यश्चेनस्त्वमुच्यते ।

१११०

मिखण्डो नङ्गो वभुर्दिवसृक्त्वं पुनर्वसु । सुवभुर्वययज्ञश्च भुवणे दुन्दुभिस्तया ।

गभस्तिनेमि श्रोपन्नः पुष्करः पुष्यधारणः । कर्तुष्विभुः सर्वसूक्ष्मधारिर्वक्षेव पश्यसे ।

अभोनिधिस्तं ब्रह्मा तं पवित्रं धाम धामवित् । हिरण्यगर्भं तामाङ्गं स्वधा स्वाहा च केयवः ।

योनिस्त्वमस्य प्रलयश्च कृष्ण तत्रैवेदं सृजसि विद्यमये । विश्वेदेदं तद्दशे विद्ययाने नतोऽस्तु ते शार्ङ्गं चक्रामिपाणे ।

एवं स्तुतो धर्मराजेन क्षण्यः सभामध्ये प्रीतिमान्पुष्कराच । तमभ्यनन्दद्भारतं पुष्कलामिर्वाग्भिर्विष्टं पाण्डवं चादवाग्म् ॥ ११११ ॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि वामदेवस्तुतौ चित्रतारिणोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो विमर्जयामास सर्वान् प्रहृतयो नृप । विविग्दुःखान्भुञ्जान्ता यया स्वानि सृष्ट्वाणि ते ।

ततो युधिष्ठिरो राजा भीमं भीमपराक्रमं । सान्त्वयन्नप्रवीच्छ्रीमानञ्जेन यमजौ तया ।

शत्रुभिर्विविधैः शस्त्रैः सतदेहा महारणे । आन्ता भवन्तः सुमृगं तापिताः शोकमनुभिः ।

अरुणैः दुःखवसतोर्भक्तते मृतर्तृभाः । भवद्भिरनुभूता हि यया कुपुरुषैस्तया ।

यथामुखं ययाजोषं जयोऽयमनुभूयतां । विद्यान्ताजस्रविज्ञानान् श्वः समेताभि व पुनः ।

१११०

ततो दुर्व्योधनसृष्टं प्रासादैरुपश्रीभितं । षड्रत्नसमाकीर्णं दासोदाससमाकुलं ।

धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञानं भ्रात्रा दत्तं वृकोदरः । प्रतिपेदे महावाङ्मन्दिरं मधवानिव ।

यथा दुर्व्योधनसृष्टं तथा दुःशासनश्च तु । प्रासादमालासंयुक्तं हेमतोरणभूषितं ।

दासीदाससुसमूहं प्रभूतधनधान्यवतु । प्रतिपेदे महावाङ्मन्दिरं नोराजयासनात् ।

दुर्भरणस्य भवने दुःशासनसृष्टाहरं । कुवेरभवनप्रख्यं सपिहेमविभूषितं ।

१११२

नकुलाय वरार्हाय कर्षिताय महावने । ददौ प्रीतो महाराज धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।

दुर्मुखस्य च वेगमागं श्रीमत्कनकभूषणं । पूर्णं पद्मदलादीषां स्त्रीषां शयनसङ्कुलं ।

प्रददौ सहदेवाय सतनं प्रियकारिणे । सुमुदे तच्च सञ्चा म कैलासं धनदे यया ।

दुयुधुर्बिन्दुरद्वैव मञ्जुपद्मं विगाम्यते । सुधर्मं चैव धैर्यस्य यथास्वं जम्बुरालयान् ।

मह भ्रात्यकिना शौरिरिन्द्रजित्स्व निवेगनं । विवेगं पुरुषथागो व्याधे गिरिगुहामिव ।

१११०

तव भवावपानैस्तं मुदिताः सुमुखोपिताः । सुखप्रबुद्धा राजानमुपतस्तुर्बुधिष्ठिरं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि सृष्टविभागे सतुष्ट्यन्तारिणोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

॥ जनमेजय उवाच ॥ प्राप्य राध्वं महावाङ्मधर्मपुत्रो युधिष्ठिरः । यदन्यदकरोदिम तस्मै वक्षुमिहाहंसि ।

भगवान्मा हृषीकेशस्त्रैलोक्याय परो गुरुः । श्वेप यदकरोदीरक्ष च यास्यातुमर्हसि ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ शृणु तत्त्वेन राजेन्द्र कीर्त्यमानं मयानघ । वामुदेवं पुरस्कृत्य पदकुर्वन्त पाण्डवाः ।

प्राप्य राज्यं महाराज कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । सातुर्बर्ह्यं यथायोग्यं स्त्रे स्त्रे स्वानि न्यवेशयत् ।

१११२

ब्राह्मणानां महस्रष्ट्रं स्यात्कानां महात्मनां । महस्रं निष्कमेकैकं दापयामास पाण्डवः ।

तयामुजोविनो भृत्यान् संश्रितानतिथीनपि । कामैः सन्तर्पयामास क्षपणांस्तर्ककानपि

पुरोहिताय धाम्नाय प्रादादद्युतञ्च य गा । धन मुवर्णं रजत वासासि विविधान्यपि ।
 कृपाय च महाराज गुहृत्तमवर्त्तत । विदुराय च राजासौ पूजाञ्चक्रे यतप्रत ।
 भवाभ्रपानैर्बिंबिर्विधैर्धोसाभि शयनासनै । सर्वान सन्तोषयामास सञ्जितान् ददताम्बर । १११
 नञ्चप्रशमन कृत्वा स राजा राजमत्तम । युयुत्सार्धात्तराष्ट्रस्य पूजाञ्चक्रे महायथा ।
 धृतराष्ट्राय तद्राज्यं गान्धार्यै विदुराय च । निवेद्य सुखवद्राजा सुखमासौ युधिष्ठिर ।
 तथा सर्वैः मनगर प्रसाद्य भरतर्यभ । वामुदेव महात्मानमभ्यञ्जत्कृताञ्जलि ।
 ततो महति पर्येद्ध मणिकाञ्चनभूषिते । ददर्श कृष्णमासो नौलभेषममद्युति ।
 जाम्बव्यमान वपुषा दिव्याभरणभूषित । पीतकौश्लयवसन ह्यैवोपगत मणि । ११२
 कौमुभेनोरसिस्थेन मणिनाभिविराजित । उच्यतेवोदय शैल सूर्य्येणाभिविराजित ।
 नौपम्य विद्यते तस्य त्रिभु लोकेषु किञ्चन । सोऽभिगम्य महात्मान विष्णुपुरुषविपद् ।
 उवाच मधुर राजा म्लितपूर्व्वमिदं तदा । सुखेन ते निशा कश्चिद्भ्रष्टा बुद्धिमताम्बर ।
 कश्चित् ज्ञानानि सर्व्वाणि प्रमदानि तवाच्युत । तथैवोपश्रिता देवो बुद्धिर्बुद्धिमताम्बर ।
 वयं राज्ञ्यननुप्राप्ता श्रियी च वशे स्थिता । तत्र प्रसादाद्भगवत्त्रिलोकार्णतविक्रम । ११३
 जय प्राप्ता यमश्वाय न च धर्मेष्युता वय । त तथा भाषमाणन्तु धर्मराजमरिन्दभ ।
 नोवाच भगवान् किञ्चिद्भ्रष्टानमैवाचपद्यत ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि राजधर्मानुशासनपर्व्वणि युधिष्ठिरप्रश्ने पञ्चचत्वारिंशोऽध्याय ॥-४५-॥

एकीकृत्येन्द्रिययामं मनः संयम्य मेधयाऽऽशरणं मामुपागच्छन्तो मे तद्गतं मनः ।
यं गङ्गां गर्भविधिना धारयामास पार्यिव । वशिष्ठमिथं न तात तमस्मि मनसा गत ।
दिव्यास्त्राणि महातेजा यो धारयति बुद्धिमान् । साङ्गाश्च चतुरो वेदांस्तमस्मि मनसा गत ।
रामश्च दयति श्रेयं जामदग्न्यश्च पाण्डव । आधरं सर्वविद्यानां तमस्मि मनसा गत ।
स हि भूत भविव्यच भवश्च भरतर्षभ । वेत्ति धर्मविदां श्रेष्ठं तमस्मि मनसा गत ।
तस्मिन्दि पुरुषथाप्रे कर्षमि स्वैर्दिव गते । भविष्यति मही पार्थ नष्टचन्द्रेव शर्वरी ।
तदुधिष्ठिर गान्धर्वं भीष्म भीमपराक्रमं । अभिगम्योपसङ्गुह्य षड् यत्ते मनोगत ।
चातुर्विध्यं चातुर्होत्रं चातुराश्रममेव च । राजधर्माश्च निखिलान् पृच्छेनं पृथिवीपते ।
तस्मिन्नस्तमिते भीष्मे कौरवाणां धुरन्धरे । ज्ञानान्यत्संगं गमिष्यन्ति तस्मात्त्वा चोदयाम्यहं ।
तच्छ्रुत्वा वासुदेवश्च तथ्य वचनमुत्तम । सायुकण्ठ स धर्मज्ञो जनार्दनमुवाच ह ।
यद्भवानाह भीष्मश्च प्रभावं प्रति साधव । तथा तन्नाच सन्देहो विद्यते मम साधव ।
महाभागश्च भीष्मश्च प्रभावश्च महाद्युते । श्रुत मया कथयता ब्राह्मणानां महात्मनां ।
भवांश्च कृत्वा लोकाना यद्भवोत्परिख्यदन । तथा तदनभिधेयं वाक्यं यादवगन्धन ।
यदि त्वनुग्रहवतो बुद्धिले मयि साधव । त्वामघत पुरस्कृत्य भीष्मं यास्यामह वयं ।
आट्टन्ते भगवद्वक्त्रे स हि लोकान् गमिष्यति । तद्दर्शनं महाबाहो तस्मादहंति कौरव ।
तव चाद्यश्च देवश्च चरस्त्वैवाचरश्च च । दर्शनं तस्य लाभं स्यात्त्वं हि ब्रह्ममयो निधि ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ युत्वं धर्मांराजस्य वचनं मधुख्यदन । पार्थस्य सात्विकं प्राह रथो मे युज्यतानिति ।
सात्विकस्त्राणु निष्क्रम्य कोशवस्य समीपत । दारुकं प्राह कृष्णश्च युज्यतां रयदत्युत ।
स सात्विकेराणु वेषा निश्रम्य रथोत्तमं काञ्चनभूपिताङ्गं । मसारगन्धर्कमथैर्विकण्ठकैर्बिभूषितं हेमनिवद्धचक्र ।
दिवाकराणुप्रभमाणुगामिनं विचित्रनामणिभूपितान्तरं । नवोदितं सूर्यमिव प्रतापिनं विचित्रताक्ष्यं ध्वजिनं पता
किनं ।

सुयोवशैव्यप्रमुखैर्वराश्रैर्भनोजवै काञ्चनभूपिताङ्गैः । सयुक्तमावेदयदच्युताय कृतञ्जलिदोर्को राजसिंह ।
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि महाशुभ्रप्रसङ्गोपर्याख्ये षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

॥ जनमेजय उवाच ॥ शरतन्पे शयानन्त भरतानां पितामह । कथमुत्सृष्टवान् देहं कश्च धेगमधारयत् ।
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ शृणुष्वभावहितो राजन शुचिभूत्वा समाहित । भीष्मश्च कुरुगर्भं देधेत्सर्गं महात्मन ।
निवृत्तमात्रेण्यने उत्तरे वै दिवाकरे । समावेशयदात्मानमत्तन्विव समाहित ।
विकीर्णशरैरिव दिव्यो भीष्म शरशैलेक्षित । शुशुभे परया सद्यवा एतो ब्राह्मणमत्तमे ।
थासेन वेदविदुषा भारदेन सुरपिंशा । देवस्थानेन वात्स्येन तयाग्नकसुमन्तुना ।
तया जैमिं नना रैव पैलेन च महात्मना । शण्डिन्त्यदेवराताभ्या मैषेयेण च धीमता ।
शमितेन वशिष्ठेन कौशिकेन महात्मना । चारीतसामग्राभ्याश्च तयाचयेण धीमता ।

दृष्टस्वतिष्ठ शुक्रश्च र्थवनश्च महामुनिः । मनस्कुमारः कपिलो वाल्मीकिस्तन्महः कुबः ।
 मैत्रेय्या भार्गवो रामकृष्णविन्दुर्महामुनिः । पिप्पलादोऽप्य वायुश्च सम्पत्तं, पुलहः कचः ।
 काश्यपश्च पुलस्त्यश्च ऋतुर्देवः पराशरः । मरीचिरङ्गिराः कात्यायौ गौतमो गालवी मुनिः ।
 धौत्यो विभाष्यो माण्डव्यो धौघ, क्षणानुभौतिक । उलूक, परमेा विभो मार्कण्डेयो महामुनिः ।
 मास्करिः पूरणः कृष्ण, सूतः परमधार्मिकः । रतैश्यान्वैर्भूनिगणैश्चैवाभागैर्महात्मभिः ।
 श्रद्धादमश्रुमोपितैर्हृतयन्त्र इव पशैः । भीष्मः स पुरुषव्याघ्र, कर्मण मनसा गिरा ।
 शरतल्पगतः कृष्णं प्रदधौ प्राञ्जलिः शुचिः । खरेण दृष्टपुष्टेन तुष्टाव मधुसूदनं ।
 योगेश्वरं पद्मनाभं विष्णुं जिष्णुं जगत्पतिं । कृताञ्जलिपुटे भूत्वा वाग्विदां प्रवरः प्रभुः ।
 भीष्म, परमधर्मात्मा वासुदेवमथास्तवत् ।

॥ भीष्म उवाच ॥ आरिरार्धययुः कृष्णं वाचं जिगदिषामि यं । तथा व्याससमासिन्या प्रीयतां पुरुषोत्तम ।
 शुचिं शुचिपदं हंसं तल्पदं परमेष्ठिनं । युक्ता सर्व्वात्मनात्मानं तं प्रपद्ये प्रजापतिं ।
 श्नाद्यन्तं परं ब्रह्म न देवा नर्षयो विदुः । एकोऽयं वेद भगवान् धाता नारायणो हरिः ।
 नारायणाद्दधिगणालया सिद्धमहोरगाः । देवा देवर्षयश्चैव यं विदुः परमव्ययं ।
 देवदानवगन्धर्वा यक्षराक्षसपद्मजाः । यं न जानन्ति कौ क्षेप कुतो वा भगवानिति ।
 यस्मिन्विद्यानि मूतानि तिष्ठन्ति च विद्यन्ति च । गुणभूतानि भूतेशे सूत्रे मर्षिगणादव ।
 यस्मिन्त्रियो तते तनौ दृढे खगिव तिष्ठति । सदसद्भवयितं विश्वं विश्वाङ्गे विश्वकर्षणि ।
 हरिं सहस्रशिरसं सहस्रचरणेत्वं । सहस्रबाहुमुकुटं सहस्रवदनोच्चलं ।
 प्राञ्जनारायणं देवं यं विश्वस्य परायणं । अर्षीयसामणीयांसं स्वविष्टस्य स्ववीयसां ।
 गरीयसाङ्गरिष्टश्च श्रेष्ठश्च श्रेयशामपि । यं वाक्श्वनुवाकेषु नियत्कूपनियसु च ।
 गृणन्ति सत्यकर्षाणं सत्यं सत्येषु मामसु । चतुर्भ्यस्तुरात्मानं सत्यस्यं सान्ततो पतिं ।
 यं दिव्यैर्दिवसर्षन्ति गुह्यैः परमनामभिः । यस्मिन्त्रित्यं तपस्रतं यदङ्गैश्च्यनुतिष्ठति ।
 सर्व्वात्मा सर्व्ववित् सर्व्व, सर्व्वज्ञः सर्व्वभावनः । यं देवं देवको देवो वसुदेवादजीजनत् ।
 भौमस्य ब्रह्मणे गुप्तै दीप्तमग्निविवारिणः । यमनयो यपेताम्रीरात्मान वीतकल्पं ।
 दृश्यामनयायं गोविन्दं परश्रुत्यात्मानमात्मानि । अतिवाव्यिष्ट्कर्षाणमतिस्त्रय्यातितिष्ठं ।
 अतिबुद्धीश्रियात्मानं तं प्रपद्ये प्रजापतिं । पुराणे पुरुषे प्रोक्तं ब्रह्म प्रोक्तं युगादिषु ।
 स्ये सद्बर्षयं प्रोक्तं तमुपास्तुमुपास्ये । एतेकं यज्ञधात्मानं प्रादुर्भूतमधास्रं ।
 शान्तभक्ताः क्रियावन्तो यजन्ते सर्व्वकामदं । यमाञ्जर्गतः कोयं यस्मिन्निहिताः प्रजाः ।
 यस्मिन् लोकाः स्फुरन्तीमे जले प्रसुभयो यथा । अतमेकाक्षरं ब्रह्म यत्तत्तदसतोः परं ।
 अनादिमथ्यपर्यन्तं न देवा नर्षयो विदुः । यं सुरासुरगन्धर्वाः सिद्धा श्वविमहोरगाः ।
 प्रपता निश्रमर्षन्ति परमं दुःसमेवमं । अनादिनिधनं देवमात्मयोगिं सनातनं ।

अप्रेक्ष्यमनभिज्ञेयं हरिं नारायणं प्रभुं । यं वै विश्वस्य कर्त्तारं जगतस्साम्पुं पतिं ।
 वदन्ति जगतोऽथैवमवरं परममर्दं । हिरण्यवर्णं यं गर्भमदितिर्देव्यनाशनं ।
 एकं दादश्रधा जज्ञे तस्मै सूर्यात्मने नमः । शुक्ले देवान्पितृन्ष्टये तर्पयत्यमृतेन यः ।
 यश्च राजा द्विजातीनां तस्मै सोमात्मने नमः । महत्कामयः पारे पुरुषं ह्यतिजेयं ।
 यं ज्ञात्वा मृत्युमत्येति तस्मै ज्ञेयात्मने नमः । यं दृहन्तं दृहत्युक्थे यमग्नौ यं महाधरे ।
 यं विप्रसङ्गा गायन्ति तस्मै वेदात्मने नमः । श्रम्यजु सामधामानं दशार्द्धं हविरात्मकं ।
 यं सप्ततनुं तन्वन्ति तस्मै यज्ञात्मने नमः । चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च दाभ्या पञ्चभिरिव च ।
 ह्ययते च पुनर्दाभ्या तस्मै सोमात्मने नमः । यः सुपर्णो यजुर्नाम च्छन्दोगावस्त्रिदृच्छिराः ।
 रथन्तरं दृष्ट्वात्म तस्मै स्तोत्रात्मने नमः । यः सहस्रसमे सचे जज्ञे विश्वघ्नमास्थिः ।
 हिरण्यपचः शकुनिसस्यै हंसमात्मने नमः । पादाङ्गं सन्धिपर्वाणं स्त्रव्यञ्जनभूषणं ।
 यमाङ्गरवरं दिव्यं तस्मै वागात्मने नमः । यज्ञाङ्गो यो वराहो वै भूत्वा गामुच्छहर ह ।
 लोकचयदितार्थाय तस्मै वीर्यात्मने नमः । यः श्रुते योगमास्यायपथ्यङ्गे नागभूषिते ।
 फणासहस्ररचिते तस्मै निद्रात्मने नमः । यस्तनोति सतां सेतुमृतेनामृतधेनिना ।
 धर्माथैव्यवहारान्नैस्तस्मै सत्यात्मने नमः । यं श्रयमर्ध्वं चरणाः श्रयमर्ध्वं क्लेषिणः ।
 श्रयमर्ध्वं सुमर्षन्ति तस्मै धर्मात्मने नमः । यतः सर्वे प्रसूयन्ते ह्यनङ्गात्माद्देहिनः ।
 उन्मादः सर्वभूतानां तस्मै कामात्मने नमः । यश्च व्यक्तस्यमव्यक्तं विचिन्वन्ति महर्षयः ।
 चेत्तं चेत्तन्ममाधीनं तस्मै चैत्रात्मने नमः । यन्निधात्मानमात्मस्यं दृते षोडशमिगुणैः ।
 प्राङ्. धनद्रयं साङ्घ्यास्तस्मै साङ्घ्यात्मने नमः । यं विनिद्रा जितयाचाः संक्षयाः सयतेद्रियाः ।
 ध्याति. पर्यन्ति धुञ्जानास्तस्मै योगात्मने नमः । अपुण्यपुण्यापरमे यं पुनर्भवन्निभयाः ।
 शान्ताः सश्यामिनो यान्ति तस्मै मोक्षात्मने नमः । योऽसौयुगसहस्रानो प्रदीप्ताधिर्बिम्बभावसुः ।
 सक्षयदति भूतानि तस्मै घोरतात्मने नमः । सभक्ष्य सर्वभूतानि हत्वा चैकार्षेव जगत् ।
 बालः स्वपिति यद्वैकृत्यै मायात्मने नमः । अजस्य नाभौ सभूतं यस्मिन्निष्वं प्रतिष्ठितं ।
 पुष्करे पुष्करावस्य तस्मै पद्मात्मने नमः । सहस्रगिरये चैव पुरुषायानितात्मने ।
 चतु समुद्रपथ्याय योगनिद्रात्मने नमः । यस्य कोशेषु जीभूता नद्यः सर्वान्द्रवन्धिषु ।
 कुक्षौ समुद्रादलारस्तस्मै तोषात्मने नमः । यस्मात्सर्वाः प्रसूयन्ते मर्गप्रसवविक्रियाः ।
 पक्षिधैव प्रलीयन्ते तस्मै हेत्वात्मने नमः । योनिपथो भवेद्द्राक्षौ दिवा भवति विष्ठितः ।
 दृष्टानिदृष्टश्च दृष्टा तस्मै दृष्टात्मने नमः । अकुण्डं सर्वकार्येषु धर्मकार्यार्थमुद्यतं ।
 वैकुण्ठस्य च यद्रुपन्तस्मै कार्यात्मने नमः । विः सप्तशतौ यः सत्तं धर्मयुत्कान्तगौरवं ।
 कुन्दोजिज्जने समरे तस्मै क्रौञ्चात्मने नमः । विभज्य पञ्चधात्मानं वापुर्भूत्वा शरीरगः ।
 यश्चेष्टयति भूतानि तस्मै वाय्वात्मने नमः । शुगेभ्यावर्त्तते योगैर्मासर्वेयनहायनैः ।

११४

११५

११६

११७

११८

११९

सर्गप्रलययोः कर्ता तस्मै कालात्मने नमः । ब्रह्म वक्त्रं भुजौ चन्द्रं हृत्स्वमुखं रुरदं विभ्रः ।
 पादौ यस्यात्रिताः शूद्रासकै वषांत्मने नमः । यस्याग्निराख्यं यौर्मूर्द्धं खं नाभियरणौ चितिः ।
 सूर्य्ययुर्द्विभ्रः श्रीर्चं तस्मै लोकात्मने नमः । परः कासात्यरो यथात्यरात्परतरय यः ।
 अनादिरादिविद्यस्य तस्मै विश्वात्मने नमः । विषये वक्तमानानां यं वै वैशेषिकैर्गुणैः ।
 प्राङ्मूर्ध्विषयगोशारं तस्मै गोप्रात्मने नमः । अन्नपानेभ्यनमयो रसप्राणविवर्द्धनः ।
 घां धारयति भूतानि तस्मै प्राणात्मने नमः । प्राणानां धारणायां योऽहं भुङ्क्ते चतुर्विधं ।
 अन्नभूतः पचत्यग्निलस्यै पाकात्मने नमः । विङ्क्तेक्षणसटं यस्य रूपं द्वंद्वानखायुषं ।
 दानवेन्द्रान्तकरणं तस्मै दृष्टात्मने नमः । यं न देवा न गन्धर्वा न दैत्या न च दानवाः ।
 तत्त्वतो हि विजानन्ति तस्मै सूक्ष्मात्मने नमः । रसातलगतः श्रीमाननन्तो भगवान्निभुः ।
 जगद्धारयते हस्तं तस्मै वीर्यात्मने नमः । यो मोहयति भूतानि खेदपाशानुबन्धनैः ।
 सर्गस्य रक्षणार्थाय तस्मै मोहात्मने नमः । आत्मज्ञानमिदं ज्ञानं ज्ञान्वा पश्यसवस्वित ।
 यं ज्ञानेनाभिगच्छन्ति तस्मै ज्ञानात्मने नमः । अप्रमेयशरीराय सर्वतो बुद्धिचलुषे ।
 अन्नपरिमेयाय तस्मै दिव्यात्मने नमः । जटिले दण्डिने नित्यं लम्बोदरशरीरिणे ।
 कमण्डलुनियन्त्राय तस्मै ब्रह्मात्मने नमः । शूलिने त्रिदशेशाय व्याम्बकाय महात्मने ।
 भस्त्रादिगोहस्तिलत्राय तस्मै रुद्रात्मने नमः । चन्द्राङ्गुलतशीर्याय ब्यालयज्ञोपवीतिने ।
 पिनाकशूलहस्ताय तस्मै उपात्मने नमः । सर्वभूतात्मभूताय भूतादिनिधनाय च ।
 अक्रोधद्रोहमोहाय तस्मै शान्तात्मने नमः । यस्मिन्सर्वं यतः सर्वं य सर्वं सर्वतस्तं यः ।
 यस्य सर्वमयोः नित्यं तस्मै सर्व्वात्मने नमः । विद्यकर्तृवमस्तोऽस्तु विश्वात्मन् विश्वसम्भव ।
 अपवर्गन्तु भूतानां यस्यानां परतः स्थितः । नमस्य त्रिषु लोकेषु नमस्य परतस्त्रिषु ।
 नमस्य दिक्षु सर्व्वासु नं हि सर्वमयो निधिः । नमस्य भगवन्विष्णो लोकाणां प्रभवाव्यय ।
 नं हि कर्त्ता इषीकेश संहर्त्ता चापराजित । न हि पश्यामि ते भावं दिव्यं हि त्रिषु वक्त्रेषु ।
 नान्तु पश्यामि तन्नेन यत्ने रूपं सनातनं । दिव्येने शिरसा यामं पद्भ्यां देवी वसुधरा ।
 विरुभेण चयो लोकाः पुरुषोऽस्मि सनातनः । दिशो भुजा रविद्युजुर्वीर्यं शूकः प्रजापतिः ।
 मप्रमार्गा निहृष्टास्ये वायोरमितमेजयः । अतनोपुष्पसङ्घातं पीतवाससमच्युतं ।
 ये नमस्कन्ति गोविन्दं न तेषां विद्यते भयं ।

रको ऽपि दृष्यन्त्य हतः प्रणानो दशमधेधावभूयेन तुल्यः । दशमधेधो पुनरेति जस्य हृष्यप्रणामी न पुनर्भवाय ।
 हृष्यत्रातः हृष्यमनुष्मरन्तो रात्रौ च हृष्यं पुनरुत्थिता ये । ते हृष्यं देहाः प्रविशन्ति हृष्यमाव्यं यथा मन्त्रज्ञं
 जनाभिः ।

शमो भरकभन्तामरसामपशुकारिणे । संसारनिघगावर्त्ततरिकाहाय विष्णवे ।

शमोः प्रहृष्टदेवप गोप्राङ्मणदिनाय च । जगद्धिताय हृष्याय गोविन्दाय नमो नमः ।

प्राणकान्तारपायेयं संसारोच्छेदभेषजं । दुःखशोकपरित्राणं हरिरित्युत्तरद्वयं ।
यथा विष्णुमयं सर्वं यथा विष्णुमयं जगत् । यथा विष्णुमयं सर्वं पाप्मा भे नश्यतां तथा ।
त्वां प्रपन्नाय भक्ताय गतिमिष्टां जिगीषवे । यच्छ्रेयः पुण्ड्रीकाद्य तद्वायास्य सुरोत्तम ।
इति विद्यातपोयोगो निरयोनिर्विष्णुरीडितः । वाग्यज्ञेनाचिंतो देवः प्रीयतां मे जनाहृन्तः ।
नारायणपरं ब्रह्म नारायणपरं तपः । नारायण परो देवः सर्वं नारायणः सदा ।

१८२

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एतावदुक्त्वा वचनं भोजस्तद्गतमानसः । नम इत्येव कृष्णाय प्रणाममकरोत्तदा
अभिमग्न्य तु योगेन भक्तिं भोजस्य माधवः । नैकाद्यदर्शने ज्ञानं दिव्यं दत्त्वा यथै हरिः ।
तस्मिन्नुपरते शब्दे तत्सौ ब्रह्मवादिनः । भोजं वाग्मिर्वाप्यकृष्णस्तमानुचुंमहामतिं ।
ते स्तुवन्तश्च विप्राभ्याः केशवं पुरुषोत्तमं । भोजश्च शनैकैः सर्वे प्रशंसुः पुनः पुनः ।
विदित्वा भक्तियोगान् तु भोजस्य पुरुषोत्तमः । सहस्रोत्थाय संहृष्टो यानमेवान्वपद्यत ।
केशवः सात्यकिश्चापि रथेनैकेन जग्मतुः । अपरेण महात्मानो युधिष्ठिरधनञ्जयौ ।
भोजसेनो धर्मो चोभौ रथमेकं समाश्रिताः । कृपा युयुत्सुः स्ततश्च सञ्जयश्च परन्तपः ।
ते रथैर्नगराकारैः प्रयाताः पुरुषर्षभाः । नेमिघोषेण महता कल्पयन्तो वसुध्वरां ।

१८०

१८४

ततो गिरः पुरुषवरस्तवान्विता दिजेरिताः पथि सुमनाः स श्शुभ्रुवे । कृताञ्जलिं प्रणतमयापरं जनं स केशिहा मुदित
मनाभ्यनन्दत ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि श्ववराजोपाख्यानं सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः स च ह्योकेयः स च राजा युधिष्ठिरः । कृपादयश्च ते सर्वे चलारः पाण्डवाश्च ते ।
रथैर्क्षेत्रं गच्छन्तः पताकाध्वजशोभितैः । ययुराशु कुरुक्षेत्रं वाजिभिः शीघ्रगामिभिः ।
तेऽवतीर्थं कुरुक्षेत्रं केयमञ्जास्थिसङ्कुलं । दिहन्यासः एतो यत्र चक्षिपैस्त्रीर्षहात्मभिः ।
गजाश्वदेहास्थिचयैः पर्वणैरिव सञ्चितं । नरशोर्षकपालैश्च शङ्खैरिव च सर्वैश्च ।
चित्तमस्रस्रप्रचितं वर्णमस्रस्रसमाकुलं । आपानभूमिं कालस्य तदा भुक्तोऽज्जितामिव ।
भूतसङ्घानुचरितं रजोगणनिवेशितं । पश्यन्तस्ते कुरुक्षेत्रं ययुराशु महारथाः ।
गच्छन्तैव महावाङ्मः सर्वथादवनन्दन । युधिष्ठिराय प्रोवाच जामदग्न्यस्य विक्रमं ।
अमो रामहृदाः पद्म दृश्यन्ते पार्थ दूरतः । येषु सन्तर्पयामास पितृन् चक्षिणोऽशितैः ।
त्रि. सप्तहत्वी वसुधां कृत्वा निःक्षिप्यो प्रभुः । इष्टेदानो ततो रामः कर्षणं विरराम ह ।

१८५

१८४

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ त्रि. सप्तहत्वीः श्रियिवो कृता नि. क्षिप्या पुरा । रामेणेति ययात्य तमत्र मे संशयो
महान् ।

सप्तवीजं यदा दग्धं रामेण यदुपुङ्गव । कथं भूयः समुत्पत्तिः सप्तस्थामितविक्रम ।
महात्मना भगवता रामेण यदुपुङ्गव । कथमुक्तादितं सत्रं कथं शृद्धिसुपागतं ।
महता रथपुङ्गेन कौटिभः क्षिप्या हताः । तयाभूष मही कीर्णा क्षिप्यैर्भदताम्बर ।

१८५

किमयं भार्गवेषुदं सज्जमुखादितं पुरा । रामेण यदुशाद्वृक्षं कुरुत्वे महात्मना ।

रतन्ने च्छिन्धि वर्षण्यं शंभयं तार्क्ष्यकेतन । आगमो हि परः क्षण्य लत्ता नो वाषवानुज ।

॥ वैश्यायन उवाच ॥ ततो ययावत् स गदापञ्जः प्रभु । शंभस तस्मै निखिलेन तत्ततः ।

युधिष्ठिरायाप्रतिभोजसे तदा यथाऽभवत् चक्षियसकुला मधी ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि रामोपाख्यानेऽष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

॥ वासुदेव उवाच ॥ शृणु कौन्तेय रामस्य प्रभावो यो मया श्रुतः । महर्षाणां वाययतां विक्रमं तस्य जन्म च । १०९१

यया च जामदग्न्येन कोटिग्नः चक्षिया हताः । उद्धृता राजवंशेषु ये भूया भारते हताः ।

कङ्गोरजस्य तनयो बलाकाशस्य तत्सुतः । कुशिको नाम धर्मज्ञस्य पुत्रो मधीपते ।

अथ्यं तपः समातिष्ठत्सहस्राक्षसो भुवि । पुत्रं सभेयमजितं चिलोकेश्वरमित्युत ।

तमुपतपसं दृष्ट्वा सहस्राक्षः पुरन्दरः । समर्थं पुत्रजनेन स्वयमेवान्वपद्यत ।

पुत्रत्वमगमद्राजंस्तस्य लोकेश्वरेश्वरः । गाधिर्नामाभवत्पुत्रः कौशिकः पाकशासनः । १०९२

तस्य कन्याभवद्राजघाष्ठा सत्यवती प्रभा । ताद्गाधिर्भृगुपुत्राय सोर्षिकाय ददौ प्रभुः ।

तस्याः पीतः स भौषिन भार्गवः कुहनन्दन । पुत्रार्थं श्रपयामास चरुं गाधेस्त्विय च ।

आहृयोवाच तां भार्या सोर्षिकी भार्गवस्तदा । उपयोष्यत्परुषं त्वया माचाऽथ्यं तव ।

तस्या जनिष्यते पुत्रो दीप्तिमान् चक्षियर्षभः । अजय्यः चक्षियैर्लोकै चक्षियर्षभस्यदनुः ।

तवापि पुत्रं कल्याणि धृतिमन्तं शमात्मकं । तपोन्वितं दिज्जश्रेष्ठं चरुं विधास्यति । १०९३

इत्येवमुक्त्वा तां भार्या सोर्षिकी भृगुनन्दनः । तपस्यभिरतः श्रीमान् जगामारण्यमेव हि ।

रतं शिष्येव कामे तु तीर्थयात्रापरो भृपः । गाधिः सदारः सम्प्राप्तः सोर्षिकस्याश्रमं प्रति ।

चरुदयं गृहीत्वा च राजन सत्यवती तदा । भर्तुर्भ्रातृकं तथा यथा माचे चरुं न्यवेदयत् ।

माता तु तस्याः कौन्तेय दुहित्रे स्वं चरुं ददौ । तस्याद्यरमयाज्ञामादात्ममंस्वं चकार ह ।

अथ सत्यवती गर्भं धत्ति यान्तकरं तदा । धारयामास दीप्तिं वपुषा घोरदर्शनं । १०९४

तामृषीरुस्तदा दृष्ट्वा तस्या गर्भगतं दिग् । अत्रवीरुगुशाद्वृक्षं, स्वी भार्या देवहृदिणी ।

माचाऽमि र्थमिना भद्रे चरुष्यत्यामरेतुना । भर्तुर्याति हि ते पुत्रः क्रूरकर्मण्यभेयः ।

उत्पद्यति च मे भ्राता ब्रह्मभूतलपोरतः । विषं हि ब्रह्म सुमहदपरो तव समाहितं ।

सदरोषस्य शक्यं गव माचे समपितं । विपर्ययेण ते भद्रे भैतदेवं भविष्यति ।

मातुषो ब्राह्मणो भूयाजय च क्षत्रियः सुतः । भैवमुक्त्वा महाभागा भर्ता सत्यवती तदा । १०९५

पपात सिन्धुमा तस्मै वैपत्नी चाःप्रदी ददं । माचाऽमि भगवत्यथ वक्रुमेंविधिं वचः ।

ब्राह्मणपदं पुत्रं प्राप्स्यसि हि मां प्रभा ।

॥ श्रीक उवाच ॥ भैव यद्व्यति वागो मया भद्रे तदा सपि । उपरुक्षा समुत्पद्यस्यत्यामरेतुना ।

॥ इत्यथ पुत्राच ॥ इत्यभोऽर्थापि सुनं हजेया, किं पुनः सुतं । इमात्मजगुं पुत्रं दातुमर्षमि मे प्रभा ।

॥ ऋचीक उवाच ॥ नोक्तपूर्वाभूत भद्रे खैरैव्यपि कदाचन । किमुताग्निं समाधाय मन्त्रवचस्त्वाधने । १०१

दृष्टमेतत्पुरा भद्रे ज्ञातञ्च तपसा मया । ब्रह्मभूतं हि सकलं पितृष्व कुलं भवेत् ।

॥ सत्यवत्युवाच ॥ काममेवं भवैतौत्तौ भवेद्दत्तव च प्रभो । शमात्मकमह पुत्र स्तभिय अपताम्बर ।

॥ ऋचीक उवाच ॥ पुत्रे नास्ति विशेषो मे पौत्रे च वरवर्णिनि । यथा लयोक्त वचन तथा भद्रे भविष्यति ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ तत सत्यवती पुत्र जनयामास भार्गवं । तपस्यभिरत शान्तं जमदग्निं यतव्रतं ।

विश्वामित्रञ्च दायार्दं गाधि कुशिकनन्दन । य प्राप ब्रह्ममिति विश्वैर्ब्रह्मगुणैद्युत । १०२

ऋचीको जनयामास जमदग्निं तपोनिधि । सोऽपि पुत्रं ह्यजनयज्जमदग्निं सुदारुणं ।

सर्वविद्यान्तग श्रेष्ठ धनुर्वेदस्य पारगं । राम छिन्नयहन्तार प्रदीप्रसिध्द पावकं ।

तोपयित्वा महादेवं पर्वते गन्धमादने । अस्त्राणि वरयामास परशुश्चातितेजसं ।

स तेनाकुण्ठधारेण व्वलितानलवर्चसा । कुठारेणाप्रमेयेण लोकेष्वप्रतिमोऽभवत् ।

रतस्त्रिवेव काले तु कृतवीर्यात्मजो यत्नी । अर्जुनो नाम तेजस्वी छिन्नियो हैहयाधिप । १०३

दत्तविद्यप्रसादेन राजा वाञ्छमहस्त्ववान् । चक्रवर्ती महातेजा विप्राणामाश्रमेधिके ।

ददौ स इयिर्वि सर्वा सप्तद्वीपां सपर्वता । स्ववाङ्मखवलेनाजौ जित्वा परमधर्भुवित् ।

दपितेन च कौन्तेय भिचिनश्चिवभानुना । सहस्रवाङ्म्विक्रान्तं प्रादाद्भिष्णामयाग्रये ।

यामान् पुराणि राश्राणि घोषाश्वानुवीर्यवान् । जञ्चाल तस्य वाण्याधिचिवभानुर्दिधिवया ।

स तस्य पुहयेन्द्रस्य प्रभावेण महौजस । ददाह कार्त्तवीर्यस्य शैलानथ वनसतीन् । १०४

स शून्यमायम रन्ध्रमापवत्य महात्मन । ददाह पवनेनेद्भुश्चिवभानु महैहय ।

आपवत्य ततो रोयाच्छ्रापार्जुनमच्युत । दग्धे श्रमे महाबाहो कार्त्तवीर्येण वीर्यवान् ।

तथा न वर्जितं यस्मान्ममेद हिमवदन । दग्ध तस्माद्ग्रेणे रामो वाङ्मखे हस्त्यतऽर्जुन ।

अर्जुनस्य महातेजा यत्नी तित्य शमात्मक । ब्रह्मस्यश्च शरस्त्रञ्च दाना शूरस्य भारत ।

नाचिन्तयत्तदा श्रापन्तेन दत्त महात्मना । तस्य पुत्रास्तु बलिन श्रापिनासन पितृर्ष्वधे । १०५

निमित्तादवलिप्ता वै नृशसाश्चैव सर्वदा । जमदग्निर्धेऽज्ञाते वसमानिन्सुभरतर्षम ।

अज्ञात कार्त्तवीर्येण हैहयेन्द्रेण धीमता । तन्निमित्तमभूद्युद्धं जामदग्निर्माहात्मन ।

ततोऽर्जुनस्य वाङ्मखान् द्वित्वा रामो रूपायित । तं भमन्त ततो बस्र आमदन्त्य स्तुमाश्रम ।

प्रत्यानयत राजेन्द्र तेपामन्त पुराश्रम । अर्जुनस्य सुतस्यै तु सभूयाबुद्ध्यस्तदा ।

गत्वाश्रमममनुद्वा जमदग्निर्माहात्मन । अज्ञातयन्त भस्त्रायै गिरि कात्यान्नराधिप । १०६

समित्कुशाथं रामस्य निर्धातस्य यमस्विन । तत पितृवधामर्षाश्रम परममनुमान् ।

निचक्षिया प्रतिश्रुत्य मही शस्तमस्यहत । तत स भृगुशार्दूल कार्त्तवीर्यस्य वीर्यवान् ।

विक्रान्त निजपानाशु पुत्रान् पौत्राश्च सर्वश । स हैहयमहस्त्राणि हत्वा परममनुमान् ।

चकार भार्गवो राजन् मही शोणितकर्दमां । स तयाशु महातेजा हत्वा निचक्षिया मही ।

कृपया परयाविष्टो वनमेव जगाम ह । ततो वर्षषष्ठेषु समतीतेषु केपुचित् । १००
 चेपं सम्प्राप्तवासात्र प्रकृत्या कोपन. प्रभु. । विद्यामित्रस्य पौत्रस्य रैभ्यपुत्रो महातपाः ।
 परावसुर्गंधाराज विप्राह जनसंसदि । ये ते ययातिपतने यज्ञे सन्तः समागताः ।
 प्रतद्ग्नप्रभृतयो राम किं चक्षिया न ते । मिथ्याप्रतिज्ञा राम लं कत्यमे जनसंसदि ।
 भयात् चक्षियवीराणां पर्वतं समुपाश्रितः । सा पुन. चक्षियगैत. श्रियवी सर्वतस्तृता ।
 परावसोर्वचः श्रुत्वा श्रुत्वं जयाह भार्गव. । ततो ये चक्षिया राजन् व्रतश्रुतेन वर्जिताः । १०१
 ते विष्टुद्वा महावीर्याः पृथिवीपतयोऽभवन् । स पुनस्तान् अधानाशु बालानपि भराधिप ।
 गर्भस्यैस्तु मही व्याप्ता पुनरेवाभवत्तदा । जातं जातं स गर्भेन पुनरेव जघान ह ।
 अरुचंश्च सुताम्कांश्चिन्तदा चक्षिययोपित. । त्रि सप्तशतं पृथिवीं कृत्वा नि. चक्षियां प्रभु. ।
 दक्षिणामश्वमेधान्ते कश्यपायाददत्ततः । स चक्षियाणां भेषार्थं करेणोद्दिश्य कश्यपः ।
 सुकप्रग्रहवता राजसूतो वाक्यमयाव्रवीत् । गच्छ तोरं समुद्रस्य दक्षिणस्य महासुने । १०२
 न ते मक्षिपये राम वस्त्रार्थमह कर्हिचित् । ततः शूद्रैरकं देशं सागरस्य निर्ममे ।
 स्रष्टा जामदग्न्यस्य सोऽपरान्तमहीतलं । कश्यपस्तां महाराज प्रतिशुद्ध वसुधरां ।
 कृत्वा ब्राह्मणसंस्थां वै प्रविष्टः सुमहावनं । ततः शूद्रोऽस्य वैश्याश्च यथा खैरप्रचारिणः ।
 अचरन्त द्विजाग्र्याणां दरिषु भरतर्षभ । अराजके जीवलोके दुर्बला वक्षतचरैः ।
 पीडयन्ते न हि वित्तेषु प्रभुलं कल्पचिन्तदा । ततः कालेन पृथिवी पीडयमाना दुरात्मभिः । १०३
 विपथ्येषु तेनाशु प्रविवेश रसातलं । अरुच्यमाणा विधिवत् चक्षियैर्हर्षैरतिभिः ।
 तां दृष्ट्वा द्रवती तत्र सन्ध्यासात्स महामनाः । ऊहणा धारयामास कश्यप. पृथिवीं तत. ।
 धृता तेनारुणा येन तेनोर्ध्वंति मही क्षुता । रक्षणार्थं समुद्दिश्य यथाचे पृथिवी तदा ।
 प्रमाद्य कश्यपन्देवो वरयामास भूमिपं । १०४
 ॥ पृथिव्युवाच ॥ मन्त्रि ब्रह्मभया गुप्ता. स्त्रीषु चक्षियपुङ्गवाः । हेहयानां कुले जातास्ते संरक्षन्तु मां मुने । १०५
 अस्ति पौरवदायादौ विदूरथसत. प्रभो. । अथै. सम्बर्द्धितो विप्रश्चक्षयत्यथ पर्वते ।
 तथानुकम्पमानेन यज्वनाथमिनौगसा । पराभरेण दायादः, वैदासस्याभिरचितः ।
 सर्वकर्मणि कुरुते शूद्रवत्तस्य स द्विज. । सर्वकर्मैर्त्यभिख्यातः स मां रक्षतु पार्थिवः ।
 शिविपुत्रो महातेजा गोपतिर्नाम नामतः । वने सम्बर्द्धितो गोभि. सोऽभिरचतु मां मुने ।
 प्रतद्ग्नस्य पुत्रस्तु वत्सो नाम महायस. । वत्सै. सम्बर्द्धितो गोष्ठे स मां रक्षतु पार्थिवः । १०६
 दधिवारुणपुत्रस्तु पुत्रो दिविरयस्य च । गुप्तस्य गौतमेनापीद्रुङ्गाकुलेऽभिरचितः ।
 दृष्ट्रयो महातेजा भूरिभूतिपुत्रिन्दुतः । गोलाङ्गुलैर्भृशभागो गृध्रकुटेऽभिरचितः ।
 मरुताम्याश्ववाये च रक्षिता. चक्षियात्मजाः । मरुत्यतिभमा वीर्यं समुद्रेणाभिरक्षिताः ।
 एते चक्षियदायादास्य च परिश्रिताः । दौकारश्मकारादिजातिं नियं समाश्रिताः ।

१५००

यदि मामभिरवन्ति ततः स्थास्यामि नित्यता । एतेषां पितरश्चैव तथैव च पितामहाः ।
मदर्थं निहता युद्धे रामेणाक्रियकर्षणा । तेषामपचित्तियैव मया कार्या महामुने ।
नद्वाहं कामये नित्यमतिक्रान्तेन रक्षणं । वर्त्तमानेन वर्त्तयं तत् विप्रं संविधीयतां ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ ततः श्रुत्वा निर्दिष्टान्मानेन मनसि कथयपः । अभ्यपिञ्चमहीपालान् क्षत्रियान्वीर्यमश्रुतान् ।
तेषां पुत्राद्य पौत्राद्य येषां वंशाः प्रतिष्ठिताः । एवमेतत्पुत्राद्यन्तं यन्मां शृण्वसि पाण्डव ।
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं ब्रुवन्तश्च यदुपवीगे युधिष्ठिं धर्मदृतां वग्धिं । रथेन तेनाशु यथै महात्मा दिशः प्रकाशन्
भगवानिवाकं ।

१५०१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि रामोपाख्यानं जनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो रामस्य तत्कर्म श्रुत्वा राजा युधिष्ठिरः । विस्मयं परमं गत्वा प्रत्युवाच जनार्दनं ।

शुभो रामस्य वार्ष्णेय शकस्त्रेव महात्मनः । विक्रमो वसुधायेन श्लोधान्नि क्षत्रिया हता ।
गोभिः समुद्रेण तथा गोलाङ्गुलवृत्तानरैः । गुप्ता रामभयोद्दिग्नाः क्षत्रियाणां कुलोदहाः ।
श्रद्धा धन्यो नृलोकोऽयं सभाग्याद्य नरा भुवि । यत्र कर्मदृशं धर्म्यै द्विजेन कृतमित्युत ।
तथाहृतौ तदा तात तावच्युतयुधिष्ठिरैः । जगत्पुत्रं च गाङ्गेयः शरतन्पगतः प्रभुः ।

१५०२

ततस्तो ददृशुर्भीष्मं शरसंलरशायिनं । स्वरश्मिजालसंबोतं सार्धसूर्यसमप्रभं ।
उपास्यमानं मुनिभिर्दैवैरिव शतक्रतुं । देशे परमधर्म्मिष्ठे नदीमोघवतीमनु ।
दूरादेव तमालोक्य हृष्यो राजा च धर्मजः । चत्वारः पाण्डवाश्चैव ते च शरदतादयः ।

श्रवस्कन्दाद्य वाहेभ्यः संयन्य प्रचलं मनः । एकीकृत्येन्द्रियाममुपतस्तुर्कहामुनीन् ।
श्रमिवाच तु गोविन्दः सात्यकिसे च पार्थिवाः । यासादीनृपिमुत्थांश्च गाङ्गेयमुपनस्त्रिरे ।
तपोदृष्टं तथा दृष्ट्वा गाङ्गेयं यदुक्तरवाः । पत्नियार्थं ततः सर्वं निषेदुः पुरुषर्षभाः ।
ततो निश्रान्य गाङ्गेयं शान्त्यमानमिवानलं । किञ्चिद्दीनमना भीष्ममिति होवाच केशवः ।
कश्चिन्प्रानानि सर्वानि प्रसन्नानि यथा पुरा । कश्चिन्न व्याकुला शैव बुद्धिसे वदतामरु ।

१५०३

शराभिघातदुःखात्तं कश्चिद्गात्रं न दूयते । मानसादि दुःखाद्धि शरीरं बलवत्तरं ।
वरदानान्तिपतः कामं हृन्दन्त्युगधि प्रभा । शान्तनेर्धर्म्मनिचस्य ननेतन्मम कारणं ।
सुसुप्ताऽपि तु देहे वै शब्दो जनयते ह्रं । किं पुनः शरमहाभैरित्तस्य तत्र पार्थिव ।
कामं नैतत्तवाख्येयं प्राणिनां प्रभवाप्यथै । उपदेष्टुं भवान् शक्नो देवानामपि भारत ।
यस्य भूतं भविष्यस्य भवच्च पुरुषर्षभ । सर्वं तज्ज्ञानदृष्टस्य तव भीष्म प्रतिष्ठितं ।

१५०४

संघातश्चैव भूतानां धर्मस्य च फलोदयः । विदितस्ते महाप्राज्ञ तं हि धर्ममथो निधिः ।
तो हि राज्ये स्थिते स्थीते ममपाङ्कमरोगिणं । स्तोत्रसहस्रैः पण्डितं पयामोवोद्भैरतमं ।
श्चेत शान्तनवाप्तो भ्रातृपुत्रो लोकपु पार्थिव । सत्यधर्म्मोत्तमहावीर्योऽङ्गूराङ्गैर्भक्ततत्परात् ।
सत्युमावार्थं तपसा शरसंलरशायिनः । मिथमप्रभवं विस्मिन्न च तातानुशुभम् ।

१५०५

सत्ये तपसि दाने च यज्ञाधिकरणे तथा । धनुर्वेदे च वेदे च नीत्याश्चैवानुरचणे ।

अनृशंस इति दानं सर्वभूतहिते रत । महारथ तत्सदृशं न कश्चिदनुश्रुयुम् ।

त्वं हि देवान् सगन्धर्वानसुरान् यवरावसान । शक्रस्त्रैकरथेनैव विजेतुं नात्र संशय । १०१

स त्वं भीममहाबाहो वसुन्ता वासेषापम । नित्य विप्रै समाख्यातोऽनवमोऽनवमो गुणै ।

अहञ्च त्वाभिजानामि यस्त्वं पुरुषसत्तम । त्रिदशेष्वपि विख्यातस्त्वं शत्रवा पुरुषोत्तम ।

मनुष्येषु मनुष्येन्द्र न दृष्टो न च मे श्रुत । भवतो वा गुणैर्दुक्तं पृथिव्या पुरुष क्वचित् ।

त्वं हि सर्वगुणैराजन् देवानथतिरिच्यते । तपसा हि भवान् शक्र सद्युं लोकांश्चराचरान् ।

किं पुनश्चात्मनो लोकानुत्तम नुत्तमैर्गुणै । तदस्य तथ्यमानस्य ज्ञातीना मङ्गयेण वै । १०२

ज्येष्ठस्य पाण्डुपुत्रस्य शोकं भीम व्यपानुद । ये हि धर्मा समाख्याता चातुर्वर्ण्यस्य भारत ।

चातुराश्रम्यसंयुक्ता सर्वे ते विदितास्तव । चातुर्विधे च ये प्रोक्ताश्चातुर्वर्णे च भारत ।

योगे साह्ये च नियता ये च धर्मा सनातना । चातुर्वर्ण्यस्य यज्ञोक्ता धर्मा न स्य विरुध्यते ।

सेव्यमान स वैयाख्या गाङ्गेय विदितस्तव । प्रतिलोमप्रसूतानां वर्णानाञ्चैव य स्यत ।

देशजातिकुलानाञ्च जानीये धर्मलक्षणं । वेदोक्तो यश्च शिष्टोऽपि सदैव विदितस्तव । १०३

इतिहासपुराणार्था कार्त्तमैव विदितास्तव । धर्मशास्त्रञ्च मकलं नित्य मनसि मे ति स्थितं ।

ये च केचन लोकेऽस्मिन्नर्था शंशयकारका । तेषां कृत्वा नास्ति लोके लदन्त्य पुरुषर्षभ ।

स पाण्डवेयस्य मन समुत्थितं नरेन्द्र शोक व्यपकर्षं मेधया । भवद्विधा ह्युत्तमनुद्विष्टिस्तारा विमुञ्चमानस्य नरस्य
ज्ञान्मे ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि कृष्णसार्धे पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥१००॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ श्रुत्वा तु वचनं भीमो वासुदेवस्य धीमत । किञ्चिदुन्नाम्य वदन् प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ।

॥ भीम उवाच ॥ नमस्ते भगवन् कृष्ण लोकाणां प्रभवाण्यय । त्वं हि कर्त्ता ह्यधिकेश सद्यस्तां चापराजित १०४

विशकर्षन्नमस्तोऽस्तु विश्वत्मन् विश्वरुभव । अपवर्गस्तुभूतानां पञ्चानां परत स्थित ।

ममस्ते त्रिषु लोकेषु नमस्ते परतस्त्रिषु । योगेश्वर नमस्ते तु त्वं हि सर्वपरायण ।

मक्षयितं यदात्य त्व वच पुरुषसत्तम । तेन पश्यामि ते भवान् दिव्यान् हि त्रिषु वर्त्मसु ।

तथ पश्यामि गोविन्द यत्ते रूपं सनातनं । सप्तमार्गानिदृष्ट्वास्ते वायोरेमितेजस ।

दिवसे मिरसा व्याह्र पद्भ्यां देवो वसुन्धरा । दिभो भुजौ रवियजुर्वीर्यं शक्र प्रतिष्ठत । १०५

अतसोऽप्यमहाभो पीतवाममस्युमं । वपुर्ह्यनुमिमीमसे मेघश्वेव रुचिद्युत ।

सप्तपत्राय भूपाय गतिमिष्टा जिगीवसे । यच्छ्रेय पुण्डरीकाक्ष तद्भ्यादस्य सुरोत्तम ।

॥ चापुदेव उवाच ॥ पत सतु परोभक्तिर्षयि ते पुत्रयर्षभ । ततो मया वपुर्द्विष्य त्वयि राजन् प्रदर्शितं ।

न ह्यभक्ताय राजेन्द्र भूपायानुश्रवे न च । दर्शयाम्यहम त्वाभं न चाशान्ताय भारत ।

भवांश्च मम भगव नित्ययान्त्रवमाश्रित । दमे तपसि नित्ये च दाने च निरत इति । १०६

अहंस्त्वं भीष्म मां द्रुपुं तपसा खेन पार्थिव । तव क्षुपस्थिता लोका येभ्यो गावर्त्तते दुःगः ।

पञ्चाशत्तं पट् च कुरुप्रवीर श्रेयं दिगानां तव जीवितस्य । ततः शुभे कर्षणलोदये त्वं सनेत्येषे भोग्नि विमुच्य देहं ॥

एते हि देवा वषवा विमानान्यास्याय सर्व्वञ्जलिताग्निकन्याः । अन्वर्हितास्तां प्रतिपालयन्ति काष्ठां प्रपयन्तमुदक् पतद्ग ॥

यावत्तमाने भगवत्युदीचीं सूर्य्यं जगत्कालवशं प्रपन्ने । गन्तासि लोकान् पुरुषप्रवीर नावर्त्तते यानुपलभ्य विद्वान् ।
अमुञ्च लोकं त्वयि भोग्नि याते ज्ञानानि नहन्त्यखिलेन वीर । अतस्तु सर्व्वे त्वयि सन्निकर्ष समागता धर्म्मविवेचनाय ॥ १८० ॥

तत्रज्ञातिशोकोपहतश्रुताय सत्यामिसन्वाय युधिष्ठिराय । प्रब्रूहि धर्म्मार्थसमाधिदुक्तं सत्यं वचोऽस्यापनुदाशुशोक्तं ॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि राजधर्मानुशासनपर्व्वणि षष्ठ्यावक्ये एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः कृष्णस्य तदाकथं धर्म्मार्थमर्हितं हितं । शुक्ला शान्तनवो भीष्म प्रत्युवाच कृताञ्जलिः ।

लोकनाथ महाबाहो शिव नारायणाश्रुत । तव वाक्यमुपश्रुयर्ह्येवणाग्नि परिभुत ।

किञ्चाहमभिधास्यामि वाक्पते तव सन्निधौ । यदावाचो गत सर्व्वं तव वाचि समाहितं ।

पञ्च किञ्चित् काचिन्नोक्ते कर्त्तव्यं क्रियते च यत् । त्वत्तस्मैस्त्रि सतं देव लोके बुद्धिमते हिते ।

क्षययेद्देवलोके यो देवराजसमीपत । धर्म्मकामार्थमोक्षाणां सोऽयं ब्रूयात्तवाग्रतः ।

शराभितापाद्वायित मनो मे मधुसूदन । गावाणि चावसोदन्ति न च बुद्धिः प्रसोदति ।

न च मे प्रतिभा काचिदस्ति किञ्चित् प्रभाषितं । पीड्यमानस्य गोविन्द प्रियानलसमै शरैः ।

वलं मे प्रजहातोव प्राणाः सन्त्वरयन्ति च । सन्धैःषि परितप्यन्ति ध्यान्तचित्तसया ह्यहं ।

दौर्भन्यात् रुञ्जते वाग्ने म कथं वक्तुमुसह । साधु मे त्वं प्रसोदस्य दाशाहंजुलवर्द्धन ।

तत् समस्य महाबाहो न ब्रूयां किञ्चिदश्रुत । त्वत्सन्निधौ च सोदेहि वाचस्ततिरपि ब्रुवन् ।

न दिशः सम्प्रजानामि नाकाशं न च मेदिनी । केवलं तव वीर्य्येण तिष्ठामि मधुसूदन ।

खयमेव भर्वासोऽहं धर्म्मराजस्य यद्धितं । तद्ब्रवीत्वाशु सर्व्वपामागमानां लमागम ।

कथं त्वयि स्थिते क्षणे श्रायने लोककर्त्तरि । प्रब्रूयान्मद्विधं कश्चिदुरैः शिष्य इव स्थिते ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ उपपन्नमिदं वाक्यं कौरवाणां धुरन्धरे । महावीर्य्ये महासत्त्वे स्थिरे सर्व्वार्थदर्शनेन ॥ १८१ ॥

यद्य मामात्य गात्रेय वाणाघातहृजं प्रति । गृह्णाणाच वरं भीष्म तत्प्रसादकृते प्रभां ।

न ते ज्ञानिर्न ते मूर्च्छा न दाक्षो न च ते रुजा । प्रभवित्यन्ति गात्रेय क्षुत्पिपासे न चाशुत ।

ज्ञानानि च समयाणि प्रतिभायन्ति तेऽनघ । न च ते कश्चिदामन्तिर्बुद्धेः प्रादुर्भवित्यति ।

सत्त्वस्यस्य मनो नित्यं तव भीष्म भवित्यति । रजस्तमोभ्या रहितं धर्म्मैर्मुक्तं इवोडुराट् ।

यद्यच्च धर्म्ममंयुतमर्थयुक्तमयापि च । चिन्तयित्वासि तवाय्या बुद्धिस्तव भवित्यति ॥ १८२ ॥

इमञ्च राजगार्हपत्यं भूतधामञ्चतुर्विधं । चतुर्विध्यं समाश्रित्य द्रव्यस्यमितविक्रम ।

संवरन्तो प्रजाजालं सयुक्तो ज्ञानचक्षुषा । भीष्म द्रव्यसि तत्त्वेन जले मीन इवामले ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततस्ते व्याससहितो सर्व्व एव महर्षय । अग्र्यं सामसहितैर्ब्रह्मैर्वाभि कृष्णमार्थयन् ।

तत सर्व्वार्त्तव दिव्यं पुष्पवर्धं नभस्तलात् । पपात यत्र वर्ष्येयं सगाङ्गेय सपाण्डव ।

वादित्राणि च सर्व्वेऽपि जगुश्चाप्सरसाङ्गणा । न चाहितमनिष्टस्य किञ्चित्तत्र भद्रश्रुते ।

ववौ शिव सुखो वायु सर्व्वेगन्धवह शुचि । शान्ताया दिशि शान्ताश्च प्राद्रवन्मृगपचिष ।

ततो मुहूर्त्तान्नाह्नवान् सहस्राशुर्द्दिवाकर । दहनं वनमिवैकान्ते प्रतिष्ठा प्रत्यदृश्यत ।

ततो महर्षय सर्व्वे समुत्थाय जनाह्वेन । भीष्ममामन्त्रयाञ्चकुराजानञ्च युधिष्ठिर ।

तत प्रणाममकरोत् केशव सहपाण्डव । सान्यकि सञ्जयश्चैव स च शारदत छप ।

ततस्ते धर्मनिरताः सम्यक् तैरपि पूजिता । य समेव्याम द्रव्युक्ता यथेष्टं लरिता ययु ।

तथैवामच्य गाङ्गेयं केशव पाण्डवास्तथा । प्रदक्षिणमुपाटव्यं रथानाकरुञ्ज शुभान् ।

ततो रथे काञ्चनचित्रकूवरैर्महोदधराभै समदैव्य दन्तिभि । ह्यै सुपर्णैरिव चाशुगामिभि पदातिभिश्चात्तरा
मनादिभि ।

यथै रथानां पुरतो हि सा चमूलाथैव पदादतिमात्रवारिणी । पुरस्य पथाश्च यथा महानदी तमृत्तवन्त गिरिमेत्य
नक्षेदा ।

तत पुरस्ताद्गवाघ्निसाकरं समुत्थितस्तामभिर्हर्षयंसमू । दिवाकरापीतरसा महोपधी पुन स्वकेनैव गुणैर्न
योजयन् ।

तत पुरं पुरं पुरमभितक्षुतिं प्रविश्य ते यदुत्पपाण्डवमदा । यथोचितान् भवनवरान् समाविशन् अमानिता स्यु
पतया गुहा इव ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि राजधर्मोपनिषत्सु पर्व्वणि युधिष्ठिरार्थागमने द्विपद्याजोऽध्याय ॥५२॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तत इत्यनमाविश्य प्रसन्नो मधुसूदन । धाममावाहृश्रेयाया यामिन्या प्रत्ययुध्यत ।

स ध्यानपथमाविश्य सर्व्वज्ञानानि गाधव । श्रवसोक्त्य तत पदाह्वये मद्ग्न सनातन ।

तत स्तुतिपुराणज्ञा रक्तकण्ठा मुमिचिता । अस्तवन् विश्वकर्माण वासुदेव प्रजापति ।

पटन्ति धात्मनिज्ञानया गायन्ति गायका । मद्गुणय स्युर्दङ्गाश्च प्रवाचन्ति सहस्रम् ।

धीपापपञ्चवेणुना ध्वनयानिममोत्तम । महाशब्दं विस्तीर्णं शुभ्रुवे तस्य वेगम ।

ततो युधिष्ठिरस्यापि मन्त्रो मङ्गलमर्षिता । उषेरश्वंधुरा वाचो गीतवादिचमि स्वला ।

तत उवाच रामार्धं चान्तां प्राश्नानिरप्युत । जम्बा गुप्ता महावाङ्मणीनामित्यत तस्मिन्वान् ।

तत सरथ विप्राणां चतुर्धेद्विदात्मनः । मया सहस्रेभैर्कै वाचयामास गाधव ।

मद्गुणमभ्यर्त्तं ह्यनायासात्समभोक्तव्यं च । आदर्शं विमले हृत्पातत सात्यकिममवीजम् ।

एवमैव ज्ञानी हि तस्या राजनिवेदय । अपि कश्चिन्महाशक्तिः भीष्म द्रष्टुं युधिष्ठिरं ।

ततः कृष्णस्य वचनात् सात्यकिस्त्रितो ययौ । उपगम्य च राजानं युधिष्ठिरमभाषत ।
युक्तो रथवरो राजन् वासुदेवस्य धीमतः । समीपमापगेयस्य प्रयास्यति जनार्दन ।
भवत्प्रतीवः कृष्णोऽपै धर्मराज महाद्युते । यदचानन्तरं कृत्यं तद्भवान् कर्तुमर्हति ।
एवमुक्तः प्रत्युवाच धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ युज्यतां मे रथवरः फाल्गुनाप्रतिमद्युते । न वैनिकैश्च यातयं यास्यामो वयमेव हि । १८०

न च पीडयितव्यो मे भीष्मो धर्मभूतान्तरः । अतः पुरःसरास्यापि निवर्तन्तु धनञ्जय ।

अद्यप्रभृति गङ्गायः परं गुह्यं प्रवक्ष्यति । अतो नेच्छामि कौन्तेय प्रथमजनसमागमं ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ स तदाकथमयाज्ञाय कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः । युक्तं रथवरं तस्मात् प्राचचचे नरवर्मनः ।

ततो युधिष्ठिरो राजा ययौ भीमार्जुनावपि । भूतानीव समस्तानि ययुः कृष्णनिवेशनं ।

आगच्छत्सद्य कृष्णोऽपि पाण्डवेषु महात्मसु । प्रैनेयमहितो धीमावयमेवान्वपद्यत । १८१

रयस्याः धंविदं कृत्वा सुखां प्रष्टुं च शर्वरीं । मेघधोषैरथवरैः प्रययुतो नरधर्माः ।

बलाहकं मेघपुष्यं श्रेयं सुपीवमेव च । दारुकस्योदयामास वासुदेवस्य वाजिनः ।

ते ह्यथा वासुदेवस्य दारुकेण प्रचेदिताः । गां सुरापैस्तथा राजन् लिखन्तः प्रययुस्तदा ।

ते यमन्त इवाकाशं वेगवन्तो महाबलाः । सेवं धर्मस्य कृत्स्नस्य कुर्वन्मवातरन् ।

ततो ययुर्वच भीष्मः शरतन्पगतः प्रभुः । आसौ महर्षिभिः सार्द्धं ब्रह्मा देवगणैर्यथा । १८२

ततोऽवतीर्थ गोविन्दो रथात्स च युधिष्ठिरः । भीमो गाण्डीवधन्वा च यमौ सात्यकिरिव च ।

अपीनभ्यर्चयामांसुः करानुद्यम्य दक्षिणान् । स तैः परिहृतो राजा नचधैरिव चन्द्रमाः ।

अभ्याजगाम गान्धर्व्यं ब्रह्माण्डमिव वासवः । शरतस्ये शयानन्तमादित्यं पतितं यथा ।

स ददर्श महाबाहोभयरागागतसाध्वसः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि कृष्णादिभीष्मसमीपयाने त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ५३ ॥

॥ जनमेजय उवाच ॥ धर्मात्मनि महावीर्ये सत्यसन्धे जितात्मनि । देवव्रते महाभागे शरतन्पगतेऽद्युते । १८३

शयानो वीरशयने भीष्मे शान्तनुनन्दने । गान्धर्वे पुरुषव्याघ्रे पाण्डवैः पर्युपासिते ।

काः कथास्तमवर्तन्त तस्मिन् वीरसमागमे । हतेषु सर्वभैर्येषु तन्ने ग्रंस महामुने ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ शरतन्पगते भीष्मे कौरवाणां धुरन्धरे । आजमुच्छेषयः सिद्धा नारदप्रमुखा नृप ।

हतशिष्टाश्च राजानो युधिष्ठिरपुरोगमाः । धृतराष्ट्रश्च कृष्णश्च भीमार्जुनयमास्तथा ।

तेऽभिगम्य महात्मानो भगवानां पितामहं । श्वश्रोचन्त गान्धर्वमादित्यं पतितं यथा । १८४

मुहूर्त्तमिव च ध्यात्वा नारदे देवदर्शनः । उवाच पाण्डवान् सर्वान् हतशिष्टाश्च पार्थिवान् ।

प्राप्तकालं समाचचे भीष्मोऽयमनुद्युज्यतां । अक्षमेति हि गान्धर्वो भानुमानिव भारत ।

अयं प्राणान्तिष्ठद्दुस्तं सर्वेऽभ्यनुपृच्छत । कृत्वान् हि विविधान् धर्माद्यातुर्वर्षस्य वेत्ययं ।

एष दृष्टः परान् लोकान् सम्प्राप्नोति तनुं त्यजन् । तं श्रीव्रमनुयुञ्जीधं संशयान्ननसि स्त्रितान् ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ स्वमुक्ता नारदेन भीष्ममीयुर्नराधिपाः । प्रदुस्त्राशुवन्तस्ते वीचाक्षुः परस्परं । १८५
अयोवाच हृषीकेशं पाण्डुपुत्रो युधिष्ठिरः । नान्यन्तु देवकीपुत्राच्छक्रः प्रदुं पितामहं ।

प्रव्याहर यदुश्रेष्ठ त्वमपि मधुसूदन । त्वं हि नक्षत सर्वेषां सर्वधर्माविदुत्तमः ।

स्वमुक्तः पाण्डवेन भगवान् केशवस्तदा । अभिगम्य दुराधर्षं प्रव्याहारयदच्युतः । ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ कश्चित् सुखेन रजनी व्युष्टा ते राजघण्टाम् । विस्पष्टलक्षणा बुद्धिः कश्चिदोर्षास्त्रिता तव ।

कश्चिज्ज्ञानानि सर्वाणि प्रतिभानि च तेऽनघ । न ग्लायेत च हृदयं न च ते व्याकुलं मनः । १८६

॥ भीष्म उवाच ॥ दाहो मोक्षः श्रमश्चैव क्रमोऽग्लानिस्तथा रजा । तव-प्रसादाद्वाप्येयं सद्यः प्रतिगतानि मे ।

यद्य भूतं भविष्यच्च भवच्च परमच्युते । तत् सर्व्वमनुपश्यामि पाणौ फलमिवापिर्षितं ।

वेदोक्ताश्चैव धे धर्मा वेदान्ताधिगताश्च ये । तान् सर्व्वान् सम्यग्प्रश्यामि वरदानान्त्वाच्युते ।

शिशुश्च धर्मो यः प्रोक्तः स च मे हृदि वर्त्तते । देशजातिकुलानाञ्च धर्मज्ञोऽस्मि जनाईन ।

चतुर्व्याश्रमधर्मेषु योऽप्येः स च हृदि स्थितः । राजधर्माञ्च सकलानवगच्छामि केशव । १८७

यद्य यंच च वक्तव्यं तदहङ्गामि जनाईन । तव प्रसादाद्भिः शुभा मनो मे बुद्धिराविवशत् ।

पुनरेवासि समाहृतस्तदनुष्ठानदर्शितः । वक्तुं श्रेयैः संमर्याऽस्मि त्वत्प्रसादाज्जनाईन ।

स्वयं किमर्थन्तु भवान्-श्रेयो नः प्राह पाण्डवं । किन्ते विवचितश्चाच तदाशु वद माधव ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ यमसः श्रेयसश्चैव मूलं मां विद्धि कौरव । मत्तः सर्व्वेऽभिनिरृता भावाः सदसदात्मकाः ।

शीतोऽशुशुभ्र इत्युक्तं लोके को विस्मयिष्यति । तथैव यमसा पूर्णं मयि को विस्मयिष्यति । १८८

आधेयन्तु मया भूयो-त्यशुशुभ्र महाद्युते । ततो मे विपुला बुद्धिस्त्वयि भीष्म समर्पिता ।

यावद्भिः प्रियवोपाल श्रेयोयं स्थास्यति भ्रुवा । तावत्तवाचया कीर्त्तिर्लोकाननुचरिष्यति ।

यद्य त्वं वदस्ये भीष्म पाण्डवायानुपृच्छते । वेदप्रवाद इव ते स्थास्यते वसुधातले ।

यद्यैतेन प्रमाणेन योऽह्यत्यात्मानमात्मना । सफलं सर्व्वपुण्यानां प्रेत्य चानुभविष्यति ।

एतस्मात् कारणाद्भीष्म मतिर्द्वाव्या मया हि ते । दत्ता यशोविप्रयथेत कथं भूयस्त्विति ह । १८९

यावद्भिः प्रयते लोकं पुरुषस्य यशो भुवि । तावत्तस्यावया कीर्त्तिर्भवतीति विनिश्चितं ।

राजागो हतशिष्टास्त्रा राजन्नभित आमते । धर्माननुयुयुवन्तस्तेभ्यः प्रब्रूहि भारत ।

भवान् हि वयमा हृद्भिः श्रुताचारमन्वितः । कुमलो राजधर्माणां सर्व्वेषामपराद्य धे ।

जन्मभृति ते कश्चिदग्निं न ददंश्च ह । ज्ञातारं सर्व्वधर्माणां त्वं विदुः सर्व्वपार्षिवाः ।

तेभ्यः पितेव पुत्रेभ्यो राजन् ब्रूहि परं नयं । अथयश्चैव देवाद्य तथा नित्यमुपामिताः । १९०

तस्मादन्त्यमवेदं त्वयाऽवग्रमग्रेपतः । धर्मं शूद्रयूपमाणेभ्यः पृष्टेन च सतां पुनः ।

वक्तव्यं विदुषा सेति धर्ममाहर्षनोपिणः । अप्रतिव्रतः कष्टोदोषो हि भविता प्रभो ।

तस्मात् पुर्षेय पौर्षेय धर्मान् पृष्टान् ममातनान् । विद्वन् जिज्ञासमानैस्त्वं प्रब्रूहि भरतर्षभ ।

इति श्रीमद्भागवते ज्ञानिपर्याणि राजघण्टानुशासनपर्याणि ह्यस्तवत्ये चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अयात्रवीन्महातेजा वाक्यं कौरवमन्दनः । हन्त धर्मान् प्रवक्ष्यामि दृढे वाङ्मनसो मम ।
 तव प्रसादाद्भोविन्द भूतात्मा ह्यसि शायतः । युधिष्ठिरस्य धर्मात्मा मां धर्माननुपच्छतु ।
 एव प्रीतो भविव्यामि धर्मान् वक्ष्यामि चाखिलान् । यस्मिन्नाजधमे जाते धर्मात्मनि महात्मनि ।
 अहयन् वृण्व्यः सर्वे स मां पृच्छतु पाण्डवः । सर्वेषां दीप्तयशसां कुरुषां धर्मचारिणां ।
 यस्य नास्ति समः कश्चित् स मां पृच्छतु पाण्डवः । धृतिर्देमा ब्रह्मचर्य रत्ना धर्मस्य नित्यदा ।
 यस्मिन्नाजय तेजस्य स मां पृच्छतु पाण्डवः । सम्बन्धिनोऽतियोग् भृत्यान् संश्रितांश्चैव यो भृशं ।
 सम्भानयति मत्कृत्य स मां पृच्छतु पाण्डवः । सत्यं दानं तपः शौचं शान्तिर्दाक्ष्यमसम्भ्रमः ।
 यस्मिन्नेतानि सर्वाणि स मां पृच्छतु पाण्डवः । यो न कामान्न संभ्राज्य भयान्नार्थकारणान् ।
 कुर्थादधर्मं धर्मात्मा स मां पृच्छतु पाण्डवः । सत्यनित्यः चमानित्यो ज्ञाननित्योऽतिप्रिय ।
 यो ददाति सतां नित्यं स मां पृच्छतु पाण्डवः । इज्याध्ययननित्यस्य धर्मो च निरतः सदा ।
 शान्तः श्रुतरहस्यस्य स मां पृच्छतु पाण्डवः ।

१२२

१२३

॥ वासुदेव उवाच ॥ सज्जया परयोपेतो धर्मे राजा युधिष्ठिरः । अग्निप्रापभयाद्गीतो भवन्तं नोपसर्पति ।
 लोकस्य कदनं कृत्वा लोकनाथो विशास्यते । अग्निप्रापभयाद्गीतो भवन्तं नोपसर्पति ।
 पूज्यान्मान्यास्य भक्तास्य गुह्यं सम्बन्धिवान्भवान् । अर्घाहानिपुभिर्मित्वा भवन्तं नोपसर्पति ।
 ॥ भीम उवाच ॥ ब्राह्मणानां यया धर्मा दानमध्ययनं तपः । चत्त्रियाणां तथा कृष्ण समरे देहपाननं ।
 पितृन् पितामहान् भ्रातृन् गुह्यं सम्बन्धिवान्भवान् । मिथ्याप्रवृत्तान् यः संख्ये निहन्त्याहर्षं एव सः ।
 समयत्यागिनो लुब्धान् गुह्यनपि च केव । निहन्ति समरे पापान् चत्त्रियः स हि धर्मेवित् ।
 यो लोभान्न समीचेत धर्मभेतुं सनातनं । निहन्ति यत्नं समरे चत्त्रियो वै स धर्मेवित् ।
 लोहितोर्दा केवदणं गजमैलां ध्वजद्रुमां । मही करोति युद्धेषु चत्त्रियो यः स धर्मेवित् ।
 आहृतेन रणे नित्यं धोद्धव्यं चत्त्रवन्धुना । धर्म्यं स्वर्ग्येच्च लोक्यच्च युद्धं हि मनुजव्रवीत् ।

१२४

१२५

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्तुस्तु भीमेण धर्मापुत्रो युधिष्ठिरः । विनीतवदुपागम्य तस्यैा सन्दर्शनेऽप्यतः ।
 अथास्य पादौ जपाच्च भोजय्यापि ननन्द तं । मूर्द्ध्नि चैनमुपात्राय निपोदेत्यब्रवीत्तदा ।
 तमुवाचाय गात्रेषां वृषभः सर्वधन्विनां । मां पृच्छतात विश्रभं मा भैक्षं कुरुसत्तम ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि युधिष्ठिराश्वसने पञ्चपञ्चशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

१२६

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ प्रणिपत्य ह्यपीकेयमभिवाच्य पितामहं । श्रुत्वा गुरुं सर्वान् पर्थपृच्छयुधिष्ठिरः ।
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ राज्ञां वै परमोऽधर्म इति धर्मविदो विदुः । महान्तमेतं भारच्च मन्ये तद्ब्रूहि पार्थिव ।
 राजधर्मान् विवक्षेण कथयस्व पितामह । सर्वस्य जीवनाकस्य राजधर्मः परायणं ।
 त्रिवर्गा हि संमासक्तो राजधर्मो कौरव । मोक्षधर्मस्य विस्मृष्टः सकलोऽत्र समाहितः ।
 यथा हि रश्मयोऽस्यस्य द्विरदस्याद्गुणो यथा । नरेन्द्रधर्मो लोकस्य तथा प्रयहणं सतं ।
 तत्र चेत् सम्यमुद्येत धर्मो राजयिषेविति । लोकस्य संख्या न भवेत् सर्वस्य व्याजुलो भवेत् ।

१२७

उद्यन् हि यथा सूक्तैः नाग्रथयद्भुमं तमः । राजधर्मास्तथाऽलोक्यामाविपन्यद्भुमं गतिं ।

तदये राजधर्मान् हि मर्दयेत्वं पितामह । प्रब्रूहि भरतश्रेष्ठ त्वं हि धर्मभृताम्बरः ।

आगमश्च परस्वत्तः सर्वेषां नः परन्तप । भवन्तं हि परं बुद्धेः वासुदेवोऽभिमान्यते ।

१८३

॥ श्रीमद्भागवतम् ॥ नमो धर्माय महते नमः कृष्णाय वेधसे । ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृत्य धर्मान् वक्ष्यामि श्रायताम् ।

श्रेष्ठु कार्त्तव्यं मत्तस्त्वं राजधर्मान् युधिष्ठिर । निरुच्यमानान्धियतो यच्चान्यदपि वाञ्छसि ।

आदावेव कुरुश्रेष्ठ राज्ञां रञ्जनकाम्यया । देवतानां द्विजानाञ्च वर्त्तितव्यं यथाविधि ।

देवतान्यर्चयित्वा हि ब्राह्मणांश्च कुरुदह । श्रानृण्यं याति धर्मस्य लोकेन च समर्हते ।

उत्थानेन सदा पुत्र प्रयतेथा युधिष्ठिर । न ह्युत्थानमृते दैवं राज्ञामर्थं प्रसाधयेत् ।

१८४

साधारणं ह्ययं ह्येतद्देवमुत्थानमेव च । पौरुषं हि परं मन्ये दैवं निश्चित्य मुच्यते ।

विपन्ने च समारम्भे सन्तापं मास्व वै कथाः । घटस्त्वं सदात्मानं राज्ञामिव परो नयः ।

न हि सत्यादृते किञ्चिद्भ्राजां वै विद्विकारकं । सत्ये हि राजा निरतः प्रेत्य चेह च नन्दति ।

अशीलामपि राजेन्द्र सत्यमेव परं धनं । तथा राज्ञः परं सत्यान्मान्यद्विद्यासकारणं ।

गुणवान् शीलवान् दानो मृदुधर्म्या जितन्द्रियः । सुदर्शः स्थूलसत्त्वश्च न भ्रश्येत सदा श्रियः ।

१८५

आजवं सर्वकार्येषु श्रेयोः कुरुनन्दन । पुनर्नयविचारेण त्रयोसम्भरणेन च ।

मृदुहिंसाया सततं सङ्घोभूवति सर्वत्रः । तीक्ष्णयोऽद्विजते लोकस्तस्मादुभयमाचर ।

अदृष्ट्याश्चैव ते पुत्र विप्राश्च वदताम्बर । भूतमेतत् परं लोके ब्राह्मणे नाम पाण्डव ।

मनुना चैव राजेन्द्र गौतौ श्लोकौ महात्मना । धर्मेषु स्वेषु कौरव्य इदि तौ कर्तुमर्हसि ।

श्रद्धोद्भिर्भङ्घतः सचममने लोहमुत्थितं । तेषां सर्वत्रगं तेजः स्वासु धोनिपु श्रास्यति ।

१८६

श्रेयो हन्ति यदाग्मानमग्निना वारि हन्त्ये । ब्रह्म च चक्षियो देष्टि तदा शीदन्ति ते त्रयः ।

एवं कृत्वा महाराज नमस्या एव ते द्विजाः । भौमं ब्रह्म द्विजश्रेष्ठा धारयन्ति समर्चिताः ।

एवञ्चैव नरव्याघ्रलोकत्रय विघातकाः । निपाद्या एव सततं बाह्यभ्यां यो ह्युरोदृशाः ।

श्लोकौ शोचनसा गौतौ पुरा तात महर्षिणा । तौ निषेध महाराज त्वमेकायमना नृप ।

उद्यम्य शस्त्रमायान्तमपि वेदान्तगं रणे । निरुद्धोयात् स्वधर्मेण धर्मोपेक्षो नराधिपः ।

१८७

विनश्यमानं धर्मं हि योऽभिरक्षेत् स धर्मवित् । न तेन धर्महा स स्थान्मनुस्तस्मिन्मृच्छति ।

एवञ्चैव नरश्रेष्ठ रक्ष्या एव दिजातयः । सापराधानपि हि तान् विषयान्ते समुत्सृजेत् ।

अभिग्रस्तमपि क्षया कृपायोज विभ्राम्यते । ब्रह्मणे गुरुतल्पे च भूय हर्त्ये तथैव च ।

राजदिष्टे च विप्रस्य विषयान्ते विसर्ज्य । विधीयते न शरीरं द्रष्टृमेषां कदाचन ।

दयिताय नरास्तो स्युर्भक्तिमत्तो द्विजेषु ये । न कोपः परमोऽन्योऽस्ति राज्ञां पुरुषसञ्चयात् ।

१८८

दुर्गेषु च महाराज पटमु धे शास्त्रनिश्चिताः । सर्वदुर्गेषु मन्यन्ते नरदुर्गं मुदुस्तरं ।

तस्माद्विद्यं दया कथां चातुष्वर्थे विपयिता । धर्मात्मा सत्यवाक् चैव राजा रक्षति मजाः ।

न च चान्तेन ते नित्यं भाव्यं पुत्र समन्ततः । अथमे हि नरो राजा समावानिव कुञ्जर ।

धममाणं नृपं नित्यं नीच परिभवेज्जन । हस्तिपन्ता गजस्येव शिर एवारुहति ।

तस्मान्नैव मृदुत्रित्यं तीक्ष्णो नैव भवेकृपः । वामन्तार्कं इव श्रीमान्न शीतो न च धर्मदः ।

प्रत्यक्षेणानुमानेन तथैापम्यागमैरपि । परीक्ष्यसे महाराज खे परे चैव नित्यशः ।

व्यननानि च सर्वानि त्यजेया भूरिदक्षिणाः । न चैव न प्रयुञ्जीत सङ्गनु परिवर्जयेत् ।

लोकस्य व्यसनी नित्यं परिभूतो भवत्युत । उद्वेजयति लोकस्य योऽतिदोषी महीपतिः ।

भवितव्यं सदा राज्ञा गर्भिणीसहर्षर्षिणा । कारणञ्च महाराज शृणु येनेदमित्यते ।

यथा हि गर्भिणी हिला स्वं प्रियं मनसोऽनुगं । गर्भस्य हितमाधत्ते तथा राज्ञाऽप्यसंशयं ।

वर्त्तितव्यं कुरुश्रेष्ठ सदा धर्मानुवर्त्तिना । स्वं प्रियन्तु परित्यज्य यद्यद्येकहितं भवेत् ।

न मन्थाज्यञ्च ते धैर्य कदाचिदपि पाण्डव । धीरस्य स्पष्टदण्डस्य न भयं विद्यते क्वचित् ।

परिहासस्य भृत्यैस्ते नात्यर्यं वदताम्बर । कर्त्तव्यो राजगार्हूल्यं दोषमव हि मे शृणु ।

अवमन्यन्ति भर्त्सारं सहायोदुपजीविनः । स्ते स्थाने न च तिष्ठन्ति लज्जयन् च तत्त्वतः ।

प्रेम्याणा विकल्पन्ते गुह्याद्याऽप्यनुपुञ्जते । श्रयाच्यञ्चैव याचन्ते भोज्यान्वाहारयन्ति च ।

क्रुथन्ति परिदीपन्ति भूमिपायाधितिष्ठते । उत्कोचैर्व्यञ्जनाभिय काथ्याण्यनुविहन्ति च ।

जर्जरश्चास्य विवय कुर्वन्ति प्रतिरूपकैः । स्त्रीरक्षिभिय सज्जन्ते तुल्यवेगा भवन्ति च ।

वातं निठीवनञ्चैव कुर्वन्ते चास्य सन्निधौ । निर्लेज्जा राजगार्हूल्य्याचरन्ति च तद्वचः ।

हयं वा दन्तिनं वापि रयं वा नृपसम्मतं । अभिरोहन्त्यनादृत्य हर्षुले पार्थिवं मृदौ ।

इदन्ते दुष्करं राजन्निदन्ते दुष्टचेष्टितं । इत्येवं मुहुरे वाचं वदन्ते परिसङ्गताः ।

कुट्टे चास्मिन् हसन्त्येव न च ह्यन्ति पूजिताः । संदर्षशीलाश्च तदा भवन्त्यन्योन्यकारणात् ।

विस्मयन्ति मन्त्रस्य विवृण्वन्ति च दुष्कृतं । स्त्रीसया चैव कुर्वन्ति सावशास्त्रस्य शासनं ।

असद्वारे च भोज्ये च तथा खानानुलेपने । द्वियमाणे नरव्याघ्रस्त्रयास्त्रस्योपशृण्वतः ।

निन्दन्ते खानधीकारान् मन्त्रजन्ते च भारत । न वृत्त्या पगितुयन्ति राजदोषं हरन्ति च ।

क्रीडितुं तेन चेच्छन्ति सस्रक्षणेव पक्षिणा । अस्त्रत्रणेषु राजेति लोकांश्चैव वदन्त्युत ।

एते चैवापरे चैव दोषाः प्रादुर्भवन्त्युत । नृपतौ माद्वैवेपिते हर्षुले च सुधिष्ठिर ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ नित्योद्युक्तेन वै राज्ञा भवितव्यं सुधिष्ठिर । प्रशस्यते न राजा हि भारीवोद्यमवर्जितः ।

भगवानुशना आह शोकमव विग्रास्यते । तदिहैकमना राजन् गदतस्तं निनोध मे ।

दाविमौ घसते भूमिः सर्पा विलस्यथानिव । राजानञ्चाविरोद्धारं ब्राह्मणञ्चमवाप्तिनं ।

तदेतन्नरगार्हूल्यं इदि लं कर्तुमर्हसि । सर्वेयानपि मन्त्रत्व विरोधोश्च विरोधय

सप्ताङ्गस्य च राज्यस्य विपरीतं य आचरेत् । गुरुर्वा यदि वा सिचं प्रतिहन्त्य एव सः ।

मरुत्तैन हि राज्ञा वै गीतः श्लोकः पुरातनः । राजाधिकारे राजेन्द्र दृष्टस्यतिमते पुरा ।
 गुरोरथवलप्रसू कार्याकार्थमजानत । उत्पथप्रतिपन्नस्य दण्डो भवति श्रायतः ।
 बाहोः पुच्छेण राज्ञा च सगरेण च धीमता । असमञ्जाः सुतो ज्येष्ठस्यकः पौरहिनीपिणा ।
 असमञ्जाः सरथ्यां स पौराणां बालकानूप । न्यमज्जयदतः पिथा निर्भक्ष्य स विवाषितः । १११
 अषिपोद्वाहलकेनापि शेतकेतुर्महातपाः । मिथ्या विप्रानुपचरन् मन्यकौ दयितः सुतः ।
 लोकरञ्जनमेवात्र राज्ञा धर्मः सनातनः । सत्यस्य रक्षणैव व्यवहारस्य चार्जनं ।
 न हिंसात् परवित्तानि देयं काले च दापयेत् । विक्रान्तः सत्यवाक् चानो नृपो न चलते पथः ।
 आत्मवांस्य जितक्रोधः शास्त्रानुगतनिश्चयः । धर्मं चार्थं च कामे च मोचे च सततं रतः ।
 चर्यां संतुमन्मत्स्य राजा भवितुमर्हति । वृजिनञ्च नरेन्द्राणां नान्यचारचणात् परं । ११२
 चातुर्वर्ण्यस्य धर्मास्य रचितव्या महीचिता । धर्मसत्काररत्ना च राज्ञा धर्मः सनातनः ।
 न विश्वेषेच नृपतिर्न चात्यर्थञ्च विश्वधत् । पाङ्गुण्यगुणदोषास्य नित्यं बुद्ध्याऽवलोकयेत् ।
 द्विद्विद्रदर्शी नृपतिर्नित्यमेव प्रशस्यते । त्रिवर्गे विदितार्थस्य युक्तचरीपधिस्य यः ।
 कोपश्लोषार्जनरतिर्यमवैश्ववणोपमः । वेत्ता च गुणदोषस्य स्थानद्विचय्यात्मनः ।
 श्रुतानां भवेद्भर्ता भूतानामन्ववेचकः । नृपतिः सुमुखस्य स्यात् स्मितपूर्वाभिभाषिता । ११३
 उपासिता च वृद्धानां जिततन्द्रिलोऽनुपः । सतां वृत्ते स्थितमतिः सन्नोपाधारदर्शनः ।
 न चाददीत वित्तानि सतां हस्तात् कदाचन । असङ्गस्य समादद्यात् सङ्गस्य प्रतिपादयेत् ।
 स्वयं प्रहर्ता दाता च बय्यात्मा रम्यसाधनः । काले दाता च भोक्ता च शुद्धचारस्वैव च ।
 शूरान् भक्तानसंहार्यान् कुले जानानरोगिणः । शिष्टान् शिष्टाभिसम्बन्धान् मानिनोऽनवमानिनः ।
 विद्याविदो लोकविदः परलोकान्ववेचकान् । धर्मं च निरतान् साधूनचलानचलानिव । ११४
 महायान् सततं कुर्याद्राज्ञा भूतिपरिष्कृतः । तस्य तुल्यो भवेद्भोगैश्चक्रमाचाश्रयाधिकः ।
 प्रत्यक्षा च परोक्षा च वृत्तिद्यास्य भवेत् समा । एवं कुर्वन् नरेन्द्राऽपि न खेदमिह विन्दति ।
 सर्वभोगिणो नृपतिर्यस्य सर्वहरो भवेत् । स क्षिप्रमनूजुर्मुत्थः स्वर्गमेव गच्छति ।
 शूचिन्तु पृथिवीपालो लोकचित्तपहे रतः । न पतत्यरिभिर्षलाः पतितद्यावतिष्ठते ।
 शक्रोपमो ध्वजसनी दृढदण्डो जितेन्द्रियः । राजा भवति भूतानां विशाख्यो हिमवानिव । ११५
 प्राशस्त्यागुणोपेतः परश्रेषु तत्परः । सुदर्शः सर्ववर्षानां नयापनयवित्तथा ।
 क्षिप्रकारो जितक्रोधः सुप्रसादी महामाननः । शरीरप्रकृतिर्युक्तः क्रियावानविकल्पनः ।
 आरत्यान्वेष्ट क णि सुपथं वसितानि च । यस्य राज्ञः प्रदृश्यन्ते स राजा राजसत्तमः ।
 पुत्रा इव पितुर्गैरेव विषये यस्य मानवाः । निर्भया विचरिष्यन्ति स राजा राजसत्तमः ।
 अगूढविभवा धर्मपौरा राजनिवासिनः । नयापनयवेत्तारः स राजा राजसत्तमः । ११६
 स्वधर्मं निरता यस्य जना विषयवासिनः । अमङ्गातरता दान्ताः पाशुमाना घयाविधि ।

वस्या नेया विधेयाश्च न च सङ्घर्षोऽस्ति । विषये दानहृत्तयो नरा यस्तु स पार्थिव ।
 न यस्तु कूटं कपटं न माया न च मत्सरः । विषये भूमिपालस्तु तस्य धर्मं सनातन ।
 यः सत्करोति ज्ञानानि ज्ञेये पौरहिते रत । सतां वाम्बानुगस्यागी म राजा राज्यमर्हति ।
 यस्तु चाराश्च मन्त्राश्च नित्यञ्चैव शताकृता । न ज्ञायन्ते हि रिपुभिः स राजा राज्यमर्हति ।
 श्लोकश्चायं पुरा गीतो भार्गवेण महात्मना । अख्याने रामचरिते नृपतिं प्रति भारत ।
 राजानम्ययमं विन्देऽन्तो भार्या ततो धनं । राजन्यवति लोकस्तु कुतो भार्या कुतो धनं ।
 तद्राज्ये राज्यकामानां नान्यो धर्मः सनातन । श्वते रचान्तु विख्यंता रचा लोकस्तु धारिणी ।
 प्राचेतसेन मनुना श्लोकौ चेभावदाहृतौ । राजधर्मेषु राजेन्द्र ताविहैकमना शृणु ।
 यडेतान् पुरुषो जह्नाद्भिन्नां नावमिवाधैवे । अप्रवक्तारमाचार्यमनधीयानमृत्विजं ।
 अरचितारं राजान भार्याञ्चाप्रियवादिनीं । यामकामञ्च गोपालं वनकामञ्च नापितं ।
 इति श्रीमहाभारते श्रान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि सप्तपञ्चाशोऽध्याय ॥ १७ ॥
 ॥ भोग उवाच ॥ एतत्ते राजधर्माणां नवनीतं युधिष्ठिर । वृहस्पतिर्हि भगवान् नान्यं धर्मं प्रथयति ।
 विशालाक्षश्च भगवान् काव्यश्चैव महातपा । महस्तापो महेश्च तया प्राचेतसो मनु ।
 भागद्वाजश्च भगवांस्तया गौरगिरा मुनि । राजगाल्प्रणेतारो ब्रह्मण्य ब्रह्मवादिन ।
 रचामेव प्रथमं धर्मं धर्मभृताम्बर । राज्ञां राजीवताषाच साधनञ्चाच मे शृणु ।
 चारश्च प्रणिधिश्चैव काले दानममत्सगत । युष्मादानं न चादानमयोगेन युधिष्ठिर ।
 सता सपहणं शौथं दाह्यं सत्यं प्रजाहितं । अनाज्जैर्गजैश्चैव शत्रुपक्ष भेदनं ।
 केतनानाञ्च जीर्णानामवेचा चैव सोदता । द्विविधस्तु च दण्डस्तु प्रयोग कालचोदित ।
 साधूनामपरित्यागं कुलीनानाञ्च धारणं । निचयश्च निचयानां सेवा बुद्धिमतामपि ।
 बलानां हर्षणं नित्यं प्रजानामन्वेषणं । कार्यैश्चैव कोपस्तु तथैव च विवर्द्धनं ।
 पुरगुप्तिरविद्याश्च पौरसघातभेदनं । अग्निमथस्तमिचाणा यथावचास्त्वेषण ।
 उपजापश्च भृत्यानामात्मन पुरदर्शनं । अविद्यास्तु स्वयञ्चैव परस्वायसानं तथा ।
 नीतिधर्मानुसरणं नित्यमुत्यानमेव च । रिपूणामनवज्ञानं नित्यज्ञानार्थवर्जनं ।
 उत्थानं हि नग्नेऽष्टौ वृहस्पतिरभायत । राजधर्मस्तु तन्मूलं श्लोकश्चायं निबोध मे ।
 उत्थानेनामृतं लब्धमुत्यानेनासुरा हता । उत्थानेन महेश्चैव श्रैष्ठ्यं प्राप्तं दिवोश्च च ।
 उत्थानवीरं पुरुषो वाम्बोरानधिष्ठिति । उत्थानवीरान् वाम्बोरा रमयन्त उपामते ।
 उत्थानहीनो राजा हि बुद्धिमानपि नित्यशः । प्रधर्षणीयं शत्रूणां भुङ्गन् इव निर्बल्य ।
 न च शत्रुवज्जयो दुर्बलोऽपि बलीयसा । अन्वोऽपि हि दहत्यग्निं विषमन्तु हिनन्ति च ।
 एकाङ्केनापि समूतं शत्रुर्दुर्गमुपाश्रित । सर्वं तापयते देशमपि राजश्च समृद्धिन ।
 राज्ञो रहस्यं तदाकं यथार्थं लोकसंग्रह । इति यथास्तु जिज्ञांस्तान् कारणेन च यद्भवेत् ।

१०८

१०९

११०

१११

११२

११३

यक्षास्य कार्यं वृजिनमार्ज्वेनेह निर्जयेत् । दम्भतार्यञ्च लोकस्य धर्मिष्ठामाचरेत् क्रिया ।

राज्यं हि सुमहत्तन्त्रं धार्यते नाज्ञतात्मभिः । न शक्यं मृदुना वेदुं भार्यासिंखानमुत्तमं ।

राज्यं सर्वामिपं नित्यमार्ज्वेनेह धार्यते । तस्मान्निश्रेण सततं वर्जिततयं युधिष्ठिर ।

यद्यप्यस्य विपत्तिः स्याद्रक्षमाणस्य वै प्रजाः । सोऽप्यस्य विपुलो धर्मो एवं वृत्ता हि भूमिपाः ।

एष ते राजधर्माणं श्रेयः समनुवर्णित । भूयसे यत्र सन्देहस्तद्वृद्धिं कुरुसत्तम ।

११६

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो व्यामश्य भगवान् देवस्थानोऽग्रम एव च । वासुदेवः रूपथैव सात्यकिः सञ्जयस्यया ।

साधुपाध्विति संहृष्टाः पुण्यमाणैरिवाननैः । असुवन्सु नरव्याघ्रं भीष्मं धर्मश्रताम्बरं ।

ततो दीनमना भीष्ममुवाच कुरुसत्तमः । नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यां पादैस्तस्य शनैः स्युशुन् ।

य इदानीं स्वमन्देहं प्रत्यामित्रं पितामह । उपैति सविता ह्यसं रसमापीय पार्थिवं ।

ततो द्विजातीनभिवाद्य केशवः रूपस्य ते चैव युधिष्ठिरादयः । प्रदक्षिणोक्त्य मज्जानदीसुतं तेतो रयानारुह्युर्मुदा
न्विताः ।

११७

दृपद्वतीञ्चाथवगाद्य सुप्रताः कृतोदकार्याः कृतजयमङ्गलाः । स्वपास्यसन्ध्याविधिवत् परन्तपास्तः पुरं तेविविशुर्गजाङ्गय ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि युधिष्ठिरादिषाद्यज्ञमै अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः कस्य समुत्थाय कृतपूर्णाङ्गिक्रियाः । ययुस्ते नगराकारैरथैः पाण्डवयादवाः ।

प्रतिपद्य कुरुचेवं भीष्ममासाद्य चानघं । सुखाञ्च राजनो वृष्टा गाङ्गेयं रथिनाम्बरं ।

व्यासादीनभिवाद्यर्धिन सर्वैस्त्रैद्याभिनन्दिताः । निषेदुरमितो भीष्मं प्रतिवार्यं समन्ततः ।

ततो राजा महातेजा धर्मराजा युधिष्ठिरः । अश्वीत् प्राञ्जलिभीष्मं प्रतिपूज्य यथाविधि ।

११८

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ य एष राजन् राजेति शब्दधरति भारत । कथमेव समुत्पन्नस्त्रमे श्रूहि परन्तप ।

तुल्यपाणिभुजपीवस्तुल्यबुद्धीन्द्रियात्मकः । तुल्यदुःखसुखात्मा च तुल्यश्रममुखोदरः ।

तुल्यशुक्रास्त्रिमञ्चाच्च तुल्यमांसासृगोव च । निशामोच्छ्वासतुल्यश्च तुल्यप्राणशरीरवान् ।

समानजन्मरणः समः सर्वैर्गुणैर्नृणां । विमिष्टबुद्धीन् शूरांश्च कथमेकोऽधितिष्ठति ।

कथमेकोमर्षी हृत्त्रो शूरवीरार्थमद्गुलां । रचत्यपि च लोकस्य प्रसादमभिवाञ्छति ।

११९

एकस्य तु प्रसादेन हृत्त्रो लोकः प्रसीदति । व्याकुले चाकुलः सर्वो भवतीति विनिश्चयः ।

शनदिच्छाम्यर्धं श्रातुं तन्नेन भरतर्षभ । हृत्त्रं तन्ने यथातत्त्वं प्रभूहि वदताम्बर ।

मैतत्कारणमन्वं हि भविष्यति विद्याप्यते । यदेकस्मिन् जगत् पञ्च देववचाति सन्नतिं ।

॥ भीष्म उवाच ॥ निघतस्त्वं नरव्याघ्र शृष्टुं सर्वमशेषतः । यथा राज्यं समुत्पन्नमादौ कृतद्युगेऽभवत् ।

मैव राज्यं न राजाभोक्ष्य च दण्डो न दाष्टिकः । धर्मो मैव प्रजाः सर्वो रक्षन्ति स्यात्परस्वरं ।

११९

पास्तमानस्यान्ध्यान्धं नरा धर्मो न भारत । खेदं परमुपाजग्मुस्ततस्ताम्रोह आविशन् ।

ते मोहवशमापया मनुजा मनुजर्षभ । प्रतिपत्तिविमोक्षाच्च धर्मोऽयामनोनमत् ।

गष्टायां प्रतिपत्ता च मोहवश्या नरास्यया । भोमसा वशमापयाः सर्वे भरागवसतम ।

अप्राप्तस्याभिमर्षन्तु कुर्वन्ता मनुजास्ततः । कामो नामापरस्तत्र प्रत्यपद्यत वै प्रभो ।
 तांस्तु कामवशं प्राप्तां रागो नामाभिसंस्पृशेत् । रक्तास्य भाभ्यजानन्त कार्याकार्यै दुधिष्ठिर ।
 अगम्यागमनश्चैव वाच्यावाच्यन्तथैव च । भक्ष्याभक्ष्यश्च राजेन्द्र दोषादोषयन् नात्यजन् ।
 विभुते नरलोके वै ब्रह्म चैव ननाश ह । नाग्राच ब्रह्मणे राजन् धर्मो नाशमथागमत् ।
 नष्टे ब्रह्मणि धर्मं च देवांस्तासः समाविशत् । ते वस्ता नरग्राहूल ब्रह्माणं शरणं ययुः ।
 प्रसाद्य भगवन्तं ते देवं लोकपितामहं । ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वं दुःखविगममाहताः ।
 भगवन्नरलोकस्यं यस्तं ब्रह्म सनातनं । सोऽभोहादिभिर्भावैस्ततो नोऽभयमाविशत् ।
 ब्रह्मणश्च प्रणयेन धर्मो व्यनशदीश्वर । ततः स्म समतां याता मर्त्यैस्त्रिभुवनेश्वर ।
 अधो वर्षाम ह्ये वयं नरास्तुर्द्धप्रवर्षिणः । क्रियायुपरमात्तेषां ततो गच्छाम संशयं ।
 अत्र निःश्रेयसं यन्नस्तद्भ्यायस्य पितामह । तत्रभावममुर्त्याऽसौ स्त्रभावे नो विनश्यति ।
 तानुवाच सुरान् सर्वान् स्वयम्भूर्भगवांस्ततः । श्रेयाऽहच्चिन्तयिष्यामि येतु वो भीः सुरर्षभाः ।
 ततोऽथायमहस्रसाणां शतशैकं स्वमुद्दिजं । यत्र धर्मान्यैवार्यं, कामश्चैवाभिवर्षितः ।
 चित्रगं इति विख्यातो गण एष सूर्यसुवा । चतुर्थो मोक्ष इत्येव पृथगर्थः पृथग्गुणः ।
 मोक्षस्यापि चित्रगोऽस्य, प्रोक्तः सत्त्वरजसामः । स्थानं तृद्धिः चयश्चैव चित्रगश्चैव दण्डजः ।
 आत्मा देवश्च कालस्याप्युपायाः ह्यत्यमेव च । सहायाः कारणश्चैव पद्मर्गो नीतिजः स्मृतः ।
 चयो चान्नीलिकी चैव वाक्ता च भरतर्षभ । दण्डनीतिश्च त्रिपुला विद्यास्तत्र निर्दर्थिताः ।
 अमात्यरक्षा-प्रणिधो राजपुत्रस्य लक्षणं । चारश्च विविधापायः प्रणिधेयः पृथग्निधः ।
 सामभेदः प्रदानश्च ततो दण्डश्च पार्थिव । उपेक्षा पञ्चमी चात्र कार्त्स्न्यैः समुदाहता ।
 मन्त्रश्च वर्णितः, हस्तस्त्रसाया भेदार्थं एव च । विभ्रमश्चैव मन्त्रस्य सिद्धासिद्धेऽश्च यत् फलं ।
 सन्धिश्च त्रिविधाभिख्या शीनो मध्यस्तयोक्तमः । भयसत्कारवित्ताख्या कार्त्स्न्येन परिवर्षितं ।
 याचाकालाश्च चत्वारस्त्रिवर्गस्य च वित्तरः । विजयो धर्मयुक्तश्च तथार्थविजयश्च ह ।
 आसुरश्चैव विजयस्तथा कार्त्स्न्येन वर्णितः । लक्षं पञ्चवर्गस्य त्रिविधश्चात्र वर्णितं ।
 प्रकाशश्चप्रकाशश्च दण्डोऽय परिशब्दितः । प्रकाशोऽष्टविधस्तत्र गुह्यश्च च सुवित्तरः ।
 रथा नागा हयाश्चैव पादाताश्चैव पाण्डव । विष्टिर्भावश्चराश्चैह दैशिका इति चाष्टमं ।
 अङ्गन्येतानि कैारस्य प्रकाशानि बलस्य तु । जङ्गमाजङ्गमाश्लोकाशूर्णयोगा विषादयः ।
 स्वर्गं चाभ्यवर्हार्थं चायुषांशुस्त्रिविधः स्मृतः । अरिर्मित्रमुदासीन इत्येतेऽप्यनुवर्षिताः ।
 हस्तना मार्गगुणाश्चैव तथा भूमिगुणाश्च ह । आत्मरक्षणमात्यासः सर्गोणाश्चान्यवेषणं ।
 कल्पना विविधाश्चापि नृनागरयवाजिनां । व्यूहाश्च विविधाभिख्या विचित्रं सुदुर्कौशलं ।
 उत्पाताश्च निपाताश्च सुयुद्धं सुपलायितं । शस्त्राणां पालनं ज्ञानं तथैव भरतेषुभ ।
 बलययममुक्तश्च तथैव बलहर्षणं । पीडा चापदकालश्च पत्तिज्ञानश्च पाण्डव ।

१११०

११११

१११२

१११५

१११६

१११७

तथा ख्यातविधानञ्च योगसञ्चार एव च । पौरैराटविकैश्याः परराष्ट्रस्य पीडनं ।

अग्निदैर्गर्दक्षैव प्रतिरूपककारकैः । श्रेणीमुख्यापजापेन वीरुधश्चेदनेन च ।

११०

भूपणेन च नागानामातङ्गाजननेन च । आराधनेन भक्तस्य प्रत्ययोपार्जननेन च ।

सप्ताङ्गस्य च राज्यस्य ज्ञासदृष्टी समञ्जसं । कृतसामर्थ्ययोगाद्य राष्ट्रस्य च विवर्द्धनं ।

अरिमध्यस्मिन्नाणां सम्यक् चोक्तं प्रपञ्चनं । अवमर्दः प्रतीघातस्तथा चैव बलीयसां ।

ध्ववहारः सुसूक्ष्मस्य तथा कण्टकशोधनं । श्रमो व्यायामयोगश्च त्यागो द्रव्यस्य संग्रहः ।

अमृतानाञ्च भरणं मृतानाञ्चाम्बुवचणं । अर्थस्य काले दानञ्च व्यसने चाप्रमङ्गिता ।

१११

तथा राजगुणाश्चैव सेनापतिगुणाश्च ह । कारणञ्च त्रिवर्गस्य गुणा दोषास्तथैव च ।

दुष्टेक्षितञ्च विविधं वृत्तेश्चैवानुवर्तिनां । मर्द्धितत्वञ्च सर्वस्य प्रसादस्य च वर्जनं ।

अलभ्यलाभो लभ्यस्य तथैव च विवर्द्धनं । प्रदानञ्च विवृद्धस्य पात्रेभ्यो विधिवत्ततः ।

विसर्गोऽर्थस्य धर्मार्थं कानिधेतुकमुच्यते । चतुर्थं व्यसनाघाते तथैवानुवर्णितं ।

क्रोधाजानि तयोद्याणि कामजानि तथैव च । देशोक्तानि कुरुश्रेष्ठ व्यसनान्यत्र चैव ह ।

११२

मृगयाचास्तथा पानं खियञ्च भरतर्धभां । कामजान्याङ्गराचार्याः प्रोक्तानीह स्वयम्भुवा ।

वाक्पान्त्यं तयोद्यत्वं दण्डपारुष्यमेव च । निग्रहोऽप्यात्मनस्त्वागमर्थदूषणमेव च ।

यन्त्राणि विविधान्येव क्रियास्तेषाञ्च वर्णिताः । अवमर्दः प्रतीघातः केतनानाञ्च भञ्जनं ।

चैत्यद्रुमायमर्दश्च रोधः कर्मानुशासनं । अपरस्क्रोऽप्य गमन तयोपायाद्य च वर्णिताः ।

पणवानकगृह्णानां भेरीणाञ्च युधिष्ठिर । उपावर्जनञ्च द्रव्याणां परिमर्दश्च तानि पट् ।

११३

सन्ध्यस्य च प्रशमनं सताश्चैवाभिपूजनं । विद्वद्भिरेकीभावस्य दानहोमविधिज्ञता ।

मङ्गलासन्मनश्चैव शरीरस्य प्रतिक्रिया । आहारयोगजनश्चैव नित्यमास्तिक्यमेव च ।

एकेन च यथोत्थेयं सत्यलं मधुरा गिरः । उत्सवानां समाजानां क्रिया केतनजास्तथा ।

प्रत्यवाद्य परोवाद्य सर्वाधिकरणेष्वप्य । वृत्ते भरतशाईल नित्यश्चैवाश्ववचणं ।

अदप्यलञ्च विप्राणां युक्ता दण्डनिपातनं । अनुजोविस्त्रजातिभ्यो गुणेष्वप्य समुद्भवः ।

११४

रक्षणश्चैव पौराणां राष्ट्रस्य च विवर्द्धनं । मण्डलस्या च या धिन्ता राजन् दादशराजिका ।

दासप्रतिविधाश्चैव शरीरस्य प्रतिक्रिया । देशजातिकुलानाञ्च धर्माः समनुवर्णिताः ।

धर्मदार्थ्य कामस्य मोक्षदानानुवर्णितं । उपायदार्थ्यलिप्सा च विविधा भूरिदक्षिण ।

भूतकर्मक्रिया चात्र मायायोगश्च वर्णितः । दूषणं श्रेतमाश्चैव वर्णितश्च शिरारम्भमां ।

धर्मरूपधर्मैकस्य न चलेदार्यवर्त्मनः । तन्मूर्ध्न्यराजशाईल धीतिशालेष्विभिवर्णितं ।

११५

रगतृप्त्या गुप्तं शास्त्रं ततः स भगवान् प्रभुः । देवानुवाच संघट्टः सर्वाऽऽकृपुरोगमान् ।

उपकाराय भोक्तस्य त्रिवर्गम्यापनाय च । नवमीतं मरुत्वाद्या मुद्दिरेवा प्रभाविता ।

दण्डेन मर्दिता धिया भोक्तरक्षणकारिका । निग्रहानुग्रहरता लोकाननुचरित्या ।

दण्डेन नीयते चेदं दण्डं नयति वा पुनः । दण्डनीतिरिति ख्याता श्रीशिक्षाकानभिवर्त्तते ।
पाङ्गुश्वगुणधारैषा स्वास्वत्यये महात्मसु । धर्मार्थकाममोचाय सकला ह्यत्र शब्दिताः ।
ततस्तं भगवान्नीतिं पूर्वं जयाह ब्रह्मरः । बडरूपो विशालाचः शिवः स्याणुहमापति ।
प्रजानामायुषो ह्यहं विज्ञाय भगवान् शिवः । सञ्चिषेप ततः शास्त्रं महार्थं ब्रह्मणा कृत ।
विशालाचमिति प्रोक्तं तदिदं प्रत्यपद्यत । दशाध्यायमहस्राणि सुब्रह्मण्यो महातपाः ।
भगवानपि तच्छास्त्रं सञ्चिषेप पुरन्दरः । सहस्रैः पञ्चभिस्त्रात यदुक्तं वाज्रदन्तकं ।
अध्यायानां सहस्रैस्तु त्रिभिरेव कृहरथतिः । सञ्चिषेपेश्वरो बुद्ध्या वार्हस्पत्यं यदुच्यते ।
अध्यायानां सहस्रेण काव्यः सङ्क्षेपमब्रवीत् । तच्छास्त्रममृतप्रज्ञो योगाचार्यो महायथाः ।
एवं लोकानुरोधेन शास्त्रमेतन्महर्षिभिः । संक्षिप्तमायुर्बिज्ञाय मत्यानां ज्ञासमेव च ।
अथ देवाः समानस्य विष्णुमूचुः प्रजापतिं । एको योऽर्हति मर्त्येभ्यः श्रेष्ठं तं वै समादिश ।
ततः सञ्चिष्य भगवान् देवो नागयणः प्रभुः । तेजसं वै विरजसं योऽष्टजन्मानसं सुतं ।
विरबालुमहाभागः प्रभुत्वं भुवि भैक्षत । न्यामायैवाभवदुद्भिः प्रणीता तस्य पाण्डव ।
कीर्त्तिसालस्य पुत्रोऽभूत् सोऽपि पञ्चातिगोऽभवत् । कर्द्दमस्य तु सुतः सोऽप्यतप्यन्महत्तपः ।
प्रजापते कर्द्दमस्य त्वनङ्गे नाम वै सुतः । प्रजा रक्षयिता साधुर्दण्डनीतिविशारदः ।
अनङ्गपुत्रोऽतिवल्लो नीतिमानभिमन्य वै । प्रतिपदे महाराज्यमयोऽष्टवशाऽभवत् ।
मृत्योस्तु दुहिता राजन् सुनीया नाम मानसो । प्रख्याता चिमु लोकेषु या सा देवमज्जीजनत् ।
तं प्रजासु विशर्माणं रागदेषवशानुगं । मस्तपूतैः सुशैर्जन्तुर्हृदययो ब्रह्मवादिन ।
ममन्युर्देषिणश्चैकमूपयस्यस्य मन्त्रतः । ततोऽस्य विद्यतो जज्ञे ब्रह्माङ्गः पुरयो भुवि ।
दग्धेन्धनप्रतोकाशो रक्षाचः कृष्णमूर्द्धज । निषीदेत्येवमूपस्यस्यस्यो ब्रह्मवादिनः ।
तस्मान्निपादाः मन्त्रताः क्रूराः शैलवनाश्रयाः । ये चान्ये विन्ध्यनिलया खेच्छाः शतसहस्रमाः ।
भूयोऽस्य दविषं पाणिं ममन्युलो महर्षयः । तत पुर्य उत्पन्नेा रूपेणैन्द्र इवापरः ।
कवचो बद्धनिलिङ्गः रुमरः सगरासनः । वेदवेदाङ्गविधैव धनुर्बद्धे च पारगः ।
तं दण्डनीतिः सकलाश्रिता राजशरोचनम् । ततस्तु प्राञ्जलिर्ब्रह्मो महर्षीः खानुवाच ह ।
सुखत्वा मे समुत्पन्ना बुद्धिर्धर्मार्थदर्शिनी । अनया किं मया कार्यं तन्मी तत्त्वेन ग्रंसत ।
यन्मां भवन्तो वच्छान्ति कार्यमर्थमन्वितं । तदहं वै करिव्यामि नाच कार्या विचारणा ।
तमूचुस्तत्र देवास्ते ते चैव परमर्षयः । नियतो यत्र धर्मो वै तमग्रहः समाचर ।
प्रियाप्रिये परित्यज्य समः सर्वेषु जन्तुषु । कामक्रोधाच लोभस्य मानसोऽमुष्य दूरतः ।
यद्य धर्मात् प्रविचलेज्जेके कथन मानवः । नियाद्यास्ते स्वबाङ्गभ्या शयङ्कर्षमवेचना ।
प्रतिज्ञाश्चाधिरोहस्य मनसा कर्मणा गिरा । पालयिष्याम्यहं भौमं ब्रह्म दत्येव चासकृत् ।
यद्याच धर्मो नोत्योक्तो दण्डनीतिश्चाश्रयः । तमग्रहः करिव्यामि स्ववशो न कदाचन ।

११०

११५

११०

११५

११०

११५

अदण्डा मे दिजायेति प्रतिजानीहि हे विभो । लोकञ्च सकृत् पृच्छं त्रातास्मीति परन्तप ।

वैश्वसतस्तानुवाच देवानृषिपुरोगमान् । ब्राह्मणा मे महाभागा नमस्याः पुरुषर्षभाः ।

११९

स्वमस्तिर्नि वैश्वस्य तैश्चो ब्रह्मवादिभिः । पुरायास्याभवत्तस्य शुक्यो ब्रह्ममयो निधिः ।

मूर्त्तेशो बालेखिल्याश्च सारस्वयोगणस्था । महर्षिर्भगवान् गर्गस्तस्य शंभुत्सरोऽभवत् ।

आत्मनाष्टमद्विव्ये श्रुतिरेषा परा नृपु । उत्पन्नौ वन्दिनौ चास्य तत्पूर्वो सुतमागधौ ।

तयोः प्रोतो ददौ राजा श्रुत्यर्बुन्वः प्रतापवान् । श्रुतपदेशं सुताय मगधं मागधाय च ।

समतां वसुधायाश्च स मन्युदपादयत् । वैश्वं हि परं भूमिरासीदिति च नः श्रुतं ।

१२०

मन्वन्तरेषु सर्वेषु विषमा जायते महो । उज्जहार ततो वैश्वः शिलाजालान् समन्ततः ।

धनुष्कात्या महाराज तेन शैला विवर्द्धिताः । स विष्णुना च देवेन शक्रेण विबुधैः सह ।

श्वदिभिस्य प्रजापालैर्ब्राह्मणैश्चाभिषेचितः । तं साक्षात् प्रथिवी मेजे रत्नान्यादाय पाण्डव ।

सागरः सरितां भर्ता हिमवाद्याचलोज्ज्वलः । शक्यश्च धनमत्तयं प्रादात्तक्षेत्रे युधिष्ठिर ।

दृष्ट्वापि महामिहः स्वयं कनकपर्वतः । यत्परात्तमभर्ता च भगवान्प्रवाहनः ।

१२१

धर्मं चायं च कामे च समर्थं प्रददौ धनं । ह्या रथाश्च नागाश्च कौटिभः पुरुषास्तथा ।

प्रादुर्भ्यभूर्बुध्न्यस्य चिन्तनादेव पाण्डव । न जरा न च दुर्मिचं नाधयो व्याधयस्तथा ।

सरीसृपेभ्यः स्नेहेन न चान्योऽन्यात् कदाचन । भयमुत्पद्यते तत्र तस्य राज्ञोऽभिरक्षणात् ।

श्रापस्तक्षिभिरै चास्य ममुद्रमभियान्यतः । पर्वताश्च ददुर्मर्गं ध्वजभङ्गश्च नाभवत् ।

तेनेयं प्रथिवी दुग्धा सर्वाणि दश मत्न च । पद्यगच्छसनागैश्चापोक्षितं यस्य यस्य धत् ।

१२२

तेन धर्मोत्तरस्यायं छतो लोको महात्मना । रक्षिताय प्रजाः सर्वास्तेन राजेति श्रद्यते ।

ब्राह्मणानां सतवाणात्ततः सद्यश्च उच्यते । प्रथिता धर्मतथेयं प्रथिवी यजुभिः स्रता ।

स्थापमद्याकरोद्विष्णुः स्वयमेव संनातनः । नातिवर्षिष्यते कश्चिद्राजंस्त्वामिति भारत ।

तपसां भगवान् विष्णुराशिवेश च भूमिपं । देववन्नरदेवामां नमते यं जगन्पुत्र ।

दण्डनीत्या च सततं रक्षितयं नरेन्दर । नाधर्षयेत्तया कश्चित्पारमिष्ठानुदर्शनात् ।

१२३

शुभं हि कर्म राजेन्द्र शुभत्वाद्योपकल्पते । आत्मना कारथैश्चैव समर्थेह महोचितः ।

यो रेत्येहमे तिष्ठेन्नोको देवाकृते गुणान् । विष्णोर्लभाटात् कमलं शौवर्णमभवत्तदा ।

योः पशुना यतो देवो पक्षी धर्मस्य धीमतः । शिष्यः सकामादर्थश्च जातो धर्मण पाण्डव ।

अथ धर्मोत्तरार्थं श्रोत्य राज्ञे प्रतिष्ठिता । सुकृतस्य सदाथेव स्वर्गोकादित्य मेदिनी ।

पाशिवो जायते तान् दण्डनीतिविशारदः । मण्डलिनश्च संयुक्तो धैर्यवेन नरो भुवि ।

१२४

बुद्ध्या भवति संयुक्तो माहात्म्यसाधिगच्छति । स्थापितश्च ततो देवर्षे कश्चिदनिवर्षते ।

तिष्ठन्दिशस्य च वस्त्रे तथेदं न विधोयते । शुभं हि कर्म राजेन्द्र शुभत्वाद्योपकल्पते ।

तुष्टभोजस्य दृष्टार्थं भिक्षोः कश्चिदतिष्ठति । योऽप्येवै गुरुसत्प्रापीत् आर्यं मेऽस्य वसःशुभः ।

सुभगञ्जायैवन्तश्च रूपवन्तश्च पर्यति । महत्तापस्य दण्डस्य नोतिर्बिस्वदलचर्णा ।
 नयचारश्च विपुनो येन धर्ममिदं ततं । आगमस्य पुराणां महर्षीणाञ्च सभवाः ।
 तीर्थवंगश्च वंगश्च अलवाणां सुधिष्ठिर । सकलज्ञातुराश्रम्य चातुर्धाषं तयैव च ।
 चातुर्बर्षेण्यैवात्र चातुर्बिंशच्च कीर्तितं । इतिहासाश्च वेदाश्च न्यायः कृत्स्नश्च वर्णितः ।
 तपो ज्ञानमहिंसा च सत्यासत्ये नयः परः । वृद्धोपवेवा दानञ्च शौचमन्यानमेव च ।
 सर्वभूतानुकम्पा च सर्वमत्रोपवर्षितं । भुवि चाधोगतं यच्च तच्च सर्वं ममर्षितं ।
 तस्मिन् पीतामहे शास्त्रे पाण्डवैतञ्च संदयः । ततो जगति राजेन्द्र सततं शब्दितं बुधैः ।
 देवाश्च नरदेवाश्च तुभ्या इति विग्राह्यते । एतच्च सर्वमाख्यातं महर्षे प्रतिसाद्यतु ।
 काल्येन भगवतश्चैव किमन्यदिह वर्तते ।

११०

११५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः पुनः स गान्धर्वमभिवाच पितामहं । प्राञ्चनिर्नियतो भूत्वा पर्येष्व्बुधिष्ठिरः ।

के धर्माः सर्ववर्षाणां चातुर्बर्षीण्य के षडक् । चातुर्बर्षाश्रमाणाञ्च राजधर्माश्च कीमता ।
 केन वै वर्द्धते राष्ट्रं राजा केन विवर्द्धते । केन धैरास्य भृत्याश्च वर्द्धन्ते भरतर्षभ ।
 कोऽयं दण्डश्च दुर्गञ्च सहायान्मन्त्रिपक्षया । अत्रिकपुरीहिताचार्यान् कीदृशान् धर्मवैद्यपुः ।
 केपु विश्रितितयं स्याद्राज्ञा कस्यासिदापदि । कुतो वात्मा दृढं रक्ष्यन्तमे ब्रूहि पितामह ।
 ॥ भोज उवाच ॥ नमो धर्माय महते नमः कृष्णाय वेधसे । ब्राह्मणेष्येना ननकृत्य धर्मान् वक्ष्यामि शश्वतान ।

११०

११५

अकोधः सत्यवचनं संविभागः क्षमा तथा । प्रजनं स्त्रेषु दारेषु शौचमद्रोह एव च ।
 आर्जवं भृत्यभरणं न वैते सर्ववर्षिकाः । शास्त्राण्य तु यो धर्मेक्षन्ते वक्ष्यामि केवलं ।

दममेव महाराज धर्ममाहुः पुरातनं । स्वाध्यायभ्रमणश्चैव तत्र कर्म समाप्यते ।
 तच्चैदिक्षुमुपागच्छेद्दर्शनार्थं स्रकर्मणि । अकुर्वाण विकर्षाणि शान्तं प्रशानतर्षितं ।
 कुर्वीतापत्यघनानामयो दद्याद्यजेत च । संविभज्य हि भोक्तव्यं धनं सक्षिरितोर्ष्यते ।
 परिनिष्ठितकार्यं च स्वाध्यायैवैव ब्राह्मणः । कुर्यादन्यत्र वा कुर्यात्सैवैवा ब्राह्मण उच्यते ।
 सन्निदद्यापि यो धर्मेक्षन्ते वक्ष्यामि भारत । दद्याद्राजत्र याचेत यजेत न च याजयेत ।
 नोऽप्यपयेदधीयीत मजाय परिपालयेत् । नित्योद्युक्तो दस्युवधे रणे कुर्यात् पराक्रमं ।
 ये तु क्रतुभिरोजानाः श्रुतवन्तश्च भूमिपाः । य एवाहवजैतारस्त एधां लोकजित्तमाः ।
 अविचिन्तेन देहेन समरायो निवर्तन्ते । सन्धियो मास्य तत् कर्म मंत्रधनिपुणविदः ।
 एवं हि सन्नवन्तूनां मार्गमाहुः प्रधानतः । नास्य कृत्यतमं किञ्चिदन्यद्दुष्कृतिवर्षणम् ।
 दानमध्ययनं वज्रो राज्ञो जेमो विधीयते । तस्माद्राज्ञा विशिष्ये योद्धव्यं धर्ममोक्षता ।
 स्त्रेषु धर्मैश्च वक्ष्यामि प्रजाः सर्वान् महोपतिः । धर्मैश्च सर्वकृत्यानि भ्रमनिष्ठानि कारयेत् ।
 परिनिष्ठितकार्यं च नृपतिः परिपालनात् । कुर्यादन्यत्र वा कुर्यादैत्रै राजन्य उच्यते ।

११५

११५

वैश्याद्यापि हि यो धर्मस्तन्ने वक्ष्यामि शक्यत । दानमध्ययनं यज्ञ गौचिन धनसञ्चय ।
 पितृवत् पालयेद्वैश्यो युक्तं सर्वान् पशूनि च । विकर्म तद्भवेदन्यत् कर्म यत् स समाचरेत् ।
 रक्षया स हि तेषां वैमहत् सुखमवाप्नुयात् । प्रजापतिर्हि वैश्याय मृग्या परिददौ पशून् । ११०
 प्राङ्गणाय च राज्ञे च सर्व्वा, परिददे प्रजा, । तस्य वृत्तिं प्रवक्ष्यामि यच्च तस्योपजीवनं ।
 पणामेकां पिवेद्धेनुं शताच्च भियुनं हरेत् । सञ्चाच्च मत्तमं भागं तयाऽऽर्द्धे कलाऽसुरे ।
 शस्यानि सर्व्ववोजानामेषा संवत्सरी मृति, । न च वैश्याय काम स्यान्न रचयेयं पशूनि ।
 वैश्ये चेच्छ्रुति नान्येन रक्षितव्या कथञ्चन । शूद्रस्यापि हि यो धर्मस्तन्ने वक्ष्यामि भारत ।
 प्रजापतिर्हि वर्षानां दास्य शूद्रमकल्पयत् । तस्माच्छूद्रस्य वर्षानां परिचर्या विधीयते । १११
 तेषां शूद्रपुण्याथैव मद्यत् सुखमवाप्नुयात् । शूद्र एतान् परिचरेत्तौ वर्षाननुपूर्व्वम ।
 सञ्चयाश्च न कुर्व्वीत जातु शूद्र कथञ्चन । पापीयान् हि धनं सञ्चा वशे कुर्व्वीद्गरीयस ।
 राज्ञा वा समनुज्ञात कामं कुर्व्वीत धार्मिक । तस्य वृत्तिं प्रवक्ष्यामि यच्च तस्योपजीवनं ।
 अथश्रमरणीयो हि वर्षानां शूद्र उच्यते । कृत्वं वेष्टनमौशीरमुपानद्भजनानि च ।
 यातयामानि देयानि शूद्राय परिचारिणे । अधर्थाणि विप्रोषानि वषनानि द्विजातिभि । ११२
 शूद्रायैव प्रदेयानि तस्य धर्मधनं हि तत् । यच्च कश्चिद्विजातीनां शूद्र शूद्रपुरात्रजेत् ।
 कस्यां तस्य तु तेनाडर्द्धं धर्मविदेो जना, । देय पिण्डेऽनपत्याय भर्त्तव्यौ दृढदुर्ब्वसौ ।
 शूद्रेण तु न हान्तव्या भर्त्ता कस्याञ्चिदापि । अतिरेकेण भर्त्तव्यो भर्त्ता द्रव्यपरिचये ।
 न हि स्वमसि शूद्रस्य भर्त्तव्यार्थधनो हि स । उक्तस्तथाणां वर्णाणां यज्ञस्तस्य च भारत ।
 स्वाहाकारवपट्कारौ मन्त्र शूद्रे न विद्यते । तस्माच्छूद्रः पाकयज्ञैर्भेजेताम्रतवान् स्वयं । ११३
 पूर्णपात्रमयीमाङ्ग पाकपन्नस्य दक्षिणां । शूद्र पैजवनेो नाम सच्चक्षणां शतं ददौ ।
 शैश्वान्धेनं विधानेन दक्षिणामिति न श्रुतं । यतो हि सर्व्ववर्णानां यज्ञस्तस्यैव भारत ।
 अथ सर्व्वेषु यज्ञेषु अद्वायशो विधीयते । दैवतं हि महच्छूद्रांपवित्रं यजताश्च यत् ।
 दैवतं हि पर विप्रा, स्तेन स्तेन परस्वरं । अथजघिच्च सवैस्ते तैस्ते कामै समाहितै । ११४
 सद्यष्टा प्राङ्गणैरेव त्रिषु वर्णेषु सद्यष्टय । देवानामपि ये देवा दृष्टयुक्ते परं हितं ।
 तस्मादैर्धर्मं सर्व्वयज्ञा संश्रज्यन्ते न काम्यया । षट्मयसु सामवितपूज्यो नित्यं स्याद्देववद्भिज ।
 अनुमयसुरसामा च प्राजापत्य उपद्रव । यज्ञो मनीषया तात सर्व्ववर्णेषु भारत ।
 मास्य यज्ञततो देवा ईहन्ते नेतरे जना । तत सर्व्वेषु वर्णेषु अद्वायशो विधीयते ।

एवं दैवत प्राङ्गणत्वेन नित्यं परान् वर्णाध्यायज्ञैरेवमाभीत । अधरो वितान संश्लो वैश्या प्राङ्गणत्विषु वर्णेषु
 यशस्यः ।

तस्मादणं षट्मयं ज्ञानिवर्षां संश्रज्यन्ते तस्य विकार एव । एकं साम यजुरेकं षड्मेका विप्रदैको नियये तेषु
 स्यष्ट । ११५

अथ गाथा यज्ञगीताः कीर्तयन्ति पुराविद्ः । दैवानिमानां राजेन्द्र मुनीनां यष्टुमिच्छतां ।
उदितेऽनुदिते वापि श्रद्धधानो जितेन्द्रियः । बह्विं जुहोति धर्मेण श्रद्धा वै कारणं महत् ।
यत् स्तूत्रमस्य तत् पूर्वं तदस्त्रमं यदुत्तरं । बह्विनि यज्ञरूपाणि नानाकर्षकलाणि च ।
तानि यः सम्प्रजानाति ज्ञाननिश्चयनिश्चितः । द्विजानिः श्रद्धयोपेतः स यष्टुं पुरुषोऽर्हति ।
सेना वा यदि वा पापे यदि वा पापकृत्तमः । यष्टुमिच्छति धञ्जं यः साधुमेव वदन्ति तं ।
अपयसं प्रशंसन्ति साधु चैतदभंशयं । सर्वथा सर्वदा वर्णैर्यष्टव्यमिति निर्णयः ।
न हि यज्ञधर्मं किञ्चित्पि लोकेषु विद्यते । तस्माद्यष्टव्यमित्याहुः पुरुषेणानुसृतया ।
श्रद्धापविचमाश्रित्य यथाशक्ति यथेच्छया ।

१२०

१२१

१२२

१२३

१२४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि वर्णायमधर्मकथने षष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥
॥ भीष्म उवाच ॥ आश्रमाणां महावाक्शो गृह्णु सत्यपराक्रम । चतुर्षामपि नामानि कर्माणि च युधिष्ठिर ।
वानप्रस्थं भैवचर्यं गार्हस्थ्यञ्च महाश्रमं । ब्रह्मचर्याश्रमं प्राज्ञयुतर्थं ब्राह्मणैर्दत्तं ।
जटाधरणसंस्कारं द्विजातिवमवाय च । आधानादीनि कर्माणि प्राय वेदमधीत्य च ।
सदारो वाऽप्यदारो वा आत्मवान् संयतेन्द्रियः । वानप्रस्थाश्रमं गच्छेत् कृतकृत्यो गृहस्थमात् ।
तचारण्यक्रमाणां समधीत्यं स धर्मवित् । ऊर्द्धरेताः प्रव्रजिता गच्छत्यवरसात्मतां ।
यतान्वेव निर्मित्तानि मुनीनामूर्द्धरेतसां । कर्त्तव्यानीह विप्रेण राजद्रादौ विपश्चिता ।
चरितब्रह्मचर्यस्य ब्राह्मणस्य विग्रासते । भैवचर्यास्यधोकारः प्रसक्त इह मोक्षिणः ।
यथास्मिन्तशायी स्थान्निराशीरनिकेतनः । यथोपलब्धजीवी स्थान्निर्द्वान्तो जितेन्द्रियः ।
निराशोः स्नात् सर्वसमो निर्भोगो निर्बिकारवान् । त्रिभ्र. चेमाश्रमं प्राप्नो गच्छत्यवरसात्मतां ।
अधीत्य वेदान् कृतवर्षकृत्यः सन्नानमुत्पाद्य सुखानि भुङ्क्ता । समाहितः प्रचरेद्दुश्चरं यो गार्हस्थ्यधर्मं मुनिध
शंभुत् ।

सदारतुष्टस्तुत्कान्तगामो नियोगसेवो न गठो न जिह्वाः । मितान्नो देवतः कृतज्ञः सत्यो मृदुयानुशंस. चमावान् ।
दान्तो विधेयो ह्य्यक्येऽप्रमत्तो अन्नस्य दाता सततं द्विजेभ्यः । अमसरी सर्वैर्लक्ष्मिपदाता वैताननित्यस्य गृह्णा
श्रमी स्यात् ।
अथाच नारायणगीतमाहुर्धर्मधयस्तात महानुभावाः । महार्थमत्यन्तप. प्रयुक्तं तदुच्यमानं हि मया निबोध ।
सत्यान्वेषणातिथिपूजनञ्च धर्मस्यथाऽर्थस्य रतिः स्मदारैः । निषेवितथानि सुखानि लोके ह्यस्मिन् परे चैव मतं ममै
तत् ।

भरणं पुत्रदाराणां वेदानां धारणं तथा । वसतामायमश्रेष्ठं वदन्ति परमर्षयः ।
एवं हि यो ब्राह्मणो यज्ञगीतो गार्हस्थ्यमथावसते यथावत् । गृहस्थवृत्तिं प्रविशेद्यं सम्यक् स्वर्गं विप्रदुर्द्धं फलमा
प्नुते स ।
तस्य देहप्रतियागादिष्टाः कामाचथा मताः । आनन्दायोपतिष्ठन्ति सर्वतोऽक्षिरोमुखाः ।

स्मरन्को जपेक सर्वानेको युधिष्ठिर । एकस्मिन्नेव चाचार्ये शुश्रूषुर्भूलपकवान् ।
 ब्रह्मचारी व्रती नित्यं नित्यं दीक्षापरो वशी । परिषदं तया वेदं कृत्यं कुर्वन् वशेत् सदा ।
 शुश्रूषां मततं कुर्वन् गुरोः सम्पुण्यमेत च । पट्वर्गसु निवृत्तश्च न प्रवृत्तश्च सर्व्वम् ।
 न चरत्यधिकारेण सेवेत द्विपतेः न च । श्योश्रमपदलात ब्रह्मवाग्निं इत्येते ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि राजधर्मानुशासनपर्व्वणि वर्षांशमधर्मकथने एकवष्टोऽध्याय ॥ ६१ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ शिवान् सुखान् महोदकान् हिंस्रान् लोकसम्मतान् । ब्रूहि धर्मान् सुखोपायान् महिधानां
 सुखावदान् ।

॥ भीम उवाच ॥ ब्राह्मणस्य तु चत्वारस्वार्यमा विहिता प्रभो । वर्षांस्ताननुवर्त्तन्ते त्रयो भरतसत्तम ।

उक्तानि कर्माणि बहूनि राजन् स्वर्ग्याणि राजन्यपरायणानि । नेमानि वृष्टान्तविधौ स्युतानि द्वात्रे हि सर्व्वे
 विहितं यथावत् ।

क्षान्नाणि वैश्यानि च सेवमान भौश्राणि कर्माणि च ब्राह्मण, सन् । अग्निं लोके निन्दितो मन्दचेता परे च
 लोके निरयं प्रयाति ।

या संज्ञा विहिता लोके दास्ये शुनि वृके पशौ । विकर्माणि स्थिते विप्रे शैव संज्ञा च पाण्डव ।

षट्कर्म्मसम्प्रवृत्तस्य श्राश्रमेषु चतुर्व्विपि । सर्व्वधर्मोपपन्नस्य संवृतस्य कृतात्मन ।

ब्राह्मणस्य विगुह्यस्य तपस्वभिरतस्य च । निराशेषो वदान्यस्य लोका ह्यवरसंमिता ।

यो यस्मिन् कुरुते कर्म्म यादृग्भ्येन यच्च च । तादृग् तादृग्भैव सगुणं प्रतिपद्यते ।

दृष्ट्वा ह्यपिर्वाणकलेन जीवसञ्जननेन च । वेत्तुमर्हसि राजेन्द्र स्नाथायगणितं महत् ।

कालसञ्ज्ञोदित काल कालपर्यायनिश्चित । उत्तमाधममथानि कर्माणि कुरुतेऽवग्र ।

अन्तवन्ति प्रधानानि पुरा श्रेयस्कराणि च । स्वकर्म्मनिरतो लोकौ ह्यवर सर्व्वतोमुख ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि राजधर्मानुशासनपर्व्वणि वर्षांशमधर्मकथने द्वापष्टोऽध्याय ॥ ६२ ॥

॥ भीम उवाच ॥ ज्याकर्षणं शत्रुनिवहणं च ह्यपिर्व्विण्ज्या पशुपालनञ्च । शुश्रूषणञ्चापि तथाऽर्घ्यहेतोरकार्यमेतत् परम
 दिक्थ्य ।

सेवन्तु ब्रह्म षट्कर्म्म गृहस्थेन मनोयिणा । हतहत्यस्य चारण्ये वासो विप्रस्य शस्यते ।

राजप्रेर्यं ह्ययिधनं जीवनञ्च वर्णगयया । कौटिल्य कौलटेयञ्च कुशोदञ्च विवर्जयेत् ।

शूद्रेः राजन् भवति ब्रह्मबन्धुर्द्वारिचो यस्य धर्मादपेत । हृपसोर्पति नृपशुनो नर्त्तनस्य शामप्रेयो यस्य भवे
 दिक्थ्या ।

कपन् वेदानश्रययापि राजन् सम शूद्रैर्दासवचापि भोज्यः । एते सर्व्वे शूद्रसमा भवन्ति राजवेतान् वर्धये
 द्वेवत्ये ।

निर्षर्थादि चाशुभौ क्रूरतौ हिंसात्मके त्यक्तधर्मस्ववृत्ते । इत्थं क्वं यानि चान्यानि राजन् देवान्यदेयानि भव
 न्ति चापि ।

तस्माद्भूमौ विहितो ब्राह्मणस्य दमः शौचमार्ज्ववद्वापि राजन् । तथा विप्रस्याश्रमाः सर्वे एव पुरा राजन् ब्राह्मणा
वै विष्टयाः ।

यः स्याद्दान्तः शोमपद्मार्थ्यशीलः सानुक्रोशः सर्वसहो निराशो । ऋजुर्धृदुरेनृशंसः क्षमावान् स वै विप्रो नेतरः पाप
कर्मा ।

शूद्रं वैश्यं राजपुत्रञ्च राजन् लोकाः सर्वे संश्रिता धर्मकामाः । तस्माद्दर्शान् शान्तिधर्मेष्ववकान् मया विष्णुर्न
च्छति पाण्डुपुत्र ।

शोको चेदं सर्वलोकस्य न स्यात्तातुर्व्यर्थं वेदवादाच्च न स्युः । सर्वोद्येव्याः सर्वलोकक्रियाश्च सद्यः सर्वे चाश्रमस्था
न वै स्युः ।

२१,१

यद्य चयाणां वर्णानामिच्छेदाश्रमसेवनं । चातुराश्रम्यदृष्टांश्च धर्मास्तान् शृणु पाण्डव ।

शुश्रूषोः कृतकार्यस्य कृतमन्तानकर्मणः । श्रम्यनुज्ञातराजस्य शूद्रस्य जगतीपते ।

अन्यान्तरगतस्यापि द्रमधर्मगतस्य वा । आश्रमा विहिताः सर्वे वर्जयित्वा निरामिषं ।

भैवचर्याः ततः प्राञ्जलस्य तद्वर्षं चारिणः । तथा वैत्यस्य राजेन्द्र राजपुत्रस्य चैव हि ।

कृतकृत्यो बयोऽतीतो राज्ञः कृतपरिश्रम । वैश्या गच्छेदनुज्ञातो नृपेणश्रममश्रयं ।

२१०

वेदानधीत्य धर्मेण राजशास्त्रापि चानघ । सन्तानादीनि कर्माणि कृत्वा शोभं निषेध च ।

पालयित्वा प्रजाः सर्व्वा धर्मेण वदताम्बर । राजस्रयान्मघादीन् मखानन्यांस्तथैव च ।

आनयित्वा यथापाठं विप्रेभ्यो दत्तदक्षिण । संश्रामे विजयं प्राप्य तथाऽन्यं यदिवा वञ्च ।

स्थापयित्वा प्रजापालं पुत्रं राज्ये च पाण्डव । अन्यगोत्रं प्रशस्तं वा क्षत्रियं क्षत्रियपर्यम ।

अर्चयित्वा पिबेत् सन्त्यक् पिबत्यज्ञैर्यथाविधि । देवान् यज्ञैश्चैपीन् वेदैरर्चयित्वा तु यत्नतः ।

२१०

अन्तकाले तु सम्प्राप्ते च इच्छेदाश्रमान्तरं । सांश्रुपुष्याश्रमाद्राजन् गत्वा सिद्धिमवाप्नुयात् ।

राजधित्वेन राजेन्द्र भैक्ष्यं चर्यान्वसेवया । अपतेतगृहधर्माऽपि चरेज्जीवितकाम्यया ।

न चैतन्नैष्ठिकं धर्मं चयाणां भूरिदक्षिण । चतुर्णां राजशाहूँस्तु प्राञ्जराश्रमवासिनां ।

साङ्गार्येण चक्षिपैर्मानवानां लोकश्रेष्ठं धर्ममसिधेवमानैः । सर्वैः-धर्माः शोपधर्मास्तयाणां राज्ञो धर्मादिति वेदान्

शृणोमि ।

यया राजन् हस्तिपदे पदानि संलीयन्ते सर्वसत्त्वोद्भवानि । एवं धर्माचाजधर्मेषु सर्वान् सर्वोवर्षं सम्पुलीनान्निवोधः । २१०

अन्याश्रयानल्पफलान् वदन्ति धर्मानन्यान् धर्मविदो मनुष्याः । महाश्रयं वञ्चकत्याणरूपं चात्रं धर्मं नेतरं प्राञ्ज
रार्थाः ।

सर्वे धर्मा राजधर्मप्रधाना सर्वे वर्णा पाल्यमाना भवन्ति । सर्वस्यागो राधर्मेषु राजिन्यागं धर्मज्ञाङ्गरग्यं पुरारं ।

मन्त्रेक्ष्यो दण्डनीतौ हतार्याः सर्वे धर्माः प्रचयेमुर्विद्वद्वा । सर्वे धर्माद्याश्रमार्णां हताः स्युः चात्रे त्यक्ते राजधर्मं

पुराणे ।

सर्वे त्यागा राजधर्मेषु दृष्टाः सर्व्वा दीवा राजधर्मेषु युक्ताः । सर्वे लोका राजधर्मं प्रविष्टाः ।

यया जीवा. प्राक्तनैर्बन्धमाना धर्मश्रुतानामुपवीडनाय । एवं धर्मा राजधर्मैर्विद्युक्ताः सञ्चिन्वन्तो नाद्रियन्ते स्वधर्मैः ॥ ११८ ॥
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि वर्षाश्रमेधर्मकथने विपटोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

॥ भोम उवाच ॥ चातुरायमधर्माश्च यतिधर्माश्च पाण्डव । लोकवेदोत्तरायैव चाश्रधर्मै समाहिताः ।

सर्वोद्योगानि कर्माणि चास्ते भरतसत्तम । निराश्रितो जीवलोकाः चक्षधर्मै व्यवस्थिताः ।

अप्रत्यक्षं वज्रदारं धर्ममाश्रमवासिनां । प्रकीपयन्ति तद्भावमागमैरेव श्रायतं ।

अपरे वचनैः पुण्यैर्वादिनो लोकनिश्चयं । अनिस्ययज्ञा धर्माणामदृष्टान्ते परे हताः ।

ग्रन्थं सुखभूयिष्ठमात्मसाच्चिकमच्छलं । सर्वलोकाहितं धर्मं चक्षितेषु प्रतिष्ठितं । ११९

धर्माश्रमेऽश्रमवासिनां ब्राह्मणानां युधिष्ठिर । यथा चयाणां वर्षाणां संख्यातोपश्रुतिः पुरा ।

राजधर्मैश्चनुमतता लोकाः सुचरितैः सह । उदाहृतन्ते राजेन्द्र यथा विष्णुं महौजसं ।

सर्वभूतेश्वरं देवं प्रभुं नारायणं पुरा । जग्मुः सुब्रह्मः शूरा राजानो दण्डनीतये ।

एकैकमात्मनः कर्म तुलयित्वाश्रमं पुरा । राजानः प्रथुपासन्त दृष्टान्त्वचनैः स्थिताः ।

साध्या देवा वसवश्चाग्निनो च रुद्राश्च विद्ये मरुतां गणाय । सृष्टाः पुरा ह्यादिदेवेन देवाः चाग्नेधर्मैर्वर्त्तयन्ते च सिद्धाः ॥ १२० ॥

अत्र ते वर्त्तयिष्यामि धर्ममर्थविनिश्चयं । निर्धर्त्यादे वर्त्तमाने दानवैकार्षवे पुरा ।

बभूव राजा-राजेन्द्र मान्वाता नाम वीर्यवान् । पुरा वसुमतीपालो यज्ञज्ञके दिदृक्षया ।

अनादिमथ्यनिधनं देवं नारायणं प्रभुं । स राजा राजगार्हूल मान्वाता परमेश्वरं ।

जगाम शिरसा पादौ यज्ञे विष्णोर्भ्रमात्मनः । दर्शयामास तं विष्णुरूपमास्याय वाचवं ।

स पार्थिवैर्दृतः सद्भिरर्चयामास तं प्रभुं । तस्य पार्थिवसिंहस्य तस्य चैव महात्मनः । १२१

संवादोऽयं महानाथो विष्णुं प्रति महाद्युतिं ।

॥ इन्द्र उवाच ॥ किमिथ्येति धर्मश्रुतां वरिष्ठ यद्द्रष्टुकामोऽसि तमप्रमेय । अनन्तमायामितमन्त्रवीर्यं नारायणं ह्यादिदेवं पुराणं ।

नाथो देवो विश्वरूपो मयाऽपि शक्यो द्रष्टुं ब्रह्मणा वापि साक्षात् । येऽन्वे कामाप्सव राजन् हृदिस्था दास्ये चैतांस्त्वं हि मत्स्येषु राजा ।

स मे स्थितो धर्मपरो जितेन्द्रियः शूरो गूढभीतिरतः सुराणां । मुञ्छ्या भक्त्या चोत्तमः अह्वया च ततस्तेऽहं दक्षि वरान् पथेष्टं ।

॥ मान्वाता उवाच ॥ अथं प्रथं भगवन्नादिदेवं द्रष्टुमिच्छामि त्वाऽहं शिरसा संप्रसाद्य । त्यक्त्वा कामान् धर्मकामो ह्यारण्यमिच्छे गन्तुं मत्पथं लोकदुष्टं । १२२

सप्तार्द्धर्षादिपुसादप्रमेयान् लोकाः प्राप्ताः स्यान्ति स्वं यशस्य । धर्मा घोऽपावादिदेवान् प्रवृत्तो लोकश्रेष्ठं तं न जानामि कर्तुं ।

॥ इन्द्र उवाच ॥ अथैनिका धर्मपराय धर्मं परां गतिं न नयन्ते ह्ययुक्तं । चाग्ना धर्मा ह्यादिदेवान् प्रवृत्तो लोकश्रेष्ठं तं न जानामि कर्तुं ।

श्रेयाः सृष्टा ह्यनवन्तो ह्यनन्ताः सप्रस्थानाः सत्तधर्मा विप्रिष्टाः । अस्मिन् धर्मे सर्वधर्माः प्रविष्टास्तस्माद्भूमौ श्रेष्ठमिदं वदन्ति ।

कर्षणा वै पुरा देवा ऋषयश्चामितौजसः । चाताः सर्वे प्रसह्यारोन् सत्तधर्मेण विष्णुना । यदि ह्यसौ भगवान्नाहनिष्यद्भिपुन् सर्वानसुरानप्रमेयः । न ब्राह्मणा न च लोकादिकर्ता नायं धर्मो नादिधर्मोऽभ विथ्यत् ।

रमामूर्ध्वीं नाजयद्विक्रमेण देवश्रेष्ठः सासुरामादिदेवः । चातुर्वर्ष्यं चातुराश्रम्यधर्माः सर्वे न सुत्रोद्घाणानां विनाशान् । नष्टा धर्माः शतधा सालतास्ते चाज्ञेय धर्मेण पुनः प्रवृद्धाः । युगे युगे ह्यादिधर्माः प्रवृत्ता लोकाज्येष्ठं चासत्तधर्मे वदन्ति । आत्मत्यागः सर्वभूतानुकम्पा लोकाज्ञानं पालनं मोक्षणञ्च । विषयानां मोक्षणं षोडशतानां चाज्ञे धर्मे विद्यते पार्यवानां । निष्कथ्यादाः काममन्युप्रवृत्ता भीता राज्ञो नाधिगच्छन्ति पापं । शिष्टाश्चान्ये सर्वधर्मापपन्नाः शास्त्राचाराः साधुधर्मे वदन्ति ।

पुत्रवत् पान्थमानानि राजधर्मेण पार्थिवैः । लोके भूतानि सर्वाणि चरन्ते नान संशयः ।

सर्वधर्मेपरं चाज्ञं लोकश्रेष्ठं सनातनं । शश्वदचरपर्यन्तमचरं सर्वतोमुखं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि वर्णाश्रमधर्मकथने चतुःषष्टोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

॥ इन्द्र उवाच ॥ एवं वीर्यैः सर्वधर्मापपन्नः चाज्ञः श्रेष्ठः सर्वधर्मेयु धर्मः । पाब्धो युष्मभिलोकहितैरुदारैर्विपर्यये स्यादभावः प्रजानां ।

भूषंस्कारं राजषंस्कारयोगमभैवचर्या पालनञ्च प्रजानां । विद्याद्राजा सर्वभूतानुकम्पी देहत्यागश्चाहवे धर्ममथं । त्यागश्रेष्ठं मुनयो वै वदन्ति सर्वश्रेष्ठं यच्छरीरं त्यजेत । नित्यं युक्ता राजधर्मेयु सर्वे प्रत्यवन्ते भूमिपाला यथैव । ब्रह्मजुत्या गुह्यगुह्यपया च परस्तराः संहननाददन्ति । नित्यं धर्मं चक्षियो ब्रह्मचारी चरंदेको ह्याश्रमं धर्मकामः । २१२ मामान्यार्ये थवहारे प्रवृत्ते प्रियाप्रिये वर्ज्ययज्ञेव यज्ञात् । चातुर्वर्ष्येऽस्यापनात् पालनाच्च तैसैर्धौगैर्नियमैरौरक्षैश्च । सर्वैद्योगैराश्रमं धर्ममाज्ञः चाज्ञं श्रेष्ठं सर्वधर्मेपपन्नं । स्वं स्वं धर्मं ये न चरन्ति वर्णाश्लासान् धर्मानन्ययार्थान् वदन्ति । निष्कथ्यादात्रित्यमर्थे निविष्टानाङ्गस्तान् वै पश्यभूतान् मनुथान् । यया नीतिंगमयत्यर्थयोगाङ्क्येषुसम्पादाश्रमात् सत्तधर्मेः । वैविद्यानां या गतिर्ब्राह्मणानां ये चैवोक्ताश्चाश्रमा ब्राह्मणानां । रतत् कर्म ब्राह्मणस्याङ्गरयुग्मन्यत् कुर्वन्कूद्रवच्छस्त्रवथ् ।

चातुराश्रम्यधर्माश्च वेदधर्माश्च पार्थिव । ब्राह्मणेनानुगमन्त्या नान्यो विद्यात् कदाचन ।

अन्याया वर्तमानस्य नासौ वृत्तिः प्रकल्प्यते । कर्मणा वर्द्धते धर्मो युगं धर्मेत्यथैव सः ।

यो विकर्षीस्यतो विप्रो न स सध्यानमर्हति । कर्म स्वं नोपयुञ्जानमविश्यासं हि तं विदुः ।

एते धर्माः सर्ववर्णेषु स्तीना उल्लट्टव्याः सन्निधैरेव धर्माः । तस्माज्ज्येष्ठा राजधर्मा न चान्ये वीरज्येष्ठा वीरधर्मा मता मे ।

॥ मान्वातोवाच ॥ यवनाः किराता गान्धारासीनाः शबरवर्बराः । शकास्तुपाराः कङ्काश्च पल्लवाशाश्रमद्रकाः ।

पौण्ड्राः पुनिन्दा रमठाः काम्बोजाश्चैव सर्वश्रेष्ठः । ब्रह्मव्रतप्रसूताश्च वैश्याः शूद्राश्च मानवाः ।

कथं धर्माश्चरिष्यन्ति सर्वे विपयवामिनः । मद्विधैश्च कथं स्याथाः सर्वे वै दस्युजीविनः ।

रतद्विच्छाम्यहं श्रातुं भगवंस्तद्गुवीहि मे । त्वं वशुभूतो ह्यस्माकं सन्निपाणां सुरेश्वर ।

॥ इन्द्र उवाच ॥ मातापित्रोर्हि शुश्रूषा कर्त्तव्या सर्वदस्युभिः । आचार्यगुरुशुश्रूषा तथैवाश्रमवासिनां ।

भूमिपानाञ्च शुश्रूषा कर्त्तव्या सर्वदस्युभिः । वेदधर्मक्रियाश्चैव तेषां धर्मो विधीयते ।

पितृयज्ञस्तथा वृषाः प्रपाय शयनानि च । दानानि च यथाकालं द्विजेभ्यो विदजेत् सदा ।

अहिंसा सत्यमक्रोधो दत्तिदायानुपालनं । भरणं पुत्रदारारणां शौचमद्रोह एव च ।

दक्षिणा सर्वधनानां दातव्या भूतिमिच्छता । पाकयज्ञा महाहाय दातव्याः सर्वदस्युभिः ।

एतान्येवंप्रकाराणि विहितानि पुराऽनघ । सर्वलोकस्य कर्माणि कर्त्तव्यानीह पार्थिव ।

॥ मान्धातोवाच ॥ दृश्यन्ते मानुषे लोके सर्ववर्णेषु दस्यवः । लिङ्गान्तरे वर्त्तमाना आश्रमेषु चतुर्ध्वनि ।

॥ इन्द्र उवाच ॥ विनष्टायां दण्डनीत्या राजधर्मैः निराकृते । संप्रमुञ्चन्ति भूतानि राजदौरात्मनोऽनघ ।

असंख्याता भवियन्ति भिचरि लोङ्गिनस्यया । आश्रमाणां विकल्पाय निवृत्तेऽस्मिन् कृते युगे ।

अष्टप्लानाः पुराणानां धर्माणां परमा गतीः । उत्पद्यं प्रतिपत्यन्ते काममन्युसमीरिताः ।

यदा निवर्त्यन्ते पापो दण्डनीत्या महात्मभिः । तदा धर्मो न चक्षते सद्भूतः शाश्वतः परः ।

सर्वलोकगुरुश्चैव राजानं योऽवमन्यते । न तस्य दत्तं न ऊतं न श्राद्धं फलते क्वचित् ।

मानुषाणामधिपतिं देवभूतं सगातनं । देवार्जप नावमन्यन्ते धर्मकामं नरेश्वरं ।

प्रजापतिर्हि भगवान् सर्वश्चैवाष्टज्जगत् । स प्रवृत्तिनिवृत्त्यर्थं धर्माणां चक्षमिच्छति ।

प्रवृत्तस्य हि धर्मस्य बुद्ध्या यः स्मरते गतिं । स मे मान्यस्य पूज्यस्य तत्र चक्षं प्रतिष्ठितं ।

॥ भीष्म उवाच ॥ एवमुक्त्वा स भगवान् मरुद्गणपतः प्रभुः । जगाम भवनं विष्णोरचरं शाश्वतं पदं ।

एवं प्रवर्त्तिते धर्मे पुरा सुचरितेऽनघ । कः चक्षमवमन्येत चेतनावान् बज्रयुतः ।

अन्याथेन प्रवृत्तानि निवृत्तानि तथैव च । अन्तरा विलयं यान्ति यथा पथि विचक्षुषः ।

आदौ प्रवर्त्तिते चक्रे तथैवादिपरायणे । वर्त्तस्य पुरुषय्यात्र संविजानामि तेऽनघ ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि पञ्चपटोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ श्रुता मे कथिताः पूर्वैः शलारो मानवाश्रमाः । आख्यानयित्वा त्याख्यानमेतदाचक्षुः प्रवृत्तः ।

॥ भीष्म उवाच ॥ विदिताः सर्वे एवेह धर्माश्चैव युधिष्ठिर । यथा मम महाबाहो विदिताः साधुसङ्गताः ।

यत्तु लिङ्गान्तरगतं प्रवृत्तं सां युधिष्ठिर । धर्मैः धर्मस्यतां श्रेष्ठतद्विबोधो युधिष्ठिर ।

सर्वार्थोत्तानि कौन्तेय विदन्ते मनुजधर्मः । साध्वाचारप्रवृत्तानां चातुराश्रयकारिणां ।

अकामदेवयुक्तस्य दण्डनीत्या युधिष्ठिर । समदर्भिमस्य भूतेषु भैषाश्रमपदं भवेत् ।

वेत्ति शानं विमर्गञ्च नियहानुपहं तथा । यथोक्तवृत्तेर्धिरस्य चेमाश्रमपदं भवेत् ।

अर्हान् पूजयतेऽस्य संविभागेन पाण्डव । सर्वतस्तस्य कौन्तेय भैषाश्रमपदं भवेत् ।

शांतिमंथिमिचरिणि व्यापन्नानि युधिष्ठिर । समभ्युद्धरमाणस्य द्वीचाश्रमपदं भवेत् ।

लोकापुत्रेषु सत्कारं शिष्टिमुष्येषु चासृष्टत् । कर्मतस्तस्य कौन्तेय वन्याश्रमपदं भवेत् ।

आक्रिकं पितृयज्ञाय भूतयज्ञान् समानुपान् । कुर्वन्तः पार्थ विपुलान् वन्याश्रमपदं भवेत् ।

संविभागेन भूतानामतिथीनां तयाऽर्चनात् । देवयज्ञैश्च राजेन्द्र वन्याश्रमपदं भवेत् ।
मर्दनं परराष्ट्राणां विद्यार्थं सत्यविक्रम । कुर्वतः पुरुषव्याघ्र वन्याश्रमपदं भवेत् ।
पालनात् सर्वभूतानां खराश्रपरिपालनात् । द्दीवा बहुविधा राज्ञेन सत्याश्रमपदं भवेत् ।
वेदाध्ययननिवृत्त्यं तमाऽयाचार्थपूजनं । श्रयोपाध्यायऽशुभा नृणांश्रमपदं भवेत् ।
आह्निकं जपमानस्य देवान् पूजयतः सदा । धर्मैश्च पुरुषव्याघ्र धर्माश्रमपदं भवेत् ।
मृत्युञ्जां रक्षणं वेनि धस्य राज्ञो विनिश्चयः । प्राणसूते ततस्तस्य ब्रह्माश्रमपदं भवेत् ।
अजिह्वामशठं मां वचमानस्य भारत । सर्वदा सर्वभूतेषु ब्रह्माश्रमपदं भवेत् ।
वानप्रस्थसु विप्रेषु चैत्रियेषु च भारत । प्रदच्छतोऽर्थान् विपुलान् वन्याश्रमपदं भवेत् ।
सर्वभूतेष्वनुक्रोधं कुर्वन्तस्तस्य भारत । अन्धशूलप्रवृत्तस्य सर्वावसंखं पदं भवेत् ।
सालद्वेषु कौन्तेय सर्वैवसंखं युधिष्ठिर । अनुक्रोशक्रियां पार्यं सर्वावसंखं पदं भवेत् ।
वसन्तकृतेषु भूयुः परिवार्यं कुरुदह । शरणागतेषु कौरव्यं कुर्वन् गाईस्थ्यमावसेत् ।
चराचराणां मृतानां रक्षेच्छापि सर्वज्ञः । यद्यर्थपूजाश्च तथा कुर्वन् गाईस्थ्यमावसेत् ।
व्येठान्स्वयंठपत्नीनां भक्त्यां पुरुनम्रणां । निग्रहानुययैः पार्यं गाईस्थ्यमिति तत्तपः ।
साधुनामर्चनीयानां पूजासु विदितस्मिन् । पालने पुरुषव्याघ्र वृक्षाश्रमपदं भवेत् ।
आश्रमस्नानं भूतानि यस्तु वेश्मनि भारत । आरुदीनेह भोज्येन तद्गाईस्थ्यं युधिष्ठिर ।
यः स्त्रितः पुरुषो धर्मो धावां हृष्टं यथाधेवन् । आरुमाणो हि सर्वेषां फले प्राप्त्रोत्यनामयं ।
यस्मिन्न नश्यन्ति गुणाः कौन्तेय पुरुषे सदा । आश्रमसंखं तमव्याह्ननरयेष्ठं युधिष्ठिर ।
स्नानमानं कुले मानं वदोमानं तथैव च । कुर्वन् वसति सर्वेषु ह्याश्रमेषु युधिष्ठिर ।
देशधर्मांश्च कौन्तेय कुलधर्मांस्तथैव च । पालयन् पुरुषव्याघ्र राजा सर्वाश्रमो भवेत् ।
काले विभूतं भूतानामुपहारंस्तथैव च । अश्रयन् पुरुषव्याघ्र साधुनामाश्रमे वसेत् ।
दशधर्मागतस्वापि यो धर्मं प्रत्यवेचेत् । सर्वैकोक्तस्य कौन्तेय राजा भवति साधुनी ।
ये धर्मकुटलां लोकं धर्मं कुर्वन्ति भारत । पालितां यस्तः विषये धर्माश्रमस्तस्य भूपतेः ।
धर्मांरामान् धर्मपरांन् ये न रचन्ति मानवान् । पार्यं वाः पुरुषव्याघ्र तथा पापं हरन्ति ते ।
ये चाप्यत्र सहायाः सः पार्यंवाणां युधिष्ठिर । ते चैवाश्रमहरोः सर्वे धर्मं परकृतेऽनघ ।
सर्वाश्रमपदेऽप्याह्मर्षेऽस्यं दीप्तनिर्षयं । पावनं पुरुषव्याघ्र यं धर्मं पर्युपासहे ।
आत्मापमस्तु भूतेषु यो वै भवति मानवः । न्यतद्वेष्टा जिनक्रोधः प्रयिह सभते सुखं ।
धर्मैस्त्रिंशतां सत्त्वोर्था धर्मैस्तुपरवृत्तका । त्यागवाताध्वगा श्रीषा नौक्सां मन्तारयिष्यति ।
यदा निवृत्तः सर्वस्मात् कामो योऽस्य हृदि स्त्रितः । तदा भवति सत्सत्सत्तो ब्रह्म समजुते ।
सुप्रसवस्तु भावेन योगिनं च नराधिप । धर्मं पुरुषव्याघ्रैः स्यात्समे पालने रतः ।
वेदाध्ययनशीलानां विद्याणां साधुकर्मणां । पालने यज्ञमातिष्ठ सर्वैकोक्तस्यैव ह ।

१७४

१७५

१७६

१७७

१७८

१७९

वने चरन्ति यं धर्ममाश्रमेषु च भारत । रवणात्तच्छतगुणं धर्मं प्राप्नोति पार्थिव । ११४
 एष ते विविधो धर्मः पाण्डवश्रेष्ठ कोत्तितः । अनुत्तिष्ठ त्वमेवं वै पूर्व्वदृष्टं मनातमे । ११५
 चातुरायस्यमेकाग्रं चातुर्व्वर्ष्यञ्च पाण्डव । धर्मं पुरुषार्थार्द्धं ल प्राप्स्यथे पालने रतः । ११६
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपूर्व्वणि राजधर्मानुशासनपर्व्वणि चातुरायस्यविधौ षट्षष्टोऽध्यायः ॥ ६६ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ चातुरायस्यमुक्तानां चातुर्वर्ष्यनैवैव च । राक्षस्य यत्कृत्यतमे ततो ब्रूहि पितामह । ११७
 ॥ भीष्म उवाच ॥ राक्षसैतत् श्रुत्यतमे राज्ञ एवाभिषेचनं । अनिन्द्रमवलं राक्षं दस्यवोऽभिमवन्धुत । ११८
 अराजकेषु राष्ट्रेषु धर्मो न व्यवतिष्ठते । परस्परञ्च खादन्ति सर्व्वया धिगराजकां । ११९
 इन्द्रमेव प्रष्टुते घट्टाजानमिति स्तुतिः । ययैवेन्द्रस्य राजा सम्पूज्यो भूतिमिच्छता । १२०
 नाराजकेषु राष्ट्रेषु बलव्यमिति रोचये । नाराजकेषु राष्ट्रेषु ह्ययमभिषेवह्युत । १२१
 अथ चेदभिवर्त्तते राज्यार्थां बलवत्तरः । अराजकानि राक्षणि हतवीर्याणि वा पुनः । १२२
 प्रत्यङ्गम्याभिपूज्य स्यादेतद्वच सुमन्तितः । न हि पापात् परतरमस्ति किञ्चिद्दराजकान् । १२३
 स चेत् समनुपश्येत समपं कुग्रहं भवेत् । बलवान् हि प्रकृपितः कुर्यान्नि श्रेयतामपि । १२४
 भूयांसं लभते क्लेशं या गौरुर्भवति दुर्दुहा । अथ या सुदुहा राजन् नैव तां वितुदन्यपि । १२५
 यदतप्तं प्रणमते नैतत् सन्नापमर्षति । यत् स्वयं नमते दास्य न तत् सन्नापयन्त्यपि । १२६
 एतयोपमया वीर संनमेत बलीयसे । इन्द्राय स प्रणमते नमते यो बलीयसे । १२७
 तस्माद्भ्राजैव कर्त्तव्यः सततं भूतिमिच्छता । न धनार्यो न दारार्यक्षेपां येपामराजकं । १२८
 प्रीयते हि हरन् पाप परवित्तमराजके । यदाऽस्य उद्धरन्त्ये तदा राजानमिच्छति । १२९
 पापाक्षपि तदा धेमं न लभते कदाचन । एकस्य हि द्वौ ऋतेो द्वयोश्च बहवोऽपरे । १३०
 अदासं क्रियते दासो ह्यियते च बलान् स्त्रियः । एतस्मात् कारणात् देवाः प्रजापालं प्रचक्रिरे । १३१
 राजा चेन्न भवेत्सोके पृथिव्यां दण्डधारकः । जले मत्स्यानिवाभवन् दुर्बलं बलवत्तराः । १३२
 अराजकाः प्रजा पूर्वं विनेऽरुरिति नः श्रुतं । परस्परं भवयन्तो मत्स्या इव जले कृशान् । १३३
 समेत्य तास्ततयकुः समयानिति न श्रुतः । वाकहूरो दण्डपरुषो यस्य स्यात् पारंजायिकः । १३४
 यः परस्वमयादद्यात् त्याज्या मत्सादृश इति । विश्वासार्थञ्च मर्ष्यां वर्षानामविशेषतः । १३५
 तास्तया समयं छत्वा समयेनावतस्त्रिरे । मृहितास्तास्तादा जग्मुरस्रवासांः पितामहं । १३६
 जनीश्वरा विनयामो भगवन्वीश्वरं दिशः । यं पूजयेम सम्भूय यद्यं नः प्रतिपालयेत् । १३७
 ततो मनुं व्यादिदिग् मनुर्भाभिममन्द ताः । १३८
 ॥ मनुववाच ॥ विभेमि कर्मणः पापाद्वाच्यं हि श्चन्द्रधरं । विशेषतो मनुष्येषु मिथ्याष्टत्तेषु नित्यदा । १३९
 ॥ भीष्म उवाच ॥ तमनुवन् प्रजा भागै कर्त्तव्येणो गमिष्यति । पशूनामधिपश्चाद्द्विरप्यस्य नैवैव च । १४०
 धान्यस्य द्रव्यं भागं दाप्यामः कोपवर्द्धनं । कन्यां श्लेष्ते चारुहृषां विशादे घ्नूतासु च । १४१
 मुषेण ब्रह्मपत्नेषु च मनुष्याः प्रधानतः । भवन्तं तेऽनुयासन्ति मधेऽस्मिन् देवताः । १४२

स लं जातवशो राजा दुःप्रथमः प्रतापवान् । सुखे धास्यति नः सर्वान् कुर्वे इव नैश्वतान् ।
 यद् धर्मश्चरिष्यन्ति प्रजा राज्ञा सुरचिताः । चतुर्यै तस्य धर्मस्य तत् संख्यं वै भविष्यति ।
 तेन धर्मेण महता सुखे सन्धेन भावितः । पाप्मानं सर्वतो राजन् देवानिव शतकृतः ।
 विज्रयाय हि निर्याहि प्रतपन् रक्षिषानिव । मानं विधम श्रवणां धर्मो जयतु नः सदा ।
 स निर्येयो महातेजा बलेन महता वृतः । महाभिजनसम्पन्नसौजसा प्रबलनिव ।
 तस्य तुष्टा महत्त्वं ते मेहेन्द्रस्यैव देवताः । अपतचसिरे सर्वे स्वधर्म्यं च ददुर्मानः ।
 ततो महीं परियेयो पर्जन्य इव वृष्टिमान् । श्रमयन् सर्वतः पापान् स्वकर्मसु च योजयन् ।
 एवं ये भूमिनिष्क्युः श्रियां मानवाः क्वचित् । कुर्वुराजानमेवापि प्रजानुपहकारणात् ।
 नमस्येरंश्च तं भक्त्या शिष्या इव गुरुं सदा । देवा इव च देवेन्द्रं तव राजानमस्मिन् ।
 सत्कृतं स्वजनेनैह परोऽपि बद्धमन्यते । स्वजनेन त्वज्ज्ञातं परे परिभवत्युत् ।
 राज्ञः परैः परिभवः सर्वेषामसुखावहः । तस्माच्छत्रश्च पत्रश्च वाद्यान्ध्याभरणानि च ।
 भोजनान्यय पानानि शस्त्रे दद्युर्गृहाणि च । आसनानि च शय्याश्च सर्वोपकरणानि च ।
 गोप्रा तस्माद्गुरुराधयः स्मितपूर्व्याभिभाषिता । आभाषितश्च मधुरं प्रत्याभाषेत मानवान् ।
 कृतज्ञो दृढभक्तिः स्यात् संविभागी जितेन्द्रियः । दक्षिणः प्रतिवीक्षेत श्चदु वल्गु च सुष्टु च ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि सप्तपटोऽध्यायः ॥ ६७ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ किमाहुर्देवतं विभ्रा राजानं भरतधर्म । मनुष्याणामधिपतिं तस्मै ब्रूहि पितामह ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ अत्रायुदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । वृहस्पतिं वसुमना यया पत्रच्छ भारत ।
 राजा वसुमना नाम कौशल्यां धीमतां वरः । महर्षिं किल पत्रच्छ कृतप्रज्ञं वृहस्पतिं ।
 सर्वं वैनयिकं कृत्वा विनयज्ञो वृहस्पतिं । दक्षिणाभन्तरो भूत्वा प्रथम्य विधिपूर्वकं ।
 विधिं पत्रच्छ राज्यस्य स्वर्गलोकहिते रतः । प्रजानां सुखमन्विच्छन् धर्मशीलं वृहस्पतिं ।
 ॥ वसुमना उवाच ॥ केन भूतानि वदन्ते स्यं गच्छन्ति केन वा । कमर्षन्तो महाप्राज्ञ सुखमव्ययमाप्नुयुः ।
 एवं वृष्टो महाप्राज्ञः कौशल्येनामितौजसा । राजसत्कारमव्ययं शशंसासौ वृहस्पतिः ।
 ॥ वृहस्पतिरुवाच ॥ राजमूला महाप्राज्ञ धर्मो लोकस्य लक्ष्यते । प्रजा राजभयादेव न खादन्ति परस्परं
 राजा क्षीवाखिलं लोकं समुदीर्षं समुमुक्तं । प्रसादयति धर्मेण प्रसाद्य च विराजते ।
 यथा ह्यनुदये राजन् भूतानि शशिसूर्ययोः । अन्धे तमसि मञ्जुपुरपश्यान्तः परस्परं ।
 यथा ह्यनुदके मत्स्या निराकन्दे विहङ्गमाः । विहरैर्युधेयाकामं विक्षिपन्तः पुनः पुनः ।
 विमथ्यातिक्रमेरंश्च विषह्यापि परस्परं । अभावमचिरेणैव गच्छेयुर्नात्र संग्रहः ।
 एवमेव विना राज्ञा विनश्येद्युरिमाः प्रजाः । अन्धे तमसि मञ्जुपुरगोपाः पत्रवो यथा ।
 हरेर्युर्बलवन्तोऽपि दुर्बलानां परिपहान् । हन्यव्यायच्छमालांश्च यदि राजा न पालयेत् ।
 ममेदमिति लोकोऽस्मिन्न भवेत् समरियहः । न दारा न च पुत्रः स्यान्नलजं न परिपहः ।

४५६

४५७

४५८

४५९

४६०

विश्लेष प्रवर्त्तत यदि राजा न पालयेत् । याम वक्ष्यमलङ्कारान् रत्नानि विविधानि च । ११०

हरेयु महसा पापा यदि राजा न पालयेत् । पतेद्भङ्गविध प्रसन्न मद्यधा ध्मं चारियु ।

अधर्मं प्रवृत्तौ स्याद्यदि राजा न पालयेत् । मातर पितर युद्धमाचार्यमतिथीन् गुरुं ।

क्रिश्नोयुरपि क्षिप्रुश्चा यदि राजा न पालयेत् । वधवन्धपरिक्रोशो नित्यमर्धवताम्भवेत् ।

ममलञ्च न विन्देयुर्थेदि राजा न पालयेत् । अन्ताच्याकाल एव शुर्लौकाऽयं दम्बुमाङ्गवेत् । १११

पतेयुर्नरक धोरं यदि राजा न पालयेत् । न धानिदोषो वर्त्तत न छपिनं बहिष्कपय ।

मञ्जेद्भूमत्तयो न स्याद्यदि राजा न पालयेत् । न यज्ञा सम्प्रवर्त्तैयुर्भिवर्ते स्नात्प्रदक्षिण ।

न विवाहा समाजो वा यदि राजा न पालयेत् । न वृषा सम्प्रवर्त्तैरन्न मथैरस्य गर्गटा । ११२

घोषा प्रणाशं गच्छेयुर्थेदि राजा न पालयेत् । चक्रमुद्भिन्नहृदयं हाहाभूतमचेतन ।

सण्णं विनशेत् सर्वं यदि राजा न पालयेत् । न भवत्तरसञ्चालि तिष्ठेयुरकुतोभया ।

त्रिधिवद्दक्षिणवन्ति यदि राजा न पालयेत् । प्राह्णाणानुरो वेदान्नाधीयोरक्षपक्षिन । ११३

विद्यास्त्राता व्रतस्त्राता यदि राजा न पालयेत् । न लभेद्भूमिसमेव हतविप्रहृतो जन ।

हर्त्ता सुखेन्द्रिया गच्छेद्यदि राजा न पालयेत् । हस्ताङ्गुष्ठ परिमुपेक्षिणैरन् सर्वभित्तव ।

भयान्तं विद्वेत् सर्वं यदि राजा न पालयेत् । अनयो सम्प्रवर्त्तैरन्न भवेदे वर्णसङ्कर ।

दुर्भिसमाविशेद्राष्ट्र यदि राजा न पालयेत् । विवृष्य हि यथाकाम गृहद्वाराणि शेरते ।

मनुष्या रचिता राजा समन्तादकुतोभया । नाकुष्ट सहते कश्चित् कुतो वा हस्तलापव । ११४

यदि राजा न सन्मगा रचयत्यपि धार्मिक । स्त्रियश्चापुरुषां मार्गं धर्म्मालङ्कारभूषिता ।

निर्भया प्रतिपद्यन्ते यदि रचति भूमिप । धर्म्ममेव प्रपद्यन्ते न हिसन्ति परस्परं ।

अनुगृह्णन्ति चान्येन्ये यदा रचति भूमिप । यजन्ते च महायज्ञस्येव वषां प्रयग्विधै ।

युक्ताद्याधीयते विद्या यदा रचति भूमिप । वार्त्तामूलो ह्ययं लोककथयो वै धार्थ्यते सदा ।

तत्सर्वं वर्त्तते सत्यगदि रचति भूमिप । यदा राजा धुर श्रेष्ठामादाय वहति प्रजा । ११५

महता मलयगेन तदा लोक प्रसीदति । यस्याभवेन भूतानाम्भेवात् स्यात् समन्तत ।

भावे च भावो नित्य स्यात् कर्त्तं न प्रतिपूजयेत् । तस्य ये वदते भारं सर्वलोकमथावह ।

तिष्ठन् प्रियहृते राज्ञ उभौ लोकाविभो जयेत् । यस्तस्य पुरुष पापं मनसाऽप्यनुचिन्तयेत् ।

अमशयमिह क्रिष्ट प्रेत्यापि नरकं प्रजेत् । न हि जालवमन्तयो मनुष्य दति भूमिप ।

महतो देवता देवा नररूपेण तिष्ठति । कुरुते पञ्चरूपणि कालयुक्तानि य सदा । ११६

भवत्यप्रित्तयादिन्या मृत्युर्वैश्रवणो यम । यदा ह्यामीदन्त पापान् दहत्युषेण तेजसा ।

मियोपपरितो राजा तदा भवति पावक । यदा पश्यति चारेण सर्वभूतानि भूमिप ।

अपुनरपीक्षान् मामात्प्रासादा भवति भोऽन्तक । यदा स्वधार्मिकान् सर्वलोकैर्दृष्टैर्निर्दयश्चरति ।

धार्मिकायानुगृह्णाति भवत्यथ यमसादा । यदा तु धनधाराभिसर्पयत्युपक रिण ।

आच्छिनन्ति च रत्नानि विविधान्यकारिणः । त्रियं ददाति कस्यचित् कस्माच्चिदप्यकपति ।

तदा वैश्रवणो राज्ञोऽके भवति भूमिपः । नास्त्वापवादे स्वातथ्यं दत्तेषामिष्टकर्मणः ।

धर्म्यमाकाङ्क्षता लोकनीयस्त्वानुसूयता । न हि राज्ञः प्रतीपानि कुर्वन् सुखमवाप्नुयात् ।

पुत्रो भ्राता वयस्यो वा यद्यथात्मममो भवेत् । कुर्व्यात् ह्यप्यगतिः प्रयं ज्वलितोऽनिलसारथिः ।

न तु राज्ञामिषवस्य श्रेयं कचन विद्यते । तस्य मन्त्राणि रथ्याणि दूरतः परिवर्ज्येत् ।

मृत्योरिव जुगुप्सेन राजस्रहरणाद्वरः । नश्येदभिमृषन् सद्यो मृतः कूटमिव स्पृशन् ।

आत्मस्रमिव रचेत राजस्रमिह बुद्धिमान् । महान्तं नरकं घोरमप्रतिष्टमचेतनं ।

पतन्ति चिरराचाय राजवित्तापहारिणः । राजा भोजो विराट् सघाट् चक्षिषो भूपतिर्भूषः ।

य रमिस्त्वयते प्रभ्यैः कलं मार्चितुनर्षति । तस्माद्भूमुनिर्धयो जितात्मा नियतेन्द्रियः ।

मेधावोऽस्तिमान्दचः संश्रयेत् महीपति । कृतज्ञं प्राज्ञमदुष्टं दृढभक्तिं जितेन्द्रियं ।

धर्मनित्यं स्थितं नीत्यां भक्तिं पूजयेन्नृपः । दृढभक्तिं कृतप्रज्ञं धर्मज्ञं संयतेन्द्रियं ।

शूरमदुष्टकर्षाणं निधिहृजनमाश्रयेत् ।

प्रज्ञा प्रशस्तं कुरुते मनुष्ये राजा । कथान् वै कुरुते मनुष्यान् । राजामिषवस्य कृतः सुखानि राजाऽभ्युपेतं सुखिनं करोति ।

राजा प्रज्ञानो हृदयं गरीयो गतिः प्रतिष्ठा सुखमुत्तमम् । समाश्रिता लोकमिमं परंश्च जयन्ति सम्यक् पुरुषा नरेन्द्र ।

नराभिपद्यायन्मिथ्यमेदिनीं दमेन मत्येन च सौहृदेन । महद्भिरिष्टुः कृतभिर्नहायमाश्रिविष्टपे स्थानमपैति शशयत् ।

स स्वमुक्तोऽङ्गिरसा कौशल्या राजसत्तमः । प्रयत्नात् कृतवान् वीरः प्रज्ञानो परिपालनं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधन्मानुशासनपर्वणि ऋद्धिरोवाक्ये अष्टमष्टोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ पार्थिवेन विभवेण किं कार्यं सर्वत्रियते । कथं रक्ष्या जनपदः कथं जेयाश्च शत्रवः ।

कथं चारं प्रयुञ्जीत वर्णान् विश्वमेव कथं । कथं सत्यान् कथं दारान् कथं पुत्रांश्च भारत ।

॥ भीम उवाच ॥ राजदत्तं महाराज प्रष्टुष्यावदितोऽखिलं । यत् कार्यं पार्थिवेनादौ पार्थिवप्रकृतेन वा ।

आत्मा जेयः मदा राजा ततो जेयाश्च शत्रवः । अजितात्मा नरपतिर्विजयेत् कथं रिरपुन् ।

एतावानात्मविजयः पञ्चवर्गविनिर्गहः । जितेन्द्रियो नरपतिर्विधितुं प्रकृष्यादरीन् ।

न्वेद्येत् गुह्यान् दुर्गेषु सन्धौ च कुरानन्दन । नगरापवने चैव पुरोद्यानेषु चैव ह ।

संस्थानेषु च सर्वेषु पुरेषु नगरेषु च । मये च नरगाहूलं तथा राजनिवेगने ।

प्रणिधीत्य ततः कुर्व्याज्जडान्धबधिराकृतीन् । पुंसः परोचितान् प्राज्ञान् सुत्पिपाषाणमखमान् ।

अमात्येषु च सर्वेषु मित्रेषु विविधेषु च । पुत्रेषु च महाराज प्रणिदधात् समाहितः ।

पुरे जनपदे चैव तथा सामन्ताराजसु । यथा न विद्युरन्धोन्ये प्रणिधेयालया हि ते ।

चारांश्च विद्यात् प्रहृष्टान् परेषु भरतर्षभ । आपणेषु विहारिषु समाजेषु च मिदुषु ।

आरामेषु तयोद्यानेषु पण्डितानां समागमे । देवेषु च नरे चैव सभास्वावकथेषु च ।

एवं विचिनुयाद्राजा परचारं विचक्षण । चारे हि विदिते पूर्यं हितं भवति पाण्डव । ११०
 यदा तु हीन नृपतिर्विद्यादात्मानमात्मान । श्रमात्पैः सह सख्यं कुर्यात् सन्धिं बलीयेषा । १११
 अज्ञायमाने हीनत्वे सन्धिं कुर्यात् परेण वै । लिपुन्वा कश्चिद्विद्यां त्वरमाणो विचक्षण । ११२
 गुणवन्तो महोत्साहा धर्मज्ञा साधवश्च ये । सन्धीत नृपसौख्यं राष्ट्रं धर्मैश्च पालयन् । ११३
 अजिघ्रमानमात्मानं ज्ञात्वा राजा महामति । पूर्योपकारिणो ह्यन्धोऽपि कश्चिदाद्य सन्धिः । ११४
 यो नापकर्तुं शक्नोति नापकर्तुं महोपति । न शक्यरूपयोः कर्तुमुपेत्यसाद्गो भवेत् । ११५
 धानां थायाद्विज्ञातमनाक्रन्दमननरं । व्यासकृत् प्रमत्तश्च दुर्बलश्च विशेषतः । ११६
 यात्रामाज्ञापयेद्वीर कल्प्यं पुष्टवल् सखी । पूर्यं कृत्वा विधानश्च यात्रायां नगरे तथा । ११७
 न च यशो भवेदंश्च नृपो यथातिवीर्यवान् । हीनश्च बलवीर्यान्धा कर्षयंस्वतरो वसेत् । ११८
 राष्ट्रश्च पीडयेत्तस्य यथाग्निविषमूर्च्छनैः । श्रमात्पुत्रैश्च भ्रान्तानांश्च विवादांस्तस्य कारयेत् । ११९
 वर्धनीयं सदा पुङ्गुं राज्यकामेन धीमता । उपायैस्त्रिभिरादानमर्थस्याहं हृष्टस्यति । १२०
 सान्त्वेन तु प्रदानेन भेदेन च नराधिप । यमर्थं यच्छ्रयात् प्राप्तुं तेन तुभ्येत् पण्डित । १२१
 आददीत बलिञ्चापि प्रजाभ्यः कुहनन्दन । स यज्ञागमपि प्राशस्त्यासामेवाभिगुप्स्येति । १२२
 द्रमधर्मगतेभ्यो यदसु बह्वल्पमेव च । तदाददीत सहसा पौराणो रक्षणाय वै । १२३
 यथा पुष्पाक्षया पौरा द्रष्टव्यासो न संमथ । भक्तिधैर्या न कर्तव्या व्यवहारे प्रदर्शिते । १२४
 श्रोतृशैत्र्यमेद्राज्ञा प्राज्ञान् सर्वार्थदर्शिनः । व्यवहारेषु सततं तत्र राष्ट्रं प्रतिष्ठितं । १२५
 धाकरे सवणे शुक्रे तरे भागवते तथा । न्यभेदमात्यामृपति स्नात्तान् वा पुष्टपानं हितान् । १२६
 अन्वदण्डधरो नित्यं राजा धर्ममवाप्नुयात् । राजा हि सततं दण्डः सम्यग्धर्मं प्रवृत्तयेत् । १२७
 वेदवेदाङ्गवित् भाग्यं पुतापस्वी नृपो भवेत् । दानमीक्षश्च सततं यश्चोरीस्य भारत । १२८
 रते गुणाः समस्ताः क्षुद्रनृपस्य सततं स्थिराः । व्यवहारसोपे नृपतेः कुतः स्वर्गं कुतो यमः । १२९
 यदा तु पीडितो राजा भवेद्राज्ञा बलीयसा । तदाऽभिसंश्रयेदुगं बुद्धिमान् श्रियोपति । १३०
 विधावाश्रम्य मित्राणि विधाननृपकल्पयेत् । धामभेदान् विरोधार्थं विधाननृपकल्पयेत् । १३१
 धोयाश्रयेत मार्गेषु धामानुत्थापयेदपि । प्रवेशयेच्च तान् धर्मान् प्राद्यानगरकेवपि । १३२
 धिं गुणादेव दुर्गांश्च देशास्तेषु प्रवेशयेत् । धनिभो बलमुरायाद्य धार्यपिता पुनः पुनः । १३३
 बध्नाभिरारं कुर्याच्च व्यपमेव नराधिप । अहमभवे प्रवेश्य देहेवादिगता शंभ । १३४
 शेषेषु च बन्धेषु शोकाहयत्रयेतरान् । विनाशयेदा तन् पर्यं बलेनाथ शुक्रेण वा । १३५
 नदीमार्गेषु च तदा शरमानवशं दयेत् । जलं विद्यापयेत् धर्ममविद्यायश्च दूषयेत् । १३६
 तरानेनापनीभिद्य निरयेद्भुव्यननारं । प्रतोप्राते परधामो मित्रकार्येषुपस्थितः । १३७
 दुर्गाणाद्यामिना राजा मूलं ददं प्रवृत्तयेत् । धर्मोवा सुदृष्टाणा पितृष्टान् विवर्धयेत् । १३८
 अदृष्टान्श्च दृष्टान् प्रायाः प्रवेदयेत्तथा । पैत्यानां सर्वदा त्याज्यमपि पश्य यातमं । १३९

प्रगण्डो कारयेत् सश्याकाशजननीक्षया । आपूरयेच्च परिखां स्वाणुंनक्रमपाकुंशा ।
 सङ्घट्टकाराणि सुखच्छामार्थं पुरस्य च । तेषाञ्च दारवद्भुक्तिं कार्या सर्व्वात्मना भवेत् ।
 ११०
 द्वारेषु च गुरुखेत्रे यन्त्राणि स्थापयेत् मदा । शरीरपथेष्वेतन्नीचं स्वाधीनानि च कारयेत् ।
 काष्ठानि चाभिहाथ्याणि तथा कूपान्श्च स्नानयेत् । शशोधयेत्तथा कूपान् छतपूर्व्वान् पयोऽर्घिभिः ।
 दण्डेष्वन्नानि वेष्मानि पद्मेनाथ प्रलेपयेत् । निर्हरेच्च दण्डं मासि चैत्रे वस्त्रिभयात्तथा ।
 नक्तमेव च भक्तानि पाचयेत् नराधिप । न दिवा ज्वालेयदग्निं वर्जयित्वाऽग्निहोचिकं ।
 कर्षारारिष्टशालास्रज्ज्वलेदग्निं सुरचित । मृच्छाणि च प्रवेश्यान्तन्विधेयं स्वाहुताशन ।
 मन्दादण्डञ्च तस्य स्वाद्यन्याग्निर्न दिवा भवेत् । प्रघोषयेदथैवञ्च रत्नार्णवंपुरस्य च ।
 १११
 भिबुकास्त्राकिकेशैव स्त्रीवीर्यन्तान् कुमोलवान् । वाङ्मान् कुर्थाञ्चरश्रेष्ठ देवाथ सुहृन्तेऽन्यथा ।
 चत्वरैस्वयं तीर्थेषु सभास्त्रावसयेयुः च । यथाधैवर्षं प्रार्णधि कुर्यात् सर्व्वस्य, पार्यित्वं ।
 विशालान् राजभार्गाञ्च कारयौत् नराधिप । प्रपाञ्च विपणेश्चैव यथोद्देशं समादिशेत् ।
 भाण्डागारायुधामारान् योधामारान् सर्व्वञ्च । शश्यागारान् गजागारान् बलाधिकरणानि च ।
 परिखाथैव कौरव्यं प्रतोलीनिष्कुटानि च । न जालन्यं प्रपश्येत् गुह्यमेतद्युधिष्ठिर ।
 ११२
 अयं धनिचय कुर्याद्भ्राजा परबलाहृतं । तैलवसा मधुघृतमौषधानि च सर्व्वञ्च ।
 अङ्गारकुम्भमञ्जानां पलाशशरवर्णिना । यवसेन्धनदम्भानां कारयौत् च सञ्चयान् ।
 आयुधानि च सर्व्वानि शकृष्टिप्रासकर्मणां । सञ्चयौनेवमादीनां कारयौत् नराधिप ।
 शैथधानि च सर्व्वानि मूलानि च फलानि च । चतुर्विंशत्यं वैशान् वै मृच्छीयाद्विशेषतः ।
 ११३
 नटाश्च नर्तकाश्चैव भक्ता माथाविनक्षया । शोभयेयुः पुरवरः मोदयेद्युञ्च सर्व्वञ्च ।
 यत शङ्का भवेचापि मृत्युतोऽथापि मन्त्रितः । परैरेभ्या, नृपतेर्न्वाऽपि स्वाधीनान् कारयौत् तान् ।
 छते कर्मणि राजेन्द्र पूजयेद्भनसञ्चयैः । दानेन च यथाह्येण सान्नेन विविधेन च ।
 निर्व्वेदयित्वा तु पर हला वा कुरुनन्दन । ततोऽनृषो भवेद्भाना यथा शाले निदर्शितं ।
 राज्ञा समैव रक्ष्याणि तानि चैव निबोध मे । आत्माऽमात्याश्च कोपञ्च दण्डो मित्राणि चैव हि ।
 तया जनपदादेव पुरञ्च कुरुनन्दन । स्तनत सप्तात्मकं रान्धं परिपाञ्च्यं प्रयत्नत ।
 ११४
 पाङ्कजश्च त्रिवर्गञ्च त्रिवर्गपरम तथा । यो वेत्ति पुरुषव्यात्र स भुङ्क्ते श्रियवीरिमिमां ।
 पाङ्कजमिति यत् प्रोक्तं तत्रिविधं युधिष्ठिर । सन्मानाशनमित्येव यात्रासन्मानमेव च ।
 विमृच्छासनमित्येव यात्रां सन्परिमृच्छ च । दैधीभावस्तथाऽन्वेर्वां सस्योऽथ परस्य च ।
 त्रिवर्गश्चापि य मोकलमिहैकमना शृणु । अयस्मानञ्च दृष्ट्विञ्च त्रिवर्गं परमस्तथा ।
 धर्मद्वयार्थं कामस्य संवितथोऽथ कालत । धर्मज्ञं च मर्दोपालस्यिरं पालयते मही ।
 ११५
 अस्मिन्नर्थे च शौकौ दौ गोतावन्निरसा स्वय । यादवीपुत्र मद्भन्ते तावपि श्रातुमर्हसि ।
 हत्वा सर्व्वानि कार्याणि सस्यकुं सप्ताब्दा मेदिनो । पालयित्वा तथा पौरान् पवित्रं सुखमेधते ।

किं तस्य तपसा राज्ञः किञ्च तस्याध्वरैरपि । मुपालितप्रजा य-स्यात् सर्वधर्मविदेव स । १५

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ दण्डनीतस्य राजा च समलौ तावुभावापि । तस्य किं कुर्वन् सिन्धेत्तमे ब्रूहि पितामह ।

॥ भीष्म उवाच ॥ महाभाग्यं दण्डनीत्या सिद्धे शब्दे सहेतुकैः । शृणु मे शंसतो राजन् यथावदिह भारत । १६

दण्डनीति स्वधर्मभय्यातुर्वर्षे नियच्छति । प्रयुक्ता स्वामिना सम्यग्धर्मैभ्या नियच्छति ।

चातुर्वर्षे स्वधर्मस्ये मर्थादीनाममङ्करे । दण्डनीतिशते चेमे प्रजानामकुतोभये ।

स्वाम्ये प्रथमं कुर्वन्ति त्रयो वर्षा यथाविधि । तस्मादेव मनुव्याणा सुखं विद्धि समाहित । १७

कासो वा कारणं राज्ञो राजा वा कालकारण । इति ते शंसयो मामुद्राजा कालस्य कारणं ।

दण्डनीत्यां यदा राजा सम्यक् कामन्येन वर्त्तते । तदा हतयुगं नाम कालस्य प्रवर्त्तते । १८

तत हतयुगे धर्मो नाधर्मो विद्यते क्वचित् । सर्वपापैश्च वर्षानां नाधर्मो रमभेभन । १९

योगक्षेमा प्रवर्त्तन्ते प्रजानां मात्रं सशय । वैदिकानि च सर्वाणि भवन्त्यपि गुणान्युत । २०

अतवद्यमुखा सर्वे भवन्त्युत निरामया । प्रसोदन्ति नराणाञ्च स्वरवर्णमनांसि च । २१

याधयो न भवन्त्यत्र नान्पायुर्दृश्यते नर । विधवा न भवन्त्यत्र कृपणे न तु जायते ।

अश्लेष्या इयिवी भवन्त्यापधयस्ताया । लक्ष्मणफलमूलानि वीथ्वन्ति भवन्ति च । २२

माधर्मो विद्यते तत्र धर्मोऽव तु केवलं । इति कार्त्तयुगानेतान् धर्मोऽन विद्धि युधिष्ठिर । २३

दण्डनीत्या यदा राजा श्रीनंशाननुवर्त्तते । चतुर्थमयमसृज्य तदा चेता प्रवर्त्तते ।

अशुभस्य चतुर्धाशस्त्रोऽनशाननुवर्त्तते । कष्टपथैश्च इयिवी भवन्त्यापधयस्ताया ।

अर्द्धं त्यक्त्वा यदा राजा श्रीयर्थमनुवर्त्तते । ततस्तु दापरं नाम स काल सम्प्रवर्त्तते । २४

अशुभस्य यदा लङ्घं दारुणावनुवर्त्तते । कष्टपथैश्च इयिवी भवन्त्यार्द्धपला तदा । २५

लोकस्य भीमन्तकरी मर्यादा लोकभाविनो । सम्यग्गीता दण्डनीतिर्यया माता यया पिता ।
यस्यां भवति भूतानि वदिद्धि मनुजर्षभ । स्य एव परो धर्मो यद्राजा दण्डनीतिमान् ।
तस्मात् कौरव्य धर्मेश प्रजाः पालय नीतिमान् । एवं दत्तः प्रजा रत्नं स्वर्ग जेनासि दुर्जयं ।
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि जनसप्ततोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

२००

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ केन दत्तेन दत्तञ्च । वर्तमानो महीपतिः । सुखेनार्थान् सुखोदकानिह च प्रेत्य चाश्रुयात् ।
॥ भीष्म उवाच ॥ अयं गुणाना पटुर्धर्मप्रदुर्धर्मप्रदुष्णसंयुतः । यान् गुणान् स गुणेपेत, कुर्वन् गुणमवाप्नुयात् ।
चरेद्दुष्कानकटुको मुञ्चेत् खेद न नास्तिक । अनृमंसद्यरेदर्थं चरेत्काममनुद्धत ।

२००

• प्रियं ब्रूयाद्दृष्टपणः प्रहूरः स्यादविकल्पनः । दाता नापाचवपी स्यात्प्रगल्भः स्यादनिदुरः ।
सन्धीत न चानार्थं विद्यहोथाव वन्युभिः । नाभक्तश्चारयेचारं कुर्थात्कार्यमपीडया ।
अयं ब्रूयान्न चामसु गुणान् ब्रूयान्न चात्मनः । आदद्यान्न च माधुभ्या नामतपुस्वमाश्रयेत् ।
नापरीत्य नयेद्दृष्टे न च मन्त्रं प्रकामयेत् । विद्वेज्ज च मुग्धेभ्यो विश्वसेवापरिपु ।
अनीमुग्धददारः स्यात्तच्च स्यादघृणी नृपः । स्त्रियः भवेत् नात्यर्थं मृष्टं मुञ्चीत नाहितं ।
अताम्यः पूजयेन्मान्यान् गुरुन् भवेद्दमायया । अर्षेद्देवानदमेन त्रियमिच्छेदकुस्मिन् ।
सेवेत प्रपयं हित्वा दस्यं स्यान्न त्वकालवित् । सान्त्वयन्न च मोहाय अनुदण्डन्न च विपित् ।
प्रहरेन्न त्वित्राय हत्वा प्रब्रून्न प्रोचयेत् । क्रोधं कुर्थाञ्च चाकस्माद्दुः स्यान्नापकारिपु ।
एवञ्च स्वराज्यस्य यदि क्रेय दहेन्मृषि । अतोऽन्यया नरपतिर्भयमाकर्षत्यनुत्तमं ।
इति सर्वान् गुणमेतान् यथोक्तान् योऽनुवर्त्तते । अनुभूयेह भद्राणि प्रेत्य स्वर्गं महीपते ।

२०५

२०९

॥ वैदम्यायन उवाच ॥ इदं वच शान्तनवस्य गुरुश्रुवान् युधिष्ठिरः पाण्डवमुख्यसंष्टतः । तदा बबन्धे च पितामहं नृपो यथो
कमेतश्च चकार बुद्धिमान् ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कथं राजा प्रजा रचन्नाधिबन्धेन युज्यते । धर्मो च नापगन्नेति तन्मे ब्रूहि पितामह ।

२०१

॥ भीष्म उवाच ॥ समासेनैव ते राजन् धर्मान् वक्ष्यामि शशयतान् । विकारेणैव धर्मोणं न जानन्तमवाप्नुयात् ।
धर्मनिष्ठान् श्रुतवतो देवव्रतसमाहितान् । अर्धयित्वा धजेयास्ते मृहे गुणवतो दिजान् ।
प्रत्युत्पायोपसंमृष्टश्च चरणावभिवाचय च । अयं सर्वानि कुर्वीयाः कार्याणि सपुरोहितः ।
धर्मकार्याणि निर्बन्धे महूलानि प्रयुज्य च । ब्राह्मणान् वाचयेयास्त्वमर्थविद्धिजयाश्रियः ।
आर्ज्वेन च सम्यक्नो धृत्या बुद्ध्या च भारत । ययार्थं प्रतिगृह्णीयात् कामक्रोधौ च वर्जयेत् ।
कामक्रोधौ पुरस्तात् योऽर्थं राजाऽनुतिष्ठति । न स धर्मं न चायर्थं प्रतिगृह्णाति कालिञ्ज ।
मास्य लुब्धांश्च मूर्खांश्च कामार्थं प्रयुज्यः । अलुब्धान् बुद्धिमत्त्वान् सर्वकर्मसु योजयेत् ।
सूक्ष्णं ह्यधिष्ठतोऽर्थेषु कार्याणामविशारदः । प्रजाः क्लिन्नात्ययोगिन कामक्रोधसमन्वितः ।
वर्षिपष्ठेन गुरुत्वेन दण्डनायापराधिनां । प्रास्ताषि तेन लिप्सेया वेतनेन धनागमं ।

२०२

दापयित्वा करं धर्म्यं राष्ट्रं नीत्या यथाविधि । तथैतं कल्पयेद्राजा योगवेगमतन्द्रितः ।

१११

गोपायितोरं दातारं धर्मनित्यमतन्द्रितं । अक्रामदेवसंयुक्तमनुरज्यन्ति मानवाः ।

मास्माधर्मेण सौमिने लिपेयास्त्वं धनागमं । धर्मायावभ्रुवौ तस्य यो न शास्त्रपरो भवेत् ।

अर्थशास्त्रपरो राजा धर्मायाव्नाधिगच्छति । अस्त्रानि चास्त्र तद्विजं सर्वमेव विनश्यति ।

अर्थमूलो हि हिंसाञ्च कुरुते स्वयमात्मनः । करैरशास्त्रदृष्टो हि मोहात् सभ्योऽप्येत प्रजाः ।

उधन्दिन्ध्यात्तु यो धेन्वाः क्षीरार्थी न लभेत पयः । एवं राष्ट्रमयोगिन पीडितं न विवर्द्धते ।

११२

यो हि दोग्धोमुपाले च स नित्यं विन्दते पयः । एवं राष्ट्रमुपायिन भुञ्जानो लभन्ते फलं ।

अथ राष्ट्रमुपायिन भुञ्जमानं सुरचितं । जनयत्यतुल्यं नित्यं कोपदृष्टिं युधिष्ठिर ।

दोग्धो धान्यं क्षिरण्यञ्च मही राज्ञा सुरचिता । नित्यं स्नेभ्यः परेभ्यस्य यत्ना माता यथा पयः ।

मात्स्यकारोपमेो राजन् भव माह्वारिकोपमः । तथा युक्क्षिरं राज्यं भोक्तुं शक्यसि पालयन् ।

परचक्राभियानेन यदि ते स्याद्धनवयः । अथ सास्रैव लिपेया धनेमप्राक्षणेण युत् ।

११३

मास्रं ते ब्राह्मणं दृष्ट्वा धनस्य प्रचलेन्मनः । अन्यायामयवस्त्रायां किमु स्फोतस्य भारतः ।

धनानि तेभ्यो दद्यास्त्वं ययोश्चि ययाऽर्हते । सान्वयन् परिरचञ्च स्वर्गमास्थसि दुर्जयं ।

एवं धर्मेण वृत्तेन प्रजास्त्वं परिपालय । स्वन्तं पुण्यं यत्रो नित्यं प्राश्यसि कुरुनन्दन ।

धर्मेण व्यवहारेण प्रजा पालय पाण्डव । युधिष्ठिर यथा युक्तो नाधिपत्येन योऽक्षयः ।

एय एव परी धर्मो यद्राजा रचति प्रजाः । भूतानां हि यदा धर्मो रच्ये परमा दया ।

११४

तस्मादेव परं धर्मं मन्यन्ते धर्मिकाविदाः । यो राजा रचते युक्तो भूतेषु कुरुते दया ।

यदक्रः कुरुते पापमरवन् भयतः प्रजाः । राजा वपुश्चरितं तस्यान्ममिधिगज्यति ।

यदक्रा कुरुते धर्मं प्रजा धर्मेण पालयन् । दशवधमरुखाणि तस्य भुञ्जते फलं दिवि ।

स्त्रिष्टिः स्वधीतिः सुतदा भोकान् जयति यावतः । क्षणेन तानवाप्नोति प्रजा धर्मेण पालयन् ।

एवं धर्मं प्रददैन कौन्तेय परिपालय । ततः पुण्यफलं लब्ध्वा नाधिपत्येन योऽक्षयः ।

११५

स्वर्गलोकेषु महतीं श्रियं प्राश्यसि पाण्डव । अममभवय धर्माणामीदृशानामिराजसु ।

तस्माद्भ्राजैव नान्योऽस्ति यो धर्मफलमाप्नुयात् । स राज्यं भूतिमान् प्राप्य धर्मेण परिपालय ।

इन्द्रं तर्पय सोमं कौन्तेय सुपदो जनान् ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि एकमहत्तमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

॥ भोग्य उवाच ॥ स एव तु कृता रवेदमतय विवर्धयन् । स एव राज्ञा कर्त्तव्यो राजन् राजपुरोहितः ।

अचायुदाहरणोमगितिहासं पुरातनं । पुद्गरवम ऐसस्य भवादं मातरिदमः ।

११६

॥ पुद्गरवा उवाच ॥ कृतः सिद्धाङ्गो जातो वर्षाद्यारि कुदल्लयः । कर्मण्य भवति येऽप्यसि म्यास्यातुमर्षसि ।

॥ मातरिथोवाच ॥ मद्रक्षो मुपतः पृष्टो प्राक्षणे राजमज्जम । पाञ्जभ्या क्षयियः पृष्ट जरभ्या दैव्य एव च ।

बलात्मा परिस्वर्थाय चयाणां भरतर्षभ । वर्षेदतुदः सधुः पद्मोऽद्रोऽर्वावर्णितः ।

ब्राह्मणो जायमानो हि श्रिय्यामनुजायते । देव्यः सर्वभूतानां धर्मकापस्य गुप्तये ।
 अतः श्रिय्या यन्तारं चक्षियं दण्डधारणे । दितोयं दण्डमकरोत् प्रजानामनुद्वयम् ।
 वैश्वस्य धनधान्येन चीन् वर्षान् विभृयादिमान् । शूद्राः क्षीतान् परिचरंदिनि ब्रह्मानुशासनम् ।

॥ ऐल उवाच ॥ द्विशस्य चक्षवन्मैत्र्या कक्षेयं श्रियी भवेत् । धर्मतः सह वित्तन मन्वन्त्यायं प्रचस्य मे ।
 ॥ वायुस्त्वाच ॥ विप्रस्य सर्वमेवैतत् यत् किञ्चिज्जगतीगतम् । ज्येष्ठेनाभिजनेनेह तद्दर्शनकुमला विदुः ।
 स्वमेव ब्राह्मणो भुङ्क्ते स्वं वस्ते स्वं ददाति च । गृहर्हि सर्ववर्षानां ज्येष्ठः श्रेष्ठस्य वै द्विजः ।
 पत्यभावे यथैव स्त्री देवरं कुर्वते पतिम् । एष ते प्रथमः कथ्य श्रापयन्त्या भवेदतः ।

यदि स्वर्गं परं स्थानं स्वधर्मं परिमार्गसि । यत्किञ्चिद्विजयेभूमिं ब्राह्मणाय निवेदय ।
 सुतद्वृत्तापपन्नाय धर्मज्ञाय तपस्विने । स्वधर्मपरिद्वेषाय यो न वित्तपरो भवेत् ।

यो राजानं नयेद्बुद्ध्या सर्वतः परिपूर्णया । ब्राह्मणे हि कुले जातः कृतप्रज्ञो विनोतवान् ।
 श्रेयो नयति राजानं ब्रुवंश्चित्रं सरस्वतीं । राजा चरति यं धर्मं ब्राह्मणेन निदर्शितम् ।
 शूद्रूपुरनद्वेवादी चक्षधर्मव्रते स्थितः । तावता सत्कृतः भाञ्जद्विरं यमसि तिष्ठति ।

तस्य धर्मस्य सर्वस्य भागी राजपुरोहितः । स्वमेव प्रजाः सर्व्या राजानमभिषयिताः ।
 मन्वन्त्याः स्वधर्मस्य न कुतश्चिद्गयां चिताः । रात्रिं चरन्ति यं धर्मं राज्ञां साध्वभिरचिताः ।
 चतुर्थं तस्य धर्मस्य राजा भागन्तु विन्दति । देवा मनुष्याः पितरो गन्धर्व्यैरगराक्षसाः ।

यज्ञमेवापजीवन्ति नास्ति ऐष्टमराजके । इतो दत्तान् जीवन्ति देवताः पितरक्षया ।
 राजन्वेवास्व धर्मस्य योगः क्षेमः प्रतिष्ठनः । ह्यायायामसु वायौ च सुखमुष्येऽधिगच्छति ।
 श्रौवांससि सुखे च सुखे श्रोतंऽधिगच्छति । शब्दे स्वर्गं रसे रूपे गन्धे च रमते मनः ।
 तेषु भोगेषु सर्वेषु न भीतो लभते सुखं । श्रमयस्य हि यो दाता तस्यै सुमहत् फलम् ।
 न हि प्राणसमं दानं विष्णु लोकेषु विद्यते । इन्द्रो राजाऽयमो राजा धर्मो राजा तथैव च ।

राज्ञा विभर्त्सि रूपेण राज्ञा सर्वमिदं धृतम् ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि द्वाविंशतोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

॥ भीम उवाच ॥ राज्ञा पुरोहितः कार्यो भवेद्विद्वान् बह्वभुतः । उभौ समोच्छ धर्मार्थव्यभिचयेवावन्तरः ।
 धर्मात्मा मन्त्रविशेषां राज्ञा राजन् पुरोहितः । राजा चैवंगुणो येषां सुखलं तेषु सर्वतः ।
 उभौ प्रजा वर्द्धयतो देवान् सर्वान् सुतान् पिबन् । भवेयातां स्थितौ धर्मं श्रेष्ठ्यौ सुतपस्विनौ ।
 परस्परस्य सुहृदौ विहितौ समचेतभौ । ब्रह्मचरस्य सखानात् प्रजा सुखमवाप्नुयात् ।
 विमाननः क्षयैरेव प्रजा नश्यत्युरेव हि । ब्रह्म चक्षत्रं सर्वेषां वर्षाणां मूलमुच्यते ।
 अत्राद्युदाहरणोऽस्मिन्मितिहासं पुरातनम् । ऐलकरयपसंवादे तन्निबोध युधिष्ठिर ।

॥ ऐल उवाच ॥ यदा हि ब्रह्म प्रजहाति चक्षं चक्षं यदा वा प्रजहाति ब्रह्म । अत्रावसं कतमेऽस्मिन् मज्जते तथा वर्षाः कतमे
 ऽस्मिन् भियन्ते ।

॥ कश्यप उवाच ॥ दृष्ट्वै राज वलियस्य भवति ब्रह्म चक्र यत्र विरुध्यतीह । अन्यगमस्य दस्यवसाङ्गजने तथा वर्धते तत्र भियन्ति सद्यः ।

नैषां ब्रह्म च वर्द्धते नोत पुत्रा न गर्गरे मय्यते नो यजन्ते । नैषा पुत्रा वेदमधीते च यदा ब्रह्म क्षत्रिया सन्त्यजन्ति । नैषामर्थो वर्द्धते जातु गेहे नाधीयते सुप्रजा नो यजन्ते । अपध्वला दस्यभूता भवन्ति ये ब्राह्मणान् क्षत्रिया सन्त्यजन्ति ।

एतो हि नित्यं सयुक्तावितरेतरधारणे । चक्र वै ब्रह्मणे यो नित्योनि चक्रस्य वै दिशा ।

उभावेतौ नित्यमभिप्रपन्नौ सम्प्रापतुश्चेदती सम्पुतिष्ठा । तथे सन्धिर्भेद्यते चेत पुराणसूत सर्व्व भवति सम्पुमूढ ।

नात्र पार लभते पारगामी महागाधे नारिव सम्पुपन्ना । चातुर्लथं भवति हि सम्पुमूढं प्रजासूत क्षयसखा भवन्ति ।

ब्रह्मदत्ते रक्ष्यमाणो मधु हेम च वर्धते । अरक्ष्यमाण सततमथु पापञ्च वर्धते ।

न ब्रह्मचारी चरणादपेतो यदा ब्रह्म ब्रह्मणि चाणमिक्ते । आस्यर्थेनो वर्धते तत्र देवसत्त्वामीक्ष्ण दु सहाद्याविशन्ति ।

स्त्रिय हला ब्राह्मणस्यापि पाप सभाया यत्र लभतेऽनुवाद । राज्ञ सकामेन विभेति चापिततो भय विद्यते क्षत्रियस्य ।

पापै पापे क्रियमाणे हि पैल ततो रुद्रो जायते देव स्य । पापै पापा सुञ्जनयन्ति रुद्र तत सर्व्वान् साध्वसाधून् हिनस्ति ।

॥ ऐल उवाच ॥ कुतो रुद्र कीदृशो वाऽपि रुद्र सत्त्वं सत्त्वं दृश्यते वथ्यमान । एतत् सत्त्वं कश्यप मे प्रचक्ष कुतो रुद्रो जायते देव स्य ।

॥ कश्यप उवाच ॥ आत्मा रुद्रो हृदये मानवानां सख देह परदेहस्य हन्ति । वातात्पाने सदृश रुद्रमाङ्गवैश्वीमते सदृश रूपमस्य ।

॥ ऐल उवाच ॥ न वै वान् परिच्छेदति कश्चिन्न जीमूतो वर्धते नापि देव । तथा युक्तो दृश्यते मानुषेषु कामदेवात् वथ्यते मुञ्चते च ।

॥ कश्यप उवाच ॥ यथैकगेहे शातवेदा प्रदीप्तं छत्त्रं पापं दहते चक्रं वा । विभाहनं कुर्वते देव स्य तत सर्व्वं सृजते पुण्यपापै ।

॥ ऐल उवाच ॥ यदि दृष्टं सृजते पुण्यपापं पापै पापे क्रियमाणे विशेषान् । कस्य हेतोः सुकृतं नाम कुर्याद्दृष्टं तं वा कस्य हेतोर्न कुर्यात् ।

॥ कश्यप उवाच ॥ अश्वयोगात् पापकृतामपापान्तुल्यो दृष्टं सृजते मिश्रभावात् । शुष्किणाद् दहति मिश्रभावात् न मिश्र स्यात् पापहृद्भिः कायश्चित् ।

॥ ऐल उवाच ॥ साध्वसाधून् धारयतीह भूमि साध्वसाधून्सापयतीव सृथं । साध्वसाधून्सापि वातीह वापुरापसया साध्वसाधून् पुनन्ति ।

॥ कश्यप उवाच ॥ स्वमफिन् वर्ज्जते मोक्ष स्य मानुषैर्वर्ज्जते राजपुत्र । प्रेत्येयोरन्तरावान् विशेषाधि वै पुण्यं चरते यद्य पाप ।

पुण्यं लोकं मपुमान् पुनार्थिर्दिरिच्छ्योतिरमृतस्य नामि । तत्र प्रेत्य मोक्षते ब्रह्मचारी न तत्र मृत्युर्न जरा नोत दुःख ।

पापस्य लोको निरयो दुःप्रकाशो नित्यं दुःखं शोकमूयिष्ठमेव । तत्रात्मानं शोचति पीपकर्मो वक्रो समाः प्रतपन्न प्रतिष्ठ ।

मित्यो भेदाद्ब्राह्मणवृत्तिपाशां प्रजा दुःखं दुःसहस्राविश्रुति । एवं ज्ञात्वा कार्यं एवेह नित्यं पुरोहितो वैकविद्यो नृपेण ।

तद्यैवान्मिषिञ्चेत् तथा धर्मो विधीयते । अप हि ब्राह्मणं प्रोक्तं सर्वस्यैवैह धर्मतः ।
पूर्वं हि ब्राह्मणं ऋष्टिरिति ब्रह्मविदो विदुः । ज्येष्ठेनाभिजनेनास्य प्रातः पूर्वं यदुत्तरं ।
तस्मान्मानस्य पूज्यस्य ब्राह्मणं प्रसृतायभुक् । सर्वं श्रेष्ठं विशिष्टस्य निवेद्य तस्य धर्मतः ।
श्रवणमेव कर्तव्यं राज्ञा बलवताऽपि हि । ब्रह्म वद्व्ययति चत्तं चत्ततो ब्रह्म वद्व्यते ।
एवं राज्ञो विशेषेण पूज्या वै ब्राह्मणाः सदा ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपूर्वर्षणि राजधर्मानुशासनपूर्वर्षणि चित्रप्रतोऽध्याय ॥ ७३ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ योगवेगो हि राद्रस्य राजन्यायत्त उच्यते । योगवेगो हि राज्ञो हि समायत्त पुरोहिते ।

यथादृष्टं भयं ब्रह्म प्रजानां समयत्युत । दृष्टस्य राजा बाहुभ्यां यद्राज्यं सुखमेधते ।

अत्रायुदाहरन्तीममिति शब्धं पुरातनं । मुचुकुन्दस्य संवादं राज्ञो वैश्रवणस्य च ।

मुचुकुन्दो विजित्यिमा पृथिवीं पृथिवीपति । जिह्वासमानं स्वबलमुपेयादलकाविपं ।

ततो वैश्रवणो राजा राजधानसृजतादा । ते बलान्यवभृद्रुन्तं मुचुकुन्दस्य नैश्वेता ।

स हन्यमाने धैन्ये स्वे मुचुकुन्दो नरोधिप । गर्हयामास विदोषं पुरोहितमरिन्दम ।

तत उद्य तपस्वत्या वमिष्ठो धर्मोचिन्तम । रक्षासुपावधीत्तस्य पन्यानद्यायन्विन्दत ।

ततो वैश्रवणो राजा मुचुकुन्दमदर्शयत । सधमानेषु धैन्येषु वचनञ्चेदमत्रवीत् ।

॥ धनद उवाच ॥ बलवन्तस्त्वया पूर्व्यं राजानं सपुरोहिता । न चैव समवर्त्तते यथा त्वमिह वर्त्तसे ।

ते खल्पि हतास्त्राय बलवन्तस्य भूमिपा । आगन्त्य पर्युपासन्ते मामीशं सुखदु खया ।

यद्यस्ति व'ङ्गोर्थेनेत तद्दुर्भयित्तमर्हमि । किं ब्राह्मणबलेन त्वमतिमात्रं प्रवर्त्तसे ।

मुचुकुन्दस्तान् क्रुद्धं प्रत्युवाच धनेश्वर । न्यायपूर्व्यमसरत्त्वमसंधान्तमिदं वच ।

ब्रह्म चत्तमिदं सृष्टनेकयोनि स्त्रयन्मुश । पृथग्बलविधानन्तस्त्रलोकां पंगियालयत् ।

तपोमन्त्रबल नित्यं ब्राह्मणेषु प्रतिष्ठित । अस्त्रबाहुबलं नित्यं स्त्रित्येषु प्रतिष्ठितं ।

ताभ्यां सम्भूय कर्तव्यं प्रजानां परिपालन । तथा च मा प्रवर्त्तन् किं गर्हस्थलकाधिप ।

ततोऽज्रवीदैश्रवणो राजानं सपुरोहितं । नाहं राज्यमनिर्द्दिष्टं कस्मैचिदिदधाम्नुत ।

नार्च्छन्दे चायुर्निर्द्दिष्टमिति जानोहि पार्थिव । प्रशाधि पृथिवीं ह्यत्रा समन्नादखिलामिमा ।

एवमुक्त्वा प्रत्युवाच मुचुकुन्दो महीपति ।

॥ मुचुकुन्द उवाच ॥ नाहं राज्यं भवद्दत्तं भोक्तुमिच्छामि पार्थिव । बाहुवीर्योर्ध्वितं राज्यमप्रीयामिति कामये ।

॥ भीष्म उवाच ॥ ततो वैश्रवणो राजा विस्मय परमं ययौ । चत्तधर्मोस्त्रितं दृष्ट्वा मुचुकुन्दमसम्भ्रमं ।

ततो राजा मुचुकुन्दः शोऽन्वयासदसन्धरा । याज्ञवीर्याश्रितं धर्म्यं चतुर्धर्ममनुव्रतः ।
 एवं यो धर्मविद्राजा ब्रह्मपूर्व्यं प्रवर्तते । जयत्यविजितामूर्ध्नी यद्यद्य महदनुते ।
 नित्योदकीं ब्राह्मणः स्यान्प्रित्यग्रस्य च चित्रयः । तयोर्हि सर्वमायुक्तं यत् किञ्चिज्जगतीयते ॥ १२ ॥
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि मुचुकुन्दीपाख्ये चतुःसप्ततौऽध्यायः ॥ ७४ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यथा वृत्त्या महीपालो विवर्द्धयति मानवान् । पुष्पांश्च लोकान् जयति तन्मे ब्रूहि पितामह ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ दानशीलो भवेद्राजा यज्ञशीलश्च भारत । उपावसतयः शोको प्रजाणां पालने रतः ।
 सर्वैश्चैव प्रजा नित्यं राजा धर्मेण पालयन् । उत्थानेन प्रदानेन पूजयेद्यपि धार्मिकान् ।
 राज्ञा हि पूजितो धर्मस्ततः सर्वत्र पूज्यते । यद्यदाचरते राजा तत्प्रजाणां स्य रोचते ।
 नित्यमुद्यतदण्डस्य भवेन्नृत्युत्तारिषु । निहन्यात् सर्वतो दस्यून् कामात् कस्यचित् समेत् ।
 यं हि धर्मं चरन्तीह प्रजा राज्ञा सुरचितः । चतुर्थं तस्य धर्मस्य राजा भारतं विन्दति ।
 यदधीते यद्दानि यजुर्हति यदर्थति । राजा चतुर्थभाक्तस्य प्रजा धर्मेण पालयन् ।
 यद्वाङ्मैकुशलं किञ्चिद्वाग्वाच्यतः प्रजाः । चतुर्थं तस्य पापस्य राजा भारतं विन्दति ।
 अयाज्ञः सर्वमेवेति भूयोऽर्द्धमिति निश्चितः । कर्मणः पृथिवीपाल नृगणैः ज्ञानवागपि ।
 तादृशात् क्लिप्ताद्राज्ञा इदृणु येन प्रमुच्यते । प्रत्याहर्तुमग्रस्यं शोद्धनं चौरैर्हतं येदि ।
 तत् स्वकोपात् प्रदेशं स्याद्गर्कनोपजीवतः । सर्वैर्वर्णैः सदा रक्ष्यं ब्रह्मसं ब्राह्मणा यथा ।
 न स्यैवं विषये तेन योऽपकृत्याङ्घ्रिजातिषु । ब्रह्मस्ये रक्ष्यमाणे तु सर्वं भवति रक्षितं ।
 तस्मात्तथा प्रसादेन कृतकृत्यो भवेन्नृपः । पञ्चन्यमिव भूतानि महाद्रुममिव द्विजाः ।
 नरास्तुमपजोवन्ति नृपं सर्वार्थसाधकं । न हि कामात्मना राज्ञा वततं कामबुद्धिना ।
 नृगणैर्नातिलुब्धेन शक्यं पालयितुं प्रजाः ।
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ नाहं राज्यसुखात्नेषी राज्यमिच्छाम्यपि क्षणं । धर्मार्थं रोचयेद्राज्यं धर्मयाच न विद्यते ।
 वनमेव गमिष्यामि तस्माद्दर्शयिष्ये चिकीर्षया । तत्र मेथेन्नरक्षेपु न्येसादण्डा जितेन्द्रियः ।
 धर्ममारार्थयिष्यामि मुनिमूलफलपाननः ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ वेदाहं नृव या बुद्धिरानृशस्यागुणैव सा । न च इन्द्रानृशंसेन शक्यं राज्यमुपासितुं ।
 अयि तु तां नृदुप्रजमत्याद्यर्थमधार्मिकं । शोवे धर्मं घृणायुक्तं न लोकैः वञ्चमन्यते ।
 वृत्तिन्तु समपेक्षस्य पितृभ्रामहोचितं । नैव राज्ञां तथा वृत्तं यथा त्वं स्यात्तुमिच्छसि ।
 न हि वैकल्यमसंघटमानुब्रह्ममिहास्तिनः । प्रजापालनसंभूतमात्रा धर्मफलं ह्यसि ।
 न श्रेतामार्थिपं पाण्डुलं च कुम्भी लयाचत । तथैवत् प्रशया तांत यया चरषि मेधया ।
 श्रेयं ब्रह्मस्य सत्यस्य पिता तव मदाऽब्रवीत् । माहात्म्यस्य महोदायं भवतः कुन्त्ययाचत ।
 नित्यं स्यात् सत्वा नित्यं चास्ते मानुषदेवते । पुमेत्याश्रयते नित्यं पितरो देवतानि च ।
 दानमथयन् यज्ञं प्रजाणां परिपालनं । धर्ममेतदधर्मं वा जज्ञानेवाभ्यजाययाः ।

१२

१२

१२

१२

१२

काले धुरि च युक्तां वहतां भारमाहितं । सीदतामपि कौन्तेय नाकीर्तिरवधेदिति ।
 समन्ततो विनियतो वहत्यस्त्रलितो हय । निर्दाप कर्मवचनात् सिद्धिः कर्मण एव सा ।
 नैकान्तविनिपातेन विचचारेह कश्चन । धर्मा गृही वा राजा वा ब्रह्मचारो यया पुन ।
 अथं हि सारभूयिष्ठं यत वर्योदारमेव तत् । छतमेवाहताच्छ्रेयो न पापीयोऽस्यकर्मणः ।
 यदा कुलीनो धर्माच्च प्राप्नोत्यैश्वर्यमुत्तमं । योगसेमसदा राज्ञे कुशलायैव कल्पते ।
 दानेनान्यं बलेनान्यमन्यं सूतृतया गिरा । सर्वत प्रतिगृह्णीयाद्राज्यं प्राथेह धार्मिकः ।
 यं हि वैद्याः कुले जाता ह्यष्टन्निभयपोडिता । प्राप्य ब्रह्माः प्रतिष्ठन्ति धर्मं कौऽभ्यधिकसता ।

१८०

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ किं तात परमं स्वर्गं का ततः प्रीतिरुत्तमा । किं ततः परमैश्वर्यं ब्रूहि मे यदि परशसिं ।

॥ भीष्म उवाच ॥ यस्मिन् भयाद्दिंतं सत्यक्त्वेमं विन्दत्यपि क्षणं । स स्वर्गजित्तमोऽस्माकं सत्यमेतद्भवोमिति ।

१८१

त्वमेव प्रीतिमास्तस्मात् कुर्वन्तं कुर्वसत्तम । भव राजा जय स्वर्गं सतो रचाऽसतो जहि ।
 अनु त्वां तात जीवन्तु सुहृदः साधुभिः सह । पर्जन्यमिव भूतानि स्वादुद्रुममिव द्विजाः ।
 धृष्टं शूरं प्रहृत्कारमनुशंसं जितेन्द्रियं । बल्लवं संविभक्तारमुपजीवन्ति तं नराः ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि पञ्चमसतोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ स्वकर्मस्थपरे युक्तास्तथैवान्ये विकर्मणि । तेषां विशेषमाचक्ष्व ब्राह्मणानां पितृमह ।

॥ भीष्म उवाच ॥ विद्यालक्षणसम्पन्नाः सर्व्वेव समदर्शिनः । एते ब्रह्मसमा राजन् ब्राह्मणा परिकीर्त्तिता ।

१८२

अग्रयज्ञसामसम्पन्नाः स्वेषु कर्मसुवसिताः । एते देवसमा राजन् ब्राह्मणानां भवन्त्युत ।
 गन्धकर्मविहीना ये कदर्या ब्रह्मबन्धवः । एते शूद्रसमा राजन् ब्राह्मणानां भवन्त्युत ।
 अश्रोत्रियाः सर्व्वे एव सर्व्वे चानाहिताग्रयः । तान् सर्व्वान् धार्मिको राजा बलिं विष्टिञ्च कारयेत् ।
 आङ्गयका देवलका नचचपमयाजकाः । एते ब्राह्मणचाण्डाला महापथिकपञ्चमाः ।
 अलिक् पुरोहिता मन्तो दूतो वार्त्तानुकर्मकः । एते चक्षुसमा राजन् ब्राह्मणानां भवन्त्युत ।
 अदारोहा गजारोहा रथिनोऽप्यपदातयः । एते वैश्यसमा राजन् ब्राह्मणानां भवन्त्युत ।
 एतेभ्यो बलिमादद्याद्दीनकौषो महीपति । अते ब्रह्मसमेभ्यश्च देवकर्मेषु एव च ।

१८३

अब्राह्मणानां वित्तस्य स्वामी राजेति वैदिकः । ब्राह्मणानाश्च ये केचिद्विकर्मस्था भवन्त्युत ।
 विकर्मस्थाश्च नेःपत्न्या विभ्रा राज्ञा कथञ्चन । नियम्या संविभाज्याश्च धर्मं नुपहकारणान् ।
 यस्य स्या विदये राजन् क्षेपो भवति वै द्विजः । राज्ञ एवापराधन्तं मन्यन्ते तदिदो जनाः ।
 अहृत्या यो भवेत् स्तेनो वेदवित् स्वातकलाया । राजन् स राज्ञा मर्त्तव्य इति वेदविदो विदुः ।
 स चेक्षेपनिवर्त्तत छतष्टत्तिः परन्तप । ततो निर्वासनीयः स्यात् तस्य द्वेषात् सवाञ्चव ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि षट्सप्ततोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

१८४

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ केषा प्रभवते राजा वित्तस्य भरतर्षभ । कया च हृत्या वर्त्तत तन्मे ब्रूहि पितामह ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अब्राह्मणानां वित्तस्य स्वामी राजेति वैदिकः । ब्राह्मणानाश्च ये केचिद्विकर्मस्था भवन्त्युत ।

विकर्षसाय मोपेत्या विमा राज्ञा क्रयश्चन । इति राज्ञां पुराष्टतमपि जल्पन्ति साधवः ।

यस्य स्य विषये राज्ञः स्त्रीनां भवति वैः द्विजः । राज्ञ एवापराधनं मन्यन्ते क्लिष्यं नृप ।

अभिग्रस्तमिवात्मानं मन्यन्ते तेन कर्षणा । तस्माद्भ्राजर्षयः सर्वे ब्राह्मणानन्वपासयन् ।

अथायुदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । गीतं कैकेयराजेन द्वियमापेन रचयत् ।

कैकेयानामधिपतिं रघो जपाच्च दाहणं । स्त्रायाद्येनाश्रितं राजश्ररणे प्रंसितप्रतं ।

॥ राजोवाच ॥ न मे स्त्रीनां जनपदे न कदर्यो न मलयः । नामाहिताग्निर्नायज्या मामकान्तरमाविशः ।

न च मे ब्राह्मणो विद्वान् भावती भाष्यधामपः । नामाहिताग्निर्नायज्या मामकान्तरमाविशः ।

मानाद्दद्विषेधं जनेन विषये मम । माधीते नामती कश्चिन्मामकान्तरमाविशः ।

अथापयन्मधीयन्ते यजन्ते याजयन्ति च । ददति प्रतियच्छन्ति षट्सु कर्षणवस्रिताः ।

पूजिताः संविभक्त्या ऋदवः सत्यवादिनः । ब्राह्मण मे स्वकर्षसा मामकान्तरमाविशः ।

न याचन्ति प्रयच्छन्ति सत्याधर्मविभारदाः । नाथापयन्मधीयन्ते यजन्ते याजयन्ति च ।

ब्राह्मणान् परिरचन्ति संपामेवपलायिनः । क्षत्रिया मे स्वकर्षसा मामकान्तरमाविशः ।

क्षत्रिगोरक्षवाणिव्यमुपजीवन्ममायथा । अममत्ताः क्रियावन्तः सुमताः सत्यवादिनः ।

संविभागं इमं शौचं धीः पदस्य स्यात्प्रिताः । मम वैद्याः स्वकर्षसा मामकान्तरमाविशः ।

वीन् वधानुपजीवन्तं धयावदनुसूयकाः । मम शूद्राः स्वकर्षसा मामकान्तरमाविशः ।

क्षपणमायट्टनां दुष्कंलात्तरयोपिताः । संविभक्त्याऽपि सर्वेषां मामकान्तरमाविशः ।

कुलदेमादिधर्मिणां पयितानां चयाविधिः । अशुक्लेत्ताऽपि सर्वेषां मामकान्तरमाविशः ।

तपस्विनो मे विषये पूजिताः परिपालिताः । संविभक्त्या च ल्हाय मामकान्तरमाविशः ।

मासंविभक्त्य भोक्ताऽपि भाविशानि परक्षियं । स्वतन्त्रो जातु न कीडे मामकान्तरमाविशः ।

नामद्भारारी भिषावान् भिदुष्यांऽप्रह्लापय्यवान् । अनुमिजा ऊने भासि मामकान्तरमाविशः ।

नावजनाम्यश्च वैदान् न दृष्ट्वाय तपस्विनः । रश्ते स्वपति जागर्षी मामकान्तरमाविशः ।

आत्मविद्यानमयस्तपस्वो सर्वधर्मवित् । स्वामी सर्वस्य राहस्य धीमाश्रम पुरोहितः ।

दामेन विद्यामभिराष्ट्यामि लोकान् संत्येनायो ब्राह्मणानास्य गुह्या । उश्रुयदा चापि गुरुपुत्रेभ्यो न मे भये विद्यते राक्षेभ्यः ।

न मे राडे विषया इन्द्रभस्मं ब्राह्मणः कित्तो गीत शौरः । अयाध्ययाजो न ष पापकर्मा न मे भये विद्यते राक्षेभ्यः ।

न मे दक्षैरभिर्मिधं गात्रे इन्द्रभस्मत्तरं । धर्मार्थं युध्यमानस्य मामकान्तरमाविशः ।

गोत्राद्द्विभ्यां यज्ञेभ्यो नित्यं शूक्ष्मपत्रं मम । आश्रमते जना राडे मामकान्तरमाविशः ।

॥ राषय उवाच ॥ यस्मान् सर्वभारव्यापु धर्ममिवाव रोषे । तस्मात् प्राप्नुहि कैकेय यत्र स्वस्ति प्रजास्यर्थं ।

येषां गोत्राद्भवं रक्ष्यं मया रक्ष्याद्य कैकेय । न रक्षेभ्यो भये तेषां कुत यत्र तु पापकान् ।

येषां पुरातमा विद्या येषां ब्रह्म परं बर्ष । अतिथिमिवाक्षया पौराक्षे वै स्वर्गजितो नृपाः ।

मनस्विनो मनुमन्तः पुण्यलोका भवन्ति ते । ब्राह्मणार्थं हि सर्वेषां शस्त्रग्रहणमित्यते ।

अतिस्त्रिष्टमधीतानां लोकानतितपस्विनां । अनाशकान्योर्विश्रान्तं शूद्रा यान्ति पराङ्गतिं ।

ब्राह्मणास्त्रियु वर्षेषु शस्त्रं गृह्णन् दुष्यति । एवमेवात्मनस्त्यागान्त्रान्यं धर्मं विदुर्जनाः ।

तेभ्यो नमस्य ब्रह्म च ये शरीराणि जुहुते । ब्रह्मद्विषो नियच्छन्तेसिंषां नोऽस्तु सलोकतां ।

ब्रह्मलोकजितः स्वर्गान् वीरास्तान् मनुरब्रवीत् । यथाऽश्वमेधावभूये स्नाताः पूता भवन्त्युत ।

दुष्यत्स्य प्रणभिन तथा शस्त्रहता रणे । भवत्यधर्मा धर्मा हि धर्माधर्मावुभावपि ।

कारणाद्देशकालस्य देशकालः स तादृशः । मैत्राः क्रूराणि कुर्वन्तो जयन्ति स्वर्गमुत्तमं ।

धर्म्याः पापानि कुर्वाण गच्छन्ति परमाङ्गतिं । ब्राह्मणस्त्रियु कालेषु शस्त्रं गृह्णन् दुष्यति ।

आत्मत्राणे वर्षदीपे दुर्दम्यनियमेषु च ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अश्रुत्यति दस्युबले चक्षार्थं वर्षसङ्करे । सम्प्रमूढेषु चक्षुषु यद्यन्योऽभिभवेद्बली ।

ब्राह्मणे यदि वा वैश्यः शूद्रो वा राजसत्तम । दस्युभ्योऽथ प्रजा रचेद्दण्डं धर्मेण धारयन् ।

कार्यं कुर्यान्न वा कुर्यात् स वार्यो वा भवेन्न वा । तस्माच्छक्रे गृह्येतिव्यमन्य चक्षवन्भुतः ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अपरे यो भवेत् पारमश्रवे यः श्रवो भवेत् । शूद्रो वा यदि वाऽप्यन्यः सर्वथा मानमर्हति ।

यमाश्रित्य नरा राजन् वचनेद्युद्यथासुखं । अनायाः परिकल्पन्ते दस्युभिः परिपीडिताः ।

तमेव पूजयेद्युक्ते प्रीत्या स्मिन्निवान्धवं । अभीरभीक्ष्णं कौरव्य कर्त्ता सम्मानमर्हति ।

किनैर्येऽननुज्ञो नोक्षाः किं धेन्वा वाऽथदुग्धया । बन्धया भार्यया कोऽर्थः कोऽर्थो रात्र्याऽप्यरक्षता ।

यथा दाहमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः । यथा ह्यनर्थः पण्डे वा पार्थ्ये चैवं यद्योपरं ।

एवं विप्रोऽनधी धामो राजा यद्य न रक्षिता । मेघो न वर्षति यद्य सर्वथा ते निरर्थकाः ।

नित्यं यन्तु सतो रवेदसतस्य निवर्त्तयेत् । न एव राजा कर्त्तव्यस्तेन सर्वमिदं धृतं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ क्व समुत्याः कथंभीला श्वलिजः स्युः पितामह । कथंविधाय राजेन्द्र तद्गृहि वदतामर ।

॥ भीष्म उवाच ॥ प्रतिकर्म पराचार श्वलिजो ग्म विधीयते । छन्दः सामादि विज्ञाय द्विजानां युतमेव च ।

ये स्वेकरतयो नित्यं वीराणां प्रियवादिनः । परस्परस्य सुहृदः ममन्तान् ममदर्शनः ।

अनुभवाः सत्यवाक्या अकुमीदा अघर्म्मवः । अत्रैरहोऽनभिमानय द्वीमितिला दमः शमः ।

धीमान् स्यप्रती दान्तो भूतानामविहिंसकः । अकामद्वेषभेषुगण्डिभिः शूद्रैः ममन्तितः ।

अहिंसको ज्ञानयज्ञः न भ्रष्टानुममर्हति । एते महर्त्विजस्तान् सर्वे मान्या यथाऽरतः ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ एदिदं वेदवचनं दक्षिणाय विधीयते । इदं दीपमिदं देयं न कश्चिद्भवतिष्ठते ।

मेदं प्रतिधमं शास्त्रमापह्नंक्षानुमाधतः । आशा शापस्य धेरिरेयं न शक्तिं समोरेतते ।

अह्नावता च षट्यमित्येषा वैदिकी युतिः । मिथ्येपितस्य यज्ञस्य किम् अह्ना कारय्यात् ।

॥ भीष्म उवाच ॥ न वेदासां परिभवात् न शापेन न मापया । कदिन्न हृदाप्राप्ति मा तेऽभूदुद्धिरोद्गी ।

यज्ञाङ्गं दक्षिणास्तान् वेदानां परिदृष्ट्वणं । न यज्ञा दक्षिणाद्येनास्वारयन्ति कयञ्चन ।
 शक्तिस्तु पूर्षपात्रेण सक्षिता न समा भवेत् । अवर्यं तात यद्यष्ट्यं चिभिवर्षैर्वैयाविधि ।
 सोमो राजा ब्राह्मणानामित्येषा वैदिकी स्थितिः । तच्च विक्रुतेमिच्छन्ति न यथावृत्तिरिच्छते ।
 तेन क्रीतेन यज्ञेन ततो यज्ञः प्रतापते । इत्येवं धर्मतो ध्यातव्यमिदं विद्वद्भारिभिः ।
 पुमान् यज्ञश्च सोमश्च न्यायवृत्तो यदा भवेत् । अन्यायवृत्तः पुरुषो न परस्व न चात्मनः ।
 शरीरवृत्तमास्वाय इत्येषा श्रूयते श्रुतिः । तानि सम्यक् प्रणीतानि ब्राह्मणानां महात्मनां ।
 तपो यज्ञादपि श्रेष्ठमित्येषा परमा श्रुतिः । तत्ते तपः प्रवक्ष्यामि विद्वंसर्दपि मे शृणु ।
 अर्हंसा सत्यवचनमानुशंसन्तपो घृणा । एतत्तपो विदुर्हीरा न शरीरस्य शोषणं ।
 अप्रामाण्यश्च देवानां शास्त्राणाञ्चामिलङ्घनं । श्रयवस्था च सर्वत्र तदै नाशनमात्मनः ।
 निषेध दग्धहोत्राणां विधानं पार्थं यादृशं । चित्तिः सुक् चित्तमाव्यञ्च पवित्रं ज्ञानमुत्तमं ।
 सर्वं जिह्मं मृत्युपदमार्ज्वं ब्रह्मणः पदं । एतावान् ज्ञानविषयः किं प्रलापः करिष्यति ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि जनार्णतोऽध्यायः ॥ ७६ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यदप्यन्वतरं कर्म तदप्येकेन दुष्करं । पुरुषेणसहायेन किमु राज्ञा पितामह ।
 किंशैलः किंपसाचरो राज्ञोऽथ सचिवो भवेत् । कोदृशे विषयेद्राजा कोदृशे न च विश्वधेत् ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ चतुर्विधानि मित्राणि राज्ञां राजन् भवन्त्युत । सहाय्यं भजमानस्य सहजः कृत्रिमक्षया ।
 धर्मात्मा पञ्चमस्यापि मित्रं नैकस्य न द्वयोः । यतो धर्मसातो वा स्याद्वर्षसा वा ततो भवेत् ।
 यस्तस्यार्थेन रोचेत न तं तस्य प्रकाशयेत् । धर्माधर्मेण राजानश्चरन्ति विजिगीषवः ।
 चतुर्णां मध्यमै श्रेष्ठै नित्यं शङ्कौ तथाऽपरौ । सर्वे नित्यं शङ्कितयाः प्रत्यक्षं कार्यमात्मनः ।
 न हि राज्ञा प्रमादो वै कर्त्तव्यो मित्ररक्षणे । प्रमादिनं हि राजानं लोकाः परिभवन्त्युत ।
 असाधुः साधुतामेति साधुर्भवति दारुणः । अरिय मित्रं भवति मित्रञ्चापि प्रदुष्यति ।
 अनित्यचित्तः पुरुषस्तस्मिन् को ज्ञातु विद्यमेत् । तस्मात् प्रधानं यत् कार्यं प्रत्यक्षं तत् समाचरेत् ।
 एकान्तेन हि विद्यायः कृत्त्रो धर्माचर्यानाग्रकः । अविद्यामस्य सर्वत्र मृत्युना च विद्यिष्यते ।
 अक्षालमृत्युर्विशयो विदसन् हि विपद्यते । यस्मिन् करोति विश्वामिच्छतस्तस्य जीवति ।
 तस्माद्विशमितव्यश्च शङ्कितव्यश्च केमुचित् । एषा नीतिगतिस्तान् लक्ष्याचैव सनातनी ।
 यं मन्येत ममाभावादिसमर्थागमः स्यूयेत् । नित्यं तस्मात् शङ्कितव्यमिमित्रं तं विदुर्बुधाः ।
 यस्य चेचादयुदकं चेन्नमन्यस्य गच्छति । न तत्रानिच्छतस्तस्य मिथेरत् सर्वमेतवः ।
 तयैवात्युदकाङ्गीतस्य भेदमनिच्छति । यमेवं लक्षणं विद्यात्तममित्रं विनिर्दिशेत् ।
 यस्य वृद्धा न तृप्येत स्ये दीनतरा भवेत् । एतदुत्तममित्रस्य निमित्तमिति चक्षते ।
 यन्मन्येत ममाभावाद्दस्त्राभावाः भवेदिति । तस्मिन् कुर्वीत विश्वामं यथा पितरि वै तथा ।
 तं शक्या बद्धमानस्य सर्वतः परिदृष्ट्वयेत् । नित्यं चतादारयति यो धर्मेणपि कर्मसु ।

१८०५

१८०६

१८०७

१८०८

१८०९

१८१०

घताङ्गीतं विजानीयादुत्तमं मित्रलक्षणं । ये तस्य क्षतमिच्छन्ति ते तस्य रिपवः स्यताः ।
 व्यधनाश्रित्यभीतो यः सद्बुद्ध्या यो न दुध्यति । यत् स्यादेवं विधं मित्रं तदात्मममुच्यते ।
 रूपवर्णस्वरोपेतसितितुरनस्ययकः । कुलीनः कुलसम्पन्नः स तस्मात् प्रत्यनन्तरः ।
 मेधावी स्यतिमान् दक्षः प्रकृत्या चानृशंसवान् । यो मानितोऽमानितो वा न च दुष्येत् कदाचन ।
 षड्विम्बा यदि वाचार्थः सखा वाऽत्यन्तसंयुतः । गृहे वषेदेमात्यस्ते स स्यात् परमपूजितः ।
 स ते विद्यात् परं मन्त्रं प्रकृतिस्वार्थधर्मयोः । विद्यासस्ते भवेत्तत्र यथा पितरि वै तथा ।
 नैव द्वौ न त्रयः कार्यो न सृष्टेरन् परस्परं । एकार्यं ह्येव भूतानां भेदा भवति सर्वदा ।
 कीर्त्तिप्रधानो यस्तु स्याद्यस्य स्यात् समये स्थितः । समर्थान् यद्य न देष्टि नानर्थान् कुर्वते च यः ।
 यो न कामाङ्गयाहोभात् क्रोधादा धर्ममुत्सृजेत् । दक्षः पर्याप्तवचनः स ते स्यात् प्रत्यनन्तरः ।
 कुलीनः शीलसम्पन्नसितितुरविकल्पनः । गुरुरस्यार्थस्य विदांस्य प्रतिपत्तिविशारदः ।
 एते ह्यमात्याः कर्त्तव्याः सर्वैककर्मस्वस्थिताः । पूजिताः संविभक्ताश्च सुमहायाः स्तनुष्ठिताः ।
 छत्तमेते विनिचिन्ता प्रतिरूपेषु कर्मसु । युक्ता महत्सु कार्येषु श्रेयांस्तुत्यापयन्युत ।
 एते कर्माणि कुर्वन्ति स्पृह्यमाना मियः सदा । अनुतिष्ठन्ति चैवार्थमाचक्षणाः परस्परं ।
 ज्ञातिभ्यश्चैव बुधेया मृत्योरिव भयं सदा । उपराजेव राजर्द्धिं ज्ञातिर्न सहते सदा ।
 षड्जोर्मुदेर्वदान्यस्य ह्यीमतः सत्यवादिनः । नान्ये ज्ञातेर्भ्रातृवाहो विनाशमभिनन्दति ।
 अज्ञातितोपि न सुखा नावज्ञेयास्ततः परं । अज्ञातिमन्त्रं पुरुषं परं चाभिभवन्त्युत ।
 निरुतस्य नरैरन्यैर्ज्ञातिरिष परायणं । नान्यैर्निकारं सहते ज्ञातिज्ञाते । कथञ्चन ।
 आत्मानमेव जानाति निरुतं बान्धवैरपि । तेषु सन्ति गुणाश्चैव नैर्गुण्यं चैव सत्स्यते ।
 नाज्ञातिरनुगृह्णाति न चाज्ञातिर्नस्यति । उभयं ज्ञातिवर्गेषु दृश्यते साध्वसाधु च ।
 समानयेत् पूजयेच्च वाचा नित्यस्य कर्मणा । कुर्त्याच्च प्रियमेतेभ्यो नाप्रियं किञ्चिदाचरेत् ।
 विद्यसावदविद्यस्तस्तेषु वर्त्तते सर्वदा । न हि दोषो गुणो वेति निरूप्यस्तेषु दृश्यते ।
 अश्वैवं वर्त्तमानस्य पुरुषस्याप्रमादिनः । अमित्राः संप्रसीदन्ति तथा मित्रो भवन्त्यपि ।
 य एवं वर्त्तते नित्यं ज्ञातिमन्त्रिमण्डले । मित्रेष्वमित्रेषु मथस्ये चिरं यशसि तिष्ठति ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि श्रीशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥

१०५

१०५

१०५

१०५

१०५

॥ पुधिष्ठिर उवाच ॥ एवमपाङ्गके तस्मिन् ज्ञातिमन्त्रिमण्डले । मित्रेष्वमित्रेष्वपि च कथं भावो विभाज्यते ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अवाप्यदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । संवादं वासुदेवस्य सुरर्षेभारदस्य च ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ नासुहृत् परमं मन्त्रं नारदार्षति वेदितुं । अपण्डितो वापि सुहृत् पण्डितो वाऽप्यनात्मवान् ।

स ते भौहृदमास्थाय किञ्चिद्व्यामि भारद । छत्त्रं मुद्धिवन् प्रेक्ष्य संघेऽस्तिदिवङ्गम ।

दास्यमैश्वर्यवादेन ज्ञातीनां म करोम्यहं । अर्द्धं भोक्ताऽग्नि भोगानां वाग्दुरुक्तानि च ममे ।

अरणीमग्निकाभो वा मद्राति यदयं मम । वाचा दुरुक्तं देवर्षे तन्मे दहति नित्यदा ।

सर्वं सद्दुषणे नित्यं सौकुमार्यं पुनर्गदे । रूपेण मत्तः प्रसुष्यः सोऽसहायोऽस्मि नारद ।

२१०

अये हि सुमहाभागा बलवन्ता दुरुत्सवाः । नित्योत्पानेन सप्यत्रा नारदाभ्यकटृष्णयः ।

यस्य न सुर्न वै स स्याद्यस्य सुः कृत्स्नमेव तत् । द्वाभ्यां निवारितो नित्यं दुषोऽभ्येकतरं न च ।

स्यातां यस्याऽऽकाशुरौ किञ्च दुःखतरं ततः । यस्य चापि न तौ स्यातां किञ्च दुःखतरं ततः ।

सोऽहं कितवमातेव द्वयोरपि महामते । एकस्य जयमाशंसे द्वितीयस्य पराजयं ।

ममैवं क्रियमानस्य नारदोभयतः सदा । वक्तुमर्हसि यच्छ्रेयो ज्ञातीनामात्मनस्तथा ।

२११

॥ नारद उवाच ॥ आपदे दिविधाः कृष्ण वाद्यास्त्राभ्यन्तराश्च । प्रादुर्भवन्ति वार्ष्णेय स्वभावाद्यदि वाऽन्यतः ।

स्येयमभ्यन्तरा तुभ्यमापत् कृत्वा स्वकर्षजा । अरूग्भोजप्रभवा सर्वे ज्ञेते तदन्वया ।

अयं हेतोर्हि कामादा वाचा बोभत्सयाऽपि वा । आत्मना प्राप्तमैश्वर्यमन्यत्र प्रतिपादितं ।

कृतमूलमिदानीन्तु ज्ञातिशब्दं सहायवन् । न शक्यं पुनरादातुं वान्तमन्नमिव तथा ।

बभूयसेनयोरारब्धं भान्तुं शक्यं कथञ्चन । ज्ञातिभेदभयात् कृष्ण तथा चापि विशेषतः ।

२१२

तचेत् सिध्येत् प्रयत्नेन क्त्वा कर्षं सुदुष्करं । महासयं व्यथे वा स्याद्विनाशो वा पुनर्भवेत् ।

अनायसेन श्लेष्ण मृदुना हृदयं च्छिदा । जिह्वामुद्गरं सर्वेषां परिरुष्यानुसृज्य च ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ अनायसं मुने शस्त्रं मृदु विद्यामहं कथं । धेनेषामुद्गरं जिह्वां परिरुष्यानुसृज्य च ।

॥ नारद उवाच ॥ शत्रुघ्नाऽज्ञदानं सततं तित्तिचार्यवमार्द्दवं । यथार्हप्रतिपूजा च प्रसमेतदनायसं ।

ज्ञातीनां वक्तुकामानां कटुकानि सधूनि च । गिरा त्वं हृदयं वाचं शमयस्व मनांसि च ।

२१३

नामहापुरयः कश्चिन्नानात्मा नामहर्षवर्षान् । महतीं धुरभाधत्ते तामुच्येतरसा वह ।

सर्वं स्व गुरुं भारभनद्भान् वहते ममे । दुर्गे प्रतीकं सुगवा मारं वहति दुर्वर्हं ।

भेदादिनाशः सङ्घानां सङ्घमुखोऽसि केशव । यथा त्वं प्राप्य नौत्तोदेदयं सङ्घस्तथा कुरु ।

नान्यत्र बुद्धिचान्तिभ्यां नान्यत्रेन्द्रियनियहात् । नान्यत्र धनसन्ध्यागाङ्गुणः प्राञ्जिऽवतिष्ठते ।

धन्यं यशस्त्वमायुष्यं स्वपचोद्भावनं सदा । ज्ञातीनामविनाशः स्याद्यथा कृष्ण तथा कुरु ।

२१४

आयत्याञ्च तदाले च न तेऽस्यविदितं प्रभो । पाङ्गुस्यस्य विधानेन यात्रायानविधौ तथा ।

पादवाः कुङ्कुरा भोजाः सर्वे चान्वकटृष्णयः । लव्यासक्ता महाबाहो लोका लोकेऽपराधये ।

उपासन्ते हि लघुद्विभूयश्चापि साधव । त्वं गुरुः सर्वभूतानां जानीथ त्वं गतागतं ।

त्वामासाद्य यदुःश्लेष्मेधने पादवाः सुखं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि वासुदेवनारदसंवादे एकाशीतोऽध्यायः ॥ २२ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ स्यात्प्रथमतो वृत्तिर्वितीयां श्रेणु भारत । यः कश्चिन्नपथेदयं राज्ञा रक्ष्यः सदा नरः ।

२१५

द्विचमाणममात्येन भूतो वा यदि वाऽभूतः । यो राजकीर्णं नश्यन्तमाचचीत युधिष्ठिर ।

श्रोतव्यमस्य च रक्षे रक्ष्यद्यामात्यो भवेत् । अमात्याश्चापहर्तारो भूयिष्ठं प्रन्ति भारत ।

राजकीयस्य गोशारं राजकीयविलोपकाः । समीप्य सर्वे बाधन्ते स विनश्यत्यरचितः ।

अचायुदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । मुनिः कालकटवीयः कौश्ल्यं यदुवाच ॥
 कौश्ल्यानामाधिपत्यं सम्प्राप्तं चेमदर्शिनं । मुनि कालकटवीय आजगामेति न. श्रुतं । १००
 स काकं पञ्चरे बद्धा विषयं चेमदर्शिनः । सर्वं पथ्यं चरद्युक्तः प्रवृत्त्यर्थी पुन पुनः ।
 अधोर्ध्वं वायुशीं विधां शंसन्नि मम वायसाः । अनागतमतीतस्य यथा सम्प्रति वर्त्तते ।
 इति राज्ञे परिपतन् बह्वभिः पुरुषैः सह । सर्वेषां राजयुक्तानां दुष्करं परिदृष्टवान् ।
 स बुद्ध्या तस्य राजस्य व्यवसायं हि सर्व्वम् । राजयुक्तापहरांस्य सर्व्वान् बुद्ध्या ततस्ततः ।
 ततः स काकमादाय राजानं द्रुपुमागमत् । सर्व्वज्ञोऽस्मीति वचनं भुवाणः संशितप्रतः । १०१
 मास्य कौश्ल्यमागम्य राजाऽमात्यमलङ्कृतं । प्राह काकस्य वचनादमुचेदं लया हतं ।
 अगौ चागौ च जानीते राजकोपस्त्वया हतः । एवमाख्याति काकोऽयं तच्छोभननुगम्यतां ।
 तथाऽन्यार्नपि स प्राह राजकोपहरांसदा । न चास्य वचनं किञ्चिदनृतं श्रूयते क्वचित् ।
 तेन विप्रकृताः सर्व्वे राजयुक्ताः क्रुद्धह । तमस्यभिप्रसुप्तस्य निशि काकमेवधयन् ।
 वायसन्तु विनिर्मिञ्चं दृष्ट्वा वाणिन पञ्चरे । पूर्व्वोक्ते ब्राह्मणो वाक्यं चेमदर्शिनमब्रवीत् । १०२
 राजंस्त्वामभयं याचे प्रभुं प्राणधनेश्वरं । अनुज्ञातस्त्वया ब्रूयां वचनं भवतोऽहितं ।
 मिचार्यमभिसन्ततो भक्त्वा सर्व्वात्मना गतः । श्रयं तवार्योऽङ्घ्रियते घो ब्रूयादचमाश्रितः ।
 समुपेधयिषुमिञ्चं सदश्रमिव सारथिः । अतिमन्दुप्रसक्तो हि प्रसङ्गं हिनकारणात् ।
 तथाविधस्य सुहृदा चान्तव्यं खं विजानता । ऐश्वर्यमिच्छता नित्यं पुरुषेण बुभूषता ।
 तं राजा प्रत्युवाचेदं यत्किञ्चिन्नां भवान् वदेत् । कस्मादहं न क्षमेयमाकाङ्क्षन्नात्मनो हितं । १०३
 ब्राह्मण प्रतिजाने ते प्रब्रूहि यदिच्छेच्छसि । करिष्यामि हि ते वाक्यं यदस्मान् विप्र वक्ष्यसि ।
 ॥ मुनिरुवाच ॥ ज्ञात्वाऽनघानर्थांश्चापि श्रुत्यतस्ते भयानि च । भक्त्वा हृत्तिं समाख्यातुं भवतोऽन्तिकमागमं ।
 प्रगेवोक्तस्य दोषोऽयमाचार्यैर्नृपसेविनां । अगतीका गतिर्द्वेषा पापा राजोपसेविनां ।
 आग्नीविषैश्च तस्याङ्गः सङ्गतं तस्य राजभिः । बह्वभिवाच्य राजानो बह्वभिवास्तथैव च ।
 तेभ्यः सर्व्वेभ्य एवाङ्गभयं राजोपजीविनां । तथैषां राजतो राजन्मुहूर्त्तादेव भीर्भवेत् । १०४
 नैकानेन प्रमादो हि शक्यः कर्तुं महीपतौ । न तु प्रमादः कर्त्तव्य कथञ्चिद्वृत्तिमिच्छता ।
 प्रमादाद्भिस्खल्लेद्राजा खल्लिते नाशि जीवितं । अग्निदीप्तमिवासीदेद्राजानमुर्पाश्रित ।
 आग्नीविषमिव क्रुद्धं प्रभुं प्राणधनेश्वरं । यत्रेनापचरेन्नित्यं नाहमस्मीति मानव ।
 दुर्व्योहतात् शङ्कमानो दुःस्थितादुरधिष्ठितान् । दुराभितादुर्भ्रंजिताद्विद्रिप्तादङ्गचेष्टितान् ।
 देवतेव हि सर्व्वार्थान् कुर्याद्द्राजा प्रसादितः । वैशानर इव क्रुद्धः समूलमपि निर्दहेत् । १०५
 इति राजश्रायः प्राह वर्त्तते च तथैव तत् । अथ भूयांसमेवार्थं करिष्यामि पुनः पुनः ।
 ददात्यस्मदिधोऽमात्यो बुद्धिमाहाय्यमापदि । वायसस्त्वेष भे राजन् ननु कार्याभिरहितः ।
 न च मेऽव भवान् गर्ह्यो न च तेषां भवान् म्रियः । हिताहितांसु बुधेया मा परोचमतिर्भवेः ।

ये त्वादानपरा एव वसन्ति भवतो गृहे । अभूतिकामा भूतानां तादृशैर्भूमिर्बन्धिते ।
 ये वा भवद्विभागेन राज्यमिच्छन्त्यनन्तरं । आन्तरैरभिसन्धाय राजन् सिध्यति चान्यथा । १००
 तेषामहं भयाद्राजन् गमिष्याम्यन्यमाश्रमं । तैर्हि मे भन्विता वाणः काके निपतितः प्रभो ।
 कृष्णकामैरकामश्च गमितो यमसादनं । दृष्टं ह्येतन्मया राजंस्तपोदीर्घेण चतुषा ।
 बह्वनक्रम्यपाहं तिमिद्विलगणायुतां । काकेन बालिशेनेमां यामतार्थमहं नदी ।
 स्वाखगमकण्टकवतीं सिंहव्याघ्रसमाकुलां । दुरासदां दुग्धसंज्ञां गुह्यां हैमवतीमिव ।
 अग्निना तामसं दुर्गा नौभिराप्यञ्च गम्यते । राजदुर्गावतरणे नौपायं पण्डिता विदुः । १०१
 गहनं भवतो राज्यमन्धकारं तमोऽनित । नेह विश्वसितुं शक्यं भवताऽपि कुतो मया ।
 श्रतो नार्यं श्रुत्वा वासस्तुल्ये सदसती इह । बधो ह्येवात्र सुकृते दुष्कृते न च संश्रयः ।
 न्यायतो दुष्कृते घातः सुकृतेन कथञ्चन । नेह युक्तं स्थिरं स्यातुं जेवनेवात्र जेदुध ।
 शीता नाम नदी राजन् श्रुवो यस्यां निमज्जति । तथोपमामिमं मन्ये वागुरं सर्वघातिनीं ।
 मधुपपातो हि भवान् भोजनं विपसंयुतं । अशतामिव ते भावो वर्तते न सतामिव । १०२
 आश्रोविषे परिरुत कूपस्त्वमसि पार्थिव । दुर्गतीर्थं गृहलूलाः कारोरा वेषसंयुता ।
 नदी मधुरपानोपा यथा राजंस्तया भवान् । श्वट्प्रगोमायुयुतो राजहंससमो ह्यसि ।
 यथाश्रित्य महावृचं कवः संवर्द्धते महान् । ततस्तं संवृणोत्येव तमतोत्य च वर्द्धते ।
 तेनैवोन्मन्नेनैनं दावो दहति दारुणः । तथोपमा ह्यमात्याक्षे राजंस्तान् परिशोधय ।
 तथा चैव हता राजन् भवता परिपालिताः । भवन्तमभिसन्धाय जिघांसन्ति भवत्प्रियं । १०३
 उषितं शङ्कमानेन प्रमादं परिरचता । अन्तः सर्प इवागारे वीरपत्न्या इवालये ।
 शीलं जिज्ञासमानेन राज्ञश्च सहजीविनः । कश्चिञ्जितेन्द्रियो राजा कश्चिदस्थान्तरा जिताः ।
 कश्चिदेषां प्रिया राजा कश्चिद्राज प्रिया प्रजाः । विजिज्ञासुरिह प्राप्तस्त्वाहं राजसत्तम ।
 तस्य मे रोचते राजन् चुधितस्यैव भोजनं । अमात्या मे न रोचन्ते विद्वेष्यस्य ययोदकं ।
 भवतोऽयं कदित्येवं मयि दोषो हि तैः कृतः । विद्यते कारणं नान्यदिति मे नात्र संश्रयः । १०४
 न हि तेषामहं क्रुद्धस्तत्तेषां दोषदर्शनं । श्रेरेहि दुर्हृदाद्भयं मश्रुष्टादिवारगात् ।
 ॥ राजोवाच ॥ भूयसा परिहरिण सत्कारिण च भूयसा । पूजितो ब्राह्मणश्रेष्ठ भूयो वस गृहे मम ।
 ये त्वां ब्राह्मण नेच्छन्ति ते न वक्ष्यन्ति मे गृहे । भवतैव हि तज्ज्ञेयं यत्तदेषामनन्तरं ।
 यथा स्यात्सुधृतो दण्डो यथा च सुकृतं कृतं । तथा समीक्ष्य भगवन् श्रेयमे विनिर्धुंक्ष्य मां ।
 ॥ मुनिरुवाच ॥ अदशर्थस्त्रिमं दोषमेकैकं दुर्बलीकुरु । ततः कारणमाश्राय पुरुषं पुरुषं जहि । १०५
 एकदोषो हि बहवो मृद्गीयुरपि कण्टकान् । मन्त्रभेदभयाद्राजंस्तस्मादितद्भवोमि ते ।
 वयन्नु ब्राह्मणा नाम मृदुदण्डाः कृपास्रवः । खल्लि चेच्छाम भवतः परेषाञ्च यथात्मनः ।
 राजन्नात्मानमाचक्षे समन्धी भवतो ह्यहं । मुनि कालकटचोद्य इत्येवमभिसंश्रित ।

पितुः सखा च भवतः संभतः सत्यसङ्करः । व्यापन्ने भवतो राज्ये राजन् पितरि संस्थिते ।

सर्वकामान् परित्यज्य तपस्त्रं तदा मया । खेद्यान्वानु ब्रवीत्येतन्मा भूया विभ्रमेदिति । ११०

उभे दृष्ट्वा दुःखमुखे राज्यं प्राप्य यदृच्छया । राज्येनामात्यसंस्थेन कथं राजन् प्रमाद्यसि ।

ततो राजकुले मन्वी सञ्जज्ञे भूयसा पुनः । पुरोहितकुले चैव सम्प्राप्ते ब्राह्मणसंभे ।

एकच्छत्रं महीं कृत्वा कौशल्याय यशस्विने । मुनिः कालकटवीय रंजे क्रतुभिरुत्तमैः ।

द्वितं तद्वचनं श्रुत्वा कौशल्याऽन्वजयन्महीं । तथा च छतवाचाजा ययोक्तं तेन भारत ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि कालकटवीयोपाख्यानं ब्रवीतीत्याशयः ॥ ८२ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ समासदः सहायास्य सुहृदस्य विप्राप्त्यते । परिन्ददास्तयाऽमात्याः कोदृशाः स्युः पितामह । १११

॥ भीष्म उवाच ॥ ह्रीनिषेवास्तया दान्ताः सत्याञ्जवसमन्विताः । प्रक्ताः कथयितुं सम्यक् ते तव स्युः समासदः ।

अमात्यांस्त्यातिशूरांस्य ब्राह्मणांस्य परिश्रुतान् । सुसन्तुष्टांस्य कौन्तेय महोत्साहांस्य कर्मसु ।

एतान् सहायान् लिप्सियाः सर्वास्त्रापसु भारत । कुलीनः पूजितो नित्यं नहि शक्तिं निगूहति ।

प्रसन्नमप्रसन्नं वा पीडितं हतमेव वा । श्रावर्त्तयति भूयिष्ठं तदेव ह्यनुपालितं ।

कुलोना देशजाः प्राज्ञ रूपावन्तो बह्वश्रुताः । प्रगल्भानुरक्ताश्च ते तव स्युः परिच्छेदाः । ११२

दौम्बुकुलेयाश्च लुम्बास्य नृशंसा निरपत्रपाः । ते त्वां तात निषेवेयुर्थ्यावदारूकपाणयः ।

कुलीनान् शीलसम्पन्नानिङ्गितज्ञाननिष्ठुरान् । देशकालविधानज्ञान भर्त्सकार्थैश्चित्तेषिणः ।

नित्यमर्थेषु सर्वेषु राजा कुर्वीत मन्त्रिणः । अर्थमानार्थसत्कारिभैर्गौरवावचैः प्रियान् ।

यानर्थभाजो मन्येयास्ते ते स्युः सुखभागिनः । अभिषट्त्ता विंदासः सदृत्ताश्चरितप्रताः ।

न त्वां नित्यार्थिनो जह्युरद्युद्राः सत्यवादिनः । अनार्था ये न जानन्ति समर्थं मन्दचेतसः । ११३

तेभ्यः परिजुगुप्सेया ये चापि समयच्युताः । नैकमिच्छेद्गुणं हिला स्याद्येदन्वतरपहः ।

यस्त्वेको बह्वभिः श्रेयान् कामं तेन गणं त्यजेत् । श्रेयसो लक्षणश्चैतद्विक्रमो यस्य दृश्यते ।

कीर्त्तिप्रधानो यद्य स्यात् समये यद्य तिष्ठति । समर्थान् पूजयेद्यद्य नासङ्घैः सङ्घैश्च ये यः ।

न च कामाद्गयात् क्रोधाक्षोभाद्वा धर्ममुत्सृजेत् । अमानो मत्यवाक् चान्नो जितात्मा मानसंयुतः ।

य ते मन्त्रसहायः स्यात् सर्ववश्यापरीक्षितः । कुलीनः कुलसम्पन्नलिङ्गितुर्हृत् शत्रुत्वान् । ११४

शूरः छतशः सत्यश्च श्रेयसः पार्थ लक्षणं । तन्मैवं वर्त्तमानस्य पुरुषस्य विजानतः ।

अभिचाः सम्प्रदीदन्ति तथा मित्रीभवन्त्यपि । अत ऊर्ध्वममात्यानां परीक्षेत गुणागुणं ।

संयतात्मा छतप्रज्ञो भूतिकामस्य भूमिपः । समह्लाः पुरुषैराभैरभिजातैः स्वदेशजैः ।

अहायैरव्यभोचारीः सर्वशः सुपरीक्षितैः । धैर्याः श्रैतास्ताया मालास्तथैवाऽप्यनहङ्गताः ।

कर्त्तव्या भूतिकामेन पुरुषेण सुभुपता । येषां धैर्यको मुद्दिः प्रहृतिधैर्य शोभना । ११५

तेजो धैर्यं तमा भौचमनुरागः स्थितिर्धृतिः । परीक्ष्य च गुणार्थिभ्यं प्रैतृभावान् धुरन्धरान् ।

पक्षोपधा व्यतोर्ताद्य कुर्थाद्राजाऽर्थकारिणः । पर्याप्तवशान् वीरान् प्रतिरत्तविमारदान् ।

कुलीमान् सत्वमयानिद्वित्तज्ञाननिष्ठुरान् । देयकालविधानज्ञान् भर्त्सकार्यहितैषिणः ।
 नित्यमर्येषु सर्वेषु राजन् कुर्वीत मन्त्रिणः । हीनतेजोऽभिच्छेष्टो वै नैव जातु व्यवस्यति ।
 श्रवश्य जनयत्येव सर्वैर्कर्मसु मंग्रयं । स्वमन्पश्रुतो मन्त्रो कन्याणाभिजनेऽप्युत ।
 धर्माधर्कामधंयुक्तो नालं मन्त्रं परीक्षितुं । तथैवानभिजातोऽपि काममसु वञ्चयुतः ।
 अनाथक इवाचतुर्भुङ्क्ष्यात्यणुषु कर्मसु । ये वाऽप्यन्विरसद्भ्या बुद्धिसमानागतागमः ।
 उपायज्ञोऽपि नालं म कर्म प्रापयितुञ्चिरं । केवलात् पुनरादानात् कर्मणो नोपपद्यते ।
 परामर्शोऽविशेषाणामश्रुतस्येह दुर्धतेः । मन्त्रिणननुरक्ते तु विश्वाधो नोपपद्यते ।
 तस्मादननुरक्त्याय नैव मन्त्रं प्रकाशयेत् । व्यययेद्धि स राजानं मन्त्रिभिः सहितोऽनुजु ।
 माहृतोऽपि हि तच्छिष्टैः प्रविश्यामिरेव द्रुमं । संकुड्डयैकदा स्वामो स्थानाच्चैवापकर्षति ।
 वाचा चिपति संरथः पुनः पञ्चात् प्रयोदति । तानि तान्यनुरक्तेन शक्यानि हि तितिचितुं ।
 मन्त्रिणाञ्च भवेत् क्रोधो विस्फूर्त्तमिवाग्नेः । यस्तु संहरते तानि भर्तुः प्रियचिकीर्षया ।
 सभानसुखदुःखानां वृच्छेदर्येषु मानवं । अनृजस्तनुरक्तोऽपि सत्यश्रितैर्गुणैः ।
 राज्ञः प्रशान्त्युक्तोऽपि न मन्त्रं श्रोतुमर्हति । धोऽपिमिचैः सह समद्वे न पौरान् वञ्च मयते ।
 श्रसुहृत्तादृशो ज्ञेयो न मन्त्रं श्रोतुमर्हति । श्रविदान्शुचिः स्वथः श्रुधेवो विकल्पनः ।
 श्रसुहृत् क्रोधनो लुब्धो न मन्त्रं श्रोतुमर्हति । आगन्तुद्यानुरक्तोऽपि काममसु वञ्चयुतः ।
 सत्कृतः संविभक्तो वा न मन्त्रं श्रोतुमर्हति । विधर्मतो विप्रकृतं पिता यस्याभवत्पुरा ।
 सत्कृतः स्थापितः सोऽपि न मन्त्रं श्रोतुमर्हति । यः स्वल्पेनापि कार्येण सुहृदा चारितो भवेत् ।
 पुनरन्यैर्गुणैर्दुक्तो न मन्त्रं श्रोतुमर्हति । कृतप्रशस्य मेधावो बुधो जानपदः शुचिः ।
 सर्वैर्कर्मसु यः शुद्धः स मन्त्रं श्रोतुमर्हति । ज्ञानविज्ञानसम्यक् प्रकृतिज्ञः परात्मनोः ।
 सुहृदात्मसमो राज्ञः स मन्त्रं श्रोतुमर्हति । मत्यवाक् शीलममन्त्रो गन्धोरः सचयो मृदुः ।
 पित्रपैतामहो यः स्वात् स मन्त्रं श्रोतुमर्हति । सन्तुष्टः सन्नतः सत्यः शौण्डीरो देव्यापपकः ।
 मन्त्रवित् कालवित् शूरः स मन्त्रं श्रोतुमर्हति । सर्वैलाकामिमं शक्तः सान्तेन कुरते वीर्ये ।
 तस्मै मन्त्रः प्रयोक्तव्यो दण्डमाधिष्ठता नृप । पौरजानपदा यस्मिन् विश्वाधं धर्मतो गताः ।
 योद्धा नयविपश्चिच स मन्त्रं श्रोतुमर्हति । तस्मात् सर्वैर्गुणैरितैःपपन्नाः सुसञ्चिताः ।
 मन्त्रिणः प्रकृतिज्ञाः सुख्यवरा महदीश्ववः । स्वासु प्रकृतिषु च्छिद्रं लचयेरन् परस्य च ।
 मन्त्रिणां मन्त्रमूलं हि राज्ञो राष्ट्रं विवर्द्धते । नास्य च्छिद्रं परः पर्योच्छिद्रेषु परमन्त्रियात् ।
 गूहेत् कूर्मं इवाङ्गानि रवेदिवरमात्मनः । मन्त्रगुह्यो हि राज्यस्य मन्त्रिणा ये मनोषिणः ।
 मन्त्रवर्द्धननो राजा मन्त्राङ्गानीतरे जनाः । राव्यं प्रणिधिमूलं हि मन्त्रधारं प्रचवते ।
 स्वामिनस्तनुवर्तन्ते वृत्त्यर्थमिह मन्त्रिणः । संविनोय मदकोषो माननीषोश्च निर्हताः ।
 नित्यं पञ्चोपधातीतैर्मन्त्रयेत् सच मन्त्रिभिः ।

तेषां चयाणां विविधे विमर्शे विनूय चित्तं विगिवेग्य तच । मुनियथं तत्परिमियपथ विवेदयेदुत्तरमन्त्रकाले ।
 धर्मार्थकामप्रमुपेत्य श्रेष्ठयुक्ता गुहं ब्राह्मणमुत्तरार्थं । निष्ठा कृता तेन यदा मह स्यात्तन्मन्त्रमार्गं प्रणयेदशक्तं ।
 एवं सदा मन्त्रयितयमाहृत्यै मन्त्रतत्कार्यविनिश्चयशा । तस्मात्तमेव प्रणयेत् 'सदैव मन्त्रं प्रज'पद्यते समर्थं । ११०
 न वामनाः कुक्कुशा न खड्गा नाभ्यो जड स्त्री च नपुंसकश्च । न चात्र तिथ्येकचपुरोरागपद्याधोऽङ्गं न चाद्य प्रचरेत कयश्चित् ।
 आरुह्य नावन्तु तथैव शून्यं स्थलं प्रकाशं कुक्कुशाश्विनोः । वागद्भेदोपान् परिहृत्य सर्वान् भंगमन्त्रयेत् कार्यमहीनकालं ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मोपनिषत्पत्रे मन्त्रलोपदेशे त्र्यम्बितोऽध्यायः ॥ २३ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ अत्रायुदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । वृहस्पतेश्च भवाद् शक्रस्य च युधिष्ठिर ।
 ॥ शक्र उवाच ॥ किंस्त्रिदेकपरं ब्रह्मन् पुरुष सत्यगाचरन् । प्रमाणं सर्वभूतानां यश्चैवाप्युयान्महत् ।
 ॥ वृहस्पतिरुवाच ॥ सान्त्वमेकपदं शक्र पुरुष सत्यगाचरन् । प्रमाणं सर्वभूतानां यश्चैवाप्युयान्महत् । १११
 एतदेकपदं शक्र सर्वलोकसुखावहं । आचरन् सर्वभूतेषु प्रियो भवति सर्वदा ।
 यो हि नाभायते किञ्चित् सर्वदा भ्रुकुटीमुख । देव्यो भवति भूतानां स सान्त्वमिह नाचरन् ।
 यस्तु सर्वमभिप्रेत्य पूर्वमेवाभिभाषते । क्षितपूर्वाभिभाषी च तस्य लोकः प्रदीदति ।
 दानमेव हि सर्व्वं सान्त्वनामभिजल्पितं । न प्रीणयति भूतानि निर्व्यञ्जनमिवाश्रन ।
 आदानादपि भूतानां मधुरामीरयन् गिर । सर्व्वलोकमिमं शक्र सन्त्विन कुस्ते वरे । ११२
 तस्मान् सान्त्व प्रयोक्तव्य दण्डमाधिसताऽपि हि । फलञ्च जनयत्येवं न चास्योद्विजते जन ।
 सुकृतेन हि सान्त्वस्य श्रद्धण्य मधुरस्य च । सत्यगायेव्यमानस्य तुल्यं जातु न विद्यते ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ इत्युक्तं कृतवान् सर्व्वं यथा शक्र पुरोधसा । तथा त्वमपि कैनेत्य सत्यगेतत् समाचर ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मोपनिषत्पत्रे चतुरश्रोतीऽध्यायः ॥ २४ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कथं स्त्रिदह राजेन्द्र पालयन् पार्थिव प्रजा । प्रीतिं धर्मविशेषेण कीर्त्तमाप्नोति शाश्वती ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ व्यवहारेण शूद्धेन प्रजापालनतत्पर । प्राप्य धर्मैश्च कीर्त्तित्वा लोकावाप्नोत्युभौ शूचि । ११३
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कीदृशैर्व्यवहारैस्तु कैश्च व्यवहरन्तु । एतत् पृष्टो महाप्राज्ञ यथावद्वक्तुमर्हति ।
 ये चैव पूर्व्वकथिता गुणस्ते पुरुषं प्रति । नैकस्मिन् पुरुषे ह्येते विद्यन्त इव मे मति ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ सर्व्वमेतन्महाप्राज्ञ यथा वदसि बुद्धिमान् । दुर्लभं पुरुष कश्चिदेभिर्युक्ता गुणै शूभै ।
 किन्तु सङ्घेपत शीलं प्रयत्नेनेह दुर्लभं । वक्ष्यामि तु यथाऽमात्यान् यादृशाञ्च करिष्यमि ।
 चतुरो ब्राह्मणान् वैदान् प्रगल्भान् स्नातकान् शूचीन् । चक्षिंथाञ्च तथा चाष्टौ बलिन शक्तपाणिन । ११४
 वैश्यान् विन्तन सत्यन्नामिकविशतिसङ्ख्याया । चीथ शूद्रान् विनीताञ्च शूचीन् कर्मणि पूर्व्वके ।
 अष्टाभिस्य गुणैर्धुक्तं सूतं पौराणिकं तथा । पञ्चाशदर्थवयस्य प्रगल्भमनसूयकं ।
 श्रुतिस्मृतिभमायुक्तं विनीतं समदर्शनं । कार्य्यं विवदमानाना सक्तमर्थैस्त्वैलोलुपं ।
 वर्ज्जितस्यैव व्यसनं सुधोरं सप्तभिर्भृशं । अष्टानामन्त्रिणां मध्ये मन्त्र राजोपधारयेत् ।
 ततः सभ्येपयेद्वाष्ट्रे राश्रीयाय च दर्शयेत् । अनेन व्यवहारेण द्रष्टव्यलो प्रजाः सदा । ११५

न चापि गूढ कार्यन्ते घ्राह्यं कार्योपघातकं । कार्यं खलु विपन्ने त्वां बोऽधर्मसांश पीडयेत् ।
 विद्रवैवैव राद्रन्ते श्येनात् पक्षिगणा इव । परिस्रवेच सततं नैःश्लिशीणैव सागरैः ।
 प्रजाः पालयतो सम्यग्धर्मैरेह भूपतेः । द्वाहं भयं सन्भवति स्वर्गज्ञस्य विरुद्यते ।
 अथ योऽधर्मतः पाति राजामाख्याऽथ वात्सजः । धर्माग्ने न सत्रियुक्तो धर्ममूले नरपथे ।
 कार्यैश्चक्रिताः सम्यगकुर्वन्तो नृपानुगाः । आत्मानं पुरतः कृत्वा चान्यथः सहपार्थिवः । २११०
 बलात्कृतानां बलिभिः कृपणं वड्ड जल्पतां । नाथो वै भूमिपो नित्यमनायानां नृपो भवेत् ।
 ततः सावित्रं साधु दैधवादेकतं भवेत् । अर्थाचिकमनायं वा परीक्ष्यं तद्विशेषतः ।
 अपराधानुरूपञ्च दण्डं पापेषु धारयेत् । वियोजनैर्धनैश्च ज्ञानधनानय वन्धनैः ।
 विनयेचापि दुर्युक्तान् प्रहारैर्गपि पार्थिवः । सन्नेनाप्रदानेन शिष्टाश्च परिपालयेत् ।
 राज्ञो वधं चिकीर्षेद्यस्तस्य चित्रो वधो भवेत् । आदीपकस्य सेनस्य वर्षेसङ्करिकस्य च । २१११
 सम्यक् प्रणयतो दण्डं भूमिपस्य विशास्यते । सुकस्य वा नास्त्वधर्मो धर्म एव हि श्रायतः ।
 कामकारेण दण्डन्तु यः कुर्व्यादविचक्षणः । स इहाकीर्तिर्भयुक्तो मृतो नरकमृच्छति ।
 न परस्य प्रवादेन परेषां दण्डमर्पयेत् । आगमानुगमं कृत्वा बध्नीयान्नास्यीत वा ।
 न तु हन्यान्नृपो जातु दूतं कस्याञ्चिद्गुपदि । दूतस्य हन्ता निरयमाविशेत् सचिवैः सह ।
 यद्योक्तवादिनं दूतं घ्नन्नधर्मरतो नृपः । यो हन्यात् पितरस्तस्य नृणहत्यामवाप्नुयुः । २११२
 कुलीनः कुलसम्पन्नो वाग्मी दक्षः प्रियंवदः । यथोक्तवादी स्मृतिमान् दूतः स्यात् सप्तभिर्गुणैः ।
 एतैरेव गुणैर्दुःकः प्रतीहारोऽस्य रचिता । शिरोरत्नञ्च भवति गुणैरेतैः समन्वितः ।
 धर्मशास्त्रार्थतत्त्वज्ञः सन्निविष्टश्चिको भवेत् । मतिमान् धृतिमान् ह्रीमान् रहस्यविनिगूहिता ।
 कुलीनः सत्त्वसम्पन्नः शुक्रोऽभात्यः प्रशस्यते । एतैरेव गुणैर्दुःकस्या घेनापतिर्भवेत् ।
 बृहस्पत्यायुधानाञ्च तत्त्वज्ञो विक्रमान्वितः । वर्षशीतोष्णवातानां संहिण्डुः पररम्भितु । २११३
 विश्वासयेत् पराश्रयं विश्वेच ने कस्यचित् । पुच्छेद्यपि हि गजिन्द्रं विश्वासो न प्रशस्यते ।
 एतच्छाश्वतत्त्वन्तु मयाख्याते तवानघ । अविश्यामे नरेन्द्राणां गुह्यं परममुच्यते ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि पञ्चाशीतोऽध्यायः ॥ २५ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कर्णविधं पुरं राजा स्वयमावलुप्तमहति । कृतं वा कारयित्वा वा तन्मे भूहि पितामह ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ वस्त्यं यच्च कौन्तेय सपुत्रज्ञातिवन्धना । न्याय्यं तच्च परिप्रष्टुं त्वं गुप्तञ्च भारत ।
 तस्मात्ते वर्त्तयिष्यामि दुर्गकर्षं विशेषतः । श्रुत्वा तथा विधातव्यमनुद्वेषञ्च यद्गतः । २११४
 षड्विधं दुर्गमाख्याय पुरास्थथ निवेशयेत् । सर्वसम्पन्नधानं यद्वाङ्मयञ्चापि सम्भवेत् ।
 धुर्दुर्गं महीदुर्गं गिरिदुर्गं तथैव च । मनुष्यदुर्गं मूहुर्गं वनदुर्गञ्च तानि षट् ।
 यत् पुरं दुर्गसम्पन्नं धान्यायुधसमन्वितं । दृढप्राकारपरिखं हस्त्ययययभङ्गुलं ।
 विद्वान् शिल्पिना यच्च निचयाय सुचिन्तिताः । धार्मिकस्य जना यच्च दाक्ष्यमुत्तममासितः ।

२११०

२१११

२११२

२११३

२११४

ऊर्जस्तिनरनागार्थं चत्वरपणशोभितं । प्रमिहृत्थवहारश्च प्रशान्तामकुतोभयं । ११६
 सुप्रभं शान्तानादश्च सुप्रशस्तमिवेशनं । शूराद्याजगमस्यथं प्रह्लापोयानुनादित ।
 समाजोत्सवमस्यथं मदा पूजितदैवतं । वश्यामात्यमनो राजा तत्पुरं स्वयमाविशेत् ।
 तत्र कोपं यत्नं मित्रं व्यवहारश्च वर्द्धयेत् । पुरे जगपदे पौव सर्व्वदोषान्निवर्त्तयेत् ।
 भाण्डागारायुधागारं प्रयत्नेनाभिवर्द्धयेत् । निचयान् वर्द्धयेत् सर्व्वैः शया मन्त्रायुधालयान् ।
 काष्ठलोहत्तपाङ्गारदारुशुद्धास्थिवैणवान् । मन्त्राद्येहवमाधौद्रभौपथयामेव च । ११७
 शणं सर्व्वरसन्धान्यमायुधानि शरोस्तथा । चर्मं स्त्रायुं तथा धेच मुञ्चवज्रवन्धनान् ।
 आशयाद्योदपानाश्च प्रभूतमल्लिसाकराः । निरोद्धव्या मदा राजा क्षीरिणश्च महीरुहा ।
 सत्कृताश्च प्रयत्नेन आचार्यैर्लिकपुरोहिताः । महेश्वामा स्यपतयः शंवलरपक्रितसका ।
 प्रश्नामेधाविनो दान्ता दवा शूरा वड्युता । कुलीना सत्यमपघ्ना युक्ता सर्व्वेषु कर्मसु ।
 पूजयेद्वासिकान् राजा निग्दहोद्यादधार्मिकान् । नियुञ्ज्याश्च प्रयत्नेन सर्व्ववर्णान् स्वकर्मसु । ११८
 बाह्यमभ्यन्तरश्चैव पौरजानपदं तथा । चारं मुविदितं ह्यवा तत कर्म प्रयोजयेत् ।
 चरान् मन्त्रश्च कोपश्च दण्डश्चैव विशेषतः । अनुतिष्ठेत् स्वयं राजा सर्व्वं ह्यत्र प्रतिष्ठितं ।
 उदासीनारिमित्राणां सर्व्वमेव श्चिकीर्षितं । पुरे जगपदे चैव ज्ञातव्यं शरवशुभ्रम् ।
 ततस्तेषां विधातव्यं सर्व्वमेवाप्रमादतः । भक्तान् पूजयता नित्यं दिपतय निग्दहता ।
 यद्यथं क्रतुभिर्नित्यं दातव्यञ्चाप्यपोडया । प्रजानां रक्षणं कार्यं न कार्यं धर्मवाधकं । ११९
 हृपथानायद्यद्वहानां विधवानाश्च योषिताः । योगजेमश्च उत्तिष्ठ नित्यमेव प्रकल्पयेत् ।
 आश्रमेषु यथाकालं चैलभाजनभोजनं । सदैवोपहरेद्राजा सत्कृत्याभ्यर्च्यं मान्यं च ।
 आत्मानं सर्व्वकार्य्याणि तापसे राष्ट्रमेव च । निवेदयेत् प्रयत्नेन तिष्ठेत् प्रहृष्ट्य सर्व्वदा ।
 सर्व्वार्थत्यागिनं राजा कुले जातं वड्युतं । पूजयेत्तादृशं दृष्ट्वा श्रयणामनभोजनैः ।
 तस्मिन् कुर्व्वीत विश्रामं राजा कक्षाच्चिदापदि । तापसेषु हि विश्राममपि कुर्व्वन्ति दस्यवः । १२०
 तस्मिन्निधीनादधीत प्रश्ना पर्याददीत च । न चाप्यभीष्टेषु शेषित भृगं वा प्रतिपूजयेत् ।
 अन्यं कार्यं स्वराष्ट्रेषु परराष्ट्रेषु चापरः । अष्टवीषु पर कार्यं सामन्तनगरेष्वपि ।
 तेषु सत्कारमानाभ्यां संविभागांश्च कारयेत् । परराष्ट्राटवीस्त्रेषु यथा स्वविषये तथा ।
 ते कक्षाच्चिद्वस्त्रायां शरणं शरणार्थिने । राज्ञे दद्युर्थथाकार्मं तापसां सशितव्रताः ।
 एष ते लक्षणेद्देशे सङ्क्षेपेण प्रकीर्त्तितः । यादृशे नगरे राजा स्वयमावसुमर्हति । १२१
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि राजधर्मोनुशासनपर्व्वणि दुर्गपरीक्षायां यद्ग्रीतोऽध्यायः ॥ २६ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ राष्ट्रगुप्तिश्च मे राजन् राष्ट्रश्चैव तु संपदं । सम्पत्तिज्ञासमानाय प्रब्रूहि भरतर्षभ ।
 ॥ भीम उवाच ॥ राष्ट्रगुप्तिश्च ते सम्यगाद्देशेव तु संपदः । हन्ता सर्व्वं प्रवक्ष्यामि तत्त्वमेकमना शृणु ।
 दाम्यस्थाधिपति कार्यो दश्याम्यास्तथाऽपरः । द्विगुणायाम् व्रतश्चैवं सद्यस्त्व च कारयेत् ।

यामेयान् यामदोषाञ्च यामिक प्रतिभावेयत् । तान् ब्रूयाद्दशपायाधौ स तु विंशतिपाय वै ।
 सोऽपि विंशत्यधिपतिर्दत्तं जानपदे जने । यामाणां शतपालाय सर्वमेव निवेदयेत् ।
 यानि याम्याणि भोज्यानि यामिकृत्नान्युपाश्रियात् । दशपक्षेन भर्त्तव्येक्षणापि दिग्गुणाधिपः ।
 यामं यामशताथैवो भोक्तुमर्हति सत्कृतः । महान्तं भरतश्चेद् मुक्तीतं जनपदुल्लं ।
 तत्र ह्यनेकपायसं राज्ञो भवति भारत । शाखानगरमर्हन्तु महत्सपतिरुत्तमः ।
 धान्यं हिरण्यं भोगेन भोक्तुं राज्ञोयसङ्गतं । तेषां सङ्ग्रामकृत्यं स्वाङ्गामकृत्यञ्च तेषु यत् ।
 धर्मज्ञः सचिव कश्चित्तत् प्रपश्येदतच्छ्रित । नगरे नगरे वा स्वादेकः सर्वार्थचिन्तक ।
 उच्चैः म्याने, घोररूपो नवत्राणामिव गृह । भवेत् स तान् परिक्रामेत् सर्वानेव सभासदः ।
 तेषां वृत्तिं परिणयेत् कश्चिद्द्रष्टेयु तत्तरः । जिघांसवः पापकामा, परस्वादायिन शठाः ।
 रत्नाभ्यधिकृता नाम तेष्यो रवेदिमा प्रजा । विक्रयं क्रयमध्वानं भक्तञ्च सपरिच्छदं ।
 योगक्षेमञ्च सम्प्रेक्ष्य वणिजां कारयेत् करान् । उत्पत्तिं दानवृत्तिञ्च शिल्पं सम्प्रेक्ष्य चासकृत् ।
 शिल्पं प्रति करानेवं शिल्पिन, प्रतिकारयेत् । उच्चावचकरा दायाः महाराज्ञा युधिष्ठिर ।
 यथा यथा न सीदेरेक्षया कुर्यान्महीपति । फलं कर्म च सम्प्रेक्ष्य तत सर्वं प्रकल्पयेत् ।
 फलं कर्म च निर्हेतु न कश्चित् सम्प्रवर्त्तते । यथा राजा च कर्त्ता च स्वातां कर्मणि भागिनौ ।
 समवेक्ष्य तथा राज्ञा प्रणेषाः सततं कराः । नाश्चिद्यादात्मनो मूलं परेषाञ्चापितृण्यथा ।
 ईहाद्वाराणि संरुध्य राजा सम्प्रोतिदर्शनः । प्रद्विपन्ति परिख्यातं राजानमनिखादितं ।
 प्रद्विष्टस्य कुत श्रेयो नाप्रियो लभते फलं । वलौपथेन दोग्ध्वं राष्ट्रमवीणबुद्धिना ।
 भूतो वसो जातबल पीडां महति भारत । न कर्म कुरुते वसो भृशं दुग्धं युधिष्ठिर ।
 राष्ट्रमप्यतिदुग्धं हि न कर्म कुरुते महत् । यो राष्ट्रमनुष्टङ्गाति परिरचन स्वयं नृप ।
 सञ्जातमुपजीवन् स लभते च महत् फलं । आपदर्थञ्च निर्यातं राजा न इह विन्दते ।
 राष्ट्रञ्च कोपभूतं स्यात् कोपे वेद्मगतस्तथा । पौरजानपदान् सर्वान् संयितोपाश्रितांस्तथा ।
 यथाशक्त्यनुकम्पित सर्वान् स्वल्पदानानपि । वाद्यं जन् भेदधित्वा भोक्तव्यो मध्यम सुखे ।
 एवं नाश प्रकुर्यान्नि जना, सुखितदु खिताः । प्रागेव तु धनादानमनुभाष्य तत पुन, ।
 सन्निपत्य स्वविषये भयं राष्ट्रेषु दर्शयेत् । इयमापत् समुपजा परचक्रभयं महत् ।
 अपि चान्ताय कल्पन्ते वेणोरिव फलागम । अरयो मे समुत्याय बद्धभिर्दंष्ट्रुभि सह ।
 इदमात्मबधाथैव राष्ट्रमिच्छन्ति वाधितुं । अस्थामापदि घोरार्यां सम्प्राप्ते दारुणे भये ।
 परित्राणाय भवत, प्रार्थयिष्ये धनानि व, । प्रतिदास्ये च भवतां सर्वं दार्ढं भयलये ।
 नारयः प्रतिदास्यन्ति यद्दरेयुर्बलादित, । कलत्रमादित, कृत्वा सर्वं वो विनशदिति ।
 अपि चेत् पुत्रदारार्थमयसञ्चय इष्यते । नन्दामिव प्रभविण पुत्राणामिव चोदये ।
 यथाशक्त्यनुष्टङ्गाति राष्ट्रस्यापीडया च व, । आपत्त्वेव हि वोढयं भवद्भिः पुङ्गवैरिव ।

१११

११२

११३

११४

११५

११६

न प्रियं मततं कार्यं धनं कस्यासिदापदि । इति वाचा मधुरया छत्रण्या सोपचारया ।

स्वरश्रीगन्धवस्त्रश्लेषोगमाधाय कालवित् । प्राकारं भृत्वभरणं व्ययं सङ्ग्रामतो भयं ।

१११

योगक्षेमश्च सम्प्रेक्ष्य गोमिनः कारयेत् करं । उपेक्षिता हि नश्यद्युर्गोमिनोऽरण्यासिनः ।

तस्मान्नेपु विधेयेण मृदुपूर्व्वेन समाचरेत् । सान्त्वनं रक्षणं दानमवम्या चप्यभीष्ट्यगः ।

गोमिनां पार्थे कर्त्तव्यं संविभागः प्रियाणि च । अजस्रमुपयोक्तव्यं फलं गोमिषु भारत ।

प्रभावयन्ति राष्ट्रञ्च व्यवहारं ह्यपिन्त्या । तस्माद्गोमिषु यत्नेन प्रीतिं कुर्याद्विचक्षणः ।

दयावानप्रमत्तश्च करान् सम्प्रणयेन्मृदून् । सर्व्वेषु जेमचरणं सुलभं नाम गोमिषु ।

११२

न ह्यतः सदृशं किञ्चिद्वरमस्ति युधिष्ठिर ।

इति श्रीमहाभारते श्रान्तिपर्व्वणि राजधर्मानुशासनपर्व्वणि सप्ताशीतोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यदा राजा समर्थोऽपि कोपार्थी स्थान्महामते । कथं प्रवर्त्तत तदा तन्मे ब्रूहि पितामह ।

॥ भीष्म उवाच ॥ यथादेशं यथाकालं यथासुद्धिं यथाबलं । अनुश्रित्यात् प्रजा राजा धर्मार्थी तद्धिते रतः ।

यथा तासाञ्च मन्येत श्रेय आत्मन एव च । तथा कर्माणि सर्व्वाणि राजा राष्ट्रेषु वर्त्तयेत् ।

मधुदेहं दुहेन्द्राङ्गं भ्रमरा इव पादपं । वसापेक्षी दुहेचैव खानाश्च न विवृण्वयेत् ।

११५

जलौकावत् पिवेन्द्राङ्गं मृदुनैव नराधिपः । व्याघ्रैव च हरेत् पुत्रान् सन्दग्नेश्च च पीडयेत् ।

यथा शल्यकवानासु, पदं धूनयते सदा । अतोऽस्तेनाभुपायेन तथा राष्ट्रं समापिवेत् ।

अत्येनात्येन देचेन बद्धमानं प्रदापयेत् । ततो भूयस्ततो भूयः क्रमवृद्धिं समाचरेत् ।

दमयन्निव दम्यानि शयङ्गारं विवर्द्धयेत् । मृदुपूर्व्वेण प्रयत्नेन पाशानभ्यवहारयेत् ।

सकृत्पाशावकीर्णंक्षे न भविष्यन्ति दुर्द्धमाः । उचितेनैव भोक्तव्या न भविष्यन्ति यत्नतः ।

११६

तस्मात् सर्व्वसमारम्भो दुर्लभं पुरुषं प्रति । यथामुखान् सान्त्वयित्वा भोक्तव्य इतरो जनः ।

ततस्तान् भेदयित्वा तु परस्परविवर्चितान् । भुञ्जीत सान्त्वयंश्चैव यथासुखमयत्नतः ।

न चाखाने न चाकाले करंस्तेभ्यो निपातयेत् । आनुपूर्व्वेण सान्त्वेन यथाकालं यथाविधि ।

उपायान् प्रब्रवीम्येतन्न मे माया विवर्चिता । अनुपायेन दमयन् प्रकोपयति वाजिनः ।

पामागारनिवेशश्च वेश्याः प्रापणिकास्रया । कुशीलवा, सक्तिवा ये चान्ये कैचिदीदृशाः ।

११७

नियम्याः सर्व्व एवैते ये राष्ट्रश्लेषघातकाः । एते राष्ट्रश्लेषमितिष्ठन्तो बाधन्ते भद्रिकाः प्रजाः ।

न केनचिदाचितव्यं कश्चित् कस्यासिदापदि । इति व्यवस्था भूतानां पुरस्तात्सनुना कृता ।

सर्व्वे तथाऽनुजोवेयुर्न कुर्युः कर्म्म चेदिह । सर्व्वे एव इमे लोका न भवेयुरसंग्रयं ।

प्रभुर्नियामने राजा य एतान्न नियच्छति । भुङ्क्ते स तस्य पापस्य चतुर्भागमिति श्रुतिः ।

भोक्ता तस्य तु पापस्य मुकृतस्य यथा तथा । नियन्तव्याः सदा राज्ञा पापा ये क्षुर्नराधिपः ।

११८

कृतपापस्त्वभौ राजा य एतान्न नियच्छति । यथा कृतस्य धर्मस्य चतुर्भागमुपाश्रुते ।

स्थानान्येतामि धंयम्य प्रसङ्गे भूतिनाशनः । कामप्रसक्तं पुरुषं किमकार्यं विवर्द्धयेत् ।

मद्यमांषपरस्त्रानि तथा दारा धनानि च । आहरेद्रागवशगस्तथा शान्तं प्रवर्त्तयेत् ।
 आपद्येव तु याचेरन् येषां नास्ति परिग्रहः । दातव्यं धर्मतस्तेभ्यस्त्वुर्कोशाद्भवत्यत्र तु ।
 मा ते राष्ट्रं याचनका भुवना चापि दृश्यवः । स्यां दातार स्वैते नैते भूतस्य भावकाः ।
 ये भूतान्यनुष्टुप्सन्ति वद्धयन्ति च ये प्रजाः । ते ते राष्ट्रेषु वर्त्तन्तां मा भूतानामभावकाः ।
 दण्ड्यास्ति च महाराज धनादानप्रयोजकाः । प्रयोगं कारयेद्युस्तान् यथा बलिकरांस्तथा ।
 छपिगोरक्ष्यवाणिज्यं यचान्यत् किञ्चिदीदृशं । पुरुषैः कारयेत् कर्म वज्रमि । कर्मभेदतः ।
 नरक्षेत्रं छपिगोरक्ष्यवाणिज्यं यचान्यनुष्ठितं । संग्रथं लभते किञ्चित्तेन राजा विगृह्यते ।
 धनिनः पूजयेन्नित्यं पानाञ्छादनभोजनैः । वक्तव्याद्यानुष्टुप्सन्ति प्रजाः सह मयेति वै ।
 अद्भुमेतन्महद्भुज्यं धनिनो नाम भारत । कस्तुर्दं सर्वभूतानां धनस्थो नाच संग्रथः ।
 प्राज्ञः शूरो धनस्यैव स्व मी धार्मिक एव च । तपस्वी सत्यवादी च बुद्धिमांश्चापि रचति ।
 तस्मात् सर्वेषु भूतेषु प्रीतिमान् भव पार्थिव । सत्यमार्ज्जवमक्रोधमनृशंसञ्च पालय ।
 एवं दण्डञ्च कोपञ्च मित्रं भूमिञ्च लस्यसि । सत्याञ्ज्वपरो राजस्मिन्नकोपवलान्वितः ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि अष्टाशोतेऽध्यायः ॥ ८८ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ वनस्थतो न भक्ष्यफलान्नं चिन्दुर्विषये तव । ब्राह्मणानां मूलफलं धर्ममाङ्गर्भनोपिणः । १२११

ब्राह्मणभ्योऽतिरिक्तञ्च भुञ्जीरन्नितरे जनाः । न ब्राह्मणपराधेन हरेदस्य कथञ्चन ।
 विप्रश्चेत्यागमातिष्ठेदात्मार्ये वृत्तिकर्षितः । परिकल्प्याऽस्य वृत्तिः स्यात् सदारस्य नराधिप ।
 स चेन्नापनिवर्त्तत वाच्या ब्राह्मणसंसाद । कस्मिन्निदानीं मर्यादामयं लोकः करिष्यति ।
 अयं ग्रंथं निवर्त्तत न चेद्व्यत्यतः परं । पूर्वं परीचं वर्त्तव्यमेतत् कौन्तेय श्रायतं ।
 आङ्गरेतज्जना ब्रह्मन् न पैतत् अहं धाम्निहं । निमच्चय्य भवेद्भोगैरहृत्या चेत्तदाचरेत् ।
 छपिगोरक्ष्यवाणिज्यं लोकानामिह जीवनं । ऊर्द्धं चैव त्रयी विद्या सा भूतान् भावयत्युत ।
 तस्य प्रपतमानायां ये क्षुस्तत्परिपन्थिनः । दृष्टवस्तद्दधायैह ब्रह्मा चक्षमयास्त्वजत् ।
 शत्रून् जय प्रजा रक्ष यजस्व क्रतुभिर्नृप । युध्यस्व समरे वीरो भूत्वा कौरवनन्दन ।
 संरक्ष्यान् पालयेद्राजा स राजा राजसत्तमः । ये कश्चित्त्वाञ्च रचन्ति तैर्यो नास्ति कथन ।
 सदैव राजा बोद्ध्यं सर्वलोकानुधिष्ठिर । तस्माद्धेतोहि भुञ्जीत मनुष्यानिव मानवः ।
 आन्तरेभ्यः परावचनं परेभ्यः पुनरान्तरान् । परान् परेभ्यः स्वान् स्तेभ्यः सर्वान् पालय नित्यदा ।
 आत्मानं सर्वतो रक्षवाजा रक्षेत् मेदिनीं । आत्ममूलमिदं सर्वमाङ्गर्वं विदुषो जनाः ।
 किं किं हिं क्रोऽनुसङ्गो मे किं वाऽस्य विनिपातितं । कुतो मया यथेदोष इति नित्यं विचिन्तयेत् ।
 अतीतदिवसे वृत्तं प्रशंसन्ति न वा पुनः । गुप्तैश्चैरैरनुमतेः श्रुतिवोमनुष्यारयेत् ।
 जानीतुर्द्युष्टिं मे वृत्तं प्रशंसन्ति न वा पुनः । कश्चिद्भोचेज्जनपदे कश्चिद्राष्ट्रे च मे यशः ।
 धर्मज्ञानं धृतिमतां सद्गामेभ्यः साधिमां । राष्ट्रं तु येन जीवन्ति ये तु राज्ञो न जीविनः ।

१२११

१२१२

१२१३

१२१४

१२१५

अमोत्यानाश्च सर्वेषां मध्यस्थानाश्च सर्वशः । ये च त्वभिप्रशमेयुर्निन्देयुरथ वा पुनः ।

सर्वान् सुपरिणीतांस्तान् कारयेया युधिष्ठिर । एकाम्नेन हि सर्वेषां न शक्यं तात रोषितं ।

मित्रामित्रमथैव मर्थं सर्वभूतेषु भारत ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ तुल्यबाहुबलामाश्च तुल्यानाश्च गुणैरपि । कथं स्यादधिकः कथित् स च भुञ्जीत मानवान् । १११

॥ भीष्म उवाच ॥ यश्चरा ह्यचरानयुरदंष्ट्रान् दंष्ट्रिणस्तथा । आग्नीविप इव क्रुद्धा भुजगान् भुजगा इव ।

एतेभ्यश्चाप्रमत्तः स्यात् सदा शत्रोर्युधिष्ठिर । भारुण्डसदृशा ह्येते निपतन्ति प्रमादतः ।

कश्चित्ते वर्षाजो राष्ट्रे नोद्विजन्ति कराद्धिताः । क्रीणन्तो बज्रनाड्यन्वेन कान्ताररुतविश्रमाः ।

कश्चित् क्षयिकरा राष्ट्रं न जहत्यतिपीडिताः । ये बहन्ति धुरं राश्रां ते तरन्तीतरानपि ।

इतो दत्तेन जीवन्ति देवाः पितृगणास्तथा । मानुषोत्तरगर्शंसि वशांसि पशवस्तथा । ११२

एषा ते राष्ट्रवृत्तिस्य राश्रां गुप्तिश्च भारत । एतमेवार्थमाश्रित्य भूयो वक्ष्यामि पाण्डव ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि राश्रगुप्ते जननवतोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ धानङ्गिरः चक्षधर्मानुतथो ब्रह्मवित्तमः । मान्वाचे यैवनाश्याय प्रीतिमानभ्यभाषत ।

स यथाऽनुशशाधैनमुतथो ब्रह्मवित्तमः । तत्ते सर्वं प्रवक्ष्यामि निखिलेन युधिष्ठिर ।

॥ उतथ उवाच ॥ धर्मोय राजा भवति न कामकरणाय तु । मान्वातरिति जानीहि राजा लोकस्य रचिता ।

राजा चरति चेद्धर्मं देवत्वाथैव कल्पते । स चेदधर्मश्चरति नरकाथैव गच्छति । ११३

धर्मं तिष्ठन्ति भूतानि धर्मो राजनि तिष्ठति । ते राजा साधु यः शास्ति स राजा पृथिवीपतिः ।

राजा परमधर्मोत्तमा लक्ष्मीवान् धर्मं उच्यते । देवाश्च गेहाङ्गच्छन्ति धर्मो नास्तीति चोच्यते ।

स्वधर्मं वर्त्तमानानामर्थमिद्धिः प्रदृश्यते । तदेव मङ्गलं लोकः सर्वः समनुवर्त्तते ।

उच्छिद्यते धर्मदृष्टमधर्मो वर्त्तते महान् । भयमाङ्गिर्वाराचं यदा पापो न वार्यते ।

ममेदमिति नैवतत् साधूनां तात धर्मतः । न वै व्यवस्था भवति यदा पापो न वार्यते । ११४

नैव भार्था न पशवो न चेत्रं न निवेशनं । सन्दृश्येत मनुष्याणां यदा पापबलं भवेत् ।

देवाः पूजां न जानन्ति न स्वधा पितरस्तदा । न पूज्यन्ते ह्यतिथयो यदा पापो न वार्यते ।

न वेदानधिगच्छन्ति प्रतवन्तो द्विजातयः । न यज्ञांस्तन्वते विप्रा यदा पापो न वार्यते ।

दृष्टानामिव सत्त्वानां मनो भवति विह्वलं । मनुष्याणां महाराज यदा पापो न वार्यते ।

उभौ लोकावभिप्रेक्ष्य राजानमृषयः स्वयं । अष्टयन् सुमहद्भूतमयं धर्मो भविष्यति । ११५

यस्मिन् धर्मो विराजते ते राजानं प्रचक्षते । यस्मिन् विलीयते धर्मस्तं देवा वृषलं विदुः ।

दृपो हि भगवान् धर्मो यस्मिन् कुरुते ह्यसं । वृषलं ते विदुर्हेवास्तस्माद्गर्भं विवर्द्धयेत् ।

धर्मं बद्धंति बद्धंति सर्वभूतानि सर्वदा । तस्मिन् ह्यपि हीयन्ते तस्माद्गर्भं न लोपयेत् ।

धमात् स्ववति धर्मो हि धारणदेति निययः । अकार्थ्याणां मनुष्येन्द्र स भीमान्करः खतः ।

प्रभवार्थं हि भूतानां धर्मः सृष्टः स्वयम्भवा । तस्मात् प्रवर्त्तयेद्गर्भं प्रजानुपहकारणात् । ११६

तस्माद्भि राजागार्हूल धर्मैः श्रेष्ठतरः कृतः । स राजा यः प्रजाः शान्तिं साधु कृतं पुरुषधर्मः ।
 कामक्रोधावनादृत्य धर्ममेवानुपालय । धर्मैः श्रेयस्करतमो राज्ञो भरतसत्तम ।
 धर्मस्य ब्राह्मण्यो यो निलस्रामान्तान् पूजयेत् सदा । ब्राह्मणानाञ्च मान्वातः कुर्यात् कामानमत्सरो ।
 तेषां ह्यकामकरणाद्राज्ञः सञ्जायते भयं । मित्राणि न च वर्द्धन्ते तेषां मित्रो भवन्त्यपि ।
 ब्राह्मणानां सदाऽऽसूयाद्वात्यादैरोचनो बलिः । अयाऽस्माच्छ्रीरपाकामघाऽस्मिन्नासीत् प्रतापिनी । ११५
 ततस्तस्मादपाक्रम्य साऽगच्छत् पाकमायनं । अय सोऽन्वपतत् पञ्चात् श्रियं दृष्ट्वा पुरन्दरे ।
 रतत् फलमसूयाया अभिमानस्य वा विभो । तस्माद्बुधस्य मान्वातर्थां त्वां जह्यात् प्रतापिनी ।
 दर्पो नाम श्रियः पुत्रो जग्मे ऽधर्मादिति श्रुतिः । तेन देवासुरा राजनीताः सुबहवो व्ययं ।
 राजधर्मस्य बहवस्तया बुधस्य पार्थिव । राजा भवति तं जित्वा दाससेन पराजितः ।
 स यया दर्पसहितमधस्य नानुषेवसे । तथा वर्त्तस्य मान्वातश्चिरं चेत् खातुमिच्छसि । ११६
 मत्तात् प्रमत्तात् पापण्डादन्मत्ताच्च विमेषतः । तदभ्यासादुपावर्त्तं संहितानाञ्च सेवनात् ।
 निन्द्यहोतादमात्याच्च स्त्रीभ्यश्चैव विमेषतः । पश्वन्ताद्रियमादुर्गोऽङ्गुलिनोऽप्यात् सरोरुपतात् ।
 रतन्मो नित्ययुक्तः स्यान्नक्तश्चेत्थ्याञ्च वर्द्धयेत् । अत्यागघ्नाभिमानञ्च दर्शनं क्रोधञ्च वर्द्धयेत् ।
 अविज्ञाताञ्च च स्त्रीषु क्रोधाच्च स्त्रैरिषीषु च । परभार्यासु कन्यासु नाचरेन्मैयुने नृप ।
 कुलेषु पापरक्षांसि जायन्ते वर्षसद्वरात् । अप्रमत्तोऽङ्गुहीनाश्च स्तूलजिह्वा विचिनयः । ११७
 रते चान्ये च जायन्ते यदा राजा प्रमाद्यति । तस्माद्राज्ञा विमेषेण वर्त्तितव्यं प्रजाहिते ।
 चन्द्रियस्य प्रमत्तस्य देवः सञ्जायते महान् । अधर्माः सम्प्रवर्द्धन्ते प्रजासद्वरकारकाः ।
 अग्रोते विद्यते शीतं शीते शीतं न विद्यते । अश्रुष्टिरतिदृष्टिश्च व्याधिस्याप्याविशेत् प्रजाः ।
 नचवाष्पुपतिष्ठन्ति यद्वा घोरास्तयागते । उत्पाताश्चात्र दृश्यन्ते बहवो राजनयनाः ।
 अरस्विनात्मा यो राजा प्रजाद्यापि न रक्षति । प्रजाश्च तस्य लोचन्ते ततः सोऽनु विनश्यति । ११८
 द्वावाददाते श्रेकस्य द्वयोः सुबहवोऽपरे । कुमार्यः सम्प्रलुप्यन्ते तदाऽङ्गुनृपदूषणं ।
 ममेदमिति नैरुस्य मनुष्येव्वतिष्ठति । त्यक्त्वा धर्मं यदा राजा प्रमादमनुतिष्ठति ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वर्षेण राजधर्मानुशासनपर्वर्षेण उत्तम्यगीतासु नवतितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥
 ॥ उत्तम्य उवाच ॥ कालवर्षी च पर्जन्यो धर्मचारी च पार्थिवः । सम्यग्दैवा भवति सा विभक्तिं सुखं प्रजाः ।
 यो न जनानि निर्दुर्गु वस्ताणं रजको मलं । रक्तानां वा शोषयितुं यथा नास्ति तथैव सः ।
 एवमेतद्भिजेन्द्राणां चन्द्रियणां विशां तया । शूद्रस्यतुषो वर्षानां नानाकर्षणवसित । ११९
 वर्षं शूद्रे ह्यविर्भेद्ये दण्डनीतिश्च राजनि । ब्रह्मचर्यं तपो मन्त्राः शत्यज्ञापि द्विजातिषु ।
 तेषां यः चन्द्रियो वेद वक्षणाभिव शोधनं । शीलदोषान् विनिर्दुर्गु स पिता स प्रजापतिः । १२०
 कृतं चेत्ता द्वापण्यं कलिय भरतधर्म । राजदत्तानि सर्वाणि राजैव युगमुच्यते ।
 चातुर्भर्षं तथा वेदाश्चातुराश्रममेव च । सर्वं प्रमुह्यते ह्येतददा राजा प्रमाद्यति ।

अग्निनेता च यो विद्या यज्ञाश्च सहदक्षिणाः । सर्व्व एव प्रमाद्यन्ति यदा राजा प्रमाद्यति । ११०
 राजैव कर्त्ता भूतानां राजैव च विनाशकः । धर्मात्मा यः स कर्त्ता स्यादधर्मात्मा विनाशकः ।
 राज्ञो भार्याश्च पुत्राश्च बान्धवाः सुहृदस्तथा । समेत्य सर्व्वे शोचन्ति यदा राजा प्रमाद्यति ।
 हस्तिनोऽप्याश्च गावस्यायुष्टाश्चतरगर्द्भाः । अधर्मभूते नृपतौ सर्व्वे शीदन्ति जन्तवः ।
 दुर्बलार्थं बलं सृष्टं धात्रा मान्यातरुच्यते । श्रवन्तु महद्भूतं धर्मिन् सर्व्व प्रतिष्ठितं ।
 यत्र भूतं सम्भजते धे च भूतास्तदम्बयाः । अधर्मस्थे हि नृपतौ सर्व्वे शोचन्ति पार्थिव । १११
 दुर्बलस्य च यश्चतुर्भुनेराश्रीविषस्य च । अविषह्यतमं मन्ये मास्य दुर्बलमासदः ।
 दुर्बलांस्तात बुधेया नित्यमेवाविमानितान् । मा त्वां दुर्बलचर्षूषि प्रदहेयुः सवान्धवं ।
 न हि दुर्बलदग्धस्य कुले किञ्चित् प्ररोहति । आमूलं निर्देहयेव मास्य दुर्बलमासदः ।
 श्रबलं वै बलात् श्रेयो यश्चातिबलवद्बलं । बलस्याबलदग्धस्य न किञ्चिदवशिष्यते ।
 विमानितो हतः क्रुष्टस्तातारश्चेन्न विन्दति । अमानुषकृतस्तत्र दण्डो हन्ति नराधिपं । ११२
 मास्य तात बले स्थित्वा भुञ्जीथा दुर्बलं जने । मा त्वां दुर्बलचर्षूषि दहन्यग्निरिवाशयं ।
 यानि मित्याभिग्रस्तानां पतन्व्यश्रूणि रोदतां । तानि पुत्रान् पशून् धनंति तेषां मित्याभिर्भसनात् ।
 यदि नात्मनि पुत्रेषु न चेत् पौत्रेषु न प्रपुत्रु । न हि पापं कृतं कर्म सद्यः फलति गौरिव ।
 यत्राबले बध्यमानस्तारारं नाधिगच्छति । महान् दैवकृतस्तत्र दण्डः पतति दारुणः ।
 युक्ता यदा जनपदा भिचन्ते ब्राह्मणा इव । अभीक्ष्णं मिलुरूपेण राजानं प्रीतिं तादृशाः । ११३
 राज्ञो यदा जनपदे बहवो राजपूरुषाः । अनयनोपवर्त्तन्ते तद्राजः क्लिप्त्यं महत् ।
 यदाऽपुत्रा मयन्यर्थान् कामादर्थैव श्रेण वा । कृपणं याचमानानां तद्राजो वैशर्षं महत् ।
 महान् दृष्टो जायते वर्द्धते च तक्षैव भूर्तानि समाश्रयन्ति । यदा दृक्चन्द्रिद्यते दहति च तदाश्रया श्निकेता
 भवन्ति ।

यदा राष्ट्रे धर्ममयं चरन्ति संस्कारं वा राजगुणं ब्रुवाणाः । तैरेवाधर्मश्चरितो धर्ममोहाक्षूणं जह्यात् मुक्तं
 दुष्कृतं वा ।

यत्र पापा प्रापमानाश्चरन्ति सतां कलिर्विन्दते तत्र राज्ञः । यदा राजा प्राप्तिं नरानग्निष्टंस्तदा राश्वं वर्द्धते
 भूमिपस्य । ११४

यद्यामात्यान्मानयित्वा यथार्थं मन्त्रे च पुष्टे च नृपो निपुञ्ज्यात् । विवर्द्धते तस्य राष्ट्रे नृपस्य भुङ्क्ते महर्षे चाप्यधिसां
 चिराय ।

यथापि मुक्तं कर्म वाचक्षेत्र भुभायितां । समीप्य पूजयथाजा धर्ममाज्ञात्यनुत्तमं ।

धर्मिभ्यः यथा भुङ्क्ते नामात्यानवमन्यते । विशन्ति बलिमं दृप्तं स राज्ञो धर्म उच्यते ।

चायते हि यदा धर्मं वाचाकायेन कर्मणा । पुत्रस्यापि न हृदये स राज्ञो धर्म उच्यते ।

धर्मिभ्यः यदा भुङ्क्ते नृपति दुर्बलायरात् । तदा भवन्ति बलिगः स राज्ञो धर्म उच्यते । ११५

यदा रचति राक्षणि यदा दस्त्रूनपोहति । यदा जयति सङ्ग्रामे स राज्ञो धर्म उच्यते ।
पापमाचरते। यत्र कर्मणा व्याहतेन वा । प्रियस्यापि न मृष्येन स राज्ञो धर्म उच्यते ।
यदा सारणिकान् राजा पुत्रवत् परिरचति । भिनन्ति च न मर्यादां स राज्ञो धर्म उच्यते ।
यदाप्रदक्षिणैर्यज्ञैर्यज्ञे अह्वयाऽन्वितः । कामदेवावनादृत्य स राज्ञो धर्म उच्यते ।
कृपणानायदृङ्मानां यदाऽशु परिमार्जति । हर्षं सञ्जनयन्नुषां स राज्ञो धर्म उच्यते ।
विवर्द्धयति मित्राणि तयाऽरीन्नापकर्षति । रुन्जयति साधुंश्च स राज्ञो धर्म उच्यते ।
सत्यं पालयति प्रीत्या नित्यं भूमिं प्रयच्छति । पूजयेदतिथीन् मृत्यान् स राज्ञो धर्म उच्यते ।
निपहानुयज्ञौ चोभौ यत्र स्यातां प्रतिष्ठितौ । अस्मिन् लोके परे चैव राजा स प्राप्नुते फलं ।
यमो राजा धार्मिकाणां मान्वातः परमेस्वरः । संयच्छन् भवति प्राणानधंयच्छन् पातुकः ।
चलिकपुरोहिताचार्यान् सत्कृत्यानवमन्य च । यदा सम्यक् प्रवृहति स राज्ञो धर्म उच्यते ।
यमो यच्छति भूतानि सर्व्वाण्येवाविशेषतः । तया राज्ञोऽनुकृत्यं यन्त्या विधिवत् प्रजाः ।
सहस्राक्षेण राजा हि सर्व्वाथैवोपमीयते । स पश्यति च यं धर्मं स धर्मः पुरुषर्षभ ।
अप्रमादेन शिचेयाः क्षमां बुद्धिं धृतिं मतिं । भूतानां सत्त्वजिज्ञासा साध्वसाधु च सर्वदा ।
सङ्गृह्यः सर्व्वाभूतानां दानञ्च मधुरं वचः । पौरजानपदाद्यैव गोत्रयास्ते यथासुखं ।
न जातद्वेषो नृपतिः प्रजाः शक्नोति रचितुं । भारो हि सुमहांलात राख्यं नाम मुदुष्करं ।
तदृष्टविभ्रुपः प्राज्ञः शूरः शक्नोति रचितुं । न हि शक्यमदण्डेन क्लोविनाबुद्धिनाऽपि वा ।
अभिरूपैः कुले जातैर्देवैर्भक्तैर्बहुभ्युतैः । सर्व्वा बुद्धीः परोलेयास्तापसाश्मिषामपि ।
अतस्त्वं सर्व्वाभूतानां धर्मं वेक्ष्यसि वै परं । स्वदेशे परदेशे वा न ते धर्मो विनह्यस्यति ।
तस्मादर्थोऽथ कामाश्च धर्मं एवोत्तरोऽभवत् । अस्मिन् लोके परे चैव धर्मात्मा सुखमेधते ।
त्यजन्ति दारान् पुत्रांश्च मनुष्याः परिपूजिताः । सङ्गृह्यैव भूतानां दानञ्च मधुरा च वाक् ।
अप्रमादञ्च शौचञ्च राज्ञो भूतिकरं महत् । एतेभ्यैवैव मान्वातः सततं सा प्रमाद्विधाः ।
अप्रमत्तो भवद्राजा च्छिद्रं दर्शो परात्मनोः । नास्ति च्छिद्रं परः पश्यच्छिद्रेषु परमन्विष्यात् ।
एतदुक्तं वासवश्च यमश्च वरुणश्च च । राजर्षिणाञ्च सर्व्वांथो तत्त्वमप्यनुपालय ।
तत् कुल्व्व महाराज दत्तं राजर्षिषेवितं । आतिष्ठ दिव्यं पन्यानमद्गुण भरतेर्षभ ।
धर्मदृत्तं हि राजानं प्रेत्य चेह च भारत । देवर्षिपितृगन्धर्वाः कीर्तयन्ति महौजसः ।
॥ भीष्म उवाच ॥ स एवमुक्त्वा मान्वाता तेनेतद्येन भारत । छतवानविशद्वञ्च एकः प्राप च मेदिनीं ।
भवानपि तथा सम्यक् मान्वातेव महीपते । धर्मं कृत्वा महीं रच स्वर्गं स्वानमवाप्स्यसि ।
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि उतथ्यगीतासु एकनवतोल्याध्यायः ॥ ६१ ॥
गृधिष्ठिर उवाच ॥ कथं धर्मं स्थातुमिच्छन् राजा वर्त्तत धार्मिकः । पृच्छामि तां कुप्येह तन्मे ब्रूहि पितामह ।
॥ भीष्म उवाच ॥ अत्रायुदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । गीतं दृष्टार्थतत्त्वेन वामदेवेन धीमता ।

११०

११५

१२०

१२५

१३०

राजा वसुमना नाम ज्ञानवान् धूर्तिमान् शुचिः । महर्षिं परिपश्यन् वामदेवं तपस्विनं । १५२
धर्मार्थसिद्धतैर्वाक्यैर्भगवन्ननुशाधि मां । येन वृत्तेन वै तिष्ठन्न होषेयं स्वधर्मतः ।
तमब्रवीदामदेवसेजस्वी तपताम्बरः । हेमवर्णं सुखासीनं यथातिमिव नाज्यं ।
॥ वामदेव उवाच ॥ धर्ममिवानुवर्त्तस्व न धर्मोद्विद्यते परं । धर्मं स्थिता हि राजानो जयन्ति श्रियवीमिमां ।
अर्थसिद्धेः परं धर्मं मन्यते यो महोपतिः । सताश्च कुरुते बुद्धिं स धर्मेण विराजते ।
अधर्मदर्शी यो राजा बलादेव प्रवर्त्तते । चिप्रमेवापयतिोऽस्मादुभौ प्रथममथमौ । १५०
असत्पापिष्ठसचिवो बध्नां लोकस्य धर्महा । सचैव परिवारेण चिप्रमेवावधीदति ।
अर्थानामननुशाता कामचारी विकृत्यनः । अपि सर्वं मह्यं लब्ध्वा चिप्रमेव विनश्यति ।
अथाददानः कल्याणमनस्युर्जिज्ञेत्त्रियः । बहून्ते मतिमायाजा खेतोभिरिव सागरः ।
न पूर्णोऽस्मीति मन्यते धर्मतः कामतोऽर्थतः । बुद्धितो मित्रतश्चापि सततं वसुधाधिपः ।
एतेष्वेव हि सर्वेषु लोकयात्रा प्रतिष्ठिता । एतानि शृण्वन् लभते यत्रः कीर्त्तिं त्रियः प्रजाः । १५१
एवं यो धर्मसंरक्षी धर्मार्थपरिचिन्तकः । अर्थान् समीक्ष्य भजते स भुवं महद्भुजे ।
अदाता धनतिष्ठेद्ये दृष्टेनावर्त्तयन् प्रजाः । साधसप्रकृतौ राजा चिप्रमेव विनश्यति ।
अथ पापकृतं बुद्ध्या न च परम्यत्बुद्धिमान् । अकीर्त्त्याऽभिसमायुक्तो भूया नरकमनुते ।
अथ मानयितुर्दासः द्रष्टव्यस्य वशवर्त्तिनः । व्यसनं स्वमिवोत्पन्नं विजिघांसन्ति मानवाः ।
यस्य नास्ति गुरुधर्मं न स्यान्नानपि पृच्छति । सुखतन्तोऽर्थलाभेषु न चिरं सुखमनुते । १५०
गुरुप्रधानो धर्मेषु स्वयमर्थान्ववेक्षितः । धर्मप्रधानो लाभेषु स चिरं सुखमनुते ।
इति श्रीमद्भारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि वामदेवगीवासुद्धिनवतेऽध्यायः ॥ ८२ ॥
॥ वामदेव उवाच ॥ यथाधर्मं प्रणयते दुर्बले बलवत्तरः । तां वृत्तिमुपजीवन्ति ये भवन्ति तदन्वयाः ।
राजानमनुवर्त्तन्तो पापं पापप्रवर्त्तकं । अविनीतममुच्यन्तत् चिप्रं राष्ट्रं विनश्यति ।
यदूक्तमुपजीवन्ति प्रकृतिस्वस्य मानवाः । तदेव विपमस्यस्य स्वजनेऽपि न मृष्यते ।
साधसप्रकृतिर्धर्मं किञ्चिदुष्णमाचरेत् । असाधसलक्षणा राजा चिप्रमेव विनश्यति । १५१
योऽप्यन्ताचरितान् वृत्तिं चक्षियो नामुवर्त्तते । जितानामजितानाश्च सत्तधर्मोदपैति सः ।
द्विपन्तं हतकल्याणं गृहीत्वा नृपतिं रणे । यो न मानयते देवात् सत्तधर्मोदपैति सः ।
शक्रः स्यात् सुमुखो राजा कुर्व्यात् कारुण्यमापदि । प्रियो भवति भूतानां न च विभ्रश्यते त्रियः ।
अप्रियं यस्य कुर्वति भूयस्यस्य प्रियघरेत् । न चिरेण प्रियः स स्यात् योऽप्रियः प्रियमाचरेत् ।
मृगवादां परिघरेत् कुर्व्यात् प्रियमयाचितः । न च कामात्र संरभास्य द्वेषाद्दुर्भूमसुजेत् । १५०
नापचयेत् मन्त्रेषु नाविभात्यां गिरं सजेत् । न खरेत् न चाद्येषु तथा संटहते परः ।
प्रियेणातिभ्रमं च येदप्रियेण च संजरेत् । न तथेदर्थं कश्चेत् प्रजाहितमनुसरन् ।
यः प्रियं कुरुते नित्यं गुणो वसुधाधिपः । तस्य कर्माणि मिथानि न च मन्यन्त्यने त्रिया ।

निवृत्तं प्रतिवृत्तेषु वर्त्तमानमनुमिषे । भक्तं भजेत नृपति सदैव भुषमाहित ।
 अपकीर्णं त्रिधाममत्यन्तानुगतं शुचिं । शक्तैवानुरक्तञ्च युञ्जाम्महति कर्मणि । १२८५
 एवमेतैर्गुणैर्धुक्ता घोऽनुरज्यति भूमिपं । भर्तुरर्थैव्यप्रमत्तं नियुञ्जादर्थैकर्मणि ।
 मूढमैत्रियकं लुब्धमनार्थचरितं शठं । अनतीतोपधं हि स दुर्भुङ्क्षिमवद्वभुत् ।
 त्कादात्तं मथरतं द्यूतस्त्रीमृगयापरं । कार्यं महति युञ्जानो हीयते नृपति शिष्या ।
 रक्षितात्मा च यो राजा रक्ष्यान् यस्यानुरक्षति । प्रजास्य तस्य वर्द्धन्ते भुवञ्च महदञ्जुते ।
 ये केचिद्भूमिपतय सन्ध्यास्तानन्वेक्षयेत् । सुहृद्भिरनभिख्यातैस्तेन राजाऽतिरिच्यते । १२९०
 अपहृत्य बलस्यस्य दूरस्योऽप्तोति नाशयेत् । श्येनाभिमपतनैरेते निपतन्ति प्रमाद्यत ।
 दृढमूलस्वदुष्टात्मा विदित्वा बलमात्मन । अवलानभियुञ्जीत न तु ये बलवत्तरा ।
 विक्रमेण मधी लब्ध्वा प्रजा धर्मेण पालयेत् । आहवे निधनं कुर्व्याद्राजा धर्मेणपरायण ।
 मरणान्मिदं सर्वं नेह किञ्चिदनामयं । तस्माद्भुक्तं स्थितो राजा प्रजा धर्मेण पालयेत् ।
 रक्ष्याधिकरणं पुङ्खं तथा धर्मानुशासनं । मन्त्रचिन्ता सुखं काले पञ्चभिर्बुद्धंते मही । १२९५
 एतानि यस्य गुणानि स राजा राजसत्तम । सततं वर्त्तमानोऽत्र राजा धत्ते महीमित्रं ।
 नैतान्येकेन शक्यानि सातत्येनानुवीक्षितुं । तेषु सर्वं प्रतिष्ठाय राजा भुङ्क्ते चिरं महीं ।
 दातारं संविभक्तारं माह्वोपगतं शुचिं । अप्रमन्यकमनुयञ्च तं जना कुर्वन्ते नृपं ।
 यस्तु निश्चयसंयुक्ता ज्ञानं तत् प्रतिपद्यते । आत्मनो मतमुत्सृज्य तं लोकोऽनुविधीयते ।
 योऽर्थकामस्य वचनं प्रातिक्रम्यान्न मृत्यते । शृणोति प्रतिकृतानि सर्वदा विमना इव । १२९०
 अग्राम्यचरिता वृत्ति यो न सेवेत नित्यदा । जितानामजितानाम् च सप्तधर्मादपैति स ।
 निवृत्तहीतादमात्याश्च स्त्रीभ्यश्चैव विभ्रयेत । पर्वतादियमाहुर्गोहृत्स्तिनोऽप्यात् शरीरघ्नान् ।
 एतेभ्यो नित्ययुक्तं सन् रचेदात्मानमेव तु । मुख्यानमात्यान् यो हिला निहीनान् कुरुते प्रियान् ।
 स वै व्यसनमासाद्य गाधमार्त्तौ न विन्दति । य कल्याणगुणान् ज्ञातीन् देवानोपसुभूपति ।
 अदृढात्मा दृढक्रोधं स मृत्योर्वशतेऽन्तिके । अथ यो गुणसम्यक्त्वात् हृदयस्य प्रियानपि । १२९५
 प्रियेण कुरुते वस्याद्विर यशसि तिष्ठति । नाकाले प्रणयेदर्थात्प्राप्तिये जातु संचेरत् ।
 प्रिये नातिभृशं तिष्ठेद्युज्येत शुभकर्मणि । के वाऽनुरक्ता राजान के भयात् समुपायिता ।
 मध्यम्येदाया के चैषामिति नित्यं विचिन्तयेत् । न जातु बलवान् भूत्वा दुर्बलैः विषमेत क्वचित् ।
 भारुपद्वदृशा क्षेते निपतन्ति प्रमाद्यत । अपि सर्वैर्गुणैर्धुक्तं भर्तारं प्रियवादिन ।
 अभिद्रुञ्जति पापात्मानं तस्माद्विशसेज्जनात् । एव राजोपनिषदं ययाति स्माह नाड्य । १२९५
 मनुष्यविषये युक्ता हन्ति शत्रून्नुत्तमान् ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि वामदेवगीतासु चित्रवतोऽध्याय ॥ ६३ ॥

॥ वामदेव उवाच ॥ अयुद्धेनैव विजयं वर्द्धयेद्दुःखाधिप । जघन्यमाहुर्बिजय युद्धेन च नराधिप ।

न चाप्यसम्भं लिखेत मूलेनानिदृढे मति । न हि दुर्भ्यसमूलस्य राज्ञो लभि विधीयते ।
 यस्य स्कीतो ज्ञनपदः सम्पन्नः प्रियराजकः । सन्नुष्टः पुष्टसच्चिवो दृढमूलः स पार्थिवः ।
 यस्य घोधाः सुसन्नुष्टाः सान्विताः स्रपधाःस्थिताः । अन्येनापि स दण्डेन मही जयति पार्थिवः । १११
 पौरजानपदा यस्य भूतेषु च दयालवः । सधना धान्यवन्तस्य दृढमूलः स पार्थिवः ।
 प्रतापकालमधिकं यदा मन्यत चात्मनः । तदा लिखेत मेधावी परभूमिधनान्युत ।
 भोगेषूदयमानस्य भूतेषु च दयावतः । वर्द्धते त्वरंमाणस्य विजयो रचितात्मनः ।
 तच्चेदात्मनमेवं स वनं परशुना यया । यः सम्भवत्तमानेषु स्त्रेषु मिथ्या प्रवर्त्तते ।
 नैवद्विषन्नो हीयन्ते राज्ञो नित्यमनिप्रतः । क्रोधं निहन्तुं या वेद तस्य देष्टा न विद्यते । ११२
 यदार्थ्यजनविद्विष्टं कर्म तत्राचरेद्गुधः । यत्कल्याणमभिधायित्वात्मानं नियोजयेत् ।
 नैवमन्येऽवजानन्ति नात्मना परितप्यते । कृत्यशेषेण धो राजा सुखान्यनुबभूयति ।
 इदं वृत्तं मन्येषु वर्त्तते धो महोपतिः । उभौ लोकौ विनिर्कृत्य विजये सम्प्रतिष्ठते ।
 ॥ भोग उवाच ॥ इत्युक्त्वा वामदेवेन सर्वं तत् कृतवानूपः । तथा कुर्वन्स्त्वमथैतां लोकौ जीता न संशयः ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि वामदेवगीतासु चतुर्नवताऽध्यायः ॥ ८४ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अथ यो विजिगीषेत चक्षियः । चक्षियं युधि । कस्यस्य विजये धर्मो ह्येतत् पृष्टो ब्रवी
 हि मे । ११३
 ॥ भोग उवाच ॥ ससहायोऽसहायो वा राष्ट्रमागम्य भूमिपः । ब्रूयादहं वो राजेति रक्षिष्यामि च सः सदा ।
 मम धर्मबलिं दत्त किं वा मां प्रतिपत्स्यथ । ते चेत्तमागतं तत्र वृणुयुः कुशलं भवेत् ।
 ते चेदचक्षियाः सन्नो विरुध्येरन् कथञ्चन । सर्वोपायैर्नियन्त्या विकर्मस्था नराधिपाः ।
 अशक्तं चक्षियं मत्वा शक्तं गृह्णात्ययापरः । प्राणायामसमर्थन्तं मन्यमानमतीव च ।
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अथ यः चक्षियो राजा चक्षियं प्रत्युपप्रजेत् । कथं स प्रतियोद्धव्यस्तन्नो ब्रूहि पितामह । ११४
 ॥ भोग उवाच ॥ नैवासन्नद्रुकवचो योद्धव्यः चक्षियो रणे । एक शकेन योध्यस्य विस्त्रजेदक्षमं यथा ।
 स चेत् सन्नद्रु आगच्छेत् सन्नद्रव्यं ततो भवेत् । स चेत् समन्य आगच्छेत् समन्यस्तमथाङ्गयेत् ।
 स चेन्निकृत्या युध्येत निकृत्या प्रतियोधयेत् । अथ चेद्धर्मेता युध्येद्धर्मेणैव निवारयेत् ।
 नास्मिन् रथिनं यायादुदियाद्रथिनं रथी । यमनेन प्रहर्त्तव्यं न भीताय जिताय च ।
 इपुलिता न कर्षी स्यादसतमितदायुधं । ययार्थमेव योद्धव्यं न क्रुध्येत जिधासतः । ११५
 निप्राणेनाभिहनन्त्या नानपत्याः कथञ्चन । भग्नशस्त्रो विपन्नश्च कृत्तव्यो हतवाहनः ।
 चिकित्स्यः स्यात्स्वविषये प्राथो वा खण्डे भवेत् । साधूनान् युदा भेदात् साधुचेष्टामनो भवेत् ।
 निरूपण्य स भोगव्य रथ धर्मः सनातनः । तस्माद्दर्शेण योद्धव्यमिति स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ।
 सप्तु नित्यं मतां धर्मन्तमाप्स्यथ न नाशयेत् । यो वै जपत्यधर्मेण चक्षियो धर्मपङ्कजः ।
 आत्मानमात्मना हन्ति पापो निश्चितीविनः । कर्म चैतदसाधूनामसाधुं साधुना जपेत् । ११६

धर्मेण निघनं श्रेया न जयः परंपर्याया । नाघर्माश्चरितो राजन् सद्यः फलति गौरिव ।

मूलानि च प्रशाखाद्य दहनं समधिगच्छति । पापेन क्रमेणा विक्तं लब्धा पापः प्रह्वयति ।

स वर्द्धमानः श्रेयेन पापः पापे प्रसञ्चति । न धर्मेऽस्तीति मन्वानः शूचीनवहषत्रिव ।

अथहृधानस्य भवेद्विनाशमुपगच्छति । समद्वेहा वारुणैः पाशैरमर्त्यै इव मन्यते ।

महादृतिगिवाधातः सुकृतैर्नैव वचते । ततः समूला ह्वियते नदीकूलादिव क्रुमः ।

११११

अथैनमभिनन्दन्ति भिन्ने कुम्भमिवाग्रनि । तस्माद्भूर्भूण विजयं कोपं लिसेत भूमिपः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि विजिगीषमाणवृत्ते पञ्चनवतोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ नाधर्मेण महीं जेतुं लिसेत जगतोपतिः । अधर्मेविजयं लब्धा कोऽनुमन्येत भूमिपः ।

अधर्मयुक्तो विजयो ह्यत्रुवोऽस्वर्ग्य एव च । सादयत्येष राजानं महीञ्च भरतर्षभ ।

विशोर्णकवचञ्चैव तवास्मीति च वादिनं । कृताञ्जलिं न्यस्यस्त्रं मृहीत्वा न विद्विसयेत् ।

वसेन विजितो यश्च नतं दुष्येत भूमिपः । संवत्सरं विप्रणथेत्तस्माज्जातः पुनर्भवेत् ।

१११०

नाश्याक् संवत्सरं कन्या प्रष्टव्या विक्रमाहता । एवमेव धनं मर्षं यचान्यत् सहसा हतं ।

न तु बध्यधनं तिष्ठेत् पितृपुत्राह्वणाः पयः । युञ्जीरन्नयनदुहः वन्यं वा तदा भवेत् ।

राज्ञा राजैव योऽह्वयस्तथा धर्मे विधीयते । नान्यो राजानमभ्येदराजन्यः कयञ्चन ।

अनोकयोः संहतयोर्वेदीयाद्वा ह्येषाऽन्तरा । शान्तिमिच्छन्नुभयतो न योऽह्वयं तदा भवेत् ।

मर्थादां श्रायती भिन्धाद्वाह्वणं योऽभिलक्षयेत् । अथ चेन्नइयेदेव मर्थादां लक्षियमुव ।

१११२

अपह्नोयस्तदूर्ध्वं स्यादनादेयश्च संघदि । यस्तु धर्मेविलोपेन मर्थादाभेदेन च ।

तां वृत्तिं नानुवर्त्तेत विजिगीषुर्षहीपतिः । धर्मेनस्याह्निं विजयास्नाभः कोऽभ्यधिको भवेत् ।

सहसाऽनार्यभूतानि क्षिप्रमेव प्रसादयेत् । सान्त्वेन भोगदानेन स राज्ञां परमो नयः ।

भुञ्जमाना ह्ययोगेन स्वराज्ञादभितापिताः । अमिवास्तमुपाशेरन् व्यसनौघप्रतीक्षिण ।

अमित्रोपपहं चान्ये ते कुर्व्युः क्षिप्रमापदि । सन्तुष्टाः सन्धेता राजन् राजयथसर्काह्वणः ।

१११०

नामित्रो विनिकर्त्तव्यो नातिच्छेद्यः कयञ्चन । जीवितं ह्ययतिच्छेद्यः सन्यजेद्य कदाचन ।

अन्येनापि च संयुक्तमथ्येव नराधिपः । शूद्रं जीवितमेवापि तादृशो वञ्च मन्यते ।

यस्य स्त्रीता जनपदः सस्यन्नः प्रियराजकः । सन्तुष्टभृत्यसचिवो दृढमूलः स पार्षियव ।

शक्तिक्पुरोहिताचार्य्ये ये चान्ये श्रुतसत्तमाः । पूजाहाः पूजिता यस्य स वै लोकविदुष्यते ।

एतेनैव च वृत्तेन मही प्राप सुगोत्तमः । अनेन चैत्रविषये विजिगीषन्ति पार्षियावाः ।

११११

भूमिवर्द्ध धने राज्ञा जिला राजन्महाह्वे । अपि चान्नौघधीः शशदाजहाग प्रतर्द्धन ।

अग्निहोत्राग्निशेषश्च हविर्भोजनमेव च । अजहार दिवोदासस्ततो विप्रकृतोऽभवत् ।

सराजकाणि राज्ञाणि नाभागा दक्षिणा ददौ । अन्धश्च श्रोत्रिचक्षां च तापसाचार्यं भारत ।

उचावचानि वित्तानि धर्मेज्ञानं दुधिष्ठिम् । आसवाशां पुराणानां सन्धेताम्भ गेपते ।

सर्वविद्यातिरेकेण जयमिच्छेन्महोपनिः । न मायया न दग्धेन य इच्छेद्भूमिमात्मनः । ११०
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि पञ्चवतीऽध्यायः ॥ ८६ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ सत्तधर्मोद्धि पापीयान् न धर्मोऽस्ति नराधिप । श्रपयानेन युद्धेन राजा हन्ति महाजनं ।
 अथ स्वकर्षणा केन लोकान् जयति पार्थिवः । विद्वन् जिज्ञासमानाय प्रब्रूहि भरतपथं ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ निवहेण च पापानां साधूनां सद्गुहेण च । यज्ञैर्दानैश्च राजानो भवन्ति शुचयोऽमलाः ।
 उपहन्वन्ति राजानो भूतानि विजयार्थिनः । त एव विजयं प्राप्य वद्व्यन्ति पुनः प्रजाः ।
 अपविध्यन्ति पापानि दानयज्ञतपोबलैः । अनुग्रहाय भूतानां पुण्यमेयां विवर्द्धते । १११
 यथैव चेन्निर्याता निर्यातुं चेन्नमेव च । हिनस्ति धान्यं कसञ्च न च धान्यं विनश्यति ।
 एवं शस्त्राणि मुञ्चन्तो भ्रन्ति बन्धानेकधा । तस्यैषा निष्कृतिः कृत्स्ना भूतानां भावनं पुनः ।
 यो भूतानि धनाक्रान्त्वा बधात् क्लेशाच्च रवति । दस्युभ्यः प्राणदानात् सै धनदः सुखदो विरोद् ।
 स सर्व्वयज्ञैरोजानो राजाऽथाभयदक्षिणः । अनुभूयेह भद्राणि प्रप्राप्तीन्द्रसलोकतां ।
 ब्राह्मणार्थं समुत्पन्ने योऽरिभिः सत्य युध्यति । आत्मानं धूपमुत्सृज्य स यज्ञोऽनन्तदक्षिणः । ११२
 अभीतो विकिरन् शत्रून् प्रतिगृह्य शरोस्त्रया । न तस्मात्तिदशाः श्रेयो भुवि पश्यन्ति किञ्चन ।
 तस्य शस्त्राणि यावन्ति त्वचं भिन्दन्ति संयुगे । तावतः सोऽद्भुते लोकान् सर्व्वकामदुहोऽवयान् ।
 यदस्य रुधिरं गात्रादाहवे सम्प्रवर्त्तते । स ह तेनैव पापेन सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ।
 यानि दुःखानि सहते क्षत्रियो युधि तापितः । तेन तेन तपो भूय इति धर्मविदो विदुः ।
 शृणोती भीरवः सद्भ्यो वर्त्तन्ते धर्मपूरुषाः । शूराश्चरणमिच्छन्तः पर्जन्यादिव जीवन् । ११३
 यदि शूरस्त्रया चेमे प्रतिरचेद्यथा भये । प्रतिरूपं जनं कुर्यान्न च तदर्थं तया ।
 यदिति कृतमाज्ञाय नमस्कुर्युः सदैव तं । युक्तं न्याय्यञ्च कुर्युस्ते न च तदर्थं तया ।
 पुरुषाणां समानानां दृश्यते महदन्तरं । सद्भ्रामेऽनोक्तेलायामुल्लेष्टेऽभिपतन्त्युत ।
 पतत्यभिमुखः शूरः परान् भीरुः पलायते । आस्याय स्वर्गमध्वानं सहायान् विधमे त्यजेत् ।
 मास्र तांश्चादृशांश्चात जनिष्ठाः पुरुषाधमान् । ये सहायान् रणे हित्वा स्वस्तिमन्तो गृहान् ययुः । ११४
 अस्त्रलि तेभ्यः कुर्वन्ति देवा इन्द्रपुरोगमाः । त्यागेन यः सहायानां स्वान् प्राणोऽस्त्राहमिच्छति ।
 तं हन्युः काष्ठलोष्टैर्वा दहेयुर्वा कटाग्रिना । पशुवन्मारयेयुर्वा क्षत्रिया ये स्फुरीदृशाः ।
 अधर्मैः क्षत्रियस्यैव यच्छयामरणं भवेत् । विद्यजन् क्षेममूचाणि कृपणं परिदेवयन् ।
 अविच्छेतेन देहेन प्रलयं योऽधिगच्छति । क्षत्रियो नास्य तत् कर्म प्रशंसन्ति पुराविदः ।
 न गृह्ण मरणं तात क्षत्रियाणां प्रशस्यते । शौण्डोराणामशौण्डोर्थमधर्मं कृपणञ्च तत् । ११५
 इदं दुःखं महत् कष्टं पापीय इति निष्टवन् । प्रतिध्वंसमुखः पूतिरमात्याननुभोचयन् ।
 अरेगाणां स्पृहयते मुहुर्भूत्युमपोष्यति । वीरो दृष्टोऽभिमानो च नेदृशं मृत्युमर्हति ।
 रणेपु कद्वं हत्वा ज्ञातिभिः परिवारितः । तीक्ष्णैः शस्त्रैरभिक्षिष्टः क्षत्रियो मृत्युमर्हति ।

शूरो हि काममन्युभ्यामाविष्टो युध्यते भृशं । हन्यमानानि गात्राणि परैर्नैवावबुध्यते ।
 स संख्ये निधनं प्राप्य प्रशस्तं लोकपूजितं । स्वधर्मं विपुलं प्राप्य शक्रस्यैति सलोक्ततां ।
 सर्वोपाथैरणमुखमातिष्ठस्यकजीवितः । प्राप्नोतीन्द्रस्य शालोक्यं शूरः । इष्टमदर्शयन् ।
 यत्र यत्र हतः शूरः मनुभिः परिवारितः । अचयान् लभते लोकान् यदि दैन्यं न सेवते ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि सप्तमवतोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

११९

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ के लोका युध्यमानानां शूराणामनिवर्त्तिनां । भवन्ति निधनं प्राप्य तन्म ब्रूहि पितामह ।

॥ भोग उवाच ॥ अत्रायुदाहरन्तोममितिहामं पुगतनं । अम्बरीषस्य संवादमिन्द्रस्य च युधिष्ठिर ।
 अम्बरीषो हि नाभागिः स्वर्गं गत्वा सुदुर्लभं । ददर्श सुग्नोक्तं प्रक्रेण सचिवं सह ।
 सर्वतैर्जामयं दिव्यं विमानवरमास्यितं । उपर्युपरि गच्छन्तं स्वं वै सेनापतिं प्रभुं ।
 स दृष्ट्वा परिगेज्जन्तं सेनापतिमुदारधीः । अर्द्धं दृष्ट्वा सुदेवस्य विस्मितः प्राह वामवं ।

१२०

॥ अम्बरीष उवाच ॥ सागरान्तां महीं कृत्वामनुग्रहस्य यथाविधि । चातुर्वर्त्ये यथाशास्त्रं प्रकृतो धर्मकान्वया ।
 ब्रह्मचर्येण चोपेण गुणैश्चरिणो सेवया । वेदानधीत्य धर्मेण राजशास्त्रज्ञं क्वेवं ।

अतिदीनत्रयानेन पितृस्य स्वधया तथा । स्वधीन् स्वाध्यायदीवानिर्देवान् यज्ञैरनुत्तमैः ।
 सन्नधर्मस्थितो भूत्वा यथाशास्त्रं यथाविधि । उदोचमाणः पृतनां जयामि युधि वामव ।
 देवराज सुदेवोऽयं मम सेनापतिः पुरा । आसीद्योधः प्रशान्तात्मा सोऽयं कक्षादतीव मंग ।
 ॥ इन्द्र उवाच ॥ एतस्य विततस्तात सुदेवस्य बभूव ह । सङ्ग्रामयज्ञः सुमहान् यथान्यो युध्यते नरः ।
 सन्नद्धो दीक्षितः सर्वो योधः प्राप्य चमुमुखं । युद्धयज्ञाधिकारस्यो भवतीति विनिश्चयः ।

१२१

॥ अम्बरीष उवाच ॥ कानि यज्ञे हवीष्यमिन्न किमाच्यं का च दक्षिणा । अस्मिन्नाद्यं के प्राक्तास्ते ब्रूहि शत
 क्रतेः ।

१२२

॥ इन्द्र उवाच ॥ अस्मिन् कुञ्जरास्तत्र वाजिनोऽध्वर्यवस्तथा । हवीषि परमांसानि रुधिरं त्राव्यमुष्यते ।

शृगालस्तथकाकोलाः सदस्यास्तत्र पक्षिणः । आज्येषु पितृभ्यो हविः प्राञ्जलि चाध्वरं ।
 प्रासतोमरुक्वाताः खट्वशक्तिपर्यधाः । ज्वलन्तो निशिताः पीताः सुचस्तस्याय सचिणः ।
 चापवेगायतस्त्रीक्ष्णः परकायावभिदनः । अजुः सुनिशितः पीतः सायकस्य सुतो महान् ।
 दीपिचर्मावनहृद्य नागदन्तकृतत्सरः । हस्तिहस्तहरः खट्वः स्त्रिग्वेत्तस्य संयुगे ।
 ज्वलितैर्निशितैः प्रासदत्कृष्टिमपर्यधैः । शैक्यायमसधैस्त्रीक्ष्णैरभिघातो भवेदसु ।
 सहासमयविस्तीर्णमभिजातोऽङ्गवं वज्र । आविगाद्यच्च रुधिरं सङ्ग्रामे स्वयते भुवि ।

१२३

शास्य पूर्णाङ्गतिर्हामे ममृद्धा सर्वकामधुक् । क्षिप्त्वा भिन्वीत्ययं शब्दः श्रूयते वाहिनोमुखे ।
 सामानि सामगास्तस्य गायन्ति धममादने । हविर्हान्तु तस्याङ्गः परेषां वाहिनोमुखे ।
 कुञ्जराणां हयानाञ्च चर्षिणाञ्च समुच्चयः । अग्निं श्येनचितो नाम स च यज्ञे विधीयते ।
 अतिष्ठते क्वचन्योऽत्र सहस्रे निहते तु यः । स द्युपस्तस्य शूरस्य खादिरोऽष्टाश्रुच्यते ।

१२४

रडोपहताः क्रोशन्ति कुम्भराम्बुधुरिताः । व्यापुष्टतन्मादेन वपद्वारेण धार्यिव ।

* उद्गता ता च मद्गामे विमामा दुन्दुभिर्नृप । मद्गामे द्विप्रयागे तु त्वाद्या पुष्टे प्रियां तनु ।

आत्मानं धूपमुकुञ्च म धमोऽनसदविण । भर्तुरये च यः शूरो विक्रमेद्वाहिनीमुखे ।

म भयादिनिवर्तेत तस्य भोका यथा मम । नीलरघोःपुत्रैः खड्गैर्व्याजभिः परिधोपमे ।

११०

यस्य वेदिहृत्पत्नीषां तस्य भोका यथा मम । यस्य गापेक्षते किञ्चित् मद्वाचं विजयस्यितः ।

विगाह्य वाहिनीमथं तस्य भोका यथा मम । यस्य शोणितमद्गता भेरीमण्डूककथया ।

वीरास्त्रिर्करं दुर्गा मांसशोणितकर्द्दमा । अमिषर्षभवा घोरा केशशैवमहादम्भा ।

अथनागरयैवैव सञ्चिधैः कृतमंक्रमा । पताकाध्वजवागीरा हतवारणवाहिनी ।

शोणितादा मुसंपूर्णा दुम्भरा पारगैर्नरैः । हतनागमहानका परभोक्वधवा शिवा ।

१११

स्यैखड्गमहाहीका गुभ्रकङ्कयलश्रवा । पुरुषादानुचरिता भीष्मणा कृष्णमावहा ।

नदी योधस्य मद्गामे तदस्यावधत्तं रथतं । वेदी यस्य तमिवापां शिरोभिद्य प्रकीर्यते ।

अथस्वन्धैर्गजेस्त्वन्धैस्त्रास्य भोका यथा मम । पत्नीशान्ता कृता यस्य परेषां वाहिनीमुखं ।

हविर्दानं स्ववाहिन्यास्तदस्याऽऽर्चनीविणः । सदस्या दक्षिणा योधा आग्नीधयोत्तरं दिग्म ।

शुचुसेनाकलत्रस्य सर्वलोकानदूरतः । यदा हृत्प्रयतो व्यूहे भवत्याकाशमयतः ।

११२

साऽस्य वेदिस्तदा यज्ञैर्नित्यं वेदास्त्रयोऽग्रयः । यन्तु योधः परावृत्तः मन्त्रसो हन्यते परैः ।

अप्रतिष्ठः स नरकं याति नास्यत्र संशयः । यस्य शोणितवेगेन वेदिः स्यात् स्मरिभुता ।

केशमांसास्त्रिसंपूर्णा स गच्छेत् परमां गतिं । यस्तु सेनापतिं हत्वा तद्यानमधिरोहति ।

स विष्णुविक्रमकामी ब्रह्मस्यतिममः प्रभुः । नायकं तत्कुमारं वा यो वा स्यात्तत्र पूजितः ।

जीवघाहं प्रगृह्णाति तस्य भोका यथा मम । आह्वये तु हतं शूरं न शोचते कथञ्चन ।

११३

अशोच्या हि हतः शूरः खर्गलोके महीयते । न ह्यत्र नैदाकं तस्य न स्नानं नायशौचकं ।

हतस्य कर्तुमिच्छन्ति तस्य लोकान् शृणुष्व मे । वरास्त्रसहस्राणि शूररमायोधेन हतं ।

त्वरमाण्डभिधावन्ति मम भर्ता भवेदिति । एतत्तपश्च पुण्यञ्च धर्मस्यैव सनातन ।

चत्वारश्राभमास्त्रस्य यो युद्धमनुपालयेत् । दृष्ट्वापौ न हन्तयौ न च स्त्री नैव पृष्ठतः ।

दृष्ट्वापूर्णमुखस्यैव तवास्मीति च यो वदेत् । जन्मं वृत्तं बलं पाकं शतमायं विरोचनं ।

११४

दुर्वीर्यस्यैव नमुचिं नैकमायश्च शम्बरं । विप्रचित्तञ्च दैतेयं दनोः पुत्रांश्च सर्वशः ।

प्रह्लादञ्च निहत्याजौ ततो देवाधिपोऽभवं ।

॥ भीष्म उवाच ॥ इत्येतत् शक्रवचनं निशम्य प्रतिगृह्य च । योधानामात्मनः सिद्धिमन्वरीषोऽभिपश्यवान् ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि अथनवतोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ अत्रायुदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । प्रतर्दनी मैथिलश्च मद्गामं यत्र चक्रतः ।

यज्ञोपवीती मद्गामे जनका मैथिलो यथा । योधानुद्धर्षयामास तन्निबोध दुधिष्ठिर ।

११५

जनको मैथिलो राजा महात्मा सर्वतस्त्वित् । योधान् स्नान् दर्शयामास खर्गं नरकमेव च ।
अभीष्टाणामिमे लोका भासन्तो हन्त पश्यत । पूर्णा गन्धर्व्वकन्याभिः सर्वकामदुहो ऽलयाः ।

इमे पलायमानानां नरकाः प्रत्युपस्थिताः । अकीर्त्तिः शायतो चैव पतितव्यमनन्तरं ।
तान् दृष्ट्वाऽरीन् विजयत भूला मन्यागुबुद्धयः । नरकस्याप्रतिष्ठस्य मा भूत वशवर्त्तिनः ।

व्यागमूलां हि शूराणां खर्गद्वारमनुत्तमं । इत्युक्त्वास्ते नृपतिना योधाः परपुरञ्चय ।
अजयन्त रणे शूवन् हर्षयन्तो नरेश्वरं । तस्मादात्मवता नित्यं स्यातव्यं रणमूर्द्धनि ।

गजानां रथिनो मध्ये रथानामनुयादिनः । सादिनामन्तरे स्याथं पादात्मपि दंशितं ।
य एवं व्यूहते राजा स नित्यं जयति द्विपः । तस्मादेवं विधातव्यं नित्यमेव युधिष्ठिर ।

सर्वं खर्गतिमिच्छन्ति सुयुद्धेनातिमन्ववः । चोभयैयुरनीकानि सागरं मकरा यथा ।
हर्षयैयुर्बिषयांश्च व्यवसाय परस्परं । जिताञ्च भूमिं रचेत भग्नान्नात्यनुसारयेत् ।

पुनरावर्त्तमानानां निराशानाञ्च जीविते । वेगः सुदु सहे राजंस्तस्मान्नात्यनुसारयेत् ।
न हि प्रहर्त्तुमिच्छन्ति शूराः प्रद्रवतो भृशं । तस्मात् पलायमानानां कुर्यान्नात्यनुसारणं ।

चरणामचरा ह्यन्नमदंश्च दंष्ट्रिणामपि । आपः पिपासतामन्नमंत्रं शूरस्य कातराः ।
समानशृङ्गेरपारुणिपादाः पराभवं भीरवो वै व्रजन्ति । अतो भयार्त्ताः प्रणिपत्य भूयः कृताञ्जलीनुपतिष्ठन्ति

शूरान् ।

शूरवाङ्मुप लोकोऽयं क्षमते पुत्रवत् सदा । तस्मात् सर्वस्ववस्त्रासु शूरः सन्मानमर्हति ।
न हि शैथ्यात् परं किञ्चिन्निपु लोकेषु विद्यते । शूरः सर्वं पालयति सर्वं शूरे प्रतिष्ठितं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नवनवतोऽध्यायः ॥ ६६ ॥
॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यथा जयार्थिनः सेनां नयन्ति भरतर्षभ । ईषदूर्ध्वं प्रपीड्यापि तन्मे ब्रूहि पितामह ।

॥ भीष्म उवाच ॥ सत्येन हि स्थितो धर्म उपपत्त्या तथाऽपरे । साध्याचारतया केचित्तथैवोपयिकादपि ।
उपायधर्मान् वक्ष्यामि सिद्धार्थानर्थधर्मायाः । निर्कार्योदा द्खवस्तु भवन्ति परिपत्थिनः ।

तेषां प्रतिविधानार्थं प्रवक्ष्याम्यथ मैत्रेयं । कार्यार्थेण सर्वैःसिद्धार्थं तानुपायाविबोध मे ।
इमे प्रहे वेदितव्ये ऋञ्जी वका च भारत । ज्ञानत् वकां न सेवेत प्रतिबोधेत चागतान् ।

अग्निचा एव राजानं भेदेनापचरन्त्युत । तां राजा निरुक्तिं जानन् यथा मित्रान् प्रबाधते ।
गजानां पार्थ चर्माणि गोदृष्याजगराणि च । शल्यकण्टकलोहानि तनुवचमराणि च ।

सितपीतानि शस्त्राणि सन्नाहाः पीतलोहिताः । भानारञ्जनरक्ताः स्युः पताकाः केतवश्च ह ।
ऋष्टयस्त्रामराः खड्गा निशिताश्च परशुधाः । फलकान्यथ चर्माणि प्रतिकस्यान्येनकशः ।

अग्निनीतानि शस्त्राणि योधाश्च कृतनिश्चयाः । चैव्या वा मार्गशीर्षी वा सेनायोग प्रशस्यते ।
पद्मशया हि पृथिवी भवत्यम्बुमती तदा । नैवातिशीतो नात्युष्णः कालो भवति भारत ।
तस्मात्तया योजयेत परेषां व्यसनेऽथ वा । एते हि योगाः सेनायाः प्रशस्ताः परबाधने ।

११०

१११

११२

११३

११४

जलवांस्र्वाणवान्मार्गः समो गम्यः प्रशस्यते । चारैः सुविदिताभ्यासः कुशलैर्वनगोचरैः ।
 न ह्यरक्षेण शक्येत गन्तुं मृगगणैरिव । तस्मात् सेनासु तानेव योजयन्ति जयार्थिनः । १८५
 अयतः पुरुषानीकं शक्रञ्चार्षि कुलोद्गतं । आवासस्तोयवान् दुर्गं एकमार्गः प्रशस्यते ।
 परेषामुपसर्ष्याणां प्रतिषेधस्तथा भवेत् । आकाशात्तु वनाभ्यासं मन्यन्ते गुणवन्तरं ।
 बद्धभिर्गुणजातेषु यै युद्धकुशला जनाः । उपन्यासो भवेन्नत्र बलानां नातिदूरतः ।
 उपन्यासावतरणं पदातीनाञ्च गूहनं । अथ शत्रुप्रतीघातमापदर्थं परायणं ।
 सन्नपानं वृष्टतः कृत्वा युध्येयुरचला इव । अनेन विधिना शत्रून् जिगीषेतापि दुर्जयान् । १९०
 यतो वायुर्यतः सूर्यो यतः शुक्रस्ततो जयः । पूर्वं पूर्वं ज्याय रथां सन्निपाते युधिष्ठिर ।
 अर्कहंमामनुदकाममर्थ्यादामलोष्टकां । अथभूमिं प्रशंसन्ति ये युद्धकुशला जनाः ।
 अपङ्का गर्त्तरहिता रथभूमिं प्रशस्यते । नीचद्रुममहाकचा सोदका हस्तियोधिनां ।
 यद्द्रुर्गा महाकचा वेणुवेद्यममाकुला । पदातीनां चमा भूमिं पर्वतोपवनानि च ।
 पदातिबज्रला सेना दृढा भवति भारत । रथान्धबज्रला सेना मुदिनेषु प्रशस्यते । १९५
 पदातिनागवज्रला प्राट्टङ्गाले प्रशस्यते । गणानेतान् प्रसंख्याय देशकालौ प्रयोजयेत् ।
 एवं सञ्चिन्त्य यो यानि तियिनञ्चपूजितः । विजयं लभते नित्यं सेनां सम्यक् प्रयोजयन् ।
 प्रसुप्तान्स्त्रुपितान् शान्तान् विकीर्णान्नाभिघातयेत् । मोचे प्रयाणे चलने पानभोजनकालयोः ।
 अतिचिन्तान् व्यतिचिन्तान् निहतान् प्रतनूकतान् । अविश्रम्भान् कृतारम्भानुपन्यासान् प्रतापितान् ।
 वहिथरानुपन्यासान् कृतवेगानुसारिणः । पारम्यथागतैः द्वारैः ये केचिदनुवर्तिनः । १९६
 परिचर्यावतो द्वारैः ये च केचन वर्गिणः । अनोके ये विभिन्दन्ति भिन्नं संस्थापयन्ति च ।
 समानासनपानास्ते कार्थ्या द्विगुणवेतनाः । दशाधिपतयः कार्थ्याः शताधिपतयस्तथा ।
 ततः सहस्राधिपतिं कुर्यात्स्यूरमतन्द्रितं । यथा मुख्यान् सन्निपात्य वक्तव्याः संशयामहे ।
 विजयार्थं हि संपाप्ते न त्यक्ष्यामः परस्परं । इहैव ते निवर्त्तन्तां ये च केचन भीरवः ।
 ये घातयेयुः प्रवरं कुर्वाणाम्मुमुक्षुं प्रति । न सन्निपाते प्रदरं वधं वा कुर्युरीदृशाः । १९७
 आत्मानश्च स्वपवञ्च पालयन् हन्ति संयुगे । अर्थनाशो वधोऽकीर्त्तिरयश्च पलायने ।
 अमनोऽज्ञासुखा वाचः पुरुषस्य पलायने । प्रतिध्वस्तोऽदन्नास्य न्यस्तमर्ष्यायुधस्य च ।
 अमिचैरवहस्तस्य द्विपतामस्तु नः सदा । मनुष्यापसदा ह्येते ये भवन्ति पराङ्मुखाः ।
 राशिवर्द्धनमाचास्ते नैव ते प्रेत्य नो इह । अमिचा इष्टमनसः प्रत्युद्यान्ति पलायिनं ।
 जयिनस्तु नराम्नात वन्दनैर्कण्डुलेन च । यस्य स्वसंशामगता यशो वै प्रीतिं शत्रवः । १९८
 तदमद्यत्तरं दुःखमहं मन्ये यथादपि । जयं जानीत धर्मस्य मूलं सर्वसुखस्य च ।
 या भीरुणां परा म्नानि शूद्रभ्रामधिगच्छति । ते वयं स्वर्गमिच्छन्तः संपाप्ते त्यक्तभीविताः ।
 जयन्ती यथमाणा वा प्राप्नुयाम महद्गतिं । एवं संशतप्रपयाः समभित्पक्तभीविताः ।

अमित्रवाहिनीं वीराः प्रतियाहन्त्यभीरवः । अपतः पुरुषानोक्तमिचिकर्षवतां भवेत् ।

पृष्ठतः प्रकटानोकं कलत्रं मध्यतस्तथा । परेषाम्प्रतिघातार्थं पदातीनाश्च गूहनं ।

१०११

अपि तस्मिन् पुरे दृष्ट्वा भवेयुष्यं पुरोगमाः । ये पुरस्तादभिमताः सत्त्वन्तो मनस्विनः ।

ते पूर्वमभिवर्त्तैरश्नेतानेवेतरे जनाः । अपि चाद्रूपं कार्यं भोक्ष्णामपि यदतः ।

स्त्वन्वदर्शनमावाचु तष्टेयुष्या समीपतः । संहतान् योधयेदन्पान् कामं विसारयेद्भङ्गम् ।

सूचीमुखमनोकं ख्यादस्थानां वज्रमिः सह । सम्प्रयुक्तं निरुष्टे वा सर्वं वा यदि वाऽनृतं ।

प्रमृष्ट्य बाहून् क्रोशेत भग्ना भग्नाः परे इति । आगतं मे मित्रवत् प्रहरध्वमभोतवत् ।

१०१०

सत्त्वन्तो ऽभिवाधेयुः कुर्वन्तो भैरवायवान् । खेडा किलकिलाः शब्दाः क्रकचा गोविधाणिकाः ।

भेरीश्वद्वपण्वात्नादयेयुः पुरश्चरान् ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ किंभीलाः किंमन्त्राचारः कथंरूपाश्च भारत । किंमन्त्राहाः कथंशस्त्राजनाः स्युः सङ्करे जमाः ।

॥ भीष्म उवाच ॥ यथा चरितमेवात्र शस्त्रं पत्रं विधीयते । आचरन् वीरपुरुषस्तथा कर्मासु वर्त्तते ।

गाभाराः सिन्धुसैवीरा नखरप्रासयोधिनाः । अभीरवः सुवलिनस्तद्वलं सर्वपारगं ।

१०११

सर्वशस्त्रेषु कुशलाः सत्त्वन्तो ह्युशीनराः । प्राच्या मातङ्गयुद्धेषु कुशलाः कूटयोधिनाः ।

तथा यवनकाम्बोजा मधुरामभितश्च ये । एते नियुद्धकुशला दाक्षिणात्याऽधिपाण्यः ।

सर्वत्र शूरा जायन्ते महासन्ना महाबलाः । प्राये एव समुद्दिष्टा लक्षणाणि तु मे शृणु ।

सिंहशार्दूलवाद्भेवाः सिंहशार्दूलगामिनः । पारावतकुलिङ्गावाः सर्वे शूराः प्रमाथिनः ।

मृगक्षरा दीपिनेवा च्यपभाचास्तरस्विनः । प्रमादिनश्च मन्दाश्च क्रोधनाः किङ्किणीस्वनाः ।

१०१०

मेघस्वनाः क्रोधमुखाः केचित् करभसन्निभाः । जिह्मनाषापजिह्वाश्च दूरगा दूरपातिनः ।

दिङ्गलकुजतनवस्तनुकेशस्तेनलचः । शीघ्राञ्चपलटन्नाश्च ते भवन्ति दुरासदाः ।

गोधानिमोलिताः केचिन्मृदुप्रकृतयस्तथा । तुरङ्गगतिनिर्घोषास्ते नराः पारयिष्यवः ।

सुसंहताः सुतनवो व्यूढोरस्काः सुसंस्थिताः । प्रवादितेषु कुप्यन्ति ह्यथ्यन्ति कलशेषु च ।

गम्भीरावा निःसृतावाः पिङ्गावा भुकुटीमुखाः । नकुलाचालस्था चैव सर्वे शूरास्तनुत्यजः ।

१०१५

जिह्वावाः प्रसलाटाश्च निष्ठासहनवाऽपि च । वज्रबाह्वङ्गुलीचक्राः द्रष्टा धर्मनिमन्तताः ।

प्रविशन्ति च वेगेन साम्प्रदाये ह्युपस्थिते । वारणा इव संमन्तास्ते भवन्ति दुरासदाः ।

दीप्तस्फुटितकेशान्ताः स्थूलपाशैर्हनुमुखाः । उग्रतांसाः श्रुयोवा विकटाः स्थूलपिण्डकाः ।

उद्धता इव सुयोवा विगता विहगा इव । पिण्डशोर्षातिवक्त्राश्च ह्यपदंशमुखास्तथा ।

उपक्षरा मनुमन्तो युद्धैश्चारावसारिणः । अधर्षंज्ञाऽवलिप्राश्च घोरा रौद्रप्रदर्शनाः ।

१०१०

त्यक्तात्मानः सर्वे एते अनयजा ह्यनिवर्त्तिनः । पुरस्कार्याः सदा सैन्ये ह्यन्यन्ते प्रान्ति चाप्रिये ।

अर्धाशिका भिन्नवृत्ताः सान्त्वेनैषां पराभवः । एवमेव प्रकुर्यान्ति राज्ञोऽप्येते क्षामोऽप्ययः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि विजिगोपमाणवृत्ते एकाधिकप्रतीऽध्यायः ॥ १०१ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ जयिव्याः कानि रूपाणि भवन्ति भरतर्षभ । वृत्तनायाः प्रप्रक्षानि तानि चेच्छामि वेदितुं ।

॥ भीष्म उवाच ॥ जयिन्या यानि रूपाणि भवन्ति भरतर्षभ । पृतनायाः प्रप्रक्षानि तानि वक्ष्यामि सर्वशः ।

दैवे पूर्वैः प्रकृपिते मानुषे कालचोदिते । तद्विद्वंसोऽनुपश्यन्ति ज्ञानदिव्येन चक्षुषा ।

१०१

प्रायश्चित्तविधिश्चाथ जपहोमाश्च तद्विदः । मङ्गलानि च कुर्वन्ति शमयन्त्यहितानि च ।

उदीर्णमनसो योधा वाहनानि च भारत । यस्या भवन्ति सेनायां भुवं तस्यां परो जयः ।

अन्वेतान् वायवो वान्ति तथैवेन्द्रधनुंषि च । अनुभवन्ते मेघाद्य तयादित्यस्य रश्मयः ।

गोमायवश्चानुकूला वलगटप्राय सर्वशः । अर्हयेद्युयंदां सेनां तदा सिद्धिरनुत्तमा ।

प्रसन्नभाः पावकसोर्द्धरग्निः प्रदक्षिणावर्त्तशिखो विधूमः । पुण्या गन्धाद्याङ्गतानां भवन्ति जयस्यैतद्भाविनो रूप

माङ्गः ।

१०२

गम्भीरशब्दाश्च महास्रनाश्च शङ्खाश्च भैरव्यश्च नदन्ति यव । युयुत्सवश्चाप्रतीपा भवन्ति जयस्यैतद्भाविनो रूपमाङ्गः ।

दृष्टा मृगाः पृष्ठतो वामतश्च सम्प्रस्थितानाश्च गमिष्यताश्च । जिघांसतां दर्शयन् । सिद्धिमाङ्गर्थे लयतस्ते प्रतिषेधयन्ति ।

माङ्गल्यशब्दान् शकुना वदन्ति हंसाः क्रौञ्चाः शतपचाश्च भासाः । इष्टा योधाः सत्त्ववन्तो भवन्ति जयस्यैतद्भाविनो

रूपमाङ्गः ।

शस्त्रैर्यन्त्रैः कवचैः केतुमिश्च सुभानुभिर्मुखवर्णैश्च युनां । भ्राजिष्मती दुष्प्रतिबोचणीया चेयां चमूस्तोऽभिभवन्ति श्ववून् ।

शुश्रूषवश्चानभिमानिनश्च परस्परं सौष्टदमास्थिताश्च । चेयां योधाः शौचमनुष्ठिताश्च जयस्यैतद्भाविनो रूप

माङ्गः ।

१०३

शब्दाः स्वर्णास्तया गन्धा विचरन्ति मनःप्रियाः । धैर्यैश्च विश्रते योधान् विजयस्य मुखश्च तत् ।

दृष्टो वामः प्रविष्टश्च दक्षिणः प्रविवक्षतः । पश्चात् संसाधयत्ययं पुरस्ताच्च निषेधति ।

सम्भृत्य महतीं सेनां चतुरङ्गां युधिष्ठिर । साधैव वर्त्तयेः पूर्वैः प्रयतेयास्ततो युधि ।

अधन्य एष विजयो यद्युद्धं नाम भारत । यादृच्छिको युधि जयो देवो वेति विचारणं ।

अपामिव महावेगस्त्रसा इव महामृगाः । दुर्विचार्यतमा चैव प्रभग्ना महती चमूः ।

१०४

भग्ना इत्येव भयन्ते विद्वंसोऽपि न कारणं । उदारसारा महती रुरुसहोपमा चमूः ।

परस्परश्चाः संदृष्टास्यकृप्राणाः सुनिश्चिताः । अपि पश्चाशतं शूरा मृद्भ्रन्ति परवाहिनीं ।

अपि वा पशु पट्ट मग्न संहताः क्षतनिश्चयाः । कुलीनाः पूजिताः सम्प्रविजयन्ती इ शत्रवान् ।

सन्निपातो न मन्यः शक्ये मति कथञ्चन । सान्त्वभेदप्रदानानां युद्धमुत्तरमुच्यते ।

सन्दर्शनेव सेनाया भयं भीरून् प्रधाधते । वज्रादिव प्रज्वलितादियं क म् पु नित्यति ।

१०५

अभिप्रयातां समितिं ज्ञात्वा ये प्रतिपान्त्यय । तेषा खन्दन्ति गात्राणि योधानां विजयस्य च ।

विषयो व्ययते राजन् सर्वः सत्याणुजङ्गमः । अस्त्रप्रतापतप्तानां मज्जा सोदति देहिनां ।
 तेषां सान्धं क्रूरमित्रं प्रणेतव्यं पुनः पुनः । समीक्ष्यमाना हि परैर्योगमायाति सर्वतः ।
 आन्तराणाञ्च भेदार्थं चरान्भवधारयेत् । यद्य तस्मान् परो राजा तेन सन्धिः प्रगच्छते ।
 न हि तस्मान्न्यथा पीडा शक्या कर्तुं तथाविधा । यथां सार्द्धं मसिचेषं सर्वतः प्रतिवाधनं । १००-
 चमा वै साधुमायाति न ह्यसाधुं चमा मदा । चमायाद्याचमायाञ्च पार्थ बिद्धि प्रयोजनं ।
 विजित्य चममाणस्य यशो राज्ञो विवर्द्धते । महापराधि ह्यायस्मिन् विश्वमन्यपि शत्रवः ।
 मन्यते कर्षयित्वा तु चमा साध्वीति शम्बरः । अश्नन्तन्ननु यद्वाह प्रथ्यति प्रकृतिं पुनः ।
 नैतत् प्रशंसन्याचार्या न तु साधुनिदर्शनं । अक्रोधेनाविनाशेन नियन्तव्याः क्षुपुक्षवत् ।
 द्वेषो भवति भूतानामुपो राजा युधिष्ठिर । मृदुमथ्यवमन्यन्ते तस्मादुभयमाचरेत् । १०१-
 प्रहरियन् प्रियं ब्रूयात् प्रहरन्नपि भारत । प्रहृत्य च कृपायीत शोचन्निव रुदन्निव ।
 न मे प्रियं यन्निरुताः संघामे मामकैर्नरैः । न च कुर्वन्ति मे वाक्प्रमुच्यमानाः पुनः पुनः ।
 अहो जीवितमाकाङ्क्षे नेदृशो वधमर्हति । सुदुर्लभाः सुपुरुषाः सङ्ग्रामेष्वपलायिनः ।
 कृतं ममाप्रियं तेन येनार्थं निहतो मृधे । इति वाचा वदन् हन्तुन् पूजयेत रहोगतः ।
 हन्तुणामाहतानाञ्च यत् कुर्युरपरार्थिनः । क्रोधेद्वाह्यं प्रवृत्त्यापि चिकीर्षन् जनसंघं । १०२-
 एवं शस्त्रस्ववस्त्रासु सान्धपूर्व्यं समाचरेत् । प्रियो भवति भूतानां धर्मज्ञो वीतभीर्नृपः ।
 विद्यासञ्चाव गच्छन्ति सर्वभूतानि भारत । विद्यस्तः शक्यते भोक्तुं यथाकाममुपस्थितः ।
 तस्मादिश्यासथेद्राज्ञा सर्वभूतान्यमाचया । सर्वतः परिरक्षेद्यो महीं भोक्तुमिच्छति ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि सेनानीतिकयने ब्राह्मिकगतोऽध्यायः ॥ १०२ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कथं स्येदौ कथं तोच्छे मह्यपचे च पार्थिव । आदौ वर्त्तत नृपतिरुन्मे ब्रूहि पितामह ।
 ॥ भोभ उवाच ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । वृहस्यतेषु संवादमिन्द्रस्य च युधिष्ठिर । १०३-
 वृहस्यतिं देवपतिरभिवाच कृताञ्जलिः । उपसङ्गन्त्य पप्रच्छ वासवः परवीरहा ।
 ॥ इन्द्र उवाच ॥ अहितेषु कथं ब्रह्मन् प्रवर्त्तयमतन्द्रितः । असमुच्छिद्य चैवैतान्नियञ्ज्यमुपायतः ।
 सेनयोर्यतिशङ्गेण जयः साधारणो भवेत् । किं कुन्त्याणं न मां जह्यात् ज्वलिता श्रीः प्रतापिनी ।
 ततो धर्मार्थकामानां कुशलः प्रतिभानवान् । राजधर्मविधानज्ञः प्रत्युवाच पुरन्दर ।
 ॥ वृहस्यतिरुवाच ॥ न जातु कलहेनेच्छेन्नियन्तुमपकारिणः । बालैराभेवितं ह्येतद्यदमर्षो यदक्षमा । १०४-
 न शत्रुर्विदुतः कार्यो बधमस्थामिकाञ्च ता । क्रोधं भयञ्च हर्षञ्च नियम्य स्वयमात्मनि ।
 अमित्रमुपसेवेत विद्यस्तवदविश्रमन् । प्रियमेव वदेन्नित्यं नाप्रियं किञ्चिदाचरेत् ।
 विरमेच्छुद्धवैरभ्यः कण्ठायामांशु वञ्चयेत् । यथा वैतंसिको युक्रो द्विजानां सट्टशस्त्रनः ।
 तान् द्विजान् कुरुते वश्यांस्तथा युक्रो महोपतिः । वयस्योपनयेच्छूषिहत्याच पुरन्दर ।
 न नित्यं परिभूयारीन् सुखं स्वपिति वासव । जागर्त्सेव हि दुष्टात्मा सद्गुरोऽग्निरिवोत्थितः । १०५-

न सन्निपातः कर्त्तव्यः सामान्ये विजये सति । विश्वासेवोपसन्नार्थो वशे कृत्वा प्रियः प्रभो ।

सम्प्रधार्यं सहामात्यैर्भ्रन्तविद्भिर्भ्रंहात्मभिः । उपेक्ष्यमाणो ऽवज्ञातो हृदयेनापराजितः ।

अथास्य प्रहरेत् काले किञ्चिद्विचलिते पदे । दण्डञ्च दूषयेदस्य पुरुषैराप्तकारिभिः ।

आदिमथावसानञ्च प्रच्छन्नञ्च विधारयेत् । बलानि दूषयेदस्य जान्त्वेव प्रमाणतः ।

भेदेनोपप्रदानेन संसृजेदौपधैस्तथा । न त्वेवं खलु संसृगं रोचयेदरिभिः सह ।

१५०

दोषकालमपीचेत निहन्यादेव शाचवान् । कालाकाङ्क्षी हि लपयेद्यथा विश्रम्भमाभ्युयुः ।

न सद्गान् विनिहन्याच्च द्रष्टव्यो विजयो भुवः । न शस्त्रं वा घटयति न वाचा क्लृप्तं प्रणं ।

प्रति च प्रहरेत् काले न च संवर्त्तते पुनः । हन्तुकामस्य देवेन्द्र पुरुषस्य रिपून् प्रति ।

था हि कालो व्यतिक्रामेत् पुत्र्यं कालकाङ्क्षिणं । दुर्लभः स पुनस्तेन कालः कर्म चिकीर्षुणा ।

श्रोत्रञ्च विनयेदेव संगृह्णन् साधुसम्मतं । अकाले साधयेन्मित्रं न च प्राप्ते प्रपीडयेत् ।

१५१

विहाय कामं क्रीधञ्च तथाऽहङ्कारमेव च । युक्तो विवरमन्विच्छेददहितानां पुनः पुनः ।

माह्वं दण्ड आलस्यं प्रमादस्य सुरोत्तम । भायाः सुविहिताः शक्र सादयन्त्यविचक्षणं ।

निहतैतानि चत्वारि भायां प्रतिविहाय च । ततः शक्नोति शत्रूणां प्रहर्त्तुमविचारयन् ।

यदेवकेन शक्येत गुह्यं कर्त्तुं तदाचरेत् । यच्छन्ति सचिवा गुह्यं मियो, विश्वावयन्त्यपि ।

अवेद्यमिति कृत्वा वा ततोऽन्यैः संविदश्चरेत् । ब्रह्मदण्डमदृष्टेषु दृष्टेषु चतुरङ्गिणीं ।

१५२

भेदञ्च प्रथमं युद्धात्तूष्णीमपि तथैव च । काले प्रयोजयेद्राजा तस्मिंस्तस्मिंस्तदा तदा ।

प्रणिपातञ्च गच्छेत् काले शत्रोर्भ्रंसीयसः । युक्तोऽस्य बधमन्विच्छेदप्रमत्तः प्रमाद्यतः ।

प्रणिपातेन दानेन वाचा मधुरया ब्रुवन् । अमित्रमपि शेषते न च जातु विशङ्कयेत् ।

स्थानानि शङ्कितानाञ्च नित्यमेव विवर्जयेत् । न च तेव्याशयेद्राजा जायतो ह निराकृताः ।

न ह्यतो दुष्करं कर्म किञ्चिदसि सुरोत्तम । यथा विविधवृत्तानामैश्वर्यममराधिप ।

१५३

तथा विविधनाशानामपि संभव उच्यते । यतते धीगमाश्लायं मित्रामित्रं विचारयेत् ।

मृदुमथैवमन्यन्ते तीक्ष्णादुद्दिशते जनः । मा तीक्ष्णे मा मृदुर्भूस्तं तीक्ष्णे भव मृदुर्भव ।

यथा वशे वेगवति सभ्यतः संभ्रुतोदके । नित्यं विवरेणाहाधलया राज्यं प्रमाद्यतः ।

न यद्गममियुद्धीत धीगपद्येन शाचवान् । साक्षा दानेन भेदेन दण्डेन च पुरन्दर ।

एकैकमेवा निमित्त्य शिष्टेषु निपुणश्चरेत् । न तु प्रकोऽपि मेधावी सर्वनिवारभेद्युप ।

१५४

यदा स्यात्प्रहतो भेना हयनागरयाकुला । पदानिपत्यवकृत्वा अमुरक्ता षडङ्गिनी ।

यदा यद्गविधां दृष्टिं मन्येत प्रतिशोमतः । तदा विहत्य प्रहरेद्दृष्टूनामविचारयन् ।

न मामदृष्टोपनिपत् प्रशस्यते न माह्वं शत्रुषु पारिवकं यदा । न शस्यपाता न च संहरक्रिया न चापि भूयः प्रकृते
श्रिंचारणा ।

भायाविभेदानुपसर्जनानि तथैव पापं न यशः प्रयोगात् । आत्मैर्भ्रुवैश्चपारयेत पुरेषु राष्ट्रेषु च सम्प्रयुक्तान् ।

पुगणि चैयामनुसृत्य भूमिपाः पुरेषु भोगानखिलान् जयन्ति । पुरेषु नोतिं विहितं यथाविधि प्रयोजयन्तो बलदृष्ट
सदन ।

१८७५

प्रदाय गूढानि वसुनि राजन् प्रच्छिद्य भोगानवधाय च खान् । इष्टान् स्वदोषैरिति कीर्त्तयित्वा पुरेषु राष्ट्रियुष
योजयन्ति ।

तथैव चान्यैरपि शास्त्रवेदिभिः । स्वस्त्रैः शास्त्रविधानदृष्टिभिः । सुशिक्षितैर्भक्त्याविशारदैः पुरेषु कृत्यामुपधारयेत् ।

॥ इन्द्र उवाच ॥ कानि लिङ्गानि दुष्टस्य भवन्ति द्विजसत्तम । कथं दुष्टं विजानीयामेतत् पृष्टो ब्रवीहि मे ।

॥ दृष्टव्यं तिस्रश्वाच ॥ परोक्षमगुणानाह बहुषान्यभ्यस्यते । परैर्वा कीर्त्तमानेषु दृष्टीमास्ते पराङ्मुखः ।

१८७६

दृष्टीमावेऽपि विज्ञेयं न चेद्भवति कारणं । निर्यासञ्चेष्टमन्दं शिरसश्च प्रकम्पनं ।

करोत्यभीष्टं संसृष्टमसंसृष्टश्च भाषते । अदृष्टितो न कुरुते दृष्टो नैवाभिभाषते ।

पृथगेत्य समश्नाति नेदमद्य यथाविधि । आधने शयने याने भावा लक्ष्या विगेषतः ।

अर्त्तिरार्त्तं प्रिये प्रीतिरेतावन्मिचलक्षणं । विपरीतन्तु बोद्धव्यमरिचक्षणमेव तत् ।

एतान्येव यथोक्तानि बुध्यत चिदर्थाधिप । पुरुषाणां प्रदुष्टानां स्वभावो बलवन्तरः ।

इति दुष्टस्य विज्ञानमुक्ते ते सुरसत्तम । निश्चयं शास्त्रतत्त्वार्थं यथावदमरेत्यर ।

१८७७

॥ भीष्म उवाच ॥ स तद्वचः श्रुत्वा निर्वर्षेण रतस्तथा चकारावितर्यं दृष्टस्यते । चचार काले विजयाय चारिहा वशश्च
शत्रून् नयत् पुरन्दरः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि इन्द्रदृष्टव्यतिसंवादे व्यधिक्रमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ धार्मिकोऽर्थानसम्प्राप्य राजाऽमात्यैः प्रवाधितः । च्युतः कोपाद्य दण्डाद्य सुखमिच्छन् कथञ्चरेत् ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अत्रायं चेमदर्शय इतिहासोऽनुगीयते । तस्मैऽहं सम्पुवक्ष्यामि तन्निबोध युधिष्ठिर ।

चेमदर्शं नृपसुतो यत्र क्षीणबल पुरा । मुनिं कालकृद्वीर्यमाजगामेति नः श्रुतं ।

तं पप्रच्छानुसंगं ह्य ह्यङ्गामापदमाश्लितः ।

१८७८

॥ राजोवाच ॥ अर्थेषु भांगो पुरुष ईहमानः पुनः पुनः । अलब्ध्वा मद्विधो राज्यं ब्रह्मन् किं कर्तुमर्हति ।

अन्यत्र मरणान् सैन्यादन्यत्र परसंजयात् । बुद्रादन्यत्र चाचारात् तन्नामाचल्य सत्तम ।

व्याधिना चाभिपन्नस्य मानसनेतरेण वा । धर्मज्ञश्च हतज्ञश्च तद्विधः शरणं भवेत् ।

निर्विच्यति नरः कामाविर्विच्य सुखमेधते । त्यक्त्वा प्रीतिश्च शक्तिश्च लब्ध्वा बुद्धिमयं वसु ।

१८७९

सुखमर्थोऽर्थं येयामनुशोचामि तानहं । मेम ह्यर्थैः सुवह्वो नष्टाः स्वप्न इवागताः ।

दुष्करं वत कुर्वन्ति महतोऽर्थास्यजन्ति ये । वयं खेतान् परित्यक्तुमगतोऽपि न शक्नुमः ।

इत्थामवस्थां सम्प्राप्तं दीनमार्त्तं श्रिया च्युतं । यदन्यत् सुखमस्तीह तद्ब्रह्मननुशाधि मां ।

कौशलेनैवमुक्तस्य राजपुत्रेण धीमता । मुनिः कालकृद्वीर्यः प्रत्युवाच महाद्युतिः ।

॥ मुनिहवाच ॥ पुरसादेव ते बुद्धिरियं कार्था विज्ञानता । अनित्यं सर्वमैवेतददृष्टं मम वालि यत् ।

यत्किञ्चिन्नन्येषोऽस्तीति सर्वं नास्तीति विद्धि तत् । एवं न व्ययते प्राज्ञः कृच्छ्रामयापदं गतः ।

१८८०

बुद्धिभूतं मविव्यञ्च सर्वान्तत्र भविव्यति । एवं विदितवेद्यस्त्वमधर्मैर्भ्यः प्रमोक्ष्यसे ।
 यच्च पूर्व्व समाहारे यच्च पूर्व्व परे परे । सर्व्वं तन्नास्ति ते चैव तऽज्ञात्वा को नु संज्वरेत् ।
 भूत्वा च न भवत्येतदभूत्वा च भविव्यति । शोकं न ह्यस्ति सामर्थ्यं शोकं कुर्यात् कथञ्चन ।
 क्व नु तेऽद्य पिता राजन् क्व नु तेऽद्य पितामहः । न त्वं पश्यसि तानद्य न त्वां पश्यन्ति तेऽपि च ।
 आत्मनोऽधुवतां पश्य तांस्त्वं किमनुग्राहसि । बुद्ध्या चैवानुबुध्यस्व ध्रुवं हि न, भविव्यसि । १८६
 अहञ्च त्वञ्च नृपते सुहृद्ः शत्रवश्च ते । अवश्यं न भविव्यामः सर्व्वञ्च न भविव्यति ।
 ये तु विश्रुतिवर्षा वै विश्रुद्धर्षाश्च मानवाः । अर्वांगेव हि ते सर्व्वं मरिष्यन्ति शरःकृतात् ।
 अपि चेन्महता विज्ञाने प्रमुञ्चेत पूरुषः । नैतन्ममेति तन्मत्वा कुर्व्वीत प्रियमात्मनः ।
 अनागतं यत्र ममेति विद्यादतिक्रान्तं यत्र ममेति विद्यात् । दिष्टं बलीय इति मन्यमानास्ते पण्डितास्तत् सतां
 स्थानमाहुः ।

अनाद्याद्यापि जीवन्ति राज्यस्याप्यनुशासति । बुद्धिपौरुषस्यन्नास्त्वया तुल्याधिका जनाः । १८७
 न च त्वमिव शोचन्ति तस्मात्त्वमपि मा शूचः । किञ्च त्वं तैर्नरैः श्रेयांसुल्लो वा बुद्धिपौरुषैः ।
 ॥ राजोवाच ॥ यादृच्छिकं सर्व्वमासीत्तद्राज्यमिति चिन्तयो ह्रियते सर्व्वमेवेदं कालेन महता दिने ।
 तस्यैव ह्रियमाणस्य स्वातथैव तपोधन । फलमेतत् प्रपश्यामि यथास्तथेनं वर्त्तयन् ।
 ॥ मुनिरुवाच ॥ अनागतमतौ तच्च यथाऽतथ्यविनिश्चयात् । नानुशोचेत कौशल्य सर्व्वार्थेषु तथा भव ।
 अवाप्यान् कामयन्नर्थान्प्रानवाप्यान् कदाचन । प्रत्युत्पन्नाननुभवन् मा शूचस्त्वमनागतान् । १८८

न जीवितार्थं मन्यन्ते पुरुषा हि धनादृते । पश्य तेषां लपणता पश्य तेषामवुद्धितां ।
 श्रुत्वा जीविने मोहादर्थदृष्टिमुपाश्रिताः । सत्ये च विनाशान्ते मरणान्ते च जीविते ।
 संयोगे च वियोगान्ते को नु विप्रणयेन्मनः । धनं वा पुर्यां राजन् पुरुषं वा पुनर्ह्रनं ।
 श्रवणं प्रजहात्येव नदिद्वान् को नु संज्वरेत । अन्येषामपि नश्यन्ति सुखदृक् धनानि च ।
 पश्य बुद्ध्या मनुश्यासां राजन्नापदमात्मनः । नियच्छ यच्छ संयञ्च इन्द्रियाणि मनो गिरं ।
 प्रतिषेद्धा न चापिषु दुर्बलेष्वहितेष्वपि । प्राप्तिच्छ्रेष्ठेषु भावेषु व्यपशुष्टेष्वमश्रवे ।
 प्रज्ञानद्वेषो विकानस्तद्विधो नानुशोचति । अल्पमिच्छन्न चपलो मूढहान् सुनिश्चितः ।
 ब्रह्मचर्योपपन्नश्च तद्विधो नैव शोचति । नलेव जाली कापालो दृत्तमेतितुमर्हसि ।
 नृशंभुदत्तं पापिंशो दुष्टां कापुहोचितं । अपि मूलफलाजीवे रमस्वैको महावने ।
 वाग्यतः संयत्तोनात्मा सर्वभूतदयान्वितः । सदृशं पण्डितस्यैतदीषादन्तिन दन्तिना ।
 यदेको रमतेऽरुण्येभारण्येनैव तुष्यति । महाहृदः सद्भुभित आत्मनैव प्रधीरति ।
 एतदेवं गतस्याहं सुखं पर्यामि जीवितं । अश्रुत्वा त्रियो राजन् हीनस्य रुचिवादिभिः ।
 दैवे प्रतिनिविष्टे च किं श्रेया मन्यते भवान् ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि कालकलचीये चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

॥ मुनिरुवाच ॥ अयं चेतं पौरुषं किञ्चित् क्षतियात्मनि पर्यामि । ब्रवीमि तान्मुते नीतिं राज्यस्य प्रतिपत्तये ।
 तास्त्रैश्चक्रौपि निर्यातुं कर्म चैव करिष्यसि । शृणु सर्वमश्रेयेण यत्त्वां वक्ष्यामि तत्ततः ।
 आचरिष्यसि चेत् कर्म महतोऽर्यानावाप्स्यसि । राज्यं राज्यस्य मन्त्रं वा महतीं वा पुनः श्रियं ।
 अथैतद्वैच्यते राजन् पुनर्ब्रूहि ब्रवीमि ते ।

॥ राजोवाच ॥ ब्रवीतुं भगवान्नीतिमुपपन्नोऽस्यहं विभो । श्रमेघोऽयं भवत्वद्य तया सह समागमः ।

॥ मुनिरुवाच ॥ हिला दम्भश्च कामश्च क्रोधं ह्येव भयन्तया । अयमिवाणि सर्वस्य प्रणिपत्य कृताञ्जलिः ।

तमुत्तमेन शौचैर्न कर्मणा चाभिराधय । दातुमर्हति ते वित्तं वैदेह सत्यसङ्गरः ।

प्रमाणं सर्वभूतेषु प्रयहञ्च भविष्यसि । ततः सहायान् सोत्साहास्यस्ये व्यसमान् शृचीनः ।

वर्तमानान् स्वमात्रे वै संघतात्मा जितेन्द्रियः । श्रमुञ्जरति चात्मानं प्रसादयति च प्रजाः ।

तेनैव त्वं धृतिमता श्रीमता चाभिसत्कृतः । प्रमाणं सर्वभूतेषु गत्वा प्रयहणं महत् ।

ततः सुखदलं लब्ध्वा मन्त्रयित्वा मुमन्त्रिभिः । आन्तरैर्भेदयित्वाऽनीनुं विष्वं विन्नेन भेदय ।

परैर्वां सविदं कृत्वा बलमप्यस्य घातय । अलभ्या ये शृभा भावास्तियसाञ्जादनानि च ।

शय्यासनानि यानानि महाशैणिं गृहाणि च । पक्षिणां मृगजातानि रसगन्धाः फलानि च ।

तेष्वेव सञ्जयेयास्त्वं यया नश्येत्त्वं परः । यद्येवं प्रतिवेद्व्या यषुषेचणमर्हति ।

न आतु विवृतं कार्थं शत्रुः सुनयमिच्छता । रमस्य परमामिबे विपथे प्राज्ञसम्मतः ।

भजस्य श्वेतकाकीधैर्मिचधर्मनयन्यकैः । आरम्भाद्यास्य महतो दुश्चरांस्य प्रयोजय ।

नदीवच विरोधांश्च बलवद्भिर्विहृद्यतां । उद्यानानि महार्हाणि शयनान्यासनानि च ।
 प्रतिभागमुखेनैव कोषमस्य विरेचय । यज्ञदाने, प्रशाध्मैश्च ब्राह्मणाननुवर्ष्य तान् । १९१
 ते त्वा प्रतिकरिष्यन्ति तं भोक्ष्यन्ति वृका इव । असंशयं पुण्डरीलः प्राप्नोति परमां गतिं ।
 त्रिविष्टपे पुण्ड्रतमं स्थानं प्राप्नोति मानवः । कोषत्रये तन्निवाणां वशं कौशल्य गच्छति ।
 उभयत्र प्रसक्तस्य धर्मो चाधर्म एव च । फलार्थमूलं व्युच्छिद्येत्तेन नन्दन्ति शशवः ।
 न चास्मै मानुषं कर्म दैवमस्त्रोपवर्णय । असंशयं देवपरः क्षिप्रमेव विनश्यति ।
 याजयैतं वियजिता सर्वस्वेन विद्युज्यतां । ततो गच्छति सिद्धार्थः पीड्यमानं महाजनं । १९२
 योगधर्मविदं पुण्यं किञ्चिदस्त्रोपवर्णयेः । अपि त्यागं बुभूयेत् कश्चिद्भ्रूक्षेदनामयं ।
 सिद्धेनौषधियोगेन सर्वशत्रुविनाशिना । नागानयान् मनुष्याश्च हतकैः पघातये ।
 एते चान्ये च बहवो दम्भयोगाः सुचिन्तिताः । शक्या विपहता, कर्तुं पुरुषेण हतात्मना ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि कालकटवीये पञ्चाधिकशतोऽध्यायः ॥ १०५ ॥
 ॥ राजोवाच ॥ न निहत्या न दम्भेन ब्रह्मविच्छामि जीवितु । नाधर्मयुक्तानिच्छेयमयान् सुमहतीऽप्यहं ।
 पुरस्तादेव भगवन्नयैतदपवर्जितं । येन मां नामिशङ्केत येन ह्यस्त्रं हितं भवेत् । १९३
 आनृशंस्तेन धर्मैण लोके ह्यस्मिन् जिजीविषु । नाहमेतदलं कर्तुं नैतत्त्वयुपपद्यते ।
 ॥ मुनिरुवाच ॥ उपपन्नस्त्वमेतेन यथा क्षत्रिय भाषसे । प्रकृत्या ह्युपजोऽसि बुद्ध्या वा बद्धदर्शन ।
 उभयोरेव धामयै यतिये तव तस्य च । संश्लेषं वा करिष्यामि शशयतं ह्यनपायिनं ।
 तादृशं हि कुले जातमनृशंसं बद्धश्रुतं । अमात्यं को न कुर्वीत राज्यप्रणयकोविदं ।
 यस्त्वं प्रस्थावितो राज्याद्भ्रमनञ्चोत्तमं गतः । आनृशंस्तेन हृत्तेन क्षत्रियेच्छसि जीवितुं । १९४
 आगन्ता मद्गृहे तात वैदेहः मत्सञ्चरः । अथाहं ते नियोक्ष्यामि तत् करिष्यत्यसंशयं ।
 अत आह्वय वैदेहं मुनिर्वचनमप्रवोत् । अयं राजकुले जातो विदिताभ्यन्तरो मम ।
 आदर्श इव शृङ्गात्मा शारदस्यद्रमा पर्या । नास्मिन् पश्यामि वृजिनं सर्वतो मे परीक्षितः ।
 तेन ते शत्रिरेवासु विषधाम्नि पया मयि । न राज्यमनमात्येन शक्यं ब्राह्मणपि व्यहं ।
 अमात्यः शूर एव स्यात् बुद्धिसम्पन्न एव वा । ताभ्याश्चैवोभयं राजन् पश्य राज्यप्रयोजनं । १९५
 धर्मात्मनां क्षत्रियैके भान्याऽसि गतिरीदृशी । महात्मा राजपुत्रोऽयं सतां मार्गमनुष्ठितः ।
 सुसंयत्हीनस्त्वैव सदा धर्मपुरोगमः । संभवेत्मानः शत्रून्ते शृङ्गीयान्नहतो गणान् ।
 पद्यतं प्रतिपुष्येन्तं स्वकर्म क्षत्रियस्य तत् । जिगीषमाणस्तां युद्धे पिष्येतामहं पदे ।
 सद्यपि प्रतिपुष्येथा विजिगीषुमते स्मितः । अयुद्धैव नियोगान्ने यमे कुह हिते स्मितः ।
 वै सं धर्ममवेदस्य हित्वा शोभनमामृतं । न च कामाद्य च श्रोहान् स्वधर्मं ह्यहतमर्हसि । १९६
 भैव नित्यं जघत्तात भैव नित्यं पराजयः । तस्मान्नोऽप्यित्यथ भोक्तव्यस्य परो जनः ।
 चात्मन्यपि च शृङ्गाशुभौ जघपराजयो । नि, त्रेपकारिणां तात नि, त्रेपकरणाद्भयं ।

इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं वचनं ब्राह्मणर्षभं । प्रतिपूज्याभिसत्कृत्य पूजार्हमनुमान्य च ।
यथा ब्रूयान्महाप्राज्ञो यथा ब्रूयान्महाश्रुतः । श्रेयस्कामो यथा ब्रूयादुभयोरिव तत् चमं
यद्यद्वचनमुक्तोऽस्मि करिष्यामि च तत्तथा । एतद्धि परमं श्रेयो न मेऽजास्ति विचारणा ।
ततः कौशल्यमाह्वय मैथिलो वाक्यमब्रवीत् । धर्मतो नीतितथैव लोकश्च विजितो मया ।
अहं तया चात्मगुणैर्जितः पार्थिवसत्तम । आत्मानमनवज्ञाय जितवदत्तंतां भवान् ।
नावमन्यामि ते बुद्धिं नावमन्ये च यौरुषं । नावमन्ये जयामीति जितवदत्तंतां भवान् ।
यथावत् पूजितो राजन् गृहं गन्ताऽसि मे शृंगं । ततः संपूज्य तौ विप्रं विश्वसौ जगत्तुष्टहान् ।
वैदेहस्तथ कौशल्यं प्रवेश्य गृहमञ्जसा । पादार्धमधुपकैर्लां पूजाहं प्रत्यपूजयत् ।
ददौ दुहितरं चामै रत्नानि विविधानि च । एष राज्ञां परो धर्मोऽनित्यौ जयपराजयौ ।
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि कालकटकोषे षडधिकशतोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

१८०

१८१

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ब्राह्मणपत्नियविशां शूद्राणाञ्च परन्तप । धर्मदृष्टञ्च वित्तञ्च ह्यनुपायाः फलानि च ।
राज्ञां दृष्टञ्च कोपश्च कौपसञ्जनमं जप । श्रमात्यगुणदृष्टिञ्च प्रकृतीनाञ्च बर्ह्वनं ।

पाङ्गुण्यगुणकल्पश्च सेनादृष्टिस्तथैव च । परिज्ञानञ्च दुष्टस्य लक्षणञ्च सतामपि ।
समहीनाधिकानाञ्च यथावल्लक्षणञ्च यत् । मध्यमस्य च तुष्ट्यर्थं यथा स्त्रियं विवर्द्धते ।

१८६

क्षीणग्रहणदृष्टिञ्च यथा धर्मं प्रकीर्तितं । लघुनां देशरूपेण ग्रन्थयोगेन भारत ।
विजिगीषोस्तथा दृष्टमनुक्तञ्चैव तथैव ते । गणानां दृष्टिमिच्छामि श्रोतुं मतिमताम्बर ।

यथा गणाः प्रवर्द्धन्ते न भिद्यन्ते च भारत । शरीश्च विजिगीषन्ते सुद्धं प्राप्नुवन्ति च ।
भेदमूलो विनाशो हि गणानामपलक्षये । मन्त्रसंवरणं दुःखं बह्वनामिति मे मतिः ।

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं निखिलेन परन्तप । यथा च ते न भिद्येरस्तच्च मे वद पार्थिव ।

१८९

॥ भीष्म उवाच ॥ गणानाञ्च कुलानाञ्च राज्ञां भरतसत्तम । वैरसन्दीपनावेतौ लोभामर्षौ नराधिप ।
लोभमेको हि दृष्टुते ततोऽमर्षमनन्तरं । तौ लयव्ययसंयुक्तावन्योन्यञ्च विनाशिनौ ।

चारमन्त्रबलादानैः सामदानविभेदैः । लयव्ययभयोपायैः कर्षयन्तीतरैरं ।
तत्रादानेन भिद्यन्ते गणाः संघातदृष्टतयः । भिन्ना विमनसः सर्वे गच्छन्धरिवशं भयात् ।

भेदे गणा विनश्युर्हि भिन्नास्तु सुजयाः परैः । तस्मात् संघातयोगेन प्रयत्नेरन् गणाः सदा ।
अर्थश्चैवाधिगम्यन्ते संघातवल्लक्षणे । वाह्याश्च मैत्रौ कुर्वन्ति तेषु संघातदृष्टिषु ।

१९०

ज्ञानदृष्ट्वा प्रभंशन्ति शूद्रशूद्रान् परस्परं । विनिदृष्ट्वाभिसन्धानाः सुखमेधन्ति सर्वशः ।
धर्मिष्ठान् व्यवहारांश्च स्थापयन्तश्च शास्त्रतः । यथावत् प्रतिपश्यन्तो विवर्द्धन्ते गणोत्तमाः ।

पुत्रान् भ्रातृन् विद्वहन्तो विनयन्तश्च तान् सदा । विनीतांश्च प्रदृष्ट्वा विवर्द्धन्ते गणोत्तमाः ।
चारमन्त्रविधानेषु कौपसञ्चिचयेषु च । नित्ययुक्ता महाबाहो बर्ह्वन्ते सर्वतो गणाः ।

१९०

प्राज्ञान् शूरान्महोत्साहान् कर्षन्ति स्त्रिर्पौरुहान् । मानयन्तः सदा युक्ता विवर्द्धन्ते गणा नृप ।

द्रव्यवन्तश्च शूराश्च शास्त्रज्ञाः शास्त्रपारगाः । कृच्छ्रास्वापस्तु संमूढान् गणाः सन्तारयन्ति ते ।

क्रोधा भेदा भयं द्रपदः कर्षणं निपटो मधः । नयत्परिवशं सद्यो गणान् भरतसत्तम ।

तस्मान्मानयितव्याक्षे गणमुख्याः प्रधानतः । लोकयाचा समायत्ता भूयसी तेषु पार्थिव ।

मन्त्रगुप्तिः प्रधानेषु चारक्षारिकर्षण । न गणाः कृत्स्नशो मन्त्रं श्रोतुमर्हन्ति भारत ।

गणमुख्यैस्तु सम्भूय कार्यं गणक्षितं मिय । प्रथमगणस्य भिन्नस्य विततस्य ततोऽन्यथा ।

अर्थाः प्रत्यवसोदन्ति तथाऽनर्था भवन्ति च । तेषामन्योन्यभिन्नानां स्वशक्तिमभुतिष्ठतां ।

निपटः पण्डितैः कार्यैः क्षिप्रमेव प्रधानतः । कुलेषु कलहा जाताः कुलदृष्टैरुपेविताः ।

गोत्रस्य नाशं कुर्वन्ति गणभेदस्य कारकं । आभ्यन्तरभयं रक्ष्यमसारं वाह्यतो भयं ।

आभ्यन्तरं भयं राजन् सद्यो मूलानि कृन्तति । अकस्मात् क्रोधमोहाभ्यां लोभादाऽपि स्वभावजात् ।

अन्योन्यं नाभिभाषेन्ते तत् परासवलक्षणं । जात्या च सदृशाः सर्वे कुलेन सदृशास्तथा ।

न चोद्योगेन बुद्ध्या वा रूपद्रव्येण वा पुनः । भेदाश्चैव प्रदानाच्च भिन्दन्ते रिपुभिर्गणाः ।

तस्मात् सद्भातमेवाङ्गणानां शरणं महत् ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि सप्ताधिकशतोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ महानयं धर्मपथो ब्रह्मशास्त्रं भारत । किंस्त्रिदेवेह धर्माणामनुष्ठेयतमं मतं ।

किं कार्यं सर्वधर्माणां गरीयो भवतो मतं । यथाऽहं परमं धर्ममिह च प्रेत्य चाप्नुयाम् ।

॥ भीष्म उवाच ॥ मातापित्रोर्गुह्येणाञ्च पूजा ब्रह्मता मम । इह युक्तो नरो लोकान् यश्च महदद्भुते ।

यश्च तेऽभ्यनुजानीयुः कर्म तात सुपूजिताः । धर्माधर्मविहर्षुर्वा तत् कर्त्तव्यं युधिष्ठिर ।

न च नैरभ्यनुज्ञातो धर्ममन्यं समाचरेत् । यश्च तेऽभ्यनुजानीयुः स धर्म इति निश्चयः ।

एत एव त्रयो लोकां एत एवायमाप्स्यथः । एत एव त्रयो वेदा एत एव त्रयोऽग्रयः ।

पिता वै गार्हपत्याऽग्निर्माताऽग्निर्देविणः स्मृतः । गुरुराहवनीयस्तु साऽग्निचेता गरीयसी ।

विश्वप्रमाद्यन्तेषु चोलोकांश्च विज्ञेयसि । पितृवृत्त्या त्विमं लोकं मातृवृत्त्या तथा परं ।

ब्रह्मलोकं गुरोर्वृत्त्या नियमेन तरिष्यसि । सम्यगेषु वृत्तस्य चिपु लोकेषु भारत ।

यश्च प्राप्स्यसि भद्रन्ते धर्मश्च सुमहत्फलं । नैतानतिशयेज्जातु नात्यश्रीयान् दूषयेत् ।

नित्यं परिचरेत्तैव तदै सुकृतमुत्तमं । कीर्त्तिं पुण्यं यशो लोकान् प्राप्स्यसे राजसत्तम ।

सर्वे तस्यादृता लोका यथैते चय आदृताः । अनादृतान् यथैते सर्वास्तस्मात्फलाः क्रियाः ।

न चाद्यं न परो लोककृतस्य चैव परन्तप । अमानिता नित्यमेव यथैते गुरवस्त्वयः ।

न चाग्निश्च परं लोकं यश्चास्य प्रकाशते । न चान्यदपि कल्याणं परञ्च समुदाहृतं ।

तेभ्य एव हि यत् सर्वं हत्वा च विद्विषाम्यहं । तदाधीभ्ये शतगुणं सदृशगुणमेव च ।

तस्मान्मे सम्यक्फलमे त्रयो लोका युधिष्ठिर । दशैव तु सदाचार्ये । त्रैविद्यानतिरिच्यते ।

दशाचार्यान्पुपाध्याय उपाध्यायान् पिता दम । पितृन्दम तु मातृका सर्वा वा पृथिवीमपि ।

गुरुत्वेनातिभवति नास्ति मातृसमी गुरुः । गुरुंरोयान् पितृतो मातृतश्चेति मे मतिः ।

उभौ हि मातापितरौ जन्मन्येवोपयुज्यतः । शरीरमेव सृजतः पिता माता च भारत ।

आचार्यमिष्टा या जातिः सा दिव्या साऽजराऽमरा । श्रवथा हि सदा माता पिता चपिपंकारिणौ ।

न संदुष्यति तत् कृत्वा न च ते दूषयन्ति तं । धर्माय यतमानानां विदुर्द्वा महर्षिभिः ।

यादृषोत्यवितयेन कर्मणा चतं ब्रवन्नृतं सम्प्रयच्छन् । तं वै मन्येत पितरं मातरञ्च तस्मै न द्रुञ्चेत् कृतमस्य जानन् । १०

द्यां श्रुत्वा ये गुहं नाद्रियन्ते प्रत्यासन्ना मनसा कर्मणा वा । तेषां पापं भूणहत्याविमिष्टं नान्यस्तैभ्यः पापञ्च

दक्षि लोके ।

तथैव ते गुरुभिर्भावनीयास्तथा तेषां गुरवोऽप्यर्चनीयाः ।

तस्मात् पूजयित्वाय संविभाव्याश्च यत्नतः । गुरवोऽर्चयित्वाय पुराणं धर्ममिच्छता ।

येन प्रीणाति पितरं तेन प्रीतः प्रजापतिः । प्रीणाति मातरं येन पृथिवी तेन पूजिता ।

येन प्रीणात्युपाध्यायं तेन स्याद्ब्रह्म पूजितं । मातृतः पितृतथैव तस्मात् पूज्यतमो गुरुः ।

१०१

चपयस्य हि देवाश्च प्रीयन्ते पितृभिः सह । पूज्यमानेषु गुरुषु तस्मात् पूज्यतमो गुरुः ।

केनचिन्न च वृत्तेन ह्यवज्ञेयो गुरुर्भवेत् । न च माता न च पिता मन्यते यादृशो गुरुः ।

न तेष्वमानमर्हन्ति न तेषां दूषयेत् कृतं । गुरुणामेव सत्कारं विदुर्द्वा महर्षिभिः ।

पाध्यायं पितरं मातरञ्च येऽभिद्रुञ्चन्ते मनसा कर्मणा वा । तेषां पापं भूणहत्याविमिष्टं तस्मान्नान्यः पापञ्च

दक्षि लोके ।

तो दृष्ट्वा यो न विभर्त्सि पुत्रः स्वयोनिजः पितरं मातरञ्च । तदे पापं भूणहत्याविमिष्टं तस्मान्नान्यः पापञ्च

दक्षि लोके ।

१०२

मित्रद्रुहः कृतघ्नस्य स्त्रीघ्नस्य गुरुघातिनः । चतुर्णां स्वयमेतेषां निष्कृतिं नानुशुभम् ।

तत् सर्वमनिर्द्दोशैवमुक्तं यत्कर्त्तव्यं पुरुषेणैव लोके । रतच्छ्रेयो नान्यदस्मादिमिष्टं सर्वान् धर्माननुसृत्यैतदुक्तं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मोनुशासनपर्वणि अष्टाधिकशतोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कथं धर्मं स्थातुमिच्छन्तरो वर्त्तेत भारत । विदन् जिज्ञासमानाय प्रब्रूहि भरतर्षभ ।

सत्यञ्चैवानृतश्चेन्मे लोकानादृत्य तिष्ठतः । तयोः किमाचरेद्भ्राजन् पुरुषो धर्मनिश्चितः ।

किंस्वित् सत्यं किमनृतं किंस्त्रिद्वर्ष्य मनातनं । कस्मिन् काले वदेत् सत्यं कस्मिन् कालेऽनृतं वदेत् ।

१०३

॥ भीष्म उवाच ॥ सत्यस्य वचनं साधु न सत्याद्विद्यते परं । यत्तु लोकेषु दुर्ज्ञानं तत्रवद्व्याप्ति भारत ।

भवेत् सत्यं न वक्तव्यं वक्तव्यमनृतं भवेत् । यवानृतं भवेत् सत्यं सत्यज्ञाप्यन्तं भवेत् ।

तादृशो बन्धते बालो यत्र सत्यमनुष्ठितं । सत्यानृते विनिश्चित्य ततो भवति धर्मवित् ।

अप्यनार्थोऽकृतप्रश्नः पुरुषोऽप्यतिदारुणः । सुमहत् प्राप्नुयात् पुण्यं बलाकोऽन्धवधादिव ।

किमायुर्व्यञ्च यन्मूढो धर्मकामोऽप्यधर्मवित् । सुमहत् प्राप्नुयात् पुण्यं गङ्गाप्यामिव कौशिकः ।

१०४

तादृशोऽयमनुप्राप्तो यत्र धर्मः सुदुर्लभः । दुष्करः प्रतिसंख्यातं न केनात्र व्यवस्यति ।

प्रभवार्याय भूतानां धर्मप्रवचनं कृतं । यत् स्यात् प्रभवसंयुक्तं स धर्म इति निश्चयः ।

अहिंसार्याय भूतानां धर्मप्रवचनं कृतं । यत् स्यादहिंसासंयुक्तः स धर्म इति निश्चयः ।

धारणाद्दुर्मनित्याङ्गदुर्मौण विधृताः प्रजाः । यत् स्याद्धारणसंयुक्तं स धर्म इति निश्चयः ।

श्रुतिधर्म इति श्लोके नेत्याङ्गरपरे जनाः । न च तत् प्रत्यस्त्वयामो न हि सर्वं विधोयते ।

१०९

ये न्यायेन जिह्वीपेनां धनमिच्छन्ति कस्यचित् । तेभ्यस्तु न तदाख्येयं स धर्म इति निश्चितः ।

श्रुकृजनेन चेन्मैत्रो नावकृजेत् कयञ्चन । श्रवश्यकृजितव्यो वा शङ्करन् वाऽप्यकृजनात् ।

श्रेयस्तवानृतं वक्तुं सत्यादिति विचारितं । यः पापैः सह सम्बन्धान्मुच्यते श्रपयादपि ।

न तेभ्योऽपि धनं देयं शक्ये सति कयञ्चन । पापेभ्योऽधिधनं दत्तं दातारमपि पीडयेत् ।

स्वग्रोरोपरोधेन धनमादातुमिच्छतः । सत्यमप्रतिपत्त्यर्थं यद्दूष्युः साक्षिणः कश्चित् ।

११०

अनुक्ता तत्र तद्वाच्यं सर्वं तेऽनृतवादिनः । प्राणात्पथे विवाहे च वक्तव्यमनृतं भवेत् ।

अर्थस्य रचणार्थाय परेषां धर्मकारणान् । परेषां सिद्धिमाकाङ्क्षन्वोचः स्याद्दुर्मभितुकः ।

प्रतिश्रुत्य प्रदातव्यः स्वकार्यस्तु बलात् कृतः । यः कश्चिद्दुर्ममसयात् प्रच्युतो धर्मघाघनः ।

दण्डेनैव स हन्त्यस्तं पत्यानं समाश्रितः । च्युतः सदैव धर्मैभ्योऽमानवं धर्ममाश्रितः ।

१११

शठः स्वधर्ममनुष्य तमिच्छेदुपजोवितुं । सर्वोपायैर्निहन्तव्यः पापो निहतजोवनः ।

धनमित्येव पापानां सर्वेषामिह निश्चयः । अविषया ह्यसम्भोज्या निहत्यायतनं गताः ।

च्युता देवमनुष्येभ्यो यथा प्रेतास्तथैव ते । निर्यज्ञास्तपसा हीना मास्रतैः सह सन्नमः ।

धननाशान्दुःखतरं जीवितादिप्रयोजनं । अयन्ते रौचतां धर्म इति वाच्यः प्रयत्नतः ।

न कश्चिदस्ति पापानां धर्म इत्येव निश्चयः । तयागतस्य यो हन्यान्नासौ पापेन लिप्यते ।

स्वकर्म्मणा हतं हन्ति हत एव स हन्यते । तेपु यः समयं कश्चित् कुर्वीत हतबुद्धिपु ।

११२

यथा काकस्य गृध्रस्य तथैवोपधिजोविनः । ऊर्द्धं देहविमोचात्ते भवन्त्येतासु योनिषु ।

यस्मिन् यथा वर्त्तन्ते यो मनुष्यस्तस्मिन् यथा वर्त्तन्तयं स धर्मः । मायाचारो मायया बाधितव्यः साध्याचारः साधुना प्रशु
पेयः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि सत्यानृतके नवाधिकश्लोकेऽध्यायः ॥ १०८ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ द्विशयमानेषु भूतेषु तेषैर्भवेत्सातप्ततः । दुर्गाण्यतितरन्ति ते तन्मे ब्रूहि-पितामह ।

॥ भीम उवाच ॥ आश्रमेषु ययोक्तेषु ययोक्तेषु दिजातयः । वर्त्तन्ते संयताः त्मानो दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।

ये दम्भाप्रापरन्ति स्य येषां उत्तिस्य संयता । विपयाद्य निगृह्णन्ति दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।

११३

प्रयाङ्गनैः प्यमाना ये न हिंसन्ति च हिंसिताः । प्रयच्छन्ति न याचन्ते दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।

वासयन्त्यतिथोश्रित्यं नित्यं ये चानसृयकाः । नित्यं स्वाध्यायशोलास्य दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।

मातापित्रोश्च ये हर्षं वर्षन्ते धर्मकोविदाः । वर्ज्यन्ति दिवास्त्रं दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।

ये वा पापं न कुर्वन्ति कर्मणा मनसा गिरा । निश्चितदण्डा भूतेषु दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।

ये न सोमाश्रयन्पर्यान् राजानो रजसाऽश्विताः । विषयान् परिरक्षन्ति दुर्गांश्चतितरन्ति ते ।

४०९०

स्त्रेषु दारिपु वर्त्तन्ते नान्यदृत्तिमृतादृते । अग्निहोत्रपराः सन्तो दुर्गांश्चतितरन्ति ते ।

आहवेपु च ये शूरास्त्रज्ञा मरणजं भयं । धर्मेण जयमिच्छन्ति दुर्गांश्चतितरन्ति ते ।

ये वदन्तीह सत्यानि प्राणत्यागेऽप्युपस्थिते । प्रमाणभूता भूतानां दुर्गांश्चतितरन्ति ते ।

कर्मांश्चकुहकार्यानि येषां वाचश्च सूनुताः । येषामर्याश्च सम्बद्धा दुर्गांश्चतितरन्ति ते ।

अनघायेपु ये विप्राः स्वाध्यायं नेह कुर्वन्ते । तपोनिष्ठाः सुतपसेा दुर्गांश्चतितरन्ति ते ।

४०९१

ये तपश्च तपश्चन्ति कैमारश्चचारिणः । विद्यावेदव्रतस्थाता दुर्गांश्चतितरन्ति ते ।

ये च संग्रान्तरजषः शंग्रान्ततमसश्च ये । सत्त्वे स्थिता महात्मानो दुर्गांश्चतितरन्ति ते ।

येषां न कश्चिन्नसति न चसन्ति हि कस्यचित् । येषामात्मसमा लोको दुर्गांश्चतितरन्ति ते ।

परश्रिया न तथ्यन्ति ये सन्तः पुरुषर्षभाः । ग्राम्यादर्थांश्चिदृत्ताश्च दुर्गांश्चतितरन्ति ते ।

सर्वान्देवान्नमसन्ति सर्वधर्मांश्च शृण्वते । ये श्रद्धाघानाः शान्ताश्च दुर्गांश्चतितरन्ति ते ।

४०९०

ये न मानिषमिच्छन्ति मानयन्ति च ये परान् । मान्यमानान्नमसन्ति दुर्गांश्चतितरन्ति ते ।

ये च आङ्गानि कुर्वन्ति तिथ्यां तिथ्यां प्रजाधिपनः । सुविशुद्धेन मनसा दुर्गांश्चतितरन्ति ते ।

ये क्रोधं संनियच्छन्ति क्रुद्धान् संग्रमयन्ति च । न च कुप्यन्ति भूतानां दुर्गांश्चतितरन्ति ते ।

मधु मांसश्च ये नित्यं वर्ज्यन्तीह मानवाः । जन्मप्रभृति मद्यश्च दुर्गांश्चतितरन्ति ते ।

याचार्यं भोजनं येषां सन्नानार्थश्च मैथुनं । वाक् सत्यवचनार्थाय दुर्गांश्चतितरन्ति ते ।

४०९१

दंशरं सर्वभूतानां जगतः प्रभवव्ययं । भक्ता नारायणं देवं दुर्गांश्चतितरन्ति ते ।

य एष पद्मरत्नावः पीतवासा महाभुजः । सुहृद्गाता च मित्रश्च सम्बन्धी च तथाऽच्युतः ।

य इमान् सकृदान् लोकान् चर्भवत् परिवेष्टयेत् । इच्छन् प्रभुरश्चिन्नात्मा गोविन्दः पुरुषोत्तमः ।

स्थितः प्रियचित्ते जिष्णोः स एव पुरुषोत्तमः । राजंस्त्व च दुर्द्धर्षो वैकुण्ठः पुरुषर्षभः ।

य एनं शंश्रयन्तीह भक्ता नारायणं हरिं । ते तरन्तीह दुर्गाणि न चात्राक्षि विचारणा ।

४०९०

दुर्गातितरणं ये च पठन्ति आवयन्ति च । कथयन्ति च विप्रैश्चा दुर्गांश्चतितरन्ति ते ।

इति हृत्यसमुद्देशः कीर्त्तितस्त्रे मयाऽनघ । तरन्ते येन दुर्गाणि परचेह च मानवाः ।

इति श्रीमहभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि दुर्गातितरणे दशमधिकशतेऽध्यायः ॥ ११० ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ श्रधैभ्या शैत्यरूपेण शैत्याद्यशैत्यदर्शनाः । ईदृशान् पुरुषांस्तान् कथं विद्यामहेवयं ।

॥ भीष्म उवाच ॥ शत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । व्याघ्रगोमायुषंवादे तन्निबोध युधिष्ठिर ।

पुरिकायां पुरि पुरा श्रीमत्यां पौरिकीं नृपः । परहिंशरतिः क्रूरैर्बभूव पुरुषाधमः ।

४०९१

सत्वायुषि परिचोषे जगामानोसितां गतिं । गोमायुलक्ष्णं सम्प्राप्तो ब्रूयितः पूर्वैर्कर्षणा ।

संख्यत्य पूर्वभूतिञ्च निर्बिदं परमं गतः । न भवयति मांमानि परैरुपहतान्यपि ।

अहिंसः सर्वभूतेषु सत्यवाक् सुदृढव्रतः । स चकार यथाकालमाहारं पतितैः फलैः ।

श्रद्धाने तस्य चावाधो गोमाधोः सम्प्रतीऽभवत् । जन्मभूम्यनुरोधाच्च नान्यं वासमरोचयत् ।

तस्य शौचममृष्यनास्ते सन्नि-सङ्गजातयः । चालयन्ति स्म तां सुद्धिं वचने, प्रथयेत्तैः ।

वसन् पिष्टवने रौद्रे श्रौचे वर्त्तितुमिच्छसि । इयं विप्रतिपत्तिले यदा त्वं पिशिताशनः ।

तस्यमाधो भवासाभिर्माँध्यं दास्यामहे वयं । भुंक्तु शौचं परित्यज्य यद्धि भुक्तं तदाऽस्य ते ।

इति तेषां वचः श्रुत्वा प्रत्युवाच समाहितः । मधुरैः प्रसृतैर्वाँधीर्द्वैतमङ्गिरनिष्ठुरैः ।

अप्रमाणा प्रसूतिर्भै शीलत, श्लियते कुलं । प्रार्थयामि च तत् कर्ष्ये येन विसीर्यन्ते यमः ।

श्रद्धाने यदि मे वाधो समाधिर्भै निश्चयतां । आत्मा फलति कर्षाणि नाश्रमे धर्मकारणं ।

आश्रमे धो द्विजं हन्याद्वा वा दद्यादनाश्रमे । किंनु तत् पातकं न स्यात्तदा दत्तं वृथा भवेत् ।

भवन्तः स्वार्यलोभेन केवलं भक्षणे रताः । अनुबन्धे चयो दोषास्तान्न परयन्ति मोहिताः ।

अप्रत्ययकृतां गह्वीमथापनयदूपितां । इह चामुच्यमानिष्टां तस्माद्दुःखिं न रोचये ।

तं श्रुत्वां पृच्छन्तं मत्वा शार्दूलः ख्यातविक्रमः । हत्वात्मपदृशी पूर्णो साधियेऽवरयत्स्वयं ।

॥ शार्दूलश्चवार्ध ॥ सौम्य विज्ञातरूपस्वं गच्छ याथा मया सह । त्रियन्तामीषिता भोगाः परिहार्य्यासु पुष्कलाः ।

तोच्छ्रण इति वयं ख्याता भवन्तं ज्ञापयामहे । मृदुपूर्व्यं हितक्षेत्रं श्रेयसाधिगमिष्यसि ।

अथ द्यूज्य तदाक्यं मृगेन्द्रस्य महात्मनः । गोमायुः संश्रितं वाक्यं वभाषे सिद्धिदानत ।

॥ गोमायुरुवाच ॥ सदृशं मृगराजैतन्न वान्यं मदन्तरे । यत्सहायान्मृगयसे धर्षार्थं कुशलान् श्रुचोन् ।

न शक्यं ह्यनमात्येन महत्त्वमनुशासितुं । दुष्टामात्येन वा वीर शरोरपरिपन्थिना ।

सहायाननुरोधेन नयज्ञानपमहितान् । परस्परमसंसृष्टान् विजिगीषुनलोलुपान् ।

अनतीतोपधानं प्राज्ञान् हिते युक्तान्दर्शनः । पूजयेथा महाभाग यथाचार्य्यान् यया पिष्टन् ।

भलेव मस्य सन्नोपाद्रिाचैतं ज्यन्मृगाधिप । न कामये मुखान् भोगानैश्वर्य्यं च तदाश्रयं ।

न धोच्छ्रति हि मे शीलं तव भृत्यैः पुरातनैः । ते त्वां विभेदयिष्यन्ति दुःशीलाश्च मदन्तरं ।

न संशय, साधनीयो ह्यन्येषामपि भास्वतां । हतात्मा सुमहाभागः पापकेश्वयदारुणः ।

दीर्घदर्शी महेतासाहः स्थूललोभो महाबलः । हतो चमोघकर्त्ताऽस्मि भोगैश्च समलङ्घितः ।

न खन्वेनास्मि सन्नुष्टा दुःखावृत्तिरनुष्ठिता । भवायाश्चापि नाभिन्नः स्वज्जन्देन वनेचरः ।

राजोपक्राश्रयोपास्य सर्व्यं संशयवासिनां । प्रतचर्यां तु निःसङ्गा निर्भया वनवासिनां ।

नृपेणाङ्गयमानस्य यत्तिष्ठति भयं हृदि । न तत्तिष्ठति तुष्टानां वने मूलफलाश्रिनां ।

पानीधं वा निरापायं स्वादन्नं वा भयात्तरं । विचार्य्यं खलु पश्यामि तत् सुखं यच्च निर्द्वैतः ।

अपराधैर्न तावन्तो भ्रष्टाः शिष्टा नराधिपैः । उपपानैर्यया भ्रष्टा दूपिता निधनं गताः ।

यदि सेतम्रया फार्थं मृगेन्द्र यदि मुन्वसे । समय हतमिच्छामि वर्त्तितयं यथा मयि ।

मदीया माननीयास्तौ श्रातय्यश्च हितं वप । कल्पिता या च मे वृत्तिः सा भवेत्त्वयि सुखिरा ।

न भद्रप्रेषमन्येते धदिष्वै, सह कर्षिषित् । नोत्तिगन्ताः परोपशेता वृथा ह्युः परे मयि ।

एक एकेन संगम्य रहे ब्रूयां हितं वचः । न च ते ज्ञानिकाद्येषु प्रत्योऽहं हितार्हिते ।
 मया सत्कृत्य पद्याच न हिंसाः सचिवास्तया । मदीयानाञ्च कुपितो मा त्वं द्रष्टुं निपातयेः ।
 एवमस्त्विति तेनासौ मृगेन्द्रेणामिपूजितः । प्राप्तवान्कृतसाचिब्यं गोमायुर्थाव्रयेः ।
 तं तथा सत्कृतं दृष्ट्वा पूज्यमानं स्वरुषंसु । प्रादिपन् कृतसंघाताः पूर्व्वंश्चत्वा मुञ्जमुञ्जः ।
 मित्रबुद्ध्या च गोमायुं सान्त्वयित्वा प्रसाद्य च । दोषैस्तु समतां नेतुमैच्छन्नशुभमुद्भूयः ।
 अन्यथा व्युपिता । पूर्व्वं परद्रव्याःमिहारिणः । अग्रता । किञ्चिदादातु द्रव्यं गोमायुयन्त्रिताः ।
 व्युत्थानञ्च विकल्पाङ्गिः कयाभिः प्रतिलोभ्यते । धनेन महता चैव बुद्धिरस्य विलोभ्यते ।
 न चापि स महाप्राज्ञलक्ष्माडैर्योश्चचाल ह । अयास्य समयं हत्वा विनाशाय तयाऽपरि ।
 रक्षितस्तु मृगेन्द्रस्य मांसं यत्तत्र संस्कृतं । अपनीय स्वयं तद्धि तैर्नहं तस्य वेद्यनि ।
 यदर्थञ्चाप्यहत्तं येन तच्चैव मन्त्रितं । तस्य तदिदितं सर्व्वं कारणाद्यञ्च मर्धितं ।
 समयोऽयं कृतस्तोत्र साचिब्यमुपगच्छता । नोपघातस्तस्या कार्थ्या राजन् भैत्रोमिहेच्छता ।
 ॥ श्रीशुभ उवाच ॥ लुप्तस्तस्य मृगेन्द्रस्य भोक्तुमभ्युत्थितस्य च । भोजनायोपहर्त्तव्यं तन्मांसं नोपद्रुष्यते ।
 मृगराजेन चाश्रितं दृश्यताञ्चैव इत्युत । कृतकैश्चैव तन्मांसं मृगेन्द्रायोपवर्णितं ।
 सञ्ज्वेनापनीतं ते विदुषा प्राश्रमानिना । शरोपस्तयः शार्दूलः शुक्ता गोमायुचपलं ।
 वभूवामर्धितो राजा वधञ्चास्य व्यरोचयत् । छिद्रं ते तस्य तद्दृष्ट्वा प्रोचुले पूर्व्वमन्त्रिणः ।
 सर्व्वपापेव सोऽष्ठाकं वृत्तिभङ्गे प्रवर्त्तते । निःश्रित्यैवं पुनस्तस्य ते तत् कर्माश्रवणं यत् ।
 इदं तस्येदं कर्म किमेव न कृतं भवेत् । अतस्व स्वामिना पूर्व्वं यादुभैव तादृशः ।
 वाङ्मन्त्रेष्वैव धर्म्मिष्ठः स्वभावेन तु-दारणः । धर्म्मच्छद्वा ह्ययं पापो वृथाचारपरिग्रहः ।
 कार्थ्यार्थं भोजनार्थेषु व्रतेषु हतवान्-अमं । यदि विप्रत्ययो ह्येव तदिदं दर्शयाम ते ।
 तन्मांसञ्चैव गोमायोस्तौ चणादाशु दौकितं । मांसापनयनं ज्ञात्वा व्याघ्रः शुत्वा च तद्वचः ।
 आज्ञापयामास तदा गोमायुर्बन्धतामिति । शार्दूलस्य वचः-शुत्वा शार्दूलजननी ततः ।
 मृगराजं हितैर्वक्त्रिः । सर्व्वो धयितुमागमत् । पुत्र नैतत्त्वया याह्यं कपटारक्षसंभुतं ।
 कर्म्मसंघर्षजैर्होपैर्दुष्येताशुचिभिः शुचिः । नोच्छ्रितं सद्ये कथित् प्रक्रिया वैरकारिका ।
 शुचैरपि हि युक्तस्य दोष एव निपात्यते । मुनेरपि वनेस्यस्य स्वानि कर्म्मार्ण कुर्वन्तः ।
 उत्पाद्यन्ते वयः पद्या मित्रोदासीनश्चवः । लुब्धानां शुचयो देव्याः कातराणां तरस्त्रिनः ।
 मूर्खाणां पण्डिता देव्या दरिद्राणां महाधनाः । अधार्मिकाणां धर्म्मिष्ठा विदुषाणां सुरूपिणः ।
 बहवः पण्डिता मूर्खा लुब्धा मायोपजीविनः । कुर्धुर्दोषमदोषस्य दृहस्यतिमतेरपि ।
 शुन्यात्तत्र गृहेण्मांसं यद्यप्यहत्तं तव । नेच्छते दीयमानञ्च साधु तावद्विद्व्यतां ।
 अयमथाः-सम्यक्काशाः । सभ्यादासम्यदर्शनाः । दृश्यन्ते विविधा-भावोपेयु युक्तं परीक्षयं ।
 तच्चवदस्यते व्योम खद्योता हव्यवाजिव । न चैवास्ति तलं व्योषि खद्योते न ज्ञताग्रनः ।

५१०

५१५

५१०

५१५

५१०

५१५

तस्मात् प्रत्यक्षदृष्टोऽपि युक्तो ह्ययः परीक्षितुं । परीक्ष्य ज्ञापयन्नर्थान्न पश्चात् परित्यजेत् ।
 न दुष्करमिदं पुत्र यत् प्रभुर्घातयेत् परं । ज्ञापयन्त्या यशस्या च लोकैः प्रभवतां चमा । ११०
 स्थापितोऽयं त्वया पुत्र सामन्तेष्वपि विश्रुतः । दुःखेनासाद्यते याचं धार्थ्यतामेप ते सुहृत् ।
 दूषितं परदेपैर्हिं गृह्णीते योऽन्यथा शूचिं । स्वयं संदूषितामात्यः विप्रमेव विनश्यति ।
 तस्मादपरिघंघाताद्गोमाथोः कश्चिदागतः । धर्मात्मा तेन चाख्यातं यथैतत् कपटं कृतं ।
 ततो विज्ञानचारित्रः सत्कान्त्य च विमोक्षितः । परिष्वक्त्य सखिहं गृहेऽङ्ग पुनः पुनः ।
 अनुज्ञाय गृहेऽङ्गु गोमायुर्नीतिशास्त्रवित् । तेनामर्षेण सन्तप्तः प्रायमासितुमैच्छत् । १११
 शार्ङ्गसस्तु गोमार्थं खेहात् प्रोक्तुम्लोचनः । अवारयत् स धर्मिष्ठं पूजया प्रतिपूजयन् ।
 तं स गोमायुरालोक्य सिंहादागतसम्भ्रमं । उवाच प्रणतो वाक्यं वाग्यगद्गदया गिरा ।
 पूजितोऽहं त्वया पूष्वं पद्याचैव विमानितः । परेषामास्यदं नीतो वस्त्वं नार्हास्यहं त्वयि ।
 असन्तुष्टास्युताः स्थानान्मानात् प्रत्यवरोपिताः । स्वयञ्चापहता भव्या ये चायुपहिताः परैः ।
 परिचीणाय सुभ्याश्च क्रुद्धा भीताः प्रतारिताः । हतस्वा मानिना ये च त्यक्त्वादाना महेश्वरः । ११२
 सन्तापिताश्च ये केचिद्ब्रह्मनैपप्रतोविणः । अन्तर्हिताः सोपहितास्ते सर्वे परसाधनाः ।
 अश्रमनेन पुत्रस्य स्थानभ्रष्टस्य वा पुनः । कर्षंथास्यसि विद्याधमहंतिष्ठानि वा कथं ।
 समर्थ इति संशयस्तथाप्यिला परीक्षितः । हतश्च समर्थं भित्वा त्वयाऽहमवमानितः ।
 प्रथमं यः समाख्यातः शोषवानिति संशदि । न वाच्यं तस्य वैगुण्यं प्रतिज्ञां परिरचता ।
 श्वश्रवमतस्येह विद्याधं मे न यास्यसि । त्वयि चापेतविद्याधे ममोदेगो भविष्यति । ११३
 श्रद्धितस्त्वमहं भीतः परे स्थिद्रानुदर्शिनः । अस्त्रिधाथैव दुस्त्रोपाः कर्म भैतद्वृष्टसं ।
 दुःखेन प्रियते भिन्नं चिद्रं दुःखेन भियते । भिन्नप्रिष्टा तु या प्रीतिर्न सा खेहेन वर्त्तते ।
 कश्चिदेव हि ते भर्तुर्दृश्यते न परात्मनोः । कार्यपिषा हि वर्त्तन्ते भावाः खिग्धाः सुदुर्लभाः ।
 सुदुःखं पुरुषज्ञानं विन्नं येषां चलाचसं । समर्थो वाऽप्यगहो वा शनैस्त्रिकोऽधिगम्यते ।
 अकस्मात्प्रक्रिया नृणामकस्मात्तापकर्षणं । शूभाशूभे महत्त्वञ्च प्रकर्तुं बुद्धिसाधवं । ११४
 एवंविधं शास्त्रमुक्त्वा धर्मकामार्थदेतुमत् । प्रमादयित्वा राजानं गोमायुर्वनमभ्यगात् ।
 प्रगृह्णानुनयं तस्य गृहेऽङ्गु च बुद्धिमान् । गोमायुः प्रायमाप्साय त्वाद्या देहं दिवं यथा ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि षाडशोऽध्यायः ॥ १११ ॥
 ॥ पुपिठिर उवाच ॥ किं पाथिवेन कर्त्तव्यं किञ्च हत्या सुग्री भवेत् । एतदाचल्य तस्मै सर्वधर्मभूतान्तर ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ ह्यन तेऽहं प्रवक्ष्यामि शृणु कार्यकनिरयं । यथा राजोह कर्त्तव्यं यच्च हत्या सुषी
 भवेत् ।
 नैवं वर्त्तितं यत् पथेदमनुशुक्रुम । उदस्य तु महद्दुःखं तद्विषाध पुपिठिर । ११५
 जातिधरौ महानुष्टः प्राजापत्यपुत्रोऽभवत् । वरये च्छन्दसामाम ततथैवं पितामहः ।

तपः सुमहदातिष्ठदरथे धंसितव्रतः । तपसस्तस्य चान्तेऽय प्रीतिमानभवद्भिः ।

वरणं हृन्दयामास ततश्चैनं पितामहः ।

॥ उग्र उवाच ॥ भगवंस्त्वप्रमादान्नि दीर्घा घोषा भवेदियं । योजनानां शतं सार्धं गच्छामि चरितुं विभो ।

स्वमस्त्विति चोक्तः स वरदेन महात्मना । प्रतिलभ्य वरं श्रेष्ठं यथावदुः स्वकं वनं ।

सं चकार तदालस्यं वरदानात् सुदुर्भतिः । न वै च्छरितुं गन्तुं दुरात्मा कालमोहितः ।

स कदाचित् प्रसार्थैव तां घोषां शतयोजनां । चचार श्रान्तहृदया वातश्यामात्ततो महान् ।

स गुहायां शिरोघोषां निधाय पशुरात्मानः । आसिऽनुवर्षमभ्यागात् सुमहत् श्रावयज्जगत् ।

अथ शीतपरीताङ्गा जम्बुकः कृच्छ्रमन्वितः । सदारक्षां गुह्यामाशु प्रविशेऽजलाद्दितः ।

स दृष्ट्वा मांसजीवो तु सुभृशं कृच्छ्रमन्वितः । अभवद्यत्ततो घोषामुद्रस्य भरतर्षभ ।

यदा त्वबुधतात्मानं भक्ष्यमाणं स वै पशुः । तदा सद्गोचने यज्ञमकरोद्भृशदुःखितः ।

यावद्दृक्षेमधयैव घोषां सङ्घिंते पशुः । तावत्तेन सदारेण जम्बुकेन स भवितः ।

स हत्वा भक्षयित्वा च तमुद्रं जम्बुकस्तदा । विगते वातवर्षे तु निश्चकाम गुह्यामुखात् ।

एवं दुर्बुद्धिना प्राप्तमुद्रेण निधनं तदा । आलस्यस्य क्रमात् पश्य महान्तं दोषमागतं ।

तमथैवंविधं हिला योगेन निहतोद्भ्रियः । वर्त्तस्य बुद्धिमूलनु विजयं मनुः प्रवीत् ।

बुद्धिश्रेष्ठेऽपि कर्माणि बाहुमन्यानि भारत । तानि कृत्वा जघन्यानि भारप्रत्यवराणि च ।

राज्यं तिष्ठति दक्षस्य संग्रहोतेन्द्रियस्य च । आर्त्तस्य बुद्धिमूलं हि विजयं मनुः प्रवीत् ।

गुह्यं मन्वं श्रुतवतः ससहायस्य चानघ । परीक्ष्य कारिणो ह्ययं श्लिष्ठन्तीह युधिष्ठिर ।

सहाययुक्तेन मही शत्रोः शक्या प्रशसितुं ।

एदं हि सङ्घिः कथितं विधिज्ञैः पुरा महेश्वरप्रतिमप्रभावः । मयाऽपि चोक्तं तत्र शास्त्रदृष्ट्या यथैव बुद्ध्या प्रचरस्व राजन् । ११६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि उग्रयोवोपाख्याने द्वादश्याधिक्यतेऽध्यायः ॥ ११२ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ राजा राज्यमेनुप्राप्य दुर्लभं भरतर्षभ । अमित्रस्यातिष्ठस्य कथं तिष्ठेदसाधनः ।

॥ भीम उवाच ॥ अत्राप्युदाहरन्मौमितिहासे पुरातनं । सरिताश्चैव संवादं सागरस्य च भारत ।

सुरारिन्विलयः शश्वत् सागरः सरिताम्पतिः । पपञ्च सरितः सर्वाः संशयं जातमात्मनः ।

॥ सागर उवाच ॥ समूलशाखान् पश्यायि निहतान् कायिनेऽद्रुमान् । युष्माभिरिह पूर्वाभिर्निर्घस्य न वेतसं ।

अक्रायथान्यभारस्य वेतसः कुलजस्य वः । अवज्ञया वा जानीतः किञ्च वा तेन वः कृतं ।

तदहं श्रोतुमिच्छामि सर्वेषामेव वो मते । यथा चेमानि कृलानि हिला नाप्याति वेतसः ।

तत्र प्राह नदी गङ्गा वाक्यमुत्तममर्यवत् । हेतुमद्वाचकश्चैव सागरं सरितां पतिं ।

॥ गङ्गा उवाच ॥ तिष्ठन्त्येते यथास्थानं नगा श्लोकनिकेतनाः । ते त्यजन्ति तनः स्थानं प्रातिसोम्याच्च वेतसः ।

वेतसा वेगमाप्यान्तं दृष्ट्वा नमति नापरे । सरिद्वेगेऽभ्यतिक्रान्ते स्थानमासाद्य तिष्ठति ।

कालज्ञः समयज्ञस्य सदा वरस्य नोद्भूतः । अनुलोमसाया स्तम्भसोऽन नाभ्येति वेतसः ।

मार्त्तादकवेगेन ये नमन्त्युन्नमन्ति च । श्रोषथ्यः पादया गुह्या न ते यान्ति पराभवं ।

॥ भीष्म उवाच ॥ ये हि शत्रोर्विद्वृष्टस्य प्रभोर्ध्वधविनाशने । पूर्वं न सहते वेगं विप्रमेव विनश्यति ।

सारासारं बलं वीर्यमात्मनो हियतस्य यः । जानन् विचरति प्राज्ञो न स याति पराभवं ।

एवमेव यदा विद्वान्ग्रन्थतेऽतिबलं रियं । संश्रयेदैतस्यो वृत्तिभेतत् प्रज्ञानलक्षणं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि सरित्सागरसंवादे त्रयोदशाधिकशतेऽध्यायः ॥ ११३ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ विद्वान्पूर्वप्रगल्बेन मृदुतो ह्येन भारत । आक्रुथ्यमाणः स दक्षि कथं कुर्यादरिन्दम । ११०

॥ भीष्म उवाच ॥ श्रूयतां पृथिवीपाल यथेयोऽर्थोऽनुगोयते । सदा सुचेताः सहते नरस्येहात्मभेषम ।

अख्यन् क्रुथ्यमाणस्य मुहूर्तं नाम विन्दति । दुष्कृतज्ञात्मनोऽमर्षी ख्यत्येवापमार्ष्टि वै ।

टिट्ठिभं तमुपेचेत वाश्रमाननिवातुरं । शोकविदेयमापन्नो निष्कलं प्रतिपद्यते ।

इति संज्ञायते नित्यं तेन पापेन कर्मणः । इदमुक्तो मया कश्चित् सफलतो जनसंसदि ।

स तत्र श्रोडितः श्रुत्वा मृतकृत्योऽवतिष्ठते । स्नापन्नस्नाद्यनोयेन कर्मणः निरपचपः । ११५

उपेक्षितयो यद्येन तादृशः पुरुषाधमः । यद्यद्गुयादल्पमतिस्नातदस्य संश्लुधः ।

प्राहृतो हि प्रभंसन् वा निन्दन् वा किं करिष्यति । वने काक इवाबुद्धिर्ध्याममानो निरर्थकः ।

यद्दि वाग्भिः प्रयोगः स्यात् प्रयोगे पापकर्मणः । वागेवार्थो भवेत्तस्य न श्लेवाद्यो जिघांसतः ।

निपेक्षं विपरीतं स आचष्टे वृत्तचेष्टया । मयूर इव कौपीनं नृत्यं सन्दर्शयन्निव ।

यस्यावाच्यं न शोकोऽग्नि नाकार्येद्यापि किञ्चन । वाचनेन न मन्दथाऽशुचिः संश्लेषकर्मणः । ११६

प्रत्यक्षं गुणवादी यः परीचे चापि निन्दकः । स मागवः स्वसोके गृष्टलोकपरावरः ।

तादृशजनप्रतस्यापि यद्दाति कुर्वति च । परीचेणापवादी यत्प्रघ्राशयति तत्तृणात् ।

नफात् प्राज्ञो नरः सद्यस्तादृशं पापचेतमं । वक्ष्येत् साधुभिर्बन्धैर्भारमेवामिषं यथा ।

परिवादं भुवाणे हि दुरात्मा वै महाजने । प्रकाशयति दोषांस्तु सर्पः फणमिवोच्छ्रितं ।

तं ध्वन्यर्षणि कुर्वाणं प्रतिकर्षुष इच्छति । भयङ्कृत इवापुद्भिः खरो रजसि मज्जति । ११७

मनुष्यशालाहकमप्रशान्तं जगत्पावदाद मत्तं निविष्टं । मातङ्गमुक्तात्मनिवोद्यदन्ने त्वज्जेत तं यानमिशतिरौर्द्रं ।

शपीरजुष्टे पांच वक्तमानं दमादपेतं विनयाच पापं । अरिप्रतं नित्यमभूतिकामं धिगमृतं पापमतिं मनुष्यं ।

प्रत्युद्यमानस्तभिभूय रश्मिनिशाम्य माभुस्तमयार्थं ह्यपः । उच्यते भीचेन हि मन्त्रयोगं विगर्हदन्ति विरपु

हृषाये ।

बुद्धे दमाद्धेन हि तादृशेन स पांशुभिर्भां विकिरणुषैर्भा । विहाय दनाय विभीषयेदा विद्धं वि मृडे क्षपि

ते क्षमये ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ पितामह महाप्राज्ञ संशयो मे महानयं । सञ्ज्ञेत्यस्वया राजन् भवान् कुलकरी हि नः ।

पुहपाणामयं तान दुष्टंतांनं दुरात्मनां । कथितो वाक्यसञ्चारस्ततो विशापयामि ते ।
यद्वितं राज्यतन्त्रस्य कुलस्य च सुखोदयं । आयत्याश्च तदात्रे च चेमदृष्टिकरश्च यत् ।
पुत्रपौत्राभिरामश्च राष्ट्रदृष्टिकरश्च यत् । अन्नपाने शरीरे च हितं यत्तद्ब्रवीहि मे ।

५११

अभियुक्तो हि यो राजा राष्ट्रस्थामिचसंघतः । स सुहृत्समुपेतो वा म कथं रञ्जयेत् प्रजाः ।
यो ह्यसन्नपहरति खेहरामवलात्कृतः । इन्द्रियाणामनोशब्दादपन्नवमुभूषकः ।
तस्य भृत्या विगुणानां यान्ति सर्व्वे कुलोद्गताः । न च भृत्यफलैरर्थै म राजा सम्प्रयुज्यते ।
एतन्मे संशयस्यस्य राजधर्मान् सुदुर्विदान् । दृष्टस्यतिषमो बुद्ध्या भवान् शंसितमर्हति ।

५१२

शंसिता पुहयथात्र लं नः कुलहिते रतः । चप्ता चैको महाप्राज्ञो यो नः शंसति सर्व्वदा ।
तत्त. कुलहितं वाक्यं श्रुत्वा राज्यहितोदयं । अमृतस्याव्ययस्येव द्रव्यः स्वस्थाम्यहं सुखं ।
कीदृशः सन्निकर्षस्या भृत्याः सर्व्वगुणान्विताः । कीदृशैः किं कुलीनैवा सह यावा विधीयते ।
न ह्यको भृत्यरहितो राजा भवति रचिता । राज्यञ्चेदं जनः सर्व्वसत्कुलोनाऽभिकाङ्क्षति ।

५१३

॥ भीष्म उवाच ॥ न च प्रमाद्यं राज्यं हि शक्यमेकेन भारत । अमहायवता तात नैवार्याः केचिदस्युत ।
लभ्यं लब्ध्या ह्यपि सदा रवितुं भरतर्षभ । यस्य भृत्यजनः सर्व्वो ज्ञानविज्ञानकोविदः ।
हितेयी कुलजः स्निग्धः स राज्यफलमश्नुते । मन्त्रिणो यस्य कुलजा अमहास्थाः सद्योपिताः ।

५१४

नृपतेर्भतिदाः सन्तः सबन्धज्ञानकोविदाः । अनागतविधातारः कालज्ञानविशारदाः ।
अतिक्रान्तमयोचन्तः स राज्यफलमश्नुते । समदुःखसुखा यस्य सहायाः प्रियकारिणः ।
अर्थचिन्तापराः सत्याः स राज्यफलमश्नुते । यस्य नाथो जनपदः सन्निकर्षगतः सदा ।
अनुद्वः सत्ययालम्बो स राजा राज्यभागवेत् । कोपाख्यपटलं यस्य कोपदृष्टिकरैर्नरैः ।

५१५

आग्नेन्द्रैश्च मततं चीयते स नृपोत्तमः । कोष्ठागारमसंहायैरारैः सञ्चयतत्परैः ।
पाचभूतैरमुष्यैश्च पात्यमानं गुणी भवेत् । व्यवहारस्य नगरं यस्य कर्मफलोदयः ।
दृश्यते ब्रह्मलिखितः स धर्मफलभाङ्गनृपः । संघृहीतमनुष्यस्य यो राजा राजधर्मवित् ।
पद्भग प्रतिष्ठञ्जाति स धर्मफलमश्नुते ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि राजधर्मानुशासनपर्व्वणि पञ्चदशधिकप्रतोऽध्यायः ॥ ११५ ॥
॥ भीष्म उवाच ॥ अवायुदाहन्तोमभितिहासं पुरातनं । निदर्शनं परं लोके सञ्जनाचरिते सदा ।
अर्थवार्धस्य सद्गुणं यच्छ्रुतं मे तपोवने । जामदग्न्यस्य रामस्य यदुक्तमुपिमतमै ।
वनेमहति कश्मिंश्चिदमनुष्यनिषेविते । अयिमूनफलाहारो नियतो नियतेन्द्रियः ।
दीवादसपरः शान्तः स्वाध्यायपरमः शूचिः । उपवासविशुद्धात्मा मततं सत्त्वमाश्रितः ।
तस्य संदृश्य सद्भावमुपविष्टस्य प्रीमतः । सर्व्वे सन्ताः समोपस्था भवन्ति वनधारिणः ।

५१६

सह्याध्रगणाः क्रूरा मत्तार्थैव महागजाः । दीपिनः सङ्गभङ्गका ये शान्ति भीमदर्शनाः ।

ते सुखप्रभ्रदाः सर्वे भवन्ति क्षतजाशनाः । तस्यैर्वि शिष्यवैचव न्यभूताः प्रियकारिणः । ११०

दत्त्वा च ते सुखप्रभ्रं सर्वे यान्ति ययागतं । घाम्यस्त्वेकः पशुस्तत्र नाजहात् स महामुनिं ।

भक्तोऽनुरक्तः शततमुपवाससहशोऽवलः । फलमूलोदकाहारः शान्तः शिष्टाकृतिर्यथा ।

तस्यैरुपविष्टस्य पादमूले महामते । मनुष्यवद्गतो भावं खेह्वद्भेऽभवद्भृशं ।

ततोऽभ्ययान्महावीर्यो दीपो क्षतजमोजनः । शार्थमयन्तसन्तुष्टः क्रूरः काल इवान्तकः ।

खेलिह्यमानकृजितः पुच्छास्कोटनतत्परः । व्यादितास्यः सुधाभुग्नः प्रार्थयानसदासिंघं । १११

दृष्ट्वा तं क्रूरमायान्तं जीवितार्थी नराधिप । प्रोवाच श्वा मुनिं तत्र तज्जुण्य विशास्यते ।

शश्वुर्भगवन्नेप दीपोभां हन्तुमिच्छति । लम्बसादाङ्गयं न स्यादस्मान्मम महामुने ।

तया कुरु महावाद्यो सर्वैर्ज्ञस्त्वं न संशयः । स मुनिस्तस्य विज्ञाय भावज्ञो भयकारणं ।

रुतज्ञः सर्वेष्वानां तमैयर्थममन्वितः ।

॥ मुनिरुवाच ॥ न भयं दीपिनः कार्यं मृत्युतले कथञ्चन । एष स्वरूपरहितो दीपो भवसिपुलकः । ११२

ततः श्वा दीपितां नीतो जाम्बूनदनिभाकृतिः । चिचाङ्गो विस्फुरद्दंष्ट्रे वने वसति निर्भयः ।

तं दृष्ट्वा संमुखे दीपो आत्मनः सदृशं पश्ये । अविद्वद्भूततलस्य क्षणेन समपद्यत ।

ततोऽभ्ययान्महोरारोद्रो व्यादितास्यः सुधाऽन्वितः । दीपिनं खेलिहद्भक्तो व्याघ्रो रुधिरलालसः ।

व्याघ्रं दृष्ट्वा सुधाविष्टं दंष्ट्रिणं वनगोचरं । दीपो जीवितरत्नार्थमृषिं शरणमोयिवान् ।

संवासजं परं खेह्वमृषिणा कुर्वता तदा । स दीपो व्याघ्रतां नीतो रिपूणां बलवत्तरः । ११३

ततो दृष्ट्वा स शार्दूलो नाहनत्तं विशास्यते । सुतु श्वा व्याघ्रतां प्राप्य बलवान् पिशिताशनः ।

न मूलफलभोगेषु स्पृहामयकरोत्तदा । यथा मृगपतिर्नित्यं प्रकाङ्क्षति वनौकसः ।

तथैव स महाराज व्याघ्रः समभवत्तदा ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मोनुशासनपर्वणि श्विंसंवादे षोडशधिकशतोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

॥ भीम उवाच ॥ व्याघरोटजमूलस्यसूत्रः सुतो हतैर्भृगैः । गजदागात्समुद्देशं मत्तो मेघ इवोत्थितः ।

प्रभिम्यकरटः प्रोश्रयः पशो विततकुम्भकः । सुविषाणो महाकायो मेघगभीरनिस्तनः । ११४

तं दृष्ट्वा कुञ्चरं मत्तमायान्तं बलगर्भितं । व्याघ्रो हस्तिभयासक्षस्तस्यैर्भरणं यथा ।

ततोऽजयत् कुञ्चरत्वं व्याघ्रं तस्यैविसत्तमः । महामेघनिभं दृष्ट्वा स भीतो ह्यभवद्भृशः ।

ततः कलमपण्डानि शस्त्रकोशदनानि च । व्यचरत् स मुदा युक्तः पद्मारेणुविभूषितः ।

कदाचिह्वममाणस्य हस्तिनः संमुखं तदा । श्वपेरस्योटाजस्यस्य कालोऽगच्छन्निशानिघं ।

अद्यानगमि तं देवं केवरो केवराहणः । गिरिकन्दरजो भीमः सिंदो नागकुलान्तकः । ११५

तं दृष्ट्वा सिहमायान्तं नागः सिंहभयाह्वितः । शर्पायं शरणमापिदे येपमानो भयात्तरः ।

स ततः सिंहां नीतो नागेन्द्रो मुनिना तदा । वभं नागणयत् सिंहं तस्यजातिसमन्वयान् ।

दृष्ट्वा स शोऽभवत् सिंदो हन्त्यो भयसमन्वितः । स शायमेऽप्यगत् सिंदोस्तस्यैव महावने ।

तद्भयात् पश्यते नान्ये तपोवनममीपतः । बृहद्भयान् तदा चक्षा जीविताकाङ्क्षिणस्तदा ।
 कदाचित् कालयोगेन सर्व्वप्राणिविहिंसकः । बलवान् वृत्तजाहारो नानामन्त्रभयङ्करः ।
 अष्टपादूर्द्धनयनः शरभो वनगोचरः । तं चिद्धं हनुमागच्छन्मुनेस्तस्य निवेष्टनम् ।
 तं मुनिः शरभश्चक्रे बलौकटमरिन्दमः । ततः स शरभो वन्यो मुनेः शरभमघ्नतः ।
 दृष्ट्वा बलिनमत्युग्रं द्रुतं सम्प्राद्रवदनात् । स एवं शरभस्थाने संन्यस्यो मुनिना तदा ।
 मुनेः पार्श्वगतो नित्यं शरभः सुखमाप्तवान् । ततः शरभमन्त्रलाः सर्व्वे ष्टगणास्तदा ।
 दिशः सम्प्राद्रवन्नाजन् भयाञ्जीवितकाङ्क्षिणः । शरभोऽप्यतिषंष्टेष्टो नित्यं प्राणिवधे रतः ।
 फलमूलाशनं कर्त्तुं नैच्छत् स विश्रिताशनः । ततो रधिरतर्पणं बलिना शरभोऽन्वितः ।
 इयेप तं मुनिं हनुमत्ततश्चः स्वयोनिजः । ततस्तेन तपःशक्त्या विदितो ज्ञानचक्षुषा ।
 विज्ञाय स महाप्राज्ञो मुनिः शानं तमुक्त्वान् । शानं लं दीपिलमापन्नो दीपो व्याघ्रत्वमागतः ।
 व्याघ्राब्जागो मदपटुर्भागः शिंहत्वमागतः । शिंहस्त्वं बलमापन्नो भूयः शरभतो गतः ।
 महास्त्रेहपरीतेन विष्टेष्टो नकुलान्वयः । यस्मादेवमपापं मां पापं हिंसितुमिच्छसि ।
 तस्मान् स्वयोनिसापन्नः शैव त्वं हि भविष्यसि । ततो मुनिजनदेष्टा दुष्टात्मा प्राहृत्तोऽबुधः ।
 अविष्टा शरभः शप्तस्तद्रूपं पुनराप्तवान् ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि राजधर्मानुशासनपर्व्वणि अधिषंभुदे सप्तदश्याधिकप्रतोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ स या प्रकृतिमापन्नः परं दैन्यमुपागतः । अविष्टा ङ्ङ्कृतं पापक्षोपोवनवहिष्कृतः ।
 एवं राज्ञा मतिमता विदित्वा सत्यभौचतां । आर्क्ष्वं प्रकृतिं कथं श्रुतं वृत्तं क्वलं दमं ।
 अनुकीर्णं वञ्चं वीर्य्यं प्रभावं प्रश्रयं चमां । श्रुत्या ये यव योग्याः सुस्तव स्याप्याः सुरविताः ।
 नापरोक्ष्य महीपालः सचिवं कर्त्तुमर्हति । अकुलीननराकीर्णो न राजा सुखमेधते ।
 कुलजः प्रकृतो राज्ञा स्त्रकुलीनतया सदा । न पापे कुरुते बुद्धिं भिद्यमानोऽप्यनागमि ।
 अकुलीनस्त पुरुषः प्राकृतः साधुसंश्रयात् । दुर्लभेश्चर्य्यतां प्राप्नो निन्दितं श्रुतां प्रजेत् ।
 कुलीनं शिवितं प्राञ्चं ज्ञानविज्ञानपारगं । सर्व्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञं सद्विष्णुं देशज्ञं तथा ।
 हतशं बलवन्तश्च चान्तं दान्तं जितेन्द्रियं । अलुब्धं लभ्यमनुष्टं स्वामिमिवबुभूयकं ।
 सचिवं देशकालज्ञं बन्धसंघहणं रतं । घतते युक्तमनसं हितैषिणमतन्द्रितं ।
 युक्ताचारं स्वविषये सर्व्वविषयकोविदं । राज्ञस्त्रिवर्ग्वेत्तारं पौरजानपदप्रियं ।
 खातकयूहतत्त्वज्ञं बन्धहर्षणकोविदं । रङ्गिताकारतत्त्वज्ञं याचाज्ञानविशारदं ।
 हस्तिशिरासु तत्त्वज्ञमहद्वारविवर्जितं । प्रगल्भं दक्षिणं दान्तं बलिनं युक्तकारिणं ।
 वीर्य्यं वीर्य्यनाकीर्णं सुमुपं सुखदर्शनं । नायकं नीतिकुशलं गुणश्रेष्ठाममन्वितं ।
 अस्तस्यं प्रकृतं हृत्तं श्रुद्वादिनेमेव च । धीरं शूरं महर्षिं च देशकालोपपादकं ।
 सचिवं यः प्रकुरुते न चैनमनमन्त्यते । तस्य विसीर्य्यते राज्यं व्योम्ना यद्वहतेरिव ।

एतेरेव गुणैर्धुक्तो राजा ब्राह्मविमारदः । एष्टथो धर्मपरमः प्रजापालनताप्वरः ।

धीरोऽमर्षी श्रुषिखीच्छणः काले पुष्टपकारवित् । श्रुश्रूयः श्रुतवान्श्रीताः जहापोहविमारदः ।

मेधावी धारणायुक्तो यथा न्यायोपपादकः । दान्ताः सदा प्रियाभाषी समावाच विपर्यये ।

११८

दानाच्छेदे स्वयं कारो श्रह्णालुः सुखदग्धः । आर्त्तहस्तप्रदो नित्यममाद्यो हि हिते रतः ।

नार्हवादी न निर्दंष्ट्रो न धत् किञ्चनकारकः । कृते कर्ष्यमात्यानां कर्त्ता भक्तप्रमियः ।

सृष्टहीतजनोऽस्यः प्रमथवदमः सदा । सदा श्रुत्यजनोपेधो न क्रोधी मुमहामनाः ।

पुक्तपट्टो न निर्दंष्ट्रो धर्मकार्यानुशासनः । चारभेचः प्रजावैर्षी धर्मार्थलुग्नमः सदा ।

राजा गुणश्रताकीर्णं सृष्ट्यस्माद्भ्रमे भवेत् । योधाथैव मनुष्येभ्यः सर्वे गुणगर्भिताः ।

११९

अनेष्टयाः सुपुरुषाः सहाया राज्यधारणे । न विमानयितव्यास्ते राज्ञा दृष्टिममोषता ।

योधाः समरशौण्डेराः क्षतघ्नाः ब्राह्मकोविदाः । धर्मब्राह्मसमायुक्ताः पदानिजनसंघताः ।

अभया गजशृङ्खला रयचर्याविशारदाः । इक्ष्वक्कुशला यस्य तस्यैव नृपतेर्ग्रहे ।

सर्वसंघहणे युक्तो नृपो भवति यः सदा । उत्थानशीलो मित्राण्यः स राजा राजधत्तमः ।

शक्या चायसहस्रेण वीररिरेण भारत । संघहीतमनुष्येण हस्तान् जेतुं वसुधरा ।

१२०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि अर्धिसंवादे अष्टादशधिकशतोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

॥ भीष्म-उवाच ॥ एवं श्रुत्वा समान् श्रुत्यान् स्त्रेस्त्रे स्थाने नराधिपः । नियोजयति हृत्पुत्रे स राज्यफलमनुते ।

न श्या स्वं स्थानमुत्कम्य प्रमाणमभिसक्तनः । आरोप्यः श्या स्वकात् स्थानादुत्कम्यान्वत् प्रमाद्यति ।

स्वजातिगुणसम्पन्नाः स्त्रेषु कर्म्मसु संस्थिताः । प्रकर्त्तव्या ह्यमात्यास्तु नास्थाने प्रक्रिया क्षमा ।

अनुरूपाणि कर्म्माणि श्रुत्येभ्यो यः प्रयच्छति । स श्रुत्यगुणसम्पन्नो राजा फलमुपायते ।

शरभः शरभस्थाने सिंहः सिंह इषोञ्जितः । व्याघ्रो व्याघ्र इव स्थापो दीपो दीपो यथा तथा ।

१२१

कर्म्मस्त्रिहानुरूपेषु न्यस्या श्रुत्या यथाविधि । प्रतिलोमं न श्रुत्यास्ते स्थाप्याः कर्म्मफलैषिणः ।

यः प्रमाणमतिक्रम्य प्रतिलोमं नराधिपः । श्रुत्यान् स्थापयतेऽबुद्धिर्न स रञ्जयते प्रजाः ।

न बालिशो न च बुद्धो नाप्राज्ञो नाजितेन्द्रियाः । नाकुलीनो नराः सर्वे स्थाप्यां गुणगणैषिणा ।

साधवः कुलजाः शूरा ज्ञानवन्तोऽनसूयकाः । अशुद्राः श्रुचयो दचाः सुर्नराः पारिपार्थकाः ।

न्यग्नूतास्तपराः शान्ताश्चातवाः प्रकृतित्रैः श्रुभाः । स्वस्थानानपकुटा ये ते स्फुराग्ना वहिस्कराः ।

१२२

सिंहस्य सततं पार्श्वे सिंह एवानुगो भवेत् । अंसिंहः सिंहसहितः सिंहवह्नभते फलं ।

यस्तु सिंहः श्वभिः कीर्णः सिंहकर्म्मफले रतः । न स सिंहफलं भोक्तुं शक्तः श्वभिरुपावितः ।

एवमेतन्मनुष्येभ्यः शूरेः प्राशैर्ष्वैः श्रुतैः । कुलीनैः सह शक्येत् कृत्वा जेतुं वसुधरां ।

नाविधो नाशूत्रः पार्श्वे नाप्राज्ञो नामहाधनः । संघाहो वसुधयालैर्श्रुत्या श्रुत्यवताम्बरः ।

वाणवद्विष्टता यान्ति स्नामिकार्थपरा नराः । ये श्रुत्याः पार्थिवहितासोधां सान्त्वं प्रयोजयन् ।

१२३

क्रोधस्य सततं रक्ष्यो यन्नमास्थाय राजभिः । क्रोपमूला हि राजानः क्रोपो दृष्टिकरो भवेत् ।

कोष्ठागारश्च ते नित्यं स्त्रीतैर्द्वैः सुभंढतं । सदाऽसु मत्सु संन्यसं धनधान्यपरो भव ।

नित्ययुक्ताश्च ते मृत्या भवन्तु रणकोविदाः । वाजिनाश्च प्रयोगेषु वैशारद्यमिच्छेयते ।

ज्ञातिवन्धुजनावेली मित्रमंभन्धिमंढतः । पौरकार्यैर्हितान्येषो भव कौरववन्दन ।

एषा ते नैष्ठिकी बुद्धिः प्रजासुभिहिता मया । शुभो निदर्शनं तात किं भूय श्रोतुमिच्छसि ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि श्रार्थिषंवादे ऊनविश्वथधिक्रमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ राजदृष्टान्तान्येकानि त्वया प्रोक्तानि भारत । पूर्वं, पूर्वेनियुक्तानि राजधर्मार्थवेदिमिः ।

तदेव विस्तरणोक्तं पूर्वंदृष्टं सतां मतं । प्रणेयं राजधर्मोपां प्रहृदि भरतर्षभ ।

॥ भीम उवाच ॥ रक्षणे सर्वभूतानामिति चाक्षं परं मतं । तद्यथा रक्षणे कुर्यात्तथा शृणु महीपते ।

यथा वर्हाणि चिवाणि विभक्तिं भुजगाग्रनः । तथा वज्रविधं राजा रूपं कुर्वति धर्मवित् ।

तैर्वज्र जिह्वलमादानं सत्यमार्जवमेव च । मध्यस्थः सत्वमतिष्ठंस्तथा वै सुखमृच्छति ।

यस्मिन्नर्थे हितं यत् स्यात्तदर्थं रूपमाविशेत् । वज्ररूपस्य राज्ञो हि सुक्लोऽप्यर्थो न षीदति ।

नित्यं रवितमन्त्रः स्याद्यथा मूकः शरच्छिखी । स्रष्ट्वाचरतनुः श्रीमान् भवेच्छास्त्रविशारदः ।

आपद्रुरिषु युक्तः स्याज्जलप्रसवणेष्विव । शैलवर्षादकानोव द्विजान् सिद्धान् समाश्रयेत् ।

श्रयंकामः शिखां राजा कुर्याद्दुर्धर्षजोपमां । नित्यमुद्यतदण्डः स्यादावरदप्रमादतः ।

लोके चायव्ययौ दृष्ट्वा दृढदुर्धमिवास्ववत् । मृज्जवान् स्यात् स्वयुष्येषु भौमानि चरणैः चिन्ते ।

जातपवः परित्यन्देत् प्रवेदैकच्यमात्मनः । दोषान् विदणुष्याच्छेषाः परपदान् विधूनयेत् ।

काननेष्विव पुष्पाणि वहिरर्थान् समाचरेत् । उच्छ्रितान्नाश्रयेत् स्त्रीतान् नरेन्द्रानचलोपमान् ।

श्रयेच्छायामविज्ञातां गुप्तं रणमुपश्रयेत् । प्रादपीवासितयोवो मञ्जेत निमिर्निर्जने ।

माचुरेण गुणैव स्त्रीभिर्यावोचिनश्चरेत् । न जह्याच्च तनुत्राणं रवेदात्मनमात्मना ।

चारभूमिष्वभिगतान् पाशांश्च परिवर्जयेत् । प्रणयेदापि तां भूमिं प्रणश्येद्गहने पुनः ।

हन्यात् कुह्लानतिविगान् ये जिह्वगतयो हितान् । नाशयेद्दलवर्हाणि भद्रिवाभान्निवासयेत् ।

सदा वर्हिनिभः कामं प्रशसं कृतमाचरेत् । सर्वतद्याददेत् प्रज्ञां पतङ्गं गहनेष्विव ।

एवं मय्यवद्राजा स्वराज्यं परिपालयेत् । आत्मदृष्टिकरी नीतिं विदधीत विचक्षणः ।

आत्मसंयमनं बुद्ध्या परबुद्ध्याऽवधारणं । बुद्ध्या चात्मगुणप्राप्तिते च्चास्त्रनिदर्शनं ।

परं विश्रामधेत् साध्या स्वशक्तिधोपलबधेत् । आत्मनः परिमर्षेण बुद्धिं बुद्ध्या विचारयेत् ।

सान्त्वयामतिः प्राशः कार्थ्याकार्यप्रयोजकः । निगूढयुद्धेऽद्वीरस्य वक्तव्ये वा कृतं तथा ।

संनिहृष्टां कथं प्राशो यदि बुद्ध्या दृहस्यतिः । स्वभावमेव्यते तत्रं ह्यप्यायममिबोदके ।

अनुयुञ्जीत ह्यतानि सर्वांश्चैव महीपतिः । आगमैरुपदिष्टानि मस्य चैव परस्य च ।

मुदुगीलं तथा प्राशं शून्स्यार्थविधानवित् । स्वकर्षणि नियुञ्जीत ये चान्ये च यन्नाधिकाः ।

अथ दृष्ट्वा नियुक्तानि स्वानुरूपेषु कर्षेत् । सर्वान्स्वानुवर्त्तते मराक्षन्तीरिवायताः ।

धर्माणामविरोधेन सर्वेषां प्रियमाचरेत् । ममायमिति राजा यः स पथंत इवाचलः ।
 व्यवसायं समाधाय सूर्य्या रग्नीनिवायतान् । धर्ममेवाभिरचेत कृत्वा तुल्ये प्रियाप्रिये ।
 कुलप्रकृतिदेशानां धर्मज्ञान्मृदुभाषिणः । मध्ये वयमि निर्दोषान् हिते युक्तानविक्रवान् ।
 अलुभान् शिञ्चितान् दान्तान् धर्मेषु परिनिष्ठितान् । स्थापयेत् सर्वकाम्येषु राजा धर्मार्थरविणः ।
 एतेन च प्रकारेण हंत्यानामागतिं गतिं । युक्तः समनुतिष्ठेत तुष्टस्वारीरुपस्कृतः ।
 अमोघक्रोधहर्षस्य स्वयं कृत्यान्ववेचितुः । आत्मप्रत्ययकोपस्य वसुदैव वमन्वरा ।

१२०

व्यक्तस्यानुग्रहे यस्य ययार्थस्यापि निग्रहः । गुप्तात्मा गुप्तराष्ट्रश्च स राजा राजधर्मवित् ।
 नित्यं राश्रमवेचेत गोभिः सूर्य्य इवोदितः । चरान् खनुचरान् विद्यात्तया बुद्ध्या स्वयं चरेत् ।

कालं प्राप्तमुपादद्याद्यार्थं राजा प्रसूचयेत् । अघ्न्यहनि सन्दुह्यान्मर्धो गामिव बुद्धिमान् ।

यथाक्रमेण पुष्येभ्यश्चिनेति मधु पटपदः । तथा द्रव्यमुपादाय राजा कुर्वीत सञ्चयं ।

१२१

यद्धि गुप्तावशिष्टं स्यात्तद्विचिंतं धर्मकामयोः । सञ्चयान्न विपर्गा स्याद्राजा शास्त्रविदात्मवान् ।

नार्थमन्वं परिभवेन्नावमन्येत शत्रवान् । बुद्ध्या तु बुधेदात्मनं न चानुद्धिषु विद्यसेत् ।

धृतिर्दूर्ध्वं संयमो बुद्धिरात्मा धैर्य्यं शौर्य्यं देशकालापमादः । अल्पस्य वा बहुनो वापि दृष्ट्वा धनस्यैतान्यष्ट समिन्ध
 नानि ।

अग्निः स्तोका वद्धंते ऽप्याज्यसिक्तो वीजज्ञैर्कं रोहसहस्रमेति । आयव्ययौ विपुलौ संनिशान्य तस्मादल्पं नावमन्येत
 विचिं ।

बालोऽप्यबालः स्वविरो रिपुर्धुः सदा प्रभक्तं पुरुषं निहन्त्यात् । कालेनान्यस्यस्य मूलं हरेत कालज्ञाता पार्थिवानां
 वरिष्ठः ।

१२२

हरेत् कीर्तिं धर्ममखोपरुन्ध्यादर्थं दीर्घं वीर्य्यमखोपहन्त्यात् । रिपुर्दंष्टा दुर्ध्वलो वा बली वा तस्माच्छत्रोर्नैव धी
 येद्यतात्मा ।

स्यं दृद्धिं पालनं सञ्चयं वा बुद्ध्याऽप्युभौ संहतौ सर्वकामौ । ततश्चान्यन्मतिमान् सन्दधीत तस्माद्राजा बुद्धिमतां
 श्रयेत् ।

बुद्धिर्दीप्ता बलवन्तं हिनस्ति बलं बुद्ध्या पाल्यते वर्द्धमानं । शत्रुर्बुद्ध्या भीदते वर्द्धमानो बुद्धेः पश्यात् कर्म य
 त्तत् प्रशंसं ।

सर्वान् कामान् कामयागो हि धीरः सत्त्वेनाल्पेनाश्रुते हीनदोषः । यथात्मानं प्रार्थयत्यर्थमानैः श्रेयःपात्रं पूरय
 ते च नान्यं ।

तस्माद्राजा प्रगृहीतः प्रजाम् मूलं नहन्त्याः सर्व्यंशो ह्याददीत । दीर्घं कालं ह्यपि सम्योद्यमानो विद्युत्तया तमपि वा
 नोर्जितः स्यात् ।

१२३

विद्या तपो वा विपुलं धनं वा सर्व्यं श्लोकाश्च वगाथेन शक्यं । बुद्ध्यायत्तं तन्निवधेद्देशवत्सु तस्मादिच्छाश्रवसायं प्रभूर्त्तं ।
 यथासते मतिमन्गो मनस्विनः शक्यो विष्णुर्धुर्वत्र सरस्वती च । वसन्ति भूतानि च यत्र नित्यं तस्मादिच्छाश्रवमन्येत देहं ।

सुखं हन्यात् सम्प्रदानेन नित्यं लुभसृष्टिं परवित्तस्य नैति । सर्वो लुभः कर्षणुषोपभोगे योऽर्थैर्हनि धर्मकामौ
जहति ।

धर्मभोगं पुत्रद्वारं समृद्धिं सर्वं लुभः प्रार्थयते परेषां । लुभे दोषाः सन्भवन्तो ह सर्वे तस्माद्राजा न प्रमृहीत लुभं ।

सन्दर्शनेन पुरुषं जघन्यनपि चोदयेत् । श्रारम्भान् द्विपतां प्राशः सर्वार्थांश्च प्रसूदयेत् ।

धर्माश्रितेषु विज्ञाता मन्त्री गुप्तश्च पाण्डव । आश्रो राजा कुलीनश्च पर्याप्ता राजसंघे ।

विधिप्रदुक्तावरदेवधर्मानुकान् समासेन निबोध बुद्ध्या । इमान् विदध्याह्वानिच्छत्य यो वै राजा महो पालयितुं स
शक्तः ।

न नीतिज्ञं यस्य विधानं सुखं हठप्रपीतं विधिवत् प्रदृश्यते । न विद्यते तस्य गतिर्भाहीपतेर्न विद्यते राज्यसुखं
क्षानुत्तमं ।

धनैर्बिभ्रिष्टान्मतिशोलपूजितान् गुणोपपन्नान् युधि दृष्टविरुमान् । गुणेषु दृष्ट्वा न चिरादिवात्मवान् यतोऽभिमन्वाय
निहन्ति शानवान् ।

पश्येदुपायान् विविधैः क्रियापर्यैर्न चानुपायेन मतिं निवेशयेत् । श्रियं विशिष्टां विपुलं यज्ञोधर्मं न दोषदर्शी पुरुषः
समद्भुते ।

भ्रीतिप्रवृत्तौ विनिवर्त्तितौ यथा मुह्यन्तु विज्ञाय निवृत्त्य चोभयोः । यदेव मिवं गुरुभारमावहेत्तदेव मुच्छिगधमुदाह
रेंद्रुधः ।

एतान्मयोक्तांश्चर राजधर्मान् नृणाञ्च गुप्तौ मतिमादधत्सु । अवाप्त्यभे पुण्यफलं मुजेन सर्वो हि लोको नृप धर्ममूलः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि विंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२० ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अयं पितामहेनेको राजधर्मः सनातनः । ईश्वरस्य महान् दण्डो दण्डे सर्वं प्रतिष्ठितं ।

देवतानामृषोणाञ्च पितृणाञ्च महात्मनां । यत्परच. पिशाचानां साध्यानाञ्च विज्ञेयतः ।

सर्वेषां प्राणिनां लोके तिर्यग्योनिनिवासिनां । सर्व्यापी महातेजा दण्डः येषानिति प्रभो ।

इत्येवमुक्तं भवता दण्डे वै सचराचरं । पश्यतो लोकात्मकं समुरामुरमानुषं ।

एतदिच्छाम्यद्यं श्रातुं तत्त्वेन भरतर्षभ । को दण्डः को दृशो दण्डः किं रूपः किंपरायणः ।

किमात्मकः कयम्भूतः कयम्भूतिः कयं प्रभो । जागर्त्ति च कथं दण्डः प्रजास्ववहितात्मकः ।

कथं पूर्वापरमिदं जागर्त्तिं प्रतिपालयन् । कथं विज्ञायते पूर्वं को वरेण दण्डमभित ।

किं स्वस्य भवेद्दण्डः का वाऽस्य गतिरुच्यते ।

॥ भीष्म उवाच ॥ दृष्टुं कैारव्य यो दण्डो व्यवहारो यथा स मः । यस्मिन् हि सर्वमायत्तं स दण्ड इह केवलः

धर्मसंख्या महाराज व्यवहार इतीथ्यते । तस्य सोपः कथं न स्यात्किंस्ववहितात्मनः ।

इत्येवं व्यवहारस्य व्यवहारत्वमिष्यते । अपि चैतन् पुरा राजन् मनुना प्रोक्तमादितः ।

सुप्रथीतेन दण्डेन प्रियाप्रियममात्मना । प्रजा रक्षति यः सम्यक् धर्मं एव स केवलः ।

ययोः क्वेतेतदचनं प्रागेव मनुना पुरा । यत्ययोर्न मनुयेन्द्र प्रज्ञयो वचनं महत् ।

प्राग्दिं वचनं प्रोक्तमतः प्राग्वचनं विदुः । व्यवहारस्य चाख्यानाद्भवहार इदोच्यते ।
 दण्डे विवर्गं सततं सुप्रणीते प्रवर्तते । देवं हि परमो दण्डो रूपतोऽग्निरिवोत्थितः ।
 नीलोत्पलदलस्यामयतुर्द्दृश्यतुर्भुजः । अष्टपार्श्वैकनयनः शङ्कुर्णोऽङ्गिरामवान् ।
 जटी द्विजिह्वावायो मृगराजतनुच्छदः । एतद्रूपं विभर्तुषं दण्डो नित्यं दुराधरः ।
 असिद्धैर्नृगदा शक्तिच्छिद्रसूक्ष्मं मुद्गरः शरः । सुपलं परद्रव्यकं पाषो दण्डतिमोमराः ।
 सर्वप्रहरणोयानि सन्ति यानि ह कानिचित् । दण्ड एव स सर्वोत्तमा लोके चरति मूर्त्तिमान् ।
 भिन्दन् हिन्दन् रजन् छनन् दारयन् पाटयन्सया । घातयन्नभिधावंश दण्ड एव चरत्युत ।
 अस्मिन्निशसने धर्मोस्तीच्छवर्मा दुराधरः । श्रीगर्भो विजयः शास्त्रा व्यवहारः सनातनः ।
 शास्त्रं ब्राह्मणमन्त्राश्च शास्त्रा प्राग्वदताम्रः । धर्मपालोऽचरो देवः सत्यगो नित्यगोऽयम् ।
 असक्नो हृत्तनयो मनुजैश्चः शिवङ्करः । नामान्येतानि दण्डस्य कीर्त्तितानि युधिष्ठिर ।
 दण्डो हि भगवान् विष्णुर्दण्डो नारायणः प्रभुः । शशद्रूपं महद्भिन्नमहापुरुष उच्यते ।
 तयोक्ता ब्रह्मकन्येति लक्ष्मोर्दन्तिः सरस्वती । दण्डनीतिर्जगद्भ्रातृ दण्डो हि बद्धविग्रहः ।
 अर्थानर्थौ सुखं दुःखं धर्माधर्मौ बलाबले । दौर्भाग्यं भागधेयञ्च पुण्यापुण्ये गुणगुणौ ।
 कामाकामाद्युष्मांसः शर्वरी दिवसः चणः । अप्रमादः प्रमादश्च हर्षकोधौ शमो दमः ।
 देवं पुरुषकारश्च मोक्षामोक्षौ भयाभये । हिंसाहिंसे तपो यज्ञः संयमोऽयविषाविषं ।
 अन्तश्चादिश्च मथश्च कृत्यानाश्च प्रपञ्चनं । मदः प्रमादो दर्पश्च दम्भो धैर्यं नयानयो ।
 अशक्तिः शक्तिरित्येवं मानसभौ व्ययाव्यथौ । विनयश्च विसर्गश्च कालाकालौ च भारत ।
 अनृतं शान्तिता सत्यं अज्ञानद्वे तथैव च । स्त्रीवता व्यवसायश्च लाभालाभौ जयाजयौ ।
 तीक्ष्णता मृदुता मृदुरागमानागमो तथा । विरोधश्चाविरोधश्च कार्यार्थार्थौ बलाबले ।
 अस्त्रया चनास्त्रया च धर्मो धर्मौ तथैव च । अपत्रपानपत्रपे ह्यौ सत्यद्विपत्यदं ।
 तेजः कर्माणि पाण्डित्यं वाक् शक्तिस्तत्त्वबुद्धिता । एवं दण्डस्य कैरव्य लोकेऽस्मिन् बद्धरूपता ।
 नखाद्यदीह दण्डो वै प्रमथयुः परस्परं । भयाद्दण्डस्य नान्योन्यं घ्नन्ति चैव दुधिष्ठिर ।
 दण्डेन रक्ष्यमाणो हि राजन्नहरहः प्रजाः । राजानं वर्द्धयन्तीह तस्माद्दण्डः परायणं ।
 व्यवस्थापयति क्षिप्रमिमं लोकं नरेश्वरः । सत्ये व्यवस्थिता धर्मो ब्राह्मणेष्ववतिष्ठते ।
 धर्मयुक्ता द्विजश्रेष्ठा देवयुक्ता भवन्ति च । बभूव यज्ञो वेदेभ्यो यज्ञः प्रीणाति देवताः ।
 प्रीताश्च देवता नित्यमिन्द्रे परिवदन्त्यपि । अर्जं ददाति शक्रश्चाप्यनुशङ्कनिमाः प्रजाः ।
 प्राणस्य सर्वभूतानां नित्यमन्त्रे प्रतिष्ठिताः । तस्मान् प्रजाः प्रतिष्ठन्ते दण्डो जागर्त्ति तासु च ।
 एवंप्रयोजनश्चैव दण्डः क्षत्रियतां गतः । रक्षन् प्रजाः स जागर्त्ति नित्यं स्वनिहिताऽचरः ।
 ईश्वरः पुरुषः प्राणः सत्त्वं चित्तं प्रजापतिः । भूतात्मा जीव इत्येवं नामभिः प्रोच्यन्तेऽष्टभिः ।
 अद्दद्दृष्टमेतौ भुवभैश्वर्यमेव च । सलेन यद्य संयुक्तः सदा पञ्चविधात्मकः ।

कुनं वज्रधनामात्याः प्राज्ञाः प्रोक्ता वलानि तु । आर्हायंमष्टकैर्द्रैर्वैलमन्यद्युधिष्ठिर ।
 हस्तिनेऽप्या रथाः पत्तिर्नवो विष्टिलथैव च । दैशिकाद्याविकाथैव तददृष्टं बलं स्मृतं ।
 अथवाऽङ्गस्य युक्तस्य रथिनो हस्तियायिनः । अथारोहाः पदाताश्च मन्त्रिणो रसदाश्च ये ।
 भिदुकाः प्राह्विकाश्च मौहूर्त्ता दैवचिन्तकाः । कोषो मित्राणि धान्यञ्च सर्वोपकरणानि च ।
 सप्तप्रकृतिं चाष्टाङ्गं शरीरमिह यद्विदुः । राज्यस्य दण्डमेवाङ्गं दण्डः प्रभव एव च ।
 ईश्वरोऽप्यत्रेण कारणात् चक्षियस्य च । दण्डो दत्तः समानात्मा दण्डो हीदं मनातनं ।
 राशौ पूज्यतमो नान्यो यथा धर्मः प्रदर्शितः । ब्रह्मणा लोकरत्नार्थं स्वधर्मस्यापनाय च ।
 भर्तृप्रत्यय उत्पन्नो व्यवहारस्तथाऽपरः । तस्माद्यः संहितो दृष्टो भर्तृप्रत्ययलक्षणः ।
 व्यवहारस्तु वेदात्मा वेदप्रत्यय उच्यते । भौलस्य नरशार्दूल शस्त्रोक्तस्य तथाऽपरः ।
 उक्तो यद्यापि दण्डोऽर्धो भर्तृप्रत्ययलक्षणः । ज्ञेयो नः स नरेन्द्रस्त्वो दण्डप्रत्ययलक्षणः ।
 दण्डप्रत्ययदृष्टोऽपि व्यवहारात्मकः स्मृतः । व्यवहारः स्मृतो यद्य स वेदविषयात्मकः ।
 यद्य वेदप्रस्तात्मा स धर्मो गुणदर्शनः । धर्मप्रत्यय उद्दिष्टो यथाधर्मं कृतात्मभिः ।
 व्यवहारः प्रजागोत्रा ब्रह्मदिष्टो युधिष्ठिर । चोन् धारयति लोकान् वै सत्यात्मा भूतिवर्द्धनः ।
 यद्य दण्डः स दृष्टो नो व्यवहारः मनातनः । व्यवहारस्य दृष्टो यः स वेद इति निश्चितं ।
 यद्य वेदः स वै धर्मो यद्य धर्मः स सत्ययः । ब्रह्मा पितामहः पूर्वं वभूवाय प्रजापतिः ।
 लोकानां स हि सर्वेषां समुरासुररचर्भा । समनुय्योरगवतां कर्त्ता चैव स भूतकृतः ।
 ततोऽन्यव्यवहारोऽयं भर्तृप्रत्ययलक्षणः । तस्मादिदमयोवाच व्यवहारनिदर्शनं ।
 माता पिता च भ्राता च भार्थ्या चैव पुरोहितः । नादण्डो विद्यते राशो यः स धर्मेष तिष्ठति ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि दण्डकथने एकविंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२१ ॥
 ॥ भीष्म उवाच ॥ अत्रापुदाहरन्तोमितिहामं पुरातनं । अत्रैषु राजा शुतिमान् वसुधोम इति श्रुतः ।
 स राजा धर्मो विप्रित्यं रुह पश्या महातपाः सुञ्जष्टं जगामाय पित्रदेवर्षिपूजितं ।
 तत्र शृष्ट्वे हिमवतो भैरो कनकपर्वते । यत्र मुञ्जावटे रामो जटाहरणमादिभ्रतु ।
 तदा प्रभृति राजेन्द्र च्यपिभिः संशितव्रतैः । मुञ्जष्ट इति प्रोक्तः स देशो रुद्रमैवितः ।
 स तत्र वक्रभिर्द्युक्तादा श्रुतिमयैर्गुणैः । प्राह्मणानामनुमतो देवर्षिमदृष्टोऽभवरत् ।
 नै कदाचिददीनात्मा सखा प्रकृत्य मानिता । अभ्यस्यन्महोपालो मान्वाता वशुकर्शनः ।
 सोऽपस्त्रय तु मान्वाता वसुधोमं नगधिपं । दृष्ट्वा प्रहृष्टतपसं विनतोऽप्येभ्यतिष्ठत ।
 वसुधोमोऽपि त्राज्ञो वै पाद्यमर्थं न्यवेदयत् । सप्ताङ्गस्य तु राज्यस्य पत्रं तु श्रुत्वाप्यये ।
 शक्तिराचरति पूर्वं यदावदनुयायिनं । अष्टदसुहोमर्भं राजम् किं करवाणि ते ।
 सोऽब्रवीत् परमप्रीतो मान्वाता राजमत्तमः । वसुधोमं महाप्राश्रमाभोगं कुहणन्दम् ।
 ॥ मान्वातोवाच ॥ वृहस्पतेर्भतं राजधधीनं सकलं तया । तथैवाग्रनसं शार्धं विशातं ते नरोत्तम ।

१२१

१२२

१२३

१२४

१२५

गदधं शातुमिच्छामि दण्डं उपपद्यते कथं । कियान्त्वं पूर्वं जागर्मिं किं वा परमगुण्यते । १००
 कथं उपपद्यते दण्डः सम्यक्त्वव्यक्तः । भृशं मे मुग्धाप्राज्ञ ददाग्याचार्यं धेनुम् ।
 ॥ यमुद्योम उवाच ॥ ऽऽपु राजन् यथा दण्डः समभूतो भोक्तृपदहः । प्रजाविनयस्यार्थं धर्मस्थात्मा मजातनः ।
 प्रह्लादाद्यद्युभंगवान् सधर्मोऽकपितामहः । चामिजं शातनगच्छन् ददर्शे निश्चिन्तः शुभम् ।
 स गर्भं शिरसा देवो यज्जवर्षाण्युपास्यत् । पूर्णं वर्षमद्यपि तु स गर्भः धुमोऽपतत् ।
 स क्षुपो नाम समभूतः प्रजापतिररिन्दम । च्यतिगामीनाशाराज यज्ञे तस्य महात्मनः । १०१
 तस्मिन् प्रहृते मधे तु प्रह्लादः पार्थिवपथम् । दुष्टरूपप्रधानत्वाद्दण्ड, भोऽस्मादिदं नोऽभवत् ।
 तस्मिन्प्रकृष्टिते चापि प्रजाभां महारोऽभवत् । भैव कार्यं नवाऽकार्यं गोज्याभोज्यं न विद्यते ।
 पेयापेये कुतः सिद्धिर्धिमन्ति च परस्परं । गम्यागम्यं तदा नाभोतुं च परस्वद्य धैर्मम ।
 परस्परं विलुप्यन्ति सारमेया ययामिषं । शयमान् यमिनो प्रप्ति निर्भय्यादमवर्त्तत ।
 ततः पितामहो विष्णुं भगवन्मं सनातनं । संपूज्य वरदं देवं महादेवमयाप्रवीत् । १०२
 श्व तमनुकम्पं वै कर्तुमर्हसि केवच । महारो न भवेदहं यथा तदै विधीयतां ।
 ततः स भगवान् ध्यात्वा चिरं शूलवरायुधः । आत्मानमात्मना दण्डं मद्यज्ञे देवमत्तमः ।
 तस्माच्च धर्मचरणान्नीतिर्देवी मरस्वती । मद्यज्ञे दण्डनीतिं मा त्रिषु लोकेषु विद्युतां ।
 भूयः स भगवान् ध्यात्वा चिरं शूलवरायुधः । तस्य तस्य निजायस्य चकारैकैकमोक्षरं ।
 देवानामोक्षरश्चक्रे देवं दशग्रतेषु । यमं वैखलतश्चापि पितृणामकरोत् प्रभुम् । १०३
 धनानां रावसानाञ्च कुबेरमपि चेश्वरं । पर्वताणां पतिं मेरुं सरिताञ्च महोदधिं ।
 श्रंपो राज्ये ऽसुराणाञ्च विदधे वरुणं प्रभुम् । मृत्युं प्राणेश्वरमेया तेजसाञ्च ङ्गतामनं ।
 रुद्राणामपि चैत्रानं गोप्तारं विदधे प्रभुम् । महात्मानं महादेवं विशालाक्षं मनातनं ।
 वशिष्ठमीशं विप्राणां वसुनां जानवेदमं । तेजसां भास्करश्चक्रे नवबाणां निशाकरं ।
 वीरुधामंशुमन्नाञ्च भूतानाञ्च प्रभुं वरं । कुमारं दादशभुजं स्कन्दं राजानमादिशत् । १०४
 कालं सर्वेशमकरोत् संहारविनयात्मकं । मृत्योयत्तुविभागस्य दुःखस्य च सुखस्य च ।
 ईश्वरः सर्वदेवस्तु राजराजो नराधिपः । सर्वेषामेव रुद्राणां शूलपाणिरिति श्रुतिः ।
 तमेतं ब्रह्मणः पुत्रमनुजातं क्षुपं ददौ । प्रजानामधिपं श्रेष्ठं सर्वभूतश्रुतामपि ।
 महादेवस्ततस्तस्मिन् दृत्ते यज्ञे यथाविधि । दण्डं धर्मस्य गोप्तारं विष्णवे मज्जतं ददौ ।
 विष्णुरङ्गिरसे प्रादादङ्गिरा मुनिसत्तमः । प्रादाद्विन्द्रमरोचिभ्यो मरोचिर्भृगवे ददौ । १०५
 भृगुर्ददाद्युषिभ्यस्तु दण्डं धर्मेशमाहितं । अययो लोकपालेभ्यो लोकपालाः क्षुपाय च ।
 क्षुपस्तु मनवे प्रादादादित्यतनयाय च । पुत्रेभ्य आहूदेवस्तु सुक्ष्मधर्माथकारणात् ।
 विभज्य दण्डं कर्त्तव्यो धर्मेण न यदृच्छया । दुष्टानां निपद्ये दण्डो हिरण्यं वाद्यतः क्रिया ।
 व्यङ्गलश्च शरीरस्य बधो नास्वस्य कारणात् । शरीरपोडासासाश्च देहत्यागो विवासनं ।

तं ददौ सूर्यपुत्रस्तु मनुर्वै रघुशार्धकं । आनुपूर्व्या च दण्डोऽयं प्रजा जागर्त्तिं पालयन् ।
 इन्द्रो जागर्त्ति भगवानिन्द्रादग्निर्विभावसुः । अग्नेर्जागर्त्तिं वरुणो वरुणा च प्रजापतिः ।
 प्रजापतेस्ततो धर्मो जागर्त्तिं विनयात्ककः । धर्माश्च ब्रह्मण पुष्टो व्यवसाय सनातनः ।
 व्यवसायात्ततस्तेजो जागर्त्तिं परिपालयन् । श्रेयश्चस्तेजसस्तस्मादोपधोभ्यद्य पर्वताः ।
 पर्वतेभ्यद्य जागर्त्तिं रभे रसगुणस्यया । जागर्त्तिं निर्धर्तैर्देवो ज्योतीषि निर्धर्तेरपि ।
 वेदाः प्रतिष्ठा ज्योतिर्न्यस्ततो हयगिराः प्रभुः । ब्रह्मा पितामहस्तस्माज्जागर्त्तिं प्रभुरथयः ।
 पितामहान्महादेवो जागर्त्तिं भगवान् शिवः । विद्येदेवाः शिवाश्चापि विद्येभ्यद्य तयर्धयः ।
 ऋषिभ्यो भगवान् सोमः सोमाद्देवः सनातनाः । देवभ्यो ब्राह्मणा लोके जायतीत्युपधारय ।
 नाडाणेभ्यद्य राजन्या स्तोकायचन्त धर्मतः । स्यावरं जङ्गमश्चैव चन्द्रियेभ्य सनातनं ।

५१०

५११

५१२

प्रजा जायति लोकेऽस्मिन् दण्डो जागर्त्तिं तामु च । सर्व्वं संचित्यते दण्डः पितामहसमप्रभः ।
 जागर्त्तिं कालः पूर्व्वंश्च मथे चान्ते च भारत । ईश्वरः सर्व्वलोकस्य मह्यदेवः प्रजापतिः ।
 देवदेवः शिवः सर्व्वो जागर्त्तिं सततं प्रभुः । कपर्दी शङ्करो रुद्रः शिवः स्यात्पुरुमापतिः ।
 इत्येयं दण्डो विख्यात आदौ मध्ये तथा परे । भूमिपालो ययान्यायं वर्त्ततानेन धर्मवित् ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ इतोऽयं वसुधैव कुटुम्बकम् । श्रुत्वा च सम्यक्चर्त्तं सर्व्वान् कामानवाप्नुयान् ।
 इति ते सर्व्वमाख्यातं यो दण्डो मनुजर्षभ । नियन्ता सर्व्वलोकस्य धर्माक्रान्तस्य भारत ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि राजधर्मानुशासनपर्व्वणि दण्डोत्पत्तिकथने द्वाविंशत्यधिकप्रतिऽध्यायः ॥ १२२ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ तात सर्व्वार्थकामानो शोतुमिच्छामि निययं । लोकयात्रा हि कामन्वेन तिष्ठेत् केयु प्रति

५१३

द्विता ।

धर्मार्यकामाः किंमूलास्तयासां प्रभवद्य क्रः । अन्वेन्दुश्चानुपस्कन्ते वर्त्तन्ते च पृथक् प्रथक् ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ यदा ते शुभं मुनमगो लोके धर्मार्यनियये । कालप्रभवसंख्यामु सज्जन्ते च त्रयस्तदा ।
 धर्ममूलः सदैवार्थं कामोऽथैकलमुच्यते । सङ्ख्यमूलास्ते सर्व्वे सङ्ख्येया विषयात्मकः ।
 विषयाश्चैव कालिन्येन सर्व्वे आहारविहृद्ये । मूलमेतन्निवर्गस्य निवृत्तिर्मात्रं च उच्यते ।
 धर्माच्छरीरसंगुमिन्द्रैर्धर्मार्यश्चाथ उच्यते । कामो रतिक्रमयाद्य सर्व्वं ते च रजस्तलाः ।
 सच्चिदाकारैरेतान् चैताश्चनसा त्यजेत् । विमुक्तस्तपसा सर्व्वान् धर्मादीन् कामानैष्टिकान् ।
 श्रेष्ठे बुद्धिस्त्रिवर्गस्य यदयं प्राप्नुयात्परः । बुद्ध्या बुद्धिरिहायैने तदज्ञानमिच्छया ।
 अयथाज्ञानमलो धर्मो मलोऽयं निगूहर्त्तः । कम्पमोदमलः कामो भूयः स्वगुणवर्जितः ।
 अवापुदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । कामन्दकस्य संवादमात्रं रिष्टस्य चोभयोः ।
 कामन्दक्युपिर्मानेनमभिवाच नराधिपः । आङ्कुरिषोऽयं पश्य ह्यत्र समयपर्यर्थं ।
 यः पापं कुरुते राजा काममोहसत्कृतः । प्रह्लासद्यस्य तर्क्ष्यं किं स्यात् पापप्रयाग्नं ।
 अधर्मं धर्मं इति च योऽज्ञानादापरेश्वरः । तस्यापि प्रयत्नं लोके कथं राजा निवर्त्तयेत् ।

५१४

॥ कामन्द उवाच ॥ यो धर्मायां परित्यज्य काममेवानुवर्त्तते । स धर्माथपरित्यागात् प्रज्ञानाप्रमिहाङ्कति ।
 प्रज्ञानाशात्मको मोहस्रया धर्मार्थनाशकः । तस्मान्नाशिकता चैव दुराचारस्य जायते ।
 दुराचारान् यदा राजा प्रदुष्टान्न नियच्छति । तस्मादुद्दिग्ते लोक सर्पाद्वेगमतादिव ।
 तं प्रजा नानुवर्त्तन्ते ब्राह्मणा न च साधवः । तत संशयमाप्नोति तथा बन्धत्वमेति च ।
 अपध्वस्तस्त्ववमते दुःखं जीवितमृच्छति । जीवेश यदपध्वस्तस्तच्छुङ्गं मरणं भवेत् ।
 श्रैतदाडराचार्याः पापस्य परिगर्हणं । भवेत्तव्या च्यो विद्या सत्कारो ब्राह्मणेषु च ।
 महात्मना भवेद्दर्शो विवहेच महाकुले । ब्राह्मणाद्यापि भवेत् समायुक्तान्मनस्विन ।
 जपदुदकशीलः स्यात्सततं सुखमास्यत । धर्मान्वितान् सम्प्रविशेदहि ह्रस्वह दुष्कृतीन् ।
 प्रसादयेन्मधुरया वाचा वाऽप्यय कर्मणा । तवास्मीति वदेन्नित्यं परेषां कीर्त्तयन् गुणान् ।
 अपापो श्लेष्माचार विप्रं बद्धमते भवेत् । पापान्यपि हि ह्युच्छ्राणि शमयेन्नाच संश्रयः ।
 गुरवो हि परं धर्मं यं ब्रूयुस्तं तथा कुरु । गुरुणां हि प्रसादाद्दे श्रेय परमवास्थसि ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि कामन्दाङ्गरिष्ठधवादे चर्योविशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२३ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ इमे जना नरश्रेष्ठ प्रशंसन्ति सदा भुवि । धर्मस्य शीलमेवादै ततो मे शंसयो महान् ।

यदि तच्छक्यमस्माभिर्ज्ञातं धर्मभूताम्बर । श्रोतुमिच्छामि तत् सर्वं यथैतदुपलभ्यते ।

कथं तत् प्राप्यते शीलं श्रोतुमिच्छामि भारत । किञ्चणञ्च तत् प्रोक्तं ब्रूहि मे वदताम्बर ।

॥ भीष्म उवाच ॥ पुरा दुर्व्योधनेनेह धृतराष्ट्राय मानद । आख्यातं तथमानेन श्रियं दृष्ट्वा तन्नामतां ।

दृष्ट्वाप्ये महाराज तत्र महादकल्ल ह । सभायाश्चावहसन् तत् सर्वं शृणु भारत ।

भवतस्तं सभां दृष्ट्वा समृद्धिसायुनुत्तमां । दुर्व्योधनस्तदासीनः सर्वं पित्रे न्यवेदयत् ।

शुला हि धृतराष्ट्र्य दुर्व्योधनवचस्तदा । अत्रवीत् कर्णसहितं दुर्व्योधनमिदं वचः ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ किमर्थं तथेषे पुत्र श्रोतुमिच्छामि तत्तत । शुला लामनुनेष्यामि यदि सन्त्यभविष्यति ।

तथा च महदैश्वर्यं प्राप्तं परपुरञ्जय । किङ्करा भ्रातरः सर्वे मित्रसम्बन्धिनः सदा ।

आच्छादयसि प्रावारामन्नासि पिशितौदनं । आजानेया वक्ष्यस्याः केनामि हरिण लक्ष ।

॥ दुर्व्योधन उवाच ॥ दश तानि सखसाणि स्यात्तकानां महात्मना । भुञ्जते रुक्मपात्रोभिर्युधिष्ठिरनिवेशने ।

दृष्ट्वा च तां सभां दिव्यां दिव्यपुष्पफलाश्विनां । अथान्तिनिरिकल्पावान् वस्त्राणि विविधानि च ।

दृष्ट्वा तां पाण्डवेदानां चर्द्धिं वैश्रवणीं शृणुभा । अमित्राणां सुमहतीमनुशोचामि भारत ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ यदोच्छसि श्रियं तात चादृशो सा युधिष्ठिरे । त्रिष्टिष्टं वा नरस्यात्र शीलवान् भव पुत्रक ।

श्रीसेन हि चयो लोकाः प्रकया जेतुं न संश्रयः । न हि किञ्चिदसाध्यं वै लोके शीलवतां भवेत् ।

सकराचेष मान्याता व्यहण जनभेजयः । सतराचेष नाभागं पुष्यिवी प्रतिभेदिरं ।

एते हि पार्थिवाः सर्वे शीलवन्ता दयाश्रिताः । अतस्तेषां गुणक्रीता वसुधा स्वयमागता ।

॥ दुर्व्योधन उवाच ॥ कथं तत् प्राप्यते शीलं श्रोतुमिच्छामि भारत । येन शीलेन ते प्राप्ता विप्रमेव वसुन्धरा ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ अथाप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । नारदेन पुरा प्रोक्तं श्रीलमाश्रित्य भारत ।
प्रह्लादेन हतं राज्यं महेश्वरस्य महात्मन । श्रीलमाश्रित्य दैत्येन चैलोक्यवृक्षे कृतं ।

ततो वृहस्पतिश्चक्र प्राञ्जलिं समुपस्थितं । तमुवाच महाप्राज्ञः श्रेय इच्छामि वेदितुं ।

ततो वृहस्पतिसौमि ज्ञानं नै श्रेयसं परं । कथयामास भगवान् देवेन्द्राय कुरुद्वह ।

एतावच्छ्रेय इत्येव वृहस्पतिरभाषत । इन्द्रस्य भूयः पप्रच्छ को विशेषो भवेदिति ।

॥ वृहस्पतिरुवाच ॥ विशेषोऽस्ति महाज्ञानं भार्गवस्य महात्मन । अत्रागम्य भद्रन्ते भूयस्व सुरर्षभ ।

आत्मनस्तु ततः श्रेयो भार्गवात् सुमहातपाः । ज्ञानमागमयत् प्रीत्या पुन स परमद्युतिं ।

तेनापि समनुज्ञातो भार्गवेण महात्मना । श्रेयोऽस्तीति पुनर्भूय शुकमाह शतक्रतु ।

भार्गवस्ताह सर्वज्ञं प्रह्लादस्य महात्मन । ज्ञानमपि विशेषेणेत्युक्तो वृष्टश्च सोऽभवत् ।

स ततो ब्राह्मणो भूत्वा प्रह्लादं पाकशासन । गत्वा प्रोवाच मेधावी श्रेय इच्छामि वेदितुं ।

प्रह्लादस्त्ववोद्विभं चणो नास्ति द्विजर्षभ । चैलोक्यराज्यसक्तस्य ततो भोपदिशामि ते ।

ब्राह्मणस्त्ववोद्विजान् यस्मिन् काले चणो भवेत् । तदोपादेष्टुमिच्छामि यदाचर्यमनुत्तमं ।

तत प्रीतोऽभवद्राजा प्रह्लादो ब्रह्मवादिन । तथेत्युक्त्वा शुक्रे काले ज्ञानतत्त्वं ददौ तदा ।

ब्राह्मणोऽपि यथान्यायं गुरुवृत्तिमनुत्तमां । चकार सर्वभावेन यदस्य मनोवृत्तिं ।

पृष्ट्य तेन बह्व्यं प्राप्तं कथमरिन्दम । चैलोक्यराज्यं धर्मज्ञं कारणं तद्ववोद्वि मे ।

प्रह्लादोऽपि महाराज ब्राह्मणं वाक्यमववोत् ।

॥ प्रह्लाद उवाच ॥ नास्त्रयामि दिजान् विभ राजाऽस्मीति कदाचन । काव्यानि वदतो तेषां संयच्छामि वदामि च ।

ते विप्रश्च प्रभाषन्ते मयच्छक्तिं च मां सदा । ते मां काव्यपर्ये युक्तं शुक्युमनस्यकं ।

धर्मात्मानं जितक्रोधं नियतं संयतेन्द्रियं । समामिच्छन्ति शास्त्रारं शौद्रं मन्त्रिव मविका ।

सोऽहं वाग्यविद्यानां रसानामवलेहिता । स्वजात्यानघितिष्ठामि नवत्राणीव चन्द्रमा ।

एतत् पृथिव्याममृतमेतच्चसुरनुत्तम । यद्ब्राह्मणमुखे काव्यमेतच्छुचा प्रवर्त्तते ।

एतावच्छ्रेय इत्याह प्रह्लादो ब्रह्मवादिन । शुक्युपितस्तेन तदा दैत्येन्द्रो वाक्यमववोत् ।

यथावदुत्तरस्या तं प्रीतोऽस्मि दिजसत्तम । वरं वृणीष्य भद्रन्ते प्रदाताऽस्मि न संशय ।

हतमित्येव दैत्येन्द्रमुवाच स च वै द्विज । प्रह्लादस्त्ववोत् प्रीतोऽहं तदा वर इत्युत ।

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ यदि रात्रन् प्रसन्नस्त्वं मम चेद्विच्छामि प्रियं । भवत श्रीलमिच्छामि प्राप्नुमेष वरो मम ।

तत प्रीतय दैत्येन्द्रो भयमस्त्राभवन्नहत् । वरो प्रदिष्टे विप्रेण नान्यतेजाऽयमित्युत ।

एवमस्त्विति स प्राह प्रह्लादो विस्मितस्तदा । उपाकृत्य तु विप्राय वरं तु स्वामिनेऽभवत् ।

दत्ते वरो गते विप्रे चिन्तासोन्महती तदा । प्रह्लादस्य महाराज निश्चय न च अस्मिन्वान् ।

तस्य चिन्तयनस्तावच्छायाभूतं महाद्युति । तेषो विपहवत्तात् शरीरमज्ञात्तदा ।

तमश्च भ्रह्माकारं प्रह्लादं को भवानिति । प्रत्याह तन्नु श्रीलोऽस्मि त्यक्तो गच्छाम्यहं तदा ।

तस्मिन् द्विजोत्तमे राजन् वस्याम्यहमनिन्दिते । योऽसौ श्रियत्वनागम्य त्वयि नित्यं समाहितः ।

इत्युक्त्वाऽन्तर्हितं तदै शकञ्चात्वाविशत् प्रभो । तस्मिंस्तैजसि जाते तु तादृगूपस्थतोऽपरः ।

शरीरान्निःसृतसंस्थ को भवानिति चाप्रवीत् । धर्मं प्रह्लाद मां विद्धि यत्रासौ द्विजपत्तम ।

तत्र यास्यामि दैत्येन्द्र यतः शीलं ततो ह्यहं । ततोऽपरो मद्याराज प्रज्वन्नश्रिव तेजसा ।

शरीरान्निःसृतसंस्थ प्रह्लादस्य महात्मनः । को भवानिति पृष्टथ तमाह स महाद्युतिः ।

सत्यं विद्वांसुरेन्द्राद्य प्रयास्ये धर्ममन्वहं । तस्मिन्ननुगते धर्मे महान् वै पुरुषोऽपरः ।

निश्चकाम ततस्तस्मात् पृष्टथाह महाबलः । वृत्तं प्रह्लाद मां विद्धि यतः सत्यं ततो ह्यहं ।

तस्मिन् गते महाशब्दः शरीरान्तस्य निर्यथै । पृष्टथाह बलं विद्धि यतो वृत्तमहन्ततः ।

इत्युक्त्वा प्रययौ तत्र यतो वृत्तं नराधिप । ततः प्रभामयो देवो शरीरान्तस्य निर्यथै ।

तामपृच्छत् स दैत्येन्द्रः सा श्रीरत्विनमप्रवीत् । उचिताऽस्मि स्त्रयं वीरत्वयि सत्यपराक्रम ।

त्वया त्यक्त्वा गमिष्यामि बलं ह्यनुगता ह्यहं । ततो भयं प्रादुरासीत् प्रह्लादस्य महात्मनः ।

अपृच्छत् स ततो भूयः कं यासि कमन्त्रालये । तं हि सत्यव्रता देवो लोकस्य परमेथरी ।

कथ्यसौ ब्राह्मणश्रेष्ठस्तस्मिच्छामि वेदितुं ।

॥ श्रीरवाच ॥ स शक्यो ब्रह्मचारी यस्वत्तस्यैवोपशिवितः । त्रैलोक्ये ते यदैश्वर्यं तत्तेनापहृतं प्रभो ।

श्रीलेन हि त्रयो लोकास्तथा धर्मैर्न निर्जिताः । तद्विज्ञाय सुरेन्द्रेण तव शीलं हृतं प्रभो ।

धर्मः सत्यं तथा वृत्तं बलञ्चैव तथाऽप्यहं । शीलमूला महाप्राज्ञ सदो नास्त्वत्र संशयः ।

॥ भीष्म उवाच ॥ एवमुक्त्वा गता श्रीस्तु ते च सर्वे युधिष्ठिर । दुर्योधनस्तु पितरं भूय एवाप्रवीदयः ।

शीलस्य तस्मिच्छामि वेत्तुं कौरववन्दन । प्राप्यते च यथा शीलं तत्रोपायं वदस्व मे ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ सोपायं पूर्वमुद्दिष्टं प्रह्लादेन महात्मना । सङ्क्षेपेण तु शीलस्य शृणु प्राप्तिं नरेश्वरः ।

श्रेष्ठैः सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा गिरा । अनुयुञ्ज्य दानञ्च शीलमेतत् प्रशस्यते ।

यदन्येषां हितं न स्यादात्मनः कर्म पौरुषं । अपचपेत वा येन न तत् कुर्वीत् कथञ्चन ।

तस्यु कर्म तथा कुर्वीद्येन द्वाप्येत संसदि । शीलं समासेनैतत्ते कथितं कुरुषत्तम ।

यद्यप्यशीला मृपते प्राप्नुवन्ति श्रियं कश्चित् । न भुञ्जते चिरं तात समूलाद्य न सन्ति ते ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ एतद्विदित्वा तलेन शीलवान् भव पुत्रक । यदोच्छसि श्रियं तात सुविशिष्टो युधिष्ठिरात् ।

॥ भीष्म उवाच ॥ एतत् कथितवान् पुत्रे धृतराष्ट्रे नगाधिपः । एतत् कुरुष्व कौन्तेय ततः प्रास्यसि तत्फलं ।

इति श्रीमद्भागवते ज्ञानिपर्ययि राजधर्मानुशासनपर्ययि शीलवर्णने चतुर्विंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ शीलं प्रधानं पुरुषे कथितं ते पितामह । कथं तामा समुपस्था या चात्रा तद्ददस्व मे ।

संश्रयो मे महानेव समुत्पन्नः पितामह । ह्येता तस्य च मान्योऽस्ति लज्जः परपुरश्चाय ।

पितामहात्मा महती ममासीद्धि सुयोधने । प्राप्ते शृद्धे तु यद्युक्तं तत् कर्माऽप्यमिति प्रभो ।

धर्मशास्त्रा मुमहती पुरुषक्षोपाजायते । तस्यां विदन्ममाचार्या दुःखो मृत्युर्न भंगयः ।

होऽहं हताशो दुर्बुद्धिः क्षतमौन दुरात्मना । धार्तराष्ट्रेण राजेन्द्र पर्य्य मन्दात्मतां मम ।
 आशां महत्तरा मन्ये पर्य्यतादिव सद्रुमात् । आकाशादपि वा राजन्नप्रमेथैव वा पुन ।
 एषा चैव कुक्षेत्रे दुर्बिचिन्त्या सुदुर्लभा । दुर्नभत्वाच्च पश्चामि किमन्यदुर्लभ तत ।
 ॥ भोम उवाच ॥ अत्र ते वर्त्तधिष्यमि दुधिष्ठिर निबोध तत । इतिहास सुमिचस्य निष्ठेत्समृपभस्य च ।
 सुमिचो नाम राजधिर्द्विह्यो मृगयो गत । समार स मृग विद्धा वाणेनानतपर्व्वेणा ।
 स मृगो ज्ञापमादाय दयावभितविक्रम । स च राजा बलात्तूर्ण समार मृगयूयपं ।
 ततो निबं खलधैव स मृगोऽद्रवदाशुग । मुहूर्त्तमिव राजेन्द्र समेन स पयाऽगमत् ।
 तत स राजा ताहृष्यादौरधेन बलेन च । समार वाणासनभृत्सखड्गोऽसौ तनुचवान् ।
 ततो नदाश्रदोचैव पल्ललानि वनानि च । अतिक्रम्याभ्यतिक्रम्य समारैको वनेचर ।
 स तु कामान्मृगो राजभ्राष्टाद्याचाद्य तं नृपं । पुनरभ्येति जवनो जवेन महता तत ।
 स तस्य वाणैश्चक्रभिः समभ्यसो वनेचरः । प्रकोठशिव राजेन्द्र पुनरभ्येति चान्तिकं ।
 पुनश्च जवमात्याय जवनो मृगयूयप । अतीत्यातीत्य राजेन्द्र पुनरभ्येति चान्तिकं ।
 तस्य मर्षच्छिदं घोरं तोऽष्टास्त्रमिचकर्मन । समादाय शरं श्रेष्ठं कार्मुके तु तयाऽस्रजत् ।
 ततो गव्यतिमात्रेण मृगयूयपयूयप । तस्य वाणपयं मुक्ता तस्यिवान् प्रहर्षश्रव ।
 तस्मिन्निपतिते वाणे भूमौ ध्वनिततेजसि । प्रविशेन्न महारथ मृगो राजाऽप्ययाद्रवत् ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि राजधर्मोपनिषदो नामानुशान्तपर्व्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥
 ॥ भोम उवाच ॥ प्रविश्य स महारथ्यं तापशापानयाश्रमं । आमसाद् ततो राजा श्रान्तयोगोपविब्रजत्तदा ।
 त कार्मुकरं दृष्ट्वा अमार्त्तं क्षुधितं तदा । समेत्य अथयत्कस्मिन् पूजाञ्चकुर्ययाविधि ।
 स पूजाञ्चपिभिर्दत्तां सम्पृष्टश्च नराधिप । अष्टञ्चक्ष्तापमान् मर्षाक्षपयो दृष्ट्वा मुत्तमा ।
 ते तस्य राजो वचनं सम्पृष्टश्च तपोधना । अथयो राजाद्वाहूँ तमष्टञ्च न प्रयोजनं ।
 केन भद्रं सुखायैव सम्प्राप्तोऽसि तपोवन । पदानिर्भृद्दुनिक्षियो धन्वो वाणो मरेचर ।
 इतदिन्द्रामहे श्रोतुं क्षुतं प्राप्तेऽसि मानद । कस्मिन् कुले तु जातस्त्व किञ्चामा चासि शूहि न ।
 तत स राजा मर्षेभ्या द्विजेभ्य एहवर्षभं । आचचते दयान्याय परिषयोऽस्य भारत ।
 हेहयानां कुले जात सुमिचो मित्रनन्दन । चरामि मृगयुयाणि निग्नन् वाणै मरुचर ।
 बलेन महता गुप्त सामात्यं भावरोधन । मृगस्य विद्धि वाणेन मया मरति दन्वयवान् ।
 त द्रवन्मननुप्राप्तो वनभेनघट्टश्चया । भवत्सकाश्च मष्टश्रीर्हताश्च अमकर्मित ।
 किञ्चु दुःखमतोऽन्दे यद्दृष्टं यमकर्मित । भवतामायम प्राप्ते हताशो भ्रष्टमरण ।
 स राजन्नसज्जयोगेन पुरस्व तपोधना । दुर्बो करोति तत्तोम दयाशा विषता मम ।
 हिमवान् वा महाशैलं समुद्रो वा महोदधि । महत्वासान्वपघेता नभयो वाऽनलं तया ।
 आवाधानपश्चि श्रेठाक्षया शान्तमह गत । भवतां विदितं धर्मं मर्षेणा हि तपोधन ।

- भवन्तः सुमहाभागास्तस्मात् पृच्छामि शंशयं । आशावान् पुरुषो यः श्यादन्तरोत्तमयापि वा ।
 किं नु व्यायस्तरं लोके महत्त्वात् प्रतिभाति व । एतदिच्छामि तत्त्वेन श्रोतुं किमिह दुर्लभं ।
- यदि गुह्यं नरो नित्यं तदा प्रभूत मा चिरं । न गुह्यं श्रोतुमिच्छामि युष्मद्भ्यो द्विजसत्तमाः ।
 भवत्तपोविधातो वा यदि स्थादिरमेत्ततः । यदि वास्ति कथाद्योगो योऽयं प्रश्नो मथेरितः ।
 एतत् कारणसामर्थ्यं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः । भवन्तोऽपि तपोनित्या ब्रूयुरेतन् समन्विताः ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि ऋषभगीतासु षड्विंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२६ ॥
- ॥ भीष्म उवाच ॥ ततश्चेधं भगवानाम्बयोणामृषिसत्तमः । ऋषभो नाम विप्रर्षिर्विद्विष्यन्निदमब्रवीत् । १२७
 पुराऽहं राजशार्दूल तीर्थान्यनुचरन् प्रभो । समामादितवान् दिव्यं नरनारायणाश्रमं ।
 यत्र सावदरो रम्या हृदो वैहायसस्तथा । यत्र चाश्वशिरा राजन् वेदान् पठति शश्वतान् ।
 तस्मिन् सरसि हत्वाऽहं विधिवत्पर्वणं पुरा । पितृणां देवतानाञ्च ततोश्रममिथा तदा ।
 रेमाति यत्र तौ नित्यं नरनारायणाष्टपी । अदूरादाश्रमं कञ्चिदासार्थमगमं तदा ।
 तत्र चौराजिनधरं कृशमुद्यमतीव च । अद्राचक्षुषिमायान्तं तनुं नाम तपोधनं । १२८
 अन्यैर्नरेर्भ्रहाबाहो वपुषाऽष्टगुणान्वितं । कृशता चापि राजर्षे न दृष्टा तादृशी कश्चित् ।
 शरीरमपि राजेन्द्र तस्य कानिष्ठिकासमं । शीवावाह तया पादौ केगाद्याहुतदर्शनाः ।
 शिरः कायानुरूपञ्च कर्षो नैत्रे तथैव च । तस्य वाक्चैव चेष्टा च सामान्ये राजसत्तम ।
 दृष्ट्वाऽहं तं कृष्णं विप्रं भीतः परमदुर्भनाः । पादौ तस्याभिवाद्याथ स्थितः प्राञ्जलिरगतः । १२९
 निवेद्य नामगोत्रे च पितरञ्च नरर्षभ । प्रदिष्टे चाभने तेन शनैरहमुपाविशं ।
 ततः स कथयामास कथां धर्माथैर्षंहिता । ऋषिमथे महाराज तनुर्हृक्षीयतां धरः ।
 तस्मिंस्तु कथयत्येव राजा राजीवलोचनः । उपायाञ्जवनैरथैः सबलः सावरोधनः ।
 धरन् पुष्टमरण्ये वै नष्टं परमदुर्भनाः । भूरिशुवपिता श्रीमान् वीरयुक्ते महायथाः ।
 इह द्रष्टव्यामितं पुंशं द्रष्टव्यामीहेति पार्थिवः । स्वमाशाहते राजा चरन् वनमिदं पुरा ।
 दुर्लभः स मया द्रष्टुं नूनं परमधार्मिकः । एकः पुत्रो महारण्ये नष्ट इत्यमकत्तदा । १३०
 दुर्लभः स मया द्रष्टुमाशा च महती मम । तया परीतगात्रोऽहं सुमूर्धुर्नाच शंशयः ।
 एतच्छ्रुत्वा स भगवांस्तनुर्भुनियरोत्तमः । श्वाक्शिरा ध्यानपरो मुहूर्त्तमिव तस्त्रिवान् ।
 तमनुधातमास्तस्य राजा परमदुर्भनाः । उवाच वाक्यं दीनात्मा मन्दं मन्दिवापद्यत् ।
 दुर्लभं किं नु देवेषु आशायाद्यैव किं महत् । ब्रवीतु भगवानेतद्वदि गुह्यं न ते मयि ।
 ॥ मुनिववाच ॥ महर्षिर्भगवांस्तेन पृथ्वीनामीदृमागितः । बालिशं बुद्धिमात्याय मन्दभाग्यतयात्तमः । १३१
 अर्थयन् कल्पं राजन् काशमं वल्कलानि च । श्वशापूर्ध्वर्केनापि न सम्पादितवांस्ततः ।
 निर्भलः स तु राजर्षिर्निराशः समपद्यत । स्वमुक्तेऽभिवाद्याथ तस्यैव शोकापूर्णात् ।
 शान्तोऽवसोदेहृभ्यात्मा यथा त्वं नरकसमः । अर्थं ततः समानीय पाद्यञ्चैव महाभूषिः ।

आरक्षेनैव विधिना राज्ञे सर्वं न्यवेदयत् । ततस्ते मुनयः सर्वे परिवार्ये नर्यभं ।

उपाविशन्नरव्याघ्र मत्तपय इव ध्रुवं । अपृच्छंश्चैव ते तव राजानमपराजितं ।

५१५

प्रयोजनमिदं सर्वमाश्रमस्य निवेदने ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपूर्वणि राजधर्मानुशासनपूर्वणि षष्ठमभगीतासु सप्तविंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२७ ॥

॥ राजोवाच ॥ वीरद्युम्न इति ख्यातो राजाऽहं दिक्षु विश्रुतः । भूरिद्युभं सुतं नष्टमन्वेष्टुं वनमागतः ।

एकः पुत्रः स विप्राग्र्य बाल एव च मेऽनघ । न दृश्यते वने चास्मिन्नामन्वेष्टुं चरामहं ।

॥ षष्ठम उवाच ॥ इत्येवमुक्ते वचने राज्ञा मुनिरधोमुखः । तृष्णोमेवाभवत्तत्र न च प्रत्यक्षवाच्युपं ।

स हि तेन पुरा विप्रा राज्ञा नात्यर्थमानितः । आशाकृतश्च राजेन्द्र तपो दीर्घं समाश्रितः ।

५१६

प्रतिपहमहं राज्ञां न करिष्ये कथञ्चन । अन्येषाञ्चैव वर्णानामिति कृत्वा धियं तदा ।

आशा हि पुरुषं बालं उत्थापयति तस्युपी । तामहं श्यपनेष्यामि इति कृत्वा ध्वश्रितः ।

वीरद्युम्नस्तं भूयः पप्रच्छ मुनिमत्तमं ।

॥ राजोवाच ॥ आशायाः किं कृशत्वञ्च किञ्चेह भुवि दुर्लभं । ब्रवीतु भगवानितत्वं हि धर्मार्थदर्शिवान् ।

तत् संसृत्य तत् सर्वं स्मरयिष्यन्निवाब्रवीत् । राजानं भगवान् विप्रसतः कृशतनुस्तदा ।

५१७

॥ षष्ठिरवाच ॥ कृशत्वेन सभं राजनाशाया विघते नृप । तस्या वै दुर्लभत्वाच्च प्रार्थिताः पार्थिवा मया ।

॥ राजोवाच ॥ कृशाकृशं मया ब्रह्मन् नृहीते वचनात्तव । दुर्लभत्वञ्च तस्मैव वेदवाक्यमिव दिजः ।

संशयस्तु महाप्राज्ञ सञ्जातो षडये मम । तद्गुणे मम तत्त्वेन वक्रुमहैषि पृच्छतः ।

त्वन्तः कृशतरं किं नु ब्रवीतु भगवानिदं । यदि गुह्यं न ते किञ्चिदिद्यते मुनिमत्तम ।

॥ कृश उवाच ॥ दुर्लभाऽप्ययवा नास्ति योऽर्या धृतिमवाप्नुयात् । सुदुर्लभतरस्ततः योऽर्थिनं नावमन्यते ।

५१८

सत्यतः नोपकुर्वते परं शशा यथाहंतः । या सक्ता सर्वभूतेषु साशा कृशतरौ मया ।

कृतप्रेषु च या सक्ता नृशंशेखलसेषु च । अपकारिषु चासक्ता साशा कृशतरौ मया ।

एकपुत्रः पिता पुत्रे नष्टे वा प्रापितेऽपि वा । प्रवृत्तिं यो न जानाति साशा कृशतरौ मया ।

प्रसवे चैव नारीणां दृष्टानां पुत्रकारिता । तथा नरेन्द्र धनिनां साशा कृशतरौ मया ।

प्रदानकाङ्क्षिणीनाञ्च कन्यानां वयसि स्थिते । शुभा कयास्तया युक्ताः साशा कृशतरौ मया ।

५१९

एतच्छ्रुत्वा ततो राजन् स राजा सावरोधनः । संसृश्य पादैः शिरसा निपपात दिग्दर्भं ।

॥ राजोवाच ॥ प्रसादये त्वां भगवन् पुच्छेणैच्छामि सद्भुम् । यदेतदुक्तं भवता सम्प्रति दिग्दर्भतम ।

सत्यमेतन्न सन्देहो यदेतद्वाहृतं त्वया । ततः प्रहृष्य भगवांस्तनुर्द्धर्भभृताम्बरः ।

पुत्रमस्थानयत् विभं तपसा च श्रुतेन च । स समानीय तत्पुत्रं तमुपासन् प्रार्थिवं ।

आत्मानं दर्शयामास धर्षं धर्षभृताम्बरः । स दर्शयित्वा चात्मानं दिव्यमद्भुतदर्शनं ।

५२०

विपासाः विगतक्रोधधरा वनमन्त्रिकात् । एतद्दृष्टं मया राजंशया च वचनं श्रुतं ।

आशामपनयत्प्राग् ततः कृशतरौमिमां ।

॥ भीष्म उवाच ॥ स तथोक्तस्तदा राजश्रुपमेण महात्मना । सुमित्रोपनयत् विप्रमाणां दृशतरीं ततः ।
एवं स्वमपि कौन्तेय श्रुत्वा वाणीमिमां मम । स्थिरो भव महाराज हिमवानिव पर्वतः ।
संहि प्रष्टा च श्रेता च-क्षुष्ट्व्यमुगतेष्विह । श्रुत्वा मम महाराज न घ्नन्सुमित्रार्हम् ॥

१२९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि षट्पदमगोतासु अष्टाविंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२८ ॥
॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ मानूतस्त्वेषु पर्याप्तिसंभ्रमास्ति भवति त्वयि । यथा हि स्वात्मदृत्तिलस्य लया तु श्लोऽग्निं भारत ।
तस्मात् कथय भूयस्त्वं धर्ममेव पितामह । न हि तृप्तिमहं यामि पिवन् धर्माभूतं हि ते ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरणोमितिहासं पुरातनं । गौतमस्य च संवादं यमस्य च महात्मनः ।
पारियाचं गिरिं प्राप्य गौतमस्याश्रमे महान् । उवाच गौतमो यश्च कालं तमपि मे शृणु ।
पठि सर्वसहस्राणि सोऽतप्यैद्गतमक्षयः । तमुपतपसा युक्तं भावितं सुमहामुनिं ।
उपाद्यातो नरयात्र लोकापलो यमंस्तदा । तमपश्यत् सुतपसमपि वै गौतमं तदा ।
स तं विदित्वा ब्रह्मविधंममागतमोजसा । प्राञ्जलिः प्रयतो भूत्वा उपविष्टस्यपोधनः ।

१३०

तं धर्मराजो दृष्ट्वैव सत्कृत्यैव दिग्धर्मं । न्यमन्तपत धर्मेण कियतां किमिति भुवन् ।
॥ गौतम उवाच ॥ मातापितृभ्यामानुष्यं किं कृत्वा समवाप्नुयात् । कथञ्च लोकानाप्नोति पुष्टो दुर्लभान् शुचीन् ।
॥ यम उवाच ॥ तपः शौचवता नित्यं सत्यधर्मरतेन च । मातापितृवारहरहः पूजनं कार्यमञ्जसा ।
असमैधेय्यं यदर्थं यद्विस्वाप्तदक्षिणैः । तेन लोकानवाप्नोति पुष्टोऽद्भुतदर्शनान् ।

१३१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि ऊनविंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १२८ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ मित्रैः प्रहोयमाणस्य बहूमित्रस्य का गतिः । राज्ञः सङ्गीणकोपस्य बलहीनस्य भारत ।
दुष्टामात्यसहायस्य श्रुतमन्त्रस्य सर्वतः । राष्यात् प्रच्यवमानस्य गतिमग्र्यामपश्यतः ।
परचक्राभियातस्य परराष्ट्राणि मूढतः । विषधे वर्तमानस्य दुर्बलस्य बलोपया ।
असंविद्वितराष्टस्य देशकालावज्ञानतः । अप्राप्यस्य भवेत् सान्त्वं भेदा वाऽप्यतिपीडनात् ।
जीवितन्वयं हेतुर्था तत्र किं मुह्यतं भवेत् ।

१३२

॥ भीष्म उवाच ॥ गुह्यं धर्मंशं माप्रावीरतीव भरतर्षभ । अष्टष्टा नोत्सहे वक्तुं धर्ममेतं युधिष्ठिर ।
धर्मो ह्यणीयान् वचनान्दुह्ये भरतर्षभ । श्रुत्वापास्य सदाचारैः साधुभवंति स कश्चित् ।
कर्षणा बुद्धिरूपेण भवत्याकाशे न वा पुनः । तादृशोऽयमनुमन्त्रः संयवस्य स्वया धिया ।
उपायं धर्मवज्रं यात्रार्थं शृणु भारत । नाहमेतादृशं धर्मं सुभूय धर्मकारणात् ।
दुःखादान, दह ह्येष स्यात्तु पद्यात् चयोपमः । अभिगम्य मतोनां हि सर्वांसामेव निययः
यथा यथा हि पुष्टयो नित्यं प्रास्वमवेक्षते । तथा तथा विज्ञानातिविज्ञानमस्य रोचते ।
अविज्ञानादयोगो हि योगो भूतिकरः परः । अग्रहमानो वचनममस्यपुरिद्र शृणु ।
राज्ञः कोपचयादेव जायते बलसंक्षयः । कोपश्च जनयेद्राजा निर्जालेभ्यो यथा जलं ।
कास्तं प्रायानुद्वेष्टोपादेय धर्मः समातनः । उपायधर्मं प्राप्येवं पूर्वैराचरितं जनैः ।

१३३

१३४

अन्यो धर्मः समर्थानामापत्सन्त्यस्य भारत । प्राक् कोपात् प्रायते धर्मो वृत्तिर्द्धर्माद्गरीयसी ।
 धर्मं प्राय न्यायवृत्तिं न बलीयान्न विन्दति । यस्माद्बलस्योपपत्तिरेकान्तेन न विद्यते ।
 तस्मादापचधर्मोऽपि श्रूयते धर्मलक्षणः । अधर्मो जायते तस्मिन्निति वै कवयो विदुः ।
 अनन्तरं चत्त्रियस्य तत्र किं विचिकित्सते । यथाऽस्य धर्मो न ग्लायिन्नेयाच्छूत्रवशं यया ।
 तत् कर्त्तव्यमिति प्राङ्गोत्तमानमवसादयेत् । सर्व्वात्मनैव धर्मस्य न परस्य न चात्मनः ।
 सर्व्वापायैश्चिह्नोर्धेदात्मानमिति नित्ययः । तत्र धर्मविदो तात नित्ययो धर्मनैपुणं ।
 उद्यमो नैपुणं चाच्चे बाडवोर्यादिति श्रुतिः । चत्त्रियो वृत्तिमरोधे कस्य मादातुमर्हति ।
 अन्यत्र तापसखाच ब्राह्मणखाचं भारत । यया वै ब्राह्मणं सोदन्नयाज्यमपि याजयेत् ।
 अभोज्यान्वानि चाश्रीयात्तद्येदं नाच संग्रयः । पीडितस्य किमद्दारमुत्पयो विष्टतस्य च ।
 श्रद्दारतः प्रद्ववति यदा भवति पीडित । यस्य कोपबलम्लान्या सर्व्वलोकपराभव ।
 भैक्ष्यचर्या न विहितान च विट्शूद्रजीविका । स्वधर्मानन्तरा वृत्तिर्जात्याननुपजोवतः ।
 बहतः प्रथमं कल्पमनुकल्पेन जीवनं । आपद्गतेन धर्माणामन्यायेनोपजोवनं ।
 अपि धीतत् ब्राह्मणेषु दृष्टं वृत्तिपरिवये । चत्त्रिये संग्रयः कस्मादित्येवं नित्यं सदा ।
 आददीत विशिष्टेभ्यो नावषीदेत् कथञ्चन । हन्तारं रक्षितारञ्च प्रजानां चत्त्रियं विदुः ।
 तस्मात् संरक्षता कार्य्यमादानं चत्त्रबन्धुना । अन्यत्र राजन् हिंसाया वृत्तिर्नैहासि कस्यचित् ।
 अथरथसमुत्पस्य एकस्य चरतो मुने । न शङ्कं लिखितां वृत्तिं अग्रमास्याय जीवितुं ।
 विशेषतः कुक्षेत्रेष्ठ प्रजापालनमीक्षया । परस्परं हि संरत्वा राज्ञा राक्षेण चापदि ।
 नित्यमेव हि कर्त्तव्या स्य धर्मं सनातनः । राजा राष्ट्रं यथापस्य द्रव्योपैरभिरक्षति ।
 राष्ट्रं राजा ययने रक्षितव्यनया भवेत् । कोपं दण्डं बलं मित्रं यदन्यदपि सञ्चितं ।
 न कुर्व्वीतान्तरं राष्ट्रं राजा परिगतः क्षुधा । वीजं भक्तेन सप्पाद्यमिति धर्मविदो विदुः ।
 अत्रैतच्छम्बरस्याङ्गर्भहामायस्य दर्शनं । धिक् तस्य जीवितं राज्ञा राष्ट्रं यखावषीदति ।
 अट्ट्याऽल्पमनुज्योऽपि यो वैदेशिक इत्यपि । राष्ट्रं कोपबलं मूलं कोपमूलं पुनर्बलं ।
 तन्मूलं सर्व्वधर्माणां धर्ममूलाः पुनः प्रजाः । नान्यानपीडयित्वेह कोपः शक्यः क्षुतो बलं ।
 तदर्थं पीडयित्वा च दे.षं प्राप्तुं न सोऽर्हति । अकार्य्यमपि यद्वाधे क्रियते यश्चकर्मसु ।
 एतस्मान् कारणाद्राजा न दोषं प्राप्तुमर्हति । अर्थार्थमन्यद्भवति विपरोतमयापरं ।
 अनर्थार्थमयापान्यत्तत् सर्व्वं शयकारणं । एवं बुद्ध्या भंगप्रपश्येकोधावो कर्मनिश्चयं ।
 यश्चार्थमन्यद्भवति यशोऽन्यार्थशयापरः । यश्चस्वार्थार्थमेवान्यत्तत् सर्व्वं यश्चाधनं ।
 उपमामत्र वक्ष्यामि धर्मतत्त्वप्रकाशिनो । यूपं हिन्दन्ति यश्चार्थं तत्र ये परिपन्थिनः ।
 द्रुमाः केचन सामन्ता भुवं हिन्दन्ति तानपि । ते चापि निपतन्तोऽन्यान्निग्नन्त्येव न्ननस्यतीन् ।
 एवं कोपस्य महता ये नराः परिपन्थिनः । तानहत्वा न पश्यामि हि हिमन्व परन्तप ।

३०५१

३०५०

५

३०५२

३०५०

३०५१

३०५०

धनेन जायते लोकावुभौ परमिमं तथा । सत्यञ्च धर्मवचनं यथा नास्त्यधनस्यथा ।
 सर्वोपायैराददीत धनं यज्ञप्रयोजनं । न तुस्यदोषः स्यादेवं कार्याकार्येषु भारत ।
 नैतौ समवतो राजन् कथञ्चिदपि पार्थिव । न ह्यारण्येषु पश्यामि धनदृष्टानहं कश्चित् ।
 यदिदं दृश्यते वित्तं प्रयिव्यामिह किञ्चन । ममेदं स्यान्ममेदं स्यादित्येवं काङ्क्षते जनः ।
 न च राज्यसमो धर्मः कश्चिदस्ति परन्तप । धर्मः संशब्दितो राज्ञामापदर्थमतोऽन्यथा ।
 दानेन कर्मणा चान्ये तपसाऽन्ये तपस्विन । बुद्ध्या दाक्षिण्यं चैवान्ये विन्दन्ति धनसञ्चयान् ।
 अर्धनं दुर्बलं प्राङ्मर्धनेन बलवान् भवेत् । सर्वं धनवता प्राप्यं सर्वं तरति कोपवान् ।
 कोपेण धर्मः कामस्य परलोकस्यथा ह्ययं । तस्य धर्मेण लिप्येत नाधर्मेण कदाचन ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि विश्वदधिकप्रतोऽध्यायः ॥ १३० ॥ समाप्तश्चेदं राजधर्मानु
 शासनपर्वं ॥

॥ अथ आपद्धर्मपर्वः ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ चीणस्य दीर्घस्य च सानुकौशस्य बन्धुषु । परिशुद्धितृप्तस्य श्रुतमन्त्रस्य भारत ।
 विभक्तपुरराष्ट्रस्य निर्द्वैत्यनिचयस्य च । असम्भावितमित्रस्य भिन्नामात्यस्य सर्वश्र ।
 परचक्राभिजातस्य दुर्बलस्य बलीयसा । आपन्नचेतसो ब्रूहि किं कार्यमवश्रियते ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ वाह्येद्विजिगीषुः स्याद्ब्रह्मार्थकुशलः शुचिः । ज्वेन सन्धिं कुर्वीत पूर्वपूर्वान् विमोचयन् ।
 यो धर्मविजिगीषुः स्याद्बलवान् पापनिश्चयः । आत्मनः सन्निरोधेन सन्धिनीनापि रोचयेत् ।
 अप्रास्य राजधानीं वा तरेद्व्येण चापदं । तद्भावयुक्तो द्रव्याणि जीवन् पुनरुपाक्येत् ।
 यास्तु कोपवसत्यागात् शक्यास्तरितुमापदः । कस्यवाधिकमात्मानं सन्त्यजेदर्थधर्मवित् ।
 अवरोधान् जुगुप्सेत का सपद्रधनेन दया । न लेवात्मा प्रदातव्यः शक्ये सति कथञ्चन ।
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ आभ्यन्तरे प्रकृपिते घास्त्रे चापनिधीडिते । चीणे कोपे श्रुते मन्त्रे किं कार्यमवश्रियते ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ चिप्रे वा सन्धिकामः स्यात् चिप्रे वा तीक्ष्णविक्रमः । तदापनयनं चिप्रमेतावत् साम्बरायिकं ।
 अनुरक्तेन चेष्टेन दृष्टेन जगतीपतिः । अल्पेनापि हि सैन्येन महीं जयति भूमिपः ।
 हतो वा दिवमारोहेद्भवा वा चितिमावयेत् । युद्धे हि सन्त्यजन् प्राणान् शक्यैति सलोकतां ।
 सर्वलोकामगमं हत्वा मृदुलं गन्तुमेव च । विद्यासादिनयं कुर्याद्विशेषेचाप्युपायतः ।
 अपचिक्रमिषुः चिप्रे साध्या वा परिसान्ध्ययन् । विलहयित्वा मन्त्रेण ततः स्वयमुपक्रमेत् ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि एकविंशदधिकप्रतोऽध्यायः ॥ १३१ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ हीने परमके धर्मं सर्वलोकामिर्षं हिते । सर्वस्मिन् दक्षुमाद्भूते प्रयिव्यामुपजीवने ।
 केनचिद्गद्गाणेन वीरेञ्चघन्ये कालस्रागते । अशंभ्यजन् पुत्रपौष्टाननुक्रोशात् पितामह ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ विश्रानपसमास्याय जीवितव्यं तथागते । सर्वं साध्वर्थमेवेदमसाध्वर्थं न किञ्चन ।

असाधुभ्योऽर्थमादाय साधुभ्यो यः प्रयच्छति । आत्मानं संक्रमं कृत्वा कृच्छ्रधर्मविदेव सः ।

आकाङ्क्षन्नात्मनो राजन् राज्यस्थितिमकोपयन् । अदत्तमेवाददीत दातुर्विचिंममेति च ।

विज्ञानबलपूतो यो वर्त्तते निन्दितेष्वपि । वृत्तिविज्ञानवान् धीरः कस्य वा वंक्रुमर्हति ।

येषां बलकृता वृत्तिस्तेषामन्या न रोचते । तेजसाऽभिप्रवर्त्तन्ते बलवन्तो युधिष्ठिर ।

यदैवं प्राकृतं शास्त्रमविशेषेण वर्त्तते । तदैवमभ्यर्षेदेवं भेधावी चाप्यथोत्तरं ।

अलिक् पुरोहिताचार्यान् सत्कृतानमिसत्कृतान् । न ब्राह्मणान् घातयित् दायान् प्राप्नोति घातयन् ।

एतत् प्रमाणं लोकस्य चतुरेतरत् सनातनं । तत्रमाणेष्वगाहते तेन तत् साध्वसाधु वा ।

बहवो यामवासाध्या रोपाद्भूयः परस्परं । न तेषां वचनाद्राजा सत्कुर्याद्घातयति वा ।

न वाच्यः पत्निवादोऽर्थं न श्रोतव्यं कथञ्चन । कर्णावय पिधातव्यौ प्रक्षेयं चान्यतो भवेत् ।

असतां श्रीलमेतदे परिवादोऽय पैशुनं । गुणानामेव वक्तारः सन्तः सत्सु नराधिप ।

यया सुमधुरौ दन्यौ सुदानौ साधुवाहिनौ । धुरमुद्यम्य बहतसया वर्त्तते वै नृप ।

यया ययाऽस्य बहवः सहायाः सुसयाऽपरे । आचारमेव मन्यन्ते गरीयो धर्मलक्षणं ।

अपरे नैवमिच्छन्ति ये शङ्खलिखितप्रियाः । मात्सर्यादय वा सोभात्र ब्रूयुर्वाक्यमोदुग्रं ।

आर्षमयत्र परयन्ति विकर्षस्य पातनं । न तादृक् सदुग्रं किञ्चित् प्रमाणं दृश्यते क्वचित् ।

देवताय विकर्षसं पातयन्ति नराधमं । ज्ञानेन विन्दन् विचिं हि धर्मात् स परिधीयते ।

सर्वतः सत्कृतः सङ्गिर्भूतिः प्रवरकारणैः । इदयेनाभ्यनुज्ञातो यो धर्मस्तं व्यवसृति ।

यद्यत्तुगुणसम्पन्नं धर्मं ब्रूयात् स धर्मवित् । अहेरिव हि धर्मस्य पदं दु खं गवेपितुं ।

यया मृगस्य विद्वस्य पदमेकं पदं नयेत् । लघेद्रुधिरलेपेन तथा धर्मपदं नयेत् ।

यया सङ्गिर्विनेतेन यया गन्तव्यमित्युत । राजर्षीणां वृत्तमेतदेवं गच्छ युधिष्ठिर ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्भूषणपर्वणि राजर्षिवृत्तानाम् द्वाविंशदधिकश्रोताऽध्याय ॥ १३२ ॥

॥ श्री भो उवाच ॥ सुराष्ट्रात् परराष्ट्राच्च कोपं सञ्जनथेनृप । कोपाद्दि धर्मः कौन्तेय राज्यमूलञ्च वर्द्धते ।

तस्मात् सञ्जनयेत् कोपं सत्कृत्य परिपालयेत् । परिपालयानुतनुयादेप धर्मं सनातन ।

न कोपः शूद्रभौषेन न नृशंभेन जातुचित् । मध्यमं पदमास्याय कोपमंपहणं चरेत् ।

अवलस्य कुत कोपो ह्यकोपस्य कुतो बलं । अवलस्य कुतो राज्यमराश्रीर्भवेत् कुतः ।

उचैर्दन्ते त्रियो हानिर्धैवैव मरणन्तया । नस्मात् कोपं बलं मित्रमय राजा विवर्द्धयेत् ।

हीनकोपं हि राजानमवज्ञानन्ति मानवा । न सास्यात्पेन तुयन्ति कार्यमप्युत्सहन्ति च ।

त्रियो हि कारणाद्राजा सत्क्रियां सभते परां । साऽस्य गूहति पापानि वाषो गुह्यमिव स्त्रियाः ।

अद्विमन्यानुतयन्ते पुरा विप्रकृता नराः । शालाहका इवास्त्रुर्जिधःसुमेव विन्दति ।

इदृशस्य कुतो राश्ट्रं सुखं भवति भारत । उद्यच्छेदेव न नमेदुद्यमो ह्येव पौरुषं ।

अप्यपर्वणि भज्येत न नभेतेह कस्यचित् । अप्यरस्यं समाश्रित्य चरेन्नृगगणैः सह ।

नखेवोत्थितमर्थ्यादैर्दस्युभिः सहितस्यरेत् । दस्यूनां सुसभा सेना रौद्रकर्मसु भारत ।
 एकान्ततो ह्यमर्थ्यादात् सर्वोऽप्युद्विजते जनः । दस्यवोऽप्यभिगङ्गान्तो निरनुक्रोशकारिणः ।
 स्नापयेदेव मर्थ्यादां जनचित्तप्रसादिनी । श्रव्येऽप्यर्थं तु मर्थ्यादा लोके भवति पूजिता ।
 नायं लोकोऽस्ति न पर इति, व्यवसितो जनः । नालं गन्तुं हि विद्याधं नास्तिके भयशङ्किते ।
 यथा सङ्घः परादानमहिंसा दस्युभिः कृता । अनुरचन्ति भूतानि समर्थ्यादेपु दस्युपु ।
 श्रयुथमानस्य बधो दारामर्षं कृतप्रता । ब्रह्मचित्तस्य चादानं निःश्रेयकरणं तथा ।
 स्त्रियामोष, पतिस्त्रानं दस्युष्वेतद्दिगर्हितं । सश्लेषस्य परस्त्रीभिर्दस्युरेतानि वर्जयेत् ।
 श्रमिमन्दधते ये च विद्यासाद्यास्य मानवाः । श्रेयमेवोपलभ्य कुर्वन्तोति विनिश्चयः ।
 तस्मात् सश्रेयं कर्त्तव्यं स्वाधीनमपि दस्युभिः । न बलस्योऽहमस्मीति नृशंसानि समाचरेत् ।
 श्रेयकारिणस्तत्र श्रेयं पश्यन्त सर्वशः । निःश्रेयकारिणो नित्यं निःश्रेयकरणाश्चयं ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि त्रयस्त्रिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १२३ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ अत्र धर्मानुवचनं कथयन्ति पुराविदः । प्रत्यक्षैव धर्मार्थैः क्षत्रियस्य विज्ञानतः ।

तत्र न व्यवधातव्यं परोचा धर्मपापना । अधर्मो धर्म इत्येतद्याया वृकपदं तथा ।
 धर्मधर्मफले जातु ददर्शेह न कश्चन । सुभूषेद्वलमेवैतत् सर्वं बलवतो वशे ।
 द्विथो ब्रह्मममात्यांश्च बलवानिह विन्दति । यो ह्यनाद्यः स पतितस्तदुच्छिष्टं यदल्पकं ।
 यद्ब्रह्मं बलवति न किञ्चित् क्रियते भयात् । उभौ सत्याधिकारस्यौ चायेते महतो भयात् ।
 अतिधर्माहलं मन्ये बलाद्धर्मः प्रवर्त्तते । सले प्रतिष्ठितो धर्मा धरण्यामिव जङ्गमं ।
 धूमो वायोरिव वशे बलं धर्मोऽनुवर्त्तते । अनोद्यरो बले धर्मा द्रुमं बलवो संश्रिता ।
 वशे बलवतो धर्मः सुखं भोगवतामिव । नास्वसार्थं बलवतो सर्वं बलवतोऽशुचि ।
 दुराचारः क्षणीणबलः परिचाणं न गच्छति । अथ तस्मादुद्विजते सर्वो लोको वृकादिव ।
 अपध्वस्तो ह्यवमतो दुःखं जीवति जीवितं । जीवितं यदपक्रुष्टं यथैव मरणन्तया ।
 यदेवमाह्रः पापेन चारिणेण विवर्जितं । सुभृशं तथ्यते तेन वाक्शस्येन परिचत ।
 श्रैतदाह्रगचार्था, पापस्य परिमोक्षणे । तयो विद्यामवेते तयोपासीत वै द्विजान् ।
 प्रसाह्येचक्षुषा च वाचा वाप्यथ कर्मणा । महामनाद्यापि भवेदिवरेष महाकुले ।
 इत्यस्मीति वददेवं परेषां कीर्त्तयेद्गुणान् । जपेदुदकशीलः स्यात् पेशलो नातिजल्पक ।
 ब्रह्मचरं सम्प्रविशेद्ब्रह्म कृत्वा सुदुष्करं । उच्यमानो हि लोकेन बह्वृत्तदचिन्तयन् ।
 अपापो ह्येवमाचारः विप्रं ब्रह्ममते भवेत् । सुसस्य चित्रं भुञ्जीत ह्यतैकेन गोपयेत् ।
 लोके च लभते पूजां परचेह महत् फलं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि त्रयस्त्रिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । यथा दस्युः समर्थ्यादः प्रेत्य भवित नश्यति ।

तदस्य स्वाङ्गार्थं वा धनं यज्ञार्थमेव च । अभागाशौचधीष्णित्वा भागा एव पचन्मुत ।
यो नैव देवाश्च पित्रश्च मर्त्यं न हविषाऽर्चति । अनर्थकं धनं तत्र प्राङ्गूर्ध्वविदे जनाः ।
हरते द्रविणं राजन् धार्मिकः पृथिवीपतिः । ततः प्रीणयते लोकं न श्रोतं तद्विधं नृपः ।
असाधुभ्योऽर्थमादाय साधुभ्या यः प्रयच्छति । आत्मानं संकर्म कृत्वा कृतार्धविदेव सः ।
तथा तथा जयेल्लोकान् ब्रह्मया चैव यथा यथा । उद्विञ्जा जनानो यदन् प्रङ्गुक्षीवा यथा यथा ।
अनिमित्तात् समभवति तथाऽप्यन्नः प्रजायते । यथैव दंशमशकं यथा चाण्डपिपिलिकं ।
सैव वृत्तिरयज्ञेषु यथा धर्मो विधीयते । यथा ह्यकस्माद्भवति भूमौ पाण्डुर्विलोलितः ।
तथैवेह भवेद्दुर्मं सुखं सुखानरस्यया ।
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्भ्रमपर्वणि पट्विंशदधिकप्रतोऽध्यायः ॥ १३६ ॥
॥ भीष्म उवाच ॥ अनागतविधाता च प्रत्युत्पन्नमतिश्च यः । द्वावेव सुखमेषेते दीर्घसुखे विनश्यति ।
अत्रैव चेदमव्ययं शृणुष्व्याख्यानमुत्तमं । दीर्घसुखमुपाश्रित्य कार्योकार्थविनिश्चये ।
नृतिगाधे जलाधारे सुहृदः शङ्कुलास्ययः । प्रभूतमख्ये कौन्तेय बभूवुः सहचारिणः ।
तत्रैका दीर्घकालञ्च उपयन्नप्रतिभोऽपरः । दीर्घसुखश्च तत्रैकस्त्रयाणां सहचारिणां ।
कदापि न जलस्यार्थं मत्स्यबन्धाः समन्ततः । निखावयामासुरयो निष्पेय विविधैर्भुविः ।
प्रदीपमाणं तन्दृष्ट्वा जलस्यार्थं भयागमे । अत्रहीदीर्घदर्शी तु तावुभौ सुहृदौ तदा ।
इदमापत् समुत्पन्ना सर्व्वेवां सलिलौकिकां । शीघ्रमन्यत्र गच्छामः पन्था यावत् दुष्यति ।
अनागतमनर्थं हि सुनयैर्यः प्रवाधयेत् । न न संश्रयमाप्नोति रोचतां भो ब्रजामहे ।
दीर्घसुखश्च यस्तत्र सोऽप्रवीत् सम्यगुच्यते । न तु कार्यो वरा तावदिति मे निश्चिता मतिः ।
अथ सम्प्रतिपत्तिश्चः प्राप्रवोदीर्घदर्शिनं । प्रप्ति काले न मे किञ्चिद्व्यायतः परिहास्यते ।
एवं युत्वा निराकामदीर्घदर्शी महामति । जगाम खेतया तेन गम्भीरं मलिसाप्रथं ।
ततः प्रयतनोयन्तं प्रथमीक्ष्य जलाश्रयं । बभूवुर्विद्विर्धैर्गौकस्यान्नाशोपजोविनः ।
विधात्तमार्थं तर्क्षित्वा धृतताये जलाश्रये । आगच्छदन्धनं तत्र दीर्घसुखं सहपरे ।
उद्दामे द्वियमाणे तु मथ्यार्थं तत्र रज्जुभिः । प्रविश्यान्तरमेतेषां स्थितः सम्प्रतिपत्तिमान् ।
यद्दामेव मनुद्दानं यदीक्ष्या तं तथैव सः । सर्व्वमेव च तांस्तत्र मे विदुष्यितानिति ।
ततः प्रसाह्यमाणेषु मथ्येषु विपुले जले । मुक्ता रज्जुं प्रमुक्तोऽभौ शीघ्रं सम्प्रतिपत्तिमान् ।
दीर्घसुखश्च मन्दात्मा धीनश्चिह्निरचेतनः । मरणं प्राप्नोवाङ्गदो यथैतेपहतेन्द्रियः ।
एवं प्राप्ततमं कर्त्तव्यं यो मोहात्प्रावृण्यते । स विनश्यति वै विप्रं दीर्घसुखो यथा ह्यसः ।
आदौ न कुरते येषः कुत्रसोऽस्तीति च पुमान् । स संश्रयमाप्नोति यथा सम्प्रतिपत्तिमान् ।
अनागतविधाता च प्रत्युत्पन्नमतिश्च यः । द्वावेव सुखमेषेते दीर्घसुखे विनश्यति ।
कदा कदा मुद्गर्भां च दिवा रात्रिस्तदा सवाः । गवाः पदाः पङ्कतः कक्ष्यं स्वस्करास्तथा ।

श्रियवी देव इत्युक्तं कान् स च न दृश्यते। अभिप्रेतार्यसिद्धयर्थं ध्यायते यच्च मत्तया ।

एतौ धर्मार्यमाप्तेषु मोक्षमाप्तेषु चरिभिः । प्रधानाविति निर्दिष्टौ कामे चाभिमता नृणां ।

परीत्यकारो युक्त्य स सम्यक् समुदायेत । देवकलावभिप्रेतौ ताभ्यां फलमवभुयात् ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि श्रापहृत्सर्पवर्षणि शक्रुलोपाख्याने सप्तविंशदधिकब्रह्मोऽध्यायः ॥ १२७ ॥

॥ दुर्धिर उवाच ॥ सर्वत्र बुद्धिं कथितां श्रेष्ठान्ते भरतर्षभ । अनगता तयोत्पन्ना दीर्घस्रवा विनामिनी ।

तदिच्छामि तदा श्रातुं बुद्धिन्ते भरतर्षभ । यथा राजा न मुह्येत शत्रुभिः परिवारितः ।

धर्मार्यकुशलो राजा धर्मासाधविशारदः । पृच्छामि त्वां कुरुक्षेत्रतप्ते व्याख्यातमर्षमि ।

शत्रुभिर्वंशमिर्षो यथा वर्त्तत पार्ययः । एतदिच्छाम्यहं श्रातुं सर्वत्रेव यथाविधि ।

विपमसं हि राजानं शत्रवः परिपन्थिनः । बहवोऽप्येकमुहूर्तं यतन्ते पूर्यतापिता ।

सर्वत्र प्रार्थमानेन दुर्धलेन महाबलैः । एकैवैवामहायेन शत्रुं स्रतुं भवेत् कथं ।

कथं मित्रमरिश्चापि विन्दते भरतर्षभ । चेष्टितं कथञ्चैव प्रवोचिष्यस्य चान्तरे ।

प्रजातलक्षणे मित्रे तथैवामित्रताङ्गते । कयन्तु पुंस्य कुर्यात् छता किं वा सुखी भवेत् ।

विपदं केन वा कुर्यात् सन्धिं वा केन योजयेत् । कथं वा शत्रुमथशो वर्त्तत बलवानपि ।

एतद्वै सर्वं कृत्यानां परं कृत्यं परन्तप । नैतस्य कश्चिदक्ताङ्गि श्रौता वाऽपि सुदुर्लभः ।

श्रेते शान्तनवाद्भोग्नु सत्यमन्वाञ्जितेन्द्रियात् । तदन्विय महाभाग सर्वमेतद्ब्रवीहि मे ।

॥ भीष्म उवाच ॥ लघुक्लोऽधमनुश्रेष्ठो युधिष्ठिर सुखोदय । शृणु मे पुत्र कामदेव नृदृढमापसु भारत ।

अमित्रो मित्रतां याति मित्रश्चापि प्रदुष्यति । कामर्थयोगात्कार्याणामनित्या वै सदागतिः ।

रक्षादिश्रुतितथश्च विपदश्च समाचरेत् । देवं कालश्च विज्ञाय कार्याकार्यविनिश्चये ।

कन्यातथं बुधैर्नित्यं व्यवस्य च हितार्थिभः । अमित्रैरपि सन्धेयं प्राणा रक्ष्या हि भारत ।

यो शमिचैर्नरो नित्यं न सन्दध्यादपच्छिनः । न योऽथ प्राप्नुयात् किञ्चित् पशान्यपि च भारत ।

यस्त्वमित्रेण सन्दध्याञ्जितेण च विदुष्यते । अर्थदुर्लभं समालोक्य स मरदिन्दते फलं ।

अथापुदाहरन्तीमितिहासं पुरातनः । मूर्खैरस्य च धंवादं न्ययोधे मूर्खकथं च ।

वने महति कर्मिण्यन्वयोध सुमहानभूत् । सनाजालपरिवृद्धो शान्तिद्विजगणितः ।

स्कन्धवज्रोपमहायुधो नृपद्वयोः सनौरमः । अरक्ष्यमभितो जातस्तर्थात्समृगाङ्गुलः ।

तस्य मूलं समाश्रित्य छला इतमुखं विलं । वपनि स्रमहाप्राज्ञः पक्षितो मम मूर्खिकः ।

शालां तस्य समाश्रित्य वपति स्रमुखं पुरा । सोमशो माम मार्षं रं पविष्यतात्सादकः ।

तत्र पागत्या पृच्छतो हरश्चे छतकेननः । प्रयोजयति चोन्मार्थं नित्यमसङ्गते रथैः ।

तत्र चायुमयान् पाशान् यथावत् शविधाय सः । शृङ्गं गता मुषं शेत प्रभातामेति शक्यते ।

तत्र स्रमिथं शक्यते मरुं शक्यविधा मृगाः । कदापिदत्र मार्षात्स्वमभितो व्युद्यते ।

तस्मिन् पट्टे महाप्राज्ञ शक्ये नित्यातनादिनि । तं कथं पक्षिते शक्यं प्रवचनं मुर्खर्षभ ।

१२७

१२८

१२९

१३०

१३१

१३२

तेनानुचरिता तस्मिन् वने विश्वस्तचारिणा । भक्ष्यं नृगयमाणेन चिराद्दृष्टं तदामियं ।
 स तमुन्मायमारुह्य तदामिपमभचयत् । तस्योपरि सपन्नस्य बद्धस्य मनसा हसन् ।
 आमिये तु प्रसक्तः स कदाचिदवलोकयन् । अपश्यदपरं घोरमात्मनः शत्रुमागतं ।
 शरप्रसन्नमद्वागं महीविवरशायिनं । नकुलं हरितं काम चपलं ताग्रलोचनं ।
 तेन मूषिकगन्धेन त्वरमाणमुपागतं । भवार्थं संलिहानन्तं भूमावूर्द्धमुखं स्थितं ।
 शाखागतमरिचान्ध्यामपश्यत् कोटरालयं । उलूकं चन्द्रकं नाम तीक्ष्णतुण्डं चपाचरं ।
 गतस्य विषयं तत्र नकुलोक्तुयोस्तथा । अथास्मासीदियं चिन्ता तन्नाथ सुमहद्भयं ।
 आपद्यसां सुकृष्टायां मरणे प्रत्युपस्थिते । समन्ताद्भयउत्पन्ने कथं कार्यं हितैविषा ।
 स तथा सर्वतो बद्धः सर्वत्र भयदर्शनः । अभवद्भयघ्नतत्पक्षे च परमां गतिं ।
 आपदिनाशभूयिष्ठं गतैः कार्यं हि जीवितं । समन्तात् संश्रयात् सैषा तस्मादापदुपस्थिता ।
 गतं मां सहसा भूमिं नकुलो भचयिष्यति । उलूकस्यैव तिष्ठन्तं मार्जारः पाशबंधयात् ।
 न त्वेवास्मादिभः प्राज्ञः सभोहं गन्तुमर्हति । करिष्ये जीविते यत्नं यावदुत्था मतिपथात् ।
 न हि बुद्ध्याऽश्वितः प्राज्ञो नीतिशास्त्रविशारदः । निमञ्जत्यापदं प्राथ महतीं दारुणामपि ।
 न स्वयामिह मार्जारान् गतिं पश्यामि साम्प्रतं । विषमस्यो ह्ययं शत्रुः कृत्यघ्नास्य महन्मया ।
 जीवितार्थं कथस्यद्य शत्रुभः प्रार्थितस्त्रिभिः । तस्मादेवमहं शत्रुं मार्जारं संश्रयामि वै ।
 नीतिशास्त्रं समाश्रित्य हितमस्योपवर्णयं । येनेमं शत्रुसंपातं मतिपूर्व्वेण वधये ।
 अयमव्यक्तशत्रुर्ध्वं वैषम्यं परमं गतः । मूढो दाहयितुं स्वार्थं सङ्गत्या यदि शक्यते ।
 कदाचिद्भयनं प्राप्य सर्वत्र कुर्त्याम्भया सह । यस्मिन् शत्रिण्यस्य शघोरपि परिपद्यः ।
 कार्यं दद्याद्गाराचार्या विषमे जीवितार्थिना । श्रेष्ठो हि पण्डितः शत्रुर्न च मित्रमपण्डितं ।
 मम स्वमित्रे मार्जारो जीवितं सम्प्रतिष्ठितं । हन्तास्यै संभवत्सामि हेतुमात्मानिरचषणं ।
 अपीदानोमथं शत्रुः सङ्गत्या पण्डितो भवेत् । एवं विचिन्तयामास मूषिकः शत्रुचेष्टितं ।
 नतोऽप्यंगतितत्त्वम् । मन्त्रिविषयकालवित् । सांख्यपूर्व्वमिदं वाक्यं मार्जारं मूषिकोऽप्यवीत् ।
 धौहदेनाभिभाषे सां कश्चिन्मार्जार जीवसि । जीवितं हि तवेच्छामि श्रेयः साधारणं हि मे ।
 न ते शैत्य भयं कार्यं जीविष्यसि यथाशुभं । अहं सामुद्दुरित्यामि यदि मां न जिघांससि ।
 अस्ति क्वचिदुपायोऽय दुष्करः प्रतिभाति मे । येन शत्रुमन्त्रया मोक्षं प्राप्तं श्रेयस्तया मया ।
 मयाऽप्युपायो हृष्टोऽप्यं विचार्यं मतिमात्मनः । आत्मार्यं च तदर्थं च श्रेयः साधारणं हि मे ।
 इदं हि नकुलोक्तं पापबुद्ध्याऽभिधंस्त्रितं । न धरं पति मार्जार तेन मे स्वस्ति साम्प्रतं ।
 क्रुद्धं त्वपमेवोऽप्यं कौशिको मां निरीक्षते । नगशायापनः पापलखाणं शत्रुमुद्दिने ।
 यतोऽप्रापदं शंभं न यथा मेऽपि पण्डितः । शंभवात्कं कुर्यामि कालि मे भयमप धै ।
 न हि इतोऽपि मार्जारं पाशं च्छेभुं नया विना । अहन्नेत्यामि पाशं यदि मां न च विधसि ।

४४१

४४२

४४३

४४४

४४५

४४६

त्वमाश्रितो द्रुमस्थायं मूलं बहमुपाश्रितः । चिरोपितासुभावावां वृक्षेऽग्निं विदितश्च ते ।
यस्मिन्नाश्रयामिते कश्चिद्यश्च नाश्रयितं कश्चित् । न तौ धीराः । प्रशंसन्ति नित्यमुद्दिग्मानयो ।
तस्माद्विवर्द्धतां प्रीतिर्नित्यं सङ्गतमसृ नौ । कालातीतमिदार्थं नु न प्रशंसन्ति पण्डिताः ।
अयं युक्तिमिमं तच्च यथाभूतां निशामय । तव जीवितमिच्छामि त्वं ममेच्छसि जीवितं ।
कश्चित्तरति काष्ठेन सुगन्धीरां महानदीं । स तारयति तत् काष्ठं स च काष्ठेन तार्यते ।
इदृशो नौ समायोगो भविष्यति सुविस्तरः । अहं त्वां तारयिष्यामि माञ्च त्वं तारयिष्यसि ।
एवमुक्त्वा तु पलितस्वाम्यर्थमुभयोरर्चितं । हेतुमद्द्रवणीयश्च कालापेवो न्यवेक्ष्य च ।
अथ सुव्याहृतं श्रुत्वा तस्य शत्रोर्विचक्षणः । हेतुमद्द्रवणीयार्थं मार्जारो वाक्यमप्रवीत ।
मुद्दिमान् वाक्यमन्मस्रसाद्वाक्यमनुवर्षयन् । स्वामवस्थां समीक्ष्याय साचैव प्रत्यपूजयत् ।
ततस्तीक्ष्णपदशनो मणिवैदूर्यलोचनः । मूषिकं मन्दमुदोक्ष्य मार्जारो सोमशोऽप्रवीत् ।
नन्दामि सौम्य भद्रन्ते धी मां जीवितुमिच्छसि । श्रेयश्च यदि जानीव कियतां मा विचारय ।
अहं हि श्मशमापन्नस्वमापन्नतरो मम । दयोरपक्षयोः सन्धिः कियतां मा चिराय च ।
विधास्ये प्राक्कालं यत् कार्यसिद्धिकरं विभो । मयि हृच्छादिनिर्मुक्तौ न विनश्यति ते शतं ।
न्यस्तमानोऽग्नि भक्तोऽग्नि शिष्यस्तद्धितकृतया । निदेशवशवर्त्ता च भवन्तं शरणं गत ।
इत्येवमुक्त्वा पलितो मार्जारं वप्रमागतं । वाक्यं हितमुवाचेदमभिनीतार्थमर्थवत् ।
उदारं धृष्टवानाह नैतन्निश्चं भवदिधे । विहितो यस्तु मार्गो मे हितार्थं गृणु तं मम ।
अहं त्वाऽनुप्रवेक्ष्यामि नकुलाम्ने महद्गर्थं । चापस्व भो मावधीस्त्वं शक्तोऽग्नि तव रक्षणे ।
उलूकाश्चैव मां रच सुदुःप्रार्थयते हि मां । अहं केत्यामि ते पाशान् सखे मत्प्रेन ते श्रेयः ।
तद्वचः सङ्गतं श्रुत्वा सोमशो पुक्तमर्थवत् । हर्षोदुदीक्ष्य पलितं स्वागतेनाभ्यपूजयत् ।
तं संपूज्याय पलितं मार्जारः शौहृदे स्थितः । स विचिन्त्याश्रवीदीरः प्रोतस्वरित एव च ।
श्रीध्रमागच्छ भद्रन्ते त्वं मे प्राणममः सखा । तव प्राज्ञ प्रसादाद्धि प्रायः प्राश्यामि जीवितं ।
यद्यदेवं गतेनाथ शक्यं कर्तुं मया तव । तदाश्रापय कर्त्ताऽग्नि सन्धिरिवास्तु नौ सखे ।
अस्मात् सृष्टात्पुक्तः समिचगणवान्धवः । सर्वकार्याणि कर्त्ताऽहं प्रियाणि च हितानि च ।
मुक्तय व्यसनादस्मात् शौम्याहमपि नाम ते । प्रीतिमुत्पादयेयश्च प्रतिकर्तुं य इच्छिष्या ।
प्रत्यपकुर्वन् वक्ष्येपि न भाति पूर्वापकारिणा तुभ्यः । एकं करोति हि एते निष्कारणभेव कुरुतेऽप्यः ।
॥ भीष्म उवाच ॥ याहयित्वा तु तं स्वार्थं मार्जारं मूषिककृतया । प्रविवेश तु विश्रम्य कोडमस्य कृतागमः ।
एवमाश्रयामितो विद्वान् मार्जारैरेव स मूषिकः । मार्जारैरेव विश्रम्य सुखापि पिष्टमाह्वयत् ।
स्तोमन्तु तस्य गात्रेषु मार्जारस्य च मूषिकं । दृष्ट्वा नौ नकुलान्कौ निरागौ प्रत्यपचतां ।
तथैव तौ सुखमसौ दृढमागततन्वितौ । दृष्ट्वा तयोः परां प्रीतिं विस्मय परमदृशौ ।
बलिनौ मतिमन्नौ च सुष्टौ चापुपासितौ । अशक्तौ तु नयात्तस्मात् प्रथमर्धयितुं बलात् ।

४१०

४२१

४२८

४२९

४२०

४२९

कार्यायैतत्तन्वो तौ दृष्ट्वा मार्जारमूपिकौ । उद्वृग्गकुक्षौ त्वर्षं जग्मतुसौ स्वमंसयं ।
 नीनः स तथा वात्रेषु पलितो देशकालवित् । चिच्छेद पाशाद्गुपते कालापेक्षी शनैः शनैः ।
 अथ बन्धपरिक्रिष्टो मार्जारो वीक्ष्य मूपिकं । विन्दन्तं वै तदा पाशान्तरन्तं तरोऽशितः ।
 तमत्वरन्तं पलितं पाशाभं ह्येदमे तथा । सद्योदयितुमारमे मार्जारो मूपिकन्तदा ।
 किं सौम्य नातितरुषे किं कृतार्थाऽवमन्यसे । किञ्चि पाशान्मिचिन्न पुरा अथ च रति च ।
 इत्युक्तस्वरता तेन मतिमान्पलितोऽब्रवीत् । मार्जारमकृतप्रश्नं पथमात्महितं वचः ।
 तूष्णीं भव न ते सौम्य त्वरा कार्या न सभ्रमः । वयमेवाच कालज्ञान कालः परिहास्यते ।
 अकाले ह्यवमारब्धं कर्तुं नार्थाय कल्पते । तदेव काल आरब्धं महतेऽर्थाय कल्पते ।
 अकाले विप्रमुक्ताग्ने त्वन एव भयं भवेत् । तस्मात् कालं प्रतीक्षस्व किमिति त्वरसे सखे ।
 यदा पश्यामि चाण्डालमायान्तं शस्त्रपाणिनं । ततश्चेत्स्यामि ते पाशान् प्राप्ते साधारणे भये ।
 तस्मिन्काले प्रमुक्तस्त्वं तदभेवाधिरोक्ष्यसे । न हि ते जीवितादन्यत् किञ्चित् कृत्यं भविष्यति ।
 ततोऽभवत्यपाशान्ते चक्षे भीते च लोमस । अहं विलं प्रवेष्ट्यामि भवान् शाखां भजिष्यति ।
 एवमुक्तुः मार्जारो मूपिकेणात्मनो हितं । वचनं वाक्यतत्त्वज्ञो जीवितोऽर्थी महामतिः ।
 अयात्कथं त्वरितः सत्यं प्रस्तुतमाचरन् । उवाच सोमसो वाक्यं मूपिकं चिरकारिणं ।
 न ह्येव मित्रकार्याणि प्रीत्या कुर्म्यन्ति साधवः । यदा तं मोहितः कृष्णस्वरमाशेन वै मया ।
 तथा हि त्वरमासेन त्वया कार्यं हिनं मम । यदां कुरु महाप्राज्ञ यथा रथाऽवयोर्भवेत् ।
 अथ वा पूर्ववै त्वं क्षरन् कार्यं जिहीर्षसि । पश्य दुष्कृतकर्मस्त्वं व्यक्रमायुःसयन्तव ।
 यदि किञ्चिन्नयाऽज्ञानतः पुरस्तादुष्कृतं कृतं । न तस्मिन्नि कर्त्तव्यं सामर्थ्ये त्वां प्रदीद मे ।
 तमेवंवादिनं प्राशं प्रायवुद्धिममन्वित । उवाचेदं वचः श्रेष्ठं मार्जारं मुचिकसदा ।
 दुर्गमे तव मार्जार-स्वमर्थं परिच्यञ्जतः । ममापि त्वं विनाशसि स्वमर्थं परिच्यञ्जतः ।
 एतन्निधं भीतवन् साध्यं एतन्निधं भयमं हिनं । सुरवित्तयं तन् कार्यं पाणिः सर्वभुषादिव ।
 एता बलवता मन्थिमाशानं यो न ररति । अपर्यमिष तन्मुक्तं तदा नार्थाय कल्पते ।
 न कश्चित् कल्पयिष्यति न यदित् कल्पयित् सुहृत् । अयं तत्तन्निवधमे मिषाणि रिपवन्तया ।
 चर्यं यदा निवधमे मनैरेनगता इव । न च कश्चित् एते कार्यं कर्त्तारं समरेते ।
 तस्मात् सार्था वि सार्थं लि धावन्नेषाणि कारयेत् । तस्मिन् कालेऽपि च भवान् दिवाकीर्षिभयार्हितः ।
 मम न परहे ह्यः पनाः पनपरापथ । दिवसु तन्नुवाञ्छत्यं तन्नुवेकोऽवनेवितः ।
 श्रेयसाप्तपथगत्याऽऽ तिहेतो भव सोमस । तयोः संवदतेऽपि तथैवापयथोर्दयोः ।
 एष जगाम सा शक्तिर्गोमहन्वविहृष्टः । ततः प्रभातवसये शितः । ह्यप्यविहृष्टः ।
 ह्युक्तं विहृष्टो वचः सद्यस्परिव रितः । ह्युक्तं गोमहाशक्तेः शक्तिने धारदंशः ।
 एतयो नाम सत्यं सत्यं इत्येतान् इत्येतान् । न ह्युक्ता समदुःखं माध्वैः ररथैरेतान् ।

उवाच वचनं भीतः किमिदानीं करिष्यमि । अथ तावपि सन्नशौ तं दृष्ट्वा घोरमङ्गुलं ।
 १०१
 चणेन नकुलोत्सूक्तौ नैराश्वमुपगम्यतुः । वसिनौ मतिमनौ च महति चायुपागतौ ।
 अग्रको सुनयाचक्ष्मात् सम्यग्दर्पितुं बलात् । कार्यार्थं हतमन्धनौ दृष्ट्वा मार्जारमूषिकौ ।
 उलूकनकुलौ तत्र जन्मतुः खं स्वनालयं । ततश्चिच्छेद तं पाशं मार्जारस्य च मूषिकः ।
 विप्रमूकोऽयमार्जारस्तमेवाभ्यपतद्गुमं । स तस्मात् सभ्रमावत्तामुक्तौ घोरैरेण श्रुणुषा ।
 विलं विवेश पलितः शाखां लोभे च लोमशः । उन्मायमथ्ययादाय चाण्डालो वीक्ष्य सर्वज्ञः ।
 १०२
 विहतायः चणेनास्ते तस्माद्देशादपाकमत् । जगाम स्वस्वभवनं चाण्डालो भरतपथं ।
 ततस्तस्माद्गद्यामुक्तो दुर्लभं प्राप्य जीवितं । विलस्यं पादपायस्यः पलितं लोमशोऽब्रवीत् ।
 अहत्वा संविदं काश्चित् सहसा समवसुतः । हतज्ञं हतकर्षाणं कश्चिन्मां शोभिमद्भवे ।
 गत्वा च मम विशांधं दत्त्वा च मम जीवितं । मित्रोपभोगममये किं मां त्वं नोपसर्षसि ।
 हत्वा हि पूर्वमित्राणि यः पद्यान्नामुतिष्ठति । न स मित्राणि सभते हृच्छास्त्रापेक्षु दुर्भतिः ।
 १०३
 सकृतोऽहं त्वया मित्रं सामर्थ्यादात्मनः सखे । स मां मित्रत्वमापन्नमुपभोक्तुं त्वमर्हसि ।
 यानि मे सन्ति मित्राणि ये च सम्बन्धिवान्भवाः । सर्वे त्वां पूजयिष्यन्ति शिष्या गुरुमिव मिथे ।
 अहश्च पूजयिष्ये त्वां समित्रगणवान्भवं । जीवितस्य प्रदानारं हतज्ञः को न पूजयेत् ।
 ईश्वरो मे भवानसु स्वशरीरमहस्य च । अर्थानाद्यैव सर्वेषामनुशास्ता स मे भव ।
 अमात्या हि भव प्राज्ञः पितेवैह प्रशाधि मां । न तेऽस्ति भयमस्मत्तो जीवितनात्मनः श्रेय ।
 १०४
 बुद्ध्या त्वमुग्रनाः मावाहनेनाधिकृता वयं । त्वं मन्त्रवत्सयुक्तो हि दत्त्वा जीवितमद्य मे ।
 स्वमुक्तः परां शान्तिं मार्जारैरेण स मूषिकः । उवाच परमन्त्रज्ञः शृण्वन्मात्महितं वचः ।
 यद्भवानाह तत् सर्वं मया ते लोमश सुतं । ममापि तावद्भुवतः शृणु यत् प्रतिभाति मे ।
 वेदितयानि मित्राणि विशेषाद्यापि श्रवणः । स्तत् सुखं लोकैः किञ्चिद् दृश्यते प्राशंस्यते ।
 शत्रुरूपा हि सुखदो मित्ररूपाश्च शत्रवः । सन्धितास्ति न बुध्यन्ते कामकोधवशज्जितः ।
 १०५
 नास्ति जातु रिपुर्नाम मित्रं नाम न विद्यते । सामर्थ्ययोगाज्जायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा ।
 यो यस्मिन् जीवति स्वार्थं पश्येत् पीडां न जीवति । स तस्य मित्रं तावत् स्यात् यावद्य स्याद्विपर्ययः ।
 मामि मेवो शिरा नाम न च भुवमधोऽहदं । अर्थयुक्त्याऽनुजायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा ।
 मित्रश्च शत्रुतामेति कश्चिदित्यत् कालपर्यये । शत्रुश्च मित्रतामेति स्वार्थो हि संबन्धतरः ।
 यो विद्यधिति मित्रेषु न विद्यधिति शत्रुषु । अर्थयुक्तिमविशाय यः प्रीतो कुरते मनः ।
 १०६
 मित्रे वा यदि वा शत्रौ तस्यापि चक्षिता मतिः । न विश्वेदविषयो विद्यते नातिविद्यते ।
 विश्वामाद्गद्यमुत्पद्यमपि मूनानि हन्ति । अर्थयुक्त्वा हि जायन्ते पिता माता भुतस्तथा ।
 मातुस्ता भागिनेयाश्च तथा सम्बन्धिवान्भवाः । पुत्रं हि मातापितरौ त्यजतः पतितं प्रियं ।
 लोको रक्षति चात्मानं पश्य स्व यश्च शान्तः । सामात्या निष्कृतिः प्राश यो भावात् प्रयत्नतरं ।

हतं मृगयते शत्रुं सुखोपायमसंशयं । अस्मिन्निलय एव त्वं न्यग्रोधादवतारितः ।
 पूर्व्वं निविष्टमुन्माद्यं चपलत्वाच्च बुद्धवान् । आत्मनश्चपलो नास्ति कुतोऽन्येषां भविष्यति । १५१
 तस्मात् सर्व्वेषु कार्याणि चपलो हृन्मयसंशयं । प्रवोषि मधुरं यद्य प्रिय मेऽद्य भवति निति ।
 तन्निचकरणं सर्व्वे विस्तरेणापि मे शृणु । कारणत् प्रियतामेति हेयो भवति कारणात् ।
 अर्थार्थी जीवलोकोऽयं न कश्चित् कस्यचित् मियः । सर्व्वं सोऽदर्य्योर्भोऽवेदंभृत्यान्वा परस्परं ।
 कस्यचिन्नाभिजानामि प्रीतिं निष्कारणमिह । यद्यपि भ्रातरः क्रुद्धा भाव्या वा कारणान्तरं ।
 स्वभावतस्ते प्रीयन्ते नेतरः प्रीयते जनः । प्रियो भवति दानेन मियवादेन चापरः । १५२
 मन्त्रहोमजपैरन्ये कार्याश्च प्रीयते जनः । जल्पना कारणे प्रीतिराभीक्षा कारणान्तरं ।
 प्रश्ले कारणस्थाने वा प्रीतिर्विनिवर्त्तते । किञ्च तत् कारणं मन्वे येनाहं भवतः प्रियः ।
 अन्यवाभ्यवहारार्थं तत्रापि च बुधा वयं । कालो हेतुं विकुरुते स्वार्थसामनुवर्त्तते ।
 स्वार्थं प्राज्ञोऽभिजानाति प्रश्ले लोकोऽनुवर्त्तते । न न्वोदृशं तया वाक्यं विदुषि स्वार्थपण्डिते ।
 अकास्ते हि समर्थस्य खेदहेतुरयं तव । तस्मादहस्यले स्वार्थात् सुखिरः सन्निविष्टमे । १५३
 अभाषामिव रूपाणि विकुर्वन्ति क्षणे क्षणे । अथैव हि रिपुभूत्वा पुनरथैव मे सहन् ।
 पुनश्च रिपुरथैव युक्तानां पश्य चापलं । आधीक्षेत्री तु तावन्नो यावद्देतुरभूत् पुरा ।
 सा गता सह तेनैव कालयुक्तेन हेतुना । त्वं हि मे जातितः शत्रुः सामर्थ्यान्निवृत्ता गतः ।
 तत्कृत्यमभिनिर्दिष्टं प्रकृतिः शत्रुतां गता । सोऽहमेवं प्रणीतानि ज्ञात्वा शास्त्राणि तत्ततः ।
 प्रविशेयं कथं पाशं तत्कृते तद्ददस्व मे । त्वदीर्य्येण प्रमुक्तोऽहं मदीर्य्येण तथा भवान् । १५४
 अन्योन्यानुपहृष्टो नास्ति भूयः समगमः । त्वं हि मौस्यं कृताद्योऽहं निष्टुत्तार्थस्तथा वयं ।
 न ते स्वयं मय्यं हृत्यं किञ्चिदन्यत्र भवणात् । अहमत्रं भवान् भोक्ता दुष्यंलोऽहं भवान् बली ।
 नावयोर्विद्यते सन्निव्यंयुक्ते विषये बले । म मन्येऽहं तव प्रश्ना यन्मोवात् प्रत्यनन्तरं ।
 भक्ष्यं प्रशंसते नूनं सुखोपायिन कर्कषणा । भवार्थं धावयद्दस्त्वं म मुक्तः पीडितः सुधा ।
 शास्त्रज्ञां मतिमास्थाय नूनं भवद्यिताऽहं भो । जासामि सुधितन्तु तामाहारममयद्य ते ।
 य त्वं मामभिमन्वार्य भक्ष्यं शृगधमे पुनः । त्वद्यपि पुत्रदारस्त्री यत् सन्निं यज्जमे मयि ।
 शृगुयुपां यतसे कर्तुं सर्व्वे मम न तत् क्षमं । तया मां सन्निं दृष्ट्वा प्रिया भाव्या सुतास्य ते ।
 कृपानो मे न खादेदुष्टैः प्रणयिनस्तयि । भाहं तया सहैव्यामि हृत्ता हेतुः समागमे ।
 त्विदं प्यायस्व मे खलुः सुकृतं धरसे यदि । अनारमार्थभूतस्य किष्टस्य सुधितस्य च ।
 मंक्ष्यं शृगदगाणस्य कः प्राज्ञो विषयं ज्ञेयत् । खल्लि नेऽस्तु शमित्यामि दूरादपि तथेदिने ।
 भाहं तया समेत्यामि निष्टुत्ता भव मोमश । यदि त्वं सुकृतं वेत्सि तत्सख्यमनुसारय ।
 विद्यसे वा प्रमत्तं वा रतदेव हतं भवेत् । मलवस्यप्रिकर्षो हि न कदापित् प्रशंसते ।
 प्रशान्तादपि मे पापाङ्गेतयं मलिनः मदा । यदि स्वार्थं न ते कार्य्यं ब्रूहि किं करवाणि ते ।

कामं सर्वं प्रदास्यामि न त्वात्मानं कदाचन । आत्मार्यं सन्तित्स्याज्या राज्ञं रत्नं धनानि च ।
 अपि सर्वस्वमुत्सृज्य रवेदात्मानमात्मना । ऐश्वर्यधनरत्नानां प्राप्य मित्रे निवर्त्ततां ।
 दृष्ट्वा हि पुनराष्टक्तिर्जीवतानिति नः श्रुतं । न त्वात्मनः सम्प्रदानं धनरत्नवदित्यते ।
 आत्मा हि सर्वदा रक्ष्या दातुं प्रियं धनैरपि । आत्मरक्षणतन्त्रार्थां सुपरोचितकारिणां ।
 आपदे नोपपद्यन्ते पुरुषाणां स्वदोषजाः । शत्रुं सत्यम्विजानन्ति दुर्बला ये बन्धीयथं ।
 न तेषां चाख्यते बुद्धिः शास्त्रार्थकृतनिदयया । इत्यभिव्यक्तमेवं स पलितेनाभिभक्षितः ।
 मार्जारो ब्रीडितो भूत्वा मूषिकं वाक्यमब्रवीत् ।

१८०

१८१

॥ श्लोकश्च उवाच ॥ सत्यं श्रेयं त्वयाऽहं वै मित्रद्वेषो विगर्हितः । तन्मयेऽहं तव प्रज्ञां यस्त्वं मम हिते रतः ।

उक्तवानर्थतत्त्वेन मया सन्निवृत्तदर्शनं । न तु मामन्यथा साधो त्वं गृहीतुमिहाहंसि ।
 प्राणप्रदानजं तन्नो मयि शौचदमागतं । धर्मज्ञोऽस्मि गुणज्ञोऽस्मि हतज्ञोऽस्मि विप्रपतः ।
 मित्रेषु बल्ललयास्मि त्वङ्गकश्च विप्रपतः । तस्मादेवं पुनः साधो मया चरितुमर्हसि ।
 त्वया हि वाच्यमानोऽहं जज्ञां प्राणान् स्वबान्धवः । विप्रस्यो हि बुधैर्दृष्टो मद्दिधेषु मनस्विषु ।
 तदेतद्भ्रूतत्त्वञ्च न त्वं शङ्कितुमर्हसि । इति संख्यमानोऽपि मार्जारेण स मूषिकः ।
 मनसा भावगम्भीरो मार्जारं वाक्यमब्रवीत् । साधुर्भवान् श्रुतार्थोऽस्मि श्रेयं च न च विप्रधे ।
 संक्षेपैर्वा धनौघैर्वा नाहं शक्यः पुनस्त्वया । न ह्यमित्रे वशं यान्ति प्राज्ञा निष्कारणं सखे ।
 अस्मिन्मध्ये च गाये द्वे निबोधोन्नतसा कृते । शत्रुसाधारणे कृत्ये कृत्वा सन्धिं बन्धीयथा ।
 समाहितस्यैरुक्त्वा कृतार्थस्य न विप्रमेतः । न विप्रमेदविप्रस्ये विप्रस्ये नातिविप्रमेतः ।
 नित्यं विद्यासथेदन्यान् परेषान् न विप्रमेतः । तस्मात् सर्वास्त्रवस्त्रास्तु रचेन्नो वितमात्मनः ।
 द्रव्याणि सन्ततिश्चैव सर्वं भवति जीवतः । सङ्क्षेपो नोतिशास्त्राणामविश्रामः परो मतः ।
 नृपु तस्मादविश्रासः पुष्कलं हितमात्मनः । बन्धन्ते न ह्यविश्रान्ताः शत्रुभिर्दुर्बला अपि ।
 विद्वत्साम्नेषु बन्धन्ते बलवन्तोऽपि दुर्बलेः । तद्दिधेभ्या मया ह्यात्मा रक्ष्या मार्जारं सर्वदा ।
 रच त्वमपि चात्मानं चाण्डालाञ्जातिकिल्बिपात् । स तस्य भ्रुवतस्त्वेवं सन्तमाञ्जातसाध्वसः ।
 प्रासां हिल्वा जवेनाग्ने मार्जारः प्रयथो ततः । ततः शास्त्रार्थतत्त्वज्ञो बुद्धिसामर्थ्यामात्मनः ।
 विद्याय पलितः प्राज्ञो-विलसमन्यज्जगाम ह । एवं प्रज्ञावता बुद्ध्या दुर्बलेन महाबलाः ।
 रकेन बह्वो मित्राः पलितेनाभिसन्धिताः । अरिणाऽपि समर्थेन सन्धिं कुर्वन्ति पण्डितः ।
 मूषिकश्च विडासश्च मुक्तावन्योन्यमंश्रयात् । इत्येष चक्षुष्यस्य मया मार्गेषु दर्शितः ।
 विश्रणे महप्राज्ञ संशेषमपि मे ऽष्टपु । अन्योन्यकृतवैरो तु चक्रतुः प्रीतिमुत्तमां ।
 अन्योन्यमभिसन्धातुं सम्भूव तयोर्धतिः । तच्च प्राज्ञोऽभिसन्धत्त सत्यमुद्दिशमाश्रयात् ।
 अभिसन्धीयते प्राज्ञः प्रमादादपि वा बुधैः । तस्मादभीतवद्गीतो विप्रस्यवदविप्रस्यन् ।
 न ह्यप्रमत्तदलति चलितो वा विनश्यति । कालेन रिपुणा सन्धिः काले मित्रेण विप्रः ।

१८०

१८१

१८२

१८३

कार्यं इत्येव सन्धिज्ञाः प्राङ्निर्णयं नराधिप । एतश्चात्वा महाराज शास्त्रार्थमभिगम्य च ।

अभियुक्तः प्रसन्नश्च प्राग्भयाङ्गीतवचरेत् । भीतवत्सन्धिः कार्यः प्रतिसन्धिसत्यैव च ।

११९

भयादुत्पद्यते बुद्धिरप्रमत्ताभियोगतः । न भयं विद्यते राजन् भीतस्थानागते भये ।

अभीतस्य च विश्वभातुं सुमहज्जायते भयं । अभीक्षरति येऽनिर्णयं मन्त्रो देयः कथञ्चन ।

अविज्ञानाद्भिः विज्ञातो गच्छेदास्यददंशेषु । तस्मादभीतवद्भीतो विश्वसं बद्ध विश्वमन् ।

कार्याणां गुरुतां प्राप्य नानृतं किञ्चिदाचरेत् । एवमेतन्मया प्रोक्तमितिहासं युधिष्ठिर ।

श्रुत्वा सं सुहृदां मथ्ये यथावत् समुपाचर । उपलभ्य मतिज्ञान्यामरिभिचान्तरन्तथा ।

१२०

सन्धिविषयकाले च मोक्षोपायस्तथैव च । शत्रुसाधारणे ह्येते कृत्वा सन्धिं बलीयसा ।

समागमे चरेद्युक्त्या कृतार्था न च विश्वमेत् । अविहृद्धां त्रिवर्गेण नीतिमितां महोपते ।

अभ्युत्तिष्ठ श्रुतादस्त्राद्भूयः संरत्नयन् प्रजाः । ब्राह्मणैश्चापि ते सार्द्धं यावा भवतु पाण्डव ।

ब्राह्मणा वै परं श्रेयो दिवि चेह च भारत । एते धर्मस्य वेत्तारः कृतज्ञाः सततं प्रभो ।

पूजिताः शुभकर्तारः पूज्येत्तान्नराधिप । राज्यं श्रेयं परं राजन् यमः कीर्तिञ्च लक्ष्यमे ।

१२१

कुलस्य सन्ततिञ्चैव यथान्यायं यथाक्रमं ।

दयोरिदं भारत सन्धिविषयं सुभाषितं बुद्धिविशेषकारकं । यथा त्वेच्छ्यं सितिपेन सर्व्वेदा निषेवितव्यं नृप शत्रुमण्डले ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वण्यपट्टमपर्व्वणि-माल्यारभूपिकसंवादे अष्टाविंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १२८ ॥

॥ युधिष्ठिर-उवाच ॥ उक्तो मन्त्रो महाबाहो विद्यामेऽनास्ति शत्रुषु । कथं हि राजा वर्त्तते यदि सर्व्वत्र मायतेत् ।

विद्यामाद्भिः परं राजन् राज्ञामुत्पद्यते भयं । कथं हि नाश्रयसाजा शत्रून् जयति पार्थिव ।

एतन्मे शंशयं किञ्चि मतिर्भेऽप्रमुद्यति । अविद्यासकषामेतामुपश्रुत्य पितामह ।

१२२

॥ भोग उवाच ॥ शृणुष्व राजन् यदृक्तं ब्रह्मदत्तनिवर्त्तने । पूजन्या सह संवादं ब्रह्मदत्तस्य भूपते ।

काम्बिष्ये ब्रह्मदत्तस्य सन्तःपुरनिवासिनी । पूजनी साम ब्रह्मनिर्दीर्घकालं संशोषिता ।

एतज्ञा सर्व्वभूतानां यथा वै जीवजीवकः । सर्व्वज्ञा सर्व्वतत्त्वज्ञा तिर्यग्योनिं गताऽपि सा ।

अभिप्रयाता सा तत्र पुत्रमेकं सुवर्धं । समकालस्य राशोऽपि देव्यां पुत्रो यथाजयत ।

तयोरथैः कृतज्ञा सा खेचरी पूजनी मदा । समुद्रतीरं सा गत्वा आजहार फलदथं ।

१२३

पुत्र्ययं च स्वपुत्रस्य राजपुत्रस्य चैव च । फलमेकं सुतायादाद्राजपुत्राय चापरं ।

अमृताम्बादमद्भुतं बलमतेजोऽभिवर्द्धनं । आदायादाय वैवाशु तयोः प्रादात् पुनः पुनः ।

ततोऽगच्छत् परां दुर्द्धिं राजपुत्रः फलाश्रयान् । ततः स धाव्या क्वचिण उह्यमानो नृपात्मजः ।

ददर्भं तं पविमुनं बाल्यादागत्य बालकः । ततो बाल्यास्य पत्रेण तेनाकीडत पचिणा ।

शृण्वे च समुपादाय पचिणं ममजातकं । हवा ततः स यजेत्तु धाव्या इक्षुमुपागतः ।

१२४

अथ सा पूजनी राजप्रागमत् फलहारिणी । अपयस्यिदं पुत्रं तेन बालेन भूतमे ।

सः स्युर्भुजो दीना इष्टा तं हृदनी सुतं । पूजनी दुःखमन्त्रा हृदनी वाक्यममवीत् ।

चक्षिये सङ्गतं नास्ति न प्रीतिर्न च सौहृदं । कारणात्सान्त्वयन्त्येन कृतार्था सन्धुज्जितं च ।

चक्षियेषु न विश्वास कार्य्यं सर्व्वापकारिणु । अपरुतयापि सतत सान्त्वयन्ति निरर्थकं ।

अहमस्य करोम्यद्य सदृशीं वैरयातना । कृतप्रस्य नृग्रंसस्य भृशं विश्वासघातिन ।

१११०

सहजं जातदृष्टस्य तथैव सहभोजिन । शरणागतस्य च सधस्त्रिविधं क्षीव पातक ।

दत्युक्ता चरणाभ्यान्तु नेत्रे नृपसुतस्य सा । भित्वा खस्या तत इदं पूजनी वाक्यमब्रवीत् ।

इच्छयेद्द कृतं पापं अचक्षतश्चोपसर्पति । कृतं प्रतिशतं येषां न मर्यति शुभमाशुभं ।

पाप कर्म कृतं किञ्चिदपि तस्मिन् दृश्यते । नृपते तस्य पुत्रेषु पैत्त्रिभ्यश्च न नृपु ।

ब्रह्मदत्तं सुतं दृष्ट्वा पूजन्या हतलोचन । कृते प्रतिशतं मत्वा पूजनीमिदमब्रवीत् ।

११११

॥ ब्रह्मदत्त उवाच ॥ अस्ति वै कृतमस्माभिर्गसि प्रतिशतं त्वया । उभय तत्समीभूत वष पूजनि मागम ।

॥ पूजन्मुवाच ॥ सङ्कतुतापराधस्य तथैव परिलम्बत । न तद्बुधा प्रशंसन्ति श्रेयस्तत्रापसर्पणं ।

सान्त्वे प्रयुक्तं संततं कृतवैरे न विश्येत् । क्षिप्रं स सन्धते मूढो न हि वैरे प्रशाम्यति ।

अन्योन्यकृतवैराणां पुत्रपौत्रं नियच्छति । पुत्रपौत्रविनाशं च परलोकं नियच्छति ।

सर्वेषां कृतवैराणामविश्वासं सुखोदय । एकान्ततो न विश्वासं कार्य्यं विश्वासघातकैः ।

१११०

न विश्येदविश्येति विश्येति नातिविश्येत् । विश्वासाद्भयमुत्पन्नमपि मूलं निहन्ति ।

कामं विश्वासयेदन्यान् परेषाञ्च न विश्येत् ।

माता पिता मान्धवानां शरिष्ठौ भार्या जरा बीजमाचन्तु पुत्र । भ्राता भ्रजुः क्षिप्रपाणिविषस्य आत्मा श्रेष्ठं सुख

दुःखस्य भोक्ता ।

अन्योन्यकृतवैराणां स सन्धिश्चपपद्यते । स च हेतुरतिक्रान्ते यदर्थमहमावसं ।

पूजितस्यार्थमानाभ्यां जन्तो पूर्वापकारिणः । मनो भवत्यविश्वस्तं कर्म चास्यतेऽवशान् ।

१११२

पूर्वं सन्धानना यत्र पद्यासैव विमानना । जह्वात्तत् सत्त्ववान् स्थानं प्रथो सम्मानितोऽपि सन् ।

उषिताऽऽसि तवागारे दीर्घकालं समर्धिता । तदिदं वैरमुत्पन्नं सुखमाशु प्रजास्यहं ।

॥ ब्रह्मदत्त उवाच ॥ यः कृतं प्रतिशुर्थ्यादै न स तत्रापराभुयात् । अनृपक्षेन भवति वम पूजनि मागम ।

पूजन्मुवाच ॥ न कृतस्य च कर्तुं सस्यं सन्धीयते पुन । हृदय तत्र षानाति कर्तुं शैव कृतस्य च ।

॥ ब्रह्मदत्त उवाच ॥ कृतस्य चैव कर्तुं कार्य्यं सन्धीयते पुन । वैरस्यापशमो दृष्ट पाप नोपाशुते पुन ।

१११०

॥ पूजन्मुवाच ॥ नास्ति वैरमतिक्रान्ता सान्त्वितोऽस्मीति नाश्येत् । विश्वासाद्भयते शोके तस्माच्छ्रेयोऽप्यदर्शनं ।

तरसा ये न शक्यन्ते ज्ञस्यैः सुनिश्चितैरपि । साक्षा तेऽपि निरुद्धन्ते गजा इव करेणुभिः ।

॥ ब्रह्मदत्त उवाच ॥ सवामाज्ञायते खेहो जीवितान्तकरेभ्यश्चि । अन्योन्यस्य च विश्वासं श्रपयेन शून्यो धया ।

अन्योन्यकृतवैराणां सवामाशुदुता गतं । नैव तिष्ठति तदैव पुष्करस्यसिरोदकं ।

॥ पूजन्मुवाच ॥ वैरं पक्षमसुत्यानं तस्य सुथ्यन्ति पण्डिताः । स्त्रीकृतं वास्तुजं वाम्जं सस्यजापराधजं ।

११११

तत्र दाता न हन्तव्यं चक्षियेषु विशेयत । प्रकाशं वाऽप्रकाशञ्च मुञ्जा दोषसलामलं ।

शतैरे न विश्वासः कार्यस्त्रिह सुहृद्यपि । कर्षं सन्निष्ठते वैरं गूढोऽग्निरिव दारुषु ।
 न वित्तेन न पारुष्यैर्न च सन्त्वेन वा श्रुतैः । कोपाग्निः श्राम्यते राजंशोयाग्निरिव सागरे ।
 न हि वैराग्निरुद्भूतः कर्म चाप्यपराधजं । श्राम्यत्यदग्ध्वा भूपते विना ह्येकतरचयात् ।
 सत्कृतस्थार्यमानाभ्यामनुपूर्व्यापकारिणः । नादेयो मित्रविश्वासः कर्षं चासयते बलात् । ११०
 नैवापकार्यं क्रस्मिंश्चिदहं लयि तथा भवान् । उपिताऽग्नि गृहेऽहन्ते नेदानो विश्वसाम्यहं ।
 ॥ इन्द्रदत्त उवाच ॥ कालेन क्रियते कार्यं तथैव विविधाः क्रियाः । कालेनैते प्रवर्तन्ते कः कस्येहापराधति ।
 तुल्यज्ञेभि प्रवर्तते मरणं जन्म चैव ह । कार्यते चैव कालेन तन्निमित्तं न जीवति ।
 बध्यन्ते युगपत् केचिदेकैकश्च न चापरे । कालो दहति भूतानि सम्प्राप्याग्निरिवेन्धनं ।
 नारं प्रमाणं नैव त्वमन्योन्वं कारणं श्रुभे । कालो नित्यमुपादत्ते मुखं दुःखश्च देहिनां । १११
 एवं वषेह सखेहा ययाकाममर्हिंसिता । यत् छतं तत्तु मे चान्तं त्वच्च वै चम पूजनि ।
 ॥ पूजन्तुवाच ॥ यदि कालः प्रमाणं ते न वैरं कस्यचिद्भवेत् । कषाल्वपचितिं यान्ति बान्धवां बान्धवैर्हतैः ।
 कष्माद्दिवामुराः पूर्वमन्योन्यमभिजग्निरै । यदि कालेन नियाणं मुखं दुःखं भवाम्भवा ।
 भिपुत्रो भेषजं कर्तुं कष्मादिच्छन्ति रोगिणः । यदि कालेन पच्यन्ते भेषजैः किं प्रयोजनं ।
 प्रलाभः म महान् कष्मात् क्रियते शोकमूर्च्छितैः । यदि कालः प्रमाणेन कष्माद्भ्रूयाऽग्नि कर्तुषु । ११२
 तव पुत्रो ममापत्यं हतवान् स हर्ता मया । श्रमनरं लयाऽहश्च हन्त्या हिं नराधिप ।
 अहं हि पुत्रशोकेन हतपापा तवात्मजे । यया त्वया प्रहर्तव्यं तथा तत्त्वच्च मे शृणु ।
 भचार्य श्रीउनाथश्च नरा वाञ्छन्ति पविणः । इतोयो नास्ति संयोगो बधबन्धादृते क्षमः ।
 बधबन्धमयादितं भावतन्त्रमुपाश्रिताः । मरणोत्पातजं दुःखं प्राङ्भेदेविदे जनाः ।
 सर्वस्य दयिताः प्राणाः सर्वस्य दयिताः मुताः । दुःखादुद्दिजते सर्वः सर्वस्य मुखमोक्षितं । ११३
 दुःखं जरा ब्रह्मदत्त दुःखमर्थविपर्ययः । दुःखञ्चानिष्टसंवाषो दुःखमित्थिविद्योजनं ।
 बधबन्धकृतं दुःखं स्त्रीकृतं सहजं तथा । दुःखं मुतेन मतेन जनान् विपरिवर्तते ।
 न दुःखं परदुःखे वै केचिदाङ्गरमुद्भवः । यो दुःखं नाभिजानाति स जल्पति महाजने ।
 यस्तु भोचरति दुःखार्तः स कथं बभ्रुमुत्सरेत् । रमश्च सर्वदुःखस्य ययात्मनि तथा परे ।
 यत् हतन्ते माया राजंश्लया च मम यत् छतं । न तदर्धमतेः शक्यं व्यपोहितमरिन्दम । ११४
 श्रावयोः हृत्तमन्योन्ये पुनः सन्धिर्न विधते । यस्मा यस्मा हि ते पुत्रं नवं वैरं भविष्यति ।
 वैरमन्त्रिब्रामाघ चः प्रीतिं कर्तुमिच्छति । मृषापयथेय भृष्टश्च यथा सन्धिर्न विधते ।
 निदयः स्वार्थं प्राथयेत् विश्वाश्रयामुद्योदयः । उग्रमाद्यैव गाये दे प्रसादाद्यारवोत् पुरा ।
 यो वैरिणः अहधते सत्ये सत्यतरंगेऽपि वा । बध्यन्ते अदधानाश्च मधु श्रुष्याहणैर्यथा । ११५
 न हि वैरापि शाम्यति कुत्रे दुःखमर्ताश्च । श्राव्याताश्च विद्यन्ते कुत्रे वै प्रियते पुमान् ।
 उपयस्य ह वैराणि शास्त्रपत्नि नराधिप । अदेनं प्रतिपिपन्ति पूर्णं घटनिवाग्मनि ।

सदा न विद्यसेद्राजा पापं हर्षेह कल्पित । अपश्य परेषां विद्यासाधुषामनुते ।
 ॥ ब्रह्मदत्त उवाच ॥ नाविद्यासाहिन्दतेऽर्थानीहने चापि किञ्चन । भयात्केतराचित्य मृतकन्या भवन्ति च ।
 ॥ पुनन्युवाच ॥ यस्मिह प्रणितौ पादौ पद्माश्च परिचर्यति । स्वयेति तस्य तौ पादौ सुगुप्तमिह धावत ।
 नेत्राभ्या सहजाभ्यां च प्रतिवातमुदीचते । तस्य वायुहंजाऽत्यर्थं नेत्रयोर्भवति भुव ।
 दुष्टं पन्यानामासाद्य यो मोहाद्दुपपद्यते । आत्मनो पलमज्ञाय तदन्तं तस्य जीवितं ।
 यस्तु वर्षमविज्ञाय क्षेत्रं कर्षति मानव । हीनं पुरुषकारेण शस्यं नैवायुते तत ।
 यस्तु तिरु कथयथं वा स्वादु वा मधुरं हितं । आहारं कुरुते नित्यं सोऽमृतत्वाय कल्पते ।
 पथ्यं मुक्ता तु यो मोहाद्दुष्टमश्नाति भोजन । परिषाममविज्ञाय तदन्तं तस्य जीवित ।
 देव पुरुषकारुद्यं स्वितान्योन्यशययान् । उदारारथान्नु सन् कर्षे देवं क्रीडा उपासते ।
 कर्षे चात्माहितं कार्यन्तीऽणु वा यदि वा मृदु । पश्यते ऽकर्मशीलस्तु सदाऽनर्थैरकिञ्चन ।
 तस्मात् सर्वं व्यर्थं ज्ञायं कार्यं एव पराक्रम । सर्वस्वमपि सन्यज्य कार्यमात्महित नरे ।
 विद्या शौचंश्च दाक्षिण्यं बल धैर्यंश्च पश्यमं । मित्राणि सहजान्याज्जवंतंयत्नीह तेषुधा ।
 निवेदनश्च क्षुण्डश्च चैवं भार्या मुह्यन्त । रतान्युपहितान्याऽऽ सर्वत्र लभते पुमान् ।
 सर्वत्र रमते प्राज्ञ सर्वत्र च विराजते । न विमोषयते कश्चिद्भोपितो न विभेति च ।
 नित्यं बुद्धिमतेऽप्यर्थं स्वयतोऽपि विवर्द्धते । दाक्षिण्यं कुर्वन्त कर्षे सयमात् प्रतितिष्ठति ।
 गृहस्त्रेधाववद्भानां नराणामल्पमेधसो । कुस्त्रो खादति भांपानि मधसा भोगवा इव ।
 गृह चैवाणि भिवाणि स्वदेशं दति चापरे । दत्येवमवसोदन्ति नरा बुद्धिविपर्यये ।
 उत्पतेत् सहजादेशाद्भाधिदुर्भितपोडिनात् । अत्यच वस्तु गच्छेदा वषेडा नित्यमानित ।
 तस्मादन्यत्र धार्यामि वस्तं माहमिहास्त्रे । कृतेमेतदनार्थं मे तत्र पुत्रे च पार्थिव ।
 कुभाव्योश्च सुपुत्रश्च कुराजाने कुषोद्द । कुसम्बन्धं कुदेशश्च दूरत् परिवर्जयेत् ।
 सुपुत्रे नास्ति विशासः कुभाव्यांथो कुतो रति । कुराज्ये निर्दृतिनास्ति कुदेशे नास्ति जीविका ।
 कुमित्रे सङ्गतिर्न लि नित्यमस्त्ररक्षीषदे । अत्रमानः कुसम्बन्धे भवत्यर्थविपर्यये ।
 धा भार्या धा प्रिय ब्रूते स पुत्रा यत्र निर्दृति । तस्मिन् यत्र विशास म देशे यत्र जीयते
 यत्र नास्ति बलात्कारः स राजा तीव्रशामन । भीरेव नास्ति सन्मन्त्रो दरिद्रेषु भुभुयते ।
 भार्या देशेऽथ मित्राणि पुत्रसम्बन्धिसम्बन्धवा । एते सर्वे गुणवति धर्मेनेव महीपतौ ।
 अर्धक्षत्रस्य दिनयं प्रजा गच्छन्ति निदहात् । राजा कुर्वन् विवेकस्य स्वयमज्ञोऽनुपासयेत् ।
 बलिपद्मानुमुदृत्यं वनि समुपयोजयेत् । न रक्षति प्रजा मग्नक य स पार्थिवतस्कर ।
 दत्ताभ्यु य सुयमेव राजा न तत्रमाणं कुर्वतेऽदोभात् । स मर्षलाक दुपलभ्य पाप मोऽधर्मे बुद्धिर्निरय प्रथति ।
 दत्ताभ्यु य स्वय राजा प्रमणं कुरुते यदि । स सर्वमसहृष्टश्रेय प्रजा धर्मेण पालयन् ।
 माता पिता गुरुगोप्ता बन्धुभ्यश्च एवम । सत रक्षो गुणानेताऽनुराह प्रजापति ।

५१९

५१९

५१९

५१९

५१९

५१९

पिता हि राजा राष्ट्रस्य प्रजानां योऽमुकम्पनः । तस्मिन्निध्याविनीतो हि तिथ्यगच्छति मामवः ।

सम्भावयति मातेव दीनमयुपपद्यते । दृष्ट्यग्निरिवानिष्टान् यमयत्नसतो यमः ।

दृष्टेषु विष्टजनार्थान् कुर्वेत् इव कामदः । गुरुदुर्खापदेशेन गोत्रा च परिपालयन् ।

यस्तु रक्षयते राजा पौरजानपदान् गुणैः । न तस्य भ्रमते राज्यं स्वयं धर्मानुपालनात् ।

स्वयं समुपजानन् हि पौरजानपदान् नमः । स सुखं प्रवेत्ते राजा राष्ट्रलोकं परत्र च ।

नित्योद्दिग्नाः प्रजा यस्य करभारप्रपीडिताः । अनर्थैर्विप्रसुष्यन्ते स गच्छति पराभवः ।

प्रजा यस्य विवर्द्धन्ते भ्रष्टोऽव महोत्पलः । स सर्वफलभाषाया जगल्लोकं महोयते ।

वलिना विपद्यो राजन् न कदाचित् प्रशङ्कते । वलिना विपद्यो यस्य कुतो राज्यं कुतः सुखं ।

॥ भीष्म उवाच ॥ सेवयुक्ताः शत्रुनिक्ता ब्रह्मदत्तं नराधिपं । राजानं मननुज्ञाय जंगामाभीक्षितां दिशः ।

एतन्ते ब्रह्मदत्तस्य पूज्या सह भाविते । मयाकं नृपतिश्रेष्ठ किमन्यत् श्रुतमिच्छसि ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपस्तम्बपर्वणि ब्रह्मदत्तपूजनीसंवादे जनचलारिशदधिकप्रतीक्यायाः ॥ १२ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ युगक्षयात् परिवीर्य धर्मं लोकं च भारत । दलुभिः पोद्बमानि च कथं स्वयं पितामह ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अत्र ते वक्तव्यस्थामि नीतिमापसु भारत । उत्सृज्यापि घृणां काले घृणा वृत्तं भूमिपः ।

अवाप्युदाहरन्तोऽमितिहासं पुरातनं । भारद्वाजस्य संवादं राष्ट्रः शत्रुक्षयस्य च ।

राजा शत्रुक्षयो नाम सौवीर्येषु महारथः । भारद्वाजमुपागम्य प्रश्नश्चायविमिच्छय ।

असन्नस्य कथं लिप्साः लब्धं कथं विवर्द्धते । वर्द्धितं पाक्ष्यते कथं पालितं प्रणयत् कथं ।

तस्मै विनिश्चितायाय परिपृष्ट्याऽर्थनिययं । उवाच ब्राह्मणोऽवाक्यमिदं हेतुमदुत्तमं ।

नित्यमुद्यतदण्डः स्थान्त्रित्यं विवृतपौरुष्यः । अस्त्रिन्द्रन्दिन्द्रदर्शी च परेषां विवरानुगः ।

नित्यमुद्यतदण्डस्य भूः समुद्दिजते नरः । तस्मात् सर्वेषां भूतानि दण्डेनैव प्रसाधयेत् ।

एवं दण्डं प्रशंसन्ति पण्डितास्तत्त्वदर्शिनः । तस्मात्तुष्टयं तस्मिन् प्रधानो दण्ड उच्यते ।

द्विघ्नमूले लघिधाने सर्वेषां जीवनं हतं । कथं हि शाखास्तिष्ठेषु मूले वनस्यते ।

मूलमेवादितन्निन्द्यात् परपक्षस्य पण्डितः । ततः सहायान् पचन् मूलमेवाभुसाधयेत् ।

युगन्तंते सुविक्रान्तं मुदुष्टं मुपलायितं । आपदास्यदकालेन कुर्वीत न विचारयेत् ।

बाह्यापेण विनीतः साहृदयेन ययाक्षुरः । स्रष्टुण्णैर्भिमभायी च कामकोधो च वर्जयेत् ।

मपयमंश्चिते कार्ये दृष्ट्वा मन्थि न विद्यमेत् । अपक्रामेत्ततः शीघ्रं हतकार्यो विचक्षणः ।

शत्रुस्य मित्ररूपेण मान्सेनैवाभिसान्त्वयेत् । नित्यमद्योदितेन स्याद्द्रुहात् सर्पदुतादिव ।

यया दुर्द्धिं परिभवेत्तामतीतेन मान्त्वयेत् । अनागतेन दुष्पशं प्रत्युत्पन्नेन पण्डितं ।

अश्रुलिं प्रपयं मान्सेन प्रणम्य शिरसा वदेत् । अश्रुप्रमाणैर्नक्षेत्रं कर्त्तव्यं भूतिमिच्छता ।

सश्वेदमिचं स्वन्धेन दावत् कामस्य पथेयः । प्रातःकालं तु विज्ञाय भिन्नाद्दृष्टनिवाश्रयिन् ।

मुहूर्त्तमपि राशेद्द्रु निद्रुकाश्चातवन्दयेत् । न तुषामिद्रिकानिर्घुमायेत शिरं नरः ।

नामा विंशोऽयं समन्थं इतन्नेन समाचरेत् । श्रयो ह शक्यते भोक्तु इतकाव्याऽवमन्यते ।
तस्मात् सर्वाणि कार्याणि श्रवणेषु कारयेत् । कोकिलस्य वराहस्य मेरो गृह्यस्य वेष्मन
नटस्य भक्तिमित्यस्य यत् श्रेयसात् समाचरेत् । उत्थायोत्थाय मच्छेत् नित्यमुक्तो रिपोऽर्घेहात् ।
कुशलद्यास्य पुच्छेत् पद्यप्यकुत्रसं भवेत् । नालषा प्राप्नुवन्धर्यान्त्र क्रोवा नाभिमानिन ।
न च लोकरवाहीता न वै शश्वत्तोक्षिण । नात्मजिह्वं त्रिपुर्विधात् विद्याजिह्वं परस्य तु । ११०
गूधेत् कूर्मं दवाङ्गानि रणेद्विवग्मादन । वक्त्रचिन्तयेद्धान् विंश्वच पराशमेत् ।
वृकवचावलुभ्येत शरवच विनिष्यतेत् । पानमचाक्षया नार्थ्या मृगया गीतवादिता ।
एतानि युतया श्वेते प्रशङ्गे ह्यव दोषवान् । कुर्यात्पृथमं चाप शयीत मृगशयिकां ।
अन्धं स्यादन्धेवलाया वाधिर्धर्मपि संश्रयेत् । देशकालौ समाधाद्य विक्रमेत विषवण ।
देशकालाभ्यतीतोऽहि विक्रमो निष्कलो भवेत् । कासाकालौ सम्प्रुधार्थं वलावलमयात्मन । १११
परस्पर वसं ज्ञात्वा तत्रात्मानं नियोजयेत् । दण्डेनोपनते शत्रु यो राजा न नियच्छति ।
स मृत्युमुपगृह्णाति गर्भमद्वतरी यथा । सुसुम्भितं स्यादक्षलः फलवान् स्यादुरारुह ।
आम स्यात् पुकर्मकाशे न च शीथेत् कक्षचित् । आशं कालवतीं कुर्यात्ताक्ष्य विप्रेन योजयेत् ।
विभ्रं निमित्ततो नृपानिमित्तद्यापि हेतुत । भोतवत् संविधातथ य वद्वयननागत ।
आगतन्नु भयं दृष्ट्वा प्रहसन्त्यमभोतवत् । न संश्रयमनादृष्ट्य नरो भद्राणि पश्यति । ११२
संश्रयं पुनरारुह्य यदि जीवति पश्यति । अनगतं विशानोयाद्यच्छेद्द्वयमुपस्थितं ।
पुनर्दृष्टिभयात् किञ्चिदनिवृत्तं निशामयेत् । प्रत्युपस्थितकालस्य सुखस्य परिवर्धनं ।
अनागतसुधाया च नैव कुञ्जिमतां नय । योऽरिणा सह मन्वाय सुखं स्वपिति विश्रमन् ।
स वृषाद्ये प्रसुप्तो वा पतितं प्रतिबुध्यते । कर्मणा येन तेनैव मृदुना दाशेन च ।
उद्धरेद्दीनमात्मानं समर्थो धर्ममाचरेत् । ये सपत्नां सपदानां मर्भान्मानुषयेवयेत् । ११३
आत्मानद्यापि बोद्धव्याद्यारा विनिहता परै । चारस्वविदितं कार्यं आत्मनोऽप्य परस्य च ।
पापपण्डितापसादीद्य परराष्ट्रे प्रवेशयेत् । उद्यानेषु विहारिषु प्रपाखावशयेषु च ।
यानागारे प्रवेशेषु तोर्येषु च सभासु च । धर्माभिचारिण पापाद्यारा लोकस्य कष्टका ।
ममगच्छन्ति तान् मुञ्जा निदच्छेच्छमधीत च । न विश्वेदेविदसो विश्वे गतिविश्रमेत् ।
विश्रामाद्द्वयमर्थेति मापरोक्ष्य च विश्रमेत् । विश्रासदिला तु परं तत्त्वभूतेन हेतुना । ११४
अयास्य प्रहरेत् काले किञ्चिद्विचिन्तिते पदे । अद्रुह्यमपि ग्रहते नित्यं श्रदेत् श्रितान् ।
भयं ह्यद्रुह्यतीत्यात्तं समूलमपि छन्दति । अवधनेन मौनेन कृपापेण जटाजिनै ।
विपासयित्वा देशारमवशुभेद्यया शुक । पुत्रो वा यदि वा भ्राता पिता वा यदि वा सुहृत् ।
अर्थस्य विभ्रं कुन्धापा हन्त्या भूतिमिन्दता । गुरोरथवलितस्य कार्याकार्यभ्रजानत ।
उत्पयप्रतिपश्य दण्डो भवति शान्त । अमुत्यानाभिवादाभ्यां सम्प्रदाभेन केनचित् । ११५

११०
१११
११२
११३
११४
११५

प्रतिपुष्पफलाघाती नीह्णतुण्ड इव द्विजः । नाच्छित्वा परमर्थाणि नाहता कर्षं दारुणं ।
 नाहत्वा मक्षघातीव प्राप्नोति महतीं श्रियं । नास्ति जात्या रिपुगंम मित्रं वापि न विद्यते ।
 सामर्थ्ययोगाज्जानन्ते मित्राणि रिपवस्तथा । अमित्रं नैव मुञ्चत वदन्तं कारणान्यपि ।
 दुःखं तत्र न कर्त्तव्यं हन्यात् पूष्पापकारिणं । संघहानुपदे यत्नः सदा कार्याऽनसृतया ।
 निग्रहस्यापि यत्नेन कर्त्तव्या भूतिमिच्छता । प्रहरित्यन् प्रियं प्रयात प्रहृत्यैव प्रियोत्तरः ।
 असिनाऽपि शिरश्चित्वा घोषितं च हृदेत च । निनन्त्रयीत सान्त्वेन सम्मानेन तितित्तया ।
 सोऽकाराधनमित्येतत् कर्त्तव्यं भूतिमिच्छता । न गुरुष्कवेरं लुब्धंति बाहुभ्यां न नदीं तरेत ।
 अनर्थकमनाद्युत्थं गोविद्याणस्य भक्षणं । दन्ताद्य परिशृज्यन्ते रसदापि न लभ्यते ।
 चिवर्गस्त्रिविधा योडा अनुबन्धासाथैव च । अनुबन्धं तथा ज्ञात्वा योडास्य परिवर्ज्येत ।
 शृणुश्रेयसमिश्रेण शत्रुश्रेयं तथैव च । पुनः पुनः प्रवहन्ती तस्मात् श्रेयं न धारयेत् ।
 बहुमानसृष्टेः तिष्ठेत् परिभूताद्य श्रवणः । जनदन्ति भयं तोम्रं व्याधयथाप्युपेविताः ।
 नासम्यकृतकारी स्यादप्रमत्तः सदा भवेत् । कण्ठकोऽपि हि दुश्चिन्तो विकारं कुरुते चिरं ।
 यधेन च मन्यथाणां मार्गाणां दूषणेन च । आगाराणां विनाशेय परराष्ट्रं विनाशयेत् ।
 यदप्रदृष्टिर्लक्षास्तीनः श्रेष्ठः संश्विक्रमः । अनुद्विजः काकशब्दी भुजङ्गचरितं चरेत् ।
 शूद्रमञ्जलिपातेन भीहं भेदेन भेदयेत् । लुब्धमर्थप्रदानेन समं तुल्येन विपद्यः ।
 श्रेणीमुख्यैः पजापेषु वक्षभानुनयेयु च । अमात्यान् परिरुचेत भेदघंशतयोरपि ।
 मृदुरित्यवजानन्ति तोह्ण इत्युद्विजन्ति च । तोह्णकाले भवेत्तोह्णेण मृदुकाले मृदुभवेत् ।
 मृदुनैव मृदुं क्षिन्धि मृदुना हन्ति दारुणं । नासाथं मृदुना किञ्चित्क्षमात्तोह्णतरी मृदुः ।
 कास्ते मृदुर्था भवति काले भवति दारुणः । प्रसाधयति क्षत्यानि शत्रुञ्चाप्यधितिष्ठति ।
 पण्डितेन विरुद्धः सन् दूरस्योऽस्मोति नाशयेत् । दीर्घां बुद्धिमतो बाह्यं याम्बां हिंसति हिंसितः ।
 न तत्तरेद्यस्य न पारमुत्तरेद्य तद्वरेद्यः पुनराहरेत् परः । न तत् खनेद्यस्य न मूलमुद्वरेत् न हन्याद्यस्य विरेः न
 पातयेत् ।

११०

१११

११२

११३

इतोदमुक्तां वृजिनाभिर्भङ्गितं न चेतदेवं पुरुषः समाचरेत् । परप्रयत्नेन कथं विभावयेदतो मयाक्तं भवतो हितार्थिना ।
 यथावदुक्तं वचनं हितार्थिना निशम्य विभ्रेण सुवीरराष्ट्रपः । तथाऽऽकरोद्वाक्यमदीनचेतनः श्रियश्च दीर्घां बुभुजे स्वाम्भवः ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आष्टादशोऽध्यायः कणिकोपदेशे चत्वारिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १४० ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ह्येने परमके धर्मं सर्वलोकभिलाषिने । अथर्थां धर्मतां नीतिं धर्मं साधर्म्यं गते ।
 मर्थादासु विमटासु बुभितं धर्मनिश्चये । राजभिः पीडिते श्लोकं परेभ्योऽपि विद्यास्यते ।
 यन्मन्त्रयेषु मूढेषु कथं सपहनेषु च । कामासोभाश्च भौहाश्च भयं पश्यन्सु भारत ।
 अविशलेषु धर्मेषु नित्यं भीतेषु पाथिव । निहत्या हन्यमानेषु वक्ष्यतसु परस्पर ।
 सम्यदौष्ठेषु देभेषु ब्राह्मणे चातिपीडिते । अवर्षति च पञ्चमे मियोभेदे समुत्थिते ।

११४

सर्वस्मिन्दृश्याकृते पृथिव्यामुपजोविने । कनसिद्धाद्वाणो जीवञ्जघन्ये काल आगते ।
 अति तिलः पक्ष्मोत्ताननुक्रोशाञ्जराधिप । कथमापसु वन्तं तस्मै ब्रुहि पितामह ।
 कथञ्च राजा वन्तं लोके कल्पयतां गते । कथमयाश्च धर्माश्च न दृष्येत परन्तप ।

१११

॥ भीष्म उवाच ॥ राजमूला महावाहा योगेभ्यमवृष्टयः । प्रजाम व्याधयथैव मरणञ्च भयानि च ।
 हतं चेता द्वापरञ्च कलियु भरतपते । राजमूला दति गतिभेम नास्त्यव शशयः ।

तस्मिंस्त्वभ्यागते काले प्रजानां दायकारके । विज्ञानबलमास्त्राय जीवितयं भवेत्तदा ।
 श्रवापुदाहरन्तीमितिहासं पुरातनं । विश्वामिचक्षु संवादे चाण्डालस्य च पक्षणे ।

११२

चेताद्वापरयोः सन्धा तदा देवविधिः क्रमात् । अनाद्यष्टिरभूद्द्वारा लोके द्वादशवायिके ।
 प्रजानामतिष्ठद्द्वाना युगान्ते समुत्सिते । चेताविमोचसमये द्वापरप्रतिपादने ।
 नववयं षडष्टाच्च प्रतिलोमाऽभवद्गुरुः । जगाम दक्षिणे मार्गे योमो व्यावृत्तलक्षणः ।

नावश्यायोऽपि तत्राभूत् कुत एवाभ्यजातयः । नद्यः सङ्घिर्गतो योषाः किञ्चिदन्तर्गतास्ततः ।
 सरासि सरितश्चैव कृपाः प्रस्रवणानि च । हतस्त्रियो न लज्जन्ते निषगादिवकारितात् ।

११३

उपशुष्कजलस्था यो विनिवृत्तसभा प्रया । निवृत्तयज्ञस्वाध्याया निष्येदकारमङ्गला ।
 उच्छिन्नशृङ्गोरवा निवृत्तविषणायणा । निवृत्तयुपसभारा विप्रनष्टमहात्सवा ।

अस्त्रिसङ्घयसङ्कीर्णं महामन्तरवाकुला । शून्यभयिष्ठनगरा दग्धगामनिवेशना ।
 कश्चिच्चौरः कश्चिच्छस्त्रैः कश्चिद्राजभिरातुरैः । परस्परमयाधैव शून्यभयिष्ठनिष्केना ।

११४

गतदैवतसंख्याना दृढलोकनिराकृता । गोजाविमर्शिषीहीना परस्परपराहता ।
 हतोविप्रा हतारवा प्रनष्टोषधिषड्रया । सर्वभूततरुप्राया बभूव वसुधा तदा ।

तस्मिन् प्रतिभये काले चते धर्मैर्युधिष्ठिर । बभूवः सुधिता मर्त्याः खादमानाः परस्पर ।
 श्वययो नियमांस्त्वक्का परित्यज्याग्निदेवताः । आश्रमान् क्षयरित्यञ्च पथ्यधावन्नितस्ततः ।

विश्वामित्रोऽयं भगवान्महयिरनिकेतनः । सुधा परिगता धीमान् समन्तात् पथ्यधावत् ।
 त्यक्त्वा दाराश्च पुत्राश्च कस्मिंश्च जनसंसदि । भक्ष्याभक्ष्यसमा भूत्वा निराग्निरनिकेतनः ।

११५

स कदाचित् परिपतन शपचाना निवेशन । हिंसाणां प्राणिघातानामासघादं वने कश्चित् ।
 विभिन्नकलसाकीर्णं श्यचमं च्छेदनायुतं । वराहस्वरभ्राष्ट्रिकपालघटसकुलं ।

मृतचैलपरिक्षीणं निष्काल्यकृतभूषणं । सर्पनिष्क्रोकमालाभिः कृतचिह्नकुटीमठं ।
 कुक्कुटारावबज्रलं गृहभध्ननिनादितं । उद्दोषद्विः खरेध्याक्यैः कलघञ्जिः परस्पर ।

११६

उन्मत्कपक्षिञ्जिभिर्हृवतायतनैर्हतं । सार्वभृष्टापरिष्कारं शययपरिवारितं ।
 तत् प्रविश्य सुधाविष्टो विश्वामित्रो महानृपिः । आहाराश्वयणे टुक्तः परं पन्नं समाहितः ।

न च कश्चिद्विन्दत् स भिद्यमाणोऽपि कौशिकः । मांसमजं फलं मूलमन्यदा तत्र किञ्चन ।
 अशोकञ्च मया प्राप्तमिति निश्चित्य कौशिकः । पपात भूमौ दौर्ध्वेन्यत्तस्मिंश्चाण्डालपक्षणे ।

बोऽहं जीवितमाकाङ्क्षन्नमद्यस्यापि भक्षणं । व्यवस्ये बुद्धिपूर्वम् वै तद्भवाननुमन्यतां ।

जीवन्मर्धश्चरिष्यामि प्रणोक्त्याम्यगुभानि तु । तपोभिर्विद्यया चैव ध्यातीवीच महत्तमः ।

११८

॥ अथ च उवाच ॥ नैतत् खादन् प्राप्नुते दीर्घमायुर्नैव प्राणावाह्यतस्त्वैव इति । भिचामन्यां भिच मा ते मनाऽस्तु श्रमचपे
श्रीं ह्यभक्ष्यो द्विजानां ।

॥ विश्वामित्र उवाच ॥ न दुर्मित्रे सुलभं मांसमन्यन् श्रपाकं नान्यन्नम चाक्षि विचिंतं । जुधात्तं शरदमगतिर्निराश्र श्रमांशे चा
स्मिन् पद्मसान् साधु मन्ये ।

॥ अथ च उवाच ॥ पद्म पद्मनखा भक्ष्यां ब्रह्मचरस्य वै विभ्र । यथाशास्त्रं प्रमाणेन माऽभक्ष्ये मानसं कथा ।

॥ विश्वामित्र उवाच ॥ अगस्त्येनासुरो जग्धो वातापि क्षुधितेन वै । अहमापद्गतः क्षुत्ता भवयिष्ये श्रमा
घर्षो ।

॥ अथ च उवाच ॥ भिचामन्यामाहरेति न च कर्तुमिहाहंसि । न नूनं कार्यमेतदे हर काम श्रमाघर्षो ।

११९

॥ विश्वामित्र उवाच ॥ मिष्टा वै कारणं धर्मं तद्वृत्तमनुवर्त्तये । परां मेधाशनादेना भक्ष्या मन्ये श्रमाघर्षो ।

॥ अथ च उवाच ॥ अर्धतां यत् समाक्षीर्षे न स धर्मं मनातन । नाकार्यमिह कार्यं वै भा च्छलेनागुभं
कथाः ।

॥ विश्वामित्र उवाच ॥ न पातकं नावमतमपि मन् कर्तुमर्हति । समौ च श्रमशौ मन्ये तस्माद्भक्ष्ये श्रमाघर्षो ।

॥ अथ च उवाच ॥ यद्वाह्यार्थं क्षतमर्थितेन तेन धिषा तदवस्थाधिकारे । स वै धर्मो यत्र न पापमसि सर्वैरुपायंगुरवो
हिरक्ष्या ।

॥ विश्वामित्र उवाच ॥ भिदश्च मे ब्राह्मणस्यायमात्मा प्रियश्च मे पूज्यतमश्च लोके । तं भक्तुं कामोऽहमिमा जिहीषीं नृभं
सानामोद्गशानां न विभ्ये ।

१२०

॥ अथ च उवाच ॥ काम नरा जीवितं मन्थजनि न चाभक्ष्ये क्षिप्त् कुर्वन्ति बुद्धिं । सर्वान् काम न प्राप्नुवन्तोऽहं विदन्
प्रियस्य काम सहितं जुषेव ।

॥ विश्वामित्र उवाच ॥ खाने भवेत् संशयं प्रेत्यभावे नि धंशय' वर्ध्वाणां वै विनाश । अहं पुनर्भ्रतमित्य श्रमात्मा मूलं रक्षं
भर्षयिष्याम्यभक्ष्ये ।

बुद्ध्यात्मके व्यक्तमस्तीति पुष्पं मोहात्मके च यथा यथा श्रमले ; यद्येतेन स्रमयात्मा चरामि नाहं भविष्यामि यथा
त्वमेव ।

॥ अथ च उवाच ॥ गोपनीयमिदं दुःखमिति मे निश्चिता मति । दुष्कृता ब्राह्मण सत्वं यस्वामिहमुपासमे ।

॥ विश्वामित्र उवाच ॥ पिवन्त्येवोदकं गावो मण्डूकेषु स्वत्सपि । न तेऽधिकारो धर्मोऽसि माभूगात्मप्रदंशक ।

१२१

॥ अथ च उवाच ॥ सुहृद्वाऽनुग्रहे त्वं क्षपा हितयि मे द्विज । यदिद श्रेय अर्धत्स म ले भ त् पापकं कथा

॥ विश्वामित्र उवाच ॥ सुहृन्मे त्वं सुखेषु श्रदापदे । ना समुद्धर । जानेऽहं धर्मभोत्मानं धैर्यो मुसृज्य जघर्षन ।

॥ अथ च उवाच ॥ नैवोत्सहे भवतो दातुमेतो गोपचितुं द्विद्यमार्थं स्वमर्षं । जमौ ख्येव पापलोकावलिप्तौ दाना
चाहं ब्राह्मणस्त प्रतीक्षन् ।

॥ विश्वामित्र उवाच ॥ अद्याहमेतदृजिन कर्म कृत्वा जीवन्स्वरिष्यामि महापवित्रं । स पूतात्मा धर्ममेवाभिपश्ये यदे
तयोर्गुरुं तद्वै ब्रवीहि ।

॥ अपच उवाच ॥ आत्मैव सावी कुलधर्मोऽस्त्ये तमेव जानासि यदच दुष्कृतं । यो ह्याद्रियाद्गच्छति शर्मांश मन्ये न तथा
स्ति विवर्जनीय ।

॥ विश्वामित्र उवाच ॥ उपादाने खादने चास्ति दोष कार्यास्त्यये नित्यमत्रापवाद । यस्मिन् हिंसा भानृत वाच्यलोभाभ
क्षकिया यत्र न तद्गरीय ।

॥ अपच उवाच ॥ यद्येष हेतुस्तव खादनेऽस्य न ते वेदः । कारणं नार्यधर्मं । तस्माद्गच्छेऽभक्षणे वा द्विजेन्द्र दोषं न पश्यामि
यद्येदमच ।

॥ विश्वामित्र उवाच ॥ नैवातिपापं भक्षमाणस्य दृष्टं सुरान्तु योत्वा पततीति शब्द । अन्योन्यकार्याणि यथा तथैव न पाप
मात्रेण कृतं हिनस्ति ।

॥ अपच उवाच ॥ अस्त्रानतो ह्येनत कुस्वितादा तद्विदासं बाधते साधुत्तं । श्वान पुनर्यो सभतेऽग्निपङ्कान्तेनापि दण्डं सवि
तय एव ।

॥ भीष्म उवाच ॥ स्वमुक्ता नियतते मातङ्ग कैशिक नदा । विश्वामित्रेऽजहारैव कृतवुद्धि श्रजाघनी ।
ततो जपाह स श्वाङ्ग जीवितार्थी महामुनि । सदारस्तामुपाहृत्य वने भोक्तुमिधेय स ।

अयास्य मुद्गिरभवत् विधिनाऽहं श्रजाघनी । भक्षयामि यथाकामं पूर्वं सन्त्यं देवता ।
ततोऽग्निमुपसं हृत्य प्राक्षेपे विधिना मुनि । ऐन्द्राग्नेयेन विधिना चह अपयत स्वयं ।

तत समारभत् कर्म देवं पिब्यक्ष भारत । आहृत्य देवानिन्द्रादीन् भाग भाग विधिरमात् ।
एत्स्मिन्नेव काले तु प्रवर्षं स वासव । सञ्जीवयन् प्रजा, सर्व्वा जनयामास चौपधो ।

विश्वामित्रोऽपि भगवात्पसा दग्धकिल्बिप । कालेन महता विह्विमवाप परमाहुतां ।
स महृत्य च तत् कर्म अनास्थाप च तद्भुवि । तेषामास देवाय पितृत्य द्विजसत्तम ।

एवं विदामदीनात्मा व्यनन्द्यो जिजीविषु । सर्वोपायैरुपायसो दीनमात्मानमुद्धरेत् ।
एतां बुद्धिं समास्याप जीवितयं सदा भवेत् । जीवन् पुण्यमवाप्नोति पुत्रयो भद्रमयुते ।

तस्मान् कौशेय त्रिदया धर्मो धर्मविलियये । बुद्धिमाभ्याय साकेऽस्मिन् वर्त्तितयं कृतात्मन ।
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि विश्वामित्रपचमवादे एकचत्वारिंशदधिकशतोऽध्याय ॥ १४१ ॥

॥ सुप्रतिष्ठ उवाच ॥ यदि पौर समुद्दिष्टमथर्द्धपमिवाकृतं । अस्ति सिद्धेद्युमर्थादा यामधं परिवर्जये ।
समुद्रामि विभीदासि धर्मं मे शिष्यभीष्टते । उद्यम भाधिगच्छामि कदाचित् परिहास्ययन् ।

॥ भीष्म उवाच ॥ नैतत् युवा गमादेव तत्र धर्मोनुग्रामं । प्रजासमवहारोऽयं क्वचिभि संश्रुत मधु ।
सद्य प्रतिविधातया प्रजा राजा ततस्तत । भैकसाखेन धर्मेण चवैवा सप्रवर्जते ।

बुद्धिं प्रणतो धर्मं चाचार्य सतां सदा । प्रयो भवति कैारय सदा तद्विद्धि मे वच ।
बुद्धिदेता हि राजगद्यभि विजयेषिष । धर्मं प्रतिविधातयो बुद्ध्या राजा ततस्तत ।

नैकग्राहेण धर्मेण राज्ञो धर्मो विधीयते । दुर्ध्वन्मस्य कुत प्रज्ञा पुरस्तादनुपाहता ।
 अद्वैतज्ञ पयि द्वैधे मंग्रथं प्राप्नुमर्हति । मुद्दिदेधं वेदितयं पुरस्तादेव भारत ।
 पार्थतः करणं प्राज्ञो विष्टम्भित्वा प्रकारयेत् । जनस्तथरितं धर्मं विजानात्यन्ययाऽन्वया ।
 अमित्याज्ञानिन केचिन्मित्याविज्ञानिन परे । तद्वै ययायथं बुद्धा ज्ञानमाददते मतां ।
 परिमुष्यन्ति शास्त्राणि धर्मस्य परिपन्थिन । वैपम्यमर्थंविद्यानां निरर्थां स्वापयन्ति ते ।
 आजिगीविपवो विद्यां यग कामौ समन्तत । तेषु सर्वे नृप पापिष्ठा धर्मस्य परिपन्थिनः ।
 अपकमतयो मन्दा न जानन्ति यथायथ । यया ह्यशास्त्रकुमलाः सर्वत्रायुक्तिनिष्ठिता ।
 परिमुष्यन्ति शास्त्राणि शास्त्रदोषानुदर्शिन । विज्ञातमर्थं विद्याना न सम्यगिति वर्जते ।
 निन्दया परविद्यानां स्वविधां स्वापयन्ति च । वागस्त्रा वाक्कृगीभूता दुग्धविद्याफला इव ।
 तान् विद्यावर्णिजो विद्धि राक्षसानिव भारत । व्याजेन सङ्गिर्विहितो धर्मस्ते परिहास्यति ।
 न धर्मवचनं वाचा नैव बुद्धेति न श्रुतं । इति वाहंसतं ज्ञानं प्रावाच मघवा स्वधं ।
 ननेव वचनं किञ्चिदनिमित्तादिहास्यते । भुविनोतेन शास्त्रेण न व्यथस्त्रनयथापरे ।
 सौकयाचामिहैके तु धर्मं प्राङ्गर्भनीविण । समुद्दिष्टं मता धर्मं स्वयमूहेत पण्डित ।
 अमर्याच्छास्त्रसम्भोदादविज्ञानाच्च भारत । शास्त्रं प्राङ्गस्य वदन् समूहे चात्यदर्शन ।
 आगतागमया बुद्ध्या वचनेन प्रशस्यते । अज्ञानाज्ज्ञानहेतुत्वाद्दचन साधु मन्यते ।
 अनया हतमेवेदमिति शास्त्रमपार्थक्यं । दैतेयानुशानाः प्राह मंग्रथजेदं पुरा ।
 ज्ञानमथपदेश्य हि यथा नास्ति तथैव तत् । तं तया च्छिन्नमूलेन सज्जादयितुमर्हसि ।
 अनव्यवहितं यो वा नेद वाक्यमुपाद्नुते । उपायैव हि श्रेष्टाऽसि कर्षणे न त्वमोचसे ।
 अङ्ग मामन्वेवचस्व राजन्याय सुभूयते । यया प्रमुच्यते त्वन्या यदर्थं न प्रमोदते ।
 अजोऽय्य चक्षमित्येतत् सद्रुषं ब्रह्मणो हतं । तस्माद्भनीच्छं भूतानां यावा काचित् प्रसिध्यति ।
 यस्त्ववधवधे दोष स वधस्त्ववधे स्यत । सा चैव खनु मर्यादा यामय परिवर्जयति ।
 तस्मात्तोच्छ्रे प्रजा राजा स्वधर्मं स्वापयेन्ततः । अन्येन्य भवयन्तो हि प्रचमेयुर्लका इव ।
 यथ दक्षुगणा गच्छे ध्यात्वा मन्थान जनादिव । त्रिहरन्ति परस्मानि स वै क्षत्रियपामसः ।
 कुलीनान् सविध न हत्या वेदविद्याभसन्वितान । प्रगाधि इदियि राजन् प्रजा धर्मेश पानयन् ।
 विहीनं कर्षणाऽय्य य य प्रमृच्छति भूमिप । उपायस्याविशिष्टज्ञ तदै वरं न पुंसकं ।
 नैवेत्यं नैव चानुपधर्मोणैश्च प्रशस्यते । उमयं न व्यतिक्रामेदुषो भूत्वा श्चदुर्भव ।
 कष्टं क्षत्रियधर्मोऽयं सौहृदं त्वयि मे स्थितं । उपकर्षन्ति श्रेष्टाऽसि तस्माद्राज्यं प्रमृधि वै ।
 अग्निष्टमिपयो नित्यं नियं गिष्टस्य पानन । एवं श्चक्रोऽज्रवोद्भोमानापसु भरतर्षभ ।
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अति चेदिह मर्यादा यामन्त्या नाभिलष्येत् । इच्छामि त्वा मतां श्रेष्ठ तन्ने प्रूहि पिता
 मह ।

॥ भीष्म उवाच ॥ भ्रातृणामेव सेवेत विद्यादृष्ट्वासापस्विनः । श्रुतपरिचरुत्ताद्यान् पवित्रं प्रीतदुत्तमं ।
या देवतासु दृच्छित्ते साऽसु विप्रेषु मित्यदा । क्रुद्धैर्हि विप्रैः कर्मणि कृतानि यद्गुणा नृप ।
प्रीत्या यगो भवेत्कुल्यमप्रीत्या परमं भयं । प्रीत्या ह्यमृतवद्विप्राः क्रुद्धाश्चैव विप्रं यया ।
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि द्वाचत्वारिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ पितामह महाप्राज्ञ सर्व्वशास्त्रविगारद । शरणं पात्यमानस्य यो धर्मसं ब्रवीहि मे ।

॥ भीष्म उवाच ॥ महान् धर्मो महाराज शरणागतपालने । अहः प्रष्टुं भवांश्चैव प्रश्ने भरतपत्नम । १५०

शिविप्रमृतयो राजवाजान् शरणागतान् । परिपाल्य महात्मान्, संमिद्धं परमाङ्गताः ।

श्रूयते च कपोतेन शत्रु शरणमागतः । पूजितश्च यथान्यायं स्वैश्च माधैर्नमन्दितः ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कथं कपोतेन पुरा शत्रुः शरणमागतः । स्वमंसं भोजितं काञ्च गतिं लेभे स भारत । १५१

॥ भीष्म उवाच ॥ शृणु राजन् कथां दिव्यां सर्व्वपापप्रणाशिनी । नृपतेर्मुचुकुन्दस्य कथितां भागवेष वै ।

इममर्थं पुरा पार्थ मुचुकुन्दे नराधिप । भार्गवं परिपमञ्च प्रष्टवन् पुरुषर्षभ । १५२

तस्मै शृणुप्रमाणाय भागवोऽकथयत् कथां । इमां यथा कपोतेन सिद्धिः प्राप्ता नराधिप । १५३

॥ मुनिवृत्ताच ॥ धर्मनिश्चयसंयुक्तां कामार्थमहितां कथां । शृणुस्वावहितो राजन् गदतो मे महाभुज ।

कश्चित् चुद्रसमाचारः प्रथिव्यां कालमस्मित । विचचार महारण्ये घोराः शकुनिलुब्धक ।

कोकोल इव कृष्णाङ्गा रक्ताच कालमस्मित । दीर्घजङ्घो ह्रस्वपादो महावज्रो महाहनु ।

नैव तस्य सुहृत् कश्चिन् सम्बन्धी न बान्धवा । स हि तैः सम्परित्यक्तोऽन रौद्रेण कर्मणा । १५४

नरः पापसमाचारस्यक्तयो दूरतो बुधैः । आत्मानं योऽभिषन्वन्ते सोऽन्यस्य स्वात् कथं हितं ।

ये नृशंभा दुरात्मान् प्राणिप्राणहरा नराः । उद्वेजनीया भूतानां ब्याला इव भवन्ति ते ।

स वै चारकमादाय दिजान् हता वने सदा । चकार विक्रयं तेषां पतङ्गानां जनाधिप ।

स्वन्तु वर्त्तमानस्य तस्य दृष्टिं दुरात्मान् । अगमत् सुमहान् कालो न चाधर्ममवुध्यत ।

तस्य भाय्यामहायस्य रममाणस्य शश्वतं । दैवयोगविमूढस्य नान्या दृष्टिरनरोचयत् । १५५

ततः कदाचित्तस्याय वनस्यस्य समन्ततः । पातयन्निव दृषोस्तान् सुमहान् वातसम्भ्रमः ।

भेद्यमकुलमाकाशं विद्युन्मण्डलमण्डितं । सञ्चलस्त मुद्गरैर्न नौषाधैरिव सागरः ।

वाचिधारामुद्हेन संप्रष्टुष्ट शतक्रतुः । क्षणेन पूरयामास मल्लिलेन वसुधरां ।

ततो धाराकुले काले संभ्रमन् नष्टचेतन । शीतार्त्तसद्देन सर्व्वमाकुलेनान्तरात्मना ।

नैव निधं स्यलं वाऽपि सोऽविन्दत् विहङ्गहा । पूरितो हि जलैधिन् तस्य मार्गो वनस्य तु ।

पक्षिणे धर्षवेगेन हता स्तीनास्तादाऽभवन् । मृगमिह्वराहायस्य लमाश्रित्य भ्ररते ।

महता वनवर्षेण चाभितास्ते वनैःकमः । भयात्ताय सुधात्ताय मभ्रम् संहिता वने ।

स तु शीतहृत्तैर्गर्भैर्न जगाम न तस्यिवान् । ददर्श पतितां भूमीं कपोतो शीतविक्रसां ।

दृष्टुं सोऽपि हि पापात्मा स तां पञ्जरकेऽविपत् । स्वयं दुःखाभिभूतोऽपि दुःखमेवाकरोत् परे । १५६

पापात्मा पापकारित्वात् पापमेव चकार सः । सोऽपगृह्यदनपण्डेषु मेघनीलं वनस्यति ।

सेव्यमानं विहङ्गायैन्द्रायावासफलार्थिभिः । धावा परीपकाराय स साधुरिव निश्चितः ।

श्रयाभवत् चणैव विपद्भिर्मलतारकं । महत्सर एवोत्पुत्रं कुमुदञ्चुरितोदकं ।

ताराख्यं कुमुदाकारमाकाशं निर्मलं वज्र । घनैर्भुक्तं नभो दृष्ट्वा लुब्धकः शीतबिह्वलः ।

दिशो बिलोकयामास विगाढां प्रेक्ष्य शर्वरीं । दूरतो मे निवेशस्य अथाद्देशादिति प्रभो ।

कृतबुद्धिर्द्रुमे तस्मिन् वस्तुं तां रजनीं ततः । साञ्चलिः प्रसतिं कृत्वा वाक्यमाह वनस्यति ।

शरणं यामि यान्त्वस्मिन् देवतानि वनस्यते । स प्रिलायां शिरः कृत्वा पर्णान्यास्तीर्य भूतले ।

दुःखेन महताविष्टस्ततः सुश्राप पविष्टा ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि श्रापहर्षपर्वणि कपोतलुब्धकसंवादे त्रिचत्वारिंशदधिकप्रतोऽध्यायः ॥ १४१ ॥

॥ भीम उवाच ॥ अथ वृषस्य श्रावायां विहङ्गः समुहज्वानः । दीर्घकाद्योपिता राजंश्च चिचतनूदहः ।

तस्य कर्णं गता भार्या चरितुं नाश्ववर्त्तत । प्राप्तास्य रजनी दृष्ट्वा स पत्नी पथेत्यत ।

वातवर्ष महत्साधोव च गच्छति मे प्रिया । किन्तु तत्कारणं येन साऽयापि न निवर्त्तते ।

अपि खल्वि भवेत्तस्याः प्रियाया मम कानने । तथा विगृहितं ह्रीदं शून्यमद्य गृहं मम ।

पुत्रपौत्रवधूमख्यैराकीर्णमपि सर्वतः । भार्याहीन गृहस्यस्य शून्यमेव गृहं भवेत् ।

न गृहं गृहमित्याहर्षं हि णी गृहमुच्यते । गृहन्तु गृहहिणी हीनमरणमदृश्यं मतं ।

यदि सा रक्षणेनान्ता चिवाङ्गी मधुरस्वरा । अद्य मायाति मे कान्ता न कार्यं जीवितेन मे ।

न भुङ्क्ते मय्यभुङ्क्ते या नास्त्राते स्वातिं सुमता । नातिष्ठत्युपनिष्ठत मेते च गृह्यते मयि ।

इष्टे भवति सा इष्टा दुःखिते मयि दुःखिता । प्रीयते दीनवदना कुर्वे च प्रियवादिनी ।

पत्निप्रता पतिगतिः पतिप्रियहिते रता । यस्य स्वात्तादृशो भार्या धन्यः स पुरुषो भुवि ।

सा हि श्रान्तं दुधात्तंश्च जानीते मां तपस्विनी । अनुरक्ता श्विरा चैव भक्ता शिष्या यश्चिनी ।

वृषमूलेऽपि दयिता यस्य तिष्ठति तद्गृहं । प्रासादोऽपि तथा हीनः कान्तार इति निश्चितं ।

धर्मार्थकामकानेषु भार्या पुंसः सहायिनी । विदेशगमने चास्य वैद विद्यापकारिका ।

भार्या हि परमो धैर्यः पुरुषयेव पद्यते । अमहायस्य लोकेऽस्मिन् लोकपात्रा सहायिनी ।

तथा रोगाभिभूतस्य नित्यं कृच्छ्रगतस्य च । नास्ति भार्यासमं किञ्चिद्वारस्वार्त्तस्य भयजं ।

मास्ति भार्यासमो बन्धुर्नास्ति भार्यासमा गतिः । नास्ति भार्यासमो लोकेशहायो धर्मसंप्रदह ।

यस्य भार्या गृहे नास्ति साधो च प्रियवादिनी । श्ररंभेनैव गन्तव्यं यथाऽरण्यं तथा गृहं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि श्रापहर्षपर्वणि भार्याप्रशमायां चतुस्त्रिंशदधिकप्रतोऽध्यायः ॥ १४४ ॥

॥ भीम उवाच ॥ एवं विलपतस्तस्य सुत्वा तु कर्णं वचः । गृहीता ऋकुनिर्ग्रेन कपोती वाक्यमप्रवीत् ।

॥ कपोतुवचः ॥ अहो उतीव सुभागाऽहं यस्या मे दयितः पति । अमता वा मता वाऽपि गुणानेव प्रभापते ।

न सा खी ह्यभिमन्त्या यस्यां भर्ता न तुह्यति । तृष्टे भर्त्तरि नारीणां तृष्टाः स्युः सर्वदेवताः ।

अग्निषाचिकमिथिव भर्ता वै दैवतं परं । दावाग्निनेव निर्द्दग्धा सपुष्पस्तवका सता ।
 भस्मीभवति सा नारी यस्या भर्ता न तुयति । इति मन्विष्य दु खार्त्ता भर्तारं दु खितं तदा ।
 कपोती लुब्धकेनापि गृहीता वाक्यमब्रवीत् । इन्म वक्ष्यामि ते श्रेय श्रुत्वा तु कुरु तत्तया ।
 शरणागतभक्तताता भव कान्त विग्रेपत । एष शाकुनिक ग्रेते तत्र वामं समाश्रितः ।

११५

श्रीतात्तथ सुधात्तथ पूजामक्षै समाचर । धो हि कश्चिद्भिजं हन्याद्वाङ्ग लोकेषु मातरं ।
 शरणागतस्य धो हन्यात्तुष्यं तेपाञ्च पातकं । आस्माक विद्विता वृत्तिः कापीतो जातिधर्मतः ।
 सा न्याय्यात्मवता नित्यं त्वद्धिधेनानुवर्त्तितुं । यस्तु धर्मं यथाशक्ति गृहस्यो ह्यनुवर्त्तते ।
 स प्रेत्य सभते लोकानचयानिति श्शुश्रुम । स त्वं सन्तानवानश्च पुत्रवानधि च द्विज ।
 तत्सदेहे दयां त्यक्त्वा धर्माधीं परिगृह्य च । पूजामक्षै प्रदुष्कृतं श्रेयैतास्य मना यया ।
 मत्कृते मा च सन्ताप कुर्वीथास्त्वं विहङ्गम । शरीरयाचाह्वयार्थमन्यान्दारानुपैष्यसि ।
 इति सा शकुनी वाक्य पञ्जरस्या तपस्विनी । अतिदु खान्विता प्राह भर्तारं समुदीच्य च ।

११६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्दर्शनपर्वणि कपोतलुब्धकसंवादे पञ्चचत्वारिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १४५ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ स पत्न्या वचनं श्रुत्वा धम्मयुक्तिमन्वितं । हर्षेण महता युक्तो वाक्यथालुललोचनः ।

त वै शाकुनिकं दृष्ट्वा विधिदृष्टेन कर्षणा । स पत्नी पूजयामास यद्वासं पवित्रोविनः ।
 उवाच स्नागतं तेऽथ ब्रूहि किं करवाणि ते । सन्तापय न कर्त्तव्य खगृहे वर्त्तते भवान् ।
 तद्ब्रवीतु भवान् चिरं किं करोमि किमिच्छसि । प्रणयेन ब्रवीमि त्वा त्वं हि न शरणागतः ।
 अरावयुचितं कार्यमातिथ्य गृहमागते । हेतुमथागते च्छायां नोपमंहरते द्रुमः ।
 शरणागतस्य कर्त्तव्यमातिथ्य हि प्रयत्नतः । पश्ययज्ञप्रवृत्तेन गृहस्येन विग्रेपतः ।
 पश्ययज्ञान्तु यो मोहान्न करोति गृहाश्रमे । तस्य नायं न च परेऽलोको भवति धर्मतः ।

११७

११८

तद्ब्रूहि मा सुविश्रब्धो यत्त्वं वाचा वदित्यसि । तत् करिष्याम्यहं सर्वं मा त्वं शोके मनः क्षयाः ।
 तस्य तदचनं श्रुत्वा शकुनेर्लुब्धकोऽब्रवीत् । वाधते खलु मे श्रोतं सन्तापं हि विधोयतां ।
 एयमुक्तवत् पत्नी पर्षान्याप्तोर्य भूतले । ययाश्लाघं हि पर्षेन्न ज्वननार्थं द्रुतं यथा ।
 गत्वाऽङ्गारककर्मणं गृहीत्वाऽग्निमयागमत् । ततः शुक्रेषु पर्षेषु पावकं मोऽप्यदोपयत् ।
 स मंदीपं महत्कृत्वा तमाह शरणागतः । प्रतापय सुविश्रब्धः स्नाचाप्यश्रुतोभयः ।

११९

स तयोत्तस्यैत्युक्त्वा लुब्धो गाचाप्यतापयत् । अग्निप्रत्यागतप्राणस्यत प्राह विहङ्गमः ।
 हर्षेण महताविष्टो धाक्त्वं व्याकुललोचन । तयमे श्शुभिं दृष्ट्वा त्रिधिदृष्टेन कर्षणा ।
 दत्तमाहारमिच्छामि तया सुधाधेत हि मां । स तदच प्रतिश्रुत्य वाक्यमाह विहङ्गम् ।
 न मेऽग्नि विभवो येन नाशयेधं सुधान्तव । उत्पद्येन हि जीव मो वधं नित्य यनौकषः ।
 पश्यथेऽग्निं चास्माक मुनीनामिष भोजने । इत्युक्त्वा तं तदा तत्र विषं वदनोऽभवत् ।
 कथं गु ष्टु कर्त्तव्यमिति चिन्तापरस्तदा । बभूव भरतश्रेष्ठ गर्ध्वयन् हृत्सिमात्मनः ।

१२०

मूङ्गन्तोल्लभसञ्चन्द स पची पचिघातिन । उवाच तर्पयिष्ये त्वा मुहूर्तं प्रतिपालय ।
 दत्तुका शुष्कपर्णैस्तु समुञ्चवाच्य ऊताशन । हर्षेण महताविष्ट स पची वाक्यमब्रवीत् ।
 श्वयीषा देवतानाञ्च भिद्वेषाञ्च महात्मनां । श्रुत्वा पूर्वं मया धर्मो महानतितियिपूजने ।
 कुह्वानुपह सं सैव सत्यमेतन्नवीमि ते । निश्चिता खलु मे बुद्धिरतितियिप्रतिपूजने ।
 तत कृतप्रतिज्ञो वै स पची प्रहसन्निव । तमग्निं चि परिरुष्य प्रविशेत् महामति ।
 अग्निमथे प्रविष्टन्तु लुब्धो दृष्ट्वा तु पविषं । चिन्तयाम स मनसा किमिदं वै कृतं मया ।
 अहो मम नृशस्य गर्हितस्य स्वकर्षणा । अधर्मं सुमहान् घोरो भविष्यति न भयय ।
 एवं वज्रविधं भूरि विललाप स लुब्धक । गर्हयन् स्वानि कर्माणि द्विजं दृष्ट्वा तयागत ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वेष्ठापट्टमर्षवर्षिणि कपोतलुब्धकसवादे षट्चत्वारिंशदधिकश्रुतेऽध्याय ॥ १४६ ॥

५१५५

॥ भीष्म उवाच ॥ तत स लुब्धक पश्यन् सुधयाऽभिपरिभुत । कपोतमग्निपतित वाक्यपुनरुवाच ह ।
 किमोदृष्टं नृशंसिन मया कृतमनुद्धिना । भविष्यति हि मे नित्यं पातक छत्रजीविन ।
 स विनिन्देस्तथात्मन पुन पुनरुवाच ह । अविद्यास्य सुदुर्वृद्धिं सदा निशतिनिश्चय ।
 शुभ कर्म परित्यज्य सोऽह ब्रह्मकुलुब्धक । नृशंसस्य ममाचार्यं प्रत्यादेशो न भयय ।
 दत्त स्वमांसं दक्षता कपोतेन महात्मना । सोऽहं त्यज्ये प्रियान प्राणान् पुत्रान्दारान् विष्टज्य च ।
 उपदिष्टो हि मे धर्मो कपोतेन महात्मना । अद्यप्रमथति देहं स्व सर्वभोगैर्विबन्धित ।
 यया स्वल्पं सरो धीमे श्लोषयिष्याम्यह तया । लुप्तियपासातपसह कृशो धमनिःसन्तत ।
 उपवाधैर्बन्धविधैश्चरिष्ये पारलौकिकं । अहो देहप्रदानेन दर्शिताऽर्तियिपूजना ।
 तस्माद्ब्रह्मैरिष्यामि धर्मो हि परमा गति । दृष्टो धर्मो हि धर्मिष्ठे यादृशो विहगोत्तमे ।
 एवमुक्त्वा विनिश्चित्य रौद्रकर्म स लुब्धक । महाप्रस्थानमाश्रित्य प्रययौ शशितत्रत ।
 ततो यथाष्टं शलाकाञ्च चारकपञ्जरन्तया । ताञ्च बद्ध्वा कपोती स प्रमुच्य विषसर्ज ह ।

५१५६

५१५७

५१५८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपट्टमर्षवर्षिणि कपोतलुब्धक सवादे षट्चत्वारिंशदधिकश्रुतेऽध्याय ॥ १४७ ॥
 ॥ भीष्म उवाच ॥ ततो गते शाकुनिके कपोतो प्राह दुःखिता । सकृद्य सा च भर्ता र ददती शोककर्षिता ।
 नाहन्ते विप्रियं कान्त कदाचिदपि संसारे । सर्वेऽपि विधवा नारी बडपुत्राऽपि शोचते ।
 शोच्या भवति बन्धूना पतिहीना तपस्विनी । स्नातिताऽह तया नित्य वज्रमानाञ्च पूजिता ।
 वचनैर्धुरै र्छिगंधैरसंक्षिप्तमनोहरै र् । कन्दरेषु च शैलानां नदीना निर्झरेषु च ।
 द्रुमायेषु च रम्येषु रमिताऽह तया सह । आकाशगमने चैव विहताऽह तया सुख ।
 रमासि स पुरु कान्त तमे नास्वय किञ्चन । मित ददाति हि पिता मितं भ्राता मितं सुत ।
 अमितस्य हि दातारं भर्तारं का न पूजयेत् । नास्ति भर्तृभमो नायो नास्ति भर्तृभमं सुख ।
 विष्टज्य धनसर्वस्व भर्ता वै शरणं स्त्रिया । न कार्थमिह मे नाथ जीवितेन तया विना ।
 पतिहीना तु का नारी सती जीवितमुत्सहेत् । एव विष्टय वज्रधा करुणं वा सुदुःखिता ।

५१५९

पतिव्रता सम्प्रदीप्तं प्रविवेग उताग्रमं । ततोऽखिवाङ्गदधरं भर्तारं साऽल्पपश्यत ।

११०

विमानस्यं सुकृतिभिः पूज्यमानं महात्मभिः । चिन्मास्याम्बरधरं सर्वभरणभूषितं ।

विमानगतकोटीभिराद्युतं पुण्यकर्षंभिः । ततः स्वर्गं गत, पत्नी विमानवरमासितः ।

कर्मणा पूजितस्तत्र रमे स संह भार्यया ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि कपोतलुब्धकसंवादे अष्टाध्यायिः अधिकाश्रिताऽध्यायः ॥ १४८ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ विमानस्यौ तु तौ राजन् लुब्धक खे ददर्श ह । दृष्ट्वा तौ दम्पती दुःखादचिन्तयत तं गतिं ।

दृष्ट्वा शैव तपसा गच्छेय परमाङ्गतिं । इति बुद्ध्या विनिश्चित्य गमनायोपचक्रमे ।

१११

महाप्रख्यानमाश्रित्य लुब्धक पचिजीवक । निश्चेष्टो मरुदाहारी निर्भयः स्वर्गकाङ्क्षया ।

ततोऽपश्यत् सुविस्तीर्णं ह्ययं पद्माभिभूषितं । नानापचिगुणाकीर्णं सरः शीतसजं शिवं ।

पिपासात्तोऽपि तद्दृष्ट्वा तृप्तं खान्नाच्च संशयः । उपवासकशोऽप्यर्थं स तु पार्श्वेव लुब्धकः ।

अनवेद्यैव संशयः श्यापदाद्युषितं वनं । महान्तं निश्चयं क्त्वा लुब्धकः प्रविवेग ह ।

प्रविवेगैव स वनं निगृह्यत, स कण्टकैः । स कण्टकैर्भिन्निवाङ्गो लोहितार्द्राकृतच्छविः ।

११२

वभ्राम तस्मिन् विजने नानामृगसमाकुले । ततो द्रुमाणां महता पवनेन वने तदा ।

उदतिष्ठत संघर्षात् सुमेहान् ह्यथवाहनः । तद्वनं वृक्षसमूर्णं लताविटपसंकुलं ।

ददाह पावकं कुङ्को युगान्ताग्निममम । सञ्चलैः पवनेद्भूतैर्बिस्फुलितैः समन्ततः ।

ददाह तद्वनं घोरं मृगपक्षिसमाकुलं । ततः स देहमेवाचार्यं सम्प्रदष्टेन चेतसा ।

अभ्यधावत वर्द्धन्तं पावकं लुब्धकस्तदा । ततस्तोनाग्निना दग्धो लुब्धको नष्टकल्पयः ।

११३

जगाम परमो सिद्धिं ततो भरतसत्तम । ततः स्वर्गस्यमात्मानमपश्यद्विगतञ्चरः ।

यत्तुगन्धर्वसिद्धानां मध्ये आजन्तमिन्द्रवत् । एवं खलु कपोतस्य कपोतो स पतिव्रता ।

लुब्धकेन सह स्वर्गं गताः पुष्टेन कर्मणा । याऽपि चैवविधा नारी भर्तारमनुवर्त्तते ।

विराजते हि सा चित्रं कपोतीव दिविस्थिता । स्वमेतत् पुराष्टत्तं लुब्धकस्य महात्मनः ।

कपोतस्य च धर्मिष्ठा गतिः पुष्टेन कर्मणा । यद्येदं शृणुष्यादित्यं यद्येदं परिकीर्त्तयेत् ।

११४

भाशुभ विद्यते तस्य मनसाऽपि प्रमादतः । युधिष्ठिर महानेय धर्म्मो धर्म्मभृताम्बर ।

गोप्येयपि भवेदस्मिन्नपि पापकर्मणः । न निष्कृतिर्भवेत्तस्य यो हन्याच्छरणागतः ।

इतिहासमिमं श्रुत्वा पुष्टं पापप्रणाशनं । न दुर्गतिमवाप्नोति स्वर्गलोकस्य गच्छति ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि कपोतलुब्धकसंवादे जनपद्माश्रिताऽध्यायः ॥ १४८ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अबुद्धिपूर्व्यं यथाप्यं सुध्याङ्गरतसत्तम । मुच्यते स कथं तस्मादेतत् सर्वं ब्रवीहि मे ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अथ ते वक्तव्यामि पुराणमृषियंसंस्तुतं । इन्द्रोतः शौनको विभो यदाह जनमेजयं ।

११५

आवीन्द्राजा महावीर्यः पारोसिद्धजनमेजयः । अबुद्धिपूर्व्यमागच्छत् ब्रह्महत्यां महीपतिः ।

प्राज्ञायाः सन्धैवैते तत्पुत्रं संपुगेहिताः । स जगाम वनं राजा दक्षमानो दिवानिर्मगं ।

प्रजामिः स परित्यक्त्यकार कुशलं महत् । अतिवेलं तपस्त्रये दक्षमानः स मनुना ।
 ब्रह्महत्यापनोदार्थमष्टच्छद्वाह्मणान् बहून् । पर्यटन् प्रथिवीं कृत्वा देशे देशे नराधिपः ।
 तत्रेतिहासं वक्ष्यामि धर्माख्यासोपदंष्टणं । दक्षमानः पापकृत्या जगाम जनभेजयः । १००
 चरिथ्यमाण दन्त्रेत्तं शौनकं संश्रितव्रतं । समासाद्योपंजयाह पादयोः परिपोडयन् ।
 अविद्वृष्टा नृपं तव जगहँ सुभृशं तदा । कर्त्ता पापस्य महतो भूषणहा किमिहागतः ।
 कित्तयथाऽऽसामु कर्त्तव्यं मा माम्प्राचीं कथञ्चन । गच्छ गच्छ न ते स्थानं प्रीणायत्कानिति ब्रुवन् ।
 रुधिरस्येव ते गन्धः श्वस्येव च दर्शनं । अश्रिवः श्रिवश्चाशो मृतो जीवश्रिवाटसि ।
 ब्रह्मन्मृत्युरश्नुद्धात्मा पापमेवानुचिन्तयन् । प्रबुध्यसेम्यस्त्वपिषि वत्सेषे परमेऽसुखे । १०१
 मोघनो जीवितं राजन् परिक्लिष्टश्च जीवसि । पापायैव हि सृष्टोऽसि कर्मणेश्च यवीयसे ।
 यद्भक्त्याणर्मिच्छन्त ईदृशो पितरः सुतान् । तपसा देवतेभ्यामिभ्यन्दनेन तितितया ।
 पितृवंशमिमं परस्य लक्तते नरकं गतं । निरर्थ्याः सर्व्वे एवैयामाशयन्वास्तदाश्रयाः ।
 यान् पूजयन्तो विन्दन्ति स्वर्गमायुषैश्च प्रजाः । तेषु तं वनतं देष्टा ब्राह्मणेषु निरर्थकः ।
 इमं लोकं विमुच्य लमवाभूद्वा पतित्यसि । अशश्रुतीः शश्रुतीश्च समाः पापेन कर्मणः । १०२
 अर्द्धमानो यत्र श्टभैः मितिकण्ठेरयोमुखैः । ततश्च पुनराट्टतः पापयोगिर्न गमिष्यसि ।
 यद्विदं मन्यसे राजन्नायमस्ति कुतः परः । प्रतिष्कारयितारस्त्वा यमदूता यमवच्ये ।
 इति श्रोमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्षपर्वणि दन्त्रेत्तपरोचितीये पद्माद्भद्रधिकप्रतोष्याऽयः ॥ १५० ॥
 ॥ भीष्म उवाच ॥ एवमुक्तः प्रत्युवाच तं मुनिं जनभेजयः । गर्ह्यं भवान् गर्हयते निन्धं निन्दति मां पुनः ।
 किं कार्यं मां धिक् कुरुते तस्मान्नाऽहं प्रसादये । सर्व्वं ह्येदं दुष्कृतं मे स्वस्वाम्प्राविवाहितः ।
 स्वकर्मेष्वभिषन्धाय नाभिनन्दति मे मनः । प्राथ घोरं भयं नूनं मया वैवस्वतादपि । १०३
 तन्नु शब्दमनिर्हृत्य कथं शक्यामि जीवितुं । सर्व्वं मनुं विनोय लभमिमां वद शौनक ।
 महानासं ब्राह्मणानां भूयो वक्ष्यामि साम्प्रतं । अस्तु शेषं कुलस्थस्या मा पुराऽमूदिदं कुलं ।
 न हि नौ ब्रह्मशक्तानां शेषं भवितुमर्हति । स्तूतीरलभमानानां संविदं वेदनिश्चितान् ।
 निर्विद्यमानस्वात्मानं भूयो वक्ष्यामि शश्रुतं । भूयदैवाभिरचन्तु निर्दूतान् निर्जना इव ।
 न ह्यथज्ञा श्रुं लोकं प्राप्नुवन्ति कथञ्चन । आयातान् प्रतिनिष्ठानि पुलिन्दशबरः इव । १०४
 अविज्ञायैव मे प्रशंसास्येव च पर्ण्डत । ब्रह्मन् पितेव पुत्रस्य प्रीतिमान् भव शौनक ।
 ॥ शौनक उवाच ॥ किमाद्यर्थं यदप्रशो बद्ध कृत्यादसाम्प्रतं । इति वै पर्ण्डतो भूत्वा भूतानां मानुकृतये ।
 प्रशंसासादमाहृष्ट्य अशोष्य । शोषते जनान् । जगतीस्थानिवाट्रिषः प्रशया प्रतिपत्स्यति ।
 न चोपलभते तेन न चायर्थ्याणि कुर्वते । निर्विंध्यात्मा परोचो वा धिक्कृतः सर्व्वथाधुपु ।
 विदितं भवतो वीर्यं माहात्म्यं वेद आगमे । कुरुष्वेश्च यथाशान्तिं ब्रह्मा शरणमस्तु ते । १०५
 तदै पारत्रिकं तात ब्राह्मणानामकुप्यतां । अथवा तपसे पापे धर्ममेवामुपस्य वै ।

॥ जनमेजय उवाच ॥ अगतये च पापेन न च धर्मे विनापये । सुभूपं भजमानञ्च प्रीतिमान् भयः शोकः ।
 शोकः उवाच ॥ क्लिप्ता दक्षस्य मानस्य प्रीतिमिच्छामि ते नृप । सर्वभूतहिते निष्ठं धर्मं शिवं प्रतिभारतु ।
 न भयाच्च च कापिप्याद्य सोमालामपाङ्गये । तौ मे देवो गिरं सत्यां गृष्टुषं त्वं ब्राह्मणैः सह ।
 धांश्च न केनचिद्यथा लाघ्य धर्मादपाङ्गये । क्रामतां सर्वभूतानां द्वाहाधिगिति जल्पतां ।
 वक्ष्यामि नामधर्मज्ञं त्यक्ष्यामि सुहृदां जनाः । तां वाचः सुहृदः श्लाभा मेऽपरिच्यन्ति मे शृभः ।
 केचिदेव महाप्रज्ञाः प्रतिज्ञास्यन्ति तत्त्वतः । जानीहि मे क्षतं तात ब्राह्मणान् प्रति भारत ।
 यथा ते मत्कृते क्षेमं क्षमन्ते ते तथा कुरु । प्रतिजानीहि चाद्रोहां ब्राह्मणानां तराधिप ।
 ॥ जनमेजय उवाच ॥ नैव वाचा न मनसा पुनर्व्याप्तु न कर्मणा । द्रोण्याऽस्मि ब्राह्मणान् विप्रं सरणावपि ते सुभे ।
 महाभारते शान्तिपर्वणि आपद्सप्तपर्वणि इन्द्रोत्पारीवितोये एकपञ्चाशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १५१ ॥

॥ शोक उवाच ॥ तस्मात्तं देव प्रवक्ष्यामि धर्ममावृत्तचेतसे । श्रीमान्द्रवावलसृष्टः स्वयं धर्ममेव वसे ।
 पुरस्ताद्दक्षिणा भूवा सुचिचतरमेव तत । अनुगृह्णाति भूतानि खेन हृत्तेन पायिवः ।
 क्षत्रं नूनं स दहति इति ज्ञाको व्यवस्थिति । यच्च त्वं तादृशो भूताः धर्ममेवानुपश्यसि ।
 हिला तु सुचिरं भक्ष्यं भोज्याय तप आस्थितः । इत्येतदभिभूतानामद्भुतं जनमेजय ।
 पौण्ड्रसभा भवेहाता हृषणो वा तपोधनः । अनाद्यर्थं तदित्याङ्गनांतिदूरेण वचन्ते ।
 एतदेव हि कापिष्णु समपमसमीक्षितं । यचेत् सनीसयेव स्यात् भवेत्तस्मिंस्ततो गुणः ।
 यज्ञो दानं दया वेदाः सत्यञ्च पृथिवीपते । पञ्चेतानि पवित्राणि सृष्टं सुचरितं तपः ।
 तदेव राज्ञां परमं पवित्रं जनमेजय । तेन सम्यग्गृहीतेन श्रेयसं धर्ममाप्स्यसि ।
 पुण्यदश्राभिगमनं पवित्रं परमं स्मृतं । श्रवाणुदाहरन्तीमां गायां गीतां ययातिनमः ।
 यो मन्त्यः प्रतिपद्येत आर्यर्षीवितमात्मनः । यज्ञमेकान्ततः कृत्वा तत संन्यस्य तपश्चरेत् ।
 पुण्यमाङ्गः कुरुचेत्रं कुरुचेवात सरस्वती । सरस्वत्यांश्च तीर्थानि तीर्थेभ्यश्च पूयदुक् ।
 यत्रावगाद्या पीत्वा च नैमं शोमरणं तपेत् । महासरः पुष्कराणि प्रभासोत्तरमानसे ।
 कालादकक्ष गन्गाऽपि सत्यामुर्ध्वीविते पुनः । सरस्वतीदृषद्वेद्याः सङ्गमे मानसः सरः ।
 स्नायाच्छौलक्षानेपु सर्वेष्वेवमुपसृजेत् । त्यागधर्मः पवित्राणां संन्यासं मनुरप्रवोत् ।
 श्रवाणुदाहरन्तीमां गायाः सत्यवता कृताः । यथा कुमारः श्लयो वै नैव पुण्ड्रः न पापकृतः ।
 न क्षामि सर्वभूतेषु दुःखमपिान् कृतः सुखं । एवं प्रकृतिभूतानां सर्वसंभर्गोयसिना ।
 त्यजतां शोचिन् श्रेयां निवृत्तं पुण्यपातकं । यत्त्वेव राज्ञो ब्यापिष्ट कात्यायो तद्भवोमि ते ।
 यत्नेन भविभागेय जय स्वर्गं जनैर । यत्त्वेव चलमोजय स धर्मस्य प्रभुर्नरः ।
 ब्राह्मणार्थं समार्थं हि त्वं पाहि यमुधा नृप । यथैवतान् पुराऽप्येषोसथैवतान् प्रसादय ।
 अपि धिक्कुरियमोशाऽपि त्यज्यमानोऽप्येकधा । आत्मनो दधेनादिप्रायश्चनाऽस्मोति मां ।
 घटमानः स्रक्पाय्येषु कुह निःशेषं परं । हिमाग्निपोरमद्भुजा राजा भवति कथत ।

साङ्गलाग्निकन्या वा भवेदन्य. परन्तप । न विशेषेण गन्तव्यमविच्छिन्नेन वा पुन. ।
 न जातु नाहमस्मीति सुप्रसक्तमसाधुषु । विकर्षणा तथ्यमानः पापाद्विपरिमुच्यते ।
 नैतत् कार्यं पुनरिति द्वितीयात् परिमुच्यते । चरित्ये धर्ममेवेति तृतीयात् परिमुच्यते ।
 शुद्धिस्त्रीर्यान्यनुचरन् बद्धत्वात् परिमुच्यते । कन्याणमनुकर्त्तव्यं पुरुषेण बुभूयता ।
 ये सुगन्धीनि सेवन्ते तथागन्धा भवन्ति ते । ये दुर्गन्धीनि सेवन्ते तथागन्धा भवन्ति ते ।
 तपश्चर्यापरः सद्यः पापाद्विपरिमुच्यते । सुवस्त्ररमुपास्याग्निमभिगच्छ प्रमुच्यते ।
 त्रीणि वर्षाण्युपास्याग्निं भूण्हा विप्रमुच्यते । महाधरः पुष्कराणि प्रभाषोत्तरमानये ।
 अभ्येद्य योजनशतं भूण्हा विप्रमुच्यते । यावतः प्राणिनो हन्यात्तज्जातोयान्मु तावत ।
 प्रमोदमानानुमोच्य प्राणिहा विप्रमुच्यते । अपि चापु निमज्जत जपंछिरधमर्षणं ।
 यथाऽश्वमेधावभृयस्तथा तन्मगुरद्भवीत् । तत् चित्रं नुदते पापं सत्कारं लभते तथा ।
 अपि चैनं प्रसीदन्ति भूतानि जडमूकवत् ।

१६६

१६७

दृहस्यति देवगुर्न सुरासुराः सर्वं स्मेत्याभ्यनुद्युज्य राजन् । धर्मं फलं वेत्य फलं महर्षे तथैव तस्मिन्नरके पार
 लोके ।

उभे तु यस्य सदृशे भवेतां किंस्वित्तयोस्तत्र जयोऽथ न स्यात् । आचक्षु नः पुण्यफलं महर्षे कथं पापं नुदते ध
 र्मशीलः ।

॥ दृहस्यतिह्वाच ॥ कृत्वा पापं पूर्वमवद्विपूर्वं पुण्यानि चेत् कुरुते बुद्धिपूर्वं । स तत् पापं कुरुते कर्मशीला वाधो
 यया मलिनं धारयुक्तं ।

पापं कृत्वाऽभिमन्येत नाहमस्मीति पूरुषः । तस्मिन्कीर्ति कन्याणं अहानोऽनस्यकः ।
 विद्राणि विद्वताम्येव साधूनां चादृशेति य. । यः पापं पुरुषः कृत्वा कन्याणमभिपद्यते ।
 यथादित्यः प्रातस्संलसः सर्वं व्यपोहति । कन्याणमाचरन्नेवं सर्वपापं व्यपोहति ।

१६८

॥ भीष्म उवाच ॥ एवमुक्त्वा तु राजानमिन्द्रेतो जनमेजयं । दाजयामाव विधिवदाग्निमेधेन शौनक. ।
 मतः स राजा व्यपनीतकल्पय. श्रेयोदृष्ट. प्रज्वलिताग्निरूपवान् । विवेक राज्यं स्वर्गमिव कर्षणे यथा दिवं पुष्यं
 पुनिर्वाकरं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्षपर्वणि इन्द्रोत्पत्तिरचोतीथे द्विपञ्चास्रदधिकप्रोऽध्यायः ॥ १५२ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कश्चित् पितामहेनाधीकृतं वा दृष्टमेव च । कश्चिन्मर्यादां मृतो राजन् पुनरुज्जीवितोऽभवत् ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ शृणु राजन् यथादृष्टमितिहासं पुरातनं । मृगमसु कर्मवादं यो दृष्टो नैमिषे पुरा ।

१६९

कस्यचिद्भ्राण्णामोद्दुःखलम्बः सुतो मृतः । बाल एव विशालाचो बालप्रहृतिपिबित. ।
 दुःखिताः केचिदादाय बालमप्राप्तथैवन् । कुलमन्वेस्वभूः वै हृदकाः शोकविस्फलाः ।
 बालं मृतं गृहीत्वाऽथ म्रग्नानामिमुखाः प्लिताः । अहंनैव स संक्राम्य हृददुःखं प्रदुःखिताः ।
 भोचन्तस्तस्य पुञ्जाकान् भाषितांयासकून् पुनः । तं बालं भूतले विच्य प्रतिगन्तुं न शक्नुयुः ।

१७०

तेषां हृदितमग्नेन गृध्राऽभ्येत्य वषोऽप्रवीत् । एकात्मजमिमं लोके त्यक्त्वा गच्छत मा चिरं ।
 इह पुंसां महस्त्राणि स्त्रीमहस्त्राणि चैव ह । समानीतानि कालेन हित्वा वै यान्ति बान्धवाः ।
 समग्र्यत जगत् सर्वं सुखदुःखैरधिष्ठितं । संयोगो विप्रयोगश्च पर्योयेनोपलभ्यते ।
 गृहीत्वा ये च गच्छन्ति ये तु यान्ति च तान्मृतान् । तेऽप्यायुषः प्रमाणेन स्वेन गच्छन्ति जन्तवः ।
 असं स्थित्वा श्मशानेऽस्मिन् गृध्रगोमायुसंकुले । कङ्कालवङ्कले रैत्रे सर्वप्राणभियङ्करे ।
 न पुनर्जीवितः कश्चित् कालधर्ममुपागतः । प्रियो वा यदि वा द्वेष्यः प्राणिनां गतिरीदृशी ।
 सर्वेण खलु मर्त्तव्यं मर्त्यलोके प्रसूयता । छतान्तविहिते मार्गे मृतं को जीवयिष्यति ।
 कर्मन्तविरते भोके असं गच्छति भास्करः । गम्यतां स्वमधिष्ठानं सुतस्त्रेहं विष्टज्य वै ।
 ततो गृध्रवचः श्रुत्वा प्राक्रोशन्तस्तदा नृप । बान्धवास्त्रोऽभ्यगच्छन्त पुत्रमुत्सृज्य भूतले ।
 विनिदित्याद्य च तदा विक्रोशन्तस्ततस्ततः । मृतमित्येव गच्छन्तो निराशास्तस्य दर्शने ।
 निश्चिंतार्थाय ते सर्वे मन्वजन्तः स्वमात्मजं । निराशा जीविते तस्य मार्गमाहृत्य धिष्ठिताः ।
 ध्वाङ्गपर्वसवर्णस्त विनाशित्य जस्युकः । गच्छमानान् स तावदाह निर्धुणाः खलु मानुषाः ।
 आदित्योऽयं स्थितो मूढाः स्वसं कुरुत मा भयं । बहुरूपो मुहूर्त्तश्च जीवत्यपि कदाचन ।
 युषं भूमौ विनिदित्य पुत्रस्त्रेहविनाहताः । श्मशाने मृतमुत्सृज्य कष्माद्गच्छन्त निर्धुणाः ।
 न बोद्धव्यस्मिन् मुने स्त्रेहा माले मधुरभाषिणि । यस्य भाषितमात्रेण प्रमादमधिगच्छत ।
 ते परग्रत मुष्टेरेषां पादुमः परप्रपविषां । न तेषां धारयित्वा तान् कश्चिदस्ति फलागमः ।
 एतुभ्यःत्पवित्रकोटायां प्राणिनां स्त्रेहमङ्गिनां । परमोक्तगतिस्त्वानां मुनियश्चक्रियात्तव ।
 तेषां पुत्राभिरामाणामिह भोके परेषु च । न गुणो दृश्यते कश्चित् प्रजाः सन्धारयन्ति च ।
 अप्रमत्तां प्रियान् पुत्रांभिरां शोको न तिष्ठति । न च पुष्यन्ति मंथद्भान्ने मातापितरौ कश्चित् ।
 मानुषाणां कृत स्त्रेहा तेषां भवेः भविष्यति । इमं कुलकरं पुंसं त्यक्त्वा क्व नु गमिष्यथ ।
 चिरं मुञ्चत बान्धव्य चिरं स्त्रेहेन परगतः । स्वविधानि शीटानि दुस्त्यजानि विभेद्यतः ।
 धोलेष्टाद्याभिदुस्त्यज्य क्रदान्धिमुष्यथ च । बान्धवा एव तिष्ठन्ति तत्रान्ये माधिगच्छन्ति ।
 कर्त्तव्यं दयिताः प्राणाः सर्वे । स्त्रेहश्च विन्दति । तिर्यग्यामिष्यपि मतां स्त्रेहं परगत पादुमं ।
 तदत्रा कथं गच्छेत्तं पशुलोभायताविकं । यथा नरोदाहृतं खातमाश्वविभूयितं ।
 हस्तुवस्तु वष दुःखा हृदयं परिदेहतः । मयर्जन्त तदा सर्वे । तत्रार्थं ते च मानुषाः ।
 १ यथा वराच ॥ श्वेता वत नुमंभेन प्रसुकेनात्समेपया । सुद्रेष्ठाका शीतमवा मानुषाः किं निवर्त्तय ।
 पशुभूतपरितप्तं शून्ः बाहसमागतं । कृष्णत् शेषत तिष्ठन्मातातानं क्षिप्र शेषय ।
 ततः कुरत के शीतं मुष्टयन् येन विन्निषात् । तपसा जग्दते सर्वे विष्णवः किं करिष्यति ।
 श्वनिष्टानि च भद्रं विष्णवःनिषद शूर्त्तता । येन सर्वनिषामोऽर्थे दत्त्वा शेषमागतं ।
 धर्मं तत्र । कुरदस्य सर्वप्रदमात्पि च । अपश्यस तपोमूर्त्तं तपोयोगाच्च सन्धते ।

१५३
१६०
१६६
१६९
१७०

यया कृता च भूनेषु प्राप्यते मुखदुःखिता । स्रष्टोवा ज्ञायते क्षनुर्दुःखानि च सुखानि च ।
 न कर्मणा पितुः पुत्रः पितां वा पुत्रकर्मणा । मार्गेषाम्येन गच्छन्ति बह्वाः सुकृतदुष्कृतैः ।
 धर्मश्चरत यत्नेन ययाऽधर्माश्रिवर्त्तत । वर्त्तध्वञ्च ययाकालं देवेषु द्विजेषु च ।
 शोकं त्यजत दैन्यञ्च सुखैहाश्रिवर्त्तत । त्यज्यतामपमाकाशे तप्त शीवं निवर्त्तत ।
 यत् करोति शुभं कर्म तया कर्म सुदारुणं । तत् कर्त्तव्यं समन्नाति बान्धवानां किमव ह ।
 इह त्यक्त्वा न तिष्ठन्ति बान्धवा बान्धवं प्रियं । खेहमुन्मूञ्च गच्छन्ति वायुपूर्णात्रिलेशशः ।
 प्राज्ञो वा यदि वा मूर्खं सधनो निर्दूनाऽपि वा । मन्त्रं क नवमं याति शुभाशुभसमन्वितः ।
 किं करिष्यति शोचिता मृतं किमनुषोचय । सर्वेषु हि प्रभु कालो धर्मतः सनदर्शनः ।
 यौवनस्याञ्च बालाञ्च वृद्धान् गर्भगतानपि । सर्वानाविशते मृत्युर्वेदभूतमिदं जगत् ।
 ॥ जन्तुक उवाच ॥ अहो मन्दोक्त । खेहं स्रष्ट्रेषेहान्पवुद्दिना । पुत्रखेहाभिभूतानां पुत्राकं शोचतां मर्धं । १२०
 धर्मैः सम्यक्प्रयुक्तैश्च वचनैः प्रत्ययोत्तरैः । यद्गच्छति जनस्यार्थं खेहमुन्मूञ्च दुःखत्रे ।
 अत्रो पुत्रविद्येगेन मृतशून्योपशेवनात् । कोशतां सुभ्रूं दुःखं विवशानां गवामिव ।
 अथ शोकं विजानामि मानुषाणां नहीतले । खेहं हि कारणं क्त्वा मसाद्यशून्ययापतन् ।
 यज्ञो हि सततं कार्यस्ततो देवेन सिध्यति । देवं पुरुषकारस्य कृतान्तेनापपद्यते ।
 अनिर्द्धेदः सदा कार्यो निर्द्धेदाद्धि कृतः सुखं । प्रपन्नात् प्राप्यते ह्यर्थं कफाद्गच्छत निर्द्धेयाः । १२१
 आत्मामाशोपवृत्तञ्च शरीराद्धर्मयो ननु । पितृणां वंशकर्त्तारं वने त्यक्त्वा क यास्यथ ।
 अथवाऽसं गते सुख्ये सन्ध्याकाल उपस्थिते । ततो नेद्यथ वा पुत्रसिद्धया वा भविष्यथ ।
 ॥ स्रष्ट उवाच ॥ अथ वर्षनहस्त्रं मे सायं जातस्य मानुषाः । न च परश्यामि जीवन्तं मृतं स्तोत्रं पुंसकं ।
 मृता गर्भेषु जायन्ते जातमात्रा क्षियन्ति च । चक्रमनो क्षियन्ते च यौवनम्यास्तयाऽपि ।
 अनित्यानीह भाग्यानि चतुष्पात्यक्षिणामपि । जडमनां नातानां वाऽप्युत्तरयोऽतिष्ठते । १२२
 इष्टदारविद्युक्ताश्च पुत्रमेकान्वितास्तथा । दक्षमनाः क्ष शोकेन स्रष्टं गच्छन्ति नित्यशः ।
 अनिष्टानां सहस्राणि तयेष्टानां जतानि च । उन्मूञ्जेह प्रयाता वै बान्धवा भृशदुःखिताः ।
 त्यज्यतामेव निलोकाः शून्या काष्ठलमागतः । अन्यदेहविपर्यक्तं हि ज्ञावं काष्ठलमागतं ।
 त्यज्जोवस्य चैवाप्य कफाद्दिग्वा न गच्छत । निरर्चको ह्यर्थं खेहो निम्बलस्य परिश्रमः ।
 चरन्त्या न च कर्षाभ्यां संश्रुणोति समोचते । कफादेनें समुन्मूञ्च न स्रष्टान् गच्छताऽऽ वै । १२३
 मोक्षधर्माश्रितैर्लोकैर्हेतुमक्षिः सुनिष्ठैः । मयोक्ता गच्छत क्षिप्रं ध्वं स्वमेव निविशन् ।
 प्र्याविज्ञानदुक्तेन बुद्धिमंशाप्रदायिना । वचनं श्राविता नूनं मानुषाः मन्दवर्त्तत ।
 शोको द्विगुणतः याति दृष्ट्वा स्वल्पा च धेष्टितं । इत्येतद्वचनं युवा सविष्टताम् मानुषाः ।
 अपश्यन्तं तदा सुप्रं द्रुममागत्य जन्तुकः ।
 ॥ जन्तुक उवाच ॥ इमं कनकवर्षाभं भूयसैः समतद्गुणं । स्रष्टवाक्यात् कथं पुत्रं त्यज्जं विष्टपिच्छदं । १२४

न स्नेहस्य च विच्छेदे विलापरुदितस्य च । मृतस्यास्य परित्यागात्तापो वै भविता भुवः ।
 श्रूयते शम्भुके शूद्रे हते ब्राह्मणदारकः । जीवितो धर्ममासाद्य रामात् सत्यपराक्रमात् ।
 तथा श्वेतस्य राजर्षीर्बालो दिष्टान्तमागतः । श्वेतो धर्मनिष्ठेन मृतः संजीवितः पुनः ।
 तथा कश्चिद्भवेत् सिद्धो मुनिर्वा देवताऽपि वा । कृपणानामनुक्रोशं कुर्याद्दो रुदतामिह ।
 इत्युक्त्वास्ते न्यवर्तन्त शोकार्त्ताः पुत्रवत्सलाः । अङ्गे शिरः समाधाय हरदुर्बलं विसर्गं ।
 तेषां रुदितशब्देन गृध्रोऽभ्येत्य वेषोऽब्रवीत् ।

॥ गृध्र उवाच ॥ अश्रुपातपरिक्लिन्नः पाण्डिस्तु प्रपीडितः । धर्मराजप्रयोगाच्च दीर्घनिद्रां प्रवेष्टितः ।

तपसाऽपि हि संयुक्ता धनवन्तो महाधियः । सर्वे मृत्युवशं यान्ति तदिदं प्रेतपन्नं ।
 बालदृष्टमहस्त्राणि सदा संत्यज्य बान्धवाः । दिनानि चैव रात्रीश्च दुःखं तिष्ठन्ति भूतले ।
 अलं निर्वन्धमागत्य शोकस्य परिधारणे । अप्रत्ययं कुतो ह्यस्य पुनरचेह जीवितं ।
 भृतस्मात्पृष्टदेहस्य पुनर्देहो न विद्यते । नैव मुक्तिं प्रदानेन जन्मुक्त्वा शतैरपि ।

शक्यं जीवयितुं क्षेप बालो वर्षशतैरपि । अथ रुद्रः कुमारो वा ब्रह्मा वा विष्णुरेव च ।
 वरमसौ प्रयच्छेद्युक्तो जीवदेयं शिशुः । नैव बाध्यविमोक्षेण न वा श्वासहतैर्न च ।

न दीर्घरुदितेनायं पुनर्जीवं गमिष्यति । अहस्य कौटुकैश्चैव यूयं ये चास्य बान्धवाः ।
 धर्माधर्मौ गृहीत्वेह सर्वे वन्तामहेऽर्ध्वनि । अप्रियं परपञ्चापि परद्रोहं परस्त्रियं ।
 अधर्ममनृतश्चैव दूरान् प्राञ्चो विवर्जयेत् । धर्मं सत्यं श्रुतं न्यायं महती प्राणिनां दया ।
 अजिह्वलमशाश्वश्च यत्नतः परिमार्गत । मातरं पितरं वाऽपि बान्धवान् सुहृदस्तथा ।
 जीवतो ये न पश्यन्ति तेषां धर्मविपर्ययः । यो न पश्यति चतुर्था नेङ्गते च कथञ्चन ।
 तस्य निष्ठावसानान्ते रुदन्तः किं करिष्यथ । इत्युक्त्वास्ते सुतं त्यक्त्वा भूमौ शोकपरिश्रुताः ।
 दग्धमानाः सुतस्त्रेहान् प्रययुर्बान्धवा गृहं ।

॥ जम्बुक उवाच ॥ दारुणो मर्त्यलोकोऽयं सर्वप्राणिविनाशनः । इष्टवन्भुविद्योगस्य तथैहाल्पस्य जीवितं ।
 यज्ञशोकमसत्यञ्चार्यातिवादाप्रियंवदं । इमं प्रेक्ष्य पुनर्भावं दुःखशोकविवर्द्धनं ।

न मे मानुषलोकोऽयं मुहूर्त्तमपि रोचते । अर्हा धिग्गुभ्रवाक्येन यथैवाबुद्धयस्तथा ।
 कथं गच्छत निःस्त्रेहाः सुतस्त्रेहं विष्टस्य च । प्रदीप्ताः पुच्छशोकैर्न सन्नवर्त्तन्त मानुषाः ।

शुला गृध्रस्य वचनं पापस्येहाष्टतात्मनः । सुखस्थानन्तरं दुःखं दुःखस्थानन्तरं सुखं ।
 सुषुप्तुःखाहते शोकं नेशास्त्रियकमन्तरं । इमं वितितले त्यक्त्वा शालं रूपसमन्वितं ।

कुम्भशोभाकरं मूढाः पुत्रं त्यक्त्वा कृपास्यथ । रूपयावनसम्पन्नं द्योतमानमिव श्रिया ।
 जीवन्तमेव पश्यामि मनसा मात्र संशयः । विनाशो नास्य न हि वै मुखं प्राप्स्यथ मानुषाः ।

पुत्रशोकाभितप्तानां मृतानामद्य वः क्षमं । मुखसम्भावं ह्यला धारयित्वा मुखं स्वयं ।
 त्यक्त्वा गमिष्यथ काद्य समुत्प्राप्यबुद्धियत् ।

॥ भीष्म उवाच ॥ तथा धर्माविरोधेन त्रियमिथ्य भिषायिनां । अग्रानवाधिना नित्वं रात्रिं मृगयता नृप ।
ततो मध्यस्थता नीता वचनैरमुतोपमैः । जन्मुक्तेन स्वकार्यार्थं बान्धवात्सल्य धिष्ठिताः ।

॥ मृष्ट उवाच ॥ अयं प्रेतसमाकीर्णो यचराचधर्षेविनः । दारुणः काननोद्देशः कौशिकैरभिनादितः ।

भीमः सुघोरस्य तथा नीलमेघसमप्रभः । अस्मिञ्चवं परित्यज्य प्रेतकार्याच्छुपासत ।

भानुर्यावप्रयात्यसं यावच्च विमला दिशः । तावदेवं परित्यज्य प्रेतकार्याच्छुपासत ।

नदन्ति परस्य श्रेयाः शिवाः क्रामन्ति दारुणं । मृगेन्द्राः प्रतिनन्दन्ति रविरसद्य चञ्चति ।

षिताधूमेन नीलेन संरज्यन्ते च पादपाः । अग्राने च निराहाराः प्रतिनर्हन्ति देवताः ।

सर्वे विष्टतदेहाश्चायस्मिन्देहे सुदारुणे । युष्मान् प्रथर्षयिष्यन्ति विष्टता मांशभोजिनः ।

शूरस्यार्थं वनोद्देशो भयमद्य भविष्यति । त्यज्यतां काष्ठभूतोऽयं मृष्यतां जासुकं वचः ।

यदि जन्मुकवाक्यानि निष्कलान्यनृतानि च । श्रेयस्य भ्रष्टविज्ञानासतः सर्वे विनन्दस्य ।

॥ जन्मुक उवाच ॥ स्त्रीयतां नेह मेतव्यं यावत्तपति भास्करः । तावदस्मिन् सुते खेहादनिर्व्वेदेन वर्त्तत ।

क्षैरं रुदन्तो विश्वशिरं खेदेन पश्यत । स्त्रीयतां यावदादित्यः किञ्च क्रथादभाषितैः ।

यदि मृष्टस्य वाक्यानि तीव्राणि रभसानि च । गृह्णीत मोक्षितात्मानः सुतो वो न भविष्यति ।

॥ भीष्म उवाच ॥ गृध्राः श्लामित्याह गतो गतो नेति च जन्मुकः । मृतस्य तं परिजनमूर्च्छसौ क्षुधाविनो

स्वकार्यं बद्धकवौ नौ राजन् गृध्रोऽयं जन्मुकः । कुत्सिपाषाणपरिश्रान्तो शास्त्रनालम्ब जन्पतः ।

तयोर्बिज्ञानविदुषोर्द्वयोः श्लेगपतत्रिणोः । वाक्यैरमृतकल्पैस्तै प्रतिष्ठन्ति मज्जन्ति च ।

शोकदेव्यसमाविष्टा रुदन्तस्तस्त्रिरे तदा । स्वकार्यं कुग्रस्राभ्याने संस्त्राम्यन्नेह नैपुणात् ।

तथा तयोर्बिदरनोर्बिज्ञानविदुषोर्द्वयोः । बान्धवानां स्थितानाश्चायुष्मार्तिष्ठत शङ्करः ।

देव्या प्रषोदितो देवः कारुष्याद्द्रिष्टितेषणः । ततस्तानाह मनुजान् वरदोऽस्मीनि शङ्करः ।

ते प्रत्युत्तरिदं वाक्यं दुःखिताः प्रणताः स्थिताः । एकपुत्रविहीनानां सर्वेषां जीवितार्थिनां ।

पुत्रस्य नो जीवदानाञ्जीवितं दातुमर्हसि । स्वमुकः स भगवान् वारिपूष्णेन चक्षुषा ।

धीदितं स कुमाराय प्रादादधर्षतानि वै । तथा गोमायुगृध्राभ्यां प्राददत्त कुदिनाग्रनं ।

वरं पिनाकी भगवान् सर्वभूतहिते रतः । ततः प्रणम्य ते देवं प्राप्यो हर्षसमन्विताः ।

छतछत्याः सुखं हृष्टाः प्रातिष्ठन्त तदा विभो । अनिर्व्वेदेन दीर्घेण निन्दयेन ध्रुवेण च ।

देवदेवप्रसादाच्च तिम्रं फलमवाप्यते । पश्य दैवस्य संयोगं बान्धवानाञ्च निन्दयं ।

छपणानान् रुदतो छतमश्रुप्रमाञ्जनं । पश्य चान्येन कालेन निन्दयानेपणेन च ।

प्रसादं शङ्करत् प्राप्य दुःखिताः सुखमाप्नुवन् । ते विस्मिताः प्रहृष्टाश्च पुत्रसञ्चीवनान् पुनः ।

सभुवर्भरतेश्च प्रसादाञ्छङ्करस्य वै । ततस्ते स्मृतिरा राजंस्त्यक्ता शैकं मिश्रूद्वयं

विविशुः पुत्रमादाय नगरं हृष्टमानसाः । स्यां बुद्धिः समस्थानाश्चातुर्भ्येतेन दर्शिता ।

धर्मार्थमोचसंयुक्तमितिहासमिमं शृणु । अत्रा मनस्य सततमिह प्रेत्य च मोदते । १५०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि शृणुगोमायुसंवादे त्रिपञ्चाशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १५३ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ बलिनः प्रत्यमित्रस्य नित्यमासन्नवर्चिनः । उपकारापकाराभ्यां समर्थोऽद्यतस्य च ।

मोहादिकत्यनामावैरसरोऽल्पबलो लघुः । वाग्भिरप्रतिरूपामिभिरभिक्षुष्य पितामह ।

आत्मनो बलमास्याय कथं वर्त्तत मानवः । आगच्छतोऽतिकुद्वस्य तस्योद्धरणकाम्यया ।

॥ भीम उवाच ॥ अत्राप्युदाहरन्मोमितिहासं पुरातनं । संवादे भरतश्रेष्ठ शाल्मलेः पवनस्य च ।

हिमवन्तं समासाद्य महानासोदनसतिः । वर्षपूर्वाभिसंशुद्धः शाखी स्कन्धी पलाशवान् । १५१

तत्र स मत्तमातङ्गा घर्मात्ताः श्रमकर्षिताः । विश्राम्यन्ति महानासो तथाऽन्या मृगजातयः ।

मलमाचपरीणाघो घनच्छायो वनसतिः । शरिकाशुकसञ्जुष्टं पुष्पवान् फलवानपि ।

शार्थिका वणिजश्यापि तापसाश्च वनौकसः । वर्षन्ति तत्र मार्गस्थाः सुरस्ये भगवत्तमे ।

तस्य तो विपुलाः शाखा दृष्ट्वा स्कन्धश्च सर्वशः । अभिगम्यान्नवोदेनं नारदो भरतर्षभ ।

असौ नु रमणोयस्त्वं असौ चासि मनोहरः । प्रीयामहे त्वया नित्यं तद्वप्रवर शाल्मले । १५२

सदैव शकुनास्तात मृगाद्याय तथा गजाः । वर्षन्ति तव संदृष्टा मनोहरमनोहराः ।

तव शाखा महाशाख स्कन्धाद्य विपुलास्तया । न वै प्रभशान् पश्यामि मास्तेन कथञ्चन ।

किमु ते पवनस्तात प्रीतिमानय वा सुहृत् । स्त्री रचति सदा येन वनेऽत्र पवनो भुव ।

भगवन् पवनः श्यानाद्वारुणावचानपि । पर्वतानाञ्च शिखराष्ठाचालयति वेगवान् ।

शोषयत्येव पातानं वहद्गन्धवहः शृचिः । सरांसि सरितथैव सागरांश्च तथैव च । १५३

संरचति स्त्रीं पवनः भखिलिन न भंशय । तस्मान्त्वं यज्जशाखोऽपि पर्षवान् पुष्पवानपि ।

इदञ्च रमणीयते प्रतिभाति वनस्यते । एदिमे विहगास्तात रमन्ते मुदितास्तथि ।

एषां पृथक्प्रसङ्गात् श्रूयते मधुरस्वरः । पुष्पमणोदने काले वायतां मुमनोहरं ।

तथेमे गर्जिता भागाः स्वयूषकुलशोभिताः । पर्मात्तास्त्रां समासाद्य सुखं विन्दन्ति शाल्मले । १५४

तथैव मृगजातोभिरन्यामिरभिशोभमे । तथा सर्वधिवाधैश्च शोभमे मेत्वंदुम् ।

ब्राह्मणैश्च तपःसिद्धैस्तापमैः श्रमपैस्तया । त्रिविष्टपसमं मन्ये तवायतनमेव च ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि पवनशाल्मलिसंवादे चतुःपञ्चाशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १५४ ॥

॥ नारद उवाच ॥ वन्मुखादय वा सत्याच्छाल्मले जाय संशयः । पाक्षयत्येव सततं भीमः सर्वशगोऽगितः ।

व्यापार्य परमं वायोः शाल्मले तमुपागतः । तवाहमस्मिन् सदा येन रचति मास्तेनः ।

न तं पश्याम्वहं ह्यं पर्वतं विसृजेत्तुभं । यद्य वायुबलाद्गमं शृण्व्यामिति मे मतिः ।

सं पुनः कारयैर्भूर्मं रक्षयं शाल्मले यथा । वायुना सपरोवारस्येन तिष्ठत्यभंशयं । १५५

॥ शाल्मलिरवाच ॥ न मे वायुः पथा ब्रह्मय वन्मुभं च मे सुहृत् । परमेहो तथा नैव येन रचति चागितः ।

मम तेजो बलं भोमं वायोरपि हि नारद । कलामष्टादशौ प्राणैर्न मे प्राप्नोति मासतः ।
 आगच्छन् पुष्टो वायुर्भया विष्टम्भितो बलात् । मञ्जन् द्रुमान् पर्वतांश्च यक्षान्यदपि किञ्चन ।
 स मया बद्धो भग्नः प्रमञ्जन् वै प्रमञ्जनः । तस्मात्त्र विभ्ये देवर्षे कुह्लादपि समीरणात् ।
 ॥ नारद उवाच ॥ शास्त्रले विपरीतं ते दर्शनं नात्र संशयः । न हि वायोर्वैलेनालि भूतं तुल्यबलं क्वचित् । १५२
 इन्द्रो यमो वैश्रवणो वरुणश्च अलेश्वरः । नैतेऽपि तुल्या मरुतः किं पुनस्त्वं वनस्यते ।
 यद्य किञ्चिदिह प्राणी चेष्टते शास्त्रले भुवि । सर्वत्र भगवान् वायुश्चेष्टाप्राणकरः प्रभुः ।
 एष चेष्टयते सन्धक् प्राणिनः सन्धगायतः । असन्धगायतो भूयश्चेष्टते विकृतं नृपु ।
 स लमेवंविधं वायुं सर्वसत्त्वभृताम्बरं । न पूजयसि पूज्यं त्वं किमन्यदुद्धिस्ताघवात् ।
 असारस्यापि दुर्मेधाः केवलं बद्ध भायसे । क्रोधादिभिरवच्छो मिथ्या वदसि शास्त्रले । १५३
 मम रोषः समुत्पन्नस्त्वयैवं संप्रभापति । भ्रवीत्येष स्वयं वायोस्तव दुर्भाषितं बद्ध ।
 चन्दनैः स्यन्दनैः शालैः सरलैर्हृवदारुभिः । वेतसैर्धन्वनैश्चापि ये चान्ये बलवत्तराः ।
 तैद्यापि नैवं दुर्बुद्धे चिन्तो वायुः कृतात्मभिः । तेऽपि जानन्ति वायोश्च बलमात्मन एव च ।
 तस्मान्नं वै नमस्यन्ति त्वयसं तस्वत्तमाः । त्वक्तु मोहान्न जानीथे वायोर्बलमनन्तकं ।
 एवं तस्माद्भूमियामि सकाशं मातरिश्चनः । १५४
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मोपर्वणि पवनशास्त्रलिखंवादे पञ्चपञ्चाशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १५५ ॥
 ॥ भीम उवाच ॥ एवमुक्त्वा तु राजेन्द्र शास्त्रसिं ब्रह्मविज्जित्तमः । नारदः पवने सर्वं शास्त्रलेर्वाक्यम ब्रवीत् ।
 ॥ नारद उवाच ॥ हिमवत्पृष्ठजः कथिच्छास्त्रलिः परिवारवान् । वृहन्नूषो वृहच्छायः स त्वां वायोऽवमन्यते ।
 बद्ध्याचेपयुक्तानि त्वामाह वचनानि सः । न युक्तानि मयां वायो तानि वक्तुं तवायतः ।
 जानामि त्वामहं वायो सर्वप्राणधृताम्बरं । बरिष्ठश्च गरिष्ठश्च क्रोधे वैबल्यं यथा ।
 ॥ भीम उवाच ॥ एतत्तु वचनं श्रुत्वा नारदस्य समीरणः । शास्त्रलिं तमुपागम्य कुह्लो बचनमब्रवीत् । १५६
 ॥ वायुर्वाच ॥ शास्त्रले नारदोगच्छंस्त्वयोक्तो मदिगर्हणं । अहं वायुः प्रभावन्ते दर्शयाम्यात्मनो बल ।
 अहं त्वामभिजानामि विदितयापि मे द्रुम । पितामहः प्रजासर्गे त्वधि विश्रान्तवान् प्रभुः ।
 तस्य विग्रमणादेपु प्रसादो मत्कृतस्तव । रक्षसे तेन दुर्बुद्धे नात्नवीथ्याद्रुमाधम ।
 यस्मां त्वमवजानीथे यथाऽन्यं प्राकृतं तथा । दर्शयाम्येष चात्मानं यथा मां नावमन्यसे ।
 ॥ भीम उवाच ॥ एवमुक्त्वातः प्राह शास्त्रलिः प्रहसन्निव । पवन त्वद्य मे कुह्लो दर्शयाम्यात्मनमात्मना । १५७
 मयि वै त्वद्यतां क्रोधः किं मे कुह्लः करिष्यसि । न ते विभेमि पवन यद्यपि त्वं स्वयं प्रभुः ।
 बलाधिकोऽहं नत्तद्य न भीः कार्या मया तव । ये तु बुद्ध्या तु बलिनो भवन्ति बलीयसः ।
 प्राणमाचक्षला ये वै नैव ते बलिनो मताः । इत्येवमुक्तः पवनः शरत्येवाब्रवीद्दचः ।
 दर्शयिष्यामि ते तेजसतो रात्रिरुपागमत् । अय निश्चिन्त्य मनसा शास्त्रलिखितांकारितं ।
 पश्यमानस्तदात्मानमसमं मातरिश्चना । नारदे यन्मया प्रोक्तं वचनं प्रति तन्मृगा । १५८

असमर्थो ह्यहं वायोर्बलेन बलवान् हि सः । मारुतो बलवाद्यिद्यं यथा वै नारदाऽऽजवोत् ।
अहन्तु दुर्व्वलोलोऽन्येभ्यो वृचेभ्यो नात्र संग्रयः । किन्तु बुद्ध्या समो नास्ति मया कश्चिदमस्यतिः ।
तदहं बुद्धिमास्त्राय भयं भोस्त्रे समीरणात् । यदि तां बुद्धिमास्त्राय तिष्ठेयुः पर्णिभो वने ।
अरिष्टाः स्युः सदा क्रुद्धात् पवनान्नात्र संग्रयः । ते तु बासा न जानन्ति यथा वै तान् समीरयः ।
समीरयति संकुद्धे यथा जानाम्यहं तथा ।

१५१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि पवनशास्त्रलिखंवादे षट्षष्ट्याश्रदधिकशतोऽध्यायः ॥ १५६ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ ततो निश्चित्य मनसा शास्त्रलिः क्षुभितक्षदा । शाखास्कन्धान् प्रशाखाश्च स्वयमेव यथागतपत् ।
स परित्यज्य शाखाश्च पत्राणि कुसुमानि च । प्रभाते वायुमायानं प्रथित्यत वनस्थितिः ।
तत क्रुद्धः स्वसन् वायुः पातयेद्दे महाद्रुमान् । आजगामाय तं देशमास्त्रे यत्र स शास्त्रलिः ।

त हीनपर्णे पतिताःशाखं विशीर्षुष्यं प्रसमीक्ष्य वायुः । उवाच वाक्यं क्षयमान एवं मुदा युतः शास्त्रलिमुपग्राहं ।

॥ वायुर्वाच ॥ अहमथेवमेवं त्वां कुर्वाणः शास्त्रने रथा । आत्मना यन् कृतं कृच्छं शाखानामपकर्षणं ।

१५२

हीनपुष्पाशशाखस्त्वं शीर्षोद्गुरपलाशक । आत्मदुर्भन्त्रितेनेह मदीर्यवशगः कृतः ।

॥ भीष्म उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा वचो वायोः शास्त्रलिर्नीडितक्षदा । अतयत्र वचः श्रुत्वा नारदा यत्तेदाऽऽजवोत् ।

एवं हि राजशाईल दुर्व्वलः सन् बलीयसा । वैरमारभते बालक्षयते शास्त्रलिर्यथा ।

तस्मादैरं न कुर्वीत दुर्व्वलो बलवत्तरैः । भोचेद्भि वैरं कर्वाणो यथा वै शास्त्रलिलया ।

न हि वैरं समात्मानो विदृष्टन्त्यपकारिषु । शनैः शनैर्भहारज दर्शयन्ति सते वलं ।

१५३

वैरं न कुर्वीति नरो दुर्बुद्धिर्बुद्धिजीविना । बुद्धिर्बुद्धिमतो याति त्रणेष्विव उताशनः ।

नहि बुद्ध्या समं किञ्चिद्विद्यते पुरुषे नृपः । तथा बलेन राजेन्द्र न समोऽस्तीह कश्चन ।

तस्मात् क्षमेत बालाय जडान्यधिराय च । बलाधिक्याय राजेन्द्र तद्दृष्टं लघि शत्रुहन् ।

अपौहिष्या दशैका च सप्त चैव समुद्यते । बलेन न समा राजवृन्दुनस्य महात्मान ।

निहताश्चैव भग्राश्च पाण्डवेन यशस्विना । चरता बलमास्त्राय पाकशास्त्रिना मूर्धे ।

१५४

उक्ताश्च ते राजधर्मा आपद्धर्माश्च भारत । विशरेण महाराज किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वण्यापद्धर्मपर्वणि पवनशास्त्रलिखंवादे सप्तषष्ट्याश्रदधिकशतोऽध्यायः ॥ १५७ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ पापस्य यदधिष्ठानं यतः पापं प्रवर्त्तते । एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तलेन भरतर्षभ ।

॥ भीष्म उवाच ॥ पापस्य यदधिष्ठानं तच्छृणुष्व नराधिपः । एको लोभो महापापो लोभात् पापं प्रवर्त्तते ।

अतः पापमधर्भश्च तथा दुःखमनुत्तमं । निरुथ्या मूलभेतद्धि येन पापकृते जनाः ।

लोभात् क्रोधः प्रभवति लोभात् कामः प्रवर्त्तते । लोभान्मोहश्च माया च मानः स्वप्नः परासुता ।

१५५

अवमा द्रोपरित्यागः शीनाभो धर्भश्चयः । अभिध्याऽप्रख्यता चैव सर्वं लोभात् प्रवर्त्तते ।

अत्यागयातितर्षय विकर्षसु च या क्रिया । कुलविद्यामदचैव रूपैश्चर्यमदसाया ।

सर्वभूतेष्वभिद्रोहः सर्वभूतेष्वसत्कृतिः । सर्वभूतेष्वविघासः सर्वभूतेष्वनाश्वं व ।

हरणं परवित्तानां परदागभिमर्षणं । वाग्देवो मनसो वेगो निन्दावेगस्तथैव च ।

उपस्योदरघोर्वेगो मृत्युवेगश्च दारुणः । दंष्ट्रावेगश्च बलवान् मित्यावेगश्च दुर्ध्वयः ।

१८१

रभवेगश्च दुर्ध्वयः श्रोत्रवेगश्च दुःसहः । कुक्ता विकत्या मात्सर्यं पापं दुष्करकारिता ।

साहसानाञ्च सर्वेषामकार्याणां क्रियास्तथा । जातौ बान्धव्ये च कौमार्ये यौवने चापि मानवाः ।

न सकृजन्मयात्मकस्य यो न जीर्यति जीर्यतः । यो न पूरयितुं शक्यो लोभः प्राप्या कुह्लद्वह ।

नित्यं गम्भीरतोयाभिरापागाभिरिवोदधिः । न प्रवृष्यति यो लोभैः कामैर्यश्च न तथ्यति ।

यो न देवैर्न गन्धर्वैर्नासुरैर्न महोरगैः । प्रायते मृप तत्त्वेन सर्वभूतगणैस्तथा ।

१८२

स लोभः सह माहेन विजेतव्यो जितात्मना । दम्भो द्रोहश्च निन्दा च पैशुन्यं मत्सरस्तथा ।

भवन्त्येतानि कौरव्यं सुभानामदृतात्मनां । सुमहान्धपि प्राश्नाणि धारयन्ति वज्रयुताः ।

हेत्तारः संग्रयानाञ्च क्रियन्तीहान्त्वबुद्धयः । देवकौधप्रसक्त्या यिष्टाचारवहिष्कृताः ।

अन्तःकूरा वाङ्मधुराः कूपान्ध्वान्वासृणैरिव । धर्मवैतंशिकाः सुद्रा मुष्यन्ति ध्वजिनो जगत् ।

कुर्वन्ते च बहन् मार्गास्तान् हेतुबलमाश्रिताः । सतां मार्गान् विलुप्यन्ति लोभज्ञानेष्ववस्थिताः ।

१८३

धर्मस्य द्वियम्राणस्य लोभमणसैर्दुर्गात्मभिः । या या विक्रियते संस्त्रा ततः साऽपि प्रपद्यते ।

दर्पः क्रोधो मदः स्त्रोत्रो हर्षः शोकोऽतिमाभिता । एत एव हि कौरव्य इत्यन्ते लुम्बवृद्धिषु ।

एतान्शिष्टान् बुधस्य नित्यं लोभममन्त्रितान् । शिष्टान्तु परिदृच्छेया यान् वक्ष्यामि शूचिब्रतान् ।

येष्व्यावृत्तिभयं नास्ति परलोकभयं न च । नाभिधेषु प्रसङ्गोऽस्ति न प्रियेष्वप्रियेषु च ।

शिष्टाचारः म्रियो येषु दमो येषु प्रतिष्ठितः । सुखं दुःखं मनं येषां सत्यं येषां परायणं ।

१८४

दातारो न शूचीतारो दयावन्तस्तथैव च । पिबदेवातिथेयाश्च नित्योद्युक्तास्तथैव च ।

सर्वेषुकारिणो वीराः सर्वधर्मानुपालकाः । सर्वभूतहिताश्चैव सर्वदेयाश्च भारत ।

न ते चान्यथितुं शक्या धर्मव्यापारकारिणः । न तेषां भिद्यते वृत्तं यत् पुरा साधुभिः कृतं ।

न चाभिनेन न चपला न रौद्राः सत्पथे स्थिताः । ते सेव्याः साधुभिर्नित्यं येव हिंसा प्रतिष्ठिता ।

कामक्रोधव्यथेता ये निर्धमा निरहङ्गताः । सुव्रताः स्थिरमयीदासानुपास्य च पृच्छ च ।

१८५

न धनार्थं यमोऽर्थं वा धर्मक्षेपं युधिष्ठिर । अत्रयं कार्यं इत्येव शरीरस्य क्रियास्तथा ।

न भयं क्रोधधापन्त्ये न शोकक्षेपु विद्यते । न धर्मध्वजिनश्चैव न गुण्यं कश्चिदाश्रिताः ।

येष्वल्लोभस्तथाऽमेहो ये च सत्यार्जवे स्थिताः । तेषु कौन्तेय रज्येया येषां न भयते पुनः ।

ये न ह्यप्यन्ति माभेषु नान्नाभेषु व्ययन्ति च । निर्धमला निरहङ्गाराः सत्पथाः समदर्शिनः ।

स्ताभालाभौ मुञ्चदुःखे च तात म्रियाप्रियं मरणं जीवितस्य । समानि येषां स्थिरविक्रमार्णां बुभुक्षतां सत्पथयैस्सितानां । १८६

धर्ममिधांस्तान् सुमहानुभावान् दान्तोऽप्रमत्तश्च समर्थथेयाः । देवान् सर्वेषु गुणवन्तो भवन्ति शूभाशूभे वाक्प्रनापास्तयाभ्ये ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपह्लक्ष्यपर्वणि अष्टपद्याष्टादधिकशततोऽध्यायः ॥ १५८ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अनर्थात्तामधिदानमुक्त्वा लोभः पितामह । अज्ञानमपि वै तात श्रातुमिच्छामि तप्ततः ।

॥ भीष्म उवाच ॥ करोति पापं योऽज्ञानाद्वात्मनो वेत्ति च त्वयं । प्रदेष्टि माधुवृत्ताय स लोकस्येति वाच्यता ।
अज्ञानान्निरयं याति तथाऽज्ञानेन दुर्गतिं । अज्ञानात् क्लेशमप्राप्तिं तथापस्तु निमज्जति ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अज्ञानस्य प्रवृत्तस्य स्थानं वृद्धिचयोदयो । मूनं योगं गतिं कालं कारणं हेतुमेव च । १८१
श्रोतुमिच्छामि तत्त्वेन यथावदिह पार्थिव । अज्ञानप्रसवं शीद यदुत्समुपलभ्यते ।

॥ भीष्म उवाच ॥ रागो द्वेषस्तथा मोहो र्ष्यं शोकोऽभिमानिता । काम क्रोधश्च दर्पश्च तत्रा चासत्यमेव च ।
दृक्त्वा द्वेषस्तथा ताप परवृद्ध्युपतापिता । अज्ञानमेतन्निर्दिष्टं पापानां सैव धा- क्रिया ।

रतस्य वा प्रवृत्तस्य वृद्ध्यादीन् यांश्च वृच्छसि । विस्तरेण महाराज प्रष्टुं तच्च विशेषत ।
उभावैतौ समफलौ समदोषौ च भारत । अज्ञानञ्चानिष्टोभयायुक्तं जानोहि पार्थिव । १८२

लोभप्रभवमज्ञाने वृद्धं भूय प्रवृद्धं ते । स्थाने स्थाने भवे चीर्णं उपैति विविधा गतिं ।
मूलं लोभस्य मोहो वै कालात्मगतिरेव च । किञ्चे भिन्ने तथा लोभे कारणं काल एव च ।
तस्याज्ञानाद्धि लोभो हि लोभादज्ञानमेव च । सर्वदोषास्तथा लोभात्तस्माल्लोभं विवर्जयेत् ।

जनको युवनायश्च वृषादर्भिं प्रभेनजित् । लोभचयाद्दिव प्राप्तास्तथैवान्ये जनाधिपा ।
प्रत्यचन्तु कुर्वन्नेष्ट त्यज लोभमिहात्मना । त्यात्वा लोभं सुखं लोके प्रेत्य चानुचरिष्यसि । १८३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि आत्मज्ञाने ऊनपद्यधिकशतोऽध्याय ॥ १५.८ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ स्वाध्याये क्षतयत्नस्य नरस्य च पितामह । धर्मकामस्य धर्मात्मान् किं नु श्रेय इहोच्यते ।
ब्रह्मधा दर्शने लोके श्रेया यदिह मन्यसे । अस्मिन्नाके परे चैव तस्मै ब्रूहि पितामह ।

महानयं धर्मपथो ब्रह्मशास्त्रस्य भारत । किञ्चिदेवेह धर्माणामनुष्ठेयतमं मतं ।
धर्मस्य महतो राजन् ब्रह्मशास्त्रस्य तत्त्वत । यन्मूल परमं तात तत्सर्वं ब्रूहि तत्त्वत ।

॥ भीष्म उवाच ॥ हन्त ते कथयिष्यामि येन श्रेयांस्तथास्त्वसि । पीत्वाऽमृतमिव प्राञ्जो ज्ञाननुज्ञो भविष्यसि । १८४
धर्मस्य विधयो नैके ये वै प्राज्ञा महर्षिभि । खं खं विज्ञानमाश्रित्य दमस्तोषां परारयणं ।

दमं नि श्रेयं वै प्राङ्गृह्णा निश्चयदर्शिन । प्राज्ञाणस्य विशेषेण दमो धर्मं सनातन ।
दमात्तस्य क्रियासिद्धिर्यथावदुपलभ्यते । दमो दानं तथा यज्ञानधीतश्चातिवर्त्तते ।

दमस्तोत्रो वृद्धयति पवित्रश्च दम परं । विद्याप्रा तेजसा युक्तं पुरुषो विन्दते महत् ।
दमेन मृद्धं धर्मं नान्यं लोकेषु शृणुम । दमो हि परमो लोके प्रशस्त सर्वधर्मिणां । १८५

प्रेत्य चाव मनुष्येन्द्र परमं विन्दते मुख । दमेन हि समायुक्तो महान्तं धर्ममश्नुते ।
मुखं दानं प्रक्षपिति मुखस्य प्रतिबुध्यते । मुखं पर्येति लोकाय मनसाश्च प्रशोदति ।

अदानं पुरुष क्लेशमभीच्छन् प्रतिपद्यते । अनर्थस्य बह्वनन्यान् प्रवृजत्यात्मदोषजान् ।
आश्रमेषु चतुर्थाऽहमेवोत्तमं व्रतं । तस्य लिङ्गानि वक्ष्यामि धेपां समुदयो दम ।

समा धृतिरहिंसा च समता मत्समार्ज्ववं । इन्द्रियाभिगयो दास्यं भार्दवं शीरचापस । १८६
अक्षार्पणमधरंभ सन्तोष. प्रियवादिता । अविद्विषानस्यया चाप्येषां समुदयो दम ।

गुरुपूजा च कौरव्य दया भूतेषु पैशुनं । जनवादं मृषावादं सतिनिन्दाविवर्जनं ।
 कामं क्रोधञ्च लोभञ्च दर्पं लज्जं विकृत्यनं । रोपमीर्ष्यावमानञ्च नैव दान्तो नियेवते ।
 अग्निन्दितां झकामात्मा नान्येव्यर्थनसूयकः । समुद्रकन्यः स नरो न कथञ्चन पूर्यते ।
 अहं त्वयि ममत्वञ्च मयि तेषु तयाऽप्यहं । पूर्व्वसम्बन्धिसंयोगं नैतद्दान्तो नियेवते ।
 सर्व्वा याम्बासाथाऽरस्था याश्च लोके प्रवृत्तयः । निन्दाश्चैव प्रशंसाश्च यो नाशयति मुच्यते ।
 मैत्रेयाऽय शीलमपन्नः प्रसन्नात्मात्मविच्च यः । मुक्तस्य विविधैः सङ्गैसास्य प्रेत्य फले महत् ।
 मृष्टतः शीलमपन्नः प्रसन्नात्मात्मविदुधः । प्राप्येह लोके मत्कारं सुगतिं प्रतिपद्यते ।
 कर्म यत् शुभमेवैह सङ्गिराचरितञ्च यत् । तदेव ज्ञानदुक्तस्य मुनेर्वर्त्मं न ह्योयते ।
 निष्क्रम्य वनमास्थाय ज्ञानयुक्तो जितेन्द्रियः । कालाकाङ्क्षी चरत्येवं ब्रह्मभूयाय कल्पते ।
 अभयं यस्य भूतेभ्यो भूतानामभयं यतः । तस्य देहाद्दिमुक्तस्य भयं नास्ति कुतश्चन ।
 अवाचिनोति कर्माणि न च सम्प्रचिनोति ह । समः सर्वेषु भूतेषु मैत्रायणगतिश्चरेत् ।
 यजुनीनामिवाकाशे जले वारिचरस्य च । यया गतिर्न हृश्येत तथा तस्य न शंभयः ।
 गृहानुत्सृज्य यो राजन्नावमेवाऽभियचते । लोकास्तेजोमयास्तस्य कल्पन्ते शान्त्यतोः समाः ।
 संन्यस्य सर्व्वकर्माणि संन्यस्य विधिवत्तपः । संन्यस्य विविधाविद्यां सर्व्वं संन्यस्य चैव ह ।
 कामेऽश्चिरनावृत्तः प्रसन्नात्मात्मविष्णुचिः । प्राप्येह लोके मत्कारं स्वर्गं समभियचते ।
 यश्च पैतामत्तं स्थानं ब्रह्मराशिसमुद्भवं । गुहायां पिहितं नित्यं तद्दमेनाभिगम्यते ।
 ज्ञानारामस्य बुद्धस्य सर्व्वभूताविरोधिनः । नावृत्तिभयमस्तीह परलोकभयं कुतः ।
 एक एव दमे दीपो द्वितीयो शेषपद्यते । यदेनं समया युक्तमशक्तं मन्यते जनः ।
 एकोऽस्य समहाप्राज्ञ दीपः स्यात् समहान् गुणः । समया विपुला लोकाः सुलभा हि महिष्पुता ।
 दान्तस्य किमरक्षेन तयाऽदान्तस्य मारत । यच्चैव निवसेद्दान्तसादरं च चाश्रमः ।

१८१

१८०

१८१

१८०

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एतद्गीर्णस्य वचनं श्रुत्वा राजा युधिष्ठिरः । अमृतमेव सन्तुष्टः प्रष्टुः समपद्यत ।
 पुनश्च परिप्रेम्भ्य भीष्मं धर्मभूताम्बरं । ततः प्रीतः स चावाच तस्मै सर्व्वं कुरुद्वजः ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वेणि आपद्धर्मपर्व्वेणि दमकथने पञ्चमोऽध्यायः ॥ १६० ॥
 ॥ भीष्म उवाच ॥ सर्व्वमेतत्तपोमूलं कथयः परिचरते । न ह्यतन्नतया मूढः क्रियाफलमवाप्नुते ।
 प्रज्ञापतिरिदं सर्व्वं तपसैवाश्चक्रप्रभुः । तयैव वेदानृपयज्ञपमा प्रतिवेदिरे ।
 तपसैव समर्ज्जाय फलमूलानि यानि च । चीन् लोकास्तपसा सिद्धाः पश्यन्ति सुसमाहिताः ।
 श्रेयधान्दग्दादीनि क्रियाश्च विविधास्तथा । तपसैव हि सिध्यन्ति तपोमूलं हि साधनं ।
 यदुराधं भवेत् किञ्चित्तत् सर्व्वं तपसो भवेत् । ऐश्वर्य्यं च ययः प्राप्तास्तपसैव न शंभयः ।
 सुरापोऽसक्तादायी भूणहा गुरुतन्पगः । तपसैव मुतप्तेन मरः पापादिमुच्यते ।
 तपसो बहुरूपस्य नैकैर्दारैः प्रवर्त्ततः । निवृत्त्या वर्त्तमानस्य तपो नानब्रतात् परं ।

१८१

१८०

अहिंसा सत्यवचनं दानमिन्द्रियनिग्रहः । एतेभ्यो हि महाराज तपो नानश्ननात् परं ।
 न दुष्करतरं दानान्नातिमातरमाश्रमः । त्रैविद्येभ्यः परं नास्ति संन्यासः परमन्तपः ।
 इन्द्रियाणीह रचन्ति स्वर्गधर्माभिगुप्तये । तस्मादर्थं च धर्मं च तपो नानश्ननात् परं ।
 अथयः पितरो देवा मनुष्या मृगपक्षिणः । यानि चान्यानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।
 तपः परायणः सर्वं सिध्यन्ति तपसा च ते । इत्येवं तपसा देवा महत्त्वं प्रतिपेदिरे । १८९
 इमानीष्टविभागानि फलानि तपसः सदा । तपसा शक्यते प्राप्तुं देवलमपि निश्चयात् ।
 इति श्रीमद्भागवते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि तपःकथने एकपञ्चमधिकप्रतीक्याय ॥ १६१ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ सत्यं धर्मं प्रशंसन्ति विप्रर्षिपितृदेवताः । सत्यमिच्छास्यहं श्रोतुं तन्मे ब्रूहि पितामह ।
 सत्यं किंलक्षणं राजन् कथं वा तदवाप्यते । सत्यं प्राप्य भवेत् किञ्च कथञ्चैव तदुच्यते ।
 ॥ भोग उवाच ॥ चातुर्वर्ण्यस्य धर्माणां सङ्करो न प्रशस्यते । अविकारितमं सत्यं सर्ववर्णेषु भारत ।
 सत्यं सत्यु सदा धर्मं । सत्यं धर्मः सनातनः । सत्यमेव नमस्येत सत्यं हि परमा गतिः । १९०
 सत्यं धर्मस्तपोयोगः सत्यं ब्रह्म सनातनं । सत्यं यज्ञः परः प्रोक्तः सर्वं सत्ये प्रतिष्ठितं ।
 आचारानिह सत्यस्य यथावदनुपूर्वशः । लक्षणञ्च प्रवक्ष्यामि सत्यस्यैह यथाक्रमं ।
 प्राप्यते च यथा सत्यं तच्च श्रोतुमिहार्हसि । सत्यं त्रयोदशविधं सर्वलोकेषु भारत ।
 सत्यञ्च समता चैव दमश्चैव न शंभयः । अमास्यर्थं समा चैव ह्यीक्षितित्वाऽनस्यता ।
 त्यागो ध्यानमयार्थत्वं एतिस्य सततं दया । अहिंसा चैव राजेन्द्र सत्याकागस्तयोदश । १९१
 सत्यं मामाप्ययं नित्यमविकारि तथैव च । सर्वधर्माविरुद्धेन योगेनैतदवाप्यते ।
 आत्मनीष्टे नत्याऽनिष्टे रिषौ च समता तथा । इच्छादेयत्वं प्राप्य कामकोधलुचं तथा ।
 दमो नान्यस्पृहा नित्यं गाम्भीर्यं धैर्यमेव च । अभयं रोगशमनं ज्ञानेनैतदवाप्यते ।
 अमास्यर्थं बुधाः प्राङ्गर्हाने धर्मो च संदमः । अवस्थिते च नित्यञ्च सत्येनामस्मरी भवेत् ।
 अचमायाः समायास्य प्रियाणीशानियाणि च । समते शक्यतः साधु साध्वोऽति च सत्यवाक् । १९२
 कन्याणं कुरुते वाटं धीमास्य ज्ञायते कश्चित् । प्रशान्ते वाञ्छना नित्यं ह्यीन्दु धर्माद्वाप्यते ।
 धर्मार्थहेतोः समते तित्तिवा चान्तिरुच्यते । भोक्तृसंपदार्थं वै सा तु धैर्येण नभ्यते ।
 त्यागः श्रेयस्य दायगो विषयाणां तथैव च । रागद्वेषप्रहीनस्य त्यागो भवति नान्यथा ।
 आर्थता नाम भूतानां यः करोति प्रयत्नतः । इदं कर्म निराकारो वीतरागस्तथैव च ।
 एतिनाम मुषे दुःखे यथा प्राप्नोति विकिर्षा । तां भजेत सदा प्राप्नोति च इच्छेद्भूतिमात्मनः । १९३
 सर्वथा एमिणा भार्यं तथा सत्यपरेण च । वीतरूपभयकोपी एतिमाप्नोति पण्डितः ।
 अद्रोहः सर्वभूतेषु कर्षणा मनसा गिरा । अनुपहस्य दानञ्च सतां धर्मः सनातनः ।
 इते चोदाकाशानः इत्युक्त्वा सत्यकलसदाः । भजते सत्यमेवैह श्रेयसो च भारत ।
 नाम्नाः इत्यां गुणानाञ्च बन्तु सत्यस्य पारिधैव । अतः सत्यं प्रशंसन्ति विप्राः सपितृदेवताः ।

नास्ति सत्यात् परो धर्मो नाब्रूतात् पातकं परं । युतिर्हि सत्यं धर्मस्य तस्मात् सत्यं न क्षीपयेत् ।

उपैति सत्याद्दानं हि तथा यज्ञाः सदचिणाः । चेताग्निहोत्रं वेदाश्च ये चान्ये धर्मनिश्चयाः ।

अथमेधसहस्रञ्च सत्याञ्च तुलया धृतं । अथमेधसहस्राद्धि सत्यमेव विप्रियते ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि सत्यकरणे द्वायष्टधिकशतोऽध्यायः ॥ १६२ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यतः प्रभवति क्रोधः कामो वा भरतर्षभ । शोकमोहौ विधित्वा च परामुलञ्च तदद ।

क्षोभो मातृव्यमीश्यां च कुत्साऽसूया हृषा भयं । एतत् सर्वं महाप्राज्ञ यायातयेन मे वद ।

॥ भीष्म उवाच ॥ त्रयोदशैति वक्ष्यामि शश्व प्राणिनां स्यताः । उपामनो महाराज समन्तात् पुरुषानिह ।

एते प्रमत्तं पुरुषमप्रमत्तास्तुदन्ति च । वृक्षा इव विलुप्यन्ति दृष्ट्वैव पुरुषं वलात ।

एभ्यः प्रवर्तते दुःखमेभ्यः पापं प्रवर्तते । इति मर्त्यां विजानीयात् सततं पुरुषर्षभ ।

एतेषामुदयं स्थानं च यश्च पृथिवीपते । हन्त ते कीर्त्तयिष्यामि क्रोधस्थोत्पत्तिमादित ।

यथातथं चिन्तयेत् तदिदं कैकनाः शृणु । क्षोभान् क्रोधः प्रभवति परदोषैरुदीर्यते ।

चमया तिष्ठते राजन् चमया विप्रिवर्त्तते । सङ्कल्पाज्जायते कामः श्रेयमानो विवर्द्धते ।

यदा प्राज्ञो विरमते तदा सद्यः प्रणश्यति । परासूया क्रोधलोभावन्तरा प्रतिमुच्यते ।

दयया सर्वभूतानां निर्द्वेषादिनिवर्त्तते । अवयदर्शनादेति तत्तज्ज्ञानाच्च धीमतां ।

अज्ञानप्रभवो मोहः पापाभ्यासात् प्रवर्त्तते । यदा प्राज्ञोपु रमते तदा सद्यः प्रणश्यति ।

विद्वद्धानोच्च शास्त्राणि पश्यन्तीह कुरुद्वह । विधित्वा जायते तव तत्तज्ज्ञानान्निवर्त्तते ।

प्रीत्या शोक प्रभवति वियोगात्तस्य देहिनः । यदा निरर्थकं वेत्ति तदा सद्यः प्रणश्यति ।

परामुता क्रोधलोभादभ्यासाच्च प्रवर्त्तते । दयायां सर्वभूतानां निर्बेदान् सा निवर्त्तते ।

सत्यत्यागान्नु मातृव्यमहितानाञ्च भवेया । एतन्नु क्षीयते तात साधूनामुपशेवनात् ।

कुलावज्ञानात्तयैश्वर्यान्मदेता भवति देहिनः । रमिरेव तु विज्ञातेः स च सद्यः प्रणश्यति ।

इत्यां कामात् प्रभवति संहर्याश्चैव जायते । इतरेषान्नु सत्त्वानां प्रज्ञया सा प्रणश्यति ।

विभ्रमाभोक्त्वाद्यानां देवैर्याकौरसम्भने । कुत्सा मन्त्रायते राजन् लोकान् प्रेत्याभिशास्यति ।

इति कर्त्तुं न शक्ना ये वलस्यायापकाग्निषु । असूया जायते तीव्रा कारुष्यादिनिवर्त्तते ।

हृषणान् सन्ततं दृष्ट्वा ततः सञ्जायते हृषा । धर्मनिष्ठा यदा वेत्ति तदा शान्त्यति सा हृषा ।

अज्ञानप्रभवो क्षोभो भूतानां दृश्यते यदा । अखिरलञ्च भोगानां दृष्ट्वा ज्ञाना निवर्त्तते ।

एताभ्येव जितान्याडः प्रथमाश्च त्रयोदश । एते हि धार्तराष्ट्राणां सर्वे दोगास्तथादश ।

तया सत्यार्थिना नित्यं विजिता ज्येष्ठशेवनात् ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि क्षोभोपाख्याने विपद्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १६३ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ आनुवंशं विज्ञानामि दर्शनेन सतां यदा । नृशंभाश्च विज्ञानामि तेषां कर्म च भारत ।

कम्पकान् क्रुपमग्निञ्च वर्त्तयन्ति यथा नराः । तथा नृशंभकर्मणं वर्त्तयन्ति नरा नरः ।

मृगंशो हि दरेद्वक्तं प्रेत्य चैव च भारत । तस्मात्तं ब्रूहि कैरव्य तस्य धर्मविमियथं ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ स्पृष्टा स्याद्गृहिता चैव विधिस्ता चैव कर्मणा । आक्रोष्टा मुग्ध्यते चैव वसिन्तो बुधते च च ।
 दक्षानुकीर्त्तिर्विषमः कुट्रेऽनैश्चिकित् । अशंविभागी मामो च तथा मङ्गो विकृत्यनः । ११
 सर्वान्तिशङ्की पुरुषो यलीशः क्षपणोऽप्य वा । वर्गप्रशंसो सततमाश्रमदेवमङ्गुरी ।
 हिंसाविहारः सततमविशेषगुणागुणः । यङ्गलीको मनस्वी च सुभोऽत्यर्थं मृगंशकृत् ।
 धर्मशीलं गुणोपेतं पापमित्यवगच्छति । आत्मशीलप्रमाणेन न विश्रमति कश्चित् ।
 परंपा यच्च दोषः स्यात् तद्गुणं सम्प्रकाशयेत् । समानेष्विव दोषेषु वृथार्थं मुपघातयेत् ।
 तयोपाकारिणश्चैव मन्यते वसिन्तं परं । दत्त्वाऽपि च धनं काले सन्तपत्युपकारिणे । १११
 भक्ष्यं पेषमयालेह्यं यच्चान्यत् साधुभोजनं । प्रेक्ष्यमाणेषु योऽग्नीयान्मृगंशमिति तं वदेत् ।
 ब्राह्मणेषु प्रदायायं यः सुवृद्धिः सहाश्रुते । स प्रेत्य सभते स्वर्गमिह चानन्यमद्भुते ।
 एष ते भरतश्रेष्ठ नृशंसः परिकीर्त्तितः । सदा विवर्जनीयो हि पुरुषेण विज्ञानता ।
 इति श्रीमद्वाभारते शान्तिपर्वणि आपद्दर्शपर्वणि नृशंसकथने चतुःपञ्चमिध्यायः ॥ १६४ ॥
 ॥ भीष्म उवाच ॥ हताथो यत्क्षमाणस्य सर्ववेदान्तगस्य यः । आचार्यपितृकार्यार्थं स्थाध्यायार्थमयापि च ।
 एते वै साधवो बृहदा ब्राह्मणा धर्मभिचवः । निःस्त्रेभ्यो देयमेतेभ्यो दानं विद्या च भारत । ११२
 अन्यत्र दक्षिणादानं देयं भरतसत्तम । अन्येभ्योऽपि वृष्टिर्वेदिनाकृताञ्च विधीयते ।
 सर्व्वरत्नानि राजा हि यथार्हं प्रतिपादयेत् । ब्राह्मणा एव वेदाश्च यज्ञाश्च वज्रदक्षिणाः ।
 अन्यान्ये विभवाचारा जयन्ते गुणतः सदा । यस्य चैवार्थिकं भक्तं पर्य्याप्तं सत्यवृत्तये ।
 अधिकं वापि विधेयं च सोमं पातुमर्हति । यज्ञश्चैत् प्रतिरुद्धः स्यादंशैकेन यजनः ।
 ब्राह्मणस्य विशेषेण धार्मिके सति राजनि । यो वैश्यः स्याद्भद्रपशुर्दानकतुरसोमपः । ११३
 कुटुम्बान्तस्य तदित्तं यज्ञार्थं पार्थिवो हरेत् । आहरेदय नो किञ्चित् कामं शूद्रस्य वेधनः ।
 न हि यज्ञेषु शूद्रस्य किञ्चिदस्ति परिग्रहः । यो नाहिताग्निः श्रतगुरयज्वा च सहस्रगुः ।
 तयोऽपि कुटुम्बाभ्यामाहरेदविचारयन् । अदातृभ्यो हरेदित्तं विख्याय नृपतिः सदा ।
 तथैवाचरतो धर्मा नृपतेः स्यादयाखिलः । तथैव शृणु मे भक्तं भक्तानि षडनश्रतः । ११४
 अयत्नविधानेन हस्त्यं हीनकर्म्मणः । खलात् चैवान्तयारामात् यतो वाऽप्युपपद्यते ।
 आख्यातयं नृपस्यैतत् पृच्छतेऽपृच्छतेऽपि वा । न तस्मै धारयेद्दण्डं राजा धर्मेश धर्मवित् ।
 चक्षियस्य तु बालिश्याद्ब्राह्मणः क्रियते बुधा । श्रुतशीले समाह्वाय वृत्तिमस्य प्रकल्पयेत् ।
 अथैनं परिव्रजेत पिता पुत्रमिवैरसं । इष्टिं वैशानरीं नित्यं निर्व्वपेद्वन्द्वपर्य्यये ।
 अतुकस्य परो धर्मा धर्मवादैस्तु केवलं । विश्वैर्द्वैवैथ साधेय ब्राह्मणैश्च सहर्षिभिः ।
 आपानु मरणाङ्गीतैर्विधिप्रतिनिधीकृतः । प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्त्तते । ११५
 न साय्वरः यिकं तस्य दुर्म्भतेर्विद्यते फलं । न ब्राह्मणो निवेदेत किञ्चिद्भ्राजनि वेदवित् ।

स्ववीर्याऽंजवीर्याश्च स्ववीर्यं बलवत्तरं । तस्माद्भ्रातृ मदा तेजो दुःसहं ब्रह्मवादिनां ।
 कर्त्ता शास्ता विधाता च ब्राह्मणो देव उच्यते । तस्मिन्नाकुमलं ब्रूयान्न शूद्राकामीरयेद्भिरं ।
 चास्त्रियो बाहुवीर्येण तर्केदापदमात्मनः । धनैर्बैश्वस्य शूद्रस्य मन्त्रहेमैश्च वै द्विजः ।
 नैव कन्या न पुत्रवर्तिनाः मन्त्रज्ञो न बालिगः । परिवेष्टाऽग्निहोत्रस्य भवेन्नासंस्कृतस्तथा ।
 नरकं निपतन्त्येते जुहुःकानाः स च यस्य तत् । तस्माद्देवानकुमलो होता स्याद्देवपारगः ।
 प्राजापत्यमदत्त्वाऽश्वमन्याधियस्य दक्षिणां । अनाहिताग्निरिति स प्रोच्यते धर्मदक्षिभिः ।
 पुष्ट्यानि यानि कुर्वीत अद्धानो जितेन्द्रियः । अनाश्रुदक्षिणैर्यज्ञैर्न यजेत कयञ्चन ।
 प्रजाः पशूंस्य स्वर्गञ्च हन्ति यज्ञो ह्यदक्षिणः । इन्द्रियाणि यमः कीर्त्तिमायुद्याप्यवहन्ति ।
 उदक्यामासते ये च द्विजाः केचिदनग्रयः । होमं वा श्रोत्रियो येषां ते सर्वे पापकारिणः ।
 उदपानोदकपाने ब्राह्मणो वृषलीपतिः । उदित्वा द्वादशसमाः शूद्रकर्मैव गच्छति ।
 अभार्या प्रथमे विभ्रतु शूद्रं दृष्ट्वा वै द्विजः । अभ्राह्मणं मन्यमानसृणुष्व्यासीत इष्टतः ।
 तथा संगृह्यते राजन् शूद्रुणु चाच वर्षां मम ।

१९०

१९१

यदेकरात्रेण करोति पापं निष्ठद्यवर्षं ब्राह्मणः सेवमानः । स्नानासनाभ्यां विहरन् प्रती स विभिवर्षे प्रमयेदात्मपापं ।

न नर्षयुकमनृतं दिनसि न स्त्रोपु राजन्न विवाहकाले । न गुरुर्भ्यं नात्मनो जीवितार्यं पञ्चानृतान्याङ्करपातकानि ।

१९२

अद्धानः शूभ्रं विद्यां हीनादपि समाप्नुयात् । सुवर्णमपि चाभेद्यादाददीताविचारयन् ।
 स्त्रीरक्षं दुष्कुल चापि विद्यादयमृतं पिबेत् । अदूष्याद्दि क्षियो रजमाप इत्येव धर्मतः ।
 गोब्राह्मणहतार्थञ्च वर्षाणां सङ्करेषु च । वैश्रोऽश्नोतश्चापि परिचाणार्यमात्मनः ।
 सुरापानं ब्रह्महत्या गुरुतल्पमयापि वा । अनिर्द्देश्यानि मन्यन्ते प्राणान्तमिति धारणा ।
 सुवर्णहरणं सौम्यं विप्रसञ्चेति पातकं । विहरन्नाद्यपानाच्च अगम्यगमनादपि ।
 पतितैः सम्प्रयोगाच्च ब्राह्मणोयोनितस्तथा । अचिरेण महाराज पतितो वै भवत्युत ।
 संवक्षरेण पतति पतितेन महाचरन् । याजनाध्यापनाद्यौनाश्च तु यानासनाग्रनात् ।
 स्तानि हिवाऽतोऽन्यनि निर्द्देश्यातीति भारत । निर्द्देश्यानेन विधिना कालेमाव्यपनी भवेत् ।
 अश्वं वीर्यं यहीतयं प्रेतकर्मज्ञपातिते । त्रिषु स्त्रेषु पूर्वेषु न कुर्वीत विचारणं ।
 अमात्यान् वा गुरुन् वाऽपि जघ्राह्मणं धार्मिकः । प्रापयित्तानि कर्माणि न मरिर्हन्ति संविद् ।
 अधर्मकारी धर्मज्ञ तपसा हन्ति क्लिप्तियं । भुवंक्षेने इति स्त्रेण तावत् प्राप्नोति क्लिप्तियं ।
 अज्ञेन स्त्रेण इत्युक्ता दिगुणं पापमाप्नुयात् । विभागं ब्रह्महत्यायाः कन्या प्राप्नोति दुय्यतो ।
 यस्तु दूषयिता तस्याः श्रेयं प्राप्नोति पावनः । ब्राह्मणानवगर्हं ह स्पृष्ट्वा गुरुतरं भवेत् ।
 वर्षासां हि शतं तावत् प्रतिष्ठा माधिगच्छति । सहस्रश्चैव वर्षासां निपात्य मरकं वधेत् ।

१९३

१९४

तस्मान्निवावर्गोत्तैर्नैव जातु निपातयेत् । शोणितं यावत् । पंगुशून्यं संश्लेषीयाद्विजघत्तान् । १५
 त.वती. स समा राजन् नरकं प्रतिपद्यते । भूषण्णाहवमध्ये तु शूद्रोत्तैर्ब्रह्मपातत. ।
 आत्मानं शुङ्गयादग्नौ समिद्धे तेन शूद्रोत्तैः । सुरापो वाहणोमुखां पीत्वा पापात् प्रमुच्यते ।
 तथा स काये निर्दग्धे मृत्युं वा प्राप्य शूद्रोत्तैः । लोकांश्च समते विप्रैः नान्यथा लभते हि सः ।
 गृह्णतस्वमधिष्ठाय दुरात्मा पापचेतन. । स्व्याकारप्रतिमां लिङ्गा मृत्युना भेदाभिः शूद्रोत्तैः ।
 अथ वा शिश्रुवृषणावादायाञ्जलिना स्वयं । नैर्धर्मो दिशमाप्स्याय निपतेत् स स्वजिह्वगः । १६
 ब्राह्मणार्थोऽपि वा प्राणान् सन्वजेत्तेन शूद्रोत्तैः । अश्वमेधेन वाऽपीष्टा अथ वा गोश्वेन वा ।
 अग्निष्टेमेन वा सत्यागह प्रेत्य च पूज्यते । तथैव द्वादशसमाः कपाली ब्रह्महा भवेत् ।
 ब्रह्मचारी भवेन्नित्यं स्वकर्म्म ख्यापयन्मुनिः । एवं वा तपसा युक्तो ब्रह्महा स मुनिर्भवेत् ।
 एवन्तु समभिज्ञातामात्रेण वा निपातयेत् । द्विगुणा ब्रह्महत्या वै शत्रुव्यो निधने भवेत् ।
 सुरापो नियताहारे ब्रह्मचारी क्षितीश्वर । ऊर्ध्वं त्रिभ्योऽपि वर्षेभ्यो यजेताग्निष्टुतापरं । १७
 अथभैकसहस्रं वा गा दत्त्वा शौचमाप्नुयात् । वैश्यं हत्वा तु वर्षे दे श्वभैकगतस्त गा. ।
 शूद्रं हत्वाऽभैकसहस्रं शतञ्च गाः । श्वराहखरान् हत्वा शौद्रमेव व्रतश्चरेत् ।
 सार्ज्वारचापमण्डूकान् कार्कं ब्यालञ्च मूषिकं । उक्त. पशुसमे देवो राजन् प्राणिनिपातनात् ।
 प्रायश्चित्तान्यथान्यानि प्रवक्ष्याम्यनुपूर्व्वशः । अन्ये वाऽप्यथ श्रोतश्च प्रयक्त्वं वत्सरश्चरेत् ।
 चीणि श्रोत्रियभार्यायां परदारं च द्वे स्रते । काले चतुर्थे भुञ्जानो ब्रह्मचारी म्रतो भवेत् । १८
 स्थानासनास्थां विहरेत् विरह्णाऽभ्युपयन्प. । एवमेव निराकर्त्ता यथाग्नीनपविध्यात् ।
 त्यजत्यकारणे यस्य पितरं मातरं गृहं । पतितः स्यात् स कैारव्य यथा धर्मेषु निश्चयः ।
 धासाश्चादानमात्रन्तु दद्यादिति निर्दर्शनं । भार्यायां व्यभिचारिणो निरह्णायां विशेषतः ।
 यत्पुंस परदारेषु तदेनां चारयेद्व्रतं । त्रेधासं शयनं हिला थाऽन्यत् पापं नियच्छति ।
 यमिसामहृद्येद्राजा संस्थाने वज्रविस्तरे । पुंसासमुन्नयेत् प्राज्ञ. शयने तस्य आयसे । १९
 अथादधीत दाक्षिण्यं तत्र दक्षेत् पापकृत् । स्य दण्डो महाराज स्तोत्रां भर्तृव्यतिक्रमात् ।
 संवत्सराभिः सप्तस्य दुष्टस्य द्विगुणो भवेत् । द्वे तस्य चीणि वर्षाणि चत्वारि सह सेविनि ।
 कुचर. पञ्च वर्षाणि चरेद्भैक्ष्यं मुनिव्रत. । परिव्रित्ति. परिवेत्ता या चैव परिविद्यते ।
 पाणिषाहस्वधर्मैश्च सर्वे ते पतिता. स्रता. । चरेयु. सर्वे एवैते वीरहा यद्गतश्चरेत् ।
 चान्द्रायणश्चरेत्समासं कृच्छ्रं वा पापशूद्रोत्तैः । परिवेत्ता प्रयच्छेत् परिविद्याय तां क्षुधां । २०
 ज्येष्ठेन लभ्यन्तुज्ञातो यवोयानप्यनन्तरं । एवञ्च मासमाप्नोति तौ च सा चैव धर्मतः ।
 अमानुषीषु गोवर्धं अनादृष्टिर्न दुष्यति । अधिष्ठातारमन्तारं पशूनां पुरुषं विदु. ।
 परिधायोर्द्धवान्नु पाचमादाय मृण्मथं । चरेत् सप्त गृह्णातिथ्यं स्वकर्म्म परिकीर्त्तयन् ।
 तत्रैव सप्तभोजो स्यात् द्वादशाहान् स शूद्रोत्तैः । चरेत् संवत्सरश्चापि तद्व्रतं येन शनन्ति ।

भवेत्तु मानसेष्वेवं प्रायश्चित्तमनुत्तमं । दानं वा दानशक्तेषु सर्वमेतत् प्रकल्पयेत् ।

१११३

अनाश्लिकेषु गोमात्रं दानमेकं प्रचक्षते । श्ववराहमनुयायां कुक्कुटस्य खरस्य च ।

मांसं मूत्रं पुरीषं वा प्राग्य संस्कारमर्हति । ब्राह्मणस्य सुरापस्य गन्धमादाय गोमयः ।

अपस्थिर्हं पिवेदुष्णं व्यहमुष्यं पयः पिवेत् । व्यहमुष्यं पयः पीत्वा वायुमर्च्यो भवेत्सुहं ।

एवमेतत् समुद्दिष्टं प्रायश्चित्तं मनातनं । ब्राह्मणस्य विशेषेण यदशानिन सम्भवेत् ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्षपर्वणि प्रायश्चित्तेषु पञ्चपथ्यधिकशतौऽध्यायः ॥ १६५ ॥

॥ वैश्यायन उवाच ॥ कथान्तरमयामाद्य खड्गयुद्धविशारदः । नकुलः शरतन्पथमिदमाह पितामहं ।

१११४

॥ नकुल उवाच ॥ धनुः प्रहरणं श्रेष्ठमतोवाच पितामह । यतस्तु मम धर्मज्ञ खड्ग एव सुसंयितः ।

विशोर्णे काशुके राजन् प्रवीणेषु च वाजिषु । खड्गेन शक्यते युद्धे भाषात्मा परिरचितं ।

शरासनधरांश्चैव गदाशक्तिधरांस्तथा । एकः खड्गधरो वीरः समर्थः प्रतिवाधितुं ।

एतन्मे संग्रयश्चैव कौटूहलमतीव च । किंस्तिन् प्रहरणं श्रेष्ठं सर्वयुद्धेषु पार्थिव ।

कथञ्चोत्पादितः खड्गः कथं चार्थाय केन च । पूर्वाचार्यश्च खड्गस्य प्रबुद्धिप्रपितामह ।

१११५

॥ वैश्यायन उवाच ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा माद्रीपुत्रस्य धीमतः । स तु कौशलमधुयुक्तं स्रक्षिचार्यमथ तं ।

ततस्तस्योत्तरं वार्ष्णेयस्वर्णोपपादितं । शिवया चोपपन्नस्य द्वाणशिव्याय भारत ।

उवाच स तु धर्मज्ञो धनुर्वेदस्य पारगः । शरतन्पगतो भीष्मा नकुलाय महात्मने ।

॥ भीष्म उवाच ॥ तत्त्वं शृणुष्व माद्रेय यदेतत् परिशुच्छमि । प्रवोधितीऽस्मि भवता धातुमानिव पर्वतः ।

सलिलैकाधैवं तात पुग सर्वमभूदिदं । निष्प्रकम्पमनाकाशमनिर्देश्यमहीतनं ।

१११६

तमसा हृतमस्पर्शमपि गम्भीरदर्शनं । निःशब्दं वा प्रमेयञ्च तव जज्ञे पितामहः ।

मोऽष्टप्रदातमग्निञ्च भास्करञ्चापि वोथवान् । आकाशमष्टजघोर्द्धमधो भूमिञ्च भैरवतीं ।

नभः सचन्द्रतारस्य नवत्राणि पक्षांस्तथा । संवत्सरानुद्धग्नामान् पक्षानय नवान् चशान् ।

ततः शरोरं भोक्तव्यं स्थापयित्वा पितामहः । जनयामास भगवान् पुत्रानुत्तमेतजस्यः ।

मरीचिच्छदिमन्त्रिञ्च पुनस्त्वं पुनर्हं कृतं । वशिष्ठान्द्विरभौ चोभौ रुद्रश्च प्रभुमीश्वरं ।

१११७

प्रचित्तमस्तथा दत्तः कन्याः पष्टिमञ्जीवनत् । ता वै प्रह्वर्षयः सर्वाः प्रजायं प्रतिपेदिरे ।

ताभ्यां विद्यानि भूतानि देवाः पितृगणान्धया । गन्धर्वांसुरमर्याव र्वांसि विविधानि च ।

पतन्विष्टगमोनाय उवद्वायु महोरगाः । तया पविगणाः सर्वे जनन्तिविचारिणः ।

उद्भिदः निदजाश्चैव साष्टशब्द जगयुषाः । जज्ञे तात जगत्सर्वं तया स्यावगज्जुमं ।

भूतमर्गमिमं हत्वा गर्भलोफपितामहः । शश्वने वेदपठितं धर्मं प्रयुज्यते ततः ।

१११८

तस्मिन् धर्मे स्थिता देवाः सहाचार्यपुरोहिताः । आदित्या वनवाः पद्माः समाम्ना मरुदशिनः ।

भृगुव्याङ्गिरसः सिद्धाः काश्यपाश्च तपोधनाः । वशिष्ठगौतमागन्य क्षत्र्या नारदपर्वती ।

अपथे वासिष्ठिन्याश्च महाभाः भिकताभ्या । घृतपाः गोमया पद्या वैश्वानरमराशिवाः ।

आकृष्टश्चैव हंसाश्च षडयसो वाऽग्नियोनयः । वानप्रस्थः प्रश्रयश्च स्थिता ब्रह्मानुशासने ।
 दानवेन्द्रास्वतिक्रम्य तत्पितृतामहशासनं । धर्मस्थापचयं चक्रुः क्रोधलोभममन्विताः । ११५
 हिरण्यकशिपुश्चैव हिरण्याक्षो विरोचनः । शम्भरो विप्रचिन्तित्य प्रह्लादो नमुचिर्बलिः ।
 एते चान्ये च बहवः सगणा दैत्यदानवाः । धर्ममेतुमतिक्रम्य रेमिरे धर्मनिश्रयाः ।
 सर्वे तुल्याभिजातीया यथा देवास्तथा वयं । इत्येवं धर्ममास्याय स्यद्धमानाः सुरर्षिभिः ।
 न प्रियं नाप्यनुक्रोधं चक्रुर्भूतेषु भारत । चीनुपायानुपाक्रम्य दण्डेन हृद्भुः प्रजाः ।
 मजगमुः संविदं तैश्च दर्पाद्सुरसक्तमाः । अय वै भगवान् ब्रह्मा ब्रह्मर्षिभिरुपस्थितः । ११६
 तथा हिमवतः शृङ्गे सुरस्ये पद्मतारके । शतयोजनविस्तारे मणिरत्नचर्याचिते ।
 तस्मिन् गिरिवरे पुत्र पुष्यितद्रुमकानने । तस्यै स विबुधयेठा ब्रह्मा लोकार्थसिद्धये ।
 ततो वर्षसहस्रान्मे वितानमकरोत्प्रभु । विधिना कन्यदृष्टेन यथावद्योपपारदंत ।
 षडपिभिर्धञ्जपटुर्भर्यथावत्कर्णकर्द्वभिः । समिद्धिः परिसङ्कोर्णं दीप्यमानैश्च पावकैः ।
 काञ्चनैर्धञ्जभाण्डैश्च भ्राजिष्णुभिरलंकृतं । वृतं देवगणैश्चैव प्रवरैर्धञ्जमण्डलं । ११७
 तथा ब्रह्मर्षिभिर्यैव सदस्यैरुपशोभितं । यत्र चोरतमं वृत्तमूपोशां मे परिश्रुतं ।
 चन्द्रमा विमलं चोम यथाऽभ्युदिततारकं । विकीर्त्याग्निं तथाभूतमुत्थितं श्रूयते तदा ।
 नीलोत्पलसवर्णांभं तीक्ष्णदंष्ट्रं कृशोदरं । प्रांशुं सुदुर्द्धंधतरं तथैव ह्यमितौजसं ।
 तस्मिन्नुत्पतमाने च प्रचचाल वसुधरा । महोर्ध्वकलितावर्चस्त्रुभे स महोदधिः ।
 पेतुस्त्वा महोत्पाताः शाखाश्च मुमुचुर्द्रुमाः । अग्रशान्ता दिग्गः सर्वाः पवनस्त्राग्निवो ववौ । ११८
 मुङ्गुर्भुङ्गश्च भूतानि चाप्ययन्त भयान्तया । ततः स तुमुलं दृष्ट्वा तच्च भूतमुपस्थितं ।
 महर्षिंस्वरगन्धर्वानुवाचेदं पितामहः । मयैवं चिन्तित भूतमर्षिर्नामैष वीर्यवान् ।
 रचणार्थंय लोकस्य बधाय च सुरदिशं । तत्सप्तद्रूपमुत्सृज्य बभौ निस्त्रिंश एव सः ।
 विमलनीलच्छाधारस्य कालोऽन्तक इवोद्यतः । ततः स शितिकण्ठाय ह्य्रायर्षभकेतवे ।
 ब्रह्मा ददावर्षिं तोल्लमधर्मेप्रतिवारणं । ततः स भगवान् ह्यद्रो महर्षिजनसंस्तुतः । ११९
 प्रगृह्णामिममेयात्मा रूपमन्यचकार ह । चतुर्धाऽऽसृगन्मूर्ङ्गा भूम्यितोऽपि दिवाकरं ।
 ऊर्ध्वदृष्टिर्भंशालिङ्गो मुद्याज्ज्वालाः समुत्सृजन् । विरुद्धंन् यज्जधा वर्णाद्योलपाण्डुरलोहितान् ।
 विभ्रन् कृष्णाजिनं वामे हंसाप्रवरतारकं । नेत्रक्षैकं ललाटेन भास्करप्रतिमे बहन् ।
 प्रुप्रुभानेऽतिविमले दे नेत्रे कृष्णपिङ्गले । ततो देवो महादेव शूलपाणिर्भंगाचिह्ना ।
 भं प्रगृह्णा ह निधिंशं कान्नाग्निमवर्षमं । त्रिकूटं चर्षं चोद्यम्य सविद्युतमिवामुदं । १२०
 चचार विविधाग्नाग्नां महाहासपरक्रमः । विधुस्वद्यमिमाकाशे तथा युद्धचिकीर्षया ।
 तस्य नादं विनदतो महाहासश्च मुद्यतः । बभौ प्रतिभयं रूपं तदा हृद्रस्य भारत ।
 तद्रूपध रिणं ह्रं रौद्रकर्षचिकीर्षया । निगम्य दामवाः सर्वे पृष्टाः समभिदुःस्रुवु ।

अगमिद्धाम्भर्वयन्त प्रदीप्तैश्च तयोस्तुकैः । धारैः प्रहरणैश्चान्यैः सुरधारैरयोमयैः
 ततस्तु दानवानोक्तं संप्रणेतारमच्युतं । रुद्रं दृष्ट्वा बलोद्भूतं प्रमुमोह चचाल च ।
 चिंचं शीघ्रपदलाञ्छ चरन्तमसिपाणिनं । तमेकमसुराः सर्वे महस्त्रमिति मेनिरे ।
 क्षिन्दन् भिन्दन् रुजन् हन्तन् दारयन् पोथयन्नपि । आचरदैरिमहोप दावाग्निरिव कलयः ।
 अग्निवेगप्रभग्नात् क्षिन्नवाद्भवत्समः । संप्रकीर्णास्त्रगात्राश्च पेतुर्ह्यथा महायत्नाः ।
 अपरे दानवा भग्नाः खड्गपातावपीडिताः । अन्यैरान्यमभिनर्हन्ता दिग्गः संप्रतिपेदिरे ।
 भूमिं केचित् प्रविशिरुः पर्वतानपरे तथा । अपरे जम्बूराकाशमपरेऽग्निः समाविशन् ।
 तस्मिन्नाहति मंडूते समरे मृशदाक्षणे । बभूव भूः प्रतिभया भांगशोणितकर्हमा ।
 दानवानां शरीरैश्च पतितैः शोणितोचितैः । समाकीर्णा महाबाहो समैलैरिव किंशुकैः ।
 स रुद्रो दानवान् हत्वा हत्वा धर्मोत्तरं जगत् । रौद्रं रूपमयोस्त्विय चक्रे रूपं सिधं शिवः ।
 ततो महर्षयः सर्वे सर्वे देवगणास्तथा । जयेनाहुतकल्पेन देवदेवं तयाऽर्चयन् ।
 ततः स भगवान् रुद्रो दानववतञ्जोचितं । अर्षं धर्मस्य गोप्तरं ददौ मन्त्रात्थ विष्णवे ।
 विष्णुर्भरोचये प्रादान्मरोचिर्भगवानपि । महर्षिभ्यो ददौ खड्गमृषयो वामवाय च ।
 महैन्द्रे लोकपालेभ्यो लोकपालान्तु पुत्रक । मनवे सूर्यपुत्राय ददुः खड्गं सुविस्तरं ।
 ऊपुद्भैर्न तथा वार्ष्णेय मानुषाणां तमोद्यरः । अग्निना धर्मगर्भेण पालयस्व प्रजा रति ।
 धर्मभेतुमतिक्रान्ताः स्तूयस्वस्त्रात्मकारणात् । विभज्य दण्डं रक्ष्यान्तु धर्मतो न यदृक्ष्या ।
 दुर्भ्याश्च निपद्ये दण्डो हिरण्यवज्जलस्तथा । व्यङ्गता च शरीरस्य वधो वाऽन्यकारणात् ।
 अग्नेरतानि रूपाणि दुर्भारादीनि निर्दिशेत् । अग्नेरेवं प्रमापानि परिपात्र्य व्यतिक्रमात् ।
 स विष्टव्याय पुत्रं स्त्रं प्रजानामधिपं ततः । मनुः प्रजानां रत्नार्थं चुपाय प्रददावर्षिं ।
 चुपाञ्जपाह चैलाकुरिच्छाकोय पुरुरवाः । आयुश्च तस्मात्समे तं नष्टपद्य ततो भुवि ।
 ययातिर्नृशशाषापि पूरुमाक्षा च लक्ष्वान् । अमूर्त्तरयमस्तस्मात्ततो भूमिग्रयो गुप ।
 भरतस्यापि दौषन्तिर्भेम भूमिशयादग्निं । तस्मात्समे च धर्मज्ञो राजवैर्नविनक्षया ।
 ततश्चैलविनासमे धुम्भुमारो नरेसरः । धुम्भुमाराश्च कान्ते जे मनुकुन्दन्ततोऽनभत् ।
 मनुकुन्दान्मरुत्तश्च मरुत्तादपि रैवतः । रैवताद्युवनायश्च युवनाद्यात्ततो रघु ।
 दश्याकुवशंजलमाद्हरिणायः प्रतापवान् । हरिणायादग्निं स्त्रेभे इलुकः इलुकादपि ।
 उमोनरो वै धर्मात्मा तस्माद्भोगः सयादव । यदुभयश्च शिविर्नमे शिवियापि प्रतर्हन् ।
 प्रतर्हनादष्टकश्च षडदयोऽष्टकादपि । षडदयाद्भरदाज्ञो द्रौणस्तस्मात् रूपनातः ।
 ततस्तु भांडर्षिः सार्द्धं परमाग्निमवाप्तवान् । हत्तिकात्तस्य नववमनेरग्निश्च देवतं ।
 रोहिणो गोचराम्याय रुद्रश्च गुहस्तमः । अग्नेरष्टौ हि नामानि रक्षयानि निबोध मे ।
 पाण्डवे च भद्रा यानि कीर्त्तयन् सभते जयं । अग्निर्विष्मनः खड्गो ज्ञानाग्ने दुरामदः ।

१२५

१२६

१२७

१२८

१२९

१३०

श्रीगर्भो विजयश्चैव धर्मपालस्तथैव च । अग्न्यः प्रहरणानाञ्च खड्गे । माद्रवतीसुत ।

महेश्वरप्रणीतञ्च पुराणे निश्चयं मतः । पृथुस्तृत्पादयामास धनुराद्यमरिन्दम् ।

११५

तेनेयं पृथिवी दग्धा शस्त्रानि सुबह्वन्यपि । धर्मैण च यथा पूर्व्वं वैश्वेन परिरक्षिता ।

तदेतदार्धं माद्रेय पुराणं कर्त्तुमर्हसि । असेञ्च पूजा कर्त्तव्या सदा युद्धविशारदैः ।

इत्येव प्रथमः कल्पे व्याख्यातस्ते सुविलसताः । असेत्त्यन्तिसंभर्गो यथावद्भरतपर्भ ।

सर्व्वथैतदिदं श्रुत्वा खड्गसाधनमुत्तमं । समते पुरुषः कीर्त्तिं प्रेत्य चानन्यमश्रुते ।

इति श्रीमद्भागवते शान्तिपर्व्वणि आप्तद्धर्मपर्व्वणि खड्गोत्पत्तिकथने षट्षष्ट्यधिकतमोऽध्यायः ॥ १६६ ॥

११६

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इत्युक्त्विति भीष्मे तु तृष्णोन्मूते युधिष्ठिरः । पप्रच्छावसयं गत्वा भ्रातृन् विदुरपञ्चमान् ।

११७

धर्मं चार्थं च कामे च लोकदृष्टिः समाहिता । तेषां गरीयान् कान्ते मध्यमः को सपुत्र कः ।

तस्मिंश्चात्मा निधातयस्त्रिवर्गविजयाय वै । संचष्टा नैष्ठिकं वाक्यं यथावद्वक्तुमर्हथ ।

ततोऽर्थगतितत्त्वज्ञः प्रथमं प्रतिभानवान् । जगाद विदुरो वाक्यं धर्मशास्त्रमनुस्मरन् ।

॥ विदुर उवाच ॥ बाह्यश्रुत्यं तपस्यागः श्रद्धा यज्ञक्रिया चमा । भावशुद्धिर्देया सत्यं भयमस्वात्मसम्पदः ।

एतदेवाभिपद्यस्व मा ते भूचलितं मनः । एतन्मूलौ हि धर्मोऽर्थोऽवेतदेकपदं हि मे ।

११८

धर्मैरेवर्षयस्त्रोष्णं धर्मं लोकाः प्रतिष्ठिताः । धर्मैण देवा वष्टुधुङ्क्षे चार्थः समाहितः ।

धर्मो राजन् गुणश्रेष्ठो मध्यगो ह्यर्थ उच्यते । कामो यवोयानिति च प्रवदन्ति मनोविणः ।

तस्माद्धर्मप्रधानेन भवितव्यं यतात्मना । तथा च सर्व्वभूतेषु वर्त्तितव्यं यतात्मनि ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ समाप्रवचने तस्मिन्धर्मशास्त्रविशारदः । पार्थो धर्मार्थतत्त्वज्ञो जगौ वाक्यं प्रचेदिति ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ धर्मभूमिरिथं राजन्निह वार्त्ता प्रशस्यते । रुषिर्ब्राह्मिण्युगो रक्ष्यं शिल्पानि विविधानि च ।

११९

अथ इत्येव सर्व्वेषां कर्मणामव्यतिक्रमः । न ह्युतेऽर्थेन वर्त्तते धर्मकामाविति श्रुतिः ।

विददधैर्धैर्यवान् धर्ममारोधयितुमुत्तमं । कामञ्च चरितुं शक्नो दुष्प्रापसकृतात्मभिः ।

अर्थस्थावयवावेतौ धर्मकामाविति श्रुतिः । अर्थेधिद्ध्या विनिर्दृष्टावुभावैतौ भविष्यतः ।

तद्गतार्थं हि पुरुषं विप्रिष्टतरयोनयः । रुद्धान्मिव भूतानि सतते पथ्युपामते ।

जटाजिनधरा दान्ताः पद्मदिग्धा जितेन्द्रियाः । मुण्डा निरुन्तवयपि वमन्यर्यायिनः पृथक् ।

१२०

कपायवमनायान्ये म्मश्रुत्वा ह्रीनिषेविणः । विदामश्चैव शान्ताय मुक्ताः सर्व्वपरिग्रहैः ।

अर्थार्थिनः सन्ति केचिदपरं स्वर्गकांक्षिणः । कुलप्रत्यागमाथैके स्वं स्वं धर्ममनुष्ठिताः ।

प्राप्तिका नाप्तिकार्यैव नियताः संयमे परे । अप्रज्ञानं तमोभूतं प्रज्ञानन्तु प्रकाशिता ।

भूत्यान् भोगैर्दिपो दृष्टैर्दो यो जयति भोऽयवान् । एतन्मतिमतां श्रेष्ठ मतं मम यथापथं ।

अनयोस्तु निषेध स्वं वचनं वाक्यकण्ठयोः ।

१२१

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो धर्मार्थंश्रुत्वा भीमा माद्रोपुत्तावमनरं । नकुलः सद्देवश्च वाक्यं जगदतुः परं ।

॥ नकुलमहर्देवावृषतुः ॥ आभोगय श्यामय विचरथपि वा न्यितः । अर्थयोगं दृष्टं कुश्यायोगैश्चापरैरपि ।

अस्मिन् वै विनिर्दिष्टे दुर्लभे परमप्रिये । इह कामानवाप्नोति प्रत्यचं नात्र संशयः ।
 योऽर्थो धर्मेषु संयुक्तो धर्मो यद्यार्थसंयुत । तद्धित्वाऽमृतसंवाद तस्मादेतो मत्ताविह ।
 अनर्थस्य न कामोऽस्ति तथोऽर्थो धर्मिणः कृत । तस्मादुद्दिशते श्रेको धर्माधीशो वहिष्कृत ।
 तस्माद्धर्मप्रधानेन साधोऽर्थं सयतात्मना । विश्लेषु हि भूतेषु कल्पते सर्वमेव हि ।
 धर्मं समाचरेत् पूर्वं ततोऽर्थं धर्मसंयुत । ततः कामश्चरेत् पद्यात् सिद्धार्थं स हि तत्परः ।

११३

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ विरेमहस्तु तदाक्यमुक्त्वा तावन्दिनीसुतौ । भीमसेनस्तदा वाक्यमिदं वक्तुं प्रचक्रमे ।
 ॥ भीमसेन उवाच ॥ नाकामः कामयत्यर्थं न कामो धर्ममिच्छति । नाकामः कामयतोऽस्ति तस्मात् कामो विविद्यते ।
 पलाशपलमूलादा वायुमया सुसयता । वेदोपवेदेवंपरे युक्ता स्थायायपारगा ।
 कामेन युक्ता षडयस्यपथे च समीक्षिता । श्रद्धायश्चक्रियायाश्च तथा दानप्रतिपद्ये ।
 वशिष्ठ कर्षका गोपा कारव गिरिनस्तथा । देवकर्षणतदेव युक्ता कामेन कर्मणु ।
 रुमुद्र वा विवन्त्यन्ये नराः कामेन संयुता । कामो हि विविधाकारः सर्वं कामेन सन्ततं ।
 नामिन् नाशोऽनाभिविद्यद्भूत कामात्मकान् पर । एतत् सार महाराज धर्माधीश्वर संश्रितौ ।
 नरनीतं यथा दध्नस्तथा कामोऽर्थधर्षत । श्रेयसैव हि पिण्याकातघृतं येष उदयित ।
 श्रेय पुष्पफलं काष्ठान् कामो धर्माधीशोऽर्षर । पुष्पतो मध्विर रस कामश्चाभ्या तथा स्यत ।
 कामो धर्माधीशोऽर्थोऽस्ति कामदाय तदात्मक ।

११४

११५

नाकामतो ब्राह्मणा खद्वमर्षान्नाकामतो ददति ब्राह्मणेभ्यः । नाकामतो विविधा लोकचेष्टा तस्मात् काम प्राक
 त्रिवर्गस्य दृष्टः ।
 मुपात्तवेद्याभिरसङ्गताभिर्षंशोल्कटाभिः प्रियदर्शनभिः । रमस्य योपाभिहृषेत्य काम कामो हि राजन्य परो भवेत् ।
 बुद्धिर्धर्मैश परिखास्त्रितस्य मा भूद्धिचारस्तव धर्मपुत्र । स्यात्संहित शङ्करिफलसुसार ममेति वाक्य परमं शुभम् ।
 धर्माधीशु कामा समनेन सेव्या यो श्लोकभक्त स नरो जपन् । तेषामु दास्यं प्रवदन्ति मद्य स उत्तमो योऽभिरत
 स्त्रिवर्गः ।

११६

प्राज्ञ सुहृद्यन्धनमारुक्तिः विधिचमाख्याभरुहेषित । ततो वच सगृहविस्तरेण प्रोक्ताऽय वीरान विरराम भीमः ।
 ततो मुहूर्त्तादय धर्मराजो वाक्यानि तेषामनुचिन्त्य सम्यक् । उवाच वाचा वितथं स्मरन् वै सत्सङ्गता धर्मरुता
 वरिष्ठः ।
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ निःसर्गं निश्चितधर्ममास्ता सर्वं भवन्तो विदितप्रमाणाः । विशाहकामस्य मनेह वकामुक्त्वं यद्वै
 भैष्टिकं तत् शुभं मे ।

११७

इदं स्ववच्यं गदतो ममापि वाक्यं नियोधध्वमनन्दभावा । यो वै न पापे निरतो न पुष्टे नार्ये न धर्मो मनु
 ज्ञो न कामो ।
 विमुक्तदाय समलोष्टकाश्चनो विमुष्यते दुःखसुपायं किञ्चै । भूतानि जातिस्मरणात्मकानि जराविकरैश्च रुम
 चिन्तानि ।

भूयश्च तैसै प्रतिबोधितानि मोक्षं प्रशंसन्ति न तच्च विद्म । खेहेन युक्त्वा न चास्ति मुक्तिरिति स्वयम्भूमगवानुवाच ।
बुधाश्च निर्वाणपरा भवन्ति तस्मान्न कुर्व्यात् प्रियमप्रियश्च । एतन् प्रधानश्च न कामकारो यथा नियुक्तोऽस्ति तथा
करोमि ।

भूतानि सर्वाणि विधिनिर्मुक्तं विधिर्बलीयानिति वित्त सर्वं । न कर्षणाप्नोत्यनवाप्यमर्थं यद्वावित्तै भव
तीति वित्त ।

४ विवर्गहीनोऽपि हि विन्दतेऽर्थं तस्माद्देशे लोकहिताय गुह्यं । १९८

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततस्तदग्रं वचनं मनोगतं समस्तमाशाय ततो हि हेतुमत् । तदा प्रणेमुश्च जहर्षिरे च निकुरववीराय
च चक्रिरेऽञ्जलिं ।

सुचारुवर्णाचरचारभूषिता मनोनुगां निर्दुतवाक्यकण्ठकां । निश्चयं तां पार्थिवपार्थभाषितां गिरं नरेन्द्रा प्रशं
सुरेव ते ।

स चापि तान् धर्मसुतो महामनास्तदा प्रतीतान् प्रशंसं वीर्यवान् । पुनश्च पप्रच्छ सरिद्धरासुत तत परं धर्ममहीन
चेतस ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वण्यष्टापद्वर्ध्मपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ १६० ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ पितामह महाप्राज्ञ कुरूणां प्रीतिवर्द्धन । प्रशं कञ्चित् प्रवक्ष्यामि तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ।
कीदृशा मानवा सौम्या कै प्रीति परमा भवेत् । श्रायत्याश्च तदाले च के चमाप्तान् वदस्व मे । १९९

न हि तत्र धनं स्त्रीति न च सम्बन्धिवान्धवा । तिष्ठन्ति यत्र सुहृदस्त्रिभूतौति मतिर्हम ।

दुर्लभा हि सुहृत् श्रेता दुर्लभश्च हित सुहृत् । एतद्दुर्लभता श्रेष्ठ सर्व्य व्याख्यातुमर्हसि ।

॥ भीम उवाच ॥ सन्धेयान् पुरुषाचाजवसन्धेयांश्च तत्त्वत । वदतो मे निबोध त्वं निखिलेन युधिष्ठिर ।

सुभ्य क्रूरस्यकधर्मा निष्ठति घट एव च । चुद्र पापममाचार सर्व्यगद्गी तथाऽलस ।

दीर्घैश्चोऽनुजु क्रुष्टो गुरुदारप्रधर्षक । व्यसनेय परित्यागी दुरात्मा निरपचप । १९९

सर्वत पापदर्श च नास्तिको वेदानिन्दक । संप्रकीर्णैर्द्वियो लोके य कामं निरतश्चरेत् ।

असत्यो लोकविद्विष्ट समये चानवस्थित । पित्रुनोऽथाकृतप्रश्नो मत्सरो पापनिन्दय ।

दु गीलोऽथाकृतात्मा च नृग्रम कितवक्षया । मित्रैरपठतिर्नित्यमिच्छतेऽर्थं परस्य य ।

ददतश्च ययाशक्ति यो न तुष्यति मन्दधी । अर्थैर्मपि यो दुःखे सदा मित्रं नरर्षभ ।

अस्मिन् क्रोधनेऽयुक्तो यदाकृष्णादिरुध्यते । सुषुदथैव कन्याणामाग्र्य त्यजति किल्बिषी । १९९

अप्यप्यपठते मूढस्तयाज्ञानात्कुतेऽपि च । कार्यमेवो च मित्रेषु मित्रद्वेषो नराधिप ।

अनुर्विचमुते यस्य अश्रुप्रेषी विभोषण । न विरज्यति कदापि य कुर्व्यात्तादृशं नर ।

पानयो देवण क्रोधो निर्धुण परुषस्तया । परोपतापी मित्रभुक् तथा प्राणिवधे रत ।

हृतप्रदाधमो भोके न सन्धेय कदाचन । द्विद्राश्विषी ह्यमन्धेय सन्धेयानपि मे शृणु ।

दुखोना वाक्पमसप्रा शान्तिविज्ञानकीर्विदा । अपवन्तो गणोपितास्तथाऽमुभ्या जितयमा । १९९

सन्निवाद्य कृतज्ञास्य सर्वज्ञा लोभवर्जिताः । माधुर्यगुणसम्पन्नाः सत्यमन्था जितेन्द्रियाः ।
 व्याधामश्रीलाः सततं कुलपुत्राः कुलोद्भवाः । दीर्घैर्वियुक्ताः प्रथितास्तो यद्वाहाः पाचिर्वैरैः ।
 ययाशक्तिममाचाराः संप्रतुष्यन्ति हि प्रभो । नास्थाने क्रोधवन्तश्च न चाकस्माद्विरागिणः ।
 विरक्ताश्च न दुष्यन्ति मनसाऽप्यथकोविदाः । आत्मानं योऽधित्वाऽपि सुहृत्कार्यपरायणाः ।
 विरज्यन्ति न मित्रेभ्यो वासो रक्तमिवाविकं । क्रोधाच्च लोभमोहाभ्यां नानर्थं युवतीपु च ।
 न दशंपन्ति मुहुरे विद्यस्ता धर्मवत्सलाः । लोष्टकाञ्चनतुल्यार्थाः मुहदसु दृढबुद्धयः ।
 ये चरन्त्यभिमानानि निवृष्टात्माविभ्रूषणाः । संतुहन्तः परिजनं स्वान्मर्थपरमाः सदा ।
 र्दंशुः पुरुषत्रैष्ठ्यैः सन्धिं कुरुते नृपः । तस्य विस्तीर्यते राज्यं ज्योत्स्ना यद्यपतेरिव ।
 शस्त्रनित्या जितक्रोधा बलवन्मो रणे सदा । जन्ममीलनगुणोपेताः सन्धेयाः पुरुषोत्तमाः ।
 ये च दोगयसमायुक्ता नराः प्रोक्ता मयाऽनघ । तेषामयधमा राजन् कृतप्रान्निवघातकाः ।
 त्यक्त्याद्यु दुराचाराः सर्वेषामिति निश्चयः ।

११८

११९

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ विश्लेषणाय समन्त्रं श्रेतुमिच्छामि तन्नतः । मित्रद्रोहो कृतप्रसयः प्रोक्तस्तद्दक्षमे ।

॥ भीष्म उवाच ॥ इत्तं ते वर्त्तयिष्येऽहमितिहासं पुरातनं । उदीच्यां दिशि यदृत्तं खेच्छेयु मनुजाधिप ।

म्राह्मणो मध्यदेशीयः कश्चिद्ब्रह्मवर्जितं । गामं तद्धियुतं वीक्ष्य प्राविशन्नैवकाङ्क्षया ।

तत्र दम्भुर्धनयुतः सर्व्ववर्णैर्विशेषवित् । ब्रह्मण्यः सत्यमन्धश्च दाने च निरतोऽभवत् ।

तस्य क्षयमुपागम्य ततो भिक्षामयाचत । प्रतिश्रयश्च वामार्थं भिक्षाञ्चैवाय वार्पिकीं ।

प्रादात्तस्यै च विप्राय वस्त्रश्च दशं नवं । नारोक्ष्यापि वयोपेतां भर्त्सा विरहिता तथा ।

एतन्संप्राय दृष्ट्वात्मा दस्योः सर्व्वं द्विजस्यया । तस्मिन् गृहवरे राजंस्तया रमे स गौतमः ।

कुटुम्बार्थंश्च दास्याच्च साहाय्यञ्चाप्ययाकरोत् । तत्रावसत् स वर्षाः स गृह्णे श्वरास्ये ।

वाणवेशे परं यजमकरोत्सैव गौतमः । चक्राङ्गान् स च नित्यं वै श्रवते वनगोचरान् ।

जघान गौतमो राजन् यया दक्षुगणास्तया । हिंसापटुघृणाहीनः सदा शशिबधे रतः ।

गौतमः सन्निकर्षेण दस्युभिः समतामियात् । तथा तु वसतन्मस्य दस्युषामे सुखं तदा ।

श्रगमन् बहवो मासा निप्रतः पचिषी बह्वम् । ततः कदाचिदपरो द्विजान् देशमागतः ।

जटाचोराजिनधरः स्वाध्यायपरमः शूचिः । विनीतो नियताहारो ब्रह्मणो वेदपारगः ।

स ब्रह्मचारी तद्देश्यः सखा तस्यैव सुप्रियः । तं दस्युषाममगमचक्रामौ गौतमोऽवसत् ।

स तु विप्रगृह्णात्सैवो शूद्राभ्रपरिवर्षकः । यामि दस्युषमाकीर्णं व्यचरत् सर्व्वतो दिशं ।

ततः स गौतमगृहं प्रविशे द्विजोत्तमः । गौतमस्यापि संप्राप्तत्वावन्मोन्धेन सङ्गतौ ।

चक्राङ्गभारकरन्ध्रन्तं धनुष्याणि धृतायुधं । रुधिरैणावसिक्ताङ्गं गृहदारमुपागतं ।

तं दृष्ट्वा पुरुषादाभमपध्वलं क्षयागत् । अभिज्ञाय द्विजो प्रोऽभिदं वाक्यमयाब्रवीत् ।

किमिदं कुरुषे मोहादिप्रसं हि कुलोद्भवः । मध्यदेशपरिभ्रमता दस्युभावं गतः कथं ।

११९

१२०

पूर्व्यान् स्मर दिग्ज ज्ञातोन् प्रख्यातान् वेदपारगान् । तेषां वंशेऽभिजातस्त्वमीदृश कुलपांसन ।
श्रवणुथात्मनात्मन सत्त्वं शीलं श्रुतं दम । अनुक्रोशश्च श्रेष्ठस्य त्वज वासमिदं द्विज ।

एवमुक्तं स सद्ददा तेन तत्र हितैषिणा । प्रत्युवाच ततो राजन् विनिश्चित्य तदारक्तवत् ।
निह्नोऽस्मि द्विजश्रेष्ठ नापि वेदविदप्यहं । विचार्यमिह संग्रामं विद्धि मेां द्विजसत्तम ।
तद्दर्शनान्तु विमोक्षं क्षतार्थोऽस्युद्युध वै द्विज । आवां हि सह यास्याव शो वससाद्य शर्वरैः ।
स तत्र न्यवसद्विप्रो धृषी किञ्चिदस्युग्रम् । सुधितन्मन्थमानोऽपि भोजनं नाभ्यनन्दत् ।
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वण्य्यापद्धर्मपर्वणि क्षतग्नोपाख्याने अष्टपद्यधिकप्रतोऽध्याय ॥ १६८ ॥

॥ भीम उवाच ॥ तस्यां निशायाः क्षुष्टाया गते तस्मिन् द्विजोत्तरे । निष्क्रम्य गौतमोऽगच्छत् समुद्रं प्रति भारत ।
सामुद्रिकान् स वणिजसतोऽपश्यत् स्थितान् पथि । स तेम सह सार्थेन प्रययौ सागरं प्रति ।
स तु सार्थो महाबाजन् कश्मिश्चिद्विरिणकरे । मत्तोन हिरदेनाय निहत प्रायशोऽभवत् ।

स कथञ्चिद्गदात्तस्म दिमुक्त्वा ब्राह्मणस्तदा । कान्दिगभूतो जीवितार्थं प्रदुद्रावोत्तरां दिशं ।
स तु मार्थपरिश्रष्टास्म हेमात्तया च्युत । एकाको व्यचरत्तत्र वने किमुदयो यथा ।
स दन्वाममथायाद्य समुद्राभिमरं तदा । आससाद वनं रम्यं दिव्यं पुष्यतपादप ।
सर्वभुंकिराद्यवने पुष्यितैरुपशोभितं । नन्दमोद्देशसदृशं यत्कित्तरसेवित ।

शालिलासैस्तमालैश्च फालागुरुवनैस्तथा । चन्दनस्य च मुख्यस्य पादपैरुपशोभितं ।
गिरिप्रस्थेषु रम्येषु तेषु तेषु स्रगन्धिषु । समन्ततो द्विजश्रेष्ठास्तत्राकृजन्त वै तदा ।
मनुष्यवदनायान्ये भारुपडा इति विश्रुता । भूषिद्भ्रशकुनाद्यान्ये सामुद्रा पर्वतोद्भवा ।

स तान्च तमनोऽज्ञानि विष्टङ्गभां कृतानि वै । शृण्वन् सुरमणोयानि विभ्रोऽगच्छत् गौतम ।
ततोऽपश्यत् सुरस्येषु सुवर्षिकताचिते । देभे समे सुखे चिचे स्वर्गोद्देशसमे नृप ।
श्रिया जुष्टं मदाद्यं न्यग्रेऽधश्च सुमण्डलं । श्राग्भिरनुरूपाभिर्भूषिष्ठश्चरन्निभ ।
मस्य मूलस्य शक्तिं वरचन्दनवारिणा । दिव्यपुष्पाभिनं श्रीमत् पितामहश्चोपमं ।

नं दृष्ट्वा गौतम प्रीतो मम कान्तमनुत्तमं । मेथं मुरगृहप्रस्थं पुष्यिते पादपैर्हृतं ।
तन्नामाद्य मुदा युरुक्तस्याधस्तादुपाविशत् । तवाधीनस्य कौन्तेय गौतमस्य सुखं शिव ।
पुष्पाणि म्पुपस्युग्र प्रवच वनिज उग्रभ । हादयन् सर्वगन्धाणि गौतमस्य तदा नृप ।
स तु विप्र प्रमानाद्य स्पृष्ट पुष्पेन वायुना । मुस्यमासाद्य मुखाप भास्करस्याक्षमभयात् ।
ततोऽप्ये भास्करे धाते मन्थ्याकाम उपस्थिते । आश्रयाम स्वभवनं ब्रह्मलोकान् स्वगोचरम् ।

गाढोऽङ्ग इति स्यातो ददितो ब्रह्मण मया । शकरोऽजो महाप्राज्ञ काग्रपदाक्षमश्रव ।
राज्यधर्मिनि विख्यातोऽभूव्यप्रतिभो भुवि । देवकन्यासुत श्रीमान् विद्याम् देवसमप्रभ ।
शृष्टाभरत्समयो भूपथैरकंसद्रिभे । भूवित सर्वगन्धेषु देवगर्भे श्रिया परलम् ।
तमग्नं खग दृष्ट्वा गौतमो विभिन्नोऽभवत् । क्षुत्पिपासापरित्याजो ह्यवर्थां चाभयैरत ।

॥ राजधर्मोवाच ॥ स्वागतं भवती विप्र दिव्या प्राप्नोऽसि मे गृहं । अलञ्च सविता यातः सन्धेयं समुपस्थिता । ११७०

मम त्वं निलयं प्राप्तं प्रियातिथिरनिन्दितम् । पूजितो यास्वसि प्रातर्बन्धिदृष्टेन कर्मणा ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि कृतज्ञेपाख्याने जनसत्रयधिक्रमतेऽध्याय ॥ १६६ ॥

॥ भीम उवाच ॥ गिरं तां मधुरं श्रुत्वा गौतमो विस्मितस्तदा । कैह्लह्लाचितो राजवाजधर्मोऽभवत् ।

॥ राजधर्मोवाच ॥ भो । कश्यपस्य पुत्रोऽहं माता दावायषी च मे । अतिथिस्त्वं गुणोपेतः स्वागतं ते दिजोत्तम ।

॥ भीम उवाच ॥ तैभै दत्त्वा स सत्कारं विधिदृष्टेन कर्मणा । शालपुष्यमयी दिव्यां तृपी वै समकन्ययत् ।

भगोरथरथाक्रान्देशान् गङ्गा निवेवितान् । ये चरन्ति महामीनास्तांश्च तस्थान्कन्ययत् । ११७१

वह्निश्चापि सुषन्दीप्तं मीनांश्चापि सुपीवरान् । स गौतमायातिथये न्यवेदयत् काश्यपिः ।

भुक्तवन्तश्च तं विप्रं प्रोतात्मानं महातपा । कृतापनयनार्थं स पवाभ्यामभवोजयत् ।

ततो विश्रान्तमासीनं गोचप्रश्रमपृच्छत् । सोऽब्रवीद्गौतमोऽस्मोति ब्रह्म नान्यमुदाहरत् ।

तस्मै पर्णमयं दिव्यं दिव्यपुण्याभिवासितं । गन्धाब्जं शयनं प्रादात् स सिधे तत्र वै सुखं ।

अयोपविष्टं शयने गौतमं धर्मैराट् तदा । पप्रच्छ काश्यपो वाग्मी किमागमनकारणं । ११७२

ततोऽब्रवीद्गौतमसं दरिद्रेऽहं महामते । समुद्रगमनाकाङ्क्षी द्रव्यार्थमिति भारत ।

तं काश्यपोऽब्रवीत् प्रीतो नोत्कण्ठां कर्तुमर्हसि । कृतकार्यो द्विजश्रेष्ठ सद्व्यो यास्वसे गृहहान् ।

चतुर्बन्धुणा ह्यर्यसिद्धिर्दृष्टव्यस्तिमत्तं यथा । पारस्पर्यं तथा देवं कान्तं मैत्रिमिति प्रभो ।

प्रादुर्भूतोऽसि ते मित्रं सुहृत्त्वञ्च मम त्वयि । सोऽहं तथा यतियामि भविष्यमि यथाऽयं वान् ।

ततः प्रभातसमये सुखं दृष्ट्वाऽब्रवीदिदं । गच्छ सैन्यं पथाऽनेन कृतक्रयो भविष्यमि । ११७३

इतिस्त्रियोजनं गत्वा राक्षसाधिपतिर्भक्षान् । विरूपाच इति ख्यातं सखा मम महाबल ।

तं गच्छ दिजमुख्यं त्वं स मदाक्षयं चोदितः । कामानभीक्षितांस्तुभ्यं दाता नास्त्वव श्रेयसः ।

इत्युक्तः स यथै राजन् गौतमो विगतक्लमः । फलान्यमृतकन्यानि भवयन् स यद्येष्टतः ।

चन्द्रनागुरुमुख्यानि त्वक्पत्राणां वनानि च । तस्मिन् पथि महाराज सेवमानो द्रुतं घयोः ।

ततो मेरुप्रजं नाम नगरं शैलतोरणं । शैलप्राकारवप्रश्च शैलयन्त्राकुलं तथा । ११७४

विदितयाभवत्तस्य राक्षसेन्द्रस्य धीमते । प्रहितः सुहृद् राजन् प्रोचमाणः प्रियातिथिः ।

ततः स राक्षसेन्द्रः स्वान् प्रेष्यानाह युधिष्ठिर । गौतमो नगरद्वाराच्छीघ्रमानीयतः । ११७५

इतः पुरवरात्कृत्वात्पुण्याः श्येनचेष्टना । गौतमेत्यभिभाषयन् पुरदारमुपागमन् ।

ते तमचूषांहराज राजप्रेष्यासदा दिजे । तस्व त्वर्णमत्तञ्च राजा तां द्रष्टुमिच्छति ।

राक्षसाधिपतिर्द्विरा विरूपाच इति श्रुतः । स त्वां स्मरति वै द्रष्टुं तत् विप्रं संविधोयतां । ११७६

ततः स प्राद्वचदिमी विस्मयः दिगन्तकमः । गौतम परमर्द्धिं तां पश्यन् परमविस्मितः ।

तैरेव सहिता गङ्गा वेग्न त्वंमुपाद्रवत् । दर्शनं राक्षसेन्द्रस्य काङ्क्षमाणा दिजसदा ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि कृतज्ञेपाख्याने सत्रत्यधिक्रमतेऽध्याय ॥ १७० ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ ततः स विदितो राज्ञः प्रविश्य गृहमुत्तमं । पूजितो रावमेन्द्रेण निपदादासमोत्तमे ।
पृष्टस्य गोचरचरणं स्वाध्यायमन्त्राचारिकं । न तत्र व्याजघाराण्यद्वात्रमावाचदृते द्विजः ।

मन्त्रवर्धसहीनस्य स्वाध्यायोपरतस्य च । गोचमानविदो राजा निवासं समपृष्टत ।

११८०

॥ रावस उवाच ॥ क्व ते निवासः कल्याण किंमोवा ब्राह्मणो च ते । तत्त्वं ब्रूहि न भीः काय्यां विश्वमस्य यथासुखं ।

॥ गौतम उवाच ॥ मध्येदेशप्रसृतोऽहं वासो मे श्वरालये । शूद्रा पुनर्भूर्भार्या मे सत्यमेतद्भवति मे ।

॥ भीष्म उवाच ॥ ततो राजा विममृशे कथं कार्यमिदं भवेत् । कथं वा सुकृतं मे स्यादिति बुद्ध्याऽन्वचिन्तयत् ।

श्रयं वै जन्मना विप्रः सुहृत्सस्य महात्मनः । सम्प्रेषितस्य तेनायं काश्यपेन ममान्तिकं ।

तस्य प्रियं करिव्यामि स हि मामाश्रितः सदा । भ्राता मे बान्धवस्यासौ सखा च हृदयङ्गमः ।

११८१

कार्तिक्यामय भोक्कारः सख्यं मे द्विजोत्तमाः । तत्रायमपि भोक्ता च देयमसौ च मे धनं ।

स चाद्य दिवसः पुण्यो अतिथिज्ञायमागतः । सद्बन्धितश्चैव धनं किं विचार्यमतः परं ।

ततः सख्यं विप्राणां विदुषां समलङ्कृतं । स्नानानामनुधर्मज्ञं सुमहद्व्योमवाससां ।

तानागतान् द्विजश्रेष्ठान् विरूपाक्षो विश्राम्यते । यथार्हं प्रतिजपाह विधिदृष्टेन कर्मणा ।

वृष्युष्टोपान्तु संन्यस्ता रावमेन्द्रस्य शासनात् । भूमौ बरकुशास्तोषाः प्रेष्यैर्भरतसत्तम ।

११८२

तासु ते पूजिता राज्ञा निपथा द्विजसत्तमाः । तिलदर्भौदकेनाय श्रद्धिता विधिवद्विजाः ।

विश्वेदेवाः सपितरः शम्भयस्योपकल्पिताः । विलिप्ताः पुष्यवन्तश्च सुप्रचाराः सुपूजिताः ।

थ्यराजन् महापराज नववपतयो यथा । ततो जाम्बूनदीः पात्रीर्ष्वज्ञाह्वा विमलाः शूभाः ।

बराहपूर्णा विप्रेभ्यः प्रादान्मधुघृतभृताः । तस्य नित्यं सदापात्रां माध्याह्नं बहवो द्विजाः ।

दक्षिणं भोजनवरं सन्नन्ने सत्कृतं सदा । विशेषतस्तु कार्तिक्यां द्विजैः संप्रथ च्छति ।

११८३

शरद्व्यापये रत्नानि पौर्णमास्यामिति युतिः । सुवर्णं रजतस्यैव मणोनय च मैत्रिकान् ।

वज्रान् महाधर्माद्यैव वैदृत्यांजिनराह्वान् । रत्नराशोन् विनिचिष्य दक्षिणार्थं स भारत ।

ततः प्राह दिजश्रेष्ठान् विरूपाक्षो महाबलः । गृह्णीत रत्नान्येतानि यथोत्साहं यथेष्टतः ।

येषु येषु च भाष्येषु भूक्तं वै द्विजसत्तमाः । तान्येवादाय गच्छन्त्वं स्वयेष्मानीति भारत ।

इत्युक्तवचने तस्मिन् रावमेन्द्रे महात्मनि । यथेष्टं तानि रत्नानि जगदुर्भाक्षणार्थभाः ।

११८४

ततो महाधर्मो सख्यं रक्षैरभ्यर्चिताः शूभैः । ब्राह्मणा गृह्यवचनाः सुप्रीताः सा ततोऽभवन् ।

ततस्तान् रावमेन्द्रश्च द्विजानाह पुनर्ध्वजः । नानादेशगतायाजन् रावमान् प्रतिविध्य वै ।

श्रुत्वा कं दिवसं विप्रा न वोऽस्तीह भयं क्वचित् । रावमेभ्यः प्रमोदध्वमित्येता यात मा चिरं ।

ततः प्रदुद्रुवुः सख्यं विप्रसंधाः समन्ततः । गौतमोऽपि सुवर्णस्य भारमादाय मत्वरः ।

रुक्मात् स मुद्गरन् भारं न्यपोधं समुपागमत् । न्यपोदश्च परिश्रान्तः क्लान्तश्च लुधितश्च सः ।

११८५

ततस्तुमाभ्यगाद्राजन् राजधर्म्या सगोत्तमः । स्वागतेनाभिनन्द्य गौतमं भिन्नवस्त्रनः ।

तस्य दक्षारविष्टैः प्रभं व्यपनयन् स्वगः । पूजासायकरोद्धीमान् भोजनसायकल्पयत् ।

स भुक्तवान् सुविश्रान्तो गौतमोऽचिन्तयत्तदा । हाटकस्याभिरूपस्य भारोऽयं सुमहात्मया ।
 गृहीतो लोभमोहाभ्यां दूरञ्च गमनं मम । न चास्ति पथि भोक्तव्यं प्राणेष्वन्वारणं मम ।
 किं कृत्वा धारण्यं वै प्राणानित्यभ्यचिन्तयत् । ततः स पथि भोक्तव्यं प्रेक्षमाणो न किञ्चन ।
 कृतप्र. पुरुषस्याप मनषेदमचिन्तयन् । अथे बकपतिः पार्थे मांशराशिः स्थितो महान् ।
 दमं कृत्वा गृहीत्वा च थासोऽहं समभिद्रुतं ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि कृतज्ञोपाख्याने एकषष्ठत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १७१ ॥
 ॥ भोम उवाच ॥ अथ न न महार्थज्ञाननलो वातभारथिः । तस्याविदूरे रसाथे खगेन्द्रेण कृतोऽभवत् ।
 स चापि पार्थे सुध्याप वियसो बकराट् तदा । कृतप्रक्षु स दुष्टात्मा तं जिर्घासुरयागतः ।
 ततोऽलातेन दीनेन वियसं विजघान तं । निहृत्य च मुदा युक्त. सोऽनुबन्धं न दृष्टवान् ।
 स तं विपचरोमाणं कृत्वाऽप्रावपचत्तदा । तं गृहीत्वा सुवर्णञ्च ययौ द्रुततरं द्विज ।
 ततोऽन्यस्मिन् गते चाङ्गि विरूपाचोऽश्रवोत्सुतं । न प्रेचे राजधर्माणमद्य पुत्र खगोत्तमं ।
 स पूर्वसन्ध्यां ब्रह्माणं वन्दितुं याति सर्वदा । मां वा दृष्ट्वा कदाचित् स न गच्छति गृहं खगः ।
 उभे द्विराचं सन्धेयै वै नाभ्यगात् स ममालयं । तस्मान्न शृङ्गते भावो मम स ज्ञायतां सुहृत् ।
 स्नाथायेन विद्युक्तो हि ब्रह्मवर्षसर्वजितः । तद्गतस्य मे ब्रह्मा हन्यात्तं स द्विजाधमः ।
 दुराचारान् दुर्भुङ्गिरिन्द्रितैर्लक्षितो मया । निष्कृपो दारुणाकारो दुष्टो दक्षुर्वाधमः ।
 गौतमः स गतस्तत्र तेनाद्विद्यं मनो मम । पुत्र श्रीधर्मितो गत्वा राजधर्मनिवेशनं ।
 ज्ञायता स विशृङ्गात्मा यदि जीवति मां चिरं । स एवमुक्तस्तरितो रक्षोभिः सञ्चितो ययौ ।
 न्ययोर्धं तस्य चापर्यन्तं कङ्कालं राजधर्मणः । स रुदन्नगमत् पुत्रो राचमेन्द्रस्य धीमतः ।
 स्वरमाण. पर गन्तव्यो गौतमयहणाय वै । ततो विदूरे जटङ्गैतमं राचसासदा ।
 राजधर्मशरीरञ्च पचान्धचरणोज्जितं । तमादायाद्य रक्षोभिः द्रुते मेरुश्रजं ययुः ।
 राश्रय दर्भयामासुः शरीरं राजधर्मणः । कृतप्रं पुरुषं तञ्च गौतमं पापकारिणं ।
 एरोद राजा तं दृष्ट्वा सामात्यः सपुरोहितः । आर्त्तनादश्च सुमहानभूत्तस्य निवेशने ।
 मस्तीकुमारश्च पुत्रं बभूवास्तस्यमानसं । अयात्रवीरूपः पुत्रं पापोऽयं बन्धतामिति ।
 अथ मोषैरिमे सर्वे विघ्नन्तु यथेष्टतः । पापाचारं पापकर्षां पापात्मा पापसाधनः ।
 हन्त्वोऽयं मम मतिर्भवेद्भिरिति राचसाः । इत्युक्त्वा राचमेन्द्रेण राचसा धोरविक्रमाः ।
 नैऋतं तं भवयितुं पापकर्षाणमित्युत । दम्भूनां दीयतामेव साध्वद्य पुरुषाधमः ।
 इत्युक्त्वा महाराज राचमेन्द्रं निशाचराः । शिरोभिः प्रणताः सर्वे व्याहरवाद्यसाधियं ।
 न दातुमर्हसि तं मेो भवणयास्य किञ्चिद्यः । एवमस्त्विति तानाह राचमेन्द्रो निशाचरान् ।
 दम्भूनां दीयतामेव कृतज्ञोऽथैव राचसाः । इत्युक्त्वा राचसानेन शून्यपट्टिमपाणयः ।
 कृत्वा तं खण्ड्यः पापं दम्भुभ्यः प्रददुस्तदा । दम्भवद्यापि नैऋतं तमन्तुं पापकारिणं ।

१३०

१५५

१०५

११५

११५

११५

कन्यादा अपि राजेन्द्र कृतघ्नं नोपभुञ्जते । ब्रह्मणे च सुरापे च चौरैः भग्नते तथा ।

निष्कृतिर्विद्विता राजन् कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः । मित्रद्रोहो कृतघ्नस्य नृशंसस्य नराधमः ।

कन्यादैः क्रमिभिशान्यैर्न भुञ्जन्ते हि तादृशाः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि कृतघ्नोपाख्यानं द्वासप्तत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १७२ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ तत्सृष्टतां बकपतेः कारयामास राक्षसः । रत्नैर्गन्धैश्च वज्रभिर्व्यंक्षैश्च समलंकृतान् ।

ततः प्रज्वाल्य नृपतिर्व्यंकराजं प्रतापवान् । प्रेतकायश्च विधिवद्राक्षसेन्द्रशकार ह ।

तस्मिन् कालेऽपि सुरभिर्देवो दाक्षायणी शुभा । उपरिष्टान्ततस्तस्य सा बभूव पयस्विनी ।

तस्या वज्राक्षुतः फेणः क्षीरमिश्रसदाऽनघ । सोऽपतदै ततस्तस्यां चितार्थां राजधर्मणः ।

ततः सञ्जीवितस्तेन बकराजसदाऽनघ । उत्पत्य च संगीयाय विरूपाक्षं बकाधिपः ।

ततोऽभ्ययाद्देवराजो विरूपाक्षपुरं तदा । प्राह चेदं विरूपाक्षं दिश्या सञ्जीवितंस्त्वया ।

श्रावयामास चेन्द्रस्तं विरूपाक्षं पुरातनं । यथा शापः पुरा दत्तो ब्रह्मण राजधर्मणः ।

यदा बकपतीराजन् ब्रह्माणं नोपसर्पति । ततो रोषादिदं प्राह खगेन्द्राय पितामहः ।

यस्मान्मूढो मम सभानागतोऽशौ बकाधमः । तस्माद्धं स द्युष्टात्मा न चिरात् समवाप्सति ।

तदर्थं तस्य वचनान्निहतो गौतमेन वै । तेनैवास्तेनशिक्ष्य पुनः सञ्जीवितो बकः ।

राजधर्मा बकः प्राह प्रणिपत्य पुरन्दरं । यदि तेऽनुग्रहकृता मयि बुद्धिः सुचेत्पर ।

सखायं मे सुदद्यंतं गौतमं जीवयेत्युनः । तस्य वाक्यं समादाय वासवः पुरुषर्षभ ।

सिन्नाऽस्तेन तं विप्रं गौतमं जीवयन्तदा । स भाषेऽपस्करं राजंस्तमासाद्य बकाधिपः ।

सम्परित्यज्य सुहृदं प्रीत्या परमया युतः । अयं तं पापकर्माणं राजधर्मा बकाधिपः ।

विषर्षयित्वा सधनं प्रविशेऽस्मात्पर्यं । ययोचितस्य स बको यथै ब्रह्मसदस्तया ।

ब्रह्मा चैनं महात्मानमातिथेनाभ्यपूजयत् । गौतमश्चापि सम्प्राप्य पुनस्तं श्वराक्षयं ।

शूद्रायां जनयामास पुष्टान्दुष्कृतकारिणः । शापस्य सुमहांस्तस्य दत्तः सुरगणैस्तदा ।

कुचो पुनर्वाः पापोऽयं जनयित्वा चिरात् सुतान् । निरयं प्रास्यति महत् कृतघ्नोऽयमिति प्रभो ।

एतन् प्राह पुरा सर्वं नारदो मम भारत । संवत्य चापि सुमहदाख्यानं भरतर्षभ ।

मयाऽपि भवते सर्वं यथावदनुवर्धितं । कुतः कृतघ्नस्य यत्रः कुतः स्वानं कुतः सुखं ।

अश्रद्धयः कृतघ्नो हि कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः । मित्रद्रोहो न कर्त्तव्यः पुरुषेण विप्रेयतः ।

मित्रभुक् शरकं धोरमनुक्तं प्रतिपद्यते । कृतघ्नो न सदा भाव्यं मित्रकामेन चैव ह ।

मित्राद्य सभते सर्वं मित्रात् पूजां सभेत च । मित्राङ्गोऽयं भुञ्जते मित्रेषापसु मुष्यते ।

सत्कारैश्च भूमिर्नैव पूजयेत् विचक्षणः । परित्याग्यो बुधैः पापः कृतघ्नो निरपचयः ।

मित्रद्रोहो कुमाङ्गारः पापकर्मा नराधमः । एष धर्मभृता श्रेष्ठ प्रोक्त पापो मया तव ।

मित्रद्रोहो कृतघ्नो वै हिं भूयः श्रातुमिच्छसि ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा तदा वाक्यं भीष्मणोक्तं महात्मना । युधिष्ठिर' प्रीतमना बभूव जनमेजय ।
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि 'श्रापदूर्ध्वपर्वणि कृतज्ञापाख्यानं चिसप्तत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १७३ ॥ समाप्तश्चेदं
श्रापदूर्ध्वपर्व ॥

॥ अथ-मोक्ष-धर्मपर्व ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ धर्मोऽपितामहेनाक्ता राजधर्मोऽश्रिताः शूभाः । धर्ममाश्रमिणां श्रेष्ठं वक्तुमर्हसि पार्थिव ।
॥ भीष्म उवाच ॥ सर्वं च विहितो धर्मः सत्यमेव तप फलं । बद्धद्वारस्य धर्मस्य नेहासि विफला क्रिया ।
यस्मिन् यस्मिन् विषये यो यो याति विनिश्चयः । स तमेवाभिजानाति नान्यं भरतसत्तम ।
यथा यथा च पर्येति लोकतन्त्रमसारवतः । तथा तथा विरगोऽव जायते नाच शंभयः । ११०
एवं व्यवसिते लोके बद्धदोषे युधिष्ठिर । आत्मा मोक्षनिमित्तं वै यतते मतिमान्नरः ।
॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ नष्टे धने वा दारे वा पुत्रे पितरि वा मृते । यथा वुड्वा नुदेच्छेकं तन्मे ब्रूहि पितोमह ।
॥ भीष्म उवाच ॥ नष्टे धने वा दारे वा पुत्रे पितरि वा मृते । अहो दुःखमिति ध्यायन् शोकस्यापचितिं चरेत् ।
अत्राप्युदाहरन्तो ममितिहासं पुरातनं । यथा सेनजितं विप्रः कथिदेत्याश्रवीत् सुहृत् ।
पुत्रशोकामिसन्तर्तं राजानं शोकविह्वलं । विपलमनसं दृष्ट्वा विप्रो वचनमब्रवीत् । १११
किञ्च खल्वसि भूदस्त्वं शोथः किमनुशोचसि । यदा लामपि शोचन् शोच्या यास्यन्ति तां गतिं ।
त्वञ्चैवाहृद्य ये चान्ये लामुपासन्ति पार्थिव । सर्वे तत्र गमित्यामो यत एवागता वयं ।
॥ सेनजिदुवाच ॥ का बुद्धिः किं तपो विप्रः कः समाधिस्तपोधन । किं ज्ञानं किं श्रुतश्चैव यत् प्राप्य न विधीदसि ।
॥ ब्राह्मण उवाच ॥ परमं भूतानि दुःखेन व्यतिपक्रानि सर्वशः । उत्तमाधममध्यानि तेषु तेऽपि कर्मसु ।
आत्माऽपि चायं न मम सर्वो वा पूयिवो भम । यथा मम तथाऽन्येवामिति चिन्त्य न मे व्यथा । ११२
एतां बुद्धिमहं प्राप्य न प्रहृद्ये न च व्यये । यथा काष्ठञ्च काष्ठञ्च समेयातां महोदधौ ।
समेत्य च व्यपेयातां तदद्भूतसमागम । एवं पुत्राञ्च पौत्राञ्च ज्ञातयो वाभवास्तथा ।
तेषां स्नेहो न कर्त्तव्यो विप्रयोगो भ्रुवो हि तैः । अर्द्धनादापतितः पुनश्चादर्धनं गतः ।
न त्वाऽसौ वेद न त्वं तं कः सन किमनुशोचसि । दृष्ट्वा चिन्तं प्रभवं दुःखं दुःखार्त्तिं प्रभव सुखं ।
सुखात् सञ्जायते दुःखं दुःखमेवं पुनः पुनः । सुखस्थानन्तरं दुःखं दुःखस्थानन्तरं सुखं । ११३
सुखदुःखे मनुयाणाः चक्रवत् परिवर्तते । सुखालं दुःखमापन्नः पुनरापन्नस्य सुखं ।
न नित्यं सभते दुःखं न नित्यं सभते सुखं । शरीरमेवायतनं दुःखस्य च सुखस्य च ।
शरीरमेवायतनं सुखस्य दुःखस्य चाथायतनं शरीरं । यद्यच्छरीरेण करोति कर्म तेनैव देहो समुपाद्यते तत् ।
जीवितञ्च शरीरेण जात्यैव सह जायते । उभे सह विवर्त्तते उभे सह विनश्यते ।
सोऽपान्नेऽर्धं विधैराविष्टविषया जनाः । अरुतायां यः कीदृशो जलेऽकतसोतव । ११४
सोऽहं तिलसत् सर्वं सर्गं चक्रे निपीडते । तिलपोडैर्गिवाकृत्यैश्चैर्ज्ञानमभवैः ।

शङ्खिनोत्थशुभं कर्म कलत्रापेक्षया नरः । एकः क्रोधानवाप्नोति परचेह च मानवः ।
 पुत्रदारकुटुम्बेषु प्रसक्ताः सर्वमानवाः । शोकपङ्कार्णवे मग्ना जीर्णा वनगजा इव ।
 पुत्रनाशे वित्तनाशे श्रान्तिसन्निभानामपि । प्राप्यते सुमद्दुःखं दावाग्निप्रतिमं विभो ।
 दैवायत्तमिदं सर्वं सुखदुःखे भवाभवौ । अमुद्दत्तं समुद्दृष्ट्वापि समुद्भिर्जनानपि ।
 सप्रज्ञः प्रज्ञया हीने; दैवेन लभते सुखं । नालं सुखाय मुद्देदा नालं दुःखाय शत्रवः ।
 न च प्रज्ञाऽलमर्थानां न सुखानामलं धनं । न बुद्धिर्द्धनलाभाय न जायामसद्गुह्ये ।
 लोकापर्थ्यायवृत्तान्तं प्राज्ञो जानाति नेतरः । बुद्धिमन्तश्च शूरश्च मूढं भीरुं जडं कविं ।
 दुर्बलं बलवन्तश्च भागिनं भजते सुखं । धेनुर्वत्सस्य गोपस्य स्वामिनस्तस्करस्य च ।
 पयः पिबति यस्तस्य धेनुस्तस्येति निश्चयः । ये च मूढतमा लोके धे च बुद्धेः परं गताः ।
 ते नराः सुखमेधने क्लिश्यत्यन्तरितो जनः । अन्येषु रैर्मरे धीरा न ते मधेषु रैर्मरे ।
 अन्यप्राप्तिं सुखं म्प्राङ्मुहं खमन्तरमन्ययोः । ये च बुद्धिसुखं प्राप्ता द्दन्दातोता विमत्सराः ।
 ताश्चैतार्था न चानर्था व्यथयन्ति कदाचन । अथ ये बुद्धिमप्राप्ता व्यतिक्रान्ताश्च मूढतां ।
 तेऽतिवेलं प्रहृष्यन्ति सन्तापमुपयान्ति च । नित्यं प्रमुदिता मूढा दिवि देवगणा इव ।
 श्रवलेपन महता परिभूत्या विचेतसः । सुखं दुःखान्तामालस्यं दुःखं दाह्यं सुखादर्थं ।
 भूतिस्त्वेषं श्रिया साङ्गं दत्ते वसति नालभे । सुखं वा यदि वा दुःखं प्रियं वा यदि वाऽप्रियं ।
 प्राप्तं प्राप्तमुपासीत हृदयेनापराजितः । शोकस्थानपद्दशाणि भयस्थानशतानि च ।
 दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डित । बुद्धिमन्तं ह्यतप्रज्ञं शुश्रूषुमनस्ययकं ।
 दान्तं जितेन्द्रियं चापि शोको न स्पृशते नरं । एतां बुद्धिं समास्थाय गुप्तचित्तश्चरेद्दुधः ।
 उदयास्तमयञ्च हि न शोकः स्पृष्टमर्हति । यन्निमित्तं भवेत्शोकस्तपो वा दुःखमेव च ।
 आयासो वा यतो मूलमेकाङ्गमपि तत्पजते । किञ्चिदेव ममत्वेन यदा भवति कल्पितं ।
 तदेव परितापार्थं सर्वं सम्यचते तदा । यद्यत्पजति कामानान्तत् सुखस्याभिपूर्यते ।
 कामानुसारी पुरुषः कामाननुविनश्यति । यच्च काममुखं लोके यच्च दिव्यं महत् सुखं ।
 दृष्ट्वाचयमुखस्यैते नाहंत । षोडशो कर्मा । पूर्वदेहकृतं कर्म शुभं वा यदि वाऽशुभं ।
 प्राप्तं मूढं तया शूरं भजते यादृशं ह्यतं । एवमेव किलैतानि प्रियाश्रेवाप्रियाणि च ।
 जीवेषु परिवर्तने दुःखानि च सुखानि च । एतां बुद्धिं समास्थाय सुखमाप्ते गुणाश्रितः ।
 सर्वान् कामान् गुणेषु क्लेशं कुर्वन्ति पृथतः । ह्यत एव हृदि प्रौढो मृत्युरेव मनोभवः ।
 क्रोधो नाम शरीरस्या देहिनां प्राप्यते बुधैः । यदा संहरते कामान् क्रोधोऽङ्गानोव सर्व्यः प्रः ।
 तदाऽक्रयतिरात्माऽप्यमात्मन्येव प्रपश्यति । न विभेति यदा चायं यदा चाप्याय विभ्यति ।
 यदा मेच्छति न देहि ब्रह्म सम्यचते तदा । उभे यद्यानृते त्यज्या शोकानन्दो भयाभये ।
 प्रियाप्रिये परित्यज्य प्रशान्तात्मा भविष्यति । यदा न कुरुते भावं सर्व्यंभूतेषु पापकं ।

कर्षणा मनसा वाचा ब्रह्म मन्यते तदा । या दुस्त्रया दुर्भतिभिर्था न जीर्यति जीर्यते ।
 योऽसौ प्राणान्तिको रोगस्तो दृष्टो त्यजतः सुखं । अत्र पिङ्गलया गीता गायी श्रूयन्ति पार्थिव ।
 यया सा छच्छ्काशेऽपि छेभे धर्मं सनातनं । संकते पिङ्गला बेर्या कान्तेनासौदिनाकृता ।
 अथ छच्छ्गृता भ्रान्तो बुद्धिसाम्यापयत्तदा ।

११५

॥ पिङ्गलोवाच ॥ उन्नन्ताहमनुन्मत्तं कान्तमन्ववष चिरं । अन्तिके रमणं सन्तं नैनमध्यगमं पुरा ।

एकस्रूणं नवदारमपि धासान्द्यगारकं । का हि कान्तमिहायान्तमयं कान्तेति मंसते ।

अकामां कामरूपेण धूर्तां नगच्छपिणः । न पुनर्वञ्चयिष्यन्ति प्रतिबुद्धाऽऽसि जायमि ।

अनर्थो हि भवेदर्थो दैवात् पूर्वं हतेन वा । संबुद्धाऽहं निराकारा नाहमद्याजितेन्द्रिया ।

सुखं निगद्य स्वपिति नैराशयं परमं सुखं । आश्रामनाशां कृत्वा हि सुखं स्वपिति पिङ्गला ।

११६

॥ भीष्म उवाच ॥ एतैश्चान्यैश्च विप्रस्य हेतुमद्भिः प्रमापितैः । पथैवस्वापितो राजा सेनशिशुमुदे सुखी ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि पिङ्गलागोतायां चतुःसप्तत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १७४ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अतिक्रामति कालेऽक्षिन् स्र्वभूतचयावहे । किं श्रेयः प्रतिपद्येत तस्मै ब्रूहि पितामह ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अत्रायुदाहरन्तोमितिहासं पुरातनं । पितुः पुत्रेण संवादे तत्रिवोध युधिष्ठिर ।

दिशते कश्चित् पार्थ स्वाध्यायनिरतश्च वै । यभूव पुत्रो मेधावी मेधावी नाम नामतः ।

सोऽत्रवोत्पितरं पुत्रः स्वाध्यायकरणे रतं । मोक्षधर्मार्थं कुब्रलो लोकतलविचरणः ।

११७

॥ पुत्र उवाच ॥ धीरः किञ्चित्तात कुर्व्यात् प्रज्ञानं चिप्रं ह्यायुर्धर्म्यते मानवाना । पितृदादाचक्षु चयार्थयोगं ममानु
 पूर्य्यां येन धर्मं चरेय ।

॥ पितावाच ॥ वेदानधीत्य ब्रह्मचर्येण पुत्र पुत्रानिच्छेत् पावनार्थं पितृणां । अग्नीनां धाय विधिचष्टेष्टयो वनं प्रविश्याय
 मुनिर्बुभूयेत् ।

॥ पुत्र उवाच ॥ एवमभ्याहते लोके ममनात् परिवारिते । अमोघासु पतन्तीषु किं धीर इव भाषसे ।

॥ पितावाच ॥ कथमभ्याहते लोके केन वा परिवारितः । अमोघाः काः पतन्तीह किं नु भीषयसोव सां ।

॥ पुत्र उवाच ॥ मृत्युनाऽभ्याहते लोके भरया परिवारितः । अहोरात्रा पतन्त्येते ननु कस्मात् सुधषे ।

११८

अमोघा रात्रयद्यापि नित्यमाद्यान्ति यान्ति च । यदाऽहमेतज्जानामि न मृत्युलिठतीति च ।

सोऽहं कथं प्रतीक्ष्ये ज्ञानेनापिहितश्चरन् । रात्र्यां रात्र्यां श्यतीतायामायुरस्तरं यदा ।

तदैव बन्धुं दिवसमिति विधादिचरणः । गांधोदके मत्स्य इव सुखं विन्देत कदादा ।

अनवाप्तेषु कामेषु मृत्युरभ्येति मानवं । पुण्याणोव विचिन्वन्तमन्यत्र गतमानसं ।

दृक्तीवोरणमासाद्य मृत्युगदाय गच्छति । अथैव कुह यच्छ्रेयो मा सां कालोऽत्यागदायं ।

११९

अहतेनैव कार्येषु मृत्युर्न संप्रकथेति । यं कार्यमद्य कुर्वीत पूर्वोक्ते सापराहिकं ।

न हि प्रतीक्षेते मृत्युः हतमस्य न वा हतं । को हि जानाति कदाच मृत्युकाष्ठो भवित्यति ।

युवैव धर्मश्लोः स्यादनित्यं खलु जीविनां । हते धर्मं भवेत् कीर्तिरिह प्रेत्य च वै सुखं ।

• मोक्षेन हि समाविष्टः पुत्रदाराद्यमुद्यतः । कृत्वा कार्यमकार्यं वा पुष्टमेपां प्रयच्छति ।

तं पुत्रपशुसम्पन्नं त्यासक्तमनसं नरं । मुग्धं व्याघ्रो मृगमिव मृत्युरादाय गच्छति ।

सच्चिदानन्दमैवैकं कामानामविष्टप्रकं । व्याघ्रः पशुमिवादाय मृत्युरादाय गच्छति ।

इदं कृतमिदं कार्यमिदमन्यत्कृताकृतं । एवमीहासुखासक्तं कृतान्तः कुरुते वेश ।

कृतानां फलमप्राप्तं कर्मणो कर्मसंज्ञितं । चेन्नापण्यदृष्टासक्तं मृत्युरादाय गच्छति ।

दुर्बलं बलवन्तश्च शूरं भीरुं जडं कविं । अप्राप्तं सर्वकामार्थान्मृत्युरादाय गच्छति ।

मृत्युर्जरा च व्याधिश्च दुःखञ्चानेककारणं । अनुपपन्नं यदा देहे किं स्वस्य इव तिष्ठति ।

जातमेवान्तकोऽन्त्याय जरा चान्वेति देहिर्न । अनुपपन्ना इत्येनेते भावाः स्यावरजङ्गमाः ।

मृत्योर्भा सुखमेतदेव या एते वसते रतिः । देवानामेव वै गोष्ठो यदरण्यमिति श्रुतिः ।

निवन्धिनी रज्जुरेषां या यामे वसते रतिः । हिल्लेतां सुकृता यान्ति नैनां ह्यिन्दन्ति दुष्कृतः ।

न हिंसयति यः प्राणान्मनोवाक्कायहेतुभिः । जीवितार्थापनयनैः कर्मभिर्न स वध्यते ।

न मृत्युसेनामायान्ती जातु कश्चित्प्रवाधते । च्यते सत्यमसत्याद्यं सत्ये ह्यमृतमाश्रितं ।

तस्मात्सत्यव्रताचारः सत्ययोगपरायणः । सत्यागमः सदा दान्तः सत्येनैवान्तकं जयेत् ।

अमृतञ्चैव मृत्युश्च द्वयं देहे प्रतिष्ठितं । मृत्युरापद्यते मोहात्सत्येनापद्यतेऽमृतं ।

सोऽहं ह्यहिंसः सत्यार्थी कामक्रोधवह्निष्कृतः । समदुःखसुखः सेनो मृत्युं हास्याम्यमृत्युवत् ।

शान्तिपञ्चरतो दान्तो ब्रह्मयज्ञे स्थितो मुनिः । वाङ्मनःकर्मयज्ञस्य भविव्याम्युदगायने ।

पशुश्चैव कथं हिंसैर्नादृशो यष्टुमर्हति । अन्तवह्निरिव प्राज्ञः चेत्तद्यज्ञैः पिशाचवत् ।

यस्य वाङ्मनसो स्यातां सम्यक् प्रणिहिते सदा । तपस्यागस्य सत्यस्य स वै परमवाप्नुयात् ।

• नास्ति विद्यासमं चन्दुर्नास्ति सत्यसमं तपः । नास्ति रागसमं दुःखं नास्ति त्यागसमं मुखं ।

आत्मन्येवात्मना जात आत्मनिष्ठोऽप्रजोऽपि वा । आत्मन्येव भविव्यामि न मां तारयति प्रजा ।

नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति वित्तं यथैकता समता सत्यात्त च । शीलं स्थितिर्दण्डनिधानमार्जवं ततस्ततश्चापरमः

क्रियाभ्यः ।

किन्ते धनैर्भावैर्वाऽपि किन्ते किन्ते दारैर्ब्राह्मण यो सरित्यसि । आत्मानमन्विच्छ गुहां प्रविष्टं पितामहासि क

गताः पिता च ।

॥ भीष्म उवाच ॥ पुत्रस्यैतद्वचः श्रुत्वा यथाऽकार्थीत् पिता नृप । तथा त्वमपि वर्त्तस्व सत्यधर्मपरायणः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि पितापुत्रसंवादे पञ्चसप्तत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १७५ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ धनिनोऽयाधना ये च वर्त्तयन्ते स्वतन्त्रिणः । सुखदुःखानमसोपां क्रुः कथं वा पितामह ।

॥ भीष्म उवाच ॥ श्रवाणुदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । शम्पाकेनेह मुनेन गीतं शान्तिगतेन च ।

अप्रवोगां पुरा कथिद्ब्राह्मणस्य्यागमाश्रितः । क्लिश्यमानः कुदारेण कुपेन्नेन बुभुवया ।

उत्पन्नमिह लोको वै जन्मप्रशति मानवं । विविधान्युपवर्त्तन्ते दुःखानि च मुद्यानि च ।

११०

१११

११२

११३

११४

११५

तयोरिक्तरे मार्गे यदेनमभिसंनयेत् । न सुखं प्राप्य संहृद्येन्नासुखं प्राप्य संज्वरेत् ।
 न वै चरसि यच्छ्रेय आत्मनो वा यदीक्षिषे । अकामात्माऽपि हि सदा धुरमुद्यम्य चैव ह ।
 अक्रिञ्चनः परिपतन् सुखमास्वादयिष्यसि । अक्रिञ्चन सुखं ज्ञेते समुत्तिष्ठति चैव ह ।
 अक्रिञ्चन्यं सुखं लोके पर्यं शिवमनामयं । अनमित्रपथो ह्येष दुर्लभः सुलभा मतः ।
 अक्रिञ्चनस्य शुद्धस्य उपपन्नस्य सर्वतः । श्रवेत्स्यमाणस्तोषोकाच्च तुन्यमिह लक्षये ।
 अक्रिञ्चनस्य राज्यस्य तुलया समतोलयं । अत्यग्न्यत दारिद्र्यं राज्यादपि गुणाधिकं ।
 अक्रिञ्चन्ये च राज्ये च विभ्रेषः सुमहानयं । नित्योद्दिग्नेः हि धनवान्कृत्योरास्वगतो यया ।
 नैवास्त्राग्निं चारिष्टो न मृत्युर्न च दक्षव । प्रभवन्ति धनत्यागादिमुक्तस्य निराश्रियः ।
 तं वै सदा कामचरमनुपस्तीर्णब्राह्मिन । बाह्यपधानं ब्राह्म्यन्तं प्रप्रेषन्ति दिवोकस' ।
 धनवान् क्रीधलोभाभ्यामाविष्टो नष्टचेतन । तिर्यगोच' शुष्कमुख' पापको भ्रुकुटोमुख ।
 निर्हृत्प्रथधरोष्ठश्च कुड्ढे दारुणभाषिता । कफमिच्छेत् परिदुष्टं दातुमिच्छति चैव ही ।
 त्रिया ह्याभीष्टं संवागो मोहयत्यविचक्षणं । स तस्य चित्तं हरति शारदाश्रमिव निल ।
 अथैनं रूपमानश्च धनमानश्च विन्दति । अभिजातोऽस्मि शुद्धेऽस्मि नास्मि केवलमानुषः ।
 इत्येभिः कारुणैस्तस्य विमिश्रितं प्रमाद्यति । संभ्रसक्तमना भोगान् विष्यत्यपिदसंस्तान् ।
 परिचीणः पग्लानामादानं साधु मन्यते । तमतिक्रान्तमर्थ्यादमाददानं ततस्तत ।
 प्रतिषेधन्ति राजानो लुब्धा मृगनिवेयुभि । एवमेतानि दुःखानि तामितानोह मानवं ।
 विविधः स्युपपद्यन्ते गात्रसंस्पर्शान्यप । तेषां परमदुःखानां बुद्ध्या भैषज्यमाचरेत् ।
 लोकाध्यक्षमवज्ञाय धृशणः स भ्रुवैः सह नात्यक्ता सुखमाप्नोति नात्यक्ता विन्दते परं ।
 नात्यक्ता चाभयः ज्ञेते त्यक्ता सर्वं सुदो भव । इत्येतद्वास्तितपुरं प्र ह्यग्नेनापवर्णित ।
 श्रम्याकेन पुरा मद्यं तस्य त्यागः परो मतः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि श्रम्याकगीतः पर्या पट्टमस्यधिकप्रतीऽध्यायः ॥ १७६ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ईदृशानः समारम्भान् यदि भौसादयेद्गुणं । धनदृष्ट्याभिमूढस्य किं कुर्वन् सुखमाप्नुयात् ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ सर्वेषाम्यमनायामः सत्यवाक्यश्च भारत । निर्बैदय विधितः । यस्य स्यात् स सुखी नरः ।
 एतन्नेव पदान्याऊः पञ्च वृद्धाः प्रशान्तये । एष स्वर्गस्य धर्मस्य सुखदानुत्तमं मतं ।
 अचाप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । निर्बैदान्द्रुना गीतं तन्निबोध युधिष्ठिर ।
 ईदृशानो धर्मं स ईर्ष्येहस्य पुनः पुनः । केनचिद्गुणश्रेण क्रीतवान्दम्यगोयुगं ।
 सुषमद्देः तु तौ दस्यो दमनायाभिनि सते । चाधोनमुद्रं मथेन सर्वैवाऽभवावतां ।
 तयोः संप्राप्तयोद्दः स्वन्वदेशममर्षणः । उत्पायोऽस्त्वित्य तौ दस्येः प्रसमार महाजव ।
 द्वियमाशौ तु तौ दस्यो तेनोद्रेण प्रमाद्यिता । घियमाशौ च संप्रेक्ष्य मद्दिक्तावाक्त्रोदिदं ।
 न चैवाविहितं शक्यं दक्षेयापीदितं धनं । पुत्रेण रुद्रयः सन्दगीशं समनुत्तिष्ठत ।

(१२०)

(१२१)

(१२२)

(१२३)

(१२४)

कृतस्य पूर्व्वं नानार्थैर्दृक्कथायनुतिष्ठतः । इमं पश्यत सङ्कत्या मम देवमुपययं । ११८
 सद्भूमोद्भूय मे दय्या विपमेषैव गच्छतः । उद्विष्य काकतालीयमुत्पयेनैव धावतः ।
 मणो बोधस्य सन्नेते प्रियौ वक्षतरौ मम । शूद्धं हि देवमेवेदं हठैवास्ति पौरुषं ।
 यदि वायुपपद्येत पौरुषं नाम कश्चिचित् । अन्वेष्यमाणं तदपि देवमेवावतिष्ठते ।
 तस्मान्निर्व्वेद एवेह गन्तव्यः सुखमिच्छता । सुखं स्वपिति निर्व्विषेवा निराश्रयार्थसाधने ।
 अहो मय्यक् शूकैनाकं सर्व्वतः परिमुच्यता । प्रतिष्ठता महारथ्यं जनकस्य निवेदनात् । ११९
 यः कामानामुयात् सर्व्वान् यथैतान् केवलांस्वजेत् । प्रापणात् सर्व्वकामानां परित्यागो विशिष्यते ।
 नाम्नं सर्व्वविधित्थानां गतपूर्व्वोऽस्ति कश्चन । शरीरे जीविते चैव द्रष्ट्या मन्दस्य वदन्ते ।
 निवर्त्तन् विधित्थाभ्यः शान्त्य निर्व्विद्य कामुक । अशक्तसाधि निष्ठतो न च निर्व्विद्यसे ततः ।
 यदि नाहं विनाशयसे यद्येवं रमसे मया । मा मां योजय सोभेन वृथा त्वं वित्तकामुक ।
 सञ्चितं सञ्चितं द्रव्यं नष्टं तव पुनः पुनः । कदाचिन्नोद्वेषे मूढ धनेहं धनकामुक । १२०
 अहो नु मम बालिश्यं योऽहं क्रीडनकस्तव । किं नैव जातु पुरुषः परेधां प्रेथतामिधात् ।
 न पूर्व्वं नापरे जातु कामानामन्तमाप्नुवन् । त्यक्त्वा सर्व्वसमारम्भान् प्रतिबुद्धोऽस्मि जाय्मि ।
 नूनं ते हृदयं काम वज्रसारमयं दृढं । यदनर्थैश्चताविष्टं व्रतधा न विदोर्यन्ति ।
 जानामि काम त्वां चैव यच्च किञ्चित् प्रियं तव । तवाहं प्रियमन्विच्छन्नात्मसुपलभे सुखं ।
 काम जानामि ते मूलं सङ्कल्पान् किल जायसे । न त्वां सङ्कल्पयिष्यामि समूलो न भविष्यसि । १२१
 ईशा धनस्य न सुखा सन्ने चिन्ता च भूयसी । सन्धनाशो यथा मृत्युसन्ने भवति वा न वा ।
 परेभ्यो यो न नमते ततो दुःखतरं नु किं । न च तुष्यति सन्नेन भूय एव च मार्गति ।
 अगुतर्पुल एवार्थः स्वादु गाह्मिवोदकं । मद्दिक्षापनमेतत्तु प्रतिबुद्धोऽस्मि शन्यज ।
 य इमं मामकं देहं भूतधामं समाश्रितः । स यान्वितो यथाकामं वसतां वा यथासुखे ।
 न दुःखास्त्रिह मे प्रीतिः कामलोभानुषारिपु । तस्मादुत्सृज्य कामान् वै सत्यमेवाश्रयान्यहं । १२२
 सर्व्वभूतान्यहं देहे पश्यन् मनसि चात्मनः । योगे बुद्धिं स्मृते सत्यं मनो ब्रह्मणि धारयन् ।
 विहरिय्यान्यनासक्तः सुखी सोकात्रिरामयः । यया मां तं पुनर्नैवं दुःखेषु प्रणिधास्वसि ।
 मया हि मे प्रणुशस्य गतिरन्या न विद्यते । द्रष्टाशोकप्रमाणां हि त्वं कामप्रभवः सदा ।
 धननाशेऽधिकं दुःखं मन्ये सर्व्वमहत्तरं । ज्ञातेया ह्यवमन्यन्ते मित्राणि च धनाप्युतं । १२३
 अवज्ञानमहैश्वर्य्यं दीपाः कष्टतरा धने । धने सुखकला या तु साऽपि दुःखे विधीयते ।
 धनमस्येति पुरुषपुरो निघ्ननि दस्त्ववः । क्रिश्यन्ति विविधैर्दृष्टैर्नित्यमुद्वेजयन्ति च ।
 अर्थलोभुपतां दुःखमिति मुद्धं चिराम्भया । यद्यदांलम्भे कामं तत्तदेवानुत्स्ये ।
 अतन्त्रोऽपि बालय दुस्तोषोऽपूर्व्वोऽनलः । नैव त्वं वेत्य मुलभं नैव त्वं वेत्य दुर्लभं ।
 पातः स इव दुष्पूगं मां दुःखैर्योक्तुमिच्छसि । नाहमद्य समाविष्टुं शक्यः काम मुनस्तथा ।

निर्वेदमहमासाद्य द्रव्यनाशाद्यदुष्कृत्या । निर्वृत्तिं परमो प्राप्य नाद्य कामान् विचिन्तये ।
 श्रुतिक्रोधान् सहामीह भाहं बुद्ध्याम्यबुद्धिमान् । निरुतो धननाशेन श्रेयं सर्वान्द्रविज्वरः ।
 परित्यजामि काम त्वं हिला सर्वमनोगतोः । न त्वं मया पुनः काम वत्स्यसे न च रंक्षसे ।
 क्षमिष्ये विपमाणां न हिंमिष्ये विहिंसितः । द्रव्ययुक्तः प्रियं वत्साम्यनादृत्य तदद्रियं ।
 दहनः स्वल्पेन्द्रिये नित्यं यथाश्लेषेन वर्तयन् । न स कामं करिष्यामि तामहं श्रुत्वात्मनः ।
 निर्वेदं निर्वृतिं वृत्तिं शान्तिं सत्यं दमं चमोः । सर्वभूतदयाश्रयं विद्धि मां समुपागतं ।
 तस्मान् कामसंलोभश्च दृष्ट्वा कर्पणमेव च । त्यजन्तु मां प्रतिष्ठन्तं वनस्यो ह्यक्षि साम्प्रतं ।
 प्रहाय काम लोभश्च सुखं प्राप्तोऽक्षि साम्प्रतं । नाद्य लोभवन्नं प्राप्तो दुःखं प्रास्यान्वनात्मवान् ।
 यद्यस्त्यजति कामानो तत् मुवक्ष्यामिपूर्वतः । कामस्य वशगो नित्यं दुःखमेव प्रपद्यते ।
 कामानुबन्धं नुदते धत्किञ्चित् पुंस्यो रजः । कामिको धोक्त्वै दुःखमहोररतिरेव च ।
 स्य ब्रह्मप्रतिष्ठा इहं घोषे शोतमिव हृदं । श्राम्यामि परिनिर्वाणानि सुखे मामेति केवलं ।
 यच्च काममुखे लोके यच्च दिव्यं महत् सुखं । दृष्ट्वाचये सुखस्यैते नार्हतः षोडशो कलां ।
 आत्मना सप्तमं कामं हत्वा श्रुत्विवोत्तमं । प्राथ्यावधं ब्रह्मपुरं राजिव स्थामहं मुखो ।
 एतां बुद्धिं समान्याय मद्धिन्निर्वेदमागतः । सर्वान् कामान् परित्यज्य प्राप्य ब्रह्म महमुखे ।
 दन्वनाग्रहते मद्भिरमृतं किञ्चामवत् । अर्द्धिन्तु काममूलं स तेन प्राप महमुखं ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि मद्भिर्गीतायां सप्तसप्तत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १७७ ॥
 ॥ भीष्म उवाच ॥ श्रवाण्युदाहन्तीममिति हांस पुरातने । शोतं विदेहराजेन जनकेन प्रशाम्यता ।
 'अनन्तं वत मे विभं यस्य मे नर्भसि किञ्चन । भियिलायो प्रदीप्तायो न मे दद्यति किञ्चन ।
 'श्रवैवोदाहरन्तीमं बोध्यस्य पदमक्षयं । निर्वेदं प्रतिबन्धतं तं निबोध दुषिर्धर ।
 बोध्यं शान्तमर्थं राजा नाऊवः पर्यपुञ्जत । निर्वेदाद्भ्रान्तिमापन्ने शास्त्रप्रज्ञानतपितं ।
 उपदेशं महाप्राज्ञमस्योपदिशस्व मे । कां बुद्धिं समनुध्याय शान्तधरसि निर्वृतः ।
 ॥ बोध्य उवाच ॥ उपदेशेन वक्तोमि नानुमास्योह कश्चन । सत्त्वैतस्य बह्ये इह तत्सर्वं परिमृश्यते ।
 पिङ्गला कुररः सपैः शारङ्गान्वेषणं वने । इयुकारः कुमारी च षडैते गुरवो मम ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ आशा बलवती राजशैराशयं परमं सुखं । आशां निरामो हत्वा तु सुखं स्वपिति पिङ्गला ।
 शमिपं कुररं दृष्ट्वा बध्यमानं निरामिषेः । शमिपस्य परित्यागात् कुररः सुखमेतेषु ।
 'दहारमो हि दुःखाय न मुञ्चय कदाचन । सपैः परहते वेद्य प्रविश्य मुखनेधत ।
 सुखं क्षी-न्ति मुग्धो मेत्युत्सिं समाम्रिताः । अद्रेष्टेयैव भूतानां शारङ्गा इव पशिकः ।
 इयुकारो नरः कश्चिदिषावाककमानसः । समीपेन पि गच्छन्तं राजानं नावपुद्बवान् ।
 बहूनां कनक्षो नित्यं दयोः सङ्घयने भुवै । सक्ताको विचरिष्यामि कुमारीशङ्कको ययो ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि बोध्यगीतायां अष्टसप्तत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १७८ ॥

१११

११०

१११

११०

१११

११०

॥ दुर्धर उवाच ॥ केन ह्येतेन ह्यज्ञातं योतयामासुः शरीरं । किञ्च सुखं चरेत् भोके प्राप्नोति गतिमुत्तमां ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अथाप्युदाहरन्तीर्मतिशामं पुरातनं । प्रह्लादस्य च धर्माद् भुनक्तिराजस्य च ।

चरन्ते प्राज्ञाणं कश्चिन् कल्पसिन्धुनामयं । पश्यन् राजा प्रह्लादो मुक्तिमान् मुक्तिमग्नयं ।

॥ प्रह्लाद उवाच ॥ स्वस्वः शृङ्खो गृहदुर्दान्तो निर्बन्धितोऽनघपक । मुशक् प्रगल्भः मेधावो माप्यदरमि वाङ्मवत् ।

मेव प्रार्थयसे साधं नासाभिव्यनुशोचमि । नित्यमुत्त इव मध्नात्त रिश्विदवम यमे ।

श्रोतमा ह्यियमाणासु प्रजासु विमता इव । धर्मं कामार्थकार्येषु कृत्यत् इव अत्यमे ।

। नानुतिष्ठमि धर्मार्थं न कामे चापि वर्त्तन्मि । इन्द्रियार्थान्मादृत्य मुक्तदरमि साविवरत् ।

का नु प्रजाः कृतं वा किं ह्यन्तिर्वा का नु ते मुने । विपमाच स मे प्रह्लात्त येणे यदिह मन्यवे ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अमुयुक्तः स मेधावो लोकधर्मविधानवित् । उव च प्रह्लादया वाचा प्रह्लादमनपार्थया ।

पश्य प्रह्लाद भूतानामुत्पत्तिमनिमित्ततः । द्वाय ह्यङ्गं विनाशश्च न प्रथमे न च द्वये ।

स्वभावादेव संदृश्य वर्त्तमानाः प्रवृत्तयः । स्वभावनिरताः सर्व्याः परितुष्ये न केनचित् ।

पश्य प्रह्लाद संयोगान् विप्रयोगपरायणान् । सद्यसंय विनाशान्मास कश्चिद्विदधे मन

अन्तवन्ति च भूतानि गुणयुक्तानि पश्यतः । उत्पत्तिनिधनश्च किं कार्यमवप्रियते ।

जलगानामपि छान्तं पर्यायेणोपलक्ष्ये । महतामपि कायानां, स्रष्टाणाञ्च महोदधौ ।

जङ्गमस्त्रावराणाञ्च भूतानाममुराधिप । पात्रिवाणामपि व्यक्तं कृत्यं पश्यामि सर्व्वत्रः ।

अन्तरिचचराणाञ्च दानवोत्तमपक्षिणां । उतिष्ठते यथाकालं मृत्युर्बलवतामपि ।

दिविसञ्चरमाणाणि ह्यस्त्रानि च महानि च । ज्योतीष्यपि यथाकालं पदमानानि लक्ष्ये ।

दति भूतानि सन्पश्यन्नुपक्रानि मन्युना । सर्व्वसामान्येण विद्वान् कृतकृत्यः सुखं स्वपे ।

मुमहान्तमपि पाशं यसे लब्धं यदृच्छया । शये पुनरभुञ्जामो दिवसानि यङ्ग्यन्पि ।

आश्रयन्त्यपि मामन्नं पुनर्व्वङ्गुणं नङ्ग । पुनरल्पं पुनसोक्तं पुनर्नैवोपपद्यते ।

कणं कदाचित्खादामि पिण्याकमपि च यसे । भवये ज्ञानिमांसानि भक्ष्यांशोवावचान् पुनः ।

शये कदाचित् पथ्यङ्गे भूमावपि पुन शये । प्राषादे वाऽपि मे शय्या कदाचिदुपपद्यते ।

धारयामि च चोराणि प्राणैर्वासाजिनानि च । महार्हाणि च वाशंमि धारयाम्यहमेकदा ।

न सन्निपतितं धर्म्यमुपभोगं यदृच्छया । प्रत्याचले न चाप्येनमनुदृश्ये सुदुर्लभे ।

रुचलमनिधनं शिवं विशोकं शृङ्घिमहलं विदुषां मते प्रविष्टं । अनभिमतमवेवितं विमूढैर्भतमिदमाजगरं शृङ्घि चरामि ।

अचलितमतिरच्युतः स्वधर्मात् परिमितसंवरण परावरञ्च । विगतभयकपायलोभमाहो ब्रामिदमाजगरं शृङ्घि चरामि ।

अनियतफलभक्ष्यभोज्यपेयं विधिपरिणाम विभक्तदशकालं । हृदयसुखमवेवितं कदर्थैर्भतमिदमाजगरं शृङ्घि चरामि ।

इदमिदमिति तृष्ण्याऽभिभूतं जनमनवाप्तधनं विधीदमानं । निपुणमनुनिग्रम्य तत्त्वबुद्ध्या भ्रतमिदमाजगरं शृङ्घि चरामि ।

चरामि ।

॥१११॥

ब्रह्मविधमनुशुभ्य चार्यैरेताः श्रुत्वापि निहास्य मनार्थमाश्रयन्तः । उपगतश्चिरात्कवान् प्रमानो ब्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ।
सुखमसुखमलाभमयैलाभं रतिमरतिं मरणञ्च जीवितञ्च । विधिनियतमवेक्ष्य तत्त्वतोऽहं धनमिदमजगरं शुचिश्च
रामि ।

अपगतभयरागनोऽहर्दयौ धृतिमतिबुद्धिमन्वितः प्रमानः । उपगतकलभोगिनो निग्रह्य ब्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ।
नियतप्रयनाशनः प्रकृत्या दमनियमव्रतप्रौढमत्ययुक्तः । अपगतकलमक्षयः प्रहृष्टो ब्रतमिदमाजगरं शुचिश्च
रामि ।

अपगतमनुशार्यमोहनार्यैरुपगतबुद्धिरवेक्ष्य चात्मसंभवं । तृपितमनियतं मनो नियन्तुं ब्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥८१॥
न हृदयमनुशुभ्य वाङ्मनो वा प्रियमुशुदुर्लभताननियताञ्च । तदुभयमुपलक्षयविवाहं ब्रतमिदमाजगरं शुचिश्च
रामि ।

ब्रह्मवियतमिदं हि बुद्धिमद्भिः कविभिरभिप्रययद्भिर्गात्मकोत्तिं । इदमिदमिति तत्र तत्र तत्तत्कृपरमैर्गहनं प्रत
र्कयद्भिः ।

तद्दहमगुनिशम्य विप्रपातं श्रयगमिपत्रमिहावुधैर्भनूथैः । अनवमितमनन्तदोषपारं नृपु विचरामि विनोतदोषतृष्णः ।
॥ भोभ उवाच ॥ अजगरचरितप्रतं महात्मा य इह नरोऽनुचरैर्दिनोतरागः । अपगतमय नोभमोऽहमन्युः स खलु सुखी
विषगेदिमं विहारं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि प्रह्लादाजगरंवादे जनाश्रीत्यधिकप्रतोऽध्यायः ॥ १७६ ॥

॥ दुधिष्ठिर उवाच ॥ बान्धवाः कर्त्तुं वित्तं वा प्रज्ञा चेह पितामह । नश्य का प्रतिष्ठा स्यादेतन् पृष्टो वदस्व मे ॥८२॥

॥ भोभ उवाच ॥ प्रज्ञा प्रतिष्ठा भूतानां प्रज्ञा लाभः परो मतः । प्रज्ञा निःश्रेयसो लोके प्रज्ञा स्वर्गोऽमनः शतः ।

प्रज्ञया प्रापितार्यो हि बलिरैश्वर्यमङ्गये । प्रज्ञादो नमुचिर्बुद्धिमत्याः किं विद्यते परं ।

अवायुदाहरन्तोममितिहासं पुरातनं । इन्द्रकायपमंवादं तत्रिविधं दुधिष्ठिर ॥

वैश्यः कथिदुषिमुतं काश्यपं श्रितप्रतं । रथेन पातयामास श्रीमान् इमन्तपत्निनं ।

आर्त्तः स पतितः कुटुम्बशात्मानमश्रवतोत् । मरिच्यान्धनलेहं जीवितार्यो न विद्यते ॥८३॥

तया मुमुन्मामीनमकूजनामचेतनं । इन्द्रः शृगालरूपेण बभूवे सुखमाननं ।

मनुययोनिमि ऋन्ति सर्वभूतानि सर्वत्रः । मनुयत्वे च विप्रत्वं सर्वं एवाभिनन्दति ।

मनुष्यो ब्राह्मण्यार्षि श्रेष्ठियद्यामि काश्यप । सुदुर्लभमश्रुतैश्च दोषान्मनुमर्षमि ।

सर्वे लाभाः मानिमाना इति भया च ते श्रुतिः । समोऽप्योऽहोऽस्मि लोमाशुदभिमन्वसे ।

अहो निद्वार्यतः तेषां येषां मन्तो इ पाण्डवः । अतोऽप्यह्ये तेषां येषां मन्तो ह पाण्डवः ॥८४॥

पाणिमद्भिः स्पृहाऽष्कारं यथा तत्र धनञ्च वै । न पाणिनामादधिको लाभः कथनं विद्यते ।

अपाहितः सत्यं ब्रह्मन् कण्डकं नोऽह्मन्महेतं जन्ममुखाश्चानङ्गं इमो न कशाम वा ।

अथ येषां पुनः पाप्नी देवदत्ता दमाद्रुन्तो । उद्भृगन्ति ह्यनोऽह्मन्महेतौ निरुद्भृगन्ति च ।

वर्षाहिमतपनासु पतिवासानि कुर्वन्ते । चैनमत्रं मुञ्चं इत्यां निवतश्चोपमुञ्चते ।

अधिष्ठाय च गां लोके भुञ्जते वाहयन्ति च । उपायैर्भङ्गमिदं वै वर्यानात्मनि कुञ्जते ।
 ये खल्वजिज्ञाः कृपणा श्रव्यप्राणा श्रपाणयः । सहन्ते तानि दुःखानि दिव्या त्वं न तथा मुने ।
 दिव्या त्वं न शृगालो वै न कर्मिणं च मूपिकः । न सर्वो न च मण्डूको न चान्यः पापयोगिनः ।
 रतावताऽपि लाभेन तोष्टुमर्हसि काश्यप । किं पुनर्गोऽसि सन्तानां सर्वेषां ब्राह्मणेत्तमः ।
 रमे मां ह्रमयोऽदन्ति येषामुद्धरणाय त्वै । नास्ति शक्तिरपाणित्वात् पश्यावस्थामिमं मम ।
 अकार्यमिति चैवेमं नात्मानं सन्ध्याम्यहं । नातः पापीयसो योनिं पतेयमपरामिति ।
 मध्ये वै पापयोगीनां शार्गालीयामहं मतः । पापीयसो यज्ञतरा इतोऽन्याः पापयोगयः ।
 जात्यैवैके सुखितराः सन्ध्याम्यहं श्रुदुःखिताः । नैकान्तं सुखमेवेह क्वचित् पश्यामि कस्यचित् ।
 मनुष्या ह्यात्मानं प्राप्य राज्यमिच्छन्त्यनन्तरं । रान्याद्देवत्वमिच्छन्ति देवत्वादिद्विज्जन्तमपि ।
 भवेत्स्वं यद्यपि त्वात्तो न राजा न च दैवतं । देवत्वं प्राप्य चेत्स्वं नैव तुष्येत्तदा सति ।
 न त्वमि । प्रियसामेऽस्ति त्वया नाद्धिः प्रशाम्यति । संप्रज्वलति सा भूयः समिद्धिरिव पावकः ।
 अस्यैव त्वयि शोकोऽपि हर्षश्चापि तथा त्वयि । सुखदुःखे तथा चोभे तत्र का परिदेवता ।
 परिष्कथैव कामानां सर्वेषाञ्चैव कर्मणां । मूलं बुद्धोऽश्रिययामं शकुन्तानिव पञ्चरे ।
 न द्वितीयस्य शिरसश्चेदन्नं विद्यते क्वचित् । न च पाण्डुस्तीयस्य यथास्ति न ततो भयं ।
 न खल्वन्यरसञ्चैव कामः क्वचन जायते । संसर्गाद्दर्शनदापि श्रवणादाऽपि जायते ।
 न त्वं स्मरमि वारुण्या लज्जाकानाञ्च पत्तिषां । ताभ्याञ्चाभ्यधिको भव्यो न कश्चिद्विद्यते क्वचित् ।
 यानि चान्यानि भूतेषु भव्यजातानि काश्यप । येषामभुक्तपूर्वमेव तेषामकृतिरेव च ।
 अप्राशनमसंशर्षमसन्दर्शनमेव च । पुत्रपत्नैव नियमो मन्ये श्रेयो न शंभयः ।
 पाणिमनो बलवन्तो धनवन्तो न शंभयः । मनुष्या मानुषैरेव दासत्वमुपपादिताः ।
 यद्यन्यपरिक्लेशैः क्लियन्ते च पुनः पुनः । ते खल्वपि रमन्तो च भोदन्ते च हसन्ति च ।
 अपरे याज्ञवल्किनः हतविद्या मनस्विनः । जुगुप्सितां सुष्ठपशां पापहृत्तिमुपासते ।
 उत्सहन्ते च ते हृत्तिमन्यामयुपमेवितुं । स्वकर्मणा तु नियतं भवितव्यन्तु तत्तथा ।
 न पुक्कशो न चापडाल आत्मानं त्यक्तुमिच्छति । तया तुष्टः स्वया योन्या मायां पश्यस्व यादृशीं ।
 दृष्ट्वा कृषीन् पवहृतान् मनुष्यानामयाविनः । मुखं पूर्णः स्वया योन्या लज्जलाभोऽसि कश्यप ।
 यदि ब्राह्मण देहसौ निरातन्त्रो निरामयः । शृङ्गानि च समयाणि न च लोकेषु धिक्कृतः ।
 न केनचित् प्रवादेन सत्येनैवापहारिणा । धर्मयोगोत्तष्ठ विप्रैर्नात्मानं त्यक्तुमर्हसि ।
 यदि ब्रह्मन् गृह्णोथैतच्छूद्रधामि च मे वचः । वेदेऽक्षयैव धर्मस्य फलं मुख्यमवास्थामि ।
 स्वाध्यायमग्निस्कारमप्रमत्तोऽनुपालय । सत्यं दमघं दानघं सङ्गिंष्टा मा च केनचित् ।
 ऐक्येन स्वस्थायिनाः प्राप्ता यजगयाजगं । कथन्ते वाऽनुशोचेषुर्थायैयुर्वाऽप्यशोभनं ।
 रक्षन्तसौ विहाराय मुखं महद्वाभ्युयुः । उत जाताः मुनयश्चे मुनिषो ममुक्कर्मजाः ।

१०५

१०६

१०७

१०८

१०९

११०

यज्ञदानप्रज्ञेहायां यतन्ने शक्तिपूर्वकं । नञ्चेवासुरेभ्यो दुःखियौ दुर्मुहर्तृजाः ।

१११

मयतन्मामुरीं यानि यज्ञमभववर्जिताः । अहमासं पयिङ्गको हतुको वेदनिन्दकः ।

अन्वीविकीर्तकं विद्याममुरको निरर्थिकां । हेतुवादान् प्रवदिता वक्रा संघसु हेतुमत् ।

आक्रोष्टा चातिवक्रा च प्रह्लावाक्येषु वै दिजान् । नास्तिकं सर्वशब्दी च मूर्खं पण्डितमानिकः ।

तद्व्ययं फलनिर्दृष्टिः शृगाललं मम दिज । अपि जतु तथा तस्माद् होराचक्रतैरपि ।

यदहं मानुषीं यानि शृगालः प्राभूयां पुनः । सन्तुष्ट्याप्रमत्तश्च यज्ञदानतपोरतः ।

१०२

श्रेयज्ञाता भवेयं वै वर्ज्यवर्ज्यदिता तथा । ततः स मुनिहत्याय काश्यपसमुवाच ह ।

अथो वतासि कुम्भलो बुद्धिमांश्वेति विक्रितः । समवेक्षत तं विभो घ्नानदीर्घेषु चदुषा ।

ददन्ने चैनं देवानान्देवमिन्द्रं शचीपतिं । ततः संपूजयामास काश्यपो हरिवाहनं ।

अनुज्ञातस्तु तेनाथ प्रविशेन्न सुमालयं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शृगालकाश्यपसंवादे श्रेयोव्यधिकप्रतोऽध्यायः ॥ १८० ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यद्यत्सि दक्षमिष्टं वा तमस्तत्र तथैव च । गुरुणा वाऽपि शूश्रूषा तस्मै शूहि पितामह ।

१०३

॥ भीम उवाच ॥ आत्मनाऽनर्थयुक्तेन पापे निविशते मनः । स्वकर्षकसुषं हत्वा हृच्छे लोके विधीयते ।

दुर्भवादेव दुर्मिच्छं क्लेशात् क्लेशं मयाङ्गयं । मृतेभ्यः प्रमृतं यान्ति दरिद्राः पापकारिणः ।

उत्सवादुत्सवं यान्ति स्वर्गात् स्वर्गं सुखासुखं । अर्धधानाश्च दान्ताश्च धनाढ्याः शुभकारिणः ।

व्यालकुञ्जरदुर्गेषु सर्पचौरभेदेषु च । हृष्टावपेन गच्छन्ति नास्तिकाः क्रिमतः परं ।

प्रियदेवतिथेयाश्च वदान्याः प्रियसः धवः । चेन्ममात्मवतां मार्गमाश्रिता हृष्टदर्शिणः ।

१०४

पुलाका इव धान्येषु पुत्तिका इव पविषु । तद्विधास्ते मनुष्याणां येषां धर्षा न कारुणं ।

सुग्रीघमभिधावन्तं विधानमनुधावति । श्रेते सह शंयानेन येन येन यया हतं ।

उपतिष्ठति तिष्ठन्तं गच्छन्तमनुगच्छति । करोति कुर्वन्तं कर्षं ज्ञापयानुविधीयते ।

येन येन यया यद्यापुरा कर्षं समीहितं । तत्तदेव नरो भुङ्क्ते निर्व्यं विहितमात्मना ।

स्वकर्षफलविशेषे विधानपरिरचितं । भूतधाममिमं कालः समन्तात्परिकर्षति ।

१०५

अचोद्यमानानि यथा पुष्पाणि च फलानि च । खं कालं जातिवर्त्तन्ते तथा कर्षं पुराहृतं ।

शंमानद्यावमानश्च सामासामौ चयोदैयौ । प्रहृष्टानि निवर्त्तन्ति विधानान्ते पुनः पुनः ।

आत्मना विहितं दुःखमात्मना विहितं सुखं । गर्भशय्यासुपादाय भुञ्जते पौर्ण्वेदेषिकं ।

बालो युवा च दृश्ये यत्करोति शुभाशुभं । तस्यां तस्यामवस्थायां तत्फलं प्रतिपद्यते ।

यया धेनुसहस्रेषु बली विन्दति मातरं । तथा पूंश्वहनं कर्षं कर्त्तारमनुगच्छति ।

१०६

समुद्रमती वरुणं पश्चाज्जुहोति कर्मणा । उपवासे, प्रतप्तानां दीर्घं सुखमनन्तकं ।

दीर्घकालेन तपसा भवितेन तपोवने । धर्ममिद्धूतपापानां शंपद्यते मनोरयाः ।

शकुनानामिवाकाशे मखानामिव चोदके । पदं यया न दृश्येत तथा ज्ञानविदा गतिः ।

अलमन्यैरपालमैः कीर्तितैश्च व्यतिक्रमैः । पेशलं चानुरूपञ्च कर्तव्यं पितृमात्मनः ।

॥ इति श्रीमद्भागवतं शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि एकाशीत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १८१ ॥

॥ पुधिष्ठिर उवाच ॥ कुतः सृष्टमिदं विश्वं जगत् स्वःवरजङ्गमं । प्रलयं च कर्मभ्यति तन्मे ब्रूहि पितामह । १०१

समागरः सगगनः सशैलः सवलाहकः । समूमिः साग्निपवनो लोकोऽयं केन निर्मितः ।

कथं सृष्टानि भूतानि कथं वर्षे विभक्तयः । शैचाभौचं कथं तेषां धर्माधर्मविधिः कथं ।

कीदृशो जीवतां जीव क वा गच्छन्ति ये मृताः । अस्मात्सैक दमुं लोकं सर्वं शंसतु मे भवान् ।

॥ भीम उवाच ॥ श्रवायुदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । शृणुष्यामिहितं शास्त्रं भरद्वाजाय पूज्यते ।

कैलासशिखरे दृष्ट्वा दीप्यमानं महिजसं । भृगुं महर्षिमासीने भरद्वाजोऽन्वपृच्छत । १०२

समागरः सगगनः सशैलः सवलाहकः । समूमिः साग्निपवनो लोकोऽयं केन निर्मितः ।

कथं सृष्टानि भूतानि कथं वर्षे विभक्तयः । शैचाभौचं कथं तेषां धर्माधर्मं विधिः कथं ।

कीदृशो जीवतां जीव क वा गच्छन्ति ये मृताः । परलोकमिममद्यापि सर्वं शंसितुमर्हसि ।

एवं स भगवान् पृष्ट्वा भरद्वाजेन संश्रयं । ब्रह्मर्षिर्ब्रह्मसद्भाशः सर्वं तस्मै ततोऽब्रवीत् ।

॥ भृगु उवाच ॥ मानसो नाम यः पूर्वा विभ्रुतो वै महर्षिभिः । अनादिनि ज्ञो देवसत्याभ्येधोऽजरामरः । १०३

अव्यक्त इति विख्यातः प्राश्रुतेऽप्याचयेऽव्ययः । यतः सृष्टानि भूतानि जायन्ते च घियन्ति च ।

सोऽसृजत् प्रथमं देवो महान्तं नाम नामतः । महान् समञ्जो हृद्धारं स चापि भगवानय ।

आकाशमिति विख्यातं सर्वभूतधरः प्रभुः । आकाशादभवद्दारि सलिलादग्निमाहूता ।

अग्निमाहृतसंयोगात्ततः समभवन्मही । ततस्तेजोमयं दिव्यं पद्मं सृष्टं स्वदम्भुवा ।

तस्मान् पद्मात्ममभवद्ब्रह्मा वेदमयो निधिः । अहङ्कार इति ख्यातः सर्वभूतात्मभूतकृत् । १०४

ब्रह्मा वै स महातेजा यत्र ते पञ्चधातवः । शैलास्तस्यास्त्रिसंश्रान्त मेदेमांसश्च मेदिनी ।

समुद्रास्तस्य रुधिरमाकाशमुदरं तथा । पवनैश्च निश्चासस्तेजोऽग्निनिर्गताः शिरः ।

अग्नीयोमौ तु चन्द्राकैः नयने तस्य विभ्रुते । नभस्योर्ध्वं शिरस्तास्य चितिः पादौ भुजा दिशः ।

दुर्विधेयो ह्यचिन्त्यात्मा विद्वैरपि न संश्रयः । स एव भगवान् विष्णुरनन्त इति विभ्रुतः ।

सर्वभूतात्मभूतस्यो दुर्विशेषोऽकृतात्मभिः । अहङ्कारस्य यः सृष्टा सर्वभूतभावाय वै । १०५

पतः समभवद्विश्वं पृष्टोऽहं पदिह तया ।

॥ भरद्वाज उवाच ॥ गगमस्य दिशास्यैव भूतलक्षणिलस्य वा । कान्यत्र परिमाणानि संश्रयं किञ्चि तत्त्वतः ।

॥ भृगु उवाच ॥ अनन्तमेतदाकाशं विद्वदैवतभेवितं । रम्यं नानाश्रयाकोणैः सखान्ता नाधिगम्यते ।

ऊर्ध्वं गतेरधस्तासु चन्द्रादियौ न दृश्यतः । तत्र देवाः स्वयं दीप्ता भास्कराभाग्निवर्धनः ।

तेऽप्याप्यन्तं न पयन्ति नभसः प्रथितौजसः । दुर्गमत्वादनन्तादिति मे विद्विह मानदः । १०६

उपरिष्ठेपरिष्ठासु प्रज्यजद्भिः स्वयं भूभिः । निरुद्धमेतदाकाशममेयं सुरैरपि ।

पृथियन्ते समुद्रान्तं समुद्रान्तं तमं स्मृतं । तमधोऽन्ते जषं प्राङ्मन्त्रलप्यान्तेऽग्निरेव च ।

रघातस्तान्ने सलिलं जलान्ते पन्नगाधिपाः । तदन्ते पुनराकाशमाकाशान्ते पुनर्जलं ।

स्वमन्तं भगवतः प्रमाणं सलिलस्य च । अग्निमाहृततोषेभ्यो दुर्भ्यं दैवतैरपि ।

अग्निमाहृततोषानां वर्षाः चितितलस्य च । आकाशादपि स्पृह्यन्ते भिद्यन्ते तत्त्वदर्शनात् ।

पठेन्नि चैव मुनयः शास्त्रेषु विविधेषु च । चैलोक्यसागरे चैव प्रमाणं विहितं यथा ।

अद्भुश्याय स्वगम्याय कः प्रमाणमुदाहरेत् । सिद्धानां देवतानाञ्च यदा परिमिता गतिः ।

तदा गौणमनन्तस्य नामानन्तेति विव्रुतं । नामधेयानुरूपस्य मानसस्य महात्मनः ।

यदा तु दिव्यं यद्रूपं ह्रसते वद्धेते पुनः । काऽन्यत्तदेदितं शक्यो योऽपि स्यात्तद्विधोऽपरः ।

ततः पुष्करतः सृष्टः सर्वतो मूर्त्तिमान् प्रभुः । ब्रह्मा धर्ममयः पूर्वं प्रजापतिरनुत्तमः ।

॥ भरद्वाज उवाच ॥ पुष्कराद्यदि संभूतो व्येष्टं भवति पुष्करं । ब्रह्माणं पूर्वं ज्ञाह्य भवान् सन्देह स्व मे ।

॥ शृगुवाच ॥ मानसस्यैह या मूर्त्तिर्नृणां समुपागता । तस्यासनविधानार्थं श्रियवी पद्ममुच्यते ।

कर्णिकां तस्य पद्मस्य मेरुर्गगनमुच्छ्रितः । तस्य मध्ये स्थितो लोकान् सृजते जगतः प्रभुः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि भृगुभरद्वाजसंवादे ब्रह्मीत्यधिकृतोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

॥ भरद्वाज उवाच ॥ प्रजाविभक्तं विविधं कथं विमसृजे प्रभुः । मेरुमध्ये स्थितो ब्रह्मा तद्गृहे द्विजसत्तम ।

॥ भृगुवाच ॥ प्रजाविभक्तं विविधं मानसो मनसाऽसृजत् । संरक्षणार्थं भूतानां सृष्टं प्रथमतो जलं ।

यः प्राणः सर्वभूतानां वद्धेते येन च प्रजाः । परित्यक्त्वाय नश्यन्ति तेनेदं सर्वमादृतं ।

श्रियवी पर्वता मेघा मूर्त्तिमन्तस्य येऽपरे । सर्वान्द्वारुणं धेयमापस्तस्यभिर यतः ।

॥ भरद्वाज उवाच ॥ कथं सलिलमुत्पन्नं कथञ्चैवाग्निमाहृतैः । कथं वा मेदिनी सृष्टेत्यत्र मे संशयो महान् ।

॥ भृगुवाच ॥ ब्रह्मकल्पे पुरा ब्रह्मन् ब्रह्मर्षीणां समागमे । लोकसम्भवसन्देहः समुत्पन्नो महात्मनां ।

तेऽतिष्ठन् ध्यानमालम्ब्य मौनमास्थाय निश्चलाः । त्यक्त्वाहाराः पवनपा दिव्यं वर्षशतं दिजाः ।

तेषां ब्रह्ममयी वाणी सर्वेषां श्रोत्रमागमत् । दिव्या सरस्वती तत्र सम्भूव नभस्तस्मात् ।

पुरा स्तिमितमाकाशमनन्तमचलोपमे । नष्टचन्द्रार्कपवनं प्रमृत्तमिव सम्भू ।

ततः सलिलमुत्पन्नं तमधीवापरं तमः । तस्माच्च सलिलोत्पीडादुदतिष्ठत माहृतः ।

यथा भाजनमच्छिद्रं नि शब्दमिव लक्ष्यते । तद्यथाभा पुर्यमाणं स शब्दं कुरुतेऽनिलः ।

यथा सलिलसंस्पर्शे नभसोऽग्निं निरन्तरैः । भिन्नाऽर्णवतस्त वायुः समुत्पतति घोषवान् ।

स स्य चरते वायुरर्णवात्योऽसम्भवः । आकाशस्थानमासाद्य प्रशान्तिं नाधिगच्छति ।

तस्मिन् वायुसम्पर्शे दीप्ततेजा महावसतः । प्रादुरभूदूर्ध्वं शिखः कृत्वा निशितिरि नभः ।

अग्निः पवनसंयुक्तः सं समाचिपते जलं । सोऽग्निश्चाहृतसंयोगाद्हनलमुपपद्यते ।

तस्याकाशं विपततः स्रष्टेऽतिष्ठति घोऽपरः । स सहातलमापन्नो भूमिलम्बनुगच्छति ।

रसानां सर्वगन्धानां स्नेहानां प्राणिनां तथा । भूमिर्यो निरिरेष ज्ञेया यस्यां सर्वं प्रसूयते ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि भृगुभरद्वाजसंवादे ब्रह्मीत्यधिकृतोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

॥ भरद्वाज उवाच ॥ य एते धातवः पञ्च षट्पा चानद्यज्ञत् पुरा । आहृता धैरिमे शोका महाभूताभिर्घ्नितः ।
यदाऽद्यज्ञत् महस्त्राणि भूतानां स महामतिः । पञ्चानामेव भूतानं कथं समुपपद्यते ।

॥ भृगुरुवाच ॥ अमितानां महाशब्दे यान्ति भूतामि सभयं । ततस्तेषां महाभूतशब्देऽप्यनुपपद्यते ।

षेष्टा वायुः खमाकाशमुष्माऽग्निः सलिलं द्रवः । पृथिवी चाच संघातः शरीरं पाञ्चभौतिकं ।

इत्येते पञ्चभिर्भूतैर्धुक्त्वावरजङ्गमं । श्रेवं घ्राणं रसः स्पर्शा दृष्टियेन्द्रियमञ्जिकाः ।

॥ भरद्वाज उवाच ॥ पञ्चभिर्घदि भूतैस्तु युक्ताः स्वावरजङ्गमाः । स्वावराणां न दृश्यन्ते शरीरे पञ्च धातवः ।

अनुष्णामचेष्टानां घनानाञ्चैव तत्त्वतः । वृत्ताणां नोपलभ्यन्ते शरीरे पञ्च धातवः ।

न शृण्वन्ति न पश्यन्ति न गन्धरसवेदिनः । न च स्पर्शं विजानन्ति ते कथं पाञ्चभौतिकाः ।

अद्रवत्वादमग्निलादभूमिलादवायुतः । आकाशस्याप्रमथत्वादृक्षाणां नास्ति भौतिकं ।

॥ भृगुरुवाच ॥ घनानामपि वृत्ताणामाकाशोऽस्ति न संशयः । तेषां पुष्पफलव्यक्तिर्नित्यं समुपपद्यते ।

उपेतो स्वायते पर्णैस्त्वक् फलं पुष्पमेव च । ग्लायते शीर्यते चापि स्पर्शलोनाच विद्यते ।

वाय्वन्यग्रनिर्घोषैः फलं पुष्पं विशीर्यते । शोच्येण गृह्यते शब्दसाम्राज्यं लुप्तं पादपाः ।

वक्षी वेद्यते वृत्तं सर्वतथैव गच्छति । न ह्यदृष्टेय मार्गोऽस्ति तस्मात् पश्यन्ति पादपाः ।

पुष्पापुष्पैस्तथा गन्धैर्धुवैश्च विविधैरपि । अरोगाः पुष्पिताः सन्ति तस्माच्चिघ्नन्ति पादपाः ।

पादैः सलिलपानाच्च व्याधीनाश्चापि दर्शनात् । व्याधिप्रतिक्रियत्वाच्च विद्यते रसनं द्रुमे ।

वक्रोष्णत्वसनालेन यथोर्द्ध्वं जलमाददेत् । तथा पवनसंयुक्तः पादैः पिवति पादपः ।

सुखदुःखयोश्च यद्व्याच्छिन्नस्य च विरोहणात् । जीवं पश्यामि वृत्ताणामचैतन्यं न विद्यते ।

तेन तज्जलमादत्तं जरयत्यग्निमारुते । आहारपरिणामाच्च खेष्टे वृद्धिश्च जायते ।

जङ्गमानाञ्च सर्वेषां शरीरं पञ्च धातवः । प्रत्येकञ्च प्रभिद्यन्ते चैः शरीरं विचेष्टते ।

त्वक् च मांसं तथास्थीनि मज्जा स्वायुश्च पञ्चमं । इत्येतदिह संघातं शरीरं पृथिवीमयं ।

तेजो ह्यग्निस्तथा क्रोधश्चक्षुश्चा तथैव च । अग्निर्जरयते यश्च पञ्चाम्रेयाः शरीरिणः ।

श्रेष्ठा पित्तमथ खेदो वषा श्रेणितमेव च । इत्यापः पञ्चधा देहे भवन्ति प्राणिनां सदा ।

प्राणात् प्रणोयते प्राणी व्यानाद्वायच्छेते तथा । गच्छत्यपानोऽधैश्च समानो हृदयस्थितः ।

उदानादुद्धमिति च प्रतिभेदाच्च भायते । इत्येते वायवः पञ्च चेष्टयन्तीह देहिनां ।

भूमेर्गन्धगुणाश्चेत्ति रसश्चाद्वा शरीरवान् । ज्योतिषा चक्षुषा रूपं स्पर्शं वेत्ति च वायुना ।

गन्धः स्पर्शा रसो रूपं शब्दश्चाव गुणाः स्मृताः । तस्य गन्धस्य वक्ष्यामि विस्ताराभिहितान् गुणान् ।

इष्टयामिष्टगन्धस्य मधुरः कटुरेव च । मिर्हारी संघतः स्निग्धा हृत्तो विग्रह एव वा ।

एवं नवविधो ज्ञेयः पार्ष्वेवो गन्धविस्तारः । ज्योतिः पश्यति चतुर्था स्पर्शं वेत्ति च वायुना ।

शब्दः स्पर्शश्च रूपश्च रसश्चापि गुणाः स्मृताः । रसज्ञानान्तु वक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु ।

रतो बद्धविधः प्रोक्त षड्विभिः प्रथितात्मभिः । मधुरो लवणस्त्रिक्त कषायोऽथः कटुस्तया ।
 एष बद्धिधविस्तारो रमो वारिमयः स्मृतः । शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च चिगुणं ज्योतिरुच्यते । ८
 ज्योतिः परमति रूपानि रूपञ्च बद्धधा कृतं । द्रव्यो दीर्घस्तया स्थूलश्चतुरस्रोऽनुवृत्तवान् ।
 शुक्लः कृष्णस्तया रक्तो नीलः पीतोऽरुणस्तया । कठिनसिक्कणः स्रत्त्यः पिङ्गलो मृदुदारुणः ।
 एवं षोडशविस्तारो ज्योतीरूपगणः स्मृतः । वायव्यस्तु गुणः स्वर्गः स्वर्गश्च बद्धधा स्मृतः । ९
 उष्णः शीतः सुखो दुःखः स्निग्धो विग्रह एव च । तथा खरो मृदुः ह्येष लघुर्गुह्यतरोऽपि च ।
 शब्दस्पर्शा च विज्ञेयौ द्विगुणो वायुरित्युत । एवमेकादशविधां वायव्यो गुण उच्यते ।
 तत्रैकगुणमाकाशं शब्द इत्येव तत् स्मृतं । तस्य शब्दस्य वक्ष्यामि विस्तारं विविधात्मकं ।
 पञ्च अथभगवन्सारो मथ्यमे धैवतस्तथा । पञ्चमथापि विज्ञेयस्तथा चापि निषादवान् ।
 एष सप्तविधः प्रोक्तो गुण आकाशसम्भवः । ऐश्वर्येण तु सर्व्वं चिन्तोऽपि पट्टहादियु । १०
 मृदुद्भ्रमेरीशङ्खानां स्तनयिज्ञोरथस्य च । यः कश्चिच्छ्रूयते शब्दः प्राणिनोऽप्राणिनोऽपि वा ।
 एतेषामेव सर्व्वेषां विषये संप्रकीर्त्तितः । एवं बद्धविधाकारः शब्द आकाशसम्भवः ।
 आकाशं शब्दमाहुरेभिर्वायुगुणैः सह । अथाहैतैश्चेतयते न वेत्ति विषमस्थितैः ।
 आथाव्यन्ते च ते नित्यं धातवसैस्तु धातुभिः । आपोऽग्निर्मास्तस्यैव नित्यं जायति देहिषु ।
 मूलमेते शरीरस्य व्याप्य प्राणानिह स्थिताः । ११
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्मपर्व्वणि भृगुभरद्वाजसंवादे चतुरश्रीत्यधिकप्रतोऽध्यायः ॥ १८४ ॥
 ॥ भरद्वाज उवाच ॥ पार्थिवं धातुमासाद्य शारोराग्निः कयं प्रभो । अत्रकाशविशेषेण कयं वर्त्तयतेऽनिलः ।
 ॥ भृगुवाच ॥ वायोगतिमहं ब्रह्मन् कथयिष्यामि तेऽनघ । प्राणिनामनिला देहान् यथा वेष्टयते वस्री ।
 जितो मूर्द्धानमग्निस्तु शरीरं परिपालयन् । प्राणो मूर्द्धनि चाग्नौ च वर्त्तमानो विचेष्टते ।
 स जन्तुः सर्व्वभूतात्मा पुरुषः स मनातनः । मनोबुद्धिरहङ्कारो भूतानि विवयय सः ।
 एवं विह स सर्व्वं प्राणेन परिचात्यते । पृष्ठतस्तु समानेन स्वां स्वां गतिमुपाश्रितः । १२
 वस्तिमूलं गुदश्चैव पावकं समुपाश्रितः । वहक्खूवं पुरीषश्चाप्यमानः परिवर्त्तते ।
 प्रयत्रे कर्त्तुं बले य एकस्त्रियु वर्त्तते । उदान इति तं प्राङ्गस्थात्कविदुषो जनः ।
 सन्धिवपि च सर्व्वेषु सन्निविष्टस्तथाऽनिलः । शरीरेषु मनुष्याणां व्यान इत्युपदिशयते ।
 धातुश्चमिस्तु विततः समानेन समीरितः । रसान् धातुंश्च दोषांश्च वर्त्तयन्नवतिष्ठते ।
 अपानप्राणयोर्भेधे प्राणापानसमाहितः । समन्वितस्तद्धिष्ठानं सम्यक् पचति पावकः । १३
 आस्यं हि पायुपर्यन्तमन्ते स्याद्गुदसंश्रितं । सोतांस्त्वस्मान् प्रत्रायते सर्व्वसोतांसि देहिनां ।
 प्राणानां सन्निपाताश्च सन्निपातः प्रजायते । उष्मा चाग्निरिति भेषो योऽन्नं पचति देहिनां ।
 अग्निविवेकः प्राणो गुदान्ते प्रतिहन्यते । स ऊर्द्धमागम्य पुनः समुत्थिपति पावकं ।

१८५

१८६

१८७

१८८

१८९

पक्षाग्रयस्त्वधो माभ्याभूर्द्धमामाग्रयः स्थितः । नाभिमध्ये शरीरस्य सर्व्वे प्राणाय संस्थिताः ।

स्थिता इदयात्सर्व्वे तिर्यग्भूर्द्धमधस्ताया । महत्प्रणवरासाद्याद्यो दक्षप्राणप्रचोदिताः ।

एव माँगोऽथ योगानां येन गच्छन्ति तत्पदं । जितकृमा ममा धीरा भूर्द्धन्यात्मानमादधन् ।

एवं सर्व्वेषु विहितः प्राणापानेषु देहिनां । तस्मिन् समिधत्ते नित्यमग्निः स्यात्सामिवाहितः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि मेाचधर्मपर्व्वणि भृगुभरदाजसंवादे पञ्चाशोत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १८५ ॥

॥ भरद्वाज उवाच ॥ यदि प्राणयते वायुर्वायुरेव विषेष्टते । अथित्याभापते षेव तस्मात्प्रीवो निरयंकः ।

यदुभवाव आग्नेयो वज्रिना पच्यते यदि । अग्निर्जरयते चैतत्तस्मात्प्रीवो निरयंकः ।

जन्तोः प्रमोयमाणस्य जीवो नैवापलभ्यते । वायुरेव जहात्येनमुभवावथ नश्यति ।

यदि वायुमयो जीवः सञ्ज्ञेया यदि वा पुनः । वायुमश्चलवद्दृश्यो गच्छेत् मह महद्गुणैः ।

संज्ञेया यदि वातेन यदि तस्मात् प्रणश्यति । महार्णवविमुक्त्वादन्यत् सलिलभाजनं ।

रूपे वा सलिलं दद्यात् प्रदीपं वा ऊताग्नेः । चिप्रं प्रविश्य नश्येत् यथा नश्यत्येवौ तथा ।

पञ्चधारणके ह्यस्मिन् शरीरे जीवितं कुतः । तेषामन्यतरामावाचतुर्णां नास्ति संशयः ।

नश्यन्त्यापो ह्यनाहारदाद्युच्छ्वासनिघहात् । नश्यते कोष्ठभेदात् खमग्निर्नश्यत्यभोजनात् ।

व्याधिवर्षपरिक्लेशैर्दीनो चैव शीथ्यते । पीडितेऽन्यतरै ह्येषां सङ्घातो याति पञ्चधा ।

तस्मिन् पञ्चत्वमापन्ने जीवः किमनुधावति । किं वेदयति वा जीवः किं प्रष्टेति ब्रवीति च ।

एषा गौः परलोकस्थं तारयिष्यन्ति मामिति । यो दत्त्वा म्रियते जन्तुः सा गौः कं तारयिष्यति ।

गौश्च प्रतिगृहीता च दाता चैव सनं यदा । इहैव विलयं यान्ति कुतस्तेषां समागमः ।

विहगैरुपयुक्तस्य शैलाद्यात् पतितस्य वा । अग्निना चोपयुक्तस्य कुतः सञ्जीवनं पुनः ।

क्लिन्नस्य यदि दृक्चक्षुः न मूलं प्रतिरोहति । बीजान्यस्य प्ररोहन्ते मृतः क पुनरेष्यति ।

बीजप्राचं पुरा सृष्टं यदेतत्परिवर्त्तते । मृता मृताः प्रणश्यन्ति बीजादौजं प्रवर्त्तते ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि मेाचधर्मपर्व्वणि भृगुभरदाजसंवादे षडशोत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १८६ ॥

॥ भृगुहवाच ॥ न प्रणाशोऽस्ति जीवस्य दत्तस्य च कृतस्य च । याति देहान्तरं प्राणो शरीरन्तु विग्रीयते ।

न शरीरान्श्रते जीवस्यस्मिदष्टे प्रणश्यति । समिधामिव दग्धानां यथाग्निर्दृश्यते तथा ।

॥ भरद्वाज उवाच ॥ अग्नेर्यथा तथा तस्य यदि नाशो न विद्यते । इन्धनस्योपयोगान्ते स चाग्निर्नोपलभ्यते ।

नश्यतीत्येव जानामि शान्तामग्निमनिन्धनं । गतिर्यस्य प्रमाणं वा संस्थानं वा न विद्यते ।

॥ भृगुहवाच ॥ समिधामुपयोगान्ते यथाऽग्निर्नोपलभ्यते । आकाशानुगतत्वाद्धि दुर्गोद्यो हि निराश्रयः ।

तथा शरीरसम्यागे जीवो ह्यआकाशवत् स्थितः । न गच्छते घृक्षल्लाघया ज्योतिर्न संशयः ।

प्राणान् धारयते ह्यग्निः स जीव उपधार्यतां । वायुमन्धारणो ह्यग्निर्नश्यत्क्लामनिघहात् ।

तस्मिन् शरीरागौ ततो देहमचेतनं । पतितं याति भूमिलमचनं तस्य हि चितिः ।

जन्मानां हि सर्वेषां स्थावराणां तथैव च । आकाश पवनोऽन्वेति व्योमितस्मानुगच्छति ।

तेषां त्रयाणामेकत्वात् द्वयं भूमौ प्रतिष्ठितं । यत्र खं तत्र पवनस्तत्राग्निर्वच मारुतः ।

अमूर्त्तं यस्ते विज्ञेया मूर्त्तिमन्तः शरीरिणां ।

॥ भरदाज उवाच ॥ यद्यग्निमारुतौ भूमिः खमापञ्च शरीरियुः । जीवः किंलक्षणस्तत्रेत्येतदाचञ्च मे ऽनघ ।

पञ्चात्मके पञ्चरतौ पञ्चविज्ञानचेतने । शरीरे प्राणिनां जीवं वेत्नुमिच्छामि दादृशं ।

मांसशोणितमहाति मेदः स्यादस्त्रिसञ्चये । मिद्यमाने शरीरे तु जीवो नैवोपसभ्यते ।

यद्यजीवं शरीरन्पु पञ्चभूतसमन्वितं । शरीरे मानमे दुःखे कक्षां वेदयते ह्यं ।

प्रष्टोति कथितं जीवः कर्णाभ्यां न प्रष्टोति तत् । महर्षे मनसि व्यये तस्माञ्जीवो निरर्थकः ।

सर्वं पश्यति यदृश्यं मनोयुक्तेन चक्षुषा । मनसि व्याकुले चक्षुः पश्यन्नपि न पश्यति ।

न पश्यति न चाश्नति न प्रष्टोति न भाषते । न च स्वर्गमौ वेत्ति निद्रावशगतः पुनः ।

ह्यति क्रुध्यते कोऽत्र श्रोत्रयुग्जिते च कः । इच्छति ध्यायति द्रष्टि वाचमीरयते च कः ।

॥ भृगुस्त्वाच ॥ न पञ्चमाधारणमत्र किञ्चिद् शरीरमेको वहतेऽन्तरात्मा । स वेत्ति गन्धाश्च रसान् श्रुतीश्च स्पर्शश्च

रूपञ्च गुणाश्च येऽन्ये ।

पञ्चात्मके पञ्चगुणप्रदर्शी स सर्वंगावानुगतोऽन्तरात्मा । स वेत्ति दुःखानि सुखानि चात्र तद्विभयोगान् न वेत्ति देहः ।

यदा न रूपं न स्पर्शं नोद्भवभावश्च पावकं । तदा ज्ञाने शरीरस्यै देहत्यागेन नश्यति ।

आपोऽन्नमिदं सर्वमपिो मूर्त्तिः शरीरिणां । तत्रात्मा मानसा ब्रह्मा सर्वभूतेषु लोककृत् ।

आत्मा चैवञ्च इत्युक्तः संयुक्तः प्राकृतैर्गुणैः । तैरेव तु विनिर्मुक्तः परमात्मैर्युदाहृतः ।

आत्मानं तं विजानीहि सर्वलोकहितात्मकं । तस्मिन् यः संश्रितो देहे ध्वत्स्यदुरिव पुष्करे ।

चैवञ्च तं विजानीहि नित्यं लोकहितात्मकं । तस्यै रजश्च सत्वञ्च विद्मि जीवगुणानिमान् ।

सचेतनं जीवगुणं वदन्ति स चेष्टते चेष्टयते च सर्वं । अतः परं चैवविदो वदन्ति प्रावर्त्तयथो भुवनानि सप्त ।

न जीवनाशोऽस्ति हि देहभेदे मिथैतदाऽऽर्म्भत इत्यबुद्धाः । जीवस्त-देहान्नरितः प्रयाति दशाहृता तस्य शरीरभेदः ।

एवं सर्वेषु भूतेषु गूढश्चरति मंहतः । दृश्यते तस्यया बुद्ध्या स्रक्षया तत्त्वदर्शिनः ।

तं पूर्वोपरारोचेषु पुञ्जगः सततं बुधः । सत्साहारो विद्मद्ब्रह्मात्मा पश्यत्येत्मानमात्मनः ।

चित्तस्य हि प्रसादेन हित्वा कर्म शूभाशूभं । प्रसृष्टात्मात्मनि खित्वा सुखमानन्यमश्रुतिं ।

मानसोऽग्निः शरीरेषु जीव इत्यभिधीयते । स्रष्टिः प्रजापतेरेषा भूताध्यात्मविनिश्चये ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्यणि भृगुभरदाजपवादे मत्प्रशोत्यधिककृतोऽध्यायः ॥ १०० ॥

॥ श्वगुस्त्वाच ॥ अष्टब्रह्माङ्गणनेवं पूर्वं ब्रह्मा प्रजापतीन् । आकतेऽग्निभिर्निर्हन्तान् भास्वकाग्निममममान् ।

ततः सत्यञ्च धर्मञ्च तपो ब्रह्म च श्राद्धतं । आचारश्चैव श्रौचश्च स्वर्गाय विदधे प्रभुः ।

देवदानवगन्धर्वा दैत्यासुरमहोरगाः । यवराक्षसनागाश्च पिशाचा मनुजामन्या ।

माद्भ्रष्टाः सृष्टिर्वा वैश्याः शूद्राश्च दिग्गजतम । ये चान्ये भूतमघानां वर्णाणांश्चानि चिन्तयेत्

ब्राह्मणानां मितो वर्षः क्षत्रियाणाञ्च सोऽहितः । वैश्यानां पीतको वर्षः शूद्राणामसितस्तथा ।

॥ भरद्वाज उवाच ॥ चातुर्वर्षस्य वर्षेन यदि वर्षो विभज्यते । सर्वेषां खलु वर्षानां दृश्यते वर्षमहुरः । १८१

कामः क्रोधो मयं सोमः शोकश्चिन्ता क्षुधा श्रमः । सर्वेषां न प्रभवति कफ्मादर्थो विभज्यते ।

। खेदमूत्रचंपुरीषाणि क्षेमा पित्रं संशोषितं । तमुः चरति सर्वेषां कफ्मादर्थो विभज्यते ।

जङ्गमानामसंख्येयाः स्यावराणाञ्च जातयः । तेषां विविधवर्णानां क्लृता वर्षविनिश्चयः ।

॥ शृगुरुवाच ॥ न विशेषोऽस्ति वर्षानां सर्वं ब्राह्ममिदं जगत् । ब्रह्मणा पूर्वं सृष्टं हि कर्मभिवर्षतां गतं ।

कामभोगप्रियास्त्रीक्षणाः क्रोधनाः प्रियमाहसाः । त्यक्तसधर्मा रक्ताङ्गास्ते दिजाः स्रज्जतां गताः । १८२

गोभ्यो वृत्तिं समास्थाय पीताः क्षुधुपजोविनः । स्वधर्मान्नागुतिष्ठन्ति ते दिजा वैश्यतां गताः ।

हिंसाऽनृतप्रिया क्षुधाः सर्वकर्मोपजोविनः । क्षणाः शौचपरिभ्रष्टास्ते दिजाः शूद्रतां गताः ।

इत्येतैः कर्मभिर्येस्ता दिजा वर्षान्तरं गताः । धर्मो यज्ञक्रिया तेषां नित्यं न प्रतिपिथते ।

इत्येते चतुरो वर्षा येषां ब्राह्मी सरस्वती । विहिता ब्रह्मणा पूर्वं सोमात्स्वज्ञानताडिताः ।

ब्राह्मणा ब्रह्मतन्त्रस्यासप्तोषो न नश्यति । ब्रह्म धारयतां नित्यं व्रतानि नियमास्तथा । १८३

ब्रह्म चैव परं सृष्टं ये न जानन्ति तेऽदिजाः । तेषां स्रज्जविधास्वन्यास्तत्र तत्र हि जातयः ।

पिशचा राक्षसाः प्रेता विविधा स्त्रेष्वाजातयः । प्रनष्टज्ञानविज्ञानाः स्वच्छन्दाचारचेष्टिताः ।

प्रजाब्राह्मणसंस्काराः स्वकर्महतनिश्चयाः । षडपिभिः स्त्रेण तपसा स्रज्यन्ते चापरे परैः ।

आदिदेवसमुद्भूता ब्रह्ममूलाऽचथाऽथ्यथा । सा सृष्टिर्मानवी नाम धर्मोत्तमपरायणा ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि भृगुभरद्वाजसंवादे अष्टाशीत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १८८ ॥

॥ भरद्वाज उवाच ॥ ब्राह्मणः केन भवति क्षत्रियो वा दिजोत्तम । वैश्यः शूद्रश्च विप्रश्च तद्गृहि वदताम्बर । १८४

॥ शृगुरुवाच ॥ जातकर्मोदिभिर्यस्य संस्कारैः संस्कृतः शूद्रश्चिः । वेदाध्ययनसम्पन्नः षट्सु कर्मस्रवस्त्रित ।

शौचाचारस्त्रितः संयम्विघ्नघमाशी गुरुप्रियः । नित्यव्रती सत्यपरः स वै ब्राह्मण उच्यते ।

सत्यं दानमथाद्रोह आनृशंस्यं चपा घृणा । तपस्य दृश्यते यत्र स ब्राह्मण इति स्मृतः ।

स्रज्जं सेवते कर्म वेदाध्ययनस्रज्जतः । दानादानरतिर्यस्य स वै क्षत्रिय उच्यते ।

विप्रत्याशु पश्यभ्यस्य कथादानरतिः शूद्रश्चिः । वेदाध्ययनसम्पन्नः स वैश्य इति संज्ञितः । १८५

सर्वमह्यरतिरित्यं सर्वकर्मकरोऽशूद्रश्चिः । त्यक्तवेदस्वनाचारः स वै शूद्र इति स्मृतः ।

शूद्रे चैतद्गवेषस्यं दिजे तत्र न विद्यते । स वै शूद्रो भवेत्क्षूद्रो ब्राह्मणा ब्राह्मणो न च ।

सर्वोपायैस्तु सोमस्य क्रोधस्य च विनिग्रहः । एतत् पवित्रं ज्ञानानां तथा चैवात्मसंयमः ।

वायौ सर्वात्मना तौ हि श्रेयोघातार्थमुत्पितौ । नित्यं क्रोधात् श्रियं रक्षेत् तपो रवेच मसरात् ।

विद्यां मानापमानाभ्यामात्माननुप्रमादतः । यस्य सर्वं समारम्भा निराशोर्वैश्वाना दिजः । १८६

त्यागे यस्य ऊतं सर्वं स त्यागी स च बुद्धिमान् । अहिंसः सर्वभूतानां मेवाचणगतसरेत् ।

परिग्रहान्परित्यज्य भवेद्बुद्ध्या जितेन्द्रियः । श्रेयोकं स्थानमातिष्ठेदिह चामुत्र चाभयं ।

तपोनित्येन दानेन मुनिना संयतात्मना । अजितं जेतुकामेन भार्यं यज्ञेष्वथङ्गिना ।

इन्द्रिथैर्यद्भूते यद्यत्तत्तद्भ्रामिति स्थिति । अथकमिति विज्ञेय निरूप्याहमतोन्द्रियं ।

अविश्रम्भेण गन्तव्यं विश्रमं धारयेन्ननः । मनः प्राणं नियन्त्रेयात् प्राणं ब्रह्मणि धारयेत् ।

निर्वेदादेव निर्व्यासं न च किञ्चिद्विचिन्तयेत् । सुखं वै ब्राह्मणो ब्रह्म निर्वेदाधिगच्छति ।

शौचेन सततं युक्तं सदाचारमन्वितः । सानुक्रोशश्च भूतेषु तद्विजातिषु सचक्षुः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि भृगुभरद्वाजसंवादे जननवत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १८८ ॥

॥ शृगुम्वाच ॥ सत्यं ब्रह्म तपः सत्यं शब्दं विद्वज्जने प्रजाः । सत्येन धार्यते लोकः स्वर्गं सत्येन गच्छति ।

अनृतं तमसो रूपं तमसा नीयते ह्यधः । तमेण्मत्ता न परयन्ति प्रकारं तमसा वृताः ।

स्वर्गः प्रकाश इत्याहुर्नरकं तम एव च । सत्यानृतं तदुभयं प्राप्यते जगतीचरैः ।

तवाप्येवंविधा लोके वृत्तिः सत्यानृते भवित् । धर्मोऽधर्मो प्रकाशश्च तमो दुःखं सुखमनया ।

तत्र यत् सत्यं स धर्मो यो धर्मः स प्रकाशो यः प्रकाशस्तु सुखमिति । तत्र यदनृतं सोऽधर्मो योऽधर्मस्तत्तमो
यत्तमस्तदुःखमिति ।

अबोच्यते । शारीरैर्मानसैर्दुःखं सुखैश्चाप्यसुखोदयैः । लोकसृष्टिप्रपश्यन्तो न मुञ्चन्ति विचक्षणाः ।

तत्र दुःखविमोचार्थं प्रयतेत विचक्षणाः । सुखं ह्यनित्यं भूतानामिह लोके परत्र च ।

राज्यप्रसाद्य भोगस्य यथा ज्योत्स्ना न भावते । तथा तमोऽभिभूतांतां भूतानां नश्यते सुखं ।

तत् खलु दिविधं सुखमुच्यते शारीरं मानसञ्च । इह खलुमुश्चिद्य लोके वस्तुप्रवृत्तयः सुखार्थमभिधीयन्ते न शतः ।

परं चिर्वर्गफलं विप्रिष्टतरमस्ति स एव काम्यो गुणविशेषो धर्मोऽर्थगुणशब्दशब्देतरस्योत्पत्तिः सुखप्रयोजगार्थं
प्रारम्भः ।

॥ भरद्वाज उवाच ॥ यदेतद्भवताऽमिहितं सुखानां परमा नित्यतिरिति न तदुपयन्तीमो न श्रेयस्मृषीणां महति

स्मितानामप्राप्य एष काम्यो गुणविशेषो न चैनमभिलषन्ति च तपसि श्रूयते विभोःकच्छद्वा प्रभुरेकाको तिष्ठति ब्रह्मचारी
न कामसुखेज्ज्वात्मानमवदधातिः अपि च भगवान् विश्वेश्वर उमापति काममभिवर्त्तमानमनुज्ज्वलेन शममनयत् तस्माच्छू-
मो न तु महात्मभिरयं प्रतिप्रयच्छीतो न लेय तावद्विदिष्टो गुणविशेष इति नैतद्भवता प्रथमि भगवता मूक्तं सुखाद्य-
परमस्तीति लोकप्रवादो हि दिविध फलोदयः सुकृतात् सुखमवाप्यते दुःकृतादुःखमिति ।

॥ भृगुम्वाच ॥ अबोच्यते । अनृतात्खलु तमः प्रादुर्भूतं ततस्तमोपस्ता अधर्ममैवानुवर्त्तन्ते न धर्मं क्वाप्येवमिह
ऽनृतादिभिरवच्छ्रद्धाः न खल्वस्मिन् लोके नामुत्र सुखमाप्नुवन्ति । त्रिविधव्याधिहोपतापैरवकीर्यन्ते । यद्यन्मनपरिक्रेश-
दिभिद्य द्रुत्पिपासाश्रमकृतैरुपतापैरुपतप्यन्ते । वर्षावायुष्पातिश्रोतकृतैश्च प्रतिभये शारीरैर्दुःखैरुपतप्यन्ते । वन्धुधनवि-
नाशविप्रयोगकृतैश्च मानसैः शोकैरभिमूयन्ते जरामृत्युकृतैश्चान्यैरिति ।

यस्तेन शारीरैर्मानसैर्दुःखैर्न संस्पृश्यते स सुखं वेद । नपैते देवाः स्वर्गं प्रादुर्भवन्ति तत्र खलु भवति ॥

सुसुखं पवनं स्वर्गं गन्धश्च सुरभिक्षया । द्रुत्पिपासा शर्मो नास्ति न जरा न च पापकं ।

नित्यमेव सुखं स्वर्गं सुखं दुःखमिहोभयं । नरके दुःखमेवाहुः सुखं तत्परमं पदं ।

पृथिवी सर्वभूतानां जनित्री तद्विधाः स्त्रियः । पुमान् प्रजापतिस्तत्र शुक्रं तेजामयं विदुः ।

इत्येतल्लोकनिष्ठाणं ब्रह्मणा विहितं पुरा । प्रजाः समनुवर्तन्ते स्त्रैः स्त्रैः कर्मभिरावृताः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मेतत्तर्कपर्वणि भृगुभरदाजमंवादे नवत्यध्यायः ॥ १८० ॥

॥ भरदाज उवाच ॥ दानस्य किं फलं प्राङ्मुखाय चरितस्य च । तपस्य सुतप्तस्य स्वाध्यायस्य उतस्य वा ।

॥ भृगुवाच ॥ ज्ञेतेन शान्तये पापं स्वाध्यायैः शान्तिरुत्तमा । दानेन भोगानित्याङ्गलपसा स्वर्गमाप्नुयात् । ॥१८१॥

दानन्तु द्विविधं प्राङ्मुः परचार्यमिहैव च । सद्भ्यो यदीयते किञ्चित्तत् परचोपतिष्ठते ।

असद्भ्यो दीयते यन्तु तद्दानमिह भुज्यते । यादृशं दीयते दानं तादृशं फलमनुते ।

॥ भरदाज उवाच ॥ किं कस्य धर्मोचरणं किं वाऽधर्मस्य लक्षणं । धर्मः कतिविधो वाऽपि तद्भवात् वक्तुमर्हति ।

॥ भृगुवाच ॥ स्वधर्मोचरणे युक्ता ये भवन्ति मनोषिणः । तेषां स्वर्गफलवाप्तिरर्थोऽन्याया स विमुह्यते ।

॥ भरदाज उवाच ॥ यदेतच्चतुराश्रम्यं ब्रह्मर्षिविहितं पुरा । तेषां स्वैस्त्रै समाचारास्तान्नि वक्तुमिहार्हमि । ॥१८२॥

॥ भृगुवाच ॥ पूर्वमेव भगवता ब्रह्मणा लोकाहितमनुतिष्ठता धर्मवर्चणार्थमाश्रमास्त्रयोऽभिनिर्दिष्टाः । तत्र

गुरुकुलवासमेव प्रथममाश्रममुदाहरन्ति । सत्यगव धैर्यसंस्कारनियमव्रतविनियतात्मा उभे मध्ये भास्कराग्निदेवतानुपस्था

य विहाय तन्प्रागल्भ्ये गुरोरभिवादनवेदाभ्यासश्रवणपवित्रीकृतान्तरात्मा चिपवणमुपसृष्ट्य ब्रह्मचर्याग्निपरिचरणगुरुशु

षानित्यभिवादेवादिमन्त्रिवेदितान्तरात्मा गुरुवचननिर्देशानुष्ठानाप्रतिकूलो गुरुप्रसादलब्धस्वाध्यायतत्परः स्यात् ।

॥ भवति चात्र श्लोकः ॥ गुरुं यस्तु समाराध्य दिवो वेदमवाप्नुयात् । तस्य स्वर्गफलवाप्तिः सिद्ध्यते चास्य मानसमिति ।

गार्हस्थ्यं खलु द्वितीयमाश्रमं वदन्ति तस्य समुदाचारलक्षणं सर्वमनु व्याख्यास्यामः । समावृत्तानां सदाचाराणां

सह धर्मचर्याफलार्थिनां गृहशाश्रमे विधीयते । धर्मार्थकामावाप्तिर्ज्ञैव त्रिवर्गसाधनसंपत्त्यागर्हितेन, कर्मणा धनान्यादाय

स्वाध्यायोपलब्धप्रकर्षण वा ब्रह्मर्षिनिर्मितेन वा अद्रिसारगतेन वा हव्यकथनियमाभ्यासदेवतप्रसादोपलब्धेन वा धनेन

गृहस्थो गार्हस्थ्यं वर्त्तयेत् तद्धि सर्वशाश्रमाणां मूलमुदाहरन्ति । गुरुकुलनिवासिनः परिप्राजका ये चान्ये सङ्कल्पितव्रत

नियमधर्मानुष्ठायिनस्त्रयोपलभ्यते एव भिवावलंबविभागाः प्रवर्त्तन्ते ।

वानप्रस्थानाश्च द्रव्योपस्कार इति प्रायशः खल्वेते साधवः साधुपथोदनाः स्वार्थायप्रसङ्गिनस्त्रयोभिगमनदेशद्वय

मायै पृथिवीं पर्यटन्ति तेषां प्रत्युत्थानाभिगमनमनस्ययावाकप्रदानसुखशक्त्यासनसुखशयनाभ्यवहारसत्किया चेति ।

॥ भवति चात्र श्लोकः ॥ अतियिर्यस्य भग्नो गृहस्थात्पतिनिवर्त्तते । स दत्त्वा दुष्कृतं तस्मै पुण्यमादाय गच्छति । ॥१८३॥

अपि चात्र पशुकियाभिर्देवताः प्रीयन्ते निवापेन पितरो विद्याभ्यासश्रवणधारणेन स्वपयः अपत्योत्पादनने प्रजापति

गिति ।

॥ श्लोकैः चात्र भवतः ॥ वास्तव्यात् सर्वभूतभ्या वाच्याः श्रोत्रमुखा गिरः । परितापोपचातय पाह्यश्चाव गर्हितं ।

अवशानमहहारो दम्भयैव विगर्हितः । अर्हसा मय्यमक्रोधः सर्वोश्रमगतं तपः ।

अपि चात्र मास्त्राभरणवस्त्राभ्यङ्गनित्योपभोगनृत्यगीतवादिचयुतिसुखनयनाभिरामदर्शनभां प्राप्तिर्भक्ष्यभोग्ये

श्रेयस्युप्याणामभ्यवहार्थिणां विविधानामुपभोगः स्वविहारसन्तोषः काममुखावाप्तिरिति ।

चिवर्गगुणनिर्दृष्टिर्त्यस्य गित्यं गृहशाश्रमे । स सुखान्यनुभूयेह सिष्टानां गतिमाप्नुयात् ।

उच्छ्रित्तिसंस्थो यः स्वधर्मचरणे रतः । त्यक्तकामसुखारम्भः स्वर्गलक्ष्य न दुर्लभः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि मृगभरद्वाजसंवादे एकनवत्रयधिकशतोऽध्यायः ॥ १८१ ॥

॥ मृगभवाच ॥ वानप्रस्थाः स्वल्पि धर्ममनुचरन्तः पुण्यानि तीर्थानि नदीप्रखण्डानि मुक्तिविक्रयव्ययेषु मृगम
ह्रियवराहगार्दूलवनगजाकोर्णेषु तपस्यन्तो ऽनुसञ्चरन्ति त्यक्तपाम्यवस्थाभ्यवहारोपभोगा वन्योपधिफलमूलपरिपरिमितवि
चित्रनियताहाराः स्थानासनानां भूमिपायाण्यसिकताशर्कराबालुकामिश्रायिनः काशकुशचर्मवल्कलसम्भृताङ्गाः क्रेश्म
युनखलोमधारिणो नियतकालोपस्थग्नाः अस्कन्दितकालबलिदोमानुवायिनः समित्कुशकुम्भापहारसंभारवल्कलश्रव्या
माः श्रोतोष्णवर्षपवनविहृष्टविमिश्रसम्बल्लवो विविधनिधमोपयोगचथानुष्ठानविहितपरिशुष्कमांसशोणितलगस्त्रिभूताधृति
पराः सत्ययोगाच्छरीराण्युदहन्ते ।

यस्वैतां नियतस्यार्थां ब्रह्मर्षिविहितां चरेत् । स दहेद्दग्निवद्दीपान् कथंश्लोकं दुर्जयान् ।

परिव्राजकानां पुनराचारः । तद्यथा । विमुच्याग्निधनकलत्रपरिवहणैःसङ्गत्वात्मानं खेदपापानवधूय परिव्रजन्ति ।

समलोटाग्रकाधनास्त्रिवर्गप्रदत्तेष्वसक्तवृद्धयः शरिमिचोदासीनानां तुल्यदर्शनाः स्थावरजरायुजाण्डसंस्त्रिदशैस्त्रिज्ज्ञानां
भूतानां वाञ्छनःकर्मभिरनभिद्रेःद्विषो ऽनिकेताः पर्वतपुलिनदृष्टमसुददेवतायतनान्यनुचरन्तां वासार्थमुपेयुर्नगरं ग्रामं
वा नगरे पञ्चरात्रिका ग्रामे चैकरात्रिका । प्रविश्य च प्राणधारणार्थं दिजातीनां भवनान्यसङ्कोषकर्मणामुपतिष्ठेयुः ।
पाचपतितायाचितभैक्ष्याः कामक्रोधदंष्ट्रलोभमोहकार्षण्यदक्षपरिवादाभिमानहिंसादिहृता इति ।

॥ भवन्ति चात्र श्लोकाः ॥

अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा यद्यरते मुनिः । न तस्य सर्वभूतेभ्यो भयमुत्पद्यते कश्चित् ।

श्लाघामिक्षेपं स्वशरीरसंभ्यं शरीरमग्निं स्वमुखे जुष्टेति । विप्रस्य भैशोःपगतैर्हविर्भिदित्ताग्निना स प्रजते हि लोकान् ।
मोक्षधर्मं यद्यरते ययोक्तं शूचिः सुशंकल्पितयुक्तबुद्धिः । अनित्यं ज्योतिरिव प्रशान्तं स ब्रह्मलोकं अयते दिजातिः ।

॥ भरद्वाज उवाच ॥ अस्मात्सोकात् परो लोकः श्रूयते नोपलभ्यते । तमहं श्रातुमिच्छामि तद्भवान् वक्तुमर्हति ।

॥ मृगभवाच ॥ उत्तरं हिंमवत्पार्थे पुष्टे सर्वगुणान्विते । पुष्टः सेव्यस्य काम्यस्य स परो लोक उच्यते ।

तत्र क्षापापकर्षाणः शूचयोऽत्यन्तनिर्धनाः । लोभमोहपरित्यक्ता मानवा निष्पद्रवाः ।

स स्वर्गसदृशो देवस्य च युक्ताः शूभा गुणाः । कालेऽमृत्युः प्रभवति सृष्टन्ति व्याधयो न च ।

न लोभः परदारिणु स्वदारिणितो जनः । नान्योन्यं वथ्यते तत्र द्रव्येषु च न विषयः ।

परो ह्यधर्मा नैवास्ति सन्देहो नापि जायते । कृतस्य तु फलं तत्र प्रत्यक्षमुपलभ्यते ।

पात्राशनासमोपेताः प्रासादभवनाश्रयाः । सर्वकामैर्हृताः केचिद्धेमाभरत्भूयिताः ।

प्राणधारणमाचक्षु केषाश्चिदुपपद्यते । अमेण महता केचित्कुर्वन्ति प्राणधारणं ।

दह धर्मपराः क्षेचित् केचिन्नैकतिका नराः । सुखिता दुःखिताः केचिद्धिद्वंता धनिनोऽपरे ।

दह अमो भयं मोहः लुधा तोत्रा च जायते । लोभद्वयार्थततो नृणां येन मुद्गल्पपरिज्ञताः ।

दह वार्ध्ना वञ्चविधा धर्माधर्मस्य कारिणः । यसादेदोभयं प्राग्घ्नः पात्रना न स लिख्यते ।

दोषधं निरुक्तिक्षेपं परिवादो ह्यस्ययिता । परोपपातो हिंसा च पैशुन्यमनुतं तथा ।

एतानामेवते यन्त तपस्तस्य प्रदीयते । यस्नेताद्याचरेदिदांस्तपस्तस्य विवर्द्धते ।

इह चिन्ता बद्धविधा धर्माधर्मस्य कर्मणः । कर्मभूमिरियं लोके इह क्त्वा शूभाशूभं ।

शूभैः शूभमवाप्नोति तथाशूभमयान्यथा । इह प्रजापतिः पूष्य देवाः सयिगणास्तथा ।

इष्टेष्टतपसः पूता ब्रह्मलोकमुपाश्रिताः । उत्तरः पृथिवीभागः सर्वेषुपुण्यतमः शूभः ।

इहस्थास्तत्र आयन्ते ये वै पुण्यकृता जनाः । यदि सत्कारश्चक्षन्ति तिर्यग्येनिपु चापरे ।

वीणायुपस्तथा चान्ये नश्यन्ति पृथिवीतले । अन्यैरन्यभक्षणायक्ता क्षीममोहसम्भिताः ।

इहैव परिवर्तन्ते न ते यान्युत्तरं दिशं । ये गुरून् पर्युपासन्ते नियता ब्रह्मचारिणः ।

पन्थानं सर्वलोकानां विजानन्ति मनोविषणः । इत्युक्तोऽयं मया धर्मः संचितो ब्रह्मनिर्मितः ।

धर्माधर्मौ हि लोकस्य ये वै वेत्ति स बुद्धिमान् ।

॥ भीष्म उवाच ॥ इत्युक्त्वा भृगुणा राजन् भरद्वाजः प्रतापवान् । भृगुं परमधर्मात्मा विस्मितः प्रत्यपूजयत् ॥ ११ ॥

एष ते प्रभवो राजन् जगतः संप्रकोर्त्तितः । निखिलेन महाप्रज्ञ किम्भूयः श्रोतुमिच्छसि ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि भोचधर्मपर्वणि शृगुभरद्वाजसंवादे दिनवत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १८२ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ आचारस्य विधिं तात प्रोच्यमानं त्वयाऽनघ । श्रोतुमिच्छामि धर्मज्ञ सर्वज्ञो ह्यसि मे मत ।

॥ भीष्म उवाच ॥ दुराचारा दुर्बलेशेष्टा दुष्प्रज्ञाः । म्रियसाहसाः । अयन्तस्त्विति विख्याताः सन्तथाचारलक्षणाः ।

पुरीषं यदि वा मूचं ये न कुर्वन्ति मानवाः । राजमार्गे गवां मध्ये धान्यमध्ये च ते शूभाः ।

शौचमावश्यकं क्त्वा देवतानाञ्च तर्पणं । धर्ममाज्जर्ज्वल्याणामुपसृश्य नदी तरेत् ।

सूर्य्यं सद्योपतिष्ठेत् न च सूर्य्योदये खपेत् । सायं प्रातर्कूपेत् सन्ध्यां तिष्ठन् पूष्यैः तथेतरं ।

पञ्चार्द्रो भोजनं भुञ्ज्यात् प्राञ्जुषो भौनमोक्षितः । न निन्धादक्षभक्ष्याञ्च खादु खादु च भक्षयेत् ।

आर्द्रपाणिः समुत्तिष्ठेन्नार्द्रपादः खपेत्त्रिभिः । देवर्षिर्नारदः प्राह एतदाचारलक्षणं ।

शूचिं देशमनद्वाहं देवं गोष्ठं चतुष्पयं । ब्राह्मणं धार्मिकं चैत्यं तित्यं कुर्थात् प्रदक्षिणं ।

अतिथीनाञ्च सर्वेषां प्रियाणां खजनस्य च । सामान्यं भोजनं मृतैः पुरुषस्य प्रशस्यते ।

सायम्प्रातर्भुञ्ज्याणामशमं देवनिर्मितं । नान्तरा भोजनं दृष्टमुपवासी तथा भवेत् ।

क्षीमकाले तथा जुह्वदुत्काले तथा ब्रजन् । अनन्यस्त्रीजनः प्राज्ञो ब्रह्मचारी तथा भवेत् ।

अमृतं ब्राह्मणोऽर्षिष्ठं जनन्या इदयं कृतं । तज्जनाः पर्युपासन्ते सत्यं सन्तः समासते ।

सोष्टमर्ही ह्यणुच्छेदो नखखादी च यो नरः । नित्योऽर्षिष्ठः शूद्रशूको नेहापुर्व्वन्दते महरः ।

यजुषा संस्मृतं मांसं निवृत्ता मांसभक्षणात् । न भक्षयेद्दृष्या मांसं शृष्टमांसञ्च वर्ज्ययेत् ।

स्वदेशे परदेशे वा अतिथिं गोपवासयेत् । काम्यकर्मफलं लब्ध्वा गुरूणामुपवादयेत् ।

गुरुभ्य आर्षेण देयं कर्त्तव्यस्याभिवादनं । गुरून्भयर्ह्ये दुष्यन्ते आयुषा यथासा श्रिया ।

नेदेतादित्यमुद्यमानं न च मग्नं परस्त्रियं । भैषणं घतनं धर्म्यं गुण्यं चैव समाचरेत् ।

तीर्थानां इदयं तीर्थं शूचीनां इदयं शूचिः । सर्वमायं कृतं चैत्थं पासकं सर्वमानि च ।

दग्निं दग्निं नित्यं सुचमन्नमुदाहरत् । सायम्यातश्च विप्राणां प्रदिष्टमभिवादनं ।

देवागारे शंवां मध्ये ब्राह्मणानां क्रियापथे । स्वाध्याये भोजने चैव दक्षिणं पाणिमुद्धरेत् ।

सायम्यातश्च विप्राणां पूजनञ्च यथाविधि । पश्यानां शोभते पश्यं ऊषीणां वाद्यते ऋषिः ।

बभ्रकारश्च शस्त्रानां वाद्ये वाद्ये शंवां तेषां । संमेलं भोजने नित्यं पानोपे तर्पणं तथा ।

सुश्रुतं पाथसे ब्रूयाद्यवावां ऋषे तया । भस्मकर्मणि शंभ्रां चतु खानेऽय भोजने ।

व्याधितानाञ्च सर्वेषामायुष्यमभिनन्दनं । प्रत्यादित्यं न मेहेत न पश्येदात्मनः शठन् ।

सह स्त्रियाऽय शयनं सह भोज्यञ्च वर्जयेत् । त्वेकारं नामधेयञ्च व्येष्टानां परिवर्जयेत् ।

श्रवराणां समानानामुभयेषां न दुष्यति । हृदयं पापवृत्तानां पापमाख्याति वैकृतं ।

ज्ञानपूर्वं विनश्यन्ति गृहमाणा कुलाजने । ज्ञानपूर्वं कृतं पापं ह्यादयन्धवज्जुमताः ।

नेनं मनूय्याः पश्यन्ति पश्यन्तेव दिवौकषः । पापेनापिहितं पापं पापमेवानुवर्त्तते ।

धर्मेषापिहितो धर्मो धर्ममेवानुवर्त्तते । धार्मिकेषु कृते धर्मो धर्ममेवानुवर्त्तते ।

पापं कृतं न क्षरतीह मूढो विवर्त्तमानस्य तदेति कर्तुः । राहुयया चन्द्रमुपैति चापि तथाऽपुषु पापमुपैति कर्म ।

आशया सञ्चितं द्रव्यं दुःखेनैवोपभुज्यते । तद्गुधा न प्रशंसन्ति मरणं न प्रतीक्षते ।

मानसं सर्वभूतानां धर्ममाहुर्धर्मोपिणः । तस्मात् सर्वेषु भूतेषु मनसा शिवमाधरेत् ।

एक एव चरद्दृष्टं नास्ति धर्मं सहायता । केवलं विधिमासाद्य सहायः किं करिष्यति ।

धर्मो योनिर्भूतस्याणां देवानाममृतं दिवि । प्रत्यभावे सुखं धर्मोऽप्यन्तैरुपभुज्यते ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपूर्वणि मीलघमपूर्वणि आचारविधौ चिनवत्यधिकतमोऽध्यायः ॥ १९३ ॥

॥ शुधिष्ठिर उवाच ॥ अध्यात्मं नाम यदिदं पुरुषस्तेह चिन्त्यते । यदध्यात्मं यया चैतत्तन्मे ब्रूहि पितामह ।

कुतः सृष्टमिदं विष्यं ब्रह्मन् स्थावरजङ्गमं । प्रलये च कर्मभेति तन्मे वक्तुमिहार्हसि ।

॥ भीम उवाच ॥ अध्यात्ममिति मां पार्थ यदेतद्गुणवृद्धिः । तद्ब्रह्मव्याख्यामि ते तात श्रेयस्करतमं मुखं ।

सृष्टिप्रलयसंपुक्रमाचारैः परिदग्मितं । यज्ञज्ञाना पुरुषो लोके मोतिं सौख्यञ्च विन्दति ।

फलसामय्यं तस्य स्यात् सर्वभूतहितञ्च तत् । पृथिवी वायुराकाशमाप्योऽतिथ पञ्चमं ।

महाभूतानि भूतानां सर्वेषां प्रभवाप्यथैव । यतः सृष्टानि तत्रैव तानि यानि पुनः पुनः ।

महाभूतानि भूतेभ्यः सागरस्योर्ध्वे यथा । प्रसायं च ययऽङ्गानि कूर्ध्वः सहरते पुनः ।

तदङ्गानि भूतात्मा सृष्टानि हरते पुनः । महाभूतानि पथैव सर्वभूतेषु भूततत् ।

अकरोत्तेषु वैषम्यं तत्तु क्षीवो न पश्यति । शब्दः श्रावं तथा खलि चयमाकाशधोनिज ।

वायोः स्पर्शस्तथा चेष्टा लक्ष्यं चैव त्रितयं स्मृतं । रूपं ससुक्ष्मया पाकस्त्रिविधं तेज उच्यते ।

रसः क्लेदश्च जिज्ञा च चयो जलगुणाः स्मृताः । घेयं घ्राणं शरीरश्च रते भूमिगुणस्तथा ।

महाभूतानि पथैव पश्यन् मन उच्यते । इन्द्रिपाणि मनसैव विज्ञानान्यस्य भारत ।

कर्मो बुद्धिरित्याहुः चेतस्य पुनरष्टमः । सदुरासेऽनसैव संशयं कुर्वते मनः ।

बुद्धिरथवसानाय चैवज्ञः साधिवत् स्थितः । ऊर्ध्वं पादतलाभ्यां घटस्याक् चोर्ध्वं पश्यति ।
 एतेन सर्वमेवेदं विद्वाभिव्याप्तमनारं । पुरुषैरिन्द्रियाणो ह वेदितव्यानि हतज्ञयः ।
 तमो रजस्य सत्त्व तेऽपि भावास्तदाश्रिताः । एतां बुद्ध्या नरो बुद्ध्या भूतानामागतिं गतिं ।
 समवेच्छ शनैश्चैव सभते शममुत्तमं । गुणैर्ननीयते बुद्धिर्बुद्धिरैर्विद्रियाण्यपि ।
 मनः पष्ठानि भूतानि बुद्ध्याभावे कुतो गुणाः । इति तन्मयमेवैतत् सर्वं स्थावरज्ज्जमं ।
 प्रलीयते चोद्भवति तस्माद्भिर्दिश्यते तथा । येन पश्यति तच्चतुः शृणोति श्रोत्रमुच्यते ।
 जिघ्रति घ्राणमित्याङ्गरसं ज्ञानाति जिज्ञया । स्वचा स्पर्शयते स्पर्शं बुद्धिर्बुद्धिर्क्रियते सद्यत् ।
 येन प्रार्थयते किञ्चित्तदा भवति तन्मनः । अधिष्ठानानि बुद्धेर्हि श्रयगर्धानि पञ्चधा ।
 इन्द्रियाणीति चान्याङ्गस्तान्यदृश्याऽधितीष्ठति । पुरुषे तिष्ठतीं बुद्धिस्त्वस्य भावेषु वर्तते ।
 कदाचित्सभते प्रीतिं कदाचिदनुशोचति । न सुखेन न दुःखेन कदाचिदपि वर्तते ।
 एवं नराणां मनसि विपु भोवस्ववस्थिता । सेयं भावात्मिकां भावांस्त्वोनेतानतिवर्तते ।
 श्रितां सागरो भक्तौ महत्तिलामिवोर्षिमान् । अतिभावगता बुद्धिर्भवे मनसि वर्तते ।
 प्रवर्तमानन्तु रजस्रज्ञावमनुवर्तते । इन्द्रियाणि हि सर्वाणि प्रवर्तयति सा तदा ।
 प्रीतिः सत्त्वं रजः शोकस्तोमा मोहस्तु ते त्रयः । ये ये च भावा लोकोऽस्मिन् सर्वेभ्येतेषु वै विपु ।
 इति बुद्धिगतिः सर्वा व्याख्याता तवं भारत । इन्द्रियाणि च सर्वाणि विज्ञेतव्यानि धीमता ।
 सत्त्वं रजस्तमश्चैव प्राणिनां संश्रिता । सदा । त्रिविधा वेदना चैव सर्वसत्त्वेषु दृश्यते ।
 सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति भारत । सुखस्पर्शः सत्त्वगुणो दुःखस्पर्शा रजोगुणः ।
 तमोगुणेन संयुक्तौ भवतौ व्यावहारिकौ । तत्र यत्प्रोतिसंयुक्तं काये मनसि वा भवेत् ।
 वर्तते सात्त्विको भाव इत्याचरेत तत्तथा । अथ यद्दुःखसंयुक्तमप्रोतिकरमात्मनः ।
 प्रहृतं रज इत्येव तत्र संरभ्य चिन्तयेत् । अथ यस्माद्दुःखसंयुक्तमव्यक्तविषयं भवेत् ।
 अतस्तत्कर्मविज्ञेयं तमस्तदुपधारयेत् । प्रहर्षं प्रीतिरानन्दः सुखं संग्रान्तिचिन्ता ।
 कयश्चिदभिवर्तन्त इत्येते सात्त्विका गुणाः । अतुष्टिः परितापश्च शोको स्तोभस्तथा क्षमा ।
 लिङ्गानि रजस्रज्ञानं दृश्यते हेतुहेतुभिः । अवमानस्तथा मोहः प्रमादः स्वप्नतद्विज्ञानं ।
 कयश्चिदभिवर्तन्ते विविधास्तमसा गुणाः । दूरगं बहुधागामिं प्रार्थनासंश्रयात्मकं ।
 मनः सुनिपतं यस्स स मुखो प्रेत्य चेह च । सत्त्ववेचक्ष्येरेतदन्तरं पश्य सूक्ष्मयोः ।
 सृजते तु गुणानेक एको न सृजते गुणान् । मग्नोऽन्तरो वाऽपि संयुक्तौ यथा सदा ।
 अन्योन्यमेतौ स्थाताश्च सम्प्रयोगस्तथा तयोः । पृथग्भूतौ प्रकृत्या तौ सम्प्रयुक्तौ च सर्वदा ।
 यथा मत्स्यो जलश्चैव सम्प्रयुक्तौ तथैव तौ । न गुणा विदुरात्मनं स गुणान् वेति सर्वशः ।
 परिद्रष्टा गुणानान् संसृष्टान्मन्यते तथा । इन्द्रियैस्तु प्रदीपार्थं कुरुते बुद्धिसम्पन्नैः ।
 निर्विषेष्टैरज्ञानिभिः परमात्मा प्रदीपवत् । सृजते हि गुणान् सत्त्वं संश्रयः परिपश्यति ।

सम्प्रयोगस्तयोरपि सत्त्वैत्रजयोर्भुवः । आश्रयो नास्ति सत्त्वस्य चैत्रजस्य च कश्चन ।
 सत्त्वं मनः संसृजते न गुणान् वै कदाचन । रश्मिस्त्रिधा समनसा घटासन्निभयच्छति । २१०
 तदा प्रकाशते ज्ञेयात्मा घटे दीपो ज्वलन्निव । त्यक्त्वा यः प्राकृते कर्म नित्यमात्मरतिर्भुनिः ।
 सर्वभूतात्मभूतस्मात् स गच्छेदुत्तमां गतिं । यथा वारिचरः पत्नी सलिलेन न लिप्यते ।
 स्वमेव कृतमज्ञो भूतेषु परिवर्त्तते । एवं स्वभावमेवैतत् खलुद्धा विहरन्महः ।
 अशोचन्नप्रहृथंय समो विगतमत्सरः । स्वभावयुक्त्वा युक्तु स नित्यं सृजते गुहान् ।
 ऊर्षणाभिर्यथा सूत्रं विज्ञेयास्तनुवद्गुणाः । प्रथस्ता न निवर्त्तते निवृत्तिर्नापलभ्यते । २११
 प्रत्यक्षेण परोक्षेणानुमानेन सिध्यति । एवमेके व्यवस्थन्ति निवृत्तिरिति चापरे ।
 उभयं सम्प्रधार्यैतद्भावयित् यथामति । इतोमं हृदयपथिं बुद्धिभेदमयं दृढं ।
 विमुच्य सुखमासीत न शोचेच्छिन्नसंशयः । मलिनाः प्राप्नुयुः शूद्रिं यथा पूर्णां नदीं नराः ।
 अवागच्छ सुविदांसो विद्धि ज्ञानार्जमदं तथा । महानद्या हि पारङ्गल्यते न तदन्यथा ।
 न तु तथ्यति तत्त्वज्ञः फले ज्ञाते तरत्युत । एवं ये विदुरथात्मं कैवल्यं ज्ञानमुत्तमं । २१२
 एतां बुद्ध्या नरः सर्वा भूतानामागतिं गतिं । अवेक्ष्य च शनैश्चुद्ध्या लभते शमनन्ततः ।
 विवर्गां यस्य विदितः प्रेक्ष्य यद्य विमुञ्चति । अत्रिय मनसा युक्तस्तत्त्वदर्शी निहसुक्तः ।
 न चात्मा शक्यते द्रुमिन्द्रियैश्च त्रिभागमः । तत्र तत्र विद्येद्यैश्च दुर्बलैश्चैवाकृतात्मभिः ।
 एतद्बुद्ध्या भवेद्बुद्धः किमन्यद्बुद्धस्तत्त्वम् । विज्ञाय तद्धि मन्यन्ते कृतकृत्या मनोषिणः ।
 न भवति विदुषां ततो भयं यदविदुषां सुमहद्भयं भवेत् । नहि गतिरधिकाऽस्ति कश्चित् सति हि गुणे प्रवदन्त्य
 तुल्यतां । २१३

यः करोत्यनभिमान्यपूर्वकं तत्र निरुदति यत् पुरा कृतं । नाप्रियं तदुभयं कुतः प्रियं तस्य तज्जनयतो ह कुर्वतः ।
 लोकमातुरमसृपते जनस्यस्य तज्जनयतो ह सर्वतः । लोक आतुरजनान्निराश्रितं सत्तदेव ब्रह्म पश्य शोचतः ।
 तत्र पश्य कुशलानशोचतो ये विदुस्तदुभयं पदं सतां ।
 इति श्रीमहाभागते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि चतुर्ध्वव्यधिकप्रतोऽध्यायः ॥ १८४ ॥
 ॥ श्रीभू उवाच ॥ हन्त वक्ष्यामि ते पार्थ ध्यानयोगश्चतुर्विधं । यं ज्ञाना प्रायशो विद्धिं गच्छन्तो ह महर्षयः ।
 यथा स्तनुधितं ध्यानं तथा कुर्वन्ति योगिनः । महर्षयो ज्ञानद्वारा निर्वाणगतमानसाः । २१४
 नावर्त्तन्ते पुनः पार्थ मुक्ताः संसारदोषतः । जन्मदोषपरिचीणाः स्वभावे पर्यवस्यिताः ।
 विद्वन्दा नित्यमत्त्वस्या विमुक्ता निष्परिपन्नाः । अघञ्जान्यविवादीनि मनःशान्तिकराणि च ।
 तत्र ध्यानेन संक्षिप्तमेकापे धारयेन्मनः । पिण्डोक्त्योद्भिद्यपाममासो न काठवन्मुनिः ।
 शब्दं न विन्देच्छ्रेयसं सचा न वेदयेत् । रूपं न चक्षुषा विन्द्याञ्छिष्टया न रसांस्तथा ।
 घेयाश्चपि च सर्वान्पि जह्याद्धानेन योगवित् । पञ्चवर्गप्रमायोनि नैच्छेत्तानि वीर्यवान् । २१५
 ततो मनसि संसृज्य पञ्चवर्गं विचक्षयः । समादध्यात्मनो भ्रान्तिमिन्द्रियैः सह पञ्चभिः ।

विषयारि निरालम्बं पञ्चद्वारं चलाचलं । पूर्वं ध्यानपथे धीरः समादध्यात्मनोऽन्तरा ।
 इन्द्रियाणि मनसैव यदा पिण्डीकरोत्ययं । एष ध्यानपथः पूर्वं मया समनुर्वाणतः ।
 तस्य तत् पूर्वंभंरुद्धमात्मनः पठमान्तरं । स्फुरियति समुद्भन्ता विद्युदमुधरं यथा ।
 जलविन्दुर्यथा सौलः पर्णस्यः सर्वतश्चलः । एवमेवास्य चित्तञ्च भवति ध्यानवर्त्मनि ।
 समाहितं क्षणं किञ्चिद्भ्यानवर्त्मनि तिष्ठति । पुनर्वायुपथं भ्रान्तं मनो भवति वायुवत् ।
 अनिर्वेदो गतक्लेशो गततन्द्रीरमखरी । समादध्यात् पुनश्चेतो ध्यानं ध्यानयोगवित् ।
 विचारञ्च विवेकञ्च वितर्कस्यैवजायते । मुनेः समादधानस्य प्रथमं ध्यानमादितः ।
 मनसा क्रियमानस्य समाधानञ्च कारयेत् । न निर्बन्धं मुनिर्गच्छेत् कुर्यादेवात्मनो हितं ।
 पार्श्वभ्रमणकरोपाशं यथा वै राशयश्चिताः । महसा वारिणा शिक्ता न यान्ति परिभावनं ।
 किञ्चित् क्षिप्तं यथा च स्याच्छुष्कचूर्णमभावितं । क्रमशस्तद्गन्धैर्गच्छेत् सर्वन्नात् परिभावनं ।
 एवमेवेन्द्रियग्रामं शनैः संपरिभावयेत् । संदरेत् क्रमशश्चैव स सत्यक् प्रशमियति ।
 स्वयमेवं मनसैवं पञ्चवर्गञ्च भारत । पूर्वं ध्यानपथे स्याद्य नित्ययोगेन शाम्यति ।
 न तत पुरुषकारेण न च दैवेन केनचित् । सुखमेत्यति तत्तस्य यदेवं संयतात्मनः ।
 सुखेन तेन संयुक्तो रंखते ध्यानकर्षणि । गच्छन्ति योगिनीं क्षेवं निर्बन्धं तन्निरामयं ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि श्रद्धात्मै पञ्चनवत्यधिकशतोऽध्याय ॥ १८५ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ चातुराश्रम्यमुक्तने राजधर्मोऽस्मै च । नानाश्रयाय बहव इतिहासाः श्रुत्वधाः ।
 श्रुतास्तत्तः कथाश्चैव धर्मयुक्ता महामते । सन्देहोऽस्ति तु कश्चिन्मै तद्भवान् वक्तुमर्हति ।
 जापकानां फलावाप्तिं श्रोतुमिच्छामि भारत । किं फलं जपतामुक्तं वा तिष्ठन्ति जापकाः ।
 जपस्य च विधिं क्लृप्तं वक्तुमर्हसि मेऽनघ । जापका इति किञ्चैतत् सांख्ययोगक्रियाविधिः ।
 किं यश्चिद्विधरेवैव किमेतज्जप्यमुच्यते । एतन्मै सर्वमाचक्ष्व सर्वमो क्षसि मे मतः ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ श्रवाणुदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । यमस्य यत् पुरा वृत्तं कालस्य ब्राह्मणस्य च ।
 भांख्ययोगैः तु यावुक्तौ मुनिभिर्मोक्षदर्शिनः । संन्यास एव वेदान्ते वर्तते जपनं प्रति ।
 वेदवादाद्य निर्वृत्तः शान्ता ब्रह्मण्यवस्थिताः । सांख्ययोगैः तु यावुक्तौ मुनिभिः प्रुभदर्शिनः ।
 मार्गो तावप्युभादेतौ संश्रितौ न च संश्रितौ । यया संश्रूयते राजन् कारणं चाव वदस्यते ।
 मनः समाधिरथापि तथेन्द्रियजयः स्मृतः । सत्यमग्निपरीषारो विवक्रानाञ्च शेषनं ।
 ध्यानं तपो दमः क्षान्तिरनस्यया मितश्रमं । विषयप्रतिबंधहारो मितजल्पलाया श्रमः ।
 एष प्रवक्तव्यो यशो निवर्त्तकमयोऽष्टणु । पया निवर्त्तते कथं जपतो ब्रह्मचारिणः ।
 एतत् सर्वमग्नेपेण यथोक्तं परिवर्त्तयेत् । विरतं मार्गमापच व्यक्ताध्यकमनाश्रयं ।
 कुक्षौ चयनिपत्यः घ्नन् कुक्षुदशाः कुक्षैः शिषी । कुक्षैः परितृप्तसंक्षिप्तं मध्ये प्लवः कुक्षैस्तथा ।
 विषयेभ्यो जमस्कुर्थादिवधाय च भावयेत् । धाम्यमुत्पाद्य मनसा मनस्येव मनो दधत् ।

तद्द्विधा ध्यायति ब्रह्म जपन् वै संहितां हितां । संन्यस्त्यथ वा तां वै समाधौ पर्यवस्थितः ।
 ध्यानमुत्पादयत्यथ संहितो बलसंश्रयात् । शूद्रात्मा तपसां दानौ निवृत्तदेषकामवान् ।
 अरागमोक्षो निर्दन्दो न प्रोचति न सञ्जते । न कर्त्ता कारणात्तच्च न कार्याणामिति स्थितिः ।

न चाहङ्कारयोगेन मनः प्रस्थापयेत् क्वचित् । न चार्थग्रहणे युक्तो नावमानी न चाक्रियः ।
 ध्यानक्रियापरो युक्तो ध्यानवान् ध्याननिश्चयः । ध्याने समाधिमुत्पाद्य तदपि त्यजति क्रमात् ।

७१०

स वै तस्मान्नवस्थायां सर्व्वत्यागकृतः सुखं । निरिच्छस्त्यजति प्राणान् ब्राह्मीं संविशते तनुं ।
 अथवा नेच्छते तत्र ब्रह्मकायनियेषणं । उतक्रामति च मार्गस्यै नैव कचन जायते ।
 आत्ममुद्धा समाख्यय शान्तोभूतो निरामयः । अमृतं विरजः शूद्रमात्मानं प्रतिपद्यते ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि मौचधर्मपर्व्वणि जापकोपाख्येन पञ्चवत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १६६ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ गतीनामुत्तमा प्राप्तिः कथिता जापकेष्विह । एकैवेशा गतिस्त्वेषामुत धाम्मपरामपि ।

॥ भीष्म उवाच ॥ शृणुष्व्यावहितो राजन् जापकानां गतिं विभो । धया गच्छन्ति निरयाननेकान् पुरुषधर्म ।

७११

यथोक्तपूर्व्वं पूर्व्वं यो नानुतिष्ठति जापकः । एकदेशक्रियञ्चात्र निरयं स च गच्छति ।

अवमानेन कुरुते न प्रीयति न ह्यप्यति । ईदृशो जापको याति निरये नात्र शंशयः ।

अहङ्कारद्वन्द्वैव सर्व्वं निरयगामिनः । पराऽवमानो पुरुषो भविता निरयोपगः ।

अभियापूर्व्वकं जयं कुरुते यस्तु मोहितः । यथास्य रागः पतति तत्र तत्रोपपद्यते ।

अथैश्वर्य्यप्रदत्तेषु जापकस्तत्र रज्यते । स एव निरयस्तस्य नाशो तस्मात् प्रमुच्यते ।

७१२

रागेण जापको जयं कुरुते तत्र मोहितः । यथास्य रागः पतति तत्र तत्रोपपद्यते ।

दुष्पुण्ड्रिष्ठतप्रज्ञश्चले मनसि तिष्ठति । चक्षामेव गतिं याति निरयं वा नियच्छति ।

अकृतप्रज्ञको बालो मोहं गच्छति जापकः । स मोहान्निरयं याति तत्र गताऽनुशेषति ।

दृढयाक्षो करोमीति जयं जपति जापकः । न संपूर्णो न संयुक्तो निरयं सोऽनुगच्छति ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अनिवृत्तं परं यत्तदव्यक्तं ब्रह्मणि स्थितं । तद्भूतो जापक कश्चात् स शरीरमिहाविशेत् ।

७१३

॥ भीष्म उवाच ॥ दुष्प्रज्ञानेन निरया बहवः समुदाहृताः । प्रशस्तं जापकत्वञ्च दोषायैते तदात्मकाः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्मपर्व्वणि जापकोपाख्येन सप्तनवत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १६७ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कीदृशं निरयं याति जापको वर्णयस्व मे । कौटिल्यं हि राजने तद्भवन् वक्रुमर्हति ।

॥ भीष्म उवाच ॥ धर्मस्यांशप्रसूतोऽसि धर्मिष्ठोऽसि स्वभावतः । धर्ममूलाश्रयं वाक्यं शृणुष्व्यावहितोऽगम्य ।

अमूर्त्तं धानि खानानि देवानां परमात्मनां । नानासंख्यानवर्णानि नानारूपफलानि च ।

दिव्यानि कामुचारीणि विमानानि समास्तया । आकीडा विविधा राजन् पद्मिन्यैव काञ्चनाः ।

७१४

पतुषां शोकपासानां शूक्रस्थाय वृहस्पते । महतां विश्वदेवानां साध्यानामपिनोरपि ।

रुद्रादिव्यवसूनाश्च तथाऽन्येषां दिवैकधरां । इते वै निरयास्तात स्यान्तस्य परमात्मनः ।

अभयस्यानिमित्तञ्च न तत् क्रोधसमावृतं । दाभ्यां मुक्तं त्रिभिर्भुजमष्टाभिस्त्रिभिरिव च ।

चतुर्लक्षणवर्जान्तु चतुष्कारणवर्जितं । अप्रहर्षमनानन्दमशोकं विगतकर्म ।

कालः सम्यग्ते तत्र कालस्य न वै प्रभुः । स कालस्य प्रभूराजन् स्वर्गस्यापि तथेश्वरः ।

१८८

आत्मकेवलतां प्राप्तस्तत्र गत्वा न शोचति । ईदृशं परमं स्थानं निरयास्ये च तादृशाः ।

रते ते निरयाः प्रोक्ताः सर्वे एव यथायथं । तस्य स्थानवरस्येह सर्वं निरयमंशिताः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोचधर्मपर्वणि जापकोपाख्याने अष्टनवत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १८८ ॥

॥ दुर्धिर उवाच ॥ काक्षमृत्युयमानान्ते इच्छाकोर्नाङ्गणस्य च । विवादेो ध्याहृतः पृथ्वं तद्भवान् वक्तुमर्हति ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । इच्छाकोः सूर्यपुत्रस्य यदुक्तं ब्राह्मणस्य च ।

कालस्य मृत्याय तथा यदुक्तं तन्निबोध मे । यथा स तेषां संवादेो यस्मिन् स्थानेऽपि चाभवत् ।

१८९

ब्राह्मणे जापकः कश्चिद्भूर्भट्तो महायज्ञाः । पङ्कजविन्महाप्राज्ञः पैप्लदादिः सकौशिकः ।

तस्यापरोक्षं विज्ञानं पठङ्गेषु बभूव ह । वेदेषु चैव निष्णातो हि भवत्पादसंश्रयः ।

सोऽन्यं ब्राह्मं तपस्वेषु संहितां संयतो जपन् । तस्य वर्षसहस्रान्तु नियमेन तथा गतं ।

स देव्या दर्शितः साक्षात् प्रीताऽस्मीति तदा किल । जयमावर्त्तयंस्तूष्णीं न स तां किञ्चिदब्रवीत् ।

तस्यानुकम्पया देवी प्रीता समभवत्तदा । विदमाता ततस्तस्य तज्ज्यं समपूजयत् ।

१९०

समाप्तजण्यस्तूयाय शिरसा पादयोस्तदा । पपात देव्या धर्मात्मा वचनश्चेदमब्रवीत् ।

दिश्या देवि प्रसन्ना त्वं दर्शनञ्च गता मम । यदि चापि मन्त्राऽसि ज्यो मे रमतां मनः ।

॥ सावित्र्युवाच ॥ किं प्रार्थयसि विप्रं किञ्चिदं करवाणि ते । प्रमूहि जपतां श्रेष्ठ सर्वे तन्ते भविष्यति ।

इत्युक्तः स तदा देव्या विप्रः प्रोवाच धर्मवित् । जयं प्रति ममेच्छेयं वद्वैलिति पुनः पुनः ।

मनसश्च समाधिर्मे वद्वैताहरहः शुभे । तत्तथेति ततो देवी मधुरं प्रत्यभाषत ।

१९१

इदञ्चैतापरं प्राह देवी तस्मियकात्मया । निरयं नैव याता त्वं यत्र याता द्विजर्षभाः ।

यास्यसि ब्रह्मणः स्थानमनिमित्तमनिन्दितं । साधये भविता चैतद्यत्नयाऽहमिद्यार्थिता ।

नियतो जप चैकायो धर्मस्त्वा समुपैष्यति । कालो मृत्युर्यमश्चैव समायास्यन्ति तेऽनिकं ।

भविता च विवादेोऽच तवं तेषाञ्च धर्मतः ।

॥ भीष्म उवाच ॥ एवमुक्त्वा भगवती जगाम भवनं स्वकं । ब्राह्मणोऽपि जपन्नास्ते दिव्यं वर्षशतं तथा ।

१९२

सदा दानो जितक्रोधः सत्यसन्धोऽनसूयकः । समेत्त्रे नियमे तस्मिन्त्रय विप्रस्य धीमतः ।

साक्षात् प्रीतस्तदा धर्षो दर्शयामास तं द्विजं ।

॥ धर्म उवाच ॥ द्विजानि पश्य मां धर्ममर्हं त्वा द्रष्टुमागतः । जपस्यास्य फलं यत्तत्संभ्रातं तस्य मे शृणु ।

जिता लोकास्तया सर्वे ये दिव्या ये च मानुषाः । देवानां निलयान् साधो सर्वानुक्राम्य यास्यसि ।

प्राणत्यागं कुरु मुने गच्छ लोकान् ययेषुतान् । त्यक्त्वात्मनः शरीरञ्च ततो लोकानवास्यसि ।

१९३

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ क्रियु लोकेऽस्मि मे धर्मं गच्छ तस्य यथासुखं । बह्नुदुःखमुखं देहं नोत्कृजयमर्हं विभो ।

॥ धर्म उवाच ॥ अत्रयं भोः शरीरन्ते त्यक्तव्यं मुनिपुङ्गव । स्वर्गमारोह भो विप्र किं वा वै रोचतेऽनघ ।

- ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ न रोचये स्वर्गवासं विना देहमहं विभो । गच्छ धर्मं न मे अह्ना स्वर्गं गन्तुं विनात्मना ।
- ॥ धर्म उवाच ॥ अलं देहे मनः कृत्वा त्यक्त्वा देहं सुखी भव । गच्छ लोकानरजसो यत्र गत्वा न शोचसि ।
- ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ रमे जपन्महाभाग किमु लोकैः सजातनैः । यशरोरेण गन्तव्यं मया स्वर्गं न वा विभो । ११२
- ॥ धर्म उवाच ॥ यदि त्वं नेच्छसे त्यक्तुं शरीरं परम वै द्विज । स्य कालक्षया मृत्युर्भयं त्वामुपागताः ।
- ॥ भीम उवाच ॥ अथ वैवस्वतः कालो मृत्युश्च चित्तं विभो । ब्राह्मणं तं महाभागमुपगन्वेदम्ब्रुवन् ।
- ॥ यम उवाच ॥ तपसोऽस्य सुतप्तस्य तथा सुचरितस्य च । फलप्राप्तित्वे श्रेष्ठा यमोऽहं त्वामुपब्रुवे ।
- ॥ काश उवाच ॥ यथावदस्य जप्यस्य फलं प्राप्तमनुत्तमं । काशस्य स्वर्गमारोढुं कालोऽहं त्वामुपागतः ।
- ॥ मृत्यु उवाच ॥ मृत्युं मां विद्धि धर्मज्ञ रूपिणं स्वयमागतं । कालेन चोदितो विप्र त्वामितो नेतुमद्य वै । ११३
- ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ स्वागतं स्वर्गपुत्राय कालाय च महात्मने । मृत्यवं चाय धर्माय किं कार्यं करवाणि वः ।
- ॥ भीम उवाच ॥ अर्थं पाद्यञ्च दत्त्वा स तेभ्यस्तत्र समागमे । अत्रवोत् परमप्रोतः स्वशक्त्या किं करोमि वः ।
- तस्मिन्नेवाय काले तु तीर्थयात्रामुपागतः । इत्वाकुरगमत्तत्र समेता यत्र ते विभो ।
- स्वर्वांनेव तु राजर्षिः संपूज्याय प्रणम्य च । कुशलप्रश्नमकरोत् सर्वेषां राजसत्तमः ।
- तस्मै सोऽयासन दत्त्वा पाद्यमर्थं तथैव च । अत्रवोद्ब्राह्मणो वार्क्यं कृत्वा कुशलसंवादं । ११४
- स्वागतं ते महाराज ब्रूहि यद्यदि हेऽह्वसि । स्वशक्त्या किं करोमीह तद्भवान् प्रब्रवीतु मां ।
- ॥ राजोवाच ॥ राजोऽहं ब्राह्मणस्य त्वं यदा यत्कर्त्तव्यं स्थितः । ददानि वनु किञ्चित् प्रयितं तद्वदस्व मे ।
- ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ द्विविधा ब्राह्मणा राजन् धर्मश्च द्विविधः स्मृतः । प्रवृत्ताय निवृत्ताय निवृत्तोऽहं प्रति यद्वात् ।
- तेभ्यः प्रयच्छ दानानि ये प्रवृत्ता नराधिप । अहं न प्रतिवृत्तामि किमिदं किं ददामि ते ।
- ब्रूहि त्वं नृपतिश्रेष्ठ तपसा साधयामि किं । ११५
- ॥ राजोवाच ॥ चक्षियोऽहं न जानामि देहीति वचनं क्वचित् । प्रयच्छ युद्धमित्येवंवादिनः को द्विजोत्तम ।
- ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ तुयसि त्वं स्वधर्मेण तथा तुष्टा वर्यं नृप । अन्यान्यस्थान्तरं नास्ति यदितं तत्प्रमाचर ।
- ॥ राजोवाच ॥ स्वशक्त्याऽहं ददानीति त्वया पूर्वमुदाहृतं । याचे त्वां दीयतां मया जयस्यास्य फलं द्विज ।
- ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ युद्धं मम सदा वाणी याचतीति विकल्पसे । न च युद्धं मया साह्यं किमर्थं याचसे पुनः ।
- ॥ राजोवाच ॥ धाम्मज्ञा ब्राह्मणाः प्रोक्ताः चक्षिया वाङ्मोचिनः । वाग्युद्धं तदिदं तीव्रं मम विप्र त्वया सह । ११६
- ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ वैवाद्यापि प्रतिष्ठा मे स्वशक्त्या किं प्रदीयतां । ब्रूहि दास्यामि शोभेत्त्र विभेदं सति मा चिरं ।
- ॥ राजोवाच ॥ यत्तदर्थं शतं पूर्णं अर्थं वै जपता त्वया । फलं प्राप्तं तत् प्रयच्छ मम हितुर्भवान् यदि ।
- ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ परमं वृद्धतां तस्य फलं यज्जपितं मया । अर्हन्त्वमविचारेण फलं तस्य समाप्नुहि ।
- अथवा सर्वमेवेह सामकं जापकं फलं । राजन् प्राप्नुहि कामं त्वं यदि सर्वमिहेऽह्वसि ।
- ॥ राजोवाच ॥ कृतं सर्वेण भद्रं ते जयं यद्याचितं मया । स्तुति नेऽमुं गमिष्यामि किञ्च तस्य फलं वद । ११७
- ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ फलप्राप्तिं न जानामि दत्तं यज्जपितं मया । अर्थं धर्मस्य कालस्य यमो मृत्युश्च साधिषः ।

॥ राजोवाच ॥ अज्ञातमस्य धर्मस्य फलं किं मे करिष्यति । फलं ब्रवीषि धर्मस्य न चेन्न्यस्तस्य मा ।
प्राप्नोतु तत्फलं विप्रो नोहमिच्छे संशयं ।

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ नाददेऽपरवक्तव्यं दत्तञ्चास्य फलं मया । वाक्यं प्रमाणं राजर्षे ममाद्य तव पैव हि ।
नाभिमन्थिर्षया कृष्ये हृतपूर्वः कदाचन । जपस्य राजशार्दूलस्य कृत्यं वेत्याम्यहं फलं ।
ददस्विति लया चोक्तं ददानोति मया तथा । न त्राचं दूषयिष्यामि सत्यं रच सिरो भव ।
अथैवं वदतो मेऽद्य वचनं न करिष्यसि । महानधर्मो भविता तव राजमृषाकृतः ।

न युक्तन्तु मृषावाणी लया वक्तुमरिन्दम । तथा मयाऽप्यभिहितं मिथ्या कर्तुं न शक्यते ।
संश्रुतञ्च मया पूर्वं ददानोत्यविचारितं । तद्गृहीत्वाविचारेण यदि सत्ये स्तिरो भवान् ।
इहागम्य हि मां राजन् जायं फलमयाचियाः । तन्मे निरुद्धं गृह्णैष्व भव सत्ये स्तिरोऽपि च ।

नायं लोकोऽस्ति न परो न च पूर्वान् स तारयेत् । कुत एव जनिष्यांस्य मृषावादपरायणः ।
न यज्ञफलदानानि नियमास्तारयन्ति हि । यथा सत्यं परे लोके तथेह पुरुषर्षभ ।
तपांसि यानि चोर्षानि चरिष्यन्ति च यत्तपः । शतैः शतसहस्रैश्च तैः सत्यान् विप्रिष्यते ।
सत्यमेकचरं ब्रह्म सत्यमेकाचरं तपः । सत्यमेकाचरो यज्ञः सत्यमेकाचरं श्रुतं ।

सत्यं वेदेषु जागर्त्सि फलं सत्ये परं स्मृतं । सत्याद्भूमौ यमस्यैव सर्वं सत्ये प्रतिष्ठितं ।
सत्यं वेदास्तायाऽङ्गानि सत्यं विद्यास्ताया विधिः । प्रतचर्यां तथा सत्यमोद्धारः सत्यमेव च ।
प्राणिनां जननं सत्यं सत्यं सन्ततिरेव च । सत्येन वायुरभ्येति सत्येन तपते रविः ।

सत्येन चाग्निर्हृति स्वर्गः सत्ये प्रतिष्ठितः । सत्यं यज्ञसप्तो वेदास्त्रोभा मन्त्राः सरस्वती ।
तुलामारोपितिः धर्मः सत्यैवेति नः श्रुतं । ससकचां तुल्यतो यतः सत्यं ततोऽधिकं ।
यतो धर्मस्ततः सत्यं सर्वं सत्येन वर्द्धते । किमर्थमनृतं कर्म कर्तुं राजंस्त्वमिच्छसि ।

सत्ये कुरु सिद्धिं भावं मा राजन्नृतं ह्ययाः । कस्मान्मनृतं वाक्यं देहीति कुरुषेऽशुभं ।
यदि जप्यफलं दत्तं मया नेषियिषे नृप । धर्मोभ्यः संपरिभ्रष्टो लोकाननुचरिष्यसि ।
संश्रुत्य यो न दिक्षेत याचित्वा यश्च नेच्छति । उभावानृतिकावैतौ न मृषा कर्तुमर्हसि ।

॥ राजोवाच ॥ योद्ध्यं रचितम्यद्य चप्रधर्मः किल द्विज । दातारः क्षत्रियाः प्रोक्ता गृह्णीयां भवतः कथं ।

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ न पृन्द्यामि ते राजन्नापि ते गृह्णामात्रं । इहागम्य तु याचित्वा न गृह्णीषे पुनः कथं ।

॥ धर्म उवाच ॥ अविवादोऽस्त युवयोर्विषं मां धर्ममागतं । द्विजो दानफलैर्मुक्तो राजा सत्यफलेन च ।

॥ स्वर्ग उवाच ॥ स्वर्गं मां विद्वि राजेन्द्र रूपिषं स्वयमागतं । अविवादोऽस्त युवयोर्भूमा तुल्यफलो भुवां ।

॥ राजोवाच ॥ हतं स्वर्गेण मे कार्यं गच्छ स्वर्गं ययागतं । विप्रो यदीच्छते गन्तुं चोषं गृह्णातु मे फलं ।

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ शान्ते यदि स्यादद्यानामया हस्तः प्रधारितः । निरुत्तलक्ष्यं धर्ममुपाशे संदितां जपन् ।

निरुत्तं मां चिराद्भ्राम्य विप्रलोभयसे कथं । सेन कार्यं करिष्यामि त्वत्तो मेच्छे फलं नृप ।

तपः स्थापयप्रोक्षोऽहं निरुत्तय प्रतिपद्यतु ।

॥ राजोवाच ॥ यदि विप्र विद्वष्टन्ने जयस्य फलमुत्तमं । आवयोर्धत् फलं किञ्चित् संहितं नो तदस्त्रिह ।
दिशाः प्रतिपद्ये युक्ता दातारो राजवंशजाः । यदि धर्मः श्रुतो विप्र सदैव फलमस्तु नौ ।

मा वाभूत् मह भोज्यन्नैः मदीयं फलमाप्नुहि । प्रतीच्छ मन्ततं धर्मं यदि ते मय्यनुपहः ।

॥ भीम उवाच ॥ ततो विकृतवेशैः दैः पुरुषैः समुपस्थितैः । मृहीत्वाऽन्योन्यमविश्वं कुचैलावूचतुर्भ्यः । ०१८

न मे धारयसीत्येको धारयामीति चापरः । दृष्ट्वासि नौ विवादोऽप्यमयं राजाऽनुशासकः ।

कथं ब्रवीम्यहमिदं न मे धारयते भवान् । श्रुतं वदसीह त्वष्टण्णे धारयाम्यहं ।

तावुभौ सुभ्रं तत्रौ राजानमिदमूचतु । परीच त्वं यथा स्याव नावामिह विगर्हितौ ।

॥ विरूप उवाच ॥ धारयामि नरथात्र विकृतस्यैव गोः फलं । ददतश्च न मृष्टति विकृतो मे महीपते ।

॥ विकृत उवाच ॥ न मे धारयते किञ्चिद्विरूपोऽयं नराधिप । मित्या ब्रवीत्ययं हि त्वं मत्याभावं नराधिप । ०१९

॥ राजोवाच ॥ विरूप किं धारयते भवानस्य ब्रवीतु मे । श्रुत्वा तथा करिष्येऽहमिति मे धीयते मनः ।

॥ विरूप उवाच ॥ शृणुस्वावहितो राजन् ययैतद्धारयाम्यहं । विकृतस्यास्य राजर्षेः निखिलेन नराधिप ।

श्चेन धर्मप्राप्त्यर्थं शृणुमा दत्ता पुराऽजघ । धेनुर्बिंप्राय राजर्षे तपःस्वाध्यायशीलिनैः ।

तस्याद्यायं मया राजन् फलमभ्येत्य याचितः । विकृतेन च मे दत्तं विग्रह्णेनान्तरात्मना ।

ततो मे सुकृतं कर्म कृतमात्मविग्रह्ण्ये । गावौ च कपिले क्रौला वत्सलै बज्रदेहने ।

ते षोऽष्टकृत्ये राजन् मया समपवर्जिते । यथाविधि यथाश्रद्धं तदस्याहं पुनः प्रभो ।

दृष्ट्वाचैव मृहीत्वा तु प्रयच्छेद्विगुणं फलं । एवं स्यात् पुरुषथात्र कं शृद्धः कोऽत्र दोषवान् ।

एवं विवदमानैः स्वस्वामिहाभ्यागतौ नृप । कुह धर्ममधर्मं वा विनये नो सम्राट् ।

यदि नेच्छति मे दानं यथा दत्तमनेन वै । भवानच स्थिरो भूत्वा मार्गं स्थापयिताऽद्य नौ ।

॥ राजोवाच ॥ दीयमानं न मृष्टासि ष्टणं कष्मालमद्य वै । ययैव तेऽभ्यनुशातं तथा मृष्टीष्व मा चिरं । ०२०

॥ विकृत उवाच ॥ धारयामीत्यनेनोक्तं ददानोति तथा मया । नायं मे धारयत्यद्य गच्छतां यत्र वाञ्छति ।

॥ राजोवाच ॥ ददतोऽस्य न मृष्टासि विषमं प्रतिभाति मे । दृष्ट्वा हि त्वं मम मनो मास्त्वन् खलु शंभयः ।

॥ विकृत उवाच ॥ मयाऽस्य दत्तं राजर्षे मृष्टोयां तत् कथं पुनः । काममत्रापराधो मे दृष्टमाशाप्य प्रभो ।

॥ विरूप उवाच ॥ दीयमानं यदि मया नैविव्यसि कथञ्चन । नियस्यति त्वां नृपतिरयं धर्मोनुशासकः ।

॥ विकृत उवाच ॥ खं मया याचितेनेह दत्तं कथमिहाद्य तत् । मृष्टोयां गच्छतु भवानभ्यनुशां ददानि ते । ०२१

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ श्रुतमेतत्त्वया राजन्ननयोः कथितं दयोः । प्रतिज्ञातं मया यत्ते तद्गृहाणाविचारितं ।

॥ राजोवाच ॥ प्रभुतं सुमहत् कार्यमनयोर्गङ्करं यथा । जापकस्य दृढोकारः कथमेतद्विविष्यति ।

यदि तावन्न मृष्टासि ब्राह्मणेनापवर्जितं । कथं न नियेयमहं पापेन महताऽद्य वै ।

नौ चोवाच घ राजर्षिं कृतकार्थो गमिष्यथ । नेदानीं मामिहावाच राजधर्मो भवेन्मूढा ।

स्वधर्मः परिपाल्यस्तु राजामिति विनिदयः । विप्रधर्मस्य गहने मामनात्मानमाविशतु । ०२२

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ मृष्टाद्य धारयेऽहम् याचितं शंभुतं मया । न चेद्गृहीयसे राजन् शपिथि त्वां न शंभयः ।

॥ राजोवाच ॥ धियाजधर्मं यस्यांयं कार्यंस्वैह विनिययः । इत्यर्थं मे पदीतव्यं कथं तुल्यं भवेदिति ।
एष पाण्डुरपूषं मे निर्लेपार्थं प्रमारितः । यन्मे धारयमे विप्र तदिदानीं प्रदोयतां ।

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ संहिता जपता थावान् गुणः कथितं हतो मया । तत्तव्यं प्रतिगृह्णीय यदि किञ्चिदिहासि मे ।

॥ राजोवाच ॥ जलमेतस्त्रिपतितं मम पाणौ द्विजोत्तम । मम्मम तु मधैवः तु प्रतिगृह्णातु वै भवान् । ११७

॥ विरूप उवाच ॥ कामक्रोधौ विद्धि नो ममावाभ्यां कारितो भवान् । मरेति च यदुक्तमे ममा सोकास्तवाद्य च ।

नायं धारयते किञ्चिज्ज्ञानात् ललते हता । कालो धर्मक्षया मृत्युः कामक्रोधौ तथा युवां ।

सर्वमन्योन्यनिष्कर्षं निघृष्टं पश्यतस्तव । गच्छ लोकान् जिताम् स्त्रेन कर्मणा यत्र वाञ्छसि ।

॥ भीष्म उवाच ॥ जापकानां फलावाप्तिर्भया ते सम्प्रदर्शिता । गतिः स्वान्धु सोकाद्य जापकेन यथा जितः ।

प्रयाति संहिताध्यायी ब्रह्माणं परमेष्ठिनं । अथवाऽग्निं समायाति सूर्यमाविशतेऽपि वा । ११८

स तैजसेन भावेन यदि तत्र रमत्युत । गणांशेषां समाधत्ते रागेण प्रतिमोहितः ।

एवं सेमे तथा वायौ भूम्याकाशश्चरीरगः । स रागस्तत्र वमति गुणंशेषां समाचरन् ।

अथ तत्र विरागी स गच्छति लय संशयं । परमव्ययमिच्छन् स तमेवाविशते पुनः ।

अमृताश्चासृते प्राप्तेः शान्तीभूतो निरात्मवान् । ब्रह्मभूतः स निर्द्वन्द्वः सुखी शान्तो निरामयः ।

ब्रह्मस्थानमनावर्त्तमेकमचरसञ्जकं । अदुःखमजरं शान्तं स्थानं तत्प्रतिपद्यते । ११९

चतुर्भिलंबणैर्हीनं तथा पङ्क्तिः सयोऽश्रैः । पुरुषं तमतिक्रम्य आक्रामं प्रतिपद्यते ।

अथ नेच्छति रागात्मा मर्त्यं तदधितिष्ठति । यत्र प्रार्थयते तत्र मनसा प्रतिपद्यते ।

अथवा चेतते लोकान् सर्वान् विरयसंश्रितान् । निस्पृहः सर्वतो मुक्तस्तत्र वै रमते सुखं ।

एवमेवा महाराज जापकस्य गतिर्यथा । एतत्ते सर्वमाख्यातं किभूयः श्रोतुमर्हसि ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि जापकोपाख्याने नवनवयःधिरुक्तोऽध्यायः ॥ १८८ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ किमुत्तरं तदा तौ स चक्रतुस्तस्य भाषिते । ब्राह्मणे वाऽयवा राजा तन्मे ब्रूहि पितोमह । १२०

अथवा तौ गतौ तत्र यदेतत्कीर्त्तितं लया । संवादेो वा तयोः कोऽभ्युत्किंवा तौ तत्र चक्रतुः ।

॥ भीष्म उवाच ॥ तथेत्येवं प्रतिश्रुत्य धर्मं संपूज्य च प्रभो । धर्मं कालञ्च मृत्युञ्च स्वर्गं संपूज्य चार्हतः ।

पूर्व्यं ये चापरे तत्र समेता ब्राह्मणधर्माः । सर्वान् संपूज्य शिरसा राजानं सोऽब्रवीद्विजः ।

फलानानेन संयुक्तो राजर्षे गच्छ मुख्यातां । भवता भाभ्यनुज्ञातो जपेयं भूय एव हि ।

वरस्य मम पूर्व्यं हि दत्तो देव्या महाबल । अद्धा ते जपतो नित्यं भवत्विति विश्राम्यते । १२१

॥ राजोवाच ॥ यद्येवमफला सिद्धिः अद्धा च जपितुं तव । गच्छ विप्र मया साद्धं जापकं फलमाप्नुहि ।

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ हतः प्रयत्नः सुमहान् सर्वेषां सन्निधाविह । स ह तुल्याफलावावां गच्छोवा यत्र नो गतिः ।

व्यवसायं तथोस्तत्र विदित्वा निदग्नेश्वरः । स ह देवैरुपययौ लोकापलैस्तथैव च ।

साध्याय विभ्रे मरुतो वाद्यानि सुमहानि च । नद्यः प्रैलाः समुद्राश्च तीर्थानि विविधानि च ।

तपांसि संयोगविधिर्बैदाः शोभाः धरस्वती । नारदः पर्वतस्यैव विशावसुर्वाहाऽऽहः । १२२

गन्धर्व्यञ्चनेनश्च परिवारगणैर्धृतः । नागाः सिद्धाय मुनयो देवदेवः प्रजापतिः ।
विष्णु महस्त्रभोर्यथ देवोऽविनयः समागमत् । श्रवाद्यन्तान्तरीचे च भैरवसूर्याणि वा विभो ।

पुष्पवर्षाणि दिव्यानि ते च तेषां महात्मनां । ननृतद्याप्सरःसंधास्तत्र तत्र समन्ततः ।

अथ स्वर्गसाधारूपो ब्राह्मणं वाक्यमब्रवीत् । संश्लिष्टस्त्वं महाभागस्तच्च सिद्धस्तथा नृप ।

अथ तौ सहितौ राजन्नन्योन्यविधिना ततः । विषयप्रतिषेधारमुभावेव प्रचक्रंतुः ।

२११

प्राणायानावयोदानं समानं व्यानमेव च । एवं तौ मनसि स्थाप्य दधतुः प्राणयोर्धनः ।

उपस्थायोदरे तौ च नासिकाग्रमधो भ्रुवोः । भ्रूकुत्थाञ्चैव मनसा शनैर्द्वारयतस्तदा ।

निश्चेष्टाभ्यां शरीराभ्यां स्थिरदृष्टी समाहितौ । जितात्मानौ तथाधाय मूर्ध्न्यात्मानमेव च ।

तालुदेशमयोद्वाच्य ब्राह्मणस्य महात्मनः । व्योतिर्ज्वाला मुमहती जगाम चिदिवं तदा ।

हाहाकारस्तदा दिक्षु सर्वेषां मुमहानभूत् । तज्ज्योतिस्त्रयमानं स ब्रह्माणं प्राविशत्तदा ।

२१२

ततः स्वागतमित्याह तत्तेजः प्रपितामहः । प्रादेशमात्रं पुरुषं प्रत्युद्गम्य विशास्यते ।

भूयस्यैवापरं प्राह वचनं मधुरं तदा । जापकैस्तु न्यफलता योगानां नात्र संशयः ।

योगस्य तावदेतभ्यः प्रत्यक्षं फलदर्शनं । जापकार्णां विशिष्टन्तु प्रत्युत्थानं समाहितं ।

उच्यतां मयि चेत्युक्त्वाऽचेतयत्प्रतपंतं पुनः । अयास्त्वं प्रविशेशस्य ब्राह्मणो विगतज्वरः ।

राजाऽप्येतेन विधिना भगवन्तं पितामहं । यथैव दिग्गार्हूलस्तथैव प्राविशत्तदा ।

२१३

स्वयम्भुवमयो देवा श्रमिवाद्य ततोऽनुवन् । जापकार्णो विशिष्टन्तु प्रत्युत्थानं समाहितं ।

जापकार्थमयं यज्ञो यदर्थं वयमागताः । कृतपूजाविमौ तुष्टौ न्या तुष्यफलाविमौ ।

योगजापकयोर्दृष्टं फलं मुमहदद्य वै । सर्वान् लोकानतिक्रम्य गच्छतां यत्र वाञ्छितं ।

॥ ब्रह्मोवाच ॥ महाकृतिं पठेद्यत् तथैवानुस्मृतिं श्रुत्वा । तावयेतेन विधिना गच्छतां मस्योक्ततां ।

यद्य योग भवेद्भक्तः सोऽपि नास्त्वत्र संशयः । विधिनाऽनेन देहान्ते मम लोकानवाप्नुयात् ।

२१४

साधये गम्यनाञ्चैव यथास्यानानि सिद्धये ।

॥ भीष्म उवाच ॥ इत्युक्त्वा स तदा देवस्तथैवान्तरधीयत । श्रमस्य च ततो देवा ययुः स्वं स्वं निवेशनं ।

ते च सर्वे महात्मानो धर्मस्य सकृत्स्य तत्र वै । पृष्ठतोऽनुययुराजन् सर्वे सुप्रीतचेतसः ।

एतत् फलं जापकार्णां गतिश्चैषा प्रकीर्त्तिता । यथाश्रुतं महाराज किम्भूयः श्रातुमिच्छसि ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि जापकोपाख्याने द्विंशतोऽध्यायः ॥ २०० ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ किं फलं, ज्ञानयोगस्य वेदानां नियमस्य च । भूतात्मा च कथं श्रेयस्तस्य ब्रूहि पितामह ।

२१५

॥ भीष्म उवाच ॥ तत्रायुदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । जनाः प्रजापतेर्वादे महर्षये वृहस्पतेः ।

प्रजापतिं श्रेष्ठतमं प्रजानां देवधिषेधप्रवरं महर्षिं । वृहस्पतिः प्रदत्तनिमं पुराणं पप्रच्छ शिष्योऽथ गुर्वे प्रपम्य ।

यत्कारणं यत्र विधिः प्रष्टव्यो ज्ञाने फलं यत्प्रवदन्ति विभोः । यन्मन्त्रश्चैरुत्तप्रकाशं तदुच्यते मे भगवन् यथावत् ।

यद्यार्थमास्तागममन्त्रविद्विषंशैरनेकैरय गोप्रदाभैः । फलं महर्षिर्व्यदुपाकृते च किन्तु कथं वा भविता क वा तत् ।

मही महीजाः पवनेऽन्तरोत्ते जलैकमद्यैव जलं दिवश्च । दिवौकसद्यापि यतः प्रसृतास्तदुच्यतां मे भगवन् पुराणं । ११५
 ज्ञानं यतः प्रार्थयते नरो वै ततस्तदद्यां भवति प्रवृत्तिः । न चाप्यहं वेद परं पुराणं मित्याप्रवृत्तिश्च कथं नु कथ्यां ।
 ष्टकषामसंधांश्च यजूंषि चापि च्छन्दांसि नचत्रगतिं निरुक्तं । अधीत्य च ध्याकरणं सकल्पं शिवाश्च भूतप्रकृतिं न वेत्ति ।
 स मे भवान् शंसतु सर्वमेतत् सामान्यशब्दैश्च विशेषणैश्च । स मे भवान् शंसतु तावदेतज्ज्ञाने फलं कर्मणि वा यदस्ति ।

यथा च देहाच्छ्रवते शरीरी पुनं, शरीरश्च यथाऽभ्युपैति ।

॥ मनुस्वाच ॥ यद्यत् प्रियं यस्य सुखं तदाऽस्तु देव दुःखं प्रवदन्यनिष्टं । इष्टञ्च मे स्वादितरश्च न स्वादेतत्कृते कर्मणि
 धिः प्रवृत्तः । ११६

इष्टन्वनिष्टञ्च न मां भजेत्येतत् कृते ज्ञानविधिः प्रवृत्तः । कामात्मकाश्चन्दसि कर्मयोगा एभिर्विमुक्तः परमदुर्वीत ।
 नानाविधे कर्मपथे सुखार्थी नरः प्रवृत्तो निरयं प्रयाति ।

॥ वृहस्पतिस्वाच ॥ इष्टन्वनिष्टञ्च सुखासुखे च साश्रीस्त्वच्छन्दति कर्मभिश्च ।

॥ मनुस्वाच ॥ एभिर्विमुक्तः परमाविवेश एतत्कृते कर्मविधिः प्रवृत्तः । कामात्मकाश्चन्दति कर्मयोग एभिर्विमुक्तः परमा
 ददीत ।

आत्मादिभिः कर्मभिरिच्छमानो धर्मं प्रवृत्तो द्युतिमान् सुखार्थी । परं हि तत् कर्मपथादपि न निराशिसं ब्रह्म परं
 क्षुपैति । ११७

प्रजाः सृष्टां मनसा कर्मणा च द्वाविवैतौ सत्यथैवा लोकाजुष्टौ । दृष्टं कर्म श्रायतश्चान्तवच मनस्वलागः कारणं नान्यदस्ति ।
 खेनात्मना चतुरिव प्रणेतानि श्रायत्ये तपसा संवृतात्मा । ज्ञानन्तु विज्ञानगुणेन युक्तं कर्माऽग्रुभं पश्यति वर्जनीयं ।
 सर्पान् कुशाघ्राणि तयोदपानं ज्ञान्वा मनुष्याः परिवर्जयन्ति । अज्ञानतस्तत्र पतन्ति केचित्ज्ञाने फलं यश्य यथा विशिष्टं ।
 कृत्स्नस्य मन्त्रो विधित्तमयुक्तो यज्ञा यथोक्तास्त्रिह दक्षिणश्च । अन्नप्रदानं मनसः समाधिः पश्चात्तमकं कर्मफलं वदन्ति ।
 गुणात्मकं कर्म वदन्ति वेदासास्मान्मन्त्रो मन्त्रपूर्व्यं हि कर्म । विधिर्विधिर्धर्मं मनसोपपत्तिः फलस्य भोक्ता तु तथा
 शरीरी । ११८

शब्दाद्य रूपानि रसाद्य पुण्याः स्वर्गाद्य गन्धाद्य शुभासाद्यैव । नरो न संख्यानगतः प्रभुः स्वादेतत् फलं विधति कर्म लोके ।
 यद्यच्छरीरेण करोति कर्म शरीरयुक्तः समुपायुते तत् । शरीरमेवायतनं सुखस्य दुःखस्य चाप्यायतनं शरीरं ।
 याथा तु यत्कर्म करोति किञ्चिदाचैव सर्वं समुपायुते तत् । मनस्त यत्कर्म करोति किञ्चिन्मनस्य स्वयामुपायुते तत् ।
 यथा यथा कर्मगुणं फलार्थी करोत्ययं कर्मफले निविष्टः । तथा तथाऽयं गुणधर्मयुक्तः शुभाशुभं कर्मफलं भुङ्क्ते ।
 मत्स्यो यथा खेत इवाभिप्रायो तथा कृतं पूर्वमुपैति कर्म । शुभे त्वथा तुष्यति दुष्कृते तु न तुष्यते वै परम शरीरीः । ११९
 यतो जगत् सर्वमिदं प्रसृतं ज्ञात्वात्मवना व्यतिथान्ति यत्तत् । यन्मन्त्रशब्दैरकृतप्रकाशं तदुच्यमानं शृणुमे परं यत् ।
 एभिर्विमुक्तं विविधैश्च गन्धैरशब्दमस्यममरूपवच । अयाद्यमव्यक्तमवधर्मकं पञ्चप्रकारान् सृष्टजे प्रजाभिः ।

न ह्यो पुमाग्रापि नृपमकश्च न सद्य चासत् सदमश्च तत्र । पश्यन्ति यद्ब्रह्मविदे मनुष्यास्तदस्तरं न धरतीति विद्धि ।
 इति श्रीमहाभारते भ्रान्तिपूर्वणि मोक्षधर्मपूर्वणि मनुस्मृत्युपनिषत्वादे सकाधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २०१ ॥

॥ मनुस्वाच ॥ अचरात् सर्वं मेतो वायुस्ततो ज्योतिस्ततो जलं । जलान् प्रसृता जगती जगत्यां जायते जगत् ।

रते शरीरैर्जन्मैश्च गत्वा अत्राह तेन स्वने ऽनगीतं । सादै निवर्त्तन्ति न भाविने मोक्षश्च ते वै परमावृत्तिः । २१५
 मोक्षं न द्रोतं स्रुदु न्नापि तोच्छं नाचं कषायं नधुरं न तिक्रं । न इच्छन्नापि च गन्धवत्तत्र रूपवत्तत् परमस्रभावं ।
 स्वर्गं ननुर्वेदं वदन् विद्वा घ्राणञ्च गन्धान् चरुरैः । च शब्दान् । रूपानि चतुर्न च तत्परं यत् स्रहन्दनथात्मविशे मनुष्याः ।
 निवर्त्तयित्वा रमतां रमेभ्यो घ्राणञ्च गन्धाञ्चरुरौ च शब्दान् । स्वर्गत्वचं रूपगुणानु चतुस्ततः परं पश्यति स्वं स्रभावं ।
 यतो स्रहोऽहं हि कर्गेति यच्च यत्किञ्च तान्नागमने प्रवृत्तिं । यत्किञ्च यद्येन च यच्च कर्त्ता यत्कारणमेव समुदायमाहः ।
 यदाऽप्यभूद्भाषक साधकश्च यन्मन्त्रवन्त्याहति चापि लोके । यः सर्वहेतुः परमात्मकरी तत् कारणं कार्यमतो मद्
 न्यत् ।

२१६

यथा हि कश्चित् स्रुदुतैर्बन्धुव्यं श्रुमाश्रुभं प्राप्नुनेऽयाविगधात् । एवं शरीरेषु श्रुमाश्रुभेषु स्वकर्मभ्रैशानमिदं निवर्द्धं ।
 यथा प्रदीपः पुरतः प्रदीपः प्रकाशमन्यन्व्य कर्गेति दीयन् । तथैह पञ्चेन्द्रियदीयवृत्त्या ज्ञानप्रदीपः परमस्व स्व ।
 यथा च राजा ब्रह्मो ह्यमात्याः श्रयक् प्रमाणं प्रवदन्ति टुक्ताः । तदच्छरीरेषु भवन्ति पञ्च ज्ञानैकदेशाः परमः स तेभ्यः ।
 यथाऽर्धशोभेऽग्निं पवनस्य वेगो मनीचयोऽर्द्धस्य नदीषु चापः । गच्छन्ति चाद्यानि च स्रहरन्दस्रहच्छरीराणि शरीरिणान्तुः ।
 यथा च कश्चित् पद्मं स्रहोती धूमं न पश्येत्पवनञ्च काष्ठे । तदच्छरीरोदरपाशिपादं चित्तान् पश्यन्ति ततो यद्
 न्यत् ।

२१७

तान्देव काष्ठानि यथा विमय धूमश्च पश्येत् ज्वलमश्च योगात् । तदत् स्रुद्धिं सममिन्द्रियात्मानुभं परं पश्यति तं
 स्रभावं ।

यथात्मनोऽङ्गं पतितं पृथिव्यां स्रज्जान्तरे पश्यति चात्मनोऽन्यत् । श्रोत्रादियुक्तं सुमहान् स्रुद्धिसिद्धिं चात्ता गच्छति
 लिङ्गमन्यत् ।

उत्पत्तिवृद्धिव्ययसन्निपातैर्न युज्यतेऽसौ परम शरीरो । अनेन लिङ्गेन तु लिङ्गमन्यद्गच्छत्यदृष्टं फलसन्निधयोगात् ।
 न चतुषा पश्यति रूपमात्मनो न चापि स्रयश्मनुषैति किञ्चित् । न चापि तै साधयते तु कार्यं तेतं न पश्यन्ति स पश्यते
 तान् ।

२१८

यथा समीपे ज्वलतोऽनलस्य सन्तापजं रूपमुपैति कश्चित् । न चापरं रूपगुणं विभर्त्ति तथैव तद् दृश्यति रूपमस्य ।

तथा मनुष्य परिमुच्य कायमदृश्यमन्यदिशते शरीरं । विच्छज्य भूतेषु महसु देहं तदाश्रयधैव विभर्त्ति रूपं ।
 खं वाद्युमर्षं सन्निभं तथोर्ध्वं समं ततोऽभ्याविशते शरीरो । नानाश्रया कर्मसु वर्त्तमाना श्रोत्रादयः पद्मगुणान् श्रयन्ते ।
 श्रोत्रं चेतो घ्राणमयो श्रथिव्यासोमोमथ रूपमयो विषाक । जनाश्रयं तेज उक्तं रमय वाग्वात्मकं स्रयश्छतो गुण्य ।
 महसु भूतेषु वसन्ति पञ्च पञ्चेन्द्रियाद्याश्च तथेन्द्रियेषु । सर्वाणि चैतानि मनोनुगानि बुद्धिं मनोऽप्येति मन स्रभावं ।
 श्रुमाश्रुभं कर्म छतं यदन्यत्तदेव प्रत्याददते स्वदेहे । मनोऽनुवर्त्तन्ति परावराणि ज्ञानौकषं सेत इवाभुक्तं । २१९
 यत् यथा वृष्टिपथं परैति सूक्ष्म महद्रूपमिवाभिभाति । स्वरूपमालोचयते च रूपं परं तथा बुद्धिपथं परैति ।

२१९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि मनुवृहस्पतिमवादे श्रुधिकद्विप्रतोऽध्याय ॥ २० ॥
 ॥ मनुस्वाच ॥ यदिन्द्रियैस्त्वपहितं पुरस्तात् प्राप्तात् गुणान् संस्मरेते पिराय । तेविन्द्रियेषूपहतेषु पयात् स्रुद्धिरूपं
 परमस्रभावं ।

यथेन्द्रियार्थान् युगपत् समन्ताद्योपेक्षते कृत्स्नमनुसृत्यकार्त्तम् । तथा चक्षुं मञ्जरते स विदंस्तस्मात् स एक परम शरीरी ।
 रजन्तम सत्त्वमेया ह्यतीथ गच्छत्यमौ स्थानगुणान् विरूपान् । तथेन्द्रियाण्यविशते शरीरी उताग्रं वायुरिवेत्सकम् ।
 न चक्षुषा पश्यति रूपमात्मनो न पश्यति स्पर्शनमिन्द्रियाणां । न श्रोत्रमिन्द्रं श्रवणेन दर्शनं तथा कृतं पश्यति तदिदं
 पश्यति ।

५००

श्रोत्रादीनि न पश्यन्ति स्वं स्वमात्मानमात्मना । सर्वज्ञ सर्वदर्शी च सर्वज्ञप्तानि पश्यन्ति
 यथा हिमवतः पार्श्वे वृष्टं चन्द्रमसो यथा । न दृष्टपूर्व्वं मनुजैर्भे च तद्यथास्ति तावता ।
 तदद्भूतेषु भूतात्मा सूक्ष्मो ज्ञानात्मवानमौ । अदृष्टपूर्व्वं यत्तुर्भ्यां न चासौ नास्ति तावता ।
 पश्यन्नपि यथा लक्ष्म जगत् सोमेन विन्दति । स्वमस्ति न चोत्पन्नं न च तत्र परायणं ।
 रूपवन्तमरूपत्वादुदयास्तमने बुधा । धिया समनुपश्यन्ति तद्गता मवितुर्गतिं ।

५०१

तथा बुद्धिमदीपेन दूरस्थ सुविपश्चित । प्रत्यासन्न भिनोपन्ते ज्ञेयं ज्ञानार्थमिदं हित ।
 न हि खलनुपायेन कश्चिदर्थोऽभिमिष्यति । सूत्रजालैर्यथा मत्स्यान् यद्भन्ति जलजीविन ।
 मृगैर्मृगाणां गृह्ण पक्षिणां पक्षिभिर्यथा । गजानाञ्च गजैरेव ज्ञेयं ज्ञानिन गृह्णते ।

अहिरैव ह्येहे पादान् पश्यतीति हि न श्रुतं । तदद्भूर्त्तिषु मूर्त्तिस्य ज्ञेयं ज्ञानेन पश्यति
 नोत्सहन्ते यथा वेत्तुमिन्द्रियैरिन्द्रियाण्यपि । तथैवेह परा बुद्धि पर बोध्यं न पश्यति ।
 यथा चन्द्रे ह्यमावास्यामलिङ्गत्वान् पृश्यते । न च नाशोऽस्य भवति तथा विद्धि शरीरिण ।

५०२

चीणकोषो ह्यमावास्यां चन्द्रमा न प्रकाशते । तदद्भूर्त्तिविमुक्तोऽसौ शरीरी नोपलभ्यते ।
 यथाकाशान्तरं प्राप्य चन्द्रमा भ्राजते पुन । तदस्मिन्नान्तरं प्राप्य शरीरी भ्राजते पुन ।
 जन्म वृद्धिं च यस्यास्य प्रत्यक्षेणोपलभ्यते । सा तु चान्द्रमसो वृत्तिर्न तु तस्य शरीरिण ।

उत्पत्तिवृद्धिवयसा यथा स इति गृह्यते । च द्र एव त्वमावास्या तथा भवति मूर्त्तिमान् ।
 नोपसर्पदिसुस्रदा शशिनं दृश्यते तम । विसृज्योपसर्पं च तदत् पश्य शरीरिण ।
 यथा चन्द्रार्कसंयुक्तं तमस्रादुपलभ्यते । तदच्छरीरसंयुक्तं शरीरीत्युपलभ्यते ।

५०३

यथा चन्द्रार्कनिर्मुक्तं स राङ्गर्णोपलभ्यते । तदच्छरीरनिर्मुक्तं शरीरी नोपलभ्यते ।

यथा चन्द्रे ह्यमावास्यां न सवैर्युज्यते गत । तदच्छरीरनिर्मुक्तं फलैर्युज्यति कर्मण ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्मपर्व्वणि मनुवृहस्पतिधर्मवैद्वि व्यधिकद्विशतोऽध्याय ॥ २०३ ॥
 ॥ मनुस्वाच ॥ यथा व्यक्तमिदं ज्ञेते स्वप्ने चरति चेतन । ज्ञानमिन्द्रियसयुक्तं तदत् प्रेत्य भवामर्भौ ।

५०४

यथाऽम्बधि प्रसन्नं तु रूपं पश्यति चक्षुषा । तदत् प्रसन्नैन्द्रियत्वाज्ज्ञेयं ज्ञानेन पश्यति ।

स एव लुप्तिते तस्मिन् यथा रूपं न पश्यति । तथेन्द्रियाकुलीभवे ज्ञेयं ज्ञानेन पश्यति ।

अबुद्धिरज्ञानकृता अबुद्ध्या कृत्यते मन । दुष्टस्य मनस पक्ष सम्पुदुष्यन्ति मानसा ।

अज्ञानतृप्तो विषयेष्ववगाढो न तृप्यते । अदृष्टवच्च भूतात्मा विषयेभ्यो निवर्त्तते ।

तर्पच्छेदा न भवति पुरुषस्येह कल्पपात् । निवर्त्तते तदा तर्पं पापमन्तगत यदा ।

५०५

विषयेषु तु संशयाच्छासनस्य तु संशयान् । मनसा चान्यथा काङ्क्षन् परं न प्रतिपद्यते ।
 ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां चयात् पापस्य कर्मणः । यथादर्शते तले प्रस्थे पश्यत्यात्मानमात्मनि ।
 प्रसूतैरिन्द्रियैर्दुःखो तैरेव नियतैः सुखो । तस्मादिन्द्रियरूपेणो यच्छेदात्मानमात्मना ।
 इन्द्रियेभ्यो मनः पूर्वं बुद्धिः परतरा ततः । बुद्धेः परतरं ज्ञानं ज्ञानात् परतरं महत् ।
 अथकात् प्रसूतं ज्ञानं ततो बुद्धिस्ततो मनः । मनः श्रोत्रादिभिर्युक्तं शब्दादीन् साधु पश्यति ।
 यसांस्त्वजति शब्दादीन् सर्वान्य व्यकथयन्ना । विमुञ्चेत् प्राकृतान् यामास्तास्तु शाऽस्त्यमद्भुते ।
 उच्यन् हि सविता यद्वत् सृजते रश्मिमण्डलं । स स्वास्तमुपागच्छंस्तेदिवात्मनि यच्छति ।
 अन्तरात्मा तथा देहमाविश्येन्द्रियरश्मिभिः । प्रार्थेन्द्रियगुणान् पञ्च सोऽस्तामाहृत्य गच्छति ।
 प्रणीतं कर्मणा मार्गं नीयमानः पुनः पुनः । प्राप्नोत्ययं कर्मरुतं प्रवृत्तं धर्मनात्मवित् ।
 विषया विनिवर्त्तये निराहारस्य देहिनः । रमयञ्च रमोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्त्तते ।
 बुद्धिः कर्मण्युपैर्हीना पदा मनसि वर्त्तते । तदा संशयते ब्रह्म तत्रैव प्रलयं गतं ।
 अस्वप्नमपृष्ट्वा नर्मनास्वप्नदर्शनं । अत्रापमवितर्कञ्च सत्त्वं प्रविशते परं ।
 मनस्याह्नयो मद्रा मनस्त्वभिगतं मतिं । मतिस्त्वभिगता ज्ञानं ज्ञानञ्चाभिगतं परं ।
 इन्द्रियैर्धनयः मिद्धिर्न बुद्धिं बुध्यते मनः । न बुद्धिर्बुध्येत्येकं सूक्ष्मं लेतानि पश्यति ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि मनुवृहस्पतिर्नवादे चतुरधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २०॥ ४ ॥
 ॥ मनुस्वाच ॥ दुःखोपघाते शरीरे मानसे चाप्युपस्थिते । यस्मिन्न प्रकृते कर्तुं यत्सं नानुचिन्तयेत् ।
 भैषज्यमेतद्दुःखस्य यदेतन्नानुचिन्तयेत् । चिन्त्यमानं हि चाभ्येति भूयद्यापि प्रवर्त्तते ।
 प्रशया मानसं दुःखं हन्याच्छारीरमौषधैः । एतद्धि ज्ञानमामर्थ्ये न वासैः समतामियात् ।
 अनित्यं यौवनं रूपं जीवितं द्रव्यमश्नयः । आरोग्यं प्रियसंवासे श्येत्तत्र न पण्डितः ।
 न जानपदिकं दुःखमेकं शोचिहमर्हति । अशोचन् प्रतिकुर्वीत यदि पश्येदुपक्रमं ।
 सुखाद्ब्रह्मतरं दुःखं जीविते नामि संशयः । स्विग्धस्य चेन्द्रियार्थेषु मोहान्मरणमप्रियं ।
 परित्यजति यो दुःखं सुखं वाऽप्युभयं नरः । अभ्येति ब्रह्म सोऽत्यन्तं न ते शोचन्ति पण्डिताः ।
 दुःखमर्था हि युज्यन्ते पालनेन च ते सुखं । दुःखेन चाधिगम्यन्ते नाममेयां वचिन्तयेत् ।
 ज्ञानं शोधाभिनिरुत्तं विद्धि ज्ञानगुणं मनः । प्रज्ञाकरणसंयुक्तं ततो बुद्धिः प्रवर्त्तते
 यदा कर्मगुणोपेता बुद्धिर्धनसि वर्त्तते । तदा प्रज्ञायते ब्रह्म ध्यानयोगनमाधिना ।
 सेयं गुणवतो बुद्धिर्गुणेष्वेकाभिवर्त्तते । अपरादभिनिस्यत् गिरेः शृङ्गादिबोदकं ।
 यदा निर्गुणमाप्नोति ध्यानं मनसि पूर्वं । तदा प्रज्ञायते ब्रह्म निकरं निकर्ये धया ।
 मनस्त्वपहन् पूर्वंमिन्द्रियार्थनिदर्शकं । न समसगुणोपेति निर्गुणस्य निदर्शकं ।
 सर्वांशेतानि संवाच्य दाराणि मनसि स्थिनः । मनस्वेकापता हत्वा तत्परं प्रतिपद्यते ।
 यथा महान्ति भूतानि निवर्त्तन्ते गुणदये । तथेन्द्रियाःपुत्रादाय बुद्धिर्धनसि वर्त्तते ।

यदा मनसि सा बुद्धिर्बुद्धिर्ज्ञानरचारिणी । व्यवसायगुणोपेता तदा सम्पद्यते मनः । १०५
 गुणवद्भिर्गुणोपेतं यदा ध्यानगुणं मनः । तदा सर्वान् गुणान् हिला निर्गुणं प्रतिपद्यते ।
 अथ कस्मै ह विज्ञाने नास्ति तुल्यं निदर्शनं । यत्र नास्ति पदव्यासः कस्य विप्रयमाप्नुयात्
 तपसा चानुमानेन गुणैर्जात्या श्रुतेन च । निनीवेत् परमं ब्रह्म विशुद्धेनान्तरात्मना ।
 गुणहीनो हितं मार्गं वदतिः समनुवर्तते । गुणाभावात् प्रकृत्या वा निसर्गैश्चैव सम्भितं ।
 नैर्गुण्यद्ब्रह्म चाप्नोति सगुणत्वाच्चिवर्तते । गुणप्रचारिणी बुद्धिर्ज्ञानाग्रज इवेत्यनेन । १०६
 यया पञ्च विमुक्तानि इन्द्रियाणि स्वकर्माभिः । तथा हि परमं ब्रह्म विमुक्तं प्रकृतेः परं ।
 एवं प्रकृतितः सर्वे प्रवर्तन्ते शरीरिणः । निवर्तन्ते निवृत्तौ च स्वर्गैश्चैवोपयान्ति च ।
 पुरुषः प्रकृतिर्बुद्धिर्विषयास्येन्द्रियाणि च । अहङ्कारोऽभिमानश्च समूहो भूतसंज्ञकः ।
 एतस्याद्या प्रकृतिस्तु प्रधानात् सम्प्रवर्तते । द्वितीया मियुमव्यक्तिमविशेषाच्चिव्यवृत्ति ।
 धर्मादुक्तव्यते श्रेयसत्या श्रेयोऽप्यधर्मतः । रागवान् प्रकृतिं ह्येति विरक्तो ज्ञानवान् भवेत् । १०७
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि मनुवृहस्पतिसंवादे पञ्चाधिकद्विंशतीऽध्यायः ॥ २०५ ॥
 ॥ मनुवृवाच ॥ यदा तैः पञ्चभिः पञ्च युक्तानि मनसा सह । अय तद्ब्रह्म ते ब्रह्म मणौ सूत्रमिवापितं ।
 तदेव च यथा सूत्रं सुवर्णं वर्तते पुनः । मुक्तास्त्रय प्रवालेषु मृण्मये रजते तथा ।
 तदङ्गोऽयमनुष्येषु तदद्भुतस्त्रिणादिषु । तदत्कीटपतङ्गेषु प्रसक्तात्मा स्वकर्माभिः ।
 येन येन शरीरेण यद्यत् कर्म करोत्ययं । तेन तेन शरीरेण तत्तत्फलमुपाश्रुते ।
 यया क्षेत्रसा भूमिरोषध्यानुसारिणी । तथा कर्मानुगा बुद्धिरन्तरात्मानुदर्शनी । १०८
 ज्ञानपूर्व्या भवेत्सिद्धाः सिद्धापूर्व्याऽमिसन्विता । अमिसन्विपूर्व्यकं कर्म कर्ममूलं ततः फलं ।
 फलं कर्मात्मकं विद्यात् कर्म ज्ञेयात्मकं तथा । ज्ञेयं ज्ञानात्मकं विद्याज्ञानं सदसदात्मकं ।
 ज्ञानानाद्य फलानाद्य ज्ञेयानां कर्माणां तथा । जयन्ते यत्फलं दिव्यं ज्ञानं ज्ञेयप्रतिष्ठितं ।
 महद्भिः परमं भूतं यत् प्रपश्यन्ति योगिनः । अत्रुधास्तत्र पायन्ति, ज्ञातात्मस्य गुणबुद्ध्यः ।
 श्रियिवीरूपतेः रूपमर्पामिह महत्तरं । अज्ञो महत्तरं तेजोऽजयः पवना महान् । १०९
 पवनाद्य महद्भोम तस्मान् परतरं मनः । मनसो महतो बुद्धिर्बुद्धेः कालो महान् स्मृतः ।
 कालात् स भगवान् विष्णुर्ह्यस्य सर्वमिदं जगत् । नादिर्न मध्ये नैवान्तस्तस्य देवस्य विद्यते ।
 अनादिस्वादमध्यादादमन्तात्वाच्च सोऽव्ययः । अथेति सर्वेदुःखानि दुःखं ह्यन्तवदुच्यते ।
 तद्ब्रह्म परमं प्रोक्तं तद्ब्रह्म परमं पदं । तद्गत्वा कालविषयादिमुक्ता मोक्षमाश्रिताः ।
 गुणैश्चेति प्रकाशने निर्गुणत्वात्ततः परं । मिष्टचित्तवृत्तौ धर्मसायाऽनन्याय कल्पते । ११०
 अथा दूर्ग्य सामानि शरीराणि व्यपाश्रिताः । शिखापेषु प्रवर्तन्ते यत्प्रमाथा विनाशिनः ।
 न चैवमित्येते ब्रह्म शरीराः श्रयसम्भवः । न यत्प्रमार्थं तद्ब्रह्म नादिमर्थं न चान्तवत् ।
 अथासादिप्राया सार्धा यत्प्रमार्थादिव्यते । अन्तयादिमता दृष्टो न स्वादिर्ब्रह्मणः स्वतः । १११

अनादिनादनन्तान्तदन्तमयाव्ययं । अच्ययलाच निर्दुःखं दन्दाभावकृतः परं ।
 अदृष्टतोऽनुपायाश्च प्रतिषन्वेत्य कर्मणः । न तेन मर्याः परयन्ति येन गच्छन्ति तत्परं ।
 विषयेषु च संसर्गाच्छाश्वतस्य च दर्शनात् । मनसा चान्यदाकाङ्क्षन् परं न प्रतिपद्यते ।
 गुणान् यदिह पश्यन्ति तदिच्छन्त्यपरे जनाः । परं नैवाभिकाङ्क्षन्ति निर्गुणत्वाङ्गुणार्थिनः ।
 गुणैर्यस्त्ववैर्यैः कथं विद्यात् परान् गुणान् । अनुमानाद्भि गन्तव्यं गुणैरवयवैः परं ।
 स्वर्गेषु मनसा विद्ये वाचा वक्तुं न शक्नुमः । मनो हि मनसा यार्ह्यं दर्शनेन च दर्शनं ।
 ज्ञानेन निर्मलौक्य बुद्धिं बुद्ध्या मनसया । मनसा चेन्द्रिययाममवरं प्रतिपद्यते ।

५२५

५२५

बुद्धिप्रदीनो मनसा समृद्धो निराश्रियं निर्गुणमभ्युपैति । परन्त्यजनीह विलोद्यमाना ज्ञताग्रं वायुरिवेन्धनस्यं ।
 गुणादाने विप्रयोगे च तेषा मनः सदा बुद्धिपरावराभ्यां । अनेनैव विधिना समृद्धता गुणादाने ब्रह्मगरीरमेति ।
 अव्यक्तात्मा पुरुषो व्यक्तकर्षा सोऽव्यक्तं गच्छति ज्ञानकाले । तैरेवायं चेन्द्रियैर्दूर्ध्वमानैर्मायद्भिर्वा वर्तते कामरूपः ।
 सर्वैरयद्येन्द्रियैः सम्भ्रयुक्तो देहं प्रातः पञ्चभूताश्रयः स्यात् । नासामर्थ्याङ्गच्छति कर्मणैह हीनक्षेन परमेष्वाव्ययेन ।
 श्रुत्या नरः पश्यति नान्मनसा ज्ञानसाक्षा भविता चेति विद्धि । परं नयन्तोह विलोद्यमानेन धया श्रवं वायुरिवाशं
 वलं ।

५२५

द्विवाकरो गद्गमुपलभ्य निर्गुणो यथा भवेदपगतस्त्रिमण्डलः । तथा ह्येवो मुनिरिह निर्विषयवाग् च निर्गुणं प्रविशति
 ब्रह्म चाव्ययं ।

अनागतं सुततवतो परं गतिं स्वदम्भुं प्रभवनिधानमध्यं । अनागतं यदस्मत्सम्यग् भवं विचार्य तत् परमस्मत्सम्यग्भवेत् ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि मनुवृहस्पतिवचोद्वे पठधिकद्विप्रतोऽध्यायः ॥ २०६ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ पितामह महाप्राज्ञ पुण्डरीकाचमन्त्रतं । कर्त्तारमहत्तं विष्णु भूतानां प्रमवाप्ययं ।
 नारायणं ह्यीकैयं गोविन्दमपराजितं । तत्त्वेन भरतश्रेष्ठ श्रोतुमिच्छामि केयवं ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ श्रुतोऽयमर्थो रामस्य कामदम्यस्य जल्पतः । नारदस्य च देवयैः हृष्यदैपायनस्य च ।
 अविता देवलक्षान् बाल्मीकिश्च महातपाः । मार्कण्डेयश्च गोविन्दि कथयत्यहृतं महत् ।
 केयवो भरतश्रेष्ठ भगवानोत्तरः प्रभुः । पुरुषः सर्वमित्येव श्रूयते ब्रह्मा विभुः ।
 किन्तु यानि विदुर्लोकं प्राज्ञाणाः शार्ङ्गधन्विनि । महात्मनि महाबाहो शृणु तानि दुर्बिष्ठिर ।
 यानि चाङ्गर्भानुश्रेष्ठ ये पुराणविदे जनाः । कर्त्ताणि लिह गोविन्दि कीर्त्तयिष्ये मिताम्यहं ।
 महाभूतानि भूतात्मा महात्मा पुरुषोत्तमः । वाटुर्ज्योतिस्तथा चापः सद्य गांधानुकल्पयन् ।
 स सृष्ट्वा हृदिनीशैव सर्वभूतेश्वरः प्रभुः । अप्लेव इयनसृष्टे महात्मा पुरुषोत्तमः ।
 सर्वतेजोऽमयसाम्प्रिच्छयानः पुरुषोत्तमः । सोऽप्यं सर्वभूतानां सङ्घर्षमकल्पयत् ।
 आश्रयं सर्वभूतानां मगधेतीह शृणुम । स धारयति भूतानि उभे भूतभविष्यती ।
 तत्सृष्टिन् महाबाहो प्रादुर्भूतं महात्मनि । भास्करः तिमं दिव्यं नाभ्यां पद्मनज्जयत ।
 स तत्र भगवान्देवः पुष्करं ध्याज्यद्विभः । ब्रह्मा सममवचात सर्वभूतपितामहः ।

५२०

५२५

५२५

एते पापकृतज्ञानं चरन्ति प्रथिवीमिमं । शपाकवल्लभ्राणां स्वधर्माणि नराधिप ।
नैते कृतयुगे तात चरन्ति प्रथिवीमिमं । चेताप्रभृति वहुँन्ने ते जना भरतर्षभ ।
ततस्त्वस्मिन् महाधारे सन्ध्याकाल उपस्थिते । राजानः समसञ्जन समासाद्येतरतरं ।
एवमेव कुरुश्रेष्ठ प्रादुर्भूतो महात्मणा । देवं देवर्षिराचष्ट नारदः सर्वलोकद्रुक् ।
नारदोऽप्यथ कृष्णस्य परं मेने नराधिप । शश्वतत्वं महावाहो यथावद्भरतर्षभ ।

११६

एवमेव महाबाहुः केचनः सत्यविक्रमः । अचिन्त्यः पुण्डरीकाक्षो नैव केवलमानुषः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मेघधर्मपर्वणि सर्वभूतोत्पत्तिर्नाम सप्ताधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २०७ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ के पूर्व्वंमामन् पतयः प्रजानां भरतर्षभ । के चर्षयो महाभागा दितु प्रत्येकत्रः स्मृताः ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अयतं भरतश्रेष्ठ यन्मां त्वं पश्यच्छसि । प्रजानां पतयो येऽस्मिन्दिक्षु ये चर्षयः स्मृताः ।

एकः स्वयम्भुर्भगवानाद्यो ब्रह्मा मनातनः । ब्रह्मणः सप्त वै पुत्रा महात्मानः स्वयम्भुवः ।

मरीचिरव्याङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः । वशिष्ठश्च महाभागः सदृशो वै स्वयम्भुवा ।

११७

सप्त ब्रह्मण्य दत्तेते पुरीषे निद्यर्थं गताः । अत ऊर्द्धं प्रवक्ष्यामि सर्वानेव प्रजापतीन् ।

अधिवंशे समुत्पन्ना ब्रह्मयोनिः मनातनः । प्राचीनवर्द्धिर्भगवांस्तस्मान् प्राचेतसो दश ।

दशानां तनयस्त्वैका दशो नाम प्रजापतेः । तस्य द्वे नामनी लोके दश क इति चोच्यते ।

मरीचेः कश्यपः पुत्रस्तस्य द्वे नामनी स्यते । अरिष्टनेमिरित्येके कश्यपेत्यपरे विदुः ।

अच्यैवैरसः श्रीमान्वाजा सोमश्च वीर्यवान् । सहस्रं यद्य दद्यान्तां युगानां पृथुपासिता ।

११८

अर्थमा चैव भगवान् ये चास्य तनया विभो । एते प्रदेशाः कथिता भुवनानां प्रभावनाः ।

शश्विन्दोश्च भार्याणां सहस्राणि दशाच्युत । एकैकस्यां सहस्रान्तु तनयानामभूत्तदा ।

एवं शतसहस्राणि दश तस्य महात्मनः । पुत्राणाञ्च न ते कश्चिदिच्छन्त्यन्वं प्रजापतिं ।

प्रजासाचक्षते विप्रः पुराणाः शाश्विन्दर्वी । स वृष्णिवंशप्रभवो महावंशः प्रजापतेः ।

एते प्रजानां पतयः समुद्दिष्टा यशस्विनः । अतः परं प्रवक्ष्यामि देवास्त्रिभुवनेश्वरान् ।

११९

भगोऽब्रुवार्थमा चैव मित्रोऽप्य वरुणस्तथा । सविता चैव धाता च विवस्वांश्च महाबलः ।

तथा पूषा तथैवेत्रो द्वादशो विष्णुश्च्यते । इत्येते द्वादशदित्याः कायपस्थात्मबभूवुः ।

नासत्यथैव दस्युश्चतौ द्वापयिनावपि । मार्त्तण्डस्यात्मजावेतावष्टमश्च महात्मनः ।

ते च पूर्व्वं सुराद्येनि विविधाः पितरः स्मृताः । तदृष्टैवात्मजः श्रीमान् विश्वरूपो महायशसः ।

अज्ञैरुपादर्द्धिर्भ्रष्टो विरूपाचोऽथ रैवतः । हरश्च बह्वरूपश्च व्यम्बकश्च सुरेश्वरः ।

१२०

सावित्रश्च जयन्तश्च पिनाकी चापराजितः । पूर्व्वमेव महाभागा वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ।

एत एवंविधा देवा मनोरथे प्रजापतेः । ते च पूर्व्वं सुराद्येनि विविधाः पितरः स्मृताः ।

श्रीलघैवमतस्त्वन्ध्यायाऽन्यः सिद्धभाष्ययोः । चभवो महत्तथैव देवानाच्चादितो गणाः ।

एवंमेते समाधाता विश्वेदेवास्तयाऽन्दिनो । आदित्याः चन्द्रिपक्षिपां विप्रश्च मरुतस्तथा ।

अश्विनौ तु स्मृतौ शूद्रौ तपस्ये समस्थितौ । स्मृतास्त्रिङ्गिरसो देवा ब्राह्मणा इति निययः ।

११८

इत्येतन् सर्वदेवानां चातुर्वर्ण्यं प्रकीर्तितं । एतान् वै प्रातस्तथाय देवान् यस्तु प्रकीर्तयेत् ।

स्वनादान्यज्ञताश्चैव सर्वपापात्प्रमुच्यते । यवक्रीतोऽथ रैभ्यश्च श्रव्यावसुपरावसु ।

श्रीपिण्डश्चैव काचीवान् बलश्याङ्गिरसः स्मृतः । श्वेपिर्मैधानिधेः पुत्रः कण्डो वरिषदस्ताया

चैलोक्यभावनाज्ञात प्राच्यां सप्रवयस्ताया । उन्मुचो विमुचश्चैव स्वस्यात्रेयश्च धीर्यवान् ।

प्रमुच्येभवाहस्य भगवांश्च दृढव्रतः । मित्रावरुणयोः पुत्रस्तयागख्यः प्रतापवान् ।

११९

एते ब्रह्मर्षयो नित्यमास्थिता दक्षिणां दिशं । उपद्रुः कवधो धौम्यः परिव्याधश्च वीथ्ववान् ।

एकतश्च द्वितश्चैव त्रितश्चैव महर्षयः । अत्रेः पुत्रश्च भगवांस्तया सारस्वतः प्रभुः ।

एते चैव महात्मानः पश्चिमास्माश्रिता दिशं । आत्रेयश्च वसिष्ठश्च कार्त्यपश्च महानृपिः ।

गौतमोऽथ भरद्वाजो विशामित्रोऽथ कौशिकः । तथैव पुत्रो भगवान्चीकश्च महात्मानः ।

जमदग्निश्च सप्तैते उदीचीमाश्रिता दिशं । एते प्रतिदिशं सर्वे कीर्त्तितास्तिग्मतेजसः ।

१२०

साचिभूता महात्मानो भुवनानां प्रभावनाः । एवमेते महात्मानः स्थिताः प्रत्येकशो दिशं ।

एतेषां कीर्त्तनं कृत्वा सर्वपापात् प्रमुच्यते । यस्यां यस्यां दिशि क्षीते तं दिशं श्रणं गतः ।

मुच्यते सर्वपापेभ्यः स्वस्तिमांश्च गृहं व्रजेत् ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि दिशां स्वस्तिके अष्टाधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २०८ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ पितामह महाप्राज्ञ युधि सत्यपराक्रम । श्रोतुमिच्छामि कार्त्स्न्येन कृष्णमव्ययमीश्वरं ।

यथास्य तेजः सुमहद्यश्च कर्म पुराकृतं । तन्मे सर्वं यथातत्त्वं ब्रूहि त्वं पुरुषर्षभ ।

१२१

तिथ्यर्थाभिगता रूपां कथं धारितवान् प्रभुः । केन कार्त्स्न्यनिर्गणे तमाख्याहि महाबल ।

॥ भोज उवाच ॥ पुराऽहं मृगयां यातो मार्कण्डेयाश्रमे स्थितः । तचापश्यन्कुनिगणान् सनासीनान् सहस्रम् ।

ततश्चे मधुपर्केण पूजाञ्जकुरयो मयि । प्रतिगृह्य च तां पूजां प्रत्यनन्दमृषीनहं ।

कथेषा कथिता तव कश्यपेन महर्षिणा । मनःप्रज्ञादिनी दिव्याऽनामिहैकमनाः शृणु ।

१२२

पुरा दानप्रमुखा हि क्रोधलोभसमन्विताः । बलेन मत्ताः शतशो नरकाद्या महासुराः ।

तथैव चान्ये सहशो दानशो युद्धदुर्मदाः । न सहन्ते स्म देवानां मष्टद्धिं तामनुत्तमां ।

दानवैरधमानास्तु देवा देवर्षयस्ताया । न शर्म लेभिरे राजन् विश्रमानास्ततस्ततः ।

श्रियवीमार्कण्डेयान्ते समपश्यन्दिवाकनः । दानवैरभिषंतीर्षां घोररूपैर्भैहावसौ ।

भारार्त्तामप्रहृष्टाश्च दुःखितां सन्निमञ्जतीं । अयादितेयाः सन्नस्ता ब्रह्माणमिदमब्रुवन् ।

कथं ब्रह्मणस्ये ब्रह्मन् दानवैरभिभूदं न । स्वयभूतानुवाचेदं निष्टेष्टोऽव विधिर्षया ।

१२३

ते वरेणाभिमन्याया मनेन च मदेन च । नावपुर्थान्ति नमूदा विष्णुमथ्यक्तधर्मं ।

धराहृष्टपिण्डं देवमपृथ्यमनरेव वि । एष व्रगेन गत्वा हि यत्र ते दानवाधमाः ।

अनूभूमिगता धारा निवधन्ति सहस्रशः । श्रमयिष्यति मच्छुला जहृपुः सुरसप्तमाः ।

ततो विष्णुर्वाहातेजा वाराहं रूपमास्थितः । अन्तर्भूमिं सम्प्रविश्य जगाम दितिजान् प्रति ।

दृष्ट्वा च संहिताः सर्वे दैत्याः सत्त्वमानुषं । प्रमथ्य तरसा सर्वे घनस्युः कालमोहिताः ।

ततस्ते समभिद्रुव्य वराहं जगद्भ्यः समं । मंक्रुद्वाद्य वराहं ते व्यकर्षन् समन्ततः ।

दानवेन्द्रा महाकाया महावीर्यवलोच्छ्रिताः । नाग्रकुर्वन्थ किञ्चित् तस्य कर्तुं तदा विभो ।

ततोऽगच्छन् विस्मयन्ते दानवेन्द्रा मयं तथा । संशयं गतमात्मानं मेनिरे च सहस्रशः ।

ततो देवाधिदेवः स योगात्मा योगसारथिः । योगमहास्याय भगवांस्तदा भरतप्रथम ।

विनमाद् महानादं चोभयन् दैत्यदानवान् । सन्नादिता येन लोकाः सर्वथैव दिशो दश ।

तेन यन्नादग्रन्द्रेण लोकानां चोभ आगमन् । सत्त्वस्ताय मयं लोके देवाः शक्रपुरोगमाः ।

निर्विरेष्टे जगत्वापि बभूवतिभृशं तदा । स्वावरं जङ्गमश्चैव तेन नादेन मोहितं ।

ततस्ते दानवाः सर्वे तेन नादेन भीषिताः । पतुर्गतासवश्चैव विष्णुतेजःप्रमोहिताः ।

रसातलगतस्यापि बराहस्त्रिदशद्विपः । सुरैर्विदारयामास मांशभेदोऽस्मिन्सुधान् ।

नादेन तेन महता सनातेन इति स्मृतः । पद्मनाभो महायोगी भूताचार्यः स भूतराट् ।

ततो देवगणाः सर्वे पितामहमुपाद्रवन् । तत्र गत्वा महात्मान ऊचुश्चैव जगत्पतिं ।

नादोऽयं कोट्टमो देव नैनं विद्म वर्यं प्रभो । कोऽपि हि कस्य वा नादो येन विङ्गमिन्तं जगत् ।

देवाश्च दानवाश्चैव मोहितास्तस्य तेजसा । रतभिरन्नन्तरे विष्णुर्वाराहं रूपमास्थितः ।

उदतिष्ठन्नहावाहो स्तुयमानो महर्षिभिः ।

॥ पितामह उवाच ॥ निहत्य दानवपतीन् महावर्धा महाबलः । एष देवो महायोगी भूतात्मा भूतभावनः ।

सर्वभूतेश्वरो योगी मुनिरात्मा तथात्मानः । स्थिरीभवत छप्पोऽयं सर्वविप्रविनाशनः ।

हत्वा कर्षांतिमाश्वेतदशक्यममितप्रभः । समायातः स्वमात्मानं महाभागो महाद्युतिः ।

पद्मनाभो महायोगी महात्मा भूतभावनः । न सन्तापो न भीः कार्या शोको वा मुरमत्तमाः ।

विधिरेष प्रभावस्य कालः संवयकारकः । लोकान् धारयता तेन नादो मुक्तो महात्माना ।

स एष हि महाबाह्यः सर्वलोकनमस्कृतः । अच्युतः पुण्डरीकाक्षः सर्वभूतादिरीश्वरः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि अन्तर्भूमिविकीर्णिते नवाधिकविंशतोऽध्यायः ॥ २०८ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ योगं मे परमं तात मोक्षस्य यद् भारत । तमहं तत्ततो ज्ञातुमिच्छामि वदताम्वर ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अत्रायुदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । संवादं मोक्षसंयुक्तं श्रित्यस्य गुरुणा सह ।

कथिद्वाद्वाह्यमाशौनसाचार्यंष्टपिषत्तमं । तेजोराशिं महात्मानं सत्यमर्थं जितेन्द्रियं ।

श्रियः परममेधावो ज्ञेयोऽर्थो सुममाहितः । चरणानुपपद्यंश्च स्थितः प्राञ्जलिरब्रवीत् ।

उपासनात् प्रमत्तोऽपि यदि वै भगवन्मम । संशयो मे महान् कश्चित्तमे व्याप्त्यातुमर्हसि ।

कुतयाहं कुतश्च त्वं तत् सन्दग्धूहि तत्परं । कथस्य सर्वभूतेषु घनेषु दिग्गजतम ।

सम्यग्भृता निवर्त्तन्ते विपरीता. चयोदयाः । वेदेषु चापि यदाकं सौक्तिकं व्यापकञ्च यत् ।
एतद्विदन् यथातत्त्वं सर्वं व्याख्यातुमर्हसि ।

॥ गुरुत्वाच्च ॥ शृणु शिष्य महाप्राज्ञ ब्रह्म गूढमिदं परं । अध्यात्मं सर्वविद्यानामागमानाञ्च यदसु ।

वासुदेवः परमिदं विषयस्य ब्रह्मणो मुखं । सत्यं ज्ञानमयो यज्ञस्त्रित्वा दस आर्जवं ।

पुरुषं मनातनं विष्णुं यन्तं वेदविदेऽविदुः । सर्गप्रलयकर्त्तारमव्यक्तं ब्रह्म शाश्वतं ।

तदिदं ब्रह्म वाष्पैद्यमितिहासं शृणुष्व मे । ब्राह्मणो ब्राह्मणैः श्राव्यो राजज्यः चत्त्रियैस्तथा ।

वैश्या वैश्यास्तथा श्राव्यः शूद्रः शूद्रैर्षाहामनाः । माहात्म्यं देवदेवस्य विष्णोरमिततेजसः ।

अर्हस्त्वमसि कल्याणं वार्थैयं शृणु यत्परं । कालचक्रमनाद्यन्तं भावाभावस्रलक्षणं ।

त्रैलोक्यं सर्वभूतैश्च चक्रवत् परिवर्त्तते । यत्तदचरमव्यक्तममृतं ब्रह्म शाश्वतं ।

वदन्ति पुरुषव्याघ्र केशवं पुरुषर्षभं । पितृन्देवानृषीश्चैव तथा वै यत्परं चाम् ।

नागासुरमनुष्याञ्च सृजते परमोऽव्ययः । तथैव वेदशास्त्राणि लोकधर्माञ्च शाश्वतान् ।

प्रलयं प्रकृतिं प्रीथ्य युगादौ सृजते पुनः । ययत्तात्तुलित्वानि नानारूपाणि पथ्यथे ।

दृश्यन्ते तानि तान्वेव तथा भावा युगादिषु । अथ यद्यदाभाति कालयोगाद्युगादिषु ।

तत्तदुत्पद्यते ज्ञानं लोकयात्राविधानम् । युगान्तेऽन्तर्हितान् वेदान् केतिहासान् महर्षयः ।

स्मेभिर तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयम्भुवा । वेदविदेद भगवान् वेदाङ्गानि दृहस्यतिः ।

भागवो नीतिशास्त्रान् जगाद जगतो हितं । गान्धर्वं नारदो वेद भरद्वाजो धनुर्षहं ।

देवर्षिचरितं गार्ग्यं. छण्णाचेद्यज्ञिकित्तं । न्यायतन्त्राण्यनेकानि तैलौक्यानि वादिभिः ।

हेलागमसमाचारैर्धनुर्षं तदुपास्यतां । अनाद्यं तत्परं ब्रह्म न देवा नर्षो विदुः ।

एकसदेद भगवान् धाता नारायणः प्रभुः । नारायणाद्दृपिगणालया मुख्याः सुरासुराः ।

राजर्षयः पुराणाश्च परमं दुःखभेषजं । पुरुषार्थिष्ठितान् भावान् प्रकृतिः स्रयते यदा ।

हेतुयुक्तमतः पूर्व जगत् संपरिवर्त्तते । दोषान्वे यया दोषाः प्रवर्त्तन्ते सहस्रशः ।

प्रकृतिः स्रयते तद्दानन्यासापघीयते । अव्यक्तान् कर्षजा बुद्धिरहङ्कारं प्रस्रयते ।

आकाशसायहङ्कारादायुराकाशसम्भवः । वायोस्तेजस्यो चाप अङ्गोऽय वसुधोऽज्ञता ।

मूलप्रकृतयोऽष्टौ ता अगदेतास्त्रयस्त्रितं । ज्ञानेन्द्रियाष्यतः पञ्च पञ्च कर्मेन्द्रियाष्यपि ।

विषयाः पञ्च पैकञ्च विकारे षोडशं मनः । श्रेष्ठं तत्तुषी जिज्ञासा च ज्ञानेन्द्रियाष्यय ।

पादौ पायुरुपस्यय हसौ वाक्कर्मणी अपि । अद्भ्यः स्वर्गस्य रूपस्य रसो गन्धस्त्वैव च ।

विशेषं व्यापकसिक्तं तेषु सर्वगतं मनः । रसज्ञाने तु जिज्ञेयं व्याहते वाक् तद्योष्यते ।

इन्द्रियैर्विधेयैर्षं सर्वं व्यक्तं मनस्तथा । विद्यासु षोडशैतानि देयतानि विभागशः ।

देवेषु ज्ञानकर्त्तारमुपासीतमुपासते । तद्वत् सोमगुणा जिज्ञा गन्धस्तु पृथिवीगुणः ।

श्रोत्रं नभोगुणैश्च चतुरङ्गैर्गुणैस्तथा । सर्वं वायुगुणं विद्यात् सर्वभूतेषु सर्वदा ।
मनः सत्वगुणं प्राङ्गः सत्वमव्यक्तजं तथा । सर्वभूतात्मभूतस्य तस्मादुच्यते मुद्धिमान् ।
एते भावा जगत् सर्वं वहन्ति सचराचरं । श्रिता विरजसं देवं यमाङ्गः प्रकृतेः परं ।
नवद्वारं पुरं पुण्यमैतैर्भावैः समन्वितं । व्याथ ग्रेते महानात्मा तस्मात् पुरुष उच्यते ।
अजरः सोऽमरश्चैव व्यक्ते व्यक्तेपदेशवान् । व्यापकः सगुणः सूक्ष्मः सर्वभूतगुणाश्रयः ।
यथा दीपः प्रकाशात्मा इक्षो वा यदि वा महान् । ज्ञानात्मानं तथा विद्यात् पुरुषं सर्वजन्तुषु ।
श्रोत्रं वेदयते वेद्यं स शृणोति स पश्यति । कारणं तस्य देहाऽन्यं स कर्त्ता सर्वकर्म्मणाम् ।
अग्निर्ह्यरुगतो यदद्भिरे दारौ न दृश्यते । तथैवात्मा शरीरस्य योगिनैवानुदृश्यते ।
अग्निर्धिया ह्युपायेन मथित्वा दारु दृश्यते । तथैवात्मा शरीरस्य योगिनैवाच दृश्यते ।
नदीव्यापो यथा युक्ता यथा सूर्यो मरीचयः । सन्ततत्वाद्यथा यान्ति तथा देहाः शरीरिणाम् ।
स्वप्नयोगे यथैवात्मा पञ्चेन्द्रियसमायुतः । देहमुत्कृत्य वै यान्ति तथैवाचोपलभ्यते ।
कर्म्मणा वाप्यते पूर्वं कर्म्मणा चोपलभ्यते । कर्म्मणा नीयतेऽन्यत्र स्वकृतेन बलीयसा ।
स तु देहाद्यथा देहं त्यक्त्वाऽन्यं प्रतिपद्यते । तथाऽन्यं सम्प्रबक्ष्यामि भूतयाम् स्वकर्म्मजम् ।
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि वाष्णैयाध्यात्मै दशाधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २१० ॥
॥ भीष्म उवाच ॥ चतुर्विंशानि भूतानि स्वावराणि चराणि च । अव्यक्तप्रभवान्याङ्गरव्यक्तनिधनानि च ।
अव्यक्तलक्षणं विद्यादव्यक्तात्मात्मकं मनः । यथाऽव्यत्यक्तणोकायामन्तर्भूतो महाद्रुमः ।
निष्पन्नो दृश्यते व्यक्तमव्यक्तात् सन्भवस्तथा । अभिद्रवत्यस्क्रान्तमयो भिद्येत न यथा ।
स्वभावहेतुजा भावा यददन्यदपीदृशं । तददव्यक्तजा भावाः कर्तुः कारणलक्षणाः ।
अचेतनाद्येतयितुः कारणादभिसंहताः । न भून्वं चोर्भूतानि नर्धेया न सुरासुराः ।
नान्यदासोद्भूते ज्ञोवमासेदुर्न तु संहतं । पूर्वं नित्यं सर्वगतं मनो हेतुमलक्षणं ।
अज्ञानकर्म्मनिर्दिष्टमेतत् कारणलक्षणं । तत्कारणैर्हि संयुक्तं कार्यसंयहकारकं ।
येनैतद्वर्त्तते सक्रमगादिनिधनं महत् । अव्यक्तनाभं व्यक्तारं विकारपरिमण्डलं ।
चेवज्ञाधिष्ठितं चकं छिग्भ्रान्तं वर्त्तते भुवं । छिग्भ्रत्वान्तिलवत् सर्वं चक्रेऽस्मिन् पीडिते जगत् ।
तिस्रोपैडैरिवाक्रम्य भोगैरज्ञानसम्भवैः । कर्म्म तत् कुरुते तयोर्दहद्वारपरिग्रहः ।
कार्यकारणसंयोगे स हेतुरुपपादितः । नाभ्येति कारणं कार्यं न कार्यं कारणं तथा ।
कार्याणाम्नुपकरणे कालो भवति हेतुमान् । हेतुयुक्ताः प्रकृतयो विकाराश्च परस्परं ।
अन्योन्यमभिवर्त्तन्ते पुरुषाधिष्ठिताः सदा । राजभैक्षामधैर्भावैश्च्युतो हेतुमलम्बितः ।
चेवज्ञमेवानुयाति पाशुर्भ्यान्तरितो यथा । न च ते स्पृश्यते भावेन ते तेन महात्मना ।
मरजत्कोऽरजस्कथं नैव वायुर्भवेत्तथा । तथैतदन्तरं विद्यात् सत्वचेचक्रयोर्भूधः ।
अथासात् स तथा युक्तो न गच्छेत् प्रकृतिं पुनः । सन्देहेतमुत्पन्नमिन्द्रि नद्गवामृषिः ।

१२०

१२१

१२२

१२३

१२४

तथा वार्त्ता समीचेत कृतलक्षणसम्भितां । वीजान्यन्यपदग्रधानि भग्ने हन्ति यथा पुनः । ॥ २१० ॥
 ज्ञानदग्धैस्त्रया क्षेत्रैर्नात्मा सम्यचते पुनः ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि वाष्पेयाध्यात्मो एकादशाधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २११ ॥
 ॥ भीष्म उवाच ॥ प्रवृत्तिलक्षणे धर्मो यथा समुपपद्यते । तेषां विश्रान्तिष्ठानामन्यत्तत्त्वं न रोचते ।
 दुर्लभा वेदविदंषो वेदेकेषु व्यवस्थिताः । प्रयोजनमहत्त्वात् स मार्गमिच्छन्ति संस्तुते ।
 अङ्गिराचरितवान् कृतमेतदगर्हितं । इयं सा बुद्धिरभ्येत्य यथायाति पराङ्गतं ।
 शरीरवानुपादत्ते मोहात् सर्वान् परियहान् । क्रोधलोभादिभिर्भावैर्युक्ता राजसतामसैः ।
 नाशुद्धमाचरेत्तस्मादभीषन् देहयापनं । कर्मणा विवरं कुञ्चन् लोकानामुपाच्युभान् ।
 लोहदुर्गं यथा हेम विपकं न विराजते । तथा पक्कपायाख्यं विश्रानं न प्रकाशते ।
 यद्यधर्मश्चरन्नीभान् कामतोधावनुस्रवन् । धर्म्यं मन्यानमाक्रम्य धानुबन्धो विनश्यति ।
 शब्दादीन् विप्रयोगैस्साम्प्र संरागादयं प्रजेत् । क्रोधो हर्षो विषादश्च जायते ह परस्वरात् ।
 पञ्चभूतात्मके देहे सत्ने राजसतामसैः । कमभीष्टुवते चार्थं कं वा क्रोशति किं वदन् ।
 स्वर्गल्लपरसाद्येपु सङ्गं गच्छन्ति बालिशाः । नावगच्छन्ति विश्रानादात्मानं पार्थिवं गुणं ।
 मृण्मयं शरणं यदन्नुदैव परिलिप्यते । पार्थिवोऽयं तथा देहो मृद्विकारान्न नश्यति ।
 मधु तैलं पत्रः रुपिष्मांसानि स्ववर्णं गुडः । धान्यानि फलमूलानि मृद्विकाराः सहास्रधा ।
 यदन् कान्तरमातिष्ठन्नैतस्युक्तं समनुव्रजेत् । याम्यमाहारमादद्यादस्त्रादपि हि यपनं ।
 तदन्तु संसारकान्तरमातिष्ठन् अमृतत्परः । यत्तार्थमद्यादाहारं व्याधितो भेषजं यथा ।
 सत्यशौचार्चवत्यागैर्वर्षा विक्रमेण च । शान्त्या धृत्या च बुद्ध्या च मनसा तपधैव च ।
 भावान् सर्वानुपाहृतान् समीक्ष्य विषयात्मकान् । शान्तिमिच्छन्नदीनात्मा मधच्छेदिन्द्रियाणि च ।
 सत्त्वेन रजसा चैव तमसा चैव मोहिताः । चक्रवत् परिवर्त्तन्ते ह्यज्ञानज्जानयो मृगं ।
 तस्मात् सम्यक् परीवेत्तु दोषानज्ञानसम्भवान् । अज्ञानप्रमवं दुःखमहङ्कारं परित्यजेत् ।
 महाभूतानीन्द्रियाणि गुणाः सत्त्वं रजस्तमः । त्रैलोक्यं क्षेत्रं कर्म अहङ्कारे प्रतिष्ठितं ।
 यथेह नियतः कासो दर्शयत्यार्भवान् गुणान् । तद्वदन्तेष्वहङ्कारं विद्यात् कर्मप्रवर्त्तकं ।
 धर्मो ह्येकं तमो विद्यात् लक्षणमज्ञानसम्भवं । प्रीतिदुःखनिवर्द्धं च समसोऽस्तीनयो गुणान् ।
 सत्त्वस्य रजसधैव तमसश्च निबोध ताम् । प्रसादो हर्षजा प्रीतिरसन्देहा धृतिः स्मृतिः ।
 शताम् सत्त्वगुणान् विद्यादिमाद्यजसतामसान् । कामक्रोधौ प्रमादश्च सौभमोर्षो भयं क्रमः ।
 विशादशोकावरतिर्भानन्दर्षावनार्थता । दोषाणामेवमादीनां परीक्ष्य गुहस्तापवं ।
 विष्टयेदात्मसंस्थानमैकैकमनुमनानं ।

॥ पुधिठिर उवाच ॥ के दोषा मनसा त्यक्ताः के बुद्ध्या मियिषोहताः । के पुनः पुनरापान्ति के मोहादफला

केयां वनावलं बुद्ध्या हेतुमिर्विन्देदुधः । एष मे संशयस्तान् तन्मे ब्रूहि पितामह ।

॥ भोग उवाच ॥ दोषैर्भूलादवच्छिन्नैर्विशुद्धात्मा विमुच्यते । विनाशयति समूतमयस्त्रयमयो यथा ।

तथा कृतात्मा सहजैर्दोषैर्नश्यति तामसैः । राजसं तामसश्चैव शुद्धात्मकमकल्पयं ।

००११

तत् सर्वं देहिनां बीजं सत्त्वमात्मव्रतेः समं । तस्मादात्मवता वच्यं रजय तम एव च ।

रजस्तमोभ्यां निर्मुक्तं सत्त्वं निर्मूलतामियात् । अथवा मन्त्रवद्व्युरात्मा दानाय दुष्कृतं ।

स वै हेतुरनादाने शुद्धधर्मानुपालने । रजसाऽधर्मयुक्तानि कार्याण्यपि समाप्नुते ।

अर्थयुक्तानि चात्यर्थं कामान् सर्वथाय सेवते । तमसा लोभयुक्तानि क्रोधजानि च सेवते ।

हिंसाविहाराभिरतस्तद्धीं निद्राममन्वितः । सत्त्वस्य सत्त्विकान् भावान् शुद्धान् पश्यति संश्रितः ।

००१२

स देहो विमल श्रोमान् अह्मविद्यासमन्वितः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि वार्ष्णेयव्यात्मै द्वादशाधिकविंशतौऽध्याय ॥ २१२ ॥

॥ भोग उवाच ॥ रजसा साध्यते मोक्षस्तमसा भरतर्षभ । क्रोधलोभौ भयं दर्पं रतेषां सादनाच्छुचिः ।

परमं परमात्मानं देवमवयमव्ययं । विष्णुमयत्कर्मख्यानं विभ्रं तं देवसत्तमं ।

तस्य मायापिनद्धाङ्गा ज्ञानमष्टा विधेतसः । मानवा ज्ञानसंमोहात्ततः क्रोधं प्रयान्ति वै ।

क्रोधात् काममवाप्याय लोभमोहौ च मानवाः । मानदर्पमहद्भारमहद्भारगततः क्रियाः ।

००१३

क्रियाभिः श्लेहसम्बन्धान् श्लेशच्छोकमनन्तरं । सुखदुःखक्रियारम्भाज्जन्माज्जन्मतततयाः ।

जन्मता गर्भवासन्तु शुक्रगोणितमग्नवं । पुरीषमूत्रविक्रिदं गोणितप्रभवविक्रिदं ।

दृष्ट्याभिभूतसौख्यद्वन्द्वानेव भिपरिस्रवन् । संसारतन्त्रवाहिन्युस्तच्च बुद्धेयं योषितः ।

प्रकृत्या चैवभूतास्ता नराः चैवश्लक्षणाः । तस्मादेता विग्रेषेण न चाभौ युजिष्यन्ति ।

हत्या श्रेता घोररूपा मोहयन्त्यविचक्षणान् । रजस्यन्निर्हता मूर्च्छिगिन्द्रियाणां मन तनो ।

००१४

तस्मात्तदात्मकाङ्क्षागादौजाऽप्ययन्ति जन्तवः । खदेहजानम्बसंज्ञान् यद्वदन्तु ह्यमीस्वजेत् ।

स्वसंज्ञानस्वकांक्षादन्तु सुतसंज्ञान् ह्यमीस्वजेत् । शुक्रतेः रमतथैव देहाऽप्ययन्ति जन्तवः ।

स्वभावात् कर्मयोगादा तानुपेक्षेत् बुद्धिमान् । रजस्मसि पर्यक्षेत् सत्त्वञ्च रजसि स्थितं ।

शानाधिष्ठितमयत्कं बुद्ध्याहृत्कारसचणं । तद्वीजं देहिनामाङ्गस्तद्वीजं जीवमंशितं ।

कर्मणा काचयुक्तेन संसारपरिवर्त्तनं । रमत्ययं यथा स्वप्ने मनसा देहवानिव ।

००१५

वर्षागर्भगुणैर्देहो गर्भे तदुपलभ्यते । कर्मणा बीजभूतेन चाद्यते यद्यदिन्द्रियं ।

जायते तदहद्भारद्रागयुक्तेन चेतसा । शब्दरागाच्छ्रावमस्य जायते भावित्वात्मनः ।

रूपरागात्तया चतुर्व्राणं गन्धचिकीर्षया । स्पन्देन लक्ष्म्यतया वायुः प्राणः पाणचपाययः ।

यानोदानौ समानय पञ्चधा देहयापनं । सञ्जातैश्चायते गणैः कर्मजैर्ब्रह्मरा हृतः ।

दुःखाद्यनैर्दुःखमैर्धरैः शरीरमानभैः । दुःखं विद्यादुपादानादभिमानः च वर्द्धते ।

००१६

त्यागात्तेन्या निरोधः ह्यभिरोधो विमुच्यते । इन्द्रियाणां रजश्चैव प्रचयप्रभवानुभौ ।

परीक्ष्य सद्यरेदिदानं यथावच्छास्त्रचलुपा । शान्तिश्चियाणीन्द्रियाथंश्रोत्रोपमर्षणयतयुनं ।

होनेय करणैर्हृदी अ देहं पुनरर्हति ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि वार्ष्णेयाध्याये त्रयोदशधिकद्विब्रतोऽध्याय ॥ २११ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ अत्रोपायं प्रवक्ष्यामि यथावच्छास्त्रचलुपा । तदिज्ञागाधरन् राजन् प्राप्नुयतः परमां गतिं ।

सर्वेषामेव भूतानां पुरुषः श्रेष्ठ उच्यते । पुरुषेभ्यो दिजामाज्जिज्ञेभ्यो मन्वदग्निः ।

सर्वभूतात्मभूतास्ते सर्वज्ञाः सर्वदग्निः । ब्राह्मणा वेदशास्त्रज्ञास्त्राधगतनिश्चयाः ।

नेवहीनो यथा द्योकः कृच्छ्राणि लभतेऽध्वनि । ज्ञानहीनस्तथा लोके तस्माज्ज्ञानविदाऽधिकाः ।

तांस्तानुपासते धर्मान् धर्मकामा यथागमं । न त्वेषामर्थेषामान्यमन्तरणं गुणानिमान् ।

वाग्देहमनसां शौचं दमा सत्यं धृतिः स्मृतिः । सर्वधर्मेषु धर्मज्ञा ज्ञापयन्ति गुणान् शूभान् ।

यदिदं ब्रह्मणो रूपं ब्रह्मचर्यमिति स्मृतं । परन्तत्सर्वधर्मैर्भस्तेन यान्ति पराङ्गतिं ।

लिङ्गसंयोगहीनं यच्छब्दस्पर्शविवर्जितं । श्रोत्रेण श्रवणञ्चैतच्छुषा चैव दर्शनं ।

वाक्श्रवणापाप्रवृत्तं यत्तन्मनः परिवर्जितं । बुद्ध्या चाथ्ववसायीत ब्रह्मचर्यमकल्लयं ।

सम्यग्भूतिर्ब्रह्मलोकं प्राप्नुयान्मध्यमः सुरान् । दिजाग्नेः जायते विद्वान् कन्यसी वृत्तिमाश्रितः ।

सुदुष्करं ब्रह्मचर्यमुपायन्तव मे शृणु । सम्प्रवृत्तमुदीर्णञ्च निवृत्तौयाद्विज्ञो रजः ।

योषिता न कथा श्रव्या न निरीक्ष्या निरम्बराः । कयश्चिद्दर्शनादायां दुर्बलानाविभेद्रजः ।

रागोत्पन्नश्चरत्कृच्छ्रमक्रस्त्रिःप्रविभेदपः । मग्नः स्वप्ने च मनसा चिर्जेपेदघमर्षणं ।

पाप्मानं निर्देहेदेवमन्तर्भूतरजोमयं । ज्ञानयुक्तेन मनसा सन्ततेन विचक्षणः ।

कुणपामोध्यसंयुक्तं यददच्छिद्रबन्धनं । तद्वहे हगतं विद्यादात्मानं देहबन्धनं ।

वातपित्तकपायक्तं लङ्घ्यं स्थायुमस्त्रि च । मज्जां देहं शिराजालैस्तर्पयन्ति रसा नृणां ।

दश विद्याङ्गमन्याऽत्र पश्चेन्द्रियगुणावहाः । यामिः सूक्ष्माः प्रजायन्ते धमन्धेऽन्याः सहस्रजः ।

श्वमेताः शिरानयो रजोदा देहसागरं । तर्पयन्ति यथाकालमापगा इव सागरं ।

मध्ये च हृदयस्यैका शिरा तत्र मनोवहा । शुकं सङ्कल्पजं नृणां सर्वगाचैर्विमुञ्चति ।

सर्वगात्रप्रतापिन्यस्तस्या ह्यनुगताः शिराः । नेत्रयोः प्रतिपद्यन्ते वहन्यसौजसं गुणं ।

पयस्यन्तर्हितं सर्पियं दन्निर्मथ्यते खञ्जैः । शुकं निर्मथ्यते तद्वहेहसङ्कल्पैः खञ्जैः ।

स्वप्नेभ्येवं यथाऽभ्येति मनः सङ्कल्पजं रजः । शुकं सङ्कल्पजं देहात् सृजत्यथ मनोवहा ।

महर्षिर्भंगवान् चिद्वेद तच्छुक्रसम्भवं । चिबीजमिन्द्रदेवत्यं तस्मादिन्द्रियमुच्यते ।

ये वै शुकगतिं विद्युर्भूतसङ्करकारिका । विरागा दग्धदोषास्तै नापुयुर्हेहसम्भवं ।

गुणानां साम्यमागत्य मनसैव मनोवहं । देहकर्मणुदन् प्राणानन्तकाले विमुच्यते ।

भविता मनसो ज्ञानं मन एव प्रजायते । ज्योतिष्मद्विरजो निर्यां मन्त्रसिद्धं महात्मनां ।

तस्मात्तदभिधाताय कर्षं कुर्व्यादकन्धर्षं । रजस्तमयं हिलेह यथेष्टां गतिमाप्नुयात् ।

तद्व्याधिगतं ज्ञानं जरादुर्बलतां गतं । विप्रेक्षवुद्धिः कालेन आदत्ते मानसं बलं ।
 बहुर्गमिव पन्थावमतीत्य गुणबन्धनं । यथा पश्येत्तथा दोषानतीत्याहतमश्रुते ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि वार्ष्णेयाध्याये चतुर्द्वाधिकद्विधनेऽध्यायः ॥ २१४ ॥
 ॥ भीष्म उवाच ॥ दुरन्तोष्विश्रियार्थेषु सक्ताः सोदन्ति जन्तवः । ये त्वसक्ता महात्मानस्ते यान्ति परमां गतिं ।
 जन्मद्वयजरादुःखैर्व्याधिभिर्मानसकर्मैः । दृष्टैव सन्तस्तं लोकं घटेभ्योवाप्य बुद्धिमान् ।
 वाञ्छनाभ्यां शरीरेण श्रद्धिः स्यादनहङ्गतः । प्रशान्तो ज्ञानवान् भिदुर्निरपेक्षरिन् सुखं ।
 अथवा मनसः सङ्गं पश्यन् भूतानुकम्पया । तत्राप्युपेक्षां कुर्वीत ज्ञात्वा कर्मफलं जगत् ।
 यत् कृतं स्याच्छुभं कर्म पापं वा यदि वाश्रुते । तस्माच्छुभानि कर्माणि कुर्यादात्मदुःखकर्मभिः ।
 अहिंसा सत्यवचनं सर्वभूतेषु आर्क्ष्यं । जमा चैवाप्रमादश्च यत्नितं स सुखो भवेत् ।
 तस्मात् भ्रमाहितं बुद्ध्या मनो भूतेषु धारयेत् । यज्ञैर्न परमं धर्मं सर्वभूतसुखावहं ।
 दुःखनि शरणं वेदं सर्वज्ञः स सुखो भवेत् । तस्मात्समाहितं बुद्ध्या मनो भूतेषु धारयेत् ।
 नापथायैत्र स्युद्धयेन्नायद्धै चिन्तयेदसत । श्रयामोघप्रयत्नेन मनो ज्ञाने निवेशयेत् ।
 वाचमोघप्रयोगेण मनोऽहं तत् प्रवर्त्तते । विवंचतां च सदाकं धर्मसूक्ष्ममेवेचता ।
 सत्यां वाचमहिंसाञ्च वेदेदनपवादिनी । कल्कोपेतामपरुषामनुग्रहामपैशुनां ।
 ईदृगल्पञ्च वक्तव्यमविविधेन चेतसा । वाक्प्रबद्धो हि संसारी विरागाङ्घ्राहरेद्यदि ।
 बुद्ध्याऽयनुत्पद्यतेन मनसा कर्म तामसं । रजोभूतैर्हि करणैः कर्मैश्च प्रतिपद्यते ।
 स दुःखं प्राप्य लोकेऽस्मिन्नरक योपपद्यते । तस्मान्मनोवाक्शरीरैराचरैर्ज्ञैर्यन्मात्मनः ।
 प्रकोणमेव भारं हि यद्दृष्ट्वैत दस्युभिः । प्रतिशोभां दिशं बुद्ध्या संभारमवुधास्तया ।
 तानेव च यथा दस्युः विघ्ना गच्छेच्छिवां दिशं । तया रजस्तम कर्माण्युत्सृज्य प्राप्नुयात् स्वयं
 गि, सन्दिग्धमनीशो वै मुक्तः सर्वपरिग्रहैः । विविकंचारी लज्वागो तपस्वी नियतेश्रियः ।
 ज्ञानदग्धपरिक्षेपः प्रयोगरतिरात्मवान् । निष्कारेण मनसा परं तदधिगच्छति ।
 धृतिमानात्मज्ञानं बुद्धिं निश्च्योवाद्दसंशयं । मनो बुद्ध्या निश्च्योवादिषयः सानवात्मनः ।
 निश्च्योतेतिश्रयस्थस्य कुर्वाणस्य मनो वशे । देवतास्तत् प्रकाशने ह्यहं यान्ति तमीशरं ।
 तानिः संसक्तमनसो ब्रह्म तत् सम्यक्रागते । शनैश्चापगते, सन्ने ब्रह्मभूयाय कच्छति ।
 अथवा न प्रकोशेन योगतन्मैरुपक्रमेत् । येन तन्मयतसम्भं हृत्ति स्य तत्तदाशरेत् ।
 कणकुल्हापिपिपाकाकशाकयावक्यकवः । तया मूलफलं भैक्ष्यं पर्यायेणोपयोग्येत् ।
 आहारनियमश्रैव देहे काले च सान्त्विकं । तत् परीक्ष्यानुवर्त्तत तत् प्रहृत्यनुपूर्वकं ।
 प्रवृत्तं नोपरन्वेत शनैरग्निमिवेन्वयेत् । ज्ञानाश्रितं तया ज्ञानमकंचत् सम्यक्रागते ।
 ज्ञानाधिष्ठानमज्ञानं चोक्तोक्तानधिनिष्ठति । विज्ञानागुगतं ज्ञानमज्ञानेनापठयते ।
 शयज्ञान् सम्युपयोगाच्च सास्युर्बुद्धं शश्रुतं । स तयोरपवर्गो वीतरागो विमुच्यते ।

वयोऽतीतो जरामृत्यु जिला ब्रह्म सनातनं । अमृतं तदवाप्नोति यत्तदचरमव्ययं । १७०
 ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि वार्ष्णेयाध्यात्मि पञ्चदशाधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २१५ ॥
 ॥ भीम उवाच ॥ निष्कलमं ब्रह्मचर्यमिच्छता चरितुं सदा । निद्रा सर्वात्मना त्यज्या स्वप्रदोषामवेचना ।
 स्वप्ने हि रजसा देहो तमसा चाभिभूयते । देहान्तरमिवापन्नश्चरत्यपगतस्युहः ।
 ज्ञानाभासाज्जागरणं जिज्ञासार्थमनन्तरं । विज्ञानाभिनिवेशान्चु जागरत्यनिग्रं सदा ।
 अत्राह को न्ययं भावः स्वप्ने विषयवानिव । प्रलीनैरिन्द्रियैर्हृद्दी वसंतो देहवानिव ।
 अत्रोच्यते यथा ह्येतदेद योगेश्वरो हरिः । तथैतदुपपन्नार्थं वर्णयन्ति महर्षयः । १७१
 इन्द्रियाणां श्रमात् स्वप्नमाज्ज स्वप्नगतं बुधाः । मनसस्त्वप्रलीनत्वात्तत्तदाऽङ्गिर्दग्धं ।
 कार्यं व्यासक्रमनसः सङ्कल्पो जायते ह्यपि । यदन्मनोरथैर्यथै स्वप्ने तदन्मनोगतं ।
 संसाराणामसंख्यानां कामात्मा तदवाप्नुयात् । मनस्यन्नाहितं सर्वं वेद सोक्तमपूरुषः ।
 गुणानामपि यथेतत् कर्मणा चाप्युपस्थितं । तत्तत् शंसन्ति भूतानि मनो यद्भावितं यथा ।
 ततस्तमुपवर्तन्ते गुणा राजसतामसाः । सात्त्विका वा यथायोगमानन्तर्यफलोदर्थं । १७२
 ततः परमन्मयं बुद्ध्या वातपित्तकफोत्तरान् । रजस्तमोगतैर्भवैस्तदप्याङ्गैर्दुरत्ययं ।
 प्रसन्नैरिन्द्रियैर्यद्यत् सङ्कल्पयति मानसं । तत्तत् स्वप्नेऽप्युपगते मनादृष्टिर्निरीचते ।
 ध्यायकं सर्वभूतेषु वर्ततेऽप्रतिघं मनः । आत्मप्रभावान्तं विद्यात् सर्वा ह्यात्मनि देवताः ।
 मनस्यन्नाहितं द्वारं देहमास्थाय मानुषं । यद्यत्सदसदव्यक्तं स्वपित्वस्त्रिद्विदग्धं । १७३
 सर्वभूतात्मभूतस्त्वं तमथात्मगुणं विदुः । लिप्सेत मनसा यद्य सङ्कल्पादैश्चरं गुणं ।
 आत्मप्रसादं तं विद्यान् सर्वा ह्यात्मनि देवताः । एवं हि तपसा युक्तमनैवत्तमसः परं ।
 त्रैलोक्यप्रकृतिर्हृद्दी तमसोऽन्ते मधेश्वरः । तपोह्यधिष्ठितं देवैस्त्रयोपक्रमसुरैस्तमः ।
 एतद्देवासुरैर्गुप्तं तदाऽङ्गमिलसणं । सत्त्वं रजस्तमस्येति देवासुरगुणान् विदुः ।
 सत्त्वं देवगुणान् विद्यादितरावासुरौ गुणौ । ब्रह्म तत् परमं ज्ञानममृतं ज्योतिरश्चरं ।
 ये विदुर्भावितात्मान्ते यान्ति परमां गतिं । हेतुमन्कथमाख्यातुमेतावज्ज्ञानचतुषु वा । १७४
 प्रत्याहारिण वा शक्यमशरं ब्रह्म वेदितुं ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि वार्ष्णेयाध्यात्मि षोडशाधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २१६ ॥
 ॥ भीम उवाच ॥ न स वेद परं ब्रह्म यो न वेदश्चतुष्टयं । व्यक्ताव्यक्तश्च यत्तत्त्वं सम्प्रोक्तं परमर्षिणा ।
 व्यक्तं शृणुमुखं विद्यादव्यक्तममृतं पदं । प्रष्टन्निलसणं धर्मशृष्टिमैराद्येषाऽप्रवीत् ।
 तथैवावस्थितं मर्षं त्रैलोक्यं मशराचरं । निष्टन्निलसणं धर्ममव्यक्तं ब्रह्म ज्ञासतं ।
 प्रष्टन्निलसणं धर्मं प्रजापतिरथामवीत् । प्रष्टन्तिः पुनरावृत्तिर्धर्मोऽवृत्तिः परमा गतिः । १७५
 तां गतिं परमामेति निष्टन्तिपरमो मुनि । ज्ञानतमपरौ नित्यं शूद्रभाशुभनिदग्धकं ।
 तदेवमेता विद्वेषाव्यक्तपुरुषाशुभौ । अव्यक्तपुरुषाभ्यान् यन् ध्यादव्यक्तश्चरं ।

तं विवेकमवेवेन विवेकेषु विचक्षणः । अनाद्यन्तावुमावेतावलिङ्गा वायुमावपि ।
 उभौ नित्यावविचलौ महद्ब्रह्म महत्तरो । सामान्यमेतदुभयोरेवं ह्यन्यद्विशेषे ।
 प्रकृत्या स्वर्गवर्द्धंश्चा तथा विगुणधर्मया । विपरीतमतो विद्यात् चेष्वस्य स्वलक्षणं ।
 प्रकृतेश्च विकाराणां द्रष्टारमगुणान्वितं । अघाघ्नौ पुरुषावेतावलिङ्गत्वाद्भेदितौ ।
 संयोगलक्षणोत्पत्तिः कर्मणा षट्कृते यथा । करणैः कर्मनिर्हन्तिः कर्ता यद्यद्विचिह्नते ।
 कौत्स्येति शब्दसंज्ञाभिः कोऽहमेवोऽप्यसाविति । उष्णेष्वानु यथा वस्त्रोक्तिभिर्भवति संकृतः ।
 संकृतोऽयं तथा देही सन्नराजसतामसैः । तस्मात्सत्कृत्यं वेद्यमेतैर्हेतुभिराकृतं ।
 यथा संज्ञा ह्ययं सम्यगन्तकाले न मुह्यति । त्रियं दिव्यामभिप्रेषुर्ब्रह्मवान् मनसा श्रुतिः ।
 शरीरैरिन्द्रियैरुपैश्वरेविस्मय्य तपः । वैशोक्यं तपसा व्याप्तमन्तर्भूतेन भासता ।
 सूर्यस्य उद्भूमासैव भासतस्तपसा दिवि । प्रकाशस्तपसा ज्ञानं लोके संशब्दितं तपः ।
 राजसमोन्नं यत्कर्म तपसस्तत् स्वलक्षणं । ब्रह्मचर्यमहिंसा च शरीरं तप उच्यते ।
 वाङ्मनोनियमः सम्यग्ज्ञानसं तपं उच्यते । विधिभिश्चो दिजातिभ्यो याज्ञमसं विमिश्रते ।
 आहारनिषेधेनाद्य पाप्मा शान्तिराजसः । वैमनसश्च विषये धान्यस्य करणानि च ।
 तस्मात्तन्मात्रमादाद्यावावदत्र प्रयोजनं । अन्तकाले बलोत्कार्योऽह्नौ, कुर्व्यादाहातरं ।
 एवं युक्तेन मनसा ज्ञानं यदुपपद्यते । राजोवर्ज्योऽप्ययं देही देहवाञ्छन्स्वधरेत् ।
 कार्यैरव्याहृतमतिर्वैराग्यात् प्रकृतिसिद्धिः । आदेशाद्प्रमादाच्च देहान्तादिप्रमुच्यते ।
 हेतुयुक्तः सदा सर्गो भूतानां प्रलयस्तथा । परप्रत्ययसर्गं तु नियतिर्नानुवर्तते ।
 भावान्तप्रभवप्रज्ञा आसते ये विपर्ययं । धृत्या देहान् धारयन्तो बुद्धिसंचिप्रचेतसः ।
 स्थानिभ्यो ह्यममानाश्च सुखात्वात्तानुपासते । यथागमश्च गत्वा वै बुद्ध्या तथैव बुद्धयते ।
 देहान्तं कश्चिदस्वाप्तो भावितात्मा निराश्रयं । युक्तं धारण्या सम्यक् सतं केचिदुपासते ।
 अथस्थान्ति परं देवं विद्युसंशब्दिताचरं । अन्तकाले ह्युपासन्ते तपसा दशकल्पिण्याः ।
 सर्वे एते महात्मानो गच्छन्ति परंभा गति । सुखे विशेषणं तेषामवेवेऽस्त्वसुसुधा ।
 देहन्तु परमं विद्यादिमुक्तमपरिपहं । अन्तरीचादन्यतरं धारणासक्तमामयं ।
 मत्तल्लोकादिमुच्यन्ते विद्यासंबन्धचेतसः । ब्रह्मभूता विरजसस्ततो यान्ति पराङ्गतिं ।
 स्वमेकाद्यसं धर्ममाहुर्देविदो जनाः । यथाज्ञानमुपासन् सर्वे यान्ति परां गतिं ।
 कथायवर्द्धितं ज्ञानं येषामुत्पद्यतेऽचलं । यान्ति तैःपि परान् लोकान् विमुच्यन्ते यथावसं ।
 भगवन्ममं दिव्यं विष्णुमव्यक्तमंशितं । भावेन यान्ति श्रद्धा ये ज्ञानशशा निराश्रियः ।
 ज्ञात्वात्मसं हरिंश्चैव न निवर्तन्ति तेऽथ्यथाः । प्राण तत् परमं ध्यायं मोदन्तेऽचरमययं ।
 एतावदेतदिज्ञानमेतदस्ति न चास्ति च । श्रद्धाबद्धं जगत् सर्वै चक्रवत् परिवर्तते ।
 विषतन्मयं यैवाद्यमन्तस्यः सन्तीति विषे । श्रद्धातन्मुरलाद्यन्तस्यया देहगतः सदा ।

०२०
०२१
०२२
०२३
०२४
०२५
०२६
०२७
०२८
०२९

सूच्या सूत्रं यथा वक्षे संभारयति वायक । तदन्तं संभारसूत्रं हि दृष्ट्यासूत्र्या निबध्धते ।
 विकारं प्रकृतिशैव पुत्रपञ्च सनातनं । यो यथावद्विजानाति स विद्वेष्या त्रिसुच्यते ।
 प्रकाशं भगवानेतेदृषिर्नारायणोऽमृतं । भूतानामनुकम्पार्थं जगद् जगतो गति ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि भास्वर्धर्मपर्वणि वार्ष्णेयाध्यात्मे सप्तदशधिक्रिद्वितीऽऽध्याय ॥ २१७ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ केन वृत्तेन वृत्तञ्च जनको मिथिलाधिप । जगाम मोक्ष मोक्षज्ञो भोगानुसृज्य भानुपान् ।
 ॥ भीम उवाच ॥ अत्रायुदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । येन वृत्तेन वृत्तज्ञो जगाम सुमहकुशं ।
 जनको जनदेवस्तु मिथिलायां जनाधिप । श्रौद्धं देहिकधर्माणां मासी युक्तो विचिन्तने ।
 तस्य स्म श्रतमाचार्याः वसन्ति सततं ऋषे । दर्शयन्त इयमधर्मान्नानाश्रमनिवासिन ।
 यतेषां प्रेत्यभावे च प्रेत्यज तौ विनिश्चये । आगमस्य स भूयिष्ठमात्मतत्त्वेन तुष्यति ।
 तत्र पञ्चशिखा नाम कापिलेयो महामुनि । परिधावन्महो हृत्प्रां जगाम मिथिलामय ।
 सर्वसंन्यासधर्माणां तत्तज्ज्ञानविनिश्चये । सुपर्यवसितार्यस्य निर्दन्दे नष्टपंशय ।
 अपीणामाङ्गरेकं यं कामादवसितं नृपु । श्राश्रतं सुखमत्यन्तमन्वि-ज्जन्तं सुदुर्लभं ।
 यमाज्ज कपिल सांख्याः परमार्थं प्रजापति । स मन्ये तेन रूपेण विष्णोपपद्यति हि क्षयं ।
 आसुरे प्रथमं शिष्यं यमाज्जखिरजीविन । पञ्चस्रोतसि स चक्रमास्ते वर्षसहस्रिकं ।
 यत्र चाषोमनागम्य कापिलं मण्डलं महत् । पञ्चस्रोतसि निष्णात पञ्चरात्रविभारद ।
 पञ्चञ्च पञ्चकृत्यपञ्च गुण, पञ्चशिखं स्मृत । पुरुषावस्तमव्यक्तं परमार्थं न्यवेदयत् ।
 इष्टसन्नेन स्रष्ट्या भूयस्य तपसासुरि । क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्व्यक्तिं बुबुधे देवदर्शन ।
 यत्तदेकाचर ब्रह्म नानारूपं प्रदृश्यते । आसुरिर्क्षेण्डले तस्मिन् प्रतिपेदे तदव्ययं ।
 तस्य पञ्चशिखं शिष्या मानुष्या वयसा मृत । ब्राह्मणी कपिला नाम काचिदासीत् कुटुम्बिनी ।
 तस्या पुत्रतमागम्यं शिष्याः स पिबति क्षनौ । तत स कापिलेयत्वं लेभे बुद्धिञ्च नैष्टिकीं ।
 एतन्ने भगवानाह कापिलेयस्य सम्भवं । तस्य तत् कापिलेयत्वं सर्ववित्त्वमनुत्तमं ।
 सामान्य जनकं ज्ञाना धर्मज्ञो ज्ञानमूत्तम । उपेत्य श्रतमाचार्यान्मोहाद्यामास हेतुभिः ।
 जगत्स्वभिभरत् कापिलेयानुदर्शनात् । उत्सृज्य श्रतमाचार्यान् प्रकृतोऽनुजगाम तं ।
 तेषां परमकल्याय प्रणताय च धर्मत । अश्रवीत परमं मोक्षं यत्तत् सांख्यिभिवीथिते ।
 जातनिर्वेदमुक्ता स कर्षनिर्वेदमश्रवीत् । कर्षनिर्वेदमुक्ता च धर्मनिर्वेदमश्रवीत् ।
 यदर्थं धर्मसङ्गं कर्षणाञ्च फलोदयं । तमनायासिकं मोक्षं विनाशि सलमभुवं ।
 दृश्यमाने विनाशि स प्रत्यवे लोकसाधिके । आगमात् परमस्तीति ह्रुवन्पि पराजित ।
 अनात्मा ह्यात्मनो मृत्युं क्रोधा मृत्युर्धरामय । आत्मान मन्यते मोहात्तदसम्यक् परं मतं ।
 अयं देवमण्यसि यत्तौके नोपपद्यते । अत्रोऽयममृत्युश्च राजाऽथै मन्यते यथा ।
 अस्ति शास्तीति चाथेतर्थास्त्रमसति सचणै । किमधिष्ठाय तद्भूयासो कयाचार्यनिन्दयं ।

प्रत्यक्षं श्रुतयोर्मूलं कृतानैतिह्ययोगपि । प्रत्यक्षेणागमो भिन्नः कृतान्तो वा न किञ्चन ।

यत्र यवानुमानेऽस्मिन् हृतं भवत्यतोऽपि च । नान्यो जीवः शरीरस्य नास्ति कान्तो मते स्थितः ।

रता वटकपीथानां धृतपाकाधिवासनं । जातिः स्मृतिरयस्कान्तः सूर्यकान्तोऽम्बुभवसं ।

प्रेत्याभूतात्ययस्यैव देवताद्युपघाचरन् । मृते कर्मनिवृत्तिय प्रमाणमिति निश्चयः ।

१८१

न लते हेतवः सन्ति ये केचिन्मूर्तिर्मांस्त्रिताः । श्रमत्स्य हि मत्स्यं सामान्यं नोपलभ्यते ।

श्रविद्या कर्मदृष्ट्या च केचिदाहुः पुनर्भवे । कारणं सोममोक्षो तु दोषाणाञ्च निषेवणं ।

श्रविद्यां चेत्रमाहुर्हि कर्मवोजं तथा कृतं । दृष्ट्या संजननं स्रह एव तेषां पुनर्भवः ।

तस्मिन् गूढे च दग्धे च भिन्ने मरणधर्मीणि । अन्योऽस्माज्जायते देहक्षमाहुः सत्त्वसङ्घर्षं ।

यदा स्तुष्टपतस्यान्यो जातितः श्रुभतोऽर्थातः । कथमस्मिन् स इत्येव सम्बन्धः स्यादर्सेहितं ।

१८२

एवं सति च का प्रीतिर्हानविद्यातपोवसैः । यदस्याचरितं कर्म सर्वमन्यत् प्रपद्यते ।

अपि ह्यायमिहैवान्ये प्राकृतैर्दुःखितो भवेत् । सुखितो दुःखितो वाऽपि दृश्यादृश्यविनिर्णयः ।

तथा हि मुपलेर्षन्तुः शरीरं तत् पुनर्भवेत् । इयगृह्यन् यदन्यथ येनैतन्नोपपद्यते ।

चतुर्भुवःशरीरैः त्रित्यः श्रोतोऽप्येऽथ प्रियाप्रिये । यथाऽतीतानि परशन्ति तादृशः सत्त्वसङ्घर्षः ।

नरयाऽभिपरोतस्य मृत्युना च विनाग्निना । दुर्बलं दुर्बलं पूर्वं भृहसेव विनश्यति ।

१८३

इन्द्रियाणि मनो वायुः श्रेणितं मांसमस्थि च । आनुपूर्व्यां विनश्यन्ति सन्धातुमुपयान्ति च ।

लोकायात्राविघातस्य दानधर्मफलभागमे । तदर्थं वेदशब्दास्य व्यवहाराय लौकिकाः ।

इति सम्यक्ज्ञानस्यैव बहवः सन्ति हेतवः । एतदस्तीदमस्तीति न किञ्चित् प्रतिदृश्यते ।

तेषां विमृशतमिव तत्तत्समभिधावतां । कश्चिच्चिबिद्यते बुद्धिस्तत्र जीर्थ्यति वृषवत् ।

एवमर्थैरनर्थैश्च दुःखिताः सर्वजन्तवः । आगमैरपकृत्यन्ते हस्तिपैर्हस्तिनो यथा ।

१८४

पर्यालोच्येत्यन्तसुखावहांश्च लिखन्त स्ते बहवो विश्रुद्धाः । महत्तरं दुःखमनुभूयन्त हिवाभियं सत्युवथं प्रयान्ति ।

वेनाग्निना ह्यभुवजोवितस्य किं चन्मुभिर्भिन्नपरिग्रहेय । विहाय यो गच्छति सर्वमेव शेषेण गत्वा न निवर्त्तते च ।

अयोमतीयात्सर्वस्वायवोऽपि सदा शरीरं प्रलियास्तरन्ति । इतीदमाल्बन्त्य रतिः कुतो भवेदिमाग्निनोऽप्यस्य न कस्यं स्मरति ।

दमनुपधिवाक्यमन्त्रं परमनिरामयमात्ममात्रिकं । नरपतिरभिधीक्ष्य विभ्रितः पुनरनुयोक्तुमिदं प्रथक्रमे ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मेात्तधर्मपर्वणि पञ्चमिच्छाकां अष्टादशाधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २१८ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ जनको जनदेवस्तु ज्ञापितः परमर्षिणा । पुनरेवानुपपन्नं साध्वराये भवामभौ ।

१८५

॥ जनक उवाच ॥ भगवन् यदि न प्रेत्यमंशा भवति कलचित् । एवं सति किमज्ञानं ज्ञानं किं वा करिष्यति ।

सर्वमनुष्ये दृग्निष्ठं स्यात् परम्य पैतृद्विज्ञात्तम । अप्रमत्तः प्रमत्तो वा किं विभेयं करिष्यति ।

असंमर्गो हि भूतेषु संमर्गो वा विनाग्निषु । कर्मै क्रियेत कल्पेत निन्दयः कोऽचेत्ततः ।

॥ भीष्म उवाच ॥ तमसा हि प्रतिच्छेदं विभ्रान्कमिव चातुरं । पुनः प्रथमयन् वाक्यैः कविः पशुशियोऽप्यवीत ।

उच्छेदनिष्ठा नेहास्ति भावनिष्ठा न विद्यते । अथं ह्यपि ममाहारः शरीरैर्द्वियथेतमा ।

१८६

वर्त्तते श्रयग्न्योन्यमप्यपाश्रित्य कर्षंसु । धातवः पञ्चधा तोयं खं वायुर्ज्योतिषो धरा ।
 ते स्वभावेन तिष्ठन्ति विद्युज्यन्ते स्वभावतः । आकाशं वायुरुष्मा च खेहेऽथ यथापि पार्थिवः ।
 एष पञ्चसमाहारः शरीरमपि नैकधा । ज्ञानमुष्मा च वायुश्च त्रिविधः कार्थ्यसंपदः ।
 इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाय स्वभावश्चेतना मनः । प्राणाणामौ विकारश्च धातवश्चांच निःसृताः
 श्रवणं स्पर्शनं जिज्ञा दृष्टिर्नासा तथैव च । इन्द्रियाणीति पञ्चते चित्तपूर्व्वं गता गुणाः ।
 न च विज्ञानसंयुक्ता विविधा चेतना भुवा । सुखदुःखेति यामाज्जरदुःखामसुखेति च ।
 शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च रसो गन्धश्च मूर्त्तयः । एते ह्यामरणात् पञ्च वद्गुणा ज्ञानसिद्धये ।
 तेषु कर्षंनिर्गम्य सर्व्वतत्त्वार्थनिश्चयः । तमाहः परमं शुकं बुद्धिरित्यव्ययं महत् ।
 इमं गणसमाहारमात्मभावेन पश्यतः । असम्यग्दर्शनैर्दुःखमननां नोपशान्तिः ।
 श्रुनात्तेति च यदृष्टं तेनाहंन समेत्यपि । वर्त्तते किमधिष्ठाना प्रसक्ता दुःखसन्ततिः ।
 अत्र सन्त्यवधो नाम त्यागशास्त्रमनुत्तमं । शृणु दत्तव भोचाय भाष्यमाणं भविष्यति ।
 त्याग एव हि सर्व्वेषां युक्तानामपि कर्षणं । नित्यं मित्याविनोतानां क्लेशो दुःखवैधो मतः ।
 द्रव्यत्यागे तु कर्षोऽपि भोगत्यागे प्रतान्यपि । सुखत्यागे तपोयोगं सर्व्वत्यागे समापना ।
 तस्य मार्गोऽयमद्वैतः सर्व्वत्यागस्य दर्शितः । विप्रहाणाय दुःखस्य दुर्गतिस्त्वन्वथा भवेत् ।
 पञ्च ज्ञानेन्द्रियाण्युक्ता मनःषष्ठानि चेतसि । सप्तपटानि चक्षुषामि पञ्चकर्षेन्द्रियाणि तु ।
 हस्तौ कर्षेन्द्रियं श्रेयमथ पादौ गतीन्द्रियं । प्रजननन्दयोः श्रेफो निसर्गं पाशुरिन्द्रियं ।
 वाक् च शब्दविशेषार्थमिति पञ्चाश्वितं विदुः । एवमेकादशैतानि बुद्ध्याऽगु विदुःश्रेयसमेः ।
 कर्षो शब्दस्य चित्तस्य त्रयः श्रवणसंपदहे । तथा स्पर्शं तथा रूपं तथैव रसगन्धयोः ।
 एवं पञ्चत्रिका ह्येते गुणालदुपसन्धये । योगार्थं त्रिविधो भावः पर्यायात् समुपस्थितः ।
 सात्त्विको राजसयापि तामसयापि ते त्रयः । त्रिविधा वेदना येषु प्रसृताः सर्व्वसाधनाः ।
 प्रहयः प्रीतिरागन्दः सुखं संश्रान्तचित्तता । अकृतचित्तं कुतश्चिदा विरक्तं सात्त्विको गुणः ।
 अतृष्टिः परितापश्च शोको सोभसयाऽसमा । सिङ्गानि रजसपानि दृश्यन्ते हेलहेततः ।
 अशिविकल्पया भोहः प्रमादः स्रप्रतन्वितताः । कथञ्चिदपि वर्त्तन्ते विविधासामग्रा गुणाः ।
 अथ यत् प्रीतिधं दुर्गं काये मनसि वा भवेत् । वर्त्तते सात्त्विको भाव इत्यपेक्षेन तत्तया ।
 चक्षुमनोपमं पुत्रमप्रीतिकरमात्मनः । प्रष्टुत्तं रज इत्येव तत्तदापि चिन्तयेत् ।
 अथ दग्धावधुर्गं काये मनसि वा भवेत् । अप्रतर्भवमविशेषं तमनदुपधारयेत्
 शोचं शोमाश्रितं भ्रमं शब्दः शोचं समाश्रितः । नाभयं शब्दविशानि विज्ञानमेतरस्य वा ।
 एवं तत्र चक्षुषो जिज्ञा नासिका शक्ति पशुसो । स्पर्शं त्रये रभोगन्धे तानि रेतो मगद्य तत् ।
 ह्यर्थेऽगुपद्भावो दशैतेषु तिष्ठति । चिकमेकादशं धिद्वि बुद्धिर्द्वादशमी भवेत् ।
 तेनामदुपपद्वावे उच्येते तानि सामग्राः । आश्रितो दुर्गपद्वाधो व्यवहारः स भौतिकः ।

१२०

१२१

१२२

१२३

१२४

१२५

इन्द्रियास्थि स्रक्काणि दृष्ट्वा पूर्वयुतागमात् । चिन्तयन्नानुपर्थेति त्रिभिरैकचित्तो गुणैः ।

यत्तमोपहतं चित्तमागुभं हारमभुवं । करोत्युपरमं कथं तदाज्जलमं बुधाः ।

यद्यदागममं युक्तं न हृष्टमनुपश्यति । अथ तत्राप्युपादत्ते तमोयत्कमिहानृतं ।

एवमेव प्रसंख्यातः स्वकर्मप्रत्ययो गुणः । कथञ्चिदर्थं सत्यं केषाञ्चिदा निवर्त्तत ।

एतदाहुः समाहारं चैत्रमथात्मचिन्तकाः । स्थितो मननि यो भावः स वै चैत्रज्ञ उच्यते ।

एवं भति क उच्छेदः प्रायतो वा कथं भवेत् । स्वभावाद्दर्शमानेषु सर्वभूतेषु चेतुतः ।

यथार्थवगता नथो व्यक्तीर्जहति नाम च । नदाय तानि यञ्चन्ति तादृशः सत्त्वसङ्गयः ।

एवं सति कुतः संज्ञा प्रेत्यभावे पुनर्भवेत् । प्रतिमं मिश्रिते जीवे गृह्यमाने च सर्वतः ।

इमाञ्च यो वेद विमोक्षयुद्धिमात्मानमन्विञ्चति चाप्रमत्तः । न लिप्यते कर्मफलैरनिष्टैः पत्रं विमस्येव जलेन सिक्तं ।

दृढैर्दि पाशैर्बन्धभिर्भिमुक्तः प्रजानिमित्तरापै वैवैथेयं । यदा क्षमा सुखदुःखे जहाति मुक्तनादाग्रे गतिमेव लिङ्गः १०८० ।

श्रुतिप्रमाणगममङ्गलैश्च धेते वरामृत्युभयादभोतः । क्षीणे च पुण्ये विगते च पापे ततो निमित्ते च फले विनष्टे ।

अलेपमाकाशमलिङ्गमेवमास्याय पश्यन्ति महत्यमत्ताः । यथोर्ध्वनाभिः परिवर्त्तमाननन्तुवये तिष्ठति यात्यमानः ।

तथा विमुक्तः प्रजहति दुःखं विश्वं संत लोष्ट इवाद्रिमिञ्चन् । यथा रुहः शृङ्गनथो पुराणं शिवा लचं वाऽप्युरगो यया च ।

विहाय गच्छत्यनवेवमाणस्याया विमुक्तो विजहति दुःखं । द्रुमं यया वाऽप्युदके पतन्तमुत्सृज्य पवी निपतत्यसक्तः ।

तथा क्षमा सुखदुःखे विहाय मुक्तः परेणार्थं गतिनेत्य लिङ्गः ।

अपि च भवति मैथिलेन गीतं नगरमुपाहितमग्निनाऽभिवीक्ष्य । न खलु मम हि दहतेऽच किञ्चित् स्वयमिदमाह किल

स भूमिपालः ।

इदममृतपदं निगम्य राजा स्वयमिह पञ्चशिखिन भाष्यमाणं । निखिलमभिसमोक्ष्य निश्चिंतार्थः परमसुखो विजहार

वीतशोकः ।

इमं थः पठति त्रिनालनिश्चयं महोपते सततमरीचते तथा । उपद्रवाच्चानुभवयदुःखितः प्रमुच्यते कपिनमिवेय मैथिलः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि पञ्चशिखवाक्ये ऊनविंशत्यधिकद्विप्रतोऽध्यायः ॥ २१६ ॥

॥ सुधिष्ठिर उवाच ॥ किं कुर्वन् सुखमाप्नोति किं कुर्वन्दुःखमाप्नुयात् । किं कुर्वन्निर्भयोः शोकं मिहृद्वरति भारत ।

॥ भीम उवाच ॥ दमनेव प्रभंसति गृह्णाः श्रुतिममाध्ययः । सर्वेषामेव वर्शानां ब्राह्मणस्य विशेषतः ।

नः दान्तस्य क्रियाधिद्विपयावदुपपद्यते । क्रिया तपश्च मयश्च दमे सर्वं प्रतिष्ठितं ।

दमसोऽपि बद्धेदति पर्वचं दम उच्यते । विपाप्सा निर्भयो दान्तः पुण्यो विन्दते महत् ।

सुखं दान्तः प्रसन्नपति सुखश्च प्रतिबुध्यते । सुखं शोकं विपर्येति मनयाश्च प्रमोदति ।

तेजो दमेन प्रियते तथ तीक्ष्णोऽधिगच्छति । अस्मिन्वाय बद्धत्रियं प्रयगात्मनि पश्यति ।

क्रयाद्वा एव भूतानामदानेभ्यः सदा भवं । तेषां विप्रतिबंधार्थं राजा सृष्टः स्वयम्भुवा ।

आश्रमेषु च सर्वेषु दम एव विशिष्यते । यश्च तेषु फलं धर्मं भूया दाने तदुच्यते ।

तेषां लिङ्गानि वद्यानि येषां समुदयो दमः । अकार्ष्यमर्षरभः सन्तोषः श्रद्धादानता ।

अत्रोप आर्ज्वं नित्यं नातिवादीऽभिमागिता । गुरुपूजाऽनसूया च दया भूतैष्येऽङ्गुलं ।
 जनवादमृपावादास्ततिनिन्दाविवर्जनं । साधुकामस्य स्पृश्येन्नाथतिं प्रथयेयु च ।
 अवैरकृत्युपचारः शमो निन्दाप्रशमयोः । सुत्तः श्रीलसम्पन्नः प्रमथात्मात्मवान् प्रभुः ।
 प्राथ लोके च सत्कारं स्वैर्ग वै प्रेत्य गच्छति । दुर्गमं सर्वभूतानां प्रापयन्नादते मुखी ।
 सर्वभूतहिते युक्तो न स्य यो दिपते जमं । महाहृद् इवाचोभ्यः प्रज्ञागुप्तः प्रमीदति ।
 अभयं यस्य भूतेभ्यः सर्वेषामभयं यतः । नमस्यः सर्वभूतानां दान्तो भवति बुद्धिमान् ।
 न ह्यथि महत्यर्थव्यसने च न शोचति । स वै परिमितप्रज्ञः स दान्तो द्विज उच्यते ।
 कर्मभिः श्रुतसम्पन्नः सङ्गिराचरितः शुचिः । सदैव दमसंयुक्तस्य भुङ्क्ते महाफलं ।
 अनसूया क्षमा शान्तिः सन्तोषः प्रियवादिता । सत्यं दानमनायासो नैव मामो दुरात्मनां ।
 कामक्रोधौ च लोभस्य परस्त्रेया विकल्पना । कामक्रोधौ यमो ह्यत्र ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
 विक्रम्य घोरे तमसि ब्राह्मणः शंसितप्रतः । कालाकाङ्क्षी चरेत्क्रोकाञ्जिरपाय इवात्मवान् ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि दमप्रश्नपायां विश्वव्यधिकद्विप्रतीऽध्यायः ॥ २२० ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ द्विजातीया व्रतोपेता यदिदं भुञ्जते हविः । अन्नं ब्राह्मणकामाय कथमेतत् पितामह ।
 ॥ भोग उवाच ॥ अवेदोऽक्रतुपेता भुञ्जानाः कार्यकारिणः । वेदोक्तेषु च भुञ्जाना व्रतलुप्ता युधिष्ठिर ।
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यदिदं तप इत्याहुः पवामं प्रयजनाः । एतत्तपो महाराज उताहो किं तपो भवेत् ।
 ॥ भोग उवाच ॥ मासपञ्चोपवासेन मन्थने यत्तपो जनाः । आत्मतन्त्रोपघातस्तु न तपस्तत् सतां मतं ।
 त्यागश्च सन्नतिश्चैव शिष्यते तप उत्तमं । सदीपवासी स भवेद्ब्रह्मचारी सदा भवेत् ।
 मुनिश्च स्यात् सदा विप्रो दैवतश्च सदा भवेत् । कुटुम्बिको धर्मकामः सदाऽस्रप्रश्न भारत ।
 अमासादी सदा च स्यात् पवित्रश्च सदा भवेत् । अमृताशी सदा च स्याद्देवतातियिपूजक ।
 विघमाशी सदा च स्यात् सदा चैवातियिप्रतः । अद्धानः सदा च स्याद्दैवतद्विजपूजक ।
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कथं सदीपवासी स्याद्ब्रह्मचारी कथं भवेत् । विघमाशी कथञ्च स्यात् सदा चैवातियिप्रतः ।
 ॥ भोग उवाच ॥ अन्तरा प्रातराशश्च सायमाशन्तथैव च । सदीपवासी स भवेद्यो न भुङ्क्तेऽन्तरा पुनः ।
 भार्या गच्छन् ब्रह्मचारी ष्टौ भवति वै द्विजः । अतवादी भवेन्नित्यं ज्ञाननित्यश्च यो नरः ।
 न भवत्येदुषामांसममासाशी भवत्यपि । दाननित्यः पवित्रश्च अस्रप्रश्न दिवाऽस्रपन् ।
 श्रुत्यातियिपु यो भुङ्क्ते भुक्तवस्तु सदा नरः । अमृतं केवलं भुङ्क्ते इति विद्धि युधिष्ठिर ।
 अभुक्तवस्तुनाश्रानः सततं यस्तु वै द्विजः । अभोजनेन तेनास्र जितः स्वर्गो भवत्युत ।
 देवताभ्यः पिबभ्यस्य भृत्येभ्योऽतिथिभिः सह । अवशिष्टन्तु चोऽश्रान्ति तमाहुर्बिघमाशिशं ।
 तेषां लोका ह्यपर्यन्ताः सदनं ब्रह्मणा सह । उपखितायास्सरोभिः परिर्यान्ति दिवौकसः ।
 देवताभिय ये साहुर्ऽपिबभ्योपभुञ्जते । रमन्ते पुत्रपौत्रैश्च तेषां गतिरनुत्तमा ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि अमृतप्राश्रिके एकविंशत्यधिकद्विप्रतीऽध्यायः ॥ २२१ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यदिदं कर्म लोकेऽस्मिन् श्रुतं वा यदिवाऽऽश्रुतं । पुरुषं योजयत्येव फलयोगेन भारत ।
कर्त्ताऽस्ति तस्य पुरुष उताहो नेति संशयः । एतदिच्छामि तत्तेन तत्तः श्रातुं पितामह ।
॥ भीम उवाच ॥ अत्राप्युदाहरन्तीर्ममितिहासं पुगतनं । प्रह्लादस्य च संवादमिन्द्रस्य च युधिष्ठिर ।
असकं धृतपाभ्रानं कुले जातं बह्नुते । अक्षय्यमनहङ्कारं सत्वस्यं समये रतं ।
तन्मनिन्द्रास्तीं दान्तं शून्यागारनिवासिनं । चराचराणां भूतानां विदितप्रभावव्ययं ।
अकुञ्चन्तमहत्कृतमप्रियेषु प्रियेषु च । काञ्चने वाऽय लोष्टे वा उभयोः समदर्शनं ।
आत्मनि श्रेयसि शाने धीरं निश्चितनिश्चयं । परावरज्ञं भूतानां सर्वज्ञं समदर्शनं ।
ब्रह्मः प्रह्लादमासीनमेकान्ते संयतेन्द्रियं । बुभुक्षमानस्तत्रशामभिरग्लेदमब्रवीत् ।
यैः कश्चित् सफुतो लोकैः गुणैः स्यात् पुरुषो नृप । भवत्यनपगान् सर्वज्ञान् गुणान् सचयामहे ।
अयं ते लक्ष्यते बुद्धिः समा बालजनैरिह । आत्मानं मन्यमान, सन् श्रेयः किमिह मन्यसे ।
बह्नुः पात्रैश्च्युत, स्थानाद्दिपतां वधमागतः । श्रिया विहीन, प्रह्लाद शोचित्ये न शोचसि ।
प्रज्ञालाभाच्चु दैत्ये उताहो ष्टिमत्तया । प्रह्लाद सम्यक्ष्योऽपि परमं व्यसनमात्मनः ।
इति सञ्ज्ञोदितस्तेन धीरो निश्चितनिश्चयः । उवाच सञ्ज्ञया वाचा सां प्रज्ञामनुवर्षयन् ।
॥ प्रह्लाद उवाच ॥ प्रष्टत्तिञ्च निष्टत्तिञ्च भूतानां यो न बुध्यते । तस्य क्षमो भवेद्दान्यान्नास्ति क्षमोऽनुपश्यतः ।
स्वभावात् स्मर्यवर्त्तन्ते निवर्त्तन्ते तथैव च । सर्वं भावास्तयाऽभावाः पुरुषार्थो न विद्यते ।
पुरुषार्थस्य चाभावे नास्ति कश्चिच्च कारकः । स्वयं न कुञ्चेतस्तस्य जातु मानो भवेदिह ।
यस्तु कर्त्तारमात्मानं मन्यते साध्यसाधु वा । तस्य दोषवती प्रज्ञा अतत्त्वज्ञेति मे मतिः ।
यदि स्यात् पुरुषः कर्त्ता ब्रह्मात्मश्रेयसे ध्रुवं । शरस्मालस्य सिद्धेद्युर्न तु जातु पराभवेत् ।
अनिष्टस्य हि निर्हेत्तिरनिष्टं त्तिः प्रियस्य च । लक्ष्यते यतमः नानां पुरुषार्थस्ततः कृतः ।
अनिष्टस्याभिनिष्टं त्तिमिष्टं त्तिमेव च । अत्रयत्नेन परम्यम केपाश्चित्तु स्वभावतः ।
प्रतिरूपतराः केचिद्दृश्यन्ते बुद्धिमत्तराः । विरूपेभ्योऽन्यबुद्धिभ्यो लिप्तमाना धनागमं ।
स्वभावप्रेरिताः सर्वे निविश्यन्ते गुणा यदा । श्रुभाश्रुभास्तदा तत्र कस्य किं मानकारणं ।
स्वभावादेव तत् सर्वमिति मे निश्चिता मतिः । आत्मप्रतिष्ठा प्रज्ञा वा मम नास्ति ततोऽन्यथा ।
कर्मजन्तिह मन्यन्ते फलयोगं श्रुभाश्रुभं । कर्मजं विषयं हतत्तमहं वदामि तन्पुणु ।
यथा वेदयते कश्चिदोदनं वायसोऽद्भ्यदन् । एवं कर्माणि कर्माणि स्वभावसैव सचसं ।
विकारानेव यो वेद न वेद प्रह्लातं परं । तस्य क्षमो भवेद्दान्यान्नास्ति क्षमोऽनुपश्यतः ।
स्वभावभाविनो भावान् सर्वानेवेह निययात् । बुध्यमानस्य दर्पो वा मानो वा किं करिष्यति ।
वेद धर्मविधिं हतं भूतानासाध्यनित्यतां । तस्माच्छक न शोचामि सर्वं ह्येवदमन्वत् ।
निर्धमे निरहङ्कारो निराश्रीर्भुक्तबन्धनः । स्वम्यो ध्येयतः परम्यमि भूतानां प्रभावाद्यौ ।
हृतप्रज्ञस्य दान्तस्य विद्वन्स्य निराश्रियः । नाश्रयो विद्यते ब्रह्म परम्यतो लोकमन्ययं ।

प्रकृतौ च विकारे च न मे प्रीतिर्न च दिपे । दैटारस्र न पंस्यामि यो मामद्य ममायते ।
 नार्द्धं नावाह न तिर्यक न क्वचिच्छक कामये । न हि ज्ञेये न विज्ञाने न ज्ञाने शक्यं विद्यते ।
 ॥ शकं उवाच ॥ येनैषा सभ्यते प्रज्ञा येन शान्तिरवप्यते । प्रब्रूहि तमुपायं मे सम्यक् प्रह्लाद प्रकृतः ।
 ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ आर्जवेनाप्रमादेन प्रसादेनात्मवक्तया । दृष्टुंशुभया शकं पुष्ट्या सभ्यते महत् ।
 स्वभावात्मभते प्रज्ञा शान्तिमेति स्वभावतः । स्वभावादेव देतुं सर्वं यत्किञ्चिदनुपश्रयिषि ।
 इत्युक्तो दैत्यपतिना शको विस्मदमागमत् । प्रीतिमांश्च तदा राजंशहाक्यं प्रत्यपूजयत् ।
 स तदाऽभ्यर्ध्वा दैत्यैश्च त्रैलोक्यपतिरीश्वरः । असुरेन्द्रमुपामञ्च जगाम स्वं निवेष्टनं ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि भोक्तृधर्मपर्वणि शकप्रह्लादसंवादे द्वाविंशत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २२२ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यथा बुद्ध्या महीपालो भ्रष्टश्रीर्विचरेन्मर्धं । कालदण्डविनिष्पद्यसन्ने ब्रूहि पितामह ।
 ॥ भीम उवाच ॥ अथाप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । वासवस्य च संवादं बलैर्भैरीचरनस्य च ।
 पितामहमुपागम्य प्रणिपत्य हतःञ्जलिः । सर्वानेवासुरान् जिवा बलिं पप्रच्छ वासवः ।
 यस्य स्र ददतो वित्तं न कदाचन हीयते । तं बलिं नाधिगच्छामि ब्रह्मन्नाचस्य मे बलिं ।
 स वायुर्ब्रह्मण्यैव सरविः स च चन्द्रमाः । सोऽग्निं सपति भूतानि जलस्य स भवत्युत ।
 तं बलिं नाधिगच्छामि ब्रह्मन्नाचस्य मे बलिं । स एव ह्यसमयते स स्र विद्योतते दिशः ।
 स वर्धति स्र वर्षाणि यथाकालमतन्द्रितः । तं बलिं नाधिगच्छामि ब्रह्मन्नाचस्य मे बलिं ।
 ॥ ब्रह्मोवाच ॥ नैतत्ते साधु मघवन् यदेनमनुपश्रुषि । पृष्टसु नानृतं ब्रूयात्तस्माद्दद्यामि ते बलिं ।
 उष्ट्रेषु यदि वा गोषु खरेष्वेषु वा पुनः । बरिष्ठो भविता जन्तुः शूल्यागारे श्रचोपते ।
 ॥ शक उवाच ॥ यदि स्र बलिना ब्रह्मन् शूल्यागारे सभेयिवान् । धन्यामेनं न वा ह्यनो तद्ब्रह्मब्रह्मनुशाधि मां ।
 ॥ ब्रह्मोवाच ॥ मा स्र शक बलिं हिंसीनं बलिर्बन्धमरुति । न्यायस्तु शकं पृष्टव्यस्तथा वासव काम्यया ।
 ॥ भीम उवाच ॥ एवमुक्तो भगवता मरुतः शयिर्वी तदा । चचारैरावतस्त्वनमधिपद्य श्रिया हतः ।
 ततो ददर्श स बलिं खरेवधेन संष्टतं । यथाख्यातं भगवता शूल्यागारहतालयं ।
 ॥ शक उवाच ॥ खरयोनिमनुप्राप्तस्तुभवेऽगमि दानव । इयन्ते योनिरधमा श्राचख्याद्ये न श्राचषि ।
 श्रदृष्टं वत पर्यामि दिपतां वज्रमागतं । श्रिया विहीनं मिथैश्च श्रष्ट शीर्षपराक्रमं ।
 यत्तद्यानसहस्रैस्त्वं ज्ञानिभिः परिवारितः । लोकात् प्रतापयन् सर्वं न यास्यस्मानवितर्कयन् ।
 तन्मुपाश्रैव दैतेया व्यतिष्ठंश्वाव शासनं । श्रष्टपृष्या च मही तवैश्वर्यं बभूव ह ।
 इदं स तेऽद्य धसनं श्राचख्याद्ये न श्राचषि । यदाऽतिष्ठः समुद्रस्य पूर्वोत्तरे विलिलिङ्गन् ।
 श्रातीन् विभजते वित्तं तदाशोते मनः कथं । यत्ते सहस्रसमिता ननुऽर्द्धवयोपितः ।
 यज्ञनि वर्षदूगाणि विहारे दीप्यतः श्रिया । सर्वैः पुष्करमालिन्यः सर्वैः काश्चनवप्रभाः ।
 कथमद्य तदा चैव मनसो दामवेद्यर । कथं तदाशोत् सुमहन् नैर्वैश्वर्यवभूषितः ।
 ननुत्सव शन्धर्वाः पटमहच्छाषि सप्तधा । धूपसवामीतु सुमहान् यजतः सर्वकाश्चनः ।

यथाददः सहस्राणि अयुतामां गवां दम । अनन्तरं सहस्रेण तदाधीदैत्य का मतिः ।

यदा च प्रथिवीं सर्वथा यजमानोऽनुपत्यंगाः साम्यालेपेण विधिना तदाभोक्तुं किन्तु ते वृद्धि ।

न ते पर्यायामि भृङ्गारं न क्वचं व्यजने न च । ब्रह्मदत्ताश्च ते मालां न पर्यायसुराधिप ।

॥ बलिदवाच ॥ न त्वं पर्यायि भृङ्गारं न क्वचं व्यजने न च । ब्रह्मदत्ताश्च मे मालां न त्वं द्रक्ष्यसि वामव ।

गुहायां निहतानि त्वं मम रत्नानि शृण्वसि । यदा मे भविता कालपादा त्वं तानि द्रक्ष्यसि ।

न त्वत्तदनुष्यन्ते यमसो वा कुलस्य वा । समृद्धार्थोऽसमृद्धार्थं यन्मा कर्तव्यतुमिच्छसि ।

न हि दुःखेषु शोचन्ते न प्रव्रथन्ति चर्द्धिषु । छतप्रज्ञा ज्ञानगृप्ताः शान्ताः सन्तो मनीषिणः ।

तन्तु प्राकृतया मुग्धा पुरन्दर विकल्पमे । यदाऽहमिदं भावो ह्याह्लादा नैव वदिस्यसि ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मे चयर्धर्मवर्षणि बलिवामवचवादे त्रयोविंशत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २२३ ॥

॥ भोभ्र उवाच ॥ पुनरेव तु तं शक्रं प्रहमस्मिदमप्रवीन् । निःशयन्ते यथा नाग प्रत्याहाराय भारत ।

॥ शक्र उवाच ॥ यत्तद्यानस इषेऽं श्रुतिभिः परिवारितः । लोकान् प्रतापयन् सर्वान् यास्यजाकं वितर्कयन् ।

दृष्ट्वा सुकृपणाश्चिममदत्यः नात्मनो बले । ज्ञानिभिः उपरित्यक्तः शोचस्याहो न शोचसि ।

श्रीतिं प्राप्यातुलां पूर्व्यं लोकांश्चात्मवशे स्थितान् । विनिपातमिम वाह्यं भोचस्याहो न शोचसि ।

॥ बलिदवाच ॥ अनित्यमुपलक्ष्य ह कालपर्यं यधर्कत । तस्माच्छक्र न भोचामि सर्वं धेविदमन्तवत् ।

अन्तवन्त इमे देहा भूतानाश्च सुराधिप । तैर्न शक्र न भोचामि नापराधादिदं मम ।

वीवितश्च शरीरस्य शक्तैव सह जायते । उभे सह विवर्द्धते उभे सह विनश्यतः ।

न हीदृशमेहं भावमवशः प्राप्य केवलं । यदेवमभिजानामि का व्यया मे विज्ञानत ।

भूतानां निधनं निष्ठां च तम मिय मागरः । नैःसम्यक्सिज्ञाननो नरा मुञ्चन्ति वज्रधृक् ।

ये खेव नाभिजानन्ति रजोःभोहवर यणाः । ते हृच्छं प्राप्य सीदन्ति दुष्टिर्थां प्रशस्यति ।

मुद्गिलाभास्तु पुद्गय मन्वं तुदति क्लिष्यं । विपात्राः सभते सन्वं सत्पयः सम्प्रसीदति ।

ततस्तु ये निवर्तन्ते जायन्ते वा पुनः पुनः । हृषणाः परितपन्ते तैरर्थैर्गमिषादितः ।

अर्थैर्बिद्मिनर्थश्च जोवितं मरणं तथा । मुखदुःखपलक्षिव न देसि मय क मये ।

एतं हन्ति एतो धेव यो मरो हन्ति कश्चन । उभौ तौ न विजानोते यय हन्ति एतथ यः ।

हत्वा जिवा च मपदन् यः कथित् पुरुपायते । अकृत्तां धेव भयति कर्त्ता धेव करोति तत् ।

को हि सेःकश्च कुदते विनाशप्रभवानुभौ । एतं हि तत् एतेनैव कर्त्ता तस्य पि चापरः ।

प्रथिवो ज्योतिराकाशमापो वायुश्च पद्मसः । एतद्ये नोमि शूतानि तत्र क परिदेवना ।

महाविधाऽप्यविषय यत्तवान् दुर्धमय यः । दर्शनोयो विरूपय सुभगो दुर्भगय यः ।

मर्धं क सः संसादन्ते गभीरः स्लेम तेजसा । तस्मिन् कामवशं प्राप्ते का व्यया मे विज्ञानतः ।

दग्धमेव नुदहति दतमेवानुदहन्यते । नश्यते मष्टमेव ये सत्रथं सभते मरः ।

नास्य दोषः कुतः पारो भावारः सम्प्रदृश्यते । मन्तमस्य प्रपश्यामि विधेर्द्विदस्य चिन्तयन् ।

६०६
६०७
६०८
६०९
६१०
६११

यदि मे पश्यतः कालो भूतानि न विनाशयेत् । स्यान्मे हर्षथ दर्पथ क्रोधयैव शचीपते ।
 तुषभचतुर्णां ज्ञात्वा प्रविविक्रजेने गृहे । विभ्रतं गार्हभं रूपमागत्य परिगर्हसे ।
 दृक्चक्षुर्हं विलुप्यां हि रूपाणि वज्रधात्मनः । विभीषणानि यानीक्ष्य पलायिष्यास्वमेव मे ।
 कालः सर्वैः समादत्ते कालः सर्वैः प्रयच्छति । कालेन विहितं सर्वं मा कथाः शक्र पौरुषं ।
 पुरा सर्वैः प्रथयितं मयि कुङ्क्षे पुरन्दर । श्रवैमि त्वस्य लोकस्य सर्वैः शक्र सनातनं ।
 त्वमथेवमवेव स्वमात्मना विस्तर्यं गमः । प्रभवस्य प्रभावस्य नात्मसंशः कदाचन ।
 कौमारमेव ते चित्तं तथैवाद्य यथा पुरा । समवेवस्य मधवन् बुद्धिं विन्दस्व नैष्ठिकीं ।
 देवा मनुष्याः पितरो गन्धर्वैर्गरराक्षसाः । आशन् सर्वैः मम वशे तत्सर्वं वेत्य वासव ।
 नमस्तस्यै दिशेऽप्यस्य यस्यां वैरोचनो बलिः । इति मामभ्यपद्यन् बुद्धिमात्स्यर्थेमाहिताः ।
 नाहं तदनुशोचामि नात्मभ्रंशं शचीपते । एवं मे निश्चिता बुद्धिः शान्तु तिष्ठान्यहं वशे ।
 दृश्यते हि सुखे जातो दर्शनीयः प्रतापवान् । दुःखं जीवन् महामात्या भवितव्यं हि तत्तया ।
 दौम्बुल्येयस्य मूढो दुष्कृतः शक्र दृश्यते । सुखं जीवन् महामात्या भवितव्यं हि तत्तया ।
 कल्याणी रूपसम्पन्ना दुर्भंगा शक्र दृश्यते । अलक्षणा विरूपा च सुभगा दृश्यतेऽपरा ।
 नैतदक्षत्कृतं शक्र नैतच्छक्र त्वया कृतं । यत्त्वमेवं गतो वञ्चिन् यच्चःथेवं गता वयं ।
 न वशं भवताप्येतत् कृतं मम शतक्रतो । श्चद्धिर्व्योऽप्यय वा बुद्धिः पर्यायकृतमेव तत् ।
 पश्यामि त्वां विराजन्तं देवराजमवस्थितं । श्रीमन्तं द्युतिमन्तश्च गर्जमानं ममोपरि ।
 एवं नैव न चेत् कालो मामाक्रम्य स्थितो भवेत् । पातयेथमहं त्वाऽद्य सबन्धमपि मुष्टिना ।
 न तु विक्रमकालोऽयं शान्तिकालोऽयमागतः । कालः स्थापयते सर्वैः कालः पचति वै तथा ।
 मास्त्रेदश्यागतः कालो दानवेद्यरपूजितं । गर्जमानं प्रतपन्तश्च कमन्ये नागमिष्यति ।
 दादशानान्तु भवतामादित्यानां महात्मनां । तेजास्त्रेकेन सर्वेषां देवराज धृतानि मे ।
 श्रुमेतोद्वहाम्यापो विद्यजामि च वासव । तपामि चैव चैलाक्यं विद्योताम्यहमेव च ।
 संरक्षामि विलुप्यामि ददाम्यहमयाददे । संयच्छामि नियच्छामि लोकेषु प्रभुरोश्वरः ।
 तदद्य विनिवृत्तं मे प्रभुत्वममराधिप । कालधैन्यावगाढस्य सर्वैः न प्रतिभाति मे ।
 नाहं कर्त्ता न चैव त्वं नान्यः कर्त्ता शचीपते । पर्यायेण हि भुज्यन्ते लोकाः शक्र यदृच्छया ।
 माद्यमाशान्द्वैश्वानमहाराचाभिर्हतं । श्चतुर्द्वारं वर्षमुखमायुर्वेदविदो जनाः ।
 आश्रुः सर्वमिदं चिन्त्यं जनाः केचिन्नमीयथा । अस्याः पश्यैव चिन्तायाः पर्येथ्यामि च पश्यथा ।
 गम्भीरं गहनं ब्रह्म महत्तोयाशंभं यथा । अनादिनिधनश्चाञ्जुरत्वरं शरमेव च ।
 शक्तेषु लिङ्गमाश्रियं शिल्पिङ्गमपि तत् क्षयं । मन्यन्ते ध्रुवमेवैतं ये जनास्तत्त्वदर्शिनः ।
 भूतानान्तु विपर्याशं कुरुते भगवानिति । न क्षीतावद्भवेद्भयं न यथात् प्रभवैत् पुनः ।
 गतिं हि सर्वैः भूतानामगत्यां क गमिष्यमि । धो धावता न ह्यतश्चक्षिष्यसि न शीयते ।

५१०

५११

५१२

५१३

५१४

५१५

तमिन्द्रियाणि सर्वाणि नानुपगम्यन्ति पञ्चधा । आऊषैर्न केचिदग्निं केचिदाहुः प्रभापतिं ।

च्यवन्मासाह्नुमासांश्च दिवसांश्च क्षणालया । पूर्वार्द्धमपराह्नु मध्याह्नमपि चापरे ।

मुद्गन्तमपि चैवाऊरेकं सन्तमनेकधा । तं कालमिति जानोहि यस्य सर्वमिदं वशे ।

बह्वभोन्नमस्र्वाणि समतीतानि वासव । बलवीर्योपपन्नानि यथैव त्वं शचीपते ।

त्वामप्यतिवलं शक्र देवराजं वनोत्कटं । प्राप्ते काले महावीर्य्यः कालः संशमयिष्यति ।

य इदं सर्वमादत्ते तस्माच्छक्रं म्बिरो भव । मया तया च पूर्वैश्च न च शक्रो निवर्त्तितं ।

यामेतां प्राप्य जानीषे राजश्रियमनुत्तमां । स्थिता मथीति तन्मिथ्या नैया ह्येकव तिष्ठति ।

स्थिता ह्येन्द्रसहस्रेषु तद्विशिष्टतमेब्बिचं । माञ्च लोला परित्यज्य त्वामगाद्विबुधाधिप ।

भैवं शक्र पुनः कार्यः शान्तो भवितुमर्हसि । त्वामपेवंविधं ज्ञात्वा चित्रमन्ये गमिष्यति ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि बलिवाचवर्षादे चतुर्विंशत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २२४ ॥

॥ भोग उवाच ॥ शतक्रतुरथापश्यद्वनेर्दीप्तिं महात्मानः । स्वरूपिणे शरीराद्धि निष्कामनीं तदा श्रियं ।

तां दृष्ट्वा प्रभयोद्दीप्तिं भगवान् पाकशासनः । विस्मयोत्फुल्लनयनो बलिं पप्रच्छ वासवः ।

॥ शक्र उवाच ॥ बले केयमपकान्ता रोचमाना शिखण्डिनी । लज्जः स्थिता सकेयूरा दीप्यमाना स्वतेजसा ।

॥ बलिस्त्वाच ॥ न क्षीमामासुरी वेत्ति न देवीं न च मानुषीं । लभेनां पृच्छ वा मा वा यथेष्टं कुरु वासव ।

॥ शक्र उवाच ॥ का त्वं बलेरपकान्ता रोचमाना शिखण्डिनी । अज्ञानतो ममाचल नामधेयं श्रुचिस्मिते ।

का त्वं तिष्ठसि मामेव दीप्यमाना स्वतेजसा । हिला दैत्यैश्चरं सुभु त्वममाचल पृच्छतः ।

॥ श्रीस्त्वाच ॥ न मां विरोचनो वेद नायं वैरोचनो बलिः । आऊष्यं दुःसहत्वेवं विधिस्मेति च मां विदुः ।

भूतिर्लक्ष्मीति मामाहुः श्रीरित्येष्व वासव । त्वं मां शक्र न जानीषे सर्वं देवा न मां विदुः ।

॥ शक्र उवाच ॥ किमिदं त्वं मम कृते उताहो बलिनः कृते । दु सहे विज्रहास्त्रेण चिरभंवाग्मिनो मतो ।

॥ श्रीस्त्वाच ॥ न धाता न विधाता मां विद्धाति कथञ्चन । कालस्तु शक्र पर्योगाग्नेनं शक्रावमन्ययाः ।

॥ शक्र उवाच ॥ कथं तया बलिस्त्वकः किमर्थं वा शिखण्डिनी । कथञ्च मां न जह्नास्त्वं तन्मे ब्रूहि श्रुचिस्मिते ।

॥ श्रीस्त्वाच ॥ सत्ये स्थिताऽस्मि दाने च मते तपमि चैव हि । पराक्रमे च धर्मे च पराचीनमतो बलिः ।

ब्रह्मण्योऽयं पुरा भूत्वा सत्यवादी जितेन्द्रियः । अभ्यस्यद्वाङ्मणानामुच्छिद्यथास्युद्गृहृतं ।

यद्भूलोः सदा भूत्वा मामेव यजतेऽत्ययं । प्रोवाच लोकान् मृदात्मा कालिनोपनिषोडितः ।

ऋपाकृता ततः शक्र त्वयि वक्ष्यामि वासव । अग्रमत्तेन धार्याऽस्मि तपसा विक्रमेण च ।

॥ शक्र उवाच ॥ नास्ति देवमनुष्येषु सर्वभूतेषु वा पुमान् । यस्त्वामेका विमहितं शुकुयात् कमनालये ।

॥ श्रीस्त्वाच ॥ भैव देवो न गन्धर्वा नासुरो न च राक्षसः । यो मामेका विमहितं शक्रः कथितं पुरन्दर ।

॥ शक्र उवाच ॥ तिष्ठथा मयि नित्यं त्वं यथा तदूहि मे शुभे । तत्करिष्यामि ते वाक्यमृतं तदकुमर्हसि ।

॥ श्रीस्त्वाच ॥ स्यास्यामि नित्यं देवेभ्यः यथा मयि निबोधत । विधिना वेददृष्टेन चतुर्धा विभज्य मां ।

॥ शक्र उवाच ॥ अहं वै त्वां निधास्यामि यथाशक्ति यथावत् । न तु मेऽतिशयः स्यादेवदा सस्मि तवान्तिके ।

भूमिरेव मनुष्येषु धारिणी भूतभाविनी । सा ते पादं तितिवेत ममर्यां हीति मे मतिः ।

॥ श्रीरुवाच ॥ एष मे निहितः पादो योऽयं भूमौ प्रतिष्ठितः । द्वितीयं शक्र पादं मे तस्मात् मुनिहितं कुरु ।

॥ शक्र उवाच ॥ आप एव मनुष्येषु प्रवृत्तयः परिचारिणी । तस्मै पादं तितिवन्तामलमापस्मितिविहृतं । २२५

॥ श्रीरुवाच ॥ एष मे निहितः पादो योऽयमस्य प्रतिष्ठितः । तृतीयं शक्र पादं मे तस्मात् मुनिहितं कुरु ।

॥ शक्र उवाच ॥ यस्मिन् वेदाय यज्ञाय यस्मिन् देवाः प्रतिष्ठिताः । तृतीयं पादमस्मिन् मुष्टं धारयिष्यति ।

॥ श्रीरुवाच ॥ एष मे निहितः पादो योऽयमग्नौ प्रतिष्ठितः । चतुर्थं शक्र पादं मे तस्मात् मुनिहितं कुरु ।

॥ शक्र उवाच ॥ ये वै सन्तो मनुष्येषु ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः । ते ते पादं तितिवन्तामलं सन्तस्मितिविहृतं ।

॥ श्रीरुवाच ॥ एष मे निहितः पादो योऽयं सस्यु प्रतिष्ठितः । एवं हि निहिताः शक्र भूतेषु परिधत्स्व मां । २२६

॥ शक्र उवाच ॥ भूतानामिह ये वै तं मया विनिहितां सती । उपह्न्यात् स मे धृष्यसत्या गृह्णन्तु मे वच ।

ततस्त्यक्तः श्रिया राजा दैत्यानां बलिरब्रवीत् ।

॥ बलिरुवाच ॥ यावत् पुरस्तात् प्रतपेत्तावद् दक्षिणां दिशं । पश्चिमां तावदेवापि तथोदीचीं दिवाकरः ।

तथा मध्यन्दिने सूर्यो नास्तमेति यदा तदा । पुनर्देवासुरं युद्धं भावि जेताऽस्मि वसुधा ।

सर्वलोकान् यदादित्य एकस्वसापयिष्यति । तदा देवासुरे युद्धे जेताऽहं तं शतक्रतो । २२७

॥ शक्र उवाच ॥ ब्रह्मणाऽस्मि समादिष्टो न हन्तव्यो भवानिति । तेन तेऽहं बले वज्रं न विमुञ्चामि मूर्खनि ।

यथेष्टं गच्छ दैत्येन्द्र स्वस्ति तेऽस्तु महासुर । आदित्यो नाऽवतपिता कदाचिन्मथतः स्थितः ।

स्वापिनां ह्यस्य समये, पूर्वमेव स्वपञ्चवा । अजस्रं परिचात्येव सत्येनावतपन् प्रजाः ।

अयनं तस्य पणामानुत्तरं दक्षिणं तथा । येन संघाति लोकेषु शीतोष्णे विस्मज्जविव ।

॥ भीष्म उवाच ॥ एवमुक्तस्य दैत्येन्द्रे बलिरिन्द्रेण भारत । जगाम दक्षिणामाश्रामुदीचीन् पुरन्दरः । २२८

इत्येतद्वसिना गीतमनहङ्कारसंज्ञितं । वाक्यं श्रुत्वा स हस्त्राच खमेवारुरुहे तदा ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि भोक्तधर्मपर्वणि श्रीमन्निधाने पञ्चविंशत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २२५ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ अश्वैर्वाहुरन्तीममितिघासं पुरातनं । शतक्रतोऽस्य संवादां नमुचेऽयं युधिष्ठिर ।

श्रिया विहीनमाशेनमसौभ्यमिव सागरं । भवाभवज्जं भूतानामित्युवाच पुरन्दरः ।

वदुः पाशैश्च्युतः स्थानात् द्विपतां वशमागतः । श्रिया विहीनो नमुचे शोचस्याहो न शोचसि ।

॥ नमुचिरुवाच ॥ अनिवायेण शोकेन शरीरज्ञोपतथ्यते । अमित्राय प्रद्व्यन्ति शोके नास्ति सहायता । २२९

तस्माच्छक न शोचामि सर्वं ह्येवमन्तवत् । सन्तापाद्भ्रम्यते रूपं सन्तापाद्भ्रम्यते श्रियः ।

सन्तापाद्भ्रम्यते चायुर्द्वयैव सुरैर्यद । विनोप खलु तद्दुःखमागतं वै मनस्यजं ।

ध्यातव्यं मनसा इदं कञ्चाणं भविजानता । यदा यदा हि पुरुष कस्यापि कुरुते मनः ।

तदा तस्य प्रसिध्मन्ति सर्वार्थां नात्र संशयः ।

एकः प्राप्ता न द्वितीयोऽस्ति शास्ता गर्भे जयानं पुरुषं शास्ति शास्ता । तेनानुयुक्तः प्रवणादिवोदकं यथा नियुक्तो २२९

ऽस्मि तथा वहामि ।

भवाभवौ त्वभिजानन् गरीयो ज्ञानाच्छ्रेयो न तु तद्वै करोमि । आग्रासु घर्म्यासु परासु कुर्वन् यथा नियुक्तो ऽस्मि तथा ववामि ।

यथा यथाऽस्य प्राप्त्यं प्राप्नोत्येव तथा तथा । भवितव्यं तथा यच्च भवत्येव तथा तथा ।

यच्च यत्रैव संयुक्तो धात्रा गर्भे पुनः पुनः । तत्र तत्रैव वसति न यत्र स्रयमिच्छति ।

भावो योऽयमनुप्राप्तो भवितव्यमिदं मम । इति यस्य सदा भावो न स मुञ्चतु कदाचन ।

पर्यायैर्हैन्यमानानामभियोज्जा न विद्यते । दुःखमेतन्नु यद्वेष्टा कर्त्ताऽहमिति मन्यते ।

२२०

च्छीघ्रं देवांसु महाम्बरांसु चैविद्यद्वंश्यासु वने मुनींसु । कान् वापदो ज्ञोपनमन्ति लोके परावरज्ञान् न सन्ममन्ति ।

न पण्डितः क्रुध्यति नाभिपद्यते न चापि संबोदति न प्रहस्यति । न चातिक्रुध्यसनेषु शोचते स्थितः प्रकृत्या हिमवा निवाचलः ।

यमर्थविद्धिः परमा न हर्षयेत्तथैव काले व्यसनं न मोहयेत् । सुखञ्च दुःखञ्च तथैव मध्यमं निषेवते य स धुरन्धरो नरः ।

यां यामवस्थां पुरुषोऽधिगच्छेत् तस्यां रमेतापरितप्यमानः । एवं प्रवृद्धं प्रणुदन्मोक्षं सन्नापयामास करं शरीरात् ।

न तत्सदः सत्परिप्लव्णमा च सा प्राप्य यां न कुरुते सदा भयं । धर्मेतत्त्वमवगाह्य बुद्धिमान् योऽभ्युपैति स धुरन्धरो नरः ।

२२१

प्राज्ञस्य कर्माणि दुरन्वयानि न वै प्राज्ञो मुञ्चति मोहकाले । खानाद्युतयेत् सुमोह गौतमस्तावत्कृष्णामापदं प्राप्यदृढः ।

न मन्त्रवलयवीथ्येण प्रहया पौरुषेण च । न शीलैर्न न वृत्तेन तथा नैवार्थसम्पदा ।

श्रमभ्य लभते मर्यासा च परिदेवना । यदेवमनुजातस्य धातारो विदुषुः पुरा ।

तदेवानुचरिष्यामि किं मे मृत्यु करिष्यति । लब्धयान्येव लभते गन्तयान्येव गच्छति ।

प्राप्तयान्येव चाप्नोति दुःखानि च सुखानि च । एतदिदं हि कात्स्न्येन येन न मुञ्चति मानवः ।

२२२

कुशलो मर्षदुःखेषु स वै सर्वधनो नरः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शक्रनमुचिर्वादे षड्विंशत्यधिकविंशतोऽध्यायः ॥ २२६ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ मग्नस्य व्यसने कच्छे किं श्रेयः पुरुषस्य हि । बन्धुनामे महीपाल राज्यनामेऽयं वा पुनः ।

न हि न परमो कला लोकेऽस्मिन् भरतर्षभ । एतद्गुरुं प्रच्छामि तस्मै नं वक्तुमर्हसि ।

॥ भीष्म उवाच ॥ पुत्रदारैः सुखैश्चैव विद्युक्तस्य धनेन वा । मग्नस्य व्यसने कच्छे इति श्रेयस्कारी नृपः ।

धैर्येण युक्तं सततं शरीरं न विमोह्यते । विशोक्तो मुखं धत्ते धत्ते चारोग्यमुत्तमं ।

२२३

आरोग्याच्च शरीरस्य स पुनर्जिन्दते श्रियं । यद्य प्राज्ञो नरस्तावत्साल्किर्कं दृष्टिमास्थितः ।

तस्मैश्वर्यस्य धैर्यस्य व्यवसायस्य कर्मसु । अत्रैवादाहरन्तीमितिहासं पुरातनं ।

कलिवाभवसंवारं पुनरेव युधिष्ठिरः । वृत्ते देवासुरे युद्धे दैत्यदानवसंघे ।

विष्णुकान्तेषु लोकेषु देवराजे प्रतकतौ । इव्यमानेषु देवेषु चातुर्धर्षी व्यवस्थितः ।

मदृष्टमाधे चैलोको प्रीतियुक्तं स्वयमभूवि । तत्रैवंसुभिरादित्यैरदिभ्यामपि चर्षभिः ।

२२४

गन्धर्वैर्भृगुश्रेष्ठैश्च सिद्धैर्यान्वृत्तं प्रभुः । चतुर्दशं सुदानञ्च वारुणेष्टं श्रिया वृतं ।

आह्वैरावणं शक्रलैलोक्यमनुमंययौ । स कदाचित् ममुद्रानो, कस्मिंश्चिद्विरिगहरे ।
बलिं वैरोचनिं वज्रो ददर्शोपमसर्पं च । तमैरावतमूर्द्ध्वं प्रेक्ष्य देवगणैर्दृष्टं ।

सुरेन्द्रमिन्द्रं दैत्येन्द्रे न शुशोच न विव्यये । दृष्ट्वा तमविकारस्वं तिष्ठन्तं निर्भयं बलिं ।

अधिरूढो द्विपथेष्टमित्युवाच शतक्रतुः । दैत्य न व्ययमे शौर्याद्य वा वृद्धमेवया ।

तपसा भावितवादा सर्वयैतत् सुदुष्करं । शत्रुभिर्नशमानोतो हीनं स्थानादनुत्तमात् ।
वैरोचने किमाश्रित्य शोचितये न शोचसि । श्रेष्ठं प्राप्य स्वजातीनां महाभोगाननुत्तमात् ।

इतस्वरत्नराज्यस्वं ब्रूहि कस्मान्न शोचसि । ईश्वरो हि पुरा भूत्वा पिडपैतामहे पदे ।

तत्त्वमद्य हतं दृष्ट्वा सपत्नैः किं न शोचसि । बद्धस्य वारुणे, पाशैर्बन्धेण च समाहृतः ।

इतदरोरु इतधनो ब्रूहि कस्मान्न शोचसि । नष्टश्रीर्विभवभ्रष्टो धन शोचसि दुष्करं ।

त्रैलोक्यराज्यनाशे हि कोऽन्यो जीवितुमुत्सहेत् । एतच्चान्ये च परुषं ध्रुवन्तं परिभूय तं ।

शुत्वा सुखमसम्भ्रान्तो बलिर्बैरोचनोऽब्रवीत् ।

॥ बलिहवाच ॥ निन्दहीते मयि श्मशं शक्र किं कल्पितेन ते । वज्रमुच्यते तिष्ठन्तं पश्यामि तं पुरन्दर ।

अशक्तः पूर्वाभाषीस्वं कथञ्चिच्छक्ततां गतः । कस्वदन्य दमां वाधे सुकूरो वक्तुमर्हति ।

यत्तु शत्रोर्वैशस्य शक्तोऽपि कुरुते दयां । हस्तप्राप्तस्य वीरस्य तत्रैव परुषं विदुः ।

अनिश्रयो हि युद्धेषु द्वयोर्विवदमानयोः । एकः प्राप्नोति विजयमेकश्चैव पराजयं ।

मा च ते भूत् स्वभावोऽप्यमिति दैवतपुङ्गव । ईश्वरः सर्वभूतानां विक्रमेण जितो यत्नात् ।

नैतदस्मत्कृतं शक्र नैतच्छक्र कृतं त्वया । यत्त्वमेव द्रुतो वज्रिन् यदाऽप्येवङ्गता वयं ।

अहमासं यदाऽद्य त्वं भविता त्वं यथा वयं । माऽवमंस्ता मया कर्षं दुष्कृतं कृतमित्युत ।

सुखदुःखे हि पुरुषः पर्यायेणाधिगच्छति । पर्यायेणासि शक्रत्वं प्राप्तः शक्र न कर्षणा ।

कालः काले नयति मां त्वाञ्च कालो नयत्ययं । तेनाहं त्वं यथा नाद्य त्वच्चापि न यथा वयं ।

न माहृपिद्वशुश्रूया न च दैवतपूजनं । नान्यो गुणममाचारः पुरुषस्य सुखावहः ।

न विद्या न तपो दानं न मित्राणि न बान्धवाः । शक्रुवन्ति परिचातुं नरं कालेन पीडितं ।

नागाभिनमनर्थं हि प्रतिघातशतैरपि । शक्रुवन्ति प्रतिथोदुष्टे बुद्धिमत्तान्नराः ।

पर्यायैर्हन्त्यमानानां परिचाता न विद्यते । इदन्तु दुःखं यच्छक्र कर्त्ताऽहमिति मन्यसे ।

यदि कर्त्ता भवेत् कर्त्ता न क्रियेत कदाचन । यस्मान्तु क्रियते कर्त्ता तस्मात् कर्त्ताऽप्यनीश्वरः ।

कालेन त्वाऽहमजयं कालेनार्धं जितस्त्वया । गन्ता गतिमतां कालः कालः कलयति प्रजाः ।

इन्द्रं प्राणतया युद्धा प्रलयं नावबुध्यसे केचित्त्वां वज्रमन्यन्ते श्रेष्ठं प्राप्तं स्वकर्षणा ।

कयमस्मादिधो नाम जानन् लोकप्रवृत्तयः । कालेनाभ्याहत शोचन्मुद्घेदाऽप्यथ विधमेत ।

नित्यं कालपरीतस्य मम वा मदधिष्य वा । बुद्धिर्यमममासाद्य भिन्ना नौरिव सीदति ।

अहस्य मस्य ये चान्ये भविष्यन्ति सुराधिपाः । ते सर्वे शक्र यास्वन्ति मार्गमिन्द्रगतैर्गताः ।

तामयेवं सुदुर्द्धै ल्वलन्तं परया क्रिया । काले परिणते कालः कालयिष्यति मामिव ।
 बहूनीन्द्रमहस्राणि देवतानां युगे युगे । अभ्यतीतानि कालेन कालो हि दुरतिक्रमः ।
 ददन्तु सन्धा संस्नानमात्मानं मञ्जमन्यवे । सर्वभूतमवं देवं ब्रह्माणमिव शाश्वतं ।
 न चेदमचलं स्थानमनन्तं वाऽपि कष्टचित् । तन्तु बालिश्रया बुद्ध्या ममेदमिति मन्यवे ।
 अविद्यस्ते विश्वसिषि मन्यवे चाभ्रुवे भ्रुवं । नित्यं कालपरोतात्मा भवेत्यवं सुरेश्वर ।
 ममेयमिति मोहान्तं राजक्रियमभीष्टसि । नेयं तव न चास्माकं न चान्येषां स्थिरा सदा ।
 अतिक्रम्य बहून्नन्यास्त्वपि तावदियं गता । किञ्चित्कालमियं स्थिता त्वपि वापव चञ्चला ।
 गौर्निवाममिवोत्सृज्य पुनरन्यं गमिष्यति । राजलोका ज्ञातिक्रान्ता यात्र संख्यातमुत्सहे ।
 सत्त्वा बहूतरासान्ये भविष्यन्ति पुरन्दर । सद्यैषधिरक्षेयं सह सत्त्वनाकरा ।
 तानिदानीं न पश्यामि दैर्भुक्तये पुरा मही । पृथुरैलामये भोभो नरक इन्नरसया ।
 अश्रुधोवः पुलोमा च स्वर्भानुरमितश्वजः । मृष्टादो नमुविर्दये विप्रचित्तिर्विरोचनः ।
 धीनिषेवः सुधोचस भूरिहां पुष्यवान् दृषः । सत्येषुर्ष्यभो बाहुः कपिलाशो विरूपकः ।
 बाणः कार्तिसरो वक्रिर्बिन्दुदंष्ट्राऽय नैर्धतिः । स ह्येवाऽय वरोतापो वराहोऽप्ये रूचिप्रमः ।
 विश्वजित्प्रतिरूपय वृषापेडा विस्फरो मधुः । हिरण्यकविपुत्रैव कैटभश्चैव दानवः ।
 दैतेया दामवःश्चैव सर्वे ते नैर्धतैः सह । एते चान्ये च बहवः पूर्वं पुर्णतराश्च ये ।
 दैत्येन्द्रा दानवैन्द्राश्च यांसान्याननुशुभ्रुम । बहवः पूर्वं दैत्येन्द्राः सन्त्यज्य पृथिवीव्रताः ।
 कालेमाभ्याहताः सर्वे कालो हि सत्त्वत्तरः । सर्वैः क्रतुभ्रतैरिष्टं न त्वमेकः शतक्रतुः ।

१२५

१२६

१२७

कालं च बलान् प्राप्तोऽनं तिष्ठति वासव । यत्तद्वर्षं सद्योऽन्तं पूर्णं भवितुमर्हति ।
 यथा मे सर्वंगावाणि न सुखानि महौजसः । अहमेन्द्राद्भुतः स्थानान्तमिन्द्रः प्रकृतो दिवि ।
 सुचिरे जीवलोकैः स्मिन्नुपास्यः कालपर्ययात् । किं हि श्रुत्वा त्वमिन्द्राऽद्य किं वा श्रुत्वा वयं श्रुताः ।
 कालः कर्त्ता विकर्त्ता च सर्वमन्यदकारणं । नाशं विनाशमैश्वर्यं मुखं दुःखं भवामभौ ।
 विद्वान् प्राथिवमत्यर्थं न प्रहयेन्न च व्यथेत् । तमेव शीघ्रं वेत्याम्भान् वेदाहं त्वाञ्च वासव ।
 किं कत्यसि मां किञ्च त्वं कालेन निरपन्नप । तमेव हि पुरा वेत्य यत्तदा पौरुषं मम ।
 समरेषु च विक्रान्तं पर्याप्तं तस्मिद्भ्रंशं । आदित्याश्चैव रुद्राश्च साध्याश्च वसुभिः सह ।
 मया विनिर्जिता, पूर्वं भवतश्च शचीपते । तमेव शक्र जानासि देवामुरयमगमे ।
 समेता विभुधा भग्नाः स्तरुषा समरे मया । पर्वताद्यामकृत् चिन्तां सवनाः सवनौकसाः ।
 सटङ्गिखरा भग्नाः समरे भूर्द्धिं ते मया । किमु शक्यं मया कर्तुं कालो हि दुरतिक्रमः ।
 न हि त्वां नोत्सहे हनुं स वज्रमपि मुष्टिना । न तु विक्रमकालोऽयं क्षमाकालोऽयमागतः ।
 तेन त्वां मर्षये शक्र दुर्धर्षणतरस्त्रया । तं मां परिणने काले परीतं कालवज्रिना ।
 नियतं कालपाशेन बद्धं शक्र विकृत्यसे । अयं स पुरुषः श्यामाि लोकाश्च दुरतिक्रमः ।
 बद्धा तिष्ठति मां रौद्रः परशु रश्मनया यथा । साभालामौ मुखं दुःखं कामकौषा भवामभौ ।
 बध्वन्मप्रमोचस्य सर्वं कालेन सभ्यते । नाहं कर्त्ता न कर्त्ता त्वं कर्त्ता यस्तु सदा प्रभु ।
 साऽयं पचति कालो मां दृवे फलमिवागतं । यान्विव पुरुषः कुर्वन् सुखैः कालेन युज्यते ।
 पुनस्तान्वेव कुर्वाणो दुःखैः कालेन युज्यते । न च कालेन कालज्ञः स्पृष्टः शोचिषुतमर्हति ।
 तेन शक्र न शोचामि नास्ति शोके सहायता । यदा हि शोचतः शोको व्यसनं नाप्रकर्षति ।
 सामर्थ्यं शोचते नास्तीत्येताऽहं नाद्य शोचिमि । एवमुक्तः सद्योऽप्यौ भगवान् पाकशासनः ।
 प्रतिबद्धस्य संरम्भमिद्युवाच शतक्रतुः । सवज्रमुद्यतं वा ऊं दृष्ट्वा पाशांश्च वारुणान् ।
 क्लेशेह न व्यथेदुद्धिर्हृद्यारपि जिघांसनः । सा ते न व्यथते मुद्धिरचला तत्त्वदर्शिनी ।
 पुवं न व्यथयेऽद्य त्वं धैर्यात् सत्यपराक्रमः । को हि विश्वासमर्थेषु शरीरे वा शरीरभूत् ।
 कर्तुं मुखहते लोके दृष्ट्वा मम्प्रस्थितं जगत् । अहमप्येवमेवैव लोकं जानाम्यश्रायतं ।
 कालाद्वावाहितं घोरं गुह्यं मततगोऽचरे । न चात्र परिहारोऽस्ति कालस्पृष्टस्य कश्चित् ।
 स्रष्टाणां महताश्चैव भूतानां परिपच्यतां । अनौश्रथाप्रमत्तस्य भूतानि पचतः सदा ।
 अनिष्टस्य कालस्य चयं प्राप्नो नं मुच्यते । अप्रमत्तः प्रमत्तेषु कालो जागर्त्तिं देहिषु ।
 प्रयत्नेनाप्यकालो दृष्टपूर्वो न केनचित् । पुराणः श्रायतो धर्मः सर्वप्राणभूतांशमः ।
 कालो न परिहार्यश्च न चास्यास्ति व्यतिक्रमः । अधोरात्राय मासांश्च चणान् काष्ठां सवान् कलाः ।
 संनिपद्यति यः कालो दृष्टिं वार्द्धुषिको यथा । इदमद्य करियामि यः कर्त्ताऽस्मीति वादिन ।
 कालो हरति सम्प्राप्तो नदीवेग इव द्रुमं । इदानीं तापदेवाथै मया दृष्टः कथं मृतः ।

५५८

५५९

५६०

५६१

५६२

५६३

इति कालेन ह्यित्यां प्रलापः श्रूयते नृणां । नश्यन्धयोस्तया भोगाः स्थानमैश्वर्यमेव वा ।

श्रीवितं श्रीवलोकस्य कालेनागम्यं, नीयते । उच्छ्रया विनिपातान्ता भावाऽभावः स एव च ।

अनित्यमप्रुवं सर्वं व्यवसायो हि दुष्करः । सा ते न व्ययते बुद्धिरचला तत्त्वदर्शिनी ।

अहमासं पुरा चेति मनसाऽपि न बुध्यसे । कालेनाक्रम्य लोकेऽस्मिन् पच्यमाने बज्रोपमा ।

अव्येष्टमकनिष्ठञ्च विष्यमाणो न बुध्यते । ईर्ष्याभिमानलोभेषु कामक्रोधभयेषु च ।

स्पृहा मोहाभिमानेषु लोकः सक्रोः विमुञ्चति । भवांसु भावतत्त्वज्ञो विद्वान् ज्ञानतपोऽनितः ।

कालं पश्यति सत्यकं पाणवामलकं यथा । कालचारिचतत्त्वज्ञः सर्वथास्वविभारदः ।

वैरोचने कृतात्माऽसि स्पृहणीयो विज्ञानतां । सर्वलोको ह्ययं मन्ये बुद्ध्या परिगतस्तथा ।

विहरन् सर्वतो मुक्तो न कश्चित् परिषज्यसे । रजस्य हि तमस्य तां स्पृशतो न जितेन्द्रियं ।

निष्प्रीतिं नष्टयन्तापमात्मानं तमुपाससे । सुहृदं सर्वभूतानां निर्द्वैरं शान्तमानसं ।

दृष्ट्वा त्वां मम सञ्जाता लय्यनुकोपिनी मतिः । नाहमेतादृशं बुद्धं हनुमिच्छामि बन्धने ।

आनृशं परो धर्मो ह्यनुकोशय मे त्वयि । मोक्ष्यन्ति वारुणाः, पाशास्तवेम कालपर्ययात् ।

प्रजानामपचारेण सर्वास्तेऽसु महासुर । यदा श्रूयं सुयां दृष्ट्वा परिचारेण योच्छ्रते ।

पुत्रस्य पितरं मोहात् प्रेषयिष्यति कर्मसु । ब्राह्मणैः कारयिष्यन्ति वृषलाः पादधावनं ।

शूद्रस्य ब्राह्मणो भार्यामुपयास्यति निर्भयाः । वियोगियु विमोक्ष्यन्ति वीरगणि पुरुषा यदा ।

सहृदं कांस्यभाषैश्च बलिश्चैव कुपात्रिकैः । चातुर्वर्षं यदा छन्दममयौदं भविष्यति ।

एकैकस्ते सदा पाशः क्रमशः परिमोक्ष्यते । अस्त्रक्षते भयं नास्ति समयं प्रतिपालय ।

सुखी भव निराबाधः स्वस्ववेता निरामयः ।

तमेवमुक्त्वा भगवाञ्छतक्रतुः प्रतिप्रयातो गजराजवाहनः । विजित्य सर्वानधुरान् सुराधिगो ननन्द हर्षेण बभूव

चैकराट् ।

महर्षयस्तुष्टुवराज्ञसा च तं वृषाकपिं सर्वचराचरेश्वरं । हिमापहो ह्यनुवाह चाधरे तयाऽमृतं चार्पितमीशरोऽपि हि ।
द्विजोत्तमैः सर्वगतैरभियुतो विदोऽग्नेना गतमन्युरीश्वरः । प्रज्ञानचेता मुदितः स्वमालयं विपिष्टयं प्राप्य मुमाद वासवः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि बलिवाषवसंवादे सप्तविंशत्यधिकद्विद्यतोऽध्यायः ॥ २२० ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ पूर्णरूपाणि मे राजन् पुरुषस्य भविष्यतः । पराभविष्यतश्चैव तन्मे ब्रूहि पितामहं ।

॥ भीम उवाच ॥ मन एकमनुयस्य पूर्णरूपाणि शंसति । भविष्यतश्च भद्रन्तो तथैव न भविष्यतः ।

अचाप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । क्रिया शकस्य संवादे तद्विषेध युधिष्ठिर ।

महतस्तपोया युष्मा पश्यन् लोकौ परावरौ । सामान्यम्यपि भगवन् ब्रह्मलोकनिवाग्भिः ।

ब्रह्मवाहितदीप्तौजाः शान्तपाभा महातपाः । विचचार यथाकामं त्रिषु लोकेषु नारदः ।

कदाचित् प्रातस्तस्याय विस्तुष्टः कनिष्ठं दृश्वि । ध्रुवंदारभवं गङ्गां जगामावततार च ।

सहस्रनयनश्चापि बञ्जी दम्बरपाकेहा । तस्मा देवर्षिर्ब्रुष्टायास्तोरमथाजगाम ह ।

तावानुत्थ यतात्मनो हतजयो समासतः । मयाः पुलिनमासाद्य स्रज्जकाञ्चनवालुकं । ५१०
 पुण्यकर्षभिराख्यातो देवर्षिकथिताः कथाः । चक्रतुलौ तथासोनौ महर्षिकथितास्तथा ।
 पूर्णवृत्तय्येतानि कथयन्तौ समाहितौ । अथ भास्करमुद्यन्तं रश्मिजालपुरस्कृतं ।
 पूर्णमण्डलमालोक्य तावुत्यायोपतस्तर्तुः । अभितस्वदयन्तन्मर्मकर्मकर्मनिवापरं ।
 आकाशे ददृशे ज्योतिरुद्यताग्निः समग्रभं । तयोः समीपं सम्प्राप्तं प्रत्यदृश्यत भारत ।
 तत्सुपर्णाकर्कचितमास्थितं दैष्णवं पदं । भाभिरप्रतिभं भाति चैलाक्यमवभाषयत् । ५११
 तत्राभिरूपशोभाभिरुपरोमिः पुरस्कृतं । वृहतीमंशुमदप्रख्यां वृहद्गानोरिवाग्निं ।
 दक्षवक्रन्याभरणं तं मैत्रिकर्षमस्रजं । श्रियं ददृशुः पद्मं साचात् पद्मदलस्थितां ।
 साऽवरुद्ध विमानायां ददृशुः नानमनुत्तमा । श्रम्यागच्छन्त्रिलोकेशं देवर्षिश्चापि नारदं ।
 नारदानुगतः स चाऽश्रवांस्वामुपागमत् । कृताञ्जलिपुटो देवीं निवेद्या ज्ञानमात्मना ।
 चक्रे चानुपमां पूजां तस्याश्चापि स सर्व्वेयित् । देवराजश्रियं राजन् वाक्यञ्चेदमुवाच ह । ५१२
 ॥ शक्र उवाच ॥ का लं केन च कार्य्येण सम्प्राप्ता चारुहासिनी । कुतस्यागम्यते सुभु गन्तव्यं क्व च ते शुभं ।
 ॥ श्रीरवाच ॥ मुखेषु चिपु लोकेषु सर्व्वे स्वावरजङ्गमाः । ममत्माभावमिच्छन्तो यतन्ते परमात्मना ।
 साऽहं वै पद्मजे जाता सूर्य्यरश्मिविषेयिनि । भूत्यर्थं सर्व्वभूतानां पद्मा श्रीः पद्ममालिनी ।
 अहं लक्ष्मीरहं भूतिः श्रीश्चाहं बलसूदन । अहं श्रद्धा च मेधा च सद्गतिर्निजितिः स्थितिः । ५१३
 अहं धृतिरहं सिद्धिरहं लङ्कृतिर्वे च । अहं स्वाहा स्वधा चैव सद्गतिर्निजितिः स्मृतिः ।
 राज्ञां विजयमानानां सेनायेषु ध्वजेषु च । निवासे धर्मशीलानां विषयेषु पुरेषु च ।
 जित्काशिशि शूरे च रथामेव्यनिवर्त्तिनि । निवसामि मनुष्येन्द्रे सदैव बलसूदन ।
 धर्मनिष्ठे महाशूरे ब्रह्मण्ये सत्यवादिनि । प्रश्रिते दानशीले च सदैव निवसाम्यहं ।
 असुरेष्वेवमं पूर्णं सत्यधर्मनिबन्धना । विपरीतांस्तु तान् बुद्ध्या त्वयि वासमरोचयं ।
 ॥ शक्र उवाच ॥ कथं वृत्तेषु दैत्येषु लमवास्त्रीर्भरानने । दृष्ट्वा च किमिहागोस्त्वं हिला दैतेयदानवान् । ५१४
 ॥ श्रीरवाच ॥ स्वधर्ममनुतिष्ठसु धैर्यादचलितेषु च । स्वर्गमार्गाभिरामेषु सत्त्वेषु निरता ह्यहं ।
 दानाध्ययनधर्म्या पिष्टदैवतपूजनं । मुख्यमतिथीनास्तु तेषां सत्यमवर्त्तत ।
 सुभंष्टष्टहास्यामन् जितस्त्रीका जत प्रयः । गुरुश्रुतपका दान्ता ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः ।
 श्रद्धाधाना जितक्रोधा दानशीलाऽनसूयवः । श्रुतपुत्रा श्रुतामात्या श्रुतदारा ज्ञानोर्ध्ववः । ५१५
 श्रमर्षेण न चान्योन्यं स्पृहयन्ते कदाचन । न च जाह्नपतप्यन्ते धीराः परमश्रद्धिभिः ।
 दातारः संश्रुताश्च आर्याः कल्पवेदिनः । महाप्रसादा श्रजो वृढभक्ता जितेश्रियाः ।
 यन्तुष्टभृत्यमपिवाः कृतज्ञाः प्रियवादिनः । ययार्थमानार्थकरा ह्योनिषेवा यतप्रताः ।
 नित्यं पर्यसु मुञ्जाता खलुस्त्रिपाः खलुद्विपाः । उपवासतपःशीलाः प्रतीता ब्रह्मवादिनः ।
 नैतान्भुविद्यात्सु न चाप्यामन् अग्रेप्रयाः । राशौ दधि च शक्त्यं नित्यमेव ध्यवर्त्तयन् ।

कस्य धृतज्ञान्वेत्तुं प्रयता ब्रह्मवादिनः । भङ्गान्यान्यपि चापत्यन् ब्राह्मणं चाप्युजयन् ।
 यदा हि बद्धतां धर्मं यदा चाप्रतिष्ठतां । अर्द्धं च राव्याः स्वपतां दिवा चास्वपतां तथा ।
 कृपणानाद्यद्वह्नानां दुर्व्यसातुरपौषितां । दयाञ्च संविभागश्च नित्यमेवानुमोदतां ।
 वस्तं विषयमुद्दिष्टं भयान्तं ध्याधितं कथं । हतस्त्रं व्यसनान्तं च नित्यमाश्रायवर्तितं ते ।
 धर्ममेवाश्रयवर्तन्त न हिंसन्ति परस्परं । अनुकूलासु कार्येषु गुरुरद्वोपशेविनः ।
 पिहन् देवानिथीशैव यथावेनोऽभ्युजयन् । अवशेषाणि चाश्रन्ति नित्यं सत्यतोषाहताः ।
 नैकेऽश्रानि सुममथं न गच्छन्ति परस्त्रियं । सर्वभूतेष्ववर्तन्त यथात्मनि दयां प्रति ।
 नैवाकाशे न पशुषु वियोनौ न च पर्वसु । दन्द्रियस्य विवर्गन्ते रोचयन्ति कदाचन ।
 नित्यं दानं तथा दाक्ष्यमाश्रयश्चैव नित्यदा । उत्साहोऽथानहृद्धारः परमं शौचं चमा ।
 सत्यं दानं तपः शौचं कारुण्यं वागनिहुरा । मित्रेषु चानभिद्रोह सर्वन्तैस्त्वभवत्प्रभो ।
 निद्रा तश्चौरसम्प्रीतिरसूयाऽथानवेविता । श्रंतिश्च विवादश्च सृष्टा चाप्यवियञ्च तान् ।
 साऽहमेवं गुणेष्वेव दानैर्वैश्वस्यं पुरा । प्रजासर्गमुपादाय नैकं युगविपर्ययं ।
 ततः कालविपर्ययै तेषां गुणविपर्ययात् । अपश्यं निर्गतं धर्मं कामक्रोधप्रवाप्तमनां ।
 सभासदाश्च दृष्टानां सतां कथयतां कथाः । प्राहसन्नभ्यसूयस्य सर्वदृष्टान् गुणाधराः ।
 युवानस्य समासीना दृष्टानभिगतान् सतः । नाभ्युत्थानामिवादाभ्यां यथापूर्वमपूजयन् ।
 वर्तयत्येव पितरि पुत्रं प्रभवते तथा । अभुत्या भृत्यतां प्राप्य ख्यापयन्त्यनपवपाः ।
 तथा धर्मादपेतेन कर्षणां गृहितेन ये । महतेः प्राप्नुवन्त्यर्थस्तेषां तत्राभवत् सृष्टा ।
 उषैश्चाभ्यवदवापै नोचैस्तवाप्रिरज्वलत् । पुत्राः पिहन्त्यचरन्नाथैश्चात्यचरन् पतीन् ।
 मातरं पितरं दृष्ट्वाचार्यमतिथिं गुरुं । गुरुत्वान्नाभ्यनन्दन् कुमारान्प्रवालयन् ।
 भिषां बलिमदत्त्वा च स्वयमन्नानि भुञ्जते । अनिष्टा संविभज्याय पितृदेवातिथीन् गुरुन् ।
 न शौचमन्वहथन्त तेषां सूदजनास्तथा । मनसा कर्षणा वाचा भक्ष्यमाषोदनादृतं ।
 विप्रकीर्णानि धान्यानि काकमूयिकभोजनं । अपाहृतं पयोऽतिष्ठदुक्किष्टाद्यास्युग्रन् धृतं ।
 कुडालं दावपिटकं प्रकीर्षं कांक्षमाजर्षं । द्रव्योपकरणं सर्वं नाश्वैवत् कुटुम्बिनी ।
 प्राकारागारविध्वंसाश्च स्मृतेः प्रतिकुर्वन्ते । नाद्रियन्ते पशून् बद्धा यवशेनोदकेन च ।
 ब्राह्मणां प्रेषमाणानां स्वयं भक्ष्यमभक्षयन् । तथा भृत्यजनं सर्वमसन्नयं च दानवाः ।
 पादसं छत्रं मांसमपूपानय शृङ्खली । अपाचयन्नात्मनोऽयं दयामासायनक्षयन् ।
 उत्सूर्यग्रायिनद्यासन् सर्वं चासन् प्रगेनिष्ठाः । अवर्तन् कलहाद्याच दिवारावं मृहे मृहे ।
 अनाथैश्चाथैस्मासीनं पशुपाशैश्च तत्र च । आश्रमस्थानं विधर्षसाः प्रादिषन् परस्परं ।
 सहरायाभ्यवर्तन्त न च शौचमवर्तन्त । ये च वेदविदो विप्रा विश्लष्टमनश्च ये ।
 निरन्तरविश्रैवाले बह्वमानावमानयोः । शरमाभरथे वेगं गतं स्त्रितमवेचिनः ।

२१०

२११

२१२

२१३

२१४

२१५

अश्वेवन्त भुजिग्या वै दुर्जनाचरितं विधिं । स्वियः पुरुषवेगेन पुंसः स्त्रीवैशधारिणः ।
 श्रीज्वरतिविहारेषु पुरो मुदमवाप्नुवन् । प्रभवद्भिः पुरा दायानर्हंभ्यः प्रतिपादिताम् ।
 नाभ्यवर्त्तन्त नास्तिक्यादत्तन्तः सन्धवेष्वपि । मित्रेणभ्यर्चयितं मित्रमयंशंशयिते कश्चित् ।
 बालकाव्यप्रमात्रेण स्वार्थेनाप्तत तदसु । परस्वादानरूपेण विपणयवहारिणः ।
 अदृश्यन्तार्थवर्णेषु शूद्राश्चापि तपोधनाः । अधीयन्तेऽप्राताः केचिद्दृयात्रतमथापरे ।
 अशुश्रूयुर्गुरोः शिष्यः कश्चिच्छिष्यसखो गुरुः । पिता श्वेव जनित्री च आत्मा वृत्तोत्सवाविव ।
 अप्रभुत्वे स्थितौ वृद्धावन्नं प्रार्थयतः सुतान् । तत्र वेदविदः प्राज्ञा गाभ्योर्व्यं सागरोपमाः ।
 कृत्यादिस्वभवनं सक्ता मूर्खाः आह्वान्यभुञ्जत । प्रातः प्रातश्च सुप्रश्नं कल्पनं प्रेषणक्रिया ।
 शिष्यान्प्रहितोत्सवामकुर्वन् गुरवः स्वयं । शूश्रूयशुश्रूषोरपे बधुः प्रेथानश्चासत ।
 अन्वशासथ भक्तारं समाहायाऽभिनज्यती । प्रयत्ने चापि चारुचिन्तनं पुत्रस्य वै पिता ।
 व्यभजचापि संरम्भाहुः खवासं तथाऽवसत् । अग्निदाहने चौरैर्ब्रौ राजभिर्वा हतं धनं ।
 वृष्ट्वा देधात् प्राहसन्त सुहृदसंभविता ह्यपि । कृतप्रा नास्तिका, पापा गुरुदाराभिर्मर्षिणः ।
 अभक्ष्यभक्ष्यरता निश्चिन्त्यादा हतस्वियः । तेभ्येवमादौनाचारानाचरन्तु विपर्यये ।
 नाहं देवेभ्य वक्ष्यामि दानवेष्विति मे मतिः । तन्मां स्वयमनुप्राप्तमभिनन्द श्चोपते ।
 तयाऽर्चितां मां देवेश पुरो धास्यन्ति देवताः । यत्राहं तत्र मत्कान्ता मद्भिर्गिष्टा मदर्पणाः ।
 सप्त देव्यो जयाऽष्टस्यो वार्षभेभ्यन्ति तेऽष्टधा । आत्मा श्रद्धा धृतिः चार्निर्विजितिः संनति, व्रता ।
 अष्टमी वृत्तिरेतांशुः पुरोगा पाकंशासन । ताश्चाहं चासुरोत्सृज्वा युष्मद्विपयमगाताः ।
 चिदशेषु निवक्ष्यामो धर्मनिष्ठान्तरात्मसु । इत्युक्तवचनां देवीं प्रीत्यर्चञ्च ननन्दतुः ।
 नारदश्चात्र देवर्षिर्हं बहन्ता च वामवः । ततोऽनलसखो वायुः प्रववौ देववैश्वसु ।
 दृष्टगन्धः मुखस्यार्धः सर्वत्रियसुखावहः । शूचौ चाभ्यर्चयिते देशे चिदग्नाः प्रायश्चः स्थिताः ।
 सस्त्रीमद्वितमाश्रीनं मघवन्तं दिदृचव ।

ततो दिवं प्राप्य सप्तस्रलोचनः त्रियोपपन्नः सुहृदा महर्षिणा । रथेन हृथ्यशयुजा सुरर्षभः सद्यः सुराणामभिसक्तो यथै ।
 अर्घेत्कृतं वज्रधरस्य नारदः त्रियश्च देव्या मनसा विचारयन् । त्रियै शशांशरमरदृष्टपौरुषः शिवेन तत्रागमनं महर्षिभिः ।
 ततोऽमृतं धौःप्रववर्षं भासतो पितामहस्यायतने स्वयम्भुवः । अनाहता दुन्दुभयोऽथ नेदिरं तयाप्रसवाद्य दिग्दक्षिणारे ।
 पथर्त्तुंशेषु वर्षं वासवो न धर्ममार्गाद्विचचार स कथम् । अनेकरात्राकरभूषणा च भूः सुधोषधोया भुवनौकशांशुषु ।
 क्रियाभिरामा मनुजा मगक्षिणो बभुः शूभे पुण्यकृतां पथि स्थिताः । शरामराः किलरथचरस्रवसा, समृद्धिमन्त, सुमन
 स्विनोऽभवन् ।

न जालकाले कुसुमं कुत, फलं पपात वृत्तान् पवनेरितादपि । रमप्रदाः कामदुघार्थं धेनवो न दाहणा वान्निचचार कथ
 चित् ।

रमां सपर्या सद्दुर्गमकामदै, त्रियाद्य शक्रप्रमुखेद्य देवतैः । पठन्ति चै विप्रसदः समागताः पृथङ्गुह्यानाः त्रियामाप्नुवन्ति ।

मया कुरुणां वर यत् प्रचोदित भवानवस्येह परं निदर्शनं । तदद्य सर्वं परिकीर्त्तितं मया परोक्ष्य तत्त्वं परिगन्तुमर्हसि ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि श्रीवासवसंवादे अष्टाविंशत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २२८ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ किंशील, किंसमाचार किंविध किंपराक्रमः । प्राप्नोति ब्रह्मण स्नानं यत् परं प्रकृतोर्भुवं ।

॥ भीष्म उवाच ॥ मोक्षधर्मेषु निवृत्तौ लब्धाहारी जितेन्द्रियः । प्राप्नोति ब्रह्मण स्नानं तत् परं प्रकृतोर्भुवं ।

अत्रायुर्दाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । जैगीपव्यस्य संवाद्मसितस्य च भारत ।

जैगीपव्य महाप्रज्ञ धर्माणामागतागमं । अक्रुध्यन्तमह्यन्तमसितो देवलोऽप्रवीत् ।

॥ देवल उवाच ॥ न प्रीयसे बन्धमानो निन्दमानो न कुप्यसे । का ते प्रज्ञा कुतस्यैवा किनेतस्या परायणे ।

॥ भीष्म उवाच ॥ इति तेनानुसृक्तं स तमुवाच महातपा । महद्वाक्यमस्यन्दिग्धं पुष्कलार्थपदं श्रुचि ।

॥ जैगीपव्य उवाच ॥ या गतिर्यां परा काष्ठा या शान्तिः पुण्यकर्षणं । तान्तेऽहं सम्प्रवक्ष्यामि मरुतोऽविषत्तम ।

निन्दस्युः स समा नित्यं प्रशंसस्यु च देवल । निन्दवन्ति च ये तेषां भयमं सुकृतस्य यत् ।

उक्तास्य न वदियन्ति वैकारमहिते हितं । प्रतिहन्तं न चेच्छन्ति हनारं वै मनोपिण ।

नाप्राप्तमनुशोचन्ति प्राप्तकालानि कुर्वन्ते । न चातीतानि शोचन्ति न चैव प्रतिजानते ।

सम्प्राप्तायाश्च पूजायां कामादर्थेषु देवस्य । यथोपपत्तिं कुर्वन्ति शक्तिमन्तः कृतप्रता ।

पक्वविद्या महाप्राज्ञा जितक्रोधा जितेन्द्रियाः । मनषा कर्षणा वाचा नापराध्यन्ति कश्चिचित् ।

अनीर्यते न चान्योन्वी विहिंसन्ति कदाचन । न च जातृपतयन्ते धीरा परमन्दुद्धिभिः ।

निन्दाप्रशंसो चाल्यर्थं न वदन्ति परस्य ये । न च निन्दाप्रशंसाम्ना विक्रियन्ते कदाचन ।

सर्वतस्य प्रशान्ता ये सर्वभूतहिते रताः । न कुष्यन्ति न ह्यथन्ति नापराध्यन्ति कस्यचित् ।

विमुच्ये हृदयधाम्निं श्रेकमन्ति यद्यामुखं । न तेषां बान्धवा सन्ति ये चान्येषां न बान्धवा ।

अमिवाद्य न सन्नेयषां ये चामिवा न कस्यचित् । य एवं कुर्वन्ते मर्त्या सुखं जीवन्ति सर्वदा ।

ये धर्मज्ञानुरुच्यन्ते सर्वज्ञा दिजघत्तम । ये ज्ञानो विस्तुता मार्गात्ते ह्यन्यन्दुर्दिजन्ति च ।

चास्त्रितस्तमहं मार्गमस्यियंथ्यामि क कथ । निन्दमानं प्रशस्तो वा ह्येषोऽहं केन हेतुना ।

पद्यदिच्छन्ति तत्तस्माद्भिगच्छन्तु मानवा । न मे निन्दाप्रशंसाम्नां द्वाषष्टद्वौ भविष्यत ।

अमृतस्यैव किं त्रयोदशमानस्य तत्त्ववित । विषस्तेवोद्विगेष्यित्य सम्मानस्य विचक्षण ।

अवज्ञातं सुखं श्रेते रक्ष चामुष चामयं । विमुक्त सर्वदेवेषो योऽवमन्ता स मुच्यते ।

पराङ्मतिश्च ये केचित् प्रार्थयन्ति मनोपिण । रतद्रुतं समाहृत्य सुखमेधन्ति ते जना ।

सर्वतस्य समाहृत्य कृतत् सर्वान् जितेन्द्रियः । प्राप्नोति ब्रह्मण स्नानं यत् परं प्रकृतोर्भुवं ।

मात्य देवा न गन्धर्व्या न पिशाचा न राक्षसाः । पदमन्वरोहन्ति प्राप्तस्य परमां गति ।

। श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि जैगीपव्यासितसंवादे ऊर्ध्वधर्मधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २२९ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ प्रियः सर्वस्य लोकस्य सर्वसत्त्वाभिर्निन्दिता । गुणैः सर्वैरुपेत्य को न्क्ति भुवि मानवः ।

॥ श्री भोज उवाच ॥ अथ ते वर्षादिष्व्यामि पृच्छतो भरतर्षभ । उपधेनस्य संवादं नारदे क्लेशवस्य च ।
 ॥ उपधेन उवाच । यस्य संकल्पते लोको नारदस्य प्रकीर्तने । सर्व्ये सगुणमस्यो ब्रूहि तन्मम पृच्छतः ।
 ॥ वामुदेव उवाच । कुकुराधिप धाम्न्ये शृणु ताम्ने विवचतः । नारदस्य गुणान् साधून् संवेपेण नराधिप ।
 न चारिषनिमित्तोऽस्या हृदयिरे देहंतापनेः । अभियस्तुतचारित्रस्येतात् सर्व्वं च पूजितः ।
 अरतिः क्रोधघातपत्ये भयं नैतानि नारदे । अदीर्घसूत्रः शूरस्य संघात् सर्व्वं च पूजितः ।
 उपास्यो नारदो वाढं वाचि नास्य व्यतिक्रमः । कामतो यदि वा लोभान्तस्मात् सर्व्वं च पूजितः ।
 अथात्मविधितत्तज्जः घान्तः शक्रो जितेन्द्रियः । अजुस्य सत्यवादी च तस्मात् सर्व्वं च पूजितः ।
 तेजसा यशसा सुद्धा ज्ञानेन विभयेन च । जन्मना तपसा वृद्धसास्मात् सर्व्वं च पूजितः ।
 सुशीलः सुखसंश्रयः सुभोजः स्वादरः शुचिः । सुवाक्यदायानीर्षस्य तस्मात् सर्व्वं च पूजितः ।
 कल्याणं कुरुते वाढं पापमसिद्ध विद्यते । न प्रीयते परानर्थैस्तस्मात् सर्व्वं च पूजितः ।
 वेदश्रुतिभिराख्यानैरर्थानभिजिगीयति । तित्तिचुरनवज्ञातस्मात् सर्व्वं च पूजितः ।
 समत्वाच्च प्रियो नास्ति नाप्रियश्च कथञ्चन । मनोऽनुकूलवादी च तस्मात् सर्व्वं च पूजितः ।
 ब्रह्मश्रुतस्त्रिकथयः पण्डितोऽलासघोऽश्रुतः । अदीर्घोऽक्रोधनोऽलुब्धस्तस्मात् सर्व्वं च पूजितः ।
 नार्थं धने वा कामे वा श्रुतपूर्व्वोऽस्य विषहः । दोषास्तस्य समुच्छिन्नास्तस्मात् सर्व्वं च पूजितः ।
 ब्रह्मभक्तिरनिन्दात्मा श्रुतवाननृगंधवान् । वीतसम्भोदोऽपश्य तस्मात् सर्व्वं च पूजितः ।
 असक्तः सर्व्वसङ्गेषु सक्तात्मैव न लक्ष्यते । अदीर्घसंशयो वाग्मी तस्मात् सर्व्वं च पूजितः ।
 समाधिर्नास्य कामार्थं नात्मानं श्रौति कर्हिचित् । अनीर्थुर्हृदुसंवादस्तस्मात् सर्व्वं च पूजितः ।
 लोकास्य विविधं चिन्तं प्रेक्षते चाप्यकुलसमयन् । संवर्गविद्याकुशलस्तस्मात् सर्व्वं च पूजितः ।
 नास्यत्यागमं कञ्चित् खनयेनोपजीवति । अबन्ध्यकालो व ज्ञात्मा तस्मात् सर्व्वं च पूजितः ।
 एतश्चमः एतप्रज्ञो न च एतः समाधितः । नित्ययुक्तोऽप्रमत्तश्च तस्मात् सर्व्वं च पूजितः ।
 मापन्नपश्य युक्तश्च निद्युक्तः श्रेयसे परैः । अभिज्ञा परगुणां तस्मात् सर्व्वं च पूजितः ।
 न ह्यत्यर्थेलाभेषु नालाभेषु व्ययत्यपि । स्थिरबुद्धिरसक्तात्मा तस्मात् सर्व्वं च पूजितः ।
 तं सर्व्वगुणसम्पदं दत्तं शृद्धिमनामयं । कालज्ञश्च प्रियज्ञश्च कः प्रियं न कारिष्यति ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि भाष्यधर्मपर्व्वणि वासुदेवोपधेनसंवादे त्रिंशद्दधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २३० ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ आद्यन्तं सर्व्वभूतानां ज्ञातुमिच्छामि कौरव । ध्यानं कर्म च कालश्च तथैवायुर्धर्म धृगे ।
 लोकात्तत्तज्ज कार्त्तयन् भूतानामागतं गतिं । सर्व्वं च निधनश्चैव कुत रतत् प्रवर्त्तते ।
 यदि तेऽनुपद्ये बुद्धिरस्मास्त्रिह सताम्बर । रतद्भवन्तं पृच्छामि तद्भवान् प्रभवीतु मे ।
 पूर्व्वं हि कथितं श्रुत्वा श्रुगभापितमुत्तमं । भरद्वाजस्य विप्रप्रेक्षते मे बुद्धिरुत्तमा ।
 ज्ञाताः परमार्थार्थिणा दिव्यर्षस्थानर्षस्थिता । ततो भूयश्च पृच्छामि तद्भवान् यत्कुरुमर्षति ।
 ॥ श्री भोज उवाच ॥ अथ ते वर्षादिष्वेहमितिहासे पुरातनं । जगौ यद्भगवान् ध्यावः पुत्राय परिपृच्छते ।

अधीत्य वेदानखिलान् साङ्गोपनिषदक्षया । अन्विच्छ्वैष्टिकं कर्म धर्मैर्नैपुणदर्शनात् ।

छण्डैर्पायनं व्यासं पुत्रो वैयांसकिः शुक्रः । परञ्च सन्देहमिमं खिन्नधर्मैर्वयस्यं ।

॥ शुक्र उवाच ॥ भूतयामस्य कर्तारं कालज्ञानेन निहितं । ब्राह्मणस्य च यत् कृत्यं तद्भवान् वक्रुमर्हति ।

॥ भीम उवाच ॥ तस्मै प्रोवाच तत् सर्वं पिता पुत्राय वृद्धते । अतीतानामगते विद्वान् सर्वज्ञः सर्वधर्मवित् ।

॥ व्यास उवाच ॥ अनाद्यन्तमजं दिव्यमत्रं भुवमव्ययं । अप्रतर्क्यमविज्ञेयं ब्रह्मण्ये संप्रवर्त्तते ।

काष्ठा निमेषा दस्य पञ्च चैव त्रिंशत्सु काष्ठा गणयेत्कलां तां । त्रिंशत्कलस्यापि भवेत्शुद्धतां भागः कलाया दशमस्य च स्थात् ।

विंशत्युद्धर्त्तन्तु भवेद्दहस्य रात्रिश्च मन्था मुनिभिः प्रणीता । मासः स्मृतो रात्र्यहनी च त्रिंशत्सु रात्रो द्वादशमास

उक्तः ।

संवत्सरं द्वे त्रयने वदन्ति संख्याविदे दक्षिणमुत्तरस्य ।

अहोरात्रे विभजते सूर्या मानुषलौकिके । रात्रिः स्वप्नाय भूतानां चेष्टायै कर्मणामहः ।

पित्र्ये रात्र्यहनी मासः प्रविभागस्तयोः पुनः । शुक्लोऽहः कर्मचेष्टायां छण्डः स्वप्नाय सर्वरी ।

दैवे रात्र्यहनी वर्षं प्रविभागस्तयोः पुनः । अहस्तत्रोदगयनं रात्रिः स्याद्दक्षिणायणं ।

ये ते रात्र्यहनी पूर्वे कीर्त्तिते जीवलौकिके । तयोः संख्याय वर्षायं ब्राह्मे वक्ष्याम्यहःसपे ।

शुक्रं संवत्सरायाणि प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वभ्रः । हते चैतायुगे चैव दापरं च कलौ तथा ।

चत्वार्योऽहः सहस्राणि वर्षाणां तत् कृतं युगं । तस्य तावच्छतो मन्था मन्थ्यांश्च तयाविधः ।

इतरेषु समन्थेषु मन्थ्यांशेषु ततस्त्रियु । एकपादेन हीयन्ते सहस्राणि प्रताति च ।

रतानि शान्तान् लोकान् धारयन्ति मनातनान् । रतद्ब्रह्मविदो तात विदितं ब्रह्म शान्तं ।

चतुष्पात्कलौ धर्मः सत्यश्चैव हते युगे । नाधर्मेशामः कश्चित्परस्तास्य प्रवर्त्तते ।

इतरेन्नागमाद्गर्भः पादत्रस्तत्रोच्यते । सौर्यकानृतमायाभिरधर्मदोषपीयते ।

श्रोगाः सर्वमिद्वार्याश्चतुर्ध्वं प्रतायुवः । हते चैतायुगे तेषां पादशो ह्रसते वयः ।

वेदवादाद्यानुयुगं ह्रमन्तीति ह नः श्रुतं । आर्युषि चाग्निषदैव वेदसैव च याप्रथं ।

अन्ये हतयुगे धर्मास्तेतायां दापरेऽपरे । अन्ये कलियुगे नृणां दुग्ष्टामानुरूपतः ।

तपः परं कृतयुगे चैतायां ज्ञानमुत्तमं । दापरं यशमेवाङ्गदानमेकं कलौ युगे ।

रतां द्वादशमासो युगाख्या क्वचो विदुः । सहस्रपरिवर्त्तन्तद्ब्राह्मं दिवसमुच्यते ।

रात्रिमेतावतीश्चैव तदादौ विद्ममीश्वरः । प्रसवे ध्यानमाविश्य सुप्ता भोऽन्ते विबुधते ।

सहस्रयुगपर्यन्तमहर्षद्ब्रह्मणो विदुः । रात्रिं युगमहस्रान्तां तेषोरात्रविदे जनाः ।

प्रतिबुद्धो विकुरुते ब्रह्माचर्यं तयाचये । सृजते च महद्भूतं तस्माद्ब्रह्मकर्म मनः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि भाष्यधर्मपर्वणि शुक्रानुश्रुते एकविंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २३१ ॥

॥ व्यास उवाच ॥ ब्रह्मतेजोमयं शुक्रं यस्य सर्वमिदं जगत् । एकस्य भूतं भूतस्य स्यं स्यात्परब्रह्मम् ।

अश्रुषुषे विबुद्धः सन् सृजतेऽविद्यया जगत् । अप एव महद्भूतमाश्रु व्यक्तात्कर्म मनः ।

अभिभूयेह चार्चिषान् व्यसृजस्यत् मानसान् । दूरगं यद्गुणधामि प्रायेणासंशयात्मकं ।
 मनः सृष्टिं विकुरुते चोद्यमानं सिष्टवया । 'आकाशं जायते तस्मात्तस्य शब्दं गुणं विदुः ।
 आकाशात्तु विकुर्वाणात्सर्वगन्धवहः प्रुचिः । बलवान् जायते वायुस्तस्य सर्वा गुणे मतः ।
 वायोरपि विकुर्वाणाज्योतिर्भवति भास्वरं । रोचिष्णु जायते प्रुक्तं तद्रूपगुणमुच्यते ।
 ज्योतिषोऽपि विकुर्वाणाद्भवन्वायोरसात्मिकाः । अज्ञो गन्धस्ताया भूमिः पूर्वाणां सृष्टिरच्यते ।
 गुणाः पूर्वांस्व पूर्वांस्व प्राप्नुवन्त्युत्तरोत्तरं । तेषां यावद्यथा यच्च तत्तत्तावद्गुणं स्रजं ।
 उपस्रभ्यासु चेद्भ्रन्वं केचिद्भूयुरनैपुणात् । पृथिव्यामेव तं विद्यादपां वापोश्च संश्रितं ।
 एते सप्तविधात्मनो नानावर्थाः पृथक् पृथक् । नाशक्यन् प्रजाः स्रष्टुमसमागम्य कृत्स्नम् ।
 ते समेत्य महात्मनो ह्यन्योन्यमभिर्श्रिताः । शरीराश्रयणं प्राप्तास्ततः पुरुष उच्यते ।
 शरीरं श्रयणाद्भवति भूर्निर्मत् घोडशात्मकं । तमाविशन्ति भूतानि महान्ति सह कर्मणः ।
 सर्वभूतानि चादाय तपसश्चरणाय ह । आदिकर्त्ता स भूतानां तमेवाङ्गः प्रजापतिं ।
 स वै सृजति भूतानि । स्यावराणि चराणि च । ततः स सृजति ब्रह्मा देवर्षिपितृमानवान् ।
 लोकाद्भ्रदीः समुद्रांश्च दिग्गः शैलान् वनस्यतोन् । नरकिन्नररक्षांसि वयःपशुसृष्टगोरगानि ।
 श्रव्यश्च व्यञ्चैव दशं स्यावराजङ्गमं । तेषां ये यानि कर्माणि प्राक् सृष्ट्या प्रतिपेदिरे ।
 तान्वेव प्रतिपद्यन्ते सृज्यमानाः पुनः पुनः । हिंसाहिंसे सृष्टकुरे धर्माधर्मादृष्टानृतं ।
 तद्वाविताः प्रपद्यन्ते तस्मात्तस्य रोचते । महाभूतेषु नानात्वमिन्द्रियार्थेषु मूर्त्तिषु ।
 विनियोगश्च भूतानां धातैव विदध्यात्युत । केचित् पुरुषकारन्तु प्राङ्गः कर्मसु मानवाः ।
 दैवमित्यपरे विप्राः स्वभावं भूतचिन्तकाः । पौरुषं कर्म दैवश्च फलवृत्तिस्वभावतः ।
 यद्य एते पृथग्भूता न विवेकानुकेचन । स्वमेवञ्च नैवञ्च न चोर्मे नानुभे न च ।
 कर्मस्था विषयं ब्रूयुः सत्त्व्याः समदर्शिनः । तेषां नि श्रेयसं अन्तोस्तस्य मूलं श्रमो दमः ।
 तेन सर्वानवाप्नोति यान् कामान् मनसैश्चति । तपसां तदवाप्नोति यद्दुतं सृजते जगत् ।
 स तद्भूतस्य सर्वेषां भूतानां भवति प्रभुः । श्वपयस्त्वपसा वेदानथैपन्त दिवानिभं ।
 अनादिनिधना विद्या वागुत्पृष्टा स्वयम्भुवा । आदौ वेदमथो दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः ।
 श्वपोणां नामधेयानि यास्य वेदेषु सृष्टयः । नानारूपञ्च भूतानां कर्माणांश्च प्रवर्त्तयन् ।
 वेदशब्देभ्य एवादौ निर्दिमीते स रश्यरः । नामधेयानि चर्षिणां यास्य वेदेषु सृष्टयः ।
 शर्व्वर्थन्ते सृजातानामन्येभ्यो विदधात्यजः । नामभेदतपः कर्मयज्ञाख्या लोकमिदृशः ।
 आत्ममिद्विष्टु वेदेषु प्राच्यते दशभिः क्रमैः । षडुक्तं वेदादिषु महन् वेददर्शिभिः ।
 तदन्तेषु यथायुक्तं क्रमयोगेन सृज्यते । कर्मजोऽथं पृथग्भावा इन्द्रयज्ञोऽपि देहिनः ।
 आत्ममिद्विष्टु विज्ञानाज्जघार्ति पुरुषो बलात् । दे प्रह्वणी वेदितव्यं शब्दब्रह्म परस्य यत् ।
 शब्दब्रह्मणि निष्णात परं ब्रह्माधिगच्छति । आलम्भयज्ञाः क्षत्वाय हवियंशो विशः क्षुताः ।

परिचारयश्चाः शुद्धास्तु तपोयज्ञा विजातयः । चैतायुगे विधिस्त्वैव यज्ञानां न कृते युगे ।
 द्वापरे विभवं यान्ति यज्ञाः कलियुगे तथा । अपृथग्धर्म्मिंशो मर्त्या षड्कामानि यजूषि च ।
 काम्या इष्टी । पृथग्दृष्ट्वा तपोभिक्षाप ख च । चैतायान्तु ममस्ता चे प्रादुरासन्नाहवत्त्वा ।
 संयन्तारः स्थावराणां जङ्गमानाञ्च मन्वसः । चैतायां संहता वेदा यज्ञा वर्षात्रमास्तया ।
 संरोधादायुपस्वैते भ्रश्यन्ते द्वापरे युगे । दृश्यन्ते न च दृश्यन्ते वेदाः कलियुगे उखिलाः ।
 उत्सोदन्ते मयज्ञाय केवला धर्म्मपीडिताः । कृते युगे यस्तु धर्म्मो ब्राह्मणेषु मद्रृश्यते ।
 आत्मवत्सु तपोवत्सु श्रुनवत्सु प्रतिष्ठितः । स धर्म्मव्रतसंयोगं यथा धर्म्म युगे युगे ।
 विक्रियन्ते स्वधर्म्मास्तु वेदवादा यथागमं । यथा विश्वानि भूतानि दृष्ट्वा भूयंसि प्रादृषि ।
 सृज्यन्ते जङ्गमस्थानि तथा धर्म्मा युगे युगे । ययन्तुंश्रुतुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये ॥
 दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा ब्रह्महरादिषु । विहितं कालनांतात्ममनादिनिधनं तथा ।
 कीर्त्तितं तत्पुरस्तात्ते तत् सूते चात्ति च प्रजाः । दधाति भवति स्थानं भूतानां समीधे मतं ।
 स्वर्भावैवैव वर्त्तन्ते इन्द्रयुक्ताणि भूरिमः । सर्गकालक्रिया वेदाः कर्त्ता कार्यक्रियाफलं ।
 प्रोक्तान्ते पुत्र सर्वं वै यन्मा त्वं परिपृच्छसि ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्म्मपर्वणि शुक्लानुप्रश्ने द्वाविंशदधिकद्विंशोऽध्यायः ॥ २३२ ॥
 ॥ व्यास उवाच ॥ प्रत्याहारन्तु वक्ष्यामि शब्दार्थौदौ गतेऽहनि । यथेदं कृते ऽप्यात्मां सुसुखं विश्वमीश्वरः ।
 दिवि सुखंस्तया मत्त दहन्ति शिखिनोऽर्च्चयः । सर्वमेतत्तदर्च्चिर्भिः पूर्णं जाञ्जन्ते जगत् ।
 श्रुत्यां यानि भूतानि जङ्गमानि भुवाषि च । तान्यवाये प्रक्षीयन्ते भूमिलमुपयान्ति च ।
 ततः प्रक्षीने सर्वस्मिन् स्थावरे जङ्गमे तथा । निर्दृष्ट्वा निसृष्ट्वा भूमिर्दृश्यते कृष्णशिवत् ।
 भूमेरपि गुणं गन्धमाप आददते यदा । आत्तगन्धा तदा भूमिः प्रलयत्वाय कल्पते ।
 आपस्तव प्रतिष्ठन्ति उर्ध्वमत्थो महास्रनाः । सर्वमेवेदमापूर्यं तिष्ठन्ति च चरन्ति च ।
 अपामपि गुणं तात ज्योतिराददते यदा । आपस्तदा त्वात्तगुणा ज्योति पूपरमन्ति वै ।
 यदादित्यं स्थितं मध्ये गूहन्ति शिखिनोऽर्च्चयः । सर्वमेवेदमर्च्चिर्भिः पूर्णं जाञ्जन्ते ममः ।
 ज्योतिषोऽपि गुणं रूपं वायुराददते यदा । प्रशाम्यन्ति ततो ज्योतिर्व्यायुर्दोषयते महान् ।
 ततस्तु स्वममासाद्य वायुः सम्भवमात्मनः । अधयोर्द्ध्वं तिर्थकव दोषवीति दिग्गो द्रम ।
 वायोरपि गुणं स्पर्शमाकाशं यन्ते यदा । प्रशाम्यन्ति तदा वायुः खन्तु तिष्ठति नादवत् ।
 अरूपमरसस्पर्शमगन्धं न च मूर्त्तिमत् । सर्वलोकूणदितं खन्तु तिष्ठति नादवत् ।
 आकाशस्य गुणं द्रव्यमभिव्यक्तात्मकं मनः । मनसो व्यक्तमव्यक्तं प्राणः सम्यन्ति मन्त्रः ।
 तदात्मगुणमाविश्य मनो यमति चन्द्रमाः । मनसुपरते चापि चन्द्रमसुपतिष्ठते ।
 तन्तु कालेन महता सङ्ख्यं कुरुते वने । पित्रं यमति सङ्ख्यस्तव शानमनुत्तमं ।
 काशो गिरति विशानं कालं यमति श्रुतिः । सत्तं काशो यमति तु तं विद्या कुरुते वने ।

२११

२१०

५२

२११

२१०

२११

२१०

आकाशस्य तदा घोषं तं विद्वान् कुर्वतेऽहनि । तदव्यक्तं परं ब्रह्म तच्छाश्वतमनुत्तमं ।
 एवं सर्वान् भूतानि ब्रह्मैव प्रतिषञ्चरः । यथावत् कीर्त्तितं सत्यमेवमेतदस्ययं ।
 बोध्यं विद्योमयं दृष्ट्वा योगिभिः परमात्मभिः । एवं विस्तारसङ्क्षेपौ ब्रह्माव्यक्ते पुनः पुनः ।
 युगसाहस्रयोरदावहोरात्रस्तथैव च ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रश्ने त्रयस्त्रिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २३ ॥

॥ व्यास उवाच ॥ भूतयामे नियुक्तं यत्तदेतत् कीर्त्तितं मया । ब्राह्मणस्य तु यत् कृत्यं तत्तैव ह्यामि तच्छुणु । २३

जातकर्मप्रभृत्यस्य कर्मणां दक्षिणावतां । क्रिया स्यादासमाहृतेराचार्यैर्वेदपारगैः ।

अधीत्य वेदानखिलान् गुरुब्रह्मश्रुषणे रतः । गुरुणामनृणो भूत्वा समावर्त्तत यश्चरित् ।

आचार्यैश्चाभ्यनुष्ठानसत्तुर्णामेकमाश्रमं । आविमोक्षाश्चरी रस्य सोऽनुतिष्ठेद्यथाविधि ।

प्रजासर्गेण दारैश्च ब्रह्मचर्येण वा पुनः । वने गुरुप्रकाशे वा यतिधर्मेण वा पुनः ।

गृहस्थस्यैव धर्माणां सर्वेषां मूलमुच्यते । यत्र पक्कपायो हि दान्तः सर्वैश्च सिध्यति ।

प्रजावान् श्रेष्ठियो यज्वा मुक्त एव च्छणैस्त्रिभिः । अथान्यानान्श्रमान् पश्चाद्युतो गच्छेत् कर्माभिः ।

यत्पृथिव्यां पुण्यतमं विद्यास्थानं तदावधेत् । यत्नेन तस्मिन् प्रामाण्यं गन्तुं यश्चि चोत्तमे ।

तपसा वा सुमहता विद्यानां पारणेन वा । इज्यया वा प्रदानैर्वा विप्राणां बहूँते यशः ।

यावदस्य भवत्यस्मिन् कीर्त्तिलोके यश्चरती । तावत् पुण्यकृतां लोकाननन्तान् पुरुषोऽनुते ।

अथाप्येदधीयोत याजयेत यजेत वा । न त्रया प्रतिगृह्णीयान्न च दद्यात् कथञ्चन ।

याव्यतः शिष्यतो वाऽपि कन्याया वा धनं मद्दत् । यदागच्छेद्यज्ञेहासैकोऽप्रीयात् कथञ्चन ।

गृहमावसतो ह्यस्य भान्यत्तीर्य प्रतिपद्यात् । देवर्षिपितृगुरुर्ष्यं दृष्ट्वा तुरयुभुवतां ।

अन्वर्त्तारितश्रानां यथायत्नि बुभूषतां । द्रव्याणामतिशक्त्याऽपि देयमेवां कृतादपि ।

अर्हतामनुरूपाणां नादेयं क्षति किञ्चन । उषेःश्रवणमयश्चं प्रापणीयं मतां विदुः ।

अनुनीय यथाकामं सत्यसन्धो महाप्रतः । सैः प्राणैर्ब्राह्मणप्राणान् परिवाय दिवं गतः ।

रुनिदेवय धाएत्या वशिष्ठाय महात्मने । अपः प्रदाय शीतोष्णा माकशुष्ठ मशोधते ।

आपेपद्मेन्द्रमनो हर्षते विविधं धनं । दत्त्वा भोकान् यथै धीमाननन्तान् च महीपतिः ।

शिविरौश्रीमनोऽङ्गानि सुतश्च प्रियमौरयं । ब्राह्मणार्थमुपासत्य माकशुष्ठमिता गतः ।

प्रतर्हमः कामिपतिः प्रदाय भयने स्वके । ब्राह्मणायानुत्सवां कीर्त्तिमिह चामुष चानुते ।

दिव्यमष्टशकान्नु शीवणं परमर्द्धिमत् । क्वचं देवाष्टधा दत्त्वा सराष्टोऽभ्यपतद्दिवं ।

धाष्टतिय मयापेयः शिष्येभ्यो ब्रह्म निर्गुणं । उपदिश्य महीतजा गतो लोकाननुत्तमान् ।

अमरीषो गवां दत्त्वा ब्राह्मणेभ्यः प्रतापवान् । अर्धुदानि दशैकश्च सराष्टोऽभ्यपतद्दिवं ।

धाविषो कुपुष्पे दिव्ये शरोरं जनमेजयः । ब्राह्मणार्थं परित्यज्य जग्मतुर्लोकमुत्तमं ।

धर्मरथं दृषादमिर्पुवनाय प्रियाः त्रियः । रम्यमावसद्यज्ञैव दत्त्वा स्वसौख्यमाश्रितः ।

निमीराइञ्च वैदेहो जामदग्न्यो वसुन्धरा । ब्राह्मणेभ्यो ददौ चापि गयद्योर्वीं षपत्तना ।

५१०

श्रवर्षति च पर्वन्त्ये सर्वभूतानि भूतहृत् । वसिष्ठो जीवयामास प्रजापतिरिव प्रजाः ।

करन्धमस्य पुत्रस्य हतात्मा मरुतस्तथा । कन्यामङ्गिरसे दत्त्वा दिवमाशु जगाम ह ।

ब्रह्मदत्तस्य पाञ्चाल्यो राजा बुद्धिमतामरः । निधिं शङ्खं दिजग्मेदभ्या दत्त्वा लोकाननुत्तमान् ।

राजा मित्रसहस्राणि वसिष्ठाय महात्मने । दमयन्तीं प्रियां दत्त्वा तथा मह दिवङ्गतः ।

सहस्रजिच राजर्षिः प्राणानिष्टान्महाद्यथाः । ब्राह्मणार्थं परित्यज्य गतो लोकाननुत्तमान् ।

५१५

सर्वकामैश्च संपूर्णं दत्त्वा वेपथुं हिरण्मयं । मुद्गलाय गतः स्वर्गं शतदुषो महोपतिः ।

नाथा च युतिमान्नाम शाल्वराजः प्रतापवान् । दत्त्वा राव्यमृषोकाय गतो लोकाननुत्तमान् ।

मदिराश्रय रागर्षिर्दत्त्वा कन्यां सुमथमां । हिरण्यहस्ताय गतो लोकान् देवैरभिदुतान् ।

शोमपादस्य राजर्षिः शान्तां दत्त्वा मुतां प्रभुः । श्वय्यदङ्गाय विपुलैः सर्वकामैरयुज्यत ।

दत्त्वा शतस्रहस्रन्तु गर्वां राजा प्रमेनजित् । स्वत्सानां महातेजा गतो लोकाननुत्तमान् ।

५१०

एते चान्ये च सहस्रो दात्रेण तपधैव च । महात्मानो गताः स्वर्गं श्रियात्मानो जितेन्द्रियाः ।

तेषां प्रतिष्ठिता कीर्तिर्धावत् स्थास्यति मेदिनी । दानपद्मप्रजासर्वैरते हि दिवमाश्रुवन् ।

इति श्रोमहाभारते शान्तिपर्वणि मोचधर्मपर्वणि शुकानुप्रप्रे चतुस्त्रिंशद्धिकद्विंशतोऽध्याये ॥ २३४ ॥

॥ व्यास उवाच ॥ चयीविद्यामवेचेत वेदेषूकामयाव्रत । शुकमामवर्षाचरतो यज्ञयो ऽयर्ष्यणस्तथा ।

तिष्ठत्येतेषु भगवान् पटसु कर्मसु संस्थितः । वेदवादेषु कुशला ह्यात्सुकुशलाश्च ये ।

सत्त्ववन्तो महाभागाः पश्यन्ति प्रभवाथयं । एवं धर्मेण वनेतं क्रियां शिष्टवदाचरन् ।

५१५

असंरोधेन भूतानां दृष्टिं लिप्सेत वै दिजः । सद्गुं आगतविज्ञानः शिष्टः शास्त्रविचक्षणः ।

स्वधर्मेण क्रिया लोके कर्ममत्वस्यमक्षरः । तिष्ठते तेषु गृहवान् पटसु कर्मसु च दिजः ।

पद्मभिः सततं यज्ञैः अहृधानो यजेत च । छतिमानप्रमत्तश्च दानो धर्मविदात्मवान् ।

वीतहर्ममदक्रोधो ब्राह्मणो नावसोदति । दानमथयनं यज्ञस्तपो ह्यीराश्वं दमः ।

एतैर्बर्हृयते तेजः पाप्मानश्चापकर्षति । धृतपाप्मा च मेधावी लज्जाहारी जितेन्द्रियः ।

५१०

कामक्रोधो यमो हत्वा निनोपेद्ब्रह्मणः पदं । अग्नीं ब्राह्मणांश्चावर्हिवताः प्रणमेत च ।

वञ्च्येदुपतो वाचं हिंसाश्चाधर्ममंहिता । स्या पूर्वगता दृष्टिर्ब्राह्मणस्य विधीयते ।

ज्ञानागमेन कर्माणि कुर्वन् कर्मसु निद्रयति । पक्षेन्द्रियजला घोरां लोभमूर्तां मुदुस्तरां ।

मन्युपह्वामनाधृत्यां मदीं तरति बुद्धिमान् । कालमभ्युद्यतं पर्येषित्वमच्यन्तमोहमं ।

महता विधिदृष्टेन यनेनाप्रतिघातिना । स्वभावसेतया दृक्तमुद्धेत सततं जगत् ।

५१५

कालोदकेन महता वर्षावनेन रुन्ततं । मायोर्ध्वंशं मुञ्चनेन पलोत्पटयेन च ।

निमिषेभ्योपकेणेन अहोरात्रजनेन च । कामघोरेण धोरेण वेदयज्ञप्रवेन च ।

धर्मदोषेण भूतानां सार्धकामनेन च । अतवाङ्गाचतोरेश विहिंसातदवादिना ।

युगद्वैघमथेन ब्रह्मप्रायभवेन च । धात्रा छटानि भूतानि कृत्यन्ते यमसादनं ।
 एतत् प्रज्ञामयैर्धीरा निस्तरन्ति मनोषिणः । प्रवैरस्रवन्तो हि किं करिष्यन्त्यचेतवः । २२१
 उपपक्षं हि यत् प्राज्ञो निस्तरन्नेतरो जनः । दूरतो गुणदोषौ हि प्राज्ञः सर्व्वं पश्यति ।
 संशयं स तु कामात्मा चलचित्तोऽल्पचेतनः । अप्राज्ञो न तस्मिन्स्यो ह्यास्ते न स गच्छति ।
 अस्रवोऽपि मघादोषं गुह्यमानो नियच्छति । कामयाद्दृष्टद्वैतस्य ज्ञानमप्यस्य न ज्ञवः ।
 तस्मादुन्मज्जनस्थायै प्रयतेत विचक्षणः । एतदुन्मज्जनं तस्य यदयं ब्राह्मणो भवेत् ।
 अवदातेषु संजातस्त्रिसन्देहस्त्रिकर्मकृत् । तस्मादुन्मज्जने तिष्ठेत् प्रज्ञया निस्तरेद्यया । २२२
 संस्कृतस्य हि दान्तस्य नियतस्य यतात्मनः । प्राज्ञस्थानन्तरा सिद्धिरिह लोके परत्र च ।
 वर्त्तते तेषु गृहवानकुध्वन्नसूयकः । पञ्चभिः सततं यज्ञैर्विधमाग्री यजेत च ।
 सतां धर्मेण वर्त्तते क्रियां शिष्टवदाचरेत् । अश्वरोधेन लोकस्य दृष्टिं लिप्सेदगर्हितं ।
 श्रुतविज्ञानतत्त्वज्ञः शिष्टाचारो विचक्षणः । स्वधर्मेण क्रियावांश्च कर्मणा सोऽप्यसङ्करः ।
 क्रियावान्श्रद्धधानो हि दान्तः प्राज्ञोऽनसूयकः । धर्माधर्मविशेषज्ञः सर्व्वै तस्मिन् दुस्तरं । २२३
 धृतिमानप्रमत्तस्य दान्तो धर्मविदात्मवान् । वीतहर्षमदक्रोधो ब्राह्मणो नावषोदति ।
 एषा पुरातनो दृष्टिर्ब्राह्मणस्य विधीयते । ज्ञानवत्त्वे च कर्माणि कुर्व्वन् सर्व्वं सिध्यति ।
 अधर्मं धर्मकामो हि करोति ह्यविचक्षणः । धर्मं वा धर्मसंक्रामं शोचन्निव करोति सः ।
 धर्मं करोमीति करोत्यधर्मं धर्मकामस्य करोति धर्मं । उभे नासः कर्मणो न प्रजानन् स जायते धियते चापि
 देहो ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्मपर्व्वणि शुकानुप्रश्ने पञ्चत्रिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २२५ ॥

॥ व्यास उवाच ॥ अयं चेद्राचयेदेतदुद्धेत स्यात्तया यथा । उन्मज्जंश्च निमज्जंश्च ज्ञानवान् प्रववान् भवेत् । २२६

प्रज्ञया निश्चिता धीरास्त्वारयन्त्यनुधान् प्रवैः । नाबुधास्त्वारयन्त्यन्यान्नात्मानं वा कथञ्चन ।
 द्विस्रदोषो मुनिर्व्येगान्मुक्तो भुञ्जीत दादयः । देशधर्मानुरागाधानुपायापायनिश्चयः ।
 चतुराहारसंहारैर्मनसा दर्शनेन च । यच्छेदाङ्गनभो भुङ्गा य इच्छेज्ज्ञानमुत्तमं ।
 ज्ञानेन यच्छेदात्मानं य इच्छेच्छान्तिमात्मनः । एतेषाञ्चदनुद्गृष्टा पुद्गेषोऽपि सुदारुणः ।
 यदि वा सर्व्ववेदभो यदि वाऽप्यनृषो द्विजः । यदि वा धार्मिको यज्वा यदि वा पापकृततमः । २२७
 यदि वा पुद्गय्याभो यदि वा क्लेशधारितः । तस्मिन् महादुर्गे जराभरणसागरं ।
 एवं क्षेतेन योगेन युञ्जानो ह्येकमन्ततः । अपि जिज्ञासमानोऽपि शब्दब्रह्मातिवर्त्तते ।
 धर्मोपधो द्वीवद्वय उपपायापायकूवरः । अपानासः प्राणयुगः प्रज्ञायुर्जीवबन्धनः ।
 चेतनाश्चरुयाह्याचारपहनेमिमान् । दर्शनेत्यर्शनवहो घ्राणश्रवणवाहसः ।
 प्रज्ञानाभिः सर्व्वतन्त्रः प्रतोदो ज्ञानभारतीयः । सेवशाधिष्ठितो धीरः यद्वा दमपुरःसरः । २२८
 त्यागस्य प्पानुगः सेव्यः शैश्वगो ध्यामगोचरः । गोवयुक्तो रथो दिव्यो ब्रह्मलोकं विराजते ।

अथ सन्तरमाणस्य रथमेवं युयुत्तः । अक्षरं गन्तुममघो विधिं वक्ष्यामि शीघ्रम् ।

सप्त या धारणाः कृत्वा वाग्यतः प्रतिपद्यते । पृष्ठतः पार्श्वतश्चान्यास्तावत्यस्ताः प्रधारणाः ।

क्रमशः पार्थिवं दक्ष वायव्यं खं तथा पयः । ज्योतिषो यत्तदैश्वर्यमहङ्कारस्य बुद्धितः ।

अयत्कस्य तथैश्वर्यं क्रमशः प्रतिपद्यते । विक्रमाद्यापि यस्मैते यथा युक्तेषु योगतः ।

तथा योगस्य युक्तस्य विद्धिमात्मनि पश्यतः । निर्मुच्यमानः स्रक्षन्वाद्रूपपाणीमानि पश्यतः ।

शैशिरस्तु यथा धूमः स्रक्षः संश्रयते नभः । तथा देहादिमुक्तस्य पूर्णरूपं भवत्युत् ।

अथ धूमस्य विरमे द्वितीयं रूपदर्शनं । जलरूपमिवाकामे तथैवात्मनि पश्यति ।

अप्राप्यतिक्रमे चास्य वक्रिरूपं प्रकाशते । तस्मिन्नुपरतेजोऽस्य पीतशस्त्रः प्रकाशते ।

जोर्णारूपसवर्णस्य तस्य रूपं प्रकाशते । अथ श्रेतो गतिं गत्वा वायव्यं स्रक्षन्मथुत् ।

अशुक्लं तेजसः सौम्यमथुक्तं ब्राह्मणस्य वै । एतेष्वपि हि जातेषु फलजातानि मे शृणु ।

जातस्य पूर्णवैश्वर्यैः शृष्टिरथ विधीयते । प्रजापतिरिवाचोभ्यः शरीरात् श्रजते प्रजाः ।

अङ्गुल्यङ्गुष्ठमात्रेण हस्तपद्मेन वा तथा । पृथिवीं कम्पयत्येका गुणो वायोरिति श्रुतिः ।

आकाशभूतस्याकामे सवर्णत्वात् प्रकाशते । वर्णतो मुञ्चते चापि कामात् पिवति वायवान् ।

न चास्य तेजसां रूपं दृश्यते ग्राम्यते तथा । अहङ्कारेऽस्य विजिते पश्येते सुखंशानुगाः ।

षष्णामात्मनि बुद्धौ च जितार्था प्रभवत्यथ । निर्दोषप्रतिभा स्नेमं कृत्वा समभिवर्त्तते ।

तथैव व्यक्तमात्मानमव्यक्तं प्रतिपद्यते । यतो विपरते लोको भवति व्यक्तसंज्ञकः ।

तत्राव्यक्तमयीं विधां शृणु त्वं विसरेण मे । तथा व्यक्तमयश्चैव साह्ये पूर्णं निबोध मे ।

पञ्चविंशतितत्त्वानि तु चान्युभयतः समं । योगे साह्ये ऽपि च तथा विग्रेषं तत्र मे शृणु ।

प्राक्तं तद्गुरुमिथिव जायते वेदूते च यत् । क्षीर्येते धियते चैव चतुर्भिरुचैर्युतं ।

विपरीतमतो यत्तु तदव्यक्तमुदाहृतं । दावात्मानौ च वेदेषु सिद्धान्तेष्वप्युदाहृतौ ।

चतुर्लक्षणं त्वाद्यं चतुर्लक्षणं प्रचक्षते । व्यक्तमव्यक्तञ्चैव तथा मुद्धमचेतनं ।

सत्त्वं चैवज्ञ इत्येतद्व्यमप्यनुदर्शितं । दावात्मानौ च वेदेषु विषयेष्वनुरव्यतः ।

विद्ययात् प्रतिषेधारः साह्यानां विद्धि लक्षणं । निर्धर्मज्ञानहङ्कारो निर्देहश्चिच्छेषयः ।

नैव क्रुध्यति न देष्टि नानृतो भायते गिरः । आकुष्टस्ताडितश्चैव मैत्रेण ध्याति नाशुभं ।

दाग्दण्डकर्ममगशा चयाणाश्च निवर्त्तकः । समः सर्वेषु भूतेषु ब्रह्माणमभिवर्त्तते ।

नैवेच्छति न चानिच्छेत् पात्रामावायवस्थितः । अलोत्सुपोऽप्यथो दान्ता न कृतो न निराकृतो ।

मास्त्रेन्द्रियमनेकायं नाविचिन्तमनारयः । सर्वभूतसदृशैव समलोष्टककाश्चनः ।

तुल्यप्रियाप्रियोधीरस्तुन्यनिन्दात्मसंश्रुतिः । असूहः सर्वकामेभ्यो ब्रह्मचर्यदृढप्रतः ।

अहिंसः सर्वभूतानामोदृक् साह्यो विमुच्यते । यथा योगादिमुच्यते कार्थैर्यैर्निबोध तत् ।

योगैश्वर्यमतिक्रान्तो यो निष्कामति मुच्यते । इत्येषा भावजा बुद्धिः कथिता तेन संश्रयः ।

एवभावति निर्द्वन्द्वे ब्रह्माण्डाधिगच्छति । कर्मणा मनमायुक्तो ब्रह्माणं चातिवर्तते ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रप्रे पट्विंशदधिकद्विंशतोऽध्याय ॥ २३६ ॥
 ॥ व्यास उवाच ॥ अथ ज्ञानस्रवं धीरो गृह्येत्वा शान्तिमात्मन । उन्मत्स्रंश्च निमत्स्रंश्च ज्ञानमेवाभिसम्रयेत् ।
 ॥ शुक उवाच ॥ किन्तुज्ज्ञानमथो विधा यथा निस्तरते दयं । प्रवृत्तिलक्षणे धर्मो निवृत्तिरिति वा वद ।

॥ व्यास उवाच ॥ यस्तु पश्यन् स्वभावेन विना भावमचेतन । पुष्यते च पुन सर्वान् प्रज्ञया मुक्तिहेतुकान् । २३८
 येषाञ्चैकान्तभावेन स्वभावात् कारणं मतं । श्रुत्वा नृणांश्रुतयोऽपि वा ते स्वमनो न किञ्चन ।
 ये चैनं पचमाश्रित्य निवर्त्तन्त्यल्पमेधस । स्वभावं कारणं ज्ञात्वा न श्रेय प्राप्नुवन्ति ते ।
 स्वभावो हि विनाशाय मोहकर्ममनोभव । निरुक्तमेतयोरेतत् स्वभावपरिभावयोः ।
 कृष्यादीनोह कर्मणि शस्त्रसंहरणानि च । प्रज्ञावद्भिः प्रकृतानि यानामगम्यहाणि च ।
 आक्रीडानां गृह्णाणाञ्च गदानामगदश्च । प्रज्ञावन्त प्रयोक्तारो ज्ञानवद्भिरनुष्ठिताः । २३९
 प्रज्ञा मयोजयत्यर्थं प्रज्ञा श्रेयोऽधिगच्छति । राजानो भुञ्जते राज्यं प्रज्ञया तुल्यलक्षणाः ।
 परावरन्तु भूतानां ज्ञानेनैवोपलभ्यते । विद्यया तात सृष्टानां विद्यैवेह परा गतिः ।
 भूतानां जन्म सर्वेषां विविधानां चतुर्विधं । जरायुजाण्डजोद्भिज्ज्वलेदज्जोपलक्षयेत् ।
 स्थावरेभ्यो विशिष्टानि जङ्गमान्युपधारयेत् । उपपन्नं हि यच्चेदा विशिष्येत विशिष्यथा ।
 आङ्गर्वै बह्वपादानि जङ्गमानि दद्यानि तु । बह्वपाज्ञो विशिष्टानि द्विपादानि महन्त्यपि । २४०
 द्विपादानि दद्यान्वाङ्ग पार्थिवानीतराणि च । वार्थिवानि विशिष्टानि तानि ह्यज्ञानि भुञ्जते
 पार्थिवानि दद्यान्वाङ्गसंथमान्युत्तमानि तु । मध्यमानि विशिष्टानि जातिधर्मोपधारणात् ।
 मध्यमानि दद्यान्वाङ्गसंज्ञानीतराणि च । धर्मज्ञानि विशिष्टानि कार्याकार्योपधारणात् ।
 धर्मज्ञानि दद्यान्वाङ्गवेदज्ञानीतराणि च । वेदज्ञानि विशिष्टानि वेदो ह्येषु प्रतिष्ठितः ।
 वेदज्ञानि दद्यान्वाङ्ग प्रवक्तृणीतराणि च । प्रवक्तृणि विशिष्टानि सर्वधर्मोपधारणात् । २४१
 विज्ञायन्ते हि धैर्येणा सधर्मा सक्रियाफला । मधर्मा निखिला वेदा प्रवक्तृभ्यो विनि सृता ।
 प्रवक्तृणि दद्यान्वाङ्गरात्मज्ञानीतराणि च । आत्मज्ञानि विशिष्टानि जन्माजन्मोपधारणात् ।
 धर्मदयं हि यो वेद म धर्मज्ञः स सर्ववित् । स त्यागो सत्यसंकल्प सत्यं शुकचिरयेत्पर ।
 मह्यज्ञानप्रतिष्ठं हि तं देवा ब्राह्मणं विदुः । शब्दब्रह्मणि निष्ठातं परं च कृतनिश्चयं ।
 अन्तस्थश्च वद्वि स्थश्च साधियज्ञाधिदैवतं । ज्ञानाग्नितः हि परम्यन्ति ते देवास्तात ते दिशाः ।
 तेषु विद्यमिदं भूतं सर्वज्ञं जगदाहितं । तेषां माहात्म्यभावस्य सदृशं नास्ति किञ्चन ।
 आचन्ते निधनश्चैव कर्म चातीत्य सर्वज्ञः । चतुर्विधस्य भूतस्य सर्वज्ञेश्वरा स्वयम्भुव ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रप्रे सप्तविंशदधिकद्विंशतोऽध्याय ॥ २३७ ॥
 ॥ व्यास उवाच ॥ एषा पूर्व्वतरा वृत्तिर्ब्राह्मणस्य विधीयते । ज्ञानवानेव कर्मणि कृष्यन् सर्वत्र विद्यति ।
 तत्र चैव भवेदेवं मंत्रय कर्ममिहूये । किन्तु कर्मस्वभावेऽयं ज्ञानं कर्मोति वा पुन ।

तत्र वेदविधिः स स्वाग्ज्ञानक्षेत्रं पुरुषं प्रति । उपपत्युपलम्बिभ्यां वर्णयिष्यामि तच्छ्रुत् ।

पौरुषं कारणं कैचिदाहुः कर्मसु मानवाः । दैवमेके प्रशंसन्ति स्वभावमपरे जनाः ।

पौरुषं कर्म दैवञ्च कालवृत्तिसंभवावतः । त्रयमेतत्पृथग्युतमविवेकानुकेचन ।

एतदेवञ्च नैवञ्च न चोभे नानुभे तथा । कर्मस्य विषयं ब्रूयुः भक्त्याः समदर्शिनः ।

चतायो द्वापरे चैव कलिगद्य ससंभवाः । तपस्विनः प्रशान्ताश्च मत्सत्याश्च छते युगे ।

अष्टयद्दर्शनाः सर्वे षड्कामस्य यजुःपु च । कामदेवो प्रयत्नकृत्वा तपः छत उपासते ।

तपोधर्मैश्च संयुक्तस्योपानित्यः सुसंश्रितः । तेन सर्वानवाप्नोति कान्मान् यान्मानसंश्चति ।

तपसा तदवाप्नोति यद्गुणाः सृजते जगत् । तद्गुतश्च ततः सर्वो भूतानां भवति प्रभुः ।

तदुक्तं वेदवादेपु गहनं वेददर्शिनः । वेदान्तेषु पुनर्युक्तं कर्मयोगेन लब्धते ।

आरम्भयज्ञाः सत्याश्च त्रिविधाः विभः स्मृताः । परिचारयज्ञाः शूद्राश्च जपयज्ञा द्विजातयः ।

परिनिष्ठितकार्यो हि स्वाध्यायेन दिवा भवेत् । कुर्यादन्यत्र वा कुर्यान्नैवो ब्राह्मण उच्यते ।

चेतादौ केवना वेदा यज्ञा वर्णश्रमांस्तथा । संरोधादायुषस्तेति व्यस्यते द्वापरे युगे ।

द्वापरे विप्लवं यानि वेदाः कलियुगे तथा । दृश्यन्ते नापि दृश्यन्ते कञ्चिन्ने पुनः किन् ।

उत्पीदन्ति स्वधर्माश्च तत्राधर्मैश्च पीडिताः । गवां भूमेश्च ये चापामोषधोनाश्च ये रसाः ।

अधर्मान्निर्हता वेदा वेदधर्मास्तथाश्रमाः । विक्रियन्ते स्वधर्मैश्चः स्वावराणि चराणि च ।

यया सर्वान्पि भूतानि दृष्टिर्भौमानि वर्ति । सृजते सर्वतोऽङ्गानि तथा वेदा युगे युगे ।

निश्चितं कालनाम तमनादिनि जनञ्च यत् । कीर्त्तितं यत्पुस्तकान्मे सृते यच्च त्ति च प्रजाः ।

दक्षेदं प्रभवः स्थानं भूतानां संघमो यमः । स्वभावेनैव वर्त्तन्ते दन्दच्छ्रुति भूरिशः ।

सर्गः कालो धृतिर्वेदाः कर्ता कार्यं क्रिया फलं । एतत्त कथितं तात यन्मां तं परिशुक्लसि ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रद्वेष्टिचंद्रदधिकदिप्रतोऽध्यायः ॥ २३८ ॥

॥ श्रीम उवाच ॥ इत्युक्तोऽभिप्रशस्यैतत् परमं पंक्तुं प्रासनं । मोक्षधर्मार्थमयुक्तनिदं प्रष्टुं प्रचक्रमे ।

॥ शुक उवाच ॥ प्रशान्तान् श्रीचिद्यो यज्ञा छतप्रज्ञानस्ययकः । श्रनागतमनैतिश्च कथं ब्रह्माधिगच्छति ।

तपसा ब्रह्मचर्येण सर्वव्यागेन मेधया । साद्धे वा यद्दि वा योग एतत् पृष्टो वदस्व मे ।

मनसश्चेन्द्रियाणाञ्च यथैकाग्रमवस्थते । येनोपायेन पुरुषैस्तानं व्याख्यातुमर्हसि ।

॥ व्याम उवाच ॥ नान्यत्र विद्यातपसोर्नान्यचेन्द्रियनिष्कृत् । नान्यत्र सर्वसन्त्यागात् सिद्धिं विन्दति कथन ।

महाभूतानि र्वाणि प्रयक्त्विद्धिः स्वयम्भुवः । भूयिष्ठं प्राणभूदानि निष्प्रिष्टानि शरीरिपु ।

भूमिर्देहो जन्नात् क्षेपो व्योतिपद्मसुयो स्यते । प्राणापानाश्रयो वयु खेवाकाशं शरीरिणं ।

कान्ते विष्णुर्बले शक्रः कोटोऽग्निर्भोक्तुमिच्छति । कर्षयोः प्रदिशः श्रोत्रं जिह्वाधो वाक् शरस्वती ।

कर्णा लक्ष्मणो जिह्वा नासिका चैव पद्मनी । श्रुतं चन्द्रियोक्तानि दाराप्राहारिण्डिये ।

प्रद्वः स्वर्गस्यो रूपं रक्षो गन्धश्च पद्ममः । इन्द्रियार्थान् पृथग्विद्यादिन्द्रियैर्भक्तुं नियदा ।

इन्द्रियाणि मनो युक्ते वशान् चनेव वाजिन । मनद्यापि सदा युक्ते भूतात्मा सदयाश्रितः ।
 इन्द्रियाणां तथैवेधा सर्वेषामोश्ररं मनः । नियमे च विमर्गे च भूतात्मा मनमहाया । १००
 इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च स्वभावद्येतना मनः । प्राणापानौ च जीवद्य नित्यं देहेषु देहिनां ।
 आश्रयो नास्ति सत्त्वस्य गुणाः शब्दे न चेतना । सत्त्वं हि तेजः सृजति न गुणान् वै कथञ्चन ।
 एवं सप्तदशं देहे दृढं योऽडशमिगुणैः । मनोषी मनसा विप्रः पश्यत्यात्मानमात्मनि ।
 न ह्यपञ्चतुषा दृग्भेजं च सर्वैरपीन्द्रियैः । मनसा तु प्रदीपेन महानात्मा प्रकाशते । १०१
 अशब्दस्यैरूपान्तदरसागन्धमव्ययं । अशरीरं शरीरेषु निरीवेत निरिन्द्रियं ।
 अयत्नं सर्वदेहेषु मर्त्येषु परमाश्रितं । योऽनुपश्यति स प्रेत्य कल्पते ब्रह्मभूयवे ।
 विद्याभिजनसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि । शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ।
 स हि सर्वेषु भूतेषु जङ्गमेषु भुवेषु च । वसत्येको महानात्मा येन सर्वमिदं ततं ।
 सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि । यदा पश्यति भूतात्मा ब्रह्म सम्यचते तदा । १०२
 यावानात्मनि वेदात्मा तावानात्मा परात्मनि । य एवं स ततो वेद भोऽमृतत्वाय कल्पते ।
 सर्वभूतात्मभूतस्य सर्वभूतहितस्य च । देवाऽपि मार्गं मुञ्चन्ति अपदस्य पदैविणः ।
 शकुन्तानामिवाकाशे मत्स्यानामिव चोदके । यथा गतिर्न दृश्येत तथा ज्ञानविदां गतिः ।
 कालः पचति भूतानि सर्वाण्येवात्मानात्मनि । यस्मिंस्तु पश्यते कालसंवेदेह न कश्चन ।
 न तदूर्द्ध्वं न तिर्य्येकं च नाधो न च पुनः पुनः । न मध्ये प्रतिगृह्णीते नैव किञ्चित् कुतश्चन ।
 सर्वेऽन्तःस्था इमे लोका चाद्युर्गेषां न किञ्चन । अद्यजसं समागच्छेद्यथा वाणो गुणच्युतः । १०३
 नैवान्तं कारणस्येयाद्यद्यपि स्थान्मनोजवः । तस्मात् सूक्ष्मात् सूक्ष्मतरं नास्ति स्थूलतरं ततः ।
 सर्वतः पाणिपादन्तत् सर्वतोऽक्षिरेामुखं । सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ।
 तदेवाणोरणुतरं तन्महद्भो महत्तरं । तदन्तः सर्वभूतानां भुवं तिष्ठत् दृश्यते ।
 अवरश्च अरश्चैव बौधोभावोऽयमात्मनः । अरः सर्वेषु भूतेषु दिव्यं तन्मृतमवरं ।
 नवदारं पुरं गत्वा हंसो हि नियतो वशी । ईशः सर्वस्य भूतस्य स्वावरस्य अरस्य च ।
 हानिभङ्गविकल्पानां नवानां सद्ययेन च । शरीराणामजस्याङ्गैरसं पारदर्शिनः ।
 ह्येकैश्चावरश्चैव कृष्टस्यं यत्तदचरं । तद्विद्वानवरं प्राप्य जहाति प्राणजन्मनो ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रश्ने ऊनचलारिशं धिर्द्विप्रतोऽथायः ॥ २१८ ॥
 ॥ य्याम उवाच ॥ शृङ्खतस्वाव सत्युत्त यथावदिह तत्ततः । साह्यज्ञानेन संयुक्तं यदेतत् कोर्तितं मया ।
 योगकृत्वाणु ते ह्यत्त्रं वर्त्तयिष्यामि तच्छृणु । एकलं बुद्धिमनषोरिन्द्रियाणाञ्च सर्वशः ।
 आत्मनो व्यापिनस्तात ज्ञानमेतदनुत्तमं । तदेतदुपमानेन दान्तेनाथात्माशोभिना ।
 आत्मारामेण बुद्धेन मोहद्वयं शुकिकर्षणा । योगदीपान् समुच्छिद्य पञ्च धान् कवयो विदुः ।
 कामं क्रोधञ्च शोभञ्च भयं स्वप्नञ्च पद्मभं । मोधं हमेन जयति कामं सद्दत्त्ववर्जनात् । १०४

ब्रह्मसंवेदनाद्भूरो निद्रामुक्तेषुमर्हति । धृत्या शिश्रोदरं रचन् पाणिपादञ्च चतुषा ।
 चतु श्रोत्रे च मनसा भेजा वाचञ्च कर्मणा । अग्रमादाङ्गयं जह्याद्दक्षं भ्राजोपसेवनात् ।
 एवमेतान् योगदोषान् जयति त्रयमतन्द्रितः । अग्नींश्च ब्राह्मणांश्चार्हदेवताः प्रणमेत् च ।
 बर्ह्येदुपती वाचं हिंसायुक्तं मनोनुदां । ब्रह्मतेजोमयं प्रुक्तं यस्य सर्वमिदं रमः ।
 एतस्य भूतं भूतस्य दृष्टं स्वावरजङ्गमं । धानमथयन दानं सत्यं ह्योराह्वयं चमा ।
 शौचमाचारसंयुद्धिगिन्द्रियाणाञ्च निपद्य । एतैर्विबर्हते तेज पाप्मानञ्चापकर्षति ।
 सिध्यन्ति चास्य सर्वांशौ विज्ञानञ्च प्रवर्तते । समः सर्वेषु भूतेषु स्रग्भालञ्चैन वत्सयन् ।
 धृतयाप्रा तु तेजसो स्रग्भालाहरो जितेन्द्रियः । कामक्रोधौ वग्ने हला निनीषेद्ब्रह्मणः पदं ।
 मनस्येन्द्रियाणाञ्च क्लैकाग्रे समाहितः । पूर्व्वेराचापराहं च धारयेन्न आत्मनि ।
 जन्तो पञ्चेन्द्रियस्थान्यथ देकें द्विद्रमिन्द्रिबं । ततोऽस्य स्ववते प्रजा दृते पादादिषोदकं ।
 मनसु पूर्व्वेनादद्यात् कुमीनमिव मन्थहा । ततः श्रोत्रे ततश्च सुजिह्वा घ्राणञ्च योगवित् ।
 तत एतानि संयम्य मर्श्वे सिन्धुपयेद्यतिः । तथैवापोद्वा संकल्पान्मनो ज्ञात्वा नि धारयेत् ।
 पञ्चेन्द्रियाणि सन्धाय मनसि स्थापयेद्यति । यदैतान्यवतिष्ठन्ति मन षष्ठान्यथात्मनि ।
 प्रसीदन्ति च संस्राय तदा ब्रह्म प्रकर्मते । विभूम इव दोषार्थैरादित्य इव दोषिमान् ।
 वैशुभोऽग्निरिवाकाशे दृश्यतेऽन्ना तयात्मनि । सर्वस्रज्च स सर्वत्र व्यापकत्वाच्च दृश्यते ।
 तं पश्यन्ति महात्मानो ब्राह्मणा ये मनोपिणः । धृतिमनो महाप्राज्ञाः सर्वभूतहिते रताः ।
 एवं परिमितं कालमाचरन् मश्रितप्रतः । आसोना हि रहस्येको गच्छेद्वरसात्मतां ।
 प्रमेदिा भ्रम आर्त्तैः घ्राणश्रवणदर्शने । अद्भुतानि रसस्यैर्भ्रान्तिष्ये मारुताकृति ।
 प्रतिभामुपसर्गाद्यापुपसंयुक्तं योगतः । तांस्तत्त्वविदनादृत्य आत्मन्नेव निवर्त्तयेत् ।
 कुर्थात् परिचयं योगे चैकाग्र्ये नियतो मुनि । गिरिद्वङ्गे तथा चैत्ये दृवायेषु च योग्ययेत् ।
 संनियम्येन्द्रियथाम कौष्ठे भाण्डमना इव । रकापञ्चिन्त्येन्नित्यं योगाद्यैर्जयेन्नमः ।
 येनोपायेन शक्येत संनियन्तुं चलं मन । तच्च युक्तं निवेदेत न चैव विचलेत्ततः ।
 शून्या गिरिगुहाद्यैव देवतायतनानि च । शून्यागाराणि चैकाग्र्ये निवाषार्थमुपक्रमेत् ।
 नाभिखजेत् परं वाचा कर्मणा मनसाऽपि वा । उपेक्षकं यथाहारी स्रग्भालस्यै समो भवेत् ।
 यद्यैनमभिनन्देत यद्यैनमपवादयेत् । समस्तयोद्यापुभयोर्नाभिथायैः सुभाशुभं ।
 न प्रहृष्येत लाभेषु नालाभेषु च चिन्तयेत् । समः सर्वेषु भूतेषु मधुर्मा मातरिश्चन ।
 एवं स्रग्भालान् साधो सर्वत्र समदर्शिनः । पणामात्रित्यपुक्तस्य प्रन्धप्रज्ञातिवर्त्तते ।
 वेदनात्ताः प्रजा दृष्ट्वा समलोष्टामकाश्चन । एतस्मिन् विरतो मार्गे विरमेन्न च मोहितः ।
 अवि वधावक्रष्टमुनारो वा धर्मकाक्षिणो । तावथेतेन मार्गेण गच्छेता परमां गतिं ।

अज्ञं पूराणमजरं सनातनं यदिन्द्रियैरुपलभेत नियतैः । अजोरपीयो महतो महत्तरं तदात्मना पश्यति मुक्तात्मना ।

इदं महर्षिर्बचन महात्मनो यथावदुक्तं मनसाऽनुदृश्य च । श्रवेण्यं चेमां परमेशिष्याम्यन्ता प्रयान्ति चाभूतगति मनीषिण ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रश्ने स्वर्गारंशदधिकद्विंशतोऽध्याय ॥ २४० ॥

॥ शुक उवाच ॥ यद्विदं वेदवचनं कुरु कर्म त्यजेति च । का दिग्ं विद्यया यान्ति काश्च गच्छन्ति कर्मणा ।

एतद्वै श्रोतुमिच्छामि तद्भवान् प्रब्रवीतु मे । एतन्मान्यान्वैरुह्ये वर्जिते प्रतिकुलन ।

भोम उवाच ॥ इत्युक्तं प्रत्युवाचेदं पराशरसुत सुतं । कर्मविद्यामयावैतो व्याख्यास्यामि चराचरी ।

यां दिग्ं विद्यया यान्ति चाश्च गच्छन्ति कर्मणा । शृणुष्वैकमना वत्स गङ्गंरं ह्येतदन्तरं ।

अस्मि धर्म इति प्रोक्तं नास्तीत्यत्रैव यो वदेत् । तस्य पचस्य सद्ब्रह्मिदं मम भवेदथ ।

दाविमावय पन्थानैः यत्र वेदा प्रतिष्ठिता । प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो निवृत्तौ च सुभाषित ।

कर्मणा बध्धते जन्तुर्विद्यया तु प्रमुच्यते । तस्मात् कर्म न कुर्वन्ति यतय पारदर्शिन ।

कर्मणा जायते प्रेत्य मूर्तिमान् पीडन्नात्मक । विद्यया जायते निर्ग्रामयुक्त ह्यययात्मकं ।

कर्मं लेके प्रशंसन्ति स्वल्पबुद्धिरता नरा । तेन ते देहजालानि रमयन्त उपासते ।

ये सन् बुद्धिं परां प्राप्ता धर्मैर्गुणदर्शिन । न ते कर्म प्रशंसन्ति कूपं नद्यां पिवन्निव ।

कर्मण फलमाप्नोति सुखदु खे भवाभवौ । विद्यया तद्वाप्नोति यत्र गत्वा न शोचति ।

यत्र गत्वा न द्विषते यत्र गत्वा न जायते । न पुनर्जायते यत्र यत्र गत्वा न वर्जते ।

यत्र तद्ब्रह्म परममयुक्तमचलं ध्रुवं । श्रयं कृतमनायासमष्ट त्वाविधिर्गति च ।

द्वन्द्वेन यत्र बाध्यन्ते मानुषेन च कर्मणा । समा सर्वैश्च मैवाद्य सर्वभूतहिते रता ।

विद्यामयोऽन्य पुद्गपस्तात् कर्मनयोऽपर । विद्धि चन्द्रन ४ दर्शं स्रग्धया कनया स्थितं ।

तदेतद्दृष्टिणा प्रोक्तं विस्तरेणानुमीयते । न तत्र शमिन दृष्ट्वा वरुतकुलिवम्बरे ।

एकादशविंशकारात्मा कनासम्भारसभृत । मूर्तिमानिति त विद्धि तात् कर्मगुणात्मकं ।

देवो य मश्रितस्त्रिभुवनविन्दुरिव पुष्करे । चैवञ्च न विज्ञानीदात् नित्य योगजितात्मक ।

तमो रजय सत्त्वञ्च विद्धि जीवगुणात्मकं । जीवमात्मगुणं विद्यदात्मानं परमात्मन ।

मचेतन जीवगुण वदन्ति स चेष्टते जीवयते च सर्वै । तत पर चैवविदेो वदन्ति प्रकपयथो भुवनानि सप्त

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रश्ने एकचत्वारिंशदधिकद्विंशतोऽध्याय ॥ २४१ ॥

॥ शुक उवाच ॥ चरात्मभूति य सर्गं मगुणानीन्द्रियाणि च । बुद्धीयंति सौंध्य प्रानयात्मन श्रुत ।

भूय एव तु नोकेऽस्मिन् सद्बृत्ति कालहेतुर्का । यथा सन्त प्रवक्तन्ते तदिच्छाम्यनुवर्तिषु ।

वेदे वचनमुक्तं कुरु कर्म त्यजेति च । कथमेतद्विज्ञानीया तत्र व्याख्य तुमर्हसि ।

शे कष्टतान्तरत्वाच्च पूतोऽहं गुरुशसनात् । कृत्वा बुद्धिं विमुक्तात्मा द्रव्यात्म्यात्मनमथय ।

॥ ध्याम उवाच ॥ यथा वै विहिता वृत्ति पुरस्ताद्ब्रह्मणा स्वय । यथा पूर्व्वतरै मद्भिराचोर्षा परमर्षिभि ।

ब्रह्मचर्येण वै श्लोकान् जयन्ति परमर्षय । आत्मनय तत श्रेयांस्त्विच्छंस्मनशात्मनि ।

वने मूलफलाद्यो च तयन सुविपुनं तप । पुण्यायतनचारो च भूतानामविधिंशकः ।
 विधूमे सन्नमुपले वानप्रस्थप्रतिश्रये । काले प्राप्ते चरन् भैधे कल्पते ब्रह्मभूयसे ।
 निस्तृतिर्निर्नमस्कारः परित्यज्य शुभाशुभे । श्रष्टे विचरैकाकी येन केनचिदाशितः ।
 ॥ शुक्र उवाच ॥ यदिदं वेदवचनं लोकवादे विरुद्धते । प्रमाणे चाप्रमाणे च विरुद्धे शास्त्रता कुतः ।
 दद्येतच्छ्रुतमिच्छामि प्रमाणं त्वभयं कथं । कर्षणमविरिधिनं कथं मोक्ष प्रवर्त्तते ।

॥ भीष्म उवाच ॥ इत्युक्तं प्रत्युवाचेदं गन्धर्वता । सुत, सुतं । अविष्णत्पुत्रयन् वानं पुत्रस्यामिततेजसः ।
 ॥ व्यास उवाच ॥ ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थोऽप्यभिलुक् । यथोक्तचारिणः सर्वे गच्छन्ति परमां गतिं ।
 एको वाऽप्याश्रमानेतान् धेऽनुतिष्ठेद्यथाविधि । अकामद्वेषमयुक्त स परत्र विधीयते ।
 षट्पद्दो हि नि श्रेष्ठो ब्रह्मण्येया प्रतिष्ठिता । एतामावृष्ट नि श्रेणी ब्रह्मणेक महीयते ।

आयुषस्तु चतुर्भागं ब्रह्मचार्यनस्यक । गुरो वा गुरुपुत्रे वा समेद्वर्षार्थैकैविदः ।
 कथन्याद्याधीपूष्वं स्यादुत्थाय गुरुवेगमि । यच्च विश्वेण कर्त्तव्यं कार्यं दामेन वा पुनः ।
 हानमित्येव तत्सर्वं हत्वा तिष्ठेत् पार्थिवः । किङ्करः सर्वकारो स्यात्सर्वकर्मसु कैविदः ।
 कर्षातिश्रेयिण गुरावथेतथं बुभूषता । दक्षिणोऽनपवादी स्यादाहृता गुरुमाश्रयेत् ।
 शुचिर्द्वैवा गुणोपेतो ब्रूयादित्थमिवान्तरा । चतुषा गुरुमथयो निरीचेत् जितेन्द्रिय ।

नाभुक्त्वति चाश्रीयादपोतवति नो भिवेत् । नातिष्ठति तयासोत नासुप्ते प्रस्रपेत् च ।
 उत्तानाभ्याश्च पाणिभ्यां पादावप्य मृदु सुभेत् । दक्षिणं दक्षिणेनैव सर्वं मथेन पीडयेत् ।
 अभिवाद्य गुरुं ब्रूयादधीव्य भगवन्निति । इदं करिथे भगवन्नद्विष्ट्यापि छते मया ।
 ब्रह्महृत्तदपि कर्त्ताऽपि यद्ब्रजान् वक्ष्यते पुनः । इति सर्वमनुज्ञाय निवेद्य च यथाविधि ।

कुथ्यां हत्वा च तत् सर्वमाख्येधं गुरवे पुनः । थांस्तु गन्धाद्यसान् वाऽपि ब्रह्मचारी न धेरेत् ।
 श्वेत तान् समावृत्त इति धर्मेषु निश्चयः । ये केचिद्विस्तरेणोक्ता नियमा ब्रह्मचारिणः ।
 तान् सर्वानाचरेन्नित्यं भेषानपगो गुरोः । स एवं गुरवे प्रीतिमुपपद्य यथाबलं ।
 आश्रमादाश्रमेवैव शिष्यो यक्तं कर्मणा । वेदप्रतोपवासिन चतुर्थे चायुषो गते ।
 गुरवे दक्षिणं दत्त्वा समावर्त्तं यथाविधि । धर्मसम्युक्ता दारैरश्रीनृत्पाद्य यत्नतः ।

द्वितीयमायुषो भागं गृहमेधी भवेद्भूतो ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुक्रानुमन्त्रे द्वाचत्वारिंशदधिकद्विंशतितोऽध्याय ॥ २४२ ॥
 ॥ व्यास उवाच ॥ द्वितीयमायुषो भागं गृहमेधी गृहे वसेत् । धर्मसम्युक्ता दारैरश्रीनाद्य सुमतः ।
 गृहस्थवृत्तयश्चैव प्रपन्नः कविभिः स्मृताः । कुशूलधान्यः प्रथमः कुशुधान्यस्तनन्तरं ।

असहस्रोऽप्य कापोतीमाश्रिताः छत्तिमाहरेत् । तेषां परः परो व्यायान् धर्मतां धर्मजित्तमः ।
 षट्कर्षां वर्त्तयत्येककिभिरन्यः प्रवर्त्तते । दान्याभेकयतुर्थं ब्रह्ममधे व्यवस्थितः ।
 गृहमेधिव्रतान्यत्र महान्तोऽह प्रचवते । नात्मार्यं पाचयेदधं अ दृथा घातयेत् पश्यन् ।

प्राणो वा यदि वाऽप्राणो संस्कारं यजुषाऽर्पति । न दिवा प्रस्वपेष्णातु न पूर्वाः पररात्रिषु ।
न भुञ्जीतान्तरा काले नानृतावाङ्मयेत् स्थिरं । नाद्यानग्रन् गृध्रे विभो वेभन् कचिदपूजितः ।

तयाऽस्थातिथयः पूज्या ह्यव्यकथवद्वाः सदा । वेदविद्याप्रतच्छाताः श्रेष्ठिषा वेदपारगाः ।

स्वधर्मज्ञोविभो दान्ताः क्रियायन्तस्तपस्विनः । तेषां ह्यव्यस्य कथञ्चाप्यर्हणार्थं विधीयते ।

नखरैः सम्प्रयातस्य स्वधर्मज्ञापकस्य च । अपविह्वाग्निशिखस्य गुरोर्बान्धोकराकारिणः ।

संविभागोऽत्र भूतानां सर्वेषामेव श्रियते । तथैवापचमानेभ्यः प्रदेशं गृहमेधिना ।

विघसाशो भवेन्नित्यं नित्यञ्चाश्नतभोजनम् । अश्नतं यज्ञश्रेयं श्लाघ्यं जगत् हविषा समम् ।

भृत्यश्रेयन्तु योऽश्नाति तमाङ्गवर्धिषसाशिनम् । विघसं गत्यश्रेयन्तु यज्ञश्रेयमथाश्नतम् ।

स्वदारनिरतो दान्तो ह्यनस्युर्जितेन्द्रियः । अलिकपुरोहिताचार्यैर्भातुस्नातिथिसंश्रितः ।

दृढ्वालातुरैर्वैद्यैश्चातिस्मन्निबान्धवैः । मातापितृभ्यां जामोभिर्भ्रात्रा पुत्रेण भार्यया ।

दुर्दृष्ट्वा दासवर्गेषु विवादानं समाचरेत् । एतान् विमुच्य संवादान् सर्वेषामपैर्विमुच्यते ।

एतैर्विजितस्य जयति सर्वान् लोकान् संश्रयः । आचार्यो ब्रह्मलोकेशः प्रजापत्यो पिता प्रभुः ।

अतिथिस्त्रिलोकस्य देवलोकास्य चर्त्विजः । जामयोऽप्सरसां लोके वैश्रदेवे तु ज्ञातयः ।

सन्निबान्धवा दिक्षु पृथिव्यां मातृमातृसौ । दृढ्वालातुररुद्रास्त्वाकाशे प्रभविष्णवः ।

भ्राता ज्येष्ठः समः पित्रा भार्या पुत्रः स्वका तनुः । कायांश्वा दासवर्गस्य दुर्हिता छपणं परं ।

तस्मादेतैरधिपित्तः सश्रेष्ठित्यमसंश्रयः । गृहधर्मपरो विद्वान् धर्मशैलो जितकृमः ।

न चार्थबद्धः कर्माणि धर्मवान् कश्चिदाचरेत् । गृहस्यदृष्टयस्त्रिलोकासां निःश्रेयसं परं ।

परं परं तथैवाङ्गुत्तरायम्यमेव तत् । ययोक्ता नियमास्तोषां सर्वं कार्यं नुभूयता ।

कुम्भधान्यैरुज्ज्वलैः कापोतीष्ठास्त्रितास्तया । यस्मिंश्चित्ते वषन्त्यर्हास्तद्राद्रमभिवर्द्धते ।

पूर्वापरान् दक्ष परान् पुनाति च पितामहान् । गृहं स्यदृष्टिश्चाप्येतां वर्त्तयेद्यो गतव्ययः ।

स चक्रधरलोकाणां सद्गोमाप्नुयाद्भक्तिं । जितेन्द्रियाणामय वा गतिरेवा विधीयते ।

स्वर्गलोको गृहस्थानामुदारमनसां हितः । स्वर्गो विमानसंयुक्तो वेददृष्टः सुपुष्यितः ।

स्वर्गलोको गृहस्थानां प्रतिष्ठा नियतात्मनां । ब्रह्मणा विहितो ध्यानरेषा यस्माद्विधीयते ।

द्वितीयं क्रमः प्राप्य स्वर्गलोके महीयते ।

अतः परं परममुदारमाश्रमं तृतीयमाङ्गुत्तरजगत् कलेवरं । वनौकशां गृहस्थनिनामनुत्तमं गृह्युष्य संश्रितगृहीतकारिणां ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रश्ने विचलार्द्रदधिकद्विप्रतोऽप्यायः ॥ २४१ ॥

॥ भोज्य उवाच ॥ प्रोक्ता गृहस्थदृष्टिस्तै विहितानि मनोविधिः । तदनन्तरमुक्त्वा यत्तन्निबोध दुधिष्ठिर ।

क्रमस्यस्त्वधूयेनां तृतीयां दृष्टिमुत्तमां । संयोगव्रतखिन्नानां वानप्रस्थाश्रमौकशां ।

श्रूयतां पुत्र भद्रान्तो सर्वलोकाश्रमात्मनां । प्रेक्षापूर्व्यं प्रवृत्तानां पुण्यदेशनिवासिनां ।

॥ व्यास उवाच ॥ गृहस्थस्य यदा पूज्येदलोपलितमात्मनः । अपत्यक्षेव चापत्यं वनेमेव तदाश्रयेत् ।

तृतीयमायुषो भागं वानप्रस्थाश्रमे वसेत् । तानेवाग्नीन् परिचरेद्यजमानो दिवोकसः ।
नियतो नियताहारः पद्यभक्तो प्रमत्तवान् । तदग्निहोत्रं ता गावो यज्ञाङ्गानि च सर्वश्रवः ।
अफालकृष्टं त्रीह्रियवं नीवारं विषमग्निं च । इवीषि सम्प्रयच्छेत् मन्वेष्टव्यमपि पद्यसु ।
वानप्रस्थाश्रमेऽप्येतास्तत्सेवा वृत्तयः स्वताः । सद्यः प्रवालकाः केचित् केचिन्प्राश्निकसंज्ञयाः ।
वार्षिकं सद्ययं केचित्केचिद्वाद्दशवार्षिकं । कुर्वन्त्यतिथिपूजार्थं यज्ञतन्वार्थमेव वा ।
अध्यावकाशवर्षासु हेमन्ते जलसंश्रयाः । पीप्से च पञ्चतपसः श्रयश्च मितभोजनाः ।
भूमौ विपरिवर्तन्ते तिष्ठन्ति प्रपदैरपि । स्वानासनैर्बर्त्तयन्ति सवनेष्वभिविञ्चते ।
दन्तोत्सूक्ष्णिकाः केचिद्भक्तुद्वास्तयाऽपरे । शूद्ररूपचे पिवन्त्येके यवागूं कथितां सक्तम् ।
रुष्णपचे पिवन्त्येके भुञ्जते वा यथागमं । मूलैरेके फलैरेके पुष्पैरेके दृढप्रताः ।
वर्त्तयन्ति ययान्यायं वैखानसगतिं श्रिताः । रताश्चान्याय विविधा दीक्षाशेषं मनीषिणां ।
चतुर्थशेषनिपदे धर्मः साधारणः स्मृतः । वानप्रस्थाद्गृहस्थाश्च ततोऽन्यः सम्प्रवर्त्तते ।
अस्मिन्नेव युगे तात विधेः सर्वार्थदर्शिभिः । अगस्त्यः सप्त चपयो मधुच्छन्दोऽघनवर्षणः ।
संक्रतिः सुदिवान्पिण्डयथा वासोऽकृतश्रमः । अश्वेवोव्यैस्तथा काव्यलाण्डेवा मेधातिथिबुधः ।
बलवान् कर्षनिर्वाकः शून्वपालः कृतश्रमः । सप्त धर्मैः कृतवन्तस्ततः स्वर्गमुपागमन् ।
तात प्रत्यक्षधर्माणस्तथा याथावरा गणाः । च्छपीणामुपतपसां धर्मनैपुण्यदर्शिनां ।
अन्यै चापरमेयाश्च ब्राह्मणा वनमाश्रिताः । वैखानसा बालखिल्याः सैकताश्च तथाऽपरे ।
कर्मभिल्ले निरानन्दा धर्मनित्या जितेन्द्रियाः । गताः प्रत्यक्षधर्माणस्तैर् नर्त्तव्यं वनमाश्रिताः ।
अनचवास्तनाष्टया दृश्यन्ते ज्योतिषां गणाः । जरया च परिचूना व्याधिनां च प्रपीडितः ।
चतुर्थे चायुषः शेषे वानप्रस्थाश्रमं त्यजेत् । सद्यस्कारां निरूप्येष्टं सर्ववेदसद्विषयां ।
आत्मयाज्ञी सोत्तरनिरात्मकीडात्मसंश्रयः । आत्मन्यग्नीन् समारोप्य त्यक्त्वा सर्वपरिग्रहान् ।
साद्यस्ताश्च यज्ञेद्यज्ञानिष्टोद्देवेह सर्वदा । यदैव याजिनां यज्ञादात्मनीय्या प्रवर्त्तते ।
शीशैवाग्नीन् त्यजेत् सभ्यगात्मनैवात्मनोऽच्छान्त् । प्राणेश्चो यत्रुपः पद्य यद् प्राप्नोयादकुलवयन् ।
केश्लोमनखान् वायु वानप्रस्थो मुनिकृतः । आश्रमादाश्रमं पुच्छं पतौ गच्छति कर्षाभिः ।
अभयं सर्वभूतेश्चो दत्त्वा यः प्रमज्जैद्विजः । श्लोकाश्लोभिमयास्तस्य प्रेत्य चानन्यमद्भुते ।
सुशीलकृत्नो व्यपनीतकल्मषो न चेह नामुच च कर्त्तुमीहते । शरोषमोहो गतसन्धिविपरी भवेदुदासीनवदात्मविपरः ।
यमेवु चैवानुगतो न व्येत स्वगास्तस्य चाङ्गनिमन्त्रविक्रमः । भवेद्यद्येष्टा गतिरात्मवेदिनि न संश्रयो धर्मपरं शिनेन्द्रिये ।
ततः परं व्येहमतीव सद्गुणैरधिष्ठितं चीनधिष्ठितमुत्तमं । चतुर्थमुक्तं परमाश्रमं शूद्रः प्रकीर्त्तमानं परमं परायणं ।
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मसंज्ञिणि शूक्रः प्रोक्तः चतुर्थवारिर्बद्धधिकदिश्रुतोऽध्यायः ॥ २४४ ॥
॥ शूद्रक उवाच ॥ वर्त्तमानं लथैवा च वानप्रस्थाश्रमे यथा । योक्तव्योऽहं कथं भवता वेधं चैकाङ्गतां परं ।
॥ व्यास उवाच ॥ प्राय संस्कारमेताभ्यःमाश्रमाभ्यां ततः परं । यत् काश्चि परमार्थं ननु तद्विहैकमनाः शूद्रः ।

५८९

५९०

५९१

५९२

५९३

५९४

कपायं पाचयित्वाऽऽश्रेणिलानेषु च विपु । प्रमज्जेच्च परं स्थानं पारिभाज्यमनुत्तमं ।
 तद्भवानेवमभ्यस्य वर्त्ततां दूधतां तथा । एक एव चरेद्दूर्ध्वं सिद्धार्थमधद्यावान् ।
 एकश्चरति यः पश्यन्न जहति न हीयते । अनग्निरनिकेतस्य ग्राममन्नाद्यंमाश्रयेत् ।
 अश्वत्थनिविधाता खान्मनिर्भावसमाहितः । लब्धाशो नियताहारः सतृदन्ननिषेविता ।
 कपालं वृत्तमूषानि कुचेलमसहायता । उपेचां सर्वभूतानामेतावह्निबुलवर्णं ।
 यस्मिन् वाचः प्राविशन्ति कूपं वस्ता दिपा इव । न वक्तारं पुनर्यान्ति स कैवल्याश्रमे वसेत् ।
 नैव पश्येन्न शृणुयादवाच्यं जातु कस्यचित् । ब्राह्मणानां विशेषेण नैव ब्रूयात् कयश्चन ।
 यद्ब्राह्मणस्य कुशलं तदेव सततं वदेत् । तृष्णीमाश्रीत निन्दार्यां कुर्वन् भैषज्यमात्मनः ।
 येन पूर्णमिवाकाशं भवत्येकेन सर्वदा । शून्यं धेनु जनाकौषं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।
 येन केनचिदाञ्ज्यो येन केनचिदाग्निः । यच्च कचन शायी च तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।
 अहेरिव गणाङ्गीतः सौहित्याश्वरकादिव । कुणपादिव च स्त्रीभ्यस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।
 न क्रुध्येन्न प्रहयेच्च मानितोऽमानितश्च यः । सर्वभूतेष्वभयदस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।
 नाभिनन्देत् मरणं नाभिनन्देत् जीवितं । कालमेव प्रतीचेत् निदेशं भृतको यथा ।
 अनभ्याहृतचित्तः स्यादनव्याहृतवाग्मेवत् । निर्भूक्तं सर्वपापेभ्यो निरभित्तस्य किं भयं ।
 अमयं सर्वभूतिभ्यो भूतानामभयं यतः । तस्य मोहाद्विमुक्तस्य भयं नास्ति कुतश्चन ।
 यथा नागपदेऽन्यानि पदानि पदगामिनां । सर्व्यांश्वेषापिधोचने पदजातानि कौञ्चरे ।
 एवं सर्वमहिंसायां धर्माद्यंमपि धीयते । अमृतः स नियं वसति धो हिंसां न प्रपद्यते ।
 अहिंसकः समः सत्यो धृतिमान्नियतेन्द्रियः । शरण्यः सर्वभूतानां गतिमाप्नोत्यनुत्तमं ।
 एवं प्रज्ञानतृप्तस्य निर्भयस्य निराश्रयः । न मृत्युरतिगो भावः स मृत्युरभिमन्दति ।
 विमुक्तं सर्वभूतेभ्यो मुनिभाकाभवत् स्थितं । अस्मिन्कचरं शान्तं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।
 जीवितं यस्य धर्माद्यं धर्मो हर्षयमेव च । अक्षोरात्राय पुण्यार्थं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।
 निराश्रियमनारम्भं निरमस्कारमनुतिं । निर्भूक्तं बन्धनैः सर्वैस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।

सर्वाणि भूतानि सुखे रमन्ते सर्वाणि दुःखस्य भयं जमन्ते । तेषां भयोत्पादनजानखेदः कुर्याद्य कर्माणि हि
 अर्थादानः ।

दानं हि भूताभयदधिष्ठायाः सर्वाणि दानान्यधिनिष्ठतोह । तोच्छं तसुं यः प्रयत्नं जहति सोऽनन्यमाप्नोत्यभयं
 प्रजाभ्यः ।

उत्तमप्राथम्ये न हविर्भुञ्जेति नोक्त्यभाभिन्नंगतः प्रतिष्ठा । तस्याङ्गमङ्गानि हताहतस्य वैद्यागर्ः सर्वमिदं प्रपदे ।
 प्रादेहस्यै यदि निःशतं यत्तस्मिन् प्राणानात्मयाशे जुषेति । तस्याग्निशिवे उत्तमात्मधर्मं सर्वेषु लोकेषु सदवकेषु ।
 देव विधातुं चिहृतं यत्तं ये विचुरग्यां परमात्मनाय । ते सर्वलोकेषु गच्छेदगताः देवाः समर्थाः सुगन्धर्वरति ।
 वेदाद्य वेदेषु विधिषु इन्द्रमणोः निवृत्तं परमार्थताये । सर्वं श्रीरात्मनि यः प्रपेद तस्यै देवाः सृष्टयानि निधि ।

भूमावसक्तं दिवि शाममेयं हिरण्यथ योऽयजमयज्जमथे । पतचिणं पचिणमन्तरीचे यो वेद भोत्यात्मनि रश्मि
दीप्तः ।

८२५

आवर्तमानमजरं विवर्तनं यथाभिकं द्वादशारं सुपूर्वं । यथेदमास्योपरि याति विद्यं तत् कालचक्रं निहितं गुहायां ।

यः सम्प्रसादं जगतः शरीरं सर्वान् स लोकानधिगच्छतीह । तस्मिन् हि सन्तर्पयतीह देवांसे वै ब्रह्माक्षरपयन्या
स्वमस्य ।

तेजोमयो नित्यमयः पुराणे लोकानननानभयानुपैति । भूतानि यस्मान्न चमन्ते कदाचित् स भूतानां न च
मते कदाचित् ।

अगर्हणोय न च गर्हतेऽन्यान् स वै विप्रः परमात्मानमीचेत् । निवीतमोक्षो व्यपनीतकल्मषो न चेह नामुच च
योऽन्नमर्च्छति ।

अरोपमोक्षः समलोष्टकाञ्चनः प्रहोणकोपो गतसन्धिविद्यहः । अपेतनिन्दास्ततिरप्रियाप्रियस्वरजुदासीनवदेय
भिदूकः ।

८२६

दति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि भोक्षधर्मपर्वणि शुक्रानुप्रश्ने पञ्चमवारिंशदधिकद्विगताऽध्यायः ॥ २४५ ॥

॥ व्यास उवाच ॥ प्रथत्याम्बु विकारायै क्षेत्रज्ञसौरधिष्ठितः । न चैनं ते प्रजानन्ति स तु जानाति तानपि ।

तैश्चैवं कुरुते कार्यं मनःपठरिर्हेन्द्रियैः । सुदानैरिव संयन्ता दृष्टैः परमवाग्भिभिः ।

दन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्थैः अर्थेभ्यः परमं मनः । मनसम्बु परा बुद्धिबुद्धेरात्मा महान् परः ।

महत् परमव्ययमव्यक्तात् परतोऽमृतं । अमृतान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः ।

एवं सर्वेषु भूतेषु गूढोत्तमा न प्रकाशते । दृश्यते त्वग्न्या बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ।

८२७

अन्तरात्मनि संलोक्य मनःपठानि नेधया । दन्द्रियाणीन्द्रियार्थैश्च वञ्चचिन्त्यमचिन्त्ययन् ।

ध्यानेनेपरमं ह्यत्वा विद्यारम्यादितं मनः । अनोच्यरः प्रशान्तात्मा ततोऽर्च्छत्यमृतं पदं ।

दन्द्रियाणाम्बु सर्वेषां वग्यात्मा चलितस्मृतिः । आत्मान् सम्प्रदागिन मर्थो मृत्युमुपाश्रुते ।

आहत्य सर्वैर्बलान्यान् सत्त्वे चित्तं निवेशयत् । सत्त्वे चित्तं समावेश्य ततः कालञ्चरो भवेत् ।

चित्तप्रसादेन दतिर्ज्वहातीह शुभाशुभं । प्रसन्नात्मात्मनि स्थित्वा सुखमत्यन्तमश्रुते ।

८२८

सञ्चयन्तु प्रसादस्य यथा स्वि सखं खपेत् । निवाते वा यथा दीपो दीपयामाते न कल्पते ।

एवं पूर्वं परे काले दुष्कृत्वात्मानमात्मनि । लज्जाहारी विशुद्धात्मा पश्यत्यात्मानमात्मनि ।

रक्ष्यं सर्ववेदानामनैतिह्यमनागमं । आत्माप्रत्ययिकं शास्त्रमिदं पुत्रानुशासनं ।

धर्मशास्त्रानिषु सर्वेषु सत्याख्यानो च यदसु । दशोदमृकसहस्राणि निर्भय्याश्चतसृङ्गतं ।

नवनीते यथा दक्षः काष्ठादर्प्रिथैव च । तथैव विदुषां ज्ञानं पुत्रघृतेः समुद्भूत ।

८२९

स्वातकान्मिदं शास्त्रं वाच्यं पुत्रानुशासनं । तदिदं नाप्रशान्ताय नादान्तायातपस्त्रिने ।

नावेदविदुषे वाच्यं तथा नानुगताय च । नास्यकायानृजं न चानिर्दिष्टकारिणे ।

न तर्कशास्त्रदग्धाय तदैव पिशुनाय च । साधिने ज्ञापनीयाय प्रशान्ताय तपस्त्रिने ।

इदं प्रियाय पुत्राय शिष्यायानुगताय च । रक्षसधर्मं वनयं नाम्यपि तु कथयाम् ।
 यद्यप्यश्व मर्षी दद्याद्रजपूरुषामिमां मरः । इदमेव ततः श्रेय इति वदन्ति तत्त्ववित्म् ।
 अतो गुप्ततरार्थं तदध्यात्मगतिमागुपं । यत्तन्मदर्थिभिर्बुद्धं वेदाभेषु च गीयते ।
 तत्तेऽर्थं सम्प्रवक्ष्यामि यथां हं परिश्रम्यमि ।

यद्य ते मगमि वर्धते परं यद्य चास्ति तत्र संशयः कश्चित् । न्यूनतामयमहं तत्रापतः पुत्र किं हि कथयामि ते पुनः ।
 इति श्रीमहाभारते ब्रह्मनिर्णयनिष्ठासुधर्मपरिनिष्ठाशुकानुमते षट्षट्कारिभद्रदधिकद्विदशतोरुप्यायः ॥ २४१ ॥

॥ शुक उवाच ॥ अध्यात्मं विशारेणेह पुनरेव वदस्व मे । एदध्यात्मं यथा चेदं भगवद्गुदिसत्तम ।
 ॥ व्यास उवाच ॥ अध्यात्मं यदिदं तात पुरुषश्रेष्ठ पयते । तत्तेऽर्थं वर्त्तयिष्यामि तस्य व्याख्यामिमां शृणु ।

भूमिरापसत्या ज्योतिर्व्यापराकाश एव च । महाभूतानि भूतानां सागरशेषाद्यो यथा ।
 प्रमायंहेह यथाऽङ्गानि कूर्मः मंहरते पुनः । तदन्महान्ति भूतानि यद्योयःसु विकुम्भते ।
 इति तन्मयमेवेदं सर्वं स्यारवगङ्गमं । सर्गं च प्रलयं चैव तस्मिन्निर्दिशते तथा ।
 महाभूतानि पश्यैव सर्वभूतेषु भूतकृत् । अकरोत्तात वैषम्यं यस्मिन् यदनुपपद्यते ।

॥ शुक उवाच ॥ अकरोद्यच्छरीरेषु कथं तदुपलक्षयेत् । इन्द्रियाणि गुणाः केचित् कथं तानुपलक्षयेत् ।
 ॥ व्यास उवाच ॥ एतत्ते वर्त्तयिष्यामि यथावदनुपप्लव्यैः । शृणु तत्त्वमिदंकायो यथातन्तं यथा च तत् ।

शब्दः श्रोत्रं तयां स्वानि चयमाकाशसम्भवं । प्राणश्चेष्टास्त्रयां स्पर्शं रणे वायुगुणास्त्रयः ।
 रूपञ्चक्षुर्विषाकथं त्रिधा ज्योतिर्विधीयते । रसेऽप्य रसनं खेद्ये गुणास्त्रिते यथाऽक्षयः ।
 प्रेयं घ्राणं शरीरश्च भूमिरेते गुणास्त्रयः । एतावानिन्द्रियवामैर्याख्यातः पाञ्चभौतिकः ।
 वायोः स्पर्शां रसेऽङ्गश्च ज्योतिषो रूपमुच्यते । आकाशप्रभवः शब्देऽ गन्धे भूमिगुणः स्मृतः ।
 मनो बुद्धिः स्वभावश्च त्रय एते स्वधीनिजाः । न गुणानतिवर्त्तन्ते गुणैभ्यः परमागताः ।

यथा कूर्म इवाङ्गानि प्रसार्य विनियञ्चति । एवमेवेन्द्रियधामं बुद्धिः सृष्ट्वा नियञ्चति ।
 यदृङ्क्षे पादतलयोरवाङ्मूढंश्च पश्यति । एतस्मिन्नेव कृते तु वर्त्तते बुद्धिरुत्तमा ।
 गुणान्नेनोचते बुद्धिर्बुद्धिरेवेन्द्रियाण्यपि । मनःपष्ठानि सर्वान्धि बुद्धभावे कुतो गुणाः ।
 इन्द्रियाणि नरे पञ्च षष्ठन्तु मन उच्यते । सप्तमोऽबुद्धिमेवाङ्गः चैवमं पुनरष्टमं ।
 चक्षुरालोचनायैव संशयं कुरुते मनः । बुद्धिरथ्यवसानाय साची चेतञ्ज उच्यते ।

रजसामस्य सत्त्वञ्च यते स्वधीनिजाः । समाः सर्वेषु भूतेषु तानु गुणानुपलक्षयेत् ।
 तत्र यत्पीतिभेदुक्तं किञ्चिदात्मनि लक्षयेत् । प्रशान्तमिव संशुद्धं सत्त्वं तदुपधारयेत् ।
 यत्तु सन्नापभंयुक्तं कायं मनसि वा भवेत् । प्रष्टत्तं रज इत्येवं तत्र चायुपलक्षयेत् ।
 यत्तु संमोहभंयुक्तमथकविषयं भवेत् । अप्रतर्क्यमविज्ञेयं तमसदुपधारयेत् ।

प्रहर्षः प्रीतिरानन्दः स्वाम्ये स्वस्थासचिन्तता । अकषाद्यदि वा कष्यादन्तन्ते सात्त्विका गुणाः ।
 अभिमानो मृदावादी लोभो मोहंस्तथां चमा । लिङ्गानि रजसलानि वर्त्तन्ते हेतवेतुतः ।

तथा मोक्षः प्रमादस्य निद्रा तन्द्रा प्रबोधिता । कथञ्चिदभिवर्त्तन्ते विज्ञेयासामसा गुणाः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रश्ने सप्तचत्वारिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २४७ ॥

॥ व्यास उवाच ॥ मनो विद्वज्जते भावं बुद्धिरध्वसायिनो । इदं प्रियाप्रिये वेद चिन्विधा कर्मवेदान्ता ।

इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था श्रेयैभ्यः परमं मनः । मनसस्य परा बुद्धिर्युद्धेरात्मो परो मतः ।

बुद्धिगता मनुष्यस्य बुद्धिरेवात्मनात्मनि । यदा विकुर्वते भावं तदा भवति सा मनः ।

इन्द्रियाणां प्रयग्भावाद्बुद्धिविक्रियते ह्यतः । इच्छते भवति श्रेवं स्मृगती स्वयं उच्यते ।

पर्यतो भवते दृष्टीरपती रमनं भवेत् । ज्ञिप्रती भवति घ्राणं बुद्धिविक्रियते प्रयक् ।

इन्द्रियाणि तु तान्याहोव्यदृश्याऽधितिष्ठति । तिष्ठन्ती पुरुषे बुद्धिस्त्रियु भावेषु वर्त्तते ।

कदाचिह्नभते प्रीतिं कदाचिदपि शोचति । न सुखेन न दुःखेन कदाचिदिह युज्यते ।

स्यं भावात्मिका भावांस्तीनेतानतिवर्त्तते । सरितां सागरो भक्तां महावेसाभिषोर्षिमान् ।

यदा प्रार्थयते किञ्चित्तदा भवति सा मनः । अधिष्ठानानि वै बुद्ध्या प्रयगेतानि संस्मरेत् ।

इन्द्रियाण्येव मेध्यानि विजेतव्यानि ह्यतः । सर्व्याण्येवानुपूर्व्येण यद्यदाऽनुविधीयते ।

अविभागता बुद्धिर्भावैर्धनसि वर्त्तते । ये चैव भावा वर्त्तन्ते सर्व एष्वेव ते त्रिषु ।

अन्वयाः सम्पुवर्त्तन्ते रयनेमिमरा इव । प्रदीपार्यं मनः कुर्यादिन्द्रियैर्बुद्धिसत्तमे ।

निश्चरद्द्विर्थायोगमुदासोर्नैर्दृच्छया । एवं स्वभावमेवेदमिति विद्वान्मुद्यति ।

अशोचन्नप्रद्वयन् हि नित्यं विगतमत्सरः । न चात्मा प्रकथते द्रष्टुमिन्द्रियैः कामगोचरैः ।

प्रवर्त्तमानैरनधैर्दुष्कैररुहतात्मभिः । तेषान्नु मनसा रय्मीन् यदा सम्यङ्निन्दति ।

तदा प्रकाशतेऽस्यात्मा दीपदीप्ता ययाहतिः । सर्वेषामेव भूतानां तमस्यगते धया ।

प्रकाशं लभते सर्वं तथेदमुपधार्यतां । यया वारिचरः पवी न लिप्यति जले चरन् ।

विमुक्तात्मा तथा योगो गुणदोषैर्न लिप्यते । एवमेव ह्यतः प्रज्ञो न दोषैर्विषयांश्चरन् ।

असञ्जमानः सर्वेषु कथञ्चन न लिप्यते । त्यक्त्वा पूर्वकृतं कर्म रतिर्यस्य सदात्मनि ।

सर्वभूतात्मभूतस्य गुणवर्गेष्वसञ्जतः । सत्त्वात्मा प्रसरति गुणाश्चापि कदाचन ।

न गुणा विदुरात्मानं गुणान् वेद स सर्वदा । परिद्रष्टा गुणानाञ्च परिरुष्टा यथातर्यं ।

सत्त्वेष्वशयोरेतदन्तरं विद्धि स स्वयमेव । सृजतेऽत्र गुणानेक शक्ते न सृजते गुणान् ।

प्रययुतां प्रकृत्या तौ सम्प्रयुक्तौ च सर्वदा । यथा मत्स्योऽङ्गिरस्यः स्थात् सम्प्रयुक्तौ तथैव तौ ।

मशकोदुमरौ वाऽपि सम्प्रयुक्तौ यथा सह । दवीका वा यथा मुञ्जे प्रयेक् च सह चैव च ।

तथैव सहितावेतावन्यान्यस्मिन् प्रतिष्ठिताः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रश्ने सप्तचत्वारिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २४८ ॥

॥ व्यास उवाच ॥ सृजते तु गुणान् सर्वं चैवस्रस्त्रनुतिष्ठति । गुणान् विक्रयतेः सर्वानुदासो नवदीश्वरः ।

स्वभावयुक्तं तत्सर्वं यदिमान् सृजते गुणान् । ऊर्षणाभिर्यथा स्रवं सृजते तद्गुणालया ।

६८०

६८१

६८२

६८३

६८४

६८५

प्रध्वस्ता न निवर्त्तन्ते प्रवृत्तिर्नापस्यते । स्वमेकं व्यस्यन्ति विद्वत्क्षितिं चापरे ।
 उभयं सम्प्रधार्यैतदथ्वस्येद्ययामति । अनेनैव विधानेन भवेदात्माश्रयो महान् ।
 अनादिनिधनो ह्यात्मा तं बुद्ध्या विचरेत्परः । अकुण्ठ्यन्नपृथ्व्यं नित्यं विगतमत्सरः ।
 इत्थं च रययन्ति बुद्धिचिन्तामयं वृढं । अनित्यं सुखमासीत् अश्रोत्रं च्छिद्यसंशयः ।
 तान्येयुः प्रच्युतां पृथ्व्या यथा पूर्णा नदी नराः । अत्रगाढा ह्यविदांशो विद्धि लोकमिमं तथा ।
 न तु तान्यति वै विद्वान् स्थले चरति तत्त्ववित् । एवं यो विन्दते त्मानं केवलं ज्ञानमात्मनः ।
 एवं बुद्ध्या नरः सर्व्वं भूतानामागतिं गतिं । समवेक्ष्य च वैषम्यं लभते श्रममुत्तमं ।
 एतद्वै जन्मसामर्थ्यं ब्राह्मणस्य विशेषतः । आत्मज्ञानं श्रमश्चैव पर्याप्तं तत्परायणं ।
 एतद्बुद्ध्या भवेच्छुद्धः किमन्यद्बुद्धलक्षणं । विज्ञायैतद्विमुच्यन्ते हतकृत्या मनोपिणः ।
 न भवति विदुषां महद्भयं, एदविदुषां महद्भयं परत्र । न हि गतिरधिकाऽस्ति कस्यचिद्भवति हि या विदुष
 सनातनो ।

लोकमातुरमसूयते जनसक्तदेव च निरीक्ष्य शोचते । तव पश्य कुशलानशोचतो ये विदुस्तदुभयं हताहतं ।
 यत्करोत्यनमिमन्धिपूर्व्वकं तच्च निर्नुदति यत्पुरा हतं । न त्रियं तदुभयं न चाप्रियं तस्य तज्जनयतोह कुर्वते ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्मपर्व्वणि शुकानुप्रश्ने जनपञ्चाशदधिकतद्विंशतोऽध्यायः ॥ २१६ ॥
 ॥ शुक उवाच ॥ यस्माद्भूतोत्परो धर्मो विद्यते नेह कस्यम । यो विशिष्टश्च धर्मोभ्यस्तं भवान् प्रब्रवीतु मे ।
 ॥ व्यास उवाच ॥ धर्मोऽस्य सम्प्रवक्ष्यामि पुराणवृत्तिभिः हतं । विशिष्टं सर्व्वधर्मोभ्यस्तमिहैकमनाः शृणु
 इन्द्रियाणि प्रमादीनि बुद्ध्या संयम्य यत्रत । सर्व्वतो निव्यतिष्णूनि पिता वालानिवात्सुजान् ।
 मनस्येन्द्रियाणाद्याथैकाग्र्यं परमं तपः । तज्ज्यायः सर्व्वधर्मोभ्यः स धर्मः पर उच्यते ।
 तानि सर्व्वानि सन्धाय मन षष्ठानि मेधया । आत्मतृप्त इवासीत् बद्धचिन्त्यमचिन्तयन् ।
 गोचरेभ्यो निवृत्तानि यदा स्याप्यन्ति वैश्वानि । तदा त्वमात्मनात्मानं, परं ब्रह्मसि साद्यतं ।
 सर्व्वोत्मानं महात्मानं विधूममिव पावकं । तं पश्यन्ति महात्मानो ब्राह्मणा ये मनोपिणः ।
 यया पुण्यफलोपेतो वड्मसखो महाद्रुमः । आत्मनो नाभिजानीते क मे पुण्यं क मे फलं ।
 स्वमात्मान जानीते क गमित्ये कुतस्त्वहं । अन्यो ह्यात्माऽन्तरात्माऽस्ति यः सर्व्वमनुपश्यति ।
 ज्ञानदीपेन दीपेन पश्यत्यात्मानमात्मना । इष्ट्वा त्वमात्मनात्मानं निरात्मा भव सर्व्ववित् ।
 विमुक्तः सर्व्वपापेभ्यो मुक्तश्च इवोरगः । परं बुद्धिमवापेह विषाग्ना विगतज्वरः ।
 गर्भगतये, तम धारं । नदीं लोकप्रवाहिणी । पश्येन्द्रियपाहवतो मन, संकल्परो, धधं ।
 ज्ञाभमेदृक्षणं च्छां का मक्रोधमरोष्टयां । सत्योयी, मृतजोभां क्रोधपहं स र्हरो ।
 अयमप्रभवां शोभां दुरारामठतात्मभिः । प्रतरस्व नदी बुद्ध्या कामपाहसमाकुलां ।
 संभ, रगगरगं योनिपाताम्बदुस्तरं । आत्मशमोद्भवां तात जिह्वावर्त्ता दुरासदां ।
 यो तरन्ति हतप्रशा एतिसमो मनोपिणः । तां तीर्थं, सर्व्वतो मुक्तो विष्टतात्मात्मविशुद्धिः ।

उत्तमां बुद्धिमास्थाय ब्रह्मभूयान् भविव्यसि । सन्तीर्षः सर्वसंसारान् प्रसन्नात्मा विक्लमयः ।
 भूमिष्ठानीव भूतानि पर्वतस्त्रो निग्रामय । अक्रुधन्नप्रहृद्यं न नृशममतिहया ।
 ततो द्रक्ष्यसि सर्वेषां भूतानां प्रमवाप्यथौ । एतं वै सर्वभूतेभ्यो विशिष्टं मेनिरे बुधाः ।
 धर्मं धर्मभूतां श्रेष्ठा मुनयस्तत्त्वदर्शिनः । आत्मनो व्यापिनो ज्ञानमिदं पुत्रानुशासनं ।
 प्रयताय प्रवक्तव्यं ह्यितायानुगताय च । आत्मज्ञानमिदं गुह्यं सर्वगुह्यतमं महत् ।
 अत्रुवं यदहं तात आत्मैवाचिकमश्नुषा । नैव स्त्री न पुमानेतजैव चेदं नपुंसकं ।
 अदुःखमसुखं तद्ब्रह्म भूतमव्यभवात्मकं । नैतज्ज्ञात्वा पुमान् स्त्री वा पुनर्भवमवाप्नुते ।
 अभवप्रतिपत्यर्थमेतद्दुर्लभं विधोयते । यथा मतानि सर्वाणि यथैतानि यथा तथा ।
 कथितानि मया पुत्र भवन्ति न भवन्ति च ।

६८४

६८५

त्वकीर्तिमुक्तेन गुणान्वितेन पुत्रेण सत्युत्र दमाव्वितेन । पृष्टो हि सम्प्रीतमेना यथार्थं ब्रूयात् सुतस्तेह यदुक्तमेतत् ।
 इति श्रीमद्भागवते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रसे पञ्चाशदधिकद्विप्रतीऽध्यायः ॥ २५० ॥
 ॥ व्यास उवाच ॥ गन्वान् रसाक्षानुरुह्यथात् सुखं वा नालङ्काराद्योपुयात्तस्य तस्य । मानस्य कीर्त्तिस्य यमस्य नैच्छेत् स वै
 प्रचारः पश्यतो ब्राह्मणस्य ।

सर्वान् वेदानधीयीत शुक्युर्ब्रह्मचर्यवान् । च्छेवा यज्ञेषु सामानि यो वेद न स वै द्विजः ।
 ज्ञातिवत् सर्वभूतानां सर्ववित् सर्ववेदवित् । नाकांसो ह्यियते जातु न तेन न च वै द्विजः ।
 दष्टीय विविधाः प्रायः कृत्वैवापन्नदक्षिणान् । प्राप्नोति नैव ब्राह्मणमविधानात् कथञ्चन ।
 यदा चायं न विभेति यदा चास्त्रात् विभ्यति । यदा नैच्छति न दष्टि ब्रह्म सत्यद्यते तदा ।
 यदा न कुर्वते भावं सर्वभूतेषु पापकं । कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म सत्यद्यते तदा ।
 कामयन्मनमेवैकं नान्यदस्तीह बन्धनं । कामयन्मनमुक्तो हि ब्रह्मभूयाय कल्पते ।
 कामतो मुच्यमानस्तु धूषाभादिव चन्द्रमाः । विरजाः कालमाकाङ्क्षन् धीरो धैर्येण वर्त्तते ।
 आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति यदत् । तद्वत् कामा यं प्रविशन्ति सर्वे स शान्तिमाप्नोति न
 कामकामः ।

६८६

६८७

स कामकान्तो न तु कामकामः स वै कामात् स्वर्गमुपैति देही ।
 वेदेषोपनिषत् सर्वं सत्यस्योपनिषदमः । दमस्योपनिषद्दानं दानस्योपनिषत्तपः ।
 तपस्योपनिषत्त्यागस्य गत्योपनिषत् सुखं । सुखस्योपनिषत् स्वर्गः स्वर्गस्योपनिषत् स्वर्गः ।
 ह्येदं श्रीकमनमोः सन्तोषं तृष्यया सह । सत्वमिच्छसि सन्तोषाच्छान्तिसवणमुत्तमं ।
 विशोकौ निर्धम ज्ञानः प्रसन्नात्मा विमत्सरः । सद्भिर्लक्षणवागैतैः समयः पुनरैव्यति ।
 यद्भिः सत्त्वगुरोर्पैतैः प्राज्ञैरधिगतं विभिमः । ये विदुः प्रेत्य चात्मानंमिहक्षंतं गुणं विदुः ।
 अहश्चिममहंहास्यं प्राहते निरुपस्कृतं । अध्यात्मं सुकृतं प्राप्तः सुखमव्ययमद्भुते ।
 निष्पचारं मनः कृत्वा प्रतिष्ठाप्य च सर्वप्रः । यामयं लभते तृप्तिं सा न प्रक्यात्मनोऽन्यया ।

६८८

६८९

येन ह्यत्यमुञ्जानो येन तृण्यवित्तवान् । येनास्त्रेहो मसं भूते यतो वेद स वेदवित् ।
 संज्ञान्यात्मनो दाराष्ठापिधाय विचिन्त्यन् । यो ह्यास्ते प्राज्ञाणः शिष्टः स आत्मरतिरुच्यते ।
 समाहितं परे तत्त्वे चोणकाममवस्थितं । सर्वतः सुखमन्वेति वपुद्यान्ममं यथा ।
 अविशेषाणि भूतानि गुणेश्च अर्हता मुनेः । सुखेनापोह्यते दुःखं भास्करेण ज्ञेयो यथा ।
 तमतिकान्तकर्माणमतिकान्तगुणचयं । ब्राह्मणं विषयास्त्रिष्टं जराभूय न विन्दतः ।
 स यदा सर्वतो मुक्तः समः पथं वतिष्ठते । इन्द्रियाणोन्द्रियार्थाश्च शरीरस्त्रेऽतिवर्तते ।
 कारणं परमं प्राथ अतिक्रान्तस्य कार्यतां । पुनरावर्तनं नास्ति मन्मत्प्रसन्नं परं पदं ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रश्ने एकत्रिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २५१ ॥
 ॥ व्यास उवाच ॥ दन्दानि मोक्षजिज्ञासुरर्थधर्मावनुष्ठितः । वक्रा गुणवता शिष्यः श्यायपूर्वमिदं मद्भूत् ।
 आकाशं माहृतो ज्योतिरापः पृथ्वी च पञ्चमी । भावाभावौ च कालश्च सर्वभूतेषु पञ्चसु ।
 अन्तरात्मकमाकाशं तन्मयं श्रेयमिन्द्रियं । तस्य शब्दं गुणं विद्यान्मूर्तिं शास्त्रविधानवित् ।
 चरणं माहृतमित्ति प्राणापानौ च तन्मयौ । स्थानञ्चेन्द्रियं विद्यात्तथा स्थानं च तन्मयं ।
 तापः पाकः प्रकाशश्च ज्योतिश्चतुश्च पञ्चमं । तस्य रूपं गुणं विद्यात्ताम्रगौरामितात्मकं ।
 प्रक्रीदः लुङ्गता स्त्रेह इत्यपानुपदिश्यते । अस्त्रज्ञा च यथान्यत्स्त्रिभं विद्यात्तदात्मकं ।
 रश्मिञ्चेन्द्रियं जिह्वा रसज्ञायां गुणो मतः । सहातः पार्थिवो धातुरसिदन्तनखानि च ।
 श्मश्रु रोम च केयाश्च शिरा स्नासु च चर्म च । इन्द्रियं घ्राणसंज्ञातं नासिकेत्यभिर्भञ्जिका ।
 गन्धश्चैवेन्द्रियार्थोऽयं विज्ञेयः पृथिवीमयः । उत्तरेषु गुणाः सन्ति सर्वेषुत्तरेषु चोत्तराः ।
 पद्मानां भूतसङ्घानां सन्ति मुनेयो विदुः । मनो नवममेवानु बुद्धिश्च दशमो ह्युता ।
 एकादशस्त्वनन्तात्मा स सर्वः पर उच्यते । व्यवसायात्मिका बुद्धिर्भेना व्याकरणात्मकं ।
 धर्मानुमानाद्विज्ञेयः स जीवः चेतसंशकः । रश्मिः काष्ठात्मकैर्भावैर्यः सर्वैः सर्वमन्वितं ।
 पश्यत्यकलुषं कर्म स मोहं भानुवर्तते ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रश्ने द्विपञ्चाशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २५२ ॥
 ॥ व्यास उवाच ॥ शरीरादिप्रमुक्तं हि सूक्ष्मभूतं शरीरिणं । कर्मभिः परिपश्यन्ति शास्त्रोक्तैः शास्त्रवेदिनः ।
 यथा मरोच्यः महिताक्षरन्ति सर्वेषु तिष्ठन्ति च दृशमानाः । देहेष्विमुक्ता विचरन्ति लोकांस्तथैव सत्त्वान्तिमासु
 पाणि ।
 प्रतिरूपं यथैवासु तापः सुखंश्च सत्त्वते । सत्त्ववस्तु तथा सत्त्वं प्रतिरूपं स पश्यति ।
 तानि सूक्ष्माणि मत्त्वानि विमुक्तानि शरीरतः । स्वेन सत्त्वेन सत्त्वज्ञाः पश्यन्ति नियतेन्द्रियाः ।
 स्वपतां आयतश्चैव सर्वेषामात्मचिन्तितं । प्रधानादिधमुक्तानां अहतां कर्मजं रजे ।
 यथाऽहनि तथा रात्रौ यथा रात्रौ तथाऽहनि । वधे तिष्ठति मत्त्वान्ना सततं योगयोगिना ।
 तेषां नित्यं यदा मित्यो भूतात्मा सततं गुणैः । सत्त्वमिस्त्वन्वितः सूक्ष्मस्त्रिगुणरजराभरः ।

मनोबुद्धिपरामृतः स्वदेहपरदेशवित् । स्वप्नेष्वपि भवत्येष विज्ञाता सुखदुःखयोः ।
 तत्रापि सभते दुःखं तत्रापि सभते सुखं । क्रीधलोभौ तु तत्रापि कृत्वा व्यसनमर्हति ।
 मीणितद्यापि भवति महतोऽर्थानंवाय हि । करोति पुच्छं तत्रापि जीवन्निव च पश्यति ।
 अहोभ्रान्तर्गतद्यापि गर्भलं समुपेयिवान् । दयमासान् वषन् कुर्वी नैषोऽव्यभिच जोर्यते ।
 तमेतमनितेशोऽं भूतात्मानं हृदि स्थितं । तमोरज्जोभ्यामाविष्टा नानुपश्यति मूर्च्छितुः ।
 योगशास्त्रपरा भूत्वा तमात्मानं परीक्षवः । अनुच्छामान्यमूर्त्तानि यानि वञ्चोपमान्यपि ।
 श्रयस्मृत्येषु सृष्टेषु चतुर्थ्याश्रमकर्मसु । समाधौ योगमेवैतच्छाण्डिशः ब्रह्ममश्वती ।
 विदित्वा सन्न स्रष्टाणि पदङ्गश्च महेश्वरं । प्रधानविनियोगस्त्वं परं ब्रह्मानुपश्यति ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुमन्त्रे विपश्चात्पदधिकद्विप्रतोऽध्यायः ॥ २५३ ॥
 ॥ व्यास उवाच ॥ हृदि कामद्रुमशिवो मोहसस्यदमस्त्रवः । क्रीधमानमहास्त्वथो विधिक्वापरिवेषनः ।
 तस्य चाभ्रानमाधारः प्रसादः परिवेषनं । सोऽभ्यस्रयापलाभो हि पुरा दुष्कृतपारवान् ।
 सद्योऽहचिन्ताविटपः शोकशोषो भयाद्गुरः । मोहनोभिः पिपासाभिर्लताभिरनुवोदितः ।
 उपासते महादृष्टं सुमुखान्शतश्लेषवः । आयासैः संयुताः पाशैः फलदं परिवेष्यते ।
 यत्नान् पाशान् वयो कृत्वा तं हृतमपकर्षति । गतः स दुःखयोरन्तं शब्दमानस्योर्द्वयोः ।
 शंरोहन्त्यश्रमप्रज्ञः सदा येन हि पादपं । स तमेव ततो हन्ति विषण्णित्वातुरं ।
 तस्यानुगतमूलस्य मूलमुद्धियते यन्नात् । योगप्रसादात्कृतिना सान्नि परमाग्निना ।
 एवं यो वेद कामस्य केवलस्य निवर्त्तनं । बन्धं वै कामशास्त्रस्य स दुःखान्यतिवर्त्तते ।
 शरीरं पुरमित्याडः स्वामिनो बुद्धिरिष्यते । तत्त्वबुद्धेः शरीरस्थं मनो नामार्थचिन्तकं ।
 हृदियाणि मनः पौराणदर्थन्तु परा कृतिः । तत्र दौ दारुणौ दीपौ तनो नाम रजसाया ।
 तदर्थमुपजीवन्ति पौराः सद्यः पुरेश्वरैः । अदारुणं तमेवार्थं दौ दीपांबुपश्रोतवः ।
 तत्र बुद्धिर्हि दुर्द्धर्था मनः मामान्यमुच्यते । पौराद्यापि मनस्त्रस्तास्तेवामपि चना स्थितिः ।
 यदर्थं बुद्धिरथ्यासो मोऽनर्थः पश्चिदीदति । यदर्थं श्रयमथासो मनस्तत् परिमीदति ।
 श्रयस्मृतं मनो बुद्ध्या मनो भवति केवलं । तत्रेन विष्टतं शून्यं रजः पथ्यवतिष्ठते ।
 तग्नयः कुर्वते सत्यं रजसा संह सङ्गतं । तद्यादाय जनं पौरं रजने भंगप्रयच्छति ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुमन्त्रे चतुःपञ्चाशदधिकद्विप्रतोऽध्यायः ॥ २५४ ॥
 ॥ भीष्म उवाच ॥ भूतानां परिवश्टानं भूयः पुत्र निशामय । दैपायनमुमाहृष्टं पाषाण परयाजनय ।
 रीप्तानलनिभः प्राह भगवान्भूमवर्षणे । ततोऽहमपि वक्ष्यामि भूयः पुत्र निदर्शनं ।
 भूमिः क्षेत्र्यं गुरुलक्ष्णं काठिन्यं प्रमवार्यता । गन्धो गुरुत्वं शक्तिश्च भंषातस्पापना हृतिः ।
 शोषो त्रेत्यं तथा क्रोदो ब्रह्मं खेहभौम्यता । जिह्वा विस्फन्दमहापि भौमानां यत्नं तथा ।
 चर्म दुर्द्धर्था श्लोनिस्पायः पाकः प्रकाशः । शोका रोगो हृत्पुष्टेः सततशोर्द्धभाग्निता ।

८१०

८११

८१२

८१३

८१४

८१५

वायोरनियमस्यर्षो वादस्त्रागं खतन्वता । बलं श्रेष्ठ्यञ्च मोक्षञ्च कर्मचेष्टात्मता भवः ।

आकाशस्य गुणः शब्दे व्यापित्वं द्विद्रताऽपि च । अनाश्रयमनालाम्बयत्कर्मविकारिता ।

अप्रतीघातिता चैव भूतत्वं विहतानि च । गुणाः पञ्चांशतं प्रोक्ताः पञ्चभूतात्मभाविताः ।

धैर्यापपत्तिर्व्यक्तियु विषर्गो, कल्पना क्षमा । सदसच्चाग्रुता चैव मनसो नव वै गुणाः ।

दृष्टानिष्टविपत्तिश्च व्यवसायः समाधिता । शंशयः प्रतिपत्तिश्च बुद्धिः पञ्च गुणान् विदुः ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कथं पञ्चगुणा बुद्धिः कथं पञ्चेन्द्रिया गुणाः । एतन्मे सर्वमाचख्य सुखज्ञानं पितामह ।

॥ भीम उवाच ॥ आहुः षष्टिं बुद्धिगुणान् वै भूतविशिष्टा नित्यविषक्ताः । भूतविभूतोद्याकरदृष्टाः पुत्र न तिर्यं

तदिह वदन्ति ।

तत् पुत्र चिन्ताकलिलं तदुक्तमनागतं वै तव सम्प्रतीह । भूतार्थतत्त्वं तदवाप्य सर्वं भूतप्रभानाद्भव शान्तबुद्धिः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुमन्त्रे पञ्चपञ्चाशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २५५ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ य इमे पृथिवीपालाः शेरते पृथिवीतले । प्रतनामथ एते हि गतशंशा सहायताः ।

एकैकशो भीमबला नागायुतबलास्त्रया । एते हि निहताः सख्ये तुल्यतेजोबलैर्नरैः ।

नैषां पश्यामि हन्तारं प्राणिनां संयुगे परं । विक्रमैणापसम्पन्नास्त्रैजोबलसमन्विताः ।

अथ चेमे महाप्राज्ञाः शेरते हि गतासवः । मृता इति च शब्देऽयं वर्तव्येषु गतासुषु ।

एभे मृता नृपतयः प्रायशो भीमविक्रमाः । तव मे शंशयो जातः कुतः शंशा मृता इति ।

कस्य मृत्युः कुतो मृत्युः केन मृत्युरिह प्रजाः । हरत्यमरभंकाग्र तन्मे ब्रूहि पितामह ।

॥ भीम उवाच ॥ पुरा कृतयुगे तात् राजासीदनुकम्पकः । स शत्रुवशमापन्नः संग्रामे वीरबाहिनः ।

तस्य पुत्रो हरिर्नाम नारायणसमो बले । स शत्रुभिर्भूतः सख्ये सबलः सपदानुगः ।

स राजा शत्रुवशगः पुत्रशोकसमन्वितः । यदृच्छ्यां शान्तिपरो ददर्भ भुवि नारदं ।

तस्यै स सर्वमाचष्ट यथा वृत्तं जनेश्वरः । शत्रुभिर्गर्हणं सख्ये पुत्रस्य मरणं तथा ।

तस्य तदचनं श्रुत्वा नारदोऽय तपोधनः । आख्यानमिदमाचष्ट पुत्रशोकापहं तदा ।

॥ नारद उवाच ॥ राजन् शृणु समाख्यानमथेदं मङ्गविसरं । यथा वृत्तं श्रुतश्चैव मथेदं वसुधाधिप ।

प्रजाः दृष्ट्वा महानेजाः प्रजासर्गं पितामहः । अतीव दृष्ट्वा मङ्गला नाशय्यत पुनः प्रजाः ।

न ह्यनारमभूत् किञ्चित् कश्चिज्जानुभिरश्रुत । निदृष्ट्वा ममिवोद्वृष्टं शैलैः श्यामभवद्वृष ।

तस्य पिन्ना समुत्पन्ना भंहारं प्रति भूयते । चिन्तयन्नाथ्यगच्छन् भंहारं हेतुकारणं ।

तस्य वैपाशाहरराज खेभ्योऽग्निरुदतिष्ठत । तेन सर्व्या दिवो राजन्ददाह स पितामहः ।

ततो दिवं भुवः सद्य जगच्च मथराचरं । ददाह पायको राजन् भगवत्कोपसम्भवः ।

तथाददन्ना भूतानि जद्रुमानि भुवाणि च । महता क्रोधवगेन क्षुपिति प्रपितामहे ।

ततो हरिजटः क्षाणुर्वेदाध्वरपतिः शिवः । जगाम मरणं देवो ब्रह्माणं परवीरहा ।

तद्विषयभित्तो अथैवा प्रजामो हितकायद्या । अप्रवीत् परमो देवो ज्वलदिव तदा शिवः ।

करवाण्यद्य कं कामं वराहोऽपि भवो मम। कर्ता ह्यस्मि प्रियं शम्भो तव यद्बुद्धि वरंते।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि प्रजापतिसंवादे सप्तपञ्चाशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २५७ ॥
 ॥ स्याणुह्वाच ॥ प्रजासर्गनिमित्तं मे कार्यवत्तामिमो प्रभो। विद्धि सृष्टस्तथा होमा मा कुप्यासां पितामह। २५८
 तव तेजोऽग्निना देव प्रजा दहन्ति सर्व्यम्। ता दृष्ट्वा मम कारुण्यं मा कुप्यासां जगत्प्रभो।
 ॥ प्रजापतिरुवाच ॥ न कुप्ये न च मे कामो न भवेद्युः प्रजा इति। साधवार्यं धरणास्तु ततः संहारं दृश्यते।
 इयं हि मां सदा देवी भारती ममचोदयत्। संहारार्थं महादेव भारेणापु निमज्जती।
 यदाऽहं नाधिगच्छामि बुद्ध्या वञ्च विचारयन्। संहारमासां वृद्धानां ततो मां क्रोध आविशत्।
 ॥ स्याणुह्वाच ॥ संहारार्थं प्रमोदस्व मा क्रुधो विवुधेश्वर। मा प्रजाः स्यावरश्चैव जङ्गमश्च व्यनीनयन्। २५९
 पल्लवानि च सर्वाणि सर्वज्ञैव तृणोत्तपं। स्यावरं जङ्गमश्चैव भूतघानं चतुर्विधं।
 तदेतद्गन्धमाद्भूतं जगत् सर्वमुपयुतं। प्रसीद भगवन् साधो वर स्य वृत्तो मया।
 नष्टा न पुनर्येन्ति प्रजा क्षोताः कथञ्चन। तस्मान्निवर्त्ततामेतत्तेन खेनैव तेजसा।
 उपायमन्यं सन्धय्य भूतानां हितकाम्यया। यथाऽमी जन्तवः सर्वे न दह्येरन् पितामह।
 अभावं हि न गच्छेयुस्तच्छिन्नप्रजनाः प्रजाः। अग्निदेवे नियुक्तोऽपि तया लोकेश्वरेश्वर। २६०
 तद्भवं हि जगन्नाय एतत् स्यावरजङ्गमं। प्रसाद्य त्वां महादेव थाचाम्यावृत्तिजा प्रजाः।
 ॥ नारद उवाच ॥ श्रुत्वा तु वचनं देव स्याणो नियतवाङ्मना। तेजस्तत् संनिजघाह पुनरेवान्तरात्मनि।
 ततोऽग्निमुपसंगृह्य भगवान् लोकपूजितं। प्रवृत्तिञ्च निवृत्तिञ्च कल्पयामास वै प्रभु।
 उपसंहरतलक्ष्य तमग्निं रोषजं तदा। प्रादुर्भवू विधेभ्य खेभ्यो नारी महात्मनः।
 कृष्णरत्नाम्बरधरा कृष्णनेत्रलान्तरा। दिव्यकुण्डलसंपन्ना दिव्याभरणभूयिता। २६१
 सा विनि सत्य वै खेभ्यो दक्षिणामाश्रिता दिशं। ददृशाते च तां कन्या देव्या विधेश्वरावभौ।
 तामाह्वय तदा देवो लोकानामादिरोश्वरः। मृत्या इति महीपाल जहि चेमा प्रजा इति।
 त्वं हि संहारयुद्धा मे चिन्तिता हृषितेन च। तस्मात् संहार सर्वान्स्व प्रजाः सजडपरिणताः।
 अविशेषेण चैव त्वं प्रजा सहर कामिनि। मम त्वं हि नियोगिन श्रेयः परमवास्थसि।
 एवमुक्त्वा तु सा देवो मृत्यु कमलमालिनी। प्रदक्ष्यो दुःखिता बाला सायुपातमतीव च। २६२
 पाप्मिभ्याश्चैव अघाह तान्यश्रूषि जनेश्वर। मानवानां हितार्थाय यथाचे पुनरेव ह।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि सत्युप्रजापतिसंवादे अष्टपञ्चाशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २५८ ॥
 ॥ नारद उवाच ॥ विनोय दुःखमबन्धा सात्मनेवापतेवणा। उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा तमेवावर्जिता तदा।
 तया सृष्टा कयं नारी मादुग्धी वदताम्बर। रौद्रकर्षाऽभिजायेत सर्वमाणिभयङ्करी।
 विभेभ्यहमपधंश्ल धर्म्यमादिश कर्म मे। त्वं मां भोतामवेक्ष्य शिवेनेचक्ष चतुषा।
 धासान् वृद्धान् वयस्त्राश्च न हरयेमनागवः। प्राणिनः प्राणिनामीश नमस्तेऽस्तु प्रसीद मे। २६३
 प्रियान् पुष्टान् वपस्त्राश्च धाद्वन्मादः पितृनपि। अपथाश्चान्ति यद्येवं मृतास्तोयां विभेभ्यहं।

कृपणान्मुपरिक्षेदे दहेन्मां प्रायतीः समाः । तेभ्योऽहं बलवद्गीता शरणं त्वामुपागता ।
यमस्य भवने देव पात्यन्ते पापकर्मिणः । प्रसादये ध्या वरदं प्रसादं कुरु मे प्रभो ।
एतदिच्छाम्यहं कामं तन्नो लोकपितामह । इच्छेयं त्वत्प्रसादार्थं तप्तक्षुम्भहेयुर ।

॥ पितामह उवाच ॥ मृत्योः सङ्कल्पिता मे लं प्रजाः भंजारहेतुना । गच्छ संहर सर्वान्स्वं प्रजा मा च विचारय । ११५

एतदेवमवश्यं हि भविता नैतदन्याया । क्रियतामनवघाञ्जि यथोक्तं मद्वचोऽनघे ।
श्वभुक्ता महाबाहो मृत्युः परपुरञ्जय । न व्याजहार तस्यै च प्रज्ञा भगवदुन्मुखी ।
पुनः पुनर्योक्ता सा गतसत्त्वेव भामिनी । तृष्णीमासीत्ततो देवो देवानामोद्यतेष्वरः ।
प्रससाद किल ब्रह्मा स्वयमेवात्मनात्मनि । स्यायमानस्य लोकेशो लोकान् सर्वानवैव न ।
निवृत्तरोषे तस्मिन् भगवत्यपरोजिते । सा कन्याऽय जगामास्य समीपादिति न. श्रुतं । ११५

अपृष्टत्याप्रतिश्रुत्य प्रजाभंहरणं तदा । त्वरमाणेव राजेन्द्रं मृत्युर्धनुकमभ्यगात् ।
सा तत्र परमं देवो तपोऽचरत दुश्चरं । समा श्लोकपदे तस्यौ दश पद्मानि पञ्च च ।
तां तथा कुर्वन्ती तत्र तपः परमदुश्चरं । पुनरेव महातेजा ब्रह्मा वचनमब्रवीत् ।
कुरुष्व मे वचो मृत्यो तदनादृत्य सत्परा । तथैवैकपदे तां पुनरन्यानि सप्त सा ।

तस्यौ पद्मानि षट् चैव पञ्च द्वे चैव मानद । भूयः पद्मायुतं तात मृत्योः सह चचार सा । ११५

द्वे चायुते नरश्रेष्ठ वाय्वाहारा महामते । पुनरेव ततो राजन् मौनमातिष्ठदुत्तमं ।

अभु वषट्कस्त्राणि सप्त चैकञ्च पार्थिव । ततो जगाम सा कन्या कौशिकी नृपसत्तम ।

तत्र वायुजलाहारा चचार नियमं पुनः । ततोऽथैवा महामागा गङ्गा मेरुञ्च केवलं ।

तस्यौ दार्ष्ट्येव निश्चिष्टा प्रजानां हितकाम्यया । ततो हिमवतो मूर्ध्नि यत्र देवाः समीजिरे ।

तत्राद्भुष्टेन राजश्रेष्ठ निखर्ष्वमपरं ततः । तस्यौ पितामहश्चैव तोषधामास यत्नतः । ११५

ततस्तामब्रवीत्तत्र लोकानां प्रभवाव्ययः । किमिदं वर्त्तते पुत्रि क्रियतां मम तद्वचः ।

ततोऽब्रवीत् पुनर्मृत्युर्भगवन्तं पितामहं । न हरेयं प्रजा देव पुनस्याहं प्रसादये ।

तामधर्मभयाद्गीतां पुनरेव प्रयाचतीं । तदाऽब्रवीद्देवदेवो निग्दुष्टो वचस्ततः ।

अधर्मो नास्ति ते मृत्यो संघञ्जेमाः प्रजाः शूभे । मया ह्युक्तं मृषा भद्रे भविता नेह किञ्चन । ११५

धर्मः मनातनय त्वामिहैवानुप्रवेक्ष्यति । अहञ्च विषुधासैव तद्धिते निरताः सदा ।

इममन्यश्च ते कामं ददामि ज्ञानमेक्षितं । न त्वां दोषेण यास्यन्ति व्याधिसम्प्रीडिताः प्रजाः ।

पुरुषेषु स्वरूपेण पुरुषस्त्वं भविव्यसि । स्त्रीषु स्त्रीरूपिणी चैव त्वतीयेषु नृपसकं ।

शैवमुक्ता महाराज कृताञ्जलिर्वाच च । पुनरेव महात्मानं मेति देवेशमव्ययं ।

तामब्रवीत्तदा देवो मृत्यो मंहर मानवान् । अधर्मस्त न भविता तथा ध्यास्याम्यहं शूभे ।

एतन्नुविन्दुन् पतितानपश्यं ये पाणिभ्यां धारिताक्षे पुरस्तात् । ते व्याधयो मानवान् धाररूपाः प्राप्ते काले कालेपि

यन्ति मृत्यो । ११५

सर्वेषां लं प्राणिनामन्तकाले कामक्रोधौ मच्चित्तौ योजयेथाः । एवं धर्मस्त्वामुपैष्यत्यमेया न चाधर्मं लक्ष्मि तुष्य
दृत्तः ।

एवं धर्मं पालयिष्यस्यो लं न चात्मानं मञ्जयिष्यस्यधर्मं । तस्मात् कामं रोचयाम्भागते लं संयोज्याथो संहरस्वैह
जन्तून् ।

सा वै तदा मृत्युसंज्ञापदेशा भीता शापादाढमित्यत्रवीत्तं । श्रयो प्राणान् प्राणिनामन्तकाले कामक्रोधौ प्राप्य निर्वा
ह्य हन्ति ।

मृत्योर्यं ते व्याधयद्याश्रुपाता मनुष्याणां रुज्यते यैः शरीरं । सर्वेषां वै प्राणिनां प्राणान्ते तस्माच्छोकं मा हया
बुद्ध्यनुद्धा ।

सर्वं देवाः प्राणिनां प्राणान्ते गत्वा दृत्ताः सन्निदृत्तास्तथैव । एवं सर्वं मानवाः प्राणान्ते गत्वा दृत्ता देववद्राज
सिंह ।

६६२

वायुर्ममिा भीमनदीो महौजाः स सर्वेषां प्राणिनां प्राणभूतः । नानादृत्तिर्दिशिनां देहभेदे तस्माद्वायुर्देवदेवो वि
शिष्टः ।

सर्वं देवा मर्त्यसंज्ञाविशिष्टाः सर्वं मर्त्या देवसंज्ञाविशिष्टाः । तस्मात् पुत्रं मा शूचो राजसिंह पुत्रः स्वर्गं प्राप्यते
मोदते ह ।

एवं मृत्युर्देवसृष्टा प्रजानां प्राप्ते काले संहरन्ती यथावत् । तस्याथैव व्याधयसेऽश्रुपाताः प्राप्ते काले संहरन्तीह जन्तून् ।
दति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि मृत्युप्रजापतिबंधादे ऊनपद्यधिकद्विशतोऽध्यायः ॥ २५६ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ इमे वै मानवाः सर्वे धर्मं प्रतिविग्रहिताः । कोऽयं धर्मः कुतो धर्मस्तन्मे ब्रूहि पितामह ।
धर्मस्त्वयमिद्वार्यः किममुत्रार्योऽपि वा भवेत् । उभयार्यो हि वा धर्मस्तन्मे ब्रूहि पितामह ।

६६०

॥ भीम उवाच ॥ सदाचारः स्वतिर्बिदास्त्रिविधं कर्मलक्षणं । चतुर्थमर्थमित्याहुः कवयो धर्मलक्षणं ।
अपि शुक्रानि धर्माणि व्यवस्यन्त्युत्तरावरे । लोकयाचार्यमेवेह धर्मस्य नियमः कृतः ।

उभयच सुखादर्क इह चैव परच च । अलम्बा निपुणं धर्मं पापः पापेन युज्यते ।
न च पापकृतः पापान्मुच्यन्ते केचिदापदि । अपापवादी भवति यथा भवति धर्मवित् ।

धर्मस्य निडा त्वाचारस्तमेवाश्रित्य भोक्तव्ये । यथा धर्मसमाविष्टो धनं गृह्णाति तस्कारः ।
रमते निर्हरन् मीनः परवित्तमराजके । यदाऽस्य तद्हरन्त्यन्ये तदा राजानमिच्छति ।

६६१

तदा तेषां स्पृहयते ये वै तुष्टाः स्वकैर्द्वैः । अभितः शूचिरभ्येति राजद्वारमग्रद्वितः ।
न हि दुश्चरितं किञ्चिदन्तरात्मनि पश्यति । सत्यस्य वचनं साधुन सत्यादिशते परं ।

सत्येन विधत्ते मर्षं सर्वं सत्ये प्रतिष्ठितं । अपि पापकृतो रौद्राः सत्यं कृत्वा श्रयक श्रयक ।
शूद्रोऽहमविमंवादं प्रवर्त्तन्ते तदाश्रयाः । ते चेन्मिया धृतिं कुर्युर्बिनश्येयुरमंशेषं ।

६६२

न हन्तव्यं परधनमिति धर्मः सनातनः । मन्यन्ते यत्नवन्तं दुर्बन्तैः सम्यक्तीर्त्तितं ।
यदा निषयतिर्दोषस्तमथैषामिव रोषते । न ह्यत्यन्तं बलवन्तो भवन्ति सुखिनोऽपि वा ।

तस्मादनाज्ज्वे बुद्धिर्न कार्या ते कदाचन । असाधुभ्योऽस्य न भयं न चौरैभ्यो न राजत ।
 अकिञ्चित् कस्यचित् कुर्वन्निर्भय शूचिरावसेत् । सर्वत शङ्कते स्त्रेणो मृगो धाममिवेधिवान् ।
 षड्रधा चरितं पापमन्यचैवानुपश्यति । मुदित शूचिरभ्येति सर्वतो निर्भय यदा ।
 न हि दुश्चरितं किञ्चिदात्मनोऽन्येषु पश्यति । दातव्यमित्यथ धर्म उक्त्वा भूतहिते रते ।
 तं मन्यन्ते धनयुताः कृपणैः सम्प्रवर्त्तितं । यदा नियतिकार्षण्यमथैयामेव रोचते ।

११२

न ह्यत्यन्तं धनवन्तो भवन्ति सुखिनोऽपि वा । यदन्यैर्विहितं नैच्छेदात्मनः कर्म पूरुष ।
 न तत्परेषु कुर्वीत ज्ञानत्रयप्रियमात्मनः । योऽन्यस्य स्यादुपपत्तिः स कं विवक्तुमर्हति ।
 यदन्यस्य ततः कुर्वीत मद्येदिनि मे मति । जौवितुं यः स्वयं चेच्छेत् कथं सोऽन्यः प्रघातयेत् ।
 यद्यदात्मनि चेच्छेत् तत्परस्यापि चिन्तयेत् । अतिरिक्तैः संविभजेद्भोगैरन्यानकिञ्चनान् ।
 एतस्मात् कारणाद्भ्रात्रा कुशीदं सम्प्रवर्त्तितं । यस्मिंस्तु देवाः समये सन्निष्ठेरस्तथा भवेत् ।
 अथवा लाभसमये स्थितिर्दुर्लभाऽपि शोभना । सर्व्वं प्रियाभ्युपगतं धर्म्ममाज्जर्म्मनीपिण ।
 पश्येत् सत्वोद्देशं धर्म्मार्धर्म्मं युधिष्ठिर । लोकसंपदसंयुक्तं विधात्रा विहितं पुरा ।
 सूक्ष्मधर्म्मार्थंनियतं सतां चरितमुत्तमं । धर्म्मलक्षणमाख्यातमेतत्ते कुरुसत्तम ।

११३

११४

तस्मादनाज्ज्वे बुद्धिर्न ते कार्या कथञ्चन ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्मपर्व्वणि धर्म्मलक्षणकथने षडधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २६० ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ सूक्ष्मं साधुधर्म्मद्विष्टं नियतं ब्रह्मलक्षणं । प्रतिभा लक्ष्मि मे काचित्तां प्रूयामनुमानत ।
 भूयसीं हृदये ये मे प्रत्यासौ व्याहृतास्त्वया । इदन्त्वन्यत् प्रवक्ष्यामि न राजन्निपहादिव ।
 इमानि हि प्राणयन्ति सृजन्युत्तारयन्ति च । न धर्म्मं परिपाठेन शक्यो भारत वेदितुं ।
 अन्यो धर्म्मः समस्तस्य विषमस्तस्य चापरः । आपदस्तु कथं शक्या परिपाठेन वेदितुं ।
 यदाचारो मनो धर्म्मं सन्तस्त्वाचारलक्षणा । साध्यासाध्यं कथं शक्यं यदाचारो ह्यलक्षणः ।
 दृश्यते हि धर्म्मरूपेणाधर्म्मं प्राकृतस्यरन् । धर्म्मज्ञाधर्म्मरूपेण कथिदप्राकृतस्यरन ।
 पुनरस्य प्रमाणं हि निर्दिष्टं शास्त्रकोविदैः । वेदवादाद्यानुयुगं ह्यधर्म्मोतीह नः श्रुतं ।
 अन्ये ह्यनुयुगे धर्म्मोऽस्तेतायां द्वापरे परे । अन्ये ऋतियुगे धर्म्मो यथाशक्तिहता इव ।
 आधापवचनं सत्यमित्यथं लोकसंपदः । आधायेभ्यः पुनर्भेदा प्रसृता सर्व्वतोमुखा ।
 ते चेत् सर्व्वप्रमाणं वै प्रमाणं ह्यत्र विद्यते । प्रमाणेऽप्यप्रमाणेन विरुद्धे शास्त्रतां कुतः ।
 धर्म्मस्य क्रियमाणस्य बलवद्भिर्दुरात्मभिः । या या विक्रियते संख्या ततः साऽपि प्रणश्यति ।
 विद्यै चैवं न वा विद्यै शक्यं वा वेदितुं न वा । अणीयान् दुरधाराया गरीयानपि पर्व्वतात् ।
 गन्धर्व्वंनगराकारः प्रथमं संप्रदृश्यते । अश्वोच्छ्रमापः कविभिः पुनर्भेदस्यदश्रं ।
 विषामासीव गोभ्योऽपि सेवे कुन्नेव भारत । स्मृतिर्हि शाश्वतो धर्म्मो विप्रहीणो न दृश्यते ।
 कामादन्येच्छया चान्ये कार्ष्णैरपरैस्तथा । अपनोऽपि ह्ययाधारं भजनो बहवोऽपरैः ।

११५

११६

११७

धर्मो भवति स चिप्रं प्रलापस्त्रैव साधुषु । तथैतानाङ्गन्मत्तानपि चावहसन्त्युत ।
महाजना ह्युपावृत्ता राजधर्मं समाश्रिता । न हि सर्वहितं कश्चिदाचारं सम्प्रवर्त्तते ।
तेनैवान्यं प्रभवति सोऽपरं बाधते पुन । दृश्यते चैव स पुनस्तन्व्यरूपो यदृच्छया ।
येनैवान्यं प्रभवति सोऽपरानपि बाधते । आचाराणामनैकाग्र्यं सर्वेषामुपलक्षयेत् ।
चिरामिपन्न कविभिर्पूर्वं धर्मं उदाहृत । तेनाचारेण पूर्वेषु सत्या भवति श्रायती ।
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि धर्मलक्षणकथने एकपद्यधिकद्विंशतोऽध्याय ॥ ५६१ ॥

॥ भोम उवाच ॥ अवाप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातन । तुलाधारस्त्ववाक्यानि धर्मं जाञ्जलिना सह ।
वने वनचक्रं कस्यिञ्जाञ्जलिनाम वै द्विज । सागरोद्दिशमागम्य तपस्त्रेपे महातपा ।
नियतो नियताहारस्यीराजिनजटाधर । मलपद्मधरो धीमान् वह्नन् वर्णगणान्मुनिः ।
स कदाचिन्महातेजा जल्रवाशो मक्षीपते । चचार लोकान् विप्रर्षिं प्रेचमाणो मनोजव ।
स-चिन्तयामास मुनिर्जलवासे कदाचन । विप्रेभ्यः सागरान्तां वै महीं सवनकाननां ।
न मया सद्गुणोऽस्तीह लेप्ते स्थावरजङ्गमे । अस्तु वैद्यायसं गच्छेन्मया योऽन्यं सहेति वै ।
अदृश्यमानो रचोभिर्जलमध्येऽवदस्तया । अत्रुवंशं पिशाचास्तं नैव त्व वक्तुमर्हसि ।
तुलाधारी वणिग्धर्मो वाराणस्यां महायथा । सोऽप्येवं नाहते वक्तुं यथा तं द्विजवत्तम ।
इत्युक्तो जाञ्जलिभूते प्रत्युवाच महातपा । पश्येयममहं-भाञ्ज तुलाधारं यशस्विन ।
इति ब्रुवाण तद्वर्षिं रक्षांस्तुद्धृत्य सागरान् । अत्रुवन् गच्छ पन्यानमास्त्रायाम द्विजोत्तम ।
इत्युक्तो जाञ्जलिभूतेर्जंगाम विमनासदा । वाराणस्यान्तुलाधारं समासाद्यात्रवीदिदं ।
॥ पुष्टिश्च उवाच ॥ किं हतं दुष्करं तात कर्म जाञ्जलिना पुरा । येन सिद्धिं परा प्राप्तस्त्वमे व्याख्यातु
मर्हसि ।

॥ भोम उवाच ॥ श्रीनोवत्तपस्यऽङ्गुली घोरिण स बभूव ह । तथापस्वर्गनरत साय प्रातर्भहातपा ।
अग्नीन परिचरन् सन्त्यक्त स्नाथ्यायपरमो द्विज । वानप्रस्थविधानज्ञो जाञ्जलिर्ज्वलित श्रिया ।
वने तपस्वत्तद्यत्स न च धर्ममवैचत । वर्षास्वाकाशशायी च हेमन्ते जलसंश्रय ।
वातातपससो योमे न च धर्ममविन्दत । दुःखशय्याय विविधा भूमौ च परिवर्त्तते ।
तत कदाचित् स मुनिर्वर्षास्वाकाशमाश्रित । अन्तरीवाञ्जलं मूर्द्धं प्रत्यगृह्णान्मुङ्गमुङ्ग ।
अथ तस्य जटा-किञ्चा बभूवुर्घयिता प्रभो । आश्रमगमनाविद्यं मनिनोऽमनसपुन ।
स कदाचिन्निराहारो वायुमचो महातपा । तस्यै काष्ठवदव्ययो न पचाल च कर्हिचित् ।
तस्य स्याणुभृतस्य निर्विचष्टस्य भारत । छलिङ्गशकुनौ राजनीडं गिरिषि चक्रतु ।
स तौ दयावान् ब्रह्मर्षिरूपप्रैक्षत दम्पती । कुर्वाणौ नोऽक तत्र जटामु दणतन्तुभि ।
यदा न स चलत्येव स्याणुभूती महातपा । ततस्तौ सुखविश्रमौ सुखं तत्रोपेतुसदा ।
अनीतास्य वदामु शरत्काल उपस्थिते । प्राजापत्येन विधिना विद्यासात् कामभोदितौ ।

८१७

८१०

८१५

८१०

८१६

तत्रापातयतां राजन् शिरस्यण्डानि खेचैरा । ताम्ययुधत तेजसो म विप्रः संमितप्रतः । १०

बुद्धा च स महातेजा न चक्षाल च जाजलिः । धर्मं हृतमना नित्यं नाधर्मं स तरोचयत् ।

अहन्त्यहनि चागत्य ततस्तौ तस्य मूर्खनि । आश्यामिनौ निवमतः मम्यष्टौ तदा विभो ।

अर्द्धभ्यस्त्वय पुष्टेभ्यः प्राजायन्त शकुन्तकाः । व्यवहृन्त च तत्रैव न चाकम्पत आजलिः ।

स रचमाणस्त्वण्डानि कुनिङ्गानां धृतप्रतः । तथैव तस्मा धर्मात्मा निर्बन्धेष्टः समाहितः ।

ततस्तु कालममये बभूवुस्तेऽय ऽविणः । सुबुधे तांस्तु स मुनिर्जातपदान् कुलिङ्गकान् । ११

ततः कदाचित्तांस्त्रय पश्यन् पत्नीन् धृतप्रतः । सभुव परमप्रीतस्तदा मतिमताम्बरः ।

तथा तानपि संदृष्ट्वान् दृष्ट्वा चापुवतां मुदं । शकुनौ निर्भयौ तत्र ऊपहत्यात्मजैः सह ।

जातपक्षांश्च सोऽपश्यद्दुःखीनान् पुनरागतान् । सार्धं साद्य द्विजान् विभो न चाकम्पत आजलिः ।

कदाचित् पुनरभ्येत्य पुनर्गच्छन्ति सन्ततं । ह्यक्ता मातापितृभ्यां ते न चाकम्पत आजलिः ।

तथा ते दिवसश्चापि श्रुत्वा सार्धं पुनर्नृप । उपावर्त्तन्त तत्रैव निवासार्थं शकुन्तकाः । १२

कदाचिद्विवसान् पश्य समुत्पत्य विहङ्गमाः । यष्टेऽहनि समाजग्मुर्न चाकम्पत आजलिः ।

क्रमेण च पुन सर्वे दिवसान् सुवह्णयः । नोपावर्त्तन्त शकुना ज'तप्राणाः स्म ते यदा ।

कदाचिन्मासमात्रेण समुत्पत्य विहङ्गमाः । नैवागच्छन्सतो राजन् प्रातिष्ठत स जाजलिः ।

ततस्तेषु प्रनीडेषु जाजलिष्ठांतविस्मयः । सिद्धेऽस्मोति मतिश्चक्रे ततस्त्वं मान अविशत् ।

स तथा निर्गतान् दृष्ट्वा शकुन्तान्नियतप्रत । सम्भावितात्मा सम्भाव्य श्चर्म प्रीतमनाऽभवत् । १३

स नृधां समुपसृष्ट्य तर्पयित्वा ऊताग्रनं । उदयन्तमथादित्यमुपातिष्ठन्महातपाः ।

सम्भाव्य चटकान्मूर्च्छं जाजलिष्ठांपताम्बरः । आस्फोटयत्तयाकाशे धर्मं प्राप्नो मयेति वै ।

अयान्तरीवे वागासीत्ताश्च श्शुश्राव जाजलिः । धर्मेण न समस्त्वं वै तुलाधारस्य जाजले ।

वाराणस्यां महाप्राज्ञस्तुलाधारः प्रतिष्ठितः । सोऽप्येवं नास्ते वक्तुं यथा त्वं भाषसे दिज ।

सोऽमर्षवशमापन्नस्तुलाधारदिदृचयौ । श्रियंविमोचरद्राजन् यत्र सार्धं गृह्ये मुनिः । १४

कालेन महताऽगच्छन् स तु वाराणसी पुरीं । विकीर्णन्तश्च पण्डानि तुलाधारं ददर्श सः ।

सोऽपि दृष्ट्वैव ते विप्रमायान्तं भाष्पजीवनं । समुत्पाद्य सुषंद्धष्टः स्वागतेनाभ्यपूजयत् ।

॥ तुलाधार उवाच ॥ आयानेवासि विदितो मम ब्रह्मचरं संशयः । ब्रवीमि यत्तु वचनं तच्छृणुष्व द्विजोत्तम ।

सागरानूपमाश्रित्य तपसाप्तं लया मृच्छत् । न च धर्मस्य संज्ञां त्वं पुरा वेत्थ कथञ्चन ।

ततः सिद्धस्य तपसा तव विप्र शकुन्तक्राः । विप्रं शिरस्यजायन्त ते च सम्भावितास्त्वया । १५

जातपक्षा यदा ते च गताद्यारीमितस्ततः । मन्यमानस्तौ धर्मं चटकप्रभवं द्विज ।

ये वाधं संमयाश्रौद्योर्ध्मां प्राप्तिं दिजसत्तम । अमर्षवशमापन्नस्ततः प्राप्नो भवानिह ।

करवाणि प्रियं किन्त तद्बुद्धिं दिजसत्तम ।

इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि तुलाधारजाजलिषंवादे दिवस्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥२१२॥

॥ भीम उवाच ॥ इत्युक्तः स तदा तेन तुलाधारेण धीमता । प्रोवाच वचनं धीमान् जाजलिञ्चपतान्वरः ।
 ॥ जाजलिञ्चवाच ॥ विद्वोः एतः सर्व्वरमान् सर्व्वगन्धाय ब्रह्मिण्य् । वनस्वतीनोपधीय तेयां मूलफलानि च । २१०
 अथगा नैष्टिकीं बुद्धिं कुतस्त्वामिदमागतं । रतदाचञ्च मे सर्व्वं निखिलेन महामते ।
 ॥ भीम उवाच ॥ स्वमुक्तमुलाधारो ब्राह्मणेन यमस्त्रिणा । उवाच धर्मन्तस्मापि वैश्या धर्मार्थतत्त्वविन् ।
 काजलिं कष्टतपसं ज्ञानव्रतसदा नृप ।
 ॥ तुलाधार उवाच ॥ वेदाहं जाजले धर्मं सरहस्यं सनातनं । सर्व्वभूतैर्दत्तं भैत्रं पुराणं यं जना विदुः ।
 अद्रेः श्रेष्ठं भूतानामन्यद्रेः हेतुः वा पुनः । या वृत्तिः सा यरो धर्मोऽहो जीवामि जाजले । २११
 परस्मिन्मैः काष्ठद्वैर्भयेदं भरणं कृतं । अलकं पद्मकं तुङ्गं गन्धार्थोऽवचांस्तया ।
 रसाद्य तांस्तान् विप्रैर्भयमद्यज्जान् बहनहं । क्रौत्वा वै प्रतिविक्रीषे परस्त्रादमायया ।
 सर्व्वेषां यः सुहृत्स्त्रियं सर्व्वेषाञ्च हिते रतः । कर्मणा मनसा वाचा स धर्मो वेद जाजले ।
 मानुस्त्र्यो विस्त्र्यो वा न देहि न च कामये । समोऽहं सर्व्वभूतेषु परय मे जाजले प्रते ।
 तुला मे सर्व्वभूतेषु सभातिष्ठति जाजले । नाहं परेषां ह्यन्यानि प्रभंगानि न गह्ये । २१२
 आकाशश्रेष्ठे विभ्रेत्र पर्यन्तं लोकास्तु चिचतां । इति मां त्वं विजानोहि सर्व्वलोकस्य जाजले ।
 धर्मं मतिमतां श्रेष्ठं समलोकात्मकाञ्चनं । ययाऽन्ववधिरोन्मत्ता उच्छासपरमाः सदा ।
 देवैरपिहितद्वाराः शेषमायुश्चतो मम । यया वृद्धातरुहया नित्युहा विषयान् प्रति ।
 तयाऽर्थकामभोगेषु संसापि विगता सृष्टा । यदा चार्यं न विभेति यदा चास्मात्तु विभति । २१३
 यदा नेच्छति न देष्टि ब्रह्म मन्वद्यते तदा । यदा न कुर्वते भावं सर्व्वभूतेषु पापकं ।
 कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म मन्वद्यते तदा । न भूतो न भविष्योऽस्ति न च धर्मोऽस्ति कर्तनं ।
 योऽभयः सर्व्वभूतानां स प्राज्ञोऽत्यभयं पदं । यस्मादुद्दिजते लोकः सर्व्वो मृत्युमखादिव ।
 वाक्त्रुगाद्दृष्टपदपास्तु प्राप्नोति महद्भयं । यथावदसमानानां वृष्टानां पुंसपौत्रिषां ।
 अनुवर्त्तमाने वृत्तमहिंसायां सहात्मनां । प्रनष्टः श्रायतो धर्मः सदाचारेण मोहितः ।
 तेन वैद्यस्यपत्नी वा सलवान् वा विमुञ्चते । आचाराज्जाजले प्राश्नः सिप्रं धर्मन्ववाप्नुयात् । २१४
 एवं यः साधुभिर्दानाद्यरेद्रेः हचेतमा । नद्याश्चेह यया काष्ठमुद्गमानं यदुच्छ्रया ।
 यदुच्छ्रयेव काष्ठेन सर्व्वं गच्छेत् केनचित् । तत्रापरापि दाह्यति संहृश्यते परस्तरं ।
 ह्यकाष्ठकरीपाणि कदाचिन्न समीच्छया । यस्मात्त्रोद्दिजते भूतं जातु किञ्चित् कथञ्चन ।
 अभयं सर्व्वभूतेभ्यः स प्राप्नोति सदा मुने । यस्मादुद्दिजते विदन् सर्व्वलोको वृकादिव । २१५
 क्रोशतलीरमासाद्य यथा सर्व्वे जलेचराः । स्वमेवादमाचारः प्रादुर्भूतो यतस्ततः ।
 सहायवान् द्रव्यवान् यः सुभगोऽय परस्त्रयां । ततस्तानेव कवयः शस्त्रेषु प्रवदन्तुनं ।
 कीर्त्त्यर्थमन्यहमेवाः पटवः कृत्स्ननिर्षयाः । तपोभिर्धनैश्चानेद वाक्शैः प्रशश्रितैस्तदा ।
 प्राप्नोत्यभयदानञ्च यदत्कजनिहासुने । लोके यः सर्व्वभूतेषो ददात्यभयदक्षिणं ।

स सर्व्वयधैरीजान प्राप्नोत्यभयदक्षिणा । न भूतानामर्द्धमाया व्यापान् धर्मोऽस्ति कथन ।

धर्माभ्यावृजिते भूतं जातु किञ्चित् कथञ्चन । सोऽभयं सर्व्वभूतेभ्य संप्राप्नोति महामुने ।

११०

परमादुहितो लोकं सर्पादिगतादिव । न स धर्ममवाप्नोति इह लोके परव च ।

सर्व्वभूतात्मभूतस्य सम्यग्भूतानि पश्यत । देवोऽपि मार्गं मुद्गन्ति अपदस्य पदैपिणः ।

दानं भूताभयस्याज्ज सर्व्वदानेभ्य उत्तम । प्रवोमि ते मत्प्रमिदं श्रद्धध्वज च जाजले ।

स एव सुभगो भूला पुनर्भवति दुर्भग । व्यापत्तिं कर्मणां दृष्ट्वा जुगुप्सन्ति जना मदा ।

अकारणो हि नैवास्ति धर्मो सूक्ष्मोऽहिजाजले । भूतभव्यायंमेवेह धर्मप्रवचनं कृतं ।

१११

सूक्ष्मत्वान्न स विद्यातु शक्यते वज्रनिऋत । उपलभ्यान्तरा चान्यानाचारानवबुध्यते ।

ये चाच्छन्दन्ति वृषणान् धे च भिन्दन्ति नस्तकान् । वहन्ति महतो भारतान् वध्नन्ति दमयन्ति च ।

हत्वा सत्त्वानि खादन्ति तान् कथं न विगर्हंसे । मानुषा मानुषानेव दासभविन भुञ्जते ।

वधवन्मनिरोधेन कारयन्ति दिवानिभं । श्रात्मनस्यापि जानाति यद्दुःख यधवन्धने ।

पञ्चेन्द्रियेषु भूतेषु सर्व्वं वसति दैवतं । आदित्यश्चन्द्रमा वायुर्ब्रह्मा प्राण क्रतुर्धमा ।

११२

तानि जीवानि विकीर्य कां मृतेषु विचारणा । अज्ञोऽग्निर्व्वरुणे मेप सूर्योऽप्यृषियो विराट् ।

धेनुर्व्वत्स्यश्च सोमो वै विकीर्यैतन्न सिद्धयति । का तैले का घृते ब्रह्मन् मधुन्यथौषधेषु वा ।

श्रद्धशमशके देवे सुखसंवर्द्धितान् पशून् । तांश्च मातु प्रियान जाननाक्रम्य वज्रधा नरा ।

वज्रदशकुलान् देशानयन्ति वज्रकद्भमान् । वाहसम्योडिता धूर्त्या सीदन्त्यविधिना परे ।

न मन्ये भूणहत्याऽपि विशिष्टा तेन कर्मणा । हृषिं साध्विति मन्यन्ते सा च वृत्ति सुदारुणा ।

११३

भूमिं भूमिशथासैव हन्ति काष्ठमयोमुख । तथैवानंडुहेऽ युक्तान् समवेच्छस जाजले ।

अध्व्या इति गवा नाम क एता हन्तुमर्हति । महश्चकाराकुशल वृष गा वालभेत्तु च ।

ष्वपयो यतयोः क्षेत्तन्नजपे प्रत्यवेदयन् । गां मातरश्चाप्यवधीर्हवभञ्ज प्रजापति ।

श्रद्धार्थं नज्रपाकार्पाक्षं स्यामस्वत्कृते व्यया । शतश्वैकश्च रोगाणा सर्व्वभूतेष्वपातयन ।

ष्वपयस्ते महाभागा प्रजास्त्रेव हि जाजले । भूणह्न नज्रप त्वाज्जन्ते ते होय्यामहे हवि ।

११४

इत्युक्त्वा ते महात्मान सर्व्वे तत्पार्थदर्शन । ष्वपयो यतय शान्तांस्तपसा प्रत्यवेदयन् ।

दंष्ट्रशान्तिवान् घोरानाचारानिह जाजले । केवलाचरितत्वान्मु निपुणो नावबुध्यसे ।

कारणाद्धर्ममन्विच्छेक लोकाचरितश्चरेत् । धेा हन्याद्यश्च मा क्षीति तत्रापि शृणु जाजले ।

समौ तावपि मे स्थातौ न हि मेऽस्ति प्रियाप्रियं । एतदोद्दृशक धर्मं प्रशंसन्ति मनोपिण ।

उपपत्त्या हि सम्योऽयतिभिर्यैव सेव्यते । सतत धर्मशीलैश्च निपुणैर्नोपलक्षित ।

११५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मोपनिषि तुलाधारजालिसर्वादे त्रिवण्डिकदिशतःस्थाय ॥ २६ ॥

॥ आजलिह्वाच ॥ अथ प्रवर्त्तितो धर्मस्तुला धारयता त्वया । स्वर्गद्वारश्च वृत्तिश्च भूतानामवरोक्षते ।

* एतया श्रद्धं प्रभवति ततस्त्वमपि जीवसि । पशुभिसौपथीभिश्च मर्त्या जीवन्ति वाणिज ।

ततो यज्ञः प्रभवति नास्तिक्यमपि जल्पसि । नहि वर्त्तदथं लोको वार्त्तामुत्सृज्य केवला ।

॥ तुलाधार उवाच ॥ वक्ष्यामि जाजले वृत्तिं नास्ति ब्राह्मण नास्तिकः । न यज्ञश्च विनिन्दामि यश्चिन्तु सुदुर्लभः ।

नमो ब्राह्मणयज्ञाय ये च यज्ञविदो जनाः । स्वयञ्च ब्राह्मणः हिला चक्षयज्ञमिहास्तिताः ।

लुब्धैर्विचपरेर्ब्रह्मज्ञास्तिकैः सम्प्रवर्त्तितं । वेदवादानविज्ञाय सत्याभासमिवानृतं ।

ददं देयमिदं देयमिति चायं प्रशस्यते । अंतस्त्वैतं प्रभवति विकर्माणि च जाजले ।

यदेव सुकृतं ह्यथ तेन तुष्यन्ति देवताः । नमस्कारेण हविषा स्वाध्यायैरौषधैस्तया ।

पूजा स्वादेवतानां हि यया शास्त्रनिदर्शनं । दृष्टापूत्सादसाधूनां विगुणा जायते प्रजा ।

लुब्धेभ्यो जायते लुब्धः समेभ्यो जायते समः । यजमानास्त्रयात्मानवृत्तिजज्ञ तया प्रजाः ।

यज्ञात् प्रजा प्रभवति नभसोऽम्भ इवामलं । अग्नीं प्राप्ताड्जतिर्ब्रह्मन्नादित्यमुपगच्छति ।

आदित्याज्जायते वृष्टिर्दृष्टेरन्तं ततः प्रजाः । तस्मात् सुनिष्ठिताः पूर्वं सर्वान्कर्मण्य लेभिरे ।

शुक्रदृष्ट्याः पृथिवी आशीर्भिर्ब्रह्मैर्घोऽभवन् । न ते यज्ञेभ्यात्मसु वा फलं पश्यन्ति किञ्चन ।

शङ्कमानाः फलं यथै ये रंजेरन् कथञ्चन । जायन्ते ऽसाधवो धूर्ता लुब्धा वित्तप्रयोजनाः ।

स स्म पापकृतो लोकान् गच्छेद्रुभकर्षणा । प्रमाणमप्रमाणेण यः कुर्थादरुभं नरः ।

पापात्मा सोऽकृतप्रज्ञः सदैवेह दिजोत्तम । कर्त्तव्यमिति कर्त्तव्यं वेत्ति वै ब्राह्मणो भयं ।

ब्रह्मैव वर्त्तते लोके नैव कर्त्तव्यतां पुनः । विगुणश्च पुनः कर्म ज्याय इत्यनुग्रुभम् ।

सर्वभूतोपघातश्च फलभावे च संयमः । शतयज्ञा दमयज्ञा अर्थलुब्धाश्छेदयः ।

उत्पन्नत्यागिनः सर्वे जना आसन्नमत्सराः । चेवचेवज्ञतज्ञाः स्वयज्ञपरिनिष्ठिताः ।

ब्राह्मं वेदमधीयन्लक्षोपयन्त्यपरानपि । अखिलं दैवतं सर्वं ब्रह्म ब्रह्मणि संश्रितं ।

तुष्यन्ति त्वथतो देवास्तृप्तास्तृप्तस्य जाजले । यया सर्वैरभैस्तृप्तो नाभिनन्दति किञ्चन ।

तथा प्रज्ञानदत्तस्य नित्यवृत्तिः सुखेदया । धर्माधारा धर्मसुखाः छत्तव्यवसितास्तया ।

अस्ति नक्षत्रतो भूय इति प्राज्ञस्त्ववेचेते । ज्ञानविज्ञानिनः क्वचित्परं परं तितोर्ध्वः ।

अतोव पुण्ड्रं पुण्ड्रं पुण्ड्राभिनर्षंहितं । यच्च गलान् शोऽञ्जित्ति न च्यवन्ति व्ययन्ति वा ।

ते तु तद्ब्रह्मणः स्वानं प्राप्नुवन्तोह सास्तिकाः । नैव ते स्वर्गमिच्छन्ति न यजन्ति यशोधनैः ।

सतां वर्त्मानुवर्त्तन्ति यजन्ते त्वविहिंसया । वनस्पतीनोपधीय फलं मूलञ्च ते विदुः ।

न चैतानृत्विजो लुब्धा याजयन्ति फलार्थिनः । स्वमेव चार्थं लुब्धाणा यज्ञशुक्रः पुनर्दिजाः ।

परिनिष्ठितकर्षाणः प्रजानुपहकाम्यया । तस्मात्तानृत्विजो लुब्धा याजयन्त्यनुभावरान् ।

प्रापयेयुः प्रजाः स्वर्गं स्वधर्मोत्तरणेन वै । इति मे वर्त्तते मुद्धिः समा सर्वे च जाजले ।

यानि यज्ञैर्ब्रह्मेज्यन्ति यदा प्राज्ञा दिजर्षभाः । तेन ते देवयानेन पया यान्ति महामुने ।

आवृत्तिल्लव चैकस्य नास्त्रावृत्तिर्भनोपिणः । उभौ तौ देवयानेन गच्छन्तो जाजले पया ।

स्वयधैषामनडुषो युष्यन्ति च वदन्ति च । स्वयमुसाश्च दुष्मन्तो मनः सद्दस्यसिद्धिभिः ।

स्वयं धूपानुपादाय यजन्ते स्वाप्तदक्षिणैः । यज्ञयां भावितात्मा स्यात् स गामानभ्युमर्हति ।

श्रोत्रधीभिलसया ब्रह्मन् यजेरस्तेन तादृशाः । इति त्यागं पुरस्कृत्य तादृशं प्रभवामि ते ।

तिराशियमनारम्भं निर्गमस्काग्मस्ततिं । अवीषं चीयकर्षणं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।

न श्रावयन्न च यजन्न ददद्ब्राह्मणेषु च । कान्या वृत्तिं लिप्समानः कां गतिं याति आजले ।

इदन्तु देवतं कृत्वा यथा यज्ञमवाप्नुयात् ।

॥ आजलिरवाच ॥ न वै मुनीनां श्रेष्ठमः स्य तत्त्वं प्रच्छामि ते वाणिज कष्टमेतत् । पूर्वं पूर्वं चास्य नवित्तमाणा नात. परं तस्ययः स्यापयन्ति ।

यस्मिन्निवात्मतीर्थेन पशवः प्राप्नुयुर्मुखं । अथ स कर्षणा केन वाणिज प्राप्नुयात् सुखं ।

शंस मे तन्महाप्राज्ञ भृशं वै श्रद्धामि ते ।

॥ तुलाधार उवाच ॥ उत यज्ञा उतायज्ञा मुखं भार्हन्ति ते कर्त्तव्यं । श्रज्येन पयसा दध्ना पूर्णाऽऽद्या विभ्रेपतः ।

वासैः श्रेष्ठेण पादेन सभरत्येव गौर्मुखं । पत्नीञ्जानेन विधिना प्रकरोति नियोजयन् ।

इष्टन्तु देवतं कृत्वा यथा यज्ञमवाप्नुयात् । पुरोडाशो हि सर्वेषां पशूनां भेष्य उच्यते ।

सर्वान् नद्यः सरस्वत्य. सर्वे पुष्टा. शिलोचयाः । जाजले तीर्थमात्मैव मा स देशान्तिर्यभेव ।

एतानीदृशकान् धर्षान्वाचरन्निह आजले । कारणैर्द्वैर्धर्मन्विच्छन् स लोकानाप्नुते श्रुभान् ।

॥ भीम उवाच ॥ एतानीदृशकान् धर्षान् तुलाधारः प्रशंसति । उपपत्याऽभिसम्बन्धान् नित्यं शङ्गिनिषेवितान् ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि तुलाधारजाजलिसंवादे चतुःपञ्चदशद्विंशतीऽध्याय. ॥ २६४ ॥

॥ तुलाधारश्च उवाच ॥ शङ्खान् यदि वाऽशङ्खान् पन्थानमिममास्थितं । प्रत्यक्षं क्रियतां साधु ततो ज्ञास्यसि तथया ।

एते प्रकुन्ताश्च द्रवः समन्तादिचरन्ति च । तवोत्तमाङ्गे सन्भूताः श्येन्याश्चान्याश्च जातय ।

आहूयैतान् महाब्रह्मन् विशमानांस्ततस्ततः । पश्येमान् हस्तपादैश्च श्लिष्टान् देहेषु सर्वशः ।

सम्भावयन्ति पितरं तया सम्भाविता. खगाः । असंशयं पिता वै त्वं पुत्रानाहूय जाजले ।

॥ भीम उवाच ॥ ततो जाजलिना तेम समाहृताः पतन्तिच. वाचमुच्चारयन्ति स धर्षण्य वचनान् किल ।

श्रद्धादिहृतं कर्म इह चैव परच च । श्रद्धा निहन्ति वै ब्रह्मन् सा हता हन्ति तं नरं ।

समानांश्रद्धागानां संयतानां सुचेतसां । कुर्वतां यज्ञ इत्येव न यज्ञो जातु नेष्यते ।

श्रद्धा वैवस्वती मेघं सूर्यस्य दुहिता दिज । सावित्री प्रसवित्री च वहिर्वाङ्मनषी ततः ।

वाग्दुर्हं चायते श्रद्धा मनोवृद्धश्च भारत । श्रद्धावृद्धं वाङ्मनषी न यज्ञस्तातुमर्हति ।

अथ गाया ब्रह्मगीताः कीर्त्तयन्ति पुराविदः । प्रुचेरयद्धानस्य श्रद्धानस्य चाऽऽपेः ।

देवा वित्तममन्यन्तु सद्गुण यज्ञकर्षण । श्रोत्रियस्य कदर्थस्य घदान्यस्य च-वाहुंषे. ।

मीमांसिनिवाभयं देवाः सममक्षमकल्पयन् । प्रजापतिस्तानुवाच विषमं कृतमित्युतं ।

श्रद्धापूतं वदान्यस्य हतमयद्दयेतरत् । भोज्यमद्यं वदान्यस्य कदर्थस्य न वाहुंषे. ।

अश्रद्धाज एवैको देवानां नाहते हविः । तस्यैवाग्ने न भोक्तव्यमिति धर्मविदे विदुः ।

अथ ह्य परमं पापं क्रुद्धः-पापनीचनो । अहति पापं क्रुद्धावनः सर्वो श्रीर्षामिव त्वचं ।
 व्यापनो या पवित्राणां निवृत्तिः क्रुद्धा वा सह । निवृत्तबीजदोषो यः क्रुद्धावान् पूत स्व सः ।
 किं तस्य तपना कार्यं किं वृत्तान् विनात्मना । क्रुद्धमणोऽप्य पुत्रेषु यो यच्छुद्धः स स्व सः ।
 इति धर्मः समाख्यातः सद्भिर्हर्षाद्यैर्दर्शभिः । वयं जिज्ञासमानास्तु सम्प्राप्ता धर्मदर्शनात् ।
 क्रुद्धं क्रुद्धं महानाद्य ततः प्रास्वसि यत् परं । क्रुद्धावान् क्रुद्धधामस्य धर्मस्यैव हि जायसे ।
 स्वर्गनिश्चितस्यैव गरीयामेव जायसे ।

२५०

॥ भोम उवाच ॥ ततोऽचिरेण कालेन तुलाधारः स स्व च । दिवं गत्वा महाप्राज्ञो विहरेतां यथासुखं ।
 स्वस्वस्थानमुपागन् स्वर्गस्य गरीर्वर्जितं । एवं ब्रह्मविधार्थं तुलाधारेण भावितं ।
 सन्दक् चेदमुगलस्यो धर्मस्योक्तः समातनः । तस्य विख्यातवैर्यस्य युवा वाक्यानि स दिवः ।
 तुलाधारस्य कौन्तेय शान्तिमेवावबोधत । एवं ब्रह्मनतार्थं तुलाधारेण भावितं ।
 ययौपन्दिभ देवेन किञ्चुयः श्रातुनिष्कसि ।

२५२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि नोवधर्मपर्वणि तुलाधारजाजलिखंवादे पञ्चमस्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २६३ ॥
 ॥ भोम उवाच ॥ अवाप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । प्रजानामनुकम्पायै गीतं राधा विचक्षुणा ।

द्विन्नखूपं वृषं दृष्ट्वा विज्ञापञ्च गवां भूमं । गोपदे यज्ञवाटस्य प्रेचमाणः स पार्यवः ।
 खसि गोभ्योऽसु लोकेषु ततो निर्वचनं हृतं । हिंसायां हि प्रवृत्तांयामाश्रीरेषा तु कल्पिता ।
 अथवन्धितमर्थ्यादेर्विन्मूढैर्नासिकैर्नरैः । संप्रयात्प्रभिरव्यक्तैर्हिंसा समनुवर्णिता ।
 मन्वेककर्मलहिंसां हिः धर्मात्मा मनुरब्रवीत् । कामकारादिहिंसनि वं हिंसैको पश्यवराः ।
 तस्मात् प्रमाणातः कार्या धर्मः सुद्धो विज्ञानता । हिंसा सर्वभूतेभ्यो धर्मैभ्यो ज्यायसी मता ।

२५३

उपोय संश्रितो भूत्वा हित्वा वेदहताः श्रुतोः । आचार इत्यनाचारः शृणुषाः फलहेतवः ।
 यदि यज्ञांश्च वृक्षांश्च धूपं शोहिष्य मानवाः । दृयामासानि खादन्ति नैव धर्मः प्रयस्यते ।
 सुरां मत्स्यान्मेषु मांसमासवे ह्यंशोरौदनं । धूर्तैः प्रवर्जितं ह्येतन्नैतदेदेपु कल्पितं ।
 मानास्योहास्य सोभास्य लौन्वमेतत् प्रकल्पितं । विष्णुमेवाभिजानन्ति सर्वेयज्ञेषु माह्वणाः ।
 पांशुषुः समनोभिद्य तस्यापि यजनं स्मृतं । यज्ञियादेव धे वृत्ता वेदेषु परिकल्पिताः ।
 यथापि किञ्चित् कर्तव्यमन्युषोषैः समस्कृतं । महत् सन्नैः श्रद्धामावैः सर्वं देवार्थमेव तत् ।

२५४

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ शरीरमापदद्यापि विवदन्व्यविरक्तिः । कथं यावा शरीरस्य निरंतरमस्य संस्थिते ।
 ॥ भोम उवाच ॥ यथा शरीरं न स्थापेत् नैयानृत्युवमं यथा । तया कर्मसु बर्जते समर्थो धर्ममाचरेत् ।

२५५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि विचक्षुयोगेतायां षट्पञ्चमधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २६६ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कथं कार्यं परीचेतं श्रीं वाऽय चिरेण वा । सर्वथा कार्यं दुर्गंस्मिन् भवावः परमो मुहः ।

॥ भोम उवाच ॥ अवाप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । चिरकारैस्तु यत् पूर्वं हृतमाङ्गिरसे जुले ।
 चिरकारिक भद्रन्ते भद्रन्ते चिरकारिक । चिरकारी हि मेधावो नापराधति कर्मसु ।

चिरकारी महाप्राप्नो गौतमस्याभवत् सुत । चिरेण सर्व्यकार्याणि विमृष्याद्यान् प्रपद्यते ।
 चिरं सञ्चिन्तयत्यर्थाश्चिरं आद्यत् चिरं स्वप्नम् । चिरं कार्याभिमपत्तिश्च चिरकारी तयोच्यते । ११२
 अलसग्रहणं प्राप्नो दुर्मन्धावो तयोच्यते । बुद्धिस्राघवयुक्तेन जनेनादीर्घदर्शिनो ।
 व्यभिचारे तु कस्मिंश्चिद्विद्वित्कम्यापरान् सुतान् । पित्रोक्तं कुपितेनाथं जहीमो जननीमिति ।
 इत्युक्ता स तदा विप्रो गौतमो जपताम्बरः । अविमृष्य महाभागो वनमेव जगाम स ।
 स तथेति चिरेणोक्ता स्वभावाश्चिरकारिकः । विमृष्य चिरकारित्वाचिन्तयामास वै चिरं ।
 पितुराद्यां कथं कुर्यां न हन्यां मातरं कथं । कथं धर्मं क्लृप्ते नास्मिन्निमज्जेयमसाधुवत् । ११३
 पितुराद्यां परो धर्मं स्वधर्मो मातृरक्षणं । अस्वतन्त्रश्च पुत्रत्वं किं नु मां नानुपीडयेत् ।
 स्त्रियं हत्वा मातरश्च को हि जातु सुखो भवेत् । पितरश्चाप्यवज्ञाय क प्रतिष्ठामवाप्नुयात् ।
 अनवज्ञा पितृर्युक्ता धारणं मातृरक्षणं । युक्तमवाप्नुभवेतौ नातिवर्त्तत मां कथं ।
 पिता ह्यात्मानमाधत्ते जायाथां जज्ञिवानिति । शीलचारिर्गोचस्य धारणार्थं कुलस्य च ।
 सोऽहं माया स्वयं पित्रा पुत्रत्वे प्रकृतं पुनः । विज्ञानं मे कथं न स्याद्द्वैः बुद्धेर् चार्त्तमभवं । ११४
 जातकर्म्मणि यत् प्राह पिता यद्योपकर्म्मणि । पर्याप्तं स दृढीकारं पितृगौरवनिदये ।
 गृह्यन् परो धर्मं पोषणाध्यापनान्वितः । पिता यदाह धर्मं स वेदेवपि सुनिश्चितः ।
 प्रीतिमात्रं पितुः पुत्रं सर्व्वं पुत्रस्य वै पिता । शरीरादीनि देयानि पिता लेकं प्रयच्छति ।
 तस्मात् पितृव्यं च कार्थं न विचार्य्य कथञ्चन । पातकान्यपि पूयन्ते पितुः शासनकारिणः ।
 भोग्ये भोग्ये प्रवचने सर्व्वलोकनिर्दर्शने । भर्त्सा चैव समायोगे क्षीमन्तावयने तथा । ११५
 पिता धर्मं पिता स्वयं पिता हि परमं तपः । पितरि प्रीतिमापन्ने सर्व्वो प्रीयन्ति देवता ।
 आश्रयस्ताभजन्त्वेन पुण्यं प्राह यत्पिता । निष्कृतिं सर्व्वपापानां पिता यच्चाभिनन्दति ।
 मुच्यते बन्धनात् पुण्यं फलं वृष्टात् प्रमुच्यते । क्षिप्रञ्चपि सुतं खेदैः पिता पुत्रं न मुञ्चति ।
 एतद्विचिन्तितं तावत् पुत्रस्य पितृगौरवं । पिता नाल्पतरं स्थानं चिन्तयिष्यामि मातरं । ११६
 यो ह्यथं मयि सङ्गातो मर्त्येण पाञ्चभौतिकः । अस्मिन्ने जननीहेतुः पावकस्य यथाऽरणिः ।
 माता देहारणिः पुत्रो सर्व्वस्थान्तस्य निर्द्वैति । मातृलाभे मनायत्नमनायत्नं विपर्य्ययं ।
 न च शोचति भाथेन स्त्राविथ्यमपकर्षति । श्रिया क्षीनोऽपि यो गेहमन्नेति प्रतिपद्यते ।
 पुत्रपौत्रोपपन्नोऽपि जननीं यः समाश्रितः । अपि वर्षशतस्थान्ने स दिहायनवचरते ।
 समर्थं वाऽसमर्थं वा ह्यं वाऽप्यहं तथा । रक्षत्येव सुतं माता नान्यं पोष्टा विधानतः ।
 तदा स वृद्धो भवति तदा भवति दुःखितः । तदा ब्रूयन् जगत्तस्य यदा माया विद्युज्यते । ११७
 नास्ति मातृसमाप्यदाया नास्ति मातृसमा गतिः । नास्ति मातृसमं चापं नास्ति मातृसमा प्रिया ।
 क्षुत्पिम्ब्रारणाद्वाचो जगनाज्जननी स्मृता । अङ्गानां बद्धनादस्या वीरसूत्रेण वीरसू ।
 शिशोः इत्युपपाद्यते धर्मात्ता देहमनन्तरं । चेतनावाचरो ह्याद्यस्य न इदमिदं विरः ।

दम्पयोः प्राणमंथेरे घोऽभिषन्धिः कृतः किल । यं माता च पिता चेति भूतार्थो मातरि स्थितः ।
 माता जानाति यद्गोत्रं माता जानाति यत्सखः । मातुर्भरणमात्रेण प्रीतिः स्नेहः पितुः प्रजाः ।
 पाणिबन्धं स्त्र्यं कृत्वा सद्य धर्ममुवेत्य च । यदा यास्यन्ति पुरुषाः स्त्रियो नार्हन्ति याच्यतां ।
 भरणार्द्धं स्त्रिया भर्ता पात्याश्चैव स्त्रियाः पतिः । गुणस्यास्य निवृत्तौ तु न भर्ता न पुनः पतिः ।
 एवं स्त्री नापराधेति नर एवापगच्छति । शुचरंश्च महादोषं नर एवापराध्यति ।
 स्त्रिया हि परमो भर्ता दैवतं परमं स्मृतं । तस्मात्प्रना तु सद्गुणमात्मानं परमं ददौ ।
 नापराधोऽस्ति नारीणां नर एवापराध्यति । सर्वकार्योपराध्यत्वाच्चापराध्यन्ति चाङ्गना ।
 यद्य नोक्तोऽय निर्देशः स्त्रिया भैयुनवृत्तये । तस्य स्मारयतो व्यक्तमधर्मो नास्ति संशयः ।
 यावद्भारिं मातरश्च गौरवे चाधिके स्त्रियां । श्रवधान्तु विजानीयु पयवोऽप्यविचचषाः ।
 देवतानां समावायमेकस्य पितरं विदुः । मत्तानां देवतानाञ्च खेहादभ्येति मातरं ।
 एवं विमृत्तस्य चिरकारितया वड । दोषं कालो व्यतिक्रान्तस्ततोऽस्याभ्यागमन् पिता ।
 मेधातिथिर्कृष्णप्राग्गौतुमस्तपसि स्थितः । विमृश्य तेन कालेन पत्न्याः संख्यात्यतिक्रमं ।
 घोऽब्रवीत्क्षुब्धमन्त्रो दुःखेनाश्रूणि वर्त्तयन् । सुतधैर्यप्रसादेन पद्यात्तापमुपागतः ।
 आश्रमं मम सम्प्राप्तस्त्रिलोकेषु पुरन्दरः । अतिविप्रतमास्याय भाङ्गणं रूपमास्थिनः ।
 स मया सन्तिवतो वाग्भिः स्वागतेनाभिपूजितः । श्रद्धं पाद्यं ययान्यायं मया च प्रतिपादितः ।
 परवानस्मि चेत्युक्तः प्रणयिष्यति तेन च । श्रव चाकुमले जाते स्त्रिया नार्हति व्यतिक्रमः ।
 एवं न खी न पैवाहं नाभगस्त्रिदशेश्वरः । अपराध्यति धर्मस्य प्रमादस्तपराध्यति ।
 ईर्ष्याजं व्यसनं प्राङ्गलेन पैर्षोद्धरेतसः । ईर्ष्याया लहमाक्षिणो मग्नो दुष्कृतमागरे ।
 हत्वा साध्वीञ्च नारीञ्च व्यसनित्वाच्च वासितां । भर्तव्यत्वेन भार्याञ्च को नु मां तारयिष्यति ।
 अन्तरेण मया शप्रश्चिरकारीत्युदारधीः । यद्यद्य चिरकारो स्यात् सं मां चापेत पातकात् ।
 चिरकारिक भद्रन्ते भद्रन्ते चिरकारिकः । यद्यद्य चिरकारी न ततोऽसि चिरकारिकः ।
 चाहि मां मातरश्चैव तपो यचार्जितं मया । आत्मानं पातकेभ्यश्च भवाद्य चिरकारिकः ।
 सद्यं चिरकारिर्लभतिप्रश्रयतया तव । सफलं तत्तया तेऽस्य भवाद्य चिरकारिकः ।
 चिरमाश्रंसतो माचा चिरं गर्भेण धारितः । सफलं चिरकारित्वं कुर्व त्वं चिरकारिकः ।
 चिरायते च मन्ताप चिरं रूपिति धारितः । श्रावयोऽश्चिरमनापादवेत्य चिरकारिकः ।
 एवं सुदुःखितो राजन् मर्षार्थं गौतमस्तदा । चिरकारिं ददंशाय पुत्रं स्थितमथान्तिके ।
 चिरकारी तु पितरं दृष्ट्वा परमदुःखितः । श्रवं त्यक्त्वा ततो मूर्ध्ना प्रसादाथोपचक्रमः ।
 गौतमस्तं ततो दृष्ट्वा शिरसा पतितं भुवि । पत्नीश्चैव विराकारं परामभ्यागमन्मुदः ।
 न हि सा तेन संभ्रंष्टं पत्नी नोता महात्माना । विज्ञेन वाश्रमश्चैन पुत्रद्यापि समाहितः ।
 हन्या इति समवेदसः प्रस्तराणौ सुते क्षिते । विनीते प्रभवत्यर्थे विवासे चात्मकर्मणु ।

८१५

८१६

८१७

८१८

८१९

८२०

बुद्धिशासीत् सुतं दृष्ट्वा पितृस्वरणयोर्मतं । शब्दग्रहणपापक्यं भंष्टणेति भयादिति ।
 ततः पित्रा चिरं कृत्वा चिरञ्चापाय मूर्खं नि । चिरं देर्भ्या परिस्वय चिरं जीवेत्युदाहृतः । १११
 एवं स गौतमः पुत्रं प्रीतिर्हर्षगन्धैर्युतः । अभिनन्द्य महाप्रज्ञ इदं वचनमप्रवोत् ।
 चिरकारिक भद्रन्ते चिरकारी चिरं भव । चिराय यदि ते भौम्य चिरमस्मि न दुःखितः ।
 गाथायाण्यब्रवीद्विद्वान् गौतमो मुनिमत्तमः । चिरकारियु धीरेषु गुणोद्देशमनाश्रयाः ।
 चिरेण मित्रं बध्नीयात् चिरेण च कृतं त्यजेत् । चिरेण हि कृतं मित्रं चिरं धारणमर्हति ।
 रागे दर्पे च माने च त्रेहं पापे च कर्षणि । अप्रिये चैव कर्त्तव्या चिरकारी प्रशस्यते । ११२
 बन्धूनां सुहृदाञ्चैव भृत्यानां स्वीजनस्य च । अव्यभेद्वपराधेषु चिरकारी प्रशस्यते ।
 एवं स गौतमस्तत्र प्रीतः पुत्रस्य भारत । कर्षणाजनेन कौरव्य चिरकारितया तथा ।
 एवं सर्वेषु कार्येषु विमृश्य पूर्वपक्षतः । चिरेण निश्चयं कृत्वा चिरं न परितप्यते ।
 चिरं धारयते रोषं चिरं कर्म नियच्छति । पश्यान्तापकरं कर्म न किञ्चिदुपपद्यते ।
 चिरं दृष्ट्वानुपासीत चिरमन्वाख्य पूजयेत् । चिरं धर्मं निर्येते कुथ्याञ्चान्वेषणं चिरं । ११३
 चिरमन्वाख्य विदुषश्चिरं शिष्टाङ्गिभ्यश्च । चिरं विनोय चात्मानश्चिरं यात्यनवज्ञतां ।
 ब्रुवतश्च परस्यापि वार्क्यं धर्मोपसंहितं । चिरं पृष्टोऽपि च ब्रूयात् चिरं न परितप्यते ।
 उपाख्य बज्रलास्यस्मिन्नाश्रमे सुमहातपाः । समाः स्वर्गं गतो विप्रः पुत्रेण सहितस्तदा ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि भोचधर्मपर्वणि चिरकारिकोपाख्यानि सप्तपञ्चधिकद्वितीयाध्यायः ॥ २६७ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कथं राजा प्रजा रचेन्न च किञ्चित् प्रघातयेत् । पृच्छामि त्वां सतां श्रेष्ठ तस्मै ब्रूहि पितामह ।
 ॥ भीम उवाच ॥ अत्रायुदाहरन्तोममितिहासं पुरातनं । सुमन्वेनस्य संवादे राज्ञा बह्यवता सह । ११४
 शब्दाहृतं व्याजहार सत्यवानिति नः श्रुतं । वधायोन्वीयमानेषु पितुरेवामुग्रासनात् ।
 अधर्मातां याति धर्मो चात्यधर्मश्च धर्मतां । वधो नाम भवेद्धर्मो नैतद्भवितुमर्हति ।
 ॥ सुमन्वेन उवाच ॥ अथ चेदवधो धर्मो धर्मो को जातुचिद्भवेत् । दस्यवश्चैव हन्येरन् सत्यवन् सङ्करो भवेत् ।
 ममेदमिति नाश्चित्तु प्रवर्त्तेत कसौ युगे । लोकयान्ना न चैव स्यादयं चेदित्य शंस नः ।
 ॥ सत्यवानुवाच ॥ सर्वं एव ज्ञेया वर्णाः कात्या ब्राह्मणवन्धनाः । धर्मोपाशनिबद्धानामन्योऽप्येवं चरिष्यति । ११५
 यो यक्षोयामपंचरेत्तमाचवीत वै द्विजः । अयं मे न शृणोतीति तस्मिन्नाजा प्रधारयेत् ।
 तत्त्वाभेदेन यच्छास्त्रं तत् कार्यं नान्ययाविधं । असमीक्ष्यैव कर्षाणि नीतिशास्त्रं यथाविधि ।
 दस्युर्निहन्ति वै राजा भूयसो वाऽयं नागसः । भार्यां माता पिता पुत्रो हन्यते पुरुषेण ते ।
 परेणापटतो राजा तस्मात् सम्यक् प्रधारयेत् । असाधुक्षेत्रे पुरुषो सभते श्रील्लमेकदा ।
 साधोदापि क्षमाधुभ्यः शोभना जायते प्रजा । न मूलघातः कर्त्तव्यो नैव धर्मः खनतनः । ११६
 अपि खल्वधधेनैव प्रायश्चित्तं विधीयते । उदजनेन वन्धेन विष्णुकरणेण च ।
 बधदण्डेन ते क्रोग्या न पुरोहितसंसदि । यदा पुरोहितं वा ते पर्येद्युः प्ररषेयिष्यः ।

करिष्यामः पुनर्ब्रह्मन् न पापमिति वादिनः । तदा विसर्गमहाः स्युरितोदं धावशासनं ।
विभ्रदृष्टाजिनं मुण्डां ब्राह्मणोऽद्वैतिं शासनं । गरीयोषो गरीयांसमपराधे पुनः पुनः ।
तदा विसर्गमर्हन्ति न यथा प्रथमे तथा ।

१२०३

॥ द्युमत्सेन उवाच ॥ यत्र यत्रैव शक्येरन् संयन्तुं समये प्रजाः । स तावान् प्रोच्यते धर्मा यावत् प्रतिलक्ष्यते ।
श्रद्धन्ममानेषु पुनः सर्वमेव पराभवत् । पूर्वं पूर्वतरं चैव सुग्राह्या ह्यभवन् जनाः ।
खटवः सत्यभूयिष्ठा अक्षयद्रोहाऽवमन्दवः । पुरा धिग्दण्ड एवासोदादण्डस्तदन्तरं ।
आषोदादानदण्डोऽपि बधदण्डोऽद्य वर्त्तते । बधेनापि न शक्यते नियन्तुमपरे जनाः ।
नैव दम्भुर्भूय्याणां न देवानामिति श्रुतिः । न गन्धर्वपितृणाञ्च कः कथेह न कथन ।
पद्मं मग्नानादादत्ते पिशाचाद्यापि दैवतं । तेषु कं समयं कुर्वाद्भेषु हतवुद्धिषु ।

१२००

॥ सत्यवानुवाच ॥ ताव शक्नोषि चेत् साधून् परित्रातुमर्हिसया । कस्यचिद्भूतमथ्यस्य लाभेनान्तं तथा कुम् ।
राजाभो लोकयाचार्यं तपन्तं परमं तपः । तेषुचपन्ति तादृग्भक्षयादृष्टा भवन्ति च ।
विचास्यमानाः सुष्ठतो नृकामाग्रन्ति दुष्कृतीन् । सुष्ठतेनैव राजानो भूयिष्ठं भाषते प्रजाः ।
श्रेयसः श्रेयसो ऽय्येव दृष्टं लोकैऽनुवर्त्तते । सदैव हि गुरोर्दत्तमनुवर्त्तन्ति मानवाः ।

१२०५

आत्मानमपमाधाय समाधित्वति थः परान् । विषयेष्विन्द्रियवर्गं मानवाः प्रहयन्ति तं ।
यो राज्ञो दम्भमेहेन किञ्चित् कुर्यादसाम्प्रतं । सर्वोपायैर्नियम्यः स तथा पापान्निवर्त्तते ।
आत्मैवादेो नियन्तव्यो दुष्कृतं संनियच्छता । दण्डयेच्च महादण्डैरपि बन्धुननन्तरान् ।
यत्र वै पापठश्रीचो न महद्दुःखमर्हति । वर्द्धन्ती तत्र पापानि धर्मा ह्यसति च ध्रुवं ।
इति काहृष्ट्यगोलस्य विद्वान् वै ब्राह्मणो ऽन्यथात् । इति चैवानुशिष्टोऽस्मि पूर्वज्ञातं पितामहैः ।

१२१०

आद्यामयद्भिः सुभ्रमनुक्तोऽप्यस्यैव च । एतत् प्रथमकल्पेन राजा कृतयुगे जयते ।
पादोनेनापि धर्मेषु गच्छेत्तैतायुगे तथा । दापरे तु दिपादेन पादेन त्वधरे युगे ।
तथा कलियुगे प्राप्ते राज्ञो दुश्चरितेन च । भवेत् कालविशेषेण कन्या धर्मस्य षोडशे ।
अथ प्रथमकल्पेन सत्यवन् घड्ढरो भवेत् । आयुः शक्तिश्च कालश्च निर्दिश्य तप आशिरोत् ।
सत्याप हि यथा नेह जज्ञाद्भूमफलं महत् । भूतानामनुकम्पार्थं मनुः स्थायमुक्तोऽभवत् ।
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि द्युमत्सेनसत्यवद्वक्ये श्रद्धपश्वधिकद्विप्रतोऽध्यायः ॥ २६८ ॥

१२१५

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अविरोधेन भूतानां योगः पाङ्क्यकारकः । यः स्थादुभयभागधर्मसन्ने ब्रूहि पितामह ।
गाहृष्ट्यस्य च धर्मस्य योगधर्मस्य चोभयोः । अदूरं संप्रस्थितयोः किञ्चिच्छ्रेयः पितामह ।

॥ भीम उवाच ॥ उभौ धर्मा महाभागवुभौ परमदुश्चरौ । उभौ महाफलो तौ तु शक्तिराचरितावुभौ ।
अत्र ते वर्त्तयिष्यामि प्रामाण्यमुभयोस्तयोः । शृणुष्वेकमनाः पार्यं चिन्तयधर्मार्थसंशयं ।
अथापुदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । कपिलस्य गोच संवादं तत्रिषोडशं सुप्रथितं ।
आषाढमनुपस्यन् हि पुराणं प्रायतं भुवं । शङ्कयः पूर्वमासेभे त्वदुर्गामिति नः श्रुतं ।

१२२०

तां निधुक्तामदीनात्मा सत्त्वस्यः संयमे रतः । ज्ञानवाञ्छिताहारा ददर्श कपिलस्युया ।
 स बुद्धिमत्तमां प्राप्नो नैष्ठिकीमकुतोभयां । सतोमग्निधिसां सत्यां वेदा इत्यप्रवीत् सद्गत् ।
 तां गाम्भयिः स्मुरस्मिन् प्रविश्य यतिमब्रवीत् । हे हो वेदा यदि मता धर्माः के नापरं मताः ।
 तपस्विना धृतिमन्तः श्रुतिविज्ञानचक्षुषः । सर्वमार्थं हि मन्यन्ते व्याहृतं विदितात्मनः ।
 तस्मैवं गतद्वेषास्व विज्वरस्व निराशिषः । का विवचाऽस्ति वेदेषु निरारम्भास्व सर्वतः ।

॥ कपिल उवाच ॥ नाहं वेदान् विनिन्दामि न विवच्छामि कर्हिचित् । प्रयगाश्रमिणां कर्माण्येकार्यानीति नः श्रुतं ।

गच्छत्येव परित्यागी वाणप्रसन्नश्च गच्छति । गृहस्यो ब्रह्मचारी च उभौ तावपि गच्छतः ।
 देवयाना हि पन्थानस्यत्वारः शान्तता मताः । एषां व्याध.कनीयस्त्वं फलेपूक्तं बलाबलं ।
 एवं विदित्वा सर्वार्थानारभेतेति वैदिकं । नारभेतेति चान्यत्र नैष्ठिकी श्रूयते श्रुतिः ।
 अनारभे हि देवः स्यादारम्भे दोष उत्तमः । एवं स्थितस्य शास्त्रस्य दुर्बिज्ञेयं बलाबलं ।
 यद्यत्र किञ्चित् प्रत्यक्षमर्हिमायाः परं मतं । चतेत्त्वागमशास्त्रेभ्यो ब्रूहि तद्यदि पश्यसि ।

॥ स्मुरस्मिन् उवाच ॥ स्वर्गकामो यजेतेति सततं श्रूयते श्रुतिः । फलं प्रकल्प्य पुंस्त्वं हि तूतो यज्ञ. प्रतापते ।

अजयत्यस्य मेघस्य गौत्र पविगणाश्च ये । पान्यारण्याद्यैः पथयः प्राणस्यान्वमिति श्रुतिः ।
 तथैवाहं ह्यहरहः साधम्यातनिरूप्यते । पशवद्यथ धान्यश्च यज्ञस्याङ्गमिति श्रुतिः ।
 रतानि मह यज्ञेन प्रजापतिरकल्पयत् । तेन प्रजापतिर्देवान् यज्ञेनायजत प्रभुः ।
 अस्यान्योन्यवराः सर्वे प्राणिनः सप्त सप्तधा । यज्ञेनूपाकृतं विद्यं प्राज्ञरूपमसंश्रितं ।
 रतधैवाभ्यनुज्ञातं पूर्वं, पूर्वतरैस्तथा । को जातु न विचिन्वते विद्वान् स्वां शक्तिमात्मनः ।
 पशवस्य मनुष्याश्च द्रुमाद्यौषधिभिः सह । स्वर्गमेवाभिकाङ्क्षते न च स्वर्गलोतो मखात् ।
 श्रापथः पशवो वृक्षा वीरुदाश्वपयोदधि । हविर्भूमिर्दिग्भ्यः अद्वा कालद्यैतानि द्वादश ।
 चक्षो धर्भुषि सामानि यजमानस्य धेज्जम् । अग्निद्यैषां गृहपति. स सप्तदश उच्यते ।
 अङ्गान्यतानि यशस्य यज्ञो मूनमिति श्रुतिः । आज्येन पयसा दध्ना श्रुतामिचया लथा ।
 बालैः गृह्येण पादेन सम्भवत्येव गौर्धर्मं । एवं प्रत्येकस्यः सर्वे यद्यदस्य विधीयते ।
 यथा वहन्ति सभ्यस्य सद्वर्णिगि. सद्विषैः । मह्यैतानि सर्वाणि यथां निर्वर्त्तयन्तुत ।
 यथाथानि हि यद्यानि ययार्थां श्रूयते श्रुतिः । एवं पूर्वतराः सर्वे प्रयत्नाद्यैव मानवाः ।
 न हि नति नारभते नाभिद्रुहन्ति किञ्चन । यज्ञो बहस्य इत्येव योजयत्यपलेसया ।
 यथाज्ञान्यपि यैतानि यज्ञोक्तान्युपूर्वम्भः । विधिना विधियुक्तानि धारयन्ति परस्परं ।
 आचार्यमार्थं पश्यामि यस्मिन् वेदाः प्रतिष्ठिताः । तं विद्वांभोऽनुपश्यन्ति प्राज्ञकलानुदरं नतु ।
 प्राज्ञेष्वप्रभावो यज्ञो प्राज्ञाणांपेण एव च । अनुपयथं जगत् सर्वं यथाद्यनुजगत् सदा ।
 श्रापति मद्गो धानिर्नमः स्वाहा स्वधा वषट् । यथैतानि प्रयुज्यन्ते यथाशक्ति कृतान्यपि ।
 न तस्य षणु. लेऽपु परलोकाभयं विदुः । इति वेदा सदन्तो ह पिद्वाश्च परमर्थाः ।

नाक्रोशमिच्छेन्न दृष्ट्या वदेच्च न पैशुनं जनवादश्च कुर्यात् । सत्यप्रती मितभाषो ऽप्रमत्तक्षयाऽप्य वाग्द्वारमयो सुगुप्तं । ९५
 नानाशनः स्यान्न महाशनः स्वाद्दोलोलुपः साधुभिरागतः स्यात् । यात्रायैमाहात्मिहाददीत तयाऽस्य स्यात्प्राठरो दार
 गुप्तिः ।

न वीरपत्नीं विहरेत् नारो न चापि नारोमनूतावाङ्मयीत । भार्याप्रतं ज्ञात्मानि धारयति तयाऽस्योपस्यदारुत्प्रिभवेत् ।

दाराणि यस्य सर्वाणि सुगुप्तानि मनोविषणः । उपस्यमुदरं बाहुं वाक् चतुर्थी भवेद्द्विजः ।

मोघान्युगुप्तदारस्य सर्वाण्येव भवन्त्युतं । किन्तस्य तपसा कार्यं किं यज्ञेन किमात्मना ।

अनुत्तरीयवसनमनुपस्त्रीणश्चापिनं । बाहूपधानं श्राम्यन्तं तं देवा ब्राह्मणं विदुः । ९६

द्वन्द्वारामेषु सर्वेषु य एको रमते मुनिः । परेषामननुथायंस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।

येन सर्वमिदं वुद्धं प्रकृतिर्विकृतिश्च या । गतिज्ञः सर्वभूतानां तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।

अभयं सर्वभूतेभ्यः सर्वेषामभयं यतः । सर्वभूतात्मभूते यस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः । ९७

नान्तरेणानुजानन्ति दानयश्चक्रियाफलं । अविज्ञाय च तत् सर्वमन्यत्रैराचयते फलं ।

स्वकर्माभिः संश्रितानां तपो घोरत्वमागतं । तं सदाचारमाश्रित्य पुराणं श्रायतं पुत्रं । ९८

अश्रुवन्नाश्रितुं किञ्चिद्धर्मेषु स्वचितं । निरापद्धर्मं आचारो ह्यप्रमादोऽपराभवः ।

फलवन्ति च कर्माणि व्युष्टिमन्ति भुवाणि च । विगुणानि च पश्यन्ति तथा नैकान्तिकानि च ।

गुणाश्चात्र सुदुर्ज्ञेया ज्ञाताश्चात्र सुदुष्कराः । अनुष्ठिताश्चान्तवन्त इति त्वमनुपश्यसि ।

॥ सूमरश्मिहवाच ॥ यथा च वेदप्रामाण्यं त्यागश्च सफलं यथा । तौ पन्थानानुभौ व्यक्तौ भगवंस्तद्भवीहि मे । ९९

॥ कपिल उवाच ॥ प्रत्यक्षमिह पश्यन्ति भवन्तः सत्यये स्थिताः । प्रत्यक्षन्तु किमचास्ति यद्भवन्त उपासते । १००

॥ सूमरश्मिहवाच ॥ सूमरश्मिरहं ब्रह्मन् जिज्ञासार्थमिहागतः । श्रेयस्कामं प्रत्यवोचमास्वैवास्व विवचया ।

इमञ्च संशयं घोरं भगवान् प्रभवोतु मे । प्रत्यक्षमिह पश्यन्तो भवन्तः सत्यये स्थिताः ।

किमत्र प्रत्यक्षतमं भवन्नोद्यमुपासते । अन्यत्र तर्कशास्त्रेभ्य आगमार्थं यथागमं ।

आगमो वेदवादास्तु तर्कशास्त्राणि चागमः । यथाश्रममुपासीत आगमस्तत्र विद्यति ।

सिद्धिः प्रत्यक्षरूपा च दृश्यत्यागमनिश्चयात् । नौर्नावीव निबद्धा हि स्रोतसा भविष्यन्ता । १०१

द्विपमाणा कथं विप्र कुबुद्धीलारयिष्यति । एतद्भवोतु भगवानुपपन्नोऽस्यधीहि मेः ।

नैव त्यागो न मनुष्टो न शोको न निरामयः । नानिर्विधिस्तो नाहृत्तानापटन्तोऽस्ति कथनं ।

भवन्तोऽपि च दृष्यन्ति शोचन्ति च यथा वयं । इन्द्रियार्थाश्च भवतां समाना, सबन्जन्तु ।

एवं चतुर्णां वर्णानामश्रमाणां प्रवृत्तिषु । एकमालम्भमानानां निर्णये किं निरामयं ।

॥ कपिल उवाच ॥ यदाचरते शास्त्रमर्थं सर्वप्रवृत्तिषु । यस्य यत्र ह्यनुष्ठानं तत्र तत्र निरामयं । १०२

ज्ञानं ज्ञापयते सर्वेषां ज्ञानं ह्यनुवर्तते । ज्ञानादपेत्य या वृत्तिः सा विनाशयति प्रजाः ।

भवन्तो ज्ञानिनो व्यक्तं मर्थतय निरामयाः । ऐकात्म्यं नाम कथिद्धि कदाचिदुपपद्यते ।

शास्त्रं ज्ञपुद्गा तत्त्वेन केषिदादबन्ना जनाः । कामदेषाभिभूतत्वाद्दहद्वारवर्षं गताः ।

थायातथ्यमविद्याय ग्राह्याणां शास्त्रदस्त्वव । ब्रह्मज्ञेना निरारम्भा दम्भमोहव्यानुगाः ।
 नैर्गुण्यमेव पर्यन्ति न गुणाननुयुञ्जते । तेषां तमःशरीराणां तम एव परायणं ।
 यो यथाप्रकृतिर्जन्तुः प्रकृतेः स्याद्ब्रह्मानुगः । तस्य द्वैयस्य कामस्य क्रोधो दम्भोऽमृतं मदः ।
 नित्यमेवाभिवर्द्धन्ति गुणाः प्रकृतिममत्वाः । एवं ध्यात्वाऽनुपश्यन्तः सन्त्यज्रेयुः शूभ्राशूभं ।
 परां गतिमभीक्ष्णन्ता यतयः समये रताः ।

११०

॥ श्रीमद्भिरवाच ॥ सर्वमेतन्नया ब्रह्मन् शास्त्रतः परिकीर्त्तितं । न ह्यविद्याय शास्त्रार्थं प्रवर्त्तन्ते प्रवृत्तयः ।

यः क्षिप्रान्नाथ आचारः सर्वशास्त्रमिति श्रुतिः । यदन्यायनशास्त्रं तदित्येवा श्रूयते श्रुतिः ।
 न प्रवृत्तिश्चेत् शास्त्रात् काचिदस्तीति नियय । यदन्यद्देवादेभ्यस्तद्शास्त्रमिति श्रुतिः ।
 शास्त्रादप्येत् पर्याप्तं बहवो व्यक्तमानिनः । अविज्ञानहतप्रज्ञा हीनप्रज्ञास्तमोदृताः ।
 शास्त्रेदोपान्न पश्यन्ति शोचन्ति च यथा वयं । इन्द्रियायान् भवतां समानाः सर्वजन्तुषु ।
 एवं चतुर्धा वर्णानामाश्रयाणां प्रवृत्तिषु । एकमालम्बमानानां निर्धयः सर्वतो दिशं ।
 आनन्त्यं वदमानेन शक्तेर्वावर्जितात्मना । शक्यत्वेकेन युक्तेन हतकथेन सर्वं प्रः ।
 पिण्डमात्रमुपाश्रिय चरितुं सर्वेनोदिशं । तेनाविबदमानेन व्यक्तेन विजितात्मना ।
 वेदवादे व्यपाश्रित्य मोक्षोऽस्तीति प्रभाषितुं । अनेन्यायशास्त्रेण सर्वलोकविगर्हिषा ।
 इदम्तु दुष्करं कर्षं क्षुद्रुम्भभिर्भ्रश्रितं । दानमद्ययनं यज्ञः प्रजामन्तानमाकर्षव ।
 घघेतदेवै हत्वाऽपि न विमोचोऽस्मि कश्चित् । धिक्कर्त्तारश्च कथंश्च अमयायं निरयं क ।
 नास्तिक्यमन्यथा च स्याद्देदानां पृथतः क्रिया । एतस्मान्मन्थमिच्छामि भगवन् श्रोतुमद्भया ।
 तत्त्वं वदस्व मे ब्रह्मब्रह्मसौख्यधोहि भगः । यथा ते विदितो मोक्षस्यैव्याम्युपगच्छितुं ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि गौकपिलीये कृत्यधिकद्विप्रवोऽध्यायः ॥ २७० ॥

१११

११२

११३

॥ कपिल उवाच ॥ वेदाः प्रमाणं लोकानां न वेदाः पृथतः कृताः । हे ब्रह्मणो वेदितये शब्दब्रह्म परश्च यत् ।
 शब्दब्रह्मणि निष्ठातः परं ब्रह्माधिगच्छति । शरीरमेतत् कुरुते यदेदं कुरुते तनुं ।
 हतमुद्गुद्गुरो हि पात्रं भवति ब्राह्मण्य । आनन्त्यमव बुद्धोर्दं कर्षणान्तद्भवोमि ते ।
 निरागममनैतिद्धं प्रत्यचं लोकमाचिकं । धर्मं ह्येव ये यज्ञान् वितन्वन्ति निरागमिणः ।
 उत्पन्नत्यागिनो ऽनुधाः कृपासुधाविवर्जिताः । धनानामेव वै पत्यास्तोर्येषु प्रतिपादनं ।
 अनाश्रिताः पापकर्षं कदाचित् कर्षयौगिन । मनः स ह्यत्यसंभिद्धा विमुद्गुद्गाननिययाः ।
 अकुधन्तोऽनस्यन्तो निरहङ्कारमत्सराः । ज्ञाननिष्ठास्त्रिमुद्गायं सर्वभूतहिते रताः ।
 आसन्नं स्रहत्या भूयिष्ठा अयुक्तान्ताः स्वकर्षणु । राजानस्य तथा युक्ता ब्राह्मणाय यथाविधि ।
 समा ह्यार्क्षवस्यस्यः सन्मुष्टा ज्ञाननिश्चयाः । प्रत्यघधर्षाः शुचयः शूद्रधानाः परावरे ।
 पुरस्ताद्भवितात्मानो यथावचन्तिव्रताः । चगन्ति धर्मं ह्येवैषि दुर्गे चैवापि मंहताः ।
 संहत्य धर्मं चरतां पुराषोत् सुखमेव तत् । तेषां माषोदिधानस्यं प्राथक्षित्तं कथञ्चन ।

११४

११५

सत्यं हि धर्ममास्थाय दुराधर्मतामताः । न माचाममुद्वृज्जने न धर्मच्छन्दमन्ततः ।
 य एव प्रथमः कल्पस्तमेवाभ्याश्रयन् सह । तेषां मासीद्विधातयं प्रायश्चित्तं कदाचन ।
 तस्मिन् विधौ स्थितानां हि प्रायश्चित्तं न विद्यते । दुर्बलात्मन उत्पन्नं प्रायश्चित्तमिति श्रुतिः ।
 एवं सङ्घविधा विप्राः पुराणा यज्ञवाचनाः । वैविद्यदृष्ट्याः शुचयो वृत्तवन्तो यशस्विनः ।
 यजन्तोऽह्वरहर्ष्यैर्निर्ग्रायोर्बन्धना बुधाः । तेषां यज्ञाय वेदाश्च कर्मणि च यथायगमं ।
 आगमाश्च यथाकालं संकल्पाय यथाकर्म । अपेतकामक्रोधानां दुश्चाराचारकर्मणः ।
 स्वकर्मभिः संश्रितानां प्रकृत्या संश्रितात्मनां । अजूनं श्रमनित्यानां स्त्रेषु कर्मेषु वर्त्ततां ।
 सर्वमानन्त्यमेवासीदिति नः श्रायती श्रुतिः । तेषामदीनसत्त्वानां दुश्चाराचारकर्मणः ।
 स्वकर्मभिः सम्भृतानां तपोधारत्वमागतं । तं सदाचारमाद्यर्थं पुराणं श्रायतं ध्रुवं ।
 अशक्तवद्विद्यरहितं किञ्चिद्वर्त्मेषु सूक्ततां । निरापद्धर्मं आचारो ह्यप्रमादोऽपराभवः ।
 सर्ववर्णेषु जातेषु मासीत्कश्चिद्व्यतिक्रमः । व्यस्तमेकश्चतुर्द्धा हि ब्राह्मणा आश्रयं विदुः ।
 तं सन्तो विधिवत्प्राय गच्छन्ति परमां गतिं । गृहेभ्य एव निष्कृत्य वनमन्ये समाश्रिताः ।
 गृहमेवाभिर्मंश्रित्य ततोऽन्ये ब्रह्मचारिणः । तत्र ते दिवि दृश्यन्ते व्योतिर्भूता द्विजातयः ।
 नवत्राणीव धिष्यन्ते बहवस्तारकागणाः । आनन्त्यमुत्संप्राप्ताः सन्तोपादिति वैदिकं ।
 यदागच्छन्ति संभारं पुनर्योनियु तादृशाः । न लिप्यन्ते पापकृत्यैः कदाचित्कर्मयोगिनतः ।
 एवमेव ब्रह्मचारी शूद्रयुधैरनिययत् । एवं युक्तो ब्राह्मणः स्यादन्यो ब्राह्मणको भवेत् ।
 कर्मैवं पुरुषस्याह शूद्रं वा यदि वाऽशूद्रं । एवं पककयायाणामानन्त्येन श्रुतेन च ।
 सर्वमानन्त्यमासीद्वै एवं नः श्रायती श्रुतिः । तेषामपेतदृष्ट्यानां निर्णेतानां शूद्रात्मनां ।
 चतुर्योपनिपद्धर्मं साधारण इति स्मृतिः । भंसिद्धैः साधयेत नित्यं ब्राह्मणैर्नियतात्मभिः ।
 सन्तोऽप्रमूलस्वयागताश्चाभाधिष्ठानमुच्यते । अपवर्गमतिर्नित्यो यतिधर्मं सनातन ।
 साधारणः केवलो वा यथावलमुपासते । गच्छतां गच्छतां जेमं दुर्बलोऽचावसीदिति ।
 ब्रह्मणः पदमन्विच्छन् संभारान्मुच्यते शुचिः ।

॥ श्रूमस्मिन्वाच ॥ धे भुञ्जते धे ददते यजन्तेऽधीयते च धे । माचाभिरुपलब्धाभिर्धे वा त्यागं समाश्रिताः ।

एतेषां प्रियभावे तु कतमः स्वर्गजित्तमः । एतदाचल्य मे ब्रह्मन् यथातत्त्वेन पृच्छतः ।

॥ कपिल उवाच ॥ परिग्रहाः शुभाः सर्वे गुणतामभ्युपागताः । न तु त्यागसुखं प्राप्ता एतत्त्वमपि पश्यसि ।

॥ श्रूमस्मिन्वाच ॥ भवन्तो ज्ञाननिष्ठा वै गृहस्थाः कर्मैर्नियताः । आश्रमाणाश्च सर्वेषां निष्ठायामैकमुच्यते ।

एकत्वेन पृथक्तेन विभेधो नात्र दृश्यते । तद्यथावद्ययान्यायं भगवान् प्रभवोतु मे ।

॥ कपिल उवाच ॥ शरीरपङ्क्तिः कर्माणि ज्ञानान्नु परमा गतिः । कदाप्ये कर्मभिः पक्ते रमज्ञाने च तिष्ठति ।

आनृश्रंथं धमा शान्तिरहिंसा सत्यमार्थवं । अद्रोहो नाभिमानश्च प्रीतिरिषा समलया ।

धन्वानो ब्रह्मणस्तेते एते प्राप्नोति पत्यरं । तदिदामनुबुध्येत मनसा कर्मैर्नियतं ।

यां विद्या, सर्व्वतः शान्ता विद्मद्वा ज्ञाननिश्चया । गतिं गच्छन्ति सन्तुष्टास्तामाह परमां गतिं ।
वेदांश्च वेदितव्यञ्च विदित्वा च तथा स्थितिं । एवं वेदविदित्वाह्वरतोऽन्ये वागरेचक्र ।
सर्व्वं विद्मद्विदेवेदे सर्व्वं प्रतिष्ठितं । वेदे हि निष्ठा सर्व्वस्य यद्यदस्ति च नास्ति च ।
एषैव निष्ठा सर्व्वत्र यत्तदस्ति च नास्ति च । एतदन्तश्च मध्यश्च सर्व्वोत्सव विज्ञानतः ।
समाप्तं त्याग इत्येव सर्व्वं वेदेषु निष्ठितं । सन्तोष इत्यनुगतमपवर्गं प्रतिष्ठित ।

२७१

एतं सर्व्वं विदितं वेदितव्यं सर्व्वसात्मा स्यावरं जङ्गमश्च । सर्व्वं शिवं यच्चैवमुत्तरश्च ब्रह्मायुक्तप्रभवश्चाव्ययश्च ।
तेजः क्षमा शान्तिरनामयं शुभं तयाविधं योम सनातनं भुवं । एतै र्बैर्गन्धे बुद्धिनेत्रेक्ष्मै नमो ब्रह्मणे ब्राह्मणाय ।
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि योगेश्वरपर्व्वणि गोकपिलीयेस्कसप्तत्यधिराश्रितोऽध्याय ॥ २७२ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ धर्ममर्थश्च कामश्च वेदाः शंसन्ति भारत । कस्य सामो विप्रिष्टोऽव तन्मै ब्रूहि पितामह । २७३

॥ भीष्म उवाच ॥ अत्र ते वर्त्तयिष्यामि इतिहासं पुरातनं । कुण्डधारेण यत् प्रीत्या भक्तयोपकृतं पुरा ।

अधनो ब्राह्मण, कश्चित् कामाद्भूमवैवत । यज्ञार्थं स ततोऽर्थार्थं तपोऽतथ्यत दारुणं ।

स निश्चयमर्था कृत्वा पूजयामास देवताः । भक्त्या न चैवाधगच्छद्भूतं सपूज्य देवताः ।

ततश्चिन्तामनुप्राप्तं कर्म देवतकु तत् । यन्ने द्रुतं प्रसीदेत मानुषैरजडोक्तं ।

योऽय धैर्येण मनसा देवानुचरमन्त्रिके । प्रत्यपश्यज्जलधरं कुण्डधारमवस्थितं ।

दृष्ट्वैव त महावाक् तस्य भक्तिरजायत । अयं मे धास्यति श्रेयो वपुरेतद्धि तादृशं ।

सन्निकृष्टश्च देवस्य न चान्यैर्मानुषैर्दत्त । एय मे दास्यति धनं प्रभूतं शीघ्रमेव च ।

ततो धूपैश्च गन्धैश्च मान्यैश्चावचैरपि । बलिभिर्बलिविधामिद्य पूजयामास तं दिज ।

ततस्त्वय्येन कालेन तृष्टो जलधरस्तदा । तस्योपकारनियतामिमां वाचमुवाच च ह ।

ब्रह्मणे च सुरापे च चैरि भग्नव्रते तथा । निष्कृतिर्विहिता सद्भिः कृतमे नास्ति निष्कृतिः ।

आश्रायास्तनयो धर्मः श्रोत्रोऽस्ययासुत स्मृत । शोभः पुत्रो निरुत्यायाः कृतज्ञो नाहंति प्रजा ।

ततः स ब्राह्मण, स्वप्ने कुण्डधारस्यतेजसा । अपश्यत् सर्व्वभूतानि कुशेषु प्रथितस्तदा ।

व्रमेने तपसा चैव भक्त्या च निरुपस्कृत । शुद्धात्मा ब्राह्मणो रात्रौ निदर्शनमपश्यत ।

माणिभद्रं स तवस्य देवतानां महापुतिं । अपश्यत महात्मानं श्यादिसन्तं पुधिष्ठिर ।

तत्र देवा, प्रपञ्चन्ति राज्यानि विविधानि च । शुभै, कर्म्मभिरारब्धाः प्रच्छिन्दन्त्यशुभेषु च ।

पश्यतामय यथाणो कुण्डधारी महापुतिं । निपत्य पतितो भूमौ देवानां भरतर्षभ ।

ततश्च देववचनात्माणिभद्रो महामनाः । उवाच पतितं भूमौ कुण्डधार किमिद्यते ।

कुण्डधार उवाच ॥ यदि देवाः प्रमया मे भक्तोऽयं ब्राह्मणो मम । श्रयानुग्रहमिच्छामि कृतं किञ्चित् सुषोदर्य ।

ततस्तं माणिभद्रं पुनर्वचनमब्रवीत् । देवानामेव वचनात् कुण्डधारं महापुतिं ।

॥ माणिभद्र उवाच ॥ उन्निष्ठासिष्ठ भद्रंने कृतकृत्यः सुखो भव । धनार्थी यदि विप्रोऽयं धनमनैः प्रदीयता ।

पावहूनं प्रार्थयते ब्राह्मणोऽयं सदा तत्र । देवानां प्रायनात्तावदसंख्येयं ददाम्यहं ।

२७०

२७२

विचार्यं कुण्डधारस्य मानुष्यं चलमधुवं । तपसे मतिमाधत्त ब्राह्मणस्य युधिष्ठिर ।

॥ कुण्डधार उवाच ॥ माहं धनामि याचामि ब्राह्मणाय धनप्रद । अन्यमेवाहमिच्छामि भक्तायानुग्रहं कृतं ।

श्रियिर्वीररूपपूर्णं वा महद्वा रत्नसस्यं । भक्ताय नाहमिच्छामि भवेदेव तु धार्मिकः ।

धर्मस्य रमतां बुद्धिर्ह्यस्यैवोपजीवतु । धर्मप्रधानो भवतु ममैषोऽनुग्रहो मतः ।

॥ माणिभद्र उवाच ॥ सदा धर्मफलं राज्यं सुखानि विविधानि च । फलान्येवायमत्रातु कायक्लेशविवर्जितः ।

॥ भीम उवाच ॥ ततस्तदेव वक्ष्यः कुण्डधारो महायथाः । अभ्यासमकरोद्धर्मं ततस्तथाऽस्य देवता ।

॥ माणिभद्र उवाच ॥ प्रीताक्षो देवताः सर्व्वा द्विजस्यास्य तथैव च । भविष्यत्येष धर्मात्मा धर्मं चाधास्यते मतिः ।

ततः प्रीतो जलधरः कृतकार्यो युधिष्ठिर । रक्षितं मनसो लब्ध्वा वरमन्यैः सुदुर्लभं ।

ततोऽपश्यत् चोराणि सूक्ष्माणि दिजसत्तमः । पार्श्वतोऽभ्यासतो न्यस्तान्यय निर्व्वेदमागतः ।

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ अयं न मुह्यते वेत्ति को न्यन्यो वेत्यते कृतं । गच्छामि वनमेवाहं वरं धर्मैष जीवितुं ।

॥ भीम उवाच ॥ निर्व्वेदाद्देवतानाञ्च प्रसादात् स द्विजोत्तमः । वनं प्रविश्य सुमहत्तप आरभ्य संलदा ।

देवतातिथिशेषेण फलमूलाश्रयो द्विजः । धर्मं चास्य महाराज दृढा बुद्धिरजायतु ।

त्यक्त्वा मूलफलं सर्व्वं पर्णाहारोऽभवद्विजः । पर्णं त्यक्त्वा जलाहारः पुनरासीद्विजस्तदा ।

वायुभक्षस्तः पद्माद्बहून् वर्षगणानभूत् । न चास्य क्षीयते प्राणस्तद्भूतमिवाभवत् ।

धर्मं च श्रद्धधानस्य तपस्युषे च वर्त्तत । कालेन महता तस्य दिव्या दृष्टिरजायत ।

तस्य बुद्धिः प्रादुरासीद्यदि दद्यामहं धनं । तुष्टः कस्यचिदेवैह मिथ्यावाद्ग भवेन्मम ।

ततः प्रहृष्टवदने भूय आरभ्यवांस्तपः । भूयश्चाविनायत् सिद्धेा यत्परं सोऽभिमन्यते ।

यदि दद्यामहं राज्यं तुष्टो वै यस्य कस्यचित् । स भवेदचिराद्भ्राजा न मिथ्या वाग्मन्नेमम ।

तस्य साक्षात् कुण्डधारो दर्शयामास भारत । ब्राह्मणस्य तपोयोगात् सौहृदेनाभिचेदितः ।

समागम्य स तेनाथ पूजास्यैकं यथाविधि । ब्राह्मणः कुण्डधारस्य विस्मितश्चाभवन्नुप ।

ततोऽनवीत् कुण्डधारो दिव्येन चतुश्चक्रं । पश्य राज्ञो गतिं विप्र सोकांशैव नु चतुषाः ।

ततो राजसहस्राणि मग्नानि निरये तदा । दूरादपश्यद्विप्रः स दिव्ययुक्तेन चतुषा ।

॥ कुण्डधार उवाच ॥ मां पूजयित्वा भावेन यदि त्वं दुःखमाप्नुयाः । कृतं मया भवेत् किने कश्च तेऽनुग्रहो भवेत् ।

पश्य पश्य च भूयस्त्वं कामानिच्छेत् कथं नरः । स्वर्गद्वारं हि संरुद्धं मानुषेषु विशेषतः ।

॥ भीम उवाच ॥ ततोऽपश्यत् स कामस्य क्रोधं सोमं भयं मदं । निद्रां तपत्रो तयालस्यमादृत्य पुरुषान् खितान् ।

॥ कुण्डधार उवाच ॥ एतेलौकाः सुसंरुद्धा देवानां मानुषाङ्गयं । तथैव देववचनाद्विप्रं कुर्वन्ति सर्व्वशः ।

न देवैरनुज्ञातः कश्चिद्भवति धार्मिकः । एष शक्तोऽसि तपसा दातुं राज्यं धनानि च ।

॥ भीम उवाच ॥ ततः पपात शिरसा ब्राह्मणसोपधारिणे । उवाच पैर्न धर्मात्मा महामोऽनुग्रहः कृतः ।

कामसोभानुबन्धेन पुरा ते यदस्त्वयितं । मया खेहमिवाज्ञाय तस्य मे चतुर्मर्षिणि ।

शान्मेव मदीयुक्त्वा कुण्डधारो द्विजर्षभ । सम्परिव्यस्य बाह्वभ्यां तपैवान्तरधीयत ।

ततः सर्वोत्सदा लोकात् ब्राह्मणोऽनुचचार ह । कुण्डधारप्रसादेन तपसा सिद्धिमागतः ।

विद्यायया च गमने तथा सङ्गन्यितार्यता । धर्मात् श्रुत्या तथा योगात् या चैव परमा गतिः ।

देवता ब्राह्मणाः सन्तो यथा मानुषचारणाः । धार्मिकान् पूजयन्तो न धनास्त्राञ्च कामिनः ।

सुप्रसन्ना हि ते देवा यत्ते धर्मं रता मतिः । धने सुखकला काचित् धर्मं तु परमं सुखं ।

८८५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि कुण्डधारोपाख्याने द्विसप्तत्यधिकदशोऽध्यायः ॥ २७२ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ बहूनां यज्ञतपधामेकार्थानां पितामह । धर्मार्थं न सुखार्थं कथं यज्ञः समाहितैः ।

॥ भीष्म उवाच ॥ श्रव ते वर्त्तयिष्यामि नारदेनानुकीर्त्तितं । उच्छ्रुत्तेः पुराहृतं यज्ञार्थं ब्राह्मणस्य च ।

॥ नारद उवाच ॥ राष्ट्रे धर्मोत्तरे श्रेष्ठे विद्वेभ्यस्त्वह्विजः । उच्छ्रुत्तिसर्षपि कश्चिद्यज्ञं यदुं समादधे ।

श्यामाकमग्रनलच सूर्यपर्षी सुवर्चला । तिरुञ्च विरसं शकं तपसा खादुतां गतं ।

उपगम्य वने सिद्धिं बन्धूताविद्दिशया । अपि मूलफलैरिष्टे यज्ञः स्वयं परन्तप ।

८८६

तस्य भार्या प्रतकृषा शुचिः पुष्करधारिणी । यज्ञपत्नी समानीता सत्येनानुविधीयते ।

सा तु प्रापपरिचर्या तत्सुभावागुर्वर्त्तिनी । मायूरजीर्णपर्णानां वलं तस्याश्च वर्णितं ।

श्रकामया कृतस्तत्र यज्ञो ज्ञाचनुशासनात् । शुक्रस्य चापथ्यानां पुनराज्ञाति धर्मवित् ।

तस्मिन् वने समीपस्थे मृगोऽभूत् सहवासिकः । वचोभिरत्रवोत् सत्यं लयेदं दुष्कृतं कृतं ।

यदि मन्दाङ्गहोत्रोऽथे यज्ञो भवति वै कृतः । माभोः प्रचिप होत्रे लं गच्छ स्वर्गमनिन्दितः ।

८८७

ततस्तु यज्ञे सावित्री साक्षात्तं संन्दमन्त्रयत् । निमन्त्रयन्ती प्रत्युक्ता न हन्यां सहवासिनं ।

स्वमुक्ता निवृत्ता सा प्रविष्टा यज्ञपावकं । किन्नु दुद्यरिते यज्ञे दिदृक्षुः सा रमातलं ।

स तु ब्रह्माऽञ्चलिं कथमयाचक्षुरिणः पुनः । सत्येन स परिष्वज्य सन्दिष्टो गन्तामिति ।

ततः स हरिणो गत्वा पदान्वष्टौ न्यवर्त्तत । साधुं हिंसय मां सत्यं कृतो यास्यामि सद्गतिं ।

पश्य ह्यधुरयो दिव्या मया दत्तेन चक्षुषा । विमानानि विचित्राणि गन्धर्वाणां महात्मनां ।

८८८

ततः स मुचिरं दृष्ट्वा सृष्टालमेन चक्षुषा । मृगमालोक्य हिंसायां स्वर्गवाप्तं समर्पयत् ।

स तु धर्मो मृगो भूत्वा बह्वर्षोऽपि तो वने । तस्य निष्कृतिमाधत्त न क्षौषे यज्ञसंविधिः ।

तस्य तेनागुभावेन मृगहिंसात्मनस्तदा । तपो महत् समुच्छिन्नं तस्माद्दिष्टा न यज्ञिया ।

ततस्तं भगवान् धर्मो यज्ञं याज्यत स्वयं । समाधानञ्च भार्याया सेभे स तपसा परं ।

अहिंसा रुक्मो धर्मो हिंसाधर्मस्तथाविधः । इत्यनेऽहं प्रवक्ष्यामि यो धर्मः सत्यवादिनां ।

८८९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि यज्ञनिन्दार्थां विमत्तयधिकद्विप्रतोऽध्यायः ॥ २७३ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कथमवति पापात्मा कथं धर्मं करोति वा । केन निर्भेदमादत्ते मोक्षं वा केन गच्छति ।

॥ भीष्म उवाच ॥ विदिताः सर्वधर्मोक्तौ स्थित्यर्थं तन्नु पृच्छसि । शृणु मोक्षं सतिर्भेदं पापं धर्मञ्च मूलतः ।

विज्ञापार्थं हि पक्षानामिच्छामि प्रवर्त्तते । प्राप्य तान् जायते कामो देवो वा भरतर्षभ ।

ततस्तदर्थं यतते कर्म चारभते मरुत् । दृष्टानां रूपगन्धामाम्भ्या सद्य चिकीर्षति ।

- ॐ ततो रागः प्रभवति द्वेषश्च तदनन्तरं । ततो लोभः प्रभवति मोहश्च तदनन्तरं । २१५
- लोभमोहाभिभूतस्य रागदेवान्वितस्य च । न धर्मो जायत बुद्धिर्वाजाह्वर्षं करोति च ।
 व्याजेन चरते धर्ममर्थं व्याजेन रीचते । व्याजेन सिद्धमानेषु धनेषु कुरुनन्दन ।
 तत्रैव कुरुते बुद्धिं ततः पापं चिकीर्षति । सुद्विह्वल्यार्थमाषोऽपि पण्डितैश्चापि भारत ।
 उत्तरं न्यायसम्बन्धं प्रवीति विधिचोदितं । अर्धमस्ति विधिलस्य वर्द्धते रागमोहाज ।
 पापं चिन्तयते चैव प्रव्रवीति करोति च । तस्याधर्मप्रवृत्तस्य दोषान् पश्यन्ति साधवः । २१६
- एकशीलाश्च मित्रत्वं भजन्ते पापकर्म्मिणः । स नेह सुखमाप्नोति कुत एव परत्र वै ।
 एवमभवति पापात्मा धर्मात्मानन्तु मे शृणु । यथा कुशलधर्मा स कुशलं प्रतिपद्यते ।
 कुशलैर्नैव धर्मैश्च गतिमिष्टां प्रपद्यते । य एतान् प्रज्ञया दोषान् पूर्वमेवानुपश्यति ।
 कुशलः सुखदुःखानां साधूंश्चाप्यथ भवेत् । तस्य साधुसमाचाराद्भ्यासाश्चैव वर्द्धते ।
 प्रज्ञा धर्मैश्च रमते धर्मैश्चैवापजीवति । सोऽय धर्मादवाप्तेषु धनेषु कुरुते मनः । २१७
- तस्यैव सिद्ध्यते मूलं गुणान् पश्यति यत्र वै । धर्मात्मा भवति श्रेष्ठं मित्रञ्च लभते श्रुभं ।
 स मित्रधनसामानु प्रेत्य चेह च नन्दति । शब्दे स्वर्गो रसे रूपे तथा मन्थे च भारत ।
 प्रभुत्वं लभते जन्तुर्द्धर्मैश्चतत् फलं विदुः । स तु धर्मफलं लब्ध्वा न ह्ययति युधिष्ठिर ।
 अद्वयमानो निर्बिन्दमादत्ते ज्ञानचक्षुषा । प्रज्ञाचक्षुष्यां कामो रसे गन्धे न रञ्ज्यते ।
 शब्दे स्वर्गे तथा रूपे न च भावयते मनः । विमुच्यते तदा कामाश्च च धर्मं विमुञ्चति । २१८
- धर्मत्यागे च यतने दृष्ट्वा लोके चयात्मकं । ततो मोचाय यतते नानुपायादुपायतः ।
 शनैर्निर्विन्दमादत्ते पापं कर्म जघ्नाति च । धर्मात्मा नैव भवति मोक्षत्रयं लभते परं ।
 एतत्ते कथितं तात यन्मां त्वं परिपृच्छसि । पापं धर्मात्तया मोक्षो निर्बिन्दश्चैव भारत ।
 तस्माद्भूमं प्रवर्षेयाः सर्वे वक्ष्यं युधिष्ठिर । धर्मैः सितानां कैर्नोप सिद्धिर्भवति शक्यती ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मोऽर्थश्चि चतुःशतित्थिः कश्चिद्विप्रतोऽथायः ॥ २७४ ॥
- ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ मोक्षः पितामहोनेक उपायाज्ञानुपायतः । तमुपायं ययान्यायं श्रोतुमिच्छामि भारत । २१९
- ॥ भीष्म उवाच ॥ त्वथैवैतन्महाप्राज्ञ युक्तं निपुणदर्शनं । येनोपायेन सर्वार्थं नित्यं शृगयसे जनघ ।
 करणे घटस्य या बुद्धिर्घटोत्पत्तौ न सा मता । एवं धर्माभ्युपायेषु नान्यद्भूमेषु कारणं ।
 पूर्व्वं समुद्रे यः पन्था न स गच्छति पथिमं । एकः पन्था इति मोक्षस्य तन्ने विशारत शृणु ।
 समया क्रोधमुच्छ्रित्वात् कामं सङ्कल्पवर्जनात् । सत्वमेवेनाहोरो निद्राश्च च्छेत्सुमर्षति ।
 अप्रमादाद्भयं रचेत् आशं संव्रज्यशीलनात् । इच्छां द्वेषश्च कामश्च धैर्येण विनिवर्त्तयेत् । २२०
- भ्रमं धर्मोद्भवत्तमथाशास्त्रिनिवर्त्तयेत् । निद्राश्च प्रतिभाश्चैव ज्ञानाभ्यासेन तत्प्रवित् ।
 चक्षुर्दोषाश्चया रोगान् शिगमोर्षमिताश्रमात् । सोमं मोहश्च सन्तोषादिपथं सत्वदर्शनात् ।
 अणुकोप्रादधर्मं च जपेद्दुर्गमवेक्षया । आयत्या च जपेदाश्रमार्थं सङ्गविवर्जनात् ।

अनित्यत्वेन च खेदं बुधां योगेन पण्डित । कारुणेनात्मनो मानं दृष्ट्याश्च परितोपतः ।
 उत्थानेन जयेत्तन्त्रो वितर्कं निश्चयाच्चयेत् । मौनेन वज्रभाष्यञ्च शौर्व्येण च भयं त्यजेत् ।
 यच्छेदात्मनधी बुद्ध्या तां यच्छेज्ज्ञानचक्रुषा । ज्ञानमात्मावबोधेन यच्छेदात्मानमात्मना ।
 तदेतदुपशान्तेन बोद्धव्यं श्रुचिकर्मणा । योगदोषान् समुच्छिद्य पञ्च यान् कवयो विदुः ।
 कामं क्रोधञ्च लोभञ्च भयं क्षमञ्च पञ्चमं । परित्यज्य निषेवेत यतवाग्योगाधामान् ।
 ध्यानमथयन् दानं सत्यं हीराज्ज्वं चमा । शौचमाहारत श्रुद्धिरिन्द्रियाणाञ्च संयम ।
 एतैर्विद्वंते तेजः पात्रानमुपहन्ति च । सिध्यन्ति चास्य सद्ब्रह्मा विज्ञानञ्च प्रवर्तते ।
 धूतपाप स तेजस्वी सन्वाहारो जितेन्द्रिय । कामक्रोधा वमो कृत्वा निनीषेद्ब्रह्मण पदं ।
 श्रमद्वलमशङ्कित कामक्रोधविवर्जनं । अदैन्यमनुदोषं लमनुदेगो व्यवसिति ।
 एष मार्गो हि मोक्षस्य प्रसन्नो विमल श्रुचि । तथा वाङ्मयमनसा नियम कामतोऽन्यथा ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि योगाचारानुवर्णने पञ्चमप्रत्यधिकं द्विप्रतीऽध्याय ॥ २७५ ॥
 ॥ भीष्म उवाच ॥ अत्रैवेदाहरन्तोममितिहास पुरातनं । नारदस्य च संवाद देवसखावितस्य च ।
 आधीन देवलं वृद्धं बुद्ध्या बुद्धिमतामरं । नारद परिपप्रच्छ भूतानां प्रभववाच्यं ।
 ॥ नारद उवाच ॥ कृतः सृष्टमिदं विश्वं ब्रह्मन् स्यावरजङ्गमं । प्रलये च कमभेति तद्भवान् प्रवर्तते मे ।
 ॥ अथित उवाच ॥ येभ्यः सृजति भूतानि कालो भावप्रचोदित । महाभूतानि पश्येति तान्याहुर्भूतचिन्तका ।
 तेभ्यः सृजति भूतानि काल आत्मप्रचोदित । एतेभ्यो य परं ब्रूयादसद्ब्रूयादसंश्रयं ।
 विद्धि नारद पश्येतान् प्रायतानचलान् भ्रवान् । महत्तत्त्वज्ञयो रामोऽनू कालपठान् स्वभावतः ।
 आपथैवान्तीचक्षुः श्रुतिवो वायुपावकौ । नासीद्धि परमतेभ्यो भूतेभ्यो मुक्तसंश्रयं ।
 नोपपत्त्या न वा दुःस्वा लसद्ब्रूयादसंश्रयं । वेत्य तानभिनिर्दत्तान् पश्येति यस्य रामस्य ।
 पश्येव तं हि कालस्य भावाभावो च क्वेवौ । अष्टौ भूतानि भूतानां प्रायतानि भवात्यथो ।
 अभावं यान्ति तेष्वेव तेभ्यश्च प्रभजनपि । विनष्टोऽपि च तान्येव जनभवंति पश्यथा ।
 तस्य भूमिमथो देहं श्रोत्रमाकाशसंश्रयं । सूक्ष्मैश्चक्षुरयो वायोरद्वास्तु खलु शेषितं ।
 चतुर्यो नाशिका कर्णौ शृङ्गिज्जैति च पश्यमो । इन्द्रियाणीन्द्रियार्थानां ज्ञानानि कवयो विदुः ।
 दग्धं श्रवणं घ्राणं स्पर्शनं रसनन्तया । उपपत्त्या गुणान् विद्धि पञ्च पञ्चसु पश्यथा ।
 रूपं गन्धो रसः स्पर्शः शब्दश्चैवाय तद्गुणा । इन्द्रियैरुपलभ्यन्ते पश्यथा पञ्च पञ्चभिः ।
 रूपं गन्धं रसं स्पर्शं शब्दश्चैवाय तद्गुणान् । इन्द्रियाणि न बुद्ध्यान्ने चैवमप्येषु बुद्धयते ।
 चित्तमिन्द्रियसङ्घातात्परं तस्मात् परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिः श्रेयसो बुद्धितः पर ।
 पूर्व्वं चेतयते अन्तुरिन्द्रियैर्भिययाम् पृथक् । विचार्य मनसा पयादय बुद्ध्यां प्यवस्यति ।
 इन्द्रियैरुपलभ्यार्थान् बुद्धिमान्तु व्यवस्यति । चित्तमिन्द्रियसङ्घातं मनो बुद्धिस्तथाष्टमो ।
 अष्टौ ज्ञानेन्द्रियाण्याऽत्रेतान्यथात्मचिन्तकाः । पाणिनादस्य पायुषं मेरुं पञ्चमं मुमुक्षुं ।

२५६

२५७

२५८

२५९

२६०

२६१

इति संश्रद्धमानानि शृणु कर्मन्द्रियाण्यपि । जन्मानाभ्यवहारार्थं मुषमिन्द्रियमुपच्यते ।
 गमनेन्द्रियं तथा पादौ कर्मणः करणे करौ । पायुपत्यं विभगांघ्रिमिन्द्रिये तुभ्यप्रमंशो ।
 विभगं च पुरोपस्थं विभगं चापि कामिके । सस्रं पदं पडेतानि वाचा सम्यग्ग्रयामगं ।
 ज्ञानचेष्टेन्द्रियगुणाः सर्वे संश्रद्धिता मया । इन्द्रियाणां स्वकर्मभ्यः श्रमादुपरमेा यदा ।
 भवतोन्द्रियसम्प्रागादयं स्वपिति वै मरः । इन्द्रियाणां व्युपरमे मनो व्युपरतं यदि ।
 सेवते विपयानेव तदिद्यात्सप्रदर्शनं । सात्त्विकायैव ये भावास्तया ताममराजसाः ।
 कर्मयुक्तान् प्रशंसन्ति सात्त्विकानितरांस्तथा । आनन्दः कर्मणां सिद्धिः प्रतिपत्तिः परा गतिः ।
 सात्त्विकस्य निमित्तानि भावान् संश्रयते स्मृतिः । जन्मुत्प्रेकृतमेधिवं भावा ये विधिमाश्रिताः ।
 भावयोरोक्षितं नित्यं प्रत्यक्षं गमनन्तयोः । इन्द्रियाणि च भावाय गुणाः सप्रदं स्मृताः ।
 तेषामष्टादशो देही यः शरीरे स आश्रितः । अयं वा सशरीरोक्षो गुणाः सर्वे शरीरिणां ।
 संश्रितास्तदियोगे हिं सशरीरा न सन्ति ते । अथवा सन्निपातोऽयं शरीरे पाञ्चभौतिकं ।
 एकस्य दश चाष्टौ च गुणाः सह शरीरिणा । उग्रणा सह विदो वा संघातः पाञ्चभौतिकः ।
 महान् सन्भारयत्येतच्छरीरे वायुना सह । तस्य प्रभावयुक्तस्य निमित्तं देहभेदेन ।
 तथैवोत्पद्यते किञ्चित्पञ्चलं गच्छते तथा । पुण्यपापविनाशान्ते पुण्यपापसमीरितः ।
 देहं विभक्ति कालेन ततोऽयं कर्मफलम् । हिला हिला ह्ययं प्रैति देहादेहं कृताश्रयः ।
 कालसञ्ज्ञोदितः सेवो विशीर्षोद्वा गृह्णाद्गृहं । तत्र भवानुत्पद्यन्ते प्राज्ञा निश्चितनिश्चयाः ।
 लपणास्त्वनुत्पद्यन्ते जनाः सम्बन्धदर्शिनः । न ह्ययं कस्यचित्काश्चिन्नास्य कश्चन विद्यते ।
 भवत्येको ह्ययं नित्यं शरीरे सुखदुःखकृत् । नैव संजायते जन्मुत्प्रे च जातु विपद्यते ।
 याति देहमयं मुक्ता कदाचित्परमां गतिं । पुण्यपापमयं देहं लपद्यन् कर्मसंश्रयान् ।
 क्षीणदेहं पुनर्देहो ब्रह्मत्वमुपगच्छति । पुण्यपापव्ययार्थं हि सांख्यज्ञानं विधीयते ।
 तद्व्यये ह्यस्य पश्यन्ति ब्रह्मभावे परां गतिं ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षप्रश्नोऽपि नारदाश्रितसंवादे षट्सप्तत्यधिकद्विंशतेऽध्यायः ॥ २७६ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ भातरः पितरः पौत्रा ज्ञातयः सुहृदः सुताः । अश्वहेतोः हताः क्रूरैरस्त्राभिः पापकर्मभिः ।
 येयमर्थोद्भवान् तृष्णा कथमेतां पितामह । निवर्त्तयेथं पापानि तृष्णया कारिता वधं ।
 ॥ श्रीश उवाच ॥ अत्राप्युदाहरन्तोममितिहासं पुरातनं । गीतं विदेहराजिन साण्ड्यायानुपृच्छते ।
 सुमुखं वत जीवामि यस्य मे नास्ति किञ्चन । मिथिलायां प्रदीप्तायां न मे देह्यति किञ्चन ।
 अर्थैः खलु समृद्धा हि वाढं दुःखं विजानतां । असमृद्धास्त्वपि सदा भोः ह्यन्यन्विचरचणान् ।
 यच्च काममुखं लोके यच्च दिव्यं महत् सुखं । तृष्णात्पयमुखस्येते नार्हन्त घोडर्षी कलां ।
 यथैव शृङ्गं गोः काले वर्द्धमानस्य वर्द्धते । तथैव तृष्णां विजित्त्वं वर्द्धमानेन वर्द्धते ।
 किञ्चिदेव ममत्वेन यदा भवति कल्पितं । तदेव परितापाय नाग्निं सम्पद्यते पुनः ।

कामाननुत्थेत दुःखं कामेषु वै रति । प्राप्यार्थमुपयुञ्जीत धर्मं कामान् विषर्ज्यते ।
 विद्वान् सर्वेषु भूनेषु श्राद्धना सोपमा भवेत् । कृतकृत्या विद्गुह्यात्मा सर्वं त्यजति चैव ह ।
 उभे सत्यानृते त्याज्या शोकानन्दौ प्रियाप्रिये । भयामये च संत्यज्य संप्रशान्तो निरामयः ।
 या दुस्त्या दुर्धर्तमिधौ न जीर्यति जीर्यते । योऽसौ प्राणान्तिको रोगस्तौ तृणौ त्यजत सुखं ।
 चारिचमात्मनः पश्यंश्चन्द्रगृह्णमनामयं । धर्मात्मा लभते कीर्तिं प्रेत्य चेह यथामुखं ।
 राजसहचरं शुभा प्रीतिमानभवद्भिज्ज । पूजयित्वा च तदाकं माण्डव्यो मोक्षमाश्रित ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि माण्डव्यजनकंधवादे सप्तप्रत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २७७ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अतिक्रामति कालोऽस्मिन् सर्वभूतभयावहे । किं श्रेयं प्रतिपद्ये तस्मै ब्रूहि पितामह ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ अवायुदाहरन्तोमनितिहासं पुरातनं । पितुः पुत्रेण संवादं तन्निबोध युधिष्ठिर ।
 द्विजातेः कश्चिन् पार्यं स्वाध्यायनिरतस्य वै । पुत्रो बभूव मेधावी मेधावी नाम नामत ।
 धोऽप्रवोक्तुं पितरं पुत्रः स्वाध्यायकरणे रतं । मोक्षधर्मैर्बहुकर्मलं मोक्षधर्मैर्विचरणं ।
 ॥ पुत्र उवाच ॥ धीरः किं खित्ताति कुर्यात् प्रजानन् चिरं ह्यायुर्मैश्वर्ये मानवानां । पितृनाथायाहि ययार्थयोगं ममान्
 पूज्या येन धर्मं चरेयं ।
 ॥ पितोवाच ॥ अधीत्य वेदान् ब्रह्मचर्येषु पुत्र पुत्रानिच्छेत् पावनार्थं पितृणां । अग्नीनाथाय विधिवच्छेद्यशो वनं
 प्रविश्याद्य मुनिर्बुभूषेत् ।
 ॥ पुत्र उवाच ॥ स्वमभ्याहते लोकैः सर्वतः परिवारिते । अमोघासु पतन्तीषु किं धीर इव भावये ।
 ॥ पितोवाच ॥ कथमभ्याहते लोकं केन वा परिवारितः । अमोघा काः पतन्तीह किं नु भोषयथो व मां ।
 ॥ पुत्र उवाच ॥ मृत्युनाऽभ्याहते लोकौ जरथा परिवारितः । अशोराधाः पतन्तीमे तथ कञ्चात्र बुधये ।
 यदाऽहमेव जानामि न मृत्युस्तिष्ठतीति ह । सोऽहं कथं प्रतीचिष्ये ज्ञानेनापिहितधरन् ।
 रात्र्यां रात्र्यां थतीताधामासुरन्पतरं यदा । गाधोदके मस्य इव मुखं विन्देत् कसदा ।
 पुष्पाणोव विचिन्वन्कमन्यव गतमानसं । अनवाप्तेषु कामेषु मृत्युरथेति मानवं ।
 अथ कार्यमद्य कुर्वीत पूर्वार्धे चापराङ्गिकं । न हि प्रतीचते मृत्युः कृतं वाऽप्य न वा कृतं ।
 अथैव कुरु पश्येद्यो मां वा कालोऽप्यगन्तवान् । को हि जानाति कश्चाद्य मृत्युकालो भविष्यति ।
 अकृतं चैव कार्येषु मृत्युर्धर्मं सम्प्रकर्षति । युवैव धर्मशैलः श्वादनिमित्तं हि जीर्जितं ।
 कृते धर्मं भवेत् प्रीतिरिह प्रेत्य च प्राश्रुतो । मोक्षेन हि समाविष्टं पत्रदारार्यमुद्यतः ।
 कृत्वा कार्यमकार्यं वा हृष्टिमेयां प्रयच्छति । तं पुत्रपश्यस्यैव व्याकृतमनध नरं ।
 सुप्तं व्याधं मेहाघो वा मृत्युरादाय गच्छति । धेचिष्व नक्रमेवैनं कामं नामवितृप्तकं ।
 लकीवोरण्मासाद्य मृत्युरादाय गच्छति । इदं कृतमिदं कार्यमिदमन्यत् कृताकृतं ।
 स्वमीहासमायुक्तं मृत्युरादाय गच्छति । कृतानां फलमप्राप्तं कार्याणां कर्मसङ्गिनं ।
 चैवापपण्डितस्य मृत्युरादाय गच्छति । दुर्बलं बलवन्तश्च भागं गृह्णं जडं कविं ।

८८९

८८९

८९१

८८९

८८९

अग्रप्रसन्नकामार्थं मृत्युरादाय गच्छति । मृत्युर्जरा च व्याधिय दुःखद्वानेककारणं ।
 अयनयाज्य यदा मर्त्यं किं स्वस्य इव तिष्ठति । आतमेवान्मकोऽन्त्याय जरा चाभ्यति देहिनं ।
 अनुपक्रा दयेनैते भावाः स्यावरजज्जमा । न मृत्युसेनामायान्ती जातु कश्चित् प्रवाधते ।
 यत्नात् सत्यमृतं लेकं सत्यं क्षामृतमाश्रितं । मृत्योर्वा गृहमेतदै वा यामे वसतो रति ।
 देवान्मेघ वै गोष्ठो यदरण्यामिति श्रुति । निबन्धनो रञ्जुरेया था यामे वसतो रति ।
 क्षिप्तैर्नाः सुप्तो यान्ति नैनाः क्षिन्दन्ति दुष्कृत । यो न हिंसति मन्वानि मनोवाक्कर्महेतुभिः ।
 जीवितार्थापनयनैः प्राणिभिर्न स बध्यते । तस्मान् सत्यव्रताचार सत्यव्रतपरायेण ।
 सत्यकाम समो दान्त सत्यैर्नैवान्मकं जयेत् । अमृतस्यैव मृत्युश्च द्वय देहे प्रतिष्ठित ।
 मृत्युरापद्यते मोहात् सत्येनापद्यतेऽमृतं । सोऽर्धं सत्यमर्धं सार्था कामकोधवह्मिकृत ।
 समाश्रित्य मुखं चेसो मृत्युं हास्यान्मृत्युवत् । शान्तियश्चरतो दान्ना ब्रह्मयज्ञे स्थितो मुनि ।
 वाङ्मन कर्मव्यग्रश्च भविष्याम्युदगायने । परम्यज्ञे कथं हिंसैर्मादृशो यद्युमर्षति ।
 अन्नवद्भिन्नं प्राञ्च चक्षुष्ये पिशाचवत् । आत्मन्येवात्मना जत आत्मगिष्ठोऽप्रज पित ।
 आत्मयज्ञो भविष्यामि न मां तारयति प्रजा । यस्य वाङ्मनसो स्याता सत्यकृत्प्रणिहिते सदा ।
 तपस्यागश्च योगश्च स तैः सर्वमवाप्नुयं । नास्ति विद्यासम चतुर्नास्ति विद्यासमं फलं ।
 नास्ति रागसम दुःख नास्ति त्यागसम सुख ।

नैतादृशं ब्राह्मणस्थालि वित्तं यथैकता समता सत्यता च । शीले स्थितिर्दण्डविधानमार्जवं ततस्ततस्योपरम्
 क्रियाभ्यः ।
 किन्ते धनेर्वाऽन्वैर्वाऽपि किन्ते किन्ते दारैर्ब्राह्मण यो भरिष्यति । आत्मानमन्विच्छ गुह्यं प्रविष्ट पितामहाक्षे क गता
 पिता च ।

॥ भीष्म उवाच ॥ पुत्रस्यैतद्वच युवा तथाऽकार्दत पिता नृप । तथा त्वमपि वर्तस्व सत्याधर्मपरायण ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि पितापुत्रसंवादे अष्टसप्तत्यधिकं ब्रह्मतेऽध्याय ॥ २७८ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ किमोक्तं किमसाचारं किमिदं किमपरायणं । प्राप्नोति ब्रह्मणः स्थानं परं प्रकृतैर्भुवं ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ मोक्षधर्मेषु निरतो लब्धाहारो जितेन्द्रिय । प्राप्नोति परमं स्थानं यत् परं प्रकृतैर्भुव ।
 कृष्टहादभिर्नि सत्य साभालाभे समो मुनिः । समुपोढेषु कामेषु निरपेच परिब्रजते ।
 न चतुषा न मनसा न वाचा दूषयेदपि । न प्रत्यय परोक्षं वा दूषणं व्याहरेत् कश्चित् ।
 न हिंसात् धर्मभङ्गाजि नैत्रायणगतयरेत् । नेदं जीवितमासाच वैरं कुर्वीत केनचित् ।
 अग्निवादाशितचेत नाभिमन्येत किञ्चन । क्रोधमान प्रियं ब्रूयादाकृष्ट कुशलं वदेत् ।
 प्रदक्षिण्य सयज्ञ याभमथे न चाचरेत् । भैरवथ्यामनापन्नो न गच्छेत् पूर्वकैतित ।
 अक्वीर्यं सुगुप्तं न वाचा चाप्रियं वदेत् । मृदु स्यादप्रतिकूरो विशस्य स्यादकल्पम ।
 विधुमे न्यस्तमुपदेशं व्यङ्गारे भुक्त्वन्नमे । अतीतपात्रमच्चारं भिधा क्षिप्तो वै मुनिः ।

प्रापयाविकनाव न्यान्नावानामेव्यनादतः । अनामे न विहन्ते लाभैर्न न हरेयत् ।
 लाभं माधारणं नो उक्ते भुञ्जीतामिपूजित । अमिपूजितलाभे हि जुगुप्सैव तादृश ।
 न चात्रदोषादिन्दित न गुण ननिपूजयेत् । इत्यन्मे विविके च नित्यमेवामिपूजयेत् ।
 ब्रह्म्यागारं वृत्तमूर्त्तरक्षमयव गुहा । अज्ञातपर्या गत्वाऽन्व ततोऽन्ववैव संविभेत् ।
 अनुगोधिबिरोधाभ्या मनः स्यादचनेत भुव । सुदृत्तं दुष्कृतज्ञोमे नानुदयेत कर्त्तव्या ।
 नित्यन्त सुनन्दुष्ट प्रपन्नवदनेन्द्रियः । विभीर्क्ष्यपरो मौ नी वैगम्यं ममुपाश्रित ।
 अन्वतं भौतिके परयन् भूतानामागति गति । निन्दुष्ट समदर्शं च पक्षापकेन वर्त्तयन् ।
 आकना यः प्रशान्तात्मा लज्जाहारो जिनेन्द्रिय ।

वाचो वेगं मनस क्रोधवेगं हिंस्रवेगमुद्गोपस्वरेण । रतान वेगान् विमहेहै तपस्वी निन्दा चाख्य इदं नोपहृत्यात् ।
 मव्यस्य स्व तिष्ठेत् प्रमथानिन्दयो मन । रतन् पवित्रं परमं पवित्राञ्च आश्रयेत् ।
 महात्मा मूर्त्तौ दान्ता मूर्त्तैवैवानपाश्रित । अपूर्त्तैवागक मैत्र्या ह्यनिकेतं ममाहित ।
 वानप्रष्टुष्टथाभ्यां न संभ्रजेत् कर्हिचित् । अज्ञातलिपिं लिपित न चेन्न हर्ष आविभेत् ।
 विज नतं मोच एय अन्म स्यादविज्ञानतं । मोचयानमिदं कृत्वा विदुषां हारितोऽवीत् ।
 अमयं मन्थभूतेभ्या दत्त्वा यः प्रजज्ञेहृहात् । लोकज्ञेजमयास्तस्य तयानन्याय कल्पते ।
 इति त्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मेचधर्मपर्वणि ह्यारोतगीतायां उनामोत्यधिकविंशतोऽध्याय ॥ २७६ ॥

॥ मुधिष्ठि उवाच ॥ धन्या धन्या इति जना. मन्थेऽस्मान् प्रवदन्त्युत । न दुःखिततरं कश्चिन् पुमानस्माभिरस्ति ह ।
 लोकदश विन्देत् खं यत् प्राप्तं कुरुमतम । प्राप्य ज्ञातिं मनुष्येषु देवैरपि पितामह ।
 कदा वयं करिष्याम संज्ञासं दुःखभङ्गकं । दुःखनेन च्छरीगणं धारणं कुरुमतम ।
 विमुक्ता महदप्रमिहेतुभूतैश्च पञ्चभिः । इन्द्रियाधैर्गुणैश्चैव दृष्टाभिस्य पितामह ।
 न गच्छन्ति पुनर्भावं सुनय शमितवता । कदा वयं गमिष्यामो रात्र्य हिवा परन्तप ।
 ॥ भोग उवाच ॥ न न्यनत महाराग मन्थं महानगोचरं । पुनर्भावेऽपि विख्यातो नास्ति किञ्चिदिहाचरं ।
 न चापि मन्थसे राज्ञैव दोष प्रषङ्गत । उद्योगादेव धर्मज्ञा कालेनैव गमिष्यथ ।
 ज्ञेयोऽयं सततं देहो नृपते पुष्पापयो । तत एव ममुत्पिन तमसा रुच्यतेऽपि च ।
 यथाऽङ्गनमयो वायु पुनर्मान मिने रज । अनुभवित्य तद्वर्णा दृश्यते रज्ज्वयन्द्वय ।
 यथा कर्मकलेर्देहो रज्ज्वत्तमममा वृत्तः । विवर्णा वर्धमाश्रित्य देहेषु पवित्रतंते ।
 ज्ञानेन हि कदा जन्तुश्चानप्रभव तमः । व्यपोहति तदा ब्रह्म प्रकाशति मनातनं ।

अपद्रवाथ मुनयो वदन्ति ये चापि सुकृता उपसितया । तया च लोकैः च कर्मरेण तस्मात् शान्त्यन्ति मय धिम्बवा ।

अक्षिण्ये पुरा गीतं ब्रह्मैकनना नृप । यथा दैव्येन दृषेत् भट्टैश्चैव चेष्टितं ।
 निर्विन्देतासहादेन इतराश्वेन भारत । अशोचता ब्रह्मथे बुद्धिम त्वाय केवला ।

भ्रष्टैश्वर्यं पुरा वृत्रमुग्रमा वाक्यमब्रवीत् । काचित् पराजितस्याद्य न स्या तेषुसि दानव ।

॥ वृत्र उवाच ॥ सत्येन तपसा चैव विदित्वा संशयं ह्यहं । न शेषामि न ह्य्यामि भूतानामागतं गतिं । १२०

कालसञ्ज्ञेदिता जीवा मञ्जन्ति नरकेऽवशाः । परितुष्टानि सर्वेषाणि दिव्यान्वाङ्मर्त्रीविषा ।

चपयित्वा तु तं कालं गणितं कालचोदिताः । सावशेषेण कालेन सम्यवन्ति पुनः पुनः ।

तिर्यग्गोनिभस्र्क्षाणि गत्वा नरकमेव च । निर्गच्छन्त्यवशा जीवाः कामबन्धनबन्धना ।

स्वं संभरमाणानि जीवान्यहमदृष्टवान् । यया कर्म तथा क्षाम इति श्राव्यनिदर्शनं ।

तिर्यग्गञ्जन्ति नरक मानुष्यं देवमेव च । सुखदुःखे प्रियदेव्ये चरितः पूर्वमेव ह । १२०

छतान्तविधिंसंयुक्तं सर्वलोकं प्रपद्यते । गतं गञ्जन्ति चाध्वानि सर्वभूतानि सर्वदा ।

काष्ठसह्यानसह्यातं सृष्टिस्थितिपरायणं । तं भाषमाणं भगवानुशना प्रत्यभाषत ।

धीमान् दुष्टप्रलापांस्त्वं तात कस्मात् प्रभाषसे ।

॥ वृत्र उवाच ॥ प्रत्यक्षमेतद्भवतस्तथाऽन्यथा मनोषिषां । मया घञ्जयलुभ्येन पुरा तत्रं भरतपः ।

गन्धानादाय भूतानां रसांश्च विविधानपि । श्रद्धं चोन् समाक्रन्त्य लोकान् कैस्त्रिन तेजसा । १२१

क्वालामालापरिचिन्ना वैहायसचरस्तथा । श्रेयं सर्वभूतानामामं निश्चमपेतमी ।

श्रेयर्थं तपसा प्राप्तं भ्रष्टं तच्च स्तकर्मभिः । छतिमास्थाय भगवच्च शेषामि तत्सह्यं ।

यद्युत्सुना महेश्रेण पुरा शार्ङ्गं महाश्रना । ततो मे भगवान्दृष्टो हरिर्नारायण प्रभुः ।

वैकुण्ठः पुरुषोऽनन्तः शुक्रो विष्णुः सनातनः । मुञ्चकेयो हरिश्शुभ्रः सर्वभूतपितामहः । १२२

नूनन्तु तस्य तपस सावशेषमिहासि वै । यदहं प्रष्टुमिच्छामि भगवन् कर्मणः फलं ।

श्रेयर्थं वै महद्ब्रह्म वर्षे कस्मिन् प्रतिष्ठितं । निवर्त्तते चापि पुन कथमैश्वर्यमुत्तमं ।

कस्माद्भूतानि जीवन्ति प्रवर्त्तन्ते तथा पुनः । किं वा फलं परं प्राप्य जीवसिद्धिं प्रायतः ।

केन वा कर्मणा प्रथमय ज्ञानेन केन वा । तदवाप्तुं फलं विप्र तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ।

इतीदमुक्तं स मुनिस्तदानीं प्रत्याह यत्तच्छृणु राजसिंह । मयाच्यमानं पुरुषयभ त्वमन्यद्वित्तं स ह षोदरीः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि भावधर्मपर्वणि वृत्रगीतासु श्रेयोधिक्वद्विप्रतोऽध्यायः ॥ २८० ॥

॥ उशनेवाच ॥ नमस्तस्मै भगवते देवाय प्रभविष्यवे । यस्य पृथ्वीतले तात साकारं वाङ्मगीचरं । १२३

मूर्द्धा यस्य स्वन्तश्च स्थानं दानवमत्तम । तस्याहं तेऽप्रवक्ष्यामि विष्णोर्भाहाक्यमुत्तमं ।

तथा धं वदतोरेवमाजगाम महासुनिः । सनत्कुमारो धर्मात्मा संशयच्छेदनाय वै ।

स पूजितोऽसुरश्रेण मुनिनोद्यतया तथा । निरवादासने राजन् महाहं मुनिपृष्टव ।

तमाभीष्टं महाभाङ्गमुशना वाक्यमब्रवीत् । ब्रह्ममे दानवेन्द्राय विष्णोर्भाहाक्यमुत्तमं ।

सनत्कुमारश्च तत युवा प्राह वचोऽर्थवत् । विष्णोर्भाहाक्यमर्थुक्तं दानवेन्द्राय धीमते । १२४

शृणु सर्वमिदं देव्य विष्णोर्भाहाक्यमुत्तमं । विष्णोः जगत् क्वितं सर्वमिति विद्धि परन्तप ।

स्यैवैव महाबाहो भूतयामं चराचरं । सद्य चाक्षिपते काले काले विद्वत्तते पुनः ।

अस्मिन् गच्छन्ति विजयमस्य च प्रभवत्युत । नैव ज्ञानवता शक्य तपसा नैव चेक्ष्यया ।
 कस्य तुमिन्द्रियाणानु संयमेनैव शक्यते । वाञ्छे चाम्यन्तरे चैव कर्षणोर्ध्वमसि स्थित ।
 निर्मलीकुशले बुद्ध्या सांभुवानन्यनश्रुते । यथा हिरण्यकर्त्ता वै रूढ्यमग्नौ विज्ञोध्यते । १०५६
 ब्रह्मज्ञोतिप्रयत्नेन महतात्मकतेन च । तदज्ज्ञातिप्रतैष्वाव श्रुद्धातेऽनेन कर्षणा ।
 यत्नेन महता चैवापेक्षते तौ विग्रह्यते । लीलयाऽन्य यथा गावत्तन्मृग्यादात्मनो रज ।
 ब्रह्मयत्नेन महत दीरनिर्हर्षणन्तथा । यथा चान्येन मान्येन वासित तिस्रस्यपर्ष ।
 न भुञ्चति स्वकं गन्धं तद्वत्कृत्वास्त दर्शन । तदेव ब्रह्मिर्मान्यैर्वास्मान पुन पुन ।
 विभुञ्चति स्वकं गन्धं मान्यगन्धे च तिष्ठति । एव ज्ञानिप्रतैर्धुको गुणैरेव प्रसङ्गितु । १०५७
 बुद्ध्या निवर्त्तते दोषो यत्नेनाभ्यासजेन च । कर्षणं स्वपुरातानि विरक्तानि च दोनव ।
 यथा कर्षणविशेषांश्च प्राप्नुवन्ति तथा शृणु । यथावत्प्रवर्त्तने यस्मिन्निष्ठति वा विभो ।
 तत्तेऽनुदर्श्या व्याख्यास्ये तदिहैकमना शृणु । अनादिनिधन श्रीमान् हरिर्नारायण प्रभु ।
 स वै सृजति भूतानि स्वपरायण चराणि च । स वै सर्वेषु भूतेषु चरत्यावर एव च ।
 एकादशविकारः स जगत्पित्रि रश्मिभिः । पादौ तस्य मध्ये विद्धि सूक्ष्मान दिवमित्युत । १०५८
 बाहवस्तु द्विशो दैत्य श्रोत्रमाकाशमेव च । तस्य तेजोमय सूर्या मनश्चन्द्रमसि स्थित ।
 बुद्धिर्ज्ञानगता निधं रसस्वसु प्रतिष्ठित । भुवोरनन्तरास्तस्य ग्रहा दानवभक्तम ।
 मन्वचक्रं नेत्रमथा पादयोर्भूय दानव । रजस्राम च सत्यश्च विद्धि नारायण त्मकं ।
 से अमाणा फलनात कर्षणस्तत्कृतं विदुः । अकर्षणं फलक्षैव स एव परमस्यय ।
 छन्दसि यस्य रोमाणि ध्रुवरश्च सरस्वती । ब्रह्म श्रयो ब्रह्मभुजो धर्मो हृदि समाश्रित । १०५९
 स ब्रह्मपरमो धर्मस्तपश्च मद्सच स । श्रुतिशास्त्रयज्ञोपेतो धेनुशर्बिकं क्रतुस्य च ।
 पितामहश्च विष्णुश्च सोऽग्निश्चैव स पुरन्दर । मित्रे ऽय वरुणश्चैव यमोऽय धनदत्तया ।
 ते षट्पददर्शनास्तस्य सविदन्ति तथैकता । एकस्य विद्धि देवस्य सर्वं जगदिदं वशे ।
 नानाभूतस्य दैत्यैश्च तथैकल वदत्यय । जन्तु पश्यति विज्ञानात्ततो ब्रह्म प्रकाशते ।
 संहारविशेषसदृशकोटोऽशित्ति जीवा प्रचरन्ति चान्ये । प्रजविषण्ये च पारिमाष्य वापोषहस्रणि बहूनि
 दैत्ये । १०६०
 वायु पुनर्योजनविलूनास्ताः क्रोशश्च गम्भीरतयाऽवगाढा । आयामत पञ्चमताश्च सर्वाः प्रेथेकशो योजनत
 प्रहृष्टा ।
 वाया जलं विधत्ति बालकोऽथा त्वरुा सद्यवाप्यय न द्वितीयं । तामा चये विद्धि परं विषयं सहरमेकस्य तथा
 प्रजानां ।
 एतज्जीववर्षा परमं प्रमाणं रूपेण धूमो नीलमयाश्च मयं । रक्तं पुन सन्नतरं सुखन्तुं हारिद्रवर्षं सुसुखं च शुक ।
 परन्तु शुकं विमलं विभोक्तं गतकलम सिद्धयति दानवेन्द्र । गत्वा तु योनिप्रभवाणि दैत्य सद्यस्रं विद्धिमुपैति जीव ।

गतिश्च यां दर्शनमाह देवो गवांशुभं दर्शनमेव चापि । गतिं पुनश्चैकता प्रजानां वर्षस्यया काचकृतोऽपु
रैन्द्र ।

शतं सहस्राणि चतुर्दशैह परा गतिर्जीवगुणस्य दैत्य । आरोहणन्तत एतमेव विद्धि स्थानन्तया नि सरणश्च तेषां ।
रूपस्य वर्षस्य गतिर्निर्दृष्टा स सज्जति नरके पथ्यमान । स्थानन्तया दुर्गतिभिस्तु तस्य प्रजाविषर्गां सुवहन्
वदन्ति ।

शतं सहस्राणि ततश्चरित्वा प्राप्नोति वर्षे हरितन्तु पश्चात् । स चैव तस्मिन्निवसत्यनीशो युगस्यै तपसा बह
तात्मा ।

स वै यदा सत्पुणेन युक्तस्वामी व्यपोहन् घटते खबुद्ध्या । स लोहितवर्णमुनिं नीलान्मनुष्यलोके परिवर्तते च ।
स तत्र संहारविषर्गमेकं स्वधर्मैर्जन्मैर्नैः क्षिप्र्यमान । तत स हारिद्रमुपैति वर्षे संहारविषेपशते व्यतीते । १०९
हारिद्रवर्षसु प्रजाविषर्गात् सहस्रशस्त्रिष्ठति सञ्चरन् वै । अविप्रयुक्तो निरथे च दैत्य तत सहस्राणि दशापराणि ।
गतो सहस्राणि च पञ्च तस्य चलारि भवन्तकृतानि चैव । विमुक्तनेन निरयाश्च विद्धि सर्वेषु चान्येषु च धीश्वरेषु ।
स देवलोके विहगत्यभीक्ष्णं ततश्च्युतो मानुषतामुपैति । संहारविषेपशतानि चाष्टौ सार्थेषु तिष्ठत्यमृतत्वमेति । १
सोऽस्मादय भ्रश्यति कासयोगात् हृष्ये तस्य तिष्ठते सर्वैरुष्टे । यथा त्वय मिथ्यति जीवलोकसक्तं ऽभिधास्यान्व
सुरप्रवीर ।

दैवानि स्यूहृशतानि सप्त रक्तो हरिद्रोऽय तथैव शुक्ल । संश्रित्य सन्भावति शुक्लमेतमष्टावरानर्शनमन् सतो
कान् ।

अष्टौ च षष्टिश्च शतं नि यानि मनोविद्भानि महाद्युतीनां । शुक्लस्य वर्षस्य परा गतिर्या चोद्धेव रुद्धानि महानुभाव ।
संहारविषेपमनिष्ठमेकं चलारि चान्यानि वसत्यनीश । षष्ठस्य वर्षस्य परा गतिर्या सिद्धावसिद्धस्य गतकमस्य ।
सप्तोत्तरन्तत्र वसत्यनीश संहारविषेपशतं सशेषं । तस्मादुपाट्यत्वं मनुष्यलोके ततो महान्मनुष्यतामुपैति ।
तस्मादुपाट्यत्वं ततः क्रमेण सोऽप्रेण सन्निष्ठति भूतसर्गं । स सप्तहत्स्य परैति लोकान् संहारविषेपशतप्रभाव ।
सप्तैव संहारमुपयवानि सन्भाव्य सन्निष्ठति जीवलोके । ततोऽव्यय स्थानमनन्तमेति देवस्य विष्णोरथ प्रह्लाणथ । १११
शेषस्य चैत्राय नरस्य चैव देवस्य विष्णोः परमस्य चैव । संहारकाले परिदग्धकाया ब्रह्माण्णमायान्ति सदा प्रजा हि ।
चेष्टात्मनो देवगणाय सर्वे ये ब्रह्मलोकान्दपरा स्म तेऽपि । प्रजाविषर्गन्तु सशेषकाल स्थानानि स्वान्वेव सरन्ति
जीवाः ।

नि शेषतस्तपद यान्ति चान्ते सर्वे देवा ये सदृशा मनुष्या । ये तु च्युता भिद्भूलोकान् क्रमेण तेषां गतिं यन्ति
यथाऽमुपूञ्च्यां ।

धीवाः परे तदस्तुत्सृष्ट्वा श्वं सं विधिं यान्ति विरथ्ययेय । स यावदेवास्ति स भ्रैवभुक्तं प्रजाय देवौ च तथैव
शुक्ले ।

तावत्तदप्रेषु विद्भृद्भावः सयम्य पक्षेत्रिचरुपमेतत् । शुद्धं गतिं तां परमां परैति शुद्धेन नित्यं सतसा विधि
भ्यन् ।

ततोऽप्ययं ध्यानमुपैति ब्रह्म दृष्ट्वापमभ्येति स शान्तं वै । इत्येतदाख्यातमहीनमन्त्रनारायणस्यैव सलं मथा ते ।

॥ एव उवाच ॥ एवं गते मे न विपादोऽस्ति कश्चित् सन्त्यक् च पश्यामि वचस्तथैतत् । श्रुत्वा तु ते वाचमदीनमन्त्र विकल्प
योऽप्ययं तथा विपाप्मा ।

प्रवृत्तमेतद्भगवन्मर्षेण महाद्युतेश्चक्रमनन्वीर्यै । विष्णोरभन्तस्य सनातननात् स्थानं सर्गाय च सर्वं प्रवृत्ताः ।
स वै महात्मा पुरुषोत्तमो वै तस्मिन् जगत् सर्वमिदं प्रतिष्ठितं ।

॥ भीष्म उवाच ॥ एवमुक्त्वा स कौन्तेय वृचः प्राणानवाद्यजत् । योजयित्वा तथात्मानं परं स्थानमवाप्तवान् । १००९

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अयं स भगवान् देवः पितामह जनाङ्गनः । सनत्कुमारो वृत्राय यत्तदाख्यातवान् पुरा ।

॥ भीष्म उवाच ॥ मूलस्यायो महादेवो भगवान् स्वेन तेजसा । तस्य सृजति तान् भावान् नानारूपान् महामनाः ।

तुरीयाङ्गैर्न तस्मिं विद्भिः केशवमच्युतं । तुरीयाङ्गैर्न लोकांस्तो न् भावयत्येव बुद्धिमान् ।

अर्वाक् स्थितस्तु यः स्थायो कल्पान्ते परिवर्त्तते । स श्रुते भगवानस्य योऽभारतिवत्सः प्रभुः ।

तान् विधृत्वा प्रसन्नात्मा लोकाद्वरति शान्ततान् ।

१०१०

सर्वाण्यग्न्यानि करोत्यनन्तः मृनातनः । सञ्चरते च लोकात् । स चानिहृद्ः सृजते महात्मा तस्यै जगत् सर्वमिदं
विचित्रं ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ वृत्रेण परमार्थज्ञ दृष्टा मन्येत्मानो गतिः । शुभात्तस्मात् स मुखितो न शोचति पितामह ।

शुक्लं शुक्लाभिजातोयः साधो नावर्त्ततेऽनघ । तिर्यग्गतेऽथ निर्मुक्तेः निरयाच पितामह ।

हारिद्रवैर्ण रक्तं वा वर्त्तमानस्तु पार्यिव । तिर्यग्गतानुपश्येत् कर्मभिलासमैर्हतं ।

वयन्तु भृशमापन्ना रक्ता दुःखमुखेऽमुखे । को गतिं प्रतिपत्स्यामो नीलां कृष्णाधमामथ ।

१०११

॥ भीष्म उवाच ॥ शुद्धाभिजनसन्त्राः पाण्डवाः संमितप्रताः । विद्यत्य देवलोकेषु पुनर्मानुषमेवथ ।

प्रजाविकर्गे च सुखेन काले प्रेत्यत्य देवेषु सुखानि भुक्त्वा । सुखेन संयास्यथ सिद्धसंख्यां मा वो भयं भूदिमलाः स्तु सर्वे ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मेघदूतपर्वणि वृत्रगोतायां एकाशीत्यधिकदशतोल्यायाः ॥ १०११ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अहो धर्मिष्ठता तात वृत्रस्थामिततेजसः । यस्य विज्ञानमतुलं विष्णौ भक्तिश्च तादृशो ।

दुर्बिभ्रंयं पदं तान् विष्णोरमित तेजसः । कथं वा राजशार्दूल पदन्तु ज्ञातवानसौ ।

भवता कथितं शीतच्छूदधे चाहमच्युतं । भूयस्तु मे समुत्पन्ना बुद्धिरस्यत्तदंशनात् ।

१०१२

कथं विनिहतो वृचः शक्रेण पुरुषपर्यभ । धर्मिष्ठो विष्णुभक्तश्च तत्त्वज्ञश्च पदान्वयै ।

एतन्मे संग्रयं ब्रूहि वृच्छते भरतर्षभ । वृचस्तु राजशार्दूल यया शक्रेण निर्जितं ।

यया चैवाभवद्युद्धं तच्चाचक्ष पितामह । विस्तरेण महाबाहो परं कौटुहलं हि मे ।

॥ भीष्म उवाच ॥ रथेनेन्द्रः प्रयातो वै शार्ङ्गं देवगणैः पुरा । ददर्शायायतो वृत्रं धिष्ठितं पर्वतोपमं ।

योजनानां शतान्भूङ्क्ष्वं पञ्चोच्छ्रितमग्निन्दमः । शतानि विस्तरणाय चोत्थेवाभ्यधिकानिवै ।

१०१३

तत् प्रेत्य तादृशं रूपं वैलोकित्वापि दुर्बलं । वृचस्य देवाः मन्त्रस्ता न शान्तिमुपलैभिरै ।

शकस्य तु तदा राजब्रह्मणो व्यजायत । भयाद्वृचस्य सहसा दृष्ट्वा तद्रूपमुत्तमं ।

गतिश्च या दर्शनमाह देवा गत्वा श्रुतं दर्शनमेव चापि । गतिं, पुनश्चेच्छता प्रजाणां वर्षस्तथा काश्रुतौऽप्यु
रन्द्र । १५५

शतं सहस्राणि चतुर्दशैश्च परा गतिर्जाविगुणस्य दैव्य । आरोहणन्तत् छतमेव विद्धि स्थानन्तथा नि सरणश्च तेषां ।
हृष्यस्य वर्षस्य गतिर्निर्दिष्टा स सञ्जते नरके पच्यमान । स्थानन्तथा दुर्गतिभिस्तु तस्य प्रजाविषर्गान् सुबहून्
वदन्ति ।

शतं सहस्राणि ततश्चरित्वा प्राप्नोति वर्षं हरितन्तु पश्चात् । स चैव तस्मिन्निवसत्यनीशो युगवये तपसा बह
तात्मा ।

स वै यदा सत्पुण्येन युगसुखमो व्योपहन् घटते स्वबुद्ध्या । स लोहितं वर्णमुपैति नीलान्मनुष्यलोके परिवर्त्तते च ।
स तत्र संहारविनिर्गमेकं स्वधर्मैर्जन्मैश्चैव क्रियमान । तत स ह्यारिद्रमुपैति वर्षं संहारविशेषमते व्यतीते । १५६
हारिद्रवर्णस्तु प्रजाविषर्गात् सहस्रशस्त्रिणित सञ्चरन् वै । श्विप्रजुक्तो निरये च दैव्य तत सहस्राणि दशपराणि ।
गतो सहस्राणि च पञ्च तस्य चलारि भवन्तं कृतानि चैव । विमुक्तमेतं निरयाच विद्धि सर्वेषु चान्येषु च शिष्येषु ।
स देवलोके विहरत्यभीष्टं ततश्च्युतो मारुपतामुपैति । संहारविशेषमति चाष्टौ मर्यादु तिष्ठत्यमृतभवेति । ७
सोऽस्मादय भ्रमस्यति कालयोगात् दृष्ट्ये तले तिष्ठति सर्वकष्टे । यथा त्वयं सिध्दति जीवलोकास्तत्ते ऽभिधास्याम्
सुरप्रवीर ।

देवानि सव्यूहशतानि सप्त रक्तो हरिर्द्रोऽय तथैव श्रुतः । संश्रित्य सन्भावति श्रुतमेतमष्टावरानर्द्यमान सलो
कान् । १५७

श्रेया च पठिष्य शतानि यानि मनोविद्वानि महाद्युतीनां । श्रुतस्य वर्षस्य परा गतिर्या चोष्टेव रुद्धानि महानुभावा ।
संहारविशेषमनिष्टमेकं चलारि चान्यानि वसत्यनीश । पठस्य वर्षस्य परा गतिर्या सिद्धावसिद्धस्य गतकमस्य ।
सप्तोत्तरन्तत्र वसत्यनीश संहारविशेषमते सशेष । तस्मादुपाद्यस्य मनुष्यलोके ततो महान्मनुपतामुपैति ।
तस्मादुपाद्यस्य तत क्रमेण सोऽप्येव सन्निष्ठति भूतसर्ग । स यत्तद्वचस्य परैति लोकान् संहारविशेषकृतप्रभाव ।
सप्तैव संहारमुपस्रवति सम्भाव्य सन्निष्ठति जीवलोके । ततोऽप्यय स्थानमनन्तमेति देवस्य विष्णोरथ ब्रह्मणस्य । १५८
श्रेयस्य चैवाय नरस्य चैव देवस्य विष्णोः परमस्य चैव । संहारकाले परिदग्धकाया ब्रह्माणमायान्ति सदा प्रजा हि ।
चेष्टात्मनो देवगणस्य सर्वे च ब्रह्मलोकादपरा । रक्षतेऽपि । प्रजाविषर्गन्तु सशेषकाल स्थानानि स्थान्ति सरनि
जीवा ।

नि श्रेयतपशापद यान्ति चान्ते सर्वे देवा ये सदृशा मनुष्या । ये तु च्युता सिद्धलोकान् ब्रमेप तेषां गति यानि
यथाऽनुपुञ्ज्यां ।

जीवाः परे तद्वहत्पुण्यरूपा भे सं विधि यान्ति विपर्ययेण । स यावदेवास्ति स श्रेवभुक् प्रजास्य देवो च तथैव
श्रुतेः ।

तावन्तदङ्गेषु विग्रहृद्भाव मयस्य पश्चेन्द्रियरूपमेतत् । श्रुतां गतिं तां परमां परैति श्रुद्धेन नित्यं ममसा विधि
भ्यम् । १५९

ततोऽथैवं स्थानमुपैति ब्रह्म दृष्ट्वापमभ्येति स शान्तवै । इत्येतदाख्यातमहीनसचनारायणस्यैह बल मया ते ।

॥ वृच उवाच ॥ एवं गते मे न विपादोऽस्ति कश्चित् सम्यक् च पश्यामि वचस्तथैतत् । श्रुत्वा तु ते वाचमदीनसत्त्वं विक्रान्तं
पोऽप्युद्यतया त्रिपाद्मा ।

प्रवृत्तमेतद्भवन्मर्ष्यं महाद्युतेयकमनन्तवीर्यं । विष्णोरमन्तस्य सनातनन्तत् स्थान सर्गाय च सर्वं प्रवृत्ता ।

स वै महात्मा पुरुषोत्तमो वै तस्मिन् जगत सर्वमिदं प्रतिष्ठित ।

॥ भीष्म उवाच ॥ एवमुक्त्वा स कौन्तेय वृच प्राणानवाहजत् । योजयित्वा तथात्मानं परं स्थानमवश्रवान् । १०८२

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ श्रयं स भगवान् देव पितमहजनाहूँ । सनत्कुमारो वृचय यत्तदाख्यातवान् पुरा ।

॥ भीष्म उवाच ॥ मूलस्थायी महादेवो भगवान् स्वेन तेजसा । तस्य सृजति तान् भावान् नानारूपान् महामना ।

तुरीयाहूँ न तस्थिं विद्धि केशवमच्युत । तुरीयाहूँ न लोकास्तीन् भावयत्येव बुद्धिमान् ।

श्रद्धां कश्चित्तस्य स्याथी कल्पान्ते परिवर्त्तते । स श्रुते भगवानपु योऽस्यार्तिवत् प्रभु ।

तान् विधुता प्रसन्नात्मा लोकाश्चरति शान्ततान् ।

१०८०

सर्वं शृण्वानि कर्गोत्पन्नं सनातनं सञ्चरते च लोकान् । स चानिरुद्ध सृजते महात्मा तस्य जगत् सर्वमिदं
विचित्र ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ वृत्रेण परमार्थज्ञ इष्टा मन्वेत्कनो गति । शूभात्तस्मात् स मुखितो न शोचति पितामह ।

शूक्तं शुक्लाभिजातोय साधो नावर्त्ततेऽनघ । तिर्यंगतेषु निर्मुक्तो निरयाच पितामह ।

हारिद्रवैशं रक्ते वा वर्त्तमानस्तु पार्थिव । तिर्यगेवानुपश्यते कर्षंभस्तामभैर्हतं ।

वयन्तु भृशमापन्ना रक्ता दुःखमुखेऽमुषे । का गति प्रतिपत्स्यामो नीला कृष्णाधमासय ।

१०८५

॥ भीष्म उवाच ॥ शूद्धाभिजनसम्पन्ना पाण्डवा शमितप्रता । विद्वद्य देवलोकेषु पुनर्यानुपमेव्यय ।

प्रजाविर्गं च सुखेन काले प्रेत्येत्य देवेषु सुखानि भुङ्क्ता । सुखेन मयास्यय बिद्धस्यथा मा वो भय भूदिमला स्त सर्वे ।

इति श्रीमहाभागते शान्तिपूर्वणि मेाचधर्मपूर्वणि वृचगीताया एकाशीत्यधिकद्विंशतीऽध्याय ॥ १८१ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ श्रद्धो धर्मिष्ठता तात वृचस्यामिततेजस । यस्य विज्ञानमतुल विष्णोः भक्तिस्तदादृशो ।

दुर्विधेय पद तात विष्णोरमित तेजस । कथं वा राजग्राहूलं पदन्तु ज्ञातवानसौ ।

भवता कथितं ह्येतच्छ्रद्धे चाहमच्युत । भूयस्तु मे समुत्पन्ना बुद्धिरव्यक्तदर्शनात् ।

१०९०

कथं विनिहतो वृच शक्येण पुरुषर्षभ । धर्मिष्ठो विष्णुभक्तश्च तत्तज्ज्ञस्य पदानयै ।

एतन्मे शशय ब्रूहि वृच्छते भरतर्षभ । वृचस्तु राजग्राहूलं यथा शक्येण निर्वृजितं ।

यथा चैवाभवद्युद्धं तत्राचक्ष्य पितामह । विस्तरेण महावाहो परं कौतूहलं हि मे ।

॥ भीष्म उवाच ॥ रथेनेत्र प्रयातो वै सार्द्धं देवगणैः पुरा । ददर्शाथायतो वृचं धिष्ठितं पूर्वतोपम ।

योजनानां शतान्यूर्ध्वं पद्भोऽच्छ्रितमरिन्दम । शतानि विस्तरेणाय चोत्थेवाभ्यधिकानि वै ।

१०९५

तत् प्रेत्य तादृशं रूपं त्रैलोक्यापि दुर्जयं । वृचस्य देवा मन्त्रस्तान् शान्तिमुपल्लेभिरै ।

शक्यस्तु तदा राजब्रह्मसमीप्यगयत । भयादृचस्य सहसा इष्ट्वा तद्रूपमुत्तम ।

ततो मादः समभवद्वादिचाणाञ्च नि स्वनः । देवासुराणां सर्वेषां तस्मिन् युद्धे क्षुपस्थिते ।
 अथ वृत्रस्य कोरव्य दृष्ट्वा शक्रमवस्थितं । न सम्भ्रमो न भी काचिदास्था वा समजायत ।
 ततः समभवद्युद्धं त्रैलोक्यस्य भयङ्करं । शक्रस्य चासुरेन्द्रस्य वृत्रस्य च महात्मनः ।
 अस्मिन् पट्टिशैः प्रहृतैः शक्तिमामरमुद्गरैः । शिलाभिर्विधिधाभिश्च कार्मुकैश्च महास्त्रैः ।
 शस्त्रैश्च विविधैर्हिथैः पावकोक्ताभिरैव च । देवासुरैस्ततः सैन्यैः सर्वमासीत् समालुलं ।
 पितामहपुरोगाश्च सर्वे देवगणोत्तयो । अथयश्च महाभागास्तद्युद्धं द्रुमुमागमन् ।
 विमानापैर्हाराज सिद्धाश्च भरतर्षभ । गन्धर्वाश्च विमानापैरसुरोभिः समागमन् ।
 ततोऽन्तरीक्षमावृत्य वृत्रो धर्मभृताम्बरः । अश्ववर्षेण देवेन्द्रं समाकिरदतिद्रुतं ।
 ततो देवगणाः क्रुद्धाः सर्वतः शरवृष्टिभिः । अश्ववर्षमपोहन् वृत्रप्रेरितमाहवे ।
 वृत्रस्तु कुरुशास्त्रैर्ल महाामायो महाबल । मोक्षयामास देवेन्द्रं मायायुद्धेन सर्वशः ।
 तस्य वृत्रार्हितस्थाय मोह आसीच्छतक्रतोः । रथन्तरेण तं तत्र वशिष्ठः समवाधयत् ।
 ॥ वशिष्ठ उवाच ॥ देवश्रेष्ठोऽस्मि देवेन्द्र दैत्यासुरनिवर्हण । त्रैलोक्यवलम्बयुक्तः कृष्णाच्छक्र विषीदधि ।
 एष ब्रह्मा च विष्णुश्च शिवश्चैव जगत्पतिः । भोमस्य भगवान्देव सर्वे च परमर्षयः ।
 मा कार्षीः कश्चलं शक कश्चिदेतेरो यया । आत्मा युद्धे मतिं कृत्वा जहि शत्रून् सुराधिप ।
 एष लोकगुरुस्त्वयः सर्वलोकनमस्कृतः । निरोचते त्वां भगवांस्तज मोहं सुराधिप ।
 एते ब्रह्मर्षयश्चैव वृहस्पतिपुरोगमाः । स्तवेन शक्र दिव्येन स्तवन्ति त्वां जयाय वै ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ एवं सन्नेध्यमानस्य वशिष्ठेन महात्मना । अतीव वासवस्योद्दीप्तमुत्तमतेजसः ।
 ततो बुद्धिसुपागम्य भगवान् पाकशासन । योगेन महता युक्तस्तौ मायां व्यपकषत ।
 ततोऽङ्घ्रिः सुतः श्रीमांस्तौ चैव परमर्षयः । दृष्ट्वा वृत्रस्य विक्रान्तमुपागम्य महेश्वरं ।
 ऊचुष्टं च विनाशार्थं लोकानां हितकाम्यया । ततो भगवतस्तौजो ज्वरो भूत्वा जगत्पते ।
 समाविशतदा रौद्रेण युद्धं दैत्यपतिन्तदा । विष्णुश्च भगवान्देवः सर्वलोकामिभूपूजितः ।
 ऐन्द्रं समाविशद्भक्ष लोकमरुचणे रतः । ततो वृहस्पतिर्धिमानुपागम्य शतक्रतुं ।
 वशिष्ठश्च महातेजाः सर्वे च परमर्षयः । ते समासाद्य वरदं वासवं लोकपूजित ।
 ऊचुरेकाद्यमनषो जहि वृत्रमिति प्रभो ।
 ॥ महेश्वर उवाच ॥ एष वृत्रो महान् शक्र बलेन महता दृतः । विश्वात्मा सर्वज्ञश्चैव ब्रह्मायश्च विकृत ।
 तदेभमसुरश्रेष्ठं त्रैलोक्येनापि दुर्जन्यं । जहि त्वं योगमास्थाय माऽवमंस्थाः सुरेश्वर ।
 अनेन हि तपस्तप्तं बलायममराधिप । पठि सर्वसहस्राणि ब्रह्मा चास्मै वरं ददे ।
 महत्त्वं योगिनाश्चैव महामायत्वमेव च । महाबलत्वञ्च तथा तेजस्वाम्यं सुरेश्वर ।
 एतन्नां मामकं तेजः समाविशति वासव । व्यपमेतं त्वमप्येवं ब्रह्मणे जहि दानवं ।
 ॥ शक्र उवाच ॥ भगवंस्तत्प्रमदित्य दितिञ्च सुदुरामदं । ब्रह्मणे निहनिष्यामि पश्यतस्तौ सुरर्षभ ।

॥ भीष्म उवाच ॥ आविश्यमाने दैव्ये तु ज्वरेणाय महासुरे । देवतानामृषीणाञ्च हर्षान्वादे महानभूत् ।

ततो दुन्दुभयञ्चैव शङ्खाञ्च सुमहास्रनाः । मुरजा लिखिताञ्चैव प्रावाचन्त सहस्रशः ।

अमुराणान्तु सर्वेषां स्मृतिलोपो महानभूत् । भायानाग्रस्य बलवान् चण्डेन समपद्यत ।

तथाविष्टमथो ज्ञात्वा षडथो देवतास्तथा । सुवन्तः शक्रमीशानं तथा प्राचोदयन्नपि ।

रथस्थस्य हि शक्रस्य युद्धकाले महान्नमः । षडपिभिस्त्वयमानस्य रूपमाचोतु मुदुर्दृशं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि दृवबर्धे द्वाप्रोक्त्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २२२ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ दृवस्य तु महाराज ज्वराविष्टस्य सर्वशः । अभवन् यानि लिङ्गानि शरीरे तानि मे शृणु ।

अलितासोऽभवद्द्वैरो वैवर्षञ्चागमत् परं । गाचकस्यश्च सुमहान् श्यासञ्चाप्यभवन्नहान् ।

रोमहर्षस्य तोत्रोऽभून्निद्यासश्च महान्नृपः । शिवा चाशिवसङ्गाया तस्य वक्रान्तु मुदारुणाः ।

निष्पपात महाघोरा स्मृतिः सा तस्य भारत । उल्काश्च ज्वलितास्तस्य दीप्ताः पार्श्वे प्रपेदिरे ।

मृश्राः कङ्का बलाकाश्च वाचोऽमुञ्चन् मुदारुणाः । दृवस्योपरि संछष्टाश्चक्रवत् परिवध्मसुः ।

ततस्तं रथमास्थाय देवाप्यायित आहवे । वज्रोघातकरः शक्रस्तं दैत्यं समवेद्यत ।

अमानुषमयो नादं स नमो स महासुरः । व्यजृम्भस्यैव राजेन्द्र तोत्रज्वरसमन्वितः ।

अयास्य जृम्भत शक्रस्ततो वज्रमवास्तृजत् । स वज्रं सुमहातेजा कालाग्निमद्देशोपमः ।

चिप्रमेव महाकार्यं दृवं दैत्यमपातयत । ततो नादः समभवत् पुनरेव समन्ततः ।

दृवं विनिहतं दृष्ट्वा देवानां भरतर्षभ । दृवन्तु हत्वा भगवान् दानवारिर्भूयैव ।

वज्रेण विष्णुयुक्तेन दिवमेव समाविशत् । अथ दृवस्य कौरव्य शरीरादभिनि सृता ।

ब्रह्मबन्धा महाघोरा रौद्रा लोकाभयावहा । करालदंशना भीमा विहता कृष्णपिङ्गला ।

प्रकीर्णमूङ्गजा चैव घोरनेत्रा च भारत । कपालमालिनी चैव हृद्यैव भरतर्षभ ।

रथिराद्रां च धर्मशङ्ख शीरवल्कलवाहिनी । साऽभिनिष्क्रम्य राजेन्द्र तादृग्युपाभयावहा ।

वज्रिणं मृगयामास तदा भरतसत्तम । कक्षचिन्त्य कालस्य दृवहा कुरुनन्दन ।

स्वर्गाद्याभिमुखः प्रायासोक्तानां हितकाम्यया । सा विनि सरमाणन्तु दृष्ट्वा शकं महौजस ।

अथाह बन्धा देवेन्द्रं सुलभा चाभवत्तदा । स हि तस्मिन् समुत्पन्ने ब्रह्मबन्धाकृते भये ।

बलिन्त्या विषमंशस्य उवासाब्दगणान् वदन् । अनुसृत्य तु यन्नास्य तथा वै ब्रह्महृत्यया ।

तदा मृहीत कौरव्य निक्षेजा समपद्यत । तस्या व्यपोहने शकः परं यत्रन्नकार ह ।

न चाशक्रतां देवेन्द्रा ब्रह्मबन्धा व्यपोहितं । मृहीत एव तं तथा देवेन्द्रा भरतर्षभ ।

पितामहमुपागम्य शिरसा प्रत्यपूजयत् । ज्ञात्वा मृहीतं शकं स द्विजप्रवरबन्धया ।

ब्रह्मा संचिन्त्यामास तदा भरतसत्तम । तामुवाच महाबाहि ब्रह्मबन्धा पितामहः ।

स्वरेण मधुरेणाय सान्त्वयन्निव भारत । मुच्यतां चिद्वेद्रेऽयं मत्पितृं कुप भाविनि ।

भूहि किन्तो करोम्यद्य कामं किं त्वमिदं ष्षि ।

॥ ब्रह्मवधोवाच ॥ त्रिलोकपूजिते देवे प्रीते त्रैलोक्यकर्त्तरि । छीतमेवेह मन्यामि निवासन्तु विधत्स्व मे ।
त्वया कृतैर्यं मर्यादा लोकधरं चरणार्थिना । स्थापना वै सुमहती त्वया देव प्रवर्त्तिता ।

प्रीते तु त्वयि धर्मज्ञ सर्वलोकियर प्रभो । शक्रादपगमिष्यामि निवासं संविधत्स्व मे ।

॥ भोम उवाच ॥ तथेति तां प्राह तदा ब्रह्मवधा पितामह । उपायत स शक्रस्य ब्रह्मवधा व्यपोहत ।

तत, स्वयम्भवा ध्यातस्त्व च वक्रिर्भद्रात्मना । ब्रह्माण्णमुपसंगम्य ततो वचनमब्रवीत् ।

प्राज्ञोऽस्मि भगवन्देव त्वत्काशमनिन्दित । यत्कर्त्तव्यं मया देव तद्भवान् वक्रुमर्हति ।

॥ ब्रह्मोवाच ॥ वक्रधा विभजिष्यामि ब्रह्मवध्यामिमामह । शक्रस्याद्य विमोक्षार्थं चतुर्भासं प्रतीक्ष्व वै ।

॥ अग्निरुवाच । मम मोक्षस्य कोऽन्तो वै ब्रह्मन् ध्यायस्व वै प्रभो । एतदिच्छामि विघ्नातं तत्त्वतो लोकपूजित ।

॥ ब्रह्मोवाच ॥ यस्त्वा ज्वलन्तमासाद्य स्वय वै मानव क्वचित् । वीजोपधिरसैर्वैरेण च यत्नति तमोहत ।

तमेया यास्यति क्षिप्रं तत्रैव च निवस्यति । ब्रह्मवधा ह्यववाह येतु ते मानशोऽवर ।

इत्युक्त प्रतिजपाह तदपो ह्यव्यकथ्यमुक्त् । पितामहस्य भगवत्प्राया च तदभूत्प्रभो ।

ततो वृषोपधितृणं समाह्वय पितामह । इममयं महाराज वक्रुं समुपचकमे ।

ततो वृषोपधितृण तथैवाक यथातयं । व्यथितं वक्रिवद्राजन् ब्रह्माण्णमिदमब्रवीत् ।

अस्माकं ब्रह्मवधाया कोऽन्तो लोकपितामह । देवेनाभिहतानस्मान् पुनर्हन्तुमर्हसि ।

वयमग्निं तथा शीत वर्षश्च पवनेरितं । सहाम सततं देव तथा हृद्वदनभेदने ।

ब्रह्मवध्यामिमामद्य भवत शासनादयं । यहीष्यामस्त्रिलोकिय मोक्षं चिन्तयतां भवान् ।

॥ ब्रह्मोवाच ॥ पर्यंकाले तु धंमति ये वै हृद्वदनभेदने । करिष्यति नरो मोक्षात्तमेवाऽनुगमिष्यति ।

॥ भोम उवाच ॥ ततो वृषोपधितृणमेवमुक्तं महात्मना । ब्रह्माण्णमभिसंपूज्य जगामाशु यथा गतं ।

आह्वयात्परभो देवस्ततो लोकपितामह । वाचा मधुरया प्राह सान्त्वयन्निव भारत ।

इयमिन्द्रादनुप्राप्ता ब्रह्मवधा वराङ्गना । चतुर्थमस्या भागांशं मयेऽक्ता सम्प्रतीक्षत ।

॥ अश्वरुज उचु ॥ पश्ये छतबुद्धीर्मां देवेश तव शासनात् । मोक्ष समयतोऽस्माकं चिन्तयस्व पितामह ।

॥ ब्रह्मोवाच ॥ रजस्वलासु नारोपु यो वै मैथुनमाचरेत् । तमेया यास्यति क्षिप्रं येतु वो मानशोऽवर ।

॥ भोम उवाच ॥ तथेति हृष्टमनस इत्युक्त्वाऽपरभां गणाः । स्वानि स्थानानि सम्प्राप्य रेमिरे भरतवंश ।

तत्त्रिलोकाकृद्देव पुनरेव महातपा । अपः सञ्चिन्तयामास ध्यातास्तायाद्यथागमन् ।

ताम्ह स्या समागम्य ब्रह्माण्णममितीजसं । इदमुचुर्ब्रह्मो राजन् प्रणिवृत्य पितामहं ।

इमाः स्य देव सम्प्रास्तास्त्रयकाशमरिन्दम । शासनात्त्व लोकेषु समाहापय न प्रभो ।

॥ ब्रह्मोवाच ॥ इय वृत्तादनुप्राप्ता पुद्गलं महात्मया । ब्रह्मवधा चतुर्थीजमस्या द्युयं प्रतीक्षत ।

॥ आप उचु ॥ एवं भवतु लोकेषु यथा वदसि न प्रभो । मोक्ष समयतोऽस्माकं भञ्जितधितुमर्हसि ।

स्य हि देवेश धर्मस्य जगत परमा गतिः । कोऽन्य प्रधापो हि भवेद्य लक्ष्मण समुद्वरेत् ।

॥ ब्रह्मोवाच ॥ अस्या इति मतिं हत्वा यो नरो बुद्धिमोक्षित । अस्मन्मूलपुरीयाजि युष्मासु प्रतिमोक्षति ।

तमियं यास्यति चिप्रं तपैव च निवस्यति । तथां वो भविता मोक्षं इति सत्यं ब्रवीमि वः ।

ततो विमुच्य देवेन्द्रं ब्रह्मवथा युधिष्ठिर । यथाविष्टं तं वासमगमदेवशामनात् ।

एवं शक्रेण सम्प्राप्ता ब्रह्मवथा जनाधिप । पितानहमनुज्ञायं सोऽप्येधमकल्पयत् ।

श्रूयते च महाराज सम्प्राप्ता वासवेन वै । ब्रह्मवथा ततः शृद्धिं ह्यमेधेन क्षत्रवान् ।

समवाप्य त्रियं देवो हवाऽग्नींश्च सप्तस्रगः । प्रहर्षमतुलं लेभे वासवः प्रथिवोपति ।

वृत्रस्य सधिराचैव शिखण्डाः पार्थ जज्ञिरे । दिजातिभिरमच्छास्ते दोषितैश्च तपोधमैः ।

सर्व्यावस्यं त्वमथेषां दिजातीभां प्रियं कुरु । इमे हि भूतले देवाः प्रथिताः कुरुनन्दन ।

एवं शक्रेण कौरव्य बुद्धिमैत्स्यान्महासुरः । उपायपूर्व्यं निहतो वृत्रो ह्यमिततेजसा ।

एवं त्वमपि कैान्नेय प्रथिव्यानपराजितः । भवियसि यथा देवः क्रतुकुरतमित्रहा ।

ये तु शक्रकथं दित्यामिमां पर्वसुपर्वसु । विप्रमध्ये वदित्यन्ति न ते प्रास्यन्ति क्विञ्चिपं ।

इत्येतद्ब्रह्मस्य शिष्य शक्रस्यात्यद्भुतं महत् । कथितं कर्म ते तात किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि भोचधर्मपर्वणि वृत्रवधे व्यगीत्यधिकदिशतोऽध्यायः ॥ २२३ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद । शर्मन् वृत्रवधादेव विवला मम जायते ।

स्वरेण मोहितो वृत्रः कथितस्तो जनार्धिप । निहतो वासवेनेह बद्धेति तदाऽनघ ।

कथमेव महाप्राज्ञ क्ष्वरः प्रादुर्ब्धैर्भा कुतः । ज्वरोत्पन्तिं निपणतः श्रोतुमिच्छाम्यहं प्रभो ।

॥ भीष्म उवाच ॥ शृणु राजन् स्वस्वस्वैर्भक्तैर्लोकविश्रुतं । विस्तरश्चास्य बह्यामि यादृशैव भारत ।

पुरा मेरेर्भृंहाराज शृद्धं वैलोक्यपूजितं । ज्योतिष्कं नाम सावित्रं सर्वरत्नविभूषितं ।

अप्रमेयमनाधृत्यं सर्वलोकेषु भारत । तत्र देवो गिरितटे रमेधातुविभूषितः ।

पर्यद्द दत्त विश्वाजनुपविष्टो बभूव ह । शैलराजसुता चास्य निचयं पार्श्वे स्विता वभौ ।

तथा देवा महात्मानो बभूवृन्नामिनैःजसः । तपैव च महात्मानावयिनौ भिपजाम्भरौ ।

तयो वैश्रवणो राजा गुह्यकैरिभर्षितः । दद्याणामीश्वरः श्रीमान् कैलासनिजघ्नः प्रभु ।

उपासन्त महात्मानमुग्रना च महामुनिः । सनत्कुमारप्रमुखास्तथैव च महर्षयः ।

श्रद्धिं प्रमुखाश्चैव तथा देवर्षयोऽपरे । विश्वावसुश्च गन्धर्बस्तथा नारदपर्वतो ।

असुरो गणेशश्च समाज्यभृगुनेकशः । वैश्वं सुखं शिवो वायुर्नागान्धवहः शृष्टिः ।

सर्वं कुंकुमुमोपेतोः पुष्यवक्तो द्रुमास्तथा । तथा विश्वाधराश्चैव विद्वान्श्चैव तपोधनाः ।

महादेवं परशुपतिं पर्युपासन्त भारत । भूतानि च महाराज नानारूपधराण्यथ ।

राचषास्व महौरोद्राः मित्राचास्व महाबलाः । बद्धरूपधरा इष्टा नानाप्रहरणीयताः ।

देवस्थानुचरस्तथै तन्धिरे चानलोपमाः । नन्दी च भगवांस्तत्र देवस्थानुमते स्थितः ।

प्रष्टह्य ज्वलितं शूलं दीपमानः स्ततेजसा । गङ्गा च हरितां श्रेठा सर्वतीर्थजलोद्भवा ।

पर्युपासत तं देवं रूपिणी कुरुनन्दन । च एवं भगवांस्तत्र पूज्यमानः सुरार्थिभिः ।

देवैश्च सुमहातेजा महादेवी व्यतिष्ठत । कस्यचित्तय कालस्य दधो नाम प्रजापतिः ।
 पूर्वोक्तिं विधानेन यत्प्रमाणोऽन्वपद्यत । ततस्तस्य मखं देवाः सर्वे शक्रपुरोगमाः ।
 गमनाय समागन्व बुद्धिमापेदिरे तदा । ते विमानैर्ध्वंहात्मानो ज्वलनान्कंसमप्रभैः ।
 देवस्थानुमते गच्छन् गङ्गाद्वारमिति श्रुतिः । प्रस्थिता देवता दृष्ट्वा भैलराजसुता तदा ।
 उवाच वचनं साध्वी देवं पशुपतिं पतिं । भगवन् क नु यान्क्यते देवाः शक्रपुरोगमाः ।
 श्रुत्वा तत्त्वेन तत्त्वज्ञ संशयो मे महानयं ।
 ॥ महेश्वर उवाच ॥ देवा नाम महाभागे प्रजाणां पतिरुत्तमः । ह्यमेधेन यजते तत्र यान्ति दिवोकस्य ।
 ॥ उमोवाच ॥ यज्ञमेतं महादेव किमर्थं नाधिगच्छसि । केन वा प्रतिषेधेन गमनन्ते न विद्यते ।
 ॥ महेश्वर उवाच ॥ सुरैरेव महाभागे पूर्वमेतदनुष्ठितं । यज्ञेषु सर्वेषु मम न भाग उपकल्पितः ।
 पूर्वोपायोपपन्नेन मार्गेण वरवर्षिणि । न मे सुराः प्रयच्छन्ति भागं यज्ञस्य धर्मतः ।
 ॥ उमोवाच ॥ भगवन् सर्वभूतेषु प्रभावाभ्यधिको गुणैः । अजय्यथाप्यधृशस्य तेजसा यशसा श्रिया ।
 अनेन ते महाभाग प्रतिषेधेन भागतः । अतीव दुःखमुत्पन्नं वेपथुश्च ममानघ ।
 ॥ भीम उवाच ॥ एवमुक्त्वा तु सा देवी देवं पशुपतिं पतिं । दृष्णोभूताऽभवद्भ्राजन् दह्यामिनेन चेतसा ।
 अथ देव्या मतं ज्ञात्वा हृद्गतं यच्चिकीर्षितं । स समाज्ञापयामास तिष्ठ त्वमिति नन्दिने ।
 ततो योगबलं कृत्वा सर्वयोगेश्वरेश्वरः । तं यज्ञं स महातेजा भीमेरनुचरैस्त्वदा ।
 सहसा घातयामास देवदेवः पिनाकधृक् । केचिष्वादानमुञ्चन्त केचिद्भ्रामांश्च चक्रिरे ।
 हृदिरेणापरे राजंस्तत्राग्निं समवाकिरन् । केचिच्छूपान् समुत्पास्य बभ्रमुर्व्विठतानना ।
 आस्यैरन्ये चायमन्त तथैव परिचारकान् । ततः स यज्ञो नृपते बभ्रमानः समन्ततः ।
 आस्ताद्य मृगरूपं वै खमेवाभ्यागमतदा । तन्तु यज्ञं तयारूपं गच्छन्तमुपसह्य सः ।
 धमुरादाय बाभेन तदाऽन्वसरत प्रभुः । ततस्तस्य सुरेशस्य क्रोधादमिततेजसः ।
 सल्लाटाग्रहृतो घोरः स्वेदविन्दुर्ध्रुव इव । तस्मिन् पतितमावे च खेदविन्द्या तदा भुवि ।
 प्रादुर्भव सुमहानग्निः कालानलोपमः । तत्र आजायत तदा पुरुषः पुरुषधर्म ।
 इत्योऽतिमात्रं रक्ताद्यो हरिश्मशुर्विभीषणः । ऊर्ध्वकिरोऽतिरोमाद्गः श्येनोऽलूकस्तथैव च ।
 करालः, एष्यवर्षस्य रश्मिमास्तथैव च । तं यज्ञं सुमहाभक्त्याऽदहत्कविसिमानसः ।
 यश्चरत्सन्ते देवान् प्राद्रवत्स अवीक्षया । देवाश्चाप्यद्रवन् सर्वे ततो भीता दिशो देव ।
 तेन तस्मिन् विचरता पुरुषेण विद्रास्यते । श्रियवो अचलद्भ्राजन्तौव भरतर्षभ ।
 दाहाभूतं जगत्सर्वमुपसह्य तदा प्रभुः । पितामहो महादेवं दर्शयन् प्रत्यभाषत ।
 ॥ यज्ञोवाच ॥ भवतोऽपि सुराः सर्वे भागं दास्यन्ति वै प्रभो । क्रियतां प्रतिमंहारः सर्वदेवैश्चर तथा ।।
 इमा हि देवताः सन्धा अयय परन्तप । तव क्रोधाग्नहादेव न मांस्तिमुपमेभिरि ।
 यथैव पृथपो जातः स्येदासो विषुधात्मज । अरो नामैष धर्मज्ञ भोकेषु प्रचरिष्यति ।

एकीभूतस्य न तस्य धारणे तेजस प्रभो । समर्था सकला पृथ्वी बद्धधा सृच्यनामय ।
 इत्युक्तो ब्रह्मणा देवो भागे चापि प्रकल्पिते । भगवन्तं तद्येत्याह ब्रह्माणममिनौजस ।
 पराञ्च प्रीतिमगमदुत्समयस्य पिनाकधृक् । श्रवाप च तदा भागं ययोक्तं ब्रह्मणा भव ।
 ज्वरञ्च सर्वधर्मेशो बद्धधा सृष्टजत्तदा । शान्त्यर्थं सर्वभूतानां शृणु तद्यापि पुत्रक ।
 श्रीर्थाभितपिा नागानां पर्वतानां शिलाजतु । श्रपान्तु नीलिकां विद्याविर्भाक भुजगेषु च । १२१
 खारक भैरभेयाणामूय रृयिवीतले । पशूनामपि धर्मज्ञ दृष्टिप्रत्यवरोधनं ।
 रन्नागतमयाद्यानां शिखेद्भेदय वर्धेणा । नेचरेण कोकिलस्य ज्वर प्रोक्तो महात्मना ।
 श्रवोनां पित्तभेदय सर्वधामिति न श्रुत । शुकानामपि सर्वधामं हिक्किा प्रोच्यते ज्वरः ।
 शार्दूलोन्धय धर्मज्ञ श्रवो ज्वर दशोच्यते । मानुषेषु तु धर्मज्ञ ज्वरो नामैव भारत ।
 मरणे जन्मनि तथा मध्ये चाविशते नरं । एतन्नाहेश्वर तेजो ज्वरो नाम मुदादण । १२२
 भमस्यैवैमान्यस्य सर्वप्राणिभिरोरथ । श्रनेन हि समाविष्टो हृने धर्मभूताम्बर ।
 श्यज्भ्रत तत शकस्यै वृज्जमवाद्यजन । प्रविश्य वज्र वृचञ्च दारयामास भारत ।
 दारितस्य स वज्रेण महायोगी महामुर । जगाम परम स्थानं विषारमिततेजस ।
 विष्णुभक्त्या हि तेनेदं जगद्वाप्तमभूत्तदा । तस्माच्च निहतो युद्धे विष्णा स्थानमवाप्तवान ।
 इत्येव वृचमाश्रित्य ज्वरस्य महतो मया । विषार कथित पुत्र किमन्यप्रत्रवोमिति । १२३
 रमां ज्वरोत्पत्तिमदीनमानसं पठेत्सदा य मुहमाहितो नर । विमुक्तरोग स सुखी मुदा युतो लभेत कामान् स यया
 मनोपितान् ।

१२१
१२२
१२३

१२४
१२५
१२६

१२७
१२८
१२९

१३०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि ज्वरोत्पत्तिकथने चतुःशतीत्यधिकद्विंशतौऽध्याय ॥ २८४ ॥

॥ जनमेजय उवाच ॥ प्राचेतसस्य दक्षस्य कार्यं वैवेस्वनेऽन्तरे । विनाशमगमद्ब्रह्मन् दक्षमेव प्रजापते ।

देव्या मनुकृत मन्वा कुड्ड सर्व्वात्मक प्रभु । प्रसादान्तस्य दक्षेण स यज्ञ मन्वित कथ ।

एतदेदित्तुमिच्छेय तन्ने ब्रूहि क्षयातय ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ पुरा हिमवत शृष्टे दधो वै यज्ञमाहवत् । गङ्गादारे शुभे देवे अषिपिडूनिपेविते । १२४

गन्धर्वास्परधाकोर्षे नानाद्रुमलतावृते । अषिभधै परिरुते दक्ष धर्मघतां वरं ।

प्रयिव्यामन्तरीचं च ये च स्वर्नाकवापिन । सर्वे प्राञ्जलधो भूत्वा उपनस्यु प्रजापति ।

देवदानवगन्धर्वा पिशाचाग्गराक्षसा । हाहाहृहृञ्च गन्धर्वा तुम्बुर्नारदमया ।

विश्रावसुर्विद्यसेनो गन्धर्वास्परसलाया । आदित्या वसवो रुद्रा साध्या सह महर्षयै ।

रन्ध्रेण सहिता सर्वे आगता यज्ञभागिन । उभया कोमपाश्चैव धूमपा आज्यपास्तया । १२५

अपय पितरश्चैव आगता ब्रह्मण्य सह । एते चाभ्ये च बहवो भूतयामाश्रयुर्विधा ।

जरारुजाण्डजाश्चैव सहसा खेदजोद्भिर्गै । आहृता मन्विता सर्वे देवाश्च सह परिविभि ।

विराजन्ती विमानव्या दीयमाना देवाग्रय । तान्दृष्ट्वा मनुजाविष्टो दधीर्विर्वाक्यमब्रवीत् ।

नाथं यज्ञो न वा धर्मो यत्र हृद्रे न दृज्यते । वधवन्धं प्रपन्ना वै किन्तु कालस्य पर्ययः ।
 किन्तु मोहान्न परयन्ति विनाशं पर्युपस्थितं । उपस्थितं महाधारे न वृथान्ति महाध्वरे ।
 इत्युक्त्वा स महायोगी परंयति ध्यानचक्षुषा । स परंयति महादेवं देवोच्च वरदां शुभम् ।
 नारदश्च महात्माने तस्या देव्याः समीपतः । सन्तोषं परमं खेभे इति निश्चियं योगवित् ।
 एकमन्त्राद्युते सर्वे येनेशो न निमन्त्रितः । तस्माद्देशादपाकस्य दधीचिर्बोक्त्वमब्रवीत् ।
 अपूज्यपूजनाच्चैव पूज्यानाञ्चाप्यपूजनात् । नृघातकर्मसं पापं ग्रथतं प्राप्नोति मानवः ।
 अनृतं नोक्तपूर्वम् मे न च ब्रह्मे कदाचन । देवतानामृषीणाञ्च मध्ये सत्यं ब्रवीम्यहम् ।
 आगतं परशुभर्तारं खट्वारं जगतः पतिं । अध्वरे यज्ञभोक्तारं सर्वेषां पश्यत प्रभुम् ।
 ॥ दध उवाच ॥ सन्ति नो बहवो रुद्राः । शूलहस्ताः कपदिनः । एकादशस्थानगता माहं वेत्ति महेश्वर ।
 ॥ दधीचिरुवाच ॥ सर्वेषामेव मन्त्राऽयं येनासौ न निमन्त्रितः । यथाऽहं शङ्करादूचं नान्यं पर्यामि देवतं ।
 तथा दधस्य त्रिपुत्रो यज्ञोऽयं न भविष्यति ।

११८

११९

॥ दध उवाच ॥ एतन्मखेशाय सुवर्णपात्रे हविः समस्तं विधिमन्त्रपूर्तं । विष्णोर्नयान्यप्रतिमस्य भागं प्रभुविभुश्याहवनीय
 एयः ।
 ॥ दैव्युवाच ॥ किं नाम दानं विपमं तपो वा कुर्यामहं येन पतिर्भूमाद्य । लभेत भागं भगवानचिन्त्या अहं तथा भागमयो
 यतोर्ध ।

१२०

एवं भ्रुवाणां भगवान् स्वरुपीं ब्रह्मरूपः सुभितामुवाच । न वेत्ति मां देवि ह्यमोदराङ्गि किन्नाम युक्तं वचनं मखेश ।
 अहं विजानामि विशाखनेने ध्यानेन ह्येना न विदन्त्ययन्तः । तवाद्य मोक्षेन च सेन्द्रदेवा लोकास्तयः ख्यते एव मूढाः ।
 मामध्वरे शंभितारः सृवन्ति रथम्भरं सामगात्रोपगानि । मां ब्राह्मणा ब्रह्मविदो यजन्ते ममाध्वर्यवः कपयन्ते च भागं ।
 ॥ दैव्युवाच ॥ सुप्राक्तनोऽपि पुरुषः सर्वः स्त्रीजनसंभदि । स्तोति गर्व्यायते चापि स्वमात्मानं नमश्शयः ।
 ॥ भगवानुवाच ॥ नात्मानं स्तोमि देवेशि पश्य मे तनुमधमे । यं सृष्ट्यामि बरारोहे यागार्थं वरवर्षिणि ।
 इत्युक्त्वा भगवान् पत्नीमुमां प्राणैरपि प्रियां । सोऽसृजद्भगवान् वक्त्राद्भूतं धोरप्रहर्षणं ।
 तमुवाचाक्षिप मयं दधस्येति महेश्वरः । ततो वक्त्राद्रिमुक्तेन भिहेनेकेन स्त्रीसया ।
 देव्या मन्युव्योपोद्धार्ये ह्येता दधस्य वै क्रतुः । मन्युना च महाभीमा महाकालो महेश्वरी ।
 आत्मनः कर्षणस्यैवे तेन सार्द्धं महातुगा । देवस्थानुमतं मत्वा प्रणम्य शिरसा ततः ।
 आत्मनः सदृशः शैथ्याह्नरूपममन्त्रितः । न एव भगवान् क्रोधः प्रतिरूपममन्त्रितः ।
 अग्नन्वसधधीर्यथ्य अनन्तधनपौरुषः । धीरभद्र इति ख्याति देव्या मन्युप्रमाञ्जकः ।
 सोऽसृजद्रामकूपिण्या रौद्राद्याम गणेश्वरान् । रुद्रतुल्या गणा रौद्रा रुद्रवीर्यपराक्रमाः ।
 ते निरिहत्सु तथ्यं दपयश्विर्दिमया । भीमरूपा महाकायाः शतशोऽप्य महेश्वरः ।
 ततः किरकिलाश्वैराकाशं पुरयन्ति च । तेन शब्देन महता चक्षुषाश्च दिवोकमः ।
 एतन्ताय श्मश्रीर्नम चक्षुषे च वपुन्धरा । भारतायैव पूर्णने वपुभे बहलास्यः ।

१२१

१२२

अग्रयो नैव दोषन्ते नैव दीयन्ति भास्करः । यदा नैव प्रकाशन्ते नववाणि न चन्द्रमाः ।
 अग्रयो न प्रकाशन्ते न देवा न च मानुषाः । एवन्तु निमिरोभूते निर्दहन्त्यपमानिताः ।
 प्रहरन्त्यपरे घोरा द्युपानुत्पाटयन्ति च । प्रमदन्ति तथा चान्ये विमदन्ति तथा रे ।
 आधावन्ति प्रधावन्ति वायुवेगा मनोजवाः । चूर्खन्ते यज्ञपात्राणि दिव्यान्वाभरणानि च ।
 विशेषा इव दृश्यन्ते तारा इव नभस्तले । दिव्यान्नपानभक्ष्याणां राशयः पर्वतोपमाः ।
 चौरनद्योऽय दृश्यन्ते घृतपायमकईमाः । दधिमपेदादका दिव्याः सपडगर्करवालुकाः ।
 यद्गवा निवहन्येता गुडकुन्धा मन्वारमाः । उष्वावचानि मंसानि भक्ष्याणि विविधानि च ।
 पानकानि च दिव्यानि लक्ष्मचूष्याणि यानि च । भुञ्जते विविधैर्ब्रह्मैर्जिलुपन्थाचिरानि च ।
 रुद्रकोपान्महाकायाः कालाग्रसदृशोपमाः । सोमधन सुरभेभ्यानि भीषयन्तः समन्ततः ।
 क्रीडन्ति विविधाकाराश्चिचिपुः सुरयोपितः । रुद्रकोधात् प्रयत्नेन सर्वदेवैः सुरचितं ।
 तं यज्ञमदहच्छीघ्रे रुद्रकर्षां समन्ततः । चकार भैरवं मार्दं सर्वभूतभयङ्करं ।
 द्विजा मिरो वै यज्ञस्य ननादं च मुनोद च । ततो ब्रह्मादयो देवा दचधैव प्रजापतिः ।
 ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे कथशां को भवानिति ।

॥ वीरभद्र उवाच ॥ नादं रुद्रो न वा देवो नैव भोक्तुमिहागतः । देवा मनुकृतं मत्वा क्रुद्धः सर्वोत्पकः प्रभुः ।
 द्रष्टुं वा नैव विमिन्द्राञ्चैव कौटहलेन वा । तत्र यज्ञविघातार्थं संभ्रातं विद्धि मामिह ।
 वीरभद्र इति ख्यातो रुद्रकोपाद्भिनिःसृतः । भद्रकालोति विख्यातो देव्याः कोपादिनिःसृतः ।
 प्रेषिता देवदेवेन यज्ञान्तिकमिहागतो । प्ररणं गच्छ विमिन्द्र देवदेवतनुमापतिं ।
 वरं कोपोऽपि देवस्य वरदानं न चान्यतः । वीरभद्रवचः श्रुत्वा दक्षो धर्मभूतान्तरः ।
 तोषयामास स्तोत्रेण प्रणिपत्य महेश्वरं । प्रपद्ये देवमीशानं प्रायतं ध्रुवमथयं ।
 महादेवं महात्मानं विश्वस्य जगतः पतिं । दक्षः प्रजापतिर्यश्चन्द्रैस्तैः सुप्रमाहितैः ।
 आहृता देवताः सर्वा अशयश्च तपोधनाः । देवो नाह्वयते तत्र विश्वकर्षा महेश्वरः ।
 तत्र क्रुद्धा महादेवो गणास्तत्र व्यमर्षयत् । प्रदीप्ते यज्ञवाटे तु विद्रुतेषु द्विजानिपु ।
 तारागणमनुमते रैश्वरे दीप्ते महात्मनि । शूलनिर्मलवहदयैः क्रुज्जिभिः परिचारकैः ।
 निष्ठातोत्पाटितैर्धूपैरपविद्धैरितस्ततः । उत्पतद्भिः पतद्भिश्च स्युधैराभियगद्भिनिः ।
 पचवातर्विनद्धूतैः शिवाशतनिनदितैः । यत्तगन्धर्वमण्डैश्च पिशाचोरगरासुषैः ।
 प्राणापानौ मंनिहथ वक्रुस्वानेन धनतः । विचार्य सर्वतो दृष्टिं वज्रदृष्टिरभिवर्जितं ।
 सहसा देवदेवो ह्यभिपुण्ड्रात् समुत्थितः । विभ्रतं सूर्यसहस्रस्य तेजः संवत्तकोपमः ।
 क्षिप्तं कृत्वा उब्रवीदाकं ब्रूहि किं करवाणि ते । आविति च महाप्रायसे देवानां गुरुणा ततः ।
 तमुवाचाञ्जलिं कृत्वा दक्षो देवं प्रजापतिं । भीतब्रह्मणोविचसाः सवासवदनेषुणः ।
 यदि प्रसन्नो भगवान् यदि वाऽहं भवमियः । यदि चाहमनुपाशो यदि वा वरदो मम ।

यद्गंधं भक्षितं पीतमग्निं यच्च नाग्निं । चूर्णं कृतापविद्धञ्च यज्ञधम्मरमोदृञ्च ॥

दीर्घकालेन महता प्रयत्नेन सुसंक्षितं । तन्न मित्या भवेन्नाग्ने वरमेतमहं वृणो ॥

तयाऽस्त्वित्याद्य भगवान् भगनेव हरो हर । धर्माध्वो विरूपाचस्यवो देव प्रजापति ।

जानुभ्यामवनी गत्वा दक्षी लक्ष्मा भवादरं । नास्मानष्टमहस्त्रेण स्तुतवान् एवमध्वञ्च ॥ १९९ ॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि दत्तयज्ञविनाशे पञ्चाशीत्यधिकद्विंशतोऽध्याय ॥ १८१ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यैर्नामधेयैस्तुतवान् देवो देवं प्रजापति । वक्तुमर्हसि मे तात श्रोतुं श्रद्धां भवानघ ॥

॥ भीम उवाच ॥ श्रूयन्तां देवदेवस्य नामान्यद्भुतकर्मणः । गूढब्राह्मण गुह्यानि प्रकाशानि च भारत ।

नमस्ते देवदेवेभ्य देवारिबलसूदन । देवेन्द्र बलविष्टस्य देवदान्यपूजित ।

सहस्राक्षं विरूपाक्षं त्वय यज्ञाधिप प्रिय । सर्व्वत पाणिपादान् सर्व्वतोऽपि शिरोमुख ।

सर्व्वत श्रुतिमल्लोके सर्व्वमादृत्य तिष्ठसि । शङ्कुकर्षे महाकर्षे कुम्भकर्षार्थं बालय । १९९

गजेन्द्रकर्षे गोकर्षे पाणिकर्षे नमोऽस्तु ते । शतोदर शतावर्त्तं शतजिह्वं नमोऽस्तु ते ॥

गायन्ति त्वां गायत्रिणा अर्चयन्त्यर्कमर्कण । ब्रह्माणं त्वां शतक्रतुमूर्द्धं खमिव मेनिरे ।

मूर्त्तौ हिते महामूर्त्तौ समुद्राम्बरसन्निभ । सर्वा वै देवता ह्यस्मिन् गावो गोष्ठ इवासते ।

भवच्छरीरे परश्यामि सोममग्निं जलेश्वरं । आदित्यमय वै विश्वं ब्रह्माणस्य दृष्टस्यतिं ।

भगवान् कारणं कार्य्यं क्रिया करणमेव च । अशतस्रं सतस्रैव तथैव प्रभावार्थयौ । १९९

नमो भवाय श्रव्णाय रुद्राय वरदाय च । पर्यूना पतये नित्यं नमोऽस्त्वन्वकषातिने ।

चित्रटाय त्रिशोषाय चित्रमूलवरपाणिने । व्यम्बकाय त्रिनेत्राय त्रिपुरत्राय वै नमः ।

नमश्छण्डाय कुण्डाय अण्डाय षडधराय च । दण्डिने समकर्णाय दण्डिमुण्डाय वै नमः ।

नमोऽर्द्धदंष्ट्रकेयाय शुक्रायावतताय च । विलोहिताय धूम्राय नीलघोषाय वै नमः ।

नमोऽस्त्वप्रतिरूपाय विरूपाय शिवाय च । सूर्याय सूर्य्यमालाय सूर्य्यध्वजपताकिने । १९९

नमः प्रमयनाथाय एषस्कन्धाय धन्विने । शशुन्दमाय दण्डाय पर्षचीरपटाय च ।

नमो हिरण्यगर्भाय हिरण्यकवचाय च । हिरण्यकृतचूडाय हिरण्यपतये नमः ।

नमस्तुताय स्तव्याय सूयमानाय वै नमः । सर्वाय सर्व्वभक्ष्याय सर्व्वभूतान्तरात्मने ।

नमो हेचिषे रुद्राय शुक्लध्वजपताकिने । नमो नाभाय नाभ्याय नमः कटकटाय च । १९९

नमोऽस्तु रुद्रनाभाय रुद्राङ्गाय रुद्राय च । सहस्राय नमस्तुभ्यं नमः किलकिलाय च ।

नमोऽस्तु शयमानाय शयितायोत्थिताय च । स्त्रिताय धावमानाय मुण्डाय जटिलाय च ।

नमो भर्षणशीलाय मुखवादित्रवादिने । माधापहारलुभाय गीतवादित्रवाल्लिने ।

नमो श्रेष्ठाय श्रेष्ठाय वनप्रमयनाय च । कालनायाय कन्याय स्याद्योपवचाय च ।

भीमदुन्दुभिहामाय भीमव्रतधराय च । उदाय च नमो नित्यं नमोऽस्तु दम्बबाहवे ।

नमः कृपाक्षण्डाय पितृभक्तप्रियाय च । विभीषणाय भीष्माय भीमव्रतधराय च । १९९

नमो विक्रतवज्राय खड्ग जिह्वाय दंष्ट्रिणे । पकाममायसुभ्राय तुम्बीवीणाप्रियाय च ।
 नमो वृषाय वृष्याय गोवृषाय वृषाय च । कटुद्रुटाय दण्डाय नमः पचपचाय च ।
 नमः सर्वविरिधाय वराय वरदाय च । वरमाङ्गगन्धर्वस्त्राय वरात्विरदे नमः ।

१११ नमो रक्तविरक्ताय भावनायाचमालिने । सन्धिनाय विभिन्नाय च्छायायातपनाय च ।

११२ अघोरघोररूपाय घोरघोरतराय च । नमः शिवाय श्रान्ताय नमः श्रान्ततमाय च ।

११३ एकपादङ्गनेत्राय एकश्रीर्षे नमो नमः । सुद्राय सुद्रुभ्राय संविभागप्रियाय च ।

११४ पञ्चालाय शिताव्राय नमः ब्रह्ममाय च । नमश्छिण्डकषण्डाय घण्टायाघण्टघण्टिने ।

११५ सहस्राभातघण्टाय घण्टामालाप्रियाय च । प्राणघण्टाय गन्धाय नमः कलकलाय च ।

११६ ऋंङंकारपाराय ऋंङंकारप्रियाय च । नमः ब्रह्ममे नित्यं गिरिवृक्षालयाय च ।

११७ गर्भभासयट्टालाय तारकाय तराय च । नमो यज्ञाय यज्ञिने ज्ञताय प्रज्ञताय च ।

११८ यज्ञवाहाय दान्ताय तयाय तृपनाय च । नमस्तटाय तस्याय तटानां पतये नमः ।

११९ अन्नदायाचपतये नमस्तनभुजे तथा । नमस्तुहस्रश्रीर्षाय सहस्रपरणाय च ।

१२० सहस्रोद्यतशूलाय सहस्रनयनाय च । नमो बालार्कवर्षाय बालरूपधराय च ।

१२१ बालानुचरुताय बालक्रीडनकाय च । नमो वृद्धाय लुभ्याय लुभ्याय लोभणाय च ।

१२२ तरुत्राशितकेभ्याय मुञ्चकेभ्याय वै नमः । नमः पद्वर्धतुष्टाय विकर्षनिरताय च ।

१२३ वर्षाश्रमायां विधिवन् प्रयत्नार्थनिवर्तिने । नमो घृष्याय घोषाय नमः कलकलाय च ।

१२४ श्वेतपिङ्गलनेत्राय कृष्णकेशवाय च । प्राणभद्राय दण्डाय स्फोटनाय कृषाय च ।

१२५ धर्मक्रमायैर्मेलाषां कथनीयकयाय च । संख्याय सांख्यमुख्याय सांख्योगप्रवर्तिने ।

१२६ नमो रथविरथाय चतुष्पथरताय च । कृष्णाजिनोत्तरीयाय श्यामयज्ञोपवीतिने ।

१२७ दंष्ट्रानवज्जघंघात हरिकेश नमोऽस्तु ते । व्यम्बिकाभिकनाशाय थ्यक्त्यक्त नमोऽस्तु ते ।

१२८ काम क्रमद कामज हप्तानुप्रविचारिणे । सर्वै सर्वद सर्वज्ञ सर्वधारण नमोऽस्तु ते ।

१२९ महाभयघयप्रथम महाकाल नमोऽस्तु ते । शूलश्रीर्षाङ्गजटिले वस्त्रलाजिनधारिणे ।

१३० दीप्तसूर्योद्भिजटिले वस्त्रनाजिनवाससे । सहस्रसूर्यप्रतिम तेषानित्य नमोऽस्तु ते ।

१३१ चन्द्रादन व्रतावर्त भद्रतोयाद्रुमुद्गज । चक्रावर्त युगावर्त मेधावर्त नमोऽस्तु ते ।

१३२ नमस्तमचमाला च अन्नदोऽन्नभुगे च । अक्षयवृष्टा च पक्वा च पक्वभुक् पवनेऽनल ।

१३३ जरादुजाण्डजाह्वैव सेदजाह्व तयोद्भिजाः । तमेव देवदेवैश्च भूतयामघटवन्धिः ।

१३४ शराचरस्य वृष्टा त्वं प्रतिहर्ता तथैव च । त्वमाङ्गैश्चाविद्युषो ब्रह्म ब्रह्मविदात्पर ।

१३५ मनसः परमा योनिं खं वायुर्ध्यातिषां निधिः । अक्षयामानि तयोद्दामाङ्गैस्तं ब्रह्मवादिनः ।

१३६ हाथि हाथि ऊवा घोषि ऊवा घोषि तथाऽसकन् । गायन्ति त्वा सुरश्रेष्ठ सामगा ब्रह्मवादिनः ।

१३७ धनुर्ध्वं च ह्ययं त्वमाङ्गतिमथस्तथा । पश्यसे श्रुतिभिश्चैव वेदोपनिषदां मथे ।

११२५

११२०

११२३

११२०

११२४

११२७

श्रेष्ठः खिरस्य स्याद्युःनिष्कम्पः कल्प एव च । दुर्वारणे दुर्विषहो दुःसहो दुरतिक्रमः ।
दुर्द्वेषो दुष्प्रकल्पश्च दुर्विषो दुर्ज्ञेयो जयः । शशः शशाङ्कः शमनः शोतोष्णतुञ्जराधिपृक् ।
आधयो व्याधयश्चैव व्याधिहान् व्याधिरेव च । नम यज्ञस्य ग्याधो व्याधीनामगमो गमः ।
शिखण्डो पण्डरीकाक्षः पण्डरीकवनालयः । दण्डधारस्त्यन्मकश्च उदयदेहोऽण्डनाशनः ।
विषाणपात् सुरश्रेष्ठः सोमपास्त्रं मरुपतिः । अमृतपास्त्रं जगन्नाथं देव देवगणेश्वरः ।
विषाग्निपा मृत्युपाश्च चौरपाः सोमपास्तथा । मधुच्छुतानामपपास्त्रं तमेव तुषिताज्यपाः ।
हिरण्यरेताः पुरुषस्तमेव त्वं स्त्री पुमांस्तश्च नृपुंषकश्च । बालो युवा स्वविरा जोषेर्दंष्ट्रस्त्रं नगिन्द्रः शकस्त्रं विश्वक्रद्विष
कर्त्ता ।
विश्वक्रद्विषक्रतो वरोष्णस्त्रं विश्वबाहो विश्वरूपस्तेजस्वी विश्वतोमुखः । चन्द्रादित्यौ चतुषी ते चदयश्च पितामहः ।
महोदधिः सरस्वती वामलमनसोऽग्निः । शहोराचं निमेषोन्मेषकर्त्ता ।
न ब्रह्मा शुं च गोविन्दः पौराणा ष्यथेय नन्ते । साहाय्ये वेदितुं शक्ता थाथातथ्येन ते शिव ।
था मूर्त्तयः सुसुस्त्रास्ते न मद्यं यान्ति दर्शनं । चाहि मां सततं रच पिता पुत्रनिवौरसं ।
रच मां रचणीयोऽहं तवानेन नमोऽस्तु ते । भक्तानुकम्पी भगवान् भक्त्याहं सदा त्वधि ।
यः सद्ब्रह्मण्येकानि पुंसामाष्टव्य दुर्दृशः । तिष्ठत्येकः समुद्रान्ते स मे गोप्ताऽस्तु नित्यशः ।
यं विनिद्रा जितयासाः सत्तस्याः । मयतेन्द्रियाः । ज्योतिः पश्यन्ति युञ्जानास्त्वैव योगात्मने नमः ।
ण्टिले दण्डिने नित्यं लम्बोदरशरीरिणे । कमण्डलुनिषङ्गाय तस्मै ब्रह्मात्मने नमः ।
यस्य केषुपु जीमूता नद्यः सर्वाङ्गसन्धिषु । कुशौ समुद्रास्तत्वारस्तस्यै तोयात्मने नमः ।
सम्बल्य सर्वभूतानि युगान्ते पर्येषस्थिते । यः श्रेते जलमथ्यस्त्रलं प्रपद्येऽमुश्रायिनं ।
प्रविश्य वदनं राधोयः सोमं पिबते निशि । यस्यत्कर्त्तुं स्वर्भानुभूला मां सोऽभिरचतु ।
ये चानुपतिता गर्भा यथाभागानुपासते । नमस्तोभ्यः स्वधा स्वाहा प्राप्नुवन्तु सुदन्तु ते ।
येऽनुष्ठमात्राः पुरुषा देहस्थाः । सर्वदेहिनां । रचन्तु ते हि मां नित्यं नित्यञ्चाप्याधयेन्तु मां ।
ये न रोदन्ति देहस्था देहिना रोदयन्ति च । हर्षयन्ति न हर्षयन्ति नमस्तोभ्योऽस्तु नित्यशः ।
ये नदीषु समुद्रेषु पर्वतेषु गुहासु च । । उर्वेभूषेषु गोष्ठेषु कान्तारगहनेषु च ।
चतुष्पथेषु रथ्यासु चत्तरेषु तटेषु च । हस्त्यश्वरथशालासु जोषोद्यानालयेषु च ।
येषु पञ्चसु भूतेषु दिशासु विदिशामु च । चन्द्रार्कयोर्बन्धगता ये च चन्द्रार्करक्षिषु ।
रसातलगतता ये च ये च तस्मै परं गताः । नमस्तोभ्यो नमस्तोभ्यो नमस्तोभ्योऽस्तु नित्यशः ।
धोषा न विद्यते संख्या प्रमाणं रूपमेव च । अश्वेय्येयगुणां रुद्रा नमस्तोभ्योऽस्तु नित्यशः ।
सर्वभूतकरो यस्मात् सर्वभूतपतिर्हरः । सर्वभूतान्तरात्मा च तेन त्वं न निमन्त्रितः ।
त्वमेव हीज्यसे यस्माद्यज्ञैर्विधिदत्तैः । त्वमेव कर्त्ता सर्वस्य तेन त्वं न निमन्त्रितः ।
अथवा मायया देव सृष्टया तव मोहितः । एतस्मात् कारणादाऽपि तेन त्वं न निमन्त्रितः ।

ततः सृष्टानि भूतानि तानि यान्ति पुनः पुनः । महाभूतानि भूतैर्भ्य ऊर्ध्वैः सागरे यथा ।
 प्रसारयित्वा ह्यङ्गानि कूर्मैः संहरते यथा । तद्भूतानि भूतानामभ्योपांसि स्ववीर्यता ।
 आकाशात् खलु यो घोषः संघातस्तु महो गूणः । वायोः प्राणो रसस्त्वद्भ्यो रूपं तत्रैव उच्यते ।
 इत्येतन्मयमेतैतत्सर्वं स्वावरजङ्गमं । प्रलये च तमभ्येति तस्मादुद्दिश्यते पुनः ।
 महाभूतानि पञ्चैव सर्वभूतेषु भूतकृत् । विषयान् कल्पयामास यस्मिन् यदनुपश्यति ।
 शब्दः श्रोत्रं तथा स्पर्शानि त्रयमाकाशयोनित्रं । रसः श्लेहश्च जिह्वा च श्रवणेन गुणाः स्मृताः ।
 रूपं चक्षुर्बिपाकाश्च चित्रिधं ज्योतिरुच्यते । धेयं घ्राणं शरीरश्च रते भूमिगुणाः स्मृताः ।
 प्राणः स्वयं च वेष्टा च वायो रते गुणाः स्मृताः । इति सर्वगुणा राजन् व्याख्याताः पाञ्चभौतिकाः ।
 सत्त्वं रजस्तमः कालः कर्म बुद्धिश्च भारत । मनःपष्ठानि चैतेषु ईश्वरः समकल्पयत् ।
 यदूर्ध्वं पादतलयोरवाङ्मूर्ध्वं पश्यसि । एतस्मिन्नेव कृत्स्नेयं वर्त्तते बुद्धिरन्तरं ।
 इन्द्रियाणि नरे पञ्च पठन्तु मन उच्यते । सप्तमीं बुद्धिमेवाहुः चैवज्ञा पुनरष्टमः ।
 इन्द्रियाणि च कर्त्ता च त्रिचेतव्यानि भागवतः । ततः सत्त्वं रजश्चैव तेषु भावास्तदाश्रयाः ।
 चक्षुरास्त्रोचनाथैव शंशयं कुरुते मनः । बुद्धिरध्यवसानाय श्लाघी चैवज्ञ उच्यते ।
 तमः सत्त्वं रजश्चेति कालः कर्म च भारत । गुणैर्ननीयते बुद्धिर्बुद्धिरेवेन्द्रियाणि च ।
 मनःपष्ठानि सर्वाणि बुद्ध्याभावे कुतो गुणाः । येन पश्यति तच्चतुःशृङ्खलतो श्रोत्रमुच्यते ।
 जिज्ञप्सो भवति घ्राणं रसतो रसना रसान् । स्वयं सप्तमीं स्वयं बुद्धिर्निर्क्रियते सकृत् ।
 यदा प्रार्थयते किञ्चित्तदा भवति सा मनः । अघिष्टानि बुद्ध्या हि श्रयतेति पञ्चधा ।
 इन्द्रियाणीति तान्याहुस्तेषु दृष्टेषु दुष्यति । पुरुषे तिष्ठती बुद्धिस्त्रिभोवेषु वर्त्तते ।
 कदाचिन्नते प्रीतिं कदाचिदपि शोचति । न सुखेन न दुःखेन कदाचिदपि वर्त्तते ।
 श्रेयं भावात्मिका भावास्त्रोनेतान् परिवर्त्तते । सरितां सागरो भर्त्ता यथा वेत्तामिवीर्षमान् ।
 इति भावगता बुद्धिर्भवे मनसि वर्त्तते । प्रवर्त्तमानन्तु रजस्तद्भावोऽननुवर्त्तते ।
 प्रहर्षः प्रीतिरानन्दः सुखं भोगान्चित्तता । कथञ्चिदुपपन्नो पुरुषे सात्त्विका गुणाः ।
 परिदाहस्तथा शोकः सन्नापो मूर्च्छिरसमा । निद्रानि रजस्तानि दुःश्लथे चेतहेतुभिः ।
 अविद्या रागमोहा च प्रमादस्तम्बतामयः । अघट्टित्वाद्या दैन्यं प्रमादः स्त्रवत्त्रिता ।
 कथञ्चिदुपवर्त्तते विविधास्तामसा गुणाः । अत्र यत् प्रीतिमंयुक्तं कार्ये मनसि वा भवेत् ।
 वर्त्तते सात्त्विको भाव इत्युपेतेत तत्तथा । अथ यद्दुःखसंयुक्तमप्रीतिकरमात्मनः ।
 प्रवृत्तं रज इत्येव तदसंरम्य चिन्तयेत् । अथ यन्मोहसंयुक्तं कार्ये मनसि वा भवेत् ।
 अत्रतत्कर्मविशेषं तमन्नुपधारयेत् । इति बुद्धिगतीः सर्वा व्याख्याता यावतीरिह ।
 यत्तद्बुद्ध्या भवेद्बुद्धः किमन्यद्बुद्धलक्षणं । सत्त्वैव च ज्योतिरतन्तरं विद्म स्रक्तयोः ।
 सृजतेऽव गुणानेक एको न सृजते गुणान् । श्रयभूतौ प्रकृत्या तु सम्प्रयुक्तौ च सर्वदा ।

१००

१००५

१०००

१००२

१००१

१००३

यथा मत्स्याऽङ्गिरस्य स्यात् सम्प्रयुक्तो भवेत्तथा । न गुणा विदुरात्मानं न गुणान् वेदे ष्वन्त ।

परिद्रष्टा गुणानान् मसृष्टा मन्यते यथा । आश्रयो नास्ति सत्त्वस्य गुणमैर्गणं चेतना ।

सत्त्वस्य सृजनयस्ये गुणानं वेदे कदाचन । सृजते हि गुणान् सत्त्वं क्षेत्रज्ञं परिपश्यति ।

सप्रयोगस्योरेव सत्त्ववेद्यज्ञयोर्भुव । इन्द्रियैस्तु प्रदीपार्थं क्रियते बुद्धिरन्तरा ।

निश्चलुर्भिरजानङ्गिरिन्द्रियाणि प्रदीपवत् । एवं स्वभावमेवैतत् तद्बुद्ध्या विहरेश्वर ।

अशोचन्न प्रहृष्यंश्च स वै विगतमत्सर । स्वभावमिद्धमेवैतत् यदिमान् सृजते गुणान् ।

ऊर्णनाभिर्यथा सूत्रं विज्ञेयास्तन्तुवद्गुणा । प्रध्वला न निवर्तन्ते प्रदृष्टिर्नोपलभ्यते ।

एवमेके व्यवस्थान्ति निवृत्तिरिति चापरे । इतीमं हृदयपथस्य बुद्धिचिन्तामयं दृढं ।

विमुच्य सुखमासीत् विभोक्तस्त्विच्छंशय । ताम्येषु प्रच्युता पृथ्वी मोहपूर्णं नदीं नरा ।

यथा गाधमविदाधो बुद्धियोगमथ तथा । नैव ताम्यन्ति विदासं श्रवन्त पारमभ्रस ।

अध्यात्मविदुषो धीरा ज्ञानन्तु परमं श्रव ।

न भवति विदुषा महद्भयं यदविदुषा समहद्भयं भवेत् । न हि गतिरधिकोऽस्ति, कस्यचित् महदुपदर्शयतीह तुष्यतां ।

यत्करोति वज्रदोषमेकतस्तच्च दूषयति यत् पुरा कृतं । नाग्रियं तदुभय करोत्यसौ यच्च दूषयति यत् करोति च ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि पाञ्चभौतिके सप्तमोऽधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २८० ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ सुदुःखाच्च मृत्योश्च वसन्ते प्राणिनः सदा । उभयं नो यथा न स्यात्तन्मे ब्रूहि पितामह ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अत्रायुदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । नारदस्य च संवादं समञ्जसं च भारत ।

॥ नारद उवाच ॥ उरथैव प्रणमभे वाङ्मया तरसीव च । सम्प्रहृष्टमना नित्यं विशोक इव लक्ष्मणे ।

उद्वेगं न हि ते किञ्चित् भुसुक्ष्ममपि लभये । नित्यदत्त इव स्वस्यो बालवधं विचेष्टये ।

॥ समञ्ज उवाच ॥ भूतभयं भविष्यच्च सर्वमेतन्नु मानद । तेषां तत्त्वानि जानामि ततो न विमना ह्यहं ।

उपक्रमानहं वेदं पुनरेव फलोदयान् । लोके फलानि चिन्वाणि ततो न विमना ह्यहं ।

अगाधायाप्रतिष्ठाया गतिमन्तश्च नारद । अन्धा जडाश्च जीवन्ति पश्यास्मानपि जीवत ।

विहितेनैव जीवन्ति श्रेयोगाङ्गा दिवोकथ । बलवन्तोऽवलास्यैव तस्मादस्मान् सभाजय ।

महम्मिषोऽपि जीवन्ति जीवन्ति श्रितिनस्तथा । शोकेन चान्ये जीवन्ति पश्यास्मानपि जीवत ।

यदा न भोषेम हि किञ्च न स्यात् धर्मैर्वा वा नारद कर्मणा वा । कृतान्वयश्यानि यदा सुखानि दुःखानि वा यत्र विधर्षयन्ति ।

यस्मै प्राज्ञा कथयन्ते मनुष्या प्रज्ञामूलो हीन्द्रियाणां प्रसादः । मुह्यन्ति शोचन्ति तथेन्द्रियाणि प्रज्ञासामो नास्ति मूढेन्द्रियस्य ।

मूढस्य दर्पं स पुनर्भोह एव मूढस्य नाय न पराऽस्ति, भोक्तुः । न ह्येव दुःखानि सदा भवन्ति सुखस्य वा निवृत्तं शोचन्ति एव ।

भवात्मकं परिवर्तमानं न मादृशं संश्वरं जातु कुर्यात् । इष्टान् भोगान्नुह्येत् सुखं वा न चिन्तयेद्दुःखमभ्यागतं वा ।
समाहितो न स्पृहयेत् परेषां नानागतं चाभिनन्देच्च लाभं । न चाभिद्वयेद्विपुलेऽर्थेऽस्वामे तयाऽर्थनाशे च न वै
विपीदेत् ।

१२१

न बान्धवा न च वित्तं न कौशल्यं न च कुतं न च मन्त्रानवोच्यं । दुःखाच्छातुं सर्वं एवोत्सहन्ते परच ग्रीलेन तु
यान्ति शान्तिं ।

नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य नायोगादिन्दते सुखं । धृतिश्च दुःखत्यागश्चेत्युभयन्तु सुखं नृप ।
प्रियं हि हर्षजननं हर्ष उत्सोक्तवद्भूतम् । उत्सोक्तो नरकायैव तस्मान्नान्तान् सन्ध्याम्यहं ।
एताञ्छ्लोकभयोत्सुकान् मोहहानान् सुखदुःखयोः । पश्यामि साक्षिवचोक्ते देहस्यास्य विचेष्टनात् ।
अर्थकामौ परित्यज्य विधोक्तो विगतञ्जरः । दृष्णामोहो तु सन्ध्याश्च चरामि श्रद्धिवीमिमां ।
न च मृत्योर्न वा धर्म्यान् लोभान्न कुतश्चन । पीतामृतस्यैवात्यन्तमिह चामुच चाभयं ।
एतद्भ्रूणान् विजानामि महत् छत्वा तपोव्ययं । तेन नारद सम्प्राप्तो न मा शोक प्रबाधते ।
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि समङ्गनारदसंवादे अष्टाशोत्यधिकद्विंशोऽध्यायः ॥ २८८ ॥
॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अतलत्रस्य शास्त्राणां सततं संग्रहात्मन । अश्रयव्यवसायस्य श्रेयो ब्रूहि पितामह ।
॥ भीष्म उवाच ॥ गुरुपूजा च सतत दृढाणां पर्युपासन । श्रवणश्चैव शास्त्राणां कूटस्य श्रेय उच्यते ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । गालवस्य च संवादं देवर्षीनारदस्य च ।

१२२

१२३

१२४

१२५

१२६

वीतमोहकम विप्र ज्ञानदत्तं जितेन्द्रिय । श्रेयस्कामो यतात्मानं नारदं गालवोऽब्रवीत् ।
यै कैश्चित् सष्पतो लोके गुणैश्च पुरुषो मुने । भवत्यनपगान् सर्वान्पान् गुणान् लब्धयामहे ।
भवानेवविधोऽस्माकं संग्रहं हेतुमर्हति । अमुदशिरमूढानां लोकातलमज्ञानता ।
ज्ञाने श्वेवं प्रवृत्तिं स्यात् कार्याणामविशेषत । यत्कार्यं न व्यवस्थानसङ्गवान वकुमर्हति ।
भगवत्प्राप्तुमा सर्वं पृथगाचारदर्शिन । इदं श्रेय इदं श्रेय इति सर्वं प्रबोधिता ।
तांस्तु विप्रस्थितान् दृष्ट्वा ब्राह्मै शास्त्राभिनन्दिन । स्वशास्त्रैः परितुष्टोऽथ श्रेयो नोपलभामहे ।
शास्त्रं यदि भवेदेक श्रेयो व्यक्तं भवेत्तदा । शास्त्रैश्च बहुभिर्मूय श्रेयो गुणं प्रवेशित ।
एतस्मात् कारणाञ्छ्रेय कलिलं प्रतिभाति मे । ब्रवीतु भगवत्कामे उपसन्नोऽस्यधीर्हि मे ।
॥ नारद उवाच ॥ आश्रमास्तान् चलारो यथा सद्ब्रह्मिता श्रयक । तान् सर्वाननुपश्य त समाश्रित्येति गालव ।
तेषान्निपान्तया हि तमाश्रमाषान्ततस्ततः । भाषारूपं गुणोद्देशं पश्य विप्रस्थितं श्रयक ।
न यान्ति चैव ते सन्ध्याभिप्रेतमसंग्रहं । अज्वपशंस्तया सन्ध्याश्रमाणां पगङ्गति ।
यत्तु निःश्रेयसं सन्ध्यात्तथैवाश्रययात्मकं । अनुदहश्च मित्राणाममित्राणाञ्च निघडं ।
संग्रहश्च चित्रगंथ श्रेय आङ्गर्भनोपिणः । निवृत्तिं कर्मण पापात् सतत पुण्यशीलता ।
बद्धिश्च समुदाचार श्रेय एतदसंग्रहं । माह्वं सर्वभूतेषु व्यवहारेषु चार्थव ।
वाक्चैव मधुरा शोक्ता श्रेय एतदसंग्रहं । दैवतेश्च पितृभ्यश्च सविभागोऽतिथिज्वपि ।

अर्थाद्यगश्च भृत्यानां श्रेय एतदर्थं श्रेयः । सत्यस्य वचनं श्रेयः सत्यज्ञानान्तु दुष्करं ।
 यद्गुणहितमत्यन्तमेतत् सत्यं प्रवीम्यहं । अहङ्कारस्य च त्यागः प्रमादस्य च नियहः ।
 सन्तोषस्यैकचर्या च कूटस्थं श्रेय उच्यते । धर्मेषु वेदाध्ययनं वेदान्तानां तथैव च ।
 ज्ञानार्थानासु जिज्ञासा श्रेय एतदसंशयं । शब्दरूपपरमसंज्ञानुसङ्गं गन्धनं क्वेवलान् ।
 नात्यर्थमुपसेवेत श्रेयसोऽर्थी कथञ्चन । नक्तञ्चर्यां दिवास्त्रप्रमालस्यं पैशुनं मदं । १५५
 अतियोगमयोगश्च श्रेयसोऽर्थी परित्यजेत् । आत्मोत्कर्षं न मार्गं त परेषां परिनिन्द्या ।
 स्वगुणैरेव मार्गं विप्रकथं पृथग्जनात् । निःशुण्णस्त्वैव भूपिठमात्मसमाविता नराः ।
 दोषैरन्यान् गुणवत् विपन्यात्मगुणचयात् । अनूच्यमानास्तु पुनस्तन्मन्यन्ते महाजनाः ।
 गुणवत्तरमात्मानं खेन मानेन दर्पिताः । अत्रुवन् कस्यचिन्निन्दामात्मपूजामवर्षयन् ।
 विपश्चिद्गुणसम्पन्नं प्राप्नोत्येव महद्यज्ञः । अमुञ्चान्तिसुरभिर्गन्धः सुमनसां शुद्धिः । १५६
 तथैवाद्याहरन् भाति विमलो भामुरम्बरः । स्वभादीनि चान्यानि परित्यक्तानि मेधया ।
 ज्वलन्ति यशसा लोके यानि न व्याहरन्ति च । न लोके दीप्यते मूर्खः केवसात्मप्रसंशया ।
 अपि चाविहितः शस्त्रे कृतविद्य प्रकाशते । अशुद्धैरपि प्रोक्तं शब्दः समुपशान्तिः ।
 दीप्यते त्वेव लोकेषु शनैरपि सुभाषितं । मूढानामवलिप्तानामभारं भाषितं बह्व ।
 दर्शयत्यन्तरात्मानमग्निरूपमिवांशुमान् । एतस्मात् कारणात् प्रज्ञां मृगयन्ते पृथग्भिर्धा १५७
 प्रज्ञालाभो हि भूतानामुत्तमः प्रतिभाति मे । नापृष्टं कस्यचिद्भूयान्नाप्यन्यायनं पृच्छतं ।
 ज्ञानवानपि मेधावी जडवत् समुपाविशेत् । ततो वा सम्परीचेत धर्मनिव्येषु साधुषु ।
 मन्येषु वदान्येषु स्वधर्मनिरतेषु च । चतुर्णां यत्र वर्णानां धर्मयतिकरो भवेत् ।
 न तत्र वासं कुर्वीत श्रेयोऽर्थी वै कथञ्चन । निरारम्भोऽप्ययमिह यथासत्पञ्जीवनः । १५८
 पुण्यं पुण्येषु विमलं पापं पापेषु चाभुयात् । अपामग्नेस्तपेन्द्रेद्य स्वर्गं वेदयते यथा ।
 तथा पश्यामपे स्वर्गमुभयोः पुण्यपापयोः । अपश्यान्नोऽनुविपथं भुञ्जते विद्यवाग्निः ।
 भुञ्जानयात्माविषयान् विषयान् विद्धि कर्षणां । यथागमयमानानामसत्कारेण पृच्छतां ।
 प्रभूयाद्वाङ्मया धर्मं त्यजेत्तं देशमात्मवान् । शिथ्योपाध्यायिका वृत्तिर्धेयः स्थात् सुसमाहिता ।
 यथावत् शास्त्रसम्पन्ना कस्तु देशं परित्यजेत् । आकाशस्थो भुवं यत्र दोषान् ब्रूयन्भिर्पशितां १५९
 आत्मपूजाभिकामो वै को वधेत्तत्र पण्डितः । यत्र संलौडिता लुब्धैः प्रायशो धर्मवैतवः ।
 प्रदीप्तमिव पैसानकं कस्तं देशं न मन्यजेत् । यत्र धर्ममनाश्रद्धाश्चरैर्युक्तीतमसुराः ।
 भवेत्तत्र यथैषैव पण्डरीलेषु साधुषु । धर्ममर्थनिमित्तस्य चरैर्युथं मानवाः ।
 न तानमुवधेज्जातु ते हि पापहृती जनाः । कर्षणां यत्र पापेन वक्तन्ते जीवितेषु च ।
 यत्र धावेत् ततस्वर्गं सधर्माच्छरणादिब । पेन खड्गासमारूढः कर्षणांजनुश्चयी भवेत् ।
 आदितस्तद्य कर्त्तव्यमिच्छता भवतात्मनः । यत्र राजा च राशेद्य पुरुषाः प्रत्यनभराः । १६०

कुटुम्बिनमपभुजद्वयेतद्राद्रमात्मवन् । श्रेयिणास्त्वपभोक्तारो धर्मनिध्याः सनातनाः ।

याजनाद्यापने युक्ता यत्र तद्राद्रमावसेत् । स्वास्त्रास्त्रधावपटकारा यत्र सम्यगनुष्ठिताः ।

भ्रजसञ्चैव वर्त्तनेन वषेत्तत्राविचारयन् । भ्रशुचीन् यत्र पश्येत ब्राह्मणान् दृत्तिकर्षितान् ।

त्यजेत्तद्राद्रमास्त्रमुपसृष्टमिवाग्निम् । योदमाणा नरा यत्र प्रयच्छेदुरयाचिताः ।

स्वस्वचित्ता वषेत्तत्र कृत्यकृत्यमिवात्मवान् । दृष्टो यवाविनीतेषु मत्कारय कृतात्मसु ।

चरेत्तत्र वषेच्चैव पुण्यशौलेषु साधुषु । उपसृष्टेषु दान्तेषु दुराचारेषु साधुषु ।

अविनातेषु लुब्धेषु सुमहदृष्टधारणम् । यत्र राजा धर्मनिध्या राज्यं धर्मेण पालयेत् ।

अपाय कमान् कामेशो वषेत्तत्राविचारयन् । तयाशौला हिराजान् सर्वान् विषयवासिनः ।

श्रेयसा योजयन्त्यशुश्रेयसि प्रत्युपस्थिते । पृच्छतस्तोभया तात श्रेय एतदुदाहृतम् ।

न हि श्रद्धं प्रधानेन श्रेयः संख्यातुमात्मनः । एवं प्रवर्त्तमानस्य दृत्तिं प्रलपिहितात्मनः ।

तपश्चैव ब्रह्मलं श्रेयो व्यक्तं भविष्यति ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि भावधर्मपर्वणि श्रेयोवाचिके जननवत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २८६ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कथं नु युक्तः श्रेयिणो चरेंद्रकदिधा नृपः । नित्यं कैश्च गुणैर्धृक् सद्गुणामादिमुच्यते ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अत्र ते वर्त्तयिष्येऽहमितिहासं पुरातनं । अरिदृष्टेभिर्ना प्रोक्तं सगरायानुष्ठिते ।

॥ सगर उवाच ॥ किं श्रेयः परमं ब्रह्मन् क्वलेह सखमश्रुते । कथं न भवेत्तत्र चोभेदेतदिच्छामि वेदितुम् ।

॥ भीष्म उवाच ॥ एवमुक्तस्तदा तार्क्ष्यः सर्वमास्त्रविदाम्बरः । विबुध्य सप्तदं चाम्यं सदाक्यमिदमश्रुत्वा ।

सुखं मोक्षसुखं लोके न च मूढोऽवगच्छति । प्रसक्तं पुत्रपशुषु धनधान्यसमाकुलम् ।

सकृद्बुद्धिरग्रान्तात्मा न शक्यं तच्चिकीर्षितुम् । खेहपाश्र्वसितो मूढो न स मोक्षाय कल्पते ।

खेहजानिह ते पाशान् वक्ष्यामि शृणु तान्मम । सकलैकेन शिरसा शक्यः श्रेष्ठं विजानता ।

सन्धाय पुत्रान् कालेन यौवनलास्रिवेष्ट्य च । समर्थान् जीवने ज्ञात्वा मुक्तश्च ययासुखं ।

भार्या पुत्रवर्गो दृष्टो लालितो पुत्रवत्सलां । ज्ञात्वा प्रजहि कालेन परार्थमनुदृश्य च ।

शापत्यो निरपत्यो वा मुक्तश्च ययासुखं । इन्द्रियैरिन्द्रियार्थैस्त्वमनुभूय ययाविधि ।

कृतकौत्रहलक्षेषु मुक्तश्च ययासुखं । उपपत्योपलब्धेषु लाभेषु च समा भव ।

एष तावत्समाश्रित तत्र शंकीर्त्तितो मया । मोक्षार्थं विसृरेणाय भूयो वक्ष्यामि तच्छृणु ।

मुक्ता श्वेतमथा लोकं चरन्ति सुखिनो नराः । सकृभावा विनश्यन्ति नरास्त्रच न संग्रयः ।

आहारसञ्चयाद्यैव तया कीटे पिपीनिका । असृक्ता सुखिनो लोके सक्ताश्चैव विनाशिनः ।

स्वजनेन च ते विन्ता कर्त्तव्या मोक्षयुद्धिना । इमे मया विनाभूता भविष्यन्ति कथन्त्विति ।

स्वयमुत्पद्यते जन्तुः स्वयमेव विवर्द्धते । सुखदुःखे तथा मृद्युं स्वयमेवाधिगच्छति ।

भोजनाच्छादनं चैव माना पित्रा च संयतं । स्मरतेनाधिगच्छन्ति लोके नास्त्यतं पुरा ।

धात्रा विहितमध्याणि सर्वभूतानि भेदिनी । लोके विपरिधावन्ति रचितानि स्वधर्मि ।

१११

११२

११३

११४

११५

स्वयं सृष्टिण्डुलस्य परतन्त्रस्य सर्वदा । को हेतुः स्वजनं पोष्टुं रचितु वा दृढात्मन । १८०
 स्वजनं हि यदा सृष्ट्युर्हन्त्येव तव पश्यत । कृतेऽपि यत्रै महति तत्र बोध्ययमात्मना ।
 जीवन्तमपि चैतनं भरणे रचणे तथा । असमाप्ते परित्यज्य पश्चादपि मरिच्यसि ।
 यदा सृष्टञ्च स्वजनं न ज्ञास्यसि कदाचन । सुखितं दुःखितं वापि ननु बोध्ययमात्मना ।
 सृते वा त्वपि जीवे वा यदा भोक्ष्यति वै जन । स्वकृतं ननु बुद्धैवं कर्तव्यं हितमात्मन ।
 एवं विज्ञानन् लोकेऽस्मिन् क कस्येत्यभिनिश्चित । मोचे निवेश्य मनो भूयश्चाप्युपधारय । १८१
 क्षुत्पिपासादर्थो भावा जिता यस्तेह देहिन् । मोक्षो लोभसाया मोह सत्त्वान् मुक्त एव स ।
 क्षुते पाने तथा स्त्रीषु मृगयायाञ्च यो नर । न प्रमाद्यति समाहात् सततं मुक्त एव स ।
 दिवसे दिवसे नाम रात्रौ रात्रौ पुमान् सदा । भोक्तव्यमिति य खिद्ये दोषबुद्धि स उच्यते ।
 आत्मभावं तथा स्त्रीषु मुक्तमेवं पुन पुन । य पश्यति सदा युक्तो यथावन्मुक्त एव स ।
 सम्भवञ्च विनाशञ्च भूतानां चेष्टितं तथा । यस्तत्त्वतो विज्ञानाति लोकेऽस्मिन्मुक्त एव स । १८२
 प्रस्यं वाहसहस्रेषु याचार्यञ्चैव कोटिषु । प्रासादे मञ्जक स्थाने य पश्यति स मुच्यते ।
 सृष्ट्यानाऽन्याहत् लोकं व्याधिमिश्रोपपीडितं । अलक्तिकर्षितञ्चैव य पश्यति स मुच्यते ।
 य पश्यति स मनुष्टो न पश्यञ्च विद्वन्ते । ग्रन्थाप्यन्तेन मनुष्टो लोकेऽस्मिन्मुक्त एव स ।
 श्रद्धोपाभाविदं सर्वमिति यज्ञानुपश्यति । न च संसृश्यते भावैरहृतैर्मुक्त एव स ।
 पर्यङ्कग्रन्था भूमिश्च समाने यस्य देहिन् । शालयश्च कदम्बश्च यस्य स्थान्मुक्त एव स । १८३
 वीमञ्च कुशचौरश्च कौश्र्येण वल्लालानि च । आविकं चर्मणि सम यस्य स्थान्मुक्त एव स ।
 पद्मभूतसमुद्भूतं लोकं यज्ञानुपश्यति । तथा च वचनं दृष्ट्वा लोकेऽस्मिन्मुक्त एव स ।
 सुखदुःखे संभे यस्य स्नाभालाभौ जयाजयौ । इच्छादेषो भयोद्वेगौ सर्वेया मुक्त एव स ।
 रक्तमूत्रपुरीषाणां दौषाणां सङ्घर्षांस्तया । शरीरं दौषयज्जलं दृष्ट्वा चैव विमुच्यते ।
 बलोपलितसयोग काशं वैवर्ण्यमेव च । कुलभावञ्च जरया य पश्यति स मुच्यते । १८४
 पुंस्तेपघातं फलेन दर्शनोपरमन्त्रया । वाधिर्यं प्राणमन्दं च य पश्यति स मुच्यते ।
 गतानुर्गताया देवानशुराद्य तया गतान् । लोकादस्मात् परं लोकं य पश्यति स मुच्यते ।
 प्रभावेरन्विताभौले पाधिर्वेन्द्रा सवस्त्रम् । ये गता इषिवो त्यक्ता इति ज्ञाना विमुच्यते ।
 यथाय दुर्भाम् लोकं क्रोधाद्य सुखभांस्तया । दुःखञ्चैव सुदुस्मार्थं य पश्यति स मुच्यते ।
 अशयामाद्य वैगुण्यजनं विगुणमेव च । पश्यन् भूयिष्ठसो लोकं की मोचं नाभिपूजयेत् । १८५
 प्राणान्ते काययो बृह् सर्वं पश्यति मानव । अशारमिव मानुष्यं सर्वया मुक्त एव स ।
 इतच्छ्रुत्वा मम वधो भवाद्यरत मुक्तवत । गार्हस्थ्ये यदि वा मोचे कृता बुद्धिरविकृता ।
 तन्मृत्यु वचनं श्रुत्वा धर्म्यं च इदिवोपति । मोक्षश्रेय गुणैर्धुक् पालयामास च प्रजा ।
 इति श्रीमहाभागने दाम्निपर्यंणि मोक्षधर्मपर्यंणि मगरारिष्टनेमिधवादे जयत्यधिकविश्रतोऽध्याय ॥ १८० ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ निष्ठते मे सदा तात कौटुहलमिदं हृदि । तदहं श्रोतुमिच्छामि लज्जं कुरुपितामह ।

कथं देवर्षिरुग्रना सदा काव्यो महामति । असुराणां प्रियकरः सुराणामप्रिये रत ।

वर्द्धयामास तेजस्य किमर्थममितोजसां । निव्यं वैरनिवद्धाय दानवाः सुरसत्तमैः ।

कथञ्चायुग्रना प्राप्य शूकलममरद्युति । अद्भिश्च स कथं प्राप्तं सर्वमेतद्ब्रवीहि मे ।

न याति च स तेजस्वी मध्येन नभस कथं । एतदिच्छामि विश्रातं निखिलेन पितामह ।

॥ भीम उवाच ॥ शूरेण राजन्नवहितं सर्वमेतद्यथातथं । ययामति यथा चैतत् श्रुतपूर्वं मयाऽनघ ।

एष भार्गवदायादो मुनिर्भान्या दृढव्रतः । सुराणां विप्रियकरो निमित्तं कारणोत्तमके ।

रुद्रोऽय धनदो राजा यच्चरकोधिप सदा । प्रभविष्युश्च कोपस्य जगतश्च तथा प्रभु ।

तस्यात्मानमथाविश्य योगसिद्धे महामुनि । रुद्रा धनपतिं देवं योगेन हतवान् वसु ।

हते धने ततः शर्म न लेभे धनदस्तथा । आपन्नमन्यु संविश्रं सोऽभ्यगात् सुरसत्तमं ।

निवेशयानाम तदा शिवायामिततेजसे । देवश्रेष्ठाय रुद्राय सौम्याय वज्रहृषिषे ।

योगात्मकैनाशनसा रुद्रा मम हतं वसु । योगेनात्मगतं कृत्वा नि सृतश्च महातपा ।

एतच्छ्रुत्वा तनः क्रुद्धो महायोगी महेश्वरः । संरक्तनयनो राजञ्जूलमादाय तस्त्रिवान् ।

काशैः कासाविति प्राह गृह्येत्वा परमायुधं । उग्रना दूरतस्तस्य वभौ ज्ञात्वा चिकीर्षितं ।

स महायोगिणो बुद्ध्या तं रोषं वै महात्मनः । गतिमागमनं वेत्ति स्थानञ्चैव ततः प्रभु ।

सञ्चिन्त्येषेण तपसा महात्मान महेश्वरं । उग्रना योगसिद्धात्मा शूलापे प्रत्यदृश्यत ।

विज्ञानरूप स तदा तप सिद्धेऽय धन्विना । ज्ञात्वा शूलञ्च देवेशः पाणिना समनामयत् ।

श्रानतेनाय शूलेन पाणिनाऽमिततेजसा । पिनाकमिति चावाच शूलमुपायुधं प्रभुः ।

पाणिमध्यगतं दृष्ट्वा भार्गवं तमुपापति । आस्यं विवृत्य ककुदो पाणिना प्राक्षिपच्छभैः ।

स तु प्रविष्ट उग्रना कौष्ठं महेश्वरं प्रभु । व्यचरचापि तत्रासौ महात्मा मृगनन्दन ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ किमर्थं व्यचरथाजनुशनास्तास्यधीमत । जठरे देवदेवस्य किञ्चाकार्षीन्महाद्युतिः ।

॥ भीम उवाच ॥ पुरा सोऽन्तर्जन्गतः स्याणुभूता महाव्रतः । वर्षाणामभवद्राजन् प्रद्युतोऽन्यैर्जुदांसि च ।

उदतिष्ठत्तपस्त्रया दुश्चरञ्च महाहृदात् । ततो देवातिदेवस्यं ब्रह्मा वै समसर्पति ।

तपोऽद्भिर्मपृच्छश्च कुशलञ्चैवमव्ययः । तपः सुचोर्धमिति च प्रोवाच हृदमभ्यजं ।

तर्कयोगेन द्भिश्चाप्यपश्यत् स तु शूदरः । महामतिरचिन्त्यात्मा सत्यधर्मेरतः सदा ।

स तेनाद्यो महायोगी तपसा च धनेन च । व्यराजत महाराज त्रिषु लोकेषु वीर्यवान् ।

ततः पिनाकी योगात्मा ध्यानयोगं समाविशत् । उग्रनास्तु समुद्दिगो निःश्लेषे जठरे ततः ।

तुष्टाव च महायोगी देवं तत्रत्य एव च । नि सारं काङ्क्षमाण स तेन स प्रतिहन्त्यते ।

उग्रनास्तु तथोवाच जठरस्थो महामुनि । प्रसादं मे कुरुष्वेति पुनः पुनररिन्दम ।

तमुवाच महादेवो गच्छ शिञ्जेन मोचयं । इति सर्वेषि श्रोतांसि रुद्रा विदग्धपुङ्गव ।

अपम्यमानमद्वारं सर्वतः पिहितो मुनिः । पथंकामद्दह्यमान इत्येतय तेजसा ।

स वै निष्कम्ब मिथिन शुक्लमभिपेदिवान् । कार्येण तेन नभसा नागच्छत म मथतः ।

विनिष्कान्तन्तु तं दृष्ट्वा ज्वलन्त्वमिव तेजसा । भवो रोपममाविष्टः शुलोद्यतकरः स्थितः ।

अवारयत तं देवो क्रुद्धं पशुपतिं पतिं । पुत्रत्वमगमहेत्या वारिते शङ्करे च सः ।

॥ देव्याच ॥ हिंसनीयस्त्वया नैव मम पुत्रत्वमागतः । न हि देवोदरात् कश्चित् निःसृतो नाशमर्हति ।

ततः प्रीतो भवो देव्याः प्रहर्षयेदमब्रवीत् । गच्छत्वैष यथाकाममिति राजन् पुनः पुनः ।

हतः प्रणम्य वरदं देवं देवोमुमान्तया । उशनाः प्रापतह्योमान् गतिमिष्टा महामुनिः ।

एतन्ने कश्चितं ताव भार्गवस्य महात्मनः । चरितं भरतश्रेष्ठ यन्मां त्वं परिपूच्छसि ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि भवभार्गवसमागमे एकनवत्यधिकद्विंशोऽध्यायः ॥ १६९ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अतः परं महावाचो यच्छ्रेयस्तद्वीहि मे । न तृणाम्यमृतशिव वचसस्ते पितामह ।

किं कर्म पुरुषः कृत्वा शुभं पुरुषसत्तम । श्रेयः परमवाप्नोति प्रेत्य चेह च तद्वद ।

॥ भीम उवाच ॥ अत्र ते वर्त्तयिष्यामि यथा पूर्व्वं महायशाः । पराशरं महात्मानं परच्छ जनको नृपः ।

किं श्रेयः सर्वभूतानामस्मिन् लोके परत्र च । यद्भवेत् प्रतिपत्तयं तद्भवान् प्रब्रवीतु मे ।

ततः स तपसा युक्तः सर्वधर्मविधानवित् । नृपायानुयहमना मुनिर्वाक्यमयाप्रवीत् ।

॥ पराशर उवाच ॥ धर्म एव कृतः श्रेयानिह लोके परत्र च । तस्माद्भिः परमं नास्ति यथा प्राङ्मनीषिणः ।

प्रतिपद्य नरो धर्मं स्वर्गलोके महीयते । धर्मात्मकः कर्मविधिर्हेहिनां नृपसत्तम ।

तस्मिन्नाश्रमिणः सन्तः स्वकर्माणीह कुर्वन्ते । चतुर्विधा हि लोकेऽस्मिन् याचा तात विधीयते ।

कृत्या च वावतिष्ठन्ते सा च कामात् प्रवर्त्तते । सुकृतासुकृतं कर्म निषेव्य विविधैः क्रमैः ।

दशाङ्गप्रविभक्तानां भूतानां वज्रधृ गतिः । सौवर्णं राजतञ्चापि यथा भाण्डं निविच्यते ।

तथा निविच्यते जन्तुः पूर्व्वकर्मवशानुगः । नावोजाज्जायते किञ्चिन्नाश्रवा सुखमेधते ।

सुकृतैर्विन्दन्ते सौख्यं प्राप्य देहसयं नरः । दैवं तात न पश्यामि नास्ति दैवस्य साधनं ।

स्वभावतो हि संसिद्धा देवगन्धर्व्वदानवाः । प्रेत्य यान्ति कृतं कर्म न क्षरन्ति सदा जनाः ।

ते वै तस्य फलप्राप्तौ कर्म चापि चतुर्विधं । लोकयात्राश्रयस्यैव शब्दे वेदाश्रयः कृतः ।

शान्क्यं मनमस्तात नैतद्दृष्ट्वानुग्रामनं । चतुषा मनसा वाचा कर्मणा च चतुर्विधं ।

सुहृते यादृशं कर्म तादृशं प्रतिपद्यते । निरन्तरञ्च मिश्रञ्च भवते कर्म पार्यिव ।

कन्याषां यदि वा पापं न तु नामोऽस्य विद्यते । कदाचित् सुकृतं तात कृतम्यमिव तिष्ठति ।

नञ्जमानस्य मसारे यावहुः खादिमुच्यते । ततो दुःखसयं कृत्वा सुकृतं कर्म भवते ।

सुततय्यादुच्युतस तदिद्धि मनुजाधिपः । दसः सप्ता दृतिस्त्रेजः सन्तोषः मत्स्यवादिता ।

द्वीरर्द्धिमाऽप्यपनिता दाप्यस्येति सुखावहाः । दुष्कृते सुकृते चापि न जन्तुर्नियतो भवेत् ।

नित्यं मनःसमाधाने प्रयतेत विचक्षणः । मायं परस्य सुकृतं दुष्कृतञ्चापि भवेत् ।

करोति यादृशं कर्म तादृशं प्रतिपद्यते । सुखदुःखे समं धाय पुमानन्येन गच्छति ।

अनेनैव जन सर्वं सङ्गतो यद्य पार्थिव । परेषां यदस्येत न तत् कुर्यात् स्वयं नरः ।

ये ह्यस्युल्लया युक्तं सोऽवहासं नियच्छन्ति ।

भोः पूराजन्तो ब्राह्मण सर्वभक्ष्यो वैश्याऽनीहवान् हीनवशाऽलमय । विद्वांश्चाभीलो वृत्तहीन कुलीन सत्यादिभ्रष्टो
ब्राह्मण स्त्री च दुष्टा ।

रागो युक्तं पचमानोत्सृष्टोर्मुखो वक्ता नृपहीनश्च राष्ट्रं । रते सर्वं शोच्यतां यान्ति राजन् यद्यायुक्तं खेहहीन
प्रजासु ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि पराशरगोतासु दिनतयधिकद्विंशोऽध्याय ॥ २६२ ॥

॥ पगश्च उवाच ॥ मनोरथरथं प्राप्य इन्द्रियार्थं ह्यं नर । रग्निभिर्भानसम्भूतैर्धौ गच्छति स बुद्धिमान् ।

शेवाश्रितेन मनसा दृष्टिहीनस्य प्रसूते । द्विर्जातिहस्तांश्चिद्वृत्ता न तु तुल्यत परस्परान् ।

आदौ नृं सुहृन् लब्ध्वा नावकर्षेद्विमान्यते । उत्कर्षार्थं प्रयतेत नर पुण्येन कर्मणा ।

वर्षेभ्यो हि परिभ्रष्टो न वे संमानमर्हति । न तु य मत्क्रियां प्राप्य राजधं कर्म सेवते ।

वर्षोत्कर्षभवाप्रति नर पुण्येन कर्मणा । दुर्गमं तमलब्ध्वा हि हन्यात पापेन कर्मणा ।

अज्ञानाद्भिः कृतं पाप तपसैवाभिनिर्मुदित् । पापं हि कर्म फलति पापमेव स्वयं कृतं ।

तस्मान् पापं न सेवेत कर्म दुःसफलोदयं । पापानुबन्धं यत् कर्म यद्यपि स्थान्महाफलं ।

तन्न सेवेत मेधावो इदृचिः कुर्मलिनं यथा । किं कष्टमनुपश्यामि फलं पापस्य कर्मण ।

प्रत्यापन्नस्य हि ततोऽनात्मा तावद्विरोचत । प्रत्यापत्तिश्च यत्खेह बालिग्रस्य न जायते ।

तस्यापि दुमहांस्तापः प्रस्यितस्योपजायते । विरक्तं शोच्यते वस्तं न तु कृण्योपसंहितं ।

प्रयत्नेन मनुष्येन्द्र पापमेवं निनाश मे । स्वयं कृत्वा तु य पाप इदमनेवानुतिष्ठति ।

प्राथयित्तं नर कर्तुंभुभयं सोऽश्रुते प्रयक । अज्ञानान्तु कृतां द्विधामहिंसा व्यपकर्षति ।

ब्रह्मण शास्त्रनिर्देशादित्याङ्गर्नैवादिन । तथा कामकृतं नास्य विहिंसैवानुकर्षति ।

दत्ताङ्गर्नैवास्त्रज्ञा ब्राह्मणा ब्रह्मरादिन । अहन्तु तावत् पर्यामि कर्म यदकर्तते कृतं ।

गुणयुक्तं प्रकाशं वा पापेनानुपसंहित । यथा सूक्ष्माणि कर्माणि फलन्तो ह यथातथं ।

बुद्धियुक्तानि तानीह कृतानि मनसा सह । भवत्यन्यफलं कर्म सेवितं नित्यमनूषण ।

अबुद्धिपूर्वधर्मज्ञैस्तमुषेण कर्मणा । कृतानि यानि कर्माणि देवतैर्मुनिभित्तया ।

न चरन्तानि धर्मात्मा शुभा चापि न कुक्षयेत् । सच्चिन्मय मनसा राजन् विदिता प्रकृतमात्मन ।

करोति य इदं कर्म स वै भद्राणि पश्यति । न वै कपाले मलिलं मंगलं क्षीयते यथा ।

न वेतरे तथा भावं प्राप्नोति सुखभाषितं । स तोयैज्यन्तु यत्ताप तस्मिन्नेव प्रसिच्यते ।

दृष्टे दृष्टिमवाप्नोति मलिले मलिलं यथा । एवं कर्मणि दानीह बुद्धियुक्तानि पार्थिव ।

धमानि चैव दानीह तानि पुण्यतनान्यपि ।

राज्ञा जेतव्याः शत्रवस्योन्नताश्च सम्यक् कर्त्तव्यं पालनञ्च प्रजानां । अग्निधेयो वडभिद्यापि यज्ञैरन्ते मधे वर वनमाक्रिय
स्वयं । १०१

दमान्वितः पुरुषो धर्मशीलो भूतानि चात्मानमिवानुपश्येत् । गरीयसः पूजयेदात्मग्रन्था मत्पेन शीलेन सुषं
नरेभ्यः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि पराशरगीतायां त्रिनवत्यधिकद्विंशतीऽध्यायः ॥ २८३ ॥

॥ पराशर उवाच ॥ कः कस्य चोपकुर्वते कस्य कस्य प्रयच्छति । प्राणी करोत्ययं कर्म सर्वमात्मार्थमात्मना ।

गौरवेण परित्यक्तं निःस्वैहं परिवर्जयित् । सोदर्यं भ्रातरमपि किमुताव्यं श्रयज्जनं ।

विशिष्टस्य विशिष्टाश्च तुल्यौ दानप्रतिग्रहौ । तयोः पुण्यतरं दानं तद्विजस्य प्रयच्छत ।

न्यायागतं धनञ्चैव न्यायेनैव विवर्द्धितं । संरक्ष्यं यत्र मास्त्राय धर्मार्थमिति निश्चय ।

न धर्मार्थो नृशंभेन कर्मणा धनमर्जयेत् । शक्तिः सर्वकार्याणि कुर्वीन्नर्द्धिमनुष्मरेत् ।

अपो हि प्रयतः शीतास्तापिता ज्वलनेन वा । शक्तिोऽतिययं दत्त्वा क्षुधात्तायाश्रुते फले ।

रन्तिदेवेन लोकैः शिद्धिः प्राप्ता महात्मना । फलपत्रैरयो मूलैर्मुनीनाश्चितवांश्च सः ।

तैरेव फलपत्रैश्च समाठरमतोषयत् । तस्मात्क्षेमे परं स्यात्तं श्रेयोऽपि पृथिवीपतिः ।

देवतातिथिभृत्यभ्यः पितृभ्यश्चात्मनस्तथा । अष्टवान् जायते मर्त्यसंघाटनदूषतां ब्रजेत् ।

स्वाध्यायेन महर्षिभ्यो देवेभ्यो यज्ञकर्षण । पितृभ्यः श्राद्धदानेन नृणांमन्थनेन च ।

वाचा श्रेयावहार्येण पालनेनात्मनोऽपि च । यथावद्वृत्यवर्गस्य चिकीर्षेत्कर्म आदितः ।

प्रपञ्चेन च संसिद्धा धनैरपि विवर्जिताः । सम्यग्बुद्धा ऊतवहं मुनयः सिद्धिसागताः ।

विश्रामित्रस्य पुत्रत्वमृचीकतनयोऽगमत् । अग्निं स्तुत्वा महावाहो देवान् वै यज्ञभागिन ।

गतः शुक्रंलमुशनां देवदेवप्रसादनात् । देवीं स्तुत्वा तु गगने मोदते यमसा वृतः ।

अमिता देवलश्चैव तथा नारदपर्वतौ । काचोवान् जामदग्न्यश्च रामस्ताण्ड्यस्तथात्मवान् ।

वशिष्ठो जमदग्निश्च विश्रामित्रोऽचिरेव च । भरद्वाजो हरिश्मन्तु कुण्डधारः श्रुतश्रवाः ।

एते महर्षयः स्तुत्वा विष्णुमग्निः सर्माहिताः । सेभिरे तपसा सिद्धिं प्रसादात्तस्य धीमतः ।

अनर्थाधार्यतां प्राप्ता मन्तः स्तुत्वा तमेव ह । न तु वृद्धिमिहाभिविच्छेत्कर्म लला सुगुप्तिं ।

येऽथा धर्मेण ते मत्स्या येऽधर्मेण धिगस्त तान् । धर्मं वै श्रायतं लोके न अद्याह्ननकाङ्क्षया ।

आहिताग्निर्हि धर्मोत्तमा यः स पुण्यश्रुत्तमः । वेदा हि सर्वे राजेभ्यः त्विनात्स्वियुप्रभो ।

स चाप्याम्याहिता विप्रः क्रिया यस्य न हीयते । श्रेयांश्चानाहिताग्निवमग्निशेवं न निश्चियं ।

अग्निरात्मा च माता च पिता जनयिता तथा । गुह्यं नरप्राद्वूल परिचर्या ययातयं ।

मानं त्यक्त्वा यो नरो वृद्धमेवो विद्वान् क्रीवः पश्यति प्रीतियोगात् । दास्येण हीनो धर्मयुक्तो न दानो लोकैः सिद्धिभ्यै
पुण्येन शिद्धिरार्थः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि पराशरगीतायां त्रिनवत्यधिकद्विंशतीऽध्यायः ॥ २८४ ॥

॥ पराशर उवाच ॥ वृत्तिः सकामादर्थैर्भक्तिभ्या हीनस्य शोभना । शीथोपनीता निर्दिष्टा धर्मिष्ठान् कुरुते सदा । १०००
 वृत्तिश्चेन्नास्ति शूद्रस्य पितृपैतामही भुवा । न वृत्तिं परतो मार्गेत् शूद्रयान्तु प्रयोजयेत् ।
 सद्भिस्तु सह संभोगैः शोभते धर्मैर्दर्शिभिः । नित्यं सर्वस्ववत्यासु नासद्भिर्गिति मे मतिः ।
 यथोदयगिरौ त्र्यं सन्निकर्षेण दीपते । तथा सन्निकर्षेण हीनवर्णोऽपि दीयते ।
 धादृभेन हि वर्णेन भाष्यते शूकनन्वरः । तादृशं कुरुते रूपमेतदेवमवेदि मे ।
 तस्माद्गुणेषु रज्यया मा दीपेषु कदाचन । अनित्यनिह मर्त्यानां जीवितं हि चलाचलं ।
 सुखे वा यदि वा दुःखे वर्त्तमानो विचक्षणः । यद्विनोति शूभान्वेव स तन्नापीह पश्यति ।
 धर्मोदपतेन यत् कर्षं प्रथपि स्वान्महाफलं । न तत् भवेत मेधावी न तद्द्वितमिहोच्यते ।
 यो चला गोमंइच्छाणि नृपो दद्यादरक्षिता । स इन्द्रमाचफलभाक् राजा भवति तस्करः ।
 स्वधमूरुष्टजवापे धातारं लोकमत्कृतं । धाताऽष्टजत् पुत्रमेकं लोकानां धारणे रतं ।
 तभर्षयित्वा वैश्यन्तु कुर्व्याद्दत्तयर्थं वृद्धिमत् । रक्षितव्यन्तु राजन्वैरुपयोऽयं द्विजातिभिः ।
 अजिप्रैरशठक्रोधैर्ह्येक्यव्यवधोऽकृमिः । शूद्रेर्निर्धार्जनं कार्यमेव धर्मो न नश्यति ।
 अग्रनष्टे ततो धर्मो भवन्ति सुखिताः प्रजाः । मुखेन तासां राजेन्द्र मोदन्ते दिवि देवताः ।
 तस्माद्यो रक्षति नृपः स्वधर्मैरेति पूज्यते । अधीते चापि यो विप्रो वैश्यः यद्याज्यं न रतः ।
 यश्च शूद्रयुते शूद्रः मततं नियतेन्द्रियः । अतोऽन्याया मनुष्येन्द्र स्वधर्मात् परिहोयते ।
 प्राणसन्नापनिर्दिष्टाः कान्तिनोऽपि महाफलाः । न्यायेनोपाञ्जिता दत्ताः किमुतान्याः सहस्रमाः ।
 मत्कृत्य हि द्विजातिभ्यो यो ददाति नराधिपः । धादृशं तादृशं नियमत्राति फलमूर्जितं ।
 अभिगन्व च तत्तुत्या दत्तमाडरभिष्टुतं । धाचितेन तु यद्दत्तं तदाडर्षयमं बुधाः ।
 अब्रज्या दीयते यत्तथैवाशूद्रयाऽपि वा । तदाडरधमं दानं मुनय सयवादिनः ।
 अतिकामेभ्यश्चानो विविधेन नरः सदा । तथा प्रयत्नं कुर्वति यथा मुच्येन संशयात् ।
 दमेन शोभते विप्रः क्षत्रियो विजयेन तु । धनेन वैश्यः शूद्रस्तु नित्यं दाक्ष्येण शोभते ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मेऽल्लधर्मपर्वणि पराशरगीतायां पद्मनवत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २६५ ॥
 ॥ पराशर उवाच ॥ प्रतिपद्यता विप्रे क्षत्रिये सुधि निर्जिताः । वैश्ये न्यायार्जितासैव शूद्रे मुश्रूययाऽर्जिताः ।
 खल्पाऽन्यथाः प्रमथन्ते धर्मसार्थे महाफलाः । नित्यं त्रयाणां वर्णानां शूद्रयुयः शूद्र उच्यते ।
 चक्षुधर्मा वैश्यधर्मा नावृत्तिः पतते दिजः । शूद्रधर्मा यदा तु ह्यत्तदा पतति वै दिजः ।
 वाणिज्यं पाशुपाख्यञ्च तथा प्रिस्त्यापजीवनं । शूद्रस्थापि विधीयन्ते यदा वृत्तिर्न जायते ।
 रङ्गावतरणञ्चैव तथा रूपोपजीवनं । मद्यमांसोपजोखञ्च विकृतं लोहचर्षणाः ।
 अपूर्व्विण न कर्त्तव्यं कर्म लोके विगृह्यतं । कृतपूर्व्वन्तु त्यजता महान् धर्म इति श्रुतिः ।
 सद्भिः पुष्ट्यो लोके यदाचरति पापकं । मदेनाभिमतमनास्तत्र न ग्राह्यमुच्यते ।
 श्रूयन्ते हि पुराणेषु प्रजा धिग्दण्डवासनाः । दान्ता धर्मप्रधानासु न्यायधर्मानुवृत्तिकाः ।

धर्मं एव सदा नृणामिह राजन् प्रमथते । धर्मदृष्ट्वा गुणानेव धेवन्ते हि नरा भुवि ।
तं धर्मममुरास्तात नान्मथन्त जनाधिप । विवर्द्धमानाः क्रमशस्तत्र तेऽन्धाविशन् प्रजाः ।
तासां दर्पं समभवत् प्रजानां धर्मनाशनः । दर्पात्मनान्ततः पश्यात् क्रोधहापासमश्रयत् ।
ततः क्रोधाभिभूतानां दृक्तं सज्जासमन्वितं । ह्रीद्यैवाप्यनग्रद्राजंस्ततो मोक्षो व्यजायत ।
ततो मोक्षपरीतास्ता नापश्यन्त यथा पुरा । परस्वरावमर्द्देन वद्धंयन्तो यथासुखं ।
तां प्राथ्य तु सधिग्दृष्ट्वा न कारणमेतोऽभवत् । ततोऽभ्यगच्छन्देवांश्च ब्राह्मणंश्चावमन्य च ।
एतस्मिन्नेव काले तु देवा देववरं शिवं । अगच्छञ्छरणं धीरं वद्धरूपं गुणाधिकं ।
तेन स्य ते गर्वैर्गाः सपुराः पातितः क्षितौ । तिस्रोऽप्येकेन वाणेन देवाप्यायततेजसा ।
तेषामधिपतिस्त्वासीद्धोमो भीमपराक्रमः । देवतानां भयकरः स हत शूलपाणिना ।
तस्मिन् हृतेऽयं स्वं भावं प्रत्यपद्यन्त मानवाः । प्रापद्यन्त च वेदान् वै शास्त्राणि च यथा पुरा ।
ततोऽभिपिच्य राज्ञे तु देवानां दिवि वासवं । सप्तर्षयस्यान्वयुञ्जन्नराणां दण्डधारणे ।
सप्तर्षीणामयोद्धुञ्च विपृयुर्नाम पार्थिवं । राजानः क्षत्रियाश्चैव मण्डलेषु पृथक्पृथक् ।
महाकुलेषु ये जाता दृष्ट्वा पूर्वतराश्च ये । तेषामप्यासुरो भावो हृदयान्नापसर्पति ।
तस्मात्तेनैव भावेन सानुपङ्गेण पार्थिवा । असुराण्येव कर्माणि न्यधेवन् भीमविक्रमाः ।
प्रत्यतिष्ठन् तेष्वेव तान्येव स्थापयन्त्यपि । भजन्ते ते न चाद्यापि ये वालिगतरा नराः ।
तस्माद्दहं ब्रवीमि त्वां राजन् सच्चिन्म्य शास्वतः । संसिद्धाधिगमं कुर्व्यात् कर्म हिंसात्मकं त्यजेत् ।
न मद्भरणं द्रविणं प्रचिन्वीयादित्थलणः । धर्मार्थं न्यायमुत्सृज्य न तत्कल्याणमुच्यते ।
स त्वमेवंविधो दान्त क्षत्रियः प्रियवान्धवः । प्रजा भृत्यांश्च पुत्रांश्च स्वधर्मैषानुपोलय ।
दद्यान्निष्टमयोगो वैरं सौहार्दमेव च । अथ जातिषहस्राणि बहूनि परिवर्त्तते ।
तस्माद्गुणेषु रज्यया मा दयेषु कथञ्चन । निर्गुणोऽपि हि दुर्बुद्धिरात्मनः सोऽतिरज्यते ।
मानुषेषु महाराज धर्माधर्मौ प्रवर्त्ततः । न तथाऽन्येषु भूतेषु मनुष्यरहितेष्विह ।
धर्मशीलो नरो विद्वानो हकोऽ नो हकोऽपि वा । आत्मभूतः सदा लोके चरेद्भूतान्यहिंसया ।
यदा ध्येतद्विषयं मनो भवति तस्य वै । नानृतश्चैव भवति तदा कल्याणमृच्छति ।
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि पराभरणीतायां षष्ठ्यध्यायकद्विप्रतीऽध्यायः ॥ २६ ॥
॥ पराभर उवाच ॥ एष धर्मविधिज्ञातः षट्स्वस्व प्रकीर्त्तितः । तपोविधिन्नु वक्ष्यामि तस्मै निगदत षष्ठु ।
प्रायेण च षट्स्वस्वस्य समलं नाम जायते । सद्भागतं नरत्र्येष्ट भावैराजसतामथै ।
षट्शाष्ठाश्विन्य गावश्च चेषाणि च धनानि च । दाराः पुत्राश्च श्रुत्याश्च भवन्तीह नरस्य वै ।
एवमथ षट्स्वस्वस्य नित्यमेवानुपगम्यतः । रागद्वेषो विवर्द्धते ह्यनित्यत्वमपगम्यतः ।
रागद्वेषाभिभूतश्च मरं द्रव्यवसानुगं । मोक्षजाता रतिर्नाम समुपैति नराधिप ।
एताथं भोगिनो मत्वा सन्ध्या रतिपराधणः । क्षामं रात्र्यसुखादन्यं रतिगो ननुपगम्यति ।

ततो लोभाभिभूतात्मा सहृदयैर्जनैः । तुष्यत्येव तस्यैव जनस्यार्थं चिकीर्षति ।
 स जानन्नपि चाकार्यमर्यार्थं सेवते नरः । बालस्यैवपरोतात्मा तद्वत्पाचानुतथते ।
 ततो मानिन सन्ध्या रत्नरात्रपरराजयं । करोति येन भोगी स्वामिति तस्मान्निदश्यति ।
 तथाहि बुद्धियुक्तानां शायतनसङ्घवादिनां । अन्विच्छन्तां श्रुतं कर्म नराणां त्यजतां सुखं ।
 सैहायतननाशाच्च धननाशाच्च पार्थिव । आधिभ्याधिप्रतापाच्च निर्व्वेदमुपगच्छति ।
 निर्व्वेदादात्मसम्बोध, सम्बोधाच्छास्त्रदर्शनं । शास्त्रार्थदर्शनाद्भ्राजंस्तप एवानुपश्यति ।
 दुर्लभो हि मनुष्येन्द्र नरः प्रत्यवमर्षवान् । यो वै प्रियमुखे क्षोणस्त्वप, कर्तुं शक्यत्वस्यति ।
 तप, सर्वगतं तात हीनस्यापि विधीयते । जितेन्द्रियस्य दान्तस्य स्वर्गमागं प्रवर्त्तकं ।
 प्रजापतिः प्रजाः पूर्व्वमसृजत्तपसा विभु । कश्चित् कश्चिन्नतपरो व्रतान्याख्याय पार्थिव ।
 आदित्या वषट्वां ह्यद्रास्यैवाग्न्यग्निमासृता । विद्येदेवास्तया साधा, पितरोऽथ महद्गणाः ।
 यैराचक्षुर्गन्धर्वाः सिद्धाद्यान्ये द्विवैकम् । संसिद्धास्तपसा तात ये चान्ये स्वर्गवांसिन ।
 ये चोदा ब्राह्मणा स्रष्टाऽब्रह्मणा तपसा पुरा । ते भावयन्तः श्रियो विचरन्ति दिवं तथा ।
 मर्त्यलोके च राजानो ये चान्ये गृहमेधिन । महाकुलेषु दृश्यन्ते तत् सर्व्वं तपस, फलं ।
 कौशिकानि च वस्त्राणि श्रुमान्याभरणानि च । वाहनासनधानानि तत् सर्व्वं तपस फलं ।
 मनोऽनुकूला, प्रमदा रूपवत्याः सहस्रशः । वास, प्रासादशृङ्गे च तस्यैव तपस फलं ।
 शयनानि च मुख्यानि भोज्यानि विविधानि च । अभिप्रेतानि सर्व्वेषाणो भवन्ति श्रुभकर्मिणां ।
 नाप्राप्यं तपस किञ्चित्त्रैलोक्येऽपि परन्तप । उपभोगपरित्याग, फलान्युक्तकर्मिणां ।
 सुखितो दु खितो वाऽपि नरो लोभं परित्यजेत् । श्रवेण्य मनसा शास्त्रं बुद्ध्या च नृपसत्तम ।
 अमनोयोऽमुखायति लोभादिन्द्रियसम्भ्रम । ततोऽस्य नश्यति प्रज्ञा विद्येवाभ्यासवर्जिता ।
 नष्टप्रज्ञो यदा तु स्यात्तदा न्यार्थं न पश्यति । तस्मात् सुखवये प्रति पुमानुषं तपश्चरेत् ।
 यद्विष्टं तत् सुखं प्राङ्गद्वैथं दुःखमिच्छेद्यते । कृताकृतस्य तपस, फलं पश्यत्य धादृशं ।
 नित्यं भद्राणि पश्यन्ति विषयद्योपमुञ्जते । प्राकाश्यं चैव गच्छन्ति कृत्वा निष्कल्पपं तपः ।
 अप्रियाण्यवमानांसु दुःखं नञ्जविधात्मकं । फलार्थी तत्फलं त्यक्त्वा प्राप्नोति विषयात्मकं ।
 धर्मं तपसि दाने च विधित्वा चास्य जायते । स कृत्वा पापकान्येवं निरर्थं प्रतिपद्यते ।
 सुखे तु वर्त्तमानो वै दुःखे वाऽपि नरोत्तम । स्मृतत्ताद्यो न चलते शास्त्रचतुं स मानव ।
 इपुप्रपातमाधं हि स्वर्गयोगि रति मदा । रसेन दर्शने द्राणे श्रवणे च विश्राम्यते ।
 ततोऽस्य जायते तीव्रा वेदना तत्स्ययात् पुनः । श्रुधा न प्रशंसन्ति मोक्षं सुखं ननुत्तम ।
 तत्, फलार्थं सर्व्वस्य भवन्ति व्याधये गुणा, । धर्मवृत्त्या च सततं कामार्थायां न हीयते ।
 अप्रयत्नागता, सेव्या गृहस्यैर्विषया मदा । प्रथमोत्पगम्यस्य स्वधर्मं इति मे मति, ।
 मानिनां कुलजातानां नित्यं शास्त्रार्थचतुषां । क्रियाधर्मवियुक्तानामभिव्यासं तदात्मनां ।

१०२१

१०२२

१०२३

१०२४

१०२५

क्रियमाणं ददा कर्म नागं गच्छति मानुषं । तेषां नान्यदृते लोके तपसः कर्म विद्यते ।
 सर्वोत्तमो तु कुर्वीत गृहस्थ कर्म नियमं । दाक्षिण्यं ह्ययक्यार्थं स्वधर्मं विचरन्नुप ।
 यथा नदीनदा, सर्वे सागरे यान्ति संस्रितं । एवमाश्रमिन् सर्वे गृहस्थे यान्ति संस्रितं । १८५
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि पराशरगोतायां सप्तमवत्यधिकद्विंशतोऽध्याय ॥ २६७ ॥
 ॥ जनक उवाच ॥ वर्षो विशेषवर्षानां महर्षे केन जायते । एतदिच्छाम्यहं ज्ञातुं तद्ब्रूहि वदताम्बर ।
 यदेतज्जायतेऽपत्यं स एवायमिति श्रुति । कथं ब्राह्मणतो जातो विशेषे यद्येन गत ।
 ॥ पराशर उवाच ॥ एवमेतन्महाराज येन जात स एव स । तपमस्त्वपकर्षेण जातिपहणता गत ।
 सुवेत्राच्च सुवीजाच्च पुण्या भवति सम्भव । श्रेताऽन्यतरतो हीनादवरो नाम जायते ।
 वक्त्राद्भुजाभ्यामूर्ध्वां पद्भ्याश्चैवाथ शश्रुरे । सृजत प्रजापतेर्लोकानिति धर्मविदो विदुः । १८६
 मुखजा ब्राह्मणास्नात वाङ्मजा, चक्षुर्या स्मृताः । ऊरुजा धनिनो राजन् पादजा परिचारका ।
 चतुर्णामेव वर्षानामागम पुरुषधर्म । श्रेतोऽन्ये लतिरिक्ता ये ते वै सङ्करजा, स्मृताः ।
 चक्षुर्यातिरथास्वठा उया वैदेहकास्तथा । श्वपाका पुङ्गवास्तेना निपादा स्तुमागधा ।
 श्रयोगा करणा भ्रात्याद्याऽप्लास्ताश्च नराधिप । एते चतुर्भ्या वर्षेभ्यो जायन्ते वै परस्वरात् ।
 ॥ जनक उवाच ॥ ब्रह्मणैकेन जातानां नानालं गोत्रत कथं । बहूनीह हि लोके वै गोत्राणि मुनिवन्तम । १८७
 यत्र तत्र कथं जाता स्वयोनिं मुनयो गता । शुद्धयोनौ समुत्पन्ना विद्येनौ च तथाऽपरे ।
 ॥ पराशर उवाच ॥ राजत्रैतद्भवेद्वाङ्मपहृष्टेन जन्मना । महात्मनां समुत्पत्तिस्तपसा भावितान्मनां ।
 उत्र्याद्य पुत्रान्मुनयो नृपते यत्र तत्र ह । स्वैव तपसा तेषांस्वपिलं प्रदधु पुन ।
 पितामहस्य मे पृथ्व्यस्य गृहस्थ कश्यप । वेदस्तापसा रूपस्यैव काचीवत्कमठादयः ।
 धवक्रोतस्य नृपते द्राणस्य वदताम्बरः । आयुर्भतङ्गे दत्तस्य द्रुमदो मास्य एव च । १८८
 एते स्वां प्रकृतिं प्राप्ता वैदेह तपसोऽययान् । प्रतिष्ठिता वेदविदो द्मेन तपसैव हि ।
 भूलगोत्राणि चत्वारि समुत्पन्नानि पार्थिव । शङ्गिरा, काश्यपश्चैव वशिष्ठो भृगुरेव च ।
 कर्षतेऽन्यानि गोत्राणि समुत्पन्नानि पार्थिव । नामधेयानि तपसा तानि च यद्यत् सतां ।
 ॥ जनक उवाच ॥ विशेषधर्मोऽगं वर्णानां ब्रह्महि भगवन्मम । तत सामान्यधर्मस्य सर्व्वं कुशलो ज्ञधि ।
 ॥ पराशर उवाच ॥ प्रतिपद्यो घाजनस्य तथैवाध्यापनं नृप । विशेषधर्मो विमाणा रचा वपस्य मोक्षना । १८९
 हृषिय पाशुपास्त्रश्च वाणिज्यस्य विश्रामपि । दिजागां परिचर्या च शुद्रकर्म नराधिप ।
 विशेषधर्मो नृपते वर्णानां परिकीर्त्तितः । धर्मान् साधारणोस्तात वित्तरेण गृह्णस्य मे ।
 शानुमंस्त्वमहिंसा चाप्रमादः सविभागिता । श्राद्धकर्मातिथेयस्य सत्यमकोप एव च ।
 स्त्रेषु दारेषु मिथोप, भौष निग्रहानस्रयता । आत्मज्ञानं तितिधा च धर्मा साधारणा नृप ।
 प्राणान् शश्रिया वैश्यावधयो वर्षा दिजातय । अत्र तेषामधीकारो धर्मेषु द्विपदान्तर । १९०
 विद्वर्षावस्थिता वर्षाः पतन्ते नृपते चय । उग्रमन्ति यथा सन्तमाश्रित्येह स्वकर्मणः ।

न चापि शूद्रः पततीति निश्चये न चापि संस्कारमिहाहोतीति वा । कुतिमदन्तं न च धर्ममाप्नुते न चास्य धर्मं प्रतिषेधनं कृतं ।

वैदेह्यं कं शूद्रमुदाहरन्ति द्विजा महाराज श्रुतोपपन्ना । अहं हि पश्यामि नरेन्द्रदेवं विश्वस्य विष्णुं जगत प्रधानं ।
सतां वृत्तमधिष्ठाय निहीनानुजिहोषेव । मन्त्रवर्जं न दुष्यन्ति क्षुब्धाणां पौष्टिकीं क्रिया ।
यथा यथा हि सदृत्तमालम्बन्तीतरं जना । तथा तथा सुखं प्राप्य प्रेत्य चेहं च मोदते ।

१०८०

॥ जनक उवाच ॥ किं कर्म दूषयत्येनमयो जातिर्मेघामुने । सन्देहो मे समुत्पन्नसन्धेः स्यात्प्राप्तमर्षसि ।
॥ पराशर उवाच ॥ अयं शय महाराज उभयं दोषकारकं । कर्म चैव हि जातिश्च विज्ञेयन्तु निशामय ।
जात्या च कर्मणा चैव दुष्टं कर्म न सेवते । जात्या दुष्टश्च यः पापं न करोति स पूर्य ।
जात्या प्रधानं पूर्यं क्षुब्धाणं कर्म धिक्कृतं । कर्म तदूषयत्येनं तस्मात् कर्म न शोभनं ।

॥ जनक उवाच ॥ कानि कर्माणि धर्म्याणि लोकेऽस्मिन् द्विजसत्तम । न हि सन्तोह भूतानि क्रियमाणानि सर्वदा ।
॥ पराशर उवाच ॥ शूद्रो मंडव महाराज यन्मां लं परिपृच्छसि । यानि कर्माण्येहि साणि नरं चायन्ति सर्वदा ।

१०८१

संन्यस्तोऽग्नीनुदाघोना । पश्यन्ति विगतज्वराः । नै श्रेयसं कर्मपर्यं समाहृष्टा यथाक्रमं ।
प्रश्रिता विनयोपेता दमनित्या सुषश्रिता । प्रयान्ति स्थानमजरं सर्वकर्मविवर्जिता ।
सर्वे वर्षा धर्मकार्याणि सम्यक् कृत्वा राजन् सत्यवाक्यानि श्रेयाः । त्यक्त्वा धर्मं दारुणं जीवलोके यान्ति स्वर्गं नाच कार्यां विचारः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि पराशरगोतायां अष्टमव्याख्येऽध्याये ॥ २६८ ॥
॥ पराशर उवाच ॥ पिता सखायो गुरुव स्त्रियश्च न निर्गुणानां प्रभवन्ति लोके । अनन्यभक्ता प्रियवदिनश्च हिताश्च वश्याश्च तथैव राजन् ।

१०८२

पिता परं दैवतं मानवानां मातुर्भिषिष्टं पितरं वदन्ति । ज्ञानस्य लाभ परम वदन्ति जितेन्द्रियार्था परमभुङ्गन्ति ।
रणाजिरे यत्र शराग्निस्फुरे नृपात्मजा घातमवाप्य दहन्ति । प्रयाति लोकात्मनरै मुदुर्लभास्त्रिवेवो स्वर्गफलं यथासुखं ।
आन्तं भीतं धृष्टप्रखं हृदन्तं पराशुखं परिवैरैश्च ह्येनं । अनुद्यन्तं रीगिणं याचमानं न वै हिंसादाहलट्टैश्च राजन् ।
पारिवैरैश्च सुसंयुक्तमुद्यन्तं तुल्यातां गतं । अतिक्रमेत् नृपति संघामे चन्द्रियात्मज ।
तुल्यादिह बध, श्रेयान् विशिष्टाचेति निश्चय । निहीनान् कातराचैव छपणार्हं हते बध ।

१०८३

पापात् पापसमाचारात्त्रिहीनाश्च पराधिप । पाप स्य बध प्रोक्तो नरकायेति निश्चय ।
न कश्चित्ताति वै राजन् दिष्टान्तवशमागतं । धावश्रेयायुषं वापि कश्चिन्नैवापकर्षति ।
छिन्नैश्च क्रियमाणानि कर्माण्येह निवर्त्तयेत् । हिंसात्मकानि सर्वानि नायुरिच्छेत् परायुषा ।
गृहस्थानान्तु सुश्रेयां विनाशमभिकाङ्क्षतां । निधन शोभनं तात पुलिनेषु क्रियावतां ।

१०८४

आयुषि चयमापन्नै पद्मलम्पगच्छति । तथा ह्यकारणाद्भवति कारणैरुपपादित ।
तथा शरीरं भवति देहाद्येनोपपादितं । अध्वानं गतकृदायं प्राप्तस्यार्थं गृह्यद्गृहं ।
द्वितीयं कारणं तव नान्यत् किञ्चन विद्यते । तदेहं देहिनां युक्तं भोचभूतेषु वर्त्तते ।

शिरास्त्राख्यसिंघातं वीभक्तानेधंभुङ्क्षुं । भूतानामिन्द्रियाणाञ्च गुणानाञ्च ममागमं ।
 लगन्तं देहमित्याहुर्दंष्ट्रिः स्यात्कचिन्तकाः । गुणैरपि परिघोषं शरीरं मर्त्यतां गतं ।
 शरीरिणा परित्याक्तं निच्छेष्टं गतचेतनं । भूतैः प्रकृतिमापन्नैस्ततो भूमौ निमज्जति ।
 भाषितं कर्षधोगेन जायते तत्र तत्र च । इदं शरीरं वैदेह द्रिपते यत्र यत्र च ।
 तत्त्वानावोऽपरो दृष्टो विघ्नेः कर्षणस्य वा । न जायते तु नृपते कश्चित् कालमयं पुनः ।
 परिभ्रमन्ति भूतात्मा धामिवाम्बुधरो महान् । स पुनर्जायते राजन् प्राप्येहायतनं नृपं ।
 मनसः परमो ह्यात्मा इन्द्रियेभ्यः परं मनः । विविधानाञ्च भूतानां जङ्गमाः परमा नृप ।
 जङ्गमानामपि तथा द्विपदाः परमागताः । द्विपदानामपि तथा द्विजा वै परमाः स्मृताः ।
 द्विज नामपि राजेन्द्र त्रयवन्तः परा मताः । प्रज्ञानामात्मसम्बुद्धाः सम्बुद्धानाममानिनः ।
 जातमन्वेति मरणं नृणामिति विनिययः । अन्ववन्ति हि कर्षणं सेवन्ते गुणतः प्रजाः ।
 अपन्ने तूत्तरां कांथां सूर्ये यो निःशूनं प्रजेत् । नचैवे च मुद्गर्त्तं च पुण्ये राजन् स पुण्यकृत् ।
 अघोजयित्वा क्षीयेन जनं ज्ञाय च दुष्कृतं । श्रुत्युनात्माऽतनेह कर्म कृत्वात्मगतिभिः ।
 विष्णुमुदन्वने दाहो दस्युहस्तान्तया बधः । दंष्ट्रिभ्यश्च परशुभ्यश्च प्राकृतो बध उच्यते ।
 न पैभिः पुण्यकर्षणो युज्यन्ते चापि सन्धिजे । एवंविधैश्च बद्धभिरपरैः प्राकृतैरपि ।
 ऊर्द्धं भिक्षा प्रतिष्ठन्ते प्राणाः पुण्यवतां नृप । मध्यतो मध्यपुण्येन मधो दुष्कृतकर्षणं ।

१५४

१५५

१५६

१५७

१५८

एकं शत्रुर्न द्वितोयोऽस्ति शत्रुरघ्नान्तुल्यः पुहपस्य राजन् । येनः एतं कुर्वते संयुक्तो घोराणि कर्षाणि सुदारुणानि ।
 प्रबाधनार्थं श्रुतिधर्मयुक्तं दृष्ट्वागुपास्य प्रभवेत यस्य । प्रयत्नसाधो हि स राजपुत्र प्रज्ञाशरेशोन्मथितः परैति ।
 अधीय वेदास्तपना ब्रह्मचारी यज्ञाञ्ज्ज्या सन्निगृह्येह पञ्च । वनं गच्छेत्पुरुषो धर्मकामः श्रेयं सिद्ध्वा ह्यापयित्वा

स्ववंशं ।

उपभोगैरपि त्याक्तं नात्मानं सादयेन्नरः । चाण्डालत्वेऽपि मानुष्यं सर्वथा तात शोभनं ।
 इयं हि धेनिः प्रथमा यां प्राप्य जगतीपते । आत्मा वै शक्यते चातुं कर्षभिः शूभलक्षणैः ।
 कथं न विप्रणश्येम धेनिर्तोऽस्या इति प्रभो । कुर्वन्ति धर्मं मनुजाः श्रुतिप्रामाण्यदर्शनात् ।
 यो दुर्जन्मतं प्राप्य मानुष्यं द्विपते नरः । धर्मावमन्ता कामात्मा भवेत्स खलु वञ्चते ।
 यस्तु प्रीतिपुरोगेण चतुषां तात परश्रुतिः । दीपे पमानि भूतानि चावदर्यान्न परश्रुतिः ।
 मान्वाद्यप्रदानेन प्रियवादेन चाप्युत । ममदुःखसुखो भूता स परत्र न हीयते ।

दानं त्यागः शोभना मूर्च्छिग्न्या भूपुत्रां तपमा वै शरीरं । मरस्वती नैऋत्यपुच्छरेषु ये चाप्येयं पुण्यदेशाः श्रियां ।
 शरैषु चेपाममवः पत्नि तेजामघो निहरणं प्रकृतं । यानेन वै प्रापण्यं अज्ञाने शोधनं नूनं विधिना वै दाहः ।
 इति पुष्टिर्दण्डं दाजमस्य दानं पुण्यानां कर्मणाञ्च प्रयोगः । मत्तया पितृयं यश्च किञ्चिदर्थं सर्वथात्प्राप्यं मानसीत्वं
 करोति ।

धर्मशास्त्राणि वेदाद्यप्यज्ञानि मत्तयापि । श्रेयसादये निधीयन्ते नरस्याङ्गिदृष्टकर्मणः ।

१५९

॥ भीम उवाच ॥ एतद्दे सर्वमाख्यातं मुनिना मुनहात्मना । विदेहराजाय पुरा श्रेयसोऽयं नराधिप ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि पराशरगीतायां नवनवत्यधिकद्विंशतोऽध्याये ॥ २६६ ॥

॥ भीम उवाच ॥ पुनरेव तु पप्रच्छ जनको मिथिलाधिपः । पराशरं महात्मानं धर्मो परमनिश्चयः ।

॥ जनक उवाच ॥ किं श्रेयः का गतिर्ब्रह्म किं छतं न विनश्यति । का गतो न निवर्त्तते तस्मै ब्रूहि महामते ।

॥ पराशर उवाच ॥ अश्रुः श्रेयसो मूलं ज्ञानं ज्ञानगतिः परा । चोद्ये तपो न प्रणश्येद्वापः चेने न मशयति ।

क्विला धर्ममयं पापं यदा धर्मोऽभिरव्यते । दत्त्वाऽभयकृतं दानं तदा सिद्धिमवाप्नुते ।

यो ददाति सहस्राणि गजामश्वगतानि च । अमयं सर्वभूतस्यः सदा तनभिवर्त्तते ।

वसन् विषयमथ्येऽपि न वसत्येव बुद्धिमान् । संवसत्येव दुर्दुर्द्धिरसलु विषयेष्वपि ।

नाधर्मो द्वियने प्राज्ञं पयः पुष्करपर्शवत् । अप्राज्ञमधिकं पापं द्वियने जतु साठवत् ।

नाधर्मो कारणापेक्षी कर्त्तारमभिमुञ्चति । कर्त्ता खनु यथाकालं तनः समभियचते ।

न भियचते हतात्मान आत्मप्रत्ययदर्शिनः । बुद्धिकर्षेन्द्रियाणां हि प्रमत्तो यो न बुध्यते ।

शुभाशुभेषु सकात्मा प्राप्नोति मुनहृद्यं । वीतरागो जिनक्रोधः सन्त्यभवति यः सदा ।

विषये वर्त्तनं नोऽपि न स पापेन युज्यते । मर्यादायां धर्मोऽनुनिर्वह्ना नैव सोदति ।

पृष्ट्वोत इव शकः स्वोतोऽभवति सद्यः । यथा भानुगतं तेजो मणिः शुद्धः समाधिना ।

आदत्ते राजगर्हं न तथा योः प्रवर्त्तते ।

यथा तिलानामिह पुष्पंश्रदात् पृथक् पृथग्याति गुणोऽतिषोऽन्यतां । तथा नराणाम् विभावितात्मनां यथाश्रयं
रक्षगुणः प्रवर्त्तते ।

जहाति दारान्थ अहंति सत्यः पदस्य यानं विभिधास्य शक्तिदाः । त्रिविष्टपे जातमतिर्धदा नरसदाऽस्य बुद्धिर्विषयेषु
भियते ।

प्रकृजुद्धिर्विषयेषु यो नरो न बुध्यते ह्यात्महितं कदाचन । स सर्वभावानुगतने चेतसा नृपामिषेषेव झषो विक्रयते ।
रुहातवन्मर्त्यलोकाः परस्परमपाश्रितः । कदलीगर्भेनि शरो नैरिवाशु निमज्जति ।

न धर्मकालः पुरुषस्य निश्चितो न चापि मृत्युः पुरुषं प्रतोचते । सदा हि धर्मस्य क्रियैव शोभना यदा नरो मृत्यु
मुञ्चेऽभिवर्त्तते ।

यथाऽस्यः स्वस्ये युक्तो ह्यथासादेव गच्छति । तथा युक्तेन मनसा प्राज्ञो गच्छति ताह्वति ।

मरणं ज्यमनि प्रोक्तं जन्म वै मरणाश्रितं । अविदान्मोक्षधर्मेषु बद्धो भवति चरुत् ।

बुद्धिमार्गप्रयातस्य सुखं न्विह परव च । विस्ताराः क्लेशसंयुक्ताः ० ह्येपासु सुखावहाः ।

परार्थं विस्ताराः क्लेशे त्यागमात्महितं विदुः । यथा मृणालानुगतमाशु मुञ्चति कर्दमं ।

तयात्मा पुरुषस्यैह मनसा परिमुच्यते । मनः प्रणयतेत्मानं स एनमभिमुञ्चति ।

युक्तो यदा स भवति तदा तं पश्यते परं । परार्थे वर्त्तमानस्तु खं कार्यं योऽभिमयते ।

दंष्ट्रियाथैषु संसक्तः स्वकार्यान्परिमुच्यते । अघसिर्धमगतिश्चैव स्वर्गं चैव परां गतिं ।

प्राप्नोति सुजनैरात्मा प्राञ्जलिहेतरस्य च । मृग्ये भाजने पके यथा वै नश्यति द्रव ।
 तथा शरीरं तपसा तप्तं विपयमश्रुते । विपयानश्रुते यस्तु न स मोक्ष्यत्यमंशं ।
 यस्तु भोगास्त्यजेदात्मा स वै भोक्तुं व्यवस्यति । नोहारेण हि संवीत शिशोदरपरायण ।
 जात्यन्ध इव पन्थानमारुतात्मा न सुथते । वणिग्गया समुद्रादे यथायं लभते धनं ।
 तथा मर्त्याणैर्वज्रैः कर्म विज्ञानतो गति । अहोरात्रमये लोके जराकूपेण संभरन् ।
 मृत्युर्गच्छति भूतानि पवनं पन्नगो यथा । स्वयंकृतानि कर्माणि जातो जन्तु प्रपद्यते ।
 नाहत्वा लभते कश्चित् किञ्चिदस्ति मियाप्रियं । शयानं यान्तमासीन प्रहृतं विषयेषु च ।
 शूभाशूभानि कर्माणि प्रपद्यन्ते नरं सदा । नह्यन्तीरमासाद्य पुनस्तर्तुं व्यवस्यति ।
 दुर्लभो वृश्यते ह्यस्य विनिपातो महार्णवे । यथा भावावसृजा हि नौर्ध्वाभ्रसि तन्तुना ।
 तथा मनोभियोगादे शरीरं प्रचिकीर्षति । यथा समुद्रममित संश्रिता सरितोऽपरा ।
 तथाद्या प्रकृतियोगादभिसंश्रियोते सदा । श्वेहपाशैर्ध्वंजविधैरासक्तमनसो नरा ।
 प्रकृतिस्था विधीदन्ति जले सैकतवैश्ववत् । शरीरगृहसंज्ञस्य शौचतीर्थस्य देहिन ।
 बुद्धिमार्गप्रयातस्य सुखन्विह परच च । विस्तरा क्रेशसंयुक्ता संवेपास्तु सुखावहा ।
 परार्थं विस्तरा सर्वं त्यागमात्महितं विदु । सङ्कल्पजो मित्रवर्गो ज्ञातय कारणात्मका ।
 भार्या पुत्रश्च दासश्च समर्थमुपभुञ्जते । न माता न पिता किञ्चित् कस्यचित् प्रतिपद्यते ।
 दानपथ्यादनो जन्तु स्वकर्मफलमश्रुते । माता पुत्र पिता भ्राता भार्या मित्रजनस्तथा ।
 अष्टापदपदस्थाने दसस्रजेण लक्ष्यते ।

सर्वाणि कर्माणि पुरा कृतानि शूभाशूभान्यात्मनो यान्ति जन्तो । उपस्थितं कर्मफलं विदित्वा बुद्धिं तथा चोदयतेऽन्
 रात्मा ।

व्यवसाय समाश्रित्य सहायान् योऽधिगच्छति । न तस्य कश्चिदारम्भ कदाचिदवधीदति ।
 अद्वैधमनसं युक्तं शूद्र धीरं विपश्चितं । न श्री संत्यजते नित्यमादित्यमिव रश्मय ।
 आश्लिष्यत्ववशायाभ्यामुपायाद्विष्णयाद्दिवा । समारभेदनिन्द्यात्मा न मोऽर्थं परिषीदति ।
 सर्वं स्वानि शूभाशूभानि नियतं कर्माणि जन्तु स्वयं गभस्तु संप्रतिपद्यते तदुभयं यत्नेन पूष्यं कृतं ।
 मृत्युयापरिहारवान् समगति कालेन विच्छेदिना दारोत्सूर्णमिवाग्भ्रमारविहितं कर्मात्मिकं प्रापयेत् ।
 स्वरूपतामात्मकतश्च विस्तरं कुलान्यं द्रव्यमर्हद्भिस्त्वयं । नरो हि सर्वो लभते यथाकृतं शूभाशूभेनात्मकत
 कर्मणा ।

॥ श्रीश्च उवाच ॥ इत्युक्तो जनको राजन् यथातथ्यं मनोविषा । श्रुत्वा धर्मविदां श्रेष्ठं परा मुदमवाप ह ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि पराभरगोतायाम् विश्वतोऽध्याय ॥ ६०० ॥
 ॥ पुथिष्ठिर उवाच ॥ मयं दमं चमो प्रज्ञां प्रशंसन्ति पितामह । विदांसो ममुजा भोके कथमेतस्मत्तं तव ।
 ॥ श्रीश्च उवाच ॥ अथ मे वर्षेपिथेऽहमितिहासं पुरातनं । साथानामिह संवादं शंसस्य च पुथिष्ठिर ।

इंशो भूत्वाऽय सौवर्णस्तमो नित्यं प्रजापति । स वै पर्येति लोकैस्वीनेयं साध्यानुपनिमेत् ।

॥ साध्या ऊचुः ॥ शकुने वयं स देवा वै साध्यास्तामनुयुक्चहे । इच्छामस्तां मोक्षधर्मं मावाच किल मोक्षवित । १०८५

शुतोऽसि न पश्चिंतो धीरवादी साधुशब्दश्चरते ते पतन्विन् । किं मन्यसे श्रेष्ठतमं दिज न कस्मिन् मनस्ते रमते महात्मन् । तत्र कार्यं पविवर प्रभाधि यत् कार्याणां मन्यसे श्रेष्ठमेकं । यत्कृत्वा वै पुरुष सर्ववैर्विमुच्यते विहगेद्देह शोष ।

॥ इंस उवाच ॥ इदं कार्यममृतनाशं श्रेणोमि तपो दमं यत्प्रमात्मानमिगुति । शब्दोन् विमुच्य इददद्य सर्वान् प्रिया प्रिये स्तं वशमानयोत ।

नाशनुदं स्थान मृगशवादी न होनत परमभ्याददोत । ययाऽस्य वाचा पर उद्दिजेत न तौ वेदुपती पापलोका । बाह्व्यायका वदनाभिप्यतन्नि धैराहत शीघ्रति रात्रहानि । परस्य नामकमेतं पतन्ति तान् पश्चिंतो नावहयेत्

परेयु । ११ ॥

परश्चेदनेमतिवादीभृशं विद्येद्भ्रम एवेह कार्यं । धैराध्यमाष प्रतिहृथते यं स अदत्ते मुञ्जते वै परस्य ।

चेपायमाप्यमभिषङ्ग्यलोकं नित्यञ्चाति ज्वलित यय मन्यु । अदुष्टचेता मुदितोऽनस्यु स आदत्ते पुञ्जते वै परेषां । आकृत्यमाणो न वदामि किञ्चित् चमान्यह तावमानस्य नित्यं । श्रेष्ठं ज्ञोतयत् चनामाङ्गर्थं सत्यं तथैवाच्यवमा नृश्रेष्ठं ।

वेदस्योपनिषत् सत्यं सत्यस्योपनिषद्म । दमस्योपनिषदोच रतत् सर्वानुशंसिनं ।

वाचावेगं मनसं क्रोधवेगं विधिस्वावेगमुदरोपस्यवेगं । रतान् शैगान् यो विरहेदुदोशान् तं नन्देऽहं ब्राह्मणं वै मुनिश्च । ११ ॥ अक्रोधनं क्रुध्यतां वै विभ्रिष्टनया तितितुरतितितोर्षिभ्रिष्ट । अमनुयस्मानुषो वै विभ्रिष्टसयाऽज्ञानाग्ज्ञानविद्वे विभ्रिष्ट ।

आकृत्यमाणो न कुयेन्मनुरेनं तितिपत । अक्रोष्टार निर्द्वेषति संजतश्च स्यविन्दति ।

योऽनात्युक्त माह रूच प्रियं वा यो वा हतो न प्रतिहन्ति धैर्यात् । पापस्य यो नेच्छति तस्य ह्यनुत्तरेह देवा स्पृहयन्ति नित्यं ।

पापोयस ह्यमेतैव श्रेयस सदृशस्य च । विमार्गिता हतोत्कृष्ट एवं सिद्धिं गमिष्यति ।

सदाऽहमार्थोन्निभृतोऽस्युपसि नमे विधिक्षोक्तहते न रोयं । न चाथहे लिप्यमान परैमि न चैव किञ्चिदियंये नयामि । ११ ॥

नाहं श्रत प्रतिश्रयामि कश्चिद्दमे द्वारं श्मन्तस्तेह वेदि । गुह्यं ब्रह्म तदिदं वो प्रवोमि न मानुषात् श्रेष्ठतरं हि किञ्चित् ।

निर्मुच्यमान पापेभ्या घनेभ्य इव चन्द्रमा । विरजा कालमाकङ्क्षन् धीरो धैर्येण विष्यति ।

यं सर्वेषां भवति श्मर्षनीय उन्नेधनस्तत्र इवामिजात । यस्मै वाचं सुप्रसन्ना वदन्ति स वै देवान् गच्छति संयतात्मा ।

न तथा वक्रमिच्छन्ति कथ्याणात् पुर्ये गुणन् । यथेषां वक्रमिच्छन्ति नैगुणमनुयुक्चका । यस्य वाङ्मनसो गुणे मन्यक प्रसिद्धिंते सदा । वेदाक्षयस्य त्यागस्य स इदं सर्वेषामनुयात् । ११ ॥

आक्रोशनाश्रमं न भ्य नाबुधान् गद्दयेदुध । तन्नाश वद्दयेदस्य न चात्मानं विरिषयेत् ।

अमृतस्यैव सन्त्येदवमानस्य पण्डितः । सुखं ह्यवमतः श्रेते योऽवनन्ता स मश्नति ।
यत् क्रोधनो यजति यद्ददाति यद्वा तपसायति यच्छुश्रूषति । वैवस्वतस्तद्वरतेऽस्य सभ्यं मोघः श्रमो भवति हि क्रो
धनस्य ।

। चत्वारि यस्य द्वाराणि सुगुह्यान्मरोत्तमाः । उपस्यमुदरं ह्यसौ वाक् चतुर्थी स धर्मवित् ।

सत्यं दमं ध्यात्स्वमानुशंखं धृतिं तितिसामतिषेवमानः । स्वाध्यायनित्योऽस्युहयन्तुः परेषामेकान्तोऽर्ह्वर्गतिर्भ
वेत् सः ।

सर्वाथैनामनुचरन् वास्तवश्चतुरखनात् । न पावनतमं किञ्चित् सत्यादध्वगमं कश्चित् ।

आचरेश्च हं मानुषेभ्यो देवेभ्यः प्रतिपद्यन् । सत्यं क्षर्गस्य सोपानं पाशावारस्य नौरिव ।

यादृशैः सन्निवर्णति यादृशींशोपशेवते । यादृगिच्छेच्च भवितुं तादृग्भवति पूष्यः ।

एदि सन्तं श्रेवति यद्यस्य तपस्विनं यदि वा शौनमेव । वासो यथा रज्जवग्ं प्रयानि तथा सतेषां वज्रमभ्युपैति ।

यदा देवाः साधुभिः संवदन्ते न मानुषं विषयं यान्ति द्रष्टुं । नेन्दुः समः स्यादसमो हि वायुश्चात्रचं रिषयं यः स
वेद ।

अदुष्टं वर्जितं मे तु हृदयान्तरपूषि । तेभैव देवाः प्रीयन्ते यतां मार्गस्थितेन वै ।

धिभ्रादरे ये निरताः सदैव शोना नरा वाक्पक्षपाद्य नित्यं । श्रेतेदोषानपि तान् विदित्वा दूरद्विवाः समरिवर्षयन्ति ।
न वै देवा शौनसत्नेन तोष्याः सर्वाग्निना द्युक्तकर्षणा वा । सत्यप्रता ये तु नराः एतद्वा धर्मं रतास्तैः सह शं भजन्ते ।

अव्याहृतं व्याहृताच्छ्रेय आह्र. सत्यं वदेद्वाहृतं तद्वितीर्थं । धर्मं वदेद्वाहृतं तत्कृतोर्थं पितृं वदेद्वाहृतं तत्पतुर्थं ।

॥ साध्या ऊचुः ॥ केनायमावृते सोकाः केन वा न प्रकाशते । केन व्यजति मिवापि केन स्वर्गं न गच्छति ।

॥ १०५ उवाच ॥ अशानेनावृते सोको मासर्थात् न प्रकाशते । शोभात्यजति मिवापि सङ्गान् स्वर्गं न गच्छति ।

॥ साध्या ऊचुः ॥ कः स्वित्को रमते ब्राह्मणानां कः स्वित्को बह्मिर्जोपसास्ते । कः स्वित्को बलवान् दुर्भसोऽपि कः वि
देष्टो कस्यहं नाश्वैति ।

॥ १०६ उवाच ॥ प्राज्ञ एको रमते ब्राह्मणानां प्राज्ञश्चैको बह्मिर्जोपसास्ते । प्राज्ञ एको बलवान् दुर्भसोऽपि प्राज्ञ एषां बह
धं नाश्वैति ।

॥ साध्या ऊचुः ॥ किं ब्राह्मणानां देवलं किञ्च साधुत्वमुच्यते । असाधुत्वञ्च किनेषां किमेषां मानुषं मतं ।

॥ १०७ उवाच ॥ स्वाध्याय एषां देवलं मतं साधुत्वमुच्यते । असाधुत्वं परीवादेऽस्त्युर्ध्वानुच्यमुच्यते ।

॥ भीष्म उवाच ॥ संवाद इत्यर्थं श्रेष्ठः साध्यानां परिकीर्तितः । संधैकैकैर्षणां योनिः सद्गताः सत्यमुच्यते ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि हंसगोतायां एकाधिकविंशतोल्यायः ॥ १०९ ॥

॥ पुण्ड्रि उवाच ॥ साक्षे योगि च मे तात विभेधं वक्तुमर्हसि । तव धर्मज्ञ मध्ये हि विदितं कुर्यात् ।

॥ भीष्म उवाच ॥ माहाः, माहा मंत्रमन्त्रि योगा योगं विज्ञानय । चदन्ति कारणं श्रेष्ठं स्वयंयोग्यान्वाचय ।

दनीयः कथं मुच्यंश्चित्थं शुककथनं । यदस्ति कारणं श्रेष्ठं योगाः सत्यमपीयणः ।

यदस्ति कारणं श्रेष्ठं कात्याः शब्दगिदजतयः । विद्यायैव गतीः सर्वा विरक्तो विषयेतु यः ।

जज्ञं च देहात् सुव्यक्तं विमुञ्चेदिति नान्यथा । एतदाहर्षोहाप्राज्ञां वाह्यं वै मोक्षदर्शनं ।

स्वपथे कारुणं पाद्यं समये वचनं दितं । श्रिटानां हि मत पाद्यं मदिधै श्रिटपथमते ।

प्रत्यवहेतवो योगाः साह्या सास्त्रविनिश्चयाः । उभे चैते मने तन्नै मम तात्, युधिष्ठिर ।

उभे चैते मते ज्ञाने नृपते श्रिटपथमते । अनुष्ठिते यथाशास्त्रं येन तां परमां गतिं ।

तुल्यं शौचं तपोयुक्तं दया भूतेषु चानघ । व्रतानां धारणं तुल्य दर्शनं न धमन्तयोः ।

११७३

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यदि तुल्यं व्रत शौचं दया चात्र फलं तथा । न तुल्य दर्शनं कस्मान्नमो ब्रूहि पितामह ।

॥ भीष्म उवाच ॥ रागं मोक्षतया खेदं कामं क्रोधश्च केवलं । योगाच्छिन्ना ततो दीयान् पञ्चैतान् प्राप्नुवन्ति तत् ।

यथैवानिमिया खूला जालं हित्वा पुनश्चालं । प्राप्नुवन्ति तथा योगास्तत्पदं वीतकल्मषा ।

तथैव वागुरां हित्वा बलवन्तो यथा शृगाः । प्राप्नुयुर्जिमलं मार्गं विमुक्ता सर्व्ववन्धनैः ।

सोभजानि तथा राजन् बन्धनानि बलान्विता । हित्वा योगां परंमार्गं गच्छन्ति विमलं शिवं ।

११७०

श्वसत्पशुः शृगा राजन् वागुरासु तथाऽपरे । विनश्यन्ति न सन्देहसाहयोगवलाद्भृते ।

बलहीनाश्चै कौन्तेय यथा जालं गता शृगाः । बधं गच्छन्ति राजेन्द्र योगास्तद्गतं सुदुर्बलाः ।

यथा च शकुना सुखं प्राप्य जालमरिन्दम । तत्र बन्धा विपद्यन्ते मुच्यन्ते च बलान्विता ।

कर्मजैर्बन्धनैर्वैद्वास्तदयोगाः परन्तप । अत्रला वै विनश्यन्ति मुच्यन्ते च बलान्विता ।

अन्यकस्य यथा राजन् वक्त्रि शान्ति दुर्बल । अकाल इन्धनं खूनैस्तदयोगाऽथल प्रभा ।

११७२

अ एव च यदा राजन् बह्निर्जातबल पुन । समोष्णगत विः देहे लक्ष्मां महीमपि ।

तदज्जातबलो योगी दीप्ततेजा महाबल । अन्तकाल इवादित्यं कृत्स्नं संशोषयेच्छगत् ।

दुर्बलस्य यथा राजन् स्वातमा ह्रियते नर । बलहीनस्तथा योगो विषयैर्ह्रियतेऽवश ।

तदेव च महाबलानो विष्टम्भयति वारण । तदयोगवत्सन्ध्यां ब्रूते विषयान् महन् ।

विगन्ति चावशां पार्थ योगायोगबलान्विता । प्रजापतीनृपतीन् देवैः न महाभूतानि चेश्वरा ।

११७१

न यतो भान्ताक कुट्टो न मृत्युभीमविशम । दृश्यते नृपते सर्व्वे योगस्थानितेऽग्रस ।

आत्मनाश्च महत्साधि बह्वनि भरतर्षभ । योगं कुर्याद्बलं प्राप्य तैश्च सर्व्वैर्बर्हीश्वरेत् ।

प्राप्तुयाद्विषयान् कश्चित् पुनश्चोपं तपश्चरेत् । बह्विषिच पुनस्तात् सर्व्वैर्भोगुणानिव ।

बलस्य हि योगस्य बन्धनेऽस्य पार्थिव । त्रिमोक्षे प्रभवित्युबमुपपन्नमग्रयं ।

बलानि योगप्राप्तानि मयैतानि विद्वांस्यते । निदर्शनार्थं सुख्याणि वक्ष्यामि च पुनस्तव ।

११७६

आत्मनाश्च समाधाने धारणां प्रति या विभो । निदर्शनानि सुख्याणि शृणु मे भरतर्षभ ।

अप्रमत्तो यथा धर्मो लज्ज इति समाहित । युक्तं सत्यं तथा योगी मेव प्राप्नोत्यग्रयं ।

श्रेष्ठपूर्णे यथा पात्रे मन आधाय नियलं । पुण्यां युक्तं शरीरेषु धोपानं युक्तमनघ ।

युक्ततायाऽयमात्मानं योगः पार्थिव नियलं । कुर्यात्समस्तमानं भास्करैः पमदर्शनं ।

यथा च मार्गं कैन्धेय कर्षधारा समाहित । महाबलवतां शौचं नयेत्पु विरमततम ।

११७०

तद्दत्तात्मसमाधानं युक्ता योगेन तत्त्ववित् । दुर्गमं स्थानमाप्नोति हिला देवमिमं नृप ।
 सारथिश्च यथा युक्ता सदस्थान् सुसमाहित । देशमिष्टं नयत्याशु धन्विनं पुरुषर्षभं ।
 तथैव नृपते योगी धारणासु समाहित । प्राप्नोत्याशु परं स्थानं लक्ष्यं मुक्त इवाशुगः ।
 प्रवेश्यात्मानि चार्त्मानं योगी तिष्ठति योऽचल । पापं हन्ति पुनोत्तानां पदमाप्नोति योऽजरं ।
 नाभ्यां कण्ठे च शीर्षे च हृदि वचसि पार्श्वयोः । दर्शनं यवणे चापि घ्राणे चामितविक्रम ।
 स्थानेष्वेतेषु यो योगी महाप्रतर्षमाहित । आत्मना सूक्ष्मात्मानं युक्ते सम्यग्बिशास्यते ।
 स श्रीधमचलप्रख्यं कर्षं दग्ध्वा शुभाशुभं । उत्तमं योगमास्थाय यदीच्छति विमुच्यते ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ आश्विनान् कौटुशां कृत्वा कानि जिला च भारत । योगो बलमवाप्नोति तद्भवाम् वक्रुमर्षति ।

॥ भीष्म उवाच ॥ कणानां भवणे युक्तः पिण्याकस्य च भारत । स्निहानां वर्जने युक्तो योगी बलमवाप्नुयात् ।
 भुञ्जानो यावत्कं ह्रूवं दीर्घकालमरिन्दम । एकाक्षरो विशुद्धात्मा योगी बलमवाप्नुयात् ।
 पचान्मासान्दृष्टैतान् भवत्सरानहस्तथा । श्रुपिः पीत्वा पयोमिश्रा योगी बलमवाप्नुयात् ।
 अखण्डमपि वा मीधं घततं मनुजेश्वर । उपोष्य सम्यक् शुद्धात्मा योगी बलमवाप्नुयात् ।
 कामं जिला तथा क्रीधं शीतोष्णवर्षमेव च । भयं शोकं तथा श्रासं पौरुषान् विषयांस्तथा ।
 श्रतिं दुर्क्याश्चैव घोरान् कृष्याश्च पार्थिव । स्वर्गं निर्द्रा तथा तन्द्रां दुर्क्यां नृपसत्तम ।
 दीपयन्ति महात्मानः सूक्ष्मात्मानमात्मना । वीतरागमहाप्रज्ञा ध्यानाध्ययनसंपदा ।
 दुर्गस्त्वेष महापन्था ब्राह्मणानां विपश्चिता । यः कश्चिद्भ्रजति स्मिन्न चमेण भरतर्षभ ।
 यथा कश्चिदनें घोरं मङ्गसर्पधरीस्यपं । श्मश्रवन्तोयहीनश्च दुर्गमं वक्रकण्ठकं ।
 श्मश्रवन्तोयहीनश्च दुर्गमं वक्रकण्ठकं ।
 श्मश्रवन्तोयहीनश्च दुर्गमं वक्रकण्ठकं ।
 योगमार्गं तयासाद्य यः कश्चिद्भ्रजते द्विज । श्रेमणेपरमेत्सार्गाद्भ्रजदेयो हि स स्मृतः ।
 मुखेयं ह्युरधाराम् निमित्तासु महीपते । धारणासु तु योगस्य दुःश्लेषमकृतात्मभि ।
 विपन्ना धारणास्तान नयन्ति न शुभां गतिं । नेहहोना यथा भावः पुरुषानर्षवे नृप ।
 यस्य तिष्ठति कौन्तेय धारणासु यथाविधि । मरणं जन्मदुःखश्च सुखश्च स विमुच्यति ।
 मानाप्रालेषु निध्यन्नं योगिब्धिदमुदाहृतं । परं योगस्य यत् कर्त्तव्यं निश्चितं तद्विजातिषु ।

परं हि तद्ब्रह्ममयं महात्मानः प्रह्लाणमीधं वरदश्च विष्णुः । भवश्च धर्मश्च घडाननश्च यद्ब्रह्मपुत्रार्थं महाभुभावान् ।

तमय कण्ठं मुमहद्रजय सत्त्वश्च शुद्धं प्रकृतिं पराशु । सिद्धिश्च देवीं वरुणस्य पत्नी तेजय कर्त्तुं मुमहश्च यैथ ।
 ताराधिपं धे विमलं सतारं विर्यंय देवानुरगान् पितृदय । श्रेष्ठाय कृत्स्नामुदधींश्च घोरानुदीर्थं स्वर्गाः स्ववान् घर्नाश्च ।
 नामाग्रगाम् दधणणाम् दिशय गन्धर्भंघालपुरुषान् स्त्रियय । परस्परं प्राप्य महान् महात्मा विद्वेत् योगो न विरा
 दिमुक्तः ।

कदा च येन नृपते प्रसक्ता देवे महावीर्यमतौ शुभेभ्यं । योगी स मर्धानभिभूय मर्त्याश्चारायशात्मा कुर्वते महात्मा ।

एति श्रीमहाभारते दशतिपमेषु मोक्षधर्मपर्यंशे योगविधौ द्वाधिकाविंशतोऽध्याय ॥ ३०२ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ मय्यक्त त्वयाऽयं नृपते बलिः शिष्टमसतः । योगमर्मां यथाव्याद्यं शिष्यायेह हितेपिषा ॥

साङ्ख्ये विदानीं काश्यपेन विधिं प्रमृशति पृच्छते । चिपु लोकेषु यज्ज्ञानं सर्वं तद्विदितं चित् ॥

॥ मोक्ष उवाच ॥ शृणु मे त्वमेदं सूक्तं सांख्यं नो विदनात्मना । विहितं यतिभिः सर्वैः कपिलादिभिरोद्यते ॥

यस्मिन्न विभ्रमाः केचिद्दृश्यन्ते मनुजर्षभ । गुणाय यस्मिन् बहवो दोषहानिश्च क्वेवच ॥

ज्ञानेन परिसंख्याय सदापान् विषयात्सृप । मानुषान् दुर्ज्ञेयान् क्लृप्तान् पेशाद्यान् विषयास्तया ॥

राक्षसान् विषयान् ज्ञात्वा यक्षाणां विषयास्तया । विषयानौरगान् ज्ञात्वा गान्धर्वविषयास्तया ॥

पितृणां विषयान् ज्ञात्वा तिथ्यं चरतां नृप । सृपणं विषयान् ज्ञात्वा महतां विषयास्तया ॥

राजर्षीविषयान् ज्ञात्वा ब्रह्मर्षीविषयास्तया । आमुरान् विषयान् ज्ञात्वा वैश्वदेवास्तये च ॥

देवर्षीविषयान् ज्ञात्वा योगानामपि च यथारान् । प्रजापतेर्ना विषयान् ब्रह्मणा विषयास्तया ॥

आयुष्य परं कालं लोके विज्ञाय तत्त्वतः । मुखस्य च परं तत्त्वं विज्ञाय वदताम्बर ॥

प्राग्निः कालि च यदुःखं सततं विषयेपिषा । तिथ्यं पततां दुःखं पततां नरकं च यत ॥

स्वर्गस्य च गणान् कृत्स्नान् दोषान् सर्वान् आरत । वेदवादेऽपि ये दोषा गुणाय चापि वैदिकाः ॥

ज्ञानयोगे च ये दोषा गुणाय योगे च ये नृप । साङ्ख्यज्ञाने च ये दोषास्तये च गुणा नृप ॥

सत्त्वं दृशगुणं ज्ञात्वा रजो नवगुणन्तया । तमशाष्टगुणं ज्ञात्वा बुद्धिं सप्तगुणन्तया ॥

पञ्चगुणं मनो ज्ञात्वा नभः पञ्चगुणन्तया । बुद्धिं चतुर्गुणं ज्ञात्वा तमस्य त्रिगुणं तया ॥

द्विगुणञ्च रजो ज्ञात्वा सत्त्वमेकगुणं पुनः । मार्गं विज्ञाय तत्त्वेन प्रसूये प्रवृत्ते तया ॥

ज्ञानविज्ञानमयन्नाः कारणभाविताः शुभाः । प्राप्नुवन्ति शुभं मोक्षं सुखांश्च स्वर्गं पर ॥

रूपेण दृष्टिं संयुक्तां घ्राणं गन्धगुणेन च । शब्देः शक्तं तया श्रोत्रं जिज्ञां रसगुणेषु च ॥

तनुं स्पर्शं तच्चा मक्ता वायुं नभसि चाश्रितं । मोहं तमसि संयुक्तं नाममयेषु संश्रितं ॥

विष्णुकान्ते बले शक्तं क्रौञ्चं मक्तं तयाऽनने । असु देवो समाप्तकामापतेऽग्निं संश्रिताः ॥

तेजो वायुं तु भस्मकं वायुं नभसि चाश्रितं । नभो महति संयुक्तं महद्बुद्धौ च संश्रितं ॥

बुद्धिं तमसि संयुक्तां तमो रजसि संश्रिताः । रजः सत्त्वे तया शक्तं सत्त्वं शक्तं तयात्मनि ॥

नभसात्मानमीशे च देवं नारायणं तया । देवं मोक्षे च संयुक्तं मोक्षं सकलानु न कश्चित् ॥

ज्ञात्वा मूलगुणं देहं त्वं षोडशभिर्गुणैः । स्वभावं चित्तनाशैव ज्ञात्वा देहममाश्रितं ॥

सख्यन्त्येकमात्मानं पापं यस्मिन्न विद्यते । द्वितीयं कर्त्तुं विज्ञाय नृपते विषयेपिषा ॥

दन्द्रियाणीन्द्रियार्थाद्यं सर्वानात्मनि संश्रितान् । दुर्भलस्य गोवत्स्य विज्ञाय श्रुतिपृथक् ॥

प्राणापानौ समानश्च व्यानोदासौ च तत्त्वतः । अथदैवानिन् ज्ञात्वा प्रवृष्टानिर्भूतः ॥

मग्नवातास्तया ज्ञात्वा रुद्राणां विहितान् पुनः । प्रजापतीभूवीशैव मार्गैश्चैव यद्गन् वरगन् ॥

सप्तर्षीश्च ब्रह्मन् ज्ञात्वा राजर्षीय परन्तप । सुरर्षीश्च हतज्ञान्यान् ब्रह्मणेन सुखं चिन्तयन् ॥

रेश्वर्याश्चाश्रितान् दृष्ट्वा कालेन नहता नृप । महतां भूतवर्गानां श्रुत्वा नापृष्टं नन्दित्व ॥

गतिश्चायुग्रुभां ज्ञात्वा नृपते पापकर्मिणा । वैतरण्याच्च यद्दुःखं पतितानां यमवधे ।
 योनौषु च विचित्रासु मृषारामग्रुभांस्तथा । जठरे चाग्रुभे वामं शोषितोदकभाजने ।
 सौमित्रपुरीये च तीव्रगन्धममन्विते । शुकशोषितमघाते मञ्जारायुपरिपद्ये ।
 शिराशतममाक्षीर्णं नवद्वारपुरोऽग्रुचौ । विज्ञाय हितमात्मानं योगेश्वर त्रिविधानृप ।
 तामसानाञ्च जन्तूनां रमणीयाद्युतात्मनां । सत्त्विकानाञ्च जन्तूनां क्षुण्णित भरतर्षभ ।
 गृहीत मुहतामैर्ये साह्यानां विदितोत्तमां । उपस्रवांस्तथा घोगान् शशिनलेजमस्तथा ।
 ताराणां पतन दृष्ट्वा नृपत्राणाञ्चै पर्यथं । दन्धानां विप्रयोगश्च विज्ञाय रूपेण नृप ।
 अन्योन्यभक्षणं दृष्ट्वा भूतानामपि चाग्रुभं । वान्ये मोहश्च विज्ञाय चयं देहस्य चाग्रुभं ।
 रोगे मोहे च संप्राप्ते कश्चित् सत्त्वं समाश्रितं । सक्षेपे नर कश्चित् मोहचुद्धिं समाश्रितं ।
 दुर्लभलक्ष्मणं मोक्षस्य विज्ञाय श्रुतिपूर्वकं । वज्रमानमेलन्येपु लब्धे मध्यस्तानां पुन ।
 विषयाणाञ्च दौरात्म्यं विज्ञाय नृपते पुन । गतासूनाञ्च कौन्तेय देहान्दृष्ट्वा तथा श्रुभान् ।
 वासं कुलेषु जन्तूनां दुःखं विज्ञाय भारते । ब्रह्मज्ञाना गतिं ज्ञात्वा पतितानां सुदारुणा ।
 सुरापाने च सकानां ब्राह्मणानां दुरात्मना । गुरुद्वारप्रसक्तानां गतिं विज्ञाय चाग्रुभा ।
 जन्तूषु च वर्तन्ते ये नमस्यगुर्धिरिडर । सदेवकेषु लोकेषु ये न वर्तन्ति मानवा ।
 जैन ज्ञानेन विज्ञाय गतिश्चाग्रुभकर्मिणा । तिर्यग्गोनिगतानाञ्च विज्ञाय गतय पृथक् ।
 वेदादांस्तथा चिचानूतना पर्ययास्तथा । चयं सवत्सराणाञ्च मामानाञ्च चयन्तथा ।
 पञ्चवयं तथा दृष्ट्वा दिवसानाञ्च सवयं । चयं वृद्धिश्च चन्द्रस्य दृष्ट्वा प्रत्यवतस्तथा ।
 वृद्धिं दृष्ट्वा समुद्राणां चयनोपां तथा पुन । चयं धनानां दृष्ट्वा च पुनर्वृद्धिं तथैव च ।
 संयोगानां चय दृष्ट्वा युगानाञ्च विशेषत । चयश्च दृष्ट्वा शैलानां चयश्च सरितान्तयां ।
 वर्षानाञ्च चयं दृष्ट्वा चयान्तश्च पुन पुन । जरां मृत्युं तथा जन्म दृष्ट्वा दुःखानि चैव ह ।
 देहदोषांस्तथा ज्ञात्वा तेषां दुःखञ्च तत्तत् । देहविश्रवताञ्चैव सम्यक्विज्ञाय तत्तत् ।
 आत्मदोषाञ्च विज्ञाय सर्वान्नात्मनि संश्रितान् । स्वदेहादुत्थितान् गन्धोक्षया विज्ञाय चाग्रुभान् ।
 शठिर उवाच ॥ कान् स्वगात्रैः श्रवणं दोषान् पश्यस्यमितविक्रम् । एतको सशय कृत्स्नं वक्रुर्मर्यसि तत्तत् ।
 अ उवाच ॥ पञ्च दोषान् प्रभो देहे प्रवदन्ति मनोषिण । मार्गज्ञा कापिला साह्या श्रुणु तानरिखदन ।
 कामक्रोधा भय निद्रा पञ्चम आस उच्यते । एते दोषा शरीरेषु दृश्यन्ते सर्वदेहिना ।
 क्रिन्दन्ति क्षमया क्रोधां काम मंकल्पवर्जनात् । सत्त्वसमेवनासिद्रामप्रमादाङ्गयन्त्यां ।
 क्रिन्दन्ति पञ्चमं आसमन्याहारतया नृप । गुणान् गुणशतैर्ज्ञात्वा दोषान् दोषयतैरपि ।
 शैतन् शैतयतैरियैश्चिचान् विज्ञाय तत्तत् । अपा फेनेपमं लोके विष्णोर्भायाशतैर्दृते ।
 चित्रमिन्तिप्रतीकारं मलमारमनयकं । तम अशनिभं दृष्ट्वा वर्षवुदुदसचिभं ।
 नाशप्रार्थं सुखाद्दीनं शोभोत्तरनिहावधं । रजस्तमसि मलप्र पञ्चे दिपमिवावधं ।

सांख्या राजन् महाप्राज्ञास्यज्ञा खेहं प्रजाहते । ज्ञानयोगेन सांख्येन व्यापिना महता नृप ।
 राजमानश्शुभान् गर्भोक्त्वा मसाद्य तया विधान् । पुण्याद्यः सात्त्विकान् गन्धान् स्वमेजान् देहसंयितान् ।
 द्वित्वाश्च ज्ञानसंक्षेपे तपोदण्डेन भारत । ततो दुःखोदकं घोरं चिन्ताशोकमहाहृदं ।
 व्याधिमृत्युमहाथाहं महाभयमहारगं । तमःकूर्मं रजामोहं प्रज्ञया सुनरन्वृत ।
 खेहपद्मजरादुर्गं ज्ञानदीपमरिन्दम । कर्मागाधं सत्यतीरं श्रितव्रतमरिन्दम ।
 हिमाश्रीधमहविगे नानारससमाकरं । नानाम्रीतिमहारक्षे दुःखञ्जरसमोरणं ।
 शोकवृष्णामहावर्तन्तीक्ष्णव्याधिमहागजे । अस्थिसंघातसंघट्टं धूमफेनमरिन्दम ।
 दानमुक्ताकरं घोरं शोषितद्वदविद्रुमं । हृष्टितोक्त्वाष्टनिर्घोषं नानाज्ञानमुदुत्तरं ।
 रोदनश्रुमलघारं सङ्कत्यागपरायणं । पुनराजन्मलोकाधं पुत्रवाञ्छवपत्तनं ।
 अहिमानत्यमर्थ्याहं प्राणत्यागमहोर्षिणं । वेदान्तगमनद्वीपं मर्षभूतदयोदधिं ।
 मोक्षदुर्लभविषयं वडवामुषमागरं । तरन्ति यतयः सिद्धा ज्ञानयोगेन भारत ।
 तोलां च दुस्तरं जन्म विग्नन्ति विमलं नमः । ततस्तान् मुक्तान् सांख्यानं सूर्यो वहति रश्मिभिः ।
 पद्मतन्त्रुदाविग्य प्रवहन् विषयाक्षप । तत्र तान् प्रवहो ज्ञायः प्रतिष्ठहति भारत ।
 वीतरागान् यतीन् सिद्धान् वीथ्यैर्कौस्तुभोघ्नान् । सुधमः शीतः सुगन्धी च सुखसंग्रह्य भारत ।
 सप्तानो महतां श्रेष्ठो लोकान् गच्छति यः शुभान् । स तान् वहति कौन्तेय नभसः परमां गतिं ।
 नभो वहति लोकेश रजसः परमां गतिं । रजो वहति राजेन्द्रः सत्स्य परमां गतिं ।
 सत्सं वहति शुद्धात्मानं परं नारायणं प्रभुं । प्रभुं वहति शुद्धात्मा परमात्मानमात्मना ।
 परमात्मानमासाद्य तद्गतोयतनात्मलाः । अस्तलाय कल्पन्ते न निवर्तन्ति वा विभो ।
 परमा सा गतिः पायं निर्द्वन्द्वानां महात्मानां । अत्याञ्जीवरातानां वै मर्षभूतदयावतां ।
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ स्थानमुत्तममामाद्य भगवन्तं स्थिरप्रताः । आजन्मभरणं वा ते स्मरन्त्युत न वा जन्म ।
 यदत्र तस्य तस्मै त्वं यथावदकुमर्षिषि । स्वदृते पुरुषं नान्यं प्रष्टुमर्हामि कैरव ।
 मोक्षे दोषो महानप प्राण्यं विद्विगता नृपीन् । यदि तत्रैव विज्ञानं वर्तन्ते यतयः परे ।
 प्रष्टन्ति लक्षणं धर्मं पश्यामि परमं नृप । मग्नस्य हि परं ज्ञानं किन्तु दुःखतरणवित् ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ यथान्यायं त्वया तात प्रश्नः श्रेष्ठः सुपदटः । बुधानामपि संभारः प्रश्नेऽपि नु भारतधम ।
 अत्रापि तत्त्वं परमं शृणु मन्वद्भयैरितं । बुद्धिश्च परमा यत्र कापि नाना महात्मनां ।
 दक्षिण्यारुवमुद्गन्ते खदेहे देहिनां नृप । करणान्यात्मनस्तानि संस्रः पश्यति ते नृमः ।
 ज्ञात्माना विप्रहोषानि काष्ठकुशममानि तु । विनश्यन्ति न मन्दैः फेना इव महापीव ।
 दक्षिण्यैः मरु मुंत्स्य देहिनाः श्रुतापन । सध्मदरति मर्षं च नभमोव ममीरणः ।
 स पश्यति यथान्यायं स्वशान् स्पृशति वा विभो । मुधमानोः घषा पूर्वमधिनेनेह भारत ।
 दक्षिण्याणीह सन्नापि क्षे क्षे स्थाने यथाविधि । अनीमनान् प्रलोयन्ते सर्पां हतविषा इव ।

॥१११॥

॥११२॥

॥११३॥

॥११४॥

॥११५॥

॥११६॥

इन्द्रियाणाम् । सर्वथा स्वस्तीनिव्व सर्वशः आक्रम्य गतयः सुस्माद्यरत्यात्मा न मंशयः ।

सत्सुखं च गणान् कृत्स्नान् रजसस्य गणान् पुनः । गुणाश्च तमसः सर्वान् गणान् वदत्य भारत ।

गुणाश्च मनस्यपि नभसस्य गुणाश्च सः । गुणान् वायास्य धर्मात्मनू चैवजास्य गणान् पुनः ।

अप्यां गणास्तथा पार्थ पार्थिवाश्च गणानपि । सर्वार्थेषु गुणेष्याथ चैवभूयुधिष्ठिर ।

आत्मा च व्याति चैवज्ञ कर्मणो च प्रभुभाऽऽभ । शिष्या इव महात्मानमिन्द्रियाणि च ते प्रभो ।

प्रकृतिस्त्रायतिक्रम्य गच्छत्यात्मानमव्ययं । परं नारायणात्मानं निर्दन्द प्रकृतेः परं ।

विभुक्तः पुण्यपापेभ्यः प्रविष्टस्त्वनामयं । परमात्मानमगुणं न निवर्त्तति भारत ।

शिष्टं तत्र मनस्तात इन्द्रियाणि च भारत । आगच्छन्ति यथाकालं गुरोः सुन्दरकारिणः ।

शक्यश्चास्मिन् कालेन शान्तिं प्राप्तं गुणाधिना । एवमुक्तेन कौन्तेय युक्तज्ञानेन मोक्षिण ।

सांख्या राजन्महाप्राज्ञा गच्छन्ति परमां गतिं । ज्ञानेनानेन कौन्तेय तुल्यं ज्ञानं न विद्यते ।

अत्र ते मंशये। माभूज्ज्ञानं सांख्यं परं मतं । अत्र भ्रुवमेवात्कं पूर्णं ब्रह्म सनातनं ।

अनादिमध्यलिधनं निर्दन्दं कर्तुं शक्यते । कूटस्थश्चैव नित्यश्च यददन्ति मनोविषणः ।

यतः सर्वान् प्रवर्त्तन्ति सर्गप्रलयविक्रियाः । यत्र शंसन्ति शास्त्रेषु वदन्ति परमर्षयः ।

सर्वं विप्राश्च देवान्श्च तथा श्रमविदो जनाः । ब्रह्मणो परमं देवमनन्ते परमच्युत ।

प्रार्थयन्त्यश्च तं विप्रा वदन्ति गुणवृद्धयः । सन्त्यग्यज्ञास्तथा योगाः सांख्याश्चामितदर्शनतः ।

अमर्त्तलस्य कौन्तेय सांख्यं मूर्त्तिरिति श्रुतिः । अभिज्ञानानि तस्याङ्गमते हि भरतर्षभ ।

द्विविधानोऽह भूतानि, पृथिव्यां पृथिवीपते । जङ्गमागमसंज्ञानं जङ्गमन्तु विशिष्यते ।

महद्यद्दि महसु राजन् वदेषु सांख्येषु तथैव योगे । यथापि दृष्टं द्विविधं पुराणे सांख्यागते, तन्निसिन्

नरन्द ।

तेहामेषु महसु दृष्टं यथायंशस्ते नृपे शिष्टशृष्टे । ज्ञानस्य योगे यदिहास्ति किञ्चित् सांख्यागते तत्र महत्प्रहात्मन ।

। दृष्टः परमं बलस्य ज्ञानस्य सच्चस्य यथावदुक्तं । तपांसि सद्भाणि कुवाति चैव सांख्ये यथावद्विदितानि

राजन् ।

यथै तस्य हि पार्थ देवान् गच्छन्ति सांख्याः सततं भवन्ति । ताद्यानुसञ्चार्यं ततः कृताथाः पतन्ति त्रिषु पतेषु

भयः ।

॥ च देवं प्रविशन्ति देवं द्विदो कमा पामिव पार्थ सांख्याः । अतोऽधिकं तेऽभिरता महार्थं सांख्ये दिशाः पार्थि

व शिष्टशृष्टे ।

न तिर्यग्गमनं हि दृष्टं सांख्यागतिः पापहताधिगमः । न वा प्रधाना अपि ते द्विजानयो ये ज्ञानमेव नृपते

उत्तरभाः ।

द्विजानं परमं पुराणे महाशब्दं विमलमुदारकान्तं । कृतस्य भ्रात्यं नृपते महात्मा नारायणो धारयते

दमेधं ।

अप्ययोक्तं नरदेव तत्त्वं नागयथो विश्वमिदं पुण्यं । स सर्गकाले च करोति सर्गं संहारकाले च तदन्ति भूयः ।

संहत्य सर्वं निजदेहसंभ्यं हृत्वा मुञ्चति जगदन्तात्मा ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षप्रसंगपर्यणि संख्यकथने व्यधिकविश्रतोऽध्यायः ॥ २० ॥

पृथिष्ठिर उवाच ॥ किन्तदचरमित्युक्तं यस्मान्नावर्त्तते पुन । किञ्च तत् चरमित्युक्तं यस्मादावर्त्तते पुन ।

अवरचरयोर्व्यक्तिं पृच्छान्वग्निसूदन । उपलभ्युं महाबाहो तत्त्वेन कुरुनन्दन ।

११११

त्वं हि ज्ञाननिधिर्विभ्रैश्च मे वेदपारगैः । अर्पिभ्य महाभागैर्यतिभिश्च महात्मभिः ।

शेषमन्यं दिनानाने दक्षिणाधनभास्करे । आरुते भगवत्कैर्गन्ताऽसि परमा गतिं ।

त्वयि प्रतिगते श्रेयं क्लृप्तं श्रेय्यामहे वयं । कुरुवंगप्रदोपस्थं ज्ञानदीपेन दीपये ।

तदेतच्छ्रोतुमिच्छामि त्वत् । कुरुकुलोदह । न ह्ययं मोह राजेन्द्र प्रह्वलवस्तुमीदृशं ।

॥ श्री उवाच ॥ अत्र ते वर्त्तसि यामि इति ह्यम पुरातनं । वस्मिन्नख्यं च संवादे करालजनकस्य च ।

१११०

वस्मिष्ठं श्रेष्ठमांसीनसृषीर्गं भास्करद्युतिं । यमस्य जनको राजा ज्ञानं न श्रेयसं परं ।

परमथात्सुकुशलमथात्मगतिनिश्चयं । भैत्रावहणिमांसीनमभिवाच जनाञ्चमि ।

खवरं प्रश्रितं वाक्यं सधुरञ्चाप्यनुत्तरं । यमस्य धिरेव राजा कर्गलजनक पुन ।

भगवन् श्रोतुमिच्छामि परं ब्रह्म सनातनं । यस्मान्न पुनरावृत्तिमापुवन्ति मनोपिणः ।

यच्च तद्वरमित्युक्तं यथेदं सृजते जगत् । यच्च चरमिति प्रोक्तं शिवं चैवमवामयं ।

१११२

॥ वस्मिष्ठ उवाच ॥ श्रूयतां पृथिवीपाल चरतोदं यथा जगत् । यत्र चरति पूर्वेण यावत्कालेन वाऽप्यथ ।

युगं द्वादशसाहस्रं कल्पं विद्धि चतुर्थ्युगं । दशकल्पगतावृत्तमहमद्राह्णमुच्यते ।

रात्रिश्चैतावती राजन् यस्मान्ने प्रतिबुध्यते । स्रग्धनन्तकश्वाण महान्तं भूतमयजं ।

मूर्च्छिमलममूर्त्तात्मा विश्वं शशुः स्वयंभुव । अणिमा लघिमा प्राप्तिर्गोमान् ज्योतिरव्ययं ।

सर्वं पाणिपादानं सर्वतोऽक्षिर्शिरोमुखं । सर्वतः श्रुतिमत्रेके सर्वमावृत्य तिष्ठति ।

१११३

द्विरध्रगर्भा भगवानेव बुद्धिर्गति स्मन् । महानिति च योगेषु विरिद्धिरिति चाप्यज ।

साख्ये च पथते शस्त्रे नामभिर्ब्रह्मात्मकं । विचित्ररूपो विद्यात्मा संकोऽखर इति स्मृत ।

एतं नैकात्मकं चेन्न हतं त्रैलोक्यमात्मना । तत्रैव ब्रह्मरूपलादियस्य इति श्रुत ।

एष वै विक्रियापन्नं स्रज्यात्मानमत्माना । अहङ्कारं महातेजा प्रजापतिमहङ्कृतं ।

अथात्सुकुशलापथं विद्यासर्गं वदन्ति तं । महान्तश्चाप्यहङ्कारमविद्यासर्गमेव च ।

१११४

अविधिद्य विधियैव समुत्पद्यै तथैवत । विधाविधेति विख्याते श्रुतिमास्त्रार्थचिन्तकैः ।

भूतसर्गमहङ्कारात्कृतोय विद्धि पार्थिव । अहङ्कारेषु सर्वेषु चतुर्थं विद्धि वै एतं ।

वाङ्मूर्च्छातिर्याकं प्रमोपोऽप्यपृथिवी तथा । शब्दं स्पर्शं रूपं च रसो गन्धस्तथैव च ।

एवं युगपदुत्पन्नं दमवर्गं संधर्षयं । पञ्चमं विद्धि राजेन्द्र भौतिकं सर्गमर्षवन् ।

शैवं तत्कृपलुशी जिह्वा मारमेव च पश्यमं । वाक् च ह्रस्वो च पादौ च पादुमैर्द्वन्द्वैश्च ।

१११५

बुद्धोन्द्रियाणि चैतानि तथा कर्षेन्द्रियाणि च । समूतानोह युगपन्ननवा सह पार्थिव ।
 एषा तत्त्वचतुर्विधौ सर्वाष्टातिषु वर्तते । यां ज्ञात्वा नाभिषोचन्ति ब्राह्मणास्त्वदर्शनं ।
 एतद्देहसमानाख्यं चैलोक्ये सर्वदेहिषु । वेदितव्यं नरश्रेष्ठ मदेवनरदानवे ।
 मयत्समूतगन्धर्व्वं सकिन्नरमहोरगे । सचारणपिशाचे वै मदेवर्धिनिशाचरे ।
 सदग्रकोटमग्रकं सपूतिकमिमूपिके । शून्यि शपाके चैलेषु सपाण्डाले सपुष्पे ।
 हस्त्यश्वखरगाईले सष्टवे गजि चैव ह । यच्च मूर्त्तिमयं किञ्चित् सर्ववैतन्निदर्शनं ।
 षले भुवि तयाकं प्रे नान्यत्रेति विनिश्चय । खानं देहवतामाषीदित्येवमनुशुश्रुम ।
 हृत्प्रभेतावतलात चरते व्यक्तधञ्जित । अहन्त्यहनि भूतात्मा तत चर इति स्मृत ।
 एतदचरमित्युक्तं धरतीद् तथा जगत् । जगन्मोहात्मकं प्राङ्गरव्यक्तव्यक्तधञ्जकं ।
 महाधैवायसौ नित्यमेतत्स्वरनिदर्शनं । कथितेने महाराज यन्मा तं परिपृच्छसि ।
 पञ्चविंशतिमो विष्णुर्निस्तत्त्वस्तत्त्वर्षित । तत्त्वमय्यथयादेतत् तत्त्वमाङ्गर्धनोविण ।
 धन्मत्समद्यज्ज्ञाक तत्तन्मूर्त्युर्धितिष्ठति । चतुर्विंशतिमोऽव्यक्तो ह्यमूर्त्तं पञ्चविंशकं ।
 स एव इति सर्वस्य मूर्त्तिर्ध्यातितते त्मवान् । केवलद्येतनो नित्य सर्वमूर्त्तिरमूर्त्तिमान् ।
 सर्गप्रलयधर्मिण्या स सर्गप्रलयात्मक । गोचरे वर्तते नियं निगुंश गुणधञ्जितं ।
 एवमेव महानात्मा सर्गप्रलयकोविदः । विकुब्धां प्रथतिमानभिमन्त्यधुद्विमान् ।
 तम मन्त्रजोपकस्यास तास्त्रि ह ये नियु । स्तोयते प्रतिबुद्धत्वादबुद्धजनवेवनात् ।
 सहवामविनशित्वास्त्रान्योऽहमिति मन्यते । योऽह सोऽहमिति श्लोका गुणानेवमवर्त्तते ।
 तमसा तामसान् भावान् विविधान प्रतिपद्यते । राजसा राजधाम्यैव सात्त्विकान् सत्त्वमययात् ।
 शुभ्रान्निहितरुण्य नि रूपोद्येतामि चोणि तु । सर्वाण्येतानि रूपाणि ध्यानोह प्राकृतानि वै ।
 तामसा निरयं ध्यानि राजसा मानुयानय । सात्त्विका देवलोकाय गच्छन्ति सुखभागिनः ।
 निश्चैवकेन पापेन तिर्यग्गानिमवाप्नुयान् । पुण्यपापेन स मुष्य पुण्यैकेन देवत ।
 स्वमय्यत्रविषय एवम ऊर्ध्वनीपिग । पञ्चविंशतिमो योऽप्य ज्ञानादेव प्रवर्त्तते ।

११११

१११२

१११३

१११४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मेघदूतपर्वणि वशिष्ठकरामजनकभवादे चतुरधिकविंशतोऽध्यायः ॥ २०८ ॥

॥ वशिष्ठ उवाच ॥ स्वमप्रतिपुष्टनादपुष्टमनुवर्त्तते । देहाद्देहसहस्रानि तथा भ्रमभिपद्यते ।
 तिर्यग्गोनिपद्यतेषु कदाचिद्देवतासपि । उपपद्यन्निभयोगाद्गुणै सह गुणसयात् ।
 मानुषसहस्रं ध्यानि दिवो मानुषमेव च । सा मुष्यान्निरदप्यात्मनामनय प्रतिपद्यते ।
 बीषहागे यथात्मानं कीट मगहहन्ति । शूचतन्मुषैर्निथ तथाऽपमगुणा मुष्टं ।
 हन्तेऽपि च निन्दन्त्यासु सात्त्विक ध्यानिषु । मीर्गगोऽपिरेमि च दन्तशूभे गमपदे ।
 जलोदरे यथागोऽप्यगच्छे विश्लेषिके । पिबे कुष्ठेऽपिदन्ते च निधापयन्तरोरपि ।
 दानि सान्नि इत्यानि शाहनामि हरीरिषु । अल्पदमे विविधापि नायैःसोऽप्यभिमन्यते ।

१११५

तिर्यग्योनिमहल्लेषु कदाचिद्देवतास्तपि । अभिमन्यत्यभीमानात्तथैव सुकृतान्यपि ।
 शुक्रवार्धास्यतुर्भ्रामाः श्रायो नित्यमधस्तात् । मण्डूकश्रायो च तथा वीरामनगतस्तथा ।
 चौरधारणसाक्षात् शयनं स्थानमेव च । इष्टकाप्रस्तरे चैव कण्ठकंप्रस्तरे तथा ।
 भस्मप्रस्तारश्रायो च भूमिश्रयात्तत्रेव च । वीरस्थानानुपङ्के च शयनं फलक्रेव च ।
 विविधासु च श्रयासु फलश्रेयान्वितस्तथा । मुञ्चमेघलनप्रत्वं धौमकृष्णजिनानि च ।
 शालीवालपरीधानो व्याघ्रचर्मपरिच्छदः । सिंहचर्मपरीधानः पट्टवासास्तथैव च ।
 फलकं परिधानस्य तथा कण्ठकवस्तुष्टक् । क्रीटकावमनस्यैव चौरवासास्तथैव च ।
 वस्त्राणि चान्यानि बहुभ्यभिमन्यत्यनुद्धिमान् । भोजनानि विचित्राणि रत्नानि विविधानि च ।
 एकराचान्तराश्रितमेव कालिकभोजनं । चतुर्धाष्टनकालस्य षष्ठकालिक एव च ।
 पद्भ्यावभोजनस्यैव तथैवाष्टाहभोजनः । सप्तरात्रदशाहारो द्वादशाहश्चिभोजनः ।
 मासोपवासो मूलाशो फलाहारस्तथैव च । वायुभक्षोऽम्बुपिण्याकदधिगोमयभोजनः ।
 गोमूत्रभोजनस्यैव श्राकपुष्पाद् एव च । शैवालभोजनस्यैव तथाचामेन वर्त्तयन् ।
 वर्त्तयन् शीर्षपुष्पैश्च प्रकीर्णफलभोजनः । विविधानि च कृच्छ्राणि सेवते सिद्धिकाङ्क्षया ।
 चान्द्रायणानि विधिवत्सिद्धानि विविधानि च । चातुराश्रयस्थानमाश्रययपयानपि ।
 उपाश्रयमान्यपरान् पापण्डान् विविधानपि । विविकाश्च शिलाच्छायास्तथा मश्रवणानि च ।
 पुलिनानि विविकानि विविकानि वनानि च । देवस्थानानि पुष्पानि विविकानि मरामि च ।
 विविकाश्रापि शैलानां गुहा गृहनिभोपमाः । विविकानि च जयानि व्रतानि विविधानि च ।
 नियमान् विविधाश्चापि विविधानि तपोधि च । यज्ञाश्च विविधाकारान् विधीय विविधांस्तथा ।
 मणिकपयं दिङ्मं चतुर्षु वैश्वरूपांस्तथैव च । दानञ्च विविधाकारं दीनान्तरुपणदिपु ।
 अभिमन्यत्वसंबोधात्तथैव विविधान् गुणान् । सत्त्वं रजस्तमस्यैव धर्माद्यो काम एव च ।
 प्रकृत्यात्मानमेवात्मा एवं प्रतिभज्येत । स्वधाकारवपट्कारौ स्वाहाकारनमस्त्रियः ।
 याजनाध्यापनं दानं तथैवाहुः प्रतिग्रहं । धजनाद्ययने चैव यथान्यदपि किञ्चन ।
 जन्ममृत्युविवादे च तथा विज्ञाननेऽपि च । शुभाशुभमयं सर्वमेतदाहुः क्रियापयं ।
 प्रकृतिः कुरुते देवो भवं प्रसयमेव च । दिवसान्ते गुणानेतानभ्येत्येकाऽवतिष्ठते ।
 रश्मिजालमिवाद्रित्यस्तत्तत्काले नियच्छति । स्वमेवोऽमहत् पूर्वं क्रीडाद्यंभिमन्यते ।
 आत्मरूपगुणानेतान् विविधान् सदयमियान् । स्वमेतां विरुषीणः संगप्रसयधर्किरी ।
 क्रियां क्रियापथे रक्तस्त्रिगुणां विरुणाधिपः । क्रियां क्रियापथोपेततन्नाया तदिति मन्यते ।
 प्रकृत्या सर्वमेवेदं जगदन्वोजनं विभो । रज्ज्वात्तममा चैव व्याप्तं सर्वमेवेतन्मया ।
 एवं इद्वान्यैतानि समावर्त्तन्ति मित्यथः । समैवैतानि जायन्ते धवन्ते तानिमानिति ।
 निरासंभ्यान्वयैतानि सर्वापीति नराधिप । मन्यते यं द्युपुद्गलात्तथैव सुकृतान्यपि ।

११००

१११५

११२०

११२५

११३०

११३५

भोक्तव्यानि मयैतानि देवलोकमतेन वै । इहैव चैनं भोक्ष्यामि शुभशुभफलोदयं । १११०

सुखमेव तु कर्तव्यं सद्यत् कला सुखं मम । यावदन्नाद्य मे सौख्यं जात्यां जात्यां भविष्यति ।

भविष्यति च मे दुःखं कृतेनेहाप्यनन्तकं । मंहदुःखं हि मानुष्यं निरये चापि मज्जनं ।

निरयाद्यापि मानुष्यं कालेनैव्याम्यहं पुनः । मनुष्यत्वाच्च देवं देवत्वात् पौरुष्यं पुनः ।

मनुष्यत्वाच्च निरयं पर्यायेनोपगच्छति । य एवं वेत्ति नित्यं वै निरात्मात्मगुणैर्हतः ।

तेन देवमनुष्येषु निरये चोपपद्यते । नमस्तेनाद्येते नित्यं तथैव परिवर्तते । ११११

सर्गकोटिसहस्राणि मरणान्तासु मूर्त्तिषु । य एवं कुरुते कर्म शुभाशुभफलात्मकं ।

स एवं फलमाप्नोति त्रिषु लोकेषु मूर्त्तमान् । प्रकृतिः कुरुते कर्म शुभाशुभफलात्मकं ।

प्रकृतिश्च तदत्राति त्रिषु लोकेषु कर्मणा । तिर्यग्योनिमनुष्यत्वे देवलोकै तथैव च ।

षोणि स्थानानि चैतानि जानीयात् प्राकृतानि च । अलिङ्गां प्रकृतिं त्वाङ्गलिङ्गेरनुमिमीमेह ।

तथैव पौरुषं लिङ्गमनुमानाद्भि मन्वते । स लिङ्गान्तरमासाद्य प्राकृते लिङ्गमव्रणं । १११२

ब्रह्मद्वाराच्छिष्टाय कर्मणात्मनि मन्वते । श्रोत्रादीनि तु सर्वानि पञ्चकर्मेन्द्रियाण्यथ ।

रागादीनि प्रवर्त्तन्ते नखेस्त्रिह गणैः सह । अहमेतानि वै सर्वमप्येतानोद्दिष्याणि च ।

निरिन्द्रियो हि मन्वते ब्रह्मवानस्मि निर्भयः । अलिङ्गा लिङ्गमात्मानमकालः कालमात्मनः ।

असत्त्वं सत्त्वमात्मानमतेत्वं तत्त्वमात्मनः । अत्युभृत्युमात्मानमचरस्वरात्माननः ।

अचेत्त चेतमात्मानमसर्गं सर्गमात्मनः । अतपास्तप आत्मानमगतिर्गतिमात्मनः । १११३

अभवो भवमात्मानमभयो भयमात्मनः । अक्षरः चरमात्मानमबुद्धिस्त्रिभिमन्वते ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मे. लघुधर्मपर्वणि वशिष्ठकरात्मजमकर्मवादे पञ्चाधिकविंशतोऽध्यायः ॥ ३०५ ॥

॥ वशिष्ठ उवाच ॥ स्वमप्रतिबुद्ध्यादबुद्धजनधेवनात् । सर्गकोटिसहस्राणि पतनान्तानि गच्छति ।

धाया धाममहस्याणि मरणान्तानि गच्छति । तिर्यग्योनिमनुष्यत्वे देवलोकै तथैव च ।

पद्भ्या इव भूतानां पुनस्तत्र सहस्रशः । नीयते प्रतिबुद्धत्वादेवमेव ह्यबुद्धिमान् ।

कला पद्भ्यो योनिस्तद्गाम प्रतिबुध्यते । नित्यमेतद्भि जानोहि धोमं वै षोडशीं कलां । १११४

कलायां जायतेऽजस्रं पुनः पुनरबुद्धिमान् । धाम तस्मात्पयुञ्जन्ति भुय रथोपजायते ।

षोडशी तु कला सृष्ट्या ममोम उपधार्थतां । नत्पयुञ्जने देवदेवानुपयुक्ति मा ।

स्तामपचयित्वा हि जायते नृपमत्तमः । सा ह्यस्य प्रकृतिर्ह्येता तद्व्याप्त्याव उच्यते ।

तदेव षोडशकलं देहमयकर्मजकं । समाऽप्यमिति मन्वन्तस्तथैव परिवर्तते ।

पृथ्वीविभो महानात्मा तथैवाप्रतिगोपनात् । विमलस्य विभुद्रस्य शुद्धाशुद्धनिर्बेवणात् । १११५

अबुद्ध एव शुद्धात्मात्पाद्भ्यामिति पार्थिव । अबुद्धभेदनाद्यापि बुद्धोऽप्यनुद्धतां प्रजेत् ।

तथैवाप्रतिबुद्धोऽपि विभ्रियो नृपमत्तमः । प्रकृतेश्चिगुणादारुणं सेवनात्त्रिगुणो भवेत् ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मे. लघुधर्मपर्वणि वशिष्ठकरात्मजमकर्मवादे पञ्चाधिकविंशतोऽध्यायः ॥ ३०५ ॥

॥ जनक उवाच ॥ अवरवरयोर्ये इयौ मन्वेत्स इत्येतौ स्त्रीपुंसोऽपि भगवन्नि सन्मन्त्रलददुच्यते ।
 अते तु पुण्य नेह स्वी गर्भं धारयत्युत । अते स्त्रिय न पुंसो रूपं निर्वर्त्तयेत्तया ।
 अन्यान्याभिमन्त्रन् दान्यान्युषंसश्रयात् । रूपं निर्वर्त्तयत्येतदेव मर्त्यां योनिषु ।
 रत्ययमभिसम्बन्धादन्यान्यगुणमश्रयात् । अतौ निर्वर्त्तयेत् रूपं तद्दद्यामि निदर्शनं ।
 ये गुणा पुंसस्यैव ये च माहृगुणास्तया । अन्विष्टायुश्च मर्त्यां च जानीम पित्रतो दिश ।
 लङ्गमगोषितश्चेति माहृगान्यपि शुश्रुम । सर्वमेतद्भिज्जश्रेष्ठ वेदे शास्त्रे च पथते ।
 प्रमाणं यत् स्तवेदोक्तं शास्त्रोक्तं यच्च पथते । वेदशास्त्रद्वयस्यैव प्रमाणं तत् सनातनम् ।
 अन्यान्यगुणभरोधादन्यान्यगुणश्रयात् । एवमेवाभिमन्त्रेद्वा । नित्यं प्रष्टुमिच्छेत् ।
 पश्यामि भगवन्प्राणमेतद्धर्मो न विद्यते । अथ वानन्तरुत किञ्चिदेवनिदर्शनम् ।
 तन्ममाचख्य तत्त्वेन प्रत्ययो ह्यनि सर्वदर्शिनो मोक्षकामा वयञ्चापि काङ्क्षामो यदनामय ।
 अदेहमज्जरं नियमतान्द्रियमनोश्चर ।

११११

१११११

११११

११११

॥ वशिष्ठ उवाच ॥ यदेतं कुर्वन् भवता वेदशास्त्रनिदर्शनं एवमेतद्यया सेतस्त्रियङ्गाति तया भवान् ।
 धार्यते हि तया धन्य उभयोर्वेदशास्त्रयोः । न च धन्यश्च तत्त्वज्ञो यय च ल मरुश्चर ।
 यो हि वेदे च शास्त्रे च धन्यधारणतः पर । न च धन्यार्येत्तत्त्वज्ञास्तत्त्वारिषे वृथा ।
 भारं म वहते तस्य धन्यव्यर्थं न वेत्ति य । यस्तु धन्यार्येत्तत्त्वज्ञो नाम यथागमो वृथा ।
 धन्यव्यर्थस्य पृष्टं मन तौष्टुमो वक्तुमर्हति । यथा तैत्तिरीयभगवन्नादेयं तस्यै विन्दति ।
 न य समस्तु कथयेद्व्यर्थं स्तूयन्नुद्दिमान् । स कथं मन्दविज्ञानो धन्य वज्जति निर्णयात् ।
 निर्णयश्चापि विद्वात्मानं न त वक्ष्यति तत्त्वतः । सोपहासात्मतामेति यथास्यैव त्मवानपि ।
 तस्मान्नं शृणु राजेन्द्र यथेतदनुद्गमये । याय तयेन नास्येयु योगे च महात्मसु ।
 यदेव योगा पश्यन्ति क्षास्त्रेण दनुगन्वते । एव सांख्यस्य योगस्य च पश्यति म बुद्धिमान् ।
 लङ्गाम रुधिर मेदं पित्तं मज्जा च स्रायु च । एतदेन्द्रियकृतात् यद्भवनिदर्माह ना ।
 द्रव्याद्रव्यस्य निर्देक्षितंन्द्रियादिन्द्रियतया । देहादेहमन्त्रेति वीजद्वेगं तथैव च ।
 निर्निन्द्रियस्वाज्ञेजस्य मिद्व्यस्यत्पदेहिन् । कथं गुणा न विव्यन्ति मिद्व्यस्यत्पदात्मना ।
 गुणा गुणेषु जायन्ते तथैव निविव्यन्ति च । एव गुणा प्रकृतिते जायन्ते निविव्यन्ति च ।
 लङ्गाम रुधिर मेदं पित्तं मज्जा च स्रायु च । अष्टौ तान्यव्य शृणुषे जानीषि प्रकृतानि वै ।
 पुमाद्यैवापुमाद्यैव तैस्त्रिंशत् प्राकृतं स्मृतं । न वाऽपुमानं पुमं चैव म निर्वीर्यमिधीयते ।
 अलिङ्गुत प्रकृतिलिङ्गैरुपानभ्यति मात्मनः । यथा पुष्पकवैरिष्यस्तत्रो मूर्त्तयन्मया ।
 एवमन्युमानेन ह्यनिःशुभपनभ्यते । पञ्च वर्गमिममात् लिङ्गेषु नियतं मरु ।
 अनादिमिधने जन्त मर्षद्वर्षा निरामय । केष्वन्वभिमं जित्वाऽपुण्ड्रेषु मुञ्च उष्यते ।
 गुणा गुण्यत इति निर्गुणस्य कुतो गुणा । तस्मादेव शान्ति ये गुणा गुणादर्शनम् ।

११११

यदा त्वेव गुणभिताम् प्राकृतानभिमन्यते । तदा म गुणहान्येते परमेवानुपश्यति ।
 यत्तदुद्धेः परं प्राहुः सांख्ययोगाच्च सर्वत्र । बुध्यमानं महाप्राज्ञमुद्धपरिवर्जनात् ॥ १ ॥
 अमुद्धमयायत्तमगुणं प्राङ्गरीश्वरं । निर्गुणश्चेत्परं नित्यमधिघातोरेव च ॥ २ ॥
 प्रकृतौच गुणानाञ्च पञ्चविंशतिकं बुधाः । सांख्ययोगे च कुशला बुध्यन्ते परमैषिणः ।
 यदा प्रबुध्यन्त्ययत्तमव्याजमभोरवः । बुध्यमानं प्रबुध्यन्ति गुमयन्ति समं तदा ॥ ३ ॥
 एतन्निदर्शनं सत्यगसत्यगनिदर्शनं । बुध्यमानां प्रबुद्धाणां प्रत्येकं पृथगरिन्दम् ।
 परस्परैषैतदुक्तं चराचरनिदर्शनं । एकत्वमवर्तं प्राङ्गनां चरमुच्यते ॥ ४ ॥
 पञ्चविंशतिनिष्ठोऽयं यदा सम्यक् प्रवृत्तते । एकत्वं दर्शनञ्चास्य नानात्वञ्चाप्यदर्शनम् ॥ ५ ॥
 तत्त्वमिच्छाचयोरितत् पृथगेव निदर्शनं । पञ्चविंशतिभगन्तुं तत्त्वमाङ्गर्भनोपिणम् ॥ ६ ॥
 निखलं पञ्चविंशत्य परमाङ्गनिदर्शनं । सर्गस्य वर्गमाचारं तत्त्वं तन्वात् सनातनम् ॥ ७ ॥
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि षष्ठिकरालजने कृष्णवादे सप्तमधिकविंशत्याध्यायः ॥ ६० ॥
 ॥ जनक उवाच ॥ नानात्वैकत्वमित्युक्तं त्वथैतद्विस्मयम् । पश्याम्येतद्विद्वि मन्दिग्धसेतयोर्वै निदर्शनम् ॥
 तथा बुद्धप्रबुद्धाभ्यां बुध्यमानस्य चानघ । स्थूलबुद्ध्या न पश्यामि तत्त्वमेतत्तु संशयः ।
 अवरुचरयोरुक्तं त्वया यदपि कारणम् । तदप्यखिरबुद्धित्वात् प्रनष्टमिदं मेऽनघ ॥ १ ॥
 तदेतच्छ्रोतुमिच्छामि नानात्वैकत्वदर्शने । बुद्धश्चाप्रतिबुद्धश्च बुध्यमानश्च तत्त्वतः ।
 विद्याविद्ये च भगवन्नवरं चरमेव च । सांख्यं योगञ्च कर्तव्येन पृथक् पैवाप्ययत्तु च ॥ २ ॥
 ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ हन्तं ते सम्प्रबुद्ध्यामि यदेतदनुपृच्छसि । योगैकत्वं महाराज पृथगेव प्रपुण्यसे ।
 योगहृत्त्वानु योगानां ध्यानमेव परं बलं । तद्यापि द्विविधं ध्यानमाङ्गर्विद्याविदो जनाः ॥ ३ ॥
 एकाग्रता च मनसः प्राणायामसौधैव च । प्राणायामसु समुषो निर्गुणा मनसस्तथा ॥ ४ ॥
 मूत्रास्त्राग्नुरोषे च भोजने च नराधिप । त्रिकान्तं नाभियुञ्जीत शैवं युञ्जीत तत्परः ।
 द्भिष्ट्याणोन्द्रियार्थेभ्यो निवर्त्य मनसा शुचिः । दशदादशभिर्भ्याऽपि चतुर्विंशत् परकृतः ।
 गद्योदनाभिर्षेतिमानात्मानस्योदयेदयं । तिष्ठन्तमग्रं तन्नु यत्तदुक्तं मनोविभिः ।
 गैयात्मा सततं श्रेय इत्येवमनुश्रुतम् । प्रते क्षीणमनमेतः नान्येति विनिवद्यतः ॥ ५ ॥
 विमुक्तः सर्वभङ्गभो लघ्याशानो जितेन्द्रियः । पूर्व्वरात्रेऽपररात्रे धारयति मनोत्तमम् ॥ ६ ॥
 क्षिरोदयेन्द्रियार्थं मनसा मित्यलेश्वरः । मनो बुद्ध्या स्थिरं कृत्वा पापाण इव नियतः ।
 स्यात्पुत्रपापकल्पः स्याद्भिरिवधापि नियतः । बुधा विधिविधानज्ञासादा युक्तं मचक्षते ।
 न शृणोति न वा घ्राति न रम्यति न पश्यति । न च स्वप्नं विज्ञानाति न मङ्गल्ययते मनः ।
 न चाभिमन्यते किञ्चिन्न च बुध्यति काष्ठवत् । तदा प्रकृतिमापन्नं युक्तमाङ्गर्भनोपिणः ।
 निर्भामे हि यदा दोग्धन्दीपलक्षदा प्रकाशने । निर्निहोऽविरुद्धोऽसौ न तिर्थगतिसमुद्यत् ॥ ८ ॥
 तदा तमनुपश्यत यस्मिन् दृष्टे न कथ्यते । इदमर्थोऽन्तराक्षीत श्रेयाश्चक्रात मद्विधेः ॥ ९ ॥

विभूम इव महाचरितदित्य इव रश्मिमान् । वैद्युतोऽग्निरिवाकाशे दृश्यतेऽस्मा तथात्मनि ।
 ये पश्यन्ति महात्मानो धृतिमनो मनोपिणः । साक्षात्प्राप्नुवन्त्येतेऽस्मात्पुत्रान् ।
 तदेवाङ्गरुभ्याऽपु तन्महद्भ्यो महत्तरं । तत्तत्त्वं सर्वभूतेषु भुवं तिष्ठन् दृश्यते ।
 बुद्धिद्रव्येण दृश्यते मनोदीपेन लोककृत् । महत्स्वामप्रसूता पारं तिष्ठन् तामम ।
 स तमोनुद इत्युक् सर्वज्ञैर्ब्रह्मपूरणैः । विमलो वित्तमस्कन्ध निर्लिङ्गो निङ्गर्षजित ।
 योग एव हि योगानां किमन्ययोगलक्षण । एवं पश्यं प्रपश्यन्ति आत्मानमजरं परं ।
 योगदर्शनमेतावदुक्तं तत्त्वतो मया । सांख्यज्ञान प्रवक्ष्यामि परिशंख्यानुदर्शनं ।
 श्रयत्कमाङ्ग प्रकृतिं परं प्रकृतिवादिनः । तन्प्राप्तमहत् समुत्पन्नं द्वितीयं राजपक्षम ।
 श्रद्धाङ्गस्तु महत्स्वतोऽर्धमिति न श्रुतं । पञ्चभूतान्महद्भागादाहु सखात्मदर्शिनः ।
 एताः प्रकृतयद्यादौ विकाराद्यापि योऽङ्ग । पञ्चैव विशेषा वै तया पञ्चेन्द्रियाणि च ।
 एतावदेवं तत्त्वानां सांख्यमाहुर्मनोपिणः । सांख्ये विधिर्विधानज्ञा निर्यं सांख्यपथे रताः ।
 यस्याद्यदभिजायेत तच्चैव प्रलीयते । लीयन्ते प्रतिशोभानि श्यन्ते चान्तरात्मना ।
 श्रुतलोभेन जायन्ते लीयन्ते प्रतिलोमतः । गुणा गुणेषु सततं सागरस्याऋषी घृया ।
 सर्गप्रलय एतावान् प्रकृतेर्नृपकृत्तम । एकलं प्रलये चास्य बहुलञ्च यदाऽहृत्प्रत् ।
 एवमेव च राजेन्द्र विज्ञेयं ज्ञानकोविदे । अधिष्ठानारमयकर्मसाधेत्तन्निदर्शनं ।
 एकलञ्च बहुलञ्च प्रकृतेरर्थतत्त्वज्ञान् । एकलं प्रलये चास्य बहुलञ्च प्रवर्तनात् ।
 वज्रधात्मा प्रकुर्वीत प्रकृतिं प्रमत्तात्मिका । तत्र चैवं महातात्मा पञ्चविंशोऽधिष्ठिति ।
 अधिष्ठानेति राजेन्द्र प्रोच्यते यतिस्वप्नैः । अधिष्ठानादधिष्ठ ता चेवाणामिति न श्रुतं ।
 चैवं ज नति चाव्यक्तं चैत्रज्ञ इति पोच्यते । श्रयत्किके प्रविशते पुहपञ्चेति कथ्यते ।
 अन्यदेव च चैवं स्थादन्त्यः चैवज्ञ उच्यते । चैवमव्यक्तमित्युक्तं ज्ञातारं पञ्चविंशकं ।
 अन्यदेव च ज्ञानं स्यादन्वैज्ञेयं तदुच्यते । ज्ञानमव्यक्तमित्युक्तं ज्ञेयो वै पञ्चविंशकं ।
 श्रयत्कं चैवमित्युक्तं तया सत्त्वं तयैवैर । अनौरमत्तलञ्च तत्त्वं तत्पञ्चविंशकं ।
 सांख्यदर्शनमेतावत् परिशंख्यानुदर्शनं । सांख्याः प्रकुर्वन्ते चैव प्रकृतिञ्च प्रचक्षते ।
 तत्त्वानि च चतुर्भिर्गत् परिशंख्याय तत्त्वतः । सांख्या महं प्रकृत्या तु निहास्य पञ्चविंशकः ।
 पञ्चविंशोऽप्रकृत्यात्मा बुधमान इति श्रुतः । यदा तु बुध्यते ज्ञानं तदा भवति केचन ।
 सम्यग्दर्शनमेतावद्भाषितं तत्र तत्त्वतः । एवमेतद्विज्ञानं मान्दन्ता प्रति याम्युत ।
 सम्यग्दर्शनं न म प्रत्यक्ष प्रकृतेर्भया । गुणतत्त्वाद्यैतानि निर्गुणेभ्यस्तथा भवेत् ।
 न त्वैवं वर्तमानानामाण्डित्तिविधेते पुनः । विद्यतेऽधरभावलादपरं परमयर्थं ।
 पश्येत्तैकमनयो न सम्यक् तेषु दर्शनं । ते व्यक्तं प्रतिपद्यन्ते पुनः पुनरग्निसम ।
 सर्वमेतद्विज्ञानं न सर्वस्य प्रबोधनात् । यत्कीभूताद्भविष्यति यथास्य वषवर्त्तिनः ।

१११०

११११

१११२

१११३

१११४

१११५

मर्त्यमयत्कमियुक्तममर्थं पञ्चविंशत् । य एनमभिजानन्ति न मयं तेषु वृत्तंते ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि भोक्तृधर्मोपनिषदि ब्रह्मरूपरत्नजनेकभावे अष्टाधिकत्रिंशत्तिस्रोऽध्यायः ॥ ३०८ ॥

॥ वशिष्ठ उवाच ॥ सांख्यदर्शनमेतावदुक्तं ते नृपभूतम् । विद्याविधेर्विद्वानो मे त्वं निबोधानुपूर्व्यम् ।

अविद्यामाङ्गरथकं सर्गप्रलयधर्मि वै । सर्गप्रलयधर्मिको विद्या वै पञ्चाव्ययक ।

परस्परस्य विद्या वै तन्निबोधानुपूर्व्यम् । यद्येकस्यभिधित्वात् सर्वस्यैवनिर्दिष्टम् ।

कथंन्द्रियाणां सर्वेषां विद्यां बुद्ध्यान्द्रियं स्मृतं । बुद्धीन्द्रियाणाञ्च तेषां विशेषा इति त्वं श्रुते ।

विशेषाणां मनसोऽपि विद्यामाङ्गकोऽपिण । मनसः पञ्चभूतानि विद्या इत्यभिचकते ।

अहङ्कारस्तु भूतानां पञ्चानां नाच संशय । अहङ्कारस्य च तथा बुद्धिविद्या नरेत्पर ।

विद्याप्रवृत्तिरथकं तत्त्वानां परमेवरो । विद्या ज्ञेया नरप्रवृत्तिविधिश्च परमं ह्यनं ।

अव्यक्तस्य परं प्राज्ञविद्या वै पञ्चविंशकं । सर्वस्य सर्वमियुक्तं ज्ञेयं ज्ञानमर्थपरिचयं ।

ज्ञानमयत्कमियुक्तं ज्ञेयो वै पञ्चविंशकः । तथैव ज्ञानमयत्कं विद्येतां पञ्चविंशकं ।

विद्याऽविद्याथैतत्त्वेन मनोयुक्ता तु विधिपतः । अलंघ्यं चरच्चैव यदुक्तं तन्निबोध मे ।

उभाविविद्योच्यते बुक्तायुभावेतावनेवरो । कारणन्तु प्रवक्ष्यामि यथातथ्यन्तु ज्ञानतः ।

अनादिनिधनावेतौ उभावियेवरोऽमेतौ । तत्त्वमज्ञावुभावेतौ प्रोच्येते ज्ञानचित्तकौ ।

सर्गप्रलयधर्मोऽविद्याद्वयं प्राङ्गच्छरं । तदेतद्गुणसर्गाय विकृष्येण पुनः श्रुतं ।

गुणानां महदादीनामुत्पत्तियं परस्परं । अधिष्ठानात्वेऽपि माङ्गरेतत्तत्पञ्चविंशकं ।

यदा तु गुणजन्मादव्यक्तात्मनि भवितेत् । तदा सङ्गुणैस्तेस्तु पञ्चविंशो विनोयते ।

गुणा गुणेषु लोयन्ते तदैका प्रकृतिर्भवेत् । चैवज्ञोऽङ्गिर्भदा तात तद्भवेत्तै मत्प्रसोयते ।

तदावर्त्तं प्रकृतिर्गच्छते गुणमयिता । निगुणत्वस्यैवैव गुणेष्वप्रतिवर्त्तनात् ।

एवमेव च चै ज्ञ (चैवज्ञानपरिचये । प्रकृत्यात्मनि गुणस्त्वप्येवैवमनुगुञ्जुमः ।

चरो भवत्येव यदा तदा गुणवतीमय । प्रकृतिस्त्वभिजानाति निर्गुणत्वं तथात्मनः ।

तदा विग्रहेऽहा भवति प्रकृते परिवर्त्तनात् । अन्योऽहमन्येयमि त यदा वृथति बुद्धिमान् ।

तदैव तत्त्वतामेति न चापि मिश्रितां व्रजेत् । प्रकृत्या चैव त्रिभिन्द्र मिश्रो ज्ञानस्य दृश्यते ।

यदा तु गुणजन्मना प्रकृतं वै जुगुप्सते । परयते च परं पश्य तदा परस्य संशयजेत् ।

किं मया हतमेतावद्योऽहं कान्तिम अने । मत्स्यो ज्ञानं अविद्यानादनुवर्त्तितवानिहा ।

अहमेतं हि धर्माहादन्यमन्यज्जाज्जम् । मत्स्यो यथादकज्ञानादनुवर्त्तितवानहं ।

मत्स्योऽन्यत् यथाऽज्ञानाद्दकायाभिमन्यते । आत्मानं तद्दजानादन्यत्त्वञ्चैव विद्मरहं ।

ममाम्बु धिगबुद्धस्य दोऽहं मग्रमिम पुनः । अनुवर्त्तितवाग्नोऽहादन्यमन्यञ्चनाज्जम् ।

अयमव भवेद्वन्तुगेन मह मे वाम । नात्ममेकत्वनायाता यादृशज्ञानादुत्सवहं ।

तुन्नतं सिद्ध परममि मद्दोऽहममेग वै । अयं हि विद्याया व्यक्तमहमोदृशकसाया ।

योऽहमज्ञानमोहादज्ञया भंपृच्छन्वान् । सचक्रुषाहं निःसङ्गः क्षितः कालमिमं त्वहं ।

अनयाऽहं वशीभूतः कालमेतन्न बुद्धवान् । उन्मथयमनीचानो तामहं कथमावमे ।

मनानयाऽनया चेहं महुवावमहं कथं । गच्छाम्यबुद्धभावत्वादिषेदानो स्थिरा मवे ।

सहवानं न यास्यामि कालमेतद्धि वक्ष्यातात् । वक्षितोऽस्यनया यद्धि निर्विकारो विकारया ।

न चायमपराधोऽस्याऽह्यपराधो ह्ययं मम । योऽहमज्ञानमहं सङ्गः पराङ्मुखमुपस्थित ।

ततोऽस्यरूपोरुपासुः स्थितो मूर्त्तिबमूर्त्तिमान् । अभूर्त्तथापि मूर्त्तात्मा ममत्वेन प्रथर्वितः ।

प्राकृतेन ममत्वेन तासु तास्विह योनिषु । निर्धामस्य भमत्वेन किं कृतं तासु तासु च ।

योनीषु वर्त्तमानेन नष्टसंज्ञेन चेतसा । मम मात्राऽनया कार्यमहंकारकृता तया ।

आत्मानं बद्धधा कृत्वा येयं भूयो पुनर्त्ति मां । इदानीमेव बुद्धोऽस्मि निर्धामो निरहदुतः ।

ममत्वमनया नित्यमहंकारकृतात्मकं । अपेत्याहमिमं हिला संश्रयिष्ये निरामयं ।

अनेन भांस्त्वं यास्यामि नानयाऽहमचेतसा । त्विमं मम सहानेन नैकत्वमनया सह ।

एवं परमसन्तोधात् पञ्चविंशोऽनुबुद्धवान् । अचरत्वं जियच्छेत् त्वयाचारमनामयं ।

अयत्कं व्यक्तधर्माणं सगुणं निर्गुणनाथा । निर्गुणं प्रथमं दृष्ट्वा तादृग्भवति भैषिन् ।

अचरत्परिरेतदुक्तं तव निर्दभं । संयेह ज्ञानसम्पन्नं यथा श्रुतिनिर्दग्मान् ।

नि मन्दिगधश्च सूक्ष्मश्च विबुद्ध विनलं यथा । प्रवक्ष्यामि तु ते भूयन्मन्निबोध यथाश्रुते ।

सांख्ययोगौ मया प्रोक्तौ शास्त्रद्वयनिर्दग्मान् । यदेव शास्त्रं सांख्यिकं योगदर्शनमेव तत् ।

प्रबोधनकरं ज्ञानं सांख्यानं सवनीपते । विस्पष्टं प्रोच्यते तत्र शिष्याणां हितकांक्षया ।

दृष्टैवमिदं शास्त्रमित्याहुर्विदुषो जनाः । अस्मिन् शास्त्रे योगानां पुनश्चैदेऽपुरःकराः ।

पञ्चविंशत्परं तत्त्वं पथते नै नराधिप । भांस्यानान्त्तु परं तत्त्वं यथावदनुवर्षितं ।

बुद्धमप्रतिबुद्धत्वाद्युधमानश्च तत्त्वं । बुध्यमानश्च बुद्धश्च प्राज्ञयोगिनिर्दग्मं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि विशिष्टकरालजनकवंशदेवनाधिकविंशोऽध्यायः ॥ ३०८ ॥

॥ वशिष्ठ उवाच ॥ अयं बुद्धमयाबुद्धमिमं गुणविधं शृणु । आत्मानं बद्धधा कृत्वा तान्येव प्रविशते ।

एतदेवं विकुम्भाणि बुध्यमानो न बुध्यते । गुणान्धारयते ह्येव सज्जत्याचिते तदा ।

अत्रान्वं विह क्रीडायां विकरोति जनाधिप । अव्यक्रबोधनाच्चैव बुध्यमानं वदन्त्यपि ।

न त्वेव बुध्यते व्यक्तं सगुणं तात निर्गुणं । कदाचित्त्वेव खल्वेतदाऽहमप्रतिबुद्धकं ।

बुध्यते यदि वा व्यक्तमेतदे पञ्चविंशकं । बुध्यमानो भवत्येव सद्भात्मक इति श्रुति ।

अनेनाप्रतिबुद्धेति वदन्त्ययत्कमच्युतं । अव्यक्रबोधनाच्चापि बुध्यमानं वदन्त्युत ।

पञ्चविंशं महात्मानं न चावावपि बुध्यते । षड्विंशं विमलं बुद्धमभनेयं मनातनं ।

एतत् पञ्चविंशं चतुर्विंशं बुध्यते । दृश्यादृश्यं ह्यनुगमं स्वभावेन महापुते ।

अव्यक्तमव तद्दृष्टं बुध्यते तात केवचं । केवचं पञ्चविंशं चतुर्विंशं न पश्यति ।

बुध्यमानो यदात्मानमप्योऽहमिति मन्यते । तदा प्रकृतिमानेय भवत्यव्यक्तलोचनः ।
 बुध्यते च परां बुद्धिं विशुद्धाममला यदा । पञ्चिंशो राजशास्त्रं तथा युद्धसमाप्नोते ।
 ततस्त्वगति सोऽप्यक्तं सर्गप्रलयधर्मि वै । निर्गुणप्रकृतिं वेद गुणयुक्तामचेतना ।
 तत् केवलेन धर्मोऽप्य भवत्यव्यक्तदर्शनात् । केवलेन समगम्य विमुक्तात्मानमाप्नुयति ।
 स्तत्तु तत्त्वमित्याह निस्तत्त्वमजरामरं । तत्त्वसंश्रयणादेतत्त्वत्वत्र च मानद ।
 पञ्चविंशतितत्त्वानि प्रवदन्ति मनोपिण । न चैव तत्त्ववास्तात निस्तत्त्वत्वेव बुद्धिमान् ।
 एव मुञ्चति तत्त्वं हि चिंभं बुद्धस्य सचरणं । पञ्चिंशोऽहमिति प्राज्ञो गृह्यमाणोऽजरामरः ।
 केवलेन बुद्धेर्नैव समतां यात्यसंशयं । पञ्चिंशेन प्रयुद्धेन युद्धमानोऽप्यबुद्धिमान् ।
 स्तत्त्वानात्त्वमित्युक्तं सांख्यश्रुतिनिदर्शनात् । चेतनेन समेतस्य पञ्चविंशतिकस्य ह ।
 एकत्वं वै भवत्यस्य यदा बुद्धानुबुध्यते । बुध्यमानोऽप्रबुद्धेन समतां याति मैथिलः ।
 सङ्गधर्मो भवत्येव निःसङ्गात्मा नराधिप । निःसङ्गात्मानमासाद्य पञ्चिंशकमत्रं विभुः ।
 विभुस्त्वजति चात्यक्तं यदा त्वेतिबुध्यते । चतुर्विंशमपारस्य पञ्चिंशस्य भ्रमोद्यनात् ।
 एष ह्यप्रतिबुद्धस्य बुध्यमानस्य तिस्रस्र । प्राज्ञो बुद्धस्य तत्त्वं यदा श्रुतिनिदर्शनात् ।
 नानालोकमतेतावद्दृष्ट्यं शास्त्रदर्शनात् । मशकादम्बरे यददन्त्यत्वं तददेतयोः ।
 मत्स्यादेकं यथा तददन्त्यत्वमपसंभ्यते । एवमेवात्रगन्तव्यं नानालोकमन्तयोः ।
 स्तद्वि मोक्ष इत्युक्तमव्यक्तज्ञानसंज्ञितं । पञ्चविंशतिकस्यास्य योऽप्य देहेषु वर्तते ।
 एष मोक्षयित्वेति प्राङ्गनव्यक्तगोचरात् । सोऽप्यमव प्रमथ्यत नान्येषांति विनिश्चयः ।
 परस्य परधर्मो च भवत्येव समेत्य वै । विशुद्धधर्मा गृह्णेन बुद्धेन च स बुद्धिमान् ।
 विमुक्तधर्मो मुक्तिं समेत्य परधर्मम् । वियोगधर्मिणा चैव विमुक्तात्मा भवत्यस्य ।
 विमोक्षिणा विमोक्षस्य समेत्यैव तथा भवेत् । गुणिकर्मा शक्तिदेव भवत्यमितदीप्तिमान् ।
 विमनात्मा च भवति समेत्य विमलात्मान् । केवलात्मा तथा चैव केवलेन समेत्य वै ।
 स्वतन्त्रस्य स्वतन्त्रेण स्वतन्त्रत्वमवाप्नुयात् ।

एतावदेतत् कथितं मया ते तथ्यं महाराज यथायत्नम् । श्रमस्मरत्वं परिगृह्य चार्थं सनातनं ब्रह्मविशुद्धमात्रं ।
 श्रवेदनिष्ठस्य जनस्य राजत्वं प्रदेशमेतत् परमं त्वया भवेत् । विधिस्वमानाय प्रबोधकारणं प्रबोधधर्ता प्रकृतस्य
 शासनं ।
 न देयमेतत्तथाऽनृतात्मने शठाथ क्षीयाय न जिह्वायुद्धये । न पण्डितज्ञानपरोपतापिने देयन्तु देयस्य निबोध
 यादुश्च ।
 श्रद्धाश्रितायाय गुणाश्रिताय परापवादादिरताय मित्ये । विशुद्धयोगाय मुधाय नित्यं क्रियावते च समिधे
 हिताय ।
 विविक्तोऽसाय विधिप्रियाय विशादोनाय पशुश्रुताय । विज्ञानते चैव न चाहितस्मिन् इमे च शक्ताय शमे च देयं ।

रतैर्गुणैर्हीनतमे न देयमेत् परं ब्रह्मविग्रहमाह । न श्रेयसा योऽव्यति तादृशे श्रुते धर्मप्रवक्तारमपाचदानात् ।

यथाभिमां यद्यपि रत्नपूषा दद्यात् देयन्विदमव्रतात् । जितेन्द्रियायैतदमश्रयन्ते भवेत् प्रदेयं परमं नरेन्द्र ।

हरात् मा ते भयमस्त किञ्चिदेतत् श्रुते ब्रह्म परं त्वयाऽद्य । यथावदुक्तं परमं पवित्रं विशेषकमत्यन्तमनादिमथं ।

अगाधजन्मामरणञ्च राजन्निगमय वीतभयं शिववध् । समीक्ष्य मोहं त्यज वाऽद्य सर्वं ज्ञानस्य तत्त्वार्थमिदं विदित्वा ।

प्रवाप्तमेतद्धि मया सनातनाद्धिरश्वर्माद्भद्रतो नराधिप । प्रसाद्य यत्नेन तमुपचेतसं सनातनं ब्रह्म यथाऽद्य वै तथा ।

एषस्वया चास्मि यथा नरेन्द्र यथा मयि दें त्वयि चोक्तमथ । तयाऽवाप्तं ब्रह्मणे मे नरेन्द्र महाज्ञानं मोक्षविदो परायणं ।

भीष्म उवाच ॥ एतदुक्तं परं ब्रह्म यस्मान्नावर्त्तते पुन । पञ्चविंशो महागज परमर्षिनिदर्शनात् ।

पुनराहृत्तिमाप्नोति पर ज्ञानमवाप्तुं च । नावब्रथति तत्त्वेन मुथ्यमानोऽजराभारं ।

एतन्नि श्रेयमकरं ज्ञानमे परमं मया । कथितं तत्त्वतस्मात् श्रुत्वा देवर्षितो नृप ।

हिरण्यभार्हुद्विषणा वशिष्ठेन महात्मना । वशिष्ठाद्विषणाद्भाष्कारोऽवाप्तवानिदं ।

नारदादिदित महामतेद्ब्रह्म सनातनं । मा शुच कौरवेन्द्र त्वश्रुतैतत् परमं पदं ।

येन चराचरं विभे भयं तस्य न विद्यते । विद्यते तु भयं तस्य यो नैतदेत्ति प्राथिव ।

अविज्ञानाच्च मूढात्मा पुन पुनरुपाद्भुत् । प्रेत्य जातिष्वरुह्यः शि मरणान्मानुषांश्रुते ।

देवलोकां तया तिर्यङ्गनुत्थमपि चाश्रुते । यदि शुथति कालेन तस्माद्ज्ञानसागरात् ।

अज्ञानसागरोऽधो गच्छत्येताऽगाध उच्यते । अहन्यहनि मज्जन्ति यत्र भूतानि भारता ।

यस्माद्गाधादव्यक्तादुत्तोर्णसं सनातनात् । तस्मान्च विरजोश्चैव विततस्त्वयं प्राथिव ।

ति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि वशिष्ठकुरालजनकभवादे दशमि विभवेऽध्याय ॥ २१ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ शृगयां विचरन् कश्चिद्विश्वे जलकात्मज । वने ददर्श विभेन्द्रस्वयं वमधरं भृगो ।

उपासीनमुपासीन प्रणस्य हिरवा मुनिं । यद्वादानुमतलेन पप्रच्छ वृक्षमनिदं ।

भगवन् किमिदं श्रेय प्रेत्य चापीह वा भवेत् । पृथक्स्थासुवे देहे कामस्य वमवर्त्तिन ।

सत्कृत्य परिपृष्ट स सुमहात्मा महातपा । निजगाद् ततस्तमे श्रेयस्कारमिदं वच ।

॥ अथिहवाच ॥ मनसोऽप्रतिकूलानि प्रेत्य चेह च वाञ्छसि । भूतानां प्रतिकूलेषु निवर्त्तस्य जितेन्द्रिय ।

धर्मं सतां हितं पुंसां धर्मैश्चैवाश्रय सतां । धर्मोऽज्ञोऽकाशयस्मात् प्रवृत्ता सचराचराः ।

स्वादुकामुककामाना वैदृष्य किं न गच्छसि । मधु पश्यसि दुर्बुद्धे प्रपातं नानुपश्यसि ।

यथाज्ञाने परिचय कर्मव्यसक्तलार्थिना । तथा धर्मं परिचय कर्मव्यसक्तलार्थिना ।

असता धर्मकामेन विग्रह कर्म दुष्करं । सता तु धर्मकामेन सुकरं कर्म दुष्करं ।

वने शान्त्यसुखाचारो यथा शान्त्यस्यैव स । शान्ते च न सुखाचारो यथा वनचरस्वया ।

मनोवाक्यायिके धर्मं कुरु श्रद्धा समाहित । निवृत्तौ वा प्रवृत्तौ वा सम्प्रथार्थं गुणागुणान् ।

नित्यञ्च वज्र दातव्यं साधुभ्यानामस्यता । प्राथितं मतशोचाम्भ्या मत्कृतं देशकालयोः ।
 प्रभुमेव विधिना स्वधर्महाय प्रतिपादयेत् । शोचमसुख्य दद्यात् मानुषेण्यत्र कीर्तयेत् ॥ ११ ॥
 अनग्रमः शुचिदान्तः सत्यवागाजैव स्तनः । योनिकर्णविग्रहस्य पात्रं स्यादद्विद्विजः ।
 मत्कृता शैकपत्नी च जात्या योनिरिष्यते । स्वयम्भूमो विद्वान् पदुषा पात्रमस्यते ।
 स एव धर्मः शोऽधर्मस्तं प्रति नरं भवेत् । पात्रकर्म व्रथेण देशकालाववैद्यं च ।
 लीलायाऽप्यं यथा गात्रामृश्यान् रजः पमान् । वज्रयज्ञेन च महत्यापनिहरणकथा ।
 विविकृत्य यथा सख्यमर्थं भवति भेषजं । तथा निहतदायस्य प्रेत्य धर्मः सुखावहः ।
 मानसं सर्वभूतेषु वर्त्तते वै प्रभुभाग्यं । अग्रभेष्यः सदाचित्यं श्रमेष्ववावरायेत् ।
 सर्वं सर्वेषु सर्वत्र क्रियमाणञ्च पूजयेत् । स्वधर्मं यत्र रामस्तं कामं धर्मं विधीयते ।
 अघृतात्मन् धृताः तिष्ठ दुश्चरैः बुद्धिमान् भव । अग्रशान्तः प्रशान्त्यन्तमप्राज्ञः प्राज्ञवधर ।
 तेजसा शक्यते प्राप्तुमुपायसहचारिणा । रह च प्रत्य च त्रयस्तस्य मूलं धृतिः परा ।
 राजविरधतिः स्वर्गात्पतिता हि महाभियः । ययातिः क्षीणपण्डोऽपि धृत्वा लोकानवाप्तवान् ॥ ११ ॥
 तपस्विना धर्मवता विदुषाश्चापसेवनात् । प्रास्यसे विपला बुद्धिः तथा श्रेयोऽभिपत्यसे ॥
 ॥ भीष्म उवाच ॥ सं तु स्वभावमप्यसक्तुत्वा मुनिभाषितं । विनियम्य मनः कामादभे बुद्धिश्चकार ह ॥
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि जनकानुशासने एकादशधिकविंशतोऽध्याये ॥ ११ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ धर्मो धर्मो विमर्कं यद्विमर्कं सर्वसंश्रयात् । जन्ममृत्युविमर्कश्च विमर्कं पुण्यपापयोः ।
 यच्छिवं नित्यमभयं नित्यमचरमस्यय । श्चि नित्यमनायासं तद्भवान् वक्तुमर्हति ॥
 ॥ भीष्म उवाच ॥ अत्र ते वृत्तयिथ्यामि इतिहासं परातनं । याज्ञवल्क्यस्य संवादे जनकस्य च भारत ॥ ११ ॥
 याज्ञवल्क्यमपिश्रेष्ठं देवरातिर्भहायशाः । पप्रच्छ जनका राजाऽप्रश्नं प्रश्नविदाम् ।
 ॥ जनक उवाच ॥ कतोन्द्रियाणि विप्रं फातं प्रकृतयः स्मृताः । किमव्यक्तं परं ब्रह्म तस्माच्च परतस्तं किं ।
 प्रभवसाध्यमपिश्रेष्ठं देवरातिर्भहायशाः । वक्तुमर्हसि विमर्कं त्वदनुग्रहकाङ्क्षिण ॥
 अज्ञानात्परिपृच्छामि त्वं हि ज्ञानमयो निधिः । तदहं श्रोतुमिच्छामि सर्वमेतदसंशयं ।
 ॥ याज्ञवल्क्य उवाच ॥ श्रूयतामवनीपालं यदेतदनुग्रहसि । योगान्ता परमं ज्ञानं सोऽख्यानाश्च विभ्रतः ॥ ११ ॥
 न तवाविदितं किञ्चिन्मानु जिज्ञासते भवान् । पृष्टेन चापि वक्तव्यमेष धर्मः सनातनः ।
 श्रष्टौ प्रकृतयः प्रोक्ता विकाराद्यापि पोऽहम् । अत्र तु प्रकृतोरष्टौ प्राङ्गर्धात्मचिन्तकाः ।
 अत्यक्तमदान्श्च तथाऽहंकारमेव च । पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमं ।
 रताः प्रकृतयस्त्वष्टौ विकारानपि मे शृणु । श्रोत्रं त्वक् चैव चतुश्च जिज्ञा घ्राणश्च पञ्चमं ।
 शब्दः स्पर्शश्च रूपश्च रसो गन्धस्तथैव च । वाक् च हस्तौ च पादौ च पायुर्धर्मनाथैव च ।
 एते विभ्रयो राजेश्च महाभूतेषु पञ्चसु । युद्धोन्त्रियाण्येतानि भविष्येवापि भवियत् ।
 मन् योऽहंकारं प्राङ्गर्धात्मगतिचिन्तकाः । तथैवान्ये च विद्वान्मत्त्वबुद्धिविभ्रतराः ।

अथकाच महाभाताम समुत्पद्यति पायिव । प्रथमं सर्गमित्याङ्गरतदात्मकं प्रधानिकं यथा ।
 महत्तदायहद्वार उत्ययो हि नराधिप । द्वितीयं सर्गमित्याङ्गरतदात्मकं स्मृत ।
 अहद्वाराच समभूतना भूतगुणात्मकं । तृतीयं सर्ग इत्यप आहद्वारिक उच्यते ।
 मनसस्तु समुद्भूता महाभूता नराधिप । चतुर्थं सर्गमित्येतन्मानसं विद्धि मे मतं ।
 शब्दः स्वर्गस्य रूपस्य रसो गन्धस्यैव च । पञ्चमं सर्गमित्याङ्गनातिकं भूतचित्तकाः ।
 श्रोत्रं त्वक् चैव चक्षुश्च जिह्वा घ्राणञ्च पञ्चमं । सर्गना पृथमित्याङ्गव्यङ्गचित्तात्मकं स्मृतं ।
 अधःश्रोत्रिन्द्रियगममुत्पद्यति नराधिप । षष्ठमं सर्गमित्याङ्गरतदन्द्रियकं स्मृतं ।
 ऊर्ध्वस्नातस्यो नित्यगुत्पद्यति नराधिप । अष्टमं सर्गमित्याङ्गरतदाय्वकं स्मृतं ।
 नित्यकुञ्जातस्त्वधः स्नातं प्रत्यद्यति नराधिप । नवमं सर्गमित्याङ्गरतदाच्चवकं यथाः ।
 एतानि नव सर्गाणि तत्त्वानि च नराधिप । चतुर्विंशतिरुक्तानि यथा श्रुतिनिर्देशात् ।
 अत ऊर्ध्वं महाराज गुणैस्तस्य तत्त्वतः । महात्माभिरनुयाका कालमस्यां निषाध मे ।
 इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि मेतुषधपर्वणि याज्ञवल्क्यजनकसंवादे द्वादशधिकविंशतोऽध्यायः ॥ ३३ ॥
 ॥ याज्ञवल्क्य उवाच ॥ अथकस्य नरयेष्ट कालमस्यां निषाध मे । पञ्चकल्पसहस्राणि दिग्गुणान्यहं ह्यते ।
 रात्रिरेतावती सास्य प्रतिवृद्धा नराधिप । सृजत्योपाधिमेषां जीवनं सप्रदेहनां ।
 ततो ब्रह्माणमसृजोद्गराण्डोऽहमुद्भव । सा मत्तिः सर्वभूतानामित्यिवमनुश्रुतम् ।
 संवत्सरमुपिस्वाऽण्डे निष्कस्य च महाभूतिः । मन्दधे म मदीं कृत्वा दिवमर्द्धं प्रजापतिः ।
 द्योवाप्रथिव्यारित्यपि राजन वदसु पद्यते । तयोः शकलयास्यथमाकाशमकरोत प्रभुः ।
 एतस्यापि च मज्जानं च देवेदाङ्गपारगैः । दशकल्पसहस्राणि यदादानान्यहं ह्यते ।
 रात्रिमतावती सास्य प्राङ्गरथात्माचित्तकाः । सृजत्यहद्वारस्यभिमतं दिव्यात्मकं तथा ।
 चतुरश्यापरान् पृष्ठान् देहान् पञ्च महाभूतयः । ते वै पिढेयाः पितरः श्रयन्ते राजवत्प्रभुं ।
 देवाः पिढेयाश्च मुता देवैर्लोकैः समाहृताः । चराचराः नरयेष्ट इत्येवमनुश्रुतम् ।
 परमेष्ठो जहद्वारः सृजन् भूतानि पञ्चधराः । इतितीवाङ्गरतकाशमयो व्यापित्यं पञ्चमं ।
 एतस्यापि निशामाङ्गस्तोयमिह कुञ्जतः । पञ्चकल्पसहस्राणि तावदेवाहं ह्यते ।
 शब्दः स्वर्गस्य रूपस्य रसो गन्धस्यैव च । एते विभेषा राजेष्ट महाभूतेषु पञ्चसु ।
 यैराविष्टानि भूतानि अहं ह्यहं ह्यति पायिव । अन्यान्ये स्पृहयन्त्येते अन्यान्यस्य हिते रताः ।
 अन्यान्यन्मतिवत्तन्ते अन्यान्यस्य हितेनस्तथा । ते वध्यमाना ह्यन्यान्यं गुणैर्हारिभिरव्ययैः ।
 इहैव परिवर्तन्ते नित्यं ग्यानिप्रवेशिनः । चीणि कल्पसहस्राणि एतेषामहं ह्यते ।
 रात्रिरेतावती चैव मनसस्य नराधिप । मनसरति राजेष्ट चारितं सर्वमिन्द्रियं ।
 न चेन्द्रियाणि परगन्ति मन एवानुपश्यति । चक्षुः पश्यति रूपाणि मनमा तु लक्ष्मणा ।
 मनसि व्याकुले चक्षुः पश्यन्नपि न पश्यति । तद्यन्द्रियाणि सर्वानि पश्यन्तीत्यभिचक्षते ।

१११०

११११

१११०

१११२

१११०

१११२

नित्यञ्च वङ्ग दातव्यं साधुभ्यश्चानस्य यता । प्राथितं व्रतयोर्चाभ्या मल्लतं देशकालयोः ।
 शुभेन विधिना सत्यमहर्षय प्रतिपादयेत् । कोषमस्यैव दद्याच्च नानुत्पेन्न कोत्तयेत् ॥
 अन्नं च शुचिदान्तः सत्यवागाञ्चैव स्थितः । योनिर्कर्मविशुद्धस्य पात्रं स्याद्विद्विज्ज ।
 मल्लता वैकपत्रो च जात्या योनिरिच्छयेत् । श्याञ्जःसामगो विद्वान् पृथ्वीं पात्रमस्यते ॥
 स एव धर्मः सोऽधर्मसंज्ञं प्रति नरं भवेत् । पात्रकर्मवशेषेण देशकालाववेद्य च ।
 क्षीलन्यास्यं यथा गात्राभ्युत्थानं रजःपमान् । बङ्गयज्ञेन च महत्पापनिर्हरणन्तथा ॥
 विविक्तस्य यथा सत्यस्यतं भवति भेषजं । तथा निहतदायस्य प्रत्य धर्मः सुखावहः ॥
 मानसं सर्वभूतेषु वृत्तं तै वै शुभाश्रमं । अश्रमंभ्यः सदाचिन्त्यं श्रमेष्ववावता रयेत् ॥
 सर्वं सर्वेषु सर्वेषु क्रियमाणेषु पूजयेत् । स्वधर्मं यत्र रागस्तं कामं धर्मं विधीयते ॥
 अथृतात्मन धृतीः तिष्ठ दुर्बुद्धे बुद्धिमान् भव । अश्रमान्तः प्रशान्त्यं स्वमात्राः प्राशुवचर ॥
 तेजसा शक्यते प्राप्नुमुपायसहचारिणा ॥ इह च प्रत्य च अयसस्य मूलं धृतिः परा ॥
 राजर्षिरधृतिः स्वर्गात्पतितो हि महाभियः । धयातिः क्षीणपुण्यापि धृत्या लोकानवाप्तवान् ॥
 तपस्विना धर्मवतां विदुषाञ्चापमवनात् । प्राश्यमे विपला सुदं तथा श्रेयोऽभिपुत्र्यसं ॥
 ॥ भीष्म उवाच ॥ स तु स्वभावसमुन्नसक्तत्वा मुनिभाषितं । विनिवर्त्य मनः कामाह्वरं बुद्धिचक्रवत् ॥
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि जनकानुशासने एकदशोऽधिकविंशोऽध्यायः ॥ २११ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ धर्माधर्मं विमुक्तं यद्विमुक्तं सत्यसंभ्रयात् । जगन्मृत्युविमुक्तञ्च विमुक्तं पुण्यापापयोः ॥
 यच्छिवं नित्यममयं नित्यमपरममयं । श्रुतिं नित्यमनायासं तद्भवान् वक्तुमशकं ॥
 ॥ भीष्म उवाच ॥ अत्र तं वृत्तयिष्यामि इतिहासं पुरातनं । याश्रवसश्चकस्य सुवादे जनकस्य च भारत ॥
 याश्रवसश्चकस्य सुवादे देवगतिर्भद्रायमाः । पश्यन् जनका राजा प्रश्नं प्रश्नविदाम् ॥
 ॥ जनक उवाच ॥ केतोश्चिद्याणि विप्रं कानि प्रकृतयः स्मृताः । किमन्यक्तं परं ब्रह्म तस्माच्च परतस्त किं ॥
 प्रभवद्याययस्यैव कान्तधर्या तस्यैव च । वक्तुमशकं विप्रेन्द्र स्वदनुषहकाक्षिणः ॥
 अथात्पारिप्लव्यामि त्वं हि शासकयो निधिः । तदर्थं श्रोतुमिच्छामि सर्वमतदधमयं ॥
 ॥ याश्रवस उवाच ॥ श्रूयतामवनीपासं यदेतदमुषुष्मि । योगानां परमं ज्ञानं सर्वानामासं विव्रेत ॥
 न तत्राविदितं किञ्चिन्मानु मिधायते भवान् । पृष्टेन चापि वक्तव्यमेव धर्मः मनातन ॥
 अथैा प्रकृतयः प्रोक्ता विकाराद्यापि पोडश । अत्र तु प्रकृतोरथैा प्राङ्गस्थात्मचिन्तकाः ॥
 अशक्यं मर्यादासु तयाऽहकारमेव च । पुदिवी वायुराकाशमापि ष्यातिश्च पश्यमं ॥
 इताः प्रकृतयस्त्वष्टी विद्यारामपि मे शृणु । शोषं तत्त्वं चैव चक्षुषि जिज्ञा प्राणस्य पश्यमं ॥
 इन्द्रः संप्रेयश्च यश्चो गन्धर्वायैव च । वाक् च शनो च पादो च पायुर्धर्मोऽथैव च ॥
 इते विव्रेषा गजेन्द्र महाभूतेषु पश्यतु । दुष्टोश्चिद्याप्येतानि भविष्योऽणि भौतिल ॥
 सप्त दोडकं प्राङ्गस्थात्मचिन्तकाः । तस्यैवाथैव विद्वानात्मव्युत्थिश्चरदा ॥

धात्मधात्ममिद्याड्येया श्रुतिनिदर्शिनः । गन्ध एवाधिभूतान् पयिवी चाधिदेवत ।

१११८

लग्घ्यात्ममिति प्राङ्क्षत्रवृद्धिविभारदाः । स्वप्नैवाधिभूतान् पवनस्याधिदेवत ।

मनोऽथात्ममिति प्राङ्क्षत्रविभारदाः । मन्त्रयमधिभूतान् चन्द्रमास्यधिदेवत ।

अहङ्कारिकमथात्मप्राङ्क्षत्रनिदर्शिनः । अभिमानोऽधिभूतान् बुद्धिस्याधिदेवत ।

बुद्धिरथात्ममिद्याड्येयावदभिदर्शिनः । बोद्धयमधिभूतान् चन्द्रमास्यधिदेवत ।

एषा ते व्यक्ता राजन् विभक्तिरनुदर्शिता । आदौ मध्ये तथात्ते च यथा तत्त्वं तत्त्ववित ।

१११९

प्रकृतिगणान् विकुरुते खच्छन्देनात्मकान्यथा । क्रीडार्थेन महाराज शतयोऽय महस्रमः ।

यथा दीपमहसाणि दीपान्मत्याः प्रकुम्बेन । प्रकृतिस्तथा विकुरुते पुरुषस्य गणान् बहून् ।

सत्त्वमानन्द उद्भूतः प्रीतिः प्राकाश्यमेव च । सुखं शृङ्खलमारोग्यं सन्तोषः श्रद्धधानता ।

अक्रापर्यमधरम्भः क्षमा धृतिरक्षमता । समता सत्यमानस्य साहव हीरचापल ।

भौचमाज्यवमाचारमूलोऽय इत्यक्षमः । इष्टानिष्टवियोगानां छानानामविकल्पना ।

११२०

दानेन प्राप्त्यपहणमस्यहर्षे परार्थता । सत्त्वभूतदया चैव सत्त्वस्यैत गणाः स्मृताः ।

रजोगुणानां संघातो रूपमैश्वर्यवियह । अत्यागिलमकारुण्य सुखदुःखापधेवन ।

परापवादेषु रतिविवादानां च भवेन । अहङ्कारमभक्कारचिन्ता वरोपधेवन ।

परितोषोऽभिहरणं हीनामोऽनाज्यैव तथा । भेदः पश्यता चैव कामः क्रोधो मदस्तया ।

दर्पो द्वेषोऽतिवादश्च स्ते प्रोक्ता रजोगुणाः । तामसानान् संघातं प्रवक्ष्याम्युपधार्यता ।

११२१

मोक्षोऽप्रकाशनामिच्छमन्वतामिच्छर्षिते । मरणश्चान्वतामिच्छे तामिच्छे क्रोधउच्यते ।

तमेषां सुखलानीह भक्षणाद्यभिरोचने । भोजनानामपर्याप्तस्तथा पर्यव्यवृत्तता ।

गन्धवाषोविहारेषु शयनव्यासनेषु च । दिवास्वप्नेऽतिवादे च प्रमादेषु च न रतिः ।

बृहदादिजगोतानामज्ञानात् श्रद्धधानता । देवा धर्कविशेषाणामेते वै तामना गणाः ।

श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मोऽथैष धाञ्जवक्ष्याम्यनकमवादे प्रहृष्टमाधिकविश्रतेऽस्थापः ॥ २१५ ॥

॥ याञ्जवक्ष्ये उवाच ॥ स्ते प्रधानस्य गुणस्त्वयः युत्प्रसक्तसः । एतस्य चैव जगत्सिद्धयनपयाः सदा ।

११२२

श्रयक्रुह्यो भगवान् शतधा च संहस्रधा । शतधा महस्रधा चैव तथा शतसहस्रधा ।

कोटियस्य करोटियेव प्रत्यगात्मानमात्मना । सात्त्विकस्योत्तमं स्थानं राजसहस्रं मध्यमं ।

तामसस्योत्तमं स्थानं प्राङ्क्षत्रात्मचिन्तकाः । केवलनेह पुष्टेन गतिमूर्च्छं संवाप्नुयात् ।

पुष्टयोपेन मानुष्यमधोऽणायधोगतिं । दन्दमेधा चयाणान् सविपातश्च तत्ततः ।

सत्त्वस्य रजसैवैव तमसश्च शृणुष्व मे । सत्त्वस्य तु रजो दृष्टं रजसश्च तमस्तया ।

११२३

तमसश्च तथा सत्त्वं सत्यस्याव्यक्तमेव च । श्रयक्रुः सत्त्वधनुको देवलोकाकमवाप्नुयात् ।

रजःसत्त्वमादुक्तो मानुष्येषु प्रपद्यते । रजसमोभ्यां धनुर्कृत्स्नैर्धनुषो जायते ।

राजसैवामरुः सत्त्वैर्धुक्तो मानुष्यनाप्नुयात् । पुष्टपापवियुक्तानां स्थानमाङ्गर्षात्मनां ।

न चेन्द्रियाणि पश्यन्ति मन एवात्र पश्यति । मनसुपरते राज्ञिन्द्रियापरमे भवेत् ।

तदिन्द्रियेषूपरम मनसुपरमे भवेत् । एवं मन प्रधानानि इन्द्रियाणि प्रभावयेत् ।

इन्द्रियाणान् सर्वेषामोखर मन उच्यते । एतदिशतिभूतानि सर्वेषाणोष महायय ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि लक्ष्मणवक्त्रवक्त्रवदवादे चतुर्दशोऽधिकविंशतोऽध्यायः ॥ २११ ॥

॥ याज्ञवल्क्य उवाच ॥ तत्त्वानां संगमज्ञा च कालमज्ञा तथैव च । मया प्रोक्तानुपव्यंशं महारमपि मे शृणु ॥

यथा स हुरते जलान् ससर्ज च पुन पुन । अनादिनिधने मद्ग्रा मित्यायात्तर एव च ।

अह लयमयो बुद्धा निशि स्वप्नमनास्तया । चादयामास भगवानन्यकोऽह इत नर ।

तत शतमहस्राशूरव्यक्तानभिषादितः । कृत्वा दादशधात्मानमादित्या ज्वलदग्निवत् ।

चतुर्विधं महोपाल निदहत्याशु तेजसा । जरायुजाष्टजखिदजास्त्रिज्जश्च मराधिप ।

एतदुन्मियमावेण विनष्टं स्थाणुज्जमं । कूर्मपृष्ठसमा भूमिर्भवत्यय समन्त ।

जगद्गन्धामितवल केवला जगतो तत । अभसा बलिना चिप्रमापूरयति सर्वत्र ।

तत कालाग्निमासाशु तदन्धो याति मङ्गलं । विनष्टं शेषि राजेन्द्र जाज्वलत्यसला मशान् ।

तमप्रमेयोऽतिवल ज्वलमान विभावसु । उवाच सर्वभूतानां सत्राधिपमयाञ्जया ।

भवयामास भगवान् वायुरष्टात्मको बली । विचरन्मितिप्राणसिध्दं गङ्गमक्षया ।

तमप्रतिवल भीममाकाशं यस्मिन्नेतना । आकाशमप्यभिनन्दन्मोहा यसति चाधिकं ।

मनो यसति भूतात्मा सोऽह हारः प्रजापति । अह हारः महानात्मा भूतभव्यभविष्यवित् ।

तमथनुपमात्मानं विश्वं शम्भु प्रजापति । अणुमा लघिमा शान्तिरीमानो ज्योतिरख्यः ।

सर्वत पाणिपादान् सर्वतोऽचिश्चिरामुख । सर्वतः श्रुतिमाहोकि सर्वमापृत्य तिष्ठति ।

इदय सर्वभूतानां पर्वणाङ्गुष्ठमाचत । अय यस्मत्पुनतो हि महात्मा विश्वमोखर ।

तत समभवत् सर्वमवधाययमक्षणं । भूतभव्यभविष्याणां स्वष्टारमनघन्तया ।

एषो ऽप्यतसौ राजेन्द्र यथावत् समुदाहृत । अध्यात्ममधिभूतञ्च अधिदैवञ्च श्रूयता ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि याज्ञवल्क्यवक्त्रवदवादे चतुर्दशोऽधिकविंशतोऽध्यायः ॥ २१४ ॥

॥ याज्ञवल्क्य उवाच ॥ पादावध्यात्ममित्याङ्गुष्ठास्तत्त्वदर्शिनः । गन्तव्यमधिभूतञ्च विष्णुस्तत्राधिदैवत ।

पायुरध्यात्ममित्याङ्गुर्धया तत्त्वार्थदर्शिनः । विषममधिभूतञ्च मित्रस्तत्राधिदैवतं ।

उपश्लोऽध्यात्ममित्याङ्गुर्धया योगप्रदर्शिनः । अधिभूतं तथानन्दो दैवतञ्च प्रजापति ।

श्लावाध्यात्ममित्याङ्गुर्धयाभख्यानदर्शिनः । कर्तव्यमधिभूतञ्च इन्द्रस्तत्राधिदैवतं ।

दाग्ध्य त्ममिति प्राङ्गुर्धया श्रुतिनिदर्शिनः । वक्तव्यमधिभूतन् वक्रिलस्तत्राधिदैवतं ।

चदुरध्यात्ममित्याङ्गुर्धया श्रुतिनिदर्शिनः । रूपमत्राधिभूतन् सत्यं स्यादधिदैवतं ।

श्रोत्रमध्यात्ममित्याङ्गुर्धया श्रुतिनिदर्शिनः । शब्दस्तत्राधिभूतन् दिशस्तत्राधिदैवत ।

जिह्वामध्यात्ममित्याङ्गुर्धया श्रुतिनिदर्शिनः । रस एवाधिभूतन् आपस्तत्राधिदैवत ।

प्राणमध्यात्ममित्याहुर्धियाः श्रुतिनिर्दिशिनः । गन्ध एवाधिभक्तान् पथिवी चाधिदेवते ।

११११

सगन्धात्ममिति प्राहुस्तत्तद्विहारदाः । स्पृशेन्वाधिभक्तान् पवनश्चाधिदेवते ।

मनोऽध्यात्ममिति प्राहुर्धियाः शास्त्रविहारदाः । मनस्यमधिभक्तान् चन्द्रमाद्याधिदेवते ।

अहङ्कारिकमध्यात्ममाहुस्तत्तन्निर्दिशिनः । अभिमानोऽधिभक्तान् बुद्धिश्चाधिदेवते ।

बुद्धिरध्यात्ममित्याहुर्धियावदभिर्दिशिनः । बुद्ध्यमधिभक्तान् चैत्रज्ञाद्याधिदेवते ।

एषा ते व्यक्रिता राजन् विभूतिरनुदमिता । आदौ मध्ये तथात्नो च यथा तत्त्वेन तत्त्ववित् ।

१११२

प्रकृतिगुणान् विकुरुते स्वस्वन्देनात्मकास्थया । क्रोडाद्येभ्यु महाराज शतशोऽप्य महत्सयाः ।

यथा दीपसंहरणाय दीपान्मत्स्यैः प्रकुर्वते । प्रकृतिक्रिया विकुरुते पुरुषस्य गुणान् यद्गुणः ।

सत्त्वमानन्द उद्रेकः प्रीतिः प्राकाशमेव च । सुखं शङ्खित्तमाराग्ये सन्तोषः अहं धानता ।

अकार्पण्यमधरसः समा हृतिरारुहता । समता सत्यमानुष्ये माद्वैव हीरवापले ।

शौचमास्त्रं च माचारसलौख्यं हृद्यसम्भमः । रथानिष्टवियोगानां छानानामविकल्पना ।

१११३

दानेन चात्मवहणमसहृते परार्थता । सर्वभूतदया चैव सत्त्वस्यै गुणाः स्मृताः ।

रजोगुणानां सघातां रूपमेदस्यवियह । अत्यागित्वमकारुष्य सुखदः चापधनेन ।

परार्पणवादेषु रतिर्विवादानाञ्च भवन् । अहङ्कारमसत्कारचिन्ता वीराधमवन् ।

परितोषोऽभिहरणं हीनामोऽनाञ्जव तथा । भेदः पदपता चैव कामः क्रोधो मदसत्या ।

दयो द्वेषोऽतिवादेषु स्ते प्रोक्ता रजोगुणाः । तामसानां सघाते प्रवक्ष्याम्युपधास्यते ।

१११४

मोक्षोऽप्रकाशन्तामिस्रमन्वतामिस्रसंज्ञितं । मरणश्चान्धतामिस्रं तामिस्रं क्रोध उच्यते ।

तमसा स्रवणानोह भवणायमिरोचनं । भोजनानामपथ्याप्रिस्रया पयस्वदप्रता ।

गन्धवासोविहारसु शयनेष्वामनेषु च । दिवास्वप्नेऽतिवादे च प्रमादेषु च धैरतिः ।

मृत्युवादिद्विगीतानामज्ञानात् अहं धानता । देवो धृष्विशेषाणामिते वै तामसा गुणाः ।

। श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि याज्ञवल्क्यजनकसंवादे प्रश्नदशमधिकविंशतः अध्यायः ॥ ११५ ॥

॥ याज्ञवल्क्य उवाच ॥ इति प्रधानस्य गुणस्यैः पुरुषसत्तम । एतस्य चैव जगत्सिद्धन्तपणाः सदा ।

१११५

अव्यक्तस्यै भगवान् शतधा च संहरथा । शतधा महत्सया चैव तथा शतसंहरथा ।

कीटिश्व करोत्येव प्रत्यागात्मानमात्मना । शान्तिकसौत्तमे स्थानं राजसस्यैह मध्यमं ।

तामसस्याधमं स्थानं प्राङ्गस्थात्प्रचिन्तकाः । केवलमेव पुष्टेन गतिमुद्धमं वापुयात् ।

पुष्ट्यापेन मानुष्यमधर्षणायधीगतिं । दन्दमेधा चयाणान् सन्निपातस्य तत्त्वतः ।

सत्त्वस्य रजसस्यै तमसस्य शृणुष्व मे । सत्त्वस्य तु रजो दृष्टे रजसस्यै तमसस्यै ।

१११६

तमसस्य तथा सत्त्वं सत्यस्याव्यक्तमेव च । श्रथकः सत्त्वस्युक्तो देवलोकमवाप्नुयात् ।

रजःसत्त्वमायुक्तो मानुष्येषु प्रपद्यते । रजसमोऽध्या धंयुक्तस्त्रिगुणैः निपु जायते ।

राजसैवात्मसैः सत्त्वैर्युक्तो मानुष्यमाप्नुयात् । पुष्ट्यापयवियुक्तानां स्थानमाहुर्षास्त्रना ।

शान्ततया शयश्चैवमवयञ्जानतश्च ततः । ज्ञानिना मभवे श्रेष्ठं स्थानमग्रणमश्नुत ।

श्रुतीन्द्रियमवीजश्च जन्माद्युत्तमानुदं । अथकश्च परं यत्तत् प्रवृत्तौऽहं नराधिप ।

स एव प्रकृतिसौ हि तत्स इत्यभिधीयते । अचेतना चैव मती प्रकृतिद्यापि पाधिप ।

रतेनाधिष्ठिता चैव सृजते बहुरत्यपि ।

॥ जनक उवाच ॥ अनादिनिधनाविभावभावेव महामते । अमूर्त्तिमन्तावचलावप्रकण्णगण ।

अपाह्लादपिशादं ल कथमेका ह्यचेतनः । चेतनावाप्ताया चैकं चैवञ्च इति भाषित ।

सं हि विप्रन्द्र काव्येन मोक्षधर्मानुपास्ये । साकल्यभासधर्मस्य श्रुतिभिष्कामि तन्वत ।

अस्ति न केवलमज्ञं विनाभावमन्येव च । देवतानि च मे ब्रूहि देहं यान्वाश्रितानि च ।

तथैवात्मनिष्ठं स्थानं देहिना च विपद्यत । कालेन व्यङ्गि प्राप्नोति स्थानं तत् प्रवृद्धि न ।

साक्षाद्ज्ञानं च तल्लेन प्रयत्नयोगन्तयेव च । अरिष्टानि च तत्त्वानि वृकमधमि सन्तम् ।

विदितं सर्वमेतत्तै पाणवामसकं यथा ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि याज्ञवल्क्यजनकसंवादे पाण्डुशुक्रनिर्णयः ॥ २१६ ॥

॥ याज्ञवल्क्य उवाच ॥ न प्रकीर्षो निर्गुणस्तात गणोक्तं विद्यामते । गुणवाद्यायगणवान् यथातत्त्वं निबोध मे ।

गुणो हि गुणवान्नि निर्गुणस्यागुणस्तथा । प्राङ्मुखं महात्मानो मनयस्तत्तदग्निः ।

गुणस्वभावस्तथा च गुणधैवातिवर्तते । उपयुक्तं च तानेव च येषाञ्च स्वभावतः ।

अथकञ्च न जानते पुरुषोऽज्ञः स्वभावतः । न मत्तः परमेऽहोति नित्यमेवाभिप्रन्यते ।

अनेन कारणेन तदर्थकं स्यादचेतनं । नित्यलाघाचरलाघं चरलाघं तदन्यथा ।

यद्ज्ञानेन कुर्वीत गुणधैः पुनः पुनः । यदात्मानं न जानाति तदात्माऽपि न भूयते ।

कष्टलाघापि संगोष्ठां संगधर्मा तयोच्यते । कष्टलाघापि संगीना योगधर्मा तयोच्यते ।

कष्टलात् प्रकृतोनाञ्च तथा प्रकृतिधर्मिता । कर्तृलाघापि वीजानां वीजधर्मा तयोच्यते ।

गुणानां प्रपवलाच प्रसयलात्तथैव च । उपचलादनन्यत्वादिभिमानीष केवलं ।

मन्यन्ते यतयः सिद्धा अध्यात्मशा गतज्वरा । अनित्यं नित्यमयत्कं यत्कमेतद्भि सुशुभ ।

अथकैकत्वमित्याहर्मानात् पुरुषास्तथा । सर्वभूतदद्यावन्तः केवलं ज्ञानमाश्रिता ।

अन्यं स पुरुषो यत्कस्तत्तुवो भ्रुवधंशकः । यथा मुञ्च इपीकायां तथैवैतद्भि जायते ।

अन्यस्य ममर्षं विद्यादन्याषोडश्वरस्तथा । न षोडश्वरधर्मयोगैर्षमकक्षत्रं लिप्यते ।

अन्य एव तथा मत्स्यस्तदन्यदुदकं सप्तं । न षोडकस्य स्वप्नेन मत्स्यो नियतिं सर्वशः ।

अन्यां क्षामिद्विद्याऽप्यन्यां नित्यमेवमवेहि भाः । न चोपलिप्यते षोडश्वरुखाधस्तादन्येव ।

पुष्करत्वन्यदेवाच तयान्यदुदकं सप्तं । न षोडकस्य स्वप्नेन लिप्यते तत्र पुष्करं ।

इतोऽं सप्तवामस्य त्रिवाषधैव नित्यमः । धायातथ्येन परमनि न नित्यं प्राकृता जना ।

ये मन्येधैव परमनि स मन्थकं तेषु दर्शनं । ते यत्कं निरर्थं भेदं प्रवृत्तानि पुनः पुनः ।

माख्यदर्शनमेतत् परिमंख्यामनुत्तमं । एवं हि परिमंख्याय मांख्याः केवलतां गता ।

ये त्वये तत्तदुत्तमसौयामेतन्निदर्शनं । अतः परं प्रवक्ष्यामि योगानामनुदर्शनं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि द्वात्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३१७ ॥

॥ याज्ञवल्क्य उवाच ॥ सांख्यज्ञानं मया प्रोक्तं योगज्ञानं निषेध मे । यथाश्रुतं यथादृष्टं तत्तन्न नृप
सत्तम ।

नास्ति सांख्यममं ज्ञानं नास्ति योगममं वलं । तावभावेकचर्या तु उभावनिधनौ स्मृतौ ।

श्रुत्वा श्रुत्वा मपश्यन्ति येष्वबुद्धिरता नराः । वयन्तु राजन् पर्याप्तं एकमेव तु निदृश्यात् ।

यदेव योगाः पर्याप्ति तस्मात्स्यैवपि दृश्यते । एकं सांख्यञ्च योगञ्च यः पश्यति स तत्तद्वित् ।

रुद्रप्रधानानपरान् विद्वि योगानरिन्दन । तेनैव चाय देहेन विचरन्ति दिशो दृज ।

यावद्भिद्र प्रलयस्तान् सुप्तेषाष्टगुणेषु च । योगिने लोकात् विचरन् सुखं मन्दस्य चासुच ।

दिदेषु चाष्टगुणिं योगमाहुर्कर्मवीपिण । सद्भ्रमष्टगुणं प्राङ्नेतरं नृपसत्तम ।

दिगुणं योगद्वयानु खेगाना प्राहुन्त्तमं । मगुणं निर्गुणञ्चैव यया शास्त्रनिदर्शन ।

धारणञ्चैव मनसः प्राणायामश्च पार्थिव । एकाग्रता च मनसः प्राणायामस्तथैव च ।

प्राणायामो हि मगुणो निर्गुणं धारयेन्न । यद्यदृश्यति मुञ्चन् वै प्राणान्नेयिल्लभत्तम ।

वाताधिक्यं भवत्येव तस्मात्तत्र समाचरेत् । निश्वासा प्रथमं यामि चोदना द्वादश स्मृताः ।

मध्ये म्ब्रह्मते परे यामि द्वादशैव तु चोदना । तदेवमुपशान्तेन दान्तेनेकान्तगीलिना ।

आत्मानामेण बुद्धेन योक्तव्योत्तमा न संशय । पञ्चानामिन्द्रियाणान्तु दोषानाविष्य पञ्चधा ।

शब्दं रूपं तथा स्पर्शं रसं गन्धान्तथैव च । प्रतिभामपवर्गश्च प्रतिबंधव्य भैयिल ।

इन्द्रिययाममखिलं मनसुभिनिवेश्य च । मनस्तथैवाहृद्दारे प्रतिष्ठाय नराधिप ।

अहृद्दारेणतया बुद्ध्या बुद्धिश्च प्रकृतावपि । एवं हि परिमंख्योय ततो ध्यायन्ति केवल ।

विरजस्त्वमनं नित्यमनन्तं दुःखमवर्णं । तस्युपं पुनर्यं नित्यमभेद्यमजरातरं ।

शयतश्चाव्ययञ्चैव ईशानं ब्रह्म चाव्यय । दुःखस्य तु महागज लवणानुपधारय ।

नलएणु प्रशान्त्य यया ह्यत्र सुखं स्वपेत् । निर्वृते तु यया दोषो ज्जेनेत्रेहसमन्वित ।

नियलोल्लङ्घिषिषन्नद्वदुःखमाहुर्कर्मवीपिण । पाषाण इव मेघोत्थैर्धयाविन्दुभिरासत ।

मालञ्चानयितुं प्रकथयया दुःखस्य लक्षणं । ब्रह्मदुन्दुभिनिर्घोषैर्विबिधैर्गतवादिता ।

क्रियमारैर्न कश्चेत दुःखस्यैतन्निदर्शनं । तैलपाच यया पूर्णं कराभ्या व्यञ्ज पूषय ।

मोषानमाहुर्बुद्धेर्ज्ञोतस्त्वन्मानोऽसिपाणिभि । संयतात्मा भयत्तिष्ठा न पात्रादिन्दुमुसृजेत् ।

तथैवात्तरमागन्व एकपदमनसस्तथा । त्विरवादिन्द्रियाणान्तु नियलत्वात्तथैव च ।

एवं दुःखं तु मुनेल्लक्षणानुपलक्षयेत् । स्वदुक्तं पश्यते ब्रह्म यत्तत परममव्ययं ।

नहतप्तमसो मध्ये स्थितं ज्वलनसंज्ञकं । एतेन केवल याति त्यक्त्वा देहमसात्त्विक ।

कालेन महता राजन् श्रुतिरेषा मनातनो । एतद्धि धेगं धोगाना किमन्यद्योगलक्षणं ।

विज्ञाय तद्धि मन्यन्ते कृतकृत्या मनोविण् ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि याज्ञवल्क्यजनकसंवादे अष्टादशाधिकविंशतोऽध्याय ॥ ३१६ ॥

॥ याज्ञवल्क्य उवाच ॥ तथैवौत्कममाणन्तु शृणुष्वारहितो नृप । पद्भ्यामुत्कममाणस्य वैश्वं स्थानमुच्यते ।

जघाम्यान् वसन् देवानामुयादिति न. श्रुतं । जानुभ्यान्तु महाभागान् साध्यान्देवानामुयात् ।

पायुनोत्कममाणन्तु मैत्रं स्थानमवाप्नुयात् । पृथिवीं जघनेनाथ ऊरुभ्याञ्च प्रजापतिं ।

॥ १ ॥

पार्श्वेभ्यां महतो देवानामभ्यामिन्द्रत्वमेव च । वाङ्मभ्यामिन्द्रमेवाङ्गरुरसा रुद्रमवे च ।

धीवयात् मुनिश्रेष्ठं नरमाप्नोत्यनुत्तमं । विद्येदेवान् मुखेनाथ दिशः श्रेष्ठेण चाप्नुयात् ।

घ्राणेन गन्धवहनं नेत्राभ्यामग्निमेव च । भ्रूभ्याञ्चैवाश्विनौ देवौ ललाटेन पितृनय ।

ब्रह्माणमाप्नोति विभुमूर्द्ध्ना देवायज्ञं तथा । एतान्युत्कमणस्थानानुक्तानि मित्यिच्छेत् ।

अरिष्टानि प्रवक्ष्यामि विहितानि मनोविभिः । संवत्सरवियोगस्य सम्भवन्ति शरीरिणः ।

॥ १ ॥

योऽन्यन्ती न पश्येत् दृष्टपूर्वां कदाचन । तथैव भुवमित्याङ्ग पूर्वेन्दुं दीपमेव च ।

खण्डामाभ दक्षिणतस्तौषि सन्तवरायुप. । परचक्षुषि चात्मानं ये न पश्यन्ति पाथिवं ।

आत्मच्छायाऽततोभूतं तेषुपि संवत्सरायुष. । अतिच्युतिरतिप्रज्ञा अत्रज्ञा चाद्यतिस्तथा ।

प्रकृतोर्बिक्रियापत्ति. पण्डासान्मृत्युमचर्षणं । देवतान्यवजानाति ब्राह्मणैश्च विरुध्यते ।

दृष्ट्वा गयामच्छविच्छाय. यण्डासान्मृत्युमचर्षणं । ऊर्णनाभेर्यथा चक्र किद्रं मैत्रं प्रपश्यति ।

॥ १ ॥

तथैव च सस्रंशुं सन्नराचेण मृत्युभाक् । श्वगन्धमुपाप्नोति सुरभिं प्राप्य धो नरः ।

देवतायतनस्यन्तु सन्नराचेण मृत्युभाक् । कर्णेनासावनमन दन्तदृष्टिविरागितो ।

संज्ञानोपो निरुग्रवं मद्यो मृत्युनिदर्शनं । शक्रग्राह स्वदेवस्य वाममक्षि नराधिप ।

मूर्द्धन्तो वोत्पतेद्भूम मद्यो मृत्युनिदर्शनं । एतावन्ति लक्ष्णानि विदित्वा मानवोत्तमान् ।

निमि चाश्वि चात्मानं धेजयैत्परमात्मनि । प्रतीचमाणस्तत्कालं यत्कालं प्रेतता भवेत् ।

॥ १ ॥

अद्याश्च नष्टे मरणे म्नातुमिच्छेदिनां क्रिया । सर्वैगन्धर्षमार्थैश्च धारयौत नराधिप ।

समाप्त्यधारणक्षेप विदित्वात्मा नरर्षभ । जयेश मृत्युं धेगेन तत्रपरिणान्तरात्मान् ।

गच्छेत् प्राणांचयं कृत्स्नगणमभिवसय्ये । शान्तं स्थानमचनं दुष्प्रापमकृतात्मभि ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि याज्ञवल्क्यजनकसंवादे ऊर्णवर्षण्यधिकविंशतोऽध्याय ॥ ३१८ ॥

॥ याज्ञवल्क्य उवाच ॥ अय्यकथं परं घत्तत् शृष्टसोऽहं नराधिप । परं गुणमिमं प्रश्नं शृणुष्वारहितो नृप ।

घटापेणैश्च विधिभिः चरताऽवमेतेन च । मयादित्यादवाप्नोति घञ्जुवि मित्यिनाधिप ।

॥ १ ॥

महता रूपथा देवस्यपितृन् भवितो मया । प्रीतेन चार्हं विभुना सूर्येणोक्तयाऽनप ।

वरं ब्रह्मीय विप्रं पदितं मे वृद्धमभं । तमे दास्यामि प्रीतात्मा मन्त्रवादे वि दुर्भभ ।

तत प्रणय शिरसा मयाऽनणपताम्बर. । घञ्जुवि भोपयुक्तानि विप्रमिच्छामि वेदितं ।

ततो मा भगवानाह वितरिष्यामि ते दिज्ज । सम्स्ततोह वग्भूता शरीरन्ते प्रवेत्यति ।
 ततो मामाह भगवानास्य त्वं विष्टत क्षुर । विष्टतञ्च ततो मेखं प्रविष्टा च सरस्वती ।
 ततो विदहामानोऽहं प्रविष्टोऽम्भस्तदानघ । त्रविज्ञानादमर्षाच्च भास्करस्य मह त्मन ।
 ततो विदहामानं मामुवाच भगवान रवि । मूङ्गन्तं सद्गतां दाहस्तत शीतोभविष्यसि ।
 शीतोभूतञ्च मा दृष्ट्वा भगवानाह भास्कर । प्रतिष्ठास्यति ते वेद सखिल धोक्तरी दिज्ज ।
 कृत्स्न शतपयश्चैव प्रष्टेव्यसि दिजयम्भ । तस्थान्ते चापुनर्भावे बुद्धिस्तव भविष्यति ।
 प्राश्यसे च यद्विष्ट तत सांख्ययोगेक्षितं पदं । एतावदुक्त्वा भगवानसाम्भवाभ्यवर्तत ।
 ततो नु व्याहृत श्रुत्वा गते देवे विभावधौ । गृहमागत्य सद्दष्टो ऽचिन्तय वै सरस्वती ।
 तत प्रष्टत्ताऽतिशुभा स्वरव्यञ्जनभूपिता । श्रौंकारेमादित कृत्वा मम देवो स्वरस्वती ।
 ततोऽहमर्थ्यं विधिवत् सरस्वत्यै न्यवेदयं । तपताञ्च वग्निषाय निषण्णत्परायण ।
 तत श्रुतपयं कृत्स्न सरहस्यं समग्रहं । चक्रे सपरिशेषञ्च हर्षेण परमेण ह ।
 कृत्वा च श्रथयन् तेषां शिष्याणां शतमुत्तमं । विप्रियार्थं सशिक्षस्य मातुलस्य महात्मन ।
 तत सशिक्षेण मया सूर्य्येणैव गभस्तिभि । व्यस्तो यज्ञो महाराज पितृस्तव महात्मन ।
 मियतो देवलस्यापि ततोऽहं कृतवानह । स्ववेददक्षिणार्थं विमर्द्दं मातुन्नेन ह ।
 सुमन्नुनाऽय पैलेन तथा जैमिनिना च वै । पित्रा ते मुनिभिश्चैव ततोऽहमनुमानित ।
 दश पञ्च च भ्रातानि यजूयकांमयाऽनघ । तयैव रोमहर्षेण पुराणमवधारितं ।
 वीजमेतत् पुरस्कृत्य देवीश्चैव सरस्वती । सूर्य्यस्य चानुभावेन प्रष्टत्तोऽहं नराधिप ।
 कर्तुं शतपयश्चैदमपूर्व्वञ्च कृत मया । यथाभिलषितं मार्गं तथा तत्रोपपादितं ।
 शिष्याणामखिलं कृत्स्नमनुज्ञातं समग्रहं । सर्व्वं च शिष्या मुचयो गता परमहर्षिता ।
 शाखा पञ्चदशमास्तु विद्याभास्करदेहिता । प्रतिष्ठाप्य यथाकाम वेद्यं तदनुचिन्तयेत् ।
 किमत्र ब्रह्मण्यस्तं किञ्च वेद्यमनुत्तमं । चिन्तयस्तव चागत्य गन्धर्व्वो मानुषकृत ।
 विद्यावसुस्तो रुराजन् वेदान्तज्ञानकोविद् । चतुर्व्विंशत्ततोऽहं चक्रे प्रष्टत्तो वेदस्य पार्ष्विव ।
 पञ्चविंशतिं प्रष्टुं प्रष्ट्वान्वोचिकोन्तादा । विद्याविद्य तयाऽस्यार्थं मित्र वरुणमेव च ।
 ज्ञानं ज्ञेयं तयाऽज्ञोऽहं कल्पया श्रतपास्तथा । सूर्य्याद सूर्य्यं इति च विद्याविद्ये तयैव च ।
 वेद्यविद्यन्तया राजन्नचलं चलमेव च । श्रुपूर्व्वमवयं चयमेतत् प्रष्टमनुत्तम ।
 श्रयोक्तञ्च महाराज राजा गन्धर्व्वेषत्तम । शृष्टवाननुपूर्व्वेण प्रष्टमर्यैवदुत्तमं ।
 मुङ्गन्तंमुथता तावथावदेवं विचिन्तये । वाढमित्यिव कृत्वा च तुष्णी गन्धर्व्वं आसित ।
 ततोऽनुचिन्तयमहं भूयो देवो सम्स्तो । मनसा स च मे प्रश्ना दशो घृतमिवोद्भूतं ।
 तत्रोपनिषदश्चैव परिशेषञ्च पार्ष्विव । मयामि मनसा तात दृष्ट्वा चात्पोचिकी परा ।
 चतुर्थी राजशार्दूल विद्यैषा साम्यगायिकी । उदीरिता मया तुभ्यं पञ्चविंशदधिष्ठिता ।

११ १०

११११

१११०

११११

११०२

११ ११

श्रयोक्तु मया राजन् राजा विद्यावसुसदा । श्रूयतां यद्भवानस्मान् प्रश्नं संश्लेषानिह ।

विद्याविशेषेति थदिदं गन्धर्व्वेन्द्रानुष्टम्भिः । विद्याव्यक्तं परं विद्याभूतमव्यभयद्वारं ।

त्रिगुणं गुणकर्तृत्वाद्विशोऽन्या निष्कलसत्या । अक्षयत्थैव मिश्रुनेमवमेवानुदृश्यते ।

अव्यक्तं प्रकृतिं प्राहुः पुरुषेति च निर्गुणं । तथैव मित्रं पुरुषं वारुणं प्रकृतिन्तथा ।

ज्ञानन्तु प्रकृतिं प्राहुः श्रेयं निष्कलमेव च । अज्ञस्य ज्ञस्य पुरुषस्योष्णिष्कल उच्यते ।

कलाया अतयाः प्रोक्तः कोऽसौ पुरुष उच्यते । तपाम्नु प्रकृतिं प्राहुः रतया निष्कलः सतः ।

तथैवोवेषमव्यक्तं वेद्यः पुरुष उच्यते । चलाचलमिति प्रोक्तं तया तदपि मे शृणु ।

चलान्तु प्रकृतिं प्राहुः कारणं घयसर्गयोः । आद्येपसर्गयोः कर्त्ता निश्चलः पुरुषः सतः ।

तथैव वेद्यमव्यक्तमवेद्यः पुरुषसत्या । अज्ञावुभौ भुवौ चैव अच्यौ चाप्युभावपि ।

अज्ञौ नित्यावुभौ प्राहुः ध्यात्मगतिमिदयात् । अवेद्यत्वात् अजनने अममत्राहुः अव्यय ।

अच्यं पुरुषं प्राहुः चयो ह्यस्य न विद्यते । गुणव्ययत्वात् प्रकृतिः कर्त्तृत्वाद्घयं युधाः ।

एया ते श्रौतिकी विद्या चतुर्योः साम्परायिकी । विद्यापितं धनं कृत्वा कर्षणा गित्यकर्षणि ।

एकान्तदर्शना वेदाः सर्वे विद्यावधो सतः । जायन्ते च सिद्यन्ते च यस्मिन्नेति यतश्च्युताः ।

वेदार्यं ये न जानन्ति वेद्यं गन्धर्व्वसत्तम । साङ्गोपाङ्गानपि यद्विद्यस्य वेदानधीयते ।

वेदवेद्यं न जानोते वेदभारवंधो हि मः । यो घृतायी खरीखोरं मयेद्गन्धर्व्वसत्तम ।

विष्टो तत्रानुपगम्येन न मण्डं न च वै घृतं । तथा वेद्यमवेद्यस्य वेदविद्यो न विन्दति ।

म केचनं मूढमतिर्ज्ञानभारवहः सतः । द्रष्टव्यो नित्यमेवेति तत्परंपान्तरान्तना ।

दद्यादस्य जगन्निधने न भवेतां पुनः पुनः । अशुभं जगन्निधनं चिन्तयित्वा चयोमिमो ।

परिन्दस्य सपमिह अच्यं धर्म्ममाश्रितः । यदानुपगम्येऽत्यन्तमहन्यहनि काश्यप ।

तथा म केचनोभूतः पद्भिर्ममनुपगम्यति । अन्यस्य मादतोऽव्यकलायाऽन्यः पद्भिविभक्तः ।

तस्य दायगुपध्वंसेतां तमेकमिति साधसः । तेनैतस्याभिनन्दन्ति पद्भिविभक्तमच्युतं ।

अशुभं जगन्निधने न भवेतां पुनः पुनः । अशुभं जगन्निधने चिन्तयित्वा चयोमिमो ।

११५४

११५५

११५६

११५७

११५८

ब्रह्मलोकगताश्चैव कथयन्ति महर्षयः । पतिश्च तपतां शशदादित्यसुव भाषिता ।
 सांख्यज्ञानं त्वया ब्रह्मसूत्रांतं हस्तमेव च । तथैव योगशास्त्रञ्च याज्ञवल्क्य विशेषतः । ११०८
 नि सन्दिग्ध प्रबुद्धसुं बुध्यमानशराचर । श्रोतुमिच्छामि तद्गान घृत मण्डपमयं यथा ।
 । याज्ञवल्क्य उवाच ॥ हस्तप्रधारिणमेव त्वं मन्ये गन्धर्वसन्तमः । जिज्ञाससे च मां राजंस्तद्विषाधं यथाश्रुतं ।
 श्रुतुमनानां प्रकृतं बुध्यते पञ्चविंशकं । न तु बुध्यति गन्धर्वप्रकृति पञ्चविंशकं ।
 अनेन प्रतिबोधेन प्रधानं प्रवदन्ति तत् । सांख्ययोगाश्च तत्त्वज्ञा यथाश्रुतिनिदर्शनात् ।
 परशसुतश्चैव चापश्यन् पश्यत्यन्य सदाऽनघ । षड्विंशं पञ्चविंशञ्च चतुर्विंशञ्च पश्यति । ११०९
 न तु पश्यति परशसुं यथैव मनुष्यति । पञ्चविंशोऽभिमन्येत नान्योऽस्ति परतो मम ।
 न चतुर्विंशको यास्यो मनुजैर्ज्ञानदर्शिभिः । मत्स्यसोऽकमन्वेति प्रवेत्तत प्रवर्त्तनात् ।
 यथैव बुध्यते मत्स्यस्यैवोऽप्यनुबुध्यते । सखेह सहवासाच्च साभिमानाच्च नित्यम् ।
 स जिमम्ब्रति कालस्य यदैकल न बुध्यते । उन्मज्जति हि कालस्य ममत्वेनाभिषेदतः ।
 यदा तु मन्यतेऽन्योऽहमस्य एष इति द्विज । तदा स केवलीभूत षड्विंशमनुपश्यति । १११०
 अन्यस्य राजन्यवरक्षयाऽन्य पञ्चविंशकं । तत्स्थानापादानुपश्यन्ति एक एवेति साधवः ।
 तेनैतन्नाभिनन्दन्ति पञ्चविंशकमद्युतं । जन्ममृत्युमयाद्भोता योगा सांख्याश्च काश्यप ।
 षड्विंशमनुपश्यन् श्रुचयस्तत्परायणाः । यदा स केवलीभूत षड्विंशमनुपश्यति ।
 तदा स सर्वैर्विद्विदान् न पुनर्जन्म विन्दति । एवमप्रतिबुद्धस्य बुध्यमानस्य तेऽनघ ।
 बुद्धस्योक्तो यथातत्त्व मयाश्रुतिनिदर्शनात् । पश्चात्पश्ये यो न पश्येत् सैन्यं तत्त्वञ्च काश्यप । ११११
 केवलाकेवलज्ञाचं पञ्चविंश परञ्च यत् ।

॥ विद्यावपुष उवाच ॥ तस्य शुभञ्चैतदुक्तं त्वया विभो सम्यक् क्षम्यं देवताश्च यथावत् । स्वस्वस्यं भवतयास्तु नित्यं बुद्ध्या यदा बुद्धियुक्तं नमस्ते ।

॥ याज्ञवल्क्य उवाच ॥ एवमुक्त्वा सम्प्रयातो दिव स विभाजन् वै श्रीमता दर्शनेन । इष्टस्य तुभ्या परयाऽभिमन्य प्रदक्षिणं मम श्रुत्वा महात्मा ।

ब्रह्मादीनां खेचगणां चिंतां च ये चाधस्तात् सवसन्ते नरेन्द्र । तत्रैव तदर्शनं दर्शयन् वै सम्यक् क्षम्यं ये परं सन्नि ता वै ।

सांख्या सर्वे सांख्यधर्मे रताश्च तदद्यागो योगधर्मे रताश्च । ये चाप्यन्ये मोक्षकामा मनुष्यास्तैवामितदर्शनं ज्ञानदृष्टं । १११२
 ज्ञानाभोक्तो जायते राजसिंह नास्त्वयानादेवसाहो नरेन्द्र । तस्मात्प्रज्ञानं तत्त्वतोऽन्वेषितयं येनात्मानं भाषेयन्मन्मृत्योः ।
 प्राप्य ज्ञानं ब्राह्मणात् चतुर्यादा वैश्याच्छूद्रादपि नीचादभीष्ट्वा । श्रद्धातय श्रद्धानेन नित्यं न श्रद्धिनं जन्ममृत्यु विमेता ।

सर्वे वर्षा ब्राह्मणा ब्रह्मजाय सर्वे नित्यं व्याहरन्ते च ब्रह्म । तत्त्व शब्दं ब्रह्मबुद्ध्या ब्रवीमि सर्वं विद्यं ब्रह्म चैतन समस्त ।

ब्रह्मास्ततो ब्राह्मणाः सम्प्रसृता बाह्वीया वै छत्रियाः सम्प्रसृताः । नार्भ्या वैश्याः पादतयापि शूद्राः सर्वे वर्णा
मान्यया वेदितव्याः ।

अज्ञानतः कर्मयोगिं भजन्ते तां तां राज्ञो यथा योग्यभावे । तथा सर्वा ज्ञानहीनाः पतन्ते घोरादज्ञानात् प्राक्तं
योगिनाम् ।

तस्माज्ज्ञानं सर्वतो मार्गितयं सर्वत्रयं पैतदुक्तं मया ते । तस्यै मद्भा तस्मिंश्चापरो यत्तस्मै नित्यं भोवमाहुर्न
रेह ।

यत्ते पृष्टं तन्मया शोपदिष्टं यायात्तयं तदिभोक्तो भवस्य । राजन् गच्छस्यैतदर्थं पारं सम्यक् भोक्तुं क्षमिं नै त्वत्नित्यं ।

॥ भोष्ण उवाच ॥ स एवमनुशास्त्रस्य शोषवस्येन धीमता । प्रीतिमानभवद्राजा मियिलाधिपतिस्तदा ।

गते मुनिवरे तस्मिन् कृते चापि प्रदविष्टं । देवरातिर्भरपतिराधीनस्तत्र भोक्षवित् ।

गोकोटिं स्वर्षधामाद्य हिरण्यन्तु तथैव च । रत्नाञ्जलिमथैकस्य ब्राह्मणेभ्यो ददौ तदा ।

विदेहराज्यञ्च तदा प्रतिष्ठाप्य सुतसंबुधे । यतिधर्ममुपाधेष्टाप्यवसेन्मियिलाधिप ।

साङ्ख्यज्ञानमधीयानो योगशास्त्रञ्च कृत्वन्नृप । धर्माधर्माञ्च राजेन्द्र प्राकृतं परिगर्हयन् ।

अनन्त इति कृत्वा स नित्यं केवलमासिते । धर्माधर्मां पुण्यपापे सत्यासत्ये तथैव च ।

जन्ममृत्यु च राजेन्द्रं प्राकृतं तदचिन्तयत् । व्यक्तायकस्य कर्षोदमिति नित्यं नराधिप ।

पश्यन्ति योगाः साङ्ख्याश्च स्वर्गास्त्रकृतसत्त्वणा । देष्टानिष्टविमुक्तं हि तस्यै ब्रह्म परात्परं ।

नित्यं तदाह्विदास श्रेष्ठिं तस्माच्छुचिर्भव । दीयते यच्च लभते दत्तं यच्चानुमन्यते ।

ददाति च नरश्रेष्ठ प्रतिगृह्णाति यच्च ह्यददात्ययुक्त इत्येतत् प्रतिगृह्णाति यच्च वै ।

आत्मा क्षेत्रात्मनो क्षेत्रे कोऽन्यैस्त्वस्मात् परो भवेत् । एवं मन्यस्य सततमन्यया मा विचिन्तय ।

यस्याव्यक्तं न विदितं सगुणं निर्गुणं पुनः । तेन तोर्यानि यज्ञाय सेवितव्या विपश्चिता ।

न स्वाध्यायैस्तपोभिर्भ्या यज्ञैर्भ्या कुरानन्दन । लभते व्यक्तिं स्थानं ज्ञात्वा व्यक्तं महीयते ।

तथैव महत् स्थानमाह्वारिकमेव च । अह्वारात् परश्चापि स्थानानि समवाप्नुयात् ।

येन्यथात् परं नित्यं जानते शास्त्रतत्परा । जन्ममृत्युविमुक्तस्य विमुक्तं सदसंशयत् ।

एतन्मयात् जनकात् पुरस्तात्तेनापि चार्त्तं नप याञ्चवक्तव्याम् । ज्ञानं विविष्टं न तथा हि यज्ञाः ज्ञानेन दुर्गं तरते न

यज्ञे ।

दुर्गौ जन्मनिधनश्चापि राजन् न भौतिक ज्ञानविदो वदन्ति । यज्ञैस्तपोभिर्निधमैर्भ्रैतश्च दिवं समासाद्य पतन्ति

भूभौ ।

तस्मादुपास्य परं महच्छुचिः शिबं विमोक्षं विमोक्षं पवित्रं । सेवं ज्ञात्वा पार्थिवज्ञानयुद्धमुपास्य पैतद्विभ्रं

वियुचि ।

यदुपनिषदनुपाकरोक्तयाधौ जनकजुपस्य पुराहिषाञ्चवक्तव्यं । यदुपगणितं शाश्वताव्ययं तद्भुवममृततलमशोकमर्षति ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षवर्षेऽपि याज्ञवल्क्यजनकसंवादे विश्वत्याधिकप्रतोऽध्याय ॥ ३९० ॥

॥ सुधिष्ठिर उवाच ॥ ऐश्वर्यं वा महत् माय धर्म वा भरतवर्म । दीर्घमायुरवाप्याय कथं मृत्युमनिक्रमेत् ।
तपसा वा सुमहता कर्मणा वा श्रुतेन वा । रथायनप्रयोगैश्च कैनमिति जरान्तकौ ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अत्रायुदाहरन्तीममितिहामं पुरातनं । भित्तोः पञ्च द्विस्त्र्यहं शंवादे जनकस्य च ।
वेदेहो जनको राजा महर्षिं वेदवित्तमं । पथ्यष्टकत् पञ्चगिरिं क्षिप्रधर्मार्थसंग्रहं ।

केन तुजेन भगवन्नतिकामेष्वरान्तकौ । तपसा वाय वा बुद्ध्या कर्मणा वा श्रुतेन वा ।
यवमुक्तः स वेदेहं प्रत्युवाचापरोक्षवित् । निवृत्तिर्न तयोरस्ति नानिवृत्तिः कथञ्चन ।

न ह्याहानि निवर्तन्ते न मामा न पुनः क्षयाः । शोऽयं प्रपद्यते ऽधानं चिराय भुवमभुवः ।
सर्वभूतसमुच्छेदः श्रोतमैवेच्छते षदा । उद्धामानं निमज्जन्तमभवे काक्षसागर ।

जरास्युमहापादे न कश्चिदभिपद्यते । नैवास्य कश्चिद्भवति माधै भवति कश्चिद्वित् ।
पयि मज्जतमेवेदं दारैरन्यैश्च बन्धुभिः । नायमत्यन्तसंवाधो सत्यपूर्वो हि केनचित् ।

क्षिप्रमेतेन तेनैव निवृत्तः पुनः पुनः । कालेन धाताधाता हि वायुनेवाभ्यभक्षयाः ।
जरास्यु हि भूतानां संप्रदितारो वृत्कावित्र । बलिनां दुर्भलानाश्च हस्वानां महतामपि ।

यवभूतेषु भूतात्मा नित्यभूतो भुवेषु च । कथं हि श्वेज्ज्वानेषु मृत्येषु च न भञ्जरेत् ।
कुतोऽहमागतः कोऽस्मि क्व गमिष्यामि कस्य वा । कस्मिन् स्थितः क्व भविता कस्मात् किमनुभोषषि ।

ऋष्टा स्वर्गस्य कोऽन्योऽस्मि तथैव भरकस्य च । आगमांस्तनतिक्रम्य दद्याच्चैव यजेत् च ।
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि भिक्षुपञ्चमिक्षजनकशंवादे ऐश्वर्यमित्यधिकविद्यतेऽध्यायः १३२१ ॥

॥ सुधिष्ठिर उवाच ॥ अपरित्यज्य गार्हस्थ्यं कुरुगार्धपत्तम । क प्राप्नो विनयं बुद्ध्या मोक्षतत्त्वं वदस्व मे ।
संन्यस्यते यथात्मायं यकृत्सात्मा यथा च यत् । परं मोक्षस्य यथापि तस्मै मूर्ध्नि पितामह ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अत्रायुदाहरन्तीममितिहामं पुरातनं । जनकस्य च शंवादे सुवभाषाय भारत ।
धन्यामफक्रिकः कश्चिद्भूव नृपतिः पुरा । मैथिलो जनको नाम धर्मध्वज इति श्रुत ।

स वेदे मोक्षशास्त्रे च स्त्री च ब्राह्मे क्षतागमः । इन्द्रियाणि समाधाय ब्रह्मण वसुधासिमं ।
तस्य वेदविदः प्राज्ञा श्रुत्वा तां साधुवृत्ततां । साक्षेपु स्पृहयन्त्ये पुत्र्याः पुत्रवेश्वर ।

यद्य धर्मयुगे तुस्मिन् योगधर्ममनुष्ठिता । सहीमनुष्यपारैका सुष्ठभा नाम भिक्षुकी ।
तथा जगदिदं कृत्स्नमटन्त्या मियिलेखरः । तत्र तत्र श्रुतो मोक्षे कथमानसिदष्टिभिः ।

धातिस्त्रयां कथं श्रुता तथं वेति मशंसया । दग्नेन ज्ञातसहस्रा जनकस्य वभूव ह ।
तत्र सा विप्रहाथाय पूर्णरूप हि योगत । अविधदनवजाहो कनमन्यदनुत्तमं ।

चतुर्निशेवमाषेण सप्तस्रगतिगामिनी । विदेहानां पुरीं सुभ्रूगाम कनसेवशा ।
धा प्राप्य मियिषां रम्यां प्रभूतजनधंजुसा । भैक्ष्यचर्यापदेभ्ये ददर्श मियिलेखरं ।

राजा तस्याः परं दृष्ट्वा भौक्तुमार्यं वपुसदा । केयं कस्य कुतो वेति बभूवागतविभ्रयः ।
ततोऽष्टाः श्वागतं श्लाघादिश्य च भरासनं । पूजितां पादमौषेण बरासेनाप्यतपयत् ।

अथ भुक्तवती प्रीत्या राजान मन्त्रिभिर्दृतं । सर्वभाष्यविदा मध्ये चोदयामास भित्तुकी ॥
सुसभा लख धर्मेषु मुक्ती नेति सशंसया । सत्त्वं सत्त्वेन योगज्ञां प्रविवेश महीपते ।
नेचाभ्या नेत्रद्वारस्य रस्मीन् संयस्य रश्मिभि । सा स्र सञ्चोदयिष्यन्ती योगयन्त्रैर्बन्धुभूह ।
जनकोऽप्युख्ययत्नाजा भावमस्या विभ्रेषयन् । प्रतिजपाह भावेन भावमस्या नृपोत्तम ।
तदेकस्मिन्नधिष्ठाने सवाद् श्रूयतामयं । क्वादिपु विमुक्तस्य मुक्ताकार्याद्यं चिददर्शके ।
॥ धनक उवाच ॥ भगवत्याः क चर्येयं कृत्वा क च गमिष्यसि । कस्य च त्व कुतो वेति पप्रच्छैर्ना महीपति ।
श्रुते वयमि जातौ च सङ्गविा नाधिगम्यते । रथ्यैर्वृत्तरं तस्मात् प्रवेद्यं मत्प्रमाणमे ।
क्वादिपु विभ्रेषेपु मुक्तं मेां विद्भि तत्त्वत । सत्त्वा संमन्तुमिच्छामि मानार्हा हि मतासि मे ।
यस्माच्चैतन्मया प्राप्तं ज्ञान वैशेषिकं पुरा । यस्य नान्य प्रवक्तस्ति मोक्षं तमपि मे प्रष्टुणु ।
पराशरसंगोपस्य हृद्ग्रह्य सुमहात्मन । भिजेः पञ्चमिखलाहं मिथ्य परमसम्पन्न ।
साहजानि च योगे च महीपालेविधौ तथा । त्रिविधे मोक्षधर्मैः सिन् गताभ्या ह्यिन्द्रशस्य ।
स यथाशास्त्रदृष्टेन मर्गेणैह परिभ्रमन् । वार्धिकांश्चतुरो माषान् पुरा मयि सुखोवित ।
तेगाहं साह्यमुखेन सुदृष्टार्थेन तत्त्वत । आवितस्त्रिविधं मोक्षं न च राज्याद्विचालित ।
सोऽह तामखिला वृत्ति त्रिविधा मोक्षसंदितां । मुक्तरागश्चरान्येकं पदं परमके स्थित ।
वैराग्यं पुनरेतस्य मोक्षस्य परमो विधि । शान्तादिव च वैराग्यं जायते येन सुच्यते ।
ज्ञानेन कुरुते यत्र यत्नेन प्राप्यते महत् । महद्ब्रह्मप्रमोसाद्यं की विद्धियां वयोतिगा ।
मेधं परमिका बुद्धि प्राप्ता निर्द्वन्दतां मया । देहैव ज्ञानमोक्षेन चरमा मुक्तवर्जिता ।
यथा चेत्तं मृदूभूतमङ्गिरासावितं यथा । जनयत्यङ्गुरं कर्षं मृणं तद्वत् पुनर्भवे ।
यथा चोत्तापितं वीजं कपासे यत्र तत्र वा । प्राप्याप्यङ्गुरं हतस्त्वमवीजलात्प्राप्यते ।
तदङ्गवतानेन मिथ्याभोक्तेन भित्तुणा । ज्ञानं हतमवीज मे विषयेषु न जायते ।
नाभिरज्यति कर्माणिघ्नानयं न परिग्रहे । नाभिरज्यति चैतेषु व्यर्थत्वाद्गुरोरोपयो ।
यद्य मे दक्षिण बाहू चन्द्रेण समुच्येत् । सयं वास्त्रापि यस्मात्तेन समावेतानुभौ मम ।
सुखी सोऽहमवाप्तार्थं समनोष्टाग्रकाशयन् । मुक्तमङ्गु स्थितो राज्ये विमिष्टोऽन्यैस्त्रिदक्षिभि ।
मोक्षे हि त्रिविधा निष्ठा दुष्टाऽन्यैर्भोक्तवित्तमे । शान्तोऽकोत्तरं यद्य सर्व्यत्यागश्च कर्षणं ।
ज्ञाननिष्ठा वदनेकं मोक्षशास्त्रविदो जना । कर्मनिष्ठान्त्येयान्ये यतय सूक्ष्मदर्शिन ।
प्रयायोभयमन्येवं ज्ञानं कर्षं च केशभं । एतौयेधं ममाप्याता निष्ठाः तेन महात्मना ।
यमे च नियमे चैव कामे ह्ये परिग्रहे । ज्ञाने दग्धे तथा खेहे महद्भक्षे कुटुम्बिभि ।
षिदच्छादिषु यद्यपि भायेः ज्ञानेन कल्पयित् । एषादिषु यद्यं न श्यात्तुन्यहेतो परिग्रहे ।
येन येन हि यत्प्रायं कारणेमेह कर्षयि । तत्तदात्मने मेधं द्रव्यं स्वार्थपरिग्रहे ।
दोषदर्शं तु गार्हस्थ्ये यो मत्रत्याःश्रमान्तरे । उक्तुञ्च परग्रहं योपि मद्वाप्य सुच्यते ।

११२०

११२५

११३०

११३५

११४०

११४५

आधिपत्ये तथा तुभ्ये नियहानुपहात्मके । राजभिर्भिल्लुकास्तुत्या मुच्यन्ते केन हेतुना ।

अथ सत्याधिपत्येऽपि ज्ञानेनेवेह केवलं । मुच्यन्ते सर्वथापेभ्यो दहे परमके स्त्रिता । ।

कापायधारणं भौगण्डं त्रिविध्यं कमण्डलु । लिङ्गान्युत्पद्यभूतानि न मोक्षयेति मे मतिः ।

यदि सत्यपि लिङ्गेऽस्मिन् ज्ञानभवाच्च कारणं । निर्माद्यायेह दुःखस्य लिङ्गमात्रं निरर्थकं ।

अथवा दुःखत्रैयिच्यं वीक्ष्य लिङ्गे कृता मतिः । किन्देवार्थयामान्यं क्वादिपु न लक्ष्यते ।

आकिञ्चन्येन मोक्षोऽस्ति किञ्चन्ये नास्ति बन्धनं । किञ्चन्ये चैतरे चैव जन्तुज्ञानेन मुच्यते ।

तस्माद्भूमार्थकामेषु तथा राभ्यपरिपहे । बन्धनार्थतनेष्वेषु विद्म्यबन्धे पदे स्थितं ।

राज्यैश्वर्यमयः पात्रः स्नेहायतनबन्धन । मोक्षाम्नि श्रितेनेह च्छिन्नस्यागामिना मया ।

सोऽहमेवब्रूते मुक्ता-ज्ञानार्थस्त्वयि भिचुकि । अययार्थे हि ते वषं वक्ष्यामि प्रष्टुण तन्मम ।

मौकुमार्यं तथारूपं वपुरग्रन्थया वयः । तपैतानि समस्तानि नियमश्चेति संशयः ।

यथाग्रननुत्पन्ने लिङ्गस्यास्य विचेष्टितं । मुक्ताऽयं स्थात्र वेति स्थाद्विषिता मत्परिपहः ।

न च कामसमायुक्ते युक्तेऽप्यग्नि विदपडकं । न रक्ष्यते त्वया चेदं विमुक्तस्यास्ति गोपना ।

मात्पर्यश्रयाचार्यं प्रष्टुण यस्ते व्यतिक्रमः । आश्रयन्त्याः स्वभावेन मम पूर्वं परिपहं ।

प्रवेशने हत केन मम राष्ट्रे पुरेऽपि वा । कस्य वा सन्निकर्षात् प्रविष्टा हृदयं मम ।

वर्षप्रवरमुख्यासि द्वाङ्घ्राणी चक्षियस्त्वहं । नावयोरैक्योऽगोऽस्ति मा हया वर्षपङ्करं ।

वर्तसे मोक्षधर्मेण त्वं गार्हस्थ्येऽहमाश्रमे । अयश्चापि ध्रुक्त्वस्ते द्वितीयोऽममद्वरः ।

सगोत्रा वाऽसगोत्रा वा न वेद त्वा न वेत्य मां । सगोत्रमाविश्रम्यास्ते द्वितीयो गोत्रपङ्करः ।

अथ जीवति ते भक्तौ प्रोपितोऽप्यय वा कचित् । अगम्या परमार्थेति शतुर्यो धर्मपङ्करः ।

या लभेतान्यकार्याणि कार्यापिचा व्यवस्थसि । अविज्ञानेन वा युक्ता मियाज्ञानेन वा पुनः ।

अथवापि स्वतन्त्रामि स्वदोषेण हि कर्हिचित् । यदि किञ्चित् श्रुतं तेऽस्ति सर्वं हतमगर्भकं ।

इदमन्युत्तुतोने भावस्वर्षविघातकं । दुष्टाया लक्ष्यते लिङ्गं विद्वन्ध्या प्रकाशितं ।

न मयेवाभिमन्थिसे नयैयिष्ठा शये कृतः । येयं मत्परिवत् क्वा जेठमिच्छमि तामपि ।

तथाहंतस्ततस्य त्वं दृष्टिं स्वा प्रतिमुञ्चमि । मत्पत्रप्रतिघाताय स्वपौत्रोद्भवनाय च ।

सा खेनामर्षजेन लवट्कमिहेन मोहिता । भूयः श्रमि योगेसां विपामृतमिवैकता ।

इच्छतेतरच ये लाभः स्वोपुंक्षीरमृतोपम । अलाभश्चापि रक्षस्य सोऽपि दोषो विषोपम ।

मां प्राची साधु जानीव स्वमास्त्रमनुपालय । छेत्यं हि विजिज्ञावा मुक्ता नेति त्वया मम ।

एतत् सर्वं प्रतिच्छेदं मयि नार्हमि गूहितं । सा यदि त्वं स्वकार्येण यद्यन्यस्य मद्योपते ।

तत्त्वं सचप्रतिच्छेदा मयि नार्हमि गूहितं । न राजानं भूया गच्छेत् द्विजातिं कथञ्चन ।

न स्त्रियं स्त्रीगुणोपेतां ह्यनुद्वेते मृषागता । राज्ञा हि बलमैश्वर्यं ब्रह्म ब्रह्मविदाम्बलं ।

रूपयौवनमौभाग्यं स्त्रीणां बलमनुत्तमं । अत एतैर्बलेरेव बधिनः स्वार्थमिच्छता ।

आर्क्षंवेनाभिगन्तव्या विनाशाय ह्यनार्क्षं वै । सा त्वं जातिं कुतं वृत्तं भावं प्रकृतिमात्मन ।
 कृत्यमागमने चैव वक्तुमर्हसि तत्त्वतः ।

॥ भीष्म उवाच ॥ इत्येतैरसुखैर्वाक्पौरुषैरसमञ्जसैः । प्रत्यादिष्टां नरेन्द्रेण सुलभा न व्यकथत ।

उक्तवाक्ये तु नृपतौ सुलभा चासदभ्रना । ततद्यासुतरं वाक्यं प्रचक्रामाथ मोषितु ।

॥ सुलभोवाच ॥ नवभिर्नवभिश्चैव दोषैर्वास्मुद्धिदूषणैः । अपेतमुपपन्नार्थमष्टादशगुणान्वितां ।

॥११॥

शौक्ष्यं माह्लाकमौ चोमौ निर्णय सप्रयोजन । पक्षैतान्यर्थजातानि वाक्यमित्युच्यते नृप ।

एयामेकैकशोऽर्थानां शौक्ष्यादीनां खलक्षणं । ऋणु संसार्थमाणानां पदार्थंपदवाक्यत ।

ज्ञानं श्रेयेषु भिन्नेषु यदा भेदेन वक्तंते । यत्राधिवासिनी बुद्धिस्तशौक्ष्यमिति वक्तंते ।

दोषाणाञ्च गुणानाञ्च प्रमाणं प्रविभागत । कश्चिदर्थमभिप्रेत्य सा सञ्ज्ञेत्युपधार्थता ।

इदं पूर्वमिदं पदादकथ्य यदिवचिंतं । क्रमयोगन्तमथाऽऽवाक्यं वाक्यविदो जना ।

॥१२॥

धर्मकामार्थमोचेषु प्रतिज्ञाय विभेपत । इदं तदिति वाक्यन्ते प्रोच्यते स विनिर्णय ।

इच्छाक्षेपभेदेर्दुःखैः प्रकर्षो यत्र जायते । तत्र या नृपतेर्दृष्टिस्तथायोजनमित्यते ।

तान्येतानि यथोक्तानि शौक्ष्यादीनि जनाधिप । एकार्थसमवेतानि वाक्यं सम निग्रामय ।

उपेतार्थमभिप्रायं न्यायवृत्तं न चाधिकं । न स्रष्टु न च सन्दिग्धं वक्ष्यामि परमन्त ।

न गुण्वरभंगुक्तं पराङ्मुखस्य न च । नानृतं न शिवर्गेण विरुद्धं नाप्यसंस्कृतं ।

॥१३॥

न न्यून कष्टशब्दं वा विक्रमाभिहतं न च । न श्रेयमनुकल्पेन निष्कारणमहेतुकं ।

कामात् क्रोधाद्गुणान्नाभान् दैन्याच्चाचार्यकात्तया । ह्रीतेन क्रोशते मामाञ्च वक्ष्यामि कथञ्चन ।

वक्ता श्रोता च वाक्यञ्च यदा तद्विकृतं नृप । सममेति शिवघातां तदा शोऽर्थं प्रकाशते ।

वक्तव्ये तु यदा वक्ता श्रोतागमवमन्य वै । स्वार्थमाह परार्थन्तदा वाक्यं न रोहति ।

महासत्त्वोऽन्यसत्त्वो वा जन्तुर्व्यनानुमोयते । अहं कर्त्तेति चायन्त्या गुणस्तत्र चतुर्दशः ।
ममायमिति येनाथं मन्यते न ममेति च । अथ पञ्चदशो राजन् गुणस्तत्रापर- स्मृतः ।
पृथक् कजासमूहस्य सामग्यन्दिदेशोच्यते । गुणस्त्रैवापरस्तत्र सङ्घात इव षोडशः ।
प्रकृतिर्यत्किरित्येतो गुणौ यस्मिन् समाश्रितैः । सुखासुखे जरामृत्यू लाभालाभौ मियाप्रिये ।
इति चैकानविंशोऽयं दन्दयोग इति स्मृतः । ऊर्द्ध्वैकोनविंशत्या कालो नाम परो गुणः ।
इतोमं विद्धि विभ्रत्या भूतानां प्रभवायथं । विभ्रकश्चैव सङ्घातो महाभूतानि पद्य च ।
सदसद्भावयोगौ तु गुणावन्यौ प्रकाशकौ । इत्येवं विभ्रकश्चैव गुणाः सप्त च ये स्मृताः ।
विधिः शुक्लवस्त्रेति त्रय स्ते गुणाः परे । विभ्रतिर्द्वैश्चैवं द्वि गुणाः सङ्घानतः स्मृताः ।
समया यत्र वर्त्तन्ते तच्छरीरमिति स्मृतं । अव्यक्तं प्रकृतिं त्वांसा कलानां कथिदिच्छति ।
व्यक्तञ्चांसा तथा चान्यं स्खलदर्श- प्रपश्यति । अव्यक्तं यदि वा व्यक्तं दयोमय चतुष्टयं ।
प्रकृतिं स्वर्णभूतानां पश्यन्त्यथात्मचिन्तका । येयं प्रकृतिरव्यक्ता कलाभिर्यत्कतां गताः ।
अहङ्गत्वं स राज्ञे ये चायन्त्ये शरीरिणः । विन्दुन्यासादयोऽवस्थाः शुक्रशोणितपम्पवाः ।
यासामेव निपातेन कललं नाम जायते । कललाद्बुद्बुदात्पत्तिः येयो च बुद्बुदात्स्मृता ।
पेर्यास्त्रेङ्गाभिनर्तित्तिर्नखरोमाणि चाङ्गताः । सम्पूर्णं नवमे मासि जन्तोऽजातस्य मैथिल ।
जायते नामरूपत्वं स्त्रीपुमान् वेति लिङ्गतः । जातमाचन्तु तद्रूपं दृष्ट्वा तास्यनखाङ्गुलि ।
कौमारं रूपमापन्नं रूपतो नापलभ्यते । कौमाराद्यौवनञ्चापि स्थाविर्यथापि यौवनान् ।
अनेन क्रमयोगेन पूर्वं पूर्वं न सभ्यते । कलानां पृथग्गानां प्रतिभेदः लघे लघे ।
वर्त्तते धर्म्मभूतेषु धौदन्यान्तु न विभाव्यते । न चैषामत्ययो राजन् सच्छेते प्रभवो न च ।
अवस्थाधामवस्थाया दीपश्चेवाश्चैरो गतिः । तस्याद्येवं प्रभावस्य सदस्यश्चैव धावत ।
अजस्रं सर्वलोकस्य क कुतो वा न वा कुतः । कस्येदं कस्य वा नेदं कुतो वेदं न वा कुतः ।
सम्बन्ध- कोऽस्ति भूतानां स्त्रैरप्यवयवैरिह । धयादित्यात्मणश्चापि वीरुद्भवेव पावक ।
जायन्त्येवं समुदयात् कलानाम्बि जन्तव । आत्मन्येवात्मनात्मनं धया तमनुपश्यसि ।
एवमेवात्मनात्मनं यया तमनुपश्यसि । एवमेवात्मनात्मनमन्यस्मिन् किं न पश्यसि ।
यथात्मनि परिक्रिञ्च समतामथ्ववस्वति । अथ सां कां सि कश्चेति किमर्थमनुपृच्छसि ।
इदं मे स्यादिदं नेति इतैर्शुक्रस्य मैथिल । कासि कस्य कुतो वेति वचने किं प्रयोक्तव्यं ।
रिपौ मित्रेऽय मथस्ये विजये मन्थिविपश्चे । कृतवान् यो महीपातः किं तस्मिन्शुक्रसत्त्वणं ।
विवर्गं सप्तधा व्यक्तं यो न वेदेह कर्म्मसु । सङ्गवान् थल्लिवर्गेण किं तस्मिन्शुक्रसत्त्वणं ।
तदपुत्रस्य ते मोक्षे धोऽग्निमानो भवेत्सुप । सुदङ्गि- कञ्जिवायस्येऽविरक्तस्येव भेषजं ।
तानि तानि तु मस्वित्य सङ्गानान्यरिन्दम । आत्मनात्मनि संपश्यत किमन्यशुक्रसत्त्वणं ।
इमान्यन्यानि सुखाणि मोक्षमाश्रित्य कानिचित् । चतुरङ्गप्रवृत्तानि सङ्गस्थानानि मे प्रष्टु ।

११८०

११८१

११८२

११८३

११८४

११८५

पद्मं-पृथिवीं छत्त्रामेकच्छत्रं प्रशास्ति च । एक एव स वै राजा पुरमध्यावधत्तुत ।
 तत्पुरे चैकमेवास्य गृहं यदधितिष्ठति । गृहे शयनमप्येकं निशायां यत्र नीयते ।
 शय्याहूनस्य चाप्यत्र स्त्रीपूर्यमधितिष्ठति । तदनेन प्रमद्वेग फलेनैवेह युज्यते ।
 एवमेवोपभोगेषु भोजनाच्छादनेषु च । गुणेषु परिभेयेषु निग्रहानुग्रहं प्रति ।
 परतन्त्र. सदा राजा स्वल्पे षोऽपि प्रमञ्जते । मन्त्रिविपक्षयोगे च कृतो राज्ञः स्वतन्त्रता । ११८
 स्त्रीषु क्रीडाविहारेषु नित्यमस्या स्वतन्त्रता । मन्त्रे चामात्यममितौ कुतस्तस्य स्वतन्त्रता ।
 यदा द्वाभ्यापयन्येस्त्रावास्तोक्ता स्वतन्त्रता । श्रवणः कार्यते तत्र तस्मिन् तस्मिन् चण्डे स्थितः ।
 स्वप्रकामेन न लभते स्वस्र्गं कार्यार्थमिच्छन् । शयने चाप्यनुज्ञातः सुप्त उन्त्यायते वशः ।
 द्वाभ्यास्तत्र पितृप्राज्ञं जुञ्ज्यमीन् यजेद्यपि । ब्रवीहि ष्टणुं चापोति विश्वः कार्यते परैः ।
 अभिगम्याभिगम्यैवं याचन्ते सततं नराः । न चाप्युत्सहते दातुं विचित्रवी महाजगन् । ११९
 दाने कोषोऽन्वयोऽप्यस्य वैरं चास्य प्रयच्छतः । चणेनास्त्रोपवर्त्तने दायो वैराग्यकारकाः ।
 प्राज्ञान् शूरांस्तथैवाह्वानेकस्थानेऽपि शङ्कते । भयमप्यभये राज्ञो यैश्च नित्यमुपास्यते ।
 तथा चैते प्रदुष्यन्ति राजन् ये कोर्त्विता मया । तथैवास्य भयनेभ्यो जायते पश्य यादृशं ।
 सर्वैः स्त्रे स्त्रे गृहे राणा सर्वैः स्त्रे स्त्रे गृहे गृहो । निग्रहानुग्रहान् कुर्वन् तुल्यो जनक राजमि ।
 पुत्रदारान्तथैवात्मा कोषो निवारणं सञ्चयाः । परैः साधारणा ह्येते तैस्त्रैवास्त्रैश्चतुर्भिः । १२०
 हतो देशः-पुरं दग्धं प्रधानः कुञ्जरोऽमृत । लोकसाधारणेष्वेव मियांशानेन तथ्यते ।
 शमुक्तो मानसैर्दुःखैरिच्छाद्देवभयोद्भवैः । शिरैरोगादिभोरोगैस्तथैवाभिनमन्त्रिभिः ।
 दन्दैस्त्रैसौहपहतः सर्वैत. परिशङ्कितः । बह्वप्रत्ययिकं राज्यमुपासे गणयन्निशाः ।
 तदल्पसुखमत्यर्थं सद्दुःखमधारवत् । त्रणाग्निश्चलनप्रख्यं फेनबुदुदमन्त्रिभं ।
 को राज्यमभिपद्येत प्राप्य सोपगमं लभेत् । ममेदमिति यचेदं पुरं राष्ट्रञ्च मन्यसे । १२१
 बलं कोपममायांश्च कश्चितानि न वा नृप । मित्रामात्यपुरं राष्ट्रं दण्डः कोषो महीपतिः ।
 सत्तान्त्रस्यास्य.राज्यस्य त्रिदण्डस्यैव तिष्ठत । अन्त्येन्यगुणयुक्तस्य कः केन गुणतोऽधिक ।
 तेषु तेषु हि कालेषु तत्तदङ्गं विशिष्यते । येन यत् मिष्यते कार्यं तत् प्राधान्याथ कस्यते ।
 सत्तान्त्रस्यैव संपास्तयसान्ये नृपोत्तम । सभूय दशवर्गोऽयं भुङ्क्ते राज्यं हि राजवत् । १२२
 पश्य राजा महोत्साहं चतुर्धर्मै रतो भवेत् । स तुष्येद्दशभागेन ततस्त्वन्या दशावरे ।
 भास्यसाधारणो राजा नास्ति राज्यमराजकं । राज्येऽसति कुतो धर्मो धर्मोऽसति कुत. परं ।
 योऽप्यत्र परमो धर्मः पवित्रं राज्यराजयोः । पृथिवी दक्षिणा यस्य षोऽश्वमेधेन दुष्यते ।
 साऽहमेतानि कर्माणि राजदुःखानि भैथिल । समर्था शतशो वक्रमयवापि सहस्रशः ।
 स्वदेहेनाभिपन्नो मे कुत. परपरिपद्ये । न मामेवं विधा युक्तार्तोदृशं मक्रुमर्षिषि । १२३
 ननु नाम त्वया मोघ. छत्रः पञ्चमिषात् श्रुतः । सोपायः सोपनिषदः सोपासः सनिषयः । १२४

तस्य ते मुक्तसंज्ञस्य पात्रानाक्रम्य तिष्ठतः । कुत्रादिषु विभेषेषु पुनः सङ्गः कथं नृप ।
 श्रुतन्ते न श्रुतं मन्ये श्यवावापि श्रुतं श्रुतं । श्रयवा श्रुतमद्भ्रात्रं श्रुतमन्यत् श्रुतं तया ।
 श्रयापीमासु संज्ञासु शौकिकीषु प्रतिशेषे । अभियद्भावरोधाभ्यां बहूस्तं प्राकृतो यया ।
 सत्तेनानुभवो हि योऽयं त्वयि कृतो मया । किं तवापहतं तव यदि मुक्तोऽसि सर्वम् ।
 नियमो ह्येष वर्षेषु यतीनां वन्यवासिता । शून्यमावेशयन्त्या च मया किं कस्य दूषितं ।
 न पाणिभ्यां न वाङ्मन्यं पादोद्भव्यां न चानय । न गोत्रावयवैरन्यैः सृष्टामि त्वां नराधिप ।
 कुले महति जातेन क्षीमता दीर्घदर्शिना । नैतत् सद्यसि वक्तव्यं सदाऽऽह्ना मियः कृतं ।
 ब्राह्मणा गुरवश्चेमे तया मान्या गुरूत्तमा । तंश्चाय गुरुरप्येयामेवमन्योन्वयौगैरव ।
 तदेवमनुभङ्गस्य वाच्यावाच्यं परीक्षता । स्त्रीपुंसोः समवायोऽयं तया वाच्यो न संमदि ।
 यथा पुष्करपर्णस्य जलं तत्पर्यमसृग्मत् । तिष्ठत्यसृग्मती तदत्त्वपि वक्ष्यामि मैथिल ।
 यदि चांशु सृग्मन्या भे स्युर्गं ज्ञानासि किञ्चन । ज्ञानं कृतमवोर्जने कथं नो नेह भिक्षुण ।
 स गार्हस्थ्योच्छ्रान्तश्च तं मोक्षं चानाय दुर्बिन्दं । उभयोरन्तराले वै वर्त्तसे मोक्षवार्त्तिकं ।
 नहि मुक्तस्य मुक्तैर्न शैक्यकल्पपर्यकल्पयोः । भावान्भावसमायोगे जायते वर्षसङ्करः ।
 वर्षाश्रमाः पूयकृत्स्नं दृष्टार्थस्यापूयकृत्स्नः । नान्यदन्वदिति ज्ञाता नान्यदन्वत् वर्त्तते ।
 पाथैा कुण्डं तथा कुण्डे पयः पयसि मक्षिका । आश्रिताश्रययोगेन पूयकृत्स्नाश्रिताः पुनः ।
 न तु कुण्डे पयोभावः पयस्यापि न मक्षिका । स्वयमेवाप्रवन्थेते भावानुपुराश्रयं ।
 पूयकृत्स्नादाश्रमाणाञ्च वर्षान्यत्वे तथैव च । परस्परपूयकृत्स्वाच्च कथन्ते वर्षसङ्करः ।
 नास्मि-मर्षोन्तमा-जात्या न वैश्या नाभरा तथा । तव राजन् सर्वशस्त्रिणः प्रदुह्योनिरविमुता ।
 प्रधागो नाम राजर्षिर्वैकृत्स्ने श्रावमाणेनः । कुले तस्य समुत्पन्नां सुनभं नाम विद्धि मां ।
 द्रोणश्च घतप्रदुह्यश्च चक्रदारश्च पर्यन्तः । मम सन्नेषु पूर्वेषां पिता मघवता सह ।
 साऽहं तस्मिन् कुले जाता भर्त्तर्यसति मद्दिधे । विनोता मोक्षधर्मेषु चराम्यका मुनिव्रतं ।
 नास्मि मन्त्रनिन्द्या न परस्त्रापहारिणी । न धर्मसङ्करकरी स्रधर्मेऽस्मि धृतव्रता ।
 नाभ्यिरा सप्रतिज्ञायां नासमीक्ष्य प्रवादिनी । नासमीक्ष्य गता चेह त्वत्कामं जनाधिप ।
 मोक्षे ते भाक्त्रितां बुद्धिं श्रुत्वाहं कुशलैषिणी । तव मोक्षस्य चायस्य जिज्ञासार्थं निहागता ।
 न वर्गस्या मवोन्म्येत्तत् स्रधर्परपत्तयोः । मुक्तो व्यापच्छते यद्य ज्ञानो यद्य न ज्ञान्यति ।
 यथा शून्ये पुरागारे भिक्षुरेकां निम्नां धसेत् । तथाहं त्वच्छरीरेऽस्मिन्निमां वस्यामि शर्वरी ।
 साऽहं मानप्रदानेन वागानित्येन चार्थिता । सुत्रासु शरणं प्रीता शो गमिष्यामि मैथिल ।

उवाच ॥ इत्येतांनि स वाक्यानि श्रुतमन्ययन्ति च । श्रुत्वा नाधिगमौ राजा किञ्चिदन्यदत् परं ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि सुसभाजनकवन्दे द्वाविंशत्यधिकविंशतोऽध्यायः ॥ ३२२ ॥
 ॥ पुष्पिष्ठिर उवाच ॥ कथं निर्वन्दमापन्नः प्रोक्ता वैयासकिः पुरा । स्तद्विष्णुम्यहं श्रेतुं परं कौटिल्यं हि मे ।

अथ त्वय्यकृतत्त्वानां निश्चयं बुद्धिनिश्चयं । वक्तुमर्हसि कैारव्य देवस्याजस्य या कृति । ११३

॥ भीष्म उवाच ॥ प्राकृतेन सृष्टेन चरन्तमकुतोभयं । अथाप्य कृत्स्नं स्वाध्यायमन्वशादे पिता सुतं ।

॥ ध्यास उवाच ॥ धर्मं पुत्र निषेवस्व सुतोत्तैः च हिमातपैः । सुत्पिपासे च वापुश्च जय नित्यं जितेन्द्रिय ।

सत्यमाज्ज्वलमज्ञो धमनसुरयो दभ तप । अहिंसाश्चानृगंश्यश्च विधिवत् परिपालय ।

सत्ये तिष्ठ रतो धर्मं ह्येवा सर्वमनाज्ज्वं । देवतातिथिगेषेण यात्रां प्राणस्य मसिह ।

जेहे जीवे गजुनिवत्स्थिते । अनित्ये प्रियसेवासे कथं स्वपिपि पुत्रक । ११५

जासु नित्ययुक्तेषु शत्रुषु । अन्तरं लिप्तमानेषु बालस्त्वं नावबुधये ।

चीयमाणे तयायुषि । जीविते लिख्यमाने च किमुन्याय न धावसि ।

रमांसगोणितवन्धनं । पारलोकिकक्रार्येषु प्रसुप्ता भृशनासिका ।

बुद्धिभोहान्विता नरा । अपथागच्छतांनेषामनुधातापि पीडते ।

गुहात्मनो महाबला । धर्म्यं पन्यानमाह्लासानुपास्य च पक्व च । ११६

ना धर्मदर्शिना । नियच्छ परया बुद्ध्या चिन्तमुत्पथगामि वै ।

इति निर्भया । सर्वभवा न पश्यन्ति कर्मभूमिमपेतस ।

किञ्चित समारूह । कोपकारवदात्मान वेष्टयन्वानुबुधये ।

तमिव स्थिते । वामत कुरु विस्तब्धे नरं वेणुमिवोद्धते ।

ला नदी । नावं धृतिमयी हला जन्मदुर्गाणि सन्तर । ११७

श्रीडिते । श्रमोघासु पतन्तीषु धर्मपेतितेन सन्तर ।

निष्टंति लभते कषादकषाम्भूत्यागित ।

हकीवोरणमासाद्य मृत्युरादाय गच्छति ।

अन्वकारे प्रवेष्टव्य दीपे यत्रेन धार्यतां ।

ब्राह्मण्यं लभते जन्तुस्रातुषु परिपालय । ११८

दह ह्येहाय तपसे प्रेत्य तनुपमं सुखं ।

हेलितयं । स्वाध्याये तपसि दमे च नित्ययुक् चेमासौ कुत्राप्य

यदे

प्रमदतिरय कथा । रीमा । सम्वास्य समबलस्रुक्तदृष्ट्यनेने माबाहे इवति वेधा

धिया न

दृष्टा प्रष्टतमशरु । चक्षुः यदि न परप्रणेतृनेयं धर्मं ते भवतु मम परं

निद्रम्य ।

अच प्रपन्नितधर्मकाम । शिष्यना परिगतवेदनाशरीरा बह्विभि सुश्रमधर्म

कारणभि ।

राजा सदा धर्मपरः शुभाशुभस्य गोप्ता समीक्ष्य सुकृतिना दधाति लोकान् । बह्विधमपि चरति प्रविशति सुखमनुप
गतं निरवधं ।

श्यानो भीषणकाया श्योमुखानि वयासि बल्लभकुलपविषाञ्च संघाः । नरकदने रुधिरपां गुरुवचननुदमुपरते विग्रन्थ
सन्त ।

मर्यादानियंता स्वयम्भुवा य इहेमा । प्रभिनन्ति दशगुणां मनोनुगतात् । निवसति भृगमसुखं पिष्टविषयविपिनमवगाध स
पापः ।

यो लुब्धः सुश्रुं प्रियानृतश्च मनुजः । सततनिरुतिवचनाभिरति । स्यात् । उपनिधिभिरसुखकृत्सपरमनिरयगोभृगमसुखमः
भवति दुष्कृतकर्मा ।

वृष्णा वैतरणी नदीमवगाढोऽमिपचवनभिर्भगाव । परशुवनग्रथोनिपतिता वमति च महानिरये भृगार्त्तः । ११०३

महापदानि कथ्ये न चाथवेचमे परं । चिरस्य मृत्युकारिकामनागतां न वृथ्ये ।

प्रयायतां किमास्यते समुत्थिनं महद्भयं । अतिप्रमायि दारुणं सुखस्य संविधीयतां ।

पुरामृत । प्रणोयमे यमस्य राजशासनात् । त्वमन्तकायदारुणे प्रयत्नमाञ्ज्वे कुट ।

पुरा समूलवान्धवं प्रभुर्धरत्यदु खवित् । तत्रेह जीविते धर्मो न चास्ति तस्य वारक ।

पुराभिवाति मारुतो धमस्य य पुगः । पुरैक एव नीयसे कुरुष्व साम्प्रदायिकं । ११०४

पुरा स हि क एव ते प्रवाति मारुतोऽन्तकः । पुरा च विभ्रमन्ति ते दिशोमहाभयागमे ।

श्रुतिय संनिच्यते पुरा तत्रेह पुत्रक । समाकुलस्य गच्छत समाधिमुत्तमं कुट ।

शुभाशुभं पुराहते प्रमादकर्षविशुते । स्मरन् पुरा न तथ्ये विधिस्त्व केवलं निर्धिः ।

पुरा जरा कलेवरं विञ्जरीकरोति ते । बलाङ्कुरूपहारिणी निधत्स्व केवलं निर्धिः ।

पुरा शरीरमन्तका भिनन्ति रोगमारुचिः । प्रसन्न जीवितचये तेषा महासमाचर । ११०५

पुरा टका भयङ्करा मनुष्यदेहगोचराः । अभिद्रवन्ति सर्वतो यतस्य पुष्पशोसने ।

पुरान्धकारमेककेनु पश्यसि त्वरस्य वै । पुरा हिरण्ययात्रगाध्रिरीचषेऽद्रिमूर्द्धनि ।

पुरा कुसङ्गतानि ते सद्यस्मुखाश्च श्रव । विचालयन्ति दर्शनात् घटस्य पुत्र यत् परं ।

धनस्य यस्य राज्ञो भयं नचालि पौरत । मृतञ्च यत्र मुञ्चति समर्ज्यस्य तद्वनं ।

न तत्र संविभज्यते स्तकर्मभिः परस्परं । यदेव यस्य यौतक तदेव तत्र भाऽश्रुते । ११०६

परत्र धेन जीव्यते तदेव पुत्र दीयतां । धनं यदचरं भुवं समर्ज्यस्य तत्स्यं ।

न यावेदेव पथ्यते महाजनस्य यावकं । अपक एव यावके पुरा प्रलीयसे त्वर ।

न माष्टनुक्तवान्धवा न संस्तुत प्रियोजन । श्रुमन्त्रन्ति सङ्घे प्रशन्नमेकपातिन ।

यदेव कर्म केवमे पुराहते शुभाशुभं । तदेव पुत्र सार्थिकं भवत्यमुच गच्छत ।

हिरण्यरत्नमस्यया । शुभाशुभेन मसिता । न तस्य देहसंचये भवन्ति कार्यमाधका । ११०७

पञ्चगामि कस्य ते कृताहृतस्य कर्मणः । न चापि आत्मना समो नृणामिदंति कथन ।

मनुष्यदेहप्रान्त्यर्कं भवत्यमुन गच्छत । प्रविश्य बुद्धिचतुषा प्रदृश्यते हि सर्वत्र ।
 इहाग्निस्त्वयंवायव शरीरमाश्रितास्त्रय । तदेव तस्य माविष्णो भवन्ति धर्मदर्शिनः ।
 अहर्निशेषु सर्वत्र । स्पृशसु सर्वे चारिषु । प्रकाशगूढवृत्तिषु स्वधर्ममेव पालय ।
 अनेकपारिपात्यिके विरूपरोद्रमालिके । स्वमेव कर्म रक्षतां स्वकर्म तव गच्छति । १११
 न तत्र संविभज्यते स्वकर्मणा परस्परं । तथा हत स्वकर्मज्ञ तदेव भुज्यते फलं ।
 यथासुरोगणा फलं सुखं महर्षिभि सह । तथा भुवन्ति कर्मज्ञ विमानकामगामिनः ।
 यथेह यत् हत शुभं विपामभिः । हतात्मभिः । तदा भुवन्ति मागत्रान्याया विगूढयोनय
 प्रजापते सलोकतां वृक्षस्यते प्रतकतो । प्रजन्ति ते परां गतिं गृहस्वधर्ममेतुभिः ।
 सहस्रभोग्यनेकम् प्रवक्तुमुत्सहाम ते । अबुद्धिमोहन पुन प्रभुर्निनाय पावकं । ११२
 गता चिरद्वयवर्षता भ्रुवोऽसि पञ्चविंशक । कुरुष्व धर्मसञ्चयं वयोहि तेऽतिवर्षते ।
 पुरा करोति सेनाक प्रमादगोऽसुखां चभूम् । यथा गृहीतमुत्थितस्वरस्य धर्मपालने ।
 यथा त्वमेव पृथतस्त्वमपतो गमिष्यसि । तथा गति गमिष्यत किमात्मना परेषता ।
 यदेकपातिना सतां भवत्यमुच गच्छतां । भयेषु साम्पराधिकं निधत्स्व केवलं निर्धि ।
 सकूलमूलवान्धवं प्रभुर्हरत्यसङ्गवान् । न सन्ति यस्य वारका कुरुष्व धर्ममन्विधि । ११३
 इदं निर्दर्शनं मया तत्रेह पुत्र साम्प्रतं । स्वदर्शनानुमानत प्रवर्णितं कुरुष्व तत् ।
 दर्धाति य स्वकर्मणां ददाति यस्य कस्यचित् । अबुद्धिमोहजैर्गुणै स एक एव युज्यते ।
 श्रुतं समस्तमश्रुते प्रकुर्वन्त शुभा क्रिया । तदेतदर्थदर्शनं हतज्ञमर्थमहितं ।
 निवन्धनी रञ्जुरेया या यामे वषतो रति ॥ किलैतां सुकृतो यान्ति नैना किन्दन्ति दुष्कृत । ११४
 किन्ते धनेन बन्धुमिस्ते किन्ते पुत्रैः पुत्रकं यो मरिष्यसि । आत्मानमन्विच्छ गुहां प्रविष्टं पितामहासे क गताथ
 सर्वे । ११५
 य कार्यमद्य कुर्वन्ति पूर्वोक्ते चापराधिकं । न हि प्रतीक्षते मृत्यु हतं वास्य नवाहृतं ।
 अनगम्य विनाशान्ते निवर्त्तन्तेह बान्धवा । शत्रौ प्रविष्य पुरुषं ज्ञातय सृष्टदक्षया ।
 नास्तिकान् निरनुक्रोशान् नरान् पापमते खितान् । वामत कुरु विसृज्य पर प्रेषुरतन्द्रित ।
 एवमभ्यासते लोके कापिनेोपनिपीडिते । सुमहद्द्वैत्यमालम्ब्य धर्मं सर्व्वात्मना कुरु ।
 अयेमं दर्शनापायं सम्यग्या वेत्ति मानव । सम्यक् स्वधर्मं ह्येह परत्र सुखमश्रुते । ११६
 न देहभेदे मरण विजानतां न च प्रणाश खनुपालिते पयि । धर्मं हि यो वर्द्धयते स पण्डितो य एव धर्माश्रयते न
 भङ्गति ।
 प्रदुक्तयो कर्मपथि स्वकर्मणा फलं प्रयोक्ता स्वमते यथा हतं । निहीनकर्मा निरयं प्रपद्यते चिचिष्टं गच्छति
 पारग ।
 सेोपानभूत स्वर्गस्य मानुष्ये प्राप्य दुर्लभं । तयात्मान समादध्यात श्रय्यते न पुनर्धया ।

यस्य नोत्क्रामति मतिः स्वर्गमार्गानुसंगिणी । तमाहुः पुण्यकर्मण्यनशेषं पुत्रवान्ध्वं ।
 यस्य नोपहता बुद्धिर्निश्चये ह्यवलम्बते । स्वर्गे कृतावकाशस्य नास्ति तस्य महद्द्वयं ।
 तपोवनेषु धे जातास्तत्रैव निधनद्भुताः । तेषामन्यनरो धर्मं कामभोगानजानतां ।
 यस्तु भोगान् परित्यज्य शरीरेण तपद्भरेत् । न तेन किञ्चिन्न प्राप्तं तन्मे वडमतं फलं ।
 मातापितृभहस्त्राणि पुत्रदारशतानि च । अनागतान्यनीतानि कस्य ते कस्य वा वयं ।
 अहमेको न मे कश्चिन्नाहमन्यस्य कस्य चित् । न तं परशामि यस्याहं तं न परशामि यो मम ।
 न तेषां भवता कार्यं न कार्यन्त्वव तैरपि । स्वप्नैवानि यातानि मंत्राश्चैव गमिष्यति ।
 इह लोके हि धर्मेनां स्वजन स्वजनायते । स्वजनस्तु दरिद्राणां जीवतामपि नश्यति ।
 संविनोत्यशुभं कर्म कत्रचापेवया नरः । तत्र क्लेशमवाप्ते ति परचेह तथैव च ।
 परशति किञ्चभूतं हि जीवलोके सकर्मकाः । तत्कुरुष्व तथा पुत्र कृत्स्नं यस्तु दाहते ।
 तदेतत् संप्रदुष्यैव कर्मभूमिं प्रपश्यता । शुभान्याचरितव्यानि परलोकमभोषता ।

१११४

१११५

मासन्तुंशंशापस्त्रिंशत्केन सूर्याग्निना रात्रिदिवेन्धनेन । स्वर्धमनिष्ठाफनसाविकेण भूतानि कालः पचति प्रसद्य ।
 धनेन किं दन्न ददाति चाशुभे वसेन किं येन रिपुं न बाधते । श्रुतेन किं येन न धर्ममाचरेत् किमात्मना यो न जितेन्द्रि
 यो वयो ।

१११६

॥ भीष्म उवाच ॥ इदं देपायनवचो हितमुक्तं निग्रस्य तु । शुक्रो गतः परित्यज्य रितरं भोवदैशिकं ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि भोवधर्मपर्वणि पावकोनाम त्रयोविंशत्यधिकविंशतोऽध्यायः ॥ ३२३ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यद्यस्ति दत्तमिष्टं वा तपसात्तं तथैव च । गुरुणां वापि शूभ्रया तन्मे ब्रूहि पितामह ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ आत्मनानर्थयुक्तेन पापे निविशते मनः । सकर्मकमुत्रं हला क्लेशे महति धीयते ।
 दुर्मिवादेव दुर्मिचं क्लेशात् क्लेशे भयाद्भयं । सृतेभ्यः प्रसृता यान्ति दरिद्राः पापकर्मिणः ।
 उत्सवादुत्सवं यान्ति स्वर्गात् स्वर्गं सुखात् सुखं । श्रद्धधानाय दान्ताय धनदायाः शुभकारिणः ।
 व्यासकुञ्जरदुर्गेषु सपंचैरभयेषु च । हस्तावापेन गच्छन्ति नास्तिकाः किमतः परं ।
 प्रियदेवातिथेषाव वदान्याः प्रियसाधवः । सेव्यमात्मवतां मार्गमाश्रिता दत्तदक्षिणाः ।
 पुलाका इव धान्येषु पूयण्डा इव पक्षिषु । तदिधाले मनुष्येषु येषां धर्मो न कार्ण्यं ।
 सुश्रीघ्नमपि धावन्तं विधानमनुधावति । शैते सह शयानेन येन येन यथाहते ।
 पापं तिष्ठति तिष्ठन्तं धावन्तमनुधावति । करोति कुर्वन्तः कर्मं श्लाथेवानुविधीयते ।
 येन येन यथा यद्यत् पुरा कर्मं सुनिश्चितं । तत्तदेवोत्तरं भुङ्क्ते नित्यं विहितमात्मना ।
 समानकर्मविषेविधानपरिरक्षणे । भूतयाममिमं कालः समन्तादपकर्षति ।
 अचोद्यमानानि धिया पुण्याणि च फनानि च । स्वकांसं नातिवर्त्तन्ते तया कर्मं पुग्य हतं ।
 स्यान्नाद्यावमानद्य सामोऽलामः स्याद्व्यथैः । प्रहृष्टान् न निवर्त्तन्ते निधनान्ताः पदे पदे ।
 आत्मना विहितं दुःखमात्मना विहितं सुखं । गर्भश्यामुगादाय भजते पूर्वदेहिंके ।

१११७

१११८

मासौ युवा वा वृद्धश्च यत् करोति शूभ्राशूभ्रं । तस्यां तस्मात्प्रव्याधा भुङ्क्ते जन्मनि जन्मान् ।
 यथा धेनुसहस्रेषु वस्त्रो विन्दति मातरं । तथा पूर्व्वकृतं कर्म कर्त्तारमनुगच्छति ।
 मलिनं हि यथा वस्त्रं पद्यात् शूद्ध्यति वारिणा । उपवासैः प्रतप्तानां दोषं सुचमननाक्रं ।
 दोषकालेन तपसा सेवितेन महामते । धर्मनिर्धूतपापानां संविध्यते मनोरथा । १२५
 शकुनानामिवाकाशे मत्स्यानामिव चोदके । पदं यथा न दृश्येत तथा पुण्यकृतं गति ।
 श्रममन्यैरुपास्यै कीर्त्तितैश्च व्यतिक्रमै । योग्यज्ञानरूपस्य कर्त्तव्यं हितमात्मन ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्मपर्व्वणि धर्ममूलयोगनाम चतुर्विंशत्यधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ १२४ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कथं व्यापस्य धर्मात्मा शूको जने महातपा । सिद्धिञ्च परमां प्राप्तस्यै ब्रूहि पितामह ।
 कस्याप्तोत्पादयामास शुक्र व्यासस्तपोधन । न ह्यस्य जननीं विद्म जन्म चाग्न महात्मन ।
 कथञ्च बालस्य सत शूच्यमाने गता मति । यथा नान्यस्य शोकेऽस्मिन् द्वितीयस्यैव कस्यचित् । १२६
 एतद्विच्छास्य हं श्रोतुं विस्तरेण महामते । नहि मे ह्यस्त्रिरस्त्री ह प्रहृणतोऽमृतमुत्तमं ।
 माहात्म्यमात्मयोगस्य विज्ञानस्य शुक्रस्य ह । यथावदनुपूर्व्वेण तन्मे ब्रूहि पितामह ।
 ॥ भोग्य उवाच ॥ न हायनेनै पलितैर्न विनैर्न च बन्धुभि । षडयश्चक्रिरे धर्मं योऽनूचान स नो महान् ।
 तपोमूलमिदं सर्व्वं यन्मां पृच्छसि पाण्डव । तद्विद्विद्याणि संयम्य तपो भवति नान्यथा ।
 इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन दोषमर्च्छत्यसंशयं । संनिवम्य तु तान्येव सिद्धिमाप्नोति मानव । १२७
 अश्रमेधसहस्रस्य वाजपेयशतस्य च । योगस्य कलयता तत न तुल्यं विद्यते फलं ।
 अत्र ते वर्त्तयिष्यामि जन्मयोगफलयथा । शुक्रस्याग्न्या गतिञ्च दुर्ब्बिंशमभ्रतात्मभि ।
 मेरुप्रद्वेजे किल पुरा कर्णिकारवनायुते । विजहार महादेवो भीमैर्भूतगपैर्हत ।
 शैलराजसुता चैव देवो तत्राभवत् पुरा । तत्र दिव्यं तपक्षेपे कृष्णद्वैपायनसदा ।
 योगेनात्मानमाविश्य योगधर्मपरायण । धारयन् स तपक्षेपे पुत्रार्थं कुरुसत्तम । १२८
 अग्नेर्भूमेरपां वायोरन्तरीचस्य वा विभो । धैर्य्येण सन्निव पुत्रो मम भूयादिति छा ह ।
 सङ्कल्पनाथ योगेन दुष्प्रापमठतात्मभि । वरयामास देवेशमास्त्रितस्तप उत्तमं ।
 अतिष्ठन्माहताहार शतं किल समा प्रभु । आराधयन्महादेव बङ्गरूपममापतिं ।
 तत्र ब्रह्मर्षयश्चैव सर्व्वे राजर्षयस्तथा । लोकपालाय लोकेशं माथाश्च वसुभि सह ।
 आदित्याश्चैव रुद्राश्च दिवाकरनिशाकरो । वासवो महतश्चैव सागरः सरितस्तथा । १२९
 अश्विनौ देवगन्धर्वास्तथा नारदपर्व्वतो । विश्वावसुश्च गन्धर्व्वं सिद्धायाश्चरसत्तथा ।
 तत्र रुद्रो महादेव कर्णिकारमथो शुभा । धारयान खञ्जं भाति ज्योत्स्नामिव निशाकरः ।
 तस्मिन् दिव्ये वने रम्ये देवदेवर्षिर्बहुक्षी । आस्त्रित परमं योगमृषिं पुत्रार्थमच्युत ।
 न पास्य क्षीयते प्राणो न गतानिहपजायते । यथाशामपि लोकानान्ददद्भुतमिवाभवत् ।
 जटाश्च तेजसा तस्य वैश्वानरशिखीपमा । प्रज्वलन्त्य सा द्रुग्न्येन युक्त्वास्त्रितेजसा । १३०

मार्कण्डेयो हि भगवानेतदाख्यातवान्मम । स देवचरितानोह कथयामास मे वदा ।-

एता अथापि कृष्णस्य तपसा तेन दीपिताः । अग्निवर्णां जटास्तात प्रकाशने मन्त्रात्मनः ।

एवंविधेन तपसा तस्य भक्त्या च भारत । महेश्वरः प्रयन्नात्मा चकार मनसा मतिं ।

उवाच चैवं भगवांस्त्यामकः प्रहसन्निव । एवंविधस्ते तनयो द्वैपायन भविष्यति ।

यथा ह्यग्निर्धया वाधुर्धया भूमिर्धया जलं । यथा च खं तथा शुद्धो भविता ते सुतो महान् ।

तद्भावभावी तद्दुःखस्तदात्मा तदपाश्रयः । तेजसाहृत्य लोकांस्वीनु ययः प्राप्स्यति ते सुतः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुक्रोत्पत्तौ पञ्चविंशत्यधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३२५ ॥

॥ श्रीस उवाच ॥ स सन्धा परमं देवादरं सत्यवतीसुतः । अरणीसहिते गृह्य ममन्यामिचिकीर्धया ।

अथ रूपं परं राजन् विद्यतीं स्वेन तेजसा । घृताचीन्नामाप्सरसमपश्यद्भगवानुदयिः ।

अपिरप्सरसं दृष्ट्वा सहसा काममोहितः । अभवद्भगवान् व्यासो वने तस्मिन् युधिष्ठिर ।

सा ह्यदृष्ट्वा तदा व्यासं कामसंविग्रमानसं । शुक्रोभूत्वा महाराज घृताची समुपागमत् ।

स तामप्सरसं दृष्ट्वा रूपेणान्देन संवृतां । प्ररीजेनानुगतः सखंगावातिगेन ह ।

स तु धैर्येण महता निरुहन् हृच्छयं मुनिः । न शशाक नियन्तुनात् व्यासः प्रविशतं मनः ।

भाविताचैव भावस्य घृताच्या वपुषा इतः । यत्नान्विष्यच्छतसस्य मुनेरमिचिकीर्धया ।

अरण्यामेव सहसा तस्य शुक्रमवापतत् । सोऽविभङ्गेन मनसा तदैव दिजसत्तमः ।

अरणीं ममन्य ब्रह्मविस्मयां जज्ञे शुक्रो नृप । शुक्रे निर्भयमानेन स शुक्रो जज्ञे महातपाः ।

परमविर्भङ्गहायोगो अरणोगर्भसखवः । यथाऽध्वरे समिद्धोऽग्निर्भाति ह्यममुदावहन् ।

तयारूपः शुक्रो जज्ञे अञ्जलञ्जिव तेजसा । विभ्रत् पितृस्य कौरव्य रूपवर्णमनुत्तमं ।

बभौ तदा भावितात्मा विधूमदव पावकः । तं गङ्गा सरितां श्रेष्ठा मेघदृष्ट जनेश्वर ।

स्वरूपिणो तदाश्रेय्य स्नापयामास वारिणा । अन्तरीचाच कौरव्य दण्डः कृष्याग्निनञ्च ह ।

पपात भूमिं राजश्च शुक्रकार्ये महात्मनः । जोगीयनो स्र गन्धर्वा नन्तृद्याप्सरोगणाः ।

देवदुन्दुभयदैव प्रावाचन्त महास्त्रनाः । विष्वक्पुत्रस्य गन्धर्व्वहाया तुम्हृन्नारदौ ।

हाहाहृहृहृहृ गन्धर्वा तुष्टुवः शुक्रमन्त्रं । तत्र शक्रपुरोगाद्यु लोकायानाः समागतः ।

देवा देवर्धयदैव तया ब्रह्मर्धयोऽपि च । दिव्यानि सर्वपुण्याणि प्रवर्षथ च मारुतः ।

जङ्गमाजङ्गमश्चैव प्रहृष्टमभवञ्जगत् । तं महात्मा स्वयं प्रीत्या देव्या मह महाद्युतिः ।

जातमात्रं मुने पुत्रं विधिनेपाणयत्तदा । तस्य देवेश्वरः शक्रो दिव्यमद्भुतदर्शनं ।

ददौ कमण्डलुं प्रीत्या देववासं वि वा विभो । ह्येषाद्यु शतवचाद्य भारमाद्य सहस्रशः ।

प्रदद्विण्मवर्तन्त शुक्राद्यापाय भारत । आरण्येयस्तनोर्दिव्यं प्राप्य जन्म महाद्युतिः ।

तत्रैवैवास मेधावी प्रतपारी सम्मोहितः । उत्पन्नमात्रं तं वेदाः सरहस्याः ससंशः ।

उपतस्युर्भङ्गाराज ययास्य पितरन्तया । दृष्टस्यतिञ्च वने स वेदवेदाङ्गभाष्यवित् ।

उपाध्यायं महाराज धर्ममेवानुचिन्तयन् । सोऽधीत्य निखिलानुवेदान् सरहस्यान् संघेयहान् । १११०
 इतिहासञ्च कात्स्न्येन राजशास्त्राणि वा विभो । गुरवे दक्षिणां दत्त्वा समावृत्तो महामुनिः ।
 उपन्तपः समारंभे ब्रह्मचारी समाहितः । देवतानामृषीणाञ्च बाह्येऽपि स महातपाः ।
 सन्मन्त्रणीयो मान्यश्च ज्ञानेन तपसा तथा । न लख्य रमते बुद्धिराश्रमेषु नराधिप ।,
 त्रिषु गाह्यस्थमूलेषु मोक्षधर्मानुदर्शिनः ।
 इति श्रीमहाभारते श्रान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकोत्पत्तौ यद्विंशत्यधिकविंशतोऽध्यायः ॥ ३२६ ॥

॥ श्रीम उवाच ॥ स मोक्षमनुचिन्तयैव शुक. पितरमभ्यगात् । प्राहामिवाद्य च गुह्यं श्रेयोऽर्घ्यं विनयाश्रितः । ११११
 मोक्षधर्मेषु कुशलो भगवान् प्रब्रवीत मे । यथा मे मनसः शान्तिः परमा सम्भवेत् प्रभो ।
 युत्वा पुत्रस्य तु वचः परमर्षिर्हवाच ते । अधीत्य पुत्र मोक्षं वै धर्मोऽयं विविधानपि ।,
 पितृनिर्योगाज्याद्यश्च शुको धर्मास्तत्परः । योगशास्त्रञ्च निखिलं कापिलस्यैव भारत ।
 स तं ब्राह्म्या श्रिया दुर्गं ब्रह्मतुल्यपराक्रमं । मेने पुत्रं यदा व्याप्ति मोक्षधर्मविशारदं ।
 उवाच गच्छति तदा जनकं मिथिलेश्वरं । स ते वक्ष्यति मोक्षार्थं निखिलं मिथिलेश्वरः । १११२
 पितृनिर्योगमादाय जगाम मिथिलां नृप । प्रष्टुं धर्मस्य निष्ठां वै मोक्षस्य च परायणं ।
 उक्त्य मानुषेण तं पत्या गच्छत्यविक्षितः । न प्रभावेण गन्तव्यमन्तरीवचरेण वै ।
 आर्ज्वनैव गन्तव्यं न सुखान्नेपिणा तथा । नान्विष्टव्यां विभेषेण विभेषा हि प्रसङ्गिनः ।,
 अहहारी न कर्त्तव्या याज्ये तस्मिन्नराधिपे । स्यात्तयश्च वंशे तस्य स ते वक्ष्यति भंशयं ।
 स धर्मकुशलो राजा मोक्षशास्त्रविशारदः । याज्या मम स यद्गुणान्तत् कार्यमविशङ्कया । १११३
 स्वमुक्तः स धर्मात्मा जगाम मिथिलां मुनिः । पद्भ्यां शक्तोऽन्तरीक्षेण क्रान्तुं पृथ्वीं ससमरां ।
 स गिरीं यापयतिक्रम्य नदीनीयं सरांसि च । स्रज्यालसृगाकोर्णां श्लटवोश्च वनानि च ।
 मेरोर्धरेद्य दे वेषं वषं हैमवतन्ततः । क्रमेणैव यतिक्रम्य भारतं वर्णमामदत् ।
 स देशान् विविधान् पश्यन् सोनह्रणनिषेवितान् । आर्यावर्त्तमिमं देशमाजगाम महामुनिः । १११४
 पितृर्ष्वंशमाश्राप्य तमेवार्थं विचिन्तयन् । अश्वानं धोऽतिशकाम खचरः खे चरदिव ।
 पत्तमानि च रम्याणि स्त्रीतानि नगरानि च । वस्त्राणि च विचित्राणि पश्यद्यपि न यश्यति ।
 खद्यानानि च रम्याणि तैयैकायतनानि च । पुण्यानि चैव रद्यानि सोऽतिशकामदद्याभ्यगः ।
 धोऽश्चिरैषैव कामेन विदेहामाममाद ह । रक्षितान् धर्मराजेन जनकोम सदात्तना ।
 तत्र पागाम् बहून् पश्यन् मरुपरमभोजमान् । पक्षीयोग्यान् समुद्रांश्च स्रजोकुलसकुलान् ।
 श्वेतान् च शालिपर्षवैरैश्चमारुचयैवितान् । पद्मिनीभिद्य शतशः श्रीमतीभिरसङ्कृतान् । १११५
 स विदेहानतिक्रम्य सशृङ्गजनेवितान् । मिथिलोपवनं रम्यमाममाद भष्टद्विमन् ।
 वल्दवरादधर्षीने नरनारोसमाकुपं । पश्यद्यपश्यदिव तन् समतिकात्यदप्युतः ।
 स ननु तं बहन् भारं तेनेवार्थं विचिन्तयन् । आत्मारामः प्रमयात्मा मिथिलामावधाय । ॥ ३ ॥

तस्याः द्वार समासाद्य निःशब्दः प्रविवेकश्च । तत्रापि द्वारपालास्तमुपवाचा न्येधयन् ।

तथैव च शुक्लपत्रनिर्भस्यः समतिष्ठत । निघातपाध्वयन्ततः क्षुत्पिपासांश्चान्वितः ।

प्रताम्यति श्लायति वा नापिति च तथातपाते । तेषान् द्वारपालानमिहः शोकसमन्वितः ।

मथङ्गमनिवादिष्ये दृष्ट्वा शुक्लमत्र स्थितं । पञ्चयत्ना यथान्यायमनिवाद्य कृताञ्चलिः ।

प्रावेग्यन्ततः कक्षां तृतीयया राजवेक्षणः । तत्रामोःनः शुक्लताति मंत्रमेव च चिन्तयत् ।

क्यायायामातप्यै चैव समदर्शो समद्युतिः । तं महत्तादिवागम्य राजा मन्त्री कृताञ्चलिः ।

प्रावेग्यन्ततः कक्षां तृतीयया राजवेक्षणः । तत्रान्तःपुरसम्बद्धं महच्चरयोपमं ।

सुविभक्तजलाकीडं रम्यं पश्चितपादपं । शुक्लप्रावेग्यन्तन्नी प्रमदाविनमुत्तमं ।

स तस्यासननादिष्य निश्चकामे ततः पुनः । ते चाहवेद्याः सुशोण्यलक्ष्याः श्रियदर्शनाः ।

सुस्कारकाम्बरधरास्तकाञ्चनभूषणाः । सलापास्तापकुशला नृत्यगीतविहारदाः ।

स्थितपद्भ्यः मिभाषिण्या रूपेणासुरसां समाः । कामोपचारकुशला भावज्ञाः शश्वकोविदाः ।

परं पञ्चाशतं नायिकांश्चामुख्याः समाद्रवन् । पाद्यादीनि प्रतिपाद्या पूजया परयाचयन् ।

कालोपपद्येन तदा स्वादेवनाभ्यन्तपयेन । तस्य भुक्त्वतस्मात् तदन्तःपुरकान्तं ।

सुरस्यै दग्धयामासुरकैकयेन भारत । क्रीडन्त्यश्च हसन्त्यश्च गायन्त्येषां ताः शुभं ।

उदारसत्त्वमन्त्रज्ञाः स्त्रियः पर्यचरन्त्या । आरण्येषु सुहृत्वा निःसन्देहः स्वकथं कृतं ।

वस्येन्द्रियो जितक्रोधो न ह्यथति न कुथति । तस्मै शय्यासने दिव्यं देवाहं रत्नमपितं ।

स्यङ्गास्तरणमस्तीर्थं ददुस्ताः परमस्त्रियः । पादशोचन्तु क्लृप्तं शुक्लः सन्ध्यासुपाद्यै च ।

निपसादासने पुष्पकमेवार्थं विचिन्तयन् । पञ्चरात्रं तु तत्रासौ भक्ता ध्यानपरायणः ।

मथरात्रं यथान्यायं निद्रामाहारयत्तमभः । ततो महत्तादृत्याय कला भाषमनन्तरं ।

स्त्रीभिः परिहृता धीमान् ध्यानमेवानुपद्यते । अनेन विधिना कार्यास्तदहः प्रथमस्युतः ।

ताञ्च रात्रिं नृपकुले वक्तव्यामास भारत ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुक्लकृताः सप्तविंशत्यधिकविंशतिः अध्यायः ॥ ३२७ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ ततः स राजा जनकं मन्त्रिभिः सह भारत । पुरः पुरोहितं कृत्वा संव्याख्यन्तःपुराणि च ।

आसनञ्च पुरस्कृत्य रक्षानि विविधानि च । द्विरसा चार्थमादाय गुरुपुत्रं समर्थयात् ।

स तदासनमादाय वड्डरत्नविभूषितं । सङ्गास्तरणमस्तीर्थं सर्वतोभद्रसङ्घिमत् ।

पुरोधसा संयुक्तो हस्तेनालभ्य पादिवः । प्रददौ गुरुपुत्राय शुक्लाय परमार्षितं ।

तत्रोपविष्टं तं कार्थिं शास्त्रतः प्रत्यपूजयत् । पाद्यं निवेद्य प्रथममर्थं गाञ्च न्यवेदयत् ।

स च तो मन्त्रवत्पूजां श्रव्यगृह्णन् यथाविधि । प्रतिपद्यत् तं तां पूजां जनकात् द्विजपत्तमः ।

गाञ्चैव समनुज्ञाय राजानमनुग्राम्य च । पर्यष्टच्छन्नाहतिजा राज्ञः कुशलमथयत् ।

अनामयश्च राजेन्द्र शुक्रः सानुषरश्च ह । अनुश्रित्यस्तु तेनार्थो निवसाद सहाजुगः ।

उदारसत्त्वामिज्जो भूमौ राजा कृतोऽञ्जलि । कुशलस्यैवैव प्रष्टुं वैयासकि नृप ।
किमागमनमित्येव पर्यष्टञ्चतः पार्यथेव ।

॥ शुक उवाच ॥ पित्राहमन्तो भद्रन्ते मोक्षधर्माथेकोविद । विदेहराजा धाञ्जो मे जनको नाम विश्रुतः ।

तत्र गच्छस्व वैद्वेष्यं यदि ते हृदि भगव । प्रष्टुता वा निष्टुता वा स ते च्छेत्सति संशये ।

सोऽहं पितुर्निगोषात्त्वामुपप्रष्टुमिहागत । तन्मे धर्मभृता श्रेष्ठं यथावेदकमर्हसि ।

किं कार्यं ब्राह्मणेनेह मोक्षार्थं च किमात्मक । कथञ्च मोक्षं प्राप्स्यो ज्ञानेन तपसाय वा ।

॥ जनक उवाच ॥ यत् कार्यं ब्राह्मणेनेह जन्मप्रथति तच्छृणु । कृतापनयनस्त त नवेदपरायणः ।

तपसा गुरुव्या च ब्रह्मचर्येण वा विभो । देवताना पितृणाश्चाप्यनृणो ज्ञानसूयक ।

वेदानधीत्य नियतो दक्षिणामपवर्ष्य च । अभ्यनुज्ञामय प्राप्तं समावर्त्तत वे दिज ।

समादत्तञ्च गार्हस्थ्ये स्वदारनिरतो वसेत् । अनसूयो यथान्यायम हितामिहैव च ।

उत्पन्नपुत्रपौत्रस्तु वन्याश्रमपदे वसेत् । तानेवाग्नीन् यथा शास्त्रमर्चयन्नितियिप्रिय ।

स वनेऽग्नीन् यथान्यायमात्मन्यारोष्य धर्मोवित् । निर्दन्धोऽवीतरागात्मा ब्रह्माश्रमपदे वसेत् ।

॥ शुक उवाच ॥ उत्पन्ने ज्ञानविज्ञाने निर्दन्धे हृदि शायते । किञ्चमर्थे निवृत्तयमाश्रमेषु भवेत्तिसु ।

एतद्भवतु प्रच्छामि तद्भवान वक्रमर्हति । यथा वेदार्थतत्त्वेन ब्रूहि मे त्व जनाधिप ।

॥ जनक उवाच ॥ न विना ज्ञानविज्ञाने मोक्षस्याधिगमो भवेत् । न विना गुरुसम्बन्धे ज्ञानस्याधिगमो स्यत ।

गुरु म वधिता तस्य ज्ञानं सर्वं दक्षोच्यते । विज्ञाय कृतकृत्यस्तु कीर्त्तितुभय त्यजेत् ।

अनुच्छेदाय शौकं नमनुच्छेदाय कर्मणा । पूर्वराचरितो धर्मस्यातुराश्रमपदट ।

अनेन क्रमयोगेन यज्ञजातिपु कर्मणा । हित्वा यदभाद्रं कर्म नोवा नामेह लाभ्यते ।

भाविता करुणार्थं यज्ञभारयोनिषु । आसादयति शूद्रात्मा मोक्ष मे प्रथमाश्रमे ।

तमसाद्य तु मुक्यत् दृष्टार्थं विपद्यित । विद्याश्रमेषु केऽप्यर्थो भवेत् परमभीष्टन ।

राजभक्त्याममाथैव मित्य द्रोपान् विज्ञयेत् । सात्त्विक म र्गमास्याय पर्येदात्मानमात्मना ।

सर्वभूतेषु चात्मान सर्वभूतेषु नि चात्मानि । संपश्यद्योपनियेत जले वारिचरो यथा ।

पचिवत् प्रणवात् उममुथानपयमद्रुने । विहाय देहाग्निभूतो निर्दन्ध प्रथमभूत ।

श्व गायो पुरागोत शृणु राजा यय निना । धार्यो नो या दिजे तात मोक्षयाप्तविभारदे ।

ध्योनिरात्मान मान्य च सर्वान्पु तत्तान् । स्वयञ्च शक्यते द्रष्टुं मुचमाहितधेतना ।

न विभेति परो यथाय विभेति परास प । यद्य मेच्छति न देहि ब्रह्म कथयति तदा ।

यदा भाव न शक्यते सर्वभूतेषु पावक । कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म भवत्ये तदा ।

ध्वेयात् स्वभवात्माभयोर्ध्यामुच्यते मोक्षिणी । तच्छा कामश्च भोक्ष्यतदा ब्रह्मचरमद्रुने ।

यदा याव्ये च हृदये च सर्वभूतेषु चाप्यथ । रमो भवति निर्दन्धे ब्रह्म कथयति तदा ।

यदा श्रुतिश्च मिन्दाय समन्वये परम्यति । काश्यपस्याथशैव गुरुषु ये तवैव च ।

शीतमुष्णं तथैवायमनुर्थं प्रियमप्रियं । जीवितं मरणञ्चैव ब्रह्म न त्यजते तदा ।

प्रमाथेह यथाङ्गानि क्रूरमः सहरते पुनः । तयेन्द्रियाणि मनसा संयन्तीत्यानि भिवृणा ।

तमःपरिगतं वेद्यं यथा दीपेन दृश्यते । तथा बुद्धिप्रदीपेन शक्यं आत्मा निरोचितुः ।

एतत् सर्वञ्च पश्यामि त्वयि बुद्धिमताम्बर । यथान्यदपि त्वेच्छत्यतो वेद-तद्भवान् ।

ब्रह्मैव विदितयासि विषयान्तमपागतः । गुरोस्त्व- प्रसादेन तव चेवोपशिक्षया ।

तस्त्वेव च प्रसादेन प्रादुर्भूतं महात्मने । ज्ञानं दिव्यं ममापोदं त्वेनासि विदितो मम ।

अधिकं तव विज्ञानमधिकं च गतिस्तव । अधिकं तव चैश्वर्यं तच्च त्वन्नावनुभवे ।

वाक्यादा संग्रयादापि भयादाण्यविमोक्षजात । उत्पले चापि विज्ञाने नाधिगच्छसि तां गतिः ।

व्यवसायेन शूद्धेन मदिधेच्छिन्नसंग्रयः । विमच्य हृदययन्त्रोनामादयति तां गतिं ।

भवोद्योत्पन्नविज्ञानः खिरबुद्धिरलोलुपः । व्यवसायादृते ब्रह्मन्नासादयति तत्परं ।

आसि ते मुखदुःखेषु विज्ञेयो नासि लोलुपः । नोक्तकं नृत्यगोतेषु न राग उपजायते ।

न बन्धेष्वनुबन्धेषु न भयेष्वसि ते भयं । पश्यामि त्वा महाभाग त्वल्लोकाद्गमकाक्षन ।

अहं त्वामनुपश्यामि ये चाथन्व्यं मनीषिणः । आस्यितं परमं सागेनवर्थं तमनामयं ।

यत्फलं ब्राह्मणस्यैव साचार्यस्य यदात्मकः । तन्निन वै वर्णस्य ब्रह्मन् किमन्यत् परिपृच्छसि ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकहृत्वा श्रष्टाविश्वामित्राधिकविश्वामित्रोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

॥ श्रीशु उवाच ॥ एतत् श्रुत्वा तु वचनं कृतात्मा कृतनिश्चयः । आत्मनात्मानमाख्याय दृष्ट्वा चात्मानमात्मना ।

कृतकार्यः सुखी शान्तस्त्वर्षा प्रायादुदसुखः । अग्निरि गिरिमहिष्यं सधर्मा मातरिभ्यनः ।

एतस्मिन्नेव काले तु देवभिनारदसया । हिमवन्नामिधाहृष्टं सिद्धचारणमवितं ।

तमसुरारोमणाकोषं शान्तस्वननिनादित । किलराणां महत्स्यैव महाराजसौख्यं च ।

मद्भूमिः खड्गरोट्यं विचित्रजीवजोवकैः । विचित्रैर्भयैश्च ककाग्रतविराजितः ।

राजंश्च सममुचैव हृष्यैः परभूतेस्तथा । परिवरायां गुरुत्माश्च यन्वित्यमधिनिष्ठितः ।

चत्वारो लोकपालाश्च देवाः सर्गिणस्तथा । तत्र नित्यं समायान्ति लोकस्य हितकाम्यया ।

विष्णुना यव पुच्छोयं तपसत्रे महात्मना । तत्रैव च कुमारैश्च बाल्ये विना दिवैक्यवः ।

शक्तिव्येला इतितले चैलोक्यमवमन्य वै । तत्रैवाच जगत स्तन्दः विपन् वाक्यमिदं तदा ।

योऽप्योऽसि मत्तोऽभधिको विप्रा यथार्थिकं प्रियाः । यो ब्रह्मणो द्वितीयोऽसि त्रिषु लोकेषु वीर्यवान् ।

सोऽभ्युद्धरन्विमं शक्तिमय वा कल्पयलिति । तन् श्रुत्वा व्यथिता लोकः क इमानुद्धरेदिति ।

अथ देवगणं सर्वं रुम्भान्त्रियमानभं । अपश्यद्भगवान् विष्णुः वित्रं सासुरराज्यं ।

किन्त्वव सुकृतं कार्यं भवेदिति विचिन्तयन् । अनाम्य ततः चेतमैव चतु च पावकं ।

संपश्यन्न विशुद्धात्मा शक्तिं प्रञ्जलितां तदा । कल्पयामास सर्वेण पाणिना पुच्छोत्तमः ।

शक्त्यानु कल्पमातायां विष्णुना बलिना तदा । मेदिनो कपिना सर्वो समवेतनकृतना ।

शक्तेनापि समुद्धृत्तुं कर्मिणां समिधत्तदा । रक्षिता स्क्वेत्पराजस्य धर्षणा प्रमेविष्णुना ।
 तां कल्पयित्वा भवन् प्रह्लादमिदमन्वरोत् । पय वीथ्यं कुमारास्य नैतदन्य कर्तव्यमिति ।
 सा सृष्ट्यामाणसैस्त्वाक्यं समुद्धरणनिश्चित । जघाह तां तदा शक्तिं न चैना सत्यकल्पयेत् ।
 नादं महान्तं मुक्ता स मुद्धृत्तौ गिरिमुद्धृति । विङ्गन प्रापतद्भूमौ हिरण्यकर्मिणो वृत ।
 तत्रोत्तरां दिशं गत्वा शैलराजस्य पादतः । तेषु ज्ञेयतद्दृष्ट्वा तत्र निगद्य वृत्तम् ।
 पावकेन परिचितं दीप्यतां यस्य चाग्रम् । अदिद्युर्नो न म दुर्द्ध्वेन ततः तत्प्रति ।
 न तत्र शक्यते गन्तुं यत्पराचमदानुवै । दशथेजसवन्तारमग्निज्वालासमाहृत ।
 भगवान् पावकलव स्रष्टुं तद्वत् वीथ्यवान् स्रष्टुं विङ्गन प्रमथयन्महादेवस्य धीमत ।
 दिव्यं वर्षसहस्रं हि पादनेकेन तिष्ठत । देवान मन्तापयंस्तत्र महादेवो महत्प्रत ।
 श्रेष्ठोऽनु दिशं स्रष्टुं शैलराजस्य धीमत । विविके पर्वततटे पाराशरथो महातपाः ।
 वेदान्धपथामास व्यासं शिष्यान्महातपा । सुमनुश्च महाभोगं वेदम्यायननेव च ।
 उमिनिश्च महाप्राधं पैलञ्चापि तपस्विनः । यत्र शिष्ये परिहृतो व्यासश्चैव महातपा ।
 तमायनपदं रम्यं ददृशं पितृरुत्तमम् । आरण्येयो विगुड्वात्सा नभसोव दिवाकृत ।
 अथ व्यास परिचितं ज्वलन्तमिव पावकं । ददृशे सुतमयानं दिवाकरं समभम् ।
 असहमानं वृष्टुं शैलेषु विपद्येषु च । योगयुक्तं महात्मानं यथावाणं गुणयुतं ।
 कोऽभिगन्व पितुं पादावगच्छादरणीवृत । यथोपयोष तेषां पुंसामगच्छन् महामुनि ।
 ततो निवेदयामास पित्रे स्वस्वमश्रेयत । शुको जगकराजेन संवादं प्रीतनानस ।
 स्वमय पदच्छिद्यान् व्यासं पुत्रश्च वीथ्यवान् । उवाच हिमवत्पृष्ठे पाराशरथो महामुनि ।
 तत कदाचिन्निश्चयास परिव्यावतस्यिरे । वेदाध्ययनसम्पन्ना शान्तात्म नो जिनेन्द्रिया ।
 वेदेषु निठो सम्प्राप्य साङ्गैस्त्वपि तपस्विनः । श्रयोऽपुष्टे तदा व्यसं शिष्यां प्राञ्जलयो मुहं ।
 ॥ शिष्यां ऊचुः ॥ महाता तेजसा युक्ता यत्रसा चापि वरुद्धं । एकन्विदानोमि ज्जामो गुरुणानुपदं वृतं ।
 इति तेषां वच श्रुत्वा ब्रह्मपंतलानुवाचह । उच्यतामिति तदात्सा यद् कार्यं शिष्य मया ।
 इतदाक्यं गुरो श्रुत्वा शिष्यास्तै इष्टमनसा । पुन प्राञ्जलयो भूवा प्रणम्य शिरसागुर् ।
 उचुष्टे महिता राजद्विदं वदममुत्तम । यदि प्रीत उपधायावो धन्या सो मुनिषत्तम ।
 कञ्जामसु वरं भवे वरं दातुं महर्षिणा । पठ शिष्यो न तेषां यति गच्छेद्वच प्रमोद न ।
 पनाशो वच शिष्या गुरुपुत्रस्य पद्मम् । इदं वेदाः प्रतिष्ठेत्प्रेष न काञ्चितो वर ।
 शिष्याणां वचनं श्रुत्वा व्यासो वेदार्यतन्वित । पराशरात्मनो धीमान् परभोकार्थचिन्तक ।
 उवाच शिष्य नृधर्षात्सा धर्म्यं नै श्रेयसं वच । ब्रह्मशास्य मदा देयं ब्रह्मशुश्रूषवे तथा ।
 ब्रह्मकारके निवच ये पुत्र समभिव्राह्मते । भवन्तो यज्ञना मनु वेदां विज्ञाथेतामप ।
 नान्ये रम्यद्रातयो नामते भावतात्मनि । एते शिष्यगुणा धर्मं विज्ञातया धर्यायत ।

११११

११११

११११

११११

११११

११११

नापरोक्षितचारित्र्ये विद्या देया कथञ्चन । यथा हि कनकं गृह्यं तापच्छेदनधर्मैः ।

परोक्षे तया श्रियानोक्ते कुलगुणादिभिः । न नियोज्याय व श्रिया अनियोगे महाभये ।

यथामति यथापाठ यथा विद्या फलियति । सर्वस्वरतु दुर्गाणि सर्वैः भद्राणि परग्रह ।

श्रावयेद्यतुरो वर्धन् कृत्वा ब्राह्मणमप्रत । वेदस्थाध्ययन हीद तर्ष कार्य महत् स्मृत ।

स्तुत्यर्थमिह देवानां वेदाः सृष्टाः स्वयम्भुवा । यो निर्व्वेदत संभोदात् ब्राह्मणं वेदपारग ।

सोऽभिधानाद्ब्राह्मणस्य पराभवादसशय । यथाधर्मेण विभूयाद्यथाधर्मेण वृद्धति ।

तयोरन्यतर प्रैति विद्वेषज्ञाधिगच्छति । एतद् सर्वमाख्यात स्वाध्यायस्य विधि प्रति ।

उपकुर्व्वीच्च श्रियाणामेतच्च इदं यो भवेत् ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्मपर्व्वणि षुक्लख्ये एकोनत्रिंशदधिकविंशतीऽध्याय ॥ ३२६ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा गुरोर्वाक्यं व्यासश्रिया महीजस । अन्येन्य दृष्टमनस परिपुत्रजिरे तदा ।

उक्त्वा सै यद्गुरुवतां तदात्वायतिषहित । तस्यै मनसि मरुड करिथामर्त्या च तत् ।

अन्येन्य रुविभाष्यैव सुप्रोतमनस पुन । विज्ञापयन्ति स्म गुरु पुनर्वाक्यविशारदा ।

शैलादस्मान्मही गन्तुं काङ्क्षितं नो महामुने । वेदाननेकधा कर्तुं यदि ते श्चित्तं प्रभो ।

श्रियाणां वचन श्रुत्वा परागरमुत प्रभु । प्रत्युवाच ततो वाक्यं धर्मार्थसहितं हित ।

चित्ति वा देवलोके वा गम्यता यदि रोचते । अप्रमादस्य व कार्थं न ह्यन्यं प्रचुरच्छ्रमा ।

तेनाज्ञातास्तः सर्वं गुरुणा सत्यवादिना । जगुः प्रदक्षिणं कृत्वा व्यासं मूर्द्धाभिविवाच च ।

श्रवतीर्थं सर्वं तेऽयं चातुर्दशमकल्पयन् । संयाज्यन्तो विप्रास्य राजन्याच विप्रस्रया ।

पूज्यमाना द्विर्जैर्नित्यं मोदमाना गृह्ये रताः । यज्ञनाथापनरता श्रीमन्तो लोकविभुता ।

श्रवतीर्थेषु श्रित्येषु व्यास पुत्रसहायवान् । दृष्यीथानेपरो धीमनिकान्ते समुपाविगत ।

तददर्शयमपदे नारदः समुहातपा । श्रौतमस्रवीत काले मधुराचरया गिरा ।

भो भो ब्रह्मर्षिर्वागिष्ठ ब्रह्मघोषो न वञ्चते । एकोऽथानपरस्त्रुष्यी किमासे चित्तयच्चिव ।

ब्रह्मघोषेर्बिर्रहित पर्व्वतोऽयं न शोभते । रजमा तमसा चैव माम सोपसृवा यया ।

न भ्राजते यथा पूर्व्वं निपादानामिवालय । देवविगुणजुष्टोऽपि वेदध्वनिनिगठत ।

अपयद्यहि देवाय गन्धर्वाद्य महीजस । विमुक्ता ब्रह्मघोषेण न भ्राजन्ते यया पुरा ।

नारदस्य वच श्रुत्वा कृष्णद्वैपायनोऽश्रवीत । महर्षे यत्त्वया प्रोक्तं वेदवादविचक्षण ।

एतस्मिनोमुक्त्वा मे भवानर्धेति भाषितुं । सर्वंश्च सर्वदर्शी च सर्वत्र च कतृहसी ।

त्रिषु लोकेषु यदृक्तं सर्वं तव मते स्थितं । तदाज्ञापय विप्रर्षेर्ब्रूहि किं करवांसि ते ।

यन्मया समनुष्ठेयं ब्रह्मैतं तदुदाहर । विमुक्तस्य हि श्रित्यैर्नानादृष्टमिदं मन ।

॥ नारद उवाच ॥ अनायायमनो वेदा ब्राह्मणस्यात्रत मन । मन श्रियया वाहीका स्त्रीणां कैः कृतं मन ।

अधीयता भवान् वेदान् शार्दूलं पुत्रेण धीमता । विधुष्वन् ब्रह्मघोषेण रतेऽभयज्ञत तम ।

१११०

१११६

१११०

१११६

१११०

१११६

॥ भीष्म उवाच ॥ नारदस्य वचः श्रुत्वा व्यासः परमधर्मवित् । तथेत्युवाच संक्षेपे वेदाभ्यामदृष्टमृतः ।
 शुक्लेन सह पुत्रेण वेदाभ्यासमयाक्रोरात् । खरेणोच्चैः यमैश्चैव लोकानापरयन्त्रिव ।
 तयोरभ्यस्तोरिव नानाधर्मप्रवादिनोः । वतीतुऽतिमात्रं प्रवचैः यमुद्रानिलवेजितः ।
 ततोऽनथाय इति तं व्यासः पुत्रमवारयत् । शुक्रो वारितमाचक्षुः कैवल्यसमन्वितः ।
 अश्रुच्छतं पितरं ब्रह्मणं कृता वायुरभूदयं । आख्यातुमर्हति भवान् वायोः सर्वं विचेष्टितं ।
 शुक्लेतद्वचः श्रुत्वा व्यासः परमविक्षितः । अनथायनिमित्तेऽस्मिन्नित्दं वचमभमवतीत् ।
 दिव्यन्ते चक्षुस्त्यश्च स्वयं ते निश्चलं मनः । तममा रजसा चापि त्यक्तः मत्तं व्यश्रितः ।
 आदर्शं स्वामिव च्छायां पश्यत्यात्मानमात्मना । व्यत्यात्मनि स्वयं वेदानं वृद्धा समनुचितनयः ।
 देवयानचरो विष्णोः पितृयानश्च तामसः । द्वावेतौ प्रत्य पन्थानौ दिवस्त्राधश्च गच्छतः ।
 पृथग्व्यामन्तरीचे च यत्र संवान्ति वायवः । सहेतु वायुमार्गा वै तान्निवोधानुपूर्वकः ।
 तत्र देवगणाः साध्या महाभूता महाबलाः । तेषामप्यभवत् पुत्रः समानो नाम दुर्जयः ॥
 उदानस्तस्य पुत्रोऽभूद्भोजानस्तस्याभवत्सुतः । अपानंश्च ततो ह्रद्यः प्राणश्चापिततोऽपरः ।
 अनपत्याऽभवत् प्राणो दुर्दुधः श्रुतापनः । पृथक्कर्मणि तेषान्तु प्रवक्ष्यामि यथातथं ।
 प्राणिनां सर्वतो वायुश्चेष्टां वक्ष्यते पृथक् ॥ प्राणनाचैव भूतानां प्राण इत्यभिधीयते ।
 प्रेरयत्यभ्रंघातान् धूमजंश्याम्रजांश्च यः । प्रथमः प्रथमे मार्गे प्रवहो नाम योऽनिलः ।
 अमरं रश्मिभ्यो तडिद्भ्राशोत्तमद्युतिः । आवहो नाम संभतिः द्वितीयश्चमनो नदन् ।
 खदयं ज्योतिषां श्रुतं भोमादोनां करोति यः । अन्तर्द्वेषु चोदानं यं वृद्धनि मनोविषणः ।
 यस्तुतुभ्यः समुद्रभ्यां वायुधारयते जलं । उद्धृत्याददते चापि जीमूतेभ्याऽमरंऽनिलः ।
 योऽङ्गिः संयोज्य जीमूतान् पञ्जन्याय प्रयच्छति । उद्धहो नाम वेदिष्ठस्तोयः स सदागतिः ।
 समुद्भ्रमाना यच्छथा येन नीताः पृथग् घनाः । वर्षमाचक्रतारम्भस्ति भवन्ति घनाघनाः ।
 संहता येन चाविद्धा भवन्ति नदता नदाः । रचणाथायै समभूता मेघलेमुपयान्ति च ।
 योऽग्नी वहति भूतानां विमानानि विहायसा । चतुर्थः संवहो नाम वायुः स गिरिमिदनः ।
 येन वेगवता रुद्रा रुचेणाहजता नगान् । वायुना संहिता मेघास्ते भवन्ति घनाहकाः ।
 दाशुष्पात्पातमश्चरिता नभसस्तनयिदुमान् । पञ्चमः स महावेगो विवहो नाम माहृतः ।
 यस्मिन् पारिप्लवा दिव्या वरुण्यापे विहायसा । पुण्ड्राकाजगद्गायाम्नाथं विष्टभ्य तिष्ठति ।
 दूराप्रतिहतो यस्मिन्नेकरग्निर्दिवाकरः । योनिर्गुणहस्तय येन भाति वसुधरा ।
 यस्मादाप्यायते भोमः क्षीणः सम्पूर्णमण्डलः । षष्ठः परिवहो नाम स वायुर्जपतान्तरः ।
 सर्व्यप्राणग्रहतां प्राणान् योऽनुकाले निररुति । यस्तु यत्प्रोनुवन्ते शृणुवैवस्ततापुभौ ।
 सन्तगम्बोदतां वृद्धा शान्तयाथात्मचिन्ताकाः । ध्यानतभ्यामभिरामाणां योऽग्रतस्वाय कल्पते ।
 यं श्रमासाद्य वेगेन दिग्भोऽन्ते प्रतिपदिरे । दक्षस्य दशपुत्राणां महस्त्राणि प्रजापते ॥

१११०

१११५

११२०

११२५

११३०

११३५

येन सृष्टः पुनः भूतो यात्येव न निवर्त्तते । परावहो नाम परेः वायुः स दुर्गतिक्रमः ।

स्वमेने दितेः पुत्रा माहता परमाहुताः । अनारतन्ने संवन्ति सर्वेषां सर्वधारिणः ।

स्तन्नु महदाद्यर्थं यदर्थं पर्वतोत्तम । कश्चित् ऋष्या तेन वायुनातिप्रवायत ।

विष्णोर्निवासते वातो यदा वेगमस्मेरित । सहस्रादीर्यते तात जगत् प्रव्ययते तदा ।

तस्माद्ब्रह्मविदा वेदास्त्राधीयन्तेऽतिवायति । वायोऽप्युभयं शुकं मज्जतत् पीडितं भवेत् ।

स्तावदुक्ता वचनं पुनः प्रसृतः प्रभुः । उक्त्वा पुनर्मधीष्विति शोभगङ्गामगत्तदा ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपूर्वणि मोक्षधर्मपूर्वणि शुकनृपेर्विष्वदधिकृविप्रतोऽध्यायः ॥ ३३० ॥

॥ श्रीभ उवाच ॥ स्तस्मिन्ननरे शून्ये नाग्दः समुपागमत् । शुकं स्नाथायनिरतं वेदाद्यं प्रभुमीक्षया ।

देवर्षि तं शुको दृष्ट्वा नारदं समुपस्थितं । अर्थपूर्वेषु विधिना ययोगेनाभ्युपजयत् ।

नारदाऽप्याश्रवोत् प्रीतो ब्रूहि धर्मधृताम्बर । केन त्वां श्रेयसा वक्ष्ये योजयामीति वृष्टवत् ।

नारदस्य वचः श्रुत्वा शुकः शोवाच भारत । अस्मिन् लोके हिते यस्यात्तन मां योक्तुमर्हसि ।

॥ नारद उवाच ॥ तत्त्वं जिज्ञासतां पूर्वद्वेषीणास्मावितात्मनां । सनत्कुमारो भगवानिदं वचनमश्रवोत् ।

नास्ति विद्यासमद्युर्नोस्ति सत्यमसं तप । नास्ति रागसंमं दुःखं नास्ति त्यागमसं सुखं ।

निवृत्तिः कर्षणः पापात्मतत्तं पुष्पशीलता । सदृष्टिः समुदाचारः श्रेय एतदनुत्तमं ।

मानुष्यमनुजं प्राप्य यः सञ्जाति स मुद्घति । नालं स दुःखमोवाय संयोगो दुःखलक्षणं ।

सकस्य बुद्धिश्चलति मोहजालविवर्द्धनी । मोहजालाहृता दुःखमिह चामुच चाश्रुते ।

सर्वोपायात्तु कामस्य क्रोधस्य च विनियहः । कार्यैः श्रेयोऽयिनां तौ हि श्रेयोघातार्थमुपयौ ।

नियं क्रोधात्तपो रतेत् शिष्यं रतेषु मत्सरात् । विद्यां मापावमानाश्यामात्माननु प्रमादत ।

ज्ञानश्रुतं परं धर्मं चमा च परमं वलं । आत्मज्ञानं परं ज्ञानं न सत्यादिघते परं ।

सत्यास्य वचनं श्रेयं मत्यादपि हितं वदेत् । यद्भूतहितमत्यन्तमेतत् सत्यं मतं मम ।

सर्वारम्भपरित्यागो निराश्री निष्परिग्रह । येन सर्वं परित्यक्तं स विद्वान् स च पण्डितः ।

इन्द्रियैरिन्द्रियाधानं यश्चरत्यात्मवशैरिह । असञ्जमान आनात्मा निर्विकारः समाहितः ।

आत्मभूतैरतद्भूत सह शैव विनैव च । स विमुक्तः परं श्रेयो न शिरेणाधितिष्ठति ।

अदर्शनमसंस्पर्शनयासम्पायणं सदा । यस्य भूते सह मुने स श्रेयः विन्दते पर ।

न हिंस्यात् सर्वभूतानि भैवापणगतशरैत् । वेदे जन्म समासाद्य वैरं कुर्वीत केनचित् ।

आकिञ्चन्यं सुसन्तोषो निराश्रीस्त्वमचापलं । एतदाहु परं श्रेय आत्मज्ञस्य जित्वात्मनः ।

परिग्रहं परित्यज्य भव तात श्रितेन्द्रियः । श्रेयोक्तं स्नानमातिष्ठ ह्य चामुच चाभयं ।

निरामिया न शैचन्ति त्वज्ज्ज्दामिपमात्मनः । परित्यज्यामिषं शोभ दुःखतापादिमोह्यथे ।

तपोनियेन दानेन मुनिना संयतात्मना । श्रितं श्रेतुकामेन भाव्यं सङ्घेऽवशिष्टिना ।

गुणसङ्घेऽनसक्त इक्षुच्यैरत सदा । माञ्जशो न शिरादेव दुःखमायात्यनुत्तमं ।

इन्दारमिषु भूतेषु यथैको रमते मुनि । विद्धि प्रज्ञानदत्तं तं ज्ञानदत्तं न शोचति ॥ ११०५ ॥
 शुभैर्ममति देवं व्यामिथैर्जन्म मानुषं । अशुभैश्चाप्यधोजन्म कर्षभिसंभते वष ।
 तत्र मृत्युजरादुखे सततं समभिद्रुत । संसारे पच्यते जन्मुसृत कथं न विवक्ष्यसे ।
 अहिते हितसंश्लेषमधुवे भ्रुवसंश्रकः । अनर्थे चार्थसंश्रस्त्वं किमर्थे नावबुध्यसे ॥ ११०६ ॥
 संवेष्टमानं वज्रभिर्मोहात्तन्नुभिरात्मजैः । कोषकारदवात्मानं वेष्टयन्नावबुध्यसे ।
 अलं परिग्रहेथेह दोषवान् हि परिग्रहः । किमिहि कोषकारस्य बध्यते स परिग्रहात् ॥ ११०७ ॥
 पुत्रदारकुटुम्बेषु सताः सीदन्ति जन्तव । सर, पङ्कान्तेषु मग्ना जीर्णा वनगजा इव ॥ ११०८ ॥
 मेहाजालसमाकृष्टान् सखे मत्स्यानिबोद्धतान् । खेहजालसमाकृष्टान् पश्ये जन्तून् सुदुःखितान् ॥ ११०९ ॥
 कुटुम्बं पुत्रदाराद्य शरीरं सञ्चयाद्यथे । पारक्यमधुवं सर्वं किं खं सुकृतदुष्कृतं ॥ १११० ॥
 यदा सर्वान् परित्यज्य गन्तव्यमवशेन ते । अनर्थे किं प्रसक्तस्त्वं स्वमर्थे नानुतिष्ठसि ॥ ११११ ॥
 अवियान्तमनालम्बमपायेदमदेशिकं । तम, कान्तारमन्वानं कथमेको गमिष्यसि ॥ १११२ ॥
 न हि त्वा प्रस्रितं कश्चित् पृष्ठतोऽनुगमिष्यति । सुकृतं दुष्कृतञ्च त्वा यत्कृतमनुयास्यति ॥ १११३ ॥
 विद्या कर्म च शौचस्य ज्ञानस्य बहुविधतरं । अर्थार्थमनुसार्यन्ते सिद्धार्थस्य त्रिमुच्यते ॥ १११४ ॥
 निवन्धनो रक्षुरेया या यामे वधतो रति । श्वित्वेतां मुकृता यान्ति नैनां किन्दन्ति दुष्कृत ॥ १११५ ॥
 रूपकृष्णा मन श्रिता स्पर्धदोषा रमावहा । गन्धपद्मा शुब्दजला स्वर्गमार्गदुरावहा ॥ १११६ ॥
 समारिचा मलयमर्धे धर्मस्यैवद्वारका । त्यागवाताश्वगो शोधा, नैताथ्यान्ता नदी तरहे ॥ १११७ ॥
 त्यज धर्ममधर्मञ्च तथा सत्यानुते त्यज । उभे सत्यानुते त्यजा धेन त्यजेसि तं त्यज ॥ १११८ ॥
 त्यज धर्ममसद्व्यादधर्मं ध्यायन्निष्ठया । उभे सत्यानुते बुद्ध्या बुद्धिं परमनिष्ठयात् ॥ १११९ ॥
 अस्त्रिद्वेषे घ्रापुयुते मोमगोऽग्निशेषेन । सपोवमहं दुर्गन्धि पूषं मूषपुरीषयोः ॥ ११२० ॥
 शराशोकसमाविष्टे रोगायतनमाहुरं । रजम्बलमनित्यस्य भूतावामिमं त्यज ॥ ११२१ ॥
 इदं विषं जयत् सर्वमजगत्सपि यद्भवेत् । महाभूतात्मकं सर्वं महत्पतरमाययात् ॥ ११२२ ॥
 इन्द्रियाणि च पथैव तम सर्वं रजस्रया । इत्येव सप्तदशको राशिरन्यकर्मज्ञक ॥ ११२३ ॥
 सर्वैरिन्द्रियार्थेषु व्यक्रायकैश्चिं संश्रित । चतुर्विधक इत्येव व्यक्रायकमयो गुण ॥ ११२४ ॥
 रते सर्वं समापृक्त, पुमानित्यभिधीयते । चिबर्गन्तु मुत्तं दु यं जीवितं मरणं तथा ॥ ११२५ ॥
 य इदं वेद तन्नेत्रमवेद प्रभवान्ययो । पारस्यैव यो ह्येव ज्ञानाभां यच्च किञ्चन ॥ ११२६ ॥
 इन्द्रियेषु यत्पते पचत्तस्य जनि विनि । अथकमिति विज्ञेयं निरुपाद्यमतीन्द्रियं ॥ ११२७ ॥
 इन्द्रियैर्भवेत्तरेषु धाराभिरिव तथैव । आके चिततमात्मानं कोकोदरात्मनि पश्यति ॥ ११२८ ॥
 परादादृष्ट, इति ज्ञानमूषा न मय्यति । पश्यत सर्वभूतानि सर्वथावस्थापु सर्वदा ॥ ११२९ ॥
 धर्मभूतस्य धर्मयोगा काशुभेनापचरते । ज्ञानेन विविधां ह्येगामतिष्ठत्तय मोक्षज्ञान् ॥ ११३० ॥
 निश्चेद्बुद्धमहोम भेत्सर्गां न विद्यते । अभादिनिधर्मं अकृमात्मभि श्रितमवधे ॥ ११३१ ॥

अकर्तारममूर्तञ्च भगवानाह तीर्यवित् । यो जन्तु स्रष्टतैलौः कर्मभिर्निव्यदुःखितः । १११

म दुःखप्रतिघातार्थं हन्ति जन्तूननेकधा । ततः कर्म ममादत्ते पुनरन्ते ननु वड ।

तपतेऽय पुनस्तेन भुक्त्वा पथ्यमिवातुरः । अस्ममेव मोक्षान्ते दुःखेषु स्रष्टसंश्रितः ।

वथते मथ्यते चैव कर्मभिर्न्यवत्सदा । ततो निवड् स्त्रा योनिं कर्मणामुदयादिह ।

परिभ्रमति संसारं चक्रवद्भवेदनं । म तं निवृत्तवन्धसु निवृत्तद्वापि कर्मतः । ११२

सर्ववित् सर्वजित् सिद्धो भव भावत्रिवर्जित् । संयमेन नैव वन्धं निवर्त्य तपसो ब्रह्मात् । ११३

सम्प्राप्ता बह्वेव सिद्धिमथवाधो सुखोदयां । ११४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपूर्वणि मोक्षधर्मपूर्वणि शुक्रनागदसंवादे एकत्रिंशदधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

॥ नाग उवाच ॥ शोकं शोकनाशार्थं शांत्वं शान्तिकरं शिवं । निश्चयं लभते बुद्धिं तां लब्धा सुखमधते ।

शोकस्थानसहस्राणि, मधस्थानशतानि च । दिवसे दिवसे मूढमाविशान्तिं न पण्डितः । ११५

तस्माद्गुणैर्नाशार्थमिति ह्यमं निबोध मे । तिष्ठते चेदग्रे बुद्धिर्लभते शोकनाशनं । ११६

अनिष्टस्ययोगाच्च विप्रयोगात् प्रियस्य च । मनुष्या मानुषैर्दुःखैर्युज्यन्ते सन्त्यनुद्वयः । ११७

द्रव्येषु समतीतेषु ये गुणास्तान् चिन्तयेत् । न तानाद्रियमाणस्य खेहवडः प्रमुच्यते ।

दोषदर्शी भवेत्तत्र यत्र रागः प्रवर्तते । अनिष्टवर्द्धितं पश्येत्तया चिप्रं विरज्यते । ११८

नाथो न धर्मो न यथो योऽतीतमनुशोचति । अयभावेन युज्येत तच्चास्य न निवर्तते ।

गुणैर्भूतानि युज्यन्ते विद्युज्यन्ते तथैव च । सर्वेषु नैतदेकस्य शोकस्थानं हि विद्यते ।

स्तं वा यदि वा नष्टं योऽतीतमनुशोचति । दुःखेन लभते दुःखं दानवैर्यो प्रपद्यते । ११९

नाशु कुर्वन्ति ये सुखा दृष्ट्वा लोकेषु मन्ततिं । मन्यक् प्रपाद्यत सर्वं नाशुकर्त्तव्यपद्यते ।

दुःखोपघाते शारीरे मानसे चाणुपस्थिते । यस्मिन् शक्यते कर्तुं यत्नसत्त्वानुचिन्तयेत् ।

भैषज्यमेतदुःखस्य यदेतन्मानुचिन्तयेत् । चिन्त्यमानं हि न येति भूयद्यापि प्रवर्द्धते ।

प्रज्ञया मानसं दुःखं हन्याच्छारीरमौषधैः । एतदिज्ञानसामर्थ्ये न वापि समतामियात् । १२०

अनित्यं चैतनं रूपं जीवितं द्रव्यसञ्चयः । आगम्यं प्रियमेवावो रथ्येत्तत्र न पण्डितः । १२१

न आनपदिक्कं द, खमेकं शोचितुमर्हति । अशोचन् प्रति कुर्वीत यदि पश्येदुपकमं ।

सुखाद्भ्रतरं दुःखं जीवितेनात्र संश्रयः । स्निग्धलक्ष्णैर्निद्रायैषु मोक्षान्तरणमप्रियं ।

परित्याजति यो दुःखं सुखञ्चाप्युभयं नरः । अभ्येति ब्रह्म सोऽत्यन्तं न तं शोचन्ति पण्डिताः ।

त्यज्यन्ते दुःखमयो हि पाननेन च ते सुखाः । दुःखेन चाधिगम्यन्ते नाशमेधां न चिन्तयेत् ।

अन्त्यामन्या धनवाप्या प्राप्य वैशेषिकीं नराः । अतृप्ता यान्ति बिभ्रंभं सन्तोषं यान्ति पण्डिताः । १२२

सर्वं चयान्ता निवचाः पशान्ता, समुच्छ्रयाः । संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं हि जीवितं ।

अन्तो नानि पिपासायान्द्रष्टिस्तु परमं सुखं । तस्मात्सन्तोषमेव धनं पश्यन्ति पण्डिताः ।

निनेपमात्रमपि हि बधो गच्छन्ति । समरीर्यन्ति येषु नित्यं किमनुचिन्तयेत् ।

भूतेषु भावं सञ्चिन्त्य ये बुद्ध्या मनस परं । न शोचन्ति गताध्वान् पश्यन्त् परमां गतिं ॥ १ ॥
 सञ्चिन्वानकमेवैनं कामानामखिलतर्कं । व्यग्रं पशुमिवासाद्ये मृत्युरादाय गच्छति ॥ २ ॥
 तथाशुभायं सन्पश्येद्दु खल्य परिमोक्षणं । श्रगोचन्नारभेच्चैव मुक्तदाय्यसनी भवेत् ॥ ३ ॥
 शब्दे स्त्रीं च रूपे च गन्धेषु च रसेषु च । नैपभोगात् परं किञ्चिद्भिनौ वाऽधनस्य वा ॥ ४ ॥
 प्राक्सम्प्रयोगाद्भूतानां नास्ति दुःखं परायणं । विप्रयोगान्मुक्तस्यैव न शोचेत् प्रकृतिसिद्धिम् ॥ ५ ॥
 धृत्या शिरोदरं रचेत् पाणिपादस्य चतुराग्रे । चतुःश्रेणैव मनसा मनो वाचस्य विद्यया ॥ ६ ॥
 प्रणयं प्रतिमहद्य संस्तुतेऽस्मिन्तरेषु च । विचरेद्देसमुन्नद्धं स सुखो स च पण्डितः ॥ ७ ॥
 अध्यात्मरतिरासीनो निरपेक्षो निरामिषः ॥ आत्मनैव सहायेन यश्चरेत् स सुखो भवेत् ॥ ८ ॥
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुक्राभिपतेन द्वाविंशदधिकविंशतितोऽध्यायः ॥ १२२ ॥
 ॥ नारद उवाच ॥ सुखदुःखविपर्ययो यदा समुपपद्यते । नैन प्रज्ञा सुनोते वा त्रयते नापि पौरुषं ।
 स्वभावाद्यन्नमातिष्ठेद्यन्नवाद्यैवमीदृति । जरामरणरोगेभ्य प्रियमात्मानमुद्धरेत् ॥ १ ॥
 रुजन्ति हि शरीराणि रोगा शरीरमानसा । सायका इव तीक्ष्णया प्रयुक्ता हृद्बन्धनिभिः ।
 व्यथितस्य विधित्वाभिस्त्वाम्यतो जीवितैरपिणः । श्वसस्यविनाशाय शरीरमपकथ्यते ॥ २ ॥
 खवन्ति न निवर्तन्ते खोतांसि हरितामिव । आयुरादाय मर्त्यानां रात्र्यहानि पुन पुन ।
 यत्पयो ह्ययमत्यन्तं पथयोः शुक्रकण्ठयोः । जानाम्याथान् जरयति निमेषान्नावतिष्ठते ॥ ३ ॥
 सुखदुःखानि भूतानामजरो जरयत्यभौ । आदित्यो ह्यस्यमभ्येति पुन पुनरुदेति च ॥ ४ ॥
 अदृष्टपूर्व्यानादाय भावानपरिश्रितान् । इष्टानिष्टान्कृत्याणामलं गच्छन्ति रात्रय ॥ ५ ॥
 दोषमिच्छेद्यथाकामं कामानान्तदवापुयात् । यत्किञ्चिन्न पराधीनं पुनरेष्य क्रियाफलं ।
 मयताय हि दद्यात् मतिमन्तश्च मानवः । दृश्यते निष्कला सन्त प्रदोषा सर्वकर्म्मभिः ॥ ६ ॥
 अपरे यानिमा मन्तो निर्गुणा पुरुषाधमा । श्रोगोभिरेष्यमंयुक्ता दुग्धन्ते सर्वकामिनः ।
 भूतानामपर कश्चिद्दुर्माद्यो भतनोत्थित । वैश्वेनायाज्ञ नोकास्य स सुखेधैव जीर्णते ॥ ७ ॥
 अपेष्टमानसं मनो श्रीः कश्चिदपतिष्ठते । कश्चित् कर्म्मणुष्टान्येनाप्राप्यमधिगच्छति ॥ ८ ॥
 अपराधं ममः च पुण्यस्य स्वभावतः । शुक्रमन्यव भं भूतं पुनरन्यत्र गच्छति ॥ ९ ॥
 तस्य येनो प्रयुज्यते गर्भो भवति वा माया । आद्यपुण्यापमा यस्य निर्दोषरूपमभ्यते ॥ १० ॥
 वेदाश्चित्पुष्पकामानामनुमत्तानिमिच्छन्तः । मिहो प्रयतमानानां न चापशुमुपत्रयते ॥ ११ ॥
 गर्भाधोऽदिग्मागर्भाः कृत्वादागोविषादिव । आयुष्मान् जायन्ते पुत्र कथं प्रिय देवाभवतः ॥ १२ ॥
 देवानिष्टा तपस्त्रा एषो पुण्यद्विभिः । दश मासान् परिष्ट्वा जायन्ते सुमधाममा ॥ १३ ॥
 अपरे धर्मध्यामि भोगाद्य विद्वद्विद्वताम् । रिपुजानभिप्रायनो ज्ञानैरेव मङ्गलैः ॥ १४ ॥
 अदोऽन्यः स्वर्गमित्य मेदुषस्य क्व गतो । उपश्रव देवाविष्टो योनिर्गमं प्रयते ॥ १५ ॥
 शोभं परशरीराणि स्थिरवीर्यं शरीरिणं । प्राणिना प्राणकरोऽपि भंसस्यैवविपतिर्न ॥ १६ ॥

निर्दग्धं परदेहे हि परदेहं ब्रह्मचरं । विनश्यन्तं विनाशान्ते नावि नाविकाहिते ।

मङ्गल्या जटरे न्यूनं रेतो विन्दुमचेतनं । केन यत्नेन जीवन्तं गर्भे त्वमिह पश्यमि ।

अत्रपानानि जीवन्ते यत्र भक्ष्याय भेषिताः । तस्मिन्नेवादरे गर्भः किं नात्रमिव जीव्यते ॥ १३३ ॥

गर्भं मूत्रपुरीषाणां स्वभावानियता गतिः । धारणे वा विभर्ते वा न कर्त्ता विद्यते वशः ।

स्वप्निं ह्युदराद्गर्भा जायमानास्तथा परे । श्रागमेन तथान्येषां विनाश उपपद्यते ।

एतस्माद्योगिनश्चत्वारो वीर्यं परिमुच्यते । प्रशास्त्रं स्वभूते काञ्चित् पुनर्देहेषु मञ्जति ।

स तस्य सहजातस्य संस्रमी मवर्मां दूरां । प्राप्नुवन्ति ततः पञ्च न भवन्ति गतायुषः ।

नाभ्युत्थाने मनुष्याणां योगाः स्रुताश्च संशयः । व्याधिभिश्च विमथ्यन्ते व्याधैः जुद्धस्यगा इव । ॥ १३४ ॥

व्याधिभिर्मथ्यमानानां त्यजतां विपुलं धनं । वेदानां नापकर्षन्ति यतमानाश्चिकित्सकाः ।

ते चापि निपुणा वैद्याः कुशलाः स्मृतौषधाः । व्याधिभिः परिह्वयन्ते मृगा व्याधैरिवाहृताः ।

ते प्रिवन्तः कथायाश्च सर्पीपि विविधानि च । दृश्यन्ते जरया मग्ना नगा नागैरिवोत्तमैः ।

क वा मुवि चिकित्सन्ते रोगाक्तान् मृगपचिषं । श्यापदानि दर्शित्वाश्च प्राधे नाक्ता भवन्ति ते ।

घोरानपि दुर्गधर्षांश्रुपतीनुपतेजसः । आक्रम्याददन्ते रोगाः पशून् पशूगणा इव । ॥ १३५ ॥

इति लोकमनाक्रन्दं मोहशोकपरिभूतं । शीतमा संहमा चिह्नं ह्रियमाणं बलीयमा ।

न धनेन न राज्येन नैषिण तपमा तथा । स्वभावमतिवर्त्तन्ते योनिमुक्ता शनैरिणः ।

न द्विधेरथ जीवैरनु सर्वैः सुः सर्वैकामिनः । नाप्रियं प्रतिपश्येयुर्हावानन्य फले सति ।

उपस्थपरि लोकाश्च सर्वौ गन्तुं समीहते । यतते च यथाशक्ति न च तत् वर्त्तते तथा ।

देवार्थमदमत्ताय सत्तास्यमदेन चा । अग्रमत्ताः शठा शूरा विक्रान्ताः पर्युपाहते । ॥ १३६ ॥

क्रोधाः परिनिवर्त्तन्ते केषाञ्चिदममीक्षिताः । स्वै स्वैश्च पुनरन्येषां न किञ्चिदधिगम्यते ।

महश्च फलैवपत्यं दृश्यते कर्मगद्विषु । वहन्ति शिविकामन्ये यान्त्ये शिविक्रागताः ।

सर्वेषामष्टद्विकामानामन्ये रथपुरःसराः । मनुष्याश्च गतकीकाः शतशो विविधाः क्षियः ।

दशरामिषु भूतेषु गन्धनेषु कैकशो नराः । इदंमन्वत् पदं पश्य नाच मोहं करिष्यसि ।

त्यज धर्ममधर्षश्च उभे सत्यानृते त्यज । उभे सत्यानृते त्यज्वा येन त्यजमि तं त्यज ।

इतत्ते परमं शुद्धमाख्यातम्विपत्तम् । येन देवाः परित्यज्य मर्त्यलोकं दिवं गताः ।

नारदस्य वचः श्रुत्वा शुकः परममुद्धिमान् । भक्षिन्य मनमा धीरो निद्वयं माध्यगच्छत ।

पुत्रदारैर्षहानं क्रोधा विद्याषायि महान् श्रमः । किन्तु न्यात् शान्तं स्थानमन्वक्रं महोदये ।

ततो मुहूर्त्तं मञ्जिन्य निश्चिताहृतिमात्मनः । पगवरजो धर्मस्य परां नैवेद्यदर्शो गतिं ।

कथन्त्वहमर्षक्रिष्टो मर्षेयं गतिमुत्तमाम् । नावर्त्तयं यथा भूयो योनिषु चरन्तगरे । ॥ १३७ ॥

परं भावं हि काङ्क्षामि यत्र नावर्त्तते दुर्गः । सर्वमज्ञानं परित्यज्य निश्चितो मनमा गतिं ।

तत्र दास्यामि यथात्ता इमं मेऽधिगमिष्यति । अचयदाव्ययैव यत्र स्यास्यामि शान्तत ।

न तु योगमते शक्या प्राप्तुं मा. परमा गति । श्रवयन्त्रो हि बुद्धस्य कर्मभिर्नोपपद्यते ।
 तस्माद्योग समाख्याय त्यक्त्वा गृहकलेवरं । वायुभूत प्रवेक्ष्यामि तेजोराशिं दिवाकरे ।
 नक्षेप क्षयता याति सोम सुरगणैर्यया । कम्पित पतते भूमिं पुनश्चैवाधिरोहति ।
 क्षीयते हि सदा सोम पुनश्चैवाभिपृथति । नेच्छाम्येव विदितैतद्द्वामट्टही पुन पुन ।
 रविस्तु भ्रजापयते लोकान् रश्मिनिदलनै । सर्वतस्तेज आदत्ते नित्यमव्ययमण्डल ।
 अतो मे रोचते गन्तुमादित्यं दौप्ततेजस । अत्र वक्ष्यामि दुर्द्धीनि शङ्केनाम्नरात्मनो ।
 सूर्यस्य सदनं चाह निक्षिपेद कलेवर । अदिमि सह यास्यामि धौर तेजोतिदु सहे ।
 आप्रच्छामि नगान्नागान् गिरिमुर्वीं दिशो दिव । देवदानवगन्धर्वान् पिशाचोत्तरगराक्षिणान् ।
 लोकेषु सर्वभूतानि प्रवेक्ष्यामि न सशय । पश्यन्तु योगबोध्यं मे सर्वं देवा सहर्षिभि ।
 अयानुज्ञाय तस्मिं नारदं लोकविश्रुत । तस्मादनुज्ञा सम्प्राप्य जगाम पितरं प्रति ।
 सोऽस्मिन् च महात्मानं कृष्णदैपायनं मुनिं । शुक प्रदक्षिणं कृत्वा कृष्णमाष्टवान मुनिं ।
 श्रुत्वा चर्षितद्वचनं शुकस्य प्रीतो महात्मा पुनराह चैनं । भो भो पुत्र स्त्रीयता तावदथ यावच्चतु श्रीण्यामि
 लदर्थे ।
 निरपेक्ष शुको भूत्वा नि खेहे मुकसंश्रय । मोक्षमेवानुसन्धिन्य गमनाय मनो दधे ।
 पितरं स परित्यज्य जगाम मुनिसत्तमे । कैलासपृष्ठे विपुलं सिद्धसङ्घं निषेवितं ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकाम्पितने चर्येण्येवदधिकत्रिंशतोऽध्याय ॥ ३३१ ॥
 ॥ भोभ उवाच ॥ गिरिशृङ्ग समाह्वय सुतो व्यामस्य भारते । समे देशे विक्रैः स निशलाक उपाविशत् ।
 धारयामास चात्मानं यथाशालं यथाविधि । पादप्रभृतिगात्रेषु ब्रभेण क्रमयोगवित्तु ।
 तत स प्राञ्जुखो विद्वानादित्येनाचरोदिति । पाणिपाद समादाय विनीतवदुपाविशत् ।
 न तत्र पश्चिमद्वारा म शब्दे नातिदर्शन । यत्र वैयासकिर्षिमान् योक्तुं समुपचक्रमे ।
 स ददर्श तदात्मानं सर्वसङ्घविनि स्यत । प्रजहास ततो हार्षं शुकं सम्प्रेक्ष्य तत्परं ।
 स पुनर्योगमास्याय भोक्तुमार्गोपलब्धये । महायोगेश्वरो भूत्वा सोऽत्यकामद्विहाममा ।
 तत प्रदक्षिणं कृत्वा देवर्षं नारदं तथा । निवेदयामास च तं च योगपेरमर्थे ।
 ॥ शुक उवाच ॥ दृष्टो मार्गं प्रष्टोऽस्मि स्वस्ति तेऽस्तु तपोधन । त्वप्रसादाद्गमिष्ये सि गतिमिष्टा महायुते ।
 नारदेनाभ्यनुज्ञात शुको दैपायनात्मज । अभिवाद्य पुनर्योगमास्यायाकाशमाविशत् ।
 यन्मासष्टादुत्पत्य स पपात दिवं तदा । अन्तरोचचर श्रीमान् वायुभूत. मुनिधित ।
 तमुद्यन्त दिशः प्रेथ वैनेतेयसमद्युति । ददृशु सर्वभूतानि मनोमास्तरहर्षमं ।
 ध्ववमायेनं लोकांस्त्रीन् सर्वान् भोऽय विचिन्तयन् । आन्वितो दीर्घनखानं पावदाकंसमप्रभ- ।
 तमेकमननं यान्मभ्यगमशतोभय । ददृशु सर्वभूतानि स्वावराणि चराणि च ।
 दद्यात्किं पयाम्याथ पूजा वै चक्षिरे तदा । पुष्यर्षेण दिव्येणामत्रचरुर्दिव वस ।

तं दृष्ट्वा विस्मिताः सर्वे गन्धर्वाः परमाङ्गणाः । अथेयदेव गमिह्याः परं विस्मयमांगताः ।
 अन्तरोचगतः कोऽयं तपसा मिद्धिमागतः । अधःकायोऽङ्गवक्रश्च नेत्रैः समभिरञ्जते ।
 ततः परमधर्मात्मा चिपु लोकेषु धियुतः । भार्खरं समुदीचन् स प्राङ्मुखो वाग्यतोऽगमत् ।
 शब्देनाकाशमखिलं पूरयन्निव मन्वेगः । तमापततं महमा दृष्ट्वा सर्वोऽपरोमणाः ।
 मन्मान्तमनगो राजद्रामन् परमविस्मिताः । पञ्चषु डाप्रसृतयो मृगमुक्त्वाञ्जलिं चनाः ।
 देवतं कतमं ह्येतदुत्तमाङ्गतिमास्वितं । सुनिश्चितमहाघाति विशुक्कमिव निस्पृहं ।
 ततः समभिरक्रामं मलयं नाम पर्वतं । उर्व्यग्रो पूर्व्यचिन्तिय धं नित्यमुपभवतः ।
 तस्य ब्रह्मर्षिपुरुषस्य विक्रयं ययतुः परं । अहो बुद्धिसमाधानं वेदाभ्यासरते द्विजे ।
 अचिरैवेव कालेन नमश्चरति चन्द्रवत् । पितृशुश्रूषया मुद्धिं भंगतेऽयमनुत्तमां ।
 पितृभक्तो दृढतपाः पितुः सुदयितः सुतः । अनन्यमनसा तेन कथं पित्रा विमर्जितः ।
 उर्व्यग्र्यां वचनं श्रुत्वा शुकः परमधर्मावित् । उदैद्यत दिशः सर्व्यां वचने गतमानसः ।
 मोऽन्तरीचं महीक्षेत्रं संगीलवनकाननं । विलोकयामास तदा सराणि सरितस्तथा ।
 ततो देवायनसुतं बह्मनानात् समन्ततः । हताञ्जलिपुटाः सर्व्यां निरीचने ऋ देवताः ।
 अमवीत्तासादा वाक्यं शुकः परमधर्मावित् । पिता यद्यनुगच्छेन्मा कोशमानः शुकंति वै ।
 ततः प्रतिवचो देयं सर्वैरेव समाहितैः । एतन्म विद्वतः सर्वे वचनं कर्तुमर्हय ।
 शुकस्य वचनं श्रुत्वा दिशः सर्व्याः सकाननाः । समुद्राः सरितः शैलाः प्रयूचन्तं समन्ततः ।
 यथाज्ञापयसे विप्र वादमेवं मविद्यति । अथेयैः हरितो वाक्यं प्रतिवक्ष्यामिहे वयं ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकाम्बितने चतुस्त्रिंशदधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३३ ॥
 ॥ भीम उवाच ॥ इत्येवमुक्त्वा वचनं महर्षिः सुमहातपाः । प्रातिष्ठत शुकः मिद्धिं हित्वा दीर्घायतुर्भिधान् ।
 तमो ह्यष्टविधं हित्वा जहौ पञ्चविधं रजः । ततः सत्त्वं जहौ धीमांसुदहृतमिवाभवत् ।
 ततस्तस्मिन् पदे नित्ये निर्गुणे लिङ्गवर्जिते । ब्रह्मणि प्रत्यतिष्ठत् स विधूमेऽप्रविव क्वसन् ।
 चस्तापानो दिशो दाहो भूमिक्रमस्तथैव च । प्रादुर्भूतः क्षणे तस्मिन्लदहृतमिवाभवत् ।
 द्रुमाः प्राच्यासं समुचुः शिखराणि च पर्वताः । निर्घातशब्देथ गिरिर्हिमवान् दीर्यतोव ह ।
 न वभासे महसोऽग्रं जज्वाल च पावकः । इन्द्राय सरितश्चैव चुतुः सागरालया ।
 ववर्ष वासवस्तोषं रमेव च सुगन्धि च । ववौ समोरणद्यापि दिव्यगन्धवहः सुषिः ।
 मष्टङ्गे प्रथमे दिव्ये हिमवन्मोरुमक्षरे । कथिष्टे श्वेतवर्णे दे रुक्मरूप्यमये शुभे ।
 शतयोजनविस्तारे तिर्थं गूढं च भारत । उदीचीं दिशमास्याय रुषिरे मन्दर्बं ह ।
 शोऽविश्वेन भनमा तथैवाभ्यवत शुकः । ततः पर्वतशृङ्गे दे महैव दिधाठते ।
 अदृश्यतो महाराज तदहृतमिवाभवत् । ततः पर्वतशृङ्गाभ्यां महर्षेः विनिःसृतः ।

न च प्रतिजघानास्य स गतिं पर्यन्तोत्तमः । ततो महानभूच्छब्दे दिवि सर्वदिवाकर्षाः ॥
 गन्धर्वाणांमृषोणश्च येच शैलनिवासिनः । दृष्ट्वा शुक्रमतिक्रान्तं पथ्यंतश्च दिधाकृतं ॥
 साधु साध्विति तंत्रासोत् नादः सर्वत्र भारत । स पूज्यमानो देवैश्च गन्धर्वैश्चपिभिरुया ॥
 यंचरासमसद्वैद्यं विद्याधरगणैस्तथा । दिधिः पुप्यैः समाकीर्तमन्तरोचं समन्ततः ॥
 आसौक्लिक महाराज शुक्राभिपतने तदा । ततो मन्दाकिनीं रम्यामुपरिष्टादभिम्रजन् ॥
 शुक्रो ददर्श धर्मात्मा पुम्पितद्रुमकानना । तस्यां क्रोडन्यभिरता ति चेवापरमोद्गणाः ॥
 शून्याकारं निराकाराः शुक्रं दृष्ट्वा विवाससः । तं प्रकामन्तमाज्ञाय पिता खिन्नमन्वितः ॥
 उत्तमाङ्गतिमाख्याय वृष्टतोऽनुसंधार ह । शुक्रस्त भारतादूर्ध्वं गतिं कृतान्तरोचगां ॥
 दर्शयित्वा प्रभावं स्वं ब्रह्मभूतोऽभवत्तदा । महायोगगतिं लब्ध्वा व्यासोत्याय महातपाः ॥
 निमेषान्तरमात्रेण शुक्राभिपतनं यथै । स ददर्श दिधा कृत्वा पर्यन्तापं शुक्रं गतं ॥
 शंभुश्चैषयस्तस्य कर्म पुत्रस्य तत्तदा । ततः शुक्रेति दोषेण शब्देत्ताकन्दितस्तदा ॥
 स्वथं पिवा सरोणेचैलीशोकाननुनाच वै । शुक्रः सर्वगतो भूत्वा सर्वतोमुखः ॥
 प्रत्यभापत धर्मात्मा भोः शब्देनानुवादयन् । तत एकाक्षरं नादं भारित्येवं समीरयन् ॥
 प्रत्याहरज्जगतं सर्वमुचैः स्वावरजङ्गमं । ततः प्रभृतिचाद्यापि शब्दानुधारितान् शुक्य ॥
 गिरिगङ्गरष्टेषु व्याहरन्ति शुक्रं प्रति । अन्तर्हितः प्रभावन् दर्शयित्वा शुक्रस्तदा ॥
 गुणान् संव्यज्य शब्दादीन् पदमभ्यगमत् परं । महिमानन् तं दृष्ट्वा पुत्रस्यामितेतेजसः ॥
 निपसाद् गिरिप्रस्ये पुत्रमेवान्चिन्तयत् । ततो मन्दाकिनीतरे क्रोडन्तोऽपरमोद्गणाः ॥
 आसाय तमृषिं सर्वाः संभ्रान्ता गतचेतसः । जले निलिखिरे काशित्काशिशुक्लान् प्रपेदिरे ॥
 यमनान्याददुः काशितं दृष्ट्वा मुनिमत्तमं । तां मुक्तान् तान् विज्ञाय मुनिः पुत्रस्य वै तदा ॥
 मक्ततामात्मनचैव प्रीतोऽभूद्भोडितश्च ह । तं देवगन्धर्वृते महादिगणपूजितः ॥
 पिणकक्षीर्णं भगवानभ्यागच्छत शङ्करः । तमुवाच महादेवः सान्त्वपूर्वमिदं वचः ॥
 पुत्रयोकाभिमन्तं कृष्णदैपायनं तदा । अग्नेभूमिरपां वापारन्तरोचस्य चैव ह ॥
 वीर्येण सदृशः पुत्रः पुरा मत्तस्त्वया वृतः । स तयास्तचणे जातस्तपसा तव मभूतः ॥
 मम चैव प्रसादेन ब्रह्मतेजोमयः शुचिः । स गतिं परमां प्राप्नो दुष्प्राप्तमश्नित्त्रियैः ॥
 देवैरपि विप्रैर्ष्वे तं किमनुशोचसि । यावत् स्यात्सन्ति गिरयो यावत् स्यात्सन्ति सागराः ॥
 तावत्तवाचया कीर्त्तिः सपुत्रस्य भविष्यति । कथो सपुत्रसदृशो सर्व्यतेनयपां पदा ॥
 इत्यथे ब्रह्म भोक्तेऽस्मिन्प्रसादाग्न्यामुने । सोऽनुनीतो भगवता स्वथं रुद्रेण भारत ॥
 कथां पश्यन् समावृत्तः स मुनिः परया मुदा । इति अन्तमतिथैव शुक्रस्य भरतर्षभ ॥
 विशरेण समाख्याता यन्मां सर्वं परिशृङ्गमि । एतदापष्ट मे राजन् देवदिनादः पुरा ॥

११४

११५

११६

११७

११८

११९

व्यासयैव महायोगी सन्नख्येपु पदे पदे । इतिहासमिम पुण्यं मोक्षधर्मोपसहित ।
 धारयेद्य इमपर' स गच्छेत् परमा गति ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुक्रामिपतने पञ्चविंशदधिकत्रिंशतोऽध्याय ॥ ३३५ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ गृहस्था ब्रह्मचारी वा वानप्रस्थाऽय भिक्षुक । य इच्छेत् सिद्धिमाप्नुयात् देवता का
 यजेत स' ।

कुतो ह्यस्य भुवः स्वर्गं कुतो नै श्रेयसं पर । विधिना केन जुहुयात् देव पितृ तथैव च ।
 मुक्तय काङ्क्षति गच्छेत् मोक्षयैव किमात्मक । स्वर्गतयैव किं कर्थायेन न च्यवते दिव ।
 देवतानाञ्च को देव पितृणाञ्च पिता तथा । तस्मात् परतर यच्च तस्मै ब्रूहि पितामह ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ गूढमा प्रश्रवित् प्रथ पृच्छसे त्वमिहानघ । न ह्येतत्तर्क्या शक्य बहू वर्षगतैरपि ।
 ष्ठे देवप्रसादाद्वा राजन् ज्ञानागमेन वा । गहनं ह्येतदाख्यान व्याख्यातय तवारिहन् ।

अत्राप्युदाहरन्तीमितिहासं पुरातन । नारदस्य च सवाद च्छेनैरारयणस्य च ।
 नारायणो हि विद्यात्मा चतुर्भुक्तिं मनातन । धर्मात्मज सम्भूव पितैव मेऽन्वभाषत ।
 कृते युगे महाराज पुरा स्थायश्रुतेऽन्तरे । नरनार यणस्यैव हरिं कृष्य स्वयम्भुव ।
 तेषा नारायणनरौ तपस्तेपतुरथ्यौ । वदथाश्रममासाद्य शकटे कनकामये ।
 अष्टचक्रं हि तद्यान भूतयुक्तं मनोरम । यत्राद्यैः शौकनायो तौ ह्यौ धमनिमन्तौ ।

तपसा त्रेकया चैव दुर्निर्गती मुनेरपि । यस्य प्रसाद कुञ्चति स देवो द्रष्टुमर्हति ।
 नूनन्तयोरनुमते ष्ढि हृच्छयचोदित । महार्मेरोगिरिं शृङ्गात प्रच्युतो गन्धमादन ।
 नारदं मुमहद्भुत सर्वलोकानपीचरत् । त देवमगमद्रानन वदथ्याश्रममाश्रुग ।
 तयोराङ्गिकवेलाया तस्य कौटहलन्वभूत् । इद तदास्पदं कृत्स्नं यस्मिन्बाका प्रतिष्ठिता ।
 स देवापुरगन्धर्भा भस्त्रिनरमहोरगा । एका मूर्त्तिरिष्य पूर्वं जाता भूयद्यत्विंधा ।

धर्मास्य कुलसन्ताने धर्मादिभिर्विबद्धित । अहो ज्ञानुपहीतोऽय धर्मैरभि मुनेरिह ।
 नरनारायणाभ्याञ्च कृष्येन हरिणा तथा । अत्र कृष्यो हरिस्यैव कर्मियत कारणान्तरे ।
 स्थितौ धर्माक्षरौ श्रेतौ तथा तपसि धिष्ठितौ । एतौ हि परम धाम कानयोगाङ्गकक्रिया ।
 पितरौ सर्वभूतना देवतश्च यमस्त्रिनौ । का देवतानु यजत पितृन कामान महामती ।
 इति सर्वज्ञस्य मनसा भक्ता नागायणस्य तु । महमा प्रादुरभवत् समीपे देवयोस्तदा ।
 कृते देवे च पित्रे च ततलाभ्या निरीवित । पूजितस्यैव विधिना ययाप्रे केन शास्यत ।

त दृष्ट्वा महदायथ्यनपूर्व विधिबिभार । उपोषपिष्ट सुप्रोतो नारदो भगवन्पुषि ।
 नात्र यण संनिर्गोत्स्य प्रसन्नैरान् रात्मना । समस्तस्य महादेवमिदं वचनमब्रवीत् ।
 ॥ नारद उवाच ॥ वेदेषु सपुराणेषु साङ्गोपाङ्गेषु योगेषु । लमज शायतो धात मतोऽमृतमनुत्तम ।
 प्रतिष्ठितं भूतमथ्य तस्य सर्वमिदं जगत् । एतावो ह्यत्रमादेव सर्वे गार्हस्थ्यमूलका ।

यजन्ते तामहरद्धानामूर्तिं समास्थितं । पिता माता च सर्वस्य जगत श्रायणे गुरुः ।
कं त्वद्य यजसे देवं पितरं कन विद्याहे ।

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अवाच्यमेतद्वक्तव्यं आत्मगुह्यं सनातनम् । तव भक्तिमते ब्रह्मन् वक्ष्यामि तु यथा तयम् ।
यत्तत् सुखमविज्ञेयमव्यक्तमचलं भुवः । इन्द्रियैरिन्द्रियार्थेषु सर्वभूतैश्च वर्जितम् ।

संज्ञान्तरात्मा भूतानां चैव ज्ञेय इति कथ्यते । चिगुण्यतिरिक्तो वै पुण्यश्चेति कल्पितः ।
तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं चिगुणं दिग्जसत्तमम् । अव्यक्ताव्यक्तभावस्या या सा प्रकृतिरव्यया ।

तां योनिमावयोर्ब्रह्मि योऽथैव महमदात्मकम् । आवाभ्यां पूज्यते सो हि देवैः पितृभ्यश्च कन्यते ।
नस्ति तस्मात् परोऽन्यो हि पिता देवोऽथवा दिग्जः । आत्मा हि न स विज्ञेयस्तस्यै पूजया वाहे ।

तेनैवा प्रस्थिता ब्रह्मव्याख्यादां लोकभाविनी । देवं पितृभ्यश्च कर्त्तव्यमिति तस्यानुशासनम् ।
ब्रह्मा स्यात्पुंभुवोर्देवोऽस्य मुग्धस्यैवा यमः । मरीचिरङ्गिराविद्युपुलस्त्युपुलस्त्यु क्रतुः ।

वसिष्ठ परमेष्ठो च विवस्वानमोम एव च । कर्द्दमश्चापि य प्रोक्तः श्रोत्रो विज्ञोत एव च ।
एकविंशतिरुत्पन्नास्तैः प्रजापतयः सृजताः । तस्य देवस्य मर्यादां पूजयन्त मनोतर्षणाः ।

देवं पितृभ्यश्च मततं तस्य विज्ञाय तत्त्वतः । आत्मप्राप्तानि च ततः प्राप्नुवन्ति दिग्जोत्तमाः ।
स्वर्गस्था अपि ये केचिन्नां नमस्यन्ति देहिनाः । ते तत्प्राप्तादात् गच्छन्ति तेनादित्यफलाङ्गतिम् ।

ये क्षीना मत्प्रदयभिर्गुणैः कर्माभिरिव च । कल्पा पञ्चदश त्यक्त्वाभ्ये मुक्ता इति निश्चयः ।
मुक्तानाम्ना गतिर्ब्रह्मण धेनुर्वा इति कल्पिता । स हि सर्वगुणेश्वर निर्गुणश्चैव कथ्यते ।

दृग्गते ज्ञानयोगेन आवाञ्छ प्रकृतौ ततः । एवं ज्ञात्वा तमात्मानं पूजया च सनातनम् ।
तं वेदादात्ममायैव नानामतसमास्थिताः । भक्त्या सस्यजयन्यागु गतिश्चैषा ददाति सः ।

ये तु तद्भाविता भोक्ते श्लोकानि सर्वं समास्थिताः । एतदभ्यधिकं ते जायन्ते त प्रविशन्त्यतः ।
इति गुह्यममुद्देश्यत्वात् नारद उवाच ॥ भक्त्या प्रेरणा च विप्रैर्ब्रह्मज्ञानं च ते श्रुतम् ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मोपनिषत्सु नागयज्ञोपनिषत्सु अष्टविंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

॥ भीम उवाच ॥ स एव मुक्तो द्विपदा मरिष्ठो नारायणो नोत्तमभूषणः । जगाद् वाक्यं द्विपदं वरिष्ठं नारायणं लोकहितार्थि
वाचं ।

॥ नारद उवाच ॥ यदर्थं मात्मप्रभवेण जगत् एव त्वया धर्मैश्चैव चतुर्ह्यं । तत् मायाया भाकहितार्थं गच्छन्ति प्रकृतं
ति तत्रार्थाः ।

आलोकयन्तुत्तरपदिनेन ददर्श चापहतमुक्तरूपं । चीरोदधैर्यात्तरतो हि देवैः शेतः स' नाथा प्रयितो विद्यालः ।
 मेरोः सहस्रैः सह योजनानां दानिशतोऽङ्ग कविभिर्निरुक्तः । अनिन्द्रियाद्यानग्रनाश तत्र निखन्द'हीनाः सुसुगन्धिनेले ।
 शैताः पुमांसो गतसर्वगपाद्युत्सुयः पापकृतां नराणां । वञ्चास्त्रिकायाः सममानोक्ताणां हियान्वयरूपाः शुभसारा
 पीताः । ११२५
 कृचाकृतिशीर्षा मेधोघनिनादाः सममुष्कचतुष्का राजीवप्रतपादाः । पथा दन्तैरुक्ताः शुक्रैरष्टाभिर्दंष्ट्राभिर्ये जिह्वाभिर्धे
 विद्वत्तं लेलिहन्ते सुख्यप्रख्यं ।
 भक्षा देवं विद्योत्पन्नं यस्मात् सर्वं लोकाः सम्प्लुताः । वेदा धर्षा मुनयः शान्ता देवाः सर्वे तस्य निमग्नैः ।
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अनिन्द्रिया, निराहारा, अनिखन्दाः सुगन्धिनः । कथने पुरुषा जाताः का तेषां गतिरुत्तमा ।
 ये च मुक्ता भवन्तीह नरा भरतमत्तम । तेषां सुक्षणमेतद्भि तच्छ्रेतदोपवासिनां ।
 तस्मान्नो संशयं किञ्चि परं कौतूहलं हि मे । तं हि सर्वकथारामस्त्वैश्वयायिता वयं । ११२६
 ॥ भीष्म उवाच ॥ विश्वोर्षेया कथा राजन् श्रुता मे पितृमयिधि । येषा तव हि वक्तव्या कथामागो हि मा मता ।
 राजोपरिचरो नाम वमुवाधियतिभूवः । आखण्डलसखः ख्यातो भक्तो नारायणं हरिं ।
 धार्मिको जित्यभक्त्यद मिहुरानेधमन्तस्वितः । साधुः ख्यं तेन सम्प्राप्तं नारायणवरापुरा ।
 सालतं विधिमास्याय प्राक् स्रग्भुखनिष्ठतं । पूजयामास देवसं तच्छेषेण पितामहान् ।
 पितृशेषेण त्रिप्राय संविभज्य श्रिताः सः । भेषान्भुक् सत्यपरः सर्वभूतेष्वहिसकः । ११२७
 सर्वभावेन भक्तः स देवदेव जनार्दनं । अनादिमथ्यनिधनं लोककर्तारमथयं ।
 तस्य नारायणं मुक्तिं वदतो मिव कृपिणः । एकप्रथायानं देवो दत्तवान् देवगट् सख्यं ।
 आत्मराज्यं धनस्यै कलत्रं वाहनन्तया । यत्तद्भागवतं सर्वमिति तत् प्रोचितं मदा ।
 काम्यनैमित्तिका राजन् यज्ञियाः परमक्रियाः । सर्वाः सात्वतमाप्याय विधिधैके समाहितः ।
 पञ्चरात्रविदे मुख्यास्तस्य मेहे महात्मन । प्राणयं भगवत् प्रोक्तं भुङ्क्ते चापमेजानं । ११२८
 तस्य प्रशासतो राज्यं धर्षेणाभिवघासिनः । जानता वाक् समभवद्गने दुष्टे न चाभवत् ।
 न च कथेन कृतवान् स प्रायं परमाण्वपि । ये हि ते षडयः ख्याताः सप्त चित्रशिक्षिणः ।
 तेरेकमतिभिर्भूत्वा यत् प्रोक्ते शास्त्रमुत्तमं । वेदैश्चतुर्भिः समितं कृतं मेरो महारिणो ।
 आश्वेः सप्तभिर्दृष्टौ लोकाधर्ममनुत्तमं । मरीचिरव्याहिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
 वसिष्ठश्च महातोशाञ्चे हि चित्रशिक्षिणः । सप्तप्रकृतयो ह्येतास्तया स्वायम्भुवोऽष्टमः । ११२९
 एताभिर्धर्मैर्यते लोकास्ताभ्यः शास्त्रं विनिष्ठते । एकात्मनोश्चो दान्ता मुनयः मंथमे यताः ।
 भूतभव्यमविव्यष्टाः सायधर्मपराधणाः । इदं श्रेय इदं ब्रह्म इदं हितमनुत्तमं ।
 भोक्तान् सन्निभय मनमा ततः शान्तं प्रचक्रिरे । तत्र धर्षार्यकामा हि मोक्षः पदाश्च श्रीर्जितः ।
 मर्यादां त्रिविधायैव दिवि भूमौ च संस्थिताः । आराध्य तपसा देवं हरि नारायणं प्रभुं ।
 दिव्यं वर्षसहस्रं वै सर्वं ते षडपिभिः सह । भाग्यपानुमिष्टा हि तदा देवो स्वरसूतो । ११३०

विवेकतानुपीन् सर्वान् लोकानां हितकाम्यया । ततं प्रवर्त्तता मय्यक् तपोविद्धिर्दिजातिभिः ।
 शब्दे चार्थे च हेतौ च यथा प्रथमसर्गात् । आदावेव हि तच्छास्त्रमोङ्कारखरपूजितं ।
 अर्पिभिः आवित तत्र यत्र कारुणिको ह्येषा । तत प्रसन्नो भगवाननिर्दिष्टग्ररीरगः ।
 अथोनुवाच तान् सर्वानदृश्यं पुरुषोत्तम । कृतं ज्ञानसहस्रं हि लोकानामिदमुत्तमं ।
 लोकतन्त्रस्य ह्यस्तस्य यस्माद्धर्मं प्रवर्त्तते । मृष्टौ च निष्टौ च यस्मादेतद्भवत्यति ।
 यजुर्चर्कमामभिर्जुष्टमर्थव्याङ्गिरसैस्तथा । यथा प्रमाणं हि मया कृतो ब्रह्मप्रसादतः ।
 रुद्रश्च क्रोधजेः विप्रा यूय प्रकृतयस्तथा । सूर्याचन्द्रमसौ वायुर्भूमिरापोऽग्निरेव च ।
 सर्वे च नचचगणा यत्र भूताभिश्चन्द्रितं । अधिकारेषु वर्त्तन्ते यथा खं ब्रह्मवादिनः ।
 सर्वे प्रमाणं हि यथा तथा तच्छास्त्रमुत्तम । भविष्यति प्रमाणं वै एतन्मन्दनुशासनं ।
 तस्मत् प्रवक्ष्यते धर्मान्मनु स्नायन्भुव स्वयं । उग्रना वृहस्पतिश्चैव यदात्पन्नौ भवित्यति ।
 तदा प्रवक्ष्यत शास्त्रं युष्मन्मतिभिरुद्धृत । स्नायन्भुवेषु धर्मेषु शास्त्रे चोशनसे कृते ।
 वृहस्पतिमते चैव लोकेषु प्रतिचारिते । युष्मत्कृतमिदं शास्त्रं प्रजापालो वसुस्ततः ।
 वृहस्पतिसकाशाद्वै प्राप्स्यते दिग्गजसत्तम । स हि सद्भावितो राजा मद्गतस्य भविष्यति ।
 तेन शास्त्रेण लोकेषु क्रियां सर्वां करिष्यति । एतद्धि युष्मच्छास्त्राणां शास्त्रमुत्तमसंज्ञितं ।
 एतदर्थस्य धर्मस्य रहस्यञ्चैतदुत्तम । अस्य प्रवर्त्तनाच्चैव प्रजावन्नो भविष्यथ ।
 स च राजा श्रियया युक्तो भविष्यति महान् वसुः । संस्थिते तु नृपे तस्मिन् शास्त्रमेतत् सनातनं ।
 अनाङ्गाम्यति तत् सर्वमेतदः कथितं मया । एतावदुक्ता वचनमदृश्यं पुरुषोत्तम ।
 विश्वं तानुपीन् सर्वान् कामपि प्रकृतो दिग् । ततस्ते लोकपितरः सर्वलोकार्थचिन्तकाः ।
 प्रावर्त्तयन्त तच्छास्त्रं धर्मयोगिनः सनातनं । उत्पन्नेऽङ्गिरसे चैव युगे प्रथमकल्पिते ।
 माङ्गिपनिषदं शास्त्रं स्थापयित्वा वृहस्पते । जम्बुद्वीपेऽस्मिन् देशे तपसे कृतनिश्चयाः ।
 धारणा सर्वलोकानां सर्वधर्मप्रवर्त्तकाः ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नारायणीये सप्तत्रिंशदधिकविंशतोऽध्याय ॥ ३३७ ॥
 ॥ भीम उवाच ॥ ततोऽतीते महाकल्पे उत्पन्नेऽङ्गिरसे सुते । सभूवन्निर्घृता देवा ज्ञाने देवपुरोहिते ।
 वृहद्ब्रह्म महर्षेति शब्दाः पर्यायवाचकाः । एभिः समन्वितो राजन् शुण्डिन्दिान् वृहस्पतिः ।
 तस्य शिष्यो सभूवाग्यो राजोपनिचरो वसु । अधीतवांसदाः शास्त्रं मय्यक् चित्रमिच्छिष्ठज ।
 मरागा भावितं पूर्वं देवेन विधिना वसु । पालयामास षड्विधो दिवमाखण्डनो यथा ।
 तस्य यथो महामासीदधर्ममेषो महात्मनः । वृहस्पतिरुपायायस्तत्र होता सभुव स ।
 प्रजापतिमुतादाय सदस्त्राद्याभवच्छय । एकतस्य दितयेव चित्तयेव महर्षयः ।
 धनुषाख्याऽथैव्यथ अर्थावसुपरावसु । अपिर्मैर्धातिथिश्चैव ताण्ड्यश्चैव महानुपि ।
 अपि शान्तिर्भद्राभागस्यैवेदंहरास्य यः । अथियेष्टस्य कपिलः शान्तिर्भद्रोऽपिता सरतः ।

११८१

११८२

११८३

११८४

११८५

श्रावुः कठसौत्तिरिद्ध वैशम्पायनपूर्वजः । क्वतोऽय देवैर्होत्रय एते षोडश कौत्तिताः । ११०९

सभृताः सर्वधर्मास्त्रास्त्रिवाजन्मदाकृताः । न तत्र पश्यधातोऽभून् च राशैवास्थिताऽभवत् । १११०

अहिंसु मुचिरचुद्धे निराशोः सर्वधर्मतः । आरप्यकपदोद्धृता भागास्तत्रोपकल्पिताः । ११११

प्रीतस्ततोऽप्य भगवान् देवदेव पुरातनः । स्नात्वात् दर्शयामास सोऽद्वयेऽप्येन केनचित् । १११२

स्वयम्भागमुपप्राप्य पुरोडाशं गृहीतवान् । अदृश्येन हतो भागो देवेन हरिनेधमा । १११३

दृहस्यतिलतः क्रुद्धः सुचमुद्यम्य वेगितः । आकाशं ध्रुन् सुचः पातैरैषादस्युषवर्जयत् । १११४

उवाच चोपरिचरं मया भागोऽयमुद्यतः । याद्यं स्वयं हि देवेन मत्प्रत्ययं न शक्यतः । १११५

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ उद्यता यज्ञभागादि साक्षात् प्राप्ताः सुरैरिह । किमयंमिह न प्राप्ते दर्शनं स हरिर्बिभुः । १११६

॥ भीष्म उवाच ॥ ततः स तं समुद्धृतं भूमिपालो महान् वसु । प्रसादयामास मुनिं सदस्यानि च सर्वशः । १११७

ऊचुद्यैनमसम्भ्रान्तं न रोषं कर्तुमर्हसि । नैव धर्मः कृतयुगे यस्त्वं रोषमचीठयाः । १११८

अरोषणो ह्येषो देवो यस्त्वं भागोऽयमुद्यतः । न शक्यं स त्वया द्रुमुमस्माभिर्वा दृहस्यते । १११९

यस्त्वं प्रसादं कुरुते स वै तं द्रुमुमर्हति । एकतदितत्रिताद्योरुक्षतस्त्रिभिरुषिणः । ११२०

वयं हि ब्रह्मणः पुत्रा मानसाः परिकौत्तिताः । गता निःश्रेयसार्थं हि कदाचिद्दिशमुत्तराः । ११२१

तस्मा वर्षधरहासिं चरिता तप उत्तमं । एकपादास्थिता सम्स्कृत्वाऽभृताः समाहिताः । ११२२

मेरोरुत्तरभागे तु क्षीरोदखानुकूलतः । स देशो यत्र मत्स्रं तपः परमदारुणं । ११२३

कथं पश्येम हि वयं देवं नारायणात्मकं । वरेण्यं वरदं तं वै देवदेवं सनातनं । ११२४

कथं पश्येम हि वयं देवं नागायणं त्रितिः । श्रयं व्रतस्यावर्धये वागुवाचाग्रनीरिणो । ११२५

द्विभगक्षीरया वाचा प्रवर्धणकरो विभो । सुतमं बलपे विभोः प्रसवेनान्तरात्मना । ११२६

दूयं जिज्ञासवो भक्ताः कथं द्रक्ष्यय तं विभुं । क्षीरोदधेरुत्तरतः श्वेतक्षीपो महाप्रभः । ११२७

तत्र नारायणपरा मानवाश्चेद्बर्धसः । एकान्तभावोपगतास्ते भक्ताः पुरुषोत्तमं । ११२८

ते महर्षार्चिषं देवं प्रविशन्ति सनातनं । अनिद्रिया निराहारा अनिखन्दाः सुगन्धिनः । ११२९

एकान्तिनस्ते पुरुषाः श्वेतक्षीपनिशामिनः । गच्छन्स्व तत्र मुनयस्त्रावात्मा नः प्रकाशितः । ११३०

श्रयं शुला वयं सर्वे वाचं ताम्ररीरिणो । यथास्थानेन मार्गेण तं देशं प्रतिपदिरे । ११३१

प्राप्य श्वेतं महाक्षीपं तस्मिन्नास्मद्दृष्टवः । ततोऽस्मद्दृष्टिविषयज्ञतोऽप्रतिहतोऽभवत् । ११३२

न च पश्याम पुरुषं तज्जैजाहनदर्शनः । ततो न प्रादुरभवदिदञ्जानं देवयोजं । ११३३

न किन्नातप्रतपमा शक्यते द्रुमुमञ्जसा । ततः पुनर्वर्धयते तस्मा तास्कात्मिकं महत् । ११३४

व्रताऽवसाने च शुभाश्रमन्दृष्टिरे वयं । श्वेतोऽश्रमप्रतीकाशान् सर्वैरुपलक्षितान् । ११३५

नित्याश्चनिशान् ब्रह्म जपतः प्रागुदङ्मनान् । मानसा नाम स जपो जयते तेषंह्यात्मभिः । ११३६

तेनैकायमनस्वेन प्रीतो भवति वै हरिः । यामभवमुनिर्ब्राह्मणः भाः स्वयंश्च युगक्षयः । ११३७

एकैकस्य प्रभा तादृक् साभवत्मानवस्य ह । तज्जैनिवाच स क्षीप इति वै मेनिरैवयं । ११३८

न तत्राभ्यधिकः कश्चित् सर्वे तेः समतंत्रमः । अथ सूर्यमहस्यस्य प्रभां युगयदुत्थितां ॥ ११९० ॥
 सहसा दृष्टवान् सः पुनरेव दृष्टस्यते । सञ्चिताद्याभ्यधावन्त ततस्ते मानवा द्रुतः ।
 कृताञ्जलिपुत्रा दृष्टा नमस्त्वयैव वादिनः । ततो हि वदतां तेषामश्रैषा विपुलं ध्वनिं ।
 बलिः किलोपक्रियते तस्य देवस्य तैर्नरैः । वयन्तु तेजसा तस्य सहसा हतचेतसः ।
 न किञ्चिदपि पश्यामोः हतचक्षुर्लोच्छ्रियाः । एकस्तु शब्दा विततः श्रुतोऽस्माभिरुदीरितः ।
 जितन्ते पृथ्वीकाश्च नमस्ते विद्यभावन । नमस्तेऽस्य हृषीकेश महापुरुषपूर्वज ॥ ११९१ ॥
 इति शब्दः श्रुतोऽस्माभिः शिवाकरसमन्वितः । एतस्मिन्नन्तरे वायुः सर्वगन्धर्वहः शूचिः
 दिव्यान्नुवाह पुष्पाणि कर्मणासापधीतायां । तैरिष्टपञ्चकालैश्चरिरेकान्तिभिर्नरैः ॥
 भग्या परमया युक्तैर्मनोवाक्कामिभिरुदा । नूनन्तत्रागतो देवो यथा तैर्वागुदीरिता ॥
 वयन्त्वेन न पश्यामो भोहितास्यस्य मायया । मारुते संनिवृत्ते च बली च प्रतिपादिते ।
 चिन्ताप्याकुलितात्मना जाताः स्तोऽङ्गिरसान्वर । मानवानां महस्त्रेषु तेषु वै शूद्रयोनिसु ॥ ११९२ ॥
 अस्मान् कश्चिन्मनसा चक्षुषा वायुपूजयत् । तेषि स्वस्या मुनिगणा एकभावमनुव्रताः ।
 नास्मासु दधिरे भावं ब्रह्मभावमनुष्ठिताः । ततोऽस्मान् सुपरिश्रान्तास्तपसा चातिक्रिभितान् ॥
 उवाच खल्वं किमपि भूत तत्राशरीरकं ।
 ॥ देव उवाच ॥ द्रष्टारः पुरुषाः स्वताः सर्वेन्द्रियविवर्जिताः । दृष्टो भवति देवेश एभिर्दृष्टैर्दिशोत्तमैः ।
 गच्छन्धं मुनयः सर्वे यथागतमितोऽचिरात् । न स गच्छस्त्वभिकेन द्रष्टुं देवः कथञ्चन ॥ ११९३ ॥
 कालं कालेन महता एकान्तित्तमुपागतैः । शक्यो द्रष्टुं स भगवान् प्रभामण्डलदुद्भुजः ।
 महत्कार्यैश्च कर्त्तव्यं युष्माभिर्दिशस्तमाः । इतः कृतयुगेऽतोते विपश्चात्सङ्कतोऽपि च ।
 वैवस्वतेऽन्तरे विप्राः प्राप्ते चैतायुगे पुनः । सुराणां कार्थ्यघिद्वयै सहयाया वै भविष्यथ ।
 ततस्तद्गुप्तं वाक्यं निश्चयेवास्तेनापमः । तस्य प्रसादान् प्राप्ताः स्तो देशमीषितमञ्जशा ॥ ११९४ ॥
 एवं मुत्तपसा चैव ह्यथकथैस्तथैव च । देवोऽस्माभिर्न दृष्टः स कथं त्वं द्रष्टुमर्धमि ॥ ११९५ ॥
 नारायणो महद्गुप्तं विद्यच्छकृद्दयकथभुक् । अनादिनिधनोऽयको देवदानवपजितः ।
 एवमेकतवाप्येव द्वित्वितमनेन च । अनुनीतः सदस्यैश्च दृष्टस्पातिरुदारधीः ।
 ममानयत्ततो यज्ञं देवते समपूजयत् । समाप्तयज्ञो राजापि प्रज्ञो पालितवान् वसुः ।
 ब्रह्मयापादिवो भयः प्रविशेत्स महो ततः । म राजा राजाद्दृष्ट्वा सत्यधर्मपरायणः ।
 अन्तर्भूमिगतश्चैव मततं धर्मवत्सलः । नारायणपरो भूत्वा नारायणजपे जपन् ।
 तश्चैव च प्रसादेन पुनरेवोत्थितस्तु सः । मशोतलाद्गतस्थानं ब्रह्मणः समन्तरं ।
 पराङ्गतिमनुप्राप्त इति नैष्ठिकमश्रमा ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नारायणोपे अष्टविंशदधिकच्छिन्नोऽध्यायः ॥ २२८ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यदा भगवतोऽत्यर्थमासीद्राजा महान् वसुः । किमर्थं स परिभ्रष्टा विवेक विवरं भुजा ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ अत्रायुदाहरन्तीममिति ह्यसं पुरातन । अयोणाश्चैव संवादं विदमानाश्च भारत ।

अजेन यद्यमिति प्राञ्जद्वेषा द्विजोत्तमान् । स च ह्यगोऽप्यजो ज्ञेयो नान्य पशुरिति स्थितिः ।

॥ अथयजुषु ॥ वीजैर्वेद्येषु यद्यमिति वै वैदिकी श्रुति । अशमञ्जानि वीगानि च्छानो हन्तुमर्हथ ।
नैष धर्मः मता देवा यत्र वध्येत वै पशुः । इदं कृतयुगं श्रेष्ठं कथं बध्येत वै पशुः ।

॥ भीष्म उवाच ॥ तेषां स्यदन्तामेवमृधीणां विवृधै महः । मार्गागतो नृपश्रेष्ठस्तु देशं प्राप्तवान् वसु ।

अकरोचचर श्रीमान् समपवत्वाहन । तं दृष्ट्वा महंशयात्मानं वसु ते लन्तरीचगं ।

जुषुर्दिजातयो देवानि यं ज्ञेस्यति संशयं । यत्र दानपतिं श्रेष्ठं सर्वमूतहितप्रियं ।

कथंम्विदन्या ब्रूयादेव वाक्यं महान् वसु । एव ते भविद् कृत्वा विवृधा अचलया ।

अष्टञ्जनं महमाभ्येय वसुं राजानमन्तिकान् । भो राजन् केन यद्यमभजेनाहेमिद्वैतयथै ।

एतन्न मशय हिन्धि प्रमाणो भवान्मत । स तान् कृताञ्जलिर्भूत्वा परिपश्य वै वसु ।

कन्यवैको मत्तः कामो मृत सत्यं द्विजोत्तमा ।

॥ अथयजुषु ॥ धान्यैर्यद्यमिथेव पतोऽस्माकं नराधिप । देवानान्तु पशुः पतो मतो राजन् वदस्व न ।

॥ भीष्म उवाच ॥ देवानान्तु मत्तं शाला वसुना पचवंश्रयात् । ह्यग्निजनेन यद्यममेवमुक्तं वचसादा ।

क्षुपितास्ते ततः सर्वे मुनयः सुख्यवर्षम । जजुष्वंभु विमानस्य देवपचार्यवादिनं ।

सुरपतो गृह्येतस्ते यस्मात्तस्माद्दिवः पत । अशमभृति ते राजेन्द्राकामे विहिता गति ।

अस्माञ्छापाभिधातेन महो भिन्वा प्रवेक्ष्यसि । तनस्तस्मिन्मुहूर्तेऽथ राजोपरिचरसदा ।

अधो वै सम्भवाशु भूमेश्विवरगो नृप । सृतिस्त्वैव न विगृहीतदा नारायणाज्ञया ।

देवास्तु महिता सर्वे वशो शापविमे वण । चिन्तयामासुरथ्याय मुहुत हि नृपस्य तत् ।

अनेनास्मत्कृते राशा शापः प्राप्ता महात्मना । अथ प्रतिप्रिय कार्यं महितैर्नो द्विजैकम ।

इति बुद्ध्या व्यवस्थाशु गत्वा निश्चयमीयरा । जजुषु महदृष्टमनसो राजोपरिचरन्तदा ।

ब्रह्मण्यदेवभक्तस्तु सुरासुरगुहर्हरि । काम स तव तुष्टात्मा लुब्धाऽप्यविमोक्षणं ।

मानना तु दिशातीना कर्त्तव्या वै महात्मना । अत्रय तपसा तेषां फलितय नृपोत्तम ।

यतस्तं महंशा भृष्ट आकाशमग्निनीतसं । एकस्त्वनुपहं तुभ्य दशो वै नृपनत्तम ।

यावत्वं शापदोषेण कालम शिष्यभेजय । भूमेश्विवरगो भूत्वा तावत्वं कालमास्यसि ।

यज्ञेषु मुञ्जतं विरैर्बोद्धोरा समाहितैः । प्राश्न्येऽस्मदनुधानाम्ना स त्वाग्निरस्पृशत् ।

न लुप्तियामि राजेन्द्र भूमेश्विद्रे भविष्यतः । वधोर्ह्यैराभिषीतनामोजमव्यायितेन च ।

स देवोऽस्मद्वरान् प्रीतो ब्रह्मणे कं हि नेयति । एव दन्ता वर राशे सर्वे ते च द्विवैकम् ।

गताः स्वभवं देवा अथपथ तपोधना । ऋके वसुन्तः पूजा विद्वक्मनाय भारत ।

अप्यं जगौ च मत्तं नारायणमुखे हृत । तवापि पञ्चभियज्ञे पञ्चकामानरिन्दम ।

अयं ह्युरि सुरपति भूमेश्विवरगोऽपि सन् । ततोऽथ तुष्टो भगवान् मत्वा नारायणे हृत्ति ।

अनन्यभक्तस्य सतसत्परस्य जितात्मनो । वरदो भगवान् विष्णुः समीपस्य द्विजोत्तम ।
 गरुत्मानं महावेगमावभाषेक्षितं तदा । द्विजोत्तम महाभाग पश्यतां वचनाम्भम ।
 सद्भाद्राजा वसुर्नाम धर्मात्मा संशितव्रत । ब्राह्मणानं प्रकोपेन प्रविष्टो वगुधातलं ।
 मानितास्ते तु विप्रेन्द्रास्तानु गच्छे द्विजोत्तम । भूमिर्द्विवरसंगुप्तं गरुडैह ममाज्ञया ।
 अधश्चर नृपश्रेष्ठं खेचरं कुरु मा चिरं । गरुत्मानय विविष्य पथौ मास्तेवैगवान् ।
 विवेगं विवरं भूमिर्धत्रास्ते पार्थिवो वसु । तत एनं समुह्मिष्ये सद्यसा विनतामृतं ।
 उत्पपात नभस्तूष्णं तत्र चैनममुञ्चत । तस्मिन्मुहूर्ते संजज्ञे राजोपरिचर पुन ।
 सशरीरो गतश्चैव ब्रह्मलोक नृपोत्तम । एवन्तेनापि कैनेत्य वग्दि।याद्विताशया ।
 प्राप्ता गतिरधस्तात् द्विजशापान्महात्मना । केवलं पुरुषक्षेप सेवितो हरिरीश्वर ।
 तत शीघ्रं जहौ शाप ब्रह्मलोकमवाप च ।

॥ भीष्म उवाच ॥ एतने सर्वमाख्यातं समभूता मानवा यथा । नारदोऽपि यथा श्वेत द्वीपं स गतवानृषि ।
 तत्ते सर्वं प्रवक्ष्यामि शृणुष्वैकमना नृप ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि भौचक्षसंपर्णि नारायणोपे जनैवत्वारिशदधिकत्रिंशतोऽध्याये ॥ ३३ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ प्राप्य श्वेतं महाद्वीपं नारदो भगवानृषि । ददर्श तानेव नरान् श्वेतायुद्धसमप्रभान् ।
 पूजयामास शिरसा मनसा तैश्च पूजित । दिदृशुर्जयपरम सर्वैकैकगते स्थित ।
 भूलैकाग्रमना विप्र ऊर्ध्वाङ्ग समाहित । श्लोत्रे जगौ स विद्याय निर्गुणाय गुणात्मने ।

॥ नारद उवाच ॥ नमस्तु देवदेवेशे निष्किय निर्गुणे सोकसात्तिर्नृपे यज्ञ पुरुषोत्तम अनन्त पुत्रय महापुत्र पुरुषोत्त
 म विगुणप्रधान अमृत अमृताक्ष अनन्ताख्य व्योम सनातन सदस्यैकव्यक्तश्चेतधामन आदिदेव वसुप्रद प्रजापते सुप्रजप
 वनस्थते महाप्रजापते उर्ध्वस्थते वाचस्थते जगत्पते मनस्थते दिवस्थते मातपे । सलिलपते पृथिवीपते दिकपते पूर्व्वे नवास गुह्य
 ब्रह्मपुरोहित ब्रह्मकायिक महाराजिक चातुर्भ्रंशाराजिक आर्भेभुर महाभासुर सप्तमहाभाग याम्य महायाम्य शशासत्रं तं
 पित महातपुषि प्रमर्द्दं परिनिर्मित अपरिनिर्मित वशवर्त्तिन् अपरिनिन्दित अपरिमित वशवर्त्तिन् अशशवर्त्तिन् यज्ञ महा
 यज्ञ यज्ञमभव यज्ञयोने यज्ञगर्भे यज्ञहृदय यज्ञस्तुत यज्ञभागहर पञ्चयज्ञ पञ्चकालकर्मपते पञ्चरात्रिक वैकुण्ठ अपरा
 जित मानसिक नामनामिक परस्वामिन् सुव्रात ह्यस परमर्धस महाधंस परमयाज्ञिक साह्ययोग साह्यमूर्त्त अमृतेशय हिर
 ण्यय देवेशय कुण्डेशय ब्रह्मेशय पद्मेशय विश्वेशर विश्वकमेन त्वं जगदन्वय त्वं जगत्प्रकृति तव शिरात्वं वडामुखेऽग्नि समाह
 ति मारुयि त्वं वषट्कार त्वं श्रेद्धार त्वतप त्वं मन त्वं चन्द्रमा त्वं शत्रुतात्वं त्वं सूर्यात्वं दिशा गजक्षं दिशा नो विदि
 ग्मानो ह्यशिर प्रथमविधौषणं वर्षधर पद्मग्रे त्रिणाधिकैत पञ्चनिधान प्राग्जे तिरुच्येउ सामग मासिकत्रतपर अथर्व
 शिरा पद्ममहाकन्य केनपाचार्यं मालखिष्य वैनामन अभद्रोद्योग अभद्रपरिस्त्रहान युगादे युगनथ युगनिधन अथरुण
 प्राचीनगर्भं कौपिक पुरुद्युत पुरुहूत विश्वतत् विश्वरूप अनन्तगते अनन्तमेग अनन्त अनारदे श्वेत अथरु अथरुनिधन
 प्रतावाप समुद्राधिसा यशोवाम तपोवास दधावास सैत्यावास विद्यावाम कोर्धव म शीव य मन्त्रावप वसुदेव धर्म
 चन्द्रक हरिहय हरिमेध महायज्ञ भागहर वरप्रद मुखप्रद धनप्रद हरिमेध यमनिदम महाभियम एष्ट पतिहृष्ट

महाकृच्छ्रं सर्वकृच्छ्रं नियमधरं निवृत्तधमं प्रवचनं गतप्रवृत्तं वेदकियं अत्र सर्वगतं सर्वदर्शनं अयाज्ञं अचलं महाविभूते
माहात्म्यशरीरं पवित्रं महापवित्रं हिरण्यं दृष्टं अतर्क्यं अविज्ञेयं अज्ञाग्न्यं प्रजामर्गंकरं प्रजानिधनंकरं महामायाधरं
चित्रशिखिपिंडं वरप्रदं पुराडाश्रमभागहरं गताधरं ह्यिन्नदृष्ट्यं ह्यिन्नसंग्रहं सर्वतोदृष्टं निवृत्तरूपं ब्राह्मणरूपं ब्राह्मणप्रियं
विश्वमूर्तें महामूर्तें वाज्रं व भक्तवत्सलं ब्राह्मणदेव भक्तोऽहं त्वा दिदृशुरेकं कन्दर्शनाय नमो नमः ॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपूर्वर्णे मोक्षधर्मोपनिषि नागायणीये महापुरुषसत्त्वे चत्वारिंशदधिकविंशतोलुध्याय ॥ ३४० ॥
॥ भीष्म उवाच ॥ एवं स्रुतं स भगवान् गुह्यैस्तथैव नामभिः । तं मुनिं दर्शयामास नारदं विवक्षुपथकम् । ११८१

किञ्चिच्चन्द्राद्विद्ब्रह्मात्मा किञ्चिच्चन्द्रादिशेषवान् । कृष्णानुवर्षे किञ्चिच्च किञ्चिद्धिष्याकृतिं प्रभुम् ।

शुकपत्रनिभं किञ्चित् किञ्चित् स्फटिकसन्निभम् । नीलाञ्जनचयप्रत्यो जातरूपप्रभं क्वचित् ।

प्रवालानुवरुषेयं येतवर्षनाया क्वचित् । क्वचित् सुवर्षेवर्षाभो वैदूर्यमदृश क्वचित् ।

नीलवैदूर्यमदृश इन्द्रनीलनिभं क्वचित् । मयूरपीववर्णंभो मुक्ताहारनिभं क्वचित् ।

एतान् वक्रविधानं वर्णान् रूपैर्विभक्तं सनातनम् । सहस्रनयनं श्रीमच्छतधोर्यः सहस्रपात् । ११८२

सहस्रोदरवाञ्छय अथक इति च क्वचित् । शोडशमूर्धिरन् वक्रान्तं माविरोक्ष तदन्वयां ।

शेषेभ्यश्चैव वक्रैर्भयतुल्यैदान् गिरन् वक्रान् । आरुष्यैर्जगौ देवो हरिर्नारायणो वशी ।

वेदां कमण्डलुं शुभान् मणीनुपानहौ कृष्णान् । अजिनं दण्डकाष्ठञ्च ज्वलितञ्च ऊताशनम् ।

धारयामास देवेशो हसैर्धञ्जपतिस्तदा । तं प्रसन्नं प्रसन्नात्मा नारदो दिग्भक्तम् ।

वाग्यतं प्रणेतो भूत्वा वचन्दे परमेधरम् । तमुवाच नतं मूर्ध्ना देवानामादिगम्यम् । ११८३

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ एकतयं द्वितयैव त्रितयैव महर्षयः । दमं देहमनुप्राप्तो मम दर्शनलाननः ।

न च मां ते ददृशिरि न च द्रव्यति कदाचन । अतः श्रेकान्तिकथेष्टात्त्वक्षैवैकान्तिकोत्तमम् ।

ममैतास्तनव श्रेष्ठा ज्ञाना धर्मस्य हि दिजः । तास्ते भजस्व सदातं साधयस्व ययागतम् ।

दृणीष्व च वरं विप्रं भक्तस्त्वं यदिदच्छ्रमिः । प्रभवोऽहं तवाद्येह विश्वमूर्तिरिहाययः ।

॥ नारद उवाच ॥ अद्य मे तपसो देव यमस्तु नियमस्तु च । मद्य फलमवाप्तं वै दृष्टीं यद्गवशान्मया । ११८४

वरं एषं मनात्पलां दृष्टस्व यत्सनातनम् । भगवन् विददृकं सिद्धं सर्वमूर्तिर्महान् प्रभुम् ।

॥ भीष्म उवाच ॥ एवं मन्दर्मायिला तु नारद परमेष्ठिनं । उवाच वचनं भूयो गच्छ नारद मा चिरम् ।

इमे ह्यनिर्द्वयाहारा मद्भक्त्याश्चरुवर्षम् । एकायाद्यिन्नयेयुष्मां नैवां विप्रो भवेदिति ।

विद्वान् श्रेते महाभागा पुरा श्लोकान्तिनाऽभवन् । तमोरजोभिर्निमुक्ता मा प्रवेत्स्यभयंशयम् ।

न दृश्ययद्युपा योऽभौ न स्पृश्य स्थानेन च । न धियश्चैव गन्धेन रग्धेन च विवर्णितम् । ११८५

सत्त्वं रजस्तमश्चैव न गुणार्थं भजन्ति वै । यद्य सर्वगतं साचो मोक्षप्राप्तेति कथ्यते ।

भूतयामारैरेषु भश्यन्तु न विनश्यन्ति । अग्रे नियं प्रायतयं निर्गमे निष्कनसाया ।

दिदादशेभ्यस्तन्नेभ्यः ख्यातो य पक्षविभक्तः । पुरुषो निष्कयश्चैव शान्तदृश्यश्च कथ्यते ।

यं प्रविश्य भवन्तीह मुक्ता वै दिग्भक्तमाः । स वासुदेवो विभेय परमात्मा सनातनः ।

पश्य देवस्य माहात्म्यं महिमानञ्च नारद । शुभाशुभैः कर्मभिर्ध्यां च सिष्यति कदाचन । १९०

सत्त्व रजस्तमयेति गुणानेतान् प्रपद्यते । एते सर्वेशरीरेषु तिष्ठन्ति विचरन्ति च ।

एतान् गुणान्श्च वेद्यज्ञो भुङ्क्ते नैभिः स भुज्यते । निर्गुणो गुणभुक् चैव गुणस्यैव गुणाधिकः ।

जगत्प्रतिष्ठा देवेषु पृथिव्यसु प्रलीयते । ज्योतिष्यापः प्रलीयन्ते ज्योतिर्लोक्यौ प्रलीयत ।

खे वायुः प्रलयं याति मनस्युकाशमेव च । मनो हि परमं भूतं तदयत्ने प्रलीयते ।

अयत्नं पुरुषे ब्रह्मन्निष्क्रिये सम्प्रलीयते । नास्ति तस्मात् परतरः पुरुषाद्देवः सनातनात् । १९१

नित्यं हि नास्ति जगति भूतं स्थावरजङ्गमं । ष्णते तमेकं पुरुषं वासुदेवं सनातनात् ।

सर्वभूतोत्सृज्यते हि वासुदेवो नदावले । श्रियवी वायुराक्रामापो ज्योतिश्च पञ्चमः ।

ते समेता महात्मानः शरीरमिति मञ्जितं । तदा विद्यति यो ब्रह्मन्मदृश्या लघुविक्रमः ।

उत्पन्न एव भवति शरीरं चेष्टयन् प्रभुः । न विनाधातुसघातं शरीरं भवति क्वचित् ।

न च जीवं विना ब्रह्मन् वायव्येष्टयन्मुनिः । स जीवः परिसङ्घातः श्रेयःसङ्कर्षणः प्रभुः । १९२

तस्मात् सनत्कुमारत्वं यो लभेत् खेन कर्मणा । यस्मिंश्च सर्वभूतानि प्रलयं यान्ति सर्वथैः ।

स मनः सर्वभूतानां प्रदुष्टः परिपद्यते । तस्मात् प्रसूतीं च कर्त्ता कारणं कार्यमेव च ।

तस्मात् सर्वं सञ्भवति जगत् स्थावरजङ्गमं । सोऽनिरुद्धः स ईशानो व्यक्तः स सर्वकर्मभुः ।

यो वासुदेवो भगवान् वेद्यज्ञो निर्गुणात्मकः । ज्ञेयः स एव राजेन्द्र जीवःसङ्कर्षणः प्रभुः ।

सङ्कर्षणश्च प्रदुष्टो मनोभूतः स उच्यते । प्रदुष्टाचोऽनिरुद्धस्य सोऽहङ्कारः स ईश्वरः । १९३

मत्तं सर्वं सञ्भवति जगत् स्थावरजङ्गमं । अचरञ्च चरञ्चैव सचासचैव नारदः ।

मां प्रविश्य भवन्तीह मुक्ता भक्तास्तु ये मम । अहं हि पुरुषो ज्ञेयो निष्क्रियः पञ्चविधकः ।

निर्गुणो निष्कलश्चैव निर्द्वन्द्वो निष्परिग्रहः । एतत्त्वया न विज्ञेय रूपवानिति दृश्यते ।

इच्छन्मुद्गन्तंश्चश्येयमोशोऽहं जगतो गुहः । माया द्रोपा मया सृष्टा यन्मा पश्यति नारदः ।

सर्वभूतगुरुर्येकं नैव त्वं ज्ञातमहंमि । मयैतत् कथितं मयैकं तव मूर्त्तिचतुष्टयम् । १९४

अहं हि जीवसंज्ञातो मयि जीवः समाहितः । नैवं ते दुष्टिरवाभूद्दृष्टो जीवो मयेति वै ।

अहं सर्वत्रगो ब्रह्मन् भूतधामान्तरात्मकः । भूतधामशरीरेषु नश्यत्सु न भयान्वहं ।

मिद्धा हि ते महाभाग नरा लोकाः निभोऽभवन् । तमेतलोभ्या निर्मुक्ताः प्रवेद्यन्ति च मां मुने ।

धिरधर्मो लोकादिशतुल्यं लोको भिरुक्तः । ब्रह्मा सनातनो देवो मम बहुर्यचिन्तकः ।

नसाटापैव मे रुद्रः देवक्रोधादिनि स्रतः । पश्यैकादश मे रुद्रान् दक्षिणं पार्श्वमास्थितान् । १९५

द्वादशैव तथादित्यान् वामपार्श्वे ममास्थितान् । अथतश्चैव मे पश्य वस्तुनष्टौ सुरोत्तमानः ।

नामस्यैव दक्षश्च भिषगौ पश्य श्रुतः । सर्वान् प्रजपतान् पश्य पश्य सप्त ऋषीस्रवाः ।

द्विदान् पश्यांश्च मत्तः पश्यामृतमयोपधीः । तर्पांसि नियमार्थैव यमानसि पृथग्विधान् ।

तथाष्टगुणैर्मयैकैकस्य पश्य मूर्त्तिमत् । द्विषः सप्तोद्यः कोर्त्तिश्च श्रियीश्च ककुब्धिः । १९६

वेदानां मातरं पर्य मत्स्यां देवीं सख्यतीं । भुवञ्च ज्योतिषा श्रेष्ठं पर्य नारद खचरं ।
 अग्नाधरान् समुद्राञ्च संरामि सरितस्तथा । मूर्त्तिमतः पितृगणाञ्चतुर पर्य सत्तम ।
 वीश्वैवमान गुणान् पर्य मत्स्यान् मूर्त्तिविवर्जितान् । देवकार्यादपि मुने पितृकार्यं विशिष्यते ।
 देवानाञ्च पितृणाञ्च पिता शेकोऽहमादित । अहं हयगिरा भूत्वा समुद्रे पयिभोत्तरे ।
 पिबामि सुष्ठतं ह्यव कस्यञ्च अद्रुष्यामिति । मया सृष्टं पुरा ब्रह्मा मा यज्ञमयजत स्वय ।
 ततस्तस्मिन् वरान् प्रीतो दत्तवानस्म्यनुत्तमान् । मत्पुत्रलक्ष्य कन्यादौ लोकाश्चत्त्वमेव च ।
 अहङ्कारहतश्चैव नामपर्यायवाचक । तया कृताञ्च मर्यादा नानिकल्वति कथन ।
 तश्चैव वरदो ब्रह्मन् वर्गेषूना भविव्यसि । सुरामुरगणानाञ्च च्यवीणाञ्च तपोधन ।
 पितृणाञ्च महाभाग सतत भशितप्रत । विविधानाञ्च भूतानां त्वमुपास्थो भविव्यसि ।
 प्रादुर्भावगतस्याह सुरकार्येषु नित्यदा । अनुशास्यस्त्वया ब्रह्मन्विधोज्यञ्च सुतो यथा ।
 एताश्चान्याञ्च हचिगन् ब्रह्मणोऽमिततेजसे । अहं दत्त्वा वरान् प्रीतोः निवृत्तिपरमोऽभव ।
 निर्व्वाणैः सर्व्वधर्माणां निवृत्ति परमा सृष्टा । तस्माद्विद्वन्निमापन्नचरेत् सर्व्वान्निवृत्त ।
 विद्यामहायवन्नाञ्च आदित्यस्य समाहित । कपिलं प्राङ्गराचार्यां साह्यानिश्चितनिश्चया ।
 हिरण्यगर्भो भगवानेव हन्दमि सुष्ठुत । सोऽहं योगरतिर्ब्रह्मन् योगशास्त्रेषु शब्दित ।
 एषोऽहं व्यक्तिमागत्य तिष्ठामि दिवि शश्वत । ततो युगसहस्रान्ते सचरिष्ये जगत्पुन ।
 कृत्वा मत्स्यानि भूतानि स्थावराणि चराणि च । रक्षाको विद्यया सार्द्धं विहरिष्ये जगत्पुन ।
 ततो भूयो जगत् सर्व्वं करिष्यामीह विद्यया । अस्मन्मूर्त्तियतुर्यां या माऽसृष्टञ्छेपमव्ययं ।
 स हि सङ्कर्षणं प्राक्तं प्रदुष्य भोऽप्यजो जन्तु । प्रदुष्मादनिहृद्धोऽहं सर्गो मम पुन पुन ।
 अनिहृद्धात्तया ब्रह्मा तन्नाभिक्रमलोद्भव । ब्रह्मण सर्व्वभूतानि चराणि स्थावराणि च ।
 एतां सृष्टिं विभ्रानोहि कन्यादिषु पुन पुन । यया सूर्य्येण गगणादुदयान्तमने इह ।
 नष्टे पुनर्भूनात् काल आनयत्यमितद्युति । नयावलादहं इष्योः सर्व्वभूतहिताय वै ।
 सत्पैराकान्तसर्वाङ्गा मष्टा भागरमेखना । आनयिष्यामि स्वस्थान वाराहं रूपमास्थित ।
 हिरण्यख्यं वधिष्यन्ति देतेय यमगन्धित । नारसिंहवपुं कृत्वा हिरण्यकशिपु पुन ।
 सुरकार्ये हनिष्यामि यज्ञत्र दितिनन्दन । विरोचनस्य बलवान् वसिष्ठं पुष्टो महामुर ।
 अथ सर्व्वलोकानां सदेवामुररक्षभ । भविव्यति सशक्रञ्च खराश्याचारदियति ।
 चैलाक्योऽपचते तेन विमुक्तिं च शचीपती । अदित्या दादशादित्य सन्भविव्यामि करयपात् ।
 ततो राज्यं प्रदाष्यामि शकायामिततेजसे । देवता स्थापयिष्यामि क्षेत्रेषु स्थानेषु नारद ।
 बलिश्चैव करिष्यामि पातान्तलवाधिन । दासञ्च वसिष्ठं श्रेष्ठमवष्य सर्व्वदैवते ।
 चैतादुगो भविव्यामि रामो भृगुकुलोद्भव । क्षत्रस्योत्सादयिष्यामि सन्द्भूषणनाहण ।
 सन्ध्यामे समनुप्राप्ते चैताया दापरस्य च । अहं दाशरथी रामो भविव्यामि जगत्पति ।

११९

११९५

११९९

११९९

११९९

११९९

चितोपघातादेरुपमेकतोऽयं दितस्तथा । प्राप्यते वोनरत्वं हि प्रजापतिमुतावृषो ।
 तयोर्व्यं लन्वये जातौ भविव्यंति वनीकमः । महाबलो महावीर्याः शक्रतुल्यपराक्रमाः ।
 ते सहाया भविव्यन्ति सुरकार्यं मम द्विज । ततो रचःपतिं घोरं पुनस्त्यकुलपांसनं ।
 हृदिये रात्रयं रौद्रं मगणं लोककण्टकं । द्वापरंख्यं कलेद्यैव सन्धौ पर्यवमानिके ।
 प्रादुर्भावः कसद्वैतोर्ष्यरायां भविव्यति । तत्राद्यं दानवान् हत्वा सुवह्नं देवकण्टकान् ।
 कुम्भखलो करिव्यामि निवेशं द्वारकापुरी । वसानस्तत्र वै पृथ्यामदितेर्विप्रियह्वर ।
 हृदिये शुरकं भौमं महं षोडशदानव । प्राग्ज्यातिधं पुरं रस्यं नानाधनसमन्वितं ।
 कुम्भखलो नयिव्यामि हत्वा वै दामवोत्तम । मधेश्वरमहासैनैः वापमिषहितेविषौ ।
 पराज्योन्मथोद्युक्तौ देवलोकनमस्तौ । ततः सुतं वलीज्जिवा वाणं वाङ्महेश्वरिणं ।
 विनाशयिव्यामि ततः सर्वान् सौमनिवासिनः । यः कालधवनः ख्यातो गार्ग्यतेजोऽभिमभूतः ।
 भविव्यति वधस्तस्य मत्तं एव द्विजोत्तम । जरासन्धस्य बलवान् सख्यं राजविराधनः ।
 भविव्यत्यसुरः स्कीतो भूमिपाशो गिरिभ्रज । मम युद्धपरिस्फन्दाद्दधस्तस्य भविव्यति ।
 मिश्रपालं वधिव्यामि यज्ञे धर्मसुतस्य वै । समागतेषु बलिषु श्रियिषो सख्यं राजसु ।
 वामदेः सुसहायो वै मम लोको भविव्यति । दुर्धित्तिरं स्थापयिष्ये स्वराज्यं भ्रातृभिः सह ।
 एवं लोकं वदिव्यन्ति नरनारायणवृषो । उद्युक्तौ दहतः चक्षं लोककार्यार्थमौश्ररं ।
 हत्वा भारावतरणं वसुधायां यथेक्षितं । सर्वसंलतमुल्यानां द्वारकायाश्च सक्तम ।
 करिष्ये प्रसथं धारमाताज्ञानाभिषण्डतं । कर्माण्यपरिमेयाणि चतुर्भूतधरो ह्यहं ।
 हत्वा लोकान् गमिव्यामि खानहं ब्रह्मणत्कृतान् । हंसः कृष्णस्य मत्स्यं प्रादुर्भावा द्विजोत्तम ।
 वाराहो नरसिंहश्च वामनो राम एव च । रामो दामरथिश्चैव सात्वतः कलिारव च ।
 यदा वेद्युत्तिनष्टा मया प्रत्यारुता पुनः । मवेदाः मशुतीकाश्च हतः सृष्ट्यं हते युगे ।
 श्रितिकान्ताः पुराणेषु श्रुतास्ते यदि वा कश्चित् । श्रितिकान्ताश्च बहवः प्रादुर्भावा मनोत्तमाः ।
 लोककार्याणि हत्वा च पुनः खं प्रकृतिं गताः । नष्टोत्तमद्वेषाणां प्राप्नोमीदृशं मम दर्शनं ।
 दत्तया प्राप्नोम्येह एकः प्रागतगुह्यिना । एतन्ने सर्वमाख्यातं ब्रह्मन् भक्तिमती मया ।
 पुराणेषु भविव्यत्त सरहस्यं सक्तम ।
 ॥ गीष्म उवाच ॥ एवं म भगवन्दीयो विश्वमूर्तिधरोऽप्ययः । एतावदुक्त्वा वचनं तथैवान्दधे पुनः ।
 नारदोऽपि महातेजाः प्राणानुपपत्नीक्षितं । नरनारायणौ द्रष्टुं वदयौश्रममाद्रवत् ।
 इदं भक्षोपनिषद्ं श्रुत्वा देवमन्वितं । माष्टौ योगहतं तेन पद्मराचानुश्रितं ।
 नाशयन्मुखाद्भूतं नारदोऽश्यावयत् पुनः । ब्रह्मणः सद्ने तात यथा दृष्टं यथा श्रुतं ।
 ॥ दुर्धित्तिर उवाच ॥ एतदाद्यर्थभूतं हि साहाय्यं तस्य धीमतः । किं वै भद्रा न जानीते यतः शुक

नारदान् ।

पितामहोऽपि भगवान्माद्देवादनन्तर । कथं स न विजानीयात् प्रभावममितौजस ।
 ॥ भो भ्र उवाच ॥ महाकल्पमहस्याणि महाकल्पगतानि च । समतीतानि राजेन्द्र भर्गाद्य प्रसयाद्य ह । ११०
 सर्गस्थादैः स्वतो ब्रह्मा प्रजासर्गकरः प्रभु । जानाति देवप्रवरं भूयद्वातोऽधिकं नृप ।
 परमात्मानमीशानमात्मन प्रभव तथा । ये त्वयि ब्रह्ममदने सिद्धमथा समागता ।
 तेभ्यस्तच्छ्रावयामास पुण्य वेदसंभित । तेषा सकाशात् सूत्र्यम्भु श्रुत्वा वै भावितात्मना ।
 आत्मानुमा मीना राजन श्रावयामास वै ततः । पटपटिर्हि स ह्येषाणि श्वषीणा भावितात्मना ।
 सूत्र्यं तपतो लोकान्निर्मिता ये पुं सरा । तेषामकथयत् सूत्र्यं सर्वेषा भावितात्मना । ११०२
 सूत्र्यानुगामिभिरात् सर्षिभिर्भैर्महात्मभि । मेरैः समागता देवा आशिताद्येदमुत्तम ।
 देवानानु सकाशादै तत श्रुत्वामितो द्विज । श्रावयामास राजेन्द्र पितृणा मुनिव्रतम ।
 मम चापि पिता तात कथयामास श्रान्तनु । ततो मयापि श्रुत्वा च कीर्तित तत्र भारत ।
 सुरैश्चा मुनिभिर्वापि पुराणै र्देवै र्भुत । सर्वे ते परमात्मान पूजयन्ति ममन्तत ।
 इदमाख्यानमोर्षय पारम्यथागत नृप । गावामुदेवभक्ताय त्वया देय कथञ्चन । ११०४
 मत्तोऽन्वानि च ते राजन्नुपाख्यानगतानि वै । यानि श्रुतानि सर्वे णि तेषा करेऽयमुद्धत णि
 सुरासुरैर्यथा राक्षसैश्च मृतमुद्धत । एवमेतत् पुण्य विप्रै कथयतमिष्टोद्धत ।
 यंश्च पठते नित्यं यंश्चैव प्रष्टुयान्नर । एकान्तभावेपगत एकान्तेप समाहित ।
 प्राथयेत महादीप भूत्वा चन्द्रप्रभो नरः । स सहस्राक्षिप देव प्रविशेन्नाच मग्नय ।
 मुचेदान्तंशया रोताच्छ्रुत्वेमामादित कथा । जिज्ञासुर्लभते कामान भडो भक्तगति व्रजेत् । ११०६
 तथापि मतत राजन्व्यर्ह्यं पुरुषोत्तम । स हि मता पिता चैव ह्यत्त्रय जगता गुरु ।
 ब्रह्मस्यदेवो भगवान् श्रीयता ते सनातन । सुधिष्ठिर महावाक्शे महाबुद्धिर्जनाहृन् ।
 ॥ वैश्याप्यन उवाच ॥ सुलेतदाख्यानवर धर्मगङ्गानमेजय । भ्रतारय्याम्य ते सर्वे नारायणपराभवन् ।
 जित भगवता तेन पुरुषेणेति भारत । नित्य जप्यन्तं भूत्वा मरस्वतीमुदीरयन् ।
 यो ह्याम्नाक गुरु श्रेष्ठ ह्यण्डैपायनी मुनि । जगो परमक जय नारायणमुदीरयन् । ११०८
 गन्तारोलात्सतन चीरोदममृताशय । पूजयित्वा च देवेशं पुनरायात् स्वमाश्रयम् ।
 ॥ भो भ्र उवाच ॥ एतत्ते सर्वमाख्यानं नारदीक मथेरित । पारम्यथागतं ह्येतत् पित्रा मे कथितं पुण्य ।
 ॥ सूत्र उवाच ॥ एतत्ते सर्वमाख्यानं वैश्याप्यनकीर्तित । जनमेजयेन तत् श्रुत्वा ह्यन सर्वमग्नयाविधि ।
 दूय हि तप्ततपसः सर्वेषु च व्रतव्रता । सर्वे वेदविदो मुत्याः नैमिशागच्छवन्निम ।
 शौनकेभ्य महासच प्राप्तौ सर्व्य द्विपोत्सना । यज्ञश्च मुद्धतैर्यैः प्रायत परमेस्वर । १११२
 पारम्यथागतं ह्येतत् पित्रा मे कथितं पुण्य ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मेाच धर्मपर्वणि नारायणये एकचच शिष्टाधिकविंशतोलोकाय १ ३१३ ॥
 ॥ शौनक उवाच ॥ कथं स भगवान् देवो यज्ञेयपहरः प्रभु । यज्ञधारी च मृत वेदवेदाङ्गवित्पदा ।

निवृत्तज्ञासितो धर्मं जनी भागवत' प्रभु । निवृत्तिधर्मान् विदधे स एव भगवान् प्रभु ।
 कथं प्रवृत्तिधर्मेण भागार्हा देवता कृता । कथं निवृत्तिधर्माच्च कृता व्यावृत्तनुद्भूय ।
 एतन्न संशयं सुत क्षिन्वि गुह्यं मनातनं । त्वया नारायणकृया श्रुता वै धर्मसंहिताः । ११५
 ॥ सैतिरुवाच ॥ जनमेजयेन यत् पृष्ट, शिष्यो व्यासस्य धीमतः । तत्तेऽहं कथयिष्यामि पौराणं शैलिकोत्तम ।
 श्रुत्वा माहात्म्यमेतस्य देहिनां परमात्मनः । जनमेजयो महाप्राज्ञो वैशम्पायननम्रवीत् ।
 ॥ जनमेजय उवाच ॥ इमे स ब्रह्मज्ञा लोकाः सद्युरासुरमानवा । क्रियास्त्रभुदयोक्तासु कृता दृश्यन्ति हनम् ।
 मोक्षयोक्तस्त्वया ब्रह्मत्रिर्वाणं परमं सुखं । ये तु मुक्तो भवन्तीह पुण्यपापविवर्जिता ।
 ते सहस्रार्धं देवं प्रविशन्तीह शुश्रुम । श्रयं हि दुरनुष्ठेयो मोक्षधर्मं मनातन । ११६
 यं हित्वा देवता सर्व्या ह्ययकथ्यभुजोऽभवन् । किञ्च ब्रह्मा च रुद्रस्य शक्रस्य वनभित् प्रभु ।
 सूर्य्यस्ताराधिपो वायुरग्निर्वरुण एव च । आकाशजगती चैव ये च श्रेया दिवोकस ।
 प्रलय न विजानन्ति आत्मनः परिनिर्षितं । ततस्तेनास्त्रिता मार्गं ध्रुवमशरमय्ययं ।
 स्मृतिं कालपरीमाणं प्रवृत्तं ये समास्थिताः । दीपः कालपरीमाणे महान्निष क्रियावतां ।
 एतन्मे संश्रद्धं विप्र इदि श्रयमिवापितं । क्षिन्वीतिहासकयनात्परं कैौत्सुलं हि मे । ११७
 कथं भागहरा मोक्षा देवताः क्रतुषु दिज । किमर्थेद्वाध्वरे ब्रह्मनिश्चये त्रिदिवोकस ।
 ये च भागं प्रवृत्तानि यज्ञेषु दिजषत्तम । ते यजनो महायज्ञे कस्य भागं ददन्ति वै ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ श्रेयो गूढतम अन्नस्त्वया पृष्टो जनेश्वर । नातन्नतपसा श्लेष नावेदविदुषा तथा ।
 नापुराणविदा चैव श्रेयो व्यावृत्तुमञ्जया । हन्त ते कथयिष्यामि धुने पृष्ट पुरा गुरु ।
 शृण्वद्देपायनो व्यासो वेदव्यासो महानृषि । मुमन्तुर्जैमिनिश्चैव पैलस्य मुदूढप्रत । ११८
 अहञ्चतुर्थं शिष्यो वै पञ्चमस्य रुक स्रतः । एतान् समागतान् सर्वान् पञ्चशिष्यान्दिमाभितान् ।
 शैशाचारममायुक्तान् जितकोधान् जितेन्द्रियान् । वेदानध्यापयामास महाम्भारतपञ्चमान् ।
 मरीरि गिरिवरे रथे भिद्गुचारणभेदिते । तेषामभ्यस्यतां वेदान्कदाचित् मंशयोऽभवत् ।
 एष वै यस्त्वया पृष्टोऽन तेषां प्रकीर्तित । तत श्रुतो मया चापि तवाख्येषोऽद्य भारत ।
 शिष्याणो वचने श्रुत्वा सर्वज्ञानतमो मुदः । पराशरपुत्र श्रोमाम् व्यासो वाक्यमयाब्रवीत् । ११९
 मया हि सुमहत्प्रतं तपः परमदारुणं । भूतं भयं भविष्यञ्च जानीयामिति मत्तमा ।
 तस्य मे तत्रतपसो निवृत्तीतेन्द्रियस्य च । नारायणप्रभादेन चीरोदस्थानुकूलत ।
 पैकालिकमिदं ज्ञानं प्रादुर्भूतं तयोस्मिन् । तत् शृणुष्वं ययान्यायं वक्ष्ये मंशयमुत्तमं ।
 यथाष्टमं हि कल्पौदा दृष्टं मे ज्ञानचक्षुषा । परमात्मैति यं प्राक् साक्षा योगविदे जनाः । १२०
 महापुरुषसंशो ज भवति स्वेन कर्षणा । तस्मात् प्रसूतमयत्कं प्रधानं तं विदुर्मुधा ।
 अय्यकाङ्क्षन्मुत्पद्ये मोक्षकथ्यंमोक्षरात् । अनिरुद्धेहि मोक्षेषु महामात्मैति कथ्यते ।
 योऽप्यै व्यनत्समाप्येत्तं तर्हसे च पितामर्षं । योऽप्यह्वार इति प्रोक्तः सत्यंतेजोऽस्यो हि यः ।

श्रियो वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमं । अहङ्कारप्रस्तानि महाभूतानि पञ्चधा ।

महाभूतानि सृष्ट्वैव तान् गुणादिधर्मैः पुन । भूतेभ्यश्चैव निष्पन्ना मूर्त्तिमन्तश्च तान् सृष्टुम् ।

मरीचिरङ्गिराद्यादि । पुलस्त्य पुलह कर्तुं । विशिष्टय महात्मा वै मनु स्वायम्भुवल्थया ।

ज्ञेया प्रकृतयोऽष्टौ ता यामु लोका प्रतिष्ठिता । वेदवेदाङ्गसंयुक्तान् यज्ञान् यज्ञाङ्गसंयुतान् ।

निर्धमं लोकसिद्धयै ब्रह्मा लोकपितामह । अष्टाथ्य प्रकृतभ्यश्च जातं विश्वमिदं जगत ।

रुद्रो रोषात्मको जतो दशान्वान् सोऽसृत् स्वयं । एकादशैते रुद्रास्तु विक्रां ग पुण्या स्यता ।

ते रुद्रा प्रकृतिश्चैव सर्वे चैव सुरर्षय । उत्पन्ना लोकसिद्धयै ब्रह्माणं समुपस्थिता ।

वयं सृष्टा हि भगवंस्त्वया च प्रभविष्णुना । येन यस्मिन्नधीकारे वर्तितव्यं पितामह ।

योऽसौ तयाभिनिर्दिष्टो ह्यधिकारोऽर्धचिन्तक । परिपाल्य कथं तेन साहङ्करिण कर्तव्या ।

प्रदिशस्व मन्त्रस्य योऽधिकारार्थचिन्तक । एवमुक्तो महादेवो देवांशानिदमब्रवीत् ।

॥ ऋद्धोवाच ॥ साध्वं ज्ञापिता देवा दुष्प्रामिर्भद्रमस्तु व । ममाद्येया समुत्पन्ना चिन्ता या भवती मता ।

लोकत्रयस्य हस्तस्य कथं कार्यं परिपद्य । कथं चलन्वयो न स्वायुष्माकं ह्यात्मनय मे ।

इत सर्वेऽपि गच्छाम शरणं लोकसावित्रे । महापुत्रपुमव्यक्तं स नो वक्ष्यति यद्विदितं ।

ततस्तु ब्रह्मणो सांख्यभ्ययो विबुधास्तथा । श्रीरोदस्ये चरं कूलं जगुर्लोकहितार्थिन ।

ते तप समुपातिष्ठन् ब्रह्माकं वेदकल्पितं । स मधोनिधमा नाम तपस्यया सुदारुणा ।

ऊर्द्धा दृष्टिर्वाहवश्च एकाग्रश्च मनोऽभवत् । एकपादा स्थिता सर्वैकाद्यभूता समाहिता ।

दिव्यं वर्धमश्नन्ते तपन्तश्चा सुदारुण । प्रश्रुत्वर्षधुरीं वारुणो वेदवेदाङ्गभूतिना ।

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ भो भो सत्रह्यका देवा स्ययय तपोधना । सागतेनाद्यै व सन्वान् आवथे वाक्यमुत्तमं ।

विज्ञातं वो मया कार्यं तच्च लोकहितं महत् । प्रष्टुं त्वयुक्तं कर्तव्यं युक्तप्रोणेऽपहंशु ।

सुतप्रश्नं तपो देवा समारोधनकाम्यया । मोक्षयथास्व महामत्वात्तपस फलमुत्तमं ।

एष ब्रह्मा लोकगुरुर्षहालोकपितामह । ययश्च विबुधश्रेठा भा यज्ञध्वं समाहिता ।

सर्वे भागान् कल्पयध्वं यज्ञेषु मम नित्यश । तथा श्रेयोऽभिधास्यामि यथाधीकारमीश्वरा ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ श्रुत्वा तद्देवैस्त्वैव वाक्यं सृष्टतनुर्हृदाः । ततस्तु विबुधा सर्वे ब्रह्मा ते च मेहंशु ।

वेददृष्टेन विधिना वैष्णवं क्रतुमाहरन् । तस्मिन् सचे सदा ब्रह्मा स्वयं भागमकल्पयत् ।

देवा देवर्षयश्चैवं स्व स्वं भागमकल्पयन् । ते कान्त्युगधर्मैः षोडशोऽपि परममहता ।

प्रहारादिद्वयर्थं त पुरुषं तमस परं । दृहन्तं सर्वगं देवमीशान वरदं प्रभुं ।

ततोऽय वरदो देवज्ञानं सर्वानमरान् स्थितान् । अश्वरोगे वभषिदं दान्य सन्ध्या महेश्वर ।

येन य कल्पितो भाग स तथा मागुपाया । भोतोऽहं प्रदिश्याम्य फलमसृष्टिसप्तधम् ।

एतदो सत्त्वं देवा न्यस्य ददममुद्भव । स्वयं यज्ञे मागं एवमत्रवरदविविध ।

सुगो दुगे भ वयध्वं प्रष्टुत्सिफलं गिन । धर्मैर्षं चापि यत्प्रज्जितं सर्वलोकेषु वै सुरा ।

कल्पयिष्यन्ति वा भागंसे नरा वेदकल्पितान् । यो मे यथा कल्पितवान् भागमस्मिन्नाहाकरो ।
 स तथा यज्ञभागार्हो वेदसूत्रे मया कृतः । द्युषं लोकान् भावयध्वं यज्ञभागफलचिताः ।
 सर्वार्थचिन्ता लोके यथाधीकारनिर्मिताः । याः क्रियाः प्रचरिष्यन्ति प्रवृत्तिफलसंस्कृताः ।
 आभिराष्याचितवला लोकान् वै धारयिष्यथ । यय हि भविता यज्ञै, सर्वं यज्ञेषु मानवैः ।
 मां ततो भावयिष्यध्वमेया वै भावना मम । इत्यर्थे निर्मिता वेदा यज्ञायैषधिभिः सह ।
 रमिः सम्यक्प्रयत्नैर्हि प्रोयन्ते देवताः चितौ । निर्माणमेतद्युष्माकं प्रवृत्तिगुणकल्पितैः ।
 मया कृतं सुरश्रेष्ठ यावत्कल्पयथादिह । चिन्तायध्वं लोकहितं यथाधीकारमीश्वराः ।
 मरीचिरङ्गिरायाचि पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः । वशिष्ठ इति सप्तैते मानसा निर्मिता हिते ।
 एते वेदविदो मुख्या वेदाचार्याश्च कल्पिताः । प्रवृत्तिधर्मैरेवैव प्राजापत्ये च कल्पिताः ।
 अथं क्रियावतां पन्था व्यक्तोभूत, सनातनः । अनिरुद्ध इति प्रोक्तो लोकसर्गकरः प्रभुः ।
 सनः सनत्कुजागय सनक, सननन्दनः । सनत्कुमारः कपिलः सप्तमस्य सनातनः ।
 सप्तते मानसाः प्रोक्ता ऋषयो ब्रह्मण, सुताः । स्वयमागतविज्ञाना निवृत्तं धर्ममाश्रिताः ।
 एते योगविदो मुख्याः साहज्यज्ञानविशारदाः । आचार्या धर्मशास्त्रेषु मोक्षधर्मप्रवक्तकाः ।
 यतोऽहं प्रवृत्त, पूर्वमव्यक्तविगुणो महान् । तस्मान् परतरो योऽप्यै चेत्रज्ञ इति कल्पित ।
 सोऽहं क्रियावतां पन्था, पुनरावृत्तिदुर्लभः । यो, यथा निर्मितो जलुर्वस्मिन् यस्मिन्, कर्मणि ।
 प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा तत्फलं सोऽद्भुते महत् । एष लोकपुरब्रह्मा, जगदादिकरः प्रभुः ।
 एष माता पिता चैव युष्माकञ्च पितामहः । मयानुशिष्टो भविता सर्वभूतवरप्रदः ।
 अस्य चैवात्मजो रुद्रो ललाटाद्यः समुत्थितः । ब्रह्मानुशिष्टो भविता सर्वभूतधरः प्रभुः ।
 गच्छध्वं स्नानधीकाराद्यिनायध्वं यथाविधि । प्रवर्तन्ता क्रियाः सर्वाः सर्वलोकेषु मा चिरं ।
 प्रदृश्यन्ताश्च कर्मणि प्राणिनां गतयस्तथा । परिनिष्ठितकालानि आद्यधीह सुरोत्तमाः ।
 इदं छतयुगं नाम काल, श्रेष्ठ, प्रवर्तितः । अहिंसा यज्ञपशवो युगेऽस्मिन् तदन्यथा ।
 चतुष्यान् सक्रमो धर्मो भविष्यत्येव वै सुराः । ततस्तेतायुगं नाम त्रयो यत्र भविष्यति ।
 प्रोक्षिता यत्र पशवो यधं प्राप्स्यन्ति वै मते । यत्र यादश्चतुर्थो वै धर्मस्तत्र न भविष्यति ।
 ततो ये हापरं नान मित्र, कालो भविष्यति । द्विपादक्षीनो धर्मस्तत्र युगे तस्मिन् भविष्यति ।
 ततनिषेयस्य म्र्याते युगे कलिपुरस्कृते । एकपादस्यितो धर्मो यत्र, तत्र भविष्यति ।
 देवा देवपयदोऽपुननेवंशदिनें गुणं । एकपादस्यिते धर्मो यत्र कश्चन गामिनि ।
 कथं यत्तद्यन्यथा, भिभंगयन्महदस्य नः ।

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ यद्य वेदाय यज्ञाय तपः सत्यं दमस्तथा । अहिंसा धर्मसंयुक्ता, प्रचेर्युः सुरोत्तमा ।
 स वा देवः भविष्यती मा वाऽधर्मः पदा स्पृशेत् ।
 ॥ यद्यपि उवाच ॥ मेऽनुशिष्टा भगवता देवाः भविष्यन्त्यस्य । समस्तान् भगवतेऽनुशिष्टान् यद्येक्षितान् ।

गतेषु चिद्वैकः स ब्रह्मैकः पर्यवस्यतः । दिदृक्षुर्भगवन्तत्तमनिहृदतमैः स्थितं ।
 तं देवो दर्शयामास कृत्वा हयगिरौ महत् । साङ्गानावत्तपन वेदान कमण्डलुचिदण्डकम् ।
 ॥ व्यास उवाच ॥ ततोऽथगिरं दृष्ट्वा तं देवममितौजसं । लोककृत्ता प्रभुर्ब्रह्मा लोकानां हितकाम्यया । १११०
 मूर्ध्ना प्रणव्यं वरदं तस्यै प्राञ्जलिरपतः । स परिव्रज्य देवेन वचनं श्रावितस्तदा ।
 ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ लोककार्यगतीः सर्वास्तु चिन्तय यथाविधि । धाता तु सर्वभूतानां त्वं प्रभुर्जगतो गुरुः ।
 तव्यावेगितमारोऽहं धृतिं प्रास्थान्मयाञ्जमा । यदा च सुरकार्येभ्यो श्रविष्यस्य भविष्यति ।
 प्रादुर्भावं गमिष्यामि तदात्मज्ञानदैशिकं । एवमुक्त्वा हयगिरास्तत्रैवान्तरधीयत ।
 तेनानुमिष्टो ब्रह्मापि खं लोकमचिराद्गतः । स्वमेव महाभाग पद्मानाभः सनातनः । ११११
 यज्ञेष्वधरः प्राकौयज्ञधारी च नित्यदा । निवृत्तश्चास्थितो धर्मं गतिमनुपधर्षिणम् ।
 प्रवृत्तिधर्मान् विदधे कृत्वा लोकस्य चित्रता ।

म आदिः स मयः स चान्तः प्रजानां स धाता स धेयः स कृत्ता स कार्य्यः । युगान्ति प्रभुः सुसचिय लोकान् युगादौ प्रबुद्धो जग
 ल्युत्तमर्षः ।

तस्मै नमश्च देवाय निर्गुणाय महात्मने । अजाय विश्वरूपाय धाम्नि सर्वदेवैकमा ।
 महाभूताधिपतये रुद्राणां पतये तथा । आदित्यपतये चैव वसुनां पतये तथा । १११२
 अग्निधा पतये चैव मरुतां पतये तथा । वेद्यज्ञाधिपतये वेदाङ्गपतयेऽपि च ।
 समुद्रवामिने नित्यं हरये मुञ्जकेशिने । शान्नाथ सर्वभूतानां मोक्षधर्मानुभाषिणे ।
 तपसान्तेजसाश्चैत्र पतये यशसामपि । वचसा पतये नित्यं मरिता पतये तथा ।
 कर्णार्द्धेन वराहाय एकग्रह्णाय धीमते । त्रिवल्लतेऽद्यगिरिषे चतुर्भुजिष्ठते मदा ।
 गुह्याय चानदृश्याय अचराय चराय च । स्य देवः सञ्चरति सर्वेषु गतिरव्ययः । १११३
 स्य चैतत् परं ब्रह्म ज्ञेयो विशानचञ्जया । एवमेतत् पुरा दृष्टं मया वै ज्ञानचक्षुषा ।
 कथितं तच्च वै सर्वं मया शृष्टेन तत्त्वतः । क्रियता मद्भवः श्रियाः श्रेयता हरिरीश्वरः ।
 गीयतां वेदशस्त्रेषु पूज्यताञ्च यथाविधि ।

॥ वैदुष्येण उवाच ॥ इत्युक्त्वा तु वयनेन वेदव्याधेन धीमता । सर्वे श्रियाः भुतदास्य शुक्रः परमधर्षवित् ।
 स चास्माकमुपाधायाः महाम्नाभिर्विशान्ते । चतुर्भुजाङ्गताभिस्तुमुग्धिः मनभित्तुष्टुवे । १११४
 स्तत्ते सर्वमाख्यातं यस्मां त्वं परिपृच्छसि । एवं मेऽक्ययद्वाङ्मनः पुरा देवाप्येनो गुरुः ।
 यदेदं शृणुयाद्विद्यं यथैवं पश्चिकीर्त्तयेत् । नमो भगवते कृत्वा समाहितमतिनरैः ।
 भवत्युर्वेगो मनिमान् बलरूपमभित्तः । आतुरो मुच्यते रिगाहृदो मुच्यते पन्थनात् ।
 कामान् कामो भवेत् कामं दोषंश्चापुत्रवाप्नुयात् । श्राद्धणः सर्व्वेदो स्यात् चर्षिया विशयो भवेत् ।
 वैश्या विपुनलाभः स्यात् शूद्रः सुगमवाप्नुयात् । अपुत्रो लभते पुत्रं कन्या चैवेकितं पतिः । १११५
 अद्भगर्भा विमुच्येत गर्भिणी जनयेत् सुतं । बन्ध्या प्रभवमाप्नोति मुत्तपौत्रमष्टद्विमत् ।

सिमेन गच्छेदध्वानमिदं यः पठते पयि । धो धं कामं कामयते स तमाप्नोति च ध्रुवं ।

इदं महर्षेर्वचनं विनिश्चितं महात्मनः परुषधरस्य कीर्तितं । समागमस्य पिदिवोकसामिन् निगन्व भक्ताः मुमुक्षु लभन्ते ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नारायणीये द्विचत्वारिंशदधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ १४२ ॥

॥ जनमेजय उवाच ॥ अस्मिन्पौत्रे हि विदुः व्यासः सश्रियो मधुसूदनः । नामभिर्विद्विधैरुपा निरुक्तं भगवन्मम ।

वज्रमुर्धसि शूद्रयूयोः प्रजापतिपतेर्हरिः । अथा भवत्ये यत्पूतः शरच्चन्द्र इवामलः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ गृणु राजन् यथाचष्ट फाल्गुनस्य हरिः प्रभुः । प्रवृत्तात्मात्मनो नास्ति निरुक्तं गुणकर्मणः ।

नामभिः कीर्तितैस्तस्य केशवस्य महात्मनः । शृणुवान् केशवं राजन् फाल्गुनः परवीरहा ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ भगवन् भूतभयेश सर्वभूतस्य गव्यस्य । लोकधाम जगन्नाय लोकान्मम भयप्रदं ।

यानि नामानि ते देव कीर्तितानि महर्षिभिः । वेदेषु संपुराणेषु यानि गुह्यानि कर्मभिः ।

तेषां निरुक्तं त्वत्तोऽहं श्राद्धमिच्छामि केशव । न ह्यन्यो वर्णयेन्नास्ति निरुक्तं लाभ्यते प्रभो ।

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ शब्दे दे संयजुष्वेदे तथेवायुष्वसामसु । पुराणं सोपनिषदं तथैव ज्योतिषज्ञानं ।

साह्यं च योगशास्त्रं च आयुष्वेदे तथैव च । बहूनि मम नामानि कीर्तितानि महर्षिभिः ।

गौणानि तत्र नामानि कर्मज्ञानि च कामिचित् । निरुक्तं कर्मज्ञानां त्वं गृणुष्व प्रथोऽनघ ।

सूक्त्यान्मं मया तात त्वं हि मेऽहं स्मृतः पुरा । नभोऽतियमथे तस्मै देहिना परमात्मने ।

नारायणस्य विद्याय निर्गुणाय गुणात्मने । यस्य प्रसादज्ञो ब्रह्मा रूद्रस्य क्रोधसम्भवः ।

योऽसौ योनिर्हं सर्वस्य स्यादवरस्य चरस्य च । अष्टादशगुणं यत्तत् सत्त्वं सत्वत्रतामरं ।

प्रकृतिः सा परा मन्त्रं रोदसी योगधारिणी । श्वेता सत्यामराज्या लोकानामात्मवर्जिता ।

तस्मात् गर्वाः प्रवर्त्तन्ते सगप्रलयविक्रियाः । तेषां यज्ञस्य यथा च पुराणः पुरुषो विराट् ।

अनिष्टस्य इति प्रोक्ता लोकानां प्रभवाव्ययः । ब्राह्मै रात्रिचये प्राप्ते तस्य स्मृतिरतेजसः ।

प्रसादात् प्रादुरभवत् पथं पश्चनिभं वण । ततो ब्रह्मा समभवत् स तस्यैव प्रसादजः ।

ऋः स्ये सलाटाथ सुतो देवस्य वै तथा । क्रोधाविष्टस्य संजज्ञे रूद्रः संहारकारकः ।

रौ बो विपुष्यैष्ठो प्रसादक्रोधजवभौ । तदादेमितपन्यन्ति सृष्टिमहारकारका ।

मिनिस्तमावं तावत् सर्वप्राणिवरप्रदे । कपर्दी गतिस्त्रिं मुण्डः शशानन्द इह भवकः ।

उपमत्तधरो रूद्रो योगो परमदाहणः । दक्षः कृतहरस्यैव भगनेचहरस्तथा ।

भारतयणात्मको भेषः पाण्डवेय युगे युगे । तस्मिन् हि पूज्यमाने वै देवदेधे मधेश्वरे ।

स्मृजितो भवेत् पायं देवो नारायणः प्रभुः । अश्वमात्मा हि लोकानां विषंधा पाण्डुमन्दन ।

तप्तादात्मानभवायो रूद्रं भेदूजयाम्यहं । यद्यथं नाचंयेयं वै इदं ज्ञानं वरदं त्रियं ।

आत्मानं गार्धपत्यदिदिति मे भावितात्मनः । नसा प्रमाणं हि हते भोक्तः समनुवर्त्तते ।

प्रमाणमि हि पूज्यानि कृतसं पूजयाम्यहं । यत्नं वेत्ति म भो वेत्ति यो मुनं महि मामनु ।

इदं प्रारादण्यदेव कर्ममेकं दिपाह्वयं । लोकं चरति कौन्तेय ध्यक्तियं सर्वकर्मभु ।

न हि मे केनचिद्देवो वरः पाण्डवमन्दन । इति मच्चिन्त्य मनमापुराणं रुद्रमोचरं ।
 पुत्रार्थमारार्थितवानहमात्मानमात्मना । न हि विष्णुः प्रणमति कश्चिद्विदुधाय च ।
 अत आत्मानमेवेति ततो रुद्रं भगव्यहं । मन्त्रद्वयकः स रुद्राय सेन्द्रा देवाः महर्षिभिः ।
 अर्घयन्ति मुरश्रेष्ठं देवं नारायणं हरिं । भविष्यतां वर्जतासु भूतानाञ्चैव भारत ।
 सर्वेषामपणीर्षिष्णुः सेव्यः पूज्यश्च नित्यमः । नमस्तु ह्ययं विष्णुं तयाशरणं नमः ।
 वरं नमस्व कौन्तेय इत्युक्त्यभुजं नमः । चतुर्विधा मुम जना भक्ता एव हि मे युतं ।
 तेषामेकान्तिनः श्रेष्ठा ये धैवानन्यदेवताः । अहमेव गतिमेषां निराशोः कर्मकारिणः ।
 ये च शिष्टास्तयो भक्ताः फलकामा हि मे मताः । सर्वे श्ववनधर्माले प्रतिवृत्तु श्रेष्ठभाक् ।
 ब्रह्माणं श्रितिकण्ठश्च याद्यान्या देवताः स्तथा । मधुहूचथाः सेवन्तो मामेवैथन्ति यत्परं ।
 भक्तं प्रति विशेषेणै एष पार्थानुकीर्तितः । तस्मैवाहश्च कौन्तेय नरनारायणो स्तथा ।
 भारावतरणार्थं प्रविष्टो मानुषो तनुं । जानाम्यध्यात्मयोगांश्च योऽहं यस्मात् भारत ।
 निष्टत्तिसन्दीपो धर्मतयाभ्युदयिकोऽपि च । नराणामयमं ख्यातमहमेकं मनातन ।
 आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसुभव । अयमं मन तत्पूर्वमतो नारायणो ह्यहं ।
 अहादयामि जगदिशं भूता सूर्ये इवांशुभिः । सर्वभूताधिवासश्च वासुदेवस्ततो ह्यहं ।
 गतिय सर्वभूतानां प्रजनयामि भारत । व्याप्ता मे रौद्रमो पार्थ कान्तियाभ्युदयिका मम ।
 अधिभूतानि चानेषु तद्विष्णुः शक्ति भारत । क्रमशाश्चायं पार्थ विष्णुरित्यभिर्मञ्जितः ।
 दमात् सिद्धिं परोक्षेना मां जनाः कामयन्ति ह । दिवसेश्वरीश्च मध्यश्च तस्माद्दामिदरो ह्यहं ।
 इन्द्रिरित्युच्यते चान्न वेदा आपो मृतं तथा । ममेतानि मदा गर्भं इन्द्रिगर्भन्तो ह्यहं ।
 अययः प्राङ्गरेवं मां चितं कूपनिपातितं । इन्द्रिगर्भं चितं पाहोत्येकतदितपातितं ।
 ततः म ब्रह्मणः पुत्र आघो ह्युपिबरस्वित । उत्तारोदपानादे इन्द्रिगर्भानुकीर्तनात् ।
 सूर्यस्य तपतो लोकानग्रे सोमस्य श्वायुत् । अश्वो यत् प्रकाशने मम ते क्रेशर्भश्चिताः ।
 सर्वज्ञाः क्रेश्वं तस्मात्कामाङ्गिर्जमत्तमाः । सपत्न्यामाहिते गर्भे उतथेन महात्मना ।
 उतयेऽन्तर्हिते चैव कदाचिद्विदमापया । इहस्वतिरथाविन्दत् पत्नीनाश्च महात्मनः ।
 ततो वै तमूर्ध्वं श्रेष्ठं मैथुनोपगततया । उवाच गर्भः कौन्तेय पद्मभूतममन्वितः ।
 पूर्व्यागतोऽह वरद नार्हन्ममां प्रवाधितुं । इतदुहस्पतिः कुत्वा चुकोध च शशप च ।
 मैथुनायागतो यस्मान्पयाहं विनिशरितः । तस्मादन्धो यास्वसि तं मच्छापाश्रय भंगयः ।
 च सैपाद्विमुस्यस्य दौर्घन्तम उपेयिवान् । स हि दौर्घन्तमा नाम भाया ह्यामोदुविः पुरा ।
 वेदानवायश्च ह्यः चाङ्गोपाङ्गान् कनातनान् । प्रथोजयामास तदा नाम मुष्टमिदं मम ।
 अनुपूर्वेषु विधिना केचनैति पुन पुन । स चतुर्भान् कनभ्यद्रोतमदाभवत् पुन ।
 एवं हि वरं नाम केचनैति ममाश्विन । देवानामय सर्वेषां श्योपाश्रय महात्मनः ।

१११८

१११९

११२०

११२१

११२२

११२३

अग्निः सोमेन संयुक्त एकयोनित्वमायतः । अग्नीयोर्ममयं तस्मात्कायन् कृत्स्नं चराचरं ।

अपि हि पुराणि भवति एकयोन्यात्मकावग्नीयोभौ । देवताश्चाग्निमुखा इति । एकयोनित्वाच्च परस्परमर्शना लोकांश्च
रथन्त इति ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नारायणीये विचित्रार्थश्रद्धधिकविशयोऽध्याय ॥ १४३ ॥

॥ अर्जुन उवाच ॥ अग्नीयोभौ कथं पूर्वमेकयोनौ प्रवर्तन्ते । एष मे संशयो जातस्तच्छिन्वि मधुसूदन ।

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ हन्ते वृत्तं थियामि पुराणं पाण्डुनन्दन । आत्मतेजोद्धवं पार्यं प्रशुभ्यैकमना मम ।

सम्पदालनकालेऽतिक्रान्ते चतुर्थगमस्त्वान्ते । अयुक्तं सर्वभूतप्रलये सर्वभूतस्त्वावरजज्ञे ।

ज्योतिर्धरिणवायुराहिते अन्तर्मणिं जलैकाश्वे लोके । आप इत्येवं मद्भूतं मञ्जके ऽद्वितीये प्रतिष्ठिते ।

न वै रात्र्यां न दिवसे न सति नासति न व्यक्ते नोचाप्यव्यक्ते व्यवस्थिते । एवमस्त्वामस्त्वार्थं नारायणमुखाश्रवादजरा

मरादनिर्द्धयादपाह्लादसम्भवात् सत्यादहिंसालनामादिविधप्रवृत्तिविशेषादेवैरादवथादमरादजरादमूर्त्तित् । सर्वथा

पिनः सर्वकर्तुः । मायतस्तमसः पुरुषः प्रादुर्भूतो हरिरव्यथ ।

निदर्शनमपि ह्यत्र भवति ॥ आसीदृष्टो न राचिराश्वीन सदासीन्नामदाभीत्तम एव पुरस्तादभवेद्विशेषं । वा विश

रूपस्य रजनी हि एवमस्त्वोऽधुनाभावः ।

तस्मिन्नेतमसः सम्भवस्य पुरुषस्य ब्रह्मयोर्भ्रंशेक्षणः प्रादुर्भावे स पुरुषः प्रजाः सिद्धवमानो नेत्राभ्यामग्नीयोभौवसर्वा

गतौ भूतवर्गेषु सृष्टेषु प्रजाः क्रमवशाद्ब्रह्मवत्त्वमुपातिष्ठन् । यः धीमस्तद्ब्रह्म यद्ब्रह्म तेजा ब्रह्मणाः योऽग्निस्तत् स तं ब्रह्मद्ब्रह्म सत

वचरं कामादिति लोकाप्रत्यक्षगुणमेतत् तद्यथा ।

ब्राह्मण्येभ्यः परं भूतं नोत्पद्यपूर्व्यं दीप्यमानेऽग्नीं शुभानि यो ब्राह्मणमुजे जुहोति ति क्त्वा भवामि भूतवर्गं कृता

मद्गणा भूतानि च प्रतिष्ठाप्य चैलोक्यं धार्यन्त इति मन्त्रवादेऽपि हि भवति । लभते यज्ञाणां शैला विशेधः शैतो देवाभ्यं

मानुषाणाञ्च जगत इति । निदर्शनञ्चात्र भवति विशेषामग्नं यज्ञानि त्वं शोतेति त्वं शितो देवेर्ननुयैर्गत इति ।

अग्निर्हि यज्ञानां शैला कर्ता स याग्निर्ब्रह्म । नष्टे मन्त्राणां हवनमस्ति न विना पुरुषं तपः सम्भवति इति श्रुत्यां

सम्पूजाविधौ देवमानुषश्चदीणामनेन त्वं शोतेति नियुक्तः ।

ये च मानुषश्चोचाधिकाराम्ने च ब्राह्मणस्य हि याजमं विधीयते न स वैश्वेद्योऽर्हजात्योऽस्वकाः द्वाह्वया अग्निभूतः यज्ञपुर

हनि ।

यज्ञाश्वे देवोऽप्यग्नि देवाः प्रथिवीं भावयन्ति ज्ञतपयेऽपि हि ब्राह्मणमुजे भवति ।

अग्नीं ममिद्धे स जुषेति यो विद्मन् ब्राह्मणमुवेनाऽर्जति जुषेति । एवमयग्निभूता ब्राह्मणा विदोऽग्निर्भावयन्ति ।

अग्निर्विष्णुः सर्वभूतान्दभुप्रविश्य प्राणानधारयन्तीति । अपि चात्र मन्त्रकुमारगीता । स्र का भवति ।

इन्द्रा शिष्यं सृष्टन् पूर्व्यं सर्व्यादिर्मन्त्रवत्कृतं । ब्रह्मर्षोऽर्हियं गच्छयन्त रा ब्रह्मर्षीनयः ।

ब्राह्मणानां मन्त्रशास्त्रे कर्मयज्ञानधर्मिण्यः । धारयन्ति सर्वे चायं देवो वाग्मयन्तं तथा ।

मन्त्रं सत्यं परो धर्मो जालि मावधमो मुहः । ब्राह्मणेभ्यः परं भास्ति प्रेत्य सैव भूतने ।

नेवामुखा यदिति जातशहा न मन्त्रेण मन्त्रदाने । अथयथा दस्युभूता भवन्ति येषां शर्द्धे ब्राह्मणा इति श्रीमहा

वेदपुराणैतिहासप्रामाख्यान्वारायणमुखाद्गता सर्वकर्तारः सर्वभावाद्य ब्राह्मणाद्य वाक्यमयकाले हितस्य
 यरप्रदस्य देवदेवस्य ब्राह्मणा प्रथमं प्रादुर्भूता ब्राह्मणेष्वस्य शेषा वर्षा प्रादुर्भूता इत्यस्य सुरासुरविग्रिहा ब्राह्म
 णा य एव जया तद्गामेन पुन खयमेवात्पादिता सुरासुरमहर्षयः भूतविशेषाः स्यापिता निगृहीताश्च अहम्याद्य
 धणनिमित्तं हि गौतमाद्वृत्त्ययुतामिन्द्रं प्रातः कौशिकनिमित्तञ्चेन्द्रामुष्कवियोग मेघवृषपत्नञ्चावपि ॥ १११ ॥

अश्विनोद्यदप्रतिषेधाद्यतवञ्चस्य पुरन्दरस्य अश्वनेन स्मृतिगौ ब्राह्म कृतवधप्राप्तमनुना ॥ च दक्षेण भूयस्तपसा
 चात्मान संयाज्य नेत्राद्यतिरन्वा ललाटे ॥ इन्द्रस्योत्पादिता त्रिपुरवधार्थं देवाभ्युपगतस्य इन्द्रस्य उग्रनसा जटा धिर
 स उल्लस्य प्रयुक्ता तत प्रादुर्भूता भुजगासौरस्य भुजगे पीडयमान कण्ठो नीलतामुपगतं पूर्वं च मन्वन्तरे स्वायम्भुवे नारा
 यणहस्ताग्रहणापीलकण्ठमेव च अमृतोत्पादनपुरश्चरणतामुपगतस्याङ्गिरसो बृहस्पतिरुपसृगतो न प्रसादं गतवत्य किना
 प अथ बृहस्पतिरिया चुक्रोध यस्मान्ननोपसृगतं कलुषीभूता न च प्रसादमुपगतास्तस्माद्दध प्रभृति स्रयमकरकच्छपजनु
 मि कलुषीभवितेति ॥

तदाप्रभृत्यापो यादोमि सक्तीर्षं सम्प्रहृताः । विश्वस्यो हि वै त्वाऽ पुरोहितो देवानामापोतु ।

स्त्वोद्योऽसुराणां सप्रत्यक्षं देवैर्भ्यो भागमदान् परोक्षमसुरैभ्य अय हिरण्यकशिपुं पुरस्कृत्य विश्वरूपमातरं स्वसा
 रमनुग वरमयाचन्त ।

हे स्वस्य अयनो पुत्रस्वाशो विश्वरूपस्त्रिगिरा देवाना पुरोहितः प्रत्यक्षं देवैर्भ्यो भागमदान् परोक्षमस्माकं ततो
 देवा वरुन्ते वयं क्षीयामस्तदेन तं वारयितुमर्हसि तथा यथास्मन् भजेदिति अथ विश्वस्यं नन्दनवनमुपगतं मातो
 वाच पुत्र किं परपचवर्द्धनसंस्तं मातुस्तपसं नाशयसि माहंस्त्वयं कर्तुमिति स विश्वस्यो मातुर्व्याकथननतिक्रमणोयमि
 ति क्त्वा कस्युज्य हिरण्यकशिपुमगात् हिरण्यार्भं च वशिष्ठाङ्गिरस्यकशिपुं शर्पं प्रात्रवान् ।

दक्षस्तपसापो हृतो हे ता तस्मादधमातायज्ञस्त्वमपूर्व्यात् ॥ सत्त्वजातादधं प्रास्यतीति तस्माददानाङ्गिरस्यकशिपु
 प्राश्रवन् वर्षं ॥

११११

अथ विश्वस्यो मातृपचवर्द्धनीऽत्यर्थं तपश्चभवत्तस्य प्रतभङ्गार्थमिन्द्रो बहो श्रीमश्याऽश्वरसो नियोजिताय बृष्टा
 मन क्षुभितं तस्याभवत् तासु च श्वरसु न चिरादेव सप्तोऽभवत् सकृच्चैन ज्ञान्वा अश्वरम ऊचु ॥ गच्छामहे वयं यथाग
 तमिति तास्ताऽप उवाच क गमिनिययाप्यतो तावन्नया सह श्रेयो भनियतीति तास्तमद्भुवन् वर्षं देवस्त्रियोऽश्वरम
 रन्द् देवं वरदं पुराप्रभविष्णु णीमघदति अथ ता विश्वस्योऽश्वरोदैव सेन्द्रा देवा न भविष्यन्तीति ॥ ततो मन्वान
 तत्राप तैर्भैरवर्द्धतं त्रिगिरा एकनाथेन सर्वलोकेषु यथावर्द्धनै क्रियावर्द्धिर्भ्यो मुञ्जतं भोम पौषा ॥ एकनाथं
 एकेन सेन्द्रान्देवानयेन्द्रसं विवर्द्धमानं स मयान्पायितकर्त्तव्याच बृष्टा चिन्तामापेदे सह देवै ते देवा सेन्द्रा ब्र ह्म
 णमभिजग्मुः ॥

। त ऊचु ॥ विश्वस्येण सर्वस्यश्रेषु सुजत भोम पीयते वयमभागा मंरुता अमुरपयो वरुन्ते वयं क्षीयाम
 तदर्धं हि मोविधातुं श्रेयोऽजन्तरमिति । तान् प्रहोवाच ष्टपिभंगवन्नपलथते दधीष म याच्यता वर म यथा कर्त्तवरे
 श्रद्धास्तथा विधीयता तस्यास्त्रिभर्त्सं त्रियतामिति ततो देवान्चागच्छन् दध दधीषो भगवान्पितृपक्षे सेन्द्रा
 देवान् तयोर्भिन्नाद्युर्नगवंशप मुकुप्रसन्नमिदधर्त्तं ॥

॥ तान्दधोच उवाच ॥ स्वागतं भवद्भ्य उच्यते किं क्रियतामिति यद्वक्ष्ये तत् करिष्यामि ते तमब्रुवन् श्रीरूप
 रित्यागं लोकहितार्थं भगवान् कर्तुंमर्हतीति अथ दधीचसौधैवाविमना मुखदु एवमो महायोगी आत्मानं समाधाय
 शरीरपरित्यागं चकार तस्य परमात्मन्यपसृष्टे तान्यस्वीनि धाता संगृह्य वज्रमकरोत् तेन वज्रेणभियेनाप्राधयेण ब्रह्मा
 न्यिसभूतेन विष्णुप्रविष्टेन इन्द्रो विष्णुरूपं जघान शिरसश्चास्य च्छेदनमकरोत् तस्मादनन्तरं विद्वरूपपात्रमयस
 भवं त्वाष्ट्रात्पादितमेवारिं वृत्रमिन्द्रो जघान तस्या दैधीभूतायां ब्रह्मवध्यायां भयादिन्द्रो देवराज्यं पर्यत्यजत् ॥ अथ
 सभवाच्च शीतला मानससरागतां नलिनीं प्रतिपदे तत्र चैश्वर्ययोगादनुमात्रे भूता विमयन्त्रिं प्रविवेश ॥

अथ ब्रह्मवध्याभयप्रनष्टे चैलोक्यनाये शचीपतौ जगदनीचरं बभूव देवाचक्रस्तमद्याविवेश मन्त्रा न प्रावर्तन्तमहर्षी
 षां रचासि प्रादुर्भवन् ब्रह्म चोत्सादनं जगाम अनिन्द्राद्यावलालोका मुप्रथय्या वभूव अथ देवा श्वघयज्ञायुष पुत्रं नडधं
 नाम देवराज्ये ऽभिषिषिचुः नडधं पञ्चभि शतैर्व्यातिषा ललाटे ऽवलङ्गि सर्वभूतैर्जोहरैस्त्रिपिष्टु पास्त्यामभूव अथ
 लोका प्रकृतिमापेदिरे स्वस्वाच्च हृष्टाच्च वभूव अथोवाच नडधं सर्वं मां शक्रोपभुक्तं उपस्त्रितश्चेत् शचीमिति स एवमुक्त्वा
 शचीसमीपमगमत् उवाच चैनोऽग्रभगेऽहमिन्द्रो देवानां भजस्य मामिति तं शची प्रत्युवाच प्रकृत्या त्व धर्भवत्सल सोमं
 गोद्भवय नार्हसि परंपदोर्धर्षणं कर्तुमिति तामथोवाच नडधं ऐन्द्रं पदमथास्यते मया अहमिन्द्रस्य रज्ज्वरुचरेण नात्र
 धर्मं कश्चित् त्वमिन्द्रोपभुक्तेति सा तमुवाचास्ति मम किञ्चिद्व्रतमपर्यवसितं तस्यावशये तामुपगमिष्यामि कृष्टिदेवाहोमि
 रिति स अथैवमभिहितो जगाम ॥ अथ शची दुःखशोकात्तां भवददर्शनसालसा नडधमभयगृहीता वृहस्पतिमुपागच्छस्य
 च तामत्युदिग्ना दृष्ट्वैव ध्यानं प्रविश्य भवैकार्थतत्परां ज्ञात्वा वृहस्पतिरुवाच ॥

अनेनैव व्रतेन तपसा चान्विता देवी वरदामुपश्रुतिमाह्वय तदा सा ते इन्द्रं दर्शयिष्यतीति सा च महा नियमनासि
 ता देवी वरदामुपश्रुतिं मन्यैराह्वयति सोपश्रुति शचीसमीपमगदुवाच चैनोमियमसोति लयाङ्गतोपस्थिता क्तिने त्रियं
 करवाणीति ता मूर्ध्ना प्रणम्योवाच शची भगवत्यर्हसि मे भक्तारं दर्शयितुं तं सत्या अता चेति भेनां मानसं सरोऽनयत् ॥ १११५

तत्रेन्द्रं विमयन्त्रिगतमदर्शयत तामय पत्नी कृशां त्वानाञ्जेन्द्रो दृष्ट्वा चिन्त्यामभूव अहो मम दुःखमिदमुपगतं गृह
 हि मामियमन्विय यत् पत्न्यभ्यागमदुःखानेति तामिन्द्र उवाच कथं वक्तव्यमीति सा तमुवाच नडधो मामाह्वयति पत्नी
 कर्तुं कालस्यास्य मया कृतं दति तामिन्द्र उवाच गच्छ नडधपत्न्या वाच्यं श्रुत्पूर्व्वेण साह्यपियुक्तेन यानेन त्वमधिहृद उदह
 खेति इन्द्रस्य महान्ति वाहनानि सन्ति मन प्रियाश्वधिहृद्धानि मया स्वमन्येनापयातुमर्हसीति सैवमुक्त्वा हृष्टा जगाम इन्द्रोऽ
 पि विमयन्त्रिमेवाविवेश भूय अयेन्द्राणीमभ्यागतां दृष्ट्वा तामुवाच नडध पूर्वं स काल दति तं त्रयत्रवीं ऋक्तेषु धयोक्त
 स महर्षिपुत्र वाहनमधिहृद शचीसमीपमुपागच्छन् अथ मैत्रावरुणि कुशध्यानिरागस्य श्वविरोरं महर्षीन् धिक्कियता
 भोक्ताग्रपेषणापरगत् पद्भ्याश्च तमस्पृशत् तत स नडधमब्रवीत् अकार्यं प्रकृतं पाप पतस्य मघीं सर्पो भव यावद्भूमिर्गिरपय
 तिष्ठेत्सुखावदिति स महर्षिवाक्यमकालमेवं तस्माद्यानादावापतत् अयानिन्द्रं पुनश्चैलोक्यमभवत् ॥

ततो देवाय श्वघयस्य भगवन्तं विष्णुं शरणमिन्द्रार्थेऽभिजग्मु ऊचुश्चैनं भगवन्निन्द्रं ब्रह्महत्याभिभूतं चातुमर्हसीति तत स
 वरदस्नानब्रवीत् यदमेधं यमं वैष्णवं शक्रोऽभियजतां तत स्वस्थानं प्राप्यतीति ततो देवा श्वघयसेहं प्रापयन् धरा तदा
 शचीमुषु गच्छ सुभगे इन्द्रमानयस्तेति सा पुनस्तत्परं समभ्याच्छेदिन्द्रस्य तस्मात् शरसं प्रत्युत्थाय वृहस्पतिमभिजगाम
 वृहस्पतिदादमेधं महाकृतं मन्त्रायाहरत् तत्र हृष्णमारं मध्यममृगमुत्र्य वाहनं तमेव कृत्वा इन्द्रं महस्पतिं वृहस्पतिं

स्वम्यानं प्रापयामास ततः मदेवराट् देवैर्धर्मिभिः स्वयमानंस्त्रिपिष्टपंखा निष्कल्पो बभूव ब्रह्मव्याघ्रतुर्पुं म्यानेषु वनि
ताम्रिवनसतिगेषु व्यभजत् ॥

एवमित्त्रेा ब्रह्मतेजःप्रभावोपटंठितः ब्रह्मधर्मं कृत्वा स्वं स्वानं प्रापित आकाशगङ्गागतस्य पुरा भरद्वाजे महर्षि
रुपास्पृशत् चीनं क्रमान् क्रमता विष्णुनाभ्यामादितः स भरद्वाजेन ससिलेन पाणिनोरसि ताडितः सुखचणोरस्कं धंठत्
भृगुणा महर्षिणा भ्रष्टो ऽग्निं मन्वेमचत्वमुपानोत अदितिर्धे देवानामश्रमपचत् ॥

एगहुकारामुरान् । हनिष्यन्तीति तत्र बुधो प्रतचर्यायमात्रावागच्छददितिज्ञावोपत् मिचा देहोति तत्र देवैः पृथ्व
मेतत् प्राग्ग्रन्धान्देवैर्यदितिभिर्चां नादात् अयं मिचाप्रत्याख्यानरूपितेन बुधेन ब्रह्मभूतेन अदितिः भ्रष्टा अदितेरद
रे भविष्यति व्यया विवस्वतो द्वितीयजन्मश्चमंद्दितस्य अष्टमातुरदित्या स्मरितः स मात्सेष्टा विवस्वानभच्छाद्
देवः दत्तस्य या वै दुहितरः पृष्टिगसन ताभ्यः कश्यपाय त्रयोदशः प्रादात् दश धर्षाय दश मनवे सप्तविंशतिमिन्द्वे
तामु तुन्यासु नचवाख्यां गतासु मोमो रोहिष्ठामभ्यधिकं प्रीतिमान्भूततस्ता मिष्टा पथ्य र्देषावत्य पितुः समीपङ्गता इम
मयं शूंसुः मुग्धंभ्रम्नासु तुन्यत्रभवामु मोमो रोहिष्ठौ प्रत्यधिकं भजतीति सोऽब्रवीद्यज्ञेनमाविश्यत इति दक्षमापात्
सोमं राजान यक्षां विवेश स यक्षणाविष्टो दक्षमग्मत दक्षैतन्नब्रवीत् न मम वत्स्यतीति तत्रवैद्य सोममब्रुवन् ।

सोयसं यक्षाणां पश्चिम्यां दिशि समुद्रे हिरण्यपरस्त्रीयं तत्र गत्वा आत्मानमभिषेचदत्तेति श्रयागच्छत्
सोमसुत्र हिरण्यपरस्त्रीयं गत्वा आत्मानं सेचनमकरोत् ।

घात्वा आत्मानं पाप्मनो मोचयामास तत्र चावभासितस्त्रोयं यदा सोमसदाप्रधति च तीर्थं तत् प्रभा
मर्मात् नाश्या ख्यातं बभूव ॥ तच्छापादद्यापि सोमः अमावस्यान्तारास्य पौर्णमासीमात्रेऽर्पित इति मेघलेखाप्रतिच्छ्रं
वपुर्दध्यति मेघचतुर्धं वर्षणमगमत् तदस्य श्रमसक्त विमलमभवत् ॥ स्तूलमिरो महर्षिर्षीरोः प्रागुत्तरे दिग्निभागे तप
क्षेपे ततस्त्राय तपस्तथमानस्य सन्नगन्धर्वहः शुचिर्लोयुर्विवायमानः शरीरमस्पृशत् स तपसा तापितशरीरः कृषो वायुनो
पवीज्यमानो हृदये परितोपमगमत् ।

तत्र किल तस्यानिश्चयजनजनवर्जितोपस्य मर्या वनसतय पुष्यशोभा निदर्शितवन् इति मरुतान् यथाप न कर्त्त
कालं दुष्यवन्तो भविष्येति नारायणेन नोकार्हितार्थं वडवामुखा नाम पुरा महर्षिर्बभूव तस्य मेघो तपस्तथत समुद्र
अर्हता न गतनेनामर्पितेनात्सर्गवोप्राणा समुद्रक्षितिजस्य कृत स्वेदप्रसन्दनमद्भ्रम्यास्य नवप्रभावी जनिः
उरुह्यायथेभो भविष्येत्तत्र ते नोप वडवामुखमंश्चितेन पीयमानं मधुः भविष्यति । तदेतदद्यापि वडवमुखसहितेन
मूर्त्तिना तोष समुद्रात् पीयते हिमवतो गिरेर्दुहितरमुमां कन्या रुद्रधर्मः ।

भृगुरपि च महर्षिर्हिमवन्नामगत्याब्रवीत् कन्यानिमा मे देहोति तमब्रवीद्दिमवानभिलक्षितो वरो रुद्र इति
तमब्रवीद्गुरुर्धर्मात्प्रायश्च कन्यावरणहतभावः प्रत्याख्यातस्तस्मात्त रत्ना भवन् भाजनं भविष्यतीति अचम्रथेयतदवस्य
तत्प्रदिवसं तदेवैरिधं माहाक्यं ब्राह्मणानां ॥ सप्तमपि च ब्राह्मणप्रभादादेव सायतोमथयास्य श्रुतिवै पञ्चोमनिगत्य बुभुजे
तदेतद्ब्रह्म प्रीतेमोषे जेन जगद्भार्यते ॥

उच्यते । सूर्यापङ्कमौषे वदुः केशसैवायव कृता । बोधयस्यपपदैव अगदुत्तिष्ठते पृथक् ।
सोधनास्तपनाश्चैव कृता इषेथ भवेत् । अज्ञोयोमहत्तैरेभिः कर्मभिः पापुनन्दन ।

ह्योकेषांऽहमीशानां वरदां लोकभावनः । इलोपहृता योगिन हरभोगं क्रतुष्वहं ।
 वर्षस्य मे हरिश्रेष्ठस्माद्हरिरहं स्मृतः । धामसरो हि भूतानामृतस्यैव विचारितं ।
 अतधामा ततो विप्रः सद्यसाहं प्रकीर्तितः । नष्टास्य धरणीं पूज्यमविन्दन् वै गुहागतां ।
 गोविन्द इति तेनाहं देवैर्भूमिरभिदुतः । शिपिविष्टेति चाख्यायां हीनरोमा च यो भवेत् ।
 तेनाविष्टस्त यत् किञ्चिच्छिपिविष्टेति च स्मृतः । यास्त्रो मामृपिरय्यो नैकयज्ञेषु गीतवान् ।
 शिपिविष्टेति ह्यस्माद्गुह्यनामधरो ह्यहं । सुखा मां शिपिविष्टेति यास्कः सर्वरुदारधीः ।
 मन्मसादादधोनष्टं निरुक्तमभिजग्मिवान् । न हि जाते न जायेयं न जन्मिथे कदाचन ।
 शिवज्ञः सर्वभूतानां तस्माद्दहमजः स्मृतः । नाक्तपूर्थं मया चुद्रमशीलं वा कदाचन ।
 अतो ब्रह्मघृतां मां मे सत्या देवो सरस्वती । सचास्यैव कौन्तेय मया येषितमात्मनि ।
 पास्त्रो ब्रह्मसदने सत्यं मास्येषां विदुः । सत्त्वान्न च्युतपूर्व्याऽहं सत्त्वं वै विद्धि मत्कृतं ।
 जन्मानीहामभवत् सत्त्वं पौर्व्विकं मे धनञ्जय । निराशी कर्मभयुक्तः सत्त्वतस्याप्यकल्पयः ।
 सात्वतज्ञानदृष्टोऽहं सत्त्वतामिति सात्वतः । कृषामि मेदिनीं पार्थ भूत्वा काशीयुषो महान् ।
 हृष्यां वर्षस्य मे यस्मात्सप्तमात् कृष्याऽहमञ्जुनं । मया संक्षेपितां भूमिरद्विष्ट्याम च वायुना ।
 वायुयुतेजसा साह्रं वैकुण्ठलं ततो मेम । निर्वाणं परमं ब्रह्म धर्मोऽसौ पर उच्यते ।
 तस्मान्न च्युतपूर्व्याऽहं अच्युतसोऽन कर्मणा । प्रथिवी नभसो चोभे विश्रुतं विश्रुतमुखे ।
 तयोः सन्वारणार्थं हि ममाधोऽजमञ्जसाः । निरुक्तं वेदविदुषो वेदशब्दार्थचिन्तकाः ।
 ते मां गायन्ति प्राग्वेशे अघोचञ्ज इति स्थितिः । शब्द एकपदैरेप व्याहृतः परमार्थभिः ।
 नान्यो ज्ञाधोऽजो लोके अते नारायणं प्रभुं । घृतं ममाश्विषो लोके जन्तूनां प्राणधारणं ।
 घृताधिरहमव्ययैर्बेदज्ञैः परिकीर्तितः । त्रयो हि धातवः ख्याताः कर्मजा इति ये स्मृताः ।
 पित्रं ज्ञेया च वायुश्च स्य संघात उच्यते । शनैश्च धार्यते जन्तुरेतैः क्षीणैश्च जीयते ।
 आयुर्बेदविदस्तस्मान् विधातुं मां प्रचक्षते । तृषो हि भगवान् धर्मः ख्यातो लोकेषु भारत ।
 निधण्टकपदाख्याने विद्धि मां ह्यममुज्जमं । कपिवरारुश्रेष्ठस्य धर्मस्य ह्यप उच्यते ।
 तस्माद्दृपाकपि प्राह कश्यपो मां प्रजापतिः ।

न चादिं न मथं तथा चैव नान्तं कदाचिद्विदन्ते सुराश्यासुरास्य । अनाद्यो ह्यमथ्यलाया चायनन्तः प्रगीतोऽहमीशो विभुर्गो-
 कमाद्यो ।

शृचोनि श्रवणोयानि शृषोमीह धनञ्जय । न च पापानि शृष्टामि ततोऽहं वै शृचिश्रवाः ।

एकशृष्टः पुरा भूत्वा वराहो नन्दिवर्द्धनः । इमाश्चाद्भूतवान् भूमिमेकशृष्टस्ततो ह्यहं ।

तथैवाभं चिककुदो वाराहं रूपमस्थितः । चिककुत्सेन विख्यातः शरीरस्थ प्रमापणात् ।

विरिद्य इति यत्प्राक्तं कापिनं ज्ञानचिन्तकैः । स प्रजापतिरेवाहं चेतमात् मय्यैलोककठत् ।

विद्यामहापवनं मामादिपत्यसं सनातनं । कविषं प्राञ्जरापायाः साह्या निश्चितनिधयाः ।

द्विष्यन्मोक्षं धृतिमान् य एष च्छन्दमि मृतः । योगैः संपूज्यते निधं सरवाहं भुवि स्यत् ।

एकविंशतिपादस्य च्छन्दं मां प्रचरते । महत्प्रशय यत् माम ये वै वेदविदा जनाः ।

गायन्धारण्यके विप्रा मङ्गलाणि हि दुर्भवाः । पृथुपञ्चाशतमष्टौ च सप्तविंशतमित्युत ।

यस्मिञ्छाखा यजुर्वेदे सोऽहमाध्वर्थिवे स्यत् । पञ्चकल्पमयर्वाणं कृत्यामि परिदृष्टितं ।

कल्पयन्ति हि मां विप्रा अथर्वाणविदलया । शाखाभेदाद्य ये केचित् याद्य शाखासु गीतयुः ।

स्ववशंशुभंचारा सर्वाभान विद्धि मत्कृतान् । यत्तद्भयशिरः पार्थ नमुदति वरप्रदं ।

सोऽहमेवोत्तरे भागे क्रमाचरविभागवित् । वामदिग्भित्तमार्गेण मन्त्रसंदात्महात्मना ।

पाञ्चानिन क्रमं प्राप्तस्तस्माद्भूतान् सनातनात् । वाग्भ्यगोत्रं स वभौ प्रथमं क्रमुपारगं ।

नाराधणादरं लब्ध्वा प्राथ योगमनुत्तमं । क्रमं प्रणोय शिवाञ्च प्रणयित्वा स गालव ।

कण्टरीकोऽथ राजा च ब्रह्मदत्त प्रतापवान् । जातोमरणजं दुःखं स्रत्वा स्रत्वा पुन पुनः ।

सप्तजातिषु मुख्यत्वाद्योगानां सत्यदद्भुतः । पुराहमात्मज्ञं पार्य प्रथित कारणान्तरे ।

धर्मस्य कुरुषादैन ततोऽहं धर्मज्ञं स्यत् । नरनारायणौ पूर्व्वं तपनेपतुर्गव्यथं ।

धर्म्यायानं समाकूटौ पर्व्वते गन्धमादने । तस्कालसमये चैव दवृष्यो बभूव हः ।

नचैवाकल्पयद्भगं देवो रुद्रस्य भारत । ततो दधीचिवचनाद्वचयशमपाहरत् ।

ससर्जं शूलं कोपेन प्रज्वलन्तं मुञ्जमुष्टं । तच्छूलं भस्ममात् कृत्वा दवचयं भवित्तरं ।

आवधौ, महत्प्रशय ददर्थ्याश्रममनिकात् । वेगेन महता पार्य पतन्मारायणेशरङ्गिः ।

ततस्तत्तेजसाविष्टा क्रमा नारायणस्य ह । बभूवमुञ्जवर्षासु ततोऽहं मुञ्जकेषवान् ।

तद्य शूलं विनिर्दूतं कृद्वागेण महात्मना । जगाम शूद्रकर्कं नारायणसमाहने ।

अथ रुद्र उपाधावत्ताड्यौ तपमान्वितौ । तत एनं समुद्भूतं कण्ठे जगह पाणिना ।

नारायण स विद्यात्मा तेन्याश्च शितिकृष्टता । अथ रुद्रविघातार्थमिषोकां नम उह्वरत् ।

मन्त्रैश्च संयुषोऽगस्तु सोऽभवत् परशुर्भहान् । विप्रस्य महमा तेन खण्डनं प्राप्तवान्दा ।

ततोऽहं खण्डपरशुं स्मृतं परशुखण्डनात् ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ अस्मिन् युद्धे तु वार्ष्णेय त्रैलोक्यशमने तदा । कोऽयं प्राप्तवन्त्वव श्रमैतन्ने जनादैन ।

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ तयोः मन्त्रप्रयोयुद्धे रुद्रनागायणात्मनो । उदिग्ना महमा कृत्वा सर्वलोकां सदाभवन् ।

नाश्टस्मात् पावकं शूद्रं मयेषु मुञ्जत हविः । वेदा न प्रतिभान्ति स्म श्चरीयाग्भावितात्मना ।

देवाश्चजनमस्यैव ममाविविमतस्तदा । वधुषा ससृकस्ये च नभश्च विपफाल ह ।

निघ्नभाणि च तेजोसि ब्रह्मा चैवासनश्रुतः । अगाच्छासं समुद्रस्य हिमवांश्च यद्योयंत् ।

तस्मिन्नेवं समुत्पत्ते निमित्ते पापुनन्दन । ब्रह्मा हृता देवगणैश्चैपिमिथ महात्मनि ।

आज्जगामाशुभं देशं यच्च युद्धमवर्तत । सोऽहं निप्रयक्षे भूना पतुर्वाङ्मो निरुक्रगः ।

उवाचै वचनं रुद्रं लोकानामसु वै शिवं । न्यस्यायुधानि विप्रैश्च जगतो हितकाम्यया ।

॥

१११०

११११

१११२

१११३

१११४

१११५

यद्वरमयात्कर्मोद्योगं लोकास्तु भावने । कूटस्थं कर्षेन्नर्हन्मकर्तन्ति च यं विदुः । १११२
 यत्किंभावगतस्यास्य एका भूर्तिरियं शुभा । नरोनारायणश्चैव जातो धर्मकुलोदधौ ।
 तपसा महता युक्तो देवश्रेष्ठो महाप्रभो । अहं प्रसादजस्यस्य कृतञ्चित् कारणात्नरे ।
 स्वैव क्रोधजस्तातं पूर्वसुगं सनातन । मया च सार्द्धं वरदं विवुधैश्च महर्षिभिः ।
 प्रसादयाशुः श्लोकानां शान्तिर्भवतु मा चिरं । ब्रह्मणा खेवमुक्तस्य रुद्रः क्रोधाग्निमुत्सृजन् ।
 प्रसादयामास ततो देवं नारायणं प्रभुं । शरणञ्च जगामार्धं वरेण्यं वरदं प्रभुं । १११३
 ततोऽप्य वरदो देवो जितक्रोधो जितेन्द्रिय । प्रीतिमानभवत्तत्र रुद्रेण सह सङ्गत ।
 ऋषिभिर्ब्रह्मणा चैव विवुधैश्च सुपुजितः । उवाच देवमीशानमीश स जगतो हरिः ।
 यस्त्वं वेत्ति स मां वेत्ति यस्त्वामनु स मामनु । नावथारन्तरं किञ्चिन्मा ते भूदुद्धिरन्यथा ।
 अद्यप्रभृति श्रीवत्स शूलाङ्गि मे भवत्वयं । मम पाण्डुकिंतथापि श्रीकण्डलं भविव्यसि ।
 ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ एवं लक्षणमुत्पाद्य परस्परकृतं तदा । मख्यैवातुलं कृत्वा रुद्रेण सहितादृषी । १११४
 तपक्षेपतुरव्यगौ विद्युज्य विदिवौकस । एषं ते कथितं पार्यं नारायणजयो मूढे ।
 नामानि चैव गुह्यानि निरुक्तानि च भारत । ऋषिभिः कथितानीह यानि सङ्कीर्तितानि ते ।
 एवं बह्विधैरूपैश्चरामीह वसुन्धरा । ब्रह्मलोकञ्च कैन्तेय गोलोकञ्च सनातनं ।
 मया त्व रचितो युद्धे महान्तं प्राप्तवान् जयं । यस्तु ते साऽप्यतो याति युद्धे सम्प्रत्युपस्थिते ।
 तं विद्धि रुद्रं कैन्तेय देवदेव कपर्दिन । कास्त स एव कथितं क्रोधजेति मया तव । १११५
 निहतास्तेन वै पूर्व्यं हतवानसि यान् रिपून् । अग्रमेवप्रभावं त देवदेवमुमापतिं ।
 नमस्तु देवं प्रयतो विद्येभ्य हरमचयं । यस्तु ते कथितं पूर्व्यं क्रोधजेति पुन पुन ।
 तस्मिन् प्रभावमेवापे यच्छ्रुतन्ते धनञ्जय ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नारायणोपे चतुश्चत्वारिंशदधिकत्रिंशतोऽध्याय ॥ ३४४ ॥
 ॥ शौनक उवाच ॥ सौते सुमहदाख्यानं भवता परिकीर्तितं । यच्छ्रुत्वा मुनयः सर्व्वे विस्मयं परमं गताः । १११६
 सर्व्वायमाभिगमन सर्व्वतीर्थयागहन । न तथा फलदं सौते नारायणकथा यथा ।
 पाविताद्वा स्र्गं धृत्वा श्रुत्वामामादितः कथा । नारायणश्रयो पुण्यां सर्व्वपापप्रमोचनी ।
 दुर्हंभो भगवान्देव सर्व्वलोकममल्लत । सप्रह्लादो सुतैः श्रुत्वा नैवैव महर्षिभिः ।
 दृष्टवान् नारदो यत्तु देवं नारायणं हरिं । नूनमेतद्गानुमतं तस्य देवस्य सुततः ।
 पृष्ट्वान् जगन्नाथमनिदुःखतनां श्रितं । यत् प्राद्रवत् पुनर्भूयो नारदो देवपत्नी । १११७
 भगवाण्यथैवाद्रुं कारणं तद्रुवीहि मे ।
 ॥ सुत उवाच ॥ तस्मिन् अजो वर्त्तमाने गच्छ पारोषितास्य वै । कर्मान्तरेषु विधिवत्संमानेषु शौनक ।
 दृष्ट्वाप्यनं यं गच्छं विदेदिर्धिं प्रभुः । परिपश्यन् राजेन्द्रः पितामहपितामहं
 ॥ अग्रमेव उवाच ॥ येन दोषाद्दृष्टेन नारदेन श्रुतं । ध्यायता भगवदाक्यं संश्रितं किमत पर ।

वदर्थ्याश्रममागम्य समागम्य च ताटपी । कियन्तं कालमवसत् कां कथां शृष्ट्वांश्च सः ।
 इदं शतसहस्राङ्घ्रिं भारताख्यानविलसरात् । आमय्य मतिमन्थेन शानिादधिमनुत्तमं । ११११
 नवनीतं यथा दध्नीं मलयाम्बुन्दनं यथा । आरण्यकञ्च वेदेभ्य श्रोपधिभ्याऽमृतं यथा ।
 समुद्भूतमिदं ब्रह्मन् कयामृतमिदन्तथा । तपोनिधे त्वयोक्तं हि नारायणकथाश्रयं ।
 स ईशा भगवान्देवः सर्वभूतात्मभावनः । अघो नारायणं तेजो दुर्दमं द्विजसत्तम ।
 यत्राविशन्ति कल्पान्ते सर्वे ब्रह्मादयः सुराः । ऋषयश्च सगन्धर्वा यश्च किञ्चिश्चराचरं ।
 न ततोऽस्ति परं मन्ये पावनं दिवि चेह च । सर्वथाश्रमाभिगमनं सर्वतोर्थवगाहनं । १११२
 न तथा फलदद्यापि नारायणकया यथा । सर्वथा पाविताः क्षेष्ट श्रुतेमामादितः कथां ।
 हरिर्ब्रह्मेश्वरस्तेह सर्वपापप्रणाशनी । न चिचं कृतवांस्तत्र यदर्थ्या भे धनञ्जयः ।
 वासुदेवसहायो यः प्राप्तवान् जयमुत्तमं । न चास्य किञ्चिदप्राप्यं मन्ये लोकेष्वपि चिपु ।
 वैलोकाद्यनाथो विष्णुः स यथासीत् सद्गुरुत् स वै । धन्याश्च सर्वे स्ववासनं ब्रह्मेते मम पूर्वजाः ।
 हिताय श्रेयधे चैव येषामासीञ्जनादृनः । तपसाय सुदृश्या हि भगवामोक्तपूजिनः । १११३
 यद्दृष्टवन्तस्ते साक्षात् श्रीवत्साङ्गविभूषणं । तेभ्यो धन्यतरश्चैव नारदः परमेष्ठिनः ।
 न चान्तोत्तममृषिं वेद्मि नारदभययं । श्वेतद्वीपं समासाद्य येन दृष्टः स्वयं हरिः ।
 देवप्रसादानुगतं व्यक्तं तत्तस्य दर्शनं । यद्दृष्टवांस्तदा देवमनिरुद्धतनौ स्थितं ।
 बदरीमाश्रमं दक्षु नारदः प्राद्रवन् पुनः । नरनारायणौ द्रष्टुं किञ्चु तत् कारणं मुने ।
 श्वेतद्वीपाद्भिष्टत्तश्च नारदः परमेष्ठिनः । बदरीमाश्रमं प्राप्य समागम्य च ताटपी । १११४
 कियन्तं कालमवसत् प्रशान्ना कान् शृष्ट्वांश्च ह । श्वेतद्वीपादुपाटते तग्निन् वा सुमहात्मनि ।
 किमब्रूतां महात्मानो नरनारायणाटपी । तदेतन्मे ययातत्त्वं सर्वमाख्यातुमर्हसि ।
 ॥ वैश्रपायन उवाच ॥ नमो भगवते तस्यै ध्यामायामिततेजस्यै । यस्य प्रसादाददृष्ट्यामि नारायणकथामिमं ।
 प्राप्य श्वेतं महाद्वीपं दृष्ट्वा च हरिमव्ययं । निष्टतो नारदो राजंभरसा मेऽस्मागमत् ।
 इदयेनोदहन् भारं यदुक्तं परमात्मना । पद्यादस्याभवद्वाजत्रात्मनः साध्वसं महत् । १११५
 दृङ्क्षात् दूरमध्वानं सेनो पुनरिहागतः । मेरोः प्रचक्राम ततः पर्वतं गन्धमादनं ।
 निपपात च श्वान्तूषं विशालां बदरीमनु । ततः स ददृशे देवो पुराणाटपिमत्तनौ ।
 तपश्चरन्तौ सुमहदात्मनिष्ठौ महामतौ । तेजसाभ्यधिकौ सूर्यात् सर्वलोकविरौचनान् ।
 श्रीवत्सनस्यै पूज्यौ जटामण्डलधारिणौ । जालपादभुजौ तौ त् पादयोश्चकचस्यौ ।
 शूडोरस्कौ दीर्घभुजौ तथा मुष्कचतुष्किणौ । यष्टिदन्तावष्टद्वौ मेधायमदृशन्वतौ । १११६
 स्वाश्वौ शृष्टुलजाटौ च सभू सुहनुन निजौ । श्रातपत्रेण सदृशे मिरसौ देवयोक्तयोः ।
 रश्च स्रवश्चस्यनौ महापुरुषसंश्रितौ । तौ दृष्ट्वा नारदो दृष्ट्वाभ्याश्च प्रतिपूजितः ।
 स्वागतेनाभिमाख्याय शृष्टयानामयन्तया । दभूवान्तर्गतमतित्रिंशोच्य पुष्टोत्तमौ ।

सदेगतास्तत्र ये वै शर्वभूतनमस्कृताः । श्वेतद्वीपे मया दृष्टास्तादृशाष्टपिसम्भवाः ।
 इति सच्चिन्मं मनसा कृत्वा चाभिप्रदक्षिणं । स चोपविशति तत्र पीठे क्लृप्तमये शुभे ।
 ततस्तौ तपसां वासो यशसां तेजसामपि । श्वपी श्रमदमोपिनौ कृत्वा पूर्वार्द्धिकं विधिं ।
 पञ्चान्तरदमथ्यौ पाचार्याभ्यामथार्चतः । पीठयोश्चोपविष्टौ तौ कृतातिर्याङ्गिकौ नृप ।
 तेषु तत्रोपविष्टेषु स देशोऽभिव्यराजत । आज्याङ्गतिमहाज्वालैर्यज्ञवाटो यथाग्निभिः ।
 अथ नारायणस्तत्र नारदं वाक्यमब्रवीत् । सुसोपविष्टं विश्रान्तं कृतातिथ्यं सुखस्थितं ।

॥ नरनारायणवृषटः ॥ अपीदानीं स भगवान् परमात्मा सनातनः । श्वेतद्वीपे लया दृष्ट आदयोः प्रकृतिः परा । १४१

॥ नारद उवाच ॥ दृष्टो मे पुरुषः श्रीमान् विश्वरूपधरोऽव्ययः । सर्वे लोका हि तत्रस्थान्तया देवाः सहस्रिभिः ।

अद्यापि चैनं पश्यामि युवां पश्यन् सनातनौ । यैर्लक्षणैरूपितैः स हरिरव्यत्करूपधृक् ।

तैर्लक्षणैरूपितैः हि व्यत्करूपधरो युवां । दृष्टौ युवां मया तत्र तस्य देवस्य पार्श्वतः ।

इहैव चागतोऽस्म्यथ विष्टः परमात्मना । को हि नाम भवेत्तस्य तेजसा यशसा श्रिया ।

सदृशस्त्रियु लोकेषु श्वेतैर्धर्मात्मजौ युवां । तेन मे कथितः कृत्स्नो धर्मः चैवज्ञमुञ्जितः ।

प्रादुर्भावाद्य कथिता भविष्या इह ये यथा । तत्र ये पुरुषाः श्वेताः पञ्चेन्द्रियविवर्जिताः ।

प्रतिबुद्धा ये सर्वे भक्ताश्च पुरुषोत्तमं । तेऽर्चयन्ति सदा देवं तैः सार्द्धं रमते च सः ।

प्रियभक्तो हि भगवान् परमात्मा द्विजप्रियः । रमते सोऽर्क्षोमानो हि सदा भागवतप्रियः ।

विश्वभुक् सर्वंगा देवो माधवो भक्तवत्सलः । स कर्ता कारणश्चैव कार्योऽज्ञातिबलगुतिः ।

श्वेतघ्राज्ञाविधानश्च तत्त्वज्ञैश्च महायशसा । तपसा योग्य सोत्मानं श्वेतद्वीपात्परं हि यत् ।

तेज इत्यभिविष्यतं स्वयं भासावभासितं । शान्तिः सा त्रिषु लोकेषु विहितता भावितात्मना ।

इतया शुभया बुद्ध्या नैष्टिकं प्रतमास्थितः । न तत्र सूक्ष्मस्तपति न सोमोऽभिव्यराजते ।

न चायुर्वानि देवैरे तपयति दुथरं । वेदीमष्टमलोकिधां भूमावासाय विवृष्टत् ।

एकपादस्थिता देव ऊर्ध्वाङ्गहृदङ्गुषः । साङ्गानावत्तंयन् वेदांस्तपस्तेषु सुदुथरं ।

पद्भ्यां पश्ययैव स्वयं पश्यति यत् । शेषाय त्रिषुधश्रेष्ठा दैत्यदानवराक्षसाः ।

नागाः सुपर्णा गन्धर्वाः मिह्रा राजपयय ये । हयं कथञ्च सततं विधिपुक्तं प्रयुञ्जते ।

एतन्म तस्य देवस्य चरणानुपतिष्ठतः । धाः क्रियाः संप्रयुक्ताश्च एकान्तगतबुद्धिभिः ।

ताः सर्व्याः शिरसा देवः प्रतिगृह्णाति वै स्वयं । न तस्थान्यः मिथतरः प्रतिमुद्धैर्गशात्मभिः ।

विद्यते त्रिषु लोकेषु ततोऽप्यैकार्णाकं गतः । इह पैवागतक्षेत्रे विष्टः परमात्मना ।

स्वमे भगवान्देवः स्वपराग्यातवान् हरिः । आसिथे तत्परो भूत्वा युवाभ्यां सह नित्यमः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नारायणोपे पञ्चचत्वारिंशदधिकषष्ठितोऽध्यायः ॥ २४५ ॥

॥ नरनारायणवृषटः ॥ धर्मोऽस्त्वगुद्वीतोऽसि चर्चो दृष्टः स्वयं प्रभुः । न हिनं दृष्टवान् कथित् पश्येतिरिति स्वयं ।

अथक्रयोनिर्भगवान् दुर्दुर्मः पुहयात्तमः । नारदैतद्धि नै सत्यं वचनं समुदाहृतं ।
 नास्य भक्तात् म्रियतरो लोके कश्चन विद्यते । ततः स्वयं दर्शितवान् स्वमात्मानं द्विजोत्तम ।
 तयो हि तथ्यतस्तस्य यत् स्थानं परमात्मनः । न तत् सम्प्राप्तुते कश्चिद्दृते द्यावां द्विजोत्तम ।
 या हि सूर्यवर्षस्य समस्तस्य भवेद्युतिः । स्थानस्य सा भवेत्तस्य स्वयं तेन विराजता ।
 तस्मादुत्तिष्ठते विप्र देवादियभुवः पतेः । क्षमा क्षमावतां श्रेष्ठ यया भूमिन्दु युज्यते ।
 तस्माद्योत्तिष्ठते देवात्सर्वभूतहिताद्भयः । आपो हि तेन युज्यन्ते द्रव्ये प्राप्नुवन्ति च ।
 तस्मादेव समुद्भूतं तेजा रूपगुणात्मकं । येन संयुज्यते सूर्यस्तेना लोके विराजते ।
 तस्माद्देवात् समुद्भूतः स्वर्गन्दु पुरुषोत्तमान् । येन स युज्यते वायुक्षते लोकान् विवात्यथै ।
 तस्माद्योत्तिष्ठते शब्दः सर्वलोकेश्वरान् प्रभोः । आकाशं युज्यते येन ततस्तिष्ठत्यमृष्टं ।
 तस्माद्योत्तिष्ठते देवात् सर्वभूतगतं मनः । चन्द्रमा येन संयुक्तः प्रकाशगुणधारणः ।
 सद्भौतात्पादकं नाम तत् स्थानं वेदभञ्जिकं । विद्यामहाया यचक्षि भगवान् कथ्यं कथ्यभूत् ।
 ये हि निष्कलुषा लोके पुण्यपापविच्छिन्ताः । तेषां वै क्षेममध्वानं गच्छतां दिवसत्तम ।
 सर्वलोकैः तमोहन्ता आदित्यो द्वारमुच्यते । आदित्यदग्धसर्वाङ्गा अद्रुश्याः केनचित् कश्चित् ।
 परमाणुभूता भूषा तु तं देवं प्रविशन्त्युत । तस्मादपि च निर्मुक्ता अनिदुद्धृतौ स्थिताः ।
 मनोभूताक्षतौ भूत्वा प्रद्युम्नं प्रविशन्त्युत । प्रद्युम्नाद्यापि निर्मुक्ता जीवं सद्ब्रह्मणन्ततः ।
 विद्यन्ति विप्रप्रवराः साक्षा भागवतैः सह । ततस्त्रैगुणक्षीनास्ते परमात्मानमस्रया ।
 प्रविशन्ति द्विजश्रेष्ठाः चेचञ्चं निर्गुणात्मकं । सर्वावाधं वामुदेवं चेचञ्चं विद्धि तत्त्वतः ।
 समाहितमनस्का ए नियताः संयतन्द्रियाः । एकान्तभावोपगता वासुदेवे विद्यन्ति ते ।
 आवामपि च धर्मस्य गृहे जातौ द्विजोत्तम । रम्यां विद्यालामाश्रित्य तप उच्यं समाप्स्यौते ।
 ये तु तस्यैव देवस्य प्रादुर्भावाः सुरप्रियाः । भविष्यन्ति त्रिलोकश्लाघेयोः स्वस्तोत्ययो द्विजे ।
 विधिना स्नेन युक्ताभ्यां यथापूर्वं द्विजोत्तम । आश्रिताभ्यां सर्वैश्च प्रतं सम्यगनुष्ठितं ।
 आवाम्यामपि दृष्टस्त्वं श्वेतद्वीपे तपोधन । समागतौ भगवता सङ्गन्त्यं हतवांस्यया ।
 सर्वं हि नै संविदितं नैलोक्ये सपराचरे । यद्भविव्यति दुर्त्तं वा वर्त्तते वा श्रुमोश्रुमं ।
 सर्वं स ते कथितवान् देवदेवो महामुने ।

१११३

१११०

१११५

१११०

१११८

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा तयोर्वाक्यं तपस्युषे च वर्त्तते । नारदः प्राञ्जलिर्भूत्वा नारायणपररायणः ।
 जगत्प्र विधिवत्प्रत्नान् नारायणगतान् शङ्कन् । दिवं वर्धयिष्ये हि नरनारायणश्रमे ।
 श्रवणत् स महातीजान् नारदो भगवानूपिः । तमेवाभ्यर्षयन् देवं नरनारायणो च तौ ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नारायणीये षट्चत्वारिंशदधिकविंशतोऽध्यायः ॥ ३४६ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ कल्पचित्तय कालस्य नारदः परमेष्ठिजः । देवं हत्वा ययान्यायं पितृयुक्ते ततः परं ।
 सतसं वचनं प्राह स्येते धर्मात्मजः प्रभुः । क इज्यते द्विजश्रेष्ठ देवे पितृये च कल्पिते ।

१११०

तया मतिमतो अथ तन्मे श्रेय ययागमं । किमेतत् क्रियते कर्म फलं वास्य किमित्यथे ।

॥ नारद उवाच ॥ त्वैतत् कथितं पूर्वं देवं कर्तव्यमित्यपि । दैवतञ्च परो यज्ञः परमात्मा सनातनः ।

तत्तत्सद्भावितो नित्यं यजे वैकुण्ठमख्यं । तस्माच्च प्रद्यतः पूर्वं ब्रह्मा लोकपितामहः ।

मम वै पितरं प्रीतः परमेष्ठ्यञ्जीजनत् । अहं सङ्कल्पजस्य पुत्रः प्रथमकल्पितः ।

यजामि वै पिहन् साधो नारायणविधौ कृते । एवं स एव भगवान् पिता माता पितामहः ।

दृश्यते पिह्यज्ञेषु तथा नित्यं जगत्पतिः । श्रुतिस्याद्यपरा देवो पुत्रान् हि पितरो यजन् ।

वेदश्रुतिः प्रणष्टा च पुनरधापिता सुतैः । ततस्ते मन्त्रदाः पुत्राः पिहलमुपदिरे ।

नूनं सुरैस्तद्विदितं युवयोर्भावितात्मनोः । पुत्राश्च पितरश्चैव परस्परमपूजयन् ।

चीन् पिण्डान्म्यस्य वै श्रुत्यां पूर्वान्दत्त्वा कुञ्चानिति । कयन्तु पिण्डसंज्ञान्ते पितरो जेमिरे पुरा ।

॥ नरनारायणावूचतुः ॥ इमं हि धरणीं पूर्वं नष्टं सागरमेखलां । गोविन्द उज्ज्वहाराम्बु वाराहं रूपमास्मितः ।

स्थापयित्वा तु धरणीं स्त्रे स्थाने पुरुषोत्तमः । जलकर्मसिन्धोऽपि लोककार्यार्थमुद्यतः ।

प्राप्ते चाङ्गिककाले तु मध्यदेशगते रवौ । दंष्ट्राविलग्नान्स्त्रीन् पिण्डान् विधुय सद्गुणा प्रभुः ।

स्थापयामास वै श्रुत्यां कुञ्चानास्तोत्रं नारद । स तेष्वात्मानमुद्दिश्य पितृव्यक्रे यथाविधि ।

सङ्कल्पयित्वा चीन् पिण्डान् स्त्रेनैव विधिना प्रभुः । आत्मगाचोऽन्नसम्भूतैः स्त्रेहर्गमैस्त्रैरपि ।

श्रोत्स्यापवर्गं देवेशः प्राञ्जुलः कृतवान् स्वयं । मर्यादास्थापनार्थञ्च ततो वचनमुकवान् ।

॥ उपाकप्रस्तावच ॥ अहं हि पितरः सप्तमुद्यतो लोकशतं स्वयं । तस्य चिन्तयतः सद्यः पिहकार्यविधीन् परान् ।

दंष्ट्राभ्यां प्रविनिर्धृता ममैते दक्षिणां दिशं । आश्रिता धरणीं पिण्डास्तस्मात् पितर एव ते ।

चयो मूर्त्तिविहीना वै पिण्डमूर्त्तिधरास्त्वमे । भवन्तु पितरो लोके मया सृष्टाः सनातनाः ।

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः । अहमेवात्र विशेषस्त्रियु पिण्डेषु संस्त्रितः ।

भास्ति मत्तोऽधिकः कथित् को वान्दोऽद्यौ मया स्वयं । को वा मम पिता लोके अहमेव पितामहः ।

पितामहपिता चैव अहमेवात्र कारणं । इत्येतदुक्त्वा वचनं देवदेवो हृषाकपिः ।

वाराहपर्वते विप्र दत्त्वा पिण्डान् सविस्तरान् । आत्मानं पूजयित्वा तत्रैवादंशं गतः ।

एषा तस्य म्यतिर्भिन्न पितरः पिण्डसंज्ञिताः । सभन्ते सततं पूजां हृषाकपिवचो यथा ।

ये यजन्ति पितृन् देवान् गुरुंश्चैवातिथीसाया । गार्थैव दिजमुख्याश्च श्रुतिर्वा मातरं तथा ।

वर्षणा मनसा वाचा विष्णुमेव यजन्ति ते । अन्तर्गतः स भगवान् सर्व्वसत्त्वगरीरगः ।

धमः सर्व्वेषु भूतेषु ईश्वरः सुगदुःखयोः । महत्तम हात्मा सर्व्वात्मा नारायण इति स्मृतः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नारायणीये सप्ततमोऽध्यायः ॥ २३७ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अतैतस्मिन् नारदो वाक्यं नरनारायणेरितं । अत्यन्तं भक्तिमान्देवैरेकान्तमप्युपियाजम् ।

प्राप्य वर्ष्वरूपमु नरनारायणाश्रमं । युवा भगवदाख्यानं दृष्ट्वा च हरिसम्ययं ।

रिगवतं जगामागु पश्चाच्च सूक्त आश्रयः । तावपि ख्यातः पश्चि नरनारायणाष्टमी ।

तस्मिन्नेवाश्रमे रम्ये तेपतुस्तप उत्तमं । त्वमयमितविक्रान्तः पाण्डवानां कुलोद्भवः ।

पावितात्माद्य संतुष्टः श्रुतेमामादिनः कथा । नैव तस्यापरो लोका नायं पायिवमत्तम ।

कर्मणा मनसा वाचा । यो द्विष्यद्विषणमथयं । भञ्जन्ति पितरस्तस्य नरके प्रायतौः समाः ।

यो द्विष्याद्विवधयेष्ठं देवं नारायणं हरिं । कथं नाम भवेद्देव्य आत्मा लोकस्य कुरुचित् ।

आत्मा हि पुरुषय्याद्य ज्यो विष्णुरिति स्थितिः । य एष गुरुरस्माकं चपिगन्धर्वनोसुतः ।

तेनैतत् कथितं तात माहात्म्यं परमव्ययं । तस्माच्छ्रुतं मया चेदं कथितञ्च तवानघ ।

नारदेन तु मेप्राप्तः सरहस्यः संसंगहः । एष धर्मा जगन्नायः साक्षान्नारायणरूप ।

एवमेव महान् धर्माः स ते पूर्व्वं कृपात्तम । कथितो हरिगीतासु समासविधकल्पितः ।

क्षणद्वैपायनं व्याभं विद्धि नारायणं भुवि । को ह्यन्यः पुरुषय्याद्य महाभारतकृद्भवत् ।

धर्मानानाविधायैव को त्रयात्तमृते विभे । वक्तव्यो नो महायज्ञो यथा सुदल्पितस्त्वया ।

सकल्पितायमेधस्त्वं श्रुतधर्मस्य तत्त्वतः ।

॥ सन्निहवाच ॥ एतन्मु महदाख्यानं श्रुत्वा पायिवमत्तमः । ततो यज्ञममाश्रयं कियाः स्वस्तिः समारभतः ।

नारायणीयमाख्यानं श्रुत्वा कथितं मया । पृष्टेन श्रौतकाद्येषु नैमिषारण्यवासिषु ।

नारदेन परा यदैः गुरवे तु निवेदितं । अघोषा पाण्डवानाञ्च पृष्टताः कृष्णभोजनयोः ।

स हि परमधिनेन भवतपातः प्रयुधरिषधरः श्रुतिविनयविधिः । श्रमनियमविधियमनियमपरो द्विजवरमहितस्तत्र च भव गतिः ।

हरिहररहितो ह्यनुभवकरस्तपसा निधिः सुमहता यज्ञभाञ्च भाजनं मधुकैटुभवा । छतधर्मविदे गतिदोऽभयदो मख गहरोऽस्तु प्ररणं स ते ।

चिगुणो विगुणयत्परात्मधरः पत्तेश्चाय फनमागहरः । विद्धातु निद्यमजिनोऽतिवेना गतिमात्मगां सुश्रुतिनाहुरोक्तं तं लोकचालिणं ज्ञं पुरुषं पुराणं रविवल्लभो यदे गतिं बद्धमः । प्रणमन्ध्वमेकमनसो दत्तः सल्लिलाङ्गवोऽपि तस्मै प्रणतः ।

स हि लोकमो निरमृततल पदे सख्ये परायणमचलं हि पदे । तत् साङ्ख्ये गिभिहृदारधुवं बुद्ध्या यतात्मभिरि सनातनं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मातृधर्मवर्षणि नारायणीये अष्टचत्वारिंशदधिकविंशतोऽध्यायः ॥ ३०८ ॥

॥ श्रौतक उवाच ॥ श्रुतं भगवतस्तस्य माहात्म्यं परमात्मनः । जन्म धर्मस्यैवै चैव नरनारायणात्मकं ।

महाविराहहृष्टा च पिण्डोत्पत्तिः पुरातनो । प्रष्टुतौ च निष्टुतौ च यो यथा परिकल्पितः ।

तथा च नः श्रुतो ब्रह्मन् कथ्यमानस्त्वयानघ । यच्च तत् कथितं पूर्व्वं त्वया ह्ययश्रो म महत् ।

ह्ययकथ्यभूयो विष्णोर्ददकपूर्व्वं महादधौ । तच्च दृष्टं भगवता ब्रह्मणा परमेष्ठिना ।

किन्तु त्वादितं पूर्व्वं हरिणा लोकधारिणा । रूपं प्रभावं महतामूर्ध्वं धोमताम्बर ।

दृष्ट्वा हि विबुधवेडमूर्ध्वननितौजसं । तदद्यगिरथं पुण्यं ब्रह्मा किमकरोत्तनुम् ।

एतन्न संग्रयं ब्रह्मन् पुराणं ज्ञानसम्भवं । कथयस्त्वोत्तममते महापुरुषनिर्मितं । ११६६

पाविता सा त्वया ब्रह्मन् पुष्पां कथयता कथा ।

॥ सत उवाच ॥ कथयिष्यामि ते सर्वं पुराण वेदसम्भितं । जगौ यद्भगवान् व्यासो राज्ञ पारीवितस्य वै ।

शुलाग्रशिरसो मूर्त्तिं देवस्य हरिमेधसः । उत्पन्नसंग्रहो राजा एतेदवमेवादयत ।

॥ जनेमजय उवाच ॥ यत्तद्दृशितवान् ब्रह्मा देव ह्यशिराधर । किमर्थं तस्यमभवत्तन्माचक्ष सत्तम ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ यत्किञ्चिदिह लोके वै देहसत्त्वं विशाम्यते । सर्वं पञ्चभिराविष्ट भूतैर्गोचरबुद्धिभिः । ११६७

इत्थरो हि जगत्स्रष्टा प्रभुर्नारायणो विराट् । भूतान्नारात्मा वरद भगुणो निर्गुणोऽपि च ।

भूतप्रलयमत्यन्तं शृणुष्व नृपसत्तम । धरण्यामय स्त्रीनायामसु चैकार्षेवे पुरा ।

ज्योतिर्भूते जले चापि स्त्रीने ज्योतिषि चानिले । वायौ चाकाशसलीने आकाशे च मनोऽनुगे ।

व्यक्ते मनसि सलीने व्यक्ते चाव्यक्तनाङ्गते । अव्यक्ते पुरुषं याते पुंसि सर्वगतोऽपि च ।

तम एवाभवत् सर्वं न प्राज्ञायत किञ्चन । तमसो ब्रह्मसम्भूतं तमो मूलामृतात्मकं । ११६८

तद्विद्यभावसंज्ञानं पौरुषो तनुमाश्रितं । सोऽनिरुद्ध इति प्रोक्तस्तत प्रधान प्रथवते ।

तदव्यक्तमिति श्रेय त्रिगुणं नृपसत्तम । विशासहायवान्देवो विश्वकर्मणो हरि प्रभु ।

अप्लेव शयनं चक्रे निद्रायोगमुपागत । जगतश्चिन्तयन् सृष्टिं चिचा बज्रगुणोऽङ्गवै ।

तस्य चिन्तयत सृष्टिं महानात्मगुण स्रष्ट । अहङ्कारस्ततो जातो ब्रह्मा स तु चतुर्मुखे ।

हिरण्यगर्भो भगवान् सर्वलोकपितामह । पद्मेऽनिरुद्धात् सभूतसदात् पद्मनिभेषण ।

सहस्रपत्रेषु घुतिमानुपविष्ट सनातन । ददृशात्स्रष्टुतसद्भाशो लोकानायोमयान् प्रभु ।

सत्त्वस्य परमेष्ठो स ततो भूतगणान् सृजन् । पूर्वमेव च पदास्य पत्रेषु सृष्ट्याऽऽस्रस्रमे ।

नारायणस्ततो विन्दु अपामास्ता गुणोत्तरौ । तावपयत् स भगवाननादिनिधनोऽच्युत ।

एकदावाभवद्विन्दुर्गन्धाम्भो रुचिरप्रभ । स तामसो मधुर्गोतसदात् नारायणाग्रया ।

कठिनस्वपरो विन्दु कैटभो राजसन्त स । तावन्वधावता श्रेष्ठो तमेरजोगुणाश्रितौ ।

पद्मवन्तौ गदाशक्तौ पद्मनाम्नानुमारिणौ । ददृशातेऽरविन्दुस्य ब्रह्माणममितप्रभं ।

सृजनं प्रथमं वेदांश्चतुरश्यास्त्रिविधान् । ततो विपद्भवन्तौ तौ वेदान् दृष्ट्वा मुरोत्तमौ ।

सहसा जटहत्तुर्बेदान् ब्रह्मण पश्यतस्तदा । अथ तौ दानवश्रेष्ठो वेदान् सृष्ट्वा सनातनान् ।

रमा विविशत्सृष्टं मुदवपुष्पं मरोदधौ । ततो एतेषु वेदेषु ब्रह्मा कर्मसमाविशत् ।

ततो वचनमोग्रान प्राप वेदैर्बिना हत ।

॥ ब्रह्मोवाच ॥ वेदा मे परमं चतुर्बेदा मे परमवर्षं । वेदा मे परमं धाम वेदा मे ब्रह्म सारतर ।

मम वेदा हता सर्वे दानगर्भा बलाद्दित । अन्यकारा हि मे नोका जाता वेदैर्बिनास्ततः ।

वेदान्ते हि किं कुर्यां नोकाभा सृष्टिमुत्तमं । अशो वत महदु स वेदानशनर्थं मम ।

प्राप्तं दुमेति ददथ मीम शोकपरायण । को हि भ्रायाभवे मय मामिनोऽप्य ममुद्धरेत् ।

वेदासांयानयेन्नष्टान् कस्य चाह प्रियो भवे । इत्येवं भायमाणस्य ब्रह्मणेो नृपसत्तम । ११४६
हरणेोचार्यमुद्रूता बुद्धिर्बुद्धिमताम्बर । ततो जगौ पर जप्य प्राञ्चलिप्रयश्च प्रभु ।
॥ ब्रह्मोवाच ॥ श्रेः नमस्ते ब्रह्महृदय नमस्ते मम पूर्वज । सोकाद्य भुवनश्रेष्ठ साह्ययोगनिधि प्रभो ।
व्यक्राव्यक्रकाराचिन्त्य चेम पय्यानमास्थित । विश्वभुक् सर्वभूतानामन्तरात्मन्प्रयोनिक ।
श्वं प्रसादजस्तुभ्य लोकधाम स्वयम्भुव । ततो मे मानस जन्म प्रथम द्विजपूजित ।
चालुष वै द्वितीयं मे जन्म चासीत् पुरातनं । त्वत्प्रसादानु मे जन्म द्वितीय वाचिक महत् । ११४७
तत्त श्रवणजज्ञापि चतुर्थं जन्म मे विभो । नामत्यश्चापि मे जन्म तत्त परममुच्यते ।
श्रणजज्ञापि मे जन्म तत्त यद्य विनिर्दिष्ट । इदञ्च सप्तम जन्म पद्मजन्मेति वै विभो ।
सर्गं सर्गं ह्यह पुत्रसुव विगुणवर्जित । प्रथमं पुण्डरीकाक्ष । प्रधानगुणकल्पित ।
त्वमीश्वरस्वभावश्च कर्षवन्श्च स्वयम्भुव । तया विनिर्दिष्टोऽह वै वेदचतुर्विंशोऽस्तिग ।
ते मे वेदाहृताद्यचुरन्धो जातोऽस्मि जागृहि । इदञ्च चतुर्थि मम प्रियोऽह ते प्रियोऽसि मे । ११४८
एव नृत् स भगवान् पुत्र्य सर्वतोमुख । जहौ निद्रामय तदा वेदकार्यार्थमुच्यत ।
स्त्वैर्येण प्रयोगेण द्वितीयान्तनुमास्थित । मुनाधिकेन कायेन भूत्वा चन्द्रप्रभसादा ।
छला हयगिरि सुभ्र वेदानामालय प्रभु । तस्य मुद्रूा समभवद्यौ समवतारका ।
केशाद्यास्ताभवन्दीर्घा रेवरग्रसमप्रभा । कर्षावाकाश्रपाताले ललाट भूतधारिणी ।
गङ्गा सरस्वती श्राणैश्च भुवावासा महोदधी । चतुर्थी सप्तमस्यैते नामा सन्ध्या पुन स्रता । ११४९
श्राकारस्वय सस्कारो विशुञ्जिष्वा च निर्दिष्टा । दन्ताश्च पितरो राजन् सोमपा इति विश्रुतो ।
गोप्तोको ब्रह्मलोकश्च श्रोष्टावासा महात्मन । ऋषीवा चासाभवद्राजन् कालराविगुणोत्तरा ।
इतद्द्वयगिरि छला नानामूर्त्तिभिराहत । अन्तर्दधी स विश्वेशो विवेश च रसां प्रभु ।
रसा पुन प्रविष्टश्च योग परममास्थित । भैक्ष्य खर समाख्याय उद्रीत प्राञ्जत्तु खर ।
खर शानुनादो च सर्वगं खिग्ध एव च । बभूवान्मर्महोभूत् सर्वभूतगुणो हित । ११५०
ततस्तावसुरौ छला वेदान समवधन्वान् । रसातले विनिलिथ यत् शब्दस्ततो द्रुतौ ।
इतस्मिन्ननरे राजन् देवो हयगिरीधर । अणह वेदानखिलान् रसातलगतो हरि ।
प्रादाच्च ब्रह्मणे भूयस्तत् स्त्रीं प्रहतिद्वित । स्थापयित्वा हयगिरि उदकपूर्व्वं महोदधी ।
वेदानामालयश्चापि बभूवाश्चगिरात्तत । अथ किञ्चिदपगत्यनौ दानश्री मधुकैटभौ ।
पुनराज्यमतुत्तान वेगितौ पश्यताश्च तौ । यच्च वेदा विनिलितात्तत स्थानं गृह्यन्मेव च । ११५१
तत्त उच्चनम स्याय वेगं बलवनाम्बर । पुनरुत्तस्यतु श्रीघ्न रसानामालयात्तदा ।
इदृशान्ते च पुराण तमेवादिकर प्रभुं । येत्त चन्द्रविगुड्गाभननिहृत्ततौ स्थित ।
भूधाऽप्यमितविक्रान्तं निद्रायोगमुपागत । अत्तप्रमाणरचिते श्रपासुपरि कल्पिते ।
श्रदने भागभोगाद्यो ध्यानं मन्त्रं समाहृतं । निजन्मद्वेषेण मन्त्रेण स्वयं हृषिरप्रभं ।

तं दृष्ट्वा दानवेन्द्रो तौ महाहासममुद्यतौ । ऊचतुश्च भूमाविष्टो रजमा तममा च तौ ।

अयं स पुरुषः शतैः श्रितैः निद्रासुपागतः । अनेन नूनं वेदानां छतमाहरणं रमात् ।

कथेषु कौ मु खलेषु किञ्च स्वपिति भोगवान् । इत्युच्चारितवाच्यो तौ बोधयामामतु हरिः ।

यद्वाचिनो हि विज्ञाय विबुद्धः पुरुषोत्तमः । निरीक्ष्य चासुरेन्द्रो तौ ततो युद्धं मनो दधे ।

अयं युद्धं समभवत्तयोर्नारायणस्य वै । रजसामो विष्टतनू तावभौ मधुकैटभौ ।

ब्रह्मणापि चित्ति कुर्वन् जघान मधुसदनः । ततस्तयोर्बन्धनाशु वेदापहरणेन च ।

शोकापनयनञ्चक्रे ब्रह्मणः पुरुषोत्तमः । ततः परिष्टतो ब्रह्मा हरिणा वेदमल्लतः ।

निश्चमि स तदा लोकान् कृत्वान् स्थावरजङ्गमान् । दत्त्वा पितामहाचार्या मतिं लोकविभर्गिणौ ।

तत्रैवान्तर्दधे देवो यतः एवागतो हरिः । तौ दानवौ हरिधत्वा कृत्वा हयगिरस्तनु ।

पुनः प्रवृत्तिं धर्मार्थं तामैव विदधे तनु । एवमेव महाभागो बभूव्याशिरा हरिः ।

पौराणमेतत् प्रख्यातं रूपं वरदमेश्वरं । यो ज्ञातद्वाङ्मणो नित्यं शृणुयाद्धारयति वा ।

न तस्याध्ययनं नाश्रमपुण्यञ्चेत् कदाचन । आराध्य तपयोगेण देवं हयगिरीधरं ।

पञ्चलिनक्रमः प्राप्ता देवनः पथि देशितः । एतद्दयशिरा राजज्ञाख्यानं तव कीर्तितं ।

पुराणं वेदममितं यस्मात्परिपृच्छसि । यो यामिच्छेत्तनुं देवः कर्तुं कार्यविधा क्वचित् ।

तौ तौ कुर्याद्भि कुर्वाणः स्वयमात्मानमात्मना । एवं वेदनिधिः श्रीमानेव वै तपसोनिधिः ।

एष योगश्च साक्षाच्च ब्रह्म चाग्यं हरिर्बिम्बः । नारायणपरा वेदा यज्ञा नारायणात्मकाः ।

तपो नारायणपरं नारायणपरा गतिः । नारायणपरं शतमृतं नारायणात्मकं ।

नारायणपरो धर्मः पुनरवृत्तिदुर्लभः । प्रवृत्तिसूचणश्चैव धर्मा नारायणात्मकः ।

नारायणात्मको गन्धो भूमौ श्रेष्ठतमः स्मृतः । अयाङ्मापि गुणा राजन् रमा नारायणात्मकाः ।

ज्योतिषाश्च परं रूपं सूर्यं नारायणात्मकं । नारायणात्मकश्चापि स्वर्गो वायुगुणः सूर्यतः ।

नारायणात्मकश्चैव शब्द आकाशसम्भवः । मनश्चापि ततो भूतमयत्तगुणलक्षणं ।

नारायणपरः कालो ज्योतिषामयनश्च यत् । नारायणपरा कीर्तिः श्रेष्ठं लक्ष्मीश्च देवता ।

नारायणपरं माह्यं योगो नारायणात्मकः । कारणं पुरुषो ह्येषा प्रधानश्चापि कारणं ।

समावशैव कर्माणि देवं येवाश्च कारणं । अधिष्ठानं तथा कर्त्ता करणश्च पृथग्विधं ।

विविधा च तथा भिद्यते देवज्ञानं च पञ्चमं । पञ्चकारणमख्यातो निष्ठा सर्वत्र वै हरिः ।

तत्त्वं जिज्ञासमानानां हेतुभिः सर्वतोमुखैः । तत्त्वमेका महायोगो हरिर्नारायणः प्रभुः ।

ब्रह्मादीनां सन्नाकारांश्च शीलाश्च महात्मना । भाङ्गानां योगिनाश्चापि यतीनामात्मवेदिनां ।

मनोयितं विज्ञानाति केमवो न तु तस्य ते । ये क्वचित् सर्वलोकेषु देवं पितृषु कुर्वन्ते ।

दानानि च प्रयच्छन्ति तथैतं च तपो महत् । सर्व्वानामाश्रयो विष्णुर्देवैर्विद्यमानश्चिवः ।

सर्व्वभूतहतायामो वासुदेवति शोच्यते ।

अयं हि नित्यः परमो महर्षिर्ब्रह्मविभूतिर्गुणवर्जिताख्यः । गणैश्च संयोगमुपैति शीघ्रं कान्तिं यद्यत्तावदुत्तमं प्रयुक्तः । १२९९
 नैवाख्यं विन्दन्ति गतिं महात्मनो न चागतिं कश्चिद्विद्वानुपगम्यति । ज्ञानात्मकाः भक्तिं हि वै ते हर्षयः पश्यन्ति नित्यं
 पुरुषं गुणाधिकं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नारायणोपनिषत्सु अष्टमोऽध्यायः ॥ ३४६ ॥

॥ जनमेजय उवाच ॥ श्रेया होकान्तिनः सर्व्वेन प्रीणाति भगवान् हरिः । विधिप्रयुक्ता पूजाश्च गृह्णाति भगवान्
 स्वयं ।

ये तु दग्धेन्वना लोके पश्यन्पवित्रजिताः । तेषां त्वयामिनिर्दिष्टाः पारमर्थ्यागता गतिः ।
 चतुर्थ्याश्चैव ते गत्यां गच्छन्ति पुरुषोत्तमं । एकान्तिनस्तु पुरुषा गच्छन्ति परमं पदं ।

नूनमेकान्तधर्माऽयं श्रेया नारायणप्रियः । श्रगत्वा गतयस्त्रिभुवन्यश्च न्यययं हरिः । १२९९
 स होपनिषदान् वेदान् ये विभ्राः सम्यगास्थिताः । पठन्ति विधिमास्थाय ये चापि यतिधर्षिणः ।

तेभ्यो विशिष्टं जानामि गतिमेकान्तिनां नृणां । केनैव धर्मः कथितो देवेन अयिषापि वा ।
 एकान्तिमाश्च का चर्या कदाचोत्पादिता विभो । एतयो संग्रयं क्षिप्ति परं कौतूहलं हि मे ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ समुपादेष्वनीकपुं कुरुपाश्च वयाम्भवे । अज्ञेन निमनस्के च गीता भगवता स्वयं ।
 अगतिश्च गतिश्चैव पर्व्वन्ते कथिता मया । गहना ह्येव धर्मा वे दुश्चिन्नेयोऽस्तात्मभिः । १२९९

स्मिन्तः सन्निवेदेन पूर्ववादिद्युगं हतः । धार्यते स्वयमोक्षेन राजनारायणेन च ।
 एतदर्थं महाराज श्रेष्ठः पार्थेन नारदः । अयिमध्ये महाभागः शृणु तः कृष्णभीमप्रियाः ।

गुरुणा च ममाथेय कथितो नृपसत्तम । यथा तत् कथितं तत्र नारदेन तथा शृणु ।
 यदाभीमानसं जन्म नारायणमुखाद्गतं । ब्रह्मणः प्रयिशीपाल तदा नारायणः स्वयं ।

तेन धर्मैश्च हतवान् देव पिब्यश्च नारतः । फेनपा अयश्चैव तं धर्मं प्रतिपदिरे । १२९९
 वैखानसाः फेनपेभ्यो धर्ममेतत्प्रपदिरे । वैखानसेभ्यः भामस्तु ततः सोऽन्तर्हर्षे पुनः ।

यदासीद्यालुपं जन्म द्वितीयं ब्रह्मणे नृप । तदा पितामहेनैव सोऽन्तर्हर्षः परिश्रुतः ।
 नारायणात्मको राजनुरुद्राय प्रददेत् । ततो योगस्थितो रुद्रः पुरा हतयुगे नृप ।

बालखिल्यान्पीनू सर्व्वान् धर्ममेतदपादयत् । अन्तर्हर्षे ततो भूयस्तस्य देवश्च माधया ।
 हतोयं ब्रह्मणो जन्म यदासीदोचितं महत् । तत्रैव धर्मः सक्रतः स्वयं नारायणाकृतः । १२९९

सुप्रज्ञं नाम तमूषिः प्राप्तवान् पुरुषोत्तमात् । तपसा वै सुतप्तं दमेन नियमेन च ।
 विपरिक्रान्तावानेतन् सुप्रज्ञा धर्ममुत्तमं । यस्मात्तस्माद्गतं ह्येतत्सि शार्षमिहाच्यते ।

स्त्विदयात्पठितं व्रतमेतद्भिः पुश्चरं । सुपर्णाच्चाप्ययिगता धर्मं एव सनातनः ।
 वायुना द्विपदां श्रेष्ठ कथितो जगदायुजा । वायोः सकाशात् प्राप्तश्च अग्निर्मिर्ब्व्यमाग्निभिः ।

ततो महोदधिश्चैव प्राप्तवान् धर्ममुत्तमं । अन्तर्हर्षे ततो भूयो नारायणसमाहितः । १२९९
 यदा भूयः अबलसा सट्टिराकीर्णहात्मनः । ब्रह्मणः पुरुषदात्र तत्र कीर्तयतः शृणु ।

जगत् सृष्टुमना देवो हरिर्नारायणः स्वयं । चिन्तयामास पुरुषं जगत्सर्गकरं प्रभुम् ।
 अथ चिन्तयतस्तस्य कर्षणं पुंस्यः सृष्टतः । प्रजासर्गकरो ब्रह्मा तमुवाच जगत्पतिः ।
 सृज प्रजाः पुत्रं सर्व्वा मुखतः पादतस्तथा । श्रेयस्वव विधास्यामि वलं तेजसु सुव्रत ।
 धर्मांश्च मत्तो सृष्टोऽस्य शश्वतं नाम नामतः । तेन सृष्टं कृतयुगं स्थापयस्व यथाविधि ।
 ततो ब्रह्मा नमश्चक्रे देवाय हरिर्मिथुषे । धर्मांश्चागमं स जयाच्च मरुच्छंसु ममयुषे ।
 शारण्येकेन महिष्ठं नारायणमुखोद्भव । उपदिश्य ततो धर्मं ब्रह्मणेऽमिततेजसे ।
 त्वं कर्ता युगधर्माणां निरागोः कर्षोसंज्ञित । जगाम तमसः पारं यत्राव्यक्तं ध्रुवस्थितं ।
 ततोऽयं वरदो देवो ब्रह्मा लोकपितामहः । सृष्टजतं स ततो लोकान् कृतज्ञानं स्थावरजङ्गमान् ।
 ततः प्रावर्त्तत तदा आदौ कृतयुगं शुभम् । ततो हि सात्त्वतो धर्मो व्याप्य लोकानवस्थिनः ।
 तेनैवाधेन धर्मेण ब्रह्मा लोकविभर्गकृत् । पूजयामास देवेभ्यं हरिं नारायणं प्रभुम् ।
 धर्मप्रतिष्ठासृष्टयः समुं स्वारोचिपन्ततः । अध्यापयामास तदा लोकानां हितकाम्यया ।
 ततः स्वारोचिपः पुत्रं स्वयं ब्रह्मपदं नृपः । अध्यापयत् पुरा व्ययः सर्वलोकपतिर्बिभुः ।
 ततः ब्रह्मपदस्यापिः पुत्रमात्मैश्वर्यं । दिग्भां पालं सुवर्णाभनञ्चापयत् भारत ।
 सोऽन्तर्दधे ततो भूयः प्राप्ते चैतायुगे पुनः । नासत्ये जन्मनि पुरा ब्रह्मणः पार्थिवोत्तम ।
 धर्ममेतं स्वयं देवो हरिर्नारायणः प्रभुः । तज्जगाद्वारविन्दोचो ब्रह्मणः मस्यमस्तदा ।
 मनस्कुमारो भगवन्मत्तः प्राधोतशकृप । मनस्कुमारोऽपि च वीरणेन वै प्रजापतिः ।
 छतादौ कुन्दादैन धर्ममेतदधीतवान् । वीरण्यापि धीर्येन रैभ्याय मुनये ददौ ।
 रैभ्यः पुत्राय शुद्धाय सुप्रताय मुनोधसे । कुन्दिनाश्च म प्रददौ दिग्भां पालाय धर्मिणे ।
 ततोऽप्यन्तर्दधे भूयो नारायणमुखोद्भवः । अण्डेने जन्मनि पुनर्ब्रह्मणे हरियानये ।
 स्य धर्मः समुद्रतो नारायणमुखात् पुनः । सृष्टीतो ब्रह्मणा राजन् प्रयुक्तय यथाविधि ।
 अध्यापिताय मुनेना नाया वरिहरीदे । मुनः । वशिष्ठस्य मन्त्रातः सामवेदान्तं दिवं ।
 श्रेष्ठनामाभिरिच्यते श्रेष्ठनाममन्त्रो हरिः । श्रेष्ठाध्याप्यनुकमानो राजानमविकल्पने ।
 अन्तर्दधे ततो राजधेय धर्मः प्रनोषंदे । यदिदं मत्तं जग पश्यन् श्रुण्वो नृप ।
 श्रेय धर्मः वरिष्ठतः सर्वं नारायणेन सृ । नृपतामहाय शुद्धाय युगादौ लोककारिणे ।
 पितामहस्य दृषाय धर्ममेतं पुण्यं ददौ । ततो श्रेष्ठे तु दौहित्रे मादाहो नृपोत्तम ।
 आदित्यः सवितुश्चैव विवस्वान् जयंते ततः । येतायुगादौ च ततो विवस्वान्मनवे ददौ ।
 मनुय लोकधर्त्येय युगधेयानवे ददौ । इत्याशुषा च कविना व्याप्य लोकानवस्थिनः ।
 मन्त्रिभ्यश्च यथान् च पुनर्नासाय नृप । यतोनासापि या धर्मः मते पुष्पं नृपोत्तम ।
 कविना हरिणीनामु कमावविधिरन्वित । नारदेन सुवर्णातः भरद्वाजः ममयुषः ।
 दत्तं सर्वं शरणापातं ध्यात्वाऽनारायणाय । दक्षमेव महात् धर्मं चापौ राजन् मतातमः ।

दुर्विधेया दुष्करस्य सात्त्वतैर्धाव्यते सदा । धर्मज्ञानेन चैतेन सुप्रयुक्तेन कर्मणा ।

अहिंसाधर्मयुक्तेन शीघ्रते हरिरीश्वरः । एकयुहविभागो वा क्षत्रिहृद्व्यूहसंज्ञितः ।

विद्यूहस्यापि सहायतयुर्बुधस्य दृश्यते । हरिरेव हि जैत्रज्ञो निर्ममो निष्कललायाः ।

जीवस्य धर्मभूतेषु पञ्चभूतगुणातिगः । मनस्य प्रथितं राजन् पञ्चन्द्रियममीरणं ।

एष लोकाविधिर्धर्मानेष लोकाविमर्गस्तः । अकर्ता चैव कर्ता च कार्यं कारणमेव च ।

यद्येच्छति तथा राजन् क्रीडते पुरुषोऽख्ययः । एष एकान्तधर्मलोकोत्तिनो नृपसत्तम ।

मया गुरुप्रसादेन दुर्विधेयोऽहतात्मभिः । एकान्तिनो हि पुरुषो दुर्लभो बहवो नृप ।

यद्येकान्तिभिराकीर्णं जगत् स्यात् कुरुनन्दन । अहिंसकैरात्मविद्धिः सर्वभूतहिते रतेः ।

भवेत् कृतयुगप्रतिरागोः कर्मविवर्जिता । एवं स भगवान् व्यासो गुरुर्मम विद्यापते ।

कथयामास धर्मज्ञो धर्मराजो दिगोत्तमः । स्वयोषां मन्विधा राजन् शृणुतैः कृष्णमी प्रथितैः ।

तस्याप्यकथयत् पूज्यं नारदः सुमहातपाः । देवं परमकं ब्रह्म येतं चन्द्राभमस्युत ।

यत्र चैकान्तिनो यान्ति नारायणपरायणाः ।

॥ जन्मेनय उवाच ॥ एवं ब्रह्मविधं धर्मं प्रतिबुद्धैर्निषेवितं । न कुर्वन्ति कार्यं विभ्रा श्रये नानाप्रते स्थिताः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तिस्रः प्रकृतयो राजन् देहवन्धेषु निष्कृताः । सात्त्विकी राजसो चैव तामसो चैव भारत ।

देहवन्धेषु पुरुषः श्रेष्ठः कुरुकुलोद्भवः । सात्त्विकः पुरुषव्याघ्र भवेन्मोचाय निश्चितः ।

अत्रापि स विज्ञानैतयो पुरुषं ब्रह्मवित्तमं । नारायणपरो मोक्षलभो वै सात्त्विकः स्वतः ।

मनोवित्तस्य प्राज्ञोऽति-ग्नितयन पुरुषोत्तमं । एकान्तभक्तिः सततं नारायणपरायणः ।

मनोपिणो हि ये केचिद्यतयो मोक्षधर्मिणः । तेषां विच्छिन्नवृत्तानां योगवैभवो हरिः ।

जायमानो हि पुरुषं यं पश्येन्मधुसूदनः । सात्त्विकस्तु स विज्ञेया भवेन्मोचि च निश्चितः ।

साङ्ख्ययोगेन तुल्यो हि धर्मो एकान्तज्ञेवितः । नारायणात्मके मोचि ततो यान्ति परां गतिं ।

नारायणेन दृष्टस्य प्रतिबुद्धो भवेत् पमान् । एवंमात्मेच्छया राजन् प्रतिबुद्धो न जायते ।

राजसो तामसो चैव व्यामिश्रे प्रकृतौ स्मृतौ । तदात्मकं हि पुरुषं जायमानं विद्यापते ।

प्रदृष्टिलक्षणेयुक्तं नावेक्षति हरिः स्वयं । पश्यत्येन जायमानं ब्रह्मा लोकपितामहः ।

रजसा तमसा चैव मानसं समभिभुतं । कामं देवाः स्वययस्य सत्त्वस्था नृपसत्तम ।

हीनाः सत्त्वेन सृष्टीण ततो वैकारिकाः स्मृताः ।

॥ जन्मेनय उवाच ॥ कार्यं वैकारिको गच्छेत् पुरुषः पुरुषोत्तमं । बद्धं सर्वं ययादृष्टं प्रवृत्तिस्य यथाक्रमं ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ससृष्टो तत्त्वभेदुक्तं संदुक्तं विभिरचरैः । पुरुषः पुरुषं गच्छेत्प्रक्रिययः पञ्चविभक्तः ।

एवमेकं साङ्ख्ययोगं वेदारण्यकमेव च । परस्वराङ्गान्येतांनि पञ्चरात्रञ्च कथ्यते ।

एष एकान्तिनो धर्मो नारायणपरात्मकः ।

यथा समुद्रात् प्रकृता जलोपास्यमेव राजन् पुनराविमन्ति । इमे तथा ज्ञानमहाजैलाषा नारायणं वै पुनराविमन्ति ।

एष ते कथितो धर्मो मात्वत् कुण्डनन्दन । कुण्डनेन यथान्यायं यदि शक्तोऽसि भारत ।
 एवं हि स महाभागो नारदा गुरवे मम । श्रुतानां यतिनाञ्चाह एकान्तगतिमवययं ।
 व्यासदाकथयत् प्रीत्या धर्मपुत्राय धीमते । स एवायं मया तुभ्यमाख्यात प्रकृतो गुरोः ।
 इत्थं हि दुश्चरो धर्मो एष पापिवसत्तम । यथैव त्वं यथैवान्धि भवन्तीह विमोहिता ।
 दृष्ट्य एव हि लोकानां भावना मोहनशया । संहारकारकश्चैव कारणञ्च विश्रायते ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मोपखण्डे कान्तिभवि पञ्चाशदधिकत्रिंशतोऽध्याय ॥ १५० ॥

॥ जनमेजय उवाच ॥ साङ्ख्ययोगं पञ्चरात्र वेदारण्यकमेव च । ज्ञानान्येतानि ब्रह्मैव साकेषु प्रचरन्ति हि ।
 किमेतान्येकनिष्ठानि इत्यङ्घ्रिष्ठानि वा मुने । प्रवृत्तिं वै मया दृष्ट प्रवृत्तिञ्च यथाक्रमः ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अज्ञे ब्रह्मज्ञं परमव्युदारं ये क्षीपन्त्ये सुतमात्मयोगात् । पराशरान् सत्यवती महर्षिं तस्मै
 नतमेनुदाय ।

पितामहाद्यं प्रवदन्ति यद्यं महर्षिर्माप्येविविभूतियुक्तं । नारायणख्योऽश्रममेकपुत्र दैपायने वेदमहाविधानं ।
 तमादिकास्तेषु महाविभूतिर्नारायणो ब्रह्ममहाविधानं । चर्मज्ञं पुत्रार्थमुदारतेजा व्यसं महात्मानमज गुरोः ।
 ॥ जनमेजय उवाच ॥ तथैव कथितं पूर्वं सश्रुत्वा द्विजसत्तम । वशिष्ठस्य सुतः शक्तिं शक्तिपुत्र पराशरः ।
 पराशरस्य दायदः क्षण्डैपायनो मुनिः । भूयो नारायणमुतं तमेवैतं प्रभाषते ।
 विमतं पूर्वं जन्मव्यासस्यामितेजसः । कथयस्वोत्तममते जन्म नारायणोद्भवः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ वेदायान् वेत्तुकामस्य धर्मोऽष्टस्य तपोविधेः । गुरोर्ध्वं ज्ञाननिष्ठस्य हिमवत्पादश्रवणः ।
 हत्वा भारतमाख्यानं तप आन्तस्य धीमतः । शूश्रूषान्तत्परा राजन् कृतवन्तो वयं वदा ।
 मुमन्तुर्नमिनिश्चैव पैलस्यं मुदुद्व्रतः । अहस्यतुर्थं शिथो वै शूको व्यासात्प्रजन्तया ।
 रभि परिदृष्टो व्यास शिथो पश्यभिरुत्तमे । शूश्रुभे हिमवत्पादे भूतैर्भूतपतिर्घया ।
 वेदानावर्तयन् भाङ्गान् भारतायस्य मध्येऽथः । तमेकमनसं दान्तं युक्ता वयमुपागमहे ।
 जयात्मरेऽय कर्मैद्यित् शृष्टोऽस्माभिर्दिजैलमः । वेदायान् भारतायस्य जन्म नारायणात्तया ।
 स पुंभमुक्त्वा वेदायान् भारतायस्य तत्त्ववित् । नारायणादिदं जन्मव्याहर्तुमुपचक्रमे ।
 ॥ व्यास उवाच ॥ शूश्रूषमाख्यानवरिदिदमाप्येवमुत्तमं । आदिकालोद्भवं विप्राणुपमाधिगतं मया ।
 श्रोत्रे प्रजाविषयं वै श्रमं पश्यस्यसे । नारायणो महायोगी शूभाशुभविचक्षणः ।
 मध्येऽभिमितं पूर्वं ब्रह्माणममितप्रभं । ततः स प्रादुरभवदर्थेन वाक्यमंत्रयोः ।
 मम त्वं माभितो जात प्रजासर्गकरः प्रभुः । यज्ञ प्रजास्यं विविधा ब्रह्मन् सजडपण्डितः ।
 य इवमुक्त्वा विमुञ्चिन्नाप्याकुलमानसः । प्रणम्य वरदं देवमुवाच हरिमीश्वरः ।
 क्वा इतिधर्म देवस्य प्रसा सत्पुंभमोऽणु ते । अत्रावाप्तं देव विधातव्यं यदन्तरं ।
 ' स इहमुने' भागवान् भूत्वायागर्हितस्ततः । चिन्तायामास देवोऽसि बुद्धि बुद्धिमताम्बरः ।

मतामैश्वर्ययोगस्य बुद्धिं गतिमतीं मतीं । उवाच वचनं देवो बुद्धिं वै प्रभुरव्ययम् । १९११
 ब्रह्माण प्रविशस्विति लोकदृश्यार्थसिद्धये । ततस्तमोचरादिष्टा बुद्धि चित्रं विवेश सः ।
 अथैन बुद्धिमयुक्तं पुन स ददुग्ने हरिः । भूयस्यैव वच प्राह सृजमा विविधा प्रजाः ।
 वाढमित्येव हवासी ययाज्ञा मिरसा ह्ये । एवमुक्त्वा स भगवांस्तैवान्तरधीयत ।
 प्राप चैन मुहूर्त्तान् स्वस्थान देवफणितां । तां चैव प्रकृतिं प्राप एकोभावनतोऽभवत् ।
 अथास्य बुद्धिरभवत् पुनरन्या तदा किल । सृष्टा प्रजा इमा सर्वा ब्रह्मण परमेष्ठिना । १९१२
 दैत्यदानवगन्धर्वैश्च गणसमाकुला । जाता ह्येव वसुमतो भाराक्रान्ता तपस्विनी ।
 बहवो बलिन वृध्या दैत्यदानवराक्षसा । भविष्यन्ति तपोयुक्ता वरान प्राप्स्यन्ति चोत्तमान् ।
 अवश्यमेव ते सर्वैर्वरदानेन दर्पिते । वार्धितव्या सुरगणा च्छपयश्च तपोधना ।
 तत्र न्याय्यमिदं कर्तुं भारावतरण मया । अथ नामानमुद्भूतैर्ब्रह्मधारायां यथाकर्म ।
 नियेष्ये च पापानां साधूनां प्रदंशे च । इयं तपस्विनी सत्या धारथिष्यति मेदिनी । १९१३
 मया क्षीया हि भ्रियते पातालख्येन भोगिना । मया धृता धारयति जगद्दिश चराचरम् ।
 तस्मात् पृथ्व्या परिचायं करिष्ये ममैवं गत । एव सञ्चिन्तयिष्यां तु भगवान् मधुसूदन ।
 कृपाश्लेकान्यसृजत् प्रादुर्भावो भवोय स । धाराहं नारमिहञ्च वामने मानुषं तथा ।
 रमिर्भया निहन्तव्या दुर्बिनीता सुरारय । अथ भूयो जगत्सृष्टा भो ब्रह्मेनानुवादयन् ।
 धरस्त्रीमुच्चचार तत्र सारस्वतीऽभवत् । श्रपान्तरतमा नाम सुतो वाकसश्च प्रभु । १९१४
 भूतभयभविष्यद्भ्य सत्यावादी इदम्रत । तमुवाच चत सूङ्गो देवानामादिरव्यय ।
 वेदाख्याने श्रुति कार्या लया मतिमताम्बर । तस्मात् कुक् यथाज्ञातं समैतद्वचनं मुने ।
 तेन भिक्षासूदा वेदा मनोः स्थायश्रुवोऽन्तरे । ततस्ततोप भगवान हरिस्तोनास्य कर्मणः ।
 तपसा च सुतपेन यमेन नियमेन च । मन्वन्तरेषु पुत्रत्वमेवमेव प्रवर्त्तक ।
 भविष्यत्सृष्टो ब्रह्मन्प्रधृष्यद्भ्य नित्यम् । पुनस्त्रिषु च सम्प्रति कुर्या नाम भारता । १९१५
 भविष्यन्ति महात्मानो राजान प्रथिता भुवि । तेषां लक्ष प्रसूतानां कुलमेदो भविष्यति ।
 परस्परं विनाशार्थं स्वाहते द्विजसत्तम । तत्राप्यनेकधा वेदान् भेत्स्ये तपसान्वित ।
 हृष्ये युगे च सम्प्रति हृष्यवर्था भविष्यति । धर्माणां विविधानाश्च कर्ता ज्ञानकरस्ताया ।
 भविष्यति तपोयुक्तो न च रागादिमोक्ष्यसे । वीतरागश्च पुत्रलो परमात्मा भविष्यति ।
 महेश्वरप्रसादेन नैतद्वचनमन्यया । १९१६
 यं मानस वै प्रवदन्ति विप्रा पितामहस्योत्तमबुद्धिदुक्तं । वशिष्टमयश्च तपोनिधाम यस्यातिस्वयं व्यतिरिच्यते भा ।
 तस्यान्वये चापि ततो जहर्षि पराशरो नाम महप्रभाक् । पिता स ते वेदनिधिर्नरिष्ठो महातपा वै तपसो निवास ।
 कानीनगर्भं पित्रकन्यकाया तस्माद्गोपेस्त भविता च पुत्र ।
 भूतभयभविष्याणां द्विजवर्धार्थसश्रय । ये ह्येतिकान्तका पूर्व्वं सस्यदुगपयथा ।

एष ते कथितो धर्मः सात्वतः कुरुनन्दन । कुरुष्वैनं यथान्यायं यदि शक्नोऽसि भारत ।
 एवं हि स महाभागो नारदो गुरोर्व मम । श्रुतानां यतिनाञ्चाह एकान्तगतमव्ययम् ।
 व्यासश्चाकथयत् प्रीत्या धर्मपुत्राय धीमते । स एवायं मया तुभ्यन्माख्यानः प्रष्टतो गुरोः ।
 इत्थं हि दुस्वरो धर्मो एष पाथिवसन्तम । यथैव त्वं सयवान्धि भवन्तीह विमोहिताः ।
 क्षण एव हि लोकानां भावनो मोहनस्तथा । संहारकारकश्चैव कारणञ्च विश्रायते ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वण्येकान्तिभावे पञ्चाशदधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

११११

॥ जनमेजय उवाच ॥ साह्ययोगं पञ्चरात्रं वेदारण्यकमेव च । ज्ञानान्यितानि ब्रह्मणो लोकेषु प्रचरन्ति हि ।
 किमेतान्येकनिष्ठानि पृथङ्निष्ठानि वा मुने । प्रवृत्ति वै मया पृष्टः प्रवृत्तिञ्च यथाक्रमम् ।
 ॥ वैशम्पयन उवाच ॥ जज्ञे वज्रज्ञं परमस्युदारं यं द्यौपनेथ्यं सुतमात्मयोगात् । पराशरस्य सत्यवती महाधि तस्मै नमोऽज्ञानतमोनुदाय ।

पितामहायं प्रवदन्ति पृष्टं महापिभाषयविभूतियुक्तं । नारायणस्याश्रममेकपत्रं देवायमे वेदमहानिधानं ।
 दमादिकालेषु महाविभूतिनारायणो ब्रह्ममहानिधानं । समञ्जं पुत्रार्थमुदारतेजा व्यासं महात्मानमग्नं पुराणम् ।
 ॥ जनमेजय उवाच ॥ त्वयैव कथितः पूर्व्वं संक्षेपो द्विजसन्तम । वसिष्ठस्य सुतः शक्तिः शक्तिपुत्रः पराशरः ।

१११२

पराशरस्य दयादः क्षणदेवायनां मुनिः । भूयो नारायणसुतं तमेवेनं प्रभापते ।
 विमतः पूर्व्वजं जन्म व्यामस्यामितेजसः । कथयस्वोत्तममते जन्म नारायणोद्भवम् ।
 ॥ वैशम्पयन उवाच ॥ वेदाद्यान् वेङ्कटामस्य धर्मिष्ठस्य तपोनिधेः । गुरोर्भ्यो ज्ञाननिष्ठस्य हिमवत्पादश्रमसः ।

१११३

एवमा भारतमाख्यानं तपःशान्तस्य धीमतेः । शूद्रयुवान्तत्परा राजन् कृतवन्तो वयं ब्रह्मा ।
 सुमन्तुर्जमिनिश्चैव पैलस्य सुदृढव्रतः । अहश्चतुर्थः शिष्यो वै शुको व्यामात्मजस्तथा ।
 रभिः परिहृतेः श्यामः शिष्यैः पञ्चभिरुत्तमैः । शूद्रशुभं हिमवत्पादे भूतैर्भूतपतिर्यथा ।
 वेदानावपेथन् माह्वान् भारतार्थोऽह मध्येतः । तमेकमममं दानं युक्ता वयमुपासहे ।
 कथान्तरेऽप्य कश्मियित् पृष्टोऽस्माभिर्दिजोत्तमः । वेदायान् भारतार्थाय अग्नं नारायणात्तया ।
 स पूर्व्वमुक्ता वेदायान् भारतार्थाय तत्त्ववित् । नारायणादिदं जन्म व्याहर्तुमुपचक्रमि ।

१११४

॥ प्याच उवाच ॥ शृणुध्वमाख्यानपरमिदमाप्येवमुत्तमं । आदिकालोद्भवं विशालपसाधिगतं मुदी ।
 प्राप्ते प्रजाविमर्गे वै शत्रुमं पद्यस्यवे । नारायणो महायोगी शूद्रभाशूभविजितः ।
 मरुजे नाभितः पूर्व्वं ब्रह्माणसमितप्रभः । ततः स प्रादुरभवदथैनं वाचपमं प्रवीतु ।
 मम सं नाभितो जातः प्रजामर्गकरः प्रभुः । सृज प्रजास्यं विविधा ब्रह्मन् सजष्टपण्डितः ।
 स स्वमुक्तो विमुग्धोऽन्नाप्याकुलमालमः । प्रणम्य यरदं देवमुवाच हरिमीश्वर ।
 या इतिर्धर्म देवस्य प्रजाः स्वयं लमाऽस्तु ते । अग्रशावानहं देव विधत्स्व यदमन्तरं ।
 स स्वमुनेः भगवान् भूत्वादात्तहितघातः । पिनापाताम देवमेो मुक्तिं मुक्तिमतामरः ।
 स्यदपिणो ततो बुद्धिरपमो हरिं प्रभु । योगेन पैना निपोगः स्वयं निपुयुजे तदा ।

१११५

सतमैश्वर्ययोगिणा बुद्धिं गतिमतीं मतीं । उवाच वचनं देवी बुद्धिं वै प्रभुरव्ययम् । १९११

ब्रह्माणं प्रविशस्विति साकस्यश्चर्यमिदृश्ये । ततस्तमोश्चरादिष्टा बुद्धिं चिप्रं विवेकं सा ।

अथैनं बुद्धिसंयुक्तं पुन स ददृशे हरि । भूयसैव वचः प्राह सृजेमा विविधा प्रजा ।

वाढमित्येव कृत्वासौ यथाज्ञा शिंसा हरे । एतमुक्त्वा स भगवान्भवेवान्तरधीयत ।

प्राप चैनं मुद्घर्त्तनं स्वस्थानं देवमञ्जितं । तां चैव प्रकृतिं प्राप्य एकोभावगतोऽभवत् ।

अथास्य बुद्धिरभवत् पुनरन्या तदा किल । सृष्टा प्रजा इमा सर्वा ब्रह्मणा परमेष्ठिना । १९१२

दैत्यदानवगन्धर्वरक्षेण्यममाकुला । जाता हीयं वसुमतो भाराक्रान्ता तपस्विनी ।

बहवो बलिनः पृथ्व्या दैत्यदानवराक्षसा । भविष्यन्ति तपोयुक्ता वरान् प्राप्स्यन्ति चोत्तमानः ।

अवश्यमेव ते सर्वैर्वरदानेन दर्पिते । वार्धितव्या सुरगणा च्चपयस्य तपोधना ।

तत्र न्याय्यमिदं कर्तुं भारावतरणं मया । अथ नानामसुद्घुतेर्बन्धुधार्या यथाक्रमं ।

निघहेण च पापानां साधूनां प्रघहेण च । इयं तपस्विनी सत्या धारयिष्यति मेदिनी । १९१३

मया क्षीया हि भ्रियते पातालक्षेत्रे भोगिना । मया धृता धारयति जगद्विष्यं चराचरं ।

तस्मान् पृथ्व्या परिचायं करिष्ये सम्यक् गतः । एव सञ्चिन्तयित्वा तु भगवान् मधुसूदनः ।

रूपान्शनेकान्यसृजत् प्रादुर्भावे भवोय सः । वाराहं नारसिंहस्य वामनं मानुषं तथा ।

रुभिर्भयानिहन्तव्या दुर्धिनीता सुरारय । अथ भूयो जगत्सृष्टा भो शब्देनामुवादेयन् ।

हरस्ततोमुषधार तत्र सारस्ततोऽभवत् । अपान्तरतमा नाम सुतो वाक्सम्भवः प्रभुः । १९१४

भूतमयभविष्यश्च सत्यवादी दृढव्रत । तमुवाच नतं मूर्खो देवानामादिगव्यय ।

वेदास्थाने श्रुति कार्या त्वया मतिमताम्बर । तस्मान् कुरु यथाज्ञप्तं समैतद्वचनं मुने ।

तेन मित्रासृष्टा वेदा मनोः स्थायसुवेऽन्तरि । ततस्ततोप भगवान् हरिस्तेनास्य कर्मणः ।

तपसा च सुतप्तेन धमेन नियमेन च । मन्वन्तरेषु पुरुत्वमेवमेव प्रवर्तकः ।

भविष्यत्सत्सो ब्रह्मणप्रधृष्यस्य नित्यशः । पुनस्त्रिये च सम्प्रति कुर्यावो नाम भारता । १९१५

भविष्यन्ति महात्मानो राजान प्रथिता भुवि । तेषां त्वत् प्रसूतागनां कुलभेदो भविष्यति ।

परैस्त्वं विनाशाद्यैः त्वास्ते द्विशततमः । तेचायनेकधा वेदान् भवेत्स्य तपसाश्रितः ।

कृष्णे युगे च सम्प्रप्तेः सृष्ट्यावर्षा भविष्यति । धर्माणां विविधानाच्च कर्ता ज्ञानकरस्तथा ।

भविष्यति तपोयुक्तो न च रागादिमोक्ष्यसे । वीतरागस्य पुंसोः परमात्मा भविष्यति ।

महेश्वरप्रसादेन नैतद्वचनमन्यया । १९१६

यं मानसं वै प्रवदन्ति विप्राः पितामहस्योत्तमबुद्धिदुक्तं । वसिष्ठमयस्य तपोनिधानं यस्यात्सिद्धयै व्यतिरिच्यते भाः ।

तस्यान्वये चापि ततोऽर्चिं पराशरो नाम महःप्रभासः । पिता स ते वेदिनिधिर्भरिष्ठो महातपा वै तपसो निवासः ।

कानो नगर्भं पितृकन्यकाया तस्माद्भूपेत्वं भविता च पुत्रः ।

भूतमयभविष्याणां द्विजसर्वार्थसमयः । ये ह्यतिज्ञानकाः पूर्वं सहरदुग्गपय्याः ।

तांश्च सर्वान्मयोद्दिष्टान् द्रक्ष्यसे तपसान्वितः । पुनर्द्रक्ष्यसि चानेकसप्तसप्तयुगपर्ययान् । ११०८
 अनादिनिधनं लोके चक्रहस्तस्य मां मुने । अनुष्ठानान्नाम मुने नैतद्वचनमन्यथा ।
 भविष्यति महासत्त्व ख्यातिशायितुला तव । शनैश्चरः सूर्य्यपुत्रो भविष्यति मनोर्महान् ।
 तस्मिन्मन्वन्तरे चैव मन्वादिगणपूर्व्वकः । तमेव भविता वत्स मत्प्रसादात्तं संशयः ।
 यत्किञ्चिद्विद्यते लोके सर्व्वन्तमदिचेष्टितं । अन्यो ह्यन्यं चिन्तयति स्वक्वन्दं विद्वधाम्यहं ।
 एवं सारस्वतमृषिमपान्तरतमन्तथा । उक्त्वा वचनमोशानः साधयस्केतदाव्रवीत् । ११०९
 सोऽहं तस्य प्रसादेन देवस्य हरिर्मेधसः । अपान्तरतमा नाम ततो जातेऽज्ञया हरिः ।
 पुनश्च जातो विख्यातो वशिष्ठकुलनन्दनः । तदेतत् कथितं जन्म मया पूर्व्वं क्रमात्तम ।
 नारायणप्रसादेन तथा नारायणशंभुः । मया हि सुमहत्तपं तपः परमदारुणं ।
 पुरा मतिमतां श्रेष्ठाः परमेण समाधिना । एतद्गः कथितं सर्व्वं यन्मां पृच्छत पुत्रकाः ।
 पूर्व्वजन्म भविष्यच्च भक्तानां खेहतो मया । १११०

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एष ते कथितः पूर्व्वं सम्भवोऽस्मद्गुरोर्नृप । व्यासस्यात्किष्टमनसो यथा पृष्टः पुनः पृष्टुः ।
 साह्यं धीमं पञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतन्तथा । ज्ञानान्येतानि राजर्षिं विद्विज्जानानामतानि वै ।
 साह्यस्य वक्ता कपिलः परमर्षिः स उच्यते । हिरण्यगर्भो लोकस्य वेत्ता नान्यः पुरातनः ।
 अपान्तरतमाश्चैव वेदाचार्य्यः स उच्यते । प्राचीनगर्भो तमृषिं प्रवदन्तीह केचन ।
 उमापतिभूतपतिः श्रीकण्ठो ब्रह्मणः सुतः । उक्तवानिदमव्ययो ज्ञानं पाशुपतं शिवः । ११११
 पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वेत्ता तु भगवान् स्वयं । सर्व्वेषु च नृपश्रेष्ठ ज्ञानेज्वेतेषु दृश्यते ।
 यथागमं यथाज्ञानं निष्ठा नारायणः प्रभुः । नचैनमेवं जानन्ति तमोभूता विशास्यते ।
 तमेव शास्त्रकर्तारः प्रवदन्ति मनोपिणः । निष्ठा नारायणमृषिं नान्योऽस्तीति वचो मम ।
 नि संशयेषु सर्व्वेषु नित्यं वसति वै हरिः । संशयान् देतुवसान्नाप्यावसति साधवः ।
 पञ्चरात्रविदो धे तु यथाक्रमपरा नृप । एकान्तभाविपगतास्तो हरिं प्रविशन्ति वै । १११२
 महाशय शेषस्य कृत्वाते दे वेदास्य सर्व्वे निश्चिन्तिते राजन् । सर्व्वेः समस्तैर्हर्मिर्भिर्भिर्हृत्को नारायणो विषामिदं
 पुराणं ।

शुभाशुभं कर्म मनीरितं यत् प्रवर्त्तते सर्व्वलोकेषु किञ्चित् । तस्माद्दुपेक्ष्यतेति विद्याद्विष्यन्तरीचे भुवि चाशु धेति ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि भावधर्मपर्व्वणि नारायणोद्ये द्वैपायनोत्पत्तौः एकपञ्चाशदधिकविंशतोऽध्यायः ॥ ३५१ ॥

॥ जन्मेभ्य उवाच ॥ सद्यः पुरुषा बुध्नुताश्चैव एक एव तु । को ह्यत्र पुण्यः श्रेष्ठः को वा धीमिरिदोच्यते ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ सद्यः पुरुषा लोके साह्ययोगविचारणे । नैतद्विद्यन्ति पुरुषमेकं कुहकुलोद्भव ।
 यद्गर्ना पुरुषाणाञ्च यथैका योनिरुच्यते । तथा तं पुरुषं विष्यं व्याख्यास्यामि गुणाधिकं । १११३

ममस्कृत्वा स गुरवे प्यथाप विदितान्मने । तपोयुक्ताय दान्ताय बन्ध्याय परमर्षये ।

इदं पुरुषसूक्तं हि सर्व्ववेदेषु पार्थिव । अतं मत्स्यं विख्यातमपिभिर्भेन विभितं ।

उत्सर्गणापवादेन ऋषिभि कपिसादिभि । अध्यात्मचिन्तामाश्रित्य शाखाप्लुक्तानि भारत ।
समासतस्तु दृष्ट्वा सुखैककलमुक्तवान् । तत्तेऽहं सम्प्रवक्ष्यामि प्रसादादमितौजस ।
अवाप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । ब्रह्मणा सह संवादं व्यम्बकस्य विभाषते । १९०९
वीरोदस्य समुद्रस्य मध्ये छाटकसप्रभ । वैजयन्त इति ख्यात पर्वत प्रथरो नृप ।
तत्राध्यात्मगति देव एकाकी प्रविचिन्तयन् । वैराजसदनाश्रित्य वैजयन्त निषेवते ।
अथ तत्रासतस्तस्य चतुर्वर्कस्य धीमतः । ललाटप्रभव पुत्र शिव आगाद्यदृष्ट्या ।
आकाशेन महायोगी पुरा चिनयन् प्रभुः । ततः खान्निपपातः शु धरणीधरमूर्द्धनि ।
अथतस्याभवत् प्रीती वनन्दे चापि पादयोः । त पादयोर्निर्पतितं दृष्ट्वा सख्येन पाणिना । १९१५
उत्थापयामास तदा प्रभुरेकं प्रजापतिः । उवाच चैनं भगवांश्चिरस्यागतमात्मजं ।
॥ पितामह उवाच ॥ स्वागतन्ते महाबाहे दिव्या प्राप्ताऽपि मूर्त्तिक । कश्चित्ते कुलमं पुत्र स्वाध्यायतपसा सदा ।
नित्यमुपेतपास्वं हि ततः पृच्छामि ते पुन ।
॥ इन्द्र उवाच ॥ त्वत्प्रसादेन भगवन् स्वाध्यायतपसात्म । कुशलज्ञाव्ययस्यैव सर्वस्य जगतस्त्वथ ।
स्त्रिरदृष्टो हि भगवान् वैराजसदने मया । ततोऽहं पर्वतं प्राप्तस्त्वमं स्वत्पादशेवित । १९२०
कौत्सहलञ्चापि हि मे एकान्तगमनेन ते । नैतत् कारणमस्य हि भवियति पितामह ।
किन्तु तत् सदनं श्रेष्ठं कुत्पिपासाविवर्जितं । सुरासुरैरभ्युपितं ऋषिभिश्चान्तिप्रभैः ।
गन्धर्वैरसुराभिर्य सततं सन्निपतितं । उत्सृज्येमं गिरिवरमेकाकी प्राप्तावानसि ।
॥ ब्रह्मावाच ॥ वैजयन्तो गिरिवरः सततं श्रेयते मया । अथैकापेण मनसा पुरुषचिन्त्यते विराटः ।
॥ इन्द्र उवाच ॥ बहव पुरुषा ब्रह्मस्त्वया सृष्टा स्वयम्भुवा । सृज्यन्ते चापरे ब्रह्मन् सथैक पुरुषो विराटः । १९२५
को ह्यसौ चिन्त्यते ब्रह्मस्त्वथैक पुरुषोत्तम । एतस्मै शंशयं ब्रूहि महत् कौत्सहलं हि मे ।
॥ ब्रह्मावाच ॥ बहव पुरुषाः पुत्र ये त्वया समुदाहृता । एवमेतदतिक्रान्तं द्रष्टव्यं नैवमित्यपि ।
आधारन्तु प्रवक्ष्यामि एकस्य पुरुषस्य ते । वज्रना पुरुषाणां स यथैका योनिरुच्यते ।
तथा त पुरुषं विष परमं सुमहत्तम । निर्गुणं निर्गुणा भूत्वा प्रविशन्ति सनातन ।
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नारायणीये द्विपञ्चाशदधिकविंशोऽध्यायः ॥ ३५२ ॥
॥ ब्रह्मावाच ॥ इदं पुत्र यथा ह्येव पुरुष शशतोऽप्यथ । श्रवयज्ञप्रमेयस्य सर्वस्यसि रुच्यते । १९३०
न स शक्यस्त्वया द्रष्टुं मयान्यैर्वापि सत्तम । सगुणैर्भिर्गुणैर्विद्यो ज्ञानदृष्टो ह्येषा स्मृत ।
अशरीरं शरीरेषु सर्वेषु निवसत्यसौ । वसन्नपि शरीरेषु न स लियति कर्मभिः ।
समान्तरात्मा तव च ये चान्ये देहमश्रिताः । सर्वेषां साधिभूतोऽसौ न याद्यः केनचित् क्वचित् ।
विद्यमूर्द्धां विद्यमजो विद्यपादाविनाशिकः । एकथरति चेत्तेषु क्षेत्रचारी यथासुख ।
चेनापि हि शरीराणि बीजञ्चापि यद्भूमायुजं । तानि वेत्ति स योगात्मा ततः सर्वज्ञ उच्यते । १९३५
नागतितर्कं गतिस्तस्य ज्ञेया भूतेषु केनचित् । साह्येन विधिना चैव योगेन च यथाक्रम ।

चिन्तयामि गतिंश्चास्य न गतिं वेद्मि चेत्तरां । यथाज्ञानन्तु वक्ष्यामि पुरुषन्तु सनातनं ।

तस्यैकं महत्तमं स चैकं पुरुषं सततं । महापुरुषग्रन्थं स विभक्तैकैः सनातन, ।

एको ज्ञाताश्चो ब्रह्माः समिथते एकः सर्वैस्तपसा योनिरेका । एको वायुर्व्यङ्गधा वाति लोके महोदधिसाम्भवां
: - योनिरेकः ।

पुरुषश्चैको निर्गुणो विश्वरूपस्त निर्गुणं पुरुषश्चाविशन्ति ।

१११०

द्वित्वा गुणमयं सर्वं कर्म द्वित्वा शुभाशुभं । उभे सत्यानृतौ त्यक्त्वा एवं भवति निर्गुणः ।

अचिन्त्यश्चापि तं ज्ञात्वा भावस्तु सञ्चतुष्टयं । विचरेशोऽसमुच्चरुः स गच्छेत् पुरुषं शुभं ।

एवं हि परमात्मानं केचिदिच्छन्ति पण्डिताः । एकात्मानं तयात्मानमपरे ज्ञानचिन्तकाः ।

तत्र यः परमात्मा हि स नित्यं निर्गुणः स्मृतः । स हि नारायणो ज्ञेयः सर्वात्मा पुरुषो हि सः ।

न लिख्यते फलैश्चापि पद्मपत्रमिवाग्नाया । कर्मात्मा त्वपरो योऽसौ मोक्षमन्यै संयुज्यते ।

११११

स सप्तदशकेनापि राशिना युज्यते हि सः । एवं ब्रह्मविधः प्रोक्तः पुरुषस्ते यथाक्रमं ।

यत्तत् छत्त्रं लोकतन्त्रस्य धाम वेधं पर बोधनीयः स बोद्धा । मन्ता मन्त्रयं प्राज्ञिता प्राज्ञनीयं ब्रह्म ब्रह्म रक्षिता
रक्षणोयं ।

घाता श्रेयं स्पृशिता स्पर्शनीयं द्रष्टा द्रष्टव्यं आविता आवणीयं । ज्ञाता ज्ञेयं सगुणं निर्गुणश्च यदै प्रोक्तं तात सत्यं प्रधानं ।
नित्यश्चैतच्छास्यतस्त्रायथश्च यदै सते धातुराद्य विधानं । तदै विप्राः प्रवदन्तेऽनिरुद्धं यदै लोके वैदिकं कर्म वाधुः ।

आशौच्यं तद्धि तस्यैव भाग्यं देवाः सर्वे मुनयः साधुजान्तास्तं प्राग्भवे यज्ञभागं यजन्ते ।

१११२

अथ ब्रह्मा आद्यं दृश्यं प्रजानां तन्मज्जागतस्त्वच्च सत्तः प्रसूतः । सत्तो जगच्चतुष्टयं स्वावच्छ सर्ववेदाः सरहसा हि
पुत्रः ।

सतुर्विभक्तं पुरुषः स क्रीडति यथेच्छति । एवं स भगवान् स्वेन ज्ञानेन प्रतिबोधितः ।

एतत्के कथितं पुत्रं यथावदनुष्ठच्छत । सास्त्रज्ञाने तथायोगि यथावदनुवर्षितं ।

इति श्रीमहाभारते ज्ञानिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नारायणीये चिपञ्चाब्रह्मधिकविश्वतोऽध्याय ॥ २५१ ॥

॥ दुर्धिरः खवाच ॥ धर्माः पितामहेनोक्ता मोक्षधर्माश्रिता शुभाः । धर्ममायनिनां श्रेष्ठं वक्तुमर्हति मे भवान् ।

॥ भीम उवाच ॥ सर्वत्र विहितो धर्मः स्वर्गं सत्यफलं महत् । ब्रह्मदारस्य धर्मस्य नैहासि विफला क्रिया ।

१११३

यस्मिन् दक्षिणं विषये यो यो याति विमिश्रितं । स तमेवामिजानाति नान्यं भरतसत्तम ।

इमास्तु नरत्प्राप्त्योऽहमिच्छामि मे कथां । पुरा ब्रह्मण कथितां नरदेग-महर्षिणा ।

महर्षिर्नारदो राजन् सिद्धसैलोक्यमयत । पर्येति क्रमशो लोकान् वायुरव्याहृतो यथा ।

स कदाचिन्महेवम देवराजः लयङ्गतः । मरुतस्य महेश्रेण प्रत्यामद्यगतोऽभवत् ।

तं हतशुभं धीर्न पर्येषुच्छृणुषीपति । सचर्ये किञ्चिदाद्यर्थमसि दृष्टं त्वयामप ।

यदा त्वमपि विभ्रये धैर्योक्तं सचरापरं । जानकौतूहलो नित्यं मिह्यारमि साधिवत् ।

१११४

न ह्यारविदिभं लोके देवये तत्र क्रिञ्चन । श्रुतं सायनुभूते वा दृष्टं वा कदप्यस नः ।

तस्मै राजन् सुरेन्द्राय नागदे वदताम्वर । श्रीमतीनाद्योपपन्नाय प्रोक्तवान् विपुलां कथां ।

यथा येन च कल्पेन स तस्मै दिजसत्तमः । कथां कथितवान् षष्ठस्या यामपि मे शृणु ॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वण्युच्छ्रुत्युपाख्यानं चतुःपञ्चाशदधिकविंशतोऽध्यायः ॥ ३५४ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ श्रीमतीं क्लिप्तं नरश्रेष्ठ महापद्मे पुरोत्तमे । गङ्गाया दक्षिणे तीरे कश्चिद्विप्रः समाहितः ॥ ३५५ ॥

शैव्यः सोमाम्बये वेदे गताध्वः खिन्नमंशयः । धर्मनित्यो जितक्रोधो नित्यदोषो जितक्रियः ।

तपःस्वाध्यायनिरतः सत्यः सञ्जनमद्भतः । न्यायप्रतिभं विभोः खेन शीलैः चान्वितः ।

ज्ञातिसम्बन्धिविपुले भक्ताद्याश्रममङ्गिते । कुले महति विख्याते विप्रिष्टो दन्तिमाखितः ।

स पुत्रान् सङ्गलान् दृष्ट्वा विपुले कर्षेण सितः । कुलधर्मोपयितो राजन् धर्मचर्याम्यतोऽभवत् ।

ततः स्वधर्मं वेदोक्तं यथाशास्त्रोक्तमेव च । शिष्टावोर्षेण धर्मज्ञं त्रिविधं चिन्त्य चेतसा ।

किन्तु मे स्वाङ्कुभं कृत्वा किं कृतं किं परायणं । इत्येवं खिद्यते नित्यं न च याति विनिश्चयं ।

तथैके विद्यमानस्य धर्मो परमसाध्यतः । कदाचिदतिथिः प्राप्नो ब्राह्मणः सुसमाहितः ।

स तस्मै चक्रियाञ्चके क्रियायुक्तेन हेतुना । विश्रान्तं सुभमासीनमिदं वचनमब्रवीत् ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वण्युच्छ्रुत्युपाख्यानं पञ्चपञ्चाशदधिकविंशतोऽध्यायः ॥ ३५५ ॥

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ समुत्पन्नाभिधानोऽस्मि वाङ्माधुर्येण तेऽनघ । मित्रत्वमपि पत्रवत्सां किञ्चिददृश्यामि तच्छृणु ।

दृष्टव्यधर्मं विप्रैश्च कृत्वा पुत्रं गतस्त्वहं । धर्मं परमं कर्तव्यं को हि मार्गो भवेद्विज ।

अहमात्मानमाभ्यास एव एवात्मनि स्थिनः । कर्तुं काङ्क्षामि नेच्छामि बहूः साधारणैर्मुपै ।

धावदेतदतीतं मे वयं पुत्रं फलायितं । तावदिच्छामि पार्थेयमादातुं पाग्नौकिकं ।

अस्मिन् हि लोकसम्भारे परम्पारमभीषतः । उत्पन्ना मे मतिरियं कृता धर्ममयः स्रवं ।

संयुज्यमानानि निग्रह्य लोके निर्धात्यमानानि च सार्वलोकानि । दृष्ट्वा तु धर्मध्वजकृतुमालां प्रकीर्त्यमाणामुपरि प्रजानां ।

न मे मनो रज्यति भोगकाले दृष्ट्वा यतीन् प्रार्थयतः परच । तेनातिथे बुद्धिवलाश्रयेण धर्मो धर्मो विनियुक्तुं मां त्वं ॥ ३५६ ॥

मोऽतिथिर्वचनं तस्मै श्रुत्वा धर्माभिभाषिणः । प्रोवाच वचनं स्रष्टुं प्राज्ञो मधुरया गिरा ।

॥ इति पितृवाप ॥ अहमस्य न मुद्यामि समाशेष मनोरथः । न च भंनिश्चयं यामि वज्रहारे विपिष्टये ।

कैचिन्मैत्र्यं प्रशंसति कैचिद्यज्ञफलं दिजाः । वानप्रस्थाश्रयाः कैचित् गार्हस्थ्यं कैचिदासिताः ।

राजधर्मोऽथैवं कैचित् कैचिदात्मफलाश्रयं । गृहधर्मोऽथैवं कैचित् कैचिद्वाक्यमश्रयं ।

मातरं पितरं कैचित् प्रश्रूयन्तो दिवङ्गताः । अहिंसापणे स्वर्गं सत्येन च तथा परे ।

शुद्धवेऽभिमुखा कैचिद्विहतास्त्रिदिवङ्गताः । कैचिदुच्छ्रवतैः सिद्धाः स्वर्गमार्गं समाश्रिताः ।

कैचिदध्ययने युक्ता वेदव्रतपराः प्रुभाः । बुद्धिसन्तो गताः स्वर्गं तुष्टात्मानो जिनेन्द्रियाः ।

श्रीर्ज्वेनापणे युक्ता निहता नाज्जैवज्जैः । खजोवा नाकृष्टे वै प्रुष्टात्मान प्रतिष्ठिताः ।

एवं वज्रविधैर्लोकैः धर्मद्वारैरनादृतैः । मनापि मतिराविम्रा मेघलेखेव प्रायुताः ॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वण्युच्छ्रुत्युपाख्यानं पञ्चपञ्चाशदधिकविंशतोऽध्यायः ॥ ३५६ ॥

॥ अतिथिरुवाच ॥ उपदेशन्तु ते विप्र करिष्येऽहं यथाक्रमं । गुह्यता मे यथाख्यातमर्थतत्तन्तु मे शृणु ॥ ११ ॥

यत्र पूर्वभिर्मर्गे वै धर्मचक्रं प्रवर्त्तितं । नैमिषि गोमतीतीरे तत्र नागाङ्गयं पुरं ।

समथैस्त्रिदशैस्त्रय इष्टमासीद्दिजर्षभ । यत्रेन्द्रातिक्रमञ्चक्रे गान्ध्याता राजघत्तम ।

छताधिवासो धर्मात्मा तत्र चक्षुश्रवा महान् । पद्मनाभो महानाग पद्म इत्येव विश्रुत ।

स वाचा कर्मण चैव मनसा च दिजर्षभ । प्रसादयति भूतानि त्रिविधे वर्त्मनि स्थित ।

साधा भेदेन दानेन दण्डेनेति चतुर्विधं । विषमस्य समस्यञ्च चक्षुर्धानेन रचति ॥ ११५ ॥

तमतिक्रम्य विधिना प्रष्टुमर्हसि काञ्चित्तं । स ते परमकं धर्मं न मिथ्या दर्शयिष्यति ।

स हि सर्वान्तिरियैर्गो बुद्धिशास्त्रविशारद । गुणैरनुपमैर्युक्त समसौारमिकामिकै ।

प्रकृत्या नित्यसलिला नित्यमथ्ययने नृप । तपोदमाभ्यां संयुक्ता दृष्टेनानवरेण च ।

यज्वा दानपतिं धान्तो दृष्टे च परम स्थित । सत्यवागनस्युस्य शीलवानित्यतेन्द्रिय ।

श्रेयान्नभोक्ता वचनानुकूलो हितार्ज्वलैस्त्वु छताकृतस्य । अवैरकृद्दत्तहिते नियुक्तो गङ्गाद्वादामीभिश्रनोपपन्न ॥ ११६ ॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वण्युद्धृष्ट्युपाख्याने सप्तपञ्चाशदधिकविंशतोऽध्याय ॥ ३५७ ॥

॥ श्राद्धाय उवाच ॥ अतिभारोच्यतेऽथैव भारावतरणं महत् । पराश्वसकरं वाक्यमिदं मे भवत श्रुतं ।

अध्वहान्तस्य शयनं स्थान्कान्तस्य पासनं । द्रपितस्य च पानीयं क्षुधात्तस्य च भोजनं ।

ईप्सितस्य च कम्प्राशिरक्षस्य समयेऽतिथे । स्वितस्यात्मन काले दृढस्येव सुतो यथा ।

मनसा चिन्तितस्यैव प्रीतिस्त्रिगधस्य दर्शनं । प्रह्लादयति मां वाक्यं भवता यदुदीरितं ।

दत्तचक्षुरिवाकाशे पर्यामि विष्टपामि च । प्रज्ञानवचनाद्योऽयमुपदेशो हि मे छत ॥ ११८ ॥

वाटमेवं करिष्यामि यथा मे भावते भवान् । इमा हि रजनीं साधो निवसस्य मया सह ।

प्रभाते चास्मिन् भवान् पर्याश्रयन् सुखोपित । अथै हि भगवान् सूर्यो मन्दरशिरवाम्बुध ॥

॥ भोग उवाच ॥ ततस्तेन कृतान्तिथ्यो सोऽतिथिश्च श्वसुदन । उवाच किल ता रात्रिं सह तेन दिशेण वै ।

चतुर्थधर्मपुरुषकथया कथयतोऽस्तदा । व्यतीता सा निशा छत्वा सुखेण दिवसोपमा ।

तत्र प्रभातममये सोऽतिथिर्नेन पूजित । ब्राह्मणेन यथाशक्त्या स्वकार्यमभिराञ्जता ॥ ११९ ॥

तत्र स विप्र इतत्रर्षनिदय इताभ्यनुज्ञ स्वप्नेन धर्मशतम् । यथापदिष्टं भुजगेन्द्रसंघय जगाम कालेषु क्षतैरुनिदय ॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वण्युद्धृष्ट्युपाख्याने अष्टपञ्चाशदधिकविंशतोऽध्याय ॥ ३५८ ॥

॥ भोग उवाच ॥ स वनानि विषिवाणि तीर्थानि च सरांसि च । अभिगच्छन् क्रमेण स कश्चिन्निमुप

प्लितः ।

ते स तेन यथोद्दिष्टं नाम विप्रेण प्राद्वृणः । पर्येष्ट्यथयान्याथ युत्सैव च जगाम स ।

सोऽभिगम्य धयान्याथ नागायतनमर्चयित । प्राक्तवानहमस्मीति भो शब्दालङ्कृतं वच ॥

तत्रास्य वचनं श्रुत्वा स्वपिचो धर्मवदात्मा । दर्शय मास तं विभ्रं नागपत्नी पतिव्रता ॥ १२० ॥

मा तथै विधिवत्पुनः पक्षे धर्मपराधया । स्वागतेनागते कृत्वा किं करोतीति च । ३५९ ॥

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ विभ्रान्तोऽभ्यर्चितश्चासि भवत्या स्रष्टव्या गिरा । द्रष्टुमिच्छामि भवति देवे नागमनुत्तमं ।
एतद्भिः परमं कार्यमेतन्मै परमेष्ठित । अनेन चार्थेनास्यद्य सम्प्राप्तः पन्नगग्रामं ।

॥ नगमाथ्यौवाच ॥ आर्य्यं स्वर््य्यरथं वेदु गतोऽसौ मामचारिक । सप्ताष्टभिर्द्विनैर्विप्र दशैयित्यत्यमग्रथं ।
एतद्दिदितमार्य्यस्य विवासकरणं भम । भर्तुर्भवतु किञ्चान्यत् कियतां तददस्व मे ।

११२२

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ अनेन निश्चयेनाहं साञ्चि सप्राप्तवार्निह । प्रतीचन्नागम देवि वक्ष्याम्यस्मिन्नहावने ।
सम्प्राप्तस्यैव चाख्ययमावेद्याऽहमिहागत । ममाभिगमनं प्राप्नो वाच्यद्य वचनं त्वया ।

अहमथत्र वक्ष्यामि गोमत्या पुलिने शुभे । कालं परिमिताहारो यथोक्त परिपालयन् ।
तत स विप्रस्तान्नागीं समाधाय पुन पुन । तदेव पुलिनं नद्या प्रथमै ब्राह्मणार्थम ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वण्युच्छ्रवत्युपाख्याने जनक्यधिकविग्रतोऽध्याय ॥ ३५६ ॥

॥ भोज उवाच ॥ श्रय तेन नरश्रेष्ठ ब्राह्मणेन तपस्विना । निराहारो वसता दुःखितासौ भुञ्जन्तु मा ।

११२३

सर्वं सभूय सहिता ह्यस्य नागस्य बान्धवा । भ्रातरस्तनया भार्या ययुस्तं ब्राह्मणस्यति ।
तेऽपश्यन् पुलिने तं वै विविक्ते नियतव्रतं । समासीनं निराहार द्विजं जयपरायण ।

ने सर्वं समतिक्रम्य विप्रमथर्षे चामहत् । ऊचुर्वाक्यमसन्दिग्धमतिथियस्य बान्धवा ।

पठेा हि दियससोऽद्य प्राप्तस्येह तपोधन । न चाभिभाषसे किञ्चिदाहारं धर्मवत्सल ।

अस्मानभिगतश्चासि वयञ्च त्वामुपस्पिता । कार्यञ्चातिथ्यमस्माभिर्वर्षं सर्वं कुटुम्बिन ।

११२४

मूलं फलं वा पशै वा पयो वा द्विजवत्तम । आहारहेतोरत्र वा भोजुमर्हसि ब्राह्मण ।

त्याकाहारेण भवता वने निवसता त्वया । यालवृद्धमिदं सर्वं पीद्यते धर्मसङ्करात् ।

न हि नो ब्रह्महा कश्चिज्जातापत्यो नृतोऽपि वा । पूर्व्याशो वा कुले ह्यस्मिन्देवतानिथिवन्सुपु ।

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ उपदेशेन युष्माकमाहारोऽयं हता मया । दिरूतं दृशरान्त्रं वै नागस्यगमनं प्रति ।

यद्यद्वराचेऽतिक्रान्ते नागमित्यति पन्नग । तदाहार करिष्यामि तस्मिन्निमित्तमिदं व्रत ।

११२५

कर्त्तव्यो न च सन्तापो गन्धनाच्च यथागतं । तस्मिन्निमित्तमिदं सर्वं नैतद्भुञ्जुमिहाहंय ।

ते तेन समनुज्ञाता ब्राह्मणेन भुञ्जन्तु मा । स्वमेव भवनजम्भूरुताथार्थं नरर्षभ ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वण्युच्छ्रवत्युपाख्याने पञ्चधिकविग्रतोऽध्याय ॥ ३६० ॥

॥ भोज उवाच ॥ श्रय काले वज्रतिथे पूर्णे प्राप्नो भुञ्जन्तु मा । दत्ताभ्यनुज्ञं स्वं वेगं हतकर्म विवसत ।

तं भार्यापुपचकाम पादशौचादिभिर्गुणै । उपसन्नाच्च तां साञ्चि पन्नग पर्थपृच्छत ।

दृश्य लभसि कस्यापि देवतातिथिपूजने । पूर्वमुक्तेन विधिना युक्तिपुक्तेन तत्समं ।

११२६

न खल्वस्य वृताथेन स्त्रीवुद्ध्या माह्वीकृता । मद्दियोगिन सुश्रेणि विमुक्ता धर्मसेतुना ।

॥ नाममाथ्यौवाच ॥ श्रियाणां मुश्शुयया विप्राणा वेदधारण । मृत्यानां स्वानिवचनं राज्ञो लोकानुपालनं ।

सर्वभूतपरित्राणं चतुर्धर्म इहोप्यते । वैश्यानां यज्ञसंरक्षित्तरातिथियसमन्विता ।

विप्रसन्नियवैश्यानां शुश्रूया शूद्रकर्मकृत । गृहस्थधर्मो नागेन्द्र सर्वभूतेहितविता ।

एष तत्रैव गच्छामि यत्र तिष्ठत्यग्रे दिजः । सर्वथा चोक्तवान् वाक्यं स ह्यतार्यः प्रयासति ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वण्युक्कृत्स्नपाख्याने द्विपद्यधिकविंशतोऽध्यायः ॥ ३६२ ॥

॥ भोग उवाच ॥ स पद्मगपतिसुत्र प्रययौ ब्राह्मणं प्रति । तमेव मनसा ध्यायन् कार्यवन्तां विचारयन् ।

तमतिरुम्य गगोत्रेण मतिमान् स परेश्वरः । प्रोवाच मधुरं वाक्यं प्रहृष्या धर्मवत्सलः ।

११०५

भो भोः साम्याभिभाषे त्वं न रोषं कर्तुमर्हसि । इह त्वमभिमन्त्रासः कष्टार्थं किम्प्रयोजनं ।

आमिमुखादतिक्रम्य खेदात् पृच्छामि ते दिज । विविक्ते गोमतीतीरे कं वा त्वं पर्युपाससे ।

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ धर्मोत्तरं हि मां विद्मि नागं द्रष्टुमिहागतं । पद्मनाभं दिजश्रेष्ठं तव मे कार्यमाहितं ।

तथा चाहमसाक्षिणं, श्रुतवानसि तं गतं । स्वजनं तम्प्रतीचामि पञ्चन्यवि कथकं ।

तथा चास्त्रिकारणं खलिकारणमाहितं । आचर्ययामि तद्ब्रह्म योगयुक्तो निरामयः ।

११०६

॥ नाग उवाच ॥ अहो कल्याणवृक्षस्तं साधु सञ्जनवत्सलः । अवाच्यस्तं महाभाग परं खेहेन पश्यसि ।

अहं स नागो विप्रं यथा मां विन्दते भवान् । आद्यापय यथा खैरं किं करोमि प्रियन्तव ।

भवन्तं स्वेजनादसि संप्राप्ते श्रुतवानहं । अतस्त्वं स्वयमेवाहं द्रष्टुमभ्यागतो दिज ।

गुप्तासक्त भवानय ह्यतार्यः प्रतियासति । विखलो मां दिजश्रेष्ठं वियये योक्तुमर्हसि ।

वयं हि भवता सर्वे गुणकीता विभ्रपतः । यस्त्वमात्महितं त्यक्त्वा मामवेधानुबध्यसे ।

११०७

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ आगतोऽहं महाभाग तव दर्शनलालसः । कश्चिदर्यमनर्थज्ञः प्रयुक्तामो भुजङ्गम् ।

अहमात्मनामात्मस्यो मार्गभाषोत्तमो गतिः । वामार्थिनं महाप्राज्ञं चक्षुषिसमुपासि ह ।

प्रकाशितस्तं स्वगुणैर्योगोर्गमल्लिभिः । शमाङ्ककरसंस्पर्शैर्हृदयैर्यात्मप्रकाशितैः ।

तस्य मे प्रश्नमुत्तरं हिन्यि त्वमनिलगमन । पदान् कार्यं वदिय्यामि श्रोतुमर्हति तद्ब्रह्मन् ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वण्युक्कृत्स्नपाख्याने त्रिपद्यधिकविंशतोऽध्यायः ॥ ३६३ ॥

गण उवाच ॥ विवस्वतो गच्छति पर्ययेन वोढुं भवांस्तं रयमेकचक्रं । आसुर्यभूतं यदि तत्र किञ्चिद्दृष्टं तया शंसितु
मर्हसि त्वं ।

११०८

॥ नाग उवाच ॥ आसुर्याणामनेकानां प्रतिष्ठा भगवान् रविः । यतो भूताः प्रवर्तन्ते सर्वे पैलोक्यसङ्गताः ।

दक्षे रश्मिपहस्तेषु शाखास्त्रिव विचङ्गमाः । वसन्त्याश्रित्य मुनयः संविद्धा देवतै सह ।

यतो वायुर्बिन्देन ह्यथ सूर्यरश्म्याश्रितो महान् । विजृम्भत्यम्बरे तत्र किमाद्यर्थमतः परं ।

विभव्य तन्नु विप्रं प्रजानां हितकाम्यया । तोयं सृजति वर्षासु किमाद्यर्थमतः परं ।

उत्तं स्रज्जलमथस्यो महात्मा परमनिषा । दीप्तं समीरते लोकान् किमाद्यर्थमतः परं ।

११०९

शुक्रो नामासित पादे । यद्य वारिधरोऽम्बरे । तोयं सृजति वर्षासु किमाद्यर्थमतः परं ।

वाऽष्टमाशंशु शुचिना किरणैर्नोचितं पथः । प्रत्यादत्ते पुनः काले किमाद्यर्थमतः परं ।

दस्यनेजो विशेषेषु स्वयमात्मा प्रतिष्ठितः । यतो वीजं मही चैवं धार्यते सचराचरा ।

यत्र देवो महाबाहुः शायतः पुरुषोत्तमः । अनादिनिधनो विप्र किमाद्यर्थमतः परं ।

नियतास्यता नित्यं व्रतवर्था यथाक्रमेण धर्मो हि धर्ममन्वन्नादिन्द्रियाणां विभेदतः ।
 अहं कस्य कुतो वापि क की मेह भवेदिति । प्रयोजनमतिनिंत्यमेव मोचाश्रमे भवेत् ।
 -पतिव्रतात्वं शार्यायाः परमो धर्मो उच्यते । तवोपदेशाच्चागेन्द्र तच्च तत्त्वेन वेद्यि वै ।
 साहं धर्मं विज्ञानन्तो धर्मनित्ये त्वयि स्थिते । सत्ययं कथमुत्सृज्य यास्यामि विपथं पथः ।
 देवतानां महाभाग धर्मचर्या न होयते । अतियोनाश्च सत्कारे नित्ययुक्तास्मयतन्त्रिता ।
 यथाष्टदिवसंस्त्वद्य विप्रस्येहागतस्य वै । तच्च कार्यं न मे ख्याति दर्शनं तव काङ्क्षति ।
 गोमत्यास्त्वेष पुनिने तद्दर्शनसमुत्सुकः । आमीनो वर्त्तयन् ब्रह्म ब्राह्मणः संश्रितव्रत ।
 अहं त्वनेन नागेन्द्र मत्पूज्यं समाहितः । प्रस्यथो मत्सकाशं स सम्प्राप्तो भुजगोत्तमः ।
 एतच्छ्रुत्वा महाभाग तव गन्तुं त्वमर्हसि । दातुमर्हसि वा तस्य दर्शनं दर्शनमथव ।
 इति श्रीमद्भागवते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वण्युक्त्वात्पुपाख्याने एकपद्यधिकविगतोऽध्यायः ॥ २६१ ॥
 ॥ नाग उवाच ॥ अथ ब्राह्मणरूपेण कंत समनुपस्थसि । मानुषं क्वेवं विप्रं देवं वाथ इति चिन्तिते ।
 की हि मां मानुष श्रेतो द्रष्टुकामो यमस्त्रिनि । मन्दर्शनस्त्विवाक्त्वमाज्ञापूषं वदिशति ।
 सुरासुरगणानाश्च देवर्षीणाश्च भाविनि । ननु मागा महावीर्याः शौरमेयास्तरस्त्रिनि ।
 बन्दनोयाद्य वरदा वयमप्यनुयायिनः । सनुत्थाणां विभेदेण नावेच्छे इति मे मति ।
 ॥ नागभात्यावाच ॥ आर्जुन विज्ञानामि नामो देवोऽग्निनाशनः । एवं तस्मिन् विज्ञानामि
 पण ।

महि कार्यान्तराकाङ्क्षी जलेषुः श्लोककौ यथा । वर्षं वर्षप्रियः पत्नीं दर्शनन्तव काङ्क्षति ।
 हिला मन्दर्शनं किञ्चिद्विद्वं न प्रतिपालयेत् । तुभ्योऽप्यभिजने ज्ञातो न कश्चित् पर्थुपोषते ।
 तत्रेन्द्र सत्सं त्वदा त्वनेन द्रष्टुमर्हसि । आशाच्छेदेन तस्याद्य नात्माने दग्धुमर्हसि ।
 अन्वयः क्षमिपन्नानामहत्वाद्युपमानर्जनं । राजा वा राजपुत्रो वा भूयश्चतैव युज्यते ।
 मोमे क्षान्पत्नावाप्रिर्दानेन च यशो महत् । वाग्मिलं सत्यवाक्येन परच च महोयते ।
 भूपदानेन च गतिं लभत्वाश्रमसंश्रिता । न्याय्यस्यार्थस्य सम्प्राप्तिं कृत्वा फलमुपाश्रुते ।
 अमिन्तानपंध्रिष्टा हत्वा चात्सहितं क्रियः । न याति निगद्यं कश्चिदिति धर्मविदे विदुः ।
 ॥ नाग उवाच ॥ अमिमानेनं मागो मे जातिदेषिण वै महान् । रोपं सद्गन्पत्रः साधि दग्धो वाग्मिना तथा ।
 न च रोपादहं माधि पथेयमधिकं तमः । तस्य वक्रव्यतां धान्ति विभेदेण भुजङ्गमाः ।
 रोपस्य हि यमं गत्वा दग्धोत्र प्रतापवान् । तथा प्रकप्रतिस्पर्द्धी हतो रामेण भंयुगे ।
 अन्त पुगंतं वधे युवा रामेण निहतं । धंयुगोरोपधंविप्राः कार्त्तवीर्यसुता हताः ।
 कामदग्धेण रामेण महामन्यनोपमः । भंयुगे हिनहतो रोपात् कार्त्तवीर्यो महत्बलः ।
 तद्देव तपसां मपु श्यमः । निष्पातकः । निष्टहोतो मया रोपं युवैर्दं वचनं तव ।
 आत्मानस्य विदेनेन प्रंःनागमपादिनि । दस्य मे सं विनात्साधि भायंत गुणममृतिता ।

११८

११८

एष तत्रैव गच्छामि यत्र तिष्ठत्यग्निं दिजः । सर्वथा चोक्तवान् वाक्यं स ह्यतार्थं प्रयास्यति ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मेघधर्मपर्वण्युष्कृष्टत्युपाख्याने दिव्यधिकृत्रिशतोऽध्याय ॥ ३६२ ॥

॥ श्रीशुभ उवाच ॥ स पञ्चगणितिलव प्रथयौ ब्राह्मणं प्रति । तमेव मनसा ध्यायन् कार्यवत्तां विचारयन् ।

तमतिक्रम्य गगोन्ध्रे मतिमान् स श्रेयस्वरः । प्रोवाच मधुरं वाक्यं प्रकथ्या धर्मवत्सलः ।

११८२

भो भो चान्वाभिभाषे त्वं न रोषं कर्तुमर्हसि । इह त्वमभिमम्यास कथार्यं किम्प्रयोजनम् ।

आभिमुखादतिक्रम्य खेदात् पृच्छामि ते दिजः । विविक्रे गोमतीतीरे क वा त्वं पय्युपाससे ।

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ धर्माख्यं हि मा विद्धि नागं द्रष्टुमिहागतं । पद्मनाभं दिजश्रेष्ठं तव मे कार्यमाहितं ।

तस्य चाहमख्यलिखं, श्रुतवानस्मि तं गतं । स्वगणं तस्म्युतोचामि पञ्चान्दमिव कर्षकम् ।

तस्य शोक्तेयकरणं स्वस्तिकारसमाहितं । श्रवत्सुपामितद्ब्रह्म योगयुक्तो निरामयः ।

११८३

॥ नाग उवाच ॥ अहो कथ्याण्टत्तस्त्वं साधु सज्जनवत्सल । श्रवाच्यस्त्वं महाभाग परं खेहेन पश्यसि ।

अहं स नागो विप्रर्षे यथा मां विन्दते भवान् । आज्ञापय यथा खैर किं करोमि मियत्नव ।

भवन्तं सज्जनादस्मि संप्राप्तं श्रुतवानहं । अतस्त्वां स्वयमेवाहं द्रष्टुमभ्यागता दिजः ।

सम्प्राप्तस्य भवानस्य ह्यतार्थं प्रतियास्यति । विस्मयो मां दिजश्रेष्ठं विश्ये योक्तुमर्हसि ।

वयं हि भवतां सर्वे गुणक्रीता विशिषताः । यस्त्वमात्महितं त्यक्त्वा मामेवेहानुसूयसे ।

११८४

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ आगतोऽहं महाभाग तव दर्शनलालसः । कश्चिदर्यमनयंश्च प्रयुक्तो भुजङ्गम् ।

अहमात्मानमात्मस्यो मार्गमाणोऽत्मनो गतिः । वासार्थिनं महाप्राज्ञं चतुश्चित्तमुपासि ह ।

प्रकाशितस्त्वं स्वगुणैर्धर्मोर्गमसिभिः । दयादृकरूपं सर्वैर्देवैरात्मप्रकाशितम् ।

तस्य मे प्रश्नमुत्तरं हिन्यि त्वमनिलाग्रज । पद्मात् कार्यं वदियामि श्रोतुमर्हति तद्भवान् ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मेघधर्मपर्वण्युष्कृष्टत्युपाख्याने दिव्यधिकृत्रिशतोऽध्याय ॥ ३६३ ॥

॥ नाग उवाच ॥ विवस्वतो गच्छति पर्ययेन वोढुं भवांस्त रयमेकचक्रं । आश्चर्यंभूतं यदि तत्र किञ्चिद्दृष्टं त्वया संसितु

मर्हसि त्वं ।

११८५

॥ नाग उवाच ॥ आश्चर्याणामनेकानां प्रतिष्ठा भगवान् रविः । यतो भूताः प्रवर्तन्ते सर्वे वैलोक्यममताः ।

यस्य रश्मिहरस्यु शाखास्त्रिव विहङ्गमाः । वरुन्दाश्रित्य मुनयः ससिद्धा दैवतं स ह ।

यतो वायुर्विनिःसृत्य सूर्यरग्वाश्रितो महान् । विजृम्भत्यम्बरं तत्र किमाश्चर्यमतः परं ।

विभज्य तन्नु विप्रर्षे प्रजानां हितकाम्यया । तोयं सृजति वर्षासु किमाश्चर्यमतः परं ।

चन्द्र मण्डलमथस्यो महात्मा परमलिपा । दीप्तं समीचते लोकान् किमाश्चर्यमतः परः ।

११८६

शुक्रो नामासित पादो यस्य वारिधरोऽम्बरः । तोयं सृजति वर्षासु किमाश्चर्यमतः परं ।

योऽष्टमासोऽस्य शुचिना किरणैर्नोचितपयः । प्रत्यादत्ते पुनः काले किमाश्चर्यमतः परं ।

यस्य तेजाविशेषेषु स्वयमात्मा प्रतिष्ठितः । यतो धोजं मदी चयं धार्यते सचराचरा ।

यत्र देवो महाबाहुः शायत पुरुषोत्तमः । अनादिनिधनो विप्रः किमाश्चर्यमतः परः ।

मार्गत्रेणापि राजेन्द्र जनकस्य निवेद्यने । कथेषा कथिता पुण्या नारदाय महात्मने ।
 नारदेनापि राजेन्द्र देवेन्द्रस्य निवेद्यने । कथिता मरुतश्रेष्ठ पृथेनास्त्रिष्टकर्मणा ।
 देवराजिन च पुरा कथितेषा कथा शुभा । समस्तैभ्यः प्रसक्तैभ्या विप्रैभ्या वसुधाधिप ।
 यदा च मम रामेण युद्धमासीत् सुदारुणं । वसुमिष्य तदा राजन् कथेयं कथिता मम ।
 इच्छामाणाय तत्त्वेन मया चैवोत्तमा तव । कथेयं कथिता पुण्या धर्म्या धर्मभृताम्बर ।
 यदयं परमो धर्मो धर्मा इच्छसि भारत । आसीदोरो ह्यनाकाङ्क्षी धर्मार्थकरणेऽपि ।
 किञ्च कृतनिश्चयो द्विजो भुजगगतिप्रतिदेशितात्कृत्यः । यमनियमसहो वनान्तरं परिगणितोऽञ्जुशिसाग्रन, प्रविष्टः ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वण्युच्छ्रष्टत्युपाख्याने सप्तत्रयधिकत्रयमतेऽध्यायः ॥ ३६० ॥
 समाप्तश्चेदं शान्तिपर्व ॥
 यद्यात्र व्यासोक्ताध्यायद्वौकसंख्यान्युनातिरिक्तत्वं दृष्टं भवेत्तस्मिन्पिक्करप्रमादेन बोध्यमिति ।

आद्यर्ष्याणांमिवाद्यर्थं इदमेकान्तु मे शृणु। विमले यन्मया दृष्टममरे सूर्यसंश्रयात् ।
 पुरा मथाङ्गमयं लोकास्त्रपति भास्करे । प्रत्यादित्यप्रतीकांशं सर्वतं समदृश्यत ।
 स लोकास्त्रेजसा सर्वान् स्वभासा निर्विभामयन् । आदित्याभिमुखोऽभ्येति गणं पाटयन्निव ।
 उताङ्गतिरिव ज्योतिर्व्याप्य तेजामरीचिभि । अनिर्दृश्येन रूपेण द्वितीय इव भास्कर ।
 तस्माभिगमनप्राप्तौ हस्तौ दक्षौ विवस्वता । तेनापि दक्षिणो हस्तौ दत्त प्रत्यर्चनार्थिना ।
 तनौ भिवैव गणं प्रविष्टो रश्मिमण्डलं । एकीभूतश्च तत्तेज चणैनादित्यताङ्गत ।

तत्र न मशयो जातस्योस्त्रेज समागमे । अनयो कौ भवेत् सूर्यो रयस्यो योऽयमागत ।
 ते वध जातसन्देहा पथ्यष्टकामधे रवि । क एष दिवमाक्रम्य गत सूर्यं इवापर ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वण्युच्छ्रयुपाख्याने चतुष्षष्ट्यधिकविंशतोल्लेखे ॥
 ॥ सूर्य उवाच ॥ नैव देवोऽनिलसखो नासुरो न च पन्नग । उच्छ्रयन्तिव्रते सिद्धौ मुनिरेव दिवङ्गत ।

एष मूलफलाहार शौर्णपर्णाग्रनसया । अश्वो वायुभवश्च आसौद्विप्र समाहित ।
 भवद्यानेन विप्रेण संक्षिताभिरभिद्युत । स्वर्गदारे कृतोद्योगो येनाथैः चिदिवङ्गत ।

असङ्गतिरनाकाङ्क्षो नित्यमुच्छ्रयशिलाश्रम । सर्वभूतहिते युक्त एष विप्रो मजङ्गमा ।
 न हि देवा न गन्धर्वा नासुरा न च पन्नगा । प्रभवन्तीह भूतानां प्राप्नानामुत्तमां गतिं ।

एतदेवविध दृष्टभास्यर्थं तत्र मे द्विज । संसिद्धौ मानुष काम योऽपौ सिद्धिगति गत ।
 सूर्येण सहितो ब्रह्मन् पृथिवी परिवर्त्तते ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वण्युच्छ्रयुपाख्याने पञ्चषष्ट्यधिकविंशतोल्लेखे ॥ २६५ ॥
 ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ आद्यर्थं नात्र सन्देह सुप्रोतोऽस्मि भुजङ्गम । अन्वयोपगतैर्वाक्यैः पत्यानञ्जासि दर्शित ।

स्वस्ति तेऽस्तु गमियामि साधो भुजगसत्तम । स्मरणीयोऽस्मि भवता सम्प्रेषणनियोजने ।
 ॥ नाग उवाच ॥ अनुक्ता इदं कार्यं क्रीदानो प्रसिद्धो भवान । उच्यता द्विज यत् कार्यं यदर्थं तस्मिन्नागत ।

उक्तानुके हते कार्ये मामामव्य दिजर्षभ । मया प्रत्यभ्यनुज्ञातस्त्वतो यास्यसि सुव्रत ।
 न हि मां केवल दृष्ट्वा त्यक्त्वा प्रणयवानिह । गन्तुमर्हसि विप्रर्वं दृष्टमूलगतो यथा ।

तयि चाह द्विजश्रेष्ठ भवान्प्रथि न मशय । लोकोऽयं भवत सर्वं का चिन्ता मयि तेऽनघ ।
 ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ एवमेतन्महाप्राज्ञ विदित्वात्मन् भुजङ्गम । नातिरिक्तास्त्वया देवा सर्वैरेव यथायथा ।

एव एव स एवाह योऽह स तु भवानपि । अथ भवाद्य भूतानि सर्वे यव गताः सदा ।
 आसीत्तु मे भोगिपते श्रेष्ठय पुण्यसद्ये । योऽहमुच्छ्रयत साधो चरित्याम्ययंशोधनं ।

एष मे निश्चय साधो हतो कारणमुत्तमं । आमन्त्रयामि भद्रन्ते हतार्थोऽस्मि भुजङ्गम ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वण्युच्छ्रयुपाख्याने षट्षष्ट्यधिकविंशतोल्लेखे ॥ २६६ ॥

॥ भीम उवाच ॥ स चामप्यारगयेष्ट ब्राह्मण एतनिश्चय । दीवाकाङ्क्षी तदा राजस्यावन भागवं शित ।
 स तेन एतदंस्कारो धर्मनिवाभितम्यवान् । तथैव च फयमेता राजम् कथितवांसादा ।